

॥ श्रीः ॥

ऋग्वेद-संहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-माधवीयवेदार्थप्रकाशसहिता

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
WORK NO. 99

RIG-VEDA-SAMHITA

THE
SACRED HYMNS OF THE BRĀHMANS
TOGETHER WITH THE
COMMENTARY OF SĀYANĀCHĀRYA

EDITED BY
F. MAX MÜLLER

VOLUME I
MANDALA I

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
POST BOX 8, VARANASI-1 (India) Phone : 3145
1st Indian Edition] [1966

Publisher : The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi.

Printer : The Vidya Vilas Press, Varanasi—1

Price : Rs. 140-00 (Vols. I-IV. Complete)

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office

Gopal Mandir Lane, Varanasi—1

(India)

PHONE : 3145

॥ श्रीः ॥

चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला

ग्रन्थ संख्या ९९



॥ श्रीः ॥

ऋग्वेद-संहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-माधवीयवेदार्थप्रकाशसंहिता

(प्रथमं मण्डलम्)

सम्पादकः

जर्मनदेशोत्पन्न-इङ्ग्लैण्डदेशवास्तव्यः

श्रीमन्मोक्षमूलरभट्टः

[प्रथमो भागः]

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

१९६६

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी-१

मूल्य : रु० १४०-०० (भाग १-४ संपूर्ण)

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

पोस्ट बाक्स नं० ८, वाराणसी-१ (उ० प्र०)

भा र त व र्ष

PREFACE TO THE EDITION OF 1966

Friedrich Max Mueller's high reputation in this country is mainly based on two works, the Rigveda edition and the Sacred Books of the East. The former was the prelude to a lifelong research and the latter was the result of the arduous labour of a lifetime.

His father was Wilhelm Mueller, a poet, who gained popularity through his phil-Hellenic lyrics. The son grew in the atmosphere of German romanticism, which has opened the European mind towards the eastern mythology and wisdom. In his university career he met eminent professors. He took up his Sanskrit studies with Hermann Brockhaus at the University of Leipzig in 1841. In 1844 Franz Bopp of the Berlin University indoctrinated him in the new science of comparative philology. Another strong influence came from the philosopher Friedrich Schelling of the same university. It was, however, in Paris next year that Eugene Burnouf inspired him for editing the Rigveda. In search of a sponsor for this voluminous work he came to England in 1846. He got the desired help and the printing started at Oxford. Hereafter this centre of research became his second home. Here he found favourable conditions for comprehensive research in the fields of science of languages, science of religion, history of Sanskrit literature, to mention only a few. While he was occupied with the intensive study of ancient India, her literature and religion, he was equally interested in modern India. He remained in constant correspondence with some of the greatest Indian intellectuals of that time.

The experience of a scholarly life culminated in the publication of the Sacred Books of the East comprising all important non-christian religious scriptures translated by eminent scholars. The last 25 years of his life were devoted to this work, published in 51 volumes, all but three of which were out before he died in the year 1900.

The Indo-German Cultural Centre, named Max Mueller Bhavan after this great scholar and friend of India, was privileged to assist the publishers of this new edition in various ways. May I express my sincere gratitude to them on behalf of all those scholars who will profit from this Publication.

Max Mueller Bhavan
New Delhi
December 1965.

Heimo Rau

PREFACE TO THE EDITION OF 1966

Friedrich Max Mueller (1823–1900) published the first volume of his famous edition of the Ṛgveda Samhitā with the Commentary of Sāyaṇācārya when he was only 26 years of age. However, the compilation of his monumental work has taken twenty years more until its sixth and last volume was ready to appear.

This *editio princeps* of 1849–1874, whose publication had been enabled by financial aids partly granted by the East India Company and partly by the Secretary of State for India, was subsequently followed by the second revised edition of 1890–1892 published in four big quartos under the patronage of H. H. the Maharajah of Vijayanagara, Sir Pasupati Ananda Gajapati Raz.

Being out of print for nearly half a century this four-volumed edition became necessary to be reprinted due to its steady requirements by many scholars and especially by the Indologists at home and abroad.

The present reprint of Max Mueller's distinguished second edition undertaken by the highly esteemed Chowkhamba Sanskrit Series Office in Varanasi, was generously sponsored by the Government of the Federal Republic of Germany.

All those who enjoy this copy may gratefully acknowledge the sponsorship of my country, the native land of Max Mueller, and appreciate the great efforts made by the publishers to accomplish this beautiful re-issue.

Department of Indology
University of Cologne (Germany)
December 1965.

Klaus L. Janert

RIG-VEDA-SAMHITÂ

THE

SACRED HYMNS OF THE BRÂHMANS

TOGETHER WITH THE

COMMENTARY OF SÂYANÂKÂRYA

EDITED BY

F. MAX MÜLLER

SECOND EDITION

VOLUME I

MANDALA I

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF

HIS HIGHNESS THE MAHÂRÂJAH OF VIJAYANAGARA

LONDON

HENRY FROWDE

OXFORD UNIVERSITY PRESS WAREHOUSE, AMEN CORNER

1890

[*All rights reserved*].

Oxford

PRINTED AT THE CLARENDON PRESS

BY HORACE HART, PRINTER TO THE UNIVERSITY

TO

HER MOST EXCELLENT MAJESTY

Victoria

Queen of Great Britain and Ireland

Empress of India

THIS EARLIEST RECORD

OF THE RELIGIOUS INSTITUTIONS OF THE NATIVES OF INDIA

IS BY GRACIOUS PERMISSION

Dedicated

BY

HER MAJESTY'S

FAITHFUL SUBJECTS AND DEVOTED SERVANTS

Dasupati Ananda Bajapati Bax and Frederick Max Müller

CONTENTS.

	PAGE
PREFACE TO THE FIRST VOLUME OF THE FIRST EDITION . . .	vii "
PREFACE TO THE SECOND VOLUME OF THE FIRST EDITION . .	xxix
PREFACE TO THE THIRD VOLUME OF THE FIRST EDITION . . .	xli
PREFACE TO THE SECOND EDITION	li
VARIETAS LECTIONIS	1-65
TEXT AND COMMENTARY, MANDALA I	१-७९४
ABBREVIATIONS USED IN THE REFERENCES	७९५

PREFACE

TO THE FIRST VOLUME OF THE FIRST EDITION.

AFTER five years spent in the collection of materials for an edition of the Rig-veda and its Sanskrit commentary by Sâyanâkârya, the first volume is now completed, comprising the first Ashtaka (Ogdoad), and about the fourth part of the whole¹.

When I first entered on this undertaking, I saw but little chance that I should ever succeed in carrying it out, and my only hope of success was derived from the firm conviction that, in the present state of philological, historical, and philosophical research, no literary work was of greater importance and interest to the philologer, the historian, and philosopher, than the *Veda*, the oldest literary monument of the Indo-European world. There were many difficulties to be overcome in carrying out this work. In the public libraries of Germany no MSS. of the Rig-veda and its commentary were to be found, except some old copies of the text and a small and worm-eaten fragment of Sâyanâ's commentary in the Royal Library at Berlin. It was necessary, therefore, to spend several years in the libraries of Paris, London, and Oxford, in order to copy and collate all the necessary Vaidik MSS. A complete *apparatus criticus* having been brought together in this manner, it became possible to commence a philological study of the Rig-veda, and to prepare upon a safe basis a critical edition of both its text and commentary. But a still greater difficulty remained, the expense of publishing such a work. These obstacles have been such, that although the want of an edition of the Veda has been keenly felt by all Sanskrit scholars, and although there were many fully qualified for such a work, yet no one has been found to undertake it, since the first edition of the Rig-veda by the late Dr. Rosen was interrupted by the early death of that highly-gifted scholar. It is owing to a concurrence of many fortunate circum-

¹ An introductory Memoir on the Veda is in the *Ancient Sanskrit Literature*, 1859; second edition, Press, and will be published separately. [This was 1860.] afterwards published under the title of 'History of

stances, and particularly to the kind encouragement and liberal assistance which I have received from various quarters, that these difficulties have been at length overcome. For several years I was able to advance but slowly, being entirely left to my own resources, and having but few leisure hours to bestow upon Vaidik studies. But the further I proceeded in my work, the more encouragement I received. Amongst those who took an active interest in it, I have to mention with sincere gratitude the names of Alexander von Humboldt and Professor E. Burnouf in France, and of Chevalier Bunsen and Professor H. H. Wilson in England. The final success, however, of this undertaking is owing to the well-known liberality of the Honourable the Court of Directors of the East-India Company, whose enlightened views on this subject cannot be better expressed than in their own words: 'The Court consider that the publication of so important and interesting a work as that to which your proposals refer, is in a peculiar manner deserving of the patronage of the East-India Company, connected as it is with the early religion, history, and language of the great body of their Indian subjects.'

This first edition, however, of the Rig-veda and its Sanskrit commentary is not intended for the general scholar, but only for those who make Sanskrit their special study, and for those among the natives of India who are still able to read their own Sacred Books in the language of the original. It would have been more agreeable to myself to have kept for my own use the materials which I had collected for the Veda, (I allude especially to the Sanskrit commentary,) devoting all my time to their study, and communicating to the public the last results only of my researches. But I felt that I should perform a more useful work by at once making public those materials, without which no philological study of the Veda was possible. A greater number of Sanskrit scholars will thus be enabled to contribute their share towards the elucidation of Vaidik antiquities, and we may now look forward to a more complete study of Vaidik literature than it is in the power of any single individual to bestow upon so comprehensive a subject, and to a better understanding of Vaidik language, religion, and mythology, than can be expected from a scholastic Indian commentator of the fourteenth century after Christ.

I determined therefore on publishing first a complete text of the Rig-veda-samhitâ, (the Samhitâ and the Pada texts,) together with the only complete commentary on the Rig-veda now existing, the Mâdhaviya-vedârtha-prakâsa by Sâyanâkârya. As the limits of this publication were fixed, it became necessary to save space as much as possible, in order to get at least the whole of

the text and commentary into the prescribed compass of the edition. For this reason, as well as because this edition was destined for the use of Indian as well as European scholars, I had to exclude, and to reserve for a separate work, all critical and explanatory notes of my own, together with the various readings of the MSS.

My principal object in this present edition is therefore to give a correct text of the Rig-veda, and to restore from the MSS. a readable and authentic text of Sâyana's commentary. The former was by far the easier task. The MSS. of the Rig-veda have generally been written and corrected by the Brâhmanas with so much care that there are no various readings in the proper sense of the word, except those few which are found noticed as such in the commentaries or in the Prâtisâkhyas. Even these are generally of small importance, and seldom affect the meaning of a sentence. For the most part they arise from niceties of orthography and calligraphy, which by themselves are of little importance to a European scholar, though they may become of interest if considered with reference to the peculiarities of the old Sâkhas or branches of the Veda. The hymns of the Rig-veda are happily much more free from these orthographic minutiae than the prayers of the Sâma and Yagur-vedas. Of real importance, however, for critical purposes, are the alterations which the verses of the Rig-veda have undergone when incorporated into the ceremonial prayers of the Sâma, Yagur, and Atharva-vedas. But neither are these alterations to be considered in the light of *variae lectiones*, and, as they cannot be used for a critical restoration of the received text of the Rig-veda, they will better be considered in a general critical account of the whole Vaidik literature¹.

For the text of the Rig-veda I have made use of the following MSS. :—

I. Samhitâ Text.

S 1. A manuscript in the collection of the Rev. Dr. Mill, now belonging to the Bodleian Library at Oxford (Mill 147-150). It contains all the eight Ashtakas (Ogdoads) of the Rig-veda. The first Ashtaka consists of 89 leaves without a date, the last leaves having been replaced by a modern hand. The second comprises 70 leaves, and has no date. The third, of 92 leaves, is dated Samvat 1777. The fourth, of 100 leaves, is dated Samvat 1776. The fifth, of 102 leaves, is dated Samvat 1771. The sixth, of 104 leaves, has no date, the

¹ The importance of these alterations has been pointed out by Professor Benfey, in his valuable edition of the Sâma-veda-samhitâ; Introduction,

p. lvii. 'Die Hymnen des Sâma-veda herausgegeben, übersetzt und mit Glossar versehen von Theodor Benfey,' Leipzig, F. A. Brockhaus, 1848.

last leaves being of more modern origin. The seventh consists of 90 leaves, and is dated *Samvat* 1777. At the end of the sixth *Adhyâya*, Vargas 14–28 are wanting in this MS., but have been added afterwards by the original writer on two separate leaves. The eighth *Ashtaka* consists of 104 leaves, without date. There are four different handwritings to be distinguished in this manuscript. *Ashtakas* 3–7 are written by the same hand, about the year A.D. 1720, at Benares. The name of the writer, however, is everywhere carefully scratched out with yellow ink. The last ten leaves of the sixth *Ashtaka* are written by the same person, who copied the second *Ashtaka*. The first and last *Ashtakas* again are copied by a third writer: while some few leaves on white paper belong to a fourth and quite modern hand, and have probably been supplied by the *Pandit* employed by Dr. Mill.

S 2. Another manuscript in the collection of Dr. Mill, now belonging to the Bodleian Library (Mill 151–154). This also is a complete copy of all the eight *Ashtakas*. The first *Ashtaka* consists of 103 leaves, without date. The second has 93 leaves, and is dated *Sâka* 1679 (A.D. 1757). The third fills 97 leaves, and is dated *Sâka* 1677. The fourth comprises 92 leaves, and is dated *Sâka* 1679. The fifth consists of 62 leaves; the sixth of 80 leaves; and the seventh of 76 leaves; all of them without dates. Leaves 12–37 in the seventh *Ashtaka* have been supplied by a modern writer. The eighth *Ashtaka* comprises 130 leaves, and is dated *Sâka* 1776. In this manuscript also four different writers can be distinguished: to the first belong *Ashtakas* 1–4; to the second, *Ashtakas* 5–7; to the third, the eighth *Ashtaka*; and to the fourth, the modern additions in the seventh *Ashtaka*.

S 3. The third manuscript belongs to Colebrooke's collection, deposited in the library of the East-India House, where it forms Nos. 129–132 of the Catalogue. No. 129 contains the *Grihya-sûtras* of Âsvalâyana and the first and second *Ashtakas*. The first *Ashtaka* contains 59 leaves, and is dated *Samvat* 1802: the second contains 60 leaves, and is of the same date. No. 130 contains the third and fourth *Ashtakas*; the former of 53, the latter of 54 leaves; both dated *Samvat* 1802. No. 131 contains *Ashtakas* 5 and 6; the former of 54 leaves, the latter of 56 leaves; both dated *Samvat* 1802. No. 132 contains the *Sarvânukrama* and *Ashtakas* 7 and 8; the former of 56, the latter of 61 leaves; equally dated *Samvat* 1802. The whole manuscript was evidently written by one person, about the year 1745: his name is scratched out, but seems to have been Somagopakâsinâtha.

b 2

the same text¹. If there were, as in other Sanskrit works, corrupt passages, on which doubts might exist, a comparison of the *Samhitâ* text with the *Pada* text, or a reference to the commentary, would have been sufficient to remove such doubts. But so far from this being required, the reading of the *Samhitâ* text, the *Pada* text, and the text which the commentator had before him, can each be established with such certainty by the MSS., that it would be wrong to correct even the smallest differences in the quantity or accent of vowels which occur occasionally between these three texts, but which are always supported by the full testimony of each class of MSS. There are instances in almost every hymn where a long vowel occurs in the *Samhitâ* text, while the *Pada* text has a short one. The commentator considers these productions of a short vowel as Vaidik liberties. But in some cases where a long vowel seems to be regular, and the *Pada* text has notwithstanding a short one instead, this shortening is equally pronounced by *Sâyana* as a Vaidik irregularity: for instance, Rv. I. 37, 11. चवयन्ति instead of चावयन्ति²; I. 61, 14. भूम instead of भूमा³. Instances occur where the text followed by the commentator is different from the text of our MSS. Rv. I. 116, 1. the *Pada* text has अर्मगाय, while, according to *Sâyana*, the author of the *Pada* text (*Sâkalya*) must have read अर्मगाय Rv. I. 61, 9. the *Pada* text ought to have, according to *Sâyana*, स्वरत्, but all the MSS. have स्वरत्. Rv. I. 52, 10. रोदसी has no accent in the *Samhitâ* and *Pada* texts, while *Sâyana* explains it as if it were a paroxytone⁴.

Notwithstanding the great accuracy with which the MSS. are written, occasional mistakes occur. Letters, syllables, and words are sometimes left out, sometimes misplaced in one or other of the MSS., owing to inevitable inadvertencies on the part of the copyist⁵. They seldom occur, however, in more than one MS. in each instance.

¹ The late Dr. F. Rosen, who had undertaken an edition of the *Rig-veda*, part of which was published after his lamented death in 1837, has for the same reason given no various readings for the text of the *Samhitâ*; and I may also quote Dr. A. Kuhn of Berlin, on the same subject, as a later but not less weighty authority on questions connected with Vaidik literature, in *Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik*, Berlin, 1844, p. 131.

² पदकाले ह्रस्वच्छादसः ॥

³ छादसमत्वं पादकारिः कृतं ॥ [See now *Varietas Lectionis*, p. 29.] Cf. I. 84, 4. सादने; I. 84, 6. the short *i* in रथितर instead of रथीतर is called अव-

ग्रहसमये छादसं ह्रस्वत्वं; while I. 11, 1. रथीतमं रथीनां is explained by रथग्रन्थादुत्पन्नस्तेनच्छादसं दीर्घत्वं। Cf. *Pânini* VIII. 2, 17, 2.

⁴ *Sâyana* does not explain how रोदसी could be without an accent in the text, though generally he endeavours to account for irregular accents; that is to say, to reconcile them with the rules of *Pânini*. See, for instance, I. 61, 1, where he even admits of a स्वरश्चितनीयः ॥

⁵ This the writers of MSS. admit themselves in several cases. For although they generally say at the end of a MS. that they have copied it as it was in the original, and that it is not their fault if mistakes occur,

As to the spelling of words, I have endeavoured as much as possible to preserve consistency, and never to deviate from the general laws of Sanskrit orthography, except where Vaidik peculiarities were based on the unanimous authority of all the MSS. Each MS. has its own peculiar character, which must be known and taken into account in order to make proper use of it¹. Some MSS., for instance, avoid certain groups of double letters, not only where the reduplication arises from phonetic laws, but also where two independent letters have been joined together. This shorter way of writing occurs not only in Vaidik, but also in other MSS., and cannot be considered as affecting the pronunciation of words, because the simple letter makes the preceding vowel long, as if a double letter had been written. I have seen, therefore, no reason for adopting this way of spelling in a printed edition, because other Vaidik MSS. frequently give the double letters where they ought to stand, according to the

yet they complain frequently of the hardships and difficulties of their work I subjoin a few specimens of their poetry

अदृष्टभावात्प्रतिविधमाद्वा पदार्थहीनं लिखितं
मया च ।

तत्सर्वमार्यैः परिशोधनीयं कोपं न कुर्युः खलु
लेखकेषु ॥

'If I have written a mistake here, because I could not see, or my mind was wandering, noble persons may correct it all, but let them not be angry with writers.'

मुनेरपि मतिभ्रंशो भीमस्यापि पराजयः ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मह्यं दोषो न दीयतां ॥

'A Muni even may err; Bhîma even was vanquished be it right or wrong, no fault must be given to me.'

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

'As I have seen the book, so I have written it; be it right or wrong, it is not my fault.'

ममपृष्ठकटिग्रीवः स्तब्धदृष्टिरधोमुखं ।
कष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन प्रतिपालयेत् ॥

'My back, my hips, and my neck are broken; my sight is stiff in looking down: keep this book with care which has been written with pain.' Others read बद्धमुष्टिः instead of स्तब्धदृष्टिः.

¹ Rv. I. 50, 6, for instance, in order to support a conjecture, great stress has been laid on the fact that in मुरन्त्यं जनौ अणु, the long a of जनौ has been

added by a later hand in S 3 (Of. Zur Literatur und Geschichte des Veda Drei Abhandlungen von R. Roth, p. 82.) Yet though S 3 is certainly a very accurate copy, it could scarcely be expected to have preserved traces of an older reading than Yâska had before him in the Nirukta, where this verse is quoted (Nirukta XII 22) with the long a. The fact is, as will appear from a more accurate collation of this MS., that S 3 dispenses most frequently with writing the long vowel in cases of Anunâsika in words where there can be no doubt that the long vowel is necessary, and where all the other MSS. have it. Instances of this occur continually, and have generally been corrected by the writer who added the accents; as in I 48, 14. स्तोमं अग्निः ; I. 45, 1. इह आदित्यं उत ; I. 44, 1. देवं उषर्बुधः ; I. 44, 4. देवं अक्षा ; I. 44, 7. देवं इह ; I. 47, 5. अस्मि अवतं, etc. Sometimes the long vowel is not written, but, according to the laws of Vaidik grammar, the quantity is marked by a particular sign. Rv. I. 63, 1. महँ २५ इन्द्र ; I. 62, 12. बुमँ २५ असि ; I. 59, 6. जघन्वँ २५ अधूनीत ; here also another hand has added the long vowel. Rv. I. 59, 1, again, we find जगँ २५ उप instead of जगौ उप. This does not at all exclude the possibility of an old mistake in this verse (Rv. I. 50, 6), but it shows that, in order to make proper use of a MS. it is not sufficient to collate a few passages, but that the whole character of a MS. must be studied by a careful collation, before it can be used as an authority for particular passages.

laws of Sanskrit grammar, and because a deviation from these laws might lead to confusion. Some MSS. write a double aspirate, where, according to the laws of Sanskrit grammar, the first of the two letters ought not to be aspirated. I mean forms like अविद्धि instead of अविद्धि etc. As good MSS., however, restrict this peculiarity to the group ढ instead of ढु¹, and as in this case also carefully written MSS. preserve the regular form ढ, it would have been to no purpose to give up a general phonetic law (on the incompatibility of two aspirates) for what may be after all a mere difference in writing². But although I have tried to be as consistent as possible in the way of spelling, yet I have submitted to the authority of the MSS. in cases where their testimony was quite unanimous, particularly with regard to nasal letters, because in such cases there was reason to suppose that certain peculiarities, if exhibited by all the MSS., might rest upon the authority of that Prâṭisākhya to which our MSS. belong. Whether with the conflicting testimonies of old grammarians, quoted in the Prâṭisākhyas, it will be possible to restore the whole Samhitâ of the Rig-veda in such a manner as to include all the minute niceties of spelling prescribed by different members of each Sākhâ, is a question on which I should feel inclined entirely to submit to Professor Roth's authority, who has devoted much time and learning to this interesting branch of Vaidik literature.

There is only one case where I thought it better to deviate from the way of spelling adopted by the Vaidik MSS.: this is with regard to the Avagraha. The Vaidik MSS. use the Avagraha where a hiatus arises from two vowels meeting at the end and beginning of two words, while the common custom has been to use this sign to mark the elision of an initial a, which has been dropped in order to avoid a hiatus between it and a preceding vowel. If the Vaidik use of the Avagraha had been adopted, it would have been necessary to introduce a new sign for cases of real elision, which the Vaidik MSS. do not mark at all. Instead of this I have preferred to retain the Avagraha where it is of real use in marking the place where a letter has been dropped, and to exclude it where it has no other purpose than that of marking a hiatus³, which is quite as clear to the eye without any such sign.

¹ Other groups, which also occur occasionally, but never in all the MSS. at the same time, are ध्य, ष्ह, and ष्य. Of. Benfey, Sâma-veda, p. xxxiv.

² ढु may be meant for ढ, in the same way as ढ is meant frequently for ढ. Bukka's name is spelt बुक्क and बुक्क; and in words like शक्करी and शक्करी it is

often difficult to say which form is meant; as words like पुषक्कत also, where there can be no doubt as to the double k and its pronunciation, are written पुषक्कत.

³ The Avagraha is used in Vaidik MSS., not only where an elision ought to have taken place, according

I have now to state the principles which I have followed in editing the commentary of Sāyana. If the MSS. of the Rig-veda are generally the best, the MSS. of the commentaries are nearly the worst to be met with in Sanskrit libraries: they have generally been copied by men who did not understand what they were writing, and the number of mistakes is at first sight quite discouraging. No class of writings would have needed more to be copied by men who were masters of their subject than commentaries such as these, which abound in short extracts, taken, without any further reference, from other books on grammatical, etymological, ceremonial, theological, and philosophical subjects. Most of these quotations are only detached fragments, full of technical expressions, and often quite unintelligible by themselves. In order to understand, nay frequently in order to read these passages, it was necessary to have recourse to the works from which they were taken. Some of these works were already published, but others existed in MS. only, and had first to be analysed, and furnished with alphabetical indices, before any use could be made of them. By this process, however, a double advantage was gained. In most cases a comparison with the work from which passages were quoted served to correct the mistakes of the commentary; while in other cases a frequent recurrence of the same quotation in the commentary furnished also the means of correcting false readings in the original works, or supplied, at all events, a well-authenticated *varietas lectionis*. Sometimes, however, the same passage is quoted differently in different places of the commentary. This may be accounted for by the fact that Indian authors trust so much to their memory as to quote generally by heart. Such slight differences, therefore, I have left unaltered, whenever they were supported by the testimony of the best MSS.

As to the other part of the commentary, which contains the original explanations of Mādhava, as edited by Sāyana, a similar advantage for a critical restoration of corrupt passages was derived from the frequent repetition of the same explanations in different hymns, which also made it easier to become familiar with the style of the commentator, and his whole way of

to the general laws of Sanskrit grammar; (for instance, ह्योऽर्च्यः, ऋबीसिऽर्चिं, येऽपरीषु, पृथिवी ऽउत;) but also after those vowels which Sanskrit grammarians call *pragvāhya*, and which are never affected by a following vowel, like अजरयूऽअयातं, समानवधूऽअमृतेऽअनूची, अस्त्रेऽआयुः. The same sign is put also after a vowel which has been modified

by the influence of one immediately following, as अस्त्रा ऽअधत्तं, विचक्षऽआधत्तं, दुरोणऽआवः; and even where a final consonant has been dropped on account of a following vowel, as देवाऽअनु, विशऽआजिगति, कुम्भाऽअसिंचत. By being employed for so many purposes, and thus not at all consistently, the Avagraha, as it stands in Vaidik MSS., is of little use.

thinking and interpreting the Veda. It was a further advantage that the MSS. were most numerous for the first book of the commentary, and, as Sāyana says with regard to the first Adhyāya of his commentary, व्युत्पन्नस्त्वावता सर्वे बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् 'he who has got through this, can understand the rest,' it might, at all events, be said with some truth, that after having worked through the first Ashtaka, an editor may go on to the rest with a smaller number of MSS.

For the first Ashtaka I had twelve MSS. However, we have learnt from Greek and Latin philology that a great number of MSS. is not at all desirable for critical purposes. In most cases those numerous MSS. which have been collated for classical authors have only served to spoil the text; to make the reading of doubtful passages still more doubtful; and to give rise to a mass of conjectural readings, based either upon the authority of the transcriber of a MS., or upon that of an ingenious editor. In this manner an immense deal of labour has been wasted in classical philology; so that now, after the simple rules for using MSS. have been laid down by a new school of critical philologists, such as Bekker, Dindorf, Lachmann, and others, almost all the old editions of classical authors have become useless for critical purposes, with the exception of some of the *editiones principes*, which, as they simply reproduced one MS., though generally a very bad one, can claim for themselves at least a certain degree of authenticity. Before MSS. can be used for critical purposes, it is necessary that they should themselves be examined critically, in order to determine their origin, their age, and their genealogical ramifications, and thus to fix their relative value. If it were possible to recover the original MS. of a work, as written by the author himself, there would be no need of criticism; we might dispense with all later MSS., and we should merely have to reproduce the original text, pointing out at the same time such mistakes as the author himself might have committed. But generally our MSS. are much later than the composition of the works which they contain, and, if compared with one another, they are found to differ from each other, partly in mistakes and omissions, partly in corrections and additions, arising, in the course of centuries, from the hands or heads of ignorant or learned transcribers. For the most part these various readings are not peculiar to one or the other MS. only, but the same mistakes occur generally in several MSS. at the same time. Now, if there are, for instance, certain MSS. which omit a certain number of passages that have been preserved in others, we may safely conclude that the MSS. which coincide in omitting these passages flow from the same original source.

But out of the number of MSS. which thus coincide in omitting certain sentences, some may again differ in other characteristic passages, and thus form new classes and subdivisions. By carefully collecting a large number of such characteristic passages, all the MSS. of an author arrange themselves spontaneously, and form at last a kind of genealogical series, where each has its proper place, and commands, according to its position, but not according to its age, its proper share of authority. For a MS. may be of modern date, yet if by a comparison of certain classical passages it can be shown to have been copied immediately from an old MS., it inherits, so to say, a greater share of authority than MSS. which, though of greater age, are of more distant relationship. Here, however, a distinction must be made between the authenticity and the correctness of a certain reading. As the date of the oldest MS. reaches but seldom to the age of the author of the work, we can only expect by a critical, and, so to say, genealogical arrangement of MSS., to arrive at the best authenticated, not at the original and correct text of an author. It sometimes happens, indeed, that all the MSS. of a work can be shown to have originated from one MS. which is still in existence, as is the case, for instance, with Sophocles. But most frequently there remain in the end two or more different groups of MSS., each with its own peculiar readings, and each group entirely independent of the other. In the former case the best that can be done in a merely critical edition is to reproduce the oldest and best authenticated MS. But it frequently happens, that even in the oldest MS., upon which all the others depend, mistakes occur, which have been corrected in more modern MSS., sometimes by mere conjecture, sometimes by using quotations from an author occurring in other works which have preserved a more ancient and more correct reading. Such passages are open to philological discussions, and have to be treated in notes. In the latter case, if there remain several independent branches of MSS., the task becomes more difficult; and as each class of MSS. may claim for itself the same degree of authenticity, it becomes the duty of an editor to choose in each particular case the reading of that class of MSS. which may seem to him most correct, and best in accordance with the general style of the author. Frequently, however, even in this case one class of MSS. will be discovered, which by its general character of correctness acquires a right to overrule the testimony of the other classes in doubtful passages. All this must be finally settled before a critical edition of any author can be commenced; and it is necessary, therefore, for an editor to collate most carefully even those passages where the various readings of MSS. bear the evident character of mere mis-

takes, but where, notwithstanding, the omission of a single letter may often serve to point out the connection of a certain class of MSS. Grave errors and long omissions are generally much less characteristic as marking a family-likeness between certain MSS. than small and insignificant mistakes, because the former have often struck those who copied a MS., and have induced them to correct erroneous readings on their own authority, or to supply important omissions from other MSS., in case they could be procured. The more insignificant mistakes, on the contrary, were more likely to be overlooked and to remain unaltered.

With regard to the twelve MSS. of the commentary to the first Ashtaka of the Rig-veda, I have only succeeded in reducing them to three independent classes. It is not very likely that MSS. should still be found in India contemporaneous with Sâyana, though, if we could trust native authorities, copies of Sâyana's works have been buried in the ground near Vidyânagara. Excluding these MSS., the existence of which is extremely problematical, I am convinced that there are no MSS. at present which have any claim to be considered as exhibiting the commentary exactly such as it came from the hands of Sâyana.

I shall proceed to give a list of those MSS. which I have made use of for this edition. I shall call the three classes, to which all the MSS. belong, A, B, and C, marking at the same time each particular MS. by its own number.

A.

A 2. A manuscript in four volumes, containing all the eight Ashtakas. It was presented by Colebrooke to the library of the East-India House, where it is entered under Nos. 2133-2136. It contains also the text of the hymns, but not throughout. In some Ashtakas the accents also are marked. It is dated between 1747 and 1760¹, and has been written by different hands at Benares. It is on the whole the most valuable MS., and the only one which represents

¹ First Ashtaka.

शक्ते विष्णुपदागरागकुमिति मासे नमस्याभिधि
पक्षे मेचकसंज्ञके मुनितिथौ वाचस्पतेर्वासरे ॥
श्रीनारायणदीक्षितानुवचनादेतत्सुदा पुस्तकं ।
विश्वेशस्य पुरे बखीलिखदलं श्रीशंकरप्रीतये ॥

This gives Sâka 1673, or 1751 A. D.

Fourth Ashtaka:

बालकृष्णश्रोत्रियेण स्वरैः संयोजितो सुदा ।
मार्गमुक्तचयोदशां नंदांगिर्गुडाशक्ते ॥

This gives Sâka 1669, or 1747 A. D.

Sixth Ashtaka: संवत् १८०६ = 1750 A. D.

Seventh Ashtaka. संवत् १८०९ वर्षे आश्विने मासे
कृष्णपक्षे तृतीयायां तिथौ भीमवासरे लिखितमिदं
पुस्तकं श्रीमन्नारायणदीक्षितपाठनकरोपनामेन स्वार्थं
परार्थं च ॥ This gives 1753 A. D.

Eighth Ashtaka. संवत् १८१७ माघमासे कृष्णपक्षे
चयोदशां सोमवासरेऽयं ग्रन्थः संपूर्णः । लिखितो
राधकृष्णेन कश्चिन् श्रीकाशां पुर्याम् ॥ This gives
1761 A. D.

this first class of MSS. throughout the whole of the commentary. though in some of the later Ashtakas long passages are wanting in this MS. also.

For the first Ashtaka I have to include in this class—

A 1. An old MS. of the National Library at Paris, containing the first Ashtaka only. It is well written, and indeed gave me the first hope that a critical edition of Sāyana might still be possible. It is dated Samvat 1625¹ (1569 A.D.), and is in many respects more useful than A 2. But, though of earlier date than A 2, it cannot be considered by any means as the original from which A 2 was copied: for although the omission of passages which stand in A 1 might be ascribed to the negligence of the transcriber of A 2, yet there are also whole lines which are left out in A 1, but which are not wanting in A 2. Both MSS. flow from one original source, and their authority is on the whole equal; though A 1, as being the earlier branch, has thereby some advantages over A 2. The absence of the other seven Ashtakas in A 1 is a great loss for an edition of the commentary.

To the same class must also be referred A 3, the MS. of the first Ashtaka in Sir R. Chambers' collection, now in the Royal Library at Berlin. Of this old MS., which is in a very bad state of preservation, I possess no complete collation, but only short notes and extracts which I made before I had seen the MSS. at Paris and London, and before I was in a position to conceive the possibility of a critical edition of the commentary. A comparison of several characteristic passages, however, shows the connection of this MS. with A 1 and A 2, with which it coincides in several of its right as well as of its wrong readings. As I was not able, however, to verify in each particular passage the reading of this MS., it is not to be understood as included in the general designation of class A, unless especially mentioned.

B.

The second class, B, is represented by two MSS., both of them complete copies of the commentary. I owe my first acquaintance with this class of MSS. to the kindness and liberality of Professor E. Burnouf, who allowed me, during my stay at Paris, to copy and collate the MS. of Sāyana in his possession. Besides several passages which are corrected or supplied by this MS. in places where mistakes or omissions occur in A or C, it contains also a number of passages which evidently bear the character of later additions: they stand frequently without any connection with the rest of the commentary, and I had

¹ विद्याशंकरचरितेभ्यो नमः ॥ संवत् १६२५ वर्षे गौडघातीय पं-यदेवसुत पुष्पोत्तमलिखितं ॥ शुभं
चैत्रशुदि ७ गुरौ । अद्यैह श्रीसंमतीर्थवासाय श्रीश्री- भवतु ॥ कल्याणं भूयात् ॥

no doubt that they owed their origin to marginal notes which had been added by Brāhmans while studying the Veda, and which in later copies had been incorporated into the text, though sometimes inserted in a wrong place. This supposition I found fully proved by another MS., which has lately been added to the library of the East-India House, and which is evidently the very MS. from which Professor Burnouf's copy was taken. In this MS. all those spurious passages, which occur neither in A nor C, have not yet been incorporated into the text, but appear still as marginal notes. Nay, it is even easy to see how, by mistaking the signs of reference, the transcriber was led to misplace some of these additions. I call the MS. of the East-India House B 1, and that of Professor Burnouf B 2; though the latter is on the whole so carefully copied, that both may be considered as one MS.

C.

The third class of MSS. is much more numerous represented, but consists almost entirely of modern copies, executed, with more or less care, for the use of European scholars. Yet this class of MSS. also was indispensable for restoring a complete and correct text of Sāyana: for though omissions and mistakes are very frequent, yet some difficult passages are given more correctly in this class of MSS. than in either A or B; while others, which are partly omitted in A or B, receive occasionally great help from a comparison of C. Modern additions occur, but very seldom, and their late origin is so evident that they cannot be mistaken. The following is a list of this last class of MSS. :—

C 1. A complete copy of the commentary in the National Library at Paris. It is advantageously distinguished from the rest, in so far as some very considerable omissions common to all the C MSS. have been supplied in C 1 from another MS. Yet there can be no doubt that, with these exceptions, all the rest of this MS. descends from the same original source as the other C MSS. There is, for instance, a long omission at the end of the fourth Adhyāya of the first Ashtaka: all the C MSS. break off in the third verse of the twenty-fifth Varga (p. 534 [now 291] of my edition), with the words दासीभारादि, so that twenty pages are altogether wanting. It is difficult to account for this omission, and I suppose this loss to have happened very early, because in A and B also, where the commentary goes on to the end of the fourth Adhyāya, there is a peculiarity in the style of the commentator not quite in accordance with the rest of his work. That this omission has been supplied in C 1 from a different MS. is evident, and can be traced even in the smallest particulars. Thus, for instance, throughout the whole of this supplement the merely grammatical part of the com-

mentary is always divided by ॥ from the rest, while in all the rest of this MS. the beginning of the grammatical explanations is not marked at all.

C 1 b. A second MS. of the National Library at Paris, comprehending the first Ashtaka only, and very negligently written.

C 2. The next MS. of this class is a copy which Dr. Mill brought over from India, and which he kindly lent me for my edition. It will hereafter be deposited in the Bodleian Library at Oxford, for which the whole collection of Dr. Mill's Sanskrit MSS. has lately been purchased. It contains all the eight Ashtakas complete, with the usual omissions of the C MSS., and is written very carefully and distinctly.

C 3. One volume, containing the first Ashtaka only. It belonged formerly to the Sanskrit College at Calcutta, afterwards to Professor Wilson, and is now deposited in the Bodleian Library.

C 4. A complete copy of Sāyana's commentary, forming Nos. 78-86 in Professor Wilson's collection of Sanskrit MSS. in the Bodleian Library. It is dated Samvat 1890 = 1834 A. D.

C 5. Another copy belonging to the same collection, and entered in the Catalogue under Nos. 57-60. It comprehends the first, third, and fourth Ashtakas only; the second being supplied by another MS., No. 74, which contains six only out of the eight Adhyāyas.

C 6. A Bengali MS., containing the text and commentary of the first two Adhyāyas of the first Ashtaka. This likewise forms part of Professor Wilson's collection, and is entered in the Catalogue of the Bodleian Library under No. 75.

That all these MSS. must be considered as separated from the MS. of Sāyana himself by at least one degree, I conclude from the existence of such mistakes as are common to all the three classes of our MSS. I do not mean to say that Sāyana may not himself have committed mistakes in writing his commentary. On the contrary, there are mistakes in all the MSS. which most probably rest upon Sāyana's own responsibility. For instance, Rv. I. 117, 4, the grammatical explanation of **दुरेवै**: evidently contains a mistake: yet all the MSS. quote the same Sūtra of Pāṇini (III. 3, 126), and there can be little doubt that Sāyana himself is the author of this wrong quotation¹. If mistakes of this kind occur only in one class of MSS., or in two, but not in all three at the same time; it must frequently remain uncertain whether they are to be laid to the charge of Sāyana or his transcribers. For instance, Rv. I. 97, 3, A has **संज्ञापूर्वकश्च**

¹ Instead of **दुरेवै** **देतिरीषद्**: **सुष्विति खल्**, **वन्निति भावे वन्नत्ययः**। **नित्वादावुदात्तत्वं**। **वज्रवी-**
Sāyana ought to have written **इण गती**। **इयशीङ्भ्यां** **हौ गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं**॥

विधेरनित्यत्वाद्वृद्धमावः, while B and C read आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्वृद्धमावः. Sâyana might have written both, but I have retained the reading of A, as, in cases like this, A generally represents the more authentic reading, B and C being more liable to corrections. Rv. I. 102, 3, however, I have adopted the reading of B and C सप्तम्या डादेशः instead of विभक्तैराकारः (A 2), because, as A 1 coincides here with B and C, the reading of A 2 can only be considered as resting upon the authority of the transcriber of A 2, and not upon the collective authority of A. Sometimes old mistakes have been corrected in the more modern MSS. Rv. I. 66, 6, A and C read समानं माबन्धस्मिन्निति समदः संयामाः, while in B the grammatical fault, अस्मिन्, has been corrected into एषु. Though अस्मिन् may have originated with Sâyana himself I have of course adopted the reading of B.

I shall now quote, however, some passages where mistakes common to all the MSS. cannot be ascribed to the author, but must have crept into the MSS. before any of our present copies were written. There are evident traces of corruption in the text of the commentary in explaining the grammatical formation of भूमना, Rv. I. 110, 2. All the MSS. omit इतीकारलोपो, but have yet the च after भूमावः, which leaves no doubt that इतीकारलोपो must have preceded it. Again, Rv. I. 115, 5, where अभिचचे is explained, the MSS. have only अभिसुखेन, which explains merely the first part of अभिचचे, and necessarily requires the addition of either द्रष्टुं or दर्शनाय, or some similar word, to explain the second part. This, however, is omitted in all the MSS., and I was obliged to supply it by conjecture. There is one passage towards the end of the first Ashtaka (Rv. I. 120, 7) where the omission of several letters is marked in the A as well as in the C MSS., and where the B MSS. also, though they do not mark the omission, are of no use for restoring the text. In this case I was unable to fill out this omission, and I have marked it in the same way as the MSS. do¹. Sometimes old omissions have been supplied by the transcribers, but not always successfully. Rv. I. 99, 1, all the MSS. in explaining अरातीयतः read इति शस उदात्तत्वं, thus making अरातीयतः an accusative plural, while it ought to be the genitive singular, and therefore इति डस उदात्तत्वं². That शस is indeed nothing but a conjecture of the copyists, becomes clear when we see that A 2 has इति -- उदात्तत्वं, thus marking an old omission in the original MS. from which it was copied, without any attempt to correct it. Such blanks occur most frequently in A 2, and in some cases evidently because the MS. from which

¹ There is probably also a corruption in the words जेचुरे कचनारं, but this must remain uncertain till कचनारं which preceds the lacuna. One might conjecture new MSS. can be procured.

² [Now found to be the reading of T.]

it was copied was worn off at the margin, so that the blanks return always at regular intervals, that is to say, always at the end of a line of the original MS. Yet although in many other respects too, the A MSS. exhibit the best authenticated reading, yet it is impossible to consider either B or C as descending from A, on account of the omissions, additions, and mistakes which are peculiar to each of the three classes of MSS., and have never found their way from one class into another.

What I had to do therefore as an editor was first to find, by a collation of the different copies of each class of MSS., the reading of each of the three principal classes, and afterwards to choose that reading which, by weighing the authority of the three classes, and by taking into account the whole style of Sāyana, seemed to be the most authentic. Considering, however, that this edition of the commentary is not only a critical work, but at the same time destined to be useful for studying the Veda, I have never carried these critical principles so far as to leave a corruption in the text, which, though it might rest upon the authority of the best MSS., was still so evident, that anybody, if acquainted with the rules of the Sanskrit language, would have seen it, and, if conversant with the style of Sāyana, would have safely corrected it. I have even added some few passages, which, though they belonged only to one class of MSS., B or C¹, yet seemed to be useful where they stood. So that I may safely assert, that whatever good was to be found in the MSS. will be found in this edition, while much that was faulty in them has been corrected.

The laws of Sandhi and other euphonic laws I have endeavoured to observe in the same way as they have been practically carried out in the best Sanskrit MSS., considering it necessary, in a work like that of Sāyana, to avoid the innovations of European, as well as the antiquated subtleties of Indian grammarians. I have also followed the custom of the MSS., which sometimes suspend very

¹ Rv. I. 1, 1 (p. 44 [now 23]), the quotation तथा च पश्यति etc., on the change of ङ into ऊ, belongs only to the B MSS. [but see now *Var. Lect.* to p. 23. l. 39], yet I have not suppressed it, as it seemed to be useful. Dr. E. Roer, who had begun an edition of Sāyana's commentary in Calcutta, (the first two Lectures of the Samhitā of the Rig-veda, in the Bibliotheca Indica, fasciculus 1-4: Calcutta, 1848,) but who, on hearing of my edition, has kindly given up his own plan, and published instead his excellent edition of the Vṛhadāraṇyaka, has left out this passage, either because B MSS. were not procurable at Calcutta, or

because he followed different principles of criticism in his edition. Again, Rv. I 23, 1, the explanation of तीव्राः occurs only in the C MSS., and it is evident, from the quotation of the Manoramā, that this passage could not come from the hands of Sāyana yet I thought it necessary not to suppress it on account of the accent. If तीव्राः were formed after Un. S. II. 29, we should expect it to be a pa oxytone; but it is formed by रक्, and not by रन्, in the same way as चङ्गः and भङ्गः, which are also oxytones. Dr. Roer gives the explanation of तीव्राः, but with some slight differences, which must be peculiar to his own MSS.

properly the laws of Sandhi in order to avoid certain combinations of words, by which either single words or the structure of whole sentences might become obscure and doubtful. In this manner the Sandhi becomes for the Sanskrit what punctuation is for other languages, only it is as difficult to lay down general laws for the one as for the other.

I have now only to mention those works which I made use of for verifying the quotations in Sāyana's commentary. There is first of all Pāṇini, whose grammatical rules are most frequently quoted by Sāyana, sometimes at full length, sometimes only with a few words by way of reference¹. I have derived great advantage for verifying and understanding these technical rules from Professor Bohtlingk's edition of Pāṇini, which, whatever may be said against some parts of it, is a most excellent and meritorious work. In the quotation of rules I have seldom had occasion to differ from his edition, and where I have done so, it has only been after mature consideration. In the quotation of the Vārttikas also I have followed Professor Bohtlingk's edition, though it is to be regretted that he has left out many of them. These, however, could easily be found in the Calcutta edition of Pāṇini, though for some of them I was obliged to have recourse to the Mahābhāṣya. In order to make this edition more useful, I have been induced to add the references from Pāṇini in the first Adhyāyas, but afterwards I have done so only whenever a new rule was quoted for the first time. Professor Böhtlingk (now Counsellor of State to His Imperial Majesty the Emperor of Russia) could not render a more valuable service to Sanskrit philology, than by publishing a second and complete edition of Pāṇini and his commentaries, a work for which he must possess at present the most ample materials.

¹ I must mention here one expression of Sāyana's, which occurs very frequently, but has given rise to doubts, and is, as it seems, not yet understood rightly. There are two rules of Pāṇini's, consisting of the words आमन्त्रितस्य च; the one (VI. 1, 198) teaches that a vocative case has the accent on the first syllable; the other (VIII. 1, 19) restricts this rule, by saying that if a vocative be preceded by another word, and do not stand at the beginning of a Pāda, it has no accent at all. In order to distinguish between these two rules, Sāyana calls the accent prescribed by the former rule, which occurs in the sixth Aṣṭaka, षष्ठिकमाबुदात्तत्वं; while the suppression of the accent, as prescribed by the latter rule in the eighth Aṣṭaka, is called by him आमन्त्रिको निघातः or आमन्त्रिकं सर्वाबुदात्तत्वं;—

षष्ठिक and आमन्त्रिक can therefore, as far as I can see, have no other meaning than 'occurring in the sixth and occurring in the eighth Aṣṭaka:' yet I find that, for some reason or other, Dr. Weber (in his edition of the Vāgasaneyi-samhitā, p. 7. l. 6) quotes Pān. VI. 1, 198 as the reference to आमन्त्रितस्य च, where the effect of this rule is distinctly said to be आमन्त्रिको निघातः. Sāyana uses also चातुर्थिकः in the same sense, as applied to a rule occurring in the fourth Aṣṭaka of Pāṇini: cf. Rv. I. 84, 14, where the rule intended by the commentator is in fact to be found in the fourth Aṣṭaka of Pāṇini, IV. 2, 86; so that I have no doubt that Dr. Weber's quotation is to be considered as a misprint.

Two other collections of grammatical Sûtras which are quoted by Sâyaṇa are the Unâdi-sûtras and the Phit-sûtras of Sântanâkârya. Both of them form part of the Siddhânta-kaumudî, as published at Calcutta, 1811, but they have been edited with much less care than Pânini's Sûtras. They have been reprinted in the Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St Pétersbourg, 1843 and 1844, by Professor Bôhtlingk, but require, particularly the Unâdi-sûtras, a careful collation of MSS. and the help of commentaries. I have quoted the Sûtras after Professor Bôhtlingk's text, as being more accessible than the edition of the Siddhânta-kaumudî; but I have been continually obliged to have recourse to the MSS. and commentaries of the Unâdi-sûtras¹.

A fourth grammatical work quoted by Sâyaṇa is the Dhâtupâṭha. Of this work we have a most excellent edition by Professor Westergaard of Copenhagen, at the end of his Radices Linguae Sanscritae. I have quoted it only a few times, as it is very easy to find Sâyaṇa's quotations with the help of Professor Westergaard's Radices. Sâyaṇa has himself written a commentary on the Dhâtupâṭha, before he wrote his commentary on the Veda, and has frequently readings peculiar to himself, which he has defended in his commentary², and which Professor Westergaard also has generally mentioned in his edition.

Another work frequently used by Sâyaṇa for explaining the Veda is Yâska's Nirukta. This work existed only in manuscript when I began to print Sâyaṇa's commentary, and as the greater part of the Nirukta is contained in Sâyaṇa's works, I was obliged to copy and analyse it, in order to verify Sâyaṇa's quotations. For though, with the help of the Sarvânukrama, all the passages from the Veda which are explained by Yâska may be traced back to their places in the text by referring to the commentary on the Nirukta, where the Devatâ and Rishi of each passage are given, yet it is very difficult, *vice versa*, to find always the place in the Nirukta where a passage of the Veda has been explained by Yâska; still more so when only a few words out of Yâska's explanations are quoted by Sâyaṇa. In the course of carrying this first volume through the press, a very correct edition of the Nirukta has been published by my learned

¹ The MS. from which I have derived the greatest use is the Unâdivṛtti, by Uggvaladatta, a work which has been composed after a careful collation of old MSS. and commentaries. It frequently points out words and Sûtras as being of later origin, and as not occurring in old commentaries. In our printed editions some Sûtras are left out, others mixed with the commentary; some are incomplete, others incorrect; and the meaning and formation of words are frequently

mistaken. I merely mention this here to point out how unsafe it would be to make use of our present editions for lexicographic purposes; but I shall soon have an opportunity of returning to this subject, when examining the historical value of this and other works previous to Pânini.

² Sâyaṇa quotes his Dhâtuvṛtti, Rv. I. 42, 7; I. 51, 8; I. 82, 1, etc.

friend Professor Roth in Germany. Professor Roth had kindly informed me beforehand which of the two recensions of the Nirukta he would follow in his edition, and I am glad to find that consequently the references which I have always given, when the Nirukta is quoted by Sâyana, coincide with his edition. In some few places Sâyana's quotations from Yâska do not exactly correspond with the text of the Nirukta; but this is probably owing to Sâyana's manner of quoting, which, as I have mentioned before, is generally done from memory. Although these differences were very slight, yet I could not, in accordance with the principles of my edition, take it upon myself to correct them. I have not added references to Sâyana's quotations from the Nighantus, because these lists of Vaidik words are already arranged systematically under different heads, and thus require no further reference.

The same applies to Sâyana's quotations from Kâtyâyana's Sarvânukrama. I have myself compared every passage quoted from this Index of the authors, deities, metres, etc. of each hymn. But as this Index follows exactly the same order as the hymns of the Rig-veda, it would have been useless to add the references. In those cases also where Sâyana quotes from the Sarvânukrama certain rules on metre and other subjects contained in the Paribhâshâ, I have abstained from giving the references, because this Introduction to Kâtyâyana's Sarvânukrama is likewise so well arranged, and so short, that it is as easy to find a reference as to find the quotation itself.

Another author whom Sâyana quotes most frequently with regard to the Vaidik ceremonial is Âsvalâyana. There are twelve books of Srauta-sûtras, and four books of Grihya-sûtras, none of them as yet published. Sâyana quotes these Sûtras continually, whenever a hymn or part of a hymn of the Rig-veda occurs which is to be employed by the Hotri-priests at a certain act of a sacrifice. Now if, like the Sûtras to the Yagur-veda, the Sûtras of Âsvalâyana followed the same order as the hymns, it would not have been difficult to find Sâyana's quotations in the MSS. of Âsvalâyana's Sûtras, and it would scarcely have been necessary to give a reference to each of Sâyana's quotations from Âsvalâyana. But the Rig-veda has preserved its old arrangement and its genuine form, and has not been supplanted by a Hotri-veda, or a prayer-book for the Hotri-priests; such as the Yagur-veda is for the Adhvaryu-priests, and the Sâma-veda for the Udgâtri-priests. If, like these two so-called ceremonial Vedas, the Rig-veda also consisted only of such passages as are requisite for the Brahmanic sacrifices, arranged in the same order as they have to be recited by the Hotri-priests at different ceremonies, the order of the hymns and of the

Sûtras, and probably also of the Brâhmanas, would be the same. But, as it is, the Rig-veda represents to us the old collection of sacred poetry, as it has been handed down by tradition in different Vaidik families, each of which claimed a certain number of ancient poets (Rishis) as their own. The poems therefore which have been incorporated in the Rig-veda-sambhitâ are arranged according to the old families to which the poets of certain songs are said to have belonged, and consequently those passages which in later times were selected as most appropriate to be employed at the grand sacrifices by the Hotri-priests, are found scattered about in different parts of this old collection. Sâyaṇa, who of course knew Âsvalâyana's Sûtras by heart, quotes these Sûtras whenever one of those verses occurs which Âsvalâyana has prescribed for any one of the different sacrifices. But all that Sâyaṇa adds, to enable one who has not learnt by heart these sixteen books of ceremonial Sûtras, to find their place in Âsvalâyana, consists in mentioning the name of the particular part of the ceremonial, and sometimes in giving the beginning of the chapter where a certain Sûtra occurs. By the help of Indices, however, I have succeeded in verifying these passages also, and I have always added the book and chapter where Sâyaṇa's quotations are to be found in Âsvalâyana's work. If, in the passages which Sâyaṇa quotes from the Brâhmanas, he had restricted himself to the Brâhmanas of the Rig-veda, I should have added references to these quotations also. But as Sâyaṇa takes his quotations promiscuously from all the Brâhmanas, whether connected with the Rig-veda or the Sâma-veda, Yagur-veda, and Atharva-veda, I determined rather to give no references whatever for these Brâhmana passages than to do it incompletely¹. Besides there was the difficulty that these

¹ It is not only on account of the vastness of the Brâhmana literature that I found it impossible to verify every quotation, but there are many Brâhmanas of which there are not even MSS. to be procured in any of the European libraries. Some seem lost even in India, and are only known by name. With regard to the Brâhmanas of the Sâma-veda, I had stated, in a letter to my friend Professor Benfey at Gottingen, that there are eight. Professor Benfey has kindly mentioned this in the Preface to his edition of the Sâma-veda; and as Dr. Weber has lately published some observations with regard to Professor Benfey's and Mr. Colebrooke's statements on the Brâhmana literature of the Sâma-veda, I owe it to Professor Benfey and to myself to make good my assertion. Sâyaṇa, in his commentary on the Sâma-vidhâna-Brâhmana, says :

अष्टौ हि ब्राह्मणयथाः प्रौढं ब्राह्मणमादिमं ।
षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात्ततः सामविधिर्भवेत् ॥
आर्षेयं देवताध्यायं भवेदुपनिषत्ततः ।
संहितोपनिषद्वंशो यथा अष्टावितीरिताः ॥
तच्च महाषड्विंशाख्ययोर्धयोर्ध्याधिकारिणां स्वर्गा-
दिफलप्राप्तये एकाहाहीनसत्तात्मका महाक्रतवः प्रति-
पादिताः । अथ सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणयथे
etc.

'There are eight Brâhmanas; the Praudha is the first Brâhmana (this means the large Brâhmana, the Pañkavimsa, not prodha as Dr. W. writes); the one called Shadvimsa or Shadvimsad-Brâhmana is the second; then follows the Sâma-vidhi; then the Ârsheya-Brâhmana, the Devatâdhyâya-Brâhmana, and the Upanishad. These with the Samhitopanishad and the Vamsa are called the eight books. In the great

Brāhmanas and Āraṇyakas, which as yet exist only in manuscript, are not always divided in the same manner; so that if I had adapted my references to the MSS., they might perhaps not have been found in accordance with the editions of several of the Brāhmanas which are now preparing for publication. In many instances I have derived great help from the original MSS. of the Brāhmanas, particularly as Sāyana's quotations from these works are generally full of mistakes, arising from old Vaidik forms, which the transcribers did not know and understand. Frequently, however, I found also that real differences existed between a passage as quoted by Sāyana and the text as exhibited in the Brāhmanas, which can only be accounted for by the supposition that Sāyana used some Brāhmanas in a *Sākhā* different from that which was accessible to me in manuscript.

I have only to express, in conclusion, my sincere thanks for the instruction, the advice, the encouragement, and assistance which I have received, in the course of my studies, from those distinguished Oriental scholars whose lectures I have followed at the Universities of Leipzig, Berlin, and Paris, as well as from those whom I met with there, and with whom I became connected by the ties of kindred pursuits and friendship. To mention the liberality with which foreigners are admitted to the rich collections of the National Library at Paris, the Library of the East-India House in London, and the Bodleian Library at Oxford, would only be repeating what is known to all who have had occasion to consult these Libraries. Yet this ought not to prevent me from acknowledging the personal obligation under which I feel myself towards M. Hase, M. Reinaud and M. Munk at the National Library at Paris, and towards the Rev. Dr. Bandinel and the Rev. H. O. Coxe at the Bodleian Library at Oxford, for the kindness which I have received at their hands during my studies at Paris and Oxford. Private collections also of Sanskrit MSS. have been freely thrown open to me, in France by Professor Burnouf, in England by the Rev. Dr. Mill; and I avail myself of this opportunity to return my thanks to both of these eminent Oriental scholars. I have also thankfully to acknowledge the kind assistance of my learned friend Dr. Ch. Rieu at the British Museum, by whose careful corrections many misprints and mis-

Brāhmana and the *Shadvimsa* the principal sacrifices, the *Ekāha*, *Ahina*, and *Sattras*, have been taught by which persons, fit for offering sacrifices, may obtain life in heaven and other rewards. Now, in the third Brāhmana, called *Sāmavidhāna*, other hymns will be enjoined, etc.' This, I hope, will be sufficient to vin-

dicare my assertion; for nothing is more likely to bring Vaidik studies into discredit than mere assertions and ingenious conjectures, of which I am sorry to say we have had already a great number even in print. [See now a letter of mine in the *Academy*, June 7, 1890, p. 390.]

takes have been removed, which, notwithstanding the great accuracy and ability of the compositor employed on the present volume, could scarcely be avoided in so extensive a work. Above all, however, my thanks are due to Professor H. H. Wilson. It would be presumptuous on my part were I to speak of his unequalled achievements in different branches of Oriental philology. But it would be ungrateful were I not to acknowledge the kindness with which he has assisted me in my undertaking. To his recommendation I owe the liberal patronage which the Honourable the Court of Directors of the East-India Company have bestowed upon this work, and without which its publication would scarcely have been possible. While I was preparing this edition his books and manuscripts were at my disposal; whenever I wanted advice, he was ready to give it; and he has even given his valuable time to correct the press. The English translation of the Rig-veda by Professor Wilson, which is soon to appear, will be a new proof of the interest which he has taken in this work. To have been allowed to enjoy his acquaintance, and to avail myself of his instruction, will always be to me the best compensation for what I have lost in living so long away from my own country and my old friends.

M. M.

OXFORD, October 1849.

PREFACE

TO THE SECOND VOLUME OF THE FIRST EDITION.

THE principles followed in the first volume in editing the hymns of the Rig-veda, and in restoring the text of Sâyana's commentary, have been strictly adhered to in the second. My own conviction and the approval of those best competent to judge have not allowed me to adopt a different course, although others have thought Sâyana's commentary undeserving a critical edition, and the time that has been expended on it. Yet, perhaps, neither the age nor the country of an author can justly be pleaded as an excuse for disregarding those rules of critical scholarship which in classical philology have been ratified by the experience of the last three centuries; and though I feel obliged to apologize for the consequent delay in the publication of this second volume, I should be more sorry if I had now to publish it without the conviction that all sources available for the restoration of the text had been fully exhausted.

The MSS. of the Samhitā and Pada texts of the hymns have been the same for the second as for the first volume, and therefore require no further notice.

The case differs with the MSS. of Sāyana's commentary. For the first Ashtaka I was able almost always to determine the original reading of each of the three families of MSS. by a comparison of the different members belonging to each; and it was found that in all important passages the readings of the three families, A, B, and C, could be so easily balanced that it rarely remained doubtful which of the three had to give way before the others. On this account it seemed to me unnecessary to publish the *Varietas Lectionis* for the first Ashtaka; and, with the exception of a few inaccuracies which really seem to be unavoidable in the course of editing so voluminous a work, I have not met, in the many excellent reviews of this edition of the Rig-veda, with any remarks which could on this point have changed my opinion.

In the second Ashtaka, however, this course could be no longer followed. When I began the printing of the second Ashtaka, to represent the A class I had only one MS. instead of three, and this again was defective to such an extent that it could hardly be used for more than half of the second book. The MSS. of the B class were the same as for the first Ashtaka; and I had even received a new copy from Bombay, which I call B 3. This, however, proved of little use, as it was but a new transcript of the same original from which Professor Burnouf's MS. had been taken. It could not have been copied from B 1, because this MS. was already in my hands when the new copy was made in India. There can be no doubt, however, that it was copied from a copy of B 1. Most likely the Pandit who parted with his old MS. (B 1) had a transcript made before he sold the original, and this transcript was copied in B 3. With regard to the C MSS. it will be seen that three only out of the seven contain the second Ashtaka complete.

Under these circumstances it became impossible to determine with certainty the original reading of each of the three families; nay, for many passages the text of one or even two families was lost beyond recovery. Besides, almost all the MSS. of the second and the following Ashtakas seem to have been less frequently studied in India, and therefore less carefully corrected, than the first Ashtaka. The principal difficulty, however, arose from the defective state of A 2, because the text of the A class is throughout the whole commentary by far the most authentic, and had been the principal authority for my edition. Before the first Ashtaka was finished I had therefore written to India to obtain a new MS. for the second. After waiting, however, for

a considerable time, I received the news that the MS. which Dr. Roer had procured for me at Calcutta had been lost by shipwreck. Not wishing to retard the publication of the second volume still longer, I began to print with the MSS. then at hand. Most fortunately, in the course of carrying the second Ashtaka through the press, a new MS. was forwarded from India by Dr. Ballantyne, the distinguished Principal of the Sanskrit College at Benares. It was sent to Professor Wilson, and he most kindly presented it to me. It is a complete copy of Sāyana's commentary, and, as far as I know, the most ancient MS. of this author in Europe. The first Ashtaka contains 648 leaves, but has no date. The second has 260, the third 398, the fourth 312 leaves. At the end of this Ashtaka the following date is given: ॥ संवत् १६ ज्येष्ठवदि प झ वे १ संवत् आषाढा २४ वर्षे ॥ This is Samvat 1624 or A. D. 1568. The fifth Ashtaka has 237, the sixth 264 leaves, the last containing again a date; संवत् १६२३ वर्षे ज्येष्ठमासे शुक्लपक्षे पूर्वमास्या पुन्यतथौ गुरुवने: । This is therefore a year earlier, 1623 Samvat or 1567 A. D. In the seventh Ashtaka, which contains 274, and in the eighth, which contains 322 leaves, the last leaves on which the date is usually marked, are lost. We may therefore ascribe this copy to the years 1566 and 1567. The oldest MS. which I had used before was that of the first Ashtaka at the National Library in Paris (A 1), which bears the date Samvat 1625 or 1569 A. D. Colebrooke's MS. (A 2) was dated between 1747 and 1760 A. D.; and fragments of the commentary to the first Ashtaka at the Royal Library in Berlin (A 3) exhibit their date as Samvat 1664 and 1665, which is 1608-1609 A. D. As all the other MSS. of Sāyana's commentary are still more modern, this last arrived MS., now in my possession, is therefore the oldest in Europe.

But though it is the oldest MS., it does not, as I expected, belong to the A class. On comparing it with the other MSS. I found that it belongs to class C, and may in fact be considered as the prototype of all the C MSS. This would by itself have made this copy extremely valuable. Its value, however, was further increased when I found that in the second Ashtaka considerable portions had been most carefully compared and corrected after a MS. belonging to the A class. If it had not been for the modern date of Colebrooke's copy, I should have said that the collation had been taken from this very MS. (A 2). As it is, we must suppose that the Benares MS. was collated with an older A MS., whence afterwards Colebrooke's copy was taken. As these collations and corrections, which are very numerous, were made in the usual Indian manner, by covering the original text with yellow orpiment and writing the various reading over it, or on the margin, it was possible in many cases to use this MS. as an

authority not only for the C but also for the A class; a discovery which makes this MS. invaluable, particularly for the second Ashtaka, where the text of the A MSS. was frequently lost altogether. As to the C MSS. they are all, though not immediately, derived from this copy, but *before* it had been corrected by a collation with an A MS. This can be proved from accidental mistakes and indistinct corrections which occur in this MS., and have afterwards found their way into all the C MSS. I suppose therefore that this (my own MS. from Benares) had been repeatedly transcribed there before it was collated with an A MS.; that one of these transcripts was brought to Calcutta, and that from it most, if not all, of the C MSS. were taken at Calcutta. Certain it is that C 1, C 2, and C 3 came from Calcutta, and large portions, which were copied for me from a MS. belonging to the Asiatic Society in Calcutta, contain literally the same text as the other C MSS. There are readings, however, which are peculiar to the C copies, and which do not occur in my Benares MS. Some are found in one or two of the C copies only. These are either accidental mistakes or occasional conjectures, which, after finding their way into one copy, were afterwards repeated by successive transcribers. They are useful as indicating the exact relationship of some of the C MSS., but they can never claim any diplomatic authority. There is another class of various readings which run through all the C MSS., but which have no guarantee in the old Benares C. They deserve a more careful consideration, for they are evidently old errors, or possibly old corrections. In passages where the C's agree among themselves, but differ from the Benares C, this generally agrees with A. These C readings therefore, as they do not proceed from the Benares C, are in reality only later alterations of the original A text. Though I have hardly ever adopted the readings of the C's, where they differ from the A's and the Benares C, I have inserted them in the *Varietas Lectionis*, because occasionally they seem to contain useful conjectures. Thus Rv. II. 6, 4 (p. 445. l. 10 [now vol. ii. p. 19. l. 14]) Ca has **प्रेरका वा**; the same mistake occurs in A, while all the C's have the correct reading **प्रेरको वा**. It also happens, as has been shown in the preface to the first volume, that passages originally wanting in the C family have been supplied from other sources. In this manner C and A readings have been mixed up together in one and the same copy, particularly in Dr. Mill's, so as to cause considerable confusion in some parts of Sâyana's work. In later portions of the commentary some of the C's cease to be C's, and become A's, owing to the writer having changed the original from which he copied.

By this new MS., which in its original text I count with the C, in its

corrections with the A MSS., while if it has to be quoted by itself, it will be marked Ca, the *apparatus criticus* became much simplified. The various readings of the C MSS. have no longer any authority by themselves, but only so far as they agree with the original C *before* it was collated. The text of the A MSS. is supplied by Ca, where the A's are wanting, and confirmed where they and the corrections in Ca agree.

It might be asked, why, if the A MSS. agree with the corrected text of Ca, the whole family of the A's should not rather be considered as branching off from Ca, *after* the general text of the C family was corrected as we find it in Ca, and why the alterations in Ca should not be taken for independent corrections made by the writer of Ca, instead of being gleaned from a collation with an A MS.? On all important points the A MSS. agree with the corrected Ca; and on minor points it is impossible to deny that slight differences could as well be ascribed to the several copyists of the A MSS. There are passages, however, which make it impossible to entertain this supposition: Rv. II. 9, 3, for instance, उदीरिष in Ca has been corrected into उदारिष. Here the C MSS. have उदीरिष, because they were copied from Ca before it was corrected. But A also has उदीरिष. This by itself might be a mistake of the copyist of A; but this peculiar mistake is not likely to have happened if A had been copied from Ca, where this very mistake had already been very distinctly emended. I have selected this passage for another purpose also. It shows that occasionally corrections are made in Ca which cannot be traced back to A. They generally refer to such palpable errors, as for instance उदीरिष instead of उदारिष; and in these cases it is clear that the intelligent writer of Ca was guided by his own judgment without looking to the authority of any MS. In order to prove that A was copied from Ca, it would be necessary to point out passages where corrections in Ca had been misread by the writer of A. This happens not unfrequently with the C MSS. Alterations made by the original writer of Ca were mistaken by the later copyists, and these mistakes are occasionally of such a character that they could only have happened with the very leaf of Ca before the eyes of the copyist. Now I have not been able to find any evidence of this kind against the A MSS. Quite at the beginning of the second Ashtaka, for instance (p. 1. l. 9 [now vol. i. p. 551. l. 7]), Ca reads ऋषिज्ञान्यन्नादृषेति परिभाषया। The writer seeing that he had left out रि between षे ति, made a mark at the top of षे, and wrote रि on the margin. The copyist of the first C MS. mistook this mark for a vowel, and without looking to the margin wrote ऋषेति. A however has ऋषेरिति. The same happened Rv. II. 6, 4, where Ca had सूरिर्वदान्. This the original writer himself

corrected into **सूरिविद्वान्**, only that the space did not allow him to do more than to make a mark at the top of **वै**, and to draw a slight line between **र** and **व**. The copyist of C mistook this for **सूरिवैद्वान्**, which henceforth became the reading of the C MSS. Indeed it looks very much like **सूरिवैद्वान्** in Ca. A however reads **सूरिविद्वान्**. Rv. I. 181, 8 (p. 366. l. 24 [now vol. i. p. 765. l. 18]) Ca had originally **जलरः प्रदानविशेषो वा** Accordingly all the C's read **जलरः**. A however has **जलदः**, and from it the correction is made in Ca, where, subsequent to the taking of the first C copy, the **र** was covered with yellow, and changed into **द**. **जलरः** is evidently an old mistake, because it occurs in B also. Rv. III. 1, 3 (p. 626. l. 14 [now vol. ii. p. 127. l. 28]) the C MSS. have **जनुषा जन्म मनुष्याणां**, thus leaving out two lines. The omission was originally made by the writer of Ca, but afterwards supplied on the margin from A. That it was not supplied from B, but from A, can be proved by the words **स्वत एव बंधुरिति यावत्**, which are not in B, but in A only. At the beginning of the third Ashtaka (Rv. III. 7, 1) the invocation in Ca is simply **श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं वागीश** etc. It is the same in the C's. A 2 has **श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीश** etc. The B's have **श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीश**; only B (Taylor) has a slight correction **श्रीगणेशाय** etc. Coincidences of this kind though they may seem irrelevant are really the most convincing. Again, Rv. III. 7, 1 (p. 661. l. 7 [now vol. ii. p. 149. l. 5]) A 2 has **त प्र च आरः**, while Ca and the C's have the right reading **तच प्र च आरः**. In the same verse (p. 662. l. 3 [now p. 149. l. 18]) A 2 has **शितिपृष्ठशब्दस्य**; Ca and the C's coincide in giving **शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्य**. Rv. III. 7, 2 (p. 663. l. 11 [now vol. ii. p. 150. l. 14]) Ca has **द्वितीयाद्यां** instead of the more primitive reading **द्वितीयैकवचनांतस्य**, which is in A 2 and B. The C's have again **द्वितीयाद्यां** like Ca. As no case of this kind can be made out against A, it is necessary to regard the corrections in Ca as collations from a MS. which was connected with the A class. How A and Ca came originally to differ, is hard to say. But as it is impossible to account for the text of the one simply as a corruption of the other, A and Ca must be considered as two branches diverging from the original stock of Sāyana's work which is lost to us. A and Ca are coordinate, not subordinate, though A stands higher than Ca. B also stands independent from A and Ca. The C MSS. on the contrary are subordinate to Ca, or, as in later portions of the commentary, to A, and must therefore be discarded where the evidence for a reading has to be weighed by the authority of MSS. Even in cases where the C MSS., particularly C 2 and C 5, contain large portions of the commentary which are taken from an A MS., they are of very little use for restoring the original text of A, except occasionally in the second Ashtaka where A 2 is

defective. Here C 5 (Wilson 74) has sometimes supplied the deficiency, but the modern date and general incorrectness of this MS. hardly allow us even then to ascribe much weight to its readings.

If we compare the three MSS., A, Ca, and the C's at the beginning of the second Ashtaka, it will be seen that they always confirm our view of their mutual relationship even in the most minute points. In **कृतकृत्याः** (p. 1. l. 2 [now vol. i. p. 551. l. 3]) Ca had left out the Visarga, and it is wanting in the C's. It was afterwards added in Ca, above the line, **कृतकृत्याः**, and it stands above the line in A also. P. 1. l. 6 [now p. 551. l. 5] Ca had **चेया** instead of **क्षेया**. **क्षेया** became the reading of the C's, while in Ca it was altered into **क्षेया**, which is the reading of A. P. 1. l. 7 [now p. 551. l. 6] Ca had **शतनामाब्धि**, which was corrected by the writer himself (not *secunda manu* or with yellow orpiment) into **शतर्चिनामाब्धि**. This correction was therefore adopted by the C's, and it is also the reading of A. P. 1. l. 8 [now p. 551. l. 7] Ca had **अनुवाकैः**; one of the vowels was afterwards covered with yellow. The C MSS. therefore read **अनुवाकैः**; A has **अनुवाकैः**. P. 1. l. 9 [now p. 551. l. 7] we read in Ca **पंचदशर्चैः**. The C MSS. adopt this as **पंचदशर्चैः**, while in Ca it is corrected into **पंचदशर्चैः** as it stands in A. P. 1. l. 10 [now p. 551. l. 8] **देवा** in Ca was left out, and added on the margin. It is wanting in the C's. P. 1. l. 11 [now p. 551. l. 8] Ca had **प्र वो वैश्वदेवं**. Here the copyist of the first C MS. must have corrected the mistake, which was indeed very palpable, for the C's read **वैश्वदेवं**, which is also in Ca, but as a correction. P. 1. l. 11 [now p. 551. l. 9] Ca had **अस्य विशेषो लिंगिकः**. Thus the C's have **अस्य विशेषो । लिंगिकः ।** Ca was afterwards corrected into **विशेषविनियोगो लिंगिकः**, but in such a manner that none but a learned copyist could have made out the correction. A however has the right reading. P. 1. l. 17 [now p. 551. l. 14] Ca had **पातलशीलं**, which became the reading of the C's. In Ca it was altered into **पालनशीलं**, by putting १ over ल, and २ over त, and covering part of त with yellow. A has distinctly **पालनशीलं**. Again (l. 18 [now 15]) after **ब्रह्मा**, **इत्** is left out in Ca, and added from A in the margin. It is wanting in the C's. Afterwards Ca had originally **तद्विभूतं दुरितं द्रवयिषे स्वं द्रावयिषे**. This was, not at all distinctly, corrected into **दुरितं वा तस्य द्रावयिषे**, which is the reading of A. But the old mistake remained in the C's. After **भ्रामकाय** (l. 19 [now 15]), **देवाय** is left out in Ca and C; it was added in Ca from A. P. 2. l. 1 [now p. 551. l. 16], **इषुध्यान् शत्रू** Ca and C; **इषुध्या शत्रून्** Ca sec. man. and A. P. 2. l. 3 [now p. 551. l. 17], **सहि दिवो** Ca and C; **सह दिवो** Ca sec. man. and A. P. 2. l. 5 [now p. 551. l. 19], **बाबापृथिवीर्मिथे** Ca. The i in **मिथे** is covered with yellow in Ca, so that one should expect **मिथे**, in the C's, instead of which they have the correct reading **मिथे**. On looking more closely, however,

we find that the i, before it was covered with yellow, was already struck out with ink *prima manu*, which accounts for the adoption of the corrected reading in the C's. P. 2. l. 5 [now p. 551. l. 19], अस्तौषि Ca and C; अस्तौषि Ca sec. man. and A. P. 2. l. 6 [now p. 551. l. 19], पते: Ca and C; पति: Ca sec. man. and A. Ibidem [now l. 20], शिवात उणादि झ: Ca; शिवात उणादि रु: C. The text of Ca is corrected into पिवतेर्वा औणादिको झ:, but in such a confused way, that the writer of A could hardly have got his correct text पिवतेर्वा औणादिको झ: from Ca. P. 2. l. 8 [now p. 551. l. 21], दिव ऊडिदं Ca and C; दिव: ऊडिदं Ca sec. man. and A. P. 2. l. 9 [now p. 551. l. 22], सौतिष्कांदसो Ca and C; सौतिष्कांदसो Ca and A; both sec. man. P. 2. l. 10 [now p. 551. l. 22], दधाति: कि: Ca. C; दधाति: कि: Ca sec. man. and A. P. 2. l. 10 [now p. 551. l. 22], छत्स्वरेणां। तोदात्त: Ca. C; छत्स्वरेणांतोदात्त: Ca sec. man. and A. P. 2. l. 10 [now p. 551. l. 23], उदात्तत्वं Ca. C; उदात्तत्वं Ca sec. man. and A.

These are the various readings for one verse only. I have given them in full, partly to show that they confirm my view of the relation of the MSS. in the minutest detail, partly to convince those, who are so eager for a complete *Varietas Lectionis*, of the entire uselessness of such a compilation.

There is one more MS. of Sāyana (Aa) which has come to hand since the publication of the first volume, and which, though rarely quoted in the *Varietas Lectionis*, deserves to be mentioned here. It was sent to me as a present by Mr. Fitz-Edward Hall of Benares, to whose zealous exertions Sanskrit literature is already greatly indebted. Unfortunately it is but a fragment, beginning with the twenty-seventh Varga of the third Adhyāya of the third Ashtaka, and ending at the end of the third Ashtaka. But it is of great importance in so far as it served to confirm those principles of diplomatic criticism on which all the other MSS. of Sāyana had been previously classified, and according to which their respective weight and authority had been determined. Its title is संवत् १६२४ वर्षे ॥ आषाढवदि ११ बुधे लिखितं ॥ श्रीरक्षु ॥ ॥ कव्याणमस्तु ॥ ॥ शिवमस्तु सर्वजगत परहृतिनिरता भवंति । भूतगणा दोषा प्रयांतु नाशो स्तु सर्वत्र सुखी भवतु लाका: ॥ ॥ कव्याणं भूयात् ॥ This shows that its age is exactly the same as that of Ca; Samvat 1624 or A.D. 1568. Its readings would therefore have had considerable weight whether they coincided with any of the three classes or not. But on a close examination it was found that not a single reading, not even a mistake, occurred in this MS. which was not known already from the A MSS. Nay, I feel almost convinced that Colebrooke's A MS. was copied directly from the fragment which is now in my possession. Rv. IV. 2, 13 (vol. iii. p. 18 [now vol. ii. p. 351]) the whole explanation of the thirteenth verse had been left out in Aa, but was afterwards added so as to cover the whole margin, not without giving rise to many ambiguities by the indistinctness

of the letters. All these ambiguous letters are reproduced with the greatest exactness in Colebrooke's MS., where the explanation stands no longer in the margin, but forms part of the commentary. A still clearer case occurs Rv. IV. 4, 4 (vol. iii. p. 35 [now vol. ii. p. 360]). Here also the commentary on verse 4 had been left out in Aa, and been supplied as far as the space allowed on the margin. We have first two long lines at the top of the page. After this the text is continued on the margin of the right side, then on the margin of the left, and one line is placed under the last line of the text. I give as exact a copy of it as possible :

अथ चतुर्थी ॥ उदये तिष्ठति । तिग्महेति तिग्मास्त्रीरूपा हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः तादृश हे अये उत्तिष्ठ रक्षोहननार्थं उ-	
तो भवत् । शत्रून्प्रति आ तनुष्व । ज्वालासंधं विस्तारय । तस्त्रीजः संधैः अमिचान शत्रून् न्योषतात् नितरां दह हे समिधान ॥	
ष्टांतः अतसं	मिति ईं
न । यथा शु	ङ्गि प्यमा
न्कमनार्द्रम	नाये यः पुम
तंस काष्ठं द	न् नो स्नाक
हसि तद्वत्	मरातिं मा
उषता त । उष	वप्रधानो नि
दाहे लोटि हे	र्देशः आरा
सुह्योरिति	तित्वं शाश्वं
तातडादेशः ।	चक्रे कुर्वते
धचि । दहे लो	अरातिम
टि बज्जलं कंद	दानं वा कुष
सीति शपो लु	ते तं पुमांसं
क् हो ढ इति ढ	नीवा न्यमू
त्वं मष्मावः षढोः कः सीति कत्वं निघातः ॥	तं धचि द
	ह । तच्च दृ

This is reproduced in Colebrooke's MS. (A 2) in the following manner :

॥ चतुर्थी ॥ उदये तिष्ठति ॥ तिग्महेति तिग्मास्त्री - हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः तादृश हे अये उत्तिष्ठ रक्षोहननार्थं उद्यतो भवत् । शत्रून्प्रति आ तनुष्व ज्वालासंधं विस्तारय तस्त्रीजःसंधैः अमिचान शत्रून् न्योषतात् निरंतरां दह हे समिधान स"ष्टांतः अतसं न । यथा शुक्कमनार्द्रमतं स काष्ठं दहसि तद्वत् उषताता उष दाहे लोटि हेसुह्योरिति तातडादेशः धचि । दहे लोटि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् हो ढ इति ढत्वं मष्मावः षढोः कः सीति कत्वं निघातः ॥

"ङ्गिमिति ईं प्यमानाये यः पुमान् नो स्नाकमरातिं भावप्रधाने निर्देशः अरातित्वं शाश्वनं चक्रे कुर्वते तं पुमांसं नीवा न्यमूतं धचि देहा तच्च दृ"

If we compare the readings of the two MSS., and remember that both came from Benares, there can hardly be a doubt that the latter (A 2) was copied directly from Aa. It is clear that the writer of Colebrooke's MS. was misled by

the marginal notes of Aa, that he left out all that was written on the right margin, and went on from the end of the second line to the third line on the left margin. After having proceeded to the end of the verse he became aware of his mistake, and then added the whole omitted passage on the margin. This is nearly convincing. But there are other points to show that A 2 is a direct descendant of Aa. The दृष् in तोदृष् is very indistinct in Aa ; a blank is left in A 2. The घ in ज्वालासंघं looks, according to Aa's style of writing, very much like घ ; A 2 has घ. In उषतात् the Virāma under त is covered in Aa by the टि of the next line ; the writer of A 2 did not perceive this, and thus altered त् into ता. In Aa the marked द्वि in the fourth line is meant as a correction of the marked ति in the third. The writer of A 2 began his marginal notes with the fourth line, mistook the third as an addition to come in after the marked द्वि, and thus wrote द्विमिति ही instead of मिद्विही. शचवं in Aa would look exactly like शाशनं to one not familiar with the peculiar style of writing used in these marginal notes ; in A 2 we find शाशनं. Other coincidences between Aa and A 2 require no explanation. The only real difference between the two is निरंतरां in A 2 instead of नितरां in Aa ; a mistake evidently produced by the distraction of the writer, and the omission of the passage between कुरुते and कुरुते. This will be sufficient to show that Aa is really the prototype of the A MSS., and that therefore, if the whole of this MS. could have been recovered, it would have rendered to the A class the same service which was rendered to the C class by Ca.

I cannot conclude this second volume of the Rig-veda without acknowledging my obligation for much useful advice and kind assistance which from many quarters I have continued to receive. Professor Wilson has taken the same active interest in this as in the first part, and there is not a sheet that has not received the benefit of his careful perusal. The present volume has not indeed had the advantage of Dr. Rieu's revision, to whom much of the praise bestowed on the correctness of the press in the first is due. But in the latter portion of this volume I have been able to avail myself of the assistance and active cooperation of my learned friend Dr. Aufrecht of Berlin, and the benefit hence derived cannot be too highly valued. I may hope that by his continued assistance I shall be able to bring this edition to an end in a much shorter time than I at first expected. Dr. Ballantyne of Benares, Dr. Röer of Calcutta, Mr. Fitz-Edward Hall of Benares, and lately Mr. Walter Elliott of Vizagapatam, have all in the most obliging manner assisted me in the execution of my work by the transmission of several most valuable MSS., without which, I fear, I should never have succeeded in accomplishing a work which I commenced without

perhaps a full consciousness of all its difficulties. I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanskrit literature, Raja Radhakanta Deva of Calcutta, with a most valuable present, the *Sabda Kalpa Druma*, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian philology. At Oxford, again, I have had the advantage of the Bodleian Library, where, under the liberal management of Dr. Bandinel, scholars of all countries may avail themselves of the treasures of one of the finest collections in Europe with the same facility as if at work in their own private library.

Nor can any one, perhaps, acknowledge more thankfully than myself the valuable additions lately made to our knowledge of Vaidik literature and antiquities by the combined labours of so many distinguished scholars in India, England, France, and Germany. Many difficulties, against which I had to contend singlehanded in the first volume, have been removed by their publications. On commencing this edition I had first to copy and collate many works continually quoted by *Sâyana*, or otherwise essential to a full comprehension of the *Rig-veda*. There were then no editions of the other Vedas, of the *Nirukta*, the *Aitareya-brâhmana*, *Âsvalâyana*, and similar works. Yet it would have been impossible to print even the first pages of *Sâyana*'s commentary without having to a certain extent established a critical text of these writings. Several have since been published, and their text has been settled with an accuracy greater than the limits of my time allowed me even to aim at in these supplementary treatises. Our comprehension of these works has been considerably facilitated either by translations or by notes and indices. The only works from which assistance could be derived when I commenced this edition were Rosen's first book of the *Rig-veda* and some valuable essays by Professor Nève and Dr. Kuhn. At present we have Professor Roth's edition of the *Nirukta*, Professor Benfey's *Sâma-veda*, Dr. Weber's *Yagur-veda*, valuable treatises on the *Grihya-sûtras* by Professor Stenzler, useful indices to the Vedas by Messrs. Pertsch and Whitney, and last, not least, the first specimen of Vaidik lexicography by Roth. Many obscure points in the earliest literature of India have received new light in the first and second volumes of Lassen's classical work on Indian Antiquities. Names formerly known to few have become familiar to all through the indefatigable industry of Dr. Weber. On the whole an entirely new direction has been given to Sanskrit philology, and during the last six years the Vaidik has received greater attention than any other period of Sanskrit literature.

But since the publication of the first volume of the *Rig-veda* we have suffered

one irreparable loss. The death of Eugène Burnouf has deprived Sanskrit philology of one of its chief supporters, of one of its greatest ornaments. His loss will be long felt in different departments of Oriental learning, where his name is associated with some of the most brilliant discoveries of our age ;—nowhere longer and more keenly than among the friends and students of Sanskrit literature. Of Burnouf's works I need not here speak. As the first scientific decipherer of the Cuneiform inscriptions, he has erected to himself a monument more lasting than the mountain-records of Persia. As the first Pâli scholar and the historian of Buddhism, his fame will not easily be surpassed by future researches. As the first editor and interpreter of the Zend-avesta, his memory will endure so long as the human race values the traditions of its early childhood. But Burnouf's key to all these discoveries was Sanskrit ; and in Sanskrit philology, where his influence was most beneficial, his loss is now felt most severely. I do not here allude to the Bhagavat-purâna and other monuments of his persevering industry now left unfinished, nor to the works he contemplated, nor to the treasures he had collected. In losing Burnouf, we have lost not only an indefatigable fellow-labourer, not only a disinterested teacher, but a most respected judge ; in his approval valued by all, in his censure feared, in his verdict distinguished unfailingly by fairness and by truth. Though he published but little on the Veda, yet I may safely assert—and those with whom I had the benefit of attending his lectures at the Collège de France, Barthélemy St. Hilaire, Gorresio, Nève, Pavie, Foucaux, Roth, Goldstucker, Bardelli, and many others, will bear me out—that there was not then a scholar in Europe more conversant with the language and the traditions of the Veda than Burnouf. The intimate friend of Rosen, he alone kept up after Rosen's death the tradition of Vaidik studies. He impressed their importance on all who came to study under him, and he proved that for a true appreciation of the early history of mankind, and for a comparative study of the religions of the East, a knowledge of the Veda was indispensable. The new impulse given to Sanskrit philology in that direction, and the subsequent publication of numerous Vaidik works, were due to him ; and for my own part I can only repeat, that without Burnouf's advice, encouragement, and assistance, I should never have been able to undertake this edition of the Rig-veda. When I heard of his death I felt—and I believe that many engaged in similar studies shared the feeling—as if our work had lost much of its charm and its purpose. 'What will Burnouf say?' was my earliest thought, on completing the first volume of the Rig-veda. And now as I am finishing the second, in its turn submitted to the judgment

of so many scholars whose friendship I value, and whose learning I admire, my thoughts turn again to him who is no longer among us, and I think, not without sadness, of what his judgment would have been.

M. M.

SIR ROBERT TAYLOR'S INSTITUTION, OXFORD,
Christmas 1853.

PREFACE

TO THE THIRD VOLUME OF THE FIRST EDITION.

IN laying before the public the third volume of my edition of the *Rig-veda* and its commentary by *Sāyanākārya*, it gives me much pleasure to acknowledge the increasing interest which of late years has been evinced by the most eminent scholars in England, in India, and on the continent, with regard to these ancient remnants of the sacred poetry of the *Brāhmans*. Their importance for Sanskrit literature had been felt ever since Sir William Jones, Colebrooke, and F. Rosen informed us of their existence, and gave us the first specimens of their contents; and no one acquainted with the later literature of India, the epic poems, the law-books, the systems of philosophy, could fail to see that our knowledge of the historical growth of the Indian mind must remain incomplete until we had gained an insight into that period of literature which precedes *Vyāsa* and *Valmiki*, *Manu* and *Gaimini*, and to which the poets, the lawgivers, and philosophers of India point with common consent as the highest authority for their inspirations, their belief, and their institutions. Sanskrit literature without the *Veda* was like Greek literature without *Homer*, like Arabic literature without the *Koran*, like English without *Shakespear*.

But as the study of Sanskrit owes its permanent interest chiefly to the fact that the ancient language of India has been proved to be most intimately connected with the classical languages of Europe, and that in it has been found the key to the most secret archives of the history of language in general, the *Veda* would never have engaged the serious attention of a large class of scholars, if this ancient literary relic had not been found to shed the most unexpected light on the darkest periods in the history of the most prominent

nations of antiquity. The religious traditions of the Persians or the Zoroastrians have been traced back to their source in the *Veda*. Many of the most obscure grammatical forms in the arrow-headed inscriptions of Darius and Xerxes have been deciphered by means of the *Veda*. The mythology of Greece and Italy, nay of Germany and Iceland, has suddenly assumed a new aspect and an intelligible expression by being confronted with the poetical language of the *Veda*. Even civil institutions, local customs, and proverbial expressions, which we meet with in the later history of the Aryan nations, have received an unexpected explanation in the simple poetry of the *Veda*. In this manner the *Veda*, though not yet known in its completeness, has assumed an importance which no other literary production of India could ever have claimed; and we may rest convinced, that as long as man cherishes the records of his family, in the widest sense of the word, these simple songs will maintain their place among the most valued annals of ancient history. There is one class of readers that may have been disappointed—men who study ancient literature less on account of its historical than its poetical value. Those who expected in the *Veda*, strains like the elaborate odes of Pindar, or the vague and misty exhalations of Ossian, will have found but very little answering their expectations. But the true historian values facts, ancient and genuine; and a corroded copper As of the Roman republic is of greater value to him than an imperial gold medal of the most exquisite workmanship. What Schelling says with regard to the deities of the later Hindu pantheon, such as they are represented to us in the Mahâbhârata, the poems of Kâlidâsa, and the Purânas, applies to all facts of history: ‘Hideous or not, they stand before us, and so require a rational explanation’¹.

But it has been a still greater pleasure to me, while engaged for so many years in preparing a critical edition, not only of the text of the Rig-veda, but also of its commentary by Sâyanâkârya, to observe how the conviction seems to be growing more and more general, that without this commentary an accurate and scholarlike knowledge of the *Veda* could never have been obtained. There was at first much controversy as to the value of Sâyana, and as to the necessity of an edition, and particularly of a critical edition, of his commentary. Now it seemed to me, that his strong and his weak points must have been so apparent to all who entered honestly into the study of Sâyana, that I hardly thought it incumbent on me to defend him against his enemies, or to save him from his friends. For though we all admired the quick perception and the brilliant

¹ Schelling’s *Philosophy of Mythology*, p. 24.

divination displayed by some distinguished scholars in their attempts to guess the meaning of these ancient hymns without the help of that tradition which Sâyana embodied in his commentary—and though a work like that of the late M. Langlois, who actually published a complete translation of the Veda at a time when most scholars were content with deciphering a few lines, will always excite our admiration by the boldness, the perseverance, and the undoubted ingenuity which it displays—yet before the tribunal of a more severe scholarship such works could not be approved ; and it begins to be recognised that the errors which they propagated have proved so mischievous as to outweigh the many right guesses which no doubt they contained.

It would have been equally wrong, however, to consider Sâyana's commentary as an infallible authority with regard to the interpretation of the Veda. Sâyana gives the traditional, but not the original, sense of the Vaidik hymns. These hymns—originally popular songs, short prayers and thanksgivings, sometimes true, genuine, and even sublime, but frequently childish, vulgar, and obscure—were invested by the Brâhmins with the character of an inspired revelation, and made the basis of a complete system of dogmatic theology. If therefore we wish to know how the Brâhmins, from the time of the composition of the first Brâhmana to the present day, understood and interpreted the hymns of their ancient Rishis, we ought to translate them in strict accordance with Sâyana's gloss. This is the object which Professor Wilson has always kept in view in his translation of the Veda ; and for the history of religion, which in India, as elsewhere, represents the gradual corruption of simple truth into hierarchical dogmatism and philosophical hallucination, his work will always remain the most trustworthy guide. Nor could it be said, that the tradition of the Brâhmins, which Sâyana embodied in his work, after the lapse of at least three thousand years, had changed the character of the whole of the Rig-veda. By far the greater part of these hymns is so simple and straightforward, that there can be no doubt that their original meaning was exactly the same as their traditional interpretation. But no religion, no poetry, no law, no language, can resist the wear and tear of thirty centuries ; and in the Veda, as in other works, handed down to us from a very remote antiquity, the sharp edges of primitive thought, the delicate features of a young language, the fresh hue of unconscious poetry, have been washed away by the successive waves of what we call *tradition*, whether we look upon it as a principle of growth or decay. To restore the primitive outlines of the Vaidik period of thought will be a work of great

difficulty. ¹ 'We may collect all the passages where an obscure word occurs, we may compare them and look for a meaning which would be appropriate to all; but the difficulty lies in finding a sense which we can appropriate and transfer by analogy into our own language and thought. We must be able to translate our feelings and ideas into their language at the same time that we translate their poems and prayers into our own. We must not despair even where their words seem meaningless and their ideas barren or wild. What seems at first childish may at a happier moment disclose a sublime simplicity, and even in helpless expressions we may recognise aspirations after some high and noble idea. When the scholar has done his work, the poet and philosopher must take it up and finish it. Let the scholar collect, collate, sift, and reject—let him say what is possible or not according to the laws of the Vaidik language—let him study the commentaries, the Sûtras, the Brâhmanas, and even later works, in order to exhaust all the sources from which information can be derived. He must not despise the tradition of the Brâhmanas, even where their misconceptions and the causes of their misconceptions are palpable. To know what a passage cannot mean is frequently the key to its real meaning; and whatever reasons may be pleaded for declining a careful perusal of the traditional interpretations of Yâska or Sâyana, they can all be traced back to an ill-concealed "argumentum paupertatis." Not a corner in the Brâhmanas, the Sûtras, Yâska, and Sâyana should be left unexplored before we venture to propose a rendering of our own. Sâyana, though the most modern, is on the whole the most sober interpreter. Most of his etymological absurdities must be placed to Yâska's account, and the optional renderings which he allows for metaphysical, theological, or ceremonial purposes, are mostly due to his regard for the Brâhmanas. These Brâhmanas, though nearest in time to the hymns of the Rig-veda, indulge in the most frivolous and ill-judged interpretations. When the ancient Rishi exclaims with a troubled heart, "Who is the greatest of the gods? Who shall first be praised by our songs?"—the author of the Brâhmana sees in the interrogative pronoun "Who" some divine name, a place is allotted in the sacrificial invocations to a god "Who," and hymns addressed to him are called "Whoish" hymns. To make such misunderstandings possible, we must assume a considerable interval between the composition of the hymns and the Brâhmanas. As the authors of the Brâhmanas were blinded by theology, the authors of the still later Niruktas were deceived by etymological fictions, and

¹ See the Author's Essay on the Veda and Zendavesta, p. 13.

both conspired to mislead by their authority later and more sensible commentators, such as Sâyana. Where Sâyana has no authority to mislead him, his commentary is at all events rational; but still his scholastic notions would never allow him to accept the free interpretation which a comparative study of these venerable documents forces upon the unprejudiced scholar. We must therefore discover ourselves the real vestiges of these ancient poets; and if we follow them cautiously, we shall find that with some effort we are still able to walk in their footsteps. We shall feel that we are brought face to face and mind to mind with men yet intelligible to us, after we have freed ourselves from our modern conceits. We shall not succeed always: words, verses, nay, whole hymns in the Rig-veda, will and must remain to us a dead letter. But where we can inspire those early relics of thought and devotion with new life, we shall have before us more real antiquity than in all the inscriptions of Egypt or Nineveh; not only old names and dates, and kingdoms and battles, but old thoughts, old hopes, old faith, and old errors, the old "Man" altogether—old now, but then young and fresh, and simple and real in his prayers and in his praises.'

How the Veda should be interpreted, and how Sâyana's commentary should be made use of for that purpose, has lately been shown in a work by M. Ad. Regnier, '*Étude sur l'idiome des Védas et les origines de la Langue Sanscrite, Première Partie*, Paris 1855.' I may be allowed to quote from this excellent essay the following passage, which lays down with fairness and exactness the principles which ought to be followed by every student of the Veda. 'Je joins au texte des hymnes celui du commentaire de Sâyana Âchârya, que je suivrai dans son interprétation, partout où il me semblera que la logique et la grammaire le permettent; toutes les fois que j'adopterai un autre avis que le sien, j'en donnerai les raisons: d'abord pour bien établir le sens, parce que, dans une matière souvent aussi obscure, il faut toujours savoir d'abord l'avis des Indiens eux-mêmes; puis, parce que ces scolies nous donneront l'occasion de faire connaissance avec quelques-unes des habitudes les plus ordinaires d'interprétation des glossateurs. Tous ceux qui ont eu le bonheur de suivre le cours de M. Eugène Burnouf savent quelle importance il attachait à l'explication des commentaires. Le meilleur moyen, selon lui, d'assurer et de hâter les progrès et de se rompre aux difficultés de la langue, c'était de se familiariser de bonne heure avec la méthode et le style des grammairiens, style souvent très-abstrait et où les procédés d'expression synthétique sont poussés fréquemment à l'excès.'

Even if the author had not paid this tribute to the memory of E. Burnouf,

the accuracy and painstaking minuteness of his work would have shown that he belonged to Burnouf's school ; and it is pleasing to see how the spirit of that eminent scholar seems still to be alive in that brilliant senate of learning of which he once formed so illustrious a member, when we read that the French Academy has proposed as one of its last prizes—

‘Un commentaire particulièrement exégétique et grammatical, soit sur une partie suivie, soit sur un choix d’hymnes du Rig-véda, où l’on aura soin d’exposer toujours et de discuter, s’il y a lieu, même quand on ne l’adoptera pas, l’opinion du commentateur Sâyana Âchârya.’

Such a prize, while it gives a sanction to my work, for which I cannot sufficiently express my gratitude, will, it is to be hoped, act as an encouragement, and bring some of our young Sanskrit scholars toward that line of study which Burnouf pointed out to all of his pupils, as the most sure to lead to real and lasting results.

After what has been stated in the prefaces to the first and second volumes, I have little to add with regard to the MSS. which I used for the third volume. There is one notice which I lately received from the Rev. Dr. Stevenson, the distinguished editor and translator of the Sâma-veda, and which I subjoin here in confirmation of my views on the local origin of the three families of the MSS. of Sâyana's commentary.

‘As I see you have formed a particular family of the two MSS. B 1 and B 2, I may as well mention to you all I have learnt of their history. B 1 was procured at Puna from a Wakil, who procured it from the family of the Guru of the late Peshwah ; at least, so he said ; and, as the family was poor, and no one else likely to have such a work, there is no reason to discredit his story. It is, as you will see, written by two different scribes, the greater part in what we at Bombay call Kâyasthi lipi, the handwriting of Kâyasths from the province of Guzerat. The letters in this portion are very deep. The rest is written by a Deccanî Brâhman in what we call the Dakshanî lipi, and not so deep as the other. This difference is discernible even in the Cave inscriptions in the old character.

‘B 2 was copied for M. Burnouf from that MS. by a Puna Brâhman, whom I got to transcribe it for him.

‘I have also an imperfect copy of another MS. of the Bhâshya. The whole of the seventh Ashtaka is wanting, and I have only two Adhyâyas of the eighth. If you would like to see them, I shall be happy to send them ; and indeed the whole MS. is at your service. There is a complete copy of the Bhâshya of the Rig-veda Samhitâ in the library of the R. A. Society, Bombay branch. The first

Ashtaka is copied from B 1, and would be of no use to you; but the rest was taken, I am told, at Mr. Elphinstone's expense, or at that of the Bombay government, and deposited in the library, from a copy belonging to Dr. Taylor, which was carried to England, as I understood, to be deposited in the library of the India House. As, however, you take no notice of such a work there¹, I must have been under a mistake about that. However, there is no mistake about Dr. Taylor's having had such a work, and the Bombay copy having been taken, sometime about 1820, from it, with the exception of the first Ashtaka, which was omitted, why I cannot say. The imperfect copy I have is partly taken from this, and partly made up of portions of a MS. received from the Wakil.'

Another communication on the MSS. of Sâyana's commentary was kindly sent to me by my learned friend Mr. Fitz-Edward Hall, while yet at Benares. I had applied to him for help with regard to some extremely difficult passages in the fifth Ashtaka, and in the hope that some more fragments of the MS. mentioned in my preface to the second volume, p. xii [above, p. xxxvi], might still be discovered in India. He wrote to me, Benares, Jan. 15, 1855:

'I was much afraid that I should have to send off this letter without being able to furnish you with the means of perhaps supplying the lacunae you have encountered in the fifth Ashtaka. In fact, but a few hours have elapsed since I was able to put together the extracts from MS. β , which I enclose. We have in the College library but one MS. of Sâyana's commentary on the R.V. It was copied in the Samvat year 1851, and is, as you will see under the heading of MS. α , of little value. Notwithstanding repeated enquiries, I was unable to get sight of any other MS. until β was brought to me yesterday. This MS. is without date of transcription, and has no external indications of any antiquity. I think the passages from it, which I now send, fully justify me in ordering a copy to be made forthwith of the whole of the fifth Ashtaka². If you request it, I will have the remainder of the MS. copied; but, as there is a possibility that its character will differ in different Ogdoads, you had better send some test-passages by which to decide its value in the subsequent Ashtakas.

'As for the sheet which I send you, it has reference to the last passage or

¹ Dr. Taylor's copy was not mentioned in the preface to the first volume, because it only begins with the third Ashtaka. It will be seen from my preface to the second volume, which Dr. Stevenson had not received, that I recognised this MS. as one

of the B class, though, particularly in the later books, it has peculiar readings, and is sometimes evidently an abbreviation of the original text of the B MSS.

² This copy has since been received. It begins with the third Adhyâya of the fifth Ashtaka.

passages noted in the paper you sent. I was not sure what it was you required. Accordingly, if I have erred, it has been on the right side. The first copy was made from α , which I afterwards changed by interlineations and erasures to correspond to β . I shall be happy if I hear that I have been the instrument of rescuing your work from even a single imperfection.

'Are you acquainted with an abridgement of Sāyana's commentary by Mudgala? The grammatical explanations are omitted altogether, and the remainder of the comment so abridged that the whole takes up about a fourth part the space of the original. Our copy professes to be taken in the Samvat year 147-. The last figure is unsupplied. Strange to say, it does not break off in the fourth Adhyāya of the first Ashtaka, where all your MSS. of the A and B classes terminate; but it runs on to the words मिचमहरत्, p. 538. l. 5 [now p. 294. l. 8]. Afterwards there occurs the same appearance of supplial by a later hand, to which you call attention; a peculiarity which I observed also in the MS. β . If this epitome may be trusted, the mutilated passage at the bottom of page 969 [now p. 542. l. 3] should run thus: युवं युवां यत्किंचनास्त्रम् निरतंसतम्.¹

'Did you ever hear of a Rig-bhāshya by Rāvana? Sūrya Pandit, in his Paramārtha-prabhā, a commentary on the Bhagavadgītā, professes to have seen it. I am also told, that a commentary by Rāvana on one of the Sākhās of the Yagur-veda is still extant.

¹ This MS. has since been sent to the library of the East-India House. It contains Ashtakas I, II, and III, and the last three Adhyāyas of Ashtaka IV. Some fragments of the first and seventh Ashtakas were presented to me by Mr. Fitz-Edward Hall. I subjoin the beginning of the first Ashtaka so far as it is legible, and without attempting to correct all mistakes.

अगीशाय नमः ।

ओं सखिदानंदभूपाय नित्याय विमलाय च ।
प्रत्यक्षेतरूपाय जगद्रूपाय ते नमः ॥
गोशाय नमस्तुभ्यं निर्विघ्नकरणाय च ।
सरस्वत्यै नमस्तुभ्यं ज्ञानबोधे स्थिरा भव ॥
आलोच्य पूर्वभाष्यं च बहुचक्षुः संमतः (संमततः?) ।
गहनं मन्वमानेन सुबोधेन समुद्धृतं ॥
नवनीतं यथा क्षीरात्सिकतायाश्च कांचनं ।
तथा समुद्धृतं सारं प्राणिनां बोधसिद्धये ॥
मौन्यगोत्रेण च मुन्यैः ह्यात्मानुभूतेन सुसंस्कृतेन ।
यथार्थभूतेन सुसाधकेन समुद्धृतं सारमिमं वरिष्ठं ॥
वेदार्थहीनस्य भारवाहकत्वं वेदांगे निश्चितं उक्तं ।

स्वायुरयं न विज्ञां योऽर्थज्ञं वेदमधीत्य वेदार्थो
ज्ञातव्यः । तदुक्तं अतस्मार्त्तकर्म कर्तव्यं फलत्वागच्छतेन
स्वशास्त्रोक्तकर्मणा चित्तशुद्धिर्भविष्यति । चित्तशुद्ध्या
ह्यात्मज्ञानं भविष्यति । तस्मात्कारणाद्विदार्थज्ञान-
मवश्यं साधितव्यं ॥ ऋग्वेदस्वायत्त्रायनी सांख्यायनी
शाकटा बाष्कटा मांडूका चेति पंच शाखाः । तत्र
शाकटसंहितायां दश मंडळानि । तत्र प्रथमे मंडळे
चतुर्विंशानुवाकाः । तत्र प्रथमानुवाके त्रीणि सूक्तानि ।
देवताकुंदर्षीणां सम्यग्बोधाय प्रकाशितानि । तत्र
अपिमीठ इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं । विश्वामित्रपुत्रो
मधुकुंदनामक ऋषिः । गायत्र्यं आप्रेयं ॥ ओं नमः
अगीशाय नमः ॥ ओं अपिमीठ इति । अपिं देवं ईत्ते
स्त्रीमि । कीदृशमपिं । यज्ञस्य पुरोहितं यज्ञस्य संब-
धिनि पूर्वभागे आहवनीयरूपेणावस्थितं । पुनः कीदृशं ।
देवं दानादिगुणयुक्तं होतारं ऋत्विजं । देवानां यज्ञेषु
होतृनामक ऋत्विक् अपिरेव । पुनः कीदृशं । रत्न-
धातमं । यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धार-
यितारं ॥

‘I have failed entirely in all attempts to trace the history of the MS. of Sāyana, of which I sent you some fragments. But I have since procured a fragment of the eighth Ashtaka, very like it in outward appearance.’

In another letter, dated Ajmere, 24th May, 1856, the same distinguished scholar wrote to me :

‘It must be perplexing to be obliged to illuminate Sāyana’s text with stars. I am not going to say that the publication of this work was undertaken prematurely : but I am pretty well assured, from what I have observed, that there still lie hidden, in the libraries of rigid Brāhmins, scores of hereditary copies of this commentary ; and it is scarcely unreasonable to suppose that, if procurable, they might supply your lacunae.’

There is one more MS. which ought to be mentioned here. It belongs to the library of the East-India House (No. 2612), and bears the title **ऋग्वेदभाष्यवृष्टाष्टकसंपूर्ण**. It is, however, not the sixth, but the fifth Ashtaka of the Rig-veda. As it bears the date **संवत् १६६४**, it might have been expected to yield some help towards the restoration of Sāyana’s text ; but on closer inspection it turned out an exact and literal reproduction of my own MS. Ca.

When I began this edition, I thought the whole of it would be completed in three or four volumes, and I now find that the first three volumes contain hardly more than half of the whole work. I must confess that I could have wished that the ancient poets of the Veda and their Indian commentators had been less diffuse ; for though I believe that no edition of any author in Sanskrit or any other language, for which manuscripts had first to be copied, others to be collated, innumerable references to be verified, and an index to be made of every word, has ever been brought out so rapidly as this edition of the Rig-veda, yet I feel that ten years of my life are gone, and I know not whether I shall have sufficient time left to finish a work which I once undertook perhaps with too much confidence. Yet even if I should not see the completion of this work, I should not be sorry for the time that I have spent on it ; and nothing will ever induce me to change the principles which I have hitherto followed, and to give a hasty copy of a MS., instead of a critical edition of the text and commentary of the Rig-veda. I have had again for this volume the valuable assistance of my learned friend Dr. Aufrecht, and I sincerely regret that I shall no longer enjoy this advantage, as much of the correctness and accuracy of the last volumes was due to his conscientious cooperation, joined to the kind assistance which I have never failed to receive from my honoured friend Professor H. H. Wilson.

I have to express my deep obligation to the Court of Directors of the Honour-

I PREFACE TO THE THIRD VOLUME, FIRST EDITION.

able the East-India Company, under the chairmanship of Colonel Sykes, and to the Board of Control, under the presidency of the Right Honourable Vernon Smith, for having sanctioned the continuation of this work, and granted funds necessary for its completion—an act of enlightened liberality, which will be applauded by all persons interested in the history of India and in the history of mankind, and by which one of the most important monuments of antiquity will be rescued from oblivion and restored in its integrity.

M. M.

OXFORD, June 5, 1856.



PREFACE

TO THE SECOND EDITION.

THE princely and truly patriotic liberality of His Highness the Mahārājah of Vijayanagara has enabled me to take up once more in the evening of my life that work which has occupied me during my youth and during my advancing years.

I had hardly left the University when the conviction forced itself upon me that, without a knowledge of the Veda, all our study of Sanskrit literature would lack its solid foundation. I therefore determined to devote my life to an edition of the Rig-veda with its Sanskrit commentary by Śāyanākārya, a task which at that time seemed certainly far beyond my powers, but which nevertheless, with the assistance of many kind friends, I have been allowed to bring to its completion within the space of twenty-four years, 1849-1873. Why the completion of this work should have required so many years, no one acquainted with its difficulties and with the difficulties of a scholar's struggles in early life, will be at a loss to understand. I myself have often grudged the time which I had to devote to this self-imposed task. But I felt convinced that the work had to be done, I was encouraged by all the most eminent Sanskrit scholars of the time to persevere in it, and, I may say it now without conceit, I have been fully rewarded by the results which it has produced. Not only have the Vedic studies in Europe during the last forty years opened before our eyes a completely new period in the history of language, mythology, and religion, but among scholars in India also a new interest in the ancient literature of their country has sprung up, and much good work has been done by them, if not exactly in the spirit of European scholarship, yet with some most important practical results to themselves and their fellow-countrymen.

It is this newly awakened and constantly spreading interest in Vedic literature in India which has necessitated a new edition of the Rig-veda and its commentary by Śāyanākārya. Whatever the opinion of European

scholars may be as to the real value of Sāyana's commentary, native students naturally turn first to a native commentary, before venturing on an independent critical study of their ancient sacred texts. During the last ten years constant applications arrived from India for copies of my edition of the Rig-veda, but the first, the second, soon also the third and fourth volumes were sold out, and the six volumes together had to be bought at a price double of that at which they had been originally published.

Overwhelmed as I was with other and to me far more attractive work, I felt no desire whatever to undertake a new edition of these enormous volumes. But when I was told again and again by my Indian friends that the scarcity of copies seriously interfered in many parts of India with the newly re-awakened study of the Veda, I felt that I ought not to shrink from a work to which they evidently thought that I was in honour pledged. I therefore expressed to the Secretary of State for India my readiness to undertake a revised edition, giving my time and labour gratuitously, provided that the expense of printing were undertaken by the Indian Government. I did not imagine that in making such an offer I could be supposed to be asking for a favour. Grateful as I have always felt for the enlightened liberality of the Court of the Directors of the late East-India Company, I may be permitted to point out that they and their successors have received a very fair return for the outlay on the first edition, in the shape of 500 copies, representing a value of £7,500, which were either distributed by them as valued presents, or actually sold in the market. The Members of the India Council, however, took a different view from that taken by their predecessors, the Directors of the old East-India Company. While the Directors on the advice of the greatest Sanskrit scholar of the time, Professor H. H. Wilson, their illustrious Librarian, declared that 'the publication of so important and interesting a work as the *Editio princeps* of the Rig-veda was in a peculiar manner deserving of the patronage of the East-India Company, connected as it is with the early religion, history, and language of the great body of their Indian subjects,' the literary Committee of the India Council, acting on somewhat different advice, declined my offer of publishing a new edition of the Rig-veda, though a strong desire for it had been expressed by scholars both in India and Europe, and though my gratuitous services were placed at their disposal.

No one felt more relieved by this decision than myself, but others took a different view, and in India particularly the motives, real or imaginary, of this refusal were canvassed very freely. Being asked by several of my Indian cor-

respondents whether I would allow my edition to be reprinted in India, I replied that I should gladly give my permission to a duly qualified native scholar, but that it would be a pity to simply reprint it, without incorporating the numerous corrections and additions which I had made in the course of the last thirty years, partly by availing myself of the criticisms of European and native scholars, partly by a collation of new and important MSS. which were not accessible to me when I published the original edition.

After several more or less feasible plans had been suggested, I received a letter from His Highness the Mahârâjah of Vijayanagara, offering to defray the whole expense of a new edition, if I were still willing to undertake the labour of revising the text. 'Your study of the literature of India and its people,' the Mahârâjah wrote, 'has decidedly established a great claim on all Hindus to help you to the best of their abilities in any undertaking, much more in one of such literary and religious importance to ourselves.'

After this generous offer from one of the most enlightened and distinguished Princes of India—the Mahârâjah was a Member of the Legislative Council of the Governor of Madras during the Governorship of Sir Mountstuart E. Grant Duff, and is now a Member of the Viceregal Legislative Council—I could hesitate no longer. I gave up some other work which I had contemplated, and was fortunate enough to secure the assistance of an excellent young Sanskrit scholar, Dr. Winternitz, a pupil of Professor Buhler of Vienna. After the necessary preparations had been completed, we began our work in the spring of 1888.

In order not to delay the actual printing, I began the new edition with the second *Mandala*. The first *Mandala* was the one which required the most careful critical revision. I was myself a novice in this field of scholarship, when I published it in 1849. Many of the books quoted by Sâyaṇa and supposed to be generally known to his readers, were accessible at that time in MSS. only, but have since been published, and had therefore to be carefully re-examined. New MSS. also of Sâyaṇa's commentary, and some of them far more valuable than those which I possessed forty years ago, have been lent me for this new edition.

In the main, this new edition is an exact reproduction of the original edition, which, therefore, for all practical purposes, will not be superseded by the new one. But there are in every text difficult or doubtful readings, of interest to the scholar only, and these have all been carefully reconsidered with the help of the new material now at our disposal. Dr. Winternitz has, I believe, most conscientiously verified all the quotations occurring in the first edition, and has added

many references to texts published since. References to the Vārttikas have now been given according to Professor Kielhorn's edition of the Mahābhāṣya. Böhtlingk's new edition of Pāṇini's Sūtras has proved very useful, likewise the new edition of the Nirukta by Pandit Satyavrata Sāmasrami. Dr. Winternitz, as well as another young and very promising scholar, Mr. Strong, has collated for me and recollated several MSS., has removed old misprints, and has done all that could be done to guard against the creeping in of new ones. He has also been of great help to me in determining the adoption of new readings resting on the authority of new MSS., or recommended by other scholars who have devoted their attention to the study of Sāyana's commentary. In all this work he has proved himself a pupil worthy of his teacher, Professor Buhler, conscientious, accurate, yet not pedantic, and has earned the gratitude of all scholars who in future will use this new edition in pursuit of their Vedic studies.

The MSS. of Sāyana remain divided into three families, as I described them in my various prefaces to the first edition. The three presuppose one common source, a *Codex archetypus*, though we are not always able to restore its text with perfect certainty. There is no reason, however, why this *Codex archetypus* should not still be recovered, but all my inquiries, even in the monastery of Srīngeri, of which Sāyana was once an inmate, have hitherto been in vain.

For this new edition several MSS. have been collated, or recollated, or consulted for all difficult passages.

Two Grantha MSS. (G) belonging to the Royal Asiatic Society, the one containing hymns 1 to 19, the other hymns 122 to 165, of the first Mandala, have been collated, as well as a Tulu MS. (T), belonging to the same Society, which extends from I. 75 to the end of the first Ashtaka. It has been impossible, hitherto, to gain access to any other Grantha or Tulu MSS.

My own MS. (Ca), which had not reached me when I began to publish my first edition, has been collated for Ashtaka I by Mr. Strong. In all cases where various readings from Ca are given, they have been verified by Dr. Winternitz.

The Berlin MS. (A 3) of the first Ashtaka (see above, pp. vii, xix) has been collated from the beginning to I. 76. For the rest of the Ashtaka it has always been referred to for critical passages. I have to express my sincere thanks to Dr. Wilmanns, the Chief Librarian of the Royal Library of Berlin, for having allowed me the use of this valuable MS. at Oxford, more particularly at a time when it had been resolved not to lend any MSS. to members of our University.

The MSS. A 2 and B 1 have likewise been consulted whenever they are quoted in the *Varietas Lectionis*.

M 1, for the first Ashtaka, represents the MSS. on which the *Editio princeps* was based. Since A 2 and B are included in these MSS., they have been mentioned only in such cases where they differ from M 1. In all the cases, therefore, where no reading of A 2 or B is mentioned, it must be understood that they agree with M 1. Thus, e.g. 'p. 1. l. 25. एतदुच्यते M 1. A 3. Ca. एवमुच्यते G,' means that A 2 and B also have एतदुच्यते. Or, 'p. 1. l. 20. अधीयते M 1. A 3. Ca. अभिधीयते G. B,' shows that A 2 also reads अधीयते. And again, 'p. 16. l. 9. तत्तत्तत्त्वा° A 2. A 3. G. तच्च मंचा° M 1. Ca,' means that B also reads तच्च मंचा°, etc.

The chief MSS. used for the first edition were—

A 2 and A 1. Of A 3 only short notes and extracts had been made.

B 1 and B 2.

C 1. C 1b. C 2. C 3. C 4. C 5. C 6.

I was not able to print the *Varietas Lectionis* for the first Ashtaka, and as I used the copy which contained my collations as manuscript for printing, I found that I only possessed the collations of A 1 from the beginning to hymn 33, 5, and those of C 1 from the beginning to hymn 61. These have been used for the new edition, but as in the mean time I had received several important MSS., I did not think it necessary to have A 1 and C 1 recollated. Their place has been taken by A 2. A 3. B 1. Ca. G and T, and the readings of all these MSS. will always be found, wherever the text seemed incorrect or doubtful.

Mudgala's abridged commentary mentioned in Mr. Fitz-Edward Hall's letter (see above, p. xlvi) has been used for this new edition. But though it proved very useful for Mandalas II to VI, it was of very little use for the first Mandala. While it belongs to the B class in its later portions, it is in the first Mandala a very insignificant representative of the C class. In the few cases where it proved of any use, its readings have been given in the *Varietas Lectionis*.

The MS. Bm consists really of four bundles. The one containing the first Ashtaka, the other two the second and third Ashtakas, and the last a fragment containing Adhyāyas 5 to 8 of the fourth Ashtaka. The MS. containing the first Ashtaka has a short introduction in which Mudgala is mentioned as the author of the abridged commentary नवनीतं यथा बीरात्सिक्तायाश्च कांचनं । तथा समुद्धृतं सारं प्राणिनां बोधसिद्धये मौन्ययोगेण च मुद्रलेन ह्यात्मानुभूतेन सुसंस्कृतेन यथार्थभूतेन सुसाधकेन समुद्धृतं सारमिमं etc. (see above, p. xlvi). In the MSS. containing Ashtakas II, III, and fragments of IV, Mudgala's name is not mentioned. The colophons simply say.

इति ऋग्भाष्ये द्वितीयाष्टके—तृतीयाष्टके—चतुर्थाष्टके—ऽष्टमोऽध्यायः.

It is, therefore, doubtful whether Ashtakas II to IV are Mudgala's work, or the work of the same author to whom the abridgement of Śāyana's commentary

in large portions of the B MSS. is due. Ashtakas II and III are of the same size as Ashtaka I, and written in a similar style of handwriting. The fragments of the fourth Ashtaka are of a different size, and written by a different hand. Ashtakas I to III therefore have most likely been abridged by Mudgala himself.

In the second volume, Bm has been quoted much more frequently than in volume i. In all important cases it has been consulted, and its various readings have at first been entered separately. Afterwards they have only been quoted in cases where Bm differs from B, with which it is intimately connected. How close this connection is, may be seen from passages such as IV. 4, 5; 11, 12; 17, 4; 17, 16, and many others mentioned in the *Varietas Lectionis*. In many cases Bm has the correct reading, while all the other MSS. are at fault, e.g. IV. 31, 15. In several cases, emendations made by me in the first edition by mere conjecture, have been confirmed by Bm. Though Bm belongs to the B class, it is not directly derived from B1. It omits throughout all grammatical explanations, all quotations from the Nighantu, the Nirukta, the Anukramanî, and from the Sruti in general, all Viniyogas also, and all optional renderings. It supplies, however, the names of the poets, the metres, and the deities. From II. 33, 1 to II. 34, 4, the commentary in B is nearly identical with the abridged text of Bm, which, however, is sometimes shorter than B. In the third Ashtaka Bm agrees occasionally with Ca, while B follows A, as in III. 7, 4; 49, 2, 51, 3. 10. This may be due to later corrections.

From the beginning of Ashtaka IV to the beginning of the fifth Adhyâya Bm is lost. B offers here an abridged text, and where Bm begins again, it agrees with B, but is rather more correct, e.g. VI. 6, 5. 6. From VI. 62, B1 and B2 begin to differ, the former giving the complete, the latter an abridged text of the commentary. In the abridged portion of B, extending from V. 8, 2 to VI. 42, 2, B, Bm, and Ca go together, where they differ from A, while afterwards B and A often go together, where they differ from Ca and Bm.

A considerable number of passages which do not occur in the chief MSS. (A. B. Ca) have been printed in the text of M1, because, as stated in the preface to vol. i (see above, p. xxiii), they seemed to be useful. Many of these passages, however, have now been relegated to the *Varietas Lectionis*, namely, all those which clearly show their later character. Others which might have been written by Sâyana, have been left in the text, but a note has been made in the *Varietas Lectionis*.

The MSS. G and T are the most important of the new MSS. available for volume i. But they do not exist for the whole volume.

Whish Coll. No. 13 (G) contains Sâyana's Introduction and the first 19 hymns. It is written in Grantha characters.

Whish Coll. No. 2 (T) contains the hymns I. 75 to 121, and is written in Tulu.

Whish Coll. No. 1 (G) contains I. 122 to 165, and besides a fragment (I. 1-5) of Sâyana's commentary on the Aitareya Âranyaka. It is written in Grantha characters from I. 122 to I. 141, 7, the rest being written in Tulu.

None of these MSS. bears a date. They can hardly be more than 100-150 years old. The Grantha MSS. are beautifully written. The greater part both of G and T is very correct.

As to the relations existing to the other MSS., G and T can be treated as one MS. All that applies to G, applies also to T.

There can be no doubt that G and T belong to the A class. Especially clear is the relation between G and A 3. Dr. Winternitz points out the following passages as decisive on this point.

P. 11. l. 16. तथा before ज्योतिष्टोम° is added in A 3. G, not in A 2. B. Ca.

P. 10. l. 20. A 3. G have अनित्य°, A 2. B. Ca अनित्यः.

P. 10. l. 31. कालिदासादिनि° A 3. G. °दिभिर्नि A 2. B. Ca.

P. 11. l. 1. वेदानां deest in A 3. G.

P. 9. l. 3. पशून् A 3. G against पशूँश्च in A 2. B. Ca.

P. 9. l. 19. सूर्यमंचक्ष दिवा is added after प्रयोक्तव्यः in A 2. B. Ca, but not in A 3. G.

P. 9. l. 24. A 3. G have अनुमंचयेत्, A 2. B. Ca °मंचयेत्.

P. 7. l. 37. A 3. G have नित्यत्वं, while A 2. B. Ca read अनित्यत्वं नास्ति.

A very characteristic case occurs p. 104. l. 38 (18, 3), where the explanation of अरक्षः is left out in A 3 pr. m. and added in the margin sec. m. Now in G we find a totally different explanation of अरक्षः. This shows that A 3 and G come from the same source where अरक्षः was not explained. In A 3 the lacuna was left, until a later hand supplied it in accordance with the other MSS., while the copyist of G supplied it by an explanation of his own.

Many other instances of agreement between A 3 and G will be found in the *Varietas Lectionis*. See p. 1. l. 5, p. 1. l. 9, p. 2. l. 8, p. 4. l. 25, p. 5. l. 1, p. 7. l. 27, p. 8. l. 41, p. 11. l. 16, p. 15. l. 23, etc.

The same with T. See *Var. Lect.*, p. 358. l. 34 (79, 9); p. 369. l. 21 (82, 1), p. 389. 3 (87, 1); p. 438. l. 19 (99). T seems, however, to stand nearer to A 2 and Ca than to A 3.

As to A 2 and T, see, e. g. *Var. Lect.*, p. 362. l. 1 (80, 7); p. 441. l. 27 (100, 7)—in the same line we find रक्षितारं after चातारं in A 2. T only, and again, p. 442. l. 15 (100, 9), महतः after हिंसतः is left out in A 2. T—p. 451. l. 30 (102, 5), etc.

As to Ca and T, we find, e. g.

P. 374. l. 33 (84, 2). अप्रतिधर्षितबलं in A. B, but अप्रधर्षित° in Ca. T.

P. 386. l. 34 (86). वरुणप्रघासिषु in A. B, but °घासे in Ca. T.

Another characteristic passage occurs p. 460. ll. 10-12 (104, 8), where मा च नः etc. is added in the margin of Ca, apparently from A 2. In Ca pr. m. and in A 3 the passage is omitted. T gives quite an independent explanation, which tends to show that it goes back to the same source as A 3 and Ca, where this passage was omitted.

See also *Var. Lect.* for p. 369. ll. 17 and 19 (82, 1); p. 376. l. 18 (84, 8); p. 380. l. 33 (84, 18); p. 382. l. 14 (85, 1); p. 383. l. 3 (85, 3); p. 383. l. 23 (85, 5); p. 388. l. 4 (86, 5); p. 466. l. 10 (105, 13); p. 485. l. 22 (111, 5).

There are cases, however, where G differs from A, especially from A 2, while agreeing with Ca. Thus we find, p. 34. l. 33 (3, 1), in Ca एव शिष्यते with वा in the margin, marked to be inserted after ए. Now एवावशिष्यते is the reading of G.

P. 2. l. 42. स्वप्रकाशक° Ca marg. with A 3. G for स्वप्रकाश° A 2. B. Ca pr. m.

P. 9. l. 5. तदा Ca sec. m. with A 3. G. तथा A 2. B. Ca pr. m.

P. 11. l. 9 Ca sec. m. and A 3. G have सवानु for तदनु° of A 2. B. Ca pr. m.

See also *Var. Lect.* for p. 2. l. 27; p. 4. l. 6; p. 9. l. 13, etc.

While in these cases Ca sec. m.—that is, Ca as representing the A MSS.—agrees with G, we find in a few other cases Ca pr. m. agreeing with G.

Thus we find, p. 561. l. 24 (123, 12), दिनेषु standing in the margin of Ca, in G it is left out.

P. 567. l. 21 (125, 1). We find in Ca pr. m. and G दीर्घतमसः for दीर्घ°.

P. 591. l. 8 (130, 4). We find वेति in Ca pr. m. G, while Ca sec. m. reads with A 2 विव्यान इति.

See also *Var. Lect.* p. 569. l. 9 (125, 4).

These few cases point rather to a relationship between the C MSS. and G, than between the A MSS. and G. But the evidence in favour of a nearer relationship between these MSS. and the A class is much stronger. For we find not only G and T going together with A 2, or with A 3, or with Ca sec. m., but we find also a great number of cases where they agree with A, that is with A 2. A 3 and Ca.

Thus we find, p. 351. l. 6 (75, 4), विधीयमानो in A. Ca. T, while B reads विधीयमान इण; and we find, p. 351. l. 28 (76, 1), यहि° in A. Ca. T, while B in accordance with the Sûtra of Pânini reads यह°. Ibidem, l. 25, we read पर्याप in B. Ca, while A. T agree in reading परि प्राप.

See *Var. Lect.* for p. 16. l. 9; p. 46. l. 29 (5, 4); p. 370. l. 22 (82, 4); p. 411.

l. 20 (92, 4); p. 412. l. 16 (92, 6); p. 419. l. 33 (93, 8); p. 423. l. 22 (94, 7); p. 471. l. 5 (107, 1); p. 485. l. 36 (112, 1); p. 489. l. 31 (112, 10); p. 21. l. 31; p. 56. l. 21 (7, 5); p. 82. l. 27 (12, 10); p. 416. l. 17 (92, 17); p. 591. l. 9 (130, 4); p. 593. l. 3 (130, 8), etc.

A very characteristic passage which clearly proves that T stands nearer to A than to any other class of MSS. occurs p. 503. ll. 4-6 (113, 16). Here a whole passage, which stands in B. Bm. Ca, is omitted in the A MSS., and A₃ states the fact that the MS. was defective by saying **वृद्धितो ग्रंथः**. Now we find in T a text quite different from that given in B. Bm. Ca. That is, the writer of T relied upon a MS. where the passage was omitted and he supplied it by an explanation of his own. He apparently did not know the reading found in B. Bm. Ca.

Another interesting passage occurs p. 507. l. 17 (114, 6). Instead of **अवदन्** we find in A **मवदन्**. Now the reading of T, **भृशमवदन्**, is evidently a conjecture caused by **मवदन्**.

There are a few passages, p. 672. l. 34 (158, 4), p. 677. l. 4 (160, 3), and p. 677. l. 19 (160, 4), which seem to show a near relationship between D and G. But the fragments of D (see *Var. Lect.*, p. 52) are too small to enable us to ascertain its exact place among the classes of Sâyana MSS.

Though the relationship between G, T, and the A MSS. cannot be doubted, yet a mere glance at the *Varietas Lectionis* will show that G and T cannot be classed as simply A MSS., like A₁, A₂, A₃. As long as they give us a text which agrees with the text of Sâyana which we are acquainted with, they stand nearer to A than to B. Ca, and nearer to A. Ca than to B. But in very many cases G and T offer a text of their own which widely differs from the text of A. B. Ca. We find sometimes quite purposeless alterations which cause no difference in meaning, sometimes emendations and conjectures, and especially enlargements of the received text of Sâyana.

Thus in the well-known line **वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हार्दं निवारयन्** we find in G and T sometimes **विनाशयन्**, sometimes **विदारयन्** for **निवारयन्**.

Or, in the colophon, for instance, of the first, sixth, and seventh Adhyâya of Ashtaka I, we find **सायणामाखिन**, while other MSS. read **सायणाचार्येण**.

Numerous are the passages where G and T differ from all the other MSS. though saying the same thing; e. g.

P. 38. l. 5 (3, 7). G has **दृष्टयस्त्वर्षण्य इति**, where the other MSS. read **चर्षणिशब्दः**.

P. 351. l. 5 (75, 4). **बांधवाः** T for **बंधवः** of A. B. Ca.

P. 360. ll. 29 and 30 (80, 3). T has **तदनंतरं**, the other MSS. **ततोऽनंतरं**; T has **जलं**, the other MSS. **चदकं**, etc.

It is especially in the grammatical explanations where G and T show their independence; e.g.

P. 38. l. 11 (3, 7). G reads इति संप्रसारणे for इत्थूट्.

P. 366. l. 23 (81, 3) We find in T यदुत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः for यदुत्तयोगाद-निघातः. And again and again we find in G and T such various readings as डित्वाभावात् for अडित्वात् (3, 8), or, तिङ्गुतिङ् इति निघातः for निघातः alone (3, 10), मकारस्य वकारः for वत् (4, 2), निघाताभावः for न निघातः very frequently, कुरच्प्रत्ययः instead of कुरच् etc. etc.

Instead of सिब्वज्जलमिति सिप् (Pân. III. 1, 34) G and T read constantly सिच् वज्जलमिति सिच्.

At the beginning of Ashtaka II, G adopts an independent style of interpretation. While the other MSS. give the prakriyâ at the end of a verse (e.g. I. 122, 6 seqq.), G inserts it after each word. In I. 123, 1 seqq., where the other MSS. have no prakriyâ at all, G inserts grammatical explanations of its own. Some of these variations were so useless that they have not been inserted in the *Varietas Lectionis*.

In very many cases, however, G and T offer readings different from A. B. Ca, not only in wording, but also in meaning. In all such cases the various readings have been noted. See, e.g. p. 2. ll. 20, 21, 28, 37; p. 5. ll. 18, 32; p. 6. l. 17; p. 7. l. 29; p. 9. ll. 30 and 32; p. 23. l. 3 (1); p. 87. l. 22 (13, 10); p. 107. l. 9 (19, 2); p. 371. l. 21 (82, 6); p. 384. l. 5 (85, 6); p. 396. l. 34 (89, 5); p. 567. l. 23 (125, 1); p. 569. l. 10 (125, 4); p. 571. l. 19 (126, 3), etc. etc.

Sometimes the alterations in G and T arise from ignorance and misunderstandings, for instance, p. 708. l. 35 (164, 28), where G reads पयोमिः चीरसदृशीरद्वैः. On p. 385. ll. 27 seq. (85, 10), T reads आह्वानं and आह्वाने for आहावं and आहावे. आहाव in this passage can only mean 'a trough,' but the writer of T evidently replaced it by आह्वान in the sense of 'invocation.' See also p. 712. l. 15 (164, 36), where G reads विश्वतः कृत्स्नं जगत् सर्वतः यद्वा द्वितीयार्थे तसिः विश्वं परि विश्वस्य परितः परि भवन्ति instead of विश्वतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तसिः ॥ विश्वं परि भवन्ति.

Such cases are not frequent, but they may serve to remind us that the readings of G and T, even when they seem very plausible, cannot always claim the highest authority. That the Grantha MSS. do not come nearer to the *archetypus* than A. B. Ca can be seen from passages like p. 587. l. 10 (129, 8), where G shares with A. B. Ca the quite impossible reading हे इन्द्र अलिङ्गः; or, p. 637. l. 8 (142, 9), where G, together with A. Ca, adds a grammatical explanation of तिङ्गः at the end of the verse, though तिङ्गः does not occur in the verse. See also *Var. Lect.*, p. 542. l. 3 (120, 7).

The real value of the Grantha and Tulu MSS. arises not so much from their greater antiquity as from the fact that they were written by very learned Pandits who did not allow corrupt readings to remain, but corrected them according to grammar, and according to Sāyana's usual style. These corrections are in many instances excellent, but they have to be judged by their own intrinsic value. Where A. B. Ca, or A. Ca, stand against G (or T), the reading of A. B. Ca has been adopted wherever it was possible. Only where the other MSS. were decidedly corrupt have the readings of G and T been adopted against the authority of A. B. Ca. though never without a note to that effect in the *Varietas Lectionis*. Where G and T agree with A. Ca, they have the value of an A MS.

A few orthographical peculiarities of the Southern MSS. may here be mentioned. In the text, G and T generally read महुँ for महाँ (e.g. I. 81, 4), त्वावँ for त्वावाँ (e.g. I. 81, 5), वगँ for वगाँ (e.g. I. 82, 3) etc.

Instead of वैय०, नैय०, कैय० they always read वैय्य०, नैय्य०, कैय्य०, e.g. वैय्यासिक, कैय्यादिक etc.

Instead of त्स, G and T generally read त्स, e.g. मत्सि I. 9, 1, मत्सरासः I. 15, 1. See *Var. Lect.* to p. 90. l. 19 (14, 6). G writes even पौरुकुत्थः instead of ०कुत्थः p. 103. l. 27 (18, 1).

It may be useful also to remember what mistakes are likely to arise in MSS. written in the Grantha and Tulu alphabets.

Mistakes often arise from confounding अ and यु, ए and हि, त् and न्, -e and initial u, e.g. पे and उप, सू and सु, १ and ः, e.g. ना and नः, Visarga (ः) and Anusvāra (ं), १ and Anusvāra, ल्प, ल्म etc., and त्प, त्म etc., e.g. धात्रत्ययः for धात्रप्र०, frequently तात्पर्य for तात्पर्य, प्रगतमस्य for प्रगल्भस्य etc., न्द and ऊ, न and द, ची and छ. We often find ख for क्ष, ये for य, क for ग, त for द, सो for स्व, possibly due to the peculiar Southern pronunciation on the part of the reader.

That A 3, the Berlin MS. of Ashtaka I, belongs to the A class will be seen from numerous cases quoted in the *Varietas Lectionis*. Decisive are such passages as the following :

P. 213. l. 30 (40, 6). Both A 2 and A 3 have ऽऽऽविदिभ्यां कित्

P. 216. l. 16 (41, 7). Both A 2 and A 3 repeat महि महत् after महि महत् प्यरो रूपं.

P. 217. l. 27 (42, 1). Both A 2 and A 3 have the Virāma in किमायात्मिति.

P. 315. l. 7 (64, 1). A 2 and A 3 agree in the mistake पर्वतो for पर्जन्यो. In A 3 it was corrected secunda manu.

P. 317. l. 18 (64, 7). A 2 and A 3 share the mistake अवणे instead of प्रसवणे.

The importance of MS. Ca and its position among the Sāyana MSS. have been fully discussed in the preface to vol. ii of the first edition (see above, p. xxxi seq.).

It has been shown from many passages of the second Ashtaka that Ca is the original of all the C MSS., but that in its corrections it often represents the A MSS. The following examples may show that the same holds good also for the first Ashtaka :

P. 284. l. 12 (56, 5). Ca reads with B. C 1 लङ्घ्याडागमो, but लङ्घ्या° is corrected to लेङ्घ्या°, the reading of A 2. A 3.

P. 182. l. 7 (34, 3). We find तिवि after मिवि in A 3. The same addition is found in the margin of Ca.

P. 293. l. 32 (59, 7). Ca pr. m. has the right reading °तमिनमि°, but it is corrected to °तिमिह्नमि°, which is the reading found in A 3.

Frequently A 3 and Ca sec. m. agree, when they differ from A 2. See, for instance, p. 2. ll. 27, 42; p. 4. l. 6; p. 7. ll. 20, 23; p. 10. l. 42; p. 11. ll. 4, 9, p. 15. l. 31; p. 16. l. 24; p. 17. ll. 20, 33; p. 19. l. 31; p. 30. l. 6 (2); p. 30. l. 28 (2, 1); p. 48. l. 36 (5, 10); p. 64. l. 7 (8, 10); p. 65. l. 1 (9, 2), etc. etc. Characteristic passages occur p. 554. l. 34 (122, 10), where A. Ca agree in the wrong reading दामेविव; p. 570. l. 3 (125, 6); p. 702. l. 22 (164, 16), etc.

It is possible that some portions of A 2 were copied from Ca, for in some places they agree in the most palpable mistakes. The most striking case occurs p. 670. l. 27 (157, 6). in Ca, fol. 88. l. 8, we read अँषष्टी and ष in the margin, and l. 9 we read जायुरगयदंतच etc. Now in A 2 we read जायुरगयदंतच. A 2 evidently mistook the ष in Ca marg. for a correction of त.

P. 727. l. 12 (166, 6). For विचेपयशीलदंती Ca reads °शीलदेती, but the ल can easily be mistaken for त, and thus A 2 reads °शीतदेती.

As will be seen from the preface to vol. ii of the first edition, MSS. become much scantier from the beginning of the second Ashtaka. The A class now is chiefly represented by A 2, and by corrections in Ca, which have evidently been taken from an A MS. Some of the C MSS., especially C 2, contain often long portions copied from an A MS. From Ashtaka III. 3, 27 to the end of the Ashtaka the fragment marked Aa is very important, and seems to be the original of A 2. The B class is now represented by B 1, from which all other B MSS. have been derived. The C class is chiefly represented by Ca, the other C MSS. being but rarely of use by the side of Ca. For the whole of vol. ii (Mandalas II to VI) MS. Ca has been collated throughout by Dr. Winternitz for the purpose of revising the text of the first edition.

MSS. A 2 and B 1 have been consulted whenever there was any doubt or difficulty, and their readings have been noted in the *Varietas Lectionis* in all cases where they seemed to be of any importance.

Several of our MSS. of Sâyana have evidently been used for study in India, and have been corrected by native scholars, either independently or on the authority of other MSS. After a time some of these corrections, inserted originally in the margin, would, when the MS. was copied again, be inserted in the text, and thus obscure from time to time the original relationship of the MSS. Such cases have been noted in the *Varietas Lectionis*, and various readings have often been inserted, not so much for their own sake, as for the light which they throw on the mutual relation of the MSS. The fourth Ashtaka in A 2 and Ca is not written by the same hand which wrote the third. In this Ashtaka A 2 has many corrections, but the original text agrees with Ca.

There are some portions of the commentary where B and A 2 go together and differ from Ca, others where B goes with Ca and differs from A 2. See, for instance, IV. 4, 8; 4, 15; 23, 1. How closely B and Ca hang together is seen in such passages as V. 54, 4, 6; 55, 9; 57, 6; 58, 6.

On the whole A and Ca stand nearer to each other than B stands to either. Again, B comes nearer to Ca than to A. The most difficult parts of Sâyana's commentary are those where all the three chief MSS., A. B. Ca, agree in false readings. Such a portion of the commentary begins, for instance, with I. 173, 6.

In cases where the text adopted in the first edition has been altered, the various readings supplied by the MSS. have been noted, while the reading adopted in the first edition has been added and marked M 1, at least in all cases where it seemed of any importance to do so. It should be remembered, however, that from the beginning of the second Ashtaka M 1 means simply *Editio princeps*, and does not include A 2 and B.

Sometimes, and more particularly in the beginning of Ashtaka IV, and again towards the end of Mandala VI, even our best MSS. (A 2. B 1 and Ca) are often very deficient and faulty, and readings had to be adopted in the first edition unsupported by any of these MSS. These readings have been retained in the second edition, but as they may have had the authority of some MS. which, having been returned to its owner, is not available for the new edition, they have been marked by MS., in order to distinguish them from purely conjectural emendations. Thus when we read in the *Varietas Lectionis*, p. 60. l. 38, अग्निजिह्वा MS., जिह्वा A 2. B. Ca, this means that अग्निजिह्वा, though unsupported by A 2. B. Ca, may have been the reading of some MS. If, on the contrary, अग्निजिह्वा had been a mere conjecture, the *Varietas Lectionis* would have given अग्निजिह्वा ॥ जिह्वा A 2. B. Ca.

In the few cases where the text of the Rig-veda is doubtful, the Samhitâ

and Pada MSS of the Bodleian Library have been once more consulted. A new accentuated *Samhitâ* MS. (S 4), in my possession, containing all the eight *Ashtakas* has been made use of. *Ashtaka* II is dated *Sâka* 1679, the copyist's name is *Karopanâmakâ Nârâyana*. The other *Ashtakas* are written by *Navâthyopanâmakâ Kesavadeva*. *Ashtakas* I, IV, and V are dated *Sâka* 1707, *Ashtaka* III, *Sâka* 1708; *Ashtaka* VI, *Sâka* 1705, *Ashtaka* VII, *Sâka* 1704, *Ashtaka* VIII, *Sâka* 1709

Two more Pada MSS. have been used for this new edition, viz. Colebrooke's MS. (P 3) India Office Library, Nos. 20-27, and Wilson 439-442 (P 4) of the Bodleian Library, both accentuated.

As to the rules of Sandhi, the principles laid down in the preface to vol. i of the first edition (above, p. xxiii seq.) have been strictly adhered to, and carried out even more rigorously than before. Wherever Sandhi is broken, there was a definite reason for it. And both with regard to Sandhi and the division of sentences every effort has been made to be as consistent as it is possible in so large a work as *Sâyana's* commentary.

F. MAX MÜLLER.

OXFORD,
October 1, 1890.

VARIETAS LECTIONIS.

ABBREVIATIONS.

- A, MSS. of the A class, including A 1. A 2. A 3, afterwards from I 33, 6 to the end of the 1st Ashtaka A 2 and A 3 only. From the beginning of Ashtaka II, A means A 2.
- A 1, Old MS. of the National Library at Paris.
- A 2, Colebrooke's MS., India Office Library, Nos. 2133-2136.
- A 3, Berlin MS., Chambers 446.
- B, MSS. of the B class. Unless the contrary is stated, B means B 1.
- B 1, Stevenson's MS., India Office Library.
- B 2, Eugène Burnouf's copy from B 1.
- B 3, Another copy taken in Bombay from B 1.
- Bm, Mudgala's abridged Commentary.
- C, MSS. of the C class. From the beginning of Ashtaka II, when Ca agrees with the C MSS it is included in the mark C.
- C 1, MS of the National Library at Paris.
- C 2, Bodleian Library, Mill 24-268
- C 3, Wilson's MS of the 1st Ashtaka, Bodleian Library.
- C 5, Bodleian Library, Wilson 57-60.
- Ca 5, Portions of C 5, derived from an A MS.
- Ca, My own MS., the original of all the C MSS.
- D, Fragments of a Calcutta MS, containing Vargas 1-13 of the 3rd Adhyāya of Ashtaka II.
- G and T, Palm-leaf MSS., Royal Asiatic Society. Whish Coll, No 13 (I. 1-19 Grantha). No 2 (I. 75-121 Tulu). No. 1 (I. 122-165 Grantha and Tulu).
- M 1, Editio princeps. Unless the contrary is stated, the mark M 1 includes, in the 1st Ashtaka, A 2. B 1.
- P 1, Pada MS., Bodleian Library, Mill 155-158.
- P 2, Dr. Taylor's Pada MS., India Office Library, No. 2032.
- P 3, Colebrooke's Pada MS., India Office Library.
- P 4, Wilson 439, Bodleian Library.
- S 1, Samhitā MS., Bodleian Library, Mill 147-150.
- S 2, Samhitā MS., Bodleian Library, Mill 151-154.
- S 3, Colebrooke's Samhitā MS., India Office Library, Nos. 129-132.
- S 4, My own Samhitā MS.
- T, Whish Coll., No. 2. See G.
- Ait. Âr., Aitareya Âranyaka, ed. Râgendralâla Mitra (Bibl. Indica).
- Ait. Br., Aitareya Brâhmana, ed. Aufrecht.
- Anukr., Kâtyâyana's Sarvânukramanî.
- Anukr. M., A. A. Macdonell's edition of the Sarvânukramanî. Oxford, 1886.
- Âsv., Âsvalâyana's Srautasûtra (Bibl. Indica).
- BR., Bohtlingk-Roth, Sanskrit-Worterbuch.
- Dhp, Dhâtupâtâha in N. L. Westergaard's Radices Linguae Sanscritae. Bonn, 1841.
- Gaim., The Gaiminiya-Nyâya-Mâlâ-Vistara of Mâdhavâkârya, ed. Th. Goldstucker and E. B. Cowell. London, 1878.
- Kâs, Kâsikâ, ed. Pandit Bâla Sâstri. Benares, 1876-78.
- MK, The Vyâkarana-Mahâbhâshya of Patañjali, ed. F. Kielhorn. Bombay, 1880 sqq.
- Ngh., Naighantuka.
- Nir., Yâska's Nirukta.
- Nir. Roth, Professor Roth's edition of the Nirukta Gottingen, 1852.
- Nir. SS., The Nirukta with Commentaries, ed. Pandit Satyavrata Sâmasramî (Bibl. Indica). Calcutta, 1882 sqq.
- Pân., Pânini.
- Paribh., The Paribhâshendusekhara of Nâgogîbhata, ed. F. Kielhorn. Bombay, 1868.
- Prât., Rig-veda Prâtisâkhya, ed. F. Max Muller.
- Pû. Mî., Gaimini's Mîmâmsa-darsanam, ed. Pandit Mahesakandra Nyâyaratna (Bibl. Indica).
- Rv., Rig-veda.
- Rv. Bh., Sâyana's Rig-veda-Bhâshya.
- Rvdh., Rgvidhânânam, ed. Rudolf Meyer. Berlin, 1878.
- Sat. Br., Satapatha Brâhmana, ed. A. Weber.
- Siddh. K., Siddhânta-Kaumudî.
- TÂ., Taittiriya Âranyaka, ed. Râgendralâla Mitra (Bibl. Indica).
- TBr., Taittiriya Brâhmana, ed. Râgendralâla Mitra (Bibl. Indica).
- TS., Taittiriya Samhitâ, ed. A. Weber.
- Un., Uggvaladatta's Commentary on the Unâdisûtras, ed. Aufrecht. Bonn, 1859.
- VS., Vâgasaneyi Samhitâ, ed. A. Weber.

MANDALA I.

Sâyana's Introduction.—Page I. line I. The Grantha MS begins with शुभमस्तु॥ अस्त्य निःश्वसितं etc, the first verse being omitted B has श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीदक्षिणामूर्तये नमः॥ श्रीसरस्वत्यै नमः॥ शुभमस्तु॥ ओं वागीशाद्याः etc. A 3 has श्रीं नमो गणाधिपतये नमः॥ श्रीसरस्वत्यै नमः॥ श्रीगुरुभ्यो नमः वागी० etc.—l. 5. यत्कटाक्षेण M I. Ca. तत्कटाक्षेण A 3. G. Cf. the introductory verse 3 of the Aitareyâraṇyaka Bhâshya.—०न्नाधवा० M I. A 3; torn off in Ca; ०त्सायणा० G.—l. 6. माधवाचार्यो M I. Ca. A 3. सायणाचार्यो G.—l. 8. प्रथमोऽध्यायः M I. G. प्रथमाध्यायः Ca. A 3. B.—सर्वं बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् M I. Ca. A 3. सर्वा ऋचो व्याख्यातुमर्हति G.—l. 9. अत्र left out in A 3. G.—l. 11. इत्युक्तात् A 3. G. Ca. B. इत्युक्तत्वात् M I.—यज्ञात् deest in A 3. Ca. B.—l. 12. पूजनीयात् A 3. Ca. B. पूज -- G; deest in M I.—l. 16. पाठप्राथम्येन M I. A 3. Ca. प्राथम्यमात्रेण G.—l. 20. अधीयन्ते M I. A 3. Ca. अभिधीयन्ते G. B.—l. 21. प्रसिद्धं deest in A 3. G. Ca. B.—l. 22. सुंदकोपनिषदि M I. A 3. Ca. मांडूको A 2. मांडूको G.—l. 25. अभ्यर्हितस्य M I. A 3. Ca. अभ्यर्हितत्वात्तस्य G.—एतदुच्यते M I. A 3. Ca. एवमुच्यते G.—l. 26. अस्त्वेवं M I. A 3. Ca. अस्त्वेव G.

P. 2. l. 4. स्तोत्रं शक्नोति० A 2. A 3. B Ca. G साम शक्नोति इति श्० M I. A 1.—l. 5. शक्नोति-धातोर्० M I. Ca. G. शक्नोति । तोर्० A 3. शक्नोतिर्० A 3 sec. m.—l. 7. सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीति M I. सर्वविद्य इति B. सर्वविदिति A 1. A 3. Ca. सर्वविदन्ति G.—l. 8. यज्ञे deest in G. A 3.—l. 13. वायूपं M I. A 3 B sec. m. G. वाङ्मयं A 2. B pr. m. Ca.—मनोरूपं यज्ञमार्गं M I. Ca. ०रूपं मार्गं A 3. ०रूपमार्गं G.—l. 14. अध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युर् B. Ca pr. m. अध्वर्युरध्वर्युर् A 1. A 2. Ca sec. m. C I. G. अध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युर् M I. A 3. Cf. Nir. SS. vol. ii. p. 67.—l. 15. स्वरूपं deest in G.—l. 20. उपजीव्यस्य M I. A 3. Ca. उपजीव्य G.—l. 21. तत् ऊर्ध्वं M I. A 3. Ca. तत्र G.—ऋग्व्या० M I. A 3. Ca. ऋग्वेदव्या० G.—l. 23. तद्वांतर-विशेष M I. A 3. Ca. तद्वांतर G.—l. 24. तदुभय० M I. A 3. Ca. लक्षणाप्रमाणं G.—l. 26. तासु स्मृतिष्वपि G.—l. 27. विशेषणाददोष M I. Ca. विशेषत G. विशेष A 3.—०जीव० M I. Ca. ०पुरुष० Ca marg. A 3. G. ०जीवपुरुष० B.—l. 28. G reads सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिभिः श्रुति-भिरीश्वरस्यापि शरीरधारित्वश्रवणात् शरीरधारित्वं न विवक्षितमिति चेन्न.—l. 34. For तस्यापि वाक्यस्य etc. G reads स्ववाक्ये स्वस्य प्रामाण्यादर्शनात् न हि न खलु निपुणोऽपि नटवत्तु स्वस्वंधं etc.—l. 35. प्रभवति B. Ca. G. प्रभवदिति A 2. प्रभवेदिति M I. A 3.—l. 37. नांगीकर्तुं शक्यत इति पूर्वः पक्षः (पूर्वपक्षः M I) M I. A 3. Ca. नांगीक्रियते G.—l. 39. From अत्र to आपस्तंबो left out in G.—l. 40. अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि M I. Ca. अपौरुषेयवाक्यत्वमिदमपि A 3. पौरुषेयवाक्यत्वमपि G.—l. 41. यथोक्त० A 3. B. Ca. G. यथोक्तानि M I.—l. 42 (twice). स्वप्रकाशत्वं M I. Ca. स्वप्रकाशकत्वं Ca sec. m. G. A 3.

P. 3. l. 2. भवंतं A 2. A 3. B. Ca. C I. G, after भूतं.—l. 24. स भवतीति A 2. A 3. B. Ca. संभवति G. संभवतीति M I.—l. 33. शास्त्रस्य deest in G.—l. 39. अनुवादकत्वं G. B. अनुवादत्वं A 3 by corrections, Ca. अनुपयुक्तत्वं A 2. ०तां C I. अनुज्ञां M I.

P. 4. l. 6. दोषांतरं M I. दोषं A 1. A 2. B. C I. Ca. अयं दोषं B marg. Ca marg. A 3. G.—l. 16. नार्थविप्रतिषेध A 2. A 3. B. Ca. नास्ति विरोध G. अनर्थविप्रतिषेध M I.—l. 17. माणवकः M I. A 3. Ca. बालकः G.—l. 25. मंचानर्थकं deest in A 3. G.—l. 40.

रशनादानं M 1. [शब्द marg.] रशनादानं Ca. B. शब्द आदानं A 3. G.—निषेधलक्षणः A 3. M 1. तन्निं Ca. G. तनिं B.—l. 41. गर्दभरशनाया Ca. A 3. G. B. गर्दभरशनायां M 1.

P. 5. l. 1. संबंधे सिद्धिं सति A 3. G.—l. 10. मंत्राभिधानात्. This sūtra is taken from Sabarasyāmin's Commentary.—l. 13. पाठक्रमनियमात् G. Ca. A 2. A 3. B. पाठक्रमात् M 1.—l. 15. मंत्रो बुं Ca. G. A. B. C 1. मंत्रबुं M 1. But cf. TBr. III. 2, 9, 14.—l. 17. संप्रैषकर्मणो गर्हानुपलंभः M 1. Ca. संप्रैषे कर्मणो गर्हानु A 2. संप्रैषकर्मगर्हानु A 3. संप्रैषगर्हानु G. संप्रैषे कर्मगर्हानुपालंभः Pū. Mī.—l. 18. सज्जावात् A 3. Ca. M 1. संभवात् G.—l. 23. मनुष्या एवाचाधिकारिणः A 3. B. Ca; deest in M 1. G.—l. 31. अवहतिं M 1. A 3. Ca. B sec. m. अवहंतिं G. अवहंतिं B pr. m.—l. 32. अर्थस्य M 1. A 3. Ca. यस्य G.—l. 36. विज्ञायते A 3. B. G. ज्ञायते M 1. Ca.—l. 39. हंतारावित्वर्थः M 1. A. Ca. G. हंतारौ Nir.

P. 6. l. 2. तस्यायमर्थः A 2. A 3. B. Ca. अस्यां G; deest in M 1.—l. 10. आयीध्रमुपतिष्ठेति M 1. Ca. आयीध्रीयमुपतिष्ठत इति G. आयीध्रमुपतिष्ठत इति A 3.—l. 12. किंतु आयीध्रीत्वलिङ्गेनोपदिशति B. Ca. G; deest in M 1. A.—l. 17. प्राकृतः M 1. A 1. G. प्राकृता A 3. प्रकृतं A 2. Ca. C 1. प्रकृतिं B.—मंत्रपाठः M 1. A 3. Ca. मंत्रः G.—l. 18. पशुद्वये M 1. A 3. Ca. पशुद्वयविषये G.—l. 21. तच्च A 3. B. Ca. G; deest in M 1.—l. 23. विवक्ष्येत A 3. B sec. m. Ca. G. विक्षे A 1. विवक्ष्यते M 1.—l. 24. उह्येत A. B. Ca. G. उह्यते M 1.

P. 7. l. 15. व्यवस्थितस्तद्वत् G. व्यवस्थितत्वात् M 1. A. B sec. m. C 1. व्यवस्थितः B pr. m. Ca.—l. 20. त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवैव A 3. B. Ca sec. m. तु श्रुतं Ca pr. m. च श्रुतमीमांसावृत्तांतस्य वेतवच A 2. त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवैव M 1. A 1. च श्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवैपरं G.—l. 22. तदुत्तरं M 1. Ca. तद्वदुत्तरं Ca sec. m. उत्तरं A 3. G.—l. 23. श्रुतेर्वि M 1. श्रुतिर्वि Ca. श्रुतिर्वि Ca sec. m. A 3. G.—l. 24. प्रथमपादारंभां M 1. Ca. प्रमपाद् आरंभणां A 2. प्रथमे पाद् आरंभणां A 3. प्रथमे पादे आरंभां Ca sec. m. चतुर्थपादे आरंभणां G.—l. 27. तत्तु left out in A 3. G.—l. 28. दुष्परिहारः M 1. A 1. हारः A 2. A 3. Ca. C 1. B. G.—l. 29. सुस्थितं M 1. Ca. A 3. प्रसिद्धं G.—l. 37. अनित्यत्वं नास्ति M 1. Ca. नित्यत्वं A 1. A 3. G.—l. 41. त्रिविधो विरोधो B. Ca. त्रिविधो M 1. A. G.—l. 42. स्तेनं M 1. Ca. स्तेयं A 1. A 3. B. G. The same varietas lectionis occurs p. 8. ll. 5 and 31, and p. 9. l. 9; in the last case A 2 has also स्तेयं.

P. 8. l. 2. वयं यत् G.—ll. 12 to 15. तत्राग्न्याधेयवचनं व्यर्थं स्यात् G, instead of तत्राग्न्याधेयगतया etc. to व्यर्थं स्यात्.—l. 20. G has अनित्येनार्थेनास्य वेदवाक्यस्य etc.—पूर्वमभावात् A. B. Ca. C 1. G. पूर्वाभावात् M 1.—l. 31. उपपद्येतेति A 3. G. Pū. Mī. उपपद्यते इति M 1. Ca.—After इति M 1 has तत्रवार्तिके त्वेतत्सूत्रमध्याहृत्य चिधा व्याख्यातं। अप्राप्तां चानुपपत्तिं। अप्राप्ता चानुपपत्तिः। अप्राप्तं चानुपपत्तिमिति। A 2. B have the same, only A 2 reads तत्रवार्तिके and omits चानुपपत्तिं अप्राप्ता. B has अप्राप्तां च उपपत्तिं corrected to अप्राप्ता च उपपत्ति, and चानुपपत्तिमिति corrected to उपपत्तिमिति. A 1. A 3. Ca. G have not got it. The Tantravārtika (edited by Pandit Dhundhirāga Panta, Benares, 1882 sqq.), p. 25, has त्रयोऽत्र पाठाः। अप्राप्तां चानुपपत्तिमित्यत्र मन्यामह इति वाक्यशेषः। अप्राप्तं चानुपपत्तिमित्यपरस्तत्राख्यद्व्याख्यानमित्यध्याहारः। अप्राप्ता चानुपपत्तिरित्यपरस्तत्राख्यत्पत्रे विज्ञेयेति ॥—l. 32. शास्त्रविरोधाद्यनुप A 1. A 3. B. C 1. Ca. G. रोधार्थानुप A 2. रोधादनुप M 1.—l. 35. चावकाभिज्ञासिं M 1. Ca.—l. 39. स्तुते एव M 1. G. ते एव स्तुते B sec. m. Ca sec. m. A 3. In Ca the original reading is not visible.—l. 41. तन्निषेधेन M 1. Ca. निषेधेन A 3. G.

P. 9. l. 1. यथोक्तनीत्या M 1. Ca. G. °वीत्या A 2 °रीत्या Ca sec. m. B; A 3 has °वीत्या or °रीत्या corrected to °नीत्या.—विधिः M 1. Ca. विधेयः A 2. विधेय G. A 1. A 3.—l. 5. यदियमदितिर्देवता etc. ॥ यदीयमदितिर्देवता दिग्मोहमपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति तथा M 1. यदियम° --- °हमप्यपनीय --- तथा A 1. A 2. B. Ca. यदियम° --- °हमप्यपनीय --- तदा Ca sec. m. G. यदियम° --- °हमप्यपनीय --- तदा A 3.—l. 13. अनुतवादित्वं A 3. Ca. G. °वादिनीत्वं M 1.—l. 15. अनुतवङ्गलः (°लं A 1) A. B. C 1. Ca. °वाङ्गलः M 1. G.—l. 19. °रेव दृश्यते M 1. B sec. m. °र्न दृश्यते G. °र्दृश्यते A 3. °रेव ददृशे B pr. m. Ca. C 1.—प्रयोक्तव्य इति A 3. G. प्रयोक्तव्यः सूर्यमंचश्च दिवा M 1. Ca.—l. 23. स्व्यपराधात् MSS. The Tantra-vārtika has the same reading. अपराधात् Pū. Mī. But cf. Sabarasvāmin.—ll. 30 and 32. ईप्सा M 1. A 3. Ca. इच्छा G.—l. 32. M 1. Ca repeat तस्य after ईप्सा.—l. 34. निश्चित M 1. Ca. A 3. निश्चीयत G.

P. 10. l. 2. कर्मसांगले M 1. B pr. m. °त्वादिकं G. °त्वं B sec. m. A. In Ca it is possible to read both °त्वं and °त्वे.—यत्फलं M 1. A 3. Ca. यत्कृतं G.—l. 6. अंगभावत्वात् M 1. अंगस्वभावत्वात् B sec. m. A 3. अंगत्वात् Ca. G.—l. 9. सारतो वा supplied by Sāyana from Sabarasvāmin.—l. 14. मानस्याः स्वं B. Ca. A 3. G. मानस्यास्त्वं M 1.—अन्यानर्थक्यं M 1. आनर्थक्यं A. B. C 1. Ca. G.—ll. 15 to 20. From बबरः to बबरः left out in G, from °त्यनित्यसंयोग to °त्युक्तमेवोत्तरं A 3 in margine.—l. 27. तेषां स्वतः G.—l. 28. °काराक्ष° A 3. B. G.—वेदस्य M 1. A 3. Ca. वेदवाक्यस्य G.—l. 31. पुरुषाख्येति MSS. पुरुषाख्याः Pū. Mī.—कालसंनिकर्षं G.—l. 33. वाल्मीकीयं M 1. A 3. Ca. याज्ञवल्कीयं G.—l. 37. वेदे A 3. वेदार्थे M 1. Ca. वेदार्था G.—l. 39. पौरुषेयवा° ॥ पौरुषेयं वा° M 1. A. Ca. G.—l. 42. प्राचीनैरेव Ca marg. B sec. m. A 1. A 3. G. °नैश्च M 1. Ca pr. m. B pr. m.

P. 11. l. 1. वेदानां deest in A 3. G.—l. 2. °ख्याया A 3. °ख्यायिकाया M 1. G. Ca.—l. 4. आख्याया A 3. Ca sec. m. आख्यायिकाया M 1. Ca pr. m. G.—l. 6. परं तु M 1. Pū. Mī. परं A 1. A 3. G. Ca.—तच्छब्द° A 2. A 3. B. Ca. G. तत्तच्छब्द° M 1.—l. 7. प्रवहण° A 2. A 3. B. Ca. G. प्रवाहण° M 1.—l. 9. तदनुष्ठानं M 1. Ca pr. m. सञ्चानुष्ठानं Ca marg. A 3. G.—G inserts पादुककंबळाभ्यां द्वारि स्थितो after जरद्भवः; B has in margine जरद्भवः कवलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि । तं ब्राह्मणो पृच्छति पुत्रकामा राजनङ्(?)मायां ल (?)म)सुनस्य कोर्धः marked to be inserted before जरद्भवः. See T. Muir, Original Sanskrit Texts, vol. iii. (2nd ed., London, 1868), p. 80. Sabarasvāmin on Pū. Mī. l. 1, 32 has जरद्भवो गायति मत्तकानि. Cf. BR. s.v. जरद्भवः.—l. 11. छते चाविनियोगः etc., the sūtra very different from Pū. Mī.—l. 16. तथा A 3. G; deest in M 1. Ca.—l. 17. भवेत् A 3. G. भवेदिति M 1. Ca.—l. 26. वेदस्य before पौरुषेयत्वं G.—l. 42. अंबालिबिके G and TS. अंबालिबिके A 1. A 2. B. C 1. अंबिके अंबालिके A 3 and Gaim. अंबालिके अंबिके Ca by corrections.

P. 12. l. 7. ब्राह्मणेत्यत्र A 1. A 2. B pr. m. C 1. G and Gaim. ब्राह्मणान्यत्र B sec. m. A 3. Ca. ब्राह्मणेऽन्यत्र M 1.—l. 14. तद्वचिकित्सज्जु° B. Gaim. तद्वचिकित्सज्जु° A 2. तद्वचिकित्सज्जु° Ca. G. तद्वचिकित्सज्जु° M 1. A 3. तं वचिकित्सज्जु° TS.—l. 16. पचंतीति M 1. A 3. Ca. पचतीति A 2. G. पचतेति Gaim. Cf. Sat. Br. l. 1, 1, 10.—l. 21. अयुता दददिति A 3. Ca. Gaim. Rv. अयुतं ददामीति M 1. G.—l. 23. अनेन वाक्केनोपनिबद्धं (उपबद्धं A 2) M 1. Ca. A. Gaim. अनेनोपनिबद्धं G.—l. 24. यो मायातुं यातुधानेत्याह M 1; deest in B. Ca. A 1. A 3.

G. *Gaim.*—l. 29. तच्चोदकेषु तदभि° M I. तस्मिन्नोदकेषु तदविदभि° A I. तस्मिन्नेदे केषुचिदभि° B. Ca. A 3. G.—l. 31. इतिहासान्पु° M I. G. TÂ. इतिहासपु° A 2. A 3. B. Ca.—l. 35. आरुण-
केतुकच° M I. G. आरुणच° A 3. Ca.—l. 36. यमगाथाभिः B. Ca. A I. A 3. G. साम गाथाभिः
M I.—l. 37. After ऋचः G has प्र ऋमुभ्य इत्यादयो.—l. 40. अस्त्वसंकरः M I. *Gaim.* अस्त्वसं
A. B. Ca. C I. G.

P. 13. l. 2. पठितो मंत्र M I. A 3. Ca. पठिता मंत्रा G.—l. 3. संप्रतिपन्नः A 2 B. *Gaim.*
संप्रतिपन्न° M I. A 3. Ca. G.—l. 7. पादेनार्धेन च ॥ पादेनार्धर्चेन च A I. A 3 Ca. C I. B.
पादेनार्धर्चेन च A 2. पादेनार्धेन च G. पादेनार्धर्चेन M I. पादबंधनार्थबंधेन च *Gaim.*—l. 8
गीतिरूपा A 2. A 3. B. Ca. G. *Gaim.* °रूप° A I. C I. गीतिस्वरूप° M I.—l. 13. वेदानधीत्य
etc. Manu III. 2, not Yâgñavalkya.—l. 16. पातित्वं M I. A 3. Ca. अपातित्वं G.—देवपवित्रं
M I. Ca pr. in. G. वेदपवित्रं B. वेदे प° A I. C I. वेदः प° A 3. देवप° Ca sec. m.—l. 17.
सखिविदं A 2. Ca sec. m. TÂ. I. 3, 1 and II. 15. सचिविदं B. A 3. G. Ca pr. m. and Rv.
X. 71, 6. In line 19, Ca pr. m. and A 3 have सचिवित्, Ca sec. m. A 2. B and G सखिवित्.
—l. 23. भागो G after वाच्यपि.—l. 24. सर्वचो° M I. Ca A 3. सर्वदो° G.—l. 29. अध्ययन-
विधिप्र° G.—l. 30. °काध्यापनेन प्रवृत्तिमा° A 3. °काध्यापनप्रवृत्तिं मा° M I. °काध्यापनप्रवृत्ति
मा° A 2. काध्ययने(n marg.) प्रवृत्ति(युक्ति marg.) मा° B. °काध्यापनेन प्रवृत्तियुक्तिं मा° Ca.
°काध्ययनप्रवृत्तमा° G.—महता प्रयत्नेन साधयति प्रयासेन etc. G.—l. 33. °ग्रहणांतत्वं M I. A 3.
Ca. °ग्रहणार्थत्वं G.—l. 34. अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं M I. A 3. Ca. अध्ययनस्यादृ° G.—l. 39.
अदृष्टकल्पनेति M I. Ca. अदृष्टकल्पनमिति G. अदृष्टं कल्पनीयमिति A 3.—l. 41. अर्थप्रमिति° A 2.
A 3. B. Ca. G. अर्थप्रतिपत्ति° M I.

P. 14. l. 6. प्रतीयमाने M I. A 3. Ca विधीयमाने G.—l. 9. किं तद्दृष्टफलमिति तदाह M I. A 3.
किं त(दृष्टं marg) फल° etc. B. किदृष्टफल° etc. A 2. किं तद्दृष्टं फल° etc. Ca. किं तु दृष्टं फल-
मिति तत्राह G.—l. 13. विधिर्नियत्या A 2. A 3. विधिनिष्पत्त्या M I. विधिर्निष्पत्त्या B. Ca has
several corrections, it has विधिनियत्या corrected from विधिर्नियत्या, य seems corrected
from प; G has विधिनीयत्या which is meant for विधिर्नियत्या, for in Grantha न always
proves that an r has been dropped, and i and î are hardly distinguishable.—स्वा-
ध्यायस्य M I after संस्कृतस्य, not in A. B. Ca. C I. G.—l. 14. क्रतुविधयो हि A 2. G. हि
deest in M I. A 3. B. Ca.—l. 17. °दोपात्तगतप्र° G.—°नोपरक्तापूर्वाभिधानात् A I. A 3. B Ca.
°नोपरक्ताया भावनाया अपूर्वाभिधानात् M I. °नोपरक्तापूर्वानभिधानात् G.—l. 18. तव्यप्रत्ययः G.—
कर्मगादृष्टवाचीति A 3. B. कर्म(गा marg.) दृष्टवाचीति Ca. °गतादृष्ट° G. कर्म वादृष्टवाचीति M I.—
स्वाध्यायस्य M I. G after कर्मकारकस्य; deest in A I. A 3. B. Ca. C I.—तव्यप्रत्ययं प्रति प्रकृ° M I.
A 3. Ca. तव्यप्रत्ययः प्रति प्रकृ° G. तव्यप्रत्ययार्थं प्रतिप्रकृ° A 2.—l. 22. प्रतिबंधकं A B. Ca. C I. G.
प्रतिबाधकं M I.—l. 23. स्वतंत्रादृष्टशेष° A. B sec. m. Ca. स्वतंत्रादृष्टशेष° M I. B pr. m. G.—
l. 28. भट्टगुरु A. B. Ca. C I. भट्टगुरु° M I.—l. 31. स्वविधियतदु° M I. A 3. G. स्वविधे(य
marg.) तदु° Ca. स्वाध्यायविधेतदु° A 2.—l. 32. सत्यतादृशं M I. Ca. G. सत्यतादृशं B. A 3.
(In A 3 the ° is very thin, perhaps secunda manu.)—°विधिरा(वा A I)ज्ञे° A. G. B sec. m.
Ca sec. m. °विधिनाज्ञे° B pr. m. Ca pr. m. °विधिमाज्ञे° M I.—l. 34. अधात्वर्थत्वात् A.
B. Ca. C I. G. धात्व° M I.—मुसलघातमात्रात् A 3. मुसलपातमात्रात् G. मुसलमात्रात् A 2.
मुश्लघातमात्रात् B sec. m. मुश्लघातात् M I. Ca.—l. 35. यद्वदाचिन्नेप etc. M I. A. Ca. यद्व-
दाचिन्नेप तद्वदाचि° G.—l. 36. °सज्ञावात् M I. A. Ca. °संभवात् G.

P. 15. l. 1. अध्ययना° M I. A. Ca. अध्ययन° G.—l. 2. तत्र तत्र G.—l. 4. चाबोधकले M I. A. Ca. च विधिर्बोधांतत्वाभावे G.—l. 5. विधिं A 3. B. Ca. G. विधि° M I; wanting in A 2 —l. 6. लोकवन्नैजो Ca sec. m. G. °वन्नैजो Ca pr. m. °वन्नैजा A 3 pr. m. °वन्नैजा A 3 sec. m. °वन्नैजो A I. °वन्नैजो M I. °वन्नैजो B. In A 2 there is a lacuna leaving only प्रमेयबोधकत्वस्वाभाविकजो बोध इति.—l. 7. उपनीताष्ट° M I. A. Ca. उपनीतोष्ट° G.—चाधिकारी B. वाधिकारी M I. Ca pr. m. A. धिकारी Ca sec. m. A 2. G.—l. 10. अर्थबोधो M I. Ca. अव-बोधो A 3. अर्थवाबोधो G.—l. 14. उद्देशायोगादिति M I. A 3. उद्देशायोदिति Ca. उद्देशयो-गादिति G.—l. 18. तात्पर्यं A 2. A 3. B. Ca. G. तात्पर्य° M I.—तर्ह्यर्थ° M I. Ca. A 3. तर्ह्यर्थ° A 2. न ह्यर्थ° A I. B. तर्ह्यर्थ° G.—दोषघ्नं B marg. after शब्दोच्चारणं.—l. 20. लोक A 3. Ca sec. m. वै लोक M I. G. तिलोक A 2. तैल्लोक B. C I. ते लोक Ca pr. m.—l. 22. विचार etc. M I. Ca. विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपत्तेरिति G. विचारो विधिप्रयुक्त उपपत्तेरिति A 3.—क्रतुबोध-विधयः M I. Ca. क्रतुविधयः A 3. G.—°पातप्रतिपत्ताः M I. A 3. Ca. °पाततः प्रतिपत्ताः B. °पाततः प्रतिपत्त G.—l. 23. तन्निर्णयाय A 3. G. B sec. m. तं निर्णयाय M I. सन्ननिर्णयाय B pr. m. त निर्ण° Ca.—l. 24. अवणविधेः M I. G. अवणविधिः A 3. Ca; A 2 has अवणविधेयप्रयोजकत्वं.—l. 27. किं before क्रतु° G.—l. 28. सम M I. A. Ca. समान G.—l. 31. नित्य इति Ca marg A 3. G. नित्यो M I. Ca.—l. 33. अध्ययनज्ञानयोः M I. A. Ca. अध्ययनार्थज्ञा° G.—ll. 37 sq. G omits यो before अर्थज्ञः (also l. 40), and has यदधीतं instead of यद्वृहीतं.—l. 41. भद्रं before श्रेयः G.—l. 42. तदीय° to च deest in G.

P. 16. l. 4. G adds अर्वाङ् before अर्वाचीनकाले and पुराणे before पुरातनकाले.—l. 6. सर्वतो from A 3. G.—l. 8. वेदविदि ब्राह्मणे G.—l. 9. तत्तत्तत्तत् A 2. A 3. G. तत्र मन्त्रा° M I. Ca.—l. 13. हरति M I. A. Ca. वहति G.—l. 15. न हि M I. न तु A 3. Ca. G.—धनादिपूजा दृश्यते G.—l. 17. स्वार्थं A 2. A 3. B marg. Ca. G; deest in M I.—l. 18. वेत्यनेन A I. A 3. C I. वेत्यनेन A 2. B. Ca. वेदं वेवेदयत्यनेन G.—l. 19. विद्यते G before बुध्यते.—मुख्यवेदत्व° A I. A 2. B. Ca. C I. G. वेदमुख्यत्व° A 3. मुख्यवेद° M I.—l. 24. आहार्यं M I. G. आहार्यं A 3. Ca sec. m. and var. lect. in Nir. SS.—l. 25. एवमेव A 2 before कर्तुं.—l. 26. आदित्यानेव etc. Cf. TS. II. 1, 2, 4.—l. 31. विसस इति Nir. A 2. B. Ca. इति is omitted in M I. G, and A 3 has it in margine.—स्वमा° Nir. M I. Ca. A 3 pr. m. स्वयमा° A 3 marg. G, and var. lect. in Nir. SS.—l. 34. वेदार्थप्रकाशनचमं A 2. Ca. C I. वेदार्थ प्रकाशनचमं B. वेदार्थस्य प्रकाशनचमं G. वेदार्थस्य प्रकाशनं A 3. वेदार्थप्रकाशनं M I.

P. 17. l. 3. एवास्माता काचिद्वक् A 2. G. एवास्माता काचिद्वक् B. Ca. C I. एवास्माता M I. A 3.—पूर्वोक्तमन्त्रार्थस्य M I. पूर्वोक्तस्वार्थस्य A 2. °स्या° C I. पूर्वोक्तमन्त्रस्वार्थस्य B sec. m. पूर्वोक्तमन्त्रोक्तस्वार्थस्य B pr. m. Ca. A I. A 3. पूर्वमन्त्रोक्तस्वार्थस्य G.—l. 6. Here again A 3. G have सचिविद् for सखि°, see above, p. 13. l. 17.—l. 7. वा before वाजिनाः omitted in A I. G, and cancelled in A 3.—l. 15. ऐन्द्रजालिकनिर्मितगोसदृशरूपत्वात् Ca sec. m. °सदृशगोरूपत्वात् M I. Ca pr. m. °सदृशत्वात् A 3. ऐन्द्रजालिकगोसदृशत्वात् G.—l. 18. समानमेव फलं G.—l. 20. स्ववेदनं M I. Ca pr. m. वेदनं A 3. Ca sec. m. G.—l. 33. तवैतावान्प्रद्वेषः A 3. G. Ca sec. m. तवैषोच प्रद्वेषः Ca pr. m. C I. B. तवैषोच द्वेषः M I.—प्रशंसा तु A. B. Ca. C I. G. प्रशंसा M I.

P. 18. l. 5. शास्त्रादेव etc. Saṅkara's Brahma-sūtra-bhāṣya, p. 49.—l. 7. °राहित्यान्नास्य A 3. B. Ca. C I. G.—l. 9. सूयमानत्वात् M I. Ca. सूयमाणत्वात् A 3. G.—l. 10. अपनुदति ॥ °नुदति MSS.—l. 26. शीचां and शीचाध्याय A I. A 2. B. C I. G, with TÂ. A 3 has शिचां,

but शीचा°, Ca has शि° in both cases ; it is curious that G not only here, but in all other cases where it occurs has शीचा instead of शिचा.—l. 27. संभवतो M I. Ca. संभविनो A 3. संभाविनो G. शंभुमते B. भंभुमे A 2, which omits वर्णाः.—l. 30. अचीति M I. Ca. A 3. अपीति G.—l. 35. दोषः before बाधः G.—l. 37. तत्पुरुषसमासे समासस्थिति सूत्रेण तत्पुरुषत्वात् B sec. m. Ca sec. m. तत्पुरुषसमासः etc. M I. B pr. m. Ca pr. m. तत्पुरुषसमासत्वात् A 3. G.—l. 41. बोधायना° M I. A 3. G. Ca. बौ° B.

P. 19. l. 2. आप्रावैष्णवं etc. G. Ait. Br. आप्रावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपंति दीक्षणीयायां (दीक्षणीयं B pr. m) M I. Ca. °कपालं निर्वपंति दीक्षणीयं A 2. °कपालं निर्वपंति दीक्षणीयायां A 3.—l. 6. तथाश्चिने M I. A 3. Ca यस्याश्चिने G.—l. 9. विशेषविनियोगांस्तु ॥ विशेषविनियोगस्तु M I. A 3. Ca. G ; B has विशेषविनियोगमत्र विशेषाणां.—°वाक्यादिप्रमाणानि M I. Ca. A 3. °वाक्यप्रकरणानि G.—l. 13. तद्वाख्यानं युक्तं M I. A 3. नव्याख्यानं युक्तं Ca. तद्वाख्यानमयुक्तं G.—l. 22. सोमरसग्र° A I. A 3. B. C I. Ca. G. सोमरसस्य ग्र° M I. सोमं रसग्र° A 2.—ll. 26 sqq. There are considerable differences between Sâyana's text and that of the Mahâbhâshya in Kielhorn's edition, pp. 1 sqq. G and A 3 stand nearer to MK than the other MSS. See also O. A. Danielsson, Die Einleitung des Mahâbhâshya, in the Zeitschrift der deutschen morgenland. Ges. 37, pp. 20 sqq.—l. 27. वेदे A 3. G. MK. वेद° M I. Ca.—यज्ञगतेन A 3. G. MK. यज्ञांगत्वेन M I. Ca.—l. 29. ज्ञेयश्चेति M I. G. ज्ञेयश्च A. B. C I. Ca. ज्ञेय इति MK.—l. 30. प्रतिपदोक्तानां M I. प्रतिपदविहितानां A 3. Ca ; deest in A I. A 2. C I. G.—l. 31. नातं जगाम B marg. Ca marg. A 3 ; deest in M I. G.—l. 35. तां नवै° A 3. MK. तान्नावै° M I. G. तां च वै° Ca.—The whole passage is very different in MK. In the VS. XXIV. 2 we find sthûlâprishatî, i. e. pûrvapadaprakritisvaratvam.—l. 36. प्रयोजनानि A 3. Ca. G. MK. °नानीति M I.—l. 40. In A 3 all from दुष्टः to यदधीतं is wanting.—l. 42. अविज्ञातमनर्थकं माधि° M I. A 3. G. अविज्ञातं अनार्थकं माध्य° A 2. अविज्ञातार्थकं माध्य° B. Ca. तस्मादविज्ञातार्थमनर्थकं माधि° MK.

P. 20. l. 3. The first प्राप्नोति deest in G and MK.—l. 4. °व्यितस्य M I. A 3. Ca. °व्यस्य G. MK.—l. 5. विषम उपन्यासः M I. Ca marg. ; deest in A 3. G and MK.—नात्यंतायाज्ञानं A 3. Ca. MK. नात्यंतावज्ञानं G. नात्यंताज्ञानं M I.—l. 8. स्त्रीष्विवायमहं M I. A 3. Ca. MK. स्त्रीष्वियमहं B. स्त्रियामयमहं G.—l. 9. कर्तव्या M I. A 3. Ca. कार्यं G. MK.—l. 10. अचरशो वर्णशो M I. वर्णशोऽचरशो B sec. m. वर्णशोऽचरशो वा A 3. Ca. G. अचरशो MK.—l. 14. भूतमविष्यद्वर्तमानाः G. MK. भूतादयो माचा वा Ca marg. ; deest in A 3. M I.—l. 15. शिरसि च A 2. A 3. G. शिरसीति MK. शिरसि M I. Ca.—कामानां A. B. Ca. G. सर्वकामानां M I. C I ; deest in MK.—l. 18. ईषिणो M I. A 3. MK. ईषिणो B. Ca. ईशिणो G.—l. 19. न निमिषंति M I. °षंतीत्यर्थः MK ; deest in A. B. C I. Ca. G.—ll. 25 to 30. स्याद्विपरीतस्य M I. B sec. m. Ca sec. m. Nir. IV. 10. विपरीतात् A 3. MK. G omits the passage from सक्तुः to तितत, but after सक्तुमिव inserts अधि वाचि सक्तुसचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वास्य सक्तुमिव.—After भवति there was in Ca a blank space, afterwards filled by the words वाचमक्रत वाचमक्रषत । स written by a later hand. The same hand adds in margine ख्यानि संजने. After that the first hand continues भद्रा ह्येषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि सारस्वतीं आहिताग्निपद (°ग्निरपद° probably prima manu) शब्दं प्रयुजानः (प्रायश्चित्तीयं marg.)

सारस्वतीमि(०तीं यामिं pr. m.)ष्टि निर्वपेत्सरस्वतीयामाभूमेत्यध्ययं व्याकरणं (दशम्यां marg.) पुचस्व जातस्व नाम विदध्यात्. A. C1. G have तितउ परिपवनं (भवति added in A 1. A 2. G) वाच-मक्रत वाचमक्षत सख्यानि जानते भद्रा ह्येषां (भद्रैषां C1) लक्ष्मीर्निहिताधि (०हताध० C1) वाचि दशम्या (पुचस्व दशम्यां added in A) पुचस्व जातस्व नाम विदध्यात्. B comes nearest to MK. The following are all the various readings of B from MK. ततवद्वा MK. तितवद्वा B.—प्रज्ञावन्तो B after धीराः.—सखायः संतः MK.—संजानते B. जानते MK. Cf. Nir. IV. 10.—क एष B. क एव M1. क्व य एष MK.—दुर्गो B. MK. दुर्गमो M1.—परिवृढा MK. परिवृढा B.—प्रयुजानः B. प्रयुज्य MK.—l. 31. अभिनिष्ठानां M1. G. दीर्घाभिनि० B. A 3. Ca.—l. 34. काकुत् A. B. C1. Ca. G. ककुत् M1.—l. 37. चा चमे० M1. B sec. m. G. चा चामे० B pr. m. A 3 pr. m. चामे० A 3 sec. m. Ca.—l. 40. तथा M1. A 3. Ca and Nir. SS. vol. i. p. 498. स्मृतं G.—स्थितः A 3. Ca. G and Nir. l. c. मतः M1. त्वतः A 2.—l. 42 अग्न्यादिदे० MSS. अग्न्यादिदे० Nir. l. c.—०त्वंताः चित्तिगता गणाः G.

P. 21. l. 2. गौरादिदेवपत्न्यंतः समास्त्रायोऽभिधीयते Nir. l. c.—l. 19. उदाहरिष्यति M1 A 3. Ca. ०हरति G.—l. 27. गते वापद्यति A 3. गते वा पद्यते M1. गते वा पत्यते A 2. गते वा पात्यते B. गते वा पद्यते Ca. गते वा पात्यते G. See Ârsheya Brâhmana (edited by A C Burnell, Mangalore, 1876), p. 3.—l. 29. अभिहितं A. B. Ca. विहितं M1. C1. G.—l. 31. पुष्टानि A. B pr. m. Ca. G. सचपु० M1. C1. B marg.—l. 32. याजयेत् M1. A 3. Ca. यजेत G.—l. 39. ०पयोगो M1. A 1. A 3. Ca. ०पयोगं दृष्ट्वा विद्यास्थानत्वं A 2. G. ०पयोगं दृष्ट्वा C1.—l. 40. इतिहासपुराणाभ्यां etc. M1. इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेदिति । अन्यत्रापि स्मर्यते इति A 1. B. Ca. अन्यत्रापि स्मर्यते । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेदिति A 3. G. In A 2 we find the same as in A 1. B. Ca, but it has ०वृंहयेत्दिति prima manu, by a later hand the त् is cancelled and the sign of omission √ is made after it, which shows that the words + विमेत्यल्यश्रुतद्विदो मामयं प्रहरे + (the crosses are in the MS.) following in the next line between हरि० and चंद्र० have to be inserted.—l. 41. ०काठकादि० M1. A 3. Ca. ०कठादि० G.

P. 22. l. 1. वंशो M1. वंशा A 3. Ca. वंश G. See H. H. Wilson, The Vishnu Purâna, vol. i. p. vii.—l. 2. ०द्यत्वावगमनात् M1. ०द्यत्वावगमत्वात् A 2. Ca. ०द्यत्वावगमात् A 3. G. ०द्यत्वावगमत्वात् A 1. ०द्यावगमनात् C1.—l. 3. ०दृष्टांतसिद्धांतादीनां G.—l. 22. देव-जन्मनो M1. G. देवत्वजन्मनो A. B. C1. Ca.—l. 24. मनुष्यस्य M1. मनुष्य० A 2. A 3. B. Ca. C1. G.—l. 35. G and Ca sec. m. have हे before ब्रह्मन्; Ca pr. m. is illegible.—l. 40. पञ्चाशीत्यनुवाकैः from G.

P. 23. l. 3. (Sûkta 1.) After विनियुक्ते follows in G तत्र वं शतसिद्धो (read तत्राद्यं शतसिद्धिनां) मंडलं चतुर्विंशत्यनुवाकं चतुरशीत्यधिकशतसूक्तोपेतं तत्र प्रथमेनुवाके त्रीणि सूक्तानि तत्राधिमोक्त इत्येतत् प्रथमं सूक्तं नवर्चं अचानुक्रमणिका अपि नव मधुच्छंदा वैश्वामित्र इति । विश्वामित्रपुत्रो etc. to स्वयंभुवेति (l. 21). Then follows यद्यप्यनुक्रमणिकायामस्य सूक्तस्य च्छन्दो नोक्तं etc. to छंदस्त्व-मिति (ll. 24 to 31). And then follows देवतायत्र सूक्ते यद्यपि नोक्ता तथापि मंडलादिष्वापेय-भेदादिति परिभाषायामुक्तत्वादस्मिन् सूक्तेः प्रतिपादानाद्यस्य वाक्यं स ऋषिर्वा तेनोच्यते सा देवतेति उक्तत्वादग्निदेवता द्योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्दः तथा चास्मायते दिवा वै नो भूदिति तद्देवानां देवत्वमिति अतो दीव्यतीति अतो दीव्यतीति देवः मंत्रेण द्योत्यते इत्यर्थः ऋष्यादिज्ञानाभावे वृत्त्याय एवमास्मायते यो ह वा अविदितार्थच्छंदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति

गते वा पद्यते प्र वा मीयते पापीयान्भवति । अनुक्रमणीपरिभाषायामृष्यादिज्ञानप्रशंसा तदज्ञाननिन्दा
 चोक्ता न ह्येतज्ज्ञानमृते etc. to विज्ञायत इति (see Anukr. Paribhāṣhā 1) स्मर्यते च अविदित्वा
 etc. to पदे पद इति (ll. 21 to 24) तस्मात्(त्) श्रौतस्मार्तादिविनियोगाय ऋष्यादयो ज्ञातव्याः स च
 विनियोगो द्विविधः सामान्यविनियोगो विशेषविनियोगश्चेति कृतस्तस्यापि ग्रंथस्य सामान्यविनियोगो ब्रह्म-
 यज्ञजपादौ etc. to तस्मात्समुच्चय इति (ll. 1 to 15). After which it begins with the first
 verse, तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह.—l. 8. इति परिभाषितत्वात् M I. A 3. Ca. इत्युक्तत्वात् G.—
 l. 11. A 2 has पुरोनुवाक्याज्ययो विकल्पो वा समुचितः । विकल्पोऽन्य० Cf. Gaim. XII. 4, 3.—
 l. 12. तथैवैकयुग्मगतयोरिति B. Ca. C I. A 3. युग्मयोरितयोरिति M I. A 1. युग्मगतयोरित-
 योरिति A 2. तथैवात्रापीति G.—l. 14. जुहोतीति M I. A 3. Ca pr. m. यजतीति B sec. m.
 Ca sec. m. जुहोमीति G.—l. 17. सर्वधातुभ्य इन् इगुपधात्कित् deest in A I. A 3. B. Ca. G.—
 l. 21. अविदित्वा etc. Cf. Anukr. M. p. 57.—ll. 22 sq. G has जायते हि स इति and उच्यत
 इति च.—देवतानि A 3. B. Ca. G and Anukr. M. p. 58. देवतानि M I.—स्वरो वर्णोऽक्षरं
 M I. C I. Anukr. l. c. स्वर(रा A I) वर्णोऽक्षरं A. B. Ca. G.—l. 25. हिरण्यसूपात् M I. G.
 हिरण्यसूपात् B sec. m. A 3. Ca. Cf. Anukr. M. p. 5.—l. 33. A 2 has बोधत इत्यर्थः ॥
 ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ तत्र प्रथमे मंडले प्रथमेनुवाके त्रीणि सूक्तानि । तत्राद्यं नवर्चं सूक्तं अस्मिन्सूक्ते etc.
 B has बोधत इत्यर्थः ॥ प्रथमे etc., like A 2; A 3 and Ca agree with M I. As to
 G, see above.—l. 39. (Sūkta 1, verse 1.) तथा च पद्यते deest in Ca. तथा च पद्यते
 to यथाक्रममिति deest in A 3; in A 2 it is inserted a few lines later.—P. 24.
 l. 2. After अवस्थितं G adds अथवा यज्ञस्य देवमिति संबंधः यज्ञस्य प्रकाशकमित्यर्थः पुरोहितमिति
 पृथग्विशेषणं, and omits पुनः to व्युक्तं.—l. 3. देवानां होतासीदिति । अथवा ऋत्विजं ऋत्विग्विद-
 च्छनिर्वाहकं होतां देवानामाहुतां तथा रत्नधातमं etc. G.—l. 4. रत्नानां रमणीयधनानां वा G.—
 l. 8. भवत्यपिमीळे G. भवतीति अपि० M I. A. Ca.—l. 12. अपिर्दे० A I. A 3. B. Ca. G.
 अपिर्वै दे० M I.—l. 17. स्थूलाष्टीव० A. C I. Ca. स्थूलव० G. स्थूलाष्टीव० M I. Cf. Nir.
 SS. vol. iii. p. 381.—l. 20. कांति० A 2. B. Ca. Dhp. 29, 21; deest in A I. A 3. C I.
 G. M I.—l. 27. यज्ञस्य M I. A I. A 3. C I. Ca sec. m. G and var. lect. in Nir. यज्ञस्य
 A 2. (स in marg.) B, perhaps Ca pr. m., Nir.—l. 34. हविर्वहनात् M I. र्वहना Ca.
 र्वहने G. र्वहन् A. C I.—l. 39. अंगेर्निर्नलोपस्य A 3. Ca and B marg.—l. 40. Instead of
 इदित्वात् etc. G has इदितो नुन्धातोरिति, and so, very frequently, G gives the full
 sūtra when the other MSS. only refer to it.—l. 42. अवशिष्य A 3. B. Ca. C I. अवशिष्य
 M I. A I. भवति G. A 2 has a lacuna after उदात्तम० reaching to ऋप्रातिपदिकं (p. 25.
 l. 2).—P. 25. l. 4. धातुजयेति M I. जन्मा इति A I. A 2. B. C I. Ca. जन्य इति A 3. G.—
 l. 18. सामान्येन M I. G. साम्येन A. Ca.—l. 19. सामान्यं M I. G. साम्यं A. B. Ca.—l. 31.
 After पूर्ववद्ब्रूयाः A 2 inserts यद्यपि पदकाले हितशब्दांतर्गतस्त्रेकारस्य स्वरितत्वं दुर्लभमुदात्तपरत्वा-
 भावात् साचा ह्रस्वस्वावद्वयहांतरमिति प्रातिशाख्येऽवसानविधानात् । अत एव तैचीया अनुदात्तमेवामि-
 धीयते । तथापि यथा संधीयमानानामनेकीभवतां स्वरः । ग्रहे इति प्रातिशाख्येऽभिदेशादिष्टसिद्धिः उपदि-
 ष्टस्तथा विद्यादक्षराणामव, the last words from उपदिष्टस्तथा have been put in their right
 place before ग्रहे इति, and the whole passage has been inserted after अतिनीचोऽनु-
 दात्तः in M I. But it is not found in any other MS., and it bears the stamp of
 a later insertion, and of its origin from marginal notes, by standing in a wrong
 place. Cf. Prāt. 28. 29 and 210.—l. 33. सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो G.—l. 37. G and

B pr. m. insert the sūtra त्रित्यादिर्नित्यमिति before, B sec. m. and Ca after नित्स्वरेणाबु-
दात्तः.—l. 40. °प्रचितौ M I. B pr. m. Ca. °प्रचयौ B sec. m. A 3. G.—P. 26. l. 3. (1, 2.)
सुत्यः उत अपि च नूतनैः नवैः अस्माभिसुत्यः Bm.—l. 5. अर्व A. B. C I. Ca marg. (deest in
Ca pr. m.), G. मर्व M I. Dhp. 15, 69.—l. 7. कित्प्रत्ययो M I. किन्प्र° A. B. C I. Ca.
G.—ऋहलोर्षदिति G before ऋत्प्र°.—l. 8. तित्स्वरितमिति M I. A. Ca. °रित इति G.—
l. 9. नवस्य to वार्त्तिकेन M I. C I. A 3 marg.; deest in A. B. Ca. G.—l. 10. नूतनांतेषु
शब्देषु G.—l. 14. यद्वा एवादीनामंत इत्यंतोदात्तः M I. B marg. यद्वा एवमादीनामंतोदात्तत्वं
Ca marg. यद्वा एवमादीनामंतोदात्त इत्यंतोदात्तत्वं G; deest in A.—l. 20. G has लोटि
सिञ्चहलं लेटीति सिच्प्रत्ययः, सिञ्चहलं meant for सिच्बहुलं, the general reading of G
in this sūtra.—l. 30. (1, 3.) एवादीनामंतः M I. A. Ca. एवमा° G.—l. 32. शे इत्यत्र
प्रगृह्यत्वाभावस्कांदसः G after तस्योदात्तत्वं. See Pân. I. 1, 13.—l. 35. ह्रस्वनुडभ्यां to
प्रतिषेधः M I. C I. A 3 marg.; deest in A. B. Ca. G.—P. 27. l. 4. (1, 4.) प्रणेतुं M I.
प्रनेतुं C I. प्रणयितुं A 2. प्रनयितुं A I. जनयितुं B. Bm. Ca. G. प्रदातुं A 3.—l. 5. होची-
यादि° A. Ca. होत्रियादि° M I. (In G i and î are much alike.)—l. 6. ध्वरो हिंसा
G.—l. 8. G reads लितीति प्रत्ययात्पूर्ववर्णस्योदात्तत्वं.—l. 17. (1, 5.) सत्सु to निपातितः
M I. C I; deest in A I. A 3. B. Ca. G, but the margin of A 3 has सत्सु साधुः सत्यः
सत्यादशपथ इति सूत्रे हरदत्तेन अंतोदात्तो निघातः। सत्सु भव इत्यस्मिन् विग्रहे भवे कृंदसीति यत्. See
Pân. IV. 4, 110.—l. 25. (1, 6.) अभ्यादित्वात् M I. A. Ca. एवमादि° G. Cf. Phitsūtra
IV. 13.—P. 28. l. 5. (1, 7.) वस् इति MSS.—l. 7. यद्वा न[ब्वि]षयस्तेत्याबुदात्तः G after
निपातः.—l. 13. (1, 8.) यज्ञानां M I. C I. G. A 3 marg.; deest in A. B. Ca.

P. 28. l. 26. (2.) अदृष्टफलं M I. B sec. m.; deest in A. C I. Ca. G and B pr. m.—
l. 33. देवतानाम्बुधौ M I. A. Ca. देवतानामचो° G and Pû. Mî, but cf. Sabarasvâmin.—
P. 29. l. 11. गुणज्ञानार्थकः स्वात् Pû. Mî. Sâyana omits the sūtras Pû. Mî. II. 1, 17.
22 and 23.—l. 17. इंद्रमहेन्द्रशब्दयोस्तु G.—l. 32. महेंद्र° A 2. B. Ca. महेंद्र° A I. A 3. C I.
G. महेंद्र M I.—देवतास्मरण° M I. A 3. देवतानुस्मरण° A I. A 2. B. C I. Ca. G.—l. 40.
°प्रकाशनरूप° M I. Ca. °प्रकाशनपर° A 3. G.—P. 30. l. 1. स्तोत्रशस्त्रशब्दयोः G.—l. 6. फलनि-
वृत्तिश्च Ca sec. m. A 3. Pû. Mî. °निवृत्तिश्च A 2. B. G. °निवृत्तेश्च M I. Ca pr. m.—l. 7.
स्तोत्रफलं M I. B sec. m. Ca. स्तोत्रात्फलं B pr. m. A I. A 3. C I. G.—l. 12. गुणतोत A 3.
Ca. G. Gaim. गुणतो A 2. गुणतो न M I.—l. 28. (2, 1.) अलंकृताः Ca marg. A 3 after
अलंकृताः.—P. 31. l. 6. (2, 2.) ह्रयति M I. Ca. ह्रयते A 3. C I. G. See Ngh. III. 14.—
P. 32. l. 3. (2, 5.) तौ before वाजिनीवसू M I. C I. सा A I. सतौ A 2; deest in A 3. B.
Bm. Ca. G.—l. 4. नु चिप्रं M I. A. Ca; deest in G. See Ngh. II. 15.—l. 8. (2, 6.)
संस्कृतं संस्कर्तारं वा M I. संस्कृतं A 2. संस्कर्तारं A I. A 3. B. Bm. C I. Ca. निष्कर्तारं G.—
l. 12. नयजादी M I. G. नयजादिर् A I. A 3. Ca.—l. 27. (2, 7.) प्रापयति M I. A. Ca.
गमयति G.—l. 31. कृवुदादिभ्य उन्न M I. A 3 marg. Un. कृतृदा° A 2. कृदृदा° C I. कृवृ-
दृदा° B. कृवृदृदा° A I. Ca, where कृ looks very much like हृ, and A 3 pr. m.
G. The latter seems to be Sâyana's reading, for I. 23, 4. 50, 6 all the MSS.
have कृवृदृदा°.—P. 33. l. 12. (2, 8.) अतिप्रौढं M I. A. Bm. Ca. उपेतं G.—l. 14. अन्ये-
षामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः M I. A I. C I. नहिपृतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः A 3. B. G;
Ca has only पूर्वपदस्य दीर्घः prima manu, but two marginal notes, the first नहिपृती-

त्यादिना, and a later one नहिवृत्तिसूत्रे वृधेरग्रहणात् अन्येषामपीति दीर्घ इति नहिवृत्तिसूत्रे मनोर-
मायां. It is very likely that Sâyana wrongly applied Pân. VI. 3, 116 to ऋतावृधौ,
and that doubts arose in the copyist's mind, who inserted the sūtra VI. 3, 137
instead.—l. 19. परस्परमसामर्थ्यात् M I. Ca sec. m. A 3. परस्परसा° A 2. परस्परसा° Ca
pr. m. G.—l. 22. For जातः G reads ज्ञातः, and again l. 31. ज्ञातं.—l. 27. ऋतावृधाविति
M I. °वृधेति A 3. B. Ca. G. Below, l. 32, all our MSS. have °वृधेति, and they
always vary.—P. 34. l. 10. (2, 9.) वीळु B. G. वीडु A I. A 2. Ca. वीळु A 3. C I.—
l. 19. नुद् च वा A. Ca. नुङ्गा B. G. नुद् च M I. नुद् च C I. नुद् च वा Un. See Rv.
Bh. I. 95, 4.

P. 34. l. 21. (3.) अश्विनेति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं तच्च from B. Bm.—l. 32. (3, 1.) कर्तरि G
before ङ्निप्रत्ययः.—प्रत्ययचयस्य M I. A 3. प्रत्ययद्वयस्य A I. प्रत्यय[द्वमarg.]यस्य Ca. प्रत्यय[द्वय
marg.]स्य B. प्रत्ययस्वचयस्य G.—P. 35. l. 5. पुरुसुजा॥ पुरुसुजौ M I; deest in A. B. C I. Ca. G.—
l. 7. नुडागमे M I. नुडरागमे C I. नुगागमे A. B. Ca. नुमागमे G.—l. 9. शपैकादेशे कृत ए° ॥ शप
ए° A I. A 2. G. शपा ए° A 3. B pr. m. C I. शपा एकादेशे कृते ए° B sec. m. Ca sec. m.—
l. 10. लसर्वधातुकानुदात्तत्वे स्वरितत्वं M I. A. Ca. लसर्वधातुकानुदात्तत्वं G.—l. 28. (3, 2.)
सहस्रतमी° M I. A. Ca. सरस्वती° G.—l. 29. °निबंधन° A 3. B. Ca. G. °निबंध° M I.—
l. 32. अत ईरन्निति deest in A 2. B. G.—शु A I. A 2. Ca. B pr. m. शु शु B marg. M I. A 3.
शु शु G. शु अ C I. Cf. Dhp. 22, 42.—P. 36. ll. 2 sq. (3, 3.) उपपत्त्यितारौ G. °चयि-
तारौ M I. Ca. A.—l. 11. कटिकुथा° ॥ कटिकुथा° Ca. कटिकुथा° A 3. G. कविकुथा° B. A I.
C I. कुविकुथा° A 2. Cf. Rv. Bh. III. 58, 9.—l. 15. बङ्गव्रीहौ from G.—l. 22. (3, 4.)
बङ्गधा from G.—l. 24. द्रवतीति M I. G. द्रवत इति A I. A 3. B. Ca. C I. द्रव इति A 2.
See var. lect. in Nir. SS.—l. 25. The MSS. always vary between आग्रयण and
आग्रयण.—P. 37. l. 19. (3, 5.) डुवप् बीजतंतुसंताने A. B. Ca. डुवप् बीजसंताने G. Dhp. 23,
34. In A it is not quite clear whether it is डु or टु, and B has ड्वप्. Cf. Pân. III.
3, 88 comm.—l. 24. Instead of वाघच्छब्द etc. G has वाघता प्रातिपदिकस्वरः फिट्स्वरः.—
l. 33. (3, 6.) हः M I. A 3. ह Ca. G; A 3 omits संवृद्धौ कंदसि, G संवृद्धौ.—l. 35. धाजो
ऽनित्वाह धारण इत्यस्य वा धिष्व धिषीय च । पा° ७. ४. ४५. इति निपातनद्विति केचित् Ca in
margine.—P. 38. l. 7. (3, 7.) In Ca एकमेव has been corrected to एकमिव; cf. var.
lect. in Nir. SS.—l. 10. अविसिविसिषुषिभ्यः M I. °सिविषिषुषिभ्यः Ca pr. m. °सिविषुषिभ्यः
Ca sec. m. A 2. A 3. B. विषुषिभ्यः G.—ज्वरस्वरसि° M I. °स्व° G. °अस्मि° A I. A 3. B. C I.
Ca.—l. 32. आदेशप्रत्यययोः B. Ca pr. m. शसिवसिषसीनां च M I. Ca sec. m. A. C I. G.—
l. 35. (3, 8.) आगच्छंत B marg. Ca between गंत and आगच्छंतु.—अपां त्वरधितारः G after
अमृतः.—P. 39. l. 7. नित्यसमासो B. Ca. M I after इवेन.—l. 8. A 2 omits नित्यं, A 3. B
read °स्वरत्वं । नित्यं सर°.—l. 37. (3, 10.) पावं कायतीति Ca. B. तं का° M I. तां का° G;
left out in A I. A 3. C I.—रै deest in G; cf. Dhp. 22, 19. 20.—इति कप्रत्ययः from
G.—P. 40. l. 17. (3, 11.) मतुपि omitted in G; Ca marg. has अन्यच्च मतिमानित्यादौ after
मनुपि.—l. 28 sq. (3, 12.) नुद् च and नुडागमश्च M I. नुङ्गा and नुडा° C I. नुङ्गा and नुगा°
A I. A 3. B. Ca; the passage is left out in A 2; G has उदके नुद् चेत्यमुन्यत्ययो नुडागमश्च
उदके नुक् चेत्यमुन्यत्ययो नुगागमश्च.

P. 40. l. 31. (4.) दश MSS. दशैर् Anukr.—P. 41. l. 15. (4, 1.) मसिरिति G. मसीति

A. B. C I. Ca. See Rv. Bh. I. 1, 7. 21, 1; III. 37, 1.—l. 21. (4, 2.) हे सोमपाः सोमस्य पातरिद्र सोमं पातुं A 3. B. Ca. हे सोमस्य etc. A 1. हे सोमपातरिद्र सोमं पातुं A 2. हे सोमपाः सोमं पातुं C I. हे सोमपाः सोमं पातुकामिन्द्र G.—l. 25. After गमेः B has in marg. लोट् तस्य सेहिः.—Instead of हेर्दित्वात् G has सेह्यपिञ्चेति पित्वात् सार्वधातुकमपिदिति डित्वात्.—P. 42. l. 8. (4, 3.) क्तिनन्ते नित्वे G.—l. 10. यद्वा before शोमना मतयः G.—l. 25. (4, 4.) The MSS. have इण्, only G reads इणञ्प्रत्ययः. Uggvaladatta emphatically says the affix is इञ्, not इण्. But cf. Rv. Bh. I. 4, 10; III. 9, 1.—l. 32. (4, 5.) निदि A. C I. Ca. णिदि B. G. Cf. Dhp. 3, 28.—P. 43. l. 2. परिचर्या। इरज्यतीत्यादिषु दुवस्यतीति पाठात् M I (from A I marg.) after दुवः. If it were not a later interpolation, it would stand after तिष्ठन्तिवर्थः.—l. 29. (4, 7.) तुप्तिहेतुत्वाद्वा B marg. Ca marg.; deest in A. C I. G.—l. 30. यज्ञस्य श्रियं G before यज्ञश्रियं.—l. 35. विकल्प्यते M I. C I. A 3. विकल्पन्ते A 1. A 2. B. Ca. G. Again I. 5, 2. (p. 46. l. 2.) A 3 and G have विकल्पन्ते against विकल्पते of the other MSS., and so the MSS. always vary between the two readings, both of which may be right.—सुपां to न नुम् B marg. M I; deest in A. C I. Ca. G.—P. 44. l. 8. (4, 8.) प्रातिपदिकखरेणोदात्त इत्वं M I. खरेणांतोदात्त इति। इत्वं B. खरेणांतोदात्त इत्वं G. खरेणोदात्त इत्वंतोदात्त इत्वं A 1. A 3. C I. Ca.—l. 16. (4, 9.) बलवंतं तं A 1. A 3. B. C I. Ca.—l. 17. गुणयुक्तं M I. A. Ca. बलविशिष्टं G.—l. 18. अगमन् A. B. C I. Ca. अज्मन् M I. G.—G has पय for पाज.—l. 19. शक्न M I. A 1. A 3. श्रम Ca. C I; deest in A 2. G.—ll. 33 sq. (4, 10.) रक्षणगतिकांति Dhp. 15, 91.—स्वाम्यर्थं M I. A. Ca. स्वाम्यर्थं G.—दहनं M I. A 1. C I. Ca. A 3 pr. m. G. दाहनं A 3 sec. m. B pr. m. दानं B sec. m.—च deest in G and Dhp.—अर्तिहृष्टं A. B. Ca marg. हृष्टं deest in M I. Ca pr. m. Un.—धम्यस्यश्च M I. Ca sec. m. धम्यस्यश्च A 2. C I. धम्यश्च A 1 धम्यं Ca pr. m. धम्यस्य A 3; G has अर्तिसुसुवृद्धन्तम्यस्यस्यतितुभ्यो.—l. 35. कर्तरीत्यनुवृत्तौ M I. कर्तर्य-नुवृत्तौ A. B. C I. Ca. कर्तरि G.—P. 45. l. 2. तनियजिभ्यो M I. Un. Ca. तनिभ्यो A 1. A 2. C I. यजितनिभ्यो B. G. यजितनिभ्यो A 3.—l. 4. उदात्तत्वे प्राप्ते A 2. A 3. Ca. उदात्तत्वप्राप्ते M I. G.—l. 7. प्राप्त्वात् M I. A 3 sec. m. Ca. प्राप्तत्वात् A 3 pr. m. G.

P. 45. l. 8. (5.) द्वितीयं deest in A. C I. Ca. G.—l. 15. (5, 1.) आगच्छतागच्छत M I. A 3. Ca. आगच्छत C I. एत एत आगं G. आ आ इत आगच्छत Bm.—l. 17. इति after प्राप-यन्ति from G.—गतावित्यस्मात् लोपमध्यमपुरुषबहुवचनं G.—l. 19. सदिरप्रतिः M I. A 1. C I. Ca pr. m. A 3. सदरं A 2. सदिरं Ca sec. m. G and B, the latter giving the whole passage in margine. Cf. Rv. Bh. I. 22, 8. 25, 10; III. 14, 2. Though the MSS. vary in all these passages, there is more authority for सदिरं than for सदिर.—l. 20. अर्तिसुं etc. M I. Ca. धृजिबुचिमा(भी A 1) यापदि A 1. A 2. C I. वृचिमायापदि A 3. यापदि G.—l. 30. (5, 2.) ग्लान इति MSS. Cf. Dhp. 26, 93; Rv. Bh. II. 30, 7; III. 39, 7.—अंतर्भावितवर्थात् M I. Ca. खंतात् A. C I. G.—l. 36. तित्स्वरितं M I. A. Ca. तित्स्वरित B. C I. G. See above, I. 1, 2.—l. 38. एकानुबंधग्रहणे M I. G. एकानुबंधकं A 3. B. Ca.—P. 46. l. 8. (5, 3.) आभवतु M I. Ca. G. आभिमुख्येन भवतु A 3.—l. 13. चासुट्परक्षेप-देषूदात्तो डित्वा G before किदाशिषीति.—अनित्यमागमशासनं, cf. Paribh. 93, 2.—l. 29. (5, 4.) हृषिषि etc. M I. Un. Ca sec. m. and A 1 which, however, omits छिदि. हृषिषिहृषि- (हृषि G) वृत्तिविदिकीर्तिभ्यश्च A 2. A 3. G. हृषिषिहृषिवृत्तिवि[दिछिदि marg.] कीर्तिभ्यश्च B. पिषि

in Ca is probably corrected from विशि.—समत्सु संपूर्वादत्तेः क्तिप् M I. संपूर्वादत्तेः क्तिप् समत्सु C I; deest in A. B. Ca. G, but the margin of A 3 has समत्सु । संपूर्वात् अद् भक्षणे क्तिप् कृदुत्तरप०त्वं ॥ संभक्षयंति योद्धृणां आयुंषीति समदः.—P. 47. l. 1. (5, 5.) आतो मनिनङ्कनिञ्चनिपञ्चेति यनिप्रत्ययः G before वनिपः.—l. 3. गतिप्रजनकांत्यशनखादनेषु A. B. Ca. G. *कांत्यसन० C I. गति-प्रजननकांत्यसनखादनेषु M I. See Dh. 24, 39.—l. 4. अर्तिसुसुङ्गखवृचीत्यादिना मन् M I. अर्तिसु-सुङ्गखवृची० A 2. अर्तिसुसुङ्गखवृची० A 3. अर्तिसुसुङ्गखवृची० Ca pr. m. अर्तिसुसुङ्गखवृची० Ca sec. m. अर्तिसुसुङ्गखवृची० B. अर्तिसुसुङ्गखवृची० मन् G. Cf. above, verse 1.—l. 24. (5, 7.) व्याप्तिमंतः M I. A. Ca. व्याप्तिं गताः G.—l. 34. (5, 8.) स्तोमाः स्तौतेर्मन् G.—P. 48. l. 4. नाबुदात्तत्वं B. Ca. A 3 marg. नाबुदात्तत्वं M I. A 3 pr. m. G.—l. 15. (5, 9.) प्रकृतेन M I. Ca pr. m. A. C I. प्रकृते B. Ca sec. m. G.—l. 19. अक्षयिते० M I. Ca sec. m. अक्ष-यिते० Ca pr. m. A I. A 3. C I. अक्षयिते० G.—l. 26. प्रथमावङ्गवचनस्य M I. B sec. m. A 3 sec. m. द्वितीया० B pr. m. A 3 pr. m. Ca. G.—l. 28. पुंस आगतः M I. A. Ca. पुंसां समूहः G.—l. 36. (5, 10.) असिहसि० M I. Ca marg. A 3 pr. m. G. हसि० Ca pr. m. A 3 sec. m. Un.—P. 49. l. 2. धातोरनुदात्तेत्वाच्छपो लुकि M I. Ca. धातोरनुदात्तेत्वा[अदादित्वा marg.]च्छ-पो लुकि A 3. अदादित्वाच्छपो लुक् धातोरनुदात्तेत्वात् G.—l. 3. सञ्ज्ञापूर्वको etc.: cf. Paribh. 93, 1; Pān. VI. 4, 146 Kās. and Siddh. K.—l. 5. तत्संनियोगशिष्टः स्थानिवद्भाविनांतोदात्तो M I. A I (sec. m. ?). तत्संनियोगेनांतोदात्तो A 3. Ca. C I. G. तत्संनियोगशिष्टस्थानिवद्भाविन संनि-योगेनांतोदात्तो B.—l. 6. उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं M I. A. Ca, the latter adding अतो लोपः in marg.; उदात्तेनेकादेश उदात्तः G.

P. 49. l. 10. (6.) दशैद्रमा तु M I. Anukr. दशा तु A I. A 3. C I. Ca. G.—l. 15. (6, 1.) *नक्षत्र० deest in G.—l. 17. भूतानि रोचना रोचनानि G. भूता रोचना M I. A. Bm. Ca.—l. 22. रोचयति A 3. G. TBr. रोचयंति M I. Ca.—महो ब्रह्म M I. B pr. m. A 3, Ca. महत् ब्रह्म B sec. m. G. Cf. Ngh. III. 3.—l. 24. उष र्ष रिष A 3. B. Ca. G. उष deest in M I. C I. रिष deest in A I. Cf. Dh. 17, 43. All from अरुषं to न संति left out in A 2.—P. 50. l. 7. (6, 2.) हविषी० M I. Ca. हविशी० A. हविषी० B. हविषी० G. Cf. Rv. Bh. I. 5, 4.—l. 9. निपातत्वादाबुदात्तः अन्वयपूर्वपद० etc. G.—l. 25. (6, 3.) ऋचर्षीश्चेति वक्त-व्यमिति शल्वं G after नुमागमः.—*ऋच्योरश्च M I. A 3. B pr. m. Ca. G. *ऋच्योर च B sec. m. The MSS. vary between *रश्च and *र च, also Rv. Bh. I. 10, 7. 13, 2. 18, 1 etc. But *रश्च seems to have more authority.—l. 26. पूर्वस्य ऋकारस्य G.—P. 51. l. 3. (6, 4.) जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवंतः M I. A 3. Ca. जलस्य कर्तां प्रे० C I. जलस्य कर्ताकारं प्रे० A I. जलस्य कर्ता प्रे० A 2. जलस्य कर्तारः गर्भं प्रे० G. The next words जलस्य to प्रेरितवंतः are wanting in A. C I. Ca. G; Bm has मेघमध्ये जलस्य कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवंतः.—l. 5. ईदृङ्गान्यादृङ्गेत्यादीनि A 3. C I. Ca. ईदृङ्गान्यादृङ्गे० A I. ईदृङ्गान्यादृङ्गे० G. ईदृङ्गान्यादृङ्गे० A 2. ईदृङ्गान्यादृङ्गे० B. Cf. TS. IV. 6, 5, 5; VS. XVII. 81; Rv. Bh. I. 72, 3.—l. 20. (6, 5.) सरमां etc. M I. सरमां देवशुनीमिंद्रेण प्रेषितां G. C I. सरमा देवशुनीमिंद्रेण प्रहिता तां Ca. A 3; A I. A 2 have the same, only reading प्रेषिता for प्रहिता, A 3 has प्रेषिता after प्रहिता, but it is struck out. Cf. Anukr. M. p. 42.—l. 30. यन्न पदार्थं etc. M I. A 3. Ca; A 2 omits यन्न. G has यत् पदार्थसमुत्थं विशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतितश्च तद्गुह्यमिति.—l. 34. (6, 6.) देवानात्मन इच्छंती B. G.—P. 52. ll. 27 to 29. (6, 7.) G has सिञ्च बङ्गलं लेटीति सिञ्च, and again सिञ्चः (twice) and सिञ्चा. Cf. Rv. Bh. I. 1, 2.—l. 32. Read गम्यच्छीत्यात्मनेपद० A. B. Ca. गमु-

प्रक्षीत्यादिनाम् G. Cf. Rv. Bh. I. 20, 5. 23, 23. 80, 16. 119, 3; IX. 73, 1. 93, 2. Sâyana apparently read गम्यच्छिप्रच्छिखरत्यर्तिशुविदिभ्यः, not गम्यच्छिभ्यां.—l. 40. असंयोग-
पूर्वस्य deest in A. B. Ca. C1. G.—P. 53. l. 4. द्विवचनमौ M1. A. Ca. द्विवचने G.—
l. 15. (6, 8.) अर्चनकर्मणि Ca. G. अर्चने कर्मणि A. B. C1. अर्चने शर्मणि M1.—l. 16. वा
ज्ञय इति वा M1. A1. B pr. m. G after °वादिभ्य इति.—l. 20. तित्स्वरित इति प्राप्तस्य
स्वरितस्य प्राप्ती यतो etc. G. Cf. I. 1, 2. 5, 2.—P. 54. l. 4. (6, 9.) ऋजि भृजी भर्जने
Dhp. 6, 17. 18. ऋजि भृजी वृजी वर्जने A 2. ऋजि भृजि वर्जने A 3. B. Ca. C1. ऋजि
वृजि वर्जने A 1. G. Cf. Rv. Bh. I. 37, 3. 54, 2.—l. 9. (6, 10.) अस्माभिर्दृश्यमानात् G
for अभिदृश्य°.

P. 54. l. 34. (7.) निष्कवल्गुशस्त्रे B. Ca. G. निष्कवल्गे शस्त्रे A 3. निष्कवल्गुशस्त्रं M1.—
P. 55. l. 3. (7, 1.) बृहत् बृहता G.—l. 6. यदेनेन A. C1. Ca and var. lect. in Nir. SS.
यदेनेन M1. G. The MSS. vary also, Rv. Bh. I. 62, 1; VI. 73, 3.—l. 7. °गार्तिभ्यः MSS.
°गार्तिभ्यः Un.—l. 9. शिष्टः M1. A. Ca. शिष्टस्वरः G.—वर्तमाने before पृषद् A 3 marg. Un.—
l. 10. अर्च्यते G. अर्च्यंते M1. A. Ca.—l. 36. (7, 3.) बज्रलग्नग्रहणात् उणादयो बज्रलमिति
बज्रलग्नग्रहणात् चचिङः ख्याजादेशभावः G. See Pân. III. 3, 1 and II. 4, 54.—P. 56. l. 15.
(7, 4.) सहस्रप्रधनेषु वाजेषु M1. Ca. G. सहस्रं प्रधनेषु येषु A 3.—उयः to अंतोदात्तः deest in
A. C1. Ca. G; A 3 and B give it in margine.—l. 21. (7, 5.) महद्भनमच A. Ca. G.
महद् B. महदाध° B sec. m. महाधनवचनमच M1. महत्ववचनमच C1.—l. 22. तद्धनं चेति
तत्पुरुषे G.—l. 35. (7, 6.) नोच्चारयति M1. Ca. G. °रयसि A 3.—अप्रतिस्वलितः M1. A1.
B sec. m. Ca. अस्वलितः B pr. m. A 3. C1. G.—l. 36. अप्रतिष्कृतो M1. A 3. Ca. Nir. Roth.
°श्रुतो G. Nir. SS.—P. 57. l. 10. अदशब्दस्य लोपः A 2. B. Ca. G. अस्मद्श° M1. अदशब्द-
लोपः A1. A 3.—अभ्यम आदेर° A. B. Ca. G. अभ्यमादेर° M1. अभ्यम आ° C1.—l. 39.
(7, 7.) धात्वर्थे M1. धात्वर्थ° A 3. Ca. G.—P. 58. l. 6. क्तिन् प्रत्युदाहतेति A. B. Ca. G. क्ति-
न्निति प्रत्युदाहते इति M1.—l. 10. °वृत्तिरिति प्रसंगः M1. A. C1. G. °वृत्तिप्रसंगः B. Ca.—l. 11.
कस्यचित् M1. A 3. G. कथंचित् A 2. B. Ca.—l. 18. करणीभूतानां M1. A. Ca. करण° G.—
l. 24. (7, 8.) °धन्विराजि° MSS. °राजिधन्वि° Un.—l. 26. मिश्रणामिश्रणयोः A 3. B. G. °मि-
श्रयोः M1. Ca. Cf. Dhp. 24, 23.—l. 27. नित्यसमासः Ca marg. after इवेन. Cf. Rv. Bh. I.
1, 9.—l. 29. कर्षंति M1. Ca. कर्षंति A 3. कर्षंति A 3 sec. m. G.—l. 32. उज्ज्वेलोपस्य Ca
pr. m. C1. A1. A 3. G. उज्ज्वेलोपस्य B. उज्ज्वेलोपस्य A 2. उज्ज्वेले बलोपस्य M1. Ca sec. m.
Un. The MSS. vary also, I. 9, 1. 19, 4, but there is more authority for उज्ज्वेलोपस्य.
Cf. Rv. Bh. III. 26, 6; V. 10, 1.—l. 39. (7, 9.) पंच पंचानां G.—P. 59. l. 4 °क्लिदि° M1.
Ca. Un. °क्लिधि° A. G. °क्लिधि° C1.—l. 6. पंचेस्य, cf. Un. I. 156, Uggvaladatta.—l. 20.
(7, 10.) G has अस्माकं युष्मिभ्यां मदिगिति मदिकप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः etc. See Un.
I. 138.

P. 59. l. 25. (8.) औष्णिही तु° A 3. B. G. Ait. Âr. औष्णिहा तु° A1. C1. औष्णिहतु°
M1. Ca.—l. 26. सानसिं रयिमिति सूक्ते Ait. Âr. सानसिमिति सूक्ते G. सानसिं रयिमिति द्वे M1.
A. Ca.—l. 35. (8, 1.) °वर्णसीत्यादिना A. C1. Ca. G. °वर्णसी° M1. Ca sec. m. A 3 sec. m.
Cf. Rv. Bh. I. 75, 2. 105, 6; III. 22, 3. 59, 6.—l. 37. After समावः G adds कित्वात्
गुणभावः स्वरस्य पिति कृतीति तुक्प्रत्ययस्य पित्वेणानुदात्तः, see Pân. VI. 1, 71.—P. 60. l. 10.
(8, 2.) चिचक्रादीनां कंदसंतो° A 3. Ca. क्तिचक्रादीनां कंदसंतो° B. चिचक्रादिष्वंतो° G. चिच-

क्रेणाबंतो A 1. चिचक्रेणापंतो° A 2. चिचक्रेणापंतो° M 1. C 1.—l. 14. B marg. M 1 insert मुख्या before श्रुतैका.—l. 25. ओकारः from G.—l. 32. (8, 3.) वज ब्रज M 1. A 1. Ca. वज ब्रजि C 1; A 2 adds ब्रजि, A 3 ब्रजि, and G गज वज.—l. 33. निपातः M 1. निपातितः A 3. Ca. G.—l. 35. महिङ् G. महि A 3. ईमहि A 1. A 2. B pr. m. C 1. Ca, but struck out in Ca. ददीमहि B sec. m. M 1.—l. 36. Ca marg. adds लिङः सीयुट् after द्विर्भावः, A 3 सीयुट् before सलोपः.—P. 61. l. 6. (8, 4.) तादृश मट° A 2. A 3. Ca. तादृशम् M 1. Bm. तादृम° G.—l. 8. शुषिचिमीनां M 1. Ca. शुषिचिचिमीनां Ca marg. C 1. A 3. शुषिचिचिमीनां A 1. A 2. B. शुषिचिचिमीनां G. शुषिचिचिमीनां Un. Cf. Rv. Bh. I 31, 6 70, 11. In the latter passage A. Ca have चिन्, B चि.—l. 13. वस्तुतस्तु रधादावभावात्तृन्तृचौ शंसिचदादिभ्य इत्यनेनानिट् तुन् B marg. M 1 after इडभावः. This marginal note is better than Sâ-yana's own explanation. See Un. II. 94.—l. 17. अमिमेव इंदसि G after मर्वणे.—l. 19. चर्करीतं etc. Cf. Dhp. 24, 72 and Siddh. K. on Pân. II. 4, 74.—ll. 37 sq. (8, 5) उपाचारः A 3. B. Ca. Nir. उपचारः M 1. G. Nir. var. lect.; A 2 has उप° in l. 37 and उपा° in l. 38.—P. 62. l. 5. त्व इति A. Ca. C 1. G. त्वं इति B.—l. 6. इति सर्वनामस्थाने विभक्त्येणित्वादतोदचो जिणितीति G.—l. 14. (8, 6.) इंद्रं सुत्विति M 1. A 3. G. इंद्रं सुत्विति A 2. B sec. m. Ca. इंद्रं सुत्विति Bm.—l. 15. सर्वेपि तत्तद्भीष्टं G.—l. 21. अर्थजातं A 3. B. Ca. अर्थजातं A 2. अर्थं G. अज्ञातं M 1. A 1. C 1.—l. 33. (8, 7.) डीष् A 1. B. डीप् A 2. A 3. Ca. G.—l. 34. जसा M 1. जमा C 1. शसा A 1. A 3. Ca. G.—P. 63. l. 11. (8, 8.) सून् । क्तिञ्चेति क्तिप् G.—ll. 12 to 15. Instead of रप लप etc. to इत्युदात्तः G has तदस्यास्ताति मत्वर्थीयः शप्रत्ययः क्दांस ईकारः प्रत्ययस्त्रेणोदात्तः.—l. 19. टापा सह M 1. टापा A. B. Ca. शसा सह G.—P. 64. l. 4. (8, 10.) G has again तित्स्वरित इति.—l. 7. सोमस्य पीतिः सोमपीतिः A 3. B. Ca sec. m. G. सोमस्य पीतिः सोमस्य पीतिः A 2. Ca pr. m. सोमपीतिः A 3 sec. m. सोमस्य पीतये सोमस्य पीतिः M 1.

P. 64. l. 18. (9, 1.) यो ह्युमयोः M 1. A 3. Ca. । या ह्युमयोः A 2. एह्युमयोः B. पद-योर्ह्युमयोः G. Cf. Rv. Bh. I. 51, 3.—l. 19. आङ्माङोः M 1. C 1. आङ्माङोः A 1. A 3. Ca. G.—l. 23. अदेर्नुम् धञ् MSS. अदेर्नुमधौ च Un.—l. 24. अशिपुषीत्या° M 1. Ca pr. m. A 1. असिपुषीत्या° B. अशिपुषीत्या° A 3. अशिपुषीपुषीत्या° G. अशुपुषी° Ca sec. m. Un. The MSS. always vary in quoting this sūtra, but अशि has far more authority than अशु; on the other hand, instead of पुषि the MSS. generally have पृषि, for inst. I. 11, 4, where A. B. Ca, and I. 14, 5, where A. Ca. G read पृषि. Cf. Rv. Bh. III. 7, 2. 9, 6.—P. 65. l. 1. (9, 2.) पदपूरणार्थे A 3. Ca sec. m. C 1. G. Nir. पदपूरणार्थे A 1. B. Ca pr. m. पादपूरणार्थे M 1. From अमिताक्षरेषु to मिताक्षरेषु left out in A 2.—l. 36. (9, 4.) पृषु वृषु मृषु A 3. Ca. Dhp. 17, 55-57. पृषु वृषु ऋषु मृषु A 1. A 2. पृषु वृषु मृषु G. पृषु वृषु M 1. C 1.—P. 66. l. 27. (9, 7.) प्रभूतेनान्नैः M 1. A 1. Ca. G. Bm. प्रभूतेन धनेन A 3. प्रभूतेन धायेन B. प्रभूतवनेन C 1.—बृहत् M 1. Ca. महत् A 3. G.—कृत्स्नायुष्यकारणं A 3. B. Bm. Ca sec. m. C 1. G. कृत्स्नायुःका° M 1. A 1. Ca pr. m.—l. 35. अंतर्णीतव्यर्थात् A. B. Ca. अंतर्भावित° M 1. C 1. G.—P. 67. l. 6. (9, 8.) अयः कीर्तिः G.—l. 9. इषु इच्छायां इष्यते इति कर्मणि क्तिप् G after इषः.—l. 23. (9, 9.) From असदो to मिप् deest in A 3. C 1. G.—l. 29. (9, 10.) आङीषदर्थे G. Amarak. आ ई° M 1. A. Ca.—P. 68. l. 2. After प्रातिपदिकस्वरः A 1 marg. A 2. B add अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु शूषं सहो यह इति पठितं;.

it has been inserted after श्रुषं in M 1. But by standing in a wrong place, it betrays its origin from a marginal note.

P. 68. l. 16. (10, 1.) श्रुषिङौ (G adds अनुदात्तौ) पित्वाह्नसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तौ M 1. G. श्रुषिपौ पित्वाह्ननुदात्तौ A 1. A 3. B. Ca. श्रप् दनुदात्तौ C 1.—l. 18. श्रुषिङौ M 1. A 1. पूर्ववत् श्रुषिङौ G. श्रुषिपौ A 3. B. Ca. श्रप् अतिलसार्वधातुकत्वात् C 1.—l. 24. M 1 has समासे (समासो B) after इवेन; it is not in A. C 1. Ca. In G it is inserted before स एव.—l. 30. (10, 2.) पर्वतभागं M 1. Bm. G. पर्वतं A 2. A 3. B. Ca.—l. 31. G adds कर्तव्यं after कर्त्तुं.—l. 33. उद्युक्त A 2. A 3. G. Ca pr. m. उद्युक्त M 1. Ca sec. m.—l. 34. °रहिं deest in A 3 sec. m. B. Ca and Un.—P. 69. l. 4. After कर्त्तुं G adds अथवा कृत्यार्थं तवैकेन केन्यत्वन इति त्वन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तत्वं.—l. 13. (10, 3.) कक्ष्या तस्याः A 3 sec. m. B. Ca. कक्ष्यः तस्य M 1. A 1. A 3 pr. m. Bm. कक्ष्यं तस्य G. कक्ष्या तत्र भवः कक्ष्यः तस्य C 1.—l. 15. संतीति प्रशंसायां G.—l. 25. (10, 4.) °सूचतः M 1. A. Ca. °शास्त्रतः G.—l. 31. आध्वर्यवं M 1. A 3. Ca. अध्वर्युं A 2. C 1. G.—P. 70. l. 5. वृहि वृहि M 1. A 3. Ca. वृहि वृहि A 2. B. वृह वृहि G. Cf. Dhp. 17, 85.—वृहेरम् नलोपश्च M 1. वृहेरं etc. A 2. A 3. Ca. The whole passage in G: वृहेर्नोच्चेति मनिनप्रत्ययः नकारस्य अकारदेशश्च अकारस्य रेफश्च नित्वादाद्युदात्तत्वं । Cf. Un. II. 110.—l. 9. श्रुतेत्यश्रुतायाः B by corrections, A 2. Ca. श्रुतेति श्रु° M 1. G. श्रुते श्रु° A 3.—l. 17. (10, 5.) शक्तः B sec. m. C 1 after शक्रः.—l. 22. विध M 1. Ca. विध् A 2. विधु A 3. G. Cf. Dhp. 3, 10.—P. 71. l. 24. (10, 7.) अपवृतं M 1. A 3. G. अपवृतमुखं A 2. Ca.—l. 26. After प्रादिसमासः B and Ca add विवृतशब्दस्य पुनः सुशब्देन प्रादिसमासः; G adds पुनः सुशब्देन प्रादिसमासः after बाधित्वा, and repeats विवृतमित्यत्र to बाधित्वा.—A 2 omits परतो.—l. 27. पूर्वपदप्रकृतिस्वरे B, where all from °स्वरे to °स्वरेण stands in margine, C 1 and G. स्वरे A. Ca. गतिस्वरे A 3 marg.—l. 34. इत्थिवं नास्ति विस्तारः A 1. A 2. एवं नाविस्तारः A 3. B. C 1. एवमस्ति विस्तारः Ca. From इत्थिवं to इत्थिवोत्तरपदं wanting in G.—l. 37. इत्यचानुवृत्तेः M 1. A 3. इत्यत्र त्तानुवृत्तेः A 2. B. Ca. इत्यचानुवृत्तेः Ca sec. m. इत्यनुवृत्ते G.—P. 72. l. 5. पूर्ववन्नतिसमासे M 1. A. Ca marg. पूर्ववत् कन्नतिसमासौ G; deest in Ca pr. m.—l. 27. इः संबुद्धौ A 3. B. Ca. इ सं° M 1. G; the passage is wanting in A 2. See l. 3, 6.—l. 32. (10, 8.) रोदसी उभे to इत्यर्थः B. Bm. उभे left out in A. C 1. Ca; A 3 has नहि इन्वतः after अपि in margine, and omits it after महिमानं. G has रोदसी बावापृथिव्यावुभे न हि इन्वतः नैव व्याप्तुतः बावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं व्याप्तुं च समर्थं इत्यर्थः.—l. 35. सह सुप् सुपा A 3. B. Ca.—l. 38. श्या M 1. B pr. m. Ca pr. m. शपा B sec. m. Ca sec. m. A 3. सुपा G.—P. 73. l. 5. जेः M 1. A 1. Ca. जयेः Ca sec. m. C 1. A 3. G.—l. 20. (10, 9) यथा सख्युर्मद्वरणस्य वचनं स्वस्य प्रियं etc. G.—P. 74. l. 5. (10, 10.) पदत्वाच्च टिलोपाभावः A A 2 after नलोपाभावः.—l. 7. क्षिप् A. B. Ca. C 1. हवनश्रुत् क्षिप् G. हवनश्रुत् M 1.—l. 27. (10, 11.) G reads क्षपी दर्शने.—P. 75. l. 3. (10, 12.) गिर्वणाः M 1. गिर्वणः A 2. A 3. B. Ca. G.

P. 76. l. 2. (11, 2.) सुबामंचितप° M 1. Ca. सुबामंचिते प° B. सुबामंचित इति प° Ca sec. m. A 3. सुबामंचिते परांगवत्स्वरे इति प° G.—l. 4. सनाद्यन्ता धातव इति G for प्रत्ययलक्षणम्.—l. 21. (11, 3.) लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं धातुस्वरः G.—P. 77. l. 16. (11, 5.) इः A. B. Ca. C 1. इ M 1. G.—l. 22. यक् एव A 2. A 3. Ca. एक एव G. यकार एव M 1. Both in A 3 and Ca the ए of एव is so written that it could easily be taken for इ.—l. 30.

(11, 6.) कर्मसु deest in B. Bm.—l. 31. G omits कर्मसु after वज्रषु.—l. 36. इणो लङ् M 1. Ca. इणो लङ् [ङो मिग् marg.] A 3. इण गतौ लङो मिग् G.—P. 78. 1. 15. (11, 7.) क्रिया-विशेषैः G for कपटविशेषैः.—l. 19. A. B. C 1. Ca. G add °चा° after माच्छा°; it is struck out in A 3. Cf. Rv. Bh. III. 27, 7.—l. 33. (11, 8.) झः । तस्य अदादेशः A 3. झतस्य अदादेशः B pr. m. झस्य अदादेशः B sec. m. Ca sec. m. M 1. तस्य अदादेशः A 2. C 1, and probably Ca pr. m. आत्मनेपदं झस्यादादेशः G. Cf. Rv. Bh. I. 6, 6, 7, 1.—l. 36. स हि व्यवहिते etc. Cf. Rv. Bh. I. 5, 4, and Kās. VIII. 1, 66.

P. 79. 1. 24. (12, 2.) वीप्सा । तं M 1. G. वीप्सांतं A. C 1. Ca.—l. 37. (12, 3.) युताय यजमानाय G.—P. 80. 1. 4. बर्हिर्यस्यै यजमानाय G. बर्हिर्यजमानाय M 1. B pr. m. A. Ca; B sec. m. has वृक्तवर्हिर्यजमानाय.—l. 17. (12, 4.) G has again तित्स्वरित इति, and this is the usual reading of this sūtra in G.—l. 19. वृहर्नलोपश्च M 1. Un. G. वृहे° A 3. B. Ca. Cf. I. 10, 4.—P. 81. 1. 7. (12, 6.) अभिमत M 1. Ca. अभिवत A 3. G. C 1.—अपा-वधिप्रणयन M 1. A. Ca. सामाव° B. G.—l. 11. जुङ् आस्यः Pada MSS. and the editions. जुङ् आस्यः ?—P. 82. 1. 27. (12, 10.) लोपो व्योर्वलीति वकारलोपः A. Ca. G. उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः क्रसुः कित्वाङ्गुणामावः M 1 from B 2; B 1 has the same with the exception of क्रसुः for क्रसुः. All from लोपो व्यो° to मतुवसोरिति is left out in C 1.—l. 28. संयोगांतलोपः deest in A 3. G; B has उगिदचामिति नुम् संयोगांतस्य लोपः नकारस्य मतुवसोरिति etc.—l. 30. °त्वादाङ्गुणो A 3. B pr. m. Ca. °त्वादङ्गुणो A 2. °त्वाङ्गुणो M 1. B sec. m. G.—P. 83. 1. 1. (12, 11.) शूरपुत्रप्रभृत्यपत्ययुक्तां M 1. Bm. °प्रभृत्ययुक्तां B. Ca. °प्रभृत्ययुक्तां A 2. A 3. शूरभृत्यपुत्रयुक्तां G.

P. 83. 1. 16. (13.) समिद्ध° A. Ca. G. सुसमिद्ध° M 1. C 1.—l. 18. स्वाहाकृतय इति M 1. Ca. Anukr. °कृतिरिति A 3. G.—l. 31. (13, 1.) परांगवज्जावाभावात् A 3. Ca. G. परांग-वज्जावात् M 1; B has परस्पर[म in margine]सामर्थ्यात् [न in margine] परांगवज्जावात्. Cf. E. Windisch, Zwölf Hymnen des Rigveda mit Śāyana's Commentar, Leipzig, 1883, p. 2.—l. 32. पदात्परत्वाभावात् M 1. Ca. पदादपरत्वात् A 3. G.—l. 35. °प्रसिद्धिस्त्रीकारेण M 1. Ca. G. °प्रसिद्धिः स्त्री° A 3. C 1. °प्रसिद्धस्त्री° B.—l. 36. वा A 3. B. Ca. G, and Windisch, l. c. p. 3. च A 1; deest in A 2. C 1.—P. 84. 1. 12. (13, 2.) हविस्साथं वीतये G.—l. 15. इत्यर्थे इदंशब्दाद्यप्र° G.—P. 85. 1. 10. (13, 4.) हल्ङ्यादिलोपनलोपौ M 1. Ca pr. m. हल्ङ्यादिलोपौ Ca sec. m. A 3. C 1. हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपौ G.—l. 32. (13, 5.) असनयोश्च M 1. Ca pr. m. असंनयोश्च B. अनसोश्च A 3. C 1. G. अनत्योश्च Ca sec. m.—l. 35. (13, 6.) यज्ञशाला° A. Bm. G. यज्ञशालाया B. यज्ञस्य शाला° M 1. Ca. Windisch, l. c.—l. 36. उद्घाटनेन M 1. Bm. Ca. G. उद्घाटनेन न A, and Windisch, l. c.—P. 86. 1. 15. (13, 7.) द्वितीयाद्विवचनस्य M 1. प्रथमाद्वि° A. B. Ca. प्रथमाद्वितीयाद्वि° G.—l. 31. (13, 8.) Again G has सिच्वङ्गलं and सिच्व.—कुत्वचर्त्त्वत्त्वानि M 1. कुत्वचर्त्त्वत्त्वानि A 3. G. °षत्वत्त्वानि B. Ca.—P. 87. 1. 22. (13, 10.) त्वष्टृत्पन्नत्वेन M 1. A 1. त्वष्टृत्पन्नत्वेन A 2. त्वष्टृत्प° B. त्वष्टृत्पन्नत्वेन Ca pr. m. त्वष्टृत्त्वत्वेन Ca sec. m. A 3. त्वष्टृत्वेन C 1. सष्टृत्त्वेन G.—l. 26. आम M 1. G. साम A 3. B. Ca.—l. 28. समुङ्क° A 2. B. Ca pr. m. समुट् Ca sec. m. A 3. समुङ्कस्य M 1. समुङ्को G.

P. 88. 1. 35. (14, 2.) अशिपुलटिकणीषीत्यादिना A 2. Ca. अशिपु[षि marg.]लटिकणीषीत्या-दिना A 3. °पुलटिकणीषी° A 1. असिपुलटिकणिविशिषीत्यादिना C 1. अधिपुलटिकणित्वादिना G. अशुपुलटिकणित्वादिना B. Un. Cf. I. 9, 1. 11, 4.—l. 36. झ M 1. A 1. झस्य A 2. .

A 3. G. C 1. कस्स Ca; deest in B.—P. 89. l. 3. सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकारणेभ्य इति G after एत्वं.—l. 13. (14, 3.) A 3 and Ca omit इति before वामनः, G omits वामनः.—P. 90. l. 16. (14, 6.) शस्त्रिणोः G. शस्त्रिणोः M 1. A. Ca.—l. 19. चयो द्वितीयाः etc. It is noteworthy that G has देवात्थसोमपीतये in the text; also l. 17, 7, अस्मात्थु etc.—l. 25 (14, 7.) *बंधिपतिभ्यो M 1. *बंधिवपतिभ्यो A 3. B. Ca. *वधिपतिभ्यो Un.—P. 91. l. 32. (14, 11.) निश्चेत्यनुवृत्तौ बज्रलमन्यत्रापि उस् नित्वात् A. B. Ca; G differs only in having इत्युस्प्रत्ययः for उस्. C 1 has जनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बज्रलमन्यत्रापि उस् अतिपूर्वपीत्यादिना निदित्यनुवृत्तौ नित्वात्, the reading adopted in M 1.—P. 92. l. 6. (14, 12.) M 1. Bm add युज after युत्त्व.—l. 10. रंति A. M 1. अरंति A 3 sec. m. ऋति C 1. ऋच्छंति G.

P. 92. l. 18. (15.) *मेय्यनुदेवताः MSS. *मेयीत्यनु Anukr.—l. 25. (15, 1.) द्वितीयत्वात् A 3. B sec. m. Ca sec. m. G. द्वितीयात्वात् M 1. B pr. m. Ca pr. m.—P. 93. l. 2. (15, 2.) आदिवृद्धिरौकारः M 1. अंतवृद्धिं B. Ca. अंतवृद्धिं A 3. आद्यदिवृद्धिं A 2. अंतवृद्धिं बाधित्वा आदिवृद्धिं G.—l. 10. स एकादेशः left out in A 3. B. C 1. Ca. G.—l. 15. तेषु तेषु B. अनेषु तेषु A 3. Ca. अन्येषु M 1. अनेकेषु G.—l. 20. (15, 3.) आ before गच्छंति A 3 marg.: cf. Nir. SS. var. lect.—l. 26. ह संवृद्धौ च्छंदसीति G for हरिति.—P. 94. l. 7. (15, 5.) उत्तष्ठश्च A 1. A 2. Ca pr. m. उत्तिष्ठश्च Ca sec. m. A 3. C 1. उच्छिष्ठश्च B; G has संबंधिनेष्ट्वमसः, probably meant for संबंधी नेष्ट्वचमसः.—l. 25. (15, 6.) उकारस्य उकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो M 1. रेफस्य लोपः उकारस्य उकारो दकारस्य डकारो A 2. नशब्दस्य (corrected to उरशब्दस्य) उकारो दकारस्य डकारो A 3. उब्द (corrected to उरशब्द) कारो दकारस्य डकारो B. उर[शब्दस्य in marg.] उकारो दकारस्य डकारो Ca. रेफस्य उकारो दकारस्य ऌकारो G.—l. 34. (15, 7.) यदेनदमिं M 1. A 3 sec. m. Ca pr. m. Nir. Roth, and var. lect. in Nir. SS. यदेनममिं A 3 pr. m. Ca sec. m. G. Nir. SS. यदेनमिं B.—P. 95. l. 2. इच्छंति द्रविणस्यंति M 1. Ca. इच्छंति द्रविणस्यंति Ca sec. m. A 3 pr. m. इच्छति द्रविणस्यति A 3 sec. m. G.—P. 96. l. 5. (15, 10.) पूरणं M 1. G. पूरण Ca. पूरणः A 3.—The second तुरीयं from G.—l. 9. आवेद्यमानवत्त्वाद्यदृष्टोपात्ता Ca. विद्यमानवत्त्वाद्यदृष्टयोगात् A 2. B. विद्यमानवत्त्वाद्यदृष्टतयोगाद्वा G. अपि विद्यं A 3. अयविद्यं M 1.—P. 97. l. 2. (15, 12.) ईत्वनिषेधे A 3 sec. m. Ca. G. आत्वनिषेधे M 1. A 3 pr. m.

P. 97. l. 17. (16, 1.) अनसोः M 1. A 3. Ca. अनसोऽन् A 2. अदसोः G. Cf. Rv. Bh. I. 13, 5; Pān. II. 4, 54, 10.—सुसूधागृधिभ्यः M 1. सुसूधावृधिभ्यः A. B. Ca; deest in G. Cf. Rv. Bh. III. 30, 12.—P. 98. l. 10. (16, 4.) क्लिशेरन् लो लोपश्चेत्यन् M 1. क्लिशेरन् लोपश्चेत्यन् C 1; deest in A. B. Ca. G.—l. 20. (16, 5.) Read जितुषा A. B. C 1. Ca. जितुष M 1. Dhp. तृष G. Cf. Rv. Bh. I. 38, 6. 85, 11.—l. 21. Before निष्ठेति A and Ca marg. add निष्ठा.—P. 99. ll. 16 sq. (16, 9.) G adds बज्रकर्मन् बज्रग्रज वा after शतक्रतो, and सुतिं करवामः after स्ववाम.

P. 100. l. 12. (17, 2.) प्राप्तिशीलौ G. प्राप्तिशीलौ M 1. Bm. A. Ca.—l. 17. डुवप् B sec. m., and probably Ca. डुवप् M 1. B pr. m. G. डुवप् A 3.—बीजतंतुसंतानि M 1. बीजसंतानि A 1. A 3. B. Ca. G. Also in other passages, for inst. l. 31, 9 the MSS. vary between डुवप् and डुवप्, and between बीजसंतानि and बीजतंतुसंतानि. See Rv. Bh. I. 3, 5.—l. 23. छषेरादेश चः इति M 1. G. छषेरादेश चेति A 3. B. Ca: cf. Rv. Bh. III. 37, 4, and U 2, p. 154.—l. 24. द्रक्षांतोऽतोदात्तः B. Ca.—l. 36. (17, 3.) Ca marg. A 3 and B add

अंतोदात्तत्वं before आत्मनेपदं.—l. 37. इत्यनुवृत्तावातो डित । पा० ७. २. ८९. । M I after येयः; it is in C I, but not in A. B. Ca. G.—P. 101. l. 10. (17, 4.) कटिकुविभ्यां M I. कटिकु० A. C I. Ca. G. Cf. Rv. Bh. I. 3, 3; III. 58, 9.—l. 26. (17, 5.) G reads नमस्तोर्ध्याय कूषाय चक्रकुल्याय चेत्या० etc.: cf. VS. VI, 42.—l. 28. ह्यूर्म्याय च सूर्याय चेत्यादौ M I. A 3. Ca. ह्यूर्म्याय चे० A 2. ह्यूर्म्याय वर्म्याय चे० B. च नम ऊर्ध्याय च सूर्याय चेत्यत्र G. Cf. TS. IV. 5, 9, 2.—P. 102. l. 19. (17, 7.) वचनमिट् Ca sec. m. A 3 sec. m. G. वचनमिप् Ca pr. m. वचनं मिप् M I. B sec. m. A 3 pr. m. वचनं मिप् त्तमैकवचनं मिट् B pr. m.—P. 103. l. 1. (17, 8.) Instead of अस्त्रभ्यमप्रतिष्कृत इत्यचोक्तं G has युष्मसिभ्यां मदिगिति असिधातोर्मदिक्प्रत्ययः प्रत्ययाबुदात्तोऽस्त्रच्छब्दः भ्यसो भ्यमिति etc. repeated from I. 7, 6 (p. 57. ll. 7 to 10). It further adds शर्म शृणाति दुःखमिति शर्म सुखं सर्वधातुभ्यो मनिन् नित्वादाबुदात्तः.—l. 7. (17, 9.) क्रियमाणायाः स्तवक्रियाया यां A 2. Bm, the latter omitting यां. क्रियमानायाः स्तवक्रियाया युक्तां (युक्ता A 3) यां A 3. B. क्रियमानया स्तवक्रियाया युक्तां (युक्ता A 3) यां A 3 sec. m. B sec. m. Ca. M I. क्रियमाणायां युक्ताः यां G.—Bm inserts प्र before प्रतिलभ्य.—l. 9. एररितोकारस्य उकारः G after झुः. See Pān. III. 4, 86.—l. 12. करणसाधनत्वेन M I. करणसाधनत्वं न A 3. B. Ca. G omits all from ऽष्टुतिरित्यन्यपदार्थे to भावसाधनत्वेन.

P. 103. l. 27. (18, 1.) एवं वै पर आट्णारः A 2. Ca; TS. has एतं वै etc. In Ca it could easily be read आहारः (हृ for ट्ण), and this is the reading of B. एवं वै रा आरः A 3. एवं वै एराशरः G.—l. 32. पादेन ऋणुहि ब्रह्मण इति पादेन M I. पदेन ब्रह्मण (ब्रह्मणस्यत G) इति पदेन A. B. Ca. G; C I has only सोमानमिति पदेन सूचितं.—l. 36. उणादयो बज्जलमिति G before बज्जलयहणात्.—P. 104. l. 8. वशः कित् M I. Ca. G. वशः कित् A 3. वशः कित् Un. Cf. Rv. Bh. I. 60, 2; III. 11, 2. 15, 3. 27, 10.—l. 18. (18, 2.) खड्गामिः (?) A. Ca. C I. G. षड्गामिः A 3 pr. m. षड्गामिः B. खल्गामिः M I.—l. 36. (18, 3.) शत्रुणा A 2. A 3. Ca. शत्रुणां M I. Bm. शत्रुणा to ऽदस्मान् left out in G.—l. 38. G has अररुषः रा दानि लिटः कसुः षष्ठ्येकवचने डसि भत्वात् संप्रसारणं वसोः संप्रसारणं नड्समासे ~~अररुषः रा दानि लिटः कसुः षष्ठ्येकवचने डसि भत्वात्~~ instead of अररुषः to ऽबुदात्तः. In A 3 अररुषः to ऽबुदात्तः stands in margine.—P. 105. l. 1. धूर्वो हिंसार्थः Dhp. 15, 64. धूर्वो हिंसार्थः A 2. धूर्वि हिंसा A 3. धूर्तिर्हिंसार्थः B. Ca, both corrected from धूर्वि०. धूर्वि हिंसार्थः G. धूर्वि हिंसायां M I.—l. 30. (18, 6.) Read खनिकषिकस्यसिचवसिध्वनिस्त्वनिवनिस्त्वनिग्रंथिचरिभ्यश्च A I. खनिकषिजसिचवशि० B. ऽसिचशि (सि A 3) ध्वनिस्त्वति (स्त्वानि A 2) वनि० A 3 pr. m. A 2. Ca. ऽचिरेभ्यश्च Ca sec. m. खनिकष्यसिचवसिध्वनिस्त्वनिग्रंथिचरिभ्यश्च A 3 sec. m. खनिकष्यसिचवसिध्वनिस्त्वनिग्रंथिचरिभ्यश्च C I. स्त्वितिकषिकष्यजजसेवसिस्त्वनिवनिस्त्वनिग्रंथिचरिभ्यश्चेति G. खनिकष्यं etc. Un. The above reading of A I is the reading of nearly all the MSS. in Rv. Bh. I. 85, 3 (A has ऽवास्त्रं for ऽकस्त्रं, B is corrupt at the beginning). See also I. 36, 13. 116, 12; III. 51, 2.—P. 106. l. 4. (18, 7.) संराजौ A 2. Ca. G. संसिद्धौ M I. Ca sec. m. A 3. Cf. Dhp. 26, 83.—l. 10. (18, 8.) हविर्दानानंतरं A. B sec. m. Bm. Ca. G. हविर्धा० M I. B pr. m.—l. 17. ह्यते देवता अण्येति होत्रा वाक् G after देवता.—l. 27. (18, 9.) सुधृक् M I. Ca. सुधृट् A. C I. G.

P. 107. l. 6. (19, 1.) ऽथावगथाः M I. Un. A 3 sec. m. ऽथावगथाः A 3 pr. m. A 2. B. Ca. ऽथावगथाः G.—l. 9. (19, 2.) संबन्धिन् G. संबन्धि M I. A. Bm. Ca.—l. 21. (19, 3.) मरुतां पृषतयस्य A 2. G. मरुतां पृषतयस्य B. मरुतं पृषतयं स्य A 3. Ca. मरुतं पृषत् पं स्य C I. मरुतं पृषयंत स्य A I. Cf. अरण्यः Rv. X. 95, 6; चोणयः X. 22, 9 etc.—l. 34. (19, 4.)

अर्चते A 3. B. Ca. Sat. Br. अर्चतो M 1. G.—P. 108. ll. 4 and 8. (19, 5.) G reads घोरवर्चसः both in text and commentary, and has वर्चो रूपं येषां for वर्षो येषां.—l. 28. (19, 7.) उख उखी० ॥ उख उखी० C 1. उखुवा एखी० A 2. उखण उख B pr. m. उख एखी० A 1. A 3. Ca. B sec. m. उख उखि वखि etc. G, giving the whole passage from Dhp. 5, 14 to 48.—l. 30. औणादिकोऽतन् A 1. A 2. B. Ca pr. m. औणादिकोऽतच् Ca sec. m. G. A 3, the latter adding in margine भृमृदृशियजिपर्विपयमितमिनमिहृयिभ्योऽतच् । पर्वतः । C 1 has औणादिको भृमृदृशीत्यादिना र वृषादिवात् आबुदात्तः अतच्. Cf. Un. III. 110.—P. 109. l. 1. (19, 8.) आमुवंति M 1. Bm. व्यामुवंति A 3. G; deest in Ca.—l. 3. समुद्रं to स्वरत्वं deest in A. B. Ca. G.—l. 12. (19, 9.) After अन्यद्वतं M 1 adds अच यास्तः । अमि सजामि त्वा पूर्वपोतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽमे मद्भिः सहागच्छ । नि० १०. ३७. इति ॥. This quotation is found in the margin of B, and in Ca, but it does not exist in A. G. C 1.—ll. 13 sq. For निवारयन् G has विनाशयन्, and for सायणाचार्येण वि० it has सायणामात्यवि०.

P. 110. l. 34. (20, 4.) जसि चेति द्वस्वस्य गुणेन M 1. जसि चे द्वस्वस्य गुणेन Ca. द्वस्वस्य गुण इति गुणेन A 3.—P. 111. l. 27. (20, 6.) एतस्याः प्राप्तिः M 1, and apparently A 3 pr. m. एतस्याः प्राप्तिः A 2. एतस्याप्राप्तिः A 3 sec. m. B. Ca.—P. 112. l. 24. (20, 8.) तेन हि M 1. न हि A 2. A 3. Ca.

P. 113. l. 32. (21, 5.) इनुडागमः A 2. A 3 sec. m. B. Ca. इनुडागमः M 1, and apparently A 3 pr. m.—P. 114. l. 4. (21, 6.) इत्यस्मास्यंताद्वाङ्मलात् A. B. Ca. इत्यस्मास्यंताच्छेदनीत । उ० ३. ४९. इति विहितत्वाद्वाङ्मलात् M 1.

P. 114. l. 9. (22.) एकैकेंद्रा० M 1. एकेंद्रा० A. C 1. Ca. Cf. Anukr. M. p. 6.—ll. 13 to 15. एकादशा ऋचो to षट् विष्णुदेवत्याः । A 1. B. Ca. एकादशास्त्वृचो देवसंबन्धिन्यः इंद्रवरुणापिपत्यो देवता । द्वादशीचयोदशौ बावापृथिवीदेवताके च । चतुर्दशो पृथिवीदेवीदेवताका (०देवी० deest in A 3) । षोडशीमारभ्य एकविंशताः षड्विष्णुदेवताकाः । A 2. A 3. एकादशा ऋचो देवसंबन्धिन्यः इंद्रवरुणापिपत्यो देवता द्वादशी चयोदशीचतुर्दशौ बावापृथिवीदेवताके पंचदशी पृथिवीदेवताका षोडशीमारभ्य एकविंशत्याः षड्विष्णुदेवताकाः C 1.—षोडशी छत्तदेवत्या वा A 1. षोडशी ऋचिदेवत्या वा इति पाठः B. छत्तदेवतादेवत्या वा Ca pr. m. देवदेवत्या वा Ca sec. m. अतो देवा इत्येतस्याः पंचदशास्तु (षोडशास्तु C 1) छत्ता देवा विष्णुर्वा विकल्पेन देवता ॥ A 2. A 3. C 1.—P. 115. l. 8. (22, 3.) श्रातनयोः A 2. A 3. Ca. श्रासनयोः M 1. Cf. Dhp. 24, 14.—l. 30. (22, 5.) प्राशिनं deest in A 2. A 3.—तत्तस्य M 1. A 3. तत्तत् A 2. तस्य A 1. B. Ca.—l. 31. स्तुत इति deest in A 2. A 3. Cf. Rv. Bh. III. 54, 11.—P. 116. l. 22. (22, 7.) असुन् MSS. असिः Un. Cf. Rv. Bh. III. 22, 2.—l. 34. (22, 9.) In the edition of Āsv. प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी is not the beginning of the *khandā*, but V. 5, 17.—P. 117. l. 9. (22, 10.) वाग्नि धि० M 1. Ca. वाग्निध० A 2. A 3.—l. 11. इप्रलयः M 1. Ca. जुप्र० A 2. A 3. जुप्र० B.—l. 16. धिषणां to इति क्वः deest in A. B. Ca.—P. 118. l. 4. (22, 13.) निनवेयुः MSS. निर्वपेयुः Āsv.—l. 15. ऊसृमुधृसृसृभ्य ईमन् M 1. ऊसृमुधृसृसृभ्य ईमन् A 2. ऊसृमुधृसृसृभ्य ईमन् A 3. ऊसृमुधृसृसृभ्य ईमन् Ca. ऊसृमुधृसृसृभ्य ईमन् B. Cf. Rv. Bh. III. 29, 11; Un. IV. 147.—ll. 22 sq. (22, 14.) गन् धृजो ॥ गं धृजो M 1. A 3. गम् धृजो A 1. ग धृजो B. धृजो गम् Ca.—गन्नादेशः B. गन्नादेशः A 2. A 3. गन्नादेशः A 3 sec. m. गन्नादेशः M 1. Ca. There is no similar Unâdisūtra in our editions. Cf. Rv. Bh.

III. 38, 6.—l. 30. (22, 15.) स्त्रोनः and विस्त्रोर्णो A 2. A 3. Ca. स्त्रोन and विस्त्रोर्णो B pr. m. (०र्णात् sec. m.) स्त्रोन and विस्त्रोर्ण M I.—l. 33. From कंटकः कंतपो to यच्छ नः left out in A. B. C I. Ca.—P. 119. l. 23. (22, 16.) सुबिति A. Ca. सुबितु B. सह सुपेत्वच C I.—l. 37. (22, 17.) विष्णुस्त्रिधा B. Ca pr. m. Nir. स्त्रिधा A. Ca sec. m. M I.—त्रेधाभावाच्च deest in Ca.—l. 38. पांसुर इव A. C I. Ca. समूहमस्या पांसुरल इव B. समूहमस्य पांसुर इव M I.—P. 120. l. 1. पंसनीया M I. A 3. Ca. पंसनीया B. पंशनीया A 2. पंशनीया Ca sec. m. Cf. Nir. SS. vol. iv. p. 281.—l. 12. (22, 18.) गोपामृतस्येत्यत्रोक्तं, there is no grammatical explanation of गोपां Rv. Bh. I. 1, 8.

P. 121. l. 18. (23, 1.) आशिरयुक्ताः A. Bm. C I. Ca. आशीभिर्युक्ताः B. आशिर्युक्ताः M I.—l. 19. तोत्राः । तिज निशानि । रक् दीर्घत्वं जस्य व इति ऋज्रेद्रेत्यच मनोरमा inserted in C I. C 2. C 3 before सोमासः.—P. 122. l. 4. (23, 3.) वेगवत्तरौ A 2. A 3. Ca sec. m. वेगयुक्ती M I. Ca pr. m. Bm.—P. 123. l. 25. (23, 7.) शे सुचादीनां M I. शे तुपादीनां A. B. Ca.—P. 124. l. 15. (23, 10.) घृणिः पृन्निरिति A 3. घृणिपृन्निरिति M I. घृणिः पृन्निति A 2. In verse 13 A. B. Ca read घृणिः पृन्निरिति. The MSS. vary between घृणिपृन्निरिति and घृणिः पृ०, also l. 55, 7.—P. 125. l. 3. (23, 13.) धारेर्णि(धातोरेर्णि) Ca. धातोर्णि B) लुक्तेत्युनप्रत्ययः A. B. Ca. धातोरेर्णिर्लुक्तेति चकारणाद्धातोरेत्युनप्रत्ययः M I. C I. धारेर्णिर्लुक् ought to be read, as Rv. Bh. I. 73, 4.—l. 36 and p. 126. l. 1. (23, 16.) The grammatical explanations of अंबयः and जामयः are omitted in A. B. Ca.—l. 13. (23, 17.) यामिः to शेषा तु A 3 marg. A 2; deest in A I. C I. Ca. B has यामिः to प्रतिषेधः after प्रक्रिया सष्टा.—l. 32. (23, 20.) उत्तरस्य B. Ca. उत्तमस्य M I. A.—P. 127. l. 17. (23, 21.) जृवृज्जामूयन् M I. Un. जृवृज् जयन् A. Ca. जृवृज् जयन् B. Cf. Rv. Bh. I. 58, 9. 116, 11.

P. 130. l. 1. (24, 3.) वृङ् M I. वृज् A. B. Ca. We have always to read वृङ् संभक्तौ and वृज् वरणे, but the MSS. often have वृज् instead of वृङ्. Cf. Dhp. 27, 8. 31, 38.—P. 131. ll. 14 sq. (24, 7.) From स्त्रै to ददते left out in A 2. A 3. Ca. C I. B adds छै after स्त्रै. In the sūtra, which is not found in our editions of the Unâdisūtras (cf. Un. III. 25), A I has ऊच्च, B उच्च, M I ऊङ्च; both A I and B have उकारादेशश्च for ऊका०.—l. 30. (24, 8.) असदीयवेधकस्य from B.—l. 32. पथिन्शब्दस्य पतेस्य (पतेः स्य Ca. पथेस्य A 3) A. B. Ca. पथिन्शब्दस्य पतस्य M I.—P. 132. l. 1. From इज् to व्यध deest in A. B. Ca.—l. 20. (24, 10.) ऋचा इति etc., cf. Sat. Br. II. 1, 2, 4.—l. 30. माडो A. C I. Ca. मो B. Un. Also Rv. Bh. I. 84, 15, B alone has मो.—P. 133. l. 21. (24, 12.) मुक्तं A. B. C I. Ca. मुक्तान् M I.—l. 22. The MSS. always read पद्मिन्त्यादिना for पद्मि०.—P. 134. l. 20. (24, 14.) असुर to णिघातः deest in A. B. Ca.—l. 28. (24, 15.) अधस्तादवक्रथ A I. Bm. Ca. अवज्ञाय A 2. A 3, which has अधस्तात् in marg., B. C I. अवज्ञायाधस्तादवक्रथ वा M I.—l. 31. The grammatical explanation of अधमं is omitted in A. B. Ca.

P. 135. l. 5. (25.) वाख्यमेतस्य तृचं B. Âsv. वाख्यतृचं A. C I. Ca.—P. 136. l. 33. (25, 8.) From प्रजावतः to प्रजा left out in B.—P. 137. l. 32. (25, 12.) यद्वा तृतीयाया आलादेशः । पा० ७. १. ३९. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिसरत्वं लिखरेण बाध्यते M I from A I marg. B after उत्तरपदाद्युदात्तत्वं.—l. 34. A 2. A 3. B. Ca add वा after शपो.—P. 138. l. 29. (25, 15.) नञ्कुनिपातानामिति M I. नञ्कुन्नि० A I. B. Ca. नञ्कुन्नि० A 2. A 3.—l. 30. All from यश्च to the end of the verse is left out in A. B. Ca.

P. 140. l. 35. (26, 2.) यद्वा to जप्त्वाभावः deest in A 2. A 3. C I. Ca.—P. 141. l. 5. (26, 3.) प्रियायाभीष्टं सर्वथा M I. Bm. Ca. प्रियाय यथा A 2. A 3. प्रियाय मह्यं अभीष्ट सर्वथा B. प्रियाये सर्वथा C I.—P. 142. l. 14. (26, 8.) वृज् वरणे वृङ् संभक्तौ M I. A 3. Ca sec. m. वृज् वरणे वृज् संभक्तौ Ca pr. m. A I. वृङ् संभक्तौ B.—l. 30. (26, 10.) चायेर° MSS. here and Rv. Bh. I. 107, 3. Cf. I. 3, 1. 6.

P. 143. l. 7. (27, 1.) वारवंतं to प्रवर्तते A. C I. Ca. After वारवंतं B inserts वारयदं-
शकानिति वारः पचायच् कपिलादिखात् लत्वविकल्पः, and the margin of A I has वारयतीति वारः
पचायच् कपिलादिखात् लत्वविकल्पः वृषादिः and दंशकानिति. In M I यद्वा वारयति दंशकानिति
वारः etc. to वृषादिः has been inserted after प्रवर्तते.—l. 9. प्रत्ययस्वरः from B.—l. 22.
(27, 2.) A I has the marginal note यद्वा । एतस्मादेव लिङि क्हांदसः सुः । भुवतेर इति लिटि
विहितमभ्यासस्य सर्वे विधयस्क्हांदसि विकल्प्यन्त इत्यत्रं, which crept into M I, though no other
MS. has it.—P. 144. l. 13. (27, 6.) कुल्यादिप्रवाहं A 2. A 3. Bm. Ca. कुल्यादिरूपम् B.
कुल्यादिरूपं प्र° M I.—l. 15. कर्मिः to प्रत्ययस्वरः deest in A. B. C ; it should have
been omitted, for Sāyana reads क च, not कच्च. Cf. I. 52, 7. 95, 10.—P. 145. l. 6.
(27, 10.) Âsv. has अतिस्तिरेक्यम्.—l. 9. बोध्यमान M I. बोध्यमान A 3. B. Bm. Ca.—
l. 12. यजनाय Ca sec. m. Nir. यज्ञियाय M I. Ca pr. m. A. यजता B.—l. 18. अनिदृशि-
भ्यां च, cf. Un. IV. 17 ; Rv. Bh. I. 66, 10.—l. 25. (27, 11.) इषियुधोधिदसिश्चाधूसूयो मक्
। उ° १. १४४. । चायः किः । उ° १. ७४. । M I after धूमकेतुः ; it is in C I, but not in A. B. Ca.

P. 147. l. 6. (28, 2.) जंघन्यतेरिति Nir. जंघन्यत इति MSS.—l. 7. हतेः to मध्योदात्तः deest
in A. B. Ca.—P. 148. ll. 3 sq. (28, 5.) उरुकरं वोर्ध्वं वोर्करं Ca. C I. उरुकरं वोर्ध्वं वोर्करं
A 2. A 3. उरुकरं वोर्ध्वं B. उरुकरं वोर्करं वोर्ध्वं M I. Cf. Nir. SS. vol. iv. p. 30.—
वै तत्तदु° A 2. A 3. C I. Ca. चैततदु° B. वै तदु° M I. Cf. Sat. Br. VII. 5, 1, 22.—l. 25.
(28, 7.) बप्सता B. बप्संतौ A. Ca. बप्सता बप्संतौ Bm.—l. 26. संभक्ततमे M I. A. संभक्ततमे
B. Ca. Nir.—विह्रियते M I. A 3. Nir. Roth. विजह्रियते A 2. Ca. विह्रियते B. विह्रियते
Nir. SS.—भुंजाने B and Nir. भक्षयंतौ M I. A. Ca.

P. 151. l. 3. (29, 5.) कृशृशृशृलिगर्दि(गादि B)भ्यो A 2. A 3. B. C I. Ca. तृशृशृलि° A I.
कृशृशृशृलिगर्दिभ्यो M I. Un.—l. 10. (29, 6.) त्वस्मान् A 3 sec. m. Ca sec. m. त्वस्मान् A 2.
त्वान् A I. Bm. Ca pr. m. C I. त्वात् B. त्वास्मान् A 3 pr. m.—l. 13. अंचतेष्वेति वक्तव्यमिति
M I. Ca pr. m. अंचतेति Ca sec. m. अंचतेष्वेति A 3 ; wanting in A 2. Cf. Rv. Bh. I.
2, 7.—l. 14. अंचतेषु M I, from A I. B, after दीर्घत्वं.

P. 151. l. 31. (30.) आश्विनोषस्त्रौ M I. Ca. Anukr. आश्विनोषस्त्रौ A 2. A 3. B.—P. 152.
l. 2. (30, 1.) वज्रिः काटुरिति A. B. Ca. वज्रः काट इति M I. Cf. Ngh. III. 23.—l. 4.
After °युदात्तत्वं M I adds वसुतसु दुहन् करणे क्रि त्वेडागमः निपात्यत इति निघंटुभाष्यं. It
stands in C I between घृष्वि and च्छ्वि, but it is not found in A. B. Ca. Cf. Rv.
Bh. I. 62, 3.—l. 6. °विधानात् ज्ञापकात् A I. B. Ca. °विधानात् ज्ञापनात् A 2. A 3. °विधा-
नज्ञापनात् M I ; left out in C I.—l. 12. (30, 2.) आश्विराख्येन A I. B. Bm. Ca. C I.
आशीरा° M I. A 3.—l. 30. (30, 4.) कपोत to मध्योदात्तः deest in A. B. Ca. After मध्यो-
दात्तः C I adds अथवा अत्युत्पन्न एव लघावंन इति गुरुदात्तः, cf. Phitsûtra II. 19.—P. 153.
l. 2. (30, 5.) सोचं to वृद्धिर्न deest in A. B. Ca.—P. 154. l. 19. (30, 11.) सति M I. इति
A. B. Ca. C I.—P. 155. l. 5. (30, 13.) तु इति to भवति deest in A. B. Ca.—l. 14.

(30, 14.) चक्रयोः Ca. चक्रियोः Ca sec. m. A. B. चक्रयोः Bm. C1.—l. 23. चक्रयोः चक्रियोः A1. चक्रयोः Ca. चक्रयोः B. चक्रियोः A2. A3. चक्रयोः C1.—P. 156. l. 1. (30, 16.) तमेतया B and Ait. Br. तमेतयर्चा M1. A. Ca.—l. 31. (30, 18.) अमर्त्यः to अस्वर्त्य from B.—P. 157. l. 1. (30, 19.) स्थास्त्रापा° M1. MK. स्थास्त्रापा° A2. स्थास्त्रापा° A3. Ca. C1. स्थास्त्रापाग° B. Cf. Rv. Bh. I. 52, 3.—l. 8. (30, 20.) त्वोत्स्रक्ष्याम इति B. Ait. Br. त्वोत्स्रक्ष्याव इति M1. A. Ca. Also above, I. 26, 1. 27, 13. 30, 17, the reading त्वोत्स्रक्ष्याम इति is supported by B only, while the other MSS. read त्वोत्स्रक्ष्यामीति.

P. 158. l. 31. (31, 2.) भूदू(दु C1)सूभस्त्रिभ्यः A. B. C1. Ca. भूसूभस्त्रिभ्यः M1. Un.; but I. 35, 2 the MSS. have भूधूसू.—P. 159. l. 18. (31, 3.) वृञ् M1. वृञ् A. B. C1. Ca.—l. 35. (31, 4.) प्रापितवन्तः to गार्हपत्यरूपेण deest in A. Ca.—P. 160. l. 12. (31, 5.) त्वमये ॥ त्वमये MSS.—l. 29. (31, 6.) शुषिचिमीनां M1. शुषिविमीनां A. Ca. शुषिविमीनां B. Cf. Rv. Bh. I. 8, 4.—l. 32. गताद्यर्थे प्रथमयेति M1. Ca. गताद्यर्थेति Ca sec. m. A2. A3. C1.—P. 162. l. 25. (31, 11.) Read ६२ instead of ३२.—नहि° etc. quite different from Un.—l. 26. मनेर्नित् not in Un.—नित्वादाद्युदात्तत्वं C1. बाङ्गलकादुद्भवावः पूर्वपदाद्युदात्तत्वं A. B. Ca. नित्वादाद्युदात्तत्वं बाङ्गलकादुद्भवावः M1.—P. 163. l. 34. (31, 14.) तथा A. C1. Ca. तथा TS.; in B the passage is wanting.—P. 165. l. 10. (31, 17.) हविरादानाय B. हविरादनाय A1. हविरानयनाय C1. हविरदनाय Bm. Ca. हविरारदनाय A3. हविरोरदनायनाय A2.—l. 13. यथा मन्वाद्यो to गच्छसि तद्वत् M1. यथा मन्वाद्यो यज्ञे गच्छन्ति (गच्छन्ति B) तद्वत् A1. B. Bm. Ca pr. m. अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि (गच्छन्ति Ca. गच्छन्ति A3 pr. m.) A2. A3. Ca sec. m. मन्वाद्यो यज्ञे गच्छन्ति रनु तद्वत् अथवा etc. C1.

P. 166. l. 18. (32, 1.) इतीप्रत्ययः A. B. Ca. इतीग्र° C1. See Rv. Bh. I. 4, 4.—l. 19. वेजो डित् M1. वेजो डित् A. Ca. Cf. Uggvaladatta on Un. IV. 133.—l. 20. वचणाः to प्रत्ययस्वरः deest in A. B. Ca.—P. 167. l. 27. (32, 5.) विगतांसं हि° M1. विगतांसच्छि° A2. A3. Bm. Ca.—P. 168. l. 9. (32, 6.) दर्पयुक्तो M1. Ca sec. m. दर्ष° Ca pr. m. हर्ष° A2. A3.—l. 30. (32, 7.) क्षिन्नत्वात् M1. Bm. क्षित्वा A. Ca.—P. 170. l. 20. (32, 10.) शरीरं M1. Nir. शरीरं शरीरं A. B. C1. Ca. and var. lect. in Nir. SS.—इति after आप is left out in A. Ca. C1.—l. 21. आशेति इन्द्रश्चुस्तत्को etc. to तत्को B and Nir. आशेति इन्द्रश्चुस्तत्को A. Ca. C1, leaving out the words between.—P. 172. l. 12. (32, 14.) श्वेनो न भीतः Bm.

P. 174. l. 31. (33, 3.) Read अर्थः A. B. Ca. C1. अर्थस्य M1. Cf. Rv. Bh. I. 71, 3 (अर्थः MSS.) and III. 43, 2 (अर्थस्य A. Ca. अर्थस्वामि° B).—P. 176. l. 6. (33, 6.) स्तोतव्यचरित्राः M1. Ca pr. m. चरिताः Ca sec. m. C1. A3.—l. 17. ऊ (उ A2) च A. B. Ca. C1. ऊङ् च M1. MK. Cf. Rv. Bh. I. 62, 4.—P. 177. l. 7. (33, 8.) ये Bm. ते B. हे A. Ca; deest in C1.—l. 12. परिपूर्वात् from B.—l. 23. (33, 9.) बङ्गलं छंदसीति विकरणस्य सुः। बङ्गलं छंदसीतीडागमः A3. Ca. बङ्गलं छंदसीतीडागमः A2. बङ्गलं छंदसीति C1. बङ्गलं छंदसीति विकरणविशिष्टस्य सुः। छंदसि बङ्गलमितीडागमः B.—P. 178. l. 3. (33, 10.) षष्ठा A. B. Ca. पंचम्या M1.—l. 36. (33, 12.) अडागमस्य A. C1. Ca. आडागमस्य M1.—P. 179. l. 12. (33, 13.) विधु C1. विधू A. B. Ca.—ll. 14 sq. तिग्मेन to अमच् deest in A. B. Ca. It ought to have been left out; for Sâyana reads कुलं च, not कुञ्च. See Rv. Bh. I. 79, 10. 95 2.—P. 180. l. 10. (33, 15.) बर्धुरमिति M1. बर्धुरमिति B. बर्धुरेति A. Ca. C1. See Ngh. I. 12; Nir. SS. vol. i. p. 96; Rv. Bh. VIII. 45, 29.

P. 180. l. 32. (34, 1.) आगतौ भवतं M I. आगतौ Ca sec. m. A 3. आगत आगतं Ca pr. m. आगच्छतं B. आगच्छतं Bm; deest in A 2.—P. 181. ll. 10 sq. हनेर्हि to रात्रिः deest in A. B. Ca. After रात्रिः C I adds यच्च यच्च पचाद्यच्.—l. 20. (34, 2.) मधुरद्रव्याणां Ca sec. m. A 3. मधुद्रव्याणां Ca pr. m. Bm. C I. मधुवाहनद्रव्याणां M I.—l. 22. अभिलक्ष्य M I. अनुलक्ष्य A 3. Bm. Ca.—P. 182. l. 16. (34, 4.) अचरा A. C I. Ca. अचरं M I.—l. 17. हविषि M I. Un. हविशि A. B. C I. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 5, 4. 6, 2.—इप्रत्ययः MSS.—l. 35. (34, 5.) आ ब्रह्म B. अब्रह्म A. C I. Ca.—P. 183. ll. 10 to 12. (34, 6.) भेषजा to ऋग्भिस्सु deest in A. B. Ca.—l. 14. नानुवर्तते M I. वर्तते A 3. B. C I. Ca.—l. 22. (34, 7.) चिस्त्रिवारं from Bm.—P. 184. l. 23. (34, 9.) दृश्यते M I. दृश्यंते A. B. Bm. Ca. C I.—l. 25. ज्ञायते M I. ज्ञायते A 3. Bm. Ca. C I.—l. 28. उरप्रत्ययः A. B. Ca. C I. उरन्प्र M I.—P. 185. l. 21. (34, 11.) आदिः to आद्युदात्तत्वं deest in A 3. B. Ca. In A 2 all from आदिः to षत्वकाले is wanting.—P. 186. l. 3. (34, 12.) अभ्यासस्य च M I. अभ्यासस्य च A. B. Ca.

P. 186. l. 9. (35.) लिंगोक्तदेवतापादास्त्रयः A. Ca. देवतापादा B. C I. देवताः पादा M I. Cf. Anukr. M. p. 7.—P. 187. l. 29. (35, 4.) तवतिः M I. तविः A 3. Ca. C I.—तवेर्लिङ्गा M I. Un. तवतेर्लिङ्गा A. B. Ca. C I. Cf. Rv. Bh. III. 26, 4.—P. 188. l. 10. (35, 5.) After धातुस्वरः A. B. Ca add छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते.—l. 22. (35, 6.) स्थितानि M I. स्थिताः A. B. Bm. Ca. C I.—l. 30. साढ इति A 3. C I. साढ इति A 3 sec. m. A 2. साट इति B; Ca, it seems, has साढ, corrected from साट; also Rv. Bh. I. 54, 11. 58, 3. 91, 21 the MSS. vary between साढ, साढ, and साट.—P. 189. l. 12. (35, 7.) Read कप्रत्ययो A 3. Ca. ज्यप्र A 2. कप्र C I. कप्रत्ययांते M I.—P. 190. l. 2. (35, 9.) पश्यत्यर्थ A 2. A 3 sec. m. B. Ca. पश्यतीत्यर्थः Ca sec. m. पश्यर्थः A 3 pr. m. पश्यदित्यर्थः C I.—l. 7. ईङ् गतौ M I. ई गतौ A. B. Ca.—l. 10. चक्षु Ca pr. m. Dhp. 30, 5. चक्षु A 3. चक्षु Ca sec. m. M I.—l. 36. (35, 11.) Read कृतमिनयो A 3. Ca. मञ्जौ A 2. B. मञ्जौ is the reading in the Kās. Cf. Rv. Bh. I. 121, 3.

P. 191. l. 18. (36, 1.) ववचिथ M I. विवचिथ A 3. C I. Ca. विवचित B. विचचत A 2 —l. 25. वक्तिः A. B. Ca. वचेः M I.—P. 194. l. 13. (36, 8.) गविष्टिषु to प्रकृतिस्वरत्वं stands in its right place in A. Ca; while in B. C I and M I it is placed before आङ्गतः.—P. 196. l. 14. (36, 13.) Read खनिकषिकस्यंजी ॥ हनिषिणिकस्यंजी A 2. B. Ca. हनिकस्यंजी Ca sec. m. हनिषिणि (णि C I) कस्यंजी A 3. C I. Cf. Rv. Bh. I. 18, 6.—l. 25. (36, 14.) अदेस्त्रिणि च A. B. Ca. स्त्रिनिश्च M I. स्त्रिन् Un. The same applies to verse 20.—l. 30. ऋत्वाडागमः M I. ऋत्वाडागमः A. B. Ca.—P. 197. l. 3. (36, 15.) हे अमे to युवत्तम is left out in A. Ca. B omits the words युवत्तम हे अमे. Bm has हे बृहज्ज्ञानो महत्तेजः यविष्य युवतम अमे. C I has हे बृहज्ज्ञानो हे यविष्य युवतम हे अमे. The words बृहज्ज्ञानो यविष्य had probably been forgotten in the original MS., as in A. Ca, while B. Bm and C I supplied them arbitrarily.—l. 26. (36, 16.) षण्मुहणिहां A. B. Ca. ष्मुहस्त्रिहां M I.—P. 198. l. 13. (36, 18.) नववास्तुनामकं ॥ नववास्तुनामकं A. B. Ca. नववास्तुमेतन्नामकं Bm.—l. 26 (36, 19.) चते A. B. Ca. चतेन M I.

P. 199. l. 21. (37, 1.) भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्या इति A 3. B. Ca. C I. भ्रातृव्याय-
ननुत्या इति A 2. भ्रातृव्यो वा अर्वाति M I.—l. 26. रे A 3. B. Ca. C I; deest in M I.—

P. 200. l. 1. (37, 3.) एषां Bm. C I. येषां A. B. Ca.—l. 12. (37, 4.) एवंभूताय etc. Bm. ब्रह्म एवंभूताय मरुद्गणाय हविलं etc. A. C I. ब्रह्म हविलं ब्रह्ममन्त्रमुद्दिश्य एवंभूताय मरुद्गणाय प्र गायत A 3 sec. m. B. Ca.—l. 14. घृष संघर्षे M I. Ca pr. m. घृष संघर्षे Ca sec. m. °हर्षे A 3. घृष संघर्षे Dhp. 17, 58; Rv. Bh. I. 85, 1.—l. 15. त्वेषं M I. त्वेषो A. B. Ca. C I.—P. 201. l. 12. (37, 7.) इत्याकारलोपः A. B. Ca. °लोपे प्राप्त ई हलघोरितीत्वं M I.—तप्रत्ययः A 3. B. Ca. तन्म A 2. तन्म M I.—l. 18. (37, 8.) जृष् M I. जृष् B. जृष् A 3. Ca. चषु A 2. Similar various readings occur also l. 38, 5. 67, 1.—P. 202. l. 7. (37, 10.) जानुनोर्धुः B. C I. जानुनो जुः A. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 39, 5.—l. 15. (37, 11.) उंदने M I. Dhp. 21, 10. उंदे A. B. Ca. C I.—l. 23. (37, 12.) लुडि M I. लडि A 3. B. Ca. C I.

P. 203. l. 20. (38, 1.) यजमानाय M I. Ca pr. m. यजनाय Ca sec. m. A 3. C I.—P. 204. l. 4. (38, 3.) शोभनानि प्राप्यानि (sic) A. B. Ca. C I; Bm. reads सुविता सुवितानि शोभनफलानि रत्नादीनि क्त etc.—l. 36. (38, 6.) पद M I. पदु A. पिस B In Ca it is not clear, but it seems to be पतु.—P. 205. l. 27. (38, 9.) ते मरुत. A 3 sec. m. हे मरुतः M I. A 3 pr. m. Ca pr. m. मरुतः Ca sec. m. Bm.—l. 28. तदानीमेति A. Ca sec. m. C I. तदानीमेति Ca pr. m. तदानीमेति Bm. तदानीमेव M I.—P. 206. l. 9. (38, 11.) अखिलः M I. A 3. Bm. Ca. अखिल A 3 marg. C I.—l. 20. (38, 12.) परियहणे M I. परियहणे A 3. B. Ca. Bm. C I.

P. 207. l. 29. (39, 1.) वृद्धीभ्यां रूपस्वांगयोः पुक्ता A. B. Ca. C I. Cf. Rv. Bh. III. 44, 3.—P. 209. l. 9. (39, 5.) यद्वा to इत्यङ् deest in A. B. Ca.—l. 33. (39, 7.) यूयं यथा M I. यूययथा Bm. यूयं A. B. Ca. C I.—P. 211. l. 11. (39, 10.) °पदांतोदात्तत्वं C I. °पदाद्युदात्तत्वं A. B. Ca.—l. 12. इषेः A. Ca. इषेः C I. Un.; left out in B.

P. 213. l. 4. (40, 4.) All the MSS. read नञि हन and असुन, cf. Rv. Bh. III. 51, 3.—l. 7. (40, 5.) °निवहं MSS. °निहव° Asv.—l. 30. (40, 6.) रुविदिभ्यां कित् A. B. Ca. C I. रुदिदिभ्यां कित् M I. This sūtra occurs again l. 73, 10. 85, 1. 117, 25; III. 26, 6. 27, 7. The MSS. vary in all these passages between रुविदिभ्यां, ऋवि°, and रुदिवि°, but, except in the two last passages, they are decidedly in favour of रुविदिभ्यां; they always agree in having कित् for कित् of Un.—P. 214. l. 8. (40, 7.) °बहुविधवागुपेतं A 3. B. Ca. C I. °बहुविधवागुपेतं A 2. °बहुविधगुणोपेतं M I.—l. 24. (40, 8.) After प्रत्ययस्वरः M I inserts चचं । गुधुवीपचिवचियमिसदिचदिभ्यस्त्रः । उ० ४. १६६. It is in C I, but not in A. B. Ca.

P. 214. l. 33. (41.) °र्यमाणो M I. °र्यमाणो A. B. Ca. C I.—देवताः M I. Ca. देवता A (twice).—P. 215. l. 21. (41, 3.) उपदेशो M I. Ca. उपदेशो A.

P. 217. l. 27. (42, 1.) किमायातं B. Ca. किमायातम् A. किमायतं M I. C I. Cf. Rv. Bh. I. 138, 1. 171, 4.—P. 218. l. 12. (42, 3.) मलिमुच M I. Ngh. III. 24. वनिमुच A. वनिमुच B. Ca (मु in Ca obscure). वनिमुच C I.—l. 24. (42, 4.) मलिमुचोऽघशंसो वृक् M I. Ngh. अघशंसः वनिमुच A. Ca. C I. वनिमुचः अघशंसः A 3 sec. m. वनिमुचः अघशंसः वृक् B.—P. 219. l. 17. (42, 7.) एके MSS. केचित् Dhātuvritti in The Pandit, N. S. vol. v. p. 367. Cf. Rv. Bh. I. 64, 12.

P. 223. l. 21. (44, 1.) Read जातधनो वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा M I. A 3. जातधनो

(Ca pr. m. adds वा) जातविदो वा जातप्रज्ञानो B. Ca. Nir. See Rv. Bh. I. 99, 1.—P. 224. l. 3. (44, 2.) भूतो A. Ca. भूतेभ्यो M I.—l. 18. (44, 3.) इषियुधीं ॥ इषियुधीं MSS. here and Rv. Bh. I. 65, 5. 74, 4. But cf. Rv. Bh. I. 4, 6. 42, 10. 55, 2.—P. 226. l. 12. (44, 8.) Bm inserts चपः after मेधाविनः.—l. 15. उखातो C I. जखातो A. B. Ca.—P. 227. l. 15. (44, 11.) संप्रसारणे M I. A 3. Ca. संप्रसारणरणो A 2. संप्रसारणो B. Cf. Pân. I. 1, 4, 6.—l. 27. (44, 12.) ऊर्मयः to °प्रत्ययः deest in A. B. Ca, and ought to have been left out, as in I. 27, 6.—P. 228. l. 3. (44, 13.) वहिषियुधुं MSS. both here and I. 60, 1. वहिषियुधुं Un. IV. 51; Rv. Bh. I. 3, 8. 6, 5. 14, 6.—l. 14. (44, 14.) जिह्यामिव° A. जिह्यामिव Ca. C I. जिह्यामिव B.

P. 230. l. 3. (45, 6.) शोचंत इव etc., cf. Sat. Br. I. 4, 1, 38.—l. 5. °हृदिभ्य C I. Un. °हृदिभ्य A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 48, 15.

P. 236. l. 19. (47, 2.) उन्नतानतरूप° M I. A 3. उन्नतानतरूपेण Bm. Ca.—P. 237. l. 5. (47, 4.) कक्ष्याचयरूपेण C I. Ca pr. m. कक्ष्या° A 2. कक्षा° Ca sec. m. A 3. B. कक्ष्याचयेण Bm.

P. 239. l. 28. (48, 1.) तदस्यास्तीति A. C I. Ca. दाः दानमस्यास्तीति B. दा दानमस्या अस्तीति M I.—P. 240. l. 2. (48, 2.) A. Ca have राधो instead of राधो.—l. 20. (48, 3.) जोरी चेति Ca. Un. जोरीचेति M I. A 3. Cf. Rv. Bh. I. 44, 11. 119, 1.—P. 241. l. 14. (48, 5.) °वृजिमंदिनिधाञ्च्यः M I. °वृजिनंदुनिधाञ्च्यः A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 51, 15. 101, 11; III. 34, 6.—P. 243. l. 14. (48, 10.) उषोदेवि नो B. उषोदेवते A. Bm. C I. Ca.—l. 16. रकारात् deest in A. B. C I. Ca.—P. 245. l. 15. (48, 14.) नित्वादाबुदात्तत्वं deest in A. Ca. C I.—P. 246. l. 12. (48, 16.) पाददित्वादात्तत्वं C I after शिष्यते.

P. 246. l. 25. (49, 1.) पूजितार्थः A. Ca. C I. पूजार्थः M I. Cf. Nir. I. 4.—l. 32. अनुहरंत इति M I. A 3 sec. m. °रंतीति A 3 pr. m. B. °रंते इतीति A 2. °रंती Ca.—P. 247. l. 26. (49, 3.) अनुर्लब्धे इत्यनोः M I. लब्धे अनोः A. Ca.—l. 35. (49, 4.) प्रकाशसे A. C I. Ca. Bm. प्रकाशयसि M I. भावेन प्रकाशयेसि B.

P. 248. l. 12. (50, 1.) उ इति पदपूरणः A. Ca. चं इति पाद(पद B pr. m.)पूरणः (णं B) B. C I. उ पूरणः Bm. ऊं इति पादपूरणः। छांदसो मकारलोपः M I, the addition taken from the margin of B. The MSS. generally vary between पदपूरण and पाद°. For the sake of consistency the latter has always been adopted in the text, though often all the MSS. read पदपूरण, for instance, I. 138, 4. Cf. Pân. VI. 1, 134; Prât. 707; Nir. I. 9.—l. 15. देवमन्त्राः केतवो रश्मयो वा MSS. रश्मयः केतवः Nir.—l. 16. संदर्शनाय A. Ca. C I. दर्शनाय B. Nir.—P. 249. l. 28. (50, 4.) अतिहृष्टमृधुधम्यश्च° A. C I. Ca. °धम्यश्च° B. Cf. Rv. Bh. I. 4, 10. 61, 10. 110, 6; III. 11, 3; V. 9, 3.—l. 35. (50, 5.) °मिमुख एव A. Ca. C I. Bm. °मिमुखमेव B.—P. 250. l. 4. व्यङ्खरौ M I. व्यक्खरौ A. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 10, 8; Phitsûtra 4, 6. Below, I. 52, 12, A. B. Ca read व्यक्खरौ.—l. 11. (50, 6.) अन्वयलेन केचि MSS.; doest in Nir.—P. 252. l. 24. (50, 13.) नैव B sec. m. मैव A. B pr. m. Bm. Ca. C I.

P. 253. l. 9. (51, 1.) Ca reads काखायनिं, and in the margin it has the following remark: कषत्स्य युवापत्वं मेधातिथिसंज्ञकमृषिं इंद्रो मेघरूपधारी भूत्वाजहार स्वर्गं निनायेति भाषे ५र्थः. Cf. Rv. Bh. VIII. 2, 40.—l. 15. देवसेनमेधादयः etc. Cf. Kâs. III. 1, 135; Rv.

Bh. I. 43, 6.—P. 254. l. 25. (51, 3.) ॐनेन प्राकाशयः ॥ ॐनेनाप्रकाशयः M I. A 3. ॐनेनाप्राकाशय C I. ॐनेन प्रकाशय B. ॐनेन प्रकाशयः Ca.—l. 29. गुड् M I. Dhp. 22, 52. गुद् A. B. C I. Ca.—l. 33. ॐभागापायाहिं A. B. C I. ॐभागापाहिं Ca. ॐभागापायाहिं Un.—l. 37. ॐत्वेनेन A. Ca. C I. ॐत्वेनेन B. Cf. Nir. SS. vol. ii. p. 387.—P. 255. l. 11. (51, 4.) सोऽपिषोमाव० etc., cf. Sat. Br. I. 6, 3, 8.—l. 27. (51, 5.) देवाश्च ह वा etc., cf. Sat. Br. V. 1, 1, 1.—P. 256. l. 11. (51, 6.) दिवोदासाय M I. दैवोदासाय A. Ca. Bm. देवोदासाय B. C I. But see Rv. I. 112, 14. 130, 7; IV. 26, 3; VI. 47, 22.—P. 257. l. 20. (51, 8.) कन A. Ca. कनी M I. Dhp. 13, 17. कनि B. Again, in verse 12, A. B. C I. Ca read कन.—P. 260. l. 27. (51, 14.) सुसुभ्यां निक्षिप्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वं M I after दीर्घत्वं. It is in C I, but not in A. B. Ca. Cf. Un. III. 26.—l. 31. वसुमानित्यर्थः M I. वसुमान् A 3. Ca. C I; wanting in A 2. वसुः॥नेत्यर्थः Nir.

P. 262. l. 7. (52, 2.) धारयतेर्षिर्बुद्ध not in Un.—l. 24. (52, 3.) स्थास्त्रापा० ॥ स्थास्त्रागापा० A. Ca. C I. आगापा० B. Cf. Rv. Bh. I. 30, 19.—P. 263. l. 27. (52, 5.) ॐनिघर्षणाय A. B. Ca. ॐनिघर्षणाय M I.—P. 264. l. 28. (52, 7.) चित्स त्वष्टा च देवः A 2. चित् त्वष्टा च देवः A 3. Ca sec. m. चित् त्वष्टा चिदेव Ca pr. m. Bm. B. चित् त्वष्टा देव C I. चित् स त्वष्टा देव एव M I.—अभिभवितृणां Ca sec. m. अभिभवितृणां A. अभिभवितृणां B. अभिभवितृणां M I. Ca pr. m.—l. 31. अतैरु च A. B. Ca. अतैरु M I. Un. Cf. Rv. Bh. I. 95, 10.—P. 267. ll. 25 and 30. (52, 14.) आनुषक्तं MSS. अनुषक्तं M I. This आनु०, i. e. आ + अनु० (cf. Rv. Bh. I. 13, 5), shows that the explanation आनुषक् । अनुपूर्वात् घञ संग इत्यस्मात् क्रियनिदितामिति नलोपः । अनोरकारस्य दीर्घस्फांदसः, which stands in M I at the end of the verse, but does not exist in A. B. Ca, cannot come from Sâyana's hand.

P. 270. l. 6. (53, 4.) मंतव्या मतिः ऐश्वर्यं A. Ca. मंतव्यामिति ऐश्वर्यं B pr. m. मंतव्यमित्यैश्वर्यं M I. B sec. m.—P. 271. l. 12. (53, 7.) यमु A. Ca. C I. यम B. Our MSS. always vary between यमु (occasionally यम) and यम, but are on the whole in favour of यमु. Cf. Rv. Bh. I. 56, 2. 57, 5; III. 20, 3. 33, 9. 10. The Dhp. 23, 12, and also the Mādha-viya Dhâtuvritti read यम.—P. 272. l. 5. (53, 9.) सुवतः A. B. Ca. सुतवतः M I. Bm.

P. 274. l. 20. (54, 4.) अवाभिनत् MSS.—P. 275. l. 10. (54, 5.) मृदूभावं Nir. M I. मृदूभावं A. Ca. C I.—l. 11. च deest in A 3. Ca. C I. Cf. Nir. SS. vol. iii. p. 87. From ०वृण्वि to ०ति वा left out in A 2.—धनानीति वा etc. MSS. वधेनेति वा Nir.—l. 21. (54, 6.) इणस्तश्नश्नौ M I. Un. इणस्तश्नश्नौ A. Ca. इणस्तश्नौ B. The whole passage in Ca in the margin.—l. 30. (54, 7.) स च and निरुक्तः A. Ca. C I. तच्च and निरुक्तं M I.—P. 276. l. 4. पिवि मिवि णिवि Ca pr. m. C I. Dhp. 15, 79 sqq. पिवि तिवि णिवि A 2. पिवि मिवि तिवि णिवि Ca sec. m. A 3. पिवि णिवि B.—P. 277. l. 4. (54, 10.) ०त्रयावरितु० A. Ca sec. m. C I. ०त्रयवरितु० Ca pr. m. B. ०त्रयस्य वरितु० Bm. ०त्रयावरीतु० M I. Cf. Kâs. VII. 2, 34.

P. 278. l. 37. (55, 2.) ०श्ना० left out in A. B. Ca. C I.—P. 279. l. 7. (55, 3.) अतिशयित इति A. Ca. Bm. शयीत इति B. अतिशयेन C I. अतिशयितः M I.—l. 8. देवैः सर्वैः Bm. C I.—l. 11. ०द्युदात्तत्ववि० M I. C I. ०द्युदात्तत्वं वि० A. B. Ca.—P. 280. l. 9. (55, 5.) मनिप्रत्ययः B. मनिः प्रत्ययः C I. M I. मनिन्प्र० A. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 51, 10.—l. 14. इतीतिच० A. B. Ca. इति च० M I.—l. 23. (55, 6.) अवाहजत् MSS.—l. 30. हवृभूशुषिभूभिः किदिति

कन्प्रत्ययः ॥ The MSS. agree in reading किदिति कन्प्र, but they differ in the body of the sūtra, giving सुवृषि° instead of रुवृ°, and °सुषिभ्यः (Ca sec. m. C1) or °सुभिभ्यः (B) or °सुखिभ्यः (A. Ca pr. m.) instead of °सुषिभ्यः. Cf. Rv. Bh. I. 105, 18; II. 30, 4.—P. 281. l. 10. (55, 7.) After इत्यसुक् M1 inserts सारथयः । सर्तेर्णिञ्च (°र्णिञ् C1) । उ० ४. ८९. । इति घति-
न्यत्ययो (वघिनप्र° C1) णिलोपश्च (sic) । नित्वादाद्युदात्तः । It is in C1, but not in A. B. Ca.—
l. 29. (55, 8.) तीषसहेति B. तीषसहेति A. Ca. तीसहेति C1.

P. 282. l. 12. (56, 1.) भुर्वतिर° MSS. भर्वतिर° Nir.—P. 283. l. 12. (56, 3.) धृञ् ॥
ध्रिञ् A. B. Ca. धृङ् C1. Cf. Rv. Bh. I. 37, 7, where all the MSS. read धृञ्; Dhp.
28, 119.—P. 284. l. 6. (56, 5.) त्रैशङ्कादेशः M1. त्रैरङ्का° A. B. Ca. C1.—l. 22. (56, 6.)
औणादिक M1. भौवादिका A. भौवादिक B. Ca. C1.—l. 23. वैल्लभ्ये MSS. We should
expect अवैल्लभ्ये. Cf. Dhp. 19, 82, and Rv. Bh. I. 103, 1, where अवै° is the reading
of all the MSS.

P. 285. l. 20. (57, 2.) लङि B. C1. लिङि A. Ca.—l. 30. (57, 3.) अन्त्युत्पत्तिर्य A 3. Ca.
C1. °पमार्थ A 2. °पसामर्थ्यस्य B. °पमानस्य Nir. Cf. Rv. Bh. I. 88, 6. 180, 8; VI. 4, 3.

P. 288. l. 30. (58, 4.) ह्यते M1. ह्यते MSS.—P. 289. l. 10. (58, 5.) स्थातु M1.
स्थातुः A. C1. Ca. In B all from कमिमनि° to स्थावरं is wanting.—P. 290. l. 21. (58,
9.) जृवृञ्भ्यामूथन् M1. Un. जृवृञ् ऊथन् A 3. Ca. C1. जृवृञ् ऊथन् A 2. वृञ् ऊथन् B. Cf.
Rv. Bh. I. 23, 21. 116, 11.

P. 293. l. 3. (59, 6.) महिलं A. Ca sec. m. C1. Nir. SS. महत्त्वं Ca pr. m. M1.
Nir. Roth. महत्वे B.—महाभाग्यं M1. A. Ca. माहा° C1. Nir.—l. 14. प्रणयंती° A.
प्रीणयंती° M1. Ca.—l. 20. भक्तस्वर्गत्वात् M1. भाक्त° A. B. Ca. C1.—l. 32. (59, 7.) °पर्व-
पच्यमितमिहमिहयैभ्यो A 2. B. Ca pr. m. °पर्वपच्यमितमिहमिहयैः (हं A 3) नमि° Ca sec. m. A 3.
°पर्वपच्यमिहमिहमिहयैभ्यो C1. °पर्वि° and °हयौ° Un.

P. 294. l. 15. (60, 1.) नञ्कुनिपा° M1. नञ्कुञ्निपा° A 2. Ca. C1. नञ्कुत्निपा° A 3.
नञ्प्रनि° B. Cf. Rv. Bh. I. 25, 15.—l. 19. इन्द्रप्रत्ययः A 3. इन्द्रप्रत्ययः A 2. इन्द्रप्रत्ययः B.
Ca. C1. उग्र° M1.—l. 25. (60, 2.) उग्रिजः कामयमाना देवा M1. देवा उग्रिजः कामयमाना
A. B. Ca. उग्रिजः कामयमाना Bm.—l. 30. तुन्तृचौ शंसिशसिशसिच° A 3. Ca. तुन्तृचौ शंसि-
शसिशसिच° A 2. तुन्तृचौ शंसिशसिच° B. तुन्तृचौ etc. C1. तुन्तृचौ शंसिच° Un.—P. 295. l. 25.
(60, 4.) The first वा is left out in A. Ca.—P. 296. l. 4. (60, 5.) अथ मध्ये etc., cf.
Sat. Br. I. 4, 4, 15.

P. 298. l. 9. (61, 4.) खच्प्रत्ययो A 3 sec. m. खमच्प्र° A 3 pr. m. A 2. खलुप्र° B.
खलुप्र° C1. M1. खलुप्र° Ca pr. m. खलुप्र° (?) Ca sec. m.—l. 10. °मिरनिरचौ ॥ °मिरनिर-
रचौ A. Ca. °मिरनिरचौ B. C1.—l. 19. (61, 5.) वसस्तिप् M1. A. Ca. वसस्तिप् C1.
वसस्तिः Un.—P. 299. l. 9. (61, 6.) इत्यस्य बलस्य etc. A. B. Ca. In Ca the words कियद्वा
यः कोऽपि to न जानातीत्यर्थः stand in margine, and the same words are left out in B.
C1 has इत्यस्य बलस्य इत्यन्तां न जानातीत्यर्थः. M1 has अस्य बलस्येत्यस्य बलस्येत्यन्तां यः कोऽपि
न जानातीत्यर्थः । तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्वाः । यद्वा etc.—l. 22. (61, 7.) निलाय (नि-
लीय M1) विष्णुरूपं A 3. B. Ca. C1. From विष्णुः to विष्णुः left out in A 2. Cf. TS.
VI. 2, 4, 2.—l. 25. दर्भपुञ्जलमुद्दृष्ट B. TS. दर्भपुञ्जलमुद्दृष्ट (धत्त C1) A. Ca. M1.—P. 301.
l. 5. (61, 10.) वच्छिनत् Bm. ववच्छिनत् M1. A. Ca.—l. 10. अतिरुधु° M1. Un. अति-

सुखःधृ° A. अर्तिसुखधृ° Ca. अर्तिसुखधृ° B. C I. See above, I. 50, 4.—P. 302. l. 27. (61, 14.) अपनायकं A. Ca. C I. Bm. अन्यकं M I.—l. 28. अमवत् B. भवत् A 2. Ca. C I. भवत् A 3. भवेत् Bm.—l. 30. क्वांसमत्वं पदकारैः कृतं M I after डादेशः; it is in C I, but not in A. B. Ca.—From hymn 62 the MS. in which I had entered the various readings of A I and C I is lost. These various readings have been used for restoring the text in my first edition, but they could not be verified and quoted in the present edition.

P. 304. l. 24. (62, 1.) शूषं to पचायच् deest in A. B. Ca.—P. 306. l. 13. (62, 4.) प्रतिफलं प्रतिबिंबं A. फलं प्रतिबिंबं B. Bm. Ca.—l. 14. यद्वा to फलिगः is left out in A 2 and Ca, while in A 3 it stands in the margin.—l. 15. अभाषयः M I. अभाषयः A. B. अभाषयः Ca. अभीषयः Bm.—l. 24. इप्रत्ययः M I. इप्रत्ययः A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 33, 6.—P. 307. l. 34. (62, 7.) हायास्व उ° M I. A. Ca. हायास्वसु° B.—l. 36. °मास्वे ऽंतरिति ॥ °मास्वेंतरिति A. B. Ca.—P. 308. l. 28. (62, 8.) वपुर्मिः to °बुदात्तः deest in A. B. Ca.—P. 309. l. 35. (62, 11.) न क्तिचि to बाङ्गलकात् deest in A. B. Ca.

P. 311. l. 9. (63, 1.) क्कन्यत्ययः M I. A. Ca. कन्य° B. The sūtra is not in Un.—l. 19. (63, 2.) सुते B. Ca. सुतेः M I. A. Bm.—l. 20. दृश्यत A. B. Bm. Ca. न दृश्यत M I.—P. 312. l. 23. (63, 4.) शस्य डित्वाङ्गुणाभावः A. 3. B. Ca; deest in M I.—P. 313. l. 13. (63, 6.) नप्रत्ययः A. B. Ca. नन्प्र° M I.—l. 30. (63, 7.) बाङ्गलकाङ्गलादिशेषाभावः M I after लुक्. It is not in A. B. Ca.—P. 314. l. 4. (63, 8.) प्रावर्धयः ॥ प्रवर्धयः MSS.

P. 315. l. 8. (64, 1.) Read वृष A. B. Ca. वृषु M I. Cf. Rv. Bh. I. 112, 8, where all the MSS. read वृष.—l. 19. (64, 2.) युवान A. B. Ca. Bm. पुमान् M I.—l. 30. घोर-वर्षसः । हृतेरच् घुर च । उ° ५. ६४. । इति हृतेर्धृरादेशः । अच् । वृद्धातोवृद्धशीङ्भ्यामित्यमुन् । पुडागमः । बङ्गनीहिस्वरः M I at the end of the verse. It is not in A. B. Ca. Sāyana reads पुगागमः, not पुडा°; cf. Rv. Bh. I. 39, 1; III. 44, 3.—P. 316. l. 17. (64, 4.) मृजुष B. मृजुषु A. Ca. Cf. Dh. 24; 58; Pān. III. 3, 104 (मृजा); Rv. Bh. III. 18, 4; IV. 1, 14. 2, 19, etc.—P. 318. l. 2. (64, 8.) पृषु M I. Dh. 17, 55. पृष A. B. Ca.—l. 23. (64, 10.) शचूणां B. शचून् A. Bm. Ca.—P. 319. l. 4. (64, 11.) पथ्यो A. B. Ca. अपथ्यो Bm. आपथ्यो M I. See the grammatical explanation.—P. 320. l. 21. (64, 14.) हिमाः । हृतेर्हि चेति मक्प्रत्ययः ॥ अर्शआयच् । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं M I after तनादेशः; it is not in A. B. Ca. Cf. Un. I. 146, and Rv. Bh. I. 34, 1.—l. 28. (64, 15.) पुर्वैस्तद्वत् A 3 sec. m. B. Bm. Ca. पुर्वैर्धत्तद्वत् A 3 pr. m. A 2. पुर्वैर्धत्तं तद्वत् M I.

P. 321. l. 2. (65.) शात्रयो B. Ca. शात्रयो A. But A 3 only has शक्तिपुचः, शक्तिः, and शक्तिः, while A 2. Ca read शक्तिपुचः, शक्तिः, and शक्तिः. In B there is a lacuna.—l. 16. (65, 1.) गच्छंतं B before वर्तमानं.—अभिर्देवेभ्यो etc., cf. TBr. I. 2, 1, 5.

P. 324. l. 27. (66, 3.) षष्ठीति --- °प्रतिषेधो न भवति A. Ca. षष्ठीति --- °प्रतिषेधात् B. षष्ठी । न लो° --- °प्रतिषेधात् M I.—P. 325. l. 5. (66, 6.) माबन्तेस्त्रिभिति B. माबन्तेस्त्रिभिति A. Ca.—संयामाः A. B. संयामः Ca.—l. 19. (66, 8.) लाजादिद्रव्यहोमे A. Ca. लाजादिद्रव्येष होमे M I. Bm.—P. 326. l. 10. (66, 9.) चादिलोपे to निघाताभावः deest in A. B. Ca.

P. 326. l. 26. (67, 2.) शोभनाधानो A. Ca. शोभनाधानो M I. The same applies to I. 70, 4.—P. 327. l. 13. (67, 5.) सुवर्ग° A. सुवर्गस्व B. स्वर्गस्व Ca.

P. 329. ll. 32 sq. (68, 9.) पुन्नाम्नो and पुन्नरकं A. पुन्नाम्नो and पुं नरकं Ca. पुन्नाम्नो and पुं नरकं B. In 69, 2 A and B read पुन्नाम्नो, Ca पुन्नाम्नो. Cf. Nir. SS. vol. ii. p. 200, and the Commentaries to Manu IX. 138.

P. 332. l. 14. (70, 1.) After शः A 2. B. Ca add आत्मनेपदं च ; it was probably in A 3 also, though it is not visible, the leaf being eaten by worms.

P. 334. l. 28. (71, 1.) अंगुलयो नित्य deest in A. Ca. Bm.—l. 32. श्वावीं । शु गती । इक्ष्णीङ्भ्यामिति बाङ्गलकादन् । शार्ङ्गलकादित्वात् M I before अक्षीं ; not in A. B. Ca.—उषच् A. B. उषन् M I. Ca. Though Rv. Bh. I. 14, 12 the reading उषन् is as clear as possible, we find उषच् again I. 72, 10 ; IX. 72, 1.—P. 336. l. 14. (71, 4.) मथे A 3 pr. m. Ca. M I. मथ A 3 sec. m. मथी A 2. मंथ B.—P. 338. l. 4. (71, 8.) वृथुदकेन B. वृष्टेनोदकेन A. Ca.—P. 339. l. 2. (71, 10.) नमः to असुन् deest in A 2. B. Ca. In A 3 the leaf is damaged.

P. 339. l. 16. (72, 1.) अमृतं A. Ca. अमृतं वै M I.—P. 340. l. 10. (72, 3.) ईदृक् चान्यादृक् च A. Ca ; lacuna in B. ईदृ TS. ; Ca has तादृक् for तादृङ्. See Rv. Bh. I. 6, 4.—l. 14. फिष इति ॥ फिषिति A 2. Ca. फिष् इ० M I ; lacuna in B ; damaged in A 3.—P. 342. l. 4. (72, 7.) अनुषक्तं A. B. Ca. आनुषक्तं Bm. Cf. above, I. 52, 14.—ll. 25 sq. (72, 8.) अजादिप्रत्ययप्रसंगे A. M I. अजादिप्रसंगे Ca.—यद्वक्तव्यमिति M I. व्य इति A. Ca.—भावार्थे M I. भवार्थे A 3. B. Ca. Cf. Kās. IV. 3, 160.—P. 343. l. 2. (72, 9.) तमाहरन् TS. ंहरन् B. ंहरन् M I. A. Ca.—l. 19. (72, 10.) Ca marg. B. Bm add उत्पन्नाः after ज्वालाः.—उन्नच्छन्ति A. गच्छन्ति Bm. Ca. M I.

P. 344. l. 2. (73, 1) यथा deest in A. B. Ca. Bm.—तद्वत् omitted in B.—l. 36. (73, 3.) पृथिवीं पृथिव्यां deest in A. B. Ca. Bm.—P. 346. l. 29. (73, 7.) धारणपोषणयोः M I. दानधारणपोषणयोः A 2. दानधारणयोः A 3. Ca. Cf. Dhp. 25, 10.

P. 348. l. 9. (74, 1.) प्रवर्तमानो M I. वर्तमानो A 3. Ca. Bm.—l. 17. (74, 2.) निपठिति० M I. निपचिति० A 2. Ca. निपविति० A 3. B.—P. 349. l. 29. (74, 8.) स्वस्माद्० M I. A 3 sec. m. अस्माद्० A 3 pr. m. A 2. Bm. अस्माद्० Ca.

P. 350. l. 16. (75, 1.) प्रीतिबलयोः A 2. B. बलनयोः A 3. Ca sec. m. T. M I. बलनयोः Ca pr. m. See Dhp. 27, 13 ; Rv. Bh. I. 36, 10. 161, 5 ; VIII. 2, 5 ; X. 161, 2. Cf. V. 15, 5.

P. 353. l. 18. (77, 1.) गीः from Bm. T.—P. 354. l. 32. (77, 5.) एव before एव-मुक्तिन Bm.

P. 355. l. 20. (78, 2.) दुवस् Ca. T. M I. दुवस् A 3. B.

P. 357. l. 3. (79, 2.) कांताभिरिव T. कांतिभिरिव A. Ca. Bm. M I.—l. 23. (79, 4.) त्वामपि A. Ca. M I. त्वमपि T. Cf. Rv. Bh. I. 150.—P. 358. l. 11. (79, 6.) अप MSS. चपि M I. Dhp. 32, 77.—l. 27. (79, 8.) वृज Ca pr. m. वृज् Ca sec. m. A. T. M I. Cf. I. 9, 5. 26, 7.—l. 34. (79, 9.) शोभनेन ज्ञानेन M I. A 3. T. शोभनेन A 2. Bm. शोभनबुद्धि-विशेषेण Ca.

P. 362. l. 1. (80, 7.) षष्ठ्यर्थे चतुर्थी A 3. Ca marg. M I ; deest in A 2. T.—l. 2. येन वीर्येण inserted in Ca marg. A 3. M I after यस्मात्, but not in A 2. B. Bm. T.—तं प्रसिद्धं वंचयितारं Bm. तत् प्र० A 3. Ca. प्रसिद्धं जयितारं B. तज्जयि-

तारं A 2. त्याजयितारं T.—P. 365. l. 1. (80, 16.) Read गम्युच्चीत्यात्मनेपदं, and cf. Rv. Bh. I. 6, 7.

P. 365. l. 8. (81.) दशतथ्याः A 3. M1. दशतथ्या A 2. दशतथ्या Ca. T has अष्टके प्रथमे दशतथ्यां पंचम इतितः.—l. 13. माध्यंदिने सवने A. माध्यंदिने B. Ca. मध्यंदिने T.—P. 366. l. 21. (81, 3.) कं कंचन Bm.—P. 368. l. 23. (81, 8.) हिशब्दानु° T. शब्दानु° A. Ca. M1.

P. 369. l. 13. (82, 1.) चाचयस Bm. Ca. जाचस A. B. चाचयस M1. चाक्(or ज?)स T.—l. 17. चित्खरेण A. तित्खरेण M1. Ca. T.—l. 19. अनार्षः B. Ca. T. अनार्षः A. अनार्षः M1. Cf. Dhātuvṛtti in The Pandit, N. S. vol. vii. p. 571.—l. 21. रूपस्य सिद्धिः A 2. रूपस्य सिद्धेः A 3. T. रूपस्य सिद्धौ B. रूपसिद्धेः Ca. M1.—P. 370. l. 12. (82, 3.) स्वामहि B. Bm. Ca; deest in A; in T all from वंदिषीमहि to वंदिषीमहि is left out.—l. 22. (82, 4.) कामाभिवर्षकं A. T. M1. वर्षितं B. Bm. Ca.—l. 23. धानामिश्रितं A. Ca. M1. मिश्रित Bm. धानामिश्रितं T. धानाभिः श्रितं B.—P. 371. l. 2. (82, 5.) प्रस्थानं A 3. Bm. Ca. M1. प्रस्थापनं T; wanting in A 2.—l. 21. (82, 6.) प्रार्थनायां A. Ca. M1. वर्तमाने T.

P. 371. l. 31. (83, 1.) प्राप्तवेषु पशुषु T.—P. 372. l. 34. (83, 3.) एकमेव M1. T. एकमेवः A. एकमनयोः B. Ca.—P. 373. l. 2. तस्य M1. तस्या A. B. Ca. तस्मात् T.

P. 376. l. 18. (84, 8.) वधिष्यति A. वाधिष्यति M1; deest in B. Bm. Ca. T.—P. 377. l. 17. (84, 10.) Ca inserts वसुशब्दाद् before गुणवचनात्.—l. 33. (84, 12.) ज्ञायंत ॥ ज्ञातय A 3 pr. m. Bm. Ca. ज्ञायत A 3 sec. m. ज्ञातयते A 2. ज्ञातव्य(or °स्य, or °य?) B. ज्ञातव्य T. ज्ञापयंत M1.—P. 378. l. 4. (84, 13.) इत्येका द्वे च deest in A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 6, 4.—l. 32. (84, 15.) सौर्याचांद्रमसीभ्यां T. सौर्याचंद्र° A. सूर्याचंद्र° B. Ca. सौर्याचंद्र° M1.—P. 379. l. 3. T reads यादृशीः संज्ञा लभते तादृशीः.—l. 10. अपिहितमंतर्हितं वेति B. Nir. अपहतमंतर्हितं वेति A. Ca. अपशतमंतर्हितं वेति T.—l. 11. अष्टादयस M1. Un. अर्घ्या° A. Ca. T. Cf. Rv. Bh. I. 116, 6. 119, 7. But see Pân. V. 4, 25.—P. 380. l. 1. (84, 16.) अस गति° T. Dhp. 21, 21. असु गति° A. B. Ca. M1.—l. 33. (84, 18.) प्रकृतौ विकृतौ च A. प्रकृतौ च B. प्रकृतौ Ca. T.—P. 381. l. 4. सीमन् Un. M1. Ca. सामन् A. B. शामन् T. Cf. Rv. Bh. III. 32, 10.

P. 381. l. 31. (85.) पंचम्यंते B. T. Anukr. M. म्यंतो A. म्यंते Ca.—P. 382. l. 14. (85, 1.) संघर्षे B. T. Ca. संहर्षे A. M1. T has घृष for घृषु. Cf. above, l. 37, 4.—P. 383. l. 3. (85, 3.) म्रचणगतिषु A. म्रचणकांतिगतिषु Ca. T. M1. Cf. Rv. Bh. I. 102, 1. 108, 4; III. 10, 4. The MSS. vary not only as to कांति, but they vary also between म्रचण, सचण, and म्रचण.—l. 23. (85, 5.) यदा Bm. Ca. T. यथा A. M1.—प्रायूयुजत T. प्रायूयुजन् A. Ca. Bm. प्रायूयुजन् B. प्रायूयुजत M1.—P. 384. l. 5. (85, 6.) यदा बाहुभिरंतरिचं मिंदानाः T after आहत्य.—P. 385. ll. 27 sq. (85, 10.) Instead of आहावं and वे T reads आह्वानं and वे(!).

P. 388. l. 4. (86, 5.) लिटः कसुः Ca. T. लटः कसुः A. M1.

P. 389. l. 23. (87, 1.) महन्नामैतत् A 3 sec. m. T. ज्ञामैतत् A 2. वृहन्नामैतत् A 3 pr. m. वृहन्नामैतत् M1. Ca. Cf. Ngh. III. 3.—l. 30. जस्य deest in T.—l. 36. उपधालोपः B. Ca. धाया लोपः T. धादेर्लोपः A. M1.

P. 392. l. 16. (88, 1.) कक्षपात् M1. काक्षपात् A. Ca; T has मारीचात्माक्षपात्.—l. 23. वाय M1. वाय T. प्राय A. B. Ca.—l. 25. प्रथमागामिनी A. Nir. SS. प्रथमागामिनी T.

Nir. Roth. प्रथमागमिनो B. Ca.—l. 26. महद्भवन्ति Nir. SS. महद् MSS. Nir. Roth. But Sāyana's own words महद्यन्तरिषे द्रवन्तीति prove that °द्र° of our MSS. is meant for °द्भ°. —P. 394. l. 8. (88, 5.) तदेतत्स्त्रोचं T before त्वन्न.—l. 14. माध्यमका A. B. Ca. T. Nir. SS. माध्यमिका M I. Nir. Roth.

P. 395. l. 23. (89, 2.) रन्प्रत्ययांतो T. रक्प्र° M I. A. ऋक्प्र° Ca. Cf. Rv. Bh. I. 1, 6. 2, 6. 3, 5. 117, 14; III. 10, 9.—P. 396. l. 34. (89, 5.) T reads येन प्रकारेण भवेत् तेनैव प्रकारे रचिता पालयिता पायुः पाता प्रपिष्टभागस्य पाता अदव्यः पालयितः स एव पूषा स्वस्त्येऽस्माकमविनाशाय च भवतु ॥ In A 2 all from रचिता to रचिता is left out.—P. 397. l. 9. (89, 6.) °विनाशनाम M I. A. Nir. var. lect. °विनाशनाम Ca. T. Nir. Cf. Rv. Bh. I. 35, 1; VII. 1, 20.—P. 398. l. 8. (89, 8.) After मा भूत् T inserts ओचचक्षुषोर्भद्राभद्रविषयश्रवणदर्शने प्रतिनियते अतो नित्या भद्रविषयश्रवणदर्शने स्थातामिति प्रार्थते.—l. 21. (89, 9.) पितरोऽस्माकं रचितारो A. Ca. Bm. M I. स्वपुत्राणां पितरो T; wanting in B.—l. 22. कादिलोपो T. कादिलोपो A. Ca sec. m. M I. लोपो Ca pr. m. Cf. Rv. Bh. I. 79, 11. 84, 17. 94, 9. 138, 1; Pân. VI. 4, 149, 8.—P. 399. l. 7. (89, 10.) After जन्माधिकरणं T inserts यद्वा जातमुत्पन्नं जनित्वमत्वस्त्वमानं वा यदस्ति.

P. 400. l. 33. (90, 6.) मधोरञ्ज A. Ca. M I. मधोर्ञ्ज T. मधोर्ञ्ज Pân.—P. 401. l. 4. (90, 7.) मधु from T. Bm.—l. 24. (90, 9.) Before उरुक्रमः T inserts an explanation of बृहस्पतिः similar to that in I. 89, 6.

P. 402. l. 15. (91, 1.) तव युष्मदसदोर्द्धसीत्यावुदात्तत्वं T before प्रणीती.—P. 405. l. 23. (91, 11.) °वृक्षवृक्षीति A. B. Ca. T. °वृक्षवृक्षी M I. °वृक्षवृक्षी Un.—P. 406. l. 20. (91, 14.) आर्धधातुकत्वादच्यनिटि ल(लि B) सार्वधातुके वि° B. Ca. T. °निटीति सार्वधातुके वि° M I. आर्धधातुके वि° A.—P. 407. l. 22. (91, 18.) अयणार्थानि B. Bm. T. अयणा° A. Ca. M I.—l. 27. ससाधनक्रिया° A. B. Ca. T. साधनक्रिया° M I. Cf. Kās. V. 2, 80.—P. 409. l. 1. (91, 21.) अप्सातृकं A. B. Ca. T. अनन्तृकं M I.

P. 410. l. 8. (92, 1.) यस्मादेवं तस्मात् A 3. Bm. Ca. M I. यस्मादेता T. From अकृत to अञ्जते left out in A 2.—l. 12. पूजनार्थे B. Ca. Nir. पूजनार्थे A. T. M I.—l. 13. भानुना B. Ca. Nir. भानु T. भानु° A.—l. 22. (92, 2.) आरोचमाना A. Ca. M I. रोचमाना Bm. अरणवर्णा T.—P. 411. l. 20. (92, 4.) स्वकीयं Bm. Ca. M I. स्वावयवं A. T.—l. 23. सुवनाय सर्वस्वे deest in A. Ca. M I.—l. 27. °शर्धेष्वज° and इत्यशर्ध° A. B. Ca. T. °शर्धेष्वज° and इत्यशर्ध° M I. MK.—P. 412. l. 16. (92, 6.) शोभनांगी A. T. शोभनांगी B. Bm. Ca.—l. 25. (92, 7.) प्रियसत्त्वादि कानां शब्दानां T.—l. 32. लटि T. लिटि Ca. लङि A. M I.—P. 416. l. 17. (92, 17.) अहोरात्राविलेखे B. Nir.; deest in A. Ca. T. M I.

P. 418. ll. 4 sq. (93, 4.) वृषिः and वृषयति A. B. Ca. वृषिः and वृषयति T.—l. 12. °पासस्त्वति° M I. Un. and probably Ca pr. m. °पासस्त्वति° T. °पासस्त्वति° A. B. Ca sec. m. Cf. Rv. Bh. I. 7, 9; III. 9, 7.—P. 419. l. 33. (93, 8.) टेरब्रंचतावप्रत्यये A. T. °तावत्प्र° B. °तौ वप्र° M I. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 41, 1; IX. 93, 4.—P. 420. l. 7. (93, 9.) संभूतौ T. M I. संतौ भूतौ A. B. Ca.—l. 14. (93, 10.) दीदयतिः A. Ca. M I. दीदेतिः T.

P. 421. l. 6. (94.) जातवेदस deest in A. B. Ca. T.—P. 422. l. 6. (94, 3.) Instead of अस्मात्सं to क्तिप् T has अस्माच्छक्तिं शसुस्तमुलाविति तुमर्थे कमप्रत्ययः.—P. 423. l. 4. (94, 6.) °रूपेण वाप्यमिन्द्रि° A 2. °रूपेण वाप्यमिन्द्रि° A 3.

•रूपेण वा त्वगिन्द्रि° B. •रूपेण वा त्वमि° Ca. •रूपो भवानिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेनावस्थाय T.—l. 22. (94, 7.) सन्दृश्यसे M I. Nir. SS. सन्दृश्यसे B. Ca. Nir. Roth. दृश्यसे A. T.—P. 425. l. 18. (94, 12.) क्रोधवियुक्तं सत् T after भूत.—P. 426. l. 4. (94, 14.) रमणीयं कर्मफलं A 3. Ca. T. रमणीयं वा A 2. रमणीयं कर्म फलं वा M I; the verse is left out in B.—l. 28. (94, 16.) अनिष्टानां T. अशिष्टानां Ca. अशिष्टानां A. M I.

P. 427. l. 23. (95, 1.) तस्मा A 3. Ca. M I. तस्माद् A 2. B. T.—l. 32. प्राप्नोति A. Ca. M I. प्राथित T.—P. 428. l. 8. (95, 2.) जरामरणरहिता A. M I. अजरामरणा B. Bm. Ca. जरामरण इत्यर्थरहिता T.—l. 19. अनिदृशिभ्यां A. T. M I. अनिदृशिभ्यां Ca.—चेति कीकन् Ca pr. m. चेतिकन् Ca sec. m. A 2. B. T. चेतिकन् A 3. M I. Cf. Un. IV. 17; Rv. Bh. I. 27, 10. 66, 10.—P. 429. l. 5. (95, 4.) निर्णीतं अंतर्हि° T. निर्णीतांतर्हि° A. Ca. M I. निर्णीतं Bm.—l. 16. इत्यो नुद्वच T. इत्यस्य नुद्व वा A 3. B. Ca. इत्यनवापो नुद्व A 2. इत्यस्य नुद्व M I. Cf. Rv. Bh. I. 2, 9. 110, 1; X. 132, 7.—l. 31. (95, 5.) ऋचि इति T. M I. Nir. ऋचि A. B. Ca.—अपि च MSS.; not in Nir.—l. 32. आविःशब्दात् आविः कंदसीति Ca. Cf. Kās. IV. 2, 104.—P. 430. l. 9. (95, 6.) After बोधते T inserts यद्वा शब्दयुक्ता गाव इव तमपिमृत्विको मंत्रैरपस्थितवंत इत्यर्थः.—l. 23. (95, 7.) अनुस्वारोपलक्षणाथं A 2. Ca. T. अनुस्वारिण ल° A 3. M I.—P. 431. l. 2. (95, 8.) मर्मव्यमानास उप° A. B. T. मर्मव्यमाना उप° Ca. मर्मव्यमानास इति चोप° M I. MK.

P. 433. l. 8. (96, 3.) स्वदेहे वा ॥ स्वदेह वा A. Ca. स्वत्स्वदेहे वा B. शब्ददिह वा T; deest in M I.—P. 434. l. 29. (96, 7.) पुरा अतीतकाले T.

P. 435. l. 22. (97.) दीर्घजिह्वी etc. Tāndya Br. दीर्घजिह्वी वा इदं रचो यज्ञानवह्न्यचरत् T. दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी यज्ञानवह्निह्न्यचरत् M I. A 3. Ca. ऽह्ना नाम राक्षसा यज्ञानवह्निह्न्यचरत् A 2.—l. 23. कया चन T. कया च A. Ca. M I.—नाशंसत् अथ A. Ca. M I. नाशंसथ T. नाशंसताथ Tāndya Br.—l. 25. नव च सुवाङ्मतीर् A. B. Ca. नव च सुवा° M I. अथ चतस्र आङ्मतीर् T.—P. 436. l. 7. (97, 2.) सुवेचं M I. सुवेचि T. सुवेचिया A. B. Ca.—l. 14. (97, 3.) संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादु° A 3 sec. m. Ca. संज्ञापूर्वस्य विनित्यत्वादु° A 2. आगमानुष्कारोपलक्षणाथं A 3 pr. m. B. C. अत एव वृ° T. Cf. Rv. Bh. I. 100, 6.

P. 438. l. 19. (99.) एतत्तु A 3. T. M I. एतत् A 2. Ca. Anukr. M.—l. 33. (99, 1.) उत्तारयतु T. M I. तारयतु A 2. पारयतु A 3. Ca.—l. 34. जातधनो वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा A. B. Ca. T. जातधनो जातविद्यो जातप्रज्ञानो M I. Nir. Cf. Rv. Bh. I. 44, 1.—P. 439. l. 3. दानमस्मिन् A 3. B. Ca. T. दानं यस्म M I.—l. 4. इति ऊस T. M I. इति— A 2. इति शस A 3. B. Ca.

P. 439. l. 24. (100, 1.) इनप्रत्ययः A. Ca. M I. इत्प्र° B. इन्च° T.—P. 440. l. 1. (100, 2.) अविसिविसिमुषिभ्यः M I. Un. अविसिमुषिभ्यः A 2. अविसिमुषिभ्यः A 3. B. अविसिमुषिभ्यः Ca; wanting in T. Cf. Rv. Bh. I. 3, 7; III. 61, 4.—P. 441. l. 11. (100, 6.) विनिर्गता A 2. निगच्छन्ति A 3. निर्गच्छन्ति Ca. निर्ग(ग B)च्छन्ति B. T.—l. 27. (100, 7.) कोऽतिशय A 3. B. Ca. Bm. को विशेष A 2. T.—P. 443. l. 31. (100, 13.) सुष्ठु अर्ति A. Ca. M I. सुष्ठु अच्छति T; wanting in B.—P. 444. l. 30. (100, 16.) पुंङ्गवती M I. T. पुंङ्गवता A 2. A 3 sec. m. पुंङ्गवता A 3 pr. m. पुंङ्गवती B. पुंस्त्ववती Bm. Ca.—P. 445. l. 9. (100, 17.) वृष्णे A 2. वृष्णः A 3. B. T. वृष्ण Ca. वृष्णो वृष्णः Bm, meaning वृष्णे वृष्णः. Though we read वृष्णे on the authority of A 2, it is quite possible that Sāyana took

वृष्ण in the Samhitâ text for वृष्णः, the more so because he makes no remark about the vibhaktivyatyaya.—l. 14. ईषन्प्रत्ययः A 3. Ca. ईषप्र° T. अरीषन् ईषन्प्र° A 2. ईषन्प्र° B. अरीषन्प्र° M I.—l. 29. (100, 18.) शसु M I. Dhp. 26, 92. शम A. B. Ca. T.—P. 446. l. 5. (100, 19.) सनुयाम प्रयच्छाम यद्वा इंद्रेण दत्तमन्नं संभजामहे T.—l. 8. हुमावाभावः Ca pr. m. M I. नमावाभावः A. B. Ca sec. m.; deest in T.

P. 446. l. 11. (101.) कुत्स etc. A. Ca. T. कुत्सश्चतुस्त्रिंशत्वंतमाद्या गर्भंसाविष्णुपनिषत् M I. Cf. Anukr. M. p. 9.—l. 25. (101, 1.) इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं Ca. इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं A. M I.; deest in T.—P. 447. l. 30. (101, 4.) वधेर्वा प्रकृत्यंतरात् पचाद्यचि रूपं T at the end of the verse.—P. 448. l. 17. (101, 6.) कुक्कुवनौ T. M I. क्लक्कुवनौ A 2. कुक्कुवनौ A 3. B. Ca. कुक्कु Un.—वेगितायां गती गम्यमानायां T.—P. 449. l. 15. (101, 9.) आहवनीये A 2. सवनीये A 3. B. सवनीय Bm. Ca. T.

P. 450. l. 14. (102, 1.) कीर्त्तनबलेन M I. कीर्त्तनेन बलेन A 3. B. Bm. T. कीर्त्तनेन बलेन Ca.—P. 451. l. 3. (102, 2.) कुरच् A 3. Ca. कुरच्प्रत्ययः T. करच् A 2. कारच् B. अच् M I.—l. 30. (102, 5.) धनदानाय Bm. Ca. M I. धनलाभाय A 2. T. धनमादाय B. धनाय A 3.

P. 454. l. 15. (103, 1.) युद्धाभिमुखमेव A. Ca. Bm. T. यद्धाभिमुखमेव M I. In Bm यद्वा to युक्तं, as usually, is omitted.—l. 21. उभयोः सेनयोः T.—P. 455. l. 13. (103, 3.) After शेषः T inserts यद्वा अस्तेति क्रियापदं चिप.

P. 457. l. 20. (104, 1.) विर्यंति T. M I. वर्यंति A 3. B. Ca. व्यंति ?—l. 35. (104, 2.) कृज्वृसिदुपन्य° ॥ कृज्वृसिदुपन्य° A. कृज्वृसिदुपन्य° B. कृज्वृसिदुपन्य° Ca. कृद्वृसिदुपन्य° T.—P. 459. l. 4 (104, 5.) विनिर्गतसपो M I. विनिर्गतसपो A. Ca. षपाः B. षपो Bm; T reads निर्गतसपो निर्गतमेद्रो.—l. 5. यथेष्टाचारी A 3 sec. m. Bm. Ca. T. यथेष्टाचारी A 3 pr. m. M I.—l. 6. विनिर्गतसपः सपः A 2. Nir. SS. षसः पसः A 3. T. Ca pr. m. षपाः पसः Ca sec. m. M I. Nir. Roth. See Nir. SS. vol. iii. pp. 87 and 90. Considering Sâyana's own explanation it seems more than probable that Sâyana at least quoted षसः सपः, whatever the correct reading in Yâska's Nirukta may be.—l. 7. विभजति A. Ca. T. विनाशयति M I. Nir.—l. 32. (104, 7.) चोदस्व चोदय T. चोदयस्व A. Ca. M I. चोदस्व Bm.—P. 460. ll. 10–12. (104, 8.) मा च नः to विनीनशः A 2. Ca sec. m.; left out in A 3 and Ca pr. m. B. Bm have तथा नोऽस्माकं सहजानुषाणि आधाने सहोत्पन्नानि पात्रा पात्राणि सुवादीनि मा निर्मेत् मा भिनः, while in M I यद्वा नोऽस्माकं सह° etc. was added after विनीनशः. T gives quite a different explanation of its own, अपि च पात्रा पात्राणि रक्षणे समर्थानि सहजानुषाणि अनुर्जन्म तेन संबंधाः सहजानुषाः समानजन्माने ज्ञातय इत्यर्थः तैः सह वर्तमानान्युत्पन्नान्यपत्नानि तानि च मा भेत् मा भिनः उत्पन्नान्यस्मादीयानुपाचारचेत्यर्थः ॥—l. 33. (104, 9.) उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति हेर्नुगभावः T. शुश्रूणुपृष्ठवृश्च इति सेहिः A. Ca. M I. Cf. Rv. Bh. I. 82, 1.

P. 461. l. 7. (105.) विनियोगो लैंगिकः T.—l. 17. (105, 1.) यद्वा आप इत्यंतरिक्षनाम तत्र मध्ये T before वर्तमानः.—P. 462. l. 2. (105, 2.) ष्वलादान° A 3. Ca sec. m. M I. ष्वजन° A 2. ष्वलादान° Ca pr. m. T. Cf. Dhp. 32, 31; Rv. Bh. III. 39, 8; VII. 66, 18.—l. 8. (105, 3.) दिवस्त्रोपरि A 3. Ca. Bm. B. दिवस्त्रोपरि M I. परिः पंचम्यर्थानुवादी दिवः स्वर्गात् T.—P. 463. l. 12. (105, 6.) संबंधिनः A 2. संबंधि A 3. B. Bm. Ca. T.—l. 28

(105, 7.) मध्येमार्गे A 3. B. Bm. Ca. T. मध्ये मार्गे गच्छंतं (गच्छं A 2) M 1.—P. 464. l. 15.
 (105, 8.) घञर्थे कविधानं सास्त्रायापायं T. घञर्थे कविधानमिति कः सास्त्रायापायं (सास्त्रा A 3)
 M 1. A 3. Ca. गापायं A 2, omitting शिस्त्रा to सास्त्रा. Cf. Rv. Bh. I. 30, 19. 52, 3.
 83, 2.—P. 465. l. 18. (105, 11.) द्वादशराश्यात्मकेन T. द्वादशराश्यात्म --- (follows lacuna)
 B. द्वादशरस्यात्मना M 1. A 3 sec. m. Ca. रस्यात्मना A 3 pr. m. द्वादशात्मना A 2.—
 P. 466. l. 10. (105, 13.) कुत्वं M 1. A 3 sec. m. कुत्वं पत्ये A 2. कुत्वं पत्यो A 3 pr. m.
 कुत्वषत् B. कुत्वषत्वे Ca. T.—l. 26. (105, 15.) दुःखनिवारकस्य A 2. दुःखान्निवारकस्य A 3.
 Ca. Bm. दुःखामिचारकस्य B. दुःखान्नेवारकस्य T.—P. 467. l. 6. (105, 16.) T reads हे
 देवाः स अतिक्रमे युष्माभिरतिक्रमितुं न शक्यः etc.—l. 12. ँकारस्य । यो न्यः A 3. Ca. T. ँकारस्य
 लोपः M 1.—l. 24. (105, 17.) खर्जिपिंज्यादिभ्य etc. ॥ खर्जिपिप्रादिभ्यो दूरदचाविति भावे दूरप्रत्ययः
 A 2. ँपिंज्यादिभ्यां दूरदूलचाविति भाव ऊरप्र० A 3. B. ँपिंज्यादिभ्यां (sec. m., ँपिंज्यादिभ्यं pr. m.)
 ऊरोलचाविति भाव ऊरप्र० Ca. अर्जिपिंज्यादिभ्य ऊरजूरचाविति भाव ऊरचप्र० T. See Rv. Bh.
 I. 133, 2, where A 2. B. Ca read खर्जिपिंज्यादिभ्य ; as to ँपिंज्या (पिंज्या M 1), cf. कुठि-
 कंथोः Un. IV. 143. —l. 32. (105, 18.) मां A. B. Ca. T. मा मां Bm. M 1.—P. 468. l. 12.
 खवृभूषिमुषिभ्यः Un. M 1. खवृषि(सवृषि A. सवृषि B)भूषि(मुषि T)मुषि(पुषि A 3. Ca. मूषि
 B)भ्य A. B. Ca. T. Cf. Rv. Bh. I. 55, 6.—l. 13. अच दर्शनाथो धातुनामनेकार्थत्वात् A. Ca.
 M 1. निशामनं दर्शनं T.—l. 14. पृष्टिः पृष्ठं (पृष्ठं A 3) is inserted before सुश in T, and after
 संस्पर्शने in A 3. Ca.

P. 469. l. 24. (106, 4.) उपवाजयन् A 3. B. Bm. Ca. T. उपह्वयन् M 1.—P. 470. l. 17.
 (106, 6.) वाढशब्दो deest in A 3. B. Ca. T.

P. 471. l. 4. (107, 1.) प्रत्येति प्राप्नोतु M 1. Bm. प्रति एति प्राप्नोति B. प्रति प्राप्नोतु A. Ca.
 प्रत्येति प्रतिगच्छति सुखं जनयितुं स्वर्गलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः यद्वा देवानां संबन्धी योऽयं यज्ञः सोऽस्माकं सुखं
 सुखं प्रतिप्राप्नोति T.—l. 5. भद्रानुग्रहं B. Bm. Ca. भक्तानुग्रहं M 1. A. T.

P. 473. l. 26. (108, 5.) अपिस्त्राकृतिद्वारा वृ० T. द्वारा वृ० A 3. Ca sec. m. धारा वृ०
 Ca pr. m. Bm. B. धारवृ० M 1.—P. 474. l. 8. (108, 6.) दानादनयोः M 1. A 3 sec. m. Ca.
 दानादानयोः A 3 pr. m. B. T. Cf. Rv. Bh. I. 36, 8. 44, 4. 110, 6; III. 9, 8.—l. 27.
 (108, 8.) After पिबतं T adds एतनै (i. e. ँनै) दत्तामिमत्तं व्याख्यानं एतिगच्छति तु यदुत्तुर्वशा-
 दयः पंच राजानो ययातेः पुत्रास्तत्संबन्धिनीषु प्रजास्त्विति योज्यं.—l. 28. यमेर्दुक्तं not in Un.

P. 476. l. 32. (109, 2.) दाक्षिणाजाः A 3. Nir. दाक्षिणाजाः T. दक्षिणाजाः M 1. Ca.—
 l. 34. शस्त्रातिः MSS.; deest in Nir.—P. 477. l. 1. अथ B. Ca. T. Nir. अथा M 1. A.—
 l. 22. (109, 3.) नाधृ A 2. B. Ca pr. m. T. नाधृ A 3. Ca sec. m. M 1. Cf. Dhātuvṛtti
 in The Pandit, N.S. vol. iv. p. 616.—P. 478. l. 1. (109, 4.) अनुस्वारं A. Ca. M 1.
 अनुनासिकं T.—l. 24. (109, 6.) सुवना M 1. Bm. सुवनानि A. B. Ca. T.—P. 479. l. 6.
 (109, 7.) तेऽर्चिषमभि० A. Ca. M 1. तेऽर्चिरभि० T. Cf. Khând. Up. IV. 15, 5; Sat. Br.
 XIV. 9, 1, 18.

P. 479. l. 31. (110, 1.) सुत्वाय युष्मन्नपाय T.—P. 480. l. 11. (110, 2.) परिपक्वज्ञानाः
 A. Bm. Ca. T. अपरि० M 1.—l. 22. इकारलोपो M 1 by conjecture. 'All the MSS.
 omit इकारलोपो, but have yet the च after मूमावः, which leaves no doubt that इकार-
 लोपः must have preceded it' (Preface to 1st edition, p. xxi). The च, however, might
 also be accounted for by the preceding इमनिच्.—l. 32. (110, 3.) होतुचमसादिमुखचम-

सचतुष्टयरूपेण ऋभवः A 3. Bm. Ca. M I. होतृत्वेऽपि मुख्यचमसचतुष्टयरूपे त ऋभवः A 2. होतृचमसादिरूपेण चतुष्टयं T.—P. 482. l. 23. (110, 7.) अग्नि तिष्ठेत् अग्निमेव T.—P. 483. l. 14. (110, 9.) वेजनयुक्तैः A 3. B. Bm. Ca. T. - जेन यु° A 2. वाजेन यु° M I. Cf. Nir. II. 28; Rv. Bh. I. 116, 6.

P. 483. l. 30. (111, 1.) निष्पाद्यकर्माणो लाभवत्कर्माणो वा M I. निष्पाद्यकर्माणो वा A. B. निष्पाद्यकर्माणो Ca. निष्पाद्यकर्माणो लब्धकर्माणो वा T.—P. 484. l. 6. ॐर्थात्प्रवृत्तिनिमित्तं A 3. Ca. ॐर्थात्प्रवृत्तिनिमित्तं B. ॐर्थात्पूर्व-प्रवृत्तिनिमित्तं A 2. ॐर्थात्पूर्ववत् M I; T has ॐर्थात् वित्ति-निमित्तं.—l. 25. (111, 3.) रथाद्यैव वा M I. रथाद्यैव A. Ca. Bm (which never gives optional explanations). तथैव T.—P. 485. l. 10. (111, 4.) मुचिन्क् A 3 (where the whole passage stands in marg.) M I. मुचिन्क् A 2. B. Ca. T. Cf. Nir. SS. vol. i. p. 302.—l. 22. (111, 5.) ह्रस्वले Ca. T. ह्रस्वलेन A. M I.

P. 485. l. 28. (112.) जागतं deest in T and Âsv.—l. 36. (112, 1.) अहं Bm. M I. हे Ca; deest in A. T.—P. 486. l. 5. ह्यभियुक्ताः A. B. Ca. T. तेन ह्यभियुक्ताः M I.—P. 487. l. 20. (112, 4.) यामिः Bm. यामिः युष्मदीयामिः T; deest in A. B. Ca. M I.—l. 35. (112, 5.) आलोकं संभक्तुमि° T. M I. अलोकं भक्तुं आलोकमि° A 2. आलोकं संभक्तुं (संभुक्तं Ca) आलोकमि° A 3. Bm. Ca. संभक्तुं आलोकमि° B.—P. 488. l. 14. (112, 6.) कूपादि A 3. Bm. Ca. T. तदादि कूपादि A 2. तडागादि कूपादि वा M I.—l. 18. जसु T. जसि A. B. Ca. जस M I. Cf. Dhp. 32, 129; Rv. Bh. I. 116, 22.—P. 489. l. 31. (112, 10.) प्रेरयितारं A. T. M I. प्रापयितारं B. Ca.—l. 32. प्रेष्टुं (प्रे B) गतिप्रेरणशेषेषु A. Ca. M I. प्रेष प्रीणनप्रेषेषु T. Cf. Dhp. 13, 15.—P. 490. l. 8. (112, 11.) दीर्घश्रवसे प्रथितयशसे T.—P. 491. l. 9. (112, 14.) शंबः B. Ca. pr. m. T. शंबरः A. Ca. sec. m. M I.—l. 13. जु A 3. M I. जू A 2. B. Ca. T. The MSS. vary also in other passages, as l. 116, 1. 118, 9. 119, 1. Cf. Dhp. 22, 50; Pân. III. 2, 177; Rv. Bh. III. 12, 3.—l. 21. (112, 15.) विखनसः Ca. M I. विघ्न-नस A 3. विखानस T.—l. 22. सुतमिति A. B. Ca. T. सुत° M I. Cf. Rv. Bh. I. 113, 19.—l. 23. जैनं A. Ca. M I. जैतं B. जैत्यं T.—P. 492. l. 19. (112, 17.) ध्रियत B. T. धीयत A. Ca. M I. ध्रियते धीयते वा Nir.—l. 32. (112, 18.) आमन्त्रितं Ca. T. आमन्त्रित° A. Bm. M I.—l. 33. सुहि A 3. Ca. M I. सूयते A 2. सुहीति तेन चाश्विनौ सूयते T.—P. 493. l. 1. पृष्ट्यामुष्टि Ca. ॐव्यमुष्टिन T. ॐव्या मुष्टिन A. Bm. M I.—l. 13. (112, 19.) सुदेवं शोभनो देवः सुदेवः तच्च भवं T.—P. 494. l. 26. (112, 23.) एतद्वा etc., cf. Sat. Br. II. 1, 2, 11; V. 4, 3, 7.—l. 31. द्विङ्ग° M I. द्विनङ्ग° A 3. Ca; lacuna in T.

P. 496. l. 13. (113, 1.) एव before एवमेव T.—l. 14. अरेक् आ चितवता A. B. Bm. Ca. अरेक् अरेचि रिक्तवती T.—l. 17. रात्र्युषसे Ca. M I. Nir. रात्रिरुषसे A. B. T.—l. 27. बाल्येन वा T.—P. 497. l. 8. (113, 2.) T has दशतेः for रोचतेः.—l. 10. अनुच्यावितरेतरं A 2. Ca. sec. m. Nir. अनुच्यावितरेतरं A 3. T. M I.—l. 32. (113, 3.) मिष्टु मेष्टु T. मेष्टु मेष्टु A. Ca. M I. मेष्टुष्टु B. Cf. Rv. Bh. I. 11, 7. 42, 10; Dhp. 21, 7.—P. 498. l. 26. (113, 5.) प्रकाशदानेन Bm. Ca. प्रकाशादा° A 3, adopted by Windisch, Zwölf Hymnen, p. 20. प्रकाशेन T. M I. In the next verse, p. 499. l. 5, प्रकाशनेन is the reading of A 3. B. Bm. Ca, while T. M I again have प्रकाशेन.—P. 499. l. 1. (113, 6.) B. Bm insert व्युच्छंती तथा, Ca inserts व्युच्छंती तथा त्वमेकं प्रति before महीधौ.—P. 501. l. 2. (113, 11.) तथास्मा-भिर अस्माभिरपि T.—P. 502. l. 10. (113, 14.) तिरस्कृतवती A. Bm. Ca. M I. आविष्कृतवती

is a lacuna in A and Ca pr. m., which has been filled up by the other MSS. in different ways. We supplied the passage तदीयमुखाद° to अकुरुतं from T. The margin of Ca has उत्त अपि च कविमृषिं हे पुरुषमुजा बहूनां पालकौ युवं युवां रूपमाणं संतं विचचे वि[वि]धं द्रष्टुं अकुरुतं अकुरुतं. Bm has उक्ततोऽपि च हे पुरुषमुजा बहूनां पालकौ अश्विनौ युवं युवा रूपमाणं स्तुति कुर्वाणं कवि एतन्नामानं विचचे विशेषज्ञान अकुरुतं अकुरुत ह प्रसिद्धौ. B has after यस्तं, आस्तः आहयदुषा अश्विनावादित्वेनाभियस्तं तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानं अपि वृक उच्यते विकर्तनादि.—P. 519. l. 7. (116, 15.) तकति A. Ca. M1. तंकति T. तक्म Nir.—l. 18. (116, 16.) पौराणामहि M1. पौराहितै Bm. पौरोहिते A. Ca. परहिते T.—P. 520. l. 4. (116, 17.) After अनुसंधेयं T adds कौषीतके चाथ यत्र हतन् सविता सूर्या प्रायच्छत् सोमाय राक्ष इत्यादि.—P. 521. l. 18. (116, 21.) वृषणौ Bm. वृषणा A. Ca. T. M1.—P. 522. l. 32. (116, 25.) स्वस्वविषयदर्शनसमर्थैः A 3. B. Bm. Ca. T.

P. 523. l. 6. (117.) प्रातरनुवाकाश्विनश्शत्रयोः M1. काश्विनयोः A. B. Ca; left out in T.—P. 524. l. 1. (117, 3.) मोचयन् M1. रोचयन् A. Bm. Ca. T.—l. 22. (117, 5.) शोभार्थं A 2. शोभनार्थं A 3. Bm. Ca. T. M1.—l. 33. (117, 6.) शपात् खुरात् T.—P. 525. l. 5. (117, 7.) क्षुवते and कृष्णिचाय desunt in A. B. Ca. T.—l. 8. The MSS., A. B. Ca. Bm. T, have पितृषदे before पित्रा संबद्धे, as if the latter were the explanation of पितृषदे, though the right explanation follows immediately after. The blunder could hardly be attributed to Sāyana himself.—l. 17. (117, 8.) यो from Bm.—गंतुमशक्तः सन्नेकस्मिन्नेव स्थाने निवसति तस्मै T. शक्तः सन्नेकस्मिन्नेवावस्थाने निवसति तस्मै निवसते Ca. Bm. शक्तः सन्नेकस्मिन्नेव स्थाने निवसते A. शक्तः सन्नेकस्मिन्नेव स्थाने निवसते M1.—P. 526. l. 28. (117, 11.) पुनरायस्या T. पुनरस्या A. Bm. Ca. M1.—l. 31. रदंत्यनेन A. M1. रदंत्यनेन संबधेनानेति T. मुरणेत्यनेन Ca.—P. 527. l. 1. (117, 12.) शयुत्रा P 3 pr. m. P 4. शयुऽत्रा P 3 sec. m. P 1.—P. 529. l. 10. (117, 17.) आंधं प्रणीतं प्रापितं ॥ अंधं (अवंच Bm) प्रणीतं प्रापितं Bm. M1. आंधं प्रापितं B. T. अंधं प्रापितं A. Ca.—l. 28. (117, 18.) ईनप्रत्ययः A 3. Ca. M1. इनिप्रत्ययः A 2. ईनिप्र° B. इनिः T.—P. 530. l. 2. (117, 19.) अथ Bm. T. उत्त A. Ca. M1.—l. 24. (117, 21.) बकुरो A. B. T. बकुरो नाम Bm. Ca. M1.—P. 531. l. 5. (117, 22.) दक्षौ Bm. T. दक्षा A. Ca. M1.—यदपि कश्चं Bm. M1. तदपि° A. B. Ca. अपि अपि T, which has यत् instead of रहस्यं.

P. 533. l. 15. (118, 4.) A and T insert वां युवां, Bm and Ca वां युवयोः before रथे.—l. 28. (118, 5.) विमक्त्यर्थे M1. विमक्तीयार्थे T. विधार्थे A. Ca.—चरप्रत्ययः M1. चप्र° A. Ca. T.—P. 534. l. 10. (118, 7.) अश्विना हे अश्विनौ A. B. Ca.—l. 25. (118, 8.) विरप-लायै A. Bm. Ca. M1. विरपालायाः T. Sāyana seems to have taken लाया in the Samhitā text for लायै.

P. 536. l. 6. (119, 1.) तत्पूर्वात् A. T. M1. तत्पूरुषात् Ca; from बह्व्रीहौ चि° to बह्व्रीहौ पूर्वं left out in B.—P. 537. l. 7. (119, 4.) क्षुवते A 3 sec. m. T. कुर्वते A. Ca; deest in M1. Bm reads विजेन्यं अतिदूरस्थं वति तुयस्य etc.—l. 12. छांदसमेवं T after यत्.—l. 18. (119, 5.) वननीयौ Bm. T. M1. वणनीयौ A 3. वर्णनीयौ B. Ca.—l. 31. (119, 6.) कूपपत-नात् Ca. T. उपपतनात् A 3. M1. उपपतनात् A 2. पतनात् B.

P. 539. l. 20. (120.) दुःस्वप्ननाशिनी A. Ca. T. नाशिनी B. Anukr.—ll. 21 and 26 (twice). Instead of तनुशिरा T reads तनुशिखा, or perhaps शिवा, ख and व being very

similar in Southern alphabets.—P. 541. l. 1. (120, 4.) स्वपरिपक्वमतीन् A 2. स्वऽपरि A 3. Ca sec. m. अपरि T. परि M I. Bm. Ca pr. m.; wanting in B.—l. 3. सोमस्व deest in A. Bm. Ca. T.—l. 25. (120, 6.) गतव्यं गायत्रीयुक्तं A 3. Bm. Ca. M I. गतव्यं गाय- तस्त्रीयुक्तं A 2. गायतस्त्रायकं T.—निष्पन्नं before निष्पाद्यं M I from B.—P. 542. l. 3. (120, 7.) युवां कंचनासं --- निरततंसतं A. C. युवां कंचनासं निरततंसतं B. Ca. युवां यत् किंचनासं निर- ततंसतं Bm. युवामासं ह्यमवतं निरततंसतं T. The attempts of T and Bm to supply the omission, marked in A. C, are not successful. Unless MSS. can be procured which are independent of A, the passage cannot be restored.

P. 544. l. 24. (121, 2.) पञ्चादुदेति M I. अनुदेति T. उदेति A. Bm. Ca.—l. 27. वा- क्यरूपे --- एतं A 2. वाक्यरूपे एतं A 3. Ca. नापवरूपे एतं T. वाक्यरूपेणैतं M I. In A 3 there is the sign ^v after रूपे and • in the margin, to mark an omission. Probably a few words containing the beginning of a quotation are lost.—l. 35. (121, 3.) शृणोतु M I. Bm. व्याप्नोतु T; deest in A. Ca.—P. 545. l. 4. कृतमिनयौ A. T. नजौ Ca. माचौ B. Cf. Rv. Bh. I. 35, 11.—l. 17. (121, 4.) वर्तेत A. Bm. Ca. M I. वर्तते T.—l. 27. (121, 5.) आऽअर्यजंत ॥ आ। अर्यजंत P I P 3. P 4.—l. 30. सकाशाद्भि A 3. M I. कार- णाद्भि Bm. Ca. काराद्भि A 2. साराद्भि T.—l. 34. दूहो T. दुरो A. Bm. Ca. M I.—अपवृ- ष्योतीति A 3 sec. m. Ca. M I. अपावृ A 3 pr. m. A 2. B. Bm. अपावृणोरिति T.—P. 547. l. 5. (121, 8.) भोक्तारौ पातारौ ॥ भोक्तारौ M I. भोक्ता A 2. पाता A 3. Bm. Ca. पात T. पातारौ B.—l. 10. T has a different prakriyâ: आद। अद् भचणे। अस्मादंतर्भावितव्यथास्तद्। अद् सर्वेषामित्यङागमः। पा० ७. ३. १००। योधानः। युध संग्रहारे। ताच्छीलिकज्ञानश्। धुचन ॥—P. 548. l. 8. (121, 11.) अचक्रमणे A 3. Ca. T. अचक्रमणे (णि B) A 2. B. चक्रमणे Bm. अचक्रमणे M I.—l. 25. (121, 12.) कृतवानसि A. Bm. Ca. T. तनूहं M I.—l. 35. (121, 13.) यज्ञविहीनान् Bm. Ca. M I. विधिहीनान् A 3. विधिना A 2. विधिनात् T. विधिन B.—P. 549. l. 1. T reads तच्च कर्तमवटमपि कृत्वा तानयज् etc.—l. 33. (Colophon.) धिराजं M I. धिराजराजं A 3. Ca. T.—सायणाचार्येण विं M I. Ca. श्यामाखेन विं T. श्यामाखेन विं A 2. श्यामाखेन विं A 3.

ASHṬAKA II.—P. 551. l. 5. The last hemistich runs in G as follows, उत्तरखिं- स्तथोन्नेया स्मर्यते च क्वचित्क्वचित्.—l. 14. (122, 1.) यद्वा मन्यतिरर्चतिकर्मा शीघ्रस्तुतयः G after अक्रोधिन्.—l. 16. इषुध्या निषंगेण G.—l. 22. कर्मण्यधिकरणे च ॥ सप्तम्यधिकरणे च A. B. C. G. See Pân. III. 3, 93, and II. 3, 36.—P. 552. l. 35. (122, 4.) प्रवर्षणध्वनियुक्तस्य A. Ca. G. प्रकर्षणध्वनियुक्तस्य C. प्रकर्षण ध्वनियुक्तस्य B.—P. 553. l. 30. (122, 7.) अवर्धना B. Bm. अवर्द्धा A. C. अवर्द्ध G.—P. 554. l. 34. (122, 10.) दामेर्विच् B. दामेर्विच् Ca pr. m. दामेवेव A. Ca sec. m. दमेर्विच् G.—P. 555. l. 12. (122, 11.) झः ॥ तुः A. Ca sec. m. (pr. m. illegible). लुसः B. तः M I; deest in G.—l. 30. (122, 12.) येषु is omitted in A. B. C. G.—l. 31. खेटि G. M I. खोटि A. B. C.—P. 556. l. 4. (122, 13.) श्रावयवस्व धासेरन्नस्य लाभाय G.—l. 5. विधतो from Bm. G.—l. 8. औणादिक उसिन् ॥ ओ उशिन् G. औणादिकोसुन् A. C. ओसुन् B. ओ उसिः M I.—l. 9. किं प्रसाधयति G. संप्रसाधयति A. Ca. प्रसाधयति C. Bm; B has ईश्वरा राजायति.—l. 20. (122, 14.) न्तरमेव चाकंतु A. Ca. G. न्तरमेव वा चकंतु C. न्तरमेव वा चाकंतु B. न्तरमेव च चाकंतु Bm.—आ चाकंतविति A. Ca. आचकंतविति

G. M I. प्रोवाचकं C. आस्ताचकं B.—l. 33. (122, 15.) Instead of Pân. VII. 2, 1, G quotes वदत्रवेति Pân. VII. 2, 3.

P. 558. l. 12. (123, 4.) प्रतिगृहमुद्योगं प्रकाशनरूपं A. Ca. प्रतिहतमुद्योगं प्रकाशनरूपं C. प्रतिहतमुद्योगं B. अप्रतिगतमुद्योगं प्रकाशनरूपं G. प्रतिहतमुद्योगं प्रकाशनरूपं M I.—l. 27. (123, 5.) वचनव्यत्ययः MSS.—P. 559. l. 5. (123, 6.) स्याहं सृहणीयानि deest in A. Ca. G.—l. 16. (123, 7.) अप A. B. Ca. व्यप G. Nir.—l. 19. परिचपयतोर्वा ॥ परिचपयितोर्वा B. G. परिचपयितोर्वा A. Ca. परिचितोपि C.—l. 20. गुहा पदार्थानां B. Bm. गुहा गुहा पं A. Ca. गुहा गुहा गोपनीयानां G.—l. 29. (123, 8.) न दृश्यते A. B. Ca. G. नश्यते C.—उषःकालः A. B. Ca. स उषसः कालः G.—l. 33. उदिता G. B. C.(?) उदितो A. Ca.—l. 35. *रीत्या B. *नीत्या A. Ca. G.—P. 560. l. 2. *रीत्या ॥ *नीत्या A. B. Ca. G. Again l. 124, 8, A. Ca. G have उत्तनीत्या, B *रीत्या, but l. 124, 13 all the MSS. have *नीत्या.—l. 28. (123, 10.) Instead of अभिमतं to वा G has संगच्छंतं वा यजतेः सनि च्छांदसं यकारश्च संप्रसारणं, the latter being one of the many grammatical notes inserted in G which do not occur in the other MSS.—P. 561. l. 7. (123, 11.) अत्र विशेषस्य A. B. Ca. अर्थवि° G.—l. 10. Instead of आवरक° to गम्यते, G reads विशिष्टतरं प्रकर्षेणास्माकमंधकारं विवासय प्रकाशस्वेत्यर्थः ।.—l. 19. (123, 12.) विश्वे वरितारो यासु ता विश्ववाराः Ca sec. m. विश्वे वरितारो यास्तुताः (याश्रिताः G) विश्ववाराः A. Ca pr. m. G; deest in M I. From विश्वे वारा to विश्वैर्वर° left out in B.

P. 562. l. 22. (124, 2.) मनुष्या deest in A. B. Ca. G, but G adds षष्ठा आकारः after मनुष्याणां.—P. 563. l. 3. (124, 3.) सम्यगनयित्री ॥ सम्यगनयित्री A. Ca sec. m. सम्यगमनयित्री B. Bm. Ca pr. m. सम्यगनयित्री C.—l. 29. (124, 4.) भासोऽधूल्हमि° Nir. नासोऽधूल्हमि° B. भास्वेधूल्हमि° A. Ca. भासोऽधूल्हमि° G.—l. 30. दधाति B. Nir. दधार A. Ca. दाधार G.—l. 31. अयसादिनीति B. Nir. *सादिनी A. Ca. G.—वात्सजानिनीति (इति deest in Ca pr. m. G) Ca pr. m. G. Nir. Roth. वात्सजा° Ca sec. m. A. Nir. SS. वाकासा° B.—l. 32. शब्दत्तमा° to बोधयंती deest in A. Ca. G.—P. 564. l. 6. (124, 5.) कर्मनाम केतः केतुरिति deest in A. B. Ca. Sâyana seems to have mistaken केतु for क्रतु, for क्रतु is both a प्रज्ञानाम and a कर्मनाम, while केतु is only प्रज्ञानाम, cf. Ngh. II. 1 and III. 9.—l. 32. (124, 7.) गर्तारुगिवि° B. गर्तारुगिवि° A. Ca. गर्तारुगिव गर्तारोहिणीवि° G.—l. 35. तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिक्तं क्षमते चेद्द्वैः संताड्य तदीयं धनं वितरन्ति A. Ca. G. There seems to be a mistake in the grammatical construction of this sentence. It lies either in चेद् or in संताड्य. No help is to be derived from the various readings of the MSS. B has चेद्द्वैः; C 2 reads यदीयं रिक्तं क्षते चेद्द्वैः संतोड्य ।; C 5 तांत सभ्या विद्या विचार्य and संताड्य. See Nir. SS. vol. ii. p. 269.—P. 565. l. 1. जायेव to सुवासा inserted from G, which besides has पतिशब्दस्य ।केथाग्रहं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वं after दृष्टांतः.—l. 8. दाक्षिणाजा A. Ca. G. दाक्षिणाजी B. Nir.—l. 13. (124, 8.) प्रतिचक्ष्याऽइव P I pr. m. P 4 pr. m. प्रतिचक्ष्यऽइव P I sec. m. P 4 sec. m. P 3 and Sâyana.—l. 18. स्वयमपद्यतेव B. स्वयमपद्यतेव A. Ca. स्वयमपद्यत्य एत G. *कृत्येति?—l. 19. विज्ञायैव B. *येव A. Ca. G.—l. 21. सम्यगननहेतव Ca sec. m. G. सम्यगागमनहेतवः B. सम्यगमन° A. Ca pr. m. C. सम्यगमन° Bm.—P. 566. l. 5. (124, 10.) पणय इव G. पणय इति A. Ca. M I. पणयः B.—l. 20. (124, 11.) दृष्टोदयो ॥ दृष्टोदयो B. *द्वा जयो A. C. G.

अवसे रक्षणार्थं, and this seems to be the original reading. Cf. Rv. Bh. I. 129, 10.—
P. 576. l. 13. (127, 6.) भुगिभुगिति A. Ca. भुगिभुगि B. गुगुक्गुगिति G.—l. 16. अनिक्
तुडा° A. Ca. मनिन् अतुडा° G. अनिक् तुगा° M 1; lacuna in B.—l. 21. अत एवानवयहः G.
एत एवानवयह B. एत एवानवायः A. Ca. अत एवानवायः C.—l. 24. अप्रीणयन् असेवंत वा ॥
असेवंत सेवते वा G. असेवंते वा Ca sec. m. A. असेवंत वा Ca pr. m. B. सेवते Bm.—P. 577.
l. 4. (127, 7.) यो from Bm.—l. 21. (127, 8.) किंच यस्य Bm. किंचास्य A. Ca. M 1. किंच
G. From अपेक्ष्यागंतारं to तत्समीपि left out in B.—P. 578. l. 1. (127, 9.) उक्तगुणविशिष्टः
C. G. गुणयुक्तविशिष्टः A. B. Ca.—l. 19. (127, 10.) घृतादिहविर्युक्तो ॥ घृतादिप्रबुद्धहविर्युक्तो A.
B. Ca. प्रयुद्ध° C. प्रबुद्ध° G.—l. 34. (127, 11.) त्वदायत्ते G. स्वकीयत्वेन A. Ca sec. m.
त्वदीयत्ते Ca pr. m. C. स्वदायत्ते B.

P. 579. l. 20. (128, 1.) त्वयमर्थः A. B. Ca. त्वयमभिः G.—l. 22. अतिप्रसिद्धान्नं A. Ca.
श्रुतिप्र° G. अन्नं अतिप्रसिद्धं वा B. अन्नं Bm.—l. 25. एतावती वै etc., cf. Sat. Br. I. 2, 5,
7.—P. 580. l. 20. (128, 3.) अनर्थकः from G.—l. 21. रेतः उदकवाचिना G before रेतः-
शब्देन.—P. 581. l. 3. (128, 4.) After इत्यर्थः G adds यद्वा यन्नस्य दमे दम इत्यर्थः.—l. 17.
(128, 5.) शुष्मं A. B. Ca. शुष्मं G.—l. 19. After तद्वत् G adds यद्वा इषिराय एषणाय
तत्पर्याप्तये भोज्या भोग्यानि यथा संपद्यते तथेत्यर्थः.—P. 582. l. 5. (128, 6.) न्नेच्छयैव ॥ न्नेच्छयैव
A. Ca. G. न्नेच्छया B. Bm.—रस्वु व्यपदेशमावेष्टेति A. Ca sec. m. रस्वु विपदेशमाचेति
Ca pr. m. C. रस्वुपदेश° B. रस्वु व्यपदेशमावेष्टेति G.—l. 8. लोटि A. Ca. लोटि G. लटि
B.—l. 19. (128, 7.) अरिष्टस्य निवा° A. B. Ca. अरिनिवा° G. अनिष्टस्य निवा° M 1.—
l. 34. (128, 8.) धारयितारं दातारं वा G. धारयितारं वा A. B. Ca. M 1. धारयितारं Ca
sec. m.—P. 583. l. 2. चेतृशब्दात् ॥ चेततृश° A. B. Ca. चेतितृश्च° G.—ll. 4 to 6. पुनः कीदृशं
to सर्वज्ञं is left out in A. Ca. G, while in Bm it stands after वसुकामाः संतः (after
which नितरां प्राप्ताः is added).—From ईर to गीर्भिः left out in B.—l. 6. अतिप्रवृद्धा G.
अतिप्रध्वा A. B. Ca. अतिमध्वा M 1; deest in Bm.

P. 583. l. 11. (129.) ऽवष्टिरित्येति ॥ ऽवष्ट्येत्येति A. Ca. ऽविष्ट्येत्येति B. वृष्ट्येत्येति G. Cf.
Anukr. M. p. 10.—l. 21. (129, 1.) अनल्पप्रज्ञं यागाधिकारवंतं G.—l. 23. आभिमुखेन यागा-
याभिमतप्राप्तये वा Ca pr. m. G. आभिमुखेन यागायाभिमतप्राप्तये A. B. Ca sec. m. M 1.
आभिमुखेन अभिमतप्राप्तये Bm.—l. 24. Instead of ऽद्विषेः G has ऽवज्ञे.—P. 584. l. 7.
(129, 2.) सर्वासु A. B. Ca. G. सर्वेषु M 1.—l. 31. रुद्रो वै क्रूरो यदयमभिरिति A. Ca
sec. m. रुद्रो वै क्रूरो यदभिरिति Ca pr. m. C. G. रुद्रो वा एष य इभिरिति B. Cf. TS.
VI. 1, 7, 7. 2, 3, 2; V. 4, 3, 1.—P. 585. l. 1. (129, 3.) प्रथमं युक्तं ॥ प्रथमं युक्तं A. Ca.
प्रथमयुक्तं B. कथनं युक्तं G.—l. 9. (129, 4.) वो युष्मदर्थं च deest in A. Ca. M 1.—l. 14.
मरुत्निर्वा A. Ca. मरुत्निर्वा सहितं यज्ञे G; deest in B.—l. 15. पृत्सु MSS.—l. 16. After सृणोषि
G adds यं शत्रुं हनिष्यसि यं कंचिदपि शत्रुं हर्मीति (हन्मी?) चेत्तेत्याह.—यं to वारयसि left out in
A. Ca.—l. 17. हिनस्ति ॥ ह्यस्ति A. B. Ca. G.—l. 30. (129, 5.) प्रकाशिकाभिः ॥ प्रकाशकाभिः
B. Bm. M 1; deest in A. Ca. G.—P. 586. ll. 1 sq. अपपन्नस्य ॥ अपपन्नस्य A. B. Ca. Bm.
G.—l. 19. (129, 6.) यथा तिष्ठति स्रवन्नस्यति A. Ca. यथा स्रवेत् नस्यति Bm. यथा तिष्ठति
अवेन्न B. यथा न तिष्ठति स्रवेन्न G.—l. 26. (129, 7.) तत्ते A. Ca sec. m. G. तत्ते यत्ते Ca
pr. m. B.—l. 33. संपुक्तः A. B. Ca. Bm. संपुक्तारो G.—l. 34. लिङि ॥ लिङि A. B. Ca.
बुङि G.—P. 587. l. 10. (129, 8.) हे इंद्र अलिङ्गः A. B. Ca. G.—l. 16. दूनीतेर्वा Nir.

जूनो A. B. Ca. दूनु G. Cf. Nir. SS. vol. iii. p. 145.—P. 588. l. 1. (129, 9.) अभ्यासगमनैः ॥ अभ्यासगमनैः G. अभ्यासशमनैः A. Ca; lacuna in B.—l. 6. (129, 10.) तरुषसा P1. तरुषसा P3. P4.—l. 13. All the MSS. read महते प्रीतये instead of महत्यै प्रीतये. It is possible that Sāyana himself wrote महते, intending to add, as he frequently does, अवसे or रक्षणाय. In this case he would have made the adjective agree, not with प्रीतये, but with रक्षणाय. As it is, the authority of the MSS. must give way before the claims of grammar.—l. 27. (129, 11.) दुःखात् Bm. सुखदुःखात् A. B. Ca. शोषकाहुःखात् G.—P. 589. l. 1. देवतान्वसृज्यत G. ०ज्यत B. देवान् विसृज्यत A. Ca. Cf. Rv. Bh. X. 130, 4.

P. 589. l. 22. (130, 1.) राजा and अस्त्वमिव from B. Bm. यद्वा सानां नक्षत्राणां पतिः राजाश्चंद्रमाः अस्त्वमिव B. सत्यतिः सतां नक्षत्राणां पालकः राजा सोमः अस्त्वमिव Bm. यद्वा सतां नक्षत्राणां पतिश्चंद्रमाः। A. Ca. G. Instead of यद्वा we should rather expect किंच.—P. 590. l. 3. (130, 2.) लक्षणेन A. B. Ca. जलेन G.—स्वोचितजलेन A. Ca. स्नाविताजं G. स्नाविताजं B.—l. 23. (130, 3.) पाषाणेऽतिमहति A. Ca. पाषाणे B. Bm. वास्त्वमिति (i. e. व्याप्तिः) G.—P. 591. l. 9. (130, 4.) स्वोपयोगाय A. C. Ca sec. m. G. पयोगाय Ca pr. m. यागाय B.—l. 20. (130, 5.) संग्रामं प्रत्योषध्यादिकं वातिसर्तुं A. Ca sec. m. संग्रामं सोषध्यादिकं वा प्रति सर्तुं G. संग्रामं प्रसोषध्यादिकं वातिः Ca pr. m. संग्रामं सर्तुं B. संग्रामं अतिसर्तुं Bm.—l. 25. समर्थाय B. स्थन समर्थाय Ca pr. m. यस्य कस्यचित्समर्थाय Ca sec. m. A. यस्य कस्य न सः C. यस्य कस्य चन मर्थाय G. यस्यै कस्यचित्समर्थाय M1 by conjecture. Bm reads यथा जनाय जनार्थं विश्वं etc.—P. 592. l. 24. (130, 7.) अवकथ्य प्राणं G. अवकथ्यमाणं A. B. Ca. M1. Bm reads अवा अवकथ्यं प्राणं वामं द्युखं भरतं हतवान्.—P. 593. l. 3. (130, 8.) वीराणां स्वर्गः ॥ वीराणां सर्गः B. वीरस्वर्गः A. Ca sec. m. G. वीरः सर्गः Ca pr. m.—l. 11. धत्त भस्मीकरोति ॥ धत्त भ० A. B. Ca. G. धत्त (भस्मीकरोति in marg.) न न भस्मीकरोति Bm, which omits यत्किं to नेत्योह.—l. 25. (130, 9.) विश्रांतो A. B. Ca. विशीर्णो G.—l. 27. करोति ततः पूर्वं G. ततः करोति पूर्वं A. B. C.—l. 34. यथा त्वेतिन A. C. यथा चोर्णेनेण (चोरेण?) B. यथा तेन G.—l. 36. We should expect यथा corresponding to तद्वत्.

P. 594. l. 26. (131, 1.) शत्रूणां पुण्यकृतमेव A. Ca. G. अपुण्यकृतमेव B. अपुण्यकृता Bm. शत्रूणां पुण्यकृतमेव M1.—P. 595. l. 10. (131, 2.) तुंजते A. B. Ca. तुंजति G and Ngh. III. 20.—l. 27. (131, 3.) गृहानित्यादिनैमित्तिकेषु ॥ गृहानित्यादिनैमित्तिकेषु G. गृहानित्यादिनैमित्तिकवाक्येषु A. C. Ca. गृहानित्यादिनैमित्तिकवाक्येषु B.—l. 34. वचनेन कुर्यान्नास्ति B. वचनं न कुर्यात् नास्ति G. वचनं न कुर्या नास्ति (नास्ति C) A. Ca. C.—P. 596. l. 1. इंद्रायात्मने वा G. इंद्रायात्मने A. Ca. Bm. M1. इंद्रायात्मन B.—l. 20. (131, 4.) G has शासः निगृहीः सितवानसि तनूकृतवानसि वा.—P. 597. l. 1. (131, 5.) युद्धाय हि धीराः संभजंते। A. C. G. यद्वा ये धीराः संभजंते B.—l. 15. (131, 6.) अपि नाम जानीहि B. Bm. अपि नाम तावकमसत् A. Ca. G. अपि नाम नावकमसत् C.—l. 19. ०गुणप्रतिषेधामः ॥ ०गुणभावः A. B. C. G.—l. 32. (131, 7.) सुश्रवस्तमः अतिशयेन शोभनश्रवस्तमं Bm; B and G have the same, but insert हे before सु०, and G omits त्वं. A and Ca read हे सुश्रवस्तम अतिशयेन शोभनश्रवण. It is possible that Sāyana mistook सुश्रवस्तमः for ०स्तम.

P. 598. l. 12. (132, 1.) हे मघवन्। मघः सौख्यं। तद्वस्त्रिंद् A. C. G. हे मघवन् धनवस्त्रिंद् B. Bm. The latter is the more usual explanation.—l. 15. The words पूर्व्ये धनेऽस्मिन्वजे

belong only to B and Bm, and may be a later addition. It often happens where Sâyana leaves words in the text without explanation, that the writers of B, and especially of Bm, supply them by conjecture.—l. 17. विचरंतः A. Ca, वितरंतः G, after उपाचरंतो.—l. 29. (132, 2.) वर्त्तनि A. Ca. G. वक्त्रनि B. Bm. M I. G reads वर्त्तनि also in the text, while the text of A gives वक्त्रनि. In Grantha the difference between क्त्र and त्त्र is very slight. But the explanation मार्गभूते makes it very probable that Sâyana himself read वर्त्तनि.—l. 30. मुखे G. मुखे A. B. Ca. सुखे Bm.—l. 32. All the MSS. read करोतिः शतरि.—l. 34. अंतोदात्तत्वं G. उदा° A. B. Ca. विभक्तैः M I.—P. 599. l. 15. (132, 3.) पूर्वे to हविस् from G; deest in A. B. Ca. M I. Bm reads भृशं दोषं एतद्रूपं ते तव स्वभूतं अब्रतनमपि प्रवृत्ता पुरात[न]मिव भवति कीदृशं तत् etc.—l. 16. यजतं ॥ यजत A. Ca. G. यजत B.—l. 18. वारसि चयं ॥ वाः वरणिचं चयं B. वाः वरणीयं चयं Bm; deest in A. Ca. G.—l. 26. प्रकारं Bm. G. प्रकारं A. B. C.—P. 600. l. 1. (132, 4.) यत्त्वं ॥ यत्त्वं A. B. Ca. यत् यत्त्वं Bm. G.—l. 2. उत्पाद्य G. उत्पाद्य A. B. Ca. उद्वाद्य M I.—l. 4. अपवृत्तद्वारं ॥ द्वाराणि A. B. Ca. G.—l. 8. तमेवायष्टारं A. C. Bm. G. तमेव यष्टारं B. M I.—l. 28. धारयंति कल्ययंति G.

P. 601. l. 19. (133.) पुरा रिपुघ्नस्तु B and Rigvidhâna. सूक्ते सप्तर्चस्तु A. Ca. सूक्ते तु सप्तर्चस्तु G.—ता जपन् to समञ्जते MSS.; not in Rvdh.—l. 20. नियच्छति B and Rvdh. निहंतति A. C. G.—l. 26. (133, 1.) महीरुवीः ॥ महीः तुर्वीः A. Ca sec. m. महीः सर्वाः Ca pr. m. C. Bm. G. The passage is wanting in B.—l. 29. G omits परि before तृक्हा, and has संतो विलस्थानं शमशानं परि परितोऽशेरन् instead of हिंसिताः to प्राप्ताः.—l. 32. Instead of नागलोकः, G reads नरकः.—P. 602. l. 5. (133, 2.) प्रायैव G. प्राप्तव्य A. Ca. प्रापय B. प्रापय Bm.—l. 9. ऊरोलचावित्यूरचं ॥ ऊरऊरचावित्यूरचं A. Ca. ऊरजखावित्यूरचं B. दूरदूलसाचित् चूपूरचं G. Cf. Rv. Bh. I. 105, 17.—l. 23. (133, 4.) सु मनायति परुच्छेपः सर्वो लोको वा मनयति सुष्ठु संभावयति स्त्रीतीत्यर्थः G.—P. 603. l. 10. (133, 6.) देवानामाश्रयभूतः ॥ मेवानामाश्रयभूतः G. बुलोको नामाश्रयभूतः A pr. m. बुलोकानामाश्रयभूतः Ca sec. m. A sec. m. बुलोकानाश्रयभूतः C. Ca pr. m. आश्रयभूतः B. M I.—l. 13. असुरपचं ॥ असुरपच B. असुरपचे A. Ca. G.—l. 15. मूर्त्यंतरात् G. मूर्तिंतरात् Ca. मूर्तिंतरात् A. B. Bm. M I.—l. 16. विचिंत्यामिं A. Ca. G. विविचिंत्यामिं C. इत्यमिं B.—l. 17. व्युदस्यन्नुदपयत ॥ व्युदस्यन्नुदपयत (नु sec. m.?) मपयत G. विदस्यन्नुपयत A. B. Ca.—P. 604. l. 3. (133, 7.) संभक्तं वा G. संभक्तं A. B. Ca. M I.—l. 4. कुर्वाणाय यजमानाय B. कुर्वाणस्य यजमानस्य A. Ca. G.

P. 604. l. 17. (134, 1.) प्रयश्चरु° to °मज्ञं from B; deest in A. Ca. G. M I; Bm has प्रयश्चरुपुरोडाशादि हविः अग्नि अभितः.—l. 19. संबंधि मनोऽनु B. Bm. संबंधिनः G. संबंधि मनः A. Ca, which insert अनु विशेषेण after गुणान्विशेषेण.—l. 23. क्वांदस उपधालोपः A. C. G. क्वांदस नुलोपः B.—P. 605. l. 2. (134, 2.) ईं त्वां B. Bm. त्वा त्वां A. वा त्वां Ca sec. m. G. मा त्वां Ca pr. m.—l. 5. रचणवत्यः ॥ रचणवतः MSS.—l. 19. (134, 3.) अश्वयोजनं G. अश्वयोजनं A. Ca sec. m. अश्वयोजनं Ca pr. m. B. अतो योजनं M I.—l. 22. ससतीमुपपत्त्या° A. C. °मुपपत्तिना° Bm. ससतीं पत्त्या° B. G.—l. 23. कर्मव्येष्टेष्वत्स्वपंतं A. C. कर्माप्रयेष्टे° G; omitted in B. Bm. व्येष्टे = व्ययतया or वैयाग्येष्टे.—P. 607. l. 2. (134, 6.) पूर्वभूतः A. B. Bm. Ca. पूर्वमाहृतः G.—After प्राप्नोति (sic for °षि), G adds पातुं योग्यो भवति ऐंद्रवायवे दिष्टेवत्ये विप्रतममनेतवारं त्वदर्थं गृह्यमाणत्वात् ह्यमानत्वाच्चिति भावः किंच.—सुतानां to अर्हसि left

out in A. Ca; in Bm it stands in the margin.—ll. 3 and 7. G reads अर्हति, पिबति, स्वीकरोति instead of अर्हसि etc.

P. 607. l. 22. (135, 1.) After नियुता B adds नियुञ्जिरागच्छति शेषः । यद्वा.—P. 608. l. 5. (135, 2.) Bm inserts परि before अर्षति, all the other MSS. leave it out.—l. 8. यष्टव्यत्वेन G. यष्टवेन A. B. Bm. C.—l. 24. (135, 3.) सचा from Bm marg.—P. 609. l. 12. (135, 4.) राधसा रत्नेन धनेन सहा गतं deest in A. Ca. G.—l. 25. (135, 5.) गतं G. गतं A. B. Bm. Ca. M I.—P. 610. l. 4. (135, 6.) अभिलक्ष्यालक्ष्यंत G. अभिलक्ष्यालक्ष्यंत A. Ca. B. अभिलक्ष्यालक्ष्यंत C.—l. 7. पाचात् A. B. Ca. Bm. पातन् G.—l. 19. (135, 7.) श्रूयते from G.—l. 22 सहैवा° A. Ca. यथा सहैव G. यथा सहैवा° Bm. यथा सहैवा° B.—गच्छतमि° B. Bm. गृहीतमि° A. Ca. G.—P. 611. l. 2. (135, 8.) त्वद्दोहनार्थं A. B. Ca. Bm. त्वद्दोहेशेन दोहनार्थं G.—l. 20. (135, 9.) G has सेनादिषु for भर्त्सनादिना.

P. 612. l. 13. (136, 1.) आधर्षितुं Bm. Ca sec. m. आधर्षितुं ना Ca pr. m. A. °तुं न G. °तुं नाम B. M I.—l. 23. (136, 2.) दृष्टाभूत् G. दृष्टत्वात् A. Ca. B. Bm. M I.—l. 25. संगत-मभूत् ॥ A. C. G read संगतोऽभूत्, while B. Bm leave it out altogether. Perhaps it is a repetition from the preceding line; but if it is at all to be repeated here, it must be संगतं instead of संगतो. The same fault occurs again in all the MSS., line 27, संगतोऽभूत् instead of संगतमभूत्, except in Bm, which leaves it out again.—l. 29. All the MSS. have यद्यपि, and again तथा यद्यपि. The sense, however, would become much clearer if the first यद्यपि was omitted.—l. 31. दधाति । धारयतः ॥ दधाति धारयथः G. दधाथे । A. Ca. दधाथे धारयथः । C. दधाथे । धारयथः B. च तथाभि धारयथः Bm. And again line 33, दधाति G. दधाथे A. C. Bm. दधाथे B. P. 613. l. 7. also, A. B. Bm. C have सचेथे, but G has सचेति; in the explanation, however, G has मवथः, while the other MSS. read भवतः.—P. 613. l. 6. (136, 3.) Here again Sâyana's Commentary follows a different text from that which we find in the MSS. of the Rig-veda. All the MSS. read धारयत्त्विंति as one word, while Sâyana explains it as two, धारयत् चिति, which is evidently wrong.—l. 30. (136, 4.) यत् प्राप्तुमस्तत् B. Bm. प्राप्तोमि A. Ca. G.—P. 614. l. 5. (136, 5.) वानन्यसेविनं B. Ca pr. m. °सेविनं A. Ca sec. m. वाजनन्यसेवितं G.—Here also instead of पातः । परितो रक्षतां, A. C have पाथः परितो रक्षतं । B. Bm. G पातः परितो रक्षतं. Cf. p. 612. l. 31.—l. 24. (136, 6.) युष्मदनुग्रहात् G. अस्मदनु° A. B. Ca. M I.—l. 32. (136, 7.) मन्येमहि पूजयामहः G.—l. 33. ज्ञातारो G. दातारो A. B. Ca. मंतारो M I.

P. 615. l. 10. (137.) मैत्रावरुणं G. मैत्रावरुणौ A. B. Ca. M I.—l. 25. (137, 1.) मादने B. मदने G; deest in A. Ca. G.—सोमाः A. Ca sec. m. सोमं Ca pr. m. B. साकं G.—P. 616. ll. 7 to 10. (137, 2.) After सोमाः Bm inserts the words यावभिरभिषुताः to शेषः, but repeats them again after मंत्रेण. C leaves out the whole from दध्याग्निरो द् to दध्याग्निर.—l. 8. दध्नाश्रयणं ॥ दध्याश्रयणं A. Ca. दध्याश्रयणं B. Bm. G.—l. 10. प्रीतये पालनाय A. Ca. प्रीणनाय पालनाय B. प्रीतये Bm. पीतये पानाय G.—l. 25. (137, 3.) डीष् ॥ डीप् A. B. Ca. G.—केवल श्रीणादिकोऽरिप्रत्ययः ॥ केवल श्रीणादिको अरिप्रत्ययः । A. Ca. B. केवल क्षणादिको अरिप्रत्ययः । C. See, however, Un. III. 131.

P. 617. l. 13. (138, 1.) एष G. इति शेषः A. B. C. M I; deest in Bm.—l. 14. मनो-

मिश्रणे G. •मिश्रयणे A. B. Ca. M I.—किमायातमिति A. Ca. G. •यतमिति B. See Rv. Bh. I. 42, l. 171, 4.—l. 31. (138, 2.) मयि कुर्वित्यर्थः G. अधि कुर्वित्यर्थः A. C. कधि कुर्वित्यर्थः B. कधि कुर्वित्यर्थः M I.—P. 618. l. 22. (138, 4.) पूषणामेदं । A. Ca. पूषणामेदं C. पूषणमिदं B; deest in G.—अजाः पूषण इति यास्कः G. अजाः A. Ca. B. आजाः C.—l. 25. यद्वा आधृणे G. यद्वा आहृणे A. Ca. sec. m. यद्वा आदृण C. यद्वा आह्वयमान B.—l. 26. After करोमि G inserts यद्वा सर्वोपि जनो नैवातिमन्यते.—l. 27. हितकर्तृत्वं A. B. Ca. हितं कर्तुं त्वां G.

P. 619. l. 7. (139, 1.) प्रणयनादिकर्मणा A. Bm. Ca. G. प्रज्ञया B, which leaves out the following words as far as दिव्यं. प्रज्ञया प्रणयनादिकर्मणा M I.—l. 8. G has बल before बलवंतं वा, and संघभूतं instead of स्वरूपं.—l. 11. For कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं G has कर्मणा प्रज्वालनरूपेण युक्तं त्वां.—l. 24. (139, 2.) दक्षस्य दक्षेण पराभिभवसमर्थेन स्वेन मनुनात्मभूतेन तेजसा यद्वा दक्षस्य युवां स्तोतुं शक्तस्य मा स्वेन स्वभूतेन मनुना मननेन सामर्थ्येन युक्तेन किंच etc. G.—l. 26. संबंधि ॥ संबंधिनं A. B. Ca. Bm. संबंधिनोर् G.—ll. 27 sq. त्वदुद्देशैः and त्वदासक्तेन MSS. instead of युष्मद् or तद्.—आत्मीयैरन्यैश्चक्षुरादींद्रियैः ॥ आत्मीयैरन्यैश्चक्षुरा A. C. G. आत्मीयैरिंद्रियैः B. Bm. But line 29, B reads अस्मदीयैश्चक्षुरादींद्रियैः, while A. Bm. C. G have अस्मदीयैरिंद्रियैः.—l. 29. नासाद्य° B. मनासाद्य° A. Ca. सनसाद्य° C. मनआद्य° G.—P. 620. l. 25. (139, 4.) वां युवयोर्वंधुरे C. Bm. G. वां युवयोः B. युवां युवयोर्वंधुरे A. Ca. The reading may have been वां युवां युवयोः. That Sâyana himself had not written युवां for वां, I conclude from this, that वंधुरे, which is here left out in B, is some lines further down wrongly inserted after another वां युवयोः (in the next verse). It is curious, however, that वंधुरे should occur after this second वां युवयोः, not only in B, but in A. Ca also, though in A. Ca it had been inserted in its right place.—l. 27. अस्थापयाम ॥ स्थापयाम B. तस्थापयामास C. Ca pr. m. स्थापयामास A. Ca. sec. m. अवस्थापयामः G. निस्थाम Bm.—P. 621. l. 4. (139, 5.) ददेषां B. Ca pr. m. दशस्यतं Ca. sec. m. A. ददत् G.—P. 622. l. 4. (139, 7.) आवाहनं MSS.—l. 13. लब्धेव G. लब्धेव Ca. A. ल-व C^a 5. लब्धेव C; deest in B.—l. 14. अर्यमाहमपि A. B. Bm. Ca. अर्यमाव-दहमधि G.—P. 623. l. 13. (139, 9.) मनुर्मनवो A. B. Bm. Ca. मनुषः मनवो G. मनुर्मनुषो मनवो would well agree with the following जसो लुक्.—l. 15. बंधवंतः A. Ca. बंधनवंतः B. Bm. G. संबंधवंतः M I.—संबद्धा यागा वा ॥ संबद्धा यागा वा B. G. संबद्धा (संबद्धा Ca pr. m.) या गावः A. Ca.—l. 16. असौ to तदधीनत्वं G. असौ विशिष्टजन्मा वो यदायोग्ये इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं A. Ca. अवो यदायोग्ये इति निर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं C, where the preceding words from अस्माकं to •जन्मा are left out. असौ विशिष्टा जन्मा वो यदायोग्ये इति ॥ तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं B; deest in Bm.—l. 17. नमति सर्वो जनः G. नमामि सर्वो जनः A. Ca.—ll. 17 to 19. B. Bm leave out the words from वाचा to वाचा, and add after नमामि चेत्यर्थः the words तथा इंद्रापी गिरा आ नमे ह पूरणः.—l. 32. (139, 10.) यस्य B. Bm. यः A. Ca; G reads चादिभिरिति यत्.—l. 34. होवादीनां सोऽश्वस्तध्वनिं वा G after ध्वनिं.—P. 624. l. 3. After अरिप्रत्ययः G adds स्वकीयेनोपकारेण ददतीत्यरिर्दानि, then follows उदकानि to श्रुतेः, then आतो to •त्यरिर्दानि यद्वा ररिर्दानं etc.—l. 17. (139, 11.) ताच्छब्दं Ca. G. ताच्छब्दं A. ताच्छब्दं B. तात्स्थं M I.—l. 19. यद्वा MSS.—l. 21. संबध्यते G. •ध्यते A. B. Ca. M I.

P. 625. l. 5. (140, 1.) ज्ञानविचारकत्वादिति A. C. ज्ञानाति ॥ रेकत्वादिति B. अज्ञानविचारकत्वात् G.—l. 6. हवेन G. हवेन A. Ca. दूयेन C. नृयेन B.—l. 14. (140, 2.) नयति भवयति

A. B. Bm. Ca. यातं अभिमुखेन भक्षयति G.—l. 19. सुचा A. Ca sec. m. सुत्वा Ca pr. m. B. सुत्वा G.—P. 626. l. 11. (140, 4.) सुधूसवर्णा G. Mund. Up. सधू° B. M I. विधू° A. Ca sec. m. धूसवर्णा Ca pr. m.—विश्वसुवी A. Ca. G. विश्वसुवी B. विश्वरूपी Mund. Up.—l. 20. (140, 5.) अभिभवन्नमनमार्गं A. B. Bm. Ca. अभिभवत् तमसां मार्गं G.—P. 627. l. 21. (140, 8.) इवाकुटिलाः A. B. C. G.—°र्ध्माविकाष्णोपेता A. Ca. Bm. °र्ध्माविकाष्णोपेता B. °र्ध्मावैशिष्योपेता G.—l. 30. प्राणयन् A. C. Bm. प्राणान् B. प्रीणयन् G.—P. 628. l. 4. (140, 9.) विवने A. Ca sec. m. (? several corrections). विचरे C. विवारे B. चिवने Bm. चिरतर G.—l. 14. (140, 10.) स उक्त° ॥ य उक्त° A. B. Bm. Ca. यद्वा उक्त° G.—l. 17. भवान् B. भव A. Bm. Ca. G.—l. 31. (140, 12.) G omits गृहाय सर्वस्यायतनभूताय, but after सुतत्वात् it has the following : तां गृहाय गृहाण वृन्दसि शायजपी हो झः शायजादेशः साधया-स्माकं. In the text, however, G reads गृहाय with the other MSS.—P. 629. l. 3. After °दुःखात्मकस्य a word like संसारस्य is required, but is omitted in all the MSS.—l. 4. श्रूयमाणत्वात् A. B. Ca. सूयमानत्वात् G.—l. 5. चित्तशुद्ध्यात्पादनद्वारा विविदिषन्ति B. श्रुधी-ध्यात्पादनद्वारा वा विदिषन्ति A. Ca. धीशुद्ध्यात्पादनद्वारा वा विविदिषन्ति G.

P. 630. l. 20. (141, 3.) After यद्यस्मात्कारणात् A. Ca add यमेनमग्निं, while G adds यद्वा यमेनमग्निं.—l. 28. श्वसति ॥ श्वसति A. B. Ca. G.—P. 631. l. 13. (141, 5.) आ शुचिर्दोष्टः सन् deest in A. Ca. G.—l. 16. स्ननपानपरिपीडादिभिः A. Ca sec. m. स्ननपानपरिपारापरि-पीडादिभिः Ca pr. m. B. स्ननपानी परिपीडापरिहारादिभिः G.—P. 632. l. 7. (141, 7.) विदू-षणकादिरिव B. Ca pr. m. °णकाहिरिव A. Ca sec. m. विदुषकादिरिव G.—P. 633. ll. 2 sq. (141, 9.) विश्वथा to परिभविता सन् A. C. विश्वथा सर्वथा विभुः प्रभुः परिभूः परिभविता सन् B. सर्वथा omitted in B 3. परिभूः to परिभविता omitted in G.—l. 21. (141, 11.) उपाञ्चं B. Bm. Ca pr. m. उपास्यं A. Ca sec. m. M I. उपेक्ष्यं G.—l. 25. इहलोकपरलोकौ deest in A. Ca. M I.—l. 32. (141, 12.) उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायां B. उतशब्दो स व संभावनायां C. उतशब्दोऽच संभावनायां A. Ca sec. m.; wanting in G.—P. 634. l. 2. चंद्ररथः सुवर्णम-यथोपेतः A. Ca sec. m. चंद्ररथः आह्लादरथः B. Bm. चंद्ररथः C. Ca pr. m. G.—l. 14. (141, 13.) शब्दयंतु । निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्मा ॥ शब्दयंतु । निष्पूर्वः स्तनोति शब्दकर्मा B. शब्दयंतु निष्पूर्वस्तनोतिः शब्दकर्मा G. शब्दयंतुः पूर्वः । स्तनौवि शब्दकर्मा C. शब्दयंतौत्यर्थः । तनोति शब्दकर्मा A. Ca sec. m.—l. 16. अग्निनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां ॥ अग्निनिसस्तनः शब्दसंज्ञायां B. अतिनिः अस्वं नश्चतु संतु संज्ञायां A. Ca. (नस्वं Ca 5.) अत्ति निः अस्मां नश्चतु संज्ञायां C; deest in G.

P. 634. l. 21. (142.) कायकस्य G for कात्यकस्य, both here and in verses 2 and 3.—l. 25. यथोक्तविग्रहणात् A. Ca. यथोक्तविग्रहणेन B. यथविग्रहणेन G.—P. 635. l. 15. (142, 3.) अबक्षणे B. C. आबक्षणे G. आबुपेक्षणे A. Ca.—l. 18. G omits यद्वा, A. Ca omit यद्वा to योज-यतीत्यर्थः.—l. 19. अनुशोयमानं B. °मान G. °मानः A. Ca. M I.—P. 636. l. 8. (142, 6.) विवृता B. G. विवृत्ता A. Bm. Ca. M I.—l. 20. (142, 7.) दर्मे आ A. Ca. G. दर्मे आ B.—उपविशतां Bm. G. उपाविशतां A. B. Ca. M I.—आसाद्य च A. Ca. आसाद्य G. असाद्य च B. आसद्य Bm.—l. 21. स्वयमेवा सीदतां Bm. G. °व सीदतां B. स्वयमेवावदत्तं A. Ca. The whole passage in Bm runs as follows : इत्यर्थः एतादृशे नक्तोषसा उपासान्ते आ समंतात् आसीदतां उपविशतां आसद्य बर्हिंरासुतं दर्मे स्वयमेव आ सीदतां.—l. 26. (142, 8.) गृणतेः from G.—P. 637. l. 8. (142, 9.) A. Ca. G and M I add तिस्र इत्येव पितृभ्यो जस इति जस उदात्तत्वं at the end of the verse.—l. 16. (142, 10.) नैरुक्ताः deest in A. Ca. G.—वृद्धिकर्मणः A. B. Ca. G.

दीप्तिक° Nir. M I.—त्वचतेर्वा A. B. Ca. Nir. त्व° G and Nir. var. ect.—l. 18. वृष्टेर्बन्धके मेघस्य नाभिस्थानेऽवस्थितं B. मेघस्य नाभिस्थाने स्थितं Bm. वृष्टेर्बन्धके (G adds मेघे) मेघस्य नाभिस्थाने वा स्थितं A. Ca. G.—l. 26. (142, 11.) स्वीकरोति A. Ca. सुष्ठु स्वीकरोति B. Bm. स्वीकरोति वा G.—P. 638. l. 8. (142, 13.) °नात्स्वाहाङ्गतं B. °नात्स्वाहांतं G. °नत्स्वाङ्गतं A. Ca.

P. 638. l. 16. (143.) तथा चाचार्योतिदेश A. Ca. तथा चाचार्योतिदिदेश G. तथा च सूत्रित B.—एकाहिकान्युपसंशस्य G. Åsv. °पशंसस्य B. ऐकाहल्युपशंस्य A. Ca.—P. 639. l. 6. (143, 2.) शोचिः उत्पादितं तेजः G.—P. 640. l. 3. (143, 5.) वरणाय G. वरूणाय A. Ca. B. रणाय C. From here to l. 164, 16 Bm is wanting.—l. 26. (143, 7.) यद्वा प्रतीकमंगं दीप्तज्वालमित्यर्थः (°लामि° B) B. G. यद्वा प्रदीप्तमंगं दीप्तज्वालामित्यर्थः A. Ca.; deest in C. (°लमित्यर्थः Ca 5.)—l. 29. अनाक्रांतो वा is meant by G, which has अना क्रमेष्वांदसो दुष्क्रांतो वा. A. B. C have अनुक्रांतो वा.—l. 31. उद्योजयति G. उद्योदयति A. Ca. उद्योतयति B. उद्योतयति M I.—P. 641. l. 5. (143, 8.) दृम्फ G. Dhp. 28, 28. दृम्प A. Ca. M I. दम्प B.

P. 641. l. 17. (144, 1.) आ चतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीच्येतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् B. आ चतुर्थ्या- (°था° Ca pr. m.) त्कर्मणोऽभिसमीच्येतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् A. Ca. आ चतुर्थात्कर्मणो भिसमीच्येतेदं करीष्य इति युक्तत्वात् C. आ चतुर्थ्यात् कर्मणो तिसमीच्येतेदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् Ca 5. आ चतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीच्येतेदं करिष्य इत्युक्तत्वात् G.—ll. 19 sq. चुंबन and चुंबंति A. B. Ca. अंचन and अंचंति G.—l. 25. चुंबंति ॥ चुंबन B. चुवंति A. Ca. चुंबतु G.—l. 34. (144, 2.) तामिर्धार्यमाणः A. B. Ca. तासां धारकः G.—P. 642. l. 13. (144, 3.) We should expect यथा corresponding to तद्वत्.—l. 16. सेवनीय उपस्य इव स यथा रेतआदिकं स्वीकरोति तद्वत् यद्वा भगो न आदित्य इव स यथा etc. G.—P. 643. l. 1. (144, 5.) त्रिशो विशः A. Ca. G. त्रिशो वृिशः B. विपाः C. In Rāgayagvan's Commentary on the Nighantu त्रिशः is derived from विश प्रवेशने । द्विपि रेफ उपजनः । He also quotes this passage from the Rig-veda, with the Commentary of Mādhava, which differs, however, from our text : कर्मसु धीयमाना दशंगुलय इति माधवभाष्यं. Cf. Nir. SS. vol. i. p. 192.—l. 5. अधिशब्दो ऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी G. अधिशब्दानर्थके त्वात्वर्थमात्रानुवादी A. Ca. (त्वत्व° Ca 5.) अधिशब्दो र्थको शत्वर्थमात्रानुवादी C. अधिशब्दो नर्थकत्वात्वर्थमात्रानुवादी B.

P. 643. l. 34. (145.) From the sixth to the thirteenth Sūkta of the twenty-first Anuvāka there is a mistake in the Commentary as to the number of each hymn.—P. 644. l. 5. (145, 1.) यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत् G. स्वर्गादिविषयं (त्वर्गा° Ca pr. m.) प्रष्टव्यमस्ति तत् A. B. Ca. यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत्तत्स्वैव प्रष्टव्यमस्ति । तत्तत्स्वैव प्रष्टव्यमस्ति । तत् C.—l. 8. यद्यजमानस्य ज्ञेयमस्ति तमर्थं A. Ca. sec. m. यद्यजमानस्य यज्ञासितमर्थं Ca pr. m. यद्यजमानस्य यज्ञोसिन्नुमित्यर्थः B. यजमानस्य जिज्ञासितमर्थं G.—l. 10. नियम्यापि A. C. °म्यानपि B. नियम्यमपि G. (°म्य नापि साधयितुं शक्य ?).—l. 20. (145, 2.) यत् यत् कार्यमग्रभीत वदामीत्यादत्ते तदेव A. Ca. यत् यत् कार्यमग्रभीत तदेवादत्ते तदेव G. यत् कार्यमग्रभीत यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात् तदेवापि पृच्छति पृष्टोपि वदामीत्याहते तदेव B, which omits वक्तव्यत्वेन to वचनं in ll. 22 sq.—l. 24. अनुदंडः G. अनुदंड A. Ca. अनुदंडवः B. अनुदंडः M I.—l. 32. (145, 3.) ह्यमानं चेति A. Ca. sec. m. ह्यमानत्वादिति G. ह्यमानत्वेपि Ca pr. m. B.—P. 645. l. 29. (145, 5.) सत्सु भवो B. Ca. तत्सु भवो A. तव भवो G.

P. 646. l. 18. (146, 2.) °प्रदानसमर्थ इ° G. °प्रदातित्यर्थः B. °प्रदान इ° A. Ca.—l. 33. (146, 3.) अभि संचरंती अभि अभिमुखं संचरंती सम्यक् तोषयंती द्वे etc. G.—P. 647. l. 21.

(146, 5.) क्रांत्वा वर्तमानासु G. त्वा व° A. Ca. व्याव° B. M I. See Nir. II. 15.—l. 25. Instead of बङ्गुषु to चाप्रत्ययः G has पुरचाता बङ्गचाता.

P. 648. l. 3. (147, 1.) सिञ्चेति ॥ सिञ्जेति A. Ca sec. m. (pr. m. illegible). सिञ्चेति G. सिञ्जेति B. Cf. Rv. Bh. II. 19, 7.—l. 4. °शब्दोपपदात्सनतिः G. °शब्दात्सनो A. Ca. °शब्दात्सनोतिः B. M I.—l. 7. कुटुंबस्य ॥ कुटुंबस्य A. Ca sec. m. कुटुंबस्य Ca pr. m. कुळस्य B. कलस्य G.—l. 24. (147, 3.) सा च A. B. Ca. आसीत् G.—l. 31. विश्वप्रज्ञस्त्वं ररच्च रचास्मान् पाञ्चनायेति भावः G.—P. 649. l. 5. (147, 4.) अररिवान् G. अररिः A. B. Ca. M I.—l. 6. वनिपमिच्छंतीति A. Ca. G. वनिप् तदिच्छंतीति B. M I.—l. 9. अन्यत् करोति from G.—l. 11. प्रयोक्तुरेव A. B. Ca. तस्यैव G.—गरितासु भक्षकोसु G.—l. 13. अन्यान्यथस्य° A. B. C. G. अन्यान्यपि यान्यस्य°?—l. 19. (147, 5.) कर्तारं G. कर्ता A. B. C.—तच्चञ्चणात् B. G. and perhaps Ca pr. m. तच्चञ्चणास्मान् A. Ca sec. m. M I.—l. 21. °मंचणं B. G °मंचण A. Ca. M I.

P. 650. l. 2. (148, 1.) सृष्टा मनोरपत्वं A. C. सृष्टुर्मनोरपत्वं G. सृष्टा मनस्यतिः पुनर्मनस्वीभावे मनोरपत्वं B and Nir.—l. 16. (148, 2.) बङ्गलादेव वा ह्वांससुजादि° (°सः सुजादि° A. Ca) A. B. Ca. केवलादेव वा ह्वांसः शपः झुः । तुजादि° G.—l. 17. त तं देवमुपेत्य क्रियमाणां सुतिं G after उपसुतिं.—l. 18. सर्वाणि कर्माणि G.—जुषंत सेवन्ते G.—l. 26. (148, 3.) तदाश्रयत्वात् A. B. Ca. तदायतनत्वात् G.—l. 28. गृभयंतो गृभ्यंतः G.—P. 651. l. 13. (148, 5.) यमसिं गर्भे ॥ अयमभिर्गर्भे A. Ca. G. अयमभिर्गर्भे B.—l. 17. ईदृयूपा मयेऽपि A. B. C. ईदृयूपोमयेऽपि? The whole passage from अविद्वांसः to अविचलित° is left out in G.

P. 651. l. 32. (149, 1.) For the first यद्वा G has चेन्नाय (चे for य is very common in the Southern MSS.).—l. 35. आह्लादं A. B. आह्लादं or आह्लादं Ca. आह्लातं G.—P. 652. l. 6. (149, 2.) एवं सर्वोत्पादकः अयोमिः ॥ एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अयोमिः A. Ca sec. m. एवों सर्वोत्पादकः अयोमिः B. एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादकः अयोमिः C. एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अयोमिः Ca pr. m. Ca 5. एवं सर्वोत्पादकः सेनि अयोमिः G.—l. 9. Instead of प्रापयति, Prof. Wilson proposes प्राणयति, which would certainly be more appropriate; but all the MSS. have प्रापयति.—l. 11. यद्यभिर्न पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते A. B. Ca. G. यद्यभिर्ना पचेत् ॥ पूरयेदे° C. Ca 5. (पूरयेदेव B 3.) I conjecture यद्यभिर्न पचेत् पूर्णदेहो नोत्पद्येत. Prof. Wilson, whom I consulted on this passage, gives the following explanation: 'I do not think any conjecture is necessary, but that उत्पद्यते may be used impersonally, or with it or तद् for its nominative. "When Agni does not mature or verily fill (or satisfy), it is not produced; that is, nothing is produced, production does not take place." The construction is elliptical, but not unintelligible. With reference, however, to the phrase पश्चादिदेहाकारिण, देहो might be inserted, but it is not indispensable.'—P. 653. l. 10. (149, 5.) वरणीयानि कर्माणि G.—Instead of अवस्था etc. to अप्रत्ययः G has only अन्नानि यशो वा.

P. 653. l. 22. (150, 1.) शरणे गृहे आ इत्युपमार्थं तादृशस्य गृहे etc. G.—l. 31. (150, 2.) यद्वज्रिज्ञपन् ॥ यद्वज्रिज्ञयं A. Ca. यद्वज्रिज्ञयं B. यद्वज्रापयन् G.—P. 654. l. 12. (150, 3.) सूर्यस्य र° G. सूर्यर° A. B. Ca. M I.

P. 654. l. 22. (151, 1.) उक्तत्वात् B. G. पाठात् क्रात्वा A. Ca. M I.—l. 25. द्वित्रामिरपि

स्यात् ॥ द्विचामिष्यात् G. द्वित्वादपि स्यात् A. द्वित्वादभिष्यात् Ca. C. द्विचदभिष्यात् B.—P. 655. l. 6. (151, 2.) स्वाभवनशीलस्य G. स्वभावन् A. B. Ca. स्वाभावन् M₁.—l. 23. (151, 3.) यज्ञाय A. B. Ca. यजमानाय G.—l. 25. यस्माच्च G. यथा च A. B. Ca. तथा च M₁.—l. 32. (151, 4.) अमुरौ बलवंतौ A. B. Ca. असोर्दातारौ G.—P. 656. l. 1. घोषयः सर्वतः शब्दयथः G.—l. 11. (151, 5.) G reads हे मिचावरुणौ मही महान्तौ युवां महिना महिम्ना महत्त्वेन अत्रास्यां पृथिव्यां या धेनूर्वारं etc.—l. 12. गमयथः from G.—l. 15. °र्दानकर्मा यद्वा क्षिप्रं G.—l. 16. मेघच्छन्ने सति ॥ मेघच्छन्ने सति G. मघच्छन्न सति B. घच्छान्न संति C. घच्छान्नति संति A. Ca.—l. 18. शब्दयन्ति G. स्वयन्ति A. Ca. M₁. स्वपन्ति B.—l. 26. (151, 6.) वां युवयोः संबन्धिन्यां G before केशिनीः.—वां युवां ऋताय यज्ञार्थं आनू° A. Ca. वां युवां ऋताय यज्ञार्थं आनू° B. वां युवामनू° G. वां युवयोर्ऋताय etc. M₁.—P. 657. l. 8. (151, 7.) Instead of खलु to कामयेथि G reads कामयथः अहेति (for अध्वरमिति!) यजमानविशेषणं अहिंसकं युष्मान्सुवन्तमित्यर्थः.—l. 18. (151, 8.) गोभिस्तुतिभिर्वाग्भिः G.—l. 22. ददाथे इत्यर्थः Ca sec. m. ददात इत्यर्थः A. ददत इत्यर्थः Ca pr. m. C. Ca^a 5. B. यद्वा विशिष्टतममन्नमाशये व्याप्त्यः ददथ इत्यर्थः G.—l. 29. (151, 9.) In this verse again G differs considerably from the other MSS., but the various readings are hardly of any importance.—l. 34. °शोभि न तरत ॥ °शोभि न नरतत A. C. °शोभि न नरत B. °शोभि न रतत इत्यर्थः Ca^a 5. °शो तरत G.

P. 658. l. 11. (152, 1.) पीनौ A. Ca sec. m. B. पीतौ Ca pr. m. C. Ca^a 5; G omits पीवसा पीनौ and यद्वा.—l. 24. (152, 2.) संभाविता A. B. Ca. संभावनं G.—°पादिताभवदित्युक्तं A. Ca. °पादिता भवति एतदित्युक्तं B. G.—l. 27. संतोऽपि ॥ संत्यपि A. Ca. B. सत्यपि C. Ca^a 5; G reads प्रथमाः प्रतमाः समर्थः सति यद्वा प्रथमं अजूर्यन्.—P. 659. l. 14. (152, 4.) इञ् A. Ca. इन् B. इन्सर्वधातुभ्य इतीन् G.—l. 24. (152, 5.) तथा G. तथापि A. B. Ca. M₁.—l. 34. (152, 6.) प्रीणयितारं वा G. प्रीणयितारं A. B. Ca. M₁.—P. 660. l. 4. विवासन् MSS.—l. 5. यथा शिष्टं भिक्षित यथा च कर्म समापनेन रक्षेत् ॥ यथा शिषं etc. G. यथाशिचं भिक्षित यथा स कर्मसापनेन रक्षेत् A. C. यथाशिषं भिक्षित यथा स कर्मसमापने वक्षेत् B.

P. 660. l. 27. (153, 1.) G reads °रोपलक्षितैः स्तोत्रैः धृतै चरणद्रव्यैः बीराज्यसोमादिरूपो-भिश्च युवां सम्यग्यजामहे पूजयामः यत् यस्मात् कारणात् वां सां युवां अस्ते अस्मदीया अध्वर्यवो etc. And at the end of the verse it adds, यद्वा यत् येन प्रकारेण वां युवामध्वर्यवो न अध्वर्यव इव धीतिमिर्युष्मदीयैः कर्मभिः अस्ते अस्मान् अदीयं यागं वा भरन्ति भरथः बह्वचनं पूजार्थं तथा यजामह इत्यर्थः ॥.—l. 28. धीतिभिः कर्मभिः स्त° G. धीतिभिः स्त° A. B. C.—P. 661. l. 3. (153, 2.) °ग्रहादस्मि यत् यदा तु B. °ग्रहादस्मिन्दातुं A. Ca. °ग्रहीता सन् यत् यदा तु G.—l. 21. (153, 4.) उतापि च deest in G.—अदनीयमन्नं ॥ अदनीयं चान्नं A. B. Ca. G.—पुरोडाशादिरूपं वा A. Ca sec. m. पुरोडाशादि Ca pr. m. B. G.—l. 23. यज्ञस्य B. G. यजमानस्य A. Ca. M₁.—l. 25. पयः पातं ॥ पयः A. B. Ca. G.—घनीभूतं पयस्यायाः वीतं A. Ca sec. m. घनीभूतपयतीभूतपयस्या वीतं Ca pr. m. घनीभूतपयस्या वीतं B. G.

P. 661. l. 30. (154.) उत्तरोत्तरसं ॥ उत्तरोत्तसं G. उत्तरसं A. B. Ca. M₁. See Âsv. VI. 7, 7.—P. 662. l. 20. (154, 1.) महत्तमिः A. Ca. महात्मभिः B. G.—l. 23. (154, 2.) वाजपेयेना° etc. A. B. Ca. अतिरिक्तोऽप्येव तृचोऽनुरूपः ॥ G.—ll. 33 sq. कुचर इति etc. B and Nir.; A. Ca. G omit अथ चेद्देवताभिधानं, गिरिष्ठा, समुन्नीयौ भवति, and पर्यतः.—l. 36. भीत्यपादानभूतः A. Ca. B pr. m. भीत्यापादान° B sec. m. भीत्यापादानभूतः G.—P. 663. l. 2. अधिचिन्तयन्ति from G.—l. 8. (154, 3.) बलं महत्त्वं G. बलमहत्त्वं B. महत् बलत्वं A. Ca

sec. m. M I. महबलत्वं Ca pr. m.—l. 23. (154, 4.) तदन्नमहजत B. तन्नामहजंत A. Ca. अन्नमहजंत G.—हंताहमिमास्ति° G. हंतेमास्ति° B. हंतमिमास्ति° A. Ca.—l. 32. (154, 5.) B I contains sundry marginal notes to this hymn, which, being addressed to Vishnu, was probably of greater interest to the Brāhmins than hymns to Agni, Vāyu, etc. These notes are generally of little value. One of them has already been received into the text. B I. B 2 and B 3 add मायावीजादितिरभिगदति सत्यपि after परमेश्वरस्य. B I has as a marginal note to मध्व उत्सः, अमृतस्योत्पत्तिः वर्तते; and it gives सुकर्मणां in addition to सुकृतिनां. But these notes have not found their way into B 3.—P. 664. l. 4. मधुरस्य परमानंदरसस्य सुधारूपस्य G.—l. 6. प्राप्तवता न पुनरावृत्तिः A. Ca. प्राप्तवतां न पुनरावृत्तिः B. M I. प्राप्तवतामपुनरावृत्तिः G.—l. 14. (154, 6.) B I has अनायासेन गंतारः as a marginal note to अयासः.

P. 664. l. 32. (155, 1.) सर्वलोके A. B. C. सत्वलोके G. स्वर्लोके? cf. verse 5.—P. 665. l. 21. (155, 3.) द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं A. C. G. द्यावापृथिव्योः (संबन्धि in marg.) स्थापितं लिंगं सामर्थ्यं B.—P. 666. l. 1. (155, 4.) मध्य एकं G. मध्यमेकं A. B. Ca. M I.—l. 10. (155, 5.) सर्वस्य वा deest in A. Ca. G.—सर्वभूत्यादिना प्रख्याय A. B. Ca. सर्वतस्तुत्यादिना प्रख्याय G.—l. 21. (155, 6.) च चतुर्नवतिं B. च चतुरां नवतिं Ca pr. m. सचतुरां नवतिं Ca sec. m. A. च चतुरुत्तरं नवतिं G. सचतुर्न° M I.—l. 22. विविधातनस्वभावान् G. विविधानेव स्वभावान् A. Ca sec. m. विविधानेन स्व° Ca pr. m. C. विविधानैकस्व° B. Nothing is easier than to mistake in Tulu तन = तन for तन = ने.

P. 667. l. 1. (156, 1.) प्राकृता याज्या A. Ca. प्राकृती धृतयाज्या B. G.—l. 8. (156, 1.) तद्वत् श्रेयः सुखे साधुः G. तद्वत्सेव्यः साधुः B. साधुः A. Ca. Cf. Pân. IV. 4, 98.—P. 668. l. 6. (156, 3.) यद्वा नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णुरेव ॥ यद्वा नाम यज्ञनामनमनं विष्णुरेव A. Ca sec. m. यद्वा नाम यना नमनं विष्णुरेव C. यद्वा नाम (एकनाम B) यज्ञात्मना नमनं विष्णुरेव B. G.—l. 9. सुष्टुतिं शोभात्मिकां बुद्धिं वा ॥ सुष्टुतिं (सुष्टुमतिं sec. m.) शोभनात्मिकां बुद्धिं वा B. सुष्टुमतिं शोभात्मिकां बुद्धिमा A. Ca sec. m. सुष्टुतिं शोनात्मिकां बुद्धिना Ca pr. m.: cf. Rv. Bh. VII. 57, 5. 68, 9. In G the passage runs as follows, देव ते तव महः तन्नाम सुमतिं सोमनमननवंतं त्वां च यद्वा महे महा महांतं सुमतिं त्वा भजामहे.—l. 33. (156, 5.) आगंतव्यं A. Ca sec. m. आगत्य तवादिति Ca pr. m. आगत्य तर्पयितव्यं G; deest in B.—l. 35. समीपयति A. B. Ca. समापयति G.

P. 669. l. 11. (157, 1.) G reads व्यावः व्यवृणोत् तमांसि निवारयति स्म वृणोतेर्लङि मंचे घसेति क्लृप् कंदस्यपि etc.—l. 13. आयुक्षातां आभिमुख्येन युंजाथां A. B. Ca. अयुक्षातां युंजाथां G. Sâyana seems to have read आ । अयुक्षातां in the Pada text. See, however, Prât. 181.—l. 25. (157, 2.) शूरसातां etc. ॥ शूरसाता शूरसातौ शूराणां प्रहरादिना (प्राहरोदिना Ca pr. m.) युक्ते A. Ca. शूरसाता शूरसातौ शूराणां प्रहरादिना युक्ते B. शूरसातौ प्रहारादिदानयुक्ते G.—P. 670. l. 7. (157, 4.) बलं प्राणनसमर्थमन्नं वा G. बलं बलप्राणनसमर्थमन्नमा A. Ca. बलं बलं प्राणनसमर्थमन्नमा B.—l. 9. मधुर्यवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया ॥ मधुर्यवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया B. Ca pr. m. माधुर्यवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया A. Ca sec. m. माधुर्यवृष्टिमत्या G.—अश्वतोडिन्या ॥ अश्वतोडिन्या B. अश्वतोडिन्या G. अतोडिन्या Ca pr. m. प्रतोडिन्या Ca sec. m. A.—l. 23. (157, 6.) Instead of राधेभिः S 3 has रथेभिः.—l. 27. जायुरगदं तच्चौषधमिति चाभिधानात् ॥ जायुरगदं तच्च औषधमिति चाभिधानात् A. जायुरगदं तच्च चौषधमिति चाभिधानात् Ca pr. m. जायुरगदं तच्च औषधमिति चाभि° Ca sec. m. जायुरगः स्त्रः अगदं तच्च मौषधमिति चाभिधानात् B. जायुरग-

तदन्तन्मौषधमिति चामिं G. Cf. Amarakosa II. 6, 2, 1.—l. 29. Before आ वां A has the words सर्वत्र रथा युवां, C सर्वत्र रथवो वां or सर्वत्र रथयो वां, G सर्वत्र रथो यो वां. They are wanting in B, and refer to another hymn addressed to the Asvins.—P. 671. l. 2. अस्रवज्ञेऽस्मानिं ॥ अस्रवज्ञं अस्मान् विं B. अस्रवज्ञं अस्मान् विं A. Ca. अस्रवज्ञान् वा विं G.

From the beginning of the third Adhyâya to the end of Varga 13 I possess fragments of a MS. which was procured for me at Calcutta. It is a modern copy, but it contains very useful readings, and the original from which it was copied seems to have been an excellent MS. I ascertained, however, that the Pandit who copied it for me had occasionally inserted corrections of his own. On this account the readings of this MS. ought to be tested by their own intrinsic value only; and in the few cases where the MS. had to be quoted I have called it D, because it cannot claim a place in any one of the three historical families of Sâyana's manuscripts.

P. 672. l. 20. (158, 3.) बलेन तीर्णः ॥ बलेन जीर्णः A. B. Ca. जीर्णः G.—l. 22. अज्म जित्वा A. Ca. अस्र जित्वा B. जित्वा वैरिणो G.—l. 27. (158, 4.) जराश्रृङ्गैरितगात्रं ॥ श्रृङ्गैरितगात्रं A. Ca. ०जर्जरितांगं G. ०जरितगात्रं B. M 1.—l. 29. एवमवध्यं तं चैतनो नामकः A. C. एवमवध्यं त चितनो नामकः B. एवमवध्यं तं चैतननाम G.—l. 30. वक्ष्य व्यतच्छत् ॥ वक्ष्य वितच्छत् A. Ca sec. m. वक्ष्यावितच्छत् B. Ca pr. m. वक्षीसावाविच्छत् G.—l. 34. दशतयो दशवारः ॥ दशतयो दशतारः A. B. C. दशतयोऽपरिमितावयवः दशतारः D. दशतयः अपरिमितकाष्ठावयवः G. Cf. Pân. V: 2, 42.—P. 673. l. 24. (158, 6.) वक्षीपलितगात्रो G. वक्षीपलितं A. Ca. वक्षीपलितं B. वलिवलितं D.—l. 26. G reads ब्रह्मा ब्रह्मसदृशो भवति यद्वा परिवृढः सारथिर्भवति सारथिवन्निर्वाहको भवति देवो भवतीत्यर्थः यद्वा दशयुगपर्यंतं जीवनं उक्तरूपेण पुरुषार्थसाधकोभवत् एवमस्य etc.

P. 673. l. 28. (159.) द्वावापृथिव्यं MSS. ०पृथिवीयं Anukr. द्वावापृथिव्यं ought to be read, also Ry. Bh. IV. 56 and VI. 70, with the MSS. I. 185, however, the MSS. read ०पृथिवीयं.—P. 674. l. 9. (159, 1.) Instead of इत्या सत्वं G reads इष्टौ सत्वां, but it has इत्येति etc. like the other MSS.—l. 33. (159, 3.) रक्षयः deest in G.—l. 34. दत्य ॥ दत्त A. B. Ca. G.—P. 675. l. 2. ज्ञातवंतः B. Ca pr. m. C. ज्ञातवंतः A. Ca sec. m.—l. 23. (159, 5.) From here to 161, 3, A 2 is wanting.—l. 25. लप्सीमहीति B. । लभीमहीति Ca pr. m. लिप्सीमहीति Ca sec. m. लभेमहीति G.

P. 676. l. 12. (160, 1.) धारकं कवि ययोः B. धारकं कविर्ययोः Ca. धारकः कविर्ययोः G. धारकं कवि शब्दमुदकं ययोः D. (शब्दयदुदकं would be better.)—उदकोत्पादनायाप्रयत्नवत्त्वा-वित्यर्थः ॥ ०त्वमयतीत्यर्थः B. ०त्वमती इत्यर्थः C. ०त्वती इत्यर्थः Ca sec. m. G. ०त्वतीत्यर्थः D.—l. 13. वृष्ट्युदकधारयत्सूर्योपेते ॥ धारीवित्सू B. धारवित्सू Ca. धारिवित्सू C. धारित्सू D. ०याचित्सू G.—P. 677. l. 1. (160, 3.) G adds वायुर्वा after आदित्यः, and अथवा वृष्टिलक्षणेः after ०रश्मियुक्तो.—l. 4. कदा to ०कालमित्यर्थः from D. G; deest in B. C.—l. 18. (160, 4.) गतिप्रतिबंधसाधनैः G. गतिप्रतिबंधनैः Ca. गतिबंधनैः B. M 1.—l. 19. रेफसामान्यात् Ca sec. m. रेसामान्यात् B. Ca pr. m. C. रशुत्तेलतात् D. G. See the Commentary on Pân. VII. 4, 71.—l. 33. (160, 5.) व्याप्तं from G.

P. 678. l. 17. (161, 1.) अधिकः Ca. अधिकः B. धिक् G.—l. 20. ततश्च तस्ये ततश्चब्दः Ca sec. m. ततश्च तस्ये तश्चब्दः Ca pr. m. ततश्च तस्ये तच्छब्दः B. ततश्च तस्ये तच्छब्दवत् उ G.—

इच्छदोऽवधारणे deest in B. Ca. G.—P. 679. ll. 8 and 10. (161, 3.) G reads कर्माणि for कर्मणा.—l. 17. (161, 4.) D adds ऋषेरिदं वाक्यं at the beginning of the fourth verse. None of the other MSS. have it.—यथा A. B. Ca. तथा G.—कुरुत A. B. Ca. sec. m. G. कुरुकरोत् Ca. pr. m.—l. 20. त्वष्टा A. B. Ca. दूतः G.—For अभिपश्यति G reads अवस्थान-मवमतिमकरोत्.—l. 21. For देवो पासु G reads देवसं चमसस्यं सोमं पासु च्छंदोभिमानिनीषु.—l. 22. For न्यक्तो to °त्वर्थः G reads न्यक्तानकरोत् अविनाशाय स्थापितवानित्वर्थः.—l. 29. (161, 5.) G has वारयति for दर्शयति, and नरा अवप्रभृति for ऋभवः.—l. 30. Instead of स्वीकृत्य to तान् G reads स्वीकृतवतः अतोस्माभिः शेषो न पातव्य इति निंदां कुर्युं तान्.—l. 32. उपहवकाले B. उपहव° or उपद्रव° A. C. अपहव° D. उपाहव° G.—l. 34. सृ प्रीतिबलयोः ॥ सृ प्रीतिबलयोः A. Ca. sec. m. सृ प्रीतिबलद्वयोः Ca. pr. m. सृ प्रीतिबलद्वयोः B. सृ प्रीतिबलनयोः G. M I. See Rv. Bh. I. 75, 1.—P. 680. l. 9. (161, 6.) विश्वरूपामित्यस्याश्च पंक्तिरिति B. D. G. विश्व-रूपाविति च तस्याश्चपंक्तिमिति A. Ca. sec. m. विश्वरूपामिति च तस्याश्च पंक्तिरिति C.—l. 12. इत्येव-मृषिराह G. °षिसाह A. B. C.—l. 20. (161, 7.) युवशा युवानावकृणोतन ॥ युवशा युवानौ कृणोतन A. B. C. युवशा अकृणोतन G. Instead of अकुरुत B alone reads कुरुत. It is possible, but not likely, because of अतत्त and अयातन, that Sâyana himself mistook ताकृणोतन in the Samhitâ text for ता। कृणोतन.—l. 32. (161, 8.) उशिति B. उशदिति A. Ca. M I. आ चक इति G. Ngh. II. 6.—l. 34. तस्यैवेदं A. B. C. G. मंचस्यैवेदं D. तस्य refers to ऋषेः.—P. 681. l. 3. वाजिभ्यो वाजिनसंबन्धात् added in G at the end of the verse.—l. 14. (161, 9.) G omits भूमिं, and has अबादिभ्यः instead of संवादिभ्यः.—l. 16. A. Ca. read चमसानपि अपेक्ष्य, omitting the words from अपिंशत to अपेक्ष्य.—अकुरुत चतुर्धा व्यमजतेत्यर्थः B. अकरोत् चतुर्धाव्यमजन्नित्यर्थः G.—l. 29. (161, 10.) पितरा A. B. Ca. G.—l. 31. अथवायमर्थः deest in A. Ca. All from अथवायमर्थः to the end of the verse is left out in G.—l. 32. पिंशति । अपर ॥ पिंशति पिचोः अपरः A. B. C. D has पिंशति पिचोरपर. Perhaps पिचोः belongs to तयोर्न किंचिद्, and may have been an old marginal gloss.—P. 682. l. 11. (161, 11.) अकुरुत G. अकुर्वन् A. B. Ca.—l. 21. (161, 12.) प्र । अत्रवीत् P I. P 3. P 4. प्रऽअत्रवीत्?—l. 24. G reads पर्यपश्यत and दर्शनं for पर्यसर्पत and सर्पणं.—l. 30. सुतेत्यर्थः B. सुत्यर्थः A. Ca. सुवधेत्यर्थः G.—P. 683. l. 5. (161, 13.) अथ वायुसहायेन वर्षतो ॥ अथ वायुसहायेन वर्षतो A. B. Ca. अथायुसहायेन वर्षतो G. अथवा वायुसहायेन वर्षतो M I.—l. 13. (161, 14.) A. B. C. D, but not G, add अंतरिक्षात् after बुल्लोकात्.

P. 683. ll. 20 sq. (162.) The words from षड्विंशतिः to शिष्टा are wanting in A and C. B has अधिवपेत् instead of आवपेत्. D. G add अस्मात्पुरस्तात् after the first शिष्टा, with reference to the following इत्यस्मात्पुरस्ताद्वा.—P. 684. l. 5. (162, 2.) यद्यस्मात् deest in A. B. Ca. G.—l. 7. गृहीतामजां (°जा B) A. B. Ca. गृहीतमजं G.—तादृशोऽजः G. तादृशो यः A. B. Ca.—l. 8. After शतु D adds यदा च्छांदसः शपः झुः । एरनेकाच इति यण ॥.—l. 15. (162, 3.) Sâyana reads अग्नि । प्रियं for अग्निऽप्रियं.—l. 19. अहोरात्रे to उक्तत्वात् from D. G; left out in A. B. C.—P. 685. l. 3. (162, 5.) All the MSS. have अवाप्यो-पसर्गधारित्यल्लोपः (त्वलोपः B), though in A and C it looks more like अवाप्यो°. In G the prakriyâ is omitted. Cf. Vopadeva III. 171; Rv. Bh. II. 4, 5. D adds after अल्लोपः the words अवयाः चेतवाः रोडाशेति निपातितः. Cf. Pân. VIII. 2, 67.—l. 5.

प्रशास्त्रा A. B. C. G. प्रशस्त्रा D.—l. 14. (162, 6.) D reads उत अपि च ये यूपाहस्य क्षिप्रस्य काष्ठस्य वाढारः ॥.—l. 19. फलेन D. बलेन A. B. C. G.—l. 26. (162, 7.) प्राप्तपश्चाद्भागः D. G. प्राप्तपार्श्वभागः B. प्राप्तपार्श्वद्भाग A. Ca. प्राप्तपार्श्वद्भाग C.—कांतपृष्ठो ॥ कांतिपृष्ठो A. B. Ca. G.—P. 686. l. 14. (162, 9.) देवेषु संतोषार्थाय A. Ca. संतोषार्थासं B. देवेषु संतु तेषामर्थाय G.—P. 687. ll. 7 and 10. (162, 12.) G has सकालो for उद्यमनं, and संकल्पः for उद्यमः. The word that is meant is संकल्पः. See verse 6.—l. 7. यथास्त्राभिरश्च उपालब्ध एवं सृहयंति ॥ यथास्त्राभिरश्च उपालब्धेर एवं सृहयंति B. यथास्त्राभिरश्च उपालब्धे एवं सृहयंति A. Ca. यथास्त्राभि अश्च उपालब्धे एवं सृहयंति C. यथास्त्राभिरश्च उपालब्धे एवं सृहयंति D. यथास्त्रभ्यमश्च? or अस्त्राभिरूपलब्धेऽश्च? ते यथास्त्राभिरश्च एवं सृहयंति G.—l. 8. निर्वहयतु B. निर्वहयतु A. Ca. निर्वहतु C 5. G.—l. 15. (162, 13.) मांसचन्याः B. मांसचन्याः A. Ca. मांसचन्याः G, both text and comm. All the other MSS. of the text read मांसचन्याः or मांसः. See, however, Prât. 301.—l. 26. (162, 14.) लुठनं A. B. Ca. लुठनं वर्तनं वा G.—यद्वा बंधनं पट् (A. C, and perhaps G, read वट्) तद्वतं प्रदेशं A. B. C. G. Some words are wanting to complete this sentence. तद्वान्प्रदेशः, as printed for grammar's sake, however, is not likely to have been the original reading.—P. 688. l. 3. (162, 15.) व्याप्तो धूमगंधो वा G.—l. 9. यद्वा इष्टं प्रयाजैराप्रीतं वीतं पर्यभिन्नं A. B. C. यद्वा इष्टं प्रयाजे वीतं प्रीतिरापर्यभिन्नं D; lacuna in G. It would be better to read यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्रीभिः पर्यभिन्नं, but the MSS. are against it.—l. 10. ये यजामह इत्यागूर्युक्तं D. ये यजामह इत्यागूर्युक्तं A. Ca sec. m. ये यजामह इत्यागूर्युक्तं B. अभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्युक्तं Ca pr. m.; lacuna in C. G. The आगूः precedes the याज्या, याज्यादावागूर्भवतीत्युक्तत्वात्.—l. 19. (162, 16.) Instead of चालाले (A. B. C. D. G), Prof. Wilson proposes to read चषाले. See verse 6.—l. 25. (162, 17.) अर्थतो गमनं कुर्वन् A. C. दर्पतो गमनं कुर्वन् B. D. G.—l. 26. यत् यस्मात् तस्मात्ते तव supplied from D.—P. 689. l. 3. (162, 18.) विशसनस्य कर्तारः ॥ विशसनस्य कर्तः B. C 5. विशसनस्य कर्तः A. Ca. विशसनकर्तस्त्वं G.—l. 6. इदमवद्यमिति A. Ca. इदमेवद्यमिति B. इदमवद्यमिति C?. इदमवद्यमिति D. इदमिवद्यमिति G.—l. 12. (162, 19.) एकः । एक एव । स कः G. एक एव तत्स कः A. C. एकः एक एव तत्सकः B. एक एक एव स एकः D.—l. 14. भवतः ॥ भवत A. Ca sec. m. भावेव Ca pr. m. G. भावे B.—l. 22. (162, 20.) भोगायतनत्वात्तव D. G. भोगाय तन्वः तव A. C. भोगाय तन्वस्तव B.—l. 23. वियोगजनिता D. G. व्योमजनिता A. B. C.—l. 25. केवलमांसग्रहणेषुः D. ग्रहणेषुः G. केवलमांसग्रहणे A. B. C.—l. 32. (162, 21.) वैशब्दः G. वाशब्दः A. B. Ca. M 1.—P. 690. l. 9. (162, 22.) अवघ्राणोपावर्तने A. B. Ca. अवघ्राणोपावर्तने G. See Âsv. X. 8, 3.—l. 16. समूहार्थं यत् A. B. C. D. समूहार्थं यः G and Pân.—l. 19. वध्वादीन् पुत्रान् B. बध्वादीन् पुत्रादीन् पुत्रान् A. Ca. वध्वादीन् पुत्रादीन् पुत्रान् C 5. बन्धुपुत्रादीन् पुरुषपुत्रान् G.

P. 691. l. 18. (163, 3.) दुर्निरूपेण D. दुर्निरूपेण G. दुर्दिनरूपेण A. C. दुर्दिनरूपेण B. दुर्निरूपेण?—l. 20. योगादिसाधनं A. B. C. यागादिसाधनं D. G.—G reads किंच हे अश्च स त्वं समया समयः कालः मत्वंतो लुप्यते चंद्रगल्यधीनत्वात् कालस्य तेन विपुक्तः. And after गृहीतत्वात् it adds, यद्वा आदित्यदर्शोत्पत्तेरुक्तत्वात्तदेभेनश्चोप्यादित्य उच्यते तादृशस्त्वं चंद्रेण सह समया कालेन न्यवधार्यकेन विपुक्तो नियोजितोसि.—P. 692. l. 6. (163, 5.) स्थानानि A. B. Ca. निधानस्थानानि G.—l. 11. संबंधिनो A. B. Ca. G. संबंधिनो M 1.—l. 20. (163, 6.) आदित्यमंडलादप्युपरिभूतैः G. प्रादित्यमंडलादित्युपरिभूतैः B. आदित्यमंडलेष्वुपरिभूतैः D. A. C have पञ्चान्युपरिभूतैः,

leaving out the whole sentence between.—P. 693. l. 29. (163, 10.) पुरतो G. पुरतो A. Ca sec. m. M 1. पुरुभो Ca pr. m. C 5.—l. 34. शीघ्रधावनाय D. G. श्रीः प्रधावनाय A. B. C.—P. 694. l. 6. भवन्ति B. Nir. भवति A. Ca. G.—यदापुर्दिष्य° A. B. C. D. यदा-पुर्दिष्य° Nir.; deest in G.

P. 695. l. 6. (164.) द्विपंचाशदृचं G. द्विपंचाशदृचं A. B. C; and again, l. 26. चत्वारिंशदृचं G. चत्वारिंशदृचं A. B. C—l. 8. एतदंतं तु Ca pr. m. G. एतदेतं तु B. एतदंतं A. Ca sec. m. Anukr. M.—l. 14. °त्काररूपस्य मोक्षस्य G.—l. 28. (164, 1.) A is wanting from 164, 1 to 164, 16 (pp. 695–701).—P. 696. l. 3. सर्पणस्वभावपरिमरूपपुत्रोपेतं G.—l. 9. संरब्धानीति ॥ संरब्धानीति Ca sec. m. संवब्धानीति Ca pr. m. संदधानीति B. सन्न - - - नि भवति G. संदृब्धानि Brih. Up. Cf. Rv. Bh. VIII. 7, 22.—l. 11. स्पर्शनीयं सर्वस्य inserted in G before स्पर्शकं.—l. 15. स्वाधीनमायाज° B sec. m. स्वाधीनमायो ज° B. Ca. G.—l. 18. स्वरसत्त्वाभावात् B. Ca. G. B in marg. प्रकरणविरोधी instead of स्व. प्रकरणविरसत्त्वात्? —l. 26. (164, 2.) किं वस्तुतः सप्त Ca sec. m. G. किंच वस्तुतः सप्त C. किंच स्तुतः सप्त B. Ca pr. m.—l. 28. वलत्रय° B. वलत्रय° Ca pr. m. वलित्रय° Ca sec. m. C 5. G.—l. 31. असाहाय्येन ॥ असहायेन B. Ca. असहाहेन G.—l. 35. तिस्रो नामिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा चय ऋतवो यस्य ॥ तिस्रो नामिस्थानीयः संबंधानाद्ये ये (संबंधानाद्य° B 3) ऋतवो यस्य B. तिस्रो नामिस्थानीयाः संबद्धा वा चय ऋतवो यस्य Ca. C. G.—P. 697. l. 13. (164, 3.) संगच्छन्ते B. Ca. सम्यङ्भवोर्कुर्वन्ति G.—l. 27. (164, 4.) °शबलितः B. Ca. °शबळिः तत् G. °संवलितः M 1.—l. 31. भूतद्वयप्र° Ca. भूतद्वयस्य प्र° B. भूतत्रयस्य प्र° G.—l. 36. शरीरं G. शरीरं B. Ca. C 5.—P. 698. ll. 7 to 11. (164, 5.) G. shows very different readings. At first it omits अतः पृच्छामि to उच्यते, and यद्वा to लक्ष्यते. After वितन्वन्ति, however, it inserts the following: चित्तउद्भिद्द्वारा तत्त्वज्ञानोपयोगाय इति शेषः यद्वा यस्मिन् बष्कयो नामैकहायनो वत्सं पुनरपि सशब्दस्य पृथङ्निर्देशात् संवत्सरधानुकभूते बष्कशब्देन तत्कालमात्रं लक्ष्यते वत्से सर्वस्य निवासयोग्ये आदित्ये कवयः सप्त तंतून् सप्तसंस्कारूपान्यागावितन्वन्ति आयतनुस्थानीयात् कुर्वन्ति किमर्थं औतवै जगद्रूप-तिर्यङ्गतंतून् च्छेत्तुं. Instead of जगद्रूपतिर्यङ्गतंतून्वेतुं it reads जगत्त्रयवसुनिर्माणात्.—l. 8. तत्कर्षतीति Ca. C. तत्कर्षतीति B. तत्करोतीति G.—l. 10. लक्ष्यते Ca sec. m. G. वक्ष्यते Ca pr. m. B. M 1.—l. 27. (164, 6.) अवाङ्मनसगम्यं B. Ca. C. G.—l. 28. From अथवा to the end of the verse left out in G.—l. 29. त्रिविधान् Ca. C. विविधान् B.—l. 30. अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूप° ॥ अविशेषमसिगात्रमेकरूप° B (न on the top of च in B1). अविशेषमस्तिनामात्रमेकरूप° Ca. C.—P. 699. l. 10. (164, 8.) तत्रस्थे तच्छब्दः G, for तत्स्थं.—l. 15. हलमुखेन G. हलमुखे C. वलमुखे Ca. जलमुखे B.—l. 18. सम्यगभिवृद्धानि रक्षानीति वचनं Ca. C. G. सम्यगभिवृद्धानि रक्षानीति (सुवृष्टि marg.) वचनं B.—P. 700. l. 12. (164, 11.) द्वादशसंख्याक-मेषादिराश्यात्मकैर्मासात्मकैर्वारैः ॥ द्वादशसंख्याकमेषादिराश्यात्मकैर्वा अरैः B. C. द्वादशसंख्याकद्वादश-मेषादि रक्षानीति रक्षानीति अर G.—l. 13. जरते जीर्यते वा G, for जरायै भवति.—l. 26. (164, 12.) एतदुत्तरत्र स्थितमत्राय° G. एतदुत्तरस्थितमत्राय° B. एतदुत्तरस्थितमत्राय° Ca.—l. 27. सूर्यायत्तं G. पर्यायत्तं B. Ca.—P. 701. l. 4. (164, 13.) आ तस्युः is not explained in B. C. G except by वर्तते इत्यर्थः. As इत्यर्थः is generally preceded by a more literal explanation, it is likely that the omission is owing to the copyists, and not, as in other cases, to Sāyana himself.—l. 15. (164, 14.) सर्वस्य चतुःस्थानीयं वा B. Ca स्वस्य चतुःस्थानीयं G.—l. 28. (164, 15.) देवाभावः B. Ca देवजत्वाभावात् G.—l. 30. G reads

स्थापितानि तानि च रूपशः स्वरूपेण शुक्लणुरूपमेदेन वक्रतानि etc., omitting the sentence स च to ॐत्वादि.—P. 702. l. 5. (164, 16.) दीधितयः A. B. Ca. रश्मयः Bm. G.—संस्थानवत्यो A. B. Ca. संस्थानवत्यो Bm. स्नानवत्यो G.—l. 9. ०लक्षणोऽस्ति स ई G. ०लक्षणोऽस्ति सः स ई B. ०लक्षणस्ति स ई C. ०लक्षण (णे Ca pr. m.) स्त्रिः स ई A. Ca.—l. 10. पित्रोः स्थितिं A. Ca sec. m. पित्रोः स्थितं B. Ca pr. m. पित्रोरुत्पत्तिं G.—l. 12. लौकिकोक्तिरियं B. G. लौकिकोऽभिरयं A. Ca sec. m. (रि pr. m.) लौकिको निरियं C.—l. 14. From इत्यधिदैवतं to the end of the verse left out in G.—l. 18. अतिरपि B. Ca pr. m. स्मृतिरपि A. Ca sec. m.—l. 22. शिशुर्वा आंगिरसो Tândya Br. ०वास्यांगिरसो A. Ca. शिशुबलिस्थांगिरसो B.—After उपक्रम्य ते Ca marg. and A insert शिशुर्वा आंगिरसो मंचकतां मंचकदासीत् पितृन्पुत्रका इत्यामंचयत तं पितरोब्रह्मधर्मं करोषि यो नः पितृत्सतः पुत्रका इत्यामंचयस इति सोब्रवीदहं वाव पितास्मि यो मंचकदिति तद्वै स उज्जुयति ॥ C has the same insertion after देवानपृच्छंत.—l. 23. देवान् A. B. Ca. देवेषु Tândya Br.—देवा अं Tândya Br. देवान् A. B. Ca.—पिता B. Tândya Br. पितो A. Ca.—मंचद्रष्टुरेव किल पितृत्वं तत्त्वित् ॥ मंचप्रद्रष्टुरेव किल तत्त्वं वित् B. मंचप्रद्रष्टुरेवं किल तत्त्वित् A. Ca.—P. 703. l. 3. (164, 17.) अप्रतिनिवृत्ता गता B. प्रागात् अप्रतिनिवृत्तगता A. Ca. अप्रतिनिवृत्ता G.—l. 13. (164, 18.) स्वाधीनमायावेतविकलेन वाधिं B. स्वाधीनमायौ वेतावेकलेन बोधिं A. Ca. (०बोधिं Ca pr. m.) ०मायौ वै - न कलनयाधिं G. ०मायौ चैतौ एकलेन चाधिं Bm, which omits यद्वा to ०सत्त्वौ as usually.—l. 24. (164, 19.) चक्रधुः कृतवंतौ तानि supplied by conjecture.—l. 32. (164, 20.) जीवपरमात्मनौ Bm. ०परमात्मनौ B marg. ०परमौ A. B. Ca. ०परमेश्वरौ G.—P. 704. l. 1. पक्वं फलं G.—l. 5. जीवादन्त्यो नानाजीवावश्रयणात् G. जीवादन्त्यो जीवाश्रयणात् B. जीवादन्त्यो ना जीवाश्रयणात् A. Ca. जीवादन्त्यो ता जीवाश्रयणात् C.—l. 6. वास्तवमेदं चापे C. वास्तवमेदं वापे B. वास्तवमेदं चापे Ca. A. वास्तवमेदं चापे G.—l. 8. दृष्टांतदाष्टांतिकभावः G. दृष्टांतः । दाष्टांतिकभावः A. B. Ca. ०दृष्टांतो दां M I.—l. 10. अभ्युपगंतव्यं A. B. Ca. इत्युप G.—l. 12. परमात्मना सृष्टैर्महामूतैः A. B. Ca. परमेश्वरस्य महानुभूतैः G.—l. 14. अनुमंचं A. B. Ca. असुं मंचं G.—l. 19. ०ण गतं A. B. Ca sec. m. ०णागतं Ca pr. m. ०णाप्राप्तं G.—l. 21. न च तद्वावनाप्तौ तन्म (?) G. न च तद्वावा नाम्नो तन्म A. Ca. C. न च तद्वावान्नान्यो तन्म B.—प्राप्यते A. B. Ca. प्राप्नोति G.—l. 25. प्रतिष्ठितौ B. Nir. सुपणौ A. Ca. G.—P. 705. l. 3. (164, 21.) मदन्त्यः A. C. G. अहं B.—l. 4. कश्चिदिति मतिः सर्वज्ञः G.—l. 6. परमात्मभूवं G. परमात्मा भूतं A. Ca. B. परमात्मभूतं C.—l. 7. संप्रत्यक्ष A. Ca. संप्रत्यक्षं अत्र B. सत्यम् G.—कंठे A. B. Ca. कणौ G.—l. 15. (164, 22.) ०स्वरूपकल्पना B. ०स्वरूपकल्पना A. Ca. ०स्वरूपकल्पनया G.—अधिदैवं G. अधिदैवे A. B. Ca.—अध्यात्ममा A. B. Ca. अधियज्ञ आं G. अध्यात्म आं M I.—l. 23. उद्यंति A. B. Ca. उत्पादयंति G.—l. 24. संसारत उं A. Ca sec. m. संसार उं Ca pr. m. संसारसुं B. संसारादुं G.—l. 29. ०नुज्ञाप्रां B. ०नुज्ञानाप्रां A. Ca. ०नुज्ञानात् प्रां G.—P. 706. l. 11. (164, 23.) ज्ञानानुं A. B. Ca. ज्ञात्वानुं G.—l. 14. शोसावोमिति etc. In explanation of these sacrificial formulae B I gives the following marginal notes: होता प्रातःसवने शोसावोमिति मंत्रेणाध्वर्युमाह्वयते । तस्यायमर्थः । हे अध्वर्यो शोसावः शंसनं कुर्वतः । ओमित्यनुज्ञार्थः । त्वयानुज्ञा देयेत्युक्तं भवति । सोऽयं व्यचरो मंत्रः । ततोऽध्वर्युः शंसामोदैवोमिति पंचाचरेण प्रतिगृह्णाति । उत्तरं ब्रूयात् । तस्यायमर्थः । होतस्त्वं शंसनं कुरु । तन्नामोदैव । हर्ष एवास्माकं । अतोऽनुज्ञा दत्ता । तदेतन्मंत्रद्वयं मिलित्वाष्टाचरं संपद्यते । एवमुत्तरं च ज्ञेयं ॥ होता शस्त्रं पठित्वा उक्थं वाचीति चतुरचरं मंत्रं ब्रूयात् । मदीयायां वाचि संपन्नं । तस्यार्थः । ततोऽध्वर्युरोमुक्थशा इति चतुरचरं मंत्रं ब्रूयात् । ओमित्यंगीकारे । उक्थशास्त्रं शस्त्रशंसी भवसी-

त्यर्थः । तदेतन्मन्त्रं मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यति ॥ See Âsv. V. 9.—l. 16. तथा सवनांतरेपि होता स्वशस्त्रानंतरमुक्थं etc. G.—l. 20. सवनातेपि ॥ सवनातेपि शंसनातेपि A. B. Ca. सवनांतरेपि होता G.—l. 23. जागतोत्पादनं ॥ जगत्सोपादनं A. Ca. जगत्सोत्पादनं B. जगति संपादनं G.—l. 24. एतदेवैकादशाक्षरं भवति ॥ एतदेवावशाक्षरं भवति A. C. एतदेवादश (द्वा over द) B. एतदेकादशाक्षरं G. The next sentence from अध्वर्युं to भवति is left out in A and C. Cf. Âsv. V. 10, 24.—From 164, 24 to the end of the hymn A is wanting.—l. 34. (164, 24.) G omits कंदसां यद्वा इतरेषां.—ll. 35 to 37. Instead of तत्तच्छंदोभिः to सामेति वक्तव्यं G has the following: तत्तच्छंदेनिष्पत्तेरस्य प्रकृतित्वात् प्राधान्येनेदमुक्तं अर्कशब्दो जात्यभिप्रायः सर्वमञ्चान् गात्यव्यं ॥.—l. 38. पञ्चादन्योन्यां ॥ पञ्चादयोऽन्यां Ca. पञ्चादन्यां B pr. m. पञ्चादन्यां B sec. m. पञ्चादयोऽन्यां G.—एकस्वामृच्यगूढं ॥ एकस्वामृच्यगूढं Ca. C. एकस्वामृच्यगूढं B. एकस्वामृच्यगूढं G.—l. 40. पूर्वगायत्रेणेति गायत्र्या एवोपादानात् G after °प्रदर्शनार्थं.—P. 707. l. 5. °श्चतुष्पदाभिरूपेतो ॥ °श्चतुष्पदाभिरूपेतो B. °श्चतुष्पदाभिरूपेतो Ca. इयच्छुचतुष्पदवाकोपेतो G.—l. 14. (164, 25.) G reads दृष्टिकाले सूर्यस्तेजस्वी (read सूर्यस्तेजस्वी ?) दृश्यते तं च कर्मकाले सर्वदा वा जनः परिपश्यति रथंतर एतन्नामके etc.—l. 20. प्ररिच्यते B. प्रसरिच्यते Ca. प्ररिचयत् G.—l. 35. (164, 26.) प्रवर्ग्यः B. Ca. G. See Rv. Bh. VII. 70, 2. 103, 8.—यद्वा इत्यपतत् TÂ. यद्वा इत्यपतत् B. यध्वर्म इत्यपतत् Ca. C. यद्वा इत्यपतत् G. Cf. Rv. Bh. V. 43, 7; VII. 70, 2.—तत्तादृशो B. Ca. तत्तद्देशो C. तादृशो G.—P. 708. l. 1. अमिदीप्तः B. Bm. Ca. समृद्धः G.—l. 3. वा वायुर्वी B. वा वायुः Ca. M I. वायुर्वी G.—l. 18. (164, 27.) स्थावरजंगमरूपाभ्यां जगद्वा ताभ्यामर्थाय G.—l. 30. (164, 28.) क्षीरस्य B. Bm. Ca. क्षीरं G.—l. 34. प्रतिपादनभेदाद् Ca. G. प्रतिभादनभेदाद् C. प्रतिभेदनभेदाद् B.—P. 709. l. 5. (164, 29.) G reads करोति कथं येन ध्वनिना गौर्माताभीवृता आगत्यामितः शिशुमाविध्य मायुं शब्दं मिमाति etc.—l. 8. बालकस्यादनस्तनपानादि° ॥ बालकस्याञ्जन° Ca. °ज्य° C. बालकस्यार्जुनपानादि° B. बालकस्य स्तनपानादि° Bm. बालकस्याज्ञानस्तनपानादि G.—l. 13. तां स्वरूपं etc. Ca. तां स्वरूपं पप्रच्छ (तामजानन् पप्रच्छ marg.) जानामि तव रूपं प्रदर्शयेति स चायं स शिक्तं etc. B. तां स्वरूपे पप्रच्छ जानामि तव स्वरूपं प्रदर्शयेति सा चायं स शिक्तं इत्यत्र प्रदीयमाना महेवतेत्युपदिदेश etc. G.—l. 20. इयं सा ययेति G before व्यत्ययाश्रयणेन.—अधिष्ठातृकायाः Ca. अधिष्ठातृकायाः B. अधिष्ठानात्मिकायाः G.—एकत्वाश्रयणेन वा B. एकत्वश्रवणेन वा Ca. C. एकत्वश्रवणे वा G.—सर्वफलदात्रा B sec. m. सर्वफलकर्त्रा B. Ca. G.—l. 21. एकत्वाश्रयणेन B. Ca. एकत्वश्रवणेन G.—l. 27. मिमाति मायुं अनुकरणशब्दोऽयं मायुरिति शब्दं करोति अथवेयं सुप्तोपमा etc. G.—l. 31. विद्युति विद्योतमानायां भीत्या सर्वे शिरांसि नावं कुर्वती कथंभूता नीचैः करोति उच्यते विद्युद्रूपतामापद्यमाना प्रति etc. G.—l. 36. (164, 30.) जीवस्य नित्यत्वं G. देहस्यानित्यत्वं B. देहस्य नित्यत्वं Ca.—P. 710. l. 3. अनत् चेष्टत् प्राणाधारणयुक्तं तु जीवं etc. G. In B a later hand wrote प्राणाधारणं over प्राणनं.—एजत् तत् शये शेते वर्तते B. Ca. एजत् चेष्टते G. B marg. has एजृ कंपने.—प्राणापगमनानंतरं Ca. G. प्राणाय [1 sec. m.] ममनंतरं B. प्राणायामानंतरं M I.—l. 4. आशेति च Ca sec. m. आशेति G. अथैतेव Ca pr. m. C. अथेति B, and in marg. एषः.—l. 6. पूर्वं जन्मकाले G.—l. 7. जीवापितं G. जीवापीतं B. Ca. M I.—l. 17. (164, 31.) मथ्याहप्रभृति B. Ca. तथापराहप्र° G.—l. 30. (164, 32.) ददर्श deest in B. Ca. G.—दर्शयति B. Ca. ददर्श G.—l. 32. एतन्न Ca. एतन्न B. तत्त्वं न G.—l. 33. एतन्न G. जीवन्स° B. Ca. जीवन्स° M I.—दृष्टात् B. Ca. द्रष्टुस्काशात् G.—P. 712. l. 17. (164, 36.) महदहंकारः ॥ मदाकारौ C. मदाहंकारौ Ca. महकारौ B, प्रकृति being written over it. महदहंकार G.—l. 18. °राश्रयाया मूलप्रकृतेः G. °राश्रयायाः मूलप्रकृतौ Ca. C. °राश्रयाः

मूलप्रकृतौ B.—l. 27. (164, 37.) परमार्थ B. Ca. अवमार्थ G.—After अनुगतोऽस्ति B has अस्ति भाति प्रियमिति; G reads अनुगतोऽस्ति भाति प्रियमिति, Ca अनुगतोऽस्ति भातिचियमिति, C भानिचियमिति, which is unintelligible. भावचयमिति or भाविचयमिति is not satisfactory.—l. 29. अविवेक्यहमि° ॥ अविवेक अमि° Ca pr. m. अविवेकः अहमि° Ca sec. m. अविवेकजमि° B. न विवेकार्थमि° G.—l. 32. यदिव यत्परोक्ष° ॥ यदिव यदापरोक्षज्ञानं B. Ca. यदिव यदापरोक्षज्ञानं G.—After परोक्षज्ञानं B leaves out the words from °ज्ञानं to ज्ञानं. C has तदित् (तदित Ca) तद्वदेवमस्ति इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं. G has सर्वात्मैक्यरूपमानुभवि-
कमस्ति तद्वदेवेदमस्ति सर्वमहमस्मिन्तत्वेतद्वाष्टी° etc.—P. 713. l. 1. °प्रत्यक्प्रवणताभावेन B sec. m. (देववाही over it). °प्रत्यक्प्रमणता° B pr. m. °प्रत्यक्प्रणता° Ca. °प्रत्यक्तता° G.—l. 6. वहिर्मुख-
चेतसः ॥ °चेतसाः Ca. °चेतसा B. G.—स्वरूपा° Ca. स्वरूपा° B. स्वरूप° G.—l. 18. (164, 38.) °स्थानः यच्च G. °स्थानचय° Ca. C, and B, which has in marg. अवस्थाचय —l. 19. सोयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः B. Ca. स्वयमपि तिष्ठतीत्यर्थः G.—उत्पत्तिमत् B. Ca. G after समानोत्पत्तिः.—
l. 20. गृहीतः गृहीतः उच्यते स्वधाशब्देनात्मन्यं स्थूलं शरीरं तेन गृहीतः तत् गृहीतेत्यर्थः तथा कृत्वाङ्गेति अशुक्लं etc. G.—l. 22. जीवसंज्ञात् शरीराभिप्रायेण सर्वदा संबंध उपपद्यते लोकांतरेषु etc. G.—
l. 26. सात्विकजातेः। त° ॥ स ऋत्विजाते त° B. स ऋत्विजातेः त° Ca. C. G has समत्विजातेस्स-
हवासत्तच्छरीरं विषूचीना etc.—l. 27. तच्च शरीर° Ca. तत्तच्छरीर° B.—l. 28. अपरं देहवच्छा-
याति° ॥ अपरदेहवच्छायाति° Ca pr. m. अपरदेहं च छायाति° Ca sec. m. °रं देहव्यति° B. °रं
देहद्वारा याति° G.—l. 36. (164, 39.) तयोरन्यस्य B. Ca. ततोऽन्यं G.—रूपं B. Ca. सद्रूपं G.—
P. 714. l. 1. °भूताः ॥ °भूता B. भूतेः Ca. भूत G.—सांगापरविज्ञासंज्ञिकी च्युच्यते G.—l. 8. शु-
त्युत्पादनद्वारा B. शुत्यर्थोत्पा° B marg. शुत्या° Ca pr. m. शुध्युत्पा° Ca sec. m. शुध्युत्पा° G.—
वेदनसा° B. G. वेदसा° Ca. M1.—ब्रह्मविषया B. Ca. °विषयत्वं G.—l. 10. अलेपत्वं B. Ca. अ-
स्वर्गत्वं G.—l. 13. कृत्स्नवेदैस्तात्पर्यं Ca pr. m. कृत्स्नं वेदैस्ता° Ca sec. m. B. कृत्स्नवेदतात्पर्यं
G.—l. 14. यदसु B sec. m. यसु B pr. m. Ca. वसु G.—l. 21. °र्चनीयमादित्यमं Ca pr. m. G. °
र्चनीये आदित्यमं Ca sec. m. °र्चनीयमादित्यमादिमं B. °र्चनीय आदित्य आदित्यमं M1.—
P. 715. l. 8. (164, 40.) आन्तर्यामिणः पुनः प्रार्थते G before अथैकवारं.—l. 9. सर्वतो नि-
र्गच्छती B. Ca. शून्यैर्गच्छती G.—l. 19. (164, 41.) विदिग्° G. वदिग्° Ca. अवांतरवदिग्°
B.—l. 21. बह्व्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः B. Ca. विविधरक्षणयुक्तो भवति G.—l. 23. मिमाय etc. ॥
मिमाय मति प्रतिष्ठार्थं धातुः B. सतिः प्राप्तिार्थं धातुः Ca with several illegible corrections.
सलिलप्रतिष्ठितो धातु G. See Nir. SS. vol. iv. p. 230 (XI. 40).—l. 24. आत्मना B. Ca. प्र-
णवात्मना G.—l. 25. अष्टविभक्तिभेदेन G.—l. 28. मिमाय Ca. G. निर्मिमाय B. Nir.—P. 716.
l. 16. (164, 43.) यद्वा to विचक्षणैः deest in G.—l. 24. (164, 44.) संवत्सरं B. Ca. यद्वा
प्रतिसंवत्सरं G.—l. 25. हेदनं नापितकार्यं Ca. हेदनेनापि तत्कार्यं C. B. हेदनं नापितत्कार्यं G.—
P. 717. l. 3. (164, 45.) परिमिता Bm. G. वाक्यपरिमिता B. वाक्यपरिमिता Ca. C.—l. 4. इ-
षिणो Ca. G. इषिणो B. M1.—l. 13. याज्ञिकैः to मंत्रविधान° ॥ याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थं
प्रकाशादिमंत्रविधान° Ca. याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधान° C. याज्ञिकैः समा-
ख्यातोऽनुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधान° B1. °ष्ठेयार्थ° B3. याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको
मन्त्रः निधिन° G. All the MSS. have mixed the explanation of the Mantra with
that of the Kalpa; the former is अनुष्ठेयार्थप्रकाशक, the latter मंत्रविधानप्रतिपादक. See
Sâyana's Introduction, p. 12.—l. 15. मंत्रतात्पर्यार्थ° B. Ca. °विविधं सन्तादर्थ° G.—ll. 16
to 18. G reads वाङ्मयमितेति नैरुक्ताः अन्ये तु सर्पपञ्चादिशब्दभेदेन चातुर्विध्यमाहुः अपरे etc.—

l. 18. मातृका: B. Ca. मांत्रिका: G.—B reads twice वैखरी, but वैखरी the third time, Ca. G. have always वैखरी. Bm has only the following explanation: कानि तानि चत्वारि परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी इति.—l. 23. रवाख्यस्य Ca. G. वाच्यस्य B. M I. खाख्यस्य C.—l. 27. The Brāhmaṇa quotation is left out in G.—P. 718. l. 2. (164, 46.) किंच तमेव ॥ किंचायमेव B. Ca. किंचेममेव Bm. G reads कथं अपि दाहप्रकाशादिकरणेनापि वृथादिना अन्न-नियमेनादित्यं मातरिश्चान अंतरिचे श्वसनाद्वायुं चाहुः अत्र केचिदपि: etc.—l. 18. (164, 47.) यदा-वार्गं Bm. यदावार्गं Ca. यदा चागं B. यदा पूर्वा गं G.—l. 26. (164, 48.) नाभ्याश्चयाणि B. नभ्यां Ca. M I. G omits नभ्यानि to फलकानि, and has नाभिस्थानीयानि for तत्स्था°. Cf. Benfey, Hermes, Minos, Tartaros, (Göttingen, 1877), p. 20.—l. 27. परिधयो B. Ca. संबंध-नारयो G.—नाभ्यर्हाणि G. नाभ्यरिहाणि B. Ca.—l. 28. शंकवो न शंकव इव Bm. शंकव इव Ca. M I. शंकव B. शंकवो न रथचक्रस्य शंकव इव G.—l. 29. तस्मिन्नपि ॥ यस्मिन्नपि B. Ca. G.—P. 719. l. 19. (164, 50.) अपि मथित्वा B. Ca. यदपिनाभिर्मथित्वा G.—अप्रय आ° B pr. m. Ca. G. अप्रिना° B sec. m. M I.—l. 23. देवभागं B. Ca. देवभावं G.—l. 25. आलमत and अयजंत B. Ca. आलमत and अयजत G. Cf. TS. V. 7, 26.—P. 720. l. 1. (164, 51.) समानं B. Bm. समानं स Ca. समानं संमाननमात्रं G.—l. 4. स्वे ऊते आहुत्वा दिवं वु° Ca sec. m. G, and Bm, which omits स्वे ऊते. स्वे ऊते आदित्यादिवं वु° Ca pr. m. स्वे ऊते दिवं आदित्यादिवु° B. M I.—l. 14. (164, 52.) ओषधीनामोषधीर्दशतं दर्शनाय ॥ ओषधीनां ओषधीर्दशनं ददर्शनाय Ca. ओषधीनां ओषधी: (दर्श sec. m.) दर्शनाय B. ओषधीनां (ओषधी: marg.) दर्शतं Bm. ओषधीनां दर्शतं दर्शनीयं G.

P. 720. l. 30. (165.) पैशुन्यं कृत्वा चार्थं नृपद्विजां Rvdh. पैशुन्यं श्रुत्वा चार्थं नृपद्विजां A. पैशुन्यं (प° C) श्रुत्वा चार्थं नृपद्विजां C. Ca. पैशुन्यं श्रुत्वा वाचं नृपद्विजां B. पैशुन्यं श्रुत्वा चार्थं नृपद्वि- i G.—अप्याह B. G. Rvdh. अप्याह A. Ca. M I. Windisch.—l. 35. (165, 1.) कैरपि दुर्ज्ञेयया ॥ कैरपि दुर्नियया A. Ca. कैरपि दुर्नयया B. कैरपि दुर्नीयया Bm. कयापि दुर्निरूपया G.—P. 721. l. 2. लोकं वृथुदकेन सम्यक् सेचयन्ति मिहि सेचनार्थो ऋषिर्वातगतु: G.—l. 3. अनिश्चयया ॥ अतिश्चयया A. Ca sec. m. अतिश्चयया Ca pr. m. B. अतिश्चयया Bm. अतिश्चयया G.—कुतो देशदेतास: आगता: Bm. कुत: देशात् एतास: B. एतास: आगतार: कुतो हेतोरेतास: G. From कुतो देशात् to सुपां left out in A. Ca.—l. 5. पूजयन्ति जगत: पूजां कुर्वन्ति यदा गमनबलं वर्धयन्ती° etc G.—l. 15. (165, 2.) रमेमहि A. B. Bm. रेमहि Ca. रमयाम: G.—P. 722. l. 9. (165, 5.) संत: महोमि: पूजै: स्वक्षेत्रै: स्वकीयबलै: तन्व आत्मशरीराणि शुभमाना दीप्यमाना: हर्षं etc G.—l. 10. एतान्गतून् A. B. Ca. एतान्गतून् Bm. एतान्महानुभावान् G.—l. 18. (165, 6.) ब्रूथ कथं नासीदित्याशंकाह यद्यस्मादेकमसहायं मामहिहत्ये वृथ्यर्थं मेघहननं कर्तुं समधत्त सहितं कृतवन्तो यूयं न कृतवन्त इति खरेणोपगम्यते असहायस्य etc G.—l. 21. शोधनै: वधकौशलै: A. Bm. Ca. शोधनै: वधकुशलै: B. शोभनै: वधकौशलै: G.—l. 31. (165, 7.) ह्यं दसमनुदात्तत्वं deest in G.—स्थापितं A. B. Ca. स्थापितं G.—l. 32. यद्यस्यैव तत्तस्यैव भवतु । तर्ह्यहं ॥ यद्यस्यैव तुर्ह्यहं A. C. अद्यस्यैव तुर्ह्यहं B. यद्यैव तुर्ह्यहं G.—कर्मणा ॥ कर्मणि A. B. Ca. G.—l. 33. °स्वरस्य व्याख्यानं ॥ °स्वरस्य व्याख्यातं (°नं Ca pr. m.) A. Ca. °स्वरस्य व्याख्यातं B. G.—P. 723. l. 5. (165, 8.) इदानीमिन्द्र etc. B. इदानीमिन्द्र: समानकोपेन etc. Ca pr. m. इदानीमिन्द्र: स्वेन भामेन कोपेन etc. A. Ca sec. m. हे मरुत: अहं इंद्र: इंद्रियेण वीर्येण स्वेन भामेन कोपेन तविष: बलवान् बभूवान् भूत: संपन्न: सन् वृत्तं वधीं हतवान् अस्मि कस्यै तदुच्यते etc. Bm. इदानीमिन्द्र: समान-कर्तृत्वमनशीकुर्वन्नाह हे मरुत: अहमेव वृत्तं मेघमसुरं वा वधीं घातितोस्मि केन साधनेनेति तदुच्यते इंद्रियेण स्वसामर्थ्येन तच्च कथं प्राप्तमिति तदुच्यते स्वेन भामेन उदकावर्षणजातकोपेन तविषो बलवान् बभूवान् क

कस्मिन्निति तदुभयमुच्यते etc. G.—l. 6. अर्थायैताः B. Bm. अर्थाय काः A. Ca. G.—l. 7. नद्या-
दिषु ॥ वज्रादिषु A. B. Ca. अवज्रादिषु Windisch. वज्रादि G.—l. 15. (165, 9.) शानच् A. B.
Ca; wanting in G. शानन् Windisch from Mahidhara on VS. XXXIII. 79. Cf. Pân.
VI. 1 186; III. 2. 128.—l. 17. °चेष्टितानुकार्येव ॥ °चेष्टितानुकारो नैव A. Ca sec. m. °चेष्ट-
तानुकारो नैव Ca pr. m. (?) °चेष्टितानुकारो नैव B. °चेष्टितानुकारो नैव G.—l. 22. (165, 10.)
सर्वचगमन° A. Ca. सर्वचमवन° Bm. G. सर्वचमेवन° B.—l. 23. मनस ईश्या प्रज्ञया कर्तुं शक्तोस्मि
हे मरुतः etc. G.—l. 24. From यानि वसूनि to the beginning of verse 14 left out
in G.—P. 724. l. 13. (165, 12.) मत्कृतैः ॥ तत्कृतैः A. B. C. It might be मत्कृतैः or
युष्मत्कृतैः.—l. 19. (165, 13.) यजमानानच्छाभिमुख्येन प्राप्तुं प्र ॥ यजमानान्प्रति प्र A. B. Bm. Ca.—
l. 20. मननीयानि धनान्यपि° A. Ca. मननीयानि सवनानि अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं अपि° B. मन-
नीयानि सवनानि अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तुं चक्रे विप्रं मां यूयं अपि° Bm. See the next verse.—
l. 28. (165, 14.) षष्ठीवज्रवचन इदं रूपं ॥ षष्ठीवज्रवचनस्थान इदं रूपं G. °वज्रवचन इदं सूक्तं । A.
B. Ca. °वज्रवचनं । इदं सूक्तं M I.—परिचरणाय --- युष्मत्सुतियोग्या मतिर्नास्ति तथापि कुवया हे
मरुतः etc. G.—l. 33. (165, 15.) कृतां A. B. Ca. कारितां G.—P. 725. l. 8. From र्थः
वयां to विद्याम left out in A. Ca. G reads तत्पौषणायेत्यर्थः हविर्मन्त्रेण शरीर वर्धयत वयां
etc., then जयशीलं दानं जीवनं वा एतत्सर्वं, and यज्ञसंपूर्तेर्वृथादि°.

P. 726. l. 15. (166, 3.) सोमादिह° Bm. सोमाय ह° A. Ca. सोमय ह° B. सोमयज्ञे
ह°?—P. 727. l. 2. (166, 5.) वाथवा दिवो ॥ वाथवा यथा B. वाथवां यथा A. Ca. ा यद्वा
दिवो Bm.—l. 12. (166, 6.) विक्षेपणशीलदंती B. Bm. °वंती Bm sec. m. (?) विक्षेप-
णशीलं दंती M I. विक्षेपणशीलदती C. विक्षेपणशीलदेती A. Ca. The ल of °शील° looks
almost like त in Ca, and A has त. See Nir. VI. 30.—l. 31. (166, 8.) अरचत ॥ रचत
Bm. रचति A. B. Ca.—l. 32. रग्निः ॥ विरग्निः A. B. Ca. M I.—तथोक्ता B. यथोक्ता A.
Ca. M I.—P. 728. l. 11. (166, 9.) अचो वो ॥ योऽचो वो A. Ca. वोऽचः वो B. वोऽचः
Bm. M I.—P. 729. l. 11. (166, 12.) यत् and तत् Bm. यदा and तदा A. B. Ca.

P. 730. l. 18. (167, 1.) इष एषणीयाः ॥ इषवः इषणीयाः A. Ca. इष ईषणीयाः B. इषः
Bm.—l. 20. यानि deest in A. B. Bm. Ca.—P. 731. l. 10. (167, 3.) सभावती B. भवति
A. Ca. M I.—सैवंपा ॥ सैवं° A. Ca. एवं° B. Bm.—l. 15. (167, 4.) शोमनालंकारा अयासो
ऽभि° ॥ °लंकारादिना ये(मि cancelled)° Ca. °लंकारादिना अभि° B. °लंकारादिना दीप्ताः
अयासो यजमाना अभि° Bm. From 167, 4 to 171, 6 A is wanting.—P. 732. l. 5.
(167, 6.) रोदस्यां स्त्रियं B. Ca. भार्या Bm.—l. 26. (167, 8.) चातयंति ॥ चायंति B. Ca.
Cf. Rv. Bh. IX. 47, 2 and Nir. IV. 25. Bm reads तथा एतेषां मध्ये अर्यमा अप्रशस्तान्
पदार्थान् चयते आचयति नाशयति.—P. 733. l. 6. (167, 9.) द्वेषो Bm. द्विषो B. Ca.

P. 733. l. 31. (168, 1.) तुर्वणिः B. Ca. तुर्वणिः Bm. The explanation and Nir.
quotation show that Śâyana read तुर्वणिः.—P. 735. l. 1. (168, 4.) After अपापाः Ca.
C give quite a different explanation to the end of the verse: अपापाः समुदनेन पांसु
विचुः व्यावयंति । चावयंति ॥ It seems to refer to अरेणवः, but the text is corrupt.—
l. 30. (168, 7.) षेषणवती वा B sec. m. षेषणवती Ca. षेषणवती तेषा दीप्ता विपाका वा B
pr. m. M I.—P. 736. l. 18. (168, 9.) सर्वैः एष्टव्यां Bm. सर्वै ईष्टव्यां B. सर्वैरेष्टव्यं Ca. °रिष्टव्यं
M I. Cf. above to 167, 1.

P. 736. l. 24. (169.) अथ चतुष्पदा etc., see Weber, Indische Studien, VIII.

p. 143.—P. 738. l. 5. (169, 4.) धौतयुवक्षेपिष्ठस्य ॥ *क्षेपिष्ठस्य B. धौतयुवक्षेपिष्ठस्य Ca. Bm has किंच वायोः क्षपि च स्नुतः etc.—l. 18. (169, 5.) B. Bm add भवन्ति, Ca भवति, after इच्छन्तीव.

P. 739. l. 19. (170.) यस्त्ववाक् ॥ तस्त्ववाक् Ca. M I; lacuna in B. See Anukr. Paribh. II. 4.—l. 29. (170, 1.) नैव नास्ति B. Ca. C. नैवास्ति Bm.—l. 32. वि from Bm.—P. 740. l. 3. (170, 2.) अस्मानपराधिनः B. Bm. अस्मानपराधिनः Ca. C.—l. 24. (170, 4.) शिष्टमविशिष्टं ॥ शिष्टमवशिष्टं B. Ca. शिष्टमवशिष्टं Bm.—हविषो वा B. हविषो Ca. हविषः Bm

P. 741. l. 10. (171, 1.) केन साधनेन B. Ca. केन एना अनेन Bm.—l. 20. (171, 2.) *क्रियमाणप्रकारः B. *ः प्रकारः Ca. *क्रियमाणः Bm. Cf. Rv. Bh. I. 173, 13.—l. 33. (171, 3.) कोम्या काम्यानि Bm. काम्यानि Ca. कामा काम्यानि B.—P. 742. l. 1. यूयं after इन्द्रश्च B. Ca. C.—l. 9. (171, 4.) अस्मानपराधिनः Bm. अस्मानपराधिनः B. Ca. C.—l. 15. (171, 5.) येन from Bm.

P. 743. ll. 26 to 28. (173, 1.) यद्वा तद्, and किंच to गावो यत left out in A. Ca. B has न्यायात् ॥ धेनवः etc. to गावः किंच यद्वा तत् उक्तलक्षणं etc. to अर्चाम आ विवासात् विवाः etc.—बर्हिषि from Bm, which reads किंच बर्हिषि सप्तानं etc. to इन्द्रं त्वां धेनवः दोगध्नः etc. to गावः आ देवतादेव etc.—l. 33. (173, 2.) स्वायत्तेहविकैः । यद्वा स्वयं प्राप्तिधकं हव्यं येषां B. स्वायत्तेहविकैः । यद्वा स्वयंप्राप्तिदू उदकं हव्यं येषां A. Ca. C. स्वायत्तहविकैः Bm. Cf. Rv. Bh. I. 121, 6.—P. 744. l. 25. (173, 4.) अर्धतराणि व्याप्ततराणि वा ॥ अर्धतराणि व्याप्ततराणि A. Ca. अर्धतराणि वा B. अर्धतराणि व्याप्ततराणि Bm.—P. 745. l. 12. (173, 6.) कक्षयते सती A. B. Ca. एते Bm.—l. 13. सृष्टादपि सृष्टोः ॥ सृष्ट्यादपि सृष्टोः A. B. Ca.—l. 14. वृजनमिव etc. ॥ वृजनमिव । वृजनेः कर्तनार्थस्वेदं रूपं B. वृजनमिव च मे वृजनेः कर्तनार्थस्वेदं रूपं A. C.—l. 25. (173, 7.) भूषयितुं वा निमित्तेऽर्थे (?) ॥ भूषयितेर्वा निमित्तेऽर्थे A. B. C.—l. 26. प्रयतन्ते ॥ प्रयन्त इति A. B. C; deest in Bm.—P. 746. l. 21. (173, 10.) Bm reads सखिभूतान् for *भूताः, and सखायं for सखायो to तथा.—l. 33. (173, 11.) सदनं Bm. सवनं A. B. Ca. M I. Cf. Rv. Bh. IV. 50, 8; X. 117, 4; VII. 32, 4; X. 112, 4.—तत्सदनं B. Bm. तत्सह A. C. तत्सवन M I.—P. 747. l. 2. Bm reads वर्जयतीत्यर्थः तद्वा यज्ञमार्गः ॥ तत्सवणं वर्जयत्येव ॥.—l. 11. (173, 12.) योत्स्यामीति B. Bm. नोत्स्यामीति A. C. नोत्स्यामीति Ca pr. m.

P. 748. l. 9. (174, 2.) कातरयदानिंदावन् ॥ कातरयदानिंदावन् B. कातरयदानिंदावन् A. C. अनिन्व Bm.—l. 10. तटाकादीनि ॥ तयकादीनि A. B. C; deest in Bm.—l. 22. (174, 3.) From the beginning to पुरुहूत left out in B.—पालिता Bm. पालयिता A. Ca. M I.—l. 23. पालिता ॥ पालयिता A. Ca. M I.—l. 24. आशोषः M I. आशोषः B. आशोषतमं Bm.—l. 26. वस्तोर्वस्तुं Bm. वस्ता वस्तुं B. वस्तोः वस्तु A. C.—l. 27. *परः स्थास्यामीत्यर्थः ॥ *पुरस्थास्यामीत्यर्थः B. *परास्थास्यामीत्यर्थः A. C.—P. 749. l. 12. (174, 5.) तदिच्छन्ती सततगामिनौ वा अञ्जा अञ्जुगामिनौ B. तदिच्छन्ती सततगामिनौ A. Ca. सुखमिच्छन्ती अञ्जा सततगामिनौ Bm.—l. 23. (174, 6.) त्वां Bm. त्वां त्वा A. B. Ca. त्वा त्वां M I.—सचा सह श्रुताः क्षिप्रा हविःप्रदानेन स्वयापत्वं B. त्वया सह श्रुताः क्षिप्रा हविःप्रदानेन तथा अपत्वं A. C. The construction is wrong in both cases, unless we read वहमानाः संति instead of वहमाना ये संति ते प्रपञ्चन्. Perhaps वहमानाः संति was the original reading, and ये प्रपञ्चन् ते was added as a new sentence: or वाहमानाः । वाहमाना ये संति ते प्रपञ्चन्. Bm reads सचा सह श्रुताः क्षिप्रा हविःप्रदानेन स्वयापत्वं जुलस्य अपत्वादेताद् पुचं वक्ष्यमानाः प्राप्तवन्तो

भवन्ति ॥.—l. 26. चिप्रा वर्जिताः ॥ चिप्रा वर्जिताः A. B. C.—P. 750. l. 22. (174, 9.) From here to 180, 7 A is wanting.

P. 751. l. 4. (175.) द्वितीयश्चेत्यं Anukr. M. द्वितीयश्चेत्यं Ca. द्वितीयश्चेत्यं B. M I.—l. 26. (175, 2.) भवसि ॥ भवति B. Ca. M I.—P. 752. l. 6. (175, 4.) मुमुष इती ॥ मुमुषेती B. Ca. M I.—l. 17. (175, 5.) भसंज्ञाया बाधितत्वात् न लोपः (°त्वान्तलो° B) Ca. B. It ought to be पदसंज्ञाया बाधितत्वाल्लोपाभावः or भसंज्ञया पदसंज्ञाया बा°. Cf. Pān. I. 4, 20; VIII. 2, 7; Rv. Bh. I. 10, 10.

P. 753. l. 14. (176, 2.) ब्रीह्यादिकमुप्यति B. °मुच्यते C. Ca.

P. 756. l. 3. (178, 1.) या ख्यासौ ॥ यस्यासौ B. Ca. या ख्या सा Bm.—l. 5. श्रुतयः B. Ca. C. It ought to be श्रुतीः, unless the whole sentence is taken as a parenthesis.—l. 32. (178, 4.) अनेच्छुः ॥ अनेच्छुः Ca. M I. अनेद्युः B.—l. 33. तथैव Bm. यथैव B. Ca. C.

P. 757. l. 15. (179.) ब्रह्मचार्येति Anukr. °चर्यति B. Ca.—P. 758. l. 12. (179, 3.) त्वया मया Ca. त्वया B. Bm.—l. 13. विश्वाः to °अवाव deest in Ca. Bm reads हे जाये त्वया न मृषा आतं व्यर्थं नैव खिन्नं आवां यत् यस्मात् देवाः अवन्ति रक्षन्ति आवां विश्वा इत् सर्वाऽपि सृधः स्यर्धमानाः सेनाः कामकलाः मि अस्त्राव अव etc.—l. 25. (179, 4.) निमित्तात्कामात् । कथं ॥ निमित्तासंतः कामात्कथं B. निमित्ताः संतः कामात्कथं Ca. C.—l. 29. (179, 5.) जपन् B. Ca pr. m. जपेत् Ca sec. m. and Rvdh.—P. 759. l. 1. The first part of this verse has been lost in the Commentary; none of the MSS. have preserved it. Bm, however, gives an explanation of its own, namely, अंतितः समीपे हस्तु पीतं हृदयस्थिते इमं सोमं सीं सर्वतः उप श्रुवे प्रार्थये यदागः etc.—l. 4. आकालयति B. Ca. आकामयति Bm.—यदायमपवर्जनीयतया B. यदा यामपवर्जनीयतया Ca. C.—l. 5. कामेन निरुद्ध एव ॥ नमिननिरुद्ध एव Ca. C. कामिननिरुद्ध एव B.—l. 16. (179, 6.) वर्षी Ca sec. m. Bm. वर्षी वर्षी B. Ca pr. m. M I.

P. 759. l. 29. (180, 1.) दीयति तक्तीति ॥ दीयति टक्तीति Ca. C. दीयति तफवीति B. Cf. Ngh. II. 14.—रथागमनकाले Bm. त्वदागमनकाले B. C. M I.—P. 760. l. 9. (180, 2.) रथं प्राप्नुथ इत्यर्थः ॥ रथं वाप्रथ (वाप्रभु Ca pr. m.) इत्यर्थः Ca. C. रथं वा अथ इत्यर्थः B. रथं प्रेरयथः इ° Bm.—l. 19. (180, 3.) अकुर्वतं ॥ अकुर्वतां Ca. Bm. अकुर्वतां B.—l. 29. (180, 4.) शीतानि Bm for चोद्यमानानि.—तपस्वर्गं प्रविष्टवान् Ca. C. न पूर्वं घर्मसकाशाश्चितवान् B तपस्वर्गसकाशात् रचितवन्तौ Bm.—P. 761. l. 16. (180, 5.) सर्वप्रदेशव्यापित्वं ॥ सर्वप्रदेशवाचित्वं B °वाचित्वं Ca. C.—l. 19. प्रगृह्यं ॥ प्रगृह्यते B. प्रगृह्यतां Ca.—l. 20. माहिना ॥ महिना B. Ca. M I.—P. 762. l. 12. (180, 8.) तादृशा मनुष्याः संति A. Ca. नाशा मनुष्याः संति B. तादृशमनुष्ठानमस्ति Bm.—l. 14. After स इव all the MSS., except Bm, have मध्ये. Either a whole sentence has been dropped, to which मध्ये belonged (संयाममध्ये), or it was meant to follow after तेषु; तेषु मध्ये प्रशस्तः.—l. 21. (180, 9.) वहतः A. B. C, instead of वहयः; a transition from the second to the third person, not unusual in Sâyana.—l. 23. कर्मणि निर्वृत्ते पुनरपगच्छति ॥ कर्मण्यपवृत्ते पुनर्निगच्छति A. B. C. समाप्नौ निर्गच्छति Bm.—l. 25. त्वदनुग्रहात् A. B. Ca. युवयोरनु° Bm.

P. 763. l. 8. (181, 1.) रयीणां धनानां from Bm.—P. 764. ll. 17 and 19. (181, 5.) मध्या S3 and Sâyana. मध्या Wilson 429. S1. S2. S4. P1. P3. P4. A2 text. B1 text. See Aufrecht, Die Hymnen des Rigveda, vol. ii.² p. iv.—l. 25. मध्या प्रमथनेनाबोद्धनेन ॥

प्रमाथनेनालोडनेन A. Ca. प्रमथनेनालोडनेन B. मथ्ना मथनेन आलोडनेन Bm. मथ्ना प्रमाथनेन लोडनेन M I.—l. 32. (181, 6.) वर्षितैवेन्द्रः ॥ वर्षिता देवेन्द्रः A. C. वर्षिता देवेन्द्रः B. वर्षिता इन्द्रः Bm.—P. 765. l. 16. (181, 8.) सुतिवाक् Ca. C. B. Bm. सुतिवाक् A. Ca. sec. m. सुतिरूपा वाक्?—l. 17. त्रिधात्वास्तीर्णं Bm. त्रिधान्वास्तीर्णं A. B. Ca. M I. Cf. Rv. VIII. 102, 14.—l. 20. शान्तनात्सेक उदकस्वेव ॥ शान्तनात्सेके उदकस्वेव A. Ca. शान्तनात्सेके उदके उदकस्वेव B. शान्तनात्सेके उदकस्वेव C. शान्तनात् is probably a mistake; it may be meant for शान्तनात् ('because there is comfort, as if water was sprinkled') or for आप्यायनात् ('because there is growth'); but neither of the two emendations is probable.—l. 26. (181, 9.) From here to 188, 6 A is wanting. The Commentary from 184, 1 to 185, 5, however, is found in A 2 at the beginning of the seventh Adhyāya.

P. 766. l. 20. (182, 2.) रथितमा रथिनो Bm. यथा रथिनो B. Ca. M I.—P. 767. l. 15. (182, 5.) प्रसादफलकराश्विनौ B. प्रसादफलकाराश्विनौ Ca. ओरशिं C.—l. 20. तदधः पतथ Ca. तदाधः पतथः Bm. दतदधुः पेतथुः B. पतथ M I.—P. 768. l. 13. (182, 8.) नासत्यौ Bm. नासत्या B. Ca. M I.

P. 768. ll. 18 and 23. (183, 1.) From हे वृषणा to गुंजायां left out in Ca. Probably the Anukr. quotation and the Viniyoga have also been lost.—P. 769. l. 12. (183, 3.) यजमानाय दत्तहविषा तद्वा B. Ca. C. यजमानदत्तहविषा तद्वा seems to be a necessary correction.—l. 22. (183, 4.) अर्थायायं ॥ अर्थायाय Bm. अर्थाय यो B. Ca. अर्थाय M I.—l. 29. (183, 5.) रक्षणाय युष्मत्तर्पणाय वा ॥ युष्मत्तर्पणाय वा B. Ca. युष्मद्रक्षणाय Bm.

P. 771. l. 8. (184, 2.) वेदवाक्यै रचिता B. वेदवाक्यै रचिता A. Bm. Ca. वेदवाक्यैरचिता M I.—l. 25. (184, 3.) उदजयतां A. B. Ca. Bm. जयतं M I. Cf. note to 180, 9.—P. 772. l. 9. (184, 5.) हविष्प्रदानरूपैः ॥ रूपामिः A. B. Ca. Bm.

P. 772. l. 28. (185, 1.) पौर्वापर्यं कां ॥ पौर्वापर्यकां A. B. Ca.—P. 773. l. 26. (185, 4.) Bm omits अवसा to रूपं. We should expect यद्वा before अतप्यमाने.—l. 29. विलचलैः ॥ विचललैः A. B. Bm. Ca.—P. 774. l. 20. (185, 6.) वृथादेः देवानां Ca. C. वृथा देवानां B.—P. 775. l. 3. (185, 8.) जाःपतिं P 1 sec. m. P 3. P 4 sec. m. जाःपतिं P 1. P 4. Cf. Rv. VII. 38, 6; Prāt. 738.—l. 7. जायापतिं प्रति ॥ अजायापतिं प्रति Ca. अजायापतिं प्रति B.—l. 9. तयोरश्विन्यादिवज्जमननासंभवादुचितमेव ॥ तयोरश्विन्यादिवज्जमननासंभवादुचितमेव B. तयोरश्विन्यादिवज्जमनननासंभवादुचितमेव Ca. C. There is a mistake in this line, which the reading adopted in the text does not remove.

P. 777. l. 6. (186, 3.) वैषणीया ॥ वैषणीया B. Ca.—l. 17. (186, 4.) सर्वदेव वेत्त्यर्थः ॥ सर्वदेववार्थः B. सर्वदेववार्थः Ca. C. Bm reads समाने अहन् सर्वस्मिन् अहनि सर्वदेववेत्त्यर्थः.—l. 25. (186, 5.) लङि ॥ लिङि B. Ca.—l. 26. वेतु B. Ca. Bm.—P. 778. l. 32. (186, 9.) उत्पादयन्ति Bm sec. m. उत्पादयन्तु B. C. उत्पादन्ति Bm pr. m.—l. 33. सर्वमावृणोति ॥ सर्वनामवृणोति B. Ca. C.—मरुत्सेना वृथ्या ॥ मरुत्सेना अवृथ्या B. Ca. C. मरुत्सेना अप्रवेष्टव्या Bm.—करोति B. Bm. करोतु Ca. C

P. 779. l. 19. (187.) तृतीयांशे B. तृतीया Ca. Cf. Anukr. M. p. 12.—l. 20. भुञ्जीत ह्यविकृत्सयन् B. भुञ्जीत ह्यविकृत्सयन् Ca, but corrected into भुञ्जीयादवकृत्सितं which probably would be found to be the reading of A if a new A MS. should be discovered. The MS. of the Rvdh. E. I. H. 1732 a has भुञ्जीयादवकृत्सितं; 1732 b

has मुंजीयादवकुत्तितं.—l. 21. विषमप्यमृतं भवेत् B. C; but Ca sec. m. has विषमप्यन्नतामियात्, which is the reading of Rvdh. 1732 b, while 1732 a has अमृतामियात्.—विषं च etc. ॥ विषं जपी ---- त्वैतत्सूक्तं जपेत् विषनाशनं Ca sec. m. वित्तिं ---- त्वैतत्सूक्तं जपेत् विषनाशनं Ca pr. m. वि ---- त्वैतत्सूक्तं जपेद्वाधिविनाशनं B.—Instead of नावाग्यतसु, which is the reading of MSS. 1732 a. b, B has वक्तव्यमेव, C वक्तव्याय व corrected into न वक्तव्याय.—l. 22. हविस्तदा B. Ca pr. m. शुचिः सदा Ca sec. m. Rvdh.—P. 780. l. 15. (187, 4.) लोकस्थानार्थान् ॥ स्थानार्थान् B. स्थानादर्थान् Ca. M 1.—P. 781. l. 19. (187, 9.) All the MSS. are so defective in this verse, that it was impossible to complete the sentence except by conjecture. B reads हे सोम ते तव यत् यमंश् गवाशिरः गोविकारः क्षीराद्याश्रयणद्रव्यं यवाशिरः यवविकाराश्रय शरीर पीवो वम ॥ Ca has हे सोम ते तव यत् यमंश् गवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयणद्रव्या यवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयशरीरे पीवो भव ॥ This has been corrected by marginal notes. First, after the last अ, ण was put in, which, however, must have been meant to come in after अय; then this ण was blotted out, and a whole line put in after the same letter, णद्रव्या यवशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रय. The â of द्रव्या is again cancelled, and the whole emendation is erroneous, as it could only have been meant for रक्षादेकादशसु. Bm reads हे सोम ते तव यत् सस गवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयद्रव्या यवाशिरः यवाशिरद्रव्यवयमयं भजामहे वातापे पीव इन्द्रव ॥ Cf. Rv. Bh. I. 137, 1; II. 22, 1. 41, 3; III. 42, 7; VIII. 92, 4; Nir. VI. 8.—l. 23. (187, 10) B leaves out करंभो यः, Ca reads करंभयः, and leaves out all between औषधे त्वं पी० and ण्यो गतः ॥

P. 783. l. 14. (188, 8.) हे सरस्वति सरो वागुदकं वा ॥ हे सरस्वति सरस्वतीति (स्वर० Ca) सरो वागुदकं A. Ca. हे सरस्वति सरस्वतीति सरोगयुदकं B.

P. 784. l. 9. (189.) जपेच्च A. B. Ca. जपंश्च Rvdh.—वानलं A. Ca. चानलं B. Rvdh.—P. 785. l. 2. (189, 2.) Ca has a marginal note with regard to शं योः, यौतिर्विच् । गुणः । यो । सुः । इति भट्टभास्कराः. Bhattabhâskara wrote a Vedabhâshya (cf. Devarâga's Commentary on the Nirukta) and another grammatical Commentary on the Paribhâshâs (cf. Colebrooke's Miscellaneous Essays, vol. ii. p. 42). He is quoted by Sâyana, I. 63, 4. 71, 4. 84, 15, etc.—l. 8. (189, 3.) णापालिताः ॥ णा ज्यालिताः B. णापालयिता A. Ca.—l. 23. (189, 5.) इत्यनयाश्रयमभिजुहोति Ca. इत्यनयाश्रमभिजुहोति B आश्रयं is explained as यस्मिन्नाज्ये पुरोडाशः शायितस्तदाश्रयं.—P. 786. l. 2. (189, 6.) The MSS. read विष्पट्, but, as no etymology is given, and as the word does not occur again in the Rig-veda, it is difficult to say whether it be meant for विष्पट् or विष्पट्.

P. 786. l. 25. (190.) From 190 to 191, 4 the Commentary of A 2 is found again at the beginning of the seventh Adhyâya.—P. 787. l. 1. (190, 1.) अगंतारं ॥ आगंतारं A. B. Ca. Bm.—l. 14. (190, 2.) देवं तमिच्छतां ॥ देवं त्वमि० B. देवं त्वामि० A. Ca. देवत्वमिच्छतां M 1.—l. 16. सर्वे भवन्ति A. B. C. सर्वे संभवति Bm. सर्वे व्यक्ता भवन्ति?—l. 18. संपादयन् Bm. संपादयतः A. Ca. संपदयतः B.—P. 788. l. 23. (190, 6.) हे बृहस्पते B. हे ब्राह्मणस्पते A. Ca. हे ब्रह्मणस्पते Bm.—P. 789. l. 5. (190, 7.) यमेव Bm. समेव B. यमेन A. Ca. त्वामेव M 1.

P. 789. l. 19. (191.) °म्याद्याश्च B. Ca pr. m. °म्याद्या A. Ca sec. m.—l. 21. °वृश्चि-
कतश्च A. Ca. °वृश्चिकतश्च B. °वृश्चिकञं च Rvdh.—l. 26. (191, 1.) महोरगादिः B. महा-
रोगादि A. Ca. महारोगादिः Bm.—कंकत इति सरन् ॥ कत इति सरन् A. Ca. कत इति सरन्
B.—l. 28. दुंदुभादिः A. B. Ca. ददु° Bm. दुंदु° M 1. —P. 790. l. 10. (191, 3.) अंतस्किं-
द्राः ॥ अंलिक्किद्राः A. Ca. अच्छिद्राः B. आच्छिद्राः Bm.—l. 11. अंतस्किद्राः B. आत्मच्छिद्राः
A. Bm. Ca.—अश्ववालाः ॥ आश्ववालाः B. Bm. आत्मवाणाः A. Ca.—P. 791. l. 3. (191, 6.)
ईरयत गच्छत ॥ ईरसमगच्छत B. गच्छत A. Ca. Bm.—l. 11. (191, 7.) लूतीकादयः ॥ लूतीकादयः
B. लूतीकायः A. Ca.—P. 792. l. 7. (191, 10.) सो चित् स चित् पूजायां A. B. Ca. स चित्
Bm. सो चित् चित् पू° M 1.—l. 8. उः प्रसिद्धौ B. द्रुः प्रसिद्धौ A. Ca. नु प्र° Bm. The
Pada-text has सः । चित् 1, but Sāyana seems to explain it as सः । जं इति । चित् 1, while
in the next verse the Pada gives सो इति instead of सा । जं इति ॥ See Prāt. 313. It
is, however, possible that we have to read नुः प्रसिद्धौ. Cf. Rv. Bh. VIII. 23, 5; 13;
I. 72, 8. 91, 3. 25, 18. 52, 11, etc. (नु = हि = खलु).—l. 19. (191, 11.) बालेत्यर्थः ॥ बालेत्यर्थः
A. Ca. बाले° B. Bm has इयत्तिका इयंतं कुर्वाणा वाचाला शकुंतिका etc.—l. 20. विषहर्ची A.
C. Bm. विषहंची B.—l. 22. यद्देहावृतं etc. ॥ यद्देहावृत्तविषं तस्य शकुनेभ्यः आदित्याप्रदानसमस्ती-
युक्तं भवति B. यद्देहावृत्तविषं तस्य शकुनेभ्यः आदित्याप्रदानसमस्तीयुक्तं भवति A. C.—P. 793. l. 14.
(191, 14.) सुरगंगाद्याः B. असुरगं° A. Ca. गंगाद्याः Bm.—l. 22. (191, 15.) यावद्विषामगमं
तं पाषाणानुघातमनुतिष्ठति तद्विदः ॥ यावद्विषामगमं पाषाणमनुतिष्ठति तद्विदः B. यावद्विषामगमं तं
पाषाणमनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः A. यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः Ca pr. m.
यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुतिष्ठति तद्विदः C.

ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशसंहिता

शार्मण्यदेशोत्पन्नेनैंगलगडदेशनिवासिना मोक्षमूलरभट्टेन संशोधिता

गोतीर्याभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंत्रालये मुद्रिता

संवत् १९४७ वर्षे

॥ प्रथमं मंडलं ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अत्र केचिदाहुः । ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वचास्मात्तत्वाद्भर्हितं पूर्वमिति न्यायेनाभर्हितत्वात्तद्व्याख्यानमादौ युक्तं । प्राथम्यं च पुरुषयुक्ति विस्पष्टं । तस्माद्यज्ञात्सर्वज्जत ऋचः सामानि जञ्जिरे । कृदांसि जञ्जिरे तस्माद्यजु-
स्तस्मादजायत । ऋग्वे० १०. ९०. ९. इति । तस्मात् सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युक्तात्परमेश्वरावब्रह्मावजनीयात्
पूजनीयात्सर्वज्जतः सर्वैर्हयमानात् । यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तच्च ह्यन्ते तथापि परमेश्वरस्यैवेन्द्रादिक्षेत्राणामवस्थाना-
दविरोधः । तथा च मंत्रचर्चाः । इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाङ्गरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा
बहुधा वदंत्यमिं यमं मातरिरित्यात्मनाः । ऋग्वे० १. १६४. ४६. इति । वेदेऽप्येतिहासमनन्ति । तद्यदिदमा-
ङ्गरमुं यजामुं यजेत्विकैकं देवमेतस्यैव सा विश्वष्टिरेष उ होव सर्वे देवाः । शत० ब्रा० १४. ४. २. १२. इति ।
तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव ह्यन्ते ॥ न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभर्हितत्वं किंतु यज्ञांगदाढ्यहेतुत्वादपि ।
तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति । यदै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तत् यदुच्चा तद्धूं । ते सं ६. ५.
१०. ३. इति । तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणाणि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदाढ्याय तदेतदुच्चाभ्युक्तमित्यूचमे-
वीदाहरन्ति ॥ मंत्रकांडिष्वपि यजुर्वेदगतेषु तच्च तत्राध्युष्णा प्रयोज्या ऋचो बहुव आम्नाताः । साम्नां तु
सर्वेषामृगाश्रितत्वं प्रसिद्धं । अथर्वणिकेरापे स्वकीयसंहितायामुच एव बाहुल्येनाधीयन्ते । अतोऽस्यैः सर्वैर्वेद-
राट्टत्वाद्भर्हितत्वं प्रसिद्धं । कंदोगास्तु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति नारदस्यैव स्मृतं । ऋग्वेदं भगवो
ऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं । का० उ० ७. १. २. इति । मुंडकोपनिषदेष्वपि मंत्रराजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेव-
मामनन्ति । ऋग्यजुःसामाथर्वणश्चत्वारो वेदाः सांगाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवन्ति । नृ० ता० १. २. इति ।
एवं सर्वचीदाहरणीयं । तस्माद्वेदस्याभर्हितत्वादौ व्याख्यानमुचितमिति तात्त्व्येतदुच्यते ॥

B

करोति । सेयं पुष्टिः । अर्चनीत्यमुमर्थमृक्शब्द आचष्टे । अर्च्यते प्रशस्यतेऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वेत्यृक्शब्दव्युत्पत्तिरिति । अथ द्वितीयं पादं विवृणोति । गायत्रमेको गायति शक्करीषूनाता गायत्रं गायतेः सुतिकर्मणः शक्कर्य ऋचः शक्नोतिस्तद्वदभिर्वृत्रमशकद्वंतुं तच्छक्करीणां शक्करीत्वमिति विज्ञायत इति । अस्यायमर्थः । उन्नातृनामक एक ऋत्विग्गायत्रशब्दाभिधेयं स्तोत्रं शक्करीशब्दाभिधेयास्तृचु गायति । धातृनामनेकार्थत्वेन सुतिक्रियावाचिनो गायतिधातोर्नृत्पन्नोऽयं गायत्रशब्दः । शक्करीशब्दस्तु शक्नोतिधातोर्नृत्पन्नः । वृचं शत्रुं हंतुं शक्नोत्याभिर्हृदिग्मरिषिषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे विज्ञायत इति । अथ तृतीयं पादं विवृणोति । ब्रह्मिको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीति । अस्यायमर्थः । ब्रह्मनामक एक ऋत्विक् जाते जाते तदा तदोत्पन्ने यज्ञे प्रसुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुज्ञां वदति । ब्रह्मन्नपः प्रणेषामीत्येवं संबोधितः सन्नां प्रणयेत्यनुजानाति । स च ब्रह्मा वेदत्रयोक्तसर्वकर्माभिन्नः । तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रमादे समाधातुं च समर्थ इति । तच्च सामर्थ्यं कंदोगा आमनन्ति । एष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा होताध्वर्युर्ब्रह्मतान्यतरां । क्वां० उ० ४. १६. १. इति । कृत्स्नो यज्ञः प्रमादराहित्याय सनसा सम्यगनुसंधयो वाचा च वेदत्रयोक्तमंत्राः पठनीयाः । तच्च होत्रादयस्त्रयो मिलित्वा वायूपं यज्ञमार्गं संकुर्वन्ति । ब्रह्मा त्वेक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं कृत्स्नमपि संस्करोति । तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति । अथ चतुर्थं पादं विवृणोति । यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेति । अस्यायमर्थः । अध्वर्युनामक एक ऋत्विग्यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीत विशेषेण निष्पादयति । मीयते निर्मीयत इति मात्रा स्वरूपं । तन्निष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नामनिर्वचनादवगम्यते । अध्वर्युरित्यत्र क्वांदस्या प्रक्रियया लुप्तमकारं पुनः प्रक्षिप्याध्वर्युरिति नाम संपादनीयं । अध्वरं युनक्त्येवमवयवार्थः । अध्वरस्य नेति तात्पर्यार्थ इति । एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं यास्को दर्शयति । मंत्रा मननाच्छेदांसि क्वादनात्स्नोमः स्तवनाद्यजुयंजतेः । नि० ७. १२. इति । एवं सत्यध्वर्युसंबंधिनि यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावयवावितरेण वेदद्वयेन पूर्येते इत्युपजीव्यस्य यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तं । तत ऊर्ध्वं साम्नामृगाश्रितत्वादुभयोर्मध्ये प्रथमत ऋग्व्याख्यानं युक्तमित्युग्वेद इदानीं व्याख्यायते ॥

ननु वेद एव तावन्नास्ति । कुतस्तदवांतरविशेष ऋग्वेदः । तथा हि । कोऽयं वेदो नाम । न हि तच्च लक्षणं प्रमाणं वास्ति । न च तदुभयव्यतिरेकेण किंचिद्वस्तु प्रसिध्यति । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायविदां मतं । प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वन्तिमो वेद इति तल्लक्षणमिति चेन्न । मन्वादिस्मृतिष्वतिव्याप्तिः । समयबलेन सम्यक् परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्य तास्वपि सद्भावात् ॥ अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेन्न । वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् । शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेन्न । सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरत्वात् ॥ कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेन्न । जीवविशेषैरभिवाध्यादित्वैवेदानामुत्पादितत्वात् । ऋग्वेद एवापेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात् । ऐ० ब्रा० ५. ३२. इति श्रुतेरीश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यं ॥ मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेन्न । ईदृशो मंत्र ईदृशं ब्राह्मणं ईदृशं शब्दराशिर्वेद इत्यात् । तस्मान्नास्ति किंचिद्वेदस्य लक्षणं ॥

नापि तत्सद्भावे प्रमाणं पञ्चमः । ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं । क्वां० उ० ७. १. २. इत्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेन्न । तस्यापि वाक्यस्य वेदांतःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसंगात् । न खलु निपुणोऽपि स्वस्वधमारोढुं प्रभवति ॥ वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः पर इत्यादिस्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेन्न । तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात् ॥ प्रत्यक्षादिकं तु शंकितुमप्ययोग्यं । वेदविषया तु लोकप्रसिद्धिः सार्वजनोनापि नीलं नम इत्यादिवद्भाता । तस्मान्नलक्षणप्रमाणरहितस्य वेदस्य सद्भावा नांगीकर्तुं शक्यत इति पूर्वः पक्षः ॥

अत्रोच्यते । मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणं । अत एवापस्तंबो यज्ञपरिभाषायामेवमाह । मंत्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं । आ० प० ३१. इति । तयोस्तु स्वरूपमुपरिष्ठान्निर्णयते ॥ अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि यादृशमस्याभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीमविष्यति ॥ प्रमाणान्वपि यथोक्तश्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसद्भावे द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशत्वभावेऽपि सूर्यचंद्रादीनां स्वप्रकाशत्वमविरुद्धं

तथा मनुष्यादीनां स्वस्वंधारोहासंभवेऽप्यकुंठितशक्तेर्वेदस्वितरवस्तुप्रतिपादकत्ववत्स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अत एव संप्रदायविदोऽकुंठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति । चोदना हि भूतं भविष्यंतं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्यव-
जातीयकमर्थं शक्तौत्ववगमयितुमिति । तथा सति वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलाया लौकप्रसिद्धेऽपि प्रामाण्यं
दुर्वारं । तस्मात्तल्लक्षणप्रमाणसिद्धौ वेदो न केनापि चार्वाकादिनापोढुं शक्यत इति स्थितं ॥

नन्वस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित्पदार्थः । तथापि नासौ व्याख्यानमर्हति । अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् । न हि
वेदः प्रमाणं । तल्लक्षणस्य तत्र दुःसंप्रादत्वात् । तथा हि । सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति केचित्तल्लक्षणमाहुः ।
अपरे त्वनधिगतार्थगंतुं प्रमाणमित्याचक्षते । न चैतदुभयं वेदे संभवति । मंत्रब्राह्मणात्मको हि वेदः । तत्र
मंत्राः केचिदबोधकाः । अम्यक्ता त इन्द्र ऋष्टिः । ऋग्वे० १. १६९. ३. । इत्येको मंत्रः । यादृशिमन्वायि तमप-
स्वया विदत् । ऋग्वे० ५. ४४. ८. । इत्यन्यः । सखेव जर्मरी तुर्फरीतू । ऋग्वे० १०. १०६. ६. । इत्यपरः । एवं
आपांतमन्युसृपलप्रभर्मा । ऋग्वे० १०. ८९. ५. । इत्यादय उदाहार्याः । न ह्येतैर्मंत्रैः कश्चिदप्यर्थोऽवबुध्यते ।
एतेष्वनुभव एव यदा नास्ति तदा तत्सम्यक्त्वं तदीयसाधनत्वं च दूरापितं । अधः स्वदासीऽदुपरि
स्विदासीऽत् । ऋग्वे० १०. १२९. ५. । इति मंत्रस्य बोधकत्वेऽपि स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादिवाक्यवत्संदिग्धार्थ-
बोधकत्वान्नास्ति प्रामाण्यं । औषधे त्रायस्त्रैनं । तै० सं० १. २. १. १. । इति मंत्रो दर्भविषयः । आ० गृ० १. १७. ८. ।
स्वधिते मेनं हिंसिरिति तुरविषयः । आ० गृ० १. १७. ९. । शृणोत यावाणः । तै० सं० १. ३. १३. १. । इति पाषा-
णविषयः । एतेष्वचेतनानां दर्भचुरपाषाणानां चेतनवत्संबोधनं श्रूयते । ततो द्वौ चंद्रमसाविति वाक्यवद्विप-
रीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यं । एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्ये । तै० सं० १. ८. ६. १. । सहस्राणि सहस्रशो ये
रुद्रा अधि भूम्यां । तै० सं० ४. ५. ११. १. । इत्यनयोस्तु मंत्रयोर्यावज्जीवमहं मौनीति वाक्यवद्वाधातबोधकत्वा-
दप्रामाण्यं । आप उदंतु । तै० सं० १. २. १. १. । इति मंत्रो यजमानस्य चौरकाले जलेन शिरसः क्लेदनं ब्रूते ।
शुभिके शिर आरोह शोभयंती मुखं ममेति मंत्रो विवाहकाले मंगलाचरणार्थं पुष्पनिर्मितायाः शुभिकाया
वरवध्वोः शिरस्यवस्थानं ब्रूते । तयोश्च मंत्रयोर्लौकप्रसिद्धार्थानुवादित्वादनधिगतार्थगंतुत्वं नास्ति । तस्मान्न-
चभागो न प्रमाणं ॥

अत्रोच्यते । अम्यगादिमंत्राणामर्थो यास्तेन निरुक्तग्रंथेऽवबोधितः । तत्परिचयरहितानामनवबोधो न
मंत्राणां दोषमावहति । अत एवात्र लोकन्यायमुदाहरन्ति । नैष स्थाणोरपराधो यदेनमंधो न पश्यति पुरुषा-
पराधः स भवतीति । अधः स्वदासीदिति मंत्रश्च न संदेहप्रबोधनाय प्रवृत्तः । किंतर्हि । जगत्कारणस्य परव-
स्तुनोऽतिगंभीरत्वं निश्चेतुमेव प्रवृत्तः । तदर्थमेव हि गुरुशास्त्रसंप्रदायरहितैर्दुर्बोधत्वमधः स्वदित्यनया वचो-
भंग्योपन्यस्यति । स एवाभिप्राय उपरितनेषु को अद्वा वेद । ऋग्वे० ३. ५४. ५. । इत्यादिमंत्रेषु स्पष्टीकृतः ।
औषध्यादिमंत्रेष्वपि चेतना एव तत्तदभिमानिनेवतास्तेन तेन नाम्ना संबोधिते । ताश्च देवता भगवता
वादरायणेनाभिमानिन्यपदेशस्तु । वेदां० २. १. ५. । इति सूत्रे सूचिताः । एकस्यापि रुद्रस्य स्वमहिम्ना सहस्र-
मूर्तिस्त्रोकारान्नास्ति परस्परव्याघातः । जलादिद्रव्येण शिरःक्लेदनादेर्लौकप्रसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिनेदेवतादु-
हस्याप्रसिद्धत्वात्तद्विषयत्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वं । ततो लक्षणसद्भावादस्ति मंत्रभागस्य प्रामाण्यं ॥

एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् जैमिनिर्मंत्राधिकरणे मंत्राणां विवक्षितार्थत्वमसूचयत् । पू० मी० १. २. ३१-५३. ।
तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः । तत्र पूर्वपक्षं सूचयति ॥

तदर्थशास्त्रादिति ॥ १ ॥ यस्यार्थस्याभिधाने समर्थो मंत्रः स एवाभिधेयो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मणव्याख्याऽत-
तदिदं वाक्यं तदर्थशास्त्रं । तस्माच्छास्त्रादविवक्षितार्थो मंत्र इत्यवगम्यते । तथा हि । उरु प्रथस्व । तै० सं० १.
१. ८. वा० सं० १. २२. । इति मंत्रेण पुरोडाशप्रथनमभिधीयते । पुरोडाशं प्रथयति । तै० ब्रा० ३. २. ८. शतं
ब्रा० १. २. २. ८. । इति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते । तथा सति मंत्रेणैव प्रतीतत्वान्तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं
ब्राह्मणमनर्थकं स्यात् । मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनियोगबोधनाय ब्राह्मणमुपयुक्तं । तस्मान्न च उच्चारणेनै-
वानुष्ठान उपकुर्वन्ति ॥ ननु उच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टं प्रयोजनं परिकल्पितं । अर्थाभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणस्यानुवादकत्वमभ्युपेत्यापि मंत्रस्याभिधानार्थत्वमेवेत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

वाक्यनियमादिति ॥ २ ॥ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । ऋग्वे० ८. ४४. १६. । इत्येवमेव वाक्यं पठितव्यमिति
मंत्रे नियम उपलभ्यते । अर्थप्रत्यायनं तु मूर्धाभिरित्वेव व्युत्क्रमपाठेऽपि भवत्येव । तस्मान्नियतपाठक्रमसा-

फल्गुयोच्चारणेमेव मंत्रप्रयोजनं ॥ ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मंत्रपाठोऽर्थबोधार्थ एवेत्याशङ्क्य तत्र दोषांतरं सूचयति ॥

बुद्धशास्त्रादिति ॥ ३ ॥ अग्नीदमीन्विहर । तै० सं० ६. ३. १. २. । इति प्रैषमंत्रः प्रयोगकाले पठ्यति । तच्चाग्नि-विहरणादिकमाग्नीध्रेणाध्ययनकाल एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धं । तस्य च बुद्धार्थस्य पुनर्मंत्रोच्चारणेन शासनमनर्थकं । न हि सोपानत्वे पादे पुनरप्युपानहं प्रतिमुंचति ॥ ननु बुद्धस्याप्यर्थस्य प्रामादिकविस्मरणपरिहाराय मंत्रेण स्मरणमस्त्वित्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

अविद्यमानवचनादिति ॥ ४ ॥ चत्वारि शृंगा त्रयो अस्त्र पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्त्र । ऋग्वे० ४. ५८. ३. । इति मंत्र आम्नायति । न खलु चतुःशृंगत्वाद्युपेतं किंचिद्वज्रसाधनं विद्यते यन्मंत्रपाठनानुसर्धेत ॥ नन्वी-दृशी काचिद्देवता स्यादित्याशङ्क्यान् दोषं सूचयति ॥

अचेतनेऽर्थबंधनादिति ॥ ५ ॥ ओषधे चायस्त्रैनं शृणोत ग्रावाण इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितरक्षण-श्रवणादर्थं बध्नाति । स चायुक्तः ॥ नन्वभिमानिव्यपदेश इति वैयासिकशास्त्रे सूचितत्वादोषव्याप्यभिमानिचे-तनदेवतात्र विवक्ष्यतामित्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

अर्थविप्रतिषेधादिति ॥ ६ ॥ अदितिर्वीरदितिरंतरिचं । ऋग्वे० १. ८९. १०. । इति मंत्र आम्नायति । यदेव यौस्तदेवांतरिचमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः । एवं एक एव रुद्रः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादिकमप्युदा-हृत्यं ॥ ननु त्वमेव माता च पिता त्वमेवेत्यादिवदंतरिचादिरूपत्वेनादितिः स्तूयते । एवमेकस्यापि रुद्रस्य योगसामर्थ्यादप्युदाहृत्यैकीकारोऽसु । ततो नार्थविप्रतिषेध इत्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

स्वाध्यायवदवचनादिति ॥ ७ ॥ पूर्णिका नाम काचिदोषिदवघातं करोति । तत्समीपे माणवकः स्वाध्या-यग्रहणार्थं कदाचिदवघातमंत्रमधीते । न च तस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति प्रातेमुत्पत्त्यै तस्य मंत्रस्यापठ्य-मानत्वादवघातग्रहणायैव तं मंत्रमन्यांस मंत्रानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यवघातमंत्रो यथा पूर्णिकां प्रति स्वार्थं न ब्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति ॥ ननु तत्र माणवकस्यार्थं विवक्षा नास्ति । पूर्णिकाप्यवबोद्धुमचमा । कर्मणि त्वध्वरेऽर्थेऽप्यत्र विद्यते बोधस्य संभवतीत्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

अविज्ञेयादिति ॥ ८ ॥ केषांचिन्मंत्राणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते । तद्यथा । अम्यक्सा त इद्र ऋष्टिरस्ते इत्येको मंत्रः । सृष्टेव जर्मरी तुफरीतू इत्यपरो मंत्रः ॥ नन्वीदृशमंत्रार्थबोधायैव निगमनिरुक्तव्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

अनित्यसंयोगाच्चानर्थक्यमिति ॥ ९ ॥ किं ते छण्वंति कीकटेषु । ऋग्वे० ३. ५३. १४. । इति मंत्रे कीकटो नाम जनपद आम्नातः । तथा नैचाशाखं नाम नगरं प्रमगंदो नाम राजत्वितेऽर्था अनित्य आम्नाताः । तथा च सति प्राक् प्रमगंदान्नायं मंत्रो भूतपूर्व इति गम्यते ॥ तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मंत्राणामर्थप्रत्याय-नार्थत्वं नास्ति । किंतूच्चारणाददृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः ॥

तत्र सिद्धांतं सूचयति ॥ अविशिष्टसु वाक्यार्थ इति ॥ १० ॥ तुशब्देन मंत्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वार-यति । क्रियाकारकसंबन्धेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकवेदयोरविशिष्टः । तथा सति यथा लोकेऽर्थप्रत्याय-नायैव वाक्यमुच्चार्यते तथा वैदिकयागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यं । मंत्रेण प्रकाशितस्त्वर्थोऽनुष्ठातुं शक्यते न त्वप्रकाशितः । तस्माच्चोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनं ॥ नन्वधिरसि नारिरसीत्यारभ्य चैष्टुमेन त्वा कंदसा ददे । तै० सं० ४. १. १. ३. । इति मंत्र आम्नातः । तेनैव मंत्रेण प्रतीतिऽप्यध्यादाने पुनर्ब्राह्मणे तां चतुर्भिरभिमादत्ते । तै० सं० ५. १. १. ४. । इति विधीयते । तदेतद्विधानं तत्पक्षे व्यर्थं स्यादेत्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

गुणार्थेन पुनःश्रुतिरिति ॥ ११ ॥ मंत्रेण प्रतीतस्त्वैवार्थस्य ब्राह्मणे यत्पुनःश्रवणं तदेतच्चतुःसंख्यालक्षणगुणवि-धानार्थत्वेनोपयुज्यते । एतस्य विधानस्याभावे चतुर्णां मंत्राणां मध्ये येन केनाप्येकेनाधिरादीयेत ॥ नन्विमां-गुणस्रजनस्मृतस्य । तै० सं० ४. १. २. १. । इत्यस्माभिधानीमा दत्ते । तै० सं० ५. १. २. १. । इत्यत्र मंत्रसामर्थ्यादेव प्राप्तस्य रशनादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाम्नायते । तदेतत्त्वमते व्यर्थमेत्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

परिसंख्येति ॥ १२ ॥ गर्दभमभिधानीं नादत्त इति निषेधः परिसंख्या । तदर्थमिदं ब्राह्मणवाक्यं ॥ ननु परि-संख्यायां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः । आदत्त इति रशनादानलक्षणं स्वार्थं ज्ञात्वा । निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्पित । रशनात्वसामान्येन च प्राप्तं गर्दभरशनाया आदानं बाधेति त्रयो दोषाः । मैवं । गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात् । तथा हि । तत्पक्षे प्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्या मंत्रेणानेनादानं कुर्यादिति वाक्यं

परिकल्प्यते । तेन च वाक्येन मंत्रादानयोः संबंधे सति पश्चात्किंविषयकमादानमिति वीक्षायां लिंगाद्गशना-
मात्रस्यादानमुपेत्य गर्दभरशनायाः प्राप्त्यवृत्तव्या । सा च विलंब्यत इत्यस्याभिधानीमिति प्रत्यक्षेण वाक्येन ।
मंत्रादानयोः संबंधे सति लिंगाद्गशनामात्रे प्राप्तमादानमस्याभिधानीमिति श्रुत्या विशेषे व्यवस्थाप्यते । ततो
मंत्रस्य निराकांचत्वाद्गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वान्नास्ति प्राप्तबाधः । अत एव निषेधार्थो न कल्प्यते । विध्यर्थश्च
न त्यज्यते । तत्र कुतो दोषत्रयं । ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरशनाया निवारणमभिप्रेत्य परिसंख्येति सूचितं ॥
ननु प्रथमेति प्रथयतीति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अर्थवादो वेति ॥ १३ ॥ वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति । अस्त्यर्थवादः । यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीति तेनार्थ-
वादेन संबंधाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते ॥ ननु प्रथयतीत्यनेनैव विधिशब्देन प्रथनमनूद्य यज्ञपतिमेवेत्यादिना-
र्थवादेन स्तोतव्यं । तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

मंत्राभिधानादिति ॥ १४ ॥ अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मंत्रं प्रथयत्येवमभिधत्ते । तस्मादभिधानादध्वर्युकर्तृकं
प्रथनं प्राप्तं । यथा लोके यः कुर्विति ब्रूते स कारयत्येव तथाचापि यः प्रथयति ब्रूते स प्रथयत्येव ॥ यदुक्तं
अग्निर्मूर्धा दिव इति पाठक्रमनियमाददृष्टार्थो मंत्र इति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

अविरुद्धं परमिति ॥ १५ ॥ परं द्वितीयसूचोक्तमस्त्वप्येवमप्यविरुद्धं । न हि वयं पाठक्रमनियमाददृष्टं निवा-
रयामः । किंतर्हि । मंत्रोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वान्नोपेक्षितमित्येतावदेव ब्रूमः ॥ ननु
प्रोक्षणीरासादय । वा० सं० १. २८. इति मंत्रो बुद्धमेवार्थं शास्ति । तदयुक्तं । सोपानत्कस्योपानदंतरासंभवा-
दित्युक्तमिति चेत् तस्य परिहारं सूचयति ॥

संप्रैषकर्मणो गर्हानुपलम्भः संस्कारत्वादिति ॥ १६ ॥ संप्रैषकर्मणो गर्हा त्वदुक्तदोषो नोपलभ्यते । बुद्धस्या-
प्यर्थस्य मंत्रैवानुस्मरणे सति नियमाददृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात् ॥ यच्चोक्तं चत्वारि शृणोति मंत्रो
ऽसंतमेवार्थमभिधत्ते इति तस्योत्तरं सूचयति ॥

अभिधानेऽर्थवाद इति ॥ १७ ॥ असतोऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गौणस्यार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या । तद्यथा । चत्वारो
होत्रध्वर्यूनातुब्रह्माणोऽस्य कर्मणः शृगाणि । प्रातःसवनादयस्त्रयः पादाः । पत्नीयजमानौ द्वे शीर्षे । गायत्र्या-
दीनि सप्त वृंदांसि हस्ताः । ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रेधा बंधनं । कामान्वर्षतीति वृषभः । रोरवीति स्तोत्र-
शस्त्रादिशब्दान्पुनःपुनः करोति । महो देवः सोऽयं प्रौढो यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेशेति मनुष्या
एवात्राधिकारिणः । लोकेऽथेवं गौणप्रयोगा दृश्यन्ते । चक्रवाकस्त्रिणी हंसदंतावली काशवस्त्रा शैवलकेशि-
नीत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात् । एवमोषधे चायस्य शृणोत यावाण इत्याद्यचेतनसंबोधनानि स्तुतिपरत्वेन
योजनीयानि । यस्मिन्वपन ओषधिरपि चायते तत्र वपनकर्ता चायत इति किमु वक्तव्यं । तथा यावाणोऽपि
प्रातरनुवाकं शृण्वन्ति किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्यामंत्राणिभिप्रायः ॥ योऽप्यदितिर्बौरदितिरंतरित्वमिति
विप्रतिषेध उक्तस्तस्योत्तरं सूचयति ॥

गुणाद्विप्रतिषेधः स्यादिति ॥ १८ ॥ यथा त्वमेव पिता त्वमेव मातित्वञ्च गौणप्रयोगादविरोधस्तद्वत् ।
एवमेकरुद्रदेवत्ये कर्मण्येको रुद्रः शतरुद्रदेवत्ये शतं रुद्रा इति ॥ यदप्युक्तं स्वाध्यायमधीयानो
माणवकः पूर्णिकाया अवहति न प्रकाशयितुमिच्छतीति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

विद्यावचनमसंयोगादिति ॥ १९ ॥ वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्य यदवचनं तदयज्ञसंयोगादुपपद्यते । न हि
पूर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः । नापि माणवको यज्ञमनुतिष्ठति । अतो यज्ञानुपकारात् तत्रार्थविवक्षा ॥
यदप्युक्तं अम्यक्सा त इन्द्र सख्येव जर्मरी तुर्फरीतू इत्यादावर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वान्नास्त्येवार्थ इति तत्रोत्तरं
सूचयति ॥

सतः परमविज्ञानमिति ॥ २० ॥ विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न विज्ञायते । तेषां विज्ञानाद-
व्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद्यथा । जर्मरी तुर्फरीतू इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि ।
तेषु हि द्विवचनात्तत्वं लक्ष्यते । आश्विनं चेदं सूक्तमश्विनो काममप्राः । ऋग्वे० १०. १०६. ११. इति दर्शनात् ।
एतदेवाभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे । जर्मरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हंतारावित्यर्थः । नि० १३. ५. इति ।
एवमम्यक्सा त इत्यादावप्युक्तं ॥ यदप्युक्तं प्रमर्दावित्यर्थसंयोगान्नान्नादेत्वं न स्यादिति तत्रोत्तरं
सूचयति ॥

उक्तज्ञानित्वसंयोग इति ॥ २१ ॥ प्रथमपादोऽन्तिमपादकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः ।

तथा हि । तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पौरुषेयत्वं वक्तुं काठकं कालापकमित्यादिपुरुषसंबन्धाभिधानं हेतूकृत्यानित्य-
दर्शनाच्च । पू० मी० १. १. २८ । इति हेतुवन्तरं सूचितं । तस्यायमर्थः । बबरः प्रावाहणिरकामयत । तै० सं० ७. १.
१०. २ । इत्यनित्यानां बबरादीनामर्थानां दर्शनात्ततः पूर्वमसत्त्वात्पौरुषेयो वेद इति तस्योत्तरमेवं सूचितं ।
परं तु श्रुतिसामान्यमात्रं । पू० मी० १. १. ३१ । इति । तस्यायमर्थः । यत्काठकादिसमाख्यानं तत्प्रवचननिमित्तं ।
यत्तु परं बबरादनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रं । न तु तत्रानित्यो बबराख्यः कश्चित्पुरुषो विवक्षितः । किंतु
बबर इति शब्दानुवृत्तिः । तथा सति बबरेति शब्दं कुर्वन्वायुरभिधीयते । स च प्रावाहणिः । प्रकर्षेण वहन-
शीलः । एवमन्यत्राप्यहनीयं । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासंभवाद्विवक्षितार्था मंत्राः स्वार्थप्रकाशनायैव प्रयो-
क्तव्याः ॥ नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । न त्वेतदुपोद्वलकं
किंचिच्छ्रुतं लिंगं पश्चाम इत्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

लिंगोपदेशश्च तदर्थवदिति ॥ २२ ॥ अग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठेति श्रूयते । तस्यायमर्थः । अग्निर्देवता यस्या
ऋचः सेयमाग्नेयी । तयाग्नीध्रस्यानमुपतिष्ठेति । अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्ब्राह्मणमग्ने नय । ऋग्वे० १. १८८. १ ।
इत्यनयोपतिष्ठेति मंत्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति किंतु अग्नेयीत्वलिंगेनोपदिशति । यदा तस्मामृच्यग्निः
प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या ऋचोऽग्निर्देवता भवति । तथा सत्याग्नेयेति देवतावाचितद्विज्ञातं निर्देश
उपपद्यते । तस्मादयमुपदेशस्तत्त्वमंत्रवाक्यमर्थवदिति बोध्यति । अतो विवक्षितार्थत्वादर्थप्रत्यायनार्थं प्रयोग-
काले मंत्रोच्चारणं ॥ तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे लिंगांतरं सूचयति ॥

ऊह इति ॥ २३ ॥ प्रकृतावाच्चातस्य मंत्रस्य विकृतौ समवेतार्थत्वाय तदुचितपदांतरस्य प्रक्षेपेण पाठ
ऊहः । तद्वत्तथा । अन्वेनं माता मन्यतामनु पितानु भ्रातेति प्राकृतः पशुविषयो मंत्रपाठः । तस्य च मंत्रस्य
विकृतौ पशुद्वये सत्यन्वेनौ माता मन्यतामित्यूहः । पशुबहुत्वे सत्यन्वेनाच्चाता मन्यतामित्यूहः कर्तव्यः । एतन्म-
न्त्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्मायते । न माता वर्धते न पितेति । तत्रेदं चिंतनीयं । किमत्र शरीरवृद्धिर्नि-
षिध्यते आहो स्विच्छब्दवृद्धिरिति । एकवचनांतस्य मातृशब्दस्य मातराविति द्विवचनांतत्वेन वा मातर इति
बहुवचनांतत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः । तत्र न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेधं शक्यते । बाल्यकौमार्यावनादिवयो
ऽनुसारिण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात् । अतः शब्दवृद्धिर्निषेध एव परिशिष्यते । मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारिण
वृद्धिनिषेधादितरस्यैनमिति शब्दस्यार्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति । तत्र यदर्थो न विवक्ष्यते तदा
पशुद्वित्वे द्विवचनं पशुबहुत्वे बहुवचनं च कथमूह्यते । तस्माद्विवक्षितार्था मंत्राः ॥ तस्मिन्नेवार्थे लिंगांतरं
सूचयति ॥

विधिश्च शब्दाच्चेति ॥ २४ ॥ मंत्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिश्च इत्युच्यते । स चैवमास्मायते ।
शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्तेष्वेवैतदाह । शतं ब्रा० २. ३. ४. २१ । इति । तत्र शतं हिमा इत्येतद्वाख्ये-
यमंत्रस्य प्रतीकं । अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानं । मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मंत्रे
व्याख्यायते । तस्माद्विवक्षितार्था मंत्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः ॥

तत्र संग्रहसूक्तौ । जै० न्या० १. २. ४. ॥

मंत्रा उह प्रथस्तेति किमदृष्टैकहेतवः । यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥

ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानान्मंत्राः पुण्यैकहेतवः । न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वाद्दृष्टं वरमदृष्टत इति ॥

नन्वसु मंत्रभागस्य प्रामाण्यं । ब्राह्मणभागस्य तु न तदुच्यते । तथा हि । द्विविधं ब्राह्मणं । विधिरर्थवा-
दश्चेति । तथा चापस्तम्बः । कर्मचोदना ब्राह्मणानि ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः । आ० पं० ३२-३३ । इति । विधिरपि
द्विविधः । अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनं चेति । आप्रावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयं । ऐ० ब्रा० १. १. ।
इत्याद्याः कर्मकांडगतविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् । ऐ० आ० २. ४. १. ।
इत्यादयो ब्रह्मकांडगता अज्ञातज्ञापकाः । तत्र कर्मकांडगतानां जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा
वा । तै० सं० ५. ४. ३. २. । इत्यादिविधीनां नास्ति प्रामाण्यं । प्रवृत्त्ययोग्यद्रव्यविधानेन सम्यगनुभवसाधनत्वा-
भावात् । अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे समान्नातं । अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेति । तत्र ह्यारण्यतिलाना-
मारण्यगोधूमानां चाहुतिद्रव्यत्वं निषिद्धं । तस्माद्वाधितो जर्तिलादिविधिरप्रमाणं । एवमैतरेयतैत्तिरीया-
दिब्राह्मणेषु तत्तन्नादृत्यं तत्तथा न कार्यमिति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि चैतरेयब्राह्मणे
ऽनुदितहोमं बहुधा निंदित्वा तस्मादुदिते होतव्यमित्यसन्नान्नगमितं । तैत्तिरीयाश्च तथैवामनन्ति । यदनुदिते

सूर्ये प्रातर्जुङ्गयादुभयमेवाग्नेयं स्यात् उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति । तै० ब्रा० २. १. २. ७. । इति । पुनरपि त एवोदि-
तहोमे दोषमामनन्ति । यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुङ्गयाद्यतिथये प्रदुताय श्रूयाद्यावसथायाह्वार्यं हरन्ति तादृगेव
तत् । तै० ब्रा० २. १. २. १२. । इति । तथैवातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिर्नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति
निषेधेन बाध्यते । ज्योतिष्टोमादिष्वप्यनुष्ठानानन्तरमेव स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते । न हि भोजनानन्तरं तृप्तेरनु-
पलंभोऽस्ति । तस्मात्कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसंपादं ॥

अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधान्नास्ति प्रामाण्यं । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत्
। ऐ० आ० २. ४. १. । इत्येतेरपि आमनन्ति । असद्वा इदमय आसीत् । तै० आ० ८. ७. । इति तैत्तिरीयकाः ।
सोऽयं विरोधः । तस्माद्विदे विधिभागः सर्वोऽप्यप्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥

अस्त्विव जर्तिलादिविधेरप्रामाण्यं तदर्थस्थाननुष्ठेयत्वात् । अनुष्ठेयस्त्वर्थ उपरितनेऽजाचीरेण जुहोतीति
वाक्ये विधीयते । तत्प्रशंसार्थमत्र जर्तिलादिकमनूय निबध्ते । यथा गवामश्वानां च प्रशंसार्थमपशवो वा अन्ये
गोअश्वश्च इति वाक्येनार्थादरूपेणाजादीनां पशुत्वं निबध्ते तद्वत् । एवं तर्ह्यजादेर्यथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति
तथा जर्तिलादिविधिरत्र निबध्मानोऽपि क्वचिच्छाखांतरे भवेदिति चेत् भवतु नाम । प्रामाण्यमपि तच्छा-
खाध्यायिनं प्रति भविष्यति । यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि परान्नभोजनमाश्रमांतरेषु प्रामाणिकं तद्वत् ।
अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरोधौ विधिनिषेधौ पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीयौ । यथा मंत्रेषु पाठभेदः
शाखाभेदेन व्यवस्थितस्तद्वत् । तैत्तिरीया वायवः स्थोपायवः स्थ । तै० सं० १. १. १. । इति मंत्रमामनन्ति ।
वाजसनेयिनसूपायवः स्तेत्येतं भागं नामनन्ति । वा० सं० १. १. । प्रत्युत शतपथब्राह्मणे । १. ७. १. ३. । स भागो
ऽनूय निराकृतः । तथा सूक्तवाकमंत्रे शाखांतरपाठं निराकृत्य पाठांतरं तैत्तिरीया आमनन्ति । यद् ब्रूयात्सू-
पावसाना च स्वध्ववसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्यात् । तै० सं० २. ६. १. ६. । इति निराकरणं । सूपचरणा
च स्वध्वचरणा चेत्येव ब्रूयादिति पाठांतरोपदेशः । तत्रानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्था । तद्वद्विधिषु द्रष्टव्यं ।
षोडशियहणादिदूषणं त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवैव शोभते । पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोड-
शिनो ग्रहणायहणविकल्पो निर्णीतः । पू० मी० १०. ८. ६. । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालांतरभाविफ-
लसिद्धयर्थमपूर्वं निर्णीतं । पू० मी० २. १. ५. । तदुत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे कारणत्वेन चाका-
शादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः । वेदां० १. ४. १४. । इत्यस्मिन्सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतेर्विप्रतिपत्तिर्निराकृता ।
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादांतरभाधिकरणे त्वसद्व्यपदेशश्चेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषात् । वेदां० २. १. १७. ।
इति सूत्रे तैत्तिरीयवाक्यगतस्य चक्षुस्त्वस्य न श्रूयपरत्वं किंत्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं । तथा जैमिनि-
स्योदनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणमिति प्रतिज्ञायौत्पत्तिकसूत्रे तत्प्रामाण्यं समर्थयामास । पू० मी० १. १. २-५. ।
व्यासोऽपि शास्त्रयोर्नित्यसूत्रे । वेदां० १. १. ३. । वेदांतानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तत्तु समन्वयात्
। वेदां० १. १. ४. । इत्यादिसूत्रैः समर्थयामास । तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्याखंधन्यायो दुष्परिहारः ।
अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितं ॥

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास । तत्सूत्राणि व्याख्यास्यति । पू० मी०
१. २. १-१८. । तत्र पूर्वपक्षं सूचयति ॥

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादात्तत्वं तदर्थस्य तदर्थानां तस्मादानेत्यमुक्तं इति ॥ १ ॥ आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्र-
तिपादनाय प्रवृत्तत्वात्क्रियाप्रतिपादकानामर्थवादानां नास्ति कश्चिद्विवक्षितः स्वार्थः । ते चार्थवादा
एवमात्मार्थे । सोऽरोदीबदरोदीत्तद्रूपस्य तद्रूपत्वं । तै० सं० १. ५. १. १. । स आत्मनो वपामुदखिदत्
। तै० सं० २. १. १. ४. । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् । तै० सं० ६. १. ५. १. । इति । यस्मा-
दीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितार्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं तदर्थस्य तदर्थमुच्यते । यद्यप्यनादेत्वात्स्वार्थ-
णानित्यत्वं नास्ति तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावादनित्यैः काव्यालापैः समानत्वादप्रमा-
णमित्यर्थः ॥ ननुदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेये धर्मे प्रामाण्याभावेऽपि स्वार्थे प्रामाण्यमस्तु तत्प्रत्यायकत्वेन
स्वतः प्रामाण्यस्यापवदितुमशक्यत्वादित्याशङ्क्यान्वेषु केषुचिदर्थवादिषु मानांतरविरोधदर्शनादप्रामाण्ये सति
तद्दृष्टान्तेन सर्वेषामर्थ्यत्वादात्तत्वं तदर्थस्य तदर्थमुच्यते ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति ॥ २ ॥ शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः शास्त्रदृष्टविरोध इति त्रिविधो विरोधो
ऽर्थवादेषूपलभ्यते । तथा हि । स्तेनं मनोऽनुतवादिनी वागित्यत्र श्रूयमाणं मानसं चौर्थं वाचिकमनुतवदणं

च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धं । तस्माद्भूम एवाभेदिवा ददृशे नार्चिस्तस्मादर्चिरेवाभेर्नक्तं ददृशे न धूम इत्यत्र दृष्टविरोधः । तथा न चैतद्विज्ञो वयं ब्राह्मणा वा सोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः । को हि तद्विद यदमुष्मिन्नोकेऽस्ति वा न वा । तै० सं० ६. १. १. १. इत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः । स्वर्गकामो यजेतित्यादिशास्त्रे ह्यामुष्मिन् फलं दृश्यते । तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यं ॥ ननु सोऽरोदीदित्यादीनां निष्प्रयोजनत्वात्स्तेन मन इत्यादीनां च विरोधादप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्यादसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

तथा फलाभावादिति ॥ ३ ॥ यथा मानांतरविरुद्धमर्थवादैरुक्तं तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते । तथा हि गर्गचिराचं प्रकृत्य श्रूयते । शोभतेऽस्य सुखं य एवं वेदेति । दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते । आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति । न च वयं वेदितृणां तत्फलमुपलभामहे ॥ ननैहिकफलवाक्यानां विसंवादादप्रामाण्येऽप्यामुष्मिकफलवाक्यानामसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अन्यानर्थत्वादिति ॥ ४ ॥ एवं हि श्रूयते । पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति । पशुबंधयाजी सर्वाल्लोकानभिजयति । तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेत य उ चैनमेवं वेदेति । तत्राग्न्याधेयगतया पूर्णाहुत्या सर्वकामप्राप्तेरन्यान्यप्रिहोचादीन्युत्तरकालीनान्यनर्थकानि स्युः । तथा निरूढपशुबंधानुष्ठानेन सर्वलोकानभिजयाज्योतिष्टोमादीनामानर्थक्यं । अध्ययनकालीनेनैवाश्वमेधवेदनेन ब्रह्महत्यादितरणत्तदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात् । तस्मादामुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यं ॥ ननु मा भूत्फलवाक्यानां प्रामाण्यं । तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलंभादसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अभागिप्रतिषेधादिति ॥ ५ ॥ न पृथिव्यामपि श्वेतयो नांतरिक्षे न दिवोत्पन्नांतरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति तत्र चयनप्रसंगस्यैवाभावात् । मा भूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यं ॥ बबरः प्रावाहणिरकामयतित्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तांताभिधायिनां विरोधानुपलंभादसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अनित्यसंयोगादिति ॥ ६ ॥ बबरादिरूपेणानित्येनार्थेन संयोगे सत्यस्य वाक्यस्य ततः पूर्वमभावात्कालिदासादिवाक्यवत्पौरुषेयत्वं प्रसज्येत । किं बज्जना । सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वं पक्षः ॥

सिद्धांतं सूचयति ॥ विधिना त्वेकवाक्यत्वात्सुत्यर्थेन विधीनां स्फुरिति ॥ ७ ॥ तुशब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति । वायुर्वै क्षेपिष्ठेतिवमादीनामर्थवादानां वायव्यं श्वेतमालभेत । तै० सं० २. १. १. १. इत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मे प्रामाण्यं । न च विधिवाक्यस्यार्थवादनैरपेक्ष्येण पदान्वयसंपूर्तैस्तत्त्वार्थवादानां नास्त्युपयोग इति शङ्कनीयं । ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकांक्षतां विधीनां सुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः । सुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते ॥ नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात्किमनेनैकवाक्यताप्रयासेनित्याशङ्क्याह ॥

तुल्यं च सांख्यिकमिति ॥ ८ ॥ अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसंप्रदायादध्ययनं यत्तत्सांप्रदायिकं । तच्च विधीनामर्थवादानां समानं । तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति ॥ ननु शास्त्रदृष्टविरोधाच्चैतदर्थवादेऽप्यप्रामाण्यमित्याशङ्क्याह ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येतेति ॥ ९ ॥ स्तेनं मन इत्यादौ शास्त्रविरोधाद्यनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते । किंतु स्तेयशब्दार्थ एवोच्यते । न च शब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव ॥ ननु सुत्यर्थेन विधीनां स्फुरिति यदुक्तं तदसद्वैयधिकरण्यात् । वेतसशाखया चावकाभिश्च वि कर्षत्वापो वै शांताः । तै० सं० ५. ४. ४. ३. इत्यत्र वेतसावके विधीयते आपश्च सूयंत इति वैयधिकरणस्यैवार्थः ॥

गुणवादस्त्विति ॥ १० ॥ तुशब्दो वैयधिकरणदोषं वारयति । गुणवादो ह्यत्र विवक्षितः । यथा लोके कश्मीराभिजनो देवदत्तः कश्मीरदेशेषु सूयमानेषु सुतमात्मानं मन्यत एवमत्राप्यज्ञो जाते वेतसावके अप्सु सुतासु सुते एव भवतः । शांताभ्योऽज्ञो जातत्वाद्वेतसावके स्वयमपि शांते सत्यौ यजमानस्यानिष्टं शमयत इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभिप्रेतः । सोऽरोदीदित्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वाद्रजतदाने गृहेऽपि रोदनप्रसंगाद्वर्हिषि रजतं न देयमिति तन्निषेधेन विधेयनार्थवादस्यैकवाक्यत्वं । तत्र रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः । तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः सूयते । यद्यपि रजतस्याश्रुप्रभ-

बलमत्वंतमसत् तथापि यथोक्तनीत्या विधेः स्तुतिः संपद्यते । यः प्रजाकामः पशुकामः स्थात्स एतं प्राजापत्यमजं तूपरमालभेत् । तै० सं० २. १. १. ४. । इत्ययं विधिः प्रजापतिवपोत्खेदेन स्तूयते । यस्मात्प्राजापतिः स्ववपामप्युत्खि-
द्याभौ प्रहृत्य ततो जातं तूपरमजमात्मार्यमालभ्य प्रजाः पशून्श्च लब्ध्वांस्तस्मात्प्राजादिसंपादकोऽयं तूपर इति तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । आदित्यः प्रायणीयश्चरित्वेष विधिर्दिशो न प्राजानन्नित्यनेन दिग्मोहेन स्तूयते । यदियमदितिर्देवता दिग्मोहमप्यपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति तदा बह्विधकर्मसमुदायरूपे सोम-
यागेऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति किमु वक्तव्यमित्येवमदितिदेवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । स्वकीयवपोत्खेदो देवयजनाध्यवसानमात्रेण दिग्मोहश्चेत्युभयमसु वा मा वा । सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युप-
गच्छतामस्माकं न किञ्चिद्भीयते । शिखा ते वर्धते वत्स गुडूचीं श्रद्धया पिबेत्वादावविद्यमानेनाप्यर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् ॥ अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं दर्शयितुं यदुदाहृतं स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागिति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

रूपात्प्रायादिति ॥ ११ ॥ हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृभ्णातीत्येतं विधिं स्तोतुमयमर्थवाद उच्यते । यथा लोके किमृषिणा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्तपूजां स्तोतुमेवौदासीन्यमुपावुपन्यस्यते न तु पूज्यत्वमृषेर्वार-
यितुं एवमत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं वाचोऽनृतवादित्वं चोपन्यस्यते । तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः । यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः । प्रायेण वागनृतं वक्तीति प्रायिकत्वं तत्र गुणः । हस्तसु न प्रच्छन्नो नाप्यनृतवज्रलः । अतो हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति स्तूयते । यदपि दृष्टविरोधाय धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इत्यादिकमुदाहृतं तत्रोत्तरं सूचयति ॥

दूरभूयस्त्वादिति ॥ १२ ॥ अभिर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरित्येतौ विधी स्तोतुं सोऽर्थवादः । यस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते तस्मात्सूर्यमत्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः । यस्माद्रात्रावर्चिरेव दृश्यते तस्मादग्निमंचो रात्रौ प्रयोक्तव्य इत्येवं तयोर्मंचयोः स्तुतिः । धूमार्चिर्षोरदर्शनो-
पन्याससु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः । भूयसि हि दूरे पर्वताग्रे वृक्षादयोऽपि न विसृष्टं दृश्यते । किंतु तृणसा-
दृश्येन तेषां दर्शनाभास एव । तद्वदत्रापि ॥ यदप्यन्यदृष्टविरोधायैवोदाहृतं न चैतद्विज्ञो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

स्व्यपराधात्कर्तुं पुत्रदर्शनादिति ॥ १३ ॥ प्रवरे प्रत्रियमाणे ब्रूयाद्देवाः पितर इत्यस्य विधिः स्तावको ऽयमर्थवादः । यदि यजमानो देवाः पितर इत्यादिमंचेण प्रवरमनुमंचयेत्तदानीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमंचणस्य स्तुतिः । न चैतद्विज्ञ इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते । यत्र स्त्रिया अपराधो भवति तत्र कर्तुं कृत्यादयितुर्जास्त्रापि पुत्रो दृश्यते । अतः पत्युपपत्योरुभयोः पुत्रदर्शनात्स्वकीयजन्म कीदृश-
मिति दुर्ज्ञानं । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वात्तत्रैव तत्र दृष्टविरोधः । न हि तत्र दृश्यमानं दृष्टव्यमिति तदुदाहृतं न चैतद्विज्ञ इत्युपन्यस्तं ॥ यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधाद्योदाहृतं को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन्लोकेऽस्ति वा न वेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

आकालिकेति ॥ १४ ॥ दिव्यतीकाशां करोतीति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः । तस्य शेषोऽयं को हि तद्वेदेति । धूमाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः स्तूयते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकं । अकाले भवमाकालिकं विप्रकृष्टकालीनं न त्विदानींतनमित्यर्थः । तस्येप्सा प्राप्नुमिच्छा । सा च को हि तद्वेदेत्यनिश्च-
योपन्यासे कारणं । यथा भाविकालीनः पौत्रप्रपौत्रादिवृत्तांतो निश्चितं न शक्यते तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः । धूमादिपरिहारसु प्रत्यक्षत्वान्निश्चित इत्यभिप्रायः ॥ यदप्यन्यदुदाहृतं योदाहृतं शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

विद्याप्रशंसति ॥ १५ ॥ सोऽयं गर्गचिराच्चविधेः शेषः । तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठान-
मिति स्तूयते । यथा कर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवत्येवं वेदितुस्तथाहैव विकसितं वदनं शोभितमिव शिथैरुद्दीप्यते । अतः शोभासादृश्यगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते । यदप्यन्यद्विरोधाद्योदाहृतमास्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति सोऽपि वेदः सूर्यः शेषः । अत्रापि कैमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया । वेदितुः पुत्रः पितृशिक्षया स्वयमपि विद्वान्भवति । ततः प्रतिग्रहेणात्रं प्राप्नोति । तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य वाजी जायत इत्युक्तं ॥ यदप्यन्यानर्थक्याद्योदाहृतं पूर्णाङ्गत्वा सर्वान्कामानवाप्नोतीति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

सर्वकारिकमिति ॥ १६ ॥ पूर्णाङ्गतिं जुहुयादित्यस्य विधिः शेषोऽयं । सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात्प्रशस्ते-

यमाङ्गतिरिति सूयति । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयम् । एवं पूर्णाङ्गत्या कर्मसांगत्वे यत्फलं तस्मिन्नधिकारे प्रस्तावि संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यम् । पूर्णाङ्गतिरभावे सत्याधानरूपं कर्मागविकल्पं भवति । तच्च वैकल्प्यं पूर्णाङ्गत्या समाधीयत इत्येकः कामः । तस्मिन्समाहिते सत्याहवनीयाद्यप्रयो ऽभिहोत्रादिकर्मसु योग्या भवन्तीत्ययमन्यः कामः । तैश्च कर्मभिस्तत्फलं प्राप्यत इति कामान्तरं । ईदृशी सर्वकामावाप्तिराङ्गत्वंतरेष्वपि विद्यत इति चेत् । विद्यतां नाम । किं नष्किञ्चनं । न खल्वेतावता पूर्णाङ्गतिस्तुतेः काचिद्धानिरस्ति ॥ ननु पूर्णाङ्गतिरंगभावत्वात्तदीयफलश्रुतिरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः । पू० मी० ४. ३. १. इति सूत्रेण निर्णीतत्वात् । पशुबंधवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात्सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेश्चिषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति ॥ १७ ॥ पृथिव्यंतरिक्षबुल्लोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबंधकर्मणा निष्पाद्यते । तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मांतरेण परिमाणाधिक्यं सारत्वं वा संपद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं । लोकवदित्युक्तार्थे दृष्टान्तः । यथा लोके निष्केण खारीपरिमितान्त्रीहीनिक्रीय निष्कांतरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति । यथा वा निष्केण वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलं । तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं वा कर्मांतरेण द्रष्टव्यं । ब्रह्महत्याया अपि मानस्याः स्वस्याया वेदनमात्रेण तरणं कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यन्यानर्थक्यं ॥ योऽपि नांतरिक्षे न दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतस्तथा बबरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोग उदाहृतस्तत्रोभयचोत्तरं सूचयति ॥

अत्ययोर्यथोक्तमिति ॥ १८ ॥ अत्ययोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं । अंतरिक्षादौ चरन्त्यादौ ऽर्थवादो हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः शेषः । अतोऽत्र सुत्यर्थेन विधीनां स्थापनार्थोऽर्थोऽर्थः । अंतरिक्षे चयनप्रसक्त्यभावात्तद्भिन्ना नित्यानुवादोऽस्तु । तेनापि विधिः स्तोतुं शक्यते । नित्यसिद्धार्थानुवादिना वायोः क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् ॥ बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यत्रापि बबरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः । किंतु बबरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वहनशीलो वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवार्थो विवक्षित इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यान्तिमाधिकरणे प्रोक्तं ॥ तस्मात्संभावितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं ॥

तत्र संग्रहसूत्राः । जै० न्या० १. २. १. ॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता । न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किं वासी तत्र विद्यते ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिचयात् । नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥

विध्यर्थवादौ साकांची प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः । तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानतेति ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मंत्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्यकारणाभावाद्बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वांगीकारात्कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं ॥

नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पौरुषेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन जैमिनिः सूचयामास । पू० मी० १. १. २७-३२. ॥

वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्येति ॥ १ ॥ एके वादिनो वेदान्प्रति संनिकर्षं मन्यन्ते । कालिदासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादियंथानां समुच्चयार्थश्चकारः । ते ह्यत्र दृष्टान्ततया समुच्चीयन्ते । यथा रघुवंशादय इदानीन्तनास्तथा वेदा अपि । न तु वेदा अनादयः । अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते । वैयासिकं भारतं वात्सीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वाद्वेदाः पौरुषेयाः ॥ ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्रवर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूचयति ॥

अनित्यदर्शनाच्चेति ॥ २ ॥ अनित्या जननमरणवन्तो बबरादयो वेदे श्रूयन्ते । बबरः प्रावाहणिरित्यनित्यः । तै० सं० ७. १. १०. २. । कुसुर्विन्द औद्दालकिरकामयत । तै० सं० ७. २. १. । इति । तथा सति बबरादिभ्यः पूर्वमभावादनित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयवाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवादत्वाद्यनुमानसंज्ञयार्थश्चकारः ॥

सिद्धांतं सूचयति ॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति ॥ ३ ॥ तुशब्दो वेदवाक्यार्थत्वं वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वपक्षत्वात् त्वं प्राचीनैरेव सूचयन्तं । आप्तिकत्वं शब्दस्यार्थेन संबंधः । पू० मी० १. १. ५. ।

इत्यस्मिन्सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसंबन्धानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोक्त-
राभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणभ्यामुपपादितत्वात्का तर्हि काठकाद्याख्याया गतिरित्याशङ्क्य संप्रदाय-
प्रवर्तनात्सेयमुपपद्यत इत्युत्तरं सूचयति ॥

आख्याप्रवचनादिति ॥ ४ ॥ अस्त्वयमाख्याया गतिः ॥ ततः परं बबरादनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्त-
रमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति ॥ ५ ॥ यत्परं बबरादिकं तच्छब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो बबरा नामकोऽत्र
विवक्षितः । बबरध्वनियुक्तस्य प्रवहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ननु वेदे क्वचिदेवं श्रूयते । वनस्य-
तयः सचमासत सर्पाः सचमासतेति । तत्र वनस्यतीनामचेतनत्वात्सर्पाणां चेतनत्वेऽपि चित्तवृत्तिसंज्ञा
तदनुष्ठानं संभवति । अतो जरद्भवो गायति मद्रकाशीत्याद्युक्तबालवाक्यसदृशत्वात्केनचित्कृतो वेद इत्या-
शङ्कोत्तरं सूचयति ॥

कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वादिति ॥ ६ ॥ यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत
तदानीं कृते तस्मिन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात् । साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण
ज्ञातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तु विनियोगः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । न चैतदुक्तत्वाक्यसदृशं लौकिक-
विधिवाक्यवज्जात्यकरणेनोक्तत्वात्तत्पैस्त्रिभिर्गैरुपेताया भावनाया अवगमात् । लोके हि ब्राह्मणाभोजये-
दिति विधौ किं केन कथमित्याकांक्षायां वृत्तिमुद्दिश्यौदनेन द्रव्येण शाकसूपपादिपरिवेषणप्रकारेणेति यथोच्यते
तथा ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन द्रव्येण दीक्षणीयाद्यंगोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुक्तत्वाक्यसदृशं
भवेत् । वनस्यत्यादिसचवाक्यमपि न तत्सदृशं तस्य सचकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् । यत्परो हि शब्दः
स शब्दार्थ इति न्यायविद् आहुः । ज्योतिष्टोमादिवाक्ये विधायकत्वादनुष्ठाने तात्पर्यं । वनस्यत्यादिवा-
क्यस्यार्थवादत्वात्प्रशंसायां तात्पर्यं । सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते । अचेतना अविद्वांसोऽपि सचमनुष्ठि-
तवन्तः । किं पुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा इति सचस्तुतिः । चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः कर्त्तव्यपक्षमेव
पराहतिं समुच्चिनोति ॥ तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वं ॥

अचैतौ संग्रहस्तोको । जै० न्या० १. १. ८. ॥

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता । तत्कर्त्तव्यपक्षमेव स्यात्ततोऽपौरुषेयतेति ॥

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहृतं । तत्कर्त्तव्यपक्षमेव स्यात्ततोऽपौरुषेयतेति ॥

ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूचितं । शास्त्रयोनित्वादिति । वेदां० १. १. ३. । ऋग्वेदादि-
शास्त्रकारणत्वाद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूचार्थः । वाढं । नैतावता पौरुषेयत्वं भवति । मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् ।
इत्युक्तं । अतएव वेदस्यैतत्त्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशदिग्ब्रह्मत्वं बादरायणेनैव देवताधिकरणे सूचितं । अत
एव च नित्यत्वं । वेदां० १. ३. २९. । इति । श्रुतिस्मृती चात्र भवतः । वाचा विरूप नित्यया । ऋग्वे० ८. ७५. ६. ।
इति श्रुतिः । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयमुवेति स्मृतिः । तस्मात्कर्तृदोषशंकाया अनुदयात्तत्रब्राह्म-
णात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं ॥

ननु मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तं । तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । मैवं । द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमपादे सः मांश्चमथोराधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे । जै० न्या० २. १. ७. ॥

अहे बुध्निय मंत्रं म इति मंत्रस्य लक्षणं । नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याख्यादेरवारणात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं । तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मंत्रशब्दं प्रयुजते ॥

आधान इदमाख्यायते । अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपाय । तै० ब्रा० १. २. १. २६. । इति । तत्र मंत्रस्य लक्षणं
नास्ति । अस्याऽऽतिव्याप्त्योर्वापरायेतुमशक्यत्वात् । विहितार्थामिधायको मंत्र इत्युक्ते वसंताय कपिजलानालभते
। वा० सं० २४. २०. । इत्यस्य मंत्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मंत्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवमसि-
पदांतो मंत्र उक्तमपुरुषांतो मंत्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् मैवं । याज्ञिकसमाख्यानस्य
निर्दोषलक्षणत्वात् । तस्य समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मंत्रत्वं गमयति । उरु प्रथस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मार-
काः । अग्निमीळि पुरोहितमित्यादयः स्मृतिरूपाः । इषे त्वेत्यादयस्त्वांताः । अप आ याहि वीतय इत्यादय
आमंत्रणोपेताः । अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः । अधः सिदासी३दुपरि सिदासी३दित्यादयो विचार-
रूपाः । अंबे अंबास्त्रंबिके न मा नयति कश्चन । तै० सं० ७. ४. १९. १. । इत्यादयः परिदेवनरूपाः । पुच्छामि त्वा

परमंतं पृथिव्याः । तै० सं० ७. ४. १८. २. । इत्यादयः प्रश्नरूपाः । वेदिमाङ्गः परमंतं पृथिव्याः । तै० सं० ७. ४. १८. २. । इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यं । ईदृशेष्वत्यंतविजातीयेषु समाख्यानमंतरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्य चोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः । ऋषयोऽपि पदार्थानां नांतं यांति पृथक्त्वशः । लक्षणेन तु सिद्धानामंतं यांति विपश्चित इति । तस्मादभियुक्तानां मंचोऽयमिति समाख्यानं लक्षणं ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति । जै० न्या० २. १. ८. ॥

नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विव्यतेऽथवा । नास्तीयंतो वेदभागा इति कृत्रेरभावतः ॥

मंत्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मंचतः । अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्ब्रह्मणलक्षणं ॥

चातुर्भाष्येऽपि दमाम्नायति । एतद्ब्राह्मणान्येव पंच हवीषि । तै० ब्रा० १. ७. १. १. । इति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो मंत्रभाग एकः । भागांतराणि च कानिचित्पूर्वरूपाहर्तुं संगृहीतानि । हेतुर्निर्वचनं निंदा प्रशंसा संशयो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति । तेन ह्यन्नं क्रियत इति हेतुः । तद्भूतो दधित्वं । तै० सं० २. ५. ३. ४. । इति निर्वचनं । अमेध्या वै माषाः । तै० सं० ५. १. ८. १. । इति निंदा । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता । तै० सं० ३. ४. ३. २. । इति प्रशंसा । तद्वाचिकित्सञ्जुहवानी३ मा हौषा३मिति । तै० सं० ६. ५. ९. १. । संशयः । यजमानेन संमितौदुंबरी भवति । तै० सं० ६. २. १०. ३. । इति विधिः । माषानेव मह्यं पचंतीति परक्रियाः । पुरा ब्राह्मणा अमैषुरिति पुराकल्पः । यावतोऽश्वाभ्यतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाञ्चतुष्कपालान्नर्वपेदिति । तै० सं० २. ३. १२. १. । विशेषावधारणकल्पना । एवमन्यदप्युदाहार्यं । न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणं । मंत्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात् । इंदवो वामुशंति हि । ऋग्वे० १. २. ४. । इति हेतुः । उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते । अथ० ३. १३. ४. । इति निर्वचनं । मोघमन्नं विंदते अप्रचिताः । ऋग्वे० १०. ११७. ६. । इति निंदा । अपिर्मूर्धा दिवः ककुत् । ऋग्वे० ८. ४४. १६. । इति प्रशंसा । अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् । ऋग्वे० १०. १२९. ५. । इति संशयः । वसंताय कपिंजलानालभत इति विधिः । सहस्रमयुता ददत् । ऋग्वे० ८. २१. १८. । इति परक्रियाः । यज्ञेन यज्ञमयजंत देवाः । ऋग्वे० १. १६४. ५०. । इति पुराकल्पः । इतिकरणवज्रं ब्राह्मणमिति चेन्न । इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्ये मंत्रेऽतिव्याप्तिः । इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेन्न । राजा चिबं भगं भचीत्याह । ऋग्वे० ७. ४१. २. । यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह । ऋग्वे० ७. १०४. १६. । इत्यनयोर्मंत्रयोरतिव्याप्तिः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेन्न । यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तिः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः । मंत्रब्राह्मणरूपौ द्वौवेव वेदभागावित्यंगीकारान्मंत्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति ॥ तदेतल्लक्षणद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास । तच्चोदकेषु मंत्राख्या । शेषे ब्राह्मणशब्दः । पु० मो० २. १. ३२-३३. । इति । तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु मंत्र इति समाख्या संप्रदायविद्विर्बहुवह्नियते । मंचानधीमह इति । मंत्रव्यतिरिक्तभागे तु ब्राह्मणशब्दस्यैवबहुत इत्यर्थः ॥

ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आम्नायंते । यद्ब्राह्मणानीतिहासानुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः । तै० आ० २. ९. । इति । मैवं । विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणाव्यवांतरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् । देवासुराः संयत्ता आसन् । तै० सं० ५. ३. ११. १. । इत्यादय इतिहासाः । इदं वा अग्रे नैव किंचनासीत् । तै० ब्रा० २. २. ९. १. । इत्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणं । कल्पस्त्वारुणकेतुकचयनप्रकरणे साम्नायते । इति मंत्राः कल्पोऽत ऊर्ध्वं यदि बलिं हरेत् । तै० आ० १. ३१. २. । इति । अपिचयने यमगाथाभिः परि गायति । तै० सं० ५. १. ८. २. । इति विहिता मंत्रविशेषा गाथाः । मनुष्यवृत्तांतप्रतिपादिका ऋचो नाराशंस्थः । तस्मान्मंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावात्मंत्रब्राह्मणस्वरूपस्य इतिहासात्तदुभयात्मकत्वं वेदस्य सुस्थितं ॥

मंत्रावांतरविशेषश्च तस्मिन्नेव पाद इत्थं विचारितः । जै० न्या० २. १. १०. ॥

नक्त्यामयजुषां लक्ष्य सांकर्यादिति शंकिते । पादश्च गीतिः प्रस्लिष्टपाठ इत्यस्थसंकरः ॥

इदमाम्नायते । अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपाय यमुषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजुषीति । चीन्वे दान्विदंतीति त्रिविदः । त्रिविदां संबन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः । ते च यं मंत्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं

गोपायितं योजना । तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकर्यस्य दुष्परिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धिष्वेदादिषु पठितो मंत्र इति हि लक्षणं वक्तव्यं । तच्च संकीर्णं । देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । तै० सं० १. १. ५. १. । इत्ययं मंत्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्मस्ति तद्वाह्ये सावित्र्यर्चा । तै० ब्रा० ३. २. ५. ३. । इत्युक्तेन व्यवहृतत्वात् । एतत्साम गायत्र्यास्ते । तै० आ० ९. १०. ५. । इति प्रतिज्ञाय किंचित्साम यजुर्वेदे गीतं । अक्षितमस्य च्युतमसि प्राणसंश्रितमसि । ऋ० ७. ३. १७. ६. । इति त्रीणि यजुषि सामवेदे समाम्नातानि । तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेन्न । पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्थेन चोपेता वृत्तवद्धा मंत्रा ऋचः । गीतिरूपा मंत्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रसिष्टपठिता मंत्रा यजुषीत्युक्ते न क्वापि संकरः ॥ तदेतत्त्रैविध्यं जैमिनिना सूत्रत्रयेण लक्षितं । तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । श्वेते यजुःशब्दः । पू० मी० २. १. ३५-३७. । इति । एतमेव मंत्रावांतरविशेषमुपजीव्य वेदानामृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं संपन्नं ॥

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारेणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यं । तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति । वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रममिति । एकवेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्त एव वेदोऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशब्द आम्नातः । तच्चाध्ययनं न काम्यं किंतु नित्यं । अत एव पुरुषार्थानुशासने सूचितं ॥

वेदस्वाध्ययनं नित्यमन्यतमस्य पातादिति ॥ पातित्वं चैवमाम्नायते । अपहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत् । योऽनूत्सृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके । तदेषाम्भुक्ता । यस्मिन्वाज सखिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेदं मुक्तस्य पंथामिति । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । तै० आ० २. १५. । इति । अध्येतारं पुरुषं तदीयप्रयासाभिज्ञानेन सखिवत्पालयतीति सखिविद्वेदः । वज्रद्रव्यप्रयाससाध्यक्रतुफलस्वाध्ययनमात्रेण संपादनं तत्पालनं । तदप्याम्नायते । यं यं क्रतुमधीति तेन तेनास्त्रेष्टं भवत्यग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छति । तै० आ० २. १५. । इति । यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि ग्रहणाधीत्ययनमंतरेण ब्रह्मयज्ञासंभवात् तदीयफलमपि संपद्यते । ईदृशं सखिविदं वेदरूपं सखायं यः पुमानध्ययनमकृत्वा परित्यजति तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति । फले भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यं । सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य च प्रतिपादकं वेदमनुस्मृत्य परनिन्दानृतकलहहेतुं लौकिकीं वाचां सर्वचोच्चारयतः स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः । अत एवाम्नायते । नानुध्यायाद्ब्रह्मच्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति । शत० ब्रा० १४. ७. २. २३. । यद्यप्यसौ काव्यनाटकं शृणोति तथापि निरर्थकमेव तच्छ्रवणं । तेन मुक्तमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि । योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमं । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्वयः । मनु० २. १६८. । इति । एवमन्यान्यपि बहूनि वचनान्यचोदाहर्तव्यानि ॥

नन्वधीति वेदे पश्चादध्ययनविधयर्थं ज्ञानं । ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेत् वाढं । अत एव गुरुमतानुसारिण आचार्यकर्तृकाध्यापनेन प्रवृत्तिं माणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन संपादयन्ति । मतांतरानुसारिणस्तु प्रकाशात्मादयोऽध्ययनात्प्रागेव संध्यावन्दनादिविधिज्ञानवत्पिचादिभ्योऽध्ययनविधिज्ञानं वर्णयन्ति । यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तिर्यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः सर्वथाप्युपनीतैरध्येतव्य एव वेदः ॥ तस्य चाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणांतत्वं च पुरुषार्थानुशासने सूचितं । तानि सूत्राणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः । अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति ॥

अदृष्टार्था त्वधीतिर्विहितत्वादिति ॥ १ ॥ दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनाद्वाहतमध्ययनमदृष्टार्थमवगंतव्यं ॥ अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत्तत्राह ॥

धृतकुल्यादतिदेशः स्वर्गकल्पनं वेति ॥ २ ॥ ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययनेऽतिदिशत तत्रत्यं धृतकुल्यादिकं रात्रिसंचन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं । ये त्वर्थवादातिदेशं नेच्छन्ति तैर्विश्वजिज्ञासेन स्वर्गः कल्पनीयः ॥ दृष्टफलयोः स्वर्गकल्पनः संभवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह ॥

अयुक्ते संस्कारप्राप्ती इति ॥ ३ ॥ संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित्कृतो विनियोगादर्शनात्प्राप्तेः स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चित्यर्थः ॥ स्वाध्यायस्य विनियोगादित्युक्तं पुरुषार्थ इत्याशंक्य विषनिर्हरणादिकार्यविनियुक्तमंत्रवदध्ययनांगतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थे प्रामाण्यमित्याह ॥

अन्यांगं नार्थप्रमापकमिति ॥ ४ ॥ अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनसैवांगमिति कृत्वा स्वार्थं प्रमाणमित्याह ॥

अध्ययनवाक्यमनन्यांगमिति ॥ ५ ॥ नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावाद्ध्येतव्य इति कर्मवाची तस्यप्रत्ययो विरुध्येतेत्यत आह ॥

इति ॥ ६ ॥ सत्कृष्णोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान्सत्कृणुहिष्य होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सत्कृतानामन्यत्र विनियोगाभावात्कर्मप्राधान्यं हित्वा सत्कृभिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः । एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्त्योरसंभवात् स्वाध्यायेनाधीयीतेति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः ॥ इदानीं दृष्टफले सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धांतयति ॥

दृष्टे तु नादृष्टमिति ॥ ७ ॥ किं तद्दृष्टफलमिति तदाह ॥

दृष्टौ प्राप्तिः संस्काराविति ॥ ८ ॥ अक्षरप्राप्तिः परंपरया पुरुषार्थत्वमाह ॥

प्राप्त्यर्थबोध इति ॥ ९ ॥ जायत इति शेषः ॥ न च भोजनादिवदन्वय्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं । अवघातादिवन्नियमादृष्टाय विध्युपपत्तेरित्याह ॥

विधिर्नियत्या इति ॥ १० ॥ यत्तूक्तं संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनात्त संस्कार इति तत्राह ॥

संस्कारसिद्धिः क्रत्वर्थयनविधिद्वयोपादानादिति ॥ ११ ॥ क्रतुविधयो हि विषयावबोधमपेक्षमाणस्तद-
वबोधे स्वाध्यायं विनियुजते । अध्ययनविधिश्च लिखितपाठादि व्यावृत्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति ।
अत उभयोपादानान्तत्तिद्धिः ॥ ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः । स च न स्वाध्यायगतः । तद्यप्रत्ययेन स्वप-
दोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरत्तापूर्वाभिधानात् । ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमिति तत्राह ॥

तव्यः कर्मगादृष्टवाचीति ॥ १२ ॥ अत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया कर्मकारकस्य तव्यप्रत्ययं प्रति प्रकृत्य-
र्थादध्ययनादपि प्रत्यासन्नत्वात्स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तव्यप्रत्ययो वक्ति । अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनिश्चयेऽपि
तदुपरक्तत्वानिश्चमादिति भावः ॥ यच्चोक्तमन्यां नार्थप्रमापकमिति तदसत् । यतो मंत्राणां स्वतंत्रादृष्टशेषाणां
तथात्वं युज्यते । इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं । तस्य च स्वाध्यायगताच्चरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति
फलांतरकल्पनायोगात्प्रामाण्यस्योपबृंहकमेवादृष्टं न तु प्रतिबंधकमित्याह ॥

स्वतंत्रादृष्टिशेषत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिबध्यत इति ॥ १३ ॥ सत्तुन्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतंत्रा-
दृष्टमेवात्रापि स्यादित्यत आह ॥

यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तन्याय इति ॥१४॥ सक्तषु गत्यभावाच्छ्रुतं परित्यज्याश्रुतं कल्प्यतां नाम । नेह तदुक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ॥

इत्थमध्ययनविधिर्दृष्टार्थत्वं प्रसाध्यार्थावबोधपर्यंततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति ॥

वैधर्म्यनिर्णयं भट्टगुरु विधेः पुमर्थात्तदिति ॥ १ ॥ सर्वत्र विधेः पुमर्थात्तदिति ॥ यत्ननियमादत्रापि पुमर्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं भट्टगुरु मन्वेति ॥ ननु सन्नदध्ययनादावृत्तत्वात्तदर्थनिश्चयो नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य । तथा सति तत्सिद्धये सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्यतीत्याह ॥

स विचारमात्रिपेदिति ॥ २ ॥ ननु स्वविधेयतदुपकारिणोरेव विधिः प्रयोजक इति सर्वत्र नियमः । तथा सत्यतादृशं कथमत्राध्ययनविधिरात्रेभ्यस्तीत्यत आह ॥

अविधेयानुपकार्यान्विपोऽवघातावृत्तिवदिति ॥३॥ ब्रौह्मीनवहंतीत्यत्रावघातमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः । तस्या अधालर्थत्वात् । नापि सा विधेः ॥३॥ अन्तरेणावृत्तिं सक्तान्सलघातमात्रादवघातसिद्धिः । तथापि तंडुलनिष्पात्तफलसिद्धौ स विधिरावृत्तिं यद्वदाचिन्ने तद्वत्कृतेऽप्यवगंतव्यं ॥ ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थवबोधानुदयेऽपि व्याकरणावंगसहितवेदाध्यायिनस्तदुदयसम्भावान् प्रति व्यर्थं विचारं विधिर्न कल्पयेद्-
त्याशङ्कार्थगतविरोधपारं ॥३॥ एव विचार इत्याह ॥

सांगाध्ययनान्तर्भावे विचारो विरोधापनुदिति ॥४॥ सिद्धान्तयति ॥

प्राप्तेषु गवादिवत्पुमर्थत्वाद्विधिसदंत इति ॥५॥ यथा फलभूतस्य चीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुर्वै-
रर्थ्येति । तथा फलवदर्थवबोधहेतोरन्यत्रप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वादथ्यनविधिरन्यत्रप्राप्त्यवसानोऽवगंतव्यः ॥
नन्वन्यत्रप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हि तद्वोधस्य मुख्यपुरुषार्थत्वाद्वोधान्त एव विधिः किं न
स्वादित्यत आह ॥

फलवद्बोधांतलेऽध्ययनाकार्त्थमिति ॥ ६ ॥ बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानं । तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्य-
स्मिन्बृहस्पतिसवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्राध्ययनं स्यात् । न तु राजसूयादिवाक्याध्ययनं । तत्र प्रवृत्त्या-
दिफलाभावात् । स्वप्ने तु नायं दोष इत्याह ॥

कृत्तप्राप्तिर्जपार्थेति ॥ ७ ॥ न चाबोधकत्वेऽर्थावबोध एव न सिध्येदिति शङ्कनीयं । प्रमाणस्य प्रमेयबो-
धकत्वस्याभावात् । लौकिकाप्तवाक्यानामंतरेणैव विधिं बोधकत्वदर्शनादित्याह ॥

लोकवन्नैजो बोध इति ॥ ८ ॥ ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य विधातुं शक्यत्वात्सुलभो
ऽधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्तिपक्षेऽपि प्राप्तिकाम उपनीताष्टवर्षब्राह्मणोऽत्राधिकारी सुलभ एवेति परिहारं
सष्टत्वादुपेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति ॥

सोऽकाम्यः प्राग्बोध्यमानाभानयोरिति ॥ ९ ॥ बोध्यस्याभिहोत्रादिलक्षणवेदार्थस्याध्ययनात्प्राक् संध्यो-
पासनादिवत्पित्राद्युपदेशत एव भागे सिद्धत्वादेव सोऽर्थबोधो न काम्यः । अभावे नान्यथाऽप्युक्तः । ज्ञात
एव विषये कामनानियमात् ॥ ननु सामान्यतो ज्ञाति विशेषतो वुमुत्सा संभवति । यद्वा विशेषतोऽपि पित्राद्यु-
पदेशादवगते सत्यौपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधकामना युक्तैवेत्याशङ्क्यैवमर्थबोधमुद्दिष्टा-
ध्ययनविधानं न संभवतीत्याह ॥

उद्दिशयोगादिति ॥ १० ॥ अभिहोत्रादिविशेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारिणोद्देशः संभवति ।
अनंतत्वात्सामान्याकारिणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं स्यान्न तु ज्ञानविशेषः । ततो नोद्देशो युक्तः ॥ नन्वर्था-
वबोधमुद्दिश्योद्देशाभावे वेदस्य स्वार्थे तात्पर्यं न स्यादित्याशङ्क्योपक्रमादिलिङ्गगम्यं तात्पर्यं शब्दबलादेव
सिध्यतीत्याह ॥

तात्पर्यं शब्दादिति ॥ ११ ॥ तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्यादिति चेन्न । पुरुषसंबन्धकृत-
दोषाख्यप्रतिबंधपरिहारार्थत्वादित्याह ॥

उद्दिश्योच्चारणं दोषघ्नं लोक इति ॥ १२ ॥ नन्वध्ययनविधेर्बोधांतत्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तते
प्रयोजकाभावादित्याशङ्क्याह ॥

विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत इति ॥ १३ ॥ क्रतुबोधविधयः सांगवेदाध्ययनादापातप्रतिपन्नाः ।
विरोधपरिहारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमंतरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवंतस्त्रिर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयति ।
श्रवणविधिस्तु साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवं च सति श्रवणविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं क्रतुविधीनां च
विधेयोपकारिप्रयोजकत्वं उपपद्यतेतरां । अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यंत-
त्वात्क्रतुनुष्ठानस्यापि तत्प्रयुक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्यते ॥ नन्वध्ययनविधेस्तैर्वर्णिकमात्रं प्रति नित्यत्वान्त-
युक्तौ विचारस्यापि तल्लभ्येत नान्यथेति चेत् । क्रतुविचारस्य त्रैवर्णिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धिः किं वा ब्रह्मवि-
चारस्य । तत्राबोऽस्मत्तत्वेऽपि सम इत्याह ॥

अतो नित्यः क्रतुविचारस्तैर्वर्णिकमात्रस्येति ॥ १४ ॥ यतोऽकरणे प्रत्यवायश्रवणात्क्रतवस्तैर्वर्णिकानां
नित्या अत इत्यर्थः ॥ द्वितीयोऽनिष्ट इत्याह ॥

ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैवेति ॥ १५ ॥ नित्य इत्यनुषंग इति ॥

ननूक्तनीत्याध्ययनस्याक्षरग्रहणांतलेऽर्थज्ञानमिति स्यात् । मैवं । वाक्यांतरेण तद्विधानात् । ब्राह्मणेन
निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्ययो ज्ञेयश्चेति तद्विधिः । तत्र निष्कारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं
निवार्यते । अर्थज्ञाने पुनरुक्तं वचनद्वयं शाखांतरगतं निरुक्तकारो यास्त एवमुदाजहार । अथापि
ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ।

स्वागुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं ।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद्बुद्धिः तद्विज्ञानं निगदेनैव शब्दते ।

अनभाविब शुक्लैधो न तज्जलति कर्हि चिदिति । नि० १. १८. ॥

अस्मिन्मंत्रद्वये योऽर्थज्ञ इत्यनेनैवार्धेन वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते । इतरेणार्धवचने ज्ञानराहित्यं निन्दते । यो
वेदार्थं जानाति सोऽयमिह लोके सकलं श्रेयः प्राप्नोति । तथा तेन ज्ञानेन पापक्षये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति ।
तदेतदेतद्विज्ञानं च ज्ञानफलं तैत्तिरीया मंत्रोदाहारेण तदीयतात्पर्याभिधाधिब्राह्मणेन च स्पष्टीचक्रः ।

तदेषाभ्युक्ता । ये अर्वाङ्गुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदन्त्येव ते परिवदन्ति । सर्वे अपि द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति । यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविद् ब्राह्मणे वसन्ति । तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाश्लोक्तं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति । तै० आ० २. १५. इति । वेदं विद्वन्मन्त्रिभ्यः पुरुषः । स च द्विविधः । अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः कश्चिदुपाध्यायः पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च । तमेतमुभयविधं विद्वांसं विद्यामदधनमदकुलमदोपेताः पंडितमन्या ये पुरुषा अभितो विद्यादिषु दूषयन्ति ते सर्वेऽप्यादित्यमेव प्रथमं सर्वतो दूषयन्ति । आदित्यापेक्षया द्वितीयमपि दूषयन्ति । तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयन्ति । हंसि सदा गच्छतीति हंसो वायुः । अग्न्यादिरूपत्वं च वेदविद् आम्नातं । अपेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति । न केवलमेतद्देवतात्रयं किंतु सर्वा अपि देवता वेदविद् वसन्ति । तस्माद्ब्राह्मणान्वेदविदो दृष्ट्वा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यान् तु तस्मिन्विद्यमानमपि दोषं कीर्तयेत् । एवं सति तत्तन्मन्त्रार्थभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमाणतथा तदीयहृदयेऽवस्थिता अयं नमस्कृता तोषयति । न चैतदध्ययनस्त्वेव फलमिति शङ्कनीयं । विद्वांसमित्याम्नातत्वात् । अन्यथा वेदमधीयानमित्याम्नायेत । तस्मात्सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पूज्यस्य वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि श्रेयःप्राप्तिरूपपद्यते । यस्तु वेदमधीत्याप्यर्थं न विजानाति सोऽयं पुमान्भारमेव हरति धारयति । स्थाणुरिति दृष्टान्तः । क्षिप्रशाखं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते । स च यथेधनार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थं । तथा केवलपाठकस्य ब्राह्मत्वं न भवतीत्येतावदेव । न ह्यनुष्ठानं स्वर्गादिफलसिद्धिर्वाप्तिः । किलेत्वेनेन लोकप्रसिद्धिर्येत्येति । लोकेऽपि पाठकस्य यावती धनादिपूजा ततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते । किंच यद्वेदवाक्यमाचार्याद्ब्रूहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः पुनरुच्चार्यते तत्कादाचिदपि न ज्वलति स्वार्थं न प्रकाशयति । यथागिरहितप्रदेशे प्रक्षिप्तं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् । तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात् । अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्यनेनेति वेदशब्दनिर्वचनं । तथा चोक्तं । प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदतेति । अतो मुख्यवेदत्वसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः ॥ किंचाच यास्केन काचिदन्याय्यगृहाहता । नि० १. १९. ।

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां ।

उतो त्वस्मै तत्त्वं वि सस्ते जायेव पत्य उशती सुवासा इति ॥

तत्र पूर्वार्धस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति । अधिकः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धमिति । अस्यायमर्थः । यः पुमानर्थं न वेत्ति तं प्रति पूर्वार्धेन मन्त्रो ब्रूते । एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति । एकवचनबहुवचनादिविवेकाभावे पाठशुद्धिरपि कर्तुमशक्यत्वात् । वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति । तै० सं० २. १. १. १. । आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूतिं गमयन्तीत्यादावव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात् । अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । यावतोऽन्धानप्रतिगृहीत्यात्तावतो वारुणाञ्जतुष्कपालान्नर्वपेत् । तै० सं० २. ३. १२. १. । इत्यत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिगृहीतुरितिः प्रतीयते । मीमांसायां तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतं । पू० मी० ३. ४. ३०. । तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति । तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति । अथेकस्मै तत्त्वं विसस्र इति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचेति । अस्यायमर्थः । अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः । स च पूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षण्याच्च प्रयुक्तो निपातानामनेकार्थत्वात् । यः पुमान्व्याकरणाद्यङ्गैः स्वशब्दार्थं मीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयां तनुं विसस्रे । स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानं । ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानं । वेदार्थप्रकाशनमर्थं सम्यग्ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मन्त्र आहेति । चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति । उपमोक्तमया वाचा जायेव पत्य कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थश्च प्रशंसति । अस्यायमर्थः । उत्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थस्योपमोच्यते । उशतीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति । यद्यप्यङ्गि गृह्यत्ववेलायां मलिनवासास्तथापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति । तत्र हेतुः । कामयमाना ऋतुकालेष्विति । यथा स पतिरेनां जायां साकल्येनादरयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तमर्थं हितबुद्ध्या शृणोति तथायं चतुर्दशविद्यास्थानपरिशीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति । वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति । सेयमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसति ॥ पुनरप्युगंतरं यास्क उदाजहार । तस्मोत्तरा भूयसे निर्वचानात् ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाङ्गनैर्न हिन्वंत्यपि वाजिनेषु ।

अधेत्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पामिति ॥ नि० १. २०. ॥

अयमर्थः । पूर्वोदाहृताया उत त्वः पञ्चमित्रादिकाया ऋचोऽन्तरमेवास्मात्ता काचिदृक् तस्य पूर्वोक्तमन्त्रार्थस्य भूयसे निर्वचनाय संपद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति । कथमिति चेत् तदुच्यते । अपि चैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्थैर्येण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाङ्गः । अभिज्ञाः कथयन्ति । सखिविदं सखायमिति मञ्चे वेदस्य सखित्वमुदाहृतं । यद्वा । स्वर्गलोके देवानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाङ्गः । वाचामिना ईश्वराः सभासु प्रगल्भा वा वाजिनाः । तेषु मध्येऽप्येनं वेदार्थकुशलं चोदयितुं न हिन्वंति । न केऽपि प्राप्तुवन्ति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यस्त्वन्यः पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं शुश्रुवाभवति । पूर्वकांडोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्पं । उत्तरकांडोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलं । यथा लोके पुष्पं फलस्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन । वृ० उ० ४. ४. २२. इति श्रुतेः । यथा च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकत्वहेतुः । यत्पूर्णानंदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकत्वो भवतीति श्रुतेः । तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एष पुमानधेत्वा मायया सह चरति । नवप्रसूतिका क्षीरदोग्धी गौः प्रीतिहेतुत्वाच्चिनोतीति व्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाग्धर्मब्रह्मज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्धीत्यधेनुः । अत एवासौ माया कपटरूपा । ऐन्द्रजालिकनिर्मितगोसदृशरूपत्वात् । तथा मायया सह चरन्नयं परमपुरुषार्थं न लभत इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानसुखज्ञाननिन्दोदाहरणस्य प्रपञ्चितत्वावच्च सूयते तद्विधीयत इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधिरभ्युपगंतव्यः ॥

किंच नचत्रैष्टिकांडे प्रतीष्टि फलवाक्यं यागतद्देवयोः समानमेवास्माद्यते । यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नाद एवं ह वा एष मनुष्याणां भवति य एतेन हविषा यजते य उ चैनदेवं वेद । तै० ब्रा० ३. १. ४. १. इति । अतो यागवत्फलाय स्ववेदनमपि विधीयते । अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः । ननु विद्याप्रशंसा । पू० मी० १. २. १५. इति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूत्रितमिति चेत् अस्तु नाम । विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात् । दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य चातिपति सति प्रायश्चित्तरूपां वैश्वा-नरेष्टिं विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन सुतिः क्रियते । सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते । तै० सं० २. २. ५. ४. इति । एतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं । इच्छाम्येवार्थवादत्वं वचसोऽन्यपरत्वं । यथावत्स्वभिधायित्वान्न त्वभूतार्थवादता ॥ इज्येते स्वर्गलोकाय दर्शादर्शा यथा तथा । न त्वभूतार्थवादत्वं पापस्योका श्रुतिर्यथेति ॥ न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शंक्नीयं । फलभूयस्त्वेन प्रवेष्टुं शक्यः । उदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रं । फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकादप्युत्पत्त्यतः सारतो वा फलविशेषः स्यात् । पू० मी० १. २. १७. इति । एतच्चास्याभिसरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्युदाहरणेन व्याख्यातं । कंदोगाश्च केवलादनुष्ठानाद्विवासहितेऽनुष्ठाने फलातिशयमामनन्ति । तेनोभौ कुरुतो यज्ञैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया करोति अज्ञयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । छा० उ० १. १. १०. यद्यप्यंगाववक्षोपास्त्रिच विद्याशब्देन विवक्षिता तथापि न्यायः सर्वास्वपि विद्यासु समानः ॥

कुतस्त्वैतावती वेदने भक्तिरिति चेत् । कुतो वा तवैतावान्प्रवेशः । प्रशंसा त्वस्माभिर्मूयसी दर्शिता । निंदां तु न क्वाप्नुपलभामहे । किंतु कर्मजन्यमपूर्वं यथा मरणादूर्ध्वं जीवेन सह गच्छति तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वं गच्छति । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा च । शत० ब्रा० १४. ७. २. ३. इति । तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः ॥

विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिज्ञानमंतरेण श्रोतृप्रवृत्त्यभावाद्विषयादयो निरूप्यन्ते । व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः । तदर्थज्ञानं प्रयोजनं । व्याख्यानव्याख्येयभावः संबन्धः । ज्ञानार्थो चाधिकारी । यद्यप्येतावत्प्रसिद्धं तथापि वेदस्य विषयावभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात् । अतो वेदस्य चतुष्टयमुच्यते । वेदे पूर्वोत्तरकांडयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषयः । तयोरनन्यत्वभ्यत्वात् । तथा च पुरुषार्थानुशासने सूचितं । धर्मब्रह्मणी वेदैकवेद्ये इति । जैमिनीये च द्वितीयसूत्रे चोदनैव धर्मे प्रमाणं । चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं संप्रदायविज्ञिरभिहितं । चोदनैवेत्यमुमर्थमुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतं । प्रत्यक्षम-

निमित्तं विद्यमानोपलभनत्वात् । पू० मी० १. १. ४. । इति । अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पत्त्यभानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् । त्वचथोऽन्यतास्ते । उत्तरकालेऽपि रूपादिराहित्यान्नेन्द्रियैरवगम्यते । अत एवादृष्टमिति सर्वैरभिधीयते । सिद्धिर्वाहित्यानुमानावेषयत्वमप्यस्ति । सुखदुःखे धर्माधर्मयोर्लिंगमिति चेत् वाढं । अयमपि लिंगलिंगिभावो वेदेनैव गम्यते । ततश्चोदनैव धर्मे प्रमाणं ॥ वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्वाख्यातं । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिमन्यत इत्यभिप्राय इति । श्रुतिश्च भवति । नवेदविद्यनुते तं बृहन्तमिति । तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता । रूपलिंगादिराहित्यान् मानां तत्त्वोपपत्तिः । तस्मादन्यत्र भवत्वादस्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वं । तदुभयज्ञानं वेदस्य साक्षात्प्रयोजनं । न च तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपा वसुमती राजासौ गच्छतीत्यादिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयं । धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य सूत्रमानत्वात् । धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पति धर्मेण पापमपनुदंति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति । तै० आ० १०. ६३. ७. । इति । उद्दंडस्य राज्ञो दित्वाभक्त्याद्वेदमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि राजसाहाय्यवज्जयहेतुत्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः । तथा च वाजसनेयिनः खडिप्रकरणे समामन्ति । तच्छ्रेयो रूपमत्यखजत धर्मं तदेतत्त्वचस्य च त्रं यज्जर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्वथोऽबलीयान्बलीयांसमाशंसते धर्मेण यथा राज्ञैव । शत० ब्रा० १४. ४. २. २६. । इति । ब्रह्मविद्वाप्नोति परं । तै० आ० ८. १. । ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मवित् । क्वां० उ० ७. १. ३. । इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तः पुरुषार्थः प्रसिद्धः । तदुभयज्ञानार्थो वेदेऽधिकारी । स च त्रैवर्णिकः पुरुषः । स्त्रीशूद्रयोस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्याद्वेदेऽधिकारः प्रतिबद्धः । धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुखेनोत्पद्यते । तस्मात्त्रैवर्णिकपुरुषाणां वेदमुखेनार्थज्ञानेऽधिकारः ॥ संबंधस्तु वेदस्य धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । तदीयज्ञानेन सह जन्यजनकभावः । त्रैवर्णिकपुरुषैः सहोपकार्योपकारकभावः । तदेवं विषयाद्यनुबंधचतुष्टयमवगत्य समाहितधियः श्रोतारो वेदव्याख्यानं प्रवर्ततां ॥

अतिगंभीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिचादीनि षडंगानि प्रवृत्तानि । अत एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुंडकोपनिषदाथर्वणिका आमनन्ति । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स यद्वह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिचा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कंदो ज्योतिषमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते । मुं० उ० १. १. ४. । इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्षडंगसहितानां कर्मकांडानामपरविद्यात्वं । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां परविद्यात्वं ॥

वर्णस्वरादुच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिचा । तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारंभे समामनन्ति । शीचां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरो मात्रा बलं साम संतान इत्युक्तः शीचाध्यायः । तै० आ० ७. २. । इति ॥ वर्णोऽकारादिः ॥ स चांगभूतशिचायंथे स्पष्टमुदीरितः । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा । शि० ३. । इत्यादिना ॥ स्वर उदात्तादिः ॥ सोऽपि तत्रोक्तः । उदात्तश्चागुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । शि० ११. । इति ॥ मात्रा ह्रस्वादिः ॥ सापि तत्रोक्ता । ह्रस्वो दीर्घः झुत इति कालतो नियमा अचि । शि० ११. । इति ॥ बलं स्थानप्रयत्नौ । तत्राष्टौ स्थानानि वर्णानां । शि० १३. । इत्यादिना स्थानमुक्तं । अचोऽसुष्टा यणस्वीषदित्यादिना । शि० ३८. । प्रयत्न उक्तः ॥ सामशब्देन साम्यमुक्तं ॥ अतिद्रुतातिविलंबितगीत्वादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणपुष्ट्याऽप्युच्चारणं साम्यं । गीतो शीघ्री शिरःकंपीत्यादिना । शि० ३२. । उपांशु दष्टं त्वरितमित्यादिना च । शि० ३५. । दोषा उक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिरित्यादिना । शि० ३३. । गुणा उक्ताः ॥ संतानः संहिता ॥ वायवा याहीत्यत्रावादेशः । इंद्रापी आ गतमित्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिचायामुपेक्षितं । शिच्यमाणवर्णादिवैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः । मंचो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् । शि० ५२. । इति । इंद्रशत्रुर्वर्धस्व । तै० सं० २. ४. १२. १. । इत्यस्मिन्च इंद्रस्य शत्रुर्धातक इत्यस्मिन्विबन्धितेऽर्थे तत्पुरुषसमासे समासस्य । पा० ६. १. २२३. । इति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादंतोदात्तेन भवितव्यं । आबुदात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बज्रव्रीहत्वादिंद्रो घातको यत्वेत्यर्थः संपन्नः । तस्मात्स्वरवर्णावपराधपारेहकस्य शिचायंथोऽपेक्षितः ॥

कल्पस्वाश्रयायनापसंबोधायनादिसूत्रं । कल्प्यते समर्थते यागप्रयोगोऽचेति व्युत्पत्तेः । गन्वाश्रयायनः किं मंत्रकांडमनुकृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मणमनुकृत्य । नाद्यः । दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः । आ० १. १. ३. ।

इत्थिवं तेनोपक्रांतत्वात् । न ह्यभिमीळ इत्यादयो मंत्रा दर्शपूर्णमासयोः क्वचिद्विनियुक्ताः । न द्वितीयः । आपावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयमेवादशकपालं । ऐ० ब्रा० १. १. । इत्थिवं दीक्षणीयेष्टब्राह्मणे प्रक्रांतत्वात् । अत्रोच्यते । मंत्रकांडो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण । ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः । यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्युचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः । तै० आ० २. १०. ६. । इति । सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽभिमीळ इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः । तथा सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचः स्तोमे पारिल्लवं शंसतीति विधीयते । तथाश्चिने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति विधीयते । तथा रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानश्च न चिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत । तै० आ० २. १६. । इति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितं । इत्यादिषु कृत्स्नमंत्रकांडविनियोगेषु संप्रदायपारंपर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगांस्तु मंत्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणानुपजीव्याश्रयायनो दर्शयति । अतो मंत्रकांडक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः । इषे खेत्यादिमंत्रास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवास्मात्ता इत्यापस्तंवादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । आस्मात्तात्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरूपक्रांता तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविक्रतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्रयायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तं । अतः कल्पसूत्रं मंत्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपद्रिश्योपकरोति । तर्हि प्र वो वाजा इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामिव विनियोगमाश्रयायनो ब्रवीतु । नमः प्रवक्तु इत्यादयस्त्वनास्मात्ताः । आ० १. २. । कुतो विनियुज्यत इति चेत् नायं दोषः । शाखांतरसमास्मात्तानां ब्राह्मणांतरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपपत्त्यर्थेनात्र वक्तव्यत्वात् । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मैति न्यायविदः । तस्माच्छिचेव कल्पोऽप्यपेक्षितः ॥

व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतद्गुणैश्चैव व्याख्येयं । तथा चंद्रवायवग्रहब्राह्मणे समास्मायते । वाचै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्वति । सोऽब्रवीद्दरं वृक्षे मध्वं चैवैष वायवे च सह गृह्णाता इति तस्मादिन्द्रवायवः सह गृह्यते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते । तै० सं० ६. ४. ७. ३. । इति । अपिमीळि पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्वस्मिन्काले पराची समुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती अव्याकृता प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभागकारिग्रंथरहितासीत् । तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्र एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसग्रहणरूपेण वरेण तुष्टस्वामखंडं वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वत्राकरोत् । तस्मादियं वागिदानीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्व्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः । तस्मैतस्य व्याकरणस्य प्रगल्भ्येऽप्येतेषो वररुचिना वार्त्तिके दर्शितः । रचोहायमलक्ष्यसं-देहाः प्रयोजनमिति । एतानि रचादिप्रयोजनानि प्रयोजनान्तराणि च महाभाष्ये पतंजलिना स्पष्टीकृतानि ॥ रचार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं । लोपागमवर्णोच्चारणो हि सम्यग्वेदान्तरिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति ॥ ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिङ्गेन सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मंत्रा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च षट्स्वंगेषु व्याकरणं । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति ॥ लक्ष्यं चाध्येयं व्याकरणं । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नांतं जगाम । बृहस्पतिश्च वक्ता । इन्द्रश्चाधिता । दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः । अंतं च न जगाम । अथ तु पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति । तत्र कुतः प्रतिपदपाठेन सकलपदावगमः । कुतस्तरां प्रयोगेण ॥ असंदेहार्थं चाध्येयं व्याकरणं । याज्ञिकाः पठन्ति । स्थूलपृषतीमाभिवारणीमनडाहीमा-लभेतेति । तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि पुषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषती किंवा स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषतीति । तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि समासांतोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ततो बज्रग्रीहिरिति ॥ इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतं । यस्तु प्रयुज्ते । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमां । चत्वारि । उत त्वः । सक्तुमिव । सारस्वतीं । दशम्यां पुचस्य । सुदेवो असि वरुणेति ॥ तेऽसुराः । तेऽसुरा हेऽलयो हेऽलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न स्मेक्षितवै नापभाषितवै । स्मेक्षो ह वा एष यदपशब्दः । स्मेक्षा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ दुष्टः शब्दः । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुज्यहीत्यध्येयं व्याकरणं ॥ यदधीतं । यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते । अनपाविव शुक्लैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् । अविज्ञातमनर्थकं माधिगीष्म-

हीत्यध्येयं व्याकरणं ॥ यस्तु प्रयुंते । यस्तु प्रयुंते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोऽनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैः ॥ कः । वाग्योगविदेव । यो हि शब्दाज्ञानाति अपशब्दान्यसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्मः एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा अस्तीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । यथा गौरित्येतस्य शब्दस्य गावी गोखी गोपीतलिकेत्येवमादयः । अथ योऽवाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणं । विषम उपन्यासः । नात्यंतायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगविज्ञानं तस्य शरणं ॥ अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रब्रूमिवादे नाम्नो ये न भूतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोऽस्य स्त्रीष्विवायमहं वदेदिति । स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ विभक्तिं कुर्वन्ति । विभक्तिं कुर्वन्ति । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति । न चांतरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ यो वा इमां । यो वा इमां पदशः खरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ चत्वारि । चत्वारि शृंगा चथो अस्व पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्व । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश । ऋग्वे० ४. ५८. ३. इति । चत्वारि शृंगा चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । चथो अस्व पादाः चयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे शीर्षे सुपस्तिडश्च । सप्त हस्तासो अस्व सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कंठे शिरसि च । वृषभो वर्षणात्कामानां । रोरवीति । रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्या आ विवेश । महता देवेन नस्मादात्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणं ॥ अथवा चत्वारि । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा चीणि निहिता नंगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । ऋग्वे० १. १६४. ४५. । ये मनीषिणः । मनस ईषिणो मनीषिणः । गुहायां चीणि निहितानि नंगयन्ति । न चेष्टते । न निमिषन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते ॥ उत त्वः । उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्वानां । उतो त्वस्मै तन्वं वि ससे जायेव पत्य उशती सुवासाः । ऋग्वे० १०. ७१. ४. ॥ अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्वानां । अविद्वांस-माहार्थं । त्वस्मै अन्यस्मै तन्वं विससे । तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते एवं वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते । वाङ्मो विवृणुयादित्यध्येयं व्याकरणं ॥ सक्तुमिव । सक्तुमिव तितउना पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । ऋग्वे० १०. ७१. २. ॥ सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति । कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीरा ध्यानवंतो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत । वाचमक्रयत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सख्यानि संजानते । सायुज्यानि जानते । क एष दुर्गो मार्ग एकगम्यः । वाग्विषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्निहिता भवति ॥ सारस्वती । याज्ञिकाः पठन्ति । आदि-तामिरपशब्दं प्रयुजानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ दशम्यां पुचस्व । दशम्यां पुचस्व जातस्य नाम विदध्याद्वोषवदायंतंरंतस्त्वमभिनिष्ठानांतं द्यक्षरं चतुरक्षरं वा कृतं नाम कुर्यान्न तद्धितमिति । न चांतरेण व्याकरणं कृतस्त्वज्जिता वा शक्या विज्ञातुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ सुदेवो असि । सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः । अनुचरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरामिव । ऋग्वे० ८. ६९. १२. ॥ सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः । काकुज्जिह्वा । साखिन्विद्यत इति काकुदं तासु । सूर्यः स्थूला लोहप्रति-मेति ॥ एवं सिद्धे शब्दार्थसंबंध इत्यादिवार्तिकोक्तान्यत्रापि प्रयोजनान्यनुसंधेयानि ॥

अथ निरुक्तप्रयोजनमुक्तेः । अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यचोक्तं तन्निरुक्तं । गौः गमा ज्मा क्षा-क्षा क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्यो देवपत्य इत्यंतो यः पदानां समाख्यायः समाख्यातसंक्षिप्तं पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरेण्यमयस्येत्येवं तत्र तत्र विस्मृ-मभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं चिकांडं । तस्मान्नुक्तं पदार्थोऽपि दर्शितं ॥

आद्यं नैघंटुकं कांडं द्वितीयं नैगमं तथा । तृतीयं दैवतं चेति समाख्यास्त्रिधा स्थितः ॥

गौः रावपार्ष्णीतमाद्यं नैघंटुकं मतं । अहायुल्लवमृषीसांतं नैगमं संप्रवचते ॥

अग्न्यादिदेवपत्यंतं देवताकांडमुच्यते । अग्न्यादिदेवीजर्जाऊत्यंतः चितिमतो गणः ॥

स्थितिलयादयो ब्राह्मपात्रवैष्णवादिपुराणेषु स्पष्टीकृताः । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणमिति । लब्ध्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात् । न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजन-
दृष्टांतादीनां षोडशपदार्थानां निरूपणात्तदनुसरिणेदं वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते । पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्ट एव । मन्वत्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतिषु वेदोक्तसंध्या-
वन्दनादिविधयः प्रपञ्चिताः । तदु ह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्यामिमञ्चिता आप ऊर्ध्वं
विचिपन्ति । तै० आ० २. २. २. । इत्यादिकः संध्यावन्दनविधिः । पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रताप्यते । तै० आ०
२. १०. । इत्यादिको महायज्ञविधिः । एवं विध्यन्तराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोप-
योगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तं । एतैः पुराणादिभिश्चतुर्दशभिर्विद्यास्थानैरुपवृंहिताया विद्याया ग्रहणेऽधिकारिविशेषः
शाखांतरगतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः । तांश्च मन्त्रान्यास्तु उदाजहार । नि० २. ४. ॥ तत्रायं प्रथमो मन्त्रः ।

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्नामिति ॥

विद्यामिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमाजगाम । आगत्य चैवं प्रार्थयामास । हे ब्राह्मण माम-
नधिकारिणेऽनुपदिश्य पालय । तवाहं निधिवत्पुरुषार्थहेतुरस्मि । तादृशां मयि तदुपदेष्टरि त्वयि च योऽसूयां
करोति । यश्चाजवेन विद्यां नाभ्यस्यति । योऽपि स्नानाचमनाद्याचारनियतो न भवति । तादृशेभ्यः शिष्या-
भासेभ्यो मां न ब्रूयाः । तथा सति त्वद्बुद्धये स्थित्वा फलप्रदा भवेयं ॥ अथ द्वितीयो मन्त्रः ।

य आतृण्यवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुह्येत्कतमच्चनहिति ॥

पूर्वस्मिन्नत्र आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्नत्र शिष्यस्य नियमोऽभिधीयते । वितथमनृतमपुरुषार्थभूतं
लौकिकं वाक्यं । तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यमवितथं । तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णावातृण्यति
सर्वतस्तर्देनं पुराणं करोति । उपसर्गवशादौचित्याच्च तृणत्तिधातोरर्थान्तरे वृत्तिः । सर्वदा वेदं यः श्रावयती-
त्यर्थः । किं कुर्वन् । न दुःखं कुर्वन् । मंदप्रज्ञस्य माणवकस्तादावर्धर्वमृचं वा ग्रहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न
भवति तथा पादं पादैकदेशं वा ग्रहयन् । किञ्च । अमृतं संप्रयच्छन् । अमृतत्वस्य देवजन्मनो मोक्षस्य वा
प्रापकत्वादमृतं वेदार्थः । तस्य प्रदानं कुर्वन् । तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यान्तरात्पेतुं संप्रयच्छन् । पूर्वसिद्धौ
तु मातापितरावधमस्य मनुष्यस्य शरीरस्य प्रदानादमुख्यौ । तस्मै मुख्यान्तरात्पेतुं संप्रयच्छन् । त्र्योहं
न कुर्यात् ॥ अथ तृतीयो मन्त्रः ।

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न मुनक्ति श्रुतं तदिति ॥

ये त्वधमा विप्रा गुरुणाध्यापिताः संतो विनयोक्त्या तदीयहितचिंतनेन शुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियन्ते ।
आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः । अनुभवयोग्या न भवन्ति । न हि तेषु गुरुः कृपां करोति ।
यथैव गुरुणा ते न पालनीयास्तथैव तानधमाश्रिष्यांस्तच्छ्रुतं गुरुपदिष्टं वेदवाक्यं न पालयति । फलप्रदं न
भवतीत्यर्थः ॥ अथ चतुर्थो मन्त्रः ।

यमेव विद्याः शुचमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं ।

यस्य न दुह्येत्कतमच्चनान्न तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति ॥

हे आचार्य यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः । किञ्च यो मुख्यान्तरात्पेतुं संप्रयच्छन् न
दुह्येत् । तस्मै तु मुख्यशिष्याय तदीयनिधिपालकाय ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः । इत्थं विद्यादेवतया
माध्यान्तरात्पेतुं संप्रयच्छन् ।

तदर्थमुन्वेदोऽस्याभिः षडंगानुसरिण व्याख्यायते । मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे ब्राह्मणस्य मन्त्राद्यानीपयोगि-
त्वादादौ ब्राह्मणमारण्यकांऽसति व्याख्यातं । अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मन्त्रात्मकः संहिताग्रंथो
व्याख्यातव्यः ॥

स चापिमीळ इत्यारभ्य यथा वः सहासतीत्यंतोऽष्टकांर्द्धशमंडलेचरः षष्ठ्याथिः पंचाशीत्यनुवाकैरी-
षदधिकसहस्रसूक्तैरीषदधिकदेसहस्रवर्गेरीष दिकामिर्दशसहस्रसंख्याभिर्हविर्हविषोपेतः । तस्य च ग्रंथस्य कृत्त-

स्वाध्यान्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादौ पूर्वमेवामिहितः । विशेषविनियोगस्तु तत्तत्कृती सूच-
करिण प्रदर्शितः । स च त्रिविधः । सूक्तविनियोगस्तुचादिविनियोग एवैकस्या ऋचो विनियोगेति ॥

तत्राग्निमीळ इति सूक्तं प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ विनियुक्तं । स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य
त्रयोदशे खंडे सूचितः । अवा नो अप इति षष्ठमिमीळेऽपि दूतमिति । तत्र हीनपादग्रहणात्सूक्तनिश्चयः ।
सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे । आ० १. १. इति परिभाषितत्वात् । तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पवमा-
नेष्टौ खिष्टकृतो याज्यात्वेन विनियोगः । स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखंडे सूचितः । साङ्गान्विष्टा अभियुजो
ऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये इति । तत्र कृत्स्नपादग्रहणादृगित्यवगम्यते । ऋचं पादग्रहणे । आ० १. १. इति
परिभाषितत्वात् । तथा संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात् । आ० २. १. इति परिभाषितत्वात्स्विष्ट-
कृत्संबंधनिश्चयः । तत्रापि द्वितीयमंत्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याज्यात्वं । यद्यपि साङ्गान्वित्यनया पुरोनुवाक्येव देव-
ताया अनुस्मरणरूपसंस्कारः सिद्धस्तथापि याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयो द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः ॥

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता । विकल्प्यान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात् ॥

पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चसः । देवताप्रकाशनकार्त्तव्यत्वात् । युग्मचोर्द्वया विकल्पस्तथैवै-
कयुग्मगतयोरिति चेत् मैवं । पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकाशीनयाज्यामंतरेणानुपपत्तेः । किंच
पुरोनुवाक्यामनूय याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविष्प्रदानकार्ये भेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं
विधीयते । तस्मात्समुच्चय इति ॥

एतच्चाग्निमित्वादिसूक्तं नवचं । अग्निं नव मधुच्छंदा वैश्वामित्र इत्यनुक्रमणिकायासूक्तत्वात् । विश्वामि-
त्रपुत्रो मधुच्छंदः ऋग्वेदस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वात्तदीय ऋषिः । ऋष गताविति धातुः । सर्वधातुश्च इन् । उ०
४. ११७. इगुपधात्वात् । उ० ४. ११८. वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः पुरुषान्स्वयंभुर्वेदपुरुषः प्राप्नोत् । तथा च
श्रूयते । अजान्ह वै पुत्रींस्त्रिपत्यमान्ब्रह्म स्वयंभवभानवर्षत्तद्वृषयोऽभवन् । तै० आ० २. ८. इति ॥ तथातींद्रियस्य
वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादृषित्वमित्यभिप्रेत्य स्मर्यते । युगातिऽतर्हितान्वेदान्तेतिहासात्सहर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवेति ॥ अथान्देवानामावे प्रत्यवायः स्मर्यते । अविदित्वा ऋषिं कंदो
देवतं योगमेव च । योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाज्जायते तु सः ॥ अथान्देवदेवताभिः ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।
अविदित्वा प्रयुजानो मंत्रकंठक उच्यते इति ॥ वेदनविधिश्च स्मर्यते । स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा विनियोगोऽर्थ
एव च । मंत्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पद इति ॥ अग्निमित्वादिसूक्तस्य कंदोऽनुक्रमणिकायां यद्यप्यत्र
नोक्तं तथापि परिभाषायामेवमुक्तं । आदौ गायत्रं प्राग्विधिरूपपात् । अनु० १२. १४. इति । हिरण्यरूप
ऋषिर्द्विषां मंत्राणां वक्ष्यते ततः प्राचीनेषु मंत्रेषु सामान्येन गायत्रं कंद इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसंबंधं वारयितु-
माच्छादकत्वाच्छंद इत्युच्यते । तच्चारण्यकांडे समाह्वयते । छादयंति ह वा एनं कंदांसि पापात्कर्मण इति ।
अथवा चीयमानाग्निसंतापस्याच्छादकत्वाच्छंदः । तच्च तैत्तिरीया आमनंति । प्रजापतिरग्निमचिनुत स सुर-
पविर्भूत्वातिष्ठत तं देवा बिभ्यतो नोपायन् ते कंदोभिरात्मानं अन्वेदोऽप्यन्ते तच्छंदसां कंदस्त्वं । तै० सं०
५. ६. ६. १. इति । यद्वा । अप मृत्युं वारायेतुमन्वेदोऽप्यन्तेति कंदः । तदपि कंदोऽप्योपनिषद्वाक्यात् । देवा वै
मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशुंस्ते कंदोभिरात्मानं अन्वेदोऽप्यन्तेति मेरुच्छंदसां कंदस्त्वं । कां० उ०
१. ४. २. इति ॥ तथा बोधयत्यन्वेदोऽप्यन्तेति धातुनिमित्तो देवशब्द इत्येतदाह्वयते । दिवा वै नोऽभुदिति
तद्देवानां देवत्वमिति । अतो दीव्यतीति देवः । मंत्रेण बोधयत इत्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते सूयमानत्वादभिर्देवः ।
तथा चानु० १२. १२. इति । मंडलादिष्वपि यमैर्द्रात् । अनु० १२. १२. इति । तस्य सूक्तस्य प्रथमामृचं मगवा-
न्वेदपुरुष आह ॥

ओं अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारं रत्नधातमं ॥ १ ॥

ओं अग्निं । ईळे । पुरःऽहितं । यज्ञस्य । देवं । ऋत्विजं । होतारं । रत्नऽधातमं ॥ १ ॥

अग्निनामकं देवमीळे । सौमि । ईळ क्षुती । धा० २४. ८. इति धातुः । उकारस्य ऊकारो बहुवचनेतृसं-
प्रदायप्राप्तः । तथा च पठ्यते । अजमध्यस्थऽकारस्य ऊकारं बहुवचनं । अजमध्यस्थऽकारस्य ऊकारं वै
यथाक्रममिति ॥ मंत्रस्य होचा प्रयोज्यत्वाद्दहं होता सौमीति जग्यते । कीदृशमग्निं । यज्ञस्य पुरोहितं । यथा

दात्तत्वं प्राप्तं । तत्र धातुस्वरं प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते । सति शिष्टस्वरो बलीयान् । पा० ६. १. १५८. ९. इति हि न्यायः । ततोऽतोदात्तमभिप्रातिपदिकं । अनुदात्तौ सुप्पितौ । पा० ३. १. ४. । इत्यमित्येतद्वितीयैकवचनमनुदात्तं । तस्यामि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. । इति यत्पूर्वरूपं तदुदात्तमेकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इति सूचितत्वात् । अभिशब्दो धातुजन्नेति मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितं । नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैचाकरणां चैक । नि० १. १२. । इति । गार्ग्यस्य मतेऽपिशब्दस्याखंडप्रातिपदिकत्वात्किंषोऽंत उदात्तः । फि० १. १. । इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्वोक्तेष्वग्यणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अथ निर्वचनं तथेषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षित केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयान्न त्वेव न निर्ब्रूयात् । नि० २. १. । इति । अस्यायमर्थः । तत्तत्र निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां । स्वर उदात्तादिः । संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां । शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽगिधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः । तेनान्वितौ । तान्यग्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्ब्रूयात् । तच्च निर्वचनमस्माभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वोक्तवैलक्ष्येन कश्चित्त्वेन विवक्षितोऽर्थो नान्वितस्त्वस्मिन्शब्देऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति । अयनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनाभिप्रेत्यैकदेशेनात्र नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्बंधवान् । ब्राह्मणानुसारेण वा देवतांतरविशेषणत्वेन योजयितुं वा स निर्बंधः । तदानीं स पुमान्केनचिद्वृत्तिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत । तस्मिन्शब्दे योजयेत् । वृत्तिः क्रिया । तद्रूपेण सामान्यं सादृश्यं । अस्माभिश्चायनयनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्यायणीत्वावर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनं । स्त्रीलाघीविरक्षरसाम्यान्निर्वक्ति । अक्रोपनशब्दस्यादौ निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते । अभिशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यं । शाकपूणिस्तु वर्णसाम्यान्निर्ब्रूते । दग्धशब्दाभिप्रेत्योर्गकारवर्णेन साम्यं । सर्वथापि निर्वचनं न त्वाज्यमिति ॥ ईळ इत्येतत्पदं कृत्स्नमप्यनुदात्तं । तिङुत्तिङः । पा० ८. १. २८. । इत्यतिङंतादपिशब्दात्परस्मैक इत्यस्य तिङंतस्य निघातविधानात् । पदद्वयसंहिताकाले लीकारस्य धातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । पा० ८. ४. ६६. । इति स्वरितत्वं । तस्मादूर्ध्वभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितासंहितायामनुदात्तानां । पा० १. २. ३९. । इत्यैकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति ॥ पुरःशब्दोऽतोदात्तः । अयं पुरो भुवः । तै० सं० ४. ३. २. १. । इत्यत्र तथैवास्मात्तत्वात् । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवस्येषां । पा० ५. ३. ३९. । इति पूर्वशब्दादस्प्रत्ययः पुरादेशश्च । ततोऽत्र प्रत्ययस्वरः । पा० ३. १. ३. । धाजो निघायां दधातेर्हिः । पा० ७. ४. ४२. । इत्यादेशे सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो हितशब्दः । तत्र समासांतोदात्तत्वे प्राप्तिः । पा० ६. १. २२३. । तदपवादत्वेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना । पा० ६. २. २. । इत्यपवादपूर्वप्रातिपदिकेन स्वरत्वं । यद्वा । पुरोऽय्यं । पा० १. ४. ६७. । इति गतिसंज्ञायां गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तत ओकार उदात्तः । अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्द्रष्टव्याः । आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्तौ । पा० १. २. ३९. । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । पा० १. २. ४०. । इत्यतिनीचोऽनुदात्तः ॥ यजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. । यजतेर्नङ्प्रत्यये सत्यंतोदात्तो यज्ञशब्दः । विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति । पा० ३. १. ४. । पश्चात्स्वरितत्वं ॥ देवशब्दः पचाद्यजंतः । पा० ३. १. १३४. । स च फिट्स्वरेण । फि० १. १. । प्रत्ययस्वरेण । पा० ३. १. ३. । चित्स्वरेण । पा० ६. १. १६३. । वांतोदात्तः ॥ ऋत्विक्षब्द ऋतौ यजतीति विग्रहे सत्यृत्विगद्भृक् । पा० ३. २. ५९. । इति निपातितः । गतिकारकोपपदात्कृत् । पा० ६. २. १३९. । इति छडुत्तरपदः । पा० ३. २. १३५. । इत्यपवादपूर्वप्रातिपदिकेनानुदात्तः । विभक्तिस्वरः पूर्ववत् ॥ होतृशब्दस्तुप्रत्ययांतः । पा० ३. २. १३५. । नित्स्वरेणानुदात्तः । पा० ६. १. १९७. । स्वरितप्रचयौ पूर्ववत् ॥ रत्नशब्दो नक्षिपयस्थानिसंतस्य । फि० २. ३. । इत्यानुदात्तः । तथा चाम्नायते रत्नं धातेति । रत्नानि दधातीति विग्रहः । समासत्वादंतोदात्तो रत्नधाशब्दः । यद्वा । छडुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । पा० ५. ३. ५५. । पित्स्वरेणानुदात्ते सति । पा० ३. १. ४. । स्वरितप्रचितौ । संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वं । वेदावतार आद्याया ऋचोऽर्थश्च प्रपंचितः । विज्ञातं वेदगामीर्यमथ संबिध्य वर्ण्यते ॥

अग्निः पूर्वैभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वैभिः । ऋषिभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत । सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

अयमग्निः पूर्वैभिः पुरातनैर्भुवंगिरः प्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः सुख्यो नूतनैरुतेदानींतनैरस्माभिरपि सुख्यः । सोऽग्निः सुतः सन्निह यज्ञे देवान्हविर्भुज आ वक्षति । वह प्रापण इति धातुः । आवहत्वित्यर्थः ॥ पूर्वैभिरित्यत्र बज्रत्वं कंदसि । पा० ७. १. १०. । इति भिस ऐसादेशमावः । पूर्व पर्व अर्व पूरण इति धातुः । पूर्वतिधातोर्न्य-
त्यय औणादिकः । इत्यत्ययांत ऋषिश्च ऋष्यंधकेति निपातनात् । पा० ४. १. ११४. । लघूपधगुणाभावः । पा० ७. ३. ८६. । कित्प्रत्ययो वाच ज्ञेयः । उ० ४. ११९. । तौ शब्दौ नित्स्वरेणाबुदात्तौ । ईड्यशब्दस्य ख्यप्रत्ययांतत्वात् । पा० ३. १. १२४. । तित्स्वरितं । पा० ६. १. १८५. । इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्ते तदपवादत्वेनेडवंदेत्या-
दिना । पा० ६. १. २१४. । आबुदात्तत्वं । नवस्य नू तन्ननखाश्च । पा० ५. ४. ३०. ६. । इति वार्त्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशस्तेनन्यत्ययस्य महावार्त्तिके विहितः । ततो नित्स्वरेणाबुदात्तः । अवशिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनांतुषु पूर्ववदुन्नेयाः । उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेऽप्येत्यादिना च समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपातंतीति निपातत्वं । तर्हि निपाता आबुदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्युकारस्योदात्तः प्राप्न इति चेन्न । प्रातःशब्दवदंतोदात्तत्वात् । यथा प्रातःशब्दोऽंतोदात्तत्वेनैव स्वरादिषु पठितः । पा० १. १. ३७. । एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराकृतिगणत्वात् । यद्वा । एवादीनामंतः । फि० ४. १४. । इत्वंतो-
दात्तः । स इत्यत्र फिट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् । देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां दीर्घादटि । पा० ८. ३. ९. । इति इत्वं । ऋषिर्भुजः । पा० ८. ३. २. । इत्यनुवृत्तावातोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. । इत्याकारः सानुना-
सिकः । भोमगो । पा० ८. ३. १७. । इति रोर्धकारः । स च लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति लुप्यते । तस्यासिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । न पुनः संधिकार्यं । आडो निपातत्वादाबुदात्तत्वं । इदमो हप्रत्यये सति निष्पन्नत्वात् । पा० ५. ३. ११. । इहशब्दे प्रत्ययस्वरः । वहतिधातोर्लोडर्थे क्वांदसो लृट् । तस्य स्वप्रत्ययगतस्य यकारस्य लोपोऽपि क्वांदसः । यद्वा । लेटि सिञ्जलम् । पा० ३. १. ३४. । इति सिप्रत्ययः । लेटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमश्च । ततो वक्षतीति संपद्यते । तस्य तिङंतत्वान्निघातः । संहितास्वराः पूर्ववत् ॥

आधाने तृतीयेष्टौ प्रथमाव्यभागस्यानुवाक्या । आ० २. १. । सूक्तगता तृतीया ॥

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमं ॥ ३ ॥

अग्निना । रयिं । अश्नवत् । पोषं । एव । दिवेऽदिवे । यशसं । वीरवत् । तमं ॥ ३ ॥

योऽयं होत्रा सुख्योऽपिस्तेनाग्निना निमित्तभूतेन यजमानो रयिं धनमश्नवत् । प्राप्नोति । कीदृशं रयिं । दिवे दिवे पोषमेव प्रतिदिनं पुष्टमाणतया वर्धमानमेव । न तु कदाचिदपि क्षीयमाणं । यशसं दानादिना यशोयुक्तं वीरवत्तममतिशयेन पुत्रमृत्यादिवीरपुरुषोपेतं । सति हि धने पुरुषाः संपद्यन्ते ॥ रयिशब्दो मघमि-
त्यादिधननामसु पठितः । तत्र फिट्स्वरः । अग्नीतेर्धातोर्लेटि व्यत्ययेन तिप् । इतश्च लोपः । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः । लेटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमः । ततोऽश्नवदिति भवति । तस्य निघातः । घञंतत्वात् । पा० ६. १. १९७. । पोषशब्द आबुदात्तः । एवशब्दस्य निपातत्वेऽप्येवादीनामंतः । फि० ४. १४. । इत्वंतोदात्तत्वं । वकारांताह्निशब्दात्परस्याः सप्तम्याः सुपां सुलुक् । पा० ७. १. ३९. । इत्यादिना शेषावे सति । साविकाच इत्यादिना । पा० ६. १. १६८. । ऊडिर्दपदादीत्यादिना वा । पा० ६. १. १७१. । तस्योदात्तत्वं । नित्य-
वीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति द्विर्भवे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । यशो
ऽस्यास्तीति वियहे सत्यर्शआदिभ्योऽच् । पा० ५. २. १२७. । इत्यच्प्रत्ययः । चित्स्वरं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्यो-
दात्तत्वं । फिट्स्वरेणांतोदात्तत्वेऽप्येत्यादिना । पा० ३. १. ३४. । इत्यनुदात्तत्वं । इत्यनुदात्तत्वं । पा० ६. १. १७६. । इति तु न । साववर्णीतत्वात् । न गोश्चन । पा० ६. १. १८२. । इति प्रतिषेधः ॥

अभिज्ञवषडहस्य मध्यवर्तिषूक्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्यापि यं यज्ञमित्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूप-
श्रुचः । एतच्च सप्तमाध्याय एहू पित्यादिखंडे सूचितं । अग्निं वो वृधंतमये यं यज्ञमध्वरं । आ० ७. ८. । इति ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इहेवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

अग्ने । यं । यज्ञं । अध्वरं । विश्वतः । परिभूः । असि । सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्तवानसि स इत् स एव यज्ञो देवेषु तृप्तिं प्रणीतुं स्वर्गं गच्छति । प्राच्यादिचतुर्दिगतिष्वाहवनीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्थानेष्वभिरस्ति । परिशब्देन होत्रीयादिधिष्ण्यव्याप्तिर्विवक्षिता । कीदृशं यज्ञं । अध्वरं हिंसारहितं । न ह्यग्निना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति ॥ अभिशब्दस्य षाष्ठिकं । पा० ६. १. १९८. आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । न विद्यते ध्वरो ऽस्येति वज्रव्रीहौ नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. १७२. इत्यन्तोदात्तत्वं । विश्वत इत्यत्र तसिलः प्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य लिति । पा० ६. १. १९३. इत्युदात्तत्वं । परिभूरित्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तिः । पा० ६. २. २. तदपवादत्वेन ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पा० ६. २. १३९. असीति तिङन्तस्य यदुत्तान्नित्वं । पा० ८. १. ६६. इति निघाताभावः ॥

अग्निर्होता कविक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवो देवेभिरा गमत् ॥ ५ ॥

अग्निः । होता । कविऽक्रतुः । सत्यः । चित्रश्रवःऽतमः । देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥

अयमग्निर्देवोऽन्यैर्देवैर्विभोर्जिभिः सहा गमत् । अस्मिन्नेव समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । होता होम-
निष्पादकः कविक्रतुः । कविशब्दोऽत्र क्रांतवचनो न तु मेधाविनाम । क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम । ततः
क्रांतप्रज्ञः क्रांतकर्मा वा । सत्यः अनुतरहितः । फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः । श्रूयत इति श्रवः
कीर्तिः । अतिशयेन विविधकीर्तियुक्तः ॥ कश्चित्तु देवस्यवस्तम इत्यत्रोभयत्र वञ्छनीयत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सत्सु साधुः सत्यः सत्यादशपथे । पा० ५. ४. ६६. इत्यन्तोदात्तो हरदन्तेन निपातितः । लोडन्तस्य गच्छत्विति-
शब्दस्य हत्वाभावः । उकारलोपश्चादसः । ततो रूपं गमदिति भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १ ॥

यदंग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमंगिरः ॥ ६ ॥

यत् । अंग । दाशुषे । त्वं । अग्ने । भद्रं । करिष्यसि । तव । इत् । तत् । सत्यं । अंगिरः ॥ ६ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः । अंगमि हे अग्ने त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तत्मीत्यर्थं यद्भद्रं
त्वेत्तगृहप्रजापत्युप कल्याणं करिष्यसि तद्भद्रं तवेत् तवैव । सुखहेतुरिति शेषः । हे अंगिरोऽग्ने एतच्च सत्यं
न त्वच्च विसंवादोऽस्ति । यजमानस्य वित्तादिसंपत्तौ सत्यामुत्तरक्रत्वनुष्ठानेनापेरेव सुखं भवति । भद्रशब्दार्थं
शाक्यायनिनः समामनन्ति । यद्वै पुरुषस्य वित्तं तद्भद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रमिति ॥ अंगशब्दस्य
निपातत्वेऽपि । फि० ४. १२. अभ्यादित्वादन्तोदात्तत्वं । दाश्यान् साह्यान् । पा० ६. १. १२. इति सूत्रेण दाश्रु-
दान इति धातोः क्लसुप्रत्ययो निपातितः । तच्च प्रत्ययस्वरः । आमन्त्रितस्याभिशब्दस्य पदात्परत्वेनाष्टमिकानु-
दात्तत्वं । पा० ८. १. १९८. न शङ्कनीयं । अपादादौ । पा० ८. १. १८. इति पर्युदस्तत्वात् । ततः षाष्ठिकं । पा०
६. १. १९८. आवुदात्तत्वमेव । भद्रशब्दस्य नञ्प्रत्ययेन । फि० २. ३. आवुदस्तत्त्वप्रकृत्यपे भद्रि कल्याण
इति धातोरुपरि रक्प्रत्ययेन निपातनादन्तोदात्तत्वं । अङ्गिरोऽग्ने यच्छब्दप्रयोगाज्ज्ञेयार्थबद्धिः । पा० ८.
१. ३०. इति निघाते प्रतिषिद्धे स्प्रप्रत्ययस्वरेण । पा० ३. १. ३३. सति शिष्टेन करिष्यसि शब्द उपात्तोदात्तः ।
तवेत्यत्र युष्मदस्यदोर्ङसि । पा० ६. १. २११. इत्याद्युदात्तत्वं । अंगिरा अंगाराः । नि० ३. १७. इति यास्कः ।
ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृध्यानीपाख्येन समामनन्ति । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. इति । तस्मादंगिरोनामकमुनिकारणत्वाद्गाररूपस्यापेरेरंगिरस्त्वं । अत्र पदात्परत्वेनाष्टमिकानु-
दात्तत्वं ॥

अग्नीषोमप्रणयन उप त्वाग्र इत्यादिकोऽनुवचनीयसूचः । एतच्च ब्राह्मणे समाम्नातं । उप त्वापि दिवेदिव
उप प्रियं पनिप्रतमिति तिस्रश्चैकां चान्वाह । ऐ० ब्रा० १. ३०. इति ॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं । नमो भरत एमसि ॥७॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं । नमः । भरतः । आ । इमसि ॥७॥

हे अग्ने वयमनुष्ठितारो दिवे दिवे प्रतिदिनं दोषावस्ता रात्रिवाहनि च धिया बुद्ध्या नमो भरतो नमस्कारं संपादयंत उप समीपे त्वेमसि । त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्य निपातस्वरः । फि० ४. १२. । त्वामौ द्वितीयायाः । पा० ८. १. २३. । इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्वादेशः । दोषाशब्दो रात्रिवाची । वस्त इत्यर्वाची । द्वंद्वसमासे कार्तिकौजपादित्वात् । पा० ६. २. ३७. । आबुदात्तः । सावेकाचः । पा० ६. १. १६८. । इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नम इति निपातः । भरत इत्यत्र शपः । पा० ३. १. ६८. । पित्वाच्छतुर्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति । पा० ६. १. १८६. । धातुस्वरः शिष्यते । इममीत्येदंतो मसिः । पा० ७. १. ४६. । इत्यादेशो निघातश्च ॥

राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं । वर्धमानं स्वे दमे ॥८॥

राजंतं । अध्वराणां । गोपां । ऋतस्य । दीदिविं । वर्धमानं । स्वे । दमे ॥८॥

पूर्वमंचे त्वामुपैम इत्यभिमुद्दिश्योक्तं । कीदृशं त्वां । राजंतं दीप्यमानं अध्वराणां रात्रिसकृत्तर्हि सारहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकं ऋतस्य सत्यस्यावश्यंभाविनः कर्मफलस्य दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकं । आङ्-त्याधारमपि दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां हविर्भिर्वर्धमानं ॥ राजंतं वर्धमानमित्यचोभयच पूर्ववद्भातुस्वरः शिष्यते । दीदिविशब्दस्याभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. । इत्याबु-दात्तत्वं । दमशब्दो वृषादित्वात् । पा० ६. १. २०३. । आबुदात्तः ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥९॥

सः । नः । पिताऽइव । सूनवे । अग्ने । सुऽउपायनः । भव । सचस्व । नः । स्वस्तये ॥९॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तो भव । तथा नोऽस्माकं स्वस्तये विनाशः । हित्यर्थं सचस्व । समवेतो भव । तत्रोभयच दृष्टांतः । यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सुप्रापः प्रायेण समवेतो भवति तद्वत् ॥ अस्मच्छब्ददेशस्य न इत्येतस्यानुदात्तं सर्वं । पा० ८. १. १८. । इत्यनुदात्तत्वं । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १६. । इतीवशब्दोऽनुदात्तः । इवेन नित्यसमासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं । पा० २. १. ४. २. । इति समस्तः पिते-वेति शब्दो मध्योदात्तः । शोभनमुपायनं यस्मेति बज्रव्रीहौ नञ्मुभ्यामेत्वंतोदत्तत्वं । सचस्वेत्यत्र पदात्परत्वं नास्तीति न निघातः लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः ॥ ॥२॥

अपिमीळ इत्यादिसूक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं तथा वायवा ऋग्वेदप्रत्ययानुसारेण प्रउ-गशस्त्रे विनियुक्ताः । तच्चिदं चिंत्यते । शस्त्रं किं देवतास्वरूपसंस्कारकर्म किंवा दृष्टफलं प्रधानकर्मेति । तच्च पूर्वपक्षं जैमिनिः सूचयामास । पू० मी० २. १. १३-२९. ॥

सुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वादिति ॥१॥ आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते प्रउगं शंसति निष्कैवल्यं शंसतीति श्रूयते । तच्च सुतिः शंसनं च गुणेनिष्ठगुणसिद्धानं । इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं । ऋग्वे० १. ३२. १. । इत्यत्र दृष्टत्वात् । एवं सति याज्यान्यायेन गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन सुतशस्त्रयोः संस्का-रूपत्वमभ्युपेयं । याज्यायास्तद्रूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थलाभेन निर्णीतं । पू० मी० १०. ४. ३९-४१. । तद्वद्वापि तुशब्दः प्रधानकर्मेत्वं व्यावर्तयति ॥ सिद्धांतीं तं पक्षं दूषयति ॥

अथैनं त्वपकथ्यते देवतानामस्योदनार्थस्य गुणभूतत्वादिति ॥२॥ तुशब्देन संस्कारत्वं वारयति । संस्का-रपक्षे प्रयोजनवशेन मंत्रः स्वस्थानादपकथ्येत । कुतः । मंत्रगतं देवतावाचकं यदिन्द्रादि नामास्ति तच्चोदनया मंत्ररूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतं । तस्माद्यत्र प्रधानभूतदेवतास्ति तच्च गुणभूतो मंत्रो नेतव्यः । तद्यथा । महिन्द्रग्रहसंनिधावभि त्वा शूर । ऋग्वे० ७. ३२. २२. । इत्ययं प्रगाथ आस्मातः । स चिंद्रं प्रकाशयति न

तु महेंद्रं । ततो यच्चैन्द्रं कर्म तत्रायं प्रगाथोऽपकर्षणीयः । तथा सति क्रमसंनिधी बाधेयातां ॥ तदेतत्सिद्धांति-
नाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते ॥

वशावद्वा गुणार्थं स्यादिति ॥ ३ ॥ वाशब्दः प्रगाथस्यान्यत्रनयनं वारयति । मन्त्रे यदेतदिन्द्रशब्दाभिधानं
तदेतन्महत्वगुणोपलक्षणार्थं स्यात् । यथा सा वा एषा सर्वदेवता यदजा वशा वायव्यामा लभेत । तै० सं०
३. ४. ३. २. । इत्यत्राजवशाशब्देन चोदिते कर्मणि ऋगशब्देन केवलेन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयति
तद्वत् । तस्मान्महत्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेनेन्द्रशब्देनाभिधानमविरुद्धं । लोकेऽपि महाराजे केवलरा-
जशब्दप्रयोगमपि पञ्चमः ॥ तदेतत्समाधानं सिद्धांती दूषयति ॥

न श्रुतिसमवायित्वादिति ॥ ४ ॥ यदुक्तं वशान्यायेन राजन्यायेन वास्य ग्रहस्यैन्द्रो देवता युज्यत इति तत्र ।
देवतात्वस्य तद्विश्रुतिसमवायित्वात् । महेंद्रग्रह इत्यत्र सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे महेंद्राद्वाणी च । पा० ४. २. २९. ।
इति महेंद्रशब्दादणप्रत्ययो विहितः । तस्मान्महेंद्र एव देवता न त्विन्द्रः ॥ विपक्षे बाधमाह ॥

गुणज्ञानार्थक इति ॥ ५ ॥ यदीन्द्रो देवता स्यात्तदानीमिन्द्रग्रह इत्येतावतैवार्थावगतौ महेंद्र इति महत्वगुणो
ऽनर्थकः स्यात् । चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः ॥ हेत्वन्तरमाह ॥

तथा याज्यापुरोरोचोरिति ॥ ६ ॥ इन्द्रमहेंद्रयोर्देवतयोर्भेदे यथा महत्वगुणः सार्थकस्तथा याज्यापुरोनुवा-
कयोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते । इन्द्रं सानसिं । ऋग्वे० १. ८. १. । इत्यादिके इन्द्रस्य याज्यापुरोनुवाक्ये ।
महाँ इन्द्रो य ओजसा । ऋग्वे० ८. ६. १. । इत्यादिके महेंद्रस्य । पूर्वप्रत्ययेऽपि वशादुष्टांति वैषम्यमाह ॥

वशायामर्थसमवायादिति ॥ ७ ॥ या वशा विधिवाक्ये श्रुता तस्या एव निगमेषु ऋगशब्देन व्यवहारो न
विरुद्धः । ऋगत्वलक्षणस्यार्थस्य वशायां समवेतत्वात् । तच्च प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । इन्द्रमहेंद्रयोस्तु भेद उपपादितः ।
तस्माद्विषमो दृष्टांतः । एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्यैन्द्रकर्मण्यपकर्षप्रसंगान्तद्वारयितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्व-
मिति सिद्धांतिनो मतं ॥ पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्मतं निराचष्टे ॥

यचेति वार्थवत्त्वात्स्यादिति ॥ ८ ॥ वाशब्दः सिद्धांतमतव्यावृत्त्यर्थं । यच्चैन्द्रं कर्म तत्र प्रगाथो नेतव्य
इत्यथमेव पक्षः स्यात् । कुतः । अर्थवत्त्वात् । ऐन्द्रो मन्त्र इन्द्रं प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान्स्यात् । महेंद्रं तु
प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं प्रगाथस्य प्रसज्येत । तस्मादेवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव स्तोत्रशस्त्रयो-
र्युक्तमिति स्थितः पूर्वपक्षः ॥ अथ सिद्धांतमाह ॥

अपि वा श्रुतिसंघेऽपि स्तौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदधातामिति ॥ ९ ॥ अपि वेत्यनेन संस्कार-
कर्मत्वं व्यावर्त्यते । स्तौतिधातुः शंसतिधातुस्येतावुभावपि स्वप्रकरणे एव कस्याश्चित्प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं
विदधातां । कुतः । श्रुतिसंयोगात् । तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिध्यति ।
तथा हि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं स्तुतिः । यो देवदत्तः स चतुर्वेदामिच्च
इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुतिमवगच्छन्ति । गुणस्थोपसर्जनत्वे तु न स्तुतिः प्रतीयते । यच्चतुर्वेदामिच्चसमाकारयेत्युक्ते
स्तुतिं न मन्यन्ते किंत्वाद्भानप्राधान्यमेव बुध्यन्ते । एवं मन्त्रेष्वपि या देवता सेयमीदृशैर्गुणैरूपेतेति गुणप्राधान्य-
विवक्षायां मुख्यः स्तौतिधात्वर्थो विधीयते । त्वत्पक्षे तु सेयमीदृशगुणयुक्ता सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य
प्राधान्यादियं स्तुतिर्न स्यात् । ततः श्रुतिवशादेति प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावा-
दैन्द्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते महेंद्रकर्मण्येवावतिष्ठते । यदि देवतास्मरणरूपं दृष्टं प्रयोजनं न लभ्येत
तर्ह्यदृष्टमस्तु ॥ प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह ॥

शब्दपृथक्त्वमिति ॥ १० ॥ द्वादशशस्त्राणां स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणीत्यत्र द्वादशशब्देन स्तोत्राणां
पृथक्त्वमवगम्यते । देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मन्त्रसंघेः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादशसंख्या न स्यात् ।
प्रधानकर्मणां त्वाज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादिनामकानां भिन्नत्वाद्द्वादशत्वसंख्योपपद्यते । एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यं ॥
विपक्षे बाधमाह ॥

अनर्थकं च तद्वचनमिति ॥ ११ ॥ अभिष्टुतिः श्रूयते । आप्रेया यहा भवन्तीति । तच्चैव पुनरप्यन्यदुच्यते
आप्रेयीषु स्तुते । आप्रेयीः शंसन्तीति । त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात् । चोदकप्राप्तिषु स्तोत्राणां हानुसारेण
देवतापदस्योहि सत्याप्रेयत्वसिद्धेः । प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभाविनोहाभावादाप्रेय-
मन्त्रांतरविधिवचनमर्थवद्भवति ॥ पुनरपि हेत्वन्तरमाह ॥

अन्यस्वार्थः प्रतीयत इति ॥ १२ ॥ संबद्धे वै स्तोत्रशस्त्रे इति ह्याम्नातं । संबद्धश्च द्वयोर्मवति न त्वेकस्य ।

तस्मात्सोचशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते । स च संस्कारपक्षे न संभवति । देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्यैकत्वात् । प्रधानकर्मपक्षे तु सोचकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि पुञ् स्तुतौ शन्सु स्तुतावित्येकार्थौ तथापि प्रगीतमन्त्रसाध्यं सोचं अप्रगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेकः ॥ हेत्वंतरमाह ॥

अभिधानं च कर्मवदिति ॥ १३ ॥ यथा प्रधानकर्मापिहोचं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं तथा प्रउगं शंसतीत्यभिधीयते । अतस्तत्सादृशात्प्रधानकर्मत्वं ॥ हेत्वंतरमाह ॥

फलनिर्वृत्तिश्चेति ॥ १४ ॥ स्तुतस्य स्तुतमसि । तै० सं० ३. २. ७. १. । इति स्तोत्रानुमन्त्रणमन्त्रायवाक्यशेषे सोचफलमेवान्नातं । इन्द्रियावन्तो वनामहे धुचीमहि प्रजामिषं । तै० सं० ३. २. ७. २. । इति । न तु देवताप्रयुक्तं फलमन्नातं । अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्मेति स्थितं । अनेन तु निर्णयेन प्रयोजनं विकृतिषूहाभावः । संस्कारपक्षे तु यस्यां विकृतौ देवतांतरं तच्च तद्वाचकं पदमूहनीयं स्यात् । तन्मा भूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तं । एतच्च दशमाध्याये सूचितं । यहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात् । पू० मी० १०. ४. ४०. । इति ॥ अत्र संग्रहस्तोत्रौ । जै० न्या० २. १. ५. ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता । दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता सोचशस्त्रयोः ॥

स्मृत्यर्थत्वे सौतिशस्योर्ध्वतोः श्रौतार्थबाधनं । तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतमिति ॥

अपिष्टोमे सुत्यादिने सूर्योदयात्पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् । एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपंचितं । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो हे इन्द्राग्नीमित्राः सूर्यरित्वादि ब्राह्मणं । २. १५. । तस्मिंश्च प्रातरनुवाकेऽपिमीळ इत्यादिसूक्तमंतर्भूतं । तच्च व्याख्यातं । प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होत्रा शंसनीयं । तच्च शस्त्रं वायवा याहीत्यादिसप्तनुवाककं । एतच्च ब्राह्मणे ग्रहोक्तमित्यादिखंडे प्रपंचितं । ऐ० ब्रा० ३. १. । तथा पंचमाध्याये सोचमये शस्त्रादित्यादिखंडे सूचितं च । आ० ५. १०. ॥ अत्रेयमनुक्रमणिका । वायो वायथ्येन्द्रवायवमैत्रावरुणास्तृचा अश्विना द्वादशाश्विनैर्द्रवैश्वदेवसारस्वतास्तृचाः सप्तैताः प्रउगदेवता इति । अस्यायमर्थः । वायवा याहीत्यादिकं नवर्चं सूक्तं । अयिं नवेत्यतो नवशब्दस्यानुवृत्तेः । तत्राद्यस्तृचो वायुदेवताकः । द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकः । तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः । अश्विनेत्यादिकं द्वादशर्चं सूक्तं । तत्राद्यस्तृच आश्विनः । द्वितीय ऐंद्रः । तृतीयो वैश्वदेवः । चतुर्थः सारस्वतः । तेषु तृचेषु प्रतिपाद्या वाय्वादयः सरस्वत्याः सप्तसंख्याकाः प्रउगशस्त्रस्य देवता इति । मधुच्छंदसोऽनुवर्तनात्स एवर्षिः । तथैवानुवृत्त्या गायत्रं छंदः ॥ वायव्ये तृचे प्रथमा ग्रहस्येन्द्रस्यैव देवता पुरोनुवाक्या । एतच्च ब्राह्मणे समान्नातं । वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्येन्द्रवायव्युत्तरा । ऐ० ब्रा० २. २६. । इति । तथा सूचितं च । वायवा याहि दर्शतेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये । आ० ५. ५. । इति ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि श्रुधी हवं ॥ १ ॥

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरंऽकृताः । तेषां । पाहि । श्रुधि । हवं ॥ १ ॥

दर्शत हे दर्शनीय वायो कर्मखेतस्मिन्ना याहि । आगच्छ । त्वदर्थमिमे सोमा अरंकृताः । अभिषवादि-संस्कारोऽलंकारः । तेषां तान्सोमान् । यद्वा । तेषामेकदेशमित्यध्याहारः । पाहि । स्वकीयं भागं पिवेत्यर्थः । तत्पानार्थं हवमस्मादीयमाह्वानं श्रुधि । शृणु । अत्र यास्कः । वायवायाहि दर्शनीयमे सोमा अरंकृता अलंकृतास्तेषां पिव शृणु नो ह्वानं । नि० १०. २. । इति ॥ दर्शतेत्यत्र भृमुदृशीत्यादिसूत्रेण । उ० ३. ११०. । अतच्-प्रत्यय औणादिकः । चित्त्वादंतोदात्तस्यामन्त्रितानुदात्तत्वं । अर्तिसुखित्यादिना । उ० १. १३०. । मन्त्रत्ययांतस्य सोमशब्दस्य नित्स्वरः । अरंकादसो रेफादेशः । अरंकृतशब्दे समासांतोदात्तत्वं । पा० ६. १. २२३. । बाधित्वाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तौ । पा० ६. २. २. । भूषणेऽलं । पा० १. ४. ६४. । इत्यलंशब्दस्य गतिसंज्ञायां गतिकारकेत्यादिना । पा० ६. २. १३०. । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४०. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । निपातत्वादलंशब्द आबुदात्तः । पाहीत्यत्र पिवादेशाभावस्कान्दसः । श्रुधीत्यत्र श्रु-खित्यादिना । पा० ६. ४. १०२. । हेर्धिभावः । तिङन्तादुत्तरस्य निघातो नास्ति । सेह्यपिच । पा० ३. ४. ८७. । इति पित्तनिषेधादनुदात्ते निवारिते प्रत्ययस्वरः । हवमित्यत्र ह्यतिधातोर्बहुलं छंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति संप्रसारणे सत्यकारांतत्वादुदोरप । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्रत्ययः । तस्य पित्त्वादनुदात्ते सति धातुस्वरः शिष्यते । मंहितायां श्रुधीत्यस्यान्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. । इति दीर्घः ॥

वायं उक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छा जरितारः । सुतसोमा अहर्विदः ॥ २ ॥

वायो इति । उक्थेभिः । जरन्ते । त्वां । अच्छ । जरितारः । सुतऽसोमाः । अहःऽविदः ॥ २ ॥

हे वायो जरितारः स्तोतार ऋत्विग्यजमानास्त्वामच्छ त्वामभिलक्ष्योक्थेमिराज्यप्रसगादिशस्त्वैर्जरन्ते । सुवन्ति । कीदृशाः । सुतसोमा अभिषुतेन सोमोनेपेता अहर्विदः । अहःशब्द एकेनाह्ना निष्पाद्येऽपिष्टोमादिक्रतौ वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः । ऋत्वभिज्ञा इत्यर्थः ॥ अर्चति गायत्रीत्यादिषु चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चनिकर्मसु धातुषु जरते ज्ञयतीति पठितं । सुतेरप्यर्चनार्थेऽप्यहर्चनस्य सुत्यर्थो जरतिधातुः । अक्शब्दस्य संहितायां निपातस्त्व च । पा० ६. ३. १३६. इति दीर्घः । सुतसोमा इत्यत्र बङ्गव्रीहिवात्पूर्वपदप्रकृतित्त्वरः । पा० ६. २. १. अहर्विद इत्यत्र समासस्वरः । पा० ६. १. २२३. बाधित्वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना । पा० ६. २. २. द्वितीयापूर्वपदप्रकृतित्त्वरः प्राप्ति तदपवादत्वेन गतिकारकोपपदात्कृत । पा० ६. २. १३९. इति ऋदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरः ॥

वायो तव प्रपृचती धेना जिगाति दाशुषे । उरूची सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । तव । प्रऽपृचती । धेना । जिगाति । दाशुषे । उरूची । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्वसं दत्तवन्तं यजमानं जिगाति । गच्छति । हे यजमान त्वया दत्तं सोमं पास्वामीत्वेन वायुर्नूत इत्यर्थः । कीदृशी धेना । प्रपृचती प्रकर्षेण सोमसंपर्कं कुर्वती । सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः । उरूची उरून्बह्व्यजमानान् गच्छती । ये ये सोमयाजिनस्तान् सर्वान्वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ प्रपृचतीत्यत्र शतुरनुमः । पा० ६. १. १७३. इति ङीबुदात्तः । ङीको धरेत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु बाङ्गामसु गणो धेना सा इति पठितं । वर्ततेऽयत् इत्यादिषु द्वाविंशाधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु गति जिगातीति पठितं । दाशुष इत्यत्र गत्यर्थकर्मणि । पा० २. ३. १२. इति चतुर्थी । उरूचीत्यत्र गौरादित्वेन । पा० ४. १. ४१. ङीषि कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतये इत्यत्र बङ्गव्रीहिवात्भाविऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतित्त्वरः ॥

इंद्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतं । इंद्रवो वामुशन्ति हि ॥ ४ ॥

इंद्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयःऽभिः । आ । गतं । इंद्रवः । वां । उशन्ति । हि ॥ ४ ॥

एतस्माच्च इंद्रवायवग्रहे द्वितीयपुरोनुवाक्शरूपेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः ॥ हे इंद्रवायू भवदर्थमिमे सोमाः सुताः । अभिषुताः । तस्माद्युवां प्रयोभिरन्नैरस्त्रभ्यं दातव्यैः सहोपा गतं । अस्मात्समीपं प्रत्यागच्छतं । हि यस्मादिंद्रवः सोमा वां युवामुशन्ति कामयन्ते तस्मादागमनमुचितं ॥ इंद्रवायूशब्दस्यामन्वितायुदात्तत्वं । प्रीणयन्ति भोक्तृनिति प्रयांस्त्वानि । प्रीञ्धातोर्तर्भावित्त्वर्थत्वात् । पा० ३. १. २६. अमुन्प्रत्यये सति नित्स्वरः । गमिधातोर्लोपमध्यमपुरुषद्विवचने बङ्गलं कंदसि । पा० २. ४. ७३. इति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. मकारलोपः । ततो गतमिति भवति । उन्दी क्तेन इति धातोर्इदेरिच्चादेः । पा० १. १३. इत्युन्प्रत्ययः । आद्यचरस्येकारादेशः । तत् इंद्रुशब्दस्य नित्स्वरः । सोमरसस्य द्रवत्वात्क्तेन संभवति । युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्वेतत्त्वानुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तः । उशन्तीत्यस्य निघाते हि च । पा० ८. १. ३४. इति सूत्रेण प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिशब्दस्य निपातस्वरः ॥

वायुविंद्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू । तावा यातमुप द्रवत् ॥ ५ ॥

वायो इति । इंद्रः । च । चेतथः । सुतानां । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । तौ ।

आ । यातं । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥

अत्र चकारेणान्यः समुच्चीयते । संहितत्वाद्वायुरेव । हे वायो त्वमिंद्रश्च युवामुभौ तावानामभिषुता-

स्तोमान् चेतयः । जानीथः । यद्वा । अभिषुतानां सोमानां विशेषमित्यध्याहारः । कीदृशौ युवां । वाजिनीवसू । वाजिनीशब्दो यद्यप्युषोनामसु पठितस्तथाप्यत्रासंभवात् न गृह्यते । वाजोऽन्नं । तद्यस्यां हविःसंततावस्ति सा वाजिनी । तस्यां वसत इति तौ वाजिनीवसू । आमंचितत्वाद्गुदात्तः । तौ तथाविधौ युवां द्रवन्विप्रमुप समीप आ यातं । आगच्छतं । षड्विंशतिसंख्याकेषु चिप्रनामसु नु चिप्रं मनु द्रवदिति पठितं । तत्र फिट्-स्वरः ॥ ॥३॥

वायुविद्रंश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतं । मस्वि१त्या धिया नरा ॥ ६ ॥

वायो॒ इति॑ । इ॒द्रं॑ । च॒ । सु॒न्वतः॑ । आ॒ । या॒तं॒ । उप॑ । निः॒ऽकृतं॑ । म॒सु । इ॒त्या॑ । धि॒या । न॒रा ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमिन्द्रश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं संस्कर्तारं वा सोममुपा यातं । आयच्छतं । नरा हे नरौ पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनोपेतौ युवयोरागतयोश्च सतोर्धियामुना कर्मणः । मनु त्वरया संस्कारः संपत्त्यति । इत्या सत्यं ॥ वायो इत्यस्यामंचितस्येति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । इन्द्रशब्द ऋग्वेदेत्यादिना । उ० २. २८. । रन्मत्त्वयांतत्वेन निपातितो ज्ञित्वादिर्निर्णयः । पा० ६. १. १९७. । इत्याद्युदात्तः । चशब्दस्यादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १६. । इत्यनुदात्तः । सुन्वत इत्यत्र शतुरनुमो नव्यजादी । पा० ६. १. १७३. । इति विभक्तेरुदात्तत्वं । निरित्थिष समित्येतस्य स्थाने । नि० १२. ७. । इति यास्कः । कृतशब्द आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । पा० ३. ४. ७१. । संस्कर्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. । इति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति थायघञ्क्ताजबिचकाणां । पा० ६. २. १४४. । इत्यंतोदात्तः । गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति तु निस उदात्तत्वं न भवति । तद्धि कर्मणि क्ते विहितं । पा० ६. २. ४८. । निष्करोतीति निष्कृदिति क्तिवंतव्याख्याने तु गतिकारकोपपदात्कृत् । पा० ६. २. १३९. । इत्युकार उदात्तः स्यात् । धिया । सवेकाचसृतीयादिः । पा० ६. १. १६८. । इति विभक्तिरुदात्ता । नरा । सुपां सुलुगित्यादिना संबोधनद्विवचनस्य डादेशः । पदात्परत्वादामंचितस्येत्याष्टमिको निघातः ॥

मिचं ऊव इति मैत्रावरुणस्तुचो गवामयन आरंभणीये चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः । तत्रैवाभिष्ववषडहेऽपि विनियुक्तः । तथा चाश्वलायनेन चतुर्विंशे होताजनिष्ठेत्यादिखंडे मिचं वयं हवामहे मिचं ऊवे पूतदक्षं । आ० ७. २. । इत्यादि सूचितं । तथाहामिष्ववपृथ्वाहानीति खंडे परिशिष्टानावापानुद्धृत्य मिचं वयं हवामहे मिचं ऊवे पूतदक्षं । आ० ७. ५. । इति च ॥

मिचं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसं । धियै घृताचीं साधंता ॥ ७ ॥

मि॒चं । हु॒वे । पू॒त॒ऽदक्षं॑ । वरु॑णं । च॒ । रि॒शाद॑सं । धि॒यै । घृ॒ताचीं॑ । सा॒धंता॑ ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणि इत्येवमन्त्याय पूतदक्षं पवित्रबलं मिचं ऊवे । तथा रिशादसं रिशानां हिंसकानामदसमत्तारं वरुणं च ऊवे । आहूयामि । कीदृशौ मित्रावरुणौ । घृतमुदकमंचति भूमिं प्रापयति या धीर्वर्षणकर्म तां घृताचीं धियं साधंता साधयंतौ कुर्वंतौ ॥ मिचशब्दः पुंलिङ्गः प्रातिपदिकस्वरिणोदात्तः । ऊव इति कृत्यतेर्बहुलं कंदसीति शपो लुकि सति ऊः संप्रसारणं । पा० ६. १. ३२. । इत्यनुवृत्तौ बहुलं कंदसीति संप्रसारण उवडादेशः । तिङुतिङ इति निघातः । पूतशब्दः प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वरुणशब्दः कृवृदारिभ्य उनन् । उ० ३. ५३. । इत्यनुमत्त्वयांतो निच्वादाद्युदात्तः । रिशंति हिंसंतीति रिशाः शत्रवः । इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः । प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । तानन्तीति रिशादाः । तं । सर्वधातुभ्योऽनु । उ० ४. १८८. । इत्यनुमत्त्वये नित्स्वरिणोत्तरपदमाद्युदात्तं । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरिण स एवावशिष्यते । शेषनिघाते सत्येकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इति सवर्णदीर्घोऽप्युदात्त एव । धीरित्यप इत्यादिषड्विंशतौ कर्मनामसु पठितः । प्रातिपदिकस्वरिणोदात्तः । घृतमंचतीति घृताची । ऋत्विग्दधृगित्यादिना । पा० ३. २. ५९. । क्तिव्यनिदितां । पा० ६. ४. २४. । इति नकारलोपः । अंचतेऽचोपसंख्यानं । पा० ४. १. ६. २. । इति ङीप् । अचः । पा० ६. ४. १३८. । इत्युकारलोपे चौ । पा० ६. ३. १३८. । इति दीर्घत्वं । घृतशब्दो नञ्विषयस्थानिसंतस्येत्याद्युदात्तं बाधित्वा घृतादीनां च । फि० १. २२. । इत्यंतोदात्तः । समासस्येत्यंतोदात्तस्यापवादकं

तत्पुण्ये तुभ्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा गान्धकारकोपपदं द्विपुण्यपदप्रकृतिस्वरं धात्वका
रस्य लोपे सत्यनुदात्तस्य च यचोदात्तलोपः । पा० ६. १. १६१. इति ङीप् उदात्तत्वे प्राप्तिं चो । पा० ६. १. २२२. ।
इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । साधता । राध साध सोसैषावित्त्वस्य दंतीवित्त्वर्थान्नष्टः शचादेशे । पा० ३. २. १४४. ।
श्रुं बाधित्वा व्यत्ययेन शप् । अदुपदेशत्वादुपरि शतृप्रत्ययस्य लसार्वधानुकानुदात्तत्वं । द्वितीयादिवचनस्य
शपश्चानुदात्तो सुप्पितावित्त्वनुदात्तत्वे धातोरिति धातुस्वर एव शिष्यते । सुपां पुन्युपिपदप्रकृति विभक्तेरा-
कारादेशः ॥

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृश । क्रतुं बृहन्तमाशये ॥ ८ ॥

च॒तु॒रे॒न॒ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ । च॒त॒ऽव॒धौ । च॒त॒ऽस्पृ॒श॒ । क्र॒तुं । बृ॒ह॒न्तं । आ॒शा॒थे॒ इति॑ ॥ ८ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां क्रतु प्रवर्तमानमिमं सोमयागमाश्रये । आनशाथे । व्याप्तवन्तौ । केन निमित्तेन । ऋतेन अवश्यंभावितया सत्येन फलेन । अस्त्वर्थं फलं दातुमित्यर्थः । कीदृशी युवां । ऋतावृधौ । ऋतमित्यु-
क्तनाम । नि० २. २५। सत्वं वा यच्चं वा । नि० ४. १८। इति यास्कः । उद्कादीनामन्यतमस्य वर्धयितारौ ।
अत एव ऋतस्यूषा उद्कादीन् स्यूषती । कीदृशं क्रतुं । वृहंतं अंगेरपि गच्छानिति श्रद्धं ॥ ऋतश्चो घृतादिखादं-
तोदात्तः । मित्रावरुणावित्वञ्च मित्रञ्च वरुणश्चेति मित्रावरुणौ । देवताइवे च । पा० ६. ३. २६। इति पूर्वपद-
स्थानङादेशः । ऋतस्य वर्धयितारावित्वर्थेऽतर्भाविताभ्यामुधेः झिप् । अन्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७।
इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतस्यूषा । सुपां सुजुगिति ङादेशः । मित्रावरुणावित्वाद्यामंचितत्रयस्य स्वस्वपूर्वपदा-
त्परत्वादामंचितस्वेत्याष्टमिको निघातः । ननु ऋतेनेत्येतस्य सुबामंचिते परांगवत्क्षरे । पा० २. १. २। इति
परांगवज्ञावेनामंचितानुप्रवेशात्पादादित्वेन पदात्परत्वेन परांगवजावादानां चित्तस्य चेत्बाबुदात्तेन
भवितव्यमिति चेन्न । परांगवज्ञावस्य सुबामंचिताग्रयणेन पदविधित्वात्समर्थः पदविधिः । पा० २. १. १। इति
नियमात् । इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्वनयोराशाथे त्वाख्यातेनैवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । यच्च पुनः
परस्परान्वयेन सामर्थ्यं तच्च परांगवज्ञावात्पादादेराबुदात्तत्वं भवत्येव । यथा मरूतां पितरस्तदहं गुण्यामीति ।
मुयोक्तिः । उ० १. ९६। इत्युतिप्रत्ययांतलेन पृष्ठिचै वै पयसो मरूतो जाताः । ति० सं० २. ११. ४। इत्यादाव-
तोदात्तोऽपि हि मरूच्छब्दो मरूतां पितरित्वञ्च पितरित्वात् जातः । प्रकृते त्वृतेनेत्य-
स्यासामर्थ्यादेव न परांगवज्ञाव इति ॥ ऋतावृधावित्वञ्च द्वितीयामंचितस्य निघाते कर्तव्य आमंचितं पूर्वमवि-
द्यमानवत् । पा० ८. १. ७२। इति प्रथमामंचितनाविवक्षमाणवक्त्रवितव्यमिति चेत् भवतु । अत एव तस्याव्यवधा-
यत्वाच्चाट्टीति । प्रथमपदात्परत्वेनैव द्वितीयामंचितं निहन्यते । यथा । इमं मे गंगे यमुने । ऋत्वे १०. ७५. ५।
इत्यादौ गंगेशब्दस्याविवक्षमाणवक्त्रावपि तस्याव्यवधायकत्वादेव न इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य नि-
घातः । किंच प्रकृते मित्रावरुणावित्वात्मचितं सामान्यवचनं । तस्य विशेषणतया विशेषवचनमुतावृधाविति ।
अतो नामंचिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं । पा० ८. १. ७३। इति पूर्वस्त्वाविवक्षमाणवक्त्राप्रीतिषेधादपि
द्वितीयस्य निघातः ॥ नन्वेतादौ विद्यनुवृत्तेर्छटावृधेयस्य द्वितीयपादादित्वात् भवितव्यं
निघातेन । अत एव हीमं मे गंग इत्यत्र शुतद्रिपदस्य पदात्परत्वामंचितस्यापि पादादित्वादेवानिघातादाबु-
दात्तत्वं जातं । तद्वद्वापि भवितव्यं वक्तव्यो वा विशेष इति । उच्यते । मित्रावरुणपदस्य सुबामंचित इति
परांगवज्ञावेन परानुप्रवेशादेव ऋतावृधेयस्य न पादादित्वं । शुतद्रिपदमपि तु ह्येवमेव पूर्वस्य सखेव परस्परान्वयेन
न पादादिरिति निहन्येतेति चेन्न । परांगवज्ञावन्यतरानुवृत्तेः चाश्रित्य प्रवृत्तेः पदविधिः ।
अतस्तयोः सत्येव परस्परान्वये परांगवज्ञावेन भवितव्यं । समर्थः पदविधिरिति नियमात् । शुद्रि सरस्तातेप-
दयोश्च न परस्परेणान्वयः । किंतु सचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्यात् परांगवज्ञावः । प्रकृते तु मित्रावरुणावृत्युपाविति
द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादास्ते सामर्थ्यमिति भवितव्यं परांगवज्ञावेन । यथा मरूतां पितरि-
त्यनेति विशेषः ॥ नन्वत एव तर्हि मित्रावरुणपदस्य परांगवज्ञावेन पादादित्वात्पादादाविति पर्युदासादा-
मंचितनिघातो न स्वादिति चेन्न । पूर्वं सुवतं परं चामंचितम् । यः खरः प्रवर्तते तच्च सुबामंचित इति
परांगवज्ञावः । भवति चैवंविध ऋतावृधपदनिघात इति । तच्च पूर्वस्य परांगवज्ञावत्त्वात् प्रवर्तते ।
मित्रावरुणपदनिघातत्वं पूर्वमेव पदमुपजीव्येति न परामांचितमिति न परांगवज्ञावः । ननु परांगवज्ञाव-

निघातोऽपि पदविधिरिति । ऋतेनित्येनासामर्थ्यात्ततः पदात्परस्य मित्रावरुणपदस्य न स्यादिति चेन्न । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्यदादेशा वक्तव्याः । पा० २. १. १. ११. इति निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं न परांगवद्भाववत्परस्यरान्वयोऽपीत्यलं ॥ क्रतुं । ह्रजः कतुः । उ० १. ७८. प्रत्ययसंस्थेरादिभूदात्तः । आशथे । आनशथे । कंदसि जुड्लुड्लुड्लिटः । पा० ३. ४. ६. इति वर्तमाने लिट् । नुडभावस्य कंदसः ॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविज्जाता उरुक्षया । दक्षं दधाते अप्सं ॥९॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविऽजातौ । उरुऽक्षया । दक्ष । दुधाते इति । अप्सं ॥ ९ ॥

मित्रावरुणावेतौ देवौ नोऽस्माकं दत्तं बलमपसं कर्म च दधाति । पोषयतः । कीदृशौ । कवी मेधाविनी तुविजातौ बह्वनामुपकारकतया समुत्पन्नौ उरुचया बज्जनिवासौ । विप्रो धीर इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कविर्मनीषीति पठितं । उरु तुवीर्येति शब्दौ द्वादशसु बज्जनामसु पठितौ । औजपाज इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दत्तो वीर्येति पठितं । अपशब्दः षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु पठितः ॥ मित्रावरुणा । मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । वरुणशब्दो नित्स्वरेणाबुदात्तः । द्वे देवताद्वे च । पा० ६. २. १४१ । इत्युभाववशिष्येते । तुविजातौ । बह्वनामुपकारकतया तत्संबधित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे समासांतोदात्तत्वं । चतुर्थीसमासे हि क्ते च । पा० ६. २. ४५ । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । उरुणां बह्वनां चयावुरुचयौ । चि निवासगत्योरिति धातोः चिच्यत्स्विन्निति चयः । अधिकरण एरच् । पा० ३. ३. ५६ । इत्यच्प्रत्ययांतस्य चित इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते चयो निवासि । पा० ६. १. २०१ । इत्याबुदात्तत्वं विहितं । समासे तु समासस्थेत्वंतोदात्तत्वं बाधित्वा कृत्यात्पदाबुदात्तत्वे प्राप्ते मुत्तरपदाबुदात्तत्वं यद्यपि थाथादिस्वरेणांतोदात्तेन बाध्यते तथापि परादिंश्चंदसि बज्जं । पा० ६. २. १९९ । इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं द्रष्टव्यं । दत्तो दत्ततेरुत्साहकर्मणो घञ् । जित्वादाबुदात्तः । आप्यते फलमनेनेत्यपः कर्म । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुङ् वा । उ० ४. २०७ । इत्यनुनंतस्यापससारि । ऋग्वे० ६. ६९. १ । इत्यादौ नित्वादात्तादात्तस्याथपशब्दस्याच व्यत्ययेन प्रत्ययाबुदात्तत्वं ॥ ४॥

अश्विनेति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं । अश्विनैर्वृषः प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ विनियुक्तः । तथा च सूत्रितं ।
अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिषः । आ० ४. १५ । इति ॥

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती । पुरुभुजा चनस्यतं ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी । शुभः । पती इति ।

पुरुऽभुजा । चनस्यतं ॥ १ ॥

हे अश्विनी युवामिषो हविर्लब्धान्नामज्ञानि चनस्यतं । इच्छतं । भुञ्जायामित्यर्थः । यद्यपि चनःशब्दो ऽज्ञवाची तथापीष इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्त्यदोषः । अश्विनीयुवामिषाभ्यां प्रयुक्तत्वात् । वक्तव्यमुवाच । समूल-
कायं नक्षत्रित्वान्न । यथा पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् । कीदृशीरिषः । यज्वरीः । चागानेष्याद्विज्ञातः । कीदृशावश्विनी ।
द्रवत्पाणी । हविर्ग्रहणाय द्रवज्ञां धावज्ञां पाणिभ्यामुपेतौ । शुभस्यती । शोभनस्य कर्मणः पालकौ ।
पुषभुजा । विस्तीर्णमुजौ वज्रभोजिनौ वा ॥ अश्विना । आमंचितस्तेति षाष्ठिकमाबुदात्तत्वं । यज्वरीः । चाग-
करणानामप्यज्ञानामासेऽप्यज्ञानात् । स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया सुयजोर्ङ्गनिप् । पा० ३. २. १०३. इति
ङ्गनिप्रत्ययः । वनो र च । पा० ४. १. ७. इति ऊिप् । ततः षोडशोऽपि रेफादेशः । प्रत्ययचयस्यानुदात्तौ
सुप्यतावित्यनुदात्तत्वात् । अतस्त्वर ण्नात्मा । इषःशब्दे शसोऽऽज्ञात्वात् । अतः कस्वर एव शिष्यते ।
द्रवंतौ धावंतौ पाणी यद्योक्तयोः संबोधनं द्रवत्पाणी इति । तस्वामंचिताबुदात्तत्वं न पुनराष्टमिको
निघातोऽपादादाविति प्रतिषेधात् । इष इति पूर्वपदस्य सुवामंचित इति परांगवद्भावेन भिन्नत्वान्न ता-
वृधौ । अन्ते १. २. ८. इतिवदपादान्तिष्ठति चेन्न । तच्च सामानाधिकरक्षेण परस्परान्वयात् । इह त्विषो
द्रवत्पाणी इत्यनयोः सरस्वतिश्रुतद्रिपदवदसामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात् । शुभ इति शुभ शुभ दीप्तावित्यस्य संपदा-
द्विस्वाम्नावे क्तिबंतस्य ष्येकवचनं । यथाः पतिपुत्र । पा० ८. ३. ५३. इति विसर्जनीयस्य सत्वं । तस्य पती

इत्यामं चिते परतः परांगवज्ञावादांमं चिताबुदात्तत्वं । न पुनराष्टमिको निघातः । तस्मिन्कर्तव्ये द्रवत्पाणी इति पूर्वस्यामं चितस्यामं चितं पूर्वमावेद्यमानवदित्वविद्यमानवत्त्वे पादादित्वाद्पादादाविति प्रतिषेधात् । ननु एतादृशान्पूर्वमावेद्यमानवदित्वविद्यमानवत्त्वमिति सामानाधिकरण इत्यावेद्यमानवत्त्वमिति प्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेन्न । मित्रावच्छेदपदं हि सामान्यवचनमिति पूर्वमावेद्यमानवत्त्वमिति प्रतिषेधः । द्रवत्पाणीपदं तु न तथेति वैषम्यात् । पुरुमुजा । पुरु विस्तीर्णौ मुजौ ययोस्त्वौ । आमं चिताबुदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति ङादेशः । पुरु बज्जं मुंजाते इति वा । चनस्ततमित्यत्र चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । उ० ४. १०९. इति चायृ पूजानिशामनयोरित्यस्यासु-
न्यत्रय आकारस्य ह्रस्वे चानुक्रष्टे नुडागमे च । उ० ४. १०६. लोपो व्योर्वलि । पा० ६. १. ६६. इति यकार-
लोपे चनस्त्वद्भोऽन्ननामसु पठितः । तदात्मन इच्छतीति सुप आत्मनः क्वच् । पा० ३. १. ८. सनाद्यन्ताः । पा० ३. १. ३२. इति धातुत्वाङ्गोरमध्यमद्विवचनं । क्वचः प्रत्ययस्त्रेणोदात्तत्वं । शपेकादेशे कृत एकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. इत्युदात्तः । उपर्याख्यातस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे स्वरितत्वं । न च तिङ्-
तिङ् इति निघातः । पूर्वस्यामं चितस्यावेद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्तदप्युदात्तत्वात् तदप्राप्तेः ॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया । धिष्या वनतं गिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुऽदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिष्या । वनतं । गिरः ॥ २ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवां गिरोऽस्मदीयाः सुतीर्धियादरयुक्तया वृद्ध्या वनतं । संभजतं । स्त्रीकृतं । कीदृशावश्विनौ । पुरुदंससा बज्जकर्माणौ । षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु दंस इति पठितं । नरा नेतारौ धिष्या धार्ययुक्तौ बुद्धिमंतौ वा । कीदृशा धिया । शवीरया गतियुक्तया । अप्रतिहतप्रसरयेत्यर्थः ॥ अश्विनेत्याद्यामं चितचतुष्टयस्य षाष्ठिकमां चिताबुदात्तत्वं । पादादित्वान्नाष्टमिको निघातः । पुरुदंससेत्यपि हि पादादिरेवामं चितं पूर्वमावेद्यमानवदिति पूर्वस्यावेद्यमानवत्त्वात् । नामं चिते सामानाधिकरण इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य विशेषवचनत्वेन नावेद्यमानवत्त्वमिति चेन्न । अश्विनोरेव वृद्ध्या प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात् । सामान्यवचनं नावेद्यमानवदित्युक्तेऽर्थात्परस्य विशे-
षवचनत्वावगमात् ॥ उभयोः सामान्यवचनत्वे पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात्सहाप्रयोग इति चेन्न । गुणविशेषसंकी-
र्तनत्वात् । नैकनामाविशेषसंबंधसंकीर्तनस्यापि सुलुपयोगेन सप्रयोजनत्वान्निष्प्रयोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्त-
त्वात् । अश्विपुरुदंसःशब्दयोरैकार्थवृत्तित्वेऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपि नावेद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेव प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यं ॥ अश्विशब्द-
स्याश्वसंबंधो निमित्तं पुरुदंसःशब्दस्य तु बज्जकर्मसंबंध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेद इति चेन्न । तद्धि द्वयं व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तं । व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभिधाने वृक्षमही-
रान्धोरापे तथात्वप्रसंगः । अत एव हीडे रंतेऽदिति सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति । एतानि ते अग्निधे नामानि । तै० सं० ७. १. ६. ८. इत्यत्र सप्ततन्त्रादिप्रसंगोपयोगित्वेनेङादिशब्दानामेतानि ते अग्निधे नामानीति वचनेन पर्यायाख्यानमर्थनैकविशिष्टनामसंबंधनिर्बन्धनसुल्लेखत्वेनैव सहप्रयोगः । सुलुपयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदसंज्ञायाः पर्यायत्वेनासामानाधिकरण्यादेव नामं चित इति निषेधाभावादांमं चितं पूर्वमावेद्यमानवदिति पूर्वपूर्वस्यावेद्यमानवत्त्वात्सर्वेषां षाष्ठिकमाबुदात्तत्वं । तद्वत्प्रकृतेऽपि ॥ कृष्णपृकटिपटि-
शौटिभ्य ईरन् । उ० ४. ३०. इत्यत्र ईरन्तिपुट्पुट् क्त्वा लवचनादन्यत्राप्यत्यनेन नु गताविति धातोरित्यत्रय-
कृते सति नित्वाच्छवीरयाशब्द आबुदात्तः । धियेत्यत्र सविकाच इति विभक्तिश्चात्ता । वनतमित्यत्र शपः
पित्वाङ्गोरमध्यमद्विवचनस्य लसार्वधातुकत्वाच्च वन षण् संभक्ताविति धातूदात्तत्वमेव शिष्यते । न च तिङ्-
तिङ् इति निघातः पूर्वामं चितस्यावेद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् । गिरः । सुपोऽनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते ॥

दसा युवाक्वः सुता नासत्या वृक्तवर्हिषः । आ यातं रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दसा । युवाक्वः । सुताः । नासत्या । वृक्तवर्हिषः । आ । यातं । रुद्रवर्तनी इति
रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

अत्राश्विनेत्यनुवर्तते । हे अश्विनावा यातं । अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं । किमर्थमिति तदुच्यते । सुता शुष्मदर्थं सोमा अभिषुताः । तान् स्वाकर्तुमिति शेषः । कीदृशवश्विनी । दत्ता दत्तौ शत्रूणामुपचपयितारौ । यद्वा । देववैद्यत्वेन रोगाणामुपचपयितारौ । अश्विनी वै देवानां भिषजौ । ऐ० ब्रा० १. १८. । इति श्रुतेः । नासत्या । असत्यमनुतभाषणं । तद्गृहीतौ । अत्र यास्कः । सत्यावेव नासत्यावित्थौर्णवामः । सत्यस्य प्रणेतारावित्थायायणः । नि० ६. १३. । इति । रुद्रवर्तनी । रुद्रशब्दस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तं । यद्देवेन्द्रो रुद्र इति रुद्रत्वमिति तैत्तिरीयाः । तद्यद्गोदयंति तस्माद्रुद्रा इति वाजसनेयिनः । रुद्राणां शत्रुरोदन्त्यादिनां शूरमटानां वर्तनिर्माणो धाटीरूपो यथोक्तौ रुद्रवर्तनी । यथा शूरा धाटीमुखेन शत्रून् रोदयंति तद्वदेतावित्थर्थः । युवाकव इत्यभिषुतसोमानां विशेषणं । वसतीवरीभिरैकधनाभिश्चाग्निर्मिश्रिता इत्यर्थः । वृक्तबर्हिषः । वृक्तानि मूलैर्वर्जितानि बर्हिषास्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । यद्वा । भरता इत्यादिष्वष्टश्रुत्विङ्गमः वृक्तबर्हिष इति । तदानीं तृतीयार्थे प्रथमा । ऋत्विग्भिरभिषुता इत्यन्वयः ॥ दत्ता । आमन्त्रितस्तेषां दान्तः । युवाकवः । यु मिश्रणे । युवंति मिश्रीभवन्ति वसतीवरीप्रभृतिभिः अयस्यद्रव्यैरिति युवाकवः । कटिकृथादिष्वगणितस्यापि यैतैर्वज्रस्यहणात् । उ० ३. ७७. । काकुप्रत्ययः । तस्य कित्त्वेन गुणाभावादुपकादेशः । प्रत्ययस्त्रेणाकार उदात्तः । न विद्यतेऽसत्यप्रत्ययेऽस्ति नासत्यौ । नभाएनपान्नवेदा नभाएनपान्नवेदः । पा० ६. ३. ७५. । प्रकृति-वज्रावाज्जो नलोपाभावः । पादादित्थिनानेघातादामन्त्रिताः दान्तत्वं । वृक्तबर्हिषः । वृक्तं मूलैर्वर्जितं बर्हिरा-सीर्णं येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । बज्रग्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्त्रेण क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । आ इत्यचोप-सर्गाच्चाभिषवर्जं । पि० ४. १३. । इत्युदात्तः । रुद्रवर्तनी । आमन्त्रितस्य नित्यमन्त्रितानेघातः ॥

इंद्रा याहि चिचभानो सुता इमे त्वायवः । अखीभिस्तनां पूतासः ॥ ४ ॥

इंद्र । आ । याहि । चिचभानो इति चिचऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः । अखीभिः ।

तनां । पूतासः ॥ ४ ॥

चिचभानो चिचदीप्ति हे इंद्रास्मिन्कर्मण्या याहि । आगच्छ । सुता अभिषुता इमे सोमास्त्वायवस्त्वां कामयमाना वर्तते । अखीभिः । अयुव इत्यादिषु दत्तित्वादिषु किञ्चिन्गुणिनामस्वरञ्च इति पठितं । ऋत्वि-जामंगुलिभिः सुता इत्यन्वयः । किंच । एते सोमास्तना गित्वां पूतासः पूताः शुद्धा दत्ताः । दत्तेश्च बज्रधा शोधितत्वात् ॥ इंद्रशब्दं यास्कौ बज्रधा निर्वर्तितः । इंद्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेद्वे द्रवतीति वेद्वो रमत इति वेद्वे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समिधंस्त्र-दिन्द्रखेंद्रत्वमिति विज्ञायत । इंद्रशब्दादेः । इंद्रदर्शनादिष्वोपमन्यव इंदतेर्वैश्वर्यकर्मण इत्येव । दारयिता वा द्रावयिता वादरयिता च यज्वनां । नि० १०. ८. । इति । अस्त्रायमर्थः । दू विदारण इति धातुः । इरामन्नमुद्दिश्र तन्निष्पादकजलसिद्धार्थं दृणाति मेघं विदीर्णं करोतीतींद्रः । जुदाञ् दान इति धातुः । इरामन्नं वृष्टिनिष्पादनेन ददातीतींद्रः । धाञ् पोषणार्थः । इरामन्नं तृप्तिकारणं सख्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्पातीतींद्रः । इरामुत्पादयितुं कर्षकमुखेन भूमिं निदरत्पततींद्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धारयति विना-शराहित्वेन स्थापयतीतींद्रः । इंद्रुः सोमो वल्लीरसः । तदर्थं यागभूमौ द्रवति धावतीतींद्रः । इंद्रौ यथोक्ते सोमे रमते क्रीडतीतींद्रः । निहन्वी दीप्ताविति धातुः । भूतानि प्राणिदेहानिञ्च जीवचैतन्यरूपेणांतः प्रविश्य दीपयतीतींद्रः । एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमन्त्रति । इंद्रो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽच्युत्पुषः । तं वा एतमिधं संतमिंद्र इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः । शत० ब्रा० १४. ६. १०. २. । इति । तद्यदित्यादिकं ब्राह्मणांतरवाक्यं । तत्तत्तद्वैविष्ये निर्वचनमुच्यत इति शेषः । यद्यस्मात्कारणादेनं परमात्मरूपमिंद्रं देवं प्राणैर्वान्निहन्तिः प्राणापाणादिवायुभिश्च सहितं समिधंनुपासका ध्यानेन सम्यक् प्रकाशितवंतस्तस्मात्कारणादिंद्रनाम संपन्नं । अस्मिन्पच इध्यते दीप्यत इति कर्मणि व्युत्पत्तिः । आयायण-नामको मुनिरिंद्रं दृष्ट्वा इति निर्वचनं मन्यते । इंद्रो हि परमात्मरूपेणोदं जगत्करोति । आपमन्यव - मको मुनिरिंद्रं दर्शनादिंद्र इति निर्वचनमाह । इदामेव परोक्षः अच्यते । विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्षेण पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्यारस्वकाञ्चि समावाच्यते । स एतमेव पुषं ब्रह्म ततममपञ्चदिहमदर्शमितींद्रं । तस्मा-दिंद्रो नामेंद्रो ह वै नाम तमिंद्रं संतमिंद्रं त्वाचक्षत परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ऐ० आ० २.

४.३. इति । इदि परमेश्वर्य इति धातुः । इति धातुः । जगद्रूपत्वं परमेश्वर्यं । तद्योगादिन्द्रः । अनेनाभिप्रायिण्युच्यते । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । अन्ते ६. ४७. १८. इति । इन्द्रशब्दस्येश्वरवाचकस्याकारणोपे सति नकारान्तमिति पदं भवति । इन्द्र मय इति धातुः । स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता भीषयितेतीन्द्रः । इन्द्र मताविति धातुः । शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयितेतीन्द्रः । यज्जनां यागानुष्ठायिनामादरयिता मयस्य परिहर्ता । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्याः सन्ति ॥ इन्द्रेत्वचामंचिताबुदात्तत्वं । आ इत्यत्र निपातत्वेनाबुदात्तः । विचभानो । पदात्परत्वादांभितनिघातः । त्वामिच्छंतीत्यर्थे युष्मच्छब्दात्सुप आत्मनः क्त्वत् । पा० ३. १. ८. । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९८. इति मयर्वतस्य त्वादेशः । क्वाच्छंदसि । पा० ३. २. १७०. इति क्वजंता-कुप्रत्ययः । त्वत्व इति प्राप्तौ । अन्तद्व्यस्यदोरगादेशे । पा० ७. २. ८६. इत्यविभक्तावपि ह्रस्वादी चत्वयेनात् । उकारः प्रत्ययस्वरिणाबुदात्तः । अनुशब्दः सौख्यवाचकस्योपात्तकृतेऽगुलीषु वर्तते । बोतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. इति ऊषि प्राप्ते चत्वयेन ऊन् । नित्वादात्तः । तना इत्ययं निपातो नित्वमित्यर्थे निपातत्वादाबुदात्तः । पूतासः । आञ्जसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. इत्यसुक् ॥

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजुतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ५ ॥

इन्द्र। आ। याहि। धिया। इषितः। विप्रजुतः। सुतऽवतः। उप। ब्रह्माणि। वाघतः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वमा याहि । अस्मिन्कर्मस्थानगच्छ । किमर्थं । वाघत अस्मिन् ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्राण्युपेतुं । कीदृशत्वं । धियासदीयया प्रयथेयितः प्राप्तः । अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । विप्रजुतः । यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथान्यैरपि विप्रैर्मेधाविभिर्हृत्विग्भिः प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः । सुतावतः अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥ केत इत्यादिष्वेकादशः प्रश्नानामसु धीरिति पठितं । चतुर्विंशतिसंख्येकेषु मेधाविनामसु विप्रो धीर इति पठितं । भरता इत्यादिष्वष्टसु लिङ्गेषु वाघत इति पठितं । इषित इत्येष गतावित्यस्मान्निष्ठायाभिडागमः । आगमा अनुदात्ताः । म० ३. १. ३. ७. इतीटोऽनुदात्तत्वात् क्त्वरः शिष्यते । विप्रजुतः । जुष्व बीजतंतुसंतान इति धातोर्ह्रस्वोऽनुदात्तत्वात् क्त्वरः शिष्यते । विप्रजुतः । नेपातनात्पधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च । नेत्वादात्तः । तैर्जुतः प्राप्तः । जू इति सौचो धातुर्गत्वर्थः । अयुक्तः किति । पा० ७. २. ११. इतीट्प्रतिषेधः । तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. इति पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वं । सुतावतः । क्वादंस दीर्घत्वं । मनुपोऽनुदात्तत्वात् क्त्वरः शिष्यते । ब्रह्माणि । नञिषयस्यानिसंतस्तेत्याबुदात्तः । वाघच्छब्दश्चत्वङ्गामसु पठितः प्रातिपदिकस्वरः ॥

इन्द्रा याहि तूतुजान् उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ६ ॥

इन्द्र। आ। याहि। तूतुजानः। उप। ब्रह्माणि। हरिऽवः। सुते। दधिष्व। नः। चनः ॥ ६ ॥

हरिशब्द इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयं । हरी इन्द्रस्य रोहितोऽपेरिति तदीयाश्च नामत्वेन पठितत्वात् । हे हरिवः अश्वयुक्तेन्द्र त्वं ब्रह्माण्युपेतुमा याहि । कीदृशत्वं । तूतुजानः स्वरमाणः । आगत्य चास्मिन्सुते सोमाभिषवयुक्ते कर्मणि नोऽस्मादीयं चनोऽन्नं हविर्ब्रह्मं दधिष्व । धारय । स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ तूतुजानः । तुजेर्बिंशतिः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. इति कानजादेशः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७. इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । अभ्यसनामादिः । पा० ६. ५. १८९. इत्याबुदात्तत्वं । हरिव इत्यत्र हरयोऽस्य संतीति मनुपि क्वादसीरः । पा० ८. २. १५. इति मकारस्य वत्त्वं । संवृद्धाबुगिदचां । पा० ७. १. ७०. इति नुम् । संयोगांतलोपे । पा० ८. २. २३. नकारस्य मनुवसो वः संवृद्धौ क्वादसी । पा० ८. ३. १. इति वत्त्वं । आष्टमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य हरिव इत्यनेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्सुबामंचितपरान्गवज्जावामावेनामंचितनिघाताभावादाबुदात्तत्वे सत्पत्यकारस्य सन्नतरः । दधिष्वेत्यत्र दधातेर्बिंशति यास । यासः से । पा० ३. ४. ८०. सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४. ९१. इत्येकारस्य वादेशः । क्वादसुमयथा । पा० ३. ४. ११७. इति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकत्वेन शपि । पा० ३. १. ६८. तस्य सौ च द्विर्भावः । पा० ६. १. १०. आर्धधातुकत्वेनेडागमश्च । पा० ७. २. ३५. आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. त्वाकारलोपः । चनः । चायतेरेवे इत्यस्य । पा० ४. १९९. इत्यसुगंतः । चका । सुडागमे यलोपः ॥ ५ ॥

विश्वे देवास एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः सुतं सोममा गंत। आगच्छंतु। कीदृशाः। अमृतः। तत्तत्काशे वृष्टिप्रदा इत्यर्थः। तूर्णयः त्वरायुक्ताः। यजमानमनुग्रहीतुमालंखरहिता इत्यर्थः। विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमन उक्षा इत्यादिदृष्टान्तः। उक्षाः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यग्निं प्रत्यालंखरहिता यथा समागच्छन्ति तद्वत्। खेदय इत्यादिषु पंचदशसु रश्मिनामसूक्षा वसवं इति पठितं। वक्षोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु स्वसराणि घंसो घर्म इति पठितं। तच्च पदं यास्मिन् व्याख्यातं। स्वसराण्यग्निं भवंति स्वयंसारीण्यपि

वा खरादित्यो भवति स एतानि सारयति । उक्षा इव खसराणीत्यपि निगमो भवति । नि० ५. ४. इति ॥ देवासः । पचाद्यजंताश्चैत्वादीन् देवस्यः । पा० ३. १. १३४. अमुरः । तुर त्वरणे सुविकरणी । तुतुरति त्वरयंतीत्यर्थे क्तिप्तेति क्तिप् । गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आ गंत । आगच्छत्वित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहुवचनं । बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । तस्य तप्तनप्तनयनाश्च । पा० ७. १. ४५. इति तवादेशेऽपि । पा० १. २. ४. इति प्रतिषेधाद्देवस्यैव सिकलोपाभावः । तिङुतिङ इति निघातः । जित्वरा संभ्रम इति धातोस्वरंत इति तूर्णयः । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चिश्चुद्रुगलाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५१. इति निप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । उक्षा इवेत्यच्चेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १. ४. २. इति समासे पूर्वादात्तत्वेऽपि नित्यं । सरतीति सरः सूर्यः । पचाद्यच् । खः सरो येषां तानि देवस्यैव तानि । बज्रग्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द आबुदात्तः ॥

विश्वे देवासो अस्मिध एहिमायासो अद्रुहः । मेधं जुषंत वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्मिधः । एहिमायासः । अद्रुहः । मेधं । जुषंत । वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा मेधं हविर्यज्ञसंबद्धं जुषंत । सेवतां । कीदृशाः । अस्मिधः अयरहिताः श्रमोऽस्मिन् वा एहिमायासः सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः । यद्वा । सौचीकमप्रिमप्सु प्रविष्टमेहि मा यासीरिति यदवोचन् तदनुकरणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एाहेऽस्मिन् इति । अद्रुहो द्रोहरहिताः वह्नयो वोढारो धनानां प्रापयितारः ॥ अस्मिधः । स्मिधेः अयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्तिपि । पा० ३. ३. १०८. ९. नञा बज्रग्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । एहिमायासः । ईह चेष्टायां । आ समंतादीहृत इत्येहिः । इन् । उ० ४. ११७. इति सर्वधातुसाधारण इन्प्रत्ययो नित्वादाबुदात्तः । एहिमाया प्रज्ञा येषामिति बज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथवा । आङ उदात्तादुत्तरस्तेहीति लोपमध्यमैकवचनस्य तिङुतिङ इति निघात एकादेश उदात्तान्नोदात्त इत्येकार उदात्तः । एहीत्येतत्पदयुक्तं मा यासीरित्यच् माचेत्यच्वरत्वं येषां त एहिमायासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अद्रुहः । द्रुह द्रुहति । संपदादित्वाङ्गवि क्तिपि बज्रग्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मेधं । मेधु संगमे च । मेधयति देवैः संगम्यत इति मेधं हविः । कर्मणि घञ् । नित्वादाबुदात्तः । जुषंत सेवतामित्यर्थे कंदश्चि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. इति धातुसंबंधे लङ् । यत उक्तरूपा विश्वे देवा अतो जुषतेति द्रुहादिधात्वर्थैः संबंधात् । बज्रलं कंदस्यमाङ्ग्योऽपि । पा० ६. ४. ७५. लङ्ङागमाभावः । वह्नयः । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चि-त्वादिना विहितस्य निप्रत्यय नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

सारस्वते नृचे या प्रथमा सान्वारंभणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरोगुवाक्का । तथा दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्यस्मिन्वर्गे पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चिचायुः । आ० २. ८. इति सूचितं ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वह्नु धियावसुः ॥ १० ॥

पावका नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीवती । यज्ञं । वह्नु । धियावसुः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी वाजेभिर्हविर्ब्रह्मैरन्नेर्निमित्तमूतैः । यद्वा । यजमानेभ्यो तन्नेर्निमित्तमूतैः । नो ऽस्मादीयं यज्ञं वह्नु । कामयतां । कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः । तथा चारण्यककाङ्ठे श्रुत्वा व्याख्यातं । यज्ञं वह्निति यदाह यज्ञं वह्नित्वेव तदाह । ऐ० आ० १. १. ४. इति । कीदृशी सरस्वती । पावका शोधयित्री वाजिनीवत्यज्ञवत्क्रियावती धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तमूता । पा० १. १. १. १. इति । वाजेभिः धननिमित्तत्वमा-रण्यककाङ्ठे श्रुत्वा व्याख्यातं । यज्ञं वह्नु धियावसुरिति वामे धियावसुः । ऐ० आ० १. १. ४. इति । श्लेघः सोम इत्यादिषु पंचविंशत्संख्याकेषु देवेष्वेवैववाचि पदेषु सरमा सरस्वतीति पठितं । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । पावका नः स स्तव्यैरभवता यज्ञं वह्नु धियावसुः कर्मवसुः । नि० ११. २६. इति ॥ पवनं पावः शुद्धिः । पावं कायतीति पावका । कै वै रै शब्दे । आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. इति कप्रत्ययः । कः सरपदप्रकृतिस्वरत्वेनांतादात्तत्वं । यद्वा । एतांतीत्यर्थे खुलि प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्यात इदाप्सुपः । पा०

७.३. ४४.। इतीत्वस्वाभावोऽतोदात्तत्वं च ङादसं द्रष्टव्यं । सरःशब्दः सतीरसुगंतत्वादाबुदात्तः । मतुपङीपोः पित्वादनुदात्तत्वं । वाजिभिः । वाजशब्दो वृषादित्वादाबुदात्तः । स वृत्तकृतत्वादाकातेगणः । वाजो ऽन्नमास्त्विति वाजिन्यः क्रियाः । अत इनिठनौ । पा० ५. २. ११५.। इतीनिप्रत्ययः । ताः क्रिया यस्याः संति सा सरस्वती वाजिनीवती । ङंदसीर इति मतुपो बलं । मतुपङीपोः पित्वेनानुदत्तत्वात् । प्रत्ययाबुदात्तत्वमेव शिष्यते । यज्ञं । यजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०.। नङ्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वष्टु । वश कांतौ । कांतिरभिलाषः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । निघातः । धियावसुः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावसुः । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । बङ्ग्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति विभक्तिस्वर एव शिष्यते । ङादसलृतीयाया अलुक् ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतंती सुमतीनां । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । सूनृतानां । चेतंती । सुऽमतीनां । यज्ञं । दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥

या सरस्वती सेयमिमं यज्ञं दधे । धारितवती । कीदृशी । सूनृतानां प्रियाणां सत्ववाक्यानां चोदयित्री प्रेरयित्री । सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुशातृणां चेतंती । तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयंती ॥ चोदयित्री । चुद प्रेरणे । खंतात्तृच् । चित्वादंतोदात्तः । ऋन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५.। इति ङीप् । तस्योदात्तयणो ह्यपूर्वात् । पा० ६. १. १७४.। इत्युदात्तत्वं । सूनृतानां । ऊङ् परिहाण इत्यतः क्तिञ्चेति क्तिपि सुतरामूनयत्यप्रियमिति सूनिति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वतं सत्वं चेति सूनृतं । परादिर्ऋदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । चेतंती । चिती संज्ञाने । अत्र शपो ङीपश्च पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्चादुपदेशात्सार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं । धात्वन्तस्वर एव शिष्यते । सुमतिशब्दस्य मतुपि ह्रस्वत्वान्नान्यतरस्यां । पा० ६. १. १७७.। इति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥

द्विविधा हि सरस्वती नदीरूपा च । तत्र पूर्वाभ्यामृग्भ्यां प्रत्ययान्तरा प्रतिपादिता । अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते । तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्र चेतयति । प्रकर्षेण ज्ञापयति । किंच । स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वा धियः सर्वाण्यनुशातृप्रज्ञानानि वि राजति । विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषया बुद्धीः सर्वदोत्यादयतीत्यर्थः । सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्को दर्शयति । तच्च सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवति । नि० २. २३.। इति । एकशतसंख्याकेषूदकनामस्वर्णः चोद इति पठितं । एतामृचं यास्को व्याचष्ट । महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया विमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । नि० ११. २७.। इति ॥ महो अर्णः । महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारः । तस्य ह्यलोलगुणाः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । एङः पदांतादति । पा० ६. १. १०९.। इति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यांतःपादमवपरे । पा० ६. १. ११५.। इति प्रकृतिभावः । अतीत्यर्णः । उदके नृ च । उ० ४. १९६.। इत्यनुप्रत्ययो गुडागमश्च । केतुना । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । विश्वाः । विश्वशब्दः कृन्प्रत्ययांत आबुदात्तः ॥ ६ ॥ ११ ॥

प्रथमे मंडले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र सुरूपेत्यादिकं दशचं प्रथमं सूक्तं । सुरूपकृतं दशैत्यनुक्रांतत्वात् । पूर्ववत्पृच्छंदसो गायत्रस्य चानुवृत्तेस्ते एवर्षिच्छंदसी । इंद्रं पृच्छति चतुर्थीमृचि विंग्रह्यादौ देवता ॥ अभिज्ञवषडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने सोमवृद्धावावापाथानि सुरूपकृतमृतय इत्यादीनि षट् सूक्तानि । सूचितं चाभिज्ञवपृथ्वाहानीति खंडे ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृतमृतय इति षट् सूक्तानि । आ० ७. ५.। इति ॥ आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महाव्रते निष्केवस्य श्रीः । तेषां तृतीयं शस्तव्यानि । उक्तं च शौनकेन । सुरूपकृतमृतय इति त्रीण्येद्र सानसिं रयिमिति सूक्ते । ऐ० आ० ५. २. ५.। इति ॥ चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृतमृतय इति वैकल्पिकः सोचियलुचः । होत्रकाणामिति खंडे मदे मदे हि नो ददिः सुरूपकृतमृतये । आ० ७. ४.। इति ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे सुरूपकृतमृतय इति धाव्या । सुरूपकृतमृतये तच्चतुर्थं । आ० ५. १८.। इति सूचितत्वात् ॥

सुरूपकृत्नुमृतये सुदुधामिव गोदुहे । जुहुमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपऽकृत्नुं । ऊतये । सुदुधाऽइव । गोऽदुहे । जुहुमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृत्नुं शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः । गोदुहे गोधुगर्थं सुदुधामिव सुधु दोग्ध्रीं गामिव । यथा लोके गोर्यो दोग्धा तदर्थं तस्याभिसुखेन दोहनीयां गामाह्वयति तद्वत् । वसोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्णामसु द्यविद्यवीति पठितं ॥ सुरूप-
कृत्नुं । करोतीति कृत्नुः । कृहनिभ्यां कृः । उ० ३. ३०. । कित्वाङ्गुणाभावः । तकारोपजनस्कादसः । समासांतो-
दात्तः । ऊतये । अवतिर्धातोर्दात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतियूतिसातिहेति कीर्तयश्च । पा० ३. ३. ९७. । इति क्तिन्नुदात्तो
निपातितः । सुदुधां । सुधु दुग्ध इति सुदुधा । दुहः कथ्यश्च । पा० ३. २. ७०. । इति कप्रत्ययो हकारस्य च
घकारः । कित्वाङ्गुणाभावः । कपः पित्वाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरेणोकार उदात्तः । सुशब्देन गतिसमासे कृदुत्तर-
पदप्रकृतित्स्वरत्वेन स एव स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः । पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वेन चेतीवसमासे स एव स्वरः । गां
दोग्धीति गोधुक् । सत्सूद्विषेत्वादिना । पा० ३. २. ६१. । क्तिप् । कृत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं । जुहुमसि । ह्यतेर्ब-
हुत्तमपुष्पवज्रवचने बज्रत्वं कंदसीति शपः झुः । पा० २. ४. ७६. । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इत्यभ्यस्तका-
रणस्य ह्यतेः प्रागेव द्विवचनात्संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति परपूर्वत्वं । ह्रस्वः । पा० ६.
४. २. । इति दीर्घः । ततः स्थाविति द्विवचनं । अभ्यासस्य ह्रस्वः । पा० ७. ४. ५९. । चुत्वज्जम्ब्वि । पा० ७. ४. ६२.
८. ४. ५३. । इदंतो मसिः । पा० ७. १. ४६. । इतीकारागमः । प्रत्ययस्वरेण मकारस्योदात्तत्वं । द्यवि द्यवि ।
द्योश्चब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति द्विर्भावः । तस्य परमाश्लेषितं । पा०
८. १. २. । अनुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वं ॥

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिब । गोदा इद्रेवतो मदः ॥ २ ॥

उप । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिब । गोऽदाः । इत् ।
रेवतः । मदः ॥ २ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातरिद्र सोमं पातुं नोऽस्मदीयानि सवना त्रीणि सवनानि प्रत्युप समीप आ
गहि । आगच्छ । आगत्य च सोमस्य सोमं पिब । रेवतो धनवतस्तव मदो हर्षो गोदा इज्जोप्रद एव । त्वयि
दृष्टे सत्यस्माभिर्गोवो लभ्यंत इत्यर्थः ॥ उप । निपातत्वादाबुदात्तः । सवना । सूयते सोम एष्विति सवनानि ।
अधिकरणे ल्युट् । पा० ३. ३. ११७. । सुपो डादेशश्चिबोपश्च । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्वाकारस्योदात्तत्वं । गहि ।
गमेर्बज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । हेर्ङित्वाद्नुदात्तोपदेशश्च । पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । अतो हेः
। पा० ६. ४. १०५. । इत्याभाच्छास्त्रीये लुकि कर्तव्येऽसिद्धवद्वा भात् । पा० ६. ४. २२. । इत्याभाच्छास्त्रीयो
मकारलोपोऽसिद्धवद्वा । सोमपाः । आपांहेत्यच्चेति निघातः । तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वपेक्षया
तिङ्गुतिङ् इति पिवित्वस्य निघातः । न च पूर्वस्यापि परांगवत्त्वेऽपि निघातः । असामर्थ्येन तदभावात् ।
गां ददातीति गोदाः । क्तिप्च । पा० ३. २. ७६. । इति क्तिपं परमपि सरूपं बाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातो
मनिञ्चानिञ्चनिपश्च । पा० ३. २. ७४. । इति विच् । क्तिपि हि । मास्वेत्यादेना । पा० ६. ४. ६६. । धातोराका-
रस्वेत्वं स्यात् । रेवान् । रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप् । ह्रस्वगुडभ्यां मतुप् । पा० ६. १. १७६. । इति मतुबुदात्तः ।
कंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वत्वं । रयिर्मती बज्रत्वं कंदसि । पा० ६. १. ३७. ६. । इति ।
गुणश्च । मदः । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप् । पित्वाद्नुदात्तः ॥

अथा ते अंतमानां विद्याम सुमतीनां । मा नो अति ख्य आ गहि ॥ ३ ॥

अथ । ते । अंतमानां । विद्याम । सुऽमतीनां । मा । नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

अथ सोमपानानंतरं हे इन्द्र ते अंतमानां विद्याम सुमतीनां शोभनम-

तियुक्तानां शोभनप्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा विद्याम । वयं त्वां जानीयाम । यद्वा । सुमतीनां शोभन-
बुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयाणां लक्षणादित्युक्तम् । बुद्धिलाभाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः । त्वमपि नोऽति मा-
ख्यः । अस्मान्नतिक्रम्यान्वेषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय । किंत्वा गह्यस्त्रानेवागच्छ ॥ अथेति निपात आद्युदात्तः ।
निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अंतमानां । अतिशयेनांतिका इत्यतिशायने तमप् । पा० ५. ३. ५५. । तमे तादेश्च
। पा० ६. ४. १४९. ९. । इति तादिलोपः । अंतोऽस्यास्तीत्यंतिकः समीपः । अत इनिठनाविति ठन् । निच्चा-
दाद्युदात्तः । दूरोत्कर्षस्य ह्यवसानं नास्ति । सामीप्योत्कर्षस्य पुनर्यो यस्य समीपः स एव तस्यांत इत्यंतवत्त्वा-
त्समीपमंतिकमुच्यते । विद्याम । वित्तेर्लिङि यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच् । पा० ३. ४. १०३. । इति यासु-
डुदात्तः । पादादित्वात्तिङ्ङुतिङ् इति न निघातः । सुमतीनां । मतिशब्दे क्तिन्तेऽपि मन्त्रे वृषिषपचमनविद-
भूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इतीकार उदात्तः । शोभना मतिर्येषां ते सुमतय इति वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतित्स्वरापवादेन नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्मधारयेऽथव्ययपूर्वपद-
प्रकृतित्स्वरापवादः । छदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरेणांतोदात्तैव । अतो मनुपि ह्रस्वादंतोदात्ताच्च सुमतिशब्दात्परस्य
नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । ख्यः । ख्या प्रकथन इत्यस्य लुङि सिध्यस्यतिवक्तृख्यातिभ्योऽङ् । पा०
३. १. ५२. । इति चुरडादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । इतश्च । पा० ३. ४. १००. ।
इतीकारलोपो रत्वविसर्गौ । न माङ्ग्ये । पा० ६. ४. ७४. । इत्यडभावः । गहि । गमेर्बङ्गलं कंदसीति शपो
लुकि हेङित्वादनुदात्तोपदेशेति मकारलोपस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुप् भवति ॥

परेहि वियमस्तृमिंद्रं पृच्छा विपश्चितं । यस्ते सखिभ्य आ वरं ॥४॥

परा । इहि । वियं । अस्तृमं । इंद्रं । पृच्छ । विपःऽचितं । यः । ते । सखिभ्यः ।
आ । वरं ॥४॥

अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते । हे यजमान त्वमिंद्रं परेहि । इंद्रस्य समीपि गच्छ । गत्वा च विपश्चितं
मेधाविनं होतारं मां पृच्छ । असौ होता सम्यक् स्तुतवान्न वेत्तिवं प्रश्नं कुरु । य इंद्रस्ते तव यजमानस्य सखिभ्य
ऋत्विग्भ्यो वरं श्रेष्ठं धनपुत्रादिकमा समंतात्प्रयच्छतीति शेषः । तादृशमिंद्रमिति पूर्वचान्वयः । पुनरपि
कीदृशं । वियं मेधाविनं अस्तृमहिंसितं । विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु वियविप-
श्चित्त्वौ पठितौ ॥ वियं । वृषादित्वादाद्युदात्तः । अस्तृमं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । इंद्रशब्द ऋजेंद्रा-
ग्रेत्यादिना रन् । निच्चादाद्युदात्तः । सखिभ्यः । समाने ख्यश्चोदात्तः । उ० ४. १३६. । इति समान उपपदे
ख्यतिरिण । ङिदित्यनुवृत्तेश्च ङित्वाङ्गिलोपश्च । पा० ६. ४. १४३. । तत्संनियोगेन यलोपः । उपपदस्योदात्तत्वं ।
समानस्य कंदस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु । पा० ६. ३. ८४. । इति सभावः । अतः सखिशब्द आद्युदात्तः । त्रियत इति
वरः । ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च । पा० ३. ३. ५८. । इत्यप् । तस्य पित्वाङ्गतुस्वर एव ॥

उत ब्रुवंतु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इंद्र इहुवः ॥५॥

उत । ब्रुवंतु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत । दधानाः । इंद्रं । इत् । दुवः ॥५॥

नोऽस्माकं संबंधिन ऋत्विज इति शेषः । ते ब्रुवंतु । इंद्रं ब्रुवंतु । उतापि च हे निदो निदितारः पुरुषा
निरारत । इतो देशान्निर्गच्छत । अन्यतश्चिदित्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत । कीदृशा ऋत्विजः । इंद्रं दुवः परिचर्या
दधानाः कुर्वाणाः । इच्छन्तोऽवधारणे । सर्वदा परिचर्या कुर्वन्त एव तिष्ठन्त्वित्यर्थः ॥ निदंतीति निदः । निदि
कुत्सायां । क्विपि नुमभावश्छंदसः । सुपोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । आमंचितत्वेऽपि वाक्यांतरत्वेन स्ववाक्यगत-
पदादपरत्वान्न निघात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । चिदित्यपिशब्दार्थः ।
तेन न केवलमितः । इतो निर्गत्यान्यतोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते । स एष धात्वर्थयोः संबंध आरतेति लुङा
बोध्यते । स हि धातुसंबन्धाधिकारे विधीयते । आरत । अतैश्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङ् । मध्य-
मबङ्गवचनस्य तादेशः । सतिशास्त्वितिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. । इति चुरडादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७.

४. १६. । इति गुणः । आडागमः । दधानाः । शानचश्चित्वात्प्राप्तमंतोदात्तं बाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । दुवः । नञ्विषयस्थानिसंत्येत्वाद्युदात्तः ॥ ७॥

उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः । स्यामेदिंद्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

उत । नः । सुभगान् । अरिः । वोचेयुः । दस्म । कृष्टयः । स्याम । इत् । इंद्रस्य । शर्मणि ॥ ६ ॥

हे दस्म शत्रूणामुपपन्नपथितरिंद्र त्वदनुग्रहादरिक्त शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान्वोचेयुः । उच्चासुः । कृष्टयो मनुष्या अस्मन्निचभूता वदंतीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनसंपन्ना वयमिंद्रस्य शर्मणींद्रप्रसादलब्धे सुखे स्थामेत । भवेमैव । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु रयिः चत्वं भग इति पठितं । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु कृष्टय इति पठितं ॥ उत । एवमादीनामंतः । फि० ४. १४. । इत्वंतोदात्तः । सुभगान् । भगशब्दस्य क्रत्वादिषु पाठान्नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा क्रत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ९. । इति नकारस्य ह्रस्वं । भोभगो । पा० ८. ३. १७. । इति यत्वं । लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति यलोपः । तस्यासिद्धवत्त्वान्न पुनः संधिकार्यं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. । इत्याकारस्य सानुनासिकता । अरिः । वचनव्यत्ययः । अच इः । उ० ४. १३८. । इतीप्रत्ययांतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वोचेयुः । उच्चासुः । वच परिभाषण इत्यस्मादाशीर्लिङि श्लिङ्गसादेशे । पा० ३. ४. १०८. । लिङ्याशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ्प्रत्यये वञ्च उम् । पा० ७. ४. २०. । इत्युमागमः । गुणः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. । इति यासुट् । ईदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. । इति लिङादेशस्य सार्वधातुकत्वाज्जिङः सलोपोऽन्यत्स्य । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । अतो येयः । पा० ७. २. ८०. । आहुणः । पा० ६. १. ८७. । अङोऽदुपदेशत्वाल्लसार्वधातुकस्वरेण लिङोऽनुदात्तत्वं । अङ्प्रत्ययस्वर एव शिष्यति । तेन सहेकारस्य गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । दस्म । दसु उपपन्न इत्यस्मादंतर्भावितण्युर्धादिषुधोधिदसिश्चाधूसूभ्यो मक् । उ० १. १४४. । पदात्परत्वादांमंत्रितनिघातः । कृष्टयः । क्तिच्त्तौ च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति क्तिचि मनुष्यनामत्वाच्चित इत्वंतोदात्तः । स्याम । अस मुचि । असोरलोपः । पा० ६. ४. १११. । यासुट् उदात्तत्वं । पादादिवादिनिघातः । शर्मणि । शृ हिंसायां । हिनस्ति दुःखमिति शर्म । अयेभ्योऽपि ढृश्चति । पा० ३. २. ७५. । इति मनिन् । नेङ्गशि क्ति । पा० ७. २. ८. । इतीट्प्रतिषेधः । निच्वादाद्युदात्तत्वं ॥

एमांशुमाशवे भर यज्ञश्चियं नृमादनं । पतयन्मंदयत्सखं ॥ ७ ॥

आ । ई । आंशुं । आशवे । भर । यज्ञऽश्चियं । नृऽमादनं । पतयत् । मंदयत् । सखं ॥ ७ ॥

ईमिति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते । हे यजमानाशवे कृत्स्नसोमयागव्याप्तार्थेद्रायेमा भर । इमं सोममाहर । कीदृशं शोमं । आंशुं सवनचयव्याप्तं यज्ञश्चियं यज्ञस्य संपद्वयं नृमादनं नृणामुत्विग्यजमानानां हर्षहेतुं पतयत्पतयंतं कर्माणि प्राप्तुवतं मंदयत्सखं । य इंद्रो मंदयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निंद्रे सखिभूतोऽयं सोमः । तत्प्रीतिहेतुत्वात्प्रीतिहेतुत्वाद्वा ॥ आंशुं । कृत्स्नसोमयागव्याप्तार्थेद्रायेमा भर । उ० १. १. । इत्युण् । प्रत्ययस्वरः । आशवे । पूर्ववत् । यज्ञश्चियं । समासस्येत्वंतोदात्तः । मादन्तेऽनेनेति मादनः । करणाधिकरणयोश्च । पा० ३. ३. ११७. । इति ल्युट् । तस्य लिच्चात्पूर्व आकार उदात्तः । गतिकारकोपपदात्कृदिति स एव शिष्यति । पतयत् । पतेरदंतस्य चौरादिक्वो णिच् । पा० ३. १. २५. । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । तस्य स्थानिवत्त्वादुपधाया वृद्धभावः । पा० ७. २. ११६. १. १. ५६. । लटः श्चादेशः । तस्य ईदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन शबभावाददुपदेशात् । पा० ६. १. १८६. । इति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति । आर्धधातुकत्वेऽपि सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यते । परि० ३५. । इति णेरनिटि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपाभावः । सुपां सुलुगित्वमो लुक् । न लुमता । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणनिषेधादुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति न नुम् । एवं मंदयच्छब्दोऽंतोदात्तः । मंदयतींद्रे सखा । सप्तमीति योगविभागात्समासः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इति विभक्तिरुदात्ता । सखा । समाने ख्यञ्चोदात्तः । उ० ४. १३६. । इतीरप्रत्ययांतः । तत्संनियोगेन यलोपः । सशब्दस्य चोदात्तः । डित्वाट्टिलोपः । तस्यै । अदिरित्यनुवृत्तौ त्यजितनियजिभ्यो डित् । उ० १. १३१. । इति तनोतिरदिप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपे प्रत्ययस्वरैण तच्छब्द उदात्तः । त्यदाबलं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । सविकाचद्वितीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तिरुदात्तत्वे प्राप्ते प्रथमैकवचनेऽवर्णांतत्वात् मोञ्चन्साववर्ण । पा० ६. १. १८२. । इति निषेधः । इंद्राय । इंद्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः । नित्वादाबुदात्तः । कर्मणा यमभिप्रेति स संप्रदानं । पा० १. ४. ३२. । इत्यत्र क्रियायहणं कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. । इति वचनाद्वातनक्रियया प्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी ॥ ८ ॥

आ त्विति द्वितीयं सूक्तं दशर्चं । मुख्यपदं दशैर्दशैर्वा तु पुंजंतीत्येवमनुक्रांतत्वात् । अविच्छेदोदेवताविनियोगः पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु । अतिरात्रे तृतीयपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे स्तोत्रियोऽयं तृचः । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंड आ त्वेता नि षीदत । आ० ६. ४. । इत्युक्तत्वात् ॥

आ त्वेता नि षीदतेद्रमभि प्र गायत । सखायः स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत् । नि । सीदत् । इंद्रं । अभि । प्र । गायत् । सखायः । स्तोमऽवाहसः ॥ १ ॥

तुशब्दः चिप्राथो निपातः । द्वाभ्यामाङ्भ्यामन्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः । हे सखाय ऋत्विजः चिप्रमास्त्र-
न्कर्मणागच्छतागच्छत । आदरार्थोऽभ्यासः । आगत्य च नि षीदत । उपविशत । उपविश चंद्रमभि प्र गायत । सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशः सखायः । स्तोमवाहसः । त्रिवृत्पंचदशादिस्तोमानस्त्रिन्कर्मणि वहंति प्रापयंतीति ॥ आ तु आ निपातत्वादाबुदात्ताः । इत् । इण् गती । द्यचोऽतस्तिङ् । पा० ६. ३. १३५. । इति संहितायां दीर्घत्वं । नि । निपातत्वादाबुदात्तः । सीदत । पाप्नाभ्यास्त्रास्त्रादादृशीत्यादिना । पा० ७. ३. ७८. । सदेः सीदादेशः । सदेरप्रतिः । पा० ८. ३. ६६. । इति संहितायां षत्वं । अभि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनात्प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । स्तोमवाहसः । अर्तिसुसुज्जधृचिबुभाम् । पा० १. १. १३९. । इति स्तोमं वहंतीति स्तोमवाहसः । वहिहाधाभ्यस्पर्द्धसि । उ० ४. २२०. । इत्यमुन्प्रत्ययः । तत्र णिदित्यनुवृत्तेरत उपधायाः । पा० ७. २. ११६. । इत्युपधाया वृद्धिः । छकुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गङ्गाद्वयोरापे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २२६. । इत्यौणादिकसूत्रात्समास आबुदात्तः ॥

पुरुतमं पुरुणामीशानं वार्याणां । इंद्रं सोमे सचा सुते ॥ २ ॥

पुरुऽतमं । पुरुणां । ईशानं । वार्याणां । इंद्रं । सोमे । सचा । सुते ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेति पदद्वयमत्रानुवर्तते । हे सखाय ऋत्विजः सचा यूयं सर्वैः सह । यद्वा । सचा परस्परसमवायेन सुतेऽभिषुते सोमे प्रवृत्ते सतींद्रमभिप्रगायत । कीदृशमिंद्रं । पुरुतमं । पुरुणहञ्चवृत्-
स्तमयति ग्लापयतीति पुरुतमः । पुरुणां बहूनां वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं ॥ पुरुतमं । तसु ग्लान इति धातोरंतर्भावितख्यार्थात्पचायचि चित्वादंतोदात्तेऽपि छवृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा परादिस्पर्द्धसि बज्जलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । पुरुणां । पृ पालनपूरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तौ पूमिदि-
व्यधिगुधिधृषिदृशिभ्यः । उ० १. २४. । इति कुप्रत्ययः । कित्वाङ्गुणनिषेधे । पा० १. १. ५. । उदोश्चपूर्वस्य । पा० ७. १. १०२. । इत्युकारः । उरण् रपरः । पा० १. १. ५१. । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः पुरुशब्दः । अतो मनुषि
ह्रस्वादंतोदात्तात्पुरुशब्दात्परस्य नामो नामन्यतरस्यां । पा० ६. १. १७७. । इत्यंतोदात्तत्वं । ईशानं । ईश ऐश्वर्य इति धातोरनुदात्तेत्वात्परस्य शानचो लसार्वाधानुक्रांतत्वं । वार्याणां । वृङ् संमत्तावित्यस्माद्बृह-
लोर्धत् । पा० ३. १. १२४. । क्यद्विधी हि वृज एव ग्रहणं न वृजः । पा० ३. १. १०९. १. । तिप्स्वरितं । पा० ६. १. १८५. । इति प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईडवंदवृशंसकुहां ण्यतः । पा० ६. १. २१४. । इति ण्यदंतस्याबुदात्तत्वं । यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्यत्र तु ण्यतो ग्रहणं न भवति तस्य द्वानुबंधकत्वात् । एकानुबंधग्रहणे न

द्वानुबंधकस्येति नियमात् । सचा । षच समवाये । धात्वादेः घः सः । पा० ६. १. ६४. । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । पा० ३. ३. १०८. ९. । इति क्तिप् । तृतीयैकवचनं । धातुस्वरिणाद्युदात्तः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यन्ते । परि० ३५. । इति न्यायेन सविकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते । सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वं ॥

स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्यां । गमद्वाजैभिरा स नः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरंध्यां । गमत् । वाजैभिः ।

आ । सः । नः ॥ ३ ॥

घशब्दोऽवधारणार्थो निपातः । सर्वैस्तच्छब्दैः संबध्यते । स घ स एवेन्द्रः पूर्वमंत्रोक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबंध आ भुवत् । आभवत् । पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः । स एव राये धनार्थमा भुवत् । आभवत् । स एव पुरंध्यां योषित्वा भुवत् । यद्वा । बद्धविधायां बुद्धावा भुवत् । पुरंधिर्बद्धधीः । नि० ६. १३. । इति यास्कः । स एव वाजैर्भिर्देवैरन्नैः सह नोऽस्माना गमत् । आगच्छतु ॥ घ । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संहितायामृचि तुनुधमसुतङ्कुचोरुषाणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । योगे । घञो नित्वादाद्युदात्तत्वं । भुवत् । भूयात् । भवतिराशीर्लिङि परतो लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः । तस्य ङित्वेन गुणाभावाद्ब्रुवादेशः । किदाशिषीति यासुएन भवत्यनित्यमागमशासनमिति वचनात् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । ङङिदंपदाद्यप्पुमैबुभ्य इति राय इत्येतस्य विभक्त्युदात्तत्वं । पुरंध्यां । पुरंधिः पुरुधीः । पृषोदरादित्वात् । पा० ६. ३. १०९. । उकारस्वामादेश ईकारस्य ह्रस्वस्य । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां ऋदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. ९१. १. । इत्याद्युदात्तत्वं । अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३. । इति क्तिप्रत्ययः । अनुक् ऋंदसः । नञ्विषयस्थानिसंतस्येति पुरशब्द आद्युदात्तः । दासीभारादित्वात् । पा० ६. २. ४२. । पूर्वपदप्रकृतित्त्वं । गमत् । गमेर्लेटसिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । बद्धलं ऋदसीति शपो लुक् । लेटोऽङाटावित्यङागमः । आगमा अनुदात्ताः । म० ३. १. ३. ७. । इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजैभिः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु शचवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ ४ ॥

यस्य । संस्थे । न । वृण्वते । हरी । इति । समत्सु । शचवः । तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ ४ ॥

समत्सु युजेषु यत्नेन्द्रस्य संस्थे रथे युक्तौ हरी द्वावश्चौ शचवो न वृण्वते न संमजते । रथमश्चौ च दृष्ट्वा पलायंत इत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय तत्संतोषार्थं हे ऋत्विजो गायत । स्तुतिं कुरुत । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु समत्सु समरण इति पठितं ॥ संस्थे । सम्यक् तिष्ठतीति संस्थो रथः । आतश्चोपसर्गे । पा० ३. १. १३६. । इति क्तिप्रत्ययः । ऋदुत्तरपदप्रकृतित्त्वं । वृण्वते । प्रत्ययस्वरिणाकार उदात्तः । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः । पा० ६. १. १५८. ९. । तिङ्ङुतिङ् इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् । पंचमीनिर्देशेऽपि । पा० १. १. ६७. । अत्र व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथमिति हरी अश्चौ । इन्नित्यनुवृत्तौ हपिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च । उ० ४. ११८. । इतीन्द्रप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । समत्सु । संपूर्वादन्तेः क्तिप् । शचवः । शतिः सौत्रो धातुर्हिसार्थः । रुशतिभ्यां कृन् । उ० ४. १०३. । नित्वादाद्युदात्तत्वं । तस्मै । सविकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधात्प्रातिपदिकस्वर एव ॥

सुतपात्रे सुता इमे शुचयो यंति वीतये । सोमासो दध्याशिरः ॥ ५ ॥

सुतऽपात्रे । सुताः । इमे । शुचयः । यंति । वीतये । सोमासः । दधिऽआशिरः ॥ ५ ॥

इमे सोमासोऽस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपात्रेऽभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य पातुर्वीतये भवणार्थं यंति । तमेव प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः सोमाः । सुता अभिषुताः शुचयो दशापवित्रेण शोधितत्वाच्छुद्धा दध्याशिरः । अवनीयमानं दध्याशीर्दोषघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः ॥ सुतपात्रे । सुतं

पिबतीति सुतपावा । वनिपः पित्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शुचयः । शुच दीप्तौ । इन्नित्यनुवृत्ताविगुपधात्कित् । उ० ४. ११९. इतीन् । कित्वास्तधूपधगुणाभावः । नित्वादाबुदात्तत्वं । वीतये । वी गतिप्रजनकां त्यश्नखादनेष्वित्यस्यान्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. इति क्तिन्नुदात्तः । सोमासः । षुञ् अभिषवे । अतिसुसुङ्गधृचीत्यादिना । उ० १. १३९. मन् । नित्वादाबुदात्तः । आज्ञसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. इत्यमुगागमः । दध्याशिरः । दधाति पुष्णातीति दधि । दुधाञ् धारणपोषणयोः । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १७१. इति किन् । लिङ्गज्ञावाह्निभावः । कित्वादाकारलोपः । नित्वादाबुदात्तत्वं । शृ हिंसायां । शृणाति हिनस्ति सोमेऽवनीयमानं सत्सोमस्य स्वाभाविकं रसमुजीषत्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वेत्याशीः । क्लिष्यत इजातोः । पा० ७. १. १००. इतीत्वं रपरत्वं च । दधेवाशीर्येषां सोमानां ते दध्याशिरः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ ९ ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इंद्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वं । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इंद्र । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इंद्र त्वं सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु ज्यैष्ठ्यार्थं च सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धोऽजायथाः । अभिवृद्धोत्साहेन युक्तोऽभूः ॥ पीतये । पा पान इत्यस्मात्स्वागापापचो भावे । पा० ३. ३. ९५. इति क्तिन् । घुमाखेत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. इत्वं । तस्य निच्चेऽपि व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वं । उत्तरसूचगतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयं । सद्यः । सद्यः परस्परारीति सूत्रेण । पा० ५. ३. २२. समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य समावो बन्ध प्रत्ययो निपात्यते । प्रत्ययस्वरैणोदात्तः । वृद्धः । वृधु वृद्धौ । उदितो वा । पा० ७. २. ५६. इति त्काप्रत्यय इटो विकल्पितत्वावस्य विभाषा । पा० ७. २. १५. इति निष्ठाधामिट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरैणोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय । ज्यैष्ठ्यस्य भावो ज्यैष्ठ्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५. १. १२४. इति षञ् । नित्वादाबुदात्तः ॥

आ त्वां विशंत्वाश्वः सोमास इंद्र गिर्वणः । शं ते संतु प्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशंतु । आश्वः । सोमासः । इंद्र । गिर्वणः । शं । ते । संतु । प्रऽचेतसे ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वां सोमासः सोमा आ विशंतु । अभिमुख्येन प्रविशंतु । कीदृशः सोमाः । आश्वः सवनत्रये प्रकृतिविक्रत्योर्वा व्याप्तिमंतः । कीदृशेन्द्र । गिर्वणो गोभिः स्तुतिभिः संभजनीय देवविशेष । गिर्वणा देवो भवति गोभिर्मिरं वनयंति । नि० ६. १४. इति यास्कः । तथाविध हे इंद्र ते तव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय शं सुखरूपाः सोमाः संतु ॥ गिर्वणः । गृणंतीति गिरः स्तुतयः । गृ शब्दे । क्लिष्यत इजातोः । पा० ७. १. १००. इतीत्वं रपरत्वं च । गोभिर्वन्यते सेव्यत इति गिर्वणाः । वन षण् संभक्तौ । संभक्तिः सेवा । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १८८. इत्यनुप्रत्ययः । प्रचेतसे । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वां स्तोमां अवीवृधन्वामुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धेतु नो गिरः ॥ ८ ॥

त्वां । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वां । उक्था । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । त्वां । वर्धेतु ।

नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बज्रकर्मन्बज्रप्रज्ञ वेन्द्र त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोत्राख्यवीवृधन् । वर्धितवन्ति । तथा बह्वृचानामुक्था शस्त्राणि त्वामवीवृधन् । यस्मात्पूर्वमेवमासीत्तस्मादिदानीमपि नोऽस्माकं गिरः स्तुतयस्त्वां वर्धेतु । वर्धयंतु । अतिवृद्धं कुर्वंतु ॥ स्तोमाः । मनो नित्वादाबुदात्तः । अवीवृधन् । वृधु वृद्धौ । खंतात् । पा० ३. १. २६. लुङि चङि । पा० ३. १. ४८. उर्ध्वत् । पा० ७. ४. ७. इति वृधेरुपधाया ऋकारस्य ऋकारविधानादंतरंगोऽपि

गुणो बाध्यते । द्विर्भाव । पा० ६. १. ११ । हलादिशेष । पा० ७. ४. ६० । सन्वज्ञाव । पा० ७. ४. ६३ । इत्व । पा० ७. ४. ७९ । दीर्घत्व । पा० ७. ४. ९४ । अडागमाः । पा० ६. ४. ७१ । उक्था । उक्थानि । पातृतुदिवचिरिचिसि-
चिभ्यस्त्वन् । उ० २. ७. । इति वचिस्त्वकप्रत्ययः । तस्य कित्वात्संप्रसारणं । शिष्कुंदसि वज्रसं । पा० ६. १. ७० । इति
शिखोपो नलोपश्च । प्रत्ययस्वरिणांतोदान्तः । असामर्थ्यादामंचितपरस्वापि न परांगवज्ञाव इति नानुदान्तत्वं ।
वर्धतु । अंतर्भावितस्त्वर्थानुधैर्यत्वयेन परस्मैपदं ॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजुमिंद्रः सहस्रिणं । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ॥९॥

अक्षितऽजतिः। सुनेत्। इमं। वाजं। इंद्रः। सहस्रिणं। यस्मिन्। विश्वानि। पौंस्या ॥९॥

इंद्र इमं वाजं सोमरूपमग्नं सनेत् । संभजेत् । कीदृशं इंद्रः । अचितोतिरहिंसितरक्षणः । कदाचिदपि रक्षानं विमुक्त्यर्थः । कीदृशं वाजं । सहस्रिणं प्रकृती विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्तं । यस्मिन्वाजि विद्यानि सर्वाणि पौंस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्तते तादृशं वाजमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ अचितोतिः । ननु चिच्च इत्थं धातुरकर्मकः । तस्य च कर्माभावादधिकरणे भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं । तदिह यदि कर्तर्यधिकरणे वा स्यात्तदा तयोरर्थयोर्थेत्प्रत्ययस्याविधानान्वय इत्यनुवृत्तौ । पा० ६. ४. ५९. निष्ठायामख्यदर्थे । पा० ६. ४. ६०. इति दीर्घेण भवितव्यं । तथा च चियो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६. इति निष्ठानत्वेऽचीत्येति स्यात् न त्वचितेति । अथ नपुंसके भावे क्तः । पा० ३. ३. ११४. इति भावपरः चितशब्दो गृह्यते । तदा तस्य ख्यदर्थत्वेनाख्यदर्थ इति निषेधाद्दीर्घेनत्वयोरभावात्चितमिति सिध्यति । तदा तु नञ्तत्पुरुषः प्रकृतेन नान्वेतीति न विद्यते चितमत्रेति बज्जब्रीहौष्व भवितव्यं । तथा च नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. १७२. 'ब्रह्मब्रीहौ'तोदात्तत्वं स्यात् । पुनरुक्तिशब्देन बज्जब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदित्यभिमतमाबुदात्तत्वं न सिध्येदिति । सत्यं । अत एवात्र विधातुरंतर्भावितत्वर्यो गृह्यते । तेन सकर्मकत्वात्कर्मण्येषा निष्ठा । ततश्चाख्यदर्थ इति निषेधाद्दीर्घो निष्ठानत्वं च न भविष्यति । तथा च नञ्तत्पुरुषे न चित्ताचित्ताद्यधितेत्यर्थः । तत्र चा'ब्रह्मब्रीहौ'तोदात्तत्वं स्यात् । पुनरुक्तिपदेन बज्जब्रीहौ स एव स्वरः स्यास्यतीति न कोऽपि दोषः । रि चि चिरि जिरि दाश द्रु जिघांसायां । धा० २७. २८-३३. इति चिणोतिर्हिंसार्थस्य वा कर्मणि निष्ठा । तथा चाहिंसितोतिरित्यर्थ उक्तक्रमेण स्वरः सिध्यतीति न दोषः । सनेत् । वन षण संभतौ । भौवादिकः । वाजं । वृषादित्वादाबुदात्तः । इंद्रः । रनो नित्वादाबुदात्तः । सहस्रिणं । सहस्रमस्यास्ति । अत इनिठनौ । पा० ५. २. ११५. । प्रत्ययस्वरः । विद्यानि । विश्वः कृनि । उ० १. १५१. । नित्वादाबुदात्तः । पुंसः कर्माणि पौंस्यानि । ब्राह्मणदेराकृतेर्गणत्वानुगुणवचनब्राह्मणस्यः कर्मणि च । पा० ५. १. १२४. । इति षञ् । नित्वादाबुदात्तः । प्रथमावङ्गवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना डादेशः । ननु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्त्वञी भवनात् । पा० ४. १. ८७. । इत्यनेन धात्वानां भवने चैवे खञ् । पा० ५. २. १. । इत्येतत्पदार्थेतिष्यपत्याद्यर्थेषु नञ्स्त्वञीर्विधानाद्यथा पुंसोऽपत्यं पौंसः पुंस आगतः पौंस इत्यादि तद्वत्पुंसो भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे षञ् बाधित्वा पौंसोऽपि भवितव्यं । कथमुच्यते पौंस्यानीति । उच्यते । आ च त्वात् । पा० ५. १. १२०. । इति सूचे त्वादित्यवधिनिर्देशाद्ब्रह्मणस्त्वः । पा० ५. १. १३६. । इति तत्पदार्थेतिरमनिजादिभिः प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः । एवं तत्रैव चशब्दान्नञ्स्त्वञोरपि षञ्जादिभिः समावेश एव । न बाध्यबाधकभावः ॥

मा नो मर्ता अभि द्रुहन्तूनामिन्द्र गिर्वणः । ईशाना यवया वधं ॥ १० ॥

मा॒नः॒ । म॒र्ताः॒ । अ॒भि॒ । दु॒हन् । त॒नूना॑ । इ॒न्द्र॒ । गि॒र्वि॒ष्णुः॒ । ई॒शानः॒ । य॒वय॒ । व॒धं ॥ १० ॥

हे गिर्यण इंद्र मर्ता विरोधिनी मनुष्या जोऽस्यदीयानां तनूनां शरीराणां मामि द्रुहन् । अभितो द्रोहं
मा कुर्युः । ईशानः समर्थस्त्वं वधं वैरिभिः संपाद्यमानं यवय । अश्वत्तः पृथक्कृह । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंश-
तिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु मर्ता व्राता इति पठितं ॥ मर्ताः । असिद्धिर्दिग्विधापि तेषु पृथुर्विभ्यस्तन् । ७०
३. ८६. इति तन् । निच्चादाबुदात्तः । अभि । एवमादीनामंतः । फि० ४. १४. । द्रुहन् । द्रुह जिघासायां ।
लिकुर्ये लोट् । पा० ३. ४. ७. इति प्रार्थनायां । पा० ३. ३. १६१. । लोट् । तस्य स्त्रि । पा० ३. ४. ७८. । श्रोऽंतः
। पा० ७. १. ३. । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः । शपो लुक् । सार्वधातुकमपित

। पा० १. २. ४. । इति तिङो ङित्वाङ्घ्रूपधगुणाभावः । पा० १. १. ५. । तनूनां । असामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावः । इन्द्र-
गिर्वणः । गतं । ईशानः । धातोरनुदात्तत्वाच्छपो लुकि लसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यवय ।
यौतेर्णिचि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न क्रियते । अथवा यौतीति यवः । पचाद्यच् । पा० ३. १. १३४. ।
यवं करोतीत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे । पा० ३. १. २६. ५-६. । इति णिच् । इष्टवद्भावाद्विभोपः । पा० ६. ४. १५५. १. ।
तस्य स्थानिवद्भावाद्वृद्धभावः । पा० १. १. ५६. । वधं । हनश्च वधः । पा० ३. ३. ७६. । इति भविऽप् । तत्संनिधौ-
गशिष्टः स्थानिवद्भावेनांतोदात्तो वधादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिणाप उदात्तत्वं ॥ १० ॥

सुरूपेत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य युञ्जंतीति सूक्तस्य मन्त्रसंख्या चामेवन्देवैवत्तमि विनियोगश्चेत्येते पूर्वव-
दवगंतव्याः । दशचै तस्मिन्सूक्ते आवात्सिन्तोऽतिमा चेत्येताश्चतस्र एङ्यः । आदहेत्येतां चतुर्थीमारभ्य षडृचो
मारुतः । तामु मध्ये वीळु चिदिद्रेणेत्येते द्वे ऋचौ मारुतौ सत्यविंश्यावपि भवतः । तदेतत्सर्वमनुक्रमणिका-
यामुक्तं । सुरूपकृतं दशैद्रमा तु युञ्जंत्यादहेत्येताः षण्मारुतौ वीळु चिदिद्रेणेत्येङ्यौ चेति ॥ एतस्मिन्सूक्ते युञ्जं-
तीत्यसौ तृचसृतीये राचिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपः । तथा चातिराचि पर्यायाणामिति खंडे योगे योगे
तवस्वरं युञ्जंति ब्रध्नमरुषं । आ० ६. ४. । इति सूचितं ॥

युञ्जंति ब्रध्नमरुषं चरंतं परि तस्थुषः । रोचंते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युञ्जंति । ब्रध्नं । अरुषं । चरंतं । परि । तस्थुषः । रोचंते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

इंद्रो हि परमैश्वर्ययुक्तः । परमैश्वर्यं चाग्निवाय्वादित्यनक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते । ब्रध्नमादित्यरूपेणा-
वस्थितं अरुषं हिंसाकारिणोऽपिणावस्थितं चरंतं वायुरूपेण सर्वतः प्रसरंतमिंद्रं परि तस्थुषः परितोऽवस्थिता
लोकचयवर्तिनः प्राणिनो युञ्जंति । स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन संबद्धं कुर्वंति । तस्मैवेद्रस्य मूर्तिविशेषभूतानि
रोचना रोचनानि नक्षत्राणि दिवि ब्रुलुकि रोचंते । प्रकाशंति । अस्य मन्त्रसूक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणांतरे व्याख्यातं ।
युञ्जंति ब्रध्नमित्याह । असौ वा आदित्यो ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वा अरुषः ।
अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरंतमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति । परि तस्थुष इत्याह । इमे वै लोकाः
परि तस्थुषः । इमानेवास्मै लोकान्युनक्ति । रोचंते रोचना दिवीत्याह । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि । नक्षत्रा-
खेवास्मै रोचयति । तै० ब्रा० ३. ९. ४. १. । इति । एतद्विष्णुतेऽङ्गकेषु महन्नामसु महो ब्रध्न इति पठितं । आदि-
त्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रध्नत्वं ॥ युञ्जंति । अंतिः प्रत्ययस्वरिणाद्युदात्तत्वं । ब्रध्नं । प्रातिपदिकांतोदात्तः । अरुषं ।
उष रुष रिष हिंसार्थाः । रोचंतीति रुषा हिंसकाः । इगुपधञाप्तीकिरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः ।
प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । न संति रुषा यस्यासावरुषः । नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
अग्नि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. । इति पूर्वरूप एकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इत्युदात्तत्वं । चरंतं ।
शपः पित्वाद्नुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्धधातुकस्वरिण धातुस्वर एव शिष्यते । तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः क्रसुरादेशः
। पा० ३. २. १०७. । वस्वेकाजाहसां । पा० ७. २. ६७. । तीटमंतरंगभापे बाधित्वा संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं
च बलीयः । म० ६. १. १७. २. । इति शसि परतो भत्वात् । पा० १. ४. १८. । वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. ।
परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वं । वसोः प्रत्ययस्वरिणोदात्तत्वं । रोचंते । तिङो
लसार्धधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्वाद्नुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । रोचना । अनुदात्ततश्च हलादिः । पा० ३.
२. १४९. । इति युच् । चोरनाको । पा० ७. १. १. । इत्यनदेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना
विभक्त्युदात्तत्वं ॥

युञ्जंत्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जंति । अस्य । काम्या । हरी इति । विऽपक्षसा । रथे । शोणा । धृष्णू इति ।

नृऽवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रध्नादिशः प्रतिपाद्यस्यादित्यादिभूतिमित्तव तत्रावस्थितस्यैन्द्रस्य रथे हरी तन्नामानो वावसौ

सारथ्यो जुंजति । इंद्रसंबन्धिः रोरिनामत्वं हरी इंद्रस्य रोहितोऽमेः । नि० १. १५ । इति पठितत्वात् । कोट्टशै हरी । काम्या कामयितव्यौ विपक्षसा । विविधे पक्षसौ रथस्य प्राश्नी ययोरश्वयोस्तौ विपक्षसौ । रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्गोवितावित्यर्थः । शोणा रक्तवर्णी धृष्णू प्रगल्भौ नृवाहसा नृणां पुरुषाणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखाणां वोढारौ ॥ अस्व । ब्रह्ममित्युक्तस्य परामर्शादिदमोऽन्वादेशेऽश्वनुदात्तश्रुतीयादौ । पा० २. ४. ३२ । इत्यम् । शित्वात् । पा० १. १. ५५ । सर्वादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्तैवेति सर्वानुदात्तत्वं । काम्या । कमु कांती । कमेर्णिङ् । पा० ३. १. ३० । कामयतेरचो यत् । पा० ३. १. ९७ । तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३ । इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य डादेशः । हरतो रथमिति हरी । हृषिषीत्यादिना । उ० ४. ११८ । इन् । नित्वादाद्युदात्तः । विपक्षसा । पचिवचिभ्यां सुट् च । उ० ४. २१९ । इति पचेरसुन् सुडागमश्च । विभिन्ने पक्षसौ पार्श्वौ ययोस्तौ । विशब्दो निपातत्वादुदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । द्विवचनस्य डादेशः । रथे । रमंतेऽस्मिन्निति रथः । रसु क्रीडायां । हनिकुषिनीरमिकाश्विभ्यः कथन् । उ० २. २ । इति कथन् । कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७ । मकारलोपः । नित्स्वरेणाद्युदात्तः । शोणा । शोणु वर्णगत्योः । गमनकरणत्वात्करणे घञ् । नित्वादाद्युदात्तः । सुपां सुलुगिति डादेशः । धृष्णू । जिघृषा प्रागल्भ्ये । चसिगृध्रिघिचिपिः क्तः । पा० ३. २. १४० । कित्वाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा । नृन्वहत इति वहेर्वहिहाधाञ्भ्यस्क्वन्दसि । उ० ४. २२० । इत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेर्वृद्धिः । नित्वादाद्युदात्तः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ॥

केतुं कृण्वन्केतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषङ्गिरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुं । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सं । उषत् ऽभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हे मर्या मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः । किमाश्चर्यमिति तदुच्यते । आदित्यरूपोऽयमिन्द्र उषङ्गिर्दाहकैः रश्मिभिः पतिदिनमुषःकालैर्वा संभूयाजायथाः । उदपद्यत । अथवा सूर्यस्यैवास्तमये मरणमुपचर्य । व्यत्ययेन वज्रवचनं कृत्वा संबोधनं क्रियते । हे मर्य प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यं । किं कुर्वन् । अकेतवे राज्ञी निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन् । प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे राज्रावंधकारावृतत्वेनानभिव्यक्तत्वाद्भूपरहिताय पदार्थाय प्रातरंधकारः पेशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् । पेश इति रूपनाम पिंशतेः । नि० ८. ११ । इति यास्कः । अकेतवेऽपेशस इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्यौ ॥ केतुं । प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् । कृवि हिंसाकरणयोश्च । लट् शचादेशः । इदितो नुम् धातोः । पा० ७. १. ५८ । इति नुमागमः । कर्तरि शप्ति प्राप्ति धित्त्वेऽर्ह्येऽर्हः । पा० ३. १. ८० । इत्युप्रत्ययः । तत्तनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८ । इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवज्जावात्पूर्वस्य लघूपधगुणो न भवति । पा० ७. ३. ८६ । अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । अकेतवे । वज्रग्रीहौ नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. १७२ । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पेशः । नञ्निषयस्थानिसंतस्य । फि० २. ३ । इत्याद्युदात्तः । मर्याः । क्वन्दसि निःश्रित्यादौ । पा० ३. १. १२३ । म्रियतेनिपातः । आमंचितनिघातः । पा० ८. १. १९ । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवज्जावः । अपेशसे । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सं । निपात आद्युदात्तः । उषङ्गिः । उष सुष दाहे । ज्वलङ्गिः रश्मिभिः । लट् शचादेशे शप्ति प्राप्ति व्यत्ययेन शः । सार्वधातुकमपि । पा० १. २. ४ । इति तस्य कित्वाङ्गुपधगुणो न भवति । शस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । उपरि शतुरदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अजायथाः । अजायतेत्यर्थे पुरुषव्यत्यये निघातः ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भन्मैरिरे । दधाना नाम यज्ञियं ॥ ४ ॥

आत् । अह । स्वधां । अन्तु । पुनः । गर्भऽत्वं । आऽईरिरे । दधानाः । नाम । यज्ञियं ॥ ४ ॥

अत्रास्ति विशेषविनियोगः । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणास्त्वसि शस्य आदह स्वधामन्विति द्वे अचौ । इद्रेण सं हि दृचस इत्येका । अयं तृचः षष्ठहोतृः । तथा च सूत्रितं चतुर्विंशे होताजनिष्ठेति खंडे । इद्रेण सं हि दृचस आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च । आ० ७. २ । इति । यद्यप्येतद्द्वे सूक्तं

तथाप्यादहेत्यादिषु षट्सु मरुतो वर्ण्यन्ते । प्रायेणैद्रे मरुत इत्युक्त्यापि एतत्प्रतीत्येति । अनु० २. २२. ॥ आदि-
त्ययमानन्तर्यामिणो निपातः । अहेत्यवधारणार्थः । आदह वर्षतोरनन्तरमेव । स्वधामनु । इतः परं जनिष्ठमाण-
मन्नमुदकं वानुलक्ष्य मरुतो देवा गर्भत्वमेरिरे । मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवन्तः । जलस्य कर्तारं पर्जन्यं
प्रेरितवन्तः । प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वतीति दर्शयितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः । कोदृशा मरुतः । यच्चियं यच्चाहं नाम
दधाना धारयन्तः । सप्तसु गणेषु मरुतामीदृङ्गान्यादृङ्गित्वादीनि यज्ञयोग्यानि नास्त्येवमस्मादस्मात् । अंध
इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकिञ्चननामसूक्तं रसः स्वधेति पठितं । अर्ण इत्यादिष्वेकशतसंख्याकिपूदकनामसु तेजः
स्वधाक्षरमिति पठितं ॥ आदह निपातावाबुदात्तौ । स्वधां । स्वं लोकं दधाति पुष्पातीति स्वधा । आतो
ऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुपुनःशब्दौ निपातावाबुदात्तौ । गर्भस्य भावो
गर्भत्वं । प्रत्ययस्वरः । एरिरे । अंतर्भावितव्यर्थादीर गताचित्यस्यादनुदात्तः परस्य लिटो झस्य इरेच् । पा०
३. ४. ८१. । चित्त्वादंतोदात्तः । सह सुपा । पा० २. १. ४. । इत्यत्र सुपेति योगविभागादाडा सह तिङः समासे
ऽपि समासस्य । पा० ६. १. २२३. । इत्यंतोदात्तत्वं । इजादेशं गुरुमतोऽनृच्छः । पा० ३. १. ३६. । इत्याम् न भवति
मंचत्वात् । अहशब्दयोगिनिघाताभावः । तुपश्चपश्चतहैः पूजायां । पा० ८. १. ३९. । इति निषेधात् । दधानाः ।
अहशब्दोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. । इत्याबुदात्तत्वं । यच्चमर्हति यच्चियं ।
यच्चल्विगभ्यां घखजौ । पा० ५. १. ७१. । इति घप्रत्ययः । आघनेयीनीयियः फढखक्घां प्रत्ययादीनां । पा०
७. १. २. । इतीयादेशः । प्रत्ययस्वरिणोकार उदात्तः ॥

वी॒कु चि॒दा॒रु॒ज॒त्नुभिर्गु॒हा चिदिन्द्र॒ वह्नि॒भिः । अ॒वि॒न्द॒ उ॒स्रिया॒ अनु॒ ॥ ५ ॥

वी॒कु । चि॒त् । आ॒रु॒ज॒त्नुऽभिः । गु॒हा । चि॒त् । इ॒न्द्र । वह्नि॒ऽभिः । अ॒वि॒न्दः ।
उ॒स्रियाः । अनु॒ ॥ ५ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं । पणिभिर्देवलोकान्नावोऽपहृता अंधकारि प्रचिन्नाः । ताश्चैद्रे मरुद्भिः सहाजय-
दिति । एतच्चानुगम्येवास्यां सूचितं । पणिभिरसुरैर्निगूह्या गा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामयुग्मिः
पण्यो मित्रीयन्तः प्रोचुः । अनु० ऋग्वे० १०. १०८. । इति । मंचांतरे च दृष्टांततया सूचितं । निरुद्धा आपः
पणिनेव गावः । ऋग्वे० १. ३२. ११. । इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते ॥ हे इन्द्र वी॒कु चिदूढमपि दुर्गम-
स्थानमारुजत्नुभिर्मंजिर्ज्वरिभिवौदृभिरन्यत्र नेतुं समर्थैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं गुहा चित् गुहायामपि स्थापिता
उस्रिया गा अन्वविन्दः । अन्विष्य लब्धवानसि । ओजः पाज इत्येवमिन्द्रोऽन्वितिसंख्याकिं बलनामसु दचो
वी॒कु च्यौत्तमिति पठितं । नवसंख्याकिषु मेघादहशब्दोदात्तत्वेति पठितं ॥ वी॒कु । प्रातिपदिकस्वरः । चित् ।
चादिरनुदात्तः । आरुजत्नुभिः । रुजो मंग इत्यादिनादिकः कतुच्प्रत्ययः । कित्वाहुणाभावः । चित्त्वादंतो-
दात्तत्वं । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गुहा । सप्तम्या डादेशः । ग्रामादीनां च । फि० २. १५. । इत्याबु-
दात्तः । वह्निभिः । वह्निश्चिदुद्गुलाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५१. । इति वह्निर्निप्रत्ययः । नित्त्वादाबुदात्तः ।
अविन्दः । शे मुचादीनां । पा० ७. १. ५९. । इति नुमागमः । लुङ्लङ्लृङ्क्षुल्ङुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. । वसंती-
त्युस्रियाः । वसेः कर्तरि रियक्प्रत्ययः । षत्वाभावश्च बाङ्लकादूहनीयः । उक्तं हि । यन्न मरुतसंज्ञकान्देवमन्वेच्छन्ते
प्रत्ययतः प्रकृतेषु तद्रूपमिति । इकारः प्रत्ययस्वरिणोदात्तः ॥ ॥ ११ ॥

दे॒व॒यन्तो॒ यथा॑ म॒तिम॒च्छा वि॒द॒द्वसुं॑ गिरः । म॒हाम॑नूषत श्रुतं ॥ ६ ॥

दे॒व॒ऽयन्तः॑ । यथा॑ । म॒तिं । अ॒च्छ । वि॒द॒त्ऽवसुं॑ । गिरः । म॒हां । अ॒नूष॑त् । श्रुतं ॥ ६ ॥

देवयन्तो मरुतसंज्ञकान्देवमन्वेच्छन्ते गिरः स्रोतार ऋत्विजो महान् प्रौढं मरुन्नृणमच्छ प्राप्तुमनूषत ।
श्रुतवन्तः । कीदृशं मरुन्नृणं । विदद्वसुं वेदयज्ञिः स्वमहिमप्रख्यापकैर्वसुभिर्धनैर्युक्तं श्रुतं विख्यातं । मरुन्नृणस्य
दृष्टांतः । यथा मतिं । मंतारमिन्द्रं यथा सुवन्ति तथेत्यर्थः ॥ देवयन्तः । देवानात्मन इच्छन्तः । सुप आत्मनः
क्यच् । पा० ३. १. ८. । क्यचि च । पा० ७. ४. ३३. । तौल्यमश्रुत्सर्वप्रयुक्त्योदात्तः । पा० ७. ४. २५. । इति
दीर्घत्वं च न भवति । न च्छंदस्यपुत्रस्य । पा० ७. ४. ३५. । इत्यनेन क्यचि यत्प्राप्तमीत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य

प्रतिषेधात् । यद्यपीत्वमेव प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञायते । अन्धायंत इत्यादावश्वाघस्यात् । पा० ७. ४. ३७. । इत्यात्वविधानादिति ह्युक्तं । क्यजन्ताच्छतुप्रत्ययः । क्यचश्चित्त्वाच्चित इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पित्वेन शतुश्च लसार्वधातुस्वरेणानुदात्तत्वं एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । यथा । प्रकारवचने थाल् । पा० ५. ३. २३. । लिटि । पा० ६. १. १०३. । इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । मतिं । मंचे वृषेपचमनेत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । क्तिन्नुदात्तः । मतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचाराच्चातरीन्द्रि वर्तते । अथवा पदांतरे विशेष्यानुपादानादिद्रष्टव्येषा संज्ञा । ततश्च क्तिचक्षौ च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति मन्यतेः कर्तरि क्तिच् । तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः । पा० ७. २. १०. । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अक्च । अध्याहृतगच्छत्यर्थयोगादक्च गत्यर्थवदेषु । पा० १. ४. ६९. । इति गतिसंज्ञाया सह निपातसंज्ञाया अपि समावेशात् । पा० १. ४. ६०. । निपाता आद्युदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्याद्युदात्तत्वं । विदद्वसुं । विद् ज्ञान इत्यस्यादंतर्भावितव्यर्थाच्छतुप्रत्यये विदंत्यौदार्यातिशयवत्तया ज्ञापयंति वसूनि धनानि यं स विदद्वसुः । विदेः शतुप्रत्ययेऽदिप्रभृतिभ्यः शपः । पा० २. ४. ७२. । इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरेण शतुर्नुदात्तत्वं । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गुणति स्तुवंतीति गिरः । गुणतिः क्लिष्युत इजातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं । धातुस्वरेणोदात्तत्वं । महान् । महान्तं । नकारतकारयोर्लोपस्कांदसः । प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वं । अनूषत । गु सुतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लुङि झस्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिचि कुटादित्वेन । पा० १. २. १. । ङित्त्वाङ्गुणाभावः । इङभाव उकारदीर्घत्वं च ङांदसं । निघातः । श्रुतं । प्रत्ययस्वरः ॥

इंद्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा । मंदू संमानवर्चसा ॥ ७ ॥

इंद्रेण । सं । हि । दृक्षसे । सं । जग्मानः । अविभ्युषा । मंदू इति । संमानवर्चसा ॥ ७ ॥

हे मरुद्गण त्वमिंद्रेण संजग्मानः संगच्छमानः सं दृक्षसे हि । सम्यग्दृक्षेथाः खलु । अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेनेंद्रेण । अविभ्युषा भीतिरहितेन । कीदृशाविद्रमरुद्गणौ । मंदू नित्यप्रसुदितौ समानवर्चसा तुल्यदीप्ता । पुरा कदाचिद्वृचवधदशायामिंद्रस्य सखायः सर्वे देवा वृचश्चत्तेऽप्यारिताः । तदानीमिंद्रस्य वृचसंबन्धिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगमोऽभूत् । सोऽयमर्थो वृचस्य त्वा श्वसथात् । चक्ष्वे० ८. ९६. ७. । इति मंचे संगृहीत इंद्रो वै वृचं हनिष्यन् । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इति ब्राह्मणे प्रपंचितस्य । इंद्रशब्दः परमैश्वर्यवंतं मरुद्गणं वाभिधत्ते । तदानीमिंद्रस्य संबोधनं बहिरेवाध्याहृतव्यं । तथा चेत्यमुग्यास्तेन व्याख्याता । इंद्रेण हि संदृक्षसे संगच्छमानोऽविभ्युषा गणेन मंदू मद्विष्णू युवां स्त्र्योऽपि वा मंदुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्वेनेन व्याख्यातं । नि० ४. १२. । इति ॥ सं दृक्षसे । संप्रत्येथाः । दृक्षेति वक्तव्यं । पा० १. ३. २९. २. । इत्यात्मनेपदं । दृक्षेर्लिङर्थे लिट् । पा० ३. ४. ७. । इति प्रार्थनायां लिट् । थासः से । पा० ३. ४. ८०. । लेटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमः । सिङ्ङङ्ङं लिटि । पा० ३. १. ३४. । इति सिप् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति गुणाभावः । ब्रज्यादिना षत्वं । पा० ८. २. ३६. । षढोः कः सि । पा० ८. २. ४१. । इति कत्वं । आदेशप्रत्यययोः । पा० ८. ३. ५९. । इति सिपः षत्वं । बङ्गल्यहणात्सिपः परस्ताच्छवपि भवति । पा० २. ४. ७३. । सिपा व्यवधानात्पश्चादेशो न भवति । पा० ७. ३. ७८. । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । उत्तरस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । हिशब्दयोगात्तिङ्ङुतिङ इति निघातो न भवति । हि च । पा० ८. १. ३४. । इति प्रतिषेधात् । संजग्मानः । गमेः संपूर्वाच्छंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति वर्तमाने लिट् । समो गम्यच्छिभ्यां । पा० १. ३. २९. । इत्यात्मनेपदविधानाज्जिटः कानजादेशः । पा० ३. २. १०६. । द्विर्भावः । पा० ६. १. ८. । हलादिशेषः । पा० ७. ४. ६०. । अभ्यासस्य चुलं । पा० ७. ४. ६२. । गमहनेत्युपधातोपः । पा० ६. ४. ९८. । अन्धायंतोदात्तत्वं । गतिसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविभ्युषा । जिभी भये । पूर्ववलिट् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदं । पा० १. ३. ७८. । इति परस्मैपदं । क्लसुश्च । पा० ३. २. १०७. । इति लिटः क्लसुरादेशः । तस्य क्तिष्वाङ्गुणाभावः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वजम्ब्वे । पा० ७. ४. ५९. ८. ४. ५४. । आदिर्लिङ् । पा० ७. २. १३. । प्राप्त इङ्गुलेकाजाह्रसां । पा० ७. २. ६७. । इति नियमान्नवर्तते । नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वादसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति वकारस्वोकारः । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वं । इयडादेशं बाधितैरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । पा० ६. ४. ८२. । इति यणादेशः । अव्ययपूर्वपदप्रक-

धातः । अमुं । प्रातिपदिकखरेणांतोदात्तः । चर्चं । चरतीति चर्चः । भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिस्त्रिभ्य
उः । उ० १. ७. । इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययखरेणांतोदात्तः । सचादावन् । सचाशब्दः सहाय्ये । अभिमतफलजातं सकलं
सह ददातीति सचादावा । आतो मनिष्कानिष्कानिपथ । पा० ३. २. ७४. । इति वनिप् । आमंचितस्य चेत्वाबु-
दात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः । अप । निपातस्य च । पा० ६. ३. १३६. । इति दीर्घः । निपात आबुदात्तः ।
वृधि । वृच् वरणे । लोटः सिप् । तस्य सेह्यपिब । पा० ३. ४. ८७. । इति हिः । स्वादिभ्यः झुः । पा० ३. १. ७३. ।
तस्य बज्जलं कंदसीति लुक् । श्रुश्रुणुपृक्तवृथश्चंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । तस्य छित्त्वात्पूर्वस्य
गुणाभावः । निघातः । अस्मभ्यं । अस्मच्छब्दाश्चसो भ्यं । पा० ७. १. ३०. । इति भ्यमादेशः । शेषे लोपः । पा० ७.
२. ९०. । इति दकारलोपः । बज्जवचने झञ्जेत् । पा० ७. ३. १०३. । इत्येत्वं न भवति । अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि-
र्निर्दिष्टः । म० ७. १. ३०. । प्रातिपदिकखरेण स्त्रैत्यकार उदात्तः । भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशपक्षे शेषे लोप
इति मपर्यंतशेषस्याद्शब्दस्य लोपः । तदेतत्तत्पिबुतेऽस्त्रिणाभ्यं आदेरकारखोदात्तत्वं । पा० ६. १. १६१. ।
अप्रतिष्कृतः । केनाच्चेदप्रतिष्कृतः । कुड् शब्दे । निष्ठा । पा० ३. २. १०२. । इति कर्मणि क्तप्रत्ययः । प्रतेः प्राक्प्र-
योगः । पारस्करादेराकृतातेगणत्वात्पुनर्यमः । पा० ६. १. १५७. । सुप्तादिभ्योऽप्येत्त्वात्त्वत्वं । पा० ८. ३. ९८. ।
नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तुंजेतुंजे य उक्ते स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विंधे अस्य मुहुतिं ॥ ७ ॥

तुंजेऽतुंजे। ये। उत्तरे। स्तोमाः। इन्द्रस्य। वज्रिणः। न। विंधे। अस्य। मुऽस्तुतिं॥७॥

तुंजे तुंजे तस्मिन्निष्ठादातरि देवांतरे ये स्तोमाः स्तोत्रविशेषा उत्तर उत्कृष्टाः संति तेः स्तोमेः सर्वैरपि वज्रिणी वज्रयुक्तास्त्येन्द्रस्य सुष्ठुतिं योम्यां शोभनस्तुतिं न विंधे । न विंदामि । इन्द्रस्यात्यंतगुणबाहुल्येन देवांतरेषूत्तमत्वेन प्रसिद्धान्यपि स्तोत्राणि न पर्याप्तानीत्यर्थः । एतामृतं यास्क एवं व्याचष्टे । तुंजस्तुंजतेर्दानकर्मणः । दधि दाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणी नास्य तैर्विंदामि समाप्तिं स्तुते । नि- ६. १८. इति ॥ तुंजे तुंजे । तुंजतिर्दानकर्मेत्युक्तं । ततः कर्तरि पचाद्यच् । पा० ३. १. १३४. चित् इत्यतोदात्तत्वं । नित्यवीक्ष्योः । पा० ८. १. ४. इति द्विर्भावः । तस्य परमाश्लेषितं । पा० ८. १. २. इति द्वितीययादौ णिट् । अनुदात्तं च । पा० ८. १. ३. इत्यनुदात्तत्वं । दातरि दातरीत्यर्थः । निश्चितं तु दाने दान इत्यर्थतो व्याख्यानं । उत्तरे । तृ प्रवनतरण्यायोः । भवि ऋदोरप् । पा० ३. ३. ५७. उच्छब्द उत्कृष्टवचनः । उत्कृष्टसरो यस्येति बह्व्रीहिः । उच्छब्दो निपाता आबुदात्ता इत्याबुदात्तः । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिसवरत्वं । स्तोमाः । अर्तिसुखित्यादिना । उ० १. १३९. स्तोमशब्दो मनंतो नित्वादाबुदात्तः । विंधे । विद्रु क्षामे । लट् । स्वरितित्वादात्मनेपदं । उत्तमैकवचनमिड् । पा० ३. ४. ७८. तुदादिभ्यः शः । पा० ३. १. ७७. शे मुचादीनामिति नुम् । पा० ७. १. ५९. दकारस्य व्यत्ययेन धकारः । अस्य । प्रकृतस्येन्द्रस्य परामर्शादन्वादेश इदमोऽम् । पा० २. ४. ३२. शित्त्यादेरादेशोऽनुदात्तः । सुष्ठुतिं । शुञ् स्तुतौ । धात्वादेः घः सः । पा० ६. १. ६४. इति सत्वं । स्त्रियां क्तिन् । पा० ३. ३. ९४. इति भवि क्तिन् । स्त्रियुदात्तेनोपसर्गेण प्रादिसमासः । पा० २. २. १८. उपसर्गात्प्रातीत्योऽनुदात्तात् । पा० ८. ३. ६५. उपसर्गपूर्वपदादिना इन्द्रेन सोः प्राप्तमुदात्तत्वं बाधित्वा गतिकारकोपपदात्कृत् । पा० ६. २. १३९. इत्युत्तरपदप्रकृतिसवरेण धातोर्दात्तत्वे प्राप्ते रत्पवादत्वेन तादौ च निति छत्यतौ । पा० ६. २. ५०. इत्यंगंतरस्य गतिसंज्ञकस्य सेरिवोदात्तत्वेन भवितव्यं । तत्तु मन्क्तिन्न्याख्यानाशयनासनस्थानयाजकादिज्ञीताः । पा० ६. २. १५१. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते । तथा च सुहवां सुष्ठुतो ज्ञवे । ऋग्वे० २. ३२. ४. वृष्णे चोदस्य सुष्ठुति । ऋग्वे० ८. ७५. ६. यासे राके सुमतयः । ऋग्वे० २. ३२. ५. इत्युत्तरपदांतोऽनुदात्तमित्याहुः । यथा तु मन्क्तिन्नित्यादौ वृत्तावुक्तं तथैव तत्र घटत इति लक्ष्यते । तत्र हि मन्क्तिन्नित्यादिसूचमित्युक्ते वाशेषि । पा० ६. २. १४८. इत्यतः कारकादित्येव प्रकृतिः प्रहृतिरिति च प्रत्युदाहृतं । स्यादेतत् । सूयतेऽनयेति स्तुतिरिति क्तिना करणभूतार्गमधीयते । सुशब्देन च करणमेव विशेष्यते न धात्वर्थः । तथा च सुष्ठुतिर्वा सुशब्दः कारकपर एव भविष्यति । प्रकृतिः प्रहृतिरित्यादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे विशेषणमेवेति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । न । एवं सति सुशब्दस्य क्रियायोगाभावादुपसर्गाः क्रियायोगे । पा० १. ४. ५९. इत्युक्ता उपसर्गसंज्ञा न स्यात् । तथा चोपसर्गात्प्रातीत्योऽनुदात्तात् । पा० ८. ३. ६५.

स्यात् । ननु क्तिना कारणमभिधीयते । क्रियासाधनं च कारणं । तथा च कारणविशेषणस्यापि सुशब्दस्य कारणा-
तर्गतक्रियायोगादुपसर्गता भविष्यतीति । न । तथा सति यत्क्रियायुक्तासं प्रत्युपसर्गसंज्ञका इति करोत्यर्थमेव
प्रति सोऽपसर्गता न तु सुधात्वर्थं प्रतीत्यस्य षत्वं न स्यादेव । ननु सुधात्वर्थद्वारैव तत्करणस्य सुशब्दो विशेषणं
भविष्यति । या हि शोभना स्तुतिस्तत्करणमपि शोभनमेवेति । एवं च सुधात्वर्थसंबंधात्तं प्रत्युपसर्गत्वेन षत्वमपि
भविष्यति । तद्वारा कारणविशेषणत्वात् कारकवचनोऽपि सुशब्दो भविष्यतीति । वृत्त्यविरोधेनैव मनक्तिनादि-
सूचस्य सुष्ठुतिशब्दो विषयो भविष्यति । प्रकृतिः प्रहृतिरित्यत्र भावे क्तिन् प्रत्युदाहृतेति । न । तत्र प्रशब्दस्य
करणपरत्वं । करणे क्तिनुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता न तद्वारा प्रत्युदाहरणतैव न
तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । सुष्ठुतिरित्यत्र पुनः क्तिनभिधेयकरणपर्यंतं सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न
प्रत्युदाहरणतैव । न । किमत्र सुशब्दः श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः । उत श्रुत्यैकं विशिनष्टि अर्था-
दितरदिति । यदाशुभयपरत्वं तदापि किं द्यौगपद्येन उत क्रमेणेति । आद्ये प्रति विशेष्यं विशेषणपदावृत्तिरिति
प्रसंगः । द्वितीये विरम्य व्यापारापातः । न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारः कस्यचिद्बुद्ध इष्टो वा । अतो
न श्रुत्योभयपरत्वं । अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यं । अपरत्र त्वर्थादिति । तत्र धात्वर्थसंबंधस्थार्थिकत्वे षत्वासिद्धिः ।
प्रत्ययार्थसंबंधस्थार्थिकत्वे मनक्तिमित्रादिस्वरासिद्धिः । आर्थिकेनापि कारकसंबंधेनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः
प्रहृतिरित्यादिप्रत्युदाहरणं न स्यात् । श्रुत्या धात्वर्थमात्रसंबंधस्यापि प्रशब्दस्यार्थात्करणसंबंधः केन वारयितुं
शक्यत इत्येषा दिक् । अत इह प्रत्ययार्थमात्रसंबंधपरत्वांगीकारेण स्वरः सिध्यतु षत्वं तु ह्यंदसमसु । शोभना
स्तुतिर्यस्यामिति बह्व्रीहिर्वा भवतु । एवं च नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. १७२. इत्यंतोदात्तं भविष्यति । अथवा सुष्ठु
सुवंतीति सुष्ठुतय इति करणभूता ऋचः स्तुतिशब्देनोच्यते । क्तिचत्तौ च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. इति
क्तिचप्रत्यये सति चित्त्वादंतोदात्तता भविष्यति । न च करणीभूतानामृचां कर्तृप्रत्ययेन क्तिचा कथमभिधान-
मिति वाच्यं । काष्ठानि पवंतीतिवत्तासामपि स्वव्यापारप्राधान्यविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥

वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियत्योर्जसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा । यूथाऽइव । वंसगः । कृष्टीः । इत्यर्ति । ओजसा । ईशानः । अप्रतिऽस्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्षितेन्द्र ओजसा स्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टीर्मेनुष्यानिधत्ति । प्राप्नोति । कीदृश इन्द्रः ।
ईशानः समर्थोऽप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः । याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य दृष्टांतः । वंसगो वननी-
यगतिर्वृषभो यूथेव गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ वृषा । कनिन्युवृषितचिधन्विराजिबुप्रतिदिवः । उ०
१. १५६. इति वर्षितः कनिन्यत्ययः । किंत्वाद्गुणाभावः । निन्त्वादाबुदात्तः । यूथा इव । युवंति मिश्रीभवन्तीति
यूथानि । यु मिश्रणमिश्रणयोः । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । उ० २. १२. इति थक्प्रत्ययांतो निपातितः ।
निपातनाद्दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरैणाकार उदात्तः । श्रृङ्कंदसि बह्वत्वं । पा० ६. १. ७०. इति लुक् । इवेन
विभक्त्यलोपः पूर्वपदस्यलोपश्च । च वक्तव्यं । पा० २. १. ४. २. इति समासेऽपि स एव स्वरः । वंसगः ।
पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । पा० ६. ३. १०९. कर्षतीति कृष्टयः । क्तिचत्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् ।
चित्त्वादंतोदात्तः । इत्यर्ति । ऋ च गतौ । तिप् । शपः सुः । झौ । पा० ६. १. १०. इति द्विर्भावः । अभ्यास-
स्वरदत्वह्लादिशेषौ । पा० ७. ४. ६६. ६०. अर्तिपिपत्येच्च । पा० ७. ४. ७७. इत्यकारस्य इकारः । अभ्यास-
स्वासवर्णे । पा० ६. ४. ७८. इतीयङादेशः । अंगस्य गुणो रपरत्वं । ओजसा । उज्ज्वललोपश्च । उ० ४. १९१. इत्यसुन्
तत्संनियोगेन वकारलोपः । लघूपधगुणः । पा० ७. ३. ८६. निन्त्वादाबुदात्तः । ईशानः । ईश
ऐश्वर्यं । लटः शानच् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । चित इत्यंतोदात्तं बाधित्वानुदात्तत्वाद्धसार्वधा-
तुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव सिध्यति । अप्रतिष्कृतः । अप्रतिशब्दितः । कु शब्दे । कर्मणि क्तः । पारस्करादि-
त्वात्सुडागमः । सुषामादित्वात्षत्वं । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदस्यलोपश्च ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पंच क्षितीनां ॥ ९ ॥

यः । एकः । चर्षणीनां । वसूनां । इरज्यति । इन्द्रः । पंच । क्षितीनां ॥ ९ ॥

य इन्द्रः स्वयमेक एव चर्षणानां मनुष्याणां मिरज्यते । ईष्टे तथा वसूनां धनानामिरज्यति स इन्द्रः पंच

निषादपंचमानां चितीनां निवासार्हाणां वर्णानामनुग्रहीतेति शेषः ॥ एकः । इण् गतो । इण्भीकापाशब्धति-
मर्चिभ्यः कन् । उ० ३. ४३. इति कन् । बाहुलकात्कलोपाभावः । नित्वादाबुदात्तत्वं । चर्षणीनां । प्रातिपदि-
कस्वरेणांतोदात्तः । अंतोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वं । वसूनां । निदित्यनुवृत्तौ
शृङ्खलहिचप्यसिवसिहनिक्लिद्रिबन्धिमनिभ्यश्च । उ० १. ११. इत्युप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । इरज्यति । कङ्गा-
दिप्विरज् ईर्यायां । अचैश्चर्यार्थः । कङ्गादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २७. । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पंच । पचि
व्यक्तीकरणे । पंचेति कनिन् । नित्वादाबुदात्तः । चितीनां । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । नामन्यतरस्या-
मिति विभक्तिरुदात्तः ॥

आश्विनं शंसिष्यन्निद्रं वो विश्वतस्यरोति जुहुयात् । संस्थितेष्वश्विनाय सुवत इति खंडे वरमहौ असि
सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्यरि । आ० ६. ५. इति सूचितं ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने इन्द्रं वो विश्वतस्यरोति
वो विश्वतस्यरोतिवारंभणीया । चतुर्विंश इत्युपक्रम्य अजुनीती नो वरुण इन्द्रं वो विश्वतस्यरि । आ० ७. २. ।
इति सूचितं ॥

इंद्रं वो विश्वतस्यरि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इंद्रं । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

हे अतिगज्यमाना विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि उपर्यवस्थितमिन्द्रं वो शुभदर्थं हवामहे । आहुयामः ।
अतः स इन्द्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ॥ इंद्रं । रत्नप्र-
यांतो नित्वादाबुदात्तः । वः । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ बङ्गवचनस्य वत्त्वसौ । पा० ८. १. २१. इति वस् ।
विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । परि । निपातत्वादाबुदात्तः । संहितायां पंचम्याः परावध्यर्थे । पा०
८. ३. ५१. इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । हवामहे । द्वेजः शपि बङ्गत्वं कंदसीति संसारणपरपूर्वत्वे । गुह्यावा-
देशौ । जनेभ्यः । जन्यत इति जनाः । जनयतेः कर्मणि घञ् । जनिवध्योश्च । पा० ७. ३. ३५. । इत्युपधाया
वृद्धभावः । नित्वादाबुदात्तत्वं । अस्माकं । अस्माच्छब्दोऽंतोदात्तः । शेषे लोपः । पा० ७. २. ९०. । इत्यंतलोपपक्षे
साम आकं । पा० ७. १. ३३. । इत्यादिपक्षे उदात्तः । टिलोपपक्षे उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः ।
केवलः । वृषादेराकातेगत्वात् । बुदात्तः ॥ ॥ १४ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तैचंद्र सानसिमित्यादिकं प्रथमं दशर्वं सूक्तं सुरुपकृतमित्यादिषु षट्सु
पंचमं । अथादयस्तु पूर्ववत् । विश्वेऽदिगोऽस्तु । महाव्रते निष्केवल्य श्रीणिहनुचाशीतिविंश्र सानसिं रधि-
मित्यादिके द्वे सूक्ते । पंचमारण्यक श्रीणिही नृचाशीतिरिति खंडे शौनकेन सूचितं । सुरुपकृतमूतय इति
चीखिंद्र सानसिं रधिमिति सूक्ते । ऐ० आ० ५. २. ५. । इति ॥ अतिरात्रे प्रथमपर्यायेऽच्चावाकशस्त्र एंद्र सान-
सिमिति सूक्तं । सूचितं च । इंद्रमिद्राश्विनो वृहदेंद्र सानसिं । आ० ६. ४. । इति ॥ दर्शयाग इंद्रयाजिबः
सांनायसानुवाकैंद्र सानसिं रधिमिति । उक्ता देवत इत्यस्मिन्खंड एंद्र सानसिं रधिं प्र ससाहिषे पुरुहूत
शत्रून् । आ० १. ६. । इति सूचितं ॥

एंद्र सानसिं रधिं सजित्वानं सदासहं । वर्षिष्ठमूतये भर ॥ १ ॥

आ । इंद्र । सानसिं । रधिं । सजित्वानं । सदाऽसहं । वर्षिष्ठं । जूतये । भर ॥ १ ॥

हे इंद्र जतयेऽस्मादर्थं रधिं धनमा भर । आहर । कीदृशं रधिं । सानसिं संभजनीयं सजित्वानं
समानशत्रुजयशीलं । धनेन हि शूरान्भृत्यान्संपाद्य शत्रवो जीयन्ते । सदासहं सर्वदा शत्रूणामभिभवहेतुं वर्षिष्ठं
अतिशयेन वृद्धं । प्रभूतमित्यर्थः ॥ सानसिं । वन षण् संभक्तावित्यस्मादसिप्रत्ययो वृद्धिरंतोदात्तत्वं च सानसि-
घर्षणीत्यादिना । उ० ४. १०७. । निपात्यते । रधिं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । सजित्वानं । समानानरीक्षितं
श्रीलमस्य । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. २. ७५. । इति कनिप् । उपपदसमासः । समानस्य चंद्रस्वमूर्धप्रभुत्वं
दर्शयेत् । पा० ६. ३. ८४. । इति समानस्य समावः । छद्मुच्चात्पदस्यार्थेऽपि धातुस्वर एव शिष्यते । वर्षिष्ठं ।
वर्षिष्ठं । दातेशायने तमविष्ठनौ । पा० ५. ३. ५५. । इतीष्ठन् । प्रियस्त्रित्यादिना । पा० ६. ४. १५७. । वृद्धशब्दस्य

युध संप्रहारे । संपदादित्वाद्वाचि क्तिप् । पा० ३. ३. १०८. ९. । सविक्वाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्यर्धत इति सुधः । स्यर्ध संधर्षे । क्तिप् । पा० ३. २. ७६. । इति क्तिप् । बज्जलं कंदसीति रेफस्य संप्रसारणमुकारः । अकारलोपश्च ॥

वयं शूरैर्भिरस्तृभिरिद्र त्वया युजा वयं । सासह्याम पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं । शूरैर्भिः । अस्तृभिः । इंद्र । त्वया । युजा । वयं । सासह्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं कर्मानुष्ठातारः शूरैर्भिः शौर्ययुक्तैरस्तृभिरायुधानां प्रक्षेपृभिर्मण्डैः संयुज्येमहीति शेषः । हे इंद्र तादृशा भटसहिता वयं युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्सासह्याम । अतिशयेनाभिभवेम ॥ शूरैर्भिः । शु श्रु गतौ । क्रान्तिन्यनुवृत्तौ शुषिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २५. । इति क्रन् । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । बज्जलं कंदसीत्यैसो निषिद्धत्वाद्बज्जवचने झल्येदित्येत्वं । सहयोगे तृतीयाबलाद्वयमित्य-
स्मात्पदसमभिव्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति गम्यं । विनापि सहशब्देन वृद्धो यूना । पा० १. २. ६५. । इति निपा-
तनादिति ह्युक्ते । पा० २. ३. १९. । अस्तृभिः । शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलैः । तद्धर्मभिस्तात्साधुकारिभिर्वा । असु क्षेपणे । तुन् । पा० ३. २. १३५. । इति ताच्छील्वादिषु तुन् । नित्वादायुदात्तः । रधादिभ्यश्च । पा० ७. २. ४५. । इति विकल्पविधानादयं पञ्च इडभावः । त्वया । युयसिभ्यां मदिक् । उ० १. १३८. । कित्वाद्गुणाभावः । युष्मद्ः प्रत्ययस्वरिणाकार उदात्तः । तृतीयैकवचनं टा । पा० ४. १. २. । त्वमाविकवचने । पा० ७. २. ९७. । इति मपर्य-
तस्य लादेशः । अतो गुणे । पा० ६. १. ९७. । इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । युजा । अं० ३. २. ५९. । इति क्तिन् । सविक्वाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सासह्याम । भृशं पुनः पुनः सहमहि । षह मर्षणे । धात्वादेः षः सः । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । पा० ३. १. २२. । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति लुक् । सन्यङोः । पा० ६. १. ९. । इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । पा० ७. ४. ६०. । दीर्घोऽकितः । पा० ७. ४. ८३. । इति दीर्घः । प्रार्थनायां लिङ् । चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्च द्रष्टव्यमिति परस्मैपदोत्तमपुरुषवज्जवचनं मस् । कर्तरि शप् । अदादिवज्जावाङ् । नित्यं ङितः । पा० ३. ४. ९९. । इत्यंत्वसक्तरलोपः । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच् । पा० ३. ४. १०३. । इति यासुट् । लिङः सलोपो ऽनंत्यस्य । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । सति शिष्टत्वाद्यासुट् एवोदात्तत्वं शिष्यते । पादादित्वाद्वा निघातः । पृतन्यतः । योङ् पृतनामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः क्वजिति क्वच् । सनाद्यंता धातवः । पा० ३. १. ३२. । इति धातुसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१. । इति सुपो लुक् । क्वचि च । पा० ७. ४. ३३. । क्वध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । पा० ७. ४. ३९. । इत्याकारलोपः । पृतन्यधातुश्चित्वा-
दंतोदात्तः । उपरि लटः शचादेशः । कर्तरि शप् । पित्वादनोदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरिणोदात्तेन सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इति पृतन्यच्छब्दोऽंतोदात्तः । शसः सुप्स्वरिणानुदात्तस्यांतोदात्तादित्यनुवृत्तौ शतुरनुमो नवजादी । पा० ६. १. १७३. । इत्युदात्तत्वं ॥

महाँ इंद्रः परश्च नु मत्त्वमस्तु वज्रिणे । द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ ५ ॥

महान् । इंद्रः । परः । च । नु । मत्विऽत्वं । अस्तु । वज्रिणे । द्यौः । न । प्रथिना । शवः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रो महान् शरीरेण प्रौढः परश्च गुणैश्चकृष्टोऽपि । नु किंच वज्रिणे वज्रयुक्तार्थेन्द्राय महित्वं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं सर्वदास्तु । स्वभावसिद्धस्यापि मत्तया प्रार्थनमेतत् । किंच । द्यौर्न द्युलोक इव शवो बलमिंद्रस्य सेनारूपं प्रथिना प्रथिन्वा पृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः । यथा द्युलोकः प्रभूत एवमस्य सेना प्रभूता । नृशब्दो यद्यपि चेप्रनामः नु मत्त्विति पठितस्तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावान्निपातत्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्च-
यार्थोऽत्र गृहीतः । नृशब्दो लोके प्रतिषेधार्थ एव । स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थ उपमानार्थश्चेति द्विविधः । येन पदेनावीयते तस्मात्पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थ उपरिष्ठात्प्रयुज्यमान उपमार्थः । तथा च यास्क उदाहरति । उभयसन्वध्यायं नेंद्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुराया-
मित्युपमार्थीय उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपनिमिती । नि० १. ४. । इति । अचोपमेयवाचिनो बुशब्दस्यापि

अभिन्नवयस्य प्रत्युत्थेषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन् एवा ह्यस्य सृणुतेत्यनुरूपसूचः । एह्यु षु ब्रवाणि त इति खंडे अथ ब्राह्मणाच्छंसिन् इत्युपक्रम्य एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सृणुता । आ० ७. ८. इति सूचितं ॥

ए॒वा ह्य॑स्य॒ सूनृ॑ता॒ विर॒प्शी गो॑म॒ती म॒ही । प॒क्का शा॒खा न दा॒श्रुषे॑ ॥ ८ ॥

ए॒व । हि । अ॒स्य । सूनृ॑ता॒ । वि॒र॒प्शी । गो॑म॒ती । म॒ही । प॒क्का । शा॒खा । न । दा॒श्रुषे॑ ॥ ८ ॥

अखेंद्रस्य सूनृता वाग्दाश्रुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थमेवा हि एवं खलु । अनंतरप-
दवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः । कीदृशी । विरप्शी विविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता । बद्धविधोपचारवादि-
नीत्यर्थः । गोमती बद्धीभिर्गोभिरुपेता । गोप्रदेत्यर्थः । अत एव मही महती पूज्या । यथोक्तवाचो दृष्टान्तः ।
पक्का शाखा न । यथा बद्धभिः पक्कैः फलैरुपेता प्रीतिहेतुस्तद्वत् । यद्यपि महत्तामसु ब्राधन्
विरप्शीति पठितं तथाप्यत्र महीत्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगादवयवार्थो गृहीतः ॥ एव । एवमादीनामंत इत्यंतो-
दात्तः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । हि । निपात आबुदात्तः । अस् । प्रकृतखेंद्रस्य परामर्शादिदमो
ऽन्वादेश इत्यादिनाशदेशोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः । सूनृता । ऊन् परिहाणे । सुतरामूनयत्यप्रियमिति
सून् । सा चासावृता सत्या चेति सूनृता प्रियसत्या वाक् । परादिष्कंदसि बद्धसमित्युकार उदात्तः । विरप्शी ।
विचित्रं रपणं विरप । रप लप व्यक्तायां वाचि । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । तदेषामस्तीति निरूपणे
वाक्यानि । तानि यस्यां वाचि संति सा वाविरप्शिनी । अत इति नावितीति । यथेति च । पा० ६. ४.
१४८. । इत्यकारलोपः । अन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. । इति ङीप् । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नकारलोप-
ष्कांदसः । सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । गावोऽस्यां संतीति गोमती । मनुब्ङीपी
पित्वादनुदात्तौ । प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । मही । महती । उगितश्च । पा० ४. १. ६. । इति ङीप् । तस्य
पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते शतुरनुमो नवजादी इत्यत्र बृहन्महतोरुपसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. । इत्युदात्तत्वं ।
अच्छब्दलोपष्कांदसः । पक्का । डुपचप् पाके । निष्ठा । पा० ३. २. १०२. । इति क्तप्रत्ययः । पचो वः । पा० ८. २.
५२. । इति वत्वं । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. । इति कुत्वं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । टापा सह सवर्णदीर्घ एकादेश
उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । शाखा । शाखु स्नाखु व्याप्तौ । पचाद्यच् । चित्वादंतोदात्ते प्राप्ते वृत्त्यादिना-
गणत्वादुषादित्वादाबुदात्तत्वं । दाश्रुषे । दाश्रु दाने । दाश्रान्साङ्गाङ्गीङ्गांश्च । पा० ६. १. १२. । इति निपात-
नात्कसाविडभावो द्विवचनाभावश्च । चतुर्थ्येकवचने यचि भं । पा० १. ४. १८. । इति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं
। पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं । वकारस्योकारः । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति
षत्वं । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ॥

ए॒वा हि ते॒ विभू॑तय॒ ऊ॒तय॑ इ॒न्द्र मा॑व॒न्ते । स॒द्यश्चि॒त्संति॑ दा॒श्रुषे॑ ॥ ९ ॥

ए॒व । हि । ते॒ । वि॒भू॑तयः । ऊ॒तयः । इ॒न्द्र । मा॑व॒न्ते । स॒द्यः । चि॒त् । संति॑ । दा॒श्रुषे॑ ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव विभूतयश्चर्यविशेषा एवा हि एवंविधाः खलु । किंविधा इति तदुच्यते । मावन्ते मत्सदृ-
शाय दाश्रुषे हविर्दत्तवते स्तुत्यादिनाशदेशोऽनुदात्तः । सद्यश्चित्संति । यदा कर्मानुष्ठितं तदैव भवति ॥
मावन्ते । मत्सदृशाय । वतुप्रकारेण युष्मदस्मां ऋंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. । इत्यच्छब्दा-
द्वतुप् । मपर्यंतस्य प्रत्ययेनोदात्तः । पा० ७. २. ९८. । इति मादेशः । अदृशब्देन सहातो गुणे । पा० ६. १.
९७. । इति पररूपत्वं । दृग्दृशवतुषु । पा० ६. ३. ८९. । इत्यनुवृत्ताया सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकार-
स्याकारः । सवर्णदीर्घत्वं । वतुपः पित्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । सद्यः । समाने द्यवीत्यर्थे सद्यः परत्य-
रार्थेषमः । पा० ५. ३. २२. । इत्यादिना निपातितं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । चित् । चादयोऽनुदात्ता इत्यनु-
दात्तः । संति । अस भुवि । लटः स्थाने द्वि । झोऽंतः । पा० ७. १. ३. । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तिङ्
प्रत्ययाबुदात्तत्वं । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं । पा० १. १. ६२. । इति वकारमात्रेण ससावर्धातुकानुदात्तत्वं न
भवति । वर्णाग्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति । परि० २१. । इति निषेधात् । दाश्रुषे । यतमंचे गतं ॥

ए॒वा ह्य॑स्य॒ काम्या॒ स्तोम॑ उ॒क्थं च॒ शंस्या॑ । इं॒द्राय॒ सोम॑पा॒तये॑ ॥ १० ॥

ए॒व । हि । अ॒स्य । काम्या॒ । स्तोमः॑ । उ॒क्थं । च॒ । शंस्या॑ । इं॒द्राय॒ । सोम॑ऽपी॒यये॑ ॥ १० ॥

अखेन्द्रस्य सोमः सामसाध्यं सोममुक्तं चर्कसाध्यं शस्त्रमथेवा ह्येते उभे एवंविधे खलु । किंविधे इति तदुच्यते । काम्या कामयितव्ये शंखा ऋत्विग्भिः शंसनीये । किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते । इंद्राय सोमपीतये । इंद्रस्य सोमपानार्थं ॥ एवा ह्यस्य । व्यवहितमंचे गतं । काम्या । कमेर्णिङंतादचो यत् । पा० ३. १. ९७. । शेरनिटि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपः । तित्स्वरितमिति स्वरिते प्राप्ते यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याबुदात्तत्वं । सुपो डादेशः । सोमः । अर्तिसुखित्वादिना । उ० १. १३९. । मन्त्रत्ययः । उक्तं । वच परिभाषणे । पातुतुदिव-चिरिचिसिचिभ्यस्त्वक् । उ० २. ७. । इति थक् । कित्वात्संप्रसारणं । परपूर्वत्वगुणाभावौ । शंखा । शंसु सुतौ । खंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । सुपो डादेशः । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । अथवा सोमस्य पीतिर्यखेन्द्रस्येति सोमपीतिरिन्द्रः । बज्रव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं । पा० ६. २. १. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ १६ ॥

इंद्रेहीत्यादिकं दशर्वं सूक्तं सुरूपकृतुमित्यादिषु षष्ठं । ऋष्यादयस्तस्य पूर्ववत् । विशेषस्त्वतिरात्रे द्वितीयप-र्यायेऽच्छावाकशस्त इंद्रेहीत्यनुरूपसृचः । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंड इदं वसो सुतमंध इंद्रेहि मत्स्यंधसः । आ० ६. ४. । इति सूचितं ॥

इंद्रेहि मत्स्यंधसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । महौ अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इंद्र । आ । इहि । मत्सि । अंधसः । विश्वेभिः । सोमपर्वभिः । महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥ १ ॥

हे इंद्र एहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरसरूपैरंधसोऽधोभिरनै-र्मत्सि । माद्य । हृष्टो भव । तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन महान्भूत्वाभिष्टिः शत्रूणामभिभविता भवेति शेषः । अष्टा-विंशतिसंख्याकेषु बलनामस्तोत्रजः पाज इति पठितं ॥ आ इहि । आद्गुणः । पा० ६. १. ८७. । इंद्र एहि । यो ह्युभयोः स्थाने लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमित्याद्याङोरेकादेशस्याङ्व्यपदेशादोमाङोश्च । पा० ६. १. ९५. । इति पररूपं । मत्सि । माद्य । मदी हर्षग्लपनयोः । लोटः सिप् । सर्वे विधयस्क्वंदसि विकल्प्यत इति सेर्हिंरादेशः । पा० ३. ४. ८७. । न भवति । दिवादिभ्यः श्यन् । पा० ३. १. ६९. । इति श्यन् । बज्रत्वं क्वंदसीति श्यनो लुक् । न लुमतांगस्य । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्छामाष्टानां दीर्घः श्यनि । पा० ७. ३. ७४. । इत्युपधादीर्घो न भवति । सिपः पित्वाङातुस्वर एव । अंधसः । अदेर्नुम् घञ् । उ० ४. २०५. । इत्यसुन् । व्यत्ययेन तृतीयाबज्रवचनं कर्तव्यं । नित्वादाबुदात्तः । विश्वेभिः । अग्निप्रुषीत्यादिना । उ० १. १५१. । क्तन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । ऐसादेशो बज्रत्वं क्वंदसीति न भवति । सोमपर्वभिः । लतारूपं सोमं पृणति पूरयंतीति सोमपर्वीणः सोमरसाः । पू पालनपूरणयोः । अन्येभ्योऽपि दृशंत इति वनिप् । गुणो रपरत्वं । वनिपः पित्वाङातुस्वर एव । उपपदसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण पुनः स एव भवति । अभिष्टिरभिगता । इव गतौ । मंचे वृषेत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । क्तिसुदात्तः । स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । कित्वा-ल्लघूपधगुणाभावः । तितुचतथसिसुसरकसेषु च । पा० ७. २. ९. । इतीडागमो न भवति । अभिष्टिस्त्वकार एमनादिषु पररूपं वक्तव्यं । पा० ६. १. ९४. ६. । इति पररूपत्वं । प्रादिसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उज्ज्वललोपः । उ० ४. १९१. । इत्यसुन् । नित्वादाबुदात्तः ॥

एमेनं सृजता सुते मंदिमिंद्राय मंदिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ई । एनं । सृजत । सुते । मंदिं । इंद्राय । मंदिने । चक्रिं । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणाय प्रयुक्तः । हे अध्वर्यवः सुतेऽभिषुते चमसस्थे सोम एनं सोममिंद्रायेंद्रार्थमा-सृजत । पुनरभ्युन्नयत । शुक्रामंथिचमसगणे पुनरभ्युन्नयनमापस्वविनोक्तं । होचकाणां चमसाध्वर्यवः सक्तस्त-कुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयोपावर्तध्वमिति । आप० १२. २३. ४. । इति । कीदृशमेनं । मंदिं हर्षहेतुं चक्रिं साधुकर-णशीलं । कीदृशयेंद्राय । मंदिने हर्षयुक्ताय विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते । सर्वकर्मनिष्पादन-शीलायेत्यर्थः । ईमित्यस्य पादपूरणार्थत्वं यास्क आह । अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताचरेषु ग्रंथेषु वाक्यपूरणा

आगच्छन्ति पदपुराणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. इति । अस्यायमर्थः । अन्यैरेव पदैर्विव-
क्षितेऽर्थे समाप्ते सति ये शब्दा ईमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा अमिताक्षरेषु कंदोराहित्येन परिमिताक्षर-
हितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपुराणार्था द्रष्टव्याः । मिताक्षरेषु कंदोयुक्तेषु ग्रंथेषु पादपुराणार्थाः । ते च
कमीमित्यादय इति । ईमित्यस्य शब्दस्यानर्थक्यायैतामृचमुदाजहार । एमेनं सृजता सुते । आसृजतैनं सुते
। नि० १. १०. इति ॥ एनं । इदमो द्वितीयायां द्वितीयाटौःस्तेनः । पा० २. ४. ३४. इत्येनादेशोऽनुदात्त
इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजत । संहितायामन्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. इति दीर्घः । मंदिं । प्रमो-
दहेतुं । मदि सुतिमोदमदस्वप्नकांतितगतिषु । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । मंदमानं प्रयुक्त इत्यर्थे हेतुमति
च । पा० ३. १. २६. इति णिच् । खंतस्याजंतत्वादच इः । उ० ४. १३८. इतीकारप्रत्ययः । शेरनिटीति णिलोपः ।
प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । मंदिने । मंदेः पूर्ववत् । चतुर्थ्येकवचनेऽनपुंसकस्यापि । पा० ७. १. ७३. व्यत्ययेन नुमा-
गमः । चक्रिं । डुक्कञ् करणे । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १७१. इति तच्छीलितद्धर्मतत्सा-
धुकारिषु कर्तृषु क्तिप्रत्ययः । तस्य कित्वाङ्गुणाभावः । यणादेशः । लिङ्ङ्गावाङ्निर्वचनं । द्विर्वचनेऽचि । पा० १.
१. ५९. इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात्कृशब्दो द्विरुच्यते । अभ्यासस्योरत्तरपरत्वस्युत्त्वह्लादिशेषाः । किनो
नित्वादाबुदात्तः । विश्वानि । विशेः क्वन् । नित्वादाबुदात्तः । अस्य चक्रय इति कृदन्तेन योगेऽपि कर्तृकर्मणोः
कृति । पा० २. ३. ६५. इति षष्ठी न भवति । किकिनौ लिट् चेति किनो लिङ्ङ्गावेन न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थ-
तृणां । पा० २. ३. ६९. इति निषेधात् ॥

मत्स्वां सुशिप्र मंदिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचैषु सर्वनेष्वा ॥३॥

मत्स्व । सुऽशिप्र । मंदिभिः । स्तोमेभिः । विश्वऽचर्षणे । सचा । एषु । सर्वनेषु । आ ॥३॥

हे सुशिप्र हे शोभनहनो शोभननासिक वा । शिप्रे हनू नासिके वा । नि० ६. १७. इति यास्केनोक्तत्वात् ।
तादृश हे इंद्र मंदिभिर्हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तोचैर्मत्स्व । हृष्टो भव । हे विश्वचर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त । सर्वैर्यजमानैः
पूज्यत्वर्थः । तादृशेन्द्र त्वमेषु यागगतेषु त्रिषु सर्वनेषु सचा देवैरन्यैः सहा गच्छेति शेषः ॥ मदि सुतीत्यस्य लोच्य-
नित्यमागमशासनमिति कृत्वेदितो नुम् धातोरिति नुम् न भवति । अनुदात्तत्वात्तास्यनुदात्तैर्द्विदुपदेशात्
। पा० ६. १. १८६. इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । संहितायां ब्रह्मोऽतस्तिडः । पा० ६. ३. १३५. ।
इति दीर्घत्वं । सुशिप्रेत्यामंत्रितनिघातः । मंदिभिः । गतमंत्रे व्याख्यातं । स्तोमेभिः । मन्त्रत्यस्य नित्वादाबु-
दात्तत्वं । बङ्गलं कंदसीति भिस ऐसादेशो न भवति । विश्वचर्षणे । निघातः । सचा । उक्तं । एषु । ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं ॥

असृयमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत । अजौषा वृषभं पतिं ॥४॥

असृयं । इंद्र । ते । गिरः । प्रति । त्वां । उत् । अहासत । अजौषाः । वृषभं । पतिं ॥४॥

हे इंद्र ते गिरस्त्वदीयाः सुतीरसृयं । सृष्टवानस्मि । तास्य गिरः स्वर्गेऽवस्थितं त्वां प्रत्युदहासत । उद्गत्य
प्राप्नुवन् । तादृशोर्गिरस्त्वमजौषाः । सेवितवानसि । कीदृशं त्वां । वृषभं कामानां वर्षितारं पतिं सोमस्य पा-
तारं यजमानानां पालयितारं वा । पाता वा पालयिता वा । नि० ४. २६. इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ असृयं ।
असृजं । सृज विसर्गे । लङो मिप् । तुदादिभ्यः शः । पा० ३. १. ७७. बङ्गलं कंदसि । पा० ७. १. ८. इत्यच
विकरणस्य ङडागमः । जकारस्य गकारः । लुङ्लङ्लुङ्त्वडुदात्त इत्यङागम उदात्तः । सति शिष्टत्वात्स एव
शिष्यते । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः । अहासत । औहाङ् गती । लुङ् । झस्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । ज्ञेः सिच्
। पा० ३. १. ४४. अङागमो निघातश्च । अजौषाः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लङस्थास । तुदादिभ्यः शः । तस्य कंद-
स्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. इत्यार्धधातुकत्वेन डित्वाभावाल्लघूपधगुणः । यासस्यकारलोपः क्दांसः । सर्व-
दीर्घः । अङागमः । सति शिष्टत्वादुदात्तः शिष्यते । वृषभं । पृषु वृषु मृषु सेचने । अभजित्यनुवृत्तावृषिवृषिभ्यां
क्ति । उ० ३. १२३. इत्यभचप्रत्ययः । कित्वाङ्गुणाभावः । चित्वादंतोदात्तः । पतिं । पा रक्षसे । पातिर्दतिः
। उ० ४. ५७. डित्वादिलोपः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं ॥

सं चोदय चिचमर्वाग्राध इद्र वरेण्यं । असदितै विभु प्रभु ॥५॥

सं। चोदय। चिचं। अर्वाक्। राधः। इद्र। वरेण्यं। असत्। इत्। ते। विऽभु। प्रऽभु ॥५॥

हे इद्र वरेण्यं श्रेष्ठं राधो धनं चिचं मणिमुक्तादिरूपेण बद्धविधमर्वागसदमितुलं यथा भवति तथा सं चोदय । सम्यक् प्रेरय । भोगाय यावत्पर्याप्तं तावद्विभुशब्देनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तादृशं धनं ते तवैवासदित । अस्त्येव । तस्मादस्यभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु राधो राध इति पठितं ॥ चोदय । चुद् प्रेरणे । खंतालोद् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । राधः । राधुवंत्यनेनेति राधो धनं । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १८८. । नित्वादाबुदात्तः । वरेण्यं । वृज एण्यः । वृषादित्वादाबुदात्तः । असत् । अस भुवि । लिट् । तिप् । इतश्च लोपः । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः । लोटोऽडाटावित्यडागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव । विभु । विभवतीति विभु । भुव इत्यनुवृत्तौ विप्रसंभ्यो द्वसंज्ञायां । पा० ३. २. १८०. । इति डुप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । एवं प्रभु ॥ १७ ॥

अस्मान्सु तत्र चोदयेद्र राये रभस्वतः । तुविद्युन् यशस्वतः ॥६॥

अस्मान्। सु। तत्र। चोदय। इद्र। राये। रभस्वतः। तुविऽद्युन्। यशस्वतः ॥६॥

हे तुविद्युन् प्रभूतधनेद्र राये धनसिद्धयर्थमस्माननुष्ठातृन् तत्र कर्मणि सु चोदय । सुष्ठु प्रेरय । कीदृशानस्मान् । रभस्वत उद्योगवतो यशस्वतः कीर्तिमतः ॥ तत्र । तच्छब्दात्सप्तम्यास्त्रल् । पा० ५. ३. १०. । जितेति प्रत्ययात्पूर्वस्त्रीदात्तत्वं । इद्र । आनंजिताबुदात्तत्वं । पादादित्वात् निघातः । राये । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । रभस्वतः । रभ रभस्वे । रभस्वं कार्योपक्रमः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्वादाबुदात्तः । मतुपः पित्वादननुदात्तत्वं । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । पा० १. ४. १७. । इति न पदत्वं तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. । इति भसंज्ञया बाधितत्वात् । आ कडारादेका संज्ञा । पा० १. ४. १. । इति निघमात् । तुविद्युन् । तुवि बद्ध द्युन् धनं यस्य । षाष्टिकमामंजिताबुदात्तत्वं । यशस्वतः । यशोऽस्यास्तीति मतुप । अस्मायामेधासजो विनिः । पा० ५. २. १२१. । इति विनिना न बाध्यते मतुपः सर्वत्र समुच्चयात् । यशस्वशब्दो नञ्विषयस्थानिसंतस्त्वैत्याद्युदात्तः । मतुपः पित्वात्स एव शिष्यते ॥

सं गोमर्दिद्र वाजवदस्मे पृथु अवो बृहत् । विश्वायुर्धेह्यक्षितं ॥७॥

सं। गोऽमर्त्। इद्र। वाजऽवत्। अस्मे इति। पृथु। अवः। बृहत्। विश्वऽआयुः। धेहि। अक्षितं ॥७॥

हे इद्र अवो धनमस्मे सं धेहि । अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ । कीदृशं अवः । गोमर्त् बह्वीभिर्गोभिरुपेतं वाजवत् प्रभूतेनान्नेनोपेतं पृथु परिमाणेनाधिकं बृहत् गुणैरधिकं विश्वायुः कृत्वायुष्यकारणं अक्षितं विनाशरहितं ॥ गोमर्त् । वाजवत् । उभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव । वाजशब्दो वृषादिराबुदात्तः । अस्मे । अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीबद्धवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना श्रे आदेशः । शित्वात्सर्वादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वं । शेषे लोपश्चिलोप इति पक्षे । पा० ७. २. ९०. । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे ऽतो गुण इति पररूप एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथिभ्यदिभ्यश्च संप्रसारणं सलोपश्च । उ० १. २९. । इति कुप्रत्ययः । रेफस्य संप्रसारणमृकारः । परपूर्वत्वं । कोः कित्वात् लघूपधगुणः । अयत इति अवो धनं । असुप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । बृहत् । प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः । विश्वमायुर्यक्षिन्धने । विश्वशब्दः क्रान्त्ययांतः । तस्य बद्धब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिस्त्वंदसि बद्धलमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अक्षितं । क्षि क्षय इत्यस्मादंत्योर्णित्यर्थत्वात्कर्मणि निष्ठा । तेन खदर्शत्वादिष्टायामख्यदर्थे । पा० ६. ४. ६०. । इति न दीर्घत्वं । अत एव क्षिचो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६. । इति न निष्ठानत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद्युम्नं सहस्रसातमं । इन्द्र ता रथिनीरिषः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । युम्नं । सहस्रऽसातमं । इन्द्र । ताः । रथिनीः । रिषः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र बृहच्छ्रवो महतीं कीर्तिमस्मे धेहि । अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा सहस्रसातममतिशयेन सहस्रसंख्यादानोपेतं युम्नं धनमस्मे धेहि । तथा ता व्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धा रथिनीर्वज्ररथोपेता इषोऽन्नान्यस्मे धेहि ॥ अस्मे । सुपां सुनुगित्यादिना श्रे आदेशः । धेहि । ध्वसोरेङावभ्यासलोपश्च । पा० ६. ४. ११९. । इत्येवाभ्यासलोपो । श्रूयत इति श्रवः । असुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । महसं सनुते ददातीति सहस्रसाः । षणु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । पा० ३. २. ६७. । विङ्गनोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१. । इत्याकारादेशः । धातुस्वरेणांतीदात्तः । पुनः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । रथा आसां संतीति रथिन्य इति प्रत्ययस्याबुदात्तत्वं । ऋन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. । स च पित्वादनुदात्तः । इषो यौगिकत्वे धातुस्वरः । रूढत्वे प्रातिपदिकस्वरः ॥

वसोरिन्द्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणंत ऋग्मियं । होमं गंतारमृतये ॥ ९ ॥

वसोः । इन्द्रं । वसुऽपतिं । गीःऽभिः । गृणंतः । ऋग्मियं । होमं । गंतारं । ऊतये ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽसदीयस्य धनस्योतये रत्नार्थमिन्द्रं होम । वयमाहुयामः । किं कुर्वतः । गीर्भिः स्तुतिभिर्गृणंतः स्तुवंतः । कीदृशमिन्द्रं । वसुपतिं धनपालकं ऋग्मियं ऋचां मातारं गंतारं यागदेशे गमनशीलं ॥ वसोः । वस निवासि । शृश्रुत्तिहीत्यादिना । उ० १. ११. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्नित्वादाबुदात्तः । वसुपतिं । समासांतीदात्तत्वे प्राप्ति पत्यावैश्वर्यं । पा० ६. २. १८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । गृणंतः । गृ शब्दे । लट् । शतृ । क्रयादिभ्यः आ । पा० ३. १. ८१. । शतृः सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात् आभ्यस्तचोरातः । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । शतुरकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । ऋग्मियं । ऋचो मिमीत इत्यृग्मीः । तमृग्मियं । माङ् माने शब्दे च । क्विप्तेति क्विप् । घुमास्तेत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । ईत्वं । चकारस्य चोः कुः । झलां जशोऽन्ते । पा० ८. २. ३९. । इति जम्त्वं । गकारः । द्वितीयैकवचनेऽपि सुधात्वित्यादिना । पा० ६. ४. ७७. । इयडादेशः । एरनेकाच इति यणादेशः । पा० ६. ४. ८२. । सर्वे विधयस्क्वदसि विकल्प्यत इति न भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोकार उदात्तः । होम । आहुयामः । ज्ञेन् स्वर्धायां शब्दे च । लट् । तस्यास्यदो वज्रत्वेऽपि व्यत्ययेन मिप् । इकारस्य व्यत्ययेनाकारः । शपो वज्रत्वं कृदसीति लुक् । वज्रत्वं कृदसि । पा० ६. १. ३४. । इति कृः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । धातोः । पा० ६. १. १६२. । इत्योकार उदात्तः । मिपः पित्स्वरेणानुदात्तत्वं । गंतारं । गमू खपू गतौ । ताच्छीत्से तृन् । नित्वादाबुदात्तः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः ॥

सुतेसुते न्योकसे बृहद्बृहत् एदरिः । इन्द्राय शूषमर्चति ॥ १० ॥

सुतेऽसते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः । इन्द्राय । शूषं । अर्चति ॥ १० ॥

आकार इच्छब्दश्च पादपूरणी । यद्वा । व्याप्तिवचन आकारः । आङीषदर्थेऽभिधाप्री । अम० ३. ४. ३२. । इत्यभिधानात् । इच्छब्दोऽपिशब्दार्थः । इयति गच्छत्यनुष्ठेयं कर्म प्राप्नोतीत्यरिच्यमानः । एदरिः सर्वोऽपि यजमान इन्द्राय सुते सुत इन्द्रार्थमभिषुते तत्तत्सोमे शूषं बलमर्चति । सौति । इन्द्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशं शूषं । बृहत् प्रौढं । कीदृशयेन्द्राय । न्योकसे नियतस्थानाय बृहते प्रौढाय ॥ सुते सुते । शुञ् अभिषवे । क्तप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विभावः । तस्य परमाश्रेष्ठितमिति द्वितीयस्याश्रेष्ठितत्वेनानुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । न्योकसे । नियतमोको यस्य तस्यै । निशब्दो निपाता आबुदात्ता इत्युदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. । इत्योकारः स्वरितः । बृहते । बृहद्बृहत्तोरुपसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. । इत्यजादिविभक्त्युदात्तत्वं । अरिः । ऋ गतौ ।

अच इः । उ० ४. १३८. । इतीकारप्रत्ययः । गुणो रपरत्वं । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः । इंद्राय । ऋञ्ज्रेत्यादिना रन्प्रत्यय इकार उदात्तः । शूषं । प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति । निघातस्वरः ॥ १८ ॥

गायंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या कंदोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते । गायंति द्वादशानुष्टुभं त्विति । तुहिहवेत्यादिपरिभाषायां । अनु० १२. ३. । तुशब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषितत्वादस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानुष्टुभत्वं द्रष्टव्यं । ऋषिदेवते पूर्ववत् ॥ अभिलषवषडङ्गस्योक्त्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य गायंतीति स्तोत्रियस्तृचः । एह्यु ध्विति खंडे गायंति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव । आ० ७. ८. । इति सूचितं ॥

गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्चयर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उहंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायंति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चति । अर्कः । अर्किणः । ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति

शतऽक्रतो । उत् । वंशऽइव । येमिरे ॥ १ ॥

हे शतक्रतो ब्रह्मकर्मन्ब्रह्मप्रज्ञं वेदं त्वां गायत्रिण उद्गातारो गायंति । सुवंति । अर्किणोऽर्चनहेतुमंत्रयुक्ता होतारोऽर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चति । शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसति । ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभृतय इतरे ब्राह्मणास्त्वामुवेमिरे । उन्नतिं प्रापयंति । तच्च दृष्टांतः । वंशमिव । यथा वंशाद्ये नृत्वंतः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वति । यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वति । तद्वत् । एतामुचं यास्क एवं व्याचष्ट । गायंति त्वा गायत्रिणः प्राचंति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतु उवेमिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छूयत इति वा । नि० ५. ५. । इति । अर्कशब्दं च ब्रह्मधा व्याचष्टे । अर्को देवो भवति यदेनमर्चत्यर्को मंचो भवति यदेनेनार्चत्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृद्धो भवति स वृतः कटुकिम्बा । नि० ५. ४. । इति ॥ गायंति । शप्तिङौ पित्वास्त्वसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तौ । धातुरुदात्तः । गायत्रिणः । गायचं साम येषामुद्गातृणामसि ते । अत इनिठनौ । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः । अर्चति । अर्चं पूजायां । भौवादिकः । शप्तिङावनुदात्तौ । धातुस्वर एव । पादादित्वाच्च निघातः । अर्कः । अर्चत्येभिरित्यर्का मंचाः । तैरर्चनीयतया तदात्मक इंद्रोऽपि लक्षणयार्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा० ३. ३. ११८. । इति करणे घः । चजोः कु घिष्यतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति चकारस्य कुत्वं । ककारः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । अर्को मंचा एषां संतीत्यर्किणो होतारः । एकाचरात्क्रतो जातिः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ । पा० ५. २. ११५. २. । इति ऋदंतादिनिठनौ यद्यपि प्रतिषिद्धौ तथाप्यत्र व्यत्ययादिभिः । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः । ब्रह्माणः । प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । शतक्रतो । निघातः । संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९८. । इति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १. ४. २. । इति स एव शिष्यते । येमिरे । यम उपरमे । तिङुतिङ् इति निघातः ॥

यत्सानोः सानुमारुहद्वयैर्यस्य कर्त्तुं । तदिंद्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुं । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्तुं । तत् । इंद्रः । अर्थं । चेतति ।

यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदा सानोः सानुमारुहत् यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणायैकस्मात्पर्वतभागादपरं पर्वतभागमारुहवान् । तथा भूरि प्रभृतं कर्त्तुं कर्म सोमयागरूपमस्यष्ट सृष्टवान् । उपक्रांतवानित्यर्थः । तत्तदानीमिंद्रोऽर्थं यजमानस्य प्रयोजनं चेतति । जानाति । ज्ञात्वा च वृष्णिः कामानां वर्षितां सन् यूथेन मरुद्गणेन सहैजति । कंपते । स्वस्थानाद्यज्ञभूमिमागतुमुक्त इत्यर्थः । सानोः । षणु दानि । सनोति ददाति निवसतामवकाशमिति सानुः । दूसानेजनिचरिचटिहृम्भो जुग् । उ० १. ३. । शित्वादुपधाया वृद्धिः । शित्वादाबुदात्तत्वं च । अरुहत् । रुहेर्लोङ् तिपि शपि संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः । परि० ९३. १. । इति लघूपधगुणो न भवति । लुङ्लङ्लृङ् लृङ् लुङ् लुङ् । सति शिष्टत्वात् एव शिष्यते । निपातैर्यद्यदिहतेति । पा० ८. १. ३०. । निषेधान्निघातो न भवति । भूरि । अदिशदिभूमुभिभ्यः क्रिन् । उ० ४. ६५. । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादाबुदात्तः ।

हे वसो निवासकारणभूतं ह्र एहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । आगत्य च शोभायुक्तानि स्तोत्रास्त्रिमि
स्वर । अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु । तथा धर्त्यवमभिलक्ष्य गृणीहि । शब्दं कुरु । तथा होतृप्रयुक्तानि
शस्त्राख्यालक्ष्य हव । शब्दं कुरु । परितोषेण सर्वानुत्विजः प्रशंसत्यर्थः । तत ऊर्ध्वं नोऽस्माकं ब्रह्म चान्नं
च यज्ञं चानुष्ठीयमानं कर्म च सचा सह वर्धय । सांगत्वसंपादनेन यज्ञं वर्धयित्वा तत्फलमन्नं च प्रवृद्धं कुरु ।
अंध इत्यादिष्वष्टाविंशत्यन्ननामसु ब्रह्म वर्च इति पठितं ॥ इहि । इण् गतौ । सेहिः । हेरपित्वेन डित्वाद्गुणा-
भावः । निघातः । आडा सह गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । स्तोमान् । अर्तिसुखित्यादिना मन-
नित्वादाबुदात्तः । उत्तरपदेन संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति एवं । आतोऽटि नित्यमि-
त्याकारस्यानुनासिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । तस्यासिद्ध-

त्वात्स्वरसंधिर्न भवति । अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । स्वर । खु शब्दोपतापयोः । निघातः । अभि । गतं । गृणीहि । गृ शब्दे । सेह्यपिञ्चेति हिः । क्रयादिभ्यः आ । ई हल्यघोः । पा० ६. ४. ११३. । इतीत्वं । प्वादीनां ह्रस्वः । पा० ७. ३. ८०. । इत्युकारस्य ऋकारः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं । का० ८. ४. १. १. । इति एत्वं । तिङुतिङ इति निघातः । रुव । रु शब्दे । सेह्यपिञ्च । अपि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । तस्य डित्त्वेन गुणाभावादुवडादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । तिङुतिङ इति निघातः । ब्रह्म । वृहि वृहि वृद्धौ । मनिन्नित्यनुवृत्तौ वृहेरम् नलोपश्च । उ० ४. १४५. । इति मनिन् । तत्संनियोगेन नलोपः । अमागमश्च । मिदचोऽन्त्यात्परः । पा० १. १. ४७. । इत्युकारात्परः । यणादेशः । मनिनो नित्वादाबुदात्तत्वं । वसो । आमंचितनिघातः । यज्ञं । यजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. । नङ् । प्रत्ययस्वरः । वर्धय । निघातः । अच चकारद्वयश्रवणादियमेव तिङ्विभक्तिः पूर्ववा-
क्येष्वनुषज्यते । अतोऽनुषक्तैव प्रथमा न श्रुतेत्यश्रुतायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधो न भवति ॥

अभिप्लवषडहगतोक्थेष्वच्चावाकस्य तृतीयसवन उक्थमिन्द्राय शंस्यमित्यनुरूपस्तुचः । एह्यु ध्विति खंड इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्मुक्थमिन्द्राय शंस्यं । आ० ७. ८. । इति सूचितं ॥

उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्पिधे । शक्रो यथा सुतेषु णो रारणात्सख्येषु च ॥ ५ ॥
उक्थं । इन्द्राय । शंस्यं । वर्धनं । पुरुनिःऽसिधे । शक्रः । यथा । सुतेषु । नः । रारणात् ।
सख्येषु । च ॥ ५ ॥

इन्द्रयिन्द्रार्थं वर्धनं वृद्धिसाधनमुक्थं शंस्यं शंस्यं । अस्माभिः शंसनीयं । कीदृशयिन्द्राय । पुरुनिष्पिधे बहनां शत्रूणां निषेधकारिणे । शक्र इन्द्रो नोऽस्मदीयेषु सुतेषु पुत्रेषु सख्येषु च सखित्वेष्वपि यथा येन प्रकारेण रारणात् अतिशयेन शब्दं कुर्यात्तथा शंस्यमिति पूर्वचान्वयः । अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रोऽस्माकं पुत्रानस्मात्सख्यानि च बद्ध्वा प्रशंसत्वित्यर्थः ॥ उक्थं । वचेत्यप्रत्यय उक्तः । उ० २. ७. । प्रत्ययस्वरः । शंस्यं । शन्सु स्तुतौ । खंतादचो यत् । शेरनिटीति णिलोपः । तित्स्वरिति प्राप्ति यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । वर्धनं । करणाधिकरणयोश्च । पा० ३. ३. ११७. । इति करणे लुट् । लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं । पुरु-
निष्पिधे । बहनां शत्रूणां निषेधकाय । पिध गत्वा । धात्वादेः षः सः । अच निरित्युपसर्गस्य निशब्दसमा-
नार्थस्य प्राक्प्रयोगः । क्तिञेति क्तिप् । क्तिप्ः सर्वापहारी लोपः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. । इति समासः । निसः सकारिणो व्यवधानं क्त्वाऽसत्त्वादानाद्व्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना । पा० ८. ३. ६५. । धातुस-
कारस्य षत्वं । निसः सकारस्य हुना हुः । पा० ८. ४. ४१. । इति षत्वं । पुरुशब्देन कर्मणि षष्ठ्यंतेन समासः ।
विधो धातुस्वरेणोदात्तत्वं । निष्पिध इति प्रादिसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । छद्ग्रहणे गतिकारकपूर्व-
स्यापि ग्रहणात्पुनः कारकसमासेऽपि स एव स्वरः । शक्रोतीति शक्रः । स्फायितंचिर्वंचिशकीत्यादिना । उ० २. १३. । रक् । प्रत्ययस्वरः । यथा । प्रकारवचने थाल् । पा० ५. ३. २३. । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वोऽकार उदात्तः ।
सुतेषु । क्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नसो नकारस्य नश्च धातुस्थोरुभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति संहितायां एत्वं ।
रारणात् । रण शब्दार्थः । धातोरिकाचः । पा० ३. १. २२. । इति यङ् । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति लुक् । प्रत्ययलक्षणेन । पा० ६. १. ९. । द्विर्भावो हलादिशेषः । दीर्घोऽकितः । पा० ७. ४. ८३. । इति दीर्घः ।
प्रत्ययलक्षणेन सनाद्यन्ता धातवः । पा० ३. १. ३२. । इति धातुसंज्ञायां लिङर्थे लेट् । पा० ३. ४. ७. । इति हेतुहेतु-
भङ्गावलक्षणे । पा० ३. ३. १५६. । लिङर्थे लेट् । अच हीन्द्रकर्तृकं रारणानमुक्थशंसनस्य कर्तव्यत्वे हेतुः । लेट्स्तिप् ।
इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । कर्तरि शप् । तस्य चर्करीतं परस्मैपदम-
दादिवच्च ~~द्रुणात्सख्यानि च बद्ध्वा~~ इति प्राप्तिः । शप इति प्राप्ति लुग्वज्जलं कंदसीति निषिध्यते । शपो
ऽनुदात्तत्वाद्भातोऽंतोदात्त एव शिष्यते । शपा लसार्वधातुकस्य व्यवधानात्तच्च परतो विधीयमानमभ्यस्ताना-
मादिरित्याबुदात्तत्वं न भवति । न च तिङुतिङ इति निघातः । अच यथाशब्दयोगेन यावद्यथाभ्यां । पा० ८. १. ३६. । इति निषेधात् । चवायोगे प्रथमेति वाच निघातो न भविष्यति । अच ह्युत्तरवाक्ये सख्येषु चेति
चानुक्तविभक्त्यपेक्षयेयं प्रथमा तिङ्विभक्तिः । सख्येषु । सख्युः कर्माणि सख्यानि । तेषु । कर्मणि चेत्यनुवृत्तौ

सख्युर्थः । पा० ५. १. १२६. । इति सखिशब्दाद्यप्रत्ययः । तच्च भसंज्ञायां यस्येति च । पा० ६. ४. १४८. । इतीकार-
लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये । स शक्र उत नः शक्रदिन्द्रो वसु दयमानः ॥६॥
तम् । इत् । सखिऽत्वे । ईमहे । तं । राये । तं । सुऽवीर्ये । सः । शक्रः । उत । नः । शक्रत् ।
इन्द्रः । वसु । दयमानः ॥६॥

सखित्वे निमित्तभूते सति तमित्तमेवेन्द्रमीमहे । प्राप्तुमः । तथा राये धनार्थं तमीमहे । तथा सुवीर्यं शोभ-
नसामर्थ्यनिमित्तं तमीमहे । उतापि च शक्रः शक्तिमान्स इन्द्रो नोऽस्मभ्यं वसु धनं दयमानः प्रयच्छन् शकत् ।
अस्मदीयरक्षणे शक्तोऽभूत् । सप्तदशयाज्याकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । तदनुसारेणेंद्रं याचामह इति व्याख्येयं ॥
सख्युर्भावः सखित्वं । तस्य भावस्त्वतलौ । पा० ५. १. ११९. । इति त्वः । प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । ईमहे । ईङ् गतौ ।
ङित्त्वादात्मनेपदं । पा० १. ३. १२. । दिवादिभ्यः श्यन् । बङ्गलं क्दसीति श्यनो लुक् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ।
राये । ङङिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । सुवीर्ये । शोभनं वीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः । भवितुवाचिनानेन भावो
लक्ष्यते । सुवीर्यत्वं इत्यर्थः । बङ्गव्रीहादिभ्योऽङ्गैः वीरवीर्यौ च । पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
शक्रोतीति शक्रः । स्फायितंचिर्वंचिशकीत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । शकत् । शक्लु शक्तौ । धातुसंबन्धाधिकारे
क्दसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति लुङ् । यतः शक्तोत्यतस्त्वमीमहे इति धातुसंबन्धः । लुङ्लिप् । पुषा-
दिबुताद्युदितः परस्मैपदेषु । पा० ३. १. ५५. । इति चुरडादेशः । बङ्गलं क्दसि । पा० ६. ४. ७५. । इत्यङागमा-
भावः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । वसु । निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः । उ० १. ११. । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । दय-
मानः । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं । लट् । शानजादेशः । पा० ३. २. १२४. । शपः
पित्त्वादनुदात्तत्वं । शानचक्षित इत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वादुपदेशाच्छप उत्तरत्वेन परत्वाच्चसार्वधातुकत्वानु-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ॥ १९ ॥

सुविवृतं सुनिरजमिन्द्र त्वादातमिदृशः । गवामपं व्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥७॥
सुऽविवृतं । सुनिऽअजं । इन्द्रं । त्वाऽदातं । इत् । यशः । गवां । अपं । व्रजं । वृधि ।
कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥७॥

हे इन्द्र यशोऽन्नं कर्मफलभूतं सुविवृतं सुष्ठु सर्वत्र प्रकृतं सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यं त्वादातमित्यया
शोधितं च संपन्नमिति शेषः । इतः परं जीरादिरसलामार्थं गवां व्रजं निवासस्थानमप वृधि । अपवृतमुद्धाटि-
तद्वारं कुरु । हे अद्रिवः गर्भोपलब्धेन इन्द्रोऽङ्गैः राधो धनं कृणुष्व । संपादय ॥ सुविवृतं । वृञ् वरणे । कर्मणि
क्तप्रत्ययः । विशब्देन प्रादिसमासः । विवृतमित्यत्र छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनि क्ताति परतो
गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदच्छेदोऽङ्गैः प्राप्ते परादिष्क्दसि बङ्गलं । पा० ६. २. १९९. । इत्युत्तर-
पदात्तः । पुनः सुशब्देन समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरिण स एवकार उदात्तः । ननु वृतमित्येव छदंतं न तु वि-
वृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्यात्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य ग्रहणं । परि० २३. । इति वचनात् । सुष्टुऽङ्गैः च
समासे वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विवृतमिति । तत्कथं छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् उच्यते ।
प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन छद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं । परि० २८. । इत्यनेन विवृतमित्यत्रापि
छदंतव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विवृतमित्यस्य यथा छदंतव्यपदेशः । एवं क्तांतव्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया ।
तथा च कर्मणि क्तांत उत्तरपदे परतो गतिरनंतर इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । न चात्रापि परा-
दिष्क्दसि बङ्गलमित्येवं नास्ति विस्तारः । तथा हि । सति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति तदा-
दिरिकार एवोदात्तः स्यात् । विवृतमिति समासे यद्यप्युकारः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमिति समासस्य
सति शिष्टत्वेन बलीयस्त्वात्तत्त्व एवोत्तरपदादाविकार एवोदात्तस्वरिण भवितव्यमिति । उच्यते । गतिर-
नंतर इत्यत्रानुवृत्तेः क्तग्रहणे अङ्गैः प्राप्ते परादिष्क्दसि नाश्रीयते । तदाग्रहणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरि सत्यनंतर-

तादिडाब्भ्यः कष । पा० ३. १. १३. । इति कषप्रत्ययो भवति । स ह्याकृतिगणः । लोपश्च हलः । पा० ३. १. १२. । इत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च । वा कषः । पा० १. ३. ९०. । इत्यात्मनेपदं । लटः शानच् । शपोऽदुपदेशात्पराच्छानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । कषः प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्योदात्तत्वं । इन्वतः । इवि व्याप्तौ । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । लडादेशस्य तसश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । हि चेति निषेधात्तिङ्गुतिङ् इति निघातो न भवति । जषः । जिः प्रार्थनायां लिङर्थे लोट् । तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । कर्तरि शप्ति प्राप्ति तदपवादः सिङ्गुलं लिटीति सिप । अडागमस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । अडागमस्योदात्तत्वं । न्यङ्स्वरौ स्वरितौ । फि० ४. ६. । इति स्वरशब्दः स्वरितः । मनुब्डीपौ पित्वादनुदात्तत्वं । संहितायां स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां । पा० १. २. ३९. । इत्येकश्रुतिः । स्वरित एव शिष्यते । अपः । ऊङिदमित्यादिना विभक्त्येवोदात्तत्वं । ध्रुनुहि । ध्रुञ् कपने । लोट् । सेह्यपिच । स्वादिभ्यः झुः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. । इति प्राप्तस्य लुक्कादसत्वाद्भावः ॥

अभिज्ञवषडहसोक्थेषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य षट्सोचियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन्नुगल आश्रुत्कर्णेति तृचोऽनुरूपः । एहू ष्विति खंडे शुधी हवं तिरश्चा आश्रुत्कर्ण शुधी हवं । आ० ७. ८. । इति सूचितं ॥

आश्रुत्कर्ण शुधी हवं नू चिह्दधिष्व मे गिरः ।

इंद्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदंतरं ॥ ९ ॥

आश्रुत्ऽकर्ण । शुधि । हवं । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।

इंद्र । स्तोमं । इमं । मम । कृष् । युजः । चित् । अंतरं ॥ ९ ॥

हे आश्रुत्कर्ण सर्वतः श्रोतारौ कर्णौ यस्य तादृगिंद्र हवमस्यदीयमाह्वानं नु क्षिप्रं शुधि । शुणु । मे मम होतुर्गिरश्चित्सुतोऽपि दधिष्व । चित्ते धारय । किंच मम मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्ररूपं वाक्समूहं युजश्चित्सकीयसंस्मरणंतरं कृष्व । आसन्नं कृष्व । यथा वचनं तस्य प्रियं मन्यसे तद्वदस्यदीयसुतिष्वपि प्रीतिं कुर्वित्वर्थः ॥ आश्रुत्कर्ण । आ समंताच्छृणुत इत्याश्रुत् । क्षिप । इस्वस्य तुक् । पा० ६. १. ७१. । तादृशौ कर्णौ यस्य । आमंत्रितस्य चेत्याबुदात्तत्वं । शुधी । शु अवणे । लोटो हिः । श्रुवः शृ च । पा० ३. १. ७४. । इति विहितश्रोत्रोर्बहुलं कंदसीति लुक् । तत्संनियोगशिष्टत्वाच्छ्रुमावोऽपि निवर्तते । शुशृणुपृष्ठवृत्त्यं कंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । पा० ८. १. ७२. । इत्यविद्यमानवत्त्वेन पित्वादनुदात्तत्वं । इति निघातो न भवति । संहितायां स्वरितात्संहितायामनुदात्तत्वं । इति दीर्घः । हवं । इज् स्पर्धायां शब्दे च । बहुलं कंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे कृते पश्चादुकारांतत्वेन ऋदोरप । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्रत्ययः । अपः पित्वाद्वातुस्वरः । नु । संहितायामृचि तुनुधमनुतङ्गुचोदध्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । चित् । चादिरनुदात्तः । दधिष्व । दधातेर्लोट् । थासः से । सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४. ९१. । शपः झुः । अभ्यासस्य इस्वत्वादि । कंदस्युभयथेत्वार्यधातुकस्यापि ऋदोरपः । आकारलोपः । निघातः । मम । तवममौ ऊसि । पा० ७. २. ९६. । इत्यनेन मपर्यंतस्य ममादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ति युष्मदस्यदोर्द्धसि । पा० ६. १. २११. । इत्याबुदात्तत्वं । कृष्व । उङ्गञ् करणे । लोट् । थासः से । सवाभ्यां वामौ । शपो बहुलं कंदसीति लुक् । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात्त निघातः । युजः । सविकाच इति विभक्त्येवोदात्तत्वं । अंतरं । वृषादित्वादाबुदात्तः ॥

विद्महि त्वा वृषंतमं वाजेषु हवनश्रुतं । वृषंतमस्य हूमह ऊतिं सहस्रसातमां ॥ १० ॥

विद्महि । हि । त्वा । वृषन्ऽतमं । वाजेषु । हवनऽश्रुतं । वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । ऊतिं ।

सहस्रऽसातमां ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वां विद्म । जागीमः । कीदृशं त्वां । वृषंतमं कामागामतिशयेन वर्षितारं वाजेषु संयामेषु हवनश्रुतं

अस्मदीयस्याह्वानस्य ओतारं । वृषतमस्यातिशयेन कामादीनां वर्षितुस्तवोतिं रक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य ह्रमहे । त्वामाहुयामः । कीदृशीमूर्तिः । सहस्रसातमामतिशयेन धनसहस्राणां दात्रीं ॥ विद्म । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । ब्रूचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । वृषंतमं । पृषु वृषु मृषु सेचने । कनिन्युवृषितच्चिराजिधन्विबुप्रतिदिवः । उ० १. १५६. इति कनिन् । नित्वादाबुदात्तः । तमपः पित्वात्स एव शिष्यते । अयस्मयादीनि कंदसि । पा० १. ४. २०. इति भत्वेन पदत्वाभावाद्गोपाभावः । पा० ८. २. ७. वाजेषु । वाजशब्दो वृषादिराबुदात्तः । हवनश्रुतं । इह इत्यनुवृत्तौ बज्रत्वं कंदसीति व्युटि संप्रसारणं । हवनं शृणोतीति क्तिप् । तुगागमः । वृषंतमस्य । उक्तं । ह्रमहे । बज्रत्वं कंदसीति संप्रसारणं । शप ऋग्वृष्यै बज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । उति । उतियुत्ति ॥ देवांदेदात्तो निपातितः । सहस्रसातमां । सहस्रं सनोतीति सहस्रसाः । षणु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । पा० ३. २. ६७. विट् नोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१. इत्याकारादेशः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्वादेव शिष्यते ॥

आ तू न इंद्र कौशिक मंदसानः सुतं पिब ।

नय्यमायुः प्र सू तिर कृधी सहस्रसामृषिं ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मंदसानः । सुतं । पिब ।

नय्यं । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रऽसां । ऋषिं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तु चित्रं नोऽस्मान्मत्या गच्छेति शेषः । हे कौशिक कुशिकस्य पुत्रेन्द्र मंदसानो हृष्टो भूत्वा सुतम-
भिषुतं सोमं पिब । यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रस्तथापि तद्रूपेणैव स्वेवोत्पन्नत्वात्कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धं ।
अयं वृत्तांतोऽनुकृताः ॥ ११ ॥ । कुशिकस्त्वेषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्ब्रह्मचर्यं चचार । तस्मिन् एव गाथी
पुत्रो जज्ञे । अनु० ऋग्वे० ३. १. इति । हे इन्द्र नय्यं सर्वैर्देवैः सुतं कर्मानुष्ठानपरमायुर्जीवितं प्र सू तिर ।
प्रकर्षेण सुष्ठु वर्धय । ततो मां सहस्रसां सहस्रसंख्याकलामोपेतमृषिमतींद्रियद्रष्टारं कृधि । कृध ॥ तु । संहिता-
यामृषिं तुनुधमनुतङ्गुचोब्रूथानामिति दीर्घः । नः । संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । इन्द्र । आमंचित-
निघातः । कौशिक । निघातः । मंदसानः । हृष्यन् । मदि सुतिमोदमदस्त्रमकांतगतिः । असानजित्यनुवृत्तावु-
जिवृधिमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८७. इत्यसानच्प्रत्ययः । चित्वादंतोदात्तः । सुतं । प्रत्ययस्वरः । नय्यं । शु
सुतौ । अचो यत् । गुणः । वांतो यि प्रत्यये । पा० ६. १. ७९. इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्योबुदात्तत्वं ।
आयुः । असि निदित्यनुवृत्तावेतिर्णिच् । उ० २. ११९. इत्यसिप्रत्ययः । णित्वाबुद्ध्यायादेशौ । नित्वादाबुदात्तत्वं ।
सु । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । तिर । तरतेत्यर्थेन शः । ऋत इडातोः । पा० ७. १. १००. इतीत्वं ।
अतो हेरिति हेर्लुक् । कृधि । डुकृञ् करणे । बज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । अशृणुपृष्ठवृष्यं कंदसीति हेर्धि-
रादेशः । सहस्रसां । उक्तं । ऋषिं । ऋषी गतौ । इतिन्यनुवृत्ताविगुपधात्किञ्च । कित्वाङ्गुणाभावः । नित्वा-
दाबुदात्तत्वं ॥

प्रवर्ग्यै परि लेख्यभिष्टयात् । सृष्टोदकमिति खंडे परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि द्वयोरदधा उक्थं वचः
। आ० ४. ६. इति सूचितं । तथा हविर्धानप्रवर्तने सेवं परिधानीया । हविर्धाने प्रवर्तयंतीति खंडे परि त्वा
गिर्वणो गिर इति परिदध्यात् । आ० ४. ९. इति सूचितं । तथा ब्राह्मणं च । परि त्वा गिर्वणो गिर इत्युत्तमया
परिदधाति । ऐ० ब्रा० १. २९. इति ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवंतु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवंतु जुष्टयः ॥ १२ ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवंतु । विश्वतः ।

वृद्धऽआयुं । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवंतु । जुष्टयः ॥ १२ ॥

हे गिर्वणोऽस्मदीयस्तुतिभागिन्द्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरोऽस्मदीया स्तुतयस्त्वा त्वां
परि भवन्तु । सर्वतः प्रामुवन्तु । कीदृश्यो गिरः । वृद्धायुमनु प्रवृद्धेनायुषेणोपेतं त्वामनुह्य वृद्धयो वर्धमानाः ।
किंचैता गिरो जुष्टास्त्वया सेविताः सत्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रीतिहेतवो भवन्तु ॥ गिर्वणः । गीर्भिर्वन्व्यत इति गि-
र्वणाः । वन षण् संभक्तौ । सर्वधातुभ्योऽमुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छांदसः । आमंचितनिघातः ।
विश्वतः । क्षितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । वृद्धायुं । वृधु वृद्धौ । क्तप्रत्ययः । उदितो वा । पा० ७. २. ५६ ।
इतीटः क्ताप्रत्यये विकल्पितत्वाब्यस्य विभाषा । पा० ७. २. १५ । इति निष्ठायामिडभावः । प्रत्ययस्वरः । इण्
गतौ । कंदसीणः । उ० १. २. । इत्युण् । णित्त्वाद्बुद्धिः । आयादेशश्च । वृद्धमायुर्यस्य । बङ्ग्रीहौ पूर्वस्योदात्त-
स्वरत्वं । वृद्धयः । वृधेः क्तिनि क्तित्वात् । त्रिचोऽस्योदात्तस्य च । पा० ७. २. ९. । इतीडभावः । नित्त्वादाबुदात्तत्वं ।
जुष्टाः । श्रीदितो निष्ठायां । पा० ७. २. १४. । इतीडभावः । जुष्टार्पिते इत्यनुवृत्तौ नित्यं भवे । पा० ६. १. ११० ।
इत्याबुदात्तत्वं । जुष्टयः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । क्तिन् । तितुचेतीडभावः । नित्त्वादाबुदात्तः ॥ २० ॥

इंद्रं विश्वा इत्यष्टर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छंदसः पुत्रो जेतुनामक ऋषिः । तथा चानुक्रांतं । इंद्रमष्टौ जेता मधुच्छंदस इति । छंदस्वानुष्टुमिति पूर्वसूक्तोक्तं । इंद्रो देवतानुवर्तते ॥ विनियोऽस्तु । महाव्रते निष्केवल्ये छत्सुसूक्तं शंसनीयं । ऊरू इति खंडे शीनकेन सूचितं । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्धर्चं शस्त्वोत्तरैणार्धर्चैर्नोत्तरस्याः पूर्वमर्धर्चं व्यतिष्रजति पादैः पादाननुष्टुप्कारं प्रागुत्तमायाः । ऐ० आ० ५. ३. १. इति । ब्राह्मणं च प्रथमारण्यके पठ्यते प्र वो मह इति खंडे । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुषंगाः । ऐ० आ० १. ५. २. इति । तथा पृथस्य पंचमेऽहनि निष्केवल्ये शस्त्र इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभः । स्तोमे वर्धमान इति खंडे सूचितं । उप नो हरिभिः सुतमिंद्रं विश्वा अवीवृधन् । आ० ७. १२. इति ॥

इंद्रं विश्वा अवीवृधन्समुद्रय्यचसं गिरः । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥१॥
इंद्रं । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रय्यचसं । गिरः । रथिऽतमं । रथिनां । वाजानां ।
सत्पतिं । पतिं ॥१॥

विश्वाः सर्वा गिरोऽस्त्रदीयाः सुतय इन्द्रमवीवृधन् । वर्धितवत्यः । कीदृशमिन्द्रं । समुद्रव्यचसं समुद्रव-
द्वाप्तवन्तं रथीनां रथयुक्तानां योद्धृणां मध्ये रथीतमं अतिशयेन रथयुक्तं वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं
सत्पतिं सतां सन्मार्गवर्तिनां पालकं ॥ विश्वाः । विशेः कृन् । नित्स्वरः । अवीवृधन् । वृधेर्णिचि चङ्युर्चदित्य-
नुवृत्तौ नित्यं कंदसि । पा० ७. ४. ८. । इत्युकारस्य ञकारविधानात्तृपूषधगुणाभावः । निघातस्वरः । समुद्र-
व्यचसं । व्यचेरसुन् । गाङ्गुटादिभ्योऽङिण्डित् । पा० १. २. १. । इति प्राप्तस्य ङित्वस्य व्यचेः इटादित्यमनसि
। पा० १. २. १. १. । इत्यसिनिषेधाद्ब्रह्मिज्येत्यादिना ङिति विधीयमानं संप्रसारणं । पा० ६. १. १६. । न भवति ।
समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकारेण स्वरः । रथीतमं रथीनां । रथशब्दादुत्पन्नस्त्रेण शब्दादसं-
दीर्घत्वं । प्रत्ययस्योत्पत्त्यर्थं च । वाजानां । वृषादित्यादावुदात्तत्वं । सत्पतिं । प्रत्ययैश्च । पा० ६. २. १८. ।
इति पूर्वपदप्रकारेण स्वरः ॥

स॒ख्ये तं इ॒न्द्र व॒जिनो॒ मा भ॑ेम श॒वस॒स्पते॑ । त्वा॒म॒भि प्र णो॑नुमो॒ जेत॑ । अ॒परा॑जितं ॥२॥
 स॒ख्ये । ते । इ॒न्द्र । व॒जिनः॑ । मा । भे॒म । श॒वसः॑ । प॒ते । त्वां । अ॒भि । प्र । नो॒नुमः॑ । जे॒तारं॑ ।
 अ॒परा॑जितं ॥२॥

हे श्वसस्यते बलस्य पालकेन्द्र ते तव सख्येऽनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना वयं वाजिनोऽन्नवन्तो भूत्वा
मा भेम । शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतस्त्वामभयहेतुमणि प्र णोनुमः । सर्वतः प्रकर्षेण क्षुमः । कीदृशं
त्वां । जितारं युद्धेषु जयशीलं अपराजितं द्वापि गृह्यते ॥ सख्ये । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५.
१. १२६. । प्रत्ययस्वरः । वाजिनः । वाजोऽन्नमेषामस्तीति वाजिनः । प्रत्ययस्वरः । भेम । विभी मये । लुङ्कुत्त-
मब्रजवचनं मस । निधं क्तितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सलोपः । ब्रज्जं कंदसीति लुङ्कु । कंदक्षुभयथेति तिङ्

आर्धधातुकत्वेन द्वित्वाभावाद्गुणः । न माङ्योगे । पा० ६. ४. ७४. । इत्यडागमप्रतिषेधः । श्वसस्यते । श्वसः
षष्ठाः पतिपुत्रृष्टादृष्टाद्यस्योषेषु । पा० ८. ३. ५३. । इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं । सुबामञ्चितपरंग-
वज्ञात्वेन । पा० २. १. २. । पदद्वयनिघातः । नोनूमः । गु स्तुतौ । णो नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं । यङो लुक् ।
प्रत्ययलक्षणेन सन्त्यङोरिति द्विभावः । गुणो यङ्लुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य गुणः । प्रत्ययलक्षणेन
धातुसंज्ञायां लटो मस् । अदादिवज्ञावाच्छपो लुक् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशश्च । पा० ८. ४. १४. । इति
संहितायां एत्वं । जेतारं । जि जये । ताक्कीत्यादिषु तृत्वं । जित्वादिनिर्णयं । पा० ६. १. १९७. । इत्याद्युदात्तत्वं ।
अपराजितं । यत्पूर्वार्द्धेऽहरेतेखरत्वेन नञ उदात्तत्वं ॥

पूर्वीरिंद्रस्य रातयो न वि दस्यंत्युतयः । यदि वाजस्य गोमंतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं ॥३॥
पूर्वीः । इंद्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यंति । ऊतयः । यदि । वाजस्य । गोऽमंतः । स्तोतृ
भ्यः । मंहते । मघं ॥३॥

इंद्रस्य संबन्धिन्यो रातयो धनदानानि पूर्वीरनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा । अस्मिंद्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः । एवं सतीदानींतनोऽपि यजमानः स्त्रीतुभ्य ऋत्विग्भ्यो गोमतो गोसहितस्य वाजस्यान्त्रस्य पर्याप्तं मघं धनं यदि मंहते दक्षिणारूपेण ददाति तदानीमूतयो वज्रधनदानपूर्वकाणींद्रा-
स्यद्विषयाणि रक्षणानि न वि दस्यंति । विशेषेण नोपचीयंते । मघं रेक्ण इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु मघश्चब्दः पठितः । दाति दाशतीत्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहत इति पठितं ॥ पूर्वीः । पुरुषस्य
वोतो गुणवचनादिति ङीष् । आद्यस्योकारस्य दीर्घश्चांदसः । जसि दीर्घाज्जसि चेति निषेधं बाधित्वा वा
ह्रंदसि । पा० ६. १. १०६. इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ङीष्ः प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । रातयः । मंचे वृषेषपचमन-
विदभूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. इति क्तिन उदात्तत्वं । दस्यंति । दसु उपचये । दिवादिभ्यः श्यन् ।
निघातः । ऊतयः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिमुदात्तः । यदि । निपातत्वादाबुदात्तः । संहितायां निपातस्य
चेति दीर्घत्वं । स्त्रीतुभ्यः । ङुञ् सुतौ । धात्वादेः षः सः । तुचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । मंहते । शपः पित्वादनुदा-
त्तत्वं । तिङ्ङञ् लसार्वधातुक्स्वरेण तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातो न भवति निपातैर्यद्यदिहतेति निषेधात् ॥

आभिलषण्डहस्योक्थेः तृतीयसवने ऽच्छावाकस्य पुरां भिन्दुर्युवा कविरिति स्तोत्रियस्तुचः। तथा च सूचितं।
एह्यु प्वित्युपक्रमस्य पुरां भिन्दुर्युवा कविवृषा ह्यसि राधसे। आ० ७. ८. इति ॥

पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुषुतः ॥४॥

पुरां । भिन्दुः । युवा । कविः । अमितऽञ्जोः । अजायत ।

इंद्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुऽस्तुतः ॥४॥

अथमिन्द्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत । संपन्नः । कीदृग्गुणक इति तदुच्यते । पुरामसुरपुराणां भिन्दुर्मेत्ता युवा कदाचिदपि वलीपलितादिवार्धकरहितः कविर्मेधावी अमितीजाः प्रभूतबलः विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेर्धर्ता पोषकः वज्री यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः पुरुष्टोतो बह्विधे तत्तत्कर्मणि सुतः ॥ भिन्दुः । भिदिर् विदारणे । कुरित्वन्वृत्तौ षुभिदिब्यधिगृधिधृषिदृशिभ्यः । उ० १. २४. इति कुप्रत्ययः । तस्य कंदसुभयथेति सार्वधानुक्तसंज्ञायां रुधादिभ्यः झम् । पा० ३. १. ७८. । भेत्यादंत्वाद्-ः परो भवति । पा० १. १. ४७. । असोरहोपः । अनुस्वारपरसवर्गौ । पा० ८. ४. ५८. । अचः परात्पूर्वदिङौ । पा० १. १. ५७. । इति प्राप्तस्य स्थानेव णिच् न पदातित्वादिना । पा० १. १. ५८. । निवेधः । युवा । यु । भिष्यणाभिष्यगंथीः । कग्निबु-
द्वितचिराजिधन्विबुप्रतिदिवः । उ० १. १५६. । इति कग्निन् । भेत्यादादात्तः । कविः । कु शब्दे । अच इः । उ० ४. १३८. । इतोः । प्रत्ययस्वरः । अमितीजाः । आमेतशब्दस्याव्ययवृषपदप्रकृतिस्वरत्वं । बह्व्रीह्री पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य । अशिप्रुषीत्वादिना । उ० १. १५१. । कान् । नित्यादायुदात्तः । कर्मणः ।

त्वप्रतीतिर्द्विवचनविमज्ज्योपपदे तरबीचसुनौ । पा० ५. ३. ५७. । इति बज्रशब्दादीचसुन । बहोर्लोपो भू च बहोः । पा० ६. ४. १५८. । इतीकारलोपः प्रकृतेर्भू इत्यादेशश्च । ईचसुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । उगितश्चेति ङीप् ॥ ॥ २१ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थानुवाके षट् सूक्तानि । तत्रापि दूतमित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य कण्वपुत्रो मेधातिथिर्चरिषिः । अपवादाभावादनुवर्तमानं प्राग्विरत्यसूक्तानि गायत्रमेव कंदः । अग्निदेवताकत्वं विस्पष्टं । अत एवानुक्रम्यते । अग्निं द्वादश मेधातिथिः काण्व आग्नेयमग्निनेति पादो द्वाग्निदेवतो निर्मथ्य आहवनीयश्चेति ॥ विनियोगस्तु । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे कंदस्यपि दूतमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रिर्विवासकाल इति खंडेऽग्निमीळिऽपि दूतं । आ० ४. १३. । इति सूचितं ॥ तथा पृथ्व्यण्डहस्य द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रं । पृथ्व्याभिप्लवेनोक्ते अहनी इति खंडे सूचितं । अग्निं दूतमिति द्वितीये । आ० ७. १०. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वपि दूतमित्येका नमः प्रवक्तु इति खंडे सूचितं । ईकेन्यो नमस्त्वितिरेऽपि दूतं वृणीमहे । आ० १. २. । इति ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं ॥ १ ॥

अग्निं । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुं ॥ १ ॥

अग्नेर्दूतत्वमेतत्तन्त्रव्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समास्त्रायते । अग्निदेवानां दूत आसीदुशनाः काव्योऽसुराणां । तै० सं० २. ५. ८. ५. । इति । तादृशं देवदूतमग्निमस्मिन्कर्मणि वृणीमहे । संभजामः । कीदृशं । होतारं देवानामाह्वातारं विश्ववेदसं सर्वधनोपेतं अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुक्रतुं शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदशब्दः पठितः ॥ होतारं । द्वेज् संध्यायां शब्दे च । ताच्छीत्यादिषु तुन् । बज्रत्वं कंदसीति संप्रसारणे परपूर्वत्वे गुणः । नित्वादाबुदात्तः । विश्ववेदसं । बज्रग्रीही विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं । सुक्रतुं । क्रत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. । इत्याबुदात्तत्वं ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवंत विश्वपतिं । हव्यवाहं पुरुप्रियं ॥ २ ॥

अग्निंऽअग्निं । हवीमभिः । सदा । हवंत । विश्वपतिं । हव्यऽवाहं । पुरुऽप्रियं ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैव एव तथापि प्रयोगेऽद्वयत्वेऽपि देवतात्वादिविशेषणमेदाद्वा बज्रविध्वलमभिप्रेत्यापिमग्निमिति वीप्सा । तं हवीमभिराह्वानकरणैर्मन्त्रैः सदा हवंत । निरंतरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कीदृशं । विश्वपतिं विश्वां प्रजानां होचादीनां पालकं हव्यवाहं तस्य हविषो देवान्प्रति वोढारं । अत एव पुरुप्रियं बहूनां प्रीत्यासदं ॥ अग्निमग्निं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य परमाग्नेडितमित्युत्तरस्याग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । हवीमभिः । द्वेज् संध्यायां शब्दे च । आह्वानकरणभूतेषु मंत्रेषु स्वव्यापारस्वातंत्र्यादुक्तत्वादेव चयान्वेभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्तरि मणिन् । तस्य क्वांदस ईडागमः । बज्रत्वं कंदसीति धातोः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । नित्वादाबुदात्तत्वं । सदा । तै० सं० २. ५. १५. । सर्वशब्दाद्वाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. । इति सभावः । व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । हवंत । द्वेजो लट् । श्रृङ्गांतादेशः । टेरेत्वाभावश्चक्वांदसः । शपि बज्रत्वं कंदसीति संप्रसारणं । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । विश्वपतिं । पत्न्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरि प्राप्ति परादिश्चक्वांदसि बज्रत्वमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । हव्यवाहं । वह प्रापणे । वहश्च । पा० ३. २. ६४. । इति खिप्रत्ययः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुप्रियं । पुरुणां प्रियं । समासांतोदात्तत्वं ॥

अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे । असि होता न ईड्यः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तऽवर्हिषे । असि । होता । नः । ईड्यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जज्ञानोऽवृक्तवर्हिष आस्तरणार्थं किंनेन वर्हिषा युक्ताय तं यजमानमनुग्रहीतुमिह

कर्मणि हविर्भुजो देवाना वह । नोऽसदर्थं होता देवानामाह्वाता त्वमीड्यः सुखोऽसि ॥ देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति ह्रस्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । जज्ञानः । जनी प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । गमहनेत्युपधा लोपः । द्विर्वचनेऽचि । पा० १. १. ५०. । इति तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं । चित्त्वा-दंतोदात्तः । वृत्तबर्हिषे । ओत्रसू केदने । निष्ठेति तत्प्रत्ययः । यस्य विभाषितोऽप्रतिषेधः । वृत्तं बर्हिषेऽसौ यजमानाय येन वा ऋत्विजा । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । असि । असेः सिप् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तासस्त्योलोपः । पा० ७. ४. ५०. । इति सकारस्य लोपः । पादादित्वात् निघातः । होता । ह्यतेसाच्छी-त्यादिषु तृन् । बज्रं कंदसीति संप्रसारणं । नित्वादाबुदात्तः । ईड्यः । ईड सुतौ । ऋहलोऽर्थत् । पा० ३. १. १२४. । तित्स्वरिति प्राप्त ईडवद्वृशंसदुहां यत्तः । पा० ६. १. २१४. । इत्याबुदात्तत्वं ॥

ताँ उ॒श॒तो वि बो॒धय॒ यद॒ग्ने यासि॑ दू॒त्यं । दे॒वैरा स॒त्सि ब॒र्हिषि॑ ॥ ४ ॥

तान् । उ॒श॒तः । वि । बो॒धय॒ । यत् । अ॒ग्ने । यासि॑ । दू॒त्यं । दे॒वैः । आ । स॒त्सि । ब॒र्हिषि॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्कारणाह्वं यासि देवानां दूतकर्म प्राप्तोषि तस्मात्कारणादुशतो हविः कामयमानां-सान्देवान् हविःस्वीकारार्थं वि बोधय । विबोधय च बर्हिष्यस्मिन्कर्मणि तैर्देवैः सह आ सत्सि । आसीद । आगत्योपविश ॥ तान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां ह्रस्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । उशतः । वशं कांतौ । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । शतुरनुमो नयजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यासि । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । दूतस्य भागः कर्म वा दूत्यं । दूतस्य भागकर्मणी । पा० ४. ४. १२०. । इति यत् । तस्य तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनाव इति प्राप्तमाबुदात्तत्वं सर्वे विधयश्चकंदसि विकल्प्यन्त इति निवर्तते । अतस्त्वित्स्वरितमित्येव भवति । शेषनिघातः । सत्सि । सीदसि । षट् विशरणगत्ववसादनेषु । लटः सिपि शपो बज्रं कंदसीति लुक् । न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पात्रेत्यादिना । पा० ७. ३. ७८. । सीदादेशो न भवति । बर्हिषि । वृह वृहि वृद्धौ । वृहेर्नलोपश्च । उ० २. ११०. । इतीसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः ॥

घृ॒ताह॒वन दी॒दिवः॑ प्र॒ति ष्म॒ रिष॑तो द॒ह । अ॒ग्ने त्वं र॒क्ष॒स्विनः॑ ॥ ५ ॥

घृ॒तऽआ॒ह॒वन । दी॒दि॒वः । प्र॒ति । स्म॒ । रिष॑तः । द॒ह । अ॒ग्ने । त्वं । र॒क्ष॒स्विनः॑ ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाह्यमान दीदिवो दीप्यमानामे त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान् रिषतो हिंसकान् शत्रून्प्रत्यस्माकं प्रतिकूलान्दह स्म । सर्वथा भस्मीकुरु ॥ घृतेनाह्यतेऽस्मिन्निति करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । अत्र जुहोतेरिविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद्भूतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वं । अतो नैषा तृतीया च होश्चकंदसि । पा० २. ३. ३. । इति कर्मणि तृतीया । किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीया । पा० २. ३. १८. । इति करणत्वेऽप्येदं । अतः कर्तृकरणे कृता बज्रं । पा० २. १. ३२. । इति समासः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे कृतत्वात्प्रातिपदिके प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चाद्विभक्त्यावुत्पन्नायामामन्त्रितस्य चेत्याबुदात्तत्वं । दीदिवः । दीव्यतेर्लिटः क्लृप् । तस्य वस्वेकाजाह्वसामिति ऋग्वेदः । द्विर्वचनं । हलादिशेषः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः । क्लृप् । कित्वाद्गुणाभावः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७. । इति दीर्घत्वमभ्यासस्य । संवृद्धा-पुगिदचामिति नुम् । संयोगांतस्य लोपः । पा० ८. २. २३. । इति सकारलोपे नकारस्य मतुवसो रुः संवृद्धौ कंदसीति ह्रस्वं । विसर्गः । पदात्परत्वादात्मन्त्रितनिघातः । ननु पूर्वामन्त्रितस्य विभक्त्यावुत्पन्नायामामन्त्रितस्य निघातोपपत्तिः । न च नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं । पा० ८. १. ७३. । अथविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । उभयोरभिपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परस्परमन्त्रयेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिः । पा० २. १. ५. । इति च नियमात्पूर्वस्य न परांगवद्भावो येनैकपत्वेन निघातः स्यात् । अत एव हीडि रंतेऽदिते सरस्वतीत्यादी । तै० सं० ७. १. ६. ८. । पृथक् पृथगाबुदात्तत्वमिति । उच्यते । अत्र दीदिव इति नामिपदस्य विशेषणं किंतु घृताहवनपदस्यैव व्योतनार्थं । घृताहवन इति विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् । विशिष्टस्य तु पश्चादभिप्राये-पक्षता । तत्र दीदिवःपदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वानामन्त्रिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषे-

धान्निघातोपपत्तिः । अत एव परस्परविशेषणविशेष्यभावेन सामर्थ्यात्सुबामंचित इति परांगवज्जावे शेषनिघा-
तेनापि खरोपपत्तिरिति । इडे रंत इत्यादौ तु नैवं परस्परान्वय इति वैषम्यं । रिषतः । रूष रिष हिंसार्था
इति । भौवादिकस्य लटः श्चादेशे शपि क्हांदसो गुणाभावः । तौदादिकस्य वा रुश् रिश् हिंसायामित्यस्य
क्हांदसं षत्वं । विकरणस्य शस्य डित्वाद्गुणाभावः । रक्षश्शब्दादस्यायामेधासजो विनिः । पा० ५. २. १२१. इति
मत्वर्थीयो विनिः । तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

अभिमन्थनेऽभिनाभिः समिध्यते इत्येवानुवचनीया । प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषित इति खंडे सूचितं । अभिनाभिः
समिध्यते त्वं ह्यमे अभिना । आ० २. १६. इति ॥ एषैवाभिमत इत्यस्यानुवाक्या । अथाप्रेत्य इति खंडेऽभावमि-
प्रणयन इत्युपक्रम्य सूचितं । यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतान्यभिनाभिः समिध्यते । आ० ३. १३. इति ॥

अभिनाभिः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड् जुह्वास्यः ॥ ६ ॥

अभिना । अभिः । सं । इध्यते । कविः । गृहऽपतिः । युवा । हव्यऽवाट् ।
जुहुऽआस्यः ॥ ६ ॥

अभिराहवनीयाख्यसस्त्रिन्धिमामेनाभिना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह समिध्यते । सम्यक् दीयते ।
कीदृशोऽभिः । कविर्मेधावी गृहपतिर्यजमानगृहस्य पालको युवा नित्यतरुणो हव्यवाट् हविषो वोढा जुह्वास्यो
जुह्वरूपेण मुखेन युक्तः ॥ गृहपतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवा । यु मिश्रणे । कनिन्युवृषित-
चिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् । नित्वादाद्युदात्तः । हव्यं वहतीति हव्यवाट् । वहत्येति प्लिप्रत्ययः ।
णित्वादुपधावृद्धिः । गतिकारकोपपदात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुह्वास्यः । ह्ययतेऽनयेति जुह्वः । ऊवः
श्रुवच्च । उ० २. ६०. इति क्लिप् । तत्संनियोगाद्दीर्घः । श्रुवज्जावाद्धिर्भावः । चुलजस्त्वे । प्रादिपदिकस्वरेणां-
तोदात्तः । जुह्वास्त्वं यस्येति बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शेषनिघातः । यणादेश उदा-
त्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. इत्याकारः स्वरितः ॥ ॥ २२ ॥

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनं ॥ ७ ॥

कविं । अग्निं । उप । स्तुहि । सत्यऽधर्माणं । अध्वरे । देवं । अमीवऽचातनं ॥ ७ ॥

हे सोतुसंघ अध्वरे क्रतावग्निमुप स्तुहि । उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशं । कविं मेधाविनं सत्यधर्माणं सत्यव-
दनरूपेण धर्मेणोपेतं देवं द्योतमानं अमीवचातनममीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकं । सत्यं धर्मो
यस्येति सत्यधर्मा । धर्मादनिच् केवलात् । पा० ५. ४. १२४. इत्यनिच् समासांतः । अंतःपदेन तस्य समासत्वा-
भिधानाद्बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वं । अमीवशब्दोऽम रोग इत्यस्यात् श्वायजुजि-
ह्वायीवाप्यामीवाः । उ० १. १५४. इति वन्प्रत्यय ईडागमे च निपातितः । नित्वादाद्युदात्तः । चते चदे याचने
चित्त्वस्माद्धिंसार्थात् णिजंतांज्बादित्वात् ल्युः । पा० ३. १. १३४. योरनादेशः । पा० ७. १. १. योरनिटीति
श्लोपः । लितीति धातोर्कारस्योदात्तत्वं । न च स्वरे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवज्जावः । न पदांतद्विर्वचने-
त्यादिना प्रतिषेधात् । पा० १. १. ५८. अमीवानां चातन इति समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

यस्त्वामग्ने हविष्यतिर्दूतं देव सपर्यति । तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वां । अग्ने । हविऽपतिः । दूतं । देव । सपर्यति । तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

हे अग्ने देव यो हविष्यतिर्यजमानो देवदूतं त्वां सपर्यति परिचरति तस्य यजमानस्य प्राविता भव स्य ।
अवश्यं रक्षको भव ॥ ह्ययत इति हविः । अर्चिशुचीत्यादिना । उ० २. १००. इसिः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ।
हविषः पतिर्हविष्यतिः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । पा० ८. ३. ४५. इति षत्वं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । सपरशब्दात्कङ्गादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २७. इति यक् । धातुप्रकरणानुप्रतिषेधाद्यर्थान्यकः

किंवाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वात्ततो विहितस्य यक आर्धधातुकत्वे सत्यतो लोप इति लोपः । सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां तिप् । कर्तरि शप् । तस्मिन्पूर्वस्थातो गुण इति परपूर्वत्वं । यकः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । शपा सहैकादेशस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । तिङ्ङुतिङ् इति निघातो न भवति यदुत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या यो अग्निं देववीतये इत्येषा । अथाग्नेय इष्टय इति खंडं सूचितं । यो अग्निं देववीतये कुर्वितु नो गविष्टये । आ० ३. १३. इति ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्माँ आविवांसति । तस्मै पावक मृळय ॥९॥

यः । अग्निं । देवऽवीतये । हविष्मान् । आऽविवांसति । तस्मै । पावक । मृळय ॥९॥

हविष्मान् हविर्द्युक्तो यो यजमानो देववीतये देवानां हविर्मन्त्रेण हेतुयागार्थमभिमाविवांसति अग्नेः समीपे विशेषेणागत्य परिचर्यां करोति हे पावकाग्ने तस्मै मृळय । तं यजमानं सुखय ॥ देववीतये । वी गतिप्रजनकात्प्रशन्नखादनेष्वित्यस्मादशनार्थात् क्तिन् । देवानां वीतिर्यस्मिन्वाग्ने स देववीतिः । ब्रह्मवीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविष्मान् । नद्विषयस्थानिसंतस्तेति पर्युदासाद्बिःशब्दोऽतोदात्तः । मतुपः सर्वानुदात्तत्वात्स एव शिष्यते । आविवांसति । वा गतिगन्धनयोः । अस्मादंतर्भावितत्वर्यादागमयितुमिच्छतोत्यर्थे सन् । आह्वा-नेच्छा परिचर्यायां पर्यवस्यतीति विवांसतिशब्दः परिचर्यार्थे निघंटौ पठितः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वः । सन्त्यतः । पा० ७. ४. ७९. इतीत्वं । त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । तिङ्ङुतिङ् इति निघातो न भवति यदुत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् । तिङ्ङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. इत्याडो निघातः । सह सुपा । पा० २. १. ४. इत्यत्र सहेति योगविभागेऽप्येकैका सह समासे समासांतोदात्तत्वे प्राप्ति परादिस्कंदसि ब्रह्ममित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तस्मै । क्रियाग्रहणं कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. इति संप्रदाने चतुर्थी ॥

पवमानेष्टावग्नेः पावकस्यानुवाक्या स नः पावक दीदिव इति । पौर्णमासिनेष्टिपशुसोमा उपदिष्टा इति खंडे सूचितं । स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा । आ० २. १. इति ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥१०॥

सः । नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । उप । यज्ञं । हविः । च । नः ॥१०॥

हे दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकाग्ने स त्वं नोऽस्मादर्थमिह देवयजनदेशे देवाना वह । ततो नोऽस्मादीयं यज्ञं तत्तत्त्वं हविष्योप देवसमीपे प्रापयेति शेषः ॥ दीदिवः । दिवु क्रीडादौ । कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । क्लमुः । द्विर्भावो हलादिशेषः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येवभ्यासस्य दीर्घत्वं । वस्त्रेका-जाह्नसामिति नियमादसोरिट्प्रतिषेधः । लोपो व्योर्वलीति वकारलोपः । संबुद्धावुगिदयामित्वादिना नुम् । हल्ङ्गादिलोपः संयोगांतलोपः । मतुवसोरिति ह्रस्वं । विसर्गः । अग्ने । पादादित्वात्त्र निघातः । देवाँ इहेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति ह्रस्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति रोर्यकारः । लोपः शाकल्येति यकारलोपः । तस्यासिद्धत्वादानुषो न भवति । इहा । इदमो हः । पा० ५. ३. ११. इति सप्तम्यंताद्विप्रत्ययः । इदम इत् । पा० ५. ३. ३. तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपो धातुप्रातिप-दिकयोः । पा० २. ४. ७१. इति सप्तम्या लुक् । तद्धितस्यासर्वविभक्तिः । पा० १. १. ३८. इत्यव्ययसंज्ञायामव्यया-दाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. इत्युत्तरस्याः सप्तम्या लुक् । अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिषं ॥११॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा । रयिं । वीरऽवती । इषं ॥११॥

हे अग्ने नवीयसा नवतरेण पूर्वतः पश्चात्पश्चात्तिन गायत्रेण गायत्रीच्छंदस्तेनानेन सूक्तेन स्तवानः सूयमानः

स त्वं नोऽस्यदर्थं रधिं धनं वीरवतीं शूरपुत्रप्रभृत्यपत्ययुक्तामिषमन्नं चा भर । संपादय ॥ स्ववानः । वृज
स्तुती । धावादेः षः सः । स्वरितञित् इत्यात्मनिपदं । लटः शानच् । कर्तरि शप् । वज्रलं कंदसीति लुगभावः ।
गुणावादेशौ । अने मुक् । पा० ७. २. ८२. इति सुप्र भवत्यनित्यमागमशासनमित्यागमानुशासनस्थानित्यत्वात् ।
शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शानचञित्त्वादंतोदात्तस्यादुपदेशाच्चापः परत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर
एव शिष्यते । भर । ह्रस्वहोर्मश्चंदसि । पा० ८. २. ३२. १. इति भत्वं । गायत्रेण । गायत्र्याः संबन्धि गायत्रं ।
तस्येदं । पा० ४. ३. १२०. इत्यणप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नवीयसा । नवशब्दादातिशायनिक ईयमुन्नत्ययः ।
नित्वादाबुदात्तः । वीरवतीं । मतुब्डीपोः पित्वादनुदात्तत्वं । अकारः प्रातिपदिकस्वरिणोदात्तः ॥

अग्नें शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ १२ ॥

अग्नें शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिः । देवहूतिभिः । इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ १२ ॥

हे अग्ने शुक्रेण शोचिषा त्वदीयश्वेतवर्णादीष्या विश्वाभिर्देवहूतिभिस्त्वत्कृतसर्वदेवताह्यानसाधनसोचैश्च
युक्तस्त्वं नोऽस्यदीयमिमं स्तोमं शोचविशेषं जुषस्व । सेवस्व ॥ विश्वशब्दो विशेः क्लृप्तो नित्वादाबुदात्तः ।
देवहूतिभिः । देवशब्दः पचाद्यजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । देवानां हृतय आह्वानान्यासु स्तुतिष्विति देवहृतयः
स्तुतयः । वज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तूयतेऽनेनेति स्तोमः । अर्तिसुखित्यादिना मन् । नित्वादाबु-
दात्तः ॥ ॥ २३ ॥

सुसमिद्ध इत्यादिकं द्वादशर्चं द्वितीयमाग्नीसूक्तं । तस्य काण्वो मेधातिथिर्हविः । गायत्रं कंदः । प्रत्युचं
प्रतीयमानाः समिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः । तथा चानुक्रमणिकायामृक्संख्यामृषिं कंदश्चानुवृत्तिव-
त्तात्सिद्धवत्कृत्य देवता उदाहृताः । सुसमिद्ध इतीध्मः समिद्धो वाग्निस्तनूनपात्रराशंस इठो बर्हिर्देवीर्द्धार
उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळामारत्यस्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति
प्रत्युचं देवता एतदाग्नीसूक्तमिति ॥ विनियोगस्तु पशौ सुसमिद्धो न आ वहेति काण्वमाग्नीसूक्तं । एकादश
प्रयाजा इति खंडे सूचितं । समिद्धो अवेति सर्वेषां यथार्थं वा । आ० ३. २. इति ॥

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुऽसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते । होतरिति । पावक ।
यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने सुसमिद्धनामकस्त्वं नोऽस्यदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवाना वह । हे पावक
शोधक होतर्होमनिष्पादकामे यक्षि च । यज च ॥ सुसमिद्धः । समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात्पादि-
समासः । शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु विशेषणं विशेष्येण वज्रलं । पा० २. १. ५७. इति समिद्धपदेन कर्मधार-
यसमासः । सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरिणोदात्तः । कर्मधारयेऽनिष्ठा । पा० ६. २. ४६. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात्पादिः । गतिरनंतर इति समो यदुदात्तत्वं तदेव कृदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वेन स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवाँ अग्ने । पूर्ववद्रुत्वानुनासिके । हविष्मते । हविरस्या-
स्तीति मतुप् । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १०. इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वान्न हत्वं । होतः पावकशब्दयो-
रामंचितयोः पृथक्पृथगेव क्रियान्वये परस्परसामान्यात्परांगवज्जावाभावान्न तन्निबंधनमैकस्वर्थं । न च
द्वितीयस्यामंचितस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्थं । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्वाविद्यमानवत्त्वेन पदात्य-
रत्वाभावात्पादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि होतरित्यस्य विशेषणत्वे समानमेवाविद्यमानवत्त्वं ।
अत एवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्येऽपि न परांगवज्जाव इति नैकस्वर्यसिद्धिः । अतो होतरिति विशेष्यं । अतः
पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणत्वाद्धोतरिति विशेष्यं । तच्च सामान्यवचनमिति नामंचिते
समानाधिकरणे त्वविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्पदात्यरत्वात्पादादित्वाच्च द्वितीयामंचितस्याष्टमिकनिघातेन वा
परांगवज्जाव सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यक्षि । यजेर्लोऽः सिपि वज्रलं कंदसीति शपो

लुक् । ब्रह्मादिना षत्वं । षडोः कः सि । पा० ८. २. ४१. इति कत्वं । सेहिंरादेशश्चादसत्वात् भवति । सिपः पितृत्वानुदात्तत्वाच्चातुस्वर एव शिष्यते । न च तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । पूर्वस्य पावकत्वामं चित्स्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् । अत एव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेन्न । यच्चिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानवत्त्वात् । ननु नामं चिते सामानाधिकरण इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वं । न च पावकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन सामानाधिकरणपरत्वाभावः । यच्चिपदस्यैव हि कार्यं प्रति पावकपदं पूर्वत्वादविद्यमानवत्त्वात् । होतः पदकार्यमविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वादविद्यमानवदेवेति भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वान्तदपेक्षया यचीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव । सत्त्वं । अत्र यचीत्यस्य चशब्दपरत्वाच्चादिषु च । ८. १. ५८. इति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥

मधुमंतं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुऽमंतं । तनूऽनपात् । यज्ञं । देवेषु । नः । कवे । अद्य । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

हे कवे मेधाविन् अमे तनूनपादेतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्दिने नोऽस्मदीयं मधुमंतं रसवंतं यज्ञं हविर्वीतये भक्षणार्थं देवेषु कृणुहि । कुरु । प्रापयेत्यर्थः ॥ मधुमंतं । फलिपाटिनमिमनिजनां गुकपटिनाकिधतश्च । उ० १. १०. इति मन्त्येत्प्रत्ययो धकारश्चांतादेशः । निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य नित्वादाबुदात्तो मधुशब्दः । तनूनपात् । आमं चितनिघातः । अद्य । सबः परदित्यादिनास्मिन्काल इत्यर्थे यप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वादव्ययादाप्सुप इत्युपरि सप्तम्या लुक् । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सेहिंरादेशः । धिन्विह्रण्व्योरञ्चैति शपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणो न भवति । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. इति हेर्लुप भवत्युतश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति वचनात् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । वीतये । मंचे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्त इति क्तिन्नुदात्तः ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप हूये । मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥ ३ ॥

नराशंसं । इह । प्रियं । अस्मिन् । यज्ञे । उप । हूये । मधुऽजिह्वं । हविःऽकृतं ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशेऽस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमपिमुप हूये । आहूयामि । कीदृशं । प्रियं देवानां प्रीतिहेतुं मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा हविष्कृतं हविषो निष्पादकं ॥ नराशब्दो नृ नय इत्यस्माद्वंतः । प्रत्ययस्य पित्वाच्चातुस्वर एव शिष्यते । शंसंत्यस्मिन्निति शंसः । हलश्च । पा० ३. ३. १२१. इत्यधिकरणे घञ् । नराणां शंस इति समासे छदुत्तरपदप्रत्ययस्येहस्ते प्राप्त उभे वनस्यत्वादिषु युगपत् । पा० ६. २. १४०. इति पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः । अत एव वनस्यत्वादिषु पाठान्नरशब्दस्य दीर्घत्वं । इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम इतितीशादेशः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं । प्रीणातीति प्रियः । इगुपधच्चाप्रीकिरः क इति कः । प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना विभक्तिरुदात्तत्वं । हूये । निघातः । मधुजिह्वं । मधुशब्दस्याबुदात्तत्वमुक्तं । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतं । हविः करोतीति हविष्कृत । क्विपि ह्रस्वस्य तुक् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अग्ने सुखतमे रथे देवा ईक्षित आ वह । असि होता मनुहितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखऽतमे । रथे । देवान् । ईक्षितः । आ । वह । असि । होता । मनुऽहितः ॥ ४ ॥

इदृशब्दाभिधेय हे अग्ने ईक्षितोऽस्माभिः स्तुतः सन् सुखतमेऽतिशयेन सुखहेतौ कस्मिंश्चिद्दृष्टे देवान्स्थापयित्वा कर्मभूमावा वह । इदृशब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुमीक्षित इति विशेषणं । मनुहितो मनुना मंचेण

मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वं होता देवानामाह्वातासि ॥ सुखतमे । सुखमस्मिन्नस्तीति मनुष्य । तस्य गुणवचनेभ्यो मनुषो लुक्त्वम् । पा० ५. २. ९४. ३. इति लुक् । अतिशयेन सुखः सुखतमः । तमपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः । रथे । रसु क्रीडायां । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः । हनिकुषिनीरमिकाशिश्वः कथन् । उ० २. २. इति कथन् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७. २. १०. । इतीट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । नित्वादाबुदात्तत्वं । ईळितः । ईड स्तुती । निष्ठेति क्तः । इडागमः । तस्यागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तः । प्रत्ययस्वरः । देवानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति क्तत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्थानुनासिकभावः । भोभगो इत्यादिना रोर्धत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । तस्यासिद्धत्वादाहुणो न भवति । आ । निपातत्वादाबुदात्तः । असि । अस भुवि । लट् । सिप् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तासस्थोलोप इति सकारस्य लोपः । होता । ताच्छीत्ये तृन् । सौ ऋदुश्च इत्यादिना । पा० ७. १. ९४. । अनङ् । ङित्वादादेशः । अमृन्नित्यादिना । पा० ६. ४. ११. । उपधादीर्घः । हृत्ङ्गादिलोप-नलोपो । नित्वादाबुदात्तः । मनुर्हितः । मन्यत इति मनुः । मन ज्ञाने । मृश्वस्त्रिचप्यसि वसिहनिक्लिदिर्बन्धि-मनिभ्यश्च । उ० १. १०. । इत्युप्रत्ययः । तत्र निदित्यनुवृत्तेर्नित्वादाबुदात्तः । हितः । दधातेर्निष्ठेति कर्मणि क्तः । दधातेर्हिः । पा० ७. ४. ४२. इति हिरादेशः । मनुना हित इति समसि तृतीयायाः स्थाने सुपां सुलुगित्वादिना स्त्रित्वादेशः । तस्य क्तत्वं । लुगभावश्चादसः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं ॥

स्तृणीत बर्हिर्नानुषग्धृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षुणं ॥ ५ ॥

स्तृणीत । बर्हिः । आनुषक् । घृतऽपृष्ठं । मनीषिणः । यत्र । अमृतस्य । चक्षुणं ॥ ५ ॥

हे मनीषिणो बुद्धिमंत ऋत्विजो बर्हिर्दर्मं स्तृणीत । वेदेरुपर्याच्छादयत । अत्रापि बर्हिर्नामकोऽग्निः सूचते । कीदृशं बर्हिरास्तरणीयं । आनुषक् अनुक्रमेण सक्तं परस्परं संबद्धं घृतपृष्ठं । घृतपूर्णानां सुचां बर्हि-ष्यासादितत्वाद्भूतं पृष्ठ उपरिभागे यस्य बर्हिषस्तद्धृतपृष्ठं । यत्र यस्मिन्बर्हिष्यमृतस्यामृतसमानस्य घृतस्य चक्षुणं दर्शनं भवति । यद्वा । मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्यापेर्दर्शनं भवति । तद्बर्हिः स्तृणीतेति पूर्वचान्वयः ॥ स्तृणीत । स्तृच् आच्छादने । लोएमध्यमपुरुषस्य बज्रवचनं । लोटो लङ्ङत् । पा० ३. ४. ८५. । तस्यस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. । इति यस्य तादेशः । क्र्यादिभ्यः आ । ई ह्यल्घोः । पा० ६. ४. ११३. । इतीत्वं । ऋवर्णाञ्चेति वक्तव्यं । का० ८. १. १. । इति णत्वं । प्वादीनां ह्रस्वः । पा० ७. ३. ८०. । इति धातोर्ह्रस्वत्वं । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः । अतस्तिङ् एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । बर्हिः । वृहेर्नलोपश्च । उ० २. ११०. । इतीत्प्रत्ययनलोपो । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । आ समन्तादनुषजतीत्यानुषक् । षन्ज संगे । धात्वादेः षः सः । क्तिञ्चेति क्तिप् । अनदितां । पा० ६. ४. २४. । इति लोपः । आङन्वोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमासः । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । घृतपृष्ठं । घृ चरणदीप्त्योः । निष्ठेति क्तः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । घृतयुक्तं पृष्ठमस्येति बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । मनीषिणः । आमंचितनिघातः । अमृतस्य । न विद्यते मृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतं । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नञो जरमरमिचमृताः । पा० ६. २. ११६. । इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । चक्षुणं । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । वागभिव्यक्तिवाची धातुरिहाभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति । ल्युट् च । पा० ३. ३. ११५. । इति भावे ल्युट् । योरनादेशः । तस्यार्धधातुक्त्वाच्चक्षिङः ख्यात् । पा० २. ४. ५४. । इति ख्यात्रादेशे प्राप्तेऽसनयोश्च । पा० २. ४. ५४. १०. । इति प्रतिषेधः ॥

वि अयंतामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः । अद्या नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥

वि । अयंतां । अमृतऽवृधः । द्वारः । देवीः । असश्चतः । अद्य । नूनं । च । यष्टवे ॥ ६ ॥

द्वारो यज्ञशालाद्वाराणि वि अयंतां । कपाटोद्घाटनेन विप्रियंतां । कीदृशः । ऋतावृध ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिष्यो देवीर्बोतमाना असश्चतोऽसश्चत्य उद्घाटनेन प्रवेष्टुपुरुषसंगरहिताः । यद्वा । असश्चतः प्रवेष्टुपुरुषसंगरहिताः गृहांस्तपुरुषप्रवेशाय द्वारमिमामिन्य एतत्संज्ञिका अप्रिविशेषमूर्तयो वि अयंतां । विशेषेण सेवतां । द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते । अद्यास्मिन्दिने नूनमवश्यं यष्टवे

यधुं । चकाराद्दिनांतरेष्वपीति द्रष्टव्यं ॥ ऋतावृधः । ऋतं वर्धयंतोत्यर्थे वृधेरंतर्भावितव्यार्थात्किञ्चेति क्तिप् । उपपदसमासः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वृधिर्धातुस्वरेणोदात्तः । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । देवीः । वा कंदसीति पूर्वसवणदीर्घत्वं । देवशब्दात्पचाद्यजंतात्पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । विभक्त्या सहेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । असञ्चतः । ग्लुन्तु षस्ज गतौ । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः श्चादेशः । द्वाराभावे न विद्यंते सञ्चतो गच्छंतो येषु प्राग्वंशादिषु तानसञ्चतः । अद्य । सद्यःपरुदित्यादिना व्यप्रत्ययांतो निपातितः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्परस्या विभक्तिर्लुक् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नूनं । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । यष्टवे । यजस्कुमर्थे सेसेनित्यादिना । पा० ३. ४. ९. तवेन्द्रत्ययः । ब्रश्चादिना षत्वं । नित्वादाबुदात्तः ॥ २४ ॥

नक्तोषासां सुपेशसांस्मिन्यज्ञ उप हूये । इदं नो बर्हिःसदे ॥ ७ ॥

नक्तोषसां । सुपेशसां । अस्मिन् । यज्ञे । उप । हूये । इदं । नः । बर्हिः । आसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्द उषःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनौ । इह तु तत्कालाभिमानिवह्निमूर्तिद्वये प्रयुज्येते । नक्तोषासा नक्तोपोनामिके वह्निमूर्ती अस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञकर्मण्युप हूये । आहूयामि । किमर्थं । नोऽसदीयमिदं वेद्यामासीत् । बर्हिर्दर्ममासदे । आसत्तुं । प्राप्तुं । कीदृशौ । सुपेशसा शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तं चोषाश्च नक्तोषसा । द्वितीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः । मलोप उपधादीर्घश्छांदसौ । देवताद्वंद्वे च । पा० ६. २. १४१. इति पूर्वोत्तरपदयोर्द्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । सुपेशसा । शोभन पेशो रूपं ययोस्ते । पूर्ववदाकारः । पेशःशब्दो नञ्विषयत्वादाबुदात्तः । बज्रब्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वस्यापवादत्वेनाबुदात्तं द्यच्छंदसि । पा० ६. २. ११९. इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना विभक्तिरुदात्ता । आसदे । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । धात्वादेः षः सः । आहपूर्वादस्मात्संपदादिभ्यो भावे क्तिप् । पा० ३. ३. १०८. ९. प्रादिसमासः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ता सुजिह्वा उप हूये होतारां दैव्यां कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमं ॥ ८ ॥

ता । सुजिह्वौ । उप । हूये । होतारां । दैव्यां । कवी इति । यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची । ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वावप्री उप हूये । आहूयामि । नोऽसदीयमिमं यज्ञं यक्षतां । तावुभौ यजतामनुतिष्ठतां । कीदृशौ । सुजिह्वौ शोभनजिह्वोपेतौ । प्रियवचनौ शोभनज्वालौ वेत्यर्थः । होतारा होमनिष्पादकौ दैव्या दैव्यौ देवसंबन्धिनौ । अत एवेमावप्री दैव्यहोतृनामकौ । कवी मेधाविनौ ॥ ता तौ । द्वितीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । सुजिह्वौ । शोभना जिह्वा ययोस्ते । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पूर्ववदेकादेशस्वरः । संहितायामावादेशः । वस्य लोपः शाकल्येति लोपः । होतारा । जुहोतेत्युन् । द्विवचने ऋतो ङि । पा० ७. ३. ११०. इति गुणः । अपृष्ठित्युपधादीर्घः । पूर्ववदाकारः । नित्वादाबुदात्तः । दैव्या । देवानामिमौ । देवाद्यञ्जौ । पा० ४. १. ८५. ३. इति यञ् । यस्तेति चेत्यकारलोपः । नित्यादिर्नित्यमित्याबुदात्तः । पूर्ववदाकारः । यक्षतां । यजतां । लोटि शपि परतः सिद्धञ्चलं लेटीति बज्रलयहणात्सिप् । नित्वादाबुदात्तः ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदंत्वस्मिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयः । भुवः । बर्हिः । सीदंतु । अस्मिधः ॥ ९ ॥

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टेऽन्येष्वप्रीमृक्तेषु सदृशेष्विळा सरस्वती भारतीत्याका-
नत्वात् । इळादिशब्दाभिधेया वह्निमूर्तयस्त्रिस्रो देवीर्दीप्यमाना बर्हिर्वैद्यमग्निं सीदंतु । प्राप्नुवंतु । कीदृशः । मयोभुवः सुखोत्पादिका अस्मिधः शोषेण चयेण वा रहिताः ॥ इळा । ईड सुतौ । छांदसं ह्रस्वं ।

क्षिप। धातुस्वरः। टापं चापि हलन्तानां यथा वाचा दिशा निशेति टाप। सरस्वती। सरोऽसुनंतो नित्वा-
दाबुदात्तः। तदस्यास्तीति मतुप। अदुपधत्वाद्धत्वं। तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वाद्बुत्वाद्यभावः।
उगितश्चेति ङीप्। मतुब्ङीपौ पित्वादनुदात्तौ। मही। महतीशब्दे तकारलोपश्चादसः। यस्मिन्नेति चेत्यकार-
लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं। तिस्रः। विशब्दाज्जसि त्रिचतुरोः स्त्रियां तिष्ठचतस्र। पा० ७.
२. ९९. इति तिस्रादेशः। अचि र ऋतः। पा० ७. २. १००. इति रेफादेशः। तिष्ठभ्यो जसः। पा० ६. १. १६६. इति जस उदात्तत्वं। देवीः। देवानां पत्न्यो देव्यः। पुंयोगादाख्यायामिति ङीष्। यस्मिन्नेति चेत्यकारलोपः।
प्रत्ययस्वरेण ङीष् उदात्तत्वं। जसि दीर्घाज्जसि च। पा० ६. १. १०५. इति निषिद्धं दीर्घत्वं वा क्दंसीति
पक्षेऽभ्यनुज्ञायते। मयोभुवः। मीच् हिंसायां। हिनस्ति दुःखमिति सुखं मयः। तद्भावयंतीति मयोभुवः।
अंतर्भावितवर्णश्रुवः क्षिप। ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। बर्हिः। वृहेर्नलोपश्चेतीसिप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरः। सीदंतु।
षट् विश्रणादौ। पाप्मेत्यादिना सीदादेशः। अस्त्रिधः। त्रिधेर्हिंसार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावि
क्षिपि नञा बङ्गब्रीहिः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञमुभयामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

पत्नीसंयाजे त्वष्टुः पुरोनुवाक्वेह त्वष्टारमग्रियमिति। शं युवाकाय संप्रेषित इति खंडे सूचितं। सं ते
पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमग्रियं। आ० १. १०. इति ॥

इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्रये। अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह। त्वष्टारं। अग्रियं। विश्वरूपं। उप। ह्रये। अस्माकं। अस्तु। केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टारं त्वष्टृनामकमग्रिमिह कर्मण्युप ह्रये। कीदृशं। अग्रियं श्रेष्ठं विश्वरूपं बङ्गविधरूपोपेतं। सोऽस्माकं
केवलोऽसाधारणोऽस्तु। इतरयजमानेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः ॥ त्वष्टारं। तच्च त्वष्टू तनूकरणे।
तृन्। स्वरतिसूतिसूयतिधुञ्जुदितो वा। पा० ७. २. ४४. इतीडभावपक्षे स्त्रीः संयोगाद्योरन्ते च। पा० ८. २. २९. इति
ककारलोपः। एत्वं। द्वितीयैकवचने ऋतो। ङेऽस्यः। ङेऽस्यः। ङेऽस्यः। ङेऽस्यः। ङेऽस्यः। ङेऽस्यः। ङेऽस्यः। ङेऽस्यः।
तृनो नित्वादाबुदात्तत्वं। अग्रियं। अयादित्यनुवृत्तौ घञ्चौ च। पा० ४. ४. ११७. इति घञ्। आयनेयीत्या-
दिना। पा० ७. १. २. घकारस्य इयादेशः। यस्मिन्नेति लोपः। आयनादिषूपदेशिवद्घचनं स्वरसिद्धर्थः। पा० ७. १.
२. १. इत्युपदेशिवद्भावात्प्रत्ययाबुदात्तत्वाद्घञ्चित्वादांतोदात्तत्वं। विश्वरूपं। विश्वानि रूपाणि त्वष्टृत्पन्नत्वेन
यस्य। त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत्। तै० सं० ६. १. ८. ५. इति श्रुतेः। विश्वशब्दस्याबुदात्तत्वात्पूर्वपद-
प्रत्ययस्यैव प्राप्ते बङ्गब्रीहौ विश्वं संज्ञायां। पा० ६. २. १०६. इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं। अस्माकं। असु जेपणे।
युष्यसिभ्यां मदिक्। उ० १. १३८. प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः। षष्ठीबङ्गवचनमाम्। अत्र परमपि योऽचि। पा० ७.
२. ८९. इति यत्वं बाधित्वा नित्यत्वात्प्रतिपदविधित्वाच्चात्र आकमादेशे कृते। पा० ७. १. ३३. अनादेश इति
निषेधेन। पा० ७. २. ८६. यत्वाभावाच्छेषे लोप इति दकारलोपेऽकारांतत्वेन पश्चात्प्राप्तस्यापि सुटः। पा० ७.
१. ५२. साम इति निर्देशे स्थानिन्यंतर्भावेन निवृत्तिः। एवमर्थ एव हि साम इति समुद्रनिर्देशः। केवलः।
वृषादेराकृतिगणत्वादाबुदात्तः ॥

अव सृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः। प्र दातुरस्तु चेतनं ॥ ११ ॥

अव। सृज्। वनस्पते। देव। देवेभ्यः। हविः। प्र। दातुः। अस्तु। चेतनं ॥ ११ ॥

हे वनस्पते एतन्नामकायै देव हविर्मुग्धो देवेभ्योऽस्मदीयं हविरव सृज। समर्पयेत्यर्थः। प्र दातुर्थज-
मानस्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु ॥ वनस्पते। आमंत्रितनिघातः। देव। सृज्। सृज्। सृज्।
निघातः। षाष्ठिकमामंत्रिताबुदात्तत्वं। हविः। इसः प्रत्ययस्वरः। दातुः। ददातिशृच्। चित इत्यंतोदात्तः।
ङसि ऋत उत। पा० ६. १. १११. इत्युत्वं। एकादेशो रपरत्वं च। रात्सस्य। पा० ८. २. २४. इति सलोपः।
एकादेशस्वरेणोकार उदात्तः। चेतनं। चित्ती संज्ञाने। करणे ऋट्। योरनादेशः। लघूपधगुणः। चित्तीति
प्रत्ययात्पूर्वस्वीदात्तत्वं ॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे । तत्र देवाँ उप हूये ॥ १२ ॥

स्वाहा । यज्ञं । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे । तत्र । देवान् । उप । हूये ॥ १२ ॥

स्वाहाशब्दो हविष्प्रदानवाची सन् एतन्नामकमपिविशेषं लक्षयति । तदप्रिसंपादितं यज्ञमिन्द्रायिन्द्रतुष्ट्यर्थं यज्वनो यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन । कुरुत । तत्र यज्ञे देवानुप हूये ॥ कृणोतन । कृवि हिंसाकरण-योश्च । इदित्वात्तुम् । लोएमध्यमवज्रवचनस्य तस्यस्वमिपामिति तादेशः । तप्तनप्तनथनाश्च । पा० ७. १. ४५ । इति तनवादेशः । शपि प्राप्ते धिन्विष्णोरख्योरस्तेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाद्वाट्टकारस्य लघूपधगुणो न भवति । तनपः पितृनाडित्वाद्वाट्ट-कारस्य गुणः । इन्द्राय । ऋज्वेन्द्रेत्यादिना रन् । नित्वादाबुदात्तः । यज्वनः । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । सुयजोर्ङ्निप् । पा० ३. २. १०३ । ङसि भसंज्ञायामल्लोपे प्राप्ते न संयोगाद्वसंतात् । पा० ६. ४. १३७ । इति निषेधः । वनिपः पितृना धातुस्वर एव शिष्यते । गृहे । यह उपादाने । गृहे कः । पा० ३. १. १४४ । इति कप्रत्ययः । यहिज्येत्यादिना । पा० ६. १. १६ । संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तत्र । चल् । लितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । देवाँ उपेत्यत्र संहितायां दीर्घादटीति नकारस्य क्त्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकार-स्थानुनासिकादेशः । भोगो इति यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः ॥ २५ ॥

ऐभिरग्न इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य तृतीयसूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । तच्च सूक्तं बज्रदेवताकं । अत एवा-नुक्रम्यते । ऐभिर्वैश्वदेवमिति ॥ विनियोगसु । ब्यूढद्वादशाहस्य प्रथमे कंदोमे तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्र ऐभिरग्ने दुवो गिर इति सूक्तं । तथा च सूचितं । अथ कंदोमाः समुद्रादूर्मिरित्युपक्रम्यैभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवं । आ० ८. ९. इति ॥

ऐभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये । देवेभिर्याहि यस्मिं च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमऽपीतये । देवेभिः । याहि । यस्मिं । च ॥ १ ॥

हे अग्ने ऐभिरस्मिन् यज्ञे संभावितैर्विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैर्देवैः सह सोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थं दुवोऽस्म-दीयां परिचर्यां गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीश्च प्रत्या याहि । आगच्छ । यस्मिं च । आगत्य यज च ॥ एभिः । पूर्वनि-र्दिष्टानां देवानामिदमा परामर्शादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तुतीयादौ । पा० २. ४. ३२ । इत्यशनुदात्तः । शित्वात्सर्वादेशः । नेदमदसोरकोः । पा० ७. १. ११ । इति भिस ऐसादेशाभावः । विभक्तिरनुदात्तैव । न चोडि-दमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं तत्रांतोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः । नञ्विषयस्थानिसंतस्तेत्याबुदात्तत्वं । विश्वेभिः । विश्वशब्दो विश्वेः क्लान्तो नित्वादाबुदात्तः । बज्रत्वं कंदसीति भिस ऐस् न भवति । बज्रवचने झल्येत् । पा० ७. ३. १०३ । इत्येत्वं । सोमपीतये । सोमशब्दोऽर्तिसुखित्यादिना मनंतो नित्वादाबुदात्तः । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्वांगे स सोमपीतिः । तस्मै । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवेभिः । बज्रत्वं कंदसीति भिस ऐसादेशा-भावः । बज्रवचने झल्येदित्येत्वं । यस्मिं । यजेत्लोऽटिः सिप् । बज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । ब्रश्चादिना षत्वं । षढोः कः सीति कत्वं । सेर्हिरादेशश्च कंदसत्वात् न भवति । सिपः पितृनानुदात्तत्वाच्चातुस्वर एव ॥

आ त्वा कण्वा अहूषत गृणन्ति विप्र ते धियः । देवेभिरग्न आ गृहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । अहूषत । गृणन्ति । विप्र । ते । धियः । देवेभिः । अग्ने । आ । गृहि ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविज्ञये कण्वा मेधाविन ऋत्विजस्त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वामाहूषत । आहूयन्ति । तथा ते धियस्त्वदीयानि कर्माणि गृणन्ति । कथयन्ति । ततो हे अग्ने देवेभिर्देवैः सहा गृहि । आगच्छ । विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कण्व ऋभुरिति पठितं ॥ त्वा । त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । सर्वा-नुदात्तः । कण्वाः । कण् शब्दार्थः । अशिप्रुषिलटिकणिलखटीत्यादिना क्लन् । नित्वादाबुदात्तः । अहूषत । हूञ्-स्यार्धायां शब्दे च । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् । नित्वादात्मनेपदं । इह आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः । हूः सिच् । एकाच इतीदृशप्रतिषेधः । पा० ७. २. १० । बज्रत्वं कंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । हजः । पा० ६. ४. २ ।

ईड सुतो । अनुदात्तेत्वाङ्गटो झः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । झस्यादादेशः । टेरेत्वं । तास्यनु-
दात्तेदित्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वाङ्गात्स्वर एव शिष्यते । अवस्ववः । अवन्तीत्यवा देवाः । तान-
तिशयेनेच्छन्ति । सुप आत्मनः क्वच । क्वचि च । पा० ७. ४. ३३. । इतीत्वं न भवति । न च्छंदस्यपुत्रस्य । पा० ७.
४. ३५. । इति निषेधात् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुवक्तव्यः । म० ७. १. ५१. २. । इति सुक् । क्वाच्छंद-
सीत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । कणासः । कण शब्दार्थः । कणांति ध्वनन्ति स्तोत्रादि-
पाठेनेति कणा ऋत्विजः । अशिप्रुषीत्यादिना क्त्वा । नित्वादाद्युदात्तः । आज्ञसेरमुक् । पा० ७. १. ५०. ।
इत्यमुक् । वृक्तवर्हिषः । वृक्तमुक्तं । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविष्मंतः । हविरिषामस्तीति हविष्मंतः ।
तसौ मत्वर्थ इति भवेनापदत्वात् नत्वं । अरंक्रतः । अलं कुर्वतीत्यरंक्रतः । क्रिञ्चेति क्रिप् । इत्स्वस्य तुक् । कपि-
लकादीनां संज्ञाच्छंदसोर्वा लो रत्वमापद्यते । पा० ८. २. १८. ३. । इति लकारस्य रेफादेशः ॥

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वह्नयः । आ देवान्सोमपीतये ॥ ६ ॥

घृतऽपृष्ठाः । मन्ऽयुजः । ये । त्वा । वहन्ति । वह्नयः । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां येऽश्वा रथेन वहन्ति । कीदृशाः । घृतपृष्ठाः पृष्ठांगत्वेन दीप्तपृष्ठा मनोयुजो मनःसंकल्प-
मात्रेण रथे युज्यमाना वह्नयो वोढारः । तैरश्वैः सोमपीतये सोमपानहेतुयागार्थं देवाना वहन्ति शेषः ॥
घृतपृष्ठाः । घृ चरणदीप्त्योः । घृतं दीप्तं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः । घृतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वज्रव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनसा युंजत इति मनोयुजः । ऋत्विग्दधृगित्यादिना क्त्विन् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
त्वा । त्वामौ द्वितीयाया इत्यनुदात्तत्वादेशः । वहन्ति । शप्तिङोरनुदात्तत्वाङ्गात्स्वरः । यदुत्तयोगान्निघाता-
भावः । वह्नयः । निरित्यनुवृत्तौ वह्निश्चिश्रुयुद्गुलाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५१. । इति निप्रत्ययः । तस्य नित्वा-
दाद्युदात्तत्वं । सोमपीतये । उक्तं । सकारि परतो नकारस्य संहितायां नञ् । पा० ८. ३. ३०. । इति धुडागमः ।
खरि च । पा० ८. ४. ५५. । इति चत्वं । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः । पा० ८. ४. ४८. ३. । इति द्विती-
यस्कारः ॥ ॥ २६ ॥

तान्यजन्वाँ ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि । मध्वः सुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजन्वान् । ऋतऽवृधः । अग्ने । पत्नीऽवतः । कृधि । मध्वः । सुऽजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

हे अग्ने तानिन्द्रादीन्देवान्यजन्वान् ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान् पत्नीवतः पत्नी-
युक्तांकृधि । कृष् । हे सुजिह्व शोभनजिह्वोपेत मध्वो मधुरस्य सोमस्य भागं देवान्पायय ॥ यजन्वान् ।
अमिनक्षियजिबन्धिपतिभ्योऽवन् । उ० ३. १०५. । इति यजेरचन्प्रत्ययः । ऋतावृधः । वृधो वृद्धौ । अंतर्भाव-
तत्पर्यात् क्रिञ्चेति क्रिप् । अन्येषामापं दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वृधेर्धातुस्वरः । समासे ऋदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वाङ्गान्मन्त्रितनिघातः । षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । पत्नीवतः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा०
४. १. ३३. । इति ङीप् । इकारस्य च नकारः । ता एषां संतीति मतुप् । छंदसीर इति वत्वं । पतिशब्दो
इतिप्रत्ययांतत्वादाद्युदात्तः । ङीम्मतुपोरनुदात्तत्वात्स एव शिष्यते । कृधि । कृजो लोटः सिः । सेह्यपिञ्चेति
हिः । वज्रं छंदसीति विकरणलुक् । श्रुशृणुपृक्तवृत्त्यर्थं छंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । ङित्त्वानु-
शाभावः । मध्वः । उक्तं । सुजिह्व । आमन्त्रितनिघातः । पायय । पा पाने । पिबंतं प्रयुक्त इति हेतुमति चेति
णिच् । श्राव्यं दद्यात्पायिषां युक् । पा० ७. ३. ३७. । इति युक् । पूर्वस्यामांतेतत्त्वात् ङित्त्वानुशाभ-
धाद्यक्त्वान्मध्व इत्यपेक्ष्य तिङ्गुतिङ इति निघातः ॥

ये यजन्वा य ईद्वास्ते ते पिबंतु जिह्वया । मधोरग्ने वषट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यजन्वाः । ये । ईद्वाः । ते । ते । पिबंतु । जिह्वया । मधोः । अग्ने । वषट्कृति ॥ ८ ॥

ये देवा यजन्वा यष्टवाः । तथा ये देवा ईद्वाः सुष्वाः । ते सर्वेऽपि वषट्कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते
यागे वा हे अग्ने ते त्वदीयया जिह्वया मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागं पिबंतु ॥ यजन्वाः । गतं । ईद्वाः । ईड

सोलोपे गुणः । अध्वरं । न विवर्ति ध्वरो हिंसा यस्मिन्तोऽध्वरः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । नो अध्वरमित्यत्र संहितायामेकः पदांतोदात्तः । पा० ६. १. १०९. इति पूर्वरूपं प्राप्तं प्रकृत्यांतःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावान्निवर्तते ॥

युस्वा अरुषी रथे हरितो देव रोहितः । तामिर्देवाँ इहा वह ॥ १२ ॥

युस्व । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । तामिः । देवान् । इहा । आ । वह ॥ १२ ॥

हे देवाये रोहितो रोहिच्छब्दाभिधेयास्वदीया वडवा रथे युस्व । योजय । हिशब्दः पादपूरणार्थः । कीदृशीः । अरुषीर्गतिमतीर्हरितो हर्तुं रथाच्छब्दान्पुरुषान्नेतुं समर्थाः । तामिर्वडवामिर्हिहास्मिन्कर्मणि देवाना वह ॥ युस्व । युजिर् योगे । लोट् । स्वरितेत्वादात्मनिपदं । यासः से । सवाभ्यां वामी । रुधादिभ्यः अम् । तस्य बाङ्लकाबुक् । कुत्वषत्वे । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः । अरुषीः । ऋ गतौ । रति गच्छतीत्यरुष्यो वडवाः । ऋहनिभ्यामुषन् । उ० ४. ७३. धातोर्गुणो रपरत्वं । नित्वादाबुदात्तो ऽरुषशब्दः । तस्मात्स्त्रियां छान्दसो ङीप् । शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. इति दीर्घः । रथे । रमेरौणादिवः कथमत्रायः । नित्वादाबुदात्तः । हरितः । हृहृहृहृयुषिभ्य इति । उ० १. ९९. इति हरतेरिति-प्रत्ययः । इकारः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । रोहितः । रुहेरपि तेनैव सूत्रेणेत्येति । इकारः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । तामिः । सावेकाच इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं साववर्णेति निषिध्यते । देवानित्यत्र पूर्ववद्रुत्वानुनासिकौ ॥ २७ ॥

इंद्र सोममित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य चतुर्थस्य सूक्तस्य ऋषिर्इन्द्रः पूर्ववत् । यद्यप्येतत्सूक्तं ऋत्नमृतदेवताकं तथापि प्रत्यक्षमिन्द्रादिदेवतांतराणि मिलितानि । तथा चानुक्रम्यते । इंद्र सोममृतत्वं तत्रैद्री मारुती त्वा-ध्यापिथैद्री मैत्रावरुणी चतस्रो द्रविणोदस आश्विन्याभेधृतुदेवताः सर्वचेति ॥ विनियोगस्तु स्मार्तो द्रष्टव्यः ॥

इंद्र सोमं पिबं ऋतुना त्वा विशंतिंदेवः । मत्सरासस्तदोक्तसः ॥ १ ॥

इंद्र । सोमं । पिबं । ऋतुना । त्वा । विशंतु । इंद्रवः । मत्सरासः । तत् ऽओक्तसः ॥ १ ॥

हे इंद्र ऋतुना सह सोमं पिब । इंद्रवः पीयमानाः सोमास्त्वा त्वामा विशंतु । कीदृशाः । मत्सरासस्तु-प्रिकराः तदोक्तसस्तन्निवासाः । सर्वदा त्वदुद-हृदये इत्यर्थः ॥ इंद्र । षाष्ठिकमामं चित्वाबुदात्तत्वं । सोमं । अर्तिस्तुस्त्रित्वादिना मन् । नित्वादाबुदात्तः । पिब । पिबा मिचस्य । ऋग्वे० १. १४. १०. इत्यचोक्तं । अस्या त्वा विशंतित्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थश्चशब्दो लुप्तः । अतश्चादिलोपे विभाषितार्थं प्रथमा तिङ्नि-भक्तिर्न निह्न्यते । विशंतिति चलोपसाम्येऽपि द्वितीयत्वान्निह्न्यत एव । सोमं मत्सरासस्तु इति प्राप्तस्य गुणस्य ऋत्वकः । पा० ६. १. १२८. इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इंद्रवः । प्र वो ध्रियते । ऋग्वे० १. १४. ४. इत्यचोक्तं । मत्सरासः । तत्रैवोक्तं । आज्ञसेरसुगित्यमुक् । तदोक्तसः । तदेवौक्तः स्थानं येषां ते तथोक्ताः । बङ्ग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

मरुतः पिबंत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हि ह्य सुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबंत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञं । पुनीतन् । यूयं । हि । स्थ । सुदानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोत्रात्पोतुनामकस्य ऋत्विजः पात्रात्सोमं पिबत । ततोऽस्मादीयं यज्ञं पुनीतन । शोधयत । हे सुदानवः शोभनदातारो मरुतः । हि यस्माद्यूयं स्थ युष्माकं शोधयितुत्वं प्रसिद्धं । तस्माच्छोधय-तेत्यर्थः ॥ पिबत । अत्र तिङोऽदुपदेशाच्छपः परत्वाज्ञसार्वधातुकाजुदात्तत्वं । धातुस्वरः । पूर्वामंचितस्याविद्य-मानवत्त्वेन पदादपरत्वाग्निधाताभावः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । पोत्रात् । पोतुः संबंधि पात्रं पोत्रं । तस्येदमित्यण् । तद्धितेष्वचामादेः । पा० ७. २. ११७. इति प्राप्ता वृद्धिः सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यत इति न भवति । नन्वेवमन्तः । ऋकारस्याचो ञ्जिति । पा० ७. २. ११५. इति वृद्धिः प्राप्नोति । त्वाङ्गो जागत इत्यत्र हि विप्र-

तिषेधे परं कार्यं । पा० १. ४. २. । इति परयादिवृद्ध्यान्वोपधलक्षणा वृद्धिर्वाध्यत इत्युक्तं । इह तु परस्मा आदि-
वृद्धेः ऋंदासत्वेन निवृत्तत्वाद्द्वयवृद्धिः प्राप्नोत्येवेति । एवं तर्ह्यत्रायादिवृद्धिरौकारः क्रियतां । तस्य तु ऋंदास
ओकारो भविष्यति । पुनीतन । पूज् पवने । लोट् । लोटो लङ्ङत् । पा० ३. ४. ८५. । इति लङ्ङावात्तस्य तस्य-
स्थमिपामिति तादेशः । क्रयादिभ्यः आ । ई हल्घोरितितीकारः । तप्तनप्तनथनाश्चेति तनादेशः । प्वादीनां ह्रस्व
इति ह्रस्वः । प्रत्ययद्वयस्यापि सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात्स्वपूर्वमेकदेशोऽङ्गाभावः । यूयं । युष्मद्ः परस्व
जसो डिप्रथमयोरम् । पा० ७. १. २८. । इत्यमादेशः । न विभक्तौ तुस्माः । पा० १. ३. ४. । इति मकारस्वेत्संज्ञा-
प्रतिषेधः । यूयवयौ जसि । पा० ७. २. ९३. । इति मपर्यंतस्य यूयादेशः । शेषे लोपः । अत्र यूयादेशात्प्राग्विवा-
तरंगत्वात्प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वं । शेषनिघातः । ततो यूयादेशः स्थानेऽन्तरतमः । पा० १. १. ५०. । इति
सर्वानुदात्तः । तत्र शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा योऽयमभि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. ।
इति प्रातिपदिकान्तेनोदात्तेन सहानुदात्तस्य सुप एकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । टिलोपपक्षे
तूदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्तैरुदात्तत्वं । स्ख । अस भुवि । लटो मध्यमवङ्गवचनं थ । आदिप्रभृतिभ्यः शप् इति
शपो लुक् । असोरलोप इत्यकारलोपः । व्यत्ययेन वत्वं । हि चेति निषेधात्तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातो न भवति ।
संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अत्र हे सुदानवो यूयं हि स्वेति विवक्षितं । सुदानवः । दाभाभ्यां
नुः । उ० ३. ३२. । सोः प्रादिसमासः । आमन्त्रितनिघातः । अत्र यूयमित्युद्दिश्य सुदानवः स्वेति न विधीयते
येनानां ङित्वात्स्वपूर्वमेकदेशोऽङ्गाभावः । किंतु सुदानव इति सिद्धवद्वातुत्वेन संबोध्य तेषु तेषु मारुतसूक्तेषु मरुतां
प्रसिद्धात्प्रभावातिशयादयं स्वेति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतनेति प्रार्थने पवने तेषां हेतुत्वं हिशब्देनोच्यते ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्रावो नेष्टः पिबं ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञं । गृणीहि । नः । ग्रावः । नेष्टरिति । पिबं । ऋतुना । त्वं । हि ।

रत्नधाः । असि ॥ ३ ॥

प्राशब्दः स्त्रीवाची । तथा च यास्क आह । मेना या इति स्त्रीणां मेना मानयन्तेना या गच्छन्तेनाः
। नि० ३. २१. । इति । या अस्य संतीति ग्रावान् । नेष्टृशब्दोऽत्र त्वष्टारं देवमाह । कस्मिंश्चिद्देवस्य नेष्टृत्वेन
त्वष्टुर्वृत्तत्वात् । हे ग्रावः पत्नीयुक्त नेष्टः त्वष्टः । नोऽस्मदीयं यज्ञमभि गृणीहि । अभितो देवानां समीपे सुहि ।
ऋतुना सह त्वं सोमं पिब । हि यस्यात्त्वं रत्नधा असि रत्नानां दातासि दाता भवसि तस्मात्सोमं पातुमर्ह-
सीत्यर्थः ॥ अभि । उपसर्गाच्चाभिवर्जं । फि० ४. १३. । इति पर्युदासादभेरन्तोदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । लोटि
सिपो हिः । क्रयादिभ्यः आ । हेङित्वादी हल्घोरितितीत्वं । आप्रत्ययस्य ङित्वाद्गुणाभावः । प्वादीनां ह्रस्वः ।
तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातः । या अस्य संतीति मतुप । व्यत्ययेन वत्वं । संबुद्धौ मतुवसो हरिति वत्वं । विसर्गः ।
पादादित्वेनामन्त्रितनिघाताभावात् ङित्वात्स्वपूर्वमेकदेशोऽङ्गाभावः । ग्राव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचनत्वा-
न्नामन्त्रिते समानाधिकरण इति निषेधाभावादविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टृशब्दस्य षाष्ठिकमाबुदात्तत्वं ।
पिब । शपः पित्वाङ्गातुस्वरः । पूर्वयोरामन्त्रितयोरविद्यमानवत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दधातीति
रत्नधाः । क्लिप्तेति क्लिप् । धातुस्वरः । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असि । सिपः पित्वा-
ङ्गातुस्वरः । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातो न भवति हि चेति प्रतिषेधात् ॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परि भूष पिबं ऋतुना ॥ ४ ॥

अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु । परि । भूष । पिबं । ऋतुना ॥ ४ ॥

हे अग्ने देवानां इहा वह । ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादय । देवानुपवेशय । ततस्तान्
न्यत्र भूष । अलङ्कुरु । ऋतुना सह त्वं सोमं पिब ॥ अग्ने देवानित्ययं पादो गतः । योनिषु । यु मिश्रणे । वहि-
श्रीत्यादिना । उ० ४. ५१. । निप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । त्रिषु । षट्चित्रभूषी हलादिः । पा० ६. १. १७९. ।
इति विभक्तैरुदात्तत्वं । भूष अलङ्करी । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातः । पिबं ऋतुना । गतौ ॥

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिब सोममृतूरनु । तवेडि सख्यमस्तृतं ॥ ५ ॥

ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिब । सोम । ऋतून । अनु । तव । इत् । हि । सख्यं ।
अस्तृतं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ब्राह्मणाद्ब्राह्मणाच्छंसिबद्धाद्राधसो धनभूतात्पात्रात्सोमं पिब । किं कृत्वा । ऋतूननु ऋतुदेवान-
नुसृत्य । ऋतवोऽपि पिबन्त्वित्यर्थः । हि यस्मात्तवेत्तव सख्यमस्तृतमृतूनामविच्छिन्नं तस्मादृतुभिः सह पानं युक्तं ॥
ब्राह्मणात् । ब्राह्मणशब्देनात्र ब्राह्मणं द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते । स च पुँल्लिङ्गे शेषनिघातेनानुदात्तादिः ।
तस्य संबन्धुत्तष्टश्चमसः । स च तस्यैवावयववन्नियत इत्यवयवविवक्षायां अनुदात्तादेरच् । पा० ४. २. ४४. । तेन
चित्त्वादाबुदात्तश्चमसपरोऽच ब्राह्मणशब्दः । राधसः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्त्वादाबुदात्तः । पिब । पादा-
दित्त्वादाबुदात्तत्वं । ब्रुचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । ऋतूरन्वित्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य क्तत्वं ।
अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । पा० ८. ३. २. । इत्युकारस्यानुनासिकत्वं । तव । युष्मदस्मज्जां डसोऽच् । पा० ७.
१. २७. । शित्त्वात्सर्वादेशः । तवममौ डसीति तवादेशः । युष्मदस्मदोर्डसीत्याबुदात्तत्वं । सख्यं । सख्युः कर्म
सख्यं । सख्युर्यः । यस्मिन् लोपः । प्रत्ययस्वरः । अस्तृतं । स्मृत्यातेर्हिसार्थस्य क्तः । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं ॥

युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभं । ऋतुना यज्ञमाशाये ॥ ६ ॥

युवं । दक्षं । धृतव्रता । मित्रावरुणा । दुःदभं । ऋतुना । यज्ञं । आशाये इति ॥ ६ ॥

हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणी मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनामकौ देवौ युवसुभौ युवामृतुना सहास-
दीयं यज्ञमाशाये । व्याप्त्यर्थः । कीदृशं यज्ञं । दक्षं प्रवृत्तं दूळभं दुर्दहं । शत्रुभिर्दग्धं विनाशयेतुमर्थादित्यर्थः ॥
युवं । प्रथमाद्विवचनस्य छेप्रथमयोरनित्यमादेशः । युवावौ द्विवचने । पा० ७. २. ९२. । इति मपर्यंतस्य युवा-
देशः । शेषे लोप इति टिलोपोऽत्यलोपो वा । अमि पूर्वत्वं । भाषायामेव ह्यात्वं । टिलोपपच उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणाम उदात्तत्वं । अत्यलोपपच एकादेश उदात्तः । दक्षं । दक्ष वृद्धौ । दक्षत्यनेनेति करणे घञ् । एवं हि
पुँल्लिङ्गत्वनियमः । अन्यस्यानियम इति नपुंसकत्वं । धृतव्रता मित्रावरुणा । धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ
धृतव्रतौ । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । उभयत्र सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । मित्रशब्दस्य
देवताद्वन्द्वे चेत्यानङादेशः । प्रथमस्यामन्त्रितनिघातः । द्वितीयस्य पादादित्त्वादाबुदात्तत्वं । संहितायां क्वाँदसं
ह्रस्वत्वं । दूळभं । दह भस्मीकरणे । दुःखेन दह्यत इति दुर्दहं । ईषद्दुःसुष्वित्यादिना । पा० ३. ३. १२६. ।
दुर्युपपदे दग्धेः खल् । व्यत्ययो बह्वलमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो हकारस्य च
भकारः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । छदुत्तरपदत्वेन स एव शिष्यते । आशाये । अशू व्याप्तौ । क्वाँदसि
लुङलङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरित्वं । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. । इत्यभ्यासस्य
दीर्घः । अज्ञोतिश्च । पा० ७. ४. ७२. । इति प्राप्नो नुडागमोऽनित्यमागमशासनमिति निवर्तते ॥ २८ ॥

द्रविणोदा द्रविणसो यावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । यावहस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु । देवं । ईळते ॥ ७ ॥

अध्वरेऽग्निष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विहृतिरूपेषूक्त्यादिषु च देवमपिमीळते । ऋत्विजः सुवन्ति । कीदृश
ऋत्विजः । द्रविणसो धनार्थिनी यावहस्तासोऽभिषवसाधनपाषाणधारिणः । कीदृशं देवं । द्रविणोदा
धनप्रदं । यद्वा । धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं यास्क एवं निर्वक्ति । द्रविणोदाः कस्माच्चनं
द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति ।
द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि । नि० ८. १. । सोऽयं यास्कोक्तो नैर्वचनप्रपञ्चस्य निवेद्य ग्रंथेऽवगतव्यः ॥ द्रवि-
णोदाः । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५०. । नित्त्वादाबुदात्तो द्रविणशब्दः । तद्दातीति द्रविणोदाः । क्लिप्तेति

क्लिप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनस्कांदसः । इत्योत्वे । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापत्तेरिति याथाः स्वादेशः । अथवा द्रविणमात्मन इच्छति द्रविणस्यति । सुप आत्मनः क्वच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो जालसायां सुग्वक्तव्यः । म० ७. १. ५१. २. । इति क्वचि परतः सुगागमः । द्रविणस्यतिः संपदादित्वाद्भावे क्लिप् । अतो लोपः । क्लौ लुप्तं न स्थानिवद्भवति । म० १. १. ५८. २. । इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधादलोपः । एवं द्रविणस्यशब्दो धनेच्छावचनः । द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपचपयतीत्यर्थे दसु उपचय इत्यस्मादन्तर्भावितव्यर्थत्वात्किञ्चेति क्लिप् । एवं द्रविणोदःशब्दः सकारांतो भवति । तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्तीति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते । नि० ८. २. । अतो द्रविणोदस्यशब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा । एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयाथो भवति । द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनस्कांदसः । आबुदात्तत्वं तु नियमेन स्थितं । ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्वञ्जंतात्किप् । अतो लोपादि पूर्ववत् । अतः तु पक्षे क्वचिस्त्वित्नांतोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । यावयुक्ता हस्ता येषां ते यावहस्तासः । आज्ञासेरमुक् । यावशब्दो वृषादित्वादाबुदात्तः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईकृते । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । इत्यादादेशः ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्विरे । देवेषु ता वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्विरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदा देवो नोऽस्माभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि शृण्विरे हविरुपयुक्तत्वेन श्रूयते । ता तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे । संभजामः । धनैर्देवान्यष्टुं तानि स्वीकुर्म इत्यर्थः ॥ द्रविणोदः । गतं । वसूनि । शृण्विरेऽस्मादिना । उ० १. ११. । उपत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तः । शृण्विरे । श्रु श्रवणे । कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । झ इरेच् । पा० ३. ४. ८१. । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वे व्यत्ययेन झुः । तत्संनियोगेन शृभावश्च । उवङि प्राप्ते ङश्चुवोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८७. । इति यणादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । ता । श्रेष्कंदसि बज्रलमिति श्रेष्कोपः । नलोपः प्रातिपदिकांतस्य । पा० ८. २. ७. । इति नलोपः । वनामहे । वन षण् संभक्तौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् । अृतुऽभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणोदा देव ऋतुभिः सह नेष्ट्रान्निष्टुसंबंधिपात्रात्पिपीषति । सोमं पातुमिच्छति । ततो हे ऋत्विज इष्यत । होमस्थाने गच्छत । गत्वा च जुहोत । होमं कुरुत । ऊत्वा प्र तिष्ठत च । होमस्थानात्स्थानांतरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥ द्रविणोदाः । गतं । पिपीषति । पा पाने । पातुमिच्छतीति सन् । क्वांदस ईकारः । तिङ्कु-तिङ् इति निघातः । जुहोत । लोएमध्यमबज्रवचनं । तस्य लङ्ङावात्तादेशः । तस्य तप्तनप्तनधनाञ्चेति तवादेशः । तस्य पित्वाङ्गुणः । अभ्यस्तानामादिरित्यनुवृत्तावनुदात्ते च । पा० ६. १. १९०. । इत्याबुदात्तत्वे प्राप्ते भीहीभृजमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति । पा० ६. १. १९२. । इत्योकार उदात्तः । तिष्ठत । षा गतिनिवृत्तौ । लोएमध्यमबज्रवचनस्य थस्य लङ्ङावात्तादेशः । शपि पाघ्राध्मेत्यादिना तिष्ठादेशः । समवप्र-विभ्यः स्थः । पा० १. ३. २२. । इत्यात्मनेपदं न भवति । तचानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्थानंतरीयार्थत्वात् । अत्र चशब्देन व्यवधानात्ते प्राग्धातोः । पा० १. ४. ८०. । इत्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य व्यवहितत्वाच्चिति कंदसि व्यवहितप्रयोगः । अत्र चशब्दो जुहोतीति पूर्वण सह समुच्चयार्थः । न पुनरिष्यतेत्युत्तरेण । तेना-प्रथमत्वाच्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निषेधाभावात्तिङ्कुतिङ् इति निघातः । नेष्ट्रात् । पो-चावच्चं पुनीतन । ऋत्वि० १. १५. २. । इत्यत्र पोचशब्देन यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । इष्यत । इष गतौ । लोएम-ध्यमबज्रवचनं ॥

यच्चा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अध स्मा नो दृदिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयं । ऋतुऽभिः । द्रविणऽदः । यजामहे । अध । स्म । नः । दृदिः ।

भव ॥ १० ॥

हे द्रविणोदो देव यवस्मात्कारणादृतुभिः सह त्वां यजामहे । अधेत्ययं निपातस्तच्छब्दार्थः । तस्मात्कारणात्तोऽस्मभ्यं दृदिर्धनस्य दाता भव स्म । अवश्यं भव । तुरीयं चतुर्थी पूरणं ॥ तुरीयं । चतुरस्र्ययतावा-
द्यबल्लोपश्च । पा० ५. २. ५१. १. इति कप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्त्रिणीदात्तात्मागिवायनेयीनित्यादिना । पा० ७.
१. २. ईयादेशः । आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्धार्थं । पा० ७. १. २. १. इति वचनात्कृत आदेशे प्रत्यय-
स्त्रिणीकार उदात्तः । द्रविणोदः । उक्तं । पादादित्वादामंचिताद्युदात्तत्वं । यजामहे । अत्र शपः पितृत्वेन
तिङ्श्च लसार्वधातुक्स्त्रिणी धातुस्त्र एव । पूर्वस्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वाद्युदात्तयोगाद्वा न निघातः ।
व्यवहितयोगेऽपि हि स निषेध इत्युक्तं । अध । क्वांदसो धकारः । स्म । चादिरनुदात्तः । संहितायां निपातस्य
चेति दीर्घः । दृदिः । डुदाच् दाने । आदृगमहनजनः किंकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १७१. इति किप्रत्ययः ।
लिङ्गज्ञावाट्विवचनादि । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्त्रिः ॥

अश्विना पिबतं मधु दीद्यमी शुचिव्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबतं । मधु । दीद्यमी इति दीदिऽअमी । शुचिऽव्रता । ऋतुना ।

यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हे अश्विनी मधु माधुर्योपेतं सोमं पिबतं । कीदृशी । दीद्यमी द्योतमानाहवनीयाद्यभियुक्तौ शुचिव्रता
शुद्धकर्माणी ऋतुना ऋतुदेवतया सह यज्ञवाहसा यज्ञस्य निर्वाहकौ ॥ अश्विना । संबोधनद्विवचनस्य सुपां
सुलुगित्याकारः । आमंचिताद्युदात्तः । पिबतं । शपः पित्त्वादननुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुक्स्त्रिणी धातुस्त्र
एव शिष्यते । मधु । मधुर्योपेत्यदिता । उ० १. १९. उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्निन्वादाद्युदात्तः । दीद्यमी ।
दिवु क्रीडादौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । विरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति प्रथमवकारस्य लोपः
। पा० ६. १. ६६-६७. प्रथमं प्रत्ययलोपे हि वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति । परि० २१. इति निषेधाद्वलि
लोपो न स्यात् । क्वांदसं द्विवचनं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । यङ्लुगंताद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । दीदिरभिर्ययोस्तौ दीद्यमी । आमंचिताद्युदात्तत्वं । अद्विद्वान् निघातः । शुचि-
व्रता । शुचि व्रतं ययोस्तौ । सुपां सुलुगित्याकारः । दीद्यमिशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन नामंचित इत्यविद्यमान-
नवत्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वं । पूर्वस्य परांगवज्ञावाट्विकस्वर्थं । यज्ञवाहसा । वह प्रापणे । यज्ञं वहत
इति यज्ञवाहसौ । वहिहाधाभ्यस्क्वदसि । उ० ४. २२०. इत्यमुन् । तच्च हि गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं चेति वचनात्सोपपदानामपि भवति । उ० ४. २२६. इत्युक्तं । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । सुपां सुलुगि-
त्यादिना विभक्तेराकारः । आमंचितनिघातः । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवज्ञावः ॥

गार्हपत्येन संत्य ऋतुना यज्ञनीरसि । देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥

गार्हऽपत्येन । संत्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । अस्ति । देवान् । देवऽयते । यज् ॥ १२ ॥

हे संत्य फलप्रदापिदेव गार्हपत्येन गृहपत्येन च रूपेण युक्तः सन् ऋतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनीर्यज्ञस्य
निर्वाहकोऽसि । तस्मात्त्वं देवयते देवविषयकं यजमानाय देवान्यज ॥ गार्हपत्येन । गृहपतिना
संयुक्ते ज्यः । पा० ४. ४. ९०. यस्मेति लोपः । निन्वादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च । गृहपतित्वमित्यर्थे पत्यंतपुरो-
हितादिभ्यः । पा० ५. १. १२८. इति यक्त्वंतोदात्तत्वं स्यात् । संत्य । सनने भव । षण् दाने । क्तिच्तौ चेति
क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. इति दीर्घनलोपाभावः । भवे क्वदसि । पा० ४. ४. ११०. इति यत् ।
तच्च साधुः । पा० ४. ४. ९८. इति वा । निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः । सत्सूद्विषेत्वादिना क्तिप् । कृदुत्त-

रपदप्रकृतिस्वरः । देवयते । देवानात्मन इच्छतीति देवयन् । तस्मै । क्वचि चेतीत्वं न भवति । न च्छंदस्यपुत्र-
स्वेति निषेधात् । अथाघस्य । पा० ७. ४. ३७. । इत्यात्वविधानादीत्वनिषेधे प्राप्तस्य दीर्घस्याधिष निषेध इत्युक्तं ।
शतुरनुमो नयजादी इति विभक्तिरुदात्तत्वं । अत्र क्वचश्चित्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च
नसार्धधातुकस्वरेणोभयोः क्वचा सहैकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । तस्मादंतोदात्तत्वात्परस्या
विभक्तिः शतुरनुमो नयजादी इत्युदात्तत्वं ॥ २९ ॥

आ त्वा वहंतिति पंचमं नवर्चं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । अनुवर्तते विशेषादेशाभावादिंद्रो देवता ॥
विनिधोगक्षु । प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमाने सूक्तमा त्वा वहंतु हरय इति । तथा च द्विदेवत्वैश्वरंतीति
खंडे सूचितं । उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहंतु । आ० ५. ५. । इति ॥ तथा षोडशिशस्त्र आ त्वा वहंतु हरय
इति तिस्रः । तथा सूचितमथ षोडशीति खंडे । आ त्वा वहंतु हरय इति तिस्रो गायत्र्यः । आ० ६. २. । इति ॥

आ त्वा वहंतु हरयो वृषणं सोमपीतये । इंद्रं त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहंतु । हरयः । वृषणं । सोमऽपीतये । इंद्रं । त्वा । सूरऽचक्षसः ॥ १ ॥

हे इंद्र वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीया अथा आ वहंतु । अस्मिन्क-
र्मस्थानयंतु । तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता ऋत्विजस्त्वां मन्त्रैः प्रकाशयन्त्विति शेषः ॥ हरंतीति हरयः ।
इन् सर्वधातुभ्यः । उ० ४. ११७. । इतीन् । नित्वादाबुदात्तः । वृषणं । कनिन्यवृषितबीत्यादिना कनिन् । कित्वा-
ल्लघूपधगुणाभावः । वा षपूर्वस्थ निगमे । पा० ६. ४. ९. । इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं । सोमपीतये । ऐभिरम
इत्यत्रोक्तं । ऋग्वे० १. १४. १. । सूरचक्षसः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । सर्वधातुभ्योऽमुन् । चक्षिङ् । ख्याञ् । पा० २.
४. ५४. । इति न भवति । अनसोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधात् । षू प्रेरणे । सुवतीति सूरः । सुसूधागृधिभ्यः
क्रन् । उ० २. २४. । इति क्रन् । कित्वाङ्गुणाभावः । नित्वादाबुदात्तः । सूरवत्स्थानं प्रकाशो येषां । वज्रव्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इमा धाना घृतक्षुवो हरी इहोप वक्षतः । इंद्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतऽक्षुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः । इंद्रं । सुखऽतमे । रथे ॥ २ ॥

हरिशब्द इंद्ररथस्य वोढारावश्चावाचष्टे । तथा च श्रुत्यंतरं । हर्योः स्थातेति । हरिभ्यां त्वंद्रो देवतां
गमयत्विति च । एतदेवाभिप्रेत्य निघंटुकार आह । हरी इंद्रस्वेति । तादृशौ हरी इमा यागार्थं वेद्यामासा-
दितत्वेन पुरोवर्तिनीर्धाना भ्रष्टयवतंडुलानुद्दिश्य सुखतमे रथ इंद्रमवस्थाप्येहास्मिन्कर्मस्थप वक्षतः । वेदिसमीपे
वहतां । कीदृशीर्धानाः । घृतक्षुवोऽलंकरणोपस्तरणाभिधारणेन घृतस्त्राविणीः ॥ धीयंत इति धानाः । धापृ-
वस्यज्यतिभ्यो नः । उ० ३. ६. । इति नः । प्रत्ययस्वरः । घृतक्षुवः । घृतं क्षुवंतीति घृतक्षुवः । क्विपि तुगभाव-
श्छांदसः । धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्त्रोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावादुवङ्गादेशः । हरी ।
हन् हरणे । सर्वधातुभ्य इन् । नित्वादाबुदात्तः । मृगह्यत्वात्संहितायां प्रकृतिभावः । वक्षतः । प्रार्थनाख्ये
लिङ्गर्थे लेट् । तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । शपि प्राप्ते सिञ्चङ् लेटोति सिप् ।
इत्त्वकुत्वषत्वानि । तिङ्कुः तिङ् इति निघातः । सुखतमे । गतं ॥

इंद्रं प्रातर्हवामह इंद्रं प्रयत्यध्वरे । इंद्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इंद्रं । प्रातः । हवामहे । इंद्रं । प्रऽयति । अध्वरे । इंद्रं । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मारंभे प्रातःसवने इंद्रं हवामहे । आहुयामः । तथैवाध्वरे सोमयागे प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्य
वर्तमाने सति माध्यंदिने सवने तमिंद्रं हवामहे । तथा यज्ञसमाप्त्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपा-
नार्थं हवामहे ॥ प्रातः । स्वरादिष्वंतोदात्तो निपातितः । हवामहे । क्तेचो लटि शपि परतो ऋः संप्रसारण-
मित्यनुवृत्तौ वज्रलं कृंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । प्रयति । इण् गतौ । लटः शतु । अदिप्र-
भृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतुर्ङित्वाङ्गुणाभावः । प्रादिसमासः । कृद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं

। परि० २८. । इति वचनात्प्रत्ययग्रहण इति नियमाभावात् शतुरनुमो नवजादी इति विभक्तेश्चोदात्तत्वं । अध्वरे । उक्तं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्ध्वः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. । इत्यकारस्य स्वरितत्वं । पीतये । पा पाने । क्तिनि च्छांदसमंतोदात्तत्वं ॥

उप नः सुतमा गहि हरिभिरिंद्र केशिभिः । सुते हि त्वा हवामहे ॥ ४ ॥

उप नः । सुतं । आ । गहि । हरिऽभिः । इंद्र । केशिऽभिः । सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इंद्र केशिभिः केसरयुक्तैर्हरिभिरश्वैस्त्वं नोऽस्मादीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रत्युप समीप आ गहि । आगच्छ । सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति यस्मात्कारणात्त्वा हवामहे त्वामाह्वयामः । तस्मादागच्छेति पूर्वचान्वयः ॥ गहि । गमेलोऽटः सेहिः । शप इत्यनुवृत्तौ बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुक् । इषुगमियमां क्ः । पा० ७. ३. ७७. । इति क्लृप्तं न भवति । न लुमतांगस्तेति प्रतिषेधात् । अनुदात्तोपदेशेत्वादिः । लोपः । तस्यासिद्धवद्वा भात् । पा० ६. ४. २२. । इत्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुप् भवति । केशिभिः । क्लिशेरन् लो लोपश्च । उ० ५. ३३. । इत्यन् । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । हवामहे । ह इत्यनुवृत्तौ बङ्गत्वं कंदसीति संप्रसारणं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव । तिङ्ङुतिङ् इति न निघातो हि चेति प्रतिषेधात् ॥

सेमं नः स्तोममा गह्युपेदं सर्वनं सुतं । गौरो न तृषितः पिब ॥ ५ ॥

सः । इमं । नः । स्तोमं । आ । गहि । उप । इंद्र । सर्वनं । सुतं । गौरः । न । तृषितः । पिब ॥ ५ ॥

हे इंद्र स त्वं नोऽस्मादीयमिमं स्तोमं क्षुतिं प्रत्या गहि । आगच्छ । आगमने हेतुश्च्यते । उप देवयजनसमीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुधीयमानं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म वर्तते । तस्मान्गौरो न गौरमृग इव तृषितः सन्निभं सोमं पिब ॥ सः इममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणं । पा० ६. १. १३४. । इति सुलोपः । गहि । गतं । सर्वनं । सूयतेऽस्मिन्सोम इत्यधिकरणे ल्युट् । क्षितीति प्रत्ययात्पूर्वस्थोदात्तत्वं । ल्युङ्तात्सप्तम्याः सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यं । म० ७. १. ३९. । इति वचनाद्वितीया । अभिषुतसोमयुक्तमिदं सर्वनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया । तदा सुतशब्दादर्शनादित्वादच् । पा० ५. २. १२७. । तृषितः । त्रितृष पिपासायां । निष्ठेति क्तः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पञ्चादिट् आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ॥ ३० ॥

इमे सोमासु इंद्रवः सुतासो अधि बर्हिषि । ताँ इंद्र सहसे पिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमासः । इंद्रवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् । इंद्र । सहसे । पिब ॥ ६ ॥

इंद्रशब्द उन्दी क्लेदन इति धातोस्त्यजः । इंद्रवः क्लेदनयुक्ता इमे वेद्यामवस्थिताः सोमासस्तत्पात्रगताः सोमा बर्हिषि यज्ञेऽध्याधिक्येन सुतासः । अभिषुताः । हे इंद्र सहसे वक्ष्यार्थं तांस्तोमान्पिब ॥ सोमासः । आज्ञासेरमुगिति जसोऽमुगागमः । इंद्रवः । उक्तं । सुतासः । पूर्ववदसुक् । संहितायां प्रकृत्यांतःपादमन्वर इति प्रकृतिभावात्परपूर्वत्वं न भवति । बर्हिषि । वृहेर्नलोपश्च । उ० २. ११०. । इतीस् । प्रत्ययस्वरः । ताँ इंद्रेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति क्लृप्तं । यत्वयलोपौ । अनुनासिकः । सहसे । यह मर्षणे । असुनंतो नित्वादाबुदात्तः ॥

अयं ते स्तोमो अयियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिब ॥ ७ ॥

अयं । ते । स्तोमः । अयियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । शम्ऽतमः । अथ । सोमं । सुतं । पिब ॥ ७ ॥

हे इंद्र अयमस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषोऽयियः अथः सन् ते तव हृदिस्पृक् मनस्यंगीकृतः शंतमः सुखतमोऽस्तु । अथ स्तुतेरनंतरं सुतमभिषुतं सोमं पिब ॥ अयियः । अयादित्वनुवृत्तौ घञौ च । पा० ४. ४. ११७. । इति घच् । चित्वादंतोदात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । स्पृशोऽनुदक्ते क्लिन् । पा० ३. २. ५८. ।

तत्पुरुषे छति बज्रत्वं । पा० ६. ३. १४. । इत्यनुक् । किन्प्रत्ययस्य कुः । पा० ८. २. ६२. । इति शकारस्य कुत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शतमः । सुखकरद्रव्यवचनोऽत्र शशब्दः । ततस्तमप । अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणनिष्ठद्रव्ये संक्रांतत्वादद्रव्यप्रकर्ष इति निषेधात् किमेत्तिङ्ययेत्यादिना । पा० ५. ४. ११. । आम् न भवति द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईदृगर्थ एव हि स निषेधः । अथा सोमं । संहितायां निपातस्तेति दीर्घः ॥

विश्वमित्सर्वनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति । वृचहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वं । इत् । सर्वनं । सुतं । इन्द्रः । मदाय । गच्छति । वृचऽहा । सोमऽपीतये ॥ ८ ॥

वृचहा शुचघातक इन्द्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च विश्वमित्सर्वमपि सुतमभि-
षुतसोमयुक्तं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति ॥ विश्वं । अग्निप्रुषीत्यादिना क्रान् । निष्वादाद्युदात्तः ।
सर्वनं सुतं । पूर्ववत् । मदाय । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. । पिप्वाडातुस्वरः । गच्छति ।
इयुगमियमां कः । वृचहा । वृचं हतवान् । ब्रह्मभूषणवृचेषु क्लिप । पा० ३. २. ८७. । इन्द्रादिना निवृत्तं
दीर्घत्वं सौ च । पा० ६. ४. १२-१३. । इति प्रतिप्रसर्गात् । इन्द्रादिना निवृत्तं । सोमपीतये । व्यधि
करणबज्रप्रीहिरित्युक्तं । तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात् । पा० ६. २. ४२. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सेमं नः काममा पूण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्तवाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥

सः । इमं । नः । कामं । आ । पूण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

स्तवाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च सहा पूण । सर्वतः पूरय । वयमपि
स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः संतस्त्वा त्वां स्तवाम ॥ सेमं । संहितायां सोऽचि लोपे चोऽन्त्यस्योऽन्त्येति सुलोपः ।
कामं । कमेर्घञि कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः । पा० ६. १. १५९. । इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्यु-
दात्तत्वं । पूण । पूण ग्रीणने । लोटः सेहिः । तुदादिभ्यः शः । तस्य ङित्वाङ्गुणाभावः । अतो हेरिति हेर्बुक् ।
गोभिः । सावेकाच इति प्राप्तं विभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषिध्यते । अश्वैः । क्रान्त इत्युक्तं । असा-
मर्थ्यान् परांगवज्जावः । स्तवाम । इज् सुतौ । धात्वादेः घः सः । लोडुत्तमवज्जवचनस्य लोटो लङ्ङदिति
लङ्ङङ्गावान्नित्यं ङितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सकारस्य लोपः । आडुत्तमस्य पिप् । पा० ३. ४. ९२. । इत्याडागमः ।
प्रत्ययस्य पिप्वाडनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । स्वाध्यः । ध्यै चिंतायां । स्वाडोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः ।
अन्वेभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. २. १७८. । इति क्लिप । दृशियहणस्य विध्यन्तरेऽन्त्यस्योऽन्त्येति सुलोपः । संप्रसारणे
सति परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घः । जखेरनेकाचः । पा० ६. ४. ८२. । इति यणादेशः । गतिकारणोऽन्त्यस्योऽन्त्येति सुलोपः ।
त्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्तयणो हलपूर्वादिति जस उदात्तत्वं न भवति । अत उदात्तः स्वरितोऽनुदात्तस्तेति स्वरितत्वमेव भवति ॥ ३१ ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकं नवर्चं षष्ठं सूक्तं । अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुकम्यते । इन्द्रावरुणयोरिन्द्रावरुणं
युवाकु प्रादन्त्येनृत्तमिति । अत्र देवता विसृष्टा । अषिच्छंदसी तु पूर्ववदनुवर्तते । अयं तु विशेषः । युवाकु
हीत्यादिके द्वे ऋचौ पादनित्युत्तमकच्छंदोयुक्ते ॥ विनियोगश्च स्मार्तोऽङ्गिको वा कश्चिद्वगन्तव्यः ॥

इन्द्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृकात ईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहं । संऽराजोः । अवः । आ । वृणे । ता । नः । मृकातः । ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्विन्द्रावरुणयोरिन्द्रावरुणं संबन्धवो रश्च-
णमा वृणे । सर्वतः प्रार्थये । ता तौ देवावीदृशे एवंविधेऽस्मदीयवरणे निमित्तमूते सति मृकातः । अस्मान्नु-
खयतः ॥ इन्द्रशब्दो रन्प्रत्ययांतः । वरुणशब्द उन्नप्रत्ययांतः । उभौ निष्वादाद्युदात्तौ । समासे देवताद्वे
चेति पूर्वपदस्थानङादेशः । उभे युगपादेत्यनुवृत्ते देवताद्वे चेति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सम्राजोः ।

राजु दीप्तौ । सत्सूद्विषेयादिना क्षिप् । सञ्जी लोऽनुस्वारः । पा० ८. ३. २३. । इत्यनुस्वारे प्राप्ति लो राजि समः
 क्तौ । पा० ८. ३. २५. । इति लकारादेशः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कर्तृकर्मणोः घाति । पा० २. ३. ६७. । एति
 कर्तरि षष्ठी । अवः । अव रचणादिषु । मावेऽसुन् । नित्वादाबुदात्तः । ता । सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचनस्य
 डादेशः । टिलोपि विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरः । मृळातः । मृड सुखने । प्रार्थनायां निङ्गर्थे लेट् । द्विवचनं तस् ।
 लोटोऽडाटावित्याडागमः । तुदादिभ्यः शः । क्तिच्चाद्धूपधगुणाभावः । ईदृशे । त्यदादिषु णोः ण्यङ् । ने
 कञ् च । पा० ३. २. ६०. । इतीदंशब्द उपपदे दृशेः कञ् । उपपदसमास इदंकिमोरीरकी । पा० ६. ३. ९०. ।
 इतीदम ईप् । शित्वात्सर्वादेशः । कञः कित्वाङ्गुणाभावः । नित्वादुत्तरपदस्याबुदात्तत्वं । उपपदसमासे
 ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥

गंतारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनां ॥ २ ॥

गंतारा । हि । स्थः । अवसे । हवं । विप्रस्य । माऽवतः । धर्तारा । चर्षणीनां ॥ २ ॥

हे इंद्रावरुणौ अवसेऽवितुमनुष्टातारं रक्षितुं मावतो मद्भिधस्य विप्रस्य ब्राह्मणत्विजो हवमाह्वानं गंतारौ
 स्थो हि । प्राप्तिशीलौ भवथः खलु । कीदृशौ । चर्षणीनां मनुष्याणां धर्तारौ योगक्षेमसंपादनेन धारयितारौ ॥
 गंतारा । गमेस्ताच्छीत्वे तुन् । द्विवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिनाकारादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. ।
 अपृन्तित्यादिनोपधादीर्घत्वं । तुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । स्थः । अस भुवि । लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनं थस् ।
 अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । हि चेति निघातप्रतिषेधः । अवसे । अव रचणे । तुमर्थे सेसेन्नित्यसेन
 । पा० ३. ४. ९. । नित्वादाबुदात्तः । हवं । द्वेजो बड्डलं कंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ऋदोर-
 वित्यप् । गुणावादेशौ । अपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । विप्रस्य । डुवप् वीजतंतुसंताने । अस्य
 ऋद्धेर्द्वित्यादिना रन् निपातितः । नित्वादाबुदात्तः । मावतः । वतुप्रकरणे युष्मदस्यङ्गां कंदसि सादृश्य
 उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. । वतुप् । प्रत्ययान्तरपदयोरस्यदो मपर्यंतस्य मादेशः । पा० ७. २. ९८. । आ
 सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्याकारः । सर्वर्णदीर्घः । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं । प्रातिपदिकांतो-
 दात्तत्वे स एव शिष्यते । धर्तारा । धृञ् धारणे । ण्वुल्तुचौ । पा० ३. १. १३३. । इति तृच् । एकाच उपदेश
 इतीदंप्रतिषेधः । गुणो रपरत्वं । अपृन्तित्यादिनोपधादीर्घः । सुपां सुलुगित्याकारः । तृचश्चित्वादंतोदात्तत्वं ।
 चर्षणीनां । छषेरादेश चः । उ० २. १०५. । इत्यनिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन ककारस्य चकारः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं
 बाधित्वा छांदसमंतोदात्तत्वं । अत एव नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । तच्च हि मतुपि यो ह्रस्वांतस्तत
 उत्तरस्य नाम उदात्तत्वमिति व्याख्यातं ॥

अनुकामं तर्पयेथांमिंद्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

अनुऽकामं । तर्पयेथां । इंद्रावरुणा । रायः । आ । ता । वां । नेदिष्ठं । ईमहे ॥ ३ ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणौ अनुकाममस्यदीयामिलाषमनु रायो धनस्य प्रदानेना तर्पयेथां । सर्वतोऽस्मां-
 स्तुष्टानं कुरुतं । वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वां तादृशौ युवां नेदिष्ठम-
 विप्रयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे । याचामहे । कालविलंबमंतरेण धनं दातव्यमित्यर्थः । सप्तदशसु
 याज्ञाकर्मस्वीमहे इति पठितं ॥ अनुकामं । कामस्य पश्चादनुकामं । अथवा कामे कामेऽनुकामं । अनुरिह
 पश्चादर्थे । अथवा वीष्मालक्षणे यथार्थे । योग्यता वीष्म पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था
 गृहीताः । अव्ययं विभक्तीत्यादिना । पा० २. १. ६. । अव्ययीभावसमासः । अव्ययीभावश्च । पा० १. १. ४१. ।
 इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो नाव्ययीभावादतोऽम लपंचम्याः
 । पा० २. ४. ८३. । इति विभक्तेरमादेशः । समासस्त्वन्तोदात्तत्वं । तर्पयेथां । तुपेर्व्यंताङ्गो लोपि च । पा० १.
 ३. ७४. । इत्यात्मनेपदं । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरित्व आमेतः । पा० ३. ४. ९०. । इत्यामादेशः । शपि सत्वतो
 येयः । पा० ७. २. ८०. । इत्याकारस्त्वयादेशः । आङ्गुणो यलोपश्च । इंद्रावरुणा । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः ।
 आमंत्रिताबुदात्तत्वं । सोऽङ्गुणो यलोपश्च । इंद्रावरुणा । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः ।

सुलुगिति विभक्तेराकारः । पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं । अतिशयेनांतिकं । अति-
शयन इष्टम् । अतिकवाढयोर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. इति नेदादेशः । यस्मिन् लोपः । इष्टलो नित्वादायु-
दात्तत्वं । ईमहे । ईङ् गती । ङित्वादात्मनेपदं । वङ्गलं कंदसीति श्नो लुक् । निघानः ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनां । भूयाम वाजदाव्रां ॥ ४ ॥

युवाकु । हि । शचीनां । युवाकु । सुमतीनां । भूयाम । वाजदाव्रां ॥ ४ ॥

हि यस्मात्कारणाच्छचीनामस्मदीयकर्मणां संबंधि सोमरूपं हविर्युवाकु वसतीवर्येकधनात्मकैरुदकैः पयःस-
त्कादिद्रव्यांतैश्च मिश्रितं । तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्त्रोचरूपं वचनमपि युवाकु नाना-
विधैः सुखगुणैर्मिश्रितं । तस्मात्कारणात् हे इंद्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्ध्वयोः प्रसादाद्वयं वाज-
दानामन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये सुखा भूयाम । भवेम । अपोऽग्न इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकिषु कर्मनामसु
शची शमीति पठितं ॥ युवाकु । यु मिश्रणे । कटिकृषिभ्या काकुः । उ० ३. ७७. इत्यत्र वाङ्मलकाद्यौतिरपि
काकुः प्रत्ययः । कित्त्वेन गुणामावाद्कारस्वोवडादेशः । प्रत्ययस्वरणे मध्योदात्तत्वं । शचीशब्दः केषांचिन्नते
शार्ङ्गैरवादिः । ङीनंतो नित्वादायुदात्तः । पा० ४. १. ७३. इत्युभे वनसत्यादिषु युगपदित्यत्र । का० ६. २.
१४०. वृत्तिरुक्तोक्तं । सुमतीनां । विद्याम सुमतीनां । अखे० १. ४. ३. इत्युक्तं । भूयाम । प्रार्थनायां लिङ् ।
उत्तमवङ्गवचने नित्यं ङित इति सकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ् । पा० ३. ४. १०३. इत्युदात्तो
यासुडागमः । लिङ्गः सलोपोऽन्त्यस्य । पा० ७. २. ७९. इति सकारलोपः । वङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । सति
शिष्टत्वाद्यसुदुदात्त एव शिष्यते । वाजदाव्रां । वाजं ददतीति वाजदावानः । आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् ।
तस्य पित्वाडातुस्वर एव शिष्यते । समासे कृत्वाऽप्युदात्तस्वरत्वेन स एव शिष्यते । आन्यलोपोऽनः । पा० ६.
४. १३४. इत्यकारलोपः । तस्माच्चः परस्मिन्निति स्थाऽप्युदात्तलोपो व्योर्वलोति वकारलोपो न भवति ॥

इंद्रः सहस्रदाव्रां वरुणः शंस्यानां । क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥

इंद्रः । सहस्रदाव्रां । वरुणः । शंस्यानां । क्रतुः । भवति । उक्थ्यः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रः सहस्रदाव्रां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये क्रतुर्धनदानस्य कर्ता भवति । प्रभूतं ददातीत्यर्थः ।
तथा वरुणः शंस्यानां सुत्यानां मध्य उक्थ्यः सुत्यो भवति । अतिशयेन सुत्य इत्यर्थः ॥ वरुणः । उन्नम्रत्ययो
नित्वादायुदात्तः । शंस्यानां । शन्सु सुतो । अहलोर्षत् । तित्स्वरितमिति प्राप्त ईडवद्वृशंसदुहां स्थत इत्या-
युदात्तः । क्रतुः । कृजः क्रतुः । उ० १. ७८. इति क्रतुः । कित्त्वाङ्गुणामावे यणादेशः । प्रत्ययस्वरणाद्युदात्तः ।
उक्थ्यः । उक्थं शस्त्रं । तेन सुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । भवे कंदसि । पा० ४. ४. ११०. इति यत् । यस्मिन्
लोपः । अत्र तित्स्वरितमिति लिङ्गाधित्वा तीर्थ्याय कृष्यायेत्यादिवत् ब्रह्मत्वाद्यतोऽनाव इति प्राप्तमायुदात्तत्वं
सर्वे विधयश्च कंदसि विकल्प्यंत इति न क्रियते । ननु यस्मिन् लोपात्प्रागेव तित्स्वरितत्वमसु । न हि तदा यतो
ऽनाव इत्येतत् ब्रह्मत्वाभावात् । अत एव ह्यूर्ध्व्याय च सूर्ध्व्याय चेत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वान्नि-
त्यत्वाच्च यस्मिन् लोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यं । प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्वहिरंगावस्थेति लोपात्प्रत्ययमात्राश्र-
यतयांतरंगत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्रावज्ज्ञात् । अत ऊर्ध्व्यायेत्यादिवदुक्थ्य इत्यत्रापि लक्षणत एव स्वरितत्वं
भविष्यतीति । किं क्वांदस्तेन । यत्र हि लोपमंतरंगत्वेन ब्रह्मत्वं तत्र यतोऽनाव इत्येतद्व्यति । यथा चेयं येय-
मिति । लोपनिबंधनब्रह्मत्त्वप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति । एवं तर्हि तीर्थ्याय कृष्यायेत्यादौ यदायु-
दात्तत्वं तदेव क्वांदसमसु । अथात्र तु वर्णादांगं बलीयः । परि० ५५. इत्यंतरंगत्वेऽपि स्वरितत्वं बाधित्वा
लोप एव भविष्यति । तर्ह्युक्थ्य ऊर्ध्व्याय सूर्ध्व्याय च क्वांदस्यमसु । सर्वथैकत्र क्वांदस्यान्न मुच्यते ॥ ३२ ॥

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्ररेचनं ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अवसा । वयं । सनेम । नि । च । धीमहि । स्यात् । उत । प्ररेचनं ॥ ६ ॥

तयोरित्यूवैर्योरेव वावसा रश्मिण वयमनुष्ठितारः सनेम । संभजेम धनमिति शेषः । नि

धीमहि च । प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्ता ततोऽवशिष्टं धनं क्वचिन्निधिरूपेण स्थापयामश्च । उतापि च प्ररेचनं भुक्तान्निहिताच्च प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात् । संपद्यतां ॥ अवसा । असुन् । नित्वादाबुदात्तः । वयं । यूयं हि षा । ऋग्वे० १. १५. २. । इत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । सनेम । आशिषि लिङ् । तस्य मस् । नित्यं ङित इति सकारलोपः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. । इति यासुट् । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकमथस्तीति लिङः सलोपोऽन्त्यस्येति सकारलोपः । अतो येय इतीयादेशः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । लिङ्याशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ् । आनुणः । पादादित्वात्त निघातः । धीमहि । डुधान् धारणपोषणयोः । आशिषि लिङो महिङ् । तस्य च्छंदस्युभयथेति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे । तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङः सलोपोऽन्त्यस्येति सकारलोपः । सार्वधातुकमपिदिति ङित्वं शप् च । बङ्गलं कंदसीति जुहोत्यादेरपि शपो लुक् । आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । निघातः । सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वाच्च चवायोगे प्रथमेति न निषेधः । स्यात् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तिप् । इतस्तेतीकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्चेति यासुडङिञ्चे । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । असोरलोप इत्यकारलोपः । पादादित्वादिनिघातः । उत । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । प्ररेचनं । रिचिर् विरेचने । भावे ब्युट् । योरनादेशः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । प्रादिसमासः । कृत्वादात्तत्वेन स्वरत्वं ॥

इंद्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मान्सु जिग्युषस्कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुणा । वां । अहं । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणौ वां युवामुभावहं ऊवे । आह्वयामि । किमर्थं । चित्राय मणिमुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय । तत आहुतौ युवामस्माननुधातुन सु जिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जययुक्तान् कृतं । कुरुतं ॥ इंद्रावरुणा । सुपां सुलुगित्यादिना संबोधनस्याकारः । देवताद्वये चेति पूर्वपदस्यानङ् । आमं चिताबुदात्तत्वं । संहितायां क्हांदसं ह्रस्वं । ऊवे । ऊयतेर्लङ्कृतमैकवचनमिद् । शप् इत्यङ् । बङ्गलं कंदसीति लुक् । ऊ इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । अचि शुधात्विद्यादिनोवङ् । पा० ६. ४. ७७. । न च ऊसुवोरित्यादिना । पा० ६. ४. ८७. । यणादेशः । जुहोतिरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत् । न पुनरस्य लाञ्छनिकत्वात् । इटः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । पादादित्वात्त निघातः । राधसे । असुन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । अस्मान् । शसि द्वितीयायां च । पा० ७. २. ८७. । इत्यत्वं । शसो नः । पा० ७. १. २९. । इति नत्वं । जिग्युषः । जि जये । लिटः कसुञ्चेति कसुः । द्विर्भावः । सनलिटोर्जैः । पा० ७. ३. ५७. । इति द्वितीयस्य कुत्वं । कसोः कित्वाद्गुणाभावः । क्रादिनियमात्प्राप्तस्येदो वस्तेकावाहसामिति नियमेन निवृत्तिः । द्वितीयावङ्गवचनं शस् । मसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । एरनेकाच इति यणादेशः । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । कृतं । डुक्कञ् करणे । लोपमध्यमद्विवचनस्य लङ्गवात्तमादेशः । शपो बङ्गलं कंदसीति लुक् । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥

इंद्रावरुण नू नु वां सिषासंतीषु धीष्वा । अस्मभ्यं शर्मं यच्छतं ॥ ८ ॥

इंद्रावरुणा । नु । नु । वां । सिषासंतीषु । धीषु । आ । अस्मभ्यं । शर्मं । यच्छतं ॥ ८ ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणौ धीष्वादीयबुद्धिः । वां युवां सिषासंतीषु सनितुं संभक्तं सम्यक् सेवितुमिच्छंतीषु तदानीमा समंताद् अर्थं शर्मं सुखं नू नु अतिशयेन क्षिप्रं यच्छतं । दत्तं । षड्विंशतिसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु नु भवितुमिति पठितं । तस्य द्विराबुद्धिः । लभ्यते ॥ इंद्रावरुणा । उक्तं । नू नु । अचि तुनुधमचुतङ्कृत्वात् । पा० ६. ३. १३३. । इति पूर्वस्य दीर्घत्वं । सिषासंतीषु । वन षण् संभक्तौ । धात्वादेः षः सः । इच्छायां सन् । द्विर्भावो हलादिशेषः । सत्यत इतीत्वं । आदेशप्रत्यययोः षत्वं । सनीवतेत्यादिना । पा० ७. २. ४९. । विकल्पादिङ्भावः । जनसमूहनां सम्बन्धोः । पा० ६. ४. ४२. । इति नकारस्याकारः । उपरि लटः शतृ । कर्तरि शप् । उगितञ्चेति ङीप् । शप्शानोर्नित्वं । पा० ७. १. ८१. । इति नुम् । ङीपः शपस् । पेत्याच्छतृत्वात् सार्वधातुकत्वेनानुदात्तत्वं । सनो नित्वादात्तत्वं । तदेव शिथ्यते । धीषु । सावेकाच इति विभक्तिश्च

दात्तत्वं । असम्भं । असम्भमप्रतिष्कृतः । ऋग्वे० १. ७. ६. । इत्यचोक्तं । यच्छतं । दाण् दाने । शपि पाघ्ने-
त्यादिना यच्छादेशः ॥

प्र वामञ्चोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे । यामृधाथे सधस्तुतिं ॥ ९ ॥

प्र । वां । अञ्चोतु । सुऽस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । यां । हुवे । यां । ऋधाथे इति ।
सधऽस्तुतिं ॥ ९ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ यामस्तत्कर्तृकां शोभनस्तुतिं प्रति ऊवे युगमुभावाद्भ्यामि । किंच सधस्तुतिं
युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणायाः स्वक्रियाया यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य ऋधाथे युवां वर्धाथे । तादृशी
सुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूत ऋक्समूहो वामञ्चोतु । युवा व्याप्नोतु ॥ अञ्चोतु । अञ्चू व्याप्नो । लोटो व्यत्ययेन
तिप् । स्वादिभ्यः झुः । सुष्टुतिः । न विंधे अस्य सुष्टुतिं । ऋग्वे० १. ७. ७. । इत्यचोक्तं । इन्द्रावरुणा । ऊवे । उक्ते ।
अच तु यदुक्तयोगान्न निघातः । ऋधाथे । ऋधु वृद्धौ । लट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । मध्यमद्विवचने ओर्बङ्गलं
कंदसीति लुक् । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । यच्छब्दयोगान्न निघातः । सधस्तुतिं । सह स्तुतिर्यस्यां सुष्टुतौ
सा सधस्तुतिः । अच सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्य सूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वेऽयं स्तुति-
शब्दो भावसाधनतया स्ववनक्रियापरः । तस्मिन्भावसाधनत्वेन क्रियापरेऽयं करणसाधनतया ऋक्पर
इति समस्यमानपदार्थादन्यः । सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः । सहशब्द एवमादित्वादंतोदात्तः । बङ्ग-
व्रीहिलेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३३ ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र सोमोऽग्निः । आदिकं नवर्चं प्रथमं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवतावि-
शेषस्त्वेवमनुक्रम्यते । सोमानमिति पंच ब्राह्मणस्यात्युत्थामिन्द्रस्य सोमस्य पंचम्यां दक्षिणा चान्याः सादस-
स्यत्या नाराशंसौ वांत्विति । सूक्तगता आद्याः पंचर्चो ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः । तासां मध्ये स घा वीर
इत्येतस्यात्युत्थामिन्द्रस्य ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रस्य सोमस्येति तिस्रो देवताः । त्वं तमिलितस्याः पंचम्या दक्षिणाया
सह पूर्वोक्तास्त्रिस्रो देवताः । षष्ठीमारभ्य तिष्ठणां सदसस्पतिर्देवता । नराशंसमिलितस्या नवम्याः सदसस्य-
तिर्नराशंसो वा विकल्प्यते ॥ विनियोगसु पूर्ववत् ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीर्वंतं य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानं । स्वरणं । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीर्वंतं । यः । औशिजः ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पति एतन्नामकदेव सोमानमभिषवस्य कर्तारं मामनुष्ठितारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवतं कृणुहि ।
कृणु । अच दृष्टांतः । कक्षीर्वंतमेतन्नामकमुषिं । इवशब्दोऽचाध्याहर्तव्यः । कक्षीवान्यथा देवेषु प्रसिद्धसद्वित्यर्थः ।
यः कक्षीवानुषिरौशिज उशिजः पुचः । तमिवेति पूर्वच योजना । कक्षीवतोऽनुष्ठितारु सुनिषु प्रसिद्धिस्त्रैत्तिरी-
यस्तद्वत् । एवं वै पर आट्टणारः कक्षीर्वौ औशिजौ वीतहव्यः आयसस्त्रसदस्युः पौरुषकुत्स्यः प्रजाकामस्य
अचिन्वत । तै० सं० ५. ६. ५. ३. । इति । अगंतरेऽपृषित्वकथनेनानुष्ठितारुत्वप्रसिद्धिः सूच्यते । अहं कक्षीर्वौ ऋषि-
रस्मि विप्रः । ऋग्वे० ४. २६. १. । इति । तस्मादस्यानुष्ठितारं प्रति दृष्टांतत्वं युक्तं । सोऽयं मंचो यास्केनैवं व्या-
ख्यातः । सोमानं सोतारं प्रकाशनवतं कृणु ब्रह्मणस्पति कक्षीर्वंतमिव य औशिजः । कक्षीवान्कक्ष्यावानौशिज
उशिजः पुच उशिम्भेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकच एवामिप्रितः स्थातं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवतं
कृणु ब्रह्मणस्पति । नि० ६. १०. । इति । अस्मिन्मंचे सोमानमिति पादेन कृणुहि ब्रह्मण इति पादेन सूचितं तात्पर्यं
'सोमानं' आमनन्ति । सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव रंजे । कृणुहि ब्रह्मणस्पति इत्याह ब्रह्मवर्चसमे-
वाव रंजे । तै० सं० १. ५. ८. ४. । इति ॥ सोमानं । सुनोतीति । पुच अभिषवे । अन्वेभ्योऽपि दृष्टांत इति मनिन् ।
दृष्टिग्रहणस्य विध्यंतरीपसंग्रहणार्थत्वात्तिल्लेऽपि नाबुदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव । उंछादिषु वा सोमञ्चशब्दो
द्रष्टव्यः । पा० ६. १. १६०. । ब्रह्मणस्पतिर्देवादिर्को वा मनिर्द्रष्टव्यः । स्वरणं । प्रख्यातं । सु शब्दोपतापयोः ।
कृणुषुटो बङ्गलं । पा० ३. ३. ११३. । इति कर्मणि ऋट् । वितीत्यकार उदात्तः । कृणुहि । कृषि । हे । अन्वेभ्योऽपि ।
इदितो गुम् धातोरिति गुम् । लोटः सिपो हिः । शपि प्राप्ते धिन्विच्छरयोरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वका-

रस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवज्जावान्न पूर्वस्य लघूपधगुणः । हेर्ङित्वादुकारस्य न गुणः । उतश्च प्रत्ययाच्छंदोवावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति हेर्नुप । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनाद्विरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । पादादित्वात् निघातः । ब्रह्मणः । षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना । पा० ८. ३. ५३. । संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । सुबामंचितपरांगवज्जावात्पदद्वयस्थामंचितनिघातः । वक्षीवंतं । कक्षे भवा कक्ष्याश्चोदरसंबन्धिनी रज्जुः । भवे कंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत्प्रत्ययः । छास्यास्तीत्यर्थ आसंदीवदधीवक्ष्णीवत्क्षीवत् । पा० ८. २. १२. । इत्युषिविशेषणाम कक्षीवच्छब्दो निपातितः । कंदसीर इति वत् । यत्प्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः । मतुप्सुपौ पित्वादनुदात्तौ । औशिजः । वश कांतौ । इजीत्यनुवृत्तौ वशेः क्तिञ्च । उ० २. ७१. । इतीजिप्रत्ययः । तस्य कित्वाद्ब्रह्मिज्येत्यादिना संप्रसारणं परपूर्वत्वे गुणाभावः । स तस्यापत्यं । पा० ४. १. ९२. । इति प्राग्दीव्यतोऽण् । पा० ४. १. ८३. । आदिवृद्धिः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं ॥

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः रेवान् । यः अमीवहा । वसुवित् । पुष्टिवर्धनः । सः नः । सिषक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पती रेवान्धनवान्यश्चामीवहा रोगाणां हंता वसुविद्धनलब्ध्या पुष्टिवर्धनः पुष्टेर्वर्धयिता यश्च तुरस्त्वरोपेतः शीघ्रफलदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिषक्तु । सेवतां । परिगृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः । अत्र सिषक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं यास्क आह । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य । नि० ३. २१. । इति प्रत्यायकौ शब्दाविति शेषः ॥ रेवान् । रथिरस्यास्तीति मतुप् । रथेर्मतौ बङ्गलं । पा० ६. १. ३७. ६. । इति यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं । कंदसीर इति वत् । आनुणः । ननु वत्वस्यासिद्धत्वाद्बहिरंगत्वाच्च प्रागेव गुणे कृत इवर्णाभावान्न वत्वं । न चांतादिवच्च । पा० ६. १. ८५. । इत्यादिवज्जावेनेवर्णसंपादनं वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषेधात् । अन्यथा खट्वाभिरित्यत्र सवर्णदीर्घस्यांतवज्जावेन अकारत्वादतो भिस् ऐस् । पा० ७. १. ९. । इत्येसादेशः स्यात् । न च निरवकाशत्वेन वत्वस्थानवकाशत्वं । अपिवा नैव दर्भस्तंबः । उप ब्रह्माणि हरिवः । ऋग्वे० १०. १०४. ६. । इत्यादाववकाशलाभात् । सत्यं । अत्र गुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात्परो मतुप् । कदाचिद्विर्वर्णात्परस्य मतुपः पञ्चादेकारादेशेनेवर्णाभावेऽपि भवति वत्वमिति च्छंदसीर इति सूत्रकृता विवक्षितं । असुनैवाभिप्रायेण हरिव इत्यादिकमुदाहृत्यायं वृत्तिकृता अरेवानित्यप्युदाहृतं । का० ८. २. १५. । ह्रस्वगुड्भ्यामित्यत्ररिशब्दान्तुप इत्युदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. । इत्यचरेशब्दो रेशब्दस्याप्युपलक्षणं । अत एव हि रेवाँ इद्रेत्यादौ मतुप उदात्तत्वं दृष्टं । अथवा ह्रस्वगुड्भ्यामित्यत्रापि कदाचिद्व्रत्वात्परस्य मतुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं । एवं च संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात्प्राग्व्रत्वात्परो मतुबिति रेवानरेवानित्यादौ सर्वचोदात्तत्वं सिध्यति । अयमेव सूत्रकृतोऽभिप्रायो वार्त्तिककृता व्याख्यात इति । अमीवहा । अम रोग इत्येतस्माद्व्यत्ययेनामीवशब्दो निपातितः । तं हंतीति बङ्गलं कंदसीति क्तिप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वसुवित् । वसु विंदतीति वसुवित् । क्तिषेति क्तिप् । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुष्टिवर्धनः । वर्धयतेर्नंवादित्वाद्भ्युः । पा० ३. १. १३४. । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पुष्टेर्वर्धन इति कर्मणि षष्ठ्या समासः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सिषक्तु । षच समवाये । लोटि बङ्गलं कंदसीति शपः झुः । ज्ञाविति द्विले हलादिशेषे बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्याकारस्येकारः । पा० ७. ४. ७८. । तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधञाप्रोकिरः कः । प्रत्ययस्वरः ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्गत्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अररुषो मर्त्यस्योपद्रवं कर्तुमसत्समीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिर्हिसकः शंसः शंसनं । अधिचैप इत्यर्थः । तादृशो वाविशेषो नोऽस्मात्मा प्रणक् । मा संपृणक्तु । शत्रुणा प्रयुक्तोऽधिचैपः कदाचिदस्मात्मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । तदर्थं हे ब्रह्मणस्पति नोऽस्मान्न च । पालय ॥ मा । निपातः । शंसनं शंसः । भावे घञ् । कित्वादाबुदात्तः । अररुषः । अतैररुः । उ० ४. ७९. । इत्यंतर्भावितव्यार्थाद् गतावित्यस्माद-रुः । गुणो रपरत्वं । प्रत्य-

यस्त्रे प्राप्ति वृषादित्वादाबुदात्तः । धूर्तिः । धूर्वी हिंसार्थः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुचत-
थसिसुसरकसिषु चैतीट्प्रतिषेधः । उपधायाञ्च । पा० ७. १. १०१. । इत्युपधादीर्घत्वं । वलि लोपं बाधित्वोऽटि
प्राप्ति । पा० ६. ४. १९. । रास्त्रोपः । पा० ६. ४. २१. । इति वकारलोपः । प्रणक् । पृची संपर्कः । लङ्क्षिप् । इतश्चै-
तीकारलोपः । हल्ङ्यादिलोपः । कुत्वं । रुधादिभ्यः झ्रम् । तस्य व्यत्ययो बङ्गत्वं । पा० ३. १. ८५. । इत्यङागमः ।
यणादेशः । अकारस्यागमानुदात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनोदात्तत्वं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः ।
मर्त्यस्य । मृङ् प्राणत्यागे । असिहसिमृ इत्यादिना । उ० ३. ८६. । औणादिकस्तन्मर्त्ययः । मर्तेषु भव इत्यर्थे भवे
क्लृदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । रच । रच पालने । शपः पित्त्वादानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव
शिष्यते । पादादित्वात् निघातः । रचा णः । द्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । उपसर्गाद्वङ्गत्वं । पा० ८. ४. २८. ।
इति बङ्गल्यहणादनुपसर्गादपि नसो णत्वं । ब्रह्मणस्यते । षष्ठ्याः पतिपुषेति संहितायां विसर्गस्य सकारः ।
सुबामञ्चि पराङ्गवद्भावात्पदद्वयस्यामञ्चितनिघातः ॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हिनोति मर्त्यं ॥ ४ ॥

सः । घ । वीरः । न । रिष्यति । यं । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः । सोमः । हिनोति । मर्त्यं ॥ ४ ॥

इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यच्छमाणां हिनोति प्राप्नोति वर्धयति वा । तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनोति । तथा
सोमो हिनोति । स घ स एव यजमानो वीरो वीर्ययुक्तः सन्न रिष्यति । न विनश्यति ॥ घ । चादिरनुदात्तः ।
संहितायामृचि तुनुधमचुतङ्कुचोरुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः । उक्तं । हिनोति । हि
गतौ वृद्धौ च । स्वादिभ्यः झुः । तिपः पित्त्वात् शुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यं । दक्षिणा पातृहंसः ॥ ५ ॥

त्वं । तं । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यं । दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यमनुष्ठातारं मनुष्यमंहसः प्राप्नोति शेषः । तथा सोमः पातृहंसश्च पातु दक्षि-
णाया देवता च पातु ॥ दक्षिणा । दक्ष वृद्धौ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५०. । नित्वादाबुदात्तः । अंहसः ।
नक्षिषयस्त्रेत्वादिनाबुदात्तः ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे सदसस्पतिमित्तिषा विनियुक्ता । तथा च गृह्ये मेखलामावधेति खंडे पठ्यते ।
आचार्यः समन्वारब्धे जुष्टात्तद्व्यतिरेक्यतेऽनुत्तं । आ० गृ० १. २२. ११. । इति ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सनिं मेधामयासिषं ॥ ६ ॥

सदसः । पतिं । अद्भुतं । प्रियं । इन्द्रस्य । काम्यं । सनिं । मेधां । अयासिषं ॥ ६ ॥

मेधां लब्धुं सदसस्पतिमेतन्नामकं देवमयासिषं । प्राप्तवानस्मि । कीदृशं । अद्भुतमाश्चर्यकरं इन्द्रस्य प्रियं
सोमपाने सहचारित्वात् काम्यं कमनीयं सनिं धनस्य दातारं ॥ सदसः । षट् विशरणादौ । सर्वधातुभ्योऽसुन् ।
नित्वादाबुदात्तः । पतिं । पातेर्ङितिः । उ० ४. ५७. । टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं । इत्युपधञ्चाप्रीकिरः कः ।
यङादेशः । प्रत्ययस्वरः । काम्यं । कामयतेरचो यत् । शेरनिटीति णिलोपः । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं ।
सनिं । षणु दाने । धात्वादेः षः सः । अच इरित्यनुवृत्तौ षः । अचिष्यसिष्वसिष्वनिषानेषः षिषं षिष्वरेभ्यश्च
। उ० ४. १३९. । इति इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अयासिषं । या प्रापणे । लुङ् । मिपोऽमादेशः । यमरमनमातां
सक् च । पा० ७. २. ७३. । इति सिच इङागमः । धातोः सगागमः । निघातः ॥

यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धीनां योगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपः । ऽचितः । चन । सः । धीनां । योगं । इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञोऽयमनुष्ठातव्यो विपश्चितश्चन विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात्सदसस्यतिदेवावृते न सिध्यति सोऽयं सदसस्यतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणामसद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणां वा योगं संबधमिवति । व्याप्नोति । यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् । यत्प्राप्तव्यमित्यादिना । पा० २. ३. २९. । ऋतेयोगा-
त्यंचमी । सविकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वे प्राप्ति न गोचरसावर्णेति प्रतिषेधः । सिध्यति । विधु संराद्धौ ।
अनो नित्वादाबुदात्तत्वं । यदुत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । धीनां । सविकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं ।
योगं । युजिर् योगे । यज्ञो नित्वादाबुदात्तत्वं । इवति । इवि व्याप्नौ । शप् । इदितो नुम् धातोरिति नुम् ।
निघातः ॥

आदृभोति हविष्कृतिं प्रांचं कृणोत्यध्वरं । होचा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋभोति । हविःऽकृतिं । प्रांचं । कृणोति । अध्वरं । होचा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

आदनंतरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानमुभोति । सदसस्यतिर्देवो वर्धयति । हविर्देवस्यत्वं-
मेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधफलसिद्धयेऽध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतमविघ्नं न
परिसमाप्तिरयुक्तं कृणोति । करोति । होचा ह्यमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुं देवेषु गच्छति ।
यद्वा । होचासदीयसुतिरूपा वाक् देवान्परितोषयितुं देवेषु गच्छति । श्लोको धरेत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु
वाङ्मयसु होचा गीरिति पठितं ॥ हविष्कृतिं । हविषः कृतिः संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः ।
बज्रग्रीहौ प्रकृतिं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रांचं । अनिगंतोऽचतौ वप्रत्यये । पा० ६. २. ५२. । इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । पञ्चदेकादेशस्वरः । अध्वरं । न विवते ध्वरो हिंसा यस्मिन् । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
हयतेऽस्वामिति होचा देवता । ऊयामाश्रुमसिभ्यस्त्रन् । उ० ४. १६७. । इति चन् । नित्वादाबुदात्तः ॥

नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमं । दिवो न सन्नमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसं । सुधृष्टमं । अपश्यं । सप्रथःऽतमं । दिवः । न । सन्नऽमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसमेतन्नामकं देवविशेषं । यद्वा । अवयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्यतिर्देवस्यत्वंऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिं च
यास्त्रो दर्शयति । नराशंसो यज्ञ इति कात्यको नरा अशंसः शंसंत्वमिरिति शकपूणिर्नरैः प्रशस्यो
भवति । नि० ८. ६. । इति । अत्राभिवत्सदसस्यतेरपि नरैः शस्यमानत्वान्नराशंसत्वं । एवमेवाभिप्रायं हृदि
निधाय ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । प्रजा वै नरो वाक् शंसः । ऐ० ब्रा० ६. २७. । इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः
सदसस्यतिर्यो वा नराशंसनामको देवस्तमपश्यं । शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशं । सुधृष्टममत्याधिकेन
धार्म्ययुक्तं सप्रथस्तममतिशयेन प्रख्यातं सन्नमखसं प्राप्ततेजस्कं । तच्च दृष्टांतः । दिवो न बुलोकानिव । आदि-
त्यन्तर्द्वारधिरधिष्ठिता बुलोकविशेषा यथा तेजस्विनस्तद्वदयं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः । सुधृष्टमं । शोभनं धृष्णो-
तीति सुधृक् । क्लिप्तेति क्लिप् । आतिशायनिकस्तमम् । षकारस्य जप्त्वाभावस्कांदसः । छदुत्त-
रत्वेन ऋकार उदात्तः । अपश्यं । पात्राध्वेत्यादिना पश्चादेशः । बुद्धलङ्लृत्त्वडुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. । इत्यट
उदात्तत्वं । पादादित्वात् निघातः । सप्रथस्तमं । प्रथ प्रख्याने । प्रथनं प्रथः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्वादाबु-
दात्तत्वं । सह प्रथसा वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे । पा० २. २. २८. । इति बज्रग्रीहिसमासः । वोपसर्जनस्य
। पा० ६. ३. ८२. । इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति परादिस्कंदसि बज्रलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ।
दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेश्चदात्तत्वं । सन्नमखसं । सीदतीति सन्न । षट् विशरणादौ । अन्येभ्योऽपि
दृशंत इति मनिन् । नित्वादाबुदात्तः । सन्न महो यस्मेति बज्रग्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥ ३५ ॥

प्रति त्वमिति नवचं द्वितीयं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते । प्रति त्वमाभिमाहृतमिति ॥
नरैरिति प्रति त्वमित्येषा धाव्या । तथा च सूचितं । वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्वं चारुमध्वरमीळि
अपि स्ववसं नमोमिरिति धाव्ये । आ० २. १३. । इति ॥

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे । मरुज्जिरम् आ गंहि ॥ १ ॥

प्रति । त्वं । चारु । अध्वरं । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गंहि ॥ १ ॥

निष्पन्नमित्यर्थः ॥ आनुचुः । अर्चतेः । अपसृधेयामित्यादिना । पा० ६. १. ३६. । निपातितः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगान्न निघातः । अनाधृष्टासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उज्जीर्बलोपश्च । उ० ४. १९१. । इत्यसुन । नित्वादाबुदात्तः ॥

ये शुभा घोरवर्षसः सुक्षत्रासो रिशादसः । मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ५ ॥

ये । शुभाः । घोरऽवर्षसः । सुऽक्षत्रासः । रिशादसः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ५ ॥

ये मरुतः शुभत्वादिगुणोपेतास्तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभाः शोभना घोरवर्षस उग्ररूपधराः सुक्षत्रासः शोभनधनोपेता रिशादसो हिंसकानां मरुकाः । मघमिन्नादिः अविंशतेसंख्याकिषु धननामसु चतुर्भ्यो भग इति पठितं ॥ शुभाः । सप्तभिर्गुणैर्गुणैर्गुणैः शुभैरौणादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घोरवर्षसः । घोरं वर्षो येषां बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुक्षत्रासः । बहुव्रीहौ नञ्शुभामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आबुदात्तं ब्रह्मचरिणः । पा० ६. २. ११९. । इत्येव तु न भवति चतुश्चरिणोदात्तत्वात् । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । तानदन्तीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽनुप्रत्ययः । नित्स्वरिणोत्तरपदमाबुदात्तं । छन्दोऽनुप्रत्ययः । स एव शिष्यते ॥ ॥ ३६ ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते । मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ६ ॥

ये मरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि बुलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना आसते । देवैर्देवैर्देवैर्देवैः ॥ नाकस्य । कं सुखं । तदस्मिन्नास्त्यसावक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पञ्चान्नञ् । न अको नाक इति नञ्जतुषः । नलोपो नञ् । पा० ६. ३. ७३. । इति लोपो न भवति । नञ्चाणपादित्यादिना । पा० ६. ३. ७४. । प्रकृतिभावात् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्वादिना । पा० ६. २. २. । अथवापूर्वपदप्रत्ययस्वरत्वेनोदात्तत्वं । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पञ्चाद्वह्व्रीहावुत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थः । उपसर्गप्रतिरूपको निपातः । रोचने । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतत्त्वं हलादेरिति युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । छन्दमिन्नादिना विभक्त्येवोदात्तत्वं । देवासः । आञ्जसेरसुगित्यसुक् । आसते । आस उपवेशने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । इत्यादादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । अनुदात्तेत्वाज्जसार्वाधातुकानुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्न निघातः ॥

य ईंखयन्ति पर्वतान् तिरः समुद्रमर्णवं । मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ७ ॥

ये । ईंखयन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रं । अर्णवं । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ७ ॥

ये मरुतः पर्वताब्जघानींखयन्ति चालयन्ति तथार्णवमुदकयुक्तं समुद्रं तिरः कुर्वन्तीति शेषः । निश्चलस्य जलस्य तरंगावुत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ ईंखयन्ति । उख उखत्वाद्दीवीखिर्गत्यर्थः । हेतुमति चेति णिच् । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । णिजन्तधातोश्चित इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पित्वाद्नुदात्तत्वं । तिङश्च जसार्वाधातुस्वरिण धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । पूर्वं पर्वं मर्वं पूरणे । औणादिकोऽनन् । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ये त्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा । मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ८ ॥

आ । ये । त्वन्ति । रश्मिभिः । तिरः । समुद्रं । ओजसा । मरुत्ऽभिः । अग्ने ।

आ । गहि ॥ ८ ॥

ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सहा तन्वंति आमुवंति । आकाशमिति शेषः । किंच ओजसा स्वकीय-
बलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ तन्वंति । तनु विस्तारे । लटो झोऽतः । तनादिक्कञ्च उः
। पा० ३. १. ७९. । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ् एवाबुदात्तत्वं । समुद्रं । उन्दी क्लेदने ।
स्फायितं चैति रक् । समासे छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिरग्न आ गंहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यं । मधु । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गंहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु सोमसंबन्धिनं मधुररसमभि सृजामि ।
सर्वतः संपादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सहात्रागच्छ ॥ अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । त्वामौ द्विती-
याया इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिश्च । पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना । पा० ६. ३. ४२. ।
पुंवज्ञावः । सृजामि । सृज विसर्गे । मिपः पित्वादनुदात्तत्वं । विकरणस्वरः । सोम्यं । सोममर्हति यः ।
प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः । मधु । फलिपाटिनमौल्यादिना । उ० १. १९. । उपत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं ।
अन्यद्गतं ॥ ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अत्र प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं देवायैत्यष्टचं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् ।
ऋगुदेवताकत्वमनुक्रम्यते । अथमष्टावार्मवमिति ॥ विनियोगसु सूक्तस्य लैंगिकः स्मार्तो वा द्रष्टव्यः ॥ बृहत्स
प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रेऽयं देवाय जन्मन इत्यार्मवसृचः । अथ छंदोमा इति खंडे सूचितं । अभि त्वा देव
सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन इति तुचाः । आ० ८. ९. । इति ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया । अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयं । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसया । अकारि । रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

ऋभवो हि मनुष्याः संतस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः । ते चात्र सूक्ते देवताः । तत्संघो जारज्जगद्व्यापिना
जन्मशब्देनैकवचनांतिनाच निर्दिश्यते । जन्मने जायमानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोच-
विशेषो विप्रेभिर्मैधाविभिर्ऋत्विग्भिरासया स्वकीयेनाखिनाकारि । निष्पादितः । कीदृशः स्तोमः । रत्नधा-
तमोऽतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः । स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रयच्छंतीत्यर्थः ॥ आसया । आस्य-
शः । सुतीर्थैकवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना याजादेशः । व्यत्ययेन प्रथमोऽध्यायः लोपः । चित इत्यंतोदात्तः ।
रत्नधातमः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । वचःऽयुजा । ततक्षुः । मनसा । हरी इति । शमीभिः । यज्ञं । आशत ॥ २ ॥

ये ऋभव इन्द्रचिंद्रप्रोत्थयं वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानौ सुशिक्षितौ हरी एतन्नामकावधौ मनसा ततनुः संपादितवन्तः । ऋभूणां सत्यसंकल्पत्वात्तत्संकल्पमात्रेणेंद्रस्याश्चौ संपन्नावित्यर्थः । ते ऋभवः शमीभिर्यहचमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्वदीयमाश्रत । व्याप्तवन्तः । अपोऽग्न इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शमी शिमीति पठितं ॥ वचोयुजा । वचसा युंजाते । सत्सूत्रिषेत्यादिना कृत्वि । मुपां सुलुगित्यादिना विभक्तैराकारः । छटुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततनुः । तन्नू त्वन्नू तनुकरणे । लिटि श्लेष्सादेशः । पादादित्वादनिघातः । शमीभिः । शमयंति पापानीति शम्यः कर्माणि । औणादिक इन् । छदिकारादक्तिनः । पा० ४. १. ४५ । इति ङीष् । वृषादित्वादाशुदात्तः । आश्रत । अश्रू व्याप्नौ । लङि श्लस्यादादेशः । स्वादिभ्यः श्रुः । तस्व बज्रं कंदसीति लुक् । आडागमः । तिङ्कुतिङ् इति निघातः ॥

तद्वन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं । तद्वन्धेनुं संबद्धेषां ॥३॥

तक्षन् । नासत्याभ्यां । परिऽज्मानं । सुऽखं । रथं । तक्षन् । धेनुं । स॒वःऽदुग्धां ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यामश्विदेवप्रीत्यर्थं रथं तच्चन । ऋभवी देवाः कंचिद्रथमतच्चन । तच्चणेन संपादितवतः । कीदृशं । परिज्मानं परितो गंतारं सुखं उपर्युपवेशने सुखकरं । किंच धेनुं कांचिद्गां तच्चन । धातूनामनेकार्थत्वात्तच्च-
तिरत्र संपादनवाची । कीदृशीं धेनुं । सबर्हुधां सबरः बीरस्य दोग्धीं ॥ तच्चन । बज्रत्वं कंदसीत्यडभावः ।
नासत्याभ्यां । न विद्यते सत्त्वं ययोस्त्वावसत्तौ । न असत्तौ नासत्तौ । नभ्राणनपादित्यादिना नलोपाभावः ।
परिज्मानं । अजेः परिपूर्वस्य श्वनुच्चन्नित्यादिना । उ० १. १५८. । मन्त्रत्वयेऽकारलोप आद्युदात्तत्वं च निपात-
नात् । सबर्हुधां । सबः पथो दोग्धीति सबर्हुधा । दुहः कव्यञ्च । पा० ३. २. ७०. । इति कप । सबरिति रेफांतं
प्रातिपदिकं बीरवाचीति संप्रदायविदः । कपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । समासे ऋदुचरप-
दप्रकृतिस्वरः ॥

द्वितीये कृंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरित्यार्भवस्तृचः। द्वितीयस्याग्निं वो देवमिति खंडे सूचितं।
महो बौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति तृचौ। आ० पृ. १०। इति ॥

युवानां पितरः पुनः सत्यमैत्रा ऋजूयवः । ऋभवो विष्ट्यक्रत ॥ ४ ॥

युवाना। पि॒तरां। पुन॒रिति॑। स॒त्यऽमै॒त्राः। ऋ॒जुऽयवः॑। ऋ॒भवंः॑। वि॒ष्टी। अ॒क्रत॒ ॥ ४ ॥

अभव एतन्नामका देवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पूर्वं वृद्धावपि पुनर्युवाना तद्व्यावक्रतः । कृतवन्तः । कीदृशाः । सत्यमंत्रा अवितथमंत्रसामर्थ्येपेताः । पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन । सङ्गमन्त्राद्यव्यक्तलः हिंस्र मंत्राः प्रयुज्यते तत्तत्फलं तथैव संपद्यते । तस्माज्जीर्णयोः पिबोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था इत्यर्थः । अजुयव अजुता मात्मन इच्छन्तः । कलरहिता इत्यर्थः । अत एवैतेषामनुष्ठिता मंत्राः सिध्यन्ति । विष्टी विष्टयी आदेशः । सर्वेषु कार्येष्वेतदीयस्य मंत्रसामर्थ्यस्याप्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते । अमुशब्दं यास्तु एवं निर्वर्त्तते । अभव उर भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवन्तीति वा । नि० ११. १५. । इति ॥ युवाना । युवशब्दो यौतेः कनिनन्तो नित्वादाद्युदात्तः । सुपां सुपुष्पादिभिः विभक्तिराकारः । पितरा । पूर्ववदाकारः । सत्यमंत्राः । बद्धप्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अजुशब्दो भावपरः । अजुत्वमात्मन इच्छन्ति । क्वच । अछत्सावर्धनुकयोर्दीर्घः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घः । क्वाच्छदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । विष्टी । विष्णु व्याप्नो । क्तिचत्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिबंधः । तस्माज्जस इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. । इति तस्येकारादेशः । स चालोऽत्यस्य । पा० १. १. ५२. । इति सकारस्य भवति । तत आङ्गुण इति गुणौ कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. । इति पूर्वसवर्णदीर्घः । तं बाधित्वा परत्वाज्जसि च । पा० ७. ३. १०९. । इति ह्रस्वस्य गुणेन भवितव्यमिति चेन्न । अं । अङ्गुण विधेरनित्यत्वात् । अक्रत । कृञो लुक् । आत्मनेपदं । सत्या श्लेशः । मंत्रे घसेत्यादिना । पा० २. ४. ८०. । लुक् । यथादेशः । अङ्गागमः । निघातः ॥

सं वो मदासो अगमतेद्रेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

सं । वः । मदासः । अगमत् । इद्रेण । च । मरुत्वता । आदित्येभिः । च । राजभिः ॥ ५ ॥

हे ऋभवो वो युष्माकं संबन्धिनो मदासो मदहेतवः सोमा इद्रेण चादित्येभिरादित्यैश्च सममत । संगताः । ऋभूणामिन्द्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति । अत एव इन्द्रादित्येभिरादित्यैश्च सममत । इन्द्रमादित्यवतमृभुमंतं विभुमंतं वाजवंतं बृहस्पतिमंतं विश्वदेव्यावंतमावहेति । आ० ५. ३. कीदृशेनेद्रेण । मरुत्वता मरुद्भिर्युक्तेन । अत एव मंचांतरमेवमावायते । मरुद्भिरिन्द्रं सख्यं ते अस्तु । ऋग्वे० ८. ९६. ७. इति । कीदृशैरादित्येभिः । राजभिर्दीप्यमानैः ॥ मदासः । मां बल्येभिरिति मदाः सोमाः । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. इत्यपि । तस्य पित्वादानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । आज्ञासेरसुगिति जसोऽसुगागमः । अगमत । गमिः संपूर्वाल्लुङ् । समो गम्यच्छीत्यादिना । पा० १. ३. २९. आत्मनेपदं । इत्यादादेशः । मंचे घसेत्यादिना ज्लेर्लुक् । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. उपधालोपः । व्यवहिताश्चेति समो व्यवहितप्रयोगः । निघातः । मरुत्वता । मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान् । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्जम्बत्वाभावः । झयः । पा० ८. २. १०. इति मनुषो वत्वं । आदित्येभिः । बज्रं ब्रह्मसीति भिस ऐसादेशाभावे बज्रवचने झय्येदित्येत्वं । राजभिः । राजन्शब्दस्य कनिनंतत्वेन नित्वादाबुदात्तत्वं ॥ १ ॥

उत त्वं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं । अकर्तं चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्वं । चमसं । नवं । त्वष्टुः । देवस्य । निःऽकृतं । अकर्तं । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उतापि च त्वष्टुरेतन्नामकस्य देवस्य संबन्धी तच्चणव्यापारः । नवं नूतनं त्वं चमसं तं सोमधारणचमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषेण संपादितमकरोदिति शेषः । तच्चणव्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्या ऋभवस्तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरोऽकर्तं । चतुर्धा विभक्तांश्चमसान्कृतवतः । एकस्य चतुर्विधत्वकरणरूपोऽयमर्थो मंचांतरेऽपि विस्मृतः । एकं चमसं चतुरस्कुणोतन । ऋग्वे० १. १६१. २. इति ॥ नवं । नूतनं । नूयत इति नवं । कर्मणि अप्रत्ययः । स हि घञोऽपवादत्वाद्ब्रजर्थे सर्वत्र भवति । घञप्रत्ययश्चाकर्तरि च कारके संज्ञायां । पा० ३. ३. १९. इति कर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति । यद्यपि तत्र संज्ञायामित्युक्तं तथापि चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वात्संज्ञायामपि भवत्येव । संबध्यत इति संबन्धः । कर्मणि घञित्युक्तं । त्वष्टुः । तच्च त्वष्टू तनुकरणे । औणादिकस्तुन् । ऊदित्वात्पच इडभावः । पा० ७. २. ४४. स्तोः संयोगाद्योरंते च । पा० ८. २. २९. इति ककारलोपः । निष्कृतं । कृजो नेरुपप्लुष्टात्कर्मणि क्तः । प्रादिसमासे नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । पा० ८. ३. ४५. इति षत्वं । अत्र कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि न लोकाव्ययेति निषिद्धा । पा० २. ३. ६९. तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्तृतीया । पा० २. ३. १८. इत्येतस्याः प्राप्तेः शैषिकी षष्ठी । यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते । पा० २. ३. ५०. माषाणामश्रीयादिति । गतिरन्तर इति निस उदात्तत्वं । अकर्तं । अकृषत । कृजो लुङि झस्य व्यत्ययेन तादेशः । मंचे घसेत्यादिना ज्लेर्लुक् । ब्रह्मसुभयथेति तिङ् आर्धधातुकत्वादिच्त्वाभावेन गुणः । चतुरः । चतुरः शसि । पा० ६. १. १६७. इत्युकार उदात्तः । पुनः । खरादिष्वाबुदात्तः पठितः ॥

तृतीये ब्रह्मदेवे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे ऋचावार्भयौ । तृतीयस्यागम्य महेति खंडे सूचितं । इन्द्र इषे ददातु नखे नो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च । आ० ८. ११. इति ॥

ते नो रत्नानि धत्तन् चिरा साप्रानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्त्रिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन् । चिः । आ । साप्रानि । सुन्वते । एकैऽएकं । सुशस्त्रिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वास्तुषु ये प्रतिपादिता ऋभवस्ते यूयं सुशस्त्रिभिः शोमनेर उद्रेण मन्त्रैर्लुक्ताः संतो नोऽस्माकं संबन्धिने सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनान्येकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन् । प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्रव्यं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्षयैकमेकमित्युक्तं । कीदृशानि

रत्नानि । त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि । उत्तमानि मध्यमान्यधमानि चैत्थिवं रत्नानां त्रिरावृत्तिः । किंच साप्तानि सप्तसंस्थानिष्यन्नवर्गरूपाणि कर्माणि च धत्तन । संपादयत । कीदृशानि साप्तानि । त्रिरा त्रिवारमावृत्तानि । अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । औपासनहोमो वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि । रसु क्रीडायां । निदित्यनुवृत्तौ रमेष्ट च । उ० ३. १४. । इति नप्रत्ययः । तत्संनिधौगेन मकारस्य तकारः । नित्वादाबुदात्तः । धत्तन । धत्त । तप्तनप्तनथनाश्चेति तशब्दस्य तनादेशः । सप्तानां वर्गः साप्तं । सप्तनोऽञ् क्दसि । पा० ५. १. ६१. । इति वर्गेऽञ्प्रत्ययः । नस्तद्धिते । पा० ६. ४. १४४. । इति टिलोपः । नित्वादादिवृद्धि-राबुदात्तत्वं च । अत्र वर्गवचनेनानेन वर्गिणो लक्ष्यते । तेन बङ्गवचनं । अन्यथा ह्येक एव वर्गस्त्रिरावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्ते । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । एकमेकं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । एकशब्द इणः कर्तव्यो नित्वादाबुदात्तः । द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्य परमाग्नेडितमित्याग्नेडितसंज्ञा-यामनुदात्तं चेत्तनुदात्तत्वं । सुशस्त्रिभिः । शस्यत आभिरिति शस्यत ऋचः । शन्सु सुतौ । करणे क्तिन् । तस्य कित्वात्तलोपः । शोभनाः शस्यत इति प्रादिसमासे यद्यपि च क्तिनो नित्वादाबुदात्तत्वेन छदुत्तरपदप्रकृति-स्वरत्वेन तदेव प्राप्तं तत्तु परेण मन्त्रिन्त्याख्यानेत्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते । पा० ६. २. १५१. ॥

अधारयंत वहूयोऽभजंत सुकृत्यया । भागं देवेषु यज्ञियं ॥ ८ ॥

अधारयंत । वहूयः । अभजंत । सुऽकृत्यया । भागं । देवेषु । यज्ञियं ॥ ८ ॥

वहूयश्चमसादिसाध्यान्त्येन यज्ञस्य वोढार ऋभवोऽधारयंत । पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अथमृ-तत्वलाभेन प्राणान्धारितवंतः । तथा च मंत्रांतरमास्नायते । मर्तासः संतो अमृतत्वमानयुः । ऋग्वे० १. ११०. ४. । इति । किंचैते सुकृत्यया यज्ञसाधनद्रव्यसंपादनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थिता यज्ञियं यज्ञार्हं भागं हविर्लक्षणमभजंत । सेवितवंतः । अयमर्थः सौधत्वेना यज्ञियं भागमानय । ऋग्वे० ३. ६०. १. । इत्युत्तरपदप्रकृति-विस्मयः । ब्राह्मणेऽप्यभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन् । ऐ० ब्रा० ३. ३०. । इत्याद्युपाख्यानं विस्मयं ॥ वहूयः । निदित्यनुवृत्तौ वहिःश्रीत्यादिना निप्रत्ययः । अभजंत । पादादित्वादनघातः । सुकृत्यया । विभाषा छवुषोः । पा० ३. १. १२०. । इति छजः कर्मणि क्यप् । शोभनं छत्वं यस्या भजनक्रियायाः सा सुकृत्या । बङ्गव्रीही पूर्णद्रव्यसंपादनरूपेण बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु छत्यशब्दे क्यपः पितृत्वेनानुदात्तत्वाच्च । -स्वरेणादिबुदात्तः । ततश्चाबुदात्तं द्यच्छेदसीत्यनेनाबुदात्तत्वेन भवितव्यं । तेन हि पुरस्तादपवादेन परमपि नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाध्यत इत्युक्तं । एवं तर्हि छजः श च । पा० ३. ३. १००. । इति स्त्रियां भावे क्यप्रत्ययांतः छत्याशब्दः । क्यपः पितृत्वेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वं । प्रादिसमासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भागं । कर्षात्वतः । पा० ६. १. १५०. । इत्यंतोदात्तः । यज्ञियं । यज्ञमर्हतीत्यर्थे यज्ञत्विगभ्यां घञञौ । पा० ५. १. ७१. । इति घः । तस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

इहेंद्रापी इत्यादिकं षड्वचं चतुर्थं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छेदसी पूर्ववत् । देवता इन्द्राय । इह षट्केन्द्राय-मिति ॥ विनियोगस्तु । अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्र इहेंद्रापी उप हूय इति सूक्तं । स्तोत्रमये शस्त्रादिति खंड इहेंद्रापी उपेयं वामस्य मय्यन इति नव । आ० ५. १०. । इति सूक्तेत्यादि ॥ तथाभिन्नवषट्के प्रातःसवनेऽच्छावा-कशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं । तथा च सूचितं । अभिन्नवपुष्याहानां लुप्यते इन्द्रापी इन्द्रापी आ गतं । आ० ७. ५. । इति ॥

इहेंद्रापी उप हूये तयोऽरिस्तोमं श्मसि । ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्रापी इति । उप । हूये । तयोः । इत् । स्तोमं । उश्मसि । ता । सोमं । सोमऽपातमा ॥ १ ॥

इहाभिन्मर्मापी देवावुप हूये । आहूयामि । तयोऽरिस्तोमं सोमं स्तोत्रमुश्मसि । नाम-यामहे । सोमपातमातिशयेन सोमं पातुं चमौ तौ द्वौ देवौ सोमं पिबतामिति शेषः ॥ इन्द्रापी । अत्र देवता-

वदेऽपि पूर्वपदस्थानः न भवति । तत्र हि द्वंद्व इत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वंद्वग्रहणाच्चोक्तप्रसिद्धसाचर्याणामेव द्वंद्व
शब्दाद्वेत्तुं । का० ६. ३. २६. । तस्मादत्रावयहे ह्रस्व इन्द्रशब्दः । समासस्थेत्वंतोदात्तत्वं । देवताद्वे चेतुमयप-
दप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति । अपिशब्दस्थानुद-^{प्रकृति}हिटि नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति
प्रतिषेधात् । उरमसि । वशं कांतौ । लटो मस् । इदंती मसिः । पा० ७. १. ४६. । इतीकारोपजनः । अदादि-
त्वाच्छपो लुक् । ^{अभिहित}अभिहित्वादिना संप्रसारणं । ता सोमपातमा । उभयत्र सुपां सुलुगित्वाकारः ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुभता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुभत । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हे नरो मनुष्या चत्विजः ता पूर्वोक्तौ ताविन्द्राग्नी यज्ञेष्वनुष्ठीयमानकर्मसु प्र शंसत शस्त्रैः । तथा शुभत ।
नानाविधैरलंकारैः शोभितौ कृतत । तथा ता पूर्वोक्तौ ताविन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्राच्छंदस्ते मंत्रेषु साम-
रूपेण गायत ॥ ता । सुपां सुलुगित्वाकारः । शुभत । अस्य संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

ता मित्रस्य प्रशस्त्य इन्द्राग्नी ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्त्ये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठातुः प्रशस्त्ये ता पूर्वोक्तौ देवौ संपद्येतामिति शेषः । यद्वा । मित्रस्य मम
संबन्धिनौ ताविन्द्राग्नी प्रशस्त्ये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः । सोमपा सोमपानबभौ ता पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी
सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे । आहुयामः ॥ प्रशस्त्ये । तुमर्थाच्च भाववचनात् । पा० २. ३. १५. । इति
चतुर्थी । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा तादौ च निति कृत्यती । पा० ६. २. ५०. । इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ।
सोमपीतये । सोमस्य पीतिर्यसिन्कर्मणि तस्मै । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमस्य पीतिरिति तत्पुरुषे
वा दासीभार्यादेस्तादूर्ध्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

उया संता हवामह उपेदं सर्वनं सुतं । इन्द्राग्नी एह गच्छतां ॥ ४ ॥

उया । संता । हवामहे । उपेदं । इदं । सर्वनं । सुतं । इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छतां ॥ ४ ॥

सुतमभिषवोपेतमिदमनुष्ठीयमानं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्मोप सामीप्येन प्राप्तुमुया संता वैरिवधा-
दिषु क्रूरौ संतौ देवौ हवामहे । आहुयामः । इन्द्राग्नी देवाविह कर्मण्या गच्छतां ॥ संता । अस्तेः शतरि
असोरल्लोपः । सर्वनं सुतमिति द्वयं सेमं नः सोममा गहि । अग्ने० १. १६. ५. । इत्यचोक्तं ॥

ता महांता सदस्यती इन्द्राग्नी रक्ष उज्जतं । अप्रजाः संत्वचिणः ॥ ५ ॥

ता । महांता । सदस्यती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उज्जतं । अप्रजाः । संत्वचिणः ॥ ५ ॥

तौ पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी रक्षो राक्षसादिरुज्जतं । अजुक्तं । क्रौर्यं परित्याजयतमित्यर्थः । कीदृशौ ।
महांता महांतौ गुणैरधिकौ सदस्यती सभापालकौ । तयोः प्रसादादचिणो भक्षका राक्षसा अप्रजा अनुत्पन्नाः
संतु ॥ महांता । सांतमहतः संयोगस्य । पा० ६. ४. १०. । इति दीर्घः । सदस्यती । सदस्यती इति समासे षष्ठा
लुकि प्रातिपदिकसकारस्य हत्वाभावश्चादसः । उभे वनस्यत्वादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्राग्नी ।
आमंजिताबुदात्तत्वं । अप्रजाः । प्रजायंत इति प्रजाः । अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३. २. १०१. । इति जनेर्दप्रत्ययः ।
न प्रजा अप्रजाः । प्रजाशब्दस्य बङ्ग्रीही हि नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । पा० ५. ४. १२२. । इत्यसिजादेशः
स्यात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अचिणः । तुजंतस्यातुशब्दस्य जसश्चादस इनुडागमः । चित इति चकार
उदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तयणो हल्यूर्वादितीकार उदात्तः ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतं ॥ ६ ॥

तेन । सत्येन । जागृतं । अधि । प्रचेतुने । पदे । इन्द्राग्नी इति । शर्म । यच्छतं ॥ ६ ॥

हे इंद्रापी सत्येनावश्यफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोगज्ञापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेऽधि जागृतं । आधिक्येन सावधानौ भवतं । ततोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतं । सुखं गृहं वा दत्तं । गयः छदर इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं ॥ जागृतं । जागृ निद्राचये । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । प्रचेतुने । चिती संज्ञान इत्यस्माभ्यंताद्वाङ्मनादीणादिक उनप्रत्ययः । समासे छवुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रापी । इहेन्द्रापी इत्युच्यते । आमंत्रितत्वादायुदात्तत्वमच विशेषः । शृणोति हिनस्ति दुःखमिति शर्म । शृ हिंसायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । यच्छतं । इषुगमियमां क्व इति क्वः ॥ ३॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्युचं पंचमं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवताविशेषस्त्वनुक्रम्यते । प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेयौ द्वे देवीनामेकैकेन्द्राणीवरुणान्यग्नायीनां यावापृथिव्ये पार्थिवी षड्विंशत्योऽतो देवा दैवी वेति । सूक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिन्खंडेऽनिरुक्ता संख्या विंशतिः । अनु० १२. ४. इति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजेति सूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्ता संख्या विंशतिसंख्या द्रष्टव्या । सा च विंशतिरेकयाधिकया सह वर्तत इति सैका । तच्चादौ चतस्र ऋचोऽश्विदेवताकाः । पंचमीमारभ्याष्टम्यंताश्चतस्रः सवितुदेवताकाः । नवमी दशमी चोभे अपिदेवताके । एकादश्या ऋचो देवसंबन्धिन्यो देव्यो देवताः । द्वादश्या इंद्रवरुणाभिपत्य इंद्राणीवरुणान्यग्नाय्यो देवताः । त्रयोदशीचतुर्दशौ यावापृथिवीदेवताके । पंचदशी पार्थिवी । षोडश्यावाः षड्विंशुदेवताः । षोडशी कृत्स्नदेवत्या वा ॥ अत्र सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ प्रातर्युजा वि बोधयेति चतस्र ऋचः । सूचितं च । अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रः । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्येका पुरोनुवाक्या द्विदेवत्यैश्चरंतीति खंडे सूचितं । आश्विनस्य प्रातर्युजा वि बोधय । आ० ५. ५. इति ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छतां । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १॥

प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनौ । आ । इह । गच्छतां । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १॥

अत्र होताध्वर्युमुद्दिश्य ब्रूते । हे अध्वर्यो प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संयुज्यमाने देवी वि बोधय । विशेषेण प्रबुद्धौ क्रु । अश्विनौ प्रबुद्धौ चाश्विनौ देवावस्वामिषवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये पानायेह कर्मस्था गच्छतां ॥ प्रातर्युजाति गृह्यमाणेन ग्रहेण सहेति प्रातर्युजा । सत्सूक्ष्मेत्यादिना क्षिप । सुपां सुलुगित्याकारः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । ऊडिर्द्विषादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पीतये । अत्ययेन क्लृप्त उदात्तत्वं ॥

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥ २॥

या । सु० रथा । रथि० तमा । उभा । देया । दिवि० स्पृशा । अश्विना । ता । हवामहे ॥ २॥

योमाश्विना देवा यावुभावश्विनौ देवौ सुरथा शोभनरथयुक्तौ रथीतमा रथिनां मध्येऽतिशयेन रथिनौ दिविस्पृशा बलोकनिवासिनौ ता हवामहे । तादृशावाश्विनावाहयामहे ॥ यथादिष्वष्टसु पदेषु सुपां सुलुगिति द्विवचनस्वाकारः । सुरथा । शोभनो रथो यथोत्तौ सुरथौ । समासांतोदात्तत्वापवादं बङ्गप्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्त आबुदात्तं ब्रह्मंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । रथीतमा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामिकारस्य दीर्घत्वं । दिविस्पृशा । दिवि स्पृशत इति दिविस्पृशौ । क्षिपेति क्षिप । तत्पुरुषे छति बङ्गलमित्यलुक् । गातेकारोऽप्यत्रादृति छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतं ॥ ३॥

या । वां । कशा । मधु० मती । अश्विना । सूनृता० वती । तया । यज्ञं । मि० मि० क्षतं ॥ ३॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ वां युवयोः संबन्धिनी या कशाश्चताडनी विद्यते तया सहागत्य यज्ञमस्मदीयं

मिमिचतं । सोमरसेन सेक्तुमिच्छतं । कशयाश्चान्द्रं ताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाङ्गतिं निष्पादयितुमुद्युक्तौ भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा । मधुमती । अर्णः कीदृश्यादिविक्रशतसंख्याकिषूदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं । तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति । अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्स्वेदोदकं स्रवति तेनेयं कशा क्षिप्तेत्यर्थः । सूनृतावती प्रियसत्यवाग्युक्ता । तीव्रेण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते ताडनवेलायामश्वाकूडेन च य आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियं । यद्वा । झोकी धारेत्यादिषु सप्तपंचाश-
द्वाङ्गनामसु कशा धिषण्येति पठितं । अश्विनोर्या वाक् मधुमती माधुर्योपेता सूनृतावती प्रियत्व-
सत्यत्वोपेता । फलप्रदत्ता इत्येत्यर्थः । तथा वाचा युक्तौ यच्चं मिमिचतमिति योजनीयं ॥ कशा । कश
गतिशतनयोः । पचाबच् । वृषादित्वादाबुदात्तः । सूनृतावती । ऊन परिहाणे । धूनयत्यप्रियमिति सून् ।
तथाविधमृतं सत्यं यस्यां वाचि सा सूनृता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा परादिस्कंदसि
बङ्गलमिति ऋकार उदात्तः । सा यस्या अस्ति सा कशा सूनृतावतीति कशायाः संज्ञा । एवंनामा या
कशेत्यर्थः । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति मतुपो वत् । मिमिचतं । मिहेः सन् । हलन्ताच्च । पा० १. २. १०. ।
इति कित्वाद्गुणाभावः । ढत्वकत्वषत्वानि ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनो गृहं ॥ ४ ॥

नहि । वां । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः । अश्विना । सोमिनः । गृहं ॥ ४ ॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ युवां सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः । स मार्गो वां
युवयोर्दूरके दूरदेशे नह्यस्ति । न वर्तते खलु । यद्वा । यत्र गृहे गच्छथस्तच्च गृहं दूरे न भवति ॥ नहि ।
एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । अस्ति । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति
युवां च रथेन गच्छथ इति समुच्चयश्चार्थो गम्यते । चशब्दो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्गिभक्तिर-
स्तीति । यत्र । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । गच्छथः । इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यचेति यद्वृत्त-
योगान्न निघातः ॥

बृहस्पति द्वितीये ऋद्धोमे वैश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिमुतये इति सवित्र्यश्वतसः । द्वितीयस्येति खंडे सूचितं ।
हिरण्यपाणिमुतय इति चतस्रो मही बीः पृथिवी च नः । आ० ८. १०. इति ॥

हिरण्यपाणिमुतये सवितारमुप हूये । स चेत्ता देवता पदं ॥ ५ ॥

हिरण्यपाणिं । ऊतये । सवितारं । उप । हूये । सः । चेत्ता । देवता । पदं ॥ ५ ॥

ऊतयेऽश्वद्रवणार्थं सवितारं देवमुप हूये । अश्वपादे । स च सविता देव तत्तत्प्रतिपाद्यदेवता मूला
पदं यजमानेन प्राप्य स्थानं चेत्ता । ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारं । हिरण्यपाणिं यजमानाय दातुं
हस्ते सुवर्णधारिणं । यद्वा । देवकर्तृके यागे सविता स्वयमृत्विग्भूत्वा अश्वदेवपादेः । तदानीं कस्यांचिदि-
ष्टावध्वर्यवस्तस्यै सवित्रे ब्रह्मणे प्राशिच नामकं पुरोडाशभागं दत्तवतः । तच्च प्राशिचं हस्ते सवित्रा गृहीतं
सत्तदीयपाणिं चिच्छेद । ततः प्राशिचस्य दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवतः । सोऽयमर्थः
कौपीनकब्राह्मणे समाप्तातः । सवित्रे प्राशिचं प्रतिजहुस्तस्य पाणी प्रचिच्छेद तस्यै । हे हिरण्यपाणिं प्रतिदधु-
स्तस्माद्विरण्यपाणिरिति स्तुत इति । हिरण्यशब्दं च यास्क एवं निर्वक्ति । हिरण्यं कस्माद्विद्यत
आयम्यमानमिति वा द्विष्यते वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेवा
स्वात्प्रेषाकर्मणः । नि० २. १०. इति । तथा पाणिः । पणायतेः पूजाकर्मणः । नि० २. २६. इति ॥ हिरण्यशब्दो
नक्षिपयत्वादाबुदात्तः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदभावेऽप्युदात्तः । ऊतये । उदात्त इत्यनुवृत्ताभूतियूतियूतिसातीत्यादिना
क्तिनंतोऽतोदात्तो निपातितः । सवितारं । दृष्टादेत्यादंतोदात्तत्वं । चेत्ता । चिती संज्ञानि । अस्मादंतर्भावि-
तस्यर्थात्ताच्छीञ्चे तुन् । अन्त्यभागमशासनमिताडभावः । नित्वादाबुदात्तः । देवता । देवात्तल् । पा० ५. ४.
२७. इति स्वार्थे तल् । क्षितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । पदशब्दः पचाबजंतः । चित इत्यंतोदात्तः ॥ ४ ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य व्रतान्युश्मसि ॥६॥

अपां । नपातं । अवसे । सवितारं । उप । स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उश्मसि ॥६॥

अत्र होता सः परमेश्वर इत्येव वा शस्त्रिणं ब्रूते । अवसेऽस्मान्नचितुं सवितारमुप स्तुहि । तस्य सवितुः संबंधीनि व्रतानि कर्माणि सोमयागादि व्याख्युश्मसे । कामयामहे । कीदृशं सवितारं । अपां नपातं वज्रस्य न पालकं । संतापिन इत्येवमेत्यर्थः ॥ अपां । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । नपातं । पा रक्षणे । अस्य श्रुतः पाच्छब्दः । तस्य नजा समासे नभ्राणनपादित्यादिना नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकारः । अपिह्यपो न पाति तच्छोषकत्वात् । तर्हि कथमपामिति षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठाखलयेति । पा० २. ३. ६९. । कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधादिति चेत् । तर्ह्येषा शेषलक्षणास्तु । अग्न्यादित्यावपां कारणतया संबंधिनावमेराप इति श्रुतेः । आदित्याज्जायते वृष्टिः । मनु० ३. ७६. । इति स्मृतेः । अस्मिन्वच उगिदचामिति नुमभावोऽपि निपातनादेवेति मंतव्यं । पातेः क्लिबंतस्य तुम्वा निपातनाद्दृष्टव्यः । अथवा न पातयतीति नपात् । पतू गताविति धातोर्ल्य- तात्किम् । अग्न्यादेर्देव्यै ह्यपां न प्रापकौ प्रत्युत तच्छोषकौ । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अवसे । तुमर्थे सेसेनित्यादिना असेन । नित्वादाबुदात्तः । उश्मसि । वशं कांतौ । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । इदंतो मसिरितीकारोपजनः ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षंसं ॥७॥

विऽभक्तारं । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः । सवितारं । नृचक्षंसं ॥७॥

वसोर्निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बद्धविधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं अस्य उच्यते । तावद्वनदानमुचितमिति विभागकारिणं नृचक्षंसं मनुष्याणां प्रकाशकारिणं सवितारं हवामहे । कीघीतक्विण एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेव समामनन्ति । यदेतद्वसोश्चित्रं राधसदेश सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति ॥ विभक्तारं । नृचक्षित्वादंतोदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । हवामहे । छदतेर्बद्धत्वं छंदसीति संप्रसारणं । वसोः । वस निवासे । शृङ्खलिहीत्यादिना उः । निदि- त्यनुवृत्तेर्नित्वादाबुदात्तः । राधसः । अनुनन्ती नित्वादाबुदात्तः । नृचक्षंसं । नृचक्ष इति नृचक्षाः । तं नृचक्षंसं । चक्षेर्बद्धत्वं शिष्य । उ० ४. २३२. । इत्यमुन् । शित्वादनार्धधातुकत्वेन ख्याजदेशाभावः । छदुत्तर- पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुभति ॥८॥

सखायः । आ । नि । षीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः । दाता । राधांसि । शुभति ॥८॥

सखिभूता हे ऋत्विज आ नि षीदत । सर्वत्रोपविशत । नोऽस्माकमयं सविता नु चित्रं स्तोम्यः स्तुतिघोषो राधांसि धनानि दाता प्रदातुमुबुक्तः । एष सविता शुभति । शोभते ॥ समानाः संतः ख्यातिं प्रकाशन्त इति सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यञ्चोदात्तः । उ० ४. १३६. । इतीएप्रत्ययः । तत्संनियोगेन छित्त्वं यलोपश्च । छित्वादाकारलोपः । समानस्य छंदसीत्यादिना । पा० ६. ३. ८४. । समानशब्दस्य सादेशः । तत्संनियोगेनो- दात्तत्वं । वसि सख्युरसंबुद्धौ । पा० ७. १. ९२. । इति षित्वादाबुदात्तः । नि षीदत । सदेरप्रतिः । पा० ८. ३. ६६. । इति षत्वं । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । दाता । दानशीलः । ताच्छीच्छे तुन् । नित्वादाबुदात्तः । राधांसि । गतं । कर्तुर्कर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्या न लोकाव्ययेति प्रतिषेधः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽपि पत्नीरिहा बहेति नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसीति खंडे सूचितं । अग्ने पत्नीरिहा बहोषान्नाय वशान्नाय । आ० ५. ५. । इति ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारं सोमपीतये ॥९॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानां । उशतीः । उप । त्वष्टारं । सोमऽपीतये ॥९॥

हे अग्ने उशतीः कामयमाना देवानां पत्नीरिन्द्राणां इह देवयजनदेश आ वह । तथा त्वष्टारं देवं सोमपीतये सोमपानार्थमुप समीप आ वह ॥ पत्नीः । उत्यंतः पतिशब्द आबुदात्तः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३. इति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारश्च ङीपः पित्वाङुतिस्वर एव । उशतीः । वश कांतो । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतुर्ङित्त्वाद्बहिज्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति ङीबुदात्तः ॥

आ मा अग्र इहावसे होचां यविष्ठ भारतीं । वरूचीं धिषणां वह ॥ १० ॥

आ । माः । अग्ने । इह । अवसे । होचां । यविष्ठ । भारतीं । वरूचीं । धिषणां । वह ॥ १० ॥

हे अग्ने अवसेऽस्नानवितुं मा देवपत्नीरिहा वह । तथा हे यविष्ठ युवतमाग्ने होचां हेऽग्नेऽस्नानवितुं भारतीं भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीं वरूचीं वरणीयां धिषणां वाग्देवीं चा वह । वामै धिषणेति वाजसनेयकं । भरत आदित्यः । नि० ८. १३. इति यास्केनोक्तत्वात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते ॥ गम्यंत इति माः । गमू रूपं गतौ । औणादिको ड्रप्रत्ययः । ङित्त्वाङुलोपः । प्रत्ययस्वरः । होचां । ऊयामाशुमसिभ्यस्त्वं । उ० ४. १६७. इति चनंतो नित्वादाबुदात्तः । अतिशयेन युवा यविष्ठः । अतिशयने तमविष्ठनौ । स्थूलदूरेत्यादिना । पा० ६. ४. १५६. यणादेरङ्गोपः पूर्वस्य च गुणः । भारतीं । शार्ङ्गरवादेरवृत्तत्वात् ङीगंतो नित्वादाबुदात्तः । वरूचीं । यसितस्त्वभितेत्यादौ । पा० ७. २. ३४. यद्यपि वरूचुशब्दसृजत इत्युक्ते तथाप्यंत इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वाद्वरूचुशब्दसृजंतोऽपि द्रष्टव्यः । तेन नित्वादाबुदात्तत्वं । शेषनिघातेन ऋकारस्यानङ्गत्वात् ङात्तयणो ह्रस्वपूर्वप्रदेशः । न ङीप उदात्तत्वं । धिषणां । कुप्रत्ययानुवृत्तौ धृषेर्धिष च संज्ञायां । उ० २. ८२. इति क्युः ॥ ॥ ५ ॥

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपचाः सचंतां ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृपत्नीः । अच्छिन्नपचाः । सचंतां ॥ ११ ॥

देवीर्देव्यो देवपत्न्योऽवसा रक्षणेन महो महता शर्मणा च सुखेन च सह नोऽस्नानमि सचंतां । अभिमुख्येन सेवतां । कीदृश्यो देव्यः । नृपत्नीर्मनुष्याणां पालयित्र्यः अच्छिन्नपचा अच्छिन्नपचाः । न हि पचिरूपाणां देवपत्नीनां पचाः केनचिच्छिबन्ते ॥ देवीः । पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. इति ङीषंतः । प्रत्ययस्वरेणां तोदात्तः । दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधस्य वा कृंदसीति पाचिकस्योक्तेः पूर्वसवर्गादीर्घत्वं । अवसा । अव रक्षणे । असुन । नित्वादाबुदात्तः । महः । मह पूजायां । क्तिप् । सुपां सुपो भवन्ति । म० ७. १. ३९. इति तृतीयैकवचनस्य ङसादेशः । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । नृपत्नीः । समासांतोदात्तत्वे प्राप्तिः । अच्छिन्नपचाः । न िन्नां चिन्नानि । अवयवपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच्छिन्नानि पचाणि यासां ताः । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

इहेन्द्राणीमुप ह्वये वरुणानीं स्वस्तये । अग्रायीं सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणीं । उप । ह्वये । वरुणानीं । स्वस्तये । अग्रायीं । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

इह इन्द्राणीं स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय । अग्रायीं सोमपीतये । इहेन्द्राणीं । वरुणानीं । इहेन्द्राणीत्यादिना । पा० ४. १. ४९. पुंयोगे ङीप्रत्यय आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरः । अग्रायीं । पाकयभिक्षुसितकुसीदानामुदात्तः । पा० ४. १. ३७. इति ङीप् । तत्संनियोगेनकारस्वकार उदात्तः । सोमपीतये । असकृत्पूर्वोक्तं ॥

द्वितीये कृंदोने वैश्वदेवशस्त्रे मही ब्रीः पृथिवी च न इति बावाः थिब्यनिविज्ञानायवृचः । द्वितीयस्यापि व इति खंडे सूचितं । मही ब्रीः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनः । आ० ८. १०. इति ॥ आग्रयणो मही ब्रीरित्येषा बावाः थिब्यैककपालस्यानुवाक्या । आग्रयणं ब्रीहिस्नामाकेति खंडे सूचितं । ये के च

ज्मा महिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. ९० । इति ॥ अपिमंथनेऽप्येषा विनियुक्ता । प्रातर्वं
श्वदेवामिति खंडे सूचितं । अमि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. १६ । इति ॥ विष्यंदमानं
पृथिवी च न इत्यंतःपरिधिदेशे निनयेयुः । आ० ३. १० । इति ॥ आश्विनश्चस्वेऽप्येषा संस्थितेष्वश्विनार्येति खंडे सूचितं ।
मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा । आ० ६. ५ । इति ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही द्यौः । पृथिवी च । नः । इमं । यज्ञं । मिमिक्षतां । पिपृतां । नः । भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही महती द्यौर्बुलोकदेवता पृथिवी भूमिदेवता च नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां । स्वकीयसारभुतेन
रसेन मिमिक्षतां । सेक्तुमिच्छतां । तथा भरीमभिर्मरणैः पोषणैर्नोऽस्मान्पिपृतां । उभे देव्या पूरयतां ॥ मही ।
महच्छब्दादुगितश्चेति ङीप् । अच्छब्दलोपश्छांदसः । बृहन्महतोरुपसंस्थानमिति ङीप् उदात्तत्वं । द्यौः । दि-
व्यशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । गीतो णित् । पा० ७. १. ९० । इति ततः परस्य सोर्णिद्वज्जावाङ्मवन्ती
वृद्धिरपि शब्दोऽस्मिन्निर्दिष्टः । पृथिवी । प्रथ प्रस्थाने । प्रथेः शिवन्संप्रसारणं च । उ० १. १५० । इति शिव-
न्प्रत्ययः । पिपृतां । पिपृतादिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१ । इति ङीष् । प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां । मिह सेचने । सनि द्विर्भा-
वह्लादिशेषी । ढत्वकत्वषत्वानि । पिपृतां । पृ पात्ननपूरणयोः । ह्रस्व इत्येके । शपः झुः । अर्तिपिपत्योश्च । पा०
७. ४. ७७ । इत्यभ्यासस्थाकारस्य इकारः । तिङः प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः । डभृञ् धारणपोषणयोः । ऊसृ-
भृधृशृछभ्य ईमन्नितीमन् । नित्वादाबुदात्तः ॥

तयोरिद्धृतवत्पयो विप्रा रिहंति धीतिभिः । गंधर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतऽवत् । पयः । विप्राः । रिहंति । धीतिभिः । गंधर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

गंधर्वस्य ध्रुवं पदमंतरिक्षं । तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायते । यच्चगंधर्वाप्सरोगणसेवितमंतरिक्षं
। नृ० ता० १. २ । इति । तेनांतरिक्षोपलक्षित आकाशे वर्तमानयोस्तयोरिद्धावापृथिव्योरेव संबन्धि पयो जलं
घृतवद्वृतसदृशं विप्रा मेधाविनः प्राणिनो धीतिभिः कर्मभो रिहंति । लिहंति । यद्वा । घृतवद्वृतं सारं तेनोपेतं
रिहंति ॥ लिहेर्व्यत्ययेन रेफः । गंधर्वस्य । धृञ् धारणे । गवि गन् धृञो व इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
गोशब्दस्य च गन्नादेशः ॥

स्योना पृथिवीत्येषा महानाम्नीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता । एतद्विदं ब्रह्मचारिणमिति खंडे सूचितं ।
स्योना पृथिवि भवेति समाप्य । आ० ८. १४ । इति ॥ स्मार्तिं हेमंतप्रत्यवरौहणेऽप्येषा जप्या । मार्गशीर्षी प्रत्यव-
रौहणमिति खंडे सूचितं । तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा । आ० गृ० २. ३. ६ । इति ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निऽवेशनी । यच्छा । नः । शर्म । सऽप्रथः ॥ १५ ॥

हे पृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव । स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची । तथा च वाक्सनेयब्राह्मणे स्योनश-
ब्देपितं कंचिच्चत्रमुदाहृत्य व्याख्यातं । इंद्रस्योऽस्माविश स्योनः स्योनमिति विस्तीर्णी विस्तीर्णमित्येव तदाहेति ।
यद्वा । स्योनशब्दः सुखवाची । तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते । अनृक्षरा निवेशनी निवा-
सस्थानभूता सप्रथो विस्तारयुक्तं शर्म शरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ । हे पृथिवि देहि । तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क
एवं व्याचष्टे । सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनृक्षरः कंटकः चच्छतेः कंटकः कंतपो वा कंततेर्वा कंटतेर्वा
स्यान्नतिकर्मण उन्नततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु । नि० ९. ३२ । इति ॥ स्योना । शिवु तंतुसं-
ताने । शिवेष्टेयौ च । उ० ३. ९ । इति नप्रत्ययः । टेञ् चो इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । स्योना पृथिवीत्यनयो-
र्भवेत्याख्यातिनैवान्वयो न परस्परं । अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवज्जावाभावादोकारस्य नामंचित्ताबुदात्तत्वं ।

अनुचरा । ऋषी गतौ । गच्छत्यंतरित्युत्तरः कंटकः । तन्मृषिभ्यां कसरन् । उ० ३. ७५. । षढोः कः सीति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । नञा बङ्गब्रीहिः । तस्मान्नुडचि । पा० ६. ३. ७४. । इति नुडागमः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । निविशंत्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति स्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यच्छ । दाण् दाने । पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः । द्व्यचोऽतस्तिड इति दीर्घः । सप्रथः । प्रथ प्रख्याने । असुन् । प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे । पा० २. २. २८. । इति समासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. । इति सभावः । छत्स्वरः ॥ ॥ ६ ॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं । अत्रातो देवा इत्याद्याः षडृचः । सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । महाँ इंद्रो य ओजसातो देवा अवंतु न इत्यैद्रीभिर्वैष्णवीभिश्च । आ० ६. ७. । इति ॥ आतोर्धामे ऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽप्येताः षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खंडे सूचितं । अतो देवा अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ९. ११. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खंडे सूचितं । अतो देवा अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च । आ० १. ११. । इति ॥ याज्यानुवाकयोर्मध्ये लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जया । सूचितं हि । आपद्यतो देवा अवंतु न इति जपेत् । आ० १. ५. । इति ॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अतः देवाः अवंतु नः यतः विष्णुः विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामऽभिः ॥ १६ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्चंदोभिः साधनभूतिर्यतः पृथिव्या गच्छाद्देवैश्च चक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान् अतोऽस्मात्पृथिवीप्रदेशान्नोऽस्मान्देवा अवंतु । विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु च्छंदोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति । विष्णुमुखा वै देवाश्चंदोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन् । तै० सं० ५. २. १. १. । इति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानं । पृथिवीप्रदेशाद्र्चणं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणं ॥ अतः । एतच्छब्दात्पंचम्यास्तसिल् । पा० ५. ३. ७. । इति तसिल् । एतदोऽम् । पा० ५. ३. ५. । इत्यशादेशः । लिट्स्वरेणाकार उदात्तः । यतः । तसिल् प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५. ३. १. । इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं । लिट्स्वरः । विष्णुः । विषेः क्त्वि । उ० ३. ३९. । इति नुप्रत्ययः । क्त्विान्न गुणः । निदित्यनुवृत्तिराद्युदात्तत्वं । विचक्रमे । सुबिति योगविभागाद्विशब्दस्य समासः । समासांतोदात्तत्वं । यदुत्तयोगान्न निघातः । सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेरातो मनिन्निति मनिन् । लिट्स्वरः ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्वेदं विष्णुरित्थिवानुवाक्या । उक्ता देवता इति खंडे सूचितं । इदं विष्णुर्वि चक्रमे चिदेवः पृथिवीमेष एतां । आ० १. ६. । इति ॥ गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये श्वातिक्रमणेऽनयैव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति खंडे सूचितं । भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्वि चक्रमे । आ० ३. १०. । इति ॥ आतिष्ठायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या । अथातिथ्येळांतेति खंडे सूचितं । इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्नां । आ० ४. ५. । इति ॥ उपसत्सु वैष्णवस्यैवानुवाक्या । अथोपसदिति खंडे सूचितं । गयस्तानो अमीवहेदं विष्णुर्वि चक्रमे । आ० ४. ८. । इति ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदं । समूहमस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

इदं विष्णुः विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदं । संऽऊहं अस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य वि चक्रमे । विशेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं नि दधे । स्वकीयं पादं प्रक्षिप्यवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूहमिदं सर्वं जगत्सम्यगंतर्भूतं । सेयमृग्यास्तेनैवं व्याख्याता । विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्रोतेर्वा । यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यादिव्यतिरेकी दिवीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्ध्ववामः समूहमस्य पांसुरेऽप्याद्यनेऽंतरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्थात् पांसुर इव पदं न

दृक्कत इति पांसवः पादैः सूर्यत इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवतीति वा । नि० १२. १९. । इति ॥
 वेधा । एधाञ्च । पा० ५. ३. ४६. । इत्येधाच्चप्रत्ययः । चितोऽतोदात्तः । समूहं । वह प्रापणे । निष्ठिति ऋः ।
 वचिस्पीत्यादिना । पा० ६. १. १५. । संप्रसारणं । ढत्वधत्वधुत्वढलोपदीर्घत्वानि । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृति-
 स्वरत्वं । अस्व । इदमोऽशदेश इत्यशनुदात्तः । प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण । पांसुरे । नगपांसुपांसुभ्यश्चेति वक्तव्यं
 । का० ५. २. १०७. २. । इति मत्वर्थीयो रः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या त्रीणि पदेत्येषा । सूत्रितं च । त्रीणि पदा
 वि चक्रम इति स्विष्टकृदादि लुप्यते । आ० ४. ८. । इति ॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः । अतः । धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यो गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेष्वत एतेषु त्रीणि
 पदानि वि चक्रमे । किं कुर्वन् । धर्माण्यपि होत्रादीनि धारयन् पोषयन् ॥ पदा । सुपां सुलुगित्यादिना
 विभक्तैर्ददेशः । तस्य स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्त उदात्तोऽद्विजिस्वरेणोदात्तत्वं । गोपाः । गोपामृतस्य
 । अत्वे० १. १. ८. । इत्युच्यते । अदाभ्यः । दमेर्द्धलोर्ध्वदिति ण्यत् । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 धारयन् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

हे अतिगादयो विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो यैः कर्मभिर्व्रतानि पश्यन्ति । इन्द्रस्य युज्यः सर्वो
 यजमानः सृष्टवान् । विष्णोरिन्द्रस्य युज्यो योज्योऽनुकूलः सखा
 भवति । विष्णोरिन्द्रानुकूलं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना । तै० सं० २. ४. १२. २. । प्रपञ्चेन
 तैत्तिरीया आमनन्ति ॥ पस्पशे । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । लिट् । द्विर्भावे शर्पूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. । इति
 पकारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युज्यः । युजेर्बाहुलकात्त्वप् । कित्ताङ्गुत्ताभावः ।
 कपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुः । आऽततं ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमं । पदं । सदा । पश्यन्ति । सूरयः । दिविऽइव । चक्षुः । आऽततं ॥ २० ॥

सूरयो विद्वांस अतिगादयो विष्णोः संबन्धि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रद्वया
 सर्वदा पश्यन्ति । तच्च दृष्टांतः । दिवीव । आकाशे यथाततं सर्वतः प्रसृतं सूर्यस्येवामावेन विशदं पश्यति
 तद्वत् ॥ सदा । सर्वैकान्येति । पा० ५. ३. १५. । दाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. । इति
 सर्वशब्दस्य सभावः । अत्ययेनानुदात्तत्वं । दिवि । आऽइमित्यादिना विभक्तैर्ददात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते । चक्षुः । नात्रेयस्येत्याः दात्तत्वं । आततं । तनोति कर्मणि ऋः ।
 युज्य विभषितीदृप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना गलोपः । छडुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति आऽततं
 इति गतिरुदात्तत्वं ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिधते । विष्णोर्यत्परमं पदं ॥ २१ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृवांसः । सं । इंधते । विष्णोः । यत् । परमं । पदं ॥ २१ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिधते । सम्यक् दीपयन्ति । कीदृशाः ।
 विपन्यवो विशेषेण स्तोतारो जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रसादराहित्येन जागरूकाः ॥ विप्रासः । आज्ञासिरसुक् ।

इंद्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये । सहस्रांश्चा धियस्पती ॥३॥

इंद्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये । सहस्रऽअंश्चा । धियः । पती इति ॥३॥

विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना ऊतये रक्षणार्थमिंद्रवायू हवन्ते । आहुयन्ति । कीदृशा । मनोजुवा मन इव वेगवन्तरौ सहस्रांश्चा सहस्रनयनयुक्तौ । यद्यपींद्र एव सहस्राक्षस्तथापि ऋत्विग्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियस्पती कर्मणो बुद्धेर्वा पालकौ ॥ मनोजुवा । जवतिर्गतिकर्मा । मनोवज्जवत इति मनोजुवा मन इव वेगयुक्तौ । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगित्याकारः । विप्राः । श्रीणादिको रन् । रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । सहस्रांश्चा । सहस्रमचीणि ययोस्तां । बह्व्रीहौ सकथ्यच्छणोः । पा० ५. ४. ११३. इति षचसमासांतः । बह्व्रीहोऽस्वरे प्राप्ते समासांतप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वाच्चित इत्यंतोदात्तत्वं । धियः । सविकाच इति डस उदात्तत्वं । षष्वाः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । पती । डत्वंत आद्युदात्तः ॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणश्च मित्रं वयं हवामहे इति तृचः षडहस्तोत्रियः । चतुर्विंश इति खंडे सूचितं । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. २. इति ॥ अभिप्रवषडहेऽपि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्यायं तृच आवापार्थः । अभिप्रवपृष्याहानीति खंडे सूचितं । परिशिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. ५. इति ॥ मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामहे इत्येषा प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छीत्युपक्रम्येदं ते सौम्यं मधु मित्रं वयं हवामहे । आ० ५. ५. इति सूचितं ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना पूतदक्षसा ॥४॥

मित्रं । वयं । हवामहे । वरुणं । सोमऽपीतये । जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥४॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रं वरुणं चोभावाह्वयामः । कीदृशावुभौ । जज्ञाना कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्तौ पूतदक्षसा शुद्धबलौ ॥ वरुणं । वृञ् वरणे । कृवृतृदारिभ्य ऊनन् । उ० ३. ५३. । नित्वादाद्युदात्तः । सोमपीतये । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जज्ञाना । जनी प्रादुर्भवे । छंदसि लिट् । पा० ३. २. १०५. । तस्य लिटः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. इति कानजादेशः । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. । उपधा-लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवज्जावाज्जनशब्दस्य द्विवचनं । स्तोः शुना सुः । पा० ८. ४. ४०. । इति नकारस्य जकारः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा । पूञ् पवने । निष्ठेति क्तः । श्युकः किति । पा० ७. २. ११. । इतीदृप्रतिषेधः । पूतं दक्षो ययोस्तौ । बह्व्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ऋतेन यावृतावृतावृतस्य ज्योतिषस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥५॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति । ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥५॥

यौ मित्रावरुणावृतेन सत्यवचनेन यजमानानुद्धृत्य ऋतावृधौ । ऋतमवस्थंभावितया सत्यं कर्मफलं तस्य वर्धकौ । ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य ज्योतिषः प्रकाशस्य पत्नी पालकौ । श्रुत्यंतरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुतत्वाद्वाद्वादित्येर्वन्तर्भूतत्वेन ज्योतिष्यालकत्वं युक्तं । श्रुत्यंतरे चाष्टौ पुत्रासो अदितेरित्युपक्रम्य मित्रस्य वरुणस्येत्यादिकमास्त्रांतं । तौ आ० १. १३. २-३. । ता मित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ ऊवे । आहु-यामि ॥ ऋतावृधौ । वृधु वृद्धौ । क्तिप्तेति क्तिप् । अन्येषामपि वृक्षत इति दीर्घः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ज्योतिषः । बुत दीप्तौ । बुतेरिसिन्नादेशः जः । उ० २. १११. । इतीसिन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । षष्वाः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । मित्रावरुणा । देवताद्वंद्वे चेत्यानङ् । देवताद्वंद्वे चेतुभयपदप्रकृति-स्वरत्वं । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः । ऊवे । ऊञ् । आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने संप्रसारणे परपूर्वत्वे च छते बह्वलं छंदसीति शपो लुक् । टेरेत्वं । गुणे प्राप्ते किङ्कति च । पा० १. १. ५. । इति प्रतिषेधः । उवडादेशः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥ ॥ ८ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः । कर्ता नः सुरार्धसः ॥ ६ ॥

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । कर्ता । नः ।
सुरार्धसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता भुवत् । प्रकर्षेण रक्षको भवतु । मित्रश्च विश्वाभिरुतिभिः सर्वाभी रक्षाभिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि नोऽस्मान्सुरार्धसः प्रभूतधनयुक्तान्करतां । कुरुतां ॥ अविता । तृचश्चित्वादंतो-
दात्तत्वं । प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत् । भू सत्तायां । लोटस्तिप् । लोटोऽडा-
टावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुक् । गुणे प्राप्ते भूसुवोस्तिङि । पा० ७.
३. ८८. इति प्रतिषेधः । उवडादेशः । तिङ्ङुतिङ इति निघातः । विश्वाभिः । अग्निप्रुषीत्यादिना क्नन्तो
विश्वशब्द आद्युदात्तः । टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते । ऊतिभिः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । कर्ता ।
कञ् करणे । भौवादिकः । लोटस्त्वस् । तसस्तां । कर्तरि शप् । गुणो रपरत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । सुरार्धसः । राध साध संसिद्धौ । राधोत्यनेनेति राधो धनं । शोभनं
राधो येषां ते । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं प्राप्तं सोमर्नसी अलो-
मोषसी । पा० ६. २. ११७. इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन बाध्यते ॥

मरुत्वंतं हवामह इन्द्रमा सोमपीतये । सजूर्गणेन तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं । हवामहे । इन्द्र । आ । सोमऽपीतये । सऽजूः । गणेन । तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं मरुत्रिर्गुणमिन्द्रं सोमपीतये सोमपानाया हवामहे । आहुयामः । स चेंद्रो गणेन मरुत्समूहेन
सजूः सह तृपतु । तृप्तो भवतु ॥ मरुत्वंतं । मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान् । झयः । पा० ८. २. १०. इति मनुषो
वत्त्वं । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. इति मसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्ज्स्त्वाभावः । मनुप्सुपौ पित्वा-
दनुदात्तौ । ननु ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप् । पा० ६. १. १७६. इति मनुप उदात्तत्वेन भवितव्यं स्वरविधौ व्यंजनमवि-
द्यमानवत् । परि० ७९. इति तकारस्याविद्यमानवत्त्वेन ह्रस्वात्परत्वात् । न । ह्रस्वनुङ्भ्यामित्यत्र नुङ्ग्रहणसा-
मर्थ्यादविद्यमानपरिभाषा नाश्रीयत इति वृत्तावृत्तं । का० ६. १. १७६. अतो मरुच्छब्दस्य स्वर एव शिष्यते ।
सजूः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । संपदादिलक्षणः क्तिप् । समाना प्रीतिर्यस्येति बङ्गव्रीहिः । समानस्य क्दसीति
सभावः । ससजुषो ह् । पा० ८. २. ६६. इति हत्वं । स वौरूपधायाः । पा० ८. २. ७६. इत्युपधादीर्घः । बङ्गव्री-
हिस्वरे प्राप्ते चिचक्रादीनां कंदसि । पा० ६. २. १९९. १. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तृपतु । तृप तृप्य तृप्तौ ।
तृदादिभ्यः शः । शे मुचादीनां । पा० ७. १. ५९. इति नुमागमः ॥

इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हव ॥ ८ ॥

इंद्रऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषऽरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हव ॥ ८ ॥

हे देवास इन्द्रमरुद्रूपा विश्वे सर्वे यूयं मम हवमाह्वानं श्रुत । शृणुत । कीदृशाः । इंद्रज्येष्ठाः । इंद्रो ज्येष्ठो
मुख्यो येषु ते तथाविधा मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः । पूषरातयः । पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषामिन्द्रमरुतां
ते पूषरातयः ॥ इंद्रज्येष्ठाः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्स्वरादित्स्वः । मरुद्गणाः । विभाषितं विशेषवचने
बङ्गवचनं । पा० ८. १. ७४. इति पूर्वस्वाविद्यमानवत्त्वादिनिघातः । देवासः पूषरातयः । पूर्ववत् । श्रुत । श्रु
श्रवणे । लोणमध्यमबङ्गवचनं थ । तस्थस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. इति तादेशः । व्यत्ययेन शप् । बङ्गत्वं कंद-
सीति शपो लुक् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते किङिति चेति प्रतिषेधः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति
दीर्घः । हव । द्वेज् सार्धायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्य । पा० ३. ३. ७५. इत्यप् । संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणा-
वादेशौ । पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ॥

ह॒त वृ॒चं सु॒दान॒व॒ इ॒द्रेण॒ सह॒सा यु॒जा । मा नो॑ दुःशंसं ई॒शत ॥ ९॥

ह॒त । वृ॒चं । सु॒दान॒वः । इ॒द्रेण॒ । सह॒सा । यु॒जा । मा । नः॑ । दुःशंसः॑ । ई॒शत ॥ ९॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुद्गणाः सहसा बलवता युजा योग्येन्द्रेण सह वृचं शत्रुं हत । नाशयत । दुःशंसो दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृचो नोऽस्मान्प्रति भेषत । समर्थो मा भूत् ॥ हत । हन हिंसागत्योः । लोटश्च । तस्य त । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नानासिकलोपः । सुदानवः । उदान् दाने । दाभाभ्यां नुः । उ० ३. ३२ । इत्यौणादिको नुप्रत्ययः । प्रादिसमास आमन्त्रितनिघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । सावेकाच इति तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वं । दुःशंसः । ईषद्भुःसुप्ति खल् । लीतोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ईशत । ईश ऐश्वर्ये । माङि लुङि प्राप्ति कंदसि लुङ्लङ्लिट इति व्यत्ययेन लङ् । तस्य बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुगभावः । न माङ्योग इत्याडागमाभावः । तिङ्श्रुतिङ् इति निघातः ॥

वि॒श्वान्दे॒वान्ह॒वाम॑हे म॒रुतः॑ सोम॑पीतये । उ॒या हि पृ॒श्निमा॑तरः ॥ १० ॥

वि॒श्वान् । दे॒वान् । ह॒वा॒म॒हे । म॒रुतः॑ । सोम॑पीतये । उ॒याः । हि । पृ॒श्निमा॑तरः ॥ १० ॥

मरुतो मरुत्संज्ञकान्विश्वान्सर्वादेवान्सोमपीतये हवामहे । सोमपानार्थमाहुयामः । ते च मरुत उयाः शत्रुभिरसह्यवलाः पृश्निमातरः पृश्नेर्नानावर्णयुक्ताया भूमेः पुत्राः । हिशब्दः प्रसिद्धार्थः । सा च प्रसिद्धिः पृश्नेः पुत्राः । ऋग्वे० ५. ५८. ५. इति मन्त्रांतरादवगंतव्या ॥ पृश्निमातरः । पृश्निर्माता येषां ते । पृश्निशब्दो घृणिः पृश्निरित्युणादावाबुदात्तो निपातितः । उ० ४. ५२ । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ९॥

ज॒यता॑मिव त॒न्यतु॑र्म॒रुता॑मेति धृ॒ष्णुया॑ । य॒च्छुभं॑ या॒थना॑ नरः ॥ ११ ॥

ज॒यता॑मि॒व । त॒न्यतुः॑ । म॒रुता॑ । ए॒ति॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया॑ । यत् । शु॒भं॑ । या॒थनं॑ । न॒रः ॥ ११ ॥

मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दो धृष्णुया धार्थ्ययुक्तः सन्नेति । गच्छति । केषामिव । जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटानामिव । हे नरो नेतारो मरुतो यूयं यद्यदा शुभं शोभनं देवयजनं याथन प्राप्तुम् । तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति पूर्वचान्वयः ॥ तन्यतुः । तनु विसरि । ऋतन्यजीत्यादिना । उ० ४. २ । यतुचप्रत्ययः । धृष्णुया । जिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रसिगृधिधृषिचिषिः क्तः । पा० ३. २. १४० । सुपां सुलुगिति सोर्धाजादेशः । चित्त्वा-दतोदात्तः । याथन । तप्तनप्तनथनाञ्चेति थनादेशः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः ॥

ह॒स्का॒राद्भि॒द्युत॑स्पर्य॒तो जा॒ता अ॒वन्तु॑ नः । म॒रुतो॑ मृ॒ळय॑न्तु नः ॥ १२ ॥

ह॒स्का॒रात् । वि॒द्युतः॑ । परि॑ । अ॒तः । जा॒ताः । अ॒वन्तु॑ । नः॑ । म॒रुतः॑ । मृ॒ळय॑न्तु । नः॑ ॥ १२ ॥

हस्काराद्दीप्तिकराद्भिद्युतो विशेषेण दीप्यमानादतोऽतरिचात्परि जाताः सर्वत उत्पन्ना मरुतो नोऽस्मान्-नवन्तु । रचन्तु । तथाविधा मरुतो नोऽस्मात्कृळयन्तु । मुखयन्तु ॥ हस्कारात् । हसे हसने । अच तु प्रकाशमात्रे वर्तते । अस्मात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । अस्मिन्नुपपदे डुकृञ् करण इत्यस्मात्कर्मण्यण् । पा० ३. २. १ । इत्यणप्रत्ययः । तत्पुरुषे तुव्यार्थेत्यादिना पूर्वस्योदात्तत्वे प्राप्ति गतिकारकेत्यादिना छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः छकमीत्यादिना । पा० ८. ३. ४६ । विसर्जनीयः सत्वं ॥

आ पू॒षञ्चि॒चर्ब॑र्हिष॒माघृ॑णे ध॒रुणं॑ दि॒वः । आ॒जा न॒ष्टं यथा॑ प॒शुं ॥ १३ ॥

आ । पू॒षन् । चि॒च॒र्ब॒र्हिषं॑ । आ॒घृ॒णे । ध॒रुणं॑ । दि॒वः । आ । अ॒ज॒ । न॒ष्टं॑ । यथा॑ । प॒शुं ॥ १३ ॥

हे पूषण चिचर्बर्हिषं विचिचैर्देभिर्भुक्तं धरुणं यागस्य धारकं सोमं दिव आ अज नष्टं यथा पशुं ॥ पूषा

विशेष्यते । आघृणे आगतदीप्तियुक्त । तच्च दृष्टान्तः । हे अज गमनशील यथा लोके नष्टं पशुं काश्चिदाहं हन्ति तद्वत् ॥ आघृणे । घृ चरणदे । घृणिः पुष्पिरिति निप्रत्ययो निपातितः । ऋवर्णास्येति वक्तव्यमिति खल्वं । प्रादिसमासः । आसञ्चिताबुदात्तत्वं । धरणं । धृच् धारणे । अस्मास्यन्ताच्चातोर्जैर्लुक्च । उ० ३. ५८. । इत्युनप्रत्ययः । व्यत्ययेन निस्वरामावे प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्वा उदात्तत्वं । अज । अज गतिविपणयोः ॥

पूषा राजानमाघृणिरपगूळं गुहा हितं । अविंदच्चिचर्बर्हिषं ॥ १४ ॥

पूषा । राजानं । आघृणिः । अपगूळं । गुहा । हितं । अविंदत् । चिचऽर्बर्हिषं ॥ १४ ॥

आघृणिः पूषा राजानं रोषयामासीत् । अलमत । कीदृशं । अपगूळमत्यंतगूढं । तच्च हेतुः । गुहा हितं गुहासदृशं दुर्गमे बलुके स्थितं । तथा चिचर्बर्हिषं ॥ अपगूळं । गूळ संवरणे । निष्ठेति कर्मणि क्तः । हो ङः । पा० ८. २. ३९. । इति ढत्वं । झषस्तयोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति धकारः । इत्त्वढलोपदीर्घाः । समासे गतिरनंतर इति गतिः । गुहा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । हितं । निष्ठायां दधातेर्हिः ॥

उतो स मह्यमिंदुभिः षड्युक्तां अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कषत् ॥ १५ ॥

उतो इति । सः । मह्यं । इंदुभिः । षट् । युक्तान् । अनुऽसेषिधत् । गोभिः । यवं । न । चर्कषत् ॥ १५ ॥

उतो अपि च स पूषा मह्यं यजमानायेंदुभिर्भागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्सन्तादीनृतननुसेषिधत् । अनुक्रमेण पुनःपुनर्नयन्वर्तत इति शेषः । तच्च दृष्टान्तः । गोभिर्वलीवर्दैर्यवं न चर्कषत् । नशब्द उपमार्थः । यथा यवमुद्दिश्य भूमिं प्रतिसंवत्सरं पुनःपुनः कृषति तद्वत् ॥ मह्यं । डथि च । पा० ६. १. २१२. । इत्याबुदात्तत्वं । इंदुभिः । उन्दी क्लेदने । उंदेरिच्चादेः । उ० १. १३. । इत्युप्रत्यय उकारस्यकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं । युक्तान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य खल्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अनुसेषिधत् । षिधु गत्यां । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२. । इति यङ् । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति तस्य लुक् । प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोः । पा० ६. १. ९. । इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । गुणो यङ्लुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य गुणः । इण्कोः । पा० ८. ३. ५७. । इति षत्वं । सनादित्वाच्चातुसंज्ञायां लटः शतृ । कर्तरि शप् । अदादिवक्षेति वचनात्तस्य लुक् । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. । इति नुस्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । गोभिः । सावेकाच इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्निति प्रतिषेधः । चर्कषत् । कृष विलेखने । यङ्लुकि द्विर्भावहलादिशेषचत्वानि । रुयिकौ च लुकि । पा० ७. ४. ९१. । इत्यभ्यासस्य इगागमः । अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लेटस्तिप् । इतश्च लोपः । लेटोऽङाटावित्यङागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते नाभ्यस्तस्याचि पिति । पा० ७. ३. ८७. । इति निषेधः । तिङुतिङ इति निष्ठातः ॥ १० ॥

एकधनामूपानीतासु स्वयमनुगच्छन्नेव इति द्वे अनुब्रूयात् । तृतीययापो द्वितीययापो हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् । तथैव सूचितं । अंबयो यंत्यध्वभिरिति तिस्र उक्तमयानुप्रपद्येत । आ० ५. १. । इति ॥

अंबयो यंत्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयतां । पृचतीर्मधुना पयः ॥ १६ ॥

अंबयः । यन्ति । अध्वऽभिः । जामयः । अध्वरिऽयतां । पृचतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकमंबयो मातृस्थानीया आपः । तथा च कौषातकिब्राह्मणे समाज्यते । अंबयो यंत्यध्वभिरित्यापो वा अंबय इति । ता आपोऽध्वभिर्देवयजमानैर्प्राप्ये । गच्छन्ति । कीदृश आपः । जामयो हितकारिण्यो बंधवः । तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृचतीर्मधादिषु योजयंत्यः ॥ अंबयः । रवि सवि अवि शब्दे । एतस्मादच इः । उ० ४. १३८. । इति प्रकरणे । प्रत्ययस्वरः ।

अध्वभिः । अर्धे च । उ० ४. ११५ । इति कानिप । पित्वात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । जामयः । जमु अदने । बाङ्लकादिः । अध्वरीयतां । अध्वरशब्दात्सुप आत्मनः क्वजिति क्वच् । क्वचि चेतीत्वं । अपुचादीनामिति वक्तव्यं । म० ७. ४. ३५ । इति वचनात्तच्छब्दस्यपुत्रस्तेतीत्वनिविधाभावः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति क्वध्वरपृतनस्य । पा० ७. ४. ३९ । इत्यकारलोपोऽपि न भवति । क्वचप्रत्ययांतधातोर्नटः शतृ । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुकस्वरेण तयोः क्वचा सहैकादेशः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यंतोदात्तत्वे सति शतृरनुमो नबजादी इति षड्या उदात्तत्वं । पृंचतीः । पृची संपर्के । सटः शतृ । रुधादिभ्यः शम् । असो-
रलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । उगितश्चेति ङीप् । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतृरनुम इति ङीप् उदात्तत्वं ॥

अमूर्या उप सूर्यं याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वंतध्वरं ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्यैः । याभिः । वा । सूर्यैः । सह । ताः । नः । हिन्वंतु । अध्वरं ॥ १७ ॥

या अमूरापः सूर्य उप समीपिनावस्थिताः । आपः सूर्यै समाहिता इति श्रुत्यंतरात् । वाथवा सूर्यां याभि-
रङ्घ्रिः सह वर्तते । पूर्वचापां प्राधान्यमुत्तरच सूर्यस्तेति विशेषः । तास्तादृश आपो नोऽस्मदीयमध्वरं यागं
हिन्वंतु । प्रीणयंतु ॥ याभिः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वत्साववर्णेति प्रतिषेधः । शेषा तु
प्रक्रिया स्रष्टा ॥

अपो देवीरुपं हूये यत्र गावः पिबन्ति नः । सिंधुभ्यः कर्त्तुं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । हूये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः । सिंधुभ्यः । कर्त्तुं । हविः ॥ १८ ॥

नोऽस्मदीया गावो यत्र यस्वप्सु पिबन्ति पानं कुर्वन्ति ता अपो देवीरुपं हूये । आहूयामि । सिंधुभ्यः
खंदनशीलाभ्योऽङ्घ्रो देवताभ्यो हविः कर्त्तुं । अस्माभिः कर्त्तव्यं ॥ अपः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं ।
पिबन्ति । पात्रेत्यादिना पिबादेशः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाशु-
दात्तत्वं । निपातैर्ह्रस्वित्वात् । देना निघाताभावः । कर्त्तुं । डुक्कञ् करणे । कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः । पा० ३. ४.
१४ । इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । गुणः । नित्स्वरेणाशुदात्तत्वं ॥

अप्स्वंपतरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये । देवा भवन्त वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्ऽसु । अंतः । अमृतं । अपऽसु । भेषजं । अपां । उत । प्रऽशस्तये । देवाः । भवन्त ।
वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सु जलेष्वंतर्मध्येऽमृतं पीयूषं वर्तते । तस्याञ्चिकारत्वात् । अमृतं वा आप इति श्रुत्यंतराच्च । तथैवाप्सु
भेषजमौषधं वर्तते । बुद्रोगनिवर्तकस्यान्नस्याप्कार्यत्वात् । उतापि च तादृशीनामपां देवतानां प्रशस्तये
प्रशंसार्थं हे देवा ऋत्वेजादरे ब्राह्मणाः । एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुत्यंतरात् । वाजिनो वेगवन्तो
भवन्त । शीघ्रं स्फुटिं कुर्वन्तेत्यर्थः ॥ अप्सु । अन्तेऽस्मिन्मदित्वा सप्तम्या उदात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरित इति स्वरितत्वं । अमृतं । नञो जरमरमिचमृताः । पा० ६. २. ११६ । इत्युत्तरपदाशुदात्तत्वं । प्रशस्तये ।
तादौ च निति । पा० ६. २. ५० । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भवन्त । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्मा-
मंचितस्याविद्यमानवत्तेन पादादित्वात् निघातः ॥

कारीर्यामुत्तरस्याज्यभागस्याप्सु न इत्येषानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति खंडेऽप्स्वये सधिष्टवाप्सु मे सोमो
अब्रवीत् । आ० २. १३ । इति सूचितं ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदंतर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशंभुवर्मापश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

अप्ऽसु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अंतः । विश्वानि । भेषजा ।
अग्निं । च । विश्वऽशंभुवं । आपः । च । विश्वऽभेषजीः ॥ २० ॥

अप्सु जलेष्वंतर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि संतीति मे मह्यं मंचदग्निं मुनये सोमो देवो
ऽब्रवीत् । तथा विश्वशंभुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं चाग्निं चाप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत् । तथा च
तैत्तिरीया अग्नेस्त्रयो ज्यायांस इत्यनुवाके सोऽपः प्राविशदित्यपेरप्सु प्रवेशमामनन्ति । तै० सं० २. ६. ६. १. ।
लतागुल्मवृक्षमूलादीनामौषधानां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं । विश्वभेषजीः । विश्वानि भेषजानि यासु
तथाविधा अपोऽयब्रवीत् ॥ भेषजा । सुपां सुलुगित्याकारः । विश्वशंभुवं । भवतेरंतर्भावितत्वात् क्लिप् ।
व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतित्वात् । यद्वा । विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः सुखकरा यस्य । बज्रग्रीही विश्वं संज्ञायां । पा०
६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस् । अमृन्नित्यादिनोपधादीर्घः ।
विश्वभेषजीः । विश्वशंभुरितिवत् ॥ ॥ ११ ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वेऽ मम । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजं । वरूथं । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यं । दृशे ॥ २१ ॥

हे आपो मम तन्वे शरीरार्थं वरूथं भेषजमौषधं पृणीत । पूरयत । किंच ज्योक् चिरं सूर्यं
दृशे द्रष्टुं नीरोगा वयं शक्नुवामेति शेषः ॥ पृणीत । पृ पालनपूरणयोः । लोएमध्यमबज्रवचनं य । तस्य तस्य-
स्थमिपामिति तादेशः । क्रयादिभ्यः आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । ई ह्रस्वोऽपि । ऋवर्णाच्चेति णत्वं ।
सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङः स्वरः शिष्यते । आप इत्यस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदि-
त्यविद्यमानवत्त्वे पादादित्वान्निघाताभावः । वरूथं । वृज् वरणे । जृवृञ्भ्यामूथन् । उ० २. ६. । नित्वादाद्युदात्तः ।
तन्वे । छिति ह्रस्वश्च । पा० १. ४. ६. । इति नदीसंज्ञा पाञ्चिकीत्याडागमाभावः । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति
विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । दृशे । दृशे विख्ये च । पा० ३. ४. ११. । इति तुमर्थे
निपात्यते ॥

पशौ मार्जन इदमापः प्र वहतेष्वेषा विनियुक्ता । ऊतायां वपायामिति खंडे सूचितं । इदमापः प्र वहत
। आ० ३. ५. । इति ॥ एषैवावभृथेष्टौ स्नाने विनियुक्ता । पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खंड इदमापः प्र वहत सुमित्र्या
न आप औषधयः संतु । आ० ६. १३. । इति सूचितं ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेष उतानृतं ॥ २२ ॥

इदं । आपः । प्र । वहत । यत् । किं । च । दुः । इतं । मयि । यत् । वा । अहं । अभिऽदुद्रोह ।

यत् । वा । शेषे । उत । अनृतं ॥ २२ ॥

मयि यजमाने यत्किं च दुरितमज्ञानान्निष्यन्नं । वाथवाहं यजमानोऽभिदुद्रोह सर्वतो बुद्धिपूर्वकं
द्रोहं कृतवानस्मि वाथवा शेषे साधुजनं शत्रुवानस्मीति यदस्ति । उतापि चागृतमुक्तवानिति यदस्ति ।
तदिदं सर्वमपराधजातं प्र वहत । मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत ॥ मयि । मपर्थतस्य त्वमावेकवचन इति
मादेशे कृतेऽतो गुण इति पररूपे च सति योऽचीति दकारस्य यकारादेशः । एकादेशस्वरेण मकारात्परस्या-
कारस्योदात्तत्वं । दुद्रोह । द्रुह जिघांसायां । णलि गुणे द्विवचनह्रस्वहलादिशेषाः । लितीति प्रा० योऽपि ।
दात्तत्वं । यदुत्तयोगान्निघाताभावः । शेषे । शप आक्रोशे । लिटि व्यत्ययेन तङ् । अन्तेकवचनामेट् । टेरत्वं ।
अत एकह्रस्वार्थे । पा० ६. ४. १२०. । इत्येवाभ्यासलोपी । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । पूर्वान्निघाताभावः ॥

अप्युक्तं नीयोपस्थान आपो अबान्वचारिषमित्येषा । मनोतायै संप्रेषित इति खंडे सूचितं । एत्वोपतिष्ठत
आपो अबान्वचारिषं । आ० ३. ६. । इति ॥

आपो अद्यान्वारिषं रसेन समगस्महि ।

पयस्वानम् आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिषं । रसेन । सं । अगस्महि ।

पयस्वान् । अमे । आ । गहि । तं । मा । सं । सृज । वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽवभृथार्थमापोऽन्वारिषं । जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश्य च रसेन जलसरिण समगस्महि । संगताः स्मः । हे अमे पयस्वान् जले वर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वमा गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । तं मा तादृशं स्नातं मां वर्चसा तेजसा सं सृज । संयोजय ॥ आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस् । अचारिषं । चर गत्वर्थः । लुङि लुः सिच् । आर्धधातुकस्तेङ्गलादेः । पा० ७. २. ३५. । इतीट् । नेटि । पा० ७. २. ४. । इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादतयातो लृांतस्य । पा० ७. २. २. । इत्युपधाया वृद्धिः । अगस्महि । समो गम्यच्छीत्यात्मनेपदं । पा० १. ३. २९. । लुः सिच् । मंचे घसेत्यादिना ल्लुर्गुणभावश्चांदसः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । वा गमः । पा० १. २. १३. । इति सिच् कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गहि । लोटि गमेः सिपो हिः । अपित्वेन कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुप् भवति । असिद्धवद्वा भादिति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इंद्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ २४ ॥

सं । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सं । प्रजया । समायुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इंद्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥ २४ ॥

हे अग्ने वर्चःप्रजायुग्मिर्मा संयोजय । देवाः सोमपातारोऽस्य मे यजमानस्य विद्युः । अनुष्ठानं जानीयुः । किंच इन्द्रश्च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्यात् । जानीयात् ॥ विद्युः । विद् ज्ञाने । लिङि श्वेर्नुस् । पा० ३. ४. १०८. । यासुट् । लिङः सलोपः । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । उस्त्वपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति पररूपत्वं । यासुट् उदात्तत्वेनैकादेश उकारोऽप्युदात्तः । अस्य । इदमोऽन्वादेश इत्यश्वनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वेनानुदात्ता । सह ऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकः । पा० ६. १. १२८. । इति प्रकृतिभावः ॥ ॥ १२२ ॥ ॥ ५ ॥

प्रथममंडलस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र कस्य नूनमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेषस्वार्थः । वैष्टुभं । अमि त्वा देवेति तृचो गायत्रः । आद्याया अनिरुक्तत्वात्प्रजापतिर्देवता । अपेर्वयमित्यस्यामिः । अमि त्वा देवेत्यस्य तृचस्य सविता । भगभक्तस्तेषा भगदेवताका वा । शेषा वाङ्मयः । तथा चानुक्रांतं । कस्य पंचोनाजीगर्तः शुनःशेषः स छत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातो वाङ्मयं तु वैष्टुभमादौ काव्यामेथौ सावित्रस्तृचो गायत्रोऽस्मांत्वा भागो वेति ॥ राजसूयेऽभिषेचनीयेऽहनि मन्त्रत्वतीये परिसमाप्ते सत्त्वितदादिकं सूक्तसप्तकमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्ताद्धोवाख्यातव्यं । तथा च सूत्रेऽभिहितं । संस्थिते मन्त्रत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य ऋषिभिः कृत्वाऽभिषिक्ताय पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे शौनःशेषमाचचीत । आ० ९. ३. । इति । ब्राह्मणं च भवति । तदेतत्परच्छकशतगाथं शौनःशेषमाख्यानं तद्योता राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतितृण्णादि । ऐ० ब्रा० ७. १८. । इति ॥

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

को नो मया अदितये पुनर्दात्पितरं च दूशेयं मातरं च ॥ १ ॥

कस्य । नूनं । कतमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

कः । नः । म॒ह्यै । अ॒दितये । पुनः । दा॒त् । पि॒तरं । च । दृ॒शेयं । मा॒तरं । च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयर्चा शुनःशेषो यूषे बद्धः कांदिशीकः कं देवमुपधावानीति विचिकित्सति । तथा चाम्नायते । हंताहं देवता उपधावामीति स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार । ऐ० ब्रा० ७. १६. १ इति । वयं शुनःशेषनामका अमृतानां देवतानां मध्ये कतमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे । उच्चारयामः । को देवो मां समूर्ध्वं पुनरपि मह्यै मह्यै अदितये पृथिव्यै दात् । ददात् । तेन दानेनाहममृतः सन् पितरं मातरं च दृशेयं । पश्येयं । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः कस्येति शब्दसामान्यादनया प्रजापतिरिवोपसृत इति गम्यते ॥ कतमस्य । किंशब्दाद्वा बहूनां जातिपरिग्रहे उतमच्च । पा० ५. ३. ९३. १ चित इत्थंतीदात्तत्वं । अमृतानां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वे प्राप्ति नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् । पादादित्वादिनिघातः । मह्यै । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेश्चात्तत्वं । दात् । गातिष्ठा । पा० २. ४. ७७. १ इति सिचो लुक् । बद्धत्वं क्दस्यमाद्योगेऽपीत्यङागमाभावः । दृशेयं । दृशिर् प्रेक्षणे । आशीर्लिङि मिपोऽम् । दृशेरग्वक्तव्यः । म० ३. १. ८६. २. इत्यक्प्रत्ययः । शपोऽपवादः । कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । लिङ्याशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. १ इत्यङि हि सति ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. १ इति गुणः स्यात् । यासुट् । सलोपः । अतो येयः । आङ्गुणः । यासुटः स्वरैणैकार उदात्तः । मातरं चेत्यत्र चशब्दाद्दृशेयमित्यनुषज्यते । अतस्तदपेक्षयैषा तिङ्भिर्भक्तिः प्रथमेति चवाद्योगे प्रथमेति न निहन्यते ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

स नो म॒ह्या अ॒दितये पुन॑र्दा॒त्पित॑रं च दृ॒शेयं मा॒तरं च ॥ २ ॥

अग्नेः । वयं । प्रथमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

सः । नः । म॒ह्यै । अ॒दितये । पुनः । दा॒त् । पि॒तरं । च । दृ॒शेयं । मा॒तरं । च ॥ २ ॥

इत्थं प्रथमयर्चा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्तं देवमग्निं निश्चित्वानया तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं प्रजापतिं देवानां नेदिष्ठस्तमेवोपधाविति सोऽग्निमुपससारामेवयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चा । ऐ० ब्रा० ७. १६. १ इति । पूर्ववद्योजना । दाहदातु दृशेयं पश्चानीत्येवमाशीःपरत्वेन पदद्वयं योज्यं ॥

प्रथमे कंदोमे वैश्वदेवशस्त्र अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रस्तुचः सूक्तस्थानीयः । अथ कंदोमा इति खंडेऽभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा । आ० ८. ९. १ इति सूचितं ॥ अभि लेखिषामिमंथनेऽपि विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडेऽभि त्वा देव सवितर्मही बीः पृथिवी च नः । आ० २. १६. १ इति सूचितं । श्रूयते च । अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाह । ऐ० ब्रा० १. १६. १ इति ॥ तथा प्रवर्गेऽप्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडेऽभि त्वा देव सवितः समी वत्सं न मातुभिः । आ० ४. ७. १ इति सूचितं ॥ तथा यावस्तोत्रेऽपि । एतस्मिन्काले यावस्तुदिति खंडे मध्यमस्वरेणैवं सवनमभि त्वा देव सवितः । आ० ५. १२. १ इति सूचितं ॥

अभि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां । सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । स॒वि॒तः । ई॒शानं । वार्या॑णां । सदा॑ । अ॒वन् । भा॒गं । ई॒महे ॥ ३ ॥

अथापिना प्रेरितः सन्सवितारमभि लेखनेन तृचेन प्रार्थयते । तथैव श्रूयते । सवितारमभि त्वा देव सवितरिति तृचेन । ऐ० ब्रा० ७. १६. १ इति । हे सदावन् सदा सर्वदा रक्षक हे सवितर्देव वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वां प्रति भागं भजनीयं धनमभि सर्वत ईमहे । याचामहे ॥ ईशानं । ईश ऐश्वर्यं । लटः शानच् । तास्यनुदन्नेति ।

लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। वार्थाणां। वृद्धं संभक्तौ। ऋहलोर्णत्। ईडवदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं। अवन।
आमन्त्रितनिघातः। भागं। कर्षात्वं इति घञोऽत उदात्तः॥

यश्चिद्धि तं इत्था भगः शशमानः पुरा निदः। अद्वेषो हस्तयोर्द्धे ॥ ४ ॥

यः। चित्। हि। ते। इत्था। भगः। शशमानः। पुरा। निदः। अद्वेषः। हस्तयोः। द्धे ॥ ४ ॥

हे सवितर्यो भगो भजनीयो धनविशेषस्ते तव हस्तयोर्द्धे धृतोऽभूत्तं धनविशेषमीमह इति पूर्वचान्वयः।
चिच्छब्दः पूजार्थं हिशब्दः प्रसिद्धौ। धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं। तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति। इत्था
शशमानोऽनेन प्रकारेण शशमानः सूयमानः। धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानन्ति। ननु स्वकीये धने वैरिभिर-
पहते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निन्दति द्वेष्टि च। अतो धनस्तुतिर्न नियतेत्याशङ्क्याह। निदः पुरा
अद्वेषो निन्दायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः। तस्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेण सूयमानत्व-
मुक्तमित्यर्थः॥ इत्था। प्रकारवचन इदमस्थमुः। पा० ५. ३. २४। सुपां सुलुगिति व्यत्ययेन विभक्तौर्द्धादेशः।
टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरिणाकार उदात्तः। शशमानः। शश स्तुतगती। इह तु स्तुत्यर्थः। ताच्छील्यवयोवचनेति
। पा० ३. २. १२९। ताच्छीलिकस्यानङ्। कर्तरि शप्। चित इत्थतोदात्तत्वं। निदः। णिदि कृत्सायां। संपदादि-
लक्षणः क्तिप्। सविकाच इति पञ्चम्या उदात्तत्वं। अद्वेषः। न विद्यते द्वेषोऽस्तेति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युक्त-
रपदांतोदात्तत्वं। द्धे। कर्मणि लिट्। तस्यार्धाधातुकत्वेनाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तो न भवति। प्रत्ययस्वर
एव शिष्यते। यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः॥

भगभक्तस्य ते वयमुर्द्धेशे तवावसा। मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥

भगभक्तस्य। ते। वयं। उत्। अर्द्धेशे। तव। अवसा। मूर्धानं। रायः। आरभे ॥ ५ ॥

हे सवितः ते त्वदीया वयं शुनःशेषनामानो भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेनोर्द्धेशे।
उत्कर्षेण व्याप्तुमः। किं कर्तुं। रायो धनस्य मूर्धानमुत्कर्षमारभे। प्रारब्धं। धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामे-
त्यर्थः॥ भगशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदः। अर्द्धेशे। अशू व्याप्ती।
लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं। शप्। रायः। ऊङिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वं। आरभे। कृत्यार्थे तवैकेनिति तुमर्थे
केनप्रत्ययः। नित्स्वरिणाद्युदात्तत्वं॥ १३॥

नहि ते स्रुचं न सहो न मन्युं वयश्च नामी पतयंत आपुः।

नेमा आपो अनिमिषं चरंतीर्न ये वातस्य प्रमिनंत्यभ्वं ॥ ६ ॥

नहि। ते। स्रुचं। न। सहः। न। मन्युं। वयः। चन। अमी इति। पतयंतः। आपुः।

न। इमाः। आपः। अनिऽमिषं। चरंतीः। न। ये। वातस्य। प्रऽमिनन्ति। अभ्वं ॥ ६ ॥

अथ सवित्रा प्रेरितः शुनःशेष एतदादिसूक्तशेषेणोत्तरेण च सूक्तेन वरुणं तुष्टाव। तथा च श्रूयते। तं
सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात उत्तरामिरेक-
चिंशता। ऐ० ब्रा० ७. १६. इति। हे वरुण पतयंतः प्रौढे वियत्युत्पतंतोऽमी दृश्यमाना वयश्च न शिनादयः
पक्षिणोऽपि ते स्रुचं त्वदीयं शरीरबलं न ह्यापुः। नैव प्राप्ताः। त्वत्सदृशं शरीरबलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः।
तथा सहस्त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि न प्रापुः। तथा मन्युं त्वदीयं कोपमपि न प्रापुः। स्वयि कुड्डे सति
सोढुमशक्ता इत्यर्थः। अनिमिषं सर्वदा चरंतीः प्रवाहरूपेण गच्छंत्य आपस्त्वदीयं बलं न प्रापुः। वातस्य
वायोर्ये गतिविशेषास्त्वदीयमभ्वं वेगं न प्रमिनन्ति न ह्रंसन्ति। अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः। तेऽपि न
प्रापुरिति पूर्वचान्वयः॥ पतयंतः। पत गतौ। चुरादिरदंतः। लटः शतृ। शप्। गुणायादेशौ। अदुपदेशास्त-
सर्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वरः। आपुः। आप् व्याप्ती। लिट्यसि द्विर्भावह्लादिशेषौ। अत आदेः। पा० ७.

४. ७०. । इत्यात्वं । अत्र न सहो न मन्युमित्यादिभिरापुरित्वस्य संबन्धात्तदपेक्षया प्राथम्याच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्भिर्भक्तिर्न निहन्वति । चरन्तीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनन्ति । मीच् हिंसायां । त्रयादिभ्यः आ । आभ्यस्तयोरान्तः । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. । इति ह्रस्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. । इति गतिरनुदात्तः । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

अबुधे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।

नीचीनाः स्युरपरि बुध् एषामस्मे अंतर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अबुधे । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वं । स्तूपं । ददते । पूतदक्षः ।

नीचीनाः । स्युः । उपरि । बुध् । एषां । अस्मे इति । अंतः । निऽहिताः । केतवः ।

स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलो वरुणो राजाबुधे मूलरहितेऽंतरिक्षे तिष्ठन्वनस्य वननीयस्य तेजसः स्तूपं संघमूर्ध्वसु परिदेशे ददते । धारयति । नीचीनाः स्युः । ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहार्यं । ते ह्यधो-मुखास्तिष्ठति । एषां रश्मीनां बुधो मूलमुपरि तिष्ठतीति शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणा अस्मे ऽस्मास्वतर्निहिताः स्थापिताः स्युः । मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ अबुधे । न विद्यते बुधो मूलमस्मेति बज्रग्रीहौ नन्मुभ्यामेत्युत्तरपदांतोद्भूतत्वं । स्तूपं । स्तै शब्दसंघातयोः । स्तवः संप्रसारणमूचेति पप्रत्ययः । तत्संनिधौगेन यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्व ऊकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं । ददते । भौवादिकः । नीचीनाः । निपूर्वादंचतेर्च्चत्वितिगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । न्यचशब्दात्स्वार्थे विभाषांचेरदिकिस्त्वयां । पा० ५. ४. ८. । इति खः । आयन्नित्यादिना तस्तेनादेशः । आयनादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्धयर्थं । पा० ७. १. २. १. । इति वचनादीकार उदात्तः । अत्र इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । स्युः । गातिस्तेत्यादिना । पा० २. ४. ७७. । सिचो लुक् । आतः । पा० ३. ४. ११०. । इति शेर्जुसादेशः । उखपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति परस्मैपत्वं । बज्रत्वं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यङागमाभावः । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शेआदेशः । निहिताः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । स्युः । अस्तेर्लिङि असीरलोपः ॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथांमन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकृतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुं । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पंथां । अनुऽएतवै । ऊं इति ।

अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमुरुं विस्तीर्णं चकार । हिशब्दः प्रसिद्धौ । उत्तरायणदक्षिणायन-मार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते । अन्वेतवा उ । अनुक्रमेणोदयास्तमयौ गंतुमेव । तथापदे पादादरहितेऽंतरिक्षे पादा प्रतिधातवे । पादौ प्रचेष्टुं । अकः । मार्गं कृतवान् । पूर्वच रथस्य मार्गः अत्र पादयोरिति विशेषः । यद्वा । अपदे रूपे बज्जेन मया गंतुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रचेष्टुमुपायं बंधविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः । उतापि च हृदयाविधश्च हृदयदेशेऽप्येकस्य श्चोरप्यपवक्तापवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार । लिट्स्वरेणाकार उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । पंथां । पथिमथ्यमुच्चात्मात् । पा० ७. १. ८५. । इति द्वितीयाद्यामपि व्यत्ययेनात्वं । पथिन्शब्दस्य पतेत्य च । उ० ४. १२. । इति प्रत्ययांतलेनांतोदात्तत्वे प्राप्ति पथिमथोः सर्वनामस्थाने । पा० ६. १. १९९. । इत्याबुदात्तत्वं । अन्वेतवै । अनुपूर्वादेतेषुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । तवै चांतश्च युगपत् । पा० ६. २. ५१. । इत्याद्यंतयोद्दात्तत्वं । पादा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रतिधातवे । दधाते-सुमर्थ इति सूत्रेणैव तवैप्रत्ययः । तादौ च निति । पा० ६. २. ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अकः । करोति-श्चंदसि लुङ्लिट् इति लोट्थे लुङ् । तस्य तिप । मंचे घसेत्यादिना । पा० २. ४. ८०. । ज्ञेर्लुक् । गुणो

रपरत्वं । हल्ङ्याभ्यः । पा० ६. १. ६८. । इति तिपो लोपः । अडागमः । हृदयाविधः । हृन् हरणे । वृहोः
षुगुदौ च । उ० ४. १००. । इति कयन् । व्यध ताडने । क्लिप् । नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

श॒तं ते॒ राज॒न्भि॒षजः॑ स॒हस्र॑मु॒र्वी ग॒भीरा॑ सु॒म॒ति॒ष्टे अ॒स्तु ।

बा॒ध॒स्व दू॒रे नि॒र्ऋ॒तिं परा॒चैः कृ॒तं चि॒देनः॑ प्र मु॒मुग्ध॑स्मत् ॥ ९ ॥

श॒तं । ते॒ । रा॒ज॒न् । भि॒षजः॑ । स॒हस्रं॑ । उ॒र्वी । ग॒भी॒रा । सु॒ऽम॒तिः । ते॒ । अ॒स्तु ।

बा॒ध॒स्व । दू॒रे । निःऽऋ॒तिं । परा॒चैः । कृ॒तं । चि॒त् । ए॒नः । प्र । मु॒मुग्धि॑ । अ॒स्मत् ॥ ९ ॥

हे राजन्वरुण ते तव शतं भिषजो बंधनिवारकाणि शतसंख्याकार्वाण्यधानि वैद्या वा संति । ते तव
सुमतिरस्यदनुग्रहबुद्धिर्वी विस्तीर्णा गभीरा गांभीर्योपेता स्थिरास्तु । निर्ऋतिमस्यदनिष्टकारिणी निर्ऋतिं
पापदेवतां पराचैः पराङ्मुखां कृत्वा दूरेऽस्यतो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां बाधस्व । कृतं चिदस्माभिरनु-
ष्ठितमधेनः पापमस्यत् प्र मुमुग्धि । प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ सुमतिः । तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति
मन्त्रिनित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां विसर्जनीयसकारस्य युष्मत्तत्तनुःष्वन्तःपादं । पा० ८. ३.
१०३. । इति षत्वं । बाधस्व । बाधु विलोडने । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसर्वधातुकस्वरेण धातुस्वर
एव शिष्यते । निर्ऋतिं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मुमुग्धि । मुञ्च मोक्षणे । वञ्चलं छंदसीति सुः । ऊह-
न्थो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. । तस्यापित्वेन डित्वाङ्गणभावः । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. । इति कुत्वं ॥

अ॒मी य ऋ॒क्षा नि॒हि॒तास॑ उ॒च्चा न॒क्तं ददृ॑श्रे कु॒हं चि॒द्दि॒व्येयुः॑ ।

अ॒र्द॒ब्धानि॑ वरु॒णस्य॑ व्र॒तानि॑ वि॒चाक॑शच्च॒ंद्रमा॑ न॒क्तमे॒ति ॥ १० ॥

अ॒मी इति॑ । ये । ऋ॒क्षाः । निऽहि॒तासः॑ । उ॒च्चा । न॒क्तं । ददृ॑श्रे । कु॒हं । चि॒त् । दि॒वा । इ॒युः ।

अ॒र्द॒ब्धानि॑ । वरु॒णस्य॑ । व्र॒तानि॑ । वि॒ऽचाक॑शत् । च॒ंद्रमाः॑ । न॒क्तं । ए॒ति ॥ १० ॥

अमी राचावस्माभिर्दृश्यमाना ऋचाः सप्त ऋषयः । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । ऋचा इति ह स्य
वै पुरा सप्त ऋषीणाचक्षत इति । यद्वा । ऋचाः सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः । ऋचाः स्मृभिरिति नक्षत्राणां । नि०
३. २०. । इति यास्कनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिदुप्रदेशे निहितासः स्थापिता ये संति ते ऋचा नक्तं राचौ
ददृश्रे । सर्वैरपि दृश्यन्ते । दिवाहनि कुहं चिदीयुः । क्वापि गच्छेयुः । न दृश्यन्त इत्यर्थः । वरुणस्य राज्ञो
व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाख्यदब्धानि केनाप्यहिंसितानि । किंच वरुणस्याद्यैव चंद्रमा नक्तं राचौ
विचाकशत् विशेषेण दीप्यमान एति । गच्छति ॥ निहितासः । आज्ञसेरमुक् । थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतो-
दात्तत्वे प्राप्ति । पा० ६. २. १४४. । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ददृश्रे । दृशेर्लिटि इरयो रे । पा० ६.
४. ७६. । इति रेआदेशः । व्यत्येनावुदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । कुह । वा ह च च्छंदसि । पा० ५. ३. १३. ।
इति किंशब्दादुत्तरस्य चलो हादेशः । कु तिहोः । पा० ७. २. १०४. । इति किंशब्दस्य कुआदेशः । स्थानिवज्जा-
वास्तिस्वरेणावुदात्तत्वं । विचाकशत् । कशेदीप्यर्थवाङ्मन्यताच्छतृप्रत्ययः । अभ्यस्तानामादिरित्यावुदात्तत्वं ।
समासे कृत्स्वरः । यद्वा । काशतेर्वा व्यत्येनोपधाह्रस्वत्वं । चंद्रमाः । चंद्रे माङो डित् । उ० ४. २२७. । इत्यसि-
प्रत्ययः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति दासीभारान्देसात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १४ ॥

एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोडाशयोक्तत्वा यामीति द्वे ऋचौ याज्ये । सूचितं च । तत्त्वा यामि
ब्रह्मणा वंदमान इति द्वे अस्तभ्राह्म्यां । आ० ३. ७. । इति ॥ वरुणप्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्या तत्त्वा
यामीत्येषा पंचम्यां पौर्णमास्यामित्यत्र सूचितं । इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २.
१७. । इति ॥

तत्त्वा॑ यामि॒ ब्रह्म॑णा॒ वंद॑मानस्तदा॒ शास्ते॒ यज॑मानो ह॒विभिः॑ ।

अहे॑ळमानो वरु॒णेह॒ बो॒ध्युरु॑शंस॒ मा न॒ आयुः॑ प्र मो॒षीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्म॑णा । वंद॑मानः । तत् । आ । शास्ते॒ । यज॑मानः । ह॒विःऽभिः॑ ।

अहे॑ळमानः । वरु॒ण । इ॒ह । बो॒धि । उरु॑ऽशंस । मा । नः । आयुः॑ । प्र । मो॒षीः ॥ ११ ॥

हे वरुण मुमुक्षुरहं त्वां प्रति तदायुर्धामि । याचे । कीदृशः । ब्रह्मणा प्रौढेन स्तोत्रेण वंदमानः स्तुवन् । सर्वत्र यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुरा शास्ते । प्रार्थयते । त्वं चेह कर्मण्यहेळमानोऽनादरमकुर्वन्बोधि । अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुशंस बज्रभिः स्तुत्य नोऽस्मदीयमायुर्मा प्र मोषीः । प्रमुषितं मा कुरु । सप्तदशसंख्याकेषु याज्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । चाशब्दलोपश्चांदसः ॥ अहेळमानः । हेडु अनादरे । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपश्च पित्वादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । ततो नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटः सेहिः । वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वा कंदसि । पा० ३. ४. ८८. इत्यपित्वाभावेन डित्वाभावान्नघूपधगुणः । ऊझलभ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धातोरन्त्यलोपश्चांदसः । मोषीः । मुष स्तेये । लोटर्थे क्वादसो लुङ् । वदव्रजति प्राप्ताया वृद्धेर्नेटि । पा० ७. २. ३-४. इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः । बज्रलं कंदस्यमाड्योगेऽपीत्यडभावः ॥

तदि॒न्नक्तं॑ तद्दि॒वा॒ म॒ह्य॑माहुस्तद॒यं केतो॑ हृद॒ आ वि च॑ष्टे ।

शुनः॑शेषो॒ यम॑हृद्गृभीतः॒ सो अ॒स्मान्ना॒जा वरु॑णो मुमो॒क्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तं । तत् । दिवा । म॒ह्यं । आ॒हुः । तत् । अ॒यं । केतः॑ । हृदः॑ । आ । वि । च॑ष्टे ।

शुनः॑शेषः । यं । अ॒हृत् । गृ॒भीतः॑ । सः । अ॒स्मान् । रा॒जा । वरु॑णः । मुमो॒क्तु ॥ १२ ॥

तदित्तदेव वरुणविषयं स्तोत्रं नक्तं रात्रौ मह्यं शुनःशेषायाजः । कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयन्ति । तथा दिवापि तदेवाजः । हृदो मदीयमनसो निष्पन्नोऽयं केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तदेव कर्तव्यत्वेना वि चष्टे । सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतो गृहीतो यूपे वद्धः शुनःशेष एतन्नामको जनो यं वरुणमहृत् आहृतवान् स वरुणो राजास्मान् शुनःशेषान्मुक्तु । बंधान्मुक्तं करोतु ॥ मह्यं । ऊचि चेत्याद्युदात्तत्वं । आजः । ब्रुवः पंचानां । पा० ३. ४. ८४. इति ब्रूजो लटि श्वेसादेशो धातोराहादेशश्च । हृदः । पङ्क्तिरित्यादिना । पा० ६. १. ६३. हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदंपदादीति पंचम्या उदात्तत्वं । शुनःशेषः । शुन इव शेषो यस्मैति समासे शुनःशेषपुच्छलांगुलेषु संज्ञायां षष्ठ्या अलुक्त्वक्तव्यः । पा० ६. ३. २१. ४. इत्यलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्यत्वादिषु । पा० ६. २. १४०. इति पूर्वोत्तरपदयोर्गुणपत्यप्रकृतिस्वरत्वं । अहृत् । ऊञो लुङि लिपिसिचिङ्श्च । पा० ३. १. ५३. इति ऊरेडादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. इत्याकारलोपः । अडागम उदात्तः । यदुत्तयोगादनिघातः । गृभीतः । ह्यग्रहोर्भ इति भत्वं । सो अस्मान् । प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । मुमोक्तु । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य झुः ॥

शुनः॑शेषो॒ ह्यहृ॑द्गृभीतस्त्रि॒ष्वीति॑त्यं दु॒पदे॑षु ब॒द्धः ।

अ॒वैनं॑ राजा॒ वरु॑णः ससृ॒ज्याद्वि॒ड्वाँ अ॒द॒भ्यो वि मुमो॑क्तु पा॒शान् ॥ १३ ॥

शुनः॑शेषः । हि । अ॒हृत् । गृ॒भीतः॑ । त्रि॒षु । आ॒दि॒त्यं । दु॒पदे॑षु । ब॒द्धः ।

अ॒व । ए॒नं । रा॒जा । वरु॑णः । स॒सृ॒ज्यात् । वि॒ड्वान् । अ॒द॒भ्यः । वि । मुमो॑क्तु । पा॒शान् ॥ १३ ॥

गृभीतो बंधनाय गृहीतस्त्रिसंख्याकेषु रूपदेशु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु बद्धः शुनःशेष आदित्यमदितेः पुत्रं यं वरुणमहृत् आहृतवान् । हि यस्मादेवं तस्मात्स वरुणो राजैनं शुनःशेषमव ससृज्यात् ।

अवच्छेदं बंधनाद्विमुक्तं करोतु । विमोक्तप्रकार एव स्रष्टीक्रियते । विद्वान् विमोक्तप्रकाराभिज्ञः अदब्धः
केनाप्यहिंसितो वरुणः पाशान्बंधनरञ्जुविशेषान् विमुक्तुः । विच्छिद्यैनं मुक्तं करोतु ॥ त्रिषु । पटत्रिचतुर्भ्यो
हलादिः । पा० ६. १. १७९. इति विभक्त्युदात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति पर आकारः स्वर्यते ।
सहज्यात् । खज विसर्गः । प्रार्थनायां लिङ् । बज्जलं कंदसीति विकरणस्य झुः । विद्वान् । विद् ज्ञाने । विदेः
शतुर्वसुः । पा० ७. १. ३६. । उगिदचामिति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपी । संहितायां दीर्घादटि समानपाद
इति नकारस्य ह्रस्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अदब्धः । दन्धु दम्भे । निष्ठायामनिदिता-
मिति नलोपि झषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति धत्वं । अवयवपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवमुधेऽव ते हेळ इति द्वे ऋचौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । पत्नीसंयाजैश्चरत्विति खंडे मृचितं ।
अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे । आ० ६. १३. । इति ॥

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविभिः ।

क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्वेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥ १४ ॥

अव ते हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ।

क्षयन् । अस्मभ्यं । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः ।
कृतानि ॥ १४ ॥

हे वरुण ते तव हेळः क्रोधं नमोभिर्नमस्कारैरेवेमहे । अवनयामः । तथा यज्ञैः सांगानुष्ठानेन पूज्यैर्हवि-
र्भिरवेमहे । वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे असुरानिष्टेषेपणशील प्रचेतः प्रकर्षेण प्रक्षायुक्त राजन्
दीप्यमान वरुणास्मभ्यमस्मदर्थं क्षयन्नस्मिन्कर्मणि निवसन्नतान्यस्माभिरनुष्ठितान्येनांसि पापानि शिश्रथः ।
अधितानि शिथिलानि कुरु ॥ हेळः । असुरो नित्वादाबुदात्तत्वं । यज्ञेभिः । बज्जलं कंदसीत्यसभावः । ईमहे ।
ईङ् गतौ । विकरणस्य लुक् । क्षयन् । क्षि निवासगत्योः । लटः शतु । व्यत्ययेन शप् । आमंत्रिताबुदात्तत्वं ।
असुर । असेहरन् । उ० १. ४३. । आमंत्रितनिघातः । शिश्रथः । अथ दीर्बल्ये । चुरादिरदंतः । क्वादसे लुङि
णिश्चिद्रुसुभ्यः । पा० ३. १. ४८. । इति ल्लेखङ् । द्विर्भावहलादिशेषौ । अग्नौपित्वात् सन्वज्ञावाभावेऽपि । पा० ७.
४. ९३. । बज्जलं कंदसि । पा० ७. ४. ७८. । इत्यभ्यासत्वेत्वं । पूर्ववदडभावः ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं अथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उत्ऽतमं । वरुण । पाशं । अस्मत् । अव । अधमं । वि । मध्यमं । अथाय ।

अथ । वयं । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥

हे वरुण उत्तममुत्कृष्टं शिरसि बद्धं पाशमस्मदस्मत्त उच्छ्रथाय । उत्कृष्ट शिथिलं कुरु । अधमं निम्नं
पादेऽवस्थितं पाशमव अथाय । अधस्तादवक्रथ शिथिलीकुरु । मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं वि अथाय । वि-
युष्य शिथिलीकुरु । अथानंतरं हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण वयं शुनःशेषास्तव व्रते त्वदीये कर्मण्यदितये
खंडनराहेऽपराधरहिताः स्याम । भवेम ॥ उत्तमं । तमपः पित्वादनुदात्तत्वेनावुदात्तत्वे प्राप्त
उत्तमशब्दचमौ सर्ववैलुङ्गादिषु पाठादतोदात्तत्वं । पा० ६. १. १६०. । अधमं । अवथावमाधमावरेफाः कुत्सिते
। उ० ५. ५४. । इत्यवतेरम् । वस् धः । अथाय । अथ दीर्बल्ये । संहितायां क्वादसो दीर्घः । तव । युष्मदस्मा
दीर्बलीत्याबुदात्तत्वं । अनागसः । बज्जलीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यद्वा ।
आगसश्चादस्मायामेधेति । पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थोऽपि विनिः । तस्य । वक्तव्योर्लुङ् । पा० ५. ३. ६५. । इति लुक् ।
नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १५ ॥

यच्चिदित्येकविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । तथा चानुक्रांतं । यच्चित्सैकेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया
शुनःशेष एव ऋषिः । आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वान्नायत्री छंदः । वारुणं त्विति पूर्वोक्तत्वात्तुह्यादिपरि-
भाषया । अनु० १२. ३. । वरुणो देवता ॥ विनियोग उक्तः शूनःशेषाख्याने ॥ विशेषविनियोगस्तु । आभिज्ञव-
षडह इदं सूक्तं होत्रकशस्त्रे स्तोमनिमित्तमावायार्थं । अभिज्ञवपृष्ठ्याहानीति खंडे तथैव सूचितं । यच्चिद्धि ते
विश इति वारुणमेतस्य तुचमावपेत मैत्रावरुणः । आ० ७. ५. । इति ॥

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतं । मिनीमसि । द्यविद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विशः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वति तथा वयमपि ते तव संबंधि यच्चिद्धि यदेव
किंचिद्व्रतं कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिनं प्र मिनीमसि प्रमादेन हिंसितवन्तः । तदपि व्रतं प्रमादं कृत्वा सांगं
कुर्वति शेषः ॥ यथा । लिप्स्वरेणाबुदात्तत्वे प्राप्ति यथेति पादाति । फि० ४. १७. । इति सर्वानुदात्तत्वं । मिनी-
मसि । मीञ् हिंसायां । इदंतो मसिः । त्र्यादिभ्यः आ । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. । इति ह्रस्वत्वं । ई
ह्रस्वघोरितीकारः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तद्धि एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्त-
योगान्निघाताभावः ॥

मा नो वधाय हन्तवे जिहीष्णानस्य रीरधः । मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हन्तवे । जिहीष्णानस्य । रीरधः । मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हे वरुण जिहीष्णानस्यानादरं कृतवतो हन्तवे हंतुः पापिहननशीलस्य तव संबंधिने त्वत्कर्तृकाय वधाय
नोऽस्मान्मा रीरधः । संसिद्धान्विषयभूतान्मा कुरु । हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा
अस्मान्मा रीरधः ॥ वधाय । हनस्य वधः । पा० ३. ३. ७६. । इत्यबन्तो वधशब्दः । उंकादिषु पाठादंतोदात्तः ।
हन्तवे । हन हिंसागत्योः । कृहनिभ्यां क्तुः । उ० ३. ३०. । इति क्तुप्रत्ययः । धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीष्णानस्य ।
हेतु अनादरे । अस्मात्तद्धिः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषह्रस्वचुल्लज्ज्त्वानि । एकारस्य ईकारादेशश्छांदसः ।
चित् इत्यंतोदात्तत्वं । रीरधः । राध साध संसिद्धौ । चडि णिलोप उपधाह्रस्वत्वं । द्विर्वचनहलादिशेषः ।
ह्रस्वत्वसन्वज्जावेलाभ्यासदीर्घाः । न माङ्योग इत्यडभावः । हृणानस्य । हृणीङ् लज्जायां । अस्माच्छानचि
पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥

वि मृळीकाय ते मनो रथीरथं न संदितं । गीर्भिर्वैरुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकाय । ते । मनः । रथीः । अथ । न । संदितं । गीः । ऽभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

हे वरुण मृळीकायास्तुलाय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्वि सीमहि । विशेषेण बध्नीमः । प्रसादयाम
इत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक् खंडितं दूरगमनेन आंतमश्वं न अश्वमिव । यथा
स्वामी आंतमश्वं गच्छेत्तस्मात् प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः । मत्वर्थीय ईकारः । संदितं । दो अवखंडने ।
निष्ठेति क्तः । अतिस्थितिमाख्यां । पा० ७. ४. ४०. । इतीकारांतादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
गीर्भिः । सविकाच इति भिस उदात्तत्वं । सीमहि । विषु तंतुसंताने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बडलं छंदसीति विक-
रणस्य लुक् । वलि लोपः । पा० ६. १. ६६. । यद्वा । पिञ् बंधन इत्यस्माद्विकरणस्य लुक् । दीर्घश्छांदसः ॥

परा हि मे विमन्यवः पतंति वस्यं इष्टये । वयो न वसतीरुप ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतंति । वस्यः । इष्टये । वयः । न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मम शुनःशेषस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयो वस्यं इष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमतो
जीवनस्य प्राप्तये परा पतंति । पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरंति । हिशब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह ।

परापतने दृष्टांतः । वयो न । पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति । पादादित्वान्निघाताभावः । वक्ष्येष्टये । वसुमच्छब्दाद्विन्मतोर्बुगिति मनुषो लुकि टिलोप ईयमुनो यकारलोपश्चादंसः । वसतीः । शतुरनुम इति ङीप उदात्तत्वं ॥

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृळीकायोरुचक्षसं ॥ ५ ॥

कदा । क्षत्रश्रियं । नरं । आ । वरुणं । करामहे । मृळीकाय । उरुचक्षसं ॥ ५ ॥

मृळीकायास्तुखाय वरुणं कदा कस्मिन्काल आ करामहे । अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम । कीदृशं । क्षत्रश्रियं वलसेविनं नरं नेतारं उरुचक्षसं बहूनां द्रष्टारं ॥ क्षत्रश्रियं । क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्रश्रीः । क्षिप् । वचीत्यादिना । पा० ३. २. १७८. २. । क्षिप् दीर्घश्च । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । नरं । ऋदोरवित्यन्त आद्युदात्तः । करामहे । करोतिर्यत्येन शप् । उरुचक्षसं । चक्षेर्वङ्गलं शिञ्च । उ० ४. २३२. । इत्यमुन् । शिद्वन्नावाख्याजादेशाभावः ॥ ॥ १६ ॥

तदित्समानमाशते वेनंता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानं । आशते इति । वेनंता । न । प्र । युच्छतः । धृतव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनंती कामयमाना मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ समानं साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तं तदेव हविराशति । अशुवाते । न प्र युच्छतः । कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः ॥ आशति । अश्रोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. । इत्यात्वं । अनित्यमागमशासनमिति वचनादश्रोतेश्च । पा० ७. ४. ७२. । इति नुडभावः । वेनंता । वेनतिः कांतिकर्मा । सुपां सुलुगित्वाकारः । प्र युच्छतः । युच्छ प्रमादे । दाशुषे । दाशु दान इत्यस्माद्वाञ्छान् साङ्गानिति क्लमुप्रत्ययो निपातितः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

वेदा यो वीनां पदमंतरिक्षेण पततां । वेद नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनां । पदं । अंतरिक्षेण । पततां । वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

अंतरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पक्षिणां पदं यो वरुणो वेद । तथा समुद्रियः समुद्रे ऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छत्याः पदं वेद जानाति सोऽस्मान्बंधनान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति तिपो णल् । लिट्स्वरेणाबुदात्तत्वं । द्वाचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । वीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । पततां । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वाधातुक्स्वरेण धातुस्वरः । नावः । सावेकाच इति षष्ठा उदात्तत्वं । समुद्रियः । भवार्थे समुद्राभाहः । पा० ४. ४. ११८. । इति घप्रत्ययः ॥

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । धृतव्रतः । द्वादश । प्रजावतः । वेद । यः । उपजायते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतस्तदा तद्देवतायाः द्वादश मासश्चैवादीनाल्लुगनांतावेद । जानाति । यस्तयोद्देशोऽधिकमास उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः । पङ्क्तित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । मासशब्दस्य ऽप्युदात्तदेशः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । द्वादश । द्वौ च दश चेति द्वंद्वः । द्वाष्टनः संख्यायां । पा० ६. ३. ४७. । इत्यात्वं । संख्या । पा० ६. २. ३५. । इति सूत्रेण पूर्वपदप्रत्ययस्य ह्रस्वः । प्रजावतः । जनी प्रादुर्भावे प्रपूर्वाञ्जनसनखनक्रमगमो ऽप्युदात्तः । पा० ३. २. ६७. । विद्वनोरित्यात्वं । पा० ६. ४. ४१. । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजा एषां संतीति तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुष । पा० ५. २. ९४. । मादुपधायाः । पा० ८. २. ९. । इति मनुषो वत्त्वं ।

उपजायते । जनेः कर्मकर्तरि लट् । कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक् । पा० ३. १. ८७. । जनादीनामुपदेश एवात्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १९५. ३. । इति वचनादचः कर्तृयकि । पा० ६. १. १९५. । इत्याद्युदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. । इत्युपसर्गस्य निघातः । न च तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

वेद् वातस्य वर्तनिमुरोर्ऋष्वस्य बृहतः । वेदा ये अध्यासन्ते ॥९॥

वेद । वातस्य । वर्तनिं । उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः । वेद । ये । अधिऽआसन्ते ॥९॥

उरोर्विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दूर्वादिष्वङ् बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्तनिं मार्गं वेद । वरुणो जानाति । ये देवा अध्यासन्ते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद । जानाति ॥ वातस्य । असिहसीत्यादिना । उ० ३. ८६. । तन्प्रत्ययांतो वातशब्दो नित्वादाद्युदात्तः । वर्तनिं । वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्र इति स्तोत्रवाचकस्य वर्तनि-शब्दस्यांतोदात्तत्वसिद्ध्यर्थमुंकादिषु पाठादस्य प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्ति व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । बृहतः । बृहन्नहतोरुपसंख्यानमिति ङस उदात्तत्वं । अध्यासन्ते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

नि षसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्याऽस्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥१०॥

नि । ससाद् । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । सांऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥१०॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु दैवीषु प्रजास्वा नि षसाद् । आगत्य निषण्वान् । किमर्थं । प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ नि षसाद् । सदरेप्रतेः । पा० ८. ३. ६६. । इति षत्वं । साम्राज्याय । सम्राजो भावः साम्राज्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः । पा० ५. १. १२४. । इति षञ् । जित्वादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । सुक्रतुः । क्रत्वादयश्चैत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ ॥१०॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वां अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥११॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या । च । कर्त्वा ॥११॥

अतोऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाश्चाश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावानभि पश्यति । सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि । चिकित्वा चिकित्वा चिकित्वा यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्त्तव्यानि । तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वचान्वयः ॥ अद्भुता । श्रेष्कंदसि बज्रलमिति श्रेलोपः । प्रत्ययलक्षणैर्न नपुंसकस्य झलचः । पा० ७. १. ७२. । इति नुम् । नलोपः । चिकित्वान् । कित् चानि । लिटः क्तसुः । अभ्यासह्लादिशेषचुत्वानि । वहेऽस्माद्वरुणाद्विश्वान्यद्भुता नियमादिङ्भावः । स्त्वानुनासिकावुक्तौ संहितायां । पश्यति । पाप्नेत्यादिना दृशेः पश्चादेशः । कर्त्वा । कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. । इति करोतेस्त्वन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । पूर्ववच्छ्रेलोपः ॥

स नो विश्वाहां सुक्रतुरादित्यः सुपथां करत् । प्र ण् आयूषि तारिषत् ॥१२॥

सः । नः । विश्वाहां । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथां । करत् । प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥१२॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान् सुपथां शोभनमार्गेण सहितान्करत् । करोतु । किंच नोऽस्माकमायूषि प्र तारिषत् । प्रवर्धयतु ॥ सुपथा । स्वती पूजायां । पा० २. २. १८. * । इति समासे न पूजनात् । पा० ५. ४. ६९. । इति समासांतप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ति परादि-श्रेष्कंदसि बज्रलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । क्रत्वादयश्चैत्येतन्न भवति अबज्रग्रीह्रित्वात् । बज्रग्रीही हि तद्विधीयते । आयुदात्तं झच्छंदसि । पा० ६. २. ११९. । इत्येतदपि न भवति । पथिन्शब्दस्यांतोदात्तत्वात् । करत् । करोति-लैटि व्यत्ययेन शप् । शपो लुकि लोटोऽडाटावित्यङागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । क्हांदसे लुङि

कमृदृरुहिभ्यः । पा० ३. १. ५९. । इति ऋरङ् । ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । बङ्गलं कंदस्व-
माङ्गोऽपीत्यङभावः । प्र णः । उपसर्गाद्वङ्गलं । पा० ८. ४. २८. । इति नसो णत्वं । तारिषत् । तारयतेल्लेख्य-
डागमः । सिद्धङ्गलं लेटीति सिप् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ॥

बिभ्रद्वापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं । परि स्पशे नि षेदिरे ॥ १३ ॥

बिभ्रत् । द्रापिं । हिरण्ययं । वरुणः । वस्त । निःऽनिजं । परि । स्पशः । नि । सेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं बिभ्रद्धारयन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त । आच्छादयति । स्पशे
हिरण्यस्यर्शिनो ररमयः परि नि षेदिरे । सर्वतो निषणाः ॥ बिभ्रत् । बिभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७.
१. ७८. । इति नुमभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । द्रापिं । द्रा कुत्सायां गर्तो । द्रापयतीपूष्कृत्सितां
गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचं । अर्तिह्रीत्यादिना । पा० ७. ३. ३६. । पुगागमः । औणादिक इप्रत्यये णिलोपः ।
हिरण्ययं । ऋत्थवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छंदसि । पा० ६. ४. १७५. । इति हिरण्यशब्दादिकाराध्वे
विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । वस आच्छादने । लङ्यदादित्वाच्छपो लुक् । पूर्ववदभावः ।
निर्णिजं । णिजिर् शौचपोषणयोः । स्पशः । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । क्लिप्तेति क्लिप् । नि षेदिरे । षट् विशर-
णगत्ववसादनेः । अस्मान्नत्वार्थात्कर्मणि लिङ्येत्वाभ्यासलोपो । सदेरप्रतेरिति षत्वं ॥

न यं दिप्संति दिप्सवो न दुह्राणो जनानां । न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यं । दिप्संति । दिप्सवः । न । दुह्राणः । जनानां । न । देवं । अभिऽमातयः ॥ १४ ॥

दिप्सवो हिंसितुमिच्छन्ते वैरिणो यं वरुणं न दिप्संति भीताः संतो हिंसितुमिच्छां परित्यजन्ति । जनानां
प्राणिनां दुह्राणो दोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न दुह्रन्ति । अभिमातयः पाप्मानः । पाप्मा वा अभिमातिः
। तै० सं० २. १. ३. ५. । इति श्रुत्यन्तरात् । देवं तं वरुणं न स्पृशन्ति ॥ दिप्संति । दम्भु दंभे । अस्मात्सनि सनीवंतर्धे-
त्यादिना । पा० ७. २. ४९. । इडभावः । हलन्ताच्च । पा० १. २. १०. । इत्यत्र ह्रस्वह्रणस्य जातिवाचित्वात्सनः
कित्वाहंभ इच्च । पा० ७. ४. ५६. । इति दकारात्परस्माकारस्वकारः । अनदितामिति नलोपः । मभ्भावामा-
वन्कादंसः । पा० ८. २. ३७. । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. । इत्यभ्यासलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं ।
तिङ्श्च लसार्धधातुस्वरेण सनो नित्वान्निस्वरेणाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिप्सवः । सनन्ताहंभेः
सनाशंसमिष च । पा० ३. २. १६८. । इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दुह्राणः । दुह जिघांसायां । अन्येभ्योऽपि
दृशन्त इति क्लिप् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

उत यो मानुषेषु यशश्चक्रे असांम्या । अस्माकमुदरेषु ॥ १५ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असांमि । आ । अस्माकं । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥

उतापि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नमा चक्रे सर्वतः कृतवान् स वरुणः कुर्वन्नप्या सर्वत असांमि ।
संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान् । विशेषतोऽस्माकमुदरेषु सर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु । मनोजातावज्यती शुक् च
। पा० ४. १. १६१. । इत्यञ् । जित्वादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । असांमि । अव्यये नञ्कुनिपा-
तानामिति वक्तव्यं । पा० ६. २. ३. । इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यशः । अशेषुर्दृ । उ० ४. १९०. । इत्यमुन् ।
उदरेषु । उदि दृष्टान्तेरजलौ पूर्वपदात्तलोपश्च । उ० ५. १९. । इत्यल् । लिट्स्वरः । गतिकारकोपपदादित्युत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १८ ॥

परां मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु । इच्छंतीरुचक्षसं ॥ १६ ॥

परां । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु । इच्छंतीः । उरुऽचक्षसं ॥ १६ ॥

उरुचक्षसं बङ्गभिर्द्रष्टव्यं वरुणमिच्छंतीर्मे धीतयः मुनःशेषस्य बुद्धयः परा यन्ति । पराश्रुखा निवृत्तिर-

हिता गच्छन्ति । तच्च दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो गव्यूतीरनु गोष्ठान्गुलच्छ गच्छन्ति तद्वत् ॥ गव्यूतीः । गावोऽत्र यूयंत इत्यधिकरणे क्तिन् । गोयूतौ कंदसि । पा० ६. १. ७९. २. । इत्यवादेशः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृत्येऽङ्गत्वं । यद्वा । यूतिर्यवनं । गवां यवनमचेति बङ्ग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इच्छन्तीः । इषु इच्छायां । लटः शतृ । तुदादिभ्यः शः । इषुगमियमां ङः । पा० ७. ३. ७७. । इति क्त्वं । अदुपदेशाल्लसार्वधा-तुकागुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं । होतैव क्षदसे प्रियं ॥ १७ ॥

सं । नु । वोचावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतं । होताऽइव । क्षदसे । प्रियं ॥ १७ ॥

यतो यस्मात्कारणान्ने मज्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतं अंजः सवाख्ये कर्मणि संपादितं अतः कारणाच्चेतिव होमकर्तेव त्वमपि प्रियं हविः क्षदसे । अन्नासि । पुनर्हविः स्वीकारादूर्ध्वं तृप्तस्त्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं सं वोचावहै । संभूय प्रियवाचीं करवावहै ॥ वोचावहै । लोटर्थे क्त्वं लुङि ब्रुवो वचिः । अस्त्वतिवक्त्रीति त्रैरङ्गादेशः । वच उमित्युमागमे गुणः । व्यत्ययेन टेरैत्वं । यद्वा । लोट एव लुङादेशः । स्थानिवद्भावादेित्वं । आभृतं । हयहोर्मः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि । एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शं । नु । विश्वऽदर्शतं । दर्शं । रथं । अधि । क्षमि । एताः । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं विश्वदर्शितव्यं दर्शतं वरुणं दर्शं नु । अहं दृष्टवान्बलु । क्षमि क्षमायां भूमौ रथं वरुणसंबन्धिनमधि दर्शं । आधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्यमाना मे गिरो मदीयाः स्तुतीर्जुषत । वरुणः सेवितवान् ॥ दर्शं । दृष्टेरिरितो वा । पा० ३. १. ५७. । इति त्रैरङ्गादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । विश्वदर्शतं । दृष्टेर्मृदृशीत्यादिना । उ० ३. १०९. । अतच्प्रत्ययांतो दर्शतशब्दः । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । पा० ६. २. १०६. २. । यद्वा । विश्वं दर्शनीयमस्मेति बङ्ग्रीहोः । बङ्ग्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । क्षमि । आतो धातोः । पा० ६. ४. १४०. । इत्यत्रात इति योगविभागादाकारलोपः ॥

वरुणप्रघासेष्विमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या । पंचम्यां पौर्णमास्यामिति खंडे सूचितं । इमं मे वरुण शुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २. १७. । इति ॥

इमं मे वरुण शुधी हवमद्या च मृळय । त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमं । मे । वरुण । शुधि । हव । अद्य । च । मृळय । त्वां । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे वरुण मे उदरेभ्योऽहं हवमाह्वानं शुधि । शृणु । किंच अवाप्सिन्दिने मृळय । अस्मान्मुखय । अवस्युः रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणमामिमुख्येन चके । शब्दयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥ शुधि । शु अवणे । लोटो हिः । शुमृशु-पृष्ठवृथश्चकंदसीति हेर्धिरादेशः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवसशब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । आ चके । कै गे शब्दे । अस्मा-स्त्रिव्यादेचः । पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । द्विर्भावचुले । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । तिङुतिङ् इति निघातः ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि । स यामनि प्रति शुधि ॥ २० ॥

त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि । सः । यामनि । प्रति । शुधि ॥ २० ॥

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च बुलोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि । एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि । दीप्यसे । स तादृशस्त्वं यामनि क्षेमप्रापणेऽस्मदीधि प्रति शुधि । प्रतिश्रवणमाज्ञापनं

कृत् । रन्निष्ठासीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठा उदात्तत्वं । गमः । गमेत्येतस्मिन्नामसु पठितं । आतो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादातो लोप इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकारलोपः । उदात्त-निवृत्तिस्वरेण विभक्तैरुदात्तत्वं । यामनि । या प्रापणे । आतो मनिष्कनिष्कानिपद्येति मनिन् । नित्वादायु-दात्तत्वं । अधि । उक्तं ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥२१॥

उत् । उत्तमं । मुमुग्धि । नः । वि । पाशं । मध्यमं । चृत । अव । अधमानि । जीवसे ॥२१॥

नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुन्मुमुग्धि । उत्कृष्य मोचय । मध्यममुदरगतं पाशं वि चृत । विद्युज्य नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्पादगताभ्यांशानव चृत । अवकृष्य नाशय ॥ उत्तमं । उंक्षादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । मुमुग्धि । मुञ्च मोचणे । बज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य झुः । द्विर्भावः । हलादिशेषः । ऊडिदभ्यो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. इति हेर्धिरादेशः । तिङुःतिङ् इति निघातः । चृत । चृती हिंसायंयनयोः । लोटो हिः । तुदादिभ्यः शः । अतो हेरिति हेर्लुक् । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥१९॥

वसिष्वेति दशवं तृतीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । वसिष्व दशमेयं त्विति । शुनःशेष ऋषिः । गायत्री कंदः । इदमुत्तरं च सूक्तमाभेयं ॥ प्रातरनुवाक आभेये क्रतौ गायत्रे कंदस्तेतदादिसूक्तद्वयमनुवक्तव्यं । तथा च सूचितं । वसिष्वा हीति सूक्तयोरुत्तमासुद्धरेत् । आ० ४. १३. इति ॥

वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जा पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥ १ ॥

वसिष्व । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जा । पते । सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥ १ ॥

वरुणेनाभिस्तुतौ प्रेरितः शुनःशेष एतदादिसूक्तद्वयेनाभिस्तुतौ । तथा चाम्नायते । तं वरुण उवाचा-भिर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमसं नु सुहृथ त्वोत्स्रज्याम इति सोऽभिं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्या । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति ॥ हे मियेध्य मेधस्य यज्ञस्य योग्य ऊर्जा पते अन्नानां पालकाय वस्त्राणां वस्त्राणां तेषां वसिष्व । आच्छादय । प्रज्वालतस्तेजः भवेत्यर्थः । हि यस्मात्प्रज्वलितस्मात्स तादृशत्वं नोऽस्मदी-यमिममध्वरं यज । निष्पादय ॥ वसिष्व । वस आच्छादने । लोटि थासः से । सवाभ्यां वामी । कंदस्युभयये-त्वार्षधातुत्वादाधधातुकस्तेजलादेरितीडागमः । सप्तार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । मियेध्य । मकारैकारयोर्मध्य इत्यागमः क्छांदसः । ऊर्जा पते । सुबामंचित इति परां-गवज्जावात् षष्थ्यामंचितस्य समुदायस्याष्टमिको निघातः । सेमं । सोऽचि लोपे चित्पादपूरणमिति सोर्लोपः ॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मभिः । अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

सदा यविष्ठ सर्वदा युवतम हे अग्ने वरेण्यो वरणीयस्त्वं नोऽस्माकं होता होमनिष्पादको भूत्वा दिवि-त्मता दीप्तिमता वचो वचसा सूयमानः सन् नि षीदेति शेषः । कीदृशस्त्वं । मन्मभिर्ज्ञापकैस्तेजोभिर्युक्त इति शेषः ॥ यविष्ठ । युवशब्दादिभ्यो लृङ् लृट् इत्यादिना । पा० ६. ४. १५६. । यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्वोकारस्य गुणश्च । अवादेशः । आमंचितनिघातः । मन्मभिः । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिन्यत्ययः । नित्वा-दायुदात्तत्वं । दिवित्मता । दिवु क्रीडादौ । इकृषितपौ धातुनिर्देशः । पा० ३. ३. १०८. २. । इति ऋग्वेदः । तेन च धातुना दिविशब्देन धात्वर्थो दीप्तिर्लक्ष्यते । यद्वा । औणादिको भावे किप्रत्ययः । दिवेष्यः इति तकारोपजनः क्छांदसः । यद्वा । बाज्रलकाद्विर्भाव इतकं । मतुपि तसौ मत्वर्थ इति भत्वाञ्जस्त्वामावः । वचः । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥

आ हि ष्मा सूनवे पितापिर्यजत्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये । सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वरेण्यो वरणीयः पितापि पितृस्थानीयस्त्वं सूनवे पुत्रस्थानीयाय मह्यमभीष्टं देहीति शेषः । हि ष्मेति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्थमाचष्टे । अभीष्टदाने दृष्टान्तद्वयमुच्यते । यथापि बंधुरापथे बंधव आ यजति हि स । सर्वथा ददातीति शेषः । सखा प्रियः सख्ये प्रियायामभीष्टं सर्वथा ददाति तथा त्वमपि देहि ॥ स्मा सूनवे । निपातस्य चेति दीर्घः । यजतीत्यस्य सखा सख्य इत्यच्चाप्यनुषंगान्तर्द्वयेयं प्रथमेति चादिलोपि विभाषेति न निहन्यते । यद्वा । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सख्ये । समाने ख्यञ्चोदात्त इति सखिशब्द इत्यप्रत्ययान्त आबुदात्तः । सुपः पित्वादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते ॥

आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा । सीदंतु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सीदंतु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयो देवास्त्वद्वंधवस्त्वया प्रेरिता रिशादसो हिंसकानदंतो नोऽस्मदीयं बर्हिर्यज्ञमा सीदंतु । तच्च दृष्टान्तः । यथा मनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदति । तद्वत् ॥ बर्ही रिशादसः । विसर्जनीयस्य रुत्वे कृते रो रि । पा० ८. ३. १४. । इति रेफलोपः । ऋलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । पा० ६. ३. १११. । इतीकारस्य दीर्घत्वं । रिशादसः । रिश हिंसायां । रिशंति हिंसंतीति रिशाः शत्रवः । इगुपधच्चाप्रीकिरः कः । तानदंतीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदंतु । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । पात्रेत्यादिना सीदादेशः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । मनुषः । मन ज्ञाने । मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः । जनेरुसिर्निश्च । उ० २. ११६. ११८. । इत्युपसृक्तौ बज्रलमन्यचापि । उ० २. १२२. । इत्यौणादिक उसिप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं । यथा । यथेति पादाति । फि० ४. १७. । इति सर्वानुदात्तत्वं ॥

पूर्व्यं होतरस्य नो मंदस्व सख्यस्य च । इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥ ५ ॥

पूर्व्यं । होतः । अस्य । नः । मंदस्व । सख्यस्य । च । इमाः । उं इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥

हे पूर्व्यं अस्मादादेः पूर्वमुत्पन्न होतर्होमनिष्पादकामे नोऽस्मदीयस्यास्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सख्यस्य चास्मादनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं मंदस्व । त्वं हृष्टो भव । इमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना गिर उ षु स्तुतिरूपा वाचो ऽपि श्रुधि । शृणु ॥ पूर्व्यं । आमंत्रिताबुदात्तत्वं । होतरित्यस्य नामंत्रिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य विद्यमानत्वादाष्टमिको निघातः । अस्य । ऊडिदमिति षष्ठा उदात्तत्वं । मंदस्व । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावः । सख्यस्य । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. । इति यप्रत्ययः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । उ षु । मुजः । पा० ८. ३. १०७. । इति षत्वं । श्रुधि । श्रु अवणे । श्रुशृणुपृकृवृभ्यस्त्वंदसीति हेर्धिरादेशः । बज्रलं कंदसीति शपो लुक् ॥ २० ॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवदेवं यजामहे । त्वे इहूयते हविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवं ऽदेवं । यजामहे । त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हे अग्ने यच्चिद्धि यद्यपि शश्वता शाश्वतेन नित्येन तना विस्तृतेन हविषा देवं देवमन्यमन्यं वरुणोद्गादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं यजामहे तथापि तद्विषयः सर्वं त्वे इत्यख्येव ह्रयते । अतो देवांतरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवेत्यर्थः । तना । तनु विस्तारि । क्लिषेति क्लिप् । यद्वा । पचाबच् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । देवं देवं । नित्यवीप्स्योरिति द्विर्भावः । तस्य परमाग्नेडितमित्युत्तरस्याग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं

चेति सर्वानुदात्तत्वं । यजामहे । निपातिर्यद्वदिहतेति निघातप्रतिषेधः । त्वे । युष्मच्छब्दात्मप्रत्येकवचनस्य सुपां सुनुगिति श्रेष्ठादेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । शेषलोपेऽतो गुण इति परपूर्वत्वं । श्रे । पा० १. १. १३. । इति प्रगृह्यसंज्ञायां झुतप्रगृह्या अचि । पा० ६. १. १२५. । इति प्रकृतिभावः । ऋयते । अकृत्सार्वधातुकयोः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घः ॥

प्रियो नो अस्तु विशपतिर्होता मंद्रो वरेण्यः । प्रियाः स्वग्रयो वयं ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विशपतिः । होता । मद्रः । वरेण्यः । प्रियाः । सुऽअग्रयः । वयं ॥ ७ ॥

विशपतिर्विशं प्रजानां पालको होता होमनिष्पादको मद्रो हृष्टो वरेण्यो वरणीयोऽपि नोऽस्माकं प्रियोऽस्तु । वयमपि स्वग्रयः शोभनाप्रियुक्ताः संतस्तव प्रिया भूयास्मेति शेषः ॥ विशपतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ति परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वरेण्यः । वृत्र एण्यः । उ० ३. ९८. । वृषा-दित्वादाद्युदात्तत्वं । स्वग्रयः । बङ्गब्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

स्वग्रयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वग्रयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअग्रयः । हि । वार्यं । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअग्रयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्रयः शोभनाप्रियुक्ता देवासो दीप्यमाना ऋत्विजो नोऽस्मादीयं वार्यं वरणीयं हविर्हि यस्माद्दधिरे धृतवन्तः तस्माद्वयं स्वग्रयः शोभनाप्रियुक्ताः संतो मनामहे ॥ त्वां याचामहे ॥ वार्यं । वृत्र वरणे । वृद्ध संभक्ती । ऋहलोर्णत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । दधिरे । इरेचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् ॥

अथा न उभयेषाममृतं मर्त्यानां । मिथः संतु प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषां । अमृतं । मर्त्यानां । मिथः । संतु । प्रऽशस्तयः ॥ ९ ॥

हे अग्ने अमृतं मरणरहितायि अथ कर्मानुष्ठानानंतरं मर्त्यानां मनुष्याणां नोऽस्माकमस्मत्स्वामिगन्तव्यं चोभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः संतु । सम्यगनुष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा । सम्यगनुगृहीतमित्यप्रिविषया ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । अमृतं । अपादादाविति पर्युदासा-त्पाठिकमाद्युदात्तत्वं । मर्त्यानां । मृड् प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतो मर्तशब्दः । तस्माज्जवे क्ंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । संतु । असोरङ्गोपः । प्रशस्तयः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो यहो ॥ १० ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इमं । यज्ञं । इदं । वचः । चनः । धाः । सहसः । यहो इति ॥ १० ॥

सहसो बलस्य यहो पुत्र हे देवतारूपायि विश्वेभिरग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तं यज्ञमिदमस्मादीयं वचः स्तोत्रं च सेवमानञ्चनोऽन्नं धाः । अस्मभ्यं धेहि ॥ विश्वेभिः । बङ्गलं क्ंदसीति भिस ऐसादेशभावः । चनः । चायु पूजानिश्चामनयोः । चायिरन्ने इत्स्वश्च । उ० ४. १९९. । इत्यमुन् । तत्संनियोगेन जुडागमश्च । नित्वादाद्युदात्तत्वं । धाः । लुङि गातिस्था । पा० २. ४. ७७. । इति सिचो लुक् । बङ्गलं क्ंदस्य-माङ्योनेऽपीत्यङभावः । सहसो यहो इति सुबामंचित इति परांगवज्जावादांमंचितश्च चेति षष्ठ्यामंचितसमु-दायो निहन्त्यते ॥ ॥ २१ ॥

अथ न त्वेति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं । पूर्ववदृष्टादयः । त्रयोदशा नमो महद्भ्य इत्यस्यास्त्रिरुप क्ंदः ।

विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । अश्वं सप्तोना गायत्रेऽत्या देवी त्रिष्टुबिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो-
रुत्तमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अश्वं न त्वा वारवंतं वंद्या अग्निं नमोभिः । सम्राजंतमध्वराणां ॥ १ ॥

अश्वं । न । त्वा । वारंऽवंतं । वंद्यै । अग्निं । नमःऽभिः । संऽराजंतं । अध्वराणां ॥ १ ॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजंतं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनमग्निं त्वां नमोभिः स्तुतिभिर्वंद्यै वंदितुं प्रवृत्ता इति शेषः । अत्र दृष्टांतः । वारवंतं वालयुक्तमश्वं न अश्वमिव । अश्वो यथा वालैर्बाधकान्मशकमक्षिकादीन्परिहरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्त्रद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवंतं । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं । घञो जित्वा-
दाबुदात्तो वारशब्दः । कर्षात्तत् इत्यंतोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । वंद्यै । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इदितो
नुम् धातोरिति नुम् । तुमर्थे सेसेनित्यर्थेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजंतं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च
लसार्वधातुकत्वेण धातुस्वरः शिष्यते । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव । अध्वराणां । नञ्मुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वाँ अस्माकं बभूयात् ॥ २ ॥

सः । घा । नः । सूनुः । शवसा । पृथुऽप्रगामा । सुऽशेवः । मीढ्वान् । अस्माकं । बभूयात् ॥ २ ॥

स घ स एवाभिर्नोऽस्माकं सुशेवः सुसुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः । शवसा बलस्य सूनुः पुत्रः पृथुप्रगामा
पृथुप्रगमनः । किंचास्माकं मीढ्वान् कामानां वर्षिता बभूयात् । भवतु ॥ घा नः । अचि तुनुघमनुतङ्कुचोरुष्याणां
। पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । शवसा । सुपां सुपो भवंतीति ङ्सष्टादेशः । पृथुप्रगामा । प्रकर्षेण गमनं
प्रगामः । हलश्चेति घञ् । पृथुः प्रगामा यस्यासौ पृथुप्रगामा । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्ण आकारः । बङ्ग्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुशेवः । इएशीङ्भ्यां वन् । उ० १. १५२. । इति शिवशब्दो वन्प्रत्ययांत आयुदात्तः । ततो
बङ्ग्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्त आयुदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । मीढ्वान् । मिह
सेचन इत्यस्मात्क्रसुप्रत्ययांतो दाश्वान् साङ्गान् मीढ्वांश्चेति निपातितः । बभूयात् । भवतेऽस्कांदसस्य लिटस्तिङां
तिङो भवन्ति । म० ७. १. ३९. । इति लिङादेशः । यासुट्स्थानिवज्जावादाधधातुकत्वाच्छबभावः । द्विर्वचने
भवतेरः । पा० ७. ४. ७३. । इत्यत्वं । तिङुतिङ इति निघातः ॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः । पाहि सद्मिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघऽयोः । पाहि । सद् । इत् ।

विश्वाऽआयुः ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वायुर्व्याप्तगमनः स त्वं दूराच्च दूरेऽपि आसाच्चासन्नदेशेऽपि अघायोरघं पापमनिष्टं कर्तुमि-
च्छतो मर्त्यान्मनुष्याद्वैरिणो नोऽस्मान्सदमित् सर्वदैव नि पाहि । नितरां पालय ॥ अघायोः । सुप आत्मनः
क्यच् । अघाघस्यात् । पा० ७. ४. ३७. । इत्यात्वं । पाहि । पादादित्वादनघातः । विश्वायुः । इण् गतावित्य-
स्माङ्गवि एतेर्णिच्च । उ० २. ११९. । इत्युसिः । विश्वमयनं गमनं यस्येति बङ्ग्रीहौ । बङ्ग्रीहौ विश्वं संज्ञा-
यामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसं । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ ४ ॥

इमं । ऊं इति । सु । त्वं । अस्माकं । सनिं । गा॒य॒त्रं । न॒व्यांसं । अग्ने । दे॒वेषु । प्र । वो॒चः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमस्माकमस्मात्संबन्धिनमिममू षु पुरोदेशेऽनुशीयमानमपि सनिं हविर्दानं नव्यांसं नवतरं गायत्रं
स्तुतिरूपं वचोऽपि देवेषु देवानामग्ने प्र वोचः । प्रब्रूहि ॥ ऊ षु । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । सुत्र

इति षत्वं । नद्यांसं । नवशब्दादीयसुनीकारलोपम्कांदसः । ईयसुनो नित्वादायुदात्तत्वं । वोचः । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोट्थे प्रार्थनायां लुङ्यस्यतिवक्तीति त्रैरङादेशः । पा० ३. १. ५२. । वच उम् । पा० ७. ४. २०. ॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिक्षा वस्वो अंतमस्य ॥ ५ ॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्षा । वस्वः । अंतमस्य ॥ ५ ॥

हे अग्ने परमेष्ठूकृष्टेषु ब्रूलोकवर्तिषु वाजेष्वन्नेषु नोऽस्माना भज । सर्वतः प्रापय । मध्यमेष्वन्तरिक्षलो-
कवर्तिषु वाजेष्वा भज । अंतमस्यांतिकतमस्य भूलोकस्य संबंधीनि वस्वो वसूनि शिक्ष । देहि ॥ शिक्ष । शिक्ष
विद्योपादाने । शपः पित्वाद्वातुस्वरः । ब्रूचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । अंतमस्य । अंतिकतमस्य तमे
तादेशः । पा० ६. ४. १४९. ९. । इति तिकशब्दलोपः ॥ ॥ २२ ॥

विभक्तासि चित्रभानो सिंधोरुर्मा उपाक आ । सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥ ६ ॥

विऽभक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सिंधोः । ऊर्मा । उपाके । आ ।

सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

हे चित्रभानो विचित्ररश्मियुक्ताग्ने विभक्ता विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि । तव दृष्टांत उच्यते । आकार
उपमार्थः । यथा सिंधोर्नद्या उपाके समीप ऊर्मावूर्मिं तरंगोपलक्षितं कुल्यादिप्रवाहं विभजंति तद्वत् । दाशुषे
हविर्दत्तवते यजमानाय सद्यस्तदानीमेव क्षरसि । कर्मफलभूतां वृष्टिं करोषि ॥ सिंधोः । खन्दू प्रस्रवणे । स्यंदेः
संप्रसारणं धञ् । उ० १. १२. । इत्युप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं । ऊर्मिः । अर्तैरुच्च । उ० ४. ४४. । इति
मिः । प्रत्ययस्वरः । दाशुषे । धृतव्रताय दाशुषे । ऋग्वे० १. २५. ६. । इत्युक्ते ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यन्ता शश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यं । अग्ने । पृत्सु । मर्त्यं । अवाः । वाजेषु । यं । जुनाः । सः । यन्ता । शश्वतीः । इषः ॥ ७ ॥

हे अग्ने पृत्सु संयामेषु यं मर्त्यं यजमानमवा अवसि रक्षसि । यं पुरुषं वाजेषु संयामेषु जुनाः प्रेरयसि ।
स नरो यजमानः शश्वतीरिषो नित्यान्यन्नानि यन्ता । नियंतुं समर्थो भवति ॥ पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्सूनासु
पसंख्यानं । पा० ६. १. ६३. १. । इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सावेकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । अवाः । आवाः ।
अकाराकारयोर्विपर्ययः । यद्वा । लेख्याडागमः । इतश्चेति सिप इकारस्य लोपः । जुनाः । जू इति गत्यर्थः सीचो
धातुः । लङ् । सिप् । क्र्यादिभ्यः आ । बङ्लं कंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यडागमाभावः । यदृत्तयोगादनिघातः ।
यन्ता । तुनो नित्वादायुदात्तत्वं । शश्वतीः । उगितश्चेति ङीप् ॥

नकिरस्य सहंत्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति अवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहंत्य । परिऽएता । कयस्य । चित् । वाजः । अस्ति । अवाय्यः ॥ ८ ॥

हे सहंत्य शत्रूणामभिभवनशीलाग्ने अस्य त्वङ्गतस्य यजमानस्य कयस्य चित्कस्यापि पर्येता नकिः । आक्र-
मिता नास्ति । किंचास्य यजमानस्य अवाय्यः अवणीयो वाजोऽस्ति । बलविशेषोऽस्ति ॥ कयस्य । यकारो-
पजनम्कांदसः । अवाय्यः । शुदचिसृहियहिभ्य आय्यः । उ० ३. ९५. । इत्याय्यप्रत्ययः ॥

स वाजं विश्वचर्षणिर्वज्रिस्तु तरुता । विप्रैभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजं । विश्वऽचर्षणिः । अर्वन्तऽभिः । अस्तु । तरुता । विप्रैभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोऽग्निरर्वज्रिर्वज्रैर्वाजं संयामं तरुता तस्मात्तस्मात् । विप्रैर्मिमेधाविमिर्ध-

त्वग्मिः सहितसुष्टोऽपिः सनिता फलस्य दातासु ॥ विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो यस्य । बज्रव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अर्बुजः । अष्ट गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वणिप् । मिश्रवर्णस्तस्माद्वनजः । पा० ६. ४. १२७. । इति नकारस्य तु इत्ययमादेशः । तद्वता । तू ज्वनतरणयोः । अस्मान्नसितस्कमि-
तेत्यादौ । पा० ७. २. ३४. । तृनंतो निपातितः । निपातनादेविकारस्योत्वं ॥

अप्नोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थे जराबोध तद्विविद्धीति स्तोत्रियस्तुचः । यस्य पशवो नोपधरेरन्निति खंडे सूचितं । अतिरिक्तोक्त्यानि जराबोध तद्विविद्धि । आ० ९. ११. । इति ॥

जराबोध तद्विविद्धि विश्वेविश्वे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकं ॥ १० ॥

जराबोध । तत् । विविद्धि । विश्वेविश्वे । यज्ञियाय । स्तोमं । रुद्राय । दृशीकं ॥ १० ॥

हे जराबोध जरया सुत्या बोधमानामे विश्वे विश्वे तत्तद्वजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबन्ध-
नुष्ठानसिद्ध्यर्थं तदेव यजनं विविद्धि । प्रविश । यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरायामये तुभ्यं दृशीकं दर्शनीयं समी-
चीनं स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः । अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान् । जरा सुतिर्जरतेः सुतिकर्मणां बोध
तथा बोधयितरिति वा तद्विविद्धि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयं । नि० १०. ८. ।
इति ॥ जराबोध । जृष् वयोहानौ । अत्र तु सुत्यर्थः । षिद्धिदादिभ्योऽङ् । पा० ३. ३. १०४. । इत्यङ्प्रत्ययः ।
ततष्टाप् । जरया सुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः । यद्वा । जरया बोध्यत इति जराबोधः । कर्मणि घञ् ।
आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । विविद्धि । विश्वं प्रविशने । लोटो हि । बज्रं कंदसीति शपः स्तुः । अभ्यासह्लादिशेषी ।
ऊङ्प्रत्ययो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । षत्वष्ट्वे । यद्वा । विष्णु व्याप्तावित्यस्मात्प्रोक्तमध्यमेकवचनेऽभ्यासस्य गुणा-
भावः । विश्वे विश्वे । सवेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । अनुदात्तं चेत्याग्नेडितानुदात्तत्वं । यज्ञियाय ।
यज्ञत्विग्भ्यां घञञौ । पा० ५. १. ७१. । इति घः । दृशीकं । अनिदृशिभ्यां चिति कीकन्प्रत्ययः । निच्वादाद्यु-
दात्तः ॥ ॥ २३ ॥

स नो मह्यं अनिमानो धूमकेतुः पुरुषं चंद्रः । धिये वाजाय हिनवतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिमानः । धूमकेतुः । पुरुषं चंद्रः । धिये । वाजाय । हिनवतु ॥ ११ ॥

सोऽग्निर्नोऽस्मान्धिये कर्मणे वाजायान्नाय च हिनवतु । प्रीणयतु । कीदृशः । महान् गुणाधिकः अनिमानो
निमानवर्जितः । अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । धूमकेतुर्धूमेन ज्ञायमानः पुरुषं चंद्रो बज्रदीप्तिः ॥ मह्यं अनीत्यत्र
संहितायां नकारस्य उदात्तत्वं । अनिमानः । न विद्यते निमानोऽस्येति बज्रव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्त-
रपदांतोदात्तत्वं । धूमकेतुः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुषं चंद्रः । चदि आल्हादने दीप्तौ च । अस्मात्स्फा-
यितं चीत्यादिना कर्तरि रक् । पुरुषासौ चंद्रश्चेति समासांतोदात्तत्वं । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मञ्चे । पा० ६. १. १५१. ।
इति सुट् । तस्य सुत्वेन शकारः । धिये । सवेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । हिनवतु । हिवि प्रीणार्थः । इदितो
नुम् धातोरिति नुम् ॥

स रेवाँ इव विश्वपतिर्दैव्यः केतुः शृणोतु नः । उक्थैरग्निर्वृहज्जानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान् इव । विश्वपतिः । दैव्यः । केतुः । शृणोतु । नः । उक्थैः । अग्निः ।

बृहत्तुभानुः ॥ १२ ॥

सोऽग्निरुक्थैः स्तोत्रैर्युक्तान् नोऽस्मान् शृणोतु । तत्र दृष्टांतः । रेवानिव । यथा लोके धनवान् राजा
वंदिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत् । कीदृशः । विश्वपतिः प्रजापालको दैव्यो देवानां संबन्धी । अग्निर्वै देवानां होता
। ऐ० ब्रा० ३. १४. । इति श्रुत्यंतरात् । केतुर्दूतवज्रापकः । अग्निर्वै देवानां दूत आसीत् । तै० सं० २. ५. ८. ५. ।
इति श्रुतेः । बृहज्जानुः प्रौढरश्मिः ॥ स रेवान् । प्रतत्तदोः । पा० ६. १. १३२. । इति सोर्लोपः । रथेर्मती बज्रल-

मिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । आनुणः । कंदसीर इति मतुपो वत्वं । अरिशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. इति मतुप उदात्तत्वं । विरपतिः । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । बृहद्वाणुः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शपूर्णमासयोः सुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे नमो महद्भ्यो इत्येषा । ब्रह्मादने प्राशित्यमाण इति खंडे सूर्यो नो दिवस्पातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः । आ० १. ४. इति सूचितं ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान्यदि शक्नवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः ॥ १३ ॥

नमः । महत्भ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवभ्यः । नमः । आशिनेभ्यः ।

यजाम । देवान् । यदि । शक्नवाम । मा । ज्यायसः । शंस । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥

अग्निना प्रेरितः शुनःशेपो विश्वान्देवाननया तुष्टाव । तथा चाम्नायते । तमप्रिस्वाच विश्वास्तु देवान् सुहृद्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति स विश्वान्देवांसुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चा । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति ॥ महान्तो गुणैरधिकाः । अर्भका गुणैर्न्यूनाः । युवानसखणाः । आग्निना वयसा व्याप्ता वृद्धाः । यथोक्त-चतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमोऽस्तु । यदि शक्नवाम कथंचिद्वनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवान्यजाम । हे देवा ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रकृतं शंसं सोचं मा वृक्षि । अहं विच्छिन्नं मा कार्यं ॥ आशिनेभ्यः । अशू व्याप्तौ । बङ्गलमन्यत्रापि । उ० २. ४९. इत्यीणादिक इनच्प्रत्ययः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । यजाम । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । शक्नवाम । शक् शक्ता । आहुतमस्य पिबेति तिङः पिबृज्जावादानुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः । निपातैर्यद्यदिहतेति निधातप्रतिषेधः । ज्यायसः । प्रशस्त्यशब्दादीयसुनि ज्य च । पा० ४. ३. ६१. इति ज्यादेशः । ज्यादादीयसः । पा० ६. ४. १६०. इतीयसुन ईकारस्यात्वं । नित्वादाद्युदात्तत्वं । शंसं । हलश्चेति घञ् । वृक्षि । ओब्रसू छेदने । व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुरुषै-कवचनमिट् । छिः सिच् । स्वरतिसूतीत्यादिना इडभावः । स्कोः संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः । ब्रह्मादिना षत्वं । षढोः कः सीति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । न माङ्योग इत्यडभावः ॥ २४ ॥

यत्र यावेति पंचमं सूक्तं नवर्चं । आदितः षडनुष्टुभः । आयजी षडनुष्टुभेऽतो गायत्र्यः । आदितश्चतस्र-णामिन्द्रो देवता । ततो द्वे उलूखलदेवत्ये । तदनंतरभाविन्यावुलूखलमुसलोभयदेवताके । अन्त्याया उच्छिष्ट-मित्यस्या हरिश्चंद्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता । तथा च बृहद्देवतायामुक्तं । अर्भोधिषवणीयं वा सोमं वांत्या प्रशंसति । वृ० ३. ४११. इति । तदुक्तमनुक्रमणां । यत्र यावा नव षडनुष्टुभादि यच्चिद्व्यावुलूखली परे मौसखी च प्रजापतेर्हरिश्चंद्रस्यांता चर्मप्रशंसा वेति ॥ आद्याश्चतस्रोऽजःसवे होमे विनियुक्ताः । पंचम्या-द्याश्चतस्रोऽभिषवे । अंत्या द्रोणकलशे सोमावनयने । तथा च ब्राह्मणं । अथ हैतं शुनःशेपोऽजःसवं ददर्श तमेताभिश्चतस्रभिरभिसुषाव यच्चिद्वि त्वं गृहेगृह इत्यथैनं द्रोणकलशमभ्यवजिनायोच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्येतयर्चाथ हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतस्रभिः सखाहाकाराभिर्जुह्वां चकार । ऐ० ब्रा० ७. १७. इति ॥

यत्र यावा पृथुबुध ऊर्ध्वो भवति सोतवे । उलूखलसुतानामवेक्षिद्र जल्गुलः ॥ १ ॥

यत्र । यावा । पृथुऽबुधः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे । उलूखलऽसुतानां । अवं । इत् ।

ऊं इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यत्र यस्मिन्नजःसवे कर्मणि सोतवेऽभिषवार्थं यावा पाषाणः पृथुबुधः खूलमूल ऊर्ध्वं उन्नतो भवति तस्मिन्कर्मखूलसुतानामुलूखलेनाभिषुतानां रसमवेत् स्वकीयत्वेनावगत्यैव जल्गुलः । भक्षय ॥ पृथु-बुधः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भवति । निपातैर्यद्यदिहतेति निधातप्रतिषेधः । सोतवे । शुञ् अभिषवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेत्यत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । उलूखलसुतानां । उलूखलेन सुतानां । तृतीया कर्मणीति

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जल्गुलः । गल अदने । अस्मद्यङो लुकि लेणमध्यमैकवचने सेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । उपधाया उत्वं च हलादिशिषाभावश्च पृषोदरादित्वात् ॥

यत्र द्वाविं जघनाधिषवण्या कृता । उलूखलसुतानामवेडिंद्र जल्गुलः ॥ २ ॥

यत्र । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवण्या । कृता । उलूखलऽसुतानां । अव । इत् ।
 ऊं इति । इंद्र । जल्गुलः ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि अधिषवण्या उभे अधिषवणफलके द्वाविं जघना द्वौ जघनप्रदेशाविं । जघनं जघन्यते-
 रिति यास्कः । नि० ९. २०. । कृता विस्तीर्णं कृते संपादिते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ जघना । हंतेः शरीरावयवे द्वे च । उ० ५. ३२. । इति हन्तात्तोरच् । द्वित्वं । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । पि० ३. १०. । सुपां सुलुगित्याकारः । अधि-
 षवण्या । षुच् अभिषवे । लुट् । भवे कंदसीति यत् । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । तित्स्वरित इति स्वरितः । न
 च यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तत्र हि निष्ठा च द्वाजनात् । पा० ६. १. २०५. । इत्यस्यानुवृत्तेर्ब्रह्मचक्षैव तदिति ।
 कृता । पूर्ववदाकारः ॥

यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते । उलूखलसुतानामवेडिंद्र जल्गुलः ॥ ३ ॥

यत्र । नारी । अपऽच्यवं । उपऽच्यवं । च । शिक्षते । उलूखलऽसुतानां । अव ।
 इत् । ऊं इति । इंद्र । जल्गुलः ॥ ३ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि नारी पत्यपच्यवं शालाया चिर्वाऽऽनुपच्यवं च शालाप्राप्तिं च शिक्षते अभ्यासं
 करोति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवं । च्युङ् गतौ । ऋदोरबित्थप । गुणावादेशौ । थाथादिना । पा० ६. २. १४४. ।
 उत्तरपदांतोदात्तत्वं । एवमुपच्यवं । शिक्षते । शिक्ष विद्योपादाने । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-
 स्वरः । निपातैर्यच्चदिहंतेति निघातप्रतिषेधः ॥

यत्र मंथां विवध्नते रश्मीन्यमित्वा इव । उलूखलसुतानामवेडिंद्र जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र । मंथां । विऽवध्नते । रश्मीन् । यमित्वैऽइव । उलूखलऽसुतानां । अव ।
 इत् । ऊं इति । इंद्र । जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि मंथामाशिरमयनहेतुं मंथानं विवध्नति । तत्र दृष्टांतः । रश्मीनश्चबंधनार्थान्प्रग्रहान्य-
 मित्वा इव । नियंतुमिव । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंथां । पथिमध्यमुष्णामात् । पा० ७. १. ८५. । इति द्वितीयायामपि
 व्यत्ययेनात्वं । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ते पथिमशोः सर्वनामस्थाने । पा० ६. १. १९९. । इत्याद्युदात्तत्वं ।
 यद्वा । मध्यतेऽनयेति मंथा । मथि विलोडन इत्यस्याल्लक्ष्येति करणे घञ् । ततश्चाप । चित्त्वादाद्युदात्तत्वं ।
 विवध्नते । बन्ध बंधने । क्रयादिभ्यः श्ना । अनिदितामिति नलोपि आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्य-
 यस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यमित्वे । यम उपरमे । तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । इडागम-
 ष्छांदसः । चद्वा । खंतात्तवैप्रत्ययस्येडागमे सति णिलोपश्छांदसः । अंतश्च तवै युगपत् । पा० ६. १. २००. ।
 इत्याद्यंतयोदात्तत्वं ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे । इह द्युमत्तमं वद् जयतामिव दुंदुभिः ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वं । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे । इह । द्युमत्तमं । वद् ।
 जयतांऽइव । दुंदुभिः ॥ ५ ॥

हे उलूखलक यच्चिद्धि यद्यपि स्वमवघातार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण युमत्तममतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद । तच्च दृष्टांतः । जयतामिव कुंडुभिः । यथा युजे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां कुंडुभिर्महांतं ध्वनिं करोति तद्वत् । उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान् । उलूखलमुक्करो वोर्ध्वं वोर्ध्वं वोर्ध्वं मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुक्करो वै तत्तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेणैति च ब्राह्मणं । नि० ९. २०. । इति ॥ उलूखलक । अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमायुदात्तत्वं । युज्यसे । अदुपदेशालसार्वधातुकायुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते । न च तिङुक्तिः इति निघातः । निपातेर्यथादिहंतेति प्रतिषेधात् । युमत्तमं । दीव्यतेदीप्यर्थस्य संपदादिलक्षणः क्लिप् । दिव उत । पा० ६. १. १३१. । इत्युत्वं । यथादेशि ह्रस्वनुद्ध्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् । अचयूरित्यादाविवाचाप्यूटा भवितव्यं । पा० ६. ४. १९. । एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिवप्रातिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यत इत्युत्वं भविष्यति ॥ २५ ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्ययमित् ।

अथो इंद्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अयं । इत् ।

अथो इति । इंद्राय । पातवे । सुनु । सोमं । उलूखल ॥ ६ ॥

उतापि च हे वनस्पते उलूखलरूप वृक्ष तेऽयमित्तव पुरत एव वातो वि वाति स्म । स्वरोपेतमुसलप्रहारेर्वायुविशेषेण प्रसरति खलु । अथो अनंतरं हे उलूखल इंद्रायेंद्रोपकारार्थं पातवे पातुं सोमं सुनु । सोमामिषवं कुक्ष ॥ वनस्पते । पारस्करादित्वात्सुट् । कार्ये कारणशब्दः । पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । इंद्रायेंद्रोपकारार्थमुदात्तत्वं । सुनु । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेनुक् । विवरणस्वरे गांतोदात्तत्वं । पादादित्वादिनिघातः । उलूखल । ऊर्ध्वं खमस्येत्युलूखलः । पृषोदरादिः ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजर्भतः । हरी इवांधांसि बप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजऽसातमा । ता । हि । उच्चा । विऽजर्भतः । हरी इवेति हरीऽइव । अंधांसि । बप्सता ॥ ७ ॥

ये उलूखलमुसले आयजी सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा अतिशयेनाग्नप्रदे ता हि ते खलुच्चा प्रीडध्वनिर्यथा भवति तथा विजर्भतः । विशेषेण पुनःपुनर्विहारं कुक्षतः । तच्च दृष्टांतः । अंधांसस्मानि वचनादीनि खलानि बप्सता भजयंतौ हरी इव इंद्रस्यान्वाविष । अथ यास्क एवं व्याख्यौ । आयजी आयष्ट्ये अज्ञानां संभक्तुमे ते ह्युच्चैर्विह्रियेते हरी इवान्नानि मुञ्जाने । नि० ९. ३६. । इति ॥ आयजी । यजेरौणादिकः करण इप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वाजसातमा । वाजं सनोतीति वाजसाः । षशु दाने । वनसनेत्यादिना विह्रियते । विह्रियोरनुनासिकत्वादित्वात् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतिशयनिकक्षमम् । सुपां सुनुगिति पूर्वस्यार्थदर्शकः । विजर्भतः । हर्ज् हरणे । अन्वाविषुक्कुक्षभावात् । अन्वाविषुक्कुक्षेपु कृतेषु इयिकी च कुक्षि । पा० ७. ४. ९१. । इति वनागमः । ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लिटि द्विवचनं तस्य । अदादिब्रजेति वचनाच्छपो कुक् । गुणे प्राप्ति किरुति चेति प्रतिषेधः । इयहोर्मन्त्रं दसीति भत्वं । प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । बप्सता । भस भक्षणदीप्योः । लटः शतृ । जुहोमिर्देः । सुः । असिमसोर्दसि च । पा० ६. ४. १००. । इत्युपधाक्षोपः । नाभसाच्छतुः । पा० ७. १. ७८. । इति नुमतिषेधः । अभसानामादेरित्वा । दात्तत्वं ॥

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वोऽध्वेभिः सोतृभिः । इंद्राय मधुमासुतं ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृभिः । इंद्राय । मधु
ऽमत् । सुतं ॥ ८ ॥

अथास्मिन्कर्मणि हे वनस्यती उलूखलमुसलरूपी तौ युवामृष्वेभिर्दर्शनीयैः सोतृभिरभिषवहेतुभिः सह ऋष्वी दर्शनीयौ भूविंद्रयिंद्रार्थं मधुमत् माधुर्योपेतं सोमद्रव्यं नोऽस्मदीयं सुतं । अभिषुगुतं ॥ ता । सुपां सुनुमितावातः । नो अब । प्रकृतांतःपादमिति प्रकृतिभावः । वनस्यती । उभयपदप्रकृतिस्वरैः प्राप्त आमंचितस्त्विति सर्वानुदात्तत्वं । झुतप्रगृह्या अचि । पा० ६. १. १२५. इति प्रकृतिभावः । सुतं । पुञ् अभिषवे । बङ्गलं कंदसीति । विकरणः, लुक् । निघातः ॥

उच्छिष्टं चम्बोर्भर सोमं पवित्रं आ सृज । नि धेहि गोरधि त्वचि ॥ ९ ॥

उत् । शिष्टं । चम्बोः । भर । सोमं । पवित्रं । आ । सृज । नि । धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥

हे ऋत्विग्विशेष हारिचंद्रदेवतायै हे हरिचंद्रेति वा चम्बोः सोमस्य भक्षत्वसंपादकयोरधिषवणफलकयोः शिष्टमभिषवराहित्येनावशिष्टं सोमसुद्धर । शकटस्योपरि हर । सोममभिषुतं सोमं पवित्रं दशापवित्रं आ दज । आनीय प्रक्षिप । प्रक्षेपे सत्यवशिष्टं सोमं गोस्त्वच्छानडुहे चर्मखधि नि धेहि । अध्यारोप्य स्थापय ॥ चम्बोः । चसु अदने । चस्यते भक्ष्यतेऽचेति चमूः । पवित्रमीत्यादिना । उ० १. ८२. । औणादिक ऊप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सप्तमीद्विवचनयोत्पत्त्यादेरुपोऽर्थः स्वरित इति स्वरितत्वं । उदात्तयणो हलपूर्वादिति व्यत्ययेन न भवति । भर । इयहोर्मः । धेहि । चसोरेद्वावभ्यासलोपश्च । पा० ६. ४. ११९. इत्येवाभ्यासलोपी । निघातः । त्वचि । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ २६ ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति षष्ठं सूक्तं सप्तर्चं शुनःशेषस्वार्थं पांक्तमिंद्रं । अनुक्रमणिका च । यच्चिद्धि सप्त पांक्तमिति ॥ पुष्यषडहस्य पंचमेऽहनि माध्यंदिने सवने होचका यच्चिद्धीति सप्तर्चं सूक्तं चींस्तृचान्कृत्वा स्वस्वशस्त्र एकैकं तुचमावपेरन् । चतुर्थेऽहनीति खंडे यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येकैकमेवमेव । आ० ७. ११. । इति सूचितं ॥

यच्चिद्धि संत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । संत्य । सोमपाः । अनाशस्ताः इव । स्मसि ।

आ । तू । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविमघ ॥ १ ॥

विश्वेदेवैः प्रेरितः शुनःशेष एतदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिर्द्धग्भिरिंद्रं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तं विश्वे देवा ऊचुरिंद्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमसं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति स इंद्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पंचदशभिः । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ हे सोमपाः सोमस्य पातः सत्य सत्यवादिभिर्द्र यच्चिद्धि यद्यपि वयमनाशस्ता इव असि अप्रशस्ता इव भवामः तथापि हे तुवीमघ बङ्गधनेंद्र त्वं गोष्वश्वेषु शुभिषु शोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्माना शंसय । सर्वतः प्रशस्तान्कुर्व । अस्माहोषमनपेक्ष्य गवादीन्प्रयच्छेत्पर्यः ॥ सोमपाः । विजंतः । आमंचितनिघातः । अनाशस्ता इव । शंसु क्षुतौ । निष्ठेति भावे क्तः । यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । नञ्वा बङ्गप्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । असि । इदंतो मसिः । तू नः । अचि तुगुधेत्वादिना दीर्घः । गोषु । सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्चन्ताववर्णोति प्रतिषेधः । अश्वेषु । अमुतेऽध्वानमित्ययः । अग्निपुषीत्यादिना, क्लान्त्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । शुभिषु । शुभ दीप्तौ । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्लिन् । उ० ४. ६५. इति क्लिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानां । पते । शचींऽवः । तवं । दंसना ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ २ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् शोभनहनूयुक्त वाजानां पतेऽन्नानां पालक तव दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रह रूपः सर्वदा वर्तते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् । शिप्रि हनू नासिके वा । नि० ६. १७. । इति यास्कः । अत इनिठ नाविति मत्वर्थीय इनिः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । वाजानां पते । सुबामंत्रित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रित समुदायनिघातः । न चामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्पादादित्वाच्च न निघातः । नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् । शचीवः । कंदसीर इति मतुपो वत् । मतुवसो हरिति रुत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः । पा० ८. ३. १५. । पादादित्वादांमंत्रितनिघा ताभावः ॥

नि ष्वापया मिथूदृशा सस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथुऽदृशा । सस्तां । अबुध्यमाने इति ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ३ ॥

मिथूदृशा परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने यमदूतौ नि ष्वापय । नितरां मुने कुरु । ते चास्मान्मारयितुमबु-
ध्यमाने सत्यौ सस्तां । निद्रां प्राप्ततां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ नि ष्वापय । सुषामादित्वात् षत्वं । पा० ८. ३. ९८. ।
अश्वेषामपि दृश्यत इति दीर्घः । मिथुनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथूदृशा । क्लिष्टेति दृशेः कर्तरि क्लिप् ।
छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववत्पूर्वपदस्य दीर्घः । सुपां सुलुगिति विभक्तैराकारः । सस्तां । षस स्वप्ने । लोटि
तसस्ताम् । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादिघाताभावः । अबुध्यमाने । नञ्समासे
ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

संसंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥

संसंतु । त्याः । अरातयः । बोधंतु । शूर । रातयः ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ४ ॥

त्या अस्माभिरदृश्यमानाः परीक्षास्ता अरातयोऽदानशीलाः शत्रवः संसंतु । निद्रां कुर्वंतु । हे शूर शौर्य-
युक्तेन्द्र रातयो दानशीला बंधवो बोधंतु । अस्मान्बुध्यतां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ संसंतु । प्रत्ययस्वरः । अरातयः ।
रां दाने । मंत्रे वृषेत्यादिना भावे क्तिन् । न विद्यते रातिरेष्विति बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभा-
मिति तु सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यत इति न भवति । यद्वा । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् ।
नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधंतु । पादप्रदेशेऽस्मिन्नुक्तिङ इति निघाताभावः ॥

समिंद्र गर्दभं मृण नुवंतं पापयामुया ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ५ ॥

सं । इंद्र । गर्दभं । मृण । नुवंतं । पापया । अमुया ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ५ ॥

सिंचे । सर्वतः सिंचामहे । तर्पयामः । कीदृशं । शतक्रतुं शतसंख्याककर्मोपेतं मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं । सैचने दृष्टान्तः । यथा येन प्रकारेण क्रिविमवटं जलेन पूरयन्ति तद्वत् । क्रिविशब्दो वस्त्रिः काटुरित्यादिषु चतुर्दशसु कूपनामसु क्रिविः कूपः सुद इति पठितं ॥ क्रिविं । कृती क्रेदने । कृत्यत इति क्रित्विः । क्रिविघृष्ट्विक्तविस्थवी त्यादौ । उ० ४. ५६. । छिन्नाख्यन्तो निपातितः । अत एव तशब्दलोपः । नित्वादाबुदात्तत्वं । यथा । यथेति पादन्ति । फि० ४. १७. । इति सर्वानुदात्तत्वं । वाजयन्तः । वाजमात्मन इच्छन्तः । सुप आत्मनः क्वच । न च्छंदस्य पुत्रस्तेतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः । अश्वाघस्यादिति पुनर्दीर्घविधानाज्ज्ञापकात् । मंहिष्ठं । मंहि वृद्धी । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुष्कंदसि । पा० ५. ३. ५९. । इति तृजन्तादिष्वन्यथः । तुरिष्ठमेयः सु । पा० ६. ४. १५४. । इति तुलोपः । इष्टनो नित्वादाबुदात्तत्वं । सिंचे । विचिर् चरणे । व्यत्ययेनैकवचनं । शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिरां । एदु निम्नं न रीयते ॥ २ ॥

शतं वा । यः । शुचीनां । सहस्रं । वा । संऽआशिरां । आ । इत् । ऊं इति । निम्नं । न । रीयते ॥ २ ॥

य इन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानां शतं वा शतसंख्याकं समूहं वा । समाशिरां समीचीनेनाशिराख्येन अपणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रं वा सहस्रसंख्याकं समूहं वा एदु रीयते । आगच्छत्येव । सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः । सोमप्राप्तौ दृष्टान्तः । निम्नं न । यथा निम्नप्रदेशमाप आप्नवन्ति तद्वत् ॥ समाशिरां । श्रीञ् पाक इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य क्लियपस्युधेयामित्यादावाशीरादेशो निपातितः । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रीयते । रीङ् अवणे । दिवादिभ्यः झन् ॥

सं यन्मदाय शुष्मिण एना ह्यस्योदरे । समुद्रो न व्यचो दधे ॥ ३ ॥

सं । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे । समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

यत्पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिणे बलवत इन्द्रस्य मदाय मदार्थं संगतं भवति । एना ह्यनेनैव शक्तेन सहस्रेण चास्त्रेन्द्रस्योदरे व्यचो व्याप्तिर्दधे । धृता भवति । तच्च दृष्टान्तः । समुद्रो न समुद्र इव । यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना । सुपां सुलुगिति तृतीयाया ङादेशः । व्यचः । व्यचेः कुटादित्वमनसि । का० १. २. १. १. । इति छिन्नज्ञावस्य प्रतिषिद्धत्वाद्बहिष्कृत्यादिना संप्रसारणं न भवति । अमुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । दधे । दधातेः कर्मण्यस्यासङ्गत्वज्ज्वल्येषु कृतेष्वातो लोप इटि चित्वाकारलोपः । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तत्वं । हि चेति प्रतिषेधान्निघाताभावः ॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिं । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ४ ॥

अयं । ऊं इति । ते । सं । अतसि । कपोतः ऽइव । गर्भऽधिं । वचः । तत् । चित् । नुः । ओहसे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अयमु अयमपि दृश्यमानः सोमस्ते त्वदर्थं संपादितः । यं सोमं समतसि सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तच्च दृष्टान्तः । कपोत इव । यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । तच्चित्तस्यादेव कारणाप्तोऽस्मादीयं वच ओहसे । प्राप्नोषि ॥ अतसि । अत सातत्यगमने । कपोत इव । कवेरोतच् पक्ष । उ० १. ६२. । इत्येतच् । व्यत्ययेन मध्योदात्तः । गर्भधिं । गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भधिः । कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ३९. । इति किप्रत्ययः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओहसे । तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दने । व्यत्ययेनात्मनेपद ॥

स्तोत्रं राधानां पते गर्वाही वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु सूनृता ॥ ५ ॥

स्तोत्रं । राधानां । पते । गर्वाही । वीर । यस्य । ते । विऽभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥

हे इंद्र राधानां पति धनानां पालक गिर्वाहो गीर्भिरुह्यमान वीर शौर्योपेत यस्य ते तव स्तोचमीदृशं भवति तस्य तव विभूतिर्लक्ष्मीः सूनृता प्रियसत्यरूपास्तु ॥ स्तोत्रं । दाक्षीण्येति धनं । पा० ३. २. १८२. । पश्चादर्थआवच । अथवा स्तोत्रुरिदमित्यर्थेऽण् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न । राधानां पति । राधुवंत्यभिरिति राधानि धनानि । सुवामंचित इति परांगवद्भावात्पञ्चम्यमंचितसमुदायस्य निघातः । गिर्वाहः । वह प्रापणे । वहिहाधाञ्च्यस्त्वंदसीति कारकपूर्वस्यापि वहतेरसुप्रत्ययः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २२६. । इत्युक्तत्वात् । णिदित्यनुष्ठेपधावुद्धिः । पूर्वपदस्य वोरूपधायाः । पा० ८. २. ७६. । इति दीर्घस्याभावस्त्वंदसः । षाष्ठिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । विभूतिः । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहे ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सं । अन्येषु । ब्रवावहे ॥ ६ ॥

हे शतक्रतो शतसंख्याककर्मापेत अस्मिन्प्रसक्ते वाजे संग्रामे नोऽस्माकमूतये रक्षणाद्योर्ध्व उन्नत उत्सुकस्तिष्ठ । भव । त्वं चाहं च मिलित्वान्येषु कार्यातरेषु सं ब्रवावहे । सम्यक् विचारयावः ॥ तिष्ठ । ब्रूचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इंद्रमूतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवऽतरं । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इंद्र । ऊतये ॥ ७ ॥

योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मापक्रमे वाजे वाजे कर्मापक्रमे नि तस्मिंस्तस्मिन्संग्रामे तवस्तरमतिशयेन बलिनमिंद्रमूतये रक्षार्थं सखायः सखिवत्प्रिया वयं हवामहे । आह्वयामः ॥ योगे योगे । युजिर् योगे । हलश्चेति घञ् । वज्रोः कृ घिण्यतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति कुत्वं । घञो जित्वादाद्युदात्तत्वं । नित्यवीनयो-रिति वीप्सायां द्विर्भावे सत्यास्रेडितानुदात्तत्वं । तवस्तरं । तवसः शब्दादस्त्रायामधेति । पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थीयो विनिः । तस्य च्छांदसो लोपः ॥

आ घा गमद्यदि अवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः । वाजेभिरूप नो हवै ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । अवत् । सहस्रिणीभिः । ऊतिभिः । वाजेभिः । उप । नः । हवै ॥ ८ ॥

यदि अवत् यद्ययमिंद्रो नोऽस्मादीयं हवमाह्वानं शृणुयात् तदानीं स्वयमेव सहस्रिणीभिरूतिभिर्बहुभिः पालनैर्वाजेभिरतैश्च सहोप समीप आ घ अवश्यमागमत् । आगच्छेत् ॥ घ । ऋचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः । गमत् । लिङर्थे लेट् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । छांदसे लुङि पुषादिबुताबुदितः परस्मैपदेषु । पा० ३. १. ५५. । इति क्लिरडादेशः । बहुलं कंदस्यमाह्वोगेऽपीत्यडभावः । अवत् । अयु अवणे । पूर्ववत्क्वेत्यडागमः । वाजेभिः । बहुलं कंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । हवै । भावेऽनुपस-र्गश्चेति ह्यतेरप्यसंप्रसारणं च । अपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरैणाद्युदात्तत्वं ॥

अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरं । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । हुवे । तुविऽप्रतिं । नरं । यं । ते । पूर्वं । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्यौकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात्तुविप्रतिं बह्वन्यजमानान्प्रतिगंतारं नरं पुत्रं त्वं हुवे । अनुक्रमेण कर्मस्वाह्वयामि । यं ते त्वामिंद्रं पितास्यदीयो जनकः पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे

आहूतवान् । तमाहुयामीति पूर्ववान्वयः ॥ ओकसः । नञ्प्रियस्येत्याद्युदात्तत्वं । ऊवे । ऊञ् सधायां शब्दे च । इटि बज्जलं कंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । गुणे प्राप्ति किङ्कति चेति प्रतिषेधः । उवडादेशः । प्रत्ययस्वरेणा-
तोदात्तत्वं । पादादिवादनघातः । तुविप्रति । तुवीनां बहूनां प्रतिगंतरं । अत्र प्रतिशब्दो भीमसैनो भीम
इतिवत् प्रतिगंतुशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति । अतः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । पा० १. ४. ९२ ।
इतिवत्सत्त्वचनत्वेनानिपातत्वादनव्ययत्वे पूरणगुणेत्यादिना । पा० २. २. ११ । न पठोसमार्सनविधेः । ऊवे ।
ऊञो लिटि बज्जलं कंदसीति पूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विवचनप्रकरणे कंदसि चेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १ ।
इति द्विवचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितृभ्यः ॥ १० ॥

तं । त्वा । वयं । विश्वऽवार । आ । शास्महे । पुरुऽहूत । सखे । वसो इति । जरितृभ्यः ॥ १० ॥

हे विश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बज्जभिः स्वस्वकर्मण्याहूत सखे सखिवत्प्रिय वसो निवासहेतो इन्द्र तं
पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वं जरितृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहार्थमा शास्महे । प्रार्थयामहे ॥ आ शास्महे । आडः शासु इच्छायां ।
अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । वसो । नामंचिते समानाधिकरण इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधात्प-
रांगवद्भावे सति शेषनिघातेन वामंचितस्य चेति वा सर्वानुदात्तत्वं । जरितृभ्यः । जरतिः स्तुतिकर्मा । तुचस्वि-
त्त्वादंतोदात्तत्वं ॥ ॥ २९ ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्रां । सखे वज्रिन्सखीनां ॥ ११ ॥

अस्माकं । शिप्रिणीनां । सोमऽपाः । सोमऽपाव्रां । सखे । वज्रिन् । सखीनां ॥ ११ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः सखे सखिवत्प्रिय वज्रिन्वज्रयुक्तेन्द्र सखीनां सखिवत्प्रियाणां सोमपाव्रां सोमस्य
पातृणामस्माकं शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां हनुभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां गवां समूहस्त्वत्प्रसादादस्त्विति शेषः ॥
शिप्रिणीनां । ऋन्नेभ्यो डोबिति डीप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरः शिष्यति । सोमपाः । आमं-
चितस्य सति शिष्टत्वादामंचिताद्युदात्तत्वं । सोमपाव्रां । आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । अल्लोपोऽनः । पा० ६.
४. १३४ । इत्यनोऽकारस्य लोपः ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त उश्मसीष्टये ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु । यथा । ते । उश्मसि ।

इष्टये ॥ १२ ॥

हे सोमपाः सखे वज्रिन् इष्टयेऽभिलषितार्थं ते तवानुग्रहं यथा येन प्रकारेणोश्मसि वयं कामयामहे त्वं
तथा कुरु । त्वत्प्रसादात्तदभीष्टं तथास्तु ॥ कृणु । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वान्नुम् । धिन्विक्तव्योरश्चेत्यु-
प्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोप इति तस्य लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणा-
भावः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुक् । उश्मसि । वशं कांतौ । इदंतो मसिः । अदृष्टत्वेऽऽद्यो लुक् ।
ग्रहिण्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । इष्टये । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुबेत्यादि-
नेट्प्रतिषेधः । यद्वा । यजतेः क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना । पा० ६. १. १५ । संप्रसारणं । व्रश्वादिना षत्वे ण्वत्वं ।
पूर्वास्त्वन्वे मंचे वृषेति क्तिन उदात्तत्वं । द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥

रेवतीर्नः सधमाद् इद्रे संतु तुविवाजाः । सुमंतो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधऽमादे । इद्रे । संतु । तुविऽवाजाः । सुऽमंतः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

सुमंतोऽन्नवंतो वयं याभिर्गोभिः सह मदेम हव्येन इद्रे सधमादेऽस्माभिः सह हव्ययुक्ते सति नोऽस्माकं ता

गावो रेवतीः क्षीराब्जादिधनवत्यः तुविवाजाः प्रभृतबलाश्च संतु ॥ रेवतीः । रथिशब्दात्तुपि रथेर्मती बङ्गलमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । कंदसीर इति मतुपो वत्त्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । अरिशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति रेशब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तं । सधमादे । मद् तुप्तियोगे । क्षीरादिकः । सह मादयतीति सधमादः । पचाद्यच् । सध मादस्थयोऽङ्दसि । पा० ६. ३. ९६. इति सहशब्दस्य सधादेशः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिऽङ्दसि बङ्गलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । तुविवाजाः । तु इति सौचो धातुर्वृत्त्यर्थः । अच इरिति इः । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणो न भवति । बङ्ग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । चुमतः । टुचु शब्दे । अस्मात्किपि तुगभावोऽङ्दसः । ह्रस्वगुणभ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । मदेम । मदी हर्षे । व्यत्ययेन शप् । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे शप्ः पित्वादनुदात्तत्वं । ततो धातुस्वरः शिष्यते ॥

आ घ त्वावान्मनाप्नः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चक्रयोः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वाऽवान् । त्मना । आप्नः । स्तोतृभ्यः । धृष्णो इति । इयानः । ऋणोः । अक्षं । न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

हे धृष्णो धार्थ्ययुक्तेन्द्र त्वावान् त्वत्सदृशो देवताविशेषस्त्मनाप्नस्त्वदन्यहवशात्स्वयमेवाप्नः सन् इयानो ऽस्माभिर्याच्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहाय तदभोष्टमर्थं घ अवश्यमा ऋणोः । आनीय प्रक्षिपतु । तत्र दृष्टान्तः । चक्रयोः रथस्य चक्रयोरक्षं न । यथाचं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ त्वावान् । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्माञ्चां कंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. इति वतुप । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. इति दकारस्यात्वं । वतुपः पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । त्मना । मन्वेष्वाड्यादेरात्मनः । पा० ६. ४. १४१. इत्याकारलोपः । धृष्णो । जिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रसिगृधिधृषिचिपेः क्तुः । पा० ३. २. १४०. आमन्त्रितानुदात्तत्वं । इयानः । ईङ् गतौ । कंदसि लिट् । पा० ३. २. १०५. तस्य लिटः कान् ज्वेति कानजादेशः । अचि झुधात्वित्यादिना । पा० ६. ४. ७७. इयडादेशः । द्विवचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनादभ्यासो न क्रियते । चित इत्यंतोदात्तत्वं । ऋणोः । ऋण गतौ । लङि व्यत्ययेन तिपः सिपीतश्च । पा० ३. ४. १००. इतीकारलोपः । तनादिङ्गञ्च उः । पा० ३. १. ७९. सार्वधातुकगुणः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यङागमाभावः । विकरणस्वरेणोदात्तत्वं । अक्षं । अक्षस्यादेवनस्य । फि० २. १२. इत्याबुदात्तत्वं । चक्रयोः । चक्रियोः । अकारस्वकारोऽङ्दसः ॥

आ यदुवः शतक्रतुवा कामं जरितृणां । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुवः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामं । जरितृणां । ऋणोः । अक्षं । न । शचीभिः ॥ १५ ॥

हे शतक्रतो इन्द्र यदुवो धनं कामितार्थरूपमा स्तोतृभिरापन्नमसि तं कामं जरितृणां ऋणोरक्षं न शचीभिः । आनीय प्रक्षिपसि । तत्र दृष्टान्तः । शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषैरक्षं न । यथाचं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ शचीभिः । शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनंत आबुदात्तः । पा० ४. १. ७३. ॥ ३० ॥

शश्वदिन्द्रः पोषुथञ्जिर्जिगाय नानंदङ्गिः शश्वसङ्गिर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्स नः सन्तिता सनये स नोऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इन्द्रः । पोषुथत् ऽभिः । जिगाय । नानंदत् ऽभिः । शश्वसत् ऽभिः । धनानि ।

सः । नः । हिरण्यऽरथं । दंसनाऽवान् । सः । नः । सन्तिता । सनये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेन्द्रेण दत्तं हिरण्यरथमनया प्रतिजग्राह । तथा च ब्राह्मणं । तस्मा इन्द्रः सूयमानः प्रीतो मनसा

हिरण्यरथं ददौ तमेतया प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इति । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ इन्द्रः शश्वत्सर्वदा धनानि वैरिसं-
बन्धीनि जिगाय । जितवान् । अश्वैरिति शेषः । कीदृशैः । पोप्रथञ्जिः घासमन्नानंतरभाविनमोष्ठशब्दं कुर्वञ्जिः
नानदञ्जिर्नादमाख्यगतं हेषाशब्दं कुर्वञ्जिः शाश्वसञ्जिः पुनःपुनर्मृशं वा श्वसञ्जिः । दंसनावान् कर्मवान् सनिता
दाता स इन्द्रो नोऽस्माकं सनये संभजनार्थं हिरण्यरथं सुवर्णेन निर्मितं रथमदात् । दत्तवान् । स नः स न
इति द्विरुक्तिरादरार्थं ॥ पोप्रथञ्जिः । प्रोथृ पर्याप्तौ । अस्माद्यङ्लुक्कभ्यासहलादिशेषौ । ह्रस्वः । पा० ७. ४. ५९. ।
इति ह्रस्वत्वे कृते गुणो यङ्लुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इति गुणः । धातोरुपधाया उत्वं क्वांसं । अस्माद्यङ्लु-
गन्ताच्छतर्थभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । जिगाय । जि जये । लिटो णलि वृद्धिः । द्विर्वचनेऽपीति स्थानि-
वज्जावाज्जि इत्यस्य द्विर्वचनं । सन्लिटोर्जेः । पा० ७. ३. ५७. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं । मानदञ्जिः । एद
अव्यक्ते शब्दे । पूर्ववद्यङ्लुकि दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पूर्ववदाद्युदात्तत्वं । शाश्वसञ्जिः । श्वस प्राणने ।
अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । हिरण्यरथं । समासस्येत्यतोदात्तत्वं । अदात् । गातिस्थेति सिचो लुक् । दंसनावान् ।
दंसशब्दः अग्नौ दंसो वेष इति कर्मनामसु पठितः । दंस एव दंसना । तदस्यासीति मतुप् । दस्यतेऽनेनेति
दंसना ॥

प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायचे क्वादस्याश्विनाश्चावत्येति तुचः । अथाश्विन इति खंडेऽश्विना यज्वरी-
रिष आश्विनावश्चावत्या । आ० ४. १५. । इति सूचितं ॥

आश्विनावश्चावत्येषा यातं शवीरया । गोमहस्रा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यातं । शवीरया । गोऽमत् । दस्रा । हिरण्य
ऽवत् ॥ १७ ॥

इन्द्रेण प्रेरितः शुनःशेपोऽश्विनौ तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमिन्द्र उवाचाश्विनौ नु सुहृद्य उवाचाश्विनौ नु सुहृद्य
इति सोऽश्विनौ तुष्टावात् उत्तरेण तुचेन । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ हे अश्विनौ अश्वावत्या बज्रभिरश्वैर्युक्तया
शवीरया प्रेर्यमाणेष्वेवान्न सह आ यातं । अस्मिन्कर्मस्वागच्छतं । हे दस्रा अश्विनौ युवयोः प्रसादाग्नौमद्बज्र-
भिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवत्बज्रना हिरण्येन युक्तमस्मदीयं गृहमस्त्विति शेषः ॥ अश्वावत्या । मञ्चे सोऽग्निं द्रव्यं
श्वदेवस्य मती । पा० ६. ३. १३१. । इति दीर्घत्वं । इषा । सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । यातं । या
प्राणने । लोटि तससं । अदादित्वाच्छपो लुक् । शवीरया । शु गतौ । कृश्वृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् । उ०
४. ३०. । इतीरन्त्यथो बज्रलवचनादस्मादपि भवति । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

समानयोजनो हि वाँ रथो दस्रावमर्त्यः । समुद्रे अश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः । हि । वां । रथः । दस्रा । अमर्त्यः । समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

हे दस्रावश्विनौ वां युवयोः संबन्धी रथः समानयोजनसुखयोजनः । युवयोर्द्वयोरेकरथा बद्धत्वादुभयार्थं
सकृदेव युज्यते । युक्तः स रथोऽमर्त्यो विनाशरहितः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अत एव हे अश्विनौ हि यस्मा-
त्समुद्रेऽंतरिच ईयते गच्छति । अन्तारेचनानाम् पठितं समुद्रशब्दं यास्क एवं व्याचख्यौ । समुद्रः कस्मात्समुद्र-
वंत्यस्मादापः सनभिद्रवत्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुद्रको भवति समुनन्तीति वा । नि० २. १०. । इति ॥
समानयोजनः । बज्रज्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमर्त्यः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईयते । ईरन् गतौ ।
अदुपदेशास्ससार्वधातुकानुदात्तत्वे श्वनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

न्यग्रस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः । परि द्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अग्रस्य । मूर्धनि । चक्रं । रथस्य । येमथुः । परि । द्यां । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवामग्रस्य हंतुं विनाशयेतुमर्थात् । दृढस्य पर्वतस्य मूर्धन्यपरि चक्रं भवदीयथसंबन्धेकं
चक्रं नि येमथुः । नियमितवन्तौ । अन्यश्चक्रं परि वां बुलोकस्य परित ईयते । गच्छति ॥ अग्रस्य । अहननमग्रः ।

घञर्थे कविधानं स्थात्वापाय्यधिहनिद्युध्यर्थे । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति हृतेः कप्रत्ययः । अघ्नमर्हत्यध्यः । कंदसि च । पा० ५. १. ६७. । इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदान्तत्वं । थिमथुः । यम उपरमे । किति लिख्यत एकह-
त्वध्ये । पा० ६. ४. १२०. । इत्येत्वाभ्यासलोपो ॥

प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्र उषस्ये क्रतौ गायत्रे कंदसि कस्त उष इति तृचः । अथोषस्य इति खंडे कस्त उष इति तिस्रः । आ० ४. १४. । इति सूचितं ॥

कस्तं उषः कधप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये । कं नक्षसे विभावरि ॥२०॥

कः । ते । उषः । कथऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कं । नृक्षसे । विभाऽवरि ॥ २० ॥

अश्विभ्यां प्रेरितः शुनःशेप उषसं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमश्विना ऊचतुरुषसं नु सुहृद्य त्वोत्स्रक्ष्याम
इति स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तृचेन तस्य ह स्मार्च्युत्तृतायां वि पाशो मुमुचे कनीय ऐत्त्वाकस्योदरं भवत्यु-
त्तमस्यामेवर्च्युत्तृतायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐत्त्वाक आस । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ हे कधप्रिये सुतिप्रिये
अमर्त्ये मरणरहित उष एतच्छब्दामिधेय उषःकालाभिमानिनि देवते भुजे तव भोगाय मर्तो मनुष्यः को
विद्यते । हे विभावरि विशेषप्रभावयुक्त उषो देवि कं पुरुषं न चसे । प्राप्नोषि । तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि
मनुष्यः समर्थः । अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगपेक्षया न प्राप्नोषि । ईदृशस्त्व महिमेत्यर्थः । ते । तेमयावेक-
वचनस्य । पा० ८. १. २२. । इति युष्मच्छब्दस्य तैः आदेशः सर्वानुदात्तः । कधप्रिये । कथ वाक्यप्रबंधे । चुरादि-
रदंतः । शावतो लोपस्य स्थानेवद्भावाद्गुणवृद्धभावः । चिंतिपूजिक्वादिभ्यो देवर्द्धस्य । पा० ३. ३. १०५. । इत्यङ्-
प्रत्ययः । शिरनिटीति णिलोपः । ततष्टाप् । षष्ठीसमासे ङ्यापोः संचाच्छदसोर्बहुलं । पा० ६. ३. ६३. । इति
ह्रस्वत्वं । थकारस्य धकारश्छांदसः । आसंचितानुदात्तत्वं । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिह्रस्वः
क्षिप् । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । मर्तः । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । न चसे । तृष हृष
णच गतौ । विभावरि । भा दीप्तौ । विपूर्वाद्दस्मादातो मनिञ्चनिञ्चनिपश्चेति वनिप् । वनो र च । पा० ४.
१. ७. । इति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । अंबार्थनयोर्ह्रस्वः । पा० ७. ३. १०७. । इति ह्रस्वत्वं ॥

वयं हि ते अमन्मह्यंतादा पराकात् । अश्वे न चित्रे अरुषि ॥ २१ ॥

वयं। हि। ते। अमन्महि। आ। अन्तात्। आ। पराकात्। अथै। न। चित्रे। अरुषि॥२१॥

अथे व्यापनशीले चित्रे चायनीय अक्षि आरोचमान उषःकालाभिमानिनि देवते तव स्वरूपमांतात्स-
मीपपर्यंतमा पराकाङ्क्षरपर्यंत वयं मनुष्या नामन्महि । न बोद्धुं समर्थः । हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवतामह्विः
पारावारयोरज्ञानमस्मासु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अमन्महि । मन ज्ञाने । बद्धलं कंदसीति बद्धलं कंदसीति श्रुतौ
लुक् । दृष्टं दृष्टं दृष्टं दुदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । अथे । अथू व्याप्तौ । अग्निगोत्रादेना क्रम-
त्ययः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं ॥

त्वं त्येभिरा गहि वाजैर्भिर्दुहितर्दिवः । अस्मे रयिं नि धारय ॥२२॥

त्वं।त्येभिः।आ।गृहि।वाजेभिः।दुहितः।दिवः।अस्मे इति।रयिं।नि।धारय ॥२२॥

हे दिवो दुहितर्बुदेवतायाः पुत्रि उषो देवि त्वेभिर्वाजेभिस्तैरनैः सह त्वमा गहि । अवागच्छ । अस्मै
अस्मासु रचिं धनं नि धारय । नितरां स्थापय ॥ त्वेभिः । वज्रलं कंदसीति त्वदृशब्दाद्भिन्न एसादेशाभावः ।
गहि । असन्नदुक्तं । दुहितर्दिवः । परस्यापि दिव इत्यस्य दिवो दुहितरित्यन्वये सति पूर्ववत्त्वात्सुवामंचित
इति परांगवद्भावेन षष्ठाः अस्मासु रचिं धनं नि धारय सर्वानुदात्तत्वं । यद्वा । कार्यकालं हि मंत्रापरिमाणं । परि० ३ ।
इति न्यायेन सुवामंचित इत्यस्यामंचितस्य ज्ञेयाष्टमिकेन योगेनैकवाक्यत्वे सति परत्वात् परांगवद्भावे सति
सर्वानुदात्तत्वं । कृतस्वरयोः षष्ठाः अमंचितयोः पञ्चाद्व्यत्ययो वज्रलमिति व्यत्यस्तप्रयोगः । अस्मै । सुपां सुलुगिति
सप्तम्याः श्रेष्ठादेशः ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके पंच सूक्तानि । तत्र त्वमग्ने प्रथम इति प्रथमं सूक्तमष्टादशर्वं । अंगिरसो हिरण्यसूप ऋषिः । अष्टमीषोडशष्टादशस्तिष्ठुमः । शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रमणिका । त्वमग्ने द्यूना हिरण्यसूप अग्नेयं त्रिष्टुबंत्वाष्टमीषोऽष्टौ चेति ॥ प्रातरनुवाक अग्नेये कृतावाग्निशस्त्रे च त्वमग्ने प्रथम इति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते । आ० ४. १३. । इति सूचितं ॥ अभिज्ञवषडहस्य तृतीयेऽहन्याग्निमारुते शम्भ इदं मृक्तं जातवेदस्यनिवि-
ज्ञानीयं । तथा च तृतीयस्य अर्घ्यमेति खंडे सूचितं । त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा इत्याग्निमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥ वाजपेय आग्निमारुत एतत्सूक्तं जातवेदस्य निविज्ञानीयं तृतीयेनाभिज्ञविकेनोक्तं तृतीयसवनं । आ० ९. ९. । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।

तव व्रते कवयो विद्वानापसोऽजायंत मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिराः । ऋषिः । देवः । देवानां । अभवः । शिवः । सखा ।

तव । व्रते । कवयः । विद्वानाऽपसः । अजायंत । मरुतः । भ्राजत् ऽदृष्टयः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य अंगिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात् । तादृशोऽंगिरोनामक ऋषिरभवः । तथा च ब्राह्मणं । येऽंगिरा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. । इति । तथा स्वयं देवो भूत्वा देवानामन्येषां शिवः शोभनः सखाभवः । तव व्रते त्वदीये कर्मणि कवयो मेधाविनो विद्वानापसो ज्ञानेन व्याप्नुवाना ज्ञात-
कर्माणो वा भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधा मरुतो मरुत्संज्ञका देवा अजायंत ॥ विद्वानापसः । विद्व ज्ञाने । विद्वो वेदनं । बज्रलयहणादीणादिको मक्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति पामादिलक्षणो नः । पा० ५. २. १००. । प्रत्य-
यस्त्रेणांतोदात्तत्वं । विद्वानान्यपांसि येषां ते विद्वानापसः । पूर्वपदस्यान्येषामपि दृश्यत इति दृशियहणादव-
यहसमयेऽपि दीर्घत्वं । अजायंत । जनी प्रादुर्भावे । तस्य ज्ञानि ज्ञाजनीर्जा । पा० ७. ३. ७९. । इति जादेशः । भ्राजदृष्टयः । भ्राजु दीप्तौ । अत्ययेन श्रुत् । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋषी गतावित्यस्मात्
क्तिच्त्वा च संज्ञायामिति क्तिजंत ऋष्टिशब्दः । ततो बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतं ।

विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ॥ २ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिरःऽतमः । कविः । देवानां । परि । भूषसि । व्रतं ।

विऽभुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् । आयवे ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आद्य अंगिरस्तमोऽतिशयेनांगिरा भूत्वा कविर्मेधावी सन् देवानामन्येषां व्रतं कर्म परि भूषसि । परितोऽलंकरोषि । कीदृशस्त्वं । विश्वस्मै भुवनाय समस्तलोकानुग्रहार्थं विभुर्बहुविधः । आहवनीया-
द्यनेकरूपधारीत्यर्थः । मेधिरो मेधावान् द्विमाता द्वयोररख्योरुत्पन्नः । यद्वा । द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । आयवे मनुष्यार्थं कतिधा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः शयानः । तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयंत इति न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः ॥ भूषसि । भूष अलंकारि । भौवादिकः । विभुः । विप्रसंभो द्रुमंज्ञायां । पा० ३. २. १८०. । इति विपूर्वाद्भवतेर्दुप्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भुवनाय । भूदसूधस्त्रिभ्यश्छंदसि । उ० २. ८०. । इति क्वन् । योरनादेशे निस्त्रेणाबुदात्तत्वं । मेधिरः । मेधु संगमे च । अस्माद्वाङ्मलक इरन्प्रत्ययः । निस्त्रः । द्विमाता । द्वौ मातरौ यस्यासौ द्विमाता । नवृतश्च । पा० ५. ४. १५३. । इति कप्प्रत्ययो न भवति मातृमातृकयोर्भेदेनोपादानाच्चतुर्विधेति कवपि विमाष्यत इति तस्य मातृशब्दविषये पात्तिकत्वोक्तिः । विचक्रा-
दित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वं । यद्वा । द्वयोर्माता द्विमाता । समासस्थित्यंतोदात्तत्वं । शयुः । शीङ् स्वप्ने । भृमृ-
शीत्यादिना । उ० १. ७. । उप्रत्ययः । कतिधा । उत्यंतस्य किंशब्दस्य बज्रगणवतुडति संख्या । पा० १. १. २३. ।

इति संख्यासंज्ञायां संख्याया विधार्थं धा । पा० ५. ३. ४२. इति धाप्रत्ययः । आयवे । कंदसीणः । उ० १. २ । इत्यितेरुप्रत्ययः ॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्चन आविर्भव सुक्रतूया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसंघोर्भारमयजो महो वसो ॥३॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । मातरिश्चने । आविः । भव । सुक्रतुऽया । विवस्वते ।

अरेजेतां । रोदसी इति । होतृऽवूर्ये । असंघोः । भारं । अयजः । महः । वसो इति ॥३॥

हे अग्ने त्वं मातरिश्चने प्रथमो सुख्यो भूत्वा वर्तसे । अग्निर्वायुरादित्य इति वाय्वपेक्षया सर्वत्र सुख्यत्वाव-
गमात् । तादृशस्त्वं सुक्रतूया शोभनकर्मैच्छया विवस्वते परिचरते यजमानायाविर्भव । प्रकटो भव । तव
सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोदसी द्यावापृथिव्यावरेजेतां । अकंपेतां । भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः । नि० ३. २१. इति
यास्तः । होतृवूर्ये होतृवरणयुक्ते कर्मणि भारं भरणमसंघोः । ऊढवानसि । हे वसो निवासहेतो वङ्गे महः
पूज्यान्देवानयजः । इष्टवानसि ॥ मातरिश्चने । निर्माणहेतुत्वात्मातांतरिचं । तत्र श्वसिति प्राणितीति मातरिश्वा
वायुः । श्वनुचन्नित्वाद्दौ । उ० १. १५८. । मातरिश्चञ्चशब्दः कन्प्रत्ययातो निपातितः । सुक्रतूया । सुक्रतुमात्मन
इच्छति । सुप आत्मनः क्वच । अक्रत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । पा० ७. ४. २५. । क्वजंतस्य धातुसंज्ञायां अ
प्रत्ययात् । पा० ३. ३. १०२. इति भावेऽकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य डादेशः ।
टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । विवस्वते ।
विवासतिः परिचरणकर्मा । अस्मात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वं । तदस्यास्तीति मतुप् । मादु-
पधाया इति मतोर्वत्वं । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वाभावाद्ब्रूत्वाभावः । मतुपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातु-
स्वरः शिष्यते । रोदसी । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । होतृवूर्ये । होत्रा त्रियत इति होतृवूर्यो यज्ञः । वृज
वरणे । वज्रलग्नहणादौणादिकः क्वप् । उदोष्यपूर्वस्त्वित्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । यद्वा । वृज् वरण इत्यस्यादेति-
स्तुशास्त्रित्यादिना । पा० ३. १. १०९. । क्वप् । अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः । अक्रत्सार्वधातुकयोरिति
दीर्घत्वे पूर्ववदुत्तदीर्घौ । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ।
असंघोः । षष् हिंसायामत्र तु वह्नार्थः । स्वादिभ्यः झुः । पादादित्वादनघातः । अयजः । भारमित्यस्य
पूर्वपदस्य वाक्कांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः
। पा० ८. १. १८. ५. इति वचनात् । महः । मह पूजायां । क्विच्चेति क्तिप् । सुपां सुपो भवतीति शसो ङसादेशः ।
सविकाच इति तस्योदात्तत्वं । यद्वा । शसि महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्चांदसः । बृहन्नहतोरुपसंख्यानमिति
शस उदात्तत्वं ॥

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृतरः ।

श्वाचेण यत्पिचोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥४॥

त्वं । अग्ने । मनवे । द्यां । अवाशयः । पुरुरवसे । सुऽकृते । सुकृत्ऽतरः ।

श्वाचेण । यत् । पिचोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्वं । अनयन् । आ । अपरं । पुनरिति ॥४॥

हे अग्ने त्वं मनवे मनोरनुग्रहार्थं द्यां बुलोकमवाशयः । शब्दितवानसि । पुण्यकर्मभिः साध्यो बुलोक इति
प्रकटितवानसि । सुकृते तव परिचरणं कुर्वते पुरुरवस एतन्नामकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थं सुकृत्तरोऽतिशयेन शोभ-
नफलकार्यभूः । यद्यदा पिचोररण्योः श्वाचेण क्षिप्रमथनेन परि मुच्यसे परितो मुक्तो भवसि । उत्पद्यस इत्यर्थः ।
तदानो त्वा अरण्योत्पन्नं त्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेशमानयन् । आहवनीयत्वेन स्थापितवतः । पुनः पश्चादपरं
पश्चिमदेशमानयन् । गार्हपत्यरूपेण प्रापितवतः । आहवनीयकर्मानुष्ठानादूर्ध्वं गार्हपत्यरूपेण धारितवत
इत्यर्थः ॥ अवाशयः । वायु शब्दे । पुरुरवसे । पुर रौतीति पुरुरवाः । र शब्दे । अस्मादीयादिकेऽसुनि पुरसि

च पुरुरवाः । उ० ४. २३१. इति पूर्वपदस्य दीर्घो निपात्यते । सुकृते । सुकर्मपापमन्त्रपुष्टिषु छत्रः । पा० ३. २. ८९. इति छिप । ततस्तुक् । पिचोः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिसुदात्तत्वं । मुच्यसे । अदुपदेशात्सर्वधातु-
कानुदात्तत्वं । यद्यपि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनाद्विकरणस्वरः सति शिष्टोऽपि
लसार्वाधातुकस्वरस्य बाधको न भवति तथापि धातुस्वरं बाधत एव धातुस्वरं आस्वर इत्युक्तत्वात् । अतो यक
एव स्वरं प्राप्तिं व्यत्ययेनावुदात्तत्वं ॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतसुचे भवसि अवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरग्रे विशं आविवांससि ॥ ५ ॥

त्वं । अग्ने । वृषभः । पुष्टिऽवर्धनः । उद्यतऽसुचे । भवसि । अवाय्यः ।

यः । आऽहुतिं । परि । वेद । वषट्ऽकृतिं । एकऽआयुः । अग्रे । विशं । आऽविवांससि ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वृषभः कामानां वर्धिता पुष्टिवर्धनो यजमानस्य धनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः उद्यतसुच उद्यतया
सुचा युक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थं अवाय्यो मन्त्रैः अवणीयो भवसि । यो यजमानो वषट्कृतिं वषट्कार-
युक्तामाहुतिं परि वेद परितो जानाति । समर्पयतीत्यर्थः । एकायुर्मुखात्तस्त्वमग्रे प्रथमं तं यजमानं विशसद-
नुकूलाः प्रजा आविवांससि । सर्वतः प्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्धनः । वृधु वृद्धौ । अस्मास्मिजन्तान्नयादित्वात् स्तुः ।
लित्स्वरेणोत्तरपदस्याबुदात्तत्वं । छटुत्तरपदस्य अस्त्वित्त्वं स एव शिष्यते । उद्यतसुचे । यम उपरमे ।
अस्मादुत्पूर्वान्निष्ठेति क्तप्रत्यय अनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
उद्यता सुम्येनेति बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेद । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं ॥ ३२ ॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्मन्पिपर्षि विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितकम्ये धने दधेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥ ६ ॥

त्वं । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिं । नरं । सक्मन् । पिपर्षि । विदथे । विऽचर्षणे ।

यः । शूरऽसाता । परिऽतकम्ये । धने । दधेभिः । चित् । संऽचृता । हंसि । भूयसः ॥ ६ ॥

हे विचर्षणे विशिष्टः । त्वं वृजिनवर्तनिं विष्णुतमार्गं सदाचाररक्षितं नरं पुरुषं सक्मन् सचनीये
समवेतुं योग्ये विदथे कर्मणि पिपर्षि । पालयसि पूरयसि वा । सत्कर्मानुष्ठानयुक्तं करोषीत्यर्थः । यस्त्वं
परितकम्ये परितो गंतव्ये धने धनवच्छूराणां प्रियतमे शूरसाता शूरेः संभजनीये युद्धे दधेभिश्चिदस्तीरपि
शौर्यरहितैः पुरुषैः । दधमर्भकमित्यल्पस्य । नि० ३. २०. इति यास्कः । समृता सम्यक् योद्धुं प्राप्ते सति तदनु-
ग्रहार्थं भूयसः प्रौढान्प्रतिपक्षिणः शत्रून् हंसि मारयसि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं । वृजिना
वर्तनिर्यस्येति बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सक्मन् । षच समवाये । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् ।
नेङ्गशि छतीतीट्प्रतिषेधः । न्यङ्कादित्वात् । पा० ७. ३. ५३. कुलं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । पिपर्षि ।
पू पालनपूरणयोः । सिपि स्त्री द्विर्भावह्रस्वोरदत्वहलादिशेषाः । अर्तिपिपत्योश्चैवभ्यासस्येत्वं । शूरसाता । शु
गतौ । शुषिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २५. इति शूरशब्दो रन्प्रत्ययांत आबुदात्तः । वन षण् संभक्तावित्यस्मात्
क्तिनंतः सातिशब्दः । जनसनखनां सम्मूलोरित्यात्वं । शूराणां सातिः संभजनमनेति बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । परितकम्ये । तक् हसने । अस्मादीणादिको भावे मक् । तदहंतीति
च्छंदसि च । पा० ५. १. ६७. इति यः । प्रादयो गतावर्थे प्रथमयेति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
दधेभिः । दासु दंभे । स्थायितंचीत्यादिना रक् । बङ्गलं छंदसीति भिस ऐसादेशभावः । समृता । गतिरनन्तर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववदाकारः । हंसि । हन्तेः सिपि नञापदांतस्य झलि । पा० ८. ३. २४. इत्यनुस्वारः ।
यदुत्तयोगादनिघातः । भूयसः । बहोर्लोपो भू च बहोः । पा० ६. ४. १५८. इति बङ्गशब्दादुत्तरस्थेयसुन
ईकारलोपो बहोर्भूभावश्च । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

त्वं तमग्ने अमृतत्वं उतमे मर्ते दधासि अर्वसे दिवेदिवे ।

यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥७॥

त्वं । तं । अग्ने । अमृतत्वे । उतऽतमे । मर्ते । दधासि । अर्वसे । दिवेऽदिवे ।

यः । ततृषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥७॥

हे अग्ने त्वं तं मर्ते तथाविधं त्वत्सेविनं मनुष्यं दिवे दिवे प्रतिदिनं अर्वसेऽन्नार्थमुत्तमेऽमृतत्वं उत्कृष्टे मरणरहिते पदे दधासि । धारयसि । यो यजमान उभयाय जन्मने द्विविधजन्मार्थं । द्विपदां चतुष्पदां लाभयेत्यर्थः । ततृषाणोऽतिशयेन तृष्णायुक्तो भवति तस्मै सूरयेऽभिज्ञाय यजमानाय मयः सुखं । यद्वै सुखं तन्मय इति श्रुत्यंतरात् । प्रयश्चान्नमया कृणोषि । सर्वतः करोषि ॥ ततृषाणः । अितृषा पिपासायां । लिटः कानच् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । संहितायां दीर्घश्चादसः । कृणोषि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विक्कण्वोरश्च-त्युप्रत्ययः । चादिलोपे विभाषिति निघातप्रतिषेधः ॥

त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः ।

अध्याम कर्मापसा नवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥८॥

त्वं । नः । अग्ने । सनये । धनानां । यशसं । कारुं । कृणुहि । स्तवानः ।

अध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतं । नः ॥८॥

हे अग्ने स्तवानः स्तूयमानस्त्वं नोऽस्माकं धनानां सनये दानार्थं यशसं यशोयुक्तं कारुं कर्मणां कर्तारं पुत्रं कृणुहि । कृष् । नवेन नूतनेनापसा प्राप्तिन त्वदत्तेन पुत्रेण कर्म यागदत्तदेवमध्याम । वर्धयाम । हे बावा-पृथिवी उभे देवते देवैरन्यैः सह नोऽस्मान्प्रावतं । प्रकर्षेण रचतं ॥ यशसं । अश्र्वादिवादात्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वा । स्तवानां । स्तवानां । म० ३. १. ११. ३. इति यशसशब्दात् क्तिप् । तस्य प्रत्ययांतस्य सनायंतत्वाद्वातुसंज्ञायां क्तिवेति क्तिप्रत्ययांतधातोः सति शिष्टत्वाद्वातोः रित्यंतोदात्तत्वं । कृणुहि । उतस्य प्रत्ययाच्छंदोवावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति हेर्लुगभावः । स्तवानः । सम्यानच् सुवः । उ० २. ८६. इति बज्रलवचनात्किवलस्यापि स्तौतिरानच्प्रत्ययः । वृषादिवादाबुदात्तत्वं । अध्याम । अधु वृद्धौ । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । यासु उदात्तत्वं । बावापृथिवी । दिवो बावा । पा० ६. ३. २९. इति बावादेशः । आमंचितानुदात्तत्वं ॥

त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।

तनूकृद्धोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोपिषे ॥९॥

त्वं । नः । अग्ने । पित्रोः । उपऽस्थे । आ । देवः । देवेषु । अनवद्य । जागृविः ।

तनूऽकृत । बोधि । प्रमतिः । च । कारवे । त्वं । कल्याण । वसु । विश्वं । आ । उपिषे ॥९॥

हे अनवद्य दोषरहिताग्ने देवेषु सर्वेषु मध्ये जागृविर्जागरूकस्त्वं पित्रोर्मातृपेतृरूपधीर्बावापृथिव्योरुपस्थे समीपस्थाने वर्तमानः सन्नोऽस्माकं तनूकृतं पुत्रं भूत्वा बोधि । बुध्यस्व । अनुगृह्णाणेत्यर्थः । तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय प्रमतिश्चानुग्रहरूपप्रकष्टमतिमुक्तस्य भवेति शेषः । हे कल्याण मंगलरूपाग्ने त्वं विश्वं वसु सर्वमपि धनमोपिषे । यजमानार्थमावपासे ॥ उपस्थे । सुपि स्थः । पा० ३. २. ४. इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः । आतो लोप इटि २ त्याकारलोपः । मरुदधादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. १०६. २. इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । जागृविः । जागृ निद्रावधे । जृगृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । उ० ४. ५४. इति क्तिन् । निष्वादाबुदात्तत्वं । बोधि । बुध अवगमने । बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । वा कंदसीति हेरपित्वस्य विकल्पितत्वेन पित्वादङित्वे सत्यङितस्य

। पा० ६. ४. १०३.। इति हेर्धिरादेशः । लघूपधगुणः । धातोरेत्यलोपः क्वांदसः । प्रमतिः । मन ज्ञाने । क्तिन्वमु-
दात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । प्रकृष्टा मतिर्यस्येति बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपिषे । जुषप् बीज-
तंतुसंताने । क्वांदसे लिटि थासः से । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विर्भावहलादिशेषौ । क्वादिनि-
यमादिद् ॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयं ।

सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यंति व्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥

त्वं अग्ने । प्रमतिः । त्वं । पिता । असि । नः । त्वं । वयः । कृत् । तव । जामयः । वयं ।

सं । त्वा । रायः । शतिनः । सं । सहस्रिणः । सुवीरं । यंति । व्रतपां । अदाभ्य ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं प्रमतिरस्यत्पुत्रपदावुदात्तत्वं । तथा त्वं नोऽस्माकं पिता पालकोऽसि । तथा त्वं
वयस्कृत् । आयुष्यप्रदोऽसि । वयमनुष्ठानारस्वव जामयो बंधवः । हे अदाभ्य केनाप्यहंसनीयाये सुवीरं शोभ-
नपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मणः पालकं त्वां शतिनः शतसंख्यायुक्ता रायो धनानि सं यंति । सम्यक् प्राप्नुवंति । तथा
सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रायः सं यंति ॥ सुवीरं । बज्रव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातीदात्तत्वे प्राप्ते वीरवीर्यौ
च । पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरपदावुदात्तत्वं । अदाभ्य । दभिः प्रकृत्यंतरमसीति केचिदाहुः । दभेक्षेति वक्तव्यं
। पा० ३. १. १२४. ३. । इति ण्यत् ॥ ३३ ॥

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नुषस्य विशपतिं ।

इळामकृण्वन्नुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते ॥ ११ ॥

त्वां अग्ने । प्रथमं । आयुं । आयवे । देवाः । अकृण्वन् । नुषस्य । विशपतिं ।

इळां । अकृण्वन् । मनुषस्य । शासनीं । पितुः । यत् । पुत्रः । ममकस्य । जायते ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रथमं पुरा देवा आयव आयोर्मनुष्यरूपस्य नृपस्यैतन्नामकराजविशेषस्त्रायुं मनुष्यरूपं
विरपतिं सेनापतिमकृण्वन् । कृतवन्तः । तथा मनुषस्य मनोरिळामेतन्नामधेयां पुत्रीं शासनीं धर्मोपदेशकर्त्रीम-
कृण्वन् । कृतवन्तः । तथा च तैत्तिरीयैरास्त्रायते । इडा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीत् । तै० ब्रा० १. १. ४. ४. ।
इति । वाजसनेयिनोऽथेवमामनन्ति । प्रयाजानुयाजानां मध्ये मामवकल्पय मया सर्वानवाप्स्यसि कामानिति
सा मनुमन्वशादिति यत् शादिति । यद्यदा ममकस्य मदीयस्य हिरण्यसूपसंबंधिनो यः पितांगिरासस्य पितुः
पुत्रो जायते । तदानीं हे अग्ने त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ॥ आयवे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । म० २. ३.
३२. १. । इति चतुर्थी । नृपस्य । गृह बंधने । नहिकलिहन्त्यर्तिलसिभ्य उषच् । उ० ४. ७५. । वृषादेत्यादा । दा-
त्तत्वं । विरपतिं । परादिष्कंदसि बज्रलमित्युत्तरपदावुदात्तत्वं । मनुषस्य । मनेर्निदितुषच् । निस्वादावु-
दात्तत्वं । शासनीं । शिष्यतेऽनयेति शासनी । करणाधिकरणयोश्चेति क्युट् । टिड्ढाणजित्यादिना । पा० ४. १.
१५. । डीप् । लिट्स्वरेणावुदात्तत्वं । ममकस्य । ममेदमित्यर्थे तस्येदं । पा० ४. ३. १२०. । इत्यणि तवकम-
मकावेकवचने । पा० ४. ३. ३. । इत्यक्षच्छः स्य ममकादेशः । संचापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः ।
व्यत्येनावुदात्तत्वं ॥

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वंद्य ।

त्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १२ ॥

त्वं । नः । अग्ने । तव । देव । पायुभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वंद्य ।

त्राता । तोकस्य । तनये । गवां । असि । अग्निमेषं । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

हे वंश वंदनीयामि देव त्वं तव पायुभिस्त्वदीयैः पालनैर्मघोनो धनयुक्तान्नोऽस्मान् रक्ष । तथा तन्वश्च तनूः पुत्रदेहानपि रक्ष । तोकस्यास्त्वदीयस्य पुत्रस्य यस्तनयोऽस्त्यपौत्रादिस्तव व्रते त्वदीये कर्मण्यनिमेषं निरंतरं रक्षमाणः सावधानो वर्तते तस्मिन्वा गावः संति तासां गवां चाता रक्षकोऽसि । ईदृशस्य तवास्त्रद्रवणे किम् वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः । शसि श्वयुवमघोनामतद्धिते । पा० ६. ४. १३३. इति संप्रसारणं । तन्वः । सुपां सुपो भवतीति शसो जसादेशः । पूर्वसवर्णादीर्घस्य दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधः । उदात्तस्वः इति स्वरितत्वं । शसि ह्युदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरंतरोऽनिषंगाय चतुरक्ष इध्यसे ।

यो रातह्व्योऽवृकाय धायसे कीरेश्चिन्मंचं मनसा वनोषि तं ॥ १३ ॥

त्वं । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अंतरः । अनिषंगाय । चतुः । अक्षः । इध्यसे ।

यः । रातऽह्व्यः । अवृकाय । धायसे । कीरेः । चित् । मंचं । मनसा । वनोषि । तं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्योर्यजमानस्य पायुः पालकः । अंतरः समीपवर्ती सन् अनिषंगाय रक्षोभिरसंबद्धाय यज्ञाय चतुरक्षो दिक्चतुष्टयेऽपीन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्त इध्यसे । दीप्यसे । अवृकायाहिंसकाय धायसे पोषकाय तुभ्यं रातह्व्यो दत्तहविष्को यो यजमानोऽस्ति कीरेश्चित्स्त्रोतुरेव सतस्तस्य संबंधिनं मंचं त्वदीयस्तोत्ररूपं मनसा त्वदीयेन चित्तेन वनोषि । याचसि ॥ यज्यवे । यजिमनिशुंभीत्यादिना । उ० ३. २०. । यजतेर्युप्रत्ययः । पायुः । छवापाजीत्यादिना उण् । आतो युक् चिण्छतोः । पा० ७. ३. ३३. । इति युगागमः । अनिषंगाय । षन्ज संगे । न विवर्तते निषंगोऽस्तेति बज्रग्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुरक्षः । चत्वार्यक्षीणि ज्वालारूपाणि यस्यासौ चतुरक्षः । बज्रग्रीहौ सकथ्यच्छोः । पा० ५. ४. ११३. । इति समासांतः षच्प्रत्ययः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । धायसे । वहिहाधाञ्भ्यश्चंदसीत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्छतोरिति युगागमः । कीरेः । कृत संशब्दने । अस्माख्यंतादच हरितीप्रत्यये णिलोपि धातोरेत्यलोपश्चांदसः । मंचं । मचि गुप्तभाषणे । पचाद्यचि वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । वनोषि । वनु याचने । तनादिक्छञ्च उः । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वमग्ने उरुशंसाय वाघते स्याहं यद्रेक्खः परमं वनोषि तत् ।

आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्ति प्र दिशो विदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वं । अग्ने । उरुऽशंसाय । वाघते । स्याहं । यत् । रेक्खः । परमं । वनोषि । तत् ।

आध्रस्य । चित् । प्रऽमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकं । शास्ति । प्र । दिशः ।

विदुऽतरः ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वमुरुशंसाय बज्रभिः स्तोतव्याय वाघते ऋत्विजे तदुपकारार्थं स्याहं स्पृहणीयं परममुत्तमं यद्रेक्खो धनमस्ति तद्धनं वनोषि । अनुष्ठाता लभतामिति कामयसे । तथा त्वमाध्रस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पिता पालक इत्यभिज्ञैरुच्यसे । तथा विदुष्टरोऽतिशयेनाभिज्ञस्त्वं पाकं शिशुं । पोतः पाकोऽर्भको ङिभः । अम० २. ५. ३८. । इत्यभिधानात् । यास्कोऽथेवमाह । पाकः पक्तव्यो भवति । नि० ३. १२. । तथाविधं यजमानं प्र शास्ति । प्रकर्षणानुशिष्टं करोषि । तथा दिशः प्र शास्ति । त्वदीयशासनाभावेऽनुष्ठातृणां विभ्रमः स्यात् । तथा च श्रूयते । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् । तै० सं० ६. १. ५. १. । इति । स भूमो दक्षिणादिगतोऽभिना निवर्तते । तदपि तच्चैवान्नातं । पथ्यां स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्नभिना दक्षिणेति । तै० अथिण्यापि तथैवान्नातं । अथो एतं वरमवृणीत मयैव प्राचीं दिशं प्राजानाथाभिना दक्षिणां । ऐ० ब्रा० १. ७. । इति ॥ उरुशंसाय । शन्सु सुतो । शस्यत इति शंसः । कर्मणि घञ् । अित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । छत्वादिक्छञ्च उः । प्रत्ययस्वरत्वेन

स एव शिष्यते । स्याहं । सुहासंबंधि । तस्मिन्मिदम् । रेकणः । रिचिर् विरेचने । रिचेर्धने घिञ् । उ० ४. १९८. । इत्यसुन् । कारानुडागमः । चजोः कु घिरयतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति कुत्वं । आध्रस्य । धि तृप्ती । आदेच उपदेशेऽशित्तीत्यात्वं । आतश्चोपसर्गे । पा० ३. १. १३६. । इति कप्रत्ययः । शास्ति । शासु अनुशिष्टी । अदादि-त्वाच्छपो लुक् । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पाके च प्रशास्ति दिशश्च प्रशास्तीत्यत्र चार्थो गम्यते । अतश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्त्यते । विदुष्टरः । विद्वच्छब्दात्तरप्ययस्ययादीनि च्छंदसि । पा० १. ४. २०. । इति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । शास्तिवसीति षत्वं । तरपः पित्वादनुदात्तत्वे वसोः स्वरिणीकार उदात्तः ॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः ।

स्वादुक्ष्मा यो वसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते सोपमा दिवः ॥ १५ ॥

त्वं । अग्ने । प्रयतऽदक्षिणं । नरं । वर्मेऽइव । स्यूतं । परि । पासि । विश्वतः ।

स्वादुऽक्ष्मा । यः । वसतौ । स्योनऽकृत् । जीवऽयाजं । यजते । सः । उपऽमा । दिवः ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं प्रयतदक्षिणं येन यजमानेन अस्त्रिभ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशं नरं पुष्टं यजमानं विश्वतः सर्वतः परि पासि । सम्यक् पालयसि । तत्र दृष्टान्तः । स्यूतं निष्कद्रलेन सूचीभिः सम्यक् निष्पादितं वर्मेव । यथा कवचं बुद्धिं पालयति तद्वत् । स्वादुक्ष्मा स्वाद्वन्नो वसतौ निवासभूते स्वगृहे स्योनकृत् अतिथीनां सुख-कारी यो यजमानो जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनिष्पाद्यं यजते अनुतिष्ठति स यजमानो दिवः स्वर्गस्योपमा दृष्टान्तो भवति । यथा स्वर्गोऽनुष्ठातृन्सुखयति तथा त्वमप्यस्त्रिणादीनित्यर्थः ॥ स्यूतं । षिषु तनु-संताने । निष्ठेति क्तः । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । छूः शूडनुनासिके च । पा० ६. ४. १९. । इति वकारस्यो-डादेशः । स्वादून्बदतीति स्वादुक्ष्मा । बदतिरत्तिकर्मा । अन्येभ्योऽपि दृशंत इति मनिन् । नित्वादायु-दात्तत्वे क्वत्तरपदप्रशतस्वरत्वं बज्रव्रीहौ तु व्यत्ययेन । जीवयाजं । जीवा अस्त्रिण इत्येते दक्षिणाभिः पूज्यतेऽन्वेयधिकरणे घञ् । कुत्वाभावश्छांदसः । यद्वा । जीवैः पशुभिर्याजनं जीवयाजः । याजयतेर्घञ् । षेरनिटीति षिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्चजोः कु घिरयतोरिति कुत्वाभावः । थाथादिस्वरिणी-त्तरपदांतोदात्तत्वं । सोपमा । सोऽचि लोपे चित्पादपूरणमिति संहितायां सोर्लोपः । दिवः । छडिदमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥ ३४ ॥

इमामप इत्यनयानाहिताभिराखिल्यं कृत्वा स्वापावाङ्गतिं जुहुयात् । अस्त्रिणो बुध्नीत इति खंड एयम-नाहिताभिर्गृह्य इमामपे शरणिं मीमृषो नः । आ० गृ० १. २३. २३. । इति सूचितं ॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरसृषिः मर्त्यानां ॥ १६ ॥

इमां । अग्ने । शरणिं । मीमृषः । नः । इमं । अध्वानं । यं । अगाम । दूरात् ।

आपिः । पिता । प्रऽमतिः । सोम्यानां । भूमिः । अस्मि । ऋषिऽकृत् । मर्त्यानां ॥ १६ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्त्रसंबन्धिनीमिमामिदानीं संपादितां शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीमृषः । चमस्व । तथा त्वदीयसेवामपिहोचादिरूपां परित्यज्य दूराद्दूरदेशं यमिममध्वानमगाम वयं गतवतः । तमपि चमस्वेति शेषः । सोम्यानां सोमाह्वाणामनुष्ठातृणां मर्त्यानां त्वमाध्यादिगुणयुक्तोऽसि । आपिः प्रापणीयः पिता पालकः प्रमतिः प्रकृष्टमननयुक्तो भूमिर्भूमकः । कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः । अस्मि कृत् दर्शनकारी । अनुविधृषया प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः ॥ शरणिं । शू १६सायामित्यत्रा गैयादिकोऽनिप्रत्ययः । मीमृषः । मृष तितिचायां । अस्मासौ

चङि गुणे प्राप्ते नित्यं कंदसि । पा० ७. ४. ८. । इत्युपधर्कारस्य ऋकारादेशः । णिलोपद्विर्भावहलादिशेषोरद-
त्त्वसन्वज्ञावेलदीर्घत्वानि । तिङुतिङ इति निघातः । अगाम । इण् गतौ । इणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५. ।
इति गादेशः । गातिस्त्रेति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । भृमिः । भ्रमु अनवस्थाने । भ्रमेः संप्रसारणं
च । उ० ४. १२०. । इतीन्द्रत्वयः । संप्रसारणे परपूर्वत्वं । इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेः कित्वाद्गुणप्रतिषेधः । नि-
त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

मनुष्वदग्ने अंगिरस्वदंगिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।

अच्छ याह्या वह् दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यक्षि च प्रियं ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अंगिरस्वत् । अंगिरः । ययातिऽवत् । सदने । पूर्वऽवत् । शुचे ।

अच्छ । याहि । आ । वह् । दैव्यं । जनं । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियं ॥ १७ ॥

हे शुचे शुचियुक्तांगिरोऽग्नशील हविरादानाय तत्र तत्र गमनशीलाग्ने अच्छाभिमुख्येन सदने देवयज-
नदेशे याहि । गच्छ । तत्र चत्वारो दृष्टांताः । मनुष्वत् यथा मनुरनुष्ठानदेशे गच्छति । अंगिरस्वत् यथा
चांगिरा गच्छति । ययातिवत् यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति । पूर्ववत् अन्ये च पूर्वपुरुषा यथा गच्छन्ति ।
यथा मन्वादयो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् । अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् । गत्वा च दैव्यं देवता-
समूहस्य जनमा वह । अस्मिन्कर्मण्यनय । आनीय च बर्हिषास्तीर्थे दर्भ आ सादय । तान्देवानुपवेशय ।
उपवेश्य च प्रियमभीष्टं हविर्यच्चि च । देहि ॥ मनुष्वत् । तेन तुल्यमिति प्रथमार्थे वा तत्र तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वा
वतिः । पा० ५. १. ११५-११६. । अयस्त्रयादित्वेन भत्वादुत्वाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः । एवमंगिरस्वदित्यादिषु ।
वह । ब्रह्मोऽतस्मिङ् इति संहितायां दीर्घः । यच्चि । लोटि बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । सेर्हपिञ्चेति हेरभा-
वश्चांदसः । षत्वकत्वे ॥

सामिचयने क्रतावुखासंभरणीयायामिष्टावमेर्ब्रह्मण्यतः पुरोनुवाक्येतेनाय इत्येषा । दर्शपूर्णमासाभ्यामि-
द्वेति खंड एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च । आ० ४. १. । इति सूचितं ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्तीं वा यज्ञे चकृमा विदा वा ।

उत प्र णेषिभि वस्यो अस्मान्सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या ॥ १८ ॥

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । ववृधस्व । शक्तीं । वा । यत् । ते । चकृम । विदा । वा ।

उत । प्र । नेषि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सं । नः । सृज । सुऽमत्या । वाजऽवत्या ॥ १८ ॥

हे अग्ने एतेनास्मत्प्रयुक्तेन ब्रह्मणा मंचेण ववृधस्व । अभिवृद्धो भव । शक्ती वा विदा वा अस्मदीयशक्त्या
चास्मदीयज्ञानेन च ते तव यत्स्तोत्रं चछम वयं कृतवन्तः । एतेन ब्रह्मणेति पूर्वचान्वयः । उतापि चास्माननु-
ष्ठातृन् वस्यो वसुमन्तरत्नलक्षणं त्रेयः प्र णेषि । प्रकर्षेण प्रापय । नोऽस्मान्वाजवत्या प्रभूतान्प्रयुक्तया सुमत्या-
नुष्ठानविषयया शोभनवृद्धा सं खज । संयोजय ॥ ववृधस्व । वृधु वृद्धौ । लेव्यडागमः । बज्रलं कंदसीति शपः
सृः । द्विर्भावहलादिशेषोरदत्त्वसन्वज्ञावेलदीर्घत्वानि । अयस्त्रयादित्वेन भत्वादुत्वाद्यभावः । शक्ती । मुपां सुलुगिति तृतीयायाः
पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । क्तिनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । विदा । सविकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । नेषि । णीञ्
प्रापणे । बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । उपसर्गादसमास इति णत्वं । सुमत्या । मन्कृतिन्नित्यादिनोत्तरपदांतो-
दात्तत्वं प्रथमाध्याये प्रपंचितं । ऋत्वे० १. ७. ७. । उदात्तचणो हल्यूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ ३५ ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणीति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं । आंगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । चिष्टुष कंदः । इंद्रो देवता ।
इंद्रस्य पंचोनेत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे मार्घ्यदिने सवने निष्केवत्यशस्त्र इंद्रस्य नु वीर्याणीति निविद्वाणीयं
सूक्तं । निष्केवत्य णेति खंड इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्निंद्रीं निविदं दध्यात् । आ० ५. १५. । इति ॥ विषुवत्यपि

तस्मिन् शस्त्र एतद्विनियुक्तं । विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूचितं । इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्निंद्रीं निविदं शस्त्रा । आ० ८. ६. इति ॥ महाव्रते निष्कवल्केऽप्येतदेव विनियुक्तं । राघंतरो दक्षिणः पक्ष इति खंडे चतस्रः सतोः षड् बृहतीः करोतींद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानां ॥१॥

इंद्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ।

अहन् । अहिं । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानां ॥१॥

वज्री वज्रयुक्त इंद्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वा यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार तस्मिंद्रस्य तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रव्रवीमि । कानि वीर्याणीति तदुच्यते । अहिं मेघमहन् । हतवान् । तदेतदेकं वीर्यं । अनु पश्चादपो जलानि ततर्द । हिंसितवान् । भूर्मा पातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यं । पर्वतानां संबंधिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीला नदीः प्राभिन्त । भिन्नवान् । कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः । इदं तृतीयं वीर्यं । एवमुत्तरचापि द्रष्टव्यं ॥ वीर्याणि । शूर वीर विक्रान्ता । खंतादचो यदिति यत् । गिरनिटीति णिलोपः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । आद्युदात्तत्वे हि मुशब्देन वज्रग्रीहावाद्युदात्तं द्वाच्छंदसीत्यनेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद्दीरवीर्यौ चेति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽवगम्यते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तत इति । अतः परिशेषात्तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव । वोचं । अस्त्विति वक्तिव्यातिभ्योऽङिति त्रैरङादेशः । वङ्त्वं कंदस्यमाङ्योऽपीत्यङभावः । चकार । णलि लित्त्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । अहन् । लङीतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्याब्ध्य इति तकारलोपः । अहिं । आङ्पूर्वाङ्गितेराङि अिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । उ० ४. १३७. इतीप्रत्ययः । आङो ह्रस्वत्वं च । चशब्देन वेजो ङित् समाने ख्यद्योदात्त इति ङित्वं पूर्वपदोदात्तत्वं चानुक्रियते । ततष्टिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वं । ततर्द । उत्तुदिर् हिंसानादरयोः । तिङुतिङ इति निघातः । वक्षणाः । वक्ष रोषे । क्रुधमंडार्थेभ्यश्च । पा० ३. २. १५१. इति युच् । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वयं ततस्त ।

वाश्रा इव धेनवः स्यंदमाना अंजः समुद्रमव जग्मुरापः ॥२॥

अहन् । अहिं । पर्वते । शिश्रियाणं । त्वष्टा । अस्मै । वज्रं । स्वयं । ततस्त ।

वाश्राऽइव । धेनवः । स्यंदमानाः । अंजः । समुद्रं । अव । जग्मुः । आपः ॥२॥

पर्वते शिश्रियाणमाश्रितमहिं मेघमहन् । हतवान् । अस्मा इंद्राय स्वयं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दगीयं सुखं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततश्च । तनूकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति स्यंदमानाः प्रसवणयुक्ता आपः समुद्रमंजः सम्यगव जग्मुः । प्राप्ताः । तत्र दृष्टान्तः । वाश्रा वत्सान्नाति हंभारवोपिता धेनव इव । यथा धेनवः सहस्रा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ शिश्रियाणं । अश्व सेवायां । लिटः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषेयङादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । स्वयं । अ गतौ । अस्मात्सुपूर्वाद्बहुलोर्ण्येदिति ण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धाभावः । यद्वा । खु शब्दोपतापयोरित्यस्मात् ण्यति पूर्ववद्वृद्धाभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । वाश्रंत इति वाश्राः । वाशु शब्दे । स्फाथितंचीत्वादिना रक् । जग्मुः । उंसि गमहनेत्युपधालोपः ॥

वृषायमाणोऽवृणीत् सोमं चिकदुकेष्वपि बत्सुतस्य ।

आ सार्यकं मघवाद्दत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनां ॥३॥

वृषऽयमाणः । अवृणीत । सोमं । त्रिऽकटुकेषु । अपिबत् । सुतस्य ।

आ । सायकं । मघऽवा । अदत्त । वज्रं । अहन् । एनं । प्रथमऽजां । अहीनां ॥ ३ ॥

वृषायमाणो वृष इवाचरन् । सोममवृणीत । वृतवान् । त्रिकटुकेषु । ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागास्त्रिकटुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबत् । पीतवान् । मघवा धनवानिन्द्रः सायकं बन्धकं वज्रमादत्त । स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् । हतवान् ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन् । कर्तुः क्वङ् सलोपश्च । पा० ३. १. ११. इति क्वङ् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । अदुपदेशाद्वातोर्तोदात्तत्वे क्वङ्ताद्वातोर्तोदात्तत्वं । सायकं । षिञ् बन्धने । सिनोतीति सायकः । एवम् । स्त्रित्स्वरेणाबुदात्तत्वं । प्रथमजां । प्रथमं आयत इति प्रथमजाः । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट्-नोरित्वात्वं ॥

यदिन्द्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।

आत्सूर्यं जनयन्धामुषासं तादीन्ता शत्रुं न किल विवित्से ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमऽजां । अहीनां । आत् । मायिनां । अमिनाः । प्र । उत । मायाः ।

आत् । सूर्यं । जनयन् । द्यां । उषसं । तादीन्ता । शत्रुं । न । किल । विवित्से ॥ ४ ॥

उतापि च हे इन्द्र यद्यदाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् हतवानसि आत् तदनन्तरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबन्धिनीमायाः प्रामिनाः । प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनन्तरं सूर्यमुषस-मुषःकालं वामाकाशं च जनयन् उत्पादयन्नामसुराणां प्रकाशयन् वर्तसे । तादीन्ता तदानीमावर-कांधकारामावाच्छत्रुं घातकं वैरिणं न विवित्से किल । त्वं न लब्धवान्खलु ॥ अहन् । हन्तेर्लङि हल्ङ्याभ्य इति सिलोपः । अडागम उदात्तः । आत्सूर्योत्पत्त्यात् । मायिनां । मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु पाठाद्ब्रीह्या-दिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. इति मत्वर्थीय इनिः । अमिनाः । मीञ् हिंसायां । क्रियादिकः । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. इति ह्रस्वत्वं । तादीन्ता । तद्दीन्तादीत्यात् पृषोदरादित्वादर्णविपर्ययः । किल । निपातस्त्विति दीर्घत्वं । विवित्से । विट् लामे । क्रादिनियमात्प्राप्त इट् व्यत्ययेन न भवति ॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कंधांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । वृत्रं । वृत्रऽतरं । विऽअसं । इन्द्रः । वज्रेण । महता । वधेन ।

स्कंधांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रो वज्रेण संपादितो यो महान्वधसेन वज्रेण वृत्रतरमतिशयेन योकाः । वृत्रावरणं । यद्वा । वृत्रेरावरणैः सर्वाञ्छत्रूंस्वरति तं । वृत्रमेतन्नामकमसुरं व्यसं विगतांसं निम्नबाह्वर्थया भवति तथाहन् । हतवान् । असच्छेदे दृष्टान्तः । कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विवृक्णा नि स्कंधांसीव । यथा वृत्रस्कंधा-च्छिन्ना भवन्ति तद्वत् । तथा सत्त्वहिर्बृचः पृथिव्या उपर्युपपृक् सामीप्येन संपृक्तः शयते । शयनं करोति । क्षिप्र-काष्ठवद्भूमौ पततीत्यर्थः ॥ वृत्रतरं । वृत्तु वर्तने । स्थायितंवीत्यादिना भावे रश्मिर्वाते वृत्रशब्दः । वृत्रेणाव-रणेन सर्वं तरतीति वृत्रतरः । तरतेः पचाद्यच् । परादिच्छन्दसि बङ्गलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । तरपि तु व्यत्ययेन । व्यसं । बङ्गव्रीहीः । र्षपदप्रभातेस्वरत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । वधेन । हनश्च वध इति भावेऽप । तत्संनियोगेन धातोर्वधादेशः । स चांतोदात्तः । अन्त्यस्वाकारस्तातो लोप इति लोप उदात्तनि-वृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं । विवृक्णा । औत्रशू केदने । कर्मणि निष्ठा । यस्व विभाषितोदप्रतिषेधः । औदि-तश्च । पा० ८. २. ४५. इति परत्वान्निष्ठानत्वं । ततो ब्रह्मभस्वेति षत्वे प्राप्ति निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेद्विधियु

सिद्धो वक्तव्यः । पा० ८. २. ६. ७. । इति नत्वस्य सिद्धत्वेन झल्यरत्वाभावात् षत्वं न भवति । कुत्से तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव । पा० ८. २. १. । इति चोः कुरिति कुत्वं । श्चं दसि वज्रलमिति श्लोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । शयते । वज्रं वं दसीति शपो लुगभावः । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ ३६ ॥

अयोधेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविवाधमृजीषं ।

नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिषे इंद्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोध्वाऽइव । दुःमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरं । तुविऽवाधं । ऋजीषं ।

न । अतारीत् । अस्य । संऽसृतिं । वधानां । सं । रुजानाः । पिपिषे । इंद्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृत्रोऽयोधेव योद्धुरहित इवेन्द्रमा जुह्वे हि । आहृतवाम्बलु । कीदृशमिंद्रं । महावीरं गुणैर्महान्भूत्वा शौर्योपेतं तुविबाधं वज्रनां बाधकं ऋजीषं शत्रूणामपार्जकं । अस्य दृशस्तेन्द्रस्य संबन्धिना ये शत्रुवधाः संति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् । पूर्वोक्तो दुर्मदस्तारीतुं नाशकोत् । इंद्रशत्रुरिंद्रः शत्रुघातको यस्य वृत्रस्य तादृशो वृत्र इंद्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजाना नदीः सं पिपिषे । सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकानावृण्वतो वृत्रदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोध्वा इव । न विद्यते योद्धास्येति वज्रग्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । समासांतविधेरनित्यत्वात् । परि० ८४. । नवृतस्य । पा० ५. ४. १५३. । इति कवभावः । जुह्वे । ज्ञेयं सार्धायां शब्दे च । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति संप्रसारणं । उवडादेशाभावश्चांदसः । यद्वा । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां ऊभुवोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८७. । इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा । परि० १०५. । लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते । इतरथा ह्याजुह्वान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति सातये ऊवे वां । ऋग्वे० ६. ६०. १३. । इत्येवमन्ये तथा स्यादिति वाच्यं । अनेकाचत्वाभावात् । अनेकाच इति हि तत्रानुवर्तते । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । महावीरं । महांश्चासौ वीरस्य महावीरः । आन्महतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तुविबाधं । बाधु विलोडने । तुवीन्मूतान्बाधत इति तुविबाधः । पचायच् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । समृतिं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रुजानाः । रुजो भंगे । रुजंति कूलानीति रुजाना नद्यः । रुजाना नद्यो भवन्ति रुजंति कूलानि । नि० ६. ४. । इति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् । तुदादिभ्यः शः । नुमभावश्चांदसः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पिपिषे । पिषू संचूर्णने । व्यत्ययेन लिट् । इंद्रशत्रुः । वज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिंद्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृणो वध्निः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुषा वृत्रो अशयद्वास्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इंद्रं । आ । अस्य । वज्रं । अधि । सानौ । जघान् ।

वृणः । वध्निः । प्रतिऽमानं । बुभूषन् । पुरुऽचा । वृत्रः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपाद्वज्रेण च्छिन्नत्वात्पादरहितः अहस्तो हस्तरहितो वृत्र इन्द्रस्य अपृतन्यत् । पृतनां युद्धमैच्छत् । द्वेषाधिकेन वज्रधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य वृत्रस्य सानौ पर्वतसानुसदृशे ग्रीढस्थंधेऽधुपरि वज्रमा जघान । इंद्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टांतः । वध्निश्छिन्नमुष्कः पुरुषो वृणो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषांतरस्य प्रतिमानं सादृशं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । स वृत्रः पुरुषा वज्रव्यवयवेषु व्यस्यो विविधं क्षिप्तस्तान्निहितः सन् अशयत् । भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । वज्रग्रीहौ पादशब्दस्यांत्वलोपश्चांदसः । अहस्तः । वज्रग्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपृतन्यत् । मुप आत्मनः कच । कचध्वरपृतनस्तेत्यलोपः । बुभूषन् । सनि यगुहोश्च । पा० ७.

न्यचौ वयसौ यस्याः सा नीचावयाः । न्यचश्चन्द्रादुत्तरस्या विभक्तिः सुपां सुपो भवंतीति तृतीयकवचनादेशः ।
अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । अचेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानं । पा० ६. १. १७०. । इति तस्योदात्तत्वं ।
समासे लुगभावश्छांदसः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । नीची निष्कृष्टौ वयसौ यस्याः सा । पूर्व-
पदस्य दीर्घश्छांदसः । वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः । असुनि हतेर्वधादेशः । नित्यादाद्युदात्तत्वं । जभार ।
हयहोर्म इति भत्वं । सूः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते गर्भं विमुञ्चतीति सूमाता । क्लिञ्चति क्लिप । दानुः ।
दो अवखंडने । दामाभ्यां नुः । उ० ३. ३२. । शये । लटि लोपस्त आत्मनेपदेषु । पा० ७. १. ४१. । इति तलोपः ।
शीङः सार्वधातुक इति गुणेऽयादेशः ॥

अतिष्ठंतीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं ।

वृत्रस्य निग्यं वि चरंत्यापो दीर्घं तम आशयदिंद्रशुः ॥ १० ॥

अतिष्ठंतीनां । अनिवेशनानां । काष्ठानां । मध्ये । निहितं । शरीरं ।

वृत्रस्य । निग्यं । वि । चरंति । आपः । दीर्घं । तमः । आ । अशयत् । इंद्रशुः ॥ १० ॥

वृत्रस्य शरीरमापो वि चरंति । विशेषेणोपर्याक्रम्य प्रवहंति । कीदृशं शरीरं । निग्यं निर्गमधेयं । अप्सु
मगत्वेन गूढत्वात्तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानामपां मध्ये निहितं निक्षिप्तं ।
कीदृशानां काष्ठानां । अतिष्ठंतीनां स्थितिरहितानां अनिवेशनानामुपवेशनरहितानां । प्रवहणस्वभावत्वा-
देतासां मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः संभवति । इंद्रश्चतुर्वृत्रो जलमध्ये शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमो दीर्घं
निद्रात्मकं भरणं यथा भवति तथा आशयत् । सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठंतीनां । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अनिवेशनानां । निवेशितेऽस्मिन्निति निवेशनं स्थानं । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे व्युट् । तद्रहितानां ।
बज्रव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । क्रांत्वा स्थिताः काष्ठाः । पृषोदरादि । निहितं । गतिरनंतर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अत्र यास्कः । अतिष्ठंतीनामनिवेशनानामित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं
मेघः । शरीरं शृणातेः शस्त्रातेर्वा । वृत्रस्य निग्यं निर्गमं विचरंति विजानंत्याप इति दीर्घं द्राघतेस्तमस्तनो-
तेराशयदाशेतिरिंद्रश्चतुर्विद्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिंद्रशुः । तत्को वृत्रो मेघ इति नैरुक्ता-
स्वाप्नोऽसुर इत्येतिहासिकाः । नि० २. १६. । इति ॥ ३७ ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । अहिगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः ।

अपां । बिलं । अपिहितं । यत् । आसीत् । वृत्रं । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्वृत्रः पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः । अत एवाहिगोपाः ।
अहिवृत्रो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम स्वच्छंदेन यथा न प्रवहंति तथा निरोधनं । एतदेव स्पष्टी-
क्रियते । आपो निरुद्धा अतिष्ठन्निति । तच्च दृष्टांतः । पणिनेव गावः । पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य बिले
स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । अपां यद्विलं प्रवहणद्वारात् वृत्रं जघन्वान्हतवानिंद्रोऽप ववार । अपवृतमकरोत् । वृत्रकृतमपां निरोधं परिह-
तवान् । अत्र यास्कः । दासपत्नीर्दासाधिपन्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माणाहिगोपा अतिष्ठन्नहिना
गुप्ताः । अहिगोपादेव पत्नीः । यमपीतरोऽहिरतस्मादेन निर्द्रसितोपसर्ग आहंतीति । निरुद्धा आपः पणिनेव
गावः । पणिर्वणिग्भवति पणिः पणनादणिक् पणं जेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भ्रं भवति
विभर्तेवृत्रं जघ्नवानपववार तद्वृत्रो वृत्रोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते ।
यदवर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते । नि० २. १७. । इति ॥

दासपत्नीः । दसु उपचये । दासयतीति दासो वृचः । पचाद्यच् । चित इत्वंतोदात्तत्वं । दासः पतिर्यासां विभाषा सपूर्वस्व । पा० ४. १. ३४. । इति डीप् । तत्संनियोगिनकारस्य नकारः । बङ्ग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । दासस्य पालयिष्यः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अहिगोपाः । गुप् रचणे । गोपायतीति गोपाः । आयादय आर्धधातुके वा । पा० ३. १. ३१. । इत्याद्यप्रत्ययः । ततः क्तिप् । अतो लोपः । वेरपुक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति पूर्वं यकारलोपः । पा० ६. १. ६६-६७. । न चाचः परस्मिन्नित्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न पदांतद्विर्वचनेति प्रतिषेधात् । अहिर्गोपा यासां । पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः । रुधिर आवरणे । झषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति निष्ठातकारस्य धकारः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जघन्वान् । हंतेर्लिटः क्तसुः । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वं । क्रादिनियमप्राप्तस्तेषां विभाषा गमहनेत्यादिना । पा० ७. २. ६८. । विकल्पविधानादभावः । संहितायां नकारस्य हत्वानुनासिकावुक्तौ ॥

अश्वो वारो अभवस्तदिंद्र सूके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।

अजंयो गा अजंयः शूर सोममवासृजः सतवे सप्त सिंधून् ॥ १२ ॥

अश्वः । वारः । अभवः । तत् । इंद्र । सूके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः ।

अजंयः । गाः । अजंयः । शूर । सोमं । अवं । असृजः । सतवे । सप्त । सिंधून् ॥ १२ ॥

सूके वज्रे । सूको वृक इति वज्रनामसु पठितत्वात् । देवो दीप्यमानः सर्वायुधकुशल एकोऽद्वितीयो वृचो यद्यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहतवान् तत्तदानीं त्वमश्वो वारोऽश्वसंबंधी वालोऽभवः । यथाश्वस्य वालोऽनायसेन मच्चिकादीन्निवारयति तद्वद्वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किंच गाः पशूनापहृतास्त्वमजयः । जितवान् । हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र सोममजयः । जितवान् । तथा च तैत्तिरीयाः त्वष्टा हतपुत्र इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति । स यच्चवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् । तै० सं० २. ४. १२. १. । इति । सप्त सिंधून् इमं मे गंगे । ऋज्वे० १०. ७५. ५. । इत्यस्यामुच्चास्मात्ता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नदीः सतवे सतुं प्रवाहरूपेण गंतुमवाहजः । त्यक्तवान् । वृचकृतं प्रवृत्तं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अश्वः । अश्वे भवः । भवे कृंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वारयति दंशमंशकानिति वारः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः । म० ८. २. १८. । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । प्रत्यहन् । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । अजयः । गा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य तिङ्गुतिङ इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्यदादेशा वक्तव्याः । पा० १. १. १८. ५. । इति वचनात् । सतवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेत्यर्थः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेधु न यां मिहमकिरद्वादुनिं च ।

इंद्रश्च यद्युयुधाते अहिंश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥ १३ ॥

न । अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिषेधु । न । यां । मिहं । अकिरत् । ह्रादुनिं । च ।

इंद्रः । च । यत् । युयुधाते इति । अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इंद्रं निषेधुं वृचो यान्विद्युदादीन्मायया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्येनं निषेधुमशक्ताः । सोऽयमर्थोऽनेन मंचेणोच्यते । अस्मै इंद्रार्थं निर्मिता विद्युन्न सिषेधु । इंद्रं न प्राप्नोत् । तथा तन्यतुर्गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिमकिरत् वृचो विचित्रवान् सापि वृष्टिर्न सिषेधु । ह्रादुनिं चाशनिमपि यां वृचः प्रयुक्तवान् सापि न सिषेधु । इंद्रश्चाहिंश्चेंद्रवृचावुभावपि यद्यदा युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ । तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वचान्वयः । उतापि च मघवा धनवानिंद्रोऽपरीभ्योऽपराभ्योऽन्यासामपि वृचनिर्मितानां मायानां सक्ता-

शाद्वि जिग्ये । विशेषेण जितवान् ॥ सिधेध । सिधु गत्यां । मिहं । मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिद् वृष्टिः ।
 क्लिष्टेति क्लिप् । अकिरत् । कृ विक्षेपे । तुदादिभ्यः शः । ऋत इज्ञातोरितोत्वं । अडागम उदात्तः । यदृत्तयो-
 गादनिघातः । युयुधाते । युध संप्रहारे । लिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये । सन्निटोर्जेः । पा० ७. ३. ५७. । इत्यभ्या-
 सादुत्तरस्य जकारस्य कुलं ॥

अहेर्यातारं कर्मपश्य इन्द्र हृदि यत्ने जघ्नुषो भीरगच्छत् ।

नव च यन्नवतिं च स्रवतीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारं । कं । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते । जघ्नुषः । भीः । अगच्छत् ।

नव । च । यत् । नवतिं । च । स्रवतीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

हे इन्द्र जघ्नुषो वृचं हतवतस्व हृदि चित्ते यद्यदि भीरगच्छत् न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात्
 तर्हीहेवृचस्य यातारं हंतारं कर्मपश्यः । त्वत्तोऽन्यं कं पुरुषं दृष्टवानसि । तादृशस्य पुरुषांतरस्याभावात्मा भूतव
 भयमित्यर्थः । यद्यस्यात्कारणत्वं नव च नवतिं च स्रवतीरेकोनशतसंख्याकाः प्रवहन्तीर्नदीः प्राप्य रजांसि
 तत्रत्वानुदकान्यतरः । तीर्णवानसि । तत्र दृष्टांतः । श्येनो न । श्येनो बलवान्यस्मीव दूरगमनात्तव
 भयमासीदिति गम्यते । तज्जयं मा भूदित्यभिप्रायः । तत्र दूरगमनं ब्राह्मणे समाज्जातं । इन्द्रो वै वृचं हत्वा
 नास्तृषीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छत् । ऐ० ब्रा० ३. १५. । इति । तैत्तिरीयैर्गृह्यैः । इन्द्रो वृचं हत्वा
 परां परावतमगच्छदपराधमिति मन्यमानः । तै० ब्रा० १. ६. ७. ४. । इति ॥ हृदि । पृथिव्यादिना हृदयशब्दस्य
 हृदादेशः । ऊडिमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । जघ्नुषः । हतेर्लिटः क्तसुः । षष्ठीकवचने वसोः संप्रसारणमिति
 संप्रसारणपरपूर्वत्वे । शासिवसिधसीनां चेति षत्वं । न च षत्वतुकोरसिद्धः । पा० ६. १. ८६. । इत्येकादेश आ-
 सिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं संप्रसारणलोपसु प्रतिषेधो वक्तव्यः । का० ६. १. ८६. १. । इत्यसिद्धवज्रा-
 वस्य प्रतिषिद्धत्वात् । गृह्यसिद्धवज्रावधालोपः । न चासिद्धवद्वा मादिति संप्रसारणस्यासिद्धवज्रावः ।
 भिन्नाश्रयत्वात् । संप्रसारणं हि षष्ठीकवचने उपधालोपसु वसाविति भिन्नाश्रयत्वं । स्रवतीः । सु गती ।
 शृष्यनोर्निर्त्यं । पा० ७. १. ८१. । इति नुमागमः । श्यः पितृदि-पुत्रादिभ्यः । शतुश्च सप्तार्धधातुकस्वरिणासु-
 दात्तत्वं । अतरः । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शर्मस्य च शृंगिणो वज्रबाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥ १५ ॥

इन्द्रः । यातः । अवसितस्य । राजा । शर्मस्य । च । शृंगिणः । वज्रबाहुः ।

सः । इत् । ऊं इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनां । अरान्न । न । नेमिः । परि । ता ।

बभूव ॥ १५ ॥

वज्रबाहुर्इन्द्रः शची हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जंगमस्त्वावसितस्तीक्ष्णैव स्थितस्य स्थाव-
 रस्य शर्मस्य शांतस्य शृंगराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृंगिणः शृंगोपेतस्त्रोयस्य महिषबली-
 वर्दादेश राजाभूत् । सेदु स एवेन्द्रचर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति । निवसति । ता तानि पुत्रान्
 जंगमादीनि सर्वाणि परि बभूव । व्याप्तवान् । तत्र दृष्टांतः । अरान्न नेमिः । यथा रथयक्रस्य परितो
 वर्तमाना नेमिररान्नाभी कीलिताम्काष्ठविशेषान्याप्नोति तद्वत् ॥ यातः । या प्रापणे । याति गच्छतीति
 यात् । लटः शतृ । सविकाव इति । वेमिर्दन्तवर्धः । सः । सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोल्लोपः । ता ।
 शेष्कंदसि बज्रलमिति शैल्लोपः । बभूव । भवतेर्लिटो यलि भवतेरः । पा० ७. ४. ७३. । इत्यभ्यासस्त्वात् । कृता-
 कृतप्रसंगितया वुगागमस्य निवत्वावृद्धेः पूर्वं वुगागमः । यद्वा । इंधिमवतिभ्यां च । पा० १. २. ६. । इति लिटः

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि ।

इंद्रं नमस्यन्नुपमेभिरकैर्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहं । धनऽदां । अप्रतिऽइतं । जुष्टां । न । श्येनः । वसतिं । पतामि ।

इंद्रं । नमस्यन् । उपऽमेभिः । अकैः । यः । स्तोतृऽभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

य इंद्रः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुग्रहार्थं यामन् तदीयशत्रुभिः सह प्रवृत्ते युद्धे हव्योऽस्ति तैरा-
ह्वातव्यो भवति तमिंद्रमहमनुष्ठातोपेत्यतामि । उपाप्नोम्येव । किं कुर्वन् । उपमेभिरुपमानम्यानीधैरुत्तमैरकैः
स्तोत्रैः सह नमस्यन् पूजयन् । कीदृशमिंद्रं । धनदां धनप्रदं अप्रतीतमप्रतिगतं । बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः ।
इंद्रप्राप्तौ दृष्टांतः । जुष्टां पूर्वं सेवितां वसतिं स्वकीयनीडरूपां निवासभूमिं श्येनो न । यथा श्येनमा-
मको वेगवान्पक्षी स्वकीयस्थानं प्रत्यादरेण धावति तद्वदहमिंद्रं त्वरया प्राप्नोमि ॥ धनदां । धनं ददातीति
धनदाः । आतो मन्नित्रादिना विच् । अप्रतीतं । शत्रुभिर्न प्रतिगतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । जुष्टां ।
जुषी प्रीतिसेवनयोः । श्वीदितो निष्ठायां । पा० ७. २. १४. । इतीदृप्रतिषेधः । निव्यं मंचे । पा० ६. १. २१०. ।
इत्याद्युदात्तत्वं । पतामि । लेव्याडागमः । नमस्यन् । नमस्शब्दात्पूजार्थं नमोवरिवः । पा० ३. १. १९. । इति
क्वच् । प्रत्ययत्वरः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तस्यैकादेशस्वरिणोदात्तत्वं । उपमीयंत एभिरित्युपमाः ।
माङ् माने । घञर्थे कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति कः । बङ्गलं कंदसीति भिस् ऐसादेशाभावः । छद्गुत्त-
रपदप्रकृतित्त्वरत्वं । हव्यः । द्वेजो बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । अचो यदिति यत् । गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैव
। पा० ६. १. ८०. । इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । मनिनो नित्वादाद्युदात्तत्वं ।
मुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

नि सर्वसेन इषुधीरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि ।

चोष्कूयमाण इद्र भूरि वामं मा पणिभूरस्सदधि प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन् । असक्त । सं । अर्यः । गाः । अजति । यस्य । वष्टि ।

चोष्कूयमाणः । इंद्र । भूरि । वामं । मा । पणिः । भूः । अस्सत् । अधि । प्रऽवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्त इषुधीन्वाणानामाधारभूतान्निषंगान्यसक्त । नितरां पृष्ठभागे संयोजितवान् ।
अर्यः स्वामिरूप इंद्रो यस्य देवस्य वष्टि असुरेणापहृता गाः प्रदातुं कामयते तस्य देवस्य गृहे ता गाः
समजति । सम्यक् प्रापयति । हे प्रवृद्ध प्रकृष्टवृद्धियुक्तं भूरि वामं प्रभूतं गोरूपं धनं चोष्कूयमाणोऽस्मभ्यं
प्रयच्छन् अस्मदध्यस्मासु पणिमी भूः । व्यवहारी मा भूयाः । गवां मूल्यं मा याचस्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः । इनेन
सह वर्तत इति सेना । वोपसर्जनस्येति सभावः । सर्वा सरणशीला सेना यस्येति बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्त्वर-
त्वरत्वं । प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते । का० ६. १. १९१. । इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वस्य सुपि । पा० ६. १.
१९१. । इति सर्वशब्द आद्युदात्तः । इषुधीन् । इषव एषु धीयंत इतीषुधयः । कर्मस्थधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३. ।
इति किप्रत्ययः । संहितायां दीर्घादटीत्यादिना नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । पा० ८. ३. २. ।
इति पूर्वस्वरोऽनुनासिकः । असक्त । षच् समवाचे । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । अर्यः । अर्यः स्वामिवैश्वयोः
। पा० ३. १. १०३. । इति यत्प्रत्ययांतो निपातितः । अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् । फि० १. १८. । इत्यंतोदात्तत्वं ।
अजति । अज गतिक्षेपणयोः । वष्टि । वशं कांतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । व्रश्चादिष्वले ङुत्वं । चोष्कूयमाणः ।
स्कुञ् आप्रवणे । धातोरेकाच इति यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । द्विवचने शर्पूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. ।
इति ककारः शिथ्यते । सकारो लुप्यते । कुहोश्चुरिति चुत्वे गुणो यङ्लुकोरिति गुणः । मुषामादित्वात् षत्वं ।
यङन्ताद्धः शानच् । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भूः । गातिस्थेति सिचो लुक् ॥

अयुयुत्सन्नवद्यस्य सेनामयातयंत क्षितयो नवग्वाः ।

वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवद्भिर्दिक्षितयंत आयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अन्नवद्यस्य । सेना । अयातयंत । क्षितयः । नवऽग्वाः ।

वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निऽष्टाः । प्रवत्ऽभिः । इंद्रात् । चितयंतः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयान्नेऽहृतस्तेन्द्रस्य सेनां प्रत्यययुत्सन् । वृषस्यानुचरा योद्धुमैच्छन् । तदानीं नवग्वा नव-
नीयगतयः स्तोतव्यचरिचाः । यद्वा । अंगिरसां सचमासीनानां मध्ये ये नवभिर्मामैरवाप्तफला उत्थितास्तेषां
नवग्वा इति संज्ञा । नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं । अश्वे० ५. २९. १२ । इत्यादिषु तथाभिहितत्वात् । क्षितयो
मनुष्या अंगिरःप्रभृतयः । क्षितयः कष्टय इति तन्नामसु पाठात् । अयातयंत । युद्धार्थमिन्द्रं नानाविधमंत्रैः
प्रोत्साहितवतः । इंद्रे योद्धुं गते सति निरष्टास्तेन्द्रेण निराकृता वृषानुचराक्षितयंतः स्वकीयामशक्तिं ज्ञापयंत
इंद्रादिन्द्रस्य सकाशात्प्रवद्भिः प्रवर्णैः पालयितुं सुशर्कैर्मागैरायन् । दूरे गतवतः । तच्च दृष्टांतः । वृषायुधो
वृषेण सेचनसमर्थेन पुंस्त्वयुक्तेन शूरेण सह युद्धं कुर्वतो वध्रयो न नपुंसका इव । निसर्गपंडो वध्रिष्वेत्यादिभूतिषु
प्रयोगात् । ते यथा प्रवलेन दूरे निराकृता भवन्ति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् । युधे संप्रहारे । सनि ह्वंताश्च । पा० १.
२. १० । इति सनः कित्वाङ्गुणभावः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७. २. १० । इतीदमितिषेधः । व्यत्ययेन
परस्मैपदं । सेनां । इनेन सह वर्तत इति सेना वोपसर्जनस्थेति सहशब्दस्य सभावः । वज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । अयातयंत । यती प्रयत्ने । हेतुमति चेति णिच् । क्षितयः । क्षि निवासगत्योः । क्षियंति गच्छंतीति
क्षितयो मनुष्याः । क्षित्वत्तौ च संज्ञायामिति क्षिच् । नवग्वाः । नवभिर्मामैर्गच्छंतीति नवग्वाः । गमेरीणा-
दिको डप्रत्ययः । यद्वा । क्षिपि गमः क्तौ । पा० ६. ४. ४० । इत्युक्तालोप ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यं
। पा० ६. ४. ४०. २ । इत्यकारस्य ऊकारः । जस्योः सुपि । पा० ६. ४. ८३ । इति यणादेशः । दीर्घश्चादसः ।
वृषायुधः । क्षिप्वेति क्षिप । क्षिप्वेत्यच सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यः । का० ३. २. ७६ । इत्युक्त्वाच्च सोपपदेभ्यः
क्षिप । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य संहितायां दीर्घः । निरष्टाः । अशू व्याप्तौ । भावे निष्ठा । यस्य
विभाषेतीदमितिषेधः । व्रश्वादिना षत्वे पुलं । निष्ठा च वज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । निरस्ता इत्यत्र
सकारस्य षत्वं छान्दसं । तदानीमस्मा रवेः निष्ठेति गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रवद्भिः ।
वन् षण् संभक्तौ । अस्मात्पूर्वात् क्षिप । गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. १ । इत्यनुनासिकलोपः ।
ततश्चुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चितयंतः । चिती संज्ञाने । अस्माद्यंताक्षटः शतु । शप् । अनित्यमानमशा-
सनमिति वचनाल्लघूपधगुणभावः ॥

त्वमेतानुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इन्द्र पारे ।

अवादहो दिव आ रुदुः । प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥ ७ ॥

त्वं । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः । रजसः । इंद्र । पारे ।

अर्व । अदहः । दिवः । आ । दस्यु । उच्चा । प्र । सुन्वतः । स्तुवतः । शंस । आवः ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं रुदतो रोदनं कुर्वतो जक्षतो भक्षणं हसनं वा कुर्वतश्चेतान् द्विविधानपि वृषानु-
परिऽन्तरिक्ष परभागे । रजःशब्दोऽन्तरिक्षवाची लोका रजांस्तुच्यते । नि० ४. १९ । इत्युक्त्वात् । अयोधयः ।
युद्धमकरोः । युद्धेन मारितवानित्यर्थः । दस्युमुपबधितारं वृचं दिव आ कुलोकादानीयोस्त्रोत्कर्षेणावादहः ।
दग्धवानसि । वृचं सपरिवारं विनाश्च तत ऊर्ध्वं सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य
शंसं स्तुतिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ रुदतः । रुदिर अश्रुविमोचने । लटः शतृ । अदादिस्वाच्छपो लुक् ।
प्रत्ययस्त्रेणांतोदात्तत्वं । शतुरनुम इति शस उदात्तत्वं । जक्षतः । जक्ष भक्षहसनयोः । पूर्ववच्छपो लुक् ।
अचित्वाद्यः षट् । पा० ६. १. ६ । इत्यभ्यस्तसंज्ञा । अतोऽभ्यस्तानामादिरित्वाद्युदात्तत्वं । सुन्वतः । सुनोतिः

शतरि स्वादिभ्यः झुः । ऊञ्जुवोरित्यादिना यणादेशः । शतुरनुम इति विभक्त्येदात्तत्वं । सुवतः । घृञ् सुतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । उवङादेशः । पूर्ववत्स्वरः ॥

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुभमानाः ।

न हिन्वानासस्तिरुस्त इंद्रं परि स्पशो अदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिऽनहं । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुभमानाः ।

न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इंद्रं । परि । स्पशः । अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

ये वृचानुचराः पृथिव्या भूमेः परीणहमाच्छादनं सर्वतो व्याप्तिं चक्राणासः कुर्वाणा हिरण्येन हिरण्ययुक्तेन मणिना कंठबाह्यादितेन मखाबाभरणेन शुभमानाः शोभमाना हिन्वानासो वर्धमानाः संतो वर्तते ते तथाविधा वृचानुचरा इंद्रं युद्धायोद्यंतं न तितिरुः । जेतुं न समर्था आसन् । तदानीं स इंद्रः स्पशो बाधकान्वृचानुचरान् सूर्येणादित्येन पर्यदधात् । परिहितान् व्यवहितानकरोत् । तथा च ब्राह्मणं । आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद्रक्षांस्वपहंतीति ॥ चक्राणासः । करोतिष्कंदसि लिङ्गिति वर्तमाने लिटः कानच् । ततोऽसुक् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । परीणहं । परिणहन् परीणत् । परिपूर्वान्नह्यतेर्भावे क्विपि नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६ । पूर्वपदस्य दीर्घः । पृथिव्याः । उदात्तचण इति विभक्त्येदात्तत्वं । हिन्वानासः । हि गतौ वृद्धौ च । ताच्छीलि-कश्चानम् । तितिरुः । तिरतिर्गत्यर्थः ॥

परि यदिंद्रो रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीं ।

अमन्यमानां अभि मन्यमानैर्निर्ब्रह्मभिरधमो दस्युमिंद्र ॥ ९ ॥

परि । यत् । इंद्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना । विश्वतः । सीं ।

अमन्यमानान् । अभि । मन्यमानैः । निः । ब्रह्मभिरधमः । दस्युः । इंद्र ॥ ९ ॥

हे इंद्र यद्यदा रोदसी उभे बुलोकभूलोकावुभौ महिना त्वदीयेन महिम्ना विश्वतः सीं सर्वतः परिगृह्य पर्यबुभोजीः परितो मुक्तवानसि तदानीं त्वममन्यमानान् मंचार्थमनुधातुमशक्तानपि केवलपाठकान्यजमानानभि मन्यमानैरस्त्रदीया एते यजमाना रक्षणीया इत्यभिमानं हर्षवृद्धिर्ब्रह्मभिर्मर्चैर्दस्युं चोरं वृचादिरूपमसुरं निरधमः । निःसारितवानसि । धमतिर्गतिकर्मा । नि० ६. २. इति यास्कः ॥ अबुभोजीः । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लङि सिपि वज्रलं कंदसि । पा० २. ४. ७६. इति विकरणस्य झुः । वज्रलं कंदसि । पा० ७. ३. ९७. इतीडागमः । अदुदात्तः । यदुत्तयोगादनिघातः । महिना । महिम्ना । महच्छब्दात्पृथ्वादिलक्षणो भावे इमनिच् । टेरिति टिलोपः । तृतीयैकवचनेऽहोपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरिणोदात्तत्वं । मलोपस्कंदसः । अमन्यमानान् । मन्यते जानंतीति मन्यमानाः । मन ज्ञाने । दिवादिभ्यः झन् । झनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । समासे ऽऽलपूर्वात्पृथ्वादित्येदात्तत्वं । संहितायां 'इन्द्रोऽनुजानाः' इत्युक्तौ ॥

न ये दिवः पृथिव्या अंतमापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्र इंद्रो निज्योतिषा तमसो गा अदुक्षत् ॥ १० ॥

न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अंतं । आपुः । न । मायाभिः । धनऽदां । परिऽअभूवन् ।

युजं । वज्रं । वृषभः । चक्रे । इंद्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः । गाः । अधुक्षत् ॥ १० ॥

ये जलविशेषा दिवो बुलोकात्पृथिव्या अंतं भूमेः स्थानं नापुर्न प्राप्ताः । मेघरूपमापन्नेन वृत्रेण निरुद्धत्वात् । अत एव भूमिप्राप्त्यभावाद्भनदां धनप्रदां भूमिं मायाभिः सख्योपकारादिभिः कर्मभिर्न पर्यभूवन्-

इलीविशस्य इलाया भूमिर्विले शयानस्य वृत्रस्य संबन्धीनि । इलाविलशयस्येति यावत् । नि० ६. १०. । दृष्ट्वा दृंहितान्यसुरेण निरुद्धानि प्रभूतान्युदकानीन्द्रो व्यविध्यत् । नितरां विद्वान् । यद्वा । दृष्ट्वाहिनि प्रबलानि सैन्यानि नितरां विद्वान् । तत ऊर्ध्वं शृणिणं गो-पुत्रं दृष्ट्वा हि निरायुधैरुपेतं शुष्णं जगतः शोषकं वृत्रं व्यमिनत् । विविधं ताडितवान् । हे मघवन् धनयुक्तेन्द्र तव यावत्तरो यावान्वेगोऽस्ति यावदोजो यावद्वलमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्त्वं पृतन्युं पृतनां युद्धमिच्छन्तं शत्रुं वृत्रं वज्रेणावधीः । हतवानसि ॥ अवविध्यत् । व्यध ताडने । शनि ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । तिडुतिड इति निघात उदात्तस्वरितयोरेण इति संज्ञा । डागमस्य स्वरितत्वं । इलीविशस्य । पृषोदरादित्वादभिमतस्वरसिद्धिः । दृष्ट्वा । दृष्टेर्निष्ठायां दृढः स्थलव-

लघोः । पा० ७. २. २०. । इति निपात्यते । श्रृङ्खलसि बङ्गलमिति श्रृङ्खलः । अभिनत् । भिदिर् विदारणे । लङि रूधादिभ्यः झम् । इतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्याभ्य इति तिलोपः । शुष्णं । शुष शोषणे । शोषयतीति शुष्णः । तुषितुषिरसिभ्यः क्तिञ् । उ० ३. १२. । इति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं । अवधीः । लुङि चेति हतैर्वधादेशः । पृतन्युं । पृतनाशब्दात्क्वचि कव्यध्वरपृतनस्तेत्यलोपः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून्वि तिग्मेन वृषभेण पुरोऽभेत् ।

सं वज्रेणासृजद्वचमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अभेत् ।

सं । वज्रेण । असृजत् । वृचं । इन्द्रः । प्र । स्वां । मतिं । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अख्येन्द्रस्य सिध्मः साधको वज्रः शत्रून्वि इन्द्रवैरिणोऽभिलक्ष्याजिगात् । गतवान् । जिगातिर्गतिकर्मा । गाति जिगातीति गतिकर्मसु पाठात् । स चेंद्रस्तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेनायुधेन तेन वज्रेण पुरो वृचस्य पुराणि व्यभेत् । विविधं भिन्नवान् । ततः स इन्द्रो वज्रेण स्वकीयेन वृचं समखजत् । संयोजितवान् । संयोज्य च शाशदानो वृचं हिंसन् स्वां मतिं स्वकीयां हर्षोपेतां बुद्धिं प्रातिरत् । प्रकर्षेण वर्धितवान् ॥ सिध्मः । विधु संराद्धौ । अस्मादीयादिको मक् । कित्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । अजिगात् । गा स्तुतौ । अच तु गत्यर्थः । जुहोत्यादिवात् झुः । द्विर्भावे बङ्गलं छंदसीत्यभ्यासस्तेत्वं । तिग्मेन । युजिर्चितिजां कुञ्च । उ० १. १४५. । इति मक् । कुत्वं । वृषभेण । ऋषिवृषिभ्यां कित् । उ० ३. १२३. । इत्यनेनामच् । अभेत् । भिदिर् विदारणे । अभि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । तस्य बङ्गलं छंदसीति लुक् । लघूपधगुणे हल्ङ्याभ्य इति लोपः । यद्वा । लुङि क्लेर्लुक् । अतिरत् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वधनार्थः । यद्वा । तरतेर्यत्ययेन शः । ऋत इडातोरितोत्वं । शाशदानः । शद्रू शातने । अस्माद्यङन्ताच्छानच् । तस्य छंदसुभयथेत्यार्धधातुक्त्वादतोलोपयलोपौ । सार्वधातुक्त्वादभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन्प्रावो युध्यंतं वृषभं दशद्युं ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्चैचेयो नृषाह्याय तस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सं । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यंतं । वृषभं । दशद्युं ।

शफच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्यां । उत् । श्वेचेयः । नृसह्याय । तस्थौ ॥ १४ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामकं गोत्रप्रवर्तकमृषिमावः । रक्षितवानसि । यस्मिन्कुत्से चाकन् सुतिं कामयमानो वर्तसे । तं कुत्समिति पूर्वचान्वयः । तथा दशद्युमेतन्नामकं दशसु दिक्षु दीप्यमानमृषिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि । कीदृशं । युध्यंतं स्वकीयैः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वंतं वृषभं गुणैः श्रेष्ठं । शफच्युतस्त्वदीयाश्चस्य शफात्पतितो रेणुर्धूलिर्धौ बलोकं नक्षत । प्राप्नोति । श्वेचेयः श्विचाख्याया योषितः पुत्रः पुरा शत्रुभयाज्जले मयः सन् त्वदनुग्रहान्नृसह्याय नृभिः पुरुषैः सोढव्यायोत्तस्थौ । जलादुत्थितवान् ॥ चाकन् । चक तृप्ती । अस्मात्स्यन्ताच्छतु । छंदसुभयथेत्यार्धधातुक्त्वाद्भ्योऽभ्यासः शबभावश्च । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तत्वं । यद्वा । कसु कान्तावित्यस्माद्यङ्गुन्ताञ्छङि सियभ्यासस्य नुमभावश्छांदसः । दीर्घोऽकित इति दीर्घत्वं । सिलोपे मो नो धातोः । पा० ८. २. ६४. । इति मकारस्य नकारः । धातुस्वरः । यद्वृत्तलोपात्नेघातः । युध्यंतं । व्यत्ययेन परस्मैपदं । दशद्युं । दीव्यतेः प्रकाशार्थात्पददिलक्षणः क्तिप् । ह्योः श्रुडित्युट् । दशसु दिक्षु दुर्यन्तासौ दशद्युः । छांदसं द्वस्त्वं । यद्वा । दुशब्दोऽहर्नामसु पठितः । तेन प्रवृत्तिनिमित्तभूतः प्रकाशो लक्ष्यते । बङ्गरीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शफच्युतः । शफेन च्युतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नक्षत । नक्ष गती । व्यत्ययेनात्त्र जेपदं । श्वेचेयः । श्विचाया अपत्यं । स्त्रीभ्यो ङक् । पा० ४. १. १२०. । नृसह्याय । श्रुडित्युट् । पा० ३. १. ९९. ।

इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदात् । पा० ८. ३. १०६. ।
इति षत्वं । संहितायां दीर्घस्कादसः ॥

आवः शमं वृषभं तुग्यासु शेचजेषे मघवञ्छ्वयं गां ।

ज्योक् चित्तं तस्थिवांसो अक्रञ्चूयतामधरा वेदनाकः ॥ १५ ॥

आवः । शमं । वृषभं । तुग्यासु । शेचऽजेषे । मघऽवन् । श्विच्यं । गां ।

ज्योक् । चित् । अत्र । तस्थिऽवांसः । अक्रन् । श्चूयतां । अधरा । वेदना ।

अकरित्यकः ॥ १५ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्रं श्विच्यं श्विचायाः पुत्रं पूर्वोक्तं पुरुषमावः । रक्षितवानसि । किमर्थं । शेचजेषे
शत्रुभिः सह युद्धवेलायां शेचप्राप्त्यर्थं । कीदृशं । शमं त्वदीयपरिपालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य शान्तं वृषभं
गुणैः श्रेष्ठं तुग्यासु गां जलेषु गतं । मघमित्यर्थः । तुग्या दुर्बलमित्युदकनामसु पठितत्वात् । अत्रास्माभिः सह
युद्धे ज्योक् चित् चिरकालमपि तस्थिवांसोऽवस्थिताः संतोऽक्रन् । ये वैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् । शत्रूयतां
शत्रूनात्मन इच्छतां तेषामधरा वेदना निष्कृष्टानि दुःखानि त्वमकः । क्रुह ॥ तुग्रशब्दोऽन्तरिक्षवचनः । तत्र
भवासुगियाः । तुग्राहन् । पा० ४. ४. ११५. । इति घन् । तस्थेयादेशः । इकारलोपस्कादसः । नित्वादाद्यु-
दात्तत्वं । शेचजेषे । जेषृ शेष् एषृ प्रेषृ गती । अस्मात्संपदप्रत्ययः क्तिप् । शेचस्य जेट् शेचजेट् । समासातो-
दात्तत्वं । अतोदात्तादुत्तरपदादित्यादिना । पा० ६. १. १६९. । विभक्तिरुदात्तत्वं । श्विच्यं । श्विचायां भवः ।
भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तस्थिवांसः । तिष्ठतेः क्तसु । वहेः क्तसु । मीतीडागमः ।
अक्रन् । करोतेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना ञ्लुक् । शत्रूयतां । शत्रूनात्मन इच्छन्तीति शत्रूयतः । सुप आत्मनः
क्यजिति क्यच् । तदंताच्छ्रु । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं एकादेशस्वरिणोदात्तत्वं । तस्य च पूर्वचासिद्धत्वं
नेष्यते । पा० ८. २. ६. १. । इत्युक्तत्वाच्छ्रुतमंतोदात्तत्वमिति शत्रुरनुमो नवजादी इति विभक्तिरुदात्तत्वं ।
अधरा वेदनेत्युभयच श्छंदसि बज्रलमिति श्लोपः । अकः । करोतेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना ञ्लुक् ।
गुणः ॥ ॥ ३ ॥

त्रिश्चिन्नो अथेति चतुर्थं सूक्तं द्वादश्वं । ऋषिश्चान्यस्मादृषेरिति परिभाषयांगिरसो हिरण्यसूप ऋषिः ।
अश्विनौ देवता । क्वा चो चक्रेति नवमी आ नो अश्विनेति द्वादशी च चिष्टुभौ । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया
जगत्त्यः । त्रिश्चिद्वादशश्विनं नवम्यत्ये चिष्टुभावित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ जागते छंदसीदं
सूक्तं । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । त्रिश्चिन्नो अथेति वावापुथिवी इति जागतं । आ० ४. १५. । इति ॥ आश्विने
शस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा विभुर्वो यामं उत रातिरश्विना ।

युवोर्हि यंच हिम्येव वासंसोऽभ्यायसेन्या भवतं मनीषिभिः ॥ १ ॥

त्रिः । चित् । नः । अद्या भवतं । नवेदसा । विभुः । वां । यामः । उत । रातिः । अश्विना ।

युवोः । हि । यंच । हिम्याऽइव । वासंसः । अभिऽआयसेन्या । भवतं । मनीषिऽभिः ॥ १ ॥

हे नवेदसाश्विना मेधाविनावश्विदेवौ । नवेदा इति मेधाविनाम नवेदाः कविर्मनीषीति तन्नामसु पठि-
तत्वात् । तादृशौ युवां त्रिश्चित् त्रिवारमप्यव्याप्तिर्कर्मणि नोऽस्मादर्थं भवतं । आगतौ भवतं । अत्र त्रिरिति
वचनं सवनत्रयपेक्षं । आदरातिशयबोधनार्थं वा । विषया हि देवा इति श्रुत्यंतरात् । वां युवयोर्धातो
गमनसाधनभूतो रथो विभुर्वाप्तः । उतापि च रातिर्दानं विभुरिति शेषः । युवोर्युवयोर्बभूवोर्यंच हि परस्पर-
रनिधमरूपः संबंधविशेषोऽस्ति खलु । तत्र दृष्टांतः । वाससः सूर्यरश्म्याच्छादयन् तस्य वासरस्य हिम्येव ।

हिमयुक्तया राज्ञेय । यथा राज्ञा सह दिवसस्य संबंधः कदाचिदपि नापैति तद्वत् । युवासुभौ मनीषिभिर्मै-
धाविभिर्ऋत्विग्भिः । मनीषीति मेधाविनाम मनीषी मंधातेति तन्नामसु पठितत्वात् । अभ्यायंसेन्याभितो
नियंतयौ अनुग्रहवशात्तदधीनौ भवतं ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । नवेदसा । विपरीतं न
वित्त इति नवेदसौ । विद् ज्ञान इत्यस्मात्तद्वैदिकेऽमुन् । नञ्समासे नभ्राणनपादित्यादिना नकारस्य
प्रकृतिभावः । सुपां सुलुगित्वाकारः । आमंचितनिघातः । यामः । यायते गम्यतेऽनेनेति यामो रथः । अर्तिसु-
खित्यादिना मन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । यद्वा । यम उपरम इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । वृषादिषु पाठादाद्यु-
दात्तत्वं । रातिः । रा दान इत्यस्माद्भावे क्तिन् । मंत्रे वृषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं । युवोः । सुपां सुपो भवतीति
षष्ठीद्विवचनस्य षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशश्चिः । पा० ७. २. ८९. इति यत्वं न भवति । शेषे
लोप इति टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे त्वेकादेशस्वरेण । हिम्या इव ।
हिमेति राज्ञिनाम ऊधः पयो हिमेति तन्नामसु पठितत्वात् । हनेर्हि च । उ० १. १४६. इति मक् । हंति
पद्मानीति हिमं । अर्शआव्यच् । हिमा राज्ञिः । तत उत्तरस्य तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति ध्यादेशः ।
ततष्टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । वाससः । वस आच्छादने । वासयति प्रकाशेनाच्छादयतीत्य-
हर्वासः । अभ्यायंसेन्या । अभ्याडित्युपसर्गद्वयोपल्लवम उपरम इत्यस्मात्तद्वैदिकेऽमुन् । सेन्यप्रत्ययः । सुपां
सुलुगित्वाकारः ॥

त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इडिदुः ।

त्रयः स्तंभासः स्तमितास आरभे चिर्नक्तं याथस्त्रिर्वश्विना दिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुऽवाहने । रथे । सोमस्य । वेनां । अनु । विश्वे । इत् । विदुः ।

त्रयः । स्तंभासः । स्तमितासः । आऽरभे । चिः । नक्तं । याथः । चिः । ऊं इति ।

अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुरद्रव्याणां नानाविधेष्वङ्गानां वहनेन युक्तेऽश्विनोः संबंधिनि रथे पवयो वज्रसमाना
दृढाश्चक्रविशेषास्त्रयसंख्याकाः संति । इत् इत्थं चक्रत्रयसंज्ञावप्रकारं विश्वे सर्वे देवाः सोमस्य चंद्रस्य वेनां
कमनीयां भार्यामभिलक्ष्य यात्रायां विदुः । जानंति । यदा सोमस्य वेनया सह विवाहस्तदानीं नानाविधखा-
द्ययुक्तं चक्रत्रयोपेतं प्रौढं रथमारुह्याश्विनौ गच्छत इति सर्वे देवा जानंतीत्यर्थः । तस्य रथस्योपरि स्तंभासः
स्तंभविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः स्तमितासः । स्थापिताः । किमर्थं । आरभे । आरब्धुं । अवलंबितुं । यदा रथ-
स्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालंबनभूताः स्तंभा इत्यर्थः । हे अश्विना युवां तादृशेन रथेन
नक्तं रात्रौ चिर्याथः । चिवारं गच्छथः । तथा दिवा दिवसेऽपि चिर्याथः । राज्ञावहनि च रथमारुह्य
पुनःपुनः क्रीडथ इत्यर्थः ॥ मधुवाहने । मधु वाह्यतेऽनेनेति मधुवाहनः । करणे ल्युट् । विदुः । वेत्तेर्लटि विदो
लटो वेति श्लेषादेशः । स्तंभासः । ष्टमि स्तमि गतिप्रतिबंधि । स्तंभेति प्रतिबद्धा भवतीति स्तंभाः । पचाव्यच् ।
स्तमितासः । स्तम्भुः सौत्रो धातुः । अस्मान्निष्ठायां यस्य विमर्शेतिह्यस्तेऽपि प्राप्ति यसितस्तमितिख्यादि-
नेडागमो निपातितः । आरभे । रभ रामस्ये । अस्मादाङ्पूर्वात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं ॥

समाने अहन्तिरवद्यगोहना चिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतं ।

चिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसंश्च पिन्वतं ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । चिः । अवद्यऽगोहना । चिः । अद्य । यज्ञं । मधुना । मिमिक्षतं ।

चिः । वाजऽवतीः । इषः । अश्विना । युवं । दोषाः । अस्मभ्यं । उषसः । च । पिन्वतं ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ देवौ युवं युवासुभौ ममानेऽहन्नेकस्मिन्नगुष्ठानदिने चिरवद्यगोहना चिवारमनुष्ठा

गतानां दोषाणां संज्ञायाः भवतः । अद्यास्मिन्दिने यज्ञं यज्ञगतं हविर्मधुना मधुररसेन त्रिर्मिमिक्षतं । त्रिवारं सिंचतं । किंच दोषा उपसस्य रात्रीर्दिवसांश्च रात्रिषु दिवसेषु नैरंतर्येण वाजवतीर्बलकारिणीरिषोऽज्ञान्यस्मभ्यं पिबन्तं । सिंचतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अवद्यगोहना । गृह संवरणे । अवद्यस्य गूहयितारौ । नद्यादित्वास्त्युः । ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४. ८९ । इति प्राप्तस्य ऊत्वस्याभावश्छांदसः । मिमिक्षतं । मिह सेचने । सन्धेकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । हलन्ताश्चेति सनः कित्वास्तधूपधगुणाभावः । द्विर्भावह्लादिशेषौ । ढत्वकत्वषत्वानि । वाजवतीः । उगितश्चेति ङीप् । पिबन्तं । पिवि मिवि णिवि सेचने । इदित्वाप्तम् । कर्तरि शप् ॥

चिर्वर्तिर्यातं चिरनुव्रते जने चिः सुप्राव्ये चैधेव शिष्यतं ।

चिर्नोद्यं वहतमश्विना युवं चिः पृष्टो अस्मे अक्षरेव पिबन्तं ॥ ४ ॥

चिः । वर्तिः । यातं । चिः । अनुऽव्रते । जने । चिः । सुप्रऽअव्ये । चैधाऽइव । शिष्यतं ।

चिः । नांद्यं । वहतं । अश्विना । युवं । चिः । पृष्टः । अस्मे इति । अक्षराऽइव । पिबन्तं ॥ ४ ॥

हे अश्विना युवं चिर्वर्तिर्यातं । अस्मादीयवर्तनसाधनं गृहं चिर्यातं । चिवारं प्राप्तुं । तथानुव्रतेऽस्मदनुकूलव्यापारयुक्ते जने चिर्यातं । चिवारं तदनुग्रहाय गच्छतं । चिः सुप्राव्ये चिवारं सुष्ठु प्रकर्षेण भवद्वां रक्षणीये प्रवर्तमानानस्मान् चैधेव चिभिरेव प्रकारैः शिष्यतं । पुनः पुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः । तथा नांद्यं नंदनीयं संतोषकरं फलं चिर्वहतं । प्रापयतं । अस्मे अस्मासु पृचोऽन्नं चिः पिबन्तं । चिवारं प्रयच्छतं । तच्च दृष्टांतः । अक्षरेव । अक्षराण्युदकानि अक्षरा स्रोतस्सृष्टिरिति तन्नामसु पाठात् । तानि पर्जन्यो यथा प्रयच्छति तद्वत् ॥ वर्तिः । वर्ततेऽचेति वर्तिर्गृहं । हृपिषिरुहिवृतीत्यादिना । उ० ४. ११८. । इत्यथ । सुपां सुलुगिति द्वितीयैकवचनस्य सुप्रादेशः । सुप्राव्ये । उपसर्गद्वयोपल्लष्टादवतेः कर्मणि ण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । शिष्यतं । शिष्य विद्योपादने । नांद्यं । ण्यदंतः । पृचः । पृची संपर्के । असुनि सुडागमः । अस्मे । सुपां सुलुगिति शेषादेशः । अक्षरा इव । अनुव्रते व्याप्नुवतीत्यक्षराण्युदकानि । औणादिकः कसरप्रत्ययः । शैलोपः ॥

चिर्नो रयिं वहतमश्विना युवं चिर्देवताता चिरुतावतं धियः ।

चिः सौभगत्वं चिरुत अवांसि नस्त्रिष्टं वां सूरै दुहिता रुहद्रथं ॥ ५ ॥

चिः । नः । रयिं । वहतं । अश्विना । युवं । चिः । देवऽताता । चिः । उत । अवतं । धियः ।

चिः । सौभगऽत्वं । चिः । उत । अवांसि । नः । चिऽस्थं । वां । सूरै । दुहिता । आ ।

रुहत् । रथं ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं नोऽस्मान्नयिं धनं चिर्वहतं । चिवारं प्रापयतं । देवताता देवतातौ देवैर्युक्ते कर्मणि चिस्त्रिवारमागच्छतमिति शेषः । उतापि च धियोऽस्मदुद्धीस्त्रिस्त्रिवारं रक्षतं । सौभगत्वं सौभाग्यं चिर्वहतमिति शेषः । उतापि च अवांस्यन्नानि नोऽस्मभ्यं चिर्वहतं । वां युवयोः संबन्धिनं चिष्टं चक्रत्रयेऽवस्थितं रथं सूरै सूर्यस्य दुहिता पुत्री । दुहिता दुहिता दूरे हिता । नि० ३. ४. । इति यास्काः । सारुहवती ॥ देवताता । सर्वदेवताता । पा० ४. ४. १४२. । इति स्वार्थिकस्तातिरूपप्रत्ययः । तेन देवतातिशब्देन देवसंबन्धो यज्ञो लक्ष्यते । देवताता मख इति तन्नामसु पठितत्वात् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या ङादेशः । चिष्टं । चिषु चक्रेषु तिष्ठतीति चिष्टः । सुपि स्त्रः । पा० ३. २. ४. । इति कः । अंबांबेत्यादिना । पा० ८. ३. ९७. । सकारस्य षत्वं । सूरै । षू प्रेरणे । सुसूधागुधिभ्यः क्रन् । उ० ४. २५. । इति क्रन् । नित्वादायुदात्तः । विभक्तिव्यत्ययः । आ रुहत् । क्रमृदृरुहिभ्यश्छांदसि । पा० ३. १. ५९. । इति छुरङादेशः ॥

त्रि॒नो॑ अ॒श्विना॑ दि॒व्यानि॑ भेष॒जा त्रिः॑ पा॒र्थि॒वानि॑ त्रि॒रु दत्त॑म॒द्भ्यः ।

ओ॒मानं॑ शं॒योर्म॑म॒काय॑ सू॒नवे॑ त्रि॒धातु॑ श॒र्म वह॑तं शु॒भस्प॑ती ॥ ६ ॥

त्रिः। नः। अ॒श्विना॑। दि॒व्यानि॑। भेष॒जा। त्रिः। पा॒र्थि॒वानि॑। त्रिः। ऊं इति॑। दत्तं। अ॒त॒ऽभ्यः।

ओ॒मानं॑। शं॒योः। म॒म॒काय॑। सू॒नवे॑। त्रि॒ऽधातु॑। श॒र्म। वह॑तं। शु॒भः। प॒ती इति॑ ॥ ६ ॥

हे अश्विना नोऽस्मभ्यं दिव्यानि द्युलोकवतीनि भेषजा औषधानि त्रिर्दत्तं । तथा पार्थिवानि । पृथिव्यामुत्पन्नान्यौषधानि त्रिर्दत्तं । अद्भ्य उ अंतरिक्षसकाशादप्यौषधानि त्रिर्दत्तं । आप इत्यंतरिक्षनाम आपः पृथिवी भूरिति तन्नामसु पाठात् । शंयोरेतन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य । ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन् । तै० सं० २. ६. १०. १. इति ब्राह्मणांतरात् । तस्य संबन्धिनमोमानं मुखविशेषं ममकाय सूनवे मदीयाय पुत्राय दत्तं । हे शुभस्पती शोभनस्त्रीषधजातस्य पालकौ युवां त्रिधातु वार्तापत्तस्त्रिधातुचयश्मनविषयं सुखं वहतं । प्रापयतं ॥ दिव्यानि । दंडादित्वाद्यप्रत्ययः । पा० ५. १. ६६. । भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । पुंसि संज्ञायामिति घः । शंयोः । शमु उपशमे । क्तिप् । शर्म । यु अमित्रणे । अस्माद्विच् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । त्रिधातु । सितनिगमिमसि-सच्चविधाजकुशिभ्यस्तुन् । उ० १. ७०. । अद्भ्यः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं । ओमानं । अवतेरन्येभ्यो ऽपि दृश्रंत इति मनिन् । ज्वरत्वेत्यादिनाकारवकारयोरुट् । सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणो गुणः । यदि ज्वरत्वेत्यवानुनासिके च । पा० ६. ४. १९. । इति नानुवर्तते तर्हि पूर्वैणैव सूत्रेण वकारस्य ऊडादेशो भविष्यति । शुभस्पती । शुभ दीप्तौ । संपदादिलक्षणः क्तिप् । षष्ठाः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । सुबामंचित इति परांगवज्जावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥ ४ ॥

त्रि॒नो॑ अ॒श्विना॑ यज॒ता दि॒वेदि॒वे परि॑ त्रि॒धातु॑ पृथि॒वीम॑शाय॒तं ।

ति॒स्रो ना॑स॒त्या र॒थ्या परा॑व॒त आ॒त्मेव॑ वा॒तः स्व॑स॒राणि॑ गच्छ॒तं ॥ ७ ॥

त्रिः। नः। अ॒श्विना॑। यज॒ता। दि॒वेऽदि॒वे। परि॑। त्रि॒ऽधातु॑। पृथि॒वीं। अ॒शाय॑तं ।

ति॒स्रः। ना॒स॒त्या। र॒थ्या। परा॑ऽव॒तः। आ॒त्माऽई॒व। वा॒तः। स्व॑स॒राणि॑। ग॒च्छ॒तं ॥ ७ ॥

हे अश्विना दिवे दिवे प्रतिदिनं । दिवेदिवे द्यविद्यवीत्यहर्नामर पठितत्वात् । यजता यष्टव्यौ युवां नो ऽस्मदीयां पृथिवीं वेदिरूपां भूमिं परि सर्वतः प्राप्य त्रिधातु कक्ष्याचययुक्त आस्तीर्णे बर्हिषि त्रिस्त्रिवारमशायतं । शयनं कुरुतं । हे रथ्या रथ्यौ रथस्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याका ऐष्टिकपाशुकसौमिकरूपा वेदोर्गच्छतं । तत्र दृष्टान्तः । स्वसराणि शरीराण्यान्मेव वातः । यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायुस्तदीयानि शरीराणि गच्छति तद्वत् ॥ यजता । यजतेर्भृमुदृशीत्यादिना । उ० ३. ११०. । अतच् । चित इत्यतोदात्तत्वं । त्रिधातु । त्रिधा धीयते निधोयत इति त्रिधातु । सितनिगमीत्यादिना धाजस्तुन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । अशायतं । अदादित्वाच्छपो लुक् । अशयाता-मित्यस्य ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यासः । नासत्या । सत्सु साधू सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाम इति यास्कः । नि० ६. १३. । नधाएनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । रथ्या । रथाहौ स्वामिनावित्यर्थः । कंदसि च । पा० ५. १. ६७. । इति यप्रत्ययः । स्वसराणि । सरंति गच्छंतीति सरा इन्द्रियाणि । स्वकीयाः सरा येषां शरीराणां । बज्जनीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्रि॒रश्वि॑ना॒ सिंधु॑भिः स॒प्तमा॑तृभि॒स्त्रय॑ आ॒हावा॑स्त्रे॒धा ह॒विष्कृ॑तं ।

ति॒स्रः पृ॒थि॒वीरु॑परि॒ प्र॒वा दि॒वो ना॑कै रक्षे॒थे द्युभि॑र॒क्तुभि॑र्हितं ॥ ८ ॥

त्रिः। अश्विना। सिंधुभिः। सप्तमातृभिः। त्रयः। आहावाः। वेधा। हविः। कृतं।
तिस्रः। पृथिवीः। उपरि। प्रवा। दिवः। नाकं। रक्षेथे इति। द्युभिः। अक्षुभिः।
हितं ॥ ८ ॥

हे अश्विना सप्तमातृभिः। इमं मे गंगे। ऋग्वे० १०. ७५. ५। इत्यादिमंत्रोक्ताः सप्तसंख्याका गंगाया नदी
मातर उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते सप्तमातरः। तैः सिंधुभिः स्तंदनस्वभावैर्जलैर्वसतीवरीनामभिस्त्रिः
सोमाभिषवः कृत इति शेषः। तथा चान्यत्र ब्राह्मणे समाह्वतं। अष्टौ कृत्वोऽभिषुणीति एकादश कृत्वो
द्वितीयं द्वादश कृत्वस्मृतौयमिति। तै० सं० ६. ४. ५. १। आहावा यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः कूपस-
दृशसंख्याका द्रोणकलशा धवनीयपूतभृदाख्या निष्पन्ना इति शेषः। तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु वेधा
त्रिभिः प्रकारैः सवनत्रयगतैर्हविष्कृतं। सोमाख्यं हविः संपादितं द्रव्यं वर्तत इति शेषः। तिस्रः पृथिवीरुपरि
त्रिभ्यः पृथिव्यादिलोकेभ्य ऊर्ध्वं प्रवा प्रवतौ गच्छतौ युवां दिवो नाकं ब्रूलोकसंबन्धिनमादित्यं रक्षेथे। कीदृशं
नाकं। बुभिरहोभिरक्तुभी रात्रिभिश्च हितं स्थापितं। अहनि सूर्य उदेति रात्रावस्तं गच्छतीत्येवमहोरात्राभ्यां
सूर्यो व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः॥ सप्तमातृभिः। बज्रव्रीहिस्रः। आहावाः। निपानमाहावः। पा० ३. ३. ७४.। इत्याङ्-
पूर्वाङ्ग्यतेरप्रत्ययः संप्रसारणं वृद्धिश्च निपातनात्। थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं। प्रवा। च्युङ् प्रुङ् गतौ।
प्रवेति गच्छत इति प्रवौ। पचावच्। सुपां सुलुगित्याकारः। नाकं। नास्त्रिन्नकमस्तीति नाकः। नभ्राणनपादि-
त्यादिना नत्रः प्रकृतिभावः। बुभिः। ऊडिदमित्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य दिवो झल्। पा० ६. १. १८३.।
इति प्रतिषेधः॥

क्व१ ची चक्रा चिवृतो रथस्य क्व१ त्रयो वंधुरो ये सनीळाः।

कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्यापयाथः ॥ ९ ॥

क्व१। ची। चक्रा। चिवृतः। रथस्य। क्व१। त्रयो। वंधुरः। ये। सनीळाः।

कदा। योगः। वाजिनः। रासभस्य। येन। यज्ञं। नासत्या। उपयाथः ॥ ९ ॥

हे नासत्यावश्विनी चिवृतस्त्रिसंख्याकैरश्विभिरुपेतस्य भवदीयस्य रथस्य। ईषाद्वयं पूर्वभागे संयुज्यते। सेयमे-
काश्विः। पुष्ठभागे वियुज्यते। तत्र कोणद्वयं संपद्यते। ईदृशस्य रथस्य संबंधीनि ची चक्रा चीणि चक्राणि क्व१। कुच
स्थितानीत्यस्माभिर्न दृश्यते। ये काष्ठविशेषाः सनीळाः। नीळं गृहसदृशं रथस्थोपर्युपवेशस्थानं। तेन सह वर्तत
इति सनीळास्ते काष्ठविशेषा वंधुरो नीडबंधनाधारभूतास्त्रयोऽक्षेण सहिते द्वे ईषे इत्येवं त्रिसंख्याकाः क्व१। कुच
स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायते। वाजिनो बलवतो रासभस्य भवदीयाश्चस्थानीयस्य गर्दभस्य योगो रथे योजनं
कदा। कस्मिन्काले निष्पन्नमित्यस्माभिर्न दृश्यते। येन चक्रत्रयनीडकाष्ठत्रयरासभयोजनसहितेन रथेन यज्ञमस्त्र-
दीयं यागस्थानमुपयाथो युवां प्राप्नुयः। तादृशस्य रथस्येति पूर्वचान्वयः॥ ची चक्रा। उभयत्रापि शेष्कंदसि
बज्रलमिति शैलोपः। वंधुरः। बंधेरीणादिक उरप्रत्ययः। वत्वं क्वांदसं। सनीळाः। वोपसर्जनस्येति सभावः॥

आ नासत्या गच्छतं हूयते हविर्मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिः।

युवोर्हि पूर्वं सवितोषसो रथमृताय चिचं घृतवतं मिथ्यति ॥ १० ॥

आ। नासत्या। गच्छतं। हूयते। हविः। मध्वः। पिबतं। मधुपेभिः। आसभिः।

युवोः। हि। पूर्वं। सविता। उषसः। रथं। मृताय। चिचं। घृतवतं। मिथ्यति ॥ १० ॥

हे नासत्यावश्विनी कर्मस्था गच्छतं। अत्रास्माभिर्हविर्विह्यते। युवां च मधुपेभिर्मधु इत्यप्युक्तं। युवो-
भिर्मवदीधिरास्तेर्मधो मधुरद्रव्याणि हवीषि पिबतं। सविता सूर्य उषसः पूर्वसुषःकालात्युरा युवयोरश्विनोः

संबन्धिनं रथमृतायास्त्वन्नार्थमिष्यति हि । प्रेरयति खलु । कीदृशं । चित्रं पूर्वोक्तैश्चक्रचयादिभिर्विचित्रं घृत-
वंतमन्नाजनसाधनेन घृतेनोपेतं ॥ गच्छतं । अदुपदेशास्त्वसर्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातु-
स्वरः । अत्र गच्छतं पिबतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्त्विङ्विभक्तैर्निघातप्रतिषेधः ।
ह्यते । लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे यकः स्वरः । मध्वः । लिंगव्यत्ययः शसि यणादेशश्चान्दसः । मधुपेभिः । मधु
पिबन्तीति मधुपानि । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । आसभिः । पङ्क्तिव्यादिनास्त्वशब्दस्यासनादेशः ।
युवोः । युवोर्हि यञ्प्रत्ययान्ते । इष्यति । इष गतौ । श्वनो नित्वादाबुदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिऽभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातं । मधुपेयं । अश्विना ।

प्र । आयुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृक्षतं । सेधतं । द्वेषः । भवतं । सचाभुवा ॥ ११ ॥

हे नासत्या अस्त्येनानृतेन रहितावश्विना अश्विदेवौ युवां त्रिभिरेकादशैः ये देवासो दिव्येकादश स्त्र
। ऋत्वे० १. १३०. ११. । इत्यादिमन्त्रप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैरेकादशात्मकवर्गचयगतैर्देवैः सह मधुपेयं सोमात्मकं
मधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्येहास्त्रिन्द्वयजनदेश आ यातं । आगच्छतं । आयुरस्वदीयमायुर्थं प्र तारिष्टं । प्रवर्ध-
यतं । रपांस्त्वसदीयानि पापानि निर्मुचतं । निःशेषेण शोधयतं । द्वेषो द्वेषकर्तृन् सेधतं । प्रतिषेधतं । सचाभुवा
अस्माभिः सहावस्थितौ भवतं ॥ त्रिभिः । षट्त्रिचतुर्थ इति विभक्तैरुदात्तत्वं । एकादशैः । एकादशानां पूरणैः ।
तस्य पूरणे । पा० ५. २. ४८. । इति डट् । मधुपेयं । पा पाने । अचो यदिति कर्मणि यत् । ईयति । पा० ६. ४.
६५. । इत्याकारस्य ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । मधु च तत्पेयमिति समासे ऋदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । तारिष्टं । तु ज्वनतरणयोः । चान्दसे प्रार्थनायां लुङि छुः सिच् । इडागमः । वृत्तो वा । पा० ७. २.
३८. । इति प्राप्तस्तेटो दीर्घस्य सिचि च परस्मैपदेषु । पा० ७. २. ४०. । इति प्रतिषेधः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्ग्योमे
ऽपीत्यडभावः । अत्र तारिष्टं मृक्षतं चेति चशब्दार्थप्रतीतिस्तस्य चाप्रयोगाच्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रति-
षेधः । आदिः सिचोऽन्यतरस्यां । पा० ६. १. १८७. । इत्याबुदात्तत्वं । मृक्षतं । मृश आमर्शने । कंदसि लुङ्लङ्-
लिट् इति लोट्थे लुङ् । शल इगुपधादनिट् । क्तः । पा० ३. १. ४५. । इति क्सादेशः । एकाच उपदेशेऽनुदा-
त्तादितीट्प्रतिषेधः । षत्वकुत्वे । पूर्ववदडभावः । सेधतं । पिधु गत्यां । अत्र केवलोऽपि विधिः प्रतिपूर्वस्यार्थे
वर्तते । प्रार्थनायां लोट् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पादादित्वात्तिङः
परत्वाद्वा निघाताभावः । द्वेषः । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति कर्तरि विच् । भवतं । द्वेष इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वा-
त्तदपेक्षयास्व निघातो न भवति । समानवाक्ये च निघातयुष्मदस्मादादेशा वक्तव्याः । पा० ८. १. १८. ५. । इति
वचनात् । सचाभुवा । सचेत्ययं निपातः सहशब्दसमानार्थः । तथा च यास्तः । सचा सहेत्यर्थ इति । नि० ५. ५. ।
सचा भवत इति सचाभुवौ । क्लिप् । औः सुपि । पा० ६. ४. ८३. । इति यणादेशस्य न भूसुधियोः । पा० ६. ४.
८५. । इति प्रतिषेधः । सुपां सुलुगिति विभक्तिराकारः ॥

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनावीचं रयिं वहतं सुवीरं ।

शृखंता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ १२ ॥

आ । नः । अश्विना । त्रिऽवृता । रथेन । अवीचं । रयिं । वहतं । सुऽवीरं ।

शृखंता । वां । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतं । वाजऽसातौ ॥ १२ ॥

हे अश्विना त्रिवृता रथेन अश्विदेवौ त्रिवृत्तत्वात् त्रिषु लोकेषु वर्तमानेन रथेन सह नोऽस्माकमवीचमभिमुखं
सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रमृत्वादिभिरुपेतं रयिं धनमा वहतं । आनीय प्रापयतं । शृखंतास्वदीयस्त्विति शृखंतौ
वां युवामवसेऽस्माद्रक्षणार्थं जोहवीमि । आह्वयामि । नोऽस्माकं वाजसातौ संयामे । वाजसातौ महाधन इति

संयामनामसु पाठात् । वृधे वर्धनाय च भवतं ॥ सुवीरं । शोभना वीरा यस्येति वज्रव्रीहौ वीरवीर्यौ चैत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । शृण्वंता । श्रु श्रवणे । शतरि श्रुवः श्रु च । पा० ३. १. ७४. । इति श्रुः श्रुभावश्च । ऊशुवीः सार्वधातुक इति यणादेशः । सुपां मुनुगित्याकारः । जोहवोमि । ह्रेन् सधायां शब्दे च । यङ्लुक्प्रत्ययस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति कृतसंप्रसारणादस्माद्धुत्तमैकवचने यङो वा । पा० ७. ३. ९४. । इतीडागमः । वृधे । वृधु वृद्धावित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । वाजसातौ । षणु दाने । क्तिनि तितुचेत्यादिना इट्प्रतिषेधः । जनसनेत्यादिना आत्वं । वाजानां सातिर्यस्त्रित्ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ५ ॥

ह्ययाम्यग्निमित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं । हिरण्यसूप ऋषिः । आद्या नवमी च जगतीच्छंदस्ते । शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य सविता देवता । आद्याया ह्ययाम्यग्निमित्यस्या अग्निमित्रावरुणरात्रिसवित्वास्या लिंगोक्तदेवताः । तथा चानुक्रांतं । ह्ययाम्येकादश सावित्रं नवमी जगत्याद्या च लिंगोक्तदेवतपादास्तय इति ॥ अभिल्लवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं सावित्रं निविद्वानं । तृतीयस्य त्र्ययमेति खंडे सूचितं । ह्ययाम्यग्निमस्य मे वावापृथिवी इति तिस्रः । आ० ७. ७. । इति ॥

ह्ययाम्यग्निं प्रथमं स्वस्त्ये ह्ययामि मित्रावरुणाविहावसे ।

ह्ययामि रात्रीं जगतो निवेशनीं ह्ययामि देवं सवितारंमृतये ॥ १ ॥

ह्ययामि । अग्निं । प्रथमं । स्वस्त्ये । ह्ययामि । मित्रावरुणौ । इह । अवसे ।

ह्ययामि । रात्रीं । जगतः । निऽवेशनीं । ह्ययामि । देवं । सवितारं । ऊतये ॥ १ ॥

स्वस्त्येऽस्माकमविनाशाय । स्वस्तीत्यविनाशनाम । नि० ३. २१. । इति यास्कः । प्रथममादावग्निं ह्ययामि । इहास्मिन्कर्मण्यवसेऽस्मद्रक्षणाय मित्रावरुणौ ह्ययामि । जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य निवेशनीमुपवेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां ह्ययामि । जंगमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारां कृत्वा स्वस्वगृहे रात्रावुपविशन्तीति प्रसिद्धं । ऊतयेऽस्मद्रक्षणां सवितारं देवं ह्ययामि ॥ मित्रावरुणौ । देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः । देवताद्वंद्वे चैत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्रीं । रात्रिश्चाजसौ । पा० ४. १. ३१. । इति ङीप् । निवेशनीं । निविशन्त्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टिड्डाणजित्यादिना । पा० ४. १. १५. । ङीप् । ऊतये । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायश्च ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्मृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निऽवेशयन् । अमृतं । मर्त्यं । च ।

हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सविता सूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन । कृष्णं कृष्यतेर्निऋष्टो वर्णः । नि० २. २०. । इति यास्कः । लोका रजांस्तुच्यते । नि० ४. १९. । इति च । अंतरिक्षलोको हि सूर्यागमनात्पुरा कृष्णवर्णो भवति । तेनांतरिक्षमाग्रेणा वर्तमानः पुनःपुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन् । यद्वा । अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् । तथा चारण्यकांडे अमर्त्यो मर्त्येना सयो-निरित्येतस्य मंत्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते । मर्त्यानि हीमानि शरीराणि अमृतैषा देवता । ऐ० आ० २. १. ८. । इति । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवो भुवनानि सर्वान् लोकान्पश्यन् अवेषमाणः । प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन रथेना याति । अस्रत्समीप-~~अवस्थिते~~ ॥ अमृतं । मृतं मरणं नास्त्यस्येति वज्रव्रीहौ नजो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । मर्त्यं । मर्ते भवं । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । हिरण्ययेन । ऋत्यवास्त्येत्यादिना । पा० ६. ४. १७५. । मयटो मकारस्योपो

निपातितः । यस्मिन् लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि । भू सत्तायां । भूधूसूभस्त्रिभ्यश्चङ्सि । उ० २. ८०. । इति क्युन्प्रत्ययः । योरनादेश उवडादेशः । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्धता याति शुभाभ्यां यजतो हरिभ्यां ।

आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता बाधमानः ॥३॥

याति देवः । प्रऽवता । याति । उत्ऽवता । याति । शुभाभ्यां । यजतः । हरिऽभ्यां ।

आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा । दुऽइता । बाधमानः ॥३॥

देवो दीप्यमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति । गच्छति । तथोद्धतोत्कृष्टेनोर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उदयानंतरं आ मध्याह्नमूर्ध्वो मार्गः । तत उपरि आ सायं प्रवणो मार्ग इति विवेकः । तथा यजतो यष्टव्यः स देवः शुभाभ्यां श्वेताभ्यां हरिभ्यामश्वभ्यां याति । देवयजनदेशे गच्छति । सविता देवो विश्वा दुरिता सर्वाणि पापान्यप बाधमानो विनाशयन् परावतो दूरदेशात् । परावत इति दूरनामसु शब्दोक्तः । तादृशाद्युलोकादा याति । यागदेश आगच्छति ॥ प्रवता । वन षण संभक्तौ । अस्मात्पूर्वात्किप् । गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. १. । इत्यनुनासिकलोपः । ततस्तुक् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उद्धता । उत्पूर्वाद्धनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः । भृमुद्गशीत्यादिना । उ० ३. ११०. । यजतेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः । विश्वा दुरिता । उभयच श्चङ्सि बङ्गलमिति श्लोपः ॥

अभीवृतं कृशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहंतं ।

आस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः ॥४॥

अभिऽवृतं । कृशनैः । विश्वऽरूपं । हिरण्यऽशम्यं । यजतः । बृहंतं ।

आ । अस्थात् । रथं । सविता । चित्रऽभानुः । कृष्णा । रजांसि । तविषीं । दधानः ॥४॥

सविता रथमास्थात् । आस्थितवान् । आरूढवानित्यर्थः । कीदृशं । अभीवृतं अभितो वर्तमानं । तथा कृशनैर्विश्वरूपं सुवर्णेन नानारूपं । कृशनं लोहमिति सुवर्णनामसु पाठात् । क्वचित्सुवर्णनिर्मितगजपंक्तिः क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्मनुष्यपंक्तिरित्वेवं वङ्गरूपत्वं । हिरण्यशम्यं । अश्वानां स्तंभेषु रथयोजनवेलायां नियतं प्रक्षेप्यमाणाः शंकवः शम्याः । ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते । बृहंतं प्रौढं । कीदृशः सविता । यजतो यष्टव्यः चित्रभानुर्विश्वरूपः कृष्णा रजांसंधकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषीं बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृतं । अभितो वर्तत इत्यभीवृत् । वृत् वर्तने । क्विपि नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । बङ्गव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदातोदात्तत्वं । हिरण्यशम्यं । हर्य गतिकांथोः । हर्यतेः कन्यन् हिर च । उ० ५. ४४. । इति कन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च । नित्वादाबुदात्तत्वं । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आस्थात् । तिष्ठतेर्लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । कृष्णा । कृषेर्वर्णे । उ० ३. ४. । इति नक्प्रत्ययः । श्चङ्सि बङ्गलमिति श्लोपः । तविषीं । तवतिः सीचो धातुः । तविषींवा । उ० १. ४९. । इति टिषच् । टित्वाट्टिङ्गाणित्वादिना ङीप् । व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं वृषादित्वाद्द्रष्टव्यं । दधानः । शानचभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥

वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन्त्रथं हिरण्यप्रउगं वहंतः ।

शश्वद्विशः सवितुर्देव्यस्योपस्ये विश्वा भुवनानि तस्युः ॥५॥

वि । जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथं । हिरण्यऽप्रउगं । वहंतः ।

शश्वत् । विशः । सवितुः । देव्यस्य । उपऽस्ये । विश्वा । भुवनानि । तस्युः ॥५॥

श्वावा एतन्नामकाः सूर्यस्थाः। श्वावाः सवितुरिति निघंटोक्तत्वात्। ते च श्रित्तिपादः श्वेतैः पादैरुपेता हिरण्यप्रउगं। रथस्य मुखमीषयोरयं युगबंधनस्थानं प्रउगमित्युच्यते। तच्चान्न सुवर्णमयं। तद्युक्तं रथं वहंतो जनान्प्राणिनो व्यस्यन्। विशेषेण प्रकाशितवंत इत्यर्थः। शश्वत् सर्वदा विशः प्रजा दैव्यस्वेतरदेवसंबंधिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्योपस्थे समीपस्थानि तस्युः। स्थितवत्यः। न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्युः॥ श्रित्तिपादः। श्रितयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते श्रित्तिपादाः। सुपां मुलुगिति जसः सुआदेशः। यद्वा। श्रितिः श्वेतवर्णः स्फाटिकादिः। स इव पादो येषां ते। पादस्य लोपो ऽहस्तादिभ्यः। पा० ५. ४. १३८. इति समासांतपादशब्दस्यांत्यलोपः। उपमानादिति हि तच्चानुवर्तते। पादशब्दस्य वृषादित्वादाबुदात्तत्वं। तस्य बज्रव्रीहौ समासे श्रित्तिर्नित्याबज्रवज्रव्रीहावभसत्। पा० ६. २. १३८. इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अस्यन्। स्वातिर्लुङ्यस्फटिकादिना क्षुरडादेशः। क्षुरडादेशः। बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। वहंतः। शपः पित्वादानुदात्तत्वं। शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः। दैव्यस्य। तस्येदमित्यर्थे देवाद्यत्रयौ। पा० ४. १. ८५. ३. इति देवशब्दात्प्राग्दीव्यतीयो यञ्। तद्वितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः। नित्यादिर्नित्यमित्याबुदात्तत्वं। उपस्थे। आतश्चोपसर्ग इति कः। आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः। मरुदुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं॥

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विराषाट्।

आणिं न रथ्यममृताधि तस्युरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत् ॥ ६ ॥

तिस्रः। द्यावः। सवितुः। द्वौ। उपस्थाँ। एका। यमस्य। भुवने। विराषाट्।

आणिं। न। रथ्यं। अमृता। अधि। तस्युः। इह। ब्रवीतु। यः। उं इति। तत्। चिकेतत् ॥ ६ ॥

द्यावः स्वर्गोपलब्धिताः प्रकाशमाना लोकास्त्रिस्तिस्रसंख्याकाः संति। तत्र द्वौ लोको सवितुः सूर्यस्योपस्था समीपस्थानि वर्तते। बुलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात्। एका मध्यमा भूमिरंतरिक्षलोको यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विराषाट्। विरान् गंतृसहते। प्रेताः पुरुषा अंतरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छंतीत्यर्थः। अमृतामृतानि चंद्रनक्षत्रादीनि ज्योतीषि जलानि वाधि तस्युः। सवितारमधिगम्य स्थितानि। तत्र दृष्टांतः। रथ्यमाणिं न। रथाद्वहिरचच्छिद्रे प्रक्षिप्तः कीलविशेष आणिरित्युच्यते। रथसंबंधिनमाणिमधिगम्य यथा रथस्तिष्ठति तद्वत्। यस्य मानवस्तस्यवितुरूपं चिकेतत् जानाति स मानव इहास्मिन्विषये ब्रवीतु। कथयतु। केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः॥ तिस्रः। तिस्रभ्यो जसः। पा० ६. १. १६६. इति विभक्तेश्चदात्तत्वं। द्वौ। संहितायामावादेशे लोपः शाकल्येति वकारलोपः। उपस्था। आडयाजयारां चोपसंस्थानं। म० ७. १. ३९. १. इति सप्तम्या आडादेशः। आडोऽनुनासिकस्फंदसि। पा० ६. १. १२६. इति प्रकृतिभावः। विराषाट्। वृञ् वरणे। घञर्थे कविधानं। पा० ३. ३. ५८. ४. इति कर्मणि कः। बज्रत्वं कंदसि। पा० ७. १. १०३. इतीत्वं। तथा सति वूर्यत इति विरा इत्युक्तं भवति। तान्सहत इति विराषाट्। कंदसि सहः। पा० ३. २. ६३. इति सहेर्ल्वः। सहेः साडः। पा० ८. ३. ५६. इति षत्वं। अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः। रथ्यं। रथस्येदं रथ्यं। रथाद्यत्। पा० ४. ३. १२१. इति यत्। यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं। अमृता। श्मृत्कंदसि बज्रलमिति श्लोपः। चिकेतत्। कित चानि। लेव्यडागमः। इतश्च लोप इतीकारलोपः। जुहोत्यादित्वात् झुः। लघूपधगुणः। अनुदात्ते च। पा० ६. १. १९०. इत्यभ्यस्तस्याबुदात्तत्वं। यद्वृत्तयोगादनिघातः॥ ॥ ६ ॥

वि सुपर्णो अंतरिक्षाय ख्यन्नभीरवेपा असुरः सुनीथः।

क्वेदानीं सूर्यः कश्चिकेत कतमां द्यां रश्मिरस्या ततान ॥ ७ ॥

वि। सुऽपर्णः। अंतरिक्षाणि। अख्यत्। गभीरऽवेपाः। असुरः। सुऽनीथः।

क। इदानीं। सूर्यः। कः। चिकेत। कतमां। द्यां। रश्मिः। अस्य। आ। ततान् ॥ ७ ॥

सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्य रश्मिः । सुपर्णा इति पंचदश रश्मिनामानोति तन्नामसु पठितत्वात् । अंतरिक्षाखं तरिक्षोपलक्षितानि लोकत्रयस्थानानि व्यख्यत् । विशेषेण ख्यापितवान् प्रस्तावितव्यम् । कीदृशो रश्मिः । गभीरवेपा गंभीरकंपनः । रश्मेः प्रकंपनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः । असुरः सर्वेषां प्राणदः । तथा चान्यचाम्नायते । सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति । सुनीथः सुनयनः शोभनप्रापणः । मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्य इदानीं रात्रौ क्व कुत्र वर्तते । तदेतद्रहस्यं कश्चित् । को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां वामा ततान् । कं बुलोकं रात्रौ व्याप्तवान् । एतदपि को जानाति ॥ सुपर्णः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गभीरवेपाः । दुवेपु कंपने । असुन् । गभीरं वेपो यस्य । पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । असुरः । असु चेषणे । अस्वति शत्रून्वित्यसुरः । असेहरन् । उ० १. ४३. नि-त्वादाबुदात्तत्वं । यद्वा । असुन्प्राणान्नाति ददातीत्यसुरः । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । सुनीथः । शीज् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन् । उ० २. २. इति कथन् । प्रादिसमासे थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । इदानीं । इदंशब्दात्सप्तम्यर्थे दानीं च । पा० ५. ३. १८. इति दानींप्रत्ययः । इदम् इतितीदंशब्दस्थेशादेशः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । सूर्यः । घू प्रेरणे । सुवतीति सूर्यः । राजसूयसूर्यैत्यादिना रुडागमसहितः क्वप्रत्यो नि-पातितः । प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरैणाबुदात्तत्वं । चिकेत । कित ज्ञाने । लिट् । कतमां । किंजातीयां । वा बहूनां जातिपरिग्रहे उतमच् । पा० ५. ३. ९३. इति किंशब्दात् उतमच् । डित्त्वाट्टिलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

अष्टौ व्यख्यत्कुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिंधून् ।

हिरण्याक्षः सविता देव आगाहधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

अष्टौ । वि । व्यख्यत् । कुभः । पृथिव्याः । त्री । धन्व । योजना । सप्त । सिंधून् ।

हिरण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

पृथिव्याः संबंधिनीरष्टौ कुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिशः आप्रेथ्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशो व्यख्यत् । सविता प्रकाशितवान् । तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितृन्धन्व अंतरिक्षोपलक्षितान् च त्रिसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान् सप्त सिंधून् गंगादिनदीः समुद्रान्वा सविता व्यख्यत् । हिरण्याक्षः । हितर-मणीयचतुर्थो हिरण्यमयाक्षो वा सविता देव आगात् । इहागच्छतु । किं कुर्वन् । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि दधत् । प्रयच्छन् ॥ व्यख्यत् । ख्यातिर्बुद्ध्यस्तितवक्तीत्यादिना ज्ञेयदेशः । त्री । त्रैलोक्ये बह्वलमिति श्लोपः । धन्व । रिवि रवि धवि गत्वर्थाः । इदितो नुम् धातो-रिति नुम् । अस्मात्कानिन्वुषितचिराजिधन्विष्युप्रतिदिव इति कनिन् । सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् । नलोपः । प्रत्ययस्य नित्वादाबुदात्तत्वं । योजना । योजयति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि । अंशदेवदण्डो ब्युः । शेरनिटीति शिलोपः । पूर्ववच्छ्लोपः । हिरण्याक्षः । हिरण्यमयान्यक्षीणि यस्यासौ हिरण्याक्षः । बह्व्रीहौ सक्थच्छ्लोः । पा० ५. ४. ११३. इति समासांतः षच्प्रत्ययः । अगात् । एतेर्लुङीणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५. इति गादेशः । गातिस्थिति सिचो लुक् । दधत् । शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । दाशुषे । दाश्यान्साह्यानित्यादिना क्लसुप्रत्ययांतो नि-पातितः । चतुर्थैकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । वार्याणि । वृङ् संभक्तौ । अहलोर्ण्यत् । ईडवदेत्यादिनाबुदात्तत्वं ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अंतरीयते ।

अपामींवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । विऽचर्षणिः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति । अंतः । ईयते ।

अप । अपामींवां । बाधते । वेति । सूर्य । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्यां । अमृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् । विचर्षणिर्विविधदर्शनयुक्तः । विचर्षणिः पञ्चत्वर्थः । विचर्षणिर्विश्वचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् । सविता देव उभे द्यावापृथिवी अंतः उभयोर्लोकयोर्मध्य ईयते । गच्छति । अमीवां रोगादिबाधामप बाधते । सम्यगिराकरोति । तथा सूर्यं वेति । गच्छति । यद्यपि सवितुसूर्ययोरैकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गंतुगंतव्यभावः । छण्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा द्यामाकाशमभ्यूणोति । सर्वतो व्याप्नोति ॥ द्यावापृथिवी । दिवसस्य पृथिव्यां । पा० ६. ३. ३० । इति चशब्दाद्विशब्दस्य द्यावादेशः । देवताद्वंद्वे चेतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२ । इति न निषेधः । अपृथिवीरुद्रपूषमंथिष्विति पर्युदस्तत्वात् । ईयते । ईङ् गतौ । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । बाधते । बाधते च वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतेश्चशब्दस्याप्रयोगाच्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । वेति । वी गतिप्रजनकांत्वशूनखादनेषु । अन्तर्देवताभ्याम् । लुक् । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्यप्येषा द्वितीया तथापि तिङः परत्वाभिधाताभावः । ऋणोति । ऋणु गतौ । तनादित्वादुः । तनादिषु करोतिरेव गुणो नष्टेऽपि श्लिष्यतेन गुणाभावः ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृळीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् ।

अपसेधन्नसो यातुधानानस्थहिः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः । असुरः । सुनीथः । सुमृळीकः । स्ववान् । यातु । अर्वाङ् ।

अपसेधन् । रक्षसः । यातुधानान् । अस्यान् । देवः । प्रतिदोषं । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तोऽसुरः प्राणदाता सुनीथः सुष्ठु नेता । प्रशस्य इत्यर्थः । सुनीथः पाक इति प्रशस्यनामसु पाठात् । सुमृळीकः सुष्ठु सुखयिता स्ववान् धनवान् अर्वाङ् अभिमुखः कर्मदेशे गच्छतु । किंचायं देवः प्रतिदोषं प्रतिराचि गृणानः सूयमानोऽस्मात् । स्थितवान् । किं कुर्वन् । रक्षसो बाधकत्वेन रक्षणनिमित्तभूतान् । रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यावत् । नि० ४. १८ । यातुधानानमुरानपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयो गताः । सुमृळीकः । सुष्ठु मृळीकं सुखं यस्यासौ तथोक्तः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्ववान् । स्वमस्यास्तीति स्ववान् । मादुपधाया इति बलं । संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति बलं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । रोच्यत्वं । यलोपश्च । अपसेधन् । पिधु गत्यां । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुस्वरणे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षसः । रक्ष पालन इत्यस्मादपादान औणादिकोऽसिप्रत्ययः । यद्वा । रक्षत्यनेनेति रक्षो बलं । करणेऽसुन् । तदेषामस्तीति रक्षस्विनः । मत्वर्थप्रत्ययलोपस्कांदसः । प्रत्ययस्वरः । यातुधानान् । यत निकारोपसंस्कारयोः । तस्मात्स्थितादौणादिको भाव उप्रत्ययः । यातवो यातमा एषु धीयन्त इति यातुधानाः । अधिकरणे ल्युट् । क्षीतीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अस्यात् । गातिस्थेति सिचो लुक् । प्रतिदोषं । दोषां दोषां । प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थे । अव्ययीभावः । गृणानः । गृ शब्दे । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

ये ते पंथाः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवः सुकृता अंतरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥ ११ ॥

ये । ते । पंथाः । सवितरिति । पूर्व्यासः । अरेणवः । सुकृताः । अंतरिक्षे ।

तेभिः । नः । अद्य । पथिभिः । सुगेभिः । रक्षा च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥

हे सवितः ते तव पंथा मार्गाः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धा अरेणवो धूलिरहिता अंतरिक्षे सुकृताः सुष्ठु संपादिताः । सुगेभिः सुष्ठु गंतुं शक्नोतिभिः पथिभिस्तेर्मार्गैरागत्यावाप्सिन्दिने नोऽस्मान्न च । पालनमपि कुरु । तथा हे देव नोऽस्माननुष्ठातृनधि ब्रूहि च । देवानामयेऽधिकत्वेन कथय च ॥ पंथाः । सुपां सुलुगिति जसः सुः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याबुदात्तत्वं । पूर्व्यासः । पूर्वैः कृताः पूर्व्याः । पूर्वैः कृतमिनियौ च । पा० ४. ४. १३३ । इति यः ।

प्रत्ययस्वरः । असुगागमः । अरेणवः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुकृताः । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सुगेभिः । सुष्ठु गच्छत्येष्विति सुगाः । सुदुरोरधिकरणे । पा० ३. २. ४८. ३. इति गमे-
र्द्धप्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रच्च । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः ॥ ७ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र प्र वो यद्भूमिति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । अयुजो बृहत् । तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः सतोबृहत् । प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । अग्नि-
देवता । ऊर्ध्व ऊ ष्वित्यादिके यूपदेवत्ये । तथा चानुक्रांतं । प्र वो विंशतिः कण्वो घोर आग्नेयं प्रागाथमूर्ध्व ऊ षु यौष्याविति । ननूर्ध्व ऊ ष्वित्यादिकयोरप्यग्निदेवतात्वेन भवितव्यमाग्नेये क्रतावनयोरनुष्ठारात् । तथा हि सूत्रे एना वो अग्निं प्र वो यद्भुं । आ० ४. १३. इति 'प्रतीकः' इति शेषोपात्तत्वात् । अग्निमित्यभिप्रेयमिति गम्यते । यदेते अन्यदेवत्ये स्थातां वसिष्ठा हीति सूक्तयोस्तत्तमामुद्धरेत् । आ० ४. १३. इति वदुद्धारं ब्रूयात् । न च ब्रूते । अतः कथं यौष्याविति । नैष दोषः । यूपधिष्ठानस्याग्नेः स्तूयमानत्वादनयोरप्यग्निदेवतत्वाग्नेये क्रतावनुष्ठारो न कृतः । अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यौष्यावित्येतदपि न विरुध्यते ॥ प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ बार्हते कंदसि प्र वो यद्भूमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खंडे सूचितं । एना वो अग्निं प्र वो यद्भूमिति ॥

प्र वो यद्भुं पुरु॒णां वि॒शं दे॒वय॒तीनां ।

अग्निं॑ सू॒क्तेभि॑र्वचो॒भिरीम॑हे यं सी॒मिद॑न्य ई॒ळते ॥ १ ॥

प्र । वः । यद्भुं । पुरु॒णां । वि॒शं । दे॒वऽय॒तीनां ।

अग्निं॑ । सु॒ऽउ॒क्तेभिः॑ । वचः॑ऽभिः । ई॒म॒हे । यं । सीं । इत् । अन्ये । ई॒ळते ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः देवयतीनां देवान्कामयमानानां पुरु॒णां बह॒नां वि॒शं प्र॒जा॒रूपा॒णां वो युष्माक॑म-
नुग्रहाय यद्भुं महान्तं । यद्भो ववक्षिष इति महन्नामसु पाठात् । अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिः सूक्तरूपैर्वाक्यैः प्रेमहे । प्रकर्षेण याचामहे । ईमहे यामीति याज्ञाकर्मसु पाठात् । अन्य इदम्येष्वृषयो यमग्निं सीं सर्वत ईळते
सुवन्ति । तमग्निमिति पूर्वचान्वयः ॥ पुरु॒णां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । वि॒शं । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । देवयतीनां । देवानात्मन इच्छन्त्यो देवयन्तः । सुप आत्मनः क्वच् । न च्छंदस्यपुत्रस्तेतीत्यस्येव दीर्घस्यापि प्रतिषेधः । अथाघस्यादिति पुनरात्वविधानाज्ज्ञापकात् । क्यजंतान्छटः शतृ । कर्तरि शप् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुकस्त्रेण क्वचा सहैकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इति शतृरुदात्तत्वं । उगितश्चेति ङीप् । अनित्यमागमशासनमिति वचनानुमभावः । एकादेशस्वरस्य पूर्ववासिष्ठत्वं नेष्यत इति वचनात् । पा० ८. २. ६. १. शतृरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । सूक्तेभिः । वक्तेः क्तिच्त्वा च संज्ञायामिति क्तः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईळते । ईड सुतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदा-
त्तेत्वाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

जना॑सो अग्निं॑ दधिरे सहो॒वृधं॑ ह॒विष्म॑ंतो विधेम ते ।

स त्वं नो॑ अ॒द्य सु॒मना॑ इ॒हावि॒ता भ॒वा वा॒जेषु॑ संत्य ॥ २ ॥

जना॑सः । अग्निं॑ । दधिरे । स॒हःऽवृ॒धं । ह॒विष्म॑ंतः । वि॒धेम॑ । ते ।

सः । त्वं । नः । अ॒द्य । सु॒ऽमनाः॑ । इ॒ह । अ॒वि॒ता । भ॒व । वा॒जेषु॑ । संत्य ॥ २ ॥

जनासोऽनुष्ठातारो जनाः सहोवृधं बलस्य वर्धयितारमग्निं दधिरे । धृतवतः । हविष्मंतो हविर्युक्ता वयं हे अग्ने ते त्वां विधेम । परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्म । विधेम सपर्यतीति परिचरणकर्मसु पठितत्वात् । वाजेष्वन्नेषु संत्य दानशील हे अग्ने स त्वमद्यास्मिन्दिन इह कर्मणि नोऽस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को ऽविता रक्षिता भव ॥ सहोवृधं । वृधु वृद्धौ । अस्मादंतर्भावितव्यार्थात्किंप । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । हवि-
ष्मंतः । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वाभावाद्बलाद्भावः । विधेम । विध विधाने । तुदादित्वाच्छः । सुमनाः ।

शोभनं मनो यस्यासौ सुमनाः । सोर्मनसो अलोमोषसौ । पा० ६. २. ११७. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भव । पादादित्वात्तिङ्ङुतिङ् इति निघाताभावः । द्युचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । संत्य । षणु दाने । क्तिचि तितुचेत्यादिना इट्प्रतिषेधः । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इत्यनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः । सन्ति-दाता । तच्च भवः संत्यः । भवे क्दसीति यत् ॥

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।

महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं ।

महः । ते । सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति । भानवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने होतारं होमनिष्पादकमाह्वातारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तं । अग्निर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुत्यंतरात् । तादृशं त्वां प्र वृणीमहे । प्रकर्षेण वरणं कुर्मः । महो महतः सतो नित्यं वर्तमानस्य ते तवार्चयो दीप्तयो वि चरन्ति । विविधं प्रचरन्ति । भानवस्त्वदीया रश्मयो दिवि ब्रुलोके स्पृशन्ति । तत्रत्या-न्प्राणिनः प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतो-दात्तत्वं । यद्वा । वेद इति धननाम । विश्वं वेदो धनं यस्य । बङ्गव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । महः । मह पूजायां । क्लिषेति क्लिप् । सावेकाच इति ऊस उदात्तत्वं । यद्वा । महच्छब्देऽच्छब्दलोपश्चादसः । सतः । अस्तेः शतरि असोरलोप इत्यकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्तेश्चात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमिति विभक्तेश्चात्तत्वं ॥

देवासंस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रत्नमिंधते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते द्वादश मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सं । दूतं । प्रत्नं । इंधते ।

विश्वं । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनं । यः । ते । द्वादश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयस्त्रयो देवासो देवाः प्रत्नं पुरातनं दूतं त्वां समिंधते । सम्यग्दीपयन्ति । यो मर्त्यो मनुष्यो यजमानस्ते तुभ्यं द्वादश हविर्देत्तवान् स यजमानस्त्वया सहायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा । अर्यान्निमीत इत्यर्यमा । श्वसुचन्नित्यादिना । उ० १. १५८. । कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । इंधते । अिहन्वी दीप्तौ । अस्माकं इति श्रुत्यादादेशे अम् । आन्मलोपः । पा० ६. ४. २३. । असोरलोप इत्यकारलोपः । द्वादश । दाशु दाने । लिटि णलि लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

मंद्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विश्वमसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥ ५ ॥

मंद्रः । होता । गृहऽपतिः । अग्ने । दूतः । विश्वां । असि ।

त्वे इति । विश्वा । संऽगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं मंद्रो हर्षहेतुर्होता देवानामाह्वाता विश्वां यजमानरूपाणां प्रजानां गृहपतिर्गृहस्य पालको दूतो देवदूतोऽसि । त्वे त्वयि विश्वा व्रता सर्वाणि कर्माणि संगतानि । व्रतं कर्वरमिति कर्मनामसु व्रतशब्दः पठितः । पृथिव्यादयो देवा ध्रुवा स्थिराणि यानि कर्माण्यकृण्वत कृतवन्तः । पृथिवी धारयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति । तान्येतानि त्वयि संगतानीति पूर्वचान्वयः ॥ गृहपतिः । पत्न्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्वं । ले । सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य श्रेयादेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । शेषे लोप इति टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे त्वेकादेशस्वरेण । संगतानि । गमेः कर्मणि निष्ठायामेकाचः । पा० ७. २. १० । इतीट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्वादिः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । व्रता ध्रुवेत्युभयत्र श्लोपः । अकृण्वत । कृवि हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं । इदित्त्वान्नुम् । धिन्विक्कण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः ॥ ८ ॥

त्वे इदमे सुभगे यविष्य विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अमे । सुऽभगे । यविष्य । विश्वं । आ । हूयते । हविः ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरं । यक्षि । देवान् । सुऽवीर्या ॥ ६ ॥

हे यविष्य युवत्तमामे सुभगे सौभाग्ययुक्ते त्वे इत् त्वयैव विश्वं सर्वं हविरा हूयते । सर्वतः प्रक्षिप्यते । स त्वं नोऽस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वाद्यास्मिन्दिन उतापि चापरं श्वोऽपरं श्व इत्यादिकमुत्तरं कालं सर्वस्मिन्नपि काले नैरन्तर्येण सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान्देवान्यक्षि । यज ॥ सुभगे । शोभनो भगो यस्येति बज्रवीर्यावाद्युदात्तत्वं । द्वाक्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यविष्य । युवशब्दादिषु । स्थूलदूरेत्यादिना । पा० ६. ४. १५६. । यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । क्वांदसो यकारोपजनः । यक्षि । बज्रत्वं क्वांदसीति शपो लुक् । सुवीर्या । शोभनं वीर्यं येषां । वीरवीर्या चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

अभिष्टवे सायंकालीन उत्तरस्मिन्पटले तं घेमिष्या नमस्विन इत्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । प्रागार्थी पूर्वाह्ने काखीमपराह्ने । आ० ४. ७. । इति ॥

तं घेमिष्या नमस्विन उप स्वराजमासते ।

होचाभिः मनुषः समिधते तितिर्वासो अति सिधः ॥ ७ ॥

तं । घ । ई । इष्या । नमस्विनः । उप । स्वऽराजं । आसते ।

होचाभिः । अग्निं । मनुषः । सं । इधते । तितिर्वासः । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे अमे नमस्विनोऽन्नयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा । नम आयुः सूनृतेत्यन्ननामसु पाठान्नमःशब्दस्यान्नवाचित्वं । तादृशा यजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्यमानं तं घे तमेव पूर्वोक्तसर्वगुणविशिष्टं त्वामित्यानेन प्रकरेण हविः अदानादिरूपेणोपासते । मनुषो मनुष्या यजमाना होचाभिः सप्तभिर्वषट्कर्तृभिः । सप्त होचाः प्राचीर्वषट्कुर्वन्तीति श्रुत्यंतरात् । अग्निं त्वा समिधते । सम्यग्दीपयन्ति । कीदृशा मनुष्याः । सिधः शन्नूयति तितिर्वासोऽतिशयेन तरंतः ॥ नमस्विनः । अस्मायामेधेति मत्वर्थोयो विनिः । स्वराजं । स्वभासा राजत इति स्वराट् । सत्सूद्धिषेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसते । आस उपवेशने । अदादिस्वाच्छपो लुक् । तितिर्वासः । तृप्त्यवनतरणयोः । क्वांदसि लिङ्गिति वर्तमाने लिट् । तस्य क्लृप्तेति क्लृप्सुः । वस्त्रेकाजाह्वसामिति नियमादिङभावः । ऋत इजातोरितीत्वं । ऋच्छत्युतां । पा० ७. ४. ११. । इति गुणो हलि च । पा० ८. २. ७७. । इति दीर्घत्वं च न भवति । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तथोरनित्यत्वात् । यद्वा । तिरतिः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं । सिधः । सिधु शोषणे । क्तिप्तेति क्तिप् ॥

घन्तो वृचमतरन्नोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्करवे वृषा द्युम्याहुतः क्रंददश्चो गविंश्चिषु ॥ ८ ॥

घ्नंतः । वृचं । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे ।

भुवन्त । कखे । वृषा । द्युम्नी । आऽहुतः । क्रंदत् । अश्वः । गोऽइष्टिषु ॥ ८ ॥

हे अग्ने घ्नतस्त्वत्सहायेनेतरे देवाः प्रहरंतो वृचमतरन् । तीर्णवन्तः । तदनंतरं रोदसी ब्यावापृथिव्यावपो ऽतरिचं च क्षयाय प्राणिनां निवासार्थमुक्त्वा विस्तारो यथा भवति तथा चक्रिरे । अश्वश्चोऽतरिचवाची । आपः पृथिवीति तन्नामसु पठितत्वात् । भवांसु कखे कखनामके महर्षौ वृषा कामानां वर्षिता द्युम्नी धनवान् आहुतः सर्वतो होमयुक्तश्च भुवन्त । भवतु । तत्र दृष्टान्तः । गविष्टिषु गोविषयेच्छायुक्तेषु संग्रामेष्वश्वः क्रंदत् शब्दं कुर्वन् यथाभीष्टप्रापकस्तथेति शेषः ॥ घ्नंतः । हन्तेः शतरि गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हतेर्जिह्वेति । पा० ७. ३. ५४. इति घत्वं । अपः । ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं । क्षयाय । क्षि निवासगत्योः । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः । क्षयो निवासे । पा० ६. १. २०१. इत्याबुदात्तत्वं । भुवन्त । भवतेर्लैव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । भूसुबोक्तिश्चि । पा० ७. ३. ८८. इति गुणप्रतिषेधः । अडागमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । आहुतः । आहूयत इत्याहुतः । ऊ दानादनयोः । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । क्रंदत् । कदि क्रदि क्कदि आहुतानि । शतरि नुमभावश्चादसः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । गविष्टिषु । इषु इच्छायां । एषणमिष्टिः । गवामिष्टियेषु संग्रामेषु बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्रवर्ग्ये महावीरे खरे संसाद्यमाने सं सीदस्व मह्यं असिखिषा । सृष्टोदकमिति खंडे सूचितं । सं सीदस्व मह्यं असिखि संसाद्यमाने । आ० ४. ६. इति ॥

सं सीदस्व मह्यं असि शोचस्व देववीतमः ।

वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतं ॥ ९ ॥

सं । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देवऽवीतमः ।

वि । धूमं । अग्ने । अरुषं । मियेध्य । सृज । प्रऽशस्त । दर्शतं ॥ ९ ॥

हे अग्ने सं सीदस्व । बर्हिषुपविश । महानसि । गुणाधिको भवसि । देववीतमोऽतिशयेन देवान्कामयमानः शोचस्व । दीप्यस्व । हे मियेध्य मेधार्हं प्रशस्त उत्कृष्टापि अरुषं गमनशीलं दर्शतं दर्शनीयं धूमं वि सृज । विशेषेण संपादय ॥ सीदस्व । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । ब्यत्येनात्मनेपदं । प्रार्थनायां लोटि शप्ति पात्रित्यादिना सीदादेशः । महान् । संहितायां नकाराकारयोः गृह्यसुप्तासेकावुक्तौ । शोचस्व । शुच दीप्ती । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङ्ः परत्वान्निघाताभावः । देववीतमः । वी गतिप्रजनकां त्यशनखादनेषु । देवान्वेति गच्छतीति देववीः । क्षिपेति क्षिप् । अतिशयेन देववीर्देववीतमः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरुषं । अरोषणं । रिष रुष हिंसायां । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । नास्ति रुषोऽस्तेति बज्रव्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मियेध्य । कंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः । मकारात्पर इयागमश्चादसः । सृज । सृज विसर्गे । तुदादित्वाच्च् । विकरणस्वरः । पादादित्वादिनिघातः । दर्शतं । भुमुदृशीत्यादिना दृशेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः ॥

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कखो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥

यं । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठं । हव्यऽवाहन ।

यं । कखः । मेध्यऽअतिथिः । धनऽस्पृतं । यं । वृषा । यं । उपऽस्तुतः ॥ १० ॥

हे हव्यवाहन हविषो वाहकामे मनवे मनोरनुग्रहाय देवासः सर्वे देवा यजिष्ठमिति । येन पूज्यं यष्टृतमं

ऊर्ध्व ऊ षु णं ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदंजिभिर्वाघद्विर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता ।

ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अंजिभिः । वाघत्भिः । विह्वयामहे ॥ १३ ॥

हे यूप यद्वा यूपत्न्यकदारुनिष्ठामे नोऽस्माकमूतये रक्षणायोर्ध्व उन्नतस्तिष्ठ । तच्च दृष्टान्तः । सविता देवो न । यथा सूर्यो देव उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् । ऊर्ध्व उन्नतः सन् वाजस्यान्नस्य सनिता दाता भविष्यति । यथस्मात्कारणादंजिमिराज्येन यूपमंजिर्वाघद्विर्यज्ञं वहद्विर्ध्वत्विग्भिः सह विह्वयामहे अन्नदानाय त्वां विशेषेणाह्वयामः । तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वचान्वयः ॥ ऊ षु णः । इकः सुजि । पा० ६. ३. १३४. । इति संहितायां दीर्घः । सुजः । पा० ८. ३. १०७. । इति षत्वं । नञ धातुस्थोरुपुभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति णत्वं । ऊतये । अवतिः क्तिनि ज्वरत्वरेत्यादिना ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तत्वं । तिष्ठ । श्पि पाप्नेत्यादिना तिष्ठादेशः । ब्रुचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । वाजस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. । इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सनिता । षणु दाने । लुटि तासिः । वलादिलक्षण इट् । पा० ७. २. ३५. । तिपो ङादेशः । पा० २. ४. ८५. । टिलोपः । ऋत्तद्विद्वत्स्वरेण तिबादेशश्चोदात्तत्वे प्राप्ते ताऽऽनुदात्तत्वे तस्यानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । न लुट् । पा० ८. १. २९. । इति निघातप्रतिषेधः । अंजिभिः । अम्बू व्यक्तिप्रत्ययगतिषु । खनिकष्यंजीत्यादिना । उ० ४. १३९. । इत्प्रत्ययः । विह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्रः । पा० १. ३. ३०. । इत्यकर्षमिप्रायेऽप्यात्मनेपदं । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसो नि केतुना विश्वं समञ्चिणं दह ।

कृधी न ऊर्ध्वोच्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वं । सं । अञ्चिणं । दह ।

कृधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥

हे यूप यद्वा तन्निष्ठामे ऊर्ध्व उन्नतः सन् नोऽस्मान्केतुना ज्ञानिनांहसः पापान्नि पाहि । नितरां पालय । विश्वमञ्चिणं सर्वमन्तारं भक्तं राक्षसं सं दह । सम्यग्भस्मीकुरु । नोऽस्मानूर्ध्वानुन्नतान्काधि । कुरु । किमर्थं । चरथाय लोके चरणाय जीवसे जीवनाय च नोऽस्माकं दुवो धनं हविःस्वरूपं देवेषु विदाः । संभय ॥ अञ्चिणं । अद् भक्षणे । अदेस्त्रिणि च । उ० ४. ६८. । इत्यौणादिकस्त्रिणिप्रत्ययः । यद्वा । अदतस्त्रायंत इत्यच्चाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । अतो मत्वर्थीय इनिः । कृधि । श्रुशृणुपृष्ठवृथ्क्दंसीति हेर्धिरादेशः । नञ्च कंदंसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । ऊर्ध्वान् । उभयवर्तु । पा० ८. ३. ८. । इति विकल्पविधानान्नृक्प्रत्ययान् । पा० ८. ३. ७. । इति नकारस्य ह्रस्वाभावः । चरथाय । चरेरौणादिको भावेऽथप्रत्ययः । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः । विदाः । विदुः क्षामे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थाल्लिटि सिपि लोटोऽङाटाविवाडागमः । तुदादित्वाच्चः । शे मुचादीनामिति नुम् न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वचनेन तस्यानित्यत्वात् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

पाहि नो अमे रक्षसः पाहि धूर्तेररावणः ।

पाहि रीषत उत वा जिघांसतो बृहन्नानो यविष्ठय ॥ १५ ॥

पा॒हि । नः । अ॒मे । र॒क्षसः । पा॒हि । धूर्तेः । अ॒रा॒व्णः ।

पा॒हि । रिष॑तः । उ॒त । वा । जिघाँ॑सतः । बृह॑न्नानो॒ इति॑ बृह॑न्ऽभानो । यवि॑ष्ठ्य ॥ १५ ॥

हे अमे हे बृहन्नानो बृहन्तो भानवो यस्य तादृश हे यविष्ठ्य युवत्तम हे अमे नोऽस्मान्नचसो बाधकाद्रा-
चसादेः पाहि । पालय । तथा अराव्णो धनादीनामदातृरूपाङ्गूर्तेर्हिसकात्पाहि । तथा रिषतो हिंसकाद्या-
घ्रादेः सकाशात्पाहि । उत वा अथवा जिघांसतो हन्तुमिच्छतः शत्रोः सकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः । धूर्वी हिंसार्थः ।
क्लिच्छतौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्लिच् । तित्त्वेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । राज्ञोपः । पा० ६. ४. २१. इति बकार-
लोपः । हलि चेति दीर्घत्वं । अराव्णः । रा दाने । आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । पंचम्येकवचनेऽलोपोऽन इत्यनोऽकारस्य लोपः । रिषतः । रिष हिंसायां । लट् । शत्रु । बङ्गलं
कंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जिघांसतः । हन्तेरिच्छार्थे सन्यञ्जनगमां सनि
। पा० ६. ४. १६. इत्युपधादीर्घत्वं । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । सन्यत
इतीत्वं । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सनो नित्त्वान्तिस्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वं । बृहन्नानो । आमंचितस्य
चेति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यविष्ठ्य । स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य
लोपः । पूर्वस्य च गुणः । यकारोपजनञ्छांदसः ॥ ॥ १० ॥

घ॒नेव॑ वि॒ष्वग्वि॑ ज॒ह्यरा॒व्णस्त॑पु॒र्जंभ॒ यो अ॑स्म॒धुक् ।

यो म॒र्त्यः शि॒शीते॑ अ॒त्य॒क्तुभि॑र्मा नः स रि॒पुरी॑शत ॥ १६ ॥

घ॒नाऽइ॒व । वि॒ष्वक् । वि । ज॒हि । अ॒रा॒व्णः । तपुः॑ऽजंभ । यः । अ॒स्म॒धुक् ।

यः । म॒र्त्यः । शि॒शीते॑ । अ॒ति । अ॒क्तुऽभिः॑ । मा । नः । सः । रि॒पुः । ई॒शत॑ ॥ १६ ॥

हे तपुर्जंभ त्वत्पुर्जंभे अराव्णोऽस्मभ्यं देयस्य धनस्यादातृन्वैरिणो विष्वक् सर्वतो वि जहि ।
विशेषेण मारय । तच्च दृष्टान्तः । घनेव । यथा कठिनेन नृणां प्राणादेना मांडादिभंगं करोति तद्वत् । यो
ऽन्योऽपि रिपुरस्मधुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिना बाधते । यस्मान्नो मर्त्यो मनुष्यः शत्रुरक्तुभिरायुधै-
रति शिशीते तनूकरोति । अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः । स रिपुर्मर्त्सनप्रहारकारी द्विविधोऽपि शत्रुर्नोऽस्मान्प्रति
मेशत । ईश्वरः शक्तो मा भूत् ॥ घनाऽइव । सुपां सुलुगिति तृतीयाया ङादेशः । जहि । हन्तेर्लोपि हौ हन्तेर्जः
। पा० ६. ४. ३६. इति ङादेशः । तस्यासिद्धत्वाच्चैलुंगभावः । तपुर्जंभ । तप संतापे । औणादिकः करण उसि-
न्प्रत्ययांतस्तपुसशब्दो नित्वादाद्युदात्तः । जमि नाशने । जंभन्ते शत्रव एभिरिति जंभान्यायुधानि । करणे
घञ् । तपूंश्चैव जंभानि यस्यासौ तपुर्जंभः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । अस्मधुक् । द्रुहि जिघांसायां । सत्सूक्ष्मेत्या-
दिना क्लिप् । वा द्रुहसुहृषुहृषिहां । पा० ८. २. ३३. इति हकारस्य घत्वं । भप्भावः । शिशीते । शो तनूक-
रणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य झुः । आदेच इत्यात्वं । ततो द्विर्वचने बङ्गलं कंदसि
। पा० ७. ४. ७८. इत्यभ्यासस्यत्वं । ई ह्रस्वघोरितीत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । ईशत ।
लङि बङ्गलं कंदसीति शपो लुगभावः । न माङ्योग इत्यङागमाभावः ॥

अ॒ग्निर्व॑द्वे सु॒वीर्य॑म॒ग्निः क॒र्णाय॑ सौ॒भगं॑ ।

अ॒ग्निः प्रा॒वन्मि॒चोत॑ मे॒ध्याति॑थिम॒ग्निः सा॒ता उ॑प॒स्तुतं॑ ॥ १७ ॥

अ॒ग्निः । व॒द्वे । सु॒वीर्य॑ । अ॒ग्निः । क॒र्णाय॑ । सौ॒भगं॑ ।

अ॒ग्निः । प्र । आ॒वत् । मि॒चा । उ॒त । मे॒ध्याऽअ॒तिथिं॑ । अ॒ग्निः । सा॒तौ । उ॒प
ऽस्तु॑तं ॥ १७ ॥

अग्नेरर्चयो ज्वालात्वेषासो दीप्ता अमवंतो बलवंतो भीमासो भयंकराः । अतः प्रतीतयेऽस्माभिः प्रत्येतुं न शक्या इति शेषः । हे अग्ने रक्षस्विनो बलवतो यातुमावतो यातुधानानसुरान् सदमित् सर्वदेव सं दह । सम्यग्भस्मीकुरु । तथा विश्वं सर्वमचिणं भक्षकमस्त्रद्धाधकं शत्रुं सं दह ॥ लेषासः । लिष दीप्तौ । पचाद्यच् । चित इत्यंतीदात्तत्वं । अमवंतः । अम रोगे । अमति शत्रुजतीत्यमो बलं । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । तदेषामस्तीत्यमवंतः । प्रतीतये । तादौ च नितीति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । रक्षस्विनः । रक्ष्यन्तेनेति रक्षो बलं । करणेऽसुन् । अस्मायामधेति मत्वर्थीयो विनिः । यातुमावतः । यातवो यातनाः । तास्मिमेति निर्मिमत इति राक्षसव्यापारा यातुमाः । आतोऽनुपसर्गै क इति कः । तदेषामस्तीति मनुप् । मतौ बह्व्योऽनजिरादीनां । पा० ६-३. ११९. इति दीर्घत्वं । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति वत्वं । मनुपः पित्वादनुदात्तत्वे छदुत्तरपद-प्रत्ययेऽह् इत्वं । अचिणं । अदेस्तिनि चेति कर्तरि चिनिप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

क्रीळं व इति द्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं । अत्रियमनुक्रमणिका । क्रीळं पंचोना मारुतं हि गायत्रं त्विति । ऋषिस्यान्वस्याद्घेरवाविशिष्ट इति परिभाषया घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमुत्तरं च गायत्रीच्छंदस्ते ।
इत्येतादृशाद्यं मरुदेवताकं । तुहिहवेति परिभाषितत्वात् ॥ यूञ्जे द्वितीये कंदोम आपिममारुतशस्त्र एतत्सूक्तं निविज्ञानीयं । द्वितीयस्याग्निं वो देवमिति खंडे सूचितं । क्रीळं वः शर्धोऽग्ने मृकृत्यागिममारुतं । आ० ८. १०. इति ॥ ब्राह्मणं च । क्रीळं वः शर्धो मारुतमिति । ऐ० ब्रा० ५. १९. मरुज्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यस्यामिष्टौ क्रीळं व इत्येषा प्रधानस्थानुवाक्या । तथा तत इति खंडे सूचितं । क्रीळं वः शर्धो मारुतमत्यासी न ये मरुतः स्वंचः । आ० २. १८. इति ॥

ॐ वः शर्धो मारुतमनर्वाणं रथेषुभं । कण्ठांश्च प्र गायत ॥१॥

क्रीळं । वः । शर्धः । मारुतं । अनर्वाणं । रथेऽश्रुभं । कखाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हे कणाः कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः । यद्वा । मेधाविन चत्विजः । वो युष्मदर्धं मारुतं मरुत्समूहस्वरूपं शर्धो बलमभि प्र गायत । अमितः प्रकर्षेण शुध्वं । कीदृशं शर्धः । क्रीळं विहरणशीलं अनर्वाणं भ्रातृव्यरहितं । अत एव श्रुत्यन्तरब्राह्मणेन मन्त्रांतरमेव व्याख्यातं । अनर्वा प्रहेल्यहाह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्या इति । रथेशुभं स्वकीये रथेऽवस्थाप्य शोभमानं ॥ क्रीळं । क्रीडु विहारे । पचाबच् । शर्धः । शुधु प्रसहने । शर्धय-
त्यनेन शत्रूनि शर्धो बलं । असुन् । निष्ठादायुदात्तत्वं । मारुतं । मरुतां संबंधि । तस्मिन्मिष्यन् । व्यत्ययेना-
युदात्तत्वं । यद्वा । समूहार्थेऽनुदात्तादेरच् । पा० ४. २. ४४. इत्यनुदात्तस्योऽप्रत्ययः । अनर्वाणं ।
व्यत्ययेन पुंल्लिङ्गता । नञ्शुभामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । रथेशुभं । शुभ दीप्तौ । रथे शोभत इति रथेशुप ।
क्विप्तेति क्विप् । तत्पुरुषे क्वति वज्रलमित्यनुक् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गायत । कै गे रै शब्दे । तिङुःतिङ्
इति निघातः ॥

ये पृषन्तीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाशीभिरंजिभिः । अजायन्तु स्वभानवः ॥२॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । साकं । वाशीभिः । अंजिभिः । अजायंत । स्व
भानवः ॥२॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः साकं स्वभानवः स्वकीयदीप्तियुक्ता अजायंत इति संपन्नाः । पृषत्यो विंदुयुक्ता मृग्यो मरुद्वाहनभूताः । पृषत्यो मरुतामिति निघंटोवृत्तत्वात् । ऋष्टय आयुधानि । वाश्वः शब्दविशेषाः परकीयसेनाभीतिहेतवः । वाशी वाणीति वाङ्मामसु मरुतस्त्वत्त्वात् । अंजयोऽलंकरणानि । तान् सुम इति शेषः ॥ अजायंत । जनी प्रादुर्भवे । जनि ज्ञाजनीर्जा । पा० ७. ३. ७९. इति जादेशः । अडागम उदात्तः । स्वभानवः । स्वकीया भानवो येषां । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इहेव ऋणव एषां कशा हस्तेषु यद्दान् । नि यामञ्चित्रमृजते ॥३॥

इहऽइव। ऋखे। एषां। कशाः। हस्तेषु। यत्। वदान्। नि। यामन्। चित्रं। ज्ञं जते ॥३॥

एषां मरुतां हस्तेषु स्थिताः कशाः स्वस्ववाहनताडनहेतवो यद्वदान् यद्वदन्ति यं ध्वनिं कुर्वन्ति तं ध्वनिमि-
हेवाचैव स्थित्वा शृण्वे । शृणोमि । स ध्वनिविशेषो यामन् संग्रामे चित्रं विविधं शौर्यं नृजते । नितरामलंका-
रोति । ऋजतिः प्रसाधनकर्मैति यास्कः । नि० ६. २१. ॥ शृण्वे । श्रु अवणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्रुवः श्रु चिति
श्रुः । ऊश्रुवोः सार्वधातुक इति घणादेशः । वदान् । वद व्यक्तायां वाचि । लेव्याडागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपे संयोगांतलोपः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । यामन् । सुपां
मुलुगिति सप्तम्या लुक् । न ङिसंनुङ्योः । पा० ८. २. ८. इति नलोपप्रतिषेधः । ऋजते । ऋजि भृजी भर्जने ।
अत्र प्रसाधनार्थः ॥

प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्धाय । घृष्वये । त्वेषऽद्युम्नाय । शुष्मिणे । देवत्तं । ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः वो युष्माकं संबंधिने शर्धाय प्रसहनशीलाय घृष्वये शत्रुघर्षणयुक्ताय त्वेषद्युम्नाय दीप्यमान-
यग्रसे । युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । शुष्मिणे बलवते । शुष्मं शुष्णमिति बलनामसु
पाठात् । एवंभूताय मरुद्गणाय ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमुद्दिश्य प्र गायत । सुध्वं । कीदृशं ब्रह्म । देवत्तं देवैर्देतं
देवतानुग्रहाल्लभ्यं ॥ शर्धाय । श्रुधु प्रसहने । शर्धयत्यभिभवतीति शर्धो बलं । पचाद्यच् । वृषादित्वादायु-
दात्तत्वं । घृष्वये । घृष संघर्षे । छविघृष्वीत्यादिना । उ० ४. ५६. । क्षिप्रत्ययांतो निपातितः । त्वेषद्युम्नाय । त्विष
दीप्ता । पचाद्यच् । त्विषं दीप्तं युम्नं यस्य । बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवत्तं । देवैर्देतं । क्वांदसो
वर्णलोपः । उक्तं च । द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । का० ६. ३. १०९. । इति । तृतीया कर्मणीति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र शंसा गोष्वघ्नं क्रीळं यच्छर्धो मारुतं । जंभे रसस्य वावृधे ॥ ५ ॥

प्र । शंस । गोषु । अघ्नं । क्रीळं । यत् । शर्धः । मारुतं । जंभे । रसस्य । ववृधे ॥ ५ ॥

गोषु मरुन्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषु घेनुष्ववस्थितं । पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः । तै० सं० २. २. ११. ४. । इति
श्रुत्यंतरात् । अघ्नमहंतयं क्रीळं विहारोपेतं मारुतं मरुत्संबंधि शर्धः प्रसहनशीलं तेजो यदस्ति तत्प्र शंस ।
हे ऋत्विक्समूह सुहि । रसस्य गोबीररूपस्य संबंधि तत्तेजो जंभे मुख उदरे वा ववृधे । वृद्धमभूत् ॥ शंस ।
शन्सु सुतौ । द्यवोऽतस्त्रिड इति संहितायां दीर्घः । गोषु । सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्च-
न्साववर्णैति प्रतिषेधः । अघ्नं । घ्नो हननं । घञर्थे कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति कः । गमहनेत्यादिनो-
पधालोपः । हो हंते । पा० ७. ३. ५४. । इति घत्वं । तदर्हतीति घ्यं । क्वांदसि चेति यः । न घ्यमघ्नं । अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । क्रीळादयो गताः । जंभे । जभि नाशने । जंभ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति जंभमास्यं । करणे घञ् ।
ववृधे । वृधु वृद्धौ । लिट् । क्वांदसं संहितायामभ्यासदीर्घत्वं ॥ ॥ १२ ॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च गमश्च धूतयः । यत्सीमंतं न धूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । गमः । च । धूतयः । यत् । सीं । अंतं ।
न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्च बुलोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि । गौर्गमेति भूनामसु पठितत्वात् । धूतयः कंपनकारिणो हे नरो
नेतारो मरुतो वो युष्माकं मध्ये आ समंताद्वर्षिष्ठो वृद्धतमः कः । यवसात्कारणास्तीं सर्वतोऽंतं न वृषा-
यमिव धूनुथ चालयथ । तस्मात्कारणात्कंपयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रबल इति प्रश्नः ॥ वर्षिष्ठः । वृद्धशब्दा-
दिष्ठिनि प्रियस्थित्यादिना वर्षादेशः । नित्वादायुदात्तः । गमः । गमाशब्दात् षष्ठ्यकवचन आतो धातोरित्यत्र
आत इति योगविभागः कर्तव्यः । का० ६. ४. १४०. । इत्युक्त्वादाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्त्यु-
दात्तत्वं । धूतयः । धूज् कंपने । क्तिच्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । आमंचितस्य चेति

सर्वानुदात्तत्वं । धूनुथ । स्वादिभ्यः झुः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्सति शिष्टो ऽपि विकरणस्वरो लसार्वधातुस्वरं न बाधते । अतस्तिङ् एव स्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नि वो यामाय मानुषो दध्ने उग्राय मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दध्ने । उग्राय । मन्यवे । जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषो गृहस्वामी कश्चिन्मनुजो नि दध्ने । गृहदाढ्यार्थं दृढं स्तंभं निक्षिप्तवान् । भवदीयगमनेन चालितं गृहं पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय दृढस्तंभप्रक्षेपः । कीदृशाय यामाय । उग्राय तीव्राय मन्यवे चात्तुल्यमन्यमानाय । युज्यते हि भवन्नमनाङ्गीतिः । यतो भवन्नत्या चालितः पर्वतो बद्धविधपर्वयुक्तो गिरिः शिखरी जिहीत गच्छेत् ॥ मानुषः । मनोज्ञतावज्यतौ षुक् च । पा० ४. १. १६१. इति मनुशब्दादपत्यार्थे ऽञ् षुगागमश्च । त्रित्वादिर्नित्यमित्याबुदात्तत्वं । दध्ने । धृञ् अवस्थान इत्यस्य लिटि कित्वाद्गुणाभावे सति यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात्त निघातः । जिहीत । ओहाङ् गतौ । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । भृजामित् । पा० ७. ४. ७६. इत्यभ्यासस्त्वं । आभ्यस्तयोरान् इत्याकारलोपः । पर्ववान् पर्वतः । मत्वर्थीयस्तप्रत्ययः ॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वी इव विश्पतिः । भिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषां । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वी । इव । विश्पतिः । भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हे मरुतो येषां युष्माकं यामेषु गमनेष्वज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवी भूमिः रेजते कंपति । तत्र दृष्टान्तः । जुजुर्वी इव विश्पतिः । यथा वयोहानिर्बलजीर्णः जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभयात्कंपते तद्वत् ॥ अज्मेषु । अज्मन्मृगज्योः । बज्रलग्नहृणादौणादिको मन् । अज्मेव्यघञपोः । पा० २. ४. ५६. इति वीभावो न भवति । वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते । का० २. ४. ५६. २. इति वचनात् । नित्वादाबुदात्तत्वं । जुजुर्वी । जृष् वयोहानी । लिटः क्सुः । बज्रलं कंदसि । पा० ७. १. १०३. इत्युत्वं । अभ्यासह्लादिशेषौ । वस्त्रिकाजाड्यसामिति नियमादिङागमाभावः । अच्छत्युतां । पा० ७. ४. ११. इति गुणो हलि चेति दीर्घत्वं च संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वचनान्न भवति । विशां पतिर्विश्पतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते परादिस्कंदसि बज्रलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । भिया । सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । यामेषु । यम उपरमे । भावे घञ् । कर्षात्त्वतो घञ् इत्यतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाबुदात्तत्वं । रेजते । रेज् कंप्ते । अदुपदेशात्सार्वधातु-कानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

स्थिरं हि जानमेषां वयो मातुर्निरेतवे । यत्सीमनु द्विता शवं ॥ ९ ॥

स्थिरं । हि । जानं । एषां । वयः । मातुः । निः । एतवे । यत् । सीं । अनु । द्विता । शवं ॥ ९ ॥

एषां मरुतां जानं जन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि । चलनरहितं खलु । मातुर्मरुतां जननीस्थानीयादाका-शाद्वयः पक्षिणो निरेतवे निर्गतुं समर्था भवन्तीति शेषः । तादृशादाकाशाद्भवज्जन्मेति मरुतां स्तुतिः । यद्यस्मा-त्कारणाच्छ्वो भवदीयं बलमनुक्रमेण सीं सर्वतो द्विता द्वित्वेन बावापृथिव्योर्विभज्य वर्तते । अतो भवदीयं जानं स्थिरं हीति पूर्वचान्वयः ॥ जानं । जन्यतेऽस्मिन्निति जानमन्तरिचं । अधिकरणे घञ् । एषां । इदमो ऽन्वादेश इत्यशदेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्ता । न चोत्प्लुतिना विभक्त्युदात्तत्वं । अन्तो-दात्तादिदंशब्दात्तस्य विधानात् । निरेतवे । इण् गतौ । तुमर्थे सेसेनिति तवेत्यत्ययः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वत्नत । वाश्रा अभिज्ञु यातवे ॥ १० ॥

उत् । ऊं इति । त्ये । सूनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अत्नत । वाश्राः । अभिज्ञु ।

यातवे ॥ १० ॥

त्ये पूर्वप्रकृता गिरः सूनवो वाच उत्पादका मरुतः । वायवो हि तावोष्ठादिषु संचरन्ती वाचमुत्पादयन्ति । अज्मेषु स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु काष्ठा अपः । आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रांत्वा स्थिता भवन्ति । नि० २. १५. । इति यास्कः । उद् उक्त्वर्षेणैवातत । अतनिषत । विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं वाय्ना हंभारवोपेता गा अभिञ्चु जान्वाभिमुखं यथा भवति तथा यातवे गंतुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ सूनवः । घृ प्रेरणे । सुवः कित् । उ० ३. ३५. । इति नुप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । अतत । तनु विस्तारे । लङि श्रस्त्रादादेशे बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योऽकंदसि । पा० ६. ४. ९९. । इत्युपधालोपः । अडागमः । अभिञ्चु । अभिगते जानुनी यस्य तदभिञ्चु । प्रसंभ्यां जानुनीर्जुः । पा० ५. ४. १२९. । इति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य ञ्शब्दादेशः समासांतः । यातवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वं ॥ १३ ॥

त्यं चिद्वा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृधं । प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यं चित् । घ । दीर्घं । पृथुं । मिहः । नपातं । अमृधं । प्र । च्यावयन्ति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

त्यं चिद्वा प्रसिद्धो यो मेघस्तमपि मेघं यामभिः स्वकीयगमनैः प्र च्यावयन्ति । मरुतः प्रकर्षेण गमयन्ति । कीदृशं । दीर्घमायामोपेतं पृथुं तिर्यग्विस्तृतं मिहो नपातं सेचनीयस्य जलस्य न पातयितारं । वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः । अमृधं केनाप्यहिंसं ॥ घ । ऋचि तुनुषेवादिना दीर्घः । मिहः । मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिह वृष्टिः । क्लिप्तेति क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नपातं । न पातयतीति नपात् । नभ्राएनपादित्वादिना नजः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमृधं । शृधु मृधु उदने । मर्धत्युदकेनोत्तीति मृधः । बङ्गलवचनादौणादिको रकप्रत्ययः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । संयामवाचिना मृधशब्देन हिंसा लक्ष्यते । मत्वर्थीयो रः । पूर्ववत्स्वरसमासौ । च्यावयन्ति । च्युह गतौ । णिचि वृद्ध्यावादेशौ । पदकाले ह्रस्वस्कांदसः ॥

मरुतो यद्वा वो बलं जनाँ अचुच्यवीतन । गिरीरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलं । जनान् । अचुच्यवीतन् । गिरीन् । अचुच्यवीतन् ॥ १२ ॥

हे मरुतो यद्वा यस्मादेव कारणाद्वा युष्माकं बलमस्ति अस्मादेव कारणाज्जनान्नाणिनोऽचुच्यवीतन । स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयत । तथा गिरीन्मेघान् अचुच्यवीतन । प्रेरयत ॥ मरुतः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । अचुच्यवीतन । च्यवतेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । तप्तनप्तनयनाच्चेति तस्य तनवादेशः । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । बङ्गलं कंदसि । पा० ७. ३. ९७. । इतीडागमः । गुणावादेशौ । तिङ्ङुतिङ इति निघातः । गिरीन् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रत्वं । अचानुनासिक इतीकारस्यानुनासिकः ॥

यद्वा यांति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना । शृणोति कश्चिदेषां ॥ १३ ॥

यत् । ह । यांति । मरुतः । सं । ह । ब्रुवते । अध्वन् । आ । शृणोति । कः । चित् ।

एषां ॥ १३ ॥

यद्वा यदा खलु मरुतो यांति गच्छन्ति तदानीमध्वन्ना मार्गे सर्वतः सं ब्रुवते ह । संभूय ध्वनिमवशं कुर्वन्ति । एषां मरुतां संबन्धिनं शब्दं कश्चित् यः कोऽपि शृणोति ॥ यांति । या प्रापणे । अदादित्वाच्चपो लुक् । झोऽंत इत्यंतादेशस्योपदेशिवद्वावादंतोत्येतदाद्युदात्तत्वं । धातुना सहैकादेश एकादेशः । यदुत्तयोगादनिघातः । ब्रुवते । ब्रून् व्यक्तायां वाचि । श्रस्त्रादादेशे कृते परत्वात्प्राप्तस्य गुणस्य ङित्वेन बाधितत्वादुवङादेशः । अध्वन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । शृणोति । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

प्र यात् शीर्भमाशुभिः संति कखेषु वो दुवः । तचो षु मादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात् । शीर्भं । आशुभिः । संति । कखेषु । वः । दुवः । तचो इति । सु ।

मादयाध्वै ॥ १४ ॥

हे मरुत आशुभिर्वैगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः शीमं शीघ्रं । शीमं तृषु तूयमिति क्षिप्रनामसु पाठात् । प्र यात् । प्रकर्षेण कर्मभूमिं गच्छत । कल्पेषु मेधाविष्वनुष्ठातृषु वो युष्माकं दुवो दुवांसि परिचरणानि संति । तत्रो षु तेष्वेव परिचारकेषु कल्पेषु मादयाध्वै । तृप्ता भवत ॥ आशुभिः । अशू व्याप्तौ । कृवापाजीत्यादिना उण् । प्रत्ययस्वरः । संति । असोरलोप इत्यकारलोपः । मादयाध्वै । मद तृप्तिर्योगे । चुरादिः । आकुक्षीय आत्म-
नेपदी । लेख्याडागमः । टेरेत्वं । वैतोऽन्यत्र । पा० ३. ४. ९६. । इत्येकारस्यैकारादेशः ॥

अस्ति हि ष्मा मदाय वः स्मसि ष्मा वयमेषां । विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयं । एषां । विश्वं । चित् । आयुः । जीवसे ॥ १५ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं मदाय तृप्तेऽस्ति हि ष्म । अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्वो विद्यते खलु । एषां युष्माकं भृत्यभूता वयं स्मसि ष्म । विद्यामहे खलु । जीवसे जीवितुं विश्वं चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः ॥ स्म । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । स्मसि । इदंतो मसिः । जीवसे । तुमर्थे सेसेनित्यसे-
प्रत्ययः ॥ ॥ १४ ॥

कच्च नूनमिति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । ऋषेः ऋषिः इति परिभाषितत्वात् । पूर्वसूक्ते मारुतं हीत्युक्तत्वादितदपि मरुदेवताकं । गायत्रं त्रिःशतं गायत्रीच्छंदस्कं । कच्चेत्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

कच्च नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनं । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रं । न । हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तऽबर्हिषः ॥ १ ॥

हे मरुतः कच्च कदा खलु नूनमवश्यं हस्तयोर्दधिध्वे । यूयमस्मान्हस्ते धारयथ । तत्र दृष्टान्तः । पिता पुत्रं न हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं धारयति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । कधप्रियः स्तुतिप्रीताः वृक्तबर्हिषः । वृक्तं क्षिप्तं बर्हिर्दभौ येषां मरुतां यजमानाय ते मरुतस्तथाविधाः ॥ कत् । कदा । द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । का० ६. ३. १०९. । इत्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः । कथा स्तुतिः । तथा प्रीणंतीति कधप्रियः । प्रीञ् प्रीतौ । क्षिप् । पूर्वपदस्य व्यापोः संज्ञाच्छंदसोर्बहुलं । पा० ६. ३. ६३. । इति ह्रस्वं । धका-
रच्छांदसः । आमंत्रितनिघातः । दधिध्वे । दधतेऽन्धं दसि लुक् । इति वर्तमाने लिट् । क्वादिनिय-
सादित् । प्रत्ययस्वरः । वृक्तबर्हिषः । आमंत्रितनिघातः ॥

क्व नूनं कच्चो अर्थे गंतां दिवो न पृथिव्याः । क्व वो गावो न रण्यंति ॥ २ ॥

क्व । नूनं । कत् । वः । अर्थे । गंतं । दिवः । न । पृथिव्याः । क्व । वः । गावः । न । रण्यंति ॥ २ ॥

हे मरुतो नूनमिदानीं क्व । यूयं कुत्र स्थिताः । कत् कदा वो युष्माकमर्थमरणं देवयजनदेशे गमनं । विलंबं मा कुर्वतेत्यर्थः । दिवो गंतं । दुर्लोकान्गच्छत । पृथिव्या न गंतं । भूलोकान्मा गच्छत । वो युष्मान् क्व रण्यंति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयंति । यजमानाः सुवंति । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो रण्यंति । शब्दयंति तद्वत् ॥ क्व । किं । तात्किमोऽत् । पा० ५. ३. १२. । इत्यप्रत्ययः । क्वाति । पा० ७. २. १०५. । इति किमः क्वादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । अर्थे । ऋ गती । उषिकृषिगार्तिभ्यश्च । उ० २. ४. । इति भावे यन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । गंतं । गमेर्लोपि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । यादेशस्य तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तवादेशः । अत एव ङित्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपो न भवति । प्रत्य-
यस्य । पेत्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्वचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेश्-
दात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति विभक्तेश्दात्तत्वं । रण्यंति । रण्यतिः शब्दार्थः । व्यत्ययेन स्मन् ॥

क्व वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः क्व सुविता । क्वोऽं विश्वानि सौभगा ॥३॥

क्व वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । क्व । सुविता । क्वोऽं इति । विश्वानि । सौभगा ॥३॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबन्धीनि नव्यांसि नवतराणि सुम्ना प्रजापशुरूपाणि धनानि । प्रजा वै पशवः सुम्नं । तै० सं० ५. ४. ६. ६. । इति श्रुत्यन्तरात् । क्व कुत्र वर्तते । तथा सुविता शोभनानि प्राप्याणि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि क्व कुत्र वर्तते । विश्वानि सर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजान्वादीनि क्वो कुत्र वा वर्तते । भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना । शिखंडसि बज्रलमिति शैलीपः । नव्यांसि । नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्छांदसः । सुविता । सुष्ठु इतानि सुवितानि । तन्वादीनां छंदसि बज्रलमुपसंख्यानं । पा० ६. ४. ७७. १. । इत्युवडादेशः । सौभगा । सुभगात्तत्र इति तस्य भाव इत्यर्थेऽञ् । पूर्ववच्छैलीपः ॥

यद्यूयं पृश्निमातरो मर्तासः स्यातन । स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥४॥

यत् । यूयं । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥४॥

हे पृश्निनामकधेनुपुत्रा मरुतो यूयं यद्यपि मर्तासो मनुष्याः स्यातन भवेत तथापि वो युष्माकं स्तोता यजमानोऽमृतः स्यात् । देवो भवेत् ॥ पृश्निमातरः । पृश्निर्माता येषां ते । समासांतविधेरनित्यत्वान्नवृत्तश्च । पा० ५. ४. १५३. । इति कबभावः । मर्तासः । असिहसीत्यादिना म्रियतेस्तन्म्रत्ययः । आज्ञसेरसुक् । स्यातन । अस्तेर्लिङि तस्य तप्तनप्तनयनाश्चेति तनादेशः । यासुट उदात्तत्वं । अमृतः । नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोषः । पथा यमस्य गादुप ॥५॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोषः । पथा । यमस्य । गात् । उप ॥५॥

हे मरुतो वो युष्माकं जरिता स्तोताजोष्योऽसेव्यो मा भूत् । तत्र दृष्टांतः । मृगो न यवसे । यथा तुषे भक्षणीये मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति किंतु सर्वदा तुषं भक्षयति तद्वत् । किंच स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसंबन्धिमार्गेण मोप गात् । मा गच्छतु । तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ जरिता । जुष् वयोहानौ । स्तुतिकर्मेति यास्कः । नि० १०. ८. । तुचीडागमः । चित्वादंतोदात्तत्वं । भूत् । लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । न माड्योग इत्यडभावः । अजोषः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । ऋहलोर्णदिति कर्मणि ण्यत् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतित्त्वं । पथा । तृतीयैकवचने भस्व टेलोपः । पा० ७. १. ८८. । इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्त्रिण विभक्तेरुदात्तत्वं । गात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति सिचो लुक् । पूर्ववदडभावः ॥ ॥ १५ ॥

मो षु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत् । पदीष्ट तृष्ण्या सह ॥६॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निऽऋतिः । दुऽहर्ना । वधीत् । पदीष्ट । तृष्ण्या । सह ॥६॥

हे मरुतो नोऽस्मान् निर्ऋतिः रक्षीजातिदेवता मो षु वधीत् । सर्वथा वधं मा कार्षीत् । कीदृशी । परापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा । अत एव दुर्हणा केनापि हंतुं दुःशक्या । सा निर्ऋतिसृष्ण्या सह पदीष्ट । पततु । अस्मादीया तृष्णा बाधिका निर्ऋतिस्य विनश्वरित्वार्थः ॥ मो षु णः । सुज इति षत्वं । नञ् धातुस्योत्पुंश्च इति णत्वं । दुर्हणा । ईषदुःसुखित्यादिना हन्तिः कर्मणि खल । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वजोदात्तत्वं । वधीत् । लुङि हतेर्लुङि च । पा० २. ४. ४३. । इति वधादेशः । सिचोडागमः । वधादेशस्यादंतत्वादेकाक्ष उपदेश इतीदृप्रतिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादतो हलादेः । पा० ७. २. ७. । इति वृद्धभावः । इट ईटि । पा० ८. २. २८. । इति सिचो लोपः । पदीष्ट । पद गतौ । आशीर्लिङि ऋहलुभ-

यथेति सार्वधातु कलात्सलोपः । आर्धधातुकत्वात्सुडागमः । प्रत्ययस्वरः । तृष्ण्या । जितृषा पिपासायां । तृषिषुषिरसिभ्यः क्तिञ्च । उ० ३. १२. इति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ॥

सत्यं त्वेषा अमवंतो धन्वञ्चिदा रुद्रियासः । मिहं कृण्वन्त्यवातां ॥ ७ ॥

सत्यं । त्वेषाः । अमऽवन्तः । धन्वन् । चित् । आ । रुद्रियासः । मिहं । कृण्वन्ति ।
अवातां ॥ ७ ॥

धन्वन् चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासो रुद्रेण पालितत्वान्तदीया मरुत आ सर्वतोऽवातां वायुरहितां मिहं वृष्टिं कुर्वति । तदेतत्सत्यं । कीदृशा रुद्रियासः । त्वेषा दीप्ता अमवंतो वसवंतः । मरुतां रुद्रपालनमास्थानेषु प्रसिद्धं ॥ धन्वन् । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्वाप्तम् । कनिन्युवृषितचीत्यादिना कनिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । रुद्रियासः । रुद्रस्त्रेमे रुद्रियाः । तस्त्रेदमित्यर्थे घः । आज्ञसेरमुक् । मिहं । मिह सेचने । क्लिप्तेति क्लिप् । कृण्वति । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विष्ठएव्योरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारादेशः । अतो लोपेन लुप्तस्य स्थानिवद्भावाच्चूपधगुणाभावः ॥

कारीयां मारुतं सप्तकपालमित्यस्य हविषो वाश्रैव विद्युदित्थेषानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति खंडे सूचितं । वाश्रैव विद्युन्मिमाति पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाय । आ० २. १३. इति ॥

वाश्रैव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति । यदैषां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाश्राऽइव । विऽद्युत् । मिमाति । वत्सं । न । माता । सिऽसक्ति । यत् । एषां ।
वृष्टिः । असर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रैव शब्दयुक्ता प्रसूतस्तनवती धेनुरिव विद्युन्मेघस्था दृश्यमाना सती मिमाति । शब्दं करोति । विद्युद्वेलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धं । माता धेनुर्वत्सं न वत्समिव सिषक्ति । इयं विद्युन्मरुतः सेवते । सिषक्तिः सेवनार्थः । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य । नि० ३. २१. इति यास्केनोक्तत्वात् । यद्यस्यात्कारणादेशां मरुतां संबन्धिनी वृष्टिरसर्जि गर्जनसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति । तस्माद्विद्युतो मरुत्सेवनमुपपन्नं ॥ वाश्रैव । वाश्रु शब्दे । स्फाथितंचीत्यादिना रक् । मिमाति । माङ् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वात् सुः । भृजामित् । पा० ७. ४. ७६. इत्यभ्यासस्येत्वं । सिषक्ति । षच समवाये । लटि बङ्गलं क्दसीति शपः सुः । बङ्गलं क्दसीत्यभ्यासस्येत्वं । असर्जि । स्रज विसर्गे । कर्मणि लुङ् । चिण् भावकर्मणोः । पा० ३. १. ६६. इति चिण् । चिणी लुक् । पा० ६. ४. १०४. इति तशब्दस्य लुक् । गुणः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन । यत्पृथिवीं व्युदंति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उद्ऽवाहेन । यत् । पृथिवीं । विऽउदंति ॥ ९ ॥

ते मरुत उदवाहेनोदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चिदहन्वपि तमः कृण्वन्ति । अंधकारं कुर्वन्ति । यद्यदा पृथिवीं भूमिं व्युदंति विशेषेण क्लेदयन्ति । तदानीमतिवृष्टिकाले तमः कुर्वन्तीति पूर्वचान्वयः ॥ उदवाहेन । उदकानि वहतीत्युदवाहः । कर्मण्यण् । मेघविशेषस्येयं संज्ञा । उदकस्रोदः संज्ञायां । पा० ६. ३. ५७. इत्युदकशब्दस्रोदभावः । कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युदंति । उन्दी क्लेदने । रुधादित्वात् अम् । आनलोपः । पा० ६. ४. २३. इति नलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अथ स्वनान्मरुतां विश्वमा सन्न पार्थिवं । अरैजंत प्र मानुषाः ॥ १० ॥

अथ । स्वनात् । मरुतां । विश्वं । आ । सन्न । पार्थिवं । अरैजंत । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥

मरुतां संबंधिनः स्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनंतरं पार्थिवं पृथिवीसंबंधि विश्वं सप्त सर्वं गृहमा समंतादेर-
जतेति शेषः । तथा मानुषा गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्ररिजंत । प्रकर्षेण कंपितवंतः ॥ अध । क्वांदसं धत्वं ।
सप्त । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अन्येभ्योऽपि दृष्टंत इति मनित् । पार्थिवं । पृथिव्याः संबंधि । पृथिव्या
जाजौ । पा० ४. १. ८५. २. इति प्राग्दीव्यतीयोऽप्रत्ययः । जित्वादाबुदात्तत्वं । अरिजंत । रेजृ कंपने ॥ १६ ॥

मरुतो वीळुपाणिभिश्चिवा रोधस्वतीरनु । यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिभिः । चिवाः । रोधस्वतीः । अनु । यात । ई । अखिद्र-
यामभिः ॥ ११ ॥

हे मरुतो यूयं वीळुपाणिभिर्दृढहस्तैः सहिताः संतो रोधस्वतीरनु कूलयुक्ता नदीरनुलब्धाखिद्रयामभिर-
च्छिन्नगमनैर्यति । गच्छतैव ॥ मरुतः । आसंचिताबुदात्तत्वं । वीळुपाणिभिः । वीळ्विति बलनाम । वीळु
च्यौत्त्रमिति तन्नामसु पाठात् । तेन च तद्वाङ्मयते । वीळवश्च ते पाणयश्च । समासखेत्वंतोदात्तत्वं । रोधस्वतीः ।
रुधिर आवरणे । रुणद्धि स्रोत इति रोधः कूलं । रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः । नि० ६. १. इत्युक्तत्वात् ।
अमुनो जित्वादाबुदात्तत्वं । तबुक्ता रोधस्वत्यः । मादुपधाया इति मतुपो बलं । उगितश्चेति डोप् । मतु-
ब्डोपोः । पित्वादाबुदात्तत्वं । सुनः स्वर एव शिष्यते । यात । या प्रापणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । ई । चादयो
ऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं । गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । अखिद्रयामभिः । खिद्र दैन्ये । स्फायि-
तंचोत्थादिना रक् । खिद्रं यांतीति खिद्रयामानः । न खिद्रं यांतीति खिद्रयामानः । तैः । अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

स्थिरा वः संतु नेमयो रथा अश्वास एषां । सुसंस्कृता अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । संतु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषां । सुसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

हे मरुत एषां वी युष्माकं नेमयो रथचक्रवल्याः स्थिराः संतु । तथा रथा अश्वासोऽश्वाश्च स्थिराः संतु ।
अभीशवोऽगुलयः । अभीशवो दीधितय इति तन्नामसु पाठात् । सुसंस्कृता अश्वबंधनरज्जुपरिग्रहणे स्वलंकृताः
सावधानाः संतु ॥ सुसंस्कृताः । संपूर्वात्करोतेः कर्मणि क्तः । संपर्युपेभ्यः । पा० ६. १. १३७. इति सुट् । पुनः
सुशब्देन प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभीशवः । अभिपूर्वादञ्जोतेः कृवापाजीत्यादिनोष् । वर्णव्य-
त्ययेनाकारखेकारः । उक्तं च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च । का० ६. ३. १०९. इति । अभीशवोऽभ्यश्रुवते कर्मा-
णीति निरुक्तं । नि० ३. ९. ॥

अच्छा वद तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिं । अग्निं मित्रं न दर्शतं ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिं । अग्निं । मित्रं । न । दर्शतं ॥ १३ ॥

हे ऋत्विक्समूह तना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयत्या गिरा वाचा ब्रह्मणस्पतिं मंत्रस्य हविर्लक्षणस्याज्ञस्य
वा पालकं मरुद्गणमग्निं दर्शतं दर्शनीयं मित्रं न मित्रमपि जरायै स्तोतुमच्छामिमुख्येन वद । ब्रूहि ॥ अच्छ ।
निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । वद । ब्रूचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । तना । तनु विस्तारि । तनोति
देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना । पचावच् । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं । तृतीयाया डादेशः । गिरा ।
सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । ब्रह्मणः । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां सत्वं ॥

मिमीहि श्लोकमास्यै पर्जन्य इव ततनः । गाय गायत्रमुक्थ्यं ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकं । आस्यै । पर्जन्यः । इव । ततनः । गाय । गायत्रं । उक्थ्यं ॥ १४ ॥

हे ऋत्विक्समूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्रं मिमीहि । निर्मितं जुह । तं च श्लोकं ततनः । विस्तारय ।

तत्र दृष्टान्तः । पर्जन्य इव । यथा मेघो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत् । उक्थं शस्त्रयोग्यं गायत्रं गायत्रीच्छंदस्कं सूक्तं गाय । पठ ॥ मिमीहि । माङ् माने । जीहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्यासखिलं । आख्ये । असु चेषणे । अस्त्येति चिप्यतेऽस्मिन्नित्याख्यं । कृत्यल्युटो बज्जलं । पा० ३. ३. ११३. । इत्यधिकरणे ख्यत् । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ततनः । तनु विस्तारे । लेटि सिपि बज्जलं कृंदसीति विकरणस्य झुः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । गायत्रं । गायत्र्याः संबंधि तस्मिन् इत्यण् । यद्वा । गायतस्त्रायत इति गायत्रं । आतोऽनुपसर्गे कः ॥

वंदस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणं । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥

वंदस्व । मारुतं । गणं । त्वेषं । पनस्युं । अर्किणं । अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥

हे ऋत्विक्संघ मारुतं मरुत्संबन्धिनं गणं समूहं वंदस्व । नमस्कुरु सुहि वा । कीदृशं गणं । त्वेषं दीप्तं पनस्युं स्तुतियोग्यं अर्किणमर्चनोपेतं । अस्मे अस्माकमिहास्मिन्कर्मणि वृद्धा असन् । मरुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वंदस्व । वदि अभिवादनस्तुत्योः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पनस्युं । पन चेति स्तुत्यर्थो धातुः । असुन् । पनः स्तोत्रमात्मन इच्छतीति पनस्युः । सुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं । ऋच स्तुतौ । पुंसि संज्ञायामिति घः । अर्कोऽस्यास्तीत्यर्को । अत इनिठनौ । असन् । बज्जलं कृंदसीति शपो लुगभावः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तिङुतिङ इति निघातः ॥ ॥ १७ ॥

प्र यदित्येति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं । घोरपुत्रस्य कण्वस्यार्थं । मरुदेवताकं । युजः सतोवृहत्यः । अयुजो बृहत्यः । प्र यहश्च प्रागाथं त्वित्यनुक्रमणिका ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र यदित्या परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ह धूतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्या । पराऽवतः । शोचिः । न । मानं । अस्यथ ।

कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कं । याथ । कं । ह । धूतयः ॥ १ ॥

हे धूतयः स्थावरादीनां कंपनकारिणो मरुतो यद्यदा मानं मननीयं युष्मद्वलं परावतो दूरात् । अरि परावत इति दूरनामसु पाठात् । इत्यास्मादंतरिचात्रास्यथ भूमौ प्रचिपथ । तत्र दृष्टान्तः । शोचिर्न तेज इव । यथा सूर्यस्य तेजोऽंतरिचाद्भूमौ प्रचिप्यते तद्वत् । तदानीं यूयं कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना संगच्छथ इति शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षसा स्तोत्रेण संगच्छथ । कं यजमानमुद्दिश्य याथ । देवयजनदेशे गच्छथ । कं ह कं खलु यजमानमनुगृह्णीथेति शेषः ॥ इत्या । या हेतौ च च्छंदसि । पा० ५. ३. २६. । इतीदंशब्दात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तच्चेदंशब्दस्य नानुवृत्तिस्तर्हि यमुप्रत्ययांतादिदंशब्दादुत्तरस्या विभक्त्यर्थेन सुपां मुलुगिति ङादेशः । प्रथमपक्षे प्रत्ययस्वरः । द्वितीयपक्षे तूदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्यथ । असु चेषणे । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्नो नित्वादाबुदात्तत्वं । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । क्रत्वा । जसादिषु च्छंदसि वावचनं । पा० ७. ३. १०९. १. । इति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । वर्षसा । वृक्ष संभक्तौ । वृक्षशीङ्भ्यां रूपस्वांगयोः पुक्च । उ० ४. २००. । इत्यसुन् तत्संनियोगेन पुगागमश्च । नित्वादाबुदात्तत्वं । अत्र रूपाभिधाधिना वर्षसशब्देन देवतास्वरूपप्रकाशकं स्तोत्रं लक्ष्यते क्रतुना साहचर्यात् ॥

स्थिरा वः संत्वायुधा पराणुदे वीक्रु उत प्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । संत्वा । आयुधा । पराऽणुदे । वीक्रु । उत । प्रतिऽस्कभे ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हे मरुतो व आयुधा युष्माकमायुधानि पराणुदे शत्रूणामपनोदनाय स्थिरा संतु । स्थिराणि भवन्तु ।
उतापि च प्रतिष्कमे शत्रूणां प्रतिबंधाय वीळु संतु । वृढानि संतु । युष्माकं तविषी बलं पनीयसी
अतिशयेन स्तोतव्यं भवतु । मायिनोऽस्मासु च्छत्रचारिणो मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोर्मा । बलं मा भवतु ॥ स्थिरा ।
आयुधा । उभयत्र श्रेष्ठेदसि बज्रलमिति शैलोपः । पराणुदे । गुद प्रेरणे । संपदादिलक्षणः कृप् । उपसर्गा-
दसमासऽपि । पा० ८. ४. १४. । इति णत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वीळु । सुपां सुनुगिति विभक्तेर्भुक् ।
ईषाश्चादित्वात्प्रकृतिभावः । पा० ६. १. १२७. २. । प्रतिष्कमे । स्कन्धुः सौत्रो धातुः । संपदादिलक्षणो भावे
कृप् । अनदितामिति नलोपः । पनीयसी । पनतिः स्तुत्यर्थः । अस्मादीणादिकः कर्मण्यसुन् । तत ईयसुनि
टेरिति टिलोपः । उगितश्चेति डीप् । ईयसुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । मायिनः । मायाशब्दस्य ब्रीह्यादिषु
पाठात् ब्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इनिः ॥

परां ह यत्स्थिरं ह्य नरो वर्तयथा गुरु ।

वि याथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानां ॥३॥

परां । ह । यत् । स्थिरं । ह्य । नरः । वर्तयथ । गुरु ।

वि । याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । व्याशाः । पर्वतानां ॥३॥

हे नरो नेतारो मरुतो यद्यदा स्थिरं वस्तु परा ह्य वृक्षादिकं पराहतं भयं कुरुथ । गुरु पाषाणादिकं
गुरुत्वोपेतं वर्तयथ प्रेरयथ । तदानीं पृथिव्याः संबंधिनो वनिनो वनवतो वृक्षान् वि याथन । विद्युज्य मध्ये
गच्छथ । अरण्यगतानां निविडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भग्नत्वादितरवृक्षाणां परस्परवि-
योगेन प्रौढो मार्गो भवति । तथा पर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वदिशो वि याथन । विद्युज्य गच्छथ ॥ ह्य । हन
हिंसागत्योः । अनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः । यदुत्तयोगादनिघातः । नरः । पादादित्वादांश्चितनि-
घाताभावः । वर्तयथ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं णिचः स्वर एव शिष्यते । यच्छब्दानुषंगान्निघाता-
भावः । याथन । तप्तनप्तनथनाश्चेति थनादेशः ॥

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि न भूम्यां रिशादसः ।

युष्माकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिदाधृषे ॥४॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्यां । रिशादसः ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रासः । नू । चित् । आऽधृषे ॥४॥

हे रिशादसः शत्रुहिंसका मरुतोऽधि द्यवि द्युलोकस्योपरि वो युष्माकं शत्रुर्नहि विविदे । न च बभूव ।
तथा भूम्यामपि शत्रुर्न बभूव । हे रुद्रासो रुद्रपुत्रा मरुतो युष्माकमेकोनपंचाशत्संख्यानां भवतां युजा योगेन
परस्परैकमत्वेनाधृषे वैरिणां सर्वतो धर्षणाय तविषी बलं नू चित् क्षिप्रमेव तनास्तु । विसृता भवतु ॥ विविदे ।
विद् सत्तायां । लिटि प्रत्ययस्वरः । द्यवि नहि विविदे भूम्यां च न विविद इति चशब्दार्थप्रतीतिश्चादिलोपे
विभाषेति प्रथमायास्तिङ्मिभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । प्राथम्यं चानुषक्तक्रियापेक्षया । रिशादसः । रिश हिंसायां ।
रिशन्ति हिंसीतीति रिशाः । इगुपधलक्षणः कः । तानदंतीति रिशादसः । असुन् । आंश्चितनिघातः । युजा ।
युजिर् योगे । ऋत्विगित्वादिना क्तिन् । सविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रुद्रासः । रुद्रशब्देन तत्संबंधिनो
मरुतो लक्ष्यते । आज्ञासरसुक् । नू चित् । ऋचि तुनुधित्वादिना दीर्घः । आधृषे । जिघृषा प्रागल्भ्ये । संपदादि-
लक्षणो भावे कृप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र वैपयन्ति पर्वतान् विचन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वया विशा ॥५॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विंचन्ति । वनस्पतीन् ।

प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाःऽइव । देवासः । सर्वया । विशा ॥ ५ ॥

पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् प्र वेपयन्ति । मरुतः प्रकर्षेण कंपयन्ति । वनस्पतीन् वटाश्चत्पादीन्वि विंचन्ति । परस्परवियुक्तान्कुर्वन्ति । हे मरुतो देवासो देवाः सर्वया विशा प्रजया सहिता यूयं प्रो आरत । प्रकर्षेणैव सर्वतो गच्छत । तच्च दृष्टान्तः । दुर्मदा इव । यथा मदोन्मत्ताः स्वेच्छया सर्वतः क्रीडन्ति तद्वत् ॥ वेपयन्ति । टुवेपु कंप्ने । वेपमानान्प्रयुञ्जते । हेतुमस्त्रिच । विंचन्ति । विचिर् पृथग्भावे । रुधादित्वात् अम् । असोरस्त्रोप इत्यका-
रलोपः । वनस्पतीन् । वनानां पतयो वनस्पतयः । पारस्करादित्वात्सुट् । वनपतिशब्दावाबुदात्तौ । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । आरत । ऋ गतौ । लङि मध्यमवज्रवचने बज्रं लं कंदसीति शपो लुगभावः । यद्वा लुङ् । सर्तिशास्त्र्यतिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. । इत्यङ् । आडजादीनामित्याडा-
गमः । आटश्च । पा० ६. १. ९०. । इति वृद्धिः । देवासः । आमंत्रिताबुदात्तत्वं । सर्वया । सर्वस्य सुपि । पा० ६. १. १९१. । इत्याबुदात्तत्वं । विशा । साविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ ॥ १८ ॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्धं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदवीभयंत मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अवीभयंत । मानुषाः ॥ ६ ॥

हे मरुतो रथेषु भवदीयेषु पृषतीर्विंदुयुक्ता मृगीरूपो सामीधेनैवायुग्धं । योजितवन्तः । प्रष्टिरेतत्संज्ञको वाहनत्रयमध्यवर्ती युगविशेषो रोहितो मृगावांतरजातिलोहितवर्णो वहति । रथं नयति । वो युष्माकं यामाय गमनाय पृथिवी चित् अंतरिक्षमप्याश्रोत् । आभिमुख्येनाशृणोत् । अनुजानातीत्यर्थः । पृथिवीत्यंतरि-
चनाम । पृथिवी भूः स्वयंभवति तन्नामसु पाठात् । मानुषा भूलोकवर्तिनः पुरुषा अवीभयंत । स्वयं भीताः संतोऽन्येषामपि भीतिमुत्पादितवन्तः ॥ उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मकमन्यन्निपातांतरं । अश्रोत् । पा० १. १. १५. । इति प्रगृह्यत्वं । अयुग्धं । लुङि झलो झलि । पा० ८. २. २६. । इति सकारस्य लोपः । चोः कुरिति कुत्वं । रोहितः । रूहे रश्म लो वा । उ० ३. ९४. । इतीतन्प्रत्ययांतः । नित्वादाबुदात्तः । यामाय । यमेर्भावे घञ् । कर्षात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाबुदात्तत्वं । अश्रोत् । श्रु अवणे । बज्रं लं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अवीभयंत । जिभी भये । अस्मात्स्वयंतोलुङि भीत्योर्हेतुभये । पा० १. ३. ६८. । इत्यात्मनेपदं । बिभेतेर्हेतुभये । पा० ६. १. ५६. । इत्यात्वस्य विकल्पितत्वात्पक्षे भियो हेतुभये षुक् । पा० ७. ३. ४०. । इति षुक् प्राप्नोति । तन्न क्रियते । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात् । शौ चङ्युपधाह्रस्वत्वादि । पा० ७. ४. १. ॥

आ वो मक्षू तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।

गंतं नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्या कण्वाय बिभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मक्षू । तनाय । कं । रुद्राः । अवः । वृणीमहे ।

गंतं । नूनं । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्या । कण्वाय । बिभ्युषे ॥ ७ ॥

हे रुद्रा रुद्रपुत्रा मरुतः तनाय कं अस्मदीयपुत्रार्थं मनु शीघ्रं वो युष्मदीयमवो रक्षणमा वृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामहे । मत्स्विति बिप्रनाम । नु मत्स्विति तन्नामसु पठितत्वात् । पुरा पूर्वस्मिन्काले कर्मांतरेषु नोऽवसास्मदीयरक्षणेन निमित्तेन यूयं यथा प्राप्तवन्तः । इत्यानेन प्रकारेण बिभ्युषे भीतिगुक्ताय कण्वाय मेधाविने यजमानाय तदनुग्रहार्थं नूनं बिप्रं गंतं । प्राप्तुम् ॥ मनु । ऋचि तुनुधमनुतङ्कुचोऽन्धाणामिति दीर्घः । तनाय । तनोतीति तनः । पचायच् । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं । यद्वा । तनयशब्देऽय् इत्यस्य लोप-

ऋक्षांदसः । कमित्वेतत्पादांति प्रयुज्यमानं पादपूरणं । शिशिरं जीवनाय कमिति वत् । उक्तं च । अथापि पादपूरणाः कमीमिद्वितीति । रुद्राः । रोदयंतीति रुद्राः । रोदेर्णिनुक्च । उ० २. २२. इति रक्प्रत्ययः । आमं चिताबुदात्तत्वं । पादादित्वाग्निघाताभावः । गंत । लोटि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । तप्तनवित्यादिना तवादेशः । अतः पित्वादनुनासिकलोपाभावः । बिभ्युषे । बिभेतेर्लिटः क्सुः । वस्वेकाजाहसामिति नियमादि-
उभावः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आ यो नो अभ्व ईषते ।

वि तं युयोत शर्वसा व्योजसा वि युष्माकाभिरुतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽईषितः । मरुतः । मर्त्यऽईषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते ।

वि । तं । युयोत । शर्वसा । वि । व्योजसा । वि । युष्माकाभिः । ऊतिभिः ॥ ८ ॥

हे मरुतो यो यः कश्चिदभवः शत्रुर्युष्मेषितो युष्माभिः प्रेषितो मर्त्येषितो मारकैरन्यैर्वा प्रेषितः सन् नो ऽस्मान्प्रति आ ईषते आभिमुख्येन प्राप्नोति तं शत्रुं शर्वसानेन वि युयोत । विभक्तं कुरुत । तर्थाजसा बलेन वि युयोत । युष्माकाभिरुतिभिर्युष्मत्संबन्धिमी रक्षयैश्च वि युयोत ॥ युष्मेषितः । युष्माभिरुषितः । सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदसदोरनादेश इत्यात्वं । न च न लुमतांगस्थेति प्रतिषेधः । इकोऽचि विभक्तौ । पा० ७. १. ७३. इत्यगज्यहणेन तस्य पाक्षिकलोक्तिः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । मर्त्येषितः । पूर्ववत् । अभ्वः । आभवतीत्यभवः शत्रुः । पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । ईषते । ईष गतिहिंसादर्शनेषु । अद्रुप-
देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । युयोत । यु मिश्रणामिश्रणयोः । लोएमध्यमवज्जवचने बज्जलं कंद-
सीति शपः झुः । तप्तनप्तनयनाश्चेति तवादेशः । पित्वाद्गुणः । युष्माकाभिः । युष्मत्संबन्धिनीभिः । तस्मिन्नणि च युष्माकासाको । पा० ४. ३. २. इति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः । डीबृड्डी क्वादसत्वान्न क्रियेते । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेरेत्यादिना ऊट् । ऊतिधूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गेता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ९ ॥

असामि । हि । प्रयज्यवः । कण्वं । दद । प्रचेतसः ।

असामिभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिभिः । गंत । वृष्टिं । न । विद्युतः ॥ ९ ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता हे मरुतः कण्वं मेधाविनं यजमानमेतन्नामकमृषिं वा दद । धारयत । हि यस्माद्युयं कण्वनामकमृषिं धारितवंतस्तस्मा-
त्कारणादसामिभिरुतिभिः संपूर्णै रक्षयैर्नोऽस्मान् प्रत्या गंत । आगच्छत । तत्र दृष्टांतः । वृष्टिं न विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छंति तद्वत् ॥ असामि । साम्यर्थं । न सामि असामि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्टव्याः । यजिमनिशुद्धिदसिजनिभ्यो युः । उ० ३. २०. इति कर्मणि युप्रत्ययः । आमं चि-
तनिघातः । दद । डुदाञ् दाने । लोएमध्यमवज्जवचनस्य तिङां तिङो भवंतीति लडात्मनेपदप्रथमपुरुषबज्ज-
वचनादेशः । झौ द्विर्भवे सति आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । लोपस्त आत्मनेपदेषु । पा० ७. १. ४१. इति तलोपः । अतो गुण इति परपूर्वत्वं । कंदस्युभयथेत्यार्धधातुक्त्वादभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं न भवति किंतु प्रत्ययस्वर एव । हि चेति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । आमं चितनिघातः । गंत । गमेर्लो-
एमध्यमवज्जवचनस्य तस्य तवादेशः । बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वाग्निघाताभावः । ब्रवोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं । विद्युतः । विद्योतत इति विद्युत् । आज-
भासेत्यादिना । पा० ३. २. १७७. क्लिप् ॥

असा॒म्यो॒जो बिभृ॒था सु॒दान॒वोऽसा॒मि धू॒तयः॒ शवः॒ ।

ऋ॒षि॒द्विषे॑ म॒रुतः॒ परि॒म॒न्यव॒ इषुं॑ न सृ॒जत॒ द्विषं॑ ॥ १० ॥

असा॒मि । ओ॒जः । बि॒भृथ॒ । सु॒दान॒वः । असा॒मि । धू॒तयः॒ । शवः॒ ।

ऋ॒षि॒ऽद्विषे॑ । म॒रुतः॒ । परि॒ऽम॒न्यवे॑ । इषुं॑ । न । सृ॒जत॒ । द्विषं॑ ॥ १० ॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेता मरुतः असामि संपूर्णमोजो बलं बिभृथ । धारयथ । हे धूतयः कंपनकारिणो मरुतः असामि संपूर्णं शवो बलं । परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषे ऋषीणां द्वेषं कुर्वते शत्रवे तद्विनाशार्थं द्वेषं द्वेषकारिणं हन्तारं सृजत । तत्र दृष्टान्तः । इषुं न । यथा शत्रोरुपरि बाणं मुञ्चन्ति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । असामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्यते । असाम्योजो बिभृथा सुदानवः । असुसमाप्तं बलं बिभृथ कल्याणदानाः । नि० ६. २३. इति ॥ बिभृथ । डुभृच् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् शुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । ऋषिद्विषे । ऋषीन् द्वेष्टीति ऋषिद्विद्वि । सत्सूद्विषेत्यादिना क्तिप् । परिमन्यवे । मन्युना परिवृतः परिमन्युः । प्रादिसमासे परेरभितोभाविमंडलं । पा० ६. २. १८२. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इषुं । इषु गतौ । इष्यति गच्छतीतीषुः । इषेः क्तिञ् । उ० १. १४. इत्युप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेर्निन्वादाबुदात्तत्वं । सृजत । सृज विसर्गे । विकरणस्य डित्त्वानुणाभावः । द्विषं । क्तिञ्चेति क्तिप् ॥ १९ ॥

उत्तिष्ठेत्यष्टवर्षं पंचमं सूक्तं कण्वस्यापि बार्हतं । युजः सतोवृहत्यः । अयुजो वृहत्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवताकं । अनुक्रम्यते च । उत्तिष्ठाष्टौ ब्राह्मणस्पत्यमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये प्राक्तताद्ब्राह्मणस्पत्यात्प्रगाथात्पूर्वमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्ययं प्रगाथः । मरुत्वतीय इति खंडे सूचितं । प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यावावपते पूर्वौ नित्यात् । आ० ७. ३. इति ॥ आद्या तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टवे विनियुक्ता । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतामुक्तावतिष्ठते । आ० ४. ७. इति सूचितत्वात् ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयंतस्त्वमेहे ।

उप॒ प्र यंतु॑ म॒रुतः॒ सु॒दान॒व इंद्रं॑ प्रा॒शूभै॒वा सचा॑ ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयंतः । त्वा । ईमहे ।

उप॒ । प्र । यंतु॑ । म॒रुतः॒ । सु॒दान॒वः । इंद्रं॑ । प्रा॒शूः । भ॒व । सचा॑ ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामक देव उत्तिष्ठ । अस्रदनुग्रहाय त्वदीयनिवासादुत्थानं कुरु । देवयंतो देवान् कामयमाना वयं त्वा त्वामीमहे । याचामहे । सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुत उप प्र यंतु । समीपे प्रकर्षेण गच्छंतु । हे इंद्र त्वं सचा ब्रह्मणस्पतिना सह प्राशूः सोमस्य प्राशको भव । यद्वा । वृचस्य हिंसको भव ॥ उत्तिष्ठ । ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । पा० १. ३. २४. ब्रह्मणस्पते । सुवामंचित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । देवयंतः । देवानात्मान इच्छंतः । सुप आत्मानः क्वच् । न च्छंदस्यपुत्रस्येतीत्यस्येव दीर्घस्यापि निषेधः । अश्वाघस्यादिति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमहे इत्यादयो गताः । प्राशूः । शू हिंसायां । प्रकर्षेणा समंतात् शृणाति हिनस्तीति प्राशूः । बज्रं कंदसीत्युत्वं । वीरुपधाया दीर्घः । छदत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भव । ब्रह्मोऽतस्त्रिंश इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

त्वामिद्धि संहसस्पुत्र मर्त्यं उपब्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वर्ग्यं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वां । इत् । हि । संहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽब्रूते । धने । हिते ।

सु॒वीर्यं॑ । म॒रुतः॒ । आ । सु॒ऽअ॒र्ग्यं॑ । दधी॑त । यः । वः । आ॒ऽच॒के ॥ २ ॥

हे सहसस्युच बलस्य वज्रपालक ब्रह्मणस्पति । पुत्रः पुत्रं चायते निपरणाद्विति निरुक्तं । नि० २. १११ । मर्त्यो मनुष्यो हिते शत्रुषु प्रक्षिप्ते धने निमित्तभूते सति त्वामित् त्वामिवोपब्रूते हि । समीपं प्राप्य स्तौति खलु । तद्वन-संपादनाय प्रार्थयत इत्यर्थः । हे मर्त्यो यो धनार्थी मर्त्यो वो युष्मान् ब्रह्मणस्पतिसहितानाचके स्तौति स मर्त्यः स्वस्थं शोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं च धनं दधीत । धारयेत् ॥ सहसस्युच । ब्रह्मणस्पत इतिवत् षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । उपब्रूते । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । हिते । निष्ठायां दधातिर्हिरिति हिरादेशः । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्येति वज्रवीर्यो वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । स्वस्थं । अश्वानां समूहोऽश्वीयं । केशाश्वभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां । पा० ४. २. ४८. । इति समूहार्थे कप्रत्ययः । कस्य ईयादेशः । शोभनमश्वीयं यस्य तत् स्वस्थं । ईकारलोपश्छांदसः । परादिश्छंदसि वज्रलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । दधीत । सीयुटः सकारलोपे सत्यभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । पादादित्वाभिघाताभावः । आचके । कै गै रै शब्दे । आदेच इत्यात्वं । लिटि द्विवचनेऽभ्यासस्य ह्रस्वचुत्वे । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीय उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यस्मात्प्रगाथापूर्वं प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्ययं प्रगाथो विनियुक्तः । सूचं तूत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यचैवोदाहृतं ॥ महावीरमादाय शालां प्रतिगच्छत्सु प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतां पठन् होतानुगच्छेत् । सूचं च । प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजेत् । आ० ४. ७. । इति ॥ एषैवापीषोमीयप्रणयनेऽपि विनियुक्ता । सूचितं च । प्रेतु ब्रह्मणस्पतिर्हीता देवो अमर्त्यः । आ० ४. १०. । इति ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।

अच्छा वीरं नयै पंक्तिराधसं देवा यज्ञं नयंतु नः ॥३॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता ।

अच्छ । वीरं । नयै । पंक्तिराधसं । देवाः । यज्ञं । नयंतु । नः ॥३॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः प्रेतु । अस्मान्प्राप्नोतु । सूनृता देवी प्रियसत्वरूपा वाग्देवता प्रेतु । अस्मान्प्राप्नोतु । देवा ब्रह्मणस्पत्यादयो देवता वीरं शत्रुं निःशेषेण दूरे प्रेरयंतु । तं नयै मनुष्येभ्यो हितं पंक्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहविष्पंत्यादिभिः समृद्धं यज्ञं प्रति नोऽस्मान् अच्छाभिमुखेन नयंतु ॥ प्रेतु । एङि पररूपं । पा० ६. १. ९४. । इति पररूपे प्राप्त एवेधतूट्सु । पा० ६. १. ८९. । इति वुद्धिः । देव्येत्युदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्त-स्थेति स्वरितत्वं । नयै । नरेभ्यो हितं । प्राक्क्रीतीय उगवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । पा० ५. १. २. । पंक्तिराधसं । पंक्तिमी राधोति पंक्तिराधाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २२६. । इत्यनुन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । यज्ञं । यजयाचेत्यादिना यजतेर्नङ् ॥

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

तस्मा इळां सुवीरांमा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥४॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरं । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । श्रवः ।

तस्मै । इळां । सुवीरां । आ । यजामहे । सुप्रतूर्ति । अनेहसं ॥४॥

यो यजमानो वाघते ऋत्विजे सूनरं सुष्ठु नेतव्यं वसु धनं ददाति स यजमानो ब्रह्मणस्पतेः प्रत्यक्षदक्षिणं चयरहितं अयोऽन्नं धत्ते । धारयति । तस्मै तादृशयजमानायेकामेतन्नामधेयां मनोः पुत्रीं । इळा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदिति श्रुत्यंतरात् । आ यजामहे । वयमुत्विजः सर्वतो यजामः । अनेहसं केनाप्यहिंसां ॥ ददाति । अनुदात्ते चेत्यभ्यस्त्याबुदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । सूनरं । सुखेन नीयत इति सूनरं । ईषद्भुःसुष्विति खल् । निपातस्य चेत्युपसर्गस्य दीर्घत्वं । अक्षिति । चयो नास्त्येत्यक्षिति । वज्रवीर्यो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु

सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यन्त इति वचनान्न प्रवर्तते । अयः । अयत इति अयः । अयु अवणे । असुनो नित्वा-
दायुदात्तत्वं । सुवीरां । शोभना वीरा यस्याः सा सुवीरा । तां । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । सुप्रतूर्ति ।
तुर्वी हिंसार्थः । प्रपूर्वादस्माद्भावि क्तिन् । शोभना प्रतूर्तिः शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा । तां । परादिस्कंदसि
बहुलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । क्रत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । अनेहसं । न हन्यत इत्यनेहाः । नञि हन एह च । उ० ४.
२२३ । इत्यसुप्रत्ययो धातोरेहादेशश्च । नलोपो नञः । पा० ६. ३. ७३. इति नकारस्य लोपः । तस्मान्ननुडचि
। पा० ६. ३. ७४. इति नुट् ॥

अभिष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इन्द्रनिवहप्रगाथानंतरं प्र नूनमिति प्रगाथः । मरुत्वतीयेनेति खंडे सूचितं । प्र
नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्यात्यः । आ० ५. १४. इति ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यं ।

यस्मिन्निद्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥

प्र । नूनं । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रं । वदति । उक्थ्यं ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देव उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं नूनमवश्यं प्र वदति । होतृमुखे स्थितः सन् प्रब्रूते । यस्मिन्मन्त्रं इन्द्रा-
दयश्च सर्वे देवा ओकांसि स्थानानि चक्रिरे । तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मन्त्रमिति पूर्वचान्वयः ॥ मन्त्रं । मन्त्रि
गुप्तभाषणे । पचाद्यच् । वृषादिषु पाठादायुदात्तत्वं । उक्थ्यं । उक्थाहं । कंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः । यद्वा ।
भवे कंदसीति यत् । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वाभावे व्यत्ययेन
तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ओकांसि । उच समवाये । समवयंत्येत्यधिकरण औणादिकोऽसुन् । बहुल-
ग्रहणात् कुलं द्रष्टव्यमित्येक उचः के । पा० ७. ३. ६४. इत्यत्र वृत्तावित्युक्तं । चक्रिरे । इरेचश्चित्त्वादन्तो-
दात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ २० ॥

तमिद्वोचेमा विदथेषु शंभुवं मन्त्रं देवा अनेहसं ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्वामा वो अश्रवत् ॥ ६ ॥

तं । इत् । वोचेम । विदथेषु । शंभुवं । मन्त्रं । देवाः । अनेहसं ।

इमां । च । वाचं । प्रतिहर्यथा । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्रवत् ॥ ६ ॥

हे देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयस्तमित् तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मन्त्रं विदथेषु यज्ञेषु वोचेम । वयमृ-
त्विजो ब्रवाम । कीदृशं । शंभुवं सुखस्य भावचितारं अनेहसमहिंसनीयं दोषरहितं । हे नरो नेतारो देवा
इमामस्माभिश्च्यमानां मन्त्ररूपां वाचं प्रतिहर्यथा च । यूयं कामयध्वे चेत् । तर्हि विश्वित् सर्वापि वामा वन-
नीया वाक् वो युष्मानश्रवत् । व्याप्नुयात् ॥ वोचेम । वच परिभाषणे । आशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ् ।
वच उमित्युमागमः । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वालिङः सलोपोऽनंत्यस्येति चामुटः सकारस्य लोपः । अतो
येय इतीयादेशः । आङ्गुणः । तिङुःतिङ् इति निघातः । विदथेषु । विद् ज्ञाने । विद्यते फलसाधनत्वेन ज्ञायत
इति विदथो यज्ञः । रुविदिभ्यां कित् । उ० ३. ११६. इत्यथप्रत्ययः । शंभुवं । भवतेरन्तर्भावित्त्वर्थत्वात् क्लिप्तेति
क्लिप् । औः सुपि । पा० ६. ४. ८३. इति यणादेशस्य न भूसुधियोः । पा० ६. ४. ८५. इति प्रतिषेधः । मन्त्रादयो
गताः । प्रतिहर्यथा । हर्य गतिकांत्योः । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्यु-
दात्तत्वं । इमां चेत्यत्र चशब्दश्चेदर्थः । चणिति निपातांतरं न च ससुञ्जयादर्थः । तेन निपातैर्यद्यदिहंतकुर्वन्ने-
क्षेक्ष्यन् । पा० ८. १. ३०. इति निघातप्रतिषेधः । अश्रवत् । अशू व्याप्तौ । लिङ्यङागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । का० ६. ४. ७७. इति गुणः ॥

को देवयन्तमश्ववज्जनं को वृक्तवर्हिषं ।

प्रप्र दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितां तर्वावक्ष्यं दधे ॥ ७ ॥

कः । देवऽयन्तं । अश्ववत् । जनं । कः । वृक्तऽवर्हिषं ।

प्रऽप्र । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित । अन्तःऽवावत् । क्ष्यं । दधे ॥ ७ ॥

देवयन्तं देवान्कामयमानं जनं कोऽश्ववत् । ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तः को नाम देवो व्याप्नुयात् । तथा वृक्तवर्हिषमनुष्ठानाय च्छिन्नवर्हिषं यजमानं को नामान्यो देवोऽश्ववत् । दाश्वान् हविर्दत्तवान्यजमानः पस्त्याभिर्मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः सह प्रप्रास्थित । देवयजनदेशं प्रति प्रस्थितवान् । अन्तर्वावत् अन्तःस्थितवज्जनोपेतं । यद्वा । अन्तःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तवज्जविधवागुपेतं चयं निवासस्थानं गृहं दधे । धृतवान् भवति ॥ देवयन्तमित्यादयो गताः । प्रप्र । प्रसमुपोदः पादपूरणे । पा० ८. १. ६. । इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः । अनुदात्तं चित्वाऽडितानुदात्तत्वं । अस्थित । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लुङि समवप्रविभ्यः स्थः । पा० १. ३. २२. । इत्यात्मनेपदं । स्थाध्वोरिच्च । पा० १. २. १७. । इति धातुसिचोरित् । कित्त्वे ह्रस्वादंगात् । पा० ८. २. २७. । इति सलोपः । अन्तर्वावत् । वा गतिगन्धनयोः अन्तर्वाति गच्छन्तीत्यन्तर्वाः पुत्रपश्चादयः । आतो मन्त्रित्वादिना विच् । तदस्यास्तीति मतुप् । मतुपः पित्वादानुदात्तत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । वावदीतेः क्लिप् । चयं । चियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति चयः । पुंसि सञ्ज्ञायामित्यधिकरणे घः । चयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ॥

उप क्ष्वं पृचीत हन्ति राजभिर्भये चित्सुक्ष्मिं दधे ।

नास्य वर्ता न तरुता महाधने नर्भे अस्ति वज्रिणः ॥ ८ ॥

उप । क्ष्वं । पृचीत । हन्ति । राजऽभिः । भये । चित् । सुऽक्ष्मिं । दधे ।

न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाऽधने । न । अर्भे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्ष्वं बलमुप पृचीत । स्वात्मनि संपृक्तं कुर्यात् । ततो राजभिर्वरुणादिभिः सह हन्ति । शत्रून्मारयति । भये चित् भीतिहेतौ युद्धेऽपि सुचिन्तिं दधे । सुष्ठु निवासस्थैर्यं धारयति । न तु पलायते । वज्रिणो वज्राद्यायुधवतोऽस्य ब्रह्मणस्पतिर्महाधने प्रभूतधननिमित्ते युद्धे वर्ता प्रवर्तयितान्यः कोऽपि नास्ति । स्वयमेव प्रवर्तत इत्यर्थः । महाधन इति संयामनाम् । महाधने समीक इति तन्नामसु पाठात् । तथा तरुता तरणस्थोद्धनस्य कर्तान्यः कोऽपि नास्ति । तथैवर्भे स्वल्पे युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिता नास्ति ॥ पृचीत । पृची संपर्के । लिङि रुधादित्वात् अम् । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । क्ष्वं पृचीत राजभिर्हन्ति चेति समुच्चयलक्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हन्तीत्येषा द्वितीयापि तिङः परत्वात् निह्न्यते । सुचिन्तिं । शोभना चितिः सुचिन्तिः । मन्त्रित्वादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । वर्ता । वर्ततेवृणोतेर्वा तृच्यागमानुशास्त्रादिभ्योऽङिभावः । तरुता । तृ ल्वगतरणयोः । यसितस्कभितेत्यादिना तृच्युडागमो निपातितः । चित इत्यन्तोदात्तत्वं । महाधने । महश्च तद्धनं च महाधनं । आन्वहतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तेन शब्देन तद्धेतुभूतः संयामो लक्ष्यते । अर्भे । ऋ गतौ । अर्तिगृभ्यां मन् । उ० ३. १५२. । इति भन्त्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ २१ ॥

यं रक्षन्तीति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । तत्रानुक्रमणं । यं रक्षन्ति नव ऋषयः । अथ तेषां मध्ये तृच आदित्येभ्यो गायत्रं हीति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमादिचीणि सूक्तानि गायत्राणि । अथ तेषां मध्ये तृच आदित्येभ्यो गायत्रं चार्थमणो देवताः । मध्यवृचस्य सुगः पंथा इत्यस्यादित्या देवताः ॥ गतो विनियोगः ॥

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यं । रक्षन्ति । प्रऽचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नू । चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता वरुणादयो देवा यं यजमानं रक्षन्ति स जनो यजमानो नू चित् क्षिप्रमेव दभ्यते । दभ्योति । शत्रून् हिनस्ति ॥ प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नू चित् । ऋचि तुनुषित्यादिना दीर्घः । दभ्यते । दन्धु दंभे । व्यत्ययेन शत्रून् आत्मनेपदं च ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पांति मर्त्यं रिषः । अरिष्टः सर्व एधते ॥ २ ॥

यं । बाहुताऽइव । पिप्रति । पांति । मर्त्यं । रिषः । अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रति वरुणादयो देवा धनैः पूरयन्ति । तच्च दृष्टान्तः । बाहुतेव । स्वकीयो बाहुवयोऽपेक्षितं धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् । तथा यं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं रिषो हिंसाकात् पांति रक्षन्ति य सर्वो यजमानोऽरिष्टः केनाप्यहिंसितः सन् एधते । वर्धते ॥ बाहुतेव । बाहुता बाहुत्वं । भाववाचिनास्तेन शब्देन बाहवस्तदाश्रया लक्ष्यंते । यद्वा । समूहार्थे तत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पिप्रति । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । जुहोत्यादित्वात् झुः । अर्तिपिपत्योश्चैत्यभ्यासखत्वं । अभ्यस्तानामः-दिरित्याद्युदात्तत्वं । पांति । तिङः परत्वात्पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः । रिष हिंसायां । क्लिप्पेति क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । अरिष्टः । रिष हिंसायां । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । ब्रश्चादिनाः षत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो घ्नन्ति राजान एषां । नयन्ति दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःगा । वि । द्विषः । पुरः । घ्नन्ति । राजानः । एषां । नयन्ति । दुःइता । तिरः ॥ ३ ॥

राजानो वरुणादय एषां स्वकीययजमानानां पुरः पुरस्तात् दुर्गा गतुं दुःशकानि शत्रुनगराणि वि घ्नन्ति । विशेषेण नाशयन्ति । तथा द्विषः शत्रून्पि वि घ्नन्ति । तथा दुरिता यजमानसंबंधीनि दुरितानि तिर्यो नयन्ति । विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा । दुःखेन गच्छन्त्येति दुर्गाणि । सुदुरोरधिकरणे । पा० ३. २. ४८. ३. इति गमेर्दप्रत्ययः । श्रेष्कंदसि बज्रलमिति श्लोपः । पुरः । कालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्तम्यर्थे पूर्वाधरावराणां । पा० ५. ३. ३०. । इत्यसिप्रत्ययः तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । घ्नन्ति । हतिर्लक्ष्यदादि-त्वाच्छपो लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हतिः । पा० ७. ३. ५४. । इति घत्वं । अंतादेशस्योपदेशवचना-दाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादिनिघातः ॥

सुगः पंथां अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते । नात्रावखादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सुऽगः । पंथाः । अनृक्षरः । आदित्यासः । ऋतं । यते । न । अत्र । अवऽखादः ।

अस्ति । वः ॥ ४ ॥

हे आदित्यास ऋतं यते यच्च गच्छते भवत्समूहाय पंथा मार्गः सुगः सुष्ठु गतुं शक्यः अनृक्षरः कंटकरहितश्च । अत्रास्तिन्कर्मणि वो शुष्माकमवखादोऽवमंतव्यः खादो जुगुप्सितहविर्विशेषो नास्ति । तस्मादिहागतव्य-मित्यर्थः ॥ सुगः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दप्रत्ययः । पंथाः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । अनृक्षरः । ऋषी गतौ । ऋषत्वंतर्गच्छन्तीत्यृचराः कंटकाः । तन्युषिभ्यां कसरन् । उ० ३. ७५. । इति कसरन्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । कलषत्वे । यास्कस्त्वाह । ऋक्षरः कंटक ऋच्छतेः । नि० ९. ३२. । इति । न विद्यते ऋचरा अस्तिन्नित्यनृक्षरः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आदित्यासः । अदितिः पुत्रा आदित्याः । दित्यदित्या-दित्यत्वादिना । पा० ४. १. ८५. । खप्रत्ययः । आज्ञसेरसुक् । आमं चिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघा-ताभावः । यते । इण् गतौ । लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । इणो यण् । पा० ६. ४. ८१. । इति यणादेशः । शतुरनुम इति विभक्तिरुदात्तत्वं । अवखादः । खादृ भक्षणे । भावे घञ् । अवमतः खादोऽवखादः । याथादि-नोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥

यं । यज्ञं । नयथा । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा । प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥ ५ ॥

हे नरो नेतार आदित्या यं यज्ञमुजुना पथाविकलेन मार्गेण नयथ पारं प्रापयथ स यज्ञो वो धीतये युष्मत्पानायोपभोगाय प्र णशत् । प्राप्नोतु ॥ नयथ । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयो-
गादनिघातः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । पथा । तृतीयैकवचने भस्व टिर्नोपः । पा० ७. १. ८८. इति टिलोपः । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति विभक्तिरुदात्तत्वं । धीतये । धेत् पाने । आदेच इत्यात्वं । क्तिचि घुमास्तेतीत्वं । नशत् । नशतिर्गत्वर्थः । लेव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ ॥ २२ ॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना । अच्छा गच्छत्यस्तुतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नं । मर्त्यः । वसु । विश्वं । तोकं । उत । त्मना । अच्छ । गच्छति । अस्तुतः ॥ ६ ॥

हे आदित्याः स तादृशो भवन्निरनुगृहीतो मर्त्यो मनुष्यो यजमानोऽस्तुतः केनाप्यहिंसितः सन् रत्नं रमणीयं विश्वं वसु सर्वं धनमच्छामिमुखेन गच्छति । प्राप्नोति । उतापि च त्मना आत्मना स्वेन सदृशं तोक-
मपत्यं गच्छति ॥ त्मना । मंचेष्व्याड्यादेरात्मनः । पा० ६. ४. १४१. इत्याकारलोपः । अच्छ । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अस्तुतः । स्तुच् हिंसायां । न स्तुतोऽस्तुतः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

कथा राधाम सखायः स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः । महि प्सरो वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमं । मित्रस्य । अर्यम्णः । महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हे सखायः सखिभूता ऋत्विजो मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरो रूपं । अतस्तदनु रूपं स्तोमं स्तोचं कथा केन प्रकरणे राधाम । साधयामः ॥ कथा । था हेतौ च च्छंदसि । पा० ५. ३. २६. इति किंशब्दात्प्रका-
रवचनेषु प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः कः । पा० ७. २. १०३. इति कादेशः । प्रत्ययस्वरः । राधाम । राध साध संसिद्धौ । लेटि वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । तिङ्गुतिङ इति निघातः । स्तोमं । पुञ् स्तुतौ । अर्तिसुखित्वादिना भावे मन् । निच्वादाद्युदात्तत्वं । अर्यम्णः । षष्ठ्येकवचनेऽलोपोऽन इत्याकार-
लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्तत्वं । महि । मह पूजायां । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । प्सरः । प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्सरो रूपं । औणादिको डरप्रत्ययः ॥

मा वो घ्नंतं मा शपंतं प्रति वोचे देवयंतं । सुमैरिद्ध आ विवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नंतं । मा । शपंतं । प्रति । वोचे । देवऽयंतं । सुमैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

हे मित्रादयो देवा देवयंतं देवान्कामयमानं यजमानं यः शत्रुर्हति घ्नंतं तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रति वोचे । दुरुक्तकथनभीत्याहं न कथयामि । तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि शपंतं मा प्रति वोचे । भवन्निरव विचार्य शिष्यणीय इत्यर्थः । अहं तु सुमैरित् धनैरेव वो युष्मानां विवासे । सर्वतः परिचरामि ॥ घ्नंतं । हंतीति घ्नन् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हंतीति कुत्वे प्रत्ययस्वरः । शपंतं । शप आक्रोशे । अदुप-
देशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वोचे । व्रूञ् व्यक्तायां वाचि । माङि लुङीटि व्रुवो वचिः । पा० २. ४. ५३. इति वचिः । अस्तित्वतीत्यादिना चुरडादेशः । वच उमित्युमागमः । न माङ्योग इत्यडभावः । देवयंतं । सुप आत्मनः क्वच् । न च्छंदस्यपुत्रस्तेतीत्वप्रतिषेधः । सुमैः । मा अभ्यासे । सुपु स्नायथेऽभ्यस्यत इति सुम् । आतद्योपसर्ग इति कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विवासे । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥

चतुरंश्चिद्ददमानाद्बिभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । बिभीयात् । आ । निऽधातोः । न । दुःऽउक्ताय ।
स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

घ्नंतं शपंतं च मा प्रतिवोच इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । दुरुक्ताय न स्पृहयेत् । दुष्टं वाक्यं न कामयेत् किंतु दुरुक्ताद्बिभीयात् । तत्रावशिष्टो मंत्रभागः सर्वोऽपि दृष्टान्तः । चिदित्युपमार्थं वर्तते । अच्युतं कुर्वतो ह-
भयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरश्चतुःसंख्याकान्कपर्दकान्ददमानाद्दतो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ निधातोः
कपर्दकनिपातपर्यंतं बिभीयात् अस्य जयो भविष्यति । न भविष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भयं
तथा दुरुक्ताज्ज्ञेयमिति धर्मरहस्यं । तस्मादहं घ्नंतं शपंतं मा प्रतिवोच इत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । चतुरो
ऽबान्धारयत इति तद्यथा कित्वाद्बिभीयादेवमेव दुरुक्ताद्बिभीयात् दुरुक्ताय स्पृहयेत् । नि० ३. १६. इति ॥
चतुरः । चतुरः शसि । पा० ६. १. १६७. इति विभक्तिः पूर्वस्योदात्तत्वं । ददमानात् । दद दाने । अत्र धारणार्थः ।
शपः पित्वादनोदात्तत्वं । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन शानजनुदात्तः । धातुस्वर एव शिष्यते । बिभीयात् ।
बिभी भये । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । यासुट उदात्तत्वं । पादादित्वाद्भिघाताभावः । निधातोः ।
निपूर्वाद्भातेः सितनिगमीत्यादिना । उ० १. ७०. भावे तुन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । तादौ चेति गतिस्वरो
न भवति । अतावति पर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय । स्पृहोरोप्सितः । पा० १. ४. ३६. इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी
संप्रदाने । पा० २. ३. १३. इति चतुर्थी । स्पृहयेत् । स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदंतः । अतो लोपस्य स्थानिवज्जा-
वाल्लघूपधगुणाभावः ॥ ॥ २३ ॥

सं पूषन्निदि दशर्चं सप्रमं सूक्तं काखं गायत्रं पूषदेवताकं । सं पूषन्द्दश पौष्णमित्यनुक्रांतं ॥ स्मार्ते महांत-
मध्वानमेथन्निदिं सूक्तं जपेत् । सं पूषन्नध्वन इति महांतमध्वानमेथन् प्रतिभयं वा । आ० गृ० ३. ७. १०. इति
सूचितत्वात् । तत्र जपेदित्यनुवर्तते ॥

सं पूषन्नध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात् । सस्त्वा देव प्र णस्पुरः ॥ १ ॥

सं । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । अंहः । विऽमुचः । नपात् । सस्त्वा । देव । प्र ।
नः । पुरः ॥ १ ॥

हे पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानि देव अध्वनो मार्गात्सं तिर । अस्मानभीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय । अंहो
विघ्नहेतुं पाप्मानं वि तिर । विनाशय । पूषा विशेष्टेति । विमुचो नपात् जलविमोचकहेतोर्मैघस्य पुत्र । नपा-
दिति पुत्रनाम । नपात्प्रजेति तन्नामसु पाठात् । श्रुत्यंतरेऽज्ञः पृथिवीति जलाद्भूम्युत्पत्तिः श्रूयते । तथान्य-
त्रायुदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते । तद्यदां सार आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति । मैघस्य जलधारि-
त्वादुदकपुत्र एव मैघपुत्रो भवति । न च पृथिव्या मैघपुत्रत्वे पूष्णः किमायातमिति वाच्यं । पृथिव्या एव
पूषत्वात् । तथा च श्रुत्यंतरे कस्यचिन्मंत्रस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते । पूषाध्वनः पात्वित्याह्वयं वै पूषेति । तन्निर्वचनं
चान्यत्रैवमाम्नायते । इयं वै पूषेयं ह्रीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किं च । शत० ब्रा० १४. ४. २. २५. इति । हे देव पूषन्
नः पुरोऽस्माकं पुरतः प्र सत्त्व । प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो नपात् । उदकं विमुंचतीति विमुङ्
मैघः । क्लिप्तेति क्लिप् । न पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः । नञ्पूर्वात् पातयतेः क्लिप् । नध्वानपादित्यादिना
नञः प्रकृतिभावः । सुबामंचित इति परांगवज्जावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । सत्त्व । षच
सेवने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । लोटि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
धातुस्वरः । प्र णः । उपसर्गाद्बज्जलमिति नसो णत्वं । पुरः । उक्तं ॥

यो नः पूषन्धो वृको दुःशेव आदिदेशति । अप स्म तं पथो जहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अध्वः । वृकः । दुःशेवः । आदिदेशति । अप । स्म । तं । पथः । जहि ॥ २ ॥

हे पूषन् यः प्रतिपत्नी नोऽस्नानादिदेशति अनेन मार्गेण गंतव्यमित्येवमाज्ञापयति । कीदृशः । अघ आहंता वृकोऽस्त्रदीयस्व धनस्यादाता । अपहर्तेत्यर्थः । दुःशेवः सेवितुं दुःशको दुष्टमुखो वा । तं तादृशं प्रतिपत्तिं पथो मार्गादप जहि स्व । अवश्यमपाकुरु ॥ वृकः । कुक् वृक आदाने । वर्कत इति वृकः । इगुपध-लक्षणः कः । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं । दुःशेवः । दुष्टं शेवं यस्यासी दुःशेवः । परादिः कंदसि बज्रलमित्युत्तर-पदाबुदात्तत्वं । यद्वा । दुःखेन सेव्यत इति दुःशेवः । वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः । ईपद्ः सुध्विति खल् । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आदिदेशति । दिश अतिसर्जने । नित्यङागमः । बज्रलं कंदसीति शपः सुः । बज्रलं कंदसीति वक्तव्यं । पा० ७. ३. ८७. २. इति वचनाद्भाष्यस्यास्मादीति लघूप-धगुणप्रतिषेधाभावः । पथः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

अप॒ त्यं परि॑पंथि॒नं मु॒षी॒वाणं॑ ह॒र॒श्चित्तं॑ । दूर॑मधि॒ सुते॑रज ॥ ३ ॥

अप॒ । त्यं । परि॑पंथि॒नं । मु॒षी॒वाणं॑ । ह॒र॒ऽचित्तं॑ । दूरं॑ । अधि॑ । सुतेः॑ । अज॒ ॥ ३ ॥

त्यं तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तं सुतेर्मार्गादधि दूरमत्यंतदूरदेशं प्रति अपाज । अपगमय । कीदृशं । परिपंथिनं मार्गप्रतिबंधकं मुषीवाणं तस्कररूपं । मुषीवेति तस्करस्य नाम । मुषीवान् मलिच्छुच इति तन्नामसु पाठात् । ऊरश्चित्तं कौटिल्यानां संचेतारं ॥ परिपंथिनं । कंदसि परिपंथिपरिपरिणी पर्यवस्थातरि । पा० ५. २. ८९. इति शत्रावभिधेय इतिप्रत्ययांतो निपातितः । मुषीवाणं । मुष सेये । मोषणं मुषिः । औणादिको भावे किप्रत्ययः । मुषिं वनति संभजत इति मुषीवा । वन षण संभक्तौ । अन्येभ्योऽपि वृश्चत इति विच्प्रत्ययः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । पा० ६. ४. ८. इति दीर्घः । अन्येषामपि वृश्चत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । ऊरश्चित्तं । ऊरुः कौटिल्ये । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । राज्ञोप इति क्कारलोपः । ऊरश्चिनोतीति ऊरश्चित् । चिनोतेः क्तिपि तुगागमः । तत्पुरुषे छति बज्रलमित्यलुक् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतेः । सु गतौ । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अज । अज गतिचेपण्योः ॥

त्वं तस्य॑ इ॒या॒वि॒नोऽघ॑शंसस्य॒ कस्य॑ चित् । प॒दाभि॑ तिष्ठ॒ तपु॑षिं ॥ ४ ॥

त्वं । तस्य॑ । इ॒या॒वि॒नः । अ॒घऽशंस॑स्य॒ कस्य॑ । चित् । प॒दा । अ॒भि । तिष्ठ॑ । तपु॑षिं ॥ ४ ॥

हे पूषन् त्वं तस्य चोरस्य तपुषिं परसंतापकं देहं पदाभि तिष्ठ । भवदीयेन पादेनाक्रस्य तिष्ठ । कीदृशस्य । इयाविनः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्वयं तद्युक्तस्य अघशंसस्य अस्मास्वघमनिष्टं शंसतः । अघशंस इति तस्करनाम । मलिच्छुचोऽघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् । कस्य चिदनिर्दिष्टविशेषस्य कस्यापि ॥ इयाविनः । इयमस्मास्तीति इयावी । बज्रलं कंदसीति मत्वर्थीयो विनिः । अन्येषामपि वृश्चत इति दीर्घत्वं । अघशंसस्य । अघे पापे शंसो मनस्वमिलाषो यस्य सोऽयमघशंसः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तपुषिं । तापयत्यनेनान्यमिति तपुषिः । अघशंसस्य उचिन्प्रत्ययः । बज्रलवचनादिकारस्य नेत्संज्ञा । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

आ तन्नै॑ दस्र॒ मंतु॑मः पू॒षन्नावो॑ वृ॒णीम॑हे । येन॑ पि॒तृ॒नचो॑दयः ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते । द॒स्र । म॒तु॒ऽमः । पू॒षन् । अ॒वः । वृ॒णी॒म॒हे । येन॑ । पि॒तृ॒न् । अ॒चो॒दयः॑ ॥ ५ ॥

हे मंतुमो ज्ञानवन्द्य दर्शनीय यद्वा तद्वत्पुत्रं पूषन् ते त्वदीयं तदवस्तादृशं रक्षणमा वृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितृन् अंगिरःप्रभृतीन्पितृदेवानचोदयः प्रेरितवानिति । तद्रक्षणमिति पूर्वज्ञान्यः ॥ दस्र । दसि दंसनदर्शनयोः । स्थायितंतीत्यादिना रुक् । आगमानुशासनस्यानेत्यलुक् । मभावः । यद्वा । दसु उपबध इत्यस्मादंतर्भावितव्यर्थात्पूर्ववद्भक् । मंतुमः । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना । उ० १. ७३. भावे तुप्रत्ययः । मंतुर्ज्ञानमस्मास्तीति मंतुमान् । संबुद्धौ मनुवसो हरिति खलं । अचोदयः । चुद संचोदने । अचोदयः ॥ २४ ॥

अधा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि सुषणा कृधि ॥ ६ ॥

अध । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्तमऽतम । धनानि । सुऽसना । कृधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभग कृत्स्नधनयुक्त यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त हिरण्यवाशीमत्तमातिशयेन सुवर्णमयायुधवन् पूषन् अध पूर्वोक्तास्त्रदीयप्रार्थनानन्तरं नोऽस्माकं धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुषणा सुष्ठु दानयुक्तानि कृधि । कुरु ॥ अध । अथशब्दे धत्वं क्वांसं । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । विश्वसौभग । सुभगान्त्रं इत्युवाचादिषु पाठाद्भाविऽञ् । पा० ५. १. १२९. । हृद्भगसिंध्यते पूर्वपदस्य च । पा० ७. ३. १९. । इत्युत्तरपदवृद्धौ प्राप्तायां सत्यां सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादुत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । विश्वानि सौभगानि यस्यासौ विश्वसौभगः । *आरः।अः।वः।गः।अः।गः।* । हिरण्यवाशीमत्तम । हिरण्यमयी वाशी । तदेषामस्तीति हिरण्यवाशीमंतः । अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः । आमंत्रितनिघातः । सुषणा । वन षण संभक्तौ । सुखेन संभज्यंत इति सुषणानि । ईषद्भुःसुष्विति खल् । शेष्कंदसीति शैलोपः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृधि । डुकृञ् करणे । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्कंदसीति हेर्धिरादेशः । बज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

अति नः सञ्चतो नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सञ्चतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । कृणु । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ७ ॥

सञ्चतोऽस्मद्वाधनाय प्राप्तवतः शत्रुघ्नोऽति अस्नानतिक्रम्य नय । अन्यत्र प्रापय । नोऽस्मान् सुगा सुष्ठु गंतुं शक्वेन सुपथा शोभनमार्गेण कृणु । गंतृकुरु । हे पूषन् इहाध्वनि क्रतुं प्रज्ञानमस्रद्रवणरूपं विदः । जानीहि ॥ सञ्चतः । गलुन्व षस्ज गतावित्यत्र सञ्चिमथ्येके पठंतीति धातुवृत्तावुक्तं । अस्मात्छटः शतृ । बज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरेण शतृदात्तत्वं । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्ताभावश्चांसः । सुगा । सुष्ठु गच्छत्येति सुगः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्द्विप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । सुपथा । शोभनेन पथा । न पूजनात् । पा० ५. ४. ६९. । इति *अः।अः।अः।अः।अः।* । परादिष्कंदसि बज्रलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । क्रत्वादयश्च्युत्तरपदाबुदात्तत्वं न भवति । अबज्रीहिलात् । तत्र हि बज्रीहाविति वर्तते । कृणु । कृवि हिंसाकरणयोः । धिन्विक्कण्योरच्चेत्युप्रत्ययः । उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक् । विदः । विद ज्ञाने । लेव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

अभि सूर्यवसं नय न नवज्वारो अध्वने । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सुऽयवसं । नय । न । नवऽज्वारः । अध्वने । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ८ ॥

हे पूषन् सूर्यवसं शोभनतृणोपलक्षितं सर्वौषधियुक्तं दशमभि नय । अस्मानभितः प्रापय । अध्वने मार्गाय नवज्वारो नूतनः संतापो न भवत्विति शेषः । मार्गे गच्छतामस्माकमिदानींतनः क्लेशः कोऽपि मा भूदित्यर्थः । गतार्थमन्यत् ॥ सूर्यवसं । शोभनं यवसं यस्मिन्देशे स सूर्यवसो देशः । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । परादिष्कंदसि बज्रलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । क्रत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । नवज्वारः । ज्वर रोगे । भावे घञ् । नवञ्चासौ ज्वारो नवज्वारः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

शग्धि पूर्धि प्र यंसि च शिशीहि प्रास्युदरं । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ९ ॥

शग्धि । पूर्धि । प्र । यंसि । च । शिशीहि । प्रासि । उदरं । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ९ ॥

हे पूषन् शग्धि । अस्माननुग्रहीतुं शक्नो भव । पूर्धि । अस्मद्ब्रह्म धनेन पूरय । किंच प्र यंसि । अन्यदप्यपेक्षितं वस्तु प्रयच्छ । शिशीहि । अस्मान्सर्वेषु मध्ये तीक्ष्णीकुरु । तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः । उदरमस्त्रदीयं प्रासि । मृष्टान्नं सोमरसेन वा पूरय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि । शक्नु शक्नौ । लोटो हिः । बज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य

लुक् । ऊङ्गल्भ्यो हेर्धिरिति धिरादेशः । हेरपित्वात्प्रत्ययस्वरिणोदात्तत्वं । पूर्धि । पू पालनपूरणयोः । श्रुशृणु-
पृष्ठवृभ्यश्चंदसीति हेर्धिरादेशः । पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । उदोष्यपूर्वस्थित्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । तिङ्ः परत्वा-
न्निघाताभावः । यंसि । यम उपरमे । लोटि पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । निघातः । शिश्रीहि । शो तनूकरणे ।
लोटि वङ्गलं चंदसीत्यभ्यासस्थित्वं । ई हल्यघोरितीत्वं । प्रत्ययस्वरः । प्रासि । प्रा पुरणे । अदादित्वाच्छपो
लुक् । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि । वसूनि दस्ममीमहे ॥१०॥

न । पूषणं । मेथामसि । सुऽउक्तैः । अभि । गृणीमसि । वसूनि । दस्मं । ईमहे ॥१०॥

पूषणं देवं न मेथामसि । वयं न तु निंदामः । किंतु सूक्तैर्वेदगतैरभि गृणीमसि । सर्वत्र सुमः । दस्मं
दर्शनीयं पूषणं प्रति वसूनि धनानीमहे । याचामहे ॥ मेथामसि । मेथृ मेधाहिंसनयोः । लटीदंतो मसिरिति
मस इकारागमः । सूक्तैः । सुष्ठु सुवते देवताः प्रकाशयंतीति सूक्तानि । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तः ।
वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । थाथादिस्वरः । यद्वा । कर्मणि निष्ठा । सूपमानात् क्तः । पा० ६. २. १४५ ।
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृ शब्दे । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इदंतो मसिः । दस्मं । इषियुधी-
धिदसिश्चाधूसूभ्यो मक् । उ० १. १४४. । इति मक्प्रत्ययः ॥ २५ ॥

कद्रुद्रायैति नवर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । कद्रुद्राय नव रौद्रं तृतीया मैत्रावरुणी चांत्यसृचः
सौम्योऽत्यानुष्टुबिति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री छंदः । यास्ते प्रजा इत्यत्यानुष्टुप् । रुद्रो देवता । यथा
नो मित्र इत्येषा मित्रावरुणदेवताका च । अस्ते सोमेत्यादिरंत्यसृचसु सौम्य एव ॥ सर्वेषु रुद्रदेवताकेषु
कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थानं कर्तव्यं । तथा च सूचितं । कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन
इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशमुपस्थानं । आ० गु० ४. ९. २१. । इति ॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमं हृदे ॥१॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळुऽतमाय । तव्यसे । वोचेम । शंऽतमं । हृदे ॥१॥

कत् कदा रुद्राद्यैतन्नामकाय देवाय शंतममतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वोचेम । पठेम । कीदृशाय । प्रचेतसे
प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय मीळुष्टमाय सेतृतमाय । अमीष्टकामवर्षाद्येत्यर्थः । तव्यसेऽतिशयेन प्रवृद्धाय हृदेऽस्मदीय-
हृन्निष्ठाय ॥ कत् । कदा । अंत्यलोपश्चांदसः । रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । रोदेर्गिलुक्च
। उ० २. २२. । इति रक्प्रत्ययः । प्रचेतसे । चिती संज्ञाने । प्रकृष्टं चेततीति प्रचेताः । गतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । मीळुष्टमाय । अतिशयेन मीढ्वान् मीळुष्टमः । दाश्चान्
साद्धान् मीढ्वान्श्चेति क्लृप्तप्रत्ययांतो निपातितः । तमय्यस्यस्यादित्वेन भत्वाद्भसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
शासिबसिधसीनां चेति षत्वं । तव्यसे । तवतिर्वृद्धयर्थः । सौत्रो धातुः । अतिशयेन तविता तवीयान् । तुष्कंद-
सीतीयसुप्रत्ययः । तुरिष्ठेभ्यःस्विति तृलोपः । ईयसुन् ईकारलोपश्चांदसः । नित्वादायुदात्तत्वं । वोचेम ।
वच परिभाषणे । लिङ्याशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । यासुटः स्वरिणौकार उदात्तः । हृदे । पृहन्निष्ठादिना
हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

यथा नो अदितिः कर्त्तृपश्चे नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय रुद्रियं ॥२॥

यथा । नः । अदितिः । कर्त्तृ । पश्चे । नृभ्यः । यथा । गवे । यथा । तोकाय । रुद्रियं ॥२॥

अदितिर्भूमिर्नोऽस्माकं रुद्रियं रुद्रसंबन्धि भेषजं यथा येन प्रकारेण सिध्यति कर्त्तृ । तथा करोतु । किंच
यथा येन प्रकारेण पश्चेऽस्मदीयाश्चमहिषादिपशवे नृभ्योऽस्मदीयपश्वेभ्यो विशेषेण गवे गोजातये हितं
रुद्रियं सिध्यति तथा करोतु । किंच तोकायास्मदीयापत्वाय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु । भेषजस्य
रुद्रसंबन्धित्वं मंत्रांतरि समाश्नातं । या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजी । तौ सं

४. ५. १०. १. इति । गवादिविषयभेषजं चान्यत्र स्पष्टमाह्वतं । भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजमथो अस्त्रभ्यं भेषजं सुभेषजं । तै० सं० १. ८. ६. १. इति ॥ करत् । डुकृञ् करणे । लङि व्यत्ययेन शप् । यद्वा । लेव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । लुङि कृमुदृहृभ्यश्चंदसीति ङित्वादेशः । ऋदृशोऽङि गुण इति गुणः । आद्ययोः पचयोः प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीये तु व्यत्ययेन । यदुत्तयोगादनिघातः । पञ्चे । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् घेर्ङिति । पा० ७. ३. १११. इति गुणाभावः । यणादेशः । नृभ्यः । नृ चान्यतरस्यां । पा० ६. १. १८४. इति विभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे । सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चत्साव-
वर्णेति प्रतिषेधः । रुद्रियं । रुद्रशब्दात्तत्वेदमित्यर्थे घप्रत्ययः ॥

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा विश्वे सजोषसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा । विश्वे । सऽजोषसः ॥ ३ ॥

मित्रो वरुणश्च नोऽस्मान्यथा येन प्रकारेण चिकेतति अनुग्राह्यत्वेन जानाति । रुद्रोऽपि यथा चिकेतति । सजोषसः समानप्रीतयो विश्वे सर्वे देवा यथा चिकेतति । तथा भवत्विति शेषः । यद्वा । यथाशब्दोपेतमंत्रद्व-
यस्य तथा कदा वोचिमेति पूर्वचान्वयः ॥ चिकेतति । कित ज्ञाने । लेव्यडागमः । नाभ्यस्त्येति । पा० ७. ३. ८७. । गुणनिषेधो न भवति । बङ्गलं चंदसीति वक्तव्यमिति वचनात् । सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याबु-
दात्तत्वं । सजोषसः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । समानं जुषंतीति सजोषसः । समानस्य चंदसीति सभावः । असुनो नित्वादुत्तरपदस्याबुदात्तत्वं । तदेव कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलाषभेषजं । तच्छंयोः सुखमीमहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिं । मेधऽपतिं । रुद्रं । जलाषऽभेषजं । तत् । शंऽयोः । सुखं । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्य वयं शंयोर्बृहस्पतिपुत्रस्य संबंधि तत्प्रसिद्धं सर्वप्रजाभ्यो हितं सुखं सुखमीमहे । याचामहे । कीदृशं रुद्रं । गाथपतिं स्तुतिपालकं मेधपतिं यज्ञपालकं जलाषभेषजं सुखरूपौषधोपेतं । यद्वा । उदकरूपौष-
धोपेतं । उदकं हि रुद्रनामामिसंचितं सदीषधं भवति ॥ गाथपतिं । गाथेति वाङ्माम । गाथा गण इति
तन्नामसु पठितत्वात् । वायूपायाः स्तुतेः पतिर्गाथपतिः । कै गै रे शब्दे । आदेच इत्यात्वं । उषिकृषिगार्तिभ्य-
स्थन्निति यन्प्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं । ज्ञापोः संज्ञाचंदसीर्वङ्गलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं । पत्यावैश्वर्य इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुदुधादीनां चंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मेधपतिं । पूर्ववत् । जलाष-
भेषजं । जनी प्रादुर्भावे । जायंत इति जाः । अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३. २. १०१. इति दृष्टिः । जलाषभेषजं
उपप्रत्ययः । लाषः । लष कांतौ । कांतिरभिलाषः । भावे घञ् । जानां लाषो यदित्येकत्वात् सुखं । जलाषरूपं
भेषजं यस्मिन्नुद्रे स जलाषभेषजः । बङ्गत्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंयोः । कंशंभ्यां । पा० ५. २. १३८. इति
मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः । सिति च । पा० १. ४. १६. इति पदसंज्ञायामनुस्वारपरसवर्णौ । प्रत्ययस्वरः ॥

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ ५ ॥

यः । शुक्रऽइव । सूर्यः । हिरण्यंऽइव । रोचते । श्रेष्ठः । देवानां । वसुः ॥ ५ ॥

यो रुद्रः सूर्य इव शुक्रः सूर्यवद्दीप्तिमान् हिरण्यमिव रोचते । यथा सर्वेषां प्राणिनां हिरण्यं प्रीतिकरं
भवति तथा रुद्रोऽपि । स च देवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठो वसुर्निवासहेतुश्च ॥ रोचते । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां
च । अदुपदेशज्ञसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः । प्रशस्ततरः । प्रशस्त्वशब्दादिष्वनि प्रशस्तस्य अः । पा०
५. ३. ६०. इति आदेशः । नित्वादाबुदात्तत्वं । वसुः । वासयति सर्वमिति वसुः । वस निवासि । अंतर्भावित-
तत्पर्यात् शृसृस्त्रिह्रस्वपदेऽप्येकत्वात् । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं ॥ २६ ॥

आयिमावृते शं नः करतीति धाव्या । अथ यथेतमिति खंडे सूत्रितं । वैश्वानराय पृषुपाजसे शं नः
करत्वर्पते । आ० ५. २०. इति ॥

शं नः करत्यर्वते सुगं मेषाय मेथे । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शं । नः । करति । अर्वते । सु० गं । मेषाय । मेथे । नृ० भ्यः । नारि० भ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकं संबंधिभ्योऽर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठु गम्यं शं सुखं करति । देवः करोति । अर्वतेऽश्वाय । अर्वञ्शब्दोऽश्वनाम । अर्वा वाजीति तन्नामसु पाठात् । मेषाय मेषजातिपुरुषाय मेथे तज्जातीयस्त्रियै नृभ्यः पुरुषेभ्यो नारिभ्यः स्त्रीभ्यो गवे गोजातये ॥ करति । ऊङ्गञ् करणे । व्यत्ययेन शप् । अर्वते । अर्तिं गच्छतीत्यर्वा । अन्येभ्योऽपि दृश्रंत इति वनिप् । चतुर्थ्येकवचनेऽर्वणस्त्रसावनञ् इति नकारस्य तृआदेशः । वनिप्सुपौ पित्वादनृदात्तौ । धातुस्वरः । मेषाय । मिष स्यर्धायां । पचाबच् देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनात् । मेथे । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । पा० ४. १. ६३. इति ङीष्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । चतुर्थ्येकवचन आगमानुशासनस्थानित्वत्वादाडागमाभावः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिति तु न भवति सर्वे विधयस्क्वदसि विकल्प्यंत इति वचनात् । नृभ्यः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । नारिभ्यः । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीष्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । गवे । न गोश्वन्साववर्णेति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ॥

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणां । महि श्रवस्तुविनृम्णं ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियं । अधि । नि । धेहि । शतस्य । नृणां । महि । श्रवः । तुवि० नृम्णं ॥ ७ ॥

हे सोम देव नृणां पुरुषाणां शतस्य पर्याप्तां श्रियमस्मे अस्मास्वधि नि धेहि । आधिक्येन स्थापय । तथा महि महत् तुविनृम्णं प्रभूतबलयुक्तं श्रवोऽन्नमधि नि धेहि ॥ अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः श्रेआदेशः । नृणां । नृ च । पा० ६. ४. ६. इति दीर्घप्रतिषेधः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । महीत्यादयो गताः ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारातयो जुहुरंत । आ न इंदो वाजे भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोम० परि० बाधः । मा । अरा० तयः । जुहु० रंत । आ । नः । इंदो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

परिबाधः सोमस्य परितो बाधका यागरहिता नोऽस्मान् मा जुहुरंत । मा हिंसंतु । तथारातयः शत्रवो मा जुहुरंत । हे इंदो सोम वाजे बलविषयेऽन्नविषये वा नोऽस्माना भज । सर्वतः सेवस्व ॥ सोमपरिबाधः । सोमं परिबाधते ये ते तादृशाः । क्लिषेति क्लिप् । छुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरातयः । रा दाने । छत्यल्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्कर्तरि क्तिन् । यद्वा । क्तिच्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहुरंत । ह प्रसह्यकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लङि जुहोत्यादित्वात् सुः । बङ्गलं क्वदसीति बङ्गलवचनादिकारस्याप्युत्वं । द्विर्भावश्चान्देशेभ्यौ । सर्वे विधयस्क्वदसि विकल्प्यंत इति वचनादभ्यस्तात् । पा० ७. १. ४. इत्यदादेशाभावे सति झोऽत इत्यंतादेशः । न माङ्योग इत्यङ्गभावः ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामन्मृतम् ।

मूर्धा नाभा सोम वेन आभूषंतीः सोम वेदः ॥ ९ ॥

याः । ते । प्र० जाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । मृतस्य ।

मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आ० भूषंतीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबंधिभ्यो याः प्रजाः संति स्तोत्रं वा कुर्वन्ति ताः प्रजाः मूर्धा शिरःस्थानीयस्त्वं नाभा

संनहनयुक्ते यज्ञगृहे वेनः । कामयस्व । कीदृशस्य ते । अमृतस्य मरणरहितस्य परस्मिन्धाममृतस्य उत्तमे स्थाने प्राप्तस्य । हे सोम आभूषंतीः सर्वतस्त्वामलंकुर्वंतीः प्रजाः वेदः । जानीहि ॥ धामन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । नामा । एह बंधने । नहो भक्ष । उ० ४. १२५. । इति कर्मणीऽप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । वेनः । वेनतिः कांतिकर्मा । लेटि सिष्यडागमः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । आभूषंतीः । भूष अलंकारि । भौवादिकः । शपः पित्वादनृदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाबुदात्तत्वं । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेदः । विद ज्ञाने । लेटि सिष्यडागमः ॥ २७ ॥ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्रापि विवस्वदिति चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । अग्ने षकूना प्रक्षल्वः काण्व आमेयं तु प्रागाथमाव्यो दृचोऽश्व्युषसां चेति । कण्वपुचः प्रक्षल्व ऋषिः । अत्र द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत् । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत् । कृत्स्नं सूक्तमाग्नेयमुत्तरं च । आव्ये द्वे अश्विदेवताके उपोदेवताके च ॥ प्रातरनुवाक आमेये क्रतौ बार्हते छंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूचितं । अग्ने विवस्वत्सखायस्त्वा । आ० ४. १३. । इति ॥ वाजपेय आभिमारुत आव्यः प्रगाथोऽनुरूपः । वाजपेयेनेति खंडे सूचितं । चित्रवतीषु चेत् सुवीरंस्त्वं नश्चित्र ऊत्याग्ने विवस्वदुषस इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ९. ९. । इति ॥ पर्यायव्युष्टावाश्विनशस्त्रस्यायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । यदि पर्यायानभि-
व्युक्तेदिति खंड आश्विनायैकस्तोत्रियोऽग्ने विवस्वदुषसः । आ० ६. ६. । इति सूचितं ॥

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

आ दाशुषे जातवेदो वह्ना त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रं । राधः । अमर्त्य ।

आ । दाशुषे । जातवेदः । वह्ना । त्वं । अद्या । देवान् । उषः । बुधः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमुषस उपोदेवतायाः सकाशाद्राधो धनं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाया वह्ना । आनीय प्रापय । सोऽभिर्विशेष्यते । अमर्त्य मरणरहित जातवेदो जातानां वेदितः । तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे । जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद जातानि वै न विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविंदतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं । तस्मात्सर्वा-
नृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पंतीति च । नि० ७. १९. । इति । कीदृशं राधः । विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतं चित्रं नानाविधं । किंच अद्यास्मिन्दिन उषर्बुध उषःकाले प्रबुद्धान्देवाना वह्ना ॥ विवस्वत् । विवासनं विवः । तद्युक्तं । वस निवासि । विपूर्वादांतर्भावितव्यार्थात्संपदस्येव रूपे भावे क्तिप् । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति वत्त्वं । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वाभावाद्बुत्वाभावः । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं । राधः । राध साध संसिद्धौ । राधोत्वनेनेति राधो धनं । करणेऽसुन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । दाशुषे । दाशु दाने । दाश्वान् साह्यानि क्लृप्तप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसीति षत्त्वं । जातवेदः । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य स तादृशः । आमंत्रितनिघातः । वह्ना । द्यचोऽतस्तिङ् इति संज्ञात्वात् दीर्घत्वं । देवान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य हत्वं । आतोऽटि नित्यमिति अनुदात्तः आकारः । उषर्बुधः । उषसि बुध्यंत इत्युषर्बुधः । बुध अवगमने । क्लिप्तेति क्तिप् । रो बत्वाभावश्छांदसः । छदुत्तरपदप्र-
काशः ॥

जुष्टो हि दूतो असिं हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणां ।

सजूरश्विभ्यामुषसां सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असिं । हव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणां ।

सऽजूः । अश्विभ्यां । उषसां । सुवीर्यं । अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं जुष्टत्वादिविशेषगुणयुक्तोऽसि । जुष्टः सेवितो दूतो देवानां वार्त्ताहारो हव्यवाहनो हविषो बोढा अध्वराणां क्रतूनां रथीः रथस्थानीयः । तथा च मंत्रांतरं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातं । रथीरध्वराणामित्याहृष हि देवरथ इति । ब्राह्मणांतरं च । रथीरध्वराणामित्याह रथो ह वा एष भूतो देवेभ्यो हव्यं वहतीति । तादृशस्त्वमग्निभ्यां देवताभ्यामुषसा देवतया च सज्जः सहितो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभुतं अवोऽन्नमस्ये धेहि । अस्मासु प्रक्षिप ॥ जुष्टः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं । अस्मि । सिपि तासस्त्योलोपः । पा० ७. ४. ५०. । इति सलोपः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽनंतःपादं । पा० ३. २. ६६. । इति च्युट् । घोरनादेशः । नित्वादाद्युदात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादःदित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । रथीः । रथशब्दात्स्वार्थिक ईकारप्रत्ययः । अध्वराणां । ध्वरो नास्त्येष्विति बज्रब्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शिवादेशः ॥

अद्या दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियं ।

धूमकेतुं भाञ्जजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियं ॥ ३ ॥

अद्य । दूतं । वृणीमहे । वसुं । अग्निं । पुरुऽप्रियं ।

धूमऽकेतुं । भाऽञ्जजीकं । विऽउष्टिषु । यज्ञानां । अध्वरऽश्रियं ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽग्निं वृणीमहे । प्रार्थयामहे । कीदृशं । दूतं वार्त्ताहारं वसुं निवासहेतुं पुरुप्रियं बह्वनां प्रियं धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं भाञ्जजीकं प्रसिद्धभासालंकृतं । भाञ्जजीकः प्रसिद्धभाः । नि० ६. ४. । इति यास्क-वचनं । व्युष्टिषुःकालेषु यज्ञानां यजमानानामध्वरश्रियं यागसेविनं ॥ अद्य । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । पुरुणां प्रियः पुरुप्रियः । समासस्थित्यंतोदात्तत्वं । धूमकेतुं । इषियुधींधीत्यादिना । उ० १. १४४. । धूमशब्दो मकप्रत्ययांतोऽतोदात्तः । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भाञ्जजीकं । ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । ऋजेस्य । उ० ४. २२. । इतीकप्रत्ययः । नित्वादानुवर्तनाद्गुणाभावः । भासः प्रकाशस्य ऋजीकः प्रार्जयिता । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. ९१. १. । इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । यद्या । भासोऽर्जनं यस्मिन् । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युष्टिषु । उक्ती विवासे । विवासो वर्जनं । विशेषेणोच्छ्रयंते तमसा वर्ज्यत इति व्युष्टय उषःकालाः । कर्मणि क्तिन् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । ब्रह्मादिना षत्वे ण्वत्वं । तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश उदात्तत्वादिनेट्प्रतिषेधः इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । अध्वरश्रियं । अध्वरं अयत इत्यध्वरश्रीः । क्तिञ्चवीत्यादिना । उ० २. ५७. । क्तिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणाभावो दीर्घस्य । द्वितीयैकवचनेऽचि झुधात्वित्यादिनेयडादेशः ॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।

देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठं । यविष्ठं । अतिथिं । सुऽआहुतं । जुष्टं । जनाय । दाशुषे ।

देवान् । अच्छं । यातवे । जातऽवेदसं । अग्निं । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषुःकालेषु देवान् इतरान्सर्वदेवानां भूमिमुखेन यातवे गंतुमग्निं देवमीळे । स्तौमि । कीदृशं । श्रेष्ठमतिशयेन प्रशस्तं यविष्ठं युवतमं अतिथिं सततगमनक्षमं स्वाहुतं सुष्ठु आ समंताद्धोमाधिकरणं दाशुषे हविर्दत्तवते जनाय यजमानाय जुष्टं प्रीतं जातवेदसं जातानां वेदितारं ॥ यविष्ठं । युवशब्दादिष्टनि स्थूल-दूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । अवादेशः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । अतिथिं । अत सातत्य-गमने । ऋतन्यंजीत्यादिना । उ० ४. २. । इति च्युट् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । स्वाहुतं । ऊ दानादनयोः । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहुतः । सुः पूजायां । पा० १. ४. ९४. । इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्तौती पूजायां

। पा० २. २. १८. * । इति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञाया बाधितत्वात् ॥

स्तुविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने चातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥५॥

स्तुविष्यामि । त्वां । अहं । विश्वस्य । अमृत । भोजन ।

अग्ने । चातारं । अमृतं । मियेध्य । यजिष्ठं । हव्यऽवाहन ॥५॥

हे अमृत मरणरहित विश्वस्य भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक हव्यवाहन हविषो वोढः मियेध्य यज्ञार्ह एवंविध हे अग्ने विश्वस्य चातारं सर्वस्य जगतो रक्षकममृतं मरणरहितं यजिष्ठमतिशयेन यष्टारं त्वामहमनुष्ठाता स्तुविष्यामि । स्तुतिकरिष्यामि ॥ स्तुविष्यामि । पुञ् स्तुतौ । व्यत्ययेनेडागमः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नन्दादिलक्षणो ल्युः । चातारं । चैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । तृच्येकाच उपदेश इतीट्प्रतिषेधः । अमृतं । नञो जरमरमिचमुता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मियेध्य । इयागम-ऋकांदसः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दात्तुष्कंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तुलोपः ॥ २८ ॥

सुशंसो बोधि गृणते यविष्ठ्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनं ॥६॥

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठ्य । मधुऽजिह्वः । सुऽआहुतः ।

प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यं । जनं ॥६॥

हे यविष्ठ्य युवतमग्ने त्वं गृणते सुवते यजमानार्थं सुशंसः सुष्ठु शंसनीयो मधुजिह्वो जगदव्यवृत्तः स्वाहुतः सुष्ठु आभिमुख्येन ऊतः सन् बोधि । अस्यदभिप्रायं बुध्यस्व । किंच प्रस्कण्वस्यैतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेः । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः । नि० ३. १७. । इति यास्कवचनात् । तस्य जीवसे शिष्याभ्यामुः प्रतिरन् प्रकर्षेण वर्धयन्दैव्यं देवसंबन्धिनं जनं नमस्य । पूजय ॥ सुशंसः । शन्सु स्तुतौ । मावे घञ् । शोभनः शंसो यस्यासौ सुशंसः । आद्युदात्तं ब्रह्मचंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटो हिः । बङ्गलं कंदसीति विकारणस्य लुक् । ऊङ्गलभ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । वा कंदसीत्यपित्वस्य विकल्पितत्वा-क्षधूपधगुणः । धातोरेत्यलोपऋकांदसः । गृणते । गृ शब्दे । लटः शतृ । क्रयादिभ्यः आ । आभ्यस्तघोरात् इत्याकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । यविष्ठ्य । गतं । प्रस्कण्वस्य । प्रभूतिरूप्यत्तिः कण्वाद्यस्य स प्रस्कण्वः । प्रस्कण्वहरिचंद्रावृषी । पा० ६. १. १५३. । इति मुडागमो निपातितः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकारेऽङ्गहर्दं । प्रतिरन् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । नमस्य । नमोवरिवस्त्रिचङः क्वजिति पूजार्थं क्वच् । प्रत्ययस्वरः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । दैव्यं । देवाद्यञौ । पा० ४. १. ८५. ३. । इति तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्य-तीथो यञ्प्रत्ययः ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विश इंधते ।

स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवाँ इह द्रवत् ॥७॥

होतारं । विश्वऽवेदसं । सं । हि । त्वा । विशः । इंधते ।

सः । आ । वह । पुरुऽहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥७॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं विशः प्रजाः समिधते हि । सम्यग्दीपयन्ति खलु । हे

पुरुहूत बज्रमिराहतामे स त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान्देवानिह कर्मणि द्रवत् त्विप्रमा वह । आभिमुख्येन प्रापय । द्रवदिति त्विप्रनाम । द्रवदोषमिति तन्नामसु पाठात् ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । अमुन् । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । वेद इति धननाम । विश्वानि वेदांसि यस्यासी विश्ववेदाः । बज्रव्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । इंधते । जिहन्वी दीप्ती । असोरलोप इत्यकारलोपः । शान्नलोपः । पा० ६. ४. २३. । प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

स॒वि॒तारं॑मु॒षसं॑म॒श्विना॒ भगं॑म॒ग्निं व्यु॑ष्टिषु क्षपः ।

क॒णा॒स॒स्वा सु॒तसो॑मास इंधते ह॒व्य॒वाहं॑ स्व॒ध्वर ॥ ८ ॥

स॒वि॒तारं॑ । उ॒षसं॑ । अ॒श्विना॑ । भगं॑ । अ॒ग्निं । वि॒ऽउ॒ष्टिषु॑ । क्षपः॑ ।

क॒णा॒सः । त्वा॒ । सु॒तऽसो॑मासः । इ॒ंध॒ते । ह॒व्य॒ऽवाहं॑ । सु॒ऽअ॒ध्वर॑ ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्तामे व्युष्टिषूषःकालेषु अयोऽन्नमाज्जरूपमभिलक्ष्य सविचादीन्देवानावहेत्यनुवर्तते । स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेः संबोधनं । अग्निमिति हविष उद्दिश्य देवतांतरमुच्यते । सुतसोमासोऽभिषुतसोमाः कणासो मेधाविन ऋत्विजो हव्यवाहं हविषः प्रापकमाहवनीयं त्वामिंधते । दीपयन्ति ॥ व्युष्टिषु । उष्ठी विवासे । विवासो वर्जनं । व्युच्छयते तमसा वर्ज्यत इति व्युष्टिषूषःकालः । कर्मणि क्तिनि तादी च नितीति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं । ऋपः । ऋपेति रात्रिनाम । उखातो धातोः । पा० ६. ४. १४०. । इत्यत्रात इति योगविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः । सुतः सोमो यैः । निष्ठेति पूर्वनिपातः । पा० २. २. ३६. । बज्रव्रीही पूर्वपदांतोदात्तत्वं । हव्यवाहं । हव्यं वहतीति हव्यवाट् । वहश्चेति शिवप्रत्ययः ॥

पति॑र्ह्य॒ध्वरा॑णाम॒ग्ने दू॒तो वि॒शाम॑सि ।

उ॒ष॒र्बुध॑ आ व॒ह सोम॑पीतये दे॒वाँ अ॒द्य स्व॑र्दृशः ॥ ९ ॥

पतिः॑ । हि । अ॒ध्वरा॑णां । अ॒ग्ने । दू॒तः । वि॒शां । अ॒सि ।

उ॒षऽबु॑धः । आ । व॒ह । सोम॑ऽपीतये । दे॒वान् । अ॒द्य । स्वऽदृ॑शः ॥ ९ ॥

हे अग्ने विशां प्रजानां संबन्धिनो येऽध्वरा यागाक्षेपां पतिः पालकस्त्वं दूतोऽसि हि । देवानां वार्त्ताहारो भवसि खलु । उषर्बुध उषःकाले प्रबुद्धान् स्वर्दृशः सूर्यदर्शिनो देवानवास्मिन्दिने सोमपीतये सोमपानार्थमा वह । आभिमुख्येन प्रापय ॥ असि । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सोमपीतये । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्थेतीत्वं । सोमस्य पीतिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वर्दृशः । सुष्ठुर्ति गच्छतीति खरादित्यः । अर्तेरन्येभ्योऽपि दृशन्त इति विच् । तं पश्यन्तीति स्वर्दृशः । क्तिञ्चेति क्तिप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अ॒ग्ने पूर्वा॑ अ॒नूष॑सो वि॒भाव॑सो दी॒दि॒ष्य वि॒श्वदर्श॑तः ।

अ॒सि या॒मे॒ष्ववि॒ता पु॒रोहि॑तोऽसि य॒ज्ञेषु॑ मा॒नुषः॑ ॥ १० ॥

अ॒ग्ने । पूर्वाः॑ । अ॒नु । उ॒षसः॑ । वि॒भा॒व॒सो॒ इति॑ वि॒भाऽव॑सो । दी॒दि॒ष्य । वि॒श्वऽदर्श॑तः ।

अ॒सि । या॒मे॒षु । अ॒वि॒ता । पु॒रऽहि॑तः । अ॒सि । य॒ज्ञेषु॑ । मा॒नुषः॑ ॥ १० ॥

हे विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवत्तमे विश्वदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयस्त्वं पूर्वा उषसोऽनु अतीतानुषःकालाननुलक्ष्य दीदिष्य । दीप्तवानसि । तादृशस्त्वं यामेषु जननिवासस्थानेष्ववितासि । रश्मिको भवसि । यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसु पुरोहितो वेदेः पूर्वस्थां दिश्ववस्थितो मानुषोऽसि । ऋत्विग्यजमानानां मनुष्याणां हितोऽसि ॥

दीदेथ । दीदेतिष्ठादसो दीप्तिकर्मा । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादिडभावः । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. इति वचनाद्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः । विश्वैर्दर्शनीयः । भृमृदृशीत्यादिना दृशे-
रतत् । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । पा० ६. २. १०६. २. । पुरोहितः । पूर्वाधरावराणामसि पुरध्वस्यै-
षामित्यसिप्रत्ययांतः पुरस्शब्दः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् पुरोऽव्ययं । पा० १. ४. ६७. । इति गति-
संज्ञायां सत्यां गतिसमासे गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २९ ॥

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजं ।

मनुष्वदेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यं ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । साधनं । अग्ने । होतारं । ऋत्विजं ।

मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रचेतसं । जीरं । दूतं । अमर्त्यं ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव मनुष्वत् यथा मनुष्यागदेशे निदधाति तद्वद्वयं त्वां नि धीमहि । अत्र स्थापयामः । कीदृशं ।
यज्ञस्य साधनं यज्ञनिष्पादकं होतारमृत्विजं ऋतौ वसंतादिके यष्टारं प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानयुक्तं जीरं शत्रूणां
वयोहानिकारं दूतं देवानां दूतस्थानीयं अमर्त्यं मरणरहितं ॥ मनुष्वत् । औणादिकोसिप्रत्ययांतो मनुस्शब्दः ।
तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । पा० ५. १. ११५. । इति वतिप्रत्ययः । अयस्सयादित्वेन भत्वादुत्वाद्यभावः । धीमहि ।
दुधाञ् धारणपोषणयोः । लिङ्यभ्यासलोपश्छांदसः । जीरं । जु इति सौचो धातुः । जीरी च । उ० २. २३. ।
इति रकप्रत्ययः । कात्यायनस्वाह । रक्ति ज्यः संप्रसारणे जीर इति ॥

यद्देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽंतरो यासि दूत्यं ।

सिंधोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भाजते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानां । मित्रमहः । पुरोहितः । अंतरः । यासि । दूत्यं ।

सिंधोःऽइव । प्रस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भाजते । अर्चयः ॥ १२ ॥

हे मित्रमहो मित्राणां पूजकाग्ने यद्यदा पुरोहितस्त्वं वेदेः पूर्वस्थां दिशि स्थापितोऽंतरो देवयजनमध्ये
वर्तमानः सन् देवानां दूत्यं दूतकर्म यासि प्राप्नोषि तदानीमग्नेस्त्वार्चयो दीप्तयो भाजते । दीप्यते । तत्र
दृष्टांतः । सिंधोरिव यथा समुद्रस्य प्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ता ऊर्मयस्तरंगा भाजते तद्वत् ॥ मित्रमहः ।
मह पूजायां । मित्रैर्ऋत्विग्भिर्मर्ह्यते पूज्यते इति मित्रमहाः । औणादिकोऽसुन् । यासि । यद्देवानां निघातः ।
दूत्यं । दूतस्य कर्म दूत्यं । दूतस्य भागकर्मणी । पा० ४. ४. १२०. । इति यत्प्रत्ययः । सर्वे विधयस्छंदसि
विकल्प्यंत इति वचनाद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । प्रस्वनितासः । स्वमु स्वन
ध्वन शब्दे । भावे निष्ठा । प्रकृष्टं स्वनितं येषां ते प्रस्वनिताः । असुगागमः । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
ऊर्मयः । अर्तैश्च । उ० ४. ४४. । इति मित्रप्रत्ययः ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

आ सीदंतु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरं ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्कर्णं । वह्निभिः । देवैः । अग्ने । सयावभिः ।

आ । सीदंतु । बर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःऽयावानः । अध्वरं ॥ १३ ॥

हे श्रुत्कर्णं अवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्तापि श्रुधि । अस्मदीयं वचनं शृणु । यो मित्रो देवो यश्चार्चमा ये
चान्ये प्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छंतो देवासौः सर्वैः सयावभिराहवनीयाभिना त्वया समानगति-

भिरन्यैर्वह्निर्देवैः सहाध्वरं क्रतुमुद्दिश्य वह्निषि दर्भं आ सीदंतु । उपविशंतु ॥ शुधि । शु अवणे । शुशृण्वित्वा-
दिना हेर्धिरादेशः । बज्रत्वं वंदसीति विकरणस्य लुक् । शुत्कर्ण । शृणोतीति श्रुत् । क्विपि तुगागमः । श्रुतो
कर्णौ यस्यासौ शुत्कर्णः । वह्निभिः । वह प्रापणे । वह्निश्रियुश्रुग्लाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययः । नित्वादा
बुदात्तत्वं । सयावभिः । समानं यांतीति सयावानः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप् । छदुत्तरपदप्रक-
तिस्वरत्वं । प्रातर्यावाणः । पूर्ववत् । प्रातिपदिकांतनुमविभक्तिषु च । पा० ८. ११. इति शास्त्रं ॥

शृण्वंतु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

पिबंतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सजुः ॥ १४ ॥

शृण्वंतु । स्तोमं । मरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः । ऋतवृधः ।

पिबंतु । सोमं । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्यां । उषसा । सजुः ॥ १४ ॥

मरुतो देवाः स्तोममखदीयं स्तोचं शृण्वंतु । कीदृशाः । सुदानवः सुष्ठु फलस्य दातारः अग्निजिह्वा
अग्निर्जिह्वास्थानीयो मुख्यो येषु मरुत्सु तादृशाः ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकाः । तथा धृतव्रतो
गृहीतकर्मा वरुणो देवोऽश्विभ्यां देवाभ्यामुषसा देवतया सजुः सह सोमं पिबतु ॥ सुदानवः । जुदाञ् दाने ।
दम्भाभ्यां नुः । उ० ३. ३२. इति भावे नुप्रत्ययः । दानुशब्द आबुदात्तः । शोभनं दानु येषां । आबुदात्तं
ब्रह्मर्च्यत्वात्तत्त्वं । अग्निजिह्वाः । अग्नेर्जिह्वायामवस्थिता हविर्भाज इत्यर्थः । तात्स्थ्यात्
ताच्छब्दं । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते । वृद्धसमंतोदात्तत्वं । ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा
वर्धयितारः । वृधेरंतर्भावितर्थात् क्विप्तेति क्विप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ॥ ३० ॥

त्वमग्ने वसूनि दशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । त्वमग्ने दशानुष्टुभमर्धर्चोऽत्यो देव इति । प्रस्तव
ऋषिः । आनुष्टुभं वंदः । इदं सूक्तमपि देवताकं । पूर्वचापेयं त्वित्युक्तत्वात् । अयं सोम इत्यर्धर्चो देवदेवत्वः ॥
प्रातरनुवाक आपेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूचितं । त्वमग्ने वसूस्त्वं हि
चैतवत् । आ० ४. १३. इति ॥ तथा गर्गचिराचस्यांतिऽहन्त्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रं । आंगिरसं स्वर्गकाम इति खंडे
सूचितं । वारवंतीयमुत्तमे त्वमग्ने वसूरिति चाज्यं । आ० १०. २. इति ॥

त्वमग्ने वसूरिह रुद्रा आदित्या उत । यजा स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतमुषं ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यज । सुअध्वरं । जनं ।

मनुजातं । घृतमुषं ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमिह कर्मणि वखादीन्यज । उतापि च जनमन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । कीदृशं । स्वध्वरं
शोभनयागयुक्तं मनुजातं मनुना प्रजापतिनोत्पादितं घृतमुषमुदकस्य सेक्तारं ॥ यज । ब्रह्मोऽतस्त्रिंशत् इति
संहितायां दीर्घत्वं । स्वध्वरं । शोभनोऽध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मनुजातं ।
जनेरंतर्भावितर्थात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रत्ययः । घृतमुषं । मुष मुष स्नेहनसेचनपूरणेषु ।
घृतेनोदकेन मुष्णाति पूरयतीति घृतमुष्ट । क्विप्तेति क्विप् ॥

शुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।

तान्नोहिदश्च गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशतम वह ॥ २ ॥

शुष्टीवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विचेतसः ।

तान् । रोहितऽश्वश्च । गिर्वणः । त्रयःऽत्रिंशतं । आ । वह ॥ २ ॥

हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवा दाशुषे हविर्दत्तवत यजमानाय शुष्टीवानो हि । शुष्टिः फलस्य

दानं । तद्भाजः खलु । हे रोहिदश्च रोहिन्नामकैरश्वैरुपेतं गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयामि । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति । नि० ६. १४. । इति यास्कः । त्रयस्त्रिंशतमनया संख्यायां संख्यातांस्तान्देवानां ब्रह्म । इहानय ॥ श्रुष्टीवानः । श्रुष्टिः प्रेरणार्थः । भावे क्तिच् । श्रुष्टिं वनन्ति संभजन्त इति श्रुष्टीवानः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच् । क्वांदसं दीर्घत्वं । विचेतसः । विशिष्टं चेतो येषां ते । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वणः । गीर्भिर्वननीयो गिर्वणाः । वनतेरसुन् । पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं क्वांदसं । त्रयस्य त्रिंशच्च त्रयस्त्रिंशत् । चेस्त्रयः । पा० ६. ३. ४८. । इति विश्वस्य त्रयसादेशः । संख्या । पा० ६. २. ३५. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्रियमेधवद्विज्जातवेदो विरूपवत् । अंगिरस्वन्महिब्रत प्रस्कण्वस्य शुधी हवँ ॥३॥

प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् । अंगिरस्वत् । महिऽव्रत ।

प्रस्कण्वस्य । शुधि । हवँ ॥३॥

हे महिब्रत प्रभूतकर्मन् जातवेदोऽग्ने प्रस्कण्वस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेर्हवमाद्भानं शुधि । शृणु । तत्र चत्वारो दृष्टांताः । प्रियमेधात्रिविरूपांगिरोनामका एतेषामाद्भानं यथा शृणोषि तद्वत् । अत्र निरुक्तं । प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य शृणुद्भानं । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राश्रमिति । विरूपो नानारूपो महिब्रतो महाब्रत इति च । नि० ३. १७. ॥ प्रियमेधवत् । प्रियमेधस्त्वेव । तत्र तस्त्वेव । पा० ५. १. ११६. । इति षष्ठ्यर्थे वतिः । एवमत्रिवदित्यादावपि । प्रस्कण्वादयो गताः ॥

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूषत । राजतमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥४॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूषत । राजतं । अध्वराणां । अग्निं । शुक्रेण ।

शोचिषा ॥४॥

महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञेनोपेता ऋषय ऊतये रक्षार्थमग्निमहूषत । आहूतवन्तः । कीदृशं । अध्वराणां यज्ञानां मध्ये शुक्रेण शोचिषा शुद्धेन प्रकाशेन राजतं दीप्यमानं ॥ महिकेरवः । मह पूजायां । औणादिक इन्द्रत्ययः । दुद्रज् करणे । कृवापाजीत्युण् । महयो महान्तः कारवो येषां ते तथोक्ताः । आकारस्वकारादेशश्च्वांदसः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रियमेधाः । प्रियो मेधो येषां ते । अहूषत । द्वेज् सधायां शब्दे च । लुङि सिचि बज्रत्वं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति धत्वं ॥

घृताहवन संत्येमा उ षु शुधी गिरः । याभिः कण्वस्य सूनवो हवन्तेऽवसे त्वा ॥५॥

घृतऽआहवन । संत्य । इमाः । ऊं इति । सु । शुधि । गिरः । याभिः । कण्वस्य । सूनवः ।

हवन्ते । अवसे । त्वा ॥५॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमानं संत्य फलप्रदामि इमा उ गिरोऽस्माभिः प्रयुज्यमाना अपि स्तोत्ररूपा वाचः सु शुधि । सुष्ठु शृणु । कण्वस्य महर्षेः सूनवः पुत्रा याभिर्गीर्भिरवसे स्वरक्षार्थं त्वा हवन्ते त्वामाहूयन्ति ॥ घृताहवन । घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति घृताहवनः । अधिकरणे ल्युट् । आमंत्रिताशुदात्तत्वं । शुधि । श्रुशृणुपृच्छवृष्यश्चं दसीति हेर्धिरादेशः । बज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥ ३१ ॥

अश्वमेधे पौष्णामिष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या त्वां चित्रश्रवस्तमेत्येषा । सर्वान्कामानाप्यस्मिन्निति खंडे सूचितं । त्वां चित्रश्रवस्तम यद्वाहिष्ठं तदग्नये । आ० १०. ६. । इति ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विष्णु जंतवः । शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोळ्हेवे ॥६॥

त्वां । चित्रश्रवःऽतम । हवन्ते । विष्णु । जंतवः । शोचिःऽकेशं । पुरुऽप्रिय । अग्ने ।

हव्याय । वोळ्हेवे ॥६॥

हे चित्रश्रवस्तमातिशयेन विविधहवीरूपात्तयुक्त पुरुप्रिय बहूनां यजमानानां प्रीतिकरामि त्वां हव्याय वोऽहवे हविर्वोढुं विनु जंतवः प्रजासृत्पन्ना यजमाना हवन्ते । आह्वयन्ति । कीदृशं । शोचिक्लिशं दीप्तिरूपके-
शोपितं । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । शोचंत इव ह्येतस्य समिद्धस्य रश्मयः केशा इति ॥ चित्रश्रवस्तम ।
श्रव इत्यन्नाम । चित्रं श्रवो यस्यासौ चित्रश्रवाः । अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमः । आमन्त्रितानुदात्तत्वं ।
शोचिक्लिशं । शुच दीप्ती । अर्चिशुचिर्ऋषिष्वादिर्द्दिभ्य इति । उ० २. १०९. । इतीति । प्रत्ययस्वरः । बङ्गप्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्याय । हवनक्रियया प्राप्यत्वात् क्रियायह्वणं कर्तव्यमिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वोऽहवे ।
वह प्रापणे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्द्रत्ययः । ढत्वधत्वपुत्वढलोपेषु कृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्य । पा० ६. ३. ११२. ।
इत्यकारस्थौकारः । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमं ।

श्रुत्कर्णे सप्रथस्तमं विप्रां अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारं । ऋत्विजं । दधिरे । वसुवित्ऽतमं ।

श्रुत्ऽकर्णे । सप्रथःऽतमं । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्ने विप्रा मेधाविनो दिविष्टिषु यागेषु त्वां नि दधिरे । स्थापितवन्तः । कीदृशं । होतारमाह्वतारं
ऋत्विजमुतपु यजनशीलं वसुवित्तममतिशयेन धनस्य लभधितारं श्रुत्कर्णे श्रवणयोग्यकर्णोपेतं सप्रथस्तममति-
शयेन प्रख्यातं ॥ दधिरे । इरेचस्त्रित्वादन्तोदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि ।
दिवः स्वर्गस्त्रिषणानि येषु यागेषु ते दिविष्टयः । सर्वे विधयस्त्वंदसि विकल्प्यन्ते इति वचनाद्वि उत । पा० ६.
१. १३१. । इत्युत्वं न क्रियते । बङ्गप्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

आ त्वा विप्रां अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

बृहद्भा बिभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतऽसोमाः । अभि । प्रयः ।

बृहत् । भाः । बिभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाशुषे ॥ ८ ॥

हे अग्ने सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता विप्रा मेधाविन ऋत्विजः प्रयोऽभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्य त्वा
आचुच्यवुः । त्वामागमयन्ति । कीदृशं त्वां । बृहद्व्याहृतं भा भासमानं । कीदृशा विप्राः । दाशुषे मर्ताय
हविष्प्रदस्य यजमानस्य संबंधि हविर्बिभ्रतो धारयन्तः ॥ अचुच्यवुः । च्युङ् गती । अस्मादन्तर्भावितस्पर्धात्
लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । पा० ३. ४. १०९. । इति श्वेर्जुसा-
देशः । जुसि च । पा० ७. ३. ८३. । इति गुणः । बृहत् । भाः । उभयत्र सुपां सुलुगिति विभक्तिसुक् । बिभ्रतः ।
डुभृञ् धारणपोषणयोः । शतरि नाभ्यस्ताच्छतरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ।
मर्ताय दाशुषे । उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । पा० २. ३. ६२. १. । इति चतुर्थी ॥

प्रातर्यावः सहस्रत सोमपेयाय संत्य । इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो ॥ ९ ॥

प्रातःऽयावः । सहःऽकृत । सोमऽपेयाय । संत्य । इह । अद्य । दैव्यं । जनं । बर्हिः ।

आ । साद्य । वसो इति ॥ ९ ॥

हे सहस्रत बलेन मथित संत्य फलदातवसो निवासहेतुभूताये इह देवयजनदेशेऽद्यास्त्रिन्दिने सोमपेयाय
सोमपानार्थं प्रातर्यावः । प्रातरागच्छतो देवान् दैव्यं जनमन्यमपि देवताजनं बर्हिरा सादय । यज्ञं प्रापय ॥
प्रातर्यावः । शस्यलोपोऽन इत्यकारलोपः । सहस्रत । सहतेऽभिभवत्यनेनेति सहो बलं । तेन क्रियत इति
सहस्रतः । ओजःसहोऽभ्यस्तमससृतीयाद्याः । पा० ६. ३. ३. । इत्यलुगभावस्त्वंदसः ॥

अ॒र्वाच॑ दै॒व्यं ज॒न॒म॒ग्ने य॒ष्ट्व॒ सहू॑तिभिः ।

अ॒यं सोमः॑ सु॒दान॒व॒स्तं पा॑त ति॒रोअ॒ह॒यं ॥ १० ॥

अ॒र्वाच॑ । दै॒व्यं । ज॒नं । अ॒ग्ने । य॒ष्ट्व । सहू॑तिभिः ।

अ॒यं । सोमः॑ । सु॒दान॒वः । तं । पा॑त । ति॒रः॒ऽअ॒ह॒यं ॥ १० ॥

हे अग्ने अर्वाचमभिमुखं दैव्यं जनं देवतारूपं प्राणिनं सहूतिभिः समानाह्वानैर्देवांतरैः सह यत्न । यज । हे सुदानवः सुष्ठु फलदातारो देवाः अयं सोमो युष्मदर्थं सोमः पुरतो वर्तते । तं सोमं पात । पिबत । कीदृशं । तिरोअह्वमेतन्नामकं । पूर्वस्त्रिह्यभिषुतो यः सोम उत्तरेऽहनि हयते तस्यैतन्नामधेयं ॥ दैव्यं । दे॒व॒ऽह॒व॒व॒ति॒ प्रा॒ग॒दी॒व्य॒ती॒यो य॒ज् । य॒त्न । लोटि ब॒ङ्ग॒लं क॑ंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वराभावच्छांदसः । अप इत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामंचितं पूर्वमव्ययमानवदित्यव्ययमानवत्त्वात् तिङु॒तिङ् इति॑ निघाताभावः । सहूतिभिः । समानाह्वतिराह्वानं येषां ते सहूतयः । समानस्य च्छंदसीति सभावः । ब॒ङ्ग॒ब्री॒हौ पूर्॒व॒प॒द॒प्र॒क॒ति॒स्व॒र॒त्वं । पा॒त । पा॒ पा॒ने । ब॒ङ्ग॒लं क॑ंदसीति शपो लुक् । तिरोअह्वं । अहनि भवमह्वं । भवे कंदसीति यत् । नस्तद्धित इति टिलोपो न भवति अहृष्टखोरेव । पा० ६. ४. १४५. इति नियमात् । भसंज्ञायामल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोः । पा० ६. ४. १६८. इति प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वान्न क्रियते । तिरोहितोऽह्यस्तिरोअह्यः । प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३२ ॥

एषो उषा इति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्रकृत्यस्वार्थं । इदमुत्तरं चाश्विनं गायत्रीच्छंदस्कं । अत्रानुक्रमशिका । एषो पंचोनाश्विनं तु गायत्रमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रीच्छंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । अथाश्विन एषो उषाः । आ० ४. १५. इति सूचितं ॥

ए॒षो उ॒षा अ॒पूर्व्या॑ व्यु॒च्छति॑ प्रि॒या दि॒वः । स्तु॒षे वा॑मश्विना बृ॒हत् ॥ १ ॥

ए॒षो इति॑ । उ॒षाः । अ॒पूर्व्या॑ । वि । उ॒च्छ॒ति॒ । प्रि॒या । दि॒वः । स्तु॒षे । वा॑ ।

अ॒श्वि॒ना । बृ॒हत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुरपूर्व्या पूर्वेषु मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति किंत्विदानींतनुषा उषोदेवता दिवो बुभुक्षोऽस्य सकाशादागत्य व्युच्छति । तमो वर्जयति । हे अश्विनौ वां शुवां बृहत्प्रभूतं यथा भवति तथा स्तुषे । स्तौमि ॥ स्तुषे । शुक् स्तुतौ । तिङां तिङो भवन्तीत्युत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । यद्वा । लेव्युत्तमैकवचने सिद्धङ्गलं लेटीति सिप् ॥

या द॒क्षा सि॑ंधु॒मातरा॑ म॒नो॒तरा॑ र॒यी॒णां । धि॒या दे॒वा व॑सु॒विदा॑ ॥ २ ॥

या । द॒क्षा । सि॑ंधु॒ऽमा॒तरा॑ । म॒नो॒तरा॑ । र॒यी॒णां । धि॒या । दे॒वा । व॑सु॒ऽवि॒दा॑ ॥ २ ॥

या देवा यावुभावश्विनौ वक्ष्यमाणगुणयुक्तौ तौ सुष इति पूर्वचान्वयः । कीदृशी । दक्षा दक्षी दर्शनीयौ सिंधुमातरा समुद्रमातृकौ । यद्यपि सूर्याचंद्रमसाविव समुद्रजौ तथाप्यश्विनोः केषांचिन्नते तद्रूपत्वान्तथात्वं । रयीणां धनानां मनोतरा मनसा गच्छन्त्येतादृशैः धिया कर्मणा वसुविदा निवासस्थानस्य लभयितारौ ॥ मनोतरा । मनसा तरत इति मनोतरौ । तरतेरंतर्भावितव्यर्थत्वात् ऋदोर्बित्त्वप । पूर्वपदांतस्य सकारस्य ह्रस्वे सति च्छांदसमुखं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । धिया । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । वसुविदा । वसूनि निवासस्थानानि विदेते इति वसुविदौ । क्लिषेति क्लिप् ॥

व॒च्य॒न्ते वा॑ क॒कुहा॑सौ जू॒र्णाया॑मधि वि॒ष्टपि॑ । यद्वा॑ रथो वि॒भिष्य॑तात् ॥ ३ ॥

व॒च्य॒न्ते । वा॑ । क॒कुहा॑सः । जू॒र्णाया॑ । अ॒धि । वि॒ष्टपि॑ । यत् । वा॑ । रथः॑ । वि॒ऽभिः॑ ।

प॒तात् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धी रथो जूष्णीयां नानाशास्त्रैः सुतायामधि विष्टपि स्वर्गलोके यद्यदा विभि-
रश्वैः पतात् पतति गच्छति तदानीं वां युवयोः ककुहासः सुतयो वच्यंते । अस्माभिरुच्यंते ॥ वच्यंते । ब्रवीतेत्यकि
जुवो वचिः । पा० २. ४. ५३. । इति वच्यादेशः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेत्यत्र वा कंदसी-
त्यनुवृत्तेः परपूर्वत्वस्य पाञ्चिकत्वाद्यगादेशः । प्रत्ययस्वरः । ककुहासः । ककुभं शृंगे विदुः प्रधाने चेत्यभिधानात्
प्राधान्याभिधायिना ककुप्शब्देन तत्प्रतिपादिकाः सुतयो लब्धंते । हत्वं क्कादसं । आज्ञसेरमुगित्यमुक् ।
जूष्णीयां । जृष् वयोहानौ । अत्र सुत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । निष्ठायां श्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । बङ्गलं
कंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । पा० ८. २. ४२. । प्रत्ययस्वरः । विभिः । बी गत्यादी ।
वियंति गच्छंतीति वयोऽश्वाः । औणादिको डिप्रत्ययः । पतात् । पतू गती । लित्याडागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपः ॥

हविषा जारो अपां पिपर्ति पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा । जारः । अपां । पिपर्ति । पपुरिः । नरा । पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ देवौ अपां जारः स्वकीयतपिनोदकानां जरयिता सूर्यो हविषास्मद्भित्तन पिपर्ति । देवान्पूर-
यति । उदिते सूर्ये हविष्प्रदानात्सूर्यस्य पूरकत्वं द्रष्टव्यं । अतः सूर्योदयकाले युवाभ्यामागतव्यमित्यर्थः । कीदृशो
जारः । पपुरिर्भूतक्रमेण पूरणस्वभावः पिता पालकः कुटस्य चर्षणिः कर्मणो द्रष्टा । अत्र निरुक्तं । हविषापां
जरयिता पिपर्ति पपुरिरिति पृष्ठातिनिगमौ वा प्रीष्ठातिनिगमौ वा पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः
। नि० ५. २४. । इति ॥ जारः । जरयतीति जार आदित्यः । दारजारौ कर्तरि णिलुक्च । पा० ३. ३. २०. ४. ।
इति घञंतो निपातितः । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं । अपां । ऊडिदमिति विभक्तैरुदात्तत्वं । पिपर्ति । पृ पाल-
नपूरणयोः । तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । अर्तिपिपत्योश्चैत्यभ्यासखत्वं । अनुदात्ते चैत्यभ्यस्तस्यादुदात्तत्वं ।
पपुरिः । आदृगमहनेति किन्प्रत्ययः । लिङ्गवात्किञ्चे सिद्धेऽपि पुनः कित्करणसामर्थ्यादृच्छत्युतां । पा० ७.
४. ११. । इति गुणाभावः । उदोश्चपूर्वस्येत्युत्वं । नित्वादादुदात्तत्वं ॥

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा । पातं सोमस्य धृष्णुया ॥ ५ ॥

आऽदारः । वां । मतीनां । नासत्या । मतऽवचसा । पातं । सोमस्य । धृष्णुऽया ॥ ५ ॥

हे मतवचसामितस्तोत्रौ नासत्याश्विनौ वां युवयोर्मतीनां बुद्धीनामादारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति
सोमस्य तं सोमं पातं । युवां पिबतं । कीदृशं सोमं । धृष्णुया धर्षणशीलं । मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थः ॥
आदारः । दृङ् आदेरि । आदारयतीत्यादारः । दारजारौ कर्तरि णिलुक्चेति घञ्प्रत्ययः । थाथादिनोत्तर-
पदांतोदात्तत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मतवचसा । मतमभिमतं स्तोत्ररूपं वचो
ययोस्तौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पातं । पा पाने । बङ्गलं कंदसीति शपो लुकि सति पाप्नेत्यादिना
पिबादेशो न भवति । सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । धृष्णुया । सुपां
सुलुगिति विभक्त्यर्थाजादेशः ॥ ३३ ॥

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासाथामिषं ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । तां । अस्मे इति ।

रासाथां । इषं ॥ ६ ॥

हे अश्विना ज्योतिष्मती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता येडङ्गं नोऽस्मान्पीपरत् पारयेत् तृप्तिं प्रापयेत् । किं
छत्वा । तमो दारिद्र्यरूपमंधकारं तिरोऽन्तर्हितं विनष्टं छत्वा । तामिषं तादृशमन्नमस्य अश्वभ्यं रासाथां ।
युवां दत्तं ॥ पीपरत् । पृ पालनपूरणयोः । खंताञ्जुडि चडि णिलोपः । उपधाङ्गस्त्वद्विर्भावहृत्वादिशेषसन्व-
ज्ञावैलदीर्घाः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्गभावः । चञ्चन्यतरस्यां । पा० ६. १. २१. ८. । इत्युपोत्तमस्य

धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्तिं व्यत्ययेनाभ्यासस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अस्से । सुपां मुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य शिआदेशः । रासाथां । रा दाने । छांदसे प्रार्थनायां लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । त्रैः सिच् । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । पूर्ववदडभावः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गंतवे । युंजाथामश्विना रथं ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनां । यातं । पाराय । गंतवे । युंजाथां । अश्विना । रथं ॥ ७ ॥

हे अश्विना मतीनां स्तुतीनां पाराय गंतवे पारं गंतुं नावा नौरूपेण गमनसाधनेन नोऽस्मान्प्रत्या यातं । समुद्रमध्यादागच्छतं । भूमावागंतुं रथं भवदीयं युंजाथां । साथं कुरुतं ॥ नावा । सविकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । गंतवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । निच्वादावुदात्तत्वं । युंजाथां । युजिर् योगे । लोव्याथामि रुधादिवाक्कुम् । असोरलोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अरिचं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिंधूनां रथः । धिया युयुज् इंदवः ॥ ८ ॥

अरिचं । वां । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिंधूनां । रथः । धिया । युयुज् । इंदवः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोर्दिवस्पृथु बृल्लोकादपि विस्तीर्णमरिचं गमनसाधनं नौरूपं सिंधूनां समुद्राणां तीर्थेऽवतरणप्रदेशे विवृत इति शेषः । रथस्य भूमौ गंतुं विवृते । इंदवः सोमा धिया भवद्विषयेण कर्मणा युयुजे । युक्ता बभूवुः ॥ अरिचं । ऋ गतौ । अतिलूधूसूखनसहचर इवः । पा० ३. २. १८४. इति करण इचप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तैरुदात्तत्वं । तीर्थे । तृ स्रवनतरणयोः । पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यश्चक् । उ० २. ७. इति थक् । ऋत इच्चातोरितित्वं । हलि चेति दीर्घः । युयुजे । लिटीरयो रे । पा० ६. ४. ७६. इतीरिचो रेआदेशः ॥

दिवस्कावास इंदवो वसु सिंधूनां पदे । स्वं वत्रिं कुहं धित्सथः ॥ ९ ॥

दिवः । कवासः । इंदवः । वसु । सिंधूनां । पदे । स्वं । वत्रिं । कुहं । धित्सथः ॥ ९ ॥

हे कवासः कण्वपुत्राः । यद्वा । मेधाविन ऋत्विजः । अश्विनावित्यं पुच्छतेति शेषः । कथमिति तदुच्यते । दिवो बृल्लोकसकाशादिंदवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भूताः । सिंधूनामपां वृष्टिरूपाणां स्वंदनस्वभावाणां पदे स्थानेऽंतरिक्षे वसु अस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनं ज्योतिराविर्भूतमिति शेषः । अस्मिन्नवसरे युवां स्वं वत्रिं स्वकीयं रूपं कुहं धित्सथः । कुत्र स्थापयितुमिच्छथः । अचागत्य प्रदर्शनीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ कुहं । वा ह च च्छंदसि । पा० ५. ३. १३. इति किंशब्दात्सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः । कु तिहोः । पा० ७. २. १०४. इति किमः कुः । धित्सथः । डुधाच् धारणपोषणयोः । सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् । पा० ७. ४. ५४. इत्याकारस्य इसादेशः । अच लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. इत्यभ्यासलोपः । सः स्यार्धधातुके । पा० ७. ४. ४९. इति सकारस्य तकारः ॥

अभूदु भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यंख्यज्जिह्यासितः ॥ १० ॥

अभूत् । उं इति । भाः । उं इति । अंशवे । हिरण्यं । प्रति । सूर्यः । वि । व्यंख्यत् ।

जिह्या । असितः ॥ १० ॥

भा उ सूर्यस्य दीप्तिस्त्वंशव उषःकालीनरश्मिसिद्धयर्थमभूदु । प्रादुर्भूतैव । सूर्यस्य हिरण्यं प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यसदृशोऽभूत् । अमिथ्यासितः स्वकीयदीप्तिः सूर्यप्रवेशेन स्वयं कृष्णो भूत्वा जिह्या स्वकीयया ज्वालाया व्यंख्यत् । प्रकाशितवान् । तस्मादयमश्विनोयुवयोरागमनकाल इत्यर्थः ॥ अभूत् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । हिरण्यं प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । पा० १. ४. ९२. इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते

द्वितीया । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया । अख्यत् । चचिङ् व्यक्तायां वाचि । लुङि चचिङ्ः ख्यात्रिति ख्या-
जादेशः ॥ ॥ ३४ ॥

अभूदु पारमेतवे पंथा ऋतस्य साधुया । अदर्शि वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊं इति । पारं । एतवे । पंथाः । ऋतस्य । साधुया । अदर्शि । वि ।
सुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

ऋतस्य सूर्यस्य पारमेतवे रात्रेः पारभूतमुदयाद्विं गंतुं पंथा मार्गः साधुया समीचीनोऽभूदु । निष्पन्न
एव । दिवो व्योतनात्मकस्य सूर्यस्य सुतिः प्रकृता दीप्तिर्व्यदर्शि । विशेषेण वृष्टा । तस्मादश्विनी युषाभ्यामा-
गतं व्यं ॥ एतवे । इण् गती । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्द्रत्वयः । साधुया । सुपां सुलुगिति विभक्त्याजादेशः । अदर्शि ।
कर्मणि लुङि त्रैविद्यादेशः । चिणो लुक् । पा० ६. ४. १०४. । इति तशब्दस्य लुक् । सुतिः । सु गती । क्तिच्क्ती
च संज्ञायामिति क्तिच् ॥

तत्तदित्श्विनोरवौ जरिता प्रति भूषति । मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्तत्तत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति । भूषति । मदे । सोमस्य ।
पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरिता स्तोताश्विनोः संबंधि तत्तदित् पुनःपुनः कृतं सर्वमप्यवोऽस्मद्विषयं रक्षणं प्रति भूषति । प्रत्येकम-
लंकरोति । तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयोरश्विनोः । मदे हर्षे निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः सोमं
पूरयतोः ॥ भूषति । भूष अलंकारि । भौवादिकः । पिप्रतोः । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । अस्माकटः शतु ।
जुहोत्यादित्वाच्छुः झुः । द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । अर्तिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्त्वं । शतुर्ङित्त्वानुशाभावे घणा-
देशः । अभ्यस्तानामादिरित्वावुदात्तत्वं ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू आ गतं ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् । शंभू इति शंभू ।
आ । गतं ॥ १३ ॥

हे शंभू सुखस्य भावयितारावश्विनी मनुष्वत् मनाविव विवस्वति परिचरणवति यजमाने ववसाना
निवासशीलौ युवां सोमस्य पीत्या सोमस्य पाननिमित्तं गिरा स्तुतिनिमित्तं चा गतं । आगच्छतं ॥ ववसाना ।
वस निवासे । ताच्छील्यवयोवचनेति ताच्छीलिकञ्चानम् । पा० ३. २. १२९. । बङ्गलं कंदसीति शपः झुः । अन्ये-
षामपि वृक्षत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । चित् इत्थंतोदात्तत्वं ।
पीत्या । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्तेतीत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचने
घणादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिरुदात्तत्वं । मनुष्वत् । मन ज्ञाने । मन्यते जानातीति मनुः । बङ्गल-
वचनादौणादिक उसिप्रत्ययः । तत्र तस्वेवेति सप्तम्यर्थे वतिः । प्रत्ययस्वरः । गतं । गमेर्लोटि बङ्गलं कंदसीति
शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः ॥

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् । ऋता वनथो अक्नुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उषाः । अनु । श्रियं । परिज्मनोः । उपऽआचरत् । ऋता । वनथः ।
अक्नुभिः ॥ १४ ॥

हे अश्विनी परिज्मनोः परितो गंचोर्युवोर्युवयोश्चमयोः श्रियमनु आगमनरूपां शोभामनुब्रूयोषा उपा-

चरत् । उषःकालदेवतेहागच्छतु । युवयोरागतयोः सतोः पश्चादागतत्वर्यः । युवां चाक्तुभी रात्रिभिर्ऋता यज्ञगतानि हवींषि वनथः । कामयेथे । संभजेथे ॥ युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचनस्य सुपां सुपो भवन्तीति षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वाद्योऽचीति यत्वाभावः । शेषे लोपः । परिज्मनोः । परितोऽजतो गच्छत इति परिज्मानै । श्वन्नुच्चन्नित्यादिनाजतेर्मनिप्रत्ययांतो निपातितः । ऋता । श्रेष्कंदसीति श्रेर्लोपः । वनथः । वन षण् संभक्तौ । तिङुतिङ् इति निघातः ॥

प्रवर्ग्ये पौर्वाह्निके घर्मस्य हविषो द्वितीया याज्योभा पिबतमित्येषा । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । उभा पिबतमश्विनेति चोभाभ्यामनवानं । आ० ४. ७. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येषा द्वितीया याज्या । सूचितं च । प्र वामंधांसि मयान्यश्वरुभा पिबतमश्विनेति याज्ये । आ० ६. ५. इति ॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतं । अविद्रियाभिर्ऋतिभिः ॥ १५ ॥

उभा । पिबतं । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतं । अविद्रियाभिः । ऊति ऽभिः ॥ १५ ॥

हे अश्विना उभा युवासुभौ पिबतं । सोमपानं कुरुतं । तत ऊर्ध्वमुभा युवासुभावविद्रियाभिः प्रशस्ताभिः ऋतिभी रक्षाभिर्नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छतं ॥ पिबतं । पा पाने । लोटि शपि पाघ्नित्यादिना पिबादेशः । अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति । म० ७. ३. ७८. २. परि० ९२. । वचनाल्लघूपधगुणाभावः । यद्वा । आद्युदात्तोऽदंतः पिबादेशः । तिङुतिङ् इति निघातः । यच्छतं । दाण् दाने । लोटि शपि पाघ्नित्यादिना यच्छादेशः । अविद्रियाभिः । द्रा कृत्सायां गतौ । विपूर्वादस्माज्जाव औणादिकः किः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विद्रिर्निदा । तद्विरोधिन्यविद्रिः स्तुतिः । तां यांतीत्यविद्रियाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिनोट । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितामाधये प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । अयं वामिति नवमानुवाकस्य चतुर्थं सूक्तं दशर्वं । अचानुक्रांतं । अयं दश प्रागाथं त्विति । ऋषिस्त्वान्यस्मादृषेरिति परिभाषितत्वात्कण्वपुचः प्रस्तुत्वा ऋषिः । तथा पूर्वचाश्विनं त्वित्युक्तत्वान्नुह्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमश्विदेवताकं । अनयैव परिभाषयेदमुत्तरं च प्रागाथं । अतः प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्स्यः । द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्स्यः ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते कंदस्येतत्सूक्तं । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । इमा उ वामयं वां । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं ऋतावृधा ।

तमश्विना पिबतं तिरोऽहूचं धत्तं रत्नानि दाश्रुषे ॥ १ ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । पराऽवति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे ।

अतः । रथेन । सुऽवृता । नः । आ । गतं । साकं । सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ ७ ॥

हे नासत्यासत्परहितावश्चिनौ यद्यदि युवां परावति दूरदेशे स्थो वर्तेथे । यद्वा अथवाधि तुर्वशेऽधिके समीपे स्थः । अतोऽस्मादूरात्समीपाद्वा सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्योदयकाले सुवृता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन नोऽस्मान् प्रत्या गतं । आगच्छतं ॥ नासत्या । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राएनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । स्थः । अस भुवि । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । सत्सु भवौ सत्यौ । नभ्राएनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । स्थः । अस भुवि । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । सत्सु भवौ सत्यौ । नभ्राएनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । स्थः । अस भुवि । असोरल्लोप इत्यकारलोपः ।

अर्वाचा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहंतु सवनेदुप ।

इषं पृचंतां सुकृते सुदानव आ बर्हिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥

अर्वाचा । वां । सप्तयः । अध्वरऽश्रियः । वहंतु । सवना । इत् । उप ।

इषं । पृचंतां । सुऽकृते । सुऽदानवे । आ । बर्हिः । सीदतं । नरा ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ अध्वरश्रियो यागसेविनः सप्तयोऽश्वाः सवनेदुपासदनुष्ठेयानि त्रीणि सवनान्येवोपलब्ध्यार्वा-
चाभिमुखौ वां युवां वहंतु । प्रापयंतु । हे नराश्विनौ सुकृते सुष्ठु कर्मकारिणे सुदानवे शोभनदानयुक्ताय
यजमानायेषमन्नं पृचंता संयोजयंतौ युवां बर्हिरा सीदतं । दमं प्राप्तुं ॥ अर्वाचा । सुपां सुलुगिति विभक्तैरा-
कारः । अध्वरश्रियः । अध्वरं श्रयंतीत्यध्वरश्रियः । क्लिब्वचिप्रकृतीत्यादिना । उ० २. ५७. । क्लिब्वदीर्घश्च । वहंतु ।
वह प्रापणे । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरेणाबुदात्तत्वं । पादादित्वान्निघा-
ताभावः । सवना । पुञ् अभिषवे । अभिषूयते सोम एष्विति सवनानि । अधिकरणे क्युट् । योरनादेशः ।
गुणावादेशौ । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । शिञ्छंदसि बङ्गलमिति शैलोपः । पृचंता । पृची संपर्के । शतरि
रुधादित्वात् शम् । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुकृते । सुकर्मपापेत्यादिना । पा० ३. २. ८९. ।
करोतेर्भूते काले क्लिप् । ह्रस्वस्य पिति । पा० ६. १. ७१. । इति तुक् । सुदानवे । शोभनं दानु दानं यस्यासी
सुदानुः । दानुशब्दो नुप्रत्ययात् आबुदात्तः । आबुदात्तं द्यच्छंदसीति बङ्गब्रीहौत्तरपदाबुदात्तत्वं । सीदतं ।
षट् विशरणगत्ववसादनेषु ॥

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वद्गृह्युर्दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतं । रथेन । सूर्यऽत्वचा ।

येन । शश्वत् । ऊह्युः । दाशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हे नासत्या सूर्यत्वचा सूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसदृशेन वा तेन प्रसिद्धेन रथेना गतं । आगच्छतं । दाशुषे
हविर्दत्तवते यजमानाय वसु धनं शश्वत् सर्वदा येन रथेनोह्युः प्रापितवंतौ । तेन रथेनेति पूर्वचान्वयः ।
किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । मध्वो मधुरस्य सोमस्य पीतये सोमपानार्थं ॥ सूर्यत्वचा । त्वच संवरणे ।
त्वचति संवृणोतीति त्वग्रश्मिः । सूर्यस्य त्वगिव त्वग्यस्य । सप्तम्युपमानेत्यादिना । पा० २. २. २४. १२. । बङ्गब्रीहि-
रुत्तरपदलोपश्च । सूर्यशब्दः षू प्रेरण इत्यस्मात् क्वपि राजसूयसूर्येत्यादिना रुडागमसहितो निपातितः । ततः
प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाबुदात्तः । स एव बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शिष्यते । ऊह्युः । वह

प्रापणे । लिख्यसंयोगादिति कित् । पा० १. २. ५. । इति लिटः कित्त्वे वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । अभ्यासह-
लादिशेषौ सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

उक्थेभिर्वागवसे पुरुवसू अकैश्च नि ह्यामहे ।

शश्वत्कणानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना ॥ १० ॥

उक्थेभिः । अवाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुवसू । अकैः । च । नि । ह्यामहे ।

शश्वत् । कणानां । सदसि । प्रिये । हि । कं । सोमं । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनाववसेऽसद्रक्षणार्थमुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैरकैश्चार्चनसाधनैः स्तोत्रैश्चार्वागसदाभि-
मुख्येन नि ह्यामहे । नितरामाह्वयामः । हे अश्विना कणानां कणवपुत्राणां मेधाविनां वा प्रिये सदसि यज्ञ-
स्थाने शश्वत्सर्वदा सोमं पपथुर्हि कं । युवां पीतवन्तौ खलु ॥ उक्थेभिः । बङ्गलं वृन्दसीति भिस ऐसादेशाभावः ।
बङ्गवचने झल्लेदित्येवं । अकैः । ऋच सुतौ । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति करणे घः । चजोः कु घिष्यतो-
रिति कुत्वं । नि ह्यामहे । निसमुपविभ्यो ह्रः । पा० १. ३. ३०. । इत्यात्मनेपदं । सदसि । सीदं त्यस्मिन्निति सदः ।
अमुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । पपथुः । पा पानि । लिख्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । हि चेति
निघातप्रतिषेधः ॥ ॥ २ ॥

सह वामेनेति षोडशर्चं पंचमं मूक्तं । प्रस्तुतं ऋषिः । बार्हतत्वादयुजो बृहत्यो युजः सतीबृहत्यः । उषा
देवता । सह षोडशोषस्यं लिख्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक उषसे ऋतौ बार्हते वृन्दसीदं मूक्तं । अथोषस्य
इति खंडे सूचितं । प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतं । आ० ४. १४. । इति ॥ तथाश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं । प्रात-
रनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

सह द्युम्नेन बृहता विभावरी राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

सह । द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हे दुहितर्दिवो बुदेवतायाः पुत्रि उष उषःकालदेवते नोऽसदर्थं वामेन धनेन सह व्युच्छ । प्रभातं कुरु ।
हे विभावर्युषोदेवते बृहता प्रभूतेन द्युम्नेन सह व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्वती दानयुक्ता सती राया पशुल-
क्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छ । उच्छी विवासे । दुहितर्दिवः । सुवामंचिते परांगवत्स्वर इत्यत्र परमपि
च्छंदसि । पा० २. १. २. ६. । इति वचनात् दिव इत्यस्य पूर्वांगवद्भावे सत्यामंचितस्य चेति षष्ठ्यामंचितसमुदाय-
स्थाष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । बृहता । बृहत्बृहतीरूपसंख्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । विभावरी । भा दीप्तौ ।
आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । वनो र चेति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । संबुद्धौ ह्रस्वत्वं ।
दास्वती । उदाच् दाने । भावेऽसुप्रत्ययः । तदस्वास्ति । पा० ५. २. ९४. । इति दास्वती । मादुपधाया इति
मत्तुपो बलं । उगितश्चेति ङीप् ॥

अश्वावतीगोमतीर्विश्वसुविदो भूरि चवंत वस्तवे ।

उदीरय प्रति मा सूनृता उषश्चोद् राधो मघोनां ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । चवंत । वस्तवे ।

उत् । ईरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद् । राधः । मघोनां ॥ २ ॥

अश्वावतीर्बृहद्वोपेता गोमतीर्बृहभिर्गोभिर्द्युक्ता विश्वसुविदः द्युत्तस्य धनस्य सुष्ठु लंबयिष्य उषोदेवता

महवे प्रयागं निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा च्यवंत । प्राप्ताः । हे उपोदेवति मा प्रति मामुद्दिश्य
मुमुताः प्रिणहितवाच उद्दीरय । ब्रूहि । मघोनां धनवतां संवधि राधो धनं चोद । अस्मदर्थं प्रेरय ॥ अद्या-
ज्याः । ये देवी लोमाक्षेन्द्रियविद्यदेव्यस्य मती । पा० ६. ३. १३१. इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वा कंदमीति पूर्वस-
वर्णदीर्घविधेयस्य पात्तिकस्योक्तिः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । च्यवंत । व्युद् गती । लडि वज्रलं कंदस्यमाश्लोगेऽपीत्य-
लभाना । ब्रूहि । वस निवासे । तुमर्थे ससेनिति तवेन्द्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । ईरय । ईर गती कंपने
च । हेमुयति णिच् । चोद । चुद् संचोदने । चीरादिकः । लोटि च्छंदस्युभयधिति शप आर्धधातुकत्वात् गेरनि-
तिदि णिलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वात्निघाताभावः । मघोनां । पृथिवरूपचने
समुद्रपतनोत्पत्तयिते । पा० ६. ४. १३३. इति संप्रसारणं ॥

उवासीषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानां ।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न अवस्यवः ॥३॥

उवास । उवाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानां ।

ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दधिरे । समुद्रे । न । अवस्यवः ॥३॥

उवा देकुवास । पुरा निवासमकरोत् । प्रभातं कृतवतीत्यर्थः । च नु अद्याप्युच्छात् । व्युच्छति । प्रभातं
करोति । कौतूशी देवी । रथानां जीरा प्रेरयित्री । उपःकाले हि रथाः प्रेर्यन्ते । अस्या उपस आचरणेष्वग-
मेषु ये रथाः दधिरे धृताः सज्जीकृता भवन्ति । तेषां रथानामिति पूर्वचान्वयः । रथप्रेरणे दृष्टान्तः । अवस्यवो
यत्कालाः यमुद्दि न । यथा समुद्रमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ उवास । वस निवासे । णलि
निकषास्यलोभविषां । पा० ६. १. १७. इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उच्छात् ।
जिह्वाङ्गमसः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उपा इत्यस्य
वाक्यांतरगतत्वान्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । पा० ८. १.
१८. ५. इति वचनात् । जीरा । जु इति गत्यर्थः सौचो धातुः । जोरी च । उ० २. २३. इति रक्प्रत्ययः ।
अस्याः । इदलोऽन्वादेश इत्यशदेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । आचरणेषु ।
चर गत्यर्थः । व्युद् । पा० ३. ३. ११५. इति भावे व्युट् । लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । दधिरे । धृङ् अवस्थाने । लिट्ः कित्वाङ्गणभावे यणादेशः । चित्वादंतीदात्तत्वं । यच्छब्दयोगाद-
निघातः । अवस्यवः । श्रूयत इति श्रवो धनं । असुन । तदात्मन इच्छंतीति श्रवस्त्ववः । सुप आत्मनः क्वच् ।
क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

उपो ये ते प्र यामेषु युंजते मनो दानाय सूरयः ।

अत्राह तत्कण्व एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणां ॥४॥

उपः । ये । ते । प्र । यामेषु । युंजते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अत्र । अह । तत् । कण्वः । एषां । कण्वऽतमः । नाम । गृणाति । नृणां ॥४॥

हे उपस्ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयो विद्वांसो दानाभिज्ञा दानाय धनादिदानार्थं मनः स्वकीयं
प्र युंजते प्रेरयन्ति । दानशीला उदाराः प्रभवः प्रातःकाले दातुमिच्छंतीत्यर्थः । एषां दातुमिच्छतां नृणां
तन्नाम दानविषये लोकप्रसिद्धं नाम कण्वतमोऽतिशयेन मेधावी कण्वो महर्विरत्राह अत्रैवोषःकाले गृणाति ।
उच्चारयति । यो दातुमिच्छति यश्च नामग्रहणेन दातारं प्रशंसति तावुभावप्युषःकाल एव तथा कुर्वत
इत्युपसः सुतिः ॥ गृणाति । गृ शब्दे । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । नृणां । नामि नृ च । पा०
६. ४. ६. इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतरस्यां । पा० ६. १. १८४. इति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुंजती ।

जरयंती वृजनं पद्मदीयत् उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति । प्रऽभुंजती ।

जरयंती । वृजनं । पत्ऽवत् । इयते । उत् । पातयति । पक्षिणः ॥ ५ ॥

उषा देवी प्रभुंजती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्त्या याति घ । प्रतिदिनमागच्छति खलु । तत्र दृष्टान्तः । सूनरी सुष्ठु गृहकृत्यस्य नेत्री योषेव गृहिणीव । कीदृश्रुषाः । वृजनं गमनशीलं जंगमं प्राणिजातं जरयंती जरां प्रापयंती । असकृदुषस्यावृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति । किंच उषःकाले पद्मत् पादयुक्तं प्राणिजातमीयते । निद्रां परित्यज्य स्वस्वकृत्यार्थं गच्छति । किंच इयमुषाः पक्षिण उत्पातयति । पक्षिणो ह्युषःकाले समुत्थाय तत्र तत्र व्रजति ॥ घ । ऋचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः । सुष्ठु नयतीति सूनरी । नृ नये । अच इरितीप्रत्ययः । गतिसमासे कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं । परि० २८. इति वचनात्कृदिकारादङ्क्तिनः । पा० ४. १. ४५.* । इति ङीष् । परादिष्कंदसि वङ्गलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुंजती । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लटः शतृ । रुधादित्वाच्ङ्क्म् । असोरलोप इत्यकारलोपः । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । वृजनं । वृजी वर्जने । वर्ज्यत इति वृजनं प्राणिजातं । कृपवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युः । उ० २. ८१. इति क्युप्रत्ययः । कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । धोरनादेशे प्रत्ययस्वरः । पद्मत् । पत् पादः । तदस्यास्तीति पद्मत् । झय इति मतुपो वत् । व्यत्ययेन मतुप उदात्तत्वं । न च स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवत् । परि० ७९. इति व्यंजनस्याविद्यमानवत्त्वे सति ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वमिति वाच्यं । ह्रस्वादित्येव सिद्धे पुनर्नुङ्ग्रहणसामर्थ्यादेष्टा परिभाषा नाश्रीयत इति वृत्तावृत्तं । का० ६. १. १७६. इतरथा हि मरुत्वानित्यत्रापि मतुप उदात्तत्वं स्यात् ॥ ३ ॥

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती ।

वयो नकिष्टे पप्तिवांसं आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनं । वि । अर्थिनः । पदं । न । वेति । ओदती ।

वयः । नकिः । ते । पप्तिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

या देवता समनं समीचीनचेष्टावंतं पुरुषं वि सृजति प्रेरयति । गृहारामादिचेष्टाकुशलान्पुरुषानुषःकालः शयनादुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धं । किंच उषा अर्थिनो याचकान् वि सृजति । तेऽपि ह्युषःकाले समुत्थाय स्वकीयदातृगृहे गच्छन्ति । ओदत्युषोदेवता पदं स्थानं न वेति । न कामयते । उषःकालः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनीवत्युषोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभातकाले पप्तिवांसः पतनयुक्ता वयः पक्षिणो नकिरासते । न तिष्ठन्ति । किंतु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्य गच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृजति । सृज विसर्गे । तुदादित्वाच्ङ्क् । तस्य कित्वाल्लघूपधगुणाभावः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ओदती । उन्दी क्लेदने । उनन्ति सर्वे नीहारेणेत्योदत्युषाः । शतरि व्यत्ययेन शप् । व्यत्ययेनानुनासिकलोपे लघूपधगुणः । उगितश्चेति ङीप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुरनुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाबुदात्तत्वं । न च शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । अंतोदात्ताच्छतुः परस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे । युष्मत्तत्तनुःष्वंतःपादमिति षत्वं । पप्तिवांसः । पत् नती । लिटः क्लृप् । क्रादिनियमात्प्राप्त इट् वत्केकाजाद्वसामिति नियमान्न प्राप्नोति । तत्क्रियते सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वात् । तन्निपत्योष्कंदसि । पा० ६. ४. ९९. इत्युपधालोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्भिर्भावः । प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । मत्वर्थीय इनिः । ऋन्नेभ्य इति ङीप् । तादृशी क्रिया यस्याः सा । तदस्यास्तीति मतुप् । संज्ञायामिति मतुपो वत् ॥

ङीष्णपौ षित्तदनुदात्तौ । शतुश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुक्खरेणानुदात्तत्वं । अतो धातुस्वरः शिष्यते । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भूरि । प्रभवति न विनश्यतीति भूरि । अदिशदिभूयुभिभ्यः क्रिन् । उ० ४. ६५ । इति क्रिन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । सुभगस्य भावः सौमगं । सुभगाच्च इत्युत्पादः पाठादप्रत्ययः । ह्रस्वगसिध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वे विधयश्चंदसि विकल्प्यन्ते इति वचनादचोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । का० ७. ३. १९. । व्युच्छन्ती । उह्री विवासे । विवासो वर्जनं । तौदादिकः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविष्टिषु । दिव्शब्देन दिविष्ट आदित्यो लक्ष्यते । तस्येष्टय एषणानि गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः । बज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यदुच्छसि सूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि चित्रामघे हवँ ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्राणनं । जीवनं । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसि । सूनरि ।

सा । नः । रथेन । बृहता । विभाऽवरि । श्रुधि । चित्रऽमघे । हवँ ॥ १० ॥

हे सूनरि उषोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणं च त्वे हि त्वत्थेव वर्तते । यद्यस्मात्त्वं व्युच्छसि तमो वर्जयसि । हे विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्प्रति बृहता प्रौढेन रथेनायाहीति शेषः । तथा हे चित्रामघे विचित्रधनयुक्ते उषोदेवि नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं श्रुधि । शृणु ॥ प्राणनं । अन चेष्टायां । व्युद्धिति भावे व्युट् । योरनादेशः । समासेऽनितेः । पा० ८. ४. १९. । इत्युपसर्गस्याद्रकारान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णत्वं । नन्वनितेरिति टा निर्देशात्कथमन चेष्टायामित्यस्य णत्वं । तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात्तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामेकादेशस्वरैकदेशस्योदात्तत्वं । त्वे । सुपां मुलुगिति सप्तम्याः शिआदेशः । उच्छसि । उह्री विवासे । तौदादिकः । सिपः पित्वादानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । निपातैर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः । सूनरि । सुष्ठु नयतीति सूनरी । नृ नय इत्यस्मादच इरित्यौणादिक इप्रत्ययः । गतिसमासे छद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् छदिकारादक्तिन इति ङीष् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । परादिश्चंदसि बज्रलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वे प्राप्त आमन्त्रितस्य चेत्याष्टमिको निघातः । विभावरि । विशिष्टा भा यस्याः सा । चंदसोवनिपौ । पा० ५. २. १०९. २. । इति मत्वर्थीयो वनिप् । वनो र चेति ङीप् तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । श्रुधि । श्रुशृणुपृष्ठवृथश्चंदसीति हेर्धिरादेशः । बज्रलं चंदसीति विकरणस्य लुक् । हेरपित्वेन प्रत्ययस्वरैणातोदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । मघमिति धननाम । चित्रं मघं यस्याः सा चित्रमघा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हवँ । द्वेच् संधीयां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येत्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं च ॥ ४ ॥

उषो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने ।

तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणन्ति वहूयः ॥ ११ ॥

उषः । वाजं । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।

तेन । आ । वह । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति । वहूयः ॥ ११ ॥

हे उषो वाजं हवमाह्वानं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं वंस्व । याचस्व । स्वीकुर्वित्यर्थः । यो वाजश्चित्रश्चायनीयो मानुषे मनुष्ये जने जाति यजमाने वर्तते । तं वाजमिति पूर्वचान्वयः । तेन कारणेन सुकृतः सुष्ठु कृतवतो यजमानानध्वरान् हिंसादेत्यादि यागानुपा वह । प्रापय । ये यजमाना वहूयो यजनिर्वाहकास्वा त्वां गृणन्ति स्तुवंति । तान् सुकृत इति पूर्वेण संबन्धः । एतदुक्तं भवति । यजमानैः प्रक्तं हविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयेति ॥ वाजं । वज व्रज गतौ । कर्मणि घञ् । अजिब्रज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. । इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तस-

मुञ्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात्कुत्वाभावः । कर्षावत इत्यतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादित्वादाबुदात्तत्वं । वंस् । वनु याचने । अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते । बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तेत्वाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सुकृतः । सुकर्मपपित्यादिना करोतेर्भूतार्थे क्तिप् । तुगागमः । छदुत्तरपदप्रकृतस्वरत्वं । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्त्यस्त्रिमिति बज्जत्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अध्वरानित्यस्त्रिप्सिततमत्वात्कर्तुरीप्सिततमं । पा० १. ४. ४९. इति कर्मसंज्ञा । सुकृत इत्यस्य लक्ष्यं च । पा० १. ४. ५१. इति । नीवह्योर्हृरतेश्च । म० १. ४. ५१. इति द्विकर्मकेषु बहतेः परिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां दीर्घादटीति स्त्वं । आतोऽटि नित्यमिति पूर्वस्याकारस्य सानुनासिकता । गृणंति । गृ शब्दे । क्रयादिभ्यः आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

विश्वान्देवाँ आ वह सोमपीतयेऽंतरिक्षादुषस्त्वं ।

सास्मासु धा गोमदश्चावदुक्थ्यमुषो वाजं सुवीर्यं ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अंतरिक्षात् । उषः । त्वं ।

सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यं । उषः । वाजं । सुऽवीर्यं ॥ १२ ॥

हे उषस्त्वं सोमपीतये सोमपानायांतरिक्षादंतरिक्षलोकाद्विश्वान्सर्वान्देवानां वह । अस्यदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उषः सा तादृशी त्वं गोमत् गोमंतं बज्जभिर्गोभिर्भुक्त्वावदश्वैरुपेतमुक्थ्यं प्रशस्यं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं वाजमन्नमस्मासु धाः । निधेहि । स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधतिष्कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्त्रिति सिचो लुक् । बज्जलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्युभभावः । गोमत् । अश्वावत् । मंत्रे सोमाश्चेद्विधेति मनुषि दीर्घत्वं । उभयत्र सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् । उक्थ्यं । उक्थं स्तोत्रं । तत्र भवमुक्थ्यं । भवे कंदसीति यत् । सर्वे विधयश्कंदसि विकल्प्यन्ते इति यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । उषः । आमंत्रिताबुदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥

यस्या रुशंतो अर्चयः प्रति भद्रा अर्दक्षत ।

सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशंसमुषा ददातु सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अर्दक्षत ।

सा । नः । रयिं । विश्वऽवारं । सुऽपेशंसं । उषाः । ददातु । सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्या उषसोऽर्चयः प्रकाशा रुशंतः शत्रुन्हिंसन्तो भद्राः कल्याणाः प्रत्यदृक्षत प्रतिदृक्षन्ते सा तथाभूतोषा नोऽस्मभ्यं रयिं ददातु । कीदृशं रयिं । विश्ववारं विश्वस्य वारकं । यद्वा । विश्वैर्वरणीयं । सुपेशंसं । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपोपेतं सुगम्यं सुष्ठु गंतव्यं । यद्वा । सुगम्यमिति सुखनाम । तद्वितुत्वात्ताच्छब्धं । रुशंतः । रुश रिश हिंसायां । शतरि तुदादित्वाच्छः । अदुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । अदृक्षत । दृशेः कर्मणि लुङि इत्यादादेशः । ज्ञेः सिच् । न दृशः । पा० ३. १. ४७. इति क्तप्रतिषेधः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. इति सिचः कित्वाच्चघूपधगुणाभावः । छजिदृशोर्ज्ञेयमिति । पा० ६. १. ५८. इत्यमागमाभावश्च । केत्त्वः । प्लक्कलषत्वानि । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्ववारं । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । वृज् वरणे । कर्मण्यण् । यद्वा । विश्वैर्विद्यत इति विश्ववारः । कर्मणि घञ् । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सुगम्यं । सुष्ठु गंतव्यः सुगमः । गमेर्घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । तत्र भवं सुगम्यं । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं ॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये जुहुरेऽवसे महि ।

सा नः स्तोमां अभि गृणीहि राधसोषः शुक्रेण शोचिषा ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वां । ऋषयः । पूर्वं । ऊतये । जुहुरे । अवसे । महि ।

सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः । शुक्रेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हे महि महिते पूजनीये वीषोदेवते त्वां ये चिद्धि ये खलु प्रसिद्धाः पूर्वं चिरंतना ऋषयो मंचद्रष्टार ऊतये रक्षणाय । अव इत्यन्ननाम । अवसेऽन्नाय च जुहुरे जुहुरे आहृतवन्तः । सूक्तरूपैर्मन्त्रैः सुतवन्त इत्यर्थः । हे उषः सा तादृशी त्वं राधसास्त्रामिर्दत्तेन हविर्लब्धेन धनेन शुक्रेण शोचिषा दीप्तेन तमो निवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलब्धिता सती तेषामृषीणामिव नोऽस्त्राकं स्तोमानमि सुतीरमिलस्य गृणीहि । सम्यक् सुतमिति शब्दय । अस्त्रादीयाभिः सुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः ॥ ऊतये । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्चोऽ । ऊतयूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः । जुहुरे । द्वेज् संधायां शब्दे च । लिट्यभ्यस्तस्य चिति द्विवचनात्पूर्वमेवाभ्यस्तकारणभूतस्य द्रव्यतेः संप्रसारणं । अभ्यस्तस्य यो द्रव्यतिः कश्चाभ्यस्तस्य द्रव्यतिः यस्तस्य कारणं । का० ६. १. ३३. इति व्याख्यातत्वात् । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । द्विवचनादीनि । इरयी र इतीरिचो रेआदेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । तत्र हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तं । का० ८. १. ६६. महि । मह पूजायां । औणादिक इत्यर्थः । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । संबुद्धावंबार्थेति ह्रस्वत्वं । पा० ७. ३. १०७. स्तोमान् । संहितायां नकारस्य इत्याद्युक्तं । नित्वादाबुदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । क्रियादिकः । शिति प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । राधसा । राधोत्पन्नेनेति राधः । अमुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । उषः । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामं चित्वाबुदात्तत्वं ॥

उषो यद्य भानुना वि द्वारावृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः प्र देवि गोमतीरिषः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः ।

प्र । नः । यच्छतात् । अवृकं । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोऽमतीः । इषः ॥ १५ ॥

हे उषस्त्वाम्भारिद्वारातसमये यद्यस्त्राङ्गानुना प्रकाशेन दिवोऽंतरिक्षस्य द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागावंधकरिणाच्छादितौ व्यूणवः विसिष्य प्राप्नोषि तस्मात्त्वं नोऽस्त्रभ्यं छर्दिस्तेजस्वि गृहं प्र यच्छतात् । देहि । क्रीदृशं छर्दिः । अवृकं हिंसकरहितं पृथु विसीर्णं । अपि च हे देवि देवनशीले गोमतीर्बहुभिर्गोभिर्युक्ता इषोऽन्नानि । प्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेर्यच्छतादित्यनुषज्यते । प्र यच्छतात् । देहि । त्वदागमनस्यास्त्रद्रव्यार्थत्वादस्त्रादभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः । छर्दिरिति गृहनाम । छर्दिस्छर्दिरिति तन्नामसु पाठात् ॥ अणवः । अणु गती । छांदसे लडि सिपि तनादित्वाबुप्रत्ययः । ततो व्यत्ययेन शपि गुणावादेशौ । शपः पित्वादनुदात्तत्वं उप्रत्ययस्वरः शिथ्यते । यदुत्तयोगादनिघातः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । प्र नः । उपसर्गाद्वृज् लमिति बहुलवचनान्नसो णत्वाभावः । यच्छतात् । दाण दाने । शपि पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः । अवृकं । नास्ति वृकोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथिप्रदिभ्यश्चां संप्रसारणं सलोपश्च । उ० १. २९. इति कुप्रत्ययः संप्रसारणं य । छर्दिरिति गृहनाम । उकृदिर दीप्तिदेवनयोः । अर्चिषु चित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामं चित्वाबुदात्तत्वं इति । उ० २. १०९. इतीतिप्रत्ययः । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

मं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्षा समिळाभिरा ।

सं द्युम्नेन विश्वतुरोषो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥

सं । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष्व । सं । इळाभिः । आ ।
सं । युम्नेन । विश्वऽतुरा । उषः । महि । सं । वाजैः । वाजिनीऽवति ॥ १६ ॥

हे उषो नोऽस्मान्नाया धनेन सं मिमिक्ष्व । संसिंच । संयोजयेत्यर्थः । कीदृशेन धनेन । बृहता प्रभृतेन विश्वपेशसा । पेश इति रूपनाम । बज्रविधिरूपयुक्तेन । तथेळाभिरा गोभिश्चास्मान्सं मिमिक्ष्व । इळिति गोनाम । इळा जगतीति तन्नामसु पाठात् । आकारः समुच्चये पदांति वर्तमानत्वात् । उक्तं च । एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारः । नि० १. ४. इति । किंच हे महि महीय उषोदेवते युम्नेन यशसा सं मिमिक्ष्व । युम्नेन द्योततेयंशो वाजं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । कीदृशेन युम्नेन । विश्वतुरा सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन । तथा हे वाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नैरस्मान्सं मिमिक्ष्व । अन्नं वै वाजः । शत० ब्रा० ९. ३. ४. ५. इति श्रुत्यंतरात् ॥ राया । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । बृहता । बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्ता । विश्वपेशसा । विश्वानि पेशांसि यस्यासौ विश्वपेशाः । बज्रब्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । मरुद्बुधादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्ष्व । मिह सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि बज्रलं कंदसीति शपः झुः । द्विर्भावहलादिशेषौ । ढत्वकत्वषत्वानि । प्रत्ययस्वरस्य सति श्रिट्त्वात्स एव श्रिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वात्तिङ्गुतिङ् इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादिशा वक्तव्या इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वतीति तूः । तूर्वो हिंसार्थः । क्लिप्तेति क्लिप् । राल्लोप इति वलोपः । विश्वेषां तूर्विश्वतूः । समासस्थित्यंतोदात्तत्वं । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः सा तथोक्ता ॥ ॥ ५ ॥

उषो भद्रेभिरिति चतुर्ऋचं षष्ठं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । उषश्चतुष्कमानुष्टुभं त्विति । कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं चानुष्टुभं । पूर्वचोषसं त्वित्युक्तत्वाददमपि सूक्तमुषसं ॥ प्रातरनुवाकस्थोषस्य क्रतावानुष्टुभे कंदस्थेतसूक्तं । सूच्यते हि । उषो भद्रेभिरित्यानुष्टुभं । आ० ४. १४. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽधेतसूक्तं । प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदेशात् ॥

उषो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि । वहंस्वरुणस्सव उप त्वा सोमिनो गृहं ॥ १ ॥

उषः । भद्रेभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि । वहंतु । अरुणऽस्सवः ।

उप । त्वा । सोमिनः । गृहं ॥ १ ॥

हे उष उषोदेवते भद्रेभिर्मंदनीयैः शोभनैर्मर्गैर्दिवोऽंतरिक्षलोकात् रोचनाद्रोचमानाद्दीप्यमानात् । अधिरुपर्यर्थः । उपरिवर्तमानात् । चिदिति पूजितार्थः । पूजितादेवंविधादंतरिक्षलोकादा गहि । आगच्छ । हे उषः अरुणस्सवोऽरुणवर्णा गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं यज्ञगृहं त्वा त्वामुप वहंतु । प्रापयंतु ॥ गहि । गमेर्लोपि बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । हेरपित्वेन डित्वेऽनुदात्तोपदेशेत्वादिगानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुप् भवति । असिद्धवद्वा भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । योरनादेशे चित् इत्यंतोदात्तत्वं । अरुणस्सवः । स्या भक्षणे । स्यांति भक्षयंति स्नानं पिबंतीति स्सवो वत्साः । औणादिकः कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अरुणाः स्सवो यासां तास्तथोक्ताः । अत्र वत्सानामारुण्यप्रतिपादनाच्चातृणामपि तथात्वं गम्यते । पितृकमश्वा अनुहरंते मातृकं गावोऽनुहरंते । म० १. ३. २१. ५. इति गीनर्दीयः । तासां चोषोवाहनत्वं निघंटायुक्तं । अरुण्यो गाव उषसामिति । अरुणशब्दोऽर्तेषु । उ० ३. ६०. इत्युनम्यत्यांतः । तृणाख्यायां चित् । उ० ३. ५९. इत्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरंतोदात्तः । स एव बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन श्रिष्यते ॥

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्थां उषस्त्वं । तेनां सुश्रवसं जन् प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुऽपेशसं । सुऽखं । रथं । यं । अधिऽअस्थाः । उषः । त्वं । तेन । सुऽश्रवसं । जन् ।

प्र । अव । अद्य । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

हे उषस्त्वं यं रथमध्यस्थाः अधितिष्ठसि । कीदृशं रथं । सुपेशसं शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति रूपनमेति यास्कः । नि० ८. ११. यद्वा । शोभनहिरण्ययुक्तं । पेशः कृशनमिति तन्नामसु पाठात् । सुखं शोभनेन खेनाकाशेन युक्तं । विसृतमित्यर्थः । यद्वा । मुखहेतुभूतं । अथवा सुखमिति क्रियाविशेषणं । सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो दुहितर्बुलोकसकाशादुत्पन्न उषोदेवते तेन रथेनाद्यास्मिन्काले सुश्रवसं शोभनहविर्युक्तं जनं यजमानं प्राव । प्रकर्षेण गच्छ ॥ सुपेशसं । पिश अचयवे । अस्मादसुप्प्रत्ययः । नित्वा-दाबुदात्तः पेशश्चब्दः । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । आबुदात्तं ब्रुच्छंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । अद्य-स्थाः । तिष्ठतेष्कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । यदुत्तयोगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । तेन । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवसं । श्रव इत्यन्ननाम । श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. इति यास्कः । सुपेशसमितिबदुत्तरपदाबु-दात्तत्वं । अय । अय रक्षणगतिप्रीतितृप्तीत्युक्तत्वाद्वावतिर्गत्यर्थः । दुहितर्दिवः । परमपि च्छंदसीति षष्ठ्यंतस्य पूर्वामं चितांगवज्रावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

वयश्चिन्ते पतचिणो द्विपच्चतुष्पदर्जुनि । उषः प्रारन्नृतूरनु दिवो अंतैभ्यस्परि ॥३॥

वयः । चित् । ते । पतचिणः । द्विऽपत् । चतुऽपत् । अर्जुनि । उषः । प्र । आरन् ।

चतून् । अनु । दिवः । अंतैभ्यः । परि ॥३॥

हे अर्जुनि शुभवर्ण उष उषोदेवते ते तव चतूरनु गमनान्यनुलक्ष्य द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकं चतुष्पत् गवादिकं तथा पतचिणः पतचवंतः पक्षोपेता वयश्चित् पचिणश्च दिवोऽंतैभ्य आकाशप्रांतिभ्यः पर्युपरि प्रारन् । प्रकर्षेण गच्छन्ति । राचाबंधकारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमानंतरं चेष्टावंतो भवन्तीत्यर्थः ॥ पतचिणः । पतु गतौ । पतत्यनेनेति पतचं । अभिनक्षीत्यादिना । उ० ३. १०५. अचन्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । द्विपत् । द्वौ पादावस्थेति संख्यासुपूर्वस्य । पा० ५. ४. १४०. इति पादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । अयस्सया-दित्वेन भत्वात् पादः पत् । पा० ६. ४. १३०. इति पद्भावः । द्विचिभ्यां पाह्न्पूर्धसु वज्रब्रीहौ । पा० ६. २. १९७. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुष्पत् । चत्वारः पादा अस्व । स्वरव्यतिरिक्तं पूर्ववत् । वज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इणः ष इत्यनुवृत्ताविदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८. ३. ४९. इति विसर्जनीयस्य षत्वं । न च परत्वेनास्य विद्धत्वात् कुप्वोः ऋ०पी च । पा० ८. ३. ३७. इत्युपध्मानीयादेशः शंकनीयः । येननाप्राप्तिन्यायेन तस्याप-वादात्वात् । अपवादासु परमपि पूर्वं बाधत एवेति वृत्तावुक्तं । आरन् । ऋ गतौ । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि सर्तिशास्त्वर्तिभ्यश्चेति त्रिरडादेशः । चदृशोऽङि गुण इति गुणः । आडागमः । चतून् । ऋ गतौ । अस्मादौणादिको भावे कुप्रत्ययः । अनु । अनुर्लक्षणे । पा० १. ४. ८४. इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. इति द्वितीया । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्ता । अंतैभ्यः । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

व्युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं ।

तां त्वामुषर्वसूयवो गीर्भिः कणा अहूषत ॥४॥

विऽउच्छंती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वं । आऽभासि । रोचनं ।

तां । त्वां । उषः । वसुऽयवः । गीऽभिः । कणाः । अहूषत ॥४॥

हे उषो व्युच्छंती तमो वर्जयंती त्वं रश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वं सर्वं भूतजातं रोचनं रोचमानं प्रका-शयुक्तं यथा भवति तथाभासि । आ समंतात् प्रकाशसे । हि यस्यादेवं तस्मात्तां तादृशीं त्वां वसूयवो वसु-कामाः कणा मेधाविन ऋत्विजः कण्वगोचोत्पन्ना वा महर्षयो गीर्भिः स्तुतिबलवैर्बचोभिरहूषत । स्तुतवंत इत्यर्थः । कण्व इति मेधाविनाम । कण्व ऋभुरिति तन्नामसु पाठात् ॥ आभासि । भा दीप्तौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं ।

रोचनं । रुच दीप्तौ । अनुदात्ततश्च हलादेरिति युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । वसुयवः । वसु धनमात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । गीर्भिः । सविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । कण्वाः । कण शब्दार्थः । अशिप्रुषिलटिकणीत्यादिना क्कम्प्रत्ययः । नित्वादादुदात्तत्वं । अह्रषत । द्वेजो लुङि ह्रः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बङ्गलं कृंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । ज्ञेः सिच् । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नानुभावाः ॥ ६ ॥

उदु त्यमिति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रखण्वस्यार्थं सूर्यदेवत्वं । आदौ नव गायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तं । तथा चानुक्तांतं । उदु त्वं सप्तोना सौर्यं नवाद्या गायत्र्य इति ॥ आश्विनशस्त्रे सौर्यं क्रतानुदु त्यमित्यादयो नवर्चः शंसनीयाः । संस्थितेष्वनाश्विनाथेति खंडे सूचितं । सूर्यो नो दिव उदु त्वं जातवेदसमिति नव । आ० ६. ५. इति ॥

उदु त्वं जातवेदसं देवं वहंति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्य ॥ १ ॥

उत् । उं इति । त्वं । जातवेदसं । देवं । वहंति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्य ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्चा यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यमुदु वहंति । ऊर्ध्वं वहंति । उ इति पादपूरणः । उक्तं च । मितान्नेरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. । किमर्थं । विश्वाय विश्वस्य भुवनाय दृशे द्रष्टुं । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यं । त्वं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं द्योतमानं । अत्र निरुक्तं । उद्वहंति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यं । नि० १२. १५. । इति ॥ जातवेदसं । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिका-रकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यनु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । दृशे । दृशे विश्वे च । पा० ३. ४. ११. । इति तुमर्थे निपातितः । सूर्यं । राजसूर्यसूर्येत्यादिना घू प्रेरण इत्यस्मात् क्यपि रुडागमसहितो निपातितः । अतः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरणाद्युदात्तत्वं ॥

अप त्वे तावो यथा नक्षत्रा यंत्यक्तुभिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

अप । त्वे । तावः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तुभिः । सूराय । विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

त्वे तावो यथा प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्रा नक्षत्राणि देवगृहरूपाणि । देवगृहा वै नक्षत्राणि । तै० ब्रा० १. ५. २. ६. । इति श्रुत्यंतरात् । यद्वा । इह लोके कर्मानुष्ठाय ये स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ति । तथा च श्रूयते । यो वा इह यजतेऽसुं स लोकं नक्षत्रे तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं । तै० ब्रा० १. ५. २. ५. । इति । यद्वा । तेषां सुकृतिनां ज्योतीषि नक्षत्राण्युच्यन्ति । सुकृतां वा एतानि ज्योतीषि यन्नक्षत्राणि । तै० सं० ५. ४. १. ३. । इत्यास्मानात् । यास्कस्त्वाह । नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिर्कर्मणो नेमानि चक्षणीति च ब्राह्मणं । नि० ३. २०. । इति । तथा-विधानि नक्षत्राण्यक्तुभी रात्रिभिः सहाप यन्ति । अपगच्छन्ति । विश्वचक्षसे विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्वागमनं दृष्ट्वेति शेषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्यं आगमिष्यतीति भीत्या पलायंत इत्यर्थः । ताद्युरिति स्तेननाम । ताद्युस्तस्कर इति तन्नामसु पाठात् । अक्तुरिति रात्रिनाम । शर्वर्यक्तुरिति तत्र पाठात् ॥ यथा । यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तत्वं । नक्षत्रा । नक्ष गतौ । अमिनक्षियजिबंधिपतिभ्योऽचम् । उ० ३. १०५. । इत्यचम्प्रत्ययः । नित्वादादुदात्तत्वं । नभ्राणनपादित्यच वृत्तौ ल्वेवमुक्तं । न क्षरति न क्षीयत इति वा नक्षत्रं । क्षीयते । क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यत इति । श्रेष्कंदसि बङ्गलमिति शैलोपः । यन्ति । इण् गतौ । इणो यश्चिति यणादेशः । सूराय विश्वचक्षसे । विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः । चक्षेर्बङ्गलं शिञ्च । उ० ४. २३२. । इत्यनुप्रत्ययः । शित्वेन सार्वधातुकत्वात् ख्याजादेशाभावः । उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । म० २. ३. ६२. १. । इति चतुर्थी ॥

अदृशमस्य केतवो वि रश्मयो जनां अनु । भाजंतो अमयो यथा ॥ ३ ॥

अदृशं । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु । भाजंतः । अमयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापका रश्मयो दीप्तयो जनाननु व्यदृशं । जातान्सर्वाननुक्रमेण प्रेक्षते । सर्वं जगत्प्रकाशयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भाजंतो दीप्यमाना अप्रयो यथा अप्रय इव ॥ अदृशं । दृशिर् प्रेक्षणे । वर्तमाने लुङ् । इरितो वा । पा० ३. १. ५७. । इति त्रैरुडादेशः । रुडित्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंडसि । पा० ७. १. ८. । इति रुडागमः । अत एव बङ्गलवचनादृदृशोऽङि गुण इति गुणाभाव इत्युक्तं । तिङां तिङो भवतीति प्रथमपुरुषबङ्गवचनस्योत्तमपुरुषैकवचनादेशः । प्रथमपुरुषांत एव शाखांतरे श्रूयते । अदृशन्नस्य केतवः । अथ० १३. २. १८. । इति । जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां हत्वयत्वादि पूर्ववत् । भाजंतः । शपः पित्वादनृदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ॥

चातुर्भास्वेषु शुनासीये पर्वण्यस्ति सौर्य एककपालः । तस्य तरणिरित्येषानुवाक्या । तथा च सूचितं । तरणिविश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० २. २०. । इति ॥ तथातिमूर्तिनाम्येकाहि ऋण्यपत्ने सौरीष्टिः कर्तव्या । तस्यामयेषानुवाक्या । अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । नवो नवो भवति जायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतः । आ० ९. ८. । इति ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनं ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिः । ऽकृत् । असि । सूर्य । विश्वं । आ । भासि । रोचनं ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं तरणिस्तरिता अन्येन गंतुमशक्यस्य महतोऽध्वनो गंतासि । तथा च स्पर्धते । योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निम्षिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । यद्वा । उपासकानां रोगात्तारयितासि । आरोग्यं भास्वरादिच्छेदिति स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतो विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः । आदित्यदर्शनस्य चंडालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् । तथा चापस्तंबः । दर्शने ज्योतिषां दर्शनमिति । यद्वा । विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाशं येन स तथोक्तः । तथा ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा । चंद्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ ह्यब्जमयेषु चंद्रादिबिम्बेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः संतोऽधकारं निवारयति यथा द्वारस्थदर्पणोपरि निपतिताः सूर्यरश्मयो गृहांतर्गतं तमो निवारयति तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमंतरिक्षमा समंताद्भासि । प्रकाशयसि ॥ यद्वा । हे सूर्य अंतर्धामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् तरणिः संसाराब्धिस्सारकोऽसि । यस्मात्त्वं विश्वदर्शतो विश्वैः सर्वैर्मनुभिर्दर्शतो द्रष्टव्यः । साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषः सूर्यादेः कर्ता । तथा चास्मायते । चंद्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत । तै० आ० ३. १२. ६. । इति । ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा भासि । प्रकाशयसि । चैतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगद्दृश्यते । तथा चास्मायते । तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । क० उ० ५. १५. । इति ॥ तरणिः । तृ प्लवनतरणयोः । अस्मादंतर्भावितस्पर्धादतिष्ठभृधृधम्यश्चवितृभ्योऽनिरित्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत् । क्लिप्तेति क्लिप् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं । भासि । भा दीप्तौ । अंतर्भावितस्पर्धास्त्वदादि-त्वाच्छपो लुक् ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्कुदेषि मानुषान् । प्रत्यङ्क्विश्वं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् । देवानां । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् । प्रत्यङ् । विश्वं । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विशो मरुत्नामकान्देवान् । मरुतो वै देवानां विशः । तै० सं० २. २. ५. ७. । इति श्रुत्यंतरात् । तान्मरुत्संज्ञकान्देवान् प्रत्यङ्कुदेषि । तान्प्रतिगच्छद्भुदयं प्राप्नोषि । तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा मानुषान्मानुषान् प्रत्यङ्कुदेषि । तेषां यथास्वदभिमुख एव सूर्य उदेतीति मन्यते । तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोके दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ्कुदेषि । यथा स्वर्लोकावासिनो जनाः स्वस्वामिमुखेन पश्यन्ति तथोद्देशीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वामिमुखेन सूर्यं पश्यन्तीति । तथा चास्मायते । तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति ॥ प्रत्यङ् । प्रत्यंचतीति प्रत्यङ् । अन्धु गातेपूज्येः ।

अत्रिगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । उगिदचामिति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपो । संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादुपधादीर्घनलोपयोरभावः । क्तिन्प्रत्ययस्य कुः । पा० प. २. ६२. इति कुत्वं । अनिगंतोऽचतौ । पा० ६. २. ५२. इत्यनिगंत इति पर्युदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरभावे छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एषि । इण् गतौ । सिथदादित्वाच्छपो लुक् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । स्वः । सुपूर्वादर्तेर्विच् । गुणे यणादेशः । न्यहस्वरी स्वरितौ चेति स्वरितत्वं । दृशे । दृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्माद्दृशे विख्ये चेति तुमर्थे निपातितः ॥ ७ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यंतं जनान् अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यंतं । जनान् । अनु । त्वं । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हे पावक सर्वस्य शोधक वरुण निष्ठनिवारक सूर्य त्वं जनान् ज्ञातान्प्राणिनो भुरण्यंतं धारयंतं पोषयंतं वेमं लोकं येन चक्षसा प्रकाशेनानु पश्यसि अनुक्रमेण प्रकाशयसि । तं प्रकाशं सुम इति शेषः । यद्वा । उत्तरस्यामृचि संबंधः । तेन चक्षसा व्येपीति । तथा च याक्तेनोक्तं । तत्ते वयं सुम इति वाक्यशेषोऽपि वीत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येपि । नि० १२. २२. इति ॥ भुरण्यंतं । भुरण धारणपोषणयोः । कङ्गादित्वाद्यक् । ततः शतरि कर्तरि शप् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकाजुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । वरुण । वृञ् वरणे । अस्मादंतर्भावि-तत्पर्यात्कृत्वृदादिभ्य उन्नन् । उ० ३. ५३. इत्युनप्रत्ययः । अत्र वरुणशब्देनादित्य एवोच्यते । तथा चान्यत्रा-भ्रातं । तस्ये मित्रश्च वरुणश्चाजायेतामिति । मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च । तै० आ० १. १३. ३. इति च ॥

वि द्यामेषि रजस्पृथुहा मिमानो अक्तुभिः । पश्यन्मनानि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्यां । एषि । रजः । पृथु । अहा । मिमानः । अक्तुभिः । पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं पृथु विस्तीर्णं रजो लोकं । लोका रजांस्युच्यंत इति यास्कः । नि० ४. १९. । कं लोकं । द्यामंत-रिचलोकं । व्येपि । विशेषेण गच्छसि । किं कुर्वन् । अहाहान्यक्तुभी रात्रिभिः सह मिमान् उत्पादयन् । आदि-त्यगत्यधीनत्वादहोरात्रविभागस्य । तथा जन्मानि जननवन्ति भूतजातानि पश्यन् प्रकाशयन् ॥ रजस्पृथिव्यत्र च्छंदसि वाप्राग्नेडितयोः । पा० प. ३. ४९. इति विसर्जनीयस्य सत्वं । अहा । श्रेष्कंदसि बङ्गलमिति श्रेष्ठीपः । मिमानः । माङ् माने । जौहोत्यादिकः । शानचि स्त्री द्विर्भावे भृजामिदित्यभ्यासस्तेत्वं । आभ्यस्तयोरान्त इत्याकारलोपः । अभ्यस्तानामादिरित्यभ्यस्तस्याबुदात्तत्वं । जन्मानि । जनी प्रादुर्भावे । अन्येभ्योऽपि दृशंत इति मनिन् । निच्वादाबुदात्तत्वं ॥

सप्त त्वा हरितो रथे वहति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहति । देव । सूर्य । शोचिः । ऽकेशं । वि । च । क्षण ॥ ८ ॥

हे सूर्य देव द्योतमान विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः सप्त सप्तसंख्याका हरितोऽश्वा रसहरणशीला रश्मयो वा त्वा त्वां वहति । प्रापयति । कीदृशं । रथेऽवस्थितमिति शेषः । तथा शोचिष्केशं । शोचींषि तेजांस्येव यस्मिन्केशा इव दृशन्ते स तथोक्तः । तं । हरित इत्यादित्याश्चानां संज्ञा हरित आदित्यस्येति निघंटोवृत्तत्वात् ॥ शोचिष्केशं । शुच दीप्तौ । अर्चिशुचिङ्गुपीत्यादिनेसिप्रत्ययांतोऽतोदात्तः । स एव बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रत्यय-स्वरत्वेन शिष्यते । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं ॥

अयुक्त सप्त शुंध्युवः सूर्यो रथस्य नृपः । ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्त । शुंध्युवः । सूरः । रथस्य । नृपः । ताभिः । याति । स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शुंध्युवः शोधिका अश्वस्त्रियः तादृशीः सप्त सप्तसंख्याका अयुक्त । स्वरथे योजि-तवान् । कीदृशः । रथस्य नृपो न पराजयेच्चः । याभिर्युक्तामी रथो याति न पतति तादृशीभिरित्यर्थः ।

एवंभूताभिस्ताभिरश्वस्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे संवद्धाभिर्याति । यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति । अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्त । युजिर् योगे । स्वरितेत्त्वात्कर्त्तृभिप्राय आत्मनेपदं । लुङि लुः सिच् । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. इति सिचः कित्वाञ्छूपधगुणाभावः । झलो झलीति सिचः सकारलोपः । चोः कुरिति कुलं । शुंध्यवः । शुन्ध विशुद्धौ । यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो युः । उ० ३. २०. इति युप्रत्ययः । शसि तन्वादीनां कंदसि बज्जलमुपसंख्यानं । पा० ६. ४. ७७. १. इत्युवडादेशः । सूरः । षू प्रेरणे । सुसूधागृधिभ्यः क्रन् । उ० २. २४. इति क्रन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वं । नष्ट्यः । न पातयतीत्यर्थे नष्टनेष्टृ । उ० २. ९६. इत्यादिनोणादिषु नष्टशब्दस्तृजंतो निपातितः । ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । यणादेश उदात्तयणो हल्युर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं । सुपां सुपो भवन्तीति शसो जसादेशः । ततो यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । रेफलोपस्कांदसः । उक्तं च । द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । का० ६. ३. १०९. इति । शाखांतरे तु नष्ट इत्येव पठ्यते । स्वयुक्तिभिः । स्वकीयाः सूर्यसंबन्धिन्यो युक्तयो योजनानि यासां । बज्जत्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेष्टौ होत्रका जलान्निष्क्रम्योद्वयं तमसस्परिीति मंत्रं ब्रूयुः । तथा च पत्नीसंयाजैश्चरित्वेति खंडे सूचितं । उद्वयं तमसस्परिीत्युदेत्य । आ० ६. १३. इति ॥

उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यंत उत्तरं । देवं देवचा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं ॥ १० ॥

उत् । वयं । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यंतः । उत्तरं । देवं । देवचा । सूर्यं । अगन्म । ज्योतिः । उत्तरं ॥ १० ॥

वयमनुष्ठातारस्त्वमसस्परि तमस उपरि रात्रेरूर्ध्वं वर्तमानं तमसः पापात्पर्युपरि वर्तमानं वा । पापरहितमित्यर्थः । तथा चास्मायते । उद्वयं तमसस्परिीत्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादप हंति । तै० सं० ५. १. ८. ६. इति । ज्योतिस्तेजस्विनमुत्तरमुन्नततरमुत्कृष्टतरं वा देवचा देवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यंतः स्तुतिभिर्हविर्मन्त्रोपासीनाः संत उत्तममुत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यरूपमगन्म । प्राप्तवाम । तथा च श्रूयते । अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहसासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छतीति । युक्तं चैतत् । तं यथा यथोपासते तदेव भवन्तीति श्रुत्यंतरात् ॥ तमसस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । ज्योतिष्पश्यंतः । इसुसोः सामर्थ्ये । पा० ८. ३. ४४. इति विसर्जनीयस्य षत्वं । व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तच्चांगीक्रियते । देवचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषत्वैर्भ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बज्जत्वं । पा० ५. ४. ५६. इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अगन्म । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लङि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । भ्वोश्च । पा० ८. २. ६५. इति धातोर्मकारस्य नकारः । अडागम उदात्तः । पादादित्वान्निष्ठाताभावः । उत्तमं । तमपः पित्वा-दनुदात्तत्वे प्राप्त उत्तमश्चत्तमौ सर्वचैत्वंकादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ॥

उद्यन्नित्यं तृचो रोगशान्त्यर्थः । तथा चानुक्रमणामुक्तं । अंत्यस्तृचो रोगघ्न उपनिषदिति । युक्तं चैतत् । यस्मादनेन तृचेन त्वग्दोषशान्तये प्रसूतवः सूर्यमस्मौ तेन तृचेन स्तुतः सूर्यस्तमृषिं रोगान्निरगमयत् तस्मादिदानीमपि रोगशान्तयेनेन तृचेन सूर्यं उपासनीयः । तदुक्तं शौनकेन । उद्यन्नयेति मंत्रोऽयं सौरः पापप्रणाशनः । रोगघ्नश्च विषघ्नश्च मुक्तिमुक्तिफलप्रद इति ॥

उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवं । हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥

उत्तरं यन् । अद्य । मित्रं ममहः । आरोहन् । उत्तरं । दिवं । हृत् रोगं । मम ।

सूर्यं । हरिमाणं । च । नाशय ॥ ११ ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त अस्मद्देवस्य उद्यन् उदयं गच्छन् उत्तरामुन्नततरां दिवमंतरिक्षमारोहन् आभिमुख्येन प्राप्तुवन् । यद्वा । दिवमंतरिक्षमुत्तरामारोहन् उत्कर्षेण प्राप्तुवन् । एवंविधस्त्वं मम हृद्रोगं हृदयगतमांतरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकांतिहरणशीलं बाह्यं रोगं । यद्वा ।

शरीरगतं हरिद्वर्णं रोगप्राप्तं वैवर्ण्यमित्यर्थः । तदुभयमपि नाशय । मां स्तोतारमुभयविधाद्रोगान्मोचयेत्यर्थः ॥ मित्रमहः । मित्रमनुकूलं महस्तेजो यस्यासौ । आमंत्रितनिघातः । उत्तरां । उदित्यनेनोपसर्गेण स्वसंख्येयध्वनित्यर्थो लक्ष्यते । तस्मादातिशायनिकस्वरप्रत्ययः । प्रथमपक्षेऽन्तरिक्षविशेषणत्वेन द्रव्यप्रकर्षप्रतीतिराम् न भवति । द्वितीये त्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यत इति किमेत्तिडव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे । पा० ५. ४. ११. । इति आसुः । प्रथमपक्षे टाप्तरपोः पित्त्वादनुदात्तत्वं उपसर्गस्वर एव शिष्यते । द्वितीये त्वाम्प्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तस्मै स्वरं प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगणः । हृद्रोगं । वा शोकव्यग्रो गेषु । पा० ६. ३. ५१. । इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम । युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वं । हरिमाणं । हृन् हरणे । जनिहृन्मामिमनिन् । उ० ४. १४८. । इत्यौणादिक इमनिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । यद्वा । हरिच्छब्दस्य वर्णरूपेण हृन् हृदादिभ्यः थञ् च । पा० ५. १. १२३. । इति चकारादिमनिन्प्रत्ययः । इष्टमेयः स्वित्यनुवृत्ती ढेरिति टिलोपः ॥

शुक्लेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।

अथो हारिद्वेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥ १२ ॥

शुक्लेषु । मे । हरिमाणं । रोपणाकासु । दध्मसि ।

अथो इति । हारिद्वेषु । मे । हरिमाणं । नि । दध्मसि ॥ १२ ॥

मे मदीयं हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं शुक्लेषु तादृशं वर्णं कामयमानेषु पक्षिषु तथा रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु दध्मसि । स्थापयामः । अथो अपि च हारिद्वेषु हरितालद्रुमेषु तादृशवर्णवत्सु मे मदीयं हरिमाणं नि दध्मसि । निदधीमहि । स च हरिमा तत्रैव सुखेनास्तामस्मान्मा वाधिष्ठेत्यर्थः ॥ दध्मसि । इदं तो मसिरिति मस इकारागमः ॥

उदगाद्यमादित्यो विश्वेन सहसा सह । द्विषंतं मह्यं रंधयन्मो अहं द्विषते रंधं ॥ १३ ॥

उत् । अगात् । अयं । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह । द्विषंतं । मह्यं । रंधयन् ।

मो इति । अहं । द्विषते । रंधं ॥ १३ ॥

अयं पुरोवर्त्यादित्योऽदितेः पुत्रः सूर्यो विश्वेन सहसा सर्वेण बलेन सहोदगात् । उदयं प्राप्तवान् । किं कुर्वन् । मह्यं द्विषंतं रंधयन् । ममोपद्रवकारिणं हिंसन् । अपि चाहं द्विषतेऽनिष्टकारिणे रोगाय मो रंधं । नैव हिंसां करोमि । सूर्य एव अरुद्धोऽप्यकारिणं रोगं विनाशयत्वित्यर्थः ॥ अगात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिष्ठेति सिचो लुक् । आदित्यः । दित्यदित्यादित्येत्यपत्यार्थे प्राग्दीव्यतीयो व्यप्रत्ययः । रंधयन् । रंध हिंसासंराध्योः । ण्यंतास्रटः शतृ । रंधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१. । इति णी धातोर्नुमागमः । मो । मा उ । नेपातद्वयसमुद्भूते भवेत्यस्यार्थः । औत् । पा० १. १. १५. । इति-प्रगृह्यत्वे झुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । द्विषते । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । रंधं । रंधिर्लुङि पुषादित्वात् छुरङादेशः । रंधिजभोरचीति धातोर्नुम । अनिदितामित्यनुषंगलोपः । न माध्योग इत्यङभावः ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥

दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राभि त्वमिति पंचदशर्षं प्रथमं सूक्तं । अगिरा इन्द्रसदृशं पुत्रमात्मनः कामयमानो देवता उपासां चक्रे । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणैन्द्र एव स्वयं जज्ञे जगति मनुष्यः कश्चिन्मा भूदिति । स सव्य आगिरसोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । चतुर्दशमं सूक्तं विष्णुर्मा । त्रिष्टुप् सूक्तस्य शिष्टा जगत् इति पश्चिमोऽष्टास्त्रयोदशर्षो जगत् । इन्द्रो देवता । तदेतत्सर्वमनुक्रमस्थानसूक्तं । अभि त्वं पंचोना सव्यो द्वेचिष्टुप् । इन्द्रसूक्तं पुत्रमात्मनः पृथ्यायत्सव्य इतीन्द्र एवास्य पुत्रोऽजायतिति ॥ अतिरात्रे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र इदं सूक्तं शंसनीयं । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूचितं । अभि त्वं भेषमध्वर्यवो भरतेंद्राय सोममिति धाव्या । आ० ६. ४. । इति ॥ नवमं च मध्यमूते विषुवत्संज्ञकेऽहन्यपि

निष्क्रियत्वं इदं सूक्तं शंसनीयं । तथा च सूचितं । यस्मिन्मशृङ्गोऽभि त्वं मेषमिन्द्रस्य नु वीर्याणीत्यितस्मिन्नैर्द्रीं
निविदं शस्त्वा । आ० प. ६. इति ॥

अभि त्यं मे षं पुरु हूत मृग्मि यमिन्द्रं गोभिर्मदता वस्वो अर्णवं ।

यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि। त्यं। मेघं। पुरुऽहूतं। जृग्मियं। इंद्रं। गीऽभिः। मद्तं। वस्वः। अर्णवं।

यस्य । द्यावः । न । वि० चरंति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठं । अ०भि । विप्रं । अर्चत ॥१॥

त्यं प्रसिद्धं मेघं शत्रुभिः स्पर्धमानं । यद्वा । कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिन्द्रो मेघरूपेणागत्य तदीयं सोमं पपी । स ऋषिस्तं मेघ इत्यवोचत् । अत इदानीमपि मेघ इतीन्द्रोऽभिधीयते । मेधातिथेर्मेषेति सुब्रह्मण्यमत्रैकदेशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्मायते । मेधातिथिं हि कण्वायनिं मेघो भूत्वाजहारेति । आगत्य सोममपहृतवानित्यर्थः । पुरुहूतं पुरुभिर्यजमानैराहूतं ऋग्मिमृग्मिर्विक्रियमाणं । स्तूयमानमित्यर्थः । स्तुत्या हि देवता विक्रियते । यद्वा । ऋग्मिर्मीयते शब्दय इति ऋग्मीः । तं । वस्त्रो अर्णवं धनानामावासभूमिं एवंगुणविशिष्टमिन्द्रं हे खोतारो गोभिः स्तुतिभिरभि मदत । आभिमुख्येन हर्षं प्रापयत । यस्त्रिंशस्य कर्माणि मानुषा मनुष्याणां हितानि विचरन्ति विशेषेण वर्तते । तत्र दृष्टान्तः । बावो न । यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकराः । भुजे भोगाय मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं विप्रं मेधाविनं तथाविधमिन्द्रमभ्यर्चत । अभिपूजयत ॥ मेघं । मिषस्यर्धायां । इगुपधलचणे के प्राप्ते देवसेनमेघादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनादक्षप्रत्ययः । ऋग्मियं । तस्य विकार इत्यर्थ एकाचो नित्यं मयट्मिच्छति । का० ४. ३. १४४. इति मयट्प्रत्ययः । अकारस्वकारश्चान्दसः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा । माङ् माने शब्दे च । ऋग्मिर्मीयत इति ऋग्मीः । क्षिपि वलि लोपात्पूर्वमेव परत्वात् घुमास्तेतित्वं । अचि अघात्वित्यादिनेयङादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मदत । मदी हर्षं । हेतुमति शिञ्च । मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठात् हर्षार्थे वर्तमानस्य घटादयो मितः । धा० १०. १. इति मित्त्वे सति मितां ब्रूयः । पा० ६. ४. ०२. इति ब्रूयत्वं । लोपमध्यमपुरुषबहुवचने शपि च्छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात् शेरनिटीति णिलोपः । तशब्दस्य सार्वधातुकमपिदिति छित्त्वे अचि तुनुघमचुतङ्कुचोरुथ्याणामिति दीर्घः । वस्त्रः । इत्यागमानुशासनस्थानित्वत्वान्नमभावः । जसादिषु च्छंदसि वावचनं । पा० ७. ३. १००. १. इति वचनात् घेर्ङिति । पा० ७. ३. १११. इति गुणाभावे यणदेशः । अर्णवं । अर्णं पृथगादिभ्यो ल्यार्णवः समुद्रः । अर्णसो लोपश्च । का० ५. २. १००. ३. इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । तेन शब्देन जलाशयवाचिनाश्रयमात्रं लक्ष्यते । प्रत्ययस्वरः । विचरन्ति । चर गत्यर्थः । अदुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतिरनुदात्ता । यदुत्तयोगादनिघातः । मानुषा । श्रेष्छंदसि बहुलमिति श्रैलौपः । भुजे । भुजपालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलचणो भावे क्षिप । सविकाच इति विभक्तेश्चोदात्तत्वं । मंहिष्ठं । महि वहि वृद्धौ । मंहिता मंहिष्ठः । तुश्छंदसीतीष्ठप्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तुलोपः । नित्वादाबुदात्तत्वं । अर्चत । अर्चं पूजायां । भौवादिकः ॥

अभीमवन्वन्स्वभिष्टिमूतयोऽन्तरिक्षां तविषीभिरावृतं ।

इंद्रं दक्षासि चतुर्भुवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनी सूनृतारुहत् ॥२॥

अभि०ई०। अवन्न्। सुऽअभिष्टिं०। ऊतयः०। अंतरिष्ठाऽप्रां०। तविषीभिः०। आऽवृत्तं०।

इंद्रं । दक्षासः । ऋभवंः । मद्ऽच्युतं । शतऽक्रतुं । जवनी । सूनृता । आ । अरुहत् ॥२॥

ऊतयोऽवितारो राक्षतारो दक्षासो दक्षयितारः प्रवर्धयितारः ऋभवः । उह मातीति नैरुक्त्युत्पत्त्या
 ऋभवोऽत्र महत उच्यते । एवंभूता महत इन्द्रमभीमवन्वन् । अभिमुखेन खल्वभजन्त । वृष्टेण सह युध्यमान-
 मिन्द्रं सर्वे देवाः पर्यत्याजन् । महतस्तु तथा न पर्यत्याजुः । तथा चाम्नास्यते । विश्वे देवाः ऋजङ्ग्यैः सखायः ।

मरुद्भिरिन्द्रसख्यं ते अक्षु । ऋग्वे० ८. ९६. ७. इति । ब्राह्मणेऽप्याम्नातं । मरुतो ह्येनं नाजङ्गः । ऐ० ब्रा० ३. २०. १. इति । कीदृशमिन्द्रं । स्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणवन्तं । शोभनाभिगमनमित्यर्थः । अंतरिक्षप्रां । अंतरिक्षं दुर्लोकं स्वतेजसा प्राति पूरयतीत्यंतरिक्षप्राः । द्वादशस्वादित्येष्विन्द्रस्य विद्यमानत्वात् । शाखांतरेऽपि श्रूयते । तस्या इन्द्रस्य विवस्वांश्चाजायेतां । तै० ब्रा० १. १. ९. ३. इति । इन्द्रस्य विवस्वांश्चेत्येते इति च । तविषीभिरावृतं । तविषीति बलनाम । तविषी शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् । बलैरावृतं । अतिबलिनमित्यर्थः । अत एव मदच्युतं शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारं । किंच शतक्रतुं शतसंख्यानां क्रतूनामाहतीरं वज्रविधकर्माणं वा । पूर्वोक्तं तमिन्द्रं जवनी वृत्रवधं प्रति प्रेरयित्री मूनुता तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रहर भगवो जहि वीरयस्य । ऐ० ब्रा० ३. २०. १. इति ब्राह्मणोक्तरूपा प्रियसत्यात्मिका वागप्यारुहत् । आरूढवती । वृत्रवधं प्रति सापि वागिन्द्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः ॥ अवन्वन् । वन षण् संभक्तौ । लङि शपि प्राप्ति व्यत्ययेनोपप्रत्ययः । स्वभिष्टिं । इय गतीं । भवे क्तिन्प्रत्ययः । तितुवेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । एमनादित्वात्पररूपत्वं । पा० ६. १. ९४. ६. । शोभना अभिष्टयो यस्येति वज्रग्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । उतयः । अवतेः कृत्यल्युटो वज्रलमिति कर्तरि क्तिन्प्रत्ययः । यद्वा । क्तिच्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । ज्वरत्वेरित्यादिनोट् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अंतरिक्षप्रां । प्रा पूरणे । अंतरिक्षं प्राति पूरयतीत्यंतरिक्षप्राः । आतो मर्निन्नत्यत्र चशब्दाद्विच् । आवृतं । वृत्र वरणे । आव्रियत इत्यावृतः । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दक्षासः । दक्ष वृद्धौ । दक्षंत एभिरिति दक्षाः । करणे घञ् । जित्वादाबुदात्तत्वं । आज्ञसेरमुक् । मदच्युतं । च्युङ् गतीं । अंतर्भावितत्वात् क्तिञ्चेति क्तिप् । ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । शतक्रतुं । शतं क्रतवो यस्य । वज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवनी । जु इति सौचो धातुः । करणे ल्युट् । टिड्ढाणजित्वादिना ङीप् । लिप्स्वरेण जकारात्परस्योदात्तत्वं । अरुहत् । रहेर्लङि कर्मद्वारहिभ्यश्चंदसीति त्रैराडादेशः ॥

त्वं गोत्रमंगिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शतदुरेषु गातुवित् ।

ससेनं चिद्धिमदायावहो वस्वाजावद्धिं वावसानस्य नर्तयन् ॥३॥

त्वं । गोत्रं । अंगिरः ऽभ्यः । अश्वृणोः । अप । उत । अत्रये । शत ऽदुरेषु । गातु ऽवित् ।

सुसेन। चित्। विऽमदाय। अवहः। वसु। आजौ। अद्रिं। ववसानस्य। नर्तयन् ॥३॥

हे इन्द्र त्वं गोत्रमव्यक्तशब्दवतं वृथ्युदकस्यावरकं मेघमंगिरोभ्योऽपि गृह्यते पावृणोः । अपवरणं
कृतवानसि । वृष्टेरावरकं मेघं वज्रिणोद्वाव्य वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः । यद्वा । गोत्रं गोसमूहं पणिभिरपहृतं गृह्यते
निहितमंगिरोभ्य ऋषिभ्योऽपावृणोः । गृहादारोद्वाटनेन प्राकाशयः । उतापि चाचये महर्षये । कीदृशाय ।
शतदुरेषु शतद्वरिषु यन्वेष्टसुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्ताय । गातुवित् मार्गस्य लभयिताभूः । तथा विमदाय चित्
विमदनाम्ने महर्षयेऽपि ससेनाग्नेन युक्तं वसु धनमवहः । प्रापितवान् । तथाजौ संयामे जयार्थं ववसानस्य
निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्रोतुरद्रिं वज्रं नर्तयन् रचणं कृतवानसीति शेषः । अतस्तवं महिमा केन
वर्णयितुं शक्यत इति भावः ॥ गोत्रं । गुड् अत्यन्ते शब्दे । श्रीणादिकस्त्रप्रत्ययः । यद्वा । खलगोरथादित्यनु-
वृत्ताविनिवक्तव्यचक्षु । पा० ४. २. ५५. । इति समूहार्थे चप्रत्ययः । शतदुरेषु । शतं दुरा द्वारास्थेषां । दृ इत्येके ।
द्वयति संज्रियत इति दुराः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । छांदसं संप्रसारणं परपूर्वत्वं । तच्च यो ह्युभयोः
स्थाने भवति स लभतेऽन्यतरेणापि व्यपदेशमित्युरण् रपरः । पा० १. १. ५५. । इति रपरं भवति । यद्वा । द्वार-
शब्दस्यैव छांदसं संप्रसारणं द्रष्टव्यं । गातुवित् । गाङ् गतौ । अस्मात्कमिमनिजनिभागापायाहिभ्यश्च । उ० १.
७३. । इति तुप्रत्ययः । तं वेदयति लभयतीति गातुवित् । विदू लामे । अंतर्भावितव्यर्थात् क्तिप् । छदुत्तरपद-
संज्ञकः । ससेन । ससमित्यन्ननाम । ससं जम आयुरिति तन्नामसु पाठात् । आजिरिति संयामनाम ।
आहव आज्राविति तत्र पाठात् । अद्रिं । अन्ति मन्वयति वैरिणमित्यद्रिवृषः । अद्रिशदिभूयुभिभ्यः क्तिन्निति
क्तिप्रत्ययः । निस्वादाबुदात्तत्वं । यास्वस्वेवमद्रिशब्दं व्याचख्यौ । अद्रिराद्रुणाल्यनेनापि वाक्तेः स्वात् । नि०
४. ४. । इति । ववसानस्य । वस निवासि । कर्तरि ताच्छीलिकश्चानम् । बज्रलं कंदसीति शपः सुः । द्विर्भाव-
ज्ञादिशेषौ । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमड्सु ।

वृचं यदिदं शवसावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे ॥४॥

त्वं । अपां । अपिऽधाना । अवृणोः । अप । आधारयः । पर्वते । दानुऽमत् । वसु ।
वृचं । यत् । इदं । शवसा । अवधीः । अहिं । आत् । इत् । सूर्यं । दिवि । आ ।
अरोहयः । दृशे ॥४॥

हे इंद्र त्वमपामुदकानामपिधानान्याच्छादकान्नेधानपावृणोः । अपावरीष्ठाः । तथा पर्वते पर्ववति
पूरयितव्यप्रदेशयुक्ते स्वकीयनिवासस्थाने दानुमत् दानुमतो हिंसायुक्तस्य । यद्वा । दनुरसुरमाता सैव दानुः ।
तद्वतः । तादृशस्य वृचादेर्वसु धनमधारयः । शत्रूञ्जित्वा तदीयं धनमपहृत्य स्वगृहे न्यचिक्षिप इत्यर्थः । यद्वा ।
दानुमदिति वसुविशेषणं । शोभनदानयुक्तमित्यर्थः । हे इंद्र त्वं यद्यदा शवसा वलेन वृचं त्रयाणां लोकाना-
मावरीतारं । तथा च शाखांतरे समाम्नातं । यदिमान् लोकानवृणोत्तद्वृचस्य वृचत्वं । तै० सं० २. ४. १२. २. ।
इति । अहिं आ समंताद्वतारं । तथा च वाजसनेयिनः समामनंति । सोऽपिषोयावभिसंवभूव सर्वा विद्यां
सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिरिति । एवंभूतमसुरमवधीः । वधं प्रापितः ।
आदित् अनंतरमेव दिवि बुलोके दृशे द्रष्टुं सूर्यमारोहयः । वृचेणावृतं सूर्यं तस्माद्वृचादमूच इत्यर्थः ॥ अपां ।
ऊडिमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं । अपिधाना । अपिधीयत आच्छाद्यत एभिरित्यपिधानानि । करणे
ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वं । तत एकादेशस्वरः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां
सुलुगिति विभक्तैः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । आधारयः । पादादित्वान्निघाताभावः । पर्वते । पर्ववान् पर्वतः । पर्व पुनः
पृणातेः प्रीणातेर्वा । नि० १. २०. । इति यास्कः । दानुमत् । दो अवखंडन इत्यस्माद्वा दाण् दान इत्यस्माद्वा
दाभाभ्यां नुरित्यौणादिको नुप्रत्ययः । असुरविशेषणत्वे सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥

त्वं मायाभिरपं मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुप्तावजुहृत ।

त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्चानं दस्युहृत्येष्वाविथ ॥५॥

त्वं । मायाभिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये । अधि । शुप्ता । अजुहृत ।

त्वं । पिप्रोः । नृऽमनः । प्र । अरुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्चानं । दस्युऽहृत्येषु । आविथ ॥५॥

हे इंद्र त्वं मायाभिर्जयोपायज्ञानैः । मायेति ज्ञाननाम । शची मायेति तन्नामसु पाठात् । यद्वा ।
मायाभिलोकप्रसिद्धैः कपटैः । मायिन उक्तलक्षणमायोपेतान्वृचादीनसुरानपाधमः । अपाजीगमः । धमति-
र्यतिकर्मेति यास्कः । नि० ६. २. । येऽसुराः स्वधाभिर्हविर्लक्ष्यैरन्नैः शुप्तावधि शोभमाने स्वकीये मुख एवाजुहृत
अहौषुः नापौ । तानसुरानिति पूर्वेण संबंधः । तथा च कौषीतकिभिराम्नायते । असुरा वा आत्मज्ञजुहवुर्-
द्वतिऽपौ ते परामवन्निति । वाजसनेयिभिरप्याम्नातं । देवाश्च ह वा असुराश्चास्यर्धत ततो हासुरा अभिमानेन
कक्षी च न जुहुम इति खेप्विवास्वेषु जुहृतश्चेरुस्ते पराबभूवुरिति । तथा हे नृमणो नृषु यजमानेषु रक्षितव्येष्व-
नृषुहवुज्जियुक्तं त्वं पिप्रोः पूरयितुरेतन्नाम्नोऽसुरस्य पुरः पुराणि निवासस्थानानि प्रारुजः । प्राभांचीः । एवं
कृत्वा तेनासुरेणोपद्रुतमृजिश्चानमृजुगमनमेतत्संज्ञकं स्तोतारं दस्युहृत्येषु दस्यूनामुपक्षपयितृणां हननेन युक्तेषु
संयामेषु । यद्वा । दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु । प्राविथ । प्रकर्षेण ररक्षिथ ॥ मायिनः । मायाशब्दस्य
ब्रीह्यादिषु पाठात् ब्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इनिः । शुप्ता । शुभ दीप्ता । कर्मणि क्तिन् । तितुचेत्यादिनेट्प्र-
तिषेधः । झषस्तथोरिति धत्वाभावश्छांदसः । खरि च । पा० ८. ४. ५५. । इति चत्वं । अजुहृतः । जुहोतेर्लङि
अत्ययेनात्मनेपदं । अदभ्यस्तात् । पा० ७. १. ४. । इति झस्यादादेशः । ऊश्वोः सार्वधातुक इति यणादेशः ।
पिप्रोः । पृ पालनपूरणयोः । पृमिदिव्यधीत्यादिना । उ० १. २४. । कुप्रत्ययः । उदोध्यपूर्वखेत्यत्र बज्रलं कंदसी-
त्युक्तत्वादुत्वाभावः । छांदसं द्विवचनं । अभ्यासस्योरदभ्यस्तादृशेषाः । अतिपिपत्यौश्च बज्रलं कंदसीत्यभ्यास-

स्तेत्यं । यथादेशः । नृमणः । नृषु मनो यस्य । कंदस्युदवग्रहात् । पा० ८. ४. २६. । इति गत्यं । अरुजः । रुजो भृंशः । शस्य छिन्नाद्गुणाभावः । अजिज्ञानं । अज्वसुते प्राप्नोतीत्यजिज्ञा । पृषोदरादिः । दस्युहृत्पु । हन हिंसागत्योः । हनस्त च । पा० ३. १. १०८. । इति भावे क्यप्रत्ययस्तकारांतादेशः । दस्यूनां ज्ञत्या येषु मंयामेषु । परादिस्कंदसि बज्जलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तत्पुरुषपक्षे तु छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आविथ । अव रक्षणे ॥ ॥ ९ ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहृत्पेष्वाविथारंधयोऽतिथिग्वाय शंबरं ।

महांतं चिद्वुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहृत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वं । कुत्सं । शुष्णहृत्पेष्वाविथ । अरंधयः । अतिथिग्वाय । शंबरं ।

महांतं । चित् । अर्बुदं । नि । क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युहृत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकमृषिं शुष्णहृत्पेष्वाविथ । शुष्णः शोषयिता । एतन्नाम्नोऽमुरस्य हननयुक्तेषु मंयामेष्वाविथ । ररक्षिथ । तथातिथिग्वायतिथिभिर्गंतव्याय दिवोदासाय शंबरमेतन्नामानममुरमरंधयः । हिंसां प्रापितः । तथा महांतं चित् अतिप्रवृद्धमर्बुदमेतत्संज्ञकममुरं पदा पादेन नि क्रमीः । नितरामाक्रमिताभूः । यथादेवं तस्मात्सनादेव चिरकालादेवारभ्य दस्युहृत्यायोपक्षपयितृणां हननाय जज्ञिषे । सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरंधयः । रंध हिंसासंराज्योः । रंधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१. । इति धातोर्नुम् । अतिथिग्वाय । गमेरीणादिको ब्रुप्रत्ययः । क्रमीः । क्रमु पादविक्षेपे । ह्यंतक्षणे । पा० ७. २. ५. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । बज्जलं कंदस्यमाज्योऽपीत्युदाभावः । पदा । सावेकाच इति वोडिदंपदादीति वा विभक्त्युदात्तत्वं । जज्ञिषे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥

त्वे विश्वा तविषी सध्रग्घिता तव राधः सोमपीथाय हर्षते ।

तव वज्रश्चिकिते बाहोर्हिती वृश्वा शचोरव विश्वानि वृष्ण्या ॥ ७ ॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । सध्रग्घिक् । हिता । तव । राधः । सोमऽपीथाय । हर्षते ।

तव । वज्रः । चिकिते । बाहोः । हितः । वृश्वा । शचोः । अवं । विश्वानि । वृष्ण्या ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वे त्वयि विश्वा तविषी सर्वे बलं सध्रग्घिक् सध्रीचीनं अपराङ्मुखं यथा भवति तथा हिता निहितं । तथा तव राधो मनः सोमपीथाय सोमपानाय हर्षते । हृष्यति । किंच तव बाहोर्हंसयोर्हितीऽवस्थितो वज्रश्चिकिते । अस्त्राभिर्ज्ञायते । अतः शचोः शातयितवैरिणो विश्वानि सर्वाणि वृष्ण्या वृष्ण्यानि वीर्याश्रय वृश्वा । केदनं कुरु ॥ सहांचतीति सध्रग्घिक् । अंचतेर्द्ध्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नक्षोपः । समासे सहस्य सध्रिरिति सहशब्दस्य सध्रादेशः । चोः कुरिति कुत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽद्रिस्थोर्नतोऽदात्तत्वनिपातनं छत्स्वरनिवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. ९५. १. । इति वचनात्सध्रादेशोऽतोदात्तः । तस्य यथादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्वानुदात्तस्य स्वरितत्वं । राधः । राधोति समृद्धो भवत्यनेन । राधोऽच मन उच्यते । अमुनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । सोमपीथाय । पा यानि । पातृतुदि-रि-ग-म-द-र-थकप्रत्ययः । घुमास्ते-तीत्वं । हर्षते । हृष तुष्टौ । श्वानि प्राप्ति व्यत्ययेन शप् । आत्यनेपदं च । चिकिते । कित ज्ञाने । कंदसि लुङ्लङ्-लिटि इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । बाहोः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । वृश्वा । औग्रसू केदने । तौदा-दिकः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । विकरणस्वरः । संहितायां ब्रुचोऽतसिङ् इति दीर्घत्वं । वृष्ण्या । वृष सेचने । औश्यादिको नक्प्रत्ययः । तव भवानि वृष्ण्यानि । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । श्रेष्कंदसीति शैलोपः ॥

वि जानीह्यार्याये च दस्यवो बर्हिष्मते रंधया शासद्वतान् ।

शाकीं भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत्ता ते सध्मादेषु चाकन ॥ ८ ॥

वि । जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । बर्हिष्मते । रंधय । शासत् । अव्रतान् ।

शाकी । भव । यजमानस्य । चोदिता । विश्वा । इत् । ता । ते । सधमादेशु । चाकन ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमार्यान्विदुषोऽनुष्ठातृन्वि जानीहि । विशेषेण बुध्यस्व । ये च दस्यवस्तेषामनुष्ठातृणामुपचपयितारः शत्रवस्तानपि वि जानीहीति शेषः । ज्ञात्वा च बर्हिष्मते बर्हिषा यज्ञेन युक्ताय यजमानायाव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम । कर्मविरोधिनस्तान्दस्यून् रंधय । हिंसां प्रापय । यद्वा । यजमानस्य वशं गमय । रध्यति-र्वशगमने । नि० ६. ३२. इति यास्कः । किं कुर्वन् । शासत् दुष्टानामनुशासनं नियहं कुर्वन् । अतः शाकी शक्ति-युक्तस्त्वं यजमानस्य चोदिता प्रेरको भव । यज्ञविघातकानसुरांस्तिरस्कृत्य यज्ञान्वयमानैः सम्यगनुष्ठापयेति भावः । अहमपि स्तोता ते तव ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वेत् सर्वाण्येव सधमादेशु सहमदनयुक्तेषु यज्ञेषु स्तोतुं चाकन । कामये ॥ जानीहि । ज्ञा अवबोधने । क्रियादिकः । ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । अत्र झी गतौ वृत् । धा० ३१. ३२. इति वृत्करणं ल्वादिपरिसमाप्यर्थमेव न प्वादिपरिसमाप्यर्थमिति येषां दर्शनं तेषां प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यं । मैवं । ज्ञाजनोर्जेति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य तु दीर्घोच्चारणमंतरणायतो दीर्घो यञि । पा० ७. ३. १०१. इत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति । तस्माद्दीर्घो-च्चारणवैयर्थ्यप्रसंगाच्च ह्रस्वो न भवतीति सिद्धं । बर्हिष्मते । तसौ मत्वर्थ इति भत्वात् ह्रस्वज्मत्वयोरभावः । रंधय । रध हिंसासंराज्योः । शासत् । शासु अनुशिष्टौ । शतर्यद्वन्द्वेत्त्वस्य लुक् । जन्वित्वादयः षट् । पा० ६. १. ६. इत्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । शाकी । शक्नु शक्नौ । भावे घञ् । ततो मत्वर्थीय इनिः । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । यद्वा । वृषादिर्द्रष्टव्यः । विश्वा ता । उभयत्र श्रेष्ठादसीति श्लोपः । सधमादेशु । सह माद्यन्त्येष्टिति सधमादा यज्ञाः । अधिकरणे घञ्प्रत्ययः । ननु मदोऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययेन भवितव्यं । मैवं । व्यधजपोरनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६१. इत्यत्रैव मद् इति वक्तव्ये यन्मदोऽनुपसर्ग इति पृथगुपादानं तद्वजपि पक्षे यथा स्यादिति व्यासकारेण प्रत्यपादीत्यस्माभिर्धातुवृत्तावुक्तं । सध मादस्ययोश्चंदसीति सहशब्दस्य सधादेशः । चाकन । कन दीप्तिकांतिकतिषु । अत्र कांत्यर्थः । चंदसि लुङ्-लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । णलुत्तमो वा । पा० ७. १. ९१. इति शित्तवस्य विकल्पनादुद्धभावः । तुजादि-त्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

अनुव्रताय रंधयन्नपव्रतानाभूभिरिंद्रः अथयन्ननाभुवः ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतो द्यामिनस्ततः स्तवानो वम्रो वि जघान संदिहः ॥ ९ ॥

अनुव्रताय रंधयन् । अपऽव्रतान् । आऽभूभिः । इंद्रः । अथयन् । अनाभुवः ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्यां । इनस्ततः । स्तवानः । वम्रः । वि । जघान् । संदिहः ॥ ९ ॥

य इंद्रोऽनुव्रतायानुकूलकर्मणे यजमानायापव्रतानपगतकर्मणो यजमानान् रंधयन्निहंसयन्वशीकुर्वन्वा तथाभूभिः । आभिमुख्येन भवंतीत्याभुवः स्तोतारः । तैरनाभुवस्तद्विपरीतान् अथयन्निहंसयन्वर्तते । वृद्धस्य चिद्धर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्य द्यामिनस्ततः स्वर्गं व्याप्तुवतस्त्वेन्द्रस्य स्तवानः स्तुतिं कुर्वणो वम्रः स्तुत्युन्निरणशील एतत्संज्ञक ऋषिः संदिहः सम्यगुपचिता वल्लीकवपा वि जघान । इंद्रेण परिहृतांतरायः सन्पृथिव्याः सारभूतं वल्लीकवपालक्षणं यज्ञसंभारमाहावीर्यदित्यर्थः । तथा च शाखांतरे समान्नातं । यद्वल्ली-कवपासंभारो भवति जर्जमेव रसं-पृथिव्या अवहं । तै० ब्रा० १. १. ३. ४. इति ॥ अनुव्रताय । अनुकूलं व्रतं यस्य । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रत्ययस्य अथयन् । अथ हिंसायां । णिचि घटादित्वात्तिले मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । वर्धतः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । इनस्ततः । नञ् गतौ । इकारोपजनश्चान्दसः । यद्वा । इनञ्चतिर्गत्यर्थः । प्रहृत्यंतरमन्वेष्टव्यं । स्तवानः । सम्यानच् सुवः । उ० २. ८९. इति स्तौतिर्बज्रलवचनान्निरूपदादयानचप्रत्ययः । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । जघान । अभ्यासास्तेत्यभ्यासादुत्तरस्य हतिर्हकारस्य कुत्वं । संदिहः । दिह उपचये । द्यत्युटो वज्रलमिति वज्रलवचनान्निरूपदादयानचप्रत्ययः ॥

तक्ष्णं उशना सहसा सहो वि रोदसी मज्मना बाधते शवः ।

आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन्मि श्रवः ॥ १० ॥

तक्ष्णं यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्मना । बाधते । शवः ।

आ । त्वा । वातस्य । नृमनः । मनः युजः । आ । पूर्यमाणं । अवहन् । अभि ।
श्रवः ॥ १० ॥

हे इंद्र यद्यदोशना काव्यः सहसात्मीयेन बलेन ते सहस्वदीयं बलं तच्च तनुकृतवान् । सम्यक् तोरणम-
काशीदित्यर्थः । तदा श्वस्वदीयं बलं मज्मना सर्वस्व शोधकेन स्वतैस्त्वेन रोदसी यावापुष्टिर्वा वि बाधते ।
ते विभीत इत्यर्थः । तथा चान्यत्राम्नातं । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसिता । ऋग्वे० २. १२. १. इति । यद्वा ।
रोदसी यस्माद्वादेर्बिभीतस्तं बाधत इत्यर्थः । हे नृमणो नृषु रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तेन्द्र आ
पूर्यमाणं पूर्वोक्तेन बलेना समंतात्पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजो मनोव्यापारमात्रेण युक्ता वातस्य वायोः संबं-
धिनः । तद्वद्वेगेन गच्छत इत्यर्थः । एवंभूता अश्वाः श्रवोऽभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्यावहन् । आभिमुख्येन
प्रापयंतु ॥ तच्च । तच्च त्वच्च तनूकरणे । लङि वज्रलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः शिष्यते । उशना । वश कांती । वशेः कनसिः । उ० ४. २३८. इति कनस् । यहिज्येत्यादिना संप्रसा-
रणं । ऋदुशनस्युद्देशोऽनेहसां च । पा० ७. १. ९४. इत्यनडादेशः । सर्वनामस्थाने च । पा० ६. ४. ८. इत्युप-
धादीर्घत्वं । हल्ङ्यादिनलोपौ । मज्मना । टुमस्जो शुद्धौ । औणादिको मनिप्रत्ययः । नृमणः । कंदस्युद्देश-
हादिति णत्वं । अवहन् । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लङ् ॥ १० ॥

मंदिष्टं यदुशने काव्ये सचाँ इंद्रो वंकू वंकुतराधि तिष्ठति ।

उग्रो ययिं निरपः स्रोतसामृजं शुष्णस्य दृहिता ऐरयत्पुरः ॥ ११ ॥

मंदिष्टं यत् । उशने । काव्ये । सचा । इंद्रः । वंकू इति । वंकुऽतरा । अधि । तिष्ठति ।

उग्रः । ययिं । निः । अपः । स्रोतसा । असृजत् । वि । शुष्णस्य । दृहिताः । ऐरयत् ।
पुरः ॥ ११ ॥

यद्येन्द्र उशने कामयमाने काव्ये सचा सह मंदिष्टं सुतोऽभूत् तदानीं वंकू वंकुतरातिशयेन कृटिलं
गच्छतावश्चावधि तिष्ठति । रथे संयोज्य तमारोहतीत्यर्थः । यद्वा । वंकुतरातिशयेन वक्रं गच्छति रथे वंकू
वक्रगमनशीलावश्चौ संयोज्येति योजनीयं । उग्र उन्नूर्णसादृश इंद्रो ययिं गमनयुक्ताव्येधात् स्रोतसा प्रवाह-
रूपेणापो निरखजत् । जलानि निरगमयत् । तथा शुष्णस्य सर्वस्व शोषयितुरसुरस्य दृहिताः प्रवृद्धाः पुरो
नगराणि निवासस्थानानि ब्रैरयत् । विविधं प्रेरितवान् ॥ मंदिष्टं । मदि सुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु । लुङि
वज्रलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । उशने । वशेरीणादिकः क्वुप्रत्ययः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । योर-
नादेशः । सचा । षच समवाये । उग्रदमदेर्बणो भावे क्तिप् । आङ्याजयारां चोपसंख्यानं । म० ७. १. ३९. १. ।
इति विभक्तेराडादेशः । संहितायां आङोऽनुनासिकम्कंदसि । पा० ६. १. १२६. इति तस्य सानुनासिकत्वं ।
वंकू । वन्तु गती । औणादिक उप्रत्ययः । वज्रलवचनात्कुत्वं । वंकुतरा । अतिशयेन वंकू वंकुतरा । सुपां
सुलुगिति विभक्तेराकारः । अत्र गतिसामान्यवाचिना गतिविशेषो लक्ष्यते । ययिं । या प्रापणे । आदृगमह-
नजन इति किप्रत्ययः । लिङ्गज्ञावात् द्विवचनब्रह्मत्वे । आतो लोप इटि चित्वाकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुपां
सुपो भवतीति पंचम्या अमादेशः । दृहिताः । दृहि वृद्धौ । इदित्वात्तुम् । ऐरयत् । ईर प्रेरणे । ईर इति ।
लङ्याडागमः । आटश्च । पा० ६. १. ९०. इति वृद्धिः ॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शर्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे ।

इंद्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥ १२ ॥

आ । स्म । रथं । वृषपाणेषु । तिष्ठसि । शर्यातस्य । प्रभृताः । येषु । मंदसे ।

इंद्र । यथा । सुतसोमेषु । चाकनः । अनर्वाणं । श्लोकं । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्र कौपीतकिन इतिहासमाचक्षते । शर्यातनाम्नो राजर्षैर्यज्ञे भृगुगोचोत्पन्नश्च्यवनो महर्षिराश्विनं यष्टमगृह्णात् । इंद्रस्य दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत् । तमिंद्रमनुगीय पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते । हे इंद्र त्वं वृषपाणेषु । वृष्णः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि । तेषु निमित्तभूतेषु रथमा तिष्ठसि स्म । स्वयमेव रथमारुह्य गच्छसि । न त्वन्यः कश्चित्प्रवर्तयितेति भावः । एवं च सति येषु सोमेषु त्वं मंदसे हर्षं प्राप्नोषि तादृशाः सोमाः शर्यातस्यैतन्नाम्नो राजर्षेः संबंधिनः प्रभृताः । प्रकर्षेण संपादिताः । अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः । अतः सुतसोमेष्टमिषुतसोमयुक्तेष्वन्यदीयेषु यज्ञेषु यथा चाकनः यथा कामयसे एवमस्यापि शर्यातस्य सोमान्कामयस्व । तथा सति दिवि ब्रुल्लोकेऽनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं श्लोकं श्लोचलक्षणं वचो यशो वा आ रोहसे । प्राप्नोषि । यद्वा । इमं यजमानं दिवि ब्रुल्लोक उक्तलक्षणं यशः प्रापयसि ॥ स्म । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । वृषपाणेषु । पा पाने । भावे ल्युट् । वा भावकरणयोः । पा० ८. १०. । इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्दनकारस्य णत्वं । प्रभृताः । भृज् भरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मंदसे । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिकतिषु । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । चाकनः । कन दीप्तिकांतिकतिषु । अत्र कांत्यर्थः । कांतिस्यामिलाषः । लेटि सिष्यडागमः । बङ्गस्य वृद्धसीति शपः झुः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । सर्वे विधयश्चंद्रसि विकल्प्यत इत्यभ्यस्तस्याबुदात्तत्वाभावे धातोरिति धातुतत्त्वोदात्तत्वं । अनर्वाणं । अतैरन्येभ्योऽपि दृष्टं इति दृशियहणाद्भावे वनिप् । नञा बङ्गरीहावम्यवर्णस्यसावनञ इति पर्युदासात्तुआदेशाभावे सर्वनामस्थाने चेत्युपधादीर्घत्वं । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्लोकं । श्लोक संघाति । श्लोक्यत इति श्लोकः । कर्मणि घञ् । जित्वादाबुदात्तत्वं । रोहसे । रोहर्ष्येत्येनात्मनेपदं ॥

अर्ददा अभौ महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयामिंद्र सुन्वते ।

मेनाभवो वृषणश्चस्य सुक्रतो विश्वेज्ञा ते सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अर्ददाः । अभौ । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वृचयां । इंद्र । सुन्वते ।

मेना । अभवः । वृषणश्चस्य । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते ।

सर्वनेषु । प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । अंगराजः कस्मिंश्चिद्विसे स्वकीयामिष्योषिभिः सह गंगायां जलक्रीडां चक्रे । तस्मिन्समये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्बलत्वात्किमपि कुर्वन्न शक्नोतीति द्वेषेण गंगामध्ये प्रचिक्षिपे । स च ऋषिः केनचित्सर्वेनांगराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम । स च राजा सर्वज्ञं तमुषिमवगत्य ज्ञवादवतार्यैवमवोचत् । हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति । एषा महिषी । अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयेति । स च तथेत्यब्रवीत् । सा महिषी तु राजानं प्रति तथेत्युक्त्वायं वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या स्वकीयामुशिकसंज्ञां दासीं प्राहिषीत् । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मंचपूतेन वारिणाभ्युक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी बभूव । तस्यामुत्पन्नः कक्षीवान्नाम ऋषिः । स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् । स च बङ्गविधेन राजसूयादिनेजे । तस्मै राज्ञे तत्कृतैर्यज्ञैः परितुष्ट इंद्रो वृचयाख्यां तरुणां योषितं प्रादात् । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते ॥ हे इंद्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्यवे त्वदीयश्लोचलक्षणं वच आत्मन इच्छते सुन्वते त्वद्देवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिषवं कुर्वते कक्षीवत एतन्नाम्ने राज्ञे वृचयां वृचयाख्यामर्भामल्यां युवतिमित्यर्थः । एवंभूतां स्त्रियमददाः । तथा

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञं वा हे इंद्र त्वं वृषणश्चस्यैतदाख्यस्व राज्ञो मेनाभवः । मेना नाम कन्यकाभूः । तथा च शाव्यायनिभिः सुब्रह्मण्यामचैकदेशव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमाश्रयते । वृषणश्चस्य मेन इति वृषणश्चस्य मेना भूत्वा मघवा कुल उवासेति । तां च प्राप्तयौवनां स्वयमेवेंद्रश्चकमे । तथा च तां डिभिरास्नातं । वृषणश्चस्य मेना नाम दुहितास । तामिंद्रश्चकम इति । अत उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते ता त्वदीयानि तानि विश्वेत् सर्वाण्येव सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या । प्रकर्षणं वक्तव्यानि । स्तुतिभिः स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ महति । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । वचस्येव । सुप आत्मनः क्वच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । कक्षीवति । अश्वबंधनहेतवो रज्जवः कक्ष्याः । कक्षीवान् कक्ष्यावान् । नि० ६. १०. । इति यास्कः । आसंदीवदधीवक्षकीवत् कक्षीवत् । पा० ८. २. १२. । इति संप्रसारणं मतुपो वत्वं संज्ञायां निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम । मेना सा इति पाठात् । मन ज्ञाने । मन्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना । पचाद्यच् । नश्मिन्योरलित्येत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. । इत्येत्वं । वृषादिर्द्रष्टव्यः । मेना मानयत्येना इति यास्कः । नि० ३. २१. । सवनेषु । सवनमिति यज्ञनाम । सूयतेऽभिषूयत एष्वित्यधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या । वच परिभाषणे । ण्यति यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । पा० ७. ३. ६६. । इति कुत्वाभावः । तित्स्वरिति प्राप्तिरित्यथेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा । वाचयतेरचो यदिदं यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्रो अश्रायि सुधुयो निरेके पजेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिंद्र इद्रायः क्षयति प्रयंता ॥ १४ ॥

इंद्रः । अश्रायि । सुऽध्यः । निरेके । पजेषु । स्तोमः । दुर्यः । न । यूपः ।

अश्वऽयुः । गव्युः । रथऽयुः । वसूऽयुः । इंद्रः । इत् । रायः । क्षयति । प्रऽयंता ॥ १४ ॥

इंद्रो देवः सुधुः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रज्ञान्वा निरेके नैर्धन्ये निमित्तभूते सति तान्निहितुमश्रायि । असेविष्ट । पजेषु । पञ्चा इत्यंगिरसामाख्या । तथा च शाव्यायनिभिरास्नातं । पञ्चा वा अंगिरसः पशुकामास्तपोऽतर्प्यतेति । येषु यजमानेष्वंगिरःसु स्तोमः स्तोत्रं निश्चलं तिष्ठति दुर्यो न यूपो द्वारि निखाता स्थूणेव । तान्मुध इति पूर्वैणान्वयः । तस्मादिदानीमपि रायः प्रयंता धनस्य प्रदातिंद्र इत् इंद्र एव यजमानानां दातुमश्वयुरश्वानिच्छन् तथा गव्युर्गा इच्छन् रथयू रथानिच्छन् वसूयुरेवमन्यदपि यज्ञनमस्ति तदपीच्छन्त्ययति । वर्तते ॥ अश्रायि । अश्वं सेवायां । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन त्रैविण्यादेशः । सुधुः । धीरिति कर्मनाम । शोभना धीर्घेवां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शसि च्छंदस्युभयथा । पा० ६. ४. ८६. । इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्ण इति स्वरितत्वं । निरेके । नितरां रेचनं निरेकः । रिचिर् विरेचने । भावे घञ् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । दुर्यः । दुरे भवो दुर्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यूपः । यु मिश्रणे । यूयते युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः । कुयुभ्यां च । उ० ३. २७. । इति पप्रत्ययः । दीर्घ इत्यगुवृत्तेर्दीर्घत्वं । अश्वयुः । यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन् । छंदसि परेक्षायां । का० ३. १. ८. २. । इति क्वच् । न च्छंदस्यपुत्रस्तीत्यदीर्घयोर्निषेधः । अश्रायिस्त्रादित्यात्वं तु च्छंदसत्वान्न भवति । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । एवमुत्तरवापि । एतावांसु विशेषः । गव्युरित्यत्र वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः । यास्कस्त्वेवं व्याचष्टे । इदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे भाष्यते । वसूयुरिंद्रो वसुमानित्यर्थः । अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरित्यपि निगमो भवति । नि० ६. ३१. । इति । क्षयति । क्षि क्षये । भौवादिकः । प्रयंता । यम उपरमे । तृच्येकाच इतीट्प्रतिषेधः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इदं नमो वृषभाय स्वराज्ञे सत्यशुष्पाय तवसेऽवाचि ।

अस्मिन्निंद्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्स्याम ॥ १५ ॥

इदं । नमः । वृषभाय । स्वऽराज्ञे । सत्यऽशुष्पाय । तवसे । अवाचि ।

अस्मिन् । इंद्र । वृजने । सर्वऽवीराः । स्मत् । सूरिभिः । तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

इदं पुरोवर्ति नमः स्तुतिलक्षणं वचो हे इंद्र तुभ्यमवाचि । अस्माभिः प्रायोजि । कीदृशाय । वृषभाय वर्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयेन तेजसा राजमानाय सत्यशुष्माय । शुष्ममिति बलनाम शत्रूणां शोषकत्वात् । अवितथबलयुक्ताय । तवसेऽत्यंतं प्रवृद्धाय । यस्मादेवं तस्मादस्मिन्वृजने वर्जनवति संग्रामे सर्ववीराः । विशिषेणैरयंत्वमित्रानिति वीरा भटाः । तादृशैः सर्वैर्मंडैरुपेता वयं । स्मदिति निपातः सुशब्दार्थः । तव स्मत् शर्मन त्वया दत्ते शोभने गृहे सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम । भवेम । निवसेमेत्यर्थः । यद्वा । त्वत्संबन्धिनि शोभने यज्ञगृहे सूरिभिर्विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः सह स्याम । शर्मेति गृहनाम । शर्म वरमेति पठितत्वात् ॥ स्वराजे । राज्ञ दीप्ता । सत्सूद्विषेति क्लिप् । सत्यशुष्माय । सत्यं शुष्मं बलं यस्य । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तवसे । तवतिः सीचो धातुः । अस्मादौणादिकोऽसिप्रत्ययः । वृजने । वृजी वर्जने । कूपवृजिमंदिनिधाज्भ्यः क्युः । उ० २. ८१. इति क्युः प्रत्ययः । शर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिंसंबुद्धोः । पा० ८. २. ८. इति नलोपप्रतिषेधः । स्याम । नञ् । पा० ८. ३. ३०. इति संहितायां सकारस्य धुडागमः । खरि चेति चत्वं । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः । पा० ८. ४. ४८. ३. इति तकारस्य थकारः ॥ ११ ॥

त्वं सु मेघमिति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सत्यस्वार्थमिंद्रं । चयोदशी पंचदशो त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । त्वं सु चयोदशं त्वे त्रिष्टुभाविति ॥ गवामयनस्य मध्यमेऽहनि विषुवत्संज्ञके मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं । विषुवान्दिवाकीर्त्य इति खंडे सूचितं । त्वं सु मेघं कया शुभेति च मरुत्वतीयं । आ० ८. ६. इति ॥

त्वं सु मेघं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभ्यः साकमीरते ।

अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमिंद्रं ववृत्यामवसे सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

त्वं । सु । मेघं । मह्यं । स्वःऽविदं । शतं । यस्य । सुऽभ्यः । साकं । ईरते ।

अत्यं । न । वाजं । हवनस्यदं । रथं । आ । इंद्रं । ववृत्यां । अवसे । सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

त्वं तं प्रसिद्धं मेघं शत्रुभिः सह स्पर्धमानं स्वर्विदं । स्वरादित्यो द्यौर्वी । तस्य वेदितारं लब्धारं वा । यद्वा । स्वः सुष्ठुरासीयं धनं । तस्य लंभयितारं । एवंगुणविशिष्टमिंद्रं हे अध्वर्यो सु महय । सम्यक् पूजय । यस्मिंद्रस्य शतं शतसंख्याकाः सुभ्यः स्तोतारः साकं सहैव युगपदेवेरते स्तुतौ प्रवर्तते । यद्वा । यस्मिंद्रस्य रथं शतं सुभ्यः शतसंख्याका अश्वान् साकं सहेरते गमयन्ति । तमिंद्रमवसेऽस्माद्रक्षणाय सुवृत्तिभिः सुष्ठावर्जकैः स्तोत्रैः रथमा ववृत्यां । रथं प्रत्यावर्तयामि । कीदृशं रथं । हवनस्यदं हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छंतं । वेगगमने दृष्टांतः । अत्यं न वाजं गमनसाधनमश्वमिव ॥ महय । मह पूजायां । चुरादिरदंतः । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । सुभ्यः । सुष्ठु भवन्तीति सुभ्यः स्तोतारः । क्लिप्तेति क्लिप् । छद्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते क्दस्युभयथा । पा० ६. ४. ८६. इत्युभयथामावावणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्य जसोऽनुदात्तस्य स्वरितत्वं । ईरते । ईर गतौ कंपने च । अदादि-त्वाच्चापो लुक् । अस्मादादेशः । टेरित्वं । अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिधातुः । तच्च हि पंचमीनिर्दिशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । का० ८. १. ६६. इत्युक्तं । अत्यं । अत्य इत्यश्वनाम । अत्यो हय इति पाठात् । वाजं । वाज्यते गम्यतेऽनेनेति वाजः । वज ब्रज गतौ । करणे घञ् । अजिब्रज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इत्युक्तं । हवनस्यदं । स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यदो जवे । पा० ६. ४. २८. इति वेगे गम्यमाने घञंतो निपातितः । अत एव नलोपो वृद्धभावश्च । न च न धातुलोप आर्धधातुके । पा० १. १. ४. इति वृद्धेः प्रतिषेधः । इग्लक्षणा हि वृद्धिस्तत्र प्रतिषिध्यते । न चैयमिग्लक्षणा । घञो जित्वाद्दुत्तरपदस्यानुदात्तत्वं । छद्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । ववृत्यां । वृत्तु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । वज्रं क्दसीति शपः स्तुः । द्विर्वचनादि । यासुटो ङित्वाल्लघूपधगुणाभावः । तिङुतिङ इति निघातः ॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु वावृधे ।

इंद्रो यद्वृचमवधीन्दीवृतमुञ्जन्गणीसि जहृषाणो अंधसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रं ऽजतिः । तविषीषु । ववृधे ।

इंद्रः । यत् । वृचं । अवधीत् । नदी ऽवृतं । उज्जन् । अणीसि । जहृषाणः । अंधसा ॥ २ ॥

अंधसा सोमलक्षणेनान्नैन जहृषाणो ऽत्यर्थं हृषन्निद्रो यद्यदा वृचं वयाणां लोकानामावरोतारममुरम-
वधीत् हतवान् । कीदृशं वृचं । नदीवृतं । नदनान्नय आपः । तासामावरोतारं । किं कुर्वन्निद्रः । अणीसि
जलान्युज्जन् अंधःपातयन् । तदानीं स इंद्रः पर्वतो न पर्ववान् शिलोच्चय इव धरुणेषु सर्वस्य धारकेषूदकेषु
मध्ये ऽच्युतश्चलनराहित्येन स्थितः सहस्रमूर्तिर्वज्रविधरणवान् तविषीषु बलेषु वावृधे । प्रवृद्धो बभूव ॥
धरुणेषु । धारयतेर्णिनुकचैत्युनप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सहस्रमूर्तिः । सहस्रमूतयो यस्यासां । लुगभावश्छांदसः ।
ववृधे । संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नदीवृतं । नदीं वृणोतीति नदीवृत । कृपि ।
तुगागमः । उज्जन् । उज्ज आर्जवे । विकरणस्वरः । अणीसि । उदके नुद्ध । उ० ४. १९६. । इत्यर्तेरमुन्यत्ययसात्स-
नियोगेन नुडागमश्च । नित्वादाद्युदात्तत्वं । जहृषाणः । हृष तुष्टौ । यङ्नुगंताद्यत्ययेन शानच् । अभ्यस्ताना-
मादिरित्वाद्युदात्तत्वं । यद्वा । यङंतादेव शानचि बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभययेति शानच् ।
आर्धधातुक्त्वादतोलोपयलोपी । सार्वधातुक्त्वाच्चाभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । अंधसा । अद्यत इत्यंधः । अदेर्नुम धश्च
। उ० ४. २०५. । इत्यमुन धातोरुमागमो धकारांतादेशश्च । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

स हि द्वरो द्वरिषु वत्र ऊधनि चंद्रबुध्नो मदवृद्धो मनीषिभिः ।

इंद्रं तमहे स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पप्रिंधसः ॥ ३ ॥

सः । हि । द्वरः । द्वरिषु । वत्रः । ऊधनि । चंद्र ऽबुध्नः । मद ऽवृद्धः । मनीषि ऽभिः ।

इंद्रं । तं । अहे । सु ऽअपस्यया । धिया । मंहिष्ठ ऽरातिं । सः । हि । पप्रिः । अंधसः ॥ ३ ॥

स पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इंद्रो द्वरिष्वावरीतृषु शत्रुषु द्वरो हि अतिशयेनावरीता खलु । शत्रुजयशील इत्यर्थः ।
यस्मादूधनुद्धृतजलवत्यंतरिक्षे वत्रः संभक्तो व्याप्य वर्तते । अत एव चंद्रबुध्नः सर्वासां प्रजानामाल्लादकमूलः ।
अंतरिक्षस्य सर्वाल्लादकत्वात् । मदवृद्धः । माद्यन्तिमिरिति मदाः सोमाः । तैर्वर्धितः । एवंभूतो य इंद्रो मंहिष्ठ-
रातिं प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदानं वा तमिंद्रं मनीषिभिर्मनस ईषितुभिः प्राज्ञैर्हृत्विग्भिः सह स्वपस्यया धिया
शोभनकर्मयोग्यया बुद्ध्याहे । आह्वयामि । हि यस्मात्स इंद्रो ऽंधसो ऽन्नस्यासदपेक्षितस्य पप्रिः पूरयिता ॥
द्वरः । द्वृ इत्येके । द्वरत्यावृणोतीति द्वरः । पचाद्यच् । चित्स्वरिणांतादात्तत्वं । द्वरिषु । अच इरिति कर्तरीप्र-
त्ययः । वत्रः । वृद्ध संभक्तौ । त्रियते संभज्यत इति वत्रः । घञर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिहनिषुध्यर्थं । पा० ३.
३. ५८. ४. । इति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् कर्मणि कप्रत्ययः । द्विर्भावश्छांदसः । ऊधनि । उत् ऊधं
ध्रियते ऽस्मिन् जलमित्यूधः । सप्तम्येकवचने ऽस्थिदधिसक्थ्यक्षणात्मनङ्कुदात्तश्छांदस्यपि दृश्यते । पा० ७. १. ७६. ।
इति दृशिग्रहणादूधश्चब्दस्याप्यनडादेशः । यद्वा । ऊधसो ऽनङ् । पा० ५. ४. १३१. । इति समासे विधीयमानो
ऽनडादेशश्छांदसत्वात्किंवालादपि भवति । चंद्रबुध्नः । चदि आल्लादने दीप्तौ च । इत्येवमनङ्कुत् । स्थायितं-
चीत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरिणांतादात्तत्वं । बज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । मदवृद्धः । मदी
हर्षे । मदी ऽनुपसर्ग इति करणे ऽप । तस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । अहे । हेच् संधायां शब्दे च । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ्धात्मनेपदेष्वन्यतरस्यां । पा० ३.
१. ५४. । इति त्रैरडादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । गुणः । स्वपस्यया । अप इति कर्मनाम ।
शोभनमपः स्वपः । तदर्हतीति स्वपस्यः । कंदसि चेति यप्रत्ययः । मंहिष्ठरातिं । महि वृद्धौ । अतिशयेन
मंहिची मंहिष्ठा । तुष्कंदसीतीत्यन्यत्ययः । तुरिष्ठमेयः स्थिति तुलोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । मंहिष्ठा रातिर्यस्य ।
स्त्रियाः पुंवत् । पा० ६. ३. ३४. । इति पुंवद्भावाद्ब्रह्मत्वं । बज्रग्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पप्रिः । पु
पालनपूरणयोः । आह्वगमहनजन इति किन्प्रत्ययः । उदोष्पूर्वसेत्युत्वस्य बज्रलं कंदसीति वचनादभाव
यणादेशः । लिङ्गवाह्विर्वचने ऽचीति स्थानिवद्भावे सति द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

आ यं पृणंति दिवि सन्नवर्हिषः समुद्रं न सुभ्वः स्वा अभिष्टयः ।

तं वृचहृत्य अनु तस्युत्तयः शुष्मा इन्द्रमवाता अहुतप्सवः ॥४॥

आ । यं । पृणंति । दिवि । सन्नऽवर्हिषः । समुद्रं । न । सुऽभ्वः । स्वाः । अभिष्टयः ।

तं । वृचऽहृत्यै । अनु । तस्युः । उत्तयः । शुष्माः । इन्द्रं । अवाताः । अहुतऽप्सवः ॥४॥

सप्त सदनं स्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमा दिवि स्वर्गलोकेऽवस्थितं यमिन्द्रमा पृणंति आ समंतात्पूरयंति । तच्च दृष्टान्तः । सुष्ठु भवंतीति सुभ्वो नव्यः समुद्रं न । यथा नव्यः समुद्रं पूरयंति तद्वदित्यर्थः । कीदृशी नव्यः । स्वाः । समुद्रस्य स्वभूताः । तथा चाम्नायते । समुद्राय वयुनाय सिंधूनां पतये नमः । तै० सं० ४. ६. २. ६. इति । अभिष्टय अभिमुख्येन गमनवत्य ऊतयोऽवितारो मरुतो वृचहृत्य वृचहनने निमित्तभूते सति तमिन्द्रमनु तस्युः । अनुलक्ष्य स्थिता बभूवुः । कीदृशा मरुतः । शुष्माः शूचाणां शोषयितारः अवाताः । वांति प्रातिकूल्येन गच्छंतीति वाताः शत्रवः । तद्रहिताः । अहुतप्सवोऽकुटिलरूपाः । शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृणंति । पृ पालनपूरणयोः । क्रैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरान्त इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः । सप्तवर्हिषः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । सीदंत्वस्मिन्निति सप्त । औणादिकोऽधिकरणे मनिप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । वज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्वः । भवतेः क्तिञ्चेति क्तिप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ति कंदस्युभययेति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वं । अभिष्टयः । इष्टय एषणानि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनादभिरंतोदात्तः । वज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । एमनादित्वात्पररूपत्वं । वृचहृत्यै । हनस्त चेति हतेर्भावे क्यप् तकारान्तादेशश्च । प्रत्ययस्य पित्वादननुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अहुतप्सवः । ह्रु कौटिल्ये । अस्मान्निष्ठायां ह्रु ङरेऽङ्कंदसि । पा० ७. २. ३१. इति ह्रुआदेशः । प्सा भक्षणे इत्यस्मादौणादिको डुप्रत्ययः । न हुतप्सवोऽहुतप्सवः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रध्वीरिव प्रवणे संसुत्तयः ।

इन्द्रो यवज्जी धृषमाणो अंधसा भिनन्नलस्य परिधीरिव चितः ॥५॥

अभि । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । रध्वीऽइव । प्रवणे । संसुः । उत्तयः ।

इन्द्रः । यत् । वज्जी । धृषमाणः । अंधसा । भिनत् । नलस्य । परिधीन्ऽइव । चितः ॥५॥

ऊतयो मरुतो मदे सोमपानेन हर्षे सत्यस्त्रस्य युध्यतो वृचेण सह युध्यमानस्य पुरतः स्ववृष्टिं स्वभूतवृष्टिमंतं वृचमभि अभिमुख्येन ससुः । जग्मुः । रध्वीरिव प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशे गच्छंति । यद्यदांधसा सोमलक्षणेनान्नेन पीतेन धृषमाणः प्रगल्भः सन्वज्जी वज्रवानिन्द्रो वलस्य संवृण्वत एतत्संज्ञकमसुरं भिन्त व्यदारयत् । अवधीदित्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । चितः परिधीनिव । देवानां हविलेऽङ्गैर्देवैर्ययाभिः सकाशादप्लेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समाम्नातं । सोऽगरिणापः अभ्यपातयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायत । तै० ब्रा० ३. २. ८. १०. इति । तत्रोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य प्रतिरोधायासुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादकाः स्थापिताः । तान्यथा स अभिनत् तद्वत् ॥ स्ववृष्टिं । वज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युध्यतः । युध संग्रहारे । दैवादिकः । व्यत्ययेन शतृ । अदुपदेशास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्नो नित्वादायुदात्तत्वं । रध्वीः । रधि बन्धोर्नलोपश्च । उ० १. ३०. इत्युप्रत्ययः । वीतो गुणवचनादिति ङीष् । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । ङीष्स्वरः शिष्यते । धृषमाणः । जिधृषा प्रागल्भ्ये । सुप्रत्यये प्राप्ति व्यत्ययेन श आत्मनेपदं च । अदुपदेशास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् । लङि वज्रं कंदस्यमाङ्ग्येऽपीत्यडभावः । विकरणस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः । वलस्य । वल संवरणे । वलति

संवृणोति सर्वमिति बलः । पचाद्यच् । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परिधीन । परिधीयंत इति परिधयः । उपसर्गे घोः किः । पा० ३. ३. ९२. इति दधातिः कर्मणि किप्रत्ययः । आतो लोप इटि चित्वाकारलोपः । छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ १२ ॥

परीं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुधमाशयत् ।

वृत्रस्य यत्प्रवणे दुर्गुभिश्चनो निजघंथ हन्वोरिंद्र तन्यतुं ॥ ६ ॥

परि। इं। घृणा। चरति। तित्विषे। शवः। अपः। वृत्वी। रजसः। बुधं। आ। अशयत्।

वृत्रस्य। यत्। प्रवणे। दुः। गृभिश्चनः। निजघंथं। हन्वोः। इंद्र। तन्यतुं ॥ ६ ॥

यो वृत्रोऽपो वृत्वी उदकान्यावृत्त्य रजसो बुधमंतरिक्षस्योपरिप्रदेशमाशयत आश्रित्याशेत तस्य वृत्रस्य प्रवणे प्रकर्षेण वननीयेऽंतरिक्षे वर्तमानस्य दुर्गुभिश्चनो दुर्ग्रहव्यापनस्य । तस्य हि व्यापनं न केनापि यहीतुं शक्यते । स इमान् लोकानावृणोदिति श्रुतेः । एवमूतस्य वृत्रस्य हन्वोर्मुखपार्श्वयोर्हं इंद्र यद्यदा तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंतं यद्वा शब्दकारिणं वज्रं । तृतीयाथं द्वितीया । तन्यतुना वज्रेण निजघंथ नितरां प्रजहर्था तदानोमीमेनं त्वामिंद्र घृणा शत्रुजयलक्षणा दीप्तिः परि चरति । परितो व्याप्नोति । त्वदीयं शवो बलं च तित्विषे । प्रदिदीपे ॥ तित्विषे । त्विष दीप्ती । लिटि प्रत्ययस्वरः । तिङ्परत्वान्निघाताभावः । वृत्वी । वृत्र वरणे । स्नात्वाद्यश्च । पा० ७. १. ४९. इत्यादिग्रहणात् क्ताप्रत्ययस्येकारः । रजसः । रज्ज रागे । रजंत्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं । असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानं । का० ६. ४. २४. ४. इति नलोपः । नित्वादाबुदात्तत्वं । अशयत् । शीङो व्यत्ययेन परस्मैपदं । वज्रं बलं कंदसीति शपो लुगभावः । दुर्गुभिश्चनः । यह उपादानेऽशू व्याप्तावित्यनयोर्दुःशब्द उपपदे पृषोदरादित्वादभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । निजघंथ । हन हिंसागत्योः । लिटि णलि क्रादिनियमात्प्राप्तस्वेष्ट उपदेशेऽल्वतः । पा० ७. २. ६२. इति निषेधः । अभ्यासाच्चैत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यदुत्तयोगान्निघाताभावः । तन्यतुं । तनु विस्तारि । अस्मादृतन्यंजीत्यादिना । उ० ४. २. यतुच् । यद्वा । स्नन शब्द इत्यस्माद्वज्रलवचनाद्यतुच्प्रत्यये सकारलोपः ॥

हृदं न हि त्वा न्यृषंत्यूर्मयो ब्रह्माणींद्र तव यानि वर्धना ।

त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शवस्तत्तस्य वज्रमभिभूत्योजसं ॥ ७ ॥

हृदं। न। हि। त्वा। निजघंति। ऊर्मयः। ब्रह्माणि। इंद्र। तव। यानि। वर्धना।

त्वष्टा। चित्। ते। युज्यं। ववृधे। शवः। तत्तस्य। वज्रं। अभिभूतिऽओजसं ॥ ७ ॥

हे इंद्र यानि ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपाणि मंचजातानि तव वर्धना वर्धयितृणि तानि त्वा त्वां न्यृषंति हि । नितरां प्राप्नुवंत्येव । तव दृष्टांतः । ऊर्मयो जलप्रवाहा इदं न । यथा जलाशयं प्राप्नुवंति तद्वत् । त्वष्टा चित् स त्वष्टा च देवस्ते तव युज्यं योग्यं शवो बलं ववृधे । प्रावर्धयत् । अपि चाभिभूत्योजसं शत्रूणामभिभवितृणा ओजसा बलेन युक्तं वज्रं ततश्च । तीक्ष्णीचकार ॥ न्यृषंति । ऋषी गतौ । तौदादिकः । अदुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । ऊर्मयः । ऋ गतौ । ऋच्छंति गच्छंतीत्यूर्मयः । अतैरू च । उ० ४. ४४. इति मिप्रत्ययः । गुणे सत्यकारस्योकारादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । वर्धना । वृधु वृद्धौ । वर्धत एभिरिति वर्धना । करणे ल्युट् । श्शृच्छंदसीति श्लोपः । ततश्च । तच्च त्वच्च तनूकरणे । लिटि णलि लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पादादित्वात्निघाताभावः । अभिभूत्योजसं । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूति । करणे क्तिन् । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अभिभूत्योजो यस्य । वज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतुविन्द्र वृचं मनुषे गातुयन्नपः ।

अयच्छथा बाहोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्ये दृशे ॥ ८ ॥

जघन्वान् । ऊं इति । हरिऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतो । इन्द्र । वृचं । मनुषे ।
गातुऽयन् । अपः ।

अयच्छथाः । बाहोः । वज्रं । आयसं । आधारयः । दिवि । आ । सूर्ये । दृशे ॥ ८ ॥

हे संभृतक्रतो संपादितकर्मन् संपादितप्रज्ञ वेंद्र मनुषे जनाय गातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् वृचं लोकाना-
मावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्युक्तस्त्वं जघन्वान् उ । हतवान् खनु । तदनंतरमपो वृथुदकानि प्रावर्तय इत्यध्या-
हारः । बाहोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयं वज्रमयच्छथाः । अग्रहीः । आकारः समुच्चयार्थः । सूर्यं च
दिवि ब्रुलोके दृशे द्रष्टुं सर्वेषामस्माकं दर्शनायाधारयः । स्थापयां चक्षुषे ॥ जघन्वान् । हृतेर्लिटः क्रसुः ।
विभाषा गमहनविदविशां । पा० ७. २. ६८. । इतीडागमस्य विकल्पोक्तिरभावः । गातुयन् । गातुमिच्छसि ।
कंदसि परेच्छायामपीति क्वच । का० ३. १. ८. २. । न कंदस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधः । क्वजंताच्छतर्चदुपदेशा-
ल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्वच एव स्वरः शिष्यते । बाहोः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

बृहत्स्वश्चंद्रममवद्यदुक्थ्यमकृण्वत भियसा रोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इन्द्रमृतयः स्वर्नृषाचो मरुतोऽमदन्नु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वऽचंद्रं । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यं । अकृण्वत । भियसा । रोहणं । दिवः ।

यत् । मानुषऽप्रधनाः । इन्द्रं । मृतयः । स्वः । नृऽसाचः । मरुतः । अमदन् । अन्नु ॥ ९ ॥

बृहत् बृहत्साम स्तोतारो यजमाना भियसा वृचभयेन यद्यदोक्थ्यमुक्तार्हं स्तोत्रयोग्यमकृण्वत अकुर्वन् ।
कीदृशं बृहत्साम । स्वचंद्रं स्वकीयेन चंद्रेणाह्लादकेन तेजसा युक्तं अमवत् । अमति शत्रून् हजत्यनेनेत्यमो
बलं । तद्युक्तं । दिवः स्वर्गस्य रोहणमारोहणहेतुभूतं । एवंविधेन स्तोत्रेण वृचाङ्गीता इन्द्रमस्तोषतेत्यर्थः । यद्यदा
मानुषप्रधनाः । प्रतीक्षायां नृषानि भवन्तीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या प्रधनमिति संग्रामनाम । नि० ९. २३. । मनुष्य-
हितसंग्रामा जतयः स्वर्ब्रुलोकस्य रक्षितारो मरुतो नृषाचः प्राणरूपेण नृसेवमाना भूत्वेन्द्रमपि तेनैव रूपे-
णान्वमदन् आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन् । तदानीं स इन्द्रो वृचवधं प्रत्युद्युक्तो बभूवेति शेषः ॥ स्वचंद्रं । स्वकीयं
चंद्रं यस्य । इस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंचे । पा० ६. १. १५१. । इति सुट् । सुत्वेन शकारः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । भियसा । भीशब्दस्य तृतीयैकवचने क्वांदसोऽमुगागमः । तस्योदात्तत्वं च । नृषाचः । षच समवाये ।
अयं सेवनार्थ इति यास्कः । वहश्च । पा० ३. २. ६४. । इत्यच चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादस्मादपि प्लिप्रत्ययः ।
अमदन् । मदी हर्षे णिचि मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठान्मिले सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ।
लङि च्छंदसुभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः ॥

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीज्ञियसा वज्रं इन्द्र ते ।

वृचस्य यङ्मधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिन्नश्चिरः ॥ १० ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहेः । स्वनात् । अयोयवीत् । भियसा । वज्रः । इन्द्र । ते ।

वृचस्य । यत् । यङ्मधानस्य । रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिनत् । शिरः ॥ १० ॥

द्यौश्चिदस्यामवाँ इति ब्रुलोकोऽयस्याहेर्वृचस्य स्वनाच्छब्दाज्ञियसा मयेनायोयवीत् । अत्यर्थं पृथग्भूत
आसीत् । अकंपतेत्यर्थः । हे इन्द्र ते तव सुतस्याभिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षं जाते सति

त्वदीयो वज्रो रोदसी बावापृथिव्यौ बद्धधानस्य बाधनशीलस्य वृत्रस्य शिरो यद्यदा श्वसा बलेनाभिनत
अच्छिनत् । तदानीं बुलोको भयराहित्येन निश्चलो बभूवेति शेषः ॥ अयोयवीत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः ।
अस्माद्यङ्गुगंताल्लङि यङो वा । पा० ७. ३. ९४. । इत्यपुक्तप्रत्ययस्यङागमः । अङागम उदात्तः । बद्धधानस्य ।
बाधु विलोडने । ताच्छीलिके चानशि बङ्गलं कंदसीति शपः युः । हलादिशेषाभावो धातोर्ह्रस्वत्वं च क्छांद-
सत्वात् । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥ ॥ १३ ॥

यदिन्विंद पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनंत कृष्टयः ।

अचाह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु श्वसा बर्हणा भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इंद्र । पृथिवी । दशभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनंत । कृष्टयः ।

अच । अह । ते । मघवन् । विश्रुतं । सहः । द्यां । अन् । श्वसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिन्नु यदा खलु पृथिवी दशभुजिर्दशगुणिता भवेत् । यदि वा कृष्टयः सर्वे मनुष्या विश्वा सर्वाण्यहानि
ततनंत विस्तारयेयुः । हे मघवन् धनवन्निद्र अचाह अत्रैव पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकर्तृकेषु ते त्वदीयं सहो वृत्रव-
धादिकारणं बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं । श्वसा त्वदीयेन बलेन कृता बर्हणा वृत्रादेर्वधरूपा क्रिया द्यामनु
भुवत् । अनुभवति । यथा द्यौर्महती तथा त्वत्कृतं वृत्रादेर्हिंसनमपि महदिति भावः ॥ ततनंत । तनु विस्तारि ।
यत् । इत् । नु । इंद्र । पृथिवी । दशभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनंत । कृष्टयः ।
अच । अह । ते । मघवन् । विश्रुतं । सहः । द्यां । अन् । श्वसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥
यदिन्नु यदा खलु पृथिवी दशभुजिर्दशगुणिता भवेत् । यदि वा कृष्टयः सर्वे मनुष्या विश्वा सर्वाण्यहानि
ततनंत विस्तारयेयुः । हे मघवन् धनवन्निद्र अचाह अत्रैव पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकर्तृकेषु ते त्वदीयं सहो वृत्रव-
धादिकारणं बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं । श्वसा त्वदीयेन बलेन कृता बर्हणा वृत्रादेर्वधरूपा क्रिया द्यामनु
भुवत् । अनुभवति । यथा द्यौर्महती तथा त्वत्कृतं वृत्रादेर्हिंसनमपि महदिति भावः ॥ ततनंत । तनु विस्तारि ।
यत् । इत् । नु । इंद्र । पृथिवी । दशभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनंत । कृष्टयः ।
अच । अह । ते । मघवन् । विश्रुतं । सहः । द्यां । अन् । श्वसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः ।

चकृषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेष्या दिवं ॥ १२ ॥

त्वं । अस्य । पारे । रजसः । विऽव्योमनः । स्वभूतिऽओजाः । अवसे । धृषत्ऽमनः ।

चकृषे । भूमिं । प्रतिमानं । ओजसः । अपः । स्वपरितिं स्वः । परिऽभूः । एषि ।

आ । दिवं ॥ १२ ॥

हे धृषन्नः शत्रूणां धर्षकमनोयुक्तेन्द्र अस्मास्माभिः परिदृश्यमानस्य व्योमनो व्याप्यमानस्य रजसो
लोकस्य पार उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभूत्योजाः स्वभूतबलस्त्वमवसेऽस्य द्रव्यार्थं भूमिं भूलोकं चकृषे । कृत-
वानसि । किंच ओजसो बलवतां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः । तथा स्वः सुष्ठुरणीयं गंतव्यं । आप
इत्यंतरिचनानाम् । अपोऽंतरिचलोकं आ दिवं बुलोकं च परिभूः परियहीता । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहणार्थः ।
एषि । प्राप्नोषि ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तेश्चोदात्तत्वं । व्योमनः । अवतिर्गत्यर्थः । अव रक्षणगतिर्कांतीत्य-
भिधानात् । विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम । यद्वा । वृष्टिर्दृष्टिः । विशेषेण प्राप्नोतीति रक्षतीति
व्योम । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मन्यन् । अत्रैवैतद्व्यतिरेकः । यथा वकारस्य चोड् । गुणः । दासीभारादि-
त्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । भावे मन्यन् । विविधमोम रक्षणं यस्मिन् । बङ्ग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
यथादेश उन्मत्ताः इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं । स्वः । सुपूर्वादेर्न्येभ्योऽपि दृश्यंत इति
विच् । अथवादाप्पुपः । पा० २. ४. ८२. । इति सुपो लुक् । न्यङ्स्वरौ स्वरितौ । फि० ४. ६. । इति स्वरितत्वं ॥

भूनाम्ब्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे निविडानीयात्सूक्तात्पुरा त्वं भुवः प्रतिमानमित्येषा शंसनीया । तथैवा-
सूत्रयत् । शस्त्रमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः । आ० ९. ५. इति ॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहत्तः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अंतरिक्षं महित्वा सत्यमद्वा नकिरन्यस्वावान् ॥ १३ ॥

त्वं । भुवः । प्रतिमानं । पृथिव्याः । ऋष्वऽवीरस्य । बृहत्तः । पतिः । भूः ।

विश्वं । आ । अप्राः । अंतरिक्षं । महिऽत्वा । सत्यं । अद्वा । नकिः । अन्यः । त्वाऽवान् ॥ १३ ॥

हे इंद्र त्वं पृथिव्याः प्रथिताया विस्तीर्णाया भूमेः प्रतिमानं भुवः । प्रतिनिधिर्भवसि । यथा भूर्लोको
महानचिंत्यशक्तिः । एवं त्वमपीत्यर्थः । तथा ऋष्ववीरस्य । वीरयंति विक्रान्ता भवंतीति वीरा देवाः । ऋष्वा
दर्शनीया वीरा यस्य स तथोक्तः । तस्य बृहत्तो बृंहितस्य प्रवृद्धस्य स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः । पालयितासि ।
तथांतरिक्षमंतरा चांतं द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमपि महित्वा महत्त्वेन सत्यमाप्राः ।
निश्चयेन आ समंतादपूरयः । अतस्त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्नकिरस्ति । नास्तीति । यदेतत्तदद्वा सत्यमेव ॥
भुवः । भवतेर्लेटि सिन्धुडागमः । उवडादेशः । पृथिव्याः । उदात्तयणो हलपूर्वादिति विभक्तिरुदात्ता । बृहत्तः ।
बृहत्तमहत्तोरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । भूः । क्वादसे वर्तमाने लुङि वज्रत्वं क्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः ।
अप्राः । प्रा पूरणे । आदादिकः । लङ्यडागमः । महित्वा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । त्वावान् ।
वतुप्रकरणे युष्मदसंज्ञां क्दसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. इति सादृश्यार्थे वतुप् । प्रत्ययोत्तर-
पदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव
शिष्यते ॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिंधवो रजसो अंतमानशः ।

नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यचकृषे विश्वमानुषक् ॥ १४ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिंधवः । रजसः । अंतं । आनुशुः ।

न । उत । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । एकः । अन्यत् । चकृषे । विश्वं । आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्मिंद्रस्य व्यचो व्यापनं द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी प्राप्नुमसमर्थं बभूवतुः । तथा रजसो
ऽंतरिक्षलोकस्योपरि सिंधवः खंदनशीला आपो यस्मिंद्रस्य तेजसोऽतमवसानं नानशुः न प्रापुः । उतापि
च सोमपानेन मदे हर्षे सति स्ववृष्टिं द्यावापृथिवीं वृचादिं युध्यतो युध्यमानस्यास्मिंद्रस्य बलस्यांतं वृचादयो न
प्रापुः । अतो हे इंद्र एकस्त्वमन्यत्स्वव्यतिरिक्तं विश्वं सर्वं भूतजातमानुषक् आनुषक्तं चकृषे ।
भूतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः ॥ द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च द्वयो द्यावा । पा० ६. ३. २९. इति
द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दः णिङ्योश्चैति ङीष्तोऽतोदात्तः । देवताहंसे चेलुभय-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीरुद्रपूषमंधिष्विति पर्युदासान्नोत्तरपदेऽनुदात्ताद्भावेति निषेधाभावः । व्यचः ।
व्यचः । इटादित्वमनासे । का० १. २. १. १. इति वचनात् डित्वाभावे संप्रसारणाभावः । आनुशुः । अन्नोतिर्व्य-
त्ययेन परस्मैपदं । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । अन्नोतिश्चेति नुडागमः ॥

आर्चन्तं मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्तु त्वा ।

वृचस्य यज्ञृष्टिमता वधेन नि त्वमिंद्र प्रत्यानं जघंथ ॥ १५ ॥

आर्चन् । अत्र । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ।

वृचस्य । यत् । भृष्टिऽमता । वधेन । नि । त्वं । इंद्र । प्रति । आनं । जघंथ ॥ १५ ॥

हे इंद्र त्वां मरुतोऽत्रास्मिन्संयाम आर्चन् । प्रहर भगवो जहि वीरयस्व । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इत्यनेन वचने-
नापूजयन् । सस्मिन् तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाजौ संयामे विश्वे देवासस्ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतस्त्वा
त्वामन्वमदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । यद्वा । त्वदीयमदानंतरं तेऽपि मदं प्राप्ताः । हे इंद्र त्वं यद्यदा
भृष्टिमता । भ्रंशयति शत्रूनि भृष्टिरग्निः । तद्वता वधेन हननसाधनेन वज्रेण । अग्निमत्त्वं च वज्रस्य ब्राह्मणे
समान्नातं । वज्रो वा एष यद्यूपः सोऽष्टाग्निः कर्तव्योऽष्टाग्निर्वै वज्रः । ऐ० ब्रा० २. १. । इति । तेन वज्रेण
वृचस्थानं प्रति आननं मुखं प्रति यद्वा श्वासहेतु घ्राणं प्रति नि जघंथ । नितरां प्राहाधीः ॥ आर्चन् । अर्च
पूजायां । भौवादिकः । आडागम उदात्तः । सस्मिन् । तदोः सः सी । पा० ७. २. १०६. । इति विधीयमानं
सत्वं व्यत्ययेन सप्तम्यामपि द्रष्टव्यं । यद्वा । सर्वस्मिन्नित्यव वर्णलोपो द्रष्टव्यः । देवासः । आज्ञसेरमुक् । आनं ।
आननं । वर्णलोपः क्दांदसः । यद्वा । अन प्राणने । अन्यतेऽनेनेत्यानं घ्राणं । करणे घञ् । कर्षात्त्वत इत्यंतोदात्तत्वं ।
जघंथ । हन हिंसागत्योः । यत्पुपदेशेऽत्वत इतोऽप्रतिषेधः । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं ।
लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥ १४ ॥

न्यू ऋषिकादशर्चं तृतीयं सूक्तं । दशम्यकादशौ त्रिष्टुभी । शिष्टा नव जगत्यः । सव्य ऋषिः । इंद्रो देवता ।
तथा चानुक्रांतं । न्यू ऋषिकादशां त्रिष्टुभावि । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र एतत्सूक्तं ।
तथा चासूचयदाचार्यः । न्यू षु वाचमप्सु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

न्यू३ षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इंद्राय सद्ने विवस्वतः ।

नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन् दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊं इति । सु । वाचं । प्र । महे । भरामहे । गिरः । इंद्राय । सद्ने । विवस्वतः ।

नु । चित् । हि । रत्नं । ससतांऽइव । अविदत् । न । दुःऽस्तुतिः । द्रविणःऽदेषु ।

शस्यते ॥ १ ॥

महे महत् इंद्राय सु वाचं शोभनां स्तुतिं नि प्र भरामहे । नितरां प्रयुज्महे । उ इति पादपूरणः । यतो
विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सद्ने यज्ञगृह इंद्राय गिरः स्तुतयः क्रियन्ते । हि यस्मात्स इंद्रो नू चित् क्षिप्रमेव
रत्नं रमणीयमसुराणां धनमविदत् विंदति । तच्च दृष्टांतः । ससतामिव । यथा स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः
क्षिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्माभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्रविणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु दुष्टुतिर्द्रविणो-
चीना स्तुतिर्न शस्यते । नाभिधीयते । अतः सुवाचं प्र भरामहे इति पूर्वैण संबंधः ॥ न्यू षु इत्यस्योदात्तस्वरि-
तयोर्यण इति स्वरितत्वं । तत्रोदात्तपरत्वात्संहितायां कथ्यते । इकः सुञि । पा० ६. ३. १३४. । इति दीर्घत्वं ।
सुञ इति षत्वं । महे । मह पूजायामित्यस्मात् क्विप्तेति क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेश्चोदात्तत्वं । यद्वा । मह-
च्छब्दस्याच्छब्दलोपः क्दांदसः । नू चित् । अचि तुनुचेत्यादिना दीर्घः । ससतामिव । षस स्वप्ने । अस्माच्छब्द-
तादंतोदात्तात्परस्या विभक्तेः शतुरनुम इत्युदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १.
४. २. । इति समासः । अविदत् । विदू लामि । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि पुषादिभुतादीति चुर-
ङादेशः । अडागम उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । द्रविणोदेषु । द्रविणानि धनानि ददातीति द्रवि-
णोदाः । द्रु गतावित्यस्मात् द्रुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५०. । इतीनम्रथयांतो द्रविणशब्दः । तस्मिन्कर्मण्युपपद
आतोऽनुपसर्गे क इति कः । पूर्वपदस्य सुगागमः क्दांदसः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्यते । शन्सु स्तुतौ ।
यक्यनिदितामिति नलोपः ॥

दुरो अश्वस्य दुर इंद्र गौरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।

शिक्षानरः प्रदिवो अक्षमक्षः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इंद्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इनः । पतिः ।
 शिक्षाऽनरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्शनः । सखा । सखिऽभ्यः । तं । इदं ।
 गृणीमसि ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वमश्वस्य दुरो दातासि । तथा गोः पश्वादेर्दुरो दातासि । तथा यवस्य यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि । वसुनो निवासहेतोर्धनस्त्रेणः स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता शिक्षानरः । शिक्षतिर्दानकर्मा । शिक्षाया दानस्य नेतासि । प्रदिवः पुराणः । प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन्स तथोक्तः । अकामकर्शनः । कामा-
 न्कर्शयति नाशयतीति कामकर्शनः । न कामकर्शनोऽकामकर्शनः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविर्दत्तवतां यजमानानां कामानभिमतफलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः । सखिभ्यः समानख्यानैभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्वं तं प्रियः । एवंभूतो य इंद्रसं प्रतीदं स्तोत्रलक्षणं वचो गृणीमसि । ब्रूमहे ॥ दुरः । दुदाञ् दाने । मंदिवाशिमथि-
 चतिचंक्किभ्य उरच् । उ० १. ३९. इति विधीयमान उरच्प्रत्ययो वज्रलवचनादस्मादपि भवति । अत एवा-
 कारलोपः । शिक्षानरः । शिक्ष विद्योपादाने । गुरोश्च हलः । पा० ३. ३. १०३. इत्यकारप्रत्ययः । ततष्ठाप् । षष्ठीसमासः । समासखित्वतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृ शब्दे । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इदंतो मसिरिति मसेरिकारः ॥

शचीव इंद्र पुरुकृद्युमत्तम तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीऽवः । इंद्र । पुरुऽकृत् । द्युमत्तऽतम । तव । इत् । इदं । अभितः । चेकिते । वसु ।

अतः । संगृभ्या । अभिऽभूते । आ । भर । मा । त्वाऽयतः । जरितुः । कामं । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । शचीति प्रज्ञानाम् । हे इंद्र शचीवः प्रज्ञावन् पुरुकृत् प्रभूतस्य वृचवधादेः कर्तः द्युमत्तमाति-
 शयेन दीप्तिमन् अभितः सर्वत्र वर्तमानं वसु धनं यदस्ति तदिदं तवेत् तवैव स्वभूतमिति चेकिते । भृशमस्मा-
 मिर्ज्ञायते । अतः कारणाद्धनं संगृभ्य सम्यक् गृहीत्वाभिभूते शत्रूणामभिमवितरा भर । अस्त्रभ्यमाहर ।
 देहीत्यर्थः । त्वायतस्त्वामात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः काममभिलाषं मोनयीः । परिहीनं मा कार्षीः ।
 पूरयेत्यर्थः ॥ शचीवः । मतुवसो हरिति ह्रत्वं । षाष्टिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । इतरेष्वाष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ।
 न चामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वं । नामंत्रिते समानाधिकरण इति निषेधात् । चेकिते । कित
 ज्ञाने । अस्माद्वङ्ताद्वर्तमाने लित्यमंचे । पा० ३. १. ३५. इति निषेधादाम्रत्ययामावे सति लिट् आर्धधातुक-
 त्वादतोलोपयलोपौ । संगृभ्य आभरेत्युभयत्र ह्यग्रहोर्भस्त्वंदसि । पा० ८. २. ३२. १. इति भत्वं । त्वायतः । त्वा-
 मात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्वांसमात्वं । क्यजंताल्लटः
 शतृ । तस्यादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तस्यैकादेशस्वरेणोदात्तत्वं । एकादेशस्वरोऽंतरंगः सिद्धो भवतीति
 वक्तव्यं । पा० ८. २. ६. १. इति वचनात्तस्य सिद्धत्वे सति शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं । कामं । कसु
 कांतावेत्यस्माद् घञ् । कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ति वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । ऊनयीः । ऊन परि-
 हाणे । चुरादिः । लुङि णिश्चिद्रुसुभ्यः । पा० ३. १. ४८. इति ल्लेखडादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना । पा०
 ३. १. ५१. प्रतिषेधः । ह्यंतच्छेति । पा० ७. २. ५. सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिंदुभिर्निरुंधानो अमंति गोभिरश्विना ।

इंद्रेण दस्युं दुरयंत इंदुभिर्युतवैषसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इंदुऽभिः । निऽरुंधानः । अमंति । गोभिः । अश्विना ।

इंद्रेण । दस्युं । दुरयंतः । इंदुऽभिः । युतऽवैषसः । सं । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एभिरस्त्राभिर्दत्तैर्बुभिर्दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः एभिरिदुभिः पुरोवर्तिभिस्तुभं दत्तैः सोमैश्च प्रीत-
स्वमस्त्राकममतिं दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशुभिरश्विनाश्चयुक्तेन धनेन च निरुधानो निवर्तयन्सुमनाः
शोभनमना भव । वयमिदुभिरस्त्राभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेनेद्रेण दस्युमुपचपयितारं शत्रुं दरयंतो हिंसंतोऽत एव
युतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुका भूलेषेन्द्रदत्तेनान्नं सं रभेमहि । संख्या भवेम । संगच्छेमहीत्यर्थः ॥ सुमनाः । शोभनं
मनो यस्य । सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । निरुधानः । रुधिर आवरणे । स्वरितेत्त्वादा-
त्त्वनेपदं । असोरलोप इत्यकारलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमतिं । मंतव्या
मतिरैश्वर्यं । न मतिरमतिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । अश्विना । अश्वो
ऽस्त्रास्तीत्यश्वि धनं । मत्वर्थीय इजिः ॥

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुश्चंद्रैरभिद्युभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्चावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सं । इन्द्र । राया । सं । इषा । रभेमहि । सं । वाजेभिः । पुरुऽचंद्रैः । अभिद्युऽभिः ।

सं । देव्या । प्रऽमत्या । वीरऽशुष्मया । गोऽअग्रया । अश्चऽवत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र राया धनेन वयं सं रभेमहि । संगच्छेमहि । तथेषान्नेन सं रभेमहि । तथा वाजेभिर्बलैः सं रभेमहि ।
कीदृशैर्वाजैः । पुरुश्चंद्रैः पुरुषां बहूनामाह्लादकैः अभिद्युभिरमितो दीपमानैः । किंच देव्या द्योतमानया
प्रमत्या त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या सं रभेमहि । कीदृश्या । वीरशुष्मया । वीरं विशेषेण शत्रूणां क्षेपणसमर्थं शुष्मं
बलं यस्याः सा तथोक्ता । गोअग्रया । सोतृभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सा तथोक्ता । अश्वा-
वत्याश्चैरुपेतया ॥ राया । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पुरुश्चंद्रैः । इस्त्राचंद्रोत्तरपदे मंच इति सुट् ।
शुत्वेन शकारः । समासस्वरः । अभिद्युभिः । अभिगता दीर्घोऽप्येषां । अत्र दिग्शब्दो दीप्तिं लक्षयति । अव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देव्या । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । प्रमत्या । तादौ च नितीति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । उत्तरयोर्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सर्वत्र विभाषा गोः । पा० ६. १. १२२. इति गोअग्रयेत्यत्र
प्रकृतिभावः । अश्वावत्या । मंचे सोमाश्चेन्द्रियेति मनुषि दीर्घत्वं ॥ ॥ १५ ॥

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमांसो वृचहत्येषु सत्पते ।

यत्कारवे दशं वृचाण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमांसः । वृचऽहत्येषु । सत्ऽपते ।

यत् । कारवे । दशं । वृचाणि । अप्रति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हे सत्पते सतां पालयितरिन्द्र वृचहत्येषु वृचहननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते पूर्वोक्ता मदा मादका मरुतस्त्वा
त्वाममदन् । अमदयन् । हर्षं प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृष्ण्या वृष्णः सेचनसमर्थस्य तव संबन्धीनि चरुपुरो-
डाशादीनि हवींषि त्वाममदन् । ते सोमांसः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाममदन् । यद्यदा कारवे स्तुतिकर्त्रे बर्हिष्मते
यज्यते यजमानाय दशं सहस्राण्यपरिमितानि वृचाणावरकाण्युपद्रवजातान्यप्रति शत्रुभिरप्रतिगतत्वं नि
बर्हयः न्यवधीः । तदानीमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ वृष्ण्या । श्रेष्ठं दसि बहूलमिति शैलोपः । बर्हयः । बर्हयतिर्हिं-
साकर्मा । ऊडि बहूलं कंदस्त्रमाज्योऽपीत्युदात्तभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ।
यदुक्तयोगादनिघातः ॥

युधा युधमुप घेदैषि धृष्ण्या पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।

नम्या यदिद्र सख्या परावति निबर्हयो नमुचिं नाम मायिनं ॥ ७ ॥

युधा । युधं । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुऽया । पुरा । पुरं । सं । इदं । हंसि । ओजसा ।
नम्या । यत् । इद्र । सख्या । पराऽवति । निऽबर्हयः । नमुचिं । नाम । मायिनं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र धृष्णुया शत्रूणां धर्षकस्त्वं युधा युद्धेन संबद्धं युधं युद्धस्य घेदेषि । उपैव गच्छसि । सर्वदा युद्ध-
शीलो भवसीत्यर्थः । घेति पादपूरणः । शत्रूणामसुराणां पुरा पुरेण नगरेण सहेदं पुरोवर्ति पुरं शत्रुनगरमो-
जसा बलेन सं हंसि । सम्यग्बिनाशयसि । शत्रूणां पुराण्यभैत्सीरित्यर्थः । हे इन्द्र त्वं नम्या शत्रुषु नमनशीलेन
सख्या सहायभूतेन वज्रेण परावति दूरदेशे नमुचिं नामानया संज्ञया प्रसिद्धं मायिनं मायाविनमसुरं यद्य-
स्मान्निबर्हयः नितरामहिंसीः । अतस्त्वमेवं सूयस इत्यर्थः ॥ युधा । युध संप्रहारे । संपदादिलक्षणो मवे क्तिप ।
सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । एषि । इण् गतौ । अदादित्वाच्चपो लुक् । धृष्णुया । जिधृषा प्रागल्भ्ये ।
चसिगृधिधृषिचिपेः कुरिति क्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । सुपां सुलुगिति सोर्याजादेशः । चित इत्थं तोदात्तत्वं ।
पुरा । पृ पालनपूरणयोः । पूरयति राज्ञामभिमतानीति । क्तिप्वेति क्तिप । उदोध्यपूर्वस्थेत्युत्वं । सावेकाच इति
विभक्तैरुदात्ता । हंसि । हृतेर्लुङि सिप् सिद्धादिङ् ॥ ३७० ॥ लुकि नञापदान्तस्य झलि । पा० ८. ३. २४. । इत्यनुस्वारः ।
नम्या । णमु प्रह्वे । औणादिक इन्द्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया ङादेशः । टिलोपः । सख्या । शेषो
च्यसखि । पा० १. ४. ७. । इति घिसंज्ञाप्रतिषेधात्ताभावाभावे यणादेशः । नमुचिं । इद्रेण सह युद्धं न मुंचतीति
नमुचिः । औणादिकः क्प्रत्ययः । नञापदान्तित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । नञ् न गतिर्न च कारकमिति
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मायिनं । मायाशब्दस्य ग्रीह्यादिषु पाठात् मत्व-
र्थीय इति ॥

त्वं करंजमुत पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।

त्वं शता वंगुदस्याभिन्तपुरोऽनानुदः परिषूता ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

त्वं । करंजं । उत । पर्णयं । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिऽग्वस्य । वर्तनी ।

त्वं । शता । वंगुदस्य । अभिन्त । पुरः । अननुऽदः । परिऽसूताः । ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं करंजमेतत्संज्ञकमसुरसुतापि च पर्णयमेतन्नामानमसुरं चातिथिग्वस्यैतत्संज्ञस्य राज्ञः प्रयोज-
नाय तेजिष्ठयातिथ्येन तेजिष्ठया वर्तनी वर्तन्या शत्रुप्रेरणकुशलया शक्त्या वधीः । हतवानसि । तथाननुदः ।
अनु पश्चाद्यति खंडयतीत्यनुदोऽनुचरः । तादृशोऽनुचररहित एक एव अनुचर इति राज्ञा परिषूताः
परितोऽवष्टब्धाः शता शतानि शतसंख्याका वंगुदस्यैतत्संज्ञकस्यासुरस्य पुरः पुराणि नगराण्यभिन्त । बिभि-
दिषे ॥ वधीः । हृतेर्लुङि सिपि लुङि चेति वधादेशः । तस्मादंतत्वाद्बहुवचनभावः । पा० ७. ३. ३५. । अत एवाने-
काच्चादिट्प्रतिषेधाभावः । पा० ७. २. १०. । इट् ईटीति सिचो लोपः । तेजिष्ठया । तेजसशब्दादस्यायामेधिति
मत्वर्थीयो विनिः । तस्मादातिशायनिक इष्टनि विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । नित्वादाद्यु-
दात्तत्वं । वर्तनी । वृत्त्यते प्रेर्यतेऽनयेति वर्तनी । करणे लुट् । टित्वात् । पा० ४. १. १५. । ङीप् । सुपां सुलुगिति
विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । अभिन्त । भिदिर् विदारणे । लुङि सिपि रुधादित्वात् अम् ।
इतश्चेतीकारलोपः । हल्ङ्याभ्य इति सकारलोपः । अननुदः । दो अवखंडने । आदेच इत्यात्वं । आतश्चोपसर्ग
इति कप्रत्ययः । नास्त्यनुदोऽस्येति बङ्ग्रीहौ नञुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । संहितायां दीर्घश्चांदसः ।
परिषूताः । षू प्रेरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्देशबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वं । एतान् । जनऽराज्ञः । द्विः । दश । अबंधुना । सुऽश्रवसा । उपऽजग्मुषः ।

षष्टिं । सहस्रा । नवतिं । नव । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या । दुऽपदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हे इंद्र श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विर्दश विंशतिसंख्याकानबंधुना बंधुरहितेन सहायरहितेन सुश्रवसे-
तत्संज्ञकेन राज्ञा युद्धार्थमुपजगमुष उपगतवत एतानेवविधान् जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन् । षष्टिमित्या-
दिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते । षष्टिं सहस्रा सहस्राणां षष्टिं नवतिं नव नवसंख्योत्तरां नवतिं । तान्नाञ्च
इदृक्संख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंबन्धिना दुष्पदा दुष्प्रपदनेन । शत्रुभिः प्राप्तुमशक्येनेत्यर्थः । इंद्रशेन चक्रेण
न्यवृणक् । न्यवर्जयः । त्वां सुवतः सुश्रवसो जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रून्जैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः ।
समासांतविधेरनित्यत्वादुचप्रत्ययाभावः । पा० ५. ४. ९९. परि० ८४. । राजञ्शब्दो राजृ दीप्तावित्यस्मात्कनिन्प्र-
त्ययांत आद्युदात्तः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अबंधुना । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
सुश्रवसा । शोभनं श्रवोऽन्नं यस्य । आद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उपजगमुषः । गमेर्लिटः कसुः ।
शसि भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । शासिबसिधसीनां
चेति षत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन क्सोरेव स्वरः शिष्यते । रथ्या । रथस्येदं रथं । रथाद्यत् । पा० ४. ३.
१२९. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । दुष्पदा । पद गती । ईषहुः-
सुष्विति खल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अवृणक् । वृजी वर्जने । रीधादिकः ।
लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्राब्भ्य इति सिपो लोपः । चोः कुरिति कुत्वं ॥

त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्त्व चामभिरिंद्र तूर्वेयाणं ।

त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरंधनायः ॥ १० ॥

त्वं । आविथ । सुऽश्रवसं । तवं । उतिऽभिः । तवं । चामऽभिः । इंद्र । तूर्वेयाणं ।

त्वं । अस्मै । कुत्सं । अतिथिऽग्वं । आयुं । महे । राज्ञे । यूने । अरंधनायः ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वं तवोतिभिस्त्वदीयैः पालनैः सुश्रवसं पूर्वोक्तं राजानमाविथ । ररविथ । तथा तूर्वेयाणमेतन्ना-
मानं राजानं तव चामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैः पालकैर्बलैराविधेति शेषः । किंच त्वं महे महते यूने तद्वर्णायास्त्री
सुश्रवसे राज्ञे कुत्सादींस्त्रीन्नाञ्चोऽरंधनायः । वशमनयः । रथ्यतिर्वशगमने । नि० ६. ३२. । इति यास्कः ॥
चामभिः । त्रैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतो मनिन्निति मनिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । अरंधनायः । रंधनं
वशीकरणं करोति रंधनयति । तत्करोति । पा० ३. १. २६. ५. । इति णिच् । इष्टवर्षौ प्रातिपदिकस्य । पा० ६.
४. १५५. १. । इतीष्टवर्षावाटिलोपः । लङि सिपि दीर्घश्छांदसः ॥

य उदृचींद्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असाम ।

त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ११ ॥

ये । उतऽश्चि । इंद्र । देवऽगोपाः । सखायः । ते । शिवऽतमाः । असाम ।

त्वां । स्तोषाम । त्वया । सुऽवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरं । दधानाः ॥ ११ ॥

हे इंद्र ये वयमुदृच्युदकै यज्ञसमाप्तौ वर्तमाना देवगोपा देवैः पालितास्ते तव सखायः सखिवदत्वं
प्रिया अत एव शिवतमा असाम अतिशयेन कल्याणा अभूंस ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां स्तोषाम ।
स्तवाम । अस्माभिः स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवतः संतो द्राघीयोऽतिशयेन दीर्घमायुर्जीवनं प्रतरं
प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधाना धारयंतो भूयास् ॥ देवगोपाः । देवा गोपा येषां । बज्रवीही पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । असाम । अस भुवि । लुङर्थे लोव्यादुत्तमस्य पिबेति पिबज्जावात्पिब डिन्नेति डित्त्वाभावे
असोरल्लोप इत्यकारलोपाभावः । पित्वादेव तिङोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । स्तोषाम । स्तौतेर्लोपि
सिब्रज्जलं लेटीति बज्रलयहणात् लोव्यपि सिप् । तस्य पित्वाङ्गुणः । सुवीराः । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । द्राघीयः । दीर्घशब्दादीयसुनि प्रियस्थित्यादिना । पा० ६. ४. १५७. । द्राघादेशः । नित्वादाद्यु-
दात्तत्वं । प्रतरं । प्रशब्दात्तरप्यमु च च्छंदसि । पा० ५. ४. १२. । इत्यद्रव्यप्रकर्षेऽमुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तत्वं ।
दधानाः । दधातिः शानच्यभ्यानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ १६ ॥

मा न इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तं । षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादशस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः सप्त जगत्यः । सव्य ऋषिः । इंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । मा नोऽत्या त्रिष्टुप् षष्ठ्यष्टमी नवमी चेति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावा-
कशस्त इदं सूक्तं । तथा च सूचितं । मा नो अस्मिन्मघवन्निद्रं पिव तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या । आ०
६. ४. इति ॥

मा नो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहसि नहि ते अंतः शवसः परीणशे ।

अक्रंदयो नद्योऽं रोरुवद्वना कथा न क्षोणीभियसा समारत ॥१॥

मा नः । अस्मिन् । मघवन् । पृत्स्व । अंहसि । नहि । ते । अंतः । शवसः । परिऽनशे ।

अक्रंदयः । नद्यः । रोरुवत् । वना । कथा । न । क्षोणीः । भियसा । सं । आरत ॥१॥

हे मघवन् धनवन्निद्रं अस्मिन्परिदृश्यमानेऽहसि पापे पुत्सु पुतनासु पापफलभूतेषु संग्रामेषु च नोऽस्मात्मा प्रक्षेप्योरिति शेषः । यस्मात्ते तव शवसो बलस्यांतोऽवसानं परीणशे परितो व्याप्तं नहि शक्यते । सर्वोऽपि जनस्त्वदीयं बलमतिक्रमिषुं न शक्नोतीत्यर्थः । तस्मात्त्वमंतरिक्षे वर्तमानो रोरुवत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यो नदीर्वना तत्संबन्धीन्युदकानि चाक्रंदयः । शब्दयसि । क्षोणीः क्षोण्यः । क्षोणीति पृथिवीनाम । तदुपलब्धिता-
स्तयो लोका भियसा त्वज्जयेन कथा कथं न समारत । न संगच्छते । त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयोऽपि लोका विभ्यतीति भावः ॥ पुत्सु । पदादिषु मांस्युत्सूनामुपसंख्यानं । पा० ३. १. ६३. १. । इति पुतनाशब्दस्य पृञ्गावः । परीणशे । नशतिर्याप्तिर्कर्म । कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्प्रत्ययः । निन्त्वादाद्युदात्तत्वं । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । नद्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा । रोरुवत् । रु शब्दे । यङ्लुगंताल्लटः शतृ । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । शतुर्ङित्वाङ्गुणाभाव उवडादेशः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । कथा । या हेतौ च च्छंदसीति किंशब्दात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः । तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमः कः । पा० ७. २. १०३. । इति कादेशः । आरत । ऋ गतौ । समो गम्युच्चीत्यात्मनेपदं । क्हांदसे वर्तमाने लङ्छादन्तेत्याच्छपो लुक् । शस्त्रादादेशः । आडागमो वृद्धिश्च ॥

अर्चो शक्राय शक्तिने शचीवते शृण्वंतमिन्द्रं महयन्मभि हुहि ।

यो धृष्णुना शवसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो न्यृजते ॥२॥

अर्च । शक्राय । शक्तिने । शचीवते । शृण्वंतं । इंद्रं । महयन् । अभि । स्तुहि ।

यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा । वृषत्वा । वृषभः ।

निऽञ्जते ॥२॥

हे अध्वर्यो शक्तिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रज्ञावते शक्रार्थेन्द्रायार्च । एवंविधमिन्द्रं पूजय । किंच स्तुतीः शृण्वंतं समीचीनं स्तुतिरिति जानंतं तमिन्द्रं महयन्पूजयन्मभि हुहि । आभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु । य इंद्रो धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण शवसा बलेनोभे रोदसी बावापृथिव्यौ न्यृजते नितरां प्रसाधयति । चञ्जतिः प्रसा-
धनकर्मा । नि० ६. २१. । इति यास्कः । स इंद्रो वृषा सेचनसमर्थो वृषत्वा वृषत्वेनानेनैव सेचनसामर्थ्येन वृषभो वर्षिता कामानां यदा वृष्ट्युदकानां ॥ अर्च । शपः पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ब्र्यचोऽतसिङ इति दीर्घत्वं । शक्तिने । शक्तिः शक्रः । शक्नु शक्तौ । भावे घञ् । मत्वर्थीय इनिः । क्रयामहं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभि हुहि । स्तौतिरदादित्वाच्छपो लुक् । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । हुना हुरिति हुत्वं । वृषत्वा । सुपां सुलुगिति विभक्तिराकारः । न्यृजते । ऋजि भृजी भर्जने । इति ऋजि । शपि प्राप्ति व्यत्ययेन शः ॥

अर्चो दिवे बृहते शूष्यं॑ वचः स्वऽक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः ।

बृहच्छ्रुवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः ॥३॥

अर्चो॑ । दिवे॑ । बृहते॑ । शूष्यं॑ । वचः॑ । स्वऽक्षत्रं॑ । यस्य॑ । धृषतः॑ । धृषत् । मनः॑ ।

बृहत्ऽश्रवाः । असुरः । बर्हणा॑ । कृतः॑ । पुरः॑ । हरिऽभ्यां॑ । वृषभः॑ । रथः॑ । हि । सः ॥३॥

हे स्तोतः दिवे दीप्ताय बृहते महत इन्द्राय शूष्यं । शूषमिति सुखनाम । तत्र साधु शूष्यं । तादृशं सुतिलक्षणं वचोऽर्चं । उच्चारय । यस्मिंश्च धृषतः शत्रुन्धर्षयतः स्वक्षत्रं स्वभूतबलवन्मनो धृषत् धृष्टं भवति । हि षः स हि स खल्विन्द्रो बृहच्छ्रुवाः प्रभूतयशा असुरः शत्रूणां निरसिता । यद्वा । असुः प्राणो बलं वा । तद्वान् । रो मत्वर्थीयः । अथवा । असवः प्राणाः । तेन चापो लक्ष्यते । प्राणा वा आप इति श्रुतेः । तान्नाति ददातीत्यसुरः । बर्हणा शत्रूणां निवर्हयिता हरिभ्यामश्वभ्यां पुरस्कृतः पूजितः वृषभः कामानां वर्धिता रथो रंहणशीलः ॥ शूष्यं । तत्र साधुरिति यत् । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यन्त इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । धृषतः । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । व्यत्ययेन शः । शत्रुनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । बृहच्छ्रुवाः । बृहच्छ्रुवो यस्य । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असुरः । असु क्षेपणे । असेरुरन् । उ० १. ४३ । इत्युरन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । बर्हणा । सुपां सुलुगिति विभक्तिराकारः । पुरः । पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययांतोऽतोदात्तः ॥

त्वं दिवो बृहतः सानु कोपयोऽव त्मना धृषता शंबरं भिनत् ।

यन्मायिनो व्रंदिनो मंदिना धृषच्छितां गर्भस्तिमशनिं पृतन्यसि ॥४॥

त्वं॑ । दिवः॑ । बृहतः॑ । सानु॑ । कोपयः॑ । अव॑ । त्मना॑ । धृषता॑ । शंबरं॑ । भिनत् ।

यत् । मायिनः॑ । व्रंदिनः॑ । मंदिना॑ । धृषत् । शितां॑ । गर्भस्तिं॑ । अशनिं॑ । पृतन्यसि॑ ॥४॥

हे इन्द्र त्वं बृहतो महतो दिवो बुलोकस्य सानु समुच्छ्रितमुपरिप्रदेशं कोपयः । अकंपयः । धृषता शत्रूणां धर्षयित्रा त्मनात्मना स्वयमेव शंबरमेतत्संज्ञमसुरमवाभिनत् । अवधीः । यद्यदा व्रंदिनः शत्रूञ्जितुं मृदुभावं प्राप्तान् । यद्वा । वृंदं समूहः । असुरसमूहवतः । मायिनो मायाविनोऽसुरान्मादिना हृष्टेन धृषत् धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्तुवता मनसा युक्तस्त्वं शितां तीक्ष्णीकृतां गर्भस्तिं हस्तेन गृहीतां । यद्वा । गर्भस्तिरिति रश्मिनाम । तद्वतीमशनिं वज्रं पृतन्यसि । तानसुराञ्जितुं पृतनारूपेणेच्छसि । तान्प्रति प्रेरयसीत्यर्थः । तदानीं बृहतो दिवः सानु कोपय इति पूर्वैणान्वयः ॥ कोपयः । कुप कोपे । खंताज्जि बज्रं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्गभावः । त्मना । मंत्रेष्व्यादिरात्मन इत्याकारलोपः । धृषत् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । शितां । शो तनूकरणे । निष्ठायां शाङ्कोरन्त्यतरस्यां । पा० ७. ४. ४१ । इतीकारादेशः । पृतन्यसि । पृतनाशब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । कव्यध्वरपृतनस्थित्यंतलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुणस्य चिद्व्रंदिनो रोरुवद्वना ।

प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यद्वा चिंकृणवः कस्त्वा परि ॥५॥

नि॑ । यत् । वृणक्षि॑ । श्वसनस्य॑ । मूर्धनि॑ । शुणस्य॑ । चित् । व्रंदिनः॑ । रोरुवत् । वना॑ ।

प्राचीनेन॑ । मनसा॑ । बर्हणा॑ऽवता॑ । यत् । अद्य॑ । चित् । कृणवः॑ । कः॑ । त्वा॑ । परि॑ ॥५॥

हे इन्द्र त्वं रोरुवत् मेघैरत्यर्थं शब्दयन् श्वसनस्य । अंतरिक्षे श्वसितीति श्वसनो वायुः । तस्य व्रंदिनः स्वकिरणैराश्रफलादीन्मृदुभावं प्रापयतः शुणस्य चित् रसानां शोषयितुरादित्यस्यापि मूर्धस्थितोऽन्तरीक्षे वना वनान्युदकानि यद्यस्मान्नि वृणक्षि आवर्जयसि । प्रापयसीत्यर्थः । वायुना सूर्यस्तिष्ठति वृष्टा आपः सूर्यस्थोपरि

पुनरवस्थाप्यते । तदेवावस्थापनमिन्द्रः करोतीत्युपचर्यते । प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्वा । अपराङ्मुखेनेत्यर्थः । बर्हणावता । निबर्हयतीति वधकर्मसु पाठाद्वर्हणा शूच्यां हिंसा । तद्वता । एवंभूतेन मनसा युक्तस्त्वं यद्यस्माद्वा चिदद्यापि कृणवः । धर्मकाले सूर्यस्योपरि भौमाग्रसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मादेतत्कुरुषे तस्मात्कारणात्त्वा त्वां पर्युपरि को वर्तते । न कोऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥ वृणक्षि । वृजो वर्जने । रौधादिकः । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन । प्रपूर्वादंचतेर्चत्वितिगत्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । विभाषांचेरदिकृत्स्त्रियामिति स्वार्थे खः । खस्थेनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । खप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वान्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेनिकार उदात्तः । अद्या चित् । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । कृणवः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वानुम् । लेटि सिध्यडागमः । धिन्विक्कण्योरच्चेत्युप्रत्ययः । वकारस्याकारादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः । गुणावादेशौ । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अच निरुक्तं । व्रंदी व्रंदतेर्भृदूभावकर्मणः । निवृणक्षि यच्छसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयितुं रोह्यमाणा वनानीति वा धनानीति वा । नि० ५. १६. इति । धनानीति पक्षे मेघस्य धनानीति व्याख्येयं ॥ ॥ १७ ॥

त्वमाविथ नयं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वय्यं शतक्रतो ।

त्वं रथमेतं कृत्ये धने त्वं पुरो नवतिं दंभयो नव ॥ ६ ॥

त्वं । आविथ । नयं । तुर्वशं । यदुं । त्वं । तुर्वीति । वय्यं । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वं । रथं । एतं । कृत्ये । धने । त्वं । पुरः । नवतिं । दंभयः । नव ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं नर्यादींस्त्रीनाञ्च आविथ । ररक्षिथ । तथा हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञं वा त्वं वय्यं वय्यकुलजं तुर्वीतिनामानं राजानमाविथेत्येव । अपि च त्वं रथं रंहणस्वभावमेतत्संज्ञमृषिमेतत्संज्ञकं धने धननिमित्ते संयामे कृत्ये कर्तव्ये सत्याविधेति शेषः । यद्वा । पूर्वोक्तानां राज्ञां रथं । एतश्च इत्यश्वनाम । एतश्चमश्वं च ररक्षिथेति योज्यं । तथा त्वं शंबरस्य नवतिं नव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि दंभयः । व्यनीनशः ॥ एतं । एति गच्छतीत्येतशः । इण् गतौ । इणस्यशन्तशसुनौ । उ० ३. १४९. इति तश्चप्रत्ययः । गुणः । कृत्ये । कर्तव्य इत्यस्य शब्दस्य वर्णविकारः पृषोदरादित्वात् ॥

स घा राजा सत्पतिः शूशुवज्जनो रातहव्यः प्रति यः शासुमिन्वति ।

उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७ ॥

सः । घा । राजा । सत्ऽपतिः । शूशुवत् । जनः । रातऽहव्यः । प्रति । यः । शासु । इन्वति ।

उक्था । वा । यः । अभिऽगृणाति । राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते । दिवः ॥ ७ ॥

स घ स खलु जनो जातो राजा राजमानः सत्पतिः सतां पालयिता यजमानः शूशुवत् । आत्मानं वर्धयति । य इन्द्र प्रति रातहव्यो दत्तहविष्कः सन् शासुमिन्द्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्य स्तुतिमिन्वति व्याप्नोति । उक्था वोकथानि शस्त्राणि वा यः स्तोता राधसा सहाभिगृणाति तस्याभिमुखीकरणाद्यं शंसति । अस्मै स्तोत्रे दानुरभिमतफलप्रदातिन्द्र उपरोपरान्नेघान् । उपर इति मेघनाम । स च यास्केनैवं निरुक्तः । उपर उपलो मेघो भवत्युपरमतेऽस्त्रिभ्रमास्तुपरता आप इति वा । नि० २. २१. इति । तास्केनादिवः सकाशात्पिन्वते । सेचयति । दोग्धीति यावत् ॥ घ । ऋचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । सत्पतिः । सतां पतिः सत्पतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शूशुवत् । टुञ्जीश्च गतिवृद्धौ । ख्यंताद्वर्तमाने लुङि क्षुञ्छादेशे संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः । म० ६. १. १७. २. इत्यंतरंगमपि वृद्धादिकं बाधित्वा णौ च संज्ञडोः । पा० ६. १. ३१. इति संप्रसारणं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वृद्धाभावे द्विवचनादि । उवडादेशः । रातहव्यः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शासु । शासु अनुशिष्टावित्यस्माद्भावे घञि कर्षात् इत्यंतोदात्तत्वे

प्राप्ति व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगण इत्युक्तं । यद्वा । शन्सु सुतावित्यस्माद्वञि व्यत्ययेन नलोपः । इन्वति । इवि व्याप्नो । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अभिगृणाति । गृ शब्दे । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पूर्ववन्निघाताभावः । उपरा । सुपां सुनुगिति शसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । पिन्वते । पिवि मिवि णिवि सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

असमं अत्रमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा संतु नेमे ।

ये त इन्द्र ददुषो वर्धयन्ति महिं स्रवं स्थविरं वृष्यं च ॥ ८ ॥

असमं । स्रवं । असमा । मनीषा । प्र । सोमपाः । अपसा । संतु । नेमे ।

ये । ते । इन्द्र । ददुषः । वर्धयन्ति । महिं । स्रवं । स्थविरं । वृष्यं । च ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य चवं बलमसमं । न केनचित्समं । सर्वाधिकमित्यर्थः । तथा मनीषा बुद्धिश्चासमा । न कस्यापि बुद्ध्या समाना । सर्वं वस्तु विषयीकरोतीत्यर्थः । नेम इति सर्वनामशब्द एतच्छब्दसमानार्थः । नेम एते सोमपाः सोमस्य पातारो यजमाना अपसा कर्मणा प्र संतु । प्रवृद्धा भवन्तु । हे इन्द्र ते तव ददुषो हविर्दत्तवन्तो ये त्वदीयं महिं महत् चवं बलं स्थविरं स्थूलं प्रवृद्धं वृष्यं वृषत्वं पुंस्त्वं च वर्धयन्ति प्रवृद्धं कुर्वन्ति । यद्वा । ददुषो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवत्स्वेति योजनीयं ॥ नेमे । सर्वनामत्वाज्जसः शीभावे गुणः । पा० ७. १. १७. । त्वसमसिमेत्यनुच्चानि । फि० ४. १०. । इति सर्वानुदात्तत्वे प्राप्ति व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । ददुषः । ददति-र्लिटः क्तसुः । जसो व्यत्ययेन शसादेशः । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीय इतीडागमात्पूर्वमेव संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरः । महि । महिरीणादिक इन्प्रत्ययः । स्थविरं । अजिरशिशिरित्यादिना । उ० १. ५४. । तिष्ठतिः किरच्प्रत्ययांतो निपातितः ॥

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसा इन्द्रपानाः ।

अश्रुहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्य । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिदुग्धाः । चमूषदः । चमसाः । इन्द्रपानाः ।

वि । अश्रुहि । तर्पय । कामं । एषां । अथ । मनः । वसुदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव चमसाः । चस्यन्ते भक्ष्यन्ते इति चमसाः सोमाः । एते सोमास्त्वदर्थं संपादिताः । कीदृशा इत्याह । वज्रलाः प्रभूता अद्रिदुग्धा अद्रिभिर्यावभिरभिषुताः चमूषदश्चमूष चमसेष्ववस्थिता इन्द्रपाना इन्द्रस्य पानेन सुखकराः । अतस्त्वं तान्वाश्रुहि । आश्रुहि । व्याप्य चैषां त्वदीयानामिन्द्रियाणां काममभिलाषं तैस्त्पर्षय । पूरयेति यावत् । अथानन्तरं वसुदेयायास्सम्भ्रममभिमतधनप्रदानाय त्वदीयं मनः कृष्व । कृष्व ॥ तुभ्य । क्वांसो मलोपः । अद्रिदुग्धाः । दुहेः कर्मणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । चमूषदः । चमु अदने । चमत्यनेनेति चमूः । कृषिचमितनीत्यादिना । उ० १. ८२. । औणादिक ऊप्रत्ययः । चमूषु सीदंतीति चमूषदः । सत्सूद्विषेत्वादिना क्तिप् । पूर्वपदात् । पा० ८. ३. १०६. । इति षत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रपानाः । कर्मणि च येन संस्पर्शात् । पा० ३. ३. ११६. । इति पिवतेः कर्मणि ल्युट् । अश्रुहि । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वसुदेयाय । वुदाञ् दाने । अस्मादचो यदिति भावे यत् । इत्यति । पा० ६. ४. ६५. । इतीकारादेशः । गुणः । यतोऽनाव इत्यावुदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृष्व । वृद्धञ् करणे । वज्रलं कंदसीति ऋग्वेदः लुक् ॥

अपामतिष्ठद्वरुणं ह्यरं तमोऽंतर्वृचस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिदो नद्यो वविणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवरोषु जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां । अतिष्ठत् । धरुणं ऽह्वरं । तमः । अंतः । वृचस्य । जठरेषु । पर्वतः ।
अभि । ईं । इंद्रः । नद्यः । वत्रिणा । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्थाः । प्रवरेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां वृथुदकानां धरुणह्वरं । धरुणशब्दो धारावचनः । धारानिरोधकं तमोऽधकारमतिष्ठत् ।
अयमेवार्थः स्यष्टीक्रियते । वृचस्य लोकत्रयावरितुरसुरस्य जठरेषूदरप्रदेशेष्वंतर्मध्ये पर्वतः पर्ववान्मेघोऽभूत् ।
अतस्तमोरूपेण वृचेण मेघस्यावृतत्वाद्वृथुदकमप्यावृतमित्युच्यते । ईमिमाः पूर्वोक्ता नद्यो नदीरपः । नदनान्नद्य
इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देनाप उच्यते । वत्रिणावरकेण वृचेण हिताः पिहिता विश्वा व्यापिनीरनुष्ठा अनुक्रमेण
तिष्ठन्तीः । एवंविधा अप इंद्रः प्रवरेषु निम्नेषु भूप्रदेशेष्वभि जिघ्रते । अभिगमयति ॥ वत्रिणा । वृच् वरण
इत्यस्मादादृगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावाह्विर्भावादि । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः । आतश्चो-
पसर्ग इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । जिघ्रते । हंतेर्गत्वर्थान्नत्ययेनात्मनेपदं । बज्रलं कंदसीति
शपः झुः । अतिपिपत्योश्च बज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्त्वत्वं ॥

स शेवृधमधि धा द्युम्नमस्मे महिं स्रुचं जनाषाड् इन्द्र तव्यं ।

रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरिनाये च नः स्वपत्या इषे धाः ॥ ११ ॥

सः । शेऽवृधं । अधि । धाः । द्युम्नं । अस्मे इति । महिं । स्रुचं । जनाषाट् । इंद्र । तव्यं ।

रक्षा । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरिन् । राये । च । नः । सुऽअपत्यै । इषे । धाः ॥ ११ ॥

हे इंद्र स त्वमस्मे अस्मासु दुम्नं यशोऽधि धाः । अधिनिधेहि । कीदृशमित्याह । शेवृधं । शं श्रमनं ।
रोगाणां श्रमने सति यद्धर्धते तादृशं । तथा महिं महत् जनाषाट् शत्रुजनानामभिभवितुं तव्यं प्रवृद्धं । चचं
बलं चाधि धा इति शेषः । किंच हे इंद्र नोऽस्मान्मघोनो धनवतः कृत्वा रक्ष । पालय । सूरिन् विदुषो
ऽन्यानपि पाहि । पालय । तथा राये धनाय च स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्तायैषेऽज्ञाय च नोऽस्मान्धाः । धेहि ।
स्थापय ॥ धाः । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । बज्रलं कंदस्यमाङ्ग्यो
ऽपीत्यडभावः । अस्मे । सुपां सुलुगित्यस्मच्छब्दात्सप्तम्याः श्रुआदेशः । जनाषाट् । जनान् सहत इति जनाषाट् ।
कंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. इति खिवः । अत उपधाया इति वृद्धिः । सहेः साडः सः । पा० ८. ३. ५६. । इति
षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपददीर्घः । तव्यं । तवतिवृद्धयर्थः । सौचो धातुः । अचो यदिति यत् । गुणे
धातोस्त्रिभित्तस्त्वैव । पा० ६. १. ८०. । इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्ष । रक्ष पालने । शपः
पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्युचोऽतस्त्रिङ् इति दीर्घत्वं । मघोनः । शत्रुवमघोनामतद्धित इति शसि संप्र-
सारणं । पाहि । पाहि । हेरपित्वात्तस्त्वैव स्वरः शिष्यते । मघोन इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वान्नि-
घाताभावः । स्वपत्यै । शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । जसादिषु
कंदसि वावचनमिति याडापः । पा० ७. ३. ११३. इति याडागमाभावे वृद्धिरेचि । पा० ६. १. ८८. । इति
वृद्धिः ॥ १८ ॥

दिवश्चिदखेत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं सव्यस्वार्धमैन्द्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं । दिवश्चिदष्टौ जागतं हीति । हीत्य-
भिधानात्तुह्यादिपरिभाषयोत्तरे द्वे च सूक्ते जागते ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं
च । दिवश्चिदखेति पर्यासः स नो नखेमिरिति च । आ० ६. ४. । इति ॥ विषुवति निष्कैवल्येऽप्येतत्सूक्तं । सूचितं
च । शंसेद्वोत्तराणि षड्दिवश्चिदस्य । आ० ८. ६. । इति ॥ समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये कंदोमेऽपि निष्कैवल्य
एतत्सूचितं । त्वं मह्यं इंद्र यो ह दिवश्चिदस्य त्वं मह्यं इंद्र तुभ्यमिति निष्कैवल्यं । आ० ८. ७. । इति ॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पंप्रथ इंद्रं न मृहा पृथिवी च न प्रति ।

भीमस्तुविष्माच्चर्षणिभ्य आतपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसंगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इंद्रं । न । मृहा । पृथिवी । चन । प्रति ।
भीमः । तुविष्मान् । चर्षणिभ्यः । आऽतपः । शिशीते । वज्रं । तेजसे । न । वंसगः ॥ १ ॥

अस्येन्द्रस्य वरिमोरुत्वं प्राभवं दिवश्चित् ब्रुलोकादपि वि पप्रथे । विस्तीर्णं बभूव । पृथिवी चन पृथिव्यपि च मृहा महिम्ना महत्त्वेनेन्द्रं न प्रति भवति । भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिरन भवति । ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः । भीमः शत्रूणां भयंकरस्तुविष्मान् प्रज्ञावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यस्तपामर्थाय शत्रूणामातप आ समन्तात्तापकारी । एवंविधः स इंद्रो वज्रं वर्जनशीलमायुधं तेजसे तिष्ठन्नाय शिशीते । तनुकरोति । तोदणीकरोति । तत्र दृष्टान्तः । वंसगो न । वननीयगतिमान्वृषभो यथा स्वशृंगे युद्धार्थं तोदणीकरोति तद्वत् ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्तैरुदात्तत्वं । वरिमा । उरुशब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच् । प्रियास्वरित्यादिनोरुशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे । प्रथ प्रख्याने । मृहा । महिम्ना । वर्णलोपच्छादसः । यद्वा । महरीणादिकः कानिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तः । तृतीयकवचनेऽलोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्तैरुदात्तत्वं । प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. । इतीन्द्रशब्दाद्वितीया । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । पा० २. ३. ११. । इति पंचमी तु च्छादसत्वात् भवति । भीमः । जिभी भय इत्यस्माद्भियः षुवा । उ० १. १४७. । इति मकप्रत्ययः । भीमो विभत्यस्मादिति यास्कः । नि० १. २०. । आतपः । तपतीति तपः । पचाद्यच् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । शिशीते । शो तनुकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वज्रं कंदसीति विकरणस्य झुः । वज्रं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्यधोरितोत्वं । अनजादावपि लसार्वाधातुके व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वं । पा० ६. १. १८९. । वंसगः । वन षण संभक्तावित्यस्मात्कर्मण्योणादिकः सप्रत्ययः । वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः । डोऽन्यचापि दृश्यते । पा० ३. २. ४८. । इति गमंडप्रत्ययः । दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति विश्रिता वरीमभिः ।

इंद्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति । विऽश्रिताः । वरीमऽभिः ।

इंद्रः । सोमस्य । पीतये । वृषऽयते । सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

स इंद्रः समुद्रियः । समुद्रवंत्यस्मादाप इति समुद्रमंतरिचं । तत्र भवः समुद्रियः । एवंभूतः सन् वरीमभिः स्वकीयैः संवरणैर्यद्वोरुत्वेर्विश्रिता व्याप्ता नद्यो नदीः शब्दकारिणीर्वृत्रेणावृता अपोऽर्णवो न समुद्र इव प्रति गृभ्णाति । स्वीकृत्य ववर्षेति भावः । स इंद्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषायते । वृष इवाचरति । हर्षयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । तथा स इंद्रो युध्मो योद्धा सनाच्चिरादेव यद्वा सनातन ओजसा बलकृतेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यते । पनः स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः । अर्णसो लोपश्च । का० ५. २. १०९. ३. । इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । नद् अयक्ते शब्द इत्यस्मात्कर्तरि पचाद्यच् । चित इत्थंतोदात्तत्वं । नदट् । पा० ३. १. १३४. । इति टित्वेन पाठात् टिड्ढाणजिति ङीप् । यस्येति लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरिण तस्योदात्तत्वं । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । द्वितीयार्थे प्रथमा । अनया व्युत्पन्ना नद्य इत्याप उच्यते । तथा च श्रूयते । अहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्य ता वो नामानि सिंधवः । अथ० ३. १३. १. । इति । समुद्रियः । समुद्राभाहः । पा० ४. ४. ११८. । इति भवार्थे घप्रत्ययः । घस्त्रेयादेशः । तस्योपदेशिवद्धचनादाद्युदात्तत्वं । गृभ्णाति । ह्यग्रहोर्भ इति भत्वं । विश्रिताः । श्रिच् सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । वरीमभिः । वृज् वरण इत्यस्मादीणादिक ईमनिप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । यद्वा । उरुशब्दादिमनिचि दीर्घ आद्युदात्तत्वं च च्छादसत्वात् । वृषायते । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा० ३. १. ११. । इत्याचारार्थे क्यङ् । ङित्वात्तानिपदं । अकृत्सार्वाधातुकयोरिति दीर्घः । युध्मः । युध्मसंग्रहार्थ इत्यस्मादिषियुधीधिदसिश्चाधूसूभ्यो मगिति मक् । पनस्यते । पन स्तुतौ । पननं पनः । तदिच्छति पनस्यति । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि ।

प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मा उयः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥

त्वं । तं । इन्द्र । पर्वतं । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य । धर्मणां । इरज्यसि ।

प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उयः । कर्मणे । पुरःऽहितः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्वतं मेघं नाकाधीः । न हि हतो भुंक्ति । इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघं वज्रेण हन्ति । तथा महो महतो नृम्णस्य धनस्य धर्मणां धारयितृणां कुबेरादीनामिरज्यसि । ईश्वरे । इरज्य-
तिरैश्वर्यकर्म । स इन्द्रो देवता वीर्येणात्यतिशयित इति प्र चेकिते । प्रकीर्षणास्माभिर्ज्ञातो बभूव । स चोग्र
उद्गूर्ण इन्द्रो विश्वस्मै सर्वस्मै वृचवधादिरूपाय कर्मणे देवैः पुरोहितः । पुरस्तादवस्थापितः ॥ धर्मणां । धृञ्
धारणे । अन्येभ्योऽपि दृष्टं इति कर्तरि मनिन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । इरज्यसि । इरज् ईर्यायां । ऐश्वर्यं
इत्येके । कङ्गादित्वाबक् । वीर्येण । शूर वीर विक्रांतौ । चुरादिः । अचो यदिति यत् । णिलोपः । बङ्ग्रीही
वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाबुदात्तत्वविधानसामर्थ्याद्यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वाभावे तित्त्वरित इति स्वरितत्वं ।
तस्मिन्निह सत्याबुदात्तं ब्रह्मदसीत्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादित्युक्तं । देवता । देव एव
देवता । देवात्तल् । पा० ५. ४. २७. इति स्वार्थे तल्प्रत्ययः । लितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । चेकिते । कित
ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताच्चेकित्यतेः कर्मणि लिख्यतोलोपयलोपौ । पुरोहितः । पुरस्शब्दस्यासिप्रत्ययांतस्य तद्धित-
श्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेन पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

स इद्वने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इन्द्रियं ।

वृषा छंदुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा यदिन्वति ॥ ४ ॥

सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु । प्रऽब्रुवाणः । इन्द्रियं ।

वृषा । छंदुः । भवति । हर्यतः । वृषा । क्षेमेण । धेनां । मघवा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

स इत् स एवंद्रो वनेऽरक्षे नमस्युभिर्ममसा स्तोत्रेण पूजयितुमिच्छतिभिर्वचस्यते । वच इच्छन् क्रियते ।
स्तूयत इत्यर्थः । यद्वा । वचः स्तोत्रमात्मन इच्छति । स चन्द्र आत्मीयेषु जनेष्विन्द्रियं स्ववीर्यं प्रब्रुवाणः प्रक-
टयन् चारु वर्तते । किंच स वृषा कामानां वर्षको हर्यतः प्रेप्सावतो यियत्तत्पृच्छंदुरूपच्छंदयिता भवति ।
यियत्ततां पुरुषाणां यागे रुचिमुत्पादयतीति भावः । वृषा हविषां वर्षयिता । हविष्प्रदातेत्यर्थः । मघवा
धनवान् । एवंभूतो यजमानः क्षेमेणोद्गतेन रक्षणेन युक्तः सन् यद्यदा धेनां स्तुतिलक्षणां वाचमिन्वति प्रेर-
यति । तदानीं छंदुर्भवतीति पूर्वेणान्वयः । यद्वा । मघवा वृषेन्द्रः क्षेमेण क्षेमकरेण मनसा धेनां यजमानैः
छतां स्तुतिं यत्तादृशं व्याप्नोति । तस्मादिति योज्यं ॥ नमस्युभिः । नमोवरिव इति पूजार्थं क्वच् । क्वा-
च्छंदसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते । वच इच्छति वचस्यति । तं वचस्यंतं कुर्वन्ति मुनयो वचस्यन्ति । वचस्ययतेः
कर्मणि यक्यतोलोपयलोपौ । यद्वा । वचस्यतेर्बल्येनात्मनेपदं । प्रब्रुवाणः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लटः शानच् ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । शानचो ङित्वाद्गुणाभाव उवङ् । चित्स्वरेणांतोदात्तः । इन्द्रियं । इन्द्रस्य लिंगमिन्द्रियं ।
इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । पा० ५. २. ९३. इति लिंगादिष्वर्थेष्विन्द्रशब्दात्
घञ्प्रत्ययो निपात्यते । अतोऽतोदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्तौ । शपः पित्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः । यदुत्त-
योगादनिघातः ॥

स इन्महानि समिथानि मज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ।

अधा चन श्रद्धति त्विषीमत इद्राय वज्र निघनिघ्नते वधं ॥ ५ ॥

दानाय। मनः। सोमपावन्। अस्तु। ते। अर्वाचा। हरी इति। वन्दनऽश्रुत्। आ। कृधि।
यमिष्ठासः। सारथयः। ये। इन्द्र। ते। न। त्वा। केताः। आ। दम्भुवन्ति। भूर्णयः ॥ ७ ॥

हे सोमपावन् सोमस्य पातरिद्र ते त्वदीयं मनो दानायास्त्रदाभिमतफलप्रदानायास्तु। भवतु। हे वन्दनश्रुत् वन्दनानां स्तुतीनां श्रोतः हरी त्वदीयावश्चावर्वाचास्यज्ञाभिमुखावा कृधि। आभिमुख्येन कुरु। हे इन्द्र ते तव स्वभूता ये सारथयः संति ते यमिष्ठासोऽतिशयेन यन्तारः। अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारो भूर्णयः स्वकीयायुधादीनां भर्तारः। यद्वा। भीतास्तीक्ष्णाः शत्रवस्त्वा त्वां ना दम्भुवन्ति। न हिंसन्ति ॥ सोमपावन्। आतो मनिन्निति वनिप्। असंबुद्धाविति पर्युदासादीर्घाभाषः। अर्वाचा। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। वन्दनश्रुत्। वदि अभिवादनस्तुत्योः। इदित्वाङ्गम्। भवि ल्युट्। तेषां श्रोता। श्रु श्रवणे। क्तिपि तुगागमः। यमिष्ठासः। यंतुः शब्दात्तुम्बुदसीतीष्ठन्प्रत्ययः। तुरिष्ठमेयःस्विति तुलोपः। नित्वादायुदात्तत्वं। आज्ञसेरसुगित्यमुक्। केताः। कित ज्ञाने। चिकेतिति प्रतिकूलं जानंतीति केताः। पचाद्यच्। वृषादेराकृतिगणत्वादायुदात्तत्वं। यद्वा। प्रतिकूलतया ज्ञायन्त इति केताः। कर्मणि घञ्। नित्वादायुदात्तत्वं। दम्भुवन्ति। दम्भु दम्भे। स्वादित्वाङ्कुः। तस्य कित्वादनिदितामिति नलोपः। संयोग-पूर्वत्वेन ङश्चोरोरिति यणादेशाभावेऽचि झुधात्वत्वादिनेऽङ्गदेशः। भूर्णयः। भृञ् भरणे। घृणिः घृञ्चिरित्यादौ। उ० ४. ५२। अस्मादेऽप्रत्ययान्तो निपात्यते। अत उतं दीर्घश्च। यद्वा। भू भय इत्यस्मात्त्वत्त्वत्तो बङ्गलमिति कर्तरि क्तिन्युदोश्चपूर्वस्थितत्वं। हलि चेति दीर्घः। ऋकारत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति। पा० ८. २. ४४. १। इति निष्ठावद्भावान्नत्वं। नित्वादायुदात्तत्वं ॥

अप्रक्षितं वसु विभर्षि हस्तयोः षाळं सहस्तन्वि श्रुतो दधे।

आवृतासोऽवृतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इन्द्र भूरयः ॥ ८ ॥

अप्रऽक्षितं। वसु। विभर्षि। हस्तयोः। षाळं। सहः। तन्वि। श्रुतः। दधे।

आऽवृतासः। अवृतासः। न। कर्तृऽभिः। तनूषु। ते। क्रतवः। इन्द्र। भूरयः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वमप्रक्षितं प्रचयरहितं वसु धनं हस्तयोर्विभर्षि। स्तोतृभ्यो दातुं धारयसि। तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान् तन्व्यात्मीये शरीरेऽषाळं शत्रुभिरनभिभूतं सहो बलं दधे। धारयति। त्वदीयास्तनवः कर्तृभिर्वृचादे-रसुरस्य वधं कुर्वन्निर्वलकृतैः कर्मभिरावृतास आवृताः। बलकृतानि सर्वाणि कर्माण्येतस्य शरीरमावृत्याव-तिष्ठते। तच्च दृष्टान्तः। अवृतासो न। अवत इति कूपनाम। यथा कूपा जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणिभिरात्रियन्ते तद्वत्। यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र ते तव शरीरेषु क्रतवः कर्माणि भूरयो बह्वनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं। बि चय इत्यस्माज्जावे निष्ठा। अण्यदर्थे। पा० ६. ४. ६०। इति पर्युदासादीर्घाभावः। अत एव त्रियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः। प्रकृष्टं चितं यस्य तत्प्रक्षितं। न प्रक्षितमप्रक्षितं। अण्यदर्थे। विभर्षि। दुभृञ् धारणपोषणयोः। लटि सिपि श्रपः झुः। भृजामिदित्यभ्यासस्थेत्वं। षाळं। षह अभिभव इत्यस्मान्निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तीषसह। पा० ७. २. ४८। इतीदो विकल्पितत्वात् यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। हत्वधत्वङु-त्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्थेत्वे प्राप्ते साढी साढा साढेति निगमे। पा० ६. ३. ११३। इति निपातनादात्वं। यदुक्तं साढेति तृजन्तमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं। तन्वि। जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति अष्ट घेः। पा० ७. ३. ११९। इत्यस्तीत्ययोरभावे यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं। उदात्तयणो ह्यपूर्वादित्युदात्तत्वं तु च्छंदसत्वान्न प्रवर्तते ॥ २० ॥

एष प्र पूर्वीरिति षडृचं षष्ठं सूक्तं सव्यस्वार्धमैन्द्रं जागतमित्युक्तं। अनुक्रांतं च। एष प्र षडिति ॥ विषुवति निष्केवल् एतत्सूक्तं शंसनीयं। विषुवान्दिवाकीर्त्य इति खंडे सूचितं। एष प्र पूर्वीवृषामदः प्र मंहिष्ठाय। आ० ८. ६। इति ॥

एष प्र पूर्वीरिव तस्य चम्विषोऽन्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्यं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वंसं ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अर्वा । तस्य । चम्विषः । अन्यः । न । योषां । उत् । अयंस्त । भुर्वणिः ।

दक्षं । महे । पाययत । हिरण्यं । रथं । आऽवृत्य । हरिऽयोगं । ऋभ्वंसं ॥ १ ॥

भुर्वणिरन्येष इन्द्रस्य यजमानस्य पूर्वीः प्रभूताश्चम्विषश्चमृषु चमसेष्ववस्थिताः सोमलक्षणा इषः प्रावो-
दयंस्त । प्रकर्षेण पानार्थमुद्धरति । तत्र दृष्टान्तः । अन्यो न योषां । यथाश्वो वडवां क्रीडार्थमुपयच्छति । स
चन्द्रो हिरण्यं सुवर्णमयं हरियोगं हरिभ्यां युक्तमृभ्वसमृषु भासमानं रथमावृत्यावस्थाप्य महे महते वृचवधा-
दिरूपाय कर्मणे दक्षं प्रवृद्धमात्मानं सोमं पाययते । पानं कारयति ॥ पूर्वीः । पृ पालनपूरणयोः । पृभिदि-
व्यधीत्यादिना । उ० १. २४. । कुप्रत्ययः । उदोऽध्यपूर्वस्तेत्युत्वं । पुरुशब्दाद्वीतो गुणवचनादिति ङीष् । यणादेशः ।
हलि चेति दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरः । चम्विषः । चमृ अदन इत्यस्मात्कृषिचमितनिधनीत्यादिना । उ० १. ८२. ।
ऊप्रत्ययांतश्चमृशब्दः । तस्यां वर्तमाना इषश्चम्विषः । वकारस्य रेफश्चादंसः । छद्दुत्तरपदप्रकृतित्वात् ।
अयंस्त । छान्दसे वर्तमाने लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । भुर्वणिः । भुर्वतिरत्तिकर्ममिति
थास्तः । नि० १. २३. । धातुपाठे तु भवं हिंसायामिति पठ्यते । अस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः । अकारस्योकार-
श्चादंसः । पाययते । पा पाने । शाक्सासाङ्गाव्यविपां युक् । पा० ७. ३. ३७. । इति हेतुमति णिचि युगागमः ।
णिचश्च । पा० १. ३. ७४. । इत्यात्मनेपदं । हिरण्यं । ऋत्यवास्त्येत्यादिना हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो
मशब्दलोपो निपात्यते । हरियोगं । हर्यौयोगो योजनं यस्मिन् । हरिशब्द इन्द्रप्रत्ययांत आबुदात्तः । स एव
वज्रग्रीहस्त्रिरेण शिष्यते । ऋभ्वंसं । उरुभासमित्यस्य पृषोदरादित्वाद्भ्वसादेशः ॥

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्वः ।

पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥ २ ॥

तं । गूर्तयः । नेमन्ऽइषः । परीणसः । समुद्रं । न । संऽचरणे । सनिष्वः ।

पतिं । दक्षस्य । विदथस्य । नु । सहः । गिरिं । न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयः स्त्रोतारो नेमन्निषो नमस्कारपूर्वं गच्छतः । यद्वा । नीतहविष्काः परीणसः परितो व्याप्तवन्तः ।
एवंगुणविशिष्टा यजमानास्त्रिमिन्द्रं स्तुतिभिरधिरोहन्ति । सुवत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । सनिष्वः सनिं धनमा-
त्मन इच्छन्तो वणिजो धनार्थं संचरणे संचरि निमित्तभूते सति समुद्रं न । यथा नावा समुद्रमधिरोहन्ति एवं
स्त्रोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभार्थेन्द्रं सुवन्तीति भावः । हे स्त्रोतस्त्वं च दक्षस्य प्रवृद्धस्य विदथस्य यज्ञस्य
पतिं पालयितारं सहः सहस्वंतं बलवंतमिन्द्रं तेजसा देवताप्रकाशकेन स्त्रोत्रेण नु क्षिप्रमधि रोह । सुहीति
यावत् । तत्र दृष्टान्तः । वेनाः कांताः स्त्रियो गिरिं न । यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरोहति ॥
गूर्तयः । गृ शब्दे । गृणन्ति सुवन्तीति गूर्तयः । क्तिचक्षौ चेति कर्तरि क्तिच् । वज्रलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति
दीर्घः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नेमन्निषः । णसु प्रकृत्य इत्यस्माच्छतरि व्यत्ययेनैत्वं । तकारस्य नकारादेशश्च ।
नमंत इत्यंतीन्द्रं प्राप्तुवन्तीति नेमन्निषः । इषु गतावित्यस्मात् क्तिञ्चेति क्तिप् । छद्दुत्तरपदप्रकृतित्वात् । यद्वा ।
णीञ् प्रापण इत्यस्मादतिस्त्रुित्यादिना मन्प्रत्ययः । वज्रलवचनान्नकारस्येत्संज्ञाभावः । नीताः प्रप्ता इषो
येषां । परादिश्छंदसि वज्रलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । परीणसः । णस कौटिष्य इत्ययं धातुर्गत्यर्थो धातूना-
मनेकार्थत्वात् । परितो नसन्ति गच्छन्तीति परिणसः । क्तिञ्चेति क्तिप् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं । व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । यद्वा । नशतिर्गतेकमी । अस्मात्पूर्ववत् क्तिपि शकारस्य
सकारः । सनिष्वः । णु दान इत्यस्मादिन्सर्वधातुभ्य इति कर्मणीन्प्रत्ययः । सनिमात्मन इच्छन्तीति क्वचि
सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुवक्तव्यः सुगागमोऽपि वक्तव्यः । का० ७. १. ५१. ३. । इति सुक् । क्वाच्छंदसी-
त्युप्रत्ययः । नु । ऋचि तुनुधेति साहितिको दीर्घः । सहः । अस्मादुत्तरस्य मनुपश्चादंसो लुक् ॥

स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु रामयन्नि दामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न । भ्राजते । तुजा । शवः ।

येन । शुष्णं । मायिनं । आयसः । मदे । दुध्रः । आभूषु । रामयत् । नि । दामनि ॥ ३ ॥

स इन्द्रसुर्वणिः शत्रूणां हिंसिता क्षिप्रकारी वा । तुर्वणिसूर्णवन्निरिति यास्कः । नि० ६. १४. । तूर्णसंभजन इति तस्यार्थः । महान्प्रवृद्धश्च भवति । तस्येन्द्रस्य शवो बलं पौस्ये वीरैः पुरुषैः कर्तव्ये संग्रामेऽरेखनवद्यं तुजा शत्रूणां हिंसकं सत् भ्राजते । दीप्यते । तच्च दृष्टान्तः । गिरेः पर्वतस्य भृष्टिर्न शृंगमिव । तद्यथोन्नतं सद्दीप्यते तद्वत् । आयसोऽधोमयकवचयुक्तदेहो दुध्रो दुष्टानां शत्रूणां धर्तावस्थापयिता एवंभूत इन्द्रो मदे सोमपानेन हर्षे सति येन बलेन शुष्णं सर्वस्य शोषकमसुरं मायिनं मायाविनमाभूषु कारागृहेषु दामनि बंधके निगडे नि रमयत् न्यवासयत् । तद्वलमिति पूर्वैणान्वयः ॥ तुर्वणिः । तुर्वी हिंसार्थः । अस्मादीणादिकोऽनिप्रत्ययः । अरेणु । रेणुवदाच्छादकत्वाद्देशुशब्देनावयवमुच्यते । बज्रव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तुजा । तुज हिंसायां । इगुपधलक्षणः कः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । दुध्रः । दुष्टान् ध्रियतेऽवस्थापयतीति दुध्रः । धृञ् अवस्थान इत्यस्मादंतर्भावितल्लक्षणां लुक्प्रत्ययः । पा० ३. २. ५. २. । यसादेशः । रेफलोपस्कांदसः । रमयत् । अमंतत्वान्नित्ये मितं ब्रूय इति ब्रूयत्वं । कांदसः संहितायां दीर्घः ॥

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इंद्रं सिषक्त्युषसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शवसा बाधते तम इयति रेणुं बृहदहंरिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इंद्रं । सिषक्ति । उषसं । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । शवसा । बाधते । तमः । इयति । रेणुं । बृहत् । अहंरिऽस्वनिः ॥ ४ ॥

य इन्द्रो धृष्णुना धर्षकेण शवसा बलेन तमस्तमोरूपं वृचादिमसुरं बाधते हिनस्ति ऊतये रचयत्यथ त्वावृधा त्वया स्तोत्रा वर्धते तमिंद्र देवी तविषी द्योतमानं बलं यदि यदा सिषक्ति संभवति । सेवत इति यास्कः । सूर्य उषसं न यथोपोदेवतां सेवते । नित्यं तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः । तदानीमहंरिष्वणिः । गच्छंतो हरंतीत्यहंरयः शचवः । तेषां व्यथोत्पादनेन स्वनयिता शब्दयितेन्द्रो रेणुं रेषणं हिंसनं बृहत्प्रभूतमियति । शत्रून् गमयति ॥ त्वावृधा । त्वया वर्धते इति त्वावृत् । क्षिपेति क्षिप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । कांदसं दकारस्यात्वं । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया आकारः । सिषक्ति । षच समवाये । बज्रत्वं कंदसीति शपः सुः । बज्रत्वं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । इयति । अह गतौ । जौहोत्यादिकः । अस्मादंतर्भावितल्लक्षणां लुक् । शपस्त्वभिर्भावोर्द्विषाः । अतिरन्त्येभ्योऽपि दृश्रंत इति विच् । अहंरिष्वणिः । अनुदात्ते चेत्यभ्यासस्याबुदात्तत्वं । पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । रेणुं । री गतिरेषणयोः । अस्मादीणादिको नुप्रत्ययः । अहंरिष्वणिः । अतिरन्त्येभ्योऽपि दृश्रंत इति विच् । अरो गच्छंतश्चमे हरयश्चेत्यहंरयः । तेषां स्वनयिता । स्तमु स्वन ध्वन शब्दे । अस्माक्यंतादौणादिक इन्प्रत्ययः । शेरनिटीति णिलोपः । घटादित्वान्नित्ये मितं ब्रूय इति ब्रूयत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा ।

स्वमीळे यन्मद इंद्र हर्षाहंनृचं निरुपामौजो अर्णवं ॥ ५ ॥

वि । यत् । तिरः । धरुणं । अच्युतं । रजः । अतिस्थिपः । दिवः । आतासु । बर्हणा ।

स्वःऽमीळे । यत् । मदे । इंद्र । हर्षा । अहंन् । नृचं । निः । अपां । औजः । अर्णवं ॥ ५ ॥

यद्यदा तिरो वृत्तेण तिरोहितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकमच्युतं विनाशरहितं रज उदकं दिवो
बुल्लोकादातासु । आता इति दिङ्नाम । आतासु विस्तृतासु दिबु हे इन्द्र बर्हणा हंता त्वं व्यतिष्ठिपो विविधं
स्थापयां चक्रेषि । तथा यद्यदा स्वर्मीळ्हे । मीळ्हेमिति धननाम । स्वः सुष्ठु गंतव्यं मीळ्हे धनं यस्मिन् तस्मिन्स-
यामे मदे तव सोमपानेन हर्षे सति हर्षा हृष्टया शक्त्या वृचमावरकमसुरमहन् त्वमवधीः । तदानीमपां
पूर्णमर्णवं मेघं निरौज्जः । वर्षणाभिमुखमधोमुखमकार्षीः । वृष्टेरावरकं वृचं हत्वा वृष्टिजलेन भूमिं न्यसेवी-
रिति तात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः । तिष्ठतेर्ल्यताङ्गि च्छिञ्छादेशः । णिलोपः । तिष्ठतिरित् । पा० ७. ४. ५. । इत्युप-
धाया इत्वं । चङि । पा० ६. १. ११. । इति द्विवचने शर्पूर्वाः खय इति थकारः शिष्यते । चर्त्वेन तकारः ।
अडागम उदात्तः । यदुत्तयोगादनिघातः । बर्हणा । सुपां सुलुगिति सोराकारः । स्वर्मीळ्हे । मिह सेचने ।
निष्ठा । हो ङः । पा० ८. २. ३१. । इति ङत्वं । झषस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धत्वं । तस्य पुत्वे ङो ङे लोपः
। पा० ८. ३. १३. । इति ङलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्य । पा० ६. ३. १११. । इति दीर्घत्वं । स्वरित्येतत् न्यङ्स्वरी स्वरिता-
विति स्वर्यते । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । अहन् । हन्तेर्लङि मध्यमैकवचने हल्ङ्याभ्य
इति सेलोपः । यदुत्तयोगादनिघातः । औज्जः । उज्ज आर्जवे । लङ्याडागमो वृद्धिश्च ॥

त्वं दिवो धरुणं धिषु ओजसा पृथिव्या इन्द्र सदनेषु माहिनः ।

त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृचस्य समया पाथारुजः ॥ ६ ॥

त्वं । दिवः । धरुणं । धिषे । ओजसा । पृथिव्याः । इन्द्र । सदनेषु । माहिनः ।

त्वं । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि । वृचस्य । समया । पाथा । अरुजः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवो बुल्लोकात्पृथिव्याः सदनेषु प्रदेशेष्वोजसा बलेन धरुणं सर्वस्य जगतो
धारकं वृष्टिजलं धिषे । दधिषे । स्थापयसि । यस्मात्त्वं सुतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्यपो जलान्यरिणा
मेघान्निरगमयः वृचस्यावरकं वृचं च समया धृष्टया पाथा शिलया यद्वा शक्त्या व्यरुजो विशेषेणाभांक्षीः ॥
धिषे । दधातिष्ठां दसो वर्तमाने लिट् । द्विवचनप्रकरणे क्दसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति वच-
नाद्विवचनाभावः । क्रादिनियमादिङागम आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । माहिनः । महेरिणश्च । उ०
२. ५६. । इति मह पूजायामित्यस्मादौणादिक इन्द्रप्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । अरिणाः । री
गतिरेषणयोः । क्रैयादिकः । लङि सिपि प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । समया । षम ष्टम वैकृत्ये । समतीति
समा । पचावच । चित इत्वंतोदात्तत्वं । पाथा । पिषू संचूर्णन इत्यस्मादौणादिक इन्द्रप्रत्ययः । बङ्गलवचना-
दुपधाया आकारः । छदिकारादक्तिनः । पा० ४. १. ४५. * । इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । तृतीयैकवचने
यथादेशे सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । अरुजः । रुजो भगे । तौदादिकः । शस्य ङित्वाङ्गुणा-
भावः ॥ ॥ २१ ॥

प्र मंहिषायति षड्वचं सप्तमं सूक्तं सव्यस्वार्धमैन्द्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं । प्र मंहिषायति ॥ विषुवति
निष्केवत्य इदं सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । प्र मंहिषाय त्वमू ष्वितीह तार्क्ष्यमंततः । आ० ८. ६. । इति ॥
उक्त्यसंख्ये क्रतौ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽधेतसूक्तं । सूचितं च । सर्वाः ककुभः प्र मंहिषायोदमुतः
। आ० ६. १. । इति ॥

प्र मंहिषाय बृहते बृहद्रये सत्यश्रुष्माय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतं ॥ १ ॥

प्र । मंहिषाय । बृहते । बृहत्ऽरये । सत्यऽश्रुष्माय । तवसे । मतिं । भरे ।

अपांऽइव । प्रवणे । यस्य । दुऽधरं । राधः । विश्वऽआयु । शवसे । अपऽवृतं ॥ १ ॥

मंहिषाय । मंहितिर्दानकमेति यास्कः । नि० १. ७. । दातृतमाय बृहते गुणैर्महते बृहद्रये महाधनाय सत्य-

शुष्मायावितथबलाय तवस आकारतः प्रवृद्धाय एवंगुणविशिष्टाया मतिं मननीयां सुतिं प्र भरे । प्रकर्षेण संपादयामि । यस्मिंश्च बलं दुर्धरमनैर्धर्तुमशक्यं । तच्च दृष्टान्तः । प्रवणे निम्नप्रदेशेऽपामिव । यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् । तथा राधो धनं विश्वायु सर्वेषु व्याप्तं श्वसे स्तोतृणां बलाय येन्द्रिणापावृतं अपगतावरणं क्रियते । तस्मिंश्चैति पूर्वेण संबंधः ॥ मंहिष्ठाय । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुष्कंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठमेयःस्विति तुलोपः । बृहते । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तैरुदात्तत्वं । उत्तरयोर्बहुव्रीहिस्वरः । मतिं । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन्नुदात्तत्वं । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । दुर्धरं । धृञ् धारणे । ईषद्दुःसुष्विति कर्मणि खल् । विश्वायु । विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्नायु गमनं यस्य तद्विश्वायु । एतेऽस्कंदसीणः । उ० १. २. इत्युपप्रत्ययः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अपावृतं । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अध ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सवना हविष्मतः ।

यत्पर्वते न समशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः अथिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अध ते विश्वं । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः । निम्नाऽइव । सवना । हविष्मतः ।

यत् । पर्वते । न । संऽअशीत । हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । अथिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अध हानंतरमेव हे इन्द्र विश्वं सर्वमिदं जगते तव संबन्धिन इष्टये यागायान्वसत् । अन्वभवत् । यद्वा । इष्टये हविरादिभिस्तव प्राप्तय इति योज्यं । हविष्मतो यजमानस्य सवना सवनानि यज्ञजातानि निम्नेव निम्नानि भूखलान्याप इव त्वां संभजंत इति शेषः । हर्यतः शत्रुवधं प्रेप्सत इन्द्रस्य । हर्यतिः प्रेप्साकर्मणि यास्कः । नि० ७. १७. यद्वा । हर्यतः शोभनः । हिरण्ययो हिरण्यमयः अथिता शत्रूणां हिंसनशीलो वज्रः पर्वते पर्ववति शिलोच्चये वृत्रे वा यद्यदा न समशीत संसृप्तो नामवत् । किंतु जागरितः सन्नवधीदित्यर्थः । यदेन्द्रेण प्रेरितो वज्रोऽप्रतिहतः सन्वृत्रमवधीत्तदाप्रभृत्वैव तं यष्टुं सर्वे यजमानाः प्रावर्तिषतेति भावः ॥ अध । छांदसं धत्वं । असत् । अस्तेर्लङि बहुलं कंदसीति शपो लुगभावः । इष्टये । यजतेर्भावे क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । ब्रश्चादिना षत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मंत्रे वृषेति तस्योदात्तत्वं । निम्नेव सवना । श्रेष्कंदसीति शिलोपः । समशीत । शीङ् स्वप्ने । लङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् शीङः सार्वधातुके । पा० ७. ४. २१. इति गुणाभावः । हर्यतः । हर्य गतिकाव्योः । भृमुदृशीत्यादिनातत्प्रत्ययः । अथिता । अथ क्रथ क्रथ हिंसार्थाः । ताच्छीलिकलुप्तप्रत्ययः । निम्नादाबुदात्तत्वं ॥

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्र आ भरा पनीयसे ।

यस्य धाम श्रवसे नामैन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सं । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भरा । पनीयसे ।

यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियं । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हे उष उषोदेवते शुभ्रे शोभनं त्वं भीमाय शत्रूणां भयंकराय पनीयसेऽतिशयेन स्तोतव्यायास्मा इन्द्रायाध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्वागे । नेति संप्रत्यर्थे । तथा च यास्कः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहि । नि० ७. ३१. इति । संप्रतीदानीं नमसा नमो हविर्लक्षणमन्नं समा भर । सम्यक् संपादय । धाम सर्वस्य धारकं नाम स्तोतृषु नमनशीलं प्रसिद्धं वेन्द्रियमिन्द्रत्वस्य परमैश्वर्यस्य लिंगं यस्मिंश्चैवंविधं ज्योतिः श्रवसे ज्ञाय हविर्लक्षणाज्ञलाभार्थमयस इतस्ततो गमनायाकारि क्रियते हरितो न । यथाश्वात्तादिनः स्वाभिन्न-पितदेशं गमयति तद्वदिन्द्रोऽपि स्वाभिमतहविर्लाभाय स्वकीयं तेजो गमयतीति भावः ॥ उषः । पादादित्वा-न्निघाताभावः । शुभ्रे । शुभ दीप्तौ । स्थायितंतीत्यादिना रक् । भर । ह्यहोर्भ इति भत्वं । द्यौषोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । पनीयसे । पनतेः स्तुत्यर्थाद्बहुलवचनात्कर्मण्यसुन् । तस्मादातिशायनिक ईयसुनि टेरिति टिलोपः ।

अकारि । इंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङ् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अडागम उदात्तः ।
अयसे । अय गतावित्यस्माद्भावेऽमुन् ॥

इमे त इंद्र ते वयं पुरुष्टुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत्क्षोणीरिव प्रति नो हर्य तद्वचः ॥ ४ ॥

इमे।ते।इंद्र।ते।वयं।पुरुऽस्तुत।ये।त्वा।आऽरभ्य।चरामसि।प्रभुवसो।इति प्रभुऽवसो।

नहि।त्वत्।अन्यः।गिर्वणः।गिरः।सघत्।क्षोणीऽइव।प्रति।नः।हर्य।तत्।

वचः ॥ ४ ॥

हे इंद्र प्रभूवसो प्रभूतधन अत एव पुरुष्टुत पुरुभिर्वज्रभिर्यजमानैः स्तुत ये च वयं त्वा त्वामारभ्याश्रयत-
यावलंब्य चरामसि चरामो यागे वर्तमानो त इमे वयं ते तव स्वभूताः । हे गिर्वणो गीर्भिवननीचेंद्र त्वदन्य-
स्त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि गिरः स्तुतीर्नहि सघत् । न हि प्राप्नोति । अतस्त्वं नोऽस्माकं तत्स्तुतिलक्षणं वचः प्रति
हर्य । कामयस्व । क्षोणीरिव । यथा क्षोणी पृथिवी स्वकीयानि भूतजातानि कामयते ॥ चरामसि । इदंतो
मसिः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघत् । षघ हिंसायां । अत्र प्राप्त्यर्थो
धातूनामनेकार्थत्वात् । लेव्यडागमः । बज्रत्वं इंदसीति विकरणस्य लुक् । एतद्विद्वद्भावाः । क्षोणी-
रिव । हल्ङ्याब्ध्य इति सुलोपाभावश्चांदसः ॥

भूरि त इंद्र वीर्यं तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काममा पृण ।

अनु ते द्यौर्वृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥ ५ ॥

भूरि।ते।इंद्र।वीर्यं।तव।स्मसि।अस्य।स्तोतुः।मघऽवन्।कामं।आ।पृण।

अनु।ते।द्यौः।वृहती।वीर्यं।ममे।इयं।च।ते।पृथिवी।नेमे।ओजसे ॥ ५ ॥

हे इंद्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि बज्र । न केनाप्यवच्छेत्तुं शक्यते । तादृशस्य तव वयं स्मसि । स्वभूता
भवामः । हे मघवन्नस्य स्तोतुः त्वां स्तुवतो यजमानस्य काममभिलाषमा पृण । आपूरय । वृहती ब्रीमहान्
सुलोकोऽपि ते तव वीर्यमनु ममे । अन्वमंस्तु । इंद्रेण सहावस्थानादियं चैयमपि पृथिवी ते तवौजसे बलाय
नेमे । प्रह्वीबभूव । त्वद्वलाङ्गीता सत्यध एव वर्तते इति भावः ॥ स्मसि । अस भुवि । लटि असोरलोप इत्याका-
रलोपः । इदंतो मसिः । पृण । पृण प्रीणने । अत्र प्रीतिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते । तुद्रादेः लृट् । तस्य
ङित्वाङ्गुणाभावः । ममे । माङ् माने शब्दे च । ङित्वादात्मनेपदं । लिख्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
नेमे । णमु प्रह्वे । लिख्यत एकह्रस्व इत्येताभ्यासलोपी । तिङुतिङ् इति निघातः ॥

त्वं तमिंद्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वशश्चकर्तिथ ।

अवासृजो निवृताः सर्तवा अपः सत्रा विश्वं दधिषे केवलं सहः ॥ ६ ॥

त्वं।तं।इंद्र।पर्वतं।महां।उरुं।वज्रेण।वज्रिन्।पर्वऽशः।चकर्तिथ।

अव।असृजः।निऽवृताः।सर्तवै।अपः।सत्रा।विश्वं।दधिषे।केवलं।सहः ॥ ६ ॥

हे वाज्रन्पर्वशः । त्वं तं प्रसिद्धं महामायामतो महांतमुरुं विस्तीर्णं पर्वतं पर्वतं मेघं वृचासुरं वा
वज्रेणायुधेन पर्वशः पर्वणि पर्वणि चकर्तिथ । शकलीचक्रषे । तेन मेघेन निवृता आवृता अपः सर्तवै सरणाय
गमनाय अवाहजः । अवाङ्मुखमस्ताचीः । अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्तं सहो बलं दधिषे । धारयसि ।
गान्यः कश्चिदिति । यदेतत्तत्रा सत्यमेव । सचेति सत्यनाम । सचेत्येति तन्नामसु पाठात् ॥ महां । महांतं ।

नकारतकारथोर्लोपस्कांदसः । चकर्तिथ । कृती क्तेने । लिटि धल्यभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषचुत्वानि । सतवै । कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः । कृन्नेजंतः । पा० १. १. ३९. इत्यव्ययत्वेऽव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । अंतश्च तवै शुष्णत्वेऽन्तर्गतांतयोर्युगपदुदात्तत्वं । दधिषे । लिटि क्रादिनियमादित् ॥ ॥ २२ ॥ ॥ १० ॥

एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि । तच्च नू चिदिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं गौतमस्य नोधस आर्षमायेयं । आद्याः पंच जगत्यः । शिष्टाश्चतसस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । नू चित्रव नोधा गौतम आयेयं हि चतुस्त्रिष्टुबंतमिति । हीति वचनादुत्तरे च द्वे सूक्ते अपि देवताके ॥ अभिज्ञवषडहस्य पंचमेऽहन्यामिमारुत इदं जातवेदस्यं निविज्ञानं । तृतीयस्तेति खंडे सूचितं । पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोऽन्तर् इत्यादिमारुतं । आ० ७. ७. इति ॥ प्रातरनुवाकस्यामेये क्रतावाश्विनशस्त्रे च जागते कंदस्यादितः पंचर्चः । सूचितं च । त्वमये प्रथमो अंगिरा नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदत इति पंच । आ० ४. १३. इति ॥

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते होता यदूतो अभवद्विवस्वतः ।

वि साधिष्ठेभिः पथिभी रजो मम आ देवताता हविषा विवासति ॥ १ ॥

नू चित् । सहः । जाः । अमृतः । नि । तुंदते । होता । यत् । दूतः । अभवत् । विवस्वतः ।

वि । साधिष्ठेभिः । पथिभिः । रजः । ममे । आ । देवताता । हविषा । विवासति ॥ १ ॥

सहोजाः सहसा बलेन जातः । अपिर्हि बलेन मथ्यमानोऽरण्योः सकाशाज्जायते । अमृतो अमरः । एवंभूतोऽभिर्नू चित् चिप्रमेव नि तुंदते । नितरां व्यथयति । उत्पन्नमात्रस्यापिः स्मृष्टमशक्त्वात् । यद्वा । निर्गच्छति । तुंदतिर्गत्यर्थः सौचो धातुः । यद्यदा होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वायमपिर्विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्वहनाय दूतोऽभवत् हविर्वहने नियुक्तो भवति तदानीं साधिष्ठेभिः समीचीनैः पथिभिर्मार्गैर्गच्छन् रजोऽंतरिक्षलोको वि ममे । निर्ममे । पूर्वं विद्विष्यन्त्यंतरिक्षमसत्कल्पमभूत् । इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं सद्युत्पन्नमिव दृश्यते । किंच । देवतातेति यच्च नाम । देवताता देवताती यज्ञे हविषा चरुपुरोहिते देवानां विवासति । परिचरति ॥ अमृतः । मृतं मरणमस्य नास्तीति बज्रग्रीहो नजो जरसरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुंदते । तुद व्यथने । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । नकारोपजनस्कांदसः । साधिष्ठेभिः । वाढशब्दादातिशायनिक इष्टन्यंतिकवाढयोर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. इति साधादेशः । बज्रं कंदसीति मिस ऐसभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । देवताता । सर्वदेवतात्तातिब् । पा० ४. ४. १४२. इति स्वार्थिकत्वातिप्रत्ययः । तेन च तत्संबंधी यज्ञो लक्ष्यते । यद्वा । देवाः । आ विवासतीति योज्यं । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

आ स्वमघं युवमानो अजरस्तृष्वविथन्नतसेषु तिष्ठति ।

अत्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । स्वं । अघं । युवमानः । अजरः । तृषु । अविथन् । अतसेषु । तिष्ठति ।

अत्यः । न । पृष्ठं । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरो जरारहितोऽयमपिः स्वं स्वकीयमज्ञादनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वालया संमिश्रयन् तदन्तरं चाविथन् भक्षयन् । अविथन्नित्येतदन्तिकर्मसु पठितं । एवंभूतोऽभिलषु चिप्रमेवातसेषु प्रभूतेषु काष्ठेषु तिष्ठति । आरोहति । अज्ञातशब्दः काष्ठवाची । अतसं न शुष्कं । ऋत्वे० ४. ४. ४. इति दर्शनात् । प्रुषितस्य दग्धमितस्ततः प्रवृत्तस्यापिः पृष्ठमुपर्यवस्थितं ज्वालाजालमत्यो न रोचते । यथा सततगमनशीलोऽश्व इतस्ततो गच्छन् शोभते । वममेर्ज्वालापि सर्वत्र गच्छन्ती शोभत इति भावः । तदानीं दिवो बुलोकस्य संबंधि सानु समुच्छितमभं खनयन् शब्दयन्निवाचिक्रदत् । गंभीरं शब्दमात्मानमचीकरत् ॥ युवमानः । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य बज्रं कंदसीति लुगभावः । अदुपदेशाज्ञसार्वधातुकानु-

दात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यति । अजरः । बज्रग्रीही नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अचि-
क्रदत् । कदि क्रदि क्कदि आह्वाने रोदने च । अस्मात्संतालुडि चङ्घागमानुशासनस्थानित्वानुमभावः ।
दिर्भावहलादिशेषसत्त्ववित्त्वानि ॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाठमर्त्यः ।

रथो न विस्वृजसान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । पुरऽहितः । होता । निऽसत्तः । रयिषाट् । अमर्त्यः ।

रथः । न । विस्व । ऋजसानः । आयुषु । वि । आनुषक् । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा हविर्वहनं कुर्वाणो रुद्रेभी रुद्रेर्वसुभिश्च पुरोहितः पुरस्कृतो होता देवानामाह्वाता निषत्तो
हविःस्वीकरणाय देवयजने निषत्तो रयिषाट् रथीणां शत्रुधनानामभिभवितामर्त्यो मरणरहितः । एवंभूतो
देवो द्योतमानोऽभिर्विचु प्रजासु लौकिकजनेषु रथो न रथ इवायुषु यजमानलक्षणे मनुष्येष्वंजसानः स्तूय-
मानो वार्या वार्याणि संभजनीयानि धनान्यानुषक् आनुषक्तं यथा भवति तथा व्यूण्वति । विशेषेण प्रापयति ।
यद्वा । वार्याणि वरणीयानि हवींषि स्वयं प्राप्नोति ॥ क्राणा । करोतिः शानचि बज्रलं कंदसीति विकरणस्व
लुक् । शानचो डित्वाङ्गुणाभावे यणादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
निषत्तः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । नसत्तनिषत्तेत्यादिना । पा० ८. २. ६१. निष्ठान-
त्वाभावो निपातितः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रयिषाट् । षट् अभिभवे । कंदसि सहः । पा० ३.
२. ६३. इति ण्विः । सहैः सः डः सः । पा० ८. ३. ५६. इति षत्वं । ऋजसानः । ऋजतिः स्तुतिकर्मा । असान-
जित्यनुवृत्तावुंजिवुधिमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८७. इति कर्मण्यसानचप्रत्ययः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
आयुषु । आयव इति मनुष्यनाम । इण् गतावित्यस्मात्कंदसीण इत्युणप्रत्ययः । वृद्धायादेशौ । वार्या । वृद्ध-
संभक्तौ । अहलोर्ण्यत् । तित्स्वरिते प्राप्त ईडवंदवृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं । शेष्कंदसीति शैलोपः ।
ऋण्वति । रिचि गतौ । व्यत्ययेन संप्रसारणं । इदित्त्वानुम । कर्तरि शप् ॥

वि वातजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृण्या तुविष्वणिः ।

तृषु यदमे वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुशदूर्मे अजर ॥ ४ ॥

वि । वातऽजूतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुहूभिः । सृण्या । तुविऽस्वनिः ।

तृषु । यत् । अमे । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णं । ते । एम । रुशत्ऽजर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजूतो वायुना प्रेरितस्तुविष्वणिर्महास्वनः एवंभूतोऽपिर्जुहूभिः स्वकीयामिर्जिह्वाभिः सृण्या सरणी-
लेन तेजःसमूहेन च युक्तः सन् । वृथेत्यनायासवचनः । वृथानायासेनैवातसेषूजतेषु वृक्षेषु वि तिष्ठते । विशेषेण
तिष्ठति । हे अमे यद्यदा वनिनो वनसंबंधान्वृक्षान्द्रुधुं वृषायसे वृषवदाचरसि । दहसीत्यर्थः । हे रुशदूर्मे
दीप्तज्वाला अजर जरारहितामे ते तवैव गमनमार्गः कृष्णं कृष्णवर्णो भवति ॥ वातजूतः । जू इति सौचो
धातुः । वातेन जूतो वातजूतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वि तिष्ठते । रुशदूर्मेः स्त्र इत्या-
त्मनेपदं । जुहूभिः । ऊ दानादनयोः । ह्यत आसिति जुहः । ऊवः सुवच्च । उ० २. ६०. इति क्तिप् । चका-
रादीर्घः । सुवज्जावाह्विर्भावादि । धातोरित्यंतोदात्तत्वं । सृण्या । सृ गतौ । सरतीति सृणिः । सृवृषिभ्यां
कित् । उ० ४. ४९. इति निप्रत्ययः । एम । एत्यनेनेत्येव मार्गः । इण् गतावित्यस्मात्करण औणादिको मनिन् ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तपुर्जभो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्यं अव वाति वंसगः ।

अभिप्रजन्क्षितं पाजसा रजः स्थातुश्चरथं भयते पतचिणः ॥ ५ ॥

तपुःऽजंभः । वने । आ । वातंऽचोदितः । यूथे । न । स॒ह्ना । अ॒व । वा॒ति । वं॒संगः ।
अ॒भिऽव्रजन् । अ॒क्षितं । पा॒जसा । रजः । स्था॒तुः । च॒रथं । भ॒यते । प॒त॒चिणः ॥ ५ ॥

तपुर्जंभः । तपुषि ज्वाला एव जंभा आयुधानि मुखानि वा यस्य स तथोक्तः । वातचोदितो वायुना प्रेरितः । एवंभूतोऽभिर्यूथे ज्वालासमूहे सत्यचितमन्त्री णं रज आर्द्रवृक्षांतर्गतमुदकं पाजसा तेजोवस्त्रेनाभिव्रजन् अभिमुख्येन गच्छन्नेऽरस्ये साह्ना सर्वमभिवन् आ अभिमुख्येनाव वाति । वामोति । तत्र दष्टांतः । वंसंगो न । यथा वननीयगतिर्वृषो गोयूथे सर्वमभिवन्वर्तते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात्पतचिणः पतनवतोऽपि सक्ताशात्स्नातुः स्थावरं चरथं च जंगमं च भयते । विभेति ॥ साह्ना । दाश्वान्साह्ना निति क्लृप्तप्रत्ययांती निपातितः । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य ह्रस्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । यत्त्वलोपी । ह्रस्वत्वं क्हांदसं । स्थातुः । कमिभिनजनीत्यादिना । उ० १. ७३. । विहितसुप्रत्ययो बङ्ग-
लवचनान्तिष्ठतेरपि भवति । यद्वा । स्थातुरनंतरं चरथं भयते । प्रथमं स्थातु स्थावरं विभेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मादीणादिकोऽथप्रत्ययः । भयते । जिभी भये । व्यत्ययान्ननेपदं । बङ्गलं क्हांदसीति होरभावः । गुणावादेशौ ॥ २३ ॥

द॒धु॒ष्टा॒ भृ॒गवो॒ मानु॑षे॒ष्वा र॒यिं न चा॒रुं सु॒हव॑ जने॒भ्यः ।
हो॒तार॑म॒ग्ने अ॒तिथिं॑ वरे॒ण्यं मि॒त्रं न शे॒वं दि॒व्याय॑ जन्म॒ने ॥ ६ ॥
द॒धुः । त्वा॒ । भृ॒गवः । मानु॑षेषु । आ । र॒यिं । न । चा॒रुं । सु॒हव॑ । जने॒भ्यः ।
हो॒तारं॑ । अ॒ग्ने । अ॒तिथिं॑ । वरे॒ण्यं । मि॒त्रं । न । शे॒वं । दि॒व्याय॑ । जन्म॒ने ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगव एतत्संज्ञा महर्षयो दिव्याय जन्मने देवत्वप्राप्तये चारुं रयिं न शोभनं धनमिवा दधुः । आधानसंभरिषु मन्त्रैः स्थापनेन समस्तुर्वन् । कीदृशं त्वां । जनेभ्यः सुहवं यजमानार्थमाह्नातुं सुशक्तं होतारं देवानामाह्नातारं अतिथिमतिथिवत्पूज्यं । यद्वा । देवयजनदेशेषु सततं गंतारं । वरेण्यं वरणीयं मित्रं न शेवं । यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः । निव्युस्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । युष्मत्तत्ततबुःष्वंतःपादमिति विसर्जनीयस्य षत्वं । सुहवं । ह्यतेरीषद्वःसुष्विति खल् । बङ्गलं क्हांदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । क्षितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । छद्बुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

हो॒तारं स॒प्त जु॒हो॒ऽ यजि॑ष्ठं यं वा॒घतो॑ वृ॒णते॑ अ॒ध्वरे॑षु ।
अ॒ग्निं वि॒श्वेषा॑म॒रतिं॑ वसू॒नां स॒पर्या॑मि॒ प्रय॑सा॒ यामि॑ रत्नं ॥ ७ ॥
हो॒तारं॑ । स॒प्त । जु॒हः । यजि॑ष्ठं । यं । वा॒घतः॑ । वृ॒णते॑ । अ॒ध्वरे॑षु ।
अ॒ग्निं । वि॒श्वेषां॑ । अ॒रतिं॑ । वसू॒नां । स॒पर्या॑मि । प्रय॑सा । यामि॑ । रत्नं ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याका जुहो होतारो वाघत अद्विजोऽध्वरेषु यागेषु यजिष्ठं यष्टृतमं होतारं देवानामाह्नातारं यमग्निं वृणते संभजते विश्वेषां सर्वेषां वसूनामरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयसा हविर्लवणेनाग्नेन सपर्यामि । परिचरामि । रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि । याचामि ॥ वृणते । वृह संभक्तौ । क्रियादिकः । प्रत्ययस्वरः । अरतिं । अ गतिप्रापणयोः । अस्मादीणादिको वह्निवस्वर्तिभ्यश्चित् । उ० ४. ६०. । इत्यतिप्रत्ययः । चित्त्वादांतोदात्तत्वं । सपर्यामि । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । सपर पूजायामिति धातुः कंडादिः । अतो अक एष स्वरः शिष्यते । पादादित्वान्निधाताभावः । यामि । याचामीत्यस्य वर्णलोपश्चंदासः ॥

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।

अग्ने गृणंतमंहस उरुष्योर्जो नपात्पूर्भिरायसीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः । मित्रमहः । शर्म । यच्छ ।

अग्ने । गृणंत । अंहसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पूःभ्यः । आयसीभिः ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो वत्सल पुत्र । वलेन हि मध्यमानोऽभिर्वायते । मित्रमहोऽनुकूलदीप्तिमत्समे गोऽस्यभ्यं स्तोतृभ्योऽवाशिष्कर्मस्यच्छिद्राच्छेद्यानि शर्म शर्माणि सुखानि यच्छ । देहि । किंच हे ऊर्जो नपात् अत्सल पुत्र । मुक्तेनाग्नेन अठराभिः प्रवर्धनादपेरत्नपुत्रत्वं । एवंविधाभिः गृणंतं त्वां सुवंतमायसीभिर्व्याप्तिः । यद्वा । अथोवदूढतरिः । पूर्वभिः पालनैरंहसः पापादुद्वृत्तः । रक्ष । उद्वृत्तती रक्षाकर्म । नि० ५. २३. । इति यास्कः ॥ अच्छिद्रा । शिच्छंदसीति शैलोपः । सूनो सहसः । परमपि च्छंदसीति परस्व षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंशितांगवज्जावे सति पदद्वयस्य दायस्याष्टमेकं सर्वानुदात्तत्वं । शर्म । सुपां सुलुगिति विभक्त्यर्जुक् । ऊर्जो नपात् । न पातयतीति नपात् । नधाएनपादिति नजः प्रकृतिभावः । सुनामंशित इति षष्ठ्यंतस्य परांगवज्जावे सति पादादित्यादाष्टमिकनिघातामावे षाडिकमामंशिताद्युदात्तत्वं । पूर्वभिः । पू पालनपूरणं । नपात् । पूःभ्यः । आयसीभिः । सविक्काच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

भवा वरुथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म ।

उरुष्याग्ने अंहसो गृणंतं प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

भव । वरुथं । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवन्तऽभ्यः । शर्म ।

उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणंतं । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे विभावो विशिष्टप्रकाशाग्ने गृणते त्वां सुवर्ते यजमानाय । वरुथमिति गृहनाम । वरुथमनिष्टनिवारकं गृहं भव । हे मघवन् धनवत्समे मघवद्भ्यो हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः शर्म सुखं यथा भवति तथा भव । हे अग्ने गृणंतं सुवंतमंहसः पापकारिणः शत्रोद्वृत्तः । रक्ष । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनोऽग्निः प्रातरिदानीमिव परेबुरपि मक्षु शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ वरुथं । वृत् वरणे । जृवृञ्भ्यामूथन् । उ० २. ६. । इत्युथप्रत्ययः । नेत्वादात्तात्तत्वं । गृणते । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । विभावः । विशिष्टा भा विभाः । आतो मनिन्निति विच् । तदस्यासीति मतुप । मादुपधाया इति मतुपो वत् । मतुवसो हरिति नकारस्य वत् । मघवद्भ्यः । मघवा बहुलं । पा० ६. ४. १२८. । इति मघवञ्शब्दस्य तुआदेशः । स च जानुबन्धकृतमनेकालत्वं । परि० ६. म० १. १. ५५. । इति वचनात् अलोऽत्यस्य । पा० १. १. ५२. । इत्यत्यस्य भवात् । मक्षु । अक्षि तुगुधमत्विति दीर्घः । धियावसुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य सविक्काच इति विभक्त्युदात्तात् । जुगभावाञ्छादसः । जगम्यात् । गम् गृह्ण गतौ । अक्षि बहुलं छंदसीति शपः सुः ॥ २४ ॥

यथा इदिति सप्तमं द्वितीयं सूक्तं नोधस आर्षं वैष्टुमं । वैश्वानरगुणकोऽभिर्देवता । तथा चानुक्रांतं । यथा हत्सप्त वैश्वानरीयमिति ॥ सूक्तं द्वितीयं । लिंगादवगंतव्यः ॥

वया इदमे अग्नयस्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणैव जना उपमिहयंथ ॥ १ ॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्नयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे । अमृताः । मादयन्ते ।

वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनां । स्थूणाऽइव । जनान् । उपमिह । ययंथ ॥ १ ॥

वयाः शाखा वेतिर्वातायना भवन्तीति यास्कः । नि० १. ४. । हे अग्ने येऽन्येऽप्ययं संति ते सर्वेऽपि ते तव वया इत् शाखा एव । ततस्त्वतोऽन्ये न संतीति भावः । किंच त्वे त्वयि सति विश्वे सर्वेऽमृता अमरणधर्माणो देवा मादयन्ते । हृष्यन्ति । न हि त्वद्व्यतिरेकेण तैर्जीवितुं शक्यते । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां जाठररूपेण संबन्धित्वेन चितीनां मनुष्याणां नामिः संनद्धासि । अवस्थापको भवसि । अतस्त्वमुपायेदुःप्रसन्नपि सन् । यद्वा । उपमिदित्येतद्दृष्टान्तविशेषणं । जनान्वयंयं । आधारयः । तच्च दृष्टान्तः । उपमिदुपनिखाता स्थूणेव । वंशधारणार्थं निखातः स्तम्भो यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत् ॥ वैश्वानर । विश्वे चेमे नरा विश्वानराः । नरे संज्ञायां । पा० ६. ३. १२९. । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तत्संबन्धी वैश्वानरः । तस्मिन्मिदित्यण् । नामिः । नहो भक्ष । उ० ४. १२५. । इतीन्द्रप्रत्ययो भकारस्यान्तादेशः । जित्वादायुदात्तत्वं । असि । तासस्त्योर्लोप इति सलोपः । चितीनां । चि निवासगत्योः । अस्मात् क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति । क्तिच् । अन्तोदात्तात्त्विति शब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । उपमित् । दुमिञ् प्रक्षेपणे । अस्मादुपपूर्वात्तत्त्वात् । इति क्तिप् । तुगागमः । ययंयं । यम उपरमे । लिटि थलि क्रादिनियमादिति प्राप्त उपदेशेऽल्लतः । पा० ७. २. ६२. । इति प्रतिषेधः ॥

देवताः इति ह्यन्येऽप्यस्मिन् मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तुचः । विषुवान्दिवाकीर्त्य इति खंडे सूत्रितं । मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा । आ० ८. ६. । इति ॥

मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदती रोदस्योः ।

तं त्वा देवासोऽजनयंत देवं वैश्वानर ज्योतिरिदर्याय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ । अभवत् । अरतिः । रोदस्योः ।

तं । त्वा । देवासः । अजनयंत । देवं । वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आर्याय ॥ २ ॥

अयमग्निर्दिवो ब्रह्मलोकस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति । पृथिव्या भूमेश्च नाभिः संनाहकः । रक्षक इत्यर्थः । अथानंतरं रोदस्योर्वावापृथिव्योरयमरतिरधिपतिरभवत् । हे वैश्वानर तं तादृशं देवं दानादिगुणयुक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवा आर्याय विदुषे मनवं यजमानाय वा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवाजनयंत । उदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धीयत इति मूर्धा । नि० ७. २७. । अन्तुबन्नित्यादौ निपातनादुपसिद्धिः । पृथिव्याः । पृथिवीशब्दः । चितीरादिभ्यश्चेति ङीष्प्रत्ययांतोऽन्तोदात्तः । अजनयंत । जनीजृप्तासुरंजोऽमंताश्च । धा० १९. ६३-६७. । इति मित्वाभित्तां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्रा वसूनि ।

या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्रा । वसूनि ।

या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि । तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्रा वैश्वानरेऽग्री वसूनि धनान्या दधिरे । आहिताग्नि स्थापितानि वसूः । तच्च दृष्टान्तः । ध्रुवासो निखला रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्य आधीयते तद्वत् । अतस्त्वं पर्वतादिषु याग्नि धनानि विबन्ति तस्य धनजातस्य राजासि । अधिपतिर्भवसि ॥ अग्रा । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्ङादेशः । या । श्रेष्ठं दसि बङ्गलमिति श्रेष्ठोपः । ओषधीषु । उष दहि । ओषः पाकः । भावे घञ् । जित्वादायुदात्तत्वं । ओष आसु धीयत इत्योषधयः । कर्मस्थधिकरणे चेति क्तिप्रत्ययः । दासीभारादिषु पण्डित्यादौऽप्युदात्तत्वं । सप्तमीबङ्गवचन ओषधेश्च विभक्तावग्रथमायां । पा० ६. ३. १३२. । इति दीर्घः । अप्सु । ऊङिदमिति विभक्तेर्ङात्तत्वं ॥

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्योऽन दक्षः ।

स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वी वैश्वानराय नृतमाय यज्ञीः ॥४॥

बृहती इवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता । मनुष्यः । न । दक्षः ।

स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृतमाय । यज्ञीः ॥४॥

रोदसी द्यावापृथिवी सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय बृहती इव प्रभूते इवाभूतां । वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योः पुत्रत्वं मंत्रांतरे स्पष्टमवगम्यते । उमा पितरा मह्यन्नजायतामिर्बावापृथिवी भूरिरेतसा । ऋग्वे० ३. ३. ११. । इति । महतो वैश्वानरस्यावस्थानाय द्यावापृथिव्यौ विस्तृते जाते इत्यर्थः । किंचायं होता दक्षः समर्थः पूर्वीर्ब-
ज्रविधा यज्ञीर्महतीर्गिरः स्तुतीर्वैश्वानरायामथे प्रायुक्तेति शेषः । कीदृशाय । स्वर्वते शोभनगमनयुक्ताय
सत्यशुष्मायावितथवत्ताय नृतमायातिशयेन सर्वेषां नेत्रे । तच्च दृष्टांतः । मनुष्यो न । यथा मनुष्यो लौकिको
वंदी दातारं प्रभुं बज्रविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः । मनोर्जाताऽहोती शुक्चेति जातो गम्यमानायां
मनुष्यत्वात् युगागमश्च । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं न भवति । तच्च हि द्रव्यजित्य-
नुवर्तते । स्वर्वते । सुपूर्वादर्तेर्भावे विच । ततो मनुष । मादुपधाया इति वत्वं ॥

दिवश्चित्ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वं ।

राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥५॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं ।

राजा । कृष्टीनां । असि । मानुषीणां । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥५॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्वैश्वानरामे ते तव महित्वं माहात्म्यं बृहतो महतो दिवश्चित् लोकादपि प्र
रिरिचे । प्रववृधे । किंच त्वं मानुषीणां मनोर्जातानां कृष्टीनां प्रजानां राजासि । अधिपतिर्भवसि । तथा
वरिवोऽसुरैरपहृतं धनं युधा युधेन देवेभ्यश्चकर्थं । देवाधीनमकार्षीः ॥ वैश्वानर । पादादित्वादाष्टमिकनि-
घाताभावः । रिरिचे । रिरिच् विरेचने । अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरीत आधिक्ये वर्तते । कृष्टीणां । नामन्यतर-
स्यामिति नाम उदात्तत्वं । मानुषीणां । मानुषशब्दो मनोर्जाताऽहोतीत्यात्मात्वात् । जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते
तदपवादतया शाङ्करवाच्य इति ङीष् । नित्वादाबुदात्तत्वं । ज्याम्बुदसि बज्रत्वं । पा० ६. १. १७८. । इति
बज्रलवचनान्नाम उदात्तस्याभावः । युधा । युध संहार इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । वरिव इति
धननाम । नात्रेषयस्तेत्यादात्तत्वं ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचंते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्टाँ अवं शंबरं भेत् ॥६॥

प्र । नू । महिऽत्वं । वृषभस्य । वोचं । यं । पूरवः । वृत्रहणं । सचंते ।

वैश्वानरः । दस्युः । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्टाः । अवं । शंबरं । भेत् ॥६॥

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैश्वतोऽग्निरभिधीयते । पूरव इति मनुष्यनाम । पूरवो मनुष्या
वृत्रहणमावरकस्य मेघस्य हंतारं यं वैश्वानरं सचंते वर्षार्थिनः सेवते तस्य वृषभस्यापां वर्षितुर्वैश्वानरस्य महित्वं
माहात्म्यं नु चिप्रं प्र वोचं । प्रववोमि । किं तदित्यत आह । अयं वैश्वानरोऽभिर्दस्युं रसानां कर्मणां वोपच-
यितारं राक्षसादिकं जघन्वान् । हतवान् । तथा काष्टा अपो वृथ्युदकान्यधूनोत् । अधोमुखान्वपातयत् । शंबरं
तं निरोधकारिणं मेघमव भेत् । अवाभिनत् ॥ वोचं । बृहदसि नृजलज्जिह्व इति वर्तमाने इत्युक्त्यतिवक्तव्या-
दिना त्रैरङ्गदेशः । वष अभिमुखमागमः । गुणः । बज्रत्वं बृहदस्यमाज्योनेऽपीत्युभावः । जघन्वान् । इतिर्लिट् ।

क्रतुः । अभ्यासाच्चैत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । विभाषा गमहनेति विभाषादिभावः । भेत् । भिदिर्
विदारणे । लङि बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । हल्ङ्याभ्य इति तकारस्य लोपः । पूर्ववदभावः ॥ अत्र
निरुक्तं । प्र ब्रवीमि तन्महिलं महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृचहृणं मेघहनं
सचंते सेवते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः अयार्थादुपदस्यत्यस्मिन्नसा रण्डादित्वात् कर्माणि तमपिर्वैश्वानरो ब्रह्मवा-
धूनीदपः काष्ठा अभिनच्छ्वरं मेघं । नि० ७. २३. इति ॥ अत्रेदं चिंतनीयं । कोऽसौ वैश्वानर इति । तत्र
केचिदाहुः । मध्यमस्थानस्थो वायुरिंद्रो वा वैश्वानरः । तस्य हि वर्षकर्मणा संस्तव उपपद्यते । न त्वमेः पृथि-
वीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । बुद्धानः सूर्यो वैश्वानर इति । युक्तिं चाहुः । प्रातःसवनादीनि, चीणि
सवनानि च तत्प्रातःसवनानि । तत्र तृतीयसवनं प्राप्तो यजमानः स्वर्गं प्राप्त इति पृथिव्याः प्रच्युतो भवेत् ।
तत्प्रच्युतिपरिहारायाभिभाषितेऽतिमे शस्त्रे होता स्वर्गाद्भूमिं प्रत्यवरोहति । कथमिति तदुच्यते । इतरश-
स्त्रवत् । सोचियतुचन प्रारंभमुक्त्वा बुद्धानसंबंधिना वैश्वानरीयेण सुक्तेन शस्त्रं प्रारभते । ततो मध्यमस्थान-
संबंधिनं बद्धं मरुतस्य प्रति तद्देवत्वत्पाठेनावरोहते । तत्र पृथिवीस्थानमपि । यद्यत्र वैश्वानरः सूर्यो न
स्यात् तदानीमवरोहे नोपपद्यते । तदेतन्मरुतद्वयमथनुपपन्नं । अयमेवापिर्वैश्वानरः । कुतः वैश्वानरशब्दनिर्व-
चनानुरोधात् । विश्वेषां नराणां लोकांतरं प्रति नेतुतया संबन्धी वैश्वानरः । तथा चास्मात् । वैश्वानर पुत्रः
पित्रे लोकछज्जातवेदो वह्मं सुकृतां यत्र लोका इति । यद्वा । विश्वे सर्वे नरा एनमपि यच्चादौ प्रणयंतीति
तत्संबन्धाद्वैश्वानरः । यद्वा । विश्वान् सर्वान्प्राणिनः प्रत्युतो गच्छत इति विश्वानरौ मध्यमोत्तमौ । अत्र गता-
वित्यस्मात्पचाद्यच् । लुगभावस्त्वंदसः । ताम्भारत्यमत्वाद्यभावेर्वैश्वानरः । वैश्वतोऽपिहि मध्यमसकाशा-
ज्जायते । अत्रैतत्प्रातःसवनं पाथिवोऽपिः संपद्यते । आदित्यसकाशादपि धर्मकाले सूर्यकांतादिमणि-
ष्वपेक्ष्यतिः प्रसिद्धा । तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनान्तेऽपि तद्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नं । अस्यापि वर्षकर्मणा
सुतिः संभवति । अपौ प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टिरन्नं ततः प्रजाः । मनु०
३. ७६. इति स्मरणात् । प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भक्तस्वर्गत्वात् । एतत्सर्वं यास्तेन वैश्वानरः
कस्मादित्यादिना बज्जधा प्रपंचितं । नि० ७. २१. अत्र यदनुक्तं तत्सर्वं तत्रैवानुसंधेयं ॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शातवनेये श्रुतिनीभिर्मिः पुरुषीये जरते सूनृतावान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरद्वाजेषु । यजतः । विभाऽवा ।

शातऽवनेये । श्रुतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीये । जरते । सूनृताऽवान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरोऽग्निर्महिम्ना महत्त्वेन विश्वकृष्टिः । कृष्टिरिति मनुष्यनाम । विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स
ततोक्तः । भरद्वाजेषु ऽष्टिकरहविर्षं चान्नवत्सु यागेषु । यद्वा । एतत्संक्षेपेषु । यजतो यष्टव्यो विभावा
विशेषेण प्रकाशयिता सूनृतावान् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । तद्युक्तः । एवंभूतोऽग्निः शातवनेये । शतसंख्या-
कान् क्रतून्व्रति संमजत इति शतवनिः । तस्य पुत्रः शातवनेयः । तस्मिन् पुरुषीये बहूनां नेतृत्वं तस्मात्
राजनि च श्रुतिनीभिर्बहुभिः सुतिभिर्जरते । सूयते ॥ भरद्वाजेषु । भरति पोषयति भोक्तृनिति भरतः ।
तादृशा वाजा येषु । बज्जप्रीहौ र्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति मरुदुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यजतः । भृमुदु-
यिजिपर्वपथमितमिनमिहर्ष्योऽतच् । अ० ३. ११०. इति यजतेरतच्प्रत्ययः । विभावा । मा दीप्ती । आबो
मणिमिति वनिष् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । शातवनेये । इत्सर्वधातुभ्य इतीत्यत्रयः
शतवनिशब्दः । इतस्त्राणिजः । पा० ४. १. १२२. इति डक् । कित इत्वंतोदात्तत्वं । श्रुतिनीभिः । शतशब्दात्सत्य-
र्थाय इति । अग्नेभ्य इति ऊप् । पुरुषीये । पूर्वपदात्संज्ञायामगः । पा० ८. ४. ३. इति णत्वं । जरते ।
आत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ २५ ॥

वह्निमिति पंचमं तृतीयं सूक्तं नोधस आर्धं वैश्वभमायेयं । अनुक्रांतं च । वह्निं पंचेति ॥ प्रातर-वाकस्याप्ये
क्रातो वैश्वे कंदसीदं सूक्तमाश्विने शस्त्रे च । तथा च सूचितं । वह्निं यज्ञसमुप प्र जिब्वन्निति चीणि । आ० ४.
१३. इति ॥

तं नर्थ्यसी हृद् आ जायमानमस्मत्तुर्वीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वंत आयवो जीजनंत ॥ ३ ॥

तं । नर्थ्यसी । हृद् । आ । जायमानं । अस्मत् । सुऽकीर्तिः । मधुऽजिह्वं । अश्याः ।

यं । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः । प्रयस्वंतः । आयवः । जीजनंत ॥ ३ ॥

नर्थ्यसी नवतरा सुकीर्तिः सुषु कीर्तयिष्यस्यत अस्माकं सुतिर्हृद्दो हृद्यवास्तेतात्राणाञ्जायमानत्पयमानं । अग्निर्हि वायोऽत्ययते वायुश्च प्राण एव । यः प्राणः स वायुरित्याख्यानात् । मधुजिह्वं मादयितुञ्जालं । एवंभूतं तदालोक्यते । अग्निमुखेन व्याप्नोतु । वृजने संयमे प्राप्ते सत्यायवो मनुष्या यमपि जीजनंत यच्चा-
र्चमुदपादयन् । कीदृशा मनुष्याः । ऋत्विज ऋतौ काले यष्टारो मानुषासो मनोः पुत्राः प्रयस्वंतो हविर्वाच-
णाप्नोपेताः ॥ नर्थ्यसी । नवीयसीत्येकारलोपश्छादसः । हृद् । अत्र हृदयशब्देन तत्स्थः प्राणो लक्ष्यते ।
पद्मिन्वादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । जायमानं । जनी प्रादुर्भावे । अग्नि जाजनीर्जेति वादेशः । अदुपदे-
शाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे अग्नौ निन्वादाबुदात्तत्वं । अस्मत् । सुपां सुसुगिति विभक्तेर्बुक् । अश्याः । अशू-
व्याप्ती । लिङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लृक् । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । जीजनंत । जनी प्रादुर्भावे ।
खंताकुङ्कि ईहः । विर्भावहलादिशेषः । सन्वज्जवित्दीर्घाः । अदुपदेशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे चङ एव
खरे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यसाबुदात्तत्वं ॥

उशिक्पावको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताधायि विष्णु ।

दमूना गृहपतिर्दम आँ अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां ॥ ४ ॥

उशिक् । पावकः । वसुः । मानुषेषु । वरेण्यः । होता । अधायि । विष्णु ।

दमूनाः । गृहऽपतिः । दमे । आ । अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणां ॥ ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधको वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरुणशीलः एवंभूतो होताभिर्विष्णु
यज्ञगृहं प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेष्वधायि । स्थाप्यते । स गृहपतिर्दमूना रचसां दमनकरेण मनसा युक्तो गृह-
पतिर्गृहाणां पालयिता च सन्दमे यज्ञगृहे रयिपतिर्धनाधिपतिरा भुवत् । आ समंताद्भवति । न केवलमेकस्य
रथेरपि तु संवेधामित्या । यीणामिति । यद्वा । रयीणां मध्य उत्कृष्टं यजनं तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि ।
कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङि ज्ञेयिषादेश आतो युक् चिरञ्छतोरिति युगागमः । दमयति
राक्षसादिकमिति दमूनाः । दम उपशमे । दमेऽनसिः । उ० ४. २३४. । इत्यौणादिक जनसिप्रत्ययः । यास्क-
स्त्वाह । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यात् । नि० ४. ४. ।
इति । दम आँ अग्निः । आङोऽनुगच्छेत्तन्मनाः सागुनासिकत्वं । भुवत् । लैव्यडा-
यमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । रयिपतिः । परादिश्चंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । रयीणां ।
नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।

आशुं न वाजंभरं मर्जयंतः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

तं । त्वा । वयं । पतिं । अग्ने । रयीणां । प्र । शंसामः । मतिऽभिः । गोतमासः ।

आशुं । न । वाजंऽभरं । मर्जयंतः । प्रातः । मक्षू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

गोतमासो गोतमनोचोत्पन्ना नयं । नोषसः क्षीतुरित्येऽप्यात्मनि पूजार्थं बङ्गवचनं । हे अग्ने रयीणां

धनानां पतिं रचितारं तादृशं त्वा त्वां मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रैः प्र शंसामः । प्रकर्षेण सुमः । किं कुर्वतः । वाजंभरं वाजस्य हविर्लक्षणात्तस्य भर्तारं त्वां मर्जयंतो मार्जयंतः । तच्च दृष्टान्तः । आमुं न अश्वमिव । यथाश्व-
मारोहंतः पुरुषास्तस्य वहनप्रदेशं हृत्सीर्निमृजंति तद्वद्वरामप्यपेर्हविर्वहनप्रदेशं निमृजंत इत्यर्थः । तथा चापिसं-
मार्जनप्रकरणे वाजसनेधिभिरास्नातं । अथ मध्ये तूष्णीमेव चिः संमार्ष्टि यथा युक्ता प्रेहि वहेति ब्रजेदेवमेत-
दपि युक्तोपचिपति प्रेहि देवेभ्यो हव्यं वहेति । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः सोऽपिः प्रातः
शोभूतस्त्राहः प्रातःकाले मनु शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ मतिभिः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन् ।
मंचे वृषेष्ट्यादिना तस्योदात्तत्वं । वाजंभरं । अपरेषा वैदिकी संज्ञा । संज्ञायां भृतृवृत्तिः । पा० ३. २. ४६ ।
वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खचप्रत्ययः । अर्द्धिषदजंतस्य मुम् । पा० ६. ३. ६७ । इति सुमागमः । चित इत्यंतोदा-
त्तत्वं । मर्जयंतः । संज्ञापूर्वकस्य विधिः इत्येवम् । मृजेवृद्धिः । पा० ७. २. ११४ । इति वृद्धभावः । अदुपदेशा-
सार्वधातुकागुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । जगम्यात् । लिङि बङ्गलं कंदसीति शपः सुः ॥ २६ ॥

अस्मा इदु प्र तवसे इति षोडशर्चं चतुर्थं सूक्तं । नोधस आर्षमिंद्रं चैष्टुमं । अनुक्रांतं च । अस्मा इदु
षोळंशेति । अस्म्य सूक्तस्य नोधा द्रष्टव्यतद्वाह्ये समान्नायते । अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधास्त एते
प्रातःसवने । ऐ० ब्रा० ६. १८ । इति ॥ तत्रोक्तोऽप्येवमस्मिन् चतुर्भिः तुरायैः सु माध्यंदिने सवने
ब्राह्मणाच्छंसिष्यते ब्राह्मणा ते ब्राह्मयुजेत्यस्या आरंभणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयं । तथा च
सूचितं । अस्मा इदु प्र तवसे शासद्भिः सितीतवहीनसूक्ते । आ० ७. ४. । इति । ब्राह्मणं च भवति । त एते
प्रातःसवने षोडशोऽर्चः । माध्यंदिनेऽहीनसूक्तानि शंसंतीति ॥

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिंद्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि । स्तोमं । माहिनाय ।

ऋचीषमाय । अध्रिगवे । ओहं । इंद्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

इदु इति निपातद्वयं पादपूरणे । अथापि पादपूरणाः कमीभिद्वितीति यास्कः । यद्वा । अवधारणार्थं ।
तवसे प्रवृद्धाय तुराय त्वरमाणाय । यद्वा । तुर्विचे शत्रूणां हिंसिचे । माहिनाय गुणेर्महते ऋचीषमाय
ऋचा समाय । यादृशी सुतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः । अध्रिगवेऽधृतगमनाय । अप्रतिहृतेऽप्येवमर्थः ।
तथा च यास्कः । अधृतगमनकर्मवन्निद्रोऽप्यध्रिगुच्यते । नि० ५. ११ । इति । एवंभूतायास्या इंद्राय स्तोमं
स्तोत्रं प्र हर्मि । प्रहरामि । करोमीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । प्रयो न । प्रय इत्यज्ञनाम । यथा नुसुचिताय पुरुषाय
कश्चिदन्नं प्रहरति । कीदृशं स्तोमं । ओहं वहनीयं प्रापणीयं वा । अत्यंतोत्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं
किंतु ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यस्त्रानि । कीदृशानि । राततमा पूर्ववर्जमानैरतिशयैः दत्तानि । इंद्रं सुत्या
हविषा च परिचरेमेति भावः ॥ तुराय । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । तुर्वी हिंसार्थः । तुर्वतीति
तुरः । पचावचि च्छांदसो वलोपः । हर्मि । हृज् हरणे । बङ्गलं कंदसीति शपो सुक् । माहिनाय । मह
पूजायामेत्यस्मात्किंरिणत् च । उ० २. ५६ । इतीनप्रत्ययः । उपधावृद्धिश्च । ऋचीषमाय । ऋचीषम ऋचा
समः । नि० ६. २३ । इति यास्कः । तृतीया तत्कृतेति समासः । पा० २. १. ३० । तृतीयातृतीयाप्रकृतिस्वरत्वं ।
पृषोदरादित्वादीकारोपजनः । सुषामादित्वात् षत्वं । केचिदाहुः । ऋच सुतावेत्यस्मादि० पधात्किद्वितीप्र-
त्ययः । छदिकारादक्तिन इति ऊीष् । ऋची सुतिः । तथा समः । पूर्ववत् षत्वं । अस्मिन्ये च तृतीयापूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वे सति ऊीष् उदात्तत्वेन भवितव्यं । तथा च न दृश्यते । तस्मात्स्वरश्चित्तनीचः । यद्वा । दिवोदासादि-
द्रष्टव्यः । अध्रिगवे । अधृतोऽन्येनानिवारितो गौर्गमनं यस्य स तथोक्तः । गोस्त्रियोऽपसर्जनस्य । पा० १.
२. ४८ । इति ब्रह्मलं । पृषोदरादित्वादधृतशब्दस्याध्रिभावः । ओहं । वहतेः कर्मणि घञि च्छांदसं
मंपसारणं । यद्वा । तुहिर दुहिर उहिर अर्दन इत्येवम् । इतेः पूर्ववद्भव । राततमा । रा दान इत्यस्मान्निष्ठा-
तत्वात्तत्प्राप्त्यर्थः । श्छांदसीति शैलीपः ॥

अस्मा इदु प्रयं इव प्र यंसि भराभ्यांगूषं बाधे सुवृक्ति ।

इंद्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयंत ॥२॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भराभि । आंगूषं । बाधे । सुऽवृक्ति ।

इंद्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयंत ॥२॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय । प्रय इत्यन्ननाम । प्रय इवान्नमिव प्र यंसि । प्रयच्छामि । तदेव सष्टीक्रियते । बाधे शत्रूणां बाधनाय समर्थं सुवृक्ति सुष्ठावर्जकमांगूषं स्तोत्ररूपमाघोषं भराभि । संपादयामि । अन्येऽपि स्तोतारः प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिन इंद्राय हृदा हृदयेन मनसा तदंतर्वर्तिनांतःकरणेन मनीषा मनीषया तज्जन्नेन ज्ञानेन च धियः स्तुतिः कर्माणि वा मर्जयंत । मार्जयंति । संस्कुर्वन्ति ॥ प्र यंसि । यम उपरम इत्यस्माद्धटि पुरुषव्यत्ययः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । आंगूषं । आंगूषः स्तोम आघोषः । नि० ५. ११. इति यास्कः । आङ्पूर्वाहुषेर्घञि पृषोदरादित्वाद्वा इत्यस्य गूआदेशः । आङो ङकारस्य लोपाभावश्च । थाथादि-नोत्तरपदांतोदात्तत्वं । बाधे । बाधु विलोडन इत्यस्मात्कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे केन्प्रत्ययः । एजंतत्वाद्-व्यत्ययेन सुपो लुक् । मनीषा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया ङादेशः । पत्ये । पतिः समास एव । पा० १. ४. ८. इति घिसंज्ञायाः समासविषयत्वात् घेर्ङितोति गुणाभावे यणादेशः ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षा भराभ्यांगूषमास्येन ।

महिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधधै ॥३॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यं । उपऽमं । स्वऽसां । भराभि । आंगूषं । आस्येन ।

महिष्ठं । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनां । सुवृक्तिऽभिः । सूरिं । वावृधधै ॥३॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय त्यं तं प्रसिद्धमुपममुपमानहेतुभूतं स्वर्षा सुष्ठुरणीयस्य धनस्य दातारं सूरिं विपश्चितमिंद्रं ववृधधै वर्धयितुं सुवृक्तिभिः सुष्ठावर्जकैः । समर्थैरित्यर्थः । मतीनां स्तुतीनां संबंधिभिरच्छोक्ति-भिः स्वच्छैर्वचोभिर्महिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धमेवंलक्षणमांगूषमाघोषमास्येन मुखेन भराभि । करोमीत्यर्थः ॥ उपमं । उपमीयतेऽनेनेत्युपमः । घञर्थे कविधानमिति करणे कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । स्वर्षा । सुपूर्वादन्तेर्विजंतः स्वरश्चः । षणु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट्जनोरनुनासिकस्य द्वित्वस्य । सनोतिरनः । पा० ८. ३. १०८. इति षत्वं । भराभि । भराभिः इत्यस्य भराभावात् । अच्छोक्तिभिः । अच्छा उक्तयो येषां । बङ्गप्रीहौ पूर्वपदादित्वाद्वा । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । ववृधधै । वृधु वृद्धावि-त्यस्मादंतर्भावितव्यर्थान्तुमर्थे सेसेनिति कथ्यप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । द्विर्भावश्चादसः । यद्वा । यङ्लुगं-तादस्मिन्नप्रत्यय आगमानुशासनस्थानित्यत्वाद्गीगाद्यभावः । अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिकमभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रत्ययाबुदात्तत्वं ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय ।

गिरंश्च गिर्वाहसे सुवृक्तींद्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥४॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमं । सं । हिनोमि । रथं । न । तष्टाऽइव । तत्ऽसिनाय ।

गिरः । च । गिर्वाहसे । सुऽवृक्ति । इंद्राय । विश्वंऽइन्वं । मेधिराय ॥४॥

अस्मा एवेन्द्राय स्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं सं हिनोमि । प्रेरयामि । तत्र दृष्टान्तः । तत्सिनाय । सिनमित्यन्न-नाम । सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानीति यास्कः । नि० ५. ५. । तेन रथेन सिनमन्नं यस्य स तथोक्तः । तस्यै रथस्वामिने तष्टेव तष्टा तच्छको रथनिर्माता रथं न । यथा रथं प्रेरयति तद्वत् । इवेत्येतत्पादपूरणं । तथा

गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरूह्यमानार्थेन्द्राय गिरश्च शस्त्रसंबन्धिनीः केवला ऋचश्च सुवृत्ति शोभनमावर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय मेधाविन इन्द्राय विश्वमिन्वं विश्वव्यापकं विश्वव्याप्तं सर्वोत्कृष्टं हविश्च सं हिनोमीत्यनुषंगः ॥ हिनोमि । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादित्वात् झुः । तष्टेव । तच्च त्वच्च तनूकरणे । ताच्छी-
लिकस्तृन् । ऊदित्वात्पच इडभावः । स्तोः संयोगाद्योरन्ते चेति ककारलोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । तत्तिनाय ।
सिनश्चः पिञ् बन्धन इत्यस्मादिषिञ्दीडुष्यविभ्यो नक् । उ० ३. २. इति नक्प्रत्ययांतः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वाहसे । वहिहाधाञ्भ्यस्क्वदसीति बहतेः केवलाद्विहितोऽमुन्प्रत्ययो गतिकारकयोरपि पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः ।
हलि चेति दीर्घाभावस्क्वांदसः । विश्वमिन्वं । इवि व्याप्तौ । विश्वमिन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वं । पचाद्यच्च ।
लुगभावस्क्वांदसः । यद्वा । खच्प्रत्ययो बङ्गलवचनादस्मादपि धातोर्द्रष्टव्यः । मेधिराय । मेधा अस्यास्तीति
मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ । पा० ५. २. १०९. ३. इति मत्वर्थीय इरन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अस्मा इदु सप्तिमिव अवस्येन्द्रायार्के जुह्वा ३ समंजे ।

वीरं दानौकसं वंदध्वै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । सप्ति० इव । अवस्या । इन्द्राय । अर्के । जुह्वा । सं । अंजे ।

वीरं । दान० औकसं । वंदध्वै । पुरां । गूर्त० श्रवसं । दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मा एवेन्द्रायार्के स्तुतिरूपं मंत्रं अवस्या अवस्ययन्नेच्छया । अन्नलाभाधित्यर्थः । जुह्वाह्वानसाधनेन
वाग्निद्विधेण समंजे । समन्तं करोमि । एकीकरोमीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । सप्तिमिव । यथान्नलाभाय गंतुकामः
पुमानश्च रथेनैकीकरोति तद्वत् । एकीकृत्य च वीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दानौकसं दानानामेकनिलयं गूर्तश्रवसं
प्रशस्त्रान्नं पुरामसुरपुराणां दर्माणं विदारयितारं । एवंगुणविशिष्टमिंद्रं वंदध्वै वंदितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति
शेषः ॥ सप्तिमिव । षप समवाये । समवैति रथेनैकीभवतीति सप्तिरश्च । वसस्तिप् । उ० ४. १७९. इति विधी-
यमानस्तिप्रत्ययो बङ्गलवचनादस्मादपि धातोर्भवति । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । इवेन समास
उक्तः । अवस्या । अवस्यन्दात्सुप आत्मनः क्यच् । क्वजंताङ्गातोर्भावि अ प्रत्ययात् । पा० ३. ३. १०२. इत्यकार-
प्रत्ययः । ततष्टाप् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया उदेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । अर्के । ऋच
स्तुतौ । ऋच्यते स्तूयतेऽनेनेत्यर्को मंत्रः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः । चजोः कु घिख्यतोरिति
कुलं । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः । जुह्वा । बङ्गलं क्वदसीति कृतसंप्रसारणस्य द्वेजो ङवः सुवच्च । उ० २. ६०. ।
इति क्तिप् । धातोर्दीर्घश्च । धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचन उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं ।
उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नोङ्धात्वोः । पा० ६. १. १७५. इति प्रतिषेधः । अंजे । अन्जु
व्यक्तिप्रक्षणाकांतगतिषु । बल्ययेनात्मनेपदं । वंदध्वै । वदि अभिवादनस्तुत्योः । तुमर्थे सेसेनिति कथ्येप्रत्ययः ।
गूर्तश्रवसं । गृ शब्दे । निष्ठायां श्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । बङ्गलं क्वदसीत्युलं । हलि चेति दीर्घः । नसत्तनि-
षत्तेत्यादौ । पा० ८. २. ६१. निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । गूर्तं श्रवो यस्य । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
दर्माणं । दृ विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्चंत इति मनिन् । नेङ्गशि कृतीतीट्प्रतिषेधः । बल्ययेन प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वं । यद्वा । औणादिको मनिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥ २७ ॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षत्रजं स्वर्पस्तमं स्वर्ये रणाय ।

वृचस्य चिद्विद्वेन मर्मं तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्वष्टा । तक्षत्र । वज्रं । स्वर्पः० तमं । स्वर्ये । रणाय ।

वृचस्य । चित् । विदत् । येन । मर्मं । तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टा विश्वकर्मास्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय वज्रं वर्जकमायुधं रणाय युद्धार्थं तच्च । तीक्ष्णमकरोत् । कीदृशं

षञ्च । स्वपक्षममतिशयेन शोभनकर्माणं स्वर्थं सुष्ठु शत्रुषु प्रेथं यद्वा स्तुत्यं । तुजन् शत्रून्हिंसन् ईशान ऐश्वर्यवान् कियेधा बलवान् एवंगुणविशिष्ट इन्द्रो वृषस्य चित् आवरकस्यासुरस्य मर्म मर्मस्थानं तुजता हिंसता येन वज्रेण विदत् । प्राहार्षीदित्यर्थः ॥ स्वपक्षमं । शोभनमपः कर्म यस्यासौ । अतिशयेन स्वपाः स्वपक्षमः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वं । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वर्थं । स्वर्थं ततश्च । ऋत्वे० १. ३२. २. । इत्यचोक्तं । विदत् । विदू लामे । लृदित्वात् त्रैरङादेशः । वज्रलं क्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यङभावः । यदुत्तयोगादनिघातः । तुजन् । तुज हिंसायां । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ईशानः । ईश ऐश्वर्यं । शानच्यदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुजता । शत्रुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । कियेधाः । अत्र निरुक्तं । कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वेति । नि० ६. २०. । अस्यायमभिप्रायः । कियत् किंपरिमाणमित्यस्य बलस्य । तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्वाः । यः कोऽप्यस्य बलस्येयत्तां न जानातीत्यर्थः । यद्वा । क्रममाणमाक्रममाणं परेषां बलं धारयति निवारयतीति क्रममाणधाः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य कियेभावः । दधातेर्विच् ॥

अस्येदं मातुः सर्वनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्चन्ना ।

मुषायविष्णुः पचतं सहीयान्विध्यं वराहं तिरि अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुं । पपिऽवान् । चारु । अन्ना ।

मुषायत् । विष्णुः । पचतं । सहीयान् । विध्यत् । वराहं । तिरः । अद्रिं । अस्ता ॥ ७ ॥

इदु इत्येतन्निपातद्वयं पादपूरणं । यद्वावधारणार्थं । मातुर्वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुर्महो महतोऽस्य यज्ञस्य सर्वनेष्ववयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सर्वनेषु पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः पपिवान् । यदाग्नौ ह्यते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः । तथा चार्चन्ना चारुणि शोभनानि धानाकरंभादिहविर्लक्षणाव्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः । किंच विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्वमसुराणां धनं यदस्ति तन्मुषायत् अपहरन् सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविताद्रिमस्ताद्रिर्वज्रस्य क्षेपकः । एवंभूत इन्द्रस्तिरः । सत इति प्राप्तस्य । नि० ३. २०. । इति यास्तः । तिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत् । अताडयत् । यद्वा । विष्णुः सुत्यादिवसात्मको यज्ञः । यज्ञो देवेभ्यो निज्जाय विष्णुरूपं कृत्वैतान्नानात् । स विष्णुः पचतं परिपक्वमसुरधनं यत्तन्मुषायत् । अचूचुरत् । तदनंतरं दीवोपसदात्मनां दुर्गैरूपाणां सप्तानामङ्गां परस्तादासीत् । अद्रिमस्ता सहीयानिन्द्रो दुर्गांश्चतीत्य तिरः प्राप्तः सन् देवसवरूपं तं यज्ञं विध्यत् । तथा च तैत्तिरीयकं । वराहोऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्वित्तं वेदमसुराणां विभतीति । स दर्भपुंजीलमुदुह्य सप्त गिरीन्भित्वा तमहन्निति च । तै० सं० ६. २. ४. २-३. ॥ महः । महतः । अच्छब्दलोपश्छांदसः । यद्वा । मह इत्येतत्पितुविशेषणं । महः प्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिवान् । पिबतेर्लिटः क्लृप्तः । वस्त्रेकाजाह्वसामितीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । चारु । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । मुषायत् । मुष स्तेये । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । मुषमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । न क्दस्यपुच-स्तेतिलवद्दीर्घस्यापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः । अस्मात्क्यजंताल्लटः शत्रु । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्ममभावः । द्वितीयपक्षे तु क्यजंताल्लङि वज्रलं क्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यङभावः । अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरभाविनी क्रिया लक्ष्यते । पचतं । भृमृदृशीत्यादिना पचतेरतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । विध्यत् । व्यध ताडने । लङि दिवादित्वात् श्नन् । तस्य ङित्वाद्बहिज्यादिना संप्रसारणं । श्नो नित्वादाद्युदात्तत्वं । पादादित्वात्निघाताभावः । वराहं । वरमुदकमाहारो यस्य । यद्वा । वरमाहरतीति वराहारः सन् पृषोदरादित्वाद्बराह इत्युच्यते । अत्र निरुक्तं । वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहार्षीरिति च ब्राह्मणमिति । नि० ५. ४. । यज्ञपक्षे तु वरं च तदहो वराहः । राजाहःसखिभ्यः । पा० ५. ४. ९१. । इति समासांतष्टच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अस्ता । असु क्षेपण इत्यस्मात्साधुकारिणि तुन् । पा० ३. २. १३५. । इडभावश्छांदसः । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

अस्मा इदु माश्चिदेवपत्नीरिद्रायाकर्महिहत्य ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जभ उर्वी नास्य ते महिमानं परि ष्टः ॥ ८ ॥

अस्मै । इत् । उं इति । माः । चित् । देवऽपत्नीः । इन्द्राय । अर्कं । अहिऽहत्ये । ऊवुरित्यूवुः ।

परि । द्यावापृथिवी इति । जभे । उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानं । परि ।

स्तु इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा एवेन्द्रायाहिहत्येऽहेर्वृचस्य हनने निमित्तभूते सति माश्चित् गमनस्वभावा अपि स्थिता देवपत्नी-
देवानां पालयित्रो गायत्र्याद्या देवता अर्कमर्चनसाधनं स्तोत्रमूवुः । समतन्वत । चक्रुरित्यर्थः । स चेन्द्र उर्वी
विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परि जभे । स्वतेजसा परिजहार । अतिचक्रामेत्यर्थः ॥ ऊवुः । वेत्
तंतुसंताने । लिटि वेजो वधिः । पा० २. ४. ४१. लिटः कित्वाद्यजादित्वेन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य
लिटि वधो यः । पा० ६. १. ३८. इति प्रतिषेधादकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं द्विर्वचनादि । वञ्चास्यान्य-
तरस्यां किति । पा० ६. १. ३९. इति यकारस्य वकारादेशः । जभे । हञ् हरणे । लिटि जित्वात्कर्त्तृभिप्राय
आत्मनेपदं । ह्यहोर्भ इति भत्वं । उर्वी । उरुशब्दाद्भोतो गुणवचनादिति ङीष् । वा क्दसीति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।

स्वराकिंद्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमचो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महित्वं । दिवः । पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् ।

स्वऽराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः । अमचः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव । इदिति पादपूरणः । अस्यैवेन्द्रस्य महित्वं माहात्म्यं प्र रिरिचे । अतिरिच्यते । अधिकं भव-
तीत्यर्थः । अचोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे । यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । कुतः स्काशात्परिरिच इत्यत
आह । दिवो बुल्लोकात् पृथिव्या भूलोकात् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानादन्तरिक्षलोकाच्च । पर्युप-
र्यर्थः । त्रोल्लोकानतीत्योपरि प्ररिरिच इत्यर्थः । दमे दमयितव्ये विषये स्वराट् खेनैव तेजसा राजमानो
विश्वगूर्तो विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्कार्यं उद्गूहः समर्थः । यद्वा । विश्वं सर्वमायुधं गूर्तमुद्यतं यस्य स तथोक्तः । स्वरिः
शोभनशत्रुकः । शोभने शत्रौ हंतव्ये सति हंता वीर्यवत्तम इति गम्यते । यथाकवारि दिव्यं शासमिन्द्रं । ऋग्वे० ३.
४७. ५. इति । अकुत्सितारिमिति हि तस्यार्थः । अमचो युद्धादिषु गमनकुशलः । मात्रयेयत्तया रहितो वा ।
अमचोऽमाचो महान्भवत्यभ्यमितो वेति यास्कः । नि० ६. २३. एवंभूत इन्द्रो रणाय रणं युद्धमा ववक्षे ।
आवहति । मेघान्प्रापयति । मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारिति भावः । यद्वा । युद्धाय स्वकीया-
न्भटान् गमयति ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । रिरिचे । रिचिर् विरेचने । क्दसि बुद्धलङ्लिटि
इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । पृथिव्याः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्वराट् । राज्ञु दीप्तावित्यस्मात्स-
त्सूद्धिषेति क्तिप् । वञ्चादिना षत्वे जप्त्वं । दमे । दम उपशम इत्यस्मात्कर्मणि घञि नोदात्तोपदेशस्य मात-
स्यानाचमेः । पा० ७. ३. ३४. इति वृद्धिप्रतिषेधः । घञी जित्वादायुदात्तत्वं । विश्वगूर्तः । गृ निगरणे ।
अस्मान्निष्ठायां श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । बज्रलं क्दसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । यद्वा । गूरी उद्यमे ।
अस्मान्निष्ठा । नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । तत्पुरुषपक्षे मरुद्वृध्मादेस्तत्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
बज्रव्रीहिपक्षे तु बज्रव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यसंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अमचः । अम गत्यादिषु ।
अभिनक्षियजिवंधीत्यादिनौणादिकोऽचन्यत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । ववक्षे । वहेल्लिटि सिद्धजलं लेटीति
सिप् । बज्रलं क्दसीति शपः झुः । ढत्वषत्वकत्वानि । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । रणाय । क्रियायहणं
कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यद्वा । गत्यर्थकर्मणि । पा० २. ३. १२. इति चतुर्थी ॥

अस्येदेव शर्वसा शुषंतं वि वृश्चज्जेण वृचमिंद्रः ।

गा न ब्राणा अवनीरमुंचदभि अवो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुषंतं । वि । वृश्चत् । वज्जेण । वृचं । इंद्रः ।

गाः । न । ब्राणाः । अवनीः । अमुंचत् । अभि । अवः । दावने । सचेताः ॥ १० ॥

अस्येदेव शर्वसा बलेन शुषंतं शुषंतं वृचमिंद्रो वज्जेण वि वृश्चत् । व्यच्छिन्त । तथा गा न चौरैरपहृता गाव इव ब्राणा वृत्रेणावृता अवनी रक्षणहेतुभूता अपोऽमुंचत् । अवर्षीत् । तथा दावने हविर्दात्रे यजमानाय सचेतास्तेन यजमानेन समानचित्तः सन् अवः कर्मफलभूतमन्नमभ्याभिमुखेन ददातीति शेषः ॥ शुषंतं । शुष शोषणे । अग्निं प्राप्तिं व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । ब्राणाः । वृच् वरणे । कर्मणि लट् । शानचि बज्जलं कंदसीति यको लुक् । शानचो डित्वाङ्गुणाभावि यणादेशः । अवनीः । अवतेः करणेऽर्तिरुधृधमीत्यादिना । उ० २. १०३. । अग्निप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दावने । आतो मनिन्निति वनिप् । चतुर्थ्येकवचनेऽस्त्रोपाभावश्चादसः ॥ ॥ २८ ॥

अस्येदु त्वेषसा रंत सिंधवः परि यज्ज्जेण सीमयच्छत् ।

ईशानकृद्दाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । त्वेषसा । रंत । सिंधवः । परि । यत् । वज्जेण । सीं । अयच्छत् ।

ईशानऽकृत् । दाशुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधं । तुर्वणिः । कः । ॥ ११ ॥

अस्येदेव त्वेषसा दीप्तेन बलेन सिंधवः समुद्राः । यद्वा । गंगाद्याः सप्त नद्यो रंत । स्वे स्वे स्थाने रमन्ते । यद्यस्मादयमिंद्रो वज्जेण सीमेनास्मिन्धून्वज्जेण पर्ययच्छत् परितो नियमितवान् । अपि च ईशानकृतं वृचादिशत्रुवधेनात्मानमैश्वर्यवतं कुर्वन्निंद्रो दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय फलं दशस्यन् प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णसंभजनः । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । नि० ६. १४. । यद्वा । तुर्विता शत्रूणां हिंसिता । एवंभूत इन्द्रस्तुर्वीतय एतत्संज्ञायोदके निमग्नय ऋषये गाधमवस्थानयोग्यं धिष्ण्यप्रदेशं कः । अकार्षीत् ॥ रंत । रमु क्रीडायां । चांदसे लङि बज्जवचने बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । धातोरेत्यलोपश्चादसः । अयच्छत् । यम उपरमे । इपुगमियमां छ इति क्तत्वं । कः । करोतेर्लुङि मन्त्रे घसङ्करणश्रित्यादिना । पा० २. ४. ८०. । ज्ञेर्लुक् । गुणः । हल्ङादिना तलोपः । बज्जलं कंदसमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृचाय वज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेन्नर्णीस्यपां चरध्वै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृचाय । वज्रं । ईशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्व । वि । रद् । तिरश्चा । इधन् । अर्णीसि । अपां । चरध्वै ॥ १२ ॥

तूतुजान इति बिप्रनाम । तूतुजानस्वरमाणः । यद्वा । शत्रून्हिंसन् । ईशान ईश्वरः सर्वेषां कियेधाः कियतोऽनवधृतप्रदोऽयं बलस्य धाता । यद्वा । क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इन्द्र एवंभूतस्त्वमस्मै वृचाय वज्रं प्र भर । इमं वृचं वज्जेण प्रहरित्यर्थः । प्रहत्य चार्णीसि वृष्टिजलानीष्यन् तस्माद्वृचान्नमयस्त्वमपां चरध्वै तासामपां चरणाय भूप्रदेशं प्रति गमनाय तस्य वृचस्य मेघरूपस्य पर्व पर्वीत्यवयवसंधीन् तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्जेण वि रद् । विलिख । किञ्चीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । गोर्न । यथा मांसस्य विकर्तारो लौकिकाः पुरुषाः पशोरवयवानितस्ततो विभजति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृचाय वज्रमीशानः कियेधाः कियेधा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वीणि विरद मेघस्ये-

अस्यैवेन्द्रस्य भिया पञ्चैदमयेन गिरयः पर्वता अपि दृष्टाः । निश्चलाः स्वस्वदेशेऽवतिष्ठते । जनुषः प्रादुर्भूतादस्मादेवेन्द्राङ्गीत्या बावा भूमा च बावापृथिव्यावपि तुजेते । तुजिर्हिंसार्थोऽप्यत्र कंपने द्रष्टव्यः । कंपते इत्यर्थः । किंच वेनस्य कांतस्यास्यौणिं दुःखस्यापनायकं रक्षणमुपो जोगुवानोऽनेकैः सूक्तैः पुनःपुनरुपशब्दयन् । उपश्लोकयन्नित्यर्थः । एवंभूतो नोधा ऋषिः सब्रह्मदानोमेव वीर्यय भुवत् । वीर्यवानभवत् ॥ बावा च भूमा । बावा भूमेत्यनयोर्मध्ये चशब्दस्य पाठश्छांदसः । दिवो बावेति दिव्यशब्दस्य बावादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तौर्दादेशः । देवताद्वंद्वे चेतुमयपदप्रकृतिस्वरत्नं । पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी । जनुषः । जनी प्रादुर्भवे । जनेरुसिः । उ० २. ११६. । इत्यौणादिक उचिप्रत्ययः । जोगुवानः । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । अस्माद्यङ्-सु-गताद्व्यङ्-मि-शानच् । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । उवडादेशः । अग्न्यानामादेरित्यादात्तत्वं । औणिं । औण्य अपनयने । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । भुवत् । भवतेर्लैङ्यङागमः । ब्रह्मं ब्रह्मसीति शपो लुक् । भूमुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । नोधाः । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधातीति यास्कः । नि० ४. १६. । तस्माद्वा-जोऽमुन् नवशब्दस्य नोभावश्च ॥

अस्मा इदु त्यदनु दायेषामेको यद्वे भूरीशानः ।

प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्वे सुष्विमावदिंद्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यत् । अनु । दायि । एषां । एकः । यत् । ववे । भूरैः । ईशानः ।

प्र । एतशं । सूर्ये । पस्पृधानं । सौवश्वे । सुष्वि । आवत् । इंद्रः ॥ १५ ॥

एक एक एव शत्रुजितुं समर्थौ भूरेर्बज्रविधस्य धनस्त्रेशानः स्वामी यत्सोत्रं ववे ययाचे एषां स्तोतृणां संबंधि । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । एतैस्थत् तत्प्रसिद्धं स्तोत्रमस्मा इन्द्रायानु दायि । अकारित्वर्थः ॥ उत्तरार्ध-
स्त्रोत्रस्यैका । स्वश्वो नाम कश्चिद्राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासां चक्रे । तस्य च सूर्य एव पुत्रो बभूव ।
तेन सहैतश्चान्मो महर्षैर्युद्धं जातमिति तदेतदिहोच्यते ॥ अयमिंद्रः सौवश्वे स्वश्वपुत्रे सूर्ये पस्पृधानं स्पर्धमानं
सुष्विं सोमानामभिषोतारमेतश्चमेत्संज्ञकमृषिं प्रावत् । प्रारभत ॥ दायि । बज्रं कंदस्वमाज्योगेऽपीत्यडभावः ।
ववे । वनु याचने । लिटि व्यत्ययेनोपधालोपः । पस्पृधानं । स्पर्ध संघर्षे । अस्माहितः कानच् । द्विर्वचने शपूर्वाः
खय इति पकारः शिष्यते । धात्वकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं च पृषोदरादित्वात् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ।
सौवश्वे । स्वश्व इति जनपदशब्दः क्षत्रिये संज्ञात्वेन वर्तते । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । पा० १. १.
७३. ५. इति वृद्धसंज्ञायां वृद्धेत्कोसलाजादाञ्च्यङ् । पा० ४. १. १७१. इत्यपत्यार्थे च्यङ्प्रत्ययः । न च्वाभ्यां
पदांताभ्यां । पा० ७. ३. ३. इति वृद्धेः प्रतिषेध एजागमश्च । इत्यपत्यमुदात्तत्वं । सुष्विं । पुष्पू अभिषवे ।
उत्सर्गश्चंद्रसि । पा० ३. २. १७१. २. इत्यस्मात्किञ्चत्ययः । लिङ्गज्ञावात् द्विर्भावः । यणादेशः । उवडादे-
शभावश्चंद्रसिः ॥

एवा ते हारियोजना सुवृक्तींद्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

एषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मसू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

एव । ते । हारिऽयोजन । सुऽवृक्ति । इंद्र । ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन् ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसं । धियं । धाः । प्रातः । मसू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

हयोरैश्वर्योर्गोत्रं यस्मिन्नथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन संबंधी हारियोजनः । हे हारियोजनेंद्र गो-
तमासो गोतमगोचोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्ति सुष्ठावर्जकान्यमिसुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मंचजा-
तानि ते तवैवाक्रन् । अक्रयत । एषु स्तोतृषु विश्वपेशसं बज्रविधरूपयुक्तं धियं धाः । धिया लभ्यत्वाङ्गीर्ध-
नमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः कर्मवचनः । पश्चादिबज्रविधरूपं धनमपिष्टोमादिकं बज्रविधरूपं कर्म वा आ
धाः । धेहि । स्थापय । प्रातरिदानीमिव परेभुरपि प्रातःकाले धियावसुर्बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इंद्रो मनु
शीघ्रं जगम्यात् । अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतु ॥ एव । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । सुवृक्ति । सुपां सुलुगिति
शसे लुक् । अक्रन् । करोतेर्लुङि मंचे घसङ्गरेत्यादिना च्लेर्लुक् । अंतादेशः । तस्य ङित्वाङ्गुणाभावे यणादेशः ।
इतश्चेतीकारलोपे संयोगांतलोपे चाडागमः । धाः । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोट्ठे लुङि गातिस्थेति सिचो
लुक् । बज्रं कंदस्वमाज्योगेऽपीत्यडभावः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामाखेन
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

सुवृत्तिऽभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम् । अर्के । नरे । विऽश्रुताय ॥१॥

श्रवसानाय । श्रव इति बलनाम । तद्दिवाचरते । यथा बलं श्रवन्हन्ति तथा श्रवूणां हन्तेत्यर्थः । गिर्वणसे । गीर्भिः स्तुतिबलवैर्बोभिः संभजनीयाय । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति । नि० ६. १४. इति यास्कः । एवंभूतायेंद्राय । शूषमिति सुखनाम । शूषं सुखहेतुभूतं । आंगूषः स्तोम आघोषः । नि० ५. ११. इति यास्कः । आंगूषं स्तोत्रमंगिरस्वत् अंगिरस इव प्र मन्त्रहे । वयं स्तोतारः प्रकर्षेणावगच्छामः । अवगत्य च सुवृत्तिभिः सुष्ठावर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः सुवते स्तोत्रं कुर्वते ऋषये य इन्द्र ऋग्मयोऽर्चनीयो भवति । यद्वा । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ऋषिणा स्तूयमानायेत्यर्थः । नरे सर्वेषां नेत्रे । यद्वा । नरे यजमाने । विश्रुताय चष्टव्यतया विशेषेण प्रख्याताय । एवंभूताय तस्मा अर्कं मन्त्ररूपं स्तोत्रं । अर्को मन्त्रो भवति यदेने- नाचैति । नि० ५. ४. इति यास्कः । अर्चाम । पूजयाम । उच्चारयामित्यर्थः ॥ मन्त्रहे । मनु अवबोधने । तना- दित्वादुप्रत्ययः । लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वीः । पा० ६. ४. १०७. इति मकारादौ प्रत्यय उकारलोपः । श्रवसा- नाय । श्रव इवाचरति श्रवस्यते । अस्माच्चटः शानच् । बज्रलं ह्रंदसीति शपो लुक् । शानचश्चंद्रस्युभयथेत्या- र्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ । चित इत्वंतोदात्तत्वं । ननु क्यङो डित्वात्तास्यनुदात्तेदिति शानचोऽनुदात्तेन भवितव्यं । एवं तर्हि ताच्छीलिकञ्चानश् । तस्य सार्वधातुकत्वेऽपि लसार्वधातुकत्वाभावाच्चितः स्वर एव शिष्यते । शूषं । शूष प्रसवे । पचाद्यच् । आंगूषं । आङ्पूर्वाहुषेः पचाद्यचि घो इत्यस्य गूआदेशः पृषोदरा- दित्वात् । आङो उकारस्तेतञ्जाभावश्चांदसः । चित्स्वरेणोत्तरपदस्यातोदात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । घञि वा थाथादिनोत्तरपदातोदात्तत्वं । गिर्वणसे । गृ शब्दे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ऋत इच्चातो रि- तोत्वं । गीर्भिव्यत्ये संभज्यत इति गिर्वणाः । औणादिकः कर्मण्यसुन् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बलि चेति दीर्घाभावः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वतिः । नमोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. इति भसंज्ञायां हत्वाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः । सुवृत्तिभिः । वृज्जी वर्जने । भावे क्तिन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । शोभनमावर्जनं येषां । नञ्सुभ्या- मिल्युत्तरपदातोदात्तत्वं । ननु क्तिनंतस्योत्तरपदस्याबुदात्तत्वादाबुदात्तं ब्रह्मंदसीति वचनादुत्तरपदाबु- दात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि तत्पृषोऽस्तु । शोभनमावर्जने भवत्येभिरिति सुवृत्तयः स्तोत्राणि । करणे क्तिन् । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्त्रिन्नित्यादिना कारकादुत्तरस्य क्तिनो विहितमुत्तरप- दातोदात्तत्वमकारकादपि व्यत्ययेन भवति । सुवते । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । ऋग्मयाय । एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति । का० ४. ३. १४४. इति ऋकशब्दाद्विकारार्थे मयट् । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । पा० १. ४. १७. इति पदसंज्ञायां कुत्वज्जत्वे । व्यत्ययेनेत्वं । यद्वा । ऋच स्तुतावित्यस्माद्भावे मक् । बज्रलवचनात्कुत्वं ज्जत्वं च । ऋग्मं स्तुतिमर्हतीति ऋग्मयः । अर्हार्थे घच् । चित इत्वंतोदात्तत्वं । अर्चाम । अर्चं पूजायां ।

भौवादिकः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । अर्कः । अर्चतेऽनेनेत्यर्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययः । चजोः कु घिरयतोरिति कुत्वं । नरे । नृशब्दाच्चतुर्थ्यैकवचने गुणम्बुकां-
दसः । विश्रुताय । श्रु अवणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र वो महे महि नमो भरध्वमांगूषं श्वसानाय साम ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चतो अंगिरसो गा अविंदन् ॥ २ ॥

प्र । वः । महे । महि । नमः । भरध्वं । आंगूषं । श्वसानाय । साम ।

येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदज्ञाः । अर्चतः । अंगिरसः । गाः । अविंदन् ॥ २ ॥

हे ऋत्विजो वो यूयं महे महते श्वसानाय बलमिवाचरते । अतिबलायेत्यर्थः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दश्रुति-
सच्छब्दाध्याहारः । एवंभूताय तस्मा इन्द्राय महि महत्प्रीढं नमः स्तोत्रं प्र भरध्वं । प्रकर्षेण संपादयत । किं
तत्स्तोत्रमित्याह । आंगूषं साम आघोषयोग्यं रथंतरादि साम । तन्निष्पाद्यतामित्यर्थः । अमि त्वा श्रुत्या-
दिष्वृचु यज्ञानं तस्य सामेत्याख्या । तथा चोक्तं । गीतिषु सामाख्येति । येन्द्रेण नोऽस्माकं पितरः पितृविशेषाः
पूर्वे पूर्वपुरुषा अंगिरसः पणिनाम्नासुरेणापहतानां गवां पदज्ञा मार्गज्ञाः संतोऽत एवार्चतस्त्वं पूजयंतो गा
अविंदन् । अलभन्त ॥ वः । प्रथमार्थे द्वितीया । पदज्ञाः । पदानि जानन्तीति । आतोऽनुपसर्गे क इति कः ।
आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अविंदन् । विदू लामे । श्वे सुचादीनामिति नुमागमः ॥

इन्द्रस्यांगिरसां चेष्टौ विदत्सरमा तनयाय धासिं ।

बृहस्पतिर्भिन्नदद्रि विदग्नाः समुस्त्रियाभिर्वावशन्त नरः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । अंगिरसां । च । इष्टौ । विदत् । सरमा । तनयाय । धासिं ।

बृहस्पतिः । भिन्नत् । अद्रिं । विदत् । गाः । सं । उस्त्रियाभिः । वावशन्त । नरः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं । सरमा नाम देवशुनी । पणिभिर्गोष्वपहतासु तन्नविषणाय तां सरमामिन्द्रः प्रादिषीत् ।
यथा लोके व्याधो वनांतर्गतमृगान्विषणाय श्वानं विवृजति तद्वत् । सा च इन्द्राय अस्त्रदी-
याय शिशवे तन्नोसंबन्धि चीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्यब्रवीत् । तथा च शाव्या-
यनकं । अन्नादिनीं ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविंद इति । ततो गत्वा गवां स्थानमज्ञासीत् ।
ज्ञात्वा चास्त्रै न्यवेदयत् । तथा निवेदितासु गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इन्द्रोऽलभतेति । अथमर्थोऽस्यां
प्रतिपाद्यते ॥ इन्द्रस्यांगिरसामृषीणां चेष्टौ प्रेषणे सति सरमा देवशुनी तनयाय स्वपुत्राय धासिमन्नं विदत् ।
अविंदत् । धासिरित्यन्ननाम । धासिरिति तन्नामसु पाठात् । तथा गोषु निवेदितासु बृहस्पतिर्बृहतां देवा-
नामधिपतिरिन्द्रोऽद्रिमत्तारमसुरं भिन्नत् । अवधीत् । तेनापहता गा विदत् । अलभत । ततो नरो नेतारी
देवा उस्त्रियाभिर्गोभिः सह । उस्त्रियेति गोनाम । सं वावशन्त । भृशं हर्षशब्दमकुर्वन् । यद्वा । गोभिः साधन-
भूतामिन्द्रोऽयं चीरादिकमकामयन्त । समगच्छन्त्यर्थः ॥ इष्टौ । इष गतावेत्यन्तावि क्तिनि मन्त्रे वृषेत्यादिना
क्तिन उदात्तत्वं । विदत् । विदू लामे । लुङि लुट्त्वादाङ् । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोनेऽपीत्युदाभावः । अङ् एव
स्वरः शिष्यते । पदज्ञाः पदज्ञानेघाताभावः । सरमा । सरमा सरणात् । नि० ११. २४. इति यास्कः । सत्तैरीणा-
दिकोऽमप्रत्ययः । धासिं । धीयते । धीयते पीयत इति धासिः । औणादिकः सिप्रत्ययः । यद्वा । दधातेः
पोषणार्थात् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः । तद्वृहतोः कारपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । पा० ६. १. १५७. * । इति
सुडागमस्तलोपश्च । बृहच्छब्दोऽतोदात्तः । तस्य केचिदाबुदात्तत्वं वर्णयन्तीत्युक्तं । पतिशब्दोऽतिप्रत्ययांत
आबुदात्तः । अत उभे वनस्यत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । उस्त्रियाभिः । निवसत्यस्यां
चीरादिकमित्युक्ता गौः । वस निवास इत्यस्मात् आदिप्रीत्यादिनाधिकरणे रक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्र-
सारणं । उस्त्राशब्दात्स्वार्थे पृ० ६. १. १५७. इति निघंटुभाष्यं । घस्त्रेयादेशः । प्रत्ययस्वरः । वावशन्त ।

वायु शब्दे । अस्मादङ्ताङ्गिः अस्मांतादेशे सति तस्य च्छन्दसुभयधेत्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपी । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वं । यद्वा । वश् कांतावित्यस्मादङ्गि न वश् । पा० ६. १. २०. । इति संप्रसारणे प्रतिषिद्धे पूर्व-वत्प्रक्रिया ॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वय्योऽं नवग्वैः ।

सरण्युभिः फलिगमिन्द्र शक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥ ४ ॥

सः । सुष्टुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिं । स्वय्यः । नवऽग्वैः ।

सरण्युभिः । फलिऽगं । इन्द्र । शक्र । वलं । रवेण । दरयः । दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

अंगिरसो द्विविधाः । सचयागमनुतिष्ठतो ये नवभिर्मसैः समाप्य गतास्ते नवग्वैः । नवग्वै नवनीतगतय इति यास्त्रो व्याचक्षौ । नि० ११. १९. । ये तु दशभिर्मसैः समाप्य जग्मुस्ते दशग्वैः । तादृशैरुभयविधैर्विप्रैर्मैधाविभिः सरण्युभिः सरणं शोभनं गतिमिच्छद्भिः सप्त सप्तसंख्याकैः । सप्त ह्यत्र मैधातिथिप्रभृतयोऽंगिरसो दृश्यन्ते । एवंभूतैरंगिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोमयुक्तेन स्वरेणोदात्तादिश्रव्यस्वरोपेतेन । यद्वा । मन्द्रमध्यमादि-स्वरेण स्तुभा स्तोत्रेण स्वय्यः सुष्टु प्राप्यः । यद्वा । शब्दनीयः । सुत्य इत्यर्थः । हे शक्र शक्तिमन्निन्द्र एवंभूतः स त्वमद्रिमादरण्यं । वज्रेण च्छेत्तव्यमित्यर्थः । फलिगं । प्रतिफलं प्रतिबिम्बं । तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं । तन्नच्छत्याधारत्वेनेति फलिगः । यद्वा । ग्रीह्यादि फलं । तदस्तिन्नसति भवतीति फलि वृष्टिजलं । तन्नच्छतीति फलिगः । एवभूतं वलं मेघं रवेणात्मीयेन शब्देन दरयः । अभाययः । त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेण मेघो बिभेतीत्यर्थः । यद्वा । अद्रिः पर्वतः । अच्यतेऽस्मिन्पटलादिकमिति । फलिगो मेघः । फलिग उपल इति तन्नामसु पाठात् । वलोऽसुरः । देवा वै वले गाः पर्यपश्यन् । ऐ० ब्रा० ६. २४. । इत्यादावसुरे प्रयुक्तत्वात् । एते त्रयोऽपि त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणाविभयुरित्यर्थः ॥ स इत्येकः पादपूरणः । सुष्टुभा । स्तोमतिः स्तुतिकर्मा । संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् । शोभनः स्तुप् स्तोमो यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वं । उपसर्गात्सुनीतीति षत्वं । स्तुभा । करणभूतस्यापि स्तोत्रस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वात् स्तोमति स्तौतीति क्तिप्नेति कर्तरि क्तिप् । सविकाच इति विभक्त्यदात्तत्वं । सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । स्वय्यः । सृ शब्दोपतापयोः । अहलोर्ष्यदिति ष्यत् । वृद्धमावन्ष्कादसः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । नवग्वैः । नवशब्द उपपदे गमेर्भावे क्तिपि गमः क्तावित्यनुनासिकलोप ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. २. । इत्युकारांतादेशः । नवभिर्गूर्गमनं येषां ते नवग्वैः । अकारोपजनन्ष्कादसः । यद्वा । गमेर्भावे डप्रत्ययः । पूर्ववद्वज्रग्रीहिः । वज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रत्ययः । सरण्युभिः । सरण्यमात्मन इच्छंतः सरण्यवः । क्यच्यंत्यलोपन्ष्कादसः । क्यच्छंदसीत्युः । फलिगं । फल्युदकं गच्छतीति फलिगः । डोऽन्यत्रापि दृश्यते । पा० ३. २. ४८. * । इति गमेर्डः । वलं । वृणोतीति वलः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वाञ्चत्वं । म० ८. २. १८. । दरयः । दू विदारणे । वृद्धौ कृतायां दू भय इति घटादिषु पाठान्मित्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

गृणानो अंगिरोभिर्दस्म वि वरुषसा सूर्येण गोभिरंधः ।

वि भूम्या अप्रथय इन्द्र सानु दिवो रज उपरमस्तभायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अंगिरऽभिः । दस्म । वि । वः । उषसा । सूर्येण । गोभिः । अंधः ।

वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानु । दिवः । रजः । उपरं । अस्तभायः ॥ ५ ॥

हे दस्य दर्शनीय शत्रूणां मुञ्चस्वित्वेन्द्र त्वमंगिरोभिर्दस्मिभिर्गृणानः स्तूयमानः सन् उषसा सूर्येण च सह गोभिः किरणैरंधोऽंधकारं वि वः । अवृणोः । वनाशय इत्यर्थः । तथा हे इन्द्र त्वं भूम्याः पृथिव्याः सानु समुच्छितप्रदेशं अप्रथयः । विशेषेण विस्तीर्णमकरोः । विषमामिमां समीकृतवानित्यर्थः । तथा दिवोऽतस्मिन् रजो रजसो लोकस्थोपरमुप्तं मूलप्रदेशमस्तभायः । अस्तभाः । यथांतरेऽपि मूलं दृढं भवति

तथाकार्षीरित्यर्थः ॥ गुणानः । कर्मणि लट् शानचि यकि प्राप्ते व्यत्ययेन आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । चित्स्वरैणांतोदात्तत्वं । दस् । दसु उपचये । इषियुधींधिदसीत्यादिना मक् । वः । वृज् वरणे । लुङि सिपि मंचे घसेत्यादिना क्लृक् । गुणे हल्ङ्याभ्य इति सलोपः । वङ्लं कंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यङभावः । अंधः । तमोऽप्यंध उच्यते नास्मिन्धानं भवति । नि० ५. १. इति यास्कः । रजः । लोका रजांस्युच्यंत इत्युक्तत्वाद्भजः-शब्दो लोकवचनः । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अस्तमायः । लङि संमुखंभित्यादिना । पा० ३. १. ८२. । आप्रत्ययः । कंदसि शायजपि । पा० ३. १. ८४. । इत्यहावपि व्यत्ययेन आप्रत्ययस्य शायजादेशः । अनिदिता-मिति नलोपः । अडागमः ॥ ॥ १ ॥

प्रवर्गैऽभिष्टवे तदु प्रयत्नतममित्येषा । अथोत्तरमित्यत्र सूचितं । तदु प्रयत्नतममस्य कर्मात्मन्वत्तमो दुह्यते घृतं पयः । आ० ४. ७. इति ॥

तदु प्रयत्नतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊं इति । प्रयत्नतमं । अस्य । कर्म । दस्मस्य । चारुतमं । अस्ति । दंसः ।

उपहरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यास्येन्द्रस्य तदु तदेव कर्म प्रयत्नतमं । अतिशयेन पूज्यं । दंस इति कर्मनाम । दंसस्तदेव कर्म चारुतमं । अतिशयेन शोभनं । किं तदित्यत्र आह । अयमिन्द्र उपहरे उपहर्तव्ये गंतव्ये पृथिव्याः संबंधिनि समीपदेशे उपरा उप्ताः स्थापिता मध्वर्णसो मधुरोदकाश्चतस्रो नद्यः प्रधानभूता गंगादिनदीरपिन्वत् । असिंचदिति । यदेतत्कर्म तदन्त्येन कर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रयत्नतमं । यच्च पूजायां । यत्नत इति यच्च । अतिशयेन यच्चो यत्नतमः । पुनः प्रादिसमासेऽय्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दंसः । दसि दंसनदर्शनयोः । चुरा-दिरात्मनेपदी । दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यत इति दंसः कर्म । औणादिकः कर्मण्यसुन । उपहरे । ङृ कौटिब्ये । गतिवाचिना च गतिमात्रं लक्ष्यते । उपहरति मन्त्रव्यतिरेक इत्युपहरो भूतदेशः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घप्रत्ययः । गुणः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वत् । पिवि सेचने । भौवादिकः । चतस्रः । शस् । चिचतुरोः स्त्रियां तिष्ठचतस्र इति चतुर्शब्दस्य चतस्रादेश आद्युदात्तो निपातितः । पूर्वस-वर्णदीर्घे प्राप्तिऽचि र ऋत इति रेफादेशः । पा० ७. २. ९९-१००. । चतुरास्त्राद्युदात्तत्वात्स्थानेवज्ञविन चतस्रादेशस्याद्युदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनराद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याबणादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानिवज्ञावाच्यतुरः शशीत्यंतोदात्तत्वस्याभावः । न च न पदांतेति स्थानिवज्ञावप्रतिषेधः । स्वरदीर्घयतोपि लोपाजादेश एव न स्थानिवत् अन्यत्तु स्थानिवदेव । म० १. १. ५८. । इति नियमात् ॥

द्विता वि वव्रे सनजा सनीळे अयास्यः स्तवमानेभिरुक्तेः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्धारयद्रोदसी सुदंसाः ॥ ७ ॥

द्विता । वि । वव्रे । सनजा । सनीळे इति सनीळे । अयास्यः । स्तवमानेभिः । अर्कैः ।

भगः । न । मेने इति । परमे । विऽओमन् । अधारयत् । रोदसी इति । सुदंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः । यासः प्रयत्नः । तत्साध्यो यास्यः । न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः साध्योऽयमस्य इत्यर्थः । कथं साध्यत इत्यत्र आह । स्तवमानेभिः स्तोत्रं कुर्वन्निः पुरुषैरुक्तेः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः स्तुयमानः सन्निद्रः सुसाध्यो भवति । यद्वा । अयास्यः पंचवृत्तिर्मुख्यप्राणः । स ह्यास्यान्मुखं दयति गच्छति निष्क्रामति । तदुपास-कोऽप्यंगिरा उपचारादयास्य उच्यते । तथा च च्छंदोगैराम्नातं । तं हायास्य उन्नीयमुपासां चक्र एतसु एवा-यास्यं मय्यंत आस्यावदयति तेन । कां० उ० १. २. १२. । इति । अथवा । अयमास्ये मुखे वर्तत इत्ययास्यः । तथा च वाजसनेयकं । ते होचुः क्व नु सोऽभूयो न इत्यमसक्तव्यमास्येऽंतरिति । शत० ब्रा० १४. ४. १. ९. इति ।

पूर्ववदुपासकोऽप्यथास्यः । तेन ऋषिणा स्वमानेर्गुणविशेषाभिधानलक्षणां सुतिं कुर्वन्निरर्कैर्मनैः कारण-
भूतैः स्तूयमानः सन् सनजा । सनेति निपातो नित्यार्थः । नित्यजाति । सर्वदा विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः । प्रथ-
मभावविकारवाचिना जनिना द्वितीयो भावविकारः सत्ता लक्ष्यते । यथौत्पत्तिकस्य शब्दस्यार्थेन संबंध
इत्यौत्पत्तिकमिति नित्यं ब्रूम इति हि तद्भाष्यं । सनीके समानं नीळमोको निवासस्थानं ययोस्ते । संसरे
इत्यर्थः । एवंविधे व्यावापृथिव्यौ द्विता द्विधा वि वन्ने । विवृते अकरोत् । भेदेनास्थापयदित्यर्थः । मेने मननीये
परम उत्कृष्टे व्योमन् विविधरक्षणे नभसि वर्तमानो भगो न सूर्य इव सुदंसाः शोभनकर्मद्रो रोदसी व्यावा-
पृथिव्यावधारयत् । अपोषयत् । यद्वा । मेनेति स्त्रीनाम । तथा च यास्कः । मेना या इति स्त्रीणां मेना
मानयन्तेना इति । नि० ३. २१. । स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी इंद्रोऽप्युच्यते इत्यर्थः ॥ द्विता । द्विधेत्यस्य धकारस्य
तकारस्कांदसः । सनजा । जनी प्रादुर्भावे । अस्माद्भावेऽन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियहणस्य सर्वोपाधिव्यभि-
चारार्थत्वात् केवलादपि जनेर्द्रप्रत्ययः । सना नित्यं जो जननं ययोस्ते सनजे । पूर्वपदस्य ह्रस्वस्कांदसः ।
एवमादित्वादंतोदात्तत्वं । तदेव बज्रव्रीहिलेखेण शिष्यते । सुपां सुलुगिति विभक्तैराकारः । अथास्यः । यमु
प्रयत्ने । यासः प्रयत्नः । तच्च भवो यास्यः । भवे कंदसीति यत् । न यास्योऽयास्यः । परादिस्कांदसि बज्रलमि-
त्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । श्रुत्युक्तनिर्वचने तु पृषोदरादित्वादभिसत्पस्वरसिद्धिः । मेने । सप्तम्येकवचनस्य सुपां
सुलुगिति शिआदेशः । शि । पा० १. १. १३. । इति प्रगृह्यत्वं । यद्वा । मन्यत इति मेना । पचाद्यच् । नश्मिन्यो-
रलित्वेत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. । इत्येत्वं । ततश्चाप । द्विवचन ईदूदेद्विवचनं । पा० १. १. ११. । इति
प्रगृह्यत्वं । सुदंसाः । दंस इति कर्मवाची । असुन्यत्यांता आयुदात्तः । बज्रव्रीहावायुदात्तं ब्रह्मकंदसीत्युत्तर-
पदाबुदात्तत्वं ॥

सनाहिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवैः ।

कृष्णेभिरक्तोषा रुशद्भिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनात् दिवौ परि भूम । विरूपे इति विरूपे । पुनः ऽभुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवैः ।

कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशत् ऽभिः । वपुः ऽभिः । आ । चरत् । अन्या ऽ अन्या ॥ ८ ॥

विरूपे शुक्लकृष्णतया विषमरूपे पुनर्भुवा पुनःपुनः प्रतिदिवं संजायमाने युवती तद्वत्त्वौ । रात्र्युषसोः
सर्वदैकरूप्यादेवंभूते रात्र्युषसौ दिवं द्युलोकं भूम भूमिं च सनाच्चिरकालादारभ्य स्वेभिरेवैः स्वकीयेर्गमनैः
परि चरतः । पर्यावर्तते । अथमेवार्थः । अक्ता रात्रिः कृष्णेभिरंधकाररूपैर्वर्णैरुपलक्षिता उषाश्च
रुशद्भिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या परस्परं चरतः । आवर्तते । हे
इंद्र एतत्सर्वं त्वयैव कार्यते त्वदधीनत्वात्सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥ भूम । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया
डादेशः । कांदसो ह्रस्वः । एवैः । इण् गतौ । इण्शीङ्भ्यां वन् । उ० १. १५२. । इति भावे वन्प्रत्ययः । नित्वा-
दाबुदात्तत्वं । अक्ता । नक्तेति रात्रिनाम । नलोपस्कांदसः । वपुर्भिः । अर्तिपूवपीत्यादिना । उ० २. ११८. ।
उस् । नित्वादाबुदत्तः । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारि सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बज्रत्वं
। म० ८. १. १२. ११. । इति द्विर्भावे तस्य परमाश्लेषितमित्याश्लेषितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्वाश्लेषितस्यानुदात्तत्वं ॥

सनेमि सख्यं स्वप्स्यमानः सूनुरीधार शवसा सुदंसाः ।

आमासु चिदधिषे पक्कमंतः पयः कृष्णासु रुशद्गोहिणीषु ॥ ९ ॥

सनेमि । सख्यं । सुऽअप्स्यमानः । सूनुरः । दाधार । शवसा । सुऽदंसाः ।

आमासु । चित् । दधिषे । पक्कं । अंतरिति । पयः । कृष्णासु । रुशत् । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्वप्स्यमानः । स्वपः शोभनं कर्म । तदिवाचरन् शवसा शवसो बलस्य सूनुरः पुत्रः । अतिरिक्तः । नित्यर्थः ।
सुदंसाः शोभनयानादिकर्मयुक्तः । एवंभूत इंद्रः सख्यं यजमानानां सखित्वं सनेमि पुराणं दाधार । धारयति ।

पोषयतीत्यर्थः । सनेमीति पुराणनाम । प्रवचाः सनेमीति पाठात् । किंचामासु चित् आर्द्रास्वपरिपक्वाणु
गोषु चांतर्मथे पक्वं परिपक्वं पयो दधिषे । धारयसि । तथा कृष्णासु कृष्णवर्णासु रोहिणीषु लोहितवर्णासु
च गोषु तद्विपरीतं रूश्दीप्यमानं श्वेतवर्णं पयो दधिषे ॥ सख्यं । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यः ।
प्रत्ययस्वरः । दाधार । धृञ् धारणे । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । पक्वं । पचो वः । पा० ८. २. ५२. इति
निष्ठातकारस्य वत्त्वं । रोहिणीषु । रूह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे । रूहे रस्य लो वा । उ० ३. ९४. इतीतन्प्रत्ययांती
रोहितशब्द आद्युदात्तो वर्णवाची । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । पा० ४. १. ३९. इति ङीप् । तत्संनियोगेन
तकारस्य नकारादेशश्च । ङीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

स॒ना॒त्मनी॑का॒ अव॑नी॒रवा॒ता व्र॒ता र॑क्ष॒न्ते अ॒मृताः॒ सहो॑भिः ।

पुरु॑ स॒हस्रा॒ जन॑यो॒ न प॒त्नीर्दु॒वस्य॑न्ति॒ स्वसा॑रो॒ अह॑याणं ॥ १० ॥

स॒नात् । स॒नी॒काः । अ॒वनीः॑ । अ॒वा॒ताः । व्र॒ता । र॑क्ष॒न्ते । अ॒मृताः॑ । सहः॑भिः ।

पुरु॑ । स॒हस्रा॑ । जन॑यः । न । प॒त्नीः । दु॒वस्य॑न्ति । स्वसा॑रः । अह॑याणं ॥ १० ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीकाः समाननिवासस्थाना अवताः । वातं गमनं । तद्रहिताः । एकपाख्यव-
स्थानात् । अवनय इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अवनीरंगुलयः पुरु पुरुणि बह्वनि सहस्रासंख्यातानि व्रता
व्रतानीन्द्रसंबंधीनि कर्माण्यमृताः पुनःपुनःकरणेऽप्यालस्वरहिताः सत्यः सहोभिरात्मीयैर्बलैः रक्षन्ते । पालयन्ति ।
अपि च स्वसारः स्वयमेव सरंत्योऽंगुलयः पत्नीः पालयिष्योऽहयाणं लज्जारहितं । प्रगल्भमित्यर्थः । यद्वा ।
अहीतयानं प्रशस्त्रगमनमिन्द्रं । जनयो न । जनय इति देवानां पत्य उच्यन्ते । देवानां वै पत्नीर्जनय इति
श्रुतेः । ता इव दुवस्यन्ति । परिचरन्ति । अंजलिबंधनेनेन्द्रं प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ अवनीः । अवनयोऽंगुलयो
भवंत्यवन्ति कर्माणि । नि० ३. ९. इति यास्कः । सुपां मुलुगिति जसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवताः । वा गति-
गंधनयोः । असिहसीत्यादिना भावे तन्प्रत्ययः । बज्रब्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वं । व्रता । श्रेष्ठं दसि
बज्रलमिति श्लोपः । दुवस्यन्ति । दुवस्यतिः परिचरणकर्म । कंङादिः । अतो यक् एव स्वरः शिष्यते ।
पा० ८. २. ५२. इति यास्कः । अहयाणं । ह्री लज्जायां । बज्रलं कंदसीति श्लोभायः । व्यत्ययेन शानच् ।
मुगभावश्चंद्रदसः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदान्तेऽङात् । यद्वा । बज्रलं कंदसीति शपो लुकि चंद्रस्युभययेति
शानच् आर्धधातुकत्वेन ङित्वाभावे गुणायादेशौ । पूर्ववत्समासस्वरौ । यास्कस्त्वेवं व्याख्यत् । अहयाणो
ऽहीतयानः । नि० ५. १५. इति ॥ ॥ २ ॥

स॒ना॒युवो॒ नम॑सा॒ नय्यो॑ अ॒र्कैर्व॑सू॒यवो॑ म॒तयो॑ द॒स्म द॒दुः ।

पतिं॑ न प॒त्नीरु॑श॒तीरु॑श॒न्तं स्पृ॑श॒न्ति॒ त्वा श॑वसावन्मनी॒षाः ॥ ११ ॥

स॒ना॒युवः॑ । नम॑सा । नय्यः॑ । अ॒र्कैः । व॒सु॒यवः॑ । म॒तयः॑ । द॒स्म । द॒दुः ।

पतिं॑ । न । प॒त्नीः । उ॒श॒तीः । उ॒श॒न्तं । स्पृ॑श॒न्ति॒ त्वा । श॑वसा॒यवन्॑ । म॒नी॒षाः ॥ ११ ॥

हे दक्ष दर्शनीयेन्द्र अर्कैः शस्त्ररूपैर्मन्त्रैर्नमसा नमस्कारेण यस्त्वं नय्यः सुखो भवसि । सनायुवः सनातन-
मपिहोचादि नित्यं कर्मात्मन इच्छन्तो वसूयवो वसु धनमात्मन इच्छन्तो धनकामा वा मतयो मेधाविनस्त्वां
ददुः । बज्रना प्रयासेन जग्मुः । हे शवसावन् बलवन्निन्द्र तैः प्रयुक्ता मनीषाः स्तुतयस्त्वा त्वां स्पृशन्ति ।
प्राप्नुवन्ति । तच्च दृष्टान्तः । उशतीरुशत्यः कामयमानाः पत्नीः पत्य उशन्तं कामयमानं पतिं न । यथा पतिं
संभजन्ते तद्वत् ॥ सनायुवः । सनेत्येतद्व्ययं नित्यत्वमाचष्टे । तेन च तद्वान् लक्ष्यते । सना सनातनं कर्मात्मन
इच्छन्तीति सनायुवः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । जसि वर्णव्यत्ययेनोत्वं । मतयः । मन ज्ञाने । मन्यत इति मतयः
स्त्रीतारः । क्तिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घस्येति निषेधे प्राप्ति बाज्रलकादनुदात्तोपदेशत्या-
दिनागुनासिकलोपः । चित्त्वादन्तीदात्तत्वं । ददुः । द्रा कृत्सांयां गतौ । लिङ्युक्तातो लोप इटि चेत्याकार-

लोपः । उशतीः । वश कांती । लटः शतृ । अदादित्वाच्चपो लुक् । शतुर्दित्वाद्ब्रह्मिण्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । शवसावन् । मतुष्याका-
रोपजनश्छांदसः । यद्वा । मत्वर्थीय आवनिप् ॥

सनादेव तव रायो गभस्तौ न क्षीयंते नोप दस्यंति दस्म ।

द्युमाँ असि क्रतुमाँ इंद्र धीरः शिष्वा शचीवस्तव नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्तौ । न । क्षीयंते । न । उप । दस्यंति । दस्म ।

द्युऽमान् । असि । क्रतुऽमान् । इंद्र । धीरः । शिष्वा । शचीऽवः । तव । नः ।

शचीभिः ॥ १२ ॥

हे दस्म दर्शनीयेन्द्र । गभस्तिरिति बाहुनाम । तव गभस्तौ हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानि
रायो धनानि न क्षीयंते । न विनश्यंति । नोप दस्यंति च । स्त्रीतुभ्यो दत्तेऽपि त्वज्जगतं धनमुपचयं न
प्राप्नोति । अपि तु वर्धते । हे इंद्र धीरो बुद्धिमान् धृष्टो वा त्वं द्युमान् दीप्तिमानसि । तथा क्रतुमान्
स्त्रीकरणहेतुभूतकर्मयुक्तोऽसि । हे शचीवः कर्मवन्निद्र तव शचीभिस्त्वदीयैः कर्मभिर्नोऽस्मभ्यं धनं शिष्वा ।
देहि । शिचतिर्दानकर्मा ॥ क्षीयंते । क्षीञ् हिंसायां । अस्मात्कर्मकर्तारि कर्मवज्जावाद्यगात्रनेपदे । वत्करणं
त्राश्रयमापे यथा स्यादिति कर्तुवज्जावादचः कर्तृयकि । पा० ६. १. १०५. । इत्याद्युदात्तत्वं । चादिलोपे विभा-
षेति निघातप्रतिषेधः । शचीवः । शच्यस्वास्तीति शचीवान् । कंदसीर इति मतुषो वत्वं । संबुद्धौ मतुवसो
हरिति नकारस्य एत्वं ॥

सनायते गोतम इंद्र नव्यमतक्षद्भ्रं हरियोजनाय ।

सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥

सनाऽयते । गोतमः । इंद्र । नव्यं । अतक्षत् । ब्रह्म । हरिऽयोजनाय ।

सुऽनीथाय । नः । शवसान् । नोधाः । प्रातः । मक्षू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स इंद्रः सनायते । नित्य इवाचरति । सर्वेषामाद्यो भवति । हे शवसान बलवन्निद्र हः शवसानेन्द्र । हरी
अश्वी रथे योजयतीति हरियोजनः । सुनीथाय सुष्ठु नेत्रे । एवंभूताय तस्मै तुभ्यं गोतमो गोतमस्य ऋषेः पुत्रो
नोधा ऋषिर्नव्यं नूतनं ब्रह्मतत्सूक्तरूपं स्त्रीचं नोऽस्मादर्थमतक्षत् । अकरोत् । अतोऽस्माभिरनेन स्त्रीचिण्णं सुतः
सन्धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तवसुर्निद्रः प्रातःकाले मक्षू शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ सनायते । सनेति
निपातो नित्यशब्दसमानार्थः । तस्मादाचारार्थे कञ्प्रत्ययः । सुनीथाय । स्त्रीञ् प्रापण इत्यस्मादीणादिक-
स्थकप्रत्ययः । थाथादिस्वरः ॥ ३ ॥

त्वं महानिति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । नोधस आर्षं वैष्टुभमैन्द्र । अनुक्रम्यते च । त्वं नवेति ॥ समूह्ये दशरात्रे
द्वितीये कंदोमे मरुत्वतीये शस्त्र एतत्सूक्तं । विश्वजितोऽयिं नर इति खंडे सूचितं । तां सु ते कीर्तिं त्वं महौ
इंद्र यो ह । आ० ८. ७. । इति ॥

त्वं महौ इंद्र यो ह शुष्मैर्द्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे धाः ।

यद्ध ते विश्वा गिरयश्चिदभ्वा भिया दृह्हासः किरणा नैजन् ॥ १ ॥

त्वं । महान् । इंद्र । यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः । पृथिवी इति । अमे । धाः ।

यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अभ्वा । भिया । दृह्हासः । किरणाः । न । ऐजन् ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि । यो ह यः खलु त्वमस्येऽसुरकृते भये सति जज्ञानस्तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन् शुष्मैः शत्रूणां शोषकैरात्मीयैर्बलैर्बावापृथिवी बावापृथिव्यौ धाः । अधारयः । तादृशाङ्गया-
दमृमुच इत्यर्थः । किंच । यद्वा ते यस्य खलु तव संबन्धिन्या भिया भीत्या विश्वा विश्वानि व्याप्तानि यानि भूतजातानि गिरयस्थित ये च शिलोच्चयाः । अम्बा । महन्नामैतत् । अन्यान्यपि महान्ति यानि संति । तेऽपि सर्वे दृष्ट्वा सो दृढा अयैजन् । अकंपिषत । तच्च दृष्टान्तः । किरणा न । यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि कंपन्ते तद्वत् ॥ जज्ञानः । जनी प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्भिर्भावादि । चित इत्यन्तोदात्तत्वं । बावापृथिवी इत्यस्य समस्तपदस्य मध्ये जज्ञान इत्यस्य पाठश्छांदसः । यत् । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अम्बा । आ समन्ताद्भवन्ति सद्भावं प्राप्नुवंतीत्यम्बा महान्तः । आङ्पूर्वाद्भवन्तेरौणादिको द्वन्प्रत्ययः । उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च । यद्वा । नञ्पूर्वाद्भवन्तेः प्राप्थर्धान्नञि भुवो ङिदिति क्त्वाप्रत्ययः । महान्तो हि प्राप्तुं न शक्वन्ते । श्रेष्कंदसि वज्रलमिति शैलौपः । किरणाः । कीर्यन्ते विचित्र्यन्त इति किरणाः । कृ विक्षेपे । कृपृवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युः । उ० २. ८१. इति क्युप्रत्ययः । योरनादेशे प्रत्ययाबुदात्तत्वं । ऋत इच्चातोरि-
तीत्वं । ऐजन् । एजृ कंप्ने । लङ्घ्याडागमः । स चोदात्तः । वृद्धिश्च ॥

आ यद्धरीं इंद्र विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता बाह्वोर्धात् ।

येनाविहर्यतक्रतो अमित्रान्पुरं इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥२॥

आ । यत् । हरी इति । इंद्र । विऽव्रता । वेः । आ । ते । वज्रं । जरिता । बाह्वोः । धात् ।

येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो । अमित्रान् । पुरं । इष्णासि । पुरुऽहूत ।
पूर्वीः ॥२॥

हे इंद्र त्वं यद्यदा विव्रता विविधकर्माणी हरी त्वदीयावश्चावा वेः रथ आगमयसि । रथे योजयसीत्यर्थः । तदानीं ते तव बाह्वोर्हस्तयोर्जरिता स्तोता वज्रमा धात् । स्तोत्रेण स्थापयति । स्तोत्रा स्तुति प्रयत्नमन्तरेण वज्रं त्वज्जस्ते दृश्यत इत्यर्थः । हे अविहर्यतक्रतो प्रेषितकर्मन्निद्रं अमित्रान् शत्रून् येन वज्रेणेषणासि अभिगच्छसि । हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहूत त्वं पूर्वीर्बह्वीः पुरोऽसुरपुराणि भेत्तुमभिगच्छसीत्यर्थः ॥ विव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । विविधं व्रतं ययोस्तौ । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । बज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेः । वी गतिप्रजनकां त्यशनखादनेषु । अन्तर्भावितव्यार्थाच्छांदसे लङि सिध्यदादित्वाच्छपो लुक् । बज्रलं कंदस्यमाङ्ग्योगे ऽपीत्यडभावः । धात् । दधातेश्छांदसे लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । पूर्ववदडभावः । अविहर्यतक्रतो । हर्यतिः प्रेषाकर्मैति यास्कः । नि० ७. १७. हर्य गतिकांत्योः । कांतिरभिलाषः । विहर्यतोऽनभिलषितः । अविहर्यतो ऽभिलषित इत्यर्थः । तादृशः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः । अमित्रान् । न संति मित्राण्येष्विति बज्रग्रीहौ नजो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । इष्णासि । इष आभीच्छे । अच गत्यर्थः । त्रयादिभ्यः आ । सिपः । पित्वादनृत्त्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

त्वं सत्य इंद्र धृष्णुरेतान्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं षाट् ।

त्वं शुष्णं वृजनं पृक्ष आणौ यूने कुत्साय द्युमते सचाहन् ॥३॥

त्वं । सत्यः । इंद्र । धृष्णुः । एतान् । त्वं । ऋभुक्षाः । नर्यः । त्वं । षाट् ।

त्वं । शुष्णं । वृजनं । पृक्षे । आणौ । यूने । कुत्साय । द्युऽमते । सचा । अहन् ॥३॥

हे इंद्र त्वं सत्यः सत्सु भवः । सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । एतान् शत्रून् भिगत. सन् धृष्णुस्तेषां धर्षयिता तिरस्कृता । किंच त्वमृमुखा ऋभूणामधिपतिः । तेषु कृतनिवासो वा । यद्वा । महन्नामैतत् । महान्प्रवृद्धोऽसि । नर्यो नृभ्यो हितः । तथा त्वं षाट् शत्रूणामभिभविता । हतित्वर्थः । किंच । वृजन इत्यादीनि चीणि संयामनामानि । अच प्रवै विशेषणे । वृजने वर्जनयुक्ते । संयामे हि वीराः पुरुषा वर्ज्यन्ते हिंस्यन्ते । पृक्षे संपर्चनीये वीर्ययोर्बुं प्राप्तये ।

एवंविध आणौ संयामे बुमते दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्साय सचा त्वं सहायो भूत्वा शुष्णं शोषयितारमेत-
त्संज्ञमसुरमहन् । अवधीः ॥ ऋभुचाः । ऋभुरिति मेधाविनाम । उरु विस्तीर्णं भाति । यद्वा । ऋतेन यज्ञेन
भाति भवतीति वा ऋभुः । उरुशब्दे ऋतशब्दे वोपपदे भातेर्भवतेर्वा मृगध्वाद्यञ्च । उ० १. ३८. । इति कुप्रत्ययः
पूर्वपदस्य ऋभावश्च निपात्यते । जयतिरैश्वर्यकर्मा । तेषामीष्ट इत्युभुचाः । यद्वा । क्षि निवासगत्योः । तेषु नि-
वसतीति पतेस्त्व । उ० ४. १२. । इति विधीयमान इतिप्रत्ययो बङ्गलवचनादस्मादपि भवति । टिलोपश्च । सौ
पथिमथ्युभुच्चात् । पा० ७. १. ८५. । इत्यात्वं । प्रत्ययस्वरः । षाट् । सह अभिभवे । कंदसि सह इति केवलादपि
ष्विः । षत्वं कंदसं । बुमते । बौर्दीप्तिरस्मिन्नस्तीति बुमान् । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां दिव
उदित्युत्वं । ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुबिति मनुप उदात्तत्वं ।

त्वं ह त्यदिंद्र चोदीः सखा वृचं यज्ञजिन्वृषकर्मन्नुभाः ।

यज्ञं शूर वृषमणः पराचैर्वि दस्यूर्योनावकृतो वृथाषाट् ॥ ४ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इंद्र । चोदीः । सखा । वृचं । यत् । वज्रिन् । वृषऽकर्मन् । उभाः ।

यत् । ह । शूर । वृषऽमनः । पराचैः । वि । दस्यून । योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु सखा कुत्सस्य सहायः सन् त्यत्तत्प्रसिद्धं धनं जयलक्षणं यशो वा चोदीः । प्रेरित-
वान् । अकार्षीरित्यर्थः । हे वृषकर्मन् वृथ्यदकसेचनरूपकर्मोपेत वज्रिन् वज्रवज्रिंद्र वृचं सर्वस्य धनस्यावरीतारं
कुत्सस्य शत्रुं यद्यदोभाः अनुभाः अहिंसीः । अपि च हे शूर शत्रूणां प्रेरक वृषमणः कामाभिवर्षकमनस्केंद्र
वृथाषाट् अनायासेन शत्रूणामभिभविता त्वं यज्ञ यदा खलु योनौ वीरैर्मिश्रणीये संयामे दस्युन्कुत्सस्योप-
यितृनन्यान शत्रून्पराचैः परागमनैर्व्यकृतः पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा व्यच्छिनः । तदानीं कुत्सः सर्वं यज्ञः
प्राप्नोदित्यर्थः ॥ चोदीः । चुद प्रेरणे । लुङि नेटीति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः । उभाः । एभ तुभ हिंसायां ।
क्रियादिकः । लङि सिपि तलोपम्कंदसः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्योनेऽपीत्यडभावः । पराचैरित्येतदव्ययं । नीचै-
रुच्चैरिति वदिति भट्टभास्करमिश्रः । पराचैः परांचनैरिति निरुक्तं । नि० ११. २५. । दस्यून । दस्युर्दस्युः समान-
पाद इति नकारस्य इत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेल्युकारस्य सानुनासिकता । अकृतः । कृती क्तेने
लङि सिपि तुदस्येति । आगमानुशासनं । प्रोक्तत्वात् शे मुचादीनामिति नुमागमस्याभावः
शस्य डित्वाङ्गुणाभावः ॥

त्वं ह त्यदिंद्रारिषण्यन्दृहस्यं चिन्मर्तानामजुष्टौ ।

अस्मदा काष्ठा अर्वन्ते वर्धनेव वज्रिञ्ज्मिचान् ॥ ५ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इंद्र । अरिषण्यन् । दृहस्यं । चित् । मर्तानां । अजुष्टौ ।

वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वन्ते । वः । घनाऽइव । वज्रिन् । अग्निहि । अमिचान् ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तस्य दृहस्य चित् दृढस्य कस्यचिदपरिषण्यन् रेषणमनिच्छन् एवंस्वभावो
भवसि । देवतात्वेनानुगृहीतः । तथापि मर्तानां स्तोतृणामस्माकं शत्रुभिरजुष्टावप्रीतौ सत्यामस्यदर्वतेऽस्मा-
दीयाश्चाय गंतुं काष्ठा दिश आ समंतात् वि वः । विवृताः कुरु । यथा सर्वासु दिव्यस्मादीया अश्वाः प्रतिरो-
धमंतरेण गच्छन्ति तथा कुर्वित्यर्थः । किंच तत्रत्यानमिचान् हे वाञ्छन्वञ्चवन्ति घनेव घनेन कठिनेन पर्वतेनेव
वज्रेण अग्निहि । अथय । जहीत्यर्थः । यद्वा । मर्तानां मनुष्याणां मध्ये यस्मिन्कास्मिन्श्चित्तवाप्रीतौ सत्यां तस्य
शत्रोर्दृढस्यापरिषण्यन् रेषणं हिंसनमनिच्छन्वर्तसे । यस्मिंस्तु कुत्सादौ प्रीतिरस्ति तस्य शत्रुवधं चक्रेषि ।
अतस्त्व प्रियाणामस्माकमर्षत इत्यादि पूर्ववत् । त्यत् । सुपां सुलुगिति षष्ठा लुक् । अरिषण्यन् । रिष्टशब्दात्
क्वचि दुरसुर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति । पा० ७. ४. ३६. । इति रिषण्यभावो निपात्यते । नञ्समासेऽव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्मत् । पूर्ववत् षष्ठा लुक् । अर्वन्ते । अर्वणस्त्रसावनञ इति नकारस्य तकारादेशः । वज्रि-

पुपौ पित्वादनुदात्तौ । परिशेषाद्वातुस्वरः । घनेव । मूर्तौ घनः । पा० ३. ३. ७७. । इति काठिन्ये गम्यमाने हृतेरप्रत्ययातो निपात्यते । अथिहि । अथ हिंसार्थः । खंताल्लोटि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् ॥ ४ ॥

त्वां ह॒ त्यदि॑न्द्रा॒र्ण॑सा॒तौ॒ स्व॒मी॒ल्ले॒ नरं॑ आ॒जा ह॑वंते ।

तव॑ स्व॒धाव॑ इ॒यमा॑ संम॒र्ये॒ ज॒ति॒र्वा॒जै॒ष्वत॑सा॒य्या भू॒त् ॥ ६ ॥

त्वां । ह॒ । त्यत् । इ॒न्द्र । अ॒र्ण॑ऽसा॒तौ । स्वः॑ऽमी॒ल्ले । नरः॑ । आ॒जा । ह॑वंते ।

तव॑ । स्व॒धा॒ऽवः । इ॒यं । आ । स॒ऽम॒र्ये । ज॒तिः । वा॒जै॒षु । अ॒त॒सा॒य्या । भू॒त् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अर्णसातावर्णानां गंतूणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां सातिर्लाभो यस्मिन् स्वमील्ले । मील्लमिति धननाम । सुधुरणीयं धनं यस्मिन् । एवंभूत आजा आजौ संयामे त्यक्तं प्रसिद्धं त्वामेव नरो योद्धुकामाः पुरुषाः सहायार्थं हवन्ते । आह्वयन्ति । यद्वा । अर्णस उदकस्य सातिर्लाभो यस्मिन्वृत्रादियुद्धे तस्मिन्नित्यर्थः । वृष्टिनिरोधकेन वृत्रेण सह वर्षणार्थं तव यद्युद्धं तत्र स्रोतारस्त्वां प्रोत्साहयन्तीति भावः । यस्यादेवं तस्मात् हे स्वधावो हे अन्नवन् बलवन्नेन्द्र समर्थे संयामे तव संबंधिनीयमूतिस्त्वदीयमिदं रक्षणं आ अस्मदाभिमुख्येन भूत् । भवतु । वाजेषु संयामेषु यैषोतिरतसाय्या योद्धुभिः प्राप्तव्या भवति ॥ त्यत् । सुपां मुलुगिति द्वितीयाया लुक् । अर्णसातौ । ऋ गतौ । बज्जलवचनादौणादिकौ नप्रत्ययः । षण् दान इत्यस्माद्भावे क्तिनि जनसनखनामित्यनुनासिकस्यात्वं । बज्जरीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । उदके नुद्ग । उ० ४. १०६. । इत्यर्तेरनुप्रत्ययो नुडागमश्च । पीवोपवसनादीनां कंदसि लोपो वक्तव्यः । म० ६. ३. १०९. ६. । इति सलोपः । निन्वादाद्युदात्तत्वं । पूर्ववद्बज्जरीह्रस्वरः । स्वमील्ले । स्वरशब्दो न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितः । बज्जरीह्रस्वरेण स एव शिष्यते । आजा । सुपां मुलुगिति सप्तम्या डादेशः । स्वधावः । मतुवसो हरिति मतुपो हत्वं । अतसाय्या । अत सातत्यगमने । औणादिकः साध्यप्रत्ययः । तस्याडागमश्च । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । भूत् । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि बज्जलं कंदस्यमाध्योगेऽपीत्यडभावः ॥

त्वं ह॒ त्यदि॑न्द्र स॒प्त यु॒ध्यन्पु॒रो व॒ज्रिन्पु॒रु॒कुत्सा॑य द॒र्दः ।

व॒र्हिर्न॑ यत्सु॒दासे॒ वृथा॑ व॒र्ग॑हो रा॒जन्व॒रिवः॑ पू॒रवे॑ कः ॥ ७ ॥

त्वं । ह॒ । त्यत् । इ॒न्द्र । स॒प्त । यु॒ध्यन् । पु॒रः । व॒ज्रिन् । पु॒रु॒ऽकु॒त्सा॑य । द॒र्दः ।

व॒र्हिः । न । यत् । सु॒ऽदा॒से । वृ॒था । व॒र्क् । अ॒र्होः । रा॒जन् । व॒रिवः॑ । पू॒रवे॑ ।

क॒रिति॑ कः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र पुरुकुत्सायैतत्संज्ञाय ऋषये युध्यन् तदीयशत्रुभिः सह युद्धं कुर्वाणस्त्वमेव त्यत् ताः सप्त पुरः तदीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि दर्दः । व्यदारयः । अमैत्सीरित्यर्थः । अपि च सुदास एतत्संज्ञाय राज्ञेऽहोरेतत्संज्ञासुरस्य संबंधि यद्धनमस्ति तद्वृथानायासेन बर्हिर्न बर्हिरिव वर्क् । अवृणक् । अच्छिन्न इत्यर्थः । तदनंतरं पूरवे त्वां हविषा पूरयते तस्मै सुदासे हे राजन् स्वामिन्निन्द्र तरिवो धनं कः । अकार्षीः ॥ त्यत् । सुपां मुलुगिति विभक्तिर्लुक् । दर्दः । दू विदारणे । अस्माद्यङ्लुगंताल्लङि सिप्यदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । हल्ङ्याभ्य इति सलोपः । बज्जलं कंदस्यमाध्योगेऽपीत्यडभावः । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः । असुन् । सुदाः कल्याणदानः । नि० २. २४. । इति यास्कः । वर्क् । वृजी वर्जने । लङि सिपि बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे पूर्ववत्सलोपः । अडभावश्च । चोः कुरिति कुलं । कः । डुक्कञ् करणे । लुङि सिपि मंचे घसेति ज्ञेर्लुक् । पूर्ववत्सलोपाडभावौ ॥

त्वं त्यां न॑ इ॒न्द्र दे॒व चि॒त्रा॒मिष॒मापो॑ न पी॒पयः॑ परि॒ज्मन् ।

यया॑ श्रू॒र प्र॒त्य॒स्मभ्यं॑ यंसि॒ त्मन॒मूर्जे॑ न वि॒श्वध॒ स्वर॑ध्वे ॥ ८ ॥

त्वं । त्यां । नः । इंद्र । देव । चित्रां । इषं । आपः । न । पीपयः । परिऽज्मन् ।
यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यं । यंसि । त्वनं । ऊर्जं । न । विश्वध । क्षरध्वे ॥ ८ ॥

हे देव द्योतमानेन्द्र त्वं नोऽस्माकं चित्रां चायनीयां त्यां तामिषमन्नं परिज्मन् परितो व्याप्तायां भूमौ पीपयः । प्रावर्धयः । यथा सर्वा भूमिरन्नेन परिपूर्णा भवति तथा कुर्वित्वर्थः । तव दृष्टांतः । आपो न । यथापो वृष्ट्युदकानि भूम्यां वर्षणेन प्रवर्धयसि तद्वत् । यद्वा । भूमौ वर्तमानानस्मान्यथापः पाययसि तद्वच्चित्रामिषमपि पाययेति भावः । हे शूरेन्द्र यद्येषा त्वनमात्मानं जीवमस्मभ्यं प्रति यंसि । प्रयच्छसि । तव दृष्टांतः । विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरध्वे क्षरितुमूर्जे न उदकमिव । यथास्मभ्यं वज्रलमुदकं प्रयच्छसि तद्वत्प्राणधारणरूपं जीवनमपि प्रयच्छसीति भावः ॥ आपः । शसि प्राप्तिं व्यत्ययेन जस् । अपृन्नित्यादिना दीर्घः । पीपयः । स्फायी औष्ण्यो वृद्धौ । श्वंताच्छांदसे लुङि ध्यायः पी । पा० ६. १. २८. । इति व्यत्ययेन पीभावः । णिश्चिद्रसुभ्य इति वृश्चिडादेशः । णिलोपादीनि । यद्वा । पीङ् पान इत्यस्मात्लुङि चङि पूर्ववत् । वज्रलं कंदस्वमाङ्घ्रिऽपीत्युभावः । परिज्मन् । जमतिर्गतिकर्मा । अज गतिक्षेपणयोः । आभ्यां परिपूर्वाभ्यां श्वसुचिन्नित्यादीं कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । यंसि । यम उपरमे । वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । त्वनं । आङोऽन्यत्रापि च्छंदसि दृश्यते । का० ६. ४. १४१. १. । इत्यात्मन आकारलोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुपधादीर्घाभावः । विश्वध । विश्वशब्दात्तसिलः सकारलोपो धत्वं च षष्ठोदरादित्वात् । क्षरध्वे । क्षर संचलने । तुमर्थे सेसेनित्यध्वेन्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अकारि त इंद्र गोतमेभिर्ब्रह्माणोक्ता नमसा हरिभ्यां ।

सुपेशंसं वाजमा भरा नः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

अकारि । ते । इंद्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आऽउक्ता । नमसा । हरिऽभ्यां ।

सुऽपेशंसं । वाजं । आ । भर । नः । प्रातः । मक्षू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे इंद्र ते तव गोतमेभिर्गतुतमैरितत्संज्ञैर्हविर्भिरकारि । स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकरोति । ब्रह्माणि मंत्रजातानि नमसा हविर्लब्धेनान्नेन सह हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्ताय तुभ्यमोक्ता । आभिमुख्येनोक्तानि । यद्वा । मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि । स त्वं सुपेशंसं । पेश इति रूपनाम । वज्रविधिरूपयुक्तं वाजमन्नं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । देहीति यावत् । धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इंद्रः प्रातःकालेऽस्मद्रक्षणार्थं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ ओक्ता । श्रेष्ठंदसि वज्रलमिति शैलोपः । सुपेशंसं । पिश अवयवे । असुन । वज्रप्रीहावाद्युदात्तं ब्रह्मचंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भर । हयहोर्म इति भत्वं । ब्रह्मोऽतस्त्रिङ् इति संहितायां दीर्घः ॥ ५ ॥

वृष्णे शर्धायैति पंचदशर्चं सप्तमं सूक्तं । नोधस आर्धं मारुतं । अंत्या चिष्टुप् । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । वृष्णे पंचोना मारुतं चिष्टुवंतमिति ॥ चातुर्विंशिकेऽहन्याभिमारुत इदं मारुतं निविज्जानीयं । सूचितं च । पृचस्य वृष्णे वृष्णे शर्धाय यज्ञेन वर्धतेत्यापिमारुतं । आ० ७. ४. । इति ॥ आभिज्ञविके पंचमेऽहन्यथेतदाभिमारुते मारुतनिविज्जानं । सूचितं च । पृचस्य वृष्णे वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्यापिमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥

वृष्णे शर्धाय सुमंखाय वेधसे नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्यो गिरः समंजे विदथेष्वाभुवः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्धाय । सुऽमंखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृक्तिं । प्र । भर । मरुत्ऽभ्यः ।

अपः । न । धीरः । मनसा । सुऽहस्यः । गिरः । सं । अंजे । विदथेषु । आऽभुवः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वार्धेन स्तुतौ नोधाः प्रेर्यते । हे नोधो वृष्णे कामानां वर्षिन्ने सुमखाय शोभनयज्ञाय वेधसे पुष्पफलादीनां कर्त्रे । वायौ सति हि पुष्पाणि फलानि चोत्पद्यन्ते । एवंविधाय मरुद्भ्यः । विभक्तिव्यत्ययः । मरुतां मितराविणां शर्धाय समूहाय सुवृत्तिं सुष्टावर्जकं सुष्ठु प्रवृत्तं वा स्तोत्रं प्र भर । प्रेरय । स्तुहीति यावत् । स्तुतौ प्रेरितो नोधा आह । धीरो धीमान् सुहस्त्यः शोभनांगुलियुक्तः । कृतांजलिरित्यर्थः । एवंभूतोऽहं मनसा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः समंजे । सम्यग्व्यक्ताः करोमि । या गिरो विदधेषु यज्ञेष्वामुवः । आह् मर्यादायां । यथाशास्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीत्यामुवः । देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः । यज्ञयोग्यैः स्तोत्रैर्मनःपूर्वकं मरुद्भ्यः स्तौमीति भावः । तत्र दृष्टांतः । अपो न । यथा पर्जन्यो युगपदेव वज्रेषु प्रदेशेषु वज्रशो जलानि वर्षति तद्वत् ॥ वृष्णे । वृषु सेचने । कनिन्युवृषितस्त्रीत्यादिना कनिन्यत्ययः । कित्वाद्गुणभावो नित्वादाबुदात्तत्वं । चतुर्थ्येकवचनेऽस्त्रोपोऽन इत्यकारलोपः । शर्धाय । शृधु प्रसहने । शर्धते प्रसह्यतेऽनेन पर्वतादिकमिति शर्धो मरुत्संघः । करणे घञ् । कित्वादाबुदात्तत्वं । सुमखाय । शोभनो मखो यस्य । नञ्सुभ्यामिति प्राप्ते व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नोधः । पादादित्वात् षाष्टिकसामंत्रिताबुदात्तत्वं । सुहस्त्यः । हस्ते भवा हस्त्याः । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । ततः सुशब्देन वज्रव्रीहावाबुदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥

ते जज्ञिरे दिव ऋष्वास उक्ष्णो रुद्रस्य मर्या अमुरा अरेपसः ।

पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्वानो न दृप्सिनो घोरवर्षसः ॥ २ ॥

ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्वासः । उक्ष्णः । रुद्रस्य । मर्याः । अमुराः । अरेपसः ।

पावकासः । शुचयः । सूर्याः इव । सत्वानः । न । दृप्सिनः । घोरऽवर्षसः ॥ २ ॥

ते मरुतो दिवोऽन्तरिक्षादौ जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः । कीदृशाः । ऋष्वासो दर्शनीयाः उक्ष्णः सेत्तारः । युवान इत्यर्थः । रुद्रस्य मर्याः । मर्यशब्दो मनुष्यवाचीह मरुतां मर्यात्वासंभवात्पुत्रा इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं च मंत्रांतरे स्पष्टं । आ ते पितर्मरुतां सुममेतु । ऋग्वे० २. ३३. १ । इति । अमुराः शत्रूणां निरसितारः अरेपसः । रेप इति पापनाम । पापरहिताः पावकासः सर्वेषां शोधकाः सूर्या इव शुचयो दीप्ताः सत्वानो न यथा परमेश्वरस्य भूतगणा अतिशयेन बलपराक्रमाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । सत्वान इति भूतगणा उच्यन्ते । अथो ये अस्य सत्वानः । तै० सं० ४. ५. १. ३ । इत्यादौ तथा दर्शनात् । दृप्सिनो वृक्ष्यदकविन्दुमिथुक्ताः । मरुतः खृष्टां वृष्टिं नयन्तीति श्रुतेः । तै० सं० २. ४. १०. २ । घोरवर्षसः । वर्ष इति रूपनाम । घोररूपाः । शत्रूणां भयंकररूपा इत्यर्थः । यद्वा । सत्वानो न घोरवर्षसः । यथा भूतगणा भयंकररूपास्तद्वदेतेऽपीत्यर्थः ॥ ऋष्वासः । ऋषी गतौ । गत्यर्था बुद्ध्या इत्यत्र ज्ञानार्थः । सर्वनिघृष्येत्यादौ । उ० १. १५३ । वप्रत्ययांतो निपातितः । आज्ञसेरमुक् । उक्ष्णः । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । अरेपसः । वज्रव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सत्वानः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । प्र ईरसब्योसुद्ध । उ० ४. ११६ । इति विधीयमानः कृत्विप्रत्ययो वज्रलवचनात्किंवलादपि भवति । प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्धनो ववक्षुरधिगावः पर्वता इव ।

दृष्ट्वा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यावयन्ति दिव्यानि मज्मना ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक्ऽहनः । ववक्षुः । अधिऽगावः । पर्वताः इव ।

दृष्ट्वा । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र । च्यावयन्ति । दिव्यानि । मज्मना ॥ ३ ॥

युवानस्वरूपा रुद्रा रुद्रपुत्रा अजरा जरारहिता अभोग्धनो ये देवान्द्विभिर्भेदं भोजयन्ति तेषां हतारः अधिगावोऽधृतगमनाः परैर्दृष्ट्वाऽहेतयः पर्वता इव दृढांगाः एवमभूता मरुतो ववक्षुः । स्तोत्राणामभिमतं

प्रापयितुमिच्छन्ति । अपि च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सद्भावं प्राप्तानि पार्थिवा पुथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि च वसूनि दृष्ट्वा चित् दृढान्यपि मज्जना । मज्जनेति बलनाम । मज्जना शोधकेन बलेन प्रच्यावयन्ति । प्रचालयन्ति ॥ अभोग्नयः । भोजयन्तीति भोजः । न भोजोऽभोजः । तेषां हन्तारः । बह्वलं वृन्दसीति हन्तेः क्तिप् । इत्यो होऽन्यतरस्यां । पा० ८. ६२. इति हकारस्य घत्वं । इन्हन्पूषार्यम्णां शौ । पा० ६. ४. १२. इति नियमाद्दीर्घाभावः । वववुः । वह प्रापणे । अस्मादिच्छासन्वेकाच इतीट्प्रतिषेधः । द्विर्भावः । ढत्वकत्वषत्वानि । सन्यत इतीत्वाभावः ष्कादसः । लिट्युस्यमन्वे । पा० ३. १. ३५. इति निषेधादात्म्ययाभावेऽतो लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः ॥

चिचैरंजिभिर्वपुषे व्यंजते वक्षःसु रुक्मां अग्निं येतिरे शुभे ।

असेष्वेषां नि मिमृक्षुर्जृष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः ॥ ४ ॥

चिचैः । अंजिऽभिः । वपुषे । वि । अंजते । वक्षःऽसु । रुक्मान् । अग्निं । येतिरे । शुभे ।

असेषु । एषां । नि । मिमृक्षुः । जृष्टयः । साकं । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

वपुरिति रूपनाम । वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुतश्चिचैर्नानाविधैरंजिभी रूपाभिव्यंजनसमर्थैरभरणीः स्वशरीराणि व्यंजते । व्यक्तं कुर्वन्ति । अलंकुर्वन्तीत्यर्थः । वक्षःसु मुजांतरेषु रुक्मान् रोचमानान्धारानग्निं येतिरे । उपरि चक्रिरे । किमर्थं । शुभे शोभार्थं । अपि चैषां मरुतामसेष्वृष्टय आयुधानि नि मिमृक्षुः । निमृष्टाः स्थिता बभूवुः । तैरायुधैः सहिता नरो नेतारो मरुतो दिवोऽंतरिक्षात्स्वधया स्वकीयेन बलेन साकं सह जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः ॥ येतिरे । यती प्रयत्ने । लिख्यत एकह्रस्व इत्येत्वाभ्यासलोपौ । शुभे । शुभ दीप्तौ । संपदादिलक्षणो मावे क्तिप् । सविकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । मिमृक्षुः । मृजूष् शुद्धौ । सन्युदित्वादिङभावः । हलन्ताच्चेति सनः कित्वाद्गुणाभावः । द्विर्वचनादि । सन्यत इतीत्वं । लिट्युस्यतो लोप इत्यकारलोपः । जज्ञिरे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान्विद्युतस्तविषीभिरक्रत ।

दुहंत्यूधर्दिव्यानि धूतयो भूमिं पिन्वंति पयसा परिजयः ॥ ५ ॥

ईशानऽकृतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विऽद्युतः । तविषीभिः । अक्रत ।

दुहन्ति । ऊधः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिं । पिन्वंति । पयसा । परिऽजयः ॥ ५ ॥

ईशानकृतः स्रोतारमीशानं धनाधिपतिं कुर्वणा धुनयो मेघादीनां कंपधितारो रिशादसो रिशानां हिंसकानामत्तारः । यद्वा । रिशतां हिंसतामसितारो निरसितारः । एवंभूता मरुतस्तविषीभिरात्मीयैर्बलैर्वीतान् पुरो वातादीन् विद्युतो विद्योतमानास्तडितश्चाक्रत । कुर्वन्ति । कृत्वा च परिजयः परितो गंतारो धूतयः कंपधितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवान्यूधरूधः स्थानीयान्यध्याणि दुहन्ति । रिक्तीकुर्वन्ति । जलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः । तदनंतरं भूमिं पयसा मेघान्निर्गतेनोदकेन जलेन पिन्वंति । सिंचन्ति ॥ रिशादसः । रिश हिंसायां । इगुपधलक्षणः कः । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तानदन्तीति रिशादसः । अमुन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । रिशच्छब्दाच्छ्रृतादसु क्षेपण इत्यस्मात् क्तिप् । व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपधादीर्घः । अन्तोदात्तत्वं च । अक्रत । करोतिष्कादसो वर्तमाने लुङ् । मन्वे घसेति च्लेर्लुक् । ऊधः । सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् ॥ ६ ॥

मरुततीयशस्त्रे पिन्वंत्यप इत्येषा धाव्या । सूचितं च । अभिर्नेता त्वं सोम क्रतुमिः पिन्वंत्यप इति धाव्याः । आ० ५. १४. इति ॥

पिन्वंत्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदर्थेष्वामुवः ।

अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितं ॥ ६ ॥

पिन्वति । अपः । मरुतः । सुदानवः । पर्यः । घृतवत् । विदथेषु । आभुवः ।

अयं । न । मिहे । वि । नयति । वाजिनं । उत्सं । दुहति । स्तनयंतं । अक्षितं ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदाना मरुतः पर्यः क्षीरवत् सारवतीरपः पिन्वति । सिंचति । आभुवः । आभवन्तीत्याभुव ऋत्विजः । ते विदथेषु यज्ञेषु घृतवत् । यथा घृतं सिंचत्येवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वतीति भावः । तच्च हेतुमाह । अयं न यथाश्रं सादिनो विनयति युद्धार्थं शिंचत्येवं मरुतो वाजिनं वेगवंतं मेघं मिहे वर्षणाथ वि नयति । स्वाधीनं कुर्वतीति भावः । विनीय च स्तनयंतं गर्जतमक्षितमक्षीणमुत्सं । उत्सवंत्यस्मादाप इत्युत्सो मेघः । तं दुहति । रिक्तीकुर्वति ॥ सुदानवः । नुप्रत्ययांतो दानुशब्द आद्युदात्तः । बज्रव्रीहावाद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मिहे । मिह सेचने । संपदादिलक्षणी भावे क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । स्तनयंतं । स्तन शब्दे । चुरादिरदंतः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्ब्रुवाद्यभावः ॥

महिषासो मायिनश्चिभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुषदः ।

मृगा इव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीषु तविषीरयुग्धं ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चित्रभानवः । गिरयः । न । स्वतवसः । रघुस्यदः ।

मृगाऽइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणीषु । तविषीः । अयुग्धं ॥ ७ ॥

महिष इति महन्नाम । महिषासो महांतः । मायेति ज्ञाननाम । मायिनः प्राज्ञाश्चिभानवः शोभनदीप्तयो गिरयो न स्वतवसः पर्वता इव स्वकीयेन बलेन युक्ता रघुषदः शीघ्रगमना हे मरुत एवंभूतगुणविशिष्टा यूयं हस्तिनो हस्तवंतो मृगा इव गजा इव वना वनानि वृक्षजातानि खादथ । भक्षयथ । प्रभंक्थेति यावत् । यद्यस्मादारुणीष्वरणवर्णासु वडवासु तविषीर्बलान्ययुग्धं संयोजितवंतः । तस्माद्भवतामिव बाहनस्यापि प्रबलत्वान्तसंयुक्ता भवंतः सर्वे भंजंतीत्यर्थः ॥ रघुषदः । खन्दू प्रसवणे । रघु शीघ्रं खंदंति गच्छंतीति रघुषदः । क्लिप्तेति क्लिप् । अनदितामिति नलोपः । वालमूललघ्वलमिति लत्वविकल्पः । म० ८. २. १८. । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । खादथ । खादृ भक्षणे । अयुग्धं । युजिर् योगे । जुडि ज्ञेः सिच् । एकाच इतीदृ-प्रतिषेधः । धि च । पा० ८. २. २५. । इति सकारलोपः । चोः कुरिति कुलं । अडागम उदात्तः । यदुत्तयो-गादनिघातः ॥

सिंहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिशो विश्ववेदसः ।

क्षपो जिन्वतः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः समित्सबाधः शवसाहिमन्यवः ॥ ८ ॥

सिंहाऽइव । नानदति । प्रचेतसः । पिशाऽइव । सुपिशः । विश्ववेदसः ।

क्षपः । जिन्वतः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । सं । इत् । सबाधः । शवसा ।

अहिमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मरुतः सिंहा इव नानदति । मृशं शब्दं कुर्वति । यथा सिंहा गिरिगङ्गरेषु गंभीरं शब्दं कुर्वति एवं मरुत्स्वप्यागतेषु गंभीरः शब्द उत्पद्यत इति भावः । तथा सुपिशः शोभनावयवाः शोभना-लंकारा वा । तच्च दृष्टांतः । पिशा इव । पिश इति रुक्ता नाम । यथा रुक्वः स्वशरीरगतैः श्वेतविंदुभिरलंक-तास्तद्वत् । विश्ववेदसः सर्वज्ञाः क्षपः शत्रूणां क्षपयितारो जिन्वतः स्तोतृन्प्रीणयंतः शवसा बलेनाहिमन्यव आहननशीलमन्युयुक्ताः । यद्विषयः क्षपो जायते तस्य हनने समर्था इत्यर्थः । यद्वा । मननं ज्ञानं मन्युः । अहीनज्ञानाः । उत्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः । एवंभूता मरुतः पृषतीभिः । पृषत्य इति मरुतां बाहनस्याख्या । पृषत्यः शत्रूणां विनाशः मृत्य इत्येतिहासिकाः । नानाधर्मा मेघमाला इति नैरुक्ताः । तामिर्ऋष्टिभिरायुधैश्च सहिताः संतः सबाधः शत्रुभिर्बाधितान्यजमानान् समित् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छंतीति शेषः ॥ नानदति ।

नद् अयक्ते शब्दे । अस्माद्यङ्लुगंताद्वा । पिशा इव । पिश अवयवे । इगुपधलक्षणः कः । सुपिशः । सुपूर्वा-
त्पिश अवयव इत्यस्मात् क्तिञेति क्तिप् । पृषतीभिः । पृषु सेचने । वर्तमाने पृषद्बृहन्नहज्जगच्छतुवच्च । उ० २. ८४ ।
इति शतृवज्जावादुगितश्चेति ङीप् । अत एव शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वे प्राप्ते बृहन्मृतोऽपिः इत्युक्तत्वेति
नियमात्तस्याभावः ॥

रोदसी आ वदता गणश्रियो नृषाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।

आ वंधुरेष्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्यौ मरुतो रथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणऽश्रियः । नृऽसाचः । शूराः । शवसा । अहिऽमन्यवः ।

आ । वंधुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विऽद्युत् । न । तस्यौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हे गणश्रियो गणशः अग्रमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिता नृषाचो नृन् यजमानान्हविःस्वीकरणाय
सेवमानाः शूराः शौर्योपेता एवभूता हे मरुतः शवसा बलेनाहिमन्यव आहननस्वभावकोपयुक्ताः संतो
रोदसी बावापृथिव्यावा वदत । आ समंताच्छब्दयत । युष्मदागमने सति भवदीयशब्देन बावापृथिव्यौ
पूर्णं कुरुतेति भावः । किंच हे मरुतो वो युष्माकं तेजो वंधुरेषु । बंधककाष्ठानिर्मितं सारथेः स्थानं वंधुरमि-
त्युच्यते । तद्युक्तेषु रथेष्वामस्यौ । आतिष्ठति । अवस्थितं सत्सर्वैर्दृश्यते । तत्र दृष्टांतद्वयमुच्यते । अमतिर्न ।
अमतिरिति रूपनाम । यथा निर्मलं रूपं सर्वैर्दृश्यते । दर्शता विद्युन्न । यथा वा दर्शनीया विद्युन्नेष्टा
सर्वैर्दृश्यते । एवं रथे स्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि सर्वैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ वदत । ऋचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः ।
नृषाचः । पादादित्वादामंत्रिताबुदात्तत्वं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिः । उ० ४. ५९ । इत्यौणादिको
ऽतिप्रत्ययः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । दर्शता । मृमृदृशीत्यादिनातत्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

विश्ववेदसो रयिभिः समोकसः संमिश्रासुस्तविषीभिर्विरुष्णिनः ।

अस्तार इषुं दधिरे गभस्त्योरनंतशुष्मा वृषखादयो नरः ॥ १० ॥

विश्वऽवेदसः । रयिऽभिः । संऽओकसः । संऽमिश्रासः । तविषीभिः । विऽरुष्णिनः ।

अस्तारः । इषुं । दधिरे । गभस्त्योः । अनंतऽशुष्माः । वृषऽखादयः । नरः ॥ १० ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञा रयिभिर्धनैः समोकसः समाननिवासाः समवेता वा । धनाधिपतय इत्यर्थः । तविषी-
भिर्वैलैः संमिश्रासः संमिश्राः । संयुक्ता इत्यर्थः । विरुष्णिनः । महन्नामैतत् । महान्तः । अस्तारः शत्रूणां निरसि-
तारः अनंतशुष्मा अनवच्छिन्नबलाः वृषखादयः । वृषेन्द्रः खादिरायुधस्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । यद्वा ।
वृषा सोमः खादिः खाद्यः पेयो येषां ते । नरो नेतारः । एवभूता मरुतः । गभस्तिरिति बाहुनाम । गभस्त्यो-
र्बाहोरिषुं दधिरे । शत्रूणां निरसनाय धनुर्बाणादिकमायुधं धारयन्ति ॥ समोकसः । उच समवाये । असुनि
बहुलवचनात्कुत्वमित्येक उचः के । पा० ७. ३. ६४ । इत्यचोक्तं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । संमिश्रासः ।
कपिलकादित्वाद्वात्वं । विरुष्णिनः । रप लप व्यक्ताया वाचि । विपूर्वादस्माद्बहुलवचनात् शकप्रत्ययः । विविधं
शब्दं रपन्तीति विरुष्णाः स्त्रीतारः । त एषां संतीति विरुष्णिनः । यद्वा । विविधं रपणं विरुष्णं । तद्देवाम-
स्तीति । मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वते । इतिप्रत्ययस्वरः । अस्तारः । ताच्छीलिकसृन् । इडभावश्छांदसः ।
नित्वादाबुदात्तत्वं । अनंतशुष्माः । नास्त्यंतोऽस्त्यनंतः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अनंतः शुष्मो
बलं येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषखादयः । खाद् भक्षणे । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । वृषञ्शब्दः
कनिन्प्रत्ययात् आबुदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ७ ॥

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघंत आपथ्योऽ न पर्वतान् ।

मखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतो दुधकृतो मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविऽभिः । पयःऽवृधः । उत् । जिघ्नते । आऽपथ्यः । न । पर्वतान् ।
मखाः । अयासः । स्वऽसृतः । ध्रुवऽच्युतः । दुध्नऽकृतः । मरुतः । भ्राजत्ऽचष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतो हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः । यद्वा । हितरमणीयैः पविभिः रथानां चक्रेः पर्वतान्पर्ववतो मेघान् यद्वा शिलोच्चयानुज्जिघ्नते । ऊर्ध्वं गमयन्ति । स्थानात्प्रत्यावयन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । पथ्यो न । यथा पथि गच्छन्नथो मार्गं आस्थितं तृणवृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयति गमयति । यद्वा । यथा संयुक्ता गजा मार्गस्थितं वृक्षादिकं भयं कुर्वन्ति । कीदृशा मरुतः । पयोवृधः पयसो वृध्नुदकस्य वर्धयितारः । यद्वा । पुंस्त्रेः पयसा वर्धमानाः । पृश्निधौ वै पयसो मरुतो जाताः । तै० सं० २. २. ११. ४. इति श्रूयते । मखाः । मख इति यज्ञनाम । तद्वन्तः । अयासो देवयजनदेशं प्रति गन्तारः स्वसृतः शत्रून्प्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः ध्रुवच्युतो ध्रुवाणां निश्चलानां पर्वतादीनामपि च्यावयितारः दुध्नकृतो दुध्नं दुष्टानां धारयितारमात्मानं कुर्वाणाः । यद्वा । दुध्नमन्यैर्धर्तु-मशक्यमात्मानं कुर्वाणाः । भ्राजदृष्टयः । दीप्यमानाद्युधाः ॥ उज्जिघ्नते । हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं । वज्रलं कंदसीति शपः झुः । वज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्त्वं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्तेरिति घत्वं । व्यत्ययेनांतादेशः । पथ्यः । पार्थ भवः । भवे कंदसीति यत् । नस्तद्धिते । पा० ६. ४. १४४. इति टिलोपः । व्यत्ययेनांतस्वरितत्वं । यद्वा । कंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । उदात्तस्वरितयोर्थेण इति विभक्तेः स्वरितत्वं । अयासः । अय पय गतौ । अयंत इत्यायाः । पचाद्यच् । आज्ञसेरमुक् । दुध्नकृतः । अत्र दुःशब्देन दुष्टा लक्ष्यन्ते । धृञ् धारणे । दुष्टान् धारयतीति दुध्नः । मूलविमुजादित्वात् । पा० ३. २. ५. २. । कप्रत्ययः । यद्वा । ईषहुःसुष्विति दुःशब्द उपपदे कर्मणि खल् । गुणभावपञ्चादसः । तं कुर्वतीति दुध्नकृतः । करोतिः क्लिप्तेति क्लिप् । रेफलोपपञ्चादसः ॥

धृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसा गृणीमसि ।
रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीषिणं वृषणं सञ्चत श्रिये ॥ १२ ॥
धृषुं । पावकं । वनिनं । विऽचर्षणिं । रुद्रस्य । सूनुं । हवसा । गृणीमसि ।
रजःऽतुरं । तवसं । मारुतं । गणं । ऋजीषिणं । वृषणं । सञ्चत । श्रिये ॥ १२ ॥

धृषुं शत्रूणां बलस्य घर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं । वनमित्युदकनाम । उदकवंतं । वृष्टिप्रदमित्यर्थः । विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं रुद्रस्य महादेवस्य सूनुं पुत्रभूतं । एवंविधं मरुतां समूहं हवसाह्वानसाधनेन स्तोत्रेण गृणीमसि । शब्दध्यामः । सुम इत्यर्थः । हे ऋत्विग्यजमानाः यूयमपि श्रिय ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं मरुतां संचं सञ्चत । प्राप्नुत । कीदृशं । रजस्तुरं पार्थिवस्य पांसोस्त्वरयितारं । प्रेरकमित्यर्थः । तवसं प्रवृद्धं ऋजीषिणं । तुतीयसवने हि मरुतः स्तूयते तत्र च ऋजीषमभिषुण्वन्तीति ऋजी-षसंबंधः श्रुतः । अतस्तद्वन्तं वृषणं कामानां वर्षितारं । हवसा ऋजोऽसिप्रत्यये वज्रलं कंदसीति संप्रसारणं । गृणीमसि । गृ शब्दे । इदंती मसिः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । रजस्तुरं । रजांसि तुतोतीति रजस्तूः । तुर त्वरणे । क्लिप्तेति क्लिप् । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः । सञ्चत । ग्लुन्व षस्ज गतावित्यत्र सञ्चिमथेक इति धातुवृत्तावुक्तं । गतिकर्मसु च सञ्चतीति पठितं । श्रिये । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

प्र नू स मर्तः शर्वसा जनाँ अति तस्थौ वं जती मरुतो यमावत ।
अर्वङ्गिर्वाजं भरते धना नृभिरापृच्छयं क्रतुमा क्षेति पुष्यति ॥ १३ ॥
प्र । नू । सः । मर्तः । शर्वसा । जनान् । अति । तस्थौ । वः । जती । मरुतः । यं । आवत ।
अर्वन्तऽभिः । वाजं । भरते । धना । नृऽभिः । आपृच्छयं । क्रतुं । आ । क्षेति । पुष्यति ॥ १३ ॥

स मर्तो मनुष्यः शर्वसा बलेन जनान् जातानन्यान्पुरुषानति अतीत्य नु चिप्रं तस्थौ । प्रतिष्ठितो भवति । हे मरुतो वो युष्माकमूती जत्वा रक्षणेन यं पुरुषमावत अरक्षत । अपि च स पुरुषोऽर्वङ्गिरश्चैः साधनभूते-

वाजमघ्नं नृभिः स्वकीयैर्मनुष्यैर्धना धनानि च भरते । संपादयति । तथापुच्छयमाप्रष्टव्यं शोभनं क्रतुमपिष्टोमा-
दिकर्मा चेति । आप्नोति । पुष्यति । प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ॥ ऊती । तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
नृभिः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः । आपुच्छयं । कंदसि निष्टकैत्यादावाङ्पूर्वात्पुच्छतेः
क्वचप्रत्ययांती निपात्यते । ग्रहज्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । ऋदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । चेति । चि निवासगत्योः । वङ्गत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् । पुष्यति । पुष पुष्टी । दिवा-
दित्वात् स्वन । नित्वादाद्युदात्तत्वं । तिङ्ः परत्वान्निघाताभावः ॥

चकृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरं द्युमंतं शुष्मं मघवत्सु धत्तन ।

धनस्पृतमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥ १४ ॥

चकृत्यं । मरुतः । पृत्सु । दुष्टरं । द्युमंतं । शुष्मं । मघवत्सु । धत्तन ।

धनस्पृतं । उक्थ्यं । विश्वचर्षणिं । तोकं । पुष्येम । तनयं । शतं । हिमाः ॥ १४ ॥

हे मरुतो मघवत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं धत्तन । स्थापयत । दत्तेति यावत् । कीदृशं पुत्रं ।
चर्कृत्यं कार्येषु पुनःपुनः पुरस्कर्तव्यं । सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः । पृत्सु संग्रामेषु दुष्टरं दुःखेन तरितव्यं । अजेय-
मित्यर्थः । द्युमंतं दीप्तिमंतं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलवंतं धनस्पृतं धनानां स्पृष्टारं धनैः प्रीतं वा उक्थ्यं । उक्थं
स्तोत्रं । तदहं । प्रशस्यमित्यर्थः । विश्वचर्षणिं विशेषेण द्रष्टारं सर्वज्ञं । एवंविधं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च शतं
हिमा हेमंततूपलक्षितान् शतं संवत्सरान् जीवंतः संतः पुष्येम । पोषयेम । अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता हेमंततर्तवो
मिधीयते । तथा च ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमंतानि धिषीयेति वावैतदहिति ॥
चर्कृत्यं । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगंतस्यापि ग्रहणं । परि० ९३. ९. इति न्यायेन करोतिर्यङ्लुगंताद्विभाषा ऋवृषोः
। पा० ३. १. १२०. इति क्वप् । तुगागमः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु
मांस्युक्तूनामुपसंख्यानं । पा० ६. १. ६३. १. इति पृतनाशब्दस्य पुदादेशः । दुष्टरं । तृ स्वनतरणयोः । ईषद्दुः-
सुष्विति खल । सुषामादेराकृतिगणत्वात् षत्वं । लिप्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्वोदात्तत्वं । धत्तन । तप्तनप्तनय-
नाश्चेति तस्य तनादेशः ॥

ऐकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य नू शिरमित्वेषा याज्या । सूचितं च । शुची वो हव्या मरुतः
शुचीनां नू शिरं मरुतो वीरवंतं । आ० ३. ७. इति ॥

नू शिरं मरुतो वीरवंतमृतीषाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनैः शूशुवासं प्रातर्मशू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १५ ॥

नू । स्थिरं । मरुतः । वीरवतं । ऋतिः सह । रयिं । अस्मासु । धत्त ।

सहस्रिणं । शतिनैः । शूशुवासं । प्रातः । मशू । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

हे मरुतः स्थिरं स्थासुं वीरवंतं वीरैः पुत्रैस्तद्वतं । यद्वा । वीर्योपेतं । ऋतीषाहं गंतृणां शत्रूणामभिभवि-
तारं एवंविधं रयिं पुत्रलक्षणं धनमस्मासु धत्त । स्थापयत । सहस्रिणं शतिनमेतत्संख्याकधनवंतं अत एव
शूशुवासं प्रवृद्धं । अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुद्गणः प्रातःकाले जगम्यात् ।
आगच्छतु ॥ नू शिरं । ऋचि तुनुषेति दीर्घः । पूर्वपदादिति षत्वं । ऋतीषाहं । ऋ गतौ । कर्तरि क्तिच् । षह
अभिभवे । कंदसि सह इति ण्विप्रत्ययः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । सुशुवासं । सुशुवा-
सं । टुओश्चि गतिवृद्धोः । लिट्ः क्तसुः । विभाषा श्वेः । पा० ६. १. ३०. इति संप्रसारणं । द्विर्वचने तुजा-
दित्वाद्भासस्य दीर्घत्वं । वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादिङभावः । प्रत्ययस्वरः ॥ ८८ ॥ १११ ॥

द्वादशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र पञ्चेत्यादीनि षट् सूक्तानि द्वैपदानि । तेष्वध्ययनसमये द्विपदे द्वे द्वे
ऋचौ चतुष्पदामेकैकामृचं कृत्वा समान्नायते । अयुक्संख्यासु तु चांत्यातिरिच्यते सा तथैवास्त्रायते । प्राथे-

णार्थोऽपि द्वयोर्द्विपदयोरेक एव । प्रयोगे तु ताः पृथक् पृथक् शंसनीयाः । सूत्र्यति हि । पश्चा न तायुमिति द्वैपदं । आ० ८. १२. इति ॥ तत्र पश्चेति दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अचानुकम्यते । पश्चा दश पराशरः शाक्तयो द्वैपदं तदिति । शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । तत्पुत्रत्वं च स्मर्यते । वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तिः पुत्रः पराशर इति । द्विपदा विराट् छंदः । विंशतिका द्विपदा विराजः । अनु० १२. ८. इति हि तल्लक्षणं । अग्निर्देवता । परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितं । पश्चा न तायुमित्यारभ्येत्या हीत्यतः प्राक् यत्सूक्तजातं तत्सर्वमाग्नेयमिति तत्स्यार्थः । द्वैपदं तदित्युक्तत्वाद्विपदादीनि षट् सूक्तानि तुह्यादिपरिभाषया द्वैपदानि ॥ दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवसूक्तात्पूर्वमेतद्वैपदं सूक्तं शंसनीयं । सूत्रमुदाहृतं ॥

पश्चा न तायुं गुहा चतंतं नमो युजानं नमो वहंतं ।

सजोषा धीराः पदैरनु गमन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यजत्राः ॥ १ ॥ २ ॥

पश्चा । न । तायुं । गुहा । चतंतं । नमः । युजानं । नमः । वहंतं ।

सजोषाः । धीराः । पदैः । अनु । गमन् । उप । त्वा । सीदन् । विश्वे । यजत्राः ॥ १ ॥ २ ॥

धीरा मेधाविनो देवाः सजोषाः समानप्रीतयः संतो हे अग्ने त्वां पदैर्मर्गि पादकृतैर्लोकैरनु गमन् । अन्वगमन् । कीदृशं । पश्चापहतेन पशुना सह वर्तमानं तायुं न । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः परकीयं पश्चादिधनमपहृत्य दुष्प्रवेशे गिरिगह्वरे वर्तते तद्वद्गुहा चतंतं अब्रूपायां गुहायां गच्छंतं वर्तमानं । चततिर्गति-कर्मा । तथा च तैत्तिरीयैरप्सु प्रवेशः समाप्तायते । स निलायत सोऽपः प्राविशत् । तै० सं० २. ६. ६. १. इति । यद्वा । अश्वत्थगुहायां वर्तमानं । श्रूयते च । अग्निर्देवभ्यो निलायत । अश्वो रूपं कृत्वा सोऽश्वस्य संवत्सरमतिष्ठदिति । तथा नमो युजानं हविर्लक्षणमन्नमात्मना संयुजानं नमो वहंतं देवेभ्यः प्रक्तं हविर्वहंतं । यजत्रा यजनीया विश्वे सर्वे देवा हे अग्ने त्वा त्वामुप सीदन् । समीपं प्राप्तुवन् । ददृशुरित्यर्थः ॥ पश्चा । तृतीयैकवचनस्य जसादिषु छंदसि वाक्चनमिति नामावाभावः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । गुहा । भिदादिषु पाठादङ्प्रत्ययांतः । वृषादिषु पाठादाबुदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । युजानं । शानचि बङ्गलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । सजोषाः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । समानं जुषंत इति सजोषसः । समानस्य छंदसीति सभावः । छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति जसः सुः । गमन् । गमेर्लुङि मञ्चे घसेति ल्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । बङ्गलं छंदस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यङभावः । यजत्राः । अग्निनीचीत्यादिनाचन्प्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

ऋतस्य देवा अनु व्रता गुर्भुवत्परिष्टिद्यौर्न भूम ।

वर्धेतीमापः पन्वा सुशिश्विर्मृतस्य योना गर्भे सुजातं ॥ ३ ॥ ४ ॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । द्यौः । न । भूम ।

वर्धेति । ई । आपः । पन्वा । सुशिश्विं । ऋतस्य । योना । गर्भे । सुजातं ॥ ३ ॥ ४ ॥

उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते । देवा ऋतस्य गतस्य पलायितस्याभिर्व्रता व्रतानि कर्माणि गमनावस्थानशयनादिरूपाण्यनु गुः । अन्वेष्टुमगमन् । तदनंतरं परिष्टिः परितः सर्वतोऽन्वेष्टव्यं भुवत् । अभवत् । भूम भूमिरप्यग्नेरन्वेष्टुभिर्देवैर्द्यौर्न स्वर्ग इवाभूत् । इंद्रादयः सर्वे देवा अग्नेर्वैषणाय भूलोकं प्राप्ता इत्यर्थः । आपोऽब्देवता ईमेनमुदके प्रविष्टमग्निं वर्धन्ति । प्रवर्धयन्ति । यथा देवा न पश्यन्ति तथारक्षन्तित्यर्थः । कीदृशं । पन्वा स्तोत्रेण सुशिश्विं सुष्ठु प्रवर्धितं । ऋतस्य योना । योनिरित्युदकनाम । ऋतस्य यज्ञस्यान्नस्य वा कारणभूते जले गर्भे गर्भस्थाने मध्ये सुजातं सुष्ठु प्रादुर्भूतं । एवमप्यु वर्तमानमग्निं देवेभ्यो मत्स्यः प्रावीचत् । तदनंतरं देवास्तमन्नासिषुरिति भावः । तथा च तैत्तिरीयकं । स निलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवताः प्रेषमैच्छन् तं मत्स्यः प्राब्रवीदिति ॥ व्रता । शेर्छंदसि बङ्गलमिति शेर्लोपः । गुः । इण् गतौ । इणो गा लुङीति गादेशः । गति-

स्तेति सिचो लुक् । आत इति श्लेर्जुस् । उख्यपदांतादिति पररूपत्वं । परिष्टिः । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुचे-
तीट्प्रतिषेधः । शकंधादितात्पररूपत्वं । पा० ६. १. ९४. ४. । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भूम ।
सुपां सुलुगिति सोर्डादेशः । ह्रस्वः क्वांसः । वर्धति । कंदसुभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्परिनिटीति णिलोपः ।
शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्धधातुकत्वेण धातुस्वरः शिष्यते । पन्वा । पन सुती । औणादिको
भाव उपप्रत्ययः । सुशिश्चिं । टुओश्चि गतिवृद्धोः । आदृगमहनजन इत्यत्रोत्सर्गः कंदसि । पा० ३. २. १७१. २. ।
इति वचनात्किप्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । लिङ्गजावाह्विर्भावे वज्रलं कंदसीत्युकारस्वेत्वं ।
क्वांसो यणादेशः । सुः पूजायां । पा० १. ४. ९४. । इति सोः कर्मप्रवचनीयत्वं । स्वती पूजायां । पा० २. २. १८. * ।
इति प्रादिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पृष्टिर्न रखा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु ।

अत्यो नाज्मन्सर्गप्रतक्तः सिंधुर्न क्षोदः क ई वराते ॥ ५ ॥ ६ ॥

पृष्टिः । न । रखा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः । न । शंभु ।

अत्यः । न । अज्मन् । सर्गऽप्रतक्तः । सिंधुः । न । क्षोदः । कः । ई । वराते ॥ ५ ॥ ६ ॥

रखा रमणीया सर्वेषां हृद्या पृष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिवाग्निः सर्वेषां रमणीयः । ऐहिकामुष्मि-
कसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् । यद्वा । पृष्टिरिव रखा गंतव्यः शब्दनीयः सुखो वा । यथा पृष्टिः प्राप्यते
तद्वदग्निर्ज्ञे हविर्भिः प्राप्यत इति भावः । पृथ्वी विस्तीर्णा चितिर्न भूमिरिवाग्निरपि विस्तीर्णः सर्वेषु भूतेषु
जाठररूपेणावस्थानात् । गिरिर्न पर्वत इव भुज्म सर्वेषां भोजयिता । यथा गिरौ विद्यमानं फलमूलादिक-
माहृत्य सर्वे भुंजते तद्वदग्निपि पचंतः सर्वे भुंजते । यद्वा । अग्निवाङ्मतिं ऊत्वा यजमानाः स्वर्गफलं भुंजते ।
अथवा गिरिर्यथा दुर्भिर्ज्ञे सर्वान्प्राणिनो भुनक्ति स्वकीयमूलफलादिदानेन पालयति । तद्वदयमपि पापाद-
नुष्टान्मुच्यते । तथा चाम्नायते । अग्निर्मा तस्मादेनसः प्र मुंचत्विति । शंभु सुखकरं क्षोदो न उदकमिव ।
यथोदकं सुखं करोति तद्वदग्निः सर्वेषां सुखकारीत्यर्थः । अज्मन् । संग्रामनामैतत् । अज्मनि संग्रामेऽत्यो न
सततगमनशीलो जात्यश्च इव सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्रगमितः । यथा सादिना प्रेषितो जात्यश्चो
हंतव्यसमीपमाशु गच्छति तद्वदग्निरपि स्तोतृभिः प्रेषितः सन् शून्हंतुं शीघ्रं गच्छतीति भावः । अपि च सिंधुर्न
क्षोदः । खंदनशीलमुदकमिवायमपि शीघ्रगामी । यथा निम्नप्रदेशामिमुखो जलप्रवाहो दुर्निर्वारः । तद्वदग्ध-
व्यामिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेनं तस्मादेनं को वराते । को वारयेत् । कोऽपि वारयितुं न
शक्नोतीत्यर्थः ॥ रखा । रविर्गत्वर्थः । रण्यते प्राप्यत इति रणः । कृत्यल्युटो वज्रलमिति वज्रलवचनात्कर्मणि
पचाद्यच् । भुज्म । भुज पालनाभ्यवहारयोः । इषियुधीधीति विधीयमानो मक् वज्रलवचनादस्मादपि भवति ।
सुपां सुलुगिति सोर्लुक् । अज्मन् । अज गतिक्षेपणयोः । मनिनि वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते । का० २. ४.
५६. २. । इति वचनाद्विभावभावः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सर्गप्रतक्तः । खज विसर्ग इत्यस्माद्वज्रलः
सर्गशब्द आबुदात्तः । तन्नु गती । अस्मादंतर्भावितव्यर्थान्निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । अनिदितामिति
नलोपः । सर्गेण प्रतक्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रत्ययान्तरं । वराते । वृज् वरणे । अंतर्भावितव्यर्थान्निष्ठा
लेटोऽडाटावित्याडागमः । व्यत्ययेन शप् । वैतोऽन्यच् । पा० ३. ४. ९६. । इत्येतस्य चिन्ताप्रत्ययान्तरावः ॥

जामिः सिंधूनां भ्रातृव स्वस्रामिभ्यान् राजा वनान्यत्ति ।

यद्वातजूतो वना व्यस्थादग्निर्ह दाति रोमां पृथिव्याः ॥ ७ ॥ ८ ॥

जामिः । सिंधूनां । भ्राताऽइव । स्वस्रां । इभ्यान् । न । राजा । वनानि । अत्ति ।

यत् । वातऽजूतः । वना । वि । अस्थात् । अग्निः । हु । दाति । रोम । पृथिव्याः ॥ ७ ॥ ८ ॥

सिंधूनां खंदनशीलानामपामयनं सिंधुः । तासामुत्पादकत्वात् । तथा चाम्नातं । अघेराप इति ।

यद्वा । देवेभ्यः पलायितोऽप्सु वर्तमानः सन् तासामपां बंधुर्बभूवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । स्वसां स्वसृणां भातेव । यथा भातातिशयेन हितकरो भवति तद्वत् । तादृशोऽभिरवनानि महान्तरणान्यन्ति । भक्षयति । दहतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनं । राजेभ्याम् । भियं यंतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्येभ्याः शचवः । तान्यथा समूलं हिनस्ति तद्वत् । यद्वा । इभ्या धनिनः । तान्यथा धनमपहरन्नाजा हिनस्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च यद्यदा वातज्जुतो वातेन प्रेरितः सन्वना वनान्यरण्यानि व्यस्थात् उक्तप्रकारेण विविधमातिष्ठति दग्धं प्रवर्तते तदानीमभिर्हसावभिरेव पृथिव्या भूमेः संबन्धीनि रोमौषधिरूपाणि रोमाणि दाति । क्षिनन्ति । भूम्यामोषधिवनसतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ स्वसां । आमो नुडभावस्कादसः । अस्थात् । लुडि गातिस्तेति सिचो लुक् । दाति । दाप लवने । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

असित्यप्सु हंसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुषभुत् ।

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः ॥ ९॥ १० ॥

असिति । अप्सु । हंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेतिष्ठः । विशां । उषःभुत् ।

सोमः । न । वेधाः । ऋतऽप्रजातः । पशुः । न । शिश्वा । विभुः । दूरेभाः ॥ ९॥ १० ॥

अयमभिर्देवेभ्यः पलायितः सप्तपूदकेषु असिति । प्राणिति । निगूढो वर्तत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । हंसो न सीदन् । उदकमध्य उपविशन् हंस इव । कीदृशोऽभिः । क्रत्वा क्रतुना ज्ञानहेतुनात्मीयेन प्रकाशेन विशां प्रजानां चेतिष्ठोऽतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता । रात्रौ हि सर्वे जना अंधकारावृतं सर्वमभिः प्रकाशयन्ति । उषर्भुत् उषस्युषःकालेऽपि होवादी प्रबुद्धः सोमो न वेधाः सोम इव विधाता स्रष्टा । सोमो यथा सकलमोषधिरूपं भोग्यजातं सृजति । सोमो वा औषधीनां राजा । तै० सं० ६. १. ९. १. इति श्रुतेः । तथा सकलं भोक्तृजातं सृजति । अपरेव भोक्तृरूपेणावस्थानात् । तथा च तैत्तिरीयकं । अभिरन्नादोऽन्नपतिरिति । वाजसनेयकेऽपि भोक्तृभोग्ययोरपीषोमात्मकत्वमाश्नातं । एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादस्य सोम एवान्नमभिरन्नाद इति । ऋतप्रजातः । ऋतमित्युदकनाम । ऋतादुदकात्प्रादुर्भूतः पशुर्न शिश्वा । उदकमध्ये वर्तमानोऽभिः शयानः पशुरिव तनूकृतः संकुचितगात्रोऽभुत् । ततः प्रादुर्भूतः सन्विभुः प्रभूतः संपन्नः । यद्वा । शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वस्त्रेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूतावयवो जात इत्यर्थः । दूरेभाः । दूरे विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः । एवंभूतोऽभिरप्सु असितेति पूर्वेण संबंधः ॥ असिति । अस्व प्राणने । अन्नादित्वाच्छपो लुक् । रुदादिभ्यः सार्वधातुके । पा० ७. २. ७६. । इतीडागमः । तिपः पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । क्रत्वा । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति नाभावाभावः । उषसि बुध्यत इत्युषर्भुत् । बुध अवगमने । क्षिप्तेति क्षिप् । एकाचो बश इति भष्भावः । अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं । म० ८. २. ७०. । इति सकारस्य रेफादेशः । शिश्वा । शो तनूकरणे । आदेच इत्यात्वं । शः कित्सन्वच्च । उ० १. २१. । इत्युप्रत्ययः । सन्वज्ञावाद्धिर्भावेति । अत एव नित्वादाद्युदात्तत्वं । किद्वज्ञावादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रथमपक्षे सुपां सुलुगिति सोराकारः । द्वितीये तु पूर्ववन्नाभावाभावः । दूरेभाः । तत्पुरुषे कृति बह्वलमिति बह्व्रीहावपि बह्वलवचनादलुक् । बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रत्ययेऽस्त्विति ॥ ९॥

रयिरिति दशर्चं द्वैपदमध्ययनतः पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं पराशरस्वार्धमापेयं । अनुक्रांतं च । रयिरिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

रयिर्न चित्रा सूरौ न संदृगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः ।

तक्का न भूर्णिर्वना सिषक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥ १॥ २ ॥

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । संदृक् । आयुः । न । प्राणः । नित्यः । न । सूनुः ।

तक्का । न । भूर्णिः । वना । सिषक्ति । पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभावा ॥ १॥ २ ॥

अयमपि रयिर्न धनमिव चित्रा चायनीयो विचित्ररूपो वा सूर्य इव सन्दृक् सन्द्रष्टा सर्वेषां वस्तूनां दर्शयिता आयुर्न प्राण आयुर्मुखे संचरन् प्राणः प्रश्वसन्वायुरिव प्रियतमः । यद्वा । यथा प्राणवायुरायुर्जीवनमवस्थापयति । तथा चाम्नायते । यावद्वास्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति । एवमपिरपि जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता । नित्यो न सूनूर्नित्यो ध्रुवः पुत्र इव प्रियकारी । यथारसः पुत्रः पितुर्हितमेवाचरति तद्वदयमपि हितस्य स्वर्गस्य प्रापयिता । तथा चाम्नायते । पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः । तै० ब्रा० ३. ७. ७. १०. इति । तस्मा न गतिमानस्य इव भूणिर्भर्ता । यथास्य उपर्यारूढं पुरुषं विभर्ति धारयति पोषयति वा तद्वदयमपीत्यर्थः । पयो न धेनुः पय इव प्रीणयिता शुचिर्दीप्तः विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः । एवंगुणविशिष्टोऽपिर्वना वनान्वरणानि सिषति । दग्धं समवैति । सेवते वा ॥ चित्रा । सुपां सुनुगिति सोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । नित्यः । नेधुवे । म० ४. २. १०४. इति त्यप् । प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वं उपसर्गस्वर एव शिष्यते । तस्मा । तक् हसने । गतिकर्मसु पठितत्वादत्र गत्यर्थः । तकति गच्छतीति तस्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । भूणिः । घृणिः पृश्निरित्यादौ भरतेर्निप्रत्ययांतो निपातितः ॥

दा॒धार॒ क्षेम॒मोको॒ न र॒खो यवो॒ न प॒क्को जेता॒ जनानां॑ ।

ऋषि॑र्न स्तु॒भ्वा वि॒ष्णु प्र॑श॒स्तो वा॒जी न प्री॒तो वयो॑ दधाति ॥ ३ ॥ ४ ॥

दा॒धार॒ । क्षेम॑ । ओ॒कः । न । र॒खः । यवः॑ । न । प॒क्कः । जेता॑ । जनानां॑ ।

ऋषिः॑ । न । स्तु॒भ्वा । वि॒ष्णु । प्र॒ऽश॒स्तः । वा॒जी । न । प्री॒तः । वयः॑ । द॒धा॒ति ॥ ३ ॥ ४ ॥

अयमपिः क्षेमं लब्धस्य धनस्य रक्षणं दाधार । धारयति । स्तोतृभ्यो दत्तस्य धनस्य रक्षणं कर्तुं शक्नोतीति भावः । ओको न निवासस्थानं गृहमिव रखो रमणीयः । यद्वा । गंतव्यः । गृहवत्सर्वैः प्राप्यत इत्यर्थः । यवो न यव इव पक्कः । यथा पक्को यव उपभोगयोग्यो भवति तद्वदपिरपि पाकादिकार्यहेतुतयोपभोग्य इत्यर्थः । जनानां जेता शत्रुजनानां मध्येऽभिभूतिता ऋषिर्न मंचद्रष्टा ऋषिरिव स्तुभ्वा देवानां स्तोता विष्णु यजमानलक्षणेषु मनुष्येषु प्रशस्तः प्रख्यातः वाजी न अस्य इव प्रीतो हर्षयुक्तः । यथाश्वो हर्षयुक्तो युद्धाभिमुखं गच्छति तद्वदयमपि देवानां हविर्वहने हर्षयुक्तो भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽपिर्वयोऽन्नं दधाति । दधातु । अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । वय इत्यन्ननाम । वयः चक्षेति तन्नामसु पाठात् । दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । क्षेमं । क्षियति निवसत्यनेनेति क्षेमः । अर्तिसुखित्यादिना मन् । नित्वादायुदात्तत्वं । रखः । रवि धवि गत्यर्थः । अस्मात्कर्मणि कप्रत्ययः । इदित्वाङ्गम् । जेता । तृणंत आयुदात्तः । जनानां । यतश्च निर्धारणं । पा० २. ३. ४१. इति निर्धारणे षष्ठी । नेयं कर्मणि षष्ठीति न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति । स्तुभ्वा । स्तोमतिः स्तुतिकर्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्वनिप् ॥

दुरो॒कशोचिः॒ क्रतु॑र्न नित्यो जा॒येव॒ योना॒वरं॒ विश्व॑स्मै ।

चि॒त्रो यद॒भ्राट्छे॒तो न वि॒ष्णु रथो॒ न रु॒क्मी त्वे॒षः स॒मत्सु॑ ॥ ५ ॥ ६ ॥

दुरो॒कऽशोचिः॑ । क्रतुः॑ । न । नित्यः॑ । जा॒याऽइ॒व । यो॒नौ । अ॒रं । विश्व॑स्मै ।

चि॒त्रः । यत् । अ॒भ्राट् । श्वे॒तः । न । वि॒ष्णु । रथः॑ । न । रु॒क्मी । त्वे॒षः । स॒मत्सु॑ ॥ ५ ॥ ६ ॥

दुरो॒कशोचि॑र्दुःप्रापतेजाः क्रतुर्न नित्यः । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव ध्रुवः । यथा स कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः सन् जागर्ति तद्वदयमपिः कर्मसु रचसां दहने ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः । योनौ गृहे वर्तमाना जायेव योषिदिव अपिहोचादिगृहे वर्तमानो वह्निर्विश्वस्यै सर्वस्य यष्टृजनाधारमलं भूषणं भवति । यथा जायया गृहमलंकृतं भवति तद्वदपिना यज्ञगृहमप्यलंकृतं सहृश्यत इत्यर्थः । चित्रश्चायनीयो विचित्रदीप्तिर्वा यद्यदायमपिरभ्राट् धाजते तदानीं श्वेतो न शुभवर्ण आदित्य इव भवति । रात्रौ ह्यहनि सूर्य इवापिः प्रकाशको भवति । विष्णु प्रजासु रथो न रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्भोजमानदीप्तिः क्तः समत्सु संग्रामेषु त्वेषो दीप्तः । एवंभूतोऽपिर्वयं-

भाडिति पूर्वेष्वान्वयः ॥ दुरोकशोचिः । उच समवाये । ईषहुःसुध्विति छच्छार्थे खल् । बज्जलवचनात्कुत्वं । लित्त्वरिण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । दुरोकं शोचिस्तेजो यस्य । बज्जग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरं । बालमू-
लेत्यादिना । म० ८. २. १८. । लकारस्य रेफादेशः । अभाट् । भावृ दीप्तौ । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बज्जलं
कंदसीति शपो लुक् । ब्रह्मादिष्वे जप्त्वं । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । समत्सु । समानं
माद्यत्वेध्विति समदः संग्रामाः । औणादिकोऽधिकरणे क्तिप् । समानस्य क्दसीति सभावः । यद्वा । सम्यगन्ति
भक्षयति वीरानिति समत् । संपूर्वादन्तेः क्तिञ्चेति क्तिप् ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ।

यमो ह जातो यमो जनिंत्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनां ॥ ७ ॥ ८ ॥

सेनाऽड्व । सृष्टा । अमं । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेषऽप्रतीका ।

यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽत्वं । जारः । कनीनां । पतिः । जनीनां ॥ ७ ॥ ८ ॥

सृष्टा प्रेरिता सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिवायमभिरमं शत्रूणां भयं दधाति । विदधाति ।
करोतीत्यर्थः । यद्वा । सृष्टा सेनेवामं बलं दधाति । सा यथा बलवती तद्वदभिरपि बलवानित्यर्थः । निदर्श-
नांतरमुच्यते । दिद्युदिति वज्रनाम । तेन चात्रेषुर्लक्ष्यते । त्वेषप्रतीका दीप्तमुखास्तुर्न दिद्युत् तेषुः संबंधिनीषु-
रिव । सा यथा भीषयते तद्वदभिरपि राक्षसादीन् भीषयत इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । सेनेव सृष्टा भयं वा बलं
वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्त्वेषप्रतीकित्यादि । नि० १०. २१. । यच्छति ददाति स्तोतुभ्यः कामानिति यमोऽभिरु-
च्यते । यद्वा । इंद्राग्नोर्युगपदुत्पन्नत्वादभेद्यमत्वं । अस्मिन्नर्थे यास्केन मंचब्राह्मणे दर्शिते । यमो ह जात इंद्रेण
सह संगतः । यमाविहेह मातरेत्यपि निगमो भवतीति । यो जात उत्पन्नो भूतसंघो यच्च जनिंत्वं जनयितव्य-
मुत्पत्त्यमानं भूतजातं तदुभयमपि यमो ह अभिरिव । सर्वेषां भावानामाज्जतिद्वाराग्न्यधीनत्वात् । कनीनां
कन्यकानां जारो जरयिता । यतो विवाहसमय अपौ लोकादिद्रव्यहोमे सति तासां कन्यात्वं निवर्तते । अतो
ल० ॥ १० ॥ २१ ॥ । तथा जनीनां जायानां कृतविवाहानां पतिर्भर्ता । तथा चाख्यायते । अनुपजातपुरुषसंभो-
गेच्छावस्थां स्त्रियं सोमो लेभे । स च सोम ईषदुपजातभोगेच्छां तां विश्वावसवे गंधर्वाय प्रादात् । स च
गंधर्वो विवाहसमयेऽभये प्रददौ । अभिष्ट मनुजाय भवे धनपुत्रैः सहितामिमां प्रायच्छदिति । इममर्थं
काचिद्वृक् स्पष्टं ब्रूते । सोमो ददन्नधर्वाय गंधर्वो दददभये । रयिं च पुत्रांश्चादादभिर्मह्यमथो इमां । अ० १०.
१०. ८५. १. इति । यास्कस्त्वाह । तृतीयो अभिष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति । नि० १०. २१. । इति । यद्वा ।
जनीनां पालयिता यतोऽयमनुष्ठितैर्यगैः फलं प्रयच्छति ॥ सेनेव । इनेन सह वर्तत इति सेना । वोपसर्जनस्वेति
सभावः । बज्जग्रीहस्वरः । जनिंत्वं । जनी प्रादुर्भावे । कृत्यार्थे तवैकेनिति कर्मणि ल्यप्प्रत्ययः । इडागमः ।
नित्वादायुदात्तत्वं । जारः । जरयतीति जारः । दारजारौ कर्तरि णिलुक् । पा० ३. ३. २०. ४. । इति निपात्यते ।
कनीनां । कन्याशब्दात् षष्ठ्यकवचने बज्जलं कंदसीति बज्जलयहणात्संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । जनीनां । जन्यंत
आस्विति जनयः स्त्रियः । इन्सर्वधातुभ्य इतीप्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं ॥

तं वश्चराथा वयं वसत्यास्तुं न गावो नक्षत इडं ।

सिंधुर्न क्षोदः प्र नीचीरैनोन्नवत गावः स्वर्दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

तं । वः । चराथा । वयं । वसत्या । अस्तुं । न । गावः । नक्षते । इडं ।

सिंधुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवत । गावः । स्वः । दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

व इति व्यत्ययेन बज्जवचनं । हे अमे तं त्वां चराथा । चरतीति चरथः पशुः । तत्प्रभविर्हृदयादिभिः
साध्याज्जतिरपि चरथेत्युच्यते । उपचारात्कार्ये चराथा चरथया पशुप्रभवहृदयादिसाधन-
याज्जत्या । वसत्या । वसति निवसतीति स्वावरो ग्रीह्यादिर्वसतिः । पूर्ववत्तत्साध्याज्जतिर्लक्ष्यते । वसत्या पुरो-

डाशाबाहुता च वयमिदं प्रदीप्तमग्निं नक्षते । व्याप्नुयाम । पुरुषव्यत्ययः । तत्र दृष्टान्तः । अस्त्रं न गावः । अस्त्रमिति गृहनाम । यथा गावो गृहं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । अत्र यास्कः । तं वञ्चराथा चरन्त्या पश्चाद्वा वसत्या च निवसन्त्यौषधाद्वास्त्रं यथा गाव आप्नुवन्ति तथाप्नुयाम । नि० १०. २१. इति । अयमग्निः सिंधुर्न क्षोदः स्तंदनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरामंचतीरितस्ततो नितरामुन्नच्छंतीर्ज्वालाः प्रैनीत् । प्रेरयति । यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्वदग्नेर्ज्वाला दग्धव्यं प्रति गच्छंतीति भावः । स्वर्नभसि वर्तमाने दृशीके दर्शनीये तस्मिन्नप्यौ गावो गमनस्वभावा रश्मयो नवंत । संगच्छंते । नवतिर्गतिकर्मा ॥ चराथा । चरेरौणादिकोऽथकप्रत्ययः । दीर्घश्छांदसः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वसत्या । वहिवस्थतिभ्यश्चित् । उ० ४. ६०. इत्यतिप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्त्रं । अस्त्रेऽस्त्रिन्सर्वमित्यस्त्रं गृहं । असिहसीत्यादिना तन् । तितुच्चेतीट्प्रतिषेधः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । नक्षते । नक्षतिर्याप्तिकर्मा । नक्ष गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । नीचीः । निपूर्वादंचतेशोपसंख्यानं । पा० ४. १. ६. २. इति डीप् । अत्र इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । न्यधो च । पा० ६. २. ५३. इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ऐनीत् । इण् गतौ । अंतर्भावितव्यर्थश्छांदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन झुः । आडागमो वृद्धिश्च । दृशीके । दृशिर् प्रचणे । अनिदृशिभ्यां चेति कीकन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ १० ॥

वनेष्विति द्वैपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं तृतीयं सूक्तं पराशरस्वार्धमापेयं । वनेष्वित्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

वनेषु जायुर्मर्तेषु मिचो वृणीते श्रुष्टिं राजैवाजुयं ।

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाद् ॥ १ ॥ २ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मिचः । वृणीते । श्रुष्टिं । राजाऽइव । अजुयं ।

क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः । होता । हव्यऽवाद् ॥ १ ॥ २ ॥

वनेषु जायुररखिषु जायमानो मर्तेषु मनुष्येषु मिचः सखा सोऽयमग्निः श्रुष्टिं । शु आश्वसृते कर्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यजमानः । क्षिप्रिण कर्मणामनुष्ठानेत्यर्थः । तथा च यास्कः । श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति । नि० ६. १२. । एवंभूतं यजमानं वृणीते । संभजते । अनेन प्रक्तं हविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः । तत्र दृष्टान्तः । राजैवाजुयं । अजुयं जरारहितं दृढांगं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः । एवंभूतं पुरुषं यथा राजा वृणीते तद्वत् । क्षेमो न रक्षक इव साधुः साधयिता क्रतुर्न । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव भद्रो भजनीयः कल्याणो वा होता देवानामाह्वाता हव्यवाद् हव्यवाहनो नाम देवानामग्निः । तथा चाम्नायते । चयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां हव्यवाहनः पितृणां सहरचा असुराणां । तै० सं० २. ५. ८. ६. इति । एवंभूतोऽग्निः स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनाध्यानो वा भुवत् । भवतु ॥ जायुः । जि जये । कृवापाजीत्युण् । अजुयं । जृष् वयोहानौ । भावे स्थत् । वृद्धौ कृतायामाकारस्य व्यत्ययेनोकारः । जुयं जरा नास्त्यस्येति वज्रव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भुवत् । भवतेलैव्यडागमः । वज्रं कंदसीति ऋ० १. १. १२. लुक् । भूसुवोस्त्रिङीति गुणप्रतिषेधः ॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाद्गुहां निषीदन् ।

विदंतीमत्र नरो धियं धा हृदा यत्तृष्टान्मंत्राँ अशंसन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । गुहां । निऽसीदन् ।

विदंति । ईँ । अत्र । नरः । धियंऽधाः । हृदा । यत् । तृष्टान् । मंत्रान् । अशंसन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्णा नृम्णानि हविर्ब्रह्मणानि धनानि हस्ते स्वकीये बाहौ दधानो धारयन्नयमग्निर्गुहा गुहायामप्सु मध्येऽश्वत्थादौ वा संवृतप्रदेशे निषीदन् निगूढो वर्तमानः सन्नमे भये देवान्धात् । अस्थापयत् । अग्नौ हविर्भिः सह पलायिते सति सर्वे देवा अमेपुरित्यर्थः । नरो नेतारो धियंधाः कर्मणां बुद्धीनां

वा धारयितारो देवा अत्रास्त्रिन्काल ईमेनमग्निं विदंति । जानंति । यद्यदा हृदा हृदयावस्थितया बुद्ध्या तष्टान्निर्मितानभिस्तुतिपराङ्मचानशंसन् अस्तुवन् । अवोचन्नित्यर्थः ॥ निषीदर । सदेरप्रतेरिति षत्वं । विदंति । विद् ज्ञाने । अदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तत्पुष्टे कृति बङ्गलमिति बङ्गलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । तष्टान् । तच्च त्वच्च तनूकरणे । निष्ठा । यस्य विमषितीट्प्रति-
षेधः । स्तोः संयोगाद्योरिति कलोपः ॥

अजो न स्नां दाधारं पृथिवीं तस्तंभं द्यां मंत्रैभिः सत्यैः ।

प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं गाः ॥५॥६॥

अजः । न । स्नां । दाधारं । पृथिवीं । तस्तंभं । द्यां । मंत्रैभिः । सत्यैः ।

प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्ने । गुहा । गुहं । गाः ॥५॥६॥

अजो न । अजति गच्छतीत्यजः सूर्यः । यद्वा । न जायत इत्यजः । जन्मरहित इत्यर्थः । स इव । ज्ञेति पृथिवीनाम । स्नां भूमिं दाधार । अयमग्निः प्रकाशकत्वेन धारयति । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवीमंतरिक्षं च धारयतीत्येव । द्यां बुलोकं सत्यैरवितथार्थैर्मंत्रैर्मंत्रैस्तंभं । स्तम्भाति । यथाधो न पतति उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः । मंत्रैर्दिवो धारणं तैत्तिरीये समाम्नातं । देवा वा आदित्यस्य सुवर्गलोकस्य पराचो ऽतिपातादविभयुः । तं कंदोभिरदृहन्धृत्या इति । यद्वा । सत्यैर्मंत्रैः स्तुयमानोऽपि द्यां तस्तंभेति । हे अग्ने विश्वायुः विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स त्वं पश्वः पशोः प्रिया प्रियाणि पदानि शोभनतृणोदकोपेतानि स्थानानि नि पाहि । नितरां पालय । मा धात्रीरित्यर्थः । तर्हि कुत्र निवसामीति चेत् तत्राह । गुहा गुहाया अपि गुहं गुहां गवां संचारायोग्यस्थानं गाः । गच्छ । तत्रैव निवसेत्यर्थः ॥ पश्वः । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति घेर्ङिति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । गुहा । सुपां सुनुगिति पंचम्या आजदेशः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । गुहं । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं । गाः । छांदसो लुङ् । इणो गा लुङीति गादेशः ॥

य ईं चिकेत गुहा भवतमा यः ससाद् धारामृतस्य ।

वि ये चृतंत्यृता सपंत आदिद्वसूनि प्र ववाचास्मै ॥७॥८॥

यः । ईं । चिकेत । गुहा । भवतं । आ । यः । ससाद् । धारां । अमृतस्य ।

वि । ये । चृतंति । अमृता । सपंतः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै ॥७॥८॥

यः पुमान् ईमेनं गुहा भवतं गुहायां संतमग्निं चिकेत ज्ञानाति । यस्य अमृतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा धारां धारयितारमेनमग्निमा ससाद् आसीदति । उपास्त इत्यर्थः । ये च अमृता अमृतानि सत्यानि यज्ञान्वा सपंतः समवयंतः स्युशंतो वा पुरुषा एतमग्निं वि चृतंति अभिमुद्दिश्य स्तुतीर्यथंति । कुर्वंतीत्यर्थः । आदित् सुत्यनंतरमेवास्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय वसूनि धनानि प्र ववाच । प्रकथयति ॥ चिकेत । कित ज्ञाने । लिटि णलि लिट्स्वरः । चृतंति । चृती हिंसाग्रंथनयोः । तौदादिकः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । ववाच । लिटि ब्रुवो वचिः । लिट्यभ्यासस्योभयेषां । पा० ६. १. १७. इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं । अमृतस्य वा च्छंदसि । पा० ६. १. १०६. इति विकल्पनाद्यणादेशः ॥

वि यो वीरुत्सु रोधन्महितोत प्रजा उत प्रसूष्वंतः ।

चिह्निरपां दमे विश्वायुः सन्नैव धीराः संमायं चक्रुः ॥९॥१०॥

वि । यः । वीरुत्सु । रोधत् । महितः । प्रजा । उत । प्रसूषु । अंतरिति ।

चिह्निः । अपां । दमे । विश्वऽआयुः । सन्नऽइव । धीराः । संमायं । चक्रुः ॥९॥१०॥

योऽग्निर्वीरुत्स्वोषधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि संति तानि वि रोधत् विरूणद्भि विशेपेणावृणोति नावशेषयति । उतापि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषूत्पादयित्रीषु मातृस्थानीयास्वोषधीष्वन्तर्मध्ये विरूणद्भीतिव । द्वितीय उतशब्दः पादपूरणः । तथा चित्तिश्चेतयिता ज्ञापयितापां दमे जलानां मध्यभूति गृहे विश्वायुः सर्वाज्ञो योऽग्निर्वर्तत इति शेषः । तमपि धीरा मेधाविनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा । स्तुतिभिः स्तुत्यर्थः । चक्रुः । कर्माणि कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सन्नेव । यथा सदनं गृहं प्रथमतः संपूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरुत्सु । विपूर्वाद्गोहतेः क्लिप् । न्यङ्कादिषु वीरुध् । पा० ७. ३. ५३.* । इति पठितत्वादुपसर्गस्य दीर्घो धकारश्चांतादेशः । उक्तं च । वीरुध् ओषधयो भवन्ति । नि० ६. ३. । रोधत् । रुधिर आवरणे । लेव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संमाय । माङ् माने शब्दे च । समासेऽनन्पूर्वे ल्लो ल्यप् । पा० ७. १. ३७. । न ल्यपि । पा० ६. ४. ६९. । इतीत्वप्रतिषेधः ॥ ॥ ११ ॥

श्रीणन्निति द्वैपदं दशर्चं चतुर्थं सूक्तं । तत्राध्ययनतः पंचर्चं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

श्रीणन्नपु स्याद्दिवं भुरग्युः स्यात्तुश्चरथमकून्व्यूर्णोत् ।

परि यदेषामेको विश्वेषां भुवद्देवो देवानां महित्वा ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीणन् । उप । स्यात् । दिवं । भुरग्युः । स्यात्तुः । चरथं । अकून् । वि । ऊर्णोत् ।

परि । यत् । एषां । एकः । विश्वेषां । भुवत् । देवः । देवानां । महित्वा ॥ १ ॥ २ ॥

भुरग्युर्हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना अयणद्रव्येण सोममिव तैर्हविर्भिः श्रीणन् मिश्रयन्द्दिवमुप स्यात् । उपतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । स्यात्तुः स्थावरं चरथं जंगमं तदुभयात्मकं जगदकून् सर्वां रात्रीश्च व्यूर्णोत् । स्वतेजसा विशेपेणाच्छादयति । हविर्वहनं कुर्वन्सर्वमपि जगत्स्वभासा प्रकाशयति स्येति भावः । विश्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानामिन्द्रादीनां मध्ये देवो द्योतमान एक एवायमग्निरेषां पूर्वोक्तानां स्थावरादीनां महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि यद्यस्मात्परि भुवत् परिभवति परिगृह्णाति परितो व्याप्य वर्तते । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । यद्वा । एषां विश्वेषां स्थावरादीनां मध्ये वर्तमानोऽयं देवोऽग्निर्देवानां महत्त्वानि यद्यदा परि भुवत् परितो व्याप्नोति । तदानीमिति पूर्वचान्वयः ॥ ऊर्णोत् । ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोतेर्विभाषा । पा० ७. २. ६. । इति वृद्धेर्विकल्पः ॥

आदित्ते विश्वे क्रतुं जुषन्तं शुष्काद्यद्देव जीवो जनिष्ठाः ।

भजन्तं विश्वे देवत्वं नामं ऋतं सपन्तो अमृतमेवैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुं । जुषन्तं । शुष्कात् । यत् । देव । जीवः । जनिष्ठाः ।

भजन्तं । विश्वे । देवत्वं । नामं । ऋतं । सपन्तः । अमृतं । एवैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने जीवो जीवन्मज्जन् शुष्कानीरसादरणिरूपात्काषाद्यद्यदा जनिष्ठाः प्रादुर्भवसि मधनेनोत्पद्यसे आदित् अनन्तरमेव विश्वे सर्वे यजमानास्ते तुभ्यं क्रतुं कर्म जुषन्तं । सेवन्ते । अनुतिष्ठन्ति । तथानुष्ठाय च विश्वे ते सर्वे नाम नामकमृतमवितथं देवत्वं देवतात्वं भजन्तं । भजन्ति । प्राप्नुवन्ति । किं कुर्वन्तः । अमृतममरणं त्वमेवैस्त्वां गन्तुभिः स्तोत्रैः सपन्तः समवयन्तः । प्राप्नुवन्त इत्यर्थः ॥ जुषन्तेत्यादीनि चीक्षाख्यातानि क्न्दसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमानार्थानि । एवैः । यन्ति स्तोत्राभिमुख्येन गच्छन्तीत्येवानि स्तोत्राणि । इण-शीङ्भ्यां वन् । उ० १. १५२. ॥

ऋतस्य प्रेषां ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।

यस्तुभ्यं दाशद्यो वा ते शिक्षात्तस्मै चिकित्वात्रयिं दयस्व ॥ ५ ॥ ६ ॥

ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वऽआयुः । विश्वे । अपांसि । चक्रुः ।
यः । तुभ्यं । दाशात् । यः । वा । ते । शिक्षात् । तस्मै । चिकित्वान् । रयिं । द्यस्व ॥ ५ ॥ ६ ॥

ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तस्याग्नेः प्रेषाः प्रकर्षणेष्वमाणाः सुतयः क्रियन्ते । धीतिः । धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति धीतिर्यागः । सोऽपि ऋतस्य देवयजनदेशं प्राप्तस्याग्नेरेव क्रियते । अतः सोऽग्निर्विश्वायुः । विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स तथाविधो भवति । अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमाना अपांसि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि चक्रुः । कुर्वन्ति । हे अग्ने तुभ्यं यो दाशात् चरुपुरोडाशादीनि हवींषि ददाति । यो वान्योऽपि यो यजमानस्ते शिक्षात् त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्नो भूयासमितिच्छति । उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकित्वान् तत्कृतमनुष्ठानं जानस्व रयिं द्यस्व । धनं देहि ॥ दाशात् । दाशु दानि । लेव्याडागमः । शिक्षात् । शकृ शक्नो । इच्छार्थे सन् । सनि मीमाधुरभलभशक्त्यकारस्विसादेशः । पा० ७. ४. ५४ । अत्र लोपोऽभ्यासस्त्वभ्यासलोपः । स्कोः संयोगाद्योरिति सकारलोपः । पूर्ववत्लेव्याडागमः । चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः क्तसुः । द्यस्व । द्य दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ॥

होता निषत्तो मनोरपत्ये स चिन्वासां पती रयीणां ।

इच्छंत रेतो मिथस्तनूषु सं जानत स्वैर्दक्षैरमूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

होता । निऽसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसां । पतिः । रयीणां ।

इच्छंत । रेतः । मिथः । तनूषु । सं । जानत । स्वैः । दक्षैः । अमूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजायां होता देवानामाह्वाता सन् निषत्तो निषत्तः । मानस्यो हि प्रजाः । तै० सं० ५. १. ५. ६. । इति हि ब्राह्मणं । स चिन्नु स एव त्वमासां प्रजानां रयीणां गवादीनां धनानामपि पतिः स्वामी । अतस्ताः प्रजास्तनूष्वाम्नीषेषु शरीरेषु मिथः संस्पृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं रेतो वीर्यमिच्छंत । ऐच्छन् । त्वदनुग्रहेण पुत्रमलभन्तेति यावत् । लब्धपुत्राश्च ताः प्रजा अमूरा अमूढाः सत्यः स्वैः स्वकीयैर्दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह सं जानत । सम्यगवगच्छन्ति । चिरकालं जीवन्तीत्यर्थः । यद्वा । दक्षशब्दः प्राणवाची । प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुरिति श्रुतेः । स्वैर्दक्षैः स्वकीयैः प्राणैरमूराः संगतास्त्वचैव सर्वे जानन्ति ॥ इच्छंत । व्यत्ययेनात्मनेपदं । जानत । क्दांसो लङ् । अस्मादादेशे आभ्यस्तयोरान् इत्याकारलोपः । अमूराः । मूरा अमूरेत्यत्र यास्क एवं व्याचख्यौ । मूढा वयं सोऽमूढस्त्वमसि । नि० ६. ८. । इति । अतोऽत्राभ्यमूरशब्देनामूढत्वमुच्यते । वर्णव्यापत्त्या ढकारस्य रेफः । यद्वा । मुक्ता मोहसमुच्छ्राययोः । अस्मात्संपदादि-लक्षणो भावे क्लिप् । राज्ञोप इति क्लोपः । रो मत्वर्थीयः । न मूरा अमूराः । अथवा । अम गत्यादिषु । अस्मादीणादिक ऊरन्प्रत्ययः ॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुषंत श्रोषन्ते अस्य शासं तुरासः ।

वि रायं और्णोदुरः पुरुक्षुः पिपेश नाकं स्तुभिर्दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुं । जुषंत । श्रोषन् । ये । अस्य । शासं । तुरासः ।

वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुऽक्षुः । पिपेश । नाकं । स्तुभिः । दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

अस्याग्नेः शासं शासनं तुरासस्वरमाणाः संतो ये यजमानाः श्रोषन् शृण्वन्ति ते सर्वे तेनानुशिष्टं क्रतुं कर्म जुषंत । सेवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न पुत्राः । यथा पुत्रः पुर बज्रं चायकाः पुत्रास्त्री नरकाद्वा रक्षकास्तनयाः पितुराज्ञां कुर्वन्ति तद्वत् । पुत्रः पुर चायते निपरणाद्वा पुत्ररक्तं ततस्त्रायत इति वा । नि० २. ११. । इति यास्कः । पुरुक्षुः । बु इत्यन्ननाम । बह्वन्नः सोऽग्निरेषां यजमानानां दुरो द्वाराणि यज्ञस्य द्वारभूतानि राद्यो धनानि व्यौर्णोत् । विवृणोति । प्रकाशयति । ददातीति यावत् । अपि च दमूना दमे

यज्ञगृहे मनो यस्य सोऽग्निः । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाको द्युलोकः । तं । सृभिरिति नक्षत्रनाम । सृभिर्नक्षत्रैः पिपिश । अवयवीचकार । नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोषन् । श्रु अवयवे । लेख्यडागमः । सिद्धञ्जलं लेटीति सिप् । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्य लोपः । पिपिश । पिश अवयवे ॥ ॥ १२ ॥

शुक्र इति द्वैपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं पंचमं सूक्तं पराशरस्वार्चमायेयं । शुक्र इत्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

शुक्रः शुशुक्राँ उषो न जारः पप्रा समीची दिवो न ज्योतिः ।

परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥ १ ॥ २ ॥

शुक्रः । शुशुक्रान् । उषः । न । जारः । पप्रा । समीची इति संऽईची । दिव । न । ज्योतिः ।

परि । प्रऽजातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः । देवानां । पिता । पुत्रः । सन् ॥ १ ॥ २ ॥

शुक्रः शुभ्रवर्णोऽयमग्निरूपो न जार उषसो जरयिता सूर्य इव शुशुक्रान् शोचयिता सर्वस्य प्रकाशयिता भवति । तथा समीची संगति यावापुथिष्वौ दिवो न ज्योतिष्वौतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव पप्रा । स्वतेजसा पूरयिता । हे अग्ने अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन् क्रत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुना प्रकाशेनोक्तप्रकरणे सर्वं जगत्परि बभूथ । परितो व्याप्नोषि । दीव्यंतीति देवा ऋत्विजः । तेषां पुत्रः सन् पुत्रास्मो नरकात्तायकः सन् पिता भुवः । पालयिता भवसि । यद्वा । देवानामिन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो भूत्वा पिता हविर्भिः पालयिता भवसि ॥ शुशुक्रान् । शुच दीप्तौ । लिटः क्तसु । व्यत्ययेन कृत्वं । पप्रा । पू पालनपूरणयोरित्यस्मादादृगमहनजन इति किप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति सोर्डादेशः । समीची । संपूर्वादंचतैर्ऋत्विगित्वादिना क्तिन् । समः समि । पा० ६. ३. ९३. इति सम्यादेशः । अंचतैश्चेति वक्तव्यमिति डीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्त्रिण डीप् उदात्तत्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । यदि तु संऽईची इति पदविभागः क्रियते तर्ह्युद ईत् । पा० ६. ४. १३९. इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्यापि द्रष्टव्यं । बभूथ । बभूथा ततंथ । पा० ७. २. ६४. इति निपातनादिङभावः ॥

वेधा अदृप्नो अग्निर्विजानन्मूधर्न गोनां स्वादां पितॄनां ।

जने न शेव आहूर्यः सन्मध्ये निषत्तो रण्वो दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

वेधाः । अदृप्नः । अग्निः । विऽजानन् । ऊधः । न । गोनां । स्वादां । पितॄनां ।

जने । न । शेवः । आऽहूर्यः । सन् । मध्ये । निऽसत्तः । रण्वः । दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

वेधाः । मेधाविनामैतत् । मेधावी । यद्वा । विधाता सर्वस्य कर्ता । अदृप्नो दर्परहितो विजानन् कर्तव्या-कर्तव्यविभागं जानन्नपिगोनां गवामूधर्न गोसंबन्धिपयस आश्रयभूतं स्थानमिव पितॄनामन्नानां स्वादां स्वादयिता रसयिता । यथा गोरूधः पयःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदपिरपि सम्यक्पाकेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः । अपि चैवंभूतोऽपिर्जने न शेवो जनपदे लोकमुखकरः पुरुष इव मध्ये यज्ञेषु मध्य आहूर्य आह्वातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे निषत्तो निषत्तो रण्वो रमयिता सुखो वा भवति ॥ गोनां । गोः पादांति । पा० ७. १. ५७. इत्यपादांतिऽपि नृट् । स्वादां । स्वाद आस्वादेन । अंतर्भावितव्यार्थादन्वेभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । सुपां सुलुगिति सोर्लुक् । पितॄनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । आहूर्यः । आहूर्पूर्वात् ह्यतेरचो यदिति यत् । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । हल इति दीर्घः । रेफोपजन-म्कांदसः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

पुत्रो न जातो रण्वो दुरोणे वाजी न प्रीतो विशो वि तारीत् ।

विशो यदहे नृभिः सनीळा अग्निदेवत्वा विश्वान्यश्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुत्रः । न । जातः । रण्वः । दुरोणे । वाजी । न । प्रीतः । विशः । वि । तारीत् ।

विशः । यत् । अहे । नृभिः । सनीळाः । अग्निः । देवत्वा । विश्वानि । अश्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽग्निर्दुरोणे गृहे रण्वो रमयिता भवति । वाजी न अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः सन्विशः संग्रामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजा वि तारीत् । विशेषेण तरति । अतिक्रामति । अपि च नृभिर्ऋत्विग्लक्ष्णैर्मनुष्यैः सहितोऽहं सनीळाः समाननिवासस्थाना विशो दैवीः प्रजा यद्यदाहे आह्वयामि तदानोमयमग्निर्विश्वानि सर्वाणि देवत्वा देवत्वान्यश्याः । अश्रुते । प्राप्नोति । स्वयमेव तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः । तथा च मन्त्रांतरमात्रास्यति । त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्ध इत्यादि । ऋग्वे० ५. ३. १० ॥ अश्याः । अशू व्याप्तौ । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

नकिंष्ट एता व्रता मिनन्ति नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं चकथं ।

तत्तु ते दंसो यदहन्समानैर्नृभिर्यद्युक्तो विवे रपांसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

नकिंः । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृभ्यः । यत् । एभ्यः । श्रुष्टिं । चकथं ।

तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् । समानैः । नृभिः । यत् । युक्तः । विवेः । रपांसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

हे अग्ने ते तव संबन्धीन्येता व्रता एतानि परिदृश्यमानानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि न किमिनन्ति । राक्षसादयो बाधका न हिंसन्ति । यद्यस्मात्त्वमेभ्यः कर्मसु वर्तमानेभ्यो नृभ्यो यद्यस्य नेतृभ्यो यजमानेभ्यः श्रुष्टिं । शु आश्रयते व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यज्ञफलरूपं सुखं । तच्चकथं कृतवानसि । सति हि तव व्रतानां बाधक एतन्नोपपद्यते । अतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका न संतीति । हे अग्ने ते त्वदीयं तत्तु दंसस्तदेव कर्म यद्यदि राक्षसादिरहन् हन्ति नाशयति तदानीं समानैः सप्तगणरूपेण सदृशैर्नृभिर्नेतृभिर्मरुद्भिः युक्तस्त्वं रपांसि बाधकानि राक्षसादीनि यद्यस्मात्त्वं विवेः गमयसि पलायनं प्रापयसि । तस्मात्तव व्रतानि न हिंसन्तीति योज्यं ॥ मिनन्ति । मीञ् हिंसायां । क्रैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । विवेः । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् । वी गत्यादिषु । सियदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते वज्रलं कंदसीति शपः झुः ॥

उषो न जारो विभावोस्रः संज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै ।

त्मना वहंतो दुरो व्यृण्वन्वत विश्वे स्वर्दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

उषः । न । जारः । विभाऽवा । उषः । संज्ञातरूपः । चिकेतत् । अस्मै ।

त्मना । वहंतः । दुरः । वि । व्यृण्वन् । नवत । विश्वे । स्वः । दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

उषो न जार उषसो जरयितादित्य इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्त उषो निवासयिता संज्ञातरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतांतरवदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निरस्मै यजमानाय चिकेतत् । जानातु । अभिमतफलं ददात्वित्यर्थः । यद्वा । विभक्तित्वव्ययः । अस्मा इदं सूक्तरूपं स्तोत्रं चिकेतत् । जानातु । तथास्य रश्मयस्त्वनात्मनैव स्वयमेव वहंतो हविर्वहनं कुर्वन्तो दुरो यज्ञगृहद्वाराणि व्यृण्वन् । विशेषेण गच्छन्ति । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तदनंतरं दृशीके दर्शनीये स्वर्गमसि विश्वे सर्वे ते रश्मयो नवन्त । गच्छन्ति । नवतिर्गतिकर्मा । देवाभ्यामुवन्तीत्यर्थः ॥ उषः । वस निवासे । स्थायितंतीत्यादिना रक् । यजादित्वात्संप्रसारणं । चिकेतत् । कित ज्ञाने । जीहोत्यादिकः । ल्यङागमः । वज्रलं कंदसीति वक्तव्यं । का० ७. ३. ८७. १. । इति वचनान्नाभ्यस्तस्याचि पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । व्यृण्वन् । इति

रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्वाङ्गम् । क्वांदसो लङ् । व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणं । यद्वा । ऋणु गती । तनोत्यादिः ॥ ॥ १३ ॥

वनेमेति द्वैपदमेकादशर्चमध्ययनतः षट्त्वं षष्ठं सूक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रांतं च । वनेमैकादशेति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

वनेम॑ पूर्वीर्यो॑ मनी॒षा अ॒ग्निः सु॒शोको॑ विश्वान्य॒श्याः ।

आ॒ दै॒व्यानि॑ व्र॒ता चि॒क्त्वाना॑ मानु॒षस्य॑ जन॒स्य जन्म॑ ॥ १ ॥ २ ॥

वनेम॑ । पूर्वीः । अ॒र्यः । मनी॒षा । अ॒ग्निः । सु॒शोकः । विश्वानि॑ । अ॒श्याः ।

आ॒ । दै॒व्यानि॑ । व्र॒ता । चि॒क्त्वान् । आ॒ । मानु॒षस्य॑ । जन॒स्य । जन्म॑ ॥ १ ॥ २ ॥

पूर्वीः प्रभूता इषोऽन्नानि वनेम । संभजेमहि । अग्निस्तादृशान्यन्नानि ददात्वित्यर्थः । मनीषा मनीषया बुद्ध्यार्यो गंतव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा । मनीषयार्थः स्वामी । सुशोकः शोभनदीप्तिः । एवंभूतोऽग्निर्विश्वानि सर्वाणि कर्माण्यश्याः । अश्नुते । व्याप्नोति । किं कुर्वन् । दैव्यानि देवेषु भवानि व्रता व्रतानि कर्माणि चिकित्वान् आ समंताज्जानन् । तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्मोत्पत्तिरूपं कर्म चिकित्वान् आभिमुख्येन जानन् । द्वावापृथिव्योः संबन्धीनि यानि कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम । वन षण् संभक्तौ । शपि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । पूर्वीः । पुरुष-ब्दाद्भोतो गुणवचनादिति ङीष् । हलि चेति दीर्घः । मनीषा । ईषाश्चादित्वात्प्रकृतिभावः । पा० ६. १. १२७. २. । सुशोकः । शुच दीप्तौ । भावे घञ् । चजोः कु घिरयतोरिति कुत्वं । शोभनः शोको यस्य । आद्युदात्त ब्रह्मदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अश्याः । देवत्वा विश्वान्यश्याः । ऋग्वे० १. ६०. ६. । इतिवत् । चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः क्लृप्तः ॥

गर्भो॑ यो अ॒पां गर्भो॑ वना॒नां गर्भश्च॑ स्था॒तां गर्भश्च॑रथा॑ ।

अ॒द्रौ चि॒दस्मा॑ अ॒तर्दुरो॑णे वि॒शां न वि॒श्वो अ॒मृतः॑ स्वा॒धीः ॥ ३ ॥ ४ ॥

गर्भः । यः । अ॒पां । गर्भः । वना॒नां । गर्भः । च । स्था॒तां । गर्भः । च॒रथा॑ ।

अ॒द्रौ । चि॒त् । अ॒स्मै । अ॒तः । दुरो॑णे । वि॒शां । न । वि॒श्वः । अ॒मृतः । सु॒अ॒धीः ॥ ३ ॥ ४ ॥

योऽग्निरपां गर्भो गर्भवदंतर्वर्ती अपांनपात्संज्ञः । यस्य वनानामरखानां गर्भो दावाग्निरूपेण तन्मध्ये वर्तते । यस्य स्थातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भोऽंतरवस्थाता । चरथां चरणवतां जंगमानां गर्भो जाठर-रूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते । एवंभूतायास्मा अपये दुरोणे दुस्तर्गृहेऽद्रौ चित् पर्वतेऽप्यंतर्मध्ये हविः प्रयच्छंतीति शेषः । सोऽयममृतोऽमरणधर्माग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनाध्यानो वा । अस्माकं भवत्विति शेषः । तच्च दृष्टांतः । विश्वो निवेशयिता सुखेनावस्थापयिता राजा विशां न । प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥ स्थातां । तिष्ठतेः क्लिपि च्छांदसस्तुक् । यद्वा । औणादिकस्तुप्रत्ययः । आस्यंत्यलो-पस्छांदसः । चरथां । शीङ्शपिरुगमि । उ० ३. ११३. । इति विधीयमानोऽथप्रत्ययो वज्रलवचनाच्चरैरपि द्रष्टव्यः । आगमानुशासनस्थानित्वादासो गुडभावे सवर्णदीर्घः । विश्वः । विश्व प्रवेशने । अस्मादंतर्भावि-तण्यर्थादग्निप्रुषीत्यादिना क्लृप्तप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

स हि स्त॒पावाँ अ॒ग्नी र॒यीणां॑ दा॒श॒द्यो अ॒स्मा अ॒रं सू॒क्तैः ।

ए॒ता चि॒क्त्वो॒ भूमा॑ नि पा॒हि दे॒वानां॑ जन्म॒ म॒तीश्च॑ वि॒द्वान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणां । दाशत् । यः । अस्मै । अरं । सुऽउक्तैः ।
एता । चिकित्वः । भूमं । नि । पाहि । देवानां । जन्मं । मर्तान् । च । विद्वान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

स ह्यग्निः क्षपावान् । क्षपेति रात्रिनाम । रात्रिमान् । आग्नेयी वै रात्रिः । तै० ब्रा० २. १. २. ७. । इति युतेः । रात्रेरग्निसंबन्धोऽप्यग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहिति ह्यमानत्वात् । तै० ब्रा० २. १. २. १०. । यद्वा । राक्षसादीनां क्षपणेन नाशनेन युक्तः । एवंभूतोऽग्निः स्तोत्रे यजमानाय रयीणां धनानि दाशत् । दाशति । प्रयच्छति । यो यजमानोऽस्मा अग्ने सूक्तैः सुष्ठूक्तैर्यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैररमन् पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्मा इत्यर्थः । हे चिकित्वः । चिकित्वांश्चेतनावान् । नि० २. ११. । इति यास्कः । हे चेतनावन् सर्वज्ञाग्ने त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्म जन्मानि मर्तान्मनुष्यांश्च विद्वान् जानन्नैतैतानि भूम भूम्युपलक्षितानि भूतजातानि नि पाहि । नितरां पालय । यतस्त्वं देवमनुष्यादीन्सर्वान् जानासि अत एवमुच्यत इत्यर्थः ॥ रयीणां । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । दाशत् । दाशु दाने । लेख्यडागमः । अरं । वालमूलेत्यादिना लत्वविकल्पः । सूक्तैः । सूपमानात् क्तः । पा० ६. २. १४५. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चिकित्वः । मतुवसो हरिति नकारस्य रुत्वं । भूमं । सुपां मुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्या द्वितीयाया डादेशः । पदकाले ह्रस्वस्कांदसः ॥

वर्धन्यं पूर्वीः स्तपो विरूपाः स्थातुश्च रथंमृतप्रवीतं ।

अराधि होता स्वर्निषत्तः कृण्वन्विश्वान्यपांसि सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

वर्धान् । य । पूर्वीः । स्तपः । विरूपाः । स्थातुः । च । रथं । ऋतऽप्रवीतं ।

अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या ॥ ७ ॥ ८ ॥

पूर्वीर्ब्रह्म उपसः क्षपो निशाश्च विरूपाः शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सत्यो यमग्निं वर्धान् वर्धयन्ति । तथा स्थातुः स्थावरं वृक्षादिकं रथं रममाणं जंगमं मनुष्यादिकं च ऋतप्रवीतमृतेनोदकेन सत्येन यज्ञेन वा प्रकर्षेण वेष्टितं यमग्निं वर्धयन्ति । सोऽग्निः स्वः सुष्टुरणीये देवयजने निषत्तो निषत्स उपविष्टः सन् होता देवानामाह्वाताराधि । संसिद्धोऽभूत् । यद्वा । ऋत्विग्भिरराधि । आराधित इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्सु यजमानेषु भवानि यद्वा सत्यफलान्यपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ॥ वर्धान् । वृधेर्धृताल्लेख्याडागमः । क्वादसुभयधेति शप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । इतश्च लोप इतीकारलोपे संयोगांतलोपः । ऋतप्रवीतं । ऋत् संवरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । ऋद्धहणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणात्तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अराधि । राध साध संसिद्धौ । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन लुङिण् ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे भरंत विश्वे बलिं स्वर्णः ।

वि त्वा नरः पुरुचा सपर्यन्पितुर्न जित्रेर्वि वेदो भरंत ॥ ९ ॥ १० ॥

गोषु । प्रऽशस्तिं । वनेषु । धिषे । भरंत । विश्वे । बलिं । स्वः । नः ।

वि । त्वा । नरः । पुरुऽचा । सपर्यन् । पितुः । न । जित्रेः । वि । वेदः । भरंत ॥ ९ ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं वनेषु वननीयेषु संभजनीयेषु गोष्वस्मादीयेषु पशुषु प्रशस्तिं प्रशंसां धिषे । दधिषे । स्थापयसि । अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवन्तित्यर्थः । विश्वे सर्वे जना नोऽस्मभ्यं स्वः सुष्टुरणीयं बलिमुपायनरूपं धनं भरंत । आहरंतु । हे अग्ने त्वा त्वां नरो मनुष्याः पुरुचा बज्रसु देवयजनदेशेषु वि सपर्यन् । विविधं पूजयन्ति । पूजयित्वा च वेदो धनं वि भरंत । त्वत्तो विशेषेण हरन्ति । गृह्णन्तीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । जित्रेर्जीर्णाद्वृद्धात्पितुर्न पितुरिव । यथा पुत्रा वृद्धात्पितुः सकाशाद्धनं हरन्ति तद्वत् ॥ धिषे । क्वादसो वर्तमाने लिट् । द्विर्वचनप्रकरणे क्वादसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति द्विर्वचनाभावः । भरंत । हृच् हरणे । केवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । क्वादसो लङ् । ह्यग्रहोर्म इति भत्वं । पुरुचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येत्यादिना सप्तम्यर्थे

त्राप्रत्ययः । जित्रिः । जृष वयोहानी । जृषृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । उ० ४. ५४. । ऋत इडातोरितीत्वं । उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जित्रिः किर्योर्गिर्योरित्येवमादिषु दीर्घो न भवति । का० ८. २. ७८. । इत्युक्तत्वात् हलि चेति दीर्घस्याभावः । रेफवकारयोर्विपर्ययः । उक्तं च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च । का० ६. ३. १०९. । इति । नित्वादाबुदात्तत्वं । वेद इति धननाम । विद्यते लभ्यत इति वेदः । विदू लामे । कर्मण्यमुन् ॥

द्विपदास्त्रयकसंख्यासु यांत्यातिरिच्यते सा तथैव पठितव्येत्युक्तं । उत्तरा तादृशी द्विपदा ॥

साधुर्न गृधुरस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु ॥ ११ ॥

साधुः । न । गृधुः । अस्ताऽइव । शूरः । याताऽइव । भीमः । त्वेषः । समत्सु ॥ ११ ॥

अयमभिः साधुर्न साधक इव गृधुर्गृहीता । यथा साधकः साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वदभिरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः । तथायमभिरस्तेव शूरः । यथेषूणां क्षेप्ता धानुष्कः शूचून्मिरयति तद्वदभिरपि दहन् सर्वं प्राणिजातं प्रेरयति । तथा यातेव भीमः । याता यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयं करो भवति । तद्वदभिरपि दृष्टमात्रेण सर्वेषां भयमुत्पादयति । अत एवविधोऽभिः समत्सु संयामेषु त्वेषो दीप्तः सन् अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ गृधुः । गृधु अभिकांक्षायां । असिगृधिधृषिचिपेः क्तुः । शूरः । शु गतौ । अंतर्भावितव्यार्थादस्मात् शुषिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २५. । इति क्रन् ॥ ॥ १४ ॥

उप प्रेति दशर्चं सप्तमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । उप प्र दशेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अनादेशपरिभाषया चिष्टुप् । परमाभेयमैन्द्रादिति परिभाषितत्वादभिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याभेयं क्रतौ चैष्टुभे कंदसीदमादीनि चीणि सूक्तानि । अथैतस्या इति खंडे तथैव सूचितं । उप प्र जिन्वन्निति चीणि का त उपेतिरिति सूक्तं । आ० ४. १३. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽपि प्रातरनुवाकातिदेशादिदमादीनि चीणि सूक्तानि । तथैव सूच्यते । एतयाभेयं गायत्रमुपसंतनुयात् प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. । इति ॥

उप प्र जिन्वन्नुशतीरुशंतं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।

स्वसारः श्यावीमरूषीमजुषञ्चिमुच्छंतीमुषसं न गावः ॥ १ ॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशंतं । पतिं । न । नित्यं । जनयः । सऽनीळाः ।

स्वसारः । श्यावीं । अरूषीं । अजुषन् । चिचं । उच्छंतीं । उषसं । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्वः कामयमानाः सनीळाः । नीळो निवासस्थानं । समाननिवासस्थानाः । एकपाण्यवस्थानात् । स्वसार इत्यंगुलिनाम । एवभूता अंगुलय उशंतं कामयमानमपि जनयो जाया नित्यमसाधारणं पतिं न भर्तारमिवोप प्र जिन्वन् । उपेत्य हविषः इत्यादिर्वाग्निं प्रीणयति । प्रीणयित्वा च चिचं चायनीयं पूजनीयं तमयिसंजलिवंधनेनाजुषन् । असेवंत । तच्च दृष्टांतः । श्यावीं श्याववर्णां रात्रिसंबंधात्कृष्णां तत उच्छंतीं सूर्यकिरणसंबंधात्तमो वर्जयंतीं अत एवारूषीमारोचमानां यद्वा शुभ्ररूपयुक्तामुषसं न उषोदेवतां गावो रश्मयो यथा सेवंते तद्वत् । यथा रश्मय उषसा नित्यसंबद्धा एवं सर्वेषु यज्ञेष्वपिपरिचरणेनांगुलयो नित्यसंबद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् । जिवि प्रीणनार्थः । इदित्त्वानुम् । लेयडागमः । उशतीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । स्वसारः । अमु क्षेपण इत्यस्मात्सुञ्चसेर्चन् । उ० २. ९७. । इति ऋन् । न षट्स्वसादिभ्यः । पा० ४. १. १०. । इति डीप्रतिषेधः । नित्वादाबुदात्तत्वं । अरूषीं । अरूषमिति रूपनाम । ऋ गतौ । ऋहनिभ्यामुषच् । उ० ४. ७३. । कंदसीवनिपाविति मत्वर्थोय ईकारः । व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । अजुषन् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । तांदादिकः । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । रुडित्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीत्यंतादेशस्य रुडागमः ॥

वीळु चिहृङ्गा पितरो न उक्थैरद्रिं रुजन्नगिरसो रवेण ।

चकुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुसाः ॥ २ ॥

वी॒ळु । चि॒त् । दृ॒ह्वा । पि॒तरः । नः । उ॒क्थैः । अ॒द्रिं । रु॒जन् । अंगि॒रसः । रवे॒ण ।
च॒क्रुः । दि॒वः । बृ॒हत् । गा॒तुं । अ॒स्मे इति॑ । अ॒ह॒रिति॑ । स्वः । वि॒वि॒दुः । के॒तुं । उ॒साः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं पितरोऽगिरस एतत्संज्ञा ऋषय उक्थैः शस्त्रैरपि सुत्वा वीळु चिदृह्वा । वीळ्विति बलनाम । बलवंतं दृढांगमप्यद्रिमत्तारं पणिनामानमसुरं रवेण सुतिशब्दमात्रैव रुजन् । अमंजन् । तैः स्तुतोऽपिस्त-
मसुरं हतवानित्यर्थः । किंच बृहतो महतो दिवो बलोकस्य गातुं मार्गमस्ते अस्माकं चक्रुः । कृतवंतः । आवर-
कस्यासुरस्याग्निना हतत्वात् । मार्गं कृत्वा च स्वः सुधुरग्रीवमसुरराहित्येन सुखेन प्राप्यमहर्दिवसं विविदुः ।
अजानन् लब्धवंतो वा । तथा केतुमह्नां केतयितारं ज्ञापयितारमादित्यमुसाः पणिनापहता गाश्च विविदुरि-
त्यनुषंगः ॥ वीळु । सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् । दृह्वा । दृढः स्थूलबलयोः । पा० ७. २. २०. । इति निपातितः ।
सुपां सुलुगिति डादेशः । रुजन् । रुजो भंगे । तौदादिकः । बज्जलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । विविदुः ।
विद ज्ञाने विद् लाम इति वा । लिट्यसि रूपं ॥

दध॑न्तं ध॒नय॑न्नस्य धी॒तिमादि॑र्यो दि॒धिष्वो॑ वि॒भृ॒चाः ।

अ॒तृ॒थंती॑र॒पसो॑ य॒त्यच्छा॑ दे॒वाज्जन्म॑ प्र॒यसा॑ व॒र्धय॑तीः ॥ ३ ॥

दध॑न् । अ॒तृ॒तं । ध॒नय॑न् । अ॒स्य । धी॒तिं । आ॒त् । इ॒त् । अ॒र्यः । दि॒धिष्वः । वि॒भृ॒चाः ।

अ॒तृ॒थंतीः । अ॒पसः । य॒ति । अ॒च्छ । दे॒वान् । जन्म॑ । प्र॒यसा॑ । व॒र्धय॑तीः ॥ ३ ॥

ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमंगिरसो महर्षयो दधन् । गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् । धारयित्वा चास्या-
ग्नेधीति कर्माग्निहोत्रादिलक्षणं धनयन् । धनमकुर्वन् । यथा पुरुषा धनं संपादयति तद्वदग्निदेवत्वं कर्मान्व-
तिष्ठन्नित्यर्थः । आदित् अंगिरसामनुष्ठानानंतरमेवार्थोऽर्थः धनस्य स्वामिन्यो दिधिष्वस्तेन धनेन दिधिष्वो
ऽग्नीनां धारणं कुर्वत्यः । कृताग्न्याधाना इत्यर्थः । विभृचा आहितानग्नीनग्निहोत्रादिकर्मणि विहरंत्योऽतृथंती-
र्विषयातरतुष्णारहिता अत एवापसोऽपसा कर्मणा युक्ता एवंभूता यजमानलक्षणाः प्रजाः प्रयसा हविलक्ष-
णेनान्नेन देवानिन्द्रादीजन्म जातामनुष्णांश्च वर्धयंतीर्वर्धयत्यः सत्य एनमग्निमच्छामिसुखेन यति । प्राप्तुवंति ।
परिचरंतीति यावत् ॥ दधन् । दध धारणे । लङि अत्ययेन परस्मैपदं । बज्जलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः ।
धनयन् । धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् । इष्टवर्णौ प्रातिपदिकस्तेतीष्ठवज्जावाटिलोपः । लङि पूर्ववत् । अर्यः ।
अर्यः स्वामिवैश्वर्योः । पा० ३. १. १०३. । इति निपातितः । लिंगवचनव्यत्ययौ । अर्यः स्वाम्याख्या चित् । फि०
१. १८. । इत्यंतोदात्तत्वं । दिधिष्वः । जुधाञ् धारणपोषणयोः षो अंतकर्मणीत्याभ्यामंदूढंभूजंबूकफिलूककंधू-
दिधिषूः । उ० १. १५. । इति कूप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं ।
विभृचाः । हृच् हरणे । विपूर्वादस्मादौणादिकः कूप्रत्ययः । ह्यहोर्म इति भत्वं । अतृथंतीः । अतृषा पिपा-
सायां । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घस्य विकल्पितत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अपसः । अपसशब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य विनो बज्जलं कंदसीति बज्जलवचनाल्लुक् । पा० ५. २. १२२. । विनंतस्य
चिलिङ्गत्वेन नस्त्रिषयत्वाभावात्प्रातिपदिकस्वरिणांतोदात्तत्वं । जन्म । जायंत इति जन्मानो मनुष्याः । अन्येभ्यो
ऽपि दृष्टंत इति मनिन् । सुपां सुलुगिति शसो लुक् ॥

मथी॑द्यदीं वि॒भृतो॑ मा॒तरि॒श्वो गृ॒हेगृ॑हे श्ये॒तो जे॒न्यो भू॒त् ।

आदीं॑ रा॒ज्ञे न सही॑यसे स॒चा स॒न्ना दू॒त्यं भृ॒गवा॑णो वि॒वाय ॥ ४ ॥

मथी॑त् । यत् । ई॒ । वि॒भृतः । मा॒तरि॒श्वो । गृ॒हेऽगृ॑हे । श्ये॒तः । जे॒न्यः । भू॒त् ।

आ॒त् । ई॒ । रा॒ज्ञे । न । सही॑यसे । स॒चा । स॒न् । आ॒ । दू॒त्यं । भृ॒गवा॑णः । वि॒वा॒य ॥ ४ ॥

मातरिश्वा व्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राण ईमेनमग्निं यद्यदा मथीत् अमघ्नात् । अग्नेर्मथनस्य व्यानवायुसाध्यत्वमथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यान इत्युपक्रम्य च्छंदोगैराम्नातं । अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मथनमाजिः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपानंस्तानि करोति । कां० उ० १. ३. ३-५. । इति । मंत्रांतरं च भवति । आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामघ्नादन्यं परि श्येनो अद्रेः । ऋग्वे० १. ९३. ६. । इति । कीदृशो मातरिश्वा । विभृतः प्राणिषु प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपेण विहृतो विभज्य स्थितः । तदपि प्राणसंवादे तैरिवाम्नातं । तानरिष्टः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाहमेवैतत् पंचधात्मानं प्रविभज्यतत् वाणमवष्टभ्य विधारयामीति । मंथनेनोत्पन्नोऽयमग्निः श्वेतः शुभ्रवर्णो भूत्वा गृहे गृहे सर्वस्मिन्यज्ञगृहे यदा जेज्यः प्रादुर्भूतो भूत् । यदा । रक्षसां जेज्यो जेताभिभविता भूत् । तथा च तैत्तिरीयकं । देवासुराः संयन्ता आसन् ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाङ्गरयिः सर्वा देवता इति तेऽग्निमेव वरूथं कृत्वासुरानभ्यभवन् । तै० सं० ६. २. २. ६. । इति । ऐतरेयिणोऽप्यामनंति । ते देवाः प्रतिबुध्वाग्निं पुरस्तात्पातःसवने पर्याहिंस्तेऽग्निं नैव पुरस्तात्पातःसवनेऽसुररक्षांस्वपाघ्नत । ऐ० ब्रा० ६. ४. । इति । आत् यज्ञगृहे प्रादुर्भावानंतरमीमेनमग्निं भृगवाणः । भृगुर्ह्यग्निः । स इवाचरन्यजमानो दूत्यं दूतस्य कर्मा विवाय । शास्त्रमर्यादया प्रापयामास । तत्र दृष्टान्तः । सचा सन् । सखा भवन्नन्यो राजा सहीयसेऽभिभवित्रे प्रवलाय राज्ञे न । यथा राज्ञे स्वपुरुषं दूतकर्म प्रापयति तद्वत् ॥ मथीत् । मथे विलोडने । लुडि ह्यंतर्गणेति वृद्धिप्रतिषेधः । जेज्यः । जनी प्रादुर्भावे । अस्मादीणादिक एन्यप्रत्ययष्टिलोपश्चेति भट्टभास्करमिश्रः । यदा । जि जय इत्यस्मात्कृत्यल्युटो वज्रलमिति वज्रलवचनात्कर्तव्यचो यदिति यत् । तस्य नुडागमस्य । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दूत्यं । दूतस्य कर्म दूत्यं । दूतस्य भागकर्मणी इति यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं त्वनित्यमिति वीरवीर्यौ चेत्यत्र ज्ञापितं । भृगवाणः । भृगुरिवाचरन् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्लिप्तत्वात् । म० ३. १. ११. ३. । इति वचनात् क्लिप् । तदंताल्लुटो व्यत्ययेन शानच् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययान्ताधातोर्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । विवाय । वी गत्यादिपु । अस्मादंतर्भावितवर्णार्थाञ्जिट् ॥

महे यत्पित्र ई रसं दिवे करवं त्सरत्पृशन्त्यश्चिकित्वान् ।

सृजदस्ता धृषता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् ॥ ५ ॥

महे । यत् । पित्रे । ई । रसं । दिवे । कः । अवं । त्सरत् । पृशन्त्यः । चिकित्वान् ।

सृजत् । अस्ता । धृषता । दिद्युं । अस्मै । स्वायां । देवः । दुहितरि । त्विषिं । धात् ॥ ५ ॥

महे महते पित्रे पालयित्रे दिवे द्योतमानाय देवगणायेमिमं रसं पृथिव्याः सारभूतं हविर्यद्यदा यजमानः कः करोति तदानीं पृशन्त्यः स्पर्शनकुशलो राक्षसादिश्चिकित्वान् हवींषि वहंतं हे अग्ने त्वां जानन् अवं त्सरत् । त्वज्जयात्पलायते । अस्तेषुत्तेपणशीलोऽग्निर्धृषता धर्षकेण धनुषास्त्रे पलायमानाय राक्षसादये दिद्युं दीप्यमानं बाणं सृजत् । विस्त्रजति । देवो दीप्यमान उषःकालं प्राप्तोऽग्निः स्वायां स्वकीयायां दुहितरि दुहितृवत्समनंतरभाविन्यामुषसि त्विषिं स्वकीयां दीप्तिं धात् । स्थापयति । उषःकाले हि सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति । तैः स्वकीयं प्रकाशमेकीकरोति । तथा च तैत्तिरीयकं । उद्यंतं वावादित्यमभिरनुसमारोहति तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे । तै० ब्रा० २. १. २. १०. । इति । अत उषसि दीप्तिं निदधातीत्युच्यते ॥ कः । करोतेर्लुडि मंत्रे घसेत्यादिना ज्ञेयं । त्सरत् । त्सर च्छन्नगतौ । लेखडागमः । इतश्चेतीकारलोप । पृशन्त्यः । स्पृश संस्पर्शने । कृपृवृजोति । उ० २. ८१. । विधीयमानः कृपृवृजो वज्रलवचनादस्मादपि भवति । स्पृशनं स्पर्शः । तत्र साधुरिति यत् । सलोपश्छांदसः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । दिद्युं । दिद्युदिति वज्रनाम । अंत्यलोपश्छांदसः । धात् । छांदसो वर्तमाने लुड् ॥ ॥ १५ ॥

स्व आ यस्तुभ्यं दम् आ विभाति नमो वा दाशदुशतो अनु दून ।

वर्धो अग्ने वयो अस्य द्विर्बर्हा यासद्राया सरथं यं जुनासि ॥ ६ ॥

स्वे। आ। यः। तुभ्यं। दमे। आ। विऽभाति। नमः। वा। दाशात्। उ॒शतः। अनु। द्यून्।
वर्धो॑ इति। अग्ने॑। वयः। अस्य॑। द्विऽवर्हीः। यासत्। रा॒या। स॒ऽरथं॑। यं। जुनासि॑ ॥ ६ ॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वां स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यो यजमानः । एक आकारो मर्यादायां । यथाशास्त्रमा विभाति आ समंतात्समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति । अनु द्यून् अनुदिवसमुशतः कामयमानाय तुभ्यं नमो वा दाशात् हविर्लक्षणमन्नं वा दद्यात् । अस्य यजमानस्य हे अग्ने द्विवर्हा द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्वृंहितो वर्धितस्त्वं वयोऽन्नं वर्धो॑ । वर्धयैव । सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुनासि युद्धे प्रेरयसि स पुरुषो राया धनेन यासत् । संगच्छते ॥ तुभ्यं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । दाशात् । दाशु दाने । लेव्याडागमः । उशतः । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । चतुर्थ्यर्थे बहुलं कंदसीति षष्ठी । अनु द्यून् । दुरित्यहर्नाम । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया । वर्धो॑ । वर्ध उ । वृधेर्ल्य-
ताल्लोटि च्छंदसुभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्खेरनिटीति णिलोपः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः शिथ्यते । उजा सहैकादेश उजः । पा० १.१.१७. इति प्रगृह्यत्वं । यासत् । या प्रापणे । सिद्धञ्जलं लेटीति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । जुनासि । जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन आ ॥

अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचंते समुद्रं न स्रवतः सप्त यद्भीः ।
न जामिभिर्वि चिकित्ते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान् ॥ ७ ॥
अग्निं । विश्वाः । अभि । पृक्षः । सचंते । समुद्रं । न । स्रवतः । सप्त । यद्भीः ।
न । जामिऽभिः । वि । चिकित्ते । वयः । नः । विदाः । देवेषु । प्रऽमतिं । चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृथक्स्वरूपरोडाशादीनि सर्वाण्यन्नाभिमंगनादिगुणयुक्तमेनमभि सचंते । अभिमुख्येन समवयंति । प्राप्तुर्वंति । तच्च दृष्टान्तः । स्रवतः समुद्रं न । यथा स्रवत्यो नद्यः समुद्रमभिगच्छंति तद्वत् । कीदृशो नद्यः । सप्त सप्तसंख्याकाः । इमं मे गंग इत्यस्त्रामृचि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयंते । यद्भीः । महन्नामैतत् । महत्यः । जमत्येकस्मिन्पचि सह भुंजत इति जामयो ज्ञातयः । तैर्नोऽस्मदीयं वयोऽन्नं न वि चिकित्ते । न ज्ञायते । तेभ्यो दातुमस्माकमन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः । अतो हे अग्ने त्वं देवेषु । दीव्यंतीति देवा धनपतयः । तेषु प्रमतिं प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वानवगच्छन्विदाः । अस्रभ्यं लभय । यद्वा । प्रमतिं प्रकृष्टं स्त्रोत्रं देवेषु विदाः । वेदय । ज्ञापय ॥ पृक्षः । अन्ननामैतत् । पृची संपर्क इत्यस्मादौणादिकः कर्मणि क्तिप् धातोः षुगागमश्च । यद्वा । असुनि सुप्रां सुलुगिति जसो लुक् । स्रवतः । स्रु गतौ । स्रवणं स्रवः । तत्कुर्वति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्चत्वाच्च इति क्तिप् । एतदंताद्भातोः क्तिञ्चेति क्तिप् । ब्रह्मस्य पितीति तुक् । क्तिबंताद्भातोः सति शिष्टत्वाद्भातुस्वरैणां-
तोदात्तत्वं । यद्भीः । पिप्पल्यादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात्तस्य चाकृतिगणत्वाद्वापि ङीष् । पा० ४.१. ४१.* । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । चिकित्ते । क्छांदसो वर्तमाने कर्मणि लिट् । विदाः । विद्वन्नामि । अंतर्भावितव्यर्थस्त्रेव्याडागमः । तुदादित्वाच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । स्त्रेव्याडागमः शिथ्यते । यद्वा । विदेर्ज्ञानार्थस्य लेटि व्यत्ययेन शः ॥

आ यदिषे नृपतिं तेज आनन्दबुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीकै ।
अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥ ८ ॥
आ । यत् । इषे । नृऽपतिं । तेजः । आनन्द । बुचि । रेतः । निऽसिक्तं । द्यौः । अभीकै ।
अग्निः । शर्धं । अन॒व॒द्यं । यु॒वानं । सु॒ऽआ॒ध्यं । ज॒न॒यत् । सू॒द॒यत् । च ॥ ८ ॥

अपेक्ष्यतेजो नृपतिं नृणामृत्विजां पालकं यजमानमानन्द जाठररूपेण आ समंताद्व्याप्नोत् । किमर्थं । इष अन्नाय । कीदृशं । बुचि शुद्धं बौदीर्घं । तेन तेजसा परिपक्वमन्नं रसरूपं रेतो वीर्यमभीकैऽभ्यक्तेऽभिगते

ऽभिप्राप्तिं गर्भस्थाने निषिक्तं नितरां सिक्तमभिर्वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण जनयत् । जनयतु । शर्धं बलवन्त-
मन्वन्तं युवानं तद्वयं । जरारहितमित्यर्थः । स्वाध्वं शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वोत्पन्नं पुत्रं मूदयच्च ।
यागादिकर्मसु प्रेरयतु च । यद्वा । रेत इत्युदकनाम । निषिक्तं मेघेन वृष्टमुदकमिषेऽन्नाय सस्यादिनिष्पत्तये
ऽपेर्यन्तेज आनट् व्याप्नोत् । वृष्ट्युदकेन भौमाभिः संयोगे सति हि सस्यान्युत्पद्यते । कीदृशं तेजः । नृपतिं नृणां
रत्नकं शुचि दीप्तं । तादृशेन तेजसा युक्तो बौदीर्घोऽपिरभीक आसन्नकाल एव शर्धादिगुणविशिष्टं पुत्रं
जनयतु तं च प्रेरयतु यच्चादौ ॥ इषे । सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । नृपतिं । परादिस्कंदसि बह्वल-
मित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । आनट् । अशू व्याप्नोत् । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदश्रमौ । आडागमः । ब्रह्मादिष्वले
ष्टुत्वं । निषिक्तं । पिचिर् चरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति
षत्वं । अभीके । अभिपूर्वादन्तेः पचाद्यचि पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । यद्वा । इण् गतावित्यस्मादीणादिकः
ककप्रत्ययः । उभयथापि दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वाध्वं । एरनेकाच इति यणादेशः । उदात्त-
स्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । जनयत् । जनेर्ह्यतस्त्रेव्यडागमः । मूदयत् । षूद चरणे । पूर्ववत्त्रेव्यडागमः ॥

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकः सत्रा सूरौ वस्व ईशे ।

राजाना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सत्रा । सूरः । वस्वः । ईशे ।

राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुपाणी । गोषु । प्रियं । अमृतं ।
रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यः सूरः सूर्य एक एकाक्षसहायः सन्नध्वनो दिव्यान्मार्गास्तद्य एति आशु गच्छति । असहायत्वं च श्रूयते ।
सूर्य एकाकी चरतीत्याह । असौ वा आदित्य एकाकी चरतीति । तै० ब्रा० ३. ९. ५. ४. । शीघ्रगमनं च स्मर्यते ।
योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । शीघ्रगमने दृष्टान्तः ।
मनो न । यथा मनः शीघ्रं गच्छति तद्वत् । स च सूरौ वस्वो धनस्य सत्रा सहैव युगपदेवेशे । ईष्टे । यो हि
शीघ्रं गच्छति स बह्वदेशेष्ववस्थितानि धनानि प्राप्नोति । तथा राजाना राजमानौ सुपाणी शोभनबाह्व
मित्रावरुणा मित्रावरुणावस्वदीयासु गोषु प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरममृतममृतवत्स्वादुभूतं पयो रक्षमाणा
रक्षन्तौ वर्तते । हे अग्ने तत्तद्रूपेण त्वमेवैवं वर्तस इति भावः ॥ वस्वः । लिंगव्यत्ययः । जसादिषु च्छंदसि
वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । ईशे । ईश ऐश्वर्ये । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । मित्रा-
वरुणा । देवताद्वे चेति पूर्वपदस्थानडादेशः । देवताद्वे चैतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कविः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि ॥ १० ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।

नभः । न । रूपं । जरिमा । मिनाति । पुरा । तस्याः । अभिशस्तेः । अधि । इहि ॥ १० ॥

हे अग्ने पित्र्याणि पितरं वसिष्ठमुपक्रान्तिं सख्या अविहताग्ने मा प्र मर्षिष्ठाः । मा विनाशय । अत्र
मृष्यतेरुपसर्गवशादर्थान्तरे वृत्तिः । यतस्त्वं कविः क्रांतदर्शी सन् अभ्यामिमुख्येन विदुः सर्वं विद्वान् । नभो न
रूपं । यथांतरिक्षं रूपवन्तः सूर्यरश्मय आच्छादयन्ति तद्वदाच्छादयति । जरिमा जरा मिनाति । मां सूक्तद्रष्टारं
हिनस्ति । अभिशस्तेर्हिंसहितोस्तस्या जराया पुराधीहि । मां बुध्यस्व । सा यथा न प्राप्नोति तथा कुरु ।
अमृतत्वं प्रयच्छेति यावत् ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यः । पित्र्याणि । पितृभ्य आगतानि ।
पितुर्यच्च । पा० ४. ३. ७९. इति यत्प्रत्ययः । रीकृतः । पा० ७. ४. २७. इति रीडादेशः । यस्मेति चेतीकार-
लोपः । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । मर्षिष्ठाः । मृष तितिच्चायां । प्रार्थनायां क्छंदसो लुङ् । न माध्योग

पदव्यः । क्विषेति क्विप् । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति बङ्गलवचनाद्वि-
तोयाया अथलुक् । तस्थुः । पादादित्वाभिघाताभावः । चारु । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

ति॒स्रो यद॑ग्ने श॒रद॑स्त्वामिच्छु॒चिं घृ॑तेन॒ शुच॑यः स॒पर्या॑न् ।

नामा॑नि चि॒ह्मधि॑रे य॒ज्ञिया॑न्यसू॒दय॑न्त त॒न्वः सु॑जा॒ताः ॥ ३ ॥

ति॒स्रः । यत् । अ॒ग्ने । श॒रदः । त्वां । इत् । शुचि॑ । घृ॒तेन॑ । शुच॑यः । स॒पर्या॑न् ।

नामा॑नि । चि॒त् । द॒धिरे॑ । य॒ज्ञिया॑नि । अ॒सू॒दय॑न्त । त॒न्वः । सु॑ऽजा॒ताः ॥ ३ ॥

शुचयः शोधयितारो दीप्ता वा मरुतो हे अग्ने शुचिं शुद्धं दीप्यमानं वा त्वामिद्वेभ्यो निर्गतं त्वामेवो-
द्दिश्य तिस्रः शरदस्त्रीन् संवत्सरान्धृतेनाज्येन यद्यदा सपर्यान् पूजां कुर्युः तदानीं त्वमाविरभूः । तदनन्तरं ते
मरुतस्त्वयानुगृहीताः संतो यज्ञियानि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित् नामान्यपि दधिरे ।
अधारयन् । नामानि च तैत्तिरीयके समास्त्रायन्ते । ईदृक् चान्यादृक् च तादृङ् च प्रतिदृङ् च मितश्च
संमितश्च सभराः । तै० सं० ४. ६. ५. ५. । इत्यादीनि । एतैश्चाभिचयने मारुताः सप्तकपाला ह्वयन्ते । नामानि
धारयित्वा च सुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य शोभनममृतत्वं प्राप्ताः संतस्तन्वः स्वकीयानि शरीराण्यसूदयन्त ।
स्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ तिस्रः । शसि चित्रतुरोः स्त्रियां तिष्ठचतस्र इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्तेऽचिर ऋत इति
रेफादेशः । चिशब्दः फिषः । फि० १. १. । इत्यन्तोदात्तः । तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भाविनांतोदात्तत्वं उदात्त-
यणो ह्रस्वपूर्वादिति शस उदात्तत्वं । शरदः । शृ हिंसायां । शीर्यन्तेऽस्यामोषधय इति शरत्संवत्सरः । शूद्रभ-
सोऽदिः । उ० १. १२९. । इत्यदिप्रत्ययः । उभयच कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे । पा० २. ३. ५. । इति द्वितीया ।
सपर्यान् । सपर पूजायां । कंडादिः । लेव्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यज्ञियानि । यज्ञत्विर्गभ्यां
घञञावित्यर्हार्थे घप्रत्ययः ॥

आ रोद॑सी बृ॒हती वे॒वि॒दानाः॒ प्र रु॒द्रियां॑ ज॒भिरे॑ य॒ज्ञिया॑सः ।

वि॒दन्म॑र्तो॒ नेम॑धिता चि॒क्वित्वा॑न॒ग्निं प॑दे प॒रमे॑ त॒स्थि॒वांसं॑ ॥ ४ ॥

आ । रोद॑सी इति । बृ॒हती इति । वे॒वि॒दानाः । प्र । रु॒द्रियां॑ । ज॒भिरे॑ । य॒ज्ञिया॑सः ।

वि॒दत् । म॑र्तैः । नेम॑ऽधिता । चि॒क्वित्वा॑न् । अ॒ग्निं । प॑दे । प॒रमे॑ । त॒स्थि॒वांसं॑ ॥ ४ ॥

बृहती महती रोदसी बावपुथिव्यां वेविदाना अत्यर्थं ज्ञापयन्तः । कुचापिर्वर्तत इति परस्परं वदन्तो
बावपुथिव्योर्मध्ये वर्तमाना इत्यर्थः । यद्वा । महत्योर्बावपुथिव्योर्मध्य आ वेविदाना अपिसुपलभमानाः ।
एवंभूता यज्ञियासो यज्ञार्हा देवा रुद्रियाः । रुद्रोऽपिः । देवानामसुरैः सह युद्धसमये तैर्देवैः स्थापितं
धनमपहृत्य गतवन्तमग्निं देवा आगत्याग्निसकाशाद्वलेन तद्धनमगृह्णन् । तदानीं सोऽपिररोदीत् । तस्माद्रुद्र
इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । तद्देवैर्वाऽऽप्यत तेनापाक्रामत् तद्देवा विजित्वावरुत्समाना अन्वायन्
तदस्य सहसादित्सन्त सोऽरोदीबदरोदीत्तद्देवस्य रुद्रत्वं । तै० सं० १. ५. १. १. । इति । तस्य रुद्रस्यार्हाणि
स्तोत्राणि प्र जभिरे । प्रजहिरे । चक्रुरित्यर्थः । नेमधिता । नेमशब्दोऽर्ध्ववचनः । तथा च यास्कः । त्वो नेम
इत्यर्धस्य । नि० ३. २०. । इति । सर्वेषां देवानामर्धभागेन धीयते धार्यन्ते इति नेमधित इन्द्रः । सर्वे देवा
एकोऽर्धः । इन्द्र एक एवापरोऽर्ध इति यावत् । तथा च तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो
देवतानां भूयिष्ठमात्मनः । तै० सं० ५. ४. ८. ३. । इति । तेनेद्रेण सहितो मर्तो मरुत्पन्नः परम उत्तमेऽत्ये पदे
स्थानेऽश्वत्यादौ तस्थिवांसं स्थितवन्तमग्निं चिकित्वाऽऽप्यत । अलभत ॥ वेविदानाः । विदेज्ञानार्थाज्ञाभा-
याद्वा यङन्तास्यटः शानच् । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभयथेति शानच् आर्धधातुः । लोपो
लोपो । अथस्थानामादिरित्याबुदात्तत्वं । विदत् । विद्व लभे । लुङि लुदित्वात् छिरडादेशः । नेमधिता ।
दधातेः कर्मणि निष्ठा । मुधित वसुधित नेमधित । पा० ७. ४. ४५. । इति धिभावो निपात्यते । तृतीया कर्म-

शीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । तस्थिवांसं । तिष्ठतेर्लिटः क्लसुः । वस्त्रेका-
जाद्वसामितीडागमः ॥

धर्माभिष्टवे संजानाना इत्येषा । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । संजानाना उप सीदन्नभिञ्ज्वा दशभिर्वि-
वस्वतः । आ० ४. ७. इति ॥

संजानाना उप सीदन्नभिञ्जु पत्नीवंतो नमस्यं नमस्यन् ।

रिरिक्कांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

संजानानाः । उप । सीदन् । अभिञ्जु । पत्नीऽवंतः । नमस्यं । नमस्यन्विति नमस्यन् ।

रिरिक्कांसः । तन्वः । कृण्वत । स्वाः । सखा । सख्युः । निऽमिषि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां संजानानाः सम्यग्जानंतो देवा उप सीदन् । उपसीदन्ति । प्राप्नुवन्ति । उपसन्तिं कृत्वा च
पत्नीवंतः सपत्नीकाः संतो नमस्यं नमस्कारार्हमभिञ्जु आभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वां नमस्यन् । अपूजयन् ।
पूजयित्वा च सख्युर्मित्रस्य तव निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति रक्षमाणास्त्वया परिरक्ष्यमाणाः सखा
सखायो देवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्कांसोऽनशनादिरूपेण दीक्षानियमेन रिक्तीकुर्वन्तः
शोषयन्तः कृण्वत । यागानकुर्वन् । देवा वै यज्ञमतन्वत । ऐ० ब्रा० २. ११. इति श्रुतेः ॥ नमस्यन् । नमोवरिव-
श्चिच्छ इति पूजार्थं क्यच् । लङि बङ्गलं कंदस्वमाङ्गोऽप्येत्युच्चारणः । रिरिक्कांसः । रिचिर् विरेचने । लिटः
क्लसुः । निमिषि । मिष संध्यायां । अचोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः । संपदादिलक्षणो भवे क्लिप् । रक्षमाणाः । कर्मणि
लटः शानच् । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥ ॥ १७ ॥

चिः सप्त यद्गुह्यानि त्वे इत्पदाविदन्निहिता यज्ञियांसः ।

तेभी रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशून् च स्थातृन् चरथं च पाहि ॥ ६ ॥

चिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविदन् । निऽहिता । यज्ञियांसः ।

तेभिः । रक्षन्ते । अमृतं । सजोषाः । पशून् । च । स्थातृन् । चरथं । च । पाहि ॥ ६ ॥

चिः सप्त एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि रहस्यानि वैदिकसमधिगम्यानि यवानि पदा पदानि । पद्यते
गम्यते स्वर्गं एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनाच यज्ञा उच्यन्ते । ते चैकविंशतिसंख्याकाः । औपासनहोमवैश्वदे-
वादयः सप्त पाकयज्ञाः । अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः । अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादयः सप्त सो-
मयज्ञाः । एतेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्ने त्वे इत् त्वयैव निहिता स्थापितानि ।
तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वात् । न ह्यग्निमन्तरेण यागा अनुष्ठातुं शक्यन्ते । यज्ञियांसो यज्ञार्हा अर्थित्वसामर्थ्यवै-
दुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः । तथा चोक्तं । अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तः कर्मण्यधिकारीति ।
एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि यद्गुह्यानि । अलभन्त । लब्ध्वा च तेभिर्यज्ञलक्षणैः पदैरमृतममरणध-
र्माणं त्वां रक्षन्ते । पालयन्ति । यजन्तीत्यर्थः । सजोषास्तैर्यजमानैः समानप्रीतिस्त्वं पशून् गवाश्वादिपशून् स्थातृन्
व्रीह्यादिस्थावराणि चरथं पशुव्यतिरिक्तमन्यवत्प्राणिजातमस्ति तच्च पाहि । रक्ष । तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया
यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा । अतस्त्वमेवमुच्यस इत्यर्थः ॥ यत् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । गुह्यानि । गुहायां
भवानि । भवे कंदसीति यत् । यतौऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शिञ्चादेशः ।
अविदन् । विदू लामि । लुङि लुदित्वादङ् । पशून् स्थातृन् । उभयचोभयथर्तु । पा० ८. ३. ८. इत्युभयथामा-
वाप्तकारस्य इत्वाभावः ॥

विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुषक्छुर्धो जीवसे धाः ।

अंतर्विद्वाँ अध्वनो देवयानानतंद्रो दूतो अभवो हविर्वाद ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनां । वि । आनुषक् । मरुतः । जीवसे । धाः ।
अतः ऽविद्वान् । अध्वनः । देवऽयानान् । अतंद्रः । दूतः । अभवः । हविऽवाट् ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयुनानि । ज्ञाननामैतत् इह तु ज्ञातव्ये वर्तते । सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् ज्ञानस्त्वं क्षितीनां यजमानलक्षणां प्रजानां जीवसे जीवितुं शुद्धः बुद्धपक्ष्य शोकस्य रोधचित्रीरिषोऽज्ञानानुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा वि धाः । विधेहि । कुर्वित्यर्थः । एवं यजमानान्नसमृद्धान्छत्वानंतरं हविर्वाट् तैर्देवैः प्रक्तं हविर्वहन्तुतोऽभवः । देवानां दूतो भवसि । कीदृशस्त्वं । अतर्विद्वान् व्यापकमृग्येऽग्नेर्ध्वे ज्ञानम् । किं ज्ञानम् । अध्वनो मार्गान् । कीदृशान् । देवयानान् । देवा यैर्मार्गैर्याति गच्छन्ति ताज्ञानमित्यर्थः । अतंद्रः पुनर्हविर्वहनेऽप्यनलसः ॥ वयुनानि । अज गतिचेपणयोः । अजियमिशीद्भ्यश्च । उ० ३. ६१. इति कर्मस्थुनप्रत्ययः । अजेर्व्यघञप्रयोः । पा० २. ४. ५६. इति वीभावः । क्षितीनां । क्षियति निवसंतीति क्षितयो मनुष्याः । क्षिचक्षौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् । अतोदात्ताद्ब्रुवांतात्क्षितिश्चिदुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । शुद्धः । शुचं रंधंतीति शुद्धः । क्षिञेति क्तिप् । पूर्वपदस्यांत्वलोपः पृषोदरादित्वात् ॥

स्वाध्वो दिव आ सप्त यद्ही रायो दुरो व्यूतज्ञा अजानन् ।
विद्वद्यं सरमा दृह्ममूर्वे येना नु कं मानुषी भोजते विट् ॥ ८ ॥
सुऽआध्यः । दिवः । आ । सप्त । यद्हीः । रायः । दुरः । वि । व्यूतऽज्ञाः । अजानन् ।
विदत् । गव्यं । सरमा । दृह्मं । ऊर्वं । येन । नु । कं । मानुषी । भोजते । विट् ॥ ८ ॥

स्वाध्वः शोभनकर्मयुक्ता यद्हीर्यद्भ्यो महत्वः सप्त गंगाद्याः सप्त नद्यो दिवो बुलोकादागत्य भूम्यां प्रवहंतीति शेषः । हे अग्ने ईदृग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः । अपौ होमे सति हि तेन वृषः सूर्यो वृष्टिं करोति । तस्मिन्नर्थे स्मृतिः पूर्वमुदाहृता । अतो वृष्टिद्वाराभिरेव नदीः करोतीत्युच्यते । तथा चतश्चा चतस्रं यज्ञं जानंतोऽंगिरसो रायो वलनाम्नासुरेणापहतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरो दाराणि गमनमार्गानजानन् । त्वया ज्ञातवतः । त्वत्साध्वेन यगेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वेषणाय सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थानमवगच्छंस्त्रस्य न्यवेदयत् । इन्द्रस्य तानंगिरसो गाः प्रापयत् । अत एतत्सर्वं त्वमेव छतवान् । अंगिरोभ्यः सकाशाद्व्यं गवि भवं दृह्मं स्खलं । बल्लमितिर्थाः । एवंविधं गवामन्वेषणाय सरमा देवशुनी विदत् । अलभत । कमित्येतत्पादपुराणं । येन नु येन हि गव्येन मानुषी विट् मनोः संबन्धिनी प्रजा भोजते इदानीं मुक्तिः । तद्व्यमपि परंपरयाभिरेव करोति ॥ स्वाध्वः । सुआङ्पूर्वाङ्गीशब्दाज्जस्त्रेनेकाच इति यणादेशः । यद्हीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । गव्यं । सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंगे यद्व्यमिति भावार्थे यत् । ऊर्वं । ऊर्वी हिंसार्थः । ऊर्वति बुधं हिनस्तीत्यूर्वमन्नं । पचाद्यच् । भोजते । भुज पालनाभ्यवहारयोः । अमि प्राप्ति व्यत्ययेन शप् ॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्युः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुं ।
महा महद्भिः पृथिवी वि तस्ये माता पुत्रैरदितिर्धायसे वेः ॥ ९ ॥
आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्युः । कृण्वानासः । अमृतऽत्वाय । गातुं ।
महा । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्ये । माता । पुत्रैः । अदितिः । धायसे ।
वरिति वेः ॥ ९ ॥

य आदित्या अमृतत्वायामरण्यसिद्धये गातुं मार्गमुपायं कृण्वानासः कुर्वाणाः संतो विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनान्वपतनहेः भूतानि चतुर्दशरात्रषट्चिंशद्वाचादित्यानामयनादीनि कर्माण्या तस्युः

आस्थितवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । आदित्या अक्रामयन्त सुवर्गं लोकमियामेतीति । त एतं षट्त्रिंशद्वाचमपश्यन् तमाहरन् तेनायजतेति च । तै० सं० ७. ४. ६. १. । महद्भिरनुष्ठानेन महानुभावैस्तेः पुत्रैः सहिता माता जनयिष्यन्ति । पृथिवी धायसे सर्वस्य जगतो धारणाय मद्वा स्वकीयेन महत्त्वेन वि तस्थे । विशेषेण तिष्ठति । हे अपे यतस्त्वं वेः आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशादीनि हवींष्यमन्त्रयः । अत एतत्सर्वं जातमित्यर्थः ॥ कृण्वानासः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं । धिन्विक्कण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेनाकारांतादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाद्गुणाभावः । शानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं । आज्ञसेरसुक् । मद्वा । महिष्येत्यस्य वर्णलोपश्छांदसः । धायसे । वहिहाधाभ्यश्छांदसीति दधतिर्भावेऽसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युक् । वेः । वी गतिप्रजनकांत्यशनखादनेषु । लङि सियदादित्वाच्छपो लुक् । बङ्गलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । धायस इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वादस्य निघाताभावः ॥

अधि॒ श्रियं॒ नि दधु॑श्चारुमस्मिन्दि॒वो यद॑क्षी अ॒मृता॒ अकृ॑ण्वन् ।

अध॑ क्षरन्ति॒ सिंध॑वो न सृष्टाः प्र नीची॑रग्ने अरु॑षीरजानन् ॥ १० ॥

अधि॒ श्रियं॒ नि दधुः॑ । चारुं॑ । अस्मिन्॒ दिवः॑ । यत् । अक्षी॑ इति । अमृताः । अकृण्वन् ।

अध॑ क्षरन्ति॒ सिंध॑वः । न । सृष्टाः । प्र । नीचीः । अग्ने॑ । अरुषीः । अजानन् ॥ १० ॥

अस्मिन्नपौ चारुं शोभनां श्रियं परित्स्तरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसंपदमधि नि दधुः । यजमानाः स्थापितवन्तः । निधाय च यदाची यज्ञस्याज्यभागलक्षणे चक्षुषी अकृण्वन् कुर्वन्ति । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ । तै० सं० २. ६. २. १. । इति श्रुतिः । तदानीं दिवो युजोकादमृता अमरणधर्माणो देवा यागसमयो जात इत्यवगम्यागच्छन्तीति शेषः । अध्याज्यभागानंतरं दृष्टा अमेरुत्पन्नाः सिंधवो न शीघ्रं गच्छन्त्यो नद्य इव नीचीर्नितरां सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीरुषीरारोचमानाः । यदा । निर्मलरूपाः । हे अपे एवंभूतास्त्वदीया ज्वालाः क्षरन्ति । संचलन्ति । सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः । आगता देवाश्च प्राजानन् । अस्माकं होमाचेदृश्यो ज्वाला उत्पन्ना इति दृष्टाः संतः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ अक्षी । परत्वान्नमं बाधित्वा ई च द्विवचने । पा० ७. १. ७७. । इत्यचिशब्दस्तेकारांतादेशः । स चोदात्तः । ईत्वे कृते सङ्गतपरिभाषया । परि० ४०. । पुनर्गुञ्ज भवति । सवर्णदीर्घः । नीचीः । निपूर्वादंचतेर्द्ध्वगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । अंचतेऽप्योपसंख्यानमिति ऊोप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । व्यधी च । पा० ६. २. ५३. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अरुषीः । अरुषमिति रूपनाम । अहनिभ्यामुषजित्यर्तेरुषच् । कंदसीवनिपाविति मत्वर्थेय ईकारः ॥ ॥ १८ ॥

रयिर्नैति दशर्चं नवमं सूक्तं पराशरस्वार्धं त्रैष्टुभमाग्नेयं । अनुक्रांतं च । रयिर्नैति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥

र॒यिर्न॑ यः पि॒तृवि॒त्तो व॑यो॒धाः सु॒प्रणी॑तिश्चि॒कितु॑षो न शासुः ।

स्यो॒न॒श्रीः अ॒तिथि॑र्न प्री॒णानो॑ हो॒तेव॒ सन्न॑ वि॒धतो॑ वि ता॒रीत् ॥ १ ॥

र॒यिः । न । यः । पि॒तृऽवि॒त्तः । व॒यःऽधाः । सु॒ऽप्र॒णीतिः । चि॒कितु॑षः । न । शासुः ।

स्यो॒न॒ऽश्रीः । अ॒तिथिः । न । प्री॒णानः । हो॒ताऽइव॑ । सन्न॑ । वि॒धतः । वि । ता॒रीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तः पितुः सकाशात्तस्यो रयिर्धनमिव योऽभिर्वयोधा अन्नस्य दाता । यथा पैतृकं धनं विश्रम्भेण व्यवह्रियमाणं सदन्नप्रदं भवति तद्वदपिरपि सर्वेषु यज्ञेषु विश्रम्भेण व्यवहृतः सन् अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः । चिकितुषो न विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य शासुः शासनमिव सुप्रणीतिः सुखेन प्रणेतव्यः । यथा विद्वच्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नीयते तद्वदपिरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यस्य स्योनशीः सुखप्रदे गार्हपत्याद्यतनादी शयानोऽतिथिर्न सुखासन उपवेशितोऽर्घपाद्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव प्रीणानो हविर्भिस्त-

प्रेणीयः सोऽभिर्विधतः परिचरतो यजमानस्य सद्य गृहं वि तारीत् । प्रवर्धयति ददाति वा । तत्र दृष्टांतः । होतिव । होता होमकर्ता ध्वर्युस्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथा वर्धयति तद्वत् ॥ पितृवित्तः । विद्वत्तामि । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । विभाषा गमहनविद्विषामिति कृसावस्य धातोरिटी विकल्पितत्वात् तत्रापि विशिसाहचर्यात्तौदादिक एव विदिगृह्यत इत्युक्तं । का० ७. २. ६८. । वित्तो भोगप्रत्यययोः । पा० ८. २. ५८. । इति निष्ठानत्वाभावो निपातितः । वयोधाः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । आतो मनिन्निति विच् । सुप्रणीतिः । प्रणीयत इति प्रणीतिः । कर्मणि क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुनः सुशब्देन समासे छद्महण्ये गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चिकितुषः । लिटः क्रासुः । षष्ठ्यकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिधसीनां चेति षत्वं । शासुः । शासु अनुशिष्टौ । शृश्रुस्त्रिहीत्यादिना विधीयमान उप्रत्ययो बङ्गलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । तत्र निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं । स्थोनशीः । स्थोनमिति सुखनाम । स्थोने सुखकरे गार्हपत्यादिस्थाने शेत इति स्थोनशीः । क्तिञ्चेति क्तिप् । प्रीणानः । प्रीञ् तर्पणे । कर्मणि शानचि व्यत्ययेन आ । विधतः । विध विधाने । विधतिः परिचरणकर्मणि नैरुक्ताः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । शतुरनुम इति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥

देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्रत्वा निपाति वृजनानि विश्वा ।

पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाय्यो भूत् ॥ २ ॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यमन्मा । क्रत्वा । निपाति । वृजनानि । विश्वा ।

पुरुप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्माऽइव । शेवः । दिधिषाय्यः । भूत् ॥ २ ॥

देवो न सविता बोतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव योऽग्निः सत्यमन्मा सत्यज्ञानो यथार्थदर्शी सोऽग्निः क्रत्वात्मीयेन कर्मणा विश्वा वृजनानि । विभक्तिव्यत्ययः । सर्वेभ्यः संग्रामेभ्यो निपाति नितरां पालयति । वज्येति हिंस्त्रेतिऽस्मिन्निति वृजनं संग्रामः । अपि च पुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोऽग्निरमतिर्न । रूपनामेतत् । रूपमिव सत्यो बाधरहितः । ह्येत इति रूपं स्वरूपं । यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमागमापायिषु विशेषेषु सत्स्वपि स्वयमेकरूपेण नित्यं भवति तद्वदग्निरप्युच्चावचेषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते । सोऽग्निः शेवः सुखकरः । तत्र दृष्टांतः । आत्मेव । परमप्रेमास्यदतया निरतिशयानन्दस्वरूप आत्मा यथा सर्वान्मुखयति । एतस्त्वेवानन्दस्थान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवंति । एष ह्येवानन्दं यातीति च अवस्थात् । तद्वदग्निरपि स्वर्गादिफलहेतुतया सुखयति । एवंभूतोऽग्निर्दिधिषाय्यो भूत् । सर्वैर्यजमानैर्धारणीयो भवति । परित्यागे हि वीरहत्यालक्षणे दोषो भवति । तथा च तैत्तिरीयकं । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निसुहृदसयते । तै० सं० १. ५. २. १. । इति ॥ सत्यमन्मा । मननं मन्य । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिन् । सत्यमवितथं मन्य यस्य । बङ्गव्रीहिस्रः । वृजनानि । वृजी वर्जने । कृपृवृजीत्यादिना क्युप्रत्ययः । पुरुप्रशस्तः । तृतोया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति प्रवृद्धादीनां च । पा० ६. २. १४७. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स ह्याकृतिगण इत्युक्तं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिः । दिधिषाय्यः । दधातेर्दिधिषाय्यः । उ० ३. ९७. । इति साध्यप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

देवो न यः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवीं । विश्वधायाः । उपक्षेति । हितमित्रः । न । राजा ।

पुरःसदः । शर्मसदः । न । वीराः । अनवद्या । पतिजुष्टाऽइव । नारी ॥ ३ ॥

देवो न बोतमानः सूर्य इव योऽग्निर्विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता । यथा सूर्यो वृद्धादिप्रदानेन सर्वं जगद्धत्ते एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो धारयिता । सोऽग्निः पृथिवीं पृथिव्यादुपक्षेति । सर्वेषां

प्रियः सन्त्यज्ञगृहादौ निवसति । तत्र दृष्टान्तः । हितमित्रो न राजा । हितान्यनुकूलानि मित्राणि यस्य तादृशो राजा यथा सुखेन निवसति तद्वत् । यथा सर्वजनमित्रो राजा एवमप्रिरपि सर्वजनमित्र इत्यर्थः । न ह्यग्निं कश्चन द्विष्टे । यस्याग्नेः पुरःसदः पुरस्तात्सीदंत उपविशंतः पुरुषाः शर्मसदो न वीराः पितृगृहे वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तन्ते । पिता पुत्रानिवाप्तिः स्वस्य परिचारकान्नक्षतीति भावः । सोऽयमप्रिरतिशयेन शुद्धः कर्मयोग्यो भवति । तत्र दृष्टान्तः । अनवद्यानिदिता पतिजुष्टेव नारी स्वपतिना सेविता स्वीकृता योषिदिव । सा यथा पातिव्रत्येन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति एवमप्रिरपि ॥ विश्वधायाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वादपि दधातेर्वहिहाधाभ्यः कंदसीत्यमुन । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिरकृती-रिति युक् । मरुद्वधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । उपचेति । चि निवासगत्योः । बज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनवद्या । बज्रग्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पतिजुष्टेव । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं । नारी । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. * । इति शार्ङ्गरेवादिषु पाठात् ङीनंत आद्युदात्तः ॥

तं त्वा नरो दम् आ नित्यमिद्धमग्ने सचैत क्षितिषु ध्रुवासु ।

अधि द्युम्नं नि दधुर्भूर्यस्मिन्भवा दिव्याधुर्युणो रयीणां ॥ ४ ॥

तं त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यं । इद्धं । अग्ने । सचैत । क्षितिषु । ध्रुवासु ।

अधि । द्युम्नं । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भव । विश्वऽआयुः । धरुणः । रयीणां ॥ ४ ॥

हे अग्ने तं त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वां नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ध्रुवासु क्षितिषु निश्चलासु चलनर-हितासु भूमिषु । निरुपद्रवेषु ग्रामेष्वित्यर्थः । दमे स्वकीये यज्ञगृहे नित्यामेव यजमानं समिद्धिः प्रज्वलितं दत्त्वा आ सचंत । आभिमुख्येन सेवते । किंचास्त्रिजगत्तुम् हविर्लक्षणमन्नं भूरि चरुपुरोडाशादिरूपेण बज्रविधमधि नि दधुः । स्थापितवन्तः । एवंगुणविशिष्टो योऽग्निः स त्वं विश्वायुर्गुणप्रकारेण सर्वान्नो भूत्वा रयीणां धनानां धरुणो धारयिता भव । अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ सचंत । यच्च समवाये । कंदसी वर्तमाने बज्र । बज्रत्वं कंदस्यामाद्योगेऽपीत्यडभावः । भव । ब्रह्मोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । धरुणः । धारिणि-लुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥

वि पृक्षो अग्ने मघवानो अश्रुर्वि सूरयो ददतो विश्वमायुः ।

सनेम वाजं समिधेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥ ५ ॥

वि । पृक्षः । अग्ने । मघऽवानः । अश्रुः । वि । सूरयः । ददतः । विश्वं । आयुः ।

सनेम । वाजं । संऽइधेषु । अर्यः । भागं । देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने मघवानो हविर्लक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः पृक्षोऽन्नानि अश्रुः । व्याप्तुवन्तु । त्वयानुगृहीताः सर्वास्त्राणि लभन्तां । ये च सूरयो विद्वांसस्त्वां सुवन्ति । ददतो ये च तुभ्यं हवींषि ददतः प्रयच्छन्तो वर्तन्ते ते सर्वे विश्वमायुः सर्वं जीवितं अश्रुः । व्याप्तुवन्तु । वयं च समिधेषु संग्रामेष्वर्योऽरेः शत्रोः संबंधिनं वाजमन्नं सनेम । त्वदन्यग्रहात्संभजेमहि । तदनंतरं देवेषु त्वत्पुत्रिणं ददादिषु श्रवसे यशसे तदर्थं भागं हविर्भागं दधानाः स्थापयन्तो भूयास्तेति शेषः ॥ अश्रुः । अश्रू व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् । ददतः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सनेम । वन घण संभक्तौ । व्यत्ययेन शः । अर्यः । अरिशब्दात्पञ्चकवचने जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । अरिशब्द अच ङेर्ङीष्ठात्प्रांतोऽतोदात्तः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भागं । कर्षात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वं ॥ ॥ १९ ॥

यान्मर्तान्मनुष्यान्स्नानाच्चाये धनाय सुषूदः अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रेरयसि ते तादृशा वयं च मघवानो धनिनः स्याम । भवेम । रोदसी यावापृथिव्यावन्तरिचं चापप्रिवान् स्वतेजसा वृष्ट्युदकेन वापूरितवांस्त्वं च विश्वं भुवनं सर्वं अगतं सिसन्धि । सेवसे । अनुगृह्य सर्वं रक्षसीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । काथेव । यथा कृत्तादेः स्खा-
यातपादिजनितं क्लेशं निवार्य रक्षति तद्वत् ॥ राये । ऊडिदमिति विभक्तैरुदात्तत्वं । सुषूदः । षूद प्रेरणे ।
लेख्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपः सु । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्र-
तिषेधः । सिसन्धि । षच समवाये । बङ्गलं कंदसीति शपः सु । इदित्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्थेत्वं ।
आपप्रिवान् । प्रा पूरणे । लिटः क्लसुः । वस्त्रेकाज्जाद्वसामितोडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवज्जावात् द्विर्भावादि ॥

अर्वेज्जिरमे अर्वेतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयाम त्वोताः ।

इशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्रुः ॥ ९ ॥

अर्वेतऽभिः । अमे । अर्वेतः । नृऽभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । वनुयाम् । त्वाऽऊताः ।

इशानासः । पितृऽवित्तस्य । रायः । वि । सूरयः । शतऽहिमाः । नः । अश्रुः ॥ ९ ॥

हे अमे त्वोतास्त्वया रचिताः संतो वयमर्वज्जिरस्वदीयैरश्वैरर्वतः शत्रुसंबन्धिनोऽश्वाभिरस्वदीयैर्मर्तैर्नृन्
शत्रोर्भटान् । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्राः । तैर्वीरान् शत्रुपुत्रांश्च वनुयाम । हन्याम । वनुष्यतिर्हंतिकर्मण-
वगतसंस्कारो भवति । नि० पृ. २. इति यास्कः । पितृवित्तस्य पित्रादिपरंपरया लब्धस्य रायो धनस्तेशानासः
स्वामिनः सूरयो विद्वांसो नोऽस्माकं पुत्राः शतहिमाः शतं संवत्सरान् जीवन्तः संतो अश्रुः । विशेषेण भुंजतां ।
अस्वदीयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च भवत्वित्यर्थः ॥ त्वोताः । त्वयोताः । प्रत्ययान्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य
त्वादेशः । व्यत्ययेनात्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शतहिमाः । अत्र हिमशब्देन तद्वान्हेमन्तो
लक्ष्यते । ब्राह्मणं च भवति । शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानि धिषीयेति वावैतदहिति । शतं हिमाः शतं
हेमन्तर्तवो येषां ते शतसंवत्सरजीविन इत्यर्थः । अश्रुः । अश्र भोजने । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

एता ते अग्र उचथानि वेधो जुष्टानि संतु मनसे हृदे च ।

शक्वेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि अर्वो देवभक्तं दधानाः ॥ १० ॥

एता । ते । अमे । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । संतु । मनसे । हृदे । च ।

शक्वेम । रायः । सुऽधुरः । यमं । ते । अधि । अर्वः । देवऽभक्तं । दधानाः ॥ १० ॥

हे वेधः । मेधाविनामैतत् । मेधाविन्नमे एतोऽप्येताऽपि दधानाभिः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि ते तव मनसे
मनोवृत्तये हृदे तद्वृत्तिमतेऽन्तःकरणाय च जुष्टानि संतु । प्रियाणि भवन्तु । ते तव संबन्धिनः सुधुरः सुष्ठु निर्वा-
हकस्य । यद्वा । शोभनं धूर्वति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधुः । तादृशस्य रायो धनस्य यमं नियमनं कर्तुं शक्वेम ।
शक्ता भूयास्य । किं कुर्वतः । देवभक्तं देवैः संभजनीयं अर्वो हविर्लक्षणमन्नमधि दधानाः । अमेरुपरि धारयन्तः ।
अर्पो हविर्भिर्हीमं कुर्वत इत्यर्थः ॥ उचथानि । वच परिभाषणे । इविदिभ्यां कित् । उ० ३. ११६. इति विधी-
यमानोऽथप्रत्ययः कित्त्वं च बङ्गलं कंदसीति शपः सु । वच्चादिना संप्रसारणं । जुष्टानि । जुष्टार्पिते च
च्छंदसि नित्यं मन्त्रे । पा० ६. १. २०९-२१०. इत्याद्युदात्तत्वं । हृदे । यह्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ।
शक्वेम । शक्नु शक्ती । लिट्याशिष्यङ् । सुधुरः । धूर्वी हिंसार्थः । क्षिप्तेति क्तिप् । राक्षोप इति वकारलोपः । न
पूजनादिति समासांतप्रतिषेधः । देवभक्तं देवभक्तं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २० ॥ ॥ १२ ॥

चयोदशानुवाक एकादश सूक्तानि । तत्रोपप्रयन्त इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं । उपप्रयन्तो नव
गोतमो राह्मणो गायत्रं त्विति । अस्त्रायमर्थः । राह्मणनामा कश्चिद्विषः । तस्य पुत्रो गोतमोऽस्य सूक्तस्य
अधिः । गायत्रं त्वित्युक्तत्वादिसुत्तरं च गायत्रीच्छंदस्कं । परमायेयमिन्द्रादिति परिभाषितत्वादिर्निर्दिष्टता ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ गायत्रे कंदस्वितदादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । आपो रेवतीः चयथा हि वस्व उपप्रयंत
इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येते सूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदेशात् ॥ पृष्व-
ङह्रस्वः प्रथमेऽहन्यतदेव सूक्तमाज्यशस्त्रं । सूचितं च । उपप्रयंत इति तु प्रथमेऽहन्याज्यं । आ० ७. १०. इति ॥

उपप्रयंतो अध्वरं मंचं वोचेमाग्रये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपऽप्रयंतः । अध्वरं । मंचं । वोचेम । अग्रये । आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितमपिष्टोमादियज्ञमुपप्रयंत उपेत्य प्रकर्षेण यंतो गच्छंतः । प्राप्स्यविक्रदेन
सम्पन्नमनुतिष्ठत इत्यर्थः । तादृशा वयमग्रयेऽंगनादिगुणधुक्ताय देवाय मंचं मननसाधनमेतत्सूक्तं स्तोत्रं
वोचेम । वक्तारो भूयास्तेत्याशास्यते । कीदृशायामग्रये । आरेऽस्मे च शृण्वते । चशब्दोऽप्यर्थः आरेशब्दात्परो
द्रष्टव्यः । आरे च दूरेऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतोः शृण्वते । अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽपिरस्यदीयमेव
स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम । ब्रुवो वचिः । लिङ्याशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । शृण्वते । शतुरनुम
इति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

यः स्त्रीहितीषु पूर्व्यः सँजग्मानासु कृष्टिषु । अरक्षद्वाप्नुषे गयं ॥ २ ॥

यः । स्त्रीहितीषु । पूर्व्यः । संऽजग्मानासु । कृष्टिषु । अरक्षत् । दाप्नुषे । गयं ॥ २ ॥

पूर्व्यस्त्रिरंतनो योऽग्निः स्त्रीहितीषु वधकारिणीषु छष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु संगतासु सतीषु
दाप्नुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय गयं धनमरक्षत् । रक्षति । तस्मै मंचं वोचेमेति पूर्वेण संबंधः ॥ स्त्रीहितीषु ।
षिह स्नेहने । चुरादिः । स्नेहयतीति वधकर्मसु पठितः । स्नेह्यते हिंस्यते प्रजा आभिरिति स्नेहितयः । करणे
क्तिन् । तितुवेष्वाहादीनामिति वक्तव्यमिति वचनान्निगृहीतिर्निपठितिरिति वदिडागमः । म० ७. २. ९. १. ।
व्यत्ययेनैकारस्कारादेशः । क्तिनो दीर्घश्च । निच्वादाबुदात्तत्वं । संजग्मानासु । समो गम्यच्छीत्यात्मनेपदं ।
लिटः कानच् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । अरक्षत् । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् ॥

अग्निमंधने जातायानुब्रूहीत्युक्त उत ब्रुवंत्वित्येषानुवचनीया । प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडे सूचितं । शिष्टेनो-
त्तरासुत ब्रुवंतु जंतवः । आ० २. १६. इति ॥ तथा साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रोडिभ्यः पुरोडाशमित्यस्यामिष्टावैषेव
प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूचितं च । मरुद्भ्यः क्रोडिभ्य उत्तरोत्तरं ब्रुवंतु जंतवः । आ० २. १८. इति ॥

उत ब्रुवंतु जंतव उद्भिर्वृचहाजनि । धनंजयो रणेरणे ॥ ३ ॥

उत । ब्रुवंतु । जंतवः । उत । अग्निः । वृचऽहा । अजनि । धनंऽजयः । रणेऽरणे ॥ ३ ॥

आग्नेरुद्भिः । अरण्योः सकाशादुत्पन्नः । उतानंतरं जंतवो जाताः सर्व ऋत्विजो ब्रुवंतु । तमग्निं सुवंतु ।
कीदृशोऽग्निः । वृचहा वृचाणामावरकाणां शत्रूणां हंता रणे रणे सर्वेषु संग्रामेषु धनंजयः शत्रुधनानां
जेता ॥ धनंजयः । संज्ञायां भृतृवृजीति । पा० ३. २. ४६. । खच् । अरुर्विषदजंतस्य । पा० ६. ३. ६७. । इति मुम् ।
चित्त्वरिणांतोदात्तत्वं । रणे रणे । रण शब्दार्थः । रणंति दुंदुभयोऽस्मिन्निति रणः संग्रामः । वृचः अरण्योऽप-
संज्ञानं । पा० ३. ३. ५८. ३. । इत्यप् । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । आग्नेडितानुदात्तत्वं ॥

यस्य दूतो असि क्षये वेषि हव्यानि वीतये । दस्मत्कृणोष्यध्वरं ॥ ४ ॥

यस्य । दूतः । असि । क्षये । वेषि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् । कृणोषि । अध्वरं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य क्षये देवयजनलक्षणे गुहे देवानां दूतस्त्वमसि भवसि । यस्य च हव्यानि चरु-
पुरोडाशादीनि हवीषि वीतये देवानां भक्षणाय वेषि गमयसि । यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् सर्वैर्दर्शनीयं
कृणोषि करोषि । तामित्सुहव्यमि-त्तरया संबंधः ॥ वेषि । वी गत्यादिषु । अंतर्भावितव्यार्थाद्धट् । अदादित्वा-

चूपो लुक । पादादित्वाप्तिघाताभावः । दसत् । दसि दंसनदर्शनयोः । इषियुधीधीत्यादिना मक् । दसमि-
 त्यत्र मकारस्य वर्णव्यापत्त्या तकारः । कृणोषि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विक्कण्वोरश्चेत्युप्रत्ययः ।
 तत्संनियोगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाद्भूपधगुणाभावः । गृह्यसुप्ता-
 ताभावः ॥

तमित्सुहृव्यमंगिरः सुदेवं सहसो यहो । जना आहुः सुबर्हिषं ॥ ५ ॥

तं । इत् । सुऽह्व्यं । अंगिरः । सुऽदेवं । सहस्रः । यहो इति । जनाः । आहुः ।
सुऽबर्हिषं ॥ ५ ॥

हे सहस्रो यहो बलस्थ पुत्र अंगिरोऽंगनादिगुणयुक्तापि यो यजमानः पूर्वमुक्तस्तमित् तमेव यजमान
सुहृत् शोभनहविष्कं सुदेवं शोभनदैवतं सुबर्हिषं । बर्हिरिति यज्ञनाम । शोभनयज्ञं च जनाः सर्वे मनुष्या
आहुः । कथयन्ति ॥ सुहृदमित्यादिषु नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सहस्रो यहो । सुबामंचित इति
परंगवज्ज्ञावात्पञ्चमंचितसमुदायस्याष्टमिकमामंचितानुदात्तत्वं ॥ २१ ॥

आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये । हृष्या सुश्रंद्र वीतरये ॥६॥

आ। च। वहासि। तान्। इह। देवान्। उप। प्रऽशस्तये। हृव्या। सुऽचन्द्र। वीतर्ये ॥ ६ ॥

हे सुखेन्द्र शोभनाल्लादनामे तान्देवानिहासिन्कर्मखुपासत्समीपं प्रशस्तये स्तुतय आ वहासि च । आवह प्रापय च । आगतेभ्यस्तेभ्यो हव्या हव्यानि चरूपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ वहासि । वह प्रापणे । लिखाडागमः । प्रशस्तये । शन्तु स्तुतौ । भावे क्तिन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । अनिदितामिति नलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुखेन्द्र । ह्रस्वाच्चेन्द्रोत्तरपदे मञ्च इति सुट् ॥

न योरुपन्धिरश्वः शृण्वे रथस्य कच्चन । यदग्ने यासि दूत्यं ॥७॥

न । योः॥ उपन्दिः । अश्वः । शृण्वे । रथस्य । कत् । च । न । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यं ॥ ७ ॥

हे अग्ने यत्तदा द्रव्यं देवानां दूतत्वं यासि प्राप्नोषि कच्चन कदाचन तदानीं सर्वदापि योग्यं च तस्मात्
रथस्याश्वोऽवैरुपादित उपब्धिः श्रवणार्हः शब्दो न शृण्वे । न श्रूयते । रथस्य शब्दोऽपि तस्मात् प्राप्नोषि शब्दो
नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ योः । या प्रापण इत्यस्मात् यो द्वे च । उ० १. २२. । इत्यौणादिकः कुप्रत्ययः । बङ्गलवच-
नाद्विर्भावाभावः । उपब्धिरित्येतत् श्रोतुमर्हस्य शब्दस्याख्या । तथा च तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यं सशब्दमुप-
ब्धिमतं । तै० प्रा० २३. ९. । इति । शृण्वे । श्रु श्रवणे । कर्मणि लटि श्रुवः । शृ चेति व्यत्ययेन श्रुः शृभावश्च ।
लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । ऊञ्जवोः सार्वधातुक इति यणादेशः ॥

त्वोतो वाज्यहोऽभि पूर्वस्मादपरः । प्र दाश्वाँ अग्ने अस्यात् ॥ ८ ॥

त्वाऽजंतः । वा॒जी । अ॒ह्नयः । अ॒भि । पू॒र्व॒स्मात् । अ॒परः । प्र । दा॒श्वान् । अ॒ग्ने ।
अ॒स्यात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मात् स्वस्मादधिकारादपरो निष्कृष्टो भवति हे अने स इदानीं दास्यान् तुभ्यं हवींषि दाता सन् स्वोतस्वयोतो रक्षितो ॥ १७ ॥ अह्यो लज्जारहितः एवंभूतः सन् अग्निं प्रास्थ्यात् । ऐश्वर्यमभिप्राप्य प्रतिष्ठति । सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अह्यः । ह्यो लज्जायां । जिह्वीति ह्यः । न ह्योऽह्यः । अव्ययपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्नं । दास्यान् । दास्यु दाने । दास्यान् साह्यानि हि क्रसुप्रत्ययांतो निपातितः ॥

उ॒त द्यु॒मत्सु॒वीर्यं॑ बृ॒हद॒ग्ने वि॒वास॑सि । दे॒वेभ्यो॑ दे॒व दा॒शुषे॑ ॥ ९ ॥

उ॒त । द्यु॒ऽमत् । सु॒ऽवीर्यं॑ । बृ॒हत् । अ॒ग्ने । वि॒वा॒स॒सि । दे॒वेभ्यः॑ । दे॒व । दा॒शुषे॑ ॥ ९ ॥

उतापि च हे देव व्योतमानाग्ने देवेभ्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि हवींषि दत्तवते तस्मै यजमानाय बृहत्प्रीढं धनं विवाससि । गमयितुमिच्छसि । प्रापयसीति यावत् । कीदृशं । द्युमदतिशयेन दीप्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ॥ सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विवाससि । वा गतिगन्धनयोः । सनि द्विर्भावे सन्धत इतीत्वं । दाशुषे । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥ २२ ॥

जुषस्विति पंचर्वं द्वितीयं सूक्तं । अनुक्रांतं च । जुषस्व पंचेति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश-स्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥ पशौ स्त्रोकानुवचन आद्या विनियुक्ता । सूचितं च । प्रेषितः स्त्रोकेभ्योऽन्वाह जुषस्व सप्रथस्तमं । आ० ३. ४. इति ॥

जुषस्व॑ स॒प्रथ॑स्तमं॒ वचो॑ दे॒वप्सर॑स्तमं । ह॒व्या जु॒ह्वा॒न आ॒सनि॑ ॥ १ ॥

जुषस्व॑ । स॒प्रथः॑ऽतमं । वचः॑ । दे॒वप्सरः॑ऽतमं । ह॒व्या । जु॒ह्वा॒नः । आ॒सनि॑ ॥ १ ॥

हे अपे सप्रथस्तममतिशयेन विस्तीर्णं वचः स्त्रोत्रलक्षणमस्मदीयं वचनं जुषस्व । सेवस्व । कीदृशं । देवप्सरस्तमं देवानां प्रीणयितुतमं । किं कुर्वन् । आसनि तवास्त्रे हव्या हव्यानि स्त्रोकलक्षणानि हवींषि जुह्वानः प्रक्षिपन् । इमानि स्त्रोकलक्षणानि हवींषि वृथा मा भुवन् तत्सर्वं त्वदीयेन मुखेन स्त्रीकुर्वित्यर्थः ॥ देवप्सरस्तमं । स्युः प्रीतिबलयोः । देवान् सृणोति प्रीणयतीति देवप्सराः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारपकारयोः स्थानविपर्ययः । अतिशयेन देवप्सरा देवप्सरस्तमः । जुह्वानः । जुहोतिर्व्यत्ययेन शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । आसनि । पदन्तित्यादिनाशशब्द-स्थासन्नादेशः ॥

अथा॑ ते अ॒ंगिर॑स्त॒मामे॑ वेधस्तम॒ प्रियं॑ । वो॒चेम॒ ब्रह्म॑ सा॒न॒सि ॥ २ ॥

अथ॑ । ते । अ॒ंगिरः॑ऽतमं । अ॒मे॑ । वे॒धः॑ऽतमं । प्रि॒यं । वो॒चेम॑ । ब्रह्म॑ । सा॒न॒सि ॥ २ ॥

हे अंगिरस्तमातिशयेनांगनादिगुणयुक्त । यद्वा । अंगिरसां वरिष्ठ । वेधस्तम । वेधा इति मेधाविनाम । अतिशयेन मेधाविन्नमे । अथानन्तरं ते तुभ्यं सानसि संभजनीयं प्रियं प्रीतिकरं ब्रह्म स्त्रोत्रं वोचेम । वक्तारो भूयास्व । वोचेम । लिङ्याशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । सानसि । वन षण् संभक्तौ । सानसिधर्णसीत्यादाव-सिच्प्रत्ययांतो निपात्यते ॥

कस्ते॑ जा॒मिर्ज॑ना॒नाम॒ग्ने को॒ दा॒श्वध्वरः॑ । को॒ ह कस्मि॑न्न॒सि श्रि॒तः ॥ ३ ॥

कः । ते । जा॒मिः । ज॒ना॒नां । अ॒ग्ने । कः । दा॒शुऽश्वध्वरः॑ । कः । ह । कस्मि॑न् । अ॒सि । श्रि॒तः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जनानां मनुष्याणां मध्ये ते तव को जामिः को बन्धुः । त्वं सर्वैर्गुणैरधिकोऽसि । तवानुरूपो बन्धुर्नास्तीति भावः । को दाश्वध्वरः । दाशुर्दन्तोऽध्वरो यज्ञो येन स तथोक्तः । त्वां यष्टुमपि समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । को ह त्वं कथंभूतस्त्वं । ईदृग्रूप इति सर्वैर्न ज्ञायस इत्यर्थः । कस्मिन् स्थाने श्रित आश्रितोऽसि । वर्तसे । तत्स्थानमपि न केनचित् ज्ञायते । अतस्त्वमस्माभिर्मौसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्य इत्यपिः प्रशस्यते ॥ दाश्वध्वरः । दाशु दानि । उणादयो बज्रलमिति बज्रलवचनात्कर्मण्युप्रत्ययः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रत्ययान्तिर्ब्रह्म । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्वेति स्वरितत्वं ॥

त्वं जा॒मिर्ज॑नाना॒मग्ने॑ मि॒त्रो अ॑सि प्रि॒यः । सखा॑ सखि॒भ्य ई॒ड्यः ॥४॥

त्वं । जा॒मिः । ज॒नानां॑ । अ॒ग्ने । मि॒त्रः । अ॒सि । प्रि॒यः । सखा॑ । सखि॒भ्यः । ई॒ड्यः ॥४॥

हे अग्ने त्वमुक्तप्रकारिणाचिन्त्यरूपोऽप्यनुग्रहीतृतया सर्वेषां जनानां जामिर्बधुरसि । तथा प्रियः प्रीणयिता त्वं यजमानानां मित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽसि । ईड्यः स्तुतिभिः स्तुत्यस्त्वं सखिभ्यः समानस्थानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्यंतं प्रियोऽसि ॥ जामिः । जमु अदने । जमंति सहैकस्मिन्यात्रेऽदंतीति जामयो बंधवः । जनिघसिभ्यामिण् । उ० ४. १२९. इति विधीयमान इण् वङ्गलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । ईड्यः । ईड स्तुतौ । ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत इत्याबुदात्तत्वं ॥

यजा॑ नो मि॒त्रावरु॑णा॒ यजा॑ दे॒वाँ ऋ॒तं बृ॒हत् । अ॒ग्ने॒ यक्षि॑ स्वं द॒मं ॥५॥

यज॑ । नः । मि॒त्रावरु॑णा । यज॑ । दे॒वान् । ऋ॒तं । बृ॒हत् । अ॒ग्ने॒ । यक्षि॑ । स्वं । द॒मं ॥५॥

हे अग्ने नोऽस्मदर्थं मित्रावरुणा एतत्संज्ञौ देवो यज । हविषा पूजय । तथा देवानिन्द्रादीन् यज । पूजय । ऋतं सत्यं यथार्थफलं यज्ञं च यजेत्सि । तदर्थं बृहत् प्रौढं स्वं स्वकीयं दमं यज्ञगृहं यच्चि । यज । संगच्छस्व । त्वय्यंतर्विद्यमाने सति हि यज्ञगृहं पूज्यते ॥ यज । द्यचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य ह्रस्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिक आकारः । यत्त्वलोपी । यच्चि । यजेर्बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् ॥ २३ ॥

का त इति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं । का त इत्यनुक्रांतं । राहगणो गोतम ऋषिः । चिष्टुप कंदः । अधिदैवता ॥ प्रातरनुवाकस्माभेधे क्रतौ वैष्टुभे कंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च । उप प्र जिन्वन्निति चीणि का त उपेतिरिति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येति प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

का त॒ उपे॑ति॒र्मन॑सो॒ वरा॑य॒ भुव॑द॒ग्ने श॑त॒मा का॑ म॒नीषा॑ ।

को वा॑ य॒ज्ञैः परि॑ द॒क्षं त॒ आप॒ केन॑ वा ते॒ मन॑सा दा॒शेम ॥१॥

का । ते । उप॑ऽइतिः । मन॑सः । वरा॑य । भुव॑त् । अ॒ग्ने । शं॑त॒मा । का । म॒नीषा॑ ।

कः । वा । य॒ज्ञैः । परि॑ । द॒क्षं । ते । आप॒ । केन॑ । वा । ते । मन॑सा । दा॒शेम ॥१॥

हे अग्ने ते तव मनसो वराय निवारणायास्मास्वस्थापनाय कोपेतिर्भुवत् । कीदृशमुपगमनं भवेत् । न काप्यस्ति । तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम इति भावः । मनीषा स्तुतिः शंतमा तवातिशयेन सुखकरी का कीदृशी भवेत् । तवोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः । को वा यजमानो यज्ञैस्त्वैव संबंधिभिर्यगैर्दक्षं वृद्धिं बलं वा पर्याप । पर्याप्नोत् । न कोऽपीत्यर्थः । तवोचितान्यागाननुष्ठाय तैः फलं प्राप्यत इत्येतदपि दुर्घटमेवेति भावः । उपगमनादिकं तावदास्तां । तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह । केनेति । हे अग्ने ते तुभ्यं केन मनसा कीदृशा बुद्ध्या दाशेम । हवींषि प्रयच्छाम । तवोपगमनाबनुरूपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ उपेतिः । तादौ चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । वराय । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितावस्थार्थाद्ब्रह्मवृद्धनिश्चि-
गमश्च । पा० ३. ३. ५८. इत्यप । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । भुवत् । लेव्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । भूसुबोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । दक्षं । दक्ष वृद्धौ । भावे करणे वा घञ् । जित्वादाबुदात्तत्वं ॥

ए॒ह्यग्र॑ इ॒ह होता॑ नि षी॒दाद॑भ्यः सु पु॒र॒ए॒ता भ॑वा नः ।

अ॒व॒तां त्वा रो॑दसी विश्वमि॒न्वे यजा॑ म॒हे सौ॑म॒न॒साय॑ दे॒वान् ॥२॥

आ । इ॒हि । अ॒ग्ने । इ॒ह । हो॒ता । नि । सी॒द । अ॒द॒ब्धः । सु । पु॒रः । ए॒ता । भ॒व । नः ।

अ॒व॒तां । त्वा । रो॒द॒सी इति । वि॒श्व॒मि॒न्वे इति वि॒श्वः । इ॒न्वे । य॒ज । म॒हे । सौ॒म॒न॒साय ।

दे॒वान् ॥ २ ॥

हे अग्ने एहि । आगच्छ । इहास्मिन्यज्ञे होता देवानामाह्वाता सन्नि षीद । उपविश । नोऽस्माकं पुरएता पुरतो गता सु भव । सुष्ठु भव । यस्मात्त्वमदब्धो राक्षसादिभिरहिंस्रोऽसि । तादृशं त्वां विश्वमिन्वे सर्वं ब्राम्हण्यौ रोदसी ब्रावापृथिव्यौ त्वा त्वामवतां । रक्षतां । आगत्योपविश च ब्रावापृथिवीभ्यां रक्षितश्च सन् महे महते सौमनसाय सौमनस्याय देवान्दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यज । हविर्भिः पूजय ॥ नि षीद । सदेरप्रतेरिति षत्वं । सौमनसाय । सुमनसो भावः सौमनसं । तस्मिन्नेदमिति संबंधसामान्य इत्यणप्रत्ययः । स चात्र भावलक्षणे संबंधविशेषे पर्यवस्यति । यद्वा । हायनांतयुवादिभ्योऽण । पा० ५. १. १३०. इति भावेऽण । युवादिष्वस्य पाठो द्रष्टव्यः ॥

प्र सु विश्वा॒न् रक्ष॒सो ध॒क्ष्य॒ग्ने भ॒वा य॒ज्ञाना॑म॒भि॒श॒स्ति॒पा॒वा ।

अथा॒ वह॒ सोम॑पतिं॒ हरि॑भ्यामाति॒थ्य॒म॒स्मै च॒कृ॒मा सु॒दा॒त्रे ॥ ३ ॥

प्र । सु । विश्वा॒न् । र॒क्ष॒सः । ध॒क्षि । अ॒ग्ने । भ॒व । य॒ज्ञाना॑ । अ॒भि॒श॒स्ति॒पा॒वा ।

अथ॑ । आ । वह॒ । सोम॑ऽपतिं । हरि॑ऽभ्यां । आ॒ति॒थ्यं । अ॒स्मै । च॒कृ॒म । सु॒दा॒त्रे ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वान्सर्वान् रक्षसो राक्षसान् प्र सु धक्षि । प्रकर्षेण दह । दग्ध्वा च यज्ञानामस्माभिरनुष्ठेयानां यागानामभिशस्तिपावामिशस्तिर्हिंसायाः पाता रक्षिता भव । अथानंतरं सोमपतिं सर्वेषां सोमानां पालकमिन्द्रं हरिभ्यां तदीयाश्चाभ्यामा वह । अस्मन्नं प्रापय । आगतायास्मै सुदात्रे शोभनस्य फलस्य दात्र इन्द्रायाऽतिष्ठतातिष्ठं सत्कारं चक्रम । कुर्मः ॥ धक्षि । दह भस्मीकरणे । बज्रं कंदसीति शपो लुक् । ढत्वमभावकत्वषत्वानि । अभिशस्तिपावा । शसु हिंसायां । अस्मादभिपूर्वाद्भावे क्तिन् । अभिशस्तेः पातीत्यभिशस्तिपावा । पा रक्षणे । आतो मनिन्निति वनिप् । सोमपतिं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुदात्रे । पूर्ववद्भावेति वनिप् । अलोपोऽन इत्यकारलोपः ॥

प्र॒जा॒व॒ता व॒च॒सा व॒हि॒रा॒सा च॑ हु॒वे नि च॑ स॒त्सी॒ह दे॒वैः ।

वे॒षि हो॒त्रमु॒त पो॒त्रं य॒ज॒त्र बो॒धि प्र॒यंत॑र्ज॒नित॒र्वसू॑नां ॥ ४ ॥

प्र॒जाऽव॒ता । व॒च॒सा । व॒हि॒ः । आ॒सा । आ । च॒ । हु॒वे । नि । च॒ । स॒त्सि॒ । इ॒ह । दे॒वैः ।

वे॒षि । हो॒त्रं । उ॒त । पो॒त्रं । य॒ज॒त्र । बो॒धि । प्र॒यंतः॑ । ज॒नितः॑ । व॒सू॒नां ॥ ४ ॥

प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतेन वचसा स्तोत्रेण स्तुतः सन् योऽभिरासास्वस्थानीयया ज्वालयया वह्निर्देवेभ्यो हविषां वोढा तमभिमा च ऊवे । आहूयामि । आहृतः सन् त्वमिहास्मिन्कर्मणि देवैरन्यैः सह नि सत्सि च । निषीद च । निषद्य च हे यजत्र यजनीयामि होत्रं होत्रा क्रियमाणं कर्म उतापि च पोत्रं पोत्रा कृतं कर्म च वेषि । कामयस्व । वसूनां धनानां प्रयंतः प्रकर्षेण नियंतः वसून्सदायत्तानि कुर्वन् ऋषिर्वादिद्वारा सर्वस्य जनयितरमे बोधि । अस्मान्बोधय ॥ आसा । पश्यत्येतादिना यशब्दस्यासन्नादेशः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया उदेशः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं । ऊवे । ऊजो लटि बज्रं कंदसीति संप्रसारणं । बज्रं कंदसीति शपो लुक् । चवाचोने प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । बोधि । बुध अवगमने । अस्मात्प्रयंतत्वाच्चदस्युभयथेति हेरार्धधातुत्वात्स्वरनिटीति णिलोपः । ऊज्ज्वल्यो हेर्धिः । धातोः रत्नलोपश्चादसः । हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

एकादशिनस्त्रायस्य पशोर्यथा विप्रस्त्रेष्वा पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च प्रदानानामिति खंडे ।
यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनना वच्यमानाः । आ० ३. ७. इति ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमद्याग्ने मंद्रया जुह्वा यजस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयजः । कविऽभिः । कविः । सन् ।

एव । होत॒रिति॑ । सत्य॒ऽतर॑ । त्वं । अ॒द्य । अ॒ग्ने । म॒द्रया॑ । जु॒ह्वा । य॒जस्व॑ ॥ ५ ॥

कविः क्रांतदर्शी सन्कविभिर्मैधाविभिर्हविभिः सह विप्रस्य मेधाविनो मनुषो मनोर्यज्ञे हविर्भिश्च पुरो-
डाशादिभिर्हो अग्ने यथा देवानयजः एवमेव होतर्होमनिष्पादक सत्यतरातिशयेन सत्सु साधो अग्ने त्वमद्या-
स्त्रिन्ध्वे मंद्रया हर्षयिष्या जुह्वा होमसाधनभूतया सुचा यजस्व । देवान्हविर्भिः पूजय ॥ मनुषः । मन ज्ञाने ।
बः सन्मन्यचापीते मनेरसिन्प्रत्ययः ॥ २४ ॥

कथेति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं चैष्टुभं गोतमस्वार्धमाग्नेयं । अनुक्रांतं च । कथेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः
पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥

कथा दाशेमाग्रये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा होता यजिष्ठ इत्कृणोति देवान् ॥ १ ॥

कथा । दा॒शेम॑ । अ॒ग्रये॑ । का । अ॒स्मै । दे॒वऽजु॑ष्टा । उ॒च्यते॑ । भा॒मिने॑ । गीः ।

यः । म॒र्त्येषु॑ । अ॒मृतः॑ । ऋ॒तावा॑ । हो॒ता । यजि॑ष्ठः । इ॒त् । कृ॒णोति॑ । दे॒वान् ॥ १ ॥

अस्मा अग्रये कथा दाशेम । कथं हवींषि ददाम । अग्नेरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता वयमित्यर्थः । अथवास्मै
भामिने तेजस्विनेऽग्रये देवजुष्टा सर्वैर्देवैः सेवितव्या गीर्वाक् सुतिरपि का कीदृशुच्यते । तादृशीं सुतिमपि कर्तुं
न शक्ता इत्यर्थः । अमृतो मरणरहित ऋतावा ऋतवान् सत्यवान्यज्ञवान् वा होता देवानामाह्वाता होम-
निष्पादको वा यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टा एवंभूतो योऽभिर्मर्त्येषु मरणधर्मस्वस्मासु वर्तमानः सन्देवानित्कृणोति
हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव । तादृशायाग्रये कथा दाशेमेति पूर्वेष्वान्वयः ॥ कथा । या हेतौ च च्छंदसीति थाग्र-
त्ययः । भामिने । भा दीप्तौ । अर्तिसुखित्वादिना मन्त्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । ऋतावा । छंदसीवनि-
पाविति मत्वर्थीयो वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं ॥

यो अंध्वरेषु शंतम ऋतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वं ।

अग्रिर्यज्ञेर्मर्ताय देवान्स च बोधाति मनसा यजाति ॥ २ ॥

यः । अ॒ध्वरेषु॑ । शं॒तमः॑ । ऋ॒तावा॑ । हो॒ता । तं । ऊं इति॑ । नमः॑ऽभिः । आ । कृ॒णुध्वं॑ ।

अ॒ग्निः । यत् । वेः । म॒र्ताय॑ । दे॒वान् । सः । च । बो॒धाति॑ । मन॒सा । य॒जाति॑ ॥ २ ॥

योऽपिरध्वरेषु यागेषु शंतमोऽतिशयेन सुखकारी ऋतावा सत्यवान् । यथार्थदर्शीत्यर्थः । होता देवा-
नामाह्वाता भवति हे अस्त्रियजमाना यूयं तसु तमेवाग्निं नमोभिः स्तोत्रैरा ह्यगुध्वं । अग्निमुखीकुरुत ।
यद्यदायमभिर्मर्ताय मनुष्याय यजमानार्थं देवान् वेति गच्छति तदानीं सोऽग्निर्यज्ञान्सर्वान् देवान् बोधाति
च । जानाति च । ज्ञात्वा च मनसा नमसा तान्वजाति । हविर्भिः पूजयति । अतस्त्वमेवाग्निमा ह्यगुध्वमिति
थोष्यं ॥ वेः । वी गत्यादिषु । छंदसि सु० ७७. २. इति वर्तमाने खड् । तिङां तिङो भवतीति प्रथमपुरुषैक-
वचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति । बुध अवगमने । लेख्याडागमः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातु-
स्वरः शिष्यते । चवाद्योने प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । मनसा । मकारनकारयोः स्नानविपर्ययः ॥

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूदङ्गुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयंतीर्विशं उपं ब्रुवते दुस्ममारीः ॥३॥

मः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूत् । अङ्गुतस्य । रथीः ।

तं । मेधेषु । प्रथमं । देवऽयंतीः । विशः । उपं । ब्रुवते । दुस्मं । आरीः ॥३॥

स ह्यग्निः क्रतुः कर्मणां कर्ता । स एव मर्यो मारयिता विश्वस्योपसंहर्ता साधुः साधयितोत्पादयितापि स एवाङ्गुतस्याभूतस्यालब्धस्य धनस्य रथी रंहयिता प्रापयिता भूत् । भवति । तत्र दृष्टान्तः । मित्रो न । यथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् । एवंभूतो योऽग्निस्तमेव मेधेषु यज्ञेषु देवयंतीर्देवयंत्यो देवानात्मन इच्छंत्यो विशः प्रजाः प्रथममुप ब्रुवते । स्तुतिभिरूपेत्य प्रधानभूत इति कथयति । कीदृशो विशः । दस्मं दर्शनीयं तमग्निमारीर्गच्छंत्यः । भजंत्य इत्यर्थः ॥ मर्यः । मृद् प्राणत्यागि । अस्मादंतर्भावितव्यार्थाच्छंदसि निष्ठकैत्यादौ निपातनाद्यत् । कृत्यस्युटो बज्रलमिति बज्रलवचनात्कर्तरि द्रष्टव्यः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । देवयंतीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । आरीः । ऋ गतौ । जनिघसिभ्यामिण् । उ० ४. १२९. इति बज्रलग्नहणादस्मादपीत्यत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

स नो नृणां नृतमो रिशादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिं ।

तनां च ये मघवानः शविष्ठा वाजप्रसूता इषयंत मन्म ॥४॥

सः । नः । नृणां । नृतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा । वेतु । धीतिं ।

तनां । च । ये । मघऽवानः । शविष्ठाः । वाजऽप्रसूताः । इषयंत । मन्म ॥४॥

नृणां यज्ञस्य नेतृणां मध्ये नृतमोऽतिशयेन नेता रिशादा रिशानां शूचूणामत्ता भवयिता । यद्वा । रिशतां हिंसतामसिता निरसिता । एवंविधः सोऽग्निर्नोऽस्माकं गिरः स्तुतीरवसा हविर्लक्षणेनाग्नेन युक्तां धीतिं कर्म च वेतु । कामयतां । अपि च ये यजमानास्तना । धननामैतत् । विस्तृतेन धनेन मघवानो धनवतः शविष्ठा अतिशयेन बलिनश्च संतो वाजप्रसूताः प्रसूतं प्रेरितं वाजो हविर्लक्षणमन्नं यैस्तादृशा भूत्वा मन्माभिमननरूपं स्तोत्रमिषयंत इषयंति ऋत्विभिः कारयितुमिच्छंति । तेषामपि स्तुतिमयिः कामयतामिति भावः ॥ नृणां । नृ चेत्युभयथाभावाद्दीर्घाभावः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । तना । तनु विस्तारे । पचाद्यच् । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगित्वाकारः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । शविष्ठाः । शव इति बलनाम । अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । तत आतिशायनिक इष्टम् । विन्नतोर्बुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । इष्टमो नित्वादाद्युदात्तत्वं । इषयंत । इषु इच्छायां । अस्माद्यंताच्छंदसो लङ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्सौ लघूपधगुणभावः । अदुपदेशस्त्वसर्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावा विप्रैभिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु हुम्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् ॥५॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । ऋतऽवा । विप्रैभिः । अस्तोष्ट । जातऽवेदाः ।

सः । एषु । हुम्नं । पीपयत् । सः । वाजं । सः । पुष्टिं । याति । जोषं । आ । चिकित्वान् ॥५॥

ऋतावा ऋतवान्यज्ञवान् जातवेदा जातधनो जातप्रज्ञो वायमभिर्विप्रैभिर्मैधाविभिर्गोतमेभिर्गोतमैर्ऋतमिभिरवमुक्तेन प्रकारेणास्तोष्ट । स्तुतोऽभूत् । स्तुतश्च सोऽग्निरेषु गोतमेषु हुम्नं बोतमानं सोमं पीपयत् । अपिपत् । यद्वा । तानुषीनपाययत् । तथा सोऽग्निर्वाजं हविर्लक्षणमन्नं पीपयदित्येव । एवं सोमलक्षणं चरुपरोडाशदिलक्षणं हविश्च स्त्रीकृत्य सोऽग्निर्जोषमस्माभिः कृतं सेवनमा चिकित्वान् आ समंताज्ज्ञानं पुष्टिं

हे अग्ने दस्यून उपक्षपयितुं राक्षसादीन्त्यस्त्वमवधूनुषे अवचालयसि स्थानात्प्रच्यावयसि वृत्रहंतं वृत्राणां पाप्मानामतिशयेन हंतारं तसु त्वा तमेव त्वां बुध्नैरित्यादि पूर्ववत् ॥ वृत्रहंतं ॥ अतिशयेन वृत्रहा वृत्रहंतः । पदसंज्ञायां नलोपे नाद्वयः । पा० ८. २. १७. । इति तमपो नृद । दस्यून । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य इत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकारः सानुनासिकः ॥

अवोचाम् रहूगणा अग्रये मधुमद्वचः । द्युमैरभि प्र णोनुमः ॥ ५ ॥

अवोचाम् । रहूगणाः । अग्रये । मधुमत् । वचः । द्युमैः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ५ ॥

ऋषिः कृतं स्तोत्रमग्रयेणं हन्ते । रहूगणा रहूगणस्य पुत्रा वयं गोतमा अग्रये अंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मधुमद्वचो माधुर्योपेतं वचनमवोचाम् । प्रावादिभ्यः । तद्वचनरूपैर्बुध्नैर्योतमानैः स्तोत्रैः पुनः पुनरभि वयमभि प्र णोनुमः । आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः ॥ २६ ॥

हिरण्यकेश इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं । रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यार्थं । अचानुक्रम्यते । हिरण्यकेशो द्वादशाब्धौ तृचौ त्रैष्टुभौष्णिहौ पूर्वोऽग्रये वा मध्यमायेति । पूर्वच गायचं त्वित्युक्तत्वादिदमपि गायचं सूक्तं । एतावांस्तु विशेषः । आद्यसृचत्रैष्टुभः । द्वितीयस्त्वौष्णिहः । प्रथमतृचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽग्निः शुद्धाभिर्वा देवता । शिष्टा नवर्चः केवलाभिदेवताकाः ॥ प्रातरनुवाकस्याग्रये क्रतौ त्रैष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चाद्यसृचः । सूचितं च । हिरण्यकेश इति तिस्रोऽपश्यमस्य महत इति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति ॥ कारीर्यामग्नेधामच्छदो हिरण्यकेश इति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधि अतिमिति वा । आ० २. १३. । इति ॥

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् ।

शुचिभ्राजा उषसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विऽसारे । अहिः । धुनिः । वातःऽइव । ध्रजीमान् ।

शुचिऽभ्राजाः । उषसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशो हितरमणीयाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य स तथोक्तः सुवर्णवद्गोचमानज्वालो वा अहिरा-
गत्व हंता मेघानां धुनिस्त्रेषां कंपयिता वात इव वायुरिव ध्रजीमान् शीघ्रगतियुक्तः एवंभूतो वैद्युतोऽग्नी
रजस उदकस्य विसारे विसरणे मेघान्निर्गमने निमित्तभूते सति शुचिभ्राजाः शोभनदीप्तिः सन् मेघाज्ज्वालानि
निर्गमयितुं जानाति । उषस उषोदेवता नवेदाः । न विदति इति नवेदाः । मेघादुदकस्य निःसारणमग्निरेव
जानाति उषसस्तु न जानंतीत्यर्थः । अज्ञाने दृष्टान्तः । यशस्वतीरज्ञयुक्ता अज्ञवत्योऽपस्युवोऽपः कर्मात्मन
इच्छन्त्यः सत्या अवितथारंभा न । एवंभूताः प्रजा इव । अचोषसामज्ञानेनाग्निः प्रशस्यते न तु ता निन्दति । न
हि निन्दा निबन्धं निन्दितुं अपि तु सुखं स्तोतुमिति न्यायात् ॥ ध्रजीमान् । ध्रज गतौ । इन्सर्वधातुभ्य इति भाव
इन्द्रप्रत्ययः । ततो मतुप् । तस्य पित्वादनृदात्तत्वं इतो नित्वात्प्रातिपदिकस्याबुदात्तत्वं । नवेदाः । नञ्पूर्वद्विक्तेः
पञ्चाद्यच् । नञ्प्राणपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अपस्युवः । अपस्शब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छद-
सीत्युप्रत्ययः । तन्वादीनां कंदसि वज्रलसुपसंख्यानं । पा० ६. ४. ७७. १. । इत्युवङ् ॥

आ ते सुपर्णा अमिनन्त एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदं ।

शिवाभिर्न स्मर्यमानाभिरागात्पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्रा ॥ २ ॥

आ । ते । सुऽपर्णाः । अमिनन्त । एवैः । कृष्णः । नोनाव । वृषभः । यदि । इदं ।

शिवाभिः । न । स्मर्यमानाभिः । आ । अगात् । पतन्ति । मिहः । स्तनयन्ति । अभ्रा ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव सुपर्णाः शोभनपतना रश्मय एवैर्गंतुभिर्मरुद्भिः सहामिनंत । आ समन्तान्नेधं हिंसन्ति । वर्षणार्थं ताडयन्ति । प्रहृतश्च कृष्णः कृष्णवर्णो वृषभो वर्षिता मेघो नोनाव । भृशं शब्दमकरोत् । यदि यदेद-
मीदृशं कर्म तदानीं शिवाभिर्न सुखकारिणीभिः स्त्रयमानाभिर्हसनवतीभिः कांताभिरिव शुभवर्णाभिः केनचु-
क्ताभिरङ्गिर्विद्युद्भिर्वी सहागात् । वैद्युताभिर्गिरितः पर्जन्य आगच्छति । तदनंतरं मिह आपः पतन्ति । दिवः
सकाशात्प्रवृष्टा भवन्ति । अन्धाभ्याङ्गिः पूर्णा मेघाः स्तनयन्ति । इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति ॥ अमिनंत । मीज
हिंसायां । क्रियादिकः । व्यत्येनांतादेशः । ईषाअचादित्वात्प्रकृतिभावः । अणोऽप्रगृह्यस्व । पा० ८. ४. ५७ ।
इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्येनाच्च संहितायामपि द्रष्टव्यं । नोनाव । नीतेर्यङ्लुगं-
तास्त्रियमन्वे । पा० ३. १. ३५ । इति निषेधादाम्रत्ययाभावः । स्त्रयमानाभिः । स्त्रिङ् ईषद्वसने । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । स्तनयन्ति । स्तन शब्दे । चुरादिरदंतः । पतन्ति
स्तनयन्तीत्यनयोः एतद्गद्गदत्वादित्वाच्च निघाताभावः ॥

यदीमृतस्य पयसा पियानो नयन्नृतस्य पथिभी रजिष्ठैः ।

अर्यमा मिचो वरुणः परिज्मा त्वचं पृचंत्युपरस्य योनौ ॥ ३ ॥

यत् । ई । ऋतस्य । पयसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य । पथिऽभिः । रजिष्ठैः ।

अर्यमा । मिचः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचं । पृचन्ति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदीं यदायमभिर्चतस्रोदकस्य पयसा पयोवत्सारभूतेन रसेन पियानो जगदाप्यायनं कुर्वन् आध्याचितं
च जगदृतस्रोदकस्य संबन्धिमी रजिष्ठैर्चतुर्मैः पथिभिर्मर्गैः स्नानपानादिभिर्नयन् प्रापयन्वर्तते तदानीमर्थमा
मिचो वरुणश्च परिज्मा परितो गन्ता मरुद्गणश्चोपरस्य मेघस्य योनौ वृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थाने त्वचं पृचन्ति ।
वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं स्वकीयैरायुधैः संयोजयन्ति । उद्घाटयन्तीति यावत् ॥ पियानः । स्फापी औष्याची
वृद्धौ । बज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । धातोर्ब्यत्ययेन पीभावः । अनुदात्तेत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः
शिष्यते । रजिष्ठैः । ऋजुशब्दादिष्ठनि विभाषजोऽक्कंदसि । पा० ६. ४. १६२ । इत्युकारस्य रत्वं । टेरिति टिकोपः ।
पृचन्ति । पृची संपर्के । रौधादिकः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतावौष्णिहे कंदस्याश्विनशस्त्रे चाग्ने वाजस्येत्याद्यास्तिस्र ऋचः । सूचितं च । अग्ने
वाजस्येति तिस्रः पुरु त्वा त्वामग्ने । आ० ४. १३ । इति ॥

अग्ने वाजस्य गोमंत ईशानः सहसो यहो । अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोऽमंतः । ईशानः । सहसः । यहो इति । अस्मे इति । धेहि ।

जातऽवेदः । महि । श्रवः ॥ ४ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्राग्ने गोमतो बज्रभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्थेशान ईश्वरस्त्वमसि । अतोऽस्मै
अस्मासु हे जातवेदो जातधन जातानां वेदितव्याग्ने महि प्रभूतं श्रवोऽन्नं धेहि । स्थापय ॥ सहसो यहो । परां-
गवज्जावादामंचितस्य चेति षष्ठ्यामंचितसमुदायो निहन्यते । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शेषादेशः ॥

स इधानो वसुष्कविरगिरीकेन्यो गिरा । रेवत्स्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईकेन्यः । गिरा । रेवत् । अस्मभ्यं । पुरु

ऽअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोऽग्निरिधानो दीपनशीलो वसुर्निवासयिता सर्वेषां कविः क्रांतदर्शनो मेधावी वा गिरा स्तोत्ररूपया
वाचेकेन्यः स्तोतव्यो भवति । हे पुर्वणीक । अनीकं मुखं । पुरुर्भिर्वङ्गीभिः नौकस्यानीयामिर्ज्वालाभिर्द्युक्ताभिः

अस्मभ्यं रेवङ्गनयुक्तमङ्गं यथा भवति तथा दीदिहि । दीप्यस्व ॥ इधानः । जिह्वी दीप्तौ । ताच्छीलिकश्चानम् । बज्रं कंदसीति शपो लुक् । ईकेन्यः । ईड सुतौ । औणादिक एव्यप्रत्ययः । रेवत् । रथेर्मतौ बज्रलमिति संप्रसारणं । कंदसीर इति मतुपो वलं । रेण्व्वाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । का० ६. १. १७६. १. इति मतुप उदात्तत्वं । दीदिहि । दीदेतिष्कांदसो दीप्तिकर्मा ॥

शपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः । स तिग्मजंभ रक्षसो दह प्रति ॥ ६ ॥
 शपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः । सः । तिग्मजंभ ।
 रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥

हे राजन् राजनशीलाग्ने चपः । चपय । राक्षसादीन् स्वकीयैः पुरुषैर्वाधस्व । उतापि च त्मना न केवल-
 मग्नेरेवात्मना च तान्वाधस्व । कदेति चेत् उच्यते । वस्तोः सर्वाण्यहानि उतापि चोषस उषःकालोपलक्षिता
 रात्रीः । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । हे तिग्मजंभ तीक्ष्णमुखान्ने रक्षसो
 राक्षसानुक्तप्रकारेण चपयित्वा स एव त्वं प्रति दह । प्रत्येकं दह । न किञ्चिद्दग्धव्यमित्युदास्वेत्यर्थः ॥ चपः । चप
 चात्यां । लोट्थे क्वांदसो लङ् । कंदसुभयधेति शप आर्धधातुकत्वात्तेरनिटीति णिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस-
 रेण शप उदात्तत्वं । त्मना । मन्त्रेष्वाम्नादेरात्मन इत्याकारलोपः । रक्षसः । रक्ष पालने । रक्षितव्यमस्मादिति
 रक्षः । भीमादित्वात् । पा० ३. ४. ७४. । अपादानेऽसिप्रत्ययः । चरतेर्वा खंतादसिप्रत्यये णिलोपो वर्णविप-
 र्ययश्च । अस्व च रक्षःशब्दस्यासिप्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥ २७ ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे कंदस्ववा नो अग्र इत्याद्याः षड्वचः । सूचितं च । अवा नो अग्र इति
 षष्ठमिक्किं दूतं । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैताः शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

अवा नो अग्र ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मेणि । विश्वासु धीषु वंद्य ॥ ७ ॥
 अव । नः । अग्ने । ऊतिभिः । गायत्रस्य । प्रभर्मेणि । विश्वासु । धीषु । वंद्य ॥ ७ ॥

विश्वासु धीषु सर्वेषु कर्मसु वंद्य सुख्य हे अग्ने गायत्रस्य गायत्रसाम्नो गायत्रीच्छंदस्वस्य सूक्तस्य वा
 प्रभर्मेणि प्रभरणे संपादने निमित्तभूते सति नोऽस्मानूतिभिस्त्वदीयैः पालनैरव । रक्ष ॥ अव । द्व्यचोऽतस्तिङ्
 इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यं । विश्वासु पृत्सु दुष्टरं ॥ ८ ॥
 आ । नः । अग्ने । रयिं । भर । सत्राऽसहं । वरेण्यं । विश्वासु । पृत्सु । दुष्टरं ॥ ८ ॥

हे अग्ने रयिं धनं नोऽस्मभ्यमा भर । प्रयच्छ । कीदृशं । सत्रासाहं सत्रा सह युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकं
 वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं विश्वासु पृत्सु सर्वेषु संग्रामेषु दुष्टरं शत्रुभिस्तरितुमशक्यं ॥ सत्रासाहं । कंदसि सह इति
 खिलः । वरेण्यं । वृज एण्यः । पृत्सु । पदादिषु मांसृतूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पुञ्जावः । सावेकाच इति
 विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आयुष्कामेभ्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आ नो अग्र इति । सूचितं च । आयुष्कामेभ्यां जीवातुमंतावा
 नो अग्ने सुचेतुना । आ० २. १०. इति ॥ महापितृयज्ञेऽप्येषैव प्रथमस्याज्यभागानुवाक्या । सूचितं च । जीवातु-
 मंतौ सव्योत्तर्युपस्थाः । आ० २. १९. इति ॥

आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुपोषसं । माडीकं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥
 आ । नः । अग्ने । सुचेतुना । रयिं । विश्वायुऽपोषसं । माडीकं । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं रयिं धनमा धेहि । आस्थापय ।

कीदृशं । माडीकं । मृडीकं सुखं । तडेतुभूतं । विश्वायुपोषसं सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकं । यावज्जीवमस्मदु-
पभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना । चिती सञ्ज्ञाने । औणादिक उपत्ययः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । विश्वायु-
पोषसं । विश्वमायुर्यस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायु । बङ्गब्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । तत्पुष्पा-
तीति विश्वायुपोषाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारलोप-
श्चांदसः । दीर्घायुत्वाय वर्चस इति यथा ॥

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गोतमाग्रये । भरस्व सुन्नयुर्गिरः ॥ १० ॥

प्र । पूताः । तिग्मऽशोचिषे । वाचः । गोतम । अग्रये । भरस्व । सुन्नयुः । गिरः ॥ १० ॥

हे गोतम सूक्तद्रष्टः सुन्नयुः सुन्नं धनमात्मन इच्छंस्त्वं तिग्मशोचिषे तीक्ष्णज्वालायामथ पूताः शुद्धा
वाचोऽग्नेर्गुणान् सम्यगभिदधतीर्गिरः स्तुतीः प्र भरस्व । प्रकर्षेण संपादय ॥ तिग्मशोचिषे । तिज निशानि ।
युजिरुचितिजां कुत्वं च । उ० १. १४५. इति मक् । तिग्मानि शोचीषि यस्य । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सुन्नयुः । सुन्नयुः इत्येव न च्छंदस्यपुचसेतीत्यदीर्घयोः प्रतिषेधः । क्वाच्छंदसीत्युपत्ययः ॥

यो नो अग्नेऽभिदासत्यंति दूरे पदीष्ट सः । अस्माकमिद्वृधे भव ॥ ११ ॥

यः । नः । अग्ने । अभिऽदासति । अंति । दूरे । पदीष्ट । सः । अस्माकं । इत् । वृधे । भव ॥ ११ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान् अंत्यंतिके समीपे दूरे विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितः सन् यः शत्रुरभिदासति उपचपयति स
शत्रुः पदीष्ट । पततु । नश्यतु । त्वं चास्माकमित् अस्माकमेव वृधे वर्धनाय भव ॥ अभिदासति । दसु उपचये ।
यस्याऽऽन्तास्माटे च्छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्तेरनिटीति णिलोपः । अंति । कादिलोपो बङ्ग-
लमिति वक्तव्यमित्यंतिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सविकाच
इति विभक्त्येदात्तत्वं ॥

सहस्राक्षो विचर्षणिरग्नी रक्षांसि सेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्रऽअक्षः । विऽचर्षणिः । अग्निः । रक्षांसि । सेधति । होता । गृणीते । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्राक्षोऽसंख्यातज्वालो विचर्षणिविशेषेण सर्वस्य द्रष्टायमग्नी रक्षांसि सेधति । प्रतिषेधति । यज्ञान्नि-
र्गमयति । स चाग्निरुक्थ्य उक्थ्यैः शस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानः सन् होता देवानामाहुता भूत्वा गृणीति ।
तान्क्षीति ॥ सहस्राक्षः । बङ्गब्रीहौ सकथ्यत्णोरिति षच् समासांतः । सति शिष्टत्वान्तस्त्रैव स्वरः शिष्यति ।
सेधति । विधु गत्यां । अच केवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । गृणीति । गृ शब्दे । प्वादीनां ह्रस्व इति
ह्रस्वत्वं ॥ ॥ २८ ॥

इत्येति षोडशर्चं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्धमैन्द्रं पंक्तिच्छंदस्कं । अनुक्रांतं च । इत्या षोऽंशैर्द्रं पांक्तं हि ।
हिशब्दप्रयोगान्तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरे च द्वे पंक्तिच्छंदस्के ॥ पृथ्यषडहंस् पंचमेऽहनि मरुत्वतीय इदं
सूक्तं । सूचितं च । अवितासीत्या हीन्द्रं पिब तुभ्यमिति मरुत्वतीयं । आ० ७. १२. इति ॥ चतुर्विंशेऽहन्यच्छावा-
कस्यावसृचो वैक्लिपिकोऽनुरूपः । होचकाणामिति खंडे सूचितं । इत्या हि सोम इन्द्र उभे यदिन्द्र रोदसी
। आ० ७. ४. इति ॥ महाव्रते निष्केवत्यस्य दक्षिणपच इत्या हीत्येका । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इत्या हि
सोम इन्द्र इति पंक्तिः । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

इत्या हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनं ।

शविष्ठ वज्रिन्नोर्जसा पृथिव्या निः शंशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १ ॥

इत्या । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनं ।

शविष्ठ । वजिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिं । अर्चन् । अनु ।

स्वराज्यं ॥ १ ॥

हे शविष्ठातिशयेन बलवान् वज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र इत्या हि इत्यमेव अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैव मदे मदकरो हर्षकरो सोमे त्वया पीते सति ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता वर्धनं तव वृद्धिकरं स्तोत्रं चकार । अनेन सूक्तेन छतवान् । इदित्येतत्पादपूरणं । अतस्त्वमोजसा बलेन पृथिव्याः सकाशादहिमागत्य हंतारं वृचं निः शशाः । निःश्रेण्याशः । मा बाधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सकाशान्निर्गमय इत्यर्थः । किं कुर्वन् । स्वराज्यं स्वस्य राज्यं राजत्वमन्वनुलब्धार्चनं पूजयन् । स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः । शसु अनुशिष्टौ । लङ् लुङ् प्राप्ते वज्रं कंदसीति शपः झुः । स्वराज्यं । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं । पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् । पा० ५. १. १२८. । इति यक् । तत्र हि राजास इति पठ्यते । स्वस्य राज्यं स्वराज्यं । अकर्मधारये राज्यं । पा० ६. २. १३०. । इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥

स त्वामदवृषा मदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृचं निरज्जो जघंथ वजिन्नोजसार्चन्नु स्वराज्यं ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येनऽआभृतः । सुतः ।

येन । वृचं । निः । अत्ऽभ्यः । जघंथ । वजिन् । ओजसा । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वा त्वां स सोमोऽमदत् । अमदयत् । हर्षं प्रापयत् । कीदृशः सोमः । वृषा सेचनस्वभावो मदी मदकरो हर्षकारी श्येनाभृतः श्येनरूपमापन्नया पक्ष्याकारया गायत्र्या दिवः सकाशादाहतः सुतोऽभिषुतः । हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र येन पीतेन सोमेनौजसा बलकरेणाज्जोऽन्तरिक्षसकाशाद्वृचं निर्जघंथ इत्यर्थः । अन्य-त्पूर्ववत् ॥ अमदत् । मदी हर्षं । अस्मास्त्विति मदी हर्षं त्वत्प्राप्तयेति घटादिषु पाठात् मित्त्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लङ् क्खंदस्वुभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्खेरनिटीति णिलोपः । अज्जः । आप इत्यन्तरि-क्षनाम । अपो मि । पा० ७. ४. ४८. । इति पकारस्व तत्वं । जघंथ । क्रादिनियमप्राप्तस्तेऽपदेशेऽस्वत इति प्रतिषेधः । अग्रासाच्चेति हकारस्व घत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

प्रेह्यभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।

इंद्र नृम्णां हि ते शवो हनो वृचं जया अपोऽर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि । यंसते ।

इंद्र । नृम्णां । हि । ते । शवः । हनः । वृचं । जयाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ ३ ॥

हे इंद्र प्रेहि । प्रकर्षेण गच्छ । अभीहि । हंतव्यान् शत्रूनामिमुख्येन प्राप्नुहि । प्राप्य च धृष्णुहि । तान् शत्रून्भिमव । ते तव वज्रो न नि यंसते । शत्रुभिर्न नियम्यते । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा ते शवस्त्वदीयं बलं नृम्णां नृणां पुरुषाणां नामकमभिभावकं हि यस्मादेवं तस्माद्वृचमसुरं मेघं वा हनः । जहि । ततोऽन्तरं तेन निरुद्धा अप उदकानि जयाः । वृचं हत्वा तेनावृतमुदकं लभस्वेत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ यंसते । यमेः कर्मणि लोटि सिञ्जलमिति सिप् । लोटोऽडाटावित्वाडागमः । हनः । लोडर्थे क्कंदसो लङ् । वज्रं कंदसीति शपो लुगभावः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यत्वात्निघाताभावः । जयाः । जयतेल्लेख्याडागमः । पूर्ववत्स्वरः ॥

निरिंद् भूम्या अधि वृचं जघंथ निर्विवः ।

सृजा मरुत्वतीरव जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्नु स्वराज्यं ॥४॥

निः । इन्द्र । भूम्याः । अधि । वृचं । जघंथ । निः । दिवः ।

सृज । मरुत्वतीः । अव । जीवऽधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥४॥

हे इन्द्र भूम्या अधि भूलोकस्थोपरि वृचं निर्जघंथ । निःशेषिण हतवानसि । तथा दिवो बुलोकस्थोऽर्चन् । हत्वा चेमा अपो वृष्ट्युदकाव्यव सृज । अधः पातय । कीदृशीरपः । मरुत्वतीर्मरुद्भिः संयुक्ता जीवधन्या जीवाः प्राणिनो धन्यास्तृप्ता यामिस्ताः । अन्यत्समानं ॥

इन्द्रो वृचस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीकृतः ।

अभिक्रम्याव जिघ्रतेऽपः समीय चोदयन्नर्चन्नु स्वराज्यं ॥५॥

इन्द्रः । वृचस्य । दोधतः । सानुं । वज्रेण । हीकृतः ।

अभिऽक्रम्य । अव । जिघ्रते । अपः । समीय । चोदयन् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥५॥

हीकृतः क्रुद्ध इन्द्रोऽभिक्रम्याभिसुखेन गत्वा दोधतो भृशं कंपमानस्य वृचस्य सानुं समुच्छितं हनुप्रदेशं वज्रेणाव जिघ्रते । प्रहरति । किं कुर्वन् । अपो वृष्ट्युदकानि समीय सरणाय निर्गमनाय चोदयन् प्रेरयन् ॥ दोधतः । धून् कंपने । अस्माद्यङ्लुगंताच्छतर्येत्यलोपश्छांदसः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । हीकृतः । हेडु ह्रीडु अनादरे । हेकृत इत्येतत् क्रुद्धतिकर्मसु पठितं । अस्मान्निष्ठायां वर्णव्यापत्येकारः । जिघ्रते । हंतेर्लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं बज्रवचनं च । बज्रलं कंदसीति शपः झुः । इदित्यनुवृत्तौ बज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्त्वं । गमह-
नेत्यादिनोपधालोपः । समीय । सृ गतौ । अर्तिसुखित्यादिना भावि मन्त्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ २९ ॥

अधि सानौ नि जिघ्रते वज्रेण शतपर्वणा ।

मंदान इन्द्रो अंधसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्नु स्वराज्यं ॥६॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्रते । वज्रेण । शतऽपर्वणा ।

मंदानः । इन्द्रः । अंधसः । सखिऽभ्यः । गातुं । इच्छति । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥६॥

इन्द्रः शतपर्वणा शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन वज्रेण सानावधि नि जिघ्रते । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । समुच्छिते वृचस्य कपोलादौ स्थाने नितरां हिनस्ति । स चन्द्रो मंदानो मंदमानः स्तूयमानः सन् सखिभ्यः समानस्थानेभ्यः स्तोतृभ्योऽधसोऽज्ञस्य गातुं मार्गमुपायच्छति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंदानः । मदि स्तुतौ । कर्मणि शानचि यक् । कंदस्युभयथेति शानच आर्धधातुकत्वादतोलोपयलोपी । अनुदात्तः परत्वात् शानचो लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वे सति यक् एवोदात्तत्वं । अनुदात्ते शानचि तस्य यको लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्त्रेण शानच उदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि शानच आर्धधातुकत्वादेव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावि चित्स्वर एवावशिष्यते ॥

इन्द्र तुभ्यमिदं दिवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यं ।

यद्ध त्यं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्नु स्वराज्यं ॥७॥

इन्द्रः । तुभ्यं । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तं । वज्रिन् । वीर्यं ।

यत् । ह । त्यं । मायिनं । मृगं । तं । ऊं इति । त्वं । मायया । अवधीः । अर्चन् । अनु ।

स्वऽराज्यं ॥७॥

अद्विरिति मेघनाम । हे अद्विवो वाहनरूपमेघयुक्तं वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्रं तुभ्यमित् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तवैव वीर्यं सामर्थ्यमनुत्तं शत्रुभिरतिरस्कृतं । यद्य यस्मात् खलु मायिनं मायाविनं त्वं तं प्रसिद्धं वंचयितारं । लोको-पद्रवकारिणमित्यर्थः । मृगं मृगरूपमापन्नं तं वृचं त्वमपि माययैवावधीः । हतवानसि ॥ अनुत्तं । नसत्तनि-षत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । अवधीः । हतेर्लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्सिचि वृद्धभावः ॥

वि ते वज्रासो अस्थिरन्नवतिं नाव्या३ अनु ।

महत्त इन्द्र वीर्यं बाहोस्ते बलं हितमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । नवतिं । नाव्याः । अनु ।

महत् । ते । इन्द्र । वीर्यं । बाहोः । ते । बलं । हितं । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव वज्रासो वज्रासुरूपमेघयुक्तं वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्रं तुभ्यमित् । नाव्या नावा तार्या नवतिं नवतिसंख्याका वृत्रेण निरुद्धा नदीरनूपलक्ष्य व्यस्थिरन् । विविधमस्थिरत । सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं वृचं हंतुं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासीदित्यर्थः । किंच इन्द्र ते तव वीर्यं महत् प्रभूतं । अर्चन् इत्येवमित्यर्थः । तथा ते बाहोस्त्वदीय-योर्हस्तयोर्बलं हितं निहितं । त्वदीयौ बाहू अयतिशयेन बलिनावित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् । तिष्ठ-तेर्लुङि समवप्रविभ्यः स्था इत्यात्मनेपदं । मंत्रे घसेति त्रैलुक् । स्थाघोरिश्च । पा० १. २. १७. इतीत्वं । व्यत्ययेन ह्यस्य रनादेशः । नाव्याः । नौवयोधमैत्यादिना । पा० ४. ४. ९१. यत् । यतोऽनाव इति ऋग्वेदस्य निरुद्धा इति स्वरितत्वं । बाहोः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

सहस्रं साकमर्चतु परि द्योभत विंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिद्राय ब्रह्मोद्यतमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं । साकं । अर्चतु । परि । द्योभतु । विंशतिः ।

शता । एनं । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उतऽयतं । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं सहस्रसंख्याका मनुष्याः साकमर्चत । एनमिन्द्रं युगपदेवापूजयन् । तथा विंशतिः । षोडशर्त्विजो घञमानः पत्नी च सदस्यः श्रमिता चेति विंशतिः । तेषां या द्योभति सा परि द्योभत । परितः सर्वतोऽस्तीत् । तथा च शता श्रतसंख्याका ऋषय एनमिन्द्रमन्वनोनवुः । पुनःपुनरनुवन् । अस्मा एवेन्द्राय ब्रह्म उदयतेत्यन्वयः । दातुमूर्ध्वं धृतं । अत एवविध इन्द्रो वृचमहन्नित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परि द्योभत । द्योभतिः स्तुतिकर्मा । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । अनोनवुः । शु स्तुती । अस्माद्यङ्गुलंगंतास्तुङि सिजभ्यस्तविदि-भ्यश्चेति श्रैरसादेशः । उद्यतं । यम उपरमे । उत्पूर्वादस्मात्कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिक-लोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

इन्द्रो वृचस्य तविषीं निरहन्सहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्यं वृचं जघन्वाँ असृजदर्वन्ननु स्वराज्यं ॥ १० ॥

इन्द्रः । वृचस्य । तविषीं । निः । अहन् । सहसा । सहः ।

महत् । तत् । अस्य । पौंस्यं । वृचं । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १० ॥

इन्द्रो वृचस्यासुरस्य तविषीं बलं स्वकीयेन बलेन निरहन् । हतवान् । सहसा सहनेनाभिभवसाधनेनायुधेन सहोऽभिभवसाधनं वृचायुधं निरहन् । अस्मिन्स्य तत्पौंस्यं बलं महत् अतिप्रीडं । यस्मादयं वृचं अघन्वान्महत्-

वान् हत्वा च तन्निरुद्धा अपोऽसृजत् तस्माद्वृचान्निरगमयत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पौंस्त्वं । पुंस अभिवर्धने । चुरादिः । अचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जघन्वान् । हतेर्लिटः क्सुः । विभाषा गमहन-विदेतीटो विकल्पादभावः । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हतेर्हकारस्य घत्वं ॥ ३० ॥

इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही ।

यदिन्द्र वज्रिन्नोर्जसा वृचं मरुताँ अवधीर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तव । मन्यवे । वेपेते इति । भियसा । मही इति ।

यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओर्जसा । वृचं । मरुतान् । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ११ ॥

मही महत्याविमे बावापृथिव्यावपि हे इन्द्र तव मन्यवे त्वदीयकोपाञ्ज्रियसा भीत्या वेपेते । कंपेते । हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र मरुताम्बरुन्निर्युक्तस्त्वमोर्जसा बलेन यद्यदा वृचमवधीः । तदानीं बावापृथिव्यावपि भयेना-कंपिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते । टुवेपु कंपने । भियसा । जिमी भये । औणादिकः ॥

न वेपसा न तन्यतेन्द्र वृचो वि बीभयत् ।

अभ्येनं वज्र आयसः सहस्रभृष्टिरायतार्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इन्द्र । वृचः । वि । बीभयत् ।

अभि । एनं । वज्रः । आयसः । सहस्रऽभृष्टिः । आयत । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १२ ॥

वृच इन्द्र वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कंपनेन न वि बीभयत् । भीतं नाकरोत् । तथा तन्यता स्वकीयेन घोरिण गर्जनशब्देन न वि बीभयत् । अपि च इन्द्रेण विरुष्ट आयसोऽयोमयः सहस्रभृष्टिरनेकामिधाराभिर्युक्तो वज्र एनं वृचमभ्यायत् । हंतुमामिमुख्येनागच्छत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता । स्तन शब्दे । चतन्यंजीत्यादिना तनोति-विधीयमानो यतुच बज्रलवचनादस्मादपि भवति । अत एव सलोपश्च । सुपां सुलुगिति तृतीयाया ङादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्मोदात्तत्वं । बीभयत् । जिमी भये । हेतुमति णिच् । अत्र वेपस्तन्यतुभ्यां मयं न हेतो-वृत्तादिति हेतुमयाभावाद्धिभेतेर्हेतुभये । पा० ६. १. ५६. । इत्यात्वाभावः । खंतालुङि ल्लेञ्ङादि । आयत । अय पय गतौ । भौवादिरुत्तरभेदः ॥

यद्वृचं तव चाशनिं वज्रेण समयोधयः ।

अहिमिन्द्र जिघांसतो दिवि ते बद्धधे शवोऽर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १३ ॥

यत् । वृचं । तव । च । अशनिं । वज्रेण । संऽअयोधयः ।

अहिं । इन्द्र । जिघांसतः । दिवि । ते । बद्धधे । शवः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १३ ॥

हे इन्द्र यद्यदा वृचं तव हननार्थं तेन वज्रेण समयोधयः सम्यक् प्राहारीः तदानीम-हिमागत्य हंतारं वृचं जिघांसतो हंतुमिच्छतस्ते तव शवो बलं दिवि बद्धधे । बद्धमनुस्यूतं व्याप्तमासीत् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ जिघांसतः । इन्द्रायै सम्यज्जनगमां सनि । पा० ६. ४. १६. । इत्युपधादीर्घत्वं । बद्धधे । बध बंधने । कर्मणि लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥

अभिष्टने ते अद्रिवो यत्स्था जगच्च रेजते ।

तव चा चित्तव मन्यव इन्द्र वेविज्यते भियार्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च । रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इन्द्र । वेविज्यते । भिया । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १४ ॥

हे अद्रिवो वज्रवन्निद्र ते तवामिष्टने सिंहनादे सति स्थाः स्थावरं जगज्जंगमं च यदस्ति तदुभयं रेजते । कंपते । त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भिया भीत्या वेविज्यते । भृशं कंपते । अन्यत्समानं ॥ स्थाः । तिष्ठतेः क्लिप्ति क्लिप् । वेविज्यते । ओविजी भयचलनयोः । अस्मात्क्रियासमभिहारे यङ् । सन्यङोरिति द्विर्भावः । अदुपदेशास्सर्वधातुकानुदात्तत्वे यङ् एव स्वरः शिष्यते । इन्द्रेत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे सत्यस्य पादादित्वादपादादाविति पर्युदा-
सान्निधाताभावः ॥

नहि नु यादधीमसींद्रं को वीर्या परः ।

तस्मिन्नृम्णमुत् क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुरर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १५ ॥

नहि । नु । यात् । अधिऽमसि । इन्द्र । कः । वीर्या । परः ।

तस्मिन् । नृम्णं । उत । क्रतुं । देवाः । ओजांसि । सं । दधुः । अर्चन् । अनु ।

स्वऽराज्यं ॥ १५ ॥

यात् यातं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिंद्रं नहि न्वधीमसि । वयं न ह्यवगच्छामः । यतो वयमल्पाः । पर इत्येतत्सकारांतमव्ययं वैदूर्यमाचष्टे । परो दिवा पर एना । ऋग्वे० १०. ८२. ५. इति यथा । परः परस्ताद-
तिदूरे मनुष्यैरनवगाह्ये स्थाने वीर्या वीर्येण सामर्थ्येन वर्तमानमिंद्रं को मनुष्यो जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मादिति चेत् अचाह । तस्मिन्निति । यस्मात्तस्मिन्निद्रे देवा नृम्णं धनं उतापि च क्रतुं वीर्यकर्मांजांसि बलानि च सं दधुः स्थापयान् चक्रुः । तस्मादित्यर्थः ॥ यात् । या प्रापणे । अस्मात्कृतः शतृ । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया लुक् । अधीमसि । इण् गतौ । इदंतो मसिः । वीर्या । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः ॥

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमन्नत ।

तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समग्मत्तार्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १६ ॥

यां । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियं । अन्नत ।

तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्वऽथा । इन्द्र । उक्था । सं । अग्मत् । अर्चन् । अनु ।

स्वऽराज्यं ॥ १६ ॥

अथर्वेतत्संज्ञक ऋषिः पिता सर्वासां प्रजानां पितृभूतो मनुश्च दध्यङ् अथर्वणः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिश्च
यां धियमन्नत यत्कर्मातन्वत अकुर्वन् तस्मिन्कर्मणि यानि ब्रह्माणि हविलक्षणाभ्यामन्युक्था शस्त्ररूपाणि
स्तोत्राणि च यानि सन्ति तानि सर्वाणि तस्मिन्निद्रे समग्मत । समगच्छन्त । तत्र दृष्टान्तः । पूर्वथा पूर्वेषामन्वेषां
वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा हवींषि स्तोत्राणि चेद्रेण संगच्छन्ते तद्वत् । य इन्द्रः स्वराज्यं स्वस्य राज्यत्वमन्वर्चन्
अनुपूजयन् । वृचवधादिरूपेण कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अन्नत । तनु विसारे । बडलं
कंदसीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योऽकंदसीत्युपधात्तोपः । पूर्वथा । यत्पूर्वथेन्द्रः प्रकटयन् कंदसि । पा० ५. ३.
१११. इतीवार्थे पूर्वशब्दात्प्राप्त्यर्थः । क्षित्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उक्था । शिष्कंदसि बडलमिति

श्रुतीपः । समरमत । समो गम्यच्छिभ्यामित्यात्मनेपदं । लुङि मंचे घसेति त्रैलुक् । गमहनेत्यादिनोपधाया लोपः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
दशतथाः पंचमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा । धीमता सायणार्येण षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्णितः ॥

प्रथमे मंडले त्रयोदशानुवाके सप्त सूक्तानि व्याकृतानि । इंद्रो मदायेति नवचर्मष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यति । इंद्रो नवेति । ऋषिश्चान्यस्मादृषेः । अनु० १२. २. इति परिभाषया रहगणपुत्रस्य गीतमस्यानुवृत्तेरस्य सूक्तस्य स ऋषिः । पूर्वसूक्ते पातं हीत्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं च सूक्तं पातं । अनादेशपरिभाषयेद्रो देवता ॥ पृथ्व्यस्य पंचमेऽहनि निष्केवल्थशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । प्रदं ब्रह्म इंद्रो मदाय सत्त्वा मदास इति निष्केवल्थं । आ० ७. १२. इति ॥ आरंभणीये चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इंद्रो मदायेत्याद्यस्तुचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । इंद्रो मदाय वावृधे मदे मदे हि नो इदिः । आ० ७. ४. इति ॥ महाव्रते निष्केवल्थ उत्तरपत्र इंद्रो मदायेत्येका शंसनीया । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इंद्रो मदाय वावृध इति पंक्तिः सूददोहाः । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

इंद्रो मदाय वावृधे शर्वसे वृत्रहा नृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिषूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥ १ ॥

इंद्रः । मदाय । वावृधे । शर्वसे । वृत्रहा । नृभिः ।

तं । इत् । महत्सु । आजिषु । उत । ई । अर्भे । हवामहे । स । वाजेषु । प्र । नः ।

अविषत् ॥ १ ॥

वृत्रहा वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा हंता । यद्वा । आवरकाणां शत्रूणां हंतिंद्रो मदाय हर्षार्थं शर्वसे । बलनामैतत् । बलार्थं च नृभिर्यज्ञस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भिर्ववृधे । स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो बभूव । स्तुत्या हि देवता प्राप्तबला सती प्रवर्धते । तमित्तमेवेद्रं महत्सु प्रभूतेष्वाजिषु संग्रामेषु हवामहे । अस्माकं रक्षणायाद्भयामहे । उतापि चेमेनमर्भेऽल्ये संग्रामे हवामहे । अस्माभिराहृतः स चेद्रो वाजेषु संग्रामेषु नोऽस्मान् प्राविषत् । प्रावतु । प्रकर्षेण रचतु ॥ ववृधे । वृधेः कर्मणि लिट् । संहितायाः मभ्यासस्थान्वेषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । तुजादित्वा हि तूतुजान इतिवत्पदकाले दीर्घः श्रूयत । नृभिः । सार्विकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नु चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । हवामहे । ह्रयतेर्लटि ह्र इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । शपि गुणावादेशौ । अविषत् । अव रचणे । लेखडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । सिद्धञ्जलं लेटीति सिप् । तस्यार्धधातुकत्वाद्वलादिलक्षण इद् ॥

असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि परादुदिः ।

असि दुभ्रस्य चिद्धधो यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पुराऽददिः ।

असि । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिस्तसि । सुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

हे वीर शत्रुक्षेपणकुशलेंद्र त्वं सेन्योऽसि । सेनाहौ भवसि । त्वमेकोऽपि सेनासदृशो भवसीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्माद्भूरि प्रभूतं शत्रूणां धनं पराददिः परादाता शत्रूणां पराङ्मुखं यथा भवति तथा आदातासि । भवसि । दभ्रस्य चित् । अल्पनामेतत् । अल्पस्यापि तव स्तोतुर्वृधो वर्धयितासि । तथा यजमानाय यागं कुर्वते सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरुषाय शिस्तसि । अपेक्षितं धनं ददासि । शिस्ततिर्दानकर्मा । यस्मात्ते तव वसु धनं भूरि बज्रलक्ष्यं धनं विद्यते । तस्माद्ददासीति भावः ॥ पराददिः । डुदाञ् दाने । आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावाह्विर्वचने ह्रस्वत्वं । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । वृधः । वृधिरंतर्भावितल्लक्षणादिगु-पधलक्षणः कः । सुन्वते । शतुरनुम इति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

यदुदीरत आजयो धृणवे धीयते धना ।

युस्त्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ इद्र वसौ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उत्ऽईरते । आजयः । धृणवे । धीयते । धना ।

युस्त्व । मदऽच्युता । हरी इति । कं । हनः । कं । वसौ । दधः । अस्मान् । इद्र ।

वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अवेदमाख्यानं । रह्मणपुत्रो गीतमः कुरुखंजयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञां परैः सह युद्धे सति स ऋषिरनेन सूक्तिनेंद्र सुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासिति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभि-राम्नातं । गीतमो ह वै राह्मण उभयेषां कुरुखंजयानां पुरोहित आसीदिति ॥ यद्यदाजयः संग्रामा उदीरते उग्रच्छंति उत्पद्यते तदानीं धना धनं धृणवे यो धृष्णुर्धर्षयिता शत्रूणां जेता भवति तस्मै धीयते । निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इद्र त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारौ हरी त्वदीयावश्चौ युत्स्व । रथे योजय । योजयित्वा च कं कंचिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वंतं हनः । हन्याः । कंचन त्वां परिचरंतं वसौ वसुनि धने दधः । स्थापयसि । अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि । तस्मात् हे इद्रास्मान्स्वदीयान्नाज्ञो वसौ धने दधः । स्थापय ॥ उदीरते । ईर गतौ । आदादिकः । अनुदात्तेत्वाञ्ज-सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यदुत्तयोगादनिघातः । धना । सुपां सुलुगिति डादेशः । युत्स्व । युजिर् योगे । अंतर्भावितल्लक्षणाद्वि-बज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । ब्रचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं । हनः । हंतेल्लेटि सिष्यडागमः । हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्वि-भक्तिर्निघातप्रतिषेधः । वसौ । लिङ्गव्यत्ययः । दधः । दध धारणे । लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

क्रत्वा म॒हाँ अ॒नुष्व॒धं भी॒म आ वा॒वृधे॒ शर्वः ।

अ॒त्रिय॒ ऋ॒ष्व उ॒पा॒कयो॒र्नि शि॒प्री हरि॒वान्दधे॒ हस्त॒योर्वज्रं॑मा॒यसं॑ ॥ ४ ॥

क्रत्वा । म॒हान् । अ॒नुऽस्व॒धं । भी॒मः । आ । व॒वृधे॒ । शर्वः ।

अ॒त्रिये॒ऽऽ॒त्रियः॒ । उ॒पा॒कयोः॒ । नि । शि॒प्री । हरि॒वान् । दधे॒ । हस्त॒योः । वज्रं॑ । आ॒यसं॑ ॥ ४ ॥

क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञया वा महान् सर्वाधिको भीमः शत्रूणां भयंकर इद्रोऽनुष्वधं । स्वधेत्यन्ननाम । स्वधायां । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सोमलक्षणस्यास्य ऽपि सतीत्यर्थः । शर्व आत्मीयं बलमा ववृधे । आभि-मुख्येन प्रावर्धयत् । तदन्तरमृष्यो दर्शनीयः शिप्री । शिप्री हनू नासिके वा । तद्युक्तः हरिवान् हरिनाम-काश्चोपेत इद्र उपाकयोः । अंतिकनामेतत् । समीपवर्तिनो हि तयोर्द्वयोः अत्रिययोः वज्रं अत्रिये संपदर्थं

नि दधे । निदधाति । स्थापयति । सोमपानेन हृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रूणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः ॥ क्रत्वा । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वाद्भावः । आयसं । तस्य विकार इत्यप्रत्ययः ॥

आ पप्रौ पार्थिवं रजो बद्धधे रोचना दिवि ।

न त्वावाँ इन्द्र कश्चन न जातो न जनिष्यतेऽति विश्वं ववक्षिथ ॥ ५ ॥

आ । पप्रौ । पार्थिवं । रजः । बद्धधे । रोचना । दिवि ।

न । त्वाऽवान् । इन्द्र । कः । चन । न । जातः । न । जनिष्यते । अति । विश्वं । ववक्षिथ ॥ ५ ॥

इन्द्रः स्वतेजसा पार्थिवं पृथिव्याः संबंधि वस्तुजातं रजोऽंतरिक्षलोकं चा पप्रौ । आपूरयति । तथा दिवि बुलोके रोचना रोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बद्धधे । बबंध । स्थापितवान् । अतो हे इन्द्र त्वावान् त्वत्सदृशः कश्चन न जातो नोत्पन्नोऽस्ति । न च जनिष्यते । उत्पत्त्यमानोऽपि नास्ति । तादृशस्त्वं विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगदति ववक्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ पप्रौ । प्रा पूरणे । लिब्यात औ णलः । पा० ७. १. ३४. । इत्यौकारादेशः । पार्थिवं । पृथिव्या जात्रौ । पा० ४. १. ८५. २. । इत्यप्रत्ययः । जित्वादाबुदात्तत्वं । रजः । रजं त्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं । रन्ज रागे । असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानं । का० ६. ४. २४. ४. । इति नलोपः । बद्धधे । बध बंधने । लिटि व्यत्ययेन हलादि-शेषाभावः । एकहल्प्रत्ययगतत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपावपि न स्तः । पादादित्वान्निघाताभावः । त्वावान् । वतुप्र-करणे युष्मदस्यज्ञां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । ववक्षिथ । वह प्राप्ते । अस्मादिच्छासनि सन्वत इतीत्वस्य सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यत इत्यभावः । अस्मादिच्छासनि इति निषेधा-दाम्प्रत्ययाभावः ॥ ॥ १ ॥

यो अर्यो मर्तभोजनं पराददाति दाशुषे ।

इन्द्रो अस्मभ्यं शिष्यतु वि भज भूरि ते वसुं भक्षीय तव राधसः ॥ ६ ॥

यः । अर्यः । मर्तऽभोजनं । पराऽददाति । दाशुषे ।

इन्द्रः । अस्मभ्यं । शिष्यतु । वि । भज । भूरि । ते । वसुं । भक्षीय । तव । राधसः ॥ ६ ॥

अर्यः स्वामी य इन्द्रो मर्तभोजनं सर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यमन्नं दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय पराददाति प्रयच्छति स इन्द्रोऽस्मभ्यं शिष्यतु । तादृशमन्नं ददातु । अवशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतं । हे इन्द्र अस्मभ्यं दातुं धनं वि भज । विभक्तं कुरु । यतस्ते तव वसु धनं भूरि बज्रलमसंख्यातं अतस्त्व राधसो धनस्त्वैकदेशं भक्षीय । भजेय । प्राप्नुयां ॥ पराददाति । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । तिङि चोदात्तव-तीति गतेरनुदात्तत्वं । दाशुषे । दाशु दाने । दाश्वान् साह्यानि क्लृप्तप्रत्ययांतो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शास्त्रिभ्यश्चैव चेति षत्वं । भक्षीय । भज सेवायां । प्रार्थनायां लिङि तस्य च्छंदस्युभयर्थेत्यार्धधातुकत्वाच्चवभावः सलोपाभावश्च । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाताभावः । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्यदादेशा वक्तव्या इति वचनात् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिगो मदेमदे हि नो ददिरिति वैकल्पिकोऽनुरूपसृचः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । मदेमदे हि नो ददिः सुरूपकृतमूतये । आ० ७. ४. । इति ॥

मदेमदे हि नो ददिर्युया गवामृजुक्रतुः ।

सं गृभाय पुरू शतोभयाहस्त्या वसुं शिशिहि राय आ भर ॥ ७ ॥

मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । यूथा । गवां । ऋजुऽक्रतुः ।

सं । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसु । शिशिहि । रायः । आ । भर ॥ ७ ॥

मदे मदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति ऋजुक्रतुर्ऋजुकर्मा स दंद्रो नोऽस्मभ्यं गवां यूथा यूथानि ददिर्हि गोयूथानां दाता खलु । हे इंद्र स त्वं पुरु पुरुणि प्रभूतानि शता शतसंख्याकानि । अपरिमितानीत्यर्थः । वसु वसूनि धनान्युभयाहस्त्योभाभ्यां हस्ताभ्यां सं गृभाय । अस्मभ्यं दातुं सम्यग्गृहाण । शिशिहि । अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु । निशितवुद्धियुक्तान् कुर्वित्यर्थः । रायो धनानि हस्तयोः स्थितान्या भर । आहर । प्रयच्छ ॥ ददिः । डुदाज दानि । आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । यूथा । श्रेष्ठं दंसि बज्रलमिति श्लोपः । गवां । साविकाच इति प्राप्तस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः । गृभाय । ग्रह उपादानि । लोटि ह्रीं कंदसि शायजपि । पा० ३. १. ८४. इति आप्रत्ययस्य शायजादेशः । ह्यहोर्भे इति भत्वं । उभयाहस्त्या । उभयहस्तशब्दादुत्तरस्य तृतीयाद्विवचनस्य सुपां मुलुगिति ड्यादेशः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । समासांतोदात्तत्वं उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्तत्वं । वसु । सुपां मुलुगिति विभक्तिर्लुक् । शिशिहि । शो तनूकरणे । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य झुः । आदेच इत्यात्वं । इदित्यनुवृत्तौ बज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । ई हल्यघोरिति धातोरीत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । रायः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

मादयस्व सुते सचा शर्वसे शूर राधसे ।

विद्महि त्वां पुरुवसुमुप कामान्ससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ८ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । शर्वसे । शूर । राधसे ।

विद्महि । हि । त्वा । पुरुऽवसु । उप । कामान् । ससृज्महे । अथ । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हे शूर शौर्यवर्द्धिंद्र सुते सोमेऽभिषुते सत्यागत्य सचास्माकं सखा सन् मादयस्व । तेन सोमेन तुष्टो भव । किमर्थं । शर्वसे बलार्थं राधसेऽस्माकं धनार्थं च । त्वा त्वां पुरुवसुं बज्रधनं विद्महि । वयं जानीमः खलु । अतोऽस्मदीयान् कामान् माचा गवा वत्सानिव त्वयोप ससृज्महे हि । त्वया खल्वेकीकुर्मः । अथानंतरं नोऽस्माकमविताभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता भव ॥ मादयस्व । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । ससृज्महे । सृज विसर्गे । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य झुः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । अत्रापि हिशब्दानुषंगाच्छंदस्यनेकमपि साकांचं । पा० ८. १. ३५ । इति निघातप्रतिषेधः ॥

एते तं इंद्र जंतवो विश्वं पुथंति वार्यं ।

अंतर्हि ख्यो जनानामर्यो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद आ भर ॥ ९ ॥

एते । ते । इंद्र । जंतवः । विश्वं । पुथंति । वार्यं ।

अंतः । हि । ख्यः । जनानां । अर्यः । वेदः । अदाशुषां । तेषां । नः । वेदः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे इंद्र ते तव स्वभूता एते जंतवो यजमानलक्षणा जना विश्वं सर्वं वार्यं सर्वैः संभजनीयं हविः पुथंति । वर्धयंति । अदाशुषां हविषामदानूणां जनानामंतर्मध्ये विद्यमानं वेदो धनमर्यः सर्वेषां स्वामी त्वं ख्यो हि । पश्यसि हि । जानासीत्यर्थः । तेषामयजमानानां वेदो धनं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । प्रयच्छेति यावत् । अयजमानेषु विद्यमानं धनं यागानुपयुक्तत्वाद्यर्थमेव भवेत् । अतस्तस्य धनस्य सार्थकत्वाय तदीयं धनमपहृत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः ॥ ख्यः । ख्या प्रकथने । अयं दर्शनार्थोऽपि । वर्तमाने क्वांदसो लुङ् । अस्त्विति वक्तीत्यादिना त्रैरङ्गादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । बज्रलं कंदसमाद्योगेऽपीत्यडभावः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥ २ ॥

ङित्वात् किङिति चेति प्रतिषेधः । अथवा धू विधूयने । तौदादिकः । कुटादिः । अस्मात्कर्मणि सुङि गाङ्कुटा-
दिभ्य इति सिचो ङित्वाद्गुणाभावः । नविषया । शु सुतो । करणभूताया अपि सुतेः स्वभापारे कर्तृत्वान्तत्त्वं ।
तदन्तात् तुस्कंदसीतीष्ठन्त्ययः । तुरिष्ठेमेयः स्थिति तृलोपः । मती । सुपां सुसुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदी-
र्घत्वं । मंचे वृषेष्पचमनेति क्तिन उदात्तत्वं ॥

महापितृयज्ञे सुसंदृशमित्येषाहवनीयोपस्थाने विनियुक्ता । सूचितं च । आहवनीयं सुसंदृशं त्वेति पंक्त्या
। आ० २. १९. । इति ॥

सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवंधुरः स्तुतो याहि वशां अनु योजा न्विद्र ते हरी ॥ ३ ॥

सुसंदृशं । त्वा । वयं । मघवन् । वन्दिषीमहि ।

प्र । नूनं । पूर्णवंधुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योज । नु । इद्र । ते ।
हरी इति ॥ ३ ॥

हे मघवन्निद्र सुसंदृशं सुष्ठुगुहदृष्ट्या सर्वस्व द्रष्टारं त्वा त्वां वयं वन्दिषीमहि । स्वामहि । स्तुतिकर्तारो
भूयास्तेत्याशास्यति । अस्माभिर्वन्दिभिः स्तुतस्त्वं पूर्णवंधुरः सोतृभ्यो दैर्घ्येनैः पूरितेन रथेन युक्तः सन् वशान्
कामयमानानन्यान्वजमानान्प्रति नूनं प्र याहि । अवशं प्रतिष्ठस्व । योजेत्यादि पूर्ववत् ॥ वन्दिषीमहि । वदि
अभिवादनस्तुत्योः । आशीर्लिङ् । लिङ्गाशिषि । पा० ३. ४. ११६. । इति तस्मादध्यातुकत्वेन लसार्वधातु-
कस्वरामावे प्रत्ययादुदात्तत्वं । मघवन्नित्यस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे सति पादादित्वा-
न्निघाताभावः ॥

स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठति गोविदं ।

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिद्र चिकेतति योजा न्विद्र ते हरी ॥ ४ ॥

सः । घ । तं । वृषणं । रथं । अधि । तिष्ठति । गोविदं ।

यः । पात्रं । हारिऽयोजनं । पूर्णं । इद्र । चिकेतति । योज । नु । इद्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

स घ स खल्विद्रो वृषणं कामाभिवर्षकं गोविदं गवां संमयितारं तं रथमधि तिष्ठति । ईदृशे रथेऽधि-
तिष्ठतु । आरूढो भवतु । हे इद्र यो रथो हारियोजनमेतत्संज्ञकं धानामिश्रितं पूर्णं सोमेन पूर्णं पात्रं
चिकेतति ज्ञापयति । तं रथमधितिष्ठेति पूर्वैणान्वयः । अधिष्ठाय च त्वन्द्यादौ शिप्रं योजय ॥ घ । अथि
तुमुधेति दीर्घः । रथं । अधिशीङ्स्थासां कर्म । पा० १. ४. ४६. । इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । तिष्ठति । तिष्ठते-
लैव्याडागमः । चिकेतति । कित ज्ञाने । लैव्याडागमः । जुहोत्यादिभ्यः सुः । वङ्गलं ईदसीति वक्तव्यं
। का० ७. ३. ८७. १. । इति वचनान्नाभ्यस्तस्याचि पितेति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुप प्रियां मंदानो याह्यंधसो योजा न्विद्र ते हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

तेन । जायां । उप । प्रियां । मंदानः । याहि । अंधसः । योज । नु । इद्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो वङ्गकर्मवन्निद्र ते त्वदीये रथे दक्षिणो दक्षिणपार्श्वस्थोऽथो युक्तोऽस्तु । उतापि च सव्यो
वामपार्श्वस्थोऽपि युक्तोऽस्तु । तेन रथेनांधसः सामलक्षणात्पान्नस्य पानेन मंदानो मत्तस्त्वं प्रियां प्रीयधिषीं

जायामुप याहि । सा यत्र वर्तते तत्र गच्छत्यर्थः । तदर्थं हे इंद्र त्वदीयावश्चौ रथे क्षिप्रं योजय । अत्रयोजन-
रथा च पीतसोमखेंद्रस्य स्वगृहं प्रति प्रस्थानं प्रतिपाद्यते ॥ मंदानः । मदि क्षुतिमोदमदस्वप्नकांतगतिषु ।
खिटः कानच् । द्विर्वचनप्रकरणे खंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । अंधसः । अद भक्षणे । अदेर्नुम धस्य
। उ० ४. २०५. । इत्यमुन् धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च ॥

अंत्वेष्वहःसु हारियोजनस्य युनज्मीत्वेषा याज्या । सूचितं च । युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी इति
याज्यानुवाक्ये अंत्वेष्वहःसु । आ० ६. ११. । इति ॥

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिषे गभस्त्योः ।

उत्वा सुतासो रभसा अमंदिषुः पूषण्वान्वज्जिन्तमु पत्न्यामदः ॥ ६ ॥

युनज्मि । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिषे । गभस्त्योः ।

उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमंदिषुः । पूषण्ऽवान् । वज्जिन् । सं । ऊं इति ।
पत्न्या । अमदः ॥ ६ ॥

हे इंद्र केशिना केशयुक्तौ शिखावंतौ ते हरी त्वदीयावश्चौ ब्रह्मणा स्त्रोचरूपेण मंचेण युनज्मि । रथे
संयोजयामि । तेन रथेनोप प्र याहि । त्वद्गृहमुपगच्छ । गभस्त्योः । बाहुनामैतत् । बाहोरश्वबंधकान् ररमीन्द-
धिषे । धारयस्व । त्वा त्वां सुतासो यज्ञेऽभिषुताः सोमा रभसा वेगवतः । तीव्राः क्षिप्रं मदस्कारिण इत्यर्थः ।
उदमंदिषुः । उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः । हे वज्जिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पूषण्वान् । अत्र पूषण्शब्दः पुष्टौ वर्तते ।
पुष्टिर्वै पूषा पुष्ट्यैवाव्यय इति श्रुतेः । सोमपानजनितया पुष्ट्या युक्तः सन् पत्न्या स्वनार्यया सह समु अमदः ।
सम्यग्वैव तृप्तो भव ॥ केशिना । केशयुक्तरभस्येभ्य इति । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । रभसाः । अश्व-
अमदः । अमंदिषुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । पूषण्वान् । पुष पुष्टौ । अज्जुचन्निवादी पूषन्निति निपात्यते ।
तस्माच्च भावसाधनं द्रष्टव्यं । पूषास्वास्तीति पूषण्वान् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । नलोपेऽनो नृत् । पा०
८. २. १६. । इति नृत् । ह्रस्वगुड्भां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अमदः । मदी हर्षे । खंदसि लुङ्लङ्लिट इति
प्रार्थनायां लङ् । श्वनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥ ॥ ३ ॥

अश्वावतीति षड्बुचं दशमं सूक्तं गोतमस्यार्धमिंद्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं । अश्वावति जागतमिति ।
अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छसिश्च इदं सूक्तं । सूचितं च । अश्वावति प्रोथां पीति वृष्ण इयमि सत्या-
मिति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिंद्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमित्पृणक्षि वसुना भवीयसा सिंधुमापो यथाभितो विचेतसः ॥ १ ॥

अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इंद्र । मर्त्यैः । तव । जतिऽभिः ।

तं । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा । सिंधुं । आपः । यथा । अभितः । वि
ऽचेतसः ॥ १ ॥

हे इंद्र यो मर्त्यो मनुष्यस्तवोतिभिस्त्वदीये रचणैः सुप्रावीः सुष्ठु प्ररक्षितो भवति स मर्त्योऽश्वावति
बहुभिरश्वैर्युक्ते गृहे वर्तमानो गोषु प्राप्तयेषु प्रथमो गच्छति । सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वमेव गोमान् भव-
तीत्यर्थः । त्वं तमित् तमेव पृषं भवीयसा बहुतरेण भवितुमेव वा शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुना धनेन
पृणक्षि । संपृक्तं संपूर्णं करोषि । तत्र दृष्टांतः । विचेतसो विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथाभितः सर्वासु दिक्षु
सिंधुं समुद्रं पूरयति तद्वत् ॥ अश्वावति । मंचे सोमाश्चेति मतौ दीर्घत्वं । सुप्रावीः । अवितृक्षुतंचिभ्य ईः । उ० ३-
१५८. । व्यवतरेकारप्रत्ययः । जतिभिः । जतिव्यूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । पृणक्षि । पृची संपर्के । रौधा-

दिकः । भवीयसा । बह्वृशब्दादीयसुनि बहोर्लोपो भू च बहोरिति बह्वृशब्दस्य भूभाव ईयसुन ईकारलोपश्च ।
अत्र तु च्छांदसत्वादीकारलोपो न क्रियते भूभावश्च क्रियते । अथवा भवितृशब्दात्तुष्कंदसीतीयसुन । तुरिष्ठे-
मेयःस्विति तुलोपः ॥

अपोनप्तीये होतृचमसेऽङ्गिः पुर्यमाण आपो न देवीरित्येषानुवक्तव्या । सूचितं च । आपो न देवीरूपं यंति
होचियमिति समाप्य । आ० ५. १. इति । ब्राह्मणं च भवति । आपो न देवीरूपं यंति होचियमिति होतृचमसे
समवनीयमानास्त्वन्वाह । ऐ० ब्रा० २. २०. इति ॥

आपो न देवीरूपं यंति होचियमवः पश्यंति विततं यथा रजः ।

प्राचैर्देवासः प्र णयंति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयंते वरा इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यंति । होचियं । अवः । पश्यंति । विऽततं । यथा । रजः ।

प्राचैः । देवासः । प्र । नयंति । देवऽयुं । ब्रह्मऽप्रियं । जोषयंते । वराऽइव ॥ २ ॥

होचियं होतुः स्वभूतं चमसं देवीर्देव्यो द्योतमाना आपो न यथाप उप यंति उपगच्छंति तद्वदुपरि
वर्तमाना देवा एतमेव चमसमवोऽवस्ताप्यञ्जंति । होतृचमसेऽस्माकं सोमाभिषवायापः पूरिता इति तेषां
दृष्टिरप्यस्मिन् संलपामूत् । तत्र दृष्टांतः । विततं विस्तीर्णं रजो ज्योतिः सूर्यसंबन्धि यथा निरंतरमवस्ताप्यतति
तद्वत् । देवयुं देवान् कामयमानमेतं चमसं प्राचैः प्राचीनं यद्वा प्रांचनैः प्रगमनैः तत्र देवाभिसुखं होमकाले प्र
णयंति । होमार्थे प्रणीतं ब्रह्मप्रियं ब्रह्मणा सोमलक्षणेनानेन प्रीतं संतृप्तं । पूरितमित्यर्थः । जोषयंते । सर्वे
देवास्तं चमसं सेवते । वरा इव कन्यकां । यथा वरा ममेयं भविष्यति ममेयं भविष्यतीति कन्यकां सेवते । एवं
देवा अपि ममायं सोमो ममायं सोम इत्यस्य पार्श्वे वर्तत इत्यर्थः । 'एतयोर्लोपौ' इति 'एतयोर्लोपौ' सारिण योजितं
मंचस्थानुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् ॥ यदा तु रात्रिपर्यायेऽस्या 'एतयोर्लोपौ' तदा त्वेवं व्याख्येयं । हे इंद्र देव आपो
यथा निम्नदेशमुपगच्छंति एवं देवास्त्वदीयं स्तोत्रं शुश्रूषमाणा होचियं होतृसंबन्धि धिष्ण्यस्थानमुपगच्छंति ।
उपगत्य चावस्ताप्यञ्जंति विततं ज्योतिरिव । देवयुं देवानात्मन इच्छंतमेतं शंसितारमागताः सर्वे देवाः
प्राचीनं प्र णयंति । अयतो धारयंति । ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसंतं वराः कन्यका इव सेवते ॥ होचियं ।
होतृशब्दात्तस्त्रेदमर्थे घप्रत्ययः । अवः । पूर्वाधरः 'अवः' पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययातोदात्तः । प्राचैः ।
उच्चैर्नीचैरिति वदव्ययं । यद्वा । प्रपूर्वादचतैर्घञर्थे कविधानं 'यद्वा' धनिमुध्यर्थमिति परिगणन-
स्योपलक्षणार्थत्वाद्वावे कप्रत्ययः । अनदितामिति नलोपः । जोषयंते । जुषी 'अति' इत्येतोः । स्वात्मनः
प्रयोज्यत्वाच्चेतुमिति णिच् ॥

प्रवर्ग्यामिष्टवेऽधि द्वयोरित्येषा । स्पृष्टोदकमिति खंडे सूचितं । अधि द्वयोरदधा उक्थं वचः शुक्रं ते
अन्यत्रजतं ते अन्यत् । आ० ४. ६. इति ॥ हविर्धानप्रवर्तनेऽप्येषा । सूचितं च । यमे इव यतमाने यदैतमधि
द्वयोरदधा उक्थं वच इत्यर्धर्च आरमेत् । आ० ४. ९. इति ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचो यतसुचा मिथुना या संपर्यतः ।

असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यं । वचः । यतऽसुचा । मिथुना । या । संपर्यतः ।

असंऽयत्तः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे इंद्र द्वयोर्हविर्धानयोर्दधं । उक्थं शस्त्रं । तद्योग्यं वचो जुजे वामित्यादिमंचरूपं वचनमध्यदधाः ।
'असंयत्तः' । ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव वचोऽधिनिधीयत इत्याशङ्क्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातं ।
अधि द्वयोरदधा उक्थं वच इति द्वयोर्होतृचतृतीयं हृदिरधिनिधीयत उक्थं वच इति यदाह यच्चियं
वै कर्मोक्थं वचो यच्चमेवैतेन समर्धयति । ऐ० ब्रा० १. २९. इति । तत्र यथा हविर्धानद्वय एकमेव तृतीयं

हृदिरधिनिधीयते एवं स्तोत्रमप्युभयोरिकं युक्तं । उक्थं नाम यज्ञसंबन्धि शस्त्रं तद्योग्यं वचनमपि यज्ञियं कर्म । तस्य यज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्यज्ञत्वसंपादनायाधिनिधानावज्ञोऽपि समुद्धो भवति । कीदृशयोर्हविर्धानयोः । यतस्तुचा । यताः संबद्धाः सुचो ग्रहचमसादेव्यस्य पात्राणि ययोस्ते । मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने या ये हविर्धाने त्वां संपर्यतः पूजयतस्तयोरित्यर्थः । किंच ईदृग्रूपहविर्धानयुक्तो यजमानोऽसंयत्तः शत्रुभिः सह युद्धार्थमनभिगतः सन् ते व्रते त्वदीये कर्मणि चेति । निवसति । पुष्यति च । प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति च । सुन्वते त्वद्देवत्ये यागे सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य भद्रा कल्याणी शक्तिरुत्कृष्टं बलं भवति । एतत्सर्वं हविर्धानयोरुक्तस्य वचसोऽधिनिधानेन त्वया कृतमित्यर्थः ॥ यतस्तुचा । यम उपरमे । निष्ठायामनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । बङ्गब्रीहौ पूर्वगदप्रत्ययान्तरत्वं । इदमादिषु त्रिषु पदेषु सुपां मुलुगिति विभक्तिराकारः । संपर्यतः । सपर पूजायां । कंडादिभ्यो यक् । अनुपदेशाद्वसार्वाधातुकानुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । चेति । चि निवासगत्योः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । सुन्वते । पञ्चर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । शतुरनुम इति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

आदेगिराः प्रथमं दधिरे वयं इन्द्रायः शम्या ये सुकृत्या ।

सर्वं पण्येः समविदंत भोजनमश्वावंतं गोमंतमा पशुं नरः ॥४॥

आत् । अंगिराः । प्रथमं । दधिरे । वयः । इन्द्रायः । शम्या । ये । सुऽकृत्या ।

सर्वं । पण्येः । सं । अविदंत । भोजनं । अश्वंऽवंतं । गोऽमंतं । आ । पशुं । नरः ॥४॥

यदा पणिभिर्गावोऽपहृतास्तदानीमंगिरा अंगिरसः प्रथमं पूर्वमग्रतो वयो हविर्लक्षणमन्नं दधिरे । इन्द्रार्थं संपादितवतः । आदनंतरं तादृशा येऽंगिरस इन्द्रायः प्रज्वलिताभियुक्ताः संतः सुकृत्या शोभनकरणीपेतया शम्या कर्मणा शोभनेन यागेनेंद्रमयजन्निति शेषः । ते नरो यज्ञस्य नैतारोऽंगिरसः पणेरितन्नाम्नोऽसुरस्य संबन्धि सर्वे भोजनं धनं समविदंत । समलभंत । कीदृशं । अश्वावंतं अश्वैर्युक्तं गोमंतं गोभिर्युक्तं । आकारः समुच्चये । गदप्रत्ययान्तरादेकमन्यत्पशुजातं च समविदंत । अंगिराः । सुपां मुलुगिति जसः सुः । शम्या । शमीति कर्मनाम । शाम्यत्यनया क्रियया दोषजातमिति शमी । करणे घञ् । नोदात्तोपदेशस्य मातस्त्वानाचमेः । पा० ७. ३. ३४. इति वृद्धिप्रतिषेधः । गौरादित्वात् ङीष् । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । सुकृत्या । शोभनं कृत्यं करणं यस्यां सा तथोक्ता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पयस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥५॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पयः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः । वेनः । आ । अजनि ।

आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातं । अमृतं । यजामहे ॥५॥

पणिभिरपहृतासु गोष्वथर्वैतत्संज्ञ अर्पिष्यन्नैरिन्द्रदेवत्वैरनुष्ठितैर्यगैः पथो गोसंबन्धिनो मार्गान् प्रथमस्तते । तनुते । सर्वेभ्य ऋषिभ्यः पूर्वमेव कृतवानित्यर्थः । ततस्तदनंतरं व्रतपा व्रतानां कर्मणां पालयिता वेनः कांतः सूर्यः सूर्यरूप इन्द्र आजनि । गवां प्रदर्शनायाविरभूत् । ततोऽथर्वा ता गा आजत् । आभिमुख्येन प्राप्नोत् । तादृशस्त्रिंश्रस्य काव्यः कवेः पुत्र उशना भृगुः सचासुरनिरसनाय सहायोऽभूत् । यमस्यासुराणां नियमनार्थं जातं प्रादुर्भूतममृतं मरणरहितं तमिन्द्रं यजामहे । हविर्भिः पूजयामः ॥ पथः । शसि भस्त्र टेलीप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्त्रिण विभक्तिरुदात्तत्वं । तते । तनु विस्तरि । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः । अजनि । जनी प्रादुर्भावे । दीपजनबुधेत्यादिना । पा० ३. १. ६१. कर्तरि लुङि ऋषिण । आजत् । अज गतिविपणयोः ॥

आ तिष्ठ वृत्रहन्त्रयं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो यावा कृणोतु वमुना ॥३॥

आ । तिष्ठ । वृत्रहन् । रथं । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।

अर्वाचीनं । सु । ते । मनः । यावा । कृणोतु । वमुना ॥३॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हन्तरिद्र रथमा तिष्ठ । आरोह । यस्मात्ते हरी त्वदीयावश्यौ ब्रह्मणा स्तोत्रलक्षणेन मन्त्रेण युक्ता रथेऽस्माभिर्योजितौ तस्मात्त्वं रथमातिष्ठ । ते मनस्वदीयं मनश्च यावाभिषवार्थं प्रवृत्तः पाषाणो वमुना वचनीयेनाभिषवशब्देनार्वाचीनमस्मदभिमुखं सु कृणोतु । सुष्ठु करोतु ॥ युक्ता । सुपां सुलुगित्याकारः । वमुना । वचेर्गञ् । उ० ३. ३३. इति नुप्रत्ययो गकारश्चांतादेशः ॥

इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदं । शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारां ऋतस्य सार्दने ॥४॥

इमं । इन्द्र । सुतं । पिब । ज्येष्ठं । अमर्त्यं । मदं । शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् ।

धाराः । ऋतस्य । सार्दने ॥४॥

हे इन्द्र सुतमभिषुतमिमं सोमं पिब । कीदृशं । ज्येष्ठमन्तिशयेन प्रशस्तं मदं मदकरं अमर्त्यममारकं । सोम-पानजन्यो मदो मदांतरवन्धारको न भवतीत्यर्थः । तथा ऋतस्य यज्ञस्य संबंधिनि सार्दने गृहे वर्तमानाः शुक्रस्य दीप्तस्यास्य सोमस्य धारास्त्वामभ्यक्षरन् । अभिमुख्येन संचलन्ति । त्वां प्राप्नुवन्ति । स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठं । प्रशस्तशब्दादिष्ठनि ज्य च । पा० ५. ३. ६९. इति ज्यादेशः । अक्षरन् । क्षर संचलने । क्वांसो लङ् ॥

इंद्राय नूनमर्चतोक्थानि च ब्रवीतन । सुता अमत्सुरिंदवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥५॥

इंद्राय । नूनं । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन । सुताः । अमत्सुः । इंदवः । ज्येष्ठं ।

नमस्यत । सहः ॥५॥

हे ऋत्विज इंद्राय नूनं क्षिप्रमर्चत । पूजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टीक्रियते । उक्थान्यप्रगीतमंत्रसाध्यानि स्तोत्राणि च ब्रवीतन । ब्रूत । सुता अभिषुता इंदवः सोमाश्चामत्सुः । आगतमेनमिन्द्रं मत्तं कुर्वन्तु । अनंतरं ज्येष्ठं प्रशस्ततमं सहः सहस्त्रिनं बलवंतं तमिन्द्रं नमस्यत । नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन । ब्रवीतीर्लोपि तप्तनप्तनथ-नाश्चेति तगवादेशः । अमत्सुः । मदी हर्षे । क्वांसः प्रार्थनायां लुङ् । अमत्सुः प्रार्थनायां लुङ् । अमत्सुः प्रार्थनायां लुङ् । नमस्यत । नमोवरिवस्त्रिचङ् इति क्वच् । सहः । लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः । पा० ४. ४. १२८. २. इति मत्वर्थीयस्य लुक् ॥ ५॥

नकिष्टुद्रधीतरो हरी यदिद्र यच्छसे । नकिष्ट्वानु मज्मना नकिः स्वश्व आनशे ॥६॥

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इन्द्र । यच्छसे । नकिः । त्वा । अनु ।

मज्मना । नकिः । सुऽअश्वः । आनशे ॥६॥

हे इन्द्र यस्मात्त्वं हरी एतत्संज्ञावश्यौ यच्छसे रथे योजयसि तस्मात्त्वत्तोऽश्वः कश्चिद्रधीतरोऽतिशयेन रथवान् नकिः । नास्ति । अन्येषामीदृगश्वयुक्तरथाभावात् । त्वा त्वामनुलक्ष्य मज्मना । बलनामेतत् । बलेन सङ्ग्रहोऽपि नकिः । न ह्यस्ति । स्वश्वः शोभनाश्वोऽश्वश्च त्वां नकिरानशे । न प्राप । इन्द्रस्य बलाश्वयोरसाधा-रणत्वादिद्रसदृशो बलवानश्ववान् लोके कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्ट्वत् । युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादमिति षत्वं । रथीतरः । रथी । तरपीडयित्वा । पा० ८. २. १७. १. इतीकारांतादेशः । अवयवसमये क्वांसं प्रस्वत्वं । यच्छसे । मेर्यथेनात्वेनेपदं । स्वश्वः । बज्रग्रीवावाबुदात्तं ब्रह्मदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । आनशे । अग्नीतिशेत्वभ्यासादुत्तरस्य नुट् ॥

आभिन्नविकेषक्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो य एक इद्विदयते इति वैकल्पिकः उपनिषत्सूत्रः । एष्टु
ष्विति खंडे सूचितं । सखाय आशिषामहि य एक इद्विदयते । आ० ७. ८. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवच्य
औष्णिहृतृचाशीतावयं तृचो विनियुक्तः । तथैव पंचमारण्यके सूच्यते । य एक इद्विदयते आ याह्यद्रिभिः सुतं
। ऐ० आ० ५. २. ५. । इति ॥

य एक इद्विदयते वसु मर्तीय दाशुषे । ईशानो अप्रतिष्कृत इंद्रो अंग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मर्तीय । दाशुषे । ईशानः । अप्रतिष्कृतः ।

इंद्रः । अंग ॥ ७ ॥

य इंद्र एक इत् एक एव दाशुषे हविर्दत्तवते मर्तीय मनुष्याय यजमानाय वसु धनं विदयते विशेषेण
ददाति । अंगेति चिप्रनाम । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः । प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवंभूतः स इंद्रः
चिप्रमीशानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ विदयते । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । शपः निन्दनं
तत्त्वं । तिङश्च लसार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कृतः । कु शब्दे ।
प्रतिकूलं कूर्यते शब्दयत इति प्रतिष्कृतः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुट् । सुषामादिवात्पत्वं । नञ्समासेऽव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुपमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रवन्निर इंद्रो अंग ॥ ८ ॥

कदा । मर्तं । अराधसं । पदा । क्षुपं इव । स्फुरत् । कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः ।

इंद्रः । अंग ॥ ८ ॥

अराधसं हविर्लक्षणेन राधसा धनेन रहितं । अयष्टारमित्यर्थः । एवंविधं मर्तं मनुष्यमिंद्रः पदा पादेन
क्षुपमिवाहिच्छत्तकमिव कदा स्फुरत् । स्फुरिष्यति । वधिष्यति । यथाहिच्छत्तं मंडलाकरिण शयानं कश्चिद-
नायासेन हंति एवमिंद्रोऽपि कदासाच्छत्रं हरेत् । स्फुरतिर्वधकर्मा । स्फुरति स्फुरतीति वधकर्मसु
पठितत्वात् । नोऽस्माकं यष्टृणां गिरः सुतिलक्षणा वाच इंद्रः कदा कस्मिन्कालेऽंग चिप्रं शुश्रवत् । श्रोष्य-
तीति वितर्क्यते । अत्र निरुक्तं । क्षुपमिव भवति यत् क्षुभ्यते । कदा मर्तमनाराधयंतं पादेन क्षुपमिवाव-
स्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति गिर इंद्रोऽंग । अंगेति चिप्रनाम । नि० ५. १७. । इति ॥ पदा । पादशब्दस्य
पदन्नित्यादिना पदादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । क्षुपमिव । क्षुभ संचलने । अराधसाधने धनि
बज्रलवचनाद्वातोर्नुमागमः । वर्णव्यापत्या भकारस्य पकारः । स्फुरत् । स्फुर संचलने । कंदसि लुप्तः
इति लुडर्थे लङ् । बज्रलं कंदसमाध्योगेऽपीत्युडभावः । शुश्रवत् । शुश्रवणे । लेख्यडागमः । बज्रलं कंदसीति
शपः सुः ॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आविवांसति । उयं तत्पत्यते शव इंद्रो अंग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवांसति । उयं । तत् । पत्यते ।

शवः । इंद्रः । अंग ॥ ९ ॥

बहुभ्यो मनुष्येभ्यः सकाशाद्यश्चिद्धि य एव खलु यजमानः सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तः सन् हे इंद्र त्वा
स्वामाविवांसति परिचरति । विवांसतिः परिचरणकर्मा । तत्तस्मै यजमानाय यदुद्यमुनूर्णं शवो बलमिंद्रोऽंग
चिप्रं पत्यते । पातयति । प्रापयति ॥ तत् । सुपां सुलुगिति चतुर्थी लुक् । पत्यते । पतू गतौ । अस्मादंतर्भावि-
तत्त्वार्थाद्वात्ययेन श्वन् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्दंदिने सवनेऽच्छावाकस्य स्वादोरित्या विषुवत इति वैकल्पिकः स्तोत्रियसूचः ।
नेत्रकाणामेति खंडे सूचितं । यः सचाहा विचर्षतिः स्वादोरित्या विषुवतः । आ० ७. ४. । इति ॥ पृथ्व्यस्य

पंचमेऽहनि निष्कवस्त्रेऽप्ययं तृचोऽनुरूपः । सोमे वर्धमान इति खंडे सूचितं । स्वादोरित्या विषूवत उप नो हरिभिः सुतं । आ० ७. १२. इति ॥

स्वादोरित्या विषूवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यैः ।

या इंद्रेण सयावरीवृणा मदति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः । इत्या । विषुऽवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यैः ।

याः । इंद्रेण । सयावरीः । वृणा । मदति । शोभसे । वस्वीः । अनु । स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्येत्या विषूवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु व्याप्तिर्युक्तस्य मध्वो मधुररसस्य सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । एवंविधं सोमं गौर्यो गौरवर्णा गावः पिबन्ति । या गावः शोभसे शोभार्थं वृणा कामाभिवर्षकेणेंद्रेण सयावरीः सह यांत्यो गच्छन्त्यः सत्यो मदन्ति हृष्टा भवन्ति । ता इंद्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः । वस्वीः पयःप्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः स्वराज्यं स्वस्य स्वकीयस्येन्द्रस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुलक्ष्यावस्थिता इति शेषः ॥ विषूवतः । विषु व्याप्ती । अस्मादीयादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् । ह्रस्वगुडभ्यां मतुबिति मतुप् उदात्तत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । मध्वः । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति घेडितीति गुणाभावि यणादेशः । गौर्यैः । पिबन्तीरादिभ्यश्चेति डीष् । जसि यणादेश उदात्तस्वरितचोर्यण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं । सयावरीः । या प्रापणे । आतो मनिमिति वनिप् । वनो र चेति डीत्रिफौ । मदति । मदी हर्षे । शनि प्राप्ति व्यत्ययेन शप् । वस्वीः । वस निवासे । गृह्णुस्त्रिहीत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं । वोतो गुणवचनान्डीबाबुदात्तार्थः । का० ४. १. ४४. १. इति वचनाद्वसुशब्दान्डीपि यणादेशः । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । स्वस्य राज्यं स्वराज्यं । अकर्मधारये राज्यं । पा० ६. २. १३०. इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥ ६ ॥

ता अस्य पृश्नायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

प्रिया इंद्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृश्नऽयुवः । सोमं । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

प्रियाः । इंद्रस्य । धेनवः । वज्रं । हिन्वन्ति । सायकं । वस्वीः । अनु । स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ता अस्त्रेन्द्रस्य पृश्नायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयो नानावर्णा गाव इंद्रेण पातयन् सोमं पयसा श्रीणन्ति । मिश्रीकुर्वन्ति । इंद्रस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ता धेनवः सायकं शत्रूणामंतकारकं वज्रमायुधं हिन्वन्ति । शत्रुषु प्रेरयन्ति । इंद्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्वाङ्मुम् । सायकं । योः अंतकर्मणि । शत्रुभ्यां युगागमः ॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्येति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सश्चिरे पुरुणि पूर्वचिन्तये वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्येति । प्रचेतसः ।

व्रतान् । अस्य । सश्चिरे । पुरुणि । पूर्वचिन्तये । वस्वीः । अनु । स्वराज्यं ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ता गावोऽस्त्रेन्द्रस्य सहो बलं नमसा स्वकीयेन पयोरूपेणान्नं सपर्येति । परिचरन्ति । पुरुणि बह्व्यस्त्रेन्द्रस्य व्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणि सश्चिरे । सचिरे । ज्ञायन्त इत्यर्थः । किमर्थं । पूर्वोक्तेः युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय । अनेन युध्यमाना वृत्तादयः सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं

भवद्भिः प्राणास्त्यज्यन्त इति तेषां बोधनायेत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ सञ्चिरे । सञ्च गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । पूर्वचित्तये । चित्ती संज्ञानि । भवे क्तिन् । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदातोदात्तत्वं ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इन्द्रो दधीच इति षडहस्तोत्रियसंज्ञकसृचः । सूचितं च । आदह स्वधामन्वित्येका द्वे चन्द्रो दधीचो अस्थभिः । आ० ७. २. इति ॥

इन्द्रो दधीचो अस्यभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥ १३ ॥

इन्द्रः । दधीचः । अस्यऽभिः । वृत्राणि । अप्रतिऽस्कृतः । जघान । नवतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्र शाक्यायनिन इतिहासमाचक्षते । आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेनासुराः पराबभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः पूर्णा पुथिव्यभवत् । अथेन्द्रसौरैः सह योद्धुमशक्तुवंस्तमृषिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति शुभ्राव । अथ पप्रच्छ तत्रत्यान् नेह किमस्य किंचित्परिशिष्टमंगमस्तीति । तस्मा अवीचन् अस्थितदाश्च शीर्षं येन शिरसाश्विभ्यां मधुविदां प्राब्रवीत् । तत्तु न विद्म यत्राभवदिति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति । तद्वा-
नैषिषुः । तच्छर्ण्यावत्यनुविद्याजह्रुः । शर्ण्यावद् वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः स्यन्दते । तस्य शिरसो
ऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुराजघानेति ॥ अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहित इन्द्र आथर्वणस्य दधीच
एतत्संज्ञकस्य ऋषेरस्थभिरश्वशिरःसंबन्धिभिरस्थिभिर्नवतीर्नव नवसंख्याका नवतीर्दशोत्तराष्टशतसंख्याकाः ।
तथा हि । लोकत्रयवर्तिनो देवाज्जितुमादावासुरी माया विधा संपद्यते । त्रिविधातीतानागतवर्तमानकाल-
भेदेन तत्कालवर्तिनो देवाज्जितुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति । एवं नव संपद्यते । पुनरप्युत्साहादिशक्तिच-
यरूपेण त्रैगुण्ये सति सप्तविंशतिः संपद्यते । पुनः सात्त्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सत्येकोत्तराशीतिः संपद्यते ।
एवं चतुर्भिस्त्रैगुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नव नवतयः संपद्यते । एवंविधमाया-
रूपाणि वृत्राण्यवरकाण्यसुरजातानि जघान । हतवान् ॥ दधीचः । दध्यंचतीति दध्यङ् । अंचतेर्द्ध्विगित्या-
दिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । षष्ठ्येकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादतया चाविति पूर्वपदस्यातोदात्तत्वं प्राप्तं । अचेऽहं दस्यसर्वनामस्थानं । पा० ६.
१. १७०. इति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्वाधते । अस्थभिः । कंदस्यपि दृश्यते । पा० ७. १. ७६. इत्यन-
जादावप्यस्थिशब्दस्यानडादेशः स चोदात्तः ॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितं । तद्विदच्छर्यणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपश्रितं । तत् । विदन् । शर्यणा
ऽवति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पर्ववत्सु गिरिष्वपश्रितमपगत्य स्थितमश्वस्याश्वसंबन्धि दधीचो यच्छिर इच्छन्निन्द्रो वर्तते शर्यणा-
वत्येतत्संज्ञे सरसि तच्छिरो विदत् । अज्ञासीत् । ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीयैरस्थिभिर्वृत्राणि जघानेति पूर्वस्यामृचि
संबन्धः ॥ इच्छन् । इषु इच्छायां । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । विदत् । वेत्तेर्लुङि व्यत्ययेन छुरडादेशः । शर्यणावति ।
शर्यणा नाम देशः । तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् । मधादिषु शर्यणशब्दस्य पाठाभ्यामादिभ्यश्च । पा० ४.
२. ८६. इति चातथिको मनुष्यः । संज्ञायामिति मनुषो बलं । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां । पा० ६. ३. ११९. इति दीर्घः ॥

अतिमूर्तिर्नान्येकाहि कर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सौर्याचांद्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यष्ट्यं । तत्र पूर्वपक्षे चांद्रम-
सीष्टिः । अत्राह गोरिति तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या । अतिमूर्तिर्नेति खंडे सूचितं । अत्राह गोरमन्वत नवोनवो
भवति ज्ञायमानः । आ० ९. ८. इति ॥

अत्राह गोरमन्वत् नाम त्वष्टुरपीच्यं । इत्या चंद्रमसो गृहे ॥ १५ ॥

अत्र । अहं । गोः । अमन्वत् । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यं । इत्या । चंद्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥

अत्राहासिन्नेव गोगंतुश्चंद्रमसो गृहे मंडले त्वष्ट्रदीप्तिस्वादित्यस्य संबंधपीचं रात्रावतर्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजस्वादित्यस्य रश्मय इत्येत्यमनेन प्रकारेणामन्वत । अजानन् । उदकमये स्वच्छे चंद्रबिंबे सूर्यकिरणाः प्रतिफलंति । तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्यं यादृशीं संज्ञां लभन्ति तादृशीं चंद्रेऽपि वर्तमाना लभन्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्रात्रावतर्हितं सौरं तेजस्वचंद्रमंडलं प्रविश्याहनीव नैशं तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्चंद्र एव द्वादशस्वादित्येष्विंद्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इंद्र एवेतींद्रसुतेः प्रतीयमानत्वादिंद्रो देवतेत्येतदुपपन्नं भवति । ईदृग्भूतस्य तेजस आश्रयत्वेन चंद्रमसः प्राधान्यविवक्षया चांद्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते । अत्र निरुक्तं । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चंद्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतेनोपचित्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह 'देवप्रत्यक्षे' । नि० २. ६. । अत्र ह गोः सूर्यस्य रश्मिः सूर्यस्य स्वं नामापीचमपचितमपगतमपिहितमंतर्हितं वा । नि० ४. २५. । इति ॥ अमन्वत । मनु अवबोधने । अपीचं । अपपूर्वाच्चिनोति-रध्यादयश्च । उ० ४. १११. । इति निपातनाद्यत् । अत एवामितरूपसिद्धिः । यद्वा । अपिपूर्वाच्चतेर्चर्त्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । अपिगते निगते भवमपीचं । भवे कंदसीति यत् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । तित्स्वरितः । अपीच्योऽप्रकाश इति मटुः प्रकाशः । इत्या । इदंशब्दात्वा हेतौ = च्छंदसीति प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तच्चिदंशब्दो नानुवर्तते तदानीमिदमस्यसुः । पा० ५. ३. २४. । इति थसुप्रत्ययः । अथयादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति सुब्लुकं बाधित्वा सुपां सुलुगिति डादशेः । चंद्रमसः चंद्रमाह्लादनं मिमीते निर्मिमीत इति चंद्रमाः । चंद्रे माडो डित् । उ० ४. २२७. । इत्यसिप्रत्ययः । दासीभ रादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । पूर्वपदं च स्थायितं चीत्वादिना रकप्रत्ययांतमंतोदात्तं ॥ ७ ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौ कायस्य हविषः को अवेति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । कायं दशमं को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्येति द्वे इति ॥

को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून ।

आसन्निषून् हृत्स्वसो मयोभून् एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य । युंक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीऽवतः । भामिनः । दुःऽहृणायून
आसन्ऽइषून् । हृत्सुऽअसः । मयःऽभून् । यः । एषां । भृत्यां । ऋणधत् । सः
जीवात् ॥ १६ ॥

अद्यासिन्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इंद्रसंबन्धिनी रथस्य धुर्यश्चवहनप्रदेशे गा गतिमतोऽश्वान् का युंक्ते । कौ नाम नियोक्तुं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः । कीदृशानश्वान् । शिमीवतो वीर्यकर्मोपेतान् भामिनस्तेजसा युक्तान् दुर्हणायून परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् । हृणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा । आसन्निषून् येषामासन्त्यास्ते मुखभ्र-देशे शत्रूणां प्रहरणार्थमिषवो बाणा बद्धास्तान् हृत्स्वसः । हृत्सु शत्रूणां हृदयेष्वस्मिन्ति स्वकीयं पादं क्षिपन्तीति हृत्स्वसः । मयोभून् मयसः सुखस्य भावयितृन् । स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । यो यजमान एषामीदृशाना-मश्वानां भृत्यां भरणक्रियां रथवाहनादृणधत् समर्धयति । स्तौतीति यावत् । स यजमानो जीवात् । जीवनवान्भवेत् ॥ यद्वा । क इति प्रजापतिरुच्यते । को ह वै नाम ऋणधत्तिरिति श्रुतिः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरि निर्वहणे गा वेदरूपान्वाग्निशेषानवेदानां युंक्ते । संयोजयति । कीदृशान् । शिमीवतः प्रतिपादैः कर्मभिर्युक्तान् भामिन उज्ज्वलान् दुर्हणायून । हृणीयतिर्हानिकर्मा । हातुमश्वान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । आसन्निषून् आसन्त्यास्य इषुरिषणं गमनमुच्चारणं येषां तान् हृत्स्वसो हृत्सु हृदयेषु दीप्यमानान् । प्रकाशमानानित्यर्थः । मयोभून् मयसोऽध्ययनप्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन् । यो यजमान एषां वचसां भृत्यां भरणक्रि-यामृणधत् ऋद्धिमतीं करोति स जीवात् । स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हणायून । हृणी-लज्जायां । कंठादित्वाद्यक् । बज्जलवचनादस्मादुपप्रत्ययः । अतो लोपे सति वर्णव्यापत्याकारः । मृगध्वादिर्वा द्रष्टव्यः । आसन्निषून् । पङ्क्तित्यादिनास्यशब्दस्यासन्नादेशः । इष गतावित्यस्मादिषेः क्तिञ्च । उ० १. १४. । इत्यु-

प्रत्ययः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ह्रस्वसः । असु लिपणे । अस गतिदीप्त्यादानेषु । क्लिप्नेति क्लिप् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमित्यनुक् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मयोभून् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं । यद्वा । मितद्वादिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. १८०. १. इति दुप्रत्ययः । भृत्वा । भृञ् भरणे । संज्ञायां समजनिषद् । पा० ३. ३. ९९. इति क्यप् । उदात्त इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्योदात्तत्वं । ऋणधत् । ऋधु वृद्धौ । लिटि व्यत्ययेन अम् । लिङोऽडा-टोवित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जीवात् । जीव प्राणधारणे । पूर्ववस्त्व्याडागमः ॥

क ईषते तुज्यते को बिभाय को मंसते संतमिंद्र को अंति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वेऽ को जनाय ॥ १७ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । बिभाय । कः । मंसते । संतं । इंद्रं । कः । अंति ।

कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि । ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

अनुग्रहीतरींद्र आगते सति क ईषते । शत्रोर्भीतः सन् को निर्गच्छति । न कोऽपीत्यर्थः । कस्तुज्यते । को हिंसते । शत्रुभिर्हिंसोऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । को यजमानो बिभाय । बिभेति । इंद्रे रक्षके सति मयमपि नोत्पद्यते दूरे तस्य शत्रुकृता हिंसा । अंत्यंतिके समीपे संतमस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमानमिंद्रं कः पुरुषो मंसते । जानाति । वयमेव जानीमो नान्य इत्यर्थः । एकः कः पूरकः । युद्धे सहायार्थमिंद्र आगते सति को यजमान-सोकाय पुत्रायाधि ब्रवत् । हे इंद्रास्वदीयं पुत्रं रक्षेत्विंश्रुपमधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधिव्रूया-दिति यथा एवंप्रमधिवचनं को यजमानः कुर्यात् । स्वयमेवंद्रो रक्षतीति भावः । इभाय गजाय कोऽधि ब्रवत् । उतापि च राये शत्रुभिरपह्नियमाणाय धनाय कोऽधि ब्रवत् । अपह्नियमाणमस्वदीयं धनं रक्षेत्विधि-वचनमपि को यजमानः कुर्यात् । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च कोऽधि ब्रवत् । स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चंद्रस्याधिवचनं नापेक्षितं । सुत्या प्रीत इंद्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः ॥ यद्वा तु कश्चिद्वाभिधेयस्य प्रजापतेः संबन्धिनि कर्मणि विनियोगः तदानीं परमैश्वर्ययोगादिंद्र-शब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते । यथैव गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियोगानुसारेण कदा चनेत्यस्यामुचि विद्यमान इंद्रो गार्हपत्यपरतया नीयते तद्वत् ॥ ईषते । ईष गतिहिंसादर्शनेषु । भौवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते । तुज हिंसायां । कर्मणि यक् । अदुपदेशास्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । अतिङ् इति पर्युदासान्निघाताभावः । मंसते । लिङ्यडागमः । सिद्धङ्गलं लिटीति सिप् । अंति । अंतिकस्य कादिलोपो बङ्गल-मिति कलोपः । ब्रवत् । ब्रवीतेर्लिङ्यडागमः । तन्वे । तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति चेडिंतीति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं ॥

को अग्निमीद्रे हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्धुवेभिः ।

कस्मै देवा आ वहानांशु होम को मंसते वीतिहोचः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्निं । ईद्रे । हविषा । घृतेन । सुचा । यजाति । ऋतुऽभिः । धुवेभिः ।

कस्मै देवाः । आ । वहान् । आंशु । होम । कः । मंसते । वीतिऽहोचः । सुदेवः ॥ १८ ॥

को यजमानोऽग्निमीद्रे । इंद्रार्थं हविर्निरूप्यामिं सौति । इंद्राय हविर्निर्वापोऽपि सम्यक्कर्तुं न शक्यते । इंद्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वेद्रयागार्थमग्निं सुचा जुष्टा धुवेभिर्धुवेर्नित्यैर्ऋतुभिर्वसंतादिकालैरुपलक्षितेन घृतेन हविषा यजाति । यजेत् । यद्वा । ऋतवः प्रयाजदेवताः । ऋतवो वै प्रयाजा इति श्रुतेः । तामिर्धुवैः प्रकृती विहृती चानुष्ठेयतया निश्चलैर्ऋतुभिः सहापिमाज्यभागदेवतां घृतेन हविषा को यजेत् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मै यजमानाय होम ज्ञातव्यं प्रशस्त्वं धनमांशु शीघ्रं देवा आ वहान् । आवहंति । प्रयच्छंति । न कस्या अपीत्यर्थः । इंद्र एव धनस्य दाता नान्ये देवा इतींद्रः सूयते । वीतिहोचः प्राप्तयश्चः सुदेवः शोभन-देवताकः को यजमानो मंसते । इंद्रं सः यजानाते । न कोऽपीत्यर्थः । बङ्गविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन

चंद्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥ ईडे । ईड सुतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । सुचा । साविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यजाति । यजतेर्लेख्याडागमः । वैतोऽन्यत्रैकारः । वहान् । वहतेर्लेख्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्तेति तकारलोपः । होम । ह्रयतेः कृतात्वस्यातो मन्निन्निति मनिन् । ह्र इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । यद्वा । नामन्तीमन्नित्यादौ । उ० ४. १५०. । होमञ्शब्दो मन्निन्प्रत्ययांतो निपात्यते । मंसते । मन ज्ञाने । लेखडागमः । सिङ्गलं लेटीति सिप् । वीतिहोत्रः । वी गत्यादिषु । अस्मात्कर्मणि मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिन् स चोदात्तः । होत्रं होमः । ऊयामाश्रुमसिभ्यस्त्रन् । उ० ४. १६७. । इति चन्प्रत्ययः । वीतिः प्राप्तो होमो येन । बङ्गव्रीहौ प्रवपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुदेवः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

त्वमंग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्ये ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वं । अंग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्ये ।

न । त्वत् । अन्यः । मघऽवन् । अस्ति । मर्दिता । इन्द्र । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणे । अंग शविष्ठ हे बलवत्तमिन्द्र देवो द्योतमानस्त्वं मर्त्ये मरणधर्माणं त्वां सुतवतं पुरुष प्र शंसिषः । सम्यग्नेन सुतमिति प्रशंस । हे मघवन् धनवन्निन्द्र त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिन्मर्दिता मुखयिता नास्ति । अतः कारणात्ते तुभ्यमिदं सुतिलक्षणं वचो ब्रवीमि । उच्चारयामि ॥ शंसिषः । शन्सु सुतौ । लेटि सिष्यडागमः । सिङ्गलं लेटीति विकरणश्च सिप् । तस्यार्धधातुकत्वादिडागमः । शविष्ठ । अतिशयेन श्वस्वी शविष्ठः । इष्टनि विन्मतेर्लुक् । टेरिति टिलोपः । मर्दिता । मृड सुखने । त्वच इडागमः ॥

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ २० ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा । चन । दभन् ।

विश्वा । च । नः । उपऽमिमीहि । मानुष । वसूनि । चर्षणिऽभ्यः । आ ॥ २० ॥

हे वसो निवासयितरिन्द्र ते तव संबन्धीनि राधोत्वेभिरिति राधांसि भूतान्यस्मान्कदा चन कदाचिदपि मा दभन् । मा विनाशयंतु । तथोतयो गंतारः । यद्वा । धृतय इत्यत्र वर्णलोपः । धृतयः कंपयितारस्ते त्वदीया मरुतश्च मा दभन् । हे मानुष मनुष्यहितेन्द्र चर्षणिभ्यो मंचद्रष्टृभ्यो नोऽस्मभ्यं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि च आ उपमिमीहि । सर्वत आहृत्यास्मात्समीपे कुरु । सर्वत्र वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा । किंशब्दात्सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले देति दाप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । दभन् । दन्मु दंभे । लोडर्थे क्दांसे लडि बङ्गलं कंदसीति विकरणश्च लुक् । न माड्योग इत्यडभावः । मिमीहि । माड् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वात् झुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । हेर्ङित्वात् घुमास्येतीत्वं ॥ ८ ॥ ॥ १३ ॥

चतुर्दशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र प्र य इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं गीतमस्यार्थं । पंचमीद्वादशौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्थः । मरुतो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र ये द्वादश मरुतं ह पंचम्यत्वे त्रिष्टुभाविति । ह्रस्वप्रयोगादिदमादीनि चत्वारि सूक्तानि मरुद्देवत्वानि ॥ अभिस्रवषडहस्य चतुर्थेऽहन्यापिमरुत एतत्सूक्तं मरुतनिविज्ञानीयं । सूचितं च । प्र ये शुभंते जनस्य गोपा इत्यापिमरुतं । आ० ७. ७. । इति ॥

प्र ये शुभंते जनयो न सप्तयो यामनुद्रस्य सूनवः सुदंससः ।

रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदंति वीरा विदथेषु घृष्वयः ॥ १ ॥

प्र । ये । शुभंते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः । सुदंससः ।
रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदंति । वीराः । विदथेषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

ये मरुतो यामन् यामनि गमने निमित्तभूते सति प्र शुभंते प्रकर्षेण स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति जनयो न जाया इव । यथा योषितः स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । सप्तयः सर्पणशीलाः रुद्रस्य सूनवः । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः परमेश्वरः । तस्य पुत्राः । सुदंससः शोभनकर्माणः । एतदेवोपपादयति । हि यस्मान्नरुतो रोदसी ब्यावापुथिव्यौ वृधे वृष्टिप्रदानादिना वर्धनाय चक्रिरे कृतवन्तः । अतः सुदंसस इत्यर्थः । वीरा विशेष्टेण शत्रुक्षेपणशीलाः घृष्वयो घर्षणशीलाः । महीरुहशिलोच्चयादेर्भजका इत्यर्थः । एवंभूतास्ते मरुतो विदथेषु । विदथेषु यष्टव्यतया देवानिति विदथा यज्ञाः । तेषु मदंति । सोमपानेन हृष्यन्ति ॥ शुभंते । शुभ शुभ दीप्ती । भौवादिकः । जनयः । जायंत आश्रयणीते जनयो जायाः । इन्सर्वधातुभ्य इतोऽन्यत्थः । यामन् । या प्रापणे । कृत्वत्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनादातो मनित्रिति भावे मनिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सुदंससः । दंस इति कर्मनाम । शोभनं दंसो येषां । सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । चक्रिरे । हि चेति निघातप्रतिषेधः । वृधे । वृधु वृद्धौ । संप्रसारणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । मदंति । मदी हर्षे । क्षनि प्राप्ति अत्ययेन शप् । पादादित्वात्रिघाताभावः । विदथेषु । विद चाने । रुदिदिभ्यां किदित्यथप्रत्ययः । घृष्वयः । घृषु संघर्षे । कृविभूतिरुदात्तत्वादिना विप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

त उक्षितासो महिमानमाशत दिवि रुद्रासो अधि चक्रिरे सदः ।
अर्चंतो अर्के जनयंत इन्द्रियमधि श्रियो दधिरे पृश्निमातरः ॥ २ ॥
ते । उक्षितासः । महिमानं । आशत । दिवि । रुद्रासः । अधि । चक्रिरे । सदः ।
अर्चंतः । अर्के । जनयंतः । इन्द्रियं । अधि । श्रियः । दधिरे । पृश्निऽमातरः ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्ते मरुत उक्षितासो देवैरभिषिक्ताः संतो महिमानं महत्त्वमाशत । आशुवन । रुद्रासो रुद्रस्य पुत्राः । उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः । ते रुद्रपुत्रा मरुतो दिवि द्योतमाने नभसि सदः सदनं स्थानमधि चक्रिरे । अधिकं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः । अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चतः पूजयंत इन्द्रियमिन्द्रस्य लिंगं कीर्य जनयंतः । प्रहर भगवो जहि वीरयस्व । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इत्येवंरूपेण वाक्कीनोत्पादयंतः । पृश्निमातरः पृश्निना रूपपाद्या भूमेः पुत्रा मरुतः श्रिय ऐश्वर्याख्यधि दधिरे । आधिक्येनाधारयन् ॥ उक्षितासः । उक्ञ् सेचने । कर्मणि निष्ठा । आज्ञसेरमुक् । महिमानं । महच्छब्दात् पृश्निमातर इमनिच् । टेरिति टिलोपः । आशत । अशू व्याप्तौ । लङि बङ्गलं कंदसीति विकारणस्य लुक् । इन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टं । पा० ५. २. ९३. । इति घच्प्रत्ययातो निपात्यते । पृश्निमातरः । प्राप्नुते सर्वाणि रूपाणीति पृश्निभूमिः । श्रूयते च । इयं वै पृश्निः । तै० ब्रा० १. ४. १. ५. । घृणिः पृश्निरित्यादौ निपातनादभिमतरूपसिद्धिः । पृश्निमाता येषां ते तथोक्ताः । ऋतच्छब्दसि । पा० ५. ४. १५८. । इति समासांतस्य कपः प्रतिषेधः ॥

गोमातरो यच्छुभयंते अंजिभिस्तनूषु शुभा दधिरे विरुक्मतः ।
बार्धते विश्वमभिमातिनमप वर्त्मानि रीयते घृतं ॥ ३ ॥
गोऽमातरः । यत् । शुभयंते । अंजिऽभिः । तनूषु । शुभाः । दधिरे । विरुक्मतः ।
बार्धते । विश्वं । अभिऽमातिनं । अप । वर्त्मानि । एषां । अन्नु । रीयते । घृतं ॥ ३ ॥

गोमातरो गोरूपा भूमिर्माता येषां ते मरुत अंजिमी रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैर्यवदा शुभयंते स्वकीयान्यंगानि शोभायुक्तानि कुर्वन्ति तदानीं शुभा दीप्ता मरुतस्तनूषु स्वकीयेषु शरीरेषु विरुक्मतो विशेष्टेण रोचमा-

नानलंकारान्धारे । धारयन्ति । अपि च विश्वं सर्वमभिमातिनं शत्रुमप बाधते । हिंसन्ति । एषां मरुतां वर्तमानि मार्गाननुसृत्य घृतं चरणशीलमुदकं रीयते । स्रवति । यच्च मरुतो गच्छन्ति वृथ्युदकमपि तदनुसरिण तच्च गच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयन्ते । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः । अजिभिः । अन्जु व्यक्तिप्रक्षणा-
गतिषु । खनिकषिकखंज्यसिवसिध्वनिस्त्रनिवनिसनियंथिचरिभ्यश्च । उ० ४. १३९. इतीप्रत्ययः । शुभाः । शुभ दीप्तौ । स्फाथितंचीत्यादिना रक् । विरुक्मतः । विशिष्टा रक् विरक् । तद्वतो विरुक्मतः । मतुष्यस्ययादित्वेन पदत्वात्कुत्वं । भत्वात् जप्त्वाभावः । रीयते । रीङ् स्रवणे । देवादिकः ॥

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयन्तो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्व्वा वृषव्रातासः पृषतीरयुग्धं ॥ ४ ॥

वि । ये । भ्राजन्ते । सु० मखासः । ऋष्टिऽभिः । प्र० च्यवयन्तः । अच्युता । चित् । ओजसा ।

मनऽजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । आ । वृष० व्रातासः । पृषतीः । अयुग्धं ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञा ये मरुत ऋष्टिभिरायुर्धर्व भ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते ते मरुतोऽच्युता चित् च्याव-
यितुमशक्यानि दृढानि पर्वतादीन्यप्योजसा स्वकीयेन बलेन प्रच्यावयन्तः प्रकर्षेण च्यावयितारः प्रेरयि-
तारो भवन्ति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतो मनोजुवो मनोवद्वेगगतयो वृषव्रातासो वृथ्युदकसेचनसम-
र्थसप्तसंघातका यूयं रथेष्व्वात्मीयेषु पृषतीः । पृषत्य इति मरुद्वाहनानां संज्ञा पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् ।
पृषज्जिः श्वेतविंदुभिर्युक्ता मुगीर्यवदायुग्धं आभिमुख्येन नियुक्ता अक्रुद्धं । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवन्त्येव इत्यर्थः ॥
सुमखासः । सर्वे विधयस्त्वंदसि विकल्प्यन्त इति नञ्मुभ्यामित्यस्य प्रवृत्त्यभावे बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अच्युता । श्वेत्त्वंदसि बज्रलमिति शैलौपः । मनोजुवः । जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । क्विञ्चोतीत्यादिना
क्विब्दीर्घौ । अयुग्धं । युजिर् योगे । लुङि धि च । पा० ८. २. २५ । इति सकारलोपः ॥

प्र यद्रथेषु पृषतीरयुग्धं वाजे अर्द्रि मरुतो रंहयन्तः ।

उतारुषस्य वि स्यन्ति धाराश्चर्मैवोदभिर्व्युदन्ति भूम ॥ ५ ॥

प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । वाजे । अर्द्रि । मरुतः । रंहयन्तः ।

उत । अरुषस्य । वि । स्यन्ति । धाराः । चर्मैऽइव । उदऽभिः । वि । व्युदन्ति । भूम ॥ ५ ॥

हे मरुतः पृषतीर्यवदा रथेषु प्रायुग्धं प्रायुयुजत । किं कुर्वन्तः । वाजेऽर्त्रे निमित्तभूते सत्यर्द्रि मेघं रंहयन्तो
वर्षणार्थं प्रेरयन्तः । उत तदानीमरुषस्यारोचमानस्य सूर्यस्य वैद्युताग्नेर्वा सकाशाद्वृथ्युदकधारा भवन्तो वि
स्यन्ति । विमुञ्चन्ति । विमुक्तास्ताश्च धारा उदभिर्दक्षैश्चर्मैव परिमितमल्पं चर्म यथाप्रयत्नेन क्लेबते एवं भूम
सर्वा भूमिं व्युदन्ति । विशेषेणार्द्रा कुर्वन्ति ॥ रंहयन्तः । रहि गतौ । वि स्यन्ति । यो अंतकर्मणि । देवादिकः ।
ओतः श्लनि । पा० ७. ३. ७९. । इत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । उदभिः । पृह्नित्यादिनोद-
कशब्दस्योदनादेशः । व्युदन्ति । उन्दी क्लेदने । भूम । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्त्वामो डादेशः ।
कांदसं ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयसवन आ वो वहन्विति पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । आ वो वहन्तु सप्तयो रघुषदोऽमेव
नः सुहवा आ हि गंतन । आ० ५. ५. । इति ॥

आ वो वहन्तु सप्तयो रघुषदो रघुपत्नानः प्र जिगात बहूभिः ।

सीदता बहिरू वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अंधसः ॥ ६ ॥

आ । वः । वहंतु । सप्तयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्नानः । प्र । जिगात । बाहुऽभिः ।
सीदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदः । कृतं । मादयध्वं । मरुतः । मध्वः । अंधसः ॥ ६ ॥

हे मरुतो वो युष्मान् सप्तयः सर्पणशीला अथा आ वहंतु । अस्रवज्ञं प्रापयंतु । कीदृशाः सप्तयः । रघुष्यदो लघु शीघ्रं स्तदमानाः । वेगेन गच्छंत इत्यर्थः । रघुपत्नानो लघु शीघ्रं पतंतो गच्छंतो यूयं बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरस्त्रभ्यं दातव्यं धनमाहृत्य प्र जिगात । प्रकर्षेण गच्छत । हे मरुतो वो युष्माकं सदः सदनं वेदिलक्षणं स्थानमुरु विस्तीर्णं कृतं । तत्र यदास्तीर्णं बर्हिस्तदा सीदत । तस्मिन्बर्हिष्युपविशत । उपविश्य च मध्वो मधुरस्यांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मादयध्वं । तृप्ता भवत ॥ रघुष्यदः । रघु स्तदंत इति रघुष्यदः । स्रग्धू प्रस्रवणे । क्लिप्तेति क्लिप् । अनदितामिति नलोपः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रघुपत्नानः । पतू गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । जिगात । गा सुतौ । जीहोत्यादिकः । जिगातीति गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । लोएमध्यमबहुवचनस्य तप्तनप्तनथनाच्चेति तवादेशः । तस्य पित्वेन ङित्वाभावादी हल्यघोरितीत्याभावः । सदः । अतः क्लकमीति । पा० ८. ३. ४६. विसर्जनीयस्य सत्वं । मादयध्वं । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥ ॥ ९ ॥

तेऽवर्धंत स्वतवसो महित्वना नाकं तस्युरु चक्रिरे सदः ।
विष्णुर्यज्ञाववृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नाधि बर्हिषि प्रिये ॥ ७ ॥
तेऽवर्धंत । स्वऽतवसः । महिऽत्त्वना । आ । नाकं । तस्युः । उरु । चक्रिरे । सदः ।
विष्णुः । यत् । ह । आवत् । वृषणं । मदऽच्युतं । वयः । न । सीदन् । अधि । बर्हिषि ।
प्रिये ॥ ७ ॥

ते मरुतोऽवर्धंत । वृद्धिं गताः । कीदृशाः । स्वतवसः स्वाश्रयबलाः । नान्यस्य दारुणवृद्धिर्न भवेत्तिति । वृद्धिं प्राप्य च महित्वना महिम्ना महत्त्वेन नाकं स्वर्गमा तस्युः । आस्थितवन्तः । सदः सदनं नभोलक्षणं स्थानं च स्वकीयनिवासायोर् विस्तीर्णं चक्रिरे । यदेभ्यो मरुद्भ्यो यदर्थं वृषणं कामाभिवर्षकं मदच्युतं मदस्य हर्षस्या-
सेक्तारं यज्ञं विष्णुर्हावत् विष्णुरेवागत्य रक्षति ते मरुतो वयो न पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति एवं शीघ्र-
मागत्य बर्हिष्यध्यसदीये यज्ञे प्रिये प्रीतिकरे सीदन् । सीदंतु । उपविशंतु ॥ तेऽवर्धंत । स्वरितो वानुदात्ते पदादौ । पा० ८. २. ६. इत्येकादेशस्य स्वरितत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याङो व्यत्ययेन नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा । सुपां सुलुगित्याजदेशो नकारोपजनश्च । तस्युः । नाकमातस्युश्च सदस्य विस्तीर्णं चक्रिर इति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषिति प्रथमायास्त्रिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । यत् । सुपां सुलुगिति चतुर्थी लुक् । आवत् । ऋदंसो वर्तमाने लङ् । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । मदच्युतं । मदं च्यो-
ततीति मदच्युत् । च्युतिर् आसेचने । क्लिप्तेति क्लिप् । सीदन् । लिङ्गर्थे लेव्यङागमः ॥

शूरा इवेद्युधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।
भयंते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषसंदृशो नरः ॥ ८ ॥
शूराऽइव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न । पृतनासु । येतिरे ।
भयंते । विश्वा । भुवना । मरुत्ऽभ्यः । राजानऽइव । त्वेषऽसंदृशः । नरः ॥ ८ ॥

इदिलितसमुच्चये । शूरा इवेत् शौर्योपेता युयुत्सवः पुरुषा इव च युयुधयः शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषा इव च जग्मयः शीघ्रं गच्छंतो मरुतः श्रवस्यवो न श्रवोऽन्नमात्मन इच्छंतः पुरुषा इव पृतनासु संग्रामेषु येतिरे । प्रयतंत । वृचादिभिर्युद्धे व्याप्रियंते । तादृशेभ्यो मरुद्भ्यो विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि भयंते । बिभ्यति ।

ये नरो वृथादेर्नैतारो मरुतो राजान इव राजमाना नृपतय इव त्वेषसंदृशो दीप्तसंदर्शना उग्ररूपतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति । तेभ्य इत्यर्थः ॥ युयुधयः । युध संप्रहारे । आदृगमहर्जन इत्यचोत्सर्गकंदसि । पा० ३. २. १७१. २. इति वचनात्किन्प्रत्ययः । लिङ्ङ्वावाह्विर्भावादि । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । जग्मयः । तेनैव सूत्रेण किन्प्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । एषादेव भावाह्विर्भावादि । अवस्यवः । अव इच्छति अवस्यति । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । येतिरे । यती प्रयत्ने । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । भयंते । जिमी मये । बज्जलं कंदसीति शपः स्त्रोरभावः । त्वेषसंदृशः । त्वेष दीप्तौ । पचाद्यच् । दृशिर् प्रेक्षणे । संपूर्वादस्मात्संपूर्वादेशो भावे क्तिप् । बज्जग्रीही पूर्वपदप्रत्ययेऽस्त्वम् ॥

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धत्त इंद्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहं नृचं निरपामौञ्चदण्वं ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रं । सुकृतं । हिरण्ययं । सहस्रं भृष्टिं । सुऽअपाः । अवर्तयत् ।

धत्ते । इंद्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहं । नृचं । निः । अपां । औञ्चत् । अण्वं ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वज्रमवर्तयत् इंद्रं प्रत्यगमयत् । दत्तवानित्यर्थः । कीदृशं । सुकृतं सम्यक्प्रिप्पादितं हिरण्ययं सुवर्णमयं सहस्रभृष्टिमनेकाभिधाराभिर्युक्तं । तद्वज्रमिंद्रो धत्ते । धारयति । किमर्थं । नरि । अत्र नृसंबधानुशब्देन संयामोऽभिधीयते । संयामेऽपांसि शत्रुहननादिलक्षणानि कर्माणि कर्तवे कर्तुं । एवं वज्रं धृत्वा तेन वज्रेण नृचं वृथ्युदकस्त्रावरकमर्णवमर्णसोदकेन युक्तं मेघमहन । अवधीत । अपां तेन निरुद्धा अपस्य स निरौञ्जत् । निःशेषेणाधोमुखमपातयत् । प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतं । सुपूर्वात्करोतिः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रवृत्तिरित्यर्थः । हिरण्ययं । हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो मकारस्य लोपः ऋत्व्य-वास्तव्यवास्त्वत्यादौ निपात्यते । स्वपाः । सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । कर्तवे । तुमर्थे सेसेनिति करोतिस्त्वन्प्रत्ययः । अपां । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थर्थे षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । औञ्जत् । उञ्ज आर्जवे । अण्वं । अर्णसो लोपश्च । का० ५. २. १०९. ३. इति मत्वर्थीचो वः सलोपश्च ॥

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा ददृहाणं चिद्बिभिदुर्वि पर्वतं ।

धर्मतो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रणानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वं । नुनुद्रे । अवतं । ते । ओजसा । ददृहाणं । चित् । बिभिदुः । वि । पर्वतं ।

धर्मतः । वाणं । मरुतः । सुऽदानवः । मदे । सोमस्य । रणानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका । गोतम ऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुत उदकं ययाचे । तदनंतरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुजृह्य यत्र स गोतम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं गीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वं आहावं च कृत्वा तांस्समाहूय कूपमुत्सिष्य तमृषिं तेनोदकेन तर्पयंचक्रुः । अयमर्थोऽनयोत्तरया च प्रतिपाद्यते ॥ ते मरुतोऽवतं । अवस्तात्ततो भवतीत्यवतः कूपः । कूपनामसु चावतोऽवट इति पठितं । तमूर्ध्वमुपरि यथा भवति तथौजसा स्वकीयेन बलेन नुनुद्रे । प्रेरितवतः । उत्खातवत इत्यर्थः । एवं कूपमुत्खाय ऋषेराश्रमं प्रति नयंतो मरुतो मार्गमध्ये ददृहाणं प्रवृजं गतिनिरोधकं पर्वतं चित् पर्वतं शिलोच्चयमपि वि बिभिदुः । विशेषेण बभञ्जुः । सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतो वाणं शतसंख्याभिस्तंचीभिर्युक्तं वीणाविशेषं धर्मतो वादयंतः सोमस्य मदे सोमपानेन हर्षे सति रणानि सुत्थानि रणानि धनानि चक्रिरे । सोतुभ्यः कुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे । शुद्ध प्रेरणे । लिटीरयो र इति रेआदेशः । ददृहाणं । दृह दृहि वृद्धौ । लिटः कानच् । धर्मतः । ध्मा शब्दापि-संयोगयोः । पात्रित्यादिना धमादेशः । वाणं । अण रण वण शब्दार्थाः । कर्मणि घञ् । कर्षात्त्वत् इत्यन्तो-

दात्तत्वं । रत्नानि । रत्नेर्भावे वशिरत्नोरूपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. । इत्यप । ततो भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

जिह्वं नुनुद्रेऽवतं तया दिशसिचन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ।

आ गच्छंतीमवसा चित्रभानवः कामं विप्रस्य तर्पयंत धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वं । नुनुद्रे । अवतं । तया । दिशा । असिचन् । उत्सं । गोतमाय । तृष्णजे ।

आ । गच्छंति । ई । अवसा । चित्रभानवः । कामं । विप्रस्य । तर्पयंत । धामभिः ॥ ११ ॥

मरुतोऽवतमुद्धृतं कूपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति तथा दिशा जिह्वं वक्रं तिर्यचं नुनुद्रे । प्रेरितवतः । एवं कूपं नीत्वा ऋष्याश्रमेऽवस्थाप्य तृष्णजे तृषिताय गोतमाय ऋषये तदर्थमुत्सं जलप्रवाहं कूपादुद्धृत्यासिचन् । आहावेऽवानयन् । एवं कृत्वेमेनं स्तोतारमृषिं चित्रभानवो विचित्रदीप्तयस्ते मरुतोऽवसेदृशेन रक्षणेन सहा गच्छंति । तत्समीपं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काममभिलाषं धामभिरायुषो धारकैरुदकैस्तर्पयंत । अतर्पयन् ॥ तथा । न गोश्चन्ताववर्णेति सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः । दिशा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । तृष्णजे । जितृषा पिपासायां । स्वपितृषोर्नजिङ् । पा० ३. २. १७२. । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पदकारस्य शाकल्यस्य त्वयमभिप्रायः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियहणात्केवलादपि जनेर्द्धप्रत्ययः । तृष्णा जाता यस्य स तथोक्तः । ज्यापोः संचाच्छंदसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वं । बज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धामभिः । दधातिरातो मनिन्निति मनिन् ॥

मारुते पशौ या वः शर्मेति हविषो याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय संति । आ० ३. ७. । इति ॥

या वः शर्म शशमानाय संति त्रिधातूनि दाप्नुषे यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यंत रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरं ॥ १२ ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । संति । त्रिऽधातूनि । दाप्नुषे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यं । तानि । मरुतः । वि । यंत । रयिं । नः । धत्त । वृषणः । सुऽवीरं ॥ १२ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबंधीनि या यानि शर्म शर्माणि सुखानि गृहाणि वा । कीदृशानि । त्रिधातूनि प्राप्नुष्यस्मिन्नु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि शशमानाय युष्मान्स्तुतिभिर्मजमानाय दातुं संपादितानि । पूर्वोक्तलक्षणानि शर्माणि यानि संति यानि च दाप्नुषे हविर्दत्तवते यजमानायाधि यच्छत अधिकं प्रयच्छथ हे मरुतस्तानि सर्वाणि शर्माण्यस्मभ्यं वि यंत । विशेषेण प्रयच्छत । किंच हे वृषणः कामानां वर्धितारो मरुतो नोऽस्मभ्यं सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं रयिं धनं धत्त । दत्त ॥ या । श्रेष्कंदसि बहुलमिति शैलोपः । शर्म । सुपां सुलुगिति जसो लुक् । शशमानाय । शश स्तुतगतौ । ताच्छीलिकश्चानम् । यच्छत । क्वांदसे लङि बहुलं कंदस्यमाज्योगेऽपीत्यडभावः । यंत । यमेर्लोपि बहुलं कंदसीति शपो लुक् । तप्तनप्तनयनाश्चेति तस्य तवादेशः । अतस्त्वस्य पित्वेन छित्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । वृषणः । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । सुवीरं । बज्रग्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ ॥ १० ॥

मरुतो यस्मेति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं गोतमस्यार्थं गायचं मरुदेवताकं । अनुक्रम्यते च । मरुतो दश गायचमिति ॥ यूञ्हे तृतीये कंदोम आपिमारुते शस्त्र एतत्सूक्तं । तृतीयस्यागन्म महेति खंडे सूचितं । मरुतो यस्य हि प्राप्तये वाचमित्याभिमारुतं । आ० ८. ११. । इति ॥ ऐंद्रामारुत्यां प्रधानस्य हविषो मरुतो यस्त्वेषानुवाक्या । सूचितं च । ऐंद्रामारुतीं भेदकामा मरुतो यस्य हि बधे । आ० २. ११. । इति ॥ एषैव वरुणप्रघासेषु मारुत्या आमिन्वाया अनुवाक्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि बधेऽरा इवेदचरमा अहेव । आ० २. १७. । इति ॥ तथा प्रातःसवने पोतुरेषा प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि बधेऽग्ने पत्नीरिहा वह । आ० ५. ५. । इति ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहसः । सः । सुगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाशा मरुतो दिवोऽंतरिक्षलोकादागत्य यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे पाथ सोमं पिबत्य स जनो जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनैः पालकैरत्वं युक्तो भवति ॥ पाथ । पा पाने । लटि वङ्गनं कृंदसीति शपो लुक् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विमहसः । विशिष्टं महस्तेजो येषां ते तथोक्ताः । सुगोपातमः । शोभनो गोपा रक्षको यस्य स सुगोपाः । अतिशयेन सुगोपाः सुगोपातमः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे सति बङ्गव्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनां । मरुतः शृणुता हवँ ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनां । मरुतः । शृणुत । हवँ ॥ २ ॥

हे यज्ञवाहसो यज्ञस्य वोढारो मरुतो यूयं यज्ञैर्वा । वाशब्दः समुच्चये । यज्ञैश्च यजमानस्य मतीनां सुतीनां संबंधिनां विप्रस्य वायजमानस्य मेधाविनस्य हवमाह्वानं शृणुत । यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य सोतुश्चाह्वानमवश्यं भवद्भिः श्रोतव्यं यतो भवतो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चेति भावः ॥ यज्ञवाहसः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनाद्विहाधाभ्यर्कदसीति कारकपूर्वाद्बहूतेरमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मतीनां । मन ज्ञाने । अस्मात्कारणे क्तिन् । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । शृणुत । श्रुवः शृ चेति श्रुः । सति शिष्टस्य स्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ् एव स्वरः शिष्यते । मरुत इत्यस्यामंत्रितस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेन पदप्रकृतिघाताभावः । हवँ । भावेऽनुपसर्गस्थेति ह्यतेरप्यसंप्रसारणं च ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमत्तक्षत । स गंता गोमति व्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्र । अतक्षत । सः । गंता । गोमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वापि च यस्य यजमानस्य वाजिनो हविर्लक्षणाज्ञोपेता ऋत्विजो विप्रं मेधाविनं मरुद्गणमन्वतक्षत हविष्प्रदानादिना तीक्ष्णीकुर्वन्ति स यजमानो गोमति बङ्गभिर्गोभिर्युक्ते व्रजे गोष्ठे गंता गमनशीलो भवति ॥ अतक्षत । तच्च त्वच्च तनुकरणे । क्हांदसो लङ् । व्यत्ययेन मध्यमः । गंता । गमेस्ताच्छीलिकस्तुन् ॥

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थं । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषु यजनीयदिवसेषु बर्हिषि यज्ञे वीरस्य शत्रुचेपणकुशलस्यास्य मरुद्गणस्य यागाय सोमः सुतः । ऋत्विग्भिर्भूतो भवति । उक्थं मरुद्देवताकं शस्त्रं मदश्च मदिधातुना युक्ता मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन्निध्यादिका मारुती निविष्टास्य मरुद्गणस्य हर्षाय शस्यते । होवा पठ्यते ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्त्येदात्तत्वं । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि गमनानि । दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्तेष्टयो येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्यत्ययेनोत्वाभावः ॥

अस्य श्रोषन्ता भुवो विश्वा यश्चर्षणीरभि । सूरं चित्सुषीरिषः ॥ ५ ॥

अस्य । श्रोषन्तु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । सूरं । चित् । सुषीरिषः । इषः ॥ ५ ॥

अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुत आ आभिमुख्येन श्रोषन्तु । शृण्वन्तु । यो मरुद्गणो विश्वाश्चर्षणीः सर्वाण्यश्वभूतानि भुवः अभिभवति । तादृशगणाकारा मरुतः शृण्वन्त्वित्यर्थः । सूरं चित् स्तुतेः प्रेरयितारं

यजमानमपीषो मरुद्भिः प्रत्तान्यन्नानि ससृषीः प्राप्तानि भवंतु ॥ ओषंतु । शु श्रवणे । लोटि सिञ्जलं लेटीति बज्जलवचनात्सिप् । भुवः । भवतेर्लेटि तिपस्तिङां तिङो भवंतीति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । सूरं । पू प्रेरणे । सुसूधागृधिभ्यः कन्निति कन्नत्ययः । ससृषीः । सु गतौ । अस्मास्तिङः क्सुः । उगितश्चेति ङीप् । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥ ११ ॥

पूर्वीभिर्हि ददाशिम शरद्भिर्मरुतो वयं । अवोभिश्चर्षणीनां ॥ ६ ॥

पूर्वीभिः । हि । ददाशिम । शरत् ऽभिः । मरुतः । वयं । अवः ऽभिः । चर्षणीनां ॥ ६ ॥

हे मरुतः पूर्वीभिर्बह्वीभिः शरद्भिः संवत्सरैश्चर्षणीनां सर्वस्य द्रष्टृणां सर्वज्ञानां भवतां संबंधिभिरवोभी रचयैर्युक्ताः संतो वयं ददाशिम । युष्मभ्य हवींषि दत्तवतः । हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मादिदानीमयस्मादी-यहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः ॥ पूर्वीभिः । पुरुशब्दाद्भोतो गुणवचनादिति ङीप् । यणादेशे हलि चेति दीर्घत्वं । ददाशिम । दाशु दाने । लिटीडागमः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । चर्षणीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्यः । यस्य प्रयांसि पर्षथ ॥ ७ ॥

सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्यः । यस्य । प्रयांसि । पर्षथ ॥ ७ ॥

हे प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः स मर्यो मनुष्यो यजमानः सुभगोऽस्तु । शोभनधनो भवतु । यस्य यजमानस्य प्रयांसि हविर्लक्षणान्यन्नानि पर्षथ आत्मनि सिंचथ । स्वीकृत्येत्यर्थः ॥ सुभगः । भग इति धनेनाम । शोभनो भगो यस्य । क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । पर्षथ । पुषु वृषु मृषु सेचने । भौवादिकः । यद्वृत्तान्ति-त्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यश्वसः । विदा कामस्य वेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यऽश्वसः । विद । कामस्य । वेनतः ॥ ८ ॥

हे सत्यश्वसोऽवितथबला नरो नेतारो मरुतः शशमानस्य युष्मान्स्फुतिभिः संभजमानस्य स्वेदस्य स्ताव-कमंचोच्चरणजनितेन श्रेणेण स्विद्यमानगात्रस्य वेनतः । वेनतिः कांतिकर्मा । कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये एवंभूतस्य स्तोत्रस्य कामस्य काममभिलाषं विद । लंभयत । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य । शश भुतगतौ । ता-च्छीलिकश्चानम् । स्वेदस्य । त्रिष्विदा गात्रप्रचरणे । अंतर्भावितव्यार्थात्कर्मणि घञ् । जित्वादाबुदात्तत्वं । विद । विदू लामि । लोटि मध्यमपुरुषबज्जलवचनस्य व्यत्ययेन झादेशः । बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । झस्यादादेशः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । द्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । कामस्य । वृषादिषु पाठादाबुदात्तत्वं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदान-त्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

यूयं तत्सत्यश्वस आविष्कर्त महित्वना । विध्यता विद्युता रक्षः ॥ ९ ॥

यूयं । तत् । सत्यऽश्वसः । आविः । कर्त । महिऽत्वना । विध्यत । विऽद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हे सत्यश्वसः सत्यबला अन्वैरप्रधृष्यबला मरुतो यूयं तद्वृत्रवधादिषु प्रसिद्धं युष्मदीयं माहात्म्यमाविष्कर्त । आविष्कुरुत । प्रकाशयत । विद्युता विद्योतमानेन महित्वना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन रक्षोऽस्माकमुपद्रवका-रिणं राक्षसादिकं विध्यत । ताडयत । नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्त । करोतेर्लोटि बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । तप्नतप्नथनाच्चेति तवादेशः । गुणः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पा० पृ. ३. ४१. । इत्याविःशब्दे विसर्जनीयस्य षत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याङो व्यत्ययेन नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया

आजादेशो नकारोपजनश्च । विध्यत । व्यध ताडने । श्वनि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । तशब्दस्य सार्वधानु-
कम्पिदिति डित्वे सति ऋचि तुनुघमनुतङ्ङिति संहितायां दीर्घः ॥

गृह्णता गुह्यं तमो वि यात विश्वमत्रिणं । ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥ १० ॥

गूह॑त। गुह्यं॑ । तमः॑ । वि॒ । या॒त॒ । वि॒श्वं॑ । अ॒त्रि॒णं॑ । ज्योतिः॑ । क॒र्त॒ । यत् । उ॒श्म॑सि ॥१०॥

हे मरुतो गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं तमोऽन्धकारं गूहृत । संवृतं कुरुत । यथास्माभिर्न दृश्यते तथादर्शनं प्रापयत । विनाशयतेत्यर्थः । विश्वं सर्वमत्रिणमन्तारं राक्षसादिकं वि यात । विविधं यापयत । अस्मत्सकाशात्त्रिर्गमयत । यज्ज्योतिः सूर्यादिकं वयमुग्रमसि कामयामहे तत्कर्त । कुरुत । यद्वा । गुह्यं गुहायां शरीरांतर्गतगुहारूपे हृदये भवं तमो भावरूपाज्ञानं । तद्गूहृत । विनाशयत । अत्रिणं पुरुषार्थस्यान्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत । यज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयामहे प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपा हे मरुतस्तत्कर्त । कुरुत ॥ गूहृत । गुह्य संवरणे । शपि लघूपधगुण ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४. ८९ । इत्युपधाया ऊकारः । यात । या प्रापणे । अस्मादंतर्भावितवर्थाज्जोत् । अत्रिणं । अदेस्त्रिणि च । उ० ४. ६८ । इति त्रिणिप्रत्ययः । उग्रमसि । वशं कांतौ । इदंतौ मसिः । अदादित्वाच्चपो लुक् । यहि-ज्यादिना संप्रसारणं ॥ ॥ १२ ॥

प्रत्वक्षस इति षडृचं तृतीयं सूक्तं गीतमस्यार्थं जागतं मारुतं । तथा चानुक्रांतं । प्रत्वक्षसः षड्जागतमिति ॥
अपिष्टोम आपिमारुतशस्त्र इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानं । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । प्रत्वक्षसः प्रतवसो
यक्षा यक्षा वो अमये । आ० प. २० । इति ॥

प्रत्वंक्षसः प्रतंवसो विरप्शिनोऽनानता अविथुरा ऋजीषिणः ।

जुष्टमासो नृतमासो अंजिभिर्व्यानजे के चिंदुस्त्रा इव स्तुभिः ॥ १ ॥

प्रऽत्त्वस्त्रसः । प्रऽतवसः । विऽरुप्तिनः । अनानताः । अविच्युराः । ऋजीषिणः ।

जुष्टऽतमासः । नृऽतमासः । अंजिऽभिः । वि । आन॒ज्जे । के । चि॒त् । उ॒स्माःऽइव ।

स्तुऽभिः ॥१॥

प्रत्वक्षसः शुभूणां प्रकर्षेण तनूकर्तारः । शुनुधातिन इत्यर्थः । यतः प्रतवसः प्रकृष्टबलोपिता अत एव विरप्णिनो विविधेन जयघोषेणोपिताः । यद्वा । महद्भ्रमैतत् । महान्तो हि विविधैः शब्दैः प्रशस्यन्ते । अत एवानानता आनतिरहिताः । सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः । अविधुरा अविद्युक्ताः । सप्तगणरूपेण संधीभूता इत्यर्थः । ऋजीषिणः । तुतीयसवने ऋजीषस्याभिषवात् तत्र च मरुतः स्तूयन्त इति तेषामृजीषित्वं । यद्वा । ऋजीषिणः प्रार्जयितारो रसानां । जुष्टमासोऽतिशयेन यष्टुभिः सेविताः नूतमासोऽतिशयेन मेघादेर्नैतारः एवंभूता मरुतः स्तुभिः स्वशरीरस्याच्छादकैरंजिभी रूपाभिव्यञ्जकैराभरणैर्व्यानजैः । नभसि व्यक्ता दृश्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । के चिदुक्ता इव । ये केचन सूर्यरश्मयो यथा नभसि दीप्यन्ते तद्वत् ॥ प्रत्वक्षसः । प्रकर्षेण त्वक्षन्ते तनूकुर्वन्तीति प्रत्वक्षसः । तन्नू त्वन्नू तनूकरणे । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रतवसः । तव इति बलनाम । प्रकृष्टं तवो येषां । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विरप्णिनः । रप लप जल्प व्यक्तायां वाचि । विरपणं विरप्शः । औणादिकः शकप्रत्ययः । तद्वन्तो विरप्णिनः । अनानताः । आनता अवनताः प्रह्नीभूताः । न आनता अनानताः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविधुराः । व्यथ भयचलनयोः । व्यथेः संप्रसारणं धः क्त्वि । उ० १. ४०. इत्युच्प्रत्ययः । अत्र तु बङ्गलवचनाद्वत्वं न क्रियते । पूर्ववत्समासस्वरौ । जुष्टमासः । नित्यं मन्त्र इति जुष्टशब्द आबुदात्तः । तत आतिशायनिकस्य तमपः पित्वादनुदात्तत्वे स एव स्वरः शिष्यते । आनज्जे । अन्ज् व्यक्तिस्रवणकांतिगतित्थु । कर्मणि क्त्वंदसि नुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । तस्मान्नुङ्लिङ्लिङ्लः । पा० ७. ४. ७१. इति नुट् । अव्ययेनोपधालोपः । इरयो रे । स्तुभिः । स्तुब् आच्छादने । क्तिप् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात्तुगभावः ॥

उपहृरेषु यदचिध्वं ययिं वयं इव मरुतः केन चित्प्रथा ।

श्चोत॑न्ति॒ को॒श उ॒प वो॒ रथे॒ष्वा घृ॒तमु॑क्ष॒ता म॒धुव॑र्ण॒मर्च॑न्ते ॥ २ ॥

उपऽहरेषु । यत् । अचिध्वं । ययिं । वयऽइव । मरुतः । केन । चित् । पथा ।

श्रोत॑न्ति । को॒शाः । उ॒प । वः । रथे॑षु । आ । घृ॒तं । उ॒क्ष॒त॒ । म॒धुऽव॒र्णं । अ॒र्च॑ते ॥ २ ॥

हे मरुत उपहरेषूपहृत्येषु गंतव्येष्वस्माकं संनिकृष्टेषु नभसः प्रदेशेषु यद्यदा ययिं गतिमंतं मेघमचिध्वं दर्शयसामर्थ्येनोपचितं कुरुष्व । किं कुर्वतः । वय इव पक्षिण इव केन चित्पथा केनचिदाकाशमार्गेण शीघ्रं गच्छंतः । नभसि शीघ्रं वर्षणार्थं प्रवर्तमानैर्मरुद्भिर्मैधा उपचीयंत इत्यर्थः । तदानीं कोशाः । मेघनामैतत् । वो युष्माकं रथेष्वासक्ता मेघाः श्रोतंति । जलं मुंचंति । यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतो यूयमर्चते युष्मान् हविर्भिः पूजयते मह्यं यजमानाय मधुवर्णं मधुसदृशरूपं स्वच्छं घृतं वृष्ट्यदकमा समंतादुन्नत । सिंचत । अस्मदभिलषितां वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः ॥ उपहरेषु । कृत् कौटिल्ये । उपह्ररंति कौटिल्येन तिर्यगगच्छंत्येष्वित्युपह्ररा नभःप्रदेशाः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घः । अचिध्वं । चिनोतिर्वर्तमाने लङ् । वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । ययिं । यो प्रापणे । आदुगमहनजन इति किप्रत्ययः । पथा । आडि भस्य टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तैरुदात्तत्वं । श्रोतंति । श्रुतिर् चरणे । क्वांदसो यलोपः । उन्नत । उन्न सेचने । लोटि तशब्दस्य डित्वे सति ऋचि तुनुधेत्यादिना सांहितिको दीर्घः ॥

ब्रैषा॒मज्जे॑षु वि॒शु॒रेव॑ रेजते॒ भूमि॒र्यामे॑षु यद्ध॑ युंजते॒ शु॒भे ।

ते क्रीळयो धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयन्त धूतयः ॥३॥

प्र० एषां० अज्मेषु० विद्युराऽइव० रेजते० भूमिः० यामेषु० यत्० ह० युंजते० शुभे०

ते । क्री॒ळयः । धु॒नयः । भ्रा॒जत् ऽ ऋ॒ष्टयः । स्व॒यं । म॒हि॒ऽत्वं । प॒न॒य॑न्त । धू॒त॒यः ॥ ३ ॥

यद्वा यदा खल्वेते मरुतः शुभे शोभनाय वृष्ट्युदकाय युजते मेघान् सज्जीकुर्वन्ति तदानीमज्मेषु मेघाना-
मुन्नेपकेष्वेषां मरुतां संबन्धिषु यामेषु मेघानां नियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्र रेजते । प्रकर्षेण कंपते । यद्वा ।
यदा खलु मरुतः स्वकीयान्नथान्युजते अश्वैर्योजयन्ति तदानीमेषां रथानां संबन्धिषु पर्वतादेरुन्नेपकेषु यामेषु
गमनेषु भूमिर्भोत्वा कंपते । तच्च दृष्टान्तः । विद्युरेव । यथा भञ्जी विद्युक्ता जाया राजोपद्रवादिषु सत्सु
निरालम्बा सती कंपते तद्वत् । ते तादृशाः क्रीळयो विहारशीला धुनयश्चलनस्वभावा भाजदृष्टय दीप्यमाना-
युधा एवम्भूता मरुतो धृतयः पर्वतादीन्धुन्वन्तः संतो महिल्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव पनयन्त । व्यवहरन्ति ।
प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ अज्मेषु । अज गतिचेपणयोः । अर्तिसुखित्यादिना विधीयमानो मन् बलवत्प्राप्तः प्ये
द्रष्टव्यः । वलादावार्धघातुके विकल्प इष्यते । कां २. ४. ५६. २. इति वचनाद्वैर्यघञपोरिति वीभावाभावः ।
नित्वादाबुदात्तत्वं । रेजते । रेजु कंपने । भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोरिति यास्कः । निं ३. २१. यामेषु ।
यम उपरमे । भावे घञ् । कर्षात्त्वत् इत्यतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाबुदात्तत्वं । यद्वा । या प्रापण
इत्यस्मादतिस्फुलित्यादिना मन्प्रत्ययः । शुभे । शुभ दीप्तौ । संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । पनयन्त । पन व्यवहारि । गुप्धूपेच्छीत्याहः । पां ३. १. २८. । अस्माच्छांसो लङ् ।
व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं ॥

स हि स्वभूः पदश्चो युवा गणोऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः ।

असि सत्य ऋणयावानेन्द्रोऽस्या धियः प्राविताया वृषा गणः ॥४॥

सः। हि। स्वऽसृत्। पृषत्। अश्वः। युवा। गणः। अया। ईशानः। तविषीभिः। आऽवृत्तः।

असिः। सत्यः। क्षुरः। यावाः। अनेद्यः। अस्याः। धियः। प्रअविता। अथ। वृषा। गणः॥४॥

स हि स खलु मरुद्गणोऽया अस्य सर्वस्य जगत ईशान ईश्वरशीलो भवति । कीदृशः । स्वस्वत् स्वयमेव सरन् । न ह्यन्यः कश्चिदस्य मरुद्गणस्य प्रेरकोऽस्ति । पृषदश्वः । पृषत्यः श्वेतविद्वंकिता मृग्योऽश्वस्थानीया यस्य स तथोक्तः । युवा नित्यतरुणः तविषीभिरन्येषामसाधारणैर्बलैरावृतः परिवेष्टितः सत्यः सत्कर्मार्हः ऋणयावा स्तोतृणामृणस्यापगमयिता । बङ्गलस्य धनस्य दातेत्यर्थः । अनेवः । प्रशस्यनामैतत् । सर्वैरनिन्दितः वृषा जलानां वर्षिता । एवंभूतो मरुद्गणोऽस्यां धियोऽस्मदीयस्यास्य कर्मणोऽथानंतरं प्रावितासि । प्रकर्षेण रक्षिता भवति ॥ अया । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या याजादेशः । हलि लोपः । पा० ७. २. ११३. । इतीदम इदूपस्य लोपः । ईशानः । ईश ऐश्वर्य इत्यस्मात्ताच्छीलिकस्थानम् । तस्य लसार्वधातुकत्वाभावेन चित्स्वरेणातोदात्तत्वं । अया ईशान इत्यत्रेषाञ्चादित्वात्प्रकृतिभावः । असि । पुरुषव्यत्ययः । ऋणयावा । या प्रापण इत्यस्मादंतर्भावितव्यर्थादातो मनिन्निति वनिप् । अनेवः । णिदि कुत्सायां । ऋहलोर्णदिति ण्यत् । आगमानुष्मत्प्र-
त्वात्तुमभावे लघूपधगुणः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।

यदीमिंद्रं शम्यक्काण आशतादिन्नामानि यज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जिगाति । चक्षसा ।

यत् । ईं । इंद्रं । शमि । ऋक्काणः । आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्य चिरंतनस्य पितुरस्माकं जनकस्य रत्नगणस्य सकाशाद्यज्जन्म तेन वयं वदामसि । ब्रूमः । वक्ष्यमाणं वृत्तांतमस्माकं पितोपदिष्टवान् अतो वयं ब्रूम इत्यर्थः । कोऽसौ वृत्तांत इति चेत् उच्यते । सोमस्य यज्ञेष्वभि-
षुतस्य सोमद्रव्यस्य चक्षसा प्रकाशमानयाज्जत्वा सहिता जिह्वा स्तुतिरूपा वाक् प्र जिगाति । मरुद्गणं प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाज्जतिः स्तुतिश्च मरुद्गः क्रियते । यस्मादीमेनमिंद्रं शमि वृत्रवधादिरूपे कर्मणि ऋक्काणः प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवंरूपया सुखा युक्ताः संत आशत प्राप्नुवन् न पर्यत्वातुः आदित एवमिंद्रप्रा-
प्त्यनंतरमेव यज्ञियानि यज्ञार्हाणीदृङ् चान्यादृङ् चेत्येवमादीनि नामानींद्रसकाशाद्विधा दधिरे । धृतवतः । तस्मादेषां यज्ञे सोमाज्जतिः स्तुतिश्च क्रियते ॥ शमि । शमीति कर्मनाम । सप्तम्येकवचने ङांदस ईकारलोपः । ऋक्काणः । ऋच स्तुती । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । अंत्यविकार-
ङ्कांदसः । यद्वा । अयस्मयादिषु क्वचिदुभयं भवति । का० १. ४. २०. । इत्युक्तत्वात् स सुष्ठुभा स ऋक्कतेत्यादाविव पदत्वात्कुत्वं भत्वाञ्जत्वाभावः । आशत । लङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । यज्ञियानि । यज्ञत्विर्यग्यां यत्तज्जावित्यर्हार्थे घः ॥

अत्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः ।

ते वाशीमंत इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥ ६ ॥

अत्रियसे । कं । भानुऽभिः । सं । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिऽभिः । ते । ऋक्ऽभिः । सुऽखादयः ।

ते । वाशीऽमंतः । इष्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥ ६ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतो भानुभिर्भानुष्विदोऽप्यमानः सूर्यरश्मिभिः सह कं वृष्यदकं अत्रियसे अयितुं प्राणिभिः सेवितुं सं मिमिक्षिरे । सम्यग्मेढुमिच्छंति । पृथिवीं वृष्यदकेन सम्यक् सेतुमिच्छंति । एवं वृष्यदकेन ते मरुत ऋक्भिः स्तुतिमन्त्रिच्छंति । ते सह सुखादयः शोभनस्य हविषो भक्षयितारो भवन्ति । वाशीमंतः । वाशीति वाङ्माम । शोभनया स्तुतिलक्षणाया वाचोपिताः इष्मिणो गतिमंतः अभीरवो भयरहितास्तौ मरुतः प्रियस्य सर्वाभिमतस्य मारुतस्य मरुत्संबन्धिनो धाम्नः स्थानस्य सर्वाभिमतं मरुत्संबन्धं विशिष्टं स्थानं विद्रे । लब्धवतः ॥ अत्रियसे । तुमर्थे सेसेनिति कसेन्प्रत्ययः । मिमिक्षिरे । मिह सेचने । अस्मादिच्छासनंतास्त्रियमंत्र इति निषेधा-
दामभावः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । सुखादयः । खादु भक्षणे । औणादिक इत्यर्थः । शोभना खादिर्भक्षणं धेयां ।

नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इष्मिणः । इष गतौ । इषियुधींधीत्यादिना मक् । ततो मत्वर्थीय इनिः । विट् । विट् लामि । लिटि द्विवचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । इरयो र इतीरयो रेभावः ॥ ॥ १३ ॥

आ विद्युन्मद्भिरिति षट्चं चतुर्थं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । आ विद्युन्मद्भिराद्यां वि प्रसारपंक्ती पंचमी वि-
राडूपेति । पूर्ववदृषिदेवते । आद्या षष्ठी च द्वे प्रसारपंक्ती । आद्यौ पादौ जागतौ तृतीयचतुर्थौ गायत्री
यस्याः सा प्रसारपंक्तिः । सूचितं च । प्रसारपंक्तिः पुरतः । पिं ३. ४०. । इति । अस्यायमर्थः । जागतौ गायत्री
चेत्यनुवर्तते । यदि पुरतः पुरस्ताद्गौ जागतौ पादौ स्वातामंत्यौ गायत्री सा प्रसारपंक्तिरिति । एतच्चदित्येषा
पंचमी विराड्रूपा । आदितस्त्रयः पादा एकादशका अंत्योऽष्टकः सा विराड्रूपेत्युच्यते ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्यैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पपता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽअर्केः । रथेभिः । यात । ऋष्टिमत्ऽभिः । अश्वऽपर्यैः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः । न । पपत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

हे मरुतः । मितं निर्मितमंतरिचं प्राप्य रुवंति शब्दं कुर्वतीति मरुतः । यद्वा । अमितं भृशं शब्दकारिणः ।
अथवा मितं स्तैर्निर्मितं मेघं प्राप्य विद्युदात्मना रोचमानाः । अथवा महत्तंतरिचे द्रवंतीति मरुतः । ये मध्य-
मस्थाने देवगणाः समान्नातास्ते सर्वे मरुत आख्यायन्ते । तथा चाङ्गः । सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च
सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनमिति । पौराणिकास्त्वाचक्षते । मारीचात्कश्यपात्सप्तगणात्मका
एकोनपंचाशत्संख्याका मरुतो जज्ञिर इति । एवंभूता हे मरुतो रथेभिरात्मीयै रथैरा यात । अस्यदीय यज्ञ-
मागच्छत । कीदृशै रथैः । विद्युन्मद्भिः । विद्योतनं विद्युत् । विशिष्टदीप्तियुक्तैः स्वर्कैः स्वर्चनैः शोभनगमनयुक्तैः ।
यद्वा । शोभनमर्कोऽर्चनं स्तुतिर्येषामस्ति तादृशैः । अथवा शोभनदीप्तियुक्तैः । ऋष्टिमद्भिः । ऋष्टयः शक्तिरू-
पाख्यायुधानि । स्थूणा इत्यन्ये । तद्वद्भिः । अश्वपर्यैः । अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति तादृशैः । यद्वा । रंहण-
श्रीला मेघा रथाः । तैः सहांतरिचे वर्षणार्थमागच्छत । कीदृशैः । विद्युन्मद्भिः । विद्युता तडिता तद्वद्भिः स्वर्कैः
शोभनगमनैः ऋष्टिमद्भिः । अर्षणं गमनं । तत्स्वभावनीरयुक्तैः । अश्वपर्यैः । अश्वं व्याप्तं पर्यं पतनं गमनं येषां ।
अंतरिचं व्याप्य वर्तमानैरित्यर्थः । हे सुमायाः । मायेति कर्मणो ज्ञानस्य च नामधेयं । शोभनकर्माणाः शोभन-
प्रज्ञा वा मरुतो वर्षिष्ठया प्रवृद्धतरयेषास्त्रयं दातव्येनन्नेन सह नोऽस्मान्नाति वयो न पश्चिण इव शीघ्रमा
पपत । आपतत । आगच्छतेत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमागामिनो
भवंति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्भवंतीति वेति । विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वर्चनैरिति
वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्यैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत
सुमायाः कल्याणकर्माणा वा कल्याणप्रज्ञा वा । नि० ११. १३-१४. । इति ॥ विद्युन्मद्भिः । यवादेराकृतिगणत्वेन
विद्युच्छब्दस्य यवाद्यंतर्भावादयवादिभ्य इत्यचानुवृत्तेर्ज्ञेयः । पा० ८. २. १०. । इति मतुपो वत्वं न प्रवर्तते ।
ऋष्टिमद्भिः । ब्रह्मनुद्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अश्वपर्यैः । अश्व व्याप्तौ । अग्निमुषीत्यादिना क्रान्त्ययः ।
बज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्षिष्ठया । वृद्धशब्दादातिशायनिक इष्टनि प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशः ।
पपत । पतु गतौ । लुङि लृटित्वात् त्रैरङ्कादेशः । पतः पुम् । पा० ७. ४. १९. । इति पुमागमः ॥

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशंगैः श्रुभे कं यांति रथतूभिर्रथैः ।

रुक्मो न चित्रः स्वधितीवान्पव्या रथस्य जंघनंत भूम ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । वरं । आ । पिशंगैः । श्रुभे । कं । यांति । रथतूऽभिः । अश्वैः ।

रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिऽवान् । पव्या । रथस्य । जंघनंत । भूम ॥ २ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतोऽरुणेभिररुणवर्णैः पिशुगैः पिंगलवर्णैरुभयवर्णोपेतै रथतूर्मीं रथस्य प्रेरयितुमिरश्वैर्वरं देवानां वरीतारं कं शब्दयितारं सुवंतं यजमानमा यांति । आगच्छन्ति । किमर्थं । शुभे तस्य शोभां कर्तुं । अथवा शुभ उदकाय । वृष्यर्थमित्यर्थः । तेषां मरुतां गणो रुक्मो न रोचमानं सुवर्णमिव चित्रोऽतिशयेन दर्शनीयः स्वधितोवान् । स्वधितिरिति वज्रनाम । शत्रूणां खंडकेनायुधेनोपेतः । एवंविधगणरूपास्ते मरुतो रथस्य पथ्या चक्रधारया भूम भूमिं जंघनंत । अत्यर्थं घ्नन्ति । स्तोत्ररक्षणार्थमागतानां तेषां मरुतां भारमसहमाना भूमिरतिपीडिता बभूवुत्वर्थः ॥ वरं । त्रियंते देवा अनेनेति वरः । ग्रहवृद्धिश्चीति करणेऽपि । कं । कै श्रे शब्दे । कायतीति कः । बज्रलवचनात्कप्रत्ययः । रथतूर्मीः । तुर त्वरणे । रथं तुररति त्वरायुक्तं कुर्वतीति रथतुरः । क्लिप्तेति क्लिप् । भिसि हलि चेति दीर्घत्वं । पथ्या । पथी रथनेमिर्भवतीति यास्कः । नि० ५. ५. । पूङ् पवने । अस्मादच इतीप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्तैरुदात्तत्वं । जंघनंत । हतैर्यंडताद्वर्तमाने क्वांदसो लङ् । कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलोप्यलोपी । भूम । भूमिशब्दादुत्तरस्यामः सुपां सुलुगिति डादेशः । क्वांदसं ब्रह्मत्वं ॥

अश्रिये कं वो अधि तनूषु वाशीर्मेधा वना न कृण्वंत ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युन्मासो धनयंते अद्रिं ॥ ३ ॥

अश्रिये । कं । वः । अधि । तनूषु । वाशीः । मेधा । वना । न । कृण्वंते । ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं । कं । मरुतः । सुजाताः । तुविद्युन्मासः । धनयंते । अद्रिं ॥ ३ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं तनूषु शरीरेष्वंसप्रदेशेषु वाशीः शत्रूणामाक्रोशकमारुख्यमायुधं अश्रिये कमैश्वर्यार्थं वर्तत इति शेषः । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुक्तं । अथापि पादपूरणाः कमीमिद्वितीति । तादृशा मरुतो वना न उक्कितान्नुत्समूहानिव मेधा मेधान्यज्ञानूर्ध्वा ऊर्ध्वान् एकाहाहीनसत्ररूपेणोक्कितांक्रणवन्ति । यजमानैः कारयन्ति । हे सुजाताः शोभनजननयुक्ता मरुतो युष्मभ्यं युष्मदर्थं कं सुखकरमद्रिं सोमाभिषवे प्रवृत्तं यावाणं तुविद्युन्मासः प्रभूतधना यजमाना धनयन्ते । धनं कुर्वन्ति । युष्माकं यागाय यावभिरभिषुण्वन्तीत्यर्थः ॥ वाशीः । शत्रूणां भयोत्पादनेनाक्रोशशब्दकरणं वाशः । ततश्चकंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । मेधा । सुपां सुलुगिति शसो डादेशः । वना । श्रेष्कंदसि बज्रलमिति श्लोपः । क्रणवन्ति । क्वि हिंसाकरणयोश्च । लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । धिन्विक्कण्वोरश्चेत्युप्रत्ययः । पुनरपि व्यत्ययेनांतादेशः । कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन झस्याङित्वाद्गुणेऽवादेशः । ऊर्ध्वा । पूर्ववङ्गादेशः । धनयन्ते । धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् ॥

अहानि गृध्राः पर्या व आगुरिमां धियं वार्कायां च देवीं ।

ब्रह्म कृण्वंतो गोतमासो अकैरूर्ध्वं नुनुद्रे उत्सधिं पिबध्वै ॥ ४ ॥

अहानि । गृध्राः । परि । आ । वः । आ । अगुः । इमां । धियं । वार्कायां । च । देवीं ।

ब्रह्म । कृण्वंतः । गोतमासः । अकैः । ऊर्ध्वं । नुनुद्रे । उत्सधिं । पिबध्वै ॥ ४ ॥

तुषितैर्गोतमैः स्नुता मरुतस्तेभ्यो गोतमेभ्यो देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खायानीय प्रददुः । एतद्वृद्धा कश्चिद्विश्रूते । हे गोतमा गृध्रा जलाभिकांवायुक्तान्वो युष्मानहानि शोभनोदकोपितानि दिनानि पर्यागुः । पर्यागतानि । परित आभिमुख्येन प्राप्तानि । प्राप्य च वार्कायां वार्ष्णिर्दकैर्निष्पावां धियं ज्योतिष्टोमादिलक्षणं कर्म च देवीं द्योतमानमकुर्वन् । येष्वहसु ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमकैर्मंत्रसाधैः स्तोत्रैः सह कृण्वंतो मरुजः कुर्वन्तो गोतमासो गोतमा ऋषय उत्सधिं । उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन्धीयत इत्युत्सधिः कूपः । तं पिबध्वै स्वकीयपायायोर्ध्वं नुनुद्रे नुनुदिरे देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खातवन्तः । एतदीयस्तोत्रैः स्नुता मरुतः कूपमुत्खातवन्त इति यत्तदेतदीयस्तोत्रकारितमित्येतेषूपचर्यते ॥ गृध्राः । गृधु अभिकांवायां । सुसूधागृध्विभ्यः कृत्त्रिति क्रन्प्रत्ययः । सुपां सुपो भवन्तीति शसो जस् । नित्वादाबुदात्तत्वं । अगुः । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । आत इति

श्चेजुस । वार्क्यायी । डुकृञ् करणे । ऋहृल्लोर्णत् । वार्भिः कार्या वार्क्यायी । चिचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । गुगुद्रे । शुद प्रेरणे । इरयो र इति रेआदेशः । उत्सधिं । कर्मण्यधिकरणे चिति दधातिरधिकरणे किप्रत्ययः । पिबथ्यै । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति श्रद्धेयप्रत्ययः । पात्रित्यादिना पिबादेशः ॥

एतत्त्यन्न योजनमचेति सस्वर्हं यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ॥५॥

एतत् । त्यत् । न । योजनं । अचेति । सस्वः । ह । यत् । मरुतः । गोतमः । वः ।

पश्यन् । हिरण्यऽचक्रान् । अयःऽदंष्ट्रान् । विऽधावतः । वराहून् ॥५॥

हे मरुत एतद्योजनं । युज्यतेऽनेन देवतेति योजनमेतत्सूक्तसाध्यं स्तोत्रं । त्यन्न त्यत् प्रसिद्धमन्यदुत्कृष्टं स्तोत्र-
मिवाचेति । सर्वज्ञायते । वो युष्मदर्थं यत् यदेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं गोतम ऋषिः सस्वर्ह उ० ॥ ५ ॥ खलु ।
किं कुर्वन् । हिरण्यचक्रान् हिरण्यमयचक्ररथाखड्गान् हितरमणीयकर्मयुक्तान्वायोदंष्ट्रान् । दंष्ट्रीति दंष्ट्रा
चक्रधारा । अयोमयीभिश्चक्रधारामिर्युक्तान् । यदा । दंशनसाधना ऋष्टयो दंष्ट्राः । अयोमया ऋष्टयो धेपां ।
तान्विधावतो विविधमितस्ततः प्रवर्तमानान्वराहून् वरस्योत्कृष्टस्य शचीर्हृतृन् । यदा । उत्कृष्टस्य वृथ्युदकस्या-
हृतृन् । अथवा उत्कृष्टानां देवतानामाहृतृन् वरस्य हविषो भक्षयितृन्वा । एवंभूतान्मरुतः पश्यन् सम्यग्जानन्
गोतमो यत्स्तोत्रं कृतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टं सदस्माभिः सर्वैरुपलभ्यत इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथाप्येति माध्य-
मका देवगणा वराहव उच्यन्ते पश्यन्हिरण्यचक्रान् । नि० ५. ४. इति ॥ अचेति । चिती संज्ञाने । क्वादसो
वर्तमाने कर्मणि लुङ् । सस्वः । खृ शब्दोपतापयोः । लङि तिपि वङ्लं कंदसीति शपः सुः । गुणे हल्ङ्याभ्य
इति तर्लोपः । धातुस्वरिणांतोदात्तत्वं । वराहून् । वरशब्दोपपदादाङ्पूर्वाङ्गतेर्वा हरतेर्वा ह्रयतेर्वा जुहोतेरद-
नार्थाद्वा । ऊ इत्येतस्य निष्पत्तिरिति स्कंदस्वामी । अस्य पुषोदरादित्वादभिमतसिद्धिः ॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभर्त्री प्रति शोभति वाघतो न वाणी ।

अस्तोभयवृथासामनु स्वधां गर्भस्त्योः ॥ ६ ॥

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुऽभर्त्री । प्रति । शोभति । वाघतः । न । वाणी ।

अस्तोभयत् । वृथा । आसां । अनु । स्वधां । गर्भस्त्योः ॥ ६ ॥

हे मरुतः स्या सैषासदीया स्तुतिर्वो युष्माकमनुभर्त्री युष्मानुहरंती युष्मन्नुणसदृशी प्रति शोभति ।
प्रत्येकं स्तौति । शोभतिः स्तुतिकर्मा । तथा वाघतो न वाणी । नशब्दः संप्रत्यर्थे । तदुक्तं यास्कैः । अस्त्युप-
मार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः । नि० ७. ३१. इति । इदानीमृत्विक्संबन्धिनी वागपि वृथानायासेनासामाभिर्च्य-
ग्निरस्तोभयत् । अस्तौत् । इदानीमित्युक्ते कदेत्याह । गर्भस्त्योरसदीययोर्बाह्वोः स्वधां । अन्ननामेतत् । यदा
बहुविधमन्नं मरुतः स्थापयति । तामनुलक्ष्येत्यर्थः ॥ अनुभर्त्री । हृज् हरणे । तुच् । ऋन्नेभ्य इति ङीप् । उदात्त-
यणो हलपूर्वादिति नद्या उदात्तत्वं ॥ १४ ॥

आ नो भद्रा इति दशर्वं पंचमं सूक्तं । गोतमस्यार्थं वैश्वदेवं । आदितः पंचर्वः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी
स्वस्ति न इंद्रेतिषा विराट्स्थाना । नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च । अनु० ९. ५. इत्युक्तलक्षणयोगात् । अष्टम्युप-
सस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । आ नो दश वैश्वदेवं तु पंचाद्याः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी विराट्स्थानेति ॥
अपिष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र उत्तमावर्जमेतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविज्ञानीयं । सा तु प्रकृतौ विहृतौ च वैश्वदेवशस्त्रस्य
परिधानीया । तथा च सूचितं । आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वत इति नव वैश्वदेवं । आ० ५. १८. इति ।
अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमिति परिदध्यात्सर्वं वैश्वदेवे । आ० ५. १८. इति च । ब्राह्मणं च भवति । सदैव
पंचजनीयया परिदध्यात् । ऐ० ब्रा० ३. ३१. इति ॥ महाव्रते निष्कैवस्य एतत्सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूच्यते ।
आनोभद्रीयं च तस्य स्थाने । ऐ० आ० ५. ३. २. इति ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः ।
 देवा नो यथा सदमिद्वृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १ ॥
 आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यन्तु । विश्वतः । अदब्धासः । अपरीऽइतासः । उत्तुऽभिदः ।
 देवाः । नः । यथा । सदै । इत् । वृधे । असन्न । अप्रऽआयुवः । रक्षितारः । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

नोऽस्मान् क्रतवोऽग्निष्टोमादयो महायज्ञा विश्वतः सर्वस्मादपि दिग्भागादा यन्तु । आगच्छन्तु । कीदृशाः क्रतवः । भद्राः समीचीनफलसाधनत्वेन कक्षाणा भजनीया वा अदब्धासोऽसुरैरहिंसिताः अपरीतासः शत्रुभिरपरिगताः । अप्रतिबद्धा इत्यर्थः । उद्भिदः शत्रूणामुज्जेत्तारः । ईदृशाः क्रतवोऽस्मांस्तथागच्छन्तु । अप्रायुवोऽप्रगच्छन्तः स्वकीयं रक्षितव्यमपरित्यजन्तः अत एव दिवे दिवे प्रतिदिवसं रक्षितारो रक्षां कुर्वन्त एवंगुणविशिष्टाः सर्वे देवा नोऽस्माकं सदमित् सदैव वृधे वर्धनायासन् । भवन्तु ॥ अदब्धासः । दन्मु दंभे । दंभो हिंसा । निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपरीतासः । इण गतौ । पूर्ववत्कर्मणि निष्ठा । उभयवाज्यसिरसुक् । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । असन् । अस भुवि । सेव्यङागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुगभावः । तस्याङित्वात् असोरङ्गोप इत्यकारलोपाभावः । अप्रायुवः । इण गतौ । अस्मात्पूर्वाच्कंदसीण इत्युपप्रत्ययः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जसि जसादिषु कंदसि वाचनमिति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे तन्वादित्वाद्बुवङ् ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्ततां ।
 देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरंतु जीवसे ॥ २ ॥
 देवानां । भद्रा । सुऽमतिः । ऋजूऽयतां । देवानां । रातिः । अभि । नः । नि । वर्ततां ।
 देवानां । सख्यं । उप । सेदिम । वयं । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरंतु । जीवसे ॥ २ ॥

भद्रा सुखयित्री भजनीया वा देवानां सुमतिः शोभना मतिरनुऽभ्युदयः बुद्धिरस्माकमस्त्विति शेषः । कीदृशानां । ऋजूयतामृजुमार्जवयुक्तं सम्यगनुष्ठातारं यजमानमात्मन इच्छतां । तथा देवानां रातिर्दानं नोऽस्मान्नामिसुखेन नितरां वर्ततां । तदभिमतफलप्रदानमयस्माकं भवत्वित्यर्थः । वयं च तेषां देवानां सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म वोप सेदिम । प्राप्तुवाम । तादृशा देवा नोऽदब्धासो युजावसे जीवितुं प्र तिरंतु । वर्धयन्तु ॥ भद्रा । भदि कक्षाणि सुखे च । अहिंसेत्यादौ । उ० २. २८. । रत्नत्रयांती निपातितः । ऋजूयतां । ऋजुमात्मन इच्छति ऋजूयति । सुप आत्मनः क्वच । तदंताङ्गतः शतु । शतुरनुम इत्यङादिविभक्तेरुदात्तत्वं । रातिः । रा दाने । मंजे वृषेति क्तिप् उदात्तत्वं । सख्यं । सख्युर्इति भावे कर्मणि वा यप्रत्ययः । सेदिम । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । कंदसि लुङ्लङ्क्षिट इति वर्तमाने प्रार्थनायां लिट् । सत्वस्थानैमित्तिकत्वेन लिटि परत आदेशादित्वाभावादत एकह्रस्व इत्येत्वाभ्यासलोपी । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । प्र तिरंतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । तथा च यास्को व्याचख्यौ । देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयन्तु चिरं जीवनाय । नि० १२. ३९. । इति ॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमदिति दक्षमसिधं ।
 अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ ३ ॥
 तान् । पूर्वया । निऽविदा । हूमहे । वयं । भगं । मित्रं । अदितिं । दक्षं । असिधं ।
 अर्यमणं । वरुणं । सोमं । अश्विना । सरस्वती । नः । सुऽभगा । मयः । करत् ॥ ३ ॥

तान्विश्वान्देवान्पूर्वया पूर्वकालीनया नित्यया निविदा वेदं तन्मित्रमयस्करत्वाच्चा । निविदिति वाङ्माम । यद्वा ।

निविदा विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिकया वैश्वदेव्या निविदा वयं हूमहे । आहुयामः । देवानिति यत्सामान्येनोक्तं तदेव विव्रियते । भगं भजनीयं द्वादशानामादित्यानामन्यतमं मित्रं प्रमीतेस्त्रायकमहरभिमानिनं देवं । मैत्रं वा अहः । तै० ब्रा० १. ७. १०. १. इति श्रुतेः । अदितिमखंडनीयामदीनां वा देवमातरं दत्तं सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिं । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भं । प्राणो वै दत्त इति श्रुतेः । अस्त्रिधं शोषणरहितं सर्वदैकरूपेण वर्तमानं मरुद्गणं । अर्यमणं । अरीन् मंदेहादीनसुरान्यच्छति नियच्छतीत्यर्थमा सूर्यः । असौ वा आदित्योऽर्यमेति श्रुतेः । तं । वरुणं । वृणोति पापकृतः स्वकीयैः पाशैरावृणोतीति राज्यभिमानिदेवो वरुणः । श्रूयते च । वारुणी रात्रिः । तै० ब्रा० १. ७. १०. १. इति । सोमं द्वेधात्मानं विभज्य पृथिव्यां लतारूपेण दिवि च चंद्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानं । अश्विनाश्ववंतौ । यद्वा । सर्वं व्याप्नुवंतौ । तथा च यास्कः । अश्विनौ यद्वाप्नुवति सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्योऽश्वैरश्विनावित्वीर्णवामस्तत्कावश्विनौ व्यावापृथिव्यावित्विकेऽहोरात्रावित्विके सूर्याचंद्रमसावित्विके राजानौ पुण्यकृतावित्वैतिहासिकाः । नि० १२. १. इति । एवंभूतान् सर्वान्देवानस्मद्रक्षणार्थमाहुयाम इति पूर्वत्र संबंधः । अस्माभिराहता सुभगा शोभनधनोपेता सरस्वती नोऽस्त्रभ्यं मयः सुखं करत् । करोतु ॥ हूमहे । द्वेजो लटि ह इत्यनुवृत्तौ बज्रत्वं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । बज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । अस्त्रिधं । सिधु शोषणे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । बज्रव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मयस्करत् । करोतेर्लेख्यडागमः । बज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अतः कृकमीति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तन्पिता द्यौः ।

तद्वावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना ऋणुतं धिष्ण्या युवं ॥ ४ ॥

तत् । नः । वातः । मयःऽभु । वातु । भेषजं । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ।

तत् । यावाणः । सोमऽसुतः । मयःऽभुवः । तत् । अश्विना । ऋणुतं । धिष्ण्या । युवं ॥ ४ ॥

वातो वायुस्तज्जेषजमौषधं नोऽस्मान्वातु । प्रापयतु । यज्जेषजं मयोभु मयसः सुखस्य भावयितु । माता सर्वेषां जननी पृथिवी भूमिरपि तज्जेषजमस्मान्प्रापयतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां रक्षिता द्यौर्बुल्लोकोऽपि तज्जेषजमस्मान्प्रापयतु । सोमसुतः सोमाभिषवं कृतवन्तो मयोभुवो मयसो यागफलभूतस्य सुखस्य भावयितारो यावाणोऽभिषवसाधनाः पाषाणाश्च तज्जेषजमस्मान्प्रापयंतु । हे धिष्ण्या । धिष्ण्या बुद्धिः । तदहोवश्विनौ युवं युवां तज्जेषजं ऋणुतं । आकर्णयतं । यज्जेषजमस्माभिर्वीष्वादिषु प्रार्थयते । तज्जेषजं देवानां भिषजौ युवामस्माकमनुकूलं यथा भवति तथा जानीतमित्यर्थः ॥ मयोभु । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । पा० १. २. ४७. इति ह्रस्वत्वं । वातु । वा गतिगंधनयोः । अंतर्भावितव्यार्थत्वात्प्राधान्यात् लोट् । सोमसुतः । सोमे सुजः । पा० ३. २. ९०. इति भूते क्तिप् । धिष्ण्या । धिष्ण्याशब्दादर्हार्थे कंदसि चेति यः । वर्णलोपश्छांदसः । सुपां सुलुगित्वाकारः ॥

तन्नो वातु जगतस्तस्युषस्पतिं धियंजिन्वमवसे हूमहे वयं ।

पूषा नो यथा वेदसांमसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥ ५ ॥

तं । ईशानं । जगतः । तस्युषः । पतिं । धियंऽजिन्वं । अवसे । हूमहे । वयं ।

पूषा । नः । यथा । वेदसां । असत् । वृधे । रक्षिता । पायुः । अदब्धः । स्वस्तये ॥ ५ ॥

पूर्वाधिनंद्रः स्तूयते अपराधेन पूषा । ईशानमैश्वर्यवंतं अत एव जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य तस्युषः स्थावरस्य च पतिं स्वामिनं धियंजिन्वं धीमिः कर्मभिः प्रीणयितव्यं एवंभूतं तमिंद्रमवसे रक्षणाय वयं हूमहे । आहुयामः । पूषा नोऽस्माकं वेदसां धनानां वृधे वर्धनाय रक्षिता यथासत् येन प्रकारेण भवति तेनैव प्रकारेणादब्धः केनाप्यहिंसितः पूषा स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय पायुः रक्षिता भवतु ॥ तस्युषः । तिष्ठतेर्लिट् । क्तसुः । षष्ठीकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शास्त्रिकवचनं चेति षत्वं । षष्ठाः पतिपुत्रेति

विसर्जनीयस्य सत्त्वं । धियंजित्वं । जिविः प्रीणनार्थः । कृत्यलुटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्त्वच् । इच्च एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च । पा० ६. ३. ६८. इत्यमागमः । असत् । अस भुवि । लेख्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुगभावः । पायुः । पा रक्षणे । क्वापाजीलुण । स्वस्तये । सुपूर्वादस्तेर्भावे क्तिन् । कंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूः । पा० २. ४. ५२. इति भूभावाभाव इति वृत्तावुक्तं ॥ ॥ १५ ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । वृद्धऽश्रवाः । स्वस्ति । नः । पूषा । विश्वऽवेदाः ।

स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । अरिष्टऽनेमिः । स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः । दधातु ॥ ६ ॥

वृद्धश्रवा वृद्धं प्रभूतं श्रवः श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यस्य तादृश इन्द्रो नोऽस्माकं । स्वस्तिव्यविनाशनाम । नि० ३. २१. स्वस्तिव्यविनाशं दधातु । विदधातु । करोतु । विश्ववेदाः । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । यद्वा । विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा यस्य । तादृशः पूषा पोषको देवो नोऽस्माकं स्वस्ति विदधातु । अरिष्टनेमिः । नेमिरित्यायुधनाम । अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्यस्य । यद्वा । रथचक्रस्य धारा नेमिः । यत्संबन्धिनो रथस्य नेमिर्न हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः । एवंभूतस्तार्क्ष्यसृचस्य पुत्रो गरुत्मान् नोऽस्माकं स्वस्तिव्यविनाशं विदधातु । तथा बृहस्पतिर्बृहतां देवानां पालयिता नोऽस्माकं स्वस्तिव्यविनाशं विदधातु ॥ वृद्धश्रवाः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विश्ववेदाः । विद ज्ञाने । विदू लामे । आभ्यामनुप्रत्ययांते वेदश्शब्दः । बङ्गव्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतीदात्तत्वं । तार्क्ष्यः । तृचस्यापत्यं । गर्गादिभ्यो यच् । पा० ४. १. १०५. । जित्वादाद्युदात्तत्वं । अरिष्टनेमिः । न रिष्टारिष्टा । अय्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथोक्तः । बृहस्पतिः । तद्वृहतोः करपत्योः । पा० ६. १. १५७. * । इति सुटतलोपी । उभे वनस्यत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

पृषदश्चा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥ ७ ॥

पृषत्ऽअश्वाः । मरुतः । पृश्निऽमातरः । शुभंऽयावानः । विदथेषु । जग्मयः ।

अग्निऽजिह्वाः । मनवः । सूरऽचक्षसः । विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ ।

गमन् । इह ॥ ७ ॥

पृषदश्वाः । पृषद्भिः श्वेतविंदुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । पृश्निमातरः । पृश्निर्नानावर्णा गौर्माता येषां । शुभंयावानः । शुभं शोभनं यांति गच्छंतीति शुभंयावानः । शोभनगतय इत्यर्थः । विदथेषु यज्ञेषु जग्मयो गंतारः अग्निजिह्वा अपेर्जिह्वायां वर्तमानाः । सर्वे हि देवा हविःस्वीकरणायापेर्जिह्वायां वर्तन्ते । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दः । मनवः सर्वस्य मंतारः सूरचक्षसः सूर्यप्रकाश इव चक्षः प्रकाशो येषां त एवंभूता मरुतो मरुत्संज्ञका विश्वे देवा सर्वे देवा नोऽस्मानिहास्मिन्कालेऽवसा रक्षणेन सहा गमन् । आगच्छंतु ॥ शुभंयावानः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप् । तत्पुष्पे कृति बङ्गलमिति बङ्गलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । गमन् । गमेः प्रार्थनायां लेख्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् ॥

अस्ति सौम्यचरुसृतीयसवने । तेन चरुणा देवतामिष्टेष्टशेषे तस्मिन्बङ्ग घृतमवनीय तस्मिन्वषट्कर्वा स्वकीया ह्याया द्रष्टव्या । सा यदि न दृश्येत तदानीं भद्रमित्येका पठितव्या । त्वं सोमेति खंडे तथैव सूच्यते । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च । आ० ५. १९. । इति ॥ महानास्त्रीव्रतेऽप्येषा भूमिस्पर्शेन जप्या । सूचितं चैतद्विदमिति खंडे । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इंद्राग्नी भवतामवोभिः । आ० ८. १४. । इति ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रं । कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रं । पश्येम । अक्षऽभिः । यजत्राः ।

स्थिरैः । अङ्गैः । तुष्टुऽवांसः । तनूभिः । वि । व्यशेम । देवऽहितं । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिरस्मादीद्यैः श्रोत्रैर्भद्रं भजनीयं कल्याणं वचनं शृणुयाम । युष्मात्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्वाम । अस्माकं वाधिर्यं कदाचिदपि मा भूत् । हे यजत्रा यागेषु चरुपुरोडाशादिभिर्व्यष्ट्या देवा अक्षभिरक्षिभिरात्मीयैश्चक्षुर्भिर्भद्रं शोभनं पश्येम । द्रष्टुं समर्थाः स्वाम । अस्माकं दृष्टिप्रतिघातोऽपि मा भूत् । स्थिरैर्दृढैरङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैस्तनूभिः शरीरैश्च युक्ता वयं तुष्टुवांसो युष्मान् सुवंतो यदायुः षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा देवहितं देवेन प्रजापतिना स्थापितं तद्व्यशेम । प्राप्नुयाम ॥ कर्णेभिः । बज्रं कंदसीति भिस ऐसभावः । अक्षभिः । कंदस्यपि दृश्यत इत्यङ्ग स चोदात्तः । यजत्राः । अमिनचीत्यादिना यजेरन्नत्ययः । तुष्टुवांसः । पुत्र सुतौ । लिट् क्लृप् । शृणुवांसो खय इति तकारः शिष्यते । व्यशेम । अशू व्याप्तौ । लिङ्याशिष्यङ् । यदि तु तत्र परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानीं लिङि व्यत्ययेन शप् । देवहितं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

शतमिन्नु शरदो अंति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनां ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गंतोः ॥ ९ ॥

शतं । इत् । नु । शरदः । अंति । देवाः । यत्र । नः । चक्र । जरसं । तनूनां ।

पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवन्ति । मा । नः । मध्या । रिरिषत् । आयुः । गंतोः ॥ ९ ॥

हे देवा अंत्यंतिके मनुष्याणां समोप आयुश्चेन भवद्भिः कल्पिताः शरदः संवत्सराः शतमिन्नु शतं खलु । यस्मात्पृथिकाले मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति युष्माभिः परिकल्पितं तस्मान्नोऽस्माकमायुर्गंतोः क्लृप्तस्थायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये मा रीरिषत । मा हिंसिष्ट । कीदृशान् । नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां जरसं जरां यत्र यस्यामवस्थायां चक्र कृतवन्तो यूयं । यत्र च पुत्रासः पुत्राः पितरोऽस्माकं रक्षितारो भवन्ति । ईदृग्दशापन्नानित्यर्थः ॥ अंति । अंतिकशब्दस्य कादिलोपो बज्रलमिति वक्तव्यमिति कलोपः । यत्र । अचि तुनुघमचुतङ्कुचेति संहितायां दीर्घः । चक्र । लिटि मध्यमबज्रवचनस्य कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । ब्रजो ऽतस्लिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । जरसं । जराया जरसन्यतरस्या । पा० ७. २. १०१. इति जरसादेशः । मध्या । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । रीरिषत । रिष ऋष हिंसायां । अस्मास्थतात् माङि लुङि मध्यमबज्रवचने लुङि लिङि गिलोपोपधाह्रस्वद्विवचनस्य कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । हांसः पदकालीनो ह्रस्वः । गंतोः । भावलक्षणे स्त्रीण् । पा० ३. ४. १६. इति गमेस्त्वोसुन्यत्ययः ॥

अदितिर्द्यौरदितिरित्येषादितिदेवताके पशौ हविषो याज्या । सूचितं च । अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षं न ते विष्णो जायमानो न जातः । आ० ३. ८. इति ॥

अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पंच जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं ॥ १० ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अंतरिक्षं । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पंच । जनाः । अदितिः । जातं । अदितिः । जनिऽत्वं ॥ १० ॥

अदितिरदांशाखंडनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौरित्येतन्मानीनाम् । सैवांतरिक्षमंतरा

बावापृथिव्योर्मध्य ईक्ष्यमाणं व्योम । सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । सैव पितोत्पादकः । ततश्च स पुत्रो मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा अदितिरेव । पंच जना निषादपंचमाश्वत्वारो वर्णाः । यद्वा । गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि । तदुक्तं यास्केन । गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि त्वेके चत्वारो वर्णा निषादः पंचम इत्यौपमन्यवः । नि० ३. ७. इति । ब्राह्मणे त्ववमाम्नातं । सर्वेषां वा एतत्पंचजनानामुक्तं देवमनुष्याणां गंधर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां च । ऐ० ब्रा० ३. ३१. इति ! तत्र गंधर्वाप्सरसामेक्यात्म्यं च जनत्वं । एवंविधाः पंच जना अप्यदितिरेव । जातं जननं प्रजानामुत्पत्तिः साप्यदितिरेव । जनित्वं जन्माधिकरणं तदप्यदितिरेव । एवं सकलजगदात्मनादितिः स्तुयते । उक्तं च यास्केन । इत्यदितेर्विभूतिमाचष्टे । नि० ४. २३. इति ॥ अदितिः । दो अवखंडने । अस्मात्कर्मणि क्तिनि व्यतिस्थितिमास्यां । पा० ७. ४. ४०. इतीत्वं । यास्कपक्षे तु दीङ् चय इत्यस्मात् क्तिनि व्यत्ययेन ब्रूस्वत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स पिता । निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकतामापादयति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गतामुपाददत इत्युद्देशलिङ्गतया पुँल्लिङ्गत्वं । जनित्वं । जनेरीणादिकस्त्वन्त्ययः ॥ १६ ॥

अजुनीतीति नवर्चं षष्ठं सूक्तं गीतमस्यार्थं । अत्रानुक्रम्यते । अजुनीती नव गायत्रमंत्यानुष्टुप्ति । पूर्वच वैश्वदेवं त्वित्युक्तत्वात्तुष्ट्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तं ब्रूदेवताकं । सूक्तविनियोगो लिंगिकः । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने भैत्रावरुणस्य अजुनीती न इत्येषारंभणीया । चतुर्विंश इति खंडे सूचितं । अजुनीती नो वरुण इंद्रं वो विश्वतस्सारि । आ० ७. २. इति ॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वयेषारंभणीया शंसनीया । सूचितं च । आरंभणीयाः पर्यासाश्चद्वतोऽहरहः शस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव । आ० ७. १. इति ॥

अजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवैः सजोषाः ॥ १ ॥

अजुनीती नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् । अर्यमा । देवैः । सजोषाः ॥ १ ॥

अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी । मित्रश्च वरुणश्च विद्वान् नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् नोऽस्मान् अजुनीती अजुनीत्या अजुनयनेन कौटिल्यरहितेन गमनेन नयतु । अभिमतं फलं प्रापयतु । तथा देवैरन्यैरिन्द्रादिभिः सजोषाः अर्यमा देवैरात्रविभागस्य कर्ता सूर्यश्चास्मानुजगमनेनाभिमतं स्थानं प्रापयतु ॥ अजुनीती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

ते हि वस्वो वसवानास्ते अप्रमूरा महोभिः । व्रता रक्षन्ते विश्वाहा ॥ २ ॥

ते हि । वस्वः । वसवानाः । ते । अप्रमूराः । महोभिः । व्रता । रक्षन्ते । विश्वाहा ॥ २ ॥

ते हि पूर्वोक्ता मित्रादयो वस्वो वसुगो धनस्य वसवाना वासका आच्छादयितारः । सर्वे जगद्धनेनाच्छादयन्तीत्यर्थः । अतस्ते मित्रादयोऽप्रमूरा अप्रमूर्च्छिता अमूढाः प्राज्ञाः संतो महोभिरात्मीयैस्तेजोभिर्विश्वाहा सर्वाण्यहानि । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वप्यहसु व्रता व्रतानि जगन्निर्मातृणां स्वकीयानि कर्माणि रक्षन्ते । पालयन्ति ॥ वस्वः । आगमानुशासनस्थानित्वत्वानुमभावे जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति घेर्छितीति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । वसवानाः । वस आच्छादने । अस्मादंतर्भावितव्यार्थोद्धटः शानच् । वज्रलं छंदसीति शपो लुगभावः । वर्णव्यापत्त्या मकारस्य वकारः । अप्रमूराः । मुक्ता मोहसमुच्छाययोः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । राज्ञोप इति छकारलोपः । प्रकृष्टा मूः प्रमूः । ततो मत्वर्थीयो रः । रो रि । पा० ८. ३. १४. इति रेफलोपः । न प्रमूरा अप्रमूराः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षन्ते । रक्ष पालने । व्यत्ययेन तद्ध ॥

ते अस्मभ्यं शर्म यंसन्नमृता मर्त्येभ्यः । बाधमाना अप द्विषः ॥ ३ ॥

ते । अस्मभ्यं । शर्म । यंसन् । अमृताः । मर्त्येभ्यः । बाधमानाः । अप । द्विषः ॥ ३ ॥

अमृता अमरणधर्माण्यस्ते विश्वे देवा मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्योऽस्मभ्यमनुष्ठाम्यः शर्मा मृतलक्षणं सुखं यंसन् ।

यच्छंतु । प्रयच्छंतु । किं कुर्वंतः । द्विषोऽस्मादीयान्पापलक्षणान् शत्रून्प बाधमानाः । विनाशं प्रापयंतः ॥
यंसन् । यम उपरमे । लेख्यडागमः । सिद्धज्जलं लेटीति सिप् । अमृताः । मृतं मरणं येषां नास्तीत्यमृताः । नजो
जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

वि नः पथः सुविताय चियंत्विद्रो मरुतः । पूषा भगो वंद्यासः ॥ ४ ॥

वि । नः । पथः । सुविताय । चियंत् । इन्द्रः । मरुतः । पूषा । भगः । वंद्यासः ॥ ४ ॥

वंद्यासः सर्वैर्वेदनीयाः स्तोतव्या नमस्कृतव्या वेन्द्रादयो देवा नोऽस्माकं पथो मार्गान्वि चियंतु । विचिन्वंतु ।
अशोभनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशात्पृथक्कुर्वंतु । किमर्थं । सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय स्वर्गादिफलाय ॥ पथः । शस्ति
मस्य टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण शस उदात्तत्वं । सुविताय । इण गतावित्यस्मात्कर्मणि
निष्ठा । तन्वादीनां कंदसि बज्जलमुपसंख्यानमित्युवङ् । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते सूपमानात्
क्त इत्युत्तरपदातोदात्तत्वं । चियंतु । चिञ् चयने । बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । इयङ् । पादादित्वा-
न्निघाताभावः । वंद्यासः । वदि अभिवादनसुख्योः । ऋहलोर्णत् । ईडवदवृशंसदुहां ण्यत् इत्याद्युदात्तत्वं ।
आज्जसेरमुक् ॥

अप्नोर्यामे संति चत्वार्यतिरिक्तोक्त्यानि । तत्र चतुर्थेऽच्चावाकातिरिक्तोक्त्य उत नो धिय इत्येषानुरूपतुचस्य
वैकल्पिकी तृतीया । सूचितं च । उत नो धियो गोअया इति वानुरूपस्योत्तमा । आ० ९. ११. इति ॥

उत नो धियो गोअयाः पूषन्विष्णवेवयावः । कर्ता नः स्वस्तिमतः ॥ ५ ॥

उत । नः । धियः । गोऽअयाः । पूषन् । विष्णो इति । एवंऽयावः । कर्त । नः ।
स्वस्तिऽमतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् पोषक देव हे विष्णो व्यापनशील देव हे एवयावः । एवैर्गंतुभिरर्चयति गच्छतीत्येवयावा मरुन्नः ।
हे मरुन्नः ते सर्वे यूयं नोऽस्माकं धियोऽप्नोर्यामलक्षणानि कर्माणि गोअयाः पश्वयाणि पशुप्रमुखान्यस्मत्सका-
शाद्भूतैः पशुभिर्युक्तानि कर्त । कुरुत । अप्नोर्यामकर्मणश्च पशुप्राप्तिहेतुत्वमाप्नायते । यस्मात्पशवः प्रमेव भ्रंशेरन्
स एतेन यजेत । तै० ब्रा० २. ७. १४. २. इति । उतापि च नोऽस्मान्स्वस्तिमतोऽविनाशिनः कुरुत ॥ एवयावः ।
इण गतौ । इणशीङ्ग्यां वन्ति वन्प्रत्ययः । अस्मिन्पदे या प्रापण इत्यस्मादातो मनिन्निति वनिप् । संवुद्धौ
वन उपसंख्यानं । पा० ८. ३. १. १. इति वकारस्य ह्रस्वं ॥ १७ ॥

ऋत्विगावर्थमाजुतं मधुपर्कं मधु वाता इति तुचेन ऋत्विगादिः प्रतिग्रहीतावेक्षेत । तथा च सूच्यते । मधु
वाता ऋतायत इति तुचेनवेक्ष्य । आ० गृ० १. २४. १४. इति ॥

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरंति सिंधवः । माध्वीर्नः संत्वोषधीः ॥ ६ ॥

मधु । वाताः । ऋतुऽयते । मधु । क्षरंति । सिंधवः । माध्वीः । नः । संतु । ओषधीः ॥ ६ ॥

ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय वाता वायवो मधु माधुर्योपेतं कर्म फलं क्षरंति । वर्धति ।
प्रयच्छंतोत्यर्थः । तथा सिंधवः स्तंदनशीला नद्यः समुद्रा वा मधु माधुर्योपेतं स्वकीयं रसं क्षरंति । एवं नो
ऽस्मभ्यमोषधीः फलपाकांता ओषधयस्ताश्च माध्वीर्माधुर्योपेताः संतु । भवंतु ॥ मधु । अस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य
लुगकारिकारेफाश्च वक्तव्याः । पा० ४. ४. १२८. २. इति लुक् । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः
क्यच् । न च्छंदस्यपुत्रस्वेतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । अन्वेषामपि संहितायां दीर्घत्वं । क्यजंताद्धटः शतृ । शतुरनुम
इति विभक्त्युदात्तत्वं । माध्वीः । मधोरन् च । पा० ४. ४. १२९. इति मत्वर्थीयोऽञ्प्रत्ययः । ऋत्यवास्त्येत्या-
दावनि यणादेशो निपात्यते । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ओषधीः । ओषः पाक आसु धीयत इत्योष-
धयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । छदिकारादक्तिन इति ङीप् । जसि पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घः । दासीमा-
रादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञंतमाद्युदात्तं ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥

मधु । नक्तं । उत । उषसः । मधुऽमत् । पार्थिवं । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु । नः ।
पिता ॥ ७ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमती माधुर्योपेतफलप्रदा भवतु । उतापि चोषस उषःकालोपलक्षितान्यहानि च मधुमन्ति भवन्तु । पार्थिवं रजः पृथिव्याः संबन्धी लोकोऽस्माकं मधुमत् माधुर्यविशिष्टफलयुक्तो भवतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता द्यौर्बुलोकोऽपि मधु मधुयुक्तो भवतु ॥ पार्थिवं । पृथिव्या जाजौ । पा० ४. १. ८५. २. इति प्राग्दीव्यतीयोऽत्रत्ययः । रजः । रजःशब्दो लोकवाची । लोका रजांस्तुच्यन्ति । नि० ४. १९. इति यास्कः । रजं त्यस्मिन्नना इति रजः । असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानं । का० ६. ४. २४. ४. इति रंजेर्नलोपः ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः ॥ ८ ॥

मधुऽमान् । नः । वनस्पतिः । मधुऽमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः । गावः ।
भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

नोऽस्माकं वनस्पतिर्वनानां पालयिता द्यूपाभिमानी देवो मधुमान् माधुर्योपेतफलवानस्तु । तादृशं फलमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च मधुमानस्तु । गावोऽग्निहोत्राद्यर्था धेनवश्च नोऽस्माकं माध्वीर्मधुर्योपेतेन पयसा युक्ता भवन्तु ॥ वनस्पतिः । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात्सुट् । वनपतिशब्दावायुदात्ता । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिसवरत्वं ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्रमः ॥ ९ ॥

शं । नः । मित्रः । शं । वरुणः । शं । नः । भवन्तु । अयमा ।

शं । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शं । नः । विष्णुः । उरुऽक्रमः ॥ ९ ॥

अहरभिमानी मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । यद्वा । अस्रदीयानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु । रात्र्यभिमानी वरुणश्च शं सुखकरो भवतु । अयमाहोरात्रयोः ख्यापयिता सूर्यश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । बृहस्पतिर्वृहतां देवानां पालयितेन्द्रश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । उरुक्रमः । उरु विस्तीर्णं क्रामति पादौ विषिपतीत्युक्क्रमः । विष्णुर्हि वामनावतारे पृथिव्यादीन् लोकान्पदचयरूपेणाक्रान्तवान् । अत उरुक्रमो विष्णुश्च नोऽस्माकं शं सुखकर उपद्रवाणां शमयिता वा भवतु ॥ उरुक्रमः । क्रमु पादविक्षेपे । पचा-
यच् । यद्वा । उरुन् क्रामतीत्युक्क्रमः । कर्मखण् । नोदात्तोपदेशस्य मातस्तेति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ॥ १८ ॥

त्वं सोमेति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्थं सोमदेवताकं । पंचम्याद्याः षोडशता द्वादशर्चो गायत्र्यः । सप्तदशृष्णिक् । शिष्टा दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । त्वं सोम त्र्यधिका सौम्यं पंचम्यादि गायत्र्यो द्वादशृष्णिक् चेति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपापुरेऽहोऽहं सोमेति द्वे ऋचावनुवाक्ये । सूचितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषेति द्वे । आ० ३. ७. इति ॥ महापितृयज्ञ एकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये । तत्र सोमस्य पितृमतस्त्वं सोमेत्येषा प्रथमानुवाक्या । दक्षिणाभिरभिमिति खंडे सूचितं । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा सोमो धेनुं । आ० २. १९. इति ॥ एषैव प्रायणीयेष्टौ सौम्यस्यानुवाक्या । तदहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र सूचितं । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. इति ॥

त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनु नेषि पंथां ।

तव प्रणीती पितरो न इंदो देवेषु रत्नमभजंत धीराः ॥ १ ॥

त्वं । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वं । रजिष्ठं । अनु । नेषि । पंथां ।

तव । प्रऽणीती । पितरः । नः । इंदो इति । देवेषु । रत्नं । अभजंत । धीराः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं मनीषा मनीषयास्मदीयया बुद्ध्या प्र चिकितः । प्रकर्षेण ज्ञातोऽसि । वयं त्वां सुतिभिरज्ञा-
सिष्येत्यर्थः । अतस्त्वं रजिष्ठमृजुतममकुटिलं पंथां पंथानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं मार्गमनु नेषि । अस्माननुक्रमेण
प्रापयसि । किंच हे इंदो चंदनशील सर्वं जगदमृतेन क्लेदयितः सोम तव प्रणीती प्रणीत्या त्वत्कर्तृकेण प्रकृष्ट-
नयनेन धीरा धीमंतः कर्मवतः प्रज्ञावतो वा नोऽस्माकं पितरो देवेष्विन्द्रादिषु रत्नं रमणीयं धनमभजंत ।
असेवत । प्राप्तुवन् । अतोऽस्मानपि तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ प्र चिकितः । कित ज्ञाने । अस्मात्कर्मणि
निष्ठा । क्हांदसं द्विवचनं । यद्वा । यङ्लुगंतान्निष्ठा । संचापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य
गुणाभावः । यद्वा । क्ंदस्युभयथेति निष्ठायाः सार्वधातुकसंचायां शप् । जुहोत्यादित्वात्तस्य झुः स्थाविति
द्विवचनं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मनीषा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । रजिष्ठं ।
ऋजुशब्दादिष्ठनि विभाषर्जोऽक्कंदसि । पा० ६. ४. १६२. इति रत्नं । टेरिति टिलोपः । नेषि । नयतेर्लटि बङ्गलं
क्दसीति शपो लुक् । पंथां । पथिमथ्यमुत्तमात् । पा० ७. १. ८५. इत्यसावपि व्यत्ययेनात्वं । पथिमथोः
सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रणीती । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः
पूर्वसवर्णादीर्घत्वं ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीये त्वं सोम क्रतुभिरित्येषा धाव्या । सूचितं च । अग्निर्ज्ञेता त्वं सोम क्रतुभिः पिबन्त्यप
इति धाव्याः । आ० ५. १४. इति ॥

त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महत्वा द्युम्नेभिर्द्युम्यभवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वं । सोम । क्रतुऽभिः । सुऽक्रतुः । भूः । त्वं । दक्षैः । सुऽदक्षः । विश्वऽवेदाः ।

त्वं । वृषां । वृषऽत्वेभिः । महिऽत्वा । द्युम्नेभिः । द्युम्नी । अभवः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

हे सोम त्वं क्रतुभिस्त्वत्संबंधिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिरात्मीयेर्ज्ञानैर्वा सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा
भूः भवसि । तथा विश्ववेदाः सर्वधनस्त्वं दक्षैरात्मीयेर्बलैः सुदक्षः शोभनबलो भवसि । तथा त्वं वृषत्वेभिर्वृषलैः
कामाभिवर्षणैर्महत्वा महत्त्वेन माहात्येन च वृषा कामानां वर्षिता महंश्च भवसि । तथा त्वं नृचक्षा नृणां
यज्ञस्य नेतृणां यजमानानामभिमतफलस्य दर्शयिता सन् द्युम्नेभिर्द्युम्नैस्तैर्दत्तैर्हविर्बलैश्चैरनैर्द्युम्यभवः । प्रभूतान्नो
भवसि ॥ सुक्रतुः । बङ्ग्रीहौ क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुदक्षः । दक्ष वृद्धौ । दक्ष्यतेऽनेनेति दक्षो बलं ।
करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । सुशब्देन बङ्ग्रीहावाद्युदात्तं ब्रह्मदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विश्ववेदाः ।
विश्वानि वेदांसि यस्यासौ । बङ्ग्रीहौ विश्वं संचायामिति पूर्वपदातोदात्तत्वं । वृषत्वेभिः । वृषा भावो
वृषत्वं । बङ्गलं क्दसीति भिस् ऐसभावः । महत्वा । महैरौणादिक इत्यत्ययः । भावप्रत्ययांतात्सुपां सुलु-
गिति विभक्त्यकारः ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहन्नभीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्ट्वमसि प्रियो न मित्रो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ३ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरं । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वं । असि । प्रियः । न । मित्रः । दक्षाय्यः । अर्यमाऽइव । असि । सोम ॥ ३ ॥

हे सोम राज्ञो ब्राह्मणानां स्वामिनः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा । तै० ब्रा० १. ७. ४. २. । इति श्रुतेः । वरुणस्य यागार्थमाहृतः क्रीतो वस्त्रेणावृतः सोमो वरुणः । वरुणोऽसि धृतव्रत इति मन्त्रलिङ्गात् । क्रीतस्य ते नु तव संबन्धीनि हि व्रतानि सर्वाण्यमिष्टोमादीनि कर्माणि । अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव करणभूतो भवसीत्यर्थः । अतस्तव धाम त्वदीयं तेजो बृहन्महद्विस्तीर्णं गभीरं गांभीर्योपेतं च । यद्वा । नु इत्येतदुपमार्थं । तदुक्तं यास्कन । अथाप्युपमार्थं भवति वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः । नि० १. ४. । इति । राज्ञो राजमानस्य वरुणस्य नु वरुणस्येव हे सोम ते तव व्रतानि कर्माणि लोकहितकारिणि । शिष्टं समानं । हे सोम त्वं शुचिः सर्वेषां शोधकोऽसि । तव दृष्टान्तः । प्रियो न मित्रः । यथा सर्वेषामनुकूलोऽहरभिमानो मित्रो देवः शोधयिता भवति तद्वत् । तथा त्वमर्थमेवास्माभिर्दृश्यमानः सूर्य इव दत्ताय्योऽसि । सर्वेषां वर्धको भवसि । यथाहनि सूर्यः प्रकाशेन सर्वं वर्धयति एवं निश्चमृतमयैः सोमकिरणैराप्यायमानं सत्स्वावरजंगमात्मकं सर्वं जगद्वर्धते ॥ शुचिष्टुं । युष्मत्तत्तनुः प्वतः पादमिति विसर्जनीयस्य पत्वं । दत्ताय्यः । दत्त वृद्धौ । शुदन्तिस्पृहियहिभ्य आय्यः । उ० ३. ९६. । इत्याय्यप्रत्ययः ॥

आग्रयणेष्टो सौम्यस्य हविषो या ते धामानीति याज्या । आग्रयणं ब्रीहिश्यामाकयवानामिति खंडि सूत्रितं । सोम यास्ते मयोमुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० २. ९. । इति ॥ एषैवैकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपायां याज्या । सूत्रितं च । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामषाड्वं युत्सु पृतनासु पप्रि । आ० ३. ७. । इति ॥ प्रायशीयेष्टाव्येषैव सौम्यस्य याज्या । सूत्रितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनोषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. । इति ॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेळन्नराजन्सोमं प्रति हव्या गृभाय ॥४॥

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्यां । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु ।

तेभिः । नः । विश्वैः । सुमनाः । अहेळन् । राजन् । सोमं । प्रति । हव्या । गृभाय ॥४॥

हे सोम ते तव दिवि ब्रुलोके या यानि धामानि तेजांसि वर्तन्ते । तथा पृथिव्यां भूमौ यानि वर्तन्ते । तथा पर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु यानि वर्तन्ते । तथा ब्रीह्याद्योषधीष्वप्सु च यानि वर्तन्ते । तेभिर्विश्वैस्तैः सर्वैस्तेजोभिर्युक्तः सुमनाः शोभनमना अहेळन्नक्रुधन् हे राजन् सोम राजमान सोम एवंभूतस्त्वं हव्यास्माभिः प्रक्षान्तिं हवीषि प्रति गृभाय । प्रतिगृहाण ॥ या । श्रेष्ठं दंसि बज्रलमिति श्रेष्ठोपः । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषधेः विभक्तावप्रथमायां । पा० ६. ३. १३२. । इति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सुमनाः । सोमनसो अलोमोषसो इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । गृभाय । ग्रह उपादाने । छंदसि शायजपीति हौ आप्रत्ययस्य शायजादेशः ॥

प्राणमासेष्टो सौम्यस्याज्यभागस्य त्वं सोमेत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । अग्निर्वृचाणि जघनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या त्वं सोमासि सत्पतिरित्युत्तरस्य । आ० १. ५. । इति । एवं यत्र यत्र वार्चस्त्रावाज्यभागौ तत्र सर्वचास्या विनियोगः ॥ प्रातःकालीनायामुपसदि प्रधानस्य सौम्यस्यैषानुवाक्या । आपराह्निकामुपसदि सैव याज्या । सूत्रितं च । त्वं सोमासि सत्पतिर्गयस्कानो अमीवहा इति विपर्ययो याज्यानुवाक्यानां । आ० ४. ८. । इति च ॥

त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृचहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥५॥

त्वं । सोम । असि । सत्पतिः । त्वं । राजा । उत । वृचहा । त्वं । भद्रः । असि । क्रतुः ॥५॥

हे सोम त्वं सत्पतिरसि । सतां कर्मसु वर्तमानानां ब्राह्मणानामधिपतिर्भवसि । तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः । तै० ब्रा० १. ७. ४. २. । इति श्रुतेः । यद्वा । संतः स्वानादयः पतयः पालका यस्य सोमस्य तादृशो भवसि । तथा चास्मायते । स्वान् भाजित्वाहैते वा अमुष्मिन् लोके सोममरत्नम् । तै० सं० ६. १. १०. ५. । इति ।

उतापि च राजा राजमानस्त्वं वृचहा वृचस्यासुरस्य शत्रोर्वा हंतासि । भद्रः शोभनः क्रतुर्योऽयमग्निष्टोमादि-
यागस्त्वमेव तद्रूपो भवसि । त्वत्साध्यत्वाद्यागानां ॥ सत्यतिः । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तत्पुरुषपक्षे तु
पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ १९ ॥

सामिचित्वे क्रतावग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमन्वष्टौ देवमुवां हवींषि निरूप्यंते । तत्र सोमस्य वनस्पतेर्ह-
विषस्त्वं च सोमेल्लेषानुवाक्या । अथाग्नीषोमीयेणेति खंडे सूचितं । त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः
कवीनां । आ० ४. ११. इति ॥

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वं । च । सोम । नः । वशः । जीवातुं । न । मरामहे । प्रियऽस्तोत्रः । वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हे सोम नोऽस्माकं स्तोत्राणां जीवातुं जीवनीषधं त्वं च त्वं चेद्वशः कामयेथाः तदानीं वयं न मरामहे ।
न म्रियामहे । कीदृशस्त्वं । प्रियस्तोत्रः । प्रियाणि स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तः । वज्रमिः स्तोत्रव्य इत्यर्थः ।
वनस्पतिर्वनानामोषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयितासि । सोमो वा ओषधीनां राजा । तै० सं० ६. १.
९. १. इति श्रुतेः ॥ वशः । वश कांतौ । लेटि सिष्यडागमः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । त्वं चेति
चशब्दश्चणिति निपातांतरं चेदर्थः । तद्योगान्निपातैर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः । जीवातुं । जीव प्राणधारणे ।
जीविरातुः । उ० १. ८०. मरामहे । मृड् प्राणत्यागे । व्यत्ययेन शप् ॥

आयुष्कामेष्ट्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं सोम महे भगमिषानुवाक्या । अथ काम्या इति खंडे सूचितं ।
आ नो अग्ने मुचेतुना त्वं सोम महे भगं । आ० २. १०. इति ॥

त्वं सोम महे भगं त्वं यूने ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वं । सोम । महे । भगं । त्वं । यूने । ऋतऽयते । दक्षं । दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

हे सोम त्वं महे महते वृद्धाय ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते पुरुषाय जीवसे जीवितुं दक्षमुपभोग-
समर्थं भगं धनं दधासि । विदधासि । करोषि । तथा त्वं यूने तरुणाय च ऋतायते जीवितुं धनं करोषि ॥
महे । महते । अच्छब्दलोपस्कांदसः । बृहन्नहतीरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । यूने । श्रुयुषमघोनामतद्धित
इति संप्रसारणं । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । सुप्र आत्मनः क्वच । न च्छब्दस्य पुत्रस्येतीत्यदीर्घयोर्निषेधः ।
अन्वेषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । क्वजंताष्टः शत्रु । शत्रुरनुमो नवजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

स्वस्थयन्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं नः सोमेल्लेषानुवाक्या । सूचितं च । स्वस्थयन्यां रक्षितवंतावपि रक्षा
यो अंहसस्त्वं नः सोम विश्वतः । आ० २. १०. इति ॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्मघायतः । न रिष्येत्त्वावंतः सखा ॥ ८ ॥

त्वं । नः । सोम । विश्वतः । रक्ष । राजन् । अघऽयतः । न । रिष्येत् । त्वाऽवंतः । सखा ॥ ८ ॥

हे सोम राजन् राजनशील त्वमघायतः । अघं पापं । तद्धेतुकं दुःखमस्माकं कर्तुमिच्छतो विश्वतः सर्वस्या-
दपि पुरुषान्नोऽस्मान्न च । पालय । त्वावतस्त्वत्सदृशस्य सखा सख्यं प्राप्तः पुरुषो न रिष्येत् । नहि विनश्येत्
किमु वक्तव्यं त्वत्सखा न विनश्यतीति ॥ अघायतः । अघं पापं परिषामेच्छतीत्युदात्तः । कंदसि परेच्छायाम-
पीति क्वच । अश्वाधस्तादित्वात्वं । रिष्येत् । रूष रिष हिंसायां । त्वावतः । वतुप्रकरणे युष्मदस्मायां कंदसि
सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्वात्वं ॥

सोमप्रवहणे सोम यास्ते इति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूचितं च । सोम यास्ते मयोमुव इति तिस्रः । आ० ४. ४.।
इति ॥ आग्रयणे सौम्यस्य सोम यास्ते इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । सोम यास्ते मयोमुवो या ते धामानि

दिवि या पृथिव्यां । आ० २. ९. इति ॥ अथमेधेऽपि पौष्णामिष्टौ द्वितीयस्याज्यभागस्थैषानुवाक्या । सूत्रितं च । त्वमये सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्गती । आ० १०. ६. इति ॥

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः संति दाशुषे । ताभिर्नोऽविता भव ॥ ९ ॥

सोम । याः । ते । मयः । उभुवः । ऊतयः । संति । दाशुषे । ताभिः । नः । अविता । भव ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबंधिन्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय मयोभुवो मयसः सुखस्य भाव-
यित्र्यो या ऊतयो रक्षाः संति विद्यते ताभी रक्षामिर्नोऽस्माकमविता रक्षिता भव ॥ मयोभुवः । अस्थोतिवि-
शेषत्वेन स्त्रीनिगले भुवश्च । पा० ४. १. ४७. इति ङीष् प्राप्नोति । तद्वीतो गुणवचनादित्यस्मादुत इति
तपरकरणस्यानुवर्तनान्न भवति ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १० ॥

इमं । यज्ञं । इदं । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि । सोम । त्वं । नः । वृधे । भव ॥ १० ॥

हे सोम त्वमिममस्माभिः क्रियमाणं यज्ञमिदं वच इदानीं क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं वचनं जुजुषाणः सेव-
मानः सन् उपागहि । उपागच्छ । प्राचीनवंशलक्षणं गृहं प्राप्नुहि । प्राप्य च नोऽस्माकं वृधे यज्ञस्य वर्धनाय
भव ॥ जुजुषाणः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । कंदसि लिट् । लिटः कानच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । उपागहि ।
गमेलीटि वङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । असिद्धवदना भादित्यस्यासि-
द्धत्वादिर्लुगभावः । गतिर्गती । पा० ८. १. ७०. इति पूर्वस्य गतेर्निघातः ॥ ॥ २० ॥

दर्शयागे सौम्यस्याज्यभागस्य सोम गीर्भिरित्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । अग्निः प्रत्नेन मन्त्रना सोम गी-
र्भिर्वा वयं । आ० १. ५. इति । अन्यत्रापि यत्र वृधन्वंतावाज्यभागी तत्रैषा द्वितीयाज्यभागानुवाक्या ॥

सोम गीर्भिष्ट्वा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृळीको न आ विश ॥ ११ ॥

सोम । गीः । ऽभिः । त्वा । वयं । वर्धयामः । वचः । ऽविदः । सुऽमृळीकः । नः । आ ।
विश ॥ ११ ॥

हे सोम त्वा त्वां वचोविदः स्तुतिलक्षणानां वचसां वेदितारो वयमनुष्ठितारो गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचो-
भिर्वर्धयामः । प्रवृद्धं कुर्मः । तादृशस्त्वं च नोऽस्माकं सुमृळीकः शोभनं सुखं कुर्वन् सन् आ विश । आगच्छ ॥
सुमृळीकः । मृड सुखेन । मृडेः कीकन्कनौ । उ० ४. २४. इति भावे कीकन्प्रत्ययः । शोभनं मृडीकं यस्मेति
बङ्गप्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

संति पवमानेष्टयस्त्रिभ्यः । तत्र तृतीयस्यामिष्टावुत्तरस्याज्यभागस्य गयस्फान इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च ।
पुष्टिमंतावपिना रयिमन्नवन्नयस्फानो अमीवहा । आ० २. १. इति ॥ एषैव प्रातःकालीनोपसदि 'सौम्ययागस्य'
याज्या सायंकालीनायां त्वनुवाक्या । सूत्रितं चाथोपसदिति खंडे । त्वं सोमासि सत्यतिर्गयस्फानो अमीवहा
। आ० ४. ८. इति ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥ १२ ॥

गयऽस्फानः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सुऽमित्रः । सोम । नः ।
भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः । गय इति धननाम । धनस्य वर्धयिता अमीवहामीवानां रोगाणां हंता वसुवित् स्तोतृणां
धनस्य लभयिता प्रापयिता पुष्टिवर्धनः पुष्टेः संपदो वर्धयिता सुमित्रः । शोभनानि मित्राणि सखायो

यस्य स तथोक्तः । हे सोम त्वं नोऽस्माकमेवंगुणविशिष्टो भव ॥ गयस्फानः । स्फाधी वृद्धौ । अंतर्भावित-
व्यर्थतः ल्युटि व्यत्ययेन यलोपः । इदमादिषु चतुर्षु पदेषु ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुमित्रः । नञ्सुभ्यामित्यु-
त्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

सोमं रारंधि नो हृदि गावो न यवसेष्वा । मर्यं इव स्व ओक्वे ॥ १३ ॥

सोमं । रारंधि । नः । हृदि । गावः । न । यवसेषु । आ । मर्यः । इव । स्वे । ओक्वे ॥ १३ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्माकं हृदि हृदये रारंधि । रमस्व । तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते । गावो न । यथा गावो
यवसेषु शोभनतृणेष्वभिमुख्येन रमन्ते । मर्यं इव । यथा वा मर्यो मरणधर्मा मनुष्यः स्व ओक्वे स्वकीय
ओकसि गृहे पुत्रादिभिः सह रमते तद्वदस्माभिर्दत्तेन हविषा तृप्तः सन् अस्मास्वेवावतिष्ठस्व । नान्यत्र गच्छेति
निदर्शनद्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥ रारंधि । रमु क्रीडायां । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदसीति शपः झुः । कंदस्यु-
भयथेति हेरार्धधातुत्वेन डित्वाभावादडितश्चेति हेर्धिः । अत एवाडित्वादानुनासिकलोपाभावः । सेह्यपि-
ञ्चेति हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । क्वांदसमभ्यासदीर्घत्वं । आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामंत्रित-
स्याविद्यमानवत्त्वात्पदादपरत्वेन निघाताभावः । मर्यं इव । कंदसि निष्ठक्येत्यादौ मर्यशब्दो यत्प्रत्ययांतो
निपात्यते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ओक्वे । उच समवाये । उच्यते समवेयते प्राप्यत इत्योक्वं गृहं ।
ऋहलोर्णत् । चजोः कु धिष्यतोरिति कुत्वं । तित्स्वरितः ॥

यः सोम सख्ये तव रारणहेव मर्यः । तं दक्षः सचते कविः ॥ १४ ॥

यः । सोम । सख्ये । तव । रारणत् । देव । मर्यः । तं । दक्षः । सचते । कविः ॥ १४ ॥

हे देव व्योतमान सोम तव सख्ये त्वदीये सखित्वे निमित्तभूते सति यो मर्यो मरणधर्मा यजमानो
रारणत् रणति एतत्सूक्तरूपेण स्तोत्रेण त्वां स्तौति तं यजमानं कविः क्रांतदर्शी दक्षः सर्वकार्यसमर्थस्त्वं सचते ।
सेवसे । अनुगृह्णासीत्यर्थः ॥ रारणत् । रण शब्दार्थः । लेव्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपः झुः । इतश्च लोप
इतीकारलोपः । कंदस्युभयथेत्यार्धधातुत्वाच्चानिडि लसार्वधातुके विधीयमानस्याभ्यस्ताद्युदात्तत्वस्याभावे
धातुस्वरः शिष्यते । सचते । षच समवाये । पुरुषव्यत्ययः ॥

उरुथा णो अभिशस्तेः सोम नि पाह्यंहसः । सखा सुशेव एधि नः ॥ १५ ॥

उरुथ । नः । अभिशस्तेः । सोम । नि । पाहि । अंहसः । सखा । सुशेवः ।
एधि । नः ॥ १५ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्मानभिश्स्तेरभिश्सनादभिशापरूपात्रिंदनादुरुथ । रच । उरुथती रचाकर्मैति यास्कः
। नि० ५. २३. । तथांहसोऽस्मत्कृतात्पापाच्च नि पाहि । नितरां पालय । एवमस्मदीयं पापं परिहृत्य सुशेवो
ऽस्मभ्यं दातव्येन शोभनेन मुखेन युक्तः सन्सखिधि । हितकारी भव ॥ अभिशस्तेः । शन्तु सुतौ । अस्माङ्गावे क्तिन् ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । एधि । अस मुवि । लोटि सेर्हिः । तस्य डित्वात् असोरलोप इत्यका-
रलोपः । अस्मारेङ्गावभ्यासलोपश्चेति सकारस्यैत्वं । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वात् ऋङ्गलभ्यो हेर्धिरिति
हेर्धिरादेशः ॥ ॥ २१ ॥

यावत्सोच आ प्यायस्व समेतु त इति तृचो विनियुक्तः । सूचितं च । आ प्यायस्व समेतु त इति तिस्रो
मृजंति त्वा दश क्षिपः । आ० ५. १२. । इति ॥ पत्नीसंघाजेषु सौम्यस्या प्यायस्वेत्येषानुवाक्या । सूचितं च । आ
प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजाः । आ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा विनियुक्ता । सूचितं
च । आ प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपादान् । आ० ५. ६. । इति ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृषण्यं । भवा वाजस्य संगथे ॥ १६ ॥

आ । प्यायस्व । सं । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृषण्यं । भव । वाजस्य । सं । संगथे ॥ १६ ॥

हे सोम त्वमा प्यायस्व । वर्धयस्व । ते तव वृष्णं वृषत्वं वीर्यं सामर्थ्यं विश्रुतः सर्वतः समेतु । संगच्छतां । त्वया संयुक्तं भवतु । एवंभूतत्वं वाजस्यान्तस्य संगथे संगमने भव । अस्माकमन्नप्रदो भवेत्यर्थः ॥ वृष्णं । वृष सेचने । कनिन्यवृषीत्यादिना कनिन् । वृष्णि भवं वृष्णं । भवे कंदसीति यत् । अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । भव । द्यचोऽतस्लिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । संगथे । पातृतुदिवचीत्यादिना विधीयमानस्यकप्रत्ययो बङ्गलवचनान्नमेरपि भवति । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

आ प्यायस्व मदितम् सोम विश्वेभिरंशुभिः । भवा नः सुश्रवस्तमः सखा वृधे ॥ १७ ॥

आ । प्यायस्व । मदिन्ऽतम् । सोम । विश्वेभिः । अंशुऽभिः । भवा । नः । सुश्रवःऽतमः । सखा । वृधे ॥ १७ ॥

हे मदितमातिशयेन मदवन् सोम विश्वेभिः सर्वैरंशुभिर्लतावयवैरा प्यायस्व । आ समंताद्बुद्धो भव । स त्वं सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनान्नयुक्तः सन् नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा भव । मित्रीभव ॥ मदितम् । मदी हर्षः । तद्वान् मदी । अतिशयेन मदी मदितमः । नाहुस्य । पा० ८. २. १७. । इति तमपो नुट् । सुश्रवस्तमः । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. । इति यास्कः । शोभनं श्रवो यस्य स तथोक्तः । अतिशयेन सुश्रवाः सुश्रवस्तमः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्य सं ते पयांसिती याज्या । सूचितं च । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारम-
ग्रियं । आ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा । सूचितं च । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्यो
पाद्यान् । आ० ५. ६. । इति ॥

सं ते पयांसि समु यंतु वाजाः सं वृष्यान्त्यभिमातिषाहः ।

आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १८ ॥

सं । ते । पयांसि । सं । ऊं इति । यंतु । वाजाः । सं । वृष्यानि । अभिमातिऽसहः ।

आऽप्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

हे सोम अभिमातिषाहोऽभिमातीनां शत्रूणां हंतुस्ते तव एवंभूतं त्वां पयांसि श्रयणार्थानि क्षीराणि सं यंतु । संगच्छतां । तथा वाजा उ हविर्लक्षणां नान्यन्नानि च त्वां संगच्छतां । वृष्यानि वीर्याणि च संगच्छतां । हे सोम त्वममृतायास्माकममृतत्वायामरणत्वायाप्यायमान आ समंताद्बुद्धमानः सन्दि वि नभसि स्वर्ग उत्तमान्यु-
न्नततमान्युत्कृष्टानि श्रवांस्यन्नान्यस्माभिर्भोक्तव्यानि हविर्लक्षणाणि वा धिष्व । धारय ॥ ते । क्रियाग्रहणं कर्तव्य-
मिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । अभिमातिषाहः । षह अभिभवे । कंदसि सह इति ण्विप्रत्ययः ।
सुषामादिस्वात् षत्वं । अमृताय । नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उत्तमानि । उच्छब्दात्ससा-
धनक्रियावचनादातिशायनिकसामप । उत्तमशश्रुत्तमौ सर्वत्र । पा० ६. १. १६०. * । इत्युक्तादिषु पाठादंतो-
दात्तत्वं । धिष्व । सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च । पा० ७. ४. ४५. । इति धिमावो निपात्यते ॥

सोमप्रवहणे या ते धामानीत्येषा । सूचितं च । या ते धामानि हविषा यजंतीमां धियं शिचमाणस्य
देवेति निहिते परिदध्यात् । आ० ४. ४. । इति ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्हविष एवैव याज्या । प्रदानाना-
मिति खंडे सूचितं । अषाढं द्युत्सु पृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा यजंति । आ० ३. ७. । इति ॥

या ते धामानि हविषा यजंति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञं ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥ १९ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजँति । ता । ते । विश्वा । परिऽभूः । अस्तु । यज्ञं ।
गयऽस्फानः । प्रऽतरणः । सुऽवीरः । अवीरऽहा । प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥ १९ ॥

हे सोम ते त्वदीयानि या यानि धामानि युप्रभृतिष्ववस्थितानि तेजांसि हविषा चरुपुरोडाशादिना यजंति यजमानाः पूजयन्ति ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि धामानि यज्ञमस्यदीयमध्वरं परिभूरस्तु । परितो भावयितृणि परितः प्राप्तानि संतु । यद्वा । त्वदीयानां तेषां सर्वेषां धाम्नामस्यदीयो यजमानः परिभूर्यज्ञं प्रति परिग्रहीता यागेन स्वीकर्तास्तु । भवतु । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । तादृशैर्धामभिरुपेतस्त्वं दुर्यान् प्राचीनवंशादिलक्षणास्यदीयान् गृहान् । गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः । प्र चर । प्रकर्षेण गच्छ । कीदृशस्त्वं । गयस्फानो गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता प्रतरणः प्रकर्षेण दुरितात्तारयिता सुवीरः शोभनवीरैः पुरुषैरुपेतः अवीरहा । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्राः । तेषामहन्ता ॥ परिभूः । भू प्राप्ता । अस्मात्किञ्चेति क्तिप् । व्यत्ययो बङ्गलं । पा० ३. १. ८५ । इति लिंगवचनव्यत्ययो । अस्तु । व्यत्ययेनैकवचनं । गयस्फानः । गय इति गृहस्य धनस्य च नामधेयं । तेषां स्फायिता वर्धयिता । कृत्यल्युटो बङ्गलमिति कर्तरि ल्युटि च्छांदसो यलोपः । अवीरहा । वीराणां हन्ता वीरहा । न वीरहा अवीरहा ॥

महापितृयज्ञे सोमस्य पितृमतो यागे सोमो धेनुमित्येषा द्वितीयानुवाक्या । तत्र ह्येकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये समुच्चयेन विहिते । तथैव दक्षिणाग्निरिति खंडे सूचितं । सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं त्वं सोम पितृभिः संविदानः । आ० २. १९. । इति ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वन्तमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।
सादन्यं विदथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २० ॥
सोमः । धेनुं । सोमः । अर्वन्तं । आशुं । सोमः । वीरं । कर्मण्यं । ददाति ।
सादन्यं । विदथ्यं । सभेयं । पितृश्रवणं । यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २० ॥

यो यजमानो ददाशत् सोमाय हविर्लक्षणान्यन्नानि दद्यात् तस्मै यजमानाय सोमो धेनुं सवत्सां दोग्ध्रीं गां ददाति । तथाशुं शीघ्रगामिनमर्वन्तमश्वं ददाति । प्रयच्छति । तथा वीरं पुत्रमस्मै यजमानाय ददाति । कीदृशं पुत्रं । कर्मण्यं लौकिककर्मसु कुशलं सदन्यं । सदनं गृहं । तदहं । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः । विदथ्यं । विदथ्येषु देवानिति विदथा यज्ञाः । तदहं । दर्शपूर्णमासादियागानुष्ठानपरमित्यर्थः । सभेयं सभायां साधुं । सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः । पितृश्रवणं पिता श्रूयते प्रख्यायते चेन पुत्रेण तादृशं ॥ कर्मण्यं । कर्मसु साधुः कर्मण्यः । तत्र साधुः । पा० ४. ४. ९८. । इति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । एवमुत्तरत्रापि यत्प्रत्ययः । सभेयं । ढस्छंदसि । पा० ४. ४. १०६. । इति तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः । ददाशत् । दाशु दाने । लेव्यडागमः । बङ्गलं छंदसीति शपः स्तुः ॥ २२ ॥

एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोः पुरोडाशस्याषाढं युत्स्वित्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा यजन्ति । आ० ३. ७. । इति ॥

अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपां ।
भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं जयंतं त्वामनु मदेम सोम ॥ २१ ॥
अषाढं । युत्सु । पृतनासु । पप्रिं । स्वऽसां । अप्सां । वृजनस्य । गोपां ।
भरेषुजां । सुक्षितिं । सुश्रवसं । जयंतं । त्वां । अनु । मदेम । सोम ॥ २१ ॥

युत्सु युद्धेष्वषाढं शत्रुभिरनभिभवनीयं तथा पृतनासु सेनासु पप्रिं जयस्य पूरयितारं स्वर्षां स्वर्गस्य

सनितारं दातारं अप्सामपां वृष्टिलक्षणानामुदकानां दातारं । यद्वा । अप्सामप्सातुकं भक्षकरहितं । सर्वेषा-
मनुग्राहकमित्यर्थः । वृजनस्य गोपां । वृज्यतेऽनेनेति वृजनं बलं । तस्य गोपां गोपयितारं रक्षितारं भरेषुजां ।
भ्रियंत एषु हवींषीति भरा यागाः । तेषु प्रादुर्भवतं सुक्षितिं शोभननिवासस्थानं सुश्रवसं शोभनयशस्कं जयंतं
शत्रूनभिभवतं । हे सोम ईदृग्भूतं त्वामनुलक्ष्य मदेम । हर्षयुक्ता भवेम ॥ अपाळं । षह अभिभवे । साढौ साढ्वा
साढिति निगमे । पा० ६. ३. ११३. । इति निपातनात् सहिवहोरोदवर्णस्य । पा० ६. ३. ११२. । इत्योत्वाभावः । सहैः
साडः स इति षत्वं । पाप्रं । पृ पालनपूरणयोः । आदृगमहनजन इति किन्प्रत्ययः । स्वर्षा । स्वः स्वर्गं सनोतीति
स्वर्षाः । षणु दाने । जनसनस्वनेति विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अप्सां । अप्शब्दोपपदात्सन्नेतिः
पूर्ववद्विट् । यद्वा । प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्साः । क्लिप्तेति क्लिप् । न विद्यते प्सा अस्तेति बङ्गव्रीही
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भरेषुजां । जनी प्रादुर्भावे । पूर्ववद्विट् आत्वं च । मदेम । मदी हर्षे ।
व्यत्ययेन शप् ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः ।

त्वमा तंतथोर्वेतरिषं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

त्वं । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वं । अपः । अजनयः । त्वं । गाः ।

त्वं । आ । तंतथ । उरु । अंतरिषं । त्वं । ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥ २२ ॥

हे सोम त्वमिमा भूत्यां वर्तमाना विश्वाः सर्वा ओषधीरजनयः । उत्पादितवानसि । तथा त्वमपस्तासा-
मोषधीनां कारणभूतानि वृथ्युदकान्यजनयः । तथा त्वं गाः सर्वान्पशूनुदपादयः । उरु विस्तीर्णमंतरिचं
त्वमा तंतथ । विस्तारितवानसि । तस्मिन्नंतरिचि यत्तमोऽस्मद्वृष्टिनिरोधकमंधकारं तदपि त्वं ज्योतिषात्मीयेन
प्रकाशेन वि ववर्थ । विवृतं विस्त्रिष्टं विनष्टं कृतवानसि ॥ तंतथ । तनु विस्तारि । ववर्थ । वृज् वरणे । उभयच
लिट्स्थलि बभूथा तंतथ जगृभ्म ववर्थेति निगमे । पा० ७. २. ६४. । इति निपात्यते ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्मभि युध्य ।

मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागं । सहसाऽवन् । अभि । युध्य ।

मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषे । वीर्यस्य । उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गोऽईष्टौ ॥ २३ ॥

हे देव द्योतमान सहसावन् बलवन् सोम देवेन मनसा द्योतमानया त्वदीयया बुद्ध्या रायो भागं
धनस्त्रांशं गोऽस्मानभिलक्ष्य युध्य । प्रेरय । यद्वा । नोऽस्माकं रायो धनस्य भागं भक्तारमपहर्तारं शत्रुमभि
युध्य । अभिमुख्येन सम्यक् प्रहर । त्वा तादृशं त्वां कश्चिदपि शत्रुर्मा आ तनत् । क्लेशेनाततं मा कार्षीत् ।
मा हिंसीदित्यर्थः । उभयेभ्य उभयेषां युध्यमानानां संबंधिनी वीर्यस्य बलस्य त्वमीशिषे । ईश्वरो भवसि । स
त्वं गविष्टौ संयामे प्र चिकित्स । अस्मादीयमुपद्रवं परिहर ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । भागं ।
भजतेः कर्मणि घञ् । कृत्यल्लुटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्कार्तरि वा । कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वं । सहसावन् ।
सहःशब्दान्मतुपि च्छांदस आकारोपजनः । युध्य । युध संप्रहारे । व्यत्ययेन परस्मैपदं । तनत् । तनु विस्तारि ।
व्यत्ययेन शप् । न माऽद्योग इत्यडभावः । ईशिषे । ईशः से । पा० ७. २. ७७. । इतीडागमः । चिकित्स । कित
ज्ञाने ॥ गुप्तिज्जिज्ञः सन् । पा० ३. १. ५. । गविष्टौ । गवां बाणानामिष्टय एषणानि गमनानि येष्विति बङ्ग-
व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ २३ ॥

एता उ त्या इत्यष्टादशर्चमष्टमं सूक्तं गोतमस्वार्थं । आदितश्चतस्रो जगत्यः । त्रयोदश्याद्याः षडृच उष्णिहः ।
शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । उषा देवता । अश्विना वर्तिरित्यल्लुचोऽश्विदेवताकः । तथा चानुक्रांतं । एता उ त्या
द्व्योषसं चतुर्जगत्यादि षकुष्णिगंतं तृचोऽत्य अश्विन इति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ प्रातरनुवाक उषस्ये

क्रतौ जागते कंदस्याश्विनशस्त्रे चैता उ त्या इति चतस्रो विनियुक्ताः । सूत्रितं च । एता उ त्या इति चतस्रो जागतं । आ० ४. १४. इति ॥

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमंजते ।

निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यति मातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊं इति । त्याः । उषसः । केतुं । अक्रत । पूर्वे । अर्धे । रजसः । भानुं । अंजते ।

निःऽकृण्वानाः । आयुधानिऽइव । धृष्णवः । प्रति । गावः । अरुषीः । यंति । मातरः ॥ १ ॥

उ इत्येतत्पादपूरणं । त्यास्ता एता उषसः प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः केतुमंधकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशमक्रत । अक्रषत । कृतवत्यः । यस्यादेवं तस्मादुषसो रजसोऽंतरिक्षलोकस्य पूर्वेऽर्धे प्राचीनदिग्भागे भानुं प्रकाशमंजते । व्यक्तीकुर्वन्ति । धृष्णवो धर्षणशीला योद्धार आयुधानीव यथासिप्रभृती-
न्यायुधानि संस्कुर्वन्ति एवं निष्कृण्वानाः स्वभासा जगत्संस्कुर्वाणा गावो गमनस्वभावा अरुषीरारोचमाना मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्रो जगज्जनन्यो वीषसः प्रति यंति । प्रतिदिवसं गच्छन्ति । एवंविधा उषसोऽस्मा-
न्नक्षत्रित्वार्थः । अत्र निरुक्तं । एतास्ता उषसः केतुमक्रषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थं बज्रवचनं स्यात् पूर्वेऽर्धे
ऽंतरिक्षलोकस्य समंजते भानुना निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्वेष्ट समित्येतस्य स्थाने । एमीदेषां
निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति । प्रति यंति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः
। नि० १२. ७. इति ॥ अक्रत । करोतेर्लुङि मंचे घसेति ज्लृङ् । निष्कृण्वानाः । ऋवि हिंसाकरणयोश्च । अस्मा-
त्ताच्छीलिकञ्चानम् । धिन्विह्वयोरञ्चैत्युप्रत्ययः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं । ऋदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

उदपन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

अक्रन्नुषासौ वयुनानि पूर्वथा रुशंतं भानुमरुषीरशिश्युः ॥ २ ॥

उत् । अपपन्न । अरुणाः । भानवः । वृथा । सुऽआयुजः । अरुषीः । गाः । अयुक्षत ।

अक्रन् । उषसः । वयुनानि । पूर्वथा । रुशंतं । भानुं । अरुषीः । अशिश्युः ॥ २ ॥

अरुणा आरोचमाना भानव औषस्यो दीप्तयो वृथानायासेन स्वयमेवोदपन्न । उदगमन् । तदनंतरमु-
षसश्च स्वायुजः सुखेन रथ आयोक्तुं शक्या अरुषीः शुभवर्णा गाः पूर्वमुख्यतान् रश्मिन् ईदृशीः स्ववाहनभू-
ताश्चतुष्पदीर्गा एव वायुक्षत । स्वरथेऽयोजयन् । उक्तं च । अरुणो गाव उषसामिति । एवं गोभिर्युक्तं रथमा-
रुह्योषसः पूर्वथा पूर्वेष्वतीतिष्वहःस्त्रिव वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानान्यक्रन् । अकार्षुः । उषःकाले जाते हि
सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवन्ति । तदनंतरमरुषीरारोचमानास्ता उषसो रुशंतं । रुशदिति वर्णनाम रोचते-
र्ज्वलतिवर्मणः । नि० २. २०. इति यास्कः । शुभवर्णं भानुं सूर्यमशिश्युः । असेवंत । तेन सहैकीभवन्तीत्यर्थः ॥
अपपन्न । पतू गतौ । लुङि लुदित्वात् त्वेरादेशः । पतः पुम् । पा० ७. ४. १९. इति धातोः पुमागमः ।
अक्रन् । मंचे घसेत्यादिना ज्लृङ् । पूर्वथा । प्रत्यपूर्वविश्वेमात्याल् कंदसि । पा० ५. ३. १११. इतीवार्ये थाल्प्र-
त्ययः । अशिश्युः । शिञ् सेवायां । बज्रं कंदसीति शपः झुः । सिञ्भ्यस्तविदिभ्यश्चेति शिञ्सु । जुसि च । पा०
७. ३. ८३. इति गुणः ॥

अर्चन्ति नारीरपसो न विष्टिभिः ससानेन योजनेना परावतः ।

इषं वहंतीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अर्चति । नारीः । अपसः । न । विष्टिभिः । समानेन । योजनेन । आ । पराऽवतः ।
इषं । वहंतीः । सुऽकृते । सुऽदानवे । विश्वा । इत् । अहं । यजमानाय । मुन्वते ॥ ३ ॥

नारीर्नैत्र्य उपसो विष्टिभिर्निवेशकैः स्वकीयैस्तेजोभिः समानेन योजनेनैकैव योजनेनोद्योगेना परावत
आ दूरदेशादा पश्चिमदिग्भागादर्चति । नमःप्रदेशं पूजयति । कृत्स्नं जगद्युगपदेव व्याप्नुवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
अपसो न । युद्धकर्मणोपेताः पुरुषा यथा स्वकीयैरायुधैर्धाटीमुखेन सर्वं देशं व्याप्नुवति तद्वत् । किं कुर्वत्यः ।
सुष्ठुते शोभनस्य कर्मणः कर्त्तुं मुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते सुदानवे कल्याणीर्दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो ददते यजमानाय
विश्वेदह सर्वमेवेपमन्नं वहंतीरावहंत्यः । प्रयच्छंत्य इत्यर्थः ॥ नारीः । नृ नये । ऋदोरप । नृनरयोर्वृद्धिश्च
। पा० ४. १. ७३. * । इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् डीन् । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अपसः । अपस्श-
ब्दादर्शआदिभ्योऽजित्यच् । सुपां सुलुगिति जसः सुः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । विष्टिभिः । विश
प्रविशने । विशन्ति प्रविशन्तीति विष्टयः किरणाः । क्तिच्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । विश्वा । सुपां सुलु-
गित्यमो ङादेशः ॥

अधि पेशांसि वपते नृतूरिवापोर्णुते वक्ष उसेव बर्जहं ।

ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः ॥ ४ ॥

अधि । पेशांसि । वपते । नृतूऽइव । अप । ऊर्णुते । वक्षः । उस्माऽइव । बर्जहं ।

ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वती । गावः । न । व्रजं । वि । उषाः । आवरि-
त्यावः । तमः ॥ ४ ॥

उषाः पेशांसि जगत्स्वाप्तिष्ठानि कृष्णवर्णानि तमांस्वधाधिक्येन वपते । किञ्चित् । तत्र दृष्टान्तः । नृतूरिव ।
नृसूर्वति केशेन रिक्तीकरोतीति नृतूर्नापितः । स यथा केशान्निःशेषेण छिनत्ति एवमुषा अप्यंधकारं समूलं
हिनस्तीत्यर्थः । यद्वा । नृतूरिव नृत्वंती घोषिदिव । पेशांसि । रूपनामैतत् । सर्वैर्दर्शनीयानि रूपाण्युषा अधि
वपते । स्वात्मन्यधिकं धारयति । एवं प्रथमतोऽंधकारं स्वकिरणैर्निरस्य वक्षः स्वकीयमुरःप्रदेशमपोर्णुते ।
तमसानाच्छादितं करोति । स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः । बर्जहं पयस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमय उस्मा गौर्यथावि-
ष्करोति तद्वत् । किं कुर्वती । गावो न व्रजं यथा गावः स्वकीयं गोष्ठं स्वयमेव शीघ्रं व्याप्नुवन्ति एवं स्वयमेव
प्राचीं दिशं प्राप्य विश्वस्य भुवनाय सर्वस्य लोकाय ज्योतिष्कृण्वती । प्रकाशं कुर्वती । एवमुक्तेन प्रकरिणीषा-
स्तमोऽंधकारं व्यावः । विवृतमपस्त्रिष्टमकरोत् ॥ नृतूरिव । तुर्वी हिंसार्थः । छिञ्चेति छिप् । राक्षोप इति
बलोपः । वीरूपधाया इति दीर्घत्वं । यद्वा । नृती गात्रविनामे । नृतिशृद्धोः कूः । उ० १. ९३. । इति कूप्रत्ययः ।
बर्जहं । वृद्धं संभक्ती । वृणीते संभजते गामिति बः पयः । विच् । तज्जहातीति बर्जहः । ओहाङ् त्यागे । खश्प्र-
करणे वातशुनीतिलगधेध्वजधेटुदजहातिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. २८. १. । इत्यगधेशब्दोपपदादपि कृत्य-
स्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात् खश् । तस्य सार्वधातुकत्वेन कर्तरि शपि जुहोत्यादित्वात् सुः । द्विर्वचनादि ।
बवयोरभेद इति बत्वं । दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाबुदात्तत्वं । आवः । वृज् वरणे । लुङि भञ्जे घसेति जैर्लुक् ।
गुणे हल्ङ्याभ्य इति लोपः । कंदस्यपि दृश्यते । पा० ६. ४. ७३. । इत्याडागमः ॥

पातरनुवाकस्योषस्ये क्रतौ प्रत्यर्चिरित्यष्टावनुवक्तव्याः । आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं । प्रत्यर्चिरित्यष्टौ
व्युषा आ वो दिविजा इति षक्तिरिति चैष्टुभं । आ० ४. १४. । इति ॥

प्रत्यर्ची रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते बाधते कृष्णमभ्वं ।

स्वरं न पेशो विदथेध्वंजम्बिचं दिवो दुहिता भानुमश्रेत् ॥ ५ ॥

प्रति । अर्चिः । रुशन् । अस्याः । अदर्शि । वि । तिष्ठते । बाधते । कृष्णं । अभ्वं ।
स्वरं । न । पेशः । विदथेषु । अजन् । चित्रं । दिवः । दुहिता । भानुं । अश्रेत् ॥ ५ ॥

अस्या उषसो रुशद्दीप्यमानमर्चिस्तेजः प्रत्यदर्शि । सदैः पूर्वस्थां दिशि प्रथमतो दृश्यते । वि तिष्ठते । सर्वासु दिक्षु विविधमवतिष्ठते । व्याप्नोतीत्यर्थः । सर्वा दिशो व्याप्य चाभ्वं । महन्नामैतत् । अतिशयेन विपुलं कृष्णं कृष्णवर्णमंधकारं बाधते । अपसारयति । विदथेषु यज्ञेषु स्वरं न स्वरनाम्ना शक्येन युक्तं यूपं यथाज्येनाध्व-
र्यवोऽजन् अजति तद्वन्नभसि स्वकीयं पेशो रूपमुषा अनक्ति । संश्लिष्टं करोति । तदनंतरं चित्रं चायनीयं भानुं सूर्यं दिवो दुहिता द्युलोकादुत्पन्नोषा अश्रेत् । असेवत ॥ वि तिष्ठते । समवप्रविभ्य इत्यात्मनेपदं । अश्रेत् । अत्र सेवायां । लङि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् ॥ २४ ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्योषा उच्छंती वयुना कृणोति ।

श्रिये छंदो न स्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । उषाः । उच्छंती । वयुना । कृणोति ।

श्रिये । छंदः । न । स्मयते । विभाती । सुप्रतीका । सौमनसाय । अजीगरिति ॥ ६ ॥

अस्य नैशस्य तमसोऽंधकारस्य पारं समाप्तिप्रदेशमतारिष्म । उत्तीर्णा अभूम । अनंतरमुच्छंती नैशं तमो वर्जयंत्युषा वयुना वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि कृणोति । निर्मिमीते । श्रिये संपदर्थं छंदो न स्मयते । यथोपच्छंदयिता वशीकरणे समर्थः पुरुष आढ्यसमीपं प्राप्य तत्प्रीत्यर्थं स्मयते हसति एवं विभाती विशिष्टप्रकाशं कुर्वत्युषाः स्वकीयया निर्मलदीप्या हसंतीव दृश्यते । एवं सुप्रतीका विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभनांगी सती सौमनसाय सर्वेषां सौमनसायाजीगः । अंधकारं भक्षितवती ॥ अतारिष्म । तू ज्वनतरणयोः । लुङि सिचि वृद्धिः । तमसः । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं । स्मयते । स्निग्धं ईषद्वसने । भौवादिकः । अजीगः । गृ निगरणे । लङि बज्जलं कंदसीति शपः झुः । बज्जलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । तुजादित्वादीर्घः ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानां दिवः स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुषो गोअग्र्या उप मासि वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानां । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः ।

प्रजाऽवतः । नृऽवतः । अश्वऽबुध्यान् । उषः । गोऽअग्र्यान् । उप । मासि ।

वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती तेजस्विनी । सूनृतेति वाङ्माम । सूनृतानां प्रियसत्यात्मिकानां नेत्री प्रणेत्री कारयित्री । उषसि हि जातायां मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वव्यापारायितस्ततः शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता दिवो दुहिता द्युलोकसकाशा-
द्युत्पन्नोषा गोतमेभिर्ऋषिभिरस्त्राभिः स्तवे । सूयते । हे उष अस्त्राभिः सुता त्वं वाजान्नान्युप मासि । प्रयच्छ । कीदृशान्वाजान् । प्रजावतः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तान् नृवतो दासलक्षणेर्नृभिरूपेतान् अश्वबुध्यान् । अश्व-
बुध्या विद्यमानत्वेन बोद्धव्या येषु वाजेषु तान् । यद्वा । अश्वबुध्यान् । वर्णव्यापत्या यकारः । अश्वमूलान् । अश्वैर्हि राजानो धनान्यन्नानि च लभन्ते । अतोऽन्नानां तन्मूलत्वं । गोअग्र्यान् । गावोऽग्रे प्रमुखे येषां तादृ-
शान् ॥ भास्वती । मा दीप्तौ । असुन् । ततो मनुष । मादुपधाया इति मनुषो वत्वं । उगितश्चेति ङीप् । नेत्री । ऋन्नेभ्यो ङीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं । स्तवे । हुञ् सुतौ । कर्मणि लटि बज्जलं कंदसीति बज्जलशृङ्गायकोऽपि लुक् । लोपस्त आत्मनेपदस्येति तलोपः । कंदसुभयर्थविकारस्वार्धधातुकत्वेन ङित्वा-
भावाद्गुणावादेशौ । नृवतः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । इस्वनुडभ्यां मतुबिति मनुष उदात्तत्वं । मासि । मा माने ।
आदादिकः ॥

उषस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुधं ।

सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे बृहन्तं ॥ ८ ॥

उषः । तं । अश्यां । यशसं । सुवीरं । दासप्रवर्गं । रयिं । अश्वबुधं ।

सुदंससा । श्रवसा । या । विभासि । वाजप्रसूता । सुभगे । बृहन्तं ॥ ८ ॥

हे उष उषोदेवते तं रयिं धनमश्यां । प्राप्नुयां । कीदृशं । यशसं यशसा कीर्त्या युक्तं । सर्वैः प्रशस्यमित्यर्थः । सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं दासप्रवर्गं । प्रकृष्टो वर्गः संघः प्रवर्गः । दासानां कर्मकराणां प्रवर्गो यस्मिन् तं । अनेकैर्भूतैरुपेतमित्यर्थः । अश्वबुधं । अथा बुधा वोढव्या येन धनेन तादृशं । हे सुभगे शोभनधन उषः सुदंससा शोभनेन कर्मणा युक्तेन श्रवसा श्रवणीयेन स्तोत्रेण प्रीता त्वं वाजप्रसूतास्त्रभ्यं दत्तान्ना सती बृहन्तं प्रौढं या यं रयिं विभासि विशेषेण प्रकाशयसि । तमश्यामिति पूर्वैण संबंधः ॥ अश्यां । अशू व्याघ्रौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बह्वन् कंदसीति विकरणस्य लुक् । यशसं । अश्वआदित्वान्नत्वर्थोऽयौऽच । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । दासप्रवर्गं । दासयत्पुत्रपयति शत्रूनि तं दासो भृत्यः । दसु उपब्रूये । अस्त्राख्यं तात्पचाद्यच् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । तदेव बह्व्रीहिस्त्रेण शिष्यते । सुदंससा । सोमनसी अलोमोषसी इति बह्व्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । या । सुपां सुनुगित्यमो डादेशः ॥

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्यां प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयंती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥ ९ ॥

विश्वानि । देवी । भुवना । अभिचक्ष्यां । प्रतीची । चक्षुः । उर्विया । वि । भाति ।

विश्वं । जीवं । चरसे । बोधयंती । विश्वस्य । वाचं । अविदत् । मनायोः ॥ ९ ॥

देवी द्योतमानोषा विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि भूतजातान्यभिचक्ष्यामिप्रकाशं प्रकाशवन्ति कृत्वा नंतरं प्रतीची प्रत्यङ्मुखी सती चक्षुः प्रकाशकेन तेजसोर्वियोर्वीं विस्तीर्णा सती वि भाति । प्रकाशते । अपि च विश्वं जीवं सर्वं प्राणिजातं चरसे चरणाय स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तनाय बोधयंती निद्रातः सकाशादुद्धोध्यं लुषा विश्वस्य सर्वस्य मनायोर्मनसा युक्तस्य वाग्व्यवहारसमर्थस्य प्राणिजातस्य या वागस्ति तां वाचमविदत् । अलभत । अत एवोपसः सृनुतावतीति संज्ञोपपन्ना भवति ॥ अभिचक्ष्यां । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं प्रकाशार्थोऽपि । समासेऽनन्पूर्व । पा० ७. १. ३७. इति त्काप्रत्ययस्य ल्यबादेशः । प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेर्द्ध्विगित्यादिना क्तिन् । अग्निदितामिति नलोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्त्रेण ङीप् उदात्तत्वं । उर्विया । उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोरियाडियाजीकाराणां चोपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. इति डियाजादेशः । आदेशसामर्थ्यात्तस्य लोपो न भवति । मनायोः । मन आत्मन इच्छति मनस्यति । सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छंदसीलुः । वर्णव्यापत्त्या सकार आकारः । यद्वा । कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् सकारलोपश्च । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः ॥

पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुभमाना ।

श्वघ्नीव कृत्नुर्विजं आमिनाना मर्तस्य देवी जरयंत्यायुः ॥ १० ॥

पुनःपुनः । जायमाना । पुराणी । समानं । वर्णं । अभि । शुभमाना ।

श्वघ्नीऽइव । कृत्नुः । विजः । आऽमिनाना । मर्तस्य । देवी । जरयंती । आयुः ॥ १० ॥

पुनःपुनर्जायमाना प्रतिदिवसं सूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्ती पुराणी चिरंतनी । नित्येत्यर्थः । यस्मात्समानं वर्णमेकमेव रूपमभि प्राप्य शुभमाना शोभमाना । विभिन्नेष्वपि दिवसेष्वस्या एकैक्येणावस्थानान्नित्यत्वमि-

त्यर्थः । एवंगुणविशिष्टा देवी देवनशीलोषा मर्तस्य मरणधर्मणः सर्वस्य प्राणिजातस्यायुर्जीवनं जरयंत्यूनयंती वर्तते । बह्वीषूषःस्वतीतासु हि सर्वेषामायुर्हीयते । उषाश्च पुनःपुनर्जायमानेत्युक्तं अतः सैवायुर्जरयति । तत्र दृष्टान्तः । कृतुः कर्तनशीला श्वघ्नीव व्याधस्त्रीव । सा यथा विजयन्ततः पक्षिण आमिनाना पक्षादिच्छेदनेन हिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् ॥ पुराणी । पुरेत्यस्मादव्ययात् सायंचिरंप्राह्ण इत्यादिना । पा० ४. ३. २३ । भवार्थे व्युत्पत्त्ययः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । पा० ४. ३. १०५ । इति निपातनान्तुडभावः । घोरनादेशः । टित्त्वाङ्गीप् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । शुभमाना । शुभ दीप्तौ । शपः पित्त्वादनृदात्तत्वं । शानचो लसार्वाधातुक-स्वरेण धातुम्बरः शिष्यते । श्वघ्नी । शुना मृगान् हतवान् श्वहा । बज्रलं कंदसि । पा० ३. २. ८८ । इति वचना-ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हंतेः क्तिप् । ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । अलोपोऽन इत्यकारलोपः । हो हंतैरिति घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । कृतुः । कृती केदने । औणादिकः क्लृप्रत्ययः । विजः । औविजी भयचलनयोः । विजंति चलन्तीति विजः पक्षिणः । आमिनाना । मीन् हिंसायां । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । शानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥ २५ ॥

व्यू॒र्ण॒ती दि॒वो अ॒न्ताँ अबो॒ध्यप् स्वसा॒रं स॒नुत॒र्यु॒योति॒ ।

प्र॒मि॒न॒ती म॒नु॒था यु॒गानि॒ योषा॑ जा॒रस्य॒ चक्ष॑सा॒ वि भा॑ति ॥ ११ ॥

वि॒ऽऊ॒र्ण॒ती । दि॒वः । अ॒न्ताँ । अबो॒धि । अप॒ । स्वसा॒रं । स॒नुतः । यु॒योति॒ ।

प्र॒ऽमि॒न॒ती । म॒नु॒था । यु॒गानि॒ । योषा॑ । जा॒रस्य॒ । चक्ष॑सा॒ । वि॒ । भा॑ति ॥ ११ ॥

दिवो नभसोऽतान् प्रांतान्ब्यूर्णती विवृतांस्तमसा वियुक्तान् कुर्वत्युषा अबोधि । सर्वैः प्राणिभिरञ्चायि । ज्ञाताभूत् । तदनंतरं स्वसारमुषसः प्रादुर्भावे सति स्वयमेव सरंतीं निशां सनुतः । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हि-तप्रदेशेऽप्युयोति । अपगमस्य पृथक्करोति । मनुथा मनुथाणां संबन्धीनि युगानि कृतचेतादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रकर्षेण हिंसन्ती जारस्य रात्रेर्जरयितुः सूर्यस्य योषा जायोषाश्चक्षसात्मोयेन प्रकाशेन वि भाति । विशेषेण प्रकाशते ॥ ब्यूर्णती । ऊर्णुञ् आच्छादने । विपूर्वादस्माज्जटः शतृ । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । सनुतः । एतदंतोदात्तं खरादिषु निपातितं । अतोऽव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुप इति सप्तम्या लुक् । युयोति । यु मिश्रणामिश्रणयोः । बज्रलं कंदसीति शपः सुः । मनुथा । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या डादेशः । युगानि । युजः करणे कर्मणि वा घञ् । चजोः कु घिरयतीरिति कुत्वं । उंकादिषु कालविशेषे रथावुपकरणे च युगशब्दपाठात् लघूपधगुणाभावः । का० ६. १. १६० । उंकादीनां चैवंतोदात्तत्वं । जारस्य । दारजारौ कर्तरि णिलुक् । पा० ३. ३. २०. ४. । इति घञंतो निपात्यते ॥

प॒शून् चि॒त्रा सु॒भगा॑ प्र॒थाना॑ सि॒धुर्न क्षोद॑ उ॒र्विया॑ व्य॒श्चेत् ।

अ॒मि॒न॒ती दै॒व्यानि॒ व्र॒तानि॒ सूर्य॑स्य चेति र॒श्मिभि॑र्दृ॒शाना॑ ॥ १२ ॥

प॒शून् । न । चि॒त्रा । सु॒भगा॑ । प्र॒थाना॑ । सि॒धुः । न । क्षोद॑ः । उ॒र्विया॑ । वि । व्य॒श्चेत् ।

अ॒मि॒न॒ती । दै॒व्यानि॒ । व्र॒तानि॒ । सूर्य॑स्य । चेति॒ । र॒श्मिऽभिः॑ । दृ॒शाना॑ ॥ १२ ॥

सुभगा शोभनधना चित्रा चायनीया पूजनीयोषाः पशून् यथा पशून् गोपालकोऽरखे विस्तारयति तथा प्रथाना तेजांसि विस्तारयंत्युर्वियोर्वी महती एवमूता सा व्यश्चेत् । सर्वं जगद्वाप्नोत् । तत्र दृष्टान्तः । सिंधुर्न क्षोदः । यथा खंदनशीलमुदकं निम्नदेशेऽचिरादेव व्याप्नोति तद्वत् । सैवोषाः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः सह दृशाना दृश्यमाना सती चेति । प्रज्ञातासीत् । किं कुर्वती । दैव्यानि देवसंबन्धीनि व्रतानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माण्यमिनती अहिंसती । अनुष्ठाने यजमानान्प्रवर्तयंतीत्यर्थः । उषसः प्रादुर्भावानंतरं ह्यपि-होवादीनि सर्वाणि कर्माण्यनुष्ठीयते न रात्रौ । न सायमस्ति देवद्या अजुष्टं । ऋत्वे० ५. ७७. २. । इति श्रुतेः ॥ प्रथाना । प्रथ प्रथ्यानि । अस्मादंतर्भावितव्यर्थान्ताच्छीलिकश्चानम् । बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । सिंधुः ।

खन्दू प्रसवणे । खंदेः संप्रसारणं धञ् । उ० १. १२ । इत्युप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । अथैत । टुओश्चि गतिवृद्धोः । लुङ्यङ्चङोर्विकल्पितत्वात् । पा० ३. १. ४९. ५८. । क्लिः सिच् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादिङ्भावः । सिचि वृद्धिः । पा० ७. २. १. । अनिडादित्वात् ह्यंतच्चेति वृद्धिप्रतिषेधाभावः । बङ्गलं कंदसि । पा० ७. ३. ९७. । इतीडागमाभावः । स्तोः संयोगाद्योरिति सलोपः । चेति । चिती संज्ञानि । कर्मणि लुङि बङ्गलं कंदस्यमाङ्योगेऽपीत्यङभावः । दृशाना । दृशेः कर्मणि लट् । शानच् । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

प्रातरनुवाकस्त्रोषस्ये क्रतावौष्णिहे कंदस्युपस्तच्चित्रमिति तुचो विनियुक्तः । आश्विनशस्त्रे च । अथोषस्य इति खंडे सूत्रितं । उपस्तच्चित्रमा भरेति तिस्र औष्णिहं । आ० ४. १४. । इति ॥

उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उषः । तत् । चित्रं । आ । भर् । अस्मभ्यं । वाजिनीऽवति । येन । तोकं । च । तनयं । च । धामहे ॥ १३ ॥

हे वाजिनीवति । वाजो हविल्लक्षणमन्नं । तद्युक्ता क्रिया वाजिनी । तथा क्रियया युक्त उष उषोदेवते ऽस्मभ्यं चित्रं चायनीयं तदनमा भर । आहर । प्रयच्छ । येन धनेन तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च धामहे दध्महे धारयामः । अत्र निरुक्तं । उषस्तच्चित्रं चायनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि । नि० १२. ६. । इति ॥ धामहे । दधातेर्लटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा । लोव्या-डुत्तमस्य पिच्छेत्याडागमः प्रत्ययस्य पिद्वद्भावश्च । अतः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अस्मिन्त्यच् एत ए । पा० ३. ४. ९३. । इत्येत्वाभावो व्यत्ययेन द्रष्टव्यः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

उषो अद्येह गोमत्यश्चावति विभावरि । रेवत्स्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ १४ ॥

उषः । अद्य । इह । गोऽमृति । अश्वऽवति । विभाऽवरि । रेवत् । अस्मे इति । वि । व्युच्छ । सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

हे गोमत्यस्मभ्यं दातव्येर्गोभिर्युक्ते तथाश्चावत्यश्चैर्युक्ते विभावरि विशिष्टप्रकाशोपेति सूनृतावति । प्रियस-त्यात्मिका वाक् सूनृता । तादृश्या वाचा युक्ते एवंभूते हे उष उषोदेवतेऽद्येदानीं प्रभातसमय इहास्मिन्देशेऽस्मे अस्माकं रेवत् धनयुक्तं कर्म यथा भवति तथा व्युच्छ । नैशं तमो निवारय ॥ अश्चावति । मंत्रे सोमाश्चिद्विधेति मती दीर्घत्वं । पादादित्वादांश्चित्स्याष्टमिकनिघाताभावः । रेवत् । रेचैर्मती बङ्गलं । पा० ६. १. ३७. ६. । इति संप्रसारणं । कंदसीर इति मतुपो वत्त्वं । रेवद्वाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । का० ६. १. १७६. १. । इति मतुप उदात्तत्वं । उच्छ । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं ॥

युस्त्वा हि वाजिनीवत्यश्चाँ अद्यारुणाँ उषः । अथा नो विश्वा सौभगान्या वह ॥ १५ ॥

युस्त्व । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान् । अद्य । अरुणान् । उषः । अथ । नः । विश्वा । सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥

हे वाजिनीवति हविल्लक्षणावत्युष उषोदेवते अरुणानरुणवर्णानश्वानश्चस्थानीयान् गोविशेषानद्या-स्मिन्काले युस्त्वा हि । योजयैव । हिरवधारणे । अथानंतरं रथमारुह्य विश्वा सौभगानि सर्वाणि सौभाग्यानि नोऽस्मभ्यमा वह । आनय ॥ अश्वान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य हत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । सौभगानि । सुभगाब्जं च । इत्युङ् । पाठाज्ञावकर्मणोरर्थयोः प्राण-भृज्जगत्तदेत्यादिभ्योऽनित्यप्रत्ययः । इज्जगत्सिध्वंत् पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वाद्बोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीत्युक्तं । का० ७. ३. १९. ॥ २६ ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतावौष्णिहं कृदस्यश्विना वर्तिरित्ययं तृचः । आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं ।
अश्विना वर्तिरस्यदाश्विनावेह गच्छतमिति तृचौ । आ० ४. १५. इति ॥

अश्विना वर्तिरस्मदा गोमहसा हिरण्यवत् । अर्वायथं समनसा नि यच्छतं ॥ १६ ॥
अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दसा । हिरण्यऽवत् । अर्वाक् । रथं ।
सऽमनसा । नि । यच्छतं ॥ १६ ॥

उषःसाहचर्याद्बुद्धिस्थावश्विनाविदमादिकेन तृचेन सूयेते । हे आश्विनाश्ववन्तौ व्यापनशीलौ वा देवौ दसा
शत्रूणामुपक्षपयितारौ अस्यदसाकं वर्तिर्वर्तनहेतुभूतं गृहमा समंताद्गोमहसद्भूमिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्वितरमणी-
यधनयुक्तं च यथा भवति तथा समनसा समानमनस्कौ संतौ युवां युष्मदीयं रथमर्वागर्वाचीनमस्यदीय-
गृहमभिमुखं नि यच्छतं । आवर्तयतं ॥ अश्विना । सुपां सुलुगित्वाकारः । वर्तिः । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तिर्गृहं ।
औष्णिहिक इतिप्रत्ययः । अस्मत् । सुपां सुलुगिति षष्ठा लुक् । समनसा । समानं मनो ययोस्त्वौ । समानस्य
च्छदसीति सभावः ॥

यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथुः । आ न ऊर्जे वहतमश्विना युवं ॥ १७ ॥
यौ । इत्था । श्लोकं । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रथुः । आ । नः । ऊर्जे । वहतं ।
अश्विना । युवं ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ यौ युवां दिवो दुलोकात् श्लोकमुपश्लोकनीयं प्रशंसनीयं ज्योतिस्तेज इत्येत्यमस्माभिरनुभूय-
मानेन प्रकारेण चक्रथुः कृतवन्तौ । केषांचिन्नतेन सूर्याचंद्रमसोऽप्युच्येते । तदुक्तं यास्केन । तत्कावश्विनौ
द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचंद्रमसावित्येके । नि० १२. १. इति । तथा च प्रकाशकत्वं तयोर्द्वय-
पन्नं । तौ युवं युवां नोऽस्मभ्यमूर्जं बलप्रदमन्नमा वहतं । आनयतं । प्रयच्छतं ॥ श्लोकं । श्लोकं संचाते । अयं
सुखर्थोऽपि । कर्मणि घञ् । अत्वादायुदात्तत्वं ॥

एह देवा मयोभुवा दसा हिरण्यवर्तनी । उषर्बुधो वहंतु सोमपीतये ॥ १८ ॥
आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दसा । हिरण्यवर्तनी । इति । हिरण्यऽवर्तनी । उषःऽबुधः ।
वहंतु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥

उषर्बुध उषसि प्रबुद्धा अथा इहास्मिन्यागे सोमपीतये सोमपानाय दसा शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनावा
वहंतु । आनयंतु । कीदृशौ । देवा देवनशीलौ दानादिगुणयुक्तौ वा मयोभुवा मयस आरोग्यप्रदस्य सुखस्य
भावयितारौ । अश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ऐ० ब्रा० १. १८. इति श्रुतेः । हिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या
वर्तनशब्देन रथ उच्यते । सुवर्णमयो वर्तनिर्ययोस्त्वौ ॥ देवैत्यादिषु त्रिषु सुपां सुलुगित्वाकारः । सोमपीतये ।
पा पाने । भावे क्तिनि घुमास्तेतीत्वं । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । दासीऽहिरण्यवर्तनीऽसुवर्णप्रदमस्मि-
स्वरत्वं ॥ ॥ २७ ॥

अग्नीषोमाविति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं गोतमस्यार्धं । आदितस्त्रिस्तोऽनुष्टुभः । नवम्याद्यास्त्रिस्तो गायत्र्यः ।
अष्टमी जगती त्रिष्टुप् । शिष्टाः पंच त्रिष्टुभः । अग्नीषोमी देवता । तथा चानुक्रांतं । अग्नीषोमी द्वादशाग्नी-
षोमीयमाद्यास्त्रिस्तोऽनुष्टुभ उपांत्यास्त्रिस्तो गायत्र्योऽष्टमी जगती वेति ॥ अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाश-
होमस्यस्यद्विस्तुप् चचः क्रमेणानुवाक्याः । सूचितं च । अग्नीषोमाविमं स मे युवमेतानि दिवि रोचनानीति
तृचौ । आ० ३. ८. इति ॥

अग्नीषोमाविमं सु मे ऋणुतं वृषणा हवँ । प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाप्नुषे मयः ॥१॥
 अग्नीषोमौ । इमं । सु । मे । ऋणुतं । वृषणा । हवँ । प्रति । सुऽउक्तानि । हर्यतं । भवतं ।
 दाप्नुषे । मयः ॥१॥

वृषणा वृषणी कामानां वर्षितारी हे अग्नीषोमौ इममिदानीं प्रयुज्यमानं मे मदीयं हवमाह्वानं सु ऋणुतं । सम्यगवगच्छतं । सूक्तानि शोभनानि सुतिलक्षणाव्यस्त्राभिः कृतानि वचांसि प्रति हर्यतं । प्रत्निकं काम-
 येषां । तदनंतरं दाप्नुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय मयो मयसः सुखस्य दातारौ भवतं ॥
 अग्नीषोमौ । अग्निश्च सोमश्च । द्वंद्व ईदमेः सोमवर्णयोः । पा० ६. ३. २७. । इतीत्वं । अग्नेः सुत्स्लोमसोमाः
 । पा० ८. ३. ८२. । इति षत्वं । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरं प्राप्त आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । वृषणा ।
 सुपां सुलुगित्याकारः । वा षपूर्वस्थिति विकल्पनादुपधाया दीर्घाभावः । हवँ । भावेऽनुपसर्गस्थिति ह्यतेरप
 संप्रसारणं च । सूक्तानि । सुपूर्वाद्धक्तेः कर्मणि निष्ठा । सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । हर्यतं । हर्य
 गतिकांत्योः । भौवादिकः ॥

यदा पीर्णमास्थामग्नीषोमावुपांशुयाजस्य देवता तदानोमग्नीषोमा यो अवेति तस्यानुवाक्या । सूचित
 चोक्ता देवता इति खंडे । अग्नीषोमा यो अद्य वामान्यं दिवो मातरिश्वा जभार । आ० १. ६. । इति ॥

अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्यति । तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वश्वं ॥२॥
 अग्नीषोमा । यः । अद्य । वां । इदं । वचः । सपर्यति । तस्मै । धत्तं । सुवीर्यं ।
 गवां । पोषं । सुऽअश्वं ॥२॥

हे अग्नीषोमौ यो यजमानोऽद्यास्मिन्कर्मणि वां युवाभ्यां युष्मदर्थमिदं सुतिलक्षणं वचो वाक्यं सपर्यति
 पूजितं करोति तस्मै यजमानाय गवां पशूनां पोषमभिवृद्धिं धत्तं । प्रयच्छतं । कीदृशं पोषं । सुवीर्यं शोभनेन
 वीर्येण सामर्थ्येनोपेतं स्वश्वं शोभनैरश्वैर्युक्तं ॥ गवां । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्साव-
 रणेति प्रतिषेधः ॥

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्विष्कृतिं ।
 स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्नवत् ॥३॥
 अग्नीषोमा । यः । आऽहुतिं । यः । वां । दाशात् । हविःऽकृतिं ।
 सः । प्रऽजया । सुऽवीर्यं । विश्वं । आयुः । वि । अश्ववत् ॥३॥

हे अग्नीषोमौ यो यजमान आहुतिमाज्याहुतिं वां युवाभ्यां दाशात् दद्यात् । अथवा हविष्कृतिं हविषा
 चरुपुरोडाशादिना कृतमाहुतिं यो यजमानो दद्यात् । स यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तं सुवीर्यं
 शोभनवीर्ययुक्तं विश्वं सर्वमायुर्जीवनं व्यश्नवत् । व्याप्नोतु ॥ आहुतिं । जुहोतिः क्तिनि तादौ चेति गतेः प्रकृति-
 स्वरत्वं । दाशात् । दाशु दाने । लेख्याडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । हविष्कृतिं । हविषः कृतिः करणं
 यस्यामाहुतौ । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं । अश्ववत् ।
 अश्रोतिर्व्यत्ययेन परस्मैपदं । लेख्याडागमः ॥

अग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वां यदमुंणीतमवसं पणिं गाः ।
 अवातिरतं बृसयस्य शेषोऽविदतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥४॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यं । वां । यत् । अमुष्णीतं । अवसं । पणिं । गाः ।
अव । अतिरतं । वृसयस्य । शेषः । अविंदतं । ज्योतिः । एकं । बहुभ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्नीषोमी वां युवयोस्तद्वक्ष्यमाणं वीर्यं सामर्थ्यं चेति । अस्माभिर्ज्ञातममृतं । यद्येन वीर्येण गा अवसं
गोरूपमन्नं पणिं पणैः । विभक्तिव्यत्ययः । एतन्नाम्नोऽऽरादमुष्णीतं अपाहार्ष्टं । तथा वृसयस्य । वृसिर्वेष्टनार्थः ।
वृसयति सर्वं वेष्टयतीति वृसयोऽसुरस्त्वष्टा । तस्यासुरस्य शेषोऽपत्यं । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयत इति
यास्कः । नि० ३. २. । त्वष्टृसकाशादुत्पन्नं वृचमवातिरतं । अवधिष्टं । अवतिरतिर्वधकर्मा । प्राणापानरूपयो-
र्युवयोर्वृचोऽनवस्थानात् मरणं प्राप्तः । तथा चान्नायते । तस्माज्जंजभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणा-
पानौ वा एनं तदजहितां । तै० सं० २. ५. २. ४. । इति । ततो वृचवधानंतरं ज्योतिर्व्योतमानं मयमेकं नभसि
गच्छंतं ब्रह्मभ्यो जनेभ्यो ब्रह्मभ्योऽप्युत्पद्यते । अलप्सायां । एतत्सर्वं येन वीर्येण क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातमि-
त्यर्थः ॥ चेति । चित्ती संज्ञाने । लुङि चिण् भावकर्मणोः । पा० ३. १. ६६. । इति त्रैविद्यादेशः । चिणो लुगिति
तशब्दस्य लुक् । अमुष्णीतं । मुष स्तेये । क्रैयादिकः । अवसं । अवतेरौणादिकोऽसच् । शेषः । सुपां सुलुगिति
द्वितीयायाः सुः । एकं । इण गती । इग्नीकापाशब्दतिमर्चिभ्यः कन् । उ० ३. ४३. । इति कन्प्रत्ययः । नित्वादा-
बुदात्तत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां युवमेतानि रोचमानानि रोचमानानि दायमानान्येतान्येता-
दाहृतं । आ० ३. ८. । पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयं पुरोडाशस्य युवमेतानि रोचमानानि दायमानान्येतान्येता-
खंडे सूत्रितं । युवमेतानि दिवि रोचनानीन्द्राग्नी अवसा गतं । आ० १. ६. । इति ॥

युवमेतानि दिवि रोचनानीन्द्राग्नी अवसा गतं ।

युवं सिंधूरभिश्स्तेरवद्यादग्नीषोमावमुचतं गृभीतान् ॥ ५ ॥

युवं । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम । सक्रतू इति सऽक्रतू । अधत्तं ।

युवं । सिंधून् । अभिश्स्तेः । अवद्या । अग्नीषोमौ । अमुचतं । गृभीतान् ॥ ५ ॥

हे सोम त्वमपि स सक्रतू समानकर्मागौ संतौ युवं युवां रोचनानि रोचमानानि दायमानान्येतान्येता-
भिर्निशि दृश्यमानानि तारायहादीनि ज्योतींषि दिवि युषोकेऽधत्तं । अधारयतं । उत्तरार्धस्तेयमाख्यायिका ।
इंद्रो वृचं हत्वा ब्रह्महत्याया भीतः सन् पृथिव्यां वृषेषु स्त्रीष्वप्यु च तां ब्रह्महत्यां न्यमार्षीत् तासामपां शुद्धि-
रग्नीषोमाभ्यां जातेति । इत्युच्यते । पणपि गृभीतान् गृहीतानाक्रांतान् सिंधून् नदीविशेषान् हे अग्नीषोमी
युवामभिश्स्तेरभिश्स्तेरवद्यादग्नीषोमावमुचतं । प्रकाटेतादवद्यात्तस्मात्पादः चतः । मुक्तवन्तौ । यद्वा । वृच इद्रेण हतः
सन् नदीषु पपात । ततो मृतेन वृचशरीरेण नद्यः सर्वा कुष्टा बभूवुः । तथा च तैत्तिरीयकं । इंद्रो वृचमहन
सोऽपोऽभ्यधियत तासां यक्षेधं यक्षिधं सदेवमासीत्तदपोदक्रामत् । तै० ब्रा० ३. २. ५. १. । इति । तेन दोषेण
गृहीता नदीस्तस्याहोषादग्नीषोमौ मुक्तवन्तौ । रोचनानि । इच दीप्ती । अनुदात्ततश्च हलादेरिति युच् ।
सिंधून् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य बलं । अचानुगासिक इत्यनुगासिकः । गृभीतान् । ह्यहोर्म
इति भलं ॥

अग्नीषोमीयस्त्रोपांयाजस्थानं दिव इतिषा याज्या । अग्नीषोमा यो अय वामित्यत्र सूचमुदाहृत ॥

आन्यं दिवो मातृंश्चा जभारामादन्यं परि श्येनो अद्रेः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरं यज्ञाय चक्रुः १० लोकं ॥ ६ ॥

आ । अन्यं । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमृतात् । अन्यं । परि । श्येनः । अद्रेः ।

अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । वावृधाना । उरं । यज्ञाय । चक्रुः । १० । इति । लोकं ॥ ६ ॥

हे अग्नीषोमी युवयोर्मध्येऽन्यमेकमग्निं मातरिश्वा वायुर्दिवो बुधोकादा जभार । भृगवे यजमानायाज-
हार । तथा च मंत्रांतरं । द्विजम्बानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्वागवे मातरिश्वा । ऋग्वे० १. ६०. १. इति ।
श्वेनः शंसनीयगतिमान्यधी पत्न्याकारा गायत्र्यन्यं सोममद्वेः परि मेरोरुपर्यवस्थितात्स्वर्गादमध्यात् । बलादा-
हृतवती । एवं महानुभार्वी युवां ब्रह्मणा स्रष्टा मंचरूपेण सोमेण हविर्लक्षणेनाग्नेन वा ववृधाना वर्धमानौ
युवां यज्ञायात्येषां देवानां यागायोवं विस्तीर्णं लोकं स्थानं चक्रधुः । कृतवन्तौ । उ इत्येतत्पादपूरणं । आन्य-
भागदेवतयोरग्नीषोमयोक्तैरार्धदक्षिणार्धयोर्ह्वयते । तन्मध्येऽन्यदेवत्वानि सर्वाणि हवींषि ह्वयन्ते । तन्मध्येऽन्यं
स्थानमग्नीषोमकृतं । तथा च तैत्तिरीयकं । राजानी वा एतौ देवानां यदग्नीषोमावन्तरा देवता इज्यते
देवतानां विधृत्या इति ॥ ववृधाना । वृधेर्लिटः कानच् । क्वांसमभ्यासस्व दीर्घत्वं । सुपां सुगुगित्वा-
कारः ॥ ॥ २८ ॥

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हर्यंतं वृषणा जुषेथां ।

सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । वीतं । हर्यंतं । वृषणा । जुषेथां ।

सुशर्माणा । सुश्वसा । हि । भूतं । अथ । धत्तं । यजमानाय । शं । योः ॥ ७ ॥

हे अग्नीषोमी प्रस्थितस्य होमार्थमाहवनीयसमीपं प्राप्तं हविष इदं हविर्वीतं मन्थतं । तदनंतरं च
हर्यंतं । अस्मान्कामयेथां । हे वृषणा कामानां वर्धितारौ जुषेथां । अस्मदीयं परिचरणं सेवेथां । तदनंतरं
सुशर्माणा शोभनमुखी स्ववसा हि शोभनरक्षणी च भूतं । अस्माकं भवतं । अद्यान्तरं हविर्दत्तवते यजमानाय
शं शमनीयानां रोगाणां शमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं च धत्तं । विधत्तं । कुरुतं ।
उक्तं च यास्केन । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानां । नि० ४. २१. इति ॥ हविषः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति
कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वीतं । वी गतिप्रजनकां त्यग्नखादनेषु । यसस्तं । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
वीतं च हर्यंतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्त्रिविभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हर्यंतं । पादा-
दित्वात्त्रिघाताभावः । जुषेथां । वृषणेत्यामंत्रितस्यामंत्रितं पूजितं सति तिङ्गः परत्वात्त्रिघाता-
भावः । सुशर्माणा स्ववसा । उभयत्र बह्व्रीही सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । भूतं । लोटि
बहुलं कंदसीति शपो लुक् ॥

यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यादेवद्रीचा मनसा यो घृतेन ।

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विशे जनाय महि शर्म यच्छतं ॥ ८ ॥

यः । अग्नीषोमा । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः । घृतेन ।

तस्य । व्रतं । रक्षतं । पातं । अंहसः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतं ॥ ८ ॥

यो यजमानोऽग्नीषोमा अग्नीषोमी देवद्रीचा देवानंचता देवतापरायणेन अज्ञायुक्तेन मनसांतःकरणेन
युक्तः स हविषा चक्षुरोऽङ्गादिना सपर्यात् सपर्यति परिचरति । यश्च यजमानो घृतेनाज्येनाग्नीषोमौ
परिचरति । तस्य यजमानस्य व्रतं कर्म रक्षतं । अंहसः पापानां च यजमानं पातं । रक्षतं । विशे यगिषु
प्रविशते तस्मै जनाय यजमानाय महि महत्प्रभूतं शर्म सुखं यच्छतं । दत्तं ॥ अग्नीषोमा । देवताद्वंद्वे चेतुभय-
भ्यश्च देवताद्वंद्वे । सपर्यात् । सपर पूजायां । कंडादिः । श्रित्याङागमः । देवद्रीचा । देवानंचतीति देवशब्दः ।
अंचते । श्रित्याङादेना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । विष्वग्देवयोश्च टेरः तावप्रत्ययः । पा० ६. ३. ९२. ।
इति देवशब्दस्य टेरश्चादेशः । तृतीयैकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । क्वत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्तिऽद्विसंघोरंतोदात्तनिपातनं । पा० ६. ३. ९५. १. इति वचनादश्चादेशोऽंतोदात्तः ।
विशे । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

पौर्णमासयानेऽग्नीषोमीयस्य यागस्याग्नीषोमेत्वेषानुवाक्या । तथा च सूत्रितमुक्ता देवता इति खडे ।
अग्नीषोमा सवेदसा युवमेतानि दिवि रोचनानि । आ० १. ६. इति ॥

अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः । सं देवचा बभूवथुः ॥९॥

अग्नीषोमा । सऽवेदसा । सहूती इति सऽहूती । वनतं । गिरः । सं । देवऽचा ।
बभूवथुः ॥९॥

हे अग्नीषोमौ युवां सवेदसा समानेनैकेन वेदसा हविर्लक्षणेन धनेन युक्तौ सहूती समानज्ञानौ च संतौ
गिरोऽस्सदीयाः स्तुतीर्वनतं । संभजेथां । देवचा देवेषु सर्वेषु यौ युवां सं बभूवथुः संभूतौ संभावितौ प्रशस्तौ
स्यः । राजानौ वा एतौ देवानां यदग्नीषोमाविति श्रुतिः ॥ सवेदसा । समानं वेदो ययोः । समानस्य च्छंदसीति
सभावः । वनतं । वन षण् संभक्तौ । देवचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः ॥

अग्नीषोमावनेन वां यो वां घृतेन दाशति । तस्मै दीदयतं बृहत् ॥१०॥

अग्नीषोमौ । अनेन । वां । यः । वां । घृतेन । दाशति । तस्मै । दीदयतं । बृहत् ॥१०॥

हे अग्नीषोमौ वां युवयोः संबन्धो यो यजमानोऽनेन घृतेनोत्पवनादिभिः संस्कुतेनाज्येन युक्तं हविर्वा
युवाभ्यां दाशति प्रयच्छति तस्मै यजमानाय बृहत्प्रभूतं धनं दीदयतं । प्रकाशयतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दाशति ।
दाशु दाने । शप्तिपोः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दीदयतं । दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥

अग्नीषोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोषतं । आ यातमुप नः सचां ॥११॥

अग्नीषोमौ । इमानि । नः । युवं । हव्या । जुजोषतं । आ । यातं । उप । नः । सचां ॥११॥

हे अग्नीषोमौ युवं युवां नोऽस्सदीयानीमानि हव्या हवींषि जुजोषतं । सेवेथां । तदर्थं नोऽस्मान् सचा
सह युवामुपा यातं । उपागच्छतं ॥ जुजोषतं । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लोटि व्यत्ययेन शप् । क्वादसं द्विर्वचनं ।
यद्वा । विकरणस्य बङ्गलं छंदसीति झुः । ततो व्यत्ययेन शप् । बङ्गलं छंदसीति वक्तव्यमिति वचनान्नाभ्यस्त-
स्याचि पितृति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ॥

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायंतामुस्त्रिया हव्यसूदः ।

अस्मे बलानि मघवत्सु धत्तं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमंतं ॥१२॥

अग्नीषोमा । पिपृतं । अर्वतः । नः । आ । प्यायंतां । उस्त्रियाः । हव्यऽसूदः ।

अस्मे इति । बलानि । मघवत्सु । धत्तं । कृणुतं । नः । अध्वरं । श्रुष्टिऽमंतं ॥१२॥

हे अग्नीषोमौ नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान्पिपृतं । पालयतं । हव्यसूदः क्षीरादिहविष उत्पादयिष्य उस्त्रिया
अस्सदीया गावश्चा प्यायंतां । आप्यायिताः प्रवृद्धाः संतु । मघवत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेष्वस्त्रे अस्मासु बलानि
धत्तं । स्थापयतं । तथा नोऽस्माकमध्वरं यागं श्रुष्टिमंतं धनयुक्तं कृणुतं । कृणुतं ॥ पिपृतं । पृ पालनपूरणयोः ।
पृ इत्येके । जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । अर्तिपिपृत्योश्चैत्यभ्यासखेत्वं । हव्यसूदः । हव्यं सूदंते चरंतीति हव्यसूदः ।
षूद चरणे । क्लिप्तेति क्लिप् । अस्त्रे । मुपां मुलुगिति सप्तम्याः शिआदेशः । श्रुष्टिमंतं । श्रुष्टीति धननाम । अ
आश्वश्रुते व्याप्यत इति श्रुष्टिः । पृषोदरादिः । ब्रह्मनुद्धर्मां मतुनिति मतुप उदात्तत्वं ॥ ॥२९॥ ॥१४॥

पंचदशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्रैवं ऋग्वेदेऽपि षोडशर्चं प्रथम सूक्तं । आंगिरसस्य कुत्सस्वार्थं ।
पंचदशीषोडशौ चिष्टभौ शिष्टा जगत्सु । अर्चयेद्वेदा । पूर्वी देवा भवतु सुन्वतो रथ इति त्रयः पादा देवदे-
वत्वाः । तन्नो मित्रो वरुण इत्यर्धर्चो लिङ्गोक्तमित्रावरुणादिषुदेवत्वः । अथवा तस्याप्यग्निरेव देवता मित्रा-

वरुणादयस्तु निपातभाक्तीनाप्रधानाः । एतत्सर्वमनुक्रांतं । इमं षोऽश कुत्स आयेयं तद्विचिष्ट्वंतं पूर्वं देवास्तयः पादा देवास्ततो मित्रोऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतो यदेवत्वं वा सूक्तमिति ॥ प्रातरनुवाकस्यायेये क्रतौ जायते कंदस्येतत्सूक्तं । आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं । इमं स्तोममर्हते सं जागृवद्भिः । आ० ४. १३. । इति ॥ आभिन्नविके षष्ठेऽहन्याभिमावृतेऽप्येतत्सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानं । सूचितं च । प्रयज्यव इमं स्तोममित्याभि-
मावृतं । आ० ७. ७. । इति ॥ तृतीयसवन इमं स्तोममित्येषाभीधः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति तार्तीयसवनिकः । आ० ५. ५. । इति ॥

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसदि सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १ ॥

इमं । स्तोमं । अर्हते । जातवेदसे । रथं । इव । सं । महेम । मनीषया ।

भद्रा । हि । नः । प्रमतिः । अस्य । संसदि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १ ॥

अर्हते पूज्याय जातवेदसे जातानामुत्पन्नानां वेदिवे जातप्रज्ञाय जातधनाय वासये मनीषया निश्चितया बुद्धेर्भवेतत्सूक्तं स्तोमं स्तोचं रथमिव यथा तत्रा रथं संस्करोति तथा सं महेम । सम्यक् पूजितं कुर्मः । अस्माभिः संसदि संभजने नोऽस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्मद्रा हि कल्याणी समर्था खलु । अतस्तया बुद्ध्या स्तुम इत्यर्थः । हे अग्ने तव सख्येऽस्माकं त्वया सह सखित्वे सति वयं मा रिषाम । हिंसिता न भवाम । अस्मान्न वै-
त्यर्थः ॥ अर्हते । अर्ह पूजायां । अर्हः प्रशंसायां । पा० ३. २. १३३. । इति लटः शब्दादेशः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्चादुपदेशास्सर्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । महेम । मह पूजायां । रिषाम । रिष हिंसायां । व्यत्ययेन शः । तव । सुष्मदस्यदोर्लसीत्याद्युदात्तत्वं ॥

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनर्वा स्तेति दधते सुवीर्यं ।

स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ २ ॥

यस्मै । त्वं । आ । यजसे । सः । साधति । अनर्वा । स्तेति । दधते । सुवीर्यं ।

सः । तूताव । न । एनं । अश्नोति । अंहतिः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ २ ॥

यस्मै यजमानाय हे अग्ने त्वमायजसे देवानामिमुख्येन यजसि स यजमानः साधति । स्वामिनिषितं साधयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच स यजमानोऽनर्वा शत्रुभिरप्रलूतः सन् चेति । निवसति । तथा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं दधते । धारयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । धृत्वा च स यजमानस्तूताव । वर्धते । एनं यजमा-
नमंहतिरार्तिर्दरिद्र्यं नाश्नोति । न प्राप्नोति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ साधति । विधु संराजौ । णिचि सिध्यतेरपार-
लौकिके । पा० ६. १. ४९. । इत्यात्वं । कंदसुभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्स्वरनिटोति णिलोपः । चेति । नि-
निवासगत्योः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । दधते । दध धारणे । भौवादिकः । तूताव । तु इति
बुद्धार्थः सौचो धातुः । अस्माच्छांदसो लिट् । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । अश्नोति । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
अंहतिः । हतिरंह च । उ० ४. ६२. । इत्यतिप्रत्ययः । चिदित्यनुवृत्तेरंतोदात्तत्वं ॥

शक्वेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदंत्याहुतं ।

त्वमादित्याँ आ वह तान्द्युः श्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

शक्वेम । त्वा । सं । इधं । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः । हविः । अदंति । आ । हुतं ।

त्वं । आदित्यान् । आ । वह । तान् । हि । उश्मसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम ।

वयं । तव ॥ ३ ॥

त्वं। अध्वर्युः। उत। होता। असि। पूर्यः। प्रऽशस्ता। पोता। जनुषा। पुरऽहितः।
विश्वा। विद्वान्। आर्त्विज्या। धीर। पुष्यसि। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम्। वयं। तव॥ ६॥

हे अग्ने त्वमध्वर्युरध्वरस्य यागस्य नेता देवान्प्रति प्रेरयिता यद्वा याग आध्वर्यवस्य कर्ता भवसि अध्वर्यो मनुष्ये जाठररूपेण वागिन्द्रियाधिष्ठानत्वेन वावस्थाय यागनिष्पादकोऽसि। उतापि च पूर्वो मुख्यो होता देवानामाह्वाता पूर्ववद्धोतर्यवस्थाय हौत्रस्य कर्मणः कर्ता वासि। भवसि। मानुषो होतामुख्यः। तदपेक्षयास्य मुख्यत्वं। तथा प्रशस्ता प्रकर्षेण शस्ता सर्वेषां शिबकोऽसि। यद्वा। होतर्यज पोतर्यजेत्यादिना प्रेषेण शास्तीति मैत्रावरुणः प्रशस्ता। पूर्ववत्तस्मिन्नवस्थाय यागनिष्पादकोऽसि। पोता यज्ञस्य पावयिता शोधयितासि। यद्वा। पोतृनामकस्यर्त्विजः पूर्ववदधिष्ठाय यागनिष्पादकोऽसि। तथा जनुषा जन्मना स्वाभावेन पुरोहितः पुरस्तादागामिनि स्वर्गादौ हितोऽनुकूलाचरणोऽसि। यद्वा। सर्वेषु कर्मसु पूर्वस्थां दिश्राहवनीये स्थापितोऽसि। अथवा पुरोहितो ब्रह्मा देवपुरोहितस्य बृहस्पतिः प्रतिनिधित्वात्। तथा च मंत्रान्तरं। बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणामिति। अतस्तस्मिन्ब्रह्मणि पूर्ववदवस्थाय तद्रूपः सन्विश्वा सर्वाण्यार्त्विज्या अर्त्विजः कर्माण्याध्वर्यवादीनि विद्वान् ज्ञानंस्त्वं हे धीर प्राज्ञापे पुष्यसि। न्यूनाधिकभावराहित्येन संपूर्णानि करोषि। अन्यत्समानं॥ जनुषा। जनेरसिः। पुरोहितः। दधातिः कर्मणि निष्ठा। पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययातः पुरसशब्दोऽतोदात्तः। तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां पुरोऽव्ययमिति गतित्वाद्भक्तिरनन्तर इति पूर्वपदप्रत्ययेऽस्त्वत्त्वं। आर्त्विज्या। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। जित्वादायुदात्तत्वं॥

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्गसि दूरे चित्सन्तः ऋद्विति रोचसे।
रात्र्याश्चिदंधो अति देव पश्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव॥ ७॥
यः। विश्वतः। सुऽप्रतीकः। सऽदृङ्। असि। दूरे। चित्। सन्। तऽऽद्वि। अति। रोचसे।
रात्र्याः। चित्। अंधः। अति। देव। पश्यसि। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम्। वयं। तव॥ ७॥

हे अग्ने यस्त्वं सुप्रतीकः शोभनांगः सन् विश्वतः सर्वस्मादपि सदृङ्गसि अन्यूनः सदृशो भवसि स त्वं दूरे चित्सन् दूरेऽपि वर्तमानः सन् तच्छिद्वि। अंतिकनामैतत्। अंतिके वर्तमान इवाति रोचसे। अतिशयेन दीप्यसे। तदुक्तं यास्कैः। दूरेऽपि सन्नंतिक इव सन्दृश्यसे। नि० ३. ११. इति। रात्र्याश्चित् रात्रेरपि रात्रेः संबंधिनमंधो बह्वलमंधकारमपि हे देव योतमानामेति पश्यसि। अतीत्य प्रकाशसे। अन्यत्पूर्ववत्॥ सुप्रतीकः। शोभनं प्रतीकोऽंगं यस्य। क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं। सदृङ्। समानान्ययोश्चेति वक्तव्यं। पा० ३. २. ६०. १. इति समानोप्पदाहूशेः क्तिन्। दृग्दृशवतुषु। पा० ६. ३. ८९. इति समानस्य सभावः। दृक्स्त्वःस्वतवसा कंदसि। पा० ७. १. ८३. इति नुम्। संयोगांतलोपः। क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं। छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। रात्र्याः। रात्रिश्चाजसौ। पा० ४. १. ३१. इति ङीप्॥

पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढ्यः।
तदा जानीतोत पुष्यता वचोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव॥ ८॥
पूर्वः। देवाः। भवतु। सुन्वतः। रथः। अस्माकं। शंसः। अभि। अस्तु। दुऽध्यः।
तत्। आ। जानीत। उत। पुष्यत। वचः। अग्ने। सख्ये। मा। रिषाम्। वयं। तव॥ ८॥

हे देवा अग्न्यवयवभूताः सर्वे देवाः सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य रथः पूर्व अग्निं यामयजमानानां रथेभ्यो मुख्यो भवतु। अपि चास्माकं शंसः शंसोऽस्मिन्प्राप्यैव पापं दूढ्यो दुर्धियः पापदुष्कीनस्यादनिष्ठाचरणपराञ्छ्वनभ्यस्तु। अभिभवतु। तान्वाधतां। तदिदं मद्वाक्यं हे देवा आ जानीत। आभिमुख्येनावगच्छत। उतापि च तद्वचोऽस्मादीयं वचनं तदर्थाचरणेन पुष्यत। प्रवर्धयत। हे सर्वदेवात्मकामि सख्ये

इत्यादि पूर्ववत् ॥ सुन्वतः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । शंसः । शंस्यते कीर्त्यत इति शंसोऽभिप्रायः । कर्मणि घञ् । चित्वादाद्युदात्तत्वं । दूढ्यः । दुष्टं ध्यायतीति दुर्धियः । धी चिन्तायामित्यस्मात् क्लिप्तेति क्लिप् । दृशियहणानुवृत्तेस्तस्य च विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वात्संप्रसारणं । पृषोदरादिषु धी चेति पाठादुरो रेफस्योत्वं उत्तरपदादेः श्रुत्वं च ॥

व॒धैर्दुःशंसाँ अप॑ दूढ्यो जहि दूरे वा॒ ये अ॒न्ति वा॒ के चि॒त्चि॒णः ।

अथा॑ य॒ज्ञाय॑ गृण॒ते सु॒गं कृ॒ध्यमे॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥९॥

व॒धैः । दुःशंसा॑न् । अप॑ । दुःध्यः । ज॒हि । दूरे । वा॒ । ये । अ॒न्ति । वा॒ । के । चि॒त् । अ॒चि॒णः ।

अथा॑ । य॒ज्ञाय॑ । गृण॒ते । सु॒गं । कृ॒धि । अ॒मे । स॒ख्ये । मा । रि॑षाम् । व॒यं । तव॑ ॥९॥

हे अमे त्वं वधैर्हननसाधनैरायुधैर्दुःशंसान्दुःखेन कीर्तनीयान्दूढ्यो दुर्धियः पापबुद्धीनप जहि । वधं प्रापय । ये के चित् ये केचन दूरे विप्रकृष्टदेशे वांतिके समीपदेशे वा वर्तमाना अचिणोऽत्तारो राक्षसादयो विद्यन्ते तान्दुर्धियोऽप जहीत्यर्थः । अथानन्तरं यज्ञाय यज्ञपतये गृणते त्वां सुवते यजमानाय सुगं शोभनं मार्गं कृधि । कुरु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ वधैः । हनस्य वध इति हन्तिः करणेऽप वधादेशश्च । स चादंतोऽतोदात्तः । तस्यातो लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं । दुःशंसान् । ईषद्दुःसुधिति कर्मणि खल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । जहि । लोटि हिः । हन्तेर्ज इति जादेशः । तस्यासिद्धवदचा भादित्यसिद्धत्वाद्बलुगभावः । अन्ति । अंतिकस्य कादिलोपो बज्जलमिति कलोपः । अचिणः । अदेस्त्रिणि चेति चिनिप्रत्ययः । इकारो नकारपरिचाणार्थः । गृणते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुगं । सुदुरोरधिकरणे । पा० ३. २. ४८. ३. इति गमेर्ङः । कृधि । अशुशुपृष्ठवृभ्यश्चंदसीति हेर्धिः । बज्जलं चंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

यदयु॑कथा अ॒रुषा॑ रोहि॒ता रथे॑ वात॑जूता वृष॒भस्ये॑व ते॒ रवः॑ ।

आदि॑न्वसि व॒निनो॑ धूम॒केतु॑नामे॒ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥१०॥

यत् । अयु॑कथाः । अ॒रुषा॑ । रोहि॒ता । रथे॑ । वात॑जूता । वृष॒भस्ये॑ऽइव । ते॒ । रवः॑ ।

आत् । इ॒न्व॒सि । व॒निनः॑ । धूम॒केतु॑ना । अ॒मे । स॒ख्ये । मा । रि॑षाम् । व॒यं । तव॑ ॥१०॥

हे अमे अरुषारोचमानौ रोहिता लोहितवर्णौ । रोहित इत्यग्रेरथस्याख्या । रोहितोऽग्रेरिति दर्शनात् । रोहितेन त्वाग्निदेवतां गमयतु । तै० सं० १. ६. ४. ३. इति मन्त्रवर्णाच्च । एते वै देवाभ्याः । तै० सं० १. ७. ४. ३. इति हि तत्र व्याख्यातं । वातजूता । वातस्य वायोर्जूतं जवो वेग इव वेगो ययोस्तौ । ईदृशावश्चौ रथे यद्यदायुक्ताः अथोजयः तदानौ वनानि दहतस्ते तव रवः शब्दो वृषभस्येव दृप्तस्य महोच्चस्य शब्द इव गंभीरो भवति । आदनन्तरं वनिनो वनसंवद्धान्वृक्षान्धूमकेतुना धूमः केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशेन रश्मिनेन्वसि । व्याप्नोषि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अयुक्ताः । युजिर् योगे । लुङि झलो झलोति सकारलोपः । अरुषेत्यादिद्विवचनेषु सुपां सुलुगित्वाकारः । रवः । र्व शब्दे । ऋदोरबिति भावेऽप । इन्वसि । इवि व्याप्तौ । भौवादिकः । इदि-त्वाप्तम् ॥ ॥३१॥

अध॑ स्व॒नादु॒त बि॒भ्युः प॒त॒त्रि॒णो द्र॒प्सा॑ य॒ज्ञे यव॑सादो व्य॒स्थिर॑न् ।

सु॒गं त॒ज्ञे ताव॑केभ्यो रथेभ्योऽमे॒ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥११॥

अध॑ । स्व॒नात् । उ॒त । बि॒भ्युः । प॒त॒त्रि॒णः । द्र॒प्साः । य॒त् । ते॒ । य॒व॒स॒ऽअ॒दः । वि॒ । अ॒स्थिर॑न् ।

सु॒गं । त॒त् । ते॒ । ता॒व॒के॒भ्यः । रथे॑भ्यः । अ॒मे । स॒ख्ये । मा । रि॑षाम् । व॒यं । तव॑ ॥११॥

हे अग्ने अध दग्धं वनप्रवेशानंतरं स्वनात्त्वदीयात्पूर्वोक्तगंभीरशब्दात् । उतशब्दोऽप्यर्थः । पतन्निशः पक्षि-
णोऽपि बिभ्युः । बिभ्यति । भयं प्राप्नुवन्ति । उत्पतनेन देशांतरं गंतुं समर्थाः पक्षिणीऽपि यदा भयं प्राप्नुवन्ति
किमु वक्तव्यमन्येषां तत्रत्यानां वृकादीनां भीतिर्जायत इति । अतस्त्वयि वनं प्रविशति सर्वे प्राणिनो भयं प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः । तादृशस्य ते तव द्रुप्सा ज्वालकदेशा यवसादो यवसानामरस्थे वर्तमानानां तृणानामन्तारः संतो
यद्यदा व्यस्थिरन् विविधमवतिष्ठति तत्तदा ते तव सर्वमरणं सुगं सुखेन गंतुं शक्यं । अतस्त्वावकीर्त्यस्त्वदीयेभ्यो
रथेभ्यश्च तदरण्यं सुगं भवति । पूर्वं प्रवृत्तैर्ज्वालकैस्तृणादिषु दग्धेषु सत्सु त्वदीया रथाः प्रतिबंधमन्तरेण पश्चा-
द्ब्रह्मन्तीति भावः । अन्यत्समानं ॥ बिभ्युः । जिभी भये । क्वांसो लिट् । एरनेकाच इति यण । व्यस्थिरन् ।
समवप्रविभ्य इति तिष्ठतिरात्मनेपदं । लुङि व्यत्ययेन ब्रह्म रन् । स्थाप्चोरिञ्चितीत्वं । ब्रह्मादंगात् । पा० ८. २.
२७. इति सलोपः । तावकेभ्यः । तवकममकाविकवचने । पा० ४. ३. ३. इति युष्मदस्तवकादेशः ॥

अयं मित्रस्य वरुणस्य धार्यसेऽवयातां मरुतां हेळो अद्भुतः ।

मृळा सु ना भूत्वेषां मनः पुनरग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १२ ॥

अयं । मित्रस्य । वरुणस्य । धार्यसे । अवयातां । मरुतां । हेळः । अद्भुतः ।

मृळ । सु । नः । भूतु । एषां । मनः । पुनः । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ १२ ॥

अयमग्नेः स्तोता मित्रस्त्राहरभिमानिनो देवस्य वरुणस्य रात्र्यभिमानिनश्च संबन्धिने धार्यसे धारणाया-
वस्थापनाय भवतु । मित्रावरुणाविममग्नेः स्तोतारं धारयतामित्यर्थः । अवयातामवस्ताद्ब्रह्मन्तां स्वर्गलोकस्था-
धस्तादन्तरिक्षे वर्तमानानां मरुतामेतत्संज्ञानां देवानां हेळः क्रोधोऽद्भुतो महान्भवति । अद्भुत इत्येतन्नहन्नाम ।
तस्मात्क्रोधादिममग्नेः स्तोतारं मित्रावरुणौ रचतामिति शेषः । अपि च नोऽस्मान् हे अग्ने सु मृळ । सुष्ठु
मृडय । सुखय । एषां मरुतां मनश्च पुनर्भूतु । पुनरपि प्रसन्नं भवतु । अन्यत्समानं ॥ धार्यसे । वहिहाधान्भ्य-
श्चंदसीति भावेऽसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कतोरिति युक् । अवयातां । या प्रापणे । अस्मादव-
पूर्वाल्लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तिरुदात्तत्वं । मृळ । मृड सुखने । चंदसुभयथेति शप आर्धधातुकाक्षर-
निटीति णिलोपः । द्व्यचोऽतस्त्रिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । भूतु । ब्रह्मन् चंदसीति शपो लुक् ॥

देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुर्ध्वरे ।

शर्मन्स्याम तव सप्रथस्तमेऽग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १३ ॥

देवः । देवानां । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनां । असि । चारुः । अर्ध्वरे ।

शर्मन् । स्याम् । तव । सप्रथः । तमे । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ १३ ॥

हे अग्ने देवो वीतमानस्त्वं देवानां सर्वेषामद्भुतो महान्मित्रोऽसि । प्रौढः सखा भवसि । तथा चारुः
शोभनस्त्वमर्ध्वरे यज्ञे वसूनां सर्वेषां धनानां वसुरसि । निवासयिता भवसि । अतोऽस्माकं वसूनि देहीत्यर्थः ।
किंच सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽतिशयेन विस्तीर्णे तव त्वत्संबन्धिनि शर्मणि यज्ञगृहे स्थाम । वर्तमाना भवेम ।
अन्यत्पूर्ववत् ॥ शर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तत्रै भद्रं यत्समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृळयत्तमः ।

दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुषेऽग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रं । यत् । सं । ईद्धः । स्वे । दमे । सोमः । आहुतः । जरसे । मृळयत् । तमः ।

दधासि । रत्नं । द्रविणं । च । दाशुषे । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ १४ ॥

हे अग्ने ते त्वत्संबन्धि तत्खलु भद्रं भजनीयं । प्रशस्तमित्यर्थः । किं पुनस्तत् । स्वे दमे स्वकीय उत्तरवेदिलक्षणे निवासस्थाने । तस्यैव स्वी लोको यदुत्तरवेदीनाभिः । ऐ० ब्रा० १. २८. । इति श्रुतेः । तस्यामुत्तरवेद्यां समिद्धः सम्यग्निः प्रज्वलितः सोमाहुतो हुतेन सोमरसेन संतर्पितः सन् जरसे । ऋत्विग्भिः स्तूयस इति यदस्ति तद्भद्रमित्यर्थः । एवं प्रशस्तस्त्वं मृक्ययत्तमोऽतिशयेनास्माकं सुखयिता भूत्वा रत्नं रमणीयं कर्मफलं द्रविणं धनं च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दधासि । प्रयच्छसि । अन्यत्समानं ॥ समिद्धः । जिहन्धी दीप्ती । कर्मणि निष्ठा । श्रीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । गतिरनन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमाहुतः । सोमेनाहुतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जरसे । जरतिः सुतिकर्मा । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दधासि । अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याबुदात्तत्वं ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण शवसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥ १५ ॥

यस्मै । त्वं । सुऽद्रविणः । ददाशः । अनागाऽत्वं । अदिते । सर्वऽताता ।

यं । भद्रेण । शवसा । चोदयासि । प्रजाऽवता । राधसा । ते । स्याम ॥ १५ ॥

हे सुद्रविणः शोभनधनादितेऽखण्डनीयाग्ने सर्वताता सर्वासु कर्मततिषु यद्वा सर्वेषु यज्ञेषु वर्तमानाय यस्यै यजमानायानागास्त्वमपापत्वं पापराहित्येन कर्मार्हतां त्वं ददाशः प्रयच्छसि स यजमानः समृद्धो भवति । यं च यजमानं भद्रेण भजनीयेन कल्याणेन शवसा बलेन चोदयासि संयोजयसि सोऽपि समृद्धो भवति । वयं च स्तोतारः प्रजावता प्रजाभिः पुत्रपौत्रैर्युक्तेन ते राधसा त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः स्याम । भवेम ॥ सुद्रविणः । शोभनानि द्रविणानि धनानि यस्य । द्रु गतौ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५०. । द्रविणशब्दस्याति सकारोपजनश्छांदसः । ददाशः । दाशृ दाने । लेख्यडागमः । वज्रलं छंदसीति शपः स्तुः । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । सर्वताता । सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थे तातिलप्रत्ययः । यास्कपक्षे तु सर्वाः स्तुतयो येषु यागेष्विति वज्रप्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्णव्यापत्वात् । उभयत्रापि सुपां सुलुगिति मन्वा डादेशः । चोदयासि । चुद प्रेरणे । लेख्यडागमः ॥

स त्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वान्स्माकमायुः प्र तिरेह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १६ ॥

सः । त्वं । अग्ने । सौभगऽत्वस्य । विद्वान् । अस्माकं । आयुः । प्र । तिर । इह । देव ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्ताग्ने स पूर्वोक्तगुणविशिष्टत्वं सौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं विद्वान् जानन् इहास्मिन्कर्मण्यस्माकमायुः प्र तिर । प्रवर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । त्वया प्रवर्धितं नोऽस्माकं तदायुर्मित्रादयः षड्वेता ममहंतां । पूजयतां । रत्नत्वित्यर्थः । मित्रः प्रमीतेस्त्राता वरुणोऽनिष्ठानां निवारयिता अदितिरदीनाखण्डनीया वा देवमाता सिंधुः खंदनशीलोदकात्मा देवता पृथिवी प्रथिता भूदेवता । उतेति समुच्चये । द्यौः प्रकाशमाना बुलोकात्मा देवता । एताश्च सर्वा अग्निना प्रवर्धितमायुर्ममहंतामिति पूर्वचान्वयः ॥ सौभगत्वस्य । सुभगस्य भावः सौभगं । सुभगान्त्र इत्युद्गात्रादिषु पाठाद्भाविऽञ् । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिश्छांदसी । ममहंतां । मह पूजायां । मौवादिकः । लोटि वज्रलं छंदसीति शपः स्तुः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रथमे मंडले पंचदशेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातं । द्वे विरूपे इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । द्वे एकादशौषसाय वापय इति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया कुत्सस्थानुवृत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया चिष्टम् छंदः । उषसि प्रातःकाले हविर्भाग्योऽग्निरस्ति स देवता । यद्वा । आग्नेयं तदिति पूर्वोक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमादीनि पंच मृत्तानि केवलाग्निदेवत्वानि । अतोऽस्य सूक्तस्यौषसगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवतेति वाशब्दार्थः ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ चैष्टुभे छंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । तथा च सूचितमथेतस्या इति खंडे । द्वे विरूपे इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैते प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समाम्नायस्य । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुप धापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः ॥ १ ॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्थे इति सुऽअर्थे । अन्याऽअन्या । वत्सं । उप । धापयेते इति ।

हरिः । अन्यस्यां । भवति । स्वधाऽवान् । शुक्रः । अन्यस्यां । ददृशे । सुऽवर्चाः ॥ १ ॥

स्वर्थे स्वर्णे शोभनगमनागमने । यद्वा । अर्थः प्रयोजनं । शोभनप्रयोजनोपेति विरूपे विषमरूपे शुक्लकृष्णतया नानारूपे द्वे अहोरात्रे चरतः । पुनःपुनः पर्यावर्तते । ते चाहोरात्रे अग्नेः सूर्यस्य च जनन्यौ । तत्र रात्रेः पुत्रः सूर्यः । स हि गर्भवद्वाचावन्तर्हितः सन् तस्याश्चरमभागादुत्पद्यते । अहः पुत्रोऽग्निः । स हि तत्र विद्यमानोऽपि प्रकाशराहित्येनासत्कल्पः सन् तस्मादहः सकाशान्निर्मुक्तः प्रकाशमानं स्वात्मानं लभति । अनयोरेतयोः पुत्रत्वं च तैत्तिरीयैरास्मायते । तयोरेतौ वत्सावग्निश्चादित्यश्च रात्रिर्वत्सः श्वेत आदित्योऽहोऽग्निस्त्वामोऽरुण इति । ते चाहोरात्रे वत्सं स्वं स्वं पुत्रमन्यान्या परस्परव्यतिहारेणोप धापयेते । स्वकीयं रसं पाययतः । यद्वाच्या कर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य रसस्य पायनं तदहः करोति । यदहः कर्तव्यं स्वपुत्रस्याग्ने रसस्य पायनं तद्वाचिः करोति । एतच्च सायंप्रातःकालीनाहुत्यभिप्रायं । श्रूयते च । तस्मा अपये सायं ह्रयते सूर्याय प्रातरिति । यस्मादेवं तस्मादन्यस्यां स्वजनन्या अन्यस्यामहरात्मिकायामग्नेर्जनन्यां हरी रसहरणशील आदित्यः स्वधावान् हविर्लक्षणान्नवान्भवति । शुक्रो निर्मलदीप्तिरग्निः स्वजनन्या अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्यां सुवर्चाः शोभनदीप्तिर्युक्तः सन्ददृशे । दृश्यते ॥ स्वर्थे । ऋ गतौ । उषिकुषिगार्तिभ्यस्त्विति भावे कर्मणि वा थन्प्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं । शोभनोऽर्थो ययोस्ते । आबुदात्तं द्वाच्छंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बज्जलं । म० ८. १. १२. ११. इति द्विर्भावः । बज्जल-ग्रहणात्समासवद्भावाभावे तस्य परमाग्नेडितमिति परस्याग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याग्नेडितानुदात्तत्वं । धापयेते । धेट् पाने । आदेच इत्यात्वं । ततो हेतुमति णिच् । अर्तिह्रीत्यादिना । पा० ७. ३. ३६. । धातोः पुगागमः । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति ज्ञापितं शाकासाह्यायेति कृतात्वानां निर्देशेन । स हि युक्प्राप्तिव्यापनार्थः । यदि तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पुनः प्राप्नोति सोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादध्यापयतीत्यादाविव धापयेते इत्यत्रापि पुगागमः सिद्धः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । पा० १. ३. ८७. । इति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिषु धेट् उपसंख्यानं । पा० १. ३. ८९. १. इति प्रतिषेधादात्मनेपदं । हरिः । हज् हरणे । औणादिक इत्यत्ययः । जित्वादिर्नित्यमित्याबुदात्तत्वं । भवति । एकान्याभ्यां समर्थ्याभ्यां । पा० ८. १. ६५. ।

इति प्रथमायास्त्रिद्विभक्तिर्निघातप्रतिषेधः । ददृशे । दृशेऽखंदसि जुड्लड्लिट इति वर्तमाने लिट् । सुवर्चाः । शोभनं वर्चस्वी यस्व । सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

दशेभं त्वष्टुर्जनयंत गर्भमतद्रासो युवतयो विभृचं ।

तिग्मानीकं स्वयंशसं जनेषु विरोचमानं परि षीं नयंति ॥ २ ॥

दश । त्वष्टुः । जनयंत । गर्भं । अतद्रासः । युवतयः । विभृचं ।

तिग्मऽअनीकं । स्वऽयंशसं । जनेषु । विऽरोचमानं । परि । सीं । नयंति ॥ २ ॥

अतद्रासः स्वकार्ये जगतः पोषणेऽनलसा आलस्वरहिताः । जागरूका इत्यर्थः । युवतयो नित्यतरुणः । जरामरणरहिता इत्यर्थः । एवंभूता दश प्राच्याद्या दशसंख्याका दिशो गर्भं मेघेषु गर्भरूपेणांतर्वर्तमानं त्वष्टुर्दीप्तान्धधवाद्योः सकाशाज्जनयंत । वैद्युतमग्निमुत्पादयंति । यद्वा । दशसंख्याका अंगुलयस्त्वष्टुर्दीप्तिस्व वा-योर्गर्भं स्वकारणभूते वायौ गर्भरूपेण वर्तमानं । अग्नेर्हि वायुः कारणं वायोरभिरिति श्रुतिः । एवंभूतमिममभिरमरुण्योः सकाशाज्जनयंत । उत्पादयंति । कीदृशोऽंगुलयः । अतद्रासः पुनःपुनः कर्मकरण आलस्वरहिता युवतयोऽपुथक्कृत्य वर्तमानाः । एकस्मिन्पाणौ संहत्यावस्थिता इत्यर्थः । कीदृशमग्निं । विभृचं सर्वेषु भूतेषु विद्वतं । जाठररूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः । तिग्मानीकं तीक्ष्णमुखं तीक्ष्णतेजसं । अत एव हि वैद्युताग्निदग्ने दृष्टिः प्रतिहन्यते । स्वयंशसं स्वायत्तयशस्कं । अतिशयेन यशस्विनमित्यर्थः । जनेषु जनपदेषु सर्वदेशेषु विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानं । वह्नानुपकारकमित्यर्थः । एवंभूतं सोमेनमग्निं परि परितः सर्वतो नयंति । स्वस्वोपकाराय सर्वे जनाः स्वकीयं देशं प्रापयंति ॥ त्वष्टुः । त्विष दीप्तौ । नमृनेष्टुत्वष्टु इत्यादिना । उ० २. १६. । उणादिषु तृनंतो निपातितः । अतो नित्वादाद्युदात्तत्वं । विभृचं । हृच् हरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । क्हांदसो रेफोपजनः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । ह्यग्रहोर्भ इति भत्वं । यद्वा । औणादिकः कृतप्रत्ययः । तिग्मानीकं । तिज निशने । युजिरुचितिजां कुत्वं च । उ० १. १४५. । इति मक् । अन प्राणने । अनिदृशिभ्यां चिति कीकन् । तिग्मं तीक्ष्णमनीकं यस्व । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । परि षीं । पूर्वपदादिति षत्वं ॥

चीणि जाना परि भूषंत्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु ।

पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतूनप्रशासद्भिर्दधावनुष्टु ॥ ३ ॥

चीणि । जाना । परि । भूषंति । अस्य । समुद्रे । एकं । दिवि । एकं । अप्सु ।

पूर्वा । अनु । प्र । दिशं । पार्थिवानां । अतून । प्रऽशासत् । वि । दधौ । अनुष्टु ॥ ३ ॥

अस्यामेस्त्रीणि त्रिसंख्याकानि जाना जननानि जन्मानि परि भूषंति । परितः सर्वतोऽलंकुर्वन्ति । यद्वा । परीलेष समित्येतस्य स्थाने । अस्यामेस्त्रीणि जन्मानि संभवन्ति । समुद्रेऽब्धौ वडवानलरूपेणैकं जन्म । दिवि बुलोक आदित्यात्मनैकं । अप्सु । आप इत्यंतरिक्षनाम । अंतरिक्षे वैद्युताग्निरूपेणैकं । एवमग्निस्तेधात्मानं विभज्य त्रिषु स्थानेषु वर्तत इत्यर्थः । तत्रादित्यात्मना वर्तमानः सोऽग्निश्चैतून्वसंताव्यान् षडृतूनप्रशासत् प्रकर्षेण विभक्ततया ज्ञापयन्पार्थिवानां पृथिव्याः संबंधिनां सर्वेषां प्राणिनां पूर्वा प्राचीं प्रदिशं प्रकृष्टां ककुभं । अनुष्टुत्येतद्व्ययं सम्यक्शब्दसमानार्थं सुष्ठुति यथा । सम्यगनुक्रमेण वि दधौ । कृतवान् । स्वतो भेदरहितयोरखंडयोर्दिक्कालयोः प्राच्यादिभेदो वसंतादिभेदश्च सूर्यगत्या निष्पाद्यते । अतः सूर्य एव तयोः कर्तृत्यर्थः ॥ जाना । जनी प्रादुर्भावे । घञ् । कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ति वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । शिश्कंदसि वज्रलमिति शैलोपः । भूषंति । भूष अलंकरि । भौवादिकः । यद्वा । भवतेलैटि सिद्धजलं लेटीति सिप् । आगसानुशासनस्थानित्यत्वादिडभावः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणभावश्च । दिवि । अप्सु । उभयचोडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पार्थिवानां । पृथिव्या जाजाविति प्राग्दीव्यतीयोऽप्रत्ययः । प्रशासत् । शासु अनुशिष्टौ । अस्माकृतः शत्रु । जचित्वाद्यः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्रतिषेधः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुष्टु । अपदुःसुषु स्तः । उ० १. २६. । इति विधीयमानः क्रुप्रत्ययो बज्रलवचनात्तिष्ठितरनुपूर्वादपि भवति ॥

उ॒भे भ॒द्रे जोष॑येते न मेने गावो न वा॒श्रा उप॑ तस्युरैवैः ।

स दक्षा॑णां दक्ष॑पतिर्बभूवा॑जंति यं दक्षि॑णतो ह॒विभिः ॥ ६ ॥

उ॒भे इति॑ । भ॒द्रे इति॑ । जोष॑येते इति॑ । न । मेने॒ इति॑ । गावः । न । वा॒श्राः । उप॑ । तस्युः । ए॒वैः ।

सः । दक्षा॑णां । दक्ष॑ऽपतिः । ब॒भूव् । अ॒जंति॑ । यं । दक्षि॑णतः । ह॒विःऽभिः ॥ ६ ॥

उभे अहश्च रात्रिश्च । यद्वा । उभे द्यावापृथिव्यौ । अरणी वा । भद्रे भजनीये शोभनांग्यौ मेने स्त्रियौ जोषयेते न । सेवेते इव । यथा शोभने स्त्रियौ चामरहस्ते राजानमुभयतः सेवेते एवं द्यावापृथिव्याविनममिमुभयतः सेवेते इत्यर्थः । अपि च वाश्रा हंभारवं कुर्वन्त्या गावो न गावो यथैवैः स्वकोद्यैश्चरिचैरादरातिशयेन स्वकीयान्वत्सानुप तस्युः संगच्छन्ते तथेममग्निं द्यावापृथिव्यानुपस्थिते भवतः । पूर्वं सेवनमात्रमुक्तं इदानीं पुनर्गोनिदर्शनेन तत्रैवादरातिशयो बोल्यते । अतः सोऽग्निर्दक्षाणां सर्वेषां बलानां दक्षपतिर्वलाधिपतिर्बभूव । आसीत् । बलानां मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिर्वभूवेत्यर्थः । यमग्निं दक्षिणत आहवनीयस्य दक्षिणभागेऽवस्थिता ऋत्विजो हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिरञ्जति आद्रीकुर्वन्ति तर्पयन्ति । सोऽग्निरिति पूर्वैणान्वयः ॥ वाश्राः । वाशृ शब्दे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । एवैः । इण गतौ । इणशीड्भ्यां वन्निति भावे वन्प्रत्ययः ॥

उद्य॑यमीति स॒विते॑व वा॒हू उ॒भे सिचौ॑ यतते भी॒म ऋ॑जन् ।

उच्छु॑क्रमत्कमजते सि॒मस्मा॑न्नवा॒ मातृ॑भ्यो वस॑ना जहाति ॥ ७ ॥

उत् । य॒यमी॑ति । स॒विता॑ऽइव । वा॒हू इति॑ । उ॒भे इति॑ । सिचौ॑ । यत॑ते । भी॒मः । ऋ॑जन् ।

उत् । शुक्रं । अ॒त्कं । अ॒जते॑ । सि॒मस्मात् । नवा॑ । मातृ॑भ्यः । वस॑ना । ज॒हाति॑ ॥ ७ ॥

सवितेव सर्वस्य प्रेरक आदित्यो यथा बाह्व बाह्वस्थानीयान्नरमीनुन्नमयति तथायमौषसोऽग्निः स्वकीयानि तेजांस्युद्ययमीति । भृशमुद्यतान्यूध्वामिमुखानि करोति । तदनंतरं भीमः सर्वेषां भयंकरोऽग्निरुभे सिचावुभे द्यावापृथिव्यौ ऋजन् प्रसाधयन् स्वतेजसालं कुर्वन्त्यतः । स्वव्यापारे प्रयतते । तदनंतरं सिमस्मात्सर्वस्माद्भूतजाताच्छुक्रं दीप्तमत्कं सारभूतं रसमुदजते । रश्मिभिरूर्ध्वमादत्ते । अपि च मातृभ्यः स्वमातृस्थानीयभ्यो वृथ्युदकभ्यः सकाशान्नवा नवानि प्रत्यग्राणि वसना सर्वस्य जगत आच्छादकानि तेजांसि जहाति । उन्नमयति ॥ ययमीति । यम उपरमे । अस्माद्यद्वुक्लि नुगतोऽनुनासिकांतस्य । पा० ७. ४. ८५. । इत्यभ्यासस्य ऋगागमः । एतच्चानुस्वारोपलक्षणार्थं । सिचौ । षिचिर् चरणे । सिंचतः फलेन संयोजयत इति सिचौ द्यावापृथिव्यौ । क्लिप्तेति क्लिप् । यतते । यती प्रयति । अत्कं । अत सातत्यगमने । इणशीकापाशब्दतिमर्चिभ्यः कन् । उ० ३. ४३. । इति कन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । सिमस्मात् । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । नवा वसना । उभयत्र श्रेष्ठंदसि बज्रलमिति शैलोपः । जहाति । ओहाक् त्यागे । जौहोत्यादिकः ॥

त्वे॒षं रू॒पं कृ॑णुत॒ उत्त॑रं यत्संपृ॑चानः स॒दने॑ गोभि॒रङ्घ्रिः ।

क॒विर्बु॑धं परि॒ मर्म॑ज्यते॒ धीः सा दे॒वता॑ता॒ समि॑तिर्बभूव ॥ ८ ॥

त्वे॒षं । रू॒पं । कृ॑णुते । उत्त॑रं । यत् । सं॑ऽपृ॒चानः । स॒दने॑ । गोभिः । अ॒त्ऽभिः ।

क॒विः । बु॒धं । परि॑ । म॒र्म॒ज्यते॑ । धीः । सा । दे॒व॒ऽता॒ता । सं॑ऽइति॑ । ब॒भूव् ॥ ८ ॥

सदनेऽंतरिक्षे गोभिर्गोभिर्रङ्घ्रिर्मेघस्थामिः सह संपृचानो वैद्युतरूपेण संयुक्तः सन् त्वेषं दीप्तं सर्वैर्द्रष्टुमग्र्यमुत्तरमुत्कृष्टतरं रूपं वैद्युतं प्रकाशं यद्यदा कृणुते करोति तदानीं कविः क्रांतदर्शी धीः सर्वेषां धारकः सोऽग्निर्विबुधं सर्वस्योदकस्य मूलभूतमंतरिक्षं परि मर्मज्यते । परितो मार्ष्टि । स्वतेजसाच्छादयति । तस्याग्नेः सा देवताता देवेन देवनशीलेनाग्निना तता विस्वारिता दीप्तिरस्त्रामिः स्नुता सती समितिर्बभूव । तेजसां संहति-

र्वति ॥ संपृचानः । पृची संपर्के । रौधादिकः । अस्माद्धटः शानच् । असोरस्त्रोप इत्यकारलोपः । सीदत्यस्मिन्
गंधर्वादय इति सदनमंतरिचं । अधिकरणे ल्युट् । मर्मज्यते । मृजूप् शुद्धौ । अस्मादङि मर्मज्यते मर्मज्यमानास
उपसंख्यानं । पा० ७. ४. ९१. १. इति निपातनादभ्यासस्य रुगागमः । देवताता । देवेन तता देवताता ।
तनोतेः कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । व्यत्ययनात्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

उरु ते जयः पर्येति बुधं विरोचमानं माहिषस्य धामः ।

विश्वेभिरग्ने स्वयंशोभिरिद्धोऽदब्धेभिः पायुभिः पाह्यस्मान् ॥ ९ ॥

उरु । ते । जयः । परि । एति । बुधं । विरोचमानं । माहिषस्य । धामं ।

विश्वेभिः । अग्ने । स्वयंशः । भिः । इद्धः । अदब्धेभिः । पायुभिः । पाहि । अस्मान् ॥ ९ ॥

माहिषस्य महतस्ते तव जयो राक्षसादीनामभिभावुकं विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानसुरं विस्तीर्णं धाम
तेजो बुधमपां मूलभूतमंतरिचं पर्येति । परितो व्याप्नोति । हे अग्ने इद्धोऽस्माभिः प्रज्वलितः सन् विश्वेभिः सर्वैः
स्वयंशोभिः स्वकीयैरात्मीयैस्तेजोभिरस्मान्याहि । रक्ष । कीदृशैः । अदब्धेभ्यो राक्षसादिभिरिहंसितैः पायुभिः
पालनशक्तैः ॥ जयः । जि जि अभिभवं । असुन् । अदब्धेभिः । दन्सु दंभे । निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ।
अनिदितामिति नलोपः । इषस्तथोर्ध्वोऽध इति धत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वज्रलं कंदसीति
भिस ऐसभावः ॥

धन्वन्स्रोतः कृणुते गातुर्मूर्मिं शुक्रैरूर्मिभिरभि नक्षति क्षां ।

विश्वा सनानि जठरेषु धत्तेऽतर्नवासु चरति प्रसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् । स्रोतः । कृणुते । गातुं । ऊर्मिं । शुक्रैः । ऊर्मिभिः । अभि । नक्षति । क्षां ।

विश्वा । सनानि । जठरेषु । धत्ते । अंतः । नवासु । चरति । प्रसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् नभसि गातुं गमनशीलमूर्मिसुदकसंघमयमग्निः स्रोतः कृणुते । स्रोतसा प्रवाहरूपेण युक्तं करोति ।
शुक्रैर्निर्मलैरूर्मिभिरूर्जलसंघैः चां भूमिमभि नक्षति । अभिव्याप्नोति । स्ततेजोभिरंतरिचं जलसंघमुत्पाद्य तेन
सर्वा भूमिमभिवर्षतीत्यर्थः । पञ्चाद्विश्वा सर्वाणि सनानि । अन्ननामैतत् । सर्वाण्यन्नानि जठरेषु धत्ते । अवस्था-
पयति । तदर्थं नवासु वृध्यन्तरमुत्पन्नासु प्रसूषु सर्वेषामन्नानां प्रसवित्रीषोषधीषु पाकार्थमंतरिचरति । मध्ये
वर्तते । अंतरवस्थितेन भीमाग्निना सर्वा ओषधयः पच्यन्ते ॥ धन्वन् । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्वान्नुम् ।
कनिन्यवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । धन्वांतरिचं धन्वंत्यस्मादाप इति यास्कः । नि०
५. ५. । नित्वादायुदात्तत्वं । गातुं । गाङ् गतौ । कमिमनिजनीत्यादिना तुप्रत्ययः । ऊर्मिं । अर्तैरूर्मि चेति मिप्र-
त्ययः । नक्षति । नक्ष गतौ ॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावकं श्रवसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

एव । नः । अग्ने । संऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

हे पावक शोधकापि समिधास्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्यैर्वैवमुक्तप्रकारेण वृधानो वर्धमानः सन् रेवत्
रयिमते धनयुक्ताय नोऽस्माकं श्रवसेऽज्ञाय वि भाहि । विशेषेण दीप्यस्व । अस्माकं तादृशमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः ।
नोऽस्माकं तदन्नं मित्रादयो ममहंतां । पूजयंतां । रक्षन्त्वित्यर्थः । उतशब्दः समुच्चये । पृथिवी च द्यौश्चेत्यर्थः ॥

एव । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । वृधानः । वृधिरंतर्भावितल्लक्षणात्ताच्छीलिकश्चानश् । वज्रं लं कंदसीति शपो लुक् । चानशः सार्वधातुकत्वेन छित्त्वाल्लघूपधगुणाभावः । लसार्वधातुकत्वाभावेनानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । रेवत् । रधिश्चान्मत्तुप । रधेर्मतौ वज्रलमिति संप्रसारणं । कंदसीर इति मतुपो वत् । रेशब्दाच्च । का० ६. १. १७६. १. इति मतुप उदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति चतुर्थी लुक् ॥ २२ ॥

स प्रत्यथेति नवचं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्यार्षं त्रैष्टुभं । द्रविणोदस्त्वगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । स प्रत्यथा नव द्रविणोदस इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥ बृहस्प दशरात्रस्य षष्ठेऽह्न्याग्निमारुत इदं सूक्तं जातवेदस्त्रिनिविधानं । बृहस्पेदिति खंडे सूचितं । स प्रत्यथेत्याग्निमारुतं । आ० ८. ८. इति । स प्रत्यथा सहसा जायमान इति जातवेदस्य समानोदकमित्यादि ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा० ५. १५. ॥ महापितृयज्ञे स्विष्टकृत्स्थानीयस्य कथवाहनस्य स प्रत्यथेत्येषा याज्या । दक्षिणाग्नेरिति खंडे सूचितं । स प्रत्यथा सहसा जायमान इत्यग्निः स्विष्टकृत्कथवाहनः । आ० २. १९. इति ॥

स प्रत्यथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि बद्धधत्त विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिषणा च साधन्त्वा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ १ ॥

सः । प्रत्यथा । सहसा । जायमानः । सद्यः । काव्यानि । बद्धधत्त । विश्वा ।

आपः । च । मित्रं । धिषणा । च । साधन् । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ १ ॥

सहसा बलेन जायमानो निर्मथनेनोत्पद्यमानः सोऽग्निः सद्यस्तदानीमुत्पत्त्यनंतरमेव प्रत्यथा प्रत्य इव चिरंतन इव विश्वा विश्वानि सर्वाणि काव्यानि कवेः क्रान्तदर्शिनः प्रगल्भस्य कर्माणि बद्ध सत्यमधत्त । अधारयत् । पूर्वं विद्यमान इवाग्निस्तत्तिसमकालमेव स्वकीयं हविर्वहनादिकं सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः । इममग्निं वैद्युतरूपेण वर्तमानं मेघेष्ववस्थिता आपश्च धिषणा च या माध्यमिका वाक् सा च मित्रं सखिभूतं साधन् । साधयति । कुर्वति । तमिमं द्रविणोदां द्रविणस्य धनस्य दातारमग्निं देवा ऋत्विजो धारयन् । गार्हपत्यादिरूपेण धारयन्ति । यद्वा । देवा एवंद्रादय इममग्निं द्रविणोदां हविर्लक्षणस्य धनस्य दातारं कृत्वा दूत्ये धारयन् । धारयन्ति ॥ प्रत्यथा । प्रत्यपूर्वविद्येमात्याल् कंदसीतीत्यर्थे याल्प्रत्ययः । काव्यानि । कवेः कर्म काव्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति षञ् । छित्त्वादाद्युदात्तत्वं । साधन् । षिधु संराडौ । णौ सिध्यतेरपारलौकिके । पा० ६. १. ४९. इत्यात्वं । लिट्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । कंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाक्षेरनिटीति णिलोपः । द्रविणोदां । द्रविणानि ददातीति द्रविणोदाः । द्रु गतौ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । कंदसः पूर्वपदस्य सुक् । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति ददातिर्विच् । सकारांतं त्वसुनि कृते निष्पद्यते ॥

स पूर्वया निविदा कथ्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनां ।

विवस्वता चक्षसा द्यामपश्च देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ २ ॥

सः । पूर्वया । निविदा । कथ्यता । आयोः । इमाः । प्रजाः । अजनयत् । मनूनां ।

विवस्वता । चक्षसा । द्यां । अपः । च । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ २ ॥

सोऽग्निः पूर्वया प्रथमयाग्निर्देवेज इत्यादिकथा निविदा कथ्यता गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वतायोर्मनोः संबंधिनोक्थेन च सूच्यमानः सोऽग्निर्मनूनां संबंधिनीरिमाः प्रजा अजनयत् । उदपादयत् । मनुना स्तुतः सन् मानवीः सर्वाः प्रजा अजनयदित्यर्थः । तथा विवस्वता विवासनवता विशेषेणाच्छादयता चक्षसात्मीयेन तेजसा द्यां बुलोकमपस्थांतरिक्षं च व्याप्नोतीति शेषः । अन्यत्समानं ॥ कथ्यता । कु शब्दे । अचो यदिति भावे यत् । कथं कवनं स्तुतिं करोति । तत्करोति । पा० ३. १. २६. ५. इति णिच् । तदंतात् क्तिप् । वज्रलमन्यत्रापि संज्ञाकंदसोरिति णिलुक् । ततस्तुक् । धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । आयोः । इण गतौ । कंदसीश्च इत्युपप्रत्ययः ॥

तमीळत प्रथमं यज्ञसाधं विश् आरीराहुतमृजसानं ।

ऊर्जः पुत्रं भरतं सुप्रदानं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ३ ॥

तं । ईळत । प्रथमं । यज्ञऽसाधं । विशः । आरीः । आऽहुतं । अृजसानं ।

ऊर्जः । पुत्रं । भरतं । सुप्रदानं । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥ ३ ॥

हे विशः सर्वे मनुष्याः आरीरग्निं स्वामिनं गच्छन्त्यो यूयं तमग्निमीळत । सुध्वं । कीदृशं । प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं यज्ञसाधं यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः साधकं जिप्पादकं आहुतं हविर्भिस्तर्पितं अृजसानं स्तोत्रैः प्रसाध्यमानं ऊर्जोऽन्नस्य पुत्रं । भुक्तिनाम्नेन जाठराभिवर्धनादभिरन्नपुत्रत्वं । भरतं हविषो भर्तारं । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वासां प्रजानां भर्तारं । श्रूयते च । स्वदेहे वा एष प्राणो भूत्वा प्रजा विभर्ति तस्मादेष भरत इति । सुप्रदानं सर्पणशीलदानयुक्तं । अविच्छेदेन धनानि प्रयच्छंतमित्यर्थः । देवा इत्यादि गतं ॥ ईळत । ईड स्तुतौ । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदसीति शपो लुगभावः । यज्ञसाधं । यज्ञं साधयतीति यज्ञसात् । साधयतेः क्तिप् । णेरनिटीति णिलोपः । आरीः । अ गतौ । सूचिसूत्रीत्यादिना । पा० ३. १. २२. ३. । यङ् । यङोऽचि चेति चशब्देन बङ्गलग्रहणानुकर्षणादनैमित्तिको लुक् । प्रत्ययलक्षणेन द्विर्भाव उरदत्वह्लादिशेषौ । रुचिकौ च लुकीति रुक् । यङ्लुगन्तादौणादिकः किप्रत्ययः । यणादेशे रो रीति रेफलोपः । द्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वं । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । अृजसानं । अृजतिः प्रसाधनकर्मा । अृजितुधिमंदिसहभ्यः कित् । उ० २. ८७. । इति कर्मण्यसानच् । भरतं । भृञ् भरणे । भृमृदृशीत्यादिनातच् । सुप्रदानं । सुप् गतौ । स्फायितंचीत्यादिना रक् । सुप्रो दानुर्दानं यस्य । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

स मातरिश्वा पुरुवारपुष्टिर्विदज्ञातुं तनयाय स्वर्वित् ।

विशां गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ४ ॥

सः । मातरिश्वा । पुरुवारऽपुष्टिः । विदत् । गातुं । तनयाय । स्वऽवित् ।

विशां । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥ ४ ॥

सोऽमिस्तनयायास्तदीयाय पुत्राय गातुमनुष्ठानमग्नें विदत् । लंभयतु । कीदृशः । मातरिश्वा मातरि सर्वस्य जगतो निर्मातर्यंतरिचे श्वसन्वर्तमानः पुरुवारपुष्टिः । पुरुभिर्बङ्गभिर्वारा वरणीया पुष्टिरभिवृद्धिर्यस्य स तथोक्तः । स्वर्वित् स्वः स्वर्गस्य यागद्वारेण लंभयिता विशां सर्वासां प्रजानां गोपा गोपायिता रक्षिता रोदस्योर्बावापृथिव्योर्जनिता जनयितोत्पादयिता । देवा इत्यादि गतं ॥ मातरिश्वा । श्वसुबन्नित्यादौ मातृशब्दोपपदात् श्वस प्राणश्च इत्यस्मात् कनिन्प्रत्ययांतो निपात्यते । विदत् । विदू लामे । अस्मादंतर्भावितव्यार्थाच्छांदसो लुक् । लृदित्वात् चैरङादेशः । पाद्विज्ञानेघाताभावः । जनिता । जनिता मंचे । पा० ६. ४. ५३. । इति तृचि णिलोपो निपात्यते ॥

नक्तोषासा वर्णमामेम्यानि धापयेते शिशुमेकं समीची ।

द्यावाक्षामा रुक्मो अंतर्वि भाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ५ ॥

नक्तोषसा । वर्णं । आमेम्यानि इत्याऽमेम्यानि । धापयेते इति । शिशुं । एकं । समीची इति संऽईची ।

द्यावाक्षामा । रुक्मः । अंतः । वि । भाति । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥ ५ ॥

नक्तोषासा रात्रिरहश्च वर्णं स्वकीयं स्वरूपमामेभ्यो न परस्परं पुनः पुनर्हिंसत्यौ समीची संगति संक्षिष्टे एवंभूते अहस्त्रियामि एकं शिशुमहः पुत्रमग्निं धापयेति । हवींषि पाचयेति । रुक्मो रोचमानः सोऽभिर्वावा-
त्तामा द्यावापृथिव्योरंतर्मध्ये वि भाति । विशेषेण प्रकाशते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ नक्तोषसा । नक्तिति रात्रिनाम ।
नक्तोषाश्च नक्तोषसा । मुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । अन्येषामपीति सांहितिकमुपधादीर्घत्वं । देवताद्वंद्वे
चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अमेभ्यो । मीड् हिंसायां । अस्माद्यङ्लुगंताद्वात्ययेन शानच् ।
अदादिवच्चैति । वचनाच्छपो लुक् । एरनेकाच इति यण् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । धापयेति । धेट् पानि । अस्मात्स्यंतांनिगरणचलनेति । पा० १. ३. ८७. । प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिषु
धेट् उपसंख्यानं । पा० १. ३. ८९. १. । इति वचनात् न पादस्याङ्गम । पा० १. ३. ८९. । इति प्रतिषेधः । अदुप-
देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वान्निघाताभावः । समीची । संपूर्वादंचतेर्द्ध-
त्वितिगत्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । समः समि । पा० ६. ३. ९३. । इति सम्यादेशः । अंचतेद्योपसं-
ख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । पदकारस्य
त्वयमभिप्रायः । उद ईत् । पा० ६. ४. १३९. । इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्याप्यंचतेर्ध्यत्ययेन भवतीति ।
वा छंदसीति पूर्वसवर्णेदीर्घत्वं । द्यावात्तामा । दिवो द्याविति द्यावादेशः । मुपां मुलुगिति षष्ठ्या ङादेशः ।
देवताद्वंद्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३ ॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां यज्ञस्य केतुर्मन्मसाधनो वेः ।

अमृतत्वं रक्षमाणास एनं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ६ ॥

रायः । बुध्नः । संऽगमनः । वसूनां । यज्ञस्य । केतुः । मन्मऽसाधनः । वेरिति वेः ।

अमृतऽत्वं । रक्षमाणासः । एनं । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥ ६ ॥

योऽपी रायो धनस्य बुध्नो मूलभूतः । आहुतिद्वारा सर्वेषां धनानां कारणत्वात् । वसूनां निवासहेतूनां
धनानां संगमनः संगमयिता स्तोतृणां प्रापयिता यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः केतुः केतयिता ज्ञापयिता वेरात्मा-
नमभिगच्छतः पुरुषस्य मन्मसाधनो मननीयस्याभिलषितस्य साधयिता । अमृतत्वं स्वकीयामरणत्वं रक्षमा-
णासः पालयंती देवा एनं धनस्य दातारमग्निं धारयन्ति ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । संगमनः ।
नद्यादिलक्षणो लुः । वेः । वी गत्यादिषु । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । टिलोपश्च ॥

नू च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षां ।

सतश्च गोपां भवतश्च भूरदेवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ७ ॥

नू । च । पुरा । च । सदनं । रयीणां । जातस्य । च । जायमानस्य । च । क्षां ।

सतः । च । गोपां । भवतः । च । भूरैः । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥ ७ ॥

नू चेति निपातसमुदायोऽद्येत्यस्यार्थः । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोरू च । नि० ४. १७. । इति यास्कः ।
नू चाद्यास्मिन्काले पुरा च रयीणां सर्वेषां धनानां सदनमावासस्थानं जातस्योत्पन्नस्य कार्यजातस्य जायमा-
नस्योत्पद्यमानस्य च बां निवासयितारं सतश्च सर्वत्र विद्यमानस्वभावस्य नित्यस्य चाकाशादेर्भवतश्च सज्जावं
प्राप्नुवतो भूरसंख्यातस्यान्यस्य च भूतजातस्य गोपां गोपायितारं रक्षितारं द्रविणोदां धनप्रदं एवंगुणवि-
शिष्टमग्निं देवा धारयन् । हविर्वौद्वेन धारयन्ति ॥ नू च । अचि तुनुधेति दीर्घः । रयीणां । नामन्यतरस्या-
मिति नाम उदात्तत्वं । बां । बि निवासगत्योः । अस्मात्प्रत्यये । वृद्ध्यायादेशौ । ख्यंतात्किप् । खेरनिटीति
णिलोपः । विरपुक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति पूर्वं लोपो व्योर्वलीति यलोपः । न च णिलोपस्य स्थानि-
वत्त्वं । न पदांतद्विर्वचनवरेयलोपेति प्रतिषेधात् । यदा । जै जै चये । अस्मात्किप् । आदेच इत्यात्वं । सतः ।
अलोः शतर्द्धादित्वात् लुक् । असोरलोप इत्यकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।

द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥ ८ ॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणःऽदाः । सनरस्य । प्र । यंसत् ।

द्रविणःऽदाः । वीरऽवती । इषं । नः । द्रविणःऽदाः । रासते । दीर्घं । आयुः ॥ ८ ॥

द्रविणोदा द्रविणस्य धनस्य बलस्य वा दातामिसुरस्य त्वरमाणस्य चलतो जंगमस्य द्रविणसो धनस्य बलस्य वैकदेशं प्र यंसत् । अस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदाः सनरस्य सननीयस्य संभजनीयस्य स्थावररूपस्य धनस्यैकदेशं प्रयच्छतु । अपि च द्रविणोदा वीरवतीं वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तमिषमन्नं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदा दीर्घमायुरस्मभ्यं रासते । प्रयच्छतु ॥ तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । सनरस्य । वन षण संभक्ती । ऋ० ५. ४९. । इत्वरत्नप्रत्ययः । यंसत् । यम उपरमे । वित्यडागमः । सिद्धञ्जलं लेटीति सिप् । रासते । रा दाणि । पूर्वबह्वेति सिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक श्रवसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्ने । संऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

वाक्यातिथं पूर्वसूक्ते । अचरार्थस्तु । हे शोधकाग्ने एवमस्मामिदं तेन समिदादिद्रव्येण वृधानो वर्धमानः सन् नोऽस्माकं धनयुक्तायान्नाय विशेषेण प्रकाशस्व । अस्माकं तदन्नं मित्रादयो ममहंतां । पूजयन्तां । रचंस्वित्यर्थः । तथा सिंधुरद्देवता यावापृथिवी च ममहंतां ॥ ॥ ४ ॥

अप न इत्यष्टमं चतुर्थं सूक्तं कुत्सस्वार्थं गायत्रं । शुचिगुणकोऽयिः शुद्धोऽयिर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । अप नोऽष्टौ शुचये गायत्रमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥ अत्रेदमाख्यावं । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी सर्वान्वा-
श्मान्वाधि । तां हंतुमिन्द्रोऽशक्तः सन् सर्वस्य मित्रभूतं कुत्समब्रवीदेषा त्वया हंतयेति । स चावधीत् । तं बागभ्यवदत् अनुचितमिदं त्वया चरितं यत्वं सर्वेषां मित्रभूतः सन् क्रूरमकार्षीरिति । तमृषिं शोकः प्राप्नोत् । स ऋषिरग्नेन सूक्तेनायिं सुत्वा शोकमपागमयत् । तथा च तांडकं । दीर्घजिह्वी वा इदं रचो यज्ञहा यज्ञान-
वलिहृत्यचरत् तामिन्द्रः कया चन मायया हंतुं नाशंसत् अथ ह सुमित्रः कुत्सः कल्याण आस तमब्रवीदित्यादि । तां १३. ६. ९. । तस्मादेतत्सूक्तं शुगपनयनाय विनियोज्यं । अत एव हि सूचकारेण भारद्वाजेन दशमेऽहनि कर्तव्ये शान्तिकर्मणि यजुर्वेदे पठितमेतत्सूक्तं विनियुज्यते । नव च सुवाङ्मतीरप नः शोशुचदधमिति ॥

अप नः शोशुचदधमग्ने शुशुग्ध्या रयिं । अप नः शोशुचदधं ॥ १ ॥

अप । नः । शोशुचत् । अघं । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिं । अप । नः । शोशुचत् । अघं ॥ १ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकमघं पापमप शोशुचत् । अस्मत्तो निर्गत्यास्मदीयं शत्रुं शोचयतु । यद्वा । अस्मदीयं पापं शोशुचत् । शोकवत्सं सद्दिनश्चतु । अपि चास्माकं रयिं धनमा समंताच्छुग्धि । प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाक्य-
मादरातिशयबोधनाय पुनः पठ्यते । अवशमस्माकमघं विनश्यत्विति ॥ शोशुचत् । शुच शोके । अस्माद्यङ्गुल-
तास्त्रेकङ्गानमः । अदादिवक्षेति वचनाच्छपो लुक् । अथ अस्मादिरेत्याद्युदात्तत्वं । अघं शोशुचत् रयिं शुशुग्धि चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । शुशुग्धि । शुच दीप्ती । लोटि बङ्गलं कृद-
सीति शपः सुः । ङङ्गल्भ्यो हेर्धिः । चोः कुरिति कुलं ॥

सुष्टेचित्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे । अप नः शोऽनुचदधं ॥ २ ॥

सुऽष्टेचित्रिया । सुगातुऽया । वसुऽया । च । यजामहे । अप । नः । शोऽनुचत् । अघं ॥ २ ॥

सुष्टेचित्रिया शोभनचैत्रेच्छया सुगातुया शोभनमार्गेच्छया वसूया च धनेच्छया निमित्तभूतया च यजामहे । अपिं हविर्भिः पूजयामः । यद्वा । सुष्टेचित्रिया देवयजनलक्षणशोभनदेशसंबन्धिना हविषामिं यजामहे । नो ऽस्माकमघमप शोऽनुचत् । विनश्यतु ॥ सुष्टेचित्रिया । शोभनं चैत्रं सुष्टेचित्रं । तद्विषयेच्छा सुष्टेचित्रिया । सुप आत्मनः क्वच । न च्छंदस्यपुत्रस्तेतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । व्यत्ययेनेत्वं । क्वजंतात् अ प्रत्ययादिति भावेऽकारप्रत्ययः । ततश्चाप । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । एवमुत्तरत्रापि । यद्वा । शोभनं चैत्रमस्यास्तीति सुष्टेचित्रं । इयाडि-याजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. इति तृतीयाया डियाजादेशः ॥

प्र यज्ञंदिष्ट एषां प्रास्माकांसश्च सूरयः । अप नः शोऽनुचदधं ॥ ३ ॥

प्र । यत् । भंदिष्टः । एषां । प्र । अस्माकांसः । च । सूरयः । अप । नः । शोऽनुचत् । अघं ॥ ३ ॥

यद्येषां स्तोतृणां मध्येऽयं कुत्सः प्र भंदिष्टः प्रकर्षेण स्तोतृतमः एवमस्माकांस आस्माकीनाः सूरयः स्तो-तारश्च प्रकर्षेण स्तोतृतमा भवन्ति । अन्यत्समानं ॥ भंदिष्टः । भंदतिः स्तुतिकर्मा । भदि कल्याणे सुखे चेति तु धातुः । अस्मात्तृजंतात्तुच्छंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठमेयःस्विति तुलोपः । अस्माकांसः । अस्माकं संबन्धिन आस्माकाः । तस्मिन्नपि च युष्माकास्माकौ । पा० ४. ३. २. इत्यस्माकादेशः । क्वांदसोऽएप्रत्ययस्य लोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बृहद्भावः । आज्ञसेरसुक् । स्थानिवदादेशेऽपि मकारात्परस्माकारस्योदात्तत्वं । यद्वा । षष्ठी-बहुवचनेऽस्माकंशब्दस्य मध्योदात्तस्य दृष्टत्वात्स एवाचार्येणातिदिश्यते ॥

प्र यज्ञे अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयं । अप नः शोऽनुचदधं ॥ ४ ॥

प्र । यत् । ते । अग्ने । सूरयः । जायेमहि । प्र । ते । वयं । अप । नः । शोऽनुचत् । अघं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्ते तव सूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधा भवन्ति ततो वयं च ते तव स्तोतारः संतः प्र जायेमहि । पुत्रपौत्रादिभिरुपेता भवेम ॥ जायेमहि । प्रार्थनायां लिङ् । अग्निं ज्ञाजनोर्जिति जादेशः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे अग्नौ नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

प्र यदग्नेः सहस्वतो विश्वतो यन्ति भानवः । अप नः शोऽनुचदधं ॥ ५ ॥

प्र । यत् । अग्नेः । सहस्वतः । विश्वतः । यन्ति । भानवः । अप । नः । शोऽनुचत् । अघं ॥ ५ ॥

सहस्वतः सहनवतः शूचूनभिभवतोऽग्नेर्भानवो दीप्तयो विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेशात्प्र यन्ति । प्रकर्षेणोन्नच्छन्ति । यद्यस्मादेवं तस्मात्तेनापितेजसास्सदीयमघं नश्यतु ॥ यन्ति । इणो यण । पा० ६. ४. ८१. इति यणादेशः ॥

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि । अप नः शोऽनुचदधं ॥ ६ ॥

त्वं । हि । विश्वतः । मुखः । विश्वतः । परिभूः । असि । अप । नः । शोऽनुचत् । अघं ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं हि त्वं खलु विश्वतोमुखः सर्वतोऽज्जालः । तव मुखस्थानीयानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रतिहति-रस्ति । अतो हे विश्वतोमुखार्हे विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादप्युपद्रवजातात्परिभूरसि । अस्माकं परियहीता भव । रक्षको भवेत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥

द्विषो नो विश्वतोमुखाति नावेव पारय । अप नः शोऽनुचदधं ॥ ७ ॥

द्विषः । नः । विश्वतः । मुखः । अति । नावाऽइव । पारय । अप । नः । शोऽनुचत् । अघं ॥ ७ ॥

हे विश्वतोमुख सर्वतोमुखायै नविव नावा नदीमिव द्विषः शत्रून्तोऽस्नानति पारय । अतिक्रमय्य शत्रुरहितं प्रदेशं प्रापय ॥ नविव । सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । पारय । पार तीर कर्मसमाप्नौ ॥

स नः सिंधुमिव नावयाति पर्षा स्वस्त्यै । अप नः शोष्नुचद्घं ॥ ८ ॥

सः । नः । सिंधुऽइव । नावया । अति । पर्ष । स्वस्त्यै । अप । नः । शोष्नुचत् । अघं ॥ ८ ॥

पूर्वोक्त एवार्थः पुनरपि दाढ्याय प्रार्थ्यते । हे अपि स त्वं नोऽस्नानावया नावा सिंधुमिव नदीमिव स्वस्त्ये चेमायमिति पर्ष । शत्रुनतिक्रमय्य पालय । शत्रुरहितं प्रदेशमस्नानप्रापयेत्यर्थः । त्वत्प्रसादान्नोऽस्नाकमघं पापं चाप शोष्नुचत् । अस्नानोऽपक्रम्यास्नच्छत्रुः शोकयुक्तो भवतु ॥ नावया । आड्याजघारां चोपसंख्यानं । म० ७. १. ३९. १. इति तृतीयाया अघारादेशः । उपोत्तमं रिति । पा० ६. १. २१७. इत्यकारस्योदात्तत्वं । पर्ष । पृ पालनपूरणयोः । लोटि बङ्गलं कृंदसीति शपः झोरभावः । सिद्धङ्गलं लेटीति बङ्गलवचनात्सिप् । गुणः । द्व्यचोऽतस्तिड इति दीर्घत्वं ॥ ५ ॥

वैश्वानरस्येति तृचं पंचमं सूक्तं कुत्सस्यार्थं वैष्टुभं । वैश्वानरगुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । वैश्वानरस्य तृचं वैश्वानरीयमिति । बृहस्य चतुर्थेऽहन्याग्निमारुत इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविज्ञानं । ब्रूहस्पेदिति खंडे सूचितं । वैश्वानरस्य सुमतौ क ई व्यक्ताः । आ० ८. ८. इति ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । सुऽमतौ । स्याम । राजा । हि । कं । भुवनानां । अभिऽऽग्नीः ।

इतः । जातः । विश्वं । इदं । वि । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां लोकांतरनेतृत्वेन स्वामित्वेन वा संबन्धिनोऽग्नेः सुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्थाम । अनुग्राह्यत्वेन वर्तमाना भवेम । हि कमित्वेतिद्विशब्दार्थः । स हि वैश्वानरोऽभिः श्रीरभिश्चयणीय आभिमुख्येन सेवितव्यः सन्भुवनानां सर्वेषां भूतजातानां राजा स्वामी भवति । यो वैश्वानरोऽग्निरितोऽस्मादरणिद्वयाज्जातमात्र एवेदं सर्वं जगद्धि चष्टे विशेषेण पश्यति प्रातरुद्यता सूर्येण च यतते संयतते संगच्छते । उद्यंतं वावादित्यमभिरनुसमारोहति । तै० ब्रा० २. १. ३. १०. इति तैत्तिरीयकं । यद्वा । पार्थिवस्याभिलेजांस्तुन्नच्छंति सूर्यकिरणाश्चाधोमुखं प्रसरंति । तयोः संगमनं दृष्ट्वा वैश्वानरो यतते सूर्येणेत्युचिर्ब्रूते । तथा च यास्कः । अमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्मार्चिषस्तयोर्भासोः संसंगं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत् । नि० ७. २३. इति । एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य सुमतौ स्थामेति संबंधः ॥ वैश्वानरस्य । विश्वेषां नराणां संबन्धी । नरे संज्ञायां । पा० ६. ३. १२९. इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तस्येदमित्यर्थः । सुमतौ । शोभना मतिः सुमतिः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरे प्राप्ते मन्त्रिभिरादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु तत्र कारकादित्यनुवृत्तेर्गतेरुत्तरस्य क्तिनो न प्राप्नोति । एवं तर्हि मतिर्मननं । भावे क्तिन् । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा सुमतिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चष्टे । चचिड् व्यक्तायां वाचि । अयं पश्यतिकर्मा च । अदादि-त्वाच्छपो लुक् । स्तोः संयोगाबोरिति क्लोपः । यतते । यती प्रयत्ने ॥

चातुर्मास्यान्वारंभणीया वैश्वानरपार्जन्या । तस्यां वैश्वानरस्य हविषः पृष्टो दिवीति याज्या । चातुर्मास्यानीति खंडे सूचितं । पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पर्जन्याय प्र गायत । आ० २. १५. इति ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पांतु नक्तं ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्यां । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश ।
वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तं ॥ २ ॥

अयं वैश्वानरोऽग्निर्दिवि बल्लोक आदित्यात्मना पृष्टः संस्पृष्टः यद्वा निषिक्तो निहितो वर्तते । तथा पृथिव्यां भूमौ गार्हपत्यादिरूपेण पृष्टः संस्पृष्टो निहितो वा । तथा विश्वाः सर्वा ओषधीः पृष्टः संस्पृष्टः सोऽग्निरा विवेश । पाकार्थमंतः प्रविष्टवान् । अंतःप्रविष्टेन पार्थिवेनाग्निना हि सर्वा ओषधयः पच्यते । सहसा परिषाम-
साधारणेन बलेन पृष्टः संस्पृष्टो वैश्वानरो नोऽस्मान्दिवाहि रिषो हिंसतः शत्रोः पातु । रक्षतु । तथा स वैश्वानरो नक्तं रात्रावप्यस्मान्हिंसकात्पातु ॥ पृष्टः । सृष्ट संस्पृष्टे । क्वांसः सकारलोपः । यद्वा । पृष्टु सेचने । निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । दिवि । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तिरुदात्ता । रिषः । रिष हिंसायां । क्लिषेति क्लिप् । सावेकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं ॥

वैश्वानर तव तत्सत्यमस्वस्मान्नायो मघवानः सचंतां ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

वैश्वानर । तव । तत् । सत्यं । अस्तु । अस्मान् । रायः । मघऽवानः । सचंतां ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

हे वैश्वानर तव तत्त्वदीयं तदस्माभिः क्रियमाणं कर्म सत्यमस्तु । अविद्यथफलं भवतु । ततोऽस्मान्मघवानो मघवंतो धनवंतो रायो धनवदतिप्रियाः पुत्राः सचंतां । सेवंतां । एवं यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तत् मित्रोऽहरभिमानी देवो वरुणो रात्र्यभिमानी अदितिरदीना देवमाता सिंधुः खंदनशीलोदकाभिमानी देवः । उतशब्दः समुच्चये । एते सर्वे मित्रादयो ममहंतां । पूजयंतां । पालयंतामित्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

जातवेदस इत्येकं षष्ठं सूक्तं मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यार्थं चैष्टुभं । जातवेदोगुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुकांतं । जातवेदस एका जातवेदस्यमेतदादीन्येकभूयांसि सूक्तसहस्रमेतत्तु कश्यपार्थमिति ॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वाभिमारुते जातवेदस्यनिविज्ञानात्पूर्वमेषा शंसनीया । सूत्रितं च । जातवेदसे सुनवाम सोममित्याभिमारुते जातवेदस्यानां । आ० ७. १. इति ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिंधुं दुरितान्यग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे । सुनवाम । सोमं । अरातिऽयतः । नि । दहाति । वेदः ।

सः । नः । पर्षत् । अति । दुःगानि । विश्वा । नावाऽइव । सिंधुं । दुःइता । अति ।

अग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदिषु यद्वा जातेः सर्वैः प्राणिभिर्ज्ञायमानाय जातधनाय जात-
प्रज्ञाय वाप्रये लतारूपं सोमं सुनवाम । अभिषुणुयाम । जातवेदोगुणकमग्निं यष्टुं सोमाभिषवं करवामित्यर्थः । सोऽग्निरातीयतोऽरातिं शत्रुमिवास्त्रानाचरतः शत्रोर्वेदो धनं नि दहाति । नितरां दहतु । भस्मीकरोतु । अपि च सोऽग्निर्नोऽस्मात्विश्वानि विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखान्यति पर्षत् । अतिपारयतु । अतिक्रम्य दुःखरहितं सुखं प्रापयतु । तच्च दृष्टांतः । नावेव सिंधुं । यथा कश्चित्कर्णधारो याहादिभिर्दुष्टसत्त्वैराकुलितां नदीं नावा तारयति तद्वत् । तथा दुरिता दुरितानि दुःखहेतुभूतानि पापा-
न्यस्त्रानभिपति पारयतु । दुःखनिमित्तात्पापादप्यस्त्रानुत्तारयत्वित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । जातवेदाः कस्यात् जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो वा जातविष्यो वा

जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणमित्यादि । नि० ७. १९. ॥ जातवेदसे । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वा-
द्वेत्तरसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । अरातीयतः । न विद्यते रातिर्दानमस्मिन्नित्यरातिः शत्रुः । तमिवास्माना-
चरति । उपमानादाचरि । पा० ३. १. १०. । इत्युपमानभूतात्कर्मणः क्वच् । क्वजंताल्लटः शत्रु । शत्रुरनुम इति
उस उदात्तत्वं । दहाति । दह भस्मीकरणे । लेव्याडागमः । विद्यते लभ्यत इति वेदो धनं । विदुः लाभे ।
औणादिकः कर्मण्यसुन् । पर्वत् । पू पालनपूरणयोः । अस्मादंतर्भावितव्यर्थालेव्याडागमः । सिद्धजलं लेटीति
सिप् । दुर्गाणि । दुःखेन गम्यत एष्विति सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दः ॥ ७ ॥

स यो वृषेत्वेकोनविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । स यो वृषैकोना वर्षागिरा ऋचाश्चांबरीषसह-
देवभयमानमुराधस इति । वृषागिरो महाराजस्य पुत्रभूता ऋचाश्चादयः पंच राजर्षयः सहेदं सूक्तं ददृशुः ।
अतस्तेऽस्य सूक्तस्य ऋषयः । उक्तं ह्यार्षानुक्रमणां । सूक्तं स यो वृषेत्वेतत्पंच वर्षागिरा विदुः । नियुक्ता नाम-
धेयैः स्वीरपि चैतत्त्वदित्युचीति । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । इंद्रो देवता ॥ दशराचस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीय
इदं सूक्तं । तथा च सूचितं । यं त्वं रथमिन्द्र स यो वृषेन्द्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयं । आ० ८. १. । इति ॥

स यो वृषा वृष्येभिः समौका महो दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् ।

सतीनसत्वा हव्यो भरेषु मरुत्वान्नो भवत्विन्द्रं जती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृष्येभिः । संऽऔकाः । महः । दिवः । पृथिव्याः । च । संऽराट् ।

सतीनऽसत्वा । हव्यः । भरेषु । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ १ ॥

य इंद्रो वृषा कामानां वर्षिता वृष्येभिर्वृषिण भवैर्वीर्यैः समौकाः सम्यक् समवेतः संगतो महो महतो
दिवो बुलोकस्य पृथिव्याः प्रथिताया भूमेश्च सम्राडोत्थरः सतीनसत्वा । सतीनमित्युदकनाम । उदकस्य सत्वा
सादयिता गमयिता भरेषु संग्रामेषु हव्यः सर्वैः स्तोतृभिराह्वातव्यः एवंभूतो मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तः स इंद्रो नो
ऽस्माकमूती जतये रक्षणाय भवतु ॥ वृष्येभिः । वृषञ्शब्दाद्भवे कंदसीति यत् । अहोपोऽन इत्यकारलोपः ।
ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न भवति । महः । मह पूजायां । क्लिप् । यद्वा । महच्छब्देऽच्छ-
ब्दलोपः । सविकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । सम्राट् । मो राजि समः कौ । पा० ८. ३. २५. । इति राजतौ
क्लिबंत उत्तरपदे समो मकारस्य मकारादेशः । मकारस्य च मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थं । सतीनसत्वा ।
षट् विशरणगत्यवसादनेषु । मेघेषु निषीदतीति सतीनं वृथुदकं । औणादिक ईनप्रत्ययसकारांतादेशश्च ।
यद्वा । सती माध्यमिका वाक् । सा इना ईश्वरा यस्य तत्सतीनं । व्यत्ययेन पुंवङ्गावाभावः । तत्सत्वा । सदेर-
तर्भावितव्यर्थात् ईरसव्योस्तु । उ० ४. ११६. । इत्यौणादिको वनिप् तुडागमश्च । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं । मरुत्वान् । श्वय इति मतुपो वत्वं । जती । जतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । सुपां सुसुगिति
चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

यस्यानाप्तः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृत्रहा शुष्मो अस्ति ।

वृषंतमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्रं जती ॥ २ ॥

यस्य । अनाप्तः । सूर्यस्यऽइव । यामः । भरेऽभरे । वृत्रऽहा । शुष्मः । अस्ति ।

वृषन्ऽतमः । सखिऽभिः । स्वेभिः । एवैः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ २ ॥

यस्मिंदस्य यामो गतिरनाप्तः परैरप्राप्ता सूर्यस्येव । यथा सूर्यस्य गतिरन्वैनं प्राप्तुं शक्यति तद्वत् । स्वेभिरा-
त्मीयैरेवैर्गमनशीलैः सखिभिर्मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह वृषंतमोऽतिशयेन कामानां वर्षिता भरे भरे सर्वेषु संग्रामे
वृत्रहा शत्रूणां हंता शुष्मः सर्वेषाममुराणां शोषकः एवंभूतो य इंद्रोऽस्ति विद्यते स मरुत्वानिंद्रो नोऽस्माकं
रक्षणाय भवतु ॥ यामः । या प्रापणे । अर्तिसुखित्यादिना भावे मन्त्रात्ययः । निच्चादाबुदात्तत्वं । शुष्मः । शु

शोषणे । अविसिविसिषुषिभ्यः कित् । उ० १. १४३. इति मन्त्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं । अस्ति । यदुत्तयो-
गादनिघातः । वृषंतमः । वृषञ्शब्दादुत्तरस्य तमपो नाइस्य । पा० ८. २. १७. इति नृट् । एवैः । इण गतौ ।
इणशीङ्भ्यां वन् ॥

दिवो न यस्य रेतसो दुघानाः पंथासो यंति शवसापरीताः ।

तरुद्वेषाः सासहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुघानाः । पंथासः । यंति । शवसा । अपरिऽइताः ।

तरुऽद्वेषाः । ससहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ३ ॥

यस्मिंस्त्रस्य पंथासो रश्मयो रेतसो वृथुदकानि दुघाना दुहंतः प्रवर्षतो यंति निर्गच्छंति बुल्लोकादितस्ततः
प्रसरंति । तत्र दृष्टांतः । दिवो न । यथा द्योतमानस्य सूर्यस्य किरणा वृष्टिं कुर्वतो नमःस्थलान्निर्गच्छंति तद्वत् ।
कीदृशा रश्मयः । शवसा बलेन सहिताः अपरीताः परैरनभिगताः । दुध्रापा इत्यर्थः । सोऽयमिन्द्रस्तरुद्वेषा
द्वेषांसि शत्रूंस्तरन् । जितशत्रुक इत्यर्थः । पौंस्येभिर्वलैः ससहिः शत्रूणामभिभविता एवंभूतो मरुत्वानिंद्रो नो
ऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ रेतसः । रेत इत्युदकनाम । रोयते गच्छतीति रेतः । री गतिरेषणयोः । सुरीभ्यां
तुङ् । उ० ४. २०१. इत्यसुन् तुङागमश्च । शसो व्यत्ययेन उसादेशः । दुघानाः । दुह प्रपूरणे । कर्तरि लट्
शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । व्यत्ययेन घत्वं । वृषादेराकृतिगणत्वादाबुदात्तत्वं । पंथासः । पतंतीति पंथानो
रश्मयः । पतेत्य च । उ० ४. १२. इतोनिप्रत्ययस्यकारांतादेशश्च । जसि पथिमथ्यभुक्षामादिति व्यत्ययेनात्वं ।
आज्जसेरसुक् । यद्वा । पंथान इत्यत्र वर्णव्यापत्त्या नकारस्य सकारः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याबुदात्तत्वं ।
ससहिः । षह अभिभवे । उत्सर्गश्चंद्रसीति वचनादादृगमहन इति किप्रत्ययः । लिङ्गज्ञावाह्विर्वचनं ॥

सो अंगिरोभिर्गिरस्तमो भूद्वेषा वृषभिः सखिभिः सखा सन् ।

ऋग्मिभिर्ऋग्मी गातुभिर्ज्येष्ठो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ ४ ॥

सः । अंगिरऽभिः । अंगिरऽतमः । भूत् । वृषा । वृषऽभिः । सखिऽभिः । सखा । सन् ।

ऋग्मिऽभिः । ऋग्मी । गातुऽभिः । ज्येष्ठः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ४ ॥

स इंद्रोऽंगिरोभिः । अंगंति गच्छंतीत्यंगिरसो गंतारः । तेभ्योऽयंगिरस्तमो भूत् । अतिशयेन गंता भवति ।
वृषभिवृषा वर्षतुभ्योऽयतिशयेन वर्षिता सखिभिः समानस्थानेभ्यो मित्रभूतेभ्योऽपि सखातिशयेन हितकारी
एवंभूतः सन् ऋग्मिभिरर्चनीयेभ्योऽपि ऋग्यर्चनीयो भवति । गातुभिर्गातयेभ्यः स्तोतयेभ्योऽपि ज्येष्ठोऽति-
शयेन स्तोतव्यः एवंगुणविशिष्टो मरुत्वानिंद्रो रक्षणाय भवतु ॥ अंगिरोभिः । अंगि रंगि लंगि गत्यर्थाः ।
अंगिरा अप्सराः । उ० ४. २३५. २३६. । इंद्रोऽमुन्प्रत्ययो निपात्यते । इदमादिषु सर्वत्र पंचम्यर्थे
तृतीया । ऋग्मिभिः । ऋच सुतौ । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । मत्वर्थीयो मिनिः । पदत्वात्कुत्वं जप्त्वं च ।
गातुभिः । गा सुतौ । कमिमनिजनीत्यादिना कर्मणि तुप्रत्ययः ॥

स सूनुभिर्न रुद्रेभिर्ऋग्मिभ्या नृषाह्ये सासह्ये अमिचान् ।

सनीकेभिः अवस्यानि तूर्वेन्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ ५ ॥

सः । सूनुऽभिः । न । रुद्रेभिः । ऋग्मिभ्या । नृऽसह्ये । ससह्यान् । अमिचान् ।

सऽनीकेभिः । अवस्यानि । तूर्वेन् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ५ ॥

सूनुभिर्न पुषैरिव रुद्रेभ्यो रुद्रपुषैर्मरुत्त्रिर्युक्त ऋग्म्या महान् एवंभूतः स इंद्रो नृषाह्ये नृभिः पुषेः सोढये

संग्रामेऽमित्रान् शत्रून् ससहानभिभूतवान् । अपि च सनीकिभिः समाननिलयैर्मरुद्भिः सह श्रवस्थानि । श्रव इत्यत्र नाम । तद्धेतुभूतान्युदकानि तूर्वन मेघात्प्रचावयन् मरुत्वानिद्रोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ नृषाह्ये । षह मर्षणे । शक्तिसहोच्च । पा० ३. १. ९९. इति कर्मणि यत् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां धात्वकारस्य दीर्घत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ससहान् । षह अभिमवे । लिटः क्तुः । अभ्यासदीर्घत्वं क्वांसं । अमित्रान् । मित्राण्येषु न संतीत्यमित्राः । नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सनीकिभिः । समानं नीकं येषां ते सनीकाः । समानस्य च्छंदसीति सभावः ॥ ८ ॥

स मन्युमीः समदनस्य कर्तास्माकैभिर्नृभिः सूर्यं सनत् ।

अस्मिन्नहन्सत्पतिः पुरुहूतो मरुत्वान्भो भवत्विद्रं ऊती ॥ ६ ॥

सः । मन्युऽमीः । सऽमदनस्य । कर्ता । अस्माकैभिः । नृऽभिः । सूर्यं । सनत् ।

अस्मिन् । अहन् । सत्पतिः । पुरुऽहूतः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ६ ॥

शत्रुभिरपहतासु गोषु तैः सह युद्धार्थं विनिर्गता ऋचाश्चादयोऽनेन सूक्तेनेन्द्रमस्तुवन् । स इंद्रो मन्युमीमन्योः कोपस्य निर्माता । यद्वा । अभिमन्यमानस्य शत्रोर्हिसकः । अपि च समदनस्य संग्रामस्य कर्ता सत्पतिः सतां पालयिता पुरुहूतो बज्रभिर्यजमानैराहृतः एवंगुणविशष्टः स अस्मिन्नहन् अस्मिन्निद्रवसेऽस्माकैभिरास्माकैरस्मदीयैर्नृभिः पुरुषैः सूर्यं सूर्यप्रकाशं सनत् । संभक्तं करोतु । शत्रुपुरुषैस्तु दृष्टिनिरोधकमंधकारं संयोजयतु । स च मरुत्वानिद्रोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ मन्युमीः । मन्युं मिनातीति मन्युमीः । मीञ् हिंसायां । क्तिप् । समदनस्य । सह मायंत्वस्मिन्निति समदनः संग्रामः । मदी हर्षे । अधिकरणे ल्युट् । सहस्य सः संज्ञायां । पा० ६. ३. ७८. इति सभावः । अस्माकैभिः । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकावित्यण्यस्मच्छब्दास्माकादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादृच्छभावः । बज्रत्वं छंदसीति भिस ऐसभावः । स्वरस्तु प्रास्माकासश्च सूरयः । ऋ० १. ९७. ३. इत्यत्रोक्तः । सनत् । वन षण् संभक्तौ । ल्यङ्गागमः । अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सत्पतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तमूतयो रणयञ्छूरसातौ तं क्षेमस्य क्षितयः कृण्वत चां ।

स विश्वस्य करुणस्येश एको मरुत्वान्भो भवत्विद्रं ऊती ॥ ७ ॥

तं । ऊतयः । रणयन् । शूरऽसातौ । तं । क्षेमस्य । क्षितयः । कृण्वत । चां ।

सः । विश्वस्य । करुणस्य । ईशे । एकः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ७ ॥

तस्मिंश्च शूरसातौ शूरैर्वीरपुरुषैः संभजनीये संग्राम ऊतयो गंतारो मरुतो रणयन् । रमयंति । यद्वा प्रहर भगवो जहि वीरयस्त्रैवैर्वर्णं शब्दमिंद्रमुद्दिश्य कुर्वंति । अपि च क्षितयो मनुष्यास्तस्मिंश्च क्षेमस्य रक्षणीयस्य सर्वस्य धनस्य चां चातारं रक्षितारं कृण्वत । कुर्वंति । देवतांतरादस्य कोऽतिशय इति चेत उच्यते । स इंद्रो विश्वस्य सर्वस्य करुणस्याभिमतफलनिष्पादनरूपस्य कर्मण एकोऽसहाय एवेशे । ईष्टे अन्यत्पूर्ववत् ॥ ऊतयः । अवतेर्गत्यर्थात् कृत्यल्युटो बज्रलमिति कर्तरि क्तिन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । ज्वरत्वेरत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । यद्वा । कर्तरि क्तिच् । रणयन् रमतेहेतुमस्तिजंताद्वर्तमाने क्वांसो लङ् । अत्यविकारश्छांदसः । यद्वा । रण शब्दार्थः । अस्मास्तिजंतात्पूर्ववत् लङ् । चां । चैङ् पालने । चायत इति चाः । क्तिञ्चेति चशब्देन दृशियहणानुकर्षणान्निरूपपदादपि क्तिप् करुणस्य । ऊङ्गञ् करणे । कृवृत्तृदारिभ्य ऊनन् । उ० ३. ५३. इति भाव ऊनन् । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ईशे । ईश् ऐश्वर्ये । लोपस्य आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

तम॑सं॒त॒ शर्व॑स॒ उत्स॑वे॒षु नरो॑ नर॒मव॑से॒ तं धना॑य ।

सो अ॒धे चि॒त्तम॑सि॒ ज्योति॑र्विदन्म॒रुत्वान्नो॑ भव॒त्विद्रं॑ ऊ॒ती ॥ ८ ॥

तं । अ॒सं॒त॒ । शर्व॑सः । उत्॒ऽस॒वे॒षु । नरः॑ । नर॑ । अव॑से । तं । धना॑य ।

सः । अ॒धे । चि॒त् । तम॑सि । ज्योतिः॑ । वि॒दत् । म॒रुत्वान् । नः॑ । भव॑तु । इं॒द्रः । ऊ॒ती ॥ ८ ॥

नरो नेतारः सोतारः शर्वसो बलस्य संबन्धिषूत्सवेषु संग्रामेषु नरं जयस्य नेतारं तमिन्द्रमसंत । आप्नुवन्ति । किमर्थं । अवसेऽन्नार्थं रक्षणार्थं वा । तथा धनाय धनार्थं च तमिन्द्रं प्राप्नुवन्ति । यस्मात्स इंद्रसमसि दृष्टिप्रतिबन्धकेऽधे चित आध्यानरहिते चित्तव्यामोहकरेऽपि संग्रामे ज्योतिर्विजयलक्षणं प्रकाशं विदत् लभयति । तस्मात्तमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ असंत । आपू व्याप्नौ । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । व्यत्ययेन कसप्रत्ययः । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं । विदत् । विद्रू लामि । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कंदसो लुङ् । लुदित्वाच्चैरडादेशः । बज्रलं कंदस्यमाज्योगेऽपीत्यडभावः ॥

स स॒व्येन॑ यम॒ति॒ ब्राध॑तश्चि॒त्स द॑क्षि॒णे संगृ॑भीता कृ॒तानि॑ ।

स की॒रिणा॑ चि॒त्सनि॑ता॒ धना॑नि म॒रुत्वान्नो॑ भव॒त्विद्रं॑ ऊ॒ती ॥ ९ ॥

सः । स॒व्येन॑ । यम॒ति॒ । ब्राध॑तः । चि॒त् । सः । द॑क्षि॒णे । सं॒ऽगृ॑भीता । कृ॒तानि॑ ।

सः । की॒रिणा॑ । चि॒त् । सनि॑ता । धना॑नि । म॒रुत्वान् । नः॑ । भव॑तु । इं॒द्रः । ऊ॒ती ॥ ९ ॥

स इंद्रः सव्येन वामहस्तेनैकहस्तेन ब्राधतश्चित् हिंसतो महतः शत्रून्पि यमति । नियमयति । तथा स इंद्रो दक्षिणे दक्षिणपार्श्वस्थेन हस्तेनैकेन यजमानैः कृतानि हवींषि संगृभीता । संगृह्णाति । अपि च स इंद्रः कीरिणा चित् कीर्तयेत्वा स्तोत्रा च सुतः सन्धनानि सनिता प्रदानशीलो भवति । हविष्प्रदातृणामिव स्तोतृणामपि धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टं ॥ यमति । यम उपरमे । णिच्मंतत्वान्निच्चे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्क्षीरनिटीति णिलोपः । ब्राधतः । वृधु वृद्धौ । अस्मादतिप्रत्यय औणादिक आमागमश्च । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । संगृभीता । ग्रह उपादाने । लिङि बज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । लिङः सलोप इति सलोपः । ग्रहज्यादिना संप्रसारणं । हयहोर्म इति भत्वं । ब्र्यचो ऽतस्लिङ इति दीर्घः । सनिता । षणु दाने । ताच्छीलिकसृन् । धनानि । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

स यामे॑भिः सनि॒ता स रथे॑भिर्वि॒दे वि॒श्वाभिः॑ कृ॒ष्टिभि॑र्न॒व॒द्य ।

स पौ॑ंस्ये॒भिरभि॑भूर॒शस्ती॑र्म॒रुत्वान्नो॑ भव॒त्विद्रं॑ ऊ॒ती ॥ १० ॥

सः । यामे॑भिः । सनि॒ता । सः । रथे॑भिः । वि॒दे । वि॒श्वाभिः॑ । कृ॒ष्टिभिः॑ । नु । अ॒द्य ।

सः । पौ॑ंस्ये॒भिः । अभि॑भूः । अ॒शस्ती॑ । म॒रुत्वान् । नः॑ । भव॑तु । इं॒द्रः । ऊ॒ती ॥ १० ॥

स इंद्रो यामेभिर्महत्संधैः सह सनिता फलानां प्रदाता भवति । स चाद्यास्त्रिहनि नु क्षिप्रं विश्वाभिः कृष्टिभिः सर्वैर्मनुष्यै रथेभिर्विद्रसंबन्धिमी रथैः करणभूतैर्विदे । विज्ञायते । अपि च स इंद्रः पौंस्यैः स्वकीयैर्वल्लिरशस्तीरशंसनीयान् शत्रून्भूमिभूः । अभिमवन्वर्तते । मरुत्वान्स इंद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ यामेभिः । बज्रलं कंदसीति भिस ऐसभावः । यामादीनां च । फि० २. १५ । इत्याद्युदात्तत्वं । विदे । विद ज्ञाने । कर्मणि लट् । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । लोपस्य आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ ॥ ९ ॥

स जा॒मिभि॑र्यत्स॒मजा॑ति मी॒च्छेऽजा॑मिभिर्वा पु॒रूहू॑त ए॒वैः ।

अ॒पां तो॑कस्य॒ तन॑यस्य जे॒षे म॒रुत्वान्नो॑ भव॒त्विद्रं॑ ऊ॒ती ॥ ११ ॥

सः । जा॒मिऽभिः । यत् । सं॒ऽअजा॑ति । मी॒ऽह्ने । अजा॑मिऽभिः । वा । पु॒रुऽहूतः । ए॒वैः ।
अ॒पां । तो॒कस्य॑ । तन॑यस्य । जे॒षे । म॒रुत्वा॑न् । नः । भ॒वतु॑ । इं॒द्रः । ऊ॒ती ॥ ११ ॥

पुरुहूतो बह्वभिर्यजमानैराहूतः स इंद्रो मीह्ने संग्रामे । मीह्नेमिति धननाम । तद्धेतुत्वात्संग्रामोऽपि मीह्नेशब्देनोच्यते । जामिभिर्विधुभिरजामिभिर्वा बांधवरहितैर्वैर्युद्धार्थं मरुद्भिः सह यद्यदा समजाति संगच्छते । तेषामुभयविधानामपामिंद्रं प्राप्तुवतां पुरुषाणां तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य तत्पुत्रस्य च जेषे जयप्राप्तये स इंद्रो भवति । किमु वक्तव्यमस्माकं स्तोतुतमानां जयो भवतीति । अन्यत्समानं ॥ समजाति । अज गतिचे-
पणयोः । लेख्याडागमः । जेषे । जि जये । औणादिकः सप्रत्ययः । चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । यद्वा । जेषु णेषु प्रेषु गती । क्विप्तेति क्विप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

स वज्र॑भृद्दस्युहा भी॒म उ॒यः । सह॑स्र॒चेताः॑ श॒तनी॑थ॒ च॒भ्वा ।

च॒म्नीषो॑ न श॒वसा॑ पांच॒जन्यो॑ म॒रुत्वा॑न्नो भव॒त्वि॒द्र ऊ॒ती ॥ १२ ॥

सः । व॒ज्रऽभृत् । द॒स्युऽहा । भी॒मः । उ॒यः । सह॑स्र॒चेताः॑ । श॒तऽनी॑थः । च॒भ्वा ।

च॒म्नीषः॑ । न । श॒वसा॑ । पांच॒ज॒न्यः । म॒रुत्वा॑न् । नः । भ॒वतु॑ । इं॒द्रः । ऊ॒ती ॥ १२ ॥

स इंद्रो वज्रभृत् अर्धैर्धर्तुमशक्यस्य वज्रस्य भर्ता दस्युहा दसूनामुपचपयितृणामसुराणां हंता भीमः सर्वेषां भयहेतुः उय उन्नूयतेजाः सहस्रचेता बह्वविधज्ञानः । सर्वज्ञ इत्यर्थः । शतनीथो बह्वस्तुतिर्बह्वविधप्रापणो वा चम्भ्वा उरु भासमानो महान्वा चम्नीषो न चम्वां चमसे रसात्मनावस्थितः सोम इव शवसा बलेन पांचजन्यः । गंधर्वा अप्सरसो देवा असुरा रक्षांसि पंच जनाः । निषादपंचमाश्वत्वारो वर्णा वा । तेषु रक्षकत्वेन भवः । एवंभूतः स मरुत्वानिंद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ दस्युहा । बह्वलं हृंदसीति हंतिः क्विप् । भीमः । जिमी भये । भीमादयोऽपादानि । पा० ३. ४. ७४. । इत्यपादानि भियः षुम्वा । उ० १. १४७. । इति मक् । शतनीथः । णीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन् । उ० २. २. । इति कथन्प्रत्ययः । चम्नीषः । इष गतौ । चम्बामिष्यति गच्छतीति चम्नीषः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । वर्णव्यापत्या रेफो दीर्घश्च । यद्वा । चमेरौ-
णादिक ईषन्प्रत्ययः । पूर्ववद्रेफः । पांचजन्यः । भवार्थे बहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यं । का० ४. ३. ५८. १. । इति ज्यप्रत्ययः । जित्वादाबुदात्तत्वं ॥

तस्य॑ वज्रः॒ क्रंद॑ति॒ स्मत्स्व॒र्षा दि॒वो न त्वे॒षो र॒वथः॑ शिमी॑वान् ।

तं स॒चंते॑ स॒नय॑स्तं ध॒नानि॑ म॒रुत्वा॑न्नो भव॒त्वि॒द्र ऊ॒ती ॥ १३ ॥

तस्य॑ । वज्रः॒ । क्रंद॑ति॒ । स्मत् । स्वः॒ऽसाः । दि॒वः । न । त्वे॒षः । र॒वथः॑ । शिमी॑वान् ।

तं । स॒चंते॑ । स॒नयः॑ । तं । ध॒नानि॑ । म॒रुत्वा॑न् । नः । भ॒वतु॑ । इं॒द्रः । ऊ॒ती ॥ १३ ॥

तस्मिंद्रस्य वज्रः कुलिशः स्मत् भृशं क्रंदति । शत्रूनाक्रंदयति । रोदयतीत्यर्थः । य इंद्रः स्वर्षाः शोभनस्यो-
दकस्य दाता दिवो न दिवः संबंधी सूर्य इव त्वेषो दीप्तः रवथः शब्दस्य गर्जनलक्षणस्य कर्ता शिमीवान् ।
शिमीति कर्मनाम । लोकानुग्राहकेण कर्मणा युक्तस्मिंद्रं सनयो धनस्य दानानि सचंते । सेवते । तथा तं
धनानि च सेवते । स मरुत्वानिंद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ क्रंदति । कदि क्रदि क्कदि आह्वाने रोदने
च । हृंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्क्षेरनिटीति णिलोपः । स्वर्षाः । पूर्वार्द्धोर्वच । सुहर्ति गच्छतीति
स्वरदकं । तत्सनीतीति स्वर्षाः । षणु दाने । जनसनखनक्रमशमो विट् । विट् षेरुत्तमिन्द्रोऽप्यहोदयः ।
सनोतिरनः । पा० ८. ३. १०८. । इति षत्वं । त्वेषः । त्विष दीप्तौ । पचावच । रवथः । र शब्दे । शीङ्शपिङ्ग-
मिवंचिजीविप्राणिभ्योऽथः । उ० ३. ११३. । इत्यथप्रत्ययः । गुणावादेशौ । सनयः । सनोतिर्भाव औणादिक
इप्रत्ययः ॥

यस्याजस्रं शवसा मानमुक्थं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सीं ।

स पारिषत्क्रतुभिर्मंदसानो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥१४॥

यस्य । अजस्रं । शवसा । मानं । उक्थं । परिभुजत् । रोदसी इति । विश्वतः । सीं ।

सः । पारिषत् । क्रतुभिः । मंदसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥१४॥

यस्मिंश्चोक्तं प्रशस्तं शवसा मानं बलेन सर्वस्य परिच्छेदकं सर्वेषां बलस्योपमानभूतं वा रोदसी व्यावा-
पृथिव्या विश्वतः सीं सर्वतोऽजस्रमनवरतं परिभुजत् परितः सर्वतो मुनक्ति पालयति स इंद्रः क्रतुभिरस्त्राभिः
कृतैर्यागैर्मंदसानो मोदमानः सन्पारिषत् । अस्मान्दुरितात्पारयतु ॥ उक्थं । वच परिभाषणे । पातुतुदिव-
चीत्यादिना कर्मणि थक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । परिभुजत् । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लेव्यडागमः ।
व्यत्येन शः । पारिषत् । पार तीर कर्मसमाप्तौ । लेव्यडागमः । सिद्धञ्जलं लेटोति सिप् । तस्यार्धधातुक-
त्वादिट् । व्यत्येन णिलोपः । मंदसानः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतगतिषु । ऋजिवृधमंदिसहिभ्यः कित्
। उ० २. ८७. इत्यसानचप्रत्ययः ॥

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपश्चन शवसो अंतमापुः ।

स प्ररिक्ता त्वक्षसा क्षमो दिवश्च मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥१५॥

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । चन । शवसः । अंतं । आपुः ।

सः । प्ररिक्ता । त्वक्षसा । क्षमः । दिवः । च । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥१५॥

देवता देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य यस्मिंश्च शवसो बलस्यांतमवसानं देवा वस्त्राद्या देवगणा नापुः
नानश्रिरे तथा मर्ता मनुष्या आपश्चनापोऽपि न प्रापुः स तादृश इंद्रस्त्वक्षसा शत्रूणां तनूकर्वात्म्येन बलेन
क्षमः पृथिव्या दिवश्च स्वर्गस्य च प्ररिक्ता प्रकर्षेण रेचको भवति । लोकद्वयादप्यस्य बलमतिरिच्यत इत्यर्थः ।
मरुद्भिर्युक्तः स इंद्रो नोऽस्माकमृती ऊतये रक्षणाय भवतु ॥ देवता । देव एव देवता । देवात्तलिति स्वार्थे
तल् । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । मर्ताः । मृद् प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । नित्वादायु-
दात्तत्वं । प्ररिक्ता । रिचिर् विरेचने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्कनिप् । अंत्यविकारस्कांदसः । त्वक्षसा ।
तनू त्वनू तनूकरणे । अमुन् । नित्वादायुदात्तत्वं । क्षमः । क्षेति पृथिवीनाम । आतो धातोरित्यत्रात इति
योगविभागादिष्टसिद्धिरित्यभिधानात् ङसि भसंज्ञायामाकारलोपः । यद्वा । क्षायी विधूनेन । अस्मात्क्लिप्तेति
क्लिप् । विरपुक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपः । अन्यत्समानं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तैरुदात्तत्वं ॥ १० ॥

रोहिच्छावा सुमदंशुर्ललामीर्द्युक्षा राय ऋज्राश्वस्य ।

वृषण्वंतं विभ्रती धूर्षु रथं मंद्रा चिकेत नाहुषीषु विष्णु ॥१६॥

रोहित् । श्यावा । सुमत् ऽअंशुः । ललामीः । द्युक्षा । राये । ऋज्रऽअश्वस्य ।

वृषण्वंतं । विभ्रती । धूः सु । रथं । मंद्रा । चिकेत । नाहुषीषु । विष्णु ॥१६॥

रोहित् रोहितवर्णा श्यावा शामवर्णा । उभयोः पार्श्वयोर्द्वयविधवर्णयुक्तैत्यर्थः । सुमदंशुः सुमत् स्वतः
प्रांशुः । उक्तं च यास्केन । सुमत् स्वयमित्यर्थः । नि० ६. २२. इति । अतिदीर्घावयवा ललामीः पुंड्रवती अश्व-
भूषणयुक्ता वा बुद्धा दिवि बुद्धोक्ति कृतनिवासा ऋज्राश्वस्यैतत्संज्ञस्य राजर्षे राये धनार्थं वृषण्वंतं वृष्णा
सेक्तेद्रेण युक्तं रथं धूर्षु युगसंबंधिषु वहनप्रदेशेषु विभ्रती वहंती मंद्रा सर्वेषामाह्लादकर्यश्वपंक्तिर्नाहुषीषु ।
नहुषा मनुष्याः । तत्संबंधिनीषु विबु सेनालक्षणासु प्रजासु चिकेत । ज्ञायते । ईदृक्षाश्वपंत्या युक्त इंद्रः
संग्रामेष्वनुयाहकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ललामीः । ललामशब्दाच्छंदसीवनिपी । पा० ५. २. १०९. २. इति

मत्वर्थीय ईकारः । अङ्घ्रितत्वात्सुलोपाभावः । द्युचा । चि निवासगत्योः । औणादिको डप्रत्ययः । ततष्टाप । ऋज्राश्वस्य । ऋज गतिस्थानार्जनीपार्जनेषु । ऋज्रेत्यादिना रकप्रत्ययांतो निपातितः । ऋज्रा गतिमंतोऽश्वा यस्य । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषण्वंतं । अनी नुट् । पा० ८. २. १६. इति मनुपो नुट् । चिकेत । कित ज्ञाने । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । व्यत्ययेन तिप् ॥

एतत्त्यक्तं इंद्र वृष्णे उक्तं वार्षागिरा अभि गृणन्ति राधः ।

ऋज्राश्वः प्रष्टिभिरंबरीषः सहदेवो भयमानः सुराधाः ॥ १७ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इंद्र । वृष्णे । उक्तं । वार्षागिराः । अभि । गृणन्ति । राधः ।

ऋजऽश्वः । प्रष्टिऽभिः । अंबरीषः । सहदेवः । भयमानः । सुऽराधाः ॥ १७ ॥

हे इंद्र वृष्णे कामानां वर्षितुस्ते तव त्यक्तदेतदुक्तं स्तोत्रं राधः संराधकं त्वत्प्रीतिहेतु वार्षागिरा वृषागिरो राज्ञः पुत्रा ऋज्राश्वदयोऽभि गृणन्ति । अभिमुख्येन वदन्ति । वार्षागिरा इत्येतद्विवृणोति । ऋज्राश्व एतत्संज्ञो राजर्षिः प्रष्टिभिः पार्श्वस्थैरन्यैर्ऋषिभिः संहेंद्रमस्मौत् । के ते पार्श्वस्थाः । अंबरीषादयश्चत्वारो राजर्षयः ॥ वार्षागिराः । तस्यापत्यं । पा० ४. १. ९२. इत्यणप्रत्ययः । गृणन्ति । गृ शब्दे । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । राधः । राध साध संसिद्धौ । राधोति समृद्धौ भवत्यनेनेति राधः । करणेऽसुन् । ऋज्राश्वः । ऋज्रा गतिमंतोऽश्वा यस्य स तथोक्तः । अंबरीषः । अंबि शब्दे । औणादिक ईषन्प्रत्ययः । उ० ४. २९. सहदेवः । देवैः सह वर्तत इति सहदेवः । वोपसर्जनस्थेति विकल्पनात्सभावाभावः । भयमानः । जिभी भये । अस्मादंतर्भावितल्यर्थाद्व्यत्ययेन शानच् । बज्रलं कंदसीति शपः झोरभावः । अदुपदेशाज्जसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । सुराधाः । राध इति धननाम । शोभनं राधो यस्य । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

दस्यूञ्छिम्यूंश्च पुरुहूत एवैर्हत्वा पृथिव्यां शर्वा नि बर्हीत् ।

सनत्क्षेत्रं सखिभिः श्वित्येभिः सनत्सूर्यं सनत्पः सुवज्रः ॥ १८ ॥

दस्यून् । शिम्यून् । च । पुरुऽहूतः । एवैः । हत्वा । पृथिव्यां । शर्वा । नि । बर्हीत् ।

सनत् । क्षेत्रं । सखिऽभिः । श्वित्येभिः । सनत् । सूर्यं । सनत् । अपः । सुऽवज्रः ॥ १८ ॥

पुरुहूतो बज्रभिर्यजमानैराहूत इंद्र एवैर्गमनशीलैर्मरुद्भिर्गुह्यैः सन् पृथिव्यां भूमौ वर्तमानान्दस्यून्पक्षपयितुञ्क्वून् शिम्यूंश्च शमयितुं त्वधकारिणो राजसादींश्च हत्वा प्रहृत्य तदनंतरं शर्वा हिंसकेन वज्रेण नि बर्हीत् । अवधीत् । निबर्हयतिर्वधकर्मा । एवं शत्रून्निरस्य श्वित्येभिः श्वेतवर्णैरलंकारेण दीप्तांगैः सखिभिर्मित्रभूमिर्मेरुद्भिः सह क्षेत्रं शत्रूणां स्वभूतां भूमिं सनत् । समभाचीत् । तथा वृत्रेण तिरोहितं सूर्यं तस्य वृत्रस्य हननेन सनत् । अभजत । प्राप्तवानित्यर्थः । तथा सुवज्रः शोभनवज्रयुक्त इंद्रो वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्युदकानि सनत् । समभजत ॥ दस्यून् । दसु उपक्षये । यजिमनिशुधिसिजनिभ्यो युः । वृषादिखादाद्युदात्तत्वं । शिम्यून् । श्मसु उपशमे । शमयति सर्वं तिरस्करोतीति राजसादिः शिम्युः । औणादिको शुन्प्रत्ययः । वर्णव्यापत्याकारस्त्वेत्वं । शर्वा । शृ हिंसायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । सनत् । वन षण् संभक्तौ । लङि बज्रलं कंदस्यमाङ्गोऽप्येत्युदाभावः । श्वित्येभिः । श्विता वर्णैः । औणादिको नकप्रत्ययः । श्वितं शुक्लवर्णमर्हतीति श्वित्याः । कंदसि चेति यः । सुवज्रः । आद्युदात्तं ब्रह्मकंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

विश्वाहेंद्रो अधिवक्ता नो अस्वपरिहृताः सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा । इंद्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम् । वाजं ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा सर्वकालं नोऽस्माकमिन्द्रोऽधिवक्तासु । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं । यथोक्तं । ब्राह्मणायाधि-
ब्रूयात् । तै० सं० २. ५. ११. ९. इति । सर्वदास्माकमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तो भवतु । वयं चापरिहृता अकुटिल-
गतयः संतो वाजं हविलक्ष्णमन्नं सनुयाम । संभजामहे । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तस्मिन्नादयो ममहंतां ।
पूजितं कुर्वंतु ॥ विश्वाहा । विश्वान्यहानि विश्वाहानि । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । शिष्कंदसि बज्रलमिति शैलोपः ।
उपधादीर्घत्वं नलोपः । मरुदुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अपरिहृताः । हृ कौटिल्ये । निष्ठायामपरिहृताश्च
। पा० ७. २. ३२. इति निपातनात् ह्रभावाभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सनुयाम । षण् दाने । लिङि
तनादित्वादुप्रत्ययः । वन षण् संभक्तावित्यस्माद्वा व्यत्ययेनोप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

प्र मंदिन इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमांगिरसस्य कुत्सस्थार्थं । अष्टम्याद्याश्चतसस्त्रिष्टुभः शिष्टाः सप्त जगत्स्यः ।
इंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र मंदिन एकादश कुत्स आद्या गर्भस्त्राविष्णुपनिषत्तुस्त्रिष्टुभंतमिति ॥ दश-
रात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । विश्वजित इति खंडे सूचितं । प्र मंदिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयं
। आ० ८. ७. इति ॥

प्र मंदिने पितुमर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहन् नृजिष्वना ।
अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ १ ॥
प्र । मंदिने । पितुऽमत् । अर्चत । वचः । यः । कृष्णऽगर्भाः । निऽअहन् । ऋजिष्वना ।
अवस्यवः । वृषणं । वज्रऽदक्षिणं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजो मंदिने सुतिमते सोतव्याधेन्द्राय पितुमर्चविर्लक्षणेनान्नेनोपेतं वचः सुतिलक्षणं वचनं प्रार्चत ।
प्रकर्षेणोच्चारयत । य इंद्र ऋजिष्वनैतत्संज्ञकेन राज्ञा सख्या सहितः सन् कृष्णगर्भाः । कृष्णो नाम कश्चिदसुरः ।
तेन निषिक्तगर्भास्तदीया भार्या निरहन् अवधीत् । कृष्णमसुरं हत्वा पुत्राणामप्यनुत्पत्त्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भार्या
अप्यवधीदित्यर्थः । अवस्यवो रक्षणेच्छवो वयं वृषणं कामानां वर्षितारं वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतं
तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्याय सख्युः कर्मणे हवामहे । आह्वयामहे ॥ मंदिने । मदि सुतिमोदमदस्त्रकांतिगतिषु ।
श्रीणादिक इतिप्रत्ययः । तदुक्तं यास्केन । मंदो मंदतेः सुतिकर्मणः । नि० ४. २४. इति । पितुमत् । इस्वनुब्ध्यां
मनुबिति मनुप उदात्तत्वं । कृष्णगर्भाः । कृष्णेन निषिक्ता गर्भा यासु तास्तथोक्ताः । परादिष्कंदसि बज्रल-
मिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अवस्यवः । अविरौणादिको भविऽसुन् । अव इच्छत्यवस्यति । सुप आत्मनः क्यच् ।
क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः । सख्याय । सख्युः कर्म
सख्यं । सख्युर्य इति यप्रत्ययः । हवामहे । द्वेजो लटि बज्रलं कंदसीति संप्रसारणं ॥

यो व्यंसं जाहृषाणेन मन्युना यः शंबरं यो अहन्पिप्रुमव्रतं ।
इंद्रो यः शुष्णमशुषं न्यावृणङ्गमरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ २ ॥
यः । विऽअंसं । जहृषाणेन । मन्युना । यः । शंबरं । यः । अहन् । पिप्रुं । अव्रतं ।
इंद्रः । यः । शुष्णं । अशुषं । नि । अवृणक् । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ २ ॥

य इंद्रो जहृषाणेन प्रवृद्धेन मन्युना क्रोधेन व्यंसं विगतभुजं वृचमहन् अवधीत् । अपि च य इंद्रः
शंबरमेतत्संज्ञमसुरं चावधीत् । तथाव्रतं व्रतस्य यागादेः कर्मणो विरोधिनं पिप्रुमेतत्संज्ञमः च य इंद्रो
ऽवधीत् । किंच य इंद्रोऽशुषं शोषकरहितं शुष्णं सर्वस्य जगतः शोषकमेतत्संज्ञमसुरं न्यवृणक् न्यवर्जयत् ।
समुषं हतवानित्यर्थः । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ व्यंसं । विगतोऽसौ यस्मात् । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्र-

कृतिस्वरत्नं । यण उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । जहृषाणेन । हृष तुष्टौ । अत्र वृद्धर्थः । कंदसि लिट् । लिटः कानज्वेति तस्य कानजादेशः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अशुषं । शुष शोषणे । इगुपधलक्षणः कः । शुषाः शोषका न संत्यस्येत्यशुषः । परादिस्कंदसि बज्जलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अवृणक् । वृजी वर्जने । रौधादिकः ॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्भ्यस्य व्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।

यस्येन्द्रस्य सिंधवः सञ्चति व्रतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ३ ॥

यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यं । महत् । यस्य । व्रते । वरुणः । यस्य । सूर्यः ।

यस्य । इन्द्रस्य । सिंधवः । सञ्चति । व्रतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य महद्विपुलं पौंस्यं बलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनुवर्तते । यस्य चन्द्रस्य व्रते नियमरूपे कर्मणि वरुणो वर्तते । वरुणोऽपीन्द्रस्य नियमनं नातिक्रामतीत्यर्थः । अपि च सूर्योऽपि यस्येन्द्रस्य व्रते वर्तते । तथा यस्येन्द्रस्य व्रतं कर्म सिंधवो नद्यः सञ्चति । वचनव्यत्ययः । गच्छति । सञ्चतिर्गच्छतिकर्मा । इन्द्रेणानुशिष्टाः प्रवहन्तीत्यर्थः । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाद्भयामहे ॥ द्यावापृथिवी । बौध्न पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । स चाद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तोऽतोदात्तः । देवताद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्नं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।

वीळोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ४ ॥

यः । अश्वानां । यः । गवां । गोऽपतिः । वशी । यः । आरितः । कर्मणिऽकर्मणि । स्थिरः ।

वीळोः । चित् । इन्द्रः । यः । असुन्वतः । वधः । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ४ ॥

य इन्द्रोऽश्वानां पतिरधिपतिः । तथा य इन्द्रो गोपतिः । न केवलमेकस्या गोः किंतु सर्वासामित्याह गवामिति । सर्वासां गवामधिपतिर्भवति । वशी अपराधीनः । स्वतंत्र इत्यर्थः । अपि च य इन्द्रः कर्मणि कर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्थिरो नैश्वल्येनावतिष्ठमान आरितः सुतिभिः प्रत्युतः प्राप्तो भवति । आरितः प्रत्युतः स्तोमानिति निरुक्तं । नि० ५. १५. । यस्येन्द्रोऽसुन्वतः सुन्वतां यागानुष्ठातृणां विरोधिना वीळोश्चित् दृढस्यापि शत्रोर्वधो हंता तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाद्भयामहे ॥ गवां । न गोश्वन्साववर्णेति विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । गोपतिः । पत्न्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नं । आरितः । ऋ गतौ । अस्माद्यन्तान्निष्ठा । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात्पुगभावः । यद्वा । सूचिसूचिमूत्र्यत्यर्थभूषणोतीनां । पा० ३. १. २२. ३. । इति विहितस्य यङो यङोऽचि चेत्यत्र चशब्देन बज्जलग्रहणानुकर्षणादनैमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोरिति ऋ इत्येतस्य द्विवचनं च इन्द्रोऽसुन्वतोः सतो रुधिकौ च लुकीति रुक् । ततो निष्ठायां क्वांदस इडागमः । ऋकारस्य यणादेशः । रो रीत्यभ्यासरेफलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घत्वं । वधः । द्रव्यलुप्तौ बज्जलमिति बज्जलवचनात् हनश्च वध इति कर्तर्येण वधादेशश्च । स चादंतः । अतो लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविंदत् ।

इन्द्रो यो दस्यूरधरां अवातिरन्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः । गाः । अविंदत् ।

इन्द्रः । यः । दस्यून । अधरान् । अवऽअतिरत् । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ५ ॥

य इन्द्रो विश्वस्य जगतो गच्छतः प्राणतः प्रश्वसतः प्राणिजातस्य पतिः स्वामी यस्य ब्रह्मणे ब्राह्मणजा-
तिभ्योऽंगिरोभ्यः प्रथमोऽन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् पणिभिरपहता गा अविंदत् अलमत । अन्येभ्यो देवेभ्यः
पूर्वमेव तैरसुरैर्युद्धा गाः स्वयमलमतेत्यर्थः । अपि च य इन्द्रो दसूनुपक्षपयितूनसुरानधरान्निकृष्टान्कृत्वा वा
तिरत अवधीत् । अवतिरतिर्वधकर्मा । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाद्भयामहे ॥ जगतः । गमू स्तूप गतौ । वर्तमाने
पृषद्वृहत्सहजगच्छतुवच्च । उ० २. ८४. इत्यतिप्रत्ययांती निपातितो जगच्छब्द आद्युदात्तः । प्राणतः । श्वस
प्राणने अन च । अस्माज्जटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम इति विभक्तिरुदात्तत्वं । षष्ठ्याः पतिपुत्रिति
विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

यः शूरेभिर्हव्यो यश्च भीरुभिर्यो धावद्भिर्हूयते यश्च जिग्युभिः ।

इन्द्रं यं विश्वा भुवनाभि संदधुर्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ६ ॥

यः । शूरेभिः । हव्यः । यः । च । भीरुभिः । यः । धावत्भिः । हूयते । यः । च । जिग्युभिः ।

इन्द्रं । यं । विश्वा । भुवना । अभि । संदधुः । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ६ ॥

य इन्द्रः शूरेभिः शौर्योपेतैः पुरुषैर्हव्यो योद्दुमाद्भ्यातव्यः । यस्य भीरुभिर्मयशीलैः कातरैः पुरुषैः सहाचार्य-
माद्भ्यातव्यः । अपि च य इन्द्रो धावद्भिः पराजयेन पलायमानैर्हूयते रक्षार्थमाहूयते । यस्य जिग्युभिः प्राप्तज-
यैराहूयते । यं चन्द्रं विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि खेषु खेषु कार्येष्वभि संदधुः अभिमुख्येन स्थापयन्ति ।
तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाद्भयामहे ॥ शूरेभिः । वज्रलं कंदसीति मिस ऐसभावः । हव्यः । हूयतेरचो यदिति
यत् । इ इत्यनुवृत्तौ वज्रलं कंदसीति संप्रसारणं । गुणे धातोस्तन्निमित्तस्त्वैवत्यवादेशः । भीरुभिः । भियः
क्रुकुकनौ । उ० २. ३१. इति क्रुप्रत्ययः । धावद्भिः । ह गतौ । सतेर्वेगितायां शपि पात्रेत्यादिना धावादेशः ।
शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । जिग्युभिः । जि जये । लिटः क्रसुः ।
द्विवचने सन्लिटोर्जैरित्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं । भिष्ययस्सयादित्वेन भत्वाद्वसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । क्वादसोऽत्यलोपः ॥ १२ ॥

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्ष्णो रुद्रेभिर्योषा तनुते पृथु जयः ।

इन्द्रं मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणां । एति । प्रदिशा । विचक्ष्णः । रुद्रेभिः । योषा । तनुते । पृथु । जयः ।

इन्द्रं । मनीषा । अभि । अर्चति । श्रुतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

विचक्षणः सूर्यात्मना प्रकाशमान इन्द्रो रुद्राणां रुद्रपुत्राणामध्यात्मं प्राणरूपेण वर्तमानानां मरुतां ।
यद्वा । रोदयितृणां प्राणानां । प्राणा हि शरीरान्निर्गताः संतो बंधुजनाजोदयन्ति । प्रदिशा प्रदेशेनेन
मनुष्येभ्यः प्रदानेन सहेति । अंतरिक्षे गच्छति । तथा चाम्नायति । योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणा-
नादाद्योदेति । तै० आ० १. १४. १. इति । अपि च रुद्रेभिरधिभूतं वर्तमानै रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्हव्योषा साध्यमिका
वाक् पृथु विस्तीर्णं जयो वेगं तनुते । विस्तारयति । प्रसंगादच मरुतां स्तुतिः । तैर्मरुद्भिः सह वर्तमानं श्रुतं
प्रख्यातं सूर्यात्मानमिन्द्रं मनीषा स्तुतिलक्षणा वाक् अभ्यर्चति । अभिमुख्येन स्तौति । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्या-
याद्भयामहे ॥ प्रदिशा । दिश अतिसर्जने । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । जयः । जि जि अभिमवे । ज्ञीयते
ऽभिभूयतेऽनेनेति जयो वेगः । करणेऽसन् । मनीषा । ईषाश्चादेत्वात्प्रद्विगमावः ॥

यद्वा मरुत्वः परमे सधस्ये यद्वावमे वृजने मादयासे ।

अत आ याह्यध्वरं नो अच्छा त्वाया हविश्चकृमा सत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुत्वः । परमे । सधऽस्थे । यत् । वा । अवमे । वृजने । मादयासे ।

अतः । आ । याहि । अध्वरं । नः । अर्च्छ । त्वाऽया । हविः । चकृम । सत्यऽराधः ॥ ८ ॥

हे मरुत्वो मरुद्भिर्द्युतिं परम उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने गृहे यद्वा यदि वा मादयासे तृप्तो वर्तसे । यद्वा यदि वावमेऽर्वाचीने वृजने । वृज्यते रिक्तीक्रियतेऽस्मिन्धनमिति वृजनं गृहं । तस्मिन्मादयासे । अतोऽस्मादुभयविधास्थानान्तोऽस्माकमध्वरं यज्ञमच्छामिमुख्येना याहि । आगच्छ । हे सत्यराधः सत्यधन त्वाया त्वत्कामनया वयं हविश्चकृम । कृतवन्तः ॥ मरुत्वः । मतुवसो रुरिति संवृद्धौ नकारस्त्वत्वं । सधस्थे । सुपि स्थ इति कप्रत्ययः । सध मादस्थयोऽर्द्धदसीति सहस्र सधादेशः । मादयासे । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । लेव्याङागमः । त्वाया । त्वामात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्वच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्तात्वं । अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥

त्वायेन्द्र सोमं सुषुमा सुदक्ष त्वाया हविश्चकृमा ब्रह्मवाहः ।

अधा नियुत्वः सगणो मरुद्भिर्स्मिन्यज्ञे बर्हिषि मादयस्व ॥ ९ ॥

त्वाऽया । इन्द्र । सोमं । सुषुम । सुऽदक्ष । त्वाऽया । हविः । चकृम । ब्रह्मऽवाहः ।

अध । नियुत्वः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । मादयस्व ॥ ९ ॥

हे सुदक्ष शोभनबलेन्द्र त्वाया त्वत्कामनया सोमं सुषुम । अभिषुतवन्तो वयं । हे ब्रह्मवाहो ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेणोद्यमानं प्राप्यमाणेन्द्र त्वाया त्वत्कामनयाहवनीये पुरोडाशलक्षणं हविश्चकृम । कृतवन्तः । हे नियुत्वः । नियुतोऽश्वाः । तद्वन्निन्द्र अधानन्तरं मरुद्भिः सप्तगणरूपैरेतत्संज्ञैर्देवैः सगणो गणसहितः सप्तस्मिन्वर्तमाने यज्ञे बर्हिष्यास्तीर्णे दर्भ उपविश्य मादयस्व । तृप्तो भव ॥ सुषुम । पुञ् अभिषवे । लिटि क्रादिनिधमप्राप्तस्थेऽनित्यमागमशासनमिति वचनादभावः ॥

मादयस्व हरिभिर्ये तं इन्द्र वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने ।

आ त्वा सुशिप्र हरयो वहंतूश्नह्व्यानि प्रति नो जुषस्व ॥ १० ॥

मादयस्व । हरिऽभिः । ये । ते । इन्द्र । वि । स्यस्व । शिप्रे इति । वि । सृजस्व । धेने इति ।

आ । त्वा । सुऽशिप्र । हरयः । वहंतु । उश्न । ह्व्यानि । प्रति । नः । जुषस्व ॥ १० ॥

हे इन्द्र हरिभिर्यैः सह मादयस्व । तृप्तो भव । ये ते तव स्वभूतास्तदर्थं शिप्रे हनू संहति वि ष्यस्व । सोमपानार्थं विवृते कुरु । तथा धेने पानसाधनभूते जिह्वोपजिह्विके वि सृजस्व । सोमपानार्थं विस्लिष्टे कुरु । हे सुशिप्र । शिप्रे हनू नासिके वा । शोभनशिप्रेन्द्र त्वा त्वां हरयोऽश्वा आ वहंतु । अस्मदीयं यज्ञं प्रापयंतु । त्वं चोश्न अस्माकमयमानो नोऽस्माकं ह्व्यानि हवींषि प्रति जुषस्व । प्रत्येकं सेवस्व । मोदासिष्टाः ॥ वि ष्यस्व । षो अंतर्कर्मणि । व्यत्ययेनात्मनेपदं । दिवादिवात् श्नन् । ओतः शनि । पा० ७. ३. ७१. इत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ॥

मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपा वयमिन्द्रेण सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

मरुत्ऽस्तोत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयं । इन्द्रेण । सनुयाम । वाजं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्तां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

मरुत्स्रोत्रस्य । मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य स मरुत्स्रोत्रः । तस्य वृजनस्य शत्रूणां क्षिप्रुरिन्द्रस्य संबन्धिनो गोपा गोपायनीया रक्षणीया वयं तेन्द्रेण वाजमज्ञं सनुयाम । लभेमहि । यदेतदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्यदीयं तन्निचादयो द्यावापृथिव्यौ च ममहंता । पूजितं कुर्वतु ॥ वृजनस्य । वृजी वर्जने । कृपुवृजिमंदिनिधाभ्यः कुरिति क्यप्रत्ययः ॥ ॥ १३ ॥

इमां त इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं कुत्सस्यार्धमैन्द्रं । अन्त्या चिष्टुष शिष्टा दश जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । इमां तेऽन्त्या चिष्टुविति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

इमां ते धियं प्र भरे म॒हो म॒हीम॒स्य स्तो॒त्रे धि॒षणा॒ यत्त॒ आन॒जे ।

तमु॒त्स॒वे च॒ प्रस॒वे च॒ सास॒हिमि॒न्द्रं दे॒वासः॒ शर्व॑साम॒द॒न्नु ॥ १ ॥

इमां । ते । धियं । प्र । भरे । म॒हः । म॒हीं । अ॒स्य । स्तो॒त्रे । धि॒षणा॒ । यत् । ते । आ॒न॒जे ।

तं । उ॒त्स॒वे । च । प्र॒स॒वे । च । स॒स॒हिं । इ॒न्द्रं । दे॒वासः । शर्व॑सा । अ॒म॒द॒न् । अ॒नु ॥ १ ॥

हे इन्द्र महो महतस्ते तवेमामिदानीं क्रियमाणां महीं महतीं अत्यंतोत्कृष्टां धियं स्तुतिं प्र भरे । प्रकर्षेण संपादयामि । ते तव धिषणा त्वदीया बुद्धिरस्य मम स्तोतुः स्तोत्रे स्तुतौ यद्यस्मादानजे अक्ता संश्लिष्टासीत् । तस्मात्तव प्रियां स्तुतिं करोमीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्चः परोब्रह्मतः । ससहिं शत्रूणामभिभवितारं पूर्वोक्तं तमिन्द्रं देवासः कर्मसु दीव्यंत ऋत्विजः शर्वसा स्तुतिभिः कीर्तनवल्लेनान्वमदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । किमर्थं । उत्सवे चोत्सवार्थमभिवृद्धयर्थं प्रसवे च धनानां वृथुदकानां वोत्पत्त्यर्थं च ॥ आनजे । अञ्जू व्यक्तिमन्त्रणगतिषु । अस्मात्कर्मणि लिट् । दिव्यचनह्लादिशेषौ । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । तस्मानुद्धिहलः । प्रा० ७. ४. ७१. इति नुट् । अत्ययेनोपधानकारलोपः । उत्सवे । प्रसवे । घू प्रेरणे । ऋदोरविति भावेऽपि । निमित्तात्कर्मसंयोगे । प्रा० २. ३. ३६. ६. इति सप्तमी । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ससहिं । षह अभिभवे । आदृगमहन इत्यचोत्सर्गस्कंदसीति वचनात्किप्रत्ययः । लिङ्गद्वावाह्रिर्वचनं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षे । हेतुमति णिच् । मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्खेरनिटीति णिलोपः ॥

अ॒स्य अ॒वो न॒द्यः स॒प्त बि॒भ्रति॒ द्यावा॒क्षामा॑ पृथि॒वी दर्श॑तं वपुः ।

अ॒स्मे सूर्या॑चंद्र॒मसा॑भि॒चक्षे॑ अ॒ज्जे क॒मिन्द्र॑ चरतो वित॒तु॒रं ॥ २ ॥

अ॒स्य । अ॒वः । न॒द्यः । स॒प्त । बि॒भ्रति॒ । द्यावा॒क्षामा॑ । पृथि॒वी । दर्श॑तं । वपुः ।

अ॒स्मे इति॑ । सूर्या॑चंद्र॒मसा॑ । अ॒भि॒ऽचक्षे॑ । अ॒ज्जे । कं । इ॒न्द्रं । च॒रतः॒ । वि॒ऽत॒तु॒रं ॥ २ ॥

अस्मिन्द्रस्य अवो यशः कीर्तिं सप्त इमं मे गंग इत्यस्मात्पृथिवी प्राधान्येन प्रतिपादिता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नद्यो बिभ्रति । धारयन्ति । वृत्रहनेनेन्द्रस्य यदृष्टेः प्रदातुत्वं तत्प्रभूतजलोपेता नद्यः प्रकटयन्तीत्यर्थः । अपि च द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ । पृथिवीत्यंतरिचनानाम् । अंतरिचं चास्य सूर्यात्मना वर्तमानस्मिन्द्रस्य दर्शतं सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयं वपुः । रूपनामैतत् । प्रकाशात्मकं रूपं धारयति । किंच हे इन्द्र अस्मि अस्माकमभिचक्षे द्रष्टव्यानां पदार्थानामभिमुख्येन प्रकाशनार्थं अज्जे कं अज्जार्थं । चक्षुषा दृष्टे हि वस्तुनीदं सत्यमिति अज्जोत्पद्यते । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुभयार्थं सूर्याचंद्रमसौ विततुरं परस्परव्यतिहारेण तरणं पुनःपुनर्गमनं यथा भवति तथा चरतः । वर्तेते । त्वमेव तद्रूपः सन्वर्तस इत्यर्थः ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तैर्दात्तत्वं । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्याविति द्यावादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तैर्दादेशः । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिसंस्वरत्वं । दर्शतं । भृमुदृशीत्यादिनातच् । सूर्याचंद्रमसा । सूर्यश्च चंद्रमाश्च । देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तैरकारः । चंद्रमःशब्दो दासीमारान्दिजातूर्णैर्लृट्प्रकृतिसंस्वरेण मध्योदात्तः । अतो देवताद्वंद्वे चेति प्राप्तस्त्रोभयपदप्रकृतिसंस्वरस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीति प्रतिषेधः । अभिचक्षे ।

चक्षेः प्रकाशनार्थात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तादर्थ्ये चतुर्थी । अङ्गे । दृशिग्रहणाद्धातेर्भावे विच् । चतुर्थ्यैकवचन आतो धातोरित्याकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्त्रिण विभक्तिरुदात्तत्वं । वितर्तुरं । तरतेर्यङ्लुगन्तादौणादिकः कुरच् । वङ्लं कंदसीत्युत्वं ॥

तं स्मा रथं मघवन्प्रावं सातये जैत्रं यं ते अनुमदाम संगमे ।

आजा न इंद्र मनसा पुरुष्टुत त्वायज्ञौ मघवञ्छर्मं यच्छ नः ॥ ३ ॥

तं स्म । रथं । मघऽवन् । प्र । अ॒व । सा॒तये । जै॒त्रं । यं । ते । अनु॒ऽम॒दाम । सं॒ऽग॒मे ।

आ॒जा । नः । इं॒द्र । मन॑सा । पुरु॒ऽस्तु॒त । त्वा॒यत्॒भ्यः । म॒घऽव॒न् । श॒र्मं । य॒च्छ । नः ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र सातयेऽस्माकं धनलाभाय तं स्म तमेव रथं प्राव । प्रेरय । वर्तय । नोऽस्माकं मनसा बुद्ध्या पुरुष्टुत वङ्लशः सुतेन्द्र ते तव स्वभूतं जैत्रं जयशीलं यं रथं संगमे शत्रुभिः सह संगमन आजा युद्धे सत्यनुमदाम वयमनुक्रमेण स्तुमः । अपि च हे मघवन् त्वायज्ञस्त्वां कामयमानिभ्यो नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ अव । अव रक्षणगतिकांतीत्युक्तत्वादवतिरत्र गत्यर्थः । संगमे । ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेति कर्मण्यप । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । आजा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । त्वायज्ञः । सुप आत्मनः क्वच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्त्वत्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्यात्वं । क्वजंताल्लटः शतृ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति क्वचा सहैकादेश एकादेश उदात्तेनेति तस्योदात्तत्वं ॥

वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंशमुदवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन्वृष्या रुज ॥ ४ ॥

व॒यं । ज॒येम॒ । त्वया॑ । यु॒जा । वृ॒तं । अ॒स्माकं॑ । अं॒शं । उ॒त । अ॒व । भ॒रेऽभ॒रे ।

अ॒स्म॒भ्यं । इं॒द्र । व॒रि॒वः । सु॒ऽगं॑ । कृ॒धि । प्र । श॒त्रू॒णां । म॒घऽव॒न् । वृ॒ष्या । रु॒ज ॥ ४ ॥

हे इंद्र युजास्माभिर्युक्तेन सहायभूतेन त्वया वृतमावृण्वतं शत्रुं वयं स्तोतारो जयेम । अभिभवेम । अपि च भरे भरे संयामे संयामेऽस्माकमंशमस्मदीयं भागमुदव । शत्रुकृतपीडापरिहारेणोत्कृष्टं रज । तथा हे इंद्र वरिवो धनमस्मभ्यं सुगं सुगमं सुप्रापं कृधि । कुरु । तथा हे मघवन् शत्रूणामस्मदुपद्रवकारिणां वृष्या वृष्यानि वीर्याणि प्र रुज । प्रभंगिध । बाधस्वेत्यर्थः ॥ वृतं । वृत् वरणे । क्लिप्तेति क्तिप् । तुगागमः । सुगं । सुदुरोरधि-करण इति गमेर्दप्रत्ययः । कृधि । श्रुशृणुपृष्ठवृभ्य इति हेर्धिः । रुज । रुजो भंगे । तौदादिकः ॥

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तरवसा विपन्यवः ।

अस्माकं स्मा रथमा तिष्ठ सातये जैत्रं हीद्र निभृतं मनस्तव ॥ ५ ॥

ना॒ना । हि । त्वा॒ । ह॒व॒मा॒नाः । ज॒नाः । इ॒मे । ध॒ना॒नां । ध॒र्त॒र॒व॒सा । वि॒प॒न्य॒वः ।

अ॒स्मा॒कं॑ । स्म । रथं॑ । आ । ति॒ष्ठ । सा॒तये॑ । जै॒त्रं । हि । इं॒द्र । नि॒भृ॒तं । म॒नः । त॒व ॥ ५ ॥

हे धनानां धर्तर्गोहिरण्यादिरूपाणां द्रव्याणां धारयितरिन्द्र विपन्यवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतार इमे जना अवसा रचणेन हेतुना त्वा हवमानास्त्वामाह्वयंतो नाना हि । विभिन्नाः खलु । तेषां मध्येऽस्माकं स्मा-स्माकमेव सातये धनदानाय रथमा तिष्ठ । आरोह । हे इंद्र निभृतमव्याकुलं तव मनश्चित्तं जैत्रं हि । जय-शीलं खलु । शत्रुजित्वास्मभ्यं धनं दातुं सः ॥ सातये । षण्ण दाने । क्तिनि जनसनखनां सम्बन्धो-रित्यात्वं ॥ ॥ १४ ॥

गोजिता बाहू अर्मितक्रतुः सिमः कर्मन्कर्मञ्छतमूतिः खजंकरः ।

अकल्प इंद्रः प्रतिमानमोजसाथा जना वि ह्वयंते सिषासवः ॥ ६ ॥

गोजिता। बाहू इति। अर्मितऽक्रतुः। सिमः। कर्मन्ऽकर्मन्। शतंऽऊतिः। खजंऽकरः।

अकल्पः। इंद्रः। प्रतिमानं। ओजसा। अथ। जनाः। वि। ह्वयंते। सिषासवः ॥ ६ ॥

हे इंद्र तव बाहू हस्तौ गोजिता जयेन गवां लंभयितारौ । त्वं चामितक्रतुरपरिच्छिन्नज्ञानः सिमः श्रेष्ठः । तथा च शाव्यायनकं । सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षत इति । यद्वा । सिमः शत्रूणां बंधकः । कर्मन्कर्मन् स्तोत्राणां कर्मणि कर्मण्युपस्थिते शतमूतिर्बहुविधरक्षणोपेतः खजंकरः । खजति मथ्नाति पुरुषानिति खजः संयामः । तस्व कर्ता । अकल्पः कल्पेनान्येन रहितः । स्वतंत्र इत्यर्थः । ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदोजो बलमस्ति तेन सर्वेण प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेन मीयमानः । यस्मादेवंगुणविशिष्ट इंद्रोऽथातः कारणात्सिषासवो धनं लब्धुकामा जना वि ह्वयंते । विविधमाह्वयंति ॥ गोजिता । गा जयत इति गोजितौ । सुपां सुलुगिति विभक्तैराकारः । सिमः । धिक् बंधने । अस्मादौणादिको मक् । खजंकरः । खज मंथे । पचाद्यच् । क्षेमप्रियमद्रेऽण च । पा० ३. २. ४४. इति चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् खजशब्दोपपदादपि करोतिः खच् । अरुर्द्विषदजंतस्वेति मुम् । छद्-त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अकल्पः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । सिषासवः । वन षण् संभक्तौ । सणि सनी-वंतर्धेति विकल्पनादिङभावः । जनसनखनां सन्धूलोरित्यात्वं । द्विर्वचनादि । सनाशंसमिष उः । पा० ३. २. १६८. इत्युग्रप्रत्ययः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

उत्ते शतान्मघवन्नुच्च भूयस उत्सहसाद्रिरिचे कृष्टिषु अरवः ।

अमात्रं त्वा धिषणा तित्विषे मय्यधा वृत्राणि जिघ्रसे पुरंदर ॥ ७ ॥

उत्। ते। शतात्। मघऽवन। उत्। च। भूयसः। उत्। सहसात्। रिरिचे। कृष्टिषु। अरवः।

अमात्रं। त्वा। धिषणा। तित्विषे। मही। अध। वृत्राणि। जिघ्रसे। पुरंऽदर ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्रं कृष्टिषु स्तोत्रेषु मनुष्येषु त्वया दीयमानं अरवो यदन्नमस्ति तच्छतात् शतसंख्याकाङ्गनादुद्रिरिचे । उद्रिक्तमधिकं भवति । अपि च भूयसः शतसंख्याकादपि बहुतराङ्गनादुद्रिरिचे । अधिकं भवति । किं बहुना । सहसात्सहस्रसंख्याकादप्युद्रिरिचे । त्वया दत्तं तदन्नमन्नयमित्यर्थः । अपि चामात्रं मात्र-येयत्तया रहितं परिगणितुमशक्यैः सर्वैर्गुणैरधिकं त्वां मही महती धिषणास्मदीया क्षुतिलक्षणा वाक् तित्विषे । दोषयति । त्वत्संबन्धिना गुणान्प्रकाशयति । हे पुरंदर शत्रूणां पुरां दारयितरिन्द्र अध क्षुत्यन्तरं वृत्राणां-रकान् शत्रून्जिघ्रसे । हंसि । विनाशयसि ॥ रिरिचे । रिरिच् विरेचने । कर्मणि लिट् । तित्विषे । त्विष दीप्ती । जिघ्रसे । हतेर्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । लेटोऽडाटावित्यडागमः । बहुलं कंदसीति शपः झुः । गमहनेत्यादिभो-पधालोपः । स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनादि । बहुलं कंदसीत्यभ्यासस्त्वं । पुरंदर । पुःसर्वयोर्दारिसहोः । पा० ३. २. ४१. इति खच् । खचि ह्रस्वः । पा० ६. ४. ९४. इति ह्रस्वत्वं । वाचंयमपुरंदरौ च । पा० ६. ३. ६९. इति निपातनादम् ॥

त्रिविष्टिधातुं प्रतिमानमोजसस्त्रिस्रो भूमीर्नृपते चीणि रोचना ।

अतीदं विश्वं भुवनं ववक्षिथाश्चुरिंद्र जनुषा सनादसि ॥ ८ ॥

त्रिविष्टिऽधातुं। प्रतिमानं। ओजसः। तिस्रः। भूमीः। नृऽपते। चीणि। रोचना।

अति। इदं। विश्वं। भुवनं। ववक्षिथ। अश्चुः। इंद्र। जनुषा। सनात्। अस्ति ॥ ८ ॥

हे नृपते नृणां पालयितरिन्द्र त्वमोजसः सर्वेषां प्राणिनां बलस्व प्रतिमानं प्रतिनिधिरसि । कीदृशं प्रति-

मानं । त्रिविष्टिधातु । धातुशब्दो रज्जुभागवचनः । यथा त्रिधातु पंचधातु वा शुल्वं करोतीति । यथा त्रिविष्टिस्त्रिगुणिता रज्जुर्द्रुढीयसी एवमिन्द्रोऽपि दृढतर इत्यर्थः । किंच त्वं तिस्रो भूमीस्त्रीन् लोकान् त्रीणि रोचना त्रीणि तेजांसि दिव्यादित्याख्यमंतरिक्षे वैद्युतरूपमग्निं पृथिव्यामाहवनीयादिरूपेण वर्तमानं पार्थिवमग्निं एवं त्रीन् लोकान् त्रीणि तेजांसि चाति ववक्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अपि चेदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं चातिवोढुमिच्छसि । सर्वस्य जगतः पालनेन त्वमेव सर्वेषां निर्वाहको भवसीत्यर्थः । यस्माद्धे इन्द्र त्वं सनाच्चिरकालादारभ्य जनुषा जन्मना जन्मप्रमृत्यश्नुः सपत्नरहितोऽसि ॥ त्रिविष्टिधातु । त्रिधा त्रिप्रकारेण विद्या प्रवेशनेन विधीयते क्रियत इति त्रिविष्टिधातुस्त्रिगुणिता रज्जुः । विशेर्भावे क्तिन् । धाजः सितनिगमिमसीत्यादिना । उ० १. ७०. । कर्मणि तुभ्यत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अत्र दृढरज्जुवाचकः शब्दस्तद्वत् दाढ्यं लक्षयित्वा तद्वति प्रतिमाने वर्तते । यथा माणवकोऽपिशब्दः । तिस्रः । अस्मि त्रिचतुरोः स्त्रियामिति तिस्रादेशोऽतोदात्तः । अचि र ऋत इति रेफादेश उदात्तयणो हल्युवादिनि विभक्तेरुदात्तत्वं । ववक्षिथ । वह प्रापण इत्यस्मादिच्छासनि ढत्वक्षत्वषत्वानि । सन्यत इतीत्वाभावश्छांदसः । छांदसे लिख्यमंत्र इति निषेधादाम्नाययाभावः । जनुषा । जनेरुसिः ॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं बभूथ पृतनासु सासहिः ।

सेमं नः कारुमुपमन्युमुद्भिदमिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥ ९ ॥

त्वां । देवेषु । प्रथमं । हवामहे । त्वं । बभूथ । पृतनासु । सासहिः ।

सः । इमं । नः । कारुं । उपमन्युं । उत्भिदं । इन्द्रः । कृणोतु । प्रसवे । रथं । पुरः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र देवेषु प्रथमं अष्टं त्वां हवामहे । यागार्थमाहुयामहे । तथा त्वं पृतनासु संग्रामेषु ससहिर्बभूथ । शत्रूणामभिभवितासि । उत्तरार्धः परोक्षकृतः । स इन्द्रो नोऽस्माकं कारुं सुतीनां कर्तारमुपमन्युमुपमंतारं सर्वज्ञमुद्भिदं शत्रूणामुद्भित्तारमिममेवंगुणविशिष्टं पुत्रं कृणोतु । करोतु । अपि च प्रसवे युद्धोत्पत्तावस्यदीयं रथं पुरोऽन्वेष्यो रथेभ्यः पुरतो वर्तमानं करोतु । यद्वा । कारुमित्यादीनि रथविशेषणानि । कारुं युद्धस्य कर्तारमुपमन्युमुपगतेन प्राप्तेन मन्युना क्रोधेन युक्तमुद्भिदं मार्गेऽवस्थितानां वृत्तादीनामुद्भित्तारमतिशयेन मन्तारं ॥ बभूथ । बभूषा ततंथ जगृभ्म ववर्धेति निगम इति निपातनादिडभावः । स इमं । सोऽचि लोपे चित्पादपूरणमिति सुलोपः । प्रसवे । षूङ् प्राणिप्रसवे । ऋदोरप । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

त्वं जिगेथ न धनां रुरोधियर्भेष्व्वाजा मघवन्महतसु च ।

त्वामुग्रमवसे सं शिशीमस्यथा न इन्द्र हवनेषु चोदय ॥ १० ॥

त्वं । जिगेथ । न । धनां । रुरोधिय । अर्भेषु । आजा । मघवन् । महत्सु । च ।

त्वां । उग्रं । अवसे । सं । शिशीमसि । अर्थ । नः । इन्द्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं जिगेथ । शत्रुञ्जयसि । तथा धनां शत्रुभ्योऽपहतानि धनानि न रुरोधिय । नावरुणस्ति । स्तोतृभ्यः प्रयच्छसीत्यर्थः । हे मघवन् धनविनिद्र अर्भेष्व्लेष्व्वाजा आजिषु संग्रामेषु महत्सु च प्रौढेषु संग्रामेषु चावसेऽस्माकं रक्षणार्थमुग्रमुद्रूर्णमधिकबलं त्वां सं शिशीमसि । स्तोत्रैस्तीक्ष्णीकुर्मः । अथानंतरं हे इन्द्र त्वं हवनेषु युद्धार्थमाहुनेषु सत्स्वागत्य नोऽस्माच्चोदय । संग्रामेषु प्रेरय । जयं प्रापयेत्यर्थः ॥ जिगेथ । जि जये । लिटि थलि क्रादिनियमात्प्राप्तस्त्रिटोऽवस्थास्त्वत्थनिटो नित्यं । पा० ७. २. ६१. । इति प्रतिषेधः । सनलिटोर्जैरित्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं । रुरोधिय । क्रादिनियमादिट् । आजा । सुपां सुलुगिति सप्तमीबङ्गवचनस्य डादेशः । शिशीमसि । शो तनूकरणे । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य झुः । आदेच इत्यात्वं । द्विर्वचने बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्त्वत्वं । हे हवनेषु चोदय । इदं तो मसिः ॥

वि॒श्वाहेंद्रो॑ अधि॒वक्ता नो॑ अ॒स्वपरि॑हृताः स॒नुयाम् वाजं॑ ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒महंता॑म॒दितिः॑ सि॒न्धुः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ११ ॥

वि॒श्वाहा॑ । इ॒न्द्रः । अधि॒वक्ता । नः । अ॒स्तु । अ॒परि॑हृताः । स॒नुयाम् । वाजं॑ ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒महंता॑ । अ॒दितिः॑ । सि॒न्धुः । पृथि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ११ ॥

व्याख्यातिथं रोहिच्छयावेति वर्गे । इन्द्रः सर्वेष्वहःस्वस्माकं पक्षपातेन वक्ता भवतु । वयं चाकुटिलगतयः संत इन्द्रेण दत्तमन्नं लभामहे । यदस्माभिः प्रार्थितमस्मदीयं तन्नित्रादयः पूजितं कुर्वतु ॥ १५ ॥

तत्त इत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं कुत्सस्वार्थमैन्द्रं चैष्टुभं । तथा चानुक्रांतं । तत्तेऽष्टाविति ॥ तृतीये कंदोमे निष्के-
वत्य इदं सूक्तं निविज्ञानं । विश्वजित इति खंडे सूचितं । तत्त इन्द्रियमिति निष्केवल्यं । आ० प. ७. इति ॥

तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरधारयंत कवयः पुरेदं ।

सामेदमन्यद्विष्यन्त्यदस्य समीं पृच्यते समनेव केतुः ॥ १ ॥

तत् । ते । इन्द्रियं । परमं । पराचैः । आधारयंत । कवयः । पुरा । इदं ।

सामा । इदं । अन्यत् । दिवि । अन्यत् । अस्य । सं । इमिति । पृच्यते । समनाऽइव ।

केतुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयं परमसुकृष्टं तत्प्रसिद्धमिदं वर्तमानमिन्द्रियं बलं पुरा पूर्वस्मिन्काले कवयः क्रांतदर्शिनः स्तोतारः पराचैः पराचीनं पराङ्मुखं । यद्वा । पराचैः परांचनैः परागमनैर्युक्तं । युद्धाभिमुखमेवाधारयंत । धृतवतः । अपि चास्त्रिन्द्रस्यान्यदेकमिदमग्न्याख्यं ज्योतिः क्षमा क्षमायां भूमौ वर्तते । अन्यदथेकं सूर्याख्यं दिवि बुल्लोके । ईं तदिदमुभयविधमिन्द्रस्य ज्योतिः सं पृच्यते । परस्परं संयुज्यते । रात्रावादित्योऽपिना संयुक्तो भवति । अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादभिर्दूरान्नक्तं ददृश इति श्रुतेः । अहनि त्वग्निः सूर्येण संगच्छते । उद्यंतं वावादित्यमभिरनुसमारोहति तस्माद्भूम एवाभिर्दिवा ददृश इति श्रुतेः । तै० ब्रा० २. १. २. ९-१०. । अनयोः परस्परसंगमने दृष्टांतः । समनेव केतुः । समनशब्दः संयामवाची । यथा समने संयामे युध्यमानयोर्बभूवोः केतुर्ध्वजो ध्वजांतरेण संयुज्यते तद्वत् ॥ इन्द्रियं । इन्द्रस्य लिंगं बलं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिति घच्चप्रत्ययांतां निपात्यते । पराचैः । अव्ययमेतत् उच्चैर्नीचैरिति यथा । यास्कस्त्वाह । पराचैः परांचनैः । नि० ११. २५. । इति । क्षमा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । ईमौ मलोपः साहितिकः क्त्वांदसः । समनेव । घम ष्टम अवैक्ये । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. ३. १३०. । इति युच् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या आकारः । इवेन विभक्त्य-
लोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासः ॥

स धारयत्पृथिवीं पप्रथच्च वज्रेण हत्वा निरपः संसर्ज ।

अहन्नहिमर्भिनद्रौहिणं व्यहन्यसं मघवा शचीभिः ॥ २ ॥

सः । धारयत् । पृथिवीं । पप्रथत् । च । वज्रेण । हत्वा । निः । अपः । संसर्ज ।

अहन् । अहिं । अर्भिनत् । रौहिणं । वि । अहन् । विऽअसं । मघऽवा । शचीभिः ॥ २ ॥

स इन्द्रः पृथिवीमसुरैः पीडितां भूमिं धारयत् । धृतवान् । पीडाराहित्येन स्थितामकरोदित्यर्थः । तदन्तरं पप्रथच्च । तां भूमिं विस्तीर्णामकरोत् । अपि च वज्रेणायुधेन हंतव्यान्नुचादीन्हत्वापो वृष्ट्युदकानि निः संसर्ज । मेघान्निर्गमयामास । एतदेव स्पष्टीक्रियते । अहिमंतरीक्षे वर्तमानं मेघमहन् । वज्रेण वर्षणार्थमताडयत् । रौहिणं । रौहिणो नाम कश्चिदसुरः । तं च व्यभिनात् । व्यदारयत् । अपि च मघवा धनवानिन्द्रः शचीभिरा-

त्मीर्यैर्युद्धकर्मभिर्धेयं विगतभुजं वृत्रासुरमहन् । अवधीत् ॥ पप्रथत् । पृथुं करोति प्रथयति । तत्करोतीति णिच् । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य कार्यं । पा० ६. ४. १५५. १. इति वचनाद् ऋतो हलादेर्लघोः । पा० ६. ४. १६१. इति ऋकारस्य रत्वं । टेरिति टिलोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्बहुभावः । प्रथयतेर्लुङि चङि णिलोपः । द्विर्वचने चञ्चन्यतरस्यां । पा० ६. १. २१८. इति चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदातित्यादिना स्वरविधिं प्रति तन्निषेधात् । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः ॥

स जातूभर्मा अहधान ओजः पुरो विभिन्दन् चरन् वि दासीः ।

विद्वान्वज्रिन्दस्येवे हेतिमस्यार्ये सहो वर्धया युष्ममिन्द्र ॥ ३ ॥

सः । जातूभर्मा । अहधानः । ओजः । पुरः । विभिन्दन् । अचरन् । वि । दासीः ।

विद्वान् । वज्रिन् । दस्येवे । हेतिम् । अस्य । आर्यम् । सहः । वर्धय । युष्मन् । इन्द्र ॥ ३ ॥

जातूभर्मा । जातू इत्यग्निमाचक्षते । भर्मायुधं । अग्निरूपमायुधं यस्य स तथोक्तः । यद्वा । जातानां प्रजानां भर्ता । ओज ओजसा बलेन निष्पाद्यं कार्यं अहधान आद्रातश्चेन कामयमानः एवंभूतः स इन्द्रो दासीर्दस्युसंबन्धीनि पुरः पुराणि विभिन्दन् विनाशयन् चरन् । विविधमगच्छत् । हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र विद्वान् सुतीर्विजानंस्त्वमस्य स्तोतुर्दस्येव उपचयकारिणे शत्रवे हेतिमायुधं विवृजेति शेषः । अपि च हे इन्द्र आर्यं सहः । आर्या विद्वांसः स्तोतारः । तदीयं बलं वर्धय । अतिवृद्धं कुरु । तथा युष्मन् तदीयं यशश्च प्रवर्धय ॥ जातूभर्मा । जनी प्रादुर्भावे । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्केवलादपि ङप्रत्ययः । जांसूर्वतीति जातूः । तुर्वी हिंसार्थः । क्विपि राज्ञोप इति वलोपः । भ्रियत इति भर्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिन् । जातूभर्म यस्य । छांदसो रेफलोपः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पक्षांतरे तु जनेर्निष्ठा । जनसनखनामित्यात्वं । जातं सर्वं भर्म भर्तव्यं येन । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्णव्यापत्त्याकारस्य ऊकारः ॥

तदृचुषे मानुषेमा युगानि कीर्तन्यं मघवा नाम विभ्रत् ।

उपप्रयन्दस्युहत्याय वज्री यद्ध सूनुः अवसे नाम दधे ॥ ४ ॥

तत् । उचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तन्यं । मघवा । नाम । विभ्रत् ।

उपऽप्रयन् । दस्युऽहत्याय । वज्री । यत् । ह । सूनुः । अवसे । नाम । दधे ॥ ४ ॥

नाम शत्रूणां नामकं तदिन्द्रस्य बलमूचुष उक्तवते सुवते यजमानाय कीर्तन्यं कीर्तनीयं सुत्वं । नामकं तद्वत्त्वं विश्वज्ञारयन्मघवा धनवानिन्द्रो मानुषा मनुष्याणां संबन्धीनीमेमानि दृश्यमानानि युगान्यहोरात्रसंघनिष्पाद्यानि कृतचेतादीनि सूर्यात्मना निष्पादयतीति शेषः । किं पुनस्तन्नाम । दस्युहत्याय दस्यूनां वृत्रादीनां हननायोपप्रयन् गृहसमीपान्निर्गच्छन् वज्री वज्रवान्सूनुः शत्रूणां प्रेरयितेन्द्रो यद्ध यत्खलु नाम शत्रूणां नामकं अवसे यथलक्षणां यशसे दधे धृतवान् ॥ उचुषे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । ब्रुवो वचिः । लिटः क्लसुः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । क्लसुप्रत्ययाद्युदात्तत्वं । कीर्तन्यं । कृत संशब्दने । कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्यप्रत्ययः । मघवा । मघशब्दाच्छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । विभ्रत् । इभृञ् धारणपोषणयोः । शतरि जुहोत्यादित्वाच्छपः । भृजामिदित्यभ्यासस्त्वत्वं । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टं अदिन्द्रस्य धत्तन वीर्याय ।

स गा अविन्दुतो अविन्दुदशान्त ओषधीः सो अपः स वनानि ॥ ५ ॥

तत् । अस्य । इदं । पश्यत् । भूरि । पुष्टं । अत् । इन्द्रस्य । धत्तन् । वीर्याय ।
सः । गाः । अविन्दत् । सः । अविन्दत् । अश्वान् । सः । ओषधीः । सः । अपः । सः ।
वनानि ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमानलक्षणा जनाः अखिन्द्रस्य तदिदं वीर्यं पुष्टं प्रवृद्धं । अत एव भूरि विस्तीर्णं पश्यत ।
आलोकयत । तस्मै च वीर्याय अदत्तन् । बद्धमानं कुरुत । किं पुनस्तद्वीर्यमिति चेत् उच्यते । स इन्द्रः
पणिभिरपहता गा येन वीर्येणाविन्दत् अलमत । तथा तैरपहतानश्वान्स इन्द्रो येनाविन्दत् । अपि च स इन्द्र
ओषधीरोषध्युपलक्षितां सर्वा भूमिं येन वीर्येणालमत । तथा वृत्रेण निरुद्धा अपो वृध्युदकानि स इन्द्रो
येनालमत । तथा वनानि वननीयानि संभजनीयानि धनानि स इन्द्रो येन वीर्येण प्राप्नोत ॥ धत्तन् । तप्त-
नप्तनयनायेति तस्य तनादेशः । अविन्दत् । विद्धू लामे । शे मुचादीनामिति शुभ ॥ ॥ १६ ॥

भूरिकर्मणे वृषभाय वृष्णे सत्यशुष्माय सुनवाम सोमं ।
य आदृत्या परिपंथीव शूरोऽयज्वनो विभजन्नेति वेदः ॥ ६ ॥
भूरिऽकर्मणे । वृषभाय । वृष्णे । सत्यऽशुष्माय । सुनवाम् । सोमं ।
यः । आऽदृत्यं । परिपंथीऽइव । शूरः । अयज्वनः । विऽभजन् । एति । वेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे बद्धविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय वृषभाय वृषभवत्सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय वृष्णे सेच-
नसमर्थाय सत्यशुष्मायावितथबलायेंद्राय तदर्थं सोमं सुनवाम । होमार्थं रसरूपं करवाम । शूरः शीर्योपेतो
य इन्द्र आदृत्य धनविषयमादरं कृत्वायज्वनोऽयजमानस्य वेदो धनं विभजन् । तस्मादयजमानाद्विभक्तं
कुर्वन्नपहरन्नेति । यजमानेभ्यस्तद्धनं दातुं गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । परिपंथीव । यथा मार्गेनिरोधकश्चोरो
गच्छतां पुण्यपुरुषाणां धनं बलात्कारेणापहृत्य गच्छति तद्वत् ॥ आदृत्य । दृङ् आदेरि । समासेऽनञ्पूर्वे त्को
ल्यप् । तस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वे सति ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । परिपंथीव । कंदसि परिपंथिपरिपरिणी
पर्यवस्थातरि । पा० ५. २. ८९. इतीतिप्रत्ययांती निपात्यते ॥

तदिन्द्र प्रेवं वीर्यं चकर्थ यत्संसतं वज्रेणाबोधयोऽहिं ।
अनु त्वा पत्नीर्हृषितं वयश्च विश्वे देवासो अमदन्नु त्वा ॥ ७ ॥
तत् । इन्द्र । प्रऽइव । वीर्यं । चकर्थ । यत् । संसतं । वज्रेण । अबोधयः । अहिं ।
अनु । त्वा । पत्नीः । हृषितं । वयः । च । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तद्वीर्यं वीरकर्म प्रेवं चकर्थ । प्रख्यातमिवाकार्षीः । किं पुनस्तद्वीर्यं । संसतं स्वपतं । अदन्नेत्यन्तं
वृचं वज्रेण कुलिशेन यद्येन वीर्येण त्वमबोधयः । प्रबुद्धः सन्नया सह युद्धं करोत्विति हृषितं तादृशस्य वृचस्य
हननेन प्राप्तहर्षं त्वामनु पश्चात्पत्नीर्देवपत्न्य अमदन् । हर्षं प्राप्ताः । अपि च वयश्च गमनशीला मरुतोऽपि
तथा विश्वे देवासोऽन्ये च सर्वे देवास्त्वामनु पश्चादमदन् । अमाद्यन् ॥ संसतं । षस स्वप्ने । अदादित्वाच्छपो
लुक् । पत्नीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षे । व्यत्ययेन शप् ॥

शुष्णं पिप्पुं कुर्यवं वृत्रमिन्द्र यदावधीर्वि पुरः शंबरस्य ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥
शुष्णं । पिप्पुं । कुर्यवं । वृत्रं । इन्द्र । यदा । अवधीः । वि । पुरः । शंबरस्य ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं शुष्णादींश्चतुरोऽसुरान्यदावधीः हतवानसि तदानीं शंबरस्यासुरस्य पुरो नगराणि वि
ह्वलेन हतवानसि । असुराणां मुखेषु हतेष्वन्यान्यसुरपुराणि विदीर्णान्यासन्नित्यर्थः । यदनेन सूक्तं प्राथितम-
स्मदीयं तन्मित्रादयो ममहंतां । पूजितं कुर्वंतु ॥ शुष्णं । शुष शोषणे । अंतर्भावितवर्थात् तृषिशुषिरसिभ्यः क्तिञ्च
। उ० ३. १२. इति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । पिप्रं । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । औणादिकः
कुप्रत्ययः । कंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वे सति शप् । जुहोत्यादित्वात् झुः । अर्तिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्येत्वं ।
कुयवं । यवो यवनं मिश्रणं । कुत्सितं यवनमस्य । बज्ज्वीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंबरस्य । शमयतीति शंब
आयुधं । शमेर्वन् । उ० ४. ९४. । ततो मत्वर्थोचो रप्रत्ययः ॥ ॥ १७ ॥

योनिरिति नवर्चमेकादशं सूक्तं कुत्सस्वार्थं त्रैष्टुभमैन्द्रं । योनिर्नवित्यनुक्रांतं ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि तमा नि षीद स्वानो नार्वी ।

विमुच्या वयोऽवसायाश्चान्दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । निऽसदे । अकारि । तं । आ । नि । सीद् । स्वानः । न । अर्वा ।

विऽमुच्य । वयः । अवऽसाय । अश्चान् । दोषा । वस्तोः । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥ १ ॥

हे इन्द्र योनिर्वेद्याख्यं स्थानं ते तव निषदे निषदनायोपवेशनायाकारि । कृतमस्माभिः प्रकल्पितमभूत् ।
तं योनिमा नि षीद । शीघ्रमागत्य तत्रोपविश । शीघ्रागमने दृष्टांतः । स्वानो नार्वी । अर्वात्यश्वनाम । यथाश्वः
स्वानो हेषाशब्दं कुर्वन् स्वकीयं स्थानं शीघ्रमागच्छति तद्वत् । किं कृत्वा । वयोऽश्वबंधनार्थान् रश्मीन्विमुच्य
रथाद्विस्त्रिष्य तथाश्चान् रथे योजितांश्च तुरगानवसाय विमुच्य । अत्र निरुक्तं । अवसायाश्चानिति स्वतिरूप-
सृष्टौ विमोचने । नि० १. १७. । इति । कीदृशानश्चान् । प्रपित्वे यागकाले प्राप्ते । प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते
। नि० ३. २०. । इति यास्कः । दोषा रात्रौ वस्त्रोरहनि च वहीयस आदरातिशयेन बोद्धवन् ॥ निषदे । सदेः
संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् । स्वानः । स्वसु स्वन ध्वन शब्दे । बज्जलवचनात्कर्तरि घञ् । कर्षात्तत् इत्यंतोदा-
त्तत्वं । वयः । वियंति रथेन सह संगच्छंत इति विशब्देन रश्मय उच्यंते । वी गत्यादिषु । औणादिक इप्रत्ययः ।
टिलोपश्च । द्वितीयार्थे प्रथमा । अवसाय । षो अंतर्कर्मणि । आदेच इत्यात्वं । समासेऽनञ्पूर्व इति त्त्वो
ल्यबादेशः । वहीयसः । वह प्रापणे । तृजंताद्वोदृशब्दात्तुच्छंदसीतीयमुन् । तुरिष्ठमेयःस्विति तुलोपे कर्तव्ये
ढत्वधत्वष्टुत्वद्रलोपानामसिद्धत्वात्तदाश्रितस्यौत्वस्याप्यभावे तुलोप एव क्रियते ॥

ओ त्वे नर इन्द्रमूतये गुनू चित्तान्सद्यो अध्वनो जगम्यात् ।

देवासो मन्युं दासस्य अस्मन्ते न आ वक्षन्सुविताय वर्णे ॥ २ ॥

ओ इति । त्वे । नरः । इन्द्र । ऊतये । गुः । नु । चित् । तान् । सद्यः । अध्वनः । जगम्यात् ।

देवासः । मन्युं । दासस्य । अस्मन् । ते । नः । आ । वक्षन् । सुविताय । वर्णे ॥ २ ॥

त्वे ते नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ऊतये रक्षणार्थेन्द्रो । आ उ इत्येतन्निपातद्वयसमुदाय आकारार्थः ।
आ गुः । आगच्छंति । स चेंद्र आगतांस्तान् नू चित्त्विप्रं सब्रह्मदानीमेवाध्वनोऽनुष्ठानमार्गाज्जगम्यात् । गमयतु ।
प्रापयतु । देवासः सर्वे देवा दासस्योपपत्त्येन्द्रसुरस्य मन्युं क्रोधं अस्मन् । मन्त्रयंतु । हिंसंत्वित्यर्थः । अपि च
ते देवा नोऽस्माकं सुविताय मुष्टु प्राप्तव्याय यज्ञाय वर्णमनिष्टनिवारकमिन्द्रमा वचन् । आवहंतु । आनयंतु ॥
जगम्यात् । गमेरंतर्भावितवर्थात् लिङि बज्जलं कंदसीति शप् । झुः । अस्मन् । चसु अदने । लेटि व्यत्ययेन आ ।
शकारोपजनश्छांदसः । यद्वा । अस्मातिः प्रकृत्यंतरं हिंसार्थं द्रष्टव्यं । वचन् । वह प्रापणे । लेटि सिद्धञ्जलं
लेटीति सिप् । ढत्वकत्वषत्वानि । सुविताय । सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वाडुवङ् । सूपमानात् क्त
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । वर्णे । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितवर्थात्कृजृवृसिद्धपुन्यनिस्वपिभ्यो निञ्च । उ० ३. १०. ।
इति नप्रत्ययः । निन्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् ।

क्षीरेण स्नातः कुर्यवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः ॥३॥

अव । त्मना । भरते । केतऽवेदाः । अव । त्मना । भरते । फेनं । उदन् ।

क्षीरेण । स्नातः । कुर्यवस्य । योषे इति । हते इति । ते इति । स्यातां । प्रवणे ।

शिफायाः ॥ ३ ॥

केतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः परेषां धनं येन स तादृशः कुर्यवनामासुरस्त्रनात्मना स्वयमेवाव भरते । ज्ञातं परेषां धनमपहरति । अपि च सोऽसुर उदत्तुदकेऽतर्वर्तमानः सन्केन फेनयुक्तमुदकमात्मना स्वयमेवाव भरते । अपहरति । क्षीरेण चरणशीलेन तेनापहृतेनोदकेन कुर्यवस्यासुरस्य योषे भार्ये स्नातः । स्नानं कुर्वति । तादृशी स्त्रियौ शिफायाः । शिफा नाम नदी । तस्याः प्रवणे निम्ने प्रवेष्टुमशक्तेऽगाधप्रदेशे हते नष्टे स्यातां । भवेतां । हे इंद्र त्वं परेषां धनमपहृत्यान्वैर्दुरवगाह उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुर्यवं सकुटुम्बमवधीरित्यर्थः ॥ त्वना । मंत्रेष्व्याज्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । भरते । हव् हरणे । हव्यहोर्म इति भवं । केतवेदाः । कित ज्ञाने । कर्मणि घञ् । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदन् । पद्मिन्त्यादिनोदकशब्दस्योदत्तादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्र पूर्वाभिस्तिरते राष्टि शूरः ।

अंजसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिन्वाना उदभिर्भरते ॥४॥

युयोप । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । राष्टि । शूरः ।

अंजसी । कुलिशी । वीरऽपत्नी । पयः । हिन्वानाः । उदऽभिः । भरते ॥ ४ ॥

उपरस्योदकमध्य उपस्थावस्थितस्यायोः परेषामुपद्रवार्थमितस्ततो गच्छतः कुर्यवस्यासुरस्य नाभिः संनद्ध-
मावसनस्थानं युयोप । गूढमासीत् । यथान्यैर्न दृश्यते सोऽसुरस्तथाकरोदित्यर्थः । अपि च पूर्वाभिः पूरयित्री-
भिरात्मनापहृताभिरङ्घ्रिः प्र तिरते । सोऽसुरः प्रवर्धते । स च शूरः शौर्योपेतो राष्टि । राजते च । आत्मीयेन
शौर्येण लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । तस्मिन्मसुरमंजसांजस्योपिता कुलिशी कुलं शातयन्ती वीरपत्नी वीरस्य
पालयित्री एतत्संज्ञिकास्तिष्ठो नद्यः पयः पयसा तत्संबन्धिना सारभूतेनोदकेन हिन्वानाः प्रीणयन्त्य उदभिरा-
त्मीयैर्दुर्भरते । धारयन्ति । युयोप । युप विमोहने । नाभिः । बहो भक्ष्य । उ० ४. १२५. । इतीन्द्रप्रत्ययः । राष्टि ।
राज् दीप्तौ । बज्रलं छंदसीति शपो लुक् । ब्रह्मादिना षत्वे ण्वत् । पयः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ।
हिन्वानाः । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्त्वानुम् । अस्मात्ताच्छीलिकश्चानम् । आगमानुष्ठापकश्चाप्युपस्थावः ।
चानशो लसार्वधातुकत्वाभावात्तत्स्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

प्रति यस्या नीथादर्शि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात् ।

अथ स्मा नो मघवश्चर्कृतादिन्मा नो मघेव निष्पपी परा दाः ॥५॥

प्रति । यत् । स्या । नीथा । अदर्शि । दस्योः । ओकः । न । अच्छ । सदनं । जानती । गात् ।

अथ । स्म । नः । मघऽवन् । चर्कृतात् । इत् । मा । नः । मघाऽइव । निष्पपी ।

परा । दाः ॥ ५ ॥

यद्यदा नीथा नयनहेतुभूता स्या सा पदवी प्रत्यदर्शि अस्माभिर्दृष्टाभूत् सा च पदवी दस्योरुपचपयितुः
कुर्यवस्यासुरस्य सदनं गृहमच्छाभिमुखेन गात् गता प्राप्ता । तच्च दृष्टान्तः । जानती स्वकीयं वत्समभिजानती

गौरोको न निवासस्थानं स्वकीयं गोष्ठं यथा ऋजु प्राप्नोति । तद्वत्प्राप्तौऽप्यसुरगृहं प्राप्त इत्यर्थः । अध स्तु
अथानंतरमेव हे मधवन्धनवसिंद्र चर्छतात्पुनः पुनस्तेनासुरेण कृतादुपद्रवान्नोऽस्मान्नचेति शेषः । इदित्यव-
धारणे । अस्मान्नचैव नोऽस्मात्मा परा दाः । मा परित्याचीः । अस्माभिर्ज्ञातेन मार्गेण गत्वास्तदुपद्रवकारि-
णमसुरं जहीति तात्पर्यार्थः । तत्र व्यतिरेके दृष्टान्तोऽभिधीयते । मधेव निष्पपी । यथा विनिर्गतसपो विनि-
र्गतशेषो यथेष्टचारी दासीपतिर्मधेव यथा धनान्यस्थाने परित्यजति तथास्मात्मा परित्याचीरित्यर्थः । अत्र
निरुक्तं । निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतसपः । सपः सपतेः सुश्रुतिकर्मणः । मा नो मधेव निष्पपी परा
दाः । स यथा धनानि विभजति मा नस्त्वं तथा परा दाः । नि० प. १६. इति ॥ नीथा । शीञ् प्राप्तये । हनि-
कुषिनीरमिकाशिश्वः कथन्निति करणे कथनप्रत्ययः । गात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति
सिचो लुक् । बङ्गलं कंदस्वमाङ्गोऽपीत्यङ्भावः । चर्छतात् । करोतिर्यङ्लुगन्तामिष्ठेति क्तप्रत्ययः । मघाऽइव ।
श्रेष्ठं दसीति श्रेष्ठोपः । निष्पपी । षप समवाये । सपति समवेति योन्या संगच्छत इति सपः शेषः । पचायच् ।
निर्गतो नित्योद्धृतः सपः शेषो यस्य स स्त्रीव्यसनी निष्पपः । वर्णव्यापत्त्या ईकारः । दाः । दुदाञ् दाने । लुङि
गातिस्थेति सिचो लुक् । न माङ्गोऽङ्ग इत्यङ्भावः ॥ ॥ १८ ॥

स त्वं न इन्द्र सूर्ये सोऽप्स्वनागास्त्व आ भज जीवशंसे ।

मांतरां भुजमा रीरिषो नः अर्द्धितं ते महत् इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

सः । त्वं । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अप्सु । अनागाः स्वे । आ । भज । जीवः शंसे ।

मा । अंतरां । भुजं । आ । रीरिषः । नः । अर्द्धितं । ते । महत् । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

हे इन्द्र स त्वं नोऽस्मान्सूर्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्य आ भज । आभाजय । आभिमुख्येन भक्तान्संभक्तान्कुर्व ।
तथा स त्वमप्स्वदेवतास्वस्थानाभाजय । अपि च जीवशंसे जीवैः प्राणिभिः शंसनीये कामयितव्येऽनागास्वे
ऽपापत्वे पापराहित्येऽस्मानाभाजय । अपि च नोऽस्माकमंतरां गर्भरूपेणांतर्वर्तमानां भुजं पालयित्रीं प्रजामा
समन्तात्मा रीरिषः । मा हिंसीः । ते तव महते प्रभूतायेन्द्रियाय बलाय अर्द्धितं । अस्माभिः अर्द्धानं कृतं ।
त्वदीयं बलं बङ्गमानपूर्वकं सुम इत्यर्थः । तस्मात्तादृशबलयुक्तत्वं मा रीरिष इति पूर्वेण संबंधः ॥ अनागास्वे ।
न विद्यत आगः पापं यस्य सोऽनागाः । तस्य भावस्तत्त्वं । क्वादस उपधादीर्घः । जीवशंसे । शम्सु सुतौ ।
कर्मणि घञ् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । भुजं । भुनक्ति पालयतीति भुक् प्रजा । क्तिप् । रीरिषः । रिष
हिंसायां । स्वार्थे श्चन्तादस्माद्भुङ्क्ति चङि णिलोप उपधाद्वस्वत्वादीनि । क्वादसं पदकालीनमभ्यासद्वस्वत्वं ।
अर्द्धितं । अर्द्धद्वस्व ऊर्यादित्वेन । पा० १. ४. ६१. । गङ्गाऽङ्गाङ्गिङ्गन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अधा मन्ये अत्ते अस्मा अधायि वृषा चोदस्व महते धनाय ।

मा नो अकृते पुरुहूत योनाविन्द्र सुध्यन्तो वयं आसुतिं दाः ॥ ७ ॥

अध । मन्ये । अत् । ते । अस्मै । अधायि । वृषा । चोदस्व । महते । धनाय ।

मा । नः । अकृते । पुरुहूत । योनौ । इन्द्र । सुध्यन्तः अभ्यः । वयः । आऽसुतिं । दाः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अधायानंतरं मन्ये । त्वां मनसा जानामि । ते तवास्मै बलाय अदधायि । अस्माभिः अर्द्धा कृता ।
चोदस्व । चोदय । अदधायि । हे पुरुहूत पुरुभिर्बङ्गभिर्जयमानैराहतेन्द्र अकृतेऽनिष्पादिते धनशून्ये योनौ ।
गृहणमैतत् । गृहे नोऽस्मात्मा धाः । मिधिहि । धनधान्यपूर्णं गृहेऽस्मान्वासयेत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र सुध्यन्तो
बुभुक्षितेभ्योऽन्येभ्योऽपि स्त्रीतृभ्यो वयोऽन्नमासुतिं पेयं बीरादिकं च दाः । देहि ॥ अधायि । दधातेः कर्मणि
लुङि लृथिण । आतो युक् चिरकृतोरिति युक् । सुध्यन्तः । बुध बुभुक्षायां । दिवादित्वात् श्नन् । नित्वा-
दाबुदात्तत्वं ॥

मा नो वधीरिन्द्र मा परा दा मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः ।

आंदा मा नो मघवञ्छक्र निर्भेन्मा नः पात्रा भेत्सहजानुषाणि ॥ ८ ॥

मा । नः । वधीः । इन्द्र । मा । परा । दाः । मा । नः । प्रिया । भोजनानि । प्र । मोषीः ।

आंदा । मा । नः । मघवन् । शक्र । निः । भेत् । मा । नः । पात्रा । भेत् । सहजानुषाणि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नोऽस्मात्मा वधीः । मा हिंसीः । सर्वदा रक्षेत्यर्थः । अपि च मा परा दाः । मा परित्यागीः । परादानं परित्यागः । अस्मात्कृतां पूजां सर्वदा गृहाणेत्यर्थः । अपि च नोऽस्माकं प्रिया प्रियाणीप्सितानि भोजनान्युपभोग्यानि धनानि मा प्र मोषीः । मापहर्षीः । अस्मास्वैव धनानि यथा खुस्तथा कुर्वित्यर्थः । तथा हे मघवन् धनवन् शक्र सर्वकार्यशक्तेन्द्र नोऽस्माकमांदांसंबंधीनि गर्भरूपेण निषिक्तान्यपत्न्यानि मा भेत् । मा भिनः । गर्भरूपेणावस्थितानस्मत्पुत्रान्नक्षेत्यर्थः । मा च नः पात्रा । पतन्ति गच्छन्ति गमनसमर्थाणि यानि तान्यपत्न्यानि पात्राणि । तानि च मा भेत् । मा भिदः । सहजानुषाणि । जानुभ्यां यानि भूमिं सनन्ति । गच्छन्तीत्यर्थः । तानि जानुषाणि । तैः सहितानि मा विनीनश्च ॥ वधीः । हन्तेर्माङि लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । सिच् । अतो लोप इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेरिति वृद्धभावः । इट ईटीति सिचो लोपः । मोषीः । मुष स्तेये । लुङि सिच् इट् । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । भेत् । भिदिर् विदारणे । लङि सिपि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणः । हल्ङ्याभ्य इति सिचो लोपः ॥

माथ्यंदिने सवनेऽर्वाङेहीत्येषा पोतुः प्रस्थितयज्या । सूत्रितं च । अर्वाङेहि सोमकामं त्वाङ्गस्तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् । आ० ५. ५. इति ॥

अर्वाङेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिब मदाय ।

उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि हूयमानः ॥ ९ ॥

अर्वाङ् । आ । इहि । सोमऽकामं । त्वा । आहुः । अयं । सुतः । तस्य । पिब । मदाय ।

उरुऽव्यचाः । जठरे । आ । वृषस्व । पिताऽइव । नः । शृणुहि । हूयमानः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वमर्वाङ् असदभिमुखः सन् एहि । आगच्छ । किं कारणमिति चेत् यस्मात्त्वं सोमकामं सोमविषयामिलाषमाङ्कः पुराविदः कथयन्ति । अयमस्यदीयः सोमः सुतः । ऋत्विग्भिरभिषुतः । अत आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च मदाय हर्षार्थं तस्य तमस्यदीयमभिषुतं सोमं पिब । एतदेव स्पष्टीक्रियते । उरुव्यचा उरु विस्तीर्णं बचो व्यापनं यस्य तादृशो महावयवो भूत्वा जठर आत्मीय उदर आ वृषस्व । सोममासिंच । आ समं तात्पूरयेत्यर्थः । एवंभूतस्त्वं हूयमानः सुतिभिराहूयमानः सन् पितेव पुत्राणां वाक्यानि शृणोति तथा नोऽस्माकं वाक्यानि शृणुहि । शृणु ॥ सोमकामं । सोमविषयः कामोऽमिलाषो यस्य । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आङ् । ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुवः । पा० ३. ४. ८४. इति श्वेत्सादेशो धातोराहादेशश्च । तस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मदाय । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इति भविऽप । उरुव्यचाः । व्यच व्याजीकरणे । औणादिकोऽसिप्रत्ययः । व्यचेः कुटादित्यमनसीति वचनात् । का० १. २. १. १. । ङित्वाभावेन संप्रसारणाभावः । परादिष्कंदसि वज्रलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । यद्वा । उरु विचति व्याप्नोतीत्युरुव्यचाः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषस्व । वृष सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदप्रत्ययौ । शृणुहि । उतस्य प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति हेर्लुगभावः ॥ ॥ १९ ॥

षंड्रमा इत्येकोनविंशत्युचं द्वादशं सूक्तं । अपां पुत्रस्य चितस्य कूपे पतितस्य कुत्सस्य वार्षं । तथा चोभयोः कूपपात आस्त्रायते । चितः कूपेऽवहितः काटे निवाञ्छेति च । चितस्य अपां पुत्रस्य

तैत्तिरीया स्पष्टमामनन्ति । तत एकतोऽजायत स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत स तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायत यदज्ञोऽजायत तदाथानामाथत्वं । तै० ब्रा० ३. २. ८. १०-११. इति । तमेतमायं चितस्तद्वेदाय इति तकारोपजनेन वयमधीमह इति । अंथा त्रिष्टुप् । सं मा तपंतोऽपि यवमध्या महाबृहती । आद्यौ द्वावष्टाक्षरौ पादौ द्वादशाक्षरसृतीयस्ततो द्वावष्टाक्षरौ सा यवमध्या महाबृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहतीत्युक्ता मध्ये चैवमध्या । अ० ९. १०. इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । शिष्टाः पंक्तयः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । चंद्रमा एकोनाप्यस्त्रितो वा वैश्वदेवं हि पांक्तमंथा त्रिष्टुबष्टमी महाबृहती यवमध्या इति । हीत्वभिधानादिदमादीनि चीणि सूक्तानि वैश्वदेवानि ॥ विनियोगः । अत्र शाव्यायनिन इतिहासमाचक्षते । एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । ते कदाचिन्नरुभूमावरणे वर्तमानाः पिपासया संतप्तगात्राः संत एकं कूपमविंदन् । तत्र चिताख्य एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । स्वयं पीत्वितरयोश्च कूपादुदकमुद्धृत्य प्रादात् । तौ तदुदकं पीत्वा चितं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वमपहृत्य कूपं च रथचक्रेण पिधाय प्रास्थिषातां । ततः कूपे पतितः स चितः कूपादुत्तरीतुमशक्नुवन्सर्वे देवा मामुद्धरंतिति मनसा सस्मार । ततस्तेषां स्तावकमिदं सूक्तं ददर्श । तत्र राज्ञी कूपस्थांतश्चंद्रमसो रश्मीन्पश्यन्परिदेवयते ॥

चंद्रमा अप्स्वपतरा सुपर्णो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यमनेयः पदं विंदन्ति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १ ॥

चंद्रमाः । अप्सु । अंतः । आ । सुपर्णः । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्यसनेमयः । पदं । विंदन्ति । विद्युतः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १ ॥

अप्स्वांतरिचासूदकमये मंडलेऽतर्मध्ये वर्तमानः सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा । सुपर्ण इति रश्मिनाम । सुष्मणाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तश्चंद्रमा दिवि ब्रूलोक आ धावते । आङ् मर्यादायां । एकेनैव प्रकारेण धावते । शीघ्रं गच्छति । तादृशस्य चंद्रमसः संबंधिनो हे हिरण्यमनेयः सुवर्णसदृशपर्यंताः । यद्वा । हितरमणीयप्रांताः । विद्युतो विद्योतमाना रश्मयो वो युष्माकं पदं पादस्थानीयमयं न विंदन्ति । मदीयानींद्रियाणि कूपेनावृतत्वात् लभन्ते । अत इदमनुचितं । तस्मात्कूपान्मामुत्तारयतेत्यर्थः । अपि च हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मे मदीयमख्यं स्तोत्रं वित्तं । जानीतं । यद्वा । मदीयं कूपपतनरूपं यदिदं दुःखं तदवगच्छतं । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वास्मात्कूपान्मामुत्तारयतमित्यर्थः ॥ चंद्रमाः । चंद्रमाह्लादनं सर्वस्य जगतो निर्मिमीत इति चंद्रमाः । चंद्रे माडो डित् । उ० ४. २२७. इत्यमुन् । दासीभारादिषु पाठात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धावते । छ गतौ । पात्रेत्यादिना वेगितायां धावादेशः । व्यत्ययिनात्मनेपदं । वित्तं । विद् ज्ञाने । लोभ्यदादित्वाच्छपो लुक् । पादादित्वात्तिडुतिड इति निघाताभावः । अस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्च-तुर्थ्यर्थे षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥

अर्थमिद्धा उ अर्थिन आ जाया युवते पतिं ।

तुंजाते वृष्ण्यं पयः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ २ ॥

अर्थं । इत् । वै । ऊं इति । अर्थिनः । आ । जाया । युवते । पतिं ।

तुंजाते इति । वृष्ण्यं । पयः । परिदाय । रसं । दुहे । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ २ ॥

अर्थिनो धनमपेक्षमाणाः पुरुषा अर्थमिद्धे अपेक्षितं धनं प्राप्तुं वृत्ते । नाहं प्राप्नोमि । उ इत्येतत्पादपूरणं । अपि च जायान्द्रीया भार्या पतिं स्वपतिमा युवते । आभिमुख्येन प्राप्नोति । मदीया तु मद्विरहाद्वतासीत् । अपि च संयुक्तौ तौ जायापती वृष्णं वीर्यरूपं पय उदकं तुंजति । प्रजननायान्धीन्यसंघट्टनेन प्रेरयतः । तदन्तरं रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं परिदाय गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण धृत्वा दुहे । दुग्धि । पुत्ररूपेण जनयति । मम तु पुत्रोऽपि नोत्पद्यते । अत इदं मदीयं दुःखं हे द्यावापृथिव्यौ जानीतं ॥ उ । उजः । पा० १. १.

१७.। इति शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यत्वात् भूतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । युवते । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनात्म-
नेपदं । शब्लुकि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । तुजाति । तुजि पिजि हिंसाबलदाननिकेतनेषु । इदित्त्वाम् । व्यत्ययेन
अम् । आत्तलोपः । दुहे । दुह प्रपूरणे । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

मो षु देवा अदः स्व॑रव॑ पादि दिवस्प॑रि ।

मा सोम्यस्य॑ श॒भुवः॑ शूनै॑ भूम॒ कदा॑ च॒न वि॒त्तं मे॑ अस्य रो॒दसी ॥ ३ ॥

मो इति॑ । सु । देवाः । अदः । स्वः । अ॒व । पा॒दि । दि॒वः । परि॑ ।

मा । सोम्यस्य॑ । श॒भुवः॑ । शूनै॑ । भूम॒ । कदा॑ । च॒न । वि॒त्तं । मे॑ । अस्य॒ । रो॒दसी॒ इति॑ ॥ ३ ॥

हे देवाः स्वः स्वर्गे वर्तमानमदस्तदस्मदीयं पितृपितामहप्रपितामहात्मकं संतानं दिवस्प॑रि दिवसोपरि
वर्तमानं मो षु मैवाव पादि । अवपत्तं विपत्तं प्रथष्टं मा भूत् मम पुत्राभावात् । पुत्रेण लोकाञ्जयति नापुत्रस्त
लोकोऽस्तीति श्रुतेः । अतो वयं सोम्यस्य सोमपानार्हस्य पितृगणस्य श॒भुवः सुखस्य भावयितुः पुत्रस्य शूने
अपगमने कदा चन कदाचिदपि मा भूम । युष्मत्प्रसादान्मम पुत्रा जायन्तां । अतो मामस्माहुः स्माहुत्तारयते-
त्यर्थः । हे बावापृथिव्यौ युवां च मदीयं विज्ञापनं जानीतं ॥ मो । मा उ इति ऋग्वेदस्य उदायी मैवेत्य-
स्यार्थः । सु इत्येतदवधारणे । सुज इति षत्वं । पादि । पद गतौ । चिण् ते पदः । पा० ३. १. ६०. । इति कर्तरि
लुङि त्रिचिणादेशः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिसूदात्तत्वं । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं ।
सोम्यस्य । सोममर्हति यः । पा० ४. ४. १३७. । इति यप्रत्ययः । श॒भुवः । भवतेरंतर्भावितस्पर्धात्किम् । शूने ।
दुःश्रित्य गतिवृद्धोः । भावे निष्ठा । श्रौदितो निष्ठाध्यामितीदृक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । श्रौदि-
तश्च । पा० ८. २. ४५. । इति निष्ठानत्वं । व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः ॥

य॒ज्ञं पृ॒च्छाम्य॒वमं॑ स त॒हूतो॑ वि वो॒चति॑ ।

क्व॑ ऋ॒तं पू॒र्य॑ ग॒तं क॑स्त॒द्धि॒भर्ति॑ नू॒तनो॑ वि॒त्तं मे॑ अस्य रो॒दसी ॥ ४ ॥

य॒ज्ञं । पृ॒च्छा॒मि॒ । अ॒वमं॑ । सः । तत् । दू॒तः । वि॒ । वो॒च॒ति॒ ।

क्व॑ । ऋ॒तं । पू॒र्य॑ । ग॒तं । कः । तत् । वि॒भर्ति॑ । नू॒तनः॑ । वि॒त्तं । मे॑ । अस्य॒ । रो॒दसी॒ इति॑ ॥ ४ ॥

यज्ञं यजनीयमवमं सर्वेषां देवानामादिभूतं । अपिर्मुखं प्रथमो देवताणां । ऐ० ब्रा० १. ४. । इति श्रुतेः ।
अपिर्वै देवानामवम इति ब्राह्मणाश्च । तमपि पृच्छामि । यस्मया पृष्टं तद्देवानां दूतः सोऽपिर्वि वोचति ।
विविच्य कथयतु । किं पुनस्तत्पृच्छयत इति चेत् उच्यते । हे अपि त्वदीयं पूर्यं पूर्वकालीनमृतं भद्रं स्तोतुम्भः
कृतं श्रेयः क्व गतं । कुत्रेदानीं वर्तते । नूतनो नवतरस्त्वत्तोऽन्यः कः पुरुषस्तद्भद्रं विभर्ति । धारयति । यदि
त्वय्यवर्तिष्यत ममेदृशी दशापि नाभविष्यत् । अतस्तत् क्व गतमिति कथय ॥ वोचति । वच परिभाषणे ।
लेखडागमः । वच उमिति व्यत्ययेन धातोर्मागमः । क्व । किमोऽत् । पा० ५. ३. १२. । इति सप्तम्यर्थोऽत् ।
क्वाति । पा० ७. २. १०५. । इति किमः क्वादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । परेण सह ऋत्यक् इति
प्रकृतिभावः ॥

अ॒मी ये दे॒वाः स्थ॑नं चि॒ष्वा रो॑च॒ने दि॒वः ।

क॒व॒ ऋ॒तं क॒द॒नृतं॑ क्व॒ प्र॒त्ना व॒ आ॒हुति॑र्वि॒त्तं मे॑ अस्य रो॒दसी ॥ ५ ॥

अ॒मी इति॑ । ये । दे॒वाः । स्थ॑नं । चि॒षु । आ॒ । रो॑च॒ने । दि॒वः ।

क॒त् । वः॑ । ऋ॒तं । क॒त् । अ॒नृतं॑ । क्व॒ । प्र॒त्ना । वः॑ । आ॒हुतिः॑ । वि॒त्तं । मे॑ । अस्य॒ । रो॒दसी॒
इति॑ ॥ ५ ॥

हे देवाः त्रिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु येऽमी यूयं स्थानं वर्तमाना भवथ । यानि स्थानानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य आ रोचनेऽदीप्तिविषये वर्तते । सूर्यप्रकाशेषु स्थानेष्वित्यर्थः । तेषां वो युष्माकं संबंधि स्तोतृविषयमृतं सत्यं कत् । कस्मिन्देष्टे वर्तते । अनृतं द्वेष्टविषयमसत्यं च कत् । कुत्र गतं । अपि च प्रज्ञा चिरकालीना वो युष्माकं संबंधिन्याऽऽतिर्मया पूर्वमनुष्ठितो यागः क्व । कुचासीत् । ईदृग्भूतदुःखानुभवेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्माकं प्राप्नोदित्यनुमिमे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ स्थानं । तप्तनप्तनयनाश्चेति तशब्दस्य यनादेशः । कत् । क्तशब्दस्य वर्णव्यापत्त्या कञ्जावः ॥ ॥२०॥

कच्च चतुतस्य धर्णसि कच्चरुणस्य चक्षुणं ।

कर्दर्यम्णो महस्पयाति क्रामेम दूढ्यो वित्तं मे अस्य रौदसी ॥ ६ ॥

कत् । वः । चतुतस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्षुणं ।

कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामेम । दुःऽध्यः । वित्तं । मे । अस्य । रौदसी इति ॥ ६ ॥

हे देवा वो युष्माकं संबंधिन चतस्र सत्यस्याभिमतफलप्रापणस्य धर्णसि धारणं कत् । कुत्र गतं । वरुणस्याग्निष्टमिवारकस्य देवस्य चक्षुणमनुग्रहदृष्ट्या दर्शनं कत् । क्व गतं । महो महतो महानुभावस्त्वार्यम्णोऽरीणां नियंतुरेतत्संज्ञकस्य देवस्य संबंधिना पथा शोभनमग्निष्टेष्टदेशप्रापणं कत् । क्व गतं । एतत्सर्वं युष्मास्वेव वर्तते । न कुचापि गतं । अतो वयं दूढ्यो दुर्धियः पापबुद्धीनः परान् शत्रून् अतिरेम । अतितरेम । तैः कृतादस्यात्कूपपातलक्षणाद्दुःखाद्वयमुत्तीर्णा भवेम । हे वावापृथिवी मदीयमिदं जानीतं ॥ धर्णसि । धृञ् धारणे । सानसिधर्णसिपर्णसीत्यादिना । उ० ४. १०७. । असिचप्रत्ययांतो निपात्यते । अर्यम्णः । षष्वेकवचने ऽश्रोपोऽन इत्याकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेश्चदात्तत्वं । महः । महतोऽच्छब्दलोपश्चादसः । यद्वा । मह पूजायां । क्तिप् । उभयथापि सावेकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । दूढ्यः । पृषोदरादिः । धै चिति तत्र पाठादुरो रेफस्त्वत्वं । उत्तरपदादिः पुलं च । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं ॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मा व्यंत्याध्योऽवृको न तृणजं मृगं वित्तं मे अस्य रौदसी ॥ ७ ॥

अहं । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तं । मा । व्यंति । आऽध्यः । वृकः । न । तृणजं । मृगं । वित्तं । मे । अस्य । रौदसी इति ॥ ७ ॥

हे देवाः पुरा पूर्वस्मिन्काले सुते युष्मद्भागार्थं सोमेऽभिषुते कानि चित् कतिपयानि स्तोत्राणि योऽहं वदामि उक्तवानस्मि स त्वन्यः कश्चित् । तस्मात्किमर्थं मां परित्यजथ । तं तादृशं मामाध्योऽभिलषितपुत्राद्यप्राप्त्या जनिता मानस्यो व्यंति । मच्चयंति । तत्र दृष्टांतः । तृणजं जाततृणं पिपासंतमुदकं प्रति गच्छंतं मृगं वृको न । यथारण्यश्चा मध्येमार्गं मच्चयति तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ व्यंति । वी गत्यादिषु । अदादित्वाच्छपो लुक् । तन्वादीनां कंदसि बज्रलमुपसंख्यानमिति बज्रलवचनादण् । आध्यः । आधीयते मनसि स्थाप्यत इत्याधिः । उपसर्गे धोः किः । पा० ३. ३. ९२. । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । जसादिषु कंदसि वाचचनमिति जसि चिति गुणस्य विकल्पनादभावे यथादिशा । तृणजं । तृष पिपासायां । इतिदुषोर्लोपः । पा० ३. २. १७२. । इति नविङ् । पदकारस्त्वेवं मन्यते । अथेष्वापि दृश्यत इति दृशियहणस्य सर्वोपाधिबभिचा-
र्यादिभ्योऽपि ञेर्दप्रत्ययः । तृणा अता यस्य । आधोः संज्ञाकंदसोर्बज्रलमिति ह्रस्वत्वं ॥

सं मा तपंत्यभितः सपत्नीरिव पशैवः ।

मूषो न शिञ्जा व्यंदति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रौदसी ॥ ८ ॥

सं । मा । तपंति । अभितः । सपत्नीः ऽइव । पर्शवः ।

मूषः । न । शिश्ना । वि । अदंति । मा । आऽध्यः । स्तोतारं । ते । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

ऐन्द्रेषा । हे इंद्र पर्शवः पार्श्वस्थीनि अत्र सामर्थ्यात्पशुस्थानीयाः कृपभित्तयो मा मामभितः सर्वतः सं
तपंति । सम्यक् पीडयंति । तत्र दृष्टांतः । सपत्नीरिव । समान एकः पतिर्यासां ताः सपत्न्यो यथैकं पतिमभितः
पीडयंति । परस्परं वा पीडयंति । हे शतक्रतो बह्विधकर्मन् बह्विधप्रज्ञ वेन्द्र ते तव स्तोतारं मामाध्योऽसंप-
द्यमानैर्यागदानादिभिरुत्पादिता मानस्यः पीडा व्यदंति । विविधं भक्षयंति । तत्र दृष्टांतः । मूषो न यथा
मूषिकाः शिश्ना शिश्नानि कुविंदेन वायितान्यन्नरसेनालिप्तानि सूत्राणि भक्षयंति । यद्वा । शिश्नाशब्देन प्रजनन-
मेवोच्यते । तच्चोपचारात्पुच्छे वर्तते । यथा स्वकीयानि पुच्छानि घृततैलादिभांडे प्रक्षिप्योर्ध्वमुत्कृष्य व्यदंति ।
लिहंतीत्यर्थः । एवं मामाध्यो भक्षयंति । न चैतत् हे इंद्र तव स्तोतुर्याथ्यं । तस्मात्कूपान्मामुत्तारय । अन्यत्स
मानं । अत्र निरुक्तं । संतपंति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कृपपर्शवो मूषिका इवास्त्रातानि सूत्राणि
व्यदंति । स्वांगामिधानं वा स्यात् । शिश्नानि व्यदंतीति । नि० ४. ६. इति । सपत्नीः । नित्यं सपत्न्यादिषु । पा०
४. १. ३५. इति पतिशब्दस्य नकारांतादेशः । डीप् । वा वृंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । मूषः । मुष स्तये । क्विपि
च्छांदसो दीर्घः । तथा च यास्कः । मूषो मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मुष्णातिर्मूषोऽप्येतस्मादेव । नि० ४. ५. ।
इति । शिश्ना । णा शीचे । घञर्थे कविधानं स्यात्स्नापाव्यधहनि युध्यर्थमिति कः । वर्णव्यापत्त्या सकारस्य
शकारः । छत्रादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यं । का० ६. १. १२. १. इति द्विवचनं । बह्वलं वृंदसीत्यभ्यासस्थित्वं ॥

अमी ये सप्र रश्मयस्तत्रा मे नाभिरातता ।

चित्तस्तद्धेदाश्रयः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सप्र । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आऽतता ।

चित्तः । तत् । वेद । आश्रयः । सः । जामिऽत्वाय रेभति । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ९ ॥

येऽमी बुल्लोके वर्तमानाः सप्तसंख्याका रश्मयः सूर्यस्य किरणाः संति तत्र तेषु सूर्यरश्मिष्वध्यात्मं सप्त-
प्राणरूपेण वर्तमानेषु मे मदीया नाभिरातता संबद्धा । ऋषिरात्मानमेव परोक्षतया निर्दिशति । चित्तस्तीर्ण-
तमस्तिरस्कृताज्ञान आप्तोऽपि पुत्र ऋषिस्तत्पूर्वोक्तं वृत्तांतं वेद । जानाति । नान्यः । स जानन्नृषिर्जामित्वाय
कूपान्निर्गतत्वाय रेभति । तान् रश्मीन् स्तौति । अन्यत्समानं ॥ आतता । तनोतेः कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तो-
पदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जामित्वाय । जमतिर्गतिकर्मा । जमति
गच्छतीति जामिः । औणादिक इष्टप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वं । रेभति । रेभृ शब्दे । भौवादिकः ॥

अमी ये पंचोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः ।

देवत्रा नु प्रवाच्यं सग्नीचीना नि वावृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १० ॥

अमी इति । ये । पंच । उक्ष्णः । मध्ये । तस्थुः । महः । दिवः ।

देवऽत्रा । नु । प्रऽवाच्यं । सग्नीचीनाः । नि । वावृतुः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥

उक्ष्णः सेतारः कामाभिवर्षकाः पंच । तत्र इंद्र उक्ष्णस्तदभिस्तदर्थमा तत्सविता चनो धातु । ऋ० १.
१०७. ३. । इत्यर्थेन प्रतिपादिताः पंचसंख्याका देवाः । यद्वा । अग्निर्वायुः सूर्यश्चंद्रमा विबुदित्वेन पंचसंख्याकाः ।
तथा च शाव्यायनकं । एतान्येव पंच ज्योतीषि यान्येषु लोकेषु दीप्यंते । अग्निः पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे च आदित्यो
दिवि चंद्रमा नक्षत्रे विबुदित्विति । नक्षत्रे नक्षत्रलोके । अप्सु मेधस्थोदके । तैत्तिरीयेऽप्येवमास्नातं । अग्निः

पृथिव्यां वायुरन्तरिक्षे सूर्यो दिवि चंद्रमा दिक्षु नक्षत्राणि खलीक इति । येऽमी पंचसंख्याका देवा महो दिवो महतो विस्तीर्णस्य बुलोकस्य मध्ये तस्थुः तिष्ठन्ति आसते देवत्रा देवेषु नु क्षिप्रं प्रवाच्यं प्रशंसनीयं देवानां योग्यं मदीयं स्तोत्रं प्रति सध्रीचीनाः सहांचन्तो युगपदागच्छन्तस्ते देवा मदीयं परिचरणं स्वीकुर्वन्ति । तदनन्तरं नि ववृतुः । तृप्ताः संतो निवर्तन्ते च । अन्यत्समानं ॥ उच्यते । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । देवत्रा । देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । प्रवाच्यं । वाचयतेरचो यदिति यत् । शेरनिटीति गिलोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सध्रीचीनाः । सहांचन्तीति सध्रंचः । त एव सध्रीचीनाः । सहपूर्वादचतेर्चृत्वित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । सहस्य सध्रिः । पा० ६. ३. ९५. इति सध्यादेशः । विभाषांचेरदिकिस्त्रयामिति स्वार्थे खप्रत्ययः । ववृतुः । वृतु वर्तने । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ २१ ॥

सुप॒र्णा ए॒त आ॒सते॒ मध्यं॑ आ॒रोध॑ने दि॒वः ।

ते सै॒धन्ति॑ प॒थो वृ॒कं तर॑तं य॒द्दृ॒ती॒रपो॑ वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॑दसी ॥ ११ ॥

सु॒ऽप॒र्णाः । ए॒ते । आ॒स॒ते । म॒ध्ये । आ॒ऽरो॒ध॒ने । दि॒वः ।

ते । सै॒ध॒न्ति॒ । प॒थः । वृ॒कं । तर॑तं । य॒द्दृ॒ती॒ः । अ॒पः । वि॒त्तं । मे॒ । अ॒स्य । रो॑दसी॒ इति॑ ॥ ११ ॥

सुपर्णाः । रश्मिनामैतत् । शोभनपतना एते सूर्यरश्मय आरोधने सर्वस्वावरके व्याप्ते दिवोऽन्तरिक्षस्य मध्य आसते । वर्तन्ते । ते सूर्यरश्मयः पथो मार्गावृकमरुत्स्थानं सैधन्ति । निषेधन्ति । निवारयन्ति । कीदृशं । यद्दृतीर्महतीरपस्तरन्तमतिक्रान्तं । कूपपतनात्पूर्वं चित्तं दृष्ट्वैव भवचितुं कश्चिदरुत्स्थाना महतीं नदीं तितीर्षुराजगाम । स च सूर्यरश्मीन्द्रधायमवसरो न भवतीति निववृते । अतो रश्मयो वृकं निषेधन्तीत्युच्यते । यास्कपक्षे त्वाप इत्यन्तरिक्षनाम । यद्दृतीरपो महदन्तरिक्षं पथः पथा द्वादशराश्यात्मना मार्गेण तरतं वृकं चंद्रमसं सूर्यरश्मयो निषेधन्ति । अहनि हि सूर्यरश्मिर्निरुद्धश्चंद्रमा निष्प्रभो दृश्यते । अतो निष्प्रभं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ आरोधने । आरुध्यत आत्रियतेऽनेनेत्यारोधनं । करणे ल्युट् । सैधन्ति । पिधु गत्वा । अयं केवलोऽपि निपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । पथः । पंचम्येकवचने भस्म टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । यास्कपक्षे तु तृतीयार्थे व्यत्ययेन पंचमी । यद्दृतीः । यद्दृ इति महन्नाम । अस्मादाचारार्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्यः । म० ३. १. ११. ३. इति क्तिप् । ततो लट् । शतृ । उगितश्चेति ङीप् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वान्नुमभावः । शतुरनुम इति नदीस्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते ॥

न॒व्यं तदु॒कथ्यं॑ हि॒तं दे॒वासः॑ सु॒प्रवा॒चनं॑ ।

ऋ॒तम॑र्षेति॒ सि॒धवः॑ स॒त्यं ता॑तान॒ सूर्यो॑ वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॑दसी ॥ १२ ॥

न॒व्यं । तत् । उ॒कथ्यं॑ । हि॒तं । दे॒वासः॑ । सु॒ऽप्र॒वा॒च॒नं ।

ऋ॒तं । अ॒र्षेति॒ । सि॒धवः॑ । स॒त्यं । ता॑तान॒ । सूर्यः॑ । वि॒त्तं । मे॒ । अ॒स्य । रो॑दसी॒ इति॑ ॥ १२ ॥

हे देवासो देवा नव्यं नवतरमुकथ्यं प्रशस्यं सुत्यर्हं सुप्रवाचनं सुष्ठु ऋत्विग्भिर्वाचयितुं शक्यं एवंभूतं तद्भवदीयं बलं हितं । युष्मासु निहितं । अतो युष्मदीयेन बलेन सिधवः स्तंदनशीला नव्य ऋतमुदकमर्षेति । आलस्यराहित्येन सर्वदा प्रेरयन्ति । अशोष्याः सत्यः प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा सूर्यः सत्यं सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं तेजस्तान । आतनोति । विस्तारयति । अन्यत्समानं ॥ सुप्रवाचनं । वच परिभाषणे । अस्मादयंतादन्येभ्योऽपि दृश्यत इति खल्यर्थे युच् । अर्षेति । अर्तेर्लेटि सिद्धञ्जलं लेटीति सिप् । गुणः । ततान । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

अ॒ग्ने तव॑ त्यदु॒कथ्यं॑ दे॒वेष्व॒स्त्यार्थं॑ ।

स नः॑ स॒त्तो म॑नु॒ष्वदा॑ दे॒वान्य॑क्षि वि॒दुष्ट॑रो वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॑दसी ॥ १३ ॥

अग्ने । तव । त्यत् । उक्थ्यं । देवेषु । अस्ति । आप्यं ।

सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यक्षि । विदुःऽतरः । वित्तं । मे । अस्य ।

रोदसी इति ॥ १३ ॥

हे अग्ने तवोक्थ्यं प्रशंस्यं त्यत् श्रुतिप्रसिद्धमायं । आपिर्बन्धुः । तस्य भावः । बांधवं देवेषु दानादिगुण-
युक्तेष्विन्द्रादिष्वस्ति । विद्यते । तस्मात्स तादृशो विदुष्टरो विद्वत्तरस्त्वं नोऽस्माकं यज्ञे सत्तो निषण्णः सन्देवा-
स्तानिन्द्रादीनां शास्त्रमर्यादया यक्षि । यज । हविर्भिः पूजय । तत्र दृष्टान्तः । मनुष्वत् । यथा मनुष्या यज्ञे
तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ आप्यं । आपू व्याप्तौ । अस्माख्यंतादच इति प्रत्ययः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सत्तः ।
नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । क्वांसो निशब्दलोपो द्रष्टव्यः । मनुष्वत् । मनोरणादिक उप्सि-
प्रत्ययः । तत्र तस्मेवेति षष्ठ्यर्थे वतिः । नमोऽगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३ । इति मत्वेन
पदत्वाभावादुत्वाद्यभावः । यक्षि । वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । ब्रह्मादिपत्वे कुलं । विदुष्टरः । विद्वःशब्दात्त-
दर्थयस्त्वयादित्वेन भत्वादसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं ॥

सत्तो होता मनुष्वदा देवां अच्छा विदुष्टरः ।

अग्निर्हव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १४ ॥

सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ । विदुःऽतरः ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

मनुष्वत् मनोरिवास्माकं यज्ञे सत्तो निषण्णो होता देवानामाह्वाता विदुष्टरो विद्वत्तरो देवो दानादि-
गुणयुक्तो देवेषु सर्वेष्विन्द्रादिषु मध्ये मेधिरो मेधावी एवंभूतोऽपिस्तान्देवानच्छाभिमुख्येन हव्या हव्यान्यस्म-
दीयानि हवीषि । मर्यादायामाकारः । शास्त्रमर्यादया यथाशास्त्रं सुषूदति । प्रेरयतु । अन्यत्तमानं ॥
सुषूदति । षूद चरणे । लेख्यडागमः । वज्रलं कंदसीति शपः झुः । मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरनिरची वक्तव्यौ
। पा० ५. २. १०९. ३ । इति मत्वर्थीय इरन् ॥

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।

व्यूणोति हृदा मतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १५ ॥

ब्रह्म । कृणोति । वरुणः । गातुऽविदं । तं । ईमहे ।

वि । व्यूणोति । हृदा । मतिं । नव्यः । जायतां । ऋतं । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १५ ॥

यो वरुणोऽनिष्टस्य निवारयिता देवो ब्रह्म परिवृढं तद्रक्षणरूपं कर्म कृणोति करोति तं तादृशं गातु-
विदं गातोर्मगस्य दुःखनिवारकस्य लभयितारं वरुणमीमहे । अभिमतफलं याचामहे । ईमहे इति याज्ञाकर्मा ।
तस्मै वरुणायायमस्मदीयः सोता हृदा हृदयेन मतिं मननीयां सुतिं व्यूणोति । विवृणोति । प्रकाशयति ।
उच्चारयतीत्यर्थः । सोऽयं नव्यः सुत्यो वरुणोऽस्माकमुतं जायतां । सत्यभूतोऽस्तु ॥ ब्रह्म । अन्येषामपि दृश्यत
इति साहितिको दीर्घः । गातुविदं । विदू लामि । अंतर्भावितव्यर्थत्वात् क्लिप । ईमहे । ईङ् गती । वज्रलं कंदसीति
विकरणस्य लुक् । हृदा । पङ्क्तित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ॥ ॥ २२ ॥

असौ यः पंथा आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न म देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १६ ॥

असौ । यः । पंथाः । आदित्यः । दिवि । प्रऽवाच्यं । कृतः ।

न । सः । देवाः । अतिऽक्रमे । तं । मर्तासः । न । पश्यथ । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १६ ॥

पंथाः सततगामी । यद्वा । ब्रह्मलोकं गच्छतामुपासकानां मार्गभूतः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांति । सु० उ० १. २. ११. इति श्रुतेः । एवंभूतो योऽसावादित्यो दिवि बुल्लोके प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनं यथा भवति तथा कृतो निर्मितः । यथा सर्वैः प्राणिभिर्दृश्यते तथा वर्तमान इत्यर्थः । हे देवाः सोऽयमादित्यो युष्माभिरपि नातिक्रमे । अतिक्रमितुं न शक्यः । युष्मज्जीवनस्य तदायत्तत्वात् । सति हि सूर्ये वसंतादयः काला निप्यवन्ति । कालेषु च यागाः क्रियन्ते । यागेषु च सत्सु भवतां जीवनं । अतो युष्माभिरप्यसौ नातिक्रमितव्यः । एवं च सति हे मर्तासः पापकृतो मनुष्याः तं महानुभावं सूर्यं न पश्यथ । सूर्यं न जानीथः । एतच्च कूपे पातयित्वा निर्गतावेकतद्विती प्रति निन्दनं । अहमेव मंचद्रष्टा तं सूर्यं जानामि पापकृतौ युवां न जानीथ इति ॥ पंथाः । पतु गतौ । पतेत्य चितीनिप्रत्ययः । पथिमथ्यमुच्चादित्यात्वं । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । पा० ७. १. ८६. । इत्यत्वमि-कारस्य । थो न्यः । पा० ७. १. ८७. । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रवाच्यं । वक्तव्येतादचो यदिति भावि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अतिक्रमे । क्रमु पादविक्षेपे । कृत्यार्थे तर्कनिति केनप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

वित्तः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ।

तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्नहूणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १७ ॥

वित्तः । कूपे । अवऽहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।

तत् । शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अहूणात् । उरु । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १७ ॥

कूपेऽवहितः पातितस्त्रित एतत्संज्ञ ऋषिरुतये रचणाय देवान्हवते । स्तुतिभिराकारयति । यदेतत्त्रित-स्याद्भानं बृहस्पतिर्वृहतां महतां देवानां रचक एतत्संज्ञो देवस्तदाद्भानं शुश्राव । श्रुतवान् । किं कुर्वन् । अहूणादहसः पापरूपादस्मात्कूपपातादुन्नीयोश्च विसीर्णं शोभनं कृण्वन् कुर्वन् । हवते । ह्वयतेर्लटि बज्जलं कंदसीति संप्रसारणं । शब्दगुणावादेशः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । बृहस्पतिः । तद्बृहतोः करपत्योः । पा० ६. १. १५७. * । इति पारस्करादिषु पाठात् सुटतलोपौ । उमे वनस्यत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपद-योर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अहूणात् । अहि गतौ । इदित्वाद्भुम् । खर्जिपिंज्यादिभ्य ऊरोलचौ । उ० ४. ९०. । इति भाव ऊरप्रत्ययः । दुःखप्राप्तिहेतुभावा गतिरस्यास्तीति पामादिलक्षणो मत्वर्थो यो नः । पा० ५. २. १००. । आङ्पूर्वाङ्गतेर्वा रूपमुन्नेयं ॥

अरुणो मां सकृद्वृकः पथा यंतं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ठ्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृत् । वृकः । पथा । यंतं । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निऽचाय्य । तष्टाऽइव । पृष्टिऽआमयी । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १८ ॥

अरुणवर्णो लोहितवर्णो वृकोऽरुणश्चा स्रक्तदेकवारं पथा यंतं मार्गेण गच्छंतं मां ददर्श हि । दृष्टवान् । हिः पादपूरणः । निचाय्य दृष्ट्वा च मां जिघृक्षुः सन् उज्जिहीते । उज्जच्छति स्म । तत्र दृष्टांतः । तष्टेव पृष्ठ्या-मयी । यथा तच्चणजनिपृष्ठक्षेशस्तष्टा वर्धकस्तदपनोदनायोर्ध्वाभिमुखो भवति तद्वत् । हे बावापुथिब्यौ

मदीयमिदं दुःखं वित्तं । जानीतं । यद्वा । वृक इति विवृतज्योतिष्कश्चंद्रमा उच्यते । अरुण आरौचमानः कृत्स्नस्य जगतः प्रकाशकः मासकृत् मासार्धमाससर्वयनसंवत्सरादीन्कालविशेषान्कुर्वन् । तिथिविभागज्ञानस्य चंद्रगत्यधीनत्वात् । स चंद्रमा आकाशमार्गे यतं गच्छंतं नक्षत्रगणं ददर्श हिरवधारणं । नक्षत्रगणमेव ददर्श न कूपपतितं मामित्यनादरो द्योत्यते । यदि मां पश्येत् उदरेत्कूपात् । निचाय्य नक्षत्रगणं दृष्ट्वा चोज्जिहीते । येन नक्षत्रेण संयुज्यते तेन सहोद्गच्छति । न मामभिगच्छतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अत्र मासकृदिति यास्क एकं पदं मन्यते शाकल्यस्तु पदद्वयं । तस्मिन्पक्षेऽयमर्थः । दक्षप्रजापतेर्दुहितृभुताः स्वभार्या आश्विन्याद्यास्तारकाः पुनःपुनर्ददर्श । मां सकृदेव पश्यतीति सकृद्दृष्ट्वा चोज्जिहीते । ताराभिः सहोर्ध्वमेव गच्छति । न मां कृपादत्ता रयति । अत इदमनुचितं । हे व्यावापृथिव्या मदीयमिमं वृत्तांतं जानीतं ॥ अत्र निरुक्तं । वृकश्चंद्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विवृतज्योतिष्को वा विवृतांतज्योतिष्को वा । अरुण आरौचनो मासकृन्मासानां चार्धमासानां च कर्ता भवति चंद्रमा वृकः पथा यतं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन द्योच्यमाणो भवति चंद्रमास्तच्छुवन्नैव पृष्ठरोगी । नि० ५. २०. इति ॥ सकृत् । एकस्य सकृच्च । पा० ५. ४. १९. इति क्रिया भ्यावृत्तिगणने निपातितः । वृकः । वृक् वरणे । ख्वभूशुषिमुषिभ्यः कित् । उ० ३. ४१. इति कप्रत्ययः । जिहीते । ओहाङ् गती । जाहोत्यादिकः । भुजामिदित्यभ्यासस्यत्वं । निचाय्य । चायू पुजानिग्रामनयोः । अत्र दर्शनाथो धातूनामनेकार्थत्वात् । समासेऽनञ्पूर्वे त्को ल्यप् । पृथ्यामयी । स्पृश संस्पर्शने । स्पृश्यतेऽनेनेति स्पृष्टिः । क्वांदसो वर्णलोपः । पृष्टावामयः पृथ्यामयः । तद्वान् पृथ्यामयी ॥

एनांगूषेण वयमिन्द्रवंतोऽभि ध्याम वृजने सर्ववीराः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

एना । आंगूषेण । वयं । इन्द्रवंतः । अभि । स्याम । वृजने । सर्वेऽवीराः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

एनानेनांगूषिणाघोषणयोग्येन स्तोत्रेण हेतुमृतेन्द्रवंतोऽनुग्राहकेणद्रेण युक्ताः सर्ववीराः सर्ववीरैः पुत्रैः पौत्रादिभिश्चोपेताः संतो वयं वृजने संग्रामेऽभि ध्याम । शत्रून्निभवेम । तदिदमस्मदीयं वचनं मित्रादयो ममहंता । पूजयंतु । पालयंतित्वर्थः । उतशब्दो देवतासमुच्चये । अत्र यास्कः । आंगूषः स्तोम आघोषः । अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवंतः । नि० ५. ११. इति ॥ एना । द्वितीयादौःस्त्रिनः । पा० २. ४. ३४. इति तृतीयायामिदम घनादेशः । सुपां सुनुगिति विभक्तिराजादेशः । चित्स्वरिणांतोदात्तत्वं । आंगूषिण । आङ्पूर्वाहुपः कर्मणि घञ् । आङो ङकारलोपाभावश्चादंसः । घोषशब्दस्य गूषभावश्च पृषोदरादित्वात् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्याम । अस्तेः प्रार्थनायां लिङि असोरलोप इत्यकारलोपः । उपसर्गप्रादुर्भासतिर्यच्परः । पा० ८. ३. ८७. इति षत्वं ॥ २३ ॥ ॥ १५ ॥

षोडशेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रेन्द्रमिति सप्तमं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इन्द्रं मित्रं सप्त चिष्टुवंतमिति । अनुवर्तमानत्वात्कुत्स ऋषिः । त्रितस्तु वाविशिष्टत्वात्तत्रैव विकल्पितो नानुवर्तते । अंथा चिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत् । विश्वे देवा देवतेत्युक्तं ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमूतये मारुतं शर्धो अदितिं हवामहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ १ ॥

इंद्रं । मित्रं । वरुणं । अग्निं । उतये । मारुतं । शर्धः । अदितिं । हवामहे ।

रथं । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ १ ॥

उतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन्मारुतं शर्धो मरुत्समूहं रूपं बलं च हवामहे । आह्वयामहे । वसवो निवासधितारः सुदानवः शोभनदाना इन्द्रादयो विश्वस्मात्सर्वस्वादंहसः पापात्तोऽस्मान्निष्पिपर्तन । निर्गमय्य पालयत ।

तत्र दृष्टान्तः । रथं न दुर्गात् । गंतुमशक्वान्निम्नोन्नतात्स्थानात्सारथयो यथा रथं पालयन्ति तद्वत् ॥
पिपर्तन । पृ इत्येके । लोटि तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनवादेशः । पित्वेन छित्त्वाभावाद्गुणः । अतिपिपत्योश्चै-
त्यभ्यासस्येत्वं ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा वृचतूर्येषु शंभुवः ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ २ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वऽतातये । भूत । देवाः । वृचऽतूर्येषु । शंभुवः ।

रथं । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ २ ॥

हे आदित्या अदितेः पुत्रा देवाः ते यूयं सर्वतातये सर्वैर्वीरपुरुषैस्तताय विस्तारिताय युद्धाय । युद्धेऽस्माकं
साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । आ गत । आगच्छत । अपि च वृचतूर्येषु । संग्रामनामैतत् । संग्रामेषु शंभुवः सुखस्य
भावघितारो भूत । भवत ॥ गत । गमेल्लोटि बज्रं कंदसीति शपो लुक् ॥

अवैतु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ३ ॥

अवैतु । नः । पितरः । सुप्रवाचनाः । उत । देवी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।

ऋतऽवृधा ।

रथं । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्पितरोऽपिष्वात्तादयोऽवंतु । रक्षंतु । कीदृशाः । सुप्रवाचनाः सुखेन प्रवक्तुं स्तोतुं शक्याः ।
उतापि च देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया ययोस्ते ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिष्यौ देवी
देवनादिगुणयुक्ते यावापृथिव्यावस्मान्नक्षतां । अन्यत्समानं ॥ देवी । वा कंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । ऋतावृधा ।
वृधेरंतर्भावितव्यर्थात् क्लिप् । सुपां सुलुगिति विभक्तिराकारः ॥

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह क्षयद्वीरं पूषणं सुमैरीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं । वाजिनं । वाजयन् । इह । क्षयत्ऽवीरं । पूषणं । सुमैः । ईमहे ।

रथं । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं नरैः शंसनीयं वाजिनमन्नवंतमग्निं वाजयन् उपवाजयन् प्रज्वलयन्निहासिन्काले स्त्रीमीति
शेषः । तथा क्षयद्वीरमतिबलिनं यस्मिन्सर्वे वीराः क्षीयन्ते एवरूपं पूषणं पोषकं देवं सुमैः सुखकरैः स्तोत्रैर्हेतु-
भूतैरीमहे । याचामहे । अमीष्टं प्रार्थयामहे ॥ नराशंसं । उभे वनस्यत्यादिष्विति शुगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
नरशब्द ऋदोरबित्यंबत आद्युदात्तः । निपातनाद्दीर्घः । शंसशब्दो घञंत आद्युदात्तः । वाजयन् । वज्रं व्रज
गतौ । अस्मास्मिन् । क्षयद्वीरं । क्षि क्षये । लटः शतृ । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य च्छंदस्युभयथेत्यार्धधातु-
क्त्वेन छित्त्वाभावाद्गुणायादेशौ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अतो गुण इति परपूर्वत्व
एकादेश उदात्तेनेत्येकादेश उदात्तः । क्षयंतो वीरा यस्मिन् । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

बृहस्पते सद्मिन्नः सुगं कृधि शं योर्यत्ने मनुर्हितं तदीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ५ ॥

बृहस्पते । सदै । इत् । नः । सुऽगं । कृधि । शं । योः । यत् । ते । मनुः । ऽहितं । तत् । इमहे ।
रथं । न । दुः । ऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन् ॥ ५ ॥

बृहस्पते सदमित् सदैवा नोऽस्माकं सुगं । सुखनामितत् । सुखं कृधि । कृध् । अपि च ते तव स्वभृतं गं
शमनीयानां रोगाणामुपशमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं मनुर्हितं मनुना ब्रह्मणा हितं
त्वय्यवस्थापितं । यद्वा । मनुष्याणामनुकूलं । एवंविधं शमनं यावनं च यदस्ति तदीमहे । याचामहे ॥ सुगं । सुष्टु
गम्यतेऽस्मिन्निति सुगं । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्ङः । शं योरित्येतत्पदद्वयं यास्केनैवं व्याख्यातं । शमनं च
रोगाणां यावनं च भयानां । नि० ४. २१. इति । मनुर्हितं । मनेरौणादिक उसित्प्रत्ययः । तृतीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्रं कुत्सो वृचहणं शचीपतिं काटे निवाह्य ऋषिरहूतये ।

रथं न दुर्गावसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन् ॥ ६ ॥

इंद्रं । कुत्सः । वृचऽहनं । शचीऽपतिं । काटे । निऽवाह्यः । ऋषिः । अहूत् । ऊतये ।

रथं । न । दुः । ऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन् ॥ ६ ॥

काट इति कूपनाम । तस्मिन्निवाह्यो निपातितः कुत्स ऋषिरूतये रक्षणेयिंद्रमहूत् । आहूयति स्म ।
कीदृशं । वृचहणं वृचाणां शत्रूणां हंतारं शचीपतिं । शचीति कर्मनाम । सर्वेषां कर्मणां पालयितारं । यद्वा ।
शच्या देव्या भर्तारं ॥ शचीपतिं । वनस्पत्यादिषु पाठादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । शचीशब्दः शाईवादिङीनंत
आद्युदात्तः । निवाह्यः । वाह प्रयत्ने । नीत्युपसर्गवशात्पतने वर्तते । निष्ठायामनित्यमागमशासनमितीडभावः ।
दत्तधत्वादीनि । यद्वा । लुब्धस्वातित्यादौ । पा० ७. २. १८. । भृशार्थ इडभावो निपात्यते । अत्र च वाहशब्दो
भृशत्वोपेते पतने सामर्थ्याद्वर्तते । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अहूत् । लिपिसिचिह्नश्च । पा० ३. १.
५३. इति लुङि त्रैरङादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता चायतामप्रयुच्छन् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ७ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । चाता । चायतां । अप्रऽयुच्छन् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ७ ॥

देवी दानादिगुणयुक्तादितिरखंडनीयादीना वा देवमाता देवैर्दानादिगुणयुक्तैः स्वकीयैः पुत्रैः सह नो
ऽस्मान्नि पातु । नितरां रक्षतु । देवो दीप्यमानस्त्राता सर्वेषां रक्षकः सविताप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् अस्माद्रक्षणी
जागरूकः सन् चायतां । अस्मान्पालयतु । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मादीयं तन्निवाद्यः षड्वैवता
ममहंतां । पूजयंतु ॥ चायतां । चैङ् पालने । भौवादिकः । अप्रयुच्छन् । युच्छ प्रमादे । अस्माकटः शत्रु । नञ्स-
मासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ २४ ॥

यज्ञो देवानामिति तृचं द्वितीयं सूक्तं कुत्सस्यार्थं चैष्टुभं वैश्वदेवं । यज्ञसृचमित्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुममादित्यासो भवता मृळयंतः ।

आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्ववृत्यादंहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासन् ॥ १ ॥

य॒ज्ञः । दे॒वानां॑ । प्र॒ति । ए॒ति । सु॒म्भं । आ॒दि॒त्यासः॑ । भ॒वंत । मृ॒ळ॒यन्तः॑ ।

आ । वः । अ॒र्वाची॑ । सु॒म॒तिः । व॒वृ॒त्यात् । अ॒ंहोः । चि॒त् । या । व॒रि॒वो॒वि॒त् । अ॒न्तरा॑ ।

अ॒सत् ॥ १ ॥

अस्मदीयो यज्ञो देवानामिन्द्रादीनां सुम्भं सुखं प्रत्येति । प्राप्नोतु । अपि च हे आदित्यास आदित्या मृळयन्तोऽस्मान्सुखयन्तो भवत । तथा वो युष्माकं सुमतिः शोभना मतिर्भद्रानुग्रहपरा बुद्धिरवीच्यस्मदभिमुख्या ववृत्यात् । आवर्ततां । या मतिरंहोश्चित् दारिद्र्यं प्राप्तस्यापि पुरुषस्य वरिवोवित्तरा । वरिव इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लभयिष्यसत् भवेत् । सैषा मतिरस्मान्नचितुं वर्ततामित्यर्थः ॥ भवत । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यादित्यास इति पादादौ वर्तमानस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनास्य पादादित्यात् अपादादाविति पर्युदासान्निधाताभावः । मृळयन्तः । मृड सुखने । खंताल्लटः शतु । शप । कंदस्युभयथेति शतुरार्धधातुकत्वेनादुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे शतुः स्वरः शिष्यते । ववृत्यात् । वृतु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । वज्रलं कंदसीति शपः झुः । अंहोः । अहिं गतौ । इदित्त्वान्नुम् । औणादिक उपत्ययः । वरिवोवित्तरा । विद्रु क्षामि । अस्मादंतर्भावितत्वात् क्तिप् । तत आतिशायनिकस्तरप । असत् । अस भुवि । लेख्यडागमः ॥

उ॒प॒ नो दे॒वा अ॒व॒सा ग॒म॒न्त्वंगिर॑सां॒ साम॑भिः॒ स्तू॒यमा॑नाः ।

इ॒न्द्रं इ॒न्द्रि॒यैर्म॑रुतो॒ म॒रु॒द्भिरा॑दित्यैर्नो॒ अ॒दि॒तिः॒ श॒र्म॑ यंसत् ॥ २ ॥

उ॒प॒ । नः॒ । दे॒वाः । अ॒व॒सा । आ । ग॒म॒न्तु॒ । अ॒ंगिर॑सां । साम॑भिः । स्तू॒यमा॑नाः ।

इ॒न्द्रः । इ॒न्द्रि॒यैः । म॒रुतः॑ । म॒रु॒त्भिः॑ । आ॒दि॒त्यैः । नः॒ । अ॒दि॒तिः । श॒र्म॑ । यंसत् ॥ २ ॥

देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवा अवसा रक्षणेनास्मभ्यं दातव्येनान्नेन वा युक्ता नोऽस्मान् स्तोतृनुपा गमन्तु । उपागच्छन्तु । प्राप्नुवन्तु । कथंभूताः । अंगिरसामेतत्संज्ञकानामुषीणां संबंधिभिः सामभिः प्रगीतैर्मन्त्रैः स्तूयमानाः । अपि चेन्द्र इन्द्रियैः । धननामेतत् । स्वसंबंधिभिरस्मभ्यं दातव्यैर्धनैः सहास्मानागच्छतु । तथा मरुतः सप्तगणरूपा एकोनपञ्चाशत्संख्याका ईदृङ् चान्यादृङ् चेत्येवमादिनामानो देवा मरुद्भिः स्वावयवभूतैः प्राणापानादिरूपेण वर्तमानैर्वायुभिः सहास्मानागच्छन्तु । तथादितिरखंडनीयादीना वा देवमातादित्यैः स्वकीयैः पुत्रैः सह नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यंसत् । यच्छतु ॥ गमन्तु । लोटि वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभयथेति क्षैरार्धधातुकत्वेन डित्त्वाभावाद्गमहनेत्यादिनोपधालोपाभावः । यंसत् । यम उपरमे । लेख्यडागमः । सिञ्चज्जलं लिटीति सिप् ॥

तन्न॒ इ॒न्द्रस्त॑द्वरुणस्तदु॒ग्निस॑त॒दर्य॑मा तत्स॒वि॒ता च॒नो॑ धात् ।

तन्नो॒ मि॒त्रो वरु॑णो॒ माम॑हन्ता॒मदि॑तिः॒ सि॒न्धुः॒ पृथि॑वी॒ उ॒त द्यौः॑ ॥ ३ ॥

तत् । नः॒ । इ॒न्द्रः । तत् । वरु॑णः । तत् । अ॒ग्निः । तत् । अ॒र्य॑मा । तत् । स॒वि॒ता । च॒नः॑ । धा॒त् ।

तत् । नः॒ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हन्तां॑ । अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः॒ । पृथि॑वी॒ । उ॒त । द्यौः॑ ॥ ३ ॥

यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमन्नमस्ति । चन इत्यन्ननाम । तत्तादृशं चनोऽन्नं नोऽस्मभ्यमिन्द्रो धात् । दधातु । एवं तद्वरुण इत्यादावपि योज्यं । तदिदमिन्द्रादिभिर्दत्तमस्मदीयमन्नं मित्रादयो ममहन्तां । पूजयन्तु । पालयन्त्वित्यर्थः ॥ चनः । चायृ पूजानिश्चामनंयोः । चायेरन्ने ह्रस्वश्च । उ० ४. १०९. इत्यसुन नुडागमश्च धातोर्ह्रस्वत्वं च । वलि लोपः । नित्वादाबुदात्तत्वं । धात् । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङ् । गतिश्चेति सिचो लुक् ॥ २५ ॥

य इन्द्राग्नी इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तं कृत्स्नस्वार्धं चैष्टुभमैन्द्रायं । तथा चानुक्रांतं । य इन्द्राग्नी सप्तोनिन्द्रायं त्विति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

य इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो वामभि विश्वानि भुवन्नानि चष्टे ।

तेना यातं सरथं तस्थिवांसाथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥१॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रऽतमः । रथः । वां । अग्नि । विश्वानि । भुवन्नानि । चष्टे ।

तेन । आ । यातं । सऽरथं । तस्थिऽवांसा । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥१॥

हे इन्द्राग्नी चित्रतमोऽतिशयेन चायनीयो वां युवयोः संबन्धी यो रथो विश्वानि भुवनानि भुतजा ताव्यभि चष्टे आभिमुख्येन पश्यति । सुवर्णमयत्वात् रत्नखचितत्वाच्च स्वप्रभाभिः कृत्स्नं जगद्भ्रामयतीत्यर्थः । तेन रथेना यातं । अस्त्रयज्ञमागच्छतं । तत्किं पर्यायेण । नेत्याह । सरथं समानमेकं रथं तस्थिवांसा युगपदेवास्थितवन्तौ युवामागच्छतं । न पर्यायेणेत्यर्थः । अथागमनानंतरं सुतस्य ऋत्विग्भिरभिपुतं सोमस्य सोमं स्वांशलक्षणं तदेकदेशं वा पिवतं ॥ वां । युष्मदस्मदोः षष्ठोचतुर्थीत्यादिना । पा० ८. १. २०. । षष्ठोद्विवचनस्य वामादेशः । सर्वानुदात्तत्वं । चष्टे । चक्षिद् व्यक्तायां वाचि । अत्र प्रकाशनार्थः । अदादित्वाच्चपो लुक् । स्तोः संयोगाद्योरिति कलोपः । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यदृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । सरथं । समानश्चासौ रथश्च सरथः । समानस्य च्छंदसोति सभावः । परादिस्छंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तस्थिवांसा । षा गतिनिवृत्ती । लिट् । क्तसुः । द्विवचनं । श्रपूर्वाः खयः । वस्वेकाजाह्नसामितीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । सुपां सुलुगित्याकारः । सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

यावदिदं भुवनं विश्वमस्त्युरुव्यचा वरिमता गभीरं ।

तावाँ अयं पातवे सोमो अस्त्वरमिन्द्राग्नी मनसे युवभ्यां ॥२॥

यावत् । इदं । भुवनं । विश्वं । अस्ति । उरुऽव्यचा । वरिमता । गभीरं ।

तावान् । अयं । पातवे । सोमः । अस्तु । अरं । इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवऽभ्यां ॥२॥

विश्वं सर्वमिदं भुवनं जगदावदस्ति यावत्प्रमाणं भवति । कीदृशं । उरुव्यचा विस्तीर्णव्यापनं । सर्वव्यापकमित्यर्थः । तथा वरिमता वरिष्णोरुत्वेनात्मीयेन गौरवेण गभीरं गांभीर्योपेतं । हे इन्द्राग्नी पातवे युवभ्यां पातुं सोमस्तावानस्तु । तावत्प्रमाणो भवतु । तथा मनसे युवयोरंतःकरणाचारं स सोमः पर्याप्तो भवतु ॥ उरुव्यचा । व्यच व्याजीकरणे । असुन् । व्यचेः कुटादित्वमनसोति वचनात् ङित्वाभावेन संप्रसारणाभावः । स्वमोर्नपुंसकात् । पा० ७. १. २३. । इति सोर्लुकि प्राप्ति सुपां सुलुगिति व्यत्ययेन डादेशः । वरिमता । पृष्वादिभ्य इमनिज्वेत्युरुशब्दात्तस्य भाव इत्यर्थ इमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिनोरुशब्दस्य वरादेशः । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिस्छांदसी । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । यद्वा । तृतीयायास्छांदसस्तुडागमः । तावान् । तत्परिमाणमस्य । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । पा० ५. २. ३९. । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनेति तवेत्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । अरं । वालमूललध्वलमंगुलीनां वा लो रमापद्यत इति वक्तव्यं । म० ८. २. १८. । इति लत्वविकल्पः । युवभ्यां । व्यत्ययेनात्वाभावे श्लेषे लोप इति द्कारलोपः ॥

चक्राथे हि सध्र्यं द्वाभं भद्रं सध्रीचीना वृचहणा उत स्थः ।

ताविन्द्राग्नी सध्र्यं चा निषद्या वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथां ॥३॥

चक्राथे इति । हि । सध्र्यं । नाम । भद्रं । सध्रीचीना । वृचऽह्नौ । उत । स्थः ।

तौ । इन्द्राग्नी इति । सध्र्यं चा । निऽसद्यं । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथां ॥३॥

हे इंद्राग्नी भद्रं कल्याणं नाम स्वकीयं नामधेयं सध्यक् सहगतमिंद्राग्नी इत्थिवं संयुक्तं चक्राथे । युवां कृतवंतौ । उतापि च हे वृचहणौ वृचस्यासुरस्य हंताराविंद्राग्नी सध्रीचीना सहांचंतौ वृचवधार्थं संगतौ स्थः । भवथः । हि यस्मादेवं तस्माद्दे वृषणा कामानां वर्षिताराविंद्राग्नी तौ युवां सध्नंचौ सहितावेव संतौ निषद्य वेदामुपविश्य वृष्णः सेक्तुः सोमस्यात्मीयं भागमा वृषेथां । स्वकीय उदरे आसंचिथां ॥ सध्नक् । सहशब्दोप-
पदादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । सहस्य सध्नः । अद्रिसध्नोरंतोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. ९५. १. इति वचनात्सध्नादेशोऽंतोदात्तः । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । सध्रीचीना । विभाषांचेरेदिकस्त्रियामिति स्वार्थे खः । सुपां सुलुगिति विभक्तैराजादेशः । वृचहणौ । संहितायामावादेशे लोपः शाकल्येति वलोपः । वृषेथां । वृष सेचने । व्यत्ययेन श आत्मनेपदं च ॥

समिद्धेष्वग्निष्वानजाना यतसुचा बर्हिर् तिस्रिराणा ।

तीत्रैः सोमैः परिषिक्तेभिरर्वागेंद्राग्नी सौमनसाय यातं ॥ ४ ॥

संऽइडेषु । अग्निषु । आनजाना । यतऽसुचा । बर्हिः । उं इति । तिस्रिराणा ।

तीत्रैः । सोमैः । परिऽसिक्तेभिः । अर्वाक् । आ । इंद्राग्नी इति । सौमनसाय । यातं ॥ ४ ॥

अग्निषु गार्हपत्यादिष्वन्वाधानादिना समिद्धेषु सम्यग्निद्धेषु दीप्तिषु सत्स्वानजाना हवींष्याज्येनांजंतौ यतसुचा तदनंतरं यागार्थं गृहीतसुचौ बर्हिर् वेदां बर्हिरपि तिस्रिराणा आस्तीर्णं कृतवंतावध्वर्युप्रतिप्रस्था-
ताराविंवभूतावभूतां । तथा सति हे इंद्राग्नी तीत्रैः क्षिप्रं मदकरैः परिषिक्तेभिः परितः सर्वेषु ग्रहचमसादिष्व-
सिक्तेः सोमैर्हेतुभूतैरर्वागस्यदभिमुखमा यातं । आगच्छतं । किमर्थं । सौमनसाय सौमनसाय । अस्माकमनुग्र-
हायेत्यर्थः ॥ आनजाना । अन्जु व्यक्तिप्रचणगतिषु । लिटः कानच् । अनदितामिति नलोपः । द्विर्भावेऽत
आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । तस्मान्नुड्विहल इत्यद्विहलोऽपि व्यत्ययेन नुट् । तिस्रिराणा । स्तूज आच्छादनै ।
पूर्ववत्कानच् । ऋत इज्जातोरितीत्वं । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खयः । सुपां सुलुगिति विभक्तैराकारः । चित्वा-
दंतोदात्तत्वं ॥

यानींद्राग्नी चक्रयुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्यानि ।

या वां प्रत्नानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ५ ॥

यानि । इंद्राग्नी इति । चक्रयुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि । उत । वृष्यानि ।

या । वां । प्रत्नानि । सख्या । शिवानि । तेभिः । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इंद्राग्नी यानि वीर्याणि वृचवधादिरूपाणि चक्रयुः कृतवंतौ युवां यानि च रूपाणि निरूप्यमाणानि
गवाश्वादीनि भूतजातानि कृतवंतौ । इंद्राग्निभ्यां हि सर्वं जगत्सृज्यते । इंद्रः सूर्यात्मना वृष्टिं सृजत्यग्निश्चाङ्ग-
तिद्वारा वृष्ट्युत्पादकः । वृष्टेः सकाशात्सर्वं प्राणिन उत्पद्यते । उतापि च यानि वृष्णानि वृष्णि भवानि
वृष्टिः प्राणिनां कर्माणि कृतवंतौ । तथा वां युवयोः संबंधीनि प्रत्नानि चिरंतनानि शिवानि
शोभनानि या यानि सख्या सखित्वानि संति । तेभिस्तैः सर्वैः सहितौ युवां सुतस्य सोमस्याभिषुतं सोमं
पिबतं ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यप्रत्ययः । श्रेष्कंदसि बज्जलमिति श्रेलौपः । तेभिः ।
बज्जलं कंदसीति भिस ऐसभावः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रति-
षेधः ॥ ॥ २६ ॥

यदब्रवं प्रथमं वां वृणानोऽयं सोमो असुरैर्नो विहव्यः ।

तां सत्यां अजामभ्या हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अ॒ब्र॒वं । प्र॒थ॒मं । वा॒ । वृ॒णानः । अ॒यं । सोमः । अ॒सुरैः । नः । वि॒हव्यः ।
तां । स॒त्यां । अ॒ज्ञां । अ॒भि । आ । हि । या॒तं । अथ । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी प्रथमं कर्मोपक्रम एव वां युवां वृणानः संभजमानो यदब्रवं सोमेन प्रीणयिष्यामीति यदवीचं सत्यां यथार्थां तां अज्ञां अज्ञयादरातिशयेन कृतमुक्तिमभ्यभिलक्ष्या हि यातं । आगच्छतमेव नोदासायां । अथागमनानंतरमभिषुतं सोमं पिबतं । तथा सत्यसुरैर्हविषां प्रक्षेपकैर्हविग्भिर्भरयं नोऽस्माकं सोमो विहव्यो विशेषेण होतव्यो भवति । इतरथा व्यर्थः स्वात् । तस्मादिंद्राग्नी आगच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः । वृद्ध संभक्ता । लटः शानच् । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । असुरैः । असु क्षेपणे । असेरुरन् । उ० १. ४३ । इत्युरन्प्रत्ययः । विहव्यः । ऊ दानादनयोः । अचो यत् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्त्वैवेत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

यदि॑ंद्राग्नी॒ मद॑थः स्वे दुरो॒णे यद्ब्र॑ह्मणि॒ राज॑नि वा यज॒त्रा ।
अतः॒ परि॑ वृष॒णा॒वा हि या॒तमथा॒ सोम॑स्य पि॒ब॒तं सु॒तस्य ॥ ७ ॥
यत् । इं॒द्राग्नी॒ इति॑ । मद॑थः । स्वे । दुरो॒णे । यत् । ब्र॒ह्मणि॑ । राज॑नि । वा । यज॒त्रा ।
अतः॒ । परि॑ । वृष॒णौ । आ । हि । या॒तं । अथ । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य ॥ ७ ॥

यजत्रा यष्टव्यौ हे इंद्राग्नी स्वे दुरोणे स्वकीये गृहे निवासस्थाने यद्यदि मदथः हृष्यथः । यद्यदि वा ब्रह्मणि ब्राह्मणेऽन्यस्मिन्वजमाने हविःस्वीकरणायागत्य हृष्यथः । यदि वा राजनि क्षत्रिये युद्धे साहाय्यं कर्तुमागत्य हृष्यथः । अतः परि परितोऽस्मात्सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणौ कामानां वर्षिताराविंद्राग्नी आ यातं हि । आगच्छतमेव । औदासीन्यं मा काष्ठं । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मदथः । मदी हर्षे । व्यत्ययेन शप् । यजत्रा । अमिनवीत्यादिना यजतेः कर्मण्यचन् । सुपां सुलुगिति विभक्तिराकारः ॥

यदि॑ंद्राग्नी॒ यदु॑षु तु॒र्वशेषु॑ यद्ब्र॒ह्मणु॑ष्वनु॒षु पू॒रुषु॑ स्थः ।
अतः॒ परि॑ वृष॒णा॒वा हि या॒तमथा॒ सोम॑स्य पि॒ब॒तं सु॒तस्य ॥ ८ ॥
यत् । इं॒द्राग्नी॒ इति॑ । यदु॑षु । तु॒र्वशेषु॑ । यत् । द्र॒ह्मणु॑षु । अनु॒षु । पू॒रुषु॑ । स्थः ।
अतः॒ । परि॑ । वृष॒णौ । आ । हि । या॒तं । अथ । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य ॥ ८ ॥

अत्र यदुष्वित्यादीनि पंच मनुष्यनामानि । हे इंद्राग्नी यद्यदि यदुषु नियतेषु परेषामहिंसकेषु मनुष्येषु स्थः भवथः वर्तेथे । यदि वा तुर्वशेषु हिंसकेषु मनुष्येषु वर्तेथे । यद्यदि वा द्रह्मणुषु द्रोहं परेषामुपद्रवमिच्छत्सु मनुष्येषु वर्तेथे । यदि वानुषु प्राणत्सु सफलैः प्राणैर्युक्तेषु ज्ञातृष्वनुष्ठानेषु मनुष्येषु । अन्येषां हि प्राणा निष्फला ज्ञानहीनत्वादनृष्ठानाभावाच्च । तेषु यदि भवथः । तथा पूरुषु कामैः पूरयितव्येष्वन्येषु स्त्रीतृजनेषु यदि भवथः । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे कामाभिवर्षकाविंद्राग्नी आगच्छतं । अनंतरमभिषुतं सोमं पिबतं ॥ यदुषु । यम उपरमे । नियम्यत इंद्रियाण्येभिरिति यदवः । यमेर्दुक्तेति कुप्रत्ययो दुगागमश्च । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनागुनासिकलोपः । तुर्वशेषु । तुर्वी हिंसार्थः । औणादिकोऽशप्रत्ययः । द्रह्मणुषु । द्रुह जिघांसायां । संपदादिलक्षणी भावे क्तिप् । द्रुहं परेषामिच्छंति । कंदसि परेच्छायामपीति क्वच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अनुषु । अन्न प्राणने । अणश्च । उ० १. ८. । इति विधीयमान उपत्ययो बह्वलवचनादस्मादपि भवति । निदित्यनुवृत्तेरादात्तत्वं । पूरुषु । पूरी आयायने । पूर्यत इति पूरवः । औणादिक उपत्ययः ॥

यदि॑ंद्राग्नी॒ अव॒मस्यां॑ पृथि॒व्यां म॑ध्य॒मस्यां॑ पर॒मस्या॑मु॒त स्थः ।
अतः॒ परि॑ वृष॒णा॒वा हि या॒तमथा॒ सोम॑स्य पि॒ब॒तं सु॒तस्य ॥ ९ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । अवमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां । परमस्यां । उत । स्थः ।
अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ९ ॥

हे इंद्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां सन्निकृष्टायामस्यां भूम्यां यद्यदि स्थः वर्तमानौ भवथः । यदि वा मध्यमस्यां पृथिव्यामंतरिक्षलोके । अत्र पृथिवीशब्दस्त्रिष्वपि लोकेषु वर्तते । यथा यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम-
स्यायुषा नाम्नेति । उतापि च परमस्यामुत्कृष्टायां दूरे वर्तमानायां पृथिव्यां बुभुक्षे यदि वा वर्तते । अतः
सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणावागच्छतं । आगमानंतरं सुतं सोमं पिबतं ॥ अवमस्यां । अवमशब्दादुत्तरस्य ऊर्ध्व-
त्येन स्थाडागमः । एवमुत्तरचापि ॥

यदि इंद्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । परमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां । अवमस्यां । उत । स्थः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ १० ॥

पूर्ववद्वाख्येयं । एतावांसु विशेषः । पूर्वं भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु याविंद्राग्नी तत्पर्वतेष्वोषधीषु । इदानीं
तु बुभुक्षेतिष्ववरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु याविंद्राग्नी वर्तते तावागच्छतामिति प्रार्थयते ॥

यदि इंद्राग्नी दिवि षो यत्पृथिव्यां यत्पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ११ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । दिवि । स्थः । यत् । पृथिव्यां । यत् । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ११ ॥

हे इंद्राग्नी दिवि बुभुक्षे यद्यदि स्थः भवथः । यदि वा पृथिव्यां भूलोके यदि वा पर्वतेषु मेवादिषु मेघेषु
वा । तथा ओषधीषु तिलमाषत्रीह्यादिष्वप्सूदकेषु चानुयाहकतया यदि वा स्थः । हे कामाभिर्वर्षकौ युवामतः
सर्वस्मात्स्थानादागच्छतं । आगत्य चाभिषुतं सोमं पिबतं ॥ पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तेश्चात्तत्वं ।
ओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयत इति ओषधयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारादित्वात्पूर्व-
पदप्रकृतित्त्वरत्वं । तच्च घञंतमाबुदात्तं । ओषधेः विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः ॥

यदि इंद्राग्नी उदिता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १२ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । उतऽइता । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयेथे इति ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ १२ ॥

हे इंद्राग्नी उदिता उदितस्योदयं प्राप्तस्य सूर्यस्यादित्यस्य संबन्धिनो दिवो द्योतमानस्यांतरिक्षस्य मध्ये
मध्यभागे स्वधयात्मीयेन तेजसा हविर्लब्धेनाग्नेन वा यद्यस्मात्कारणान्मादयेथे तृप्ती भवथः तस्मात्कारणादतः
सर्वस्मादंतरिक्षभागात् हे कामाभिर्वर्षकाविंद्राग्नी आगच्छतं । आगमनानंतरमभिषुतं सोमं पिबतं ॥ उदिता ।
सुपां सुबुगिति षष्ठ्या डादेशः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेश्चात्तत्वं । मादयेथे । मद तृप्तियोगे । चुरा-
दिस्तत्त्वनिर्देशः ॥

ए॒वे॒न्द्रा॒ग्नी प॒पि॒वांसा॑ सु॒तस्य॑ वि॒श्वा॒स्मभ्यं॑ सं ज॒यत॑ ध॒नानि॑ ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒मह॑न्ता॒मदि॑तिः सि॒न्धुः पृथि॑वी उ॒त द्यौः ॥ १३ ॥

ए॒व । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । प॒पि॒ऽवांसा॑ । सु॒तस्य॑ । वि॒श्वा । अ॒स्मभ्यं॑ । सं । ज॒यत॑ । ध॒नानि॑ ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒मह॑न्ता॒ । अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः । पृथि॑वी । उ॒त । द्यौः ॥ १३ ॥

हे इंद्राग्नी सुतस्याभिषुतं सोममेवैवं पपिवांसा पीतवन्ती युवामस्मभ्यं विश्वा सर्वाणि धनानि सं जयतं । प्रयच्छतं । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तन्निवाद्यो ममहन्तां । पूजयंतु ॥ पपिवांसा । पा पाने । लिटः क्तसुः । वस्त्रिकाजाह्वसामितीडागमः ॥ ॥ २७ ॥

वि हीत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं । अनुक्रांतं च । वि ह्यष्टाविति । ऋथाद्याः पूर्ववत् ॥ सूक्तविनियोगो लिंगिकः ॥

वि ह्य॒ख्यं मन॑सा॒ वस्य॑ इ॒च्छन्नि॒न्द्रा॒ग्नी ज्ञा॑स उ॒त वा॑ स॒जा॒तान् ।

नान्या॑ यु॒वत्प्र॑म॒तिरस्ति॒ मह्यं॑ स वा॑ धि॒यं वा॒जय॑न्ती॒मत॑श्च ॥ १ ॥

वि । हि । अ॒ख्यं । मन॑सा । व॒स्यः । इ॒च्छन् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । ज्ञा॑सः । उ॒त । वा॑ । स॒ऽजा॒तान् ।

न । अ॒न्या । यु॒वत् । प्र॒म॒तिः । अ॒स्ति । मह्यं॑ । सः । वा॑ । धि॒यं । वा॒जऽय॑न्ती॒ । अ॒त॒श्च ॥ १ ॥

हे इंद्राग्नी वस्यः प्रशस्तं धनमिच्छन् कामयमानोऽहं ज्ञासो ज्ञातीन् उत वापि वा सजातान् । समानजन्मानो ज्ञातिव्यतिरिक्ता बांधवाः । तांश्च मनसा बुद्ध्या वि ह्यख्यं । युवामिव ज्ञातिरूपेण बंधुरूपेण च व्यज्ञासिषं । ते हि धनस्य दातारो भवन्ति । अपि च युवयुवाभ्यामन्यान्येन केनचित्कथं दत्ता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्नास्ति । मदीया येषां प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवामभिव दत्ता । स तादृक्षा बुद्ध्या युक्तोऽहं वां युवयोः संबंधिनीं वाजयन्तीमन्नमस्मभ्यमिच्छन्तीं धियं ध्यानेन निष्पन्नां सुतिमतश्च । अकार्षं ॥ अख्यं । बुद्ध्यस्तित्वक्तिव्यातिभ्योऽङिति च्लेडादेशः । वस्यः । वसुशब्दादीयसुन् । टेरिति टिलोपः । क्वांदस ईकारलोपः । ज्ञासः । मुखदुःखादिकं साम्येन जानन्तीति ज्ञासो ज्ञातयः । ज्ञा अवबोधने । श्रीणादिको ऽसुन् । व्यत्ययेन विभक्तिरुदात्तत्वं । युवत् । सुपां सुलुगिति विभक्तिर्लुक् । द्वर्थाभिधायकत्वाद्युवावी द्विवचने । पा० ७. २. ९२. इति युष्मदो मपर्यंतस्य युवादेशः ॥

अ॒श्रवं॑ हि भूरि॒दाव॑त्तरा वा॑ वि॒जा॒मातु॑रु॒त वा॑ घा स्या॒लात् ।

अ॒था सोम॑स्य॒ प्रय॑ती यु॒वभ्या॑मि॒न्द्रा॒ग्नी स्तोमं॑ ज॒नयामि॑ न॒र्थ्यं ॥ २ ॥

अ॒श्रवं॑ । हि । भूरि॒दाव॑त्ऽतरा । वा॑ । वि॒ऽजा॒मातुः । उ॒त । वा॑ । घ॒ । स्या॒लात् ।

अ॒थ । सोम॑स्य । प्र॒य॒ती । यु॒वऽभ्या॑ । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । स्तोमं॑ । ज॒न॒यामि॑ । न॒र्थ्यं ॥ २ ॥

हे इंद्राग्नी वां युवां भूरिदावत्तरातिशयेन बहुधनस्य दातारावित्यश्रवं हि । अश्रौषं खलु । कस्मात्पुनः-
घात् । विजामातुः । श्रुताभिरूप्यादिभिर्गुणैर्विहीनो जामाता यथा कन्यावते बहु धनं प्रयच्छति कन्यालाभार्थं
ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी इत्यर्थः । उत वापि च स्यालात् । स्वं शूर्पं । तस्माज्जाजनावपति विवाह-
काल इति स्थालः कन्याभाता । स यथा भगिनीप्रोत्थर्थं बहु धनं प्रयच्छति ततोऽप्यतिशयेन दाताराविं-
द्राग्नी । घेति पादपूरणः । तथा च सत्यथानंतरं हे इंद्राग्नी युवाभ्यां सोमस्य प्रयती अभिषुतस्य सोमस्य
प्रदानेन सह नव्यं नवतरं प्रत्ययं स्तोमं स्तोत्रं जनयामि । नैवमदयति । अथ निबृक्तं । अश्रौषं हि बहुदातु-
तरौ वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातः । विजामातेति शश्वहाचिणाजाः क्रोतापतिम चक्षतेऽसुसमाप्त इव
वरोऽभिप्रेतो जामाता वा अपत्यं तन्निर्माता । उत वा घा स्थालादपि च स्थालात् स्थाल आसन्नः संयोगेनेति
नैदानाः । स्थालाज्जाजनावपतीति वा । लाजा लाजतेः स्वं शूर्पं स्त्रतेः । शूर्पमशनपवनं शृणातिः शश्वतिर्वा ।

हे इंद्राग्नी युवाभ्यां मदाय युवयोर्हर्षाय देवी द्योतमानोऽशती युवां कामयमाना धिषणा मंचरूपा वाक् सोममभिषुणोति । यद्वा । धिषणाधिषवणचर्म । द्योतमानं तद्युवयोर्मदं कामयमानं सत्सोममभिषुणोति । यावभिः स्वस्तिन्नभिषवात्तस्याभिषवकर्तुं । अत्राष्टादशतौ ब्रह्मस्ता शोभनदोर्दंडौ सुपाणी । मणिबंधा-
दूर्ध्वभागः पाणिः । शोभनपाणी एवभूतौ हे इंद्राग्नी तौ युवामा धावतं । शीघ्रमागच्छतं । आगत्य चापूदकेषु
वर्तमानेन मधुना माधुर्योपेतेन सारांशेन पुंक्तं । अस्मदीयं सोमं संयोजयतं । यद्वा । अप्सु वसतीवरीषु मधुना
माधुर्यं संयोजयतं । विभक्तित्वव्ययः ॥ युवाभ्यां । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । उशती । वशं कांतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
ग्रहज्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । पुंक्तं । पृची संपर्कैः । रौधा-

दिकः । लोटि यससं । असोरलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । न चाचः परस्मिन्नित्यलोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदातित्यादिना निषेधात् ॥

युवामिन्द्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रव वृचहृत्ये ।

तावासद्या बर्हिषि यज्ञे अस्मिन् चर्षणी मादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥

युवां । इन्द्राग्नी इति । वसुनः । विभागे । तवःस्तमा । शुश्रव । वृचऽहृत्ये ।

तौ । आऽसद्यं । बर्हिषि । यज्ञे । अस्मिन् । प्र । चर्षणी इति । मादयेथां । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी वसुनो धनस्य विभागे स्त्रोतुभ्यो दातुं विभजने तात्पर्येण वर्तमानौ युवां वृचहृत्ये वृचस्यासुरस्य हनने तवस्तमातिशयेन बलिनी प्रवृद्धतर्मा वा शुश्रव । अश्रयी । हे चर्षणी सर्वस्य द्रष्टाराविन्द्राग्नी तौ युवामस्यदीयेऽस्मिन्यज्ञे बर्हिषि वेद्यामास्त्रोर्णे दर्भं आसद्योर्पविश्वं सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य पानेन प्र मादयेथां । प्रकर्षेण तृप्ता भवतं ॥ विभागे । भज सेवायां । भावे घञ् । चजोः कृ घिगयतो रिति कृत्वं । थाथादि-
नोत्तरपदांतोदात्तत्वं । तवस्तमा । तव इति बलनाम । लुप्तमत्वर्थीयादेतस्मादातिशायनिकस्तमम् । यद्वा । तवतिर्वृद्धर्थः सौत्रो धातुः । तस्मादीणादिकः कर्तर्यसिप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति विभक्तिः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । वृचहृत्ये । हनस्त चेति हन्तेर्भावे क्यप् तत्संनियोगेन तकारांतादेशश्च । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ २८ ॥

ऐन्द्राग्रस्य पशोर्हविषः प्र चर्षणिभ्य इत्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । प्र चर्षणिभ्यः पृतना-
हविष्या देवो यातु सविता सुरतः । आ० ३. ७. इति ॥

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।

प्र सिंधुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र । चर्षणिभ्यः । पृतनाहवेषु । प्र । पृथिव्याः । रिरिचाथे इति । दिवः । च ।

प्र । सिंधुभ्यः । प्र । गिरिभ्यः । महित्वा । प्र । इन्द्राग्नी इति । विश्वा । भुवना ।

अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाहवेषु पृतनासु संग्रामेषु रक्षणार्थमाह्वानेषु सत्सु हे इन्द्राग्नी आगतवन्तौ युवां चर्षणिभ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो महित्वा महत्वेन प्र रिरिचाथे । अतिरिच्ये । सर्वाधिकौ भवथ इत्यर्थः । अत्रोपसर्गवशाद्वातुः स्वाभिधेयविपरीतमर्थमाचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । तथा पृथिव्याः सर्वस्या भूमेश्च प्र रिरिचाथे । एवं सुप्रभृतिभ्योऽपि । सिंधवः खंदनशीला आपः । गिरयः पर्वताः । अपि च हे इन्द्राग्नी विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातान्यन्योक्तव्यतिरिक्तानि यानि संति तान्यतीत्य प्र रिरिचाथे । अधिकौ भवथः ॥ पृतनाहवेषु । पृतनासु हवः पृतनाहवः । द्वेजो भावेऽनुपसर्गस्त्वैव संप्रसारणं च । व्यत्ययेन थाथादिस्वरभावे छदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । रिरिचाथे । रिचिर् विरेचने । खंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । यद्वा । लब्धेव बङ्गत्वं खंदसीति विकरणस्य झुः । महित्वा । मह पूजायां । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । तस्य भावो महित्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः ॥

पूर्वोक्त एव पशावा भरतमित्येषा पुरोडाशस्थानुवाक्या । सूचितं च । आ भरतं शिष्यं वज्रबाहू उभा
वामिन्द्राग्नी आज्ञवधौ । आ० ३. ७. इति ॥

आ भरतं शिष्यं वज्रबाहू अस्माँ इन्द्राग्नी अवतं शचीभिः ।

इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपितृ पितरो न आसन् ॥ ७ ॥

आ॥भरतं॑ शि॒क्षतं॑ व॒ज्र॒वा॒हू इति॑ वज्र॒ऽवा॒हू॒ अ॒स्मान् इन्द्रा॒ग्नी इति॑ अ॒वतं॑ श॒चीभिः॑
इ॒मे । नु । ते । र॒श्मयः॑ । सूर्य॑स्य । येभिः॑ । स॒ऽपित्वं॑ । पि॒तरः॑ । नः॑ । आ॒सन् ॥ ७ ॥

हे वज्रवाह वज्रहस्ताविन्द्राग्नी आ भरतं । अस्यार्थं धनमाहरतं । आहत्य च शिञ्चतं । अस्यभ्यं दत्तं । शिञ्चतिर्दानकर्मा । अपि चास्माननुष्ठातुं शचीभिः । कर्मनामैतत् । आत्मीयैः कर्मभिरवतं । रञ्चतं । किञ्च सूर्यात्मन इन्द्रस्य येभी रश्मिभिर्चैरर्चिर्भिर्नोऽस्माकं पितरः पूर्वपुरुषाः सपित्वं सहप्राप्तव्यं स्थानमासन् ब्रह्मलोकमगच्छन् । अर्चिरादिमार्गेण हि ब्रह्मलोकमुपासका गच्छन्ति । तथा च श्रूयते । तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरिति । यद्वा । येभी रश्मिभिः सपित्वं समवेतत्वमध्यगच्छन् । ते रश्मय इमे नु इदानीमस्माभिर्दृश्यमाना एत एव खलु । सूर्यात्मन इन्द्रस्य ये रश्मयस्त एवापिरपि । तथा च श्रूयते । अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे । तै० ब्रा० २. १. २. ९. इति । तस्मात्सूर्यस्य रश्मीनां स्तवनेनेन्द्राग्न्योरुभयोरपि स्तुतिः सिद्धा ॥ भरतं । ह्यग्रहोर्भ इति भत्वं । शिञ्चतं । शिञ्च विद्योपादाने । अदुपदेशास्सर्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते । तिङ्ङः परत्वान्निघाताभावः । सपित्वं । आप्लू व्याप्तौ । अस्मात्सशब्दोपपदात्कृत्यार्थे तवैकेनिति त्वन्प्रत्ययः । पृषोदरादिवाङ्मातोः पिभावः । यद्वा । षप समवाये । इत्सर्वधातुभ्य इतीन् । सपेर्भावः सपित्वं । आसन् । अस गतिदीप्त्यादनेषु । लङ्माङागम उदात्तः । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघाताभावः ॥

पुरंदरा॑ शि॒क्षतं॑ वज्रहस्ता॒स्माँ इन्द्रा॒ग्नी अवतं॑ भरेषु ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहंता॒मदितिः॑ सिंधुः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ८ ॥

पुरं॑ऽदरा । शि॒क्षतं॑ व॒ज्र॒ऽहस्ता॒ अ॒स्मान् इन्द्रा॒ग्नी इति॑ अ॒वतं॑ भरेषु ।

तत् नः॑ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒महंतां॑ । अ॒दितिः॑ । सिंधुः । पृथि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ८ ॥

हे वज्रहस्ता हस्तेन गृहीतवज्रौ पुरंदरासुरपुराणां दारयितारविन्द्राग्नी शिञ्चतं । अस्यदपेक्षितं धनं प्रयच्छतं । अपि च भरेषु संयामेष्वस्मानवतं । रञ्चतं । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तदस्यदीयं मित्रादयो ममहंता । पूजयंतं ॥ पुरंदरा । पूःसर्वयोर्दारिसहोः । पा० ३. २. ४१. इति खच् । वाचंयमपुरंदरौ च । पा० ६. ३. ६९. इति निपातनादम् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥ ॥ २९ ॥

तत्तं मे इति नवर्चं पंचमं सूक्तं कुत्सस्वार्थं ऋमुदेवताकं । पंचमीनवम्यौ चिष्टुभौ । शिष्टाः सप्त जगत्यः । तथा चानुक्तांतं । तत्तं नवार्भवं तु पंचम्यत्ये चिष्टुभाविति ॥ अभिज्ञवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदमार्भवं निविज्ञानं । सूचितं च तृतीयस्येति खंडे । तत्तं मे अप इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥

त॒तं मे॒ अप॒स्तदु॑ ता॒यते॒ पुनः॑ स्वादि॒ष्टा धी॒तिरु॒चथा॑य श॒स्यते॑ ।

अ॒यं स॒मुद्र॑ इ॒ह वि॒श्वदे॒व्यः स्वाहा॑कृतस्य॒ समु॑ तृ॒ष्णुत॑ ऋ॒भवः॑ ॥ १ ॥

त॒तं मे॒ अपः॑ । तत् । ऊं इति॑ । ता॒यते॒ पुन॑रिति॑ । स्वादि॒ष्टा धी॒तिः । उ॒चथा॑य । श॒स्यते॑ ।

अ॒यं स॒मुद्रः॑ । इ॒ह । वि॒श्वदे॒व्यः । स्वाहा॑कृतस्य । सं । ऊं इति॑ । तृ॒ष्णुत॑ । ऋ॒भवः॑ ॥ १ ॥

हे ऋभवो मे मयापोऽग्निष्टोमादिरूपं कर्म तत् । विस्तारितं । बज्रशः पूर्वमनुष्ठितं । तदु तदेव पुनस्तायते । विस्तार्यते । अनुष्ठीयत इत्यर्थः । तच्च स्वादिष्टा स्वादुतमातिशयेन प्रीतिकरी धीतिः स्तुतिश्चोचथाय सुत्वाय शस्यते । पठ्यते । अपि चेहास्त्रिन्यागे समुद्रः समुदंनशीलोऽयं सोमरसो विश्वदेव्यः सर्वभ्यो देवेभ्यः पर्याप्तो यथा भवति तथा संपादितः । तस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेणाग्नी प्रक्षिप्तस्य सोमस्य पानेन समु तृष्णुत । सम्यगेव तृप्ता भवत ॥ तत् । तनु विस्तारे । निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः । अपः । आप्लू व्याप्तौ । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो गुड् वा । उ० ४. २०७. इत्यमुन् धातोर्ह्रस्वश्च ।

तायते । तनोतिर्यकि । पा० ६. ४. ४४. । इत्यात्वं । स्वादिष्ठा । स्वादुशब्दादातिशायनिक इष्टम् । टेरिति टिलोपः । उचथाय । वच परिभाषणे । औणादिकोऽथकप्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । समुद्रः । उन्दी क्लेदने । स्फायितं चोत्पादिना रक् । अनदितामिति नलोपः । विश्वदेव्यः । देवाहो भागो देव्यः । कंदसि चेति यप्रत्ययः । विश्वे सर्वे देव्या यस्मिन्सोमे । बज्रब्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं । स्वाहाकृतस्य । स्वाहाशब्दस्य ऊर्यादित्वेन गतित्वात् । पा० १. ४. ६१. । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । तृष्णुत । तृप प्रीणने । स्वादिभ्यः श्रुः । ऋभव इत्यनेन संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावः ॥

आभोगयं प्र यद्विच्छंत एतनापाकाः प्रांचो मम के चिदापयः ।

सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषो गृहं ॥ २ ॥

आभोगयं । प्र । यत् । इच्छंतः । ऐतन । अपाकाः । प्रांचः । मम । के । चित् । आपयः ।

सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना । अगच्छत । सवितुः । दाशुषः । गृहं ॥ २ ॥

हे ऋभवोऽपाकाः परिपक्वज्ञानाः प्रांचः पूर्वकालीना ममापयः प्रापयितारो मदीया ज्ञातयः के चित्
एवंभूता ये केचन यूयमाभोगयमुपभोग्यं सोममिच्छंतो यद्यदा प्रैतन तपश्चरितुमरणं गतवंतः । ऋभवो हि
सुधन्वन आंगिरसस्य पुत्राः । तदुक्तं यास्मिन् । ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आंगिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः
। नि० ११. १६. । इति । कुत्सोऽप्यांगिरसः । अतस्तेन मदीया ज्ञातय इत्युक्तं । हे सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः
तदानीं चरितस्य समुपार्जितस्य तपसो भूमना भूम्ना बज्रत्वेन दाशुषो हवीषि दत्तवतः सवितुः सोमामिषवं
कुर्वतो यजमानस्य संबंधि यज्ञगृहमगच्छत । तपसा लब्धसोमाः संतः कृतपाना यूयं गतवंतः । यद्वा । दाशुषः
प्रातःसवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्य ऋभुभ्यः सोमपानं दत्तवतः सवितुर्गृहं निवासस्थानं तृतीयसवनाख्य-
मगच्छत । प्राप्ताः । एतत्सर्वमार्भवं शंसतीत्यादौ । ऐ० ब्रा० ३. ३०. । विस्पष्टमात्रातं ॥ आभोगयं । आ समंता-
द्भोग आभोगः । तदर्हं आभोगयः । कंदसि चेति यः । यस्मिन् लोपाभावस्कांदसः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वं । यद्वा । आङ्पूर्वाद्भुजैरौणादिकः कर्मणि इप्रत्ययः कुत्वं च । अमि व्यत्ययेन गुणः । ऐतन । इण गतौ ।
लङि मध्यमबज्रवचनस्य यस्य तादेशः । तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनवादेशः । आडागमो वृद्धिश्च । आपयः ।
आप्नोतेरौणादिक इप्रत्ययः । भूमना । बज्रशब्दात्पृथ्वादि लक्षण इमनिच् । बहोर्लोपो भू च बहोरिति कारलोपो
बहोर्भूभावश्च । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादलोपाभावः ॥

तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवदगोह्यं यच्छ्रवयंत ऐतन ।

त्यं चिच्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं संतमकृणुता चतुर्वयं ॥ ३ ॥

तत् । सविता । वः । अमृतत्वं । आ । असुवत् । अगोह्यं । यत् । श्रवयंतः । ऐतन ।

त्यं । चित् । चमसं । असुरस्य । भक्षणं । एकं । संतं । अकृणुत । चतुः । वयं ॥ ३ ॥

हे ऋभवस्तत्तदानीं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो वो युष्माकममृतत्वं देवत्वमासुवत् । आभिमुख्येन
प्रेरितवान् । दत्तवानित्यर्थः । यद्यदा यूयमगोह्यं गूहितुमशक्त्वं सर्वैर्दृष्टमानं सवितारं श्रवयंतोऽपेक्षितं
सोमपानं विज्ञापयंतः संत ऐतन आगच्छत । तदानीमिति पूर्वोक्तान्वयः । यस्माद्यूयं देवैराज्ञापिताः संतो
ऽसुरस्य त्वष्टुः संबंधिनः । तेन निर्मितमित्यर्थः । भक्षणं सोमपानसाधनं त्वं तं चमसमेकं चित् असहायमेव संतं
चतुर्वयं चतुर्व्यूहमकृणुत कृतवंतः । खट्वादौ त्वष्ट्रा कृतं चमसं होतुचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण ऋभवः
कृतवंत इत्यर्थः ॥ असुवत् । षू प्रेरणे । तौदादिकः । श्रवयंतः । श्रु श्रवणे । कांदसो वृद्धिभावः । ऐतन । लङि
मध्यमबज्रवचनस्य तादेशे तप्तनप्तनथनाश्चेति तनवादेशः । भक्षणं । करणे ल्युट् । अकृणुत । कृवि हिंसाकर-
णयोश्च । लङि मध्यमबज्रवचने धिन्विद्येत्थोरच्चेत्युप्रत्ययः । चतुर्वयं । वया अवयवाः । चत्वारोऽवयवा यस्य
स तथोक्तः ॥

विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः संतो अमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यंत धीतिभिः ॥४॥

विष्टी । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः । मर्तासः । संतः । अमृतऽत्वं । आनशुः ।

सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरऽचक्षसः । संवत्सरे । सं । अपृच्यंत । धीतिऽभिः ॥४॥

वाघतः । ऋत्विङ्गामैतत् अत्र च सामर्थ्यात्तदंतो लक्ष्यते । ऋत्विग्भिरुपेता ऋभवः शमी । कर्मनामैतत् । यागदानादीनि कर्माण्यन्यान्यथेकं चमसं चतुरस्कृणोतन । ऋ० १. १६१. २. इत्यादिना देवैरुक्तानि कर्माणि तरणित्वेन । तरणिरिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रत्वेन शैष्ट्येण विष्टी । यद्यथेतत्कर्मनाम तथाप्यत्र क्रियापरं व्याप्य कृत्वेत्यर्थः । एवं कर्माणि कृत्वा मर्तासो मनुष्या अपि संतोऽमृतत्वं देवत्वमानशुः । आनशरे । कृतैः कर्मभिर्लेभिरे । देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ते ऋभवः संवत्सरे संवत्सरावयवभूते वसंतादिकालेऽनुष्ठेयैर्धोतिभिर्भिष्टोमादिकर्मभिः समपृच्यंत । संयुक्ता अभवन् । हविर्भागाह्ना बभूवुरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा मर्तासः संतोऽमृतत्वमानशरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यंत धीतिभिः कर्मभिर्ऋ-भुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आंगिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः । नि० ११. १६. इति ॥ विष्टी । विष्टु व्याप्नो । स्वात्वा-दयश्च । पा० ७. १. ४९. इति त्वाप्रत्ययस्य ईकारांतादेशः । शमी । सुपां सुलुगिति शसो लुक् । आनशुः । अशु व्याप्नो । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अशोतिष्वेत्यभ्यासादुत्तरस्य नुडागमः । अपृच्यंत । पृची संपर्कौ । कर्मणि लङ् ॥

क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेन एकं पात्रमृभवो जेहमानं ।

उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु अवं इच्छमानाः ॥५॥

क्षेत्रंऽइव । वि । ममुः । तेजनेन । एकं । पात्रं । ऋभवः । जेहमानं ।

उपऽस्तुताः । उपऽमं । नाधमानाः । अमर्त्येषु । अवं । इच्छमानाः ॥५॥

उपस्तुताः समीपस्थैर्ऋषिभिः स्तुता ऋभवो जेहमानं होमक्रियां प्रति प्रयतमानमेकमसहायं पात्रं पान-साधनं त्वष्टा निर्मितं चमसं मानदंडेन क्षेत्रमिव भूमिमिव तेजनेन तीक्ष्णेन शस्त्रेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुं वि ममुः । विशेषेण मानं कृतवतः । किमिच्छंतः । उपमं सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोमलक्षणमन्नं नाधमाना याचमानाः । एतदेव विवृणोति । अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु मध्ये अत्रो हविर्लक्षणमन्नमिच्छमाना इच्छंतः । देवैः सह सोमपानं कामयमानास्तस्माभाय चतुरः प्रशस्तं इत्यर्थः ॥ ममुः । माङ् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । तेजनेन । अणोऽप्रगृह्यस्थानुनासिकः । पा० ८. ४. ५७. इत्यनवसाने व्यत्ययेनाकारस्थानुनासिकं । ऋषाश्चादित्वात्प्रकृतेभावः । जेहमानं । वेह जेह वाह प्रयति । भौवादिकः । अनुदन्नेत्यत्रात्पदं । उपस्तुताः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उपमं । माङ् माने । आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । इच्छमानाः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ ३० ॥

आ मनीषामंतरिक्षस्य नृभ्यः सुचेव घृतं जुह्वाम विद्वना ।

तरणित्वा ये पितुरस्य सश्चिर ऋभवो वाजमरुहन्द्वा रजः ॥६॥

आ । मनीषां । अंतरिक्षस्य । नृभ्यः । सुचाऽइव । घृतं । जुह्वाम । विद्वना ।

तरणिऽत्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्चिरे । ऋभवः । वाजं । अरुहन् । दिवः । रजः ॥६॥

अंतारे अंतरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबंधिभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्य ऋभुभ्यः । ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः । तेन हि देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा । अंतरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः । मध्यमे स्थाने ह्येते पठ्यते । तादृशेभ्यः

सुचेव यथा सुचा जुह्वा घृतं चरणशीलाज्योपेतं हविरा जुह्वाम । मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयच्छाम । एवमेव मनीषां स्तुतिं विद्वाना वेदनेन ज्ञानेन कुर्म इति शेषः । अपि च ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्यास्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि सश्विरे मूर्यरश्मिभृताः संतः प्रापुः । तदुक्तं । आदित्यरश्मयोऽप्युभव उच्यंत इति । ते ऋभवो दिवो रजः । रजःशब्दो लोकवाची । द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संबंधिनं वाजं सोमलक्षणमन्नमरुहन् । यागदानादिभिः कर्मभिरन्यथ देवोक्तैश्चमसचतुष्टयकरणादिकः प्राप्नुवन् ॥ सुचेव । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं । जुह्वाम । ऊ दानादनयोः । लोव्यादुत्तमस्य पिश्वेत्याडागमः । विद्वाना । विद् ज्ञाने । औणादिको मनिः । न संयोगाद्वसंतादित्यलोपाभावः । तरणित्वा । तृ प्लव-नतरणयोः । अतिष्ठमृधृधस्यश्वितृभ्योऽनिरिति कर्तर्यनिप्रत्ययः । तस्य भावस्तरणित्वं । शिष्टं कंदसि बह्वलमिति शैलोपः । सश्विरे । ग्लुञ्च षञ्ज गतावित्यत्र सश्विमध्येके पठन्ति । व्यत्ययनात्मनेपदं । दिव्यचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः । इरेचशित्त्वादंतोदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अरु-हन् । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । लुङि कृमृदृरुहिभ्यश्चकंदसीति छुरडादेशः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तिरुदात्तत्वं । रजः । रञ्ज रागे । रजं त्यस्मिन्निति रजो लोकः । तदुक्तं । लोका रजांस्युच्यंत । नि० ४. १९० । इति । औणादिकोऽधिकरणेऽमुन् । रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति नलोपः । सुपां सुनुगिति पथ्या लुक् ॥

ऋभुर्न इंद्रः शवसा नवीयान्भुर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरमुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इंद्रः । शवसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजेभिः । वसुऽभिः । वसुः । ददिः ।

युष्माकं । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुतीः । असुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र शवसा बलेन नवीयान् नवतरः प्रशस्ततर ऋभुर्नोऽस्माकमिन्द्रः परमेश्वरः । अस्माकं रक्षक इत्यर्थः । यद्वा । इंद्र एव प्रसंगादुरु भातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुरिति स्तूयते । अपि च वाजेभिर्वाजैरस्मभ्यं दातव्यैरन्नेर्वसुभिर्निवासहेतुभिर्धनैश्च ऋभुर्वसुरस्माकं निवासयिता अत एव ददित्वेषामन्नानां धनानां च दाता भवतु । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे देवा दानादिगुणयुक्ता ऋभुप्रभृतयो युष्माकं संबंधिनावसा रक्षणेन युक्ते प्रियेऽस्माकमनुकूलेऽहनि दिवसे वर्तमाना वयममुन्वतां सुन्वद्यजमानवि-रोधिनां शत्रूणां पृत्सुतीः सेना अभि तिष्ठेम ॥ नवीयान् । नवशब्दादातिशायनिक ईयसुन् । वाजेभिः । बह्वलं कंदसीति भिस ऐसभावः । वसुः । वस निवासे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थत्वात् शृम्भृस्त्रिहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदि-त्यनुवृत्तेरावुदात्तत्वं । ददिः । डुदाञ् दाने । आदृगमहन् इति किप्रत्ययः । लिङ्गज्ञावाह्विर्भावादि । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥

निश्चर्मण ऋभवो गार्मपिंशत् सं वत्सेनासृजता मातरं पुनः ।

सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिब्री युवाना पितराकृणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभवः । गां । अपिंशत् । सं । वत्सेन । असृजत् । मातरं । पुनरिति ।

सौधन्वनासः । सुऽअपस्यया । नरः । जिब्री इति । युवाना । पितरा । अकृणोतन ॥ ८ ॥

पुरा कस्यचिद्विषेधेनृमृता । स ऋषिस्तस्या धेनोर्वत्सं दृष्ट्वा ऋभुं तुष्टाव । ऋभवस्तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन चर्मणा संवीय तेन वत्सेन समयोजयन्निति । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते । हे ऋभवो यूयं चर्मणश्च-र्मणा त्वचा । तृतीयार्थे षष्ठी । गां धेनुं निरपिंशत् । निःशेषेणास्त्रिष्टां संयुक्तामकुरुत । तदनंतरं मातरं तां गां पुनर्वत्सेन समसृजत । संसृष्टामकुरुत । समगमयतेति यावत् । अपि च हे सौधन्वनासः सुधन्वन आंगिरसस्य पुत्रा नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः स्वपस्यया शोभनकर्मच्छया । यागदानाद्याचरणेनेति यावत् । जिब्री जीर्णौ वृद्धौ पितरा मातापितरौ युवाना पुनर्यौवनोपेतावकृणोतन । यूयमकुरुत ॥ अपिंशत् । पिश्र अवयवे । तौदा-दिकः । श्रे सुचादीनामिति नुम् । सौधन्वनासः । सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः । अन् । पा० ६. ४. १६७. इति

प्रकृतिभावः । आज्ञासेरमुक् । आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । स्वपस्थया । शोभनमपः स्वपः । तदिच्छा स्वपस्था । सुप आत्मनः क्वच् । अ प्रत्ययादिति भावेऽकारप्रत्ययः । जिब्री । जृष् वयोहानौ । जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । उ० ४. ५४. । ऋत इडातोरितीत्वं । रेफवकारयोः स्थानविपर्ययः । वज्रलवचनाद्वलि चेति दीर्घाभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । युवाना । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पितरा । पिता च माता च पितरौ । पिता मात्रा । पा० १. २. ७०. । इति पिता शिष्यते । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अकृणोतन । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वानुम । धिन्विष्णव्योरञ्चैत्युप्रत्ययः तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवद्भावाद्ब्रूपधगुणाभावः । लङ्मध्यमवज्रवचनस्य तशब्दस्य तप्तनप्तनथनाच्चेति तनवादेशः । तस्य पित्वेन छित्त्वाभावाद्गुणः ॥

वाजैभिर्नो वाजसातावविडूचृभुमाँ इन्द्र चित्रमा दर्षि राधः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

वाजैभिः । नः । वाजसातौ । अविडू । ऋभुमान् । इन्द्र । चित्रं । आ । दर्षि । राधः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऋभुमान् । ऋभुर्विभा वाज इति त्रयोऽप्युभुशब्देनोपचारादचोच्यते । तैर्युक्तस्त्वं वाजसातौ वाजस्थानस्य संभजने निमित्तभूते सति वाजैभिरन्नैरविडू । अस्मान्वाप्नुहि । यद्वा । वाजसातिरिति संग्रामनाम । वाजसातौ संग्रामे वाजैर्भिवैजययुक्तैरन्नैरविडू । अस्मान् रक्ष । अपि च चित्रं चायनीयं राधो धनमा दर्षि । अस्मभ्यं दातुमाद्रियस्व । तृतीयसवने ऋभुभिः सहैन्द्रस्यावस्थानात् प्रसंगाद्वेन्द्रस्तुतिः । यदेतदस्माभिः प्रार्थितमस्मदीयं तन्निवाद्यो ममहंतां । पूजयंतां ॥ वाजसातौ । वन षण संभक्तौ । भावे क्तिन् । जनसंख्यनां सन्धलोरीत्यात्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन् । वज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविडू । विष्णु व्याप्तौ । लोटो हिः । वज्रलं कंदसीति शपो लुक् । ऊह्यलभ्यो हेर्धिः । हुत्वजस्त्वे । कंदस्यपि दृश्यते । पा० ६. ४. ७३. । इति दृशिग्रहणास्त्रोद्युगमः । यद्वा । अवतेर्लोपि सिद्धजलं लेटीति वज्रलवचनाद्विकरणः सिप् । तस्यार्धधातुत्वादिट् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । धित्वादि पूर्ववत् । ऋभुमान् । इत्यनुडभ्यां मनुबिति मनुप उदात्तत्वं । दर्षि । दृष्ट आदेरे । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥ ३१ ॥

तच्चन्निति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं कुत्सस्थार्धमार्भवं । पंचमी त्रिष्टुप् । शिष्टाश्चतस्रो जगत्सु । तथा चानुक्रांतं । तच्चन्पंचांख्या त्रिष्टुबिति ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तमार्भवं निविद्धानं । सूचितं च । तच्चन्नथमयं वेनस्योदयत्पृश्निगर्भाः । आ० ५. १८. । इति ॥

तक्षन्त्रयं सुवृत्तं विद्वनापसस्तक्षन्हरी इन्द्रवाहा वृषण्वसू ।

तक्षन्पितृभ्यामृभवो युवद्वयस्तक्षन्वत्साय मातरं सचाभुवं ॥ १ ॥

तक्षन् । रथं । सुवृत्तं । विद्वनाऽपसः । तक्षन् । हरी इति । इन्द्रवाहा । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

तक्षन् । पितृभ्यां । ऋभवः । युवन् । वयः । तक्षन् । वत्साय । मातरं । सचाभुवं ॥ १ ॥

विद्वनापस उत्कृष्टेन ज्ञानेन निष्पाद्यकर्माणो लाभवत्कर्माणो वा ऋभवो रथमश्विनोरारोहणार्थं सुवृत्तं शोभनवर्तनं सुचक्रं वा तक्षन् । अकुर्वन् । तथेन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतौ हरी हरणशीलावेतत्संज्ञकावस्थौ तक्षन् । कृतवन्तः । कीदृशौ । वृषण्वसू सेवनसमर्थेन दृढतरेण धनेन बलेन वा युक्तौ । अपि च पितृभ्यां स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां युवद्वयवोपेतं वय आयुर्धर्मवस्तुत्वनं । कृतवन्तः । तथा वत्साय मातरं गां सचाभुवं सहभुवं सह वर्तमानां तक्षन् । अकुर्वन् ॥ तक्षन् । तच्च त्वच्च तनुकरणे । लङि वज्रलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्युदाभावः । सुवृत्तं । शोभनं वर्तत इति सुवृत् । वृत्तं वर्तने । क्लिषेति क्लिप् । विद्वनापसः । विद ज्ञाने ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशियहणाद्भावे मनिन् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नुणाभावः । बज्रलवचनादनुक् । यद्वा । विद् लामि । श्रीणादिको भावे मक् । ततः पामादिलक्षणी नप्रत्ययः । विस्रनं लाभवदपः कर्म येषां । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नं । क्वांदसः पूर्वसवर्णदीर्घः । इंद्रवाहा । इंद्रं वहत इतींद्रवाहौ । वहत्येति एव-
प्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । सुपां सुनुगिति विभक्तिराकारः । वृषण्वसू । वृष सेचने । कनिन्युवृषितची-
त्यादिना कनिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ४. । इति वमुशब्द उत्तरपदे
वृषण्भावः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नं । युवत् । अत्र युवञ्शब्दः सामर्थ्यात्प्रवृत्तिनिमित्तं युवत्वमात्रमाचष्टे ।
तदस्मिन्नस्तीति युवत् । क्वांदसो वर्णलोपः ॥

आ नो यज्ञाय तक्षत ऋभुमद्वयः क्रत्वे दक्षाय सुप्रजावतीमिषं ।

यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तन्नः शर्धाय धासथा स्विन्द्रियं ॥२॥

आ । नः । यज्ञाय । तक्षत । ऋभुऽमत् । वयः । क्रत्वे । दक्षाय । सुऽप्रजावतीं । इषं ।
यथा । क्षयाम । सर्वं । वीरया । विशा । तत् । नः । शर्धाय । धासथा । सु । इन्द्रियं ॥२॥

हे ऋभवो नोऽस्माकं यज्ञाय यज्ञार्थं ऋभुमद्वयमासनयुक्तं वयो हविर्लक्षणमन्नमा तक्षत । आ समंता-
दुत्पादयत । एतदेव विव्रियते । क्रत्वे क्रतवेऽस्मदीयाय कर्मणे दक्षाय बलाय च । तादर्थ्ये चतुर्थी । एतदुभयार्थं
सुप्रजावतीं शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्तामिषमन्नमा तक्षतेति शेषः । अपि च सर्ववीरया
सर्ववीरैः पुत्रादिभिरुपेतया विशा प्रजया सह यथा येन प्रकारेण क्षयाम सुखेन निवसाम तत्तादृशमिन्द्रियं ।
धननामेतत् । धनं नोऽस्मभ्यं शर्धाय बलार्थं सु धासथा । सुष्ठु धत्त । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ऋभुमत् । उरु भातीति
नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुशब्दः प्रकाशमात्रवाची । ह्रस्वनुड्भां मनुबिति मनुप उदात्तत्वं । क्रत्वे । जसादिषु क्वादसि
वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । क्षयाम । चि निवासगत्योः । व्यत्ययेन शप् । धासथा । धाञो
ल्यङागमः । सिङ्गुलं लेटीति सिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

आ तक्षत सातिमस्मभ्यम्भवः सातिं रथाय सातिमर्वते नरः ।

सातिं नो जैत्रीं सं महेत विश्वहा जामिमजामिं पृतनासु सक्षणिं ॥३॥

आ । तक्षत । सातिं । अस्मभ्यं । ऋभवः । सातिं । रथाय । सातिं । अर्वते । नरः ।

सातिं । नः । जैत्रीं । सं । महेत । विश्वहा । जामिं । अजामिं । पृतनासु । सक्षणिं ॥३॥

हे नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः अस्मभ्यमनुष्ठातुभ्यः सातिं संभजनीयमन्नं धनं वा तक्षत । आ समं-
तात्कुरुत । तथास्मदीयाय रथाय रंहणशीलाय पुत्रादये रथायैव वा सातिं संभजनीयं धनमा तक्षत ।
तथावर्तेऽश्वाय सातिं संभजनीयमन्नं धनं वाश्वयोग्यमा तक्षतेत्येव । किंच विश्वहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्माकं जैत्रीं
जयशीलामपरिमितत्वेन सर्वाधिकां सातिं संभजनीयं धनं सं महेत । सर्वो जगः सम्यक् पूजयतु । वयं च
पृतनासु संग्रामेषु जामिं सहजातमजामिं सहानुत्पन्नं शत्रुं वा सक्षणिमस्त्रानभिभवंतं युष्मत्पसादादभिभवेमेति
शेषः ॥ सातिं । ऊतियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । महेत । मह पूजायां । सक्षणिं । षह अभिभवे ।
श्रीणादिकः सनिप्रत्ययः । ढलकत्वषत्वानि ॥

ऋभुक्षणमिंद्रमा हुव ऊतय ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये ।

उभा मित्रावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वन्तु सातये धिये जिषे ॥४॥

ऋभुक्षणं । इंद्रं । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजान् । मरुतः । सोमऽपीतये ।

उभा । मित्रावरुणा । नूनं । अश्विना । ते । नः । हिन्वन्तु । सातये । धिये । जिषे ॥४॥

ऋभुक्षणं । महानामैतत् । महान्तमिन्द्रमा ऊवे । आह्वयामि । किमर्थं । ऊतये रक्षणार्थं । तथा ऋभून्वा-
जान् । ऋभुर्विष्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र प्रथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यां मध्यमोऽपि लक्ष्यते ।
अतः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्युच्यते । तदुक्तं यास्केन । प्रथमोत्तमाभ्यां बङ्गवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन । नि० ११.
१६. । इति । एवंविधानुभूत्वरूपस्य सोमपीतये सोमपानायाह्वयामि । तथोभा युगलरूपेण संहत्य वर्तमानौ द्वौ
मित्रावरुणावश्विनौ च नूनमवश्यं सोमपानायाह्वयामीति शेषः । अपि चाहताश्चिन्द्रादयो नोऽस्मान् हिन्वन्तु ।
प्रेरयन्तु । गमयन्ति त्वर्थः । किमर्थं । सातये संभजनीयाय धनाय धिये धनसाध्याय कर्मणे जिषे जेतुं शत्रूणां
जयार्थं च ॥ ऋभुक्षणं । उरुभासमाने स्थाने क्षियति निवसतीत्युभुक्ताः । उरुपूर्वाङ्गतिर्मुग्धत्वादयश्च । उ० १. ३८. ।
इति कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः पूर्वपदस्य ऋभावश्च । ऋभुशब्दोपपदात्त्वि निवासगत्यो-
रित्यस्मात्पतेत्ये चेति विधीयमान इतिप्रत्ययो बङ्गलवचनाद्भवति । टिलोपः । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । पा० ७.
१. ८६. । इत्यल्मिकारस्य । वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः । यद्वा । अर्तेर्भुञ्चिन्क् ।
कित्वाद्गुणाभावः । अत एव नावगृह्यते । सोमपीतये । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमा-
स्थेतीत्वं । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हिन्वन्तु । हि गतौ वृद्धौ च । अस्मादन्तर्भावितत्वात्सोमोऽटि
स्वादित्वात् झुः । जिषे । जि जये । तुमर्थे सेसेनिति कोप्रत्ययः ॥

ऋभुर्भराय सं शिशातु सातिं समर्यजिद्वाजो अस्माँ अविष्टु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

ऋभुः । भराय । सं । शिशातु । सातिं । समर्यजित् । वाजः । अस्मान् । अविष्टु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्तां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

ऋभुः प्रथमोऽस्माकं सातिं संभजनीयं धनं भराय संग्रामार्थं सं शिशातु । सम्यक् तीक्ष्णीकरोतु । संग्रा-
मोचितं धनमस्माकं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा समर्यजित् । मर्या मनुष्याः । तैः सह वर्तत इति समर्यः संग्रामः ।
तत्र शत्रूणां जेता वाज एतत्संज्ञसृतीयश्चास्मान् स्रोतृनविष्टु । अवतु । संग्रामाद्रक्षत्वित्यर्थः । यदनेन सूक्तेन
प्रार्थितमस्मादीयं तन्मित्रादयो ममहन्तां । पूजयन्तु ॥ शिशातु । शो तनूकरणे । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य झुः ।
आदेच इत्यात्वं । द्विर्भावः । ह्रस्वे बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । अविष्टु । अवतेल्लोऽटि सिद्धङ्गलं लेटीति बङ्गल-
ग्रहणात्सिप् । इडागमः । षत्वष्ट्वे ॥ ३२ ॥

ईके इति पंचविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं । आंगिरसस्य कुत्सस्वार्थं । चतुर्विंशीपंचविंशौ त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रयोविं-
शतिर्जंगत्यः । आद्यः पादो द्वावापृथिव्यः । द्वितीय आग्नेयः । शिष्टं सूक्तमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । ईके
पंचाधिकाश्विनमाद्यौ पादौ लिंगोक्तदेवतावत्ये त्रिष्टुभाविता ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवेऽधेतत्सूक्तं । सूचितं च । द्वावा-
श्वेके द्वावापृथिवी इति । आ० ४. ६. । इति ॥ प्रातरनुवाके चाश्विने क्रतौ जागते कंदस्तेतत्सूक्तं । सूचितं च ।
अगन्म महातारिष्मेके द्वावापृथिवी इति जागतं । आ० ४. १५. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽधेतत् प्रातरनुवाकन्या-
येन । आ० ६. ५. । इत्यतिदेशात् ॥ तथाप्रोर्थामे संति चत्वार्यतिरिक्तोक्तानि । तच्चाच्चावाकातिरिक्तोक्तं
एतत्सूक्तं यस्य पशव इति खंडे सूचितं । ईके द्वावापृथिवी उभा उ नूनं । आ० ९. ११. । इति ॥

ईके द्वावापृथिवी पूर्वचित्तयेऽग्निं घर्मं सुरुचं यामन्निष्टये ।

याभिर्भरे का मंशाय जिव्धयस्तभिर्हृषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १ ॥

ईके । द्वावापृथिवी इति । पूर्वऽचित्तये । अग्निं । घर्मं । सुऽरुचं । यामन् । इष्टये ।

याभिः । भरे । कां । मंशाय । जिव्धयः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १ ॥

अहं द्वावापृथिवी द्वावापृथिव्यावीके । सौमि । किमर्थं । पूर्वचित्तये पूर्वमेवाश्विनोः प्रज्ञापनाय । ते

ह्यश्विनोः प्रत्यासन्ने । यद्वा । द्यावापृथिवी अश्विनौ स्तौमि पूर्वचित्तयेऽन्यदीयात्स्तोत्रात्पूर्वमेवासदीयस्य स्तोत्रस्य प्रबोधनाय । तथा चोक्तं । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके । नि० १२. १. इति । अपि च यामन् यामन्यश्विनोरागमने सतीष्टये तदीययागार्थमाहवनीयरूपेण स्थापितमपि स्तौमीति शेषः । कीदृशमपि । घर्मं प्रवृजनेन दीप्तं सुरुचं अत एव शोभनकांतियुक्तं । हे अश्विनौ भरे । संग्रामनामैतत् । संग्रामेऽंशाय युष्मदी-यभागाय जयप्राप्त्यर्थं याभिरुतिभिः पालनैः सहागत्य कारं । कारशब्दः शंखवाचीत्यभिमुक्ताः संगिरंते । कारं शब्दकारिणं शंखं जिवन्थः मुखेनापूरयथः ताभिसादृशैरुतिभिः पालनैः सह । उ इति समुच्चये । अस्मानपि सुप्ता गतं । आगच्छतं ॥ ई० । ई० स्तुती । उत्तमैकपचनमिट् । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्वाच्च-सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च । दिवो द्याविति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्तोऽतोदात्तः । देवताद्वन्द्वे चेतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीति पर्युदासान्नो-त्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । पूर्वचित्तये । चिती संज्ञाने । अस्मा-दंतर्भावितव्यर्थाद्भावि क्तिन् । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदातोदात्तत्वं । सुरुचं । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च । संपदादि-लक्षणो भावे क्तिप् । शोभना रुच्यस्य । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदातोदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । आतो मनिन्निति कृत्यल्युटो वज्रलमिति वज्रलवचनाद्भावि मनिन् । कारं । क्रियतेऽनेनेति कारः । करणे घञ् । कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वं । जिवन्थः । जिवि प्रीणनार्थः । अत्र प्रीणनहेतुभूतमापूरणं लक्ष्यते । धनेनापूरितो हि पुरुषः प्रीतो भवति । इदित्वात्तुम् । भौवादिकः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङोऽदृपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । यदुत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । तत्र हि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं । का० ८. १. ६६. । ऊ षु । इकः सुञीति दीर्घत्वं । सुञ इति षत्वं । ईषाअदादित्वात्सुञ उकारस्य प्रकृतिभावः । उतिभिः । अवतिर्भावे क्तिन् । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । उतिधूतीत्यादिना निपातनात् क्तिन् उदात्तत्वं । गतं । गमेर्लोपि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशेऽद्यादिनानुनासिकलोपः ॥

युवोर्दानाय सुभरा असश्चतो रथमा तस्युर्वचसं न मंतवे ।

याभिर्धियोऽवथः कर्मन्निष्टये ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २ ॥

युवोः । दानाय । सुभराः । असश्चतः । रथं । आ । तस्युः । वचसं । न । मंतवे ।

याभिः । धियः । अवथः । कर्मन् । इष्टये । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २ ॥

सुभराः शोभनस्तोत्रभरणा असश्चतोऽन्यवानासक्ताः स्तोतारो हे अश्विनौ युवोर्युवयो रथमा तस्युः । आतिष्ठति । प्राप्तुवन्ति । किमर्थं । दानाय युष्मत्कर्तृकदानार्थं । धनलाभायेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वचसं न यथा न्यायोपेतेन वचसा वाक्येन युक्तं विपश्चितं मंतवे बुभुक्षितार्थप्रतिपत्तये स्तोतारः प्राप्तुवन्ति तद्वत् । अपि च कर्मन् कर्मणीष्टये यागार्थं प्रवृत्तान्धियो ध्यातृन्विशिष्टज्ञानोपेतान्याभिरुतिभिः पालनैरवथः युवां रथथः । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वचसं । अर्शआदित्वात्त्वर्थीयोऽच् । मंतवे । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना तुप्रत्ययः । धियः । ध्यायंतीति धियः स्तोतारः । ध्यै चिंतायां । क्लिप्तेति क्तिप् । चश्चेन दृशियहणानुकर्ष-णात्संप्रसारणं । कर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिंसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां क्षयथो अमृतस्य मज्मना ।

याभिर्धेनुमस्वं पित्वथो नरा ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ३ ॥

युवं । तासां । दिव्यस्य । प्रशासने । विशां । क्षयथः । अमृतस्य । मज्मना ।

याभिः । धेनुं । अस्वं । पित्वथः । नरा । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ दिव्यस्य दिवि भवस्य स्वर्गसमुत्पन्नस्यामृतस्य सोमस्य पानेनोत्पन्नेन मज्जना बलेन युक्तौ युवं युवां तासां यास्त्रिषु लोकेषु वर्तते तासां सर्वासां विशां प्रजानां प्रशासने प्रकृष्टानुशासने शिक्षणे क्षयथः । ऐश्वर्यकर्माय । ईशाये । समर्थो भवथः । यद्वा । मज्जनायेषामसाधारणेन बलेन विशां प्रजानां दिविभवस्यामृतस्य वृध्युदकस्य प्रशासने प्रदाने क्षयथः । ईश्वरौ भवथः । अपि च याभिर्भूतिभि रक्षाभिरस्यं प्रसवासमर्था धेनुं गां शयुनाम्ने ऋषये पिन्वथः सिंचथः । पयसा पूरितवंतावित्वर्थः । ताभिर्भूतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ अस्वं । पूरू प्राणिगर्भविमोचने । सवनं सूः । संपदादिलक्षणे भावे कृिप् । नास्ति सूर्यस्यामित्यसूः । नञ्सुभ्यामित्यलुत्तरपदांतोदात्तत्वं । अमि औः सुपीति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्द्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । पिन्वथः । पिपि सेचने । इदित्त्वानुम् । भौवादिकः ॥

याभिः परिज्मा तनयस्य मज्जना द्विमाता तूर्षु तरणिर्विभूषति ।

याभिस्त्रिमंतुरभवद्विचक्षणस्ताभिर्भूषु ऋतिभिरश्विना गतं ॥४॥

याभिः । परिऽज्मा । तनयस्य । मज्जना । द्विऽमाता । तूर्षु । तरणिः । विऽभूषति ।

याभिः । त्रिऽमंतुः । अभवत् । विऽचक्षणः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥४॥

परिज्मा परितो गता वायुस्तनयस्यात्मीयस्य पुत्रस्याग्नेः । अभिर्हि ध्यानवृत्त्यात्मना वर्तमानेन वायुना मथ्यमानः सन् जायते । तथा च श्रूयते । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स ध्यानः । अतो यान्यन्यानि वीर्यवंति कर्माणि यथाग्नेर्मथनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणान्नपानंस्तानि क्रूरोतीति । छां० उ० १. ३. ३-५. । यद्वा । सृष्ट्यादौ वायुसकाशादुत्पन्नत्वादग्नेः पुत्रत्वं । आम्नायते च । वायोरभिरिति । एवं स्वपुत्रस्याग्नेर्मज्जना बलेन युक्तः सन् द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । अपिः पृथिवीस्थानो वायुरंतरिक्षस्थानः । उभयोर्मिलितयो-
रभयनिर्मातृत्वमुपपन्नं । यद्वा । द्विमातेति तनयस्य विशेषणं । सुपां सुलुगिति षध्याः सुः । द्विमातृकस्य द्वाभ्या-
मरणिभ्यां जातस्य । एवंभूतो वायुर्हे अश्विनौ याभिर्भूतिभिर्हेतुभूतिः पालनैस्तूर्षु तरीतुषु धावत्सु मध्ये तरणि-
रतिशयेन तरीता शीघ्रगामी विभूषति विभवति व्याप्तो भवति । यद्वा । विशेषेण सर्वमलंकरोति । अपि च
त्रिमंतुस्त्रयाणां मंता त्रिविधेषु पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेष्वसादितज्ञानः कक्षीवान् याभिर्युष्मदीयाभिर्भूति-
भिर्विचक्षणो विशिष्टज्ञानयुक्तोऽभवत् । ताभिः सर्वाभिर्भूतिभिरस्थानागच्छतं ॥ परिज्मा । परिपूर्वाद्गति-
क्षेपणयोरित्यस्मात् श्वसुचन्नित्यादौ निपात्यते । तूर्षु । तू झवनतरणयोः । बज्रलं छंदसीत्युलं । हलि चेति दीर्घः । यद्वा । त्वरतेः कृिप् । ज्वरत्वेत्यादिना वकारोपधयोर्हृट् । सविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । विभूषति । भवतेलैव्यडागमः । सिद्धज्जलं लेटीति सिप् । यद्वा । भूष अलंकारि । भौवादिकः । विचक्षणाः । अनुदात्तेतस्य हलादेरिति युच् ॥

याभी रेभं निवृतं सितमज्ज उदंदनमैरयतं स्वर्दृशे ।

याभिः कण्वं प्र सिषासंतमावतं ताभिर्भूषु ऋतिभिरश्विना गतं ॥५॥

याभिः । रेभं । निऽवृतं । सितं । अतऽभ्यः । उत् । वंदनं । ऐरयतं । स्वः । दृशे ।

याभिः । कण्वं । प्र । सिषासंतं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥५॥

हे अश्विनौ याभिर्भूतिभि रेभमेतत्संज्ञमृषिं निवृतमसुरैः कूपेऽप्सु निवारितं सितं तदीयैः पाशैर्बद्धमेवंभूत-
मृषिमज्जः सकाशादुदैरयतं उदगमयतं । तथा वंदनमेतत्संज्ञमृषिं च तथाभूतमुदैरयतं । किमर्थं । स्वरादित्वं दृशे द्रष्टुं । अपि च कण्वमसुरैरंधकारि प्रक्षिप्तं सिषासंतमालोकं संभक्तुमिच्छंतं याभिर्भूतिभिः प्रावतं प्रकर्षणा-

रक्षतं । तामिरित्यादि समानं ॥ रेभं । रेभु शब्दे । रेभते स्तौतीति रेभः । पचाद्यच् । निवृतं । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितव्यार्थात्कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सितं । षिज् बंधने । अश्रः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं । वंदनं । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वंदते स्तौतीति वंदनः । नद्यादिलक्षणो ल्युः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । स्वरित्वितद्विवक्षादित्यस्य च साधारणानामधेयं । तदुक्तं यास्कैः । स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः । नि० २, १४ । इति । स्वरादिनिपातं । पा० १, १, ३७ । इत्यव्ययत्वात्मुपो लुक् । दृशे । दृशे विख्ये चेति दृशेस्तुमर्थे केप्रत्ययांतो निपात्यते । सिषासंतं । वन षण संभक्तौ । सनि सनी- वंतर्धेत्वादिना विकल्पनादिडभावः । जनसनखनां सन्झलोरित्यात्वं । द्विर्भावेऽभ्यासस्य ङ्रस्वत्वं । सन्यत इतीत्वं ॥ ३३ ॥

याभिरंतं जसमानमारणे भुज्युं याभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।

याभिः कर्कधुं वय्यं च जिन्वथस्ताभिर्षु ऋतिभिरश्विना गतं ॥ ६ ॥

याभिः । अंतं । जसमानं । आऽअरणे । भुज्युं । याभिः । अव्यथिऽभिः । जिजिन्वथुः ।

याभिः । कर्कधुं । वय्यं । च । जिन्वथः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऋतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ६ ॥

आरणमगाधं कूपादि । तत्रासुरैः प्रक्षिप्तं जसमानं तैर्हिंस्यमानमंतकं शत्रूणामंतकरमेतत्संज्ञं राजर्षिं हे अश्विनौ याभिरुतिभिरवथः रक्षथः । तथा भुज्युं सर्वस्य पालकमेतत्संज्ञं समुद्रमध्ये निमग्नं तुग्यं तुग्यस्य पुत्रं राजर्षिं याभिरुतिभिरवथः रक्षणेहेतुभूताभिरव्यथिभिर्व्यथारहिताभिर्नौभिर्जिजिन्वथुः युवामतर्पयतं । एतच्च मंत्रांतरे तुयो ह भुज्युमश्विनोदमेधे । ऋ० १, ११६, ३ । इत्यादिके विसृष्टयिष्यते । अपि च कर्कधुं वय्यं चैतत्संज्ञकी चासुरैः पीड्यमानौ याभिरुतिभिर्जिन्वथः प्रीणयथः । गतमन्यत् ॥ जसमानं । जसु हिंसायां । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । आरणे । आङ्पूर्वादन्तेर्लुट् । जिजिन्वथुः । जिविः प्रीणनार्थः । लिट्यधुसि रूपं ॥

याभिः शुचंति धनसां सुषंसदं तप्तं घर्ममोम्यावतमचये ।

याभिः पृश्निगुं पुरुकुत्समावतं ताभिर्षु ऋतिभिरश्विना गतं ॥ ७ ॥

याभिः । शुचंति । धनऽसां । सुऽसंसदं । तप्तं । घर्मं । ओम्याऽवतं । अचये ।

याभिः । पृश्निऽगुं । पुरुऽकुत्सं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऋतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ धनसां धनस्य संभक्तारं शुचंतिमेतन्नामानं सुषंसदं । संसीदंत्यस्मिन्निति संसद्बृहं । शोभनसंसदं याभिरुतिभिरकुरुतं । तथाच ये याभिश्चोतिभिस्तप्तं प्रवृजनेन संतप्तं घर्मं महावीरमोम्यावतं सुखयुक्तं सुखेन स्पष्टं शक्यमकुरुतं । यदा । शतद्वारे यंचगृहेऽसुरैः पीड्यमानौ घर्मं दीप्तं पीडासाधनमग्निं तप्तं तापकारि- णमोम्यावतं सुखवंतमकुरुतं । यथास्ते सुखं भवति तथा हिमेनोदकेन तमपिमवारयेथां । यास्तपश्चे त्वचये हविषामन्त्रेऽपये हविरुत्पत्यर्थं सूर्यकिरणसंतप्तं घर्मं नैदाघमहरोम्यावतं तृप्तेरुत्पद्युत्पद्येति कृतवन्ताविति योज्यं । अपि च याभिरुतिभिः पृश्निगुं पुरुकुत्सं चावतं अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरुतिभिरकुरुतं ॥ शुचंति । शुच दीप्ता । औणादिको झिच् । धनसां । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट्जनोरनुनासिकस्यादि- त्यात्वं । सुषंसदं । शोभना संसद्यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ओम्यावतं । अवतेरन्त्येभ्योऽपि ङ्रस्वत्वं इति मणिः । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । गुणः । ङ्रदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः । नस्तद्धित इति टिलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । पृश्निगुं । पृश्नयो नानावर्णा गावो यस्य स तथोक्तः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पा० १, २, ४८ । इति गोशब्दस्य ङ्रस्वत्वं ॥

याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजं प्राधं ओणं चक्षसे एतवे कृथः ।

याभिर्वर्तिकां यसिताममुंचतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ८ ॥

याभिः । शचीभिः । वृषणा । परावृजं । प्र । अंधं । ओणं । चक्षसे । एतवे । कृथः ।

याभिः । वर्तिकां । यसितां । अमुंचतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ८ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ याभिः शचीभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा परावृजमेतन्नामकमृषिं पंगुं संतमपंगुमकुरुतं । तथाधं दृष्टिरहितं संतमृचाश्चमृषिं चक्षसे प्रकाशाय सम्यक् चक्षुषा दर्शनाय याभिरूतिभिः प्र कृथः प्रकर्षेण कुरुथः । याभिश्च ओणं विगुणजानुकमेव संतमुषिमेतवे गंतुं प्र कृथः प्रकर्षेण कृतवन्तौ । अपि च याभिरूतिभिर्वर्तिकां चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्रियं यसितां वृकेण ग्रस्त्राममुंचतं वृकास्यान्निर्मुक्तामकुरुतं । यास्कपक्षे तु वृकेण विवृतज्योतिष्केण सूर्येण याभिर्ग्रस्तां वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुषसं तस्मादमोचयतमिति योज्यं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्नानप्यागच्छतं ॥ वृषणा । वृष सेचने । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । परावृजं । वृजी वर्जने । परावृणक्ति तपसा पापं विनाशयतीति परावृक् । क्लिप्तेति क्लिप् । क्लृप्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एतवे । तुमर्थे सेसेनित्येतेस्त्वन्प्रत्ययः । कृथः । दुकृञ् करणे । बङ्गलं ब्रूदसीति विकरणस्य लुक् ॥

याभिः सिंधुं मधुमंतमसञ्चतं वसिष्ठं याभिरजरावजिन्वतं ।

याभिः कुत्सं श्रुतर्यं नर्यमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ९ ॥

याभिः । सिंधुं । मधुमंतं । असञ्चतं । वसिष्ठं । याभिः । अजरौ । अजिन्वतं ।

याभिः । कुत्सं । श्रुतर्यं । नर्यं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ सिंधुं खंदनशीलां नदीं मधुमंतं मधुसदृशेनोदकेन पूर्णां याभिरूतिभिरसञ्चतं अगमयतं । प्रावाहयतमित्यर्थः । हे अजरौ जरारहितावश्विनौ वसिष्ठमृषिं याभिरूतिभिरजिन्वतं अभीणयतं । याभिश्च कुत्सादींस्त्रीवृषीणावतं अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्नानपि सुप्तागच्छतं ॥ मधुमंतं । मधुशब्दाद्भूमिमतुप । लिंगव्यत्ययः । असञ्चतं । सञ्चतिर्गतिकर्मा । अस्मादंतर्भावितव्यार्थास्तुङ् ॥

याभिर्विशपलां धनसामथर्यं सहस्रमीह आजावजिन्वतं ।

याभिर्विशमथ्यं प्रेणिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १० ॥

याभिः । विशपलां । धनसां । अथर्यं । सहस्रमीहे । आजौ । अजिन्वतं ।

याभिः । वशं । अथ्यं । प्रेणिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १० ॥

हे अश्विनौ धनसां धनं संभजमानामथर्यमगच्छतीं क्षिप्रजघात्वेन गंतुमसमर्थी । थर्वतिर्गतिकर्मा । विशपलामेतत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्य खिलस्य संबन्धिनीं सहस्रमीहे । मीहमिति धननाम । बङ्गधनोपेत आजौ संयामे याभिरूतिभिरजिन्वतं गंतुं समर्थमकुरुतं । एतच्च चरित्रं हि वेरिवाच्चेदि पूर्णं । ऋ० १. ११६. १५. । इत्यत्र विस्पष्टयिष्यते । याभिश्चाश्वमश्वाख्यस्य पुत्रं प्रेणिं स्तुतिः प्रेरयितारं वशमेतत्संज्ञमृषिमावतं अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्नानप्यागच्छतं ॥ प्रेणिं । प्रेणु गतिप्रेरणश्लेषणेषु । औणादिक इत्यत्ययः ॥ ॥ ३४ ॥

याभिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशे अक्षरत् ।
 कक्षीवतं स्तोतारं याभिरावतं ताभिर्बु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ११ ॥
 याभिः सुदानू इति सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः अक्षरत् ।
 कक्षीवतं स्तोतारं । याभिः आवतं ताभिः ऊं इति । सु । ऊतिभिः अश्विना ।
 आ । गतं ॥ ११ ॥

उशिक्षंज्ञा दीर्घतमसः पत्नी । तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा नाम कश्चिद्वृषिरनावृष्ट्यां जीवनार्थमकरोद्वाणिज्यं ।
 स च वर्षणार्थमश्विनौ तुष्टाव । तौ चाश्विनौ मेघं प्रेरितवन्तौ । अयमर्थः पूर्वाधे प्रतिपाद्यते । हे सुदानू शोभ-
 नदानावश्विनौ औशिजायोशिकपुत्राय वणिजे वाणिज्यं कुर्वते दीर्घश्रवस एतत्संज्ञाय ऋषये याभिर्युष्मदी-
 याभिरूतिभिर्हेतुभूताभिः कोशो मेघो मधु माधुर्योपेतं वृष्टिजलमक्षरत् असिंचत । युष्मत्प्रसादादपेक्षिता
 वृष्टिर्जातेत्यर्थः । अपि चोशिशः पुत्रं स्तोतारं कक्षीवतमेतत्संज्ञमृषिं याभिरूतिभिरावतं अरक्षतं । ताभिः
 सर्वाभिरूतिभिः सहास्नानप्यागच्छतं ॥ कक्षीवतं । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तथा युक्तः कक्षीवान् । आसं दीवदष्टि-
 वच्चक्रीवत्कक्षीवदिति निपातनाम्नतुपो वत्वं । संप्रसारणं ॥

याभी रसां क्षोदसोऽन्नः पिपिन्वथुरनश्च याभी रथमावतं जिषे ।
 याभिस्त्रिशोक उस्त्रिया उदाजत ताभिर्बु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १२ ॥
 याभिः रसां क्षोदसा । उन्नः । पिपिन्वथुः । अनश्च । याभिः रथं । आवतं । जिषे ।
 याभिः त्रिऽशोकः । उस्त्रियाः । उत्ऽआजत । ताभिः ऊं इति । सु । ऊतिभिः ।
 अश्विना । आ । गतं ॥ १२ ॥

रसा नदी भवति रसतिः शब्दकर्मण इति यास्कः । नि० ११. २५. । हे अश्विनौ याभिरूतिभिर्हेतुभूताभिः
 रसां नदीमनावृष्ट्या जलरहितां क्षोदसा कूलानि संपिषतोऽन्न उदकेन पिपिन्वथुः युवां पूरितवन्तौ । तथानश्च-
 मश्चैर्वियुक्तमात्मीयं रथं जिषे जेतुं याभिरूतिभिरावतं अगमयतं । अपि च याभिरूतिभिः कण्वपुत्रस्त्रिशोक
 ऋषिरुस्त्रिया अपहृता गा उदाजत उदगमयत् असुरसकाशाक्षेभिः । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्नानप्या-
 गच्छतं ॥ क्षोदसा । जुदिर् संपिषणे । औणादिकोऽसुन । उन्नः । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुपो भवतीति शशादेशः ।
 पङ्क्तिव्यादिनोदकशब्दस्योदभावः । भसंज्ञायामन्नोपोऽन इत्यकारलोपः । पिपिन्वथुः । पिबि सेचने ।
 इदित्त्वान्नुम् । जिषे । जि जये । तुमर्थे सेसेनिति क्तेप्रत्ययः । उदाजत । अज गतिक्षेपणयोः ॥

याभिः सूर्यं परियाथः परावति मंधातारं क्षैत्रपत्येष्वावतं ।
 याभिर्विप्रं प्र भरद्वाजमावतं ताभिर्बु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १३ ॥
 याभिः सूर्यं परिऽयाथः । पराऽवति । मंधातारं । क्षैत्रऽपत्येषु । आवतं ।
 याभिः विप्रं । प्र । भरत्ऽवाजं । आवतं । ताभिः ऊं इति । सु । ऊतिभिः ।
 अश्विना । आ । गतं ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ परावति दूरदेशे स्थितं सूर्यं तमोरूपेण स्वर्भानुनावृतमादित्यं तस्मात्तमसो मोचयितुं याभि-
 रूतिभिः परियाथः युवां परितो गच्छथः । तथा मंधातारमृषिं क्षैत्रपत्येषु । क्षैत्राणां पतिरधिपतिः क्षैत्रपतिः ।
 तत्संबधिषु कर्मस्वावतं अरक्षतं । अपि च याभिरूतिभिर्विप्रं मेधाविनं भरद्वाजमृषिं प्रावतं प्रकर्षे-

णारक्षतं । तामिः सर्वाभिरूतिभिः सह रक्षणार्थमस्त्रानप्यागच्छतं ॥ चैत्रपत्त्रेषु । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्कर्म-
ण्यर्थे ष्यञ् ॥

याभिर्महामतिथिग्वं कशोजुवं दिवोदासं शंबरहत्य आवतं ।

याभिः पूभिद्यै चसदस्युमावतं तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १४ ॥

याभिः । महान् । अतिथिऽग्वं । कशऽजुवं । दिवऽदासं । शंबरऽहत्ये । आवतं ।

याभिः । पूऽभिद्यै । चसदस्युं । आवतं । तामिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ महान् महान्तमतिथिग्वमतिथिभिर्गतं कशोजुवमसुरभीत्योदकं प्रविष्टुं गन्तारं एवंभूतं दिवोदा-
समेतत्संज्ञकं राजर्षिं शंबरहत्ये । शंब आयुधं । तद्युक्तः शंबरोऽसुरः । तस्य हनने विषयभूते सति याभिरूति-
भिरावतं अरक्षतं । अपि च याभिरूतिभिः पूभिद्यै । पुराणि नगराणि भिद्यतेऽस्मिन्निति पूभिद्यः संग्रामः ।
तस्मिन् चसदस्युमेतत्संज्ञकमृषिं पुरुकुत्सपुत्रमावतं अरक्षतं । तामिरित्यादि पूर्ववत् ॥ महान् । महान्तमित्यस्य
च्छांदसो वर्णलोपः । कशोजुवं । कश इत्युदकनाम । कश गतिशतनयोः । असुन् । कशांस्तुदकानि जवतीति
कशोजूः । जु इति सौचो धातुर्गत्वर्थः । क्लिब्यचीत्यादिना । उ० २. ५७. । क्लिब्दीर्घौ । दिवोदासं । दिवश्च दासे
षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः । का० ६. ३. २१. ५. । इत्यलुक् । दिवोदासादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. ९१. १. । इति पूर्वप-
दाद्युदात्तत्वं । शंबरहत्ये । हनस्त्येति हतेर्भावे क्यप् तत्संनिधौगेन तकारांतादेशश्च । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

याभिर्वमं विपिपानमुपस्तुतं कलिं याभिर्वित्तजानिं दुवस्यथः ।

याभिर्यश्चमुत पृथिमावतं तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १५ ॥

याभिः । वमं । विऽपिपानं । उपऽस्तुतं । कलिं । याभिः । वित्तऽजानिं । दुवस्यथः ।

याभिः । विऽअश्वं । उत । पृथिं । आवतं । तामिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ वमं विखनसः पुत्रमेतत्संज्ञमृषिं विपिपानं विशेषेण पार्थिवं रसं पिबन्तं याभिरूतिभिररक्षतं ।
कीदृशं । उपस्तुतं समीपस्थैः सम्यक् स्तुतमिति स्तूयमानं । तथा वित्तजानिं लब्धभार्यं कलिमेतत्संज्ञमृषिं याभि-
रूतिभिर्दुवस्यथः रक्षथः । उतापि च अश्वं विगताश्वं पृथिमेतत्संज्ञं वैनं राजर्षिं याभिरूतिभिरावतं अरक्षतं ।
अन्यपूर्ववत् ॥ विपिपानं । पा पाने । ताच्छीलिकश्चानप् । बज्रलं कंदसीति शपः शुः । बज्रलं कंदसीत्यभ्या-
सस्त्वत्वं । उपस्तुतं । स्तौतेः कर्मणि निष्ठा । प्रवृद्धादित्वाऽदुत्तरपदांतोदात्तत्वं । पा० ६. २. १४७. । वित्तजानिं ।
वित्ता लब्धा जाया येन स तथोक्तः । जायाया निङ् । पा० ५. ४. १३४. । इति समासांतो निङादेशः । लोपो
व्योर्वलीति वलि लोपः । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अश्वं । विगतोऽश्वो यस्मात्स तथोक्तः । बज्रब्रीहिस्वरिण
पूर्वपदस्योदात्तत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥ ३५ ॥

याभिर्नरा शयवे याभिरचये याभिः पुरा मनवे गातुमीषथुः ।

याभिः शारीराजतं स्यूमरश्मये तामिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । शयवे । याभिः । अचये । याभिः । पुरा । मनवे । गातुं । ईषथुः ।

याभिः । शारीः । आजतं । स्यूमऽरश्मये । तामिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ पुरा पूर्वस्मिन्काले शयव एतत्संज्ञकाय ऋषये गातुं दुःखान्निर्गमनलक्षणं मार्गं
याभिर्ऋतिभिरीषथुः युवां वांक्षितवन्तौ । कृतवन्तावित्यर्थः । किं तत् । सामर्थ्यात् शयवे चिन्नासत्या शचीभिः
। ऋ० १. ११६. २२ । इत्यस्मामृचि प्रतिपादितं । तथात्रये ऋषये शतद्वारि यंचगृहऽसुरैः पीड्यमानाय संतापका-
रिणोऽग्निः श्रुतिनोदकेन शीतकरणलक्षणं गातुं दुःखनिर्गमनहेतुभूतं मार्गं याभिर्ऋतिभिर्युवामिष्टवन्तौ । एतच्च
हिमेनाग्निं घ्नंसमवारयेथां । ऋ० १. ११६. ८ । इत्यादीं प्रसिद्धं । तथा मनव एतन्नाम्ने राजर्षये याभिर्ऋतिभि-
र्यवादिधान्यवापनादिरूपं गातुं दारिद्र्यनिर्गमनहेतुं मार्गं युवां कृतवन्तौ । तथा च मन्त्रांतरं । यवं वृकेणाश्विना
वपन्ता । ऋ० १. ११७. २१ । इति । अपि च स्थूमरश्मये स्थूतः संबद्धो रश्मिर्दीप्तिर्यस्य तस्मै एतत्संज्ञकाय
ऋषये याभिर्ऋतिभिः शारीः । शरी नाम वेणुविशेषः । तद्विकारभृता इषूराजतं शत्रुप्रति प्रेरयतं । ताभिर्ऋ-
तिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नरा । नृ नये । ऋदोरप । सुपां सुनुगिति विभक्तेराकारः । शयवे । शीङ् स्वप्ने ।
भृमृशीतृचरीत्यादिना । उ० १. ७. । उप्रत्ययः । ईषथुः । इषु इच्छायां । लिव्यथुस्यसवर्ण इति पर्युदासात्
। पा० ६. ४. ७८. । अभ्यासस्येयडादेशाभावे सवर्णदीर्घः । शारीः । विकारार्थं शरशब्दादनुदात्तादेशेऽत्यत्र ।
टिड्ढाणञिति डीप् । स्थूमरश्मये । पिवु तंतुसंताने । सिवेरीणादिको मन्त्रत्ययः । क्वीः शूडित्यूट् । बह्व्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

याभिः पठर्वा जठरस्य मज्जनाग्निर्नादीदेक्षित इद्धो अज्मन्ना ।

याभिः शर्यातमवथो महाधने ताभिर्ऋषु कृतिभिरश्विना गतं ॥ १७ ॥

याभिः । पठर्वा । जठरस्य । मज्जना । अग्निः । न । अदीदेत् । चितः । इद्धः । अज्मन् । आ ।

याभिः । शर्यातं । अवथः । महाधने । ताभिः । ऊं इति । सु । कृतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ जठरस्य । जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्धित इति यास्कः । नि० ४. ७. । जठरोपलक्षितस्य
शरीरस्य मज्जना वलेन युक्तः सन् पठर्वैतत्संज्ञो राजर्षिरज्मन् । संग्रामनामैतत् । अज्मनि संग्रामे युष्मदीया-
भिर्घाभिर्ऋतिभिरा समन्ताददीदेत् अदीष्यत । तत्र दृष्टान्तः । चितः काष्ठैरभिचित इद्धो यज्ञगृह ऋत्विग्भिः
प्रज्जालितोऽग्निर्न । यथाग्निः प्रकाशते तद्वदित्यर्थः । अपि च शर्यातं मानवमिन्द्रेण सह सधमानं महाधने ।
संग्रामनामैतत् । महता धनेनोपेते संग्रामे याभिर्ऋतिभिरवथः रक्षथः । ताभिरित्यादि गतं ॥ अदीदेत् । दीदे-
तिष्छांदसो दीप्तिर्कर्मा । अज्मन् । अज गतिक्षेपणयोः । अजति क्षिपत्यस्मिन्वाणानित्यधिकरण श्रीणादिको
मनिन् । वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते । का० २. ४. ५६. २. । इति वचनाद्वीभावाभावः । सुपां सुनुगिति
सप्तम्या लुक् । महाधने । आन्वहत इत्यात्वं ॥

याभिरंगिरो मनसा निरण्यथोऽयं गच्छथो विवरे गोअर्णसः ।

याभिर्मनुं शूरमिषा समावतं ताभिर्ऋषु कृतिभिरश्विना गतं ॥ १८ ॥

याभिः । अंगिरः । मनसा । निरण्यथः । अयं । गच्छथः । विवरे । गोऽअर्णसः ।

याभिः । मनुं । शूरं । इषा । संऽआवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । कृतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १८ ॥

अंगिर इत्येतदामंचितं वाक्याद्विर्भूतं । तेन चात्मानं संबोध्य सुतावृषिं प्रेरयति । हे अंगिरोऽंगिरसां
गोत्रज त्वमश्विनौ सुहि । हे अश्विनौ मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्रीतौ संतौ युवां याभिर्ऋतिभिर्निरखथः
स्तोतृन् नितरां रमयथः । यद्वा । मनसैव करणभूतेन रमयथः । तथा गोअर्णसो गोरूपस्वारणीयस्य धनस्य
पणिभिर्गुहायां निहितस्य विवरे विवरणे गुहाद्वारस्थोद्घाटनेन प्रकाशने विषयभूते सति याभिर्ऋतिभिः सह

युवामयं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्ताद्गच्छथः । अपि च शूरं वीर्यवंतं मनुमिषा पृथिव्यामुन्नेन यवादिधान्यरूपे-
णान्नेन याभिरूतिभिः समावतं सम्यगरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्नानप्यागच्छतं ॥ निरख्यथः । निर-
मयथ इत्यस्य वर्णव्यापत्तैतद्रूपं । विवरे । ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेति भावेऽपि । थाथादिनोत्तरपदातोदात्तत्वं ॥

याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूहयुरा घं वा याभिररूणीरशिक्षतं ।

याभिः सुदासे ऊहयुः सुदेव्यं ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १९ ॥

याभिः । पत्नीः । विऽमदाय । निऽऊहयुः । आ । घ । वा । याभिः । अरूणीः । अशिक्षतं ।

याभिः । सुऽदासे । ऊहयुः । सुऽदेव्यं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ विमदायैतन्नाम्न ऋवये याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिः पत्नीर्भार्याः पुरुमित्रस्य दुहितरं न्यूहयु-
नितरां युवां प्रापितवन्तौ । घेति पादपूरणः । तथा याभिरूतिभिररूणीररूपवर्णा आरोचमाना गा आभि-
मुख्येनाशिक्षतं अदत्तं । तथा पिजवनपुत्राय सुदासे कल्याणदानाय राज्ञे सुदेव्यं प्रशस्तं धनं याभिरू-
तिभिरूहयुः प्रापितवन्तौ । ताभिरित्यादि गतं ॥ पत्नीः । अमो व्यत्ययेन शसादेशः । न्यूहयुः । वह प्रापणे ।
अथुसि यजादित्वात्संप्रसारणं । द्विवचनादि । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः । असुन । सुदेव्यं । दिगादि-
त्वाच्चत् । पा० ४. ३. ५४. । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

याभिः शंताती भवथो ददाशुषे भुज्यं याभिरवथो याभिरध्रिगुं ।

ओम्यावतीं सुभरामृतस्तुभं ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २० ॥

याभिः । शंताती इति शंताती । भवथः । ददाशुषे । भुज्यं । याभिः । अवथः ।

याभिः । अध्रिऽगुं ।

ओम्याऽवतीं । सुऽभरां । ऋतऽस्तुभं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २० ॥

हे अश्विनौ ददाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय याभिरूतिभिः शंताती सुखस्य कर्तारौ भवथः । याभि-
श्चोतिभिर्भुज्यं तुयस्य पुत्रमवथः । याभिश्चाध्रिगुं । अध्रिगुर्देवानां शमिता । अध्रिगुश्चापापस्य उभौ देवानां
शमितारौ । तै० ब्रा० ३. ६. ६. ४. । इति श्रुतेः । अपि च ऋतस्तुभं । ऋतं सत्यं स्तोमलुच्चारयतीत्यृतस्तुप ।
एतत्संज्ञमृषिं ओम्यावतीं । ओम्येति सुखनाम । तद्युक्तां सुभरां सुखेन भरणीयामिषं याभिरूतिभिः प्रापयथः ।
ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्नानप्यागच्छतं ॥ शंताती । शिवशमरिष्टस्य करे । पा० ४. ४. १४३. । इति तातिलप्र-
त्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ददाशुषे । दाशु दाने । लिटः क्कसुः । वसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥ ३६ ॥

याभिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वतमावतं ।

मधु प्रियं भरथो यत्सरद्भ्यस्ताभिर्ऋषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २१ ॥

याभिः । कृशानुं । असने । दुवस्यथः । जवे । याभिः । यूनः । अर्वतं । आर्वतं ।

मधु । प्रियं । भरथः । यत् । सरद्भ्यः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २१ ॥

खानादिषु सोमपालेषु मध्ये कृशानुरेकः सोमपालः । तथा च तैत्तिरीयकं । हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणाः । तै० सं० १. २. ७. । इति । तं कृशानुमसने । इषवोऽस्यतिऽस्मिन्नित्यसनः संग्रामः । तस्मिन्संग्रामे हे अश्विनौ याभिर्हृतिभिर्दुवस्थथः रक्षथः । तथा याभिश्च जवे वेगे प्रवृत्तं यूनस्तरुणस्य पुरुकुत्सस्यार्वतमश्वमावतं अरक्षतं । अपि च यन्मधु क्षौद्रं प्रियं सर्वेषामनुकूलवेद्यं तत्सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्यो याभिश्चोतिभिर्भरथः संपादयथः । ताभिः सर्वाभिर्हृतिभिः सहास्त्रानप्यागच्छतं ॥ असने । अमु क्षेपणे । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । सरड्भ्यः । ख गतौ । सत्तेरटिः ॥

याभिर्नरं गोषुयुधं नृषाह्ये क्षेचस्य साता तनयस्य जिवथः ।

याभी रथाँ अवथो याभिरर्वतस्ताभिर्हृषु कृतिभिरश्विना गतं ॥ २२ ॥

याभिः । नरं । गोषुयुधं । नृसह्ये । क्षेचस्य । साता । तनयस्य । जिवथः ।

याभिः । रथान् । अवथः । याभिः । अर्वतः । ताभिः । ऊं इति । सु । कृतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ गोषुयुधं गोविषयं युद्धं कुर्वतं नरं यज्ञस्य नेतारं यजमानं याभिर्हृतिभिर्नृषाह्ये नृभिः सोढव्ये संग्रामे जिवथः प्रीणयथः । रक्षथ इत्यर्थः । तथा क्षेचस्य गृहादिरूपस्य । तनयशब्दो धनवाची । तनयस्य धनस्य च साता सातये संभजनार्थं याभिर्हृतिभिर्यजमानं रक्षथः । याभिश्च यजमानानां रथान्नक्षथः । तदीयानर्वतोऽश्वांश्च याभिरवथः । ताभिः सर्वाभिर्हृतिभिः सहास्त्रानप्यागच्छतं ॥ गोषुयुधं । युध संप्रहारे । गोषु युध्यत इति गोषुयुत् । तत्पुरुषे कृति वज्रलमित्यलुक् । नृषाह्ये । षह मर्षणे । शकिसहोश्चेति यत् । अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिको दीर्घः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । साता । वन षण् संभक्तौ । भावे क्तिन् । जनसनखनां सन्धूलोरित्यात्वं । कृतियूतोत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं निपातितं । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः । जिवथः । जिविः प्रीणनार्थः । भौवादिकः । इदित्त्वानुम् । रथान् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य ह्रस्वं । आतो ऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ॥

याभिः कुत्समार्जुनेयं शतक्रतू प्र तुर्वीतिं प्र च दभीतिमावतं ।

याभिर्ध्वसंतिं पुरुषंतिमावतं ताभिर्हृषु कृतिभिरश्विना गतं ॥ २३ ॥

याभिः । कुत्सं । मार्जुनेयं । शतक्रतू इति शतऽक्रतू । प्र । तुर्वीतिं । प्र । च । दभीतिं । आवतं ।

याभिः । ध्वसंतिं । पुरुषंतिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । कृतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २३ ॥

हे शतक्रतू वज्रविधकर्माणावश्विनौ मार्जुनेयं । अर्जुन इतींद्रस्य नाम । तथा च वाजसनेयकं । एतद्वा इंद्रस्य गुह्यं नाम यदर्जुन इति । तस्य पुत्रं कुत्सं याभिर्हृतिभिः प्रावतं प्रकर्षेणारक्षतं । तथा तुर्वीतिं दभीतिं च याभिर्हृतिभिः प्रावतं । अपि च याभिर्ध्वसंतिमेतत्संज्ञं पुरुषंतिमेतन्नामानं च ऋषिमावतं अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिर्हृतिभिः सहास्त्रानपि सुप्रागच्छतं ॥ मार्जुनेयं । शुभादिभ्यश्च । पा० ४. १. १२३. । इति चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्युक्तत्वात् ढक् । तुर्वीतिं । तुर्वी हिंसार्थः । शत्रूंसुर्वतोति तुर्वीतिः । औणादिक ईतिप्रत्ययः । दभीतिं । दम्भु दम्भे । औणादिकः कीतिप्रत्ययः । ध्वसंतिं । ध्वसु गतौ च । औणादिको झिङ्प्रत्ययः । अनदितामिति नलोपः । झोऽंतः । पुरुषंतिं । पुरु सनोति ददातीति पुरुषंतिः । क्तिचत्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेत्यनुनासिकलोपोपधादीर्घयोर्निषेधः ॥

अप्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दसा वृषणा मनीषां ।

अद्युत्येऽवसे नि ह्वये वां वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ २४ ॥

अप्रस्वतीं । अश्विना । वाचं । अस्मे इति । कृतं । नः । दत्ता । वृषणा । मनीषां ।
अबूत्ये । अवसे । नि । ह्ये । वां । वृधे । च । नः । भवतं । वाजसातौ ॥ २४ ॥

हे अश्विनौ अस्मे अस्माकं वाचमप्रस्वतीं । अप्र इति कर्मनाम । विहितैः कर्मभिः संयुक्तां कृतं । कुरुतं । तथा नोऽस्माकं मनीषां बुद्धिं हे वृषणा कामानां वर्षकौ दत्ता शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ वेदार्थज्ञानममर्थां कुरुतं । अपि च यस्माद्युवामेवंगुणविशिष्टौ तस्माद्वां युवामवसे रक्षणाय नि ह्ये । नितरामाहुये । कदा । अबूत्ये द्योतनरहिते प्रकाशनरहिते रात्रिः पश्चिमे यामे । तस्मिन्काले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदं सूक्तं पठ्यते । आहूतौ च युवां वाजसातौ वाजस्यान्नस्य संभजने । यद्वा । संग्रामनामैतत् । संग्रामे नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय भवतं ॥ अप्रस्वतीं । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् वेत्यसुन् नुडागमश्च । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । तसौ मत्वर्थ इति मत्वेन पदत्वाभावादुत्पाद्यभावः । अस्मे । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः शेषादेशः । कृतं । करोतेर्लोटि बङ्गलं कृंदसीति विकरणस्य लुक् । अबूत्ये । द्युत दीप्तौ । ऋहलोर्ष्यदिति भावे ण्यत् । वर्णव्यापत्त्या ऊकारः । दूत्यं प्रकाशनमस्मिन्नास्तीति बङ्गव्रीहौ व्यत्ययेनांतस्वरितत्वं । नि ह्ये । निससुपविभ्यो ह्र इत्यात्मनेपदं । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

द्युभिर्ऋग्भिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २५ ॥

द्युभिः । ऋग्भिः । परि । पातं । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना । सौभगेभिः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २५ ॥

हे अश्विनौ द्युभिर्दिवसैरऋग्भी रात्रिभिश्चास्मान् सोतृन्परि पातं । परितो रक्षतं । सर्वदास्मान् रक्षतमित्यर्थः । तथारिष्टेभिरहिंसितैः सौभगेभिः सुभगलैः सुभगत्वापादकैर्धनैरस्मान्नक्षतं । यदस्याभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्निचादयः षड्वैवताः ममहंतां । पूजयंतु । उतशब्दः समुच्चये ॥ द्युभिः । दिव उदित्युत्वं । दिवो झल् । पा० ६. १. १८३. । इ । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । अरिष्टेभिः । रिष हिंसायां । निष्ठेति क्तः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बङ्गलं कृंदसीति भिस ऐसभावः । अश्विना । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । आमंत्रितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । सौभगेभिः । शोभनो भगः श्रीर्यस्यासौ सुभगः । तस्य भावः सौभगं । सुभगान्मंत्र इत्युक्ताच्चादिषु पाठादप्रत्ययः । ह्रस्वगसिंध्वते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिर्न भवति तस्य सर्वे विधयस्कृंदसि विकल्प्यत इति विकल्पितत्वात् । पूर्ववदैसभावः । झित्वादिर्निव्यमित्याद्युदात्तत्वं ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्यायाष्टमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । प्रथमे मंडले षोडशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि गतानि । इदमिति विंशत्युचमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इदं विंशतिरुषसं द्वितीयोऽर्धर्वो रात्रेऽस्तेति । ऋषिश्चान्यस्यादिति परिभाषयानुवृत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः । उषा देवता

द्वितीयस्यार्धवस्व रात्रिरपि ॥ प्रातरनुवाक उपस्ते क्रतौ वैश्वे भृदस्येतत्सूक्तं । सूत्रितं च । इदं श्रेष्ठं पृथू रथ इति सूक्तिः । आ० ४. १४. । इति ॥ आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चिचः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवाय एवा रात्र्युषसे योनिमरैक् ॥ १ ॥

इदं श्रेष्ठं । ज्योतिषां । ज्योतिः । आ । अगात् । चिचः । प्रऽकेतः । अजनिष्ट । विऽभ्वा ।

यथा । प्रऽसूता । सवितुः । सवाय । एव । रात्री । उषसे । योनिं । अरैक् ॥ १ ॥

ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्य इदमुषआख्यं ज्योतिः श्रेष्ठं । प्रशस्यतमं । अस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् । चन्द्रसु यद्यप्यन्यत्रकाशयति तथापि न विस्पष्टप्रकाशः । श्रौषसं तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोऽधकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाशकं । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिरागात् । पूर्वस्थां दिश्यागमत् । आगते च तस्मिन् चित्रश्चायनीयः प्रकेतोऽधकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकस्तदीयो रश्मिर्विभ्वा विभूर्वाप्तः सन्नजनिष्ट । प्रादुरभूत् । किंच यथा रात्री रात्रिः स्वयं सवितुः सूर्यसकाशात्प्रसूता उत्पन्ना । सूर्यो ह्यसं गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्ननस्मिन्ने रात्रिरुत्पत्त्यभावात् । एवमेव रात्रिरप्युषसे सवायोषस उत्पत्तये तदर्थं योनिं स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणमरैक् । अरिचितवती । कल्पितवतीत्यर्थः । यद्वा । प्रसूता रात्रिसकाशादुत्पन्नोषाः सवितुः सूर्यस्य सवाय प्रसवाय जन्ये यथा भवति एवं रात्रिरप्युषस उपसो यज्जन्त्य तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती । अत्र निरुक्तं । इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत् चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनिमरिचत्स्थानं । नि० २. १९. । इति ॥ श्रेष्ठं । प्रशस्यशब्दादातिशायनिक इष्टम् । प्रशस्यस्य अः । पा० ५. ३. ६०. । इति आदेशः । प्रकृत्यैकाच् । पा० ६. ४. १६३. । इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । अगात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । प्रकेतः । कित ज्ञाने । अंतर्भावितव्यार्थात्कर्मणि घञ् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भावे । लुङि सिच इडागमः । विभ्वा । विप्रसंभ्यो द्विसंज्ञायामिति भवतेर्दुप्रत्ययः । सुपां सुलुगित्यादिना सोराकारादेशः । ओः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते क्ंदसुभयथेति यणादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा । विपूर्वाद्भवतेरौणादिको डुन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वं । प्रसूता । षूङ् प्राणिप्रसवे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सवाय । क्ंदसि जवसवौ वक्तव्यौ । पा० ३. ३. ५६. ४. । इति निपातनादच् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अणोऽप्रगृह्यस्थानुनासिक इति संहितायामकारः सानुनासिकः । एव । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । रात्री । रात्रेश्चाजसाविति ङीप् । यथेति चेतीकारलोपः । अरैक् । रिचिर् विरेचने । लङि बज्जलं क्ंदसीति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपः । वर्णव्यापत्त्या व्यत्ययेन एकारस्य एकारः ॥

रश्नद्वत्सा रश्नती श्वेत्यागादौरेगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबद्धू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥ २ ॥

रश्नत्ऽवत्सा । रश्नती । श्वेत्या । आ । अगात् । अरैक् । ऊं इति । कृष्णा । सदनानि । अस्याः ।

समानबद्धू इति समानऽबद्धू । अमृते इति । अनूची इति । द्यावा । वर्णं । चरतः ।

आमिनाने इत्याऽमिनाने ॥ २ ॥

श्वेत्युषसो नामधेयं । रश्नती दीप्ता श्वेत्या श्वेतवर्णोषा रश्नद्वत्सा रश्नदीप्ताः सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः संचरति एवमुषसः समीपे सूर्यस्य नित्यमवस्थानात्तद्वत्सत्वं । अथवा यथा वत्सो मातुः स्नानं रसं पिबन्हरति एवमुषसोऽवश्नायाख्यं रसं पिबन्वत्स इत्युच्यते । तादृशी सत्यागात् । आग-

तवती । आगताया अस्या उपसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयांत्वार्यध्यामलक्षणात्यैर्क् । अरिचितवती । कल्पितवती । दत्तवतीत्यर्थः । उ इत्येतत्पादपूरणं । अपि चैते रात्र्युषसौ समानबंधू समाने-
नैकेन सूर्याख्येन बंधुना सख्या युक्ते । यद्वा । सूर्येण सह संबद्धे । यथोषा उद्देश्यता सूर्येण संबद्धा एवं रात्रिर-
प्यस्त्यता सूर्येण संबद्धा । अमृते मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात् अनूची अन्वंचत्यौ । प्रथमं रात्रिः
पश्चादुषा इत्यनेन क्रमेण गच्छंत्यौ । यद्वा । सूर्यगत्यनुसारेण गच्छंत्यौ । एवंभूते वर्णे सर्वेषां प्राणिनां रूपमा-
मिनानि जरयंत्यौ । यद्वा । स्वकीयं रूपं हिंसंत्यौ । उपसा नैशं तमो निवर्त्यते प्रकाशात्मकमुषसो रूपं रात्र्या ।
एवंविधे सत्यौ द्यावा द्योतमाने चरतः । प्रतिदिवसमावर्तते । यद्वा । द्यावा नभसांतरिक्षमार्गेण चरतः ।
प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निरुक्तं । रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या
वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् श्वेत्या श्वेततेररिचत्कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः
कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । अथैने संस्तौति समानबंधू समानबंधने अमृते अमरणाधर्माणावनूची अनूच्यावि-
तीतरतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादा-
मिनानि आमिन्वानि अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे । नि० २. २०. । इति ॥ श्वेत्या । श्विता वर्णे । अस्मास्थितादचो
यदिति भावे यत् । णिलोपः । अर्शआदित्वान्त्वर्थोऽच् । अमृते । मृतं मरणमनयोर्नास्तीति बज्रघ्नीह्वी
नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अनूची । अनुपूर्वादंचतेर्चत्वितिगित्यादिना क्तिन् । अनदिता-
मिति नलोपः । अंचतेशोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । अनुदात्तस्य च यचोदा-
त्तलोप इति ङीप् उदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तिलुक् । आमिनानि । मीड् हिंसायां । क्रैयादिकः । शानचि
मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥

समानो अर्ध्वा स्वस्रोऽरन्तस्तमन्यान्या चरतो देवशिष्ट ।

न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोषासा समनसा विरूपे ॥३॥

समानः । अर्ध्वा । स्वस्रोः । अरन्तः । तं । अन्याऽअन्या । चरतः । देवशिष्टे इति देवऽशिष्टे ।

न । मेथेते इति । न । तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके । नक्तोषसा । सऽमनसा । विरूपे
इति विऽरूपे ॥३॥

स्वस्रोर्भगिन्यो रात्र्युषसोरर्ध्वा संचरणसाधनभूतो मार्गः समान एक एव । येनैवाकाशमार्गेणोषा निर्ग-
च्छति तेनैव रात्रिरपि । स च मार्गोऽन्तोऽवसानरहितः । तं मार्गं देवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येणानुशिष्टे
शिचिते सत्यावन्यान्या एकैका चरतः । क्रमेण गच्छतः । अपि च सुमेके शोभनमेहने सर्वेषामुत्पादकत्वात्
शोभनप्रजनने नक्तोषासा रात्रिरुषाश्च विरूपे तमःप्रकाशलक्षणाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते अपि समनसा समा-
नमनस्ते एकमत्वं प्राप्ति सत्यौ न मेथेते । परस्परं न हिंसतः । तथा न तस्थतुः । क्वचिदपि न तिष्ठतः । सर्वदा
लोकानुग्रहार्थं गच्छत इत्यर्थः ॥ अन्यान्या । कर्मव्यतिहारि सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च ब्रह्मं
। म० ८. १. १२. ११. । इत्यन्यशब्दस्य द्विर्भावः । तस्य परमाश्रितमित्याश्रितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याश्रितानु-
दात्तत्वं । देवशिष्टे । शासु अनुशिष्टौ । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । शास इदङ्हलोः
। पा० ६. ४. ३४. । इत्युपधाया इत्वं । शप्तिः । ऐहिकीनां चेति षत्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
मेथेते । मिथृ मेथृ मेधाहिंसनयोः । भौवादिकः । अनुदात्तत्वं । सुमेके । मिह सेचने । भावे घञ् । शोभनो मेहो
यथोक्ते । व्यत्ययेन ककारः । उत्तरपदस्य चित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । आद्युदात्तं ब्रह्मदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
नक्तोषासा । सुपां सुलुगिति विभक्तिराकारः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामुपधादीर्घः ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानामर्चेति चित्रा वि दुरौ न आवः ।

प्रार्था जगद्भु नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥४॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानां । अचेति । चित्रा । वि । दुरः । नः । आवरित्यावः ।
प्रऽअर्थे । जगत् । वि । ऊं इति । नः । रायः । अख्यत् । उषाः । अजीगः । भुवनानि ।
विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता । सूनृतेति वाङ्माम । सूनृतानां वाचां नेत्र्युत्पादयित्री । उपसः प्रादुर्भावा-
नंतरं हि पशुपत्तिमृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूतोषा अचेति । अस्माभिरज्ञायि । चित्रा चायनीया ज्ञाता
सा नोऽस्माकं दुरो दाराणि तमसा तिरोहितानि व्यावः । व्यवृणोत् । यथास्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो निवार्य
प्रकाशयतीत्यर्थः । अपि च जगत्सर्वं भुवनं प्रार्थ्य प्रकाशं गमयित्वा नोऽस्माकं रायो धनानि व्यख्यत् । विशिष्ट-
प्रकाशनयुक्तान्यकरोत् । उ इत्येतत्पादपूरणं । सैषोषा विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसा तिरोहि-
तत्वेनाविद्यमानकल्पान्यजीगः । उद्धिरति । स्वमुखात्निर्गमयति । स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निःसार्य पुनरुत्पन्ना-
नीव करोतीत्यर्थः ॥ नेत्री । णीञ् प्रापणे । तृच् । ऋन्नेभ्यो ङीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं ।
अचेति । चिती संज्ञाने । दुरः । द्वारशब्दस्य रयेर्मतौ बङ्गलं । पा० ६. १. ३७. ६. इति बङ्गलवचनात्संप्रसारणं ।
आवः । वृञ् वरणे । लुङि मंचे घसेति ज्ञेर्लुक् । गुणः । हल्ङ्याभ्य इति तिलोपः । कंदस्यपि दृश्यत इत्याडा-
गमः । प्रार्थ्य । ऋ गतौ । णावर्तिह्रीत्यादिना पुक् । समासेऽनञ्पूर्वे त्को ल्यप् । अख्यत् । ख्या प्रकथने ।
लुङ्यस्यतिवक्तीत्यादिना च्छेरडादेशः । अजीगः । गृ निगरणे । लङि तिपि बङ्गलं कंदसीति विकारणस्य झुः ।
द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः । अर्तिपिपत्योश्च बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासखेलं । क्वांदस ईकारः । यद्वा । अस्माक्यं-
ताल्लुङि चङि द्विर्भावसन्वद्भावविवेकदीर्घाः । क्वांदसश्चङो लोपः ॥

जिह्वशयेऽ चरितवे मधोऽन्याभोगय इष्टये राय उ त्वं ।

दभ्रं पश्यद्वा उर्विया विचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥

जिह्वऽशये । चरितवे । मधोनी । आऽभोगये । इष्टये । राये । ऊं इति । त्वं ।

दभ्रं । पश्यत्ऽभ्यः । उर्विया । विऽचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ५ ॥

मधोनीत्युषसो नामधेयं । मधोनी धनवत्युषा जिह्वशये जिह्वं वक्त्रं शयानाय पुरुषाय चरितवे चरितुं
शयनादुत्थाय स्वापिचितं प्रति गंतुं व्युच्छंती भवति । त्वं । अथमेकशब्दपर्यायः सर्वनामशब्दः । यदाह त्व इति
विनिग्रहार्थीयं सर्वनामानुदात्तं । चि० १. ७. इति । त्वमेकं प्रत्याभोगय आभोग्याय शब्दादिविषयार्थं तथापरं
प्रतीष्टवे यागार्थं तथायं प्रति राये धनार्थं च व्युच्छंतीति शेषः । उशब्दस्यार्थः । अपि च दभ्रमल्पं पश्यद्वा
ऽधकारावृतत्वेनेषद्भृष्टभ्यो मनुष्येभ्यो विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छंत्युर्विया उर्वीं विस्तीर्णोषाः सर्वाणि भूत-
जातानि तमसा तिरोहितानि प्रकाशदानेनोद्गीर्णानीव करोति ॥ जिह्वशये । शीङ् स्वप्ने । जिह्वं शेत इति
जिह्वशयीः । क्रिप्तेति क्रिप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एरनेकाच इति यण । उद्भवत्तत्त्वादेर्होर्ध्वोर्ण इति
विभक्तेः स्वरितत्वं । आभोगये । आभोगशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने यकारोपजनः । यद्वा । आङ्पूर्वाङ्गवेर्बङ्गलवच-
नादीणादिकः किप्रत्ययः कुत्वं च । उर्विया । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. इत्युर्वी-
शब्दादुत्तरस्य सोडियाजादेशः । विचक्षे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । छेपूर्वाङ्गत्वात्संज्ञादेशेऽनञो भावे
क्रिप् ॥ ११ ॥

सुचाय त्वं अर्वसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै ।

विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ६ ॥

सुचाय । त्वं । अर्वसे । त्वं । महीयै । इष्टये । त्वं । अर्थेऽइव । त्वं । इत्यै ।

विऽसदृशा । जीविता । अभिऽप्रचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ६ ॥

चत्राय । धननामैतत् । धनार्थं त्वमेकं प्रत्युषा व्युच्छंतीति शेषः । तथा श्रवसेऽन्नार्थं त्वमेकं प्रति महीधौ महत्यै इष्टयेऽपिष्टोमादिमहायज्ञार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । तथार्थमिवापेक्षितमर्थं प्रतीत्यै गमनार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । अपि च विसदृशा विलक्षणानि नानारूपाणि जीविता जीवितानि जीवनोपायभूतानि कृषिवाणिज्यादीन्यभिप्रचक्ष आभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छंत्युषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा निगीर्णान्य-
जीगः । प्रकाशनेनोद्गीर्णानीवाकरोत् ॥ त्वं । त्वसमसिमनेमेत्यनुञ्चानि । फि० ४. १०. । इति सर्वानुदात्तत्वं । महीधौ । मही । महिरिन्सर्वधातुभ्य इतीन्द्रत्ययः । छदिकारादक्तिन इति ङीष् । उदात्तयण इति विभक्तेश्-
दात्तत्वं । छान्दस ईकारोपजनः । यद्वा । महीशब्दादुत्तरस्य चतुर्थ्येकवचनस्य याडापः । पा० ७. ३. ११३. । इति व्यत्ययेन याडागमः । छान्दसमंतोदात्तत्वं । विसदृशा । त्वदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्चैत्यत्र समानान्यथोश्च । पा० ३. २. ६०. १. । इति वचनादृशेः कञ् । समानस्य च्छंदसीति सभावः । विगतसादृश्यानि विसदृश्यानि । श्रेष्ठं दसि वज्रलमिति श्लोपः । वज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभिप्रचक्षे । चक्षेऽनुमर्थं सेसेनिति सेन्द्रत्ययः । स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः । कत्वषत्वे ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छंती युवतिः शुक्रवासाः ।

विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥ ७ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । विऽउच्छंती । युवतिः । शुक्रऽवासाः ।

विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः । अद्य । इह । सुऽभगे । वि । उच्छ ॥ ७ ॥

दिवो दुहिता व्योम्नो दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वार्धं उषा उत्पद्यते । सैषा व्युच्छंती तमो वर्जयंती प्रत्यदर्शि । सर्वैः प्राणिभिर्दृष्टाभूत् । कीदृशी सा । युवतिर्यावयित्री फलानां पुरुषैः प्रापयित्री नित्ययौवनो-
पेता वा शुक्रवासाः श्वेतवसना निर्मलदीप्तिर्वा तथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य पृथिव्याः संबंधिनो वस्वो धनस्येशानेश्वरी । हे सुभगे शोभनधन उषः तादृशी त्वमद्यास्मिन्काल इहास्मिन्देवयजनदेशे व्युच्छ । तमांसि विवासय । वर्जयेत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेश्दात्तत्वं । व्युच्छंती । उच्छी विवासि । विवासो वर्जनं । तौदादिकः । युवतिः । युनक्तिः । पा० ४. १. ७७. । शुक्रवासाः । वस आच्छादने । वस्ते सर्वमाच्छादयतीति प्रकाशो वासः । वज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईशाना । ईश ऐश्वर्ये । अदादिवाक्छपो लुक् । अनुदात्तेत्या-
क्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पार्थिवस्य । पृथिव्या जाजाविति प्राग्दीव्यतीथोऽन्त्यत्ययः । वस्वः । लिंग-
व्यत्ययः । धेर्ङितीति गुणस्य जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति विकल्पितत्वादभवि यणादेशः ॥

परायतीनामन्वेति पार्थ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनां ।

व्युच्छंती जीवमुदीरयंत्युषा मृतं कं च न बोधयंती ॥ ८ ॥

पराऽयतीनां । अनु । एति । पार्थः । आऽयतीनां । प्रथमा । शश्वतीनां ।

विऽउच्छंती । जीवं । उत्ऽईरयंती । उषाः । मृतं । कं । च न । बोधयंती ॥ ८ ॥

परायतीनां परागच्छंतीनामतीतानामुषसां संबंधि पाथोऽंतरिचैकदेशलक्षणं स्थानं । पाथोऽंतरिचं पथा व्याख्यातं । नि० ६. ७. । इति यास्कः । अद्यतन्युषा अन्वेति । अनुगच्छति । अतीता उषसो यथा व्युष्टा एवमेवैषापि व्युच्छतीत्यर्थः । तथायतीनामागच्छंतीनां शश्वतीनां बह्वीनामुषसां प्रथमाद्या भवति । एषा यथा वर्तत एवमेवागामिन्योऽप्युषस इत्यर्थः । तादृशी व्युच्छंती तमो वर्जयंती जीवं प्राणिनां जीवात्मानमुदीरयंती शयनादूर्ध्वं प्रेरयंत्युषा मृतं स्वापसमये प्रलीनेन्द्रियत्वान्मृतमिव संतं कं च न कमपि पुरुषं बोधयंती पुनरिन्द्रि-
यप्रवेशेन चेतनं कुर्वती प्रवर्तत इति शेषः ॥ परायतीनां । इण गतौ । लटः शतृ । इणो यण । उगितश्चेति ङीप् । ज्याश्छंदसि वज्रलमिति नाम उदात्तत्वं ॥

उषो यदग्निं समिधे चकर्थ वि यदावश्चक्षसा सूर्यस्य ।

यन्मानुषान्यस्यमाणान् अजीगस्तद्देवेषु चकृषे भद्रमग्नः ॥ ९ ॥

उषः । यत् । अग्निं । संऽइधे । चकर्थ । वि । यत् । आवः । चक्षसा । सूर्यस्य ।

यत् । मानुषान् । यस्यमाणान् । अजीगरिति । तत् । देवेषु । चकृषे । भद्रं । अग्नः ॥ ९ ॥

हे उषः त्वमग्निं गार्हपत्यादिरूपं समिधे समिधनाय प्रज्वलनार्थं यच्चकर्थं कृतवती । उषःकाले ह्यमयो होमार्थमुपसमिध्यति । अपि च तमसा तिरोहितं जगत्सूर्यस्य चक्षसा प्रकाशेन यद्भावः व्यवृणोः तमसा विश्लिष्टमकरोः । तथा मानुषान्नोः पुत्रान्ननुष्यान्व्यमाणान्यागं करिष्यतस्त्वं यदजीगः पूर्वं तमसा यस्तान्प्रकाशेनोद्गीर्णानिवाकरोः । हे उषो देवेषु मध्ये त्वमेव भद्रं भजनीयं तदेतत्त्रिविधमग्नः कर्म चकृषे । कृतवती ॥ आवः । वृज् वरणे । लुङि मंचे घसेति ऋत् । गुणे हल्ङ्याब्भ्य इति सिलोपः । कंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः । मानुषान् । मनोजातावन्वयतौ पुक्तेत्यञ् पुगागमश्च ॥

कियात्या यत्समया भवाति या व्युष्याश्च नूनं व्युच्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जोषमन्याभिरेति ॥ १० ॥

कियति । आ । यत् । समया । भवाति । याः । विऽऊषुः । याः । च । नूनं । विऽउच्छान् ।

अनु । पूर्वाः । कृपते । वावशाना । प्रऽदीध्याना । जोषं । अन्याभिः । एति ॥ १० ॥

समयेत्यव्ययं समीपवचनं । उषाः समया भवाति समीपस्था भवतीति यदेतत् तत्कियति काले प्रवृत्तं परिसमाप्तं वेत्याकारः प्रश्नार्थः । एतदुक्तं भवति । उषा येन कालेन संयुक्ता स कालः कियात् तस्य कालस्य किं परिमाणमिति । अनेनोषसोऽनंतत्वमुक्तं । तदेव स्पष्टीकरोति । पुरा या उषसो व्युषुः व्युष्टाः संजाताः । नूनमवश्यमितः परं याश्चोषसो व्युच्छान् व्युच्छंति व्युष्टा भविष्यंति । तत्र पूर्वा व्युष्टा अतीता उषसो वावशाना कामयमानेदानीं वर्तमानोषा अनु कृपते । अनुकल्पते । समर्था भवति । अतीता उषसो यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्देवेषां प्रकाशं करोतीत्यर्थः । तथा प्रदीध्याना प्रकथेण दीप्यमानोषा अन्याभिरागामिनीभिरुषोभिर्जोषं सहेति । संगच्छते । आगामिन्योऽप्येतदीयं प्रकाशमनुकुर्वंतीत्यर्थः ॥ कियति । किं परिमाणमस्य । किमिदंभ्यां वो घः । पा० ५. २. ४०. इति घत्वविधानसामर्थ्यात्किंशब्दादपि परिमाणार्थं वतुश्चकारस्य घत्वं । इदंकिमोरीशकी । पा० ६. ३. ९०. इति किमः कीआदेशः । घस्त्रेयादेशे यस्सेति लोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । क्वांदसः सांहितिको दीर्घः । भवाति । लेव्याडागमः । व्युषुः । विपूर्वो वसतिर्व्युच्छने वर्तते । लिब्युसि कित्त्वे यजादि-त्वात्संप्रसारणं द्विर्वचनादि । व्युच्छान् । उक्ती विवासे । विवासो वर्जनं । लेव्याडागमः । संयोगांतस्य लोपः । कृपते । कृपू सामर्थ्ये । व्यत्ययेन शः । वावशाना । वशं कांतौ । अस्मादङ्गुलुगंतान्ताच्छीलिकश्चानम् । प्रदीध्याना । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । लटः शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । जचित्वाद्यः षडित्यभ्यस्तसंज्ञा-यामभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

इयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छंतीमुषसं मर्त्यासः ।

अस्माभिर्ह नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यंति ये अपरीषु पश्यान् ॥ ११ ॥

इयुः । ते । ये । पूर्वतरां । अपश्यन् । विऽउच्छंती । उषसं । मर्त्यासः ।

अस्माभिः । ऊं इति । नु । प्रतिऽचक्ष्या । अभूत् । ओ इति । ते । यंति । ये । अपरी । पश्यान् ॥ ११ ॥

ये मर्त्यासो मरणधर्माणो मनुष्या व्युच्छंतीं विवासयंतीं पूर्वतरामतिशयेन पूर्वा विप्रकृष्टाः सन्त्यन्
दृष्टवन्तः ते मनुष्या ईयुः । गताः । तथास्माभिरपि नु इदानीं प्रतिचक्ष्या प्रकर्षेण द्रष्टव्याभूत् । जाता । तथा-
परीषु भाविनीषु रात्रिषु ये मनुष्या एतामुषसं पश्चान् पश्यन्ति ते । आ उ इति निपातद्वयसमुदायः । तत्र उ
इत्येतदवधारणे । एव यंति । आगच्छन्तेव । कालत्रयेऽप्येषा व्याप्य वर्तते इत्यर्थः ॥ ईयुः । इण गती । लिङ्यु-
सीणो यस्मिन्ति यणादेशः । द्विर्वचनेऽचोति तस्य स्थानिवद्भावाद्भिर्भावे दीर्घ इणः किति । पा० ७. ४. ६९ ।
इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । ते । युष्मत्तत्तनुः प्वन्तः पादमिति सकारस्य षत्वं द्रुत्वं च । मर्त्यासः । आज्ञसेरसुक् ॥

यावयद्द्वेषा ऋतपा ऋतेजाः सुम्नावरीं सूनृतां ईरयंती ।

सुमंगलीर्विभ्रती देववीतिमिहाद्योषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥ १२ ॥

यवयत्ऽद्वेषाः । ऋतपाः । ऋतेजाः । सुम्नावरीं । सूनृताः । ईरयंती ।

सुऽमंगलीः । विभ्रती । देवऽवीतिं । इह । अद्य । उषः । श्रेष्ठतमा । वि । उच्छ ॥ १२ ॥

यावयद्द्वेषाः । यावयंति अस्मत्तः पृथक्कृतानि द्वेषांसि द्वेष्टुणि राक्षसादीनि यथा सा तथोक्ता । न ह्युषसि
जातायां राक्षसादयोऽवतिष्ठते यतस्ते निशाचराः । ऋतपा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पालयित्री ऋतेजा
यज्ञार्थं प्रादुर्भूता । सत्यामुषस्यहनि यागा अनुष्ठीयन्ते अतो यज्ञार्थं जातेत्युच्यते । सुम्नावरी । सुम्नमिति
मुखनाम । तद्वती सूनृताः । वाङ्मामैतत् । पशुपत्तिमृगादीनां वचांसीरयन्ती प्रेरयत्युत्पादयन्ती सुमंगलीः
सौमंगल्योपेता । पत्या कदाचिदपि न विद्युक्तित्यर्थः । देववीतिं देवैः काम्यमानं यज्ञं विभ्रती धारयन्ती हे उषः
श्रेष्ठतमोक्तेन प्रकारेणातिप्रशस्ता त्वमिहास्मिन्देवयजनदेशेऽवाप्येऽप्युच्छ । विवासय ॥ यावयद्द्वेषाः ।
यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्माख्यंताम्लतः शत्रु । तस्य च्छंदसुभयथेयार्धधातुकत्वादुपदेशाल्लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वाभावात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पुनर्वङ्गव्रीहौ स एव स्वरः । छांदसः पदकालीनो ह्रस्वः । ऋतपाः ।
ऋतं पाति रक्षतीत्युतपाः । पा रक्षणे । विच् । ऋतेजाः । ऋते निमित्तभूते जायत इत्युतेजाः । जनी
प्रादुर्भावे । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्वात्वं । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमित्यलुक् । सुम्ना-
वरी । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थोयो वनिप् । वनो र चेति ङीप् नकारस्य रेफादेशश्च । अन्येषामपि
दृश्यत इति दीर्घः । अत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सुमंगलीः । सुमंगलात्संज्ञायां । पा० ४. १. ४१. * । इति गौरादिषु
पाठात् ङीष् । सर्वे विधयस्छंदसि विकल्प्यन्त इति हल्ङ्याभ्य इति सुलोपस्य विकल्पितत्वादभावे हत्ववि-
सर्गौ । देववीतिं । वी गतिप्रजनकांत्यशनखादनेषु । देववीयते काम्यत इति देववीतिर्यञ्चः । कर्मणि क्तिन् ।
दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

शश्वत्पुरोषा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनीं ।

अथो व्युच्छादुत्तरां अनु द्यून्जरा मृतां चरति स्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् । पुरा । उषाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्य । इदं । वि । आवः । मघोनीं ।

अथो इति । वि । उच्छात् । उत्तरान् । अनु । द्यून् । अजरा । अमृता । चरति ।

स्वधाभिः ॥ १३ ॥

देवी देवनशीलोषाः पुरा पूर्वस्मिन्काले शश्वत्प्रित्यं संततं व्युवास । व्यौच्छत् । अथो अन्तरमद्यास्मिन्काले
मघोनी धनवत्युषास्तमसा तिरोहितमिदं सर्वं जगद्भावः । विवासितं प्रकाशनेन तमसा विद्युक्तमकरोत् ।
अथो अन्तरमुत्तरानूर्ध्वतरान्भाविनो द्यून् दिवसानुलक्ष्यागामिष्वपि दिवसेषु व्युच्छात् । व्युच्छति । विवा-
सयति । अतः कालत्रयव्यापिनी सोषा अजरा जरारहिता सर्वदैकरूपामृता मरणरहिता च सती स्वधाभि-
रात्मीयेल्लेजोभिः सह चरति । वर्तते ॥ उवास । वस निवासे । लिङ्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं ।
आवः । तस्मादेव धातोर्लङि बङ्गलं छंदसीति विकरः सुक् । हल्ङ्याभ्य इति तिलोपः । छंदस्यपि

दृश्यत इत्याडागमः । उच्छात् । लेव्याडागमः । उत्तरान् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य खत्वं । आतो ऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अनु । अनुर्लक्षणे । पा० १. ४. ८४. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । अजरा अमृता । तच्च वज्रव्रीहौ नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥

व्य० जिभिर्दिव आतास्वद्यौदप कृष्णां निर्णिजं देव्यावः ।

प्रबोधयंत्यरुणेभिरश्वैरोषा याति सुयुजा रथेन ॥ १४ ॥

वि० अंजिऽभिः । दिवः । आतासु । अद्यौत् । अप । कृष्णां । निः । निजं । देवी । आवरित्यावः ।

प्र० बोधयंती । अरुणेभिः । अश्वैः । आ । उषाः । याति । सु० युजा । रथेन ॥ १४ ॥

दिवो नमसः संबन्धिनीष्वातासु । दिङ्नामैतत् । आततासु विस्तीर्णासु दिक्षूषा अंजिभिर्व्यजकैः प्रकाशकैः स्तेजोभिर्व्यद्यौत् । विद्योतते । प्रकाशते । सैषा देवी देवनशीला कृष्णां निर्णिजं । निर्णिगिति रूपनाम । रात्रिद्वतं कृष्णं रूपमपावः । अपावृणोत् । प्रकाशेन तिरस्कृतवती । अपि चारुणेभिररुणैर्लोहितवर्णैरश्वैर्व्यापनशीलैः स्वकीयैः किरणैस्तुरगैर्वा सुयुजा सम्यग्युक्तेन रथेनोषा आ याति । आगच्छति । किं कुर्वती । प्रबोधयंती सुप्तान्प्राणिनः प्रबुद्धान्कुर्वती ॥ अद्यौत् । द्युत दीप्तौ । लुङ् । द्युञ्जो लुङि । पा० १. ३. ९१. । इति परस्मैपदं । व्यत्ययेन क्लृप्तं । गुणे प्राप्ति वृद्धिश्छांदसी । यद्वा । द्यु अभिगमने । आदादिकः । उतो वृद्धिर्लुकि हलि । पा० ७. ३. ८९. । इति वृद्धिः ॥

देवीनां हविःष्वावहंतीष्वोषसो याज्या । सूत्रितं च । आ द्यां तनोषि रश्मिभिरावहंती पोष्या वार्याणि न ता अर्वा रेणुककाटो अस्मृते । आ० ६. १४. । इति ॥

आवहंती पोष्या वार्याणि चित्रं केतुं कृणुते चेकिताना ।

इयुषीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोषा व्यश्चेत् ॥ १५ ॥

आ० अवहंती । पोष्या । वार्याणि । चित्रं । केतुं । कृणुते । चेकिताना ।

इयुषीणां । उप० उमा । शश्वतीनां । वि० भातीनां । प्रथ० मा । उषाः । वि । व्यश्चेत् ॥ १५ ॥

पोष्या यावज्जीवं पोषणसमर्थानि वार्याणि वरणीयानि धनान्यावहंत्यस्मभ्यमानयंती चेकिताना सर्वे जने प्रज्ञापयंत्युषाश्चित्रं विचित्रमाश्चर्यभूतं चायनीयं वा केतुं प्रज्ञापकं रश्मिं कृत्स्नजगत्प्रकाशनसमर्थं कृणुते । स्वात्मनः प्रकाशात्कुरुते । सैषेयुषीणां गमनवतीनां पूर्वनिष्पन्नानां शश्वतीनां बह्वीनामुषसामुपमा उप समीपे निर्मितोपमानभूता वा विभातीनां विशेषेण प्रकाशमानानामागामिनीनामुषसां प्रथमाद्या एवंभूतोषा व्यश्चेत् । तेजसा प्रवृद्धासीत् ॥ पोष्या । पुष पुष्टौ । पोषणं पोषः । भावे घञ् । तच्च भवानि । भवे क्दसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । श्रेष्कंदसि बज्रलमिति श्लोपः । वार्याणि । वृद्ध संभक्तौ । ऋह्लोर्लृत् । ईडवंदवृशंसदुहां खत इत्याबुदात्तत्वं । चेकिताना । कित ज्ञाने । अस्माद्यजंतास्त्रटः शानच् । कंदस्युभययति तस्मादधातुकत्वादतोलोपयलोपी । अश्वस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । इयुषीणां । इण् गतौ । लिटः क्लृप्ताः । द्विर्भावादिति । उगितश्चेति डीप् । वसोः संप्रसारणं । इणो यक्षिति यणादेशः । दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । डीप्सुपौ पित्वादनुदात्तौ । विभातीनां । मा दीप्तौ । अस्माच्छत्रं तात्पूर्ववत् डीप् । ङ्याश्कंदसि बज्रलमिति नाम उदात्तत्वं । व्यश्चेत् । टुओश्चि गतिवृद्धोः । लङि बज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते व्यत्ययेनैत्वं ॥ ३ ॥

उदीर्ध्वं जीवो अमुर्न आगादप प्रागात्तम् आ ज्योतिरेति ।

आरैक्पंथां यातवे सूर्यायागन्म यच्च प्रतिरंत आयुः ॥ १६ ॥

उत्। ईर्ध्वं। जीवः। असुः। नः। आ। अगात्। अप। प्र। अगात्। तमः। आ। ज्योतिः। एति।
अरैक्। पंथां। यातवे। सूर्याय। अगन्म। यत्र। प्रऽतिरन्ते। आयुः ॥ १६ ॥

हे मनुष्या उदीर्ध्वं। शयनं परित्यज्योन्नच्छत। नोऽस्माकमसुः शरीरस्य प्रेरयिता जीवो जीवात्मागात्।
आगतवान्। तमोऽप प्रागात्। अपक्रांतं। उपसः प्रकाशे सति सर्वजीवनव्यापारयोगः। तस्मात्परमात्मरूप-
तया स च जीवस्तदेव ज्योतिरिति। आगच्छति। सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमरैक्। विविक्षीकरोति। यातवे
गमनाय। तस्मिन्देहेऽगन्म गच्छामो यत्र यस्मिन्देह आयुः। अन्ननामैतत्। अन्नं प्रतिरन्ते। प्रपूर्वस्तिरतिवर्ध-
नार्थः। उदारा दानेन प्रवर्धयन्ति ॥ ईर्ध्वं। ईर गती। आदादिकोऽनुदात्तेत्। अरैक्। रिचिर् विरेचने।
लङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक्। गुणे व्यत्ययेनैत्वं। पंथां। द्वितीयायामपि पथिमथ्यमुच्चात्मादिति
व्यत्ययेनात्वं। अगन्म। गमेर्लङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक्। म्बोश्च। पा० ८. २. ६५। इति मकारस्य
नकारः ॥

स्यूमना वाच उदियति वह्निः स्तवानो रेभ उषसो विभातीः।

अद्या तदुच्छ गृणते मघान्यस्मे आयुर्नि दिदीहि प्रजावत् ॥ १७ ॥

स्यूमना। वाचः। उत्। इयति। वह्निः। स्तवानः। रेभः। उषसः। विऽभातीः।

अद्य। तत्। उच्छ। गृणते। मघोनि। अस्मे इति। आयुः। नि। दिदीहि।

प्रजाऽवत् ॥ १७ ॥

वह्निः स्तोत्राणां वोढा रेभः। स्तोतृनामैतत्। स्तोतोषसो विभातीस्तमसोऽपनोदनेन प्रकाशमाना उषो-
देवताः स्तवानः सुवन् वाचो वेदरूपायाः संबंधीनि स्यूमना स्युमाव्यनुस्यूतानि संततान्युक्तान्युदियति। उन्नम-
यति। उच्चारयति। अतो हे मघोनि मघवत्युषः अद्यास्मिन्तमये गृणते सुवते तस्मै पुरुषाय तदुच्छ। दृष्टि-
निरोधकतया प्रसिद्धं नैशं तमो विवासय। वर्जय। अस्मै अस्मभ्यं च प्रजावत् प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तमा-
युरन्नं नि दिदीहि। नितरां प्रकाशय। दीदेतिऽच्छांदसो दीप्तिकर्मा। प्रयच्छेत्यर्थः ॥ स्यूमना। पितु तंतुसं-
तानि। अन्येभ्योऽपि दृष्ट्यंत इति दृशियहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्कर्मणि मनिन्। क्लोः श्रुडित्यूट्।
आङ्यज्यारां चोपसंख्यानं। म० ७. १. ३०. १. इति विभक्तैराङादेशः। यद्वा। औणादिको भावे मक्।
पामादिलक्षणे मत्वर्थीयो नः। बंधनयुक्तानीत्यर्थः। शिश्च्छंदसि बङ्गलमिति शैलोपः। व्यत्ययेनावुदात्तत्वं।
वाचः। सावेकाच इति ङस उदात्तत्वं। इयति। च गती। जौहोत्यादिकः। अतिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्येत्वं।
स्तवानः। शुञ् सुती। शानच्च्दादित्वाच्छपो लुक्। तस्य च्छंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन ङित्वाभावान्नृणावा-
देशौ। व्यत्ययेनावुदात्तत्वं। विभातीः। शतुरनुभो नवजादी इति ङीप उदात्तत्वं। गृणते। गृ शब्दे। क्रिया-
दिकः। प्वादीनां ह्रस्वः। पूर्वोक्तेन सूत्रेण विभक्तेरुदात्तत्वं। अस्मे। सुपां सुलुगिति चतुर्थ्याः शिआदेशः ॥

या गोमतीरुषसः सर्ववीरा व्युच्छन्ति दाशुषे मर्त्याय।

वायोरिव सूनृतांनामुदके ता अश्वदा अश्ववत्सोमसुत्वा ॥ १८ ॥

याः। गोऽमतीः। उषसः। सर्वऽवीराः। विऽउच्छन्ति। दाशुषे। मर्त्याय।

वायोऽइव। सूनृतांनां। उत्ऽअर्के। ताः। अश्वऽदाः। अश्ववत्। सोमऽसुत्वा ॥ १८ ॥

दाशुषे हवींषि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय गोमतीर्गोमत्यो बङ्गभिर्गोभिर्युक्ताः सर्ववीराः
सर्वैः सराः मर्त्यैर्वारैः शूरैर्युक्ता या उषसो व्युच्छन्ति तमो वर्जयन्ति वायोरिव वायुवच्छीघ्रं प्रवर्तमानानां
सूनृतानां स्तिरूपाणां वाचासुदके समानावश्वादा अश्वानां दात्रीस्ता उषसः सोमसुत्वा सोमानामभिषोता

यजमानोऽभवत् । व्याप्नोतु ॥ दाशुषे । दाशु दाने । दाश्वान्साह्वानिति क्रसुप्रत्ययांतो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । अभवत् । असू व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । लेख्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । सोमसुखा । पुञ् अभिषवे । अन्येभ्योऽपि दृशंत इति क्निप् । ह्रस्वस्य पितीति तुक् ॥

माता देवानामदितेरनीकं यज्ञस्य केतुर्बृहती वि भाहि ।

प्रशस्तिः कृद्ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जनै जनय विश्ववारि ॥ १९ ॥

माता । देवानां । अदितेः । अनीकं । यज्ञस्य । केतुः । बृहती । वि । भाहि ।

प्रशस्तिः कृत् । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जनै । जनय । विश्वऽवारि ॥ १९ ॥

हे उषस्त्वं देवानां माता जननी । उषसि सर्वे देवाः सुखा प्रबोध्यते अतः सा तज्जननवतीत्युच्यते । अत एवादितेर्देवानां मातुरनीकं प्रत्यनीकं । प्रतिस्पर्धिनी त्वमित्यर्थः । यद्वा । दीव्यंतीति देवा रश्मयः । तेषां निर्मात्री अदितेरखंडनीयाया भूमेरनीकं मुखं । यथेन्द्रियाश्रयत्वात्मुखं प्रकाशकं एवमुषा भूमेः प्रकाशयित्रीत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः केतयित्री ज्ञापयित्री बृहती महती सती वि भाहि । प्रकाशस्व । अपि च प्रशस्तिः सत्यं कृत् स्तुतिमिति प्रशंसनं कुर्वती नोऽस्मदीयाय ब्रह्मणे मंत्ररूपाय स्तोत्राय व्युच्छ । विवासय । तदनंतरं हे विश्ववारि सर्वैर्वरणीय उषो नोऽस्मान् जने जनपद् आ जनय । अभिमुख्येन प्रादुर्भावय । अवस्थापयेत्यर्थः ॥ बृहती । बृहत्बृहतोरुपसंख्यानमिति ङीप् उदात्तत्वं । प्रशस्तिः कृत् । शन्सु सुतौ । भावे क्तिन् । तितुवेतीदृप्रतिषेधः । अनदितामिति नलोपः । तस्मिन्नुपपदे करोतिः क्तिञेति क्तिप् । जनय । जनी प्रादुर्भावे । णिच्युपधावृद्धिः । जनीजृप्कसुरंजोऽमंताश्च । धा० १९. ६३-६७ । इति मित्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

यच्चिचमम्र उषसो वहंती जानाय शशमानाय भद्रं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २० ॥

यत् । चिचं । अम्रः । उषसः । वहंति । ईजानाय । शशमानाय । भद्रं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २० ॥

चिचं चायनीयमम्र आप्रथं यज्जनमुषसो वहंति आनयंति ईजानाय हविर्भिरिष्टवते शशमानाय स्तुतिभिः संभजमानाय पुरुषाय भद्रं भजनीयं तज्जवतीति शेषः । यद्नेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्निचादयः षड्वेवता ममहंतां । पूजितं कुर्वतु ॥ अम्रः । आपू व्याप्तौ । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुङ् वेति वज्रलयहणादकर्माख्यायामप्यसुन् धातोर्ह्रस्वो नुडागमश्च । ईजानाय । यजतेऽक्वदसि लिट् । लिटः कानज्वा । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । द्विर्वचनादि । शशमानाय । शश स्तुतगतौ । ताच्छीलिकश्चानम् । तस्य लसार्वधातुकत्वाभावाददुपदेशाच्चसार्वधातुकस्वरभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥ ४ ॥

इमा रुद्राद्येति कादशर्चं नवमं सूक्तं कुत्सस्थार्चं । दशम्येकादशौ चिष्टभौ । शिष्टा नव जगत्पः । रुद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । इमा एकादश रौद्रं द्विचिष्टवंतमिति ॥ शूलगवादिषु रुद्रदेवत्वेषु कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थेया । तथा च सूचितं । कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानं । आ० गृ० ४. ९. २१. इति ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने श्वयङ्वीराय प्र भरामहे मतीः ।

यथा शमसंहिपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं यामे अस्मिन्ननातुरं ॥ १ ॥

इ॒माः । रु॒द्राय॑ । त॒वसे॑ । क॒प॒र्दिने॑ । स्त्र॒यत्॒ऽवी॒राय॑ । प्र । भ॒राम॑हे । म॒तीः ।

यथा॑ । शं । अ॒सत् । द्वि॒ऽपदे॑ । चतु॑ः॒ऽपदे॑ । वि॒श्वं । पु॒ष्टं । ग्रामे॑ । अ॒स्मिन् । अ॒ना॒तुरं॑ ॥ १ ॥

रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । यद्वा । रुत्संसारख्यं दुःखं । तद्वावयत्यपगमयति विनाशयतीति रुद्रः । यद्वा । रुतः शब्दरूपा उपनिषदः । तामिर्द्रूयति गम्यति प्रतिपाद्यत इति रुद्रः । यद्वा । रुत् शब्दात्मिका वाणी तत्प्रतिपाद्यात्मविद्या वा । तामुपासकेभ्यो राति ददातीति रुद्रः । यद्वा । रुणञ्चावृणोतीति रुदंधकारादि । तद्वृणाति विदारयतीति रुद्रः । यद्वा । कदाचिद्देवासुरसंग्रामेऽग्न्यात्मको रुद्रो देवैर्निक्षिप्तं धनमपहृत्य निरगात् । असुराञ्जित्वा देवा एनमन्विष्य दृष्ट्वा धनमपाहरन् । तदानीमरुदत् । तस्माद्रुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । सोऽरोदीवदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । तै० सं० १. ५. १. १-१ । इति । तस्मै रुद्राय मतीर्मननीया इमाः स्तुतीः प्र भरामहे । प्रकर्षेण निष्पादयामः । कीदृशाय । तवसे प्रवृद्धाय कपर्दिने जटिलाय चयद्वीराय चयंतो विनश्चंतो वीरा यस्मिन् तादृशाय । यद्वा । चयतिरैश्वर्यकर्मा । चयंतः प्राप्तिश्रयं वीरा मरुद्गणाः पुत्रा यस्य तस्मै । यथा येन प्रकारेण शं शमनीयानां रोगाणामुपशमनं द्विपदेऽस्मदीयाय मनुष्याय चतुष्पदे गवाश्चप्रभृतये चासत् भवेत् । तेन प्रकारेण स्तुतीः कुर्म इत्यर्थः । अतोऽस्मिन्नस्मदीये ग्रामे वर्तमानं विश्वं सर्वं प्राणिजातमनातुरं । आतुरा रुग्णाः । तै रहितं सत् पुष्टं प्रवृद्धं भवतु ॥ रुद्राय । रोदयिषुक् । उ० २. २२. इति रुक् । तवसे । तवतिर्वृद्धयर्थः सौचो धातुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः । चयद्वीराय । चि चये । लट् । शतृ । कंदस्युभयथेति शतुरार्धधातुक्त्वेनादुपदेशस्तसार्धधातुकानुदात्तत्वाभावात्तस्मैव स्वरः शिष्यते । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असत् । अस भुवि । लेख्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । द्विपदे । द्वौ पादावस्य । संख्यामुपूर्वस्वेति पादशब्दस्यात्यलोपः समासांतः । चतुर्थैकवचने भसंज्ञायां पादः पदिति पञ्जावः । एकदेशविच्छित्तत्त्वान्यत्वात् । परि० ३७. द्वित्रिभ्यां पाद्व्यूधसु बज्रब्रीहावित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । चतुष्पदे । स्वरवर्जं पूर्ववत् । बज्रब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च न्नः संख्यायाः । फि० २. ५. इत्याद्युदात्तं ॥

रुद्रदेवत्वे पशौ वपापुरोडाशयोर्मृळा नो रुद्रेत्यादिके द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूत्रितं । मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधीति द्वे आ ते पितर्मृतां सुचमेतु । आ० ३. ८. इति ॥

मृ॒ळा नो॑ रु॒द्रोत नो॑ मय॑स्कृ॒धि स्त्र॒यद्वी॑राय॒ नम॑सा वि॒धेम॑ ते ।

यच्छं॑ च॒ योश्च॑ म॒नुरा॑येजे पि॒ता तद॑श्याम॒ तव॑ रु॒द्र प्र॑णी॒तिषु॑ ॥ २ ॥

मृ॒ळ । नः॑ । रु॒द्र । उ॒त । नः॑ । मयः॑ । कृ॒धि । स्त्र॒यत्॒ऽवी॒राय॑ । नम॑सा । वि॒धेम॑ । ते॒ ।

यत् । शं । च॒ । योः॑ । च॒ । मनुः॑ । आ॒ऽयेजे॑ । पि॒ता । तत् । अ॒श्याम॑ । तव॑ । रु॒द्र ।

प्रऽनी॒तिषु॑ ॥ २ ॥

हे रुद्र नोऽस्मभ्यमस्मदर्थं मृळ । त्वं मुखयिता भव । उतापि च तदनंतरं नोऽस्माकं मयः सुखं कृधि । कृ । वयं च चयद्वीराय चपितसर्ववीरं प्राप्तिश्रयैर्मरुद्भिर्युक्तं वा ते त्वां नमसा हविर्लब्धेनान्नेन नमस्कारेण वा विधेम । परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । अपि च पितोत्पादको मनुः स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः शं रोगाणां शमनं योश्च भयानां यावनं च यदेतद्वयमायेजे देवेभ्यः सकाशात्प्राप्य दत्तवान् हे रुद्र तव प्रणीतिषु प्रकृष्टनयनेषु सत्सु तद्वयमश्नाम । व्याभुयाम ॥ मृळ । मृड सुखने । तौदादिकः । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । कृधि । करोतेर्लोपि बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । श्रुशृणुपृष्ठवृभ्यश्च कंदसीति हेर्धिः । अतः कृक्मीति मयसो विसर्जनीयस्य सत्वं । चयद्वीराय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । विधेम । विध विधाने । तैद्वत्तद्वत् । आयेजे । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । क्षिति संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्संप्रसारणाभाव एवाभ्यासलोपी । अश्नाम । अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया शयद्वीरस्य तव रुद्र मीढुः ।

सुम्नायन्निद्विशौ अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुहवाम ते हविः ॥ ३ ॥

अश्याम । ते । सु०म०तिं । दे०व०य०ज्य०या । श०य०त०ऽवी०र०स्य । त०व । रु०द्र । मी०ढुः ।

सु०म्न०ऽय०न् । इ०त् । वि०शः । अ०स्मा०क०म् । आ । च०र । अ०रि०ष्ट०ऽवी०राः । जु०ह०वा०म । ते । ह०विः ॥ ३ ॥

हे मीढुः सेतः कामाभिवर्षक नित्यतरुण वा रुद्र शयद्वीरस्य क्षपितप्रतिपक्षस्य मरुद्भिर्युक्तस्य वा तव सुमतिं शोभनां कक्षाणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ते तत्संबन्धिनो वयं देवयज्यया देवयागेन त्वद्देवत्वेन यज्ञेना-
श्नाम । प्राप्तवाम । त्वं चास्माकं विशः प्रजा अभिलक्ष्या चर । आगच्छ । किं कुर्वन् । सुम्नायन्ति । सुम्नमिति
सुखनाम । तासां प्रजानां सुखमिच्छन्नेव । सुखप्रद एव भवेत्त्वर्थः । ततो वयमरिष्टवीराः । वीर्याज्जायंत इति
वीराः प्रजाः । अरिष्टा अहिंसिता वीरा येषां तथाभूताः संतप्ते तुभ्यं हविश्चरुपुरोडाशादिकं जुहवाम ।
चोदित आधारे प्रक्षिपाम ॥ सुमतिं । मतिर्मननं । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा सुमतिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदांतोदात्तत्वं । देवयज्यया । छंदसि निष्टर्क्येत्यादौ यजेर्यप्रत्ययो निपात्यते स्त्रीलिंगता च । मीढुः । मिह
सेचने । दाश्यान्ताद्वाग्मीढ्वानिति क्लृप्तप्रत्ययांतो निपातितः । संबुद्धौ मतुवसो हरिति इत्वं । सुम्नायन् । सुम्नं
परेषाभिच्छति । छंदसि परेच्छायामपीति क्यच् । न छंदस्त्वपुत्रस्तेतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । देवसुम्नयोर्यजुषि
काठके । पा० ७. ४. ३८. इति विधीयमानमात्रं व्यत्ययेनात्रापि द्रष्टव्यं ॥

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वंक्तुं कविमवसे नि ह्वयामहे ।

आरे अस्मदैव्यं हेळो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

त्वेषं । व०यं । रु०द्रं । य०ज्ञ०सा०धं । वं०क्तुं । क०विं । अ०व०से । नि । ह०व०या०म०हे ।

आ०रे । अ०स्म०त् । दै०व्यं । हे०ळः । अ०स्य०तु । सु०म०तिं । इ०त् । व०यं । अ०स्य । आ । वृ०णी०म०हे ॥ ४ ॥

अवसे रक्षणाय रुद्रं महादेवं नि ह्वयामहे । नितरामाह्वयामः । कीदृशं । त्वेषं दीप्तं यज्ञसाधं यज्ञस्य
साधयितारं । एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति । तथा च तैत्तिरीयके देवा वै यज्ञाद्रुद्रमंतरायातेत्युपेक्ष्यते ।
स्विष्टं वै न इदं भविष्यति यदिसं राधयिष्याम इति तत्स्विष्टकृतः स्विष्टकृतत्वं । तै० सं० २. ६. ८. ३. इति । वंक्तुं
कुटिलगंतारं कविं क्रांतदर्शिनं । स च रुद्रो दैव्यं देवस्य द्योतमानस्य संबन्धिनं हेळः क्रोधमस्त्रदारेऽस्मत्तो
दूरदेशेऽस्यतु । प्रेरयतु । अस्य महादेवस्य सुमतिमित् शोभनामनुग्रहरूपां बुद्धिमेव वयमा वृणीमहे । आभि-
मुख्येन संभजामहे ॥ यज्ञसाधं । यज्ञं साधयतीति यज्ञसात् । पिधु संराजौ । सिध्यतिरपारलौकिक इत्यात्वं ।
यद्वा । राध साध संसिद्धौ । अस्त्रायंतात् क्लिप् । वंक्तुं । वक्ति कौटिल्ये । श्रौणादिक उपत्ययः । नि ह्वयामहे ।
निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं । दैव्यं । देवाद्यञ्जौ । पा० ४. १. ८५. ३. इति प्राग्दीव्यतीयो यञ् । अस्यतु ।
असु क्षेपणे । देवादिकः । वृणीमहे । वृङ् संभक्तौ । क्रियादिकः ॥

दिवो वराहमरुषं कपर्दिनं त्वेषं रूपं नमसा नि ह्वयामहे ।

हस्ते विभ्रज्जेषजा वार्याणि शर्म वर्मं छर्दिस्मभ्यं यंसत् ॥ ५ ॥

दिवः । व०रा०हं । अ०रु०षं । क०प०र्दि०नं । त्वेषं । रू०पं । न०म०सा । नि । ह०व०या०म०हे ।

ह०स्ते । वि०भ्र०ज् । भे०ष०जा । वा०र्या०णि । श०र्म । व०र्मं । छ०र्दिः । अ०स्म०भ्यं । यं०स०त् ॥ ५ ॥

वराहं वराहारमुत्कृष्टभोजनं । यद्वा । वराहवहूडांगं । अरुषमारोचमानं कपर्दिनं जटाभिर्युक्तं त्वेषं
तेजसा दीप्यमानं रूपं निरूपणीयं वेदांतैरधिगम्य एवंभूतं रुद्रं नमसा हविर्क्षेत्रेणान्नैर्न नमस्कारेण वा
दिवो बुलोकसकाशानि ह्वयामहे । नितरामाह्वयामः । स आहूतो रुद्रो हस्ते स्वकीये बाहौ वार्याणि सर्वैर्ध-

रणीयानि भेषजा भेषज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि बिभ्रत् धारयन् अस्त्रभ्यं सोतुभ्यः शर्मारोग्यलक्षणं सुखं
वर्मायुधानां निवारकं कवचं कर्दिः । गृहनामैतत् । गृहं च यंसत् । प्रयच्छतु ॥ बिभ्रत् । डुभृज् धारणपोष-
णयोः । जीहोत्यादिकः । लटः शतृ । भृजामिदित्यभ्यासखेलं । भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । कङ्गादिः ।
पचाद्यच् । अतोलोपयलोपी । सुमंगलभेषजाञ्च । पा० ४. १. ३०. । इति निपातनाद्रूपसिद्धिः । शिष्कंदसि बज्ज-
लमिति शैलोपः । वार्याणि । वृङ् संभक्तौ । ऋहलोर्णत् । ईडवंदेत्याद्युदात्तत्वं । कर्दिः । उकृदिर् दीप्तिदेव-
नयोः । कृयते दीप्यते सुवर्णादिभिर्धनैः प्रकाशत इति कर्दिर्गृहं । अर्चिश्चिज्जह्पिच्छादिच्छर्दिभ्य इतिः ।
यंसत् । यम उपरमे । लेखडागमः । सिद्धज्जलं लेटीति सिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ ५॥

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनं ।

रास्वा च नो अमृत मर्तभोजनं तमने तोकाय तनयाय मृळ ॥ ६ ॥

इदं । पित्रे । मरुतां । उच्यते । वचः । स्वादोः । स्वादीयः । रुद्राय । वर्धनं ।

रास्व । च । नः । अमृत । मर्तभोजनं । तमने । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ ६ ॥

इदं स्तुतिलक्षणं वचो मरुतामेकोनपंचाशत्संख्याकानां देवविशेषाणां पित्रे जनकाय रुद्रायेश्चराधोच्यते ।
उच्चार्यते । कोदृशं । स्वादोः स्वादीयो रसवतो मधुघृतादेरपि स्वादुतरं । अतिशयेन हर्षजनकमित्यर्थः ।
वर्धनं स्तुत्यस्य प्रवर्धकं । सोत्रेण हि देवता हृष्टा सती प्रवर्धते । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वमेवमाख्यायते । पुरा
कदाचिदिन्द्रोऽसुराज्जिगाय । तदानीं दितिरसुरमतिद्रुहणनसमर्थं पुत्रं कामयमाना तपसा भर्तुः संकाशाङ्गर्भं
लेभे । इमं वृत्तात्तद्विद्वेन्द्रो वज्रहस्तः सन् सूक्ष्मरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा विभेद ।
पुनरथैकैकं सप्तखंडमकरोत् । ते सर्वे गर्भैकदेशा योनिर्निर्गत्या रुदन् । एतस्मिन्नवसरे लीलार्थं गच्छन्ती पार्वती-
परमेश्वराविमान्द्रुशतुः । महेशं प्रति पार्वत्येवमवोचत् । इमे मांसखंडा यथा प्रत्येकं पुत्राः संपद्यन्तामेवं त्वया
कार्यं मयि चेत्यीतिरस्तीति । स च महेश्वरस्त्वात्समानरूपान् समानवयसः समानाखंकारान्पुत्रान्छत्वा गौर्यै
प्रददौ त्वमे पुत्राः संत्विति । अतः सर्वेषु मारुतेषु मुक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति स्तूयन्ते । रौद्रेषु च मरुतां
पिता रुद्र इति । अपि च हे अमृत मरणरहित रुद्र मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगपर्याप्तमन्नं नोऽस्त्रभ्यं
रास्व । प्रयच्छ । तथा तमने आत्मने । द्वितीयार्थे चतुर्थी । मां तोकाय तोकं पुत्रं तनयाय तनयं तत्पुत्रं च
मृळ । सुखय ॥ पित्रे । उदात्तयण इति विभक्तैरुदात्तत्वं । रास्व । रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । तमने ।
मंत्रेष्वान्यदेरात्मन इत्यत्राडोऽन्यत्रापि च्छंदसि दृश्यते । का० ६. ४. १४१. १. । इति वचनादात्मन आका-
रलोपः ॥

मा नो महांतमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षंतमुत मा न उक्षितं ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियाः तन्वः रुद्र रिरिषः ॥ ७ ॥

मा । नः । महांतं । उत । मा । नः । अर्भकं । मा । नः । उक्षंतं । उत । मा । नः । उक्षितं ।

मा । नः । वधीः । पितरं । मा । उत । मातरं । मा । नः । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रिरिषः ॥ ७ ॥

हे रुद्र नोऽस्त्राकं मध्य महांतं वृद्धं मा वधीः । मा हिंसीः । उतापि च नोऽस्त्राकमर्भकं बालं मा हिंसीः ।
तथा नोऽस्त्राकं मध्य उच्यंतं सेक्तारं मध्यवयस्कं युवानं मा वधीः । उतापि च नोऽस्त्राकमुचितं गर्भरूपेण
स्त्रीषु निषिक्तमपत्यं मा वधीः । तथा नोऽस्त्राकं पितरं जनकं मा वधीः । उतापि च मातरं जननीं मा
वधीः । तथा नोऽस्त्राकं प्रियाः स्नेहविषयास्तन्वः शरीराणि तनूषु भवाः प्रजा वा हे रुद्र मा रिरिषः । मा
हिंसीः ॥ वधीः । हृतेर्माडि लुडि चेति वधादेशः । स चादंतः । सिच इट् । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्ब्रह्म-
भावः । रिरिषः । रिष हिंसायां । स्थंतालुडि चडि शिलीपोपधाह्रस्वत्वादीनि । क्छंदसः पदकार्त्तानो
ऽभ्यासद्वयः ॥

मा नस्त्रोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्वा हवामहे ॥ ८ ॥

मा । नः । तोके । तनये । मा । नः । आयौ । मा । नः । गोषु । मा । नः । अश्वेषु । रीरिषः ।

वीरान् । मा । नः । रुद्र । भामितः । वधीः । हविष्मन्तः । सदं । इत् । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोकादिविषये मा रिरिषः । मा हिंसीः । तोकशब्दः पुत्रवाची । तनयस्तपुत्रः । आयुरित्थतोदात्तो मनुष्यनाम । पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो योऽस्मदीयो मनुष्यस्तस्मिन् गोषु पश्वादिष्वश्वेषु च मा रिरिषः । हिंसां मा कृथाः । तथा हे रुद्र वीरान् विक्रान्तान् शौर्योपेतानस्मदीयान् भामितः क्रुद्धः सन् मा वधीः । मा हिंसीः । वयं च हविष्मन्तो हविर्मर्युक्ताः संतः सदमित् सर्वदैव त्वां हवामहे । आहुयामहे ॥ आयौ । इण् गतौ । कंदसीण इत्युपप्रत्ययः । भामितः । भाम क्रोधि क्रोधिकरणे चेति कर्तरि क्तः । हवामहे । हेनो लटि बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं ॥

देवमुवां हविःषु रुद्रस्य पशुपतिर्धाग उप ते स्तोमानित्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च । उप ते स्तोमान्यशुपा इवाकरिमिति द्वे । आ० ४. ११. । इति ॥

उप ते स्तोमान्यशुपा इवाकरं रास्वा पितर्मरुतां मुन्नमस्मे ।

भद्रा हि ते सुमतिर्मृळयत्तमाथा वयमव इत्ने वृणीमहे ॥ ९ ॥

उप । ते । स्तोमान् । पशुपाः । ऽइव । आ । अकरं । रास्व । पितः । मरुतां । मुन्नं । अस्मे इति ।

भद्रा । हि । ते । सु । मतिः । मृळयत् । ऽतमा । अथ । वयं । अवः । इत् । ते । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे रुद्र स्तोमान् स्तुतिरूपाब्जान् ते तुभ्यमुपाकरं । उपाकरोमि । समर्पयामि । तत्र दृष्टांतः । पशुपा इव । यथा पशूनां पालयिता गोपः प्रातःकाले स्वस्वै समर्पितान्यशून् सायंकाले स्वामिभ्यः प्रत्यर्पयति एवं त्वत्सकाशाब्जान् स्तुतिरूपाब्जान् स्तुतिसाधनतया तुभ्यं प्रत्यर्पयामीत्यर्थः । हे मरुतां पितर्मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र नोऽस्मभ्यं सुन्नं सुन्नं रास्व । देहि । अपि च ते त्वदीया सुमतिः कल्याणी बुद्धिर्मृळयत्तमातिशयेन सुखयितुमा । अत एव भद्रा भजनीया हि । यस्मादेवं तस्मादथानंतरं वयं ते त्वदीयमवो रक्षणं वृणीमहे । संभजामहे ॥ अकरं । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् । छमृदृरहिभ्य इति चुरिडादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पितर्मरुतां । परमपि कंदसीति परस्याः षष्ठ्याः पूर्वामंचितानुप्रवेशे सत्यामंचितस्य चेति पदद्वयमप्यनुदात्तं । अस्मे । सुपां सुलुगिति चतुर्थीबङ्गवचनस्य श्रेष्ठादेशः । मृळयत्तमा । मृड सुखने । अस्माख्यन्ताङ्गः शतृ । तस्य कंदस्युभयधेत्यार्धधातुकत्वाब्जसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्ययस्वरः शिष्यते ॥

आरे ते गोघ्नमुत पूरुषघ्नं क्षयंवीर मुन्नमस्मे ते अस्तु ।

मृळा च नो अधि च ब्रूहि देवाधा च नः शर्म यच्छ द्विबर्हीः ॥ १० ॥

आरे । ते । गोऽघ्नं । उत । पूरुषऽघ्नं । क्षयन् । ऽवीर । सुन्नं । अस्मे इति । ते । अस्तु ।

मृळ । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव । अध । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विऽबर्हीः ॥ १० ॥

हे क्षयवीर चापितसर्वशत्रुषु रुद्र ते त्वदीयं गोघ्नं यन्नोहननं यदा नोहननसाधनमायुधं उतापि च पूरुषघ्नं पूरुषहननं तत्साधनमायुधं वा तदुभयमपि दूरेऽस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे भवतु । अस्मे अस्मासु ते त्वदीयं सुन्नं सुखमस्तु । भवतु । अपि च नोऽस्माकं मृळा । सुखसिद्धयर्थं प्रसन्नो भव । हे देव बीतमान रुद्र नोऽस्मानधि ब्रूहि च । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मण्येन ब्रूयात् । तै० सं० २. ५. ११. ९. । इति यथा । अध चाद्यानंतरं च द्विबर्ही द्वयोः स्नानयोः पुथिव्यामंतरिक्षे च परिवृढः । यदा । द्वयोर्दक्षिणोत्तरमार्गयोर्ज्ञानकर्म-

लोर्वा परिवृढः स्वामी । स त्वं नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ गोघ्नं । हन हिंसागत्योः । अस्माद्वज्रं
कविधानमिति भावे करणे वा कप्रत्ययः । गमहनेत्युपधात्तोपः । हो हंतैरिति कुलं । द्विर्होः । वृह वृहि वृद्धौ ।
द्वयोः स्थानयोर्बर्हते प्रवर्धत इति द्विर्होः । असुन् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवोचाम नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हव रूद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥११॥

अवोचाम । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः । हव । रूद्रः । मरुत्वान् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥११॥

अवस्यवोऽवोऽन्नं रक्षणं वेच्छंतो वयमवोचाम । एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रमवादिष्य । असौ रूद्राय नमो
नमस्कारोऽस्तु । मरुत्वात्प्रवृत्तिः स्वकीयैः पुचैर्युक्तो रूद्रश्च नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृणोतु । स्वीकरोतु ।
यदस्माभिरुक्तं नोऽस्मादीयं तत्सर्वं मित्रादयः षड्वता ममहंतां । पूजयंतु । उतशब्दोऽप्यर्थः ॥ अवोचाम । ब्रून्
व्यक्तायां वाचि । लुङि ब्रुवो वचिः । चरुडिदेशः । वच उमित्युमागमः । अवस्यवः । अव
रक्षणे । भावेऽसुन् । सुप आत्मनः क्वच । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । हव । भावेऽनुपसर्गस्त्वित्प संप्रसारणं च ।
मरुत्वान् । झय इति मनुषो वत्वं । तसौ मत्वर्थ इति भवेन पदत्वाभावाज्ज्स्त्वाभावः ॥ ॥ ६ ॥

चित्रमिति षडृचं दशमं सूक्तं कुत्सस्थार्यं वैष्टुभं सूर्यदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । चित्रं षट् सौर्यमिति ॥
आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि ऋषिर्वा ॥ तचेदं सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । चित्रं देवानां
नमो मित्रस्य । आ० ६. ५. इति ॥ आदितस्त्रिंशच्चः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः ।
ततो द्वे वपापुरोडाशयोर्याज्ये । तथा च सूचितं । चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पंच शं नो भव चक्षसा शं
नो अज्ञा । आ० ३. ८. इति ॥ अतिमूर्तिनाम्येकहि शुनासीर्यै पर्वणि च सूर्यस्य हविषश्चित्रं देवानामित्वेषा
याज्या । सूचितं च । तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० ९. ८. इति ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥१॥

चित्रं । देवानां । उत । अगात् । अनीकं । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अंतरिक्षं । सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥१॥

देवानां । दीव्यंतीति देवा रश्मयः । तेषां देवजनानामेव वानीकं तेजःसमूहं चित्रमाश्चर्यकरं सूर्यस्य
मंडलमुदगात् । उदयाचलं प्राप्तमासीत् । कीदृशं । मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां
जगतां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीं च आप्राः ।
स्वकीयेन तेजसा आ समंतादपूरयत् । ईदृग्भूतमंडलांतर्वर्ती सूर्योऽतर्थामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा
जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चात्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजंगमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणं ।
कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते । तथा च पारमर्षे सूचं । तदन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः । वेदां २. १. १४. इति ।
यदा । स्थावरजंगमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत्पुनश्चेतनयुक्तं
सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते । योऽसी तपद्देति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति । तै० आ० १. १४. १. ।
इति ॥ आप्राः । प्रा पूरणे । लङि पुरुषव्यत्ययः । अदादित्वाच्छपो लुक् । जगतः । गर्भेर्द्ध्वं च । पा० ३. २. १७८. ३. ।
इति त्रिभिर्द्वचनं । गमः क्वावित्यनुनासिकलोपः । तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः क्वासुः । द्विचने शर्पूर्वाः खयः । षष्ठी-
क्वचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । शासिवसीति षत्वं ॥

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्र नरो देवयंतो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यः । देवी । उषसं । रोचमानां । मर्यः । न । योषां । अभि । एति । पश्चात् ।

यत्र । नरः । देवऽयंतः । युगानि । विऽतन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यो देवी दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानामुषसं पश्चादभ्येति । उषसः प्रादुर्भावानंतरं तामभिलक्ष्य गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । मर्यो न योषां । यथा कश्चिन्ननुष्यः शोभनावयवां गच्छंतीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत् । यत्र यस्यामुषसि जातायां देवयंतो देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छन्तो नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना युगानि । युगशब्दः कालवाची । तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यते यथा दर्शपूर्णमासाविति । अभिहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते विस्तारयन्ति । यद्वा । देवयंतो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छन्तो यजमानपुरुषा युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारयन्ति । तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः । एवंविधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय सुम इति शेषः । यद्वा । देवयंतो देवकामा यजमाना युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः संतो भद्रं कल्याणमभिहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयन्ति ॥ मर्यः । मृङ् प्राणत्यागि । कुंदसि निष्ठर्क्यत्यादी यत्प्रत्ययांतो निपात्यते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । युगानि । युजिः कर्मणि घञ् । युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणे च । का० ६. १. १६०. । इत्यादिषु पाठाद्गुणाभावोऽतोदात्तत्वं च । वितन्वते । तनु विस्तारि । तनादिक्ञञ् उः । सहिति योगविभागात्तिडोपसर्गस्य समासे सति समासस्त्वित्यतोदात्तत्वं ॥

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः ।

नमस्यंतो दिव आ पृष्ठमस्युः परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतऽग्वाः । अनुऽमाद्यासः ।

नमस्यंतः । दिवः । आ । पृष्ठं । अस्युः । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः कल्याणाः । अश्वा एतग्वा इत्येतदुभयमश्वनाम । तत्रैकं क्रियापरं योजनीयं । अश्वासुरगा व्यापनशीला वा हरितो हर्तारश्चित्रा विचित्रावयवा अनुमाद्यासोऽनुक्रमेण सर्वे सुखा मादनीयाः । एवंभूताः सूर्यस्त्वैतग्वा अश्वाः । यद्वा । एतं गंतव्यं मार्गं गंतारोऽश्वाः । एतं शबलवर्णं वा प्राप्नुवन्तोऽश्वाः । नमस्यंतोऽस्माभिर्नमस्त्वमानाः संतो दिवोऽतस्मिन् पुष्टमुपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणमास्युः । आतिष्ठन्ति । प्राप्नुवन्ति । यद्वा । हरितो रसहरणशीला रश्मयो भद्रादिलक्षणविशिष्टा दिवः पृष्ठं नमःस्त्वलमातिष्ठन्ति । आस्थाय च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सब्रह्मदानीमेवैकेनाह्वा परि यन्ति । परितो गच्छन्ति । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अश्वाः । अश्व व्याप्तौ । अग्निमुषीत्यादिना कृन् । एतग्वाः । इण् गतौ । आसेहसीत्यादि-न कर्मणि तन्प्रत्ययः । गमेरीणादिको भावे ड्प्रत्ययः । एतमेतत्वं प्रति स्वी गमनं येषां ते तथोक्ताः । बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुमाद्यासः । मदि सुतौ । अस्माद्यन्तादचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । नमस्यंतः । नमोवरिव इति पूजार्थं क्यच् । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । अस्युः । तिष्ठतेऽङ्कादसो वर्तमाने लुङ् । गातिस्थिति सिचौ लुक् । आत इति श्लेषः ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्यादाद्राची वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ४ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवऽत्वं । तत् । महिऽत्वं । मध्या । कर्तोः । विऽततं । सं । जभार ।

यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सधऽस्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥ ४ ॥

सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य तद्देवत्वमीश्वरत्वं । स्वातंत्र्यमिति यावत् । महित्वं महत्त्वं माहात्म्यं च तदेव । तच्छब्दश्रुतिर्यच्छब्दाध्याहारः । यत्कर्तोः । कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्णादिलक्षणस्य कर्मणो मध्या मध्येऽपरिसमाप्त एव तस्मिन्कर्मणि विततं विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालमस्मिन् गच्छन् सूर्यः सं जमार अस्माद्धो- कात्स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विस्त्रज्यस्मिन् यतं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्वातंत्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति । न कस्यापि । सूर्य एवेदृशं स्वातंत्र्यं महिमानं चावगाहते । अपि च । इदित्यव- धारणे । यदेवस्मिन्नेव काले हरितो रसहरणशीलान्स्वरश्मिन् हरिद्वर्णानश्चान्वा सधस्थात्सहस्रानादस्मा- त्पार्थिवाद्धोकादादायायुक्त अन्यत्र संयुक्तान्करोति । यद्वा । युजिः केवलोऽपि विपूर्वो द्रष्टव्यः । यदैवासौ स्वरश्मिन्श्चान्वा सधस्थात् । सह तिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थो रथः । तस्मादयुक्त । असुंचत् । आत् अनंतरमेव रात्री निशा वास आच्छादयितुं तमः सिमस्रै । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सप्तम्यर्थे चतुर्थी । सर्वस्मिन् लोके तनुते । विस्तारयति । यद्वा । वासो वासरमहः । तत्सर्वस्मादस्माद्धोकादपनीय रात्री तमस्तनुते । अत्र निरुक्तं । तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संज्ञियते यदासावयुक्त हरणानादित्यरश्मी- न्हरितोऽश्वानिति वाय रात्री वासस्तनुते सिमस्रै वासरमहरवयुवती सर्वस्मात् । नि० ४. ११. इति ॥ महित्वं । मह पूजायां । औणादिक इन्द्रत्ययः । तस्य भावस्त्वतलौ । पा० ५. १. ११८. मध्या । मध्यशब्दात्सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशः । कर्तोः । करोतेरौणादिकस्तुन्द्रत्ययः । विततं । विपूर्वात्तनोतिः कर्मणि निष्ठा । उदित्वेन त्काप्रत्यय इटो विकल्पनाद्यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जमार । ह्यहोर्भं इति भत्वं । अयुक्त । युजिर्लुङि झलो झलीति सिचो लोपः । सधस्थात् । घञर्थे कविधानमित्यधि- करणे कप्रत्ययः । सध मादस्थयोऽङ्दस्येति सधादेशः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्री । रात्रेश्चाजसाविति ङीप् ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्थे ।

अनंतमन्यदुशंसदस्य पाजः कृष्णमन्यङ्गरितः सं भरंति ॥ ५ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपं । कृणुते । द्योः । उपऽस्थे ।

अनंतं । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णं । अन्यत् । हरितः । सं । भरंति ॥ ५ ॥

तत्तदानीमुदयसमये मित्रस्य वरुणस्यैतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतोऽभिचक्ष आभिमुख्येन प्रकाशनाय दोर्नभस उपस्थ उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते । करोति । अपि चास्य सूर्यस्य हरितो रसहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णा अश्वा वानंतमवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रुशद्दीप्यमानं श्वेतवर्णं पाजः । बलनामैतत् । बलयुक्तमतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थमन्यत्तमसो विलक्षणं तेजः सं भरंति । अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयंति । तथा कृष्णं कृष्णवर्ण- मन्यत्तमः स्वकीयापगमनेन रात्री । अस्य रश्मयोऽथेवं कुर्वंति किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ अभिचक्षे । संपन्नादेवलो भावे क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्योः । डसिङसोश्च । पा० ६. १. ११०. इति पूर्वरूपता । उपस्थे । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । मरुदृष्ट्वादेवलोऽङ्दस्येति डादेशः । पाजः । पाति रक्षतीति पाजो बलं । पातेर्बले जुङ् । उ० ४. २०२. इत्यमुन् जुडागमश्च । छांदसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः ॥

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवद्यात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ६ ॥

अद्य । देवाः । उतऽदिता । सूर्यस्य । निः । अंहसः । पिपृता । निः । अवद्यात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ६ ॥

हे देवा बोतमानाः सूर्यरश्मयः अब्यास्मिन्काले सूर्यस्यादित्यस्योदिता उदिताबुदये सतीतस्ततः प्रसरंतो

यूयमस्मानंहसः पापान्निष्पिपृत । निष्कृष्य पालयत । यदिदमस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः षड्वेता
ममहंता । पूजयंतु । अनुमन्यतां । रक्षन्त्विति यावत् । मित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽहरभिमानी देवः । वरुणोऽनिष्टानां
निवारयिता रात्र्यभिमानी । अदितिरखंडनीयादीना वा देवमाता । सिंधुः खंदनशीलोदकाभिमानी
देवता । पृथिवी भूलोकस्थाधिष्ठात्री दीर्घलोकस्य । उतशब्दः समुच्चये ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां
दीर्घत्वं । उदिता । उत्पूर्वादेतेर्भावे क्तिन् । मुपां मुलुगिति डादेशः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पिपृत ।
पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । लोटि जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । द्विर्वचनोरदत्वहलादिशेषाः । अर्ति-
पिपत्योश्चैत्यभ्यासस्त्वेत्वं । सार्वधातुकमपिदिति तशब्दस्य ङित्वे सति ऋचि तुनुधेत्यादिना संहितायां
दीर्घः ॥ ७ ॥ ॥ १६ ॥

सप्तदशेऽनुवाके पंच सूक्तानि । तत्र नासत्याभ्यामिति पंचविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं । उशिकसंज्ञायामंगराजस्य
महिष्या दास्यां दीर्घतमसोत्पादितः कक्षीवानस्य सूक्तस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । अश्विर्ना देवता । तथा
चानुक्रांतं । नासत्याभ्यां पंचाधिका कक्षीवान्दीर्घतमस उशिकप्रसूत आश्विनं वा इति । तुह्यादिपरिभाषयेद-
मादीनि पंच सूक्तान्यश्विदेवत्यानि ॥ प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छंदसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि ।
अथाश्विन इति खंडे सूचितं । यावाण्येव नासत्याभ्यामिति त्रीणि । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैतानि
शस्त्रानि प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

नासत्याभ्यां बर्हिर्निव प्र वृजे स्तोमौ इयम्यभियेव वातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतु रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्यां । बर्हिःऽइव । प्र । वृजे । स्तोमान् । इयमि । अभियाऽइव । वातः ।

यौ । अर्भगाय । विऽमदाय । जायां । सेनाऽजुवा । निऽऊहतुः । रथेन ॥ १ ॥

बर्हिर्निव यथा कश्चिद्वजमानो यागार्थं बर्हिः प्र वृजे प्रकर्षेणान्यूनानतिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दमं वृक्ते
क्विनन्ति । संपादयतीति यावत् । एवमहं नासत्याभ्यामश्विभ्यां स्तोमान् सुतीरियमि । संपादयामि । एतदेव
विशदीक्रियते । अभियेव यथाभियाण्यक्षेषु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि वातो वायुर्वर्षणार्थं बज्रशः प्रेरयति
एवमहमश्विभ्यां स्तोत्राणीयमि । बज्रशः प्रेरयामि । कीदृशावश्विनौ । अर्भगाय बालाय स्वयंवरलब्धभार्याय
विमदायैतत्संज्ञाय राजर्षये मध्येमार्गं स्वयंवरार्थमागतैस्सामलभमानैरन्यैर्नृपैः सह योद्धुमशक्तवतेऽपि तस्मै
सेनाजुवा शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुष्प्रापेण रथेन यावश्विनौ जायां भार्या परिरनुक्रांतां न्यूहतुः शत्रून्निहत्य
तदीयं गृहं प्रापयामासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्यां । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ
नासत्यौ । नभ्राण्यनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृजे । वृजौ वर्जने ।
आदादिकः । इदित्वाप्सुम् । लोपस्य आत्मनेपदेष्विति तलोपः । इयमि । ऋ गती । जौहोत्यादिकः । अर्तिपि-
पत्योश्चैत्यभ्यासस्त्वेत्वं । अभ्यासस्त्रासवर्ण इतीयङ् । अभियेव । समुद्राभ्राह इति भवार्थे घः । घस्येयादेशः ।
शेष्छंदसि बज्रलमिति शैल्योपः । अर्भगाय । अर्तिगृभ्यां भन् । उ० ३. १५२. इत्यर्तेर्मन् । अर्भ एवार्भकः । संज्ञायां
कन् । पा० ५. ३. ८७. छंदसो गकारः । अपर आह । अर्भमन्यं नायति शब्दयतीत्यर्भः । कै गे शब्दे ।
गापोष्ठक् । पा० ३. २. ८. आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । तदेतत्पदद्वयतः शाकल्यस्याभिमतं । सेनाजुवा ।
जु इति सौत्रो धातुर्गत्वर्थः । अस्मादंतर्भावितव्यर्थत्वात् । कश्चिच्चिप्रतीत्यादिना क्क्विन्दीर्घौ । तन्वादित्वादुवङ् ।
पा० ६. ४. ७७. १. न्यूहतुः । वह प्रापणे । लिखतुसि यजादित्वात्संप्रसारणं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघात-
प्रतिषेधः ॥

वीरूपमभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शाशदाना ।

तद्रासभो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥ २ ॥

वी॒कुप॑त्नमि॒भिः । आ॒शुहे॑ममि॒भिः । वा॒ । दे॒वानां॑ । वा॒ । जू॒तिमि॑भिः । शा॒श॒दाना॑ ।
तत् । रा॒स॒भः । ना॒स॒त्या । स॒हस्रं॑ । आ॒जा । य॒मस्य॑ । प्र॒ऽध॒ने । जि॒गा॒य ॥ २ ॥

वीकुपत्नभिः । वीङ्घ्रिति बलनाम । बलवदुत्पतनैः आशुहेमभिः शीघ्रगमनैः । वाशब्दः समुच्चये । हे नासत्याश्विनौ एवंभूतैरश्वैश्च देवानामिन्द्रादीनां जूतिभिः प्रेरणैश्च शाशदाना शाशद्यमानयोरत्यर्थं प्रेर्यमाण-
योर्युवयोर्वाहनभूतो यो रासभः प्रजापतिना दत्तः स यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने प्रकीर्णधनोपेत
आजा आजौ संग्रामे तच्छत्रूणां सहस्रं जिगाय । जितवान् । वैवस्वतो हि बहूनां मरणहेतुना संग्रामेण तुष्टो
भवति । यद्वा । जेतव्यत्वेन प्रजापतिना निहितमृक्सहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रासभो जिगाय । जयेनालमत ।
अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेवाजिं प्राप्य युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्त्रिन्नेत्रे प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं
प्रायच्छत् । ऐ० ब्रा० ४. ७. । इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥ वीकुपत्नभिः । वीकु बलवत्पतन्तीति वीकुपत्नानः ।
आशुहेमभिः । आशु शीघ्रं हिन्वन्ति गच्छन्तीत्याशुहेमानः । तैः । हि गतौ वृद्धौ च । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति
मनिन् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जूतिभिः । ऊतियूतिजूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । शाशदाना । शट्ट
श०त्ने । अत्र गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माद्यडन्ताल्लटः शानच् । तस्य छन्दसुभयथेत्यार्धधातुकत्वात्
अनभावः । अतोऽलोपयलोपी । अथस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ।
आजा । तेनैव सूत्रेण डादेशः । जिगाय । जि जये । सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं गकारः ॥

तु॒यो ह॑ भु॒ज्युम॑श्चिनो॒दमे॒धे र॒यिं न॑ कश्चिन्म॒मृवाँ॑ अ॒वा॒हाः ।

त॒मू॒ह॒यु॒नौ॒भिरा॑त्म॒न्वती॑भिर॒न्तरि॑क्ष॒प्रु॒ङ्गि॒रपो॑दकाभिः ॥ ३ ॥

तु॒यः । ह॒ । भु॒ज्युं । अ॒श्चि॒ना । उ॒द॒मे॒धे । र॒यिं । न । कः । चि॒त् । म॒मृ॒वान् । अ॒व । अ॒हाः ।
तं । उ॒ह॒युः । नौ॒भिः । आ॒त्म॒न्ऽव॒तीभिः॑ । अ॒न्तरि॑क्ष॒प्रु॒त्ऽभिः॑ । अ॒प॒ऽउ॒द॒काभिः॑ ॥ ३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । तुयो नामाश्विनोः प्रियः कश्चिद्राजर्षिः । स च द्वीपांतरवर्तिभिः शत्रुभिरत्यंतमुपद्रुतः
सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा प्राहृषीत् । सा च नीर्मध्येसमुद्रमतिदूरं गता वायुवर्गेन
भिन्नासीत् । तदानीं स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ तुष्टाव । तौ च स्तुतौ सेनया सहितमात्मीयासु नौष्वारोप्य पितु-
सुयस्य समीपं त्रिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरिति । अयमर्थ इदमादिकेन तुचेन प्रतिपाद्यते । हशब्दः
प्रसिद्धौ । तुयः खलु पूर्वं शत्रुभिः पीडितः सन् तज्जयार्थमुदमेधे । उदकैर्मिह्यते सिच्यत इत्युदकमेधः समुद्रः ।
तस्मिन्भुज्युमेतत्संज्ञं प्रियं पुत्रमवाहाः । नावा गुंतुं पर्यत्याचीत् । तत्र दृष्टांतः । ममृवान् म्रियमाणः सन्धन-
लोमी कश्चिन्मनुष्यो रयिं न यथा धनं परित्यजति तद्वत् । हे अश्विनौ तं च भुज्युं मध्येसमुद्रं निमयं नौभिः
पितृसमीपमूहयुः । युवां प्रापितवन्तौ । कीदृशीभिः । आत्मन्वतीभिरात्मीयाभिः । युवयोः स्वभूताभिरित्यर्थः ।
यद्वा । धृतिरात्मा । धारणवतीभिरित्यर्थः । अन्तरिक्षप्रुङ्गिरतिस्वच्छत्वादन्तरिक्षे जायतेऽर्षेः प्रादुर्भादेव गंचीभिः
अपोदकाभिः सुस्त्रिंशत्पदातोदकाभिः । अप्रविष्टोदकामिरित्यर्थः ॥ उदमेधे । मिह सेचने । कर्मणि घञ् ।
न्यंक्रादीनां च । पा० ७. ३. ५३. । इति कुत्वं । उदकस्योदः संज्ञायां । पा० ६. ३. ५७. । थाथादिनोत्तरपदातो-
दात्तत्वं । ममृवान् । मृड् प्राणत्यागे । लिट् क्त्वा । ऋादिनियमात्प्राप्तस्त्रेडो वस्त्रेकाजाह्वसामिति नियमाद-
भावः । अहाः । ओहाक् त्यागे । लुङि तिपि ङुः सिच । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात्सगिटी न क्रियेते । बङ्गलं
छन्दसीतीडभावः । हल्ङ्याब्ध्य इति तिलोपः । रत्नविसर्गौ । यद्वा । मंचे घसेति ङ्लुक् । ङ्लुक्प्रत्वादिण न
क्रियते । नौभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मतुप् । मादुपधाया इति वत्त्वं ।
अनो नुडिति नुट् । नलोपः । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अन्तरिक्षप्रुङ्गिः । प्रुङ् गतौ ।
क्लिप्तेति क्लिप् ॥

ति॒स्रः॑ क्ष॒प॒स्त्रि॒रहा॑ति॒व्रज॑ङ्गि॒र्नास॑त्या भु॒ज्युमू॒ह॒युः प॒तंगैः॑ ।

स॒मु॒द्रस्य॑ ध॒न्व॒न्ना॒द्रस्य॑ पा॒रे चि॒भी रथैः॑ श॒तप॑ङ्गिः ष॒ठ्ठश्चैः॑ ॥ ४ ॥

तिस्रः । क्षपः । त्रिः । अहा । अतिव्रजत् ऽभिः । नासत्या । भुज्यु । ऊह्युः । पतंगैः ।
समुद्रस्य । धन्वन् । आर्द्रस्य । पारे । त्रिऽभिः । रथैः । शतपत् ऽभिः । षट् ऽअश्वैः ॥ ४ ॥

हे नासत्यौ सेनया सहोदके निमग्नं भुज्यु तिस्रः चपस्त्रिसंख्याका रात्रीस्त्रिरहा त्रिवारमावृत्तान्यहानि
चातिव्रजद्भिरतिक्रम्य गच्छद्भिरैतावंतं कालमतिव्याप्य वर्तमानैः पतंगैः पतद्भिस्त्रिभिस्त्रिसंख्याकै रथैरूह्युः ।
युवामूढवन्तौ । क्वेति चेत् उच्यते । समुद्रस्यांबुराशेर्मध्ये धन्वन् धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे आर्द्रस्योदकेनाद्रौ
भूतस्य समुद्रस्य पारे तीरदेशे च । कथंभूतै रथैः । शतपद्भिः शतसंख्याकैश्चक्रलक्षणेः पादैरुपेतैः पठ्यैः
षड्भिरश्वैर्युक्तैः ॥ तिस्रः । त्रिचतुरोः स्त्रियामिति त्रिशब्दस्य तिस्रादेशः । स चांतोदात्तः । अचि र ऋत इति
रेफादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिरुदात्तत्वं । चपः । विभक्त्यंतस्य च्छांदसं ह्रस्वत्वं । यद्वा । शस्यत
इति योगविभागादधातोर्ण्याकारलोपः । अहा । श्रेष्कंदसि वज्रलमिति श्लोपः । पतंगैः । पतू गती ।
पतैरंगच । उ० १. ११८. । धन्वन् । धविर्गत्यर्थः । इदित्वात्तुम् । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । मुपां मुलुगिति
सप्तम्या जुक् । शतपद्भिः । शतं पादा येषां । संख्यासुपूर्वस्थिति पादशब्दस्यांत्वलोपः समासांतः । अयस्यया-
दित्वेन भत्वात्पादः पदिति पद्मावः । यद्वा । पादसमानार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं ॥

अनारंभणे तदवीरयेथामनास्थाने अग्रभणे समुद्रे ।

यदश्विना ऊह्युर्भुज्युमस्तं शतारिचां नावमातस्थिवांसं ॥ ५ ॥

अनारंभणे । तत् । अवीरयेथां । अनास्थाने । अग्रभणे । समुद्रे ।

यत् । अश्विनौ । ऊह्युः । भुज्यु । अस्तं । शतऽअरिचां । नाव । आतस्थिऽवांसं ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ अनारंभण आलंबनरहिते समुद्रे तत्कर्मवीरयेथां । विक्रांतं कृतवन्तौ युवां । अनारंभणत्वमेव
स्पष्टीकरोति । अनास्थाने । आस्थीयतेऽस्त्रिन्नित्यास्थानो भूप्रदेशः । तद्रहिते स्थातुमशक्ये जल इत्यर्थः । अग्रभणे
ऽग्रहणे । हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यच्च नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः । किं पुनस्तत्कर्म । भुज्यु समुद्रे मयं शतारिचां
बद्धरिचां । येः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरिचाणि । ईदृशीं नावामातस्थि-
वांसमास्थेतवंतमाच्छ्रवंतं कृत्वास्तं । गृह्णामेतत् । पितृसुगृह्य गृहं प्रति यदूह्युः । तत्प्रापणमन्यैर्दुःशकं युवां
समुद्रमध्ये कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अनारंभणे । आरभ्यत इत्यारंभणं । कृत्यल्लुटो वज्रलमिति कर्मणि ल्युट् । गन्सु-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अवीरयेथां । शूर वीर विक्रांतौ । चुराप्तेऽतः प्रेष्टी । अनास्थानायभणयोः
पूर्ववक्ष्युदस्वरौ । अयं तु विशेषः । हयहोर्भे इति भत्वं । अस्तं । अस्थितेऽस्त्रिन् सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहसीत्या-
दिना तन्प्रत्ययः । शतारिचां । ऋ गती । अर्तिलूधूसू । पा० ३. २. १८४. । इति कारण इचप्रत्ययः । वज्रवीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ८ ॥

यमश्विना ददयुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदित्स्वस्ति ।

तद्वा दात्रं महि कीर्तेन्यं भूतपैडो वाजी सदमिड्व्यो अर्यः ॥ ६ ॥

यं । अश्विना । ददयुः । श्वेतं । अश्वं । अघऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्वस्ति ।

तत् । वां । दात्रं । महि । कीर्तेन्यं । भूत् । पैडः । वाजी । सदै । इत् । हव्यः । अर्यः ॥ ६ ॥

अवेदमाख्यायते । पेदुर्नाम कश्चित् स चाश्विनौ तुष्टाव । तस्मै प्रीतौ कंचिच्छ्वेतवर्णमश्वं दत्तवन्तौ । स
चाश्वस्य प्रीढं जयं चकारिति । एतदत्र प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ युवामघाश्वायार्हः । पेदुर्नाम्ने
राजर्षये यं श्वेतवर्णमश्वं ददयुः दत्तवन्तौ सोऽश्वस्तस्मै स्वस्ति जयलक्षणं मंगलं शश्वदित् नित्यमेव चकार । वां
युवयोस्तद्वाचं दानं महि महदतिगंभीरं अत एव कीर्तेन्यं सर्वैः कीर्तनीयं प्रशस्तं भूत् । अभूत् । तस्मात्पैडः
पेदोः संबंधी पतनशीलः शीघ्रगामी वार्यः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा वाजी वेज्जवाप्तोऽश्वः

सदमित् सद्देव हव्योऽस्माभिरप्याह्लातयः ॥ दात्रं । ददातिर्भाव औणादिकस्त्रप्रत्ययः । महि । मह पूजायां ।
इत्सर्वधातुभ्य इतीन् । कीर्तित्वं । कृत संशब्दने । कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वन इति केन्यप्रत्ययः । कृत इजातोऽरितीत्वं ।
भूत् । बज्रलं कंदस्वमाज्योगेऽपीत्यडभावः । पैद्वः । पेदोः संबंधी । तस्येदमित्यण् । छांदसो वर्णलोपः । हव्यः ।
हव्यतेरचो यदिति यत् । बज्रलं कंदसीति संप्रसारणं । गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । अर्थः । अ गती ।
अध्यादयश्च । उ० ४. १११. इत्यौणादिको यत् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

युवं नरा स्तुवते पज्जियाय कक्षीवते अरदतं पुरंधिं ।

कारोतराच्छपादश्वस्य वृष्णः शतं कुंभां असिंचतं सुरायाः ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । पज्जियाय । कक्षीवते । अरदतं । पुरंधिं ।

कारोतरात् । शपात् । अश्वस्य । वृष्णः । शतं । कुंभान् । असिंचतं । सुरायाः ॥ ७ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । कक्षीवानृषिः पुरा तमसातिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थमश्विनौ तुष्टाव । तस्मा
अश्विनौ प्रभूतां धियं दत्तवताविति । तदाह । हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवां पज्जियाय । पञ्चा इत्यंगिर-
सामाख्या पञ्चा वा अंगिरस इत्याम्नातत्वात् । तेषां कुले जाताय कक्षीवते । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्वते
तत्संज्ञाय स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मह्यं पुरंधिं प्रभूतां धियं बुद्धिमरदतं । अलिखतं । यथा सर्वार्थगोचरा
भवति तथा कृतवतावित्यर्थः । अपि च कारोतरात् । कारोतरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषो
यस्मिन्सुरायाः स्नावणं क्रियते । लुप्तोपममेतत् । कारोतरावथवा सुरायाः संपादकास्तां स्नावयन्ति एवमेव युवां
वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मद्व्यङ्ग्यशपात् खुरात् सुरायाः शतं कुंभान् असंख्यातान्सुराघटानसिंचतं ।
अचारयतं । यद्वा । सिंचतिः पूरणार्थः । कारोतरस्थानीयाबुष्मदीयाश्चखुरात् या सुरा प्रवहति तथा-
संख्यातान् घटानसिंचतं । अपूरयतं । ये जनाः सौचामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागाय सुरां याचन्ति तेषामित्यर्थः ॥
स्तुवते । स्तौतेर्लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम इति विभक्त्येदात्तत्वं । पज्जियाय । पञ्चशब्दाच्छ-
पिको घञ् । कक्षीवते । आसंदीवदधीवक्ष्णीवत्कक्षीवदिति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं वत्त्वं च ।
अरदतं । रद विलेखने । पुरंधिं । पुरंधिर्बज्रधीरिति यास्कः । नि० ६. १३. पृषोदरादित्वात्पुरंधिभावः ।
यद्वा । पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजातमस्मां धीयतेऽवस्थाप्यत इति पुरंधिर्बुद्धिः । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेः
किप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बज्रलमिति बज्रलवचनादलुक् । इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोद्रेऽप्युत्पत्तिः ।
असिंचतं । सिचिर् चरणे । तौदादिकः । शि मुचादीनामिति गुम् ॥

हिमेनाग्निं घ्नंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं ।

अृबीसे अचिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अग्निं । घ्नंसं । अवारयेथां । पितुमतीं । ऊर्जं । अस्मै । अधत्तं ।

अृबीसे । अचिं । अश्विना । अवनीतं । उत् । निन्यथुः । सर्वेऽगणं । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अत्रेदमाख्यानं । अचिमृषिमसुराः शतद्वारे पीडायंचगृहे प्रवेश्य तुषाभिनावाधिषत । तदानीं तेन अश्विना
स्तुतावश्विनावपिसुदकेनोपशमय्य तस्मात्पीडागृहादविकलेन्द्रियवर्गे संतं निरगमयतामिति । तदेतत्प्रतिपाद्यते ।
हे अश्विनौ हिमेन हिमवच्छीतेनोदकेन घ्नंसं दीप्यमानमचेर्बाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषाभिमवारयेथां । युवां
निवारितवन्तौ । शीतीकृतवतावित्यर्थः । अपि चास्मा असुरपीडया कार्क्ष्यं प्राप्तायाचये पितुमतीं । पितुरित्य-
न्ननाम । अन्नयुक्तमूर्जं बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकमधत्तं । पुण्यर्थं प्रायच्छतं । अृबीसेऽपगतप्रकाशे पीडायंच-
गृहेऽवनीतमवाङ्मुखतथासुरैः प्रापितमचिं सर्वगणं । गणः समूहः । सर्वेषामिन्द्रियाणां पुचादीनां वा गणेशो-
पेतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्निन्यथुः । तस्माद्गृहादुद्गमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवन्तौ । यद्वा । हिमेन
शीतेन वृष्युदकेनाभिमभिबन्तीच्छं घ्नंसं । अहर्नामेतत् । सामर्थ्यान्निदाघकालीनमहरवारयेथां । तस्माद्दृष्टेच्छं

निवारितवन्तौ । अपि चास्या अग्रये पितुमतीं चरुपुरोडाशादिलक्षणात्प्रोपितमूर्जं वलकरं रसात्मकमुपस्तरणा
भिधारणात्मकं धृतमधत्तं । वृथ्युत्पादनेनामेर्यागार्थं हवींषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः । ऋवीसेऽपगततेजस्क
पृथिवीद्वयेऽवनीतमोषधीनामुत्पादनायावस्ताप्तीतं । पार्थिवाग्निना परिपक्ता उदकेन क्रिस्ता ह्योषधिवनस्य
तयो विरोहन्ति । अत्रिं हविषामत्तारमोषधिवनस्यत्यादीनां वा एवंविधमग्निं सर्वगणं त्रीह्याद्योषधिवनोपेत
हे अश्विनौ युवां स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नित्यथुः । त्रीह्याद्योषधिवनस्यतिरूपेण भूमेरुपरिष्ठाप्ती
तवन्तौ । कारणात्मना पार्थिवाग्नौ वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्यत्यादिकमश्विनौ प्रवर्षणेन व्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः ।
अयं पक्षो यास्तेन हिमेनोदकेनेत्यादिनोक्तः । नि० ६. ३६ ॥ पितुमतीं । ह्रस्वनुडभ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं ।
ऋवीसे । अच यास्कः । ऋवीसमपगतभासमपचितभासमपहृतभासं गतभासं वेति । नि० ६. ३५ । पृषोदरादि
त्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । अत्रिं । अद् भक्षणे । अदेस्तिन् चिति चशब्दात्तिः । अवनीतं । गतिरनन्तर इति
गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । स्वस्ति । अस भुवि । भावे क्तिन् । कंदसुभयथेति सार्वधातुकत्वादस्तेभूमावाभावः ॥

परावतं नासत्यानुदेथामुच्चाबुधं चक्रयुर्जिह्ववारं ।

क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय तृथते गोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवतं । नासत्या । अनुदेथां । उच्चाऽबुधं । चक्रयुः । जिह्वऽवारं ।

क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । तृथते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

अवेदमाख्यानं । कदाचिन्मभूमौ वर्तमानस्य स्त्रोतुर्गोतमस्य ऋषेः समीपं देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खाया-
श्विनौ प्रापयेतां । प्रापय्य च तं कूपं स्नानपानादिसौकर्यायोपरिमूलमधोबिलमवास्थापयतामिति । तदेतदाह ।
हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा एतत्संज्ञावश्विनौ युवामवतं । कूपनामेतत् ।
अवस्तात्ततं कूपं परानुदेथां । गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रैरिषाथां । तदनन्तरं तं कूपमुच्चाबुधं । उच्चैरुपरिष्ठाद्बुधो
मूलं यस्य स तथोक्तः । जिह्ववारं । जिह्वामधस्ताद्वर्तमानतया वक्रं वारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्टं
चक्रयुः । युवामकृषाथां । तस्मात्कूपान्तरि पिपासतो गोतमस्य पायनाय पानार्थमापो न आपश्च । अयं
नशब्दस्यार्थः । क्षरन् । प्रवाहरूपेण निरगमन् । कीदृशस्य । राये हवींषि दत्तवतः । सहस्राय सहनशीलाय ।
यद्वा । सहस्रसंख्याकाय राये धनाय एतत्संख्यधनलाभार्थं चाक्षरन् ॥ अनुदेथां । गुद प्रेरणे । तौदादिकः ।
जिह्ववारं । द्वारशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्वारादेशः । क्षरन् । क्षर संचलने । बङ्गलं कंदस्यमाड्योगेऽपीत्यङ-
भावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिडो लसार्वधातुकस्वरिण धातुस्वरः । पायनाय । हेतुमति णिच् । शाक्का-
साद्वेति युक् । भावे ल्युट् । राये । रा दाने । राति ददातीति राः । रातेडिः । ८०२. ६६ । ऊडिदमिति
विभक्तेश्चदात्तत्वं । तृथते । त्रितुषा पिपासायां । क्षन् । लटः शतृ । क्षनो नित्वादाबुदात्तत्वं । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
वक्तव्या । पा० २. ३. ६२. १. इति चतुर्थी ॥

जुजुष्वो नासत्योत वत्रिं प्रामुंचतं द्रापिमिव चवानात् ।

प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्मादित्पतिमकृणुतं कनीनां ॥ १० ॥

जुजुष्वः । नासत्या । उत । वत्रिं । प्र । अमुंचतं । द्रापिऽइव । चवानात् ।

प्र । अतिरतं । जहितस्य । आयुः । दस्मा । आत् । इत् । पतिं । अकृणुतं । कनीनां ॥ १० ॥

अवेदमाख्यानं । वलीपलितादिभिरुपेतो जीर्णागः पुत्रादिभिः पारेत्यक्तश्चयना । ऋषिरश्विनौ तुष्टाव ।
सुतावश्विनौ तस्मा ऋषये जरामपगमस्य पुनर्वायनमकुरुतामिति । तदेतदाह । हे नासत्यावश्विनौ जुजुष्वो
जीर्णात् चवानात् चवनाख्यादृषेः सकाशाद्वत्रिं कृत्स्नं शरीरमावृत्यावशितां जरां प्रामुंचतं । प्रकर्षणामो-
चयतं । तच्च दृष्टान्तः । द्रापिमिव । द्रापिरिति कवचस्याख्या । यथा कश्चित्कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा
पञ्चाक्षरीरातृथङ्करोति तद्वत् । उतापि च हे दस्मा एतत्संज्ञौ दर्शनीयौ वाश्विनौ जहितस्य पुत्रादिभिः

परित्यक्तस्य ऋषेरायुर्जोवनं प्रातिरतं । प्रावर्धयतं । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । आदित् अनंतरमेव युवान संत कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारमकृणुतं । अकुरुतं ॥ जुजुषः । जृष् वयोहानौ । लिटः क्तमुः । वज्रलं कंदसीत्युत्वं । द्विर्भावः । पंचम्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिर्वसिघसीनां चेति षत्वं । वज्रि । वृत्र वरणे । आदृगमहन इति किप्रत्ययः । जहितस्य । ओहाक् त्यागे । कर्मणि निष्ठा । तस्य कंदस्युभयधेति सार्वधातुक त्वाद्यक् । तस्य वज्रलं कंदसीति झुः । जहतिश्च । पा० ६. ४. ११६. इतीत्वं । कनीनां । रयेर्मती वज्रनमिति वज्रलवचनात्कन्याशब्दस्यात्र संप्रसारणं ॥ ॥९॥

तद्वां नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथं ।

यद्विद्वांसा निधिमिवापंगूळमुद्दर्शतादूपथुर्वंदनाय ॥ ११ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । राध्यं । च । अभिष्टिऽमत् । नासत्या । वरूथं ।

यत् । विद्वांसा । निधिंऽइव । अपंऽगूळं । उत् । दर्शतात् । उपथुः । वंदनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानं । वंदनो नाम कश्चिदृषिः । स चासुरैः कूपे निखात उत्तरीतुमशक्तुवन्नश्विनावस्तौत् । तमश्विनौ कूपादुन्नित्यतुरिति । तदाह । नरारोग्यस्य नेतारौ हे नासत्यावश्विनौ वां युवयोः संबन्धभिष्टिमद-
श्लेषणयुक्तमाभिमुख्येन प्राप्तव्यं तथा वरूथं वरणीयं कामयितव्यं तत्कर्म शंस्यं । अस्माभिः प्रशंसनीयं । राध्यं । आराधनीयं च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्वांसा जानंतौ युवां निधिमिव निचिपं धनमिवापंगूळमरस्य निर्जने देशे कूपमध्येऽसुरैर्निगूढं वंदनाय वंदनमृषिं दर्शतादध्वगैः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात्कूपादुपथुः । उदहाष्टं । एवं यदेतत्कूपादुद्गरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यं । शन्सु स्तुतौ । अस्माक्यंतादचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्यु-
दान्तत्वं । अभिष्टिमत् । अभिपूर्वादिष गतावित्यस्माद्भावे क्तिन् । मंत्रे वृषेति क्तिन् उदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । तादौ चेति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां कंदसि-
विकल्पितत्वादप्रवृत्तिः । ततो मतुप् । अतोदात्तादुत्तरस्य तस्य ह्रस्वगुडभ्यामित्युदात्तत्वं । वरूथं । जृवुञ्भ्या-
मूथन् । उ० २. ६. । विद्वांसा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अपगूळं । गूळ संवरणे । कर्मणि निष्ठा । यस्य-
विभाषेतीदृप्रतिषेधः । ढत्वधत्वष्ट्वद्वलोपदीर्घाः । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । दर्शतात् । भृमृदृशी-
त्यादिनातच् । उपथुः । डुवप् बीजतंतुसंताने । लिट्यथुसि यजादित्वात्संप्रसारणं । द्विवचनादि । वंदनाय ।
क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

तद्वां नरा सनये दंसं उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं ।

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ॥ १२ ॥

तत् । वां । नरा । सनये । दंसः । उग्रं । आविः । कृणोमि । तन्यतुः । न । वृष्टिं ।

दध्यङ् । ह । यत् । मधु । आथर्वणः । वां । अश्वस्य । शीर्ष्णा । प्र । यत् । ई । उवाच ॥ १२ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदीमामन्यस्यै वक्ष्यसि शिरस्ते-
ति ॥ ॥ ॥ ॥ । ततोऽश्विनावश्वस्य शिरश्चिह्नात्त्वा दधीचः शिरः प्रच्छिदान्यत्र निधाय तत्राश्व्यं शिरः
प्रत्यधत्तां । तेन च दध्यङ् ऋचः सामानि यजूषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विना-
वध्यापयामास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनौ तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्ता-
मिति शास्त्रायनवाजसनेययोः प्रपंचेनोक्तं । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे नरा नरावश्विनौ वां युवयोः संबन्धुग्रमुद्ग-
र्णमन्यैर्दंसः । कर्मनामैतत् । युवाभ्यां पुरा कृतं तत्कर्म सनये धनलाभार्थमाविष्कृणोमि । प्रकटीकरोमि ।
तच्च दृष्टांतः । तन्यतुर्न यथा मेघस्यः शब्दो वृष्टिं मेघांतर्वर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । किं
तत्कर्म । अथर्वणः पुत्रो दध्यङ् एतत्संज्ञ ऋषिरश्वस्य शीर्ष्णा शुष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवाभ्या-
मीमिमां मधुविद्यां यच्च यदा खलु प्रोवाच प्रोक्तवान् । तदानीमाश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य
शिरसः प्रतिसंधानलक्षणं च यज्ञवदीयं कर्म तदाविष्कृणोमीत्यर्थः ॥ सनये । षण् दाने । खनिकधिकस्यज्यसि-

वसिध्वनिस्तनिवनिसनिग्रथिचरिभ्यश्चेतीप्रत्ययः । तन्वतुः । तनु विस्तारि । ऋतन्वजीत्यादिना यतुच् । यद्वा । स्तन शब्दे । बाङ्लकायतुच् । क्वांसः सलोपः । वृष्टिं । वृथते सिच्यतेऽनेनेति वृष्टिः । मन्वे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । आथर्वणः । अपत्यार्थेऽण् । पा० ६. ४. १६७. इति प्रकृतिभावाद्विलोपाभावः । शीर्षा । शीर्ष-
श्चंदसि । पा० ६. १. ६०. इति शिरःशब्दपर्यायः शीर्षश्चन्दोऽतोदात्तो निपात्यते । अत्रापि सत्युदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः ।

श्रुतं तच्छासुरिव वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तं ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वां । महे । यामन् । पुरुऽभुजा । पुरंधिः ।

श्रुतं । तत् । शासुऽइव । वधिमत्याः । हिरण्यहस्तं । अश्विनौ । अदत्तं ॥ १३ ॥

वधिमती नाम कस्यचिद्राजर्षेः पुत्री नपुंसकभर्तृका । सा पुत्रलाभार्थमश्विनावाजुहाव । तदाह्वानं श्रुत्वा-
श्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः । तदेतदाह । पुरुभुजा बहूनां पालकी प्रभूतहस्तौ वा हे नास-
त्यावश्विनौ महे महनीये पूजनीये यामन् यामनि । याति गच्छतीति याम स्तोत्रं । तस्मिन्सति कराभिमत-
फलस्य कर्तारौ वां युवां पुरंधिर्बद्धधीर्वधिमती । वधिः पुत्रोत्पादनाशक्तः पंडकः । तद्वती एतत्संज्ञा राजपु-
त्र्यजोहवीत् । पुनःपुनःश्रुत्वा पुत्रलाभार्थमाहूतवती । युवां च वधिमत्यास्तदाह्वानं श्रुतं । अश्रुश्रुतं । तच्च
दृष्टान्तः । शासुरिव । यथा शासुराचार्यस्य वचनं शिष्योऽवहितः सन्नैकाग्र्येण शृणोति तद्वत् । श्रुत्वा च हे
अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीयपाणिं वा एतत्संज्ञं पुत्रमदत्तं । प्रायच्छतं ॥ अजोहवीत् ।
हृथतेर्यङ्लुगंताङ्गङ् । यङो वेति तिप् ईडागमः । करां । करोतिः पचाद्यच् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
यामन् । आतो मनिःकनिन्ननिपद्येति मनिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । श्रुतं । खडि बङ्गलं कंदसीति
विकरणस्य लुक् । बङ्गलं कंदसमाध्योगेऽपीत्यडभावः । शासुः । शासुः । शासु अनुशिष्टौ । शंसिशसिशसी-
त्यादिना । उ० २. ९४. । संज्ञायां तुन् । इडभावः । क्वांसस्तलोपः ॥

आस्त्रो वृकस्य वर्तिकामभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तं ।

उतो क्विं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥ १४ ॥

आस्त्रः । वृकस्य । वर्तिकां । अभीके । युवं । नरा । नासत्या । अमुमुक्तं ।

उतो इति । क्विं । पुरुऽभुजा । युवं । ह । कृपमाणं । अकृणुतं । विचक्षे ॥ १४ ॥

वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री । तामरखे वर्तमानेन शुना यक्षां पुरा किलाश्विनपुत्रोऽहोऽहं ।
तदेतदाह । हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनौ युवं युवामभीकेऽभिगते वृकवर्तिकयोः संग्रामे वृकस्य अमुमुक्तं
शुन आस्त्र आस्त्राद्वर्तिकां चटकसदृशीममुमुक्तं । अमोचयतं । यास्कस्त्वाह । पुनःपुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत
इति वर्तिकोषाः । तां वृकेणावरकेण सर्वजगत्प्रकाशेनाच्छादयित्वा सूर्येण यक्षां तदीयपुत्रोऽहोऽहं । अमुमुक्तं
मिति । उतो अपि च पुरुभुजा महाबाहू प्रभूतहस्तौ वा युवं ह युवां खलु कृपमाणं सुवर्तं क्विं एतत्संज्ञमंध-
मृषिं विचक्षे विशेषेण द्रष्टुं समर्थमकृणुतं । अकृणुतं ॥ आस्त्रः । पङ्क्तिर्यादिनाखस्यासन्नादेशः । अस्त्रोपोऽन
इत्यकारलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोडिमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अमुमुक्तं । मुचिरंतर्भावितव्यर्थाङ्गङ् बङ्गलं
कंदसीति विकरणस्य लुक् । कृपमाणं । कृपिः सुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्यः । विकरणस्वरे प्राप्ति वृषादीनां
चेत्याद्युदात्तत्वं । विचक्षे । तुमर्थे सेसेनेति सेन्प्रत्ययः । स्त्रोः संयोगाद्योरिति सलोपः ॥

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितकम्य यां ।

सद्यो जंघामायसीं विश्पलयै धने हिते सतैवे प्रत्यधत्तं ॥ १५ ॥

चरिचं । हि । वेऽइव । अच्चेदि । पर्णे । आजा । खेलस्य । परिऽतकम्यायां ।

सद्यः । जंघां । आयसीं । विशपलायि । धने । हिते । सतवे । प्रति । अधत्तं ॥ १५ ॥

अगस्त्यपुरोहितः खेत्तो नाम राजा । तस्य संबन्धिनी विशपला नाम स्त्री संयामे शत्रुभिच्छिन्नपादासीत् । पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावश्विनी राजावागत्यायोमयं पादं समधत्तां । तदेतदाह । आजा आजौ संयामेऽगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबन्धिना विशपलाख्यायाश्चरिचं चरणं वेरिव वेः पक्षिणः पर्णे पतत्रमिवाच्छेदि हि । पुरा क्षिन्नमभूत्खलु । हे अश्विनी युवामगस्त्येन स्तुतौ संतौ परितकम्यायां । परितकम्या राज्ञिः परित एनां तकतीति यास्कः । नि० ११. २५. । एनामुभयतः सूर्यां गच्छतीति तस्यार्थः । राजावागत्य सद्यस्तदानीमेव हिते शत्रुषु निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सतवे सतुं गतुं विशपलाया आयसीमयोमयीं जंघां जंघोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्तं । संधानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ चरिचं । अर्तिलूधूसूखनसहचर इव इति करण इवः । आजा । सुपां सुलुगिति विभक्तिर्दोदेशः । आयसीं । अयःशब्दाद्विकारार्थं प्राणिरजतादिभ्योऽच् । पा० ४. ३. १५४. । टिड्ढाणञिति डीप् ॥ १० ॥

शतं मेघान्वृक्ये चक्षदानमृजाश्वं तं पितांधं चकार ।

तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्मा भिषजावनर्वन् ॥ १६ ॥

शतं । मेघान् । वृक्ये । चक्षदानं । ऋज्जऽअश्वं । तं । पिता । अंधं । चकार ।

तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विऽचक्ष । आ । अधत्तं । दस्मा । भिषजौ । अनर्वन् ॥ १६ ॥

वृषागिरः पुत्र ऋज्जाश्वो नाम राजर्षिः । तस्य समीपेऽश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृकी भूत्वावतस्थे । स च तस्या आहारार्थमेकीत्तरशतसंख्याकान्पौरजनानां स्वभूतान्मेघान् शकलीकृत्य प्रददौ । ऋज्जाश्वः शतमेकं च मेघानिति मंत्रांतरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं पिता शपेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन सूयमानावश्विनावस्त्रदाहननिमित्तमस्यांधं जातमिति जानंतौ तस्या अक्षिणी प्रायच्छतामिति । तदेतदाह । अत्र तच्छ्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । य ऋज्जाश्वः शतं शतसंख्याकान्मेघान्वृक्य आत्मनापोषितायै वृकस्त्रियै शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षदानं । चक्षदितिरक्तकर्माच्च शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवन्तमृजाश्वं पिता शपेनांधं दृष्टिहीनं चकार । कृतवान् । हे नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा भिषजौ देवानां वैद्यभूतौ । अश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ऐ० ब्रा० १. १८. । इति श्रुतेः । दस्मा दर्शनीयावितत्सञ्ज्ञौ वा हे अश्विनावनर्वन्ननर्वक्षी द्रष्टव्यं प्रति पितृशपात्तमनरहिते अक्षौ चतुषी विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थे तस्मै ऋज्जाश्वयाधत्तं । व्यधत्तं । अकुरुतं । वृक्ये । वृकोऽरण्यश्च । तस्य स्त्री वृकी । जातेरस्त्रीविषयात् । पा० ४. १. ६३. । इति डीष् । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति चतुर्थ्येकवचनस्याडभावे यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं । चक्षदानं । चक्षेर्लिटः कानच् । चित्स्वरः । अक्षी । ई च द्विवचने । पा० ७. १. ७७. । इति परत्वादक्षशब्दस्त्रिकारांतादेशः । स चोदात्तः । तस्मिन्कृते सकृद्रतौ विप्रतिषेधे । परि० ४०. । इति परिभाषया पुनर्मुक्तमवति । विचक्षे । चक्षेः संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । अनर्वन् । ऋ गतौ । अस्मादन्वेष्योऽपि दृश्यंत इति दृश्यग्रहणस्य विध्यंतरोपसंयहार्थत्वाज्जावे वणिप् । अर्व गमनं विषयं प्रत्येनयोर्नास्तीति बह्व्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य लुक् । क्वांसो नलोपाभावः ॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्णैवातिष्ठदर्वता जयंती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यंत हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥ १७ ॥

आ । वां । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्णैऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयंती ।

विश्वे । देवाः । अनु । अन्मन्यन्त । हृत्ऽभिः । सं । ऊं इति । श्रिया । नासत्या ।

सचेथे इति ॥ १७ ॥

सविता खदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्योन्य-
मूचुः । आदित्यमवधिं कृत्वाजिं धावाम । योऽस्माकं मध्य उज्जिष्यति तस्येयं भविष्यतीति । तत्राश्विनावुदज-
यतां । सा च सूर्या जितवतोस्तयो रथमारोह । अत्र प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् । ऐ० ब्रा०
४. ७. इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं । इदं चाख्यानं सूर्याविवाहस्य स्तावकेन सत्वेनोत्तमिता भूमिरिति सूक्तेन
विस्पष्टयिष्यते । हे अश्विनौ वां युवयो रथं कार्मेव । कार्मशब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठमाजिधावनस्याव-
धितया निर्दिष्टं लक्ष्यमाशुगामी कश्चित्सर्वेभ्यो धावद्वाः पूर्वं प्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमवता शीघ्र-
मवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयंती जीयमाना सूर्यस्य सवितुर्दुहितारिताष्ठत् ।
आरूढवती । विश्वे सर्व इतरे देवा एतदारोहणस्थानं हृद्भिर्हृदयैरन्वमन्यन्त । अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्या-
वश्विनौ श्रिया ऋक्सहस्रलाभरूपया संपदा कात्या वा युवां सं सचेथे । संगच्छेथे ॥ जयंती । व्यत्ययेन कर्मणि
शतृप्रत्ययः । हृद्भिः । पद्मिन्त्यादिना हृदयशब्दस्य हृद्भावः । सचेथे । षच समवाये । स्वरितेत्वादात्मनेपदं ॥

यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयंता ।

रेवदुवाह सचनो रथौ वां वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अयातं । दिवःऽदासाय । वर्तिः । भरतऽवाजाय । अश्विना । हयंता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वां । वृषभः । च । शिंशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ हयंता सुतिभिराह्वयमानौ युवां भरद्वाजाय संश्रियमाणहविलक्षणात्त्राय यजमानाय
दिवोदासायैतत्संज्ञाय राजर्षयेऽभीष्टं फलं दातुं वर्तितदीयं गृहं यद्यदायातं अगच्छतं तदानीं रेवद्वन-
युक्तमन्नं वां युवयोः सचनः सेवने रथ उवाह । तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन्नथे वृषभो
ऽनङ्गान् शिंशुमारो ग्राहश्च परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता । वाहनतया संयुक्तावास्तां ॥
दिवोदासाय । दिवश्च दासे षष्ठ्या अनुवक्तव्यः । का० ६. ३. २१. ५. । इत्यनुक् । दिवोदासादीनां कंदस्युप-
संख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । भरद्वाजाय । भृञ् भरणे । अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । शतृक्कंदस्युभ-
यथेत्यार्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । वज्रग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हयंता ।
ह्रैचः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ । वज्रलं कंदसीति संप्रसारणं । शपि गुणे क्वांदसोऽयादेशः । रेवत् ।
रथिशब्दान्मनुप । रथैर्मतौ वज्रलमिति संप्रसारणं । कंदसीर इति मतुपो वत्वं । रथिशब्दाच्च । का० ६. १.
१७६. १. । इति मतुप उदात्तत्वं । सचनः । षच सेवने । अनुदात्तैतश्च हलादेरिति युच् । युक्ता । सुपां सुलु-
गिति विभक्तेराकारः ॥

रयिं सुक्षत्रं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहंता ।

आ जहावीं समनसोप वाजैस्त्रिरहो भागं दधतीमयातं ॥ १९ ॥

रयिं । सुऽक्षत्रं । सुऽअपत्यं । आयुः । सुऽवीर्यं । नासत्या । वहंता ।

आ । जहावीं । सऽमनसा । उप । वाजैः । चिः । अहूः । भागं । दधतीं । अयातं ॥ १९ ॥

हे नासत्यावश्विनौ सुक्षत्रं शोभनबलं रयिं धनं स्वपत्यं शोभनैः पुत्रादिभिरुपेतं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेत-
मायुः । अन्ननामैतत् । एवंगुणविशिष्टमन्नं च वहंता धारयंती युवां समनसा समानमनस्कौ संतौ जहावीं
जहोर्महर्षेः संबन्धिनीं प्रजामायातं । आभिमुख्येनागच्छतं । कीदृशीं । वाजैर्हविलक्षणेनैरुपेतां अहूः ।
अचाहःशब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःसवनादिरूपेण त्रिस्त्रिधा विभक्तं भागमंशं दधतीं
विभतीं । अनुसवनं हविर्भियजमानामित्यर्थः ॥ सुक्षत्रं । वज्रग्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं ।
वीरवीर्यौ चेति वज्रग्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । जहावीं । जहूशब्दात्तस्येदमित्यर्थेऽण । टिड्ढाणञिति ङीप् ।
जहावीह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः पृषोदरादिखात् । उक्तं च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च । का० ६. ३. १०९. । इति ।
अत एव मध्योदात्तत्वं ॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहयू रजोभिः ।

विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां अजरयू अयातं ॥ २० ॥

परिऽविष्टं । जाहुषं । विश्वतः । सीं । सुऽगेभिः । नक्तं । ऊहयूः । रजऽभिः ।

विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातं ॥ २० ॥

जाहुषो नाम कश्चिद्राजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नासत्यावश्विनाव-
जरयू जरारहितौ नित्यतरुणौ युवां विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन रथेन नक्तं रात्रौ सुगेभिः
सुष्ठु गतुं शक्नो रजोभी रंजकैर्मर्गिरूहयूः । तस्माच्छत्रुसमूहान्निरगमयतं । सीमित्येतत्पादपूरणं । निर्गतेन तेन
सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान्ध्यातं । विशेषेणागच्छतं ॥ परिविष्टं । विश्व प्रवेशने । कर्मणि
निष्ठा । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुगेभिः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्ङः । विभिन्दुना । भिदिर
विदारणे । औणादिक उपत्ययो नुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा । तामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः
क्यच् । न च्छन्दस्वपुचस्वेतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । क्वाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।

निरहतं दुच्छुना इन्द्रवंता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतं । रणाय । वशं । अश्विना । सनये । सहस्रा ।

निः । अहतं । दुच्छुनाः । इन्द्रऽवंता । पृथुऽश्रवसः । वृषणौ । अरातीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ वशमेतत्संज्ञमृषिमैकस्या वस्तोरैकस्याहो रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याकाय सनये
धनलाभायावतं । अरक्षतं । स ऋषिः प्रत्यहं यथा सहस्रसंख्यं धनं लभते तथा रक्षितवंतावित्यर्थः । अपि च
हे वृषणौ कामानां वर्धितारावश्विनौ इन्द्रवंता इन्द्रेण संयुक्तौ युवां दुच्छुना दुष्टमुखान्दुःखस्य कर्तुं पृथुश्रवसो
विस्तीर्णयशसोऽरातीः शत्रून्निरहतं । निःशेषेणावधिष्टं । यद्वा । कानीनस्य पृथुश्रवःसंज्ञस्य राक्षः शत्रून्निति
योज्यं ॥ सहस्रा । सुपां मुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः । अहतं । लङि थसत् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिक-
लोपः । दुच्छुनाः । शुनमिति सुखनाम । दुष्टं सुखं यासां तास्तथोक्ताः । परादिस्त्वंदसि बह्वलमित्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वं ॥

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रयुः पातवे वाः ।

शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तयै पिप्यथुर्गा ॥ २२ ॥

शरस्य । चित् । आर्चत्ऽकस्य । अवतात् । आ । नीचात् । उच्चा । चक्रयुः । पातवे ।

वारिति वाः ।

शयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः । जसुरये । स्तयै । पिप्यथुः । गां ॥ २२ ॥

आर्चत्कस्य शरस्यैतत्संज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य पातवे पानार्थं नीचानीचीनादवता-
त्कूपादुच्चा उच्चैरुपरिष्ठाद्वाहदकं हे अश्विनौ युवामा चक्रयुः । आभिमुख्येन कृतवन्तौ । तथा हे नासत्यावश्विनौ
शचीभिर्युष्मदीयैः कर्मभिः परिचरणैर्जसुरये आंताय शयवे चित् शयुनाम् ऋषये स्तयै निवृत्तप्रसवां
गामप्रिहोचार्थस्य पयसो दोग्ध्रीं पिप्यथुः । पयसा युवामापूरितवन्तौ ॥ पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति
तवेन्द्रप्रत्ययः । जसुरये । जम् हिंसायां । जसिसहोररिन् । उ० २. ७३. । स्तयै । स्तीर्यत आच्छाद्यते प्रसवसाम-
र्थ्यभावेनेति स्तरीः । अवितृसृतचिभ्य ईः । उ० ३. १५८. । इतीकारप्रत्ययः । वा छन्दसीत्यमि पूर्वत्वस्य विकल्पि-

तत्वादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं । पिप्यथुः । प्यायी वृद्धौ । लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिट्यङोच्च । पा० ६. १. २९. इति पीमावः ॥

अवस्यते स्तुवते कृष्ण्याय ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्यं ददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्ण्याय । ऋजूयते । नासत्या । शचीभिः ।

पशुं । न । नष्टं इव । दर्शनाय । विष्णाप्यं । ददथुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यतेऽवनं रक्षणमात्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्ण्याय । कृष्णो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय ऋजूयत आर्जवमिच्छते विश्वकायैतत्संज्ञाय ऋषये हे नासत्यौ युवां शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विष्णाप्यं नाम विनष्टं पुत्रं दर्शनाय दर्शनार्थं ददथुः । दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । पशुं न नष्टमिव । एक उपमाधीयः पूरकः । यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अवःशब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । शतुरनुम इति विभक्तिरुदात्तत्वं । कृष्ण्याय । कृष्णशब्दादपत्यार्थे क्वांदसो घच् ॥

दश रात्रीरश्विनेना नव द्यूनवनञ्च अथितमप्स्वतः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्निन्यथुः सोममिव सुवेण ॥ २४ ॥

दश । रात्रीः । अश्विनेन । नव । द्यून् । अवनञ्च । अथितं । अप्सु । अंतरिति ।

विप्रुतं । रेभं । उदनि । प्रवृक्तं । उत् । निन्यथुः । सोमं इव । सुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभमृषिं पाशैर्बद्धासुराः कूपे कस्यचिद्विवसस्य सायंकाले प्रचिक्षिपुः । स चाश्विनौ स्तुवनं दश रात्रीर्नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्थे । दशमेऽहनि प्रातरश्विनौ तं कूपादुदतारयतामिति । तदाह । अप्सु कूपांतर्वर्तमानास्वतर्मध्येऽसुरैः पातितमश्विनेन दुःखहेतुना दाम्भावनञ्च वञ्चं अथितं शत्रुभिर्हिंसितं दश रात्रीर्दशसंख्याका निशा नव द्यून् नवसंख्याकान्यहानि च । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितं अत एवोदन्मुदके विप्रुतं विप्रुतं व्याचिप्रसर्वांगं प्रवृक्तं । लुप्तोपममेतत् । प्रवृजनेन संतप्तं घर्ममिव व्यथया संतप्यमानं एवंभूतं रेभं हे अश्विनौ युवामुन्निन्यथुः । तस्मात्कूपादुन्नीतमुत्तीर्णं कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । सोममिव यथापिहोत्रहोमार्थमभिषुतं सोमरसं कूपसदृशेऽपिहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं सुवेणाध्वर्युश्चयत्यूर्ध्वं नयति तद्वत् ॥ अवनञ्च । गृह बंधने । कर्मणि निष्ठा । नहो घः । पा० ८. २. ३४. । श्वस्तथोर्धोऽध इति निष्ठा-तकारस्य धत्वं । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अथितं । अथ हिंसार्थः । निष्ठा । विप्रुतं । प्रुक् गतौ । अवनञ्चवत्प्रत्ययस्वरौ । कपिलेऽदिः । उदनि । पदन्नित्यादिनोदकशब्दस्योदभावः ॥

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्नश्वुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्यां ॥ २५ ॥

प्र । वां । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचं । अस्य । पतिः । स्यां । सुगवः । सुवीरः ।

उत । पश्यन् । अश्वुवन् । दीर्घं । आयुः । अस्तं इव । इत् । जरिमाणं । जगम्यां ॥ २५ ॥

एवमनेन सूक्तेनाश्विनोर्महिमानं प्रशस्त्वाधुना मंचद्रष्टा स्वामीष्टं प्रार्थयति । हे अश्विनौ वां युवयोर्दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि प्रावोचं । इत्यसुक्तवानस्मि । सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वास्व राष्ट्रस्य पतिरधिपतिः स्यां । भवेयं । उतापि च पश्यन्नचिभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिद्विधैः स्वस्वविषयसमर्थेदीर्घं वर्षशतकूपेणायतमाः जीवितं चाश्वुवन् प्राप्नुवन्नहमस्मिन्नयथा गृहं स्वामी निष्कटकं प्रविशति

एवं जरिमाणं जरां जगम्यां । कंटकराहित्येन प्राप्त्या । वृद्धः संस्मरकाल निवसेयमित्यर्थः ॥ स्वां । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । असोरलोप इत्यकारलोपः । असुवन् । असू व्याप्तौ । व्यत्ययेन शतृ । जरिमाणं । जृष् वयोहानौ । अस्मादौणादिक इमनिच् । जगम्यां । गमेः प्रार्थनायां लिङि वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य स्युः ॥ ॥ १२ ॥

मध्व इति पंचविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । औशिजस्य कवीवत आर्षं चैष्टुभमाश्विनं । मध्व इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तौ विनियोगः ॥

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रत्नो होता विवासते वां ।

बर्हिष्मती रातिर्विश्रिता गीरिषा यातं नासत्योप वाजैः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रत्नः । होता । आ । विवासते । वां ।

बर्हिष्मती । रातिः । विऽश्रिता । गीः । इषा । यातं । नासत्या । उप । वाजैः ॥ १ ॥

हे अश्विनी मध्वो मधुना माधुर्योपेतं सोमस्य सोमेन मदाय युवयोर्मदार्थं प्रत्नश्चिरंतनो होता होम-निष्पादको यजमानो वां युवामा विवासते । विवासतिः परिचरणकर्मा । आङ् मर्यादायां । यथाशास्त्रं परिचरति । अपि च रातिर्दातव्यं बर्हिष्मती । आसीर्षेण बर्हिषा युक्तं । युष्मदर्थं बर्हिषासादितमित्यर्थः । तथा गीः सुतिलक्षणा वाक् च विश्रिता । अश्विभु समवेता । तैः सुतिरपि क्रियत इत्यर्थः । अतो हे नासत्या-वश्विनौ इषास्त्रभ्यं दातव्येनाग्नेन वाजैर्वैलेभ्य सह युवामुप यातं । अस्मात्समीपं प्राप्तुं ॥ मध्वः । सुपा सुपो भवंतीति तृतीयार्थे षष्ठी । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति घेर्छितीति गुणाभावे यणादेशः । मदाय । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इत्यप् । रातिः । रा दाने । कर्मणि क्तिन् । मंचे वृषेवेत्यादिना तस्योदात्तत्वं । विश्रिता । श्रिञ् सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

यो वामश्विना मनसो जवीयान्नथः स्वश्वो विश आजिगाति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिरस्मभ्यं यातं ॥ २ ॥

यः । वां । अश्विना । मनसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्वः । विशः । आऽजिगाति ।

येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणं । तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यं । यातं ॥ २ ॥

हे अश्विनी वां युवयोः स्वभूतो मनसो जवीयान् मनसोऽप्यतिशयेन वेगवान् स्वश्वः शोभनाश्च एवभूतो यो रथो विशः प्रजा आजिगाति अभिमुखेन गच्छति । येन रथेन सुकृतः शोभनं यागं कुर्वतो यजमानस्य दुरोणं देवयजनलक्षणं गृहं गच्छथः । हे नरा नेतारावश्विनौ तेन रथेनास्त्रभ्यमस्माकं वर्तिर्वर्तनाधिकरणं गृहं यातं । आगच्छतं ॥ जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जववान् । तदस्यास्तीति मतुप् । तत आतिशायनिक ईयसुन् । विन्मतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः । जिगाति । गा स्तुतौ । जौहोत्यादिकः । गतिकर्मसु पाठादच गत्यर्थः । वङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्त्वेत्वं ॥

अग्निं नरावंहसः पांचजन्यमृवीसादग्निं मुंचथो गणेन ।

मिनंता दस्योरशिवस्व माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयंता ॥ ३ ॥

अग्निं । नरौ । अंहसः । पांचऽजन्यं । अग्नीं । मुंचथः । गणेन ।

मिनंता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः । अनुऽपूर्वं । वृषणा । चोदयंता ॥ ३ ॥

हिमेनाग्निं । अ० १. ११६. ८. इत्यनयोक्त एवार्थः पुनः प्रकारान्तरेणानया प्रतिपाद्यते । अतस्त्वचोक्तं सव-मचापि द्रष्टव्यं । अचरार्थेषु । हे नरौ नेतारौ वृषणा कामानां वर्धितारावश्विनौ पांचजन्यं । निषादपंच-

माश्वत्वारो वर्णाः पंच जनाः । तेषु भवं । स्वर्मानुना गृहीतमसुं सूर्यं मोचयन्नत्रिः सर्वेषां हिताचरणत्तत्र भव
इत्युच्यते । तादृशमृषिमंहसः पापरूपादृवीसात् शतद्वारे चंद्रगृहेऽत्रेः पीडार्थमसुरैः प्रक्षिप्तात्तुषाणेः सकाशाद्ग-
णेन्द्रियवर्गेण पुत्रपौत्रादिगणेन वा सह मुंचयः । अमोचयतं । किं कुर्वती । भिनता शत्रून् हिंसती दस्यो-
पक्षपयितुरशिवस्य दुःखकारिणोऽसुरस्य संबंधिनीस्तस्मिन्नचौ प्रयुक्ता मायाश्चानुपूर्वमानुपूर्व्येण चोदयता
प्रेरयती निवारयती ॥ पांचजन्यं । बहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यं । का० ४. ३. ५८. १. इति भवार्थं ज्यः ।
भिनता । मीञ् हिंसायां । क्रियादिकः । लटः शत्रु । मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥

अश्वं न गूळ्हमश्विना दुरेवैर्ऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्येति पूर्या कृतानि ॥४॥

अश्वं । न । गूळ्हं । अश्विना । दुःऽएवैः । ऋषिं । नरा । वृषणा । रेभं । अप्सु ।

सं । तं । रिणीथः । विप्रुतं । दंसःऽभिः । न । वां । जूर्येति । पूर्या । कृतानि ॥४॥

नरा नेतारौ वृषणा कामानां वर्षकौ हे अश्विनी दुरेवैर्दुष्प्रापैरसुरैरप्सु कूपस्थेषुदक्षे गूळ्हं निगूढं
निखातं रेभमृषिं कूपादुन्नीय विप्रुतं विस्त्रिष्टावयवं तमश्वं न व्याधितमश्वमिव दंसोभिरात्मीयैर्भेषज्यरूपैः
कर्मभिः सं रिणीथः । समधत्तं । सर्वैरवयवैरुपेतमकुरुतमित्यर्थः । वां युवयोः संबंधीनि पूर्या चिरंतनानि
कृतानि कर्माणि न जूर्येति । न हि जीर्णानि भवंति ॥ दुरेवैः । दुरूपस्त्रिष्टादेतेरीषहःसुष्विति खलु । रिणीथः ।
री गतिरेषणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्वः । जूर्येति । जूष् वयोहानौ । दैवादिकत्वाच्छयन् । बङ्गत्वं
कंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः ॥

सुषुप्वांसं न निर्ऋतेरुपस्थे सूर्ये न दसा तमसि क्षियंतं ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुद्रूपथुरश्विना वंदनाय ॥५॥

सुषुप्वांसं । न । निःऽऋतेः । उपस्थे । सूर्ये । न । दसा । तमसि । क्षियंतं ।

शुभे । रुक्मं । न । दर्शतं । निऽखातं । उत् । उपथुः । अश्विना । वंदनाय ॥५॥

निर्ऋतिरिति भूनाम । निर्ऋतेः पृथिव्या उपस्थ उत्तंगे सुषुप्वांसं सुप्रवतं पुरुषमिव कूपमध्ये शयानं सूर्यं न
सूर्यमिव तमसि कूपांतर्गतांधकारे क्षियंतं निवसतं सूर्यमिव । तेजस्विनमित्यर्थः । शुभे शोभार्थं निर्मितं रुक्मं न
रोचमानं सुवर्णमयाभरणमिव दर्शतं दर्शनीयं एवंगुणविशिष्टं कूपेऽसुरैर्निखातं वंदनाय वंदनमृषिं हे दसा
दर्शनीयावश्विनी युवामुद्रूपथुः । उद्धृतवती ॥ सुषुप्वांसं । जिष्पथ शये । लिटः क्तसुः । वचिस्वपीत्यादिना
संप्रसारणं द्विवचनादि । उपस्थे । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुदृष्टादेत्यादौ-
पदांतोदात्तत्वं । वंदनाय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ १३ ॥

तद्धां नरा शंस्यं पज्जियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।

शफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुंभां असिंचतं मधूनां ॥६॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । पज्जियेण । कक्षीवता । नासत्या । परिज्मन् ।

शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतं । कुंभान् । असिंचतं । मधूनां ॥६॥

हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनी परिज्मन् परिगमनेऽभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते सति पज्जियेण पञ्चा-
णामंगिरसां कुले जातेन कक्षीवता मया वां युवयोः संबंधि तत्कर्म शंस्यं । प्रकर्षेण शंसनीयं । तच्छब्दश्रुतेर्य-
च्छब्दाध्याहारः । यज्जनायपिबमाणाथ पुरुषाय वाजिनो वेगवतस्तदीयस्याश्वस्य शफान्निर्गतेर्मधूनां मधुभिः
शतसंख्याकान्कुंभानसिंचतं । अपूरयतं । सिंचतिरत्र पूरणार्थः । यदेतन्मधुना पूरणं तच्छस्वमित्यर्थः ॥

युवं नरा स्तुवते कृष्णाय विष्णोर्ध्वं ददयुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूयैत्या अश्विनावदत्तं ॥७॥

युवं । न॒रा । स्तु॒वते । कृ॒ष्ण॒याय । वि॒ष्णा॒प्त्वं । द॒द॒युः । वि॒श्व॒काय ।

घोषायै । चित् । पितृऽसदे । दुरोणे । पतिं । जूयैत्यै । अश्विनौ । अदत्तं ॥ ७ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवां स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्णिषाय कृष्णाख्यस्य पुत्राय विभ्रकाय विष्णावं ददधुः। विष्णावं नाम विनष्टं पुत्रं दत्तवन्तौ। घोषा नाम ब्रह्मवादिनी कक्षीवती दुहिता। सा कुष्ठिनी सती कक्षैचिद्वरायादत्ता पितृगृहे निषणा जीर्णासीत्। साश्विनोरनुग्रहान्नष्टकुष्ठा सती पतिं लेभे। तदेतदाह। हे अश्विनौ पित्रा संवद्धे दुरोगे स्वकीयजनकगृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य पितृषदे पितृसमीपे निषणायै जूर्यंत्वै जरां प्राप्नुवत्वै घोषायै चित् एतत्संचायै ब्रह्मवादिन्या अपि रोगोपशमनेन पतिं भर्तारमदत्तं। युवां दत्तवन्तौ ॥ पितृषदे। षट् विशरणादिषु। क्विच्चेति क्विप्। जूर्यंत्वै। जूष् वयोहानौ। लटः शतृ। दिवादित्वाच्छचन। वज्रं कंदसीत्युत्वं। हलि चेति दीर्घः। अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्नो नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

युवं श्यावाय रुशंतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय ।

प्रवाच्यं तद्वृषणा कृतं वां यन्नार्षदाय श्रवो अध्यधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । श्यावाय । रुशतीं । अद्त्तं । म॒हः । क्षोणस्य । अश्विना । कणाय ।

प्रऽवाच्यं । तत् । वृष्णा । कृतं । वां । यत् । नासंदाय । श्रवः । अधिऽअधत्तं ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां श्लावाय कुष्ठरोगेण श्लामवर्णायर्षये रुशतीं दीप्तत्वचं स्त्रियमदत्तं । प्रायच्छतं । अपि च क्षोणस्य क्षोणाय यो दृष्टिराहित्येन गंतुमशक्तः सन्नेकस्मिन्नेव स्थाने निवसति तस्मै कण्वायर्षये महस्तेजस्तेजसं चक्षुरिन्द्रियमदत्तमिति शेषः । तथा हे वृषणा कामानां वर्षितारौ वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वाचनीयं शंसनीयं । नार्षदाय नृषदपुत्राय बधिरायर्षये श्रवः श्रवणेन्द्रियं यदध्यधत्तं । दत्तवंतौ स्थ इति यत् तदित्यर्थः । अपर आह । ब्राह्मणस्य परीक्षार्थमसुराः कण्वमृषिं गूढे तमसि निदधुः । अत्रैव स्थितः सन् व्युष्टामुषसं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनावगत्योचतुः । व्युष्टायां हर्म्य-स्थोपरि वीणां ददध्वन्तमसुराः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टामुषसं ब्रूहि । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वर्षितारौ अश्विनौ वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं यन्नार्षदाय नृषदपुत्राय कण्वाय क्षोणस्य । क्षोणः शब्दकारी वीणाविशेषः । महो महतः क्षोणस्य श्रवः शब्दमध्यधत्तं उषसो विज्ञानार्थमधि-कमकुर्वत ॥ महः । मह पूजायां । अस्माद्वीणादिकोऽसिप्रत्ययः । पश्चांतरे तु महच्छब्दात् षष्ठीकवचने क्वांदसो ऽक्षोपः । बृहन्नहतीरुपसंख्यानमिति विभक्तेश्चात्तत्वं । यद्वा । ज्जिबंतात् षष्ठीकवचनं । क्षोणस्य । क्षि निवास-गत्योः । क्त्वत्युटो बज्जलमिति कर्तरि ल्युट् । पृषोदरादित्वात् क्षोणभावः । तदुक्तं यास्केन । क्षोणस्य क्षयणस्य । नि० ६. ६. इति । पश्चांतरे तु दृक्षु शब्द एताद्वीणादिको नप्रत्ययः । नार्षदाय । अश्व्यधक्येण ॥

पुरु वर्षास्यश्चिना दधाना नि पेदव ऊहथुराशुमश्व ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिह्नं श्रवस्यै तर्हचं ॥९॥

पुरु । वर्षेसि । अश्विना । दधाना । नि । पेदेवे । ऊह्युः । आशुं । अश्वं ।

सहस्रऽसां । वाजिनं । अप्रतिऽइतं । अहिऽहनं । अवस्यं । तरुत्रं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ पुब पुरुणि बहनि वर्षासि । रूपनमैतत् । आत्मौचैः कर्मभिः कृतानि रूपाणि दधाना
धारयंतौ युवामाशुं शीघ्रगामिनमश्वं पेदेवे पेदुनाम्ने सुवते न्यूहथुः । नितरां प्रापितवंतौ । दत्तवतावित्यर्थः ।

कीदृशमथ । सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं वाजिनं बलवतं अत एवाप्रतीतं शत्रुभिरप्र-
तिगतं अहिह्नमहीनामागत्य हंतृणां शत्रूणां शत्रुत्वा हंतारं अवस्थं । अवः अवणीयं स्तोत्रं । तत्र भवं । स्तुति-
विषयमित्यर्थः । तरुचं तरितारं ॥ वर्षासि । वृज् वरणे । वृज्शीड्भ्यां रूपस्वांगयोः पुक्त्वा । उ० ४. २००. इत्यमुन्-
पुगागमश्च । दधाना । दधातेर्लटः शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सहस्रसां । षण् दाने । जनसन-
खनेति विट् । विट् नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अवस्थं । अवःशब्दाद्भवे कंदसीति यत् । तित्स्वरितः । तरुचं ।
तृ ज्वनतरणयोः । अशिचादिभ्य इचोचौ । उ० ४. १७२. इत्युचप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा । प्रसित-
स्कृतिरित्यादौ निपातनात्तृन्तात्तरुशब्दादमि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वानुणाभावे यण् । नित्स्वरिणा-
द्युदात्तत्वं ॥

एतानि वां अवस्थां सुदानू ब्रह्मांगूषं सदन् रोदस्योः ।

यद्वा पञ्जासो अश्विना हवन्ते यातमिषा च विदुषे च वाजं ॥ १० ॥

एतानि । वां । अवस्थां । सुदानू इति सुदानू । ब्रह्म । आंगूषं । सदन् । रोदस्योः ।

यत् । वां । पञ्जासः । अश्विना । हवन्ते । यातं । इषा । च । विदुषे । च । वाजं ॥ १० ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ वां युवयोः संबंधीभ्येतानि समनंतरोक्तानि वीर्याणि अवस्था अवणी-
यानि सर्वैर्ज्ञातव्यानि भवन्ति । तदर्थं रोदस्वोर्वावापृथिव्यात्मना वर्तमानयोर्युवयोः । उक्तं च यास्केन । तत्का-
वश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके । नि० १२. १. इति । तथा च तैत्तिरीयकं । इमे अश्विना संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानर
इति । तयोर्युवयोः सदन् स्तोतृसमीपे निवेशनं प्रसादनहेतुभूतं वांगूषमाघोषणीयं ब्रह्म मंत्ररूपं स्तोत्रं
निष्पन्नमिति शेषः । यद्यदा पञ्जासोऽगिरसां गोचोत्पन्ना यजमाना हे अश्विनौ वां युवां हवते स्तुतिभिरात्मा-
रक्षणार्थमाह्वयन्ति तदानीमिषा दातव्येनान्नेन सहा यातं । आगच्छतं च । विदुषे युष्मद्विषयं स्तोत्रं जानते
मह्यं च वाजमन्नं बलं वा प्रयच्छतमिति शेषः ॥ यातं । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । विदुषे । विद-
ज्ञाने । विदेः शतुर्वसुः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥ १४ ॥

सूनोर्मानेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा ववृधाना सं विशपलां नासत्यारिणीतं ॥ ११ ॥

सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजं । विप्राय । भुरणा । रदता ।

अगस्त्ये । ब्रह्मणा । ववृधाना । सं । विशपलां । नासत्या । अरिणीतं ॥ ११ ॥

भुरणा भर्तारौ पोषकौ नासत्या सत्यस्वभावौ हे अश्विनौ सूनोः कुंभात्प्रसूतस्यागस्त्यस्य खेलपुरोहितस्य
संबंधिना मानेन स्तुत्यस्य स्तोत्रेण गृणाना स्तूयमानौ विप्राय मेधाविने भरद्वाजायर्षये वाजमन्नं
रदता विलिखंतौ निष्पादयंतौ युवां विशपलां संग्रामे क्षिन्नजंघां खेलस्य संबंधिनीं स्त्रियं समरिणीतं ।
पुनरायस्या जंघया समयोजयतं । तृतीयेन पादेन प्रथमपादोक्तोऽर्थो विव्रियते । अगस्त्य ऋषौ ब्रह्मणा
मंत्ररूपेण स्तोत्रेण ववृधाना प्रवर्धिताविति ॥ गृणाना । गृ शब्दे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्वादीनां
ह्रस्वः । भुरणा । भुरण धारणपोषणयोः । कंडादिः । पचाद्यच् । अतोलीपयलीपौ । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । आमन्त्रितनिघातः । विप्रायेत्यस्य रदतेत्यनेनासामर्थ्यान्न परांगवत्त्वं । ववृधाना । वृधेर्लिटः कानच् ।
संहितायां क्वांसमभ्यासस्य दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तूतुजान इतिवत् पदकालेऽपि स्यात् । अरिणीतं । री-
गतिरेषणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

कुह यातां सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुचा ।

हिरण्यस्येव कलशं निखातमुद्रूपयुर्दशमे अश्विनाहन् ॥ १२ ॥

कुह । यांता । सुऽस्तुतिं । काव्यस्य । दिवः । नपाता । वृषणा । शयुचा ।

हिरण्यस्यऽइव । कलशं । निऽखातं । उत् । उपयुः । दशमे । अश्विना । अहन् ॥ १२ ॥

पुरा खलूशनसः स्तुतिं गच्छतावश्विनौ मार्गमध्ये कूपे पतितं रेभं दृष्ट्वा तं कूपादुदतारयतां । तदानीमश्विभ्यां गंतव्यं काव्यस्य निवासस्थानमजानन्वृषिरश्विनौ पृच्छति । हे दिवो नपाता द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्री वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनौ कुह कुत्र शयुचा शयने निवासस्थानं वर्तमानस्य काव्यस्य भार्गवस्य सुपुतिं शोभनां स्तुतिं श्रोतुं यांता गच्छंतौ । यद्वा । शयुचेत्येतदश्विनोर्विशेषणं । शयुनाम्नस्त्रायकौ युवां । हिरण्यस्यैव कलशं यथा हिरण्यपूरितं कलशं भूम्यां निक्षिप्तं सर्वैर्दुर्ज्ञातं कश्चिदभिज्ञ उद्धारति एवमसुरैः कूपे निखातं दश रात्रीर्नवाहानि च तत्रैव निवसंतं रेभमवगत्य दशमेऽहन्नहन्यदूपयुः । कूपादुन्नीतवन्तौ । किं तन्निवासस्थानमिति प्रश्नः । रेभस्यानुक्तावपि दश रात्रीरश्विवेन । अ० १. ११६. २४. । इति मंत्रांतरसामर्थ्यात्प्रतीतिः । यद्वा । काव्यस्य स्तुतिं प्रति गच्छंतौ युवां कुह कस्मिन्स्थाने रेभं युवामुन्नित्ययुरिति प्रश्नः ॥ कुह । वा ह च च्छंदसीति सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः । दिवो नपाता । सुबामंचिते परांगवत्स्वर इति परांगवद्भावेन षष्ठ्यंतस्यामंचितानुप्रवेशादामंचितस्य चेति पदद्वयसमुदायस्य षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । नपादित्यपत्यनाम । न पातयतीति नपात् । नभारणपादिति नत्रः प्रकृतिभावः । सुपां सुलुगिति विभक्तैराकारः । शयुचा । अश्विनादिभ्य इचोचाविति शीङ उचः । यद्यंतोदात्तता न स्यात् तर्ह्येवं । शयुं चायेति इति शयुचौ । वैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतोऽनुपसर्गे कः । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । निखातं । खनु अवदारणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । जनसनखनां सन्धूलोरित्यात्वं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिंसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

युवं च्यवानमश्विना जरंतं पुनर्युवानं चक्रयुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥ १३ ॥

युवं । च्यवानं । अश्विना । जरंतं । पुनः । युवानं । चक्रयुः । शचीभिः ।

युवोः । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । सह । श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां शचीभिरास्त्रीचैर्भैषज्यलक्ष्णैः कर्मभिर्जरंतं जीर्यतं च्यवानं स्तुतीनां च्यावयितारमेतत्संज्ञमृषिं युवानं पुनर्यौवनोपेतं चक्रयुः । कृतवन्तौ । अपि च हे नासत्यावश्विनौ युवोर्युवयो रथं सूर्यस्य दुहिता सूर्याख्या श्रिया सह ऋक्सहस्ररूपया संपदा कांत्या वा सहावृणीत । समभजत । आगत्याऋद्धवतीत्यर्थः । आ वां रथं दुहिता । अ० १. ११६. १७. । इत्यत्र लिखितमाख्यानमत्रापि द्रष्टव्यं ॥ जरंतं । जृष् वयोहानी । व्यत्ययेन शप् । युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचने व्यत्ययेन योऽचीति यत्वाभावे सति शेषे लोप इति दकारलोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अवृणीत । वृङ् संभक्तौ । क्रियादिकः ॥

युवं तुयाय पूर्व्येभिरेवैः पुनर्मन्यावभवतं युवाना ।

युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्राद्विभिरूहयुर्जृजेभिरश्वैः ॥ १४ ॥

युवं । तुयाय । पूर्व्येभिः । एवैः । पुनःऽमन्यौ । अभवतं । युवाना ।

युवं । भुज्युं । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विऽभिः । ऊहयुः । जृजेभिः । अश्वैः ॥ १४ ॥

हे युवाना दुःखानां यावयितारावश्विनौ युवं युवां पूर्व्येभिः । पुराणनामेतत् । पूर्वकालीनैश्चिरंतनैरेवैः स्तुतं प्रति गंतुमिः स्तोत्रैस्तुयाय भुज्योर्जनकस्य संबंधिभिः पुनर्मन्यौ यथा भुज्योः समुद्रगमनात्पूर्वं युवां स्तोतव्यौ तथा पुनर्ऽमन्यौ स्तोतव्यावभवतं । यदा युवां समुद्रमध्ये सेनया सह निमग्नं भुज्युं तुयस्य पुत्रमर्णसोऽर्णस्वतः प्रौढोदकयुक्तात्समुद्रादंबुराशेः सकाशाद्विभिंगंतुमिनौभिर्जृजेभिः शीघ्रगतियुक्तरश्वैश्च निरूहयुः

निर्गमस्य पितृसमीपं प्रापितवन्तौ । तदानीं पुनरप्यतिशयेन स्तोतव्यौ जातावित्यर्थः । तुयो ह भुज्यु । ऋ० १. ११६. ३. इत्यत्रोक्तमाख्यानमत्राप्यनुसंधेयं ॥ एवैः । इण गतौ । इणशीङ्भ्या वन् । पुनर्मन्यौ । मन ज्ञाने । अत्र स्तुत्यर्थः । मन्यते स्तौतीति मना स्तुतिः । पचाबच् । कंदसि चेत्यर्हार्थे यः । युवाना । यु मिश्रणामिश्रणयोः । कनि न्यवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अर्णसः । अर्णःशब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थोयस्य बङ्गलं कंदसीति बङ्गलग्रहणालोपः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यन्त इति विभक्त्युदात्तस्य विकल्पनादभावः । ऋग्वेभिः । ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । ऋग्वेद्वेत्यादौ रन्त्ययांतो निपातितः । बङ्गलं कंदसीति भिस ऐसभावः ॥

अजोहवीदश्विना तौग्यो वां प्रोळ्हः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान् ।

निष्टमूहयुः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । तौग्यः । वां । प्रऽऊळ्हः । समुद्रं । अव्यथिः । जगन्वान् ।

निः । तं । ऊहयुः । सुऽयुजा । रथेन । मनःऽजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ वां युवां तौग्यसुयपुत्रः प्रोळ्हः पित्रा प्रापितः समुद्रमब्धिं जगन्वान्भुज्युदके निमग्नोऽप्यव्यथिर्व्यथां पीडामप्राप्त एव सन्नजोहवीत् । स्तुतिभिराहुयत् । तमाहुतारं हे मनोजवसा मनोवद्वेगयुक्तौ वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनौ सुयुजा सुष्ठ्वैर्युक्तेन रथेन स्वस्ति चेमं यथा भवति तथा निरूहयुः । जलान्निर्गमस्य युवां पितृगृहं प्रापितवन्तौ ॥ जगन्वान् । गमेर्लिटः क्तसुः । विभाषा गमहनविद्विशामिति विकल्पनादिडभावः । श्वोश्चेति मकारस्य नकारः । निष्टं । युष्मत्तत्ततनुःष्वन्तःपादमिति मूर्धन्यः । मनोजवसा । मनसो जव इव जवो ययोस्तौ तथोक्तौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पादादित्वादामंचितनिघाताभावे षाष्टिकमायुदात्तत्वं ॥ ॥ १५ ॥

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामास्त्रो यत्सीममुंचतं वृकस्य ।

वि जयुषा ययुः सान्वद्रेजातं विष्वाचो अहतं विषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वां । आस्त्रः । यत् । सीं । अमुंचतं । वृकस्य ।

वि । जयुषा । ययुः । सानुं । अद्रेः । जातं । विष्वाचः । अहतं । विषेण ॥ १६ ॥

आस्त्रो वृकस्य । ऋ० १. ११६. १४. । इत्यर्धर्चे यदुक्तं तदत्र पूर्वार्धेन प्रतिपाद्यते । वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री वृकेणारण्यशुना यस्या सती हे अश्विनौ वां युवां तदाजोहवीत् । यत्सीं यदा खलु वृकस्यास्त्र आस्त्रादमुंचतं वर्तिकाममोचयत् । अपि च युवां जयुषा जयशीलेन रथेनाद्रेः पर्वतस्य सानु समुच्छितप्रदेशं वि ययुः । शत्रुभिरविष्टितं जाड्वाख्यं स्तोतारं शत्रुभिरुद्धात्तेन सहान्वैर्युतमशक्यं पर्वताग्रं गतवन्तावित्यर्थः । तदुक्तं परिविष्टं जाड्वामित्यत्र । ऋ० १. ११६. २०. । तथा विष्वाचो विविधगतियुक्तस्यैतत्संज्ञस्यासुरस्य जातमुत्पन्नमपत्यं विषेण त्वेडेनाहतं । युवां हतवन्तौ । यद्वा । वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत इति वर्तिकोषाः । वृक इति विवृतज्योतिष्कः सूर्य उच्यते । तेन यस्या सती सा हे अश्विनौ युवामजोहवीत् । आहुयत् । यदा खलु युवां वृकस्य सूर्यस्यास्त्र आस्त्रस्थानीयाब्जलादमुंचतं अमोचयत् । सूर्यैर्योकीभूतामुषसं पृथक्कृत्योदयात्पूर्वं रात्रेरपरभागे स्थापितवन्तावित्यर्थः । तथा च यास्कः । आदित्योऽपि वृक उच्यते यदावृत्ते । आहुयदुषा अश्विनावादित्येनाभिगम्यतां तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानं । नि० ५. २१. । इति । अपि च जयुषा जयशीलेन रथेनाद्रेमैघस्य सानु समुच्छितप्रदेशं वृष्टिचिकीर्षया विशेषेण ययुः । युवां गतवन्तौ । गत्वा च विष्वाचो विविधगतियुक्तस्य मेघस्य संबन्धिना विषेणोदकेन जातमुत्पन्नं सर्वं भूतजातमहतं । अग्रमयत् । वृष्टिं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अजोहवीत् । हृतयेत्यनुदात्तत्वेतिपि यङो वेतीडागमः । अभ्यस्तस्य चेति द्विवचनात्पूर्वमेव हृतयेः संप्रसारणं । आस्त्रः । पद्मिनीत्यादिनास्यशब्दस्यासत्रादेशः । अस्त्रोपोऽन इत्यकारलोपः । जयुषा । जि जये । औणादिक उस्मिप्रत्ययः । विष्वाचः । विषु नानाभिमुख्येनांचतीति विग्रहः । ऋत्विगित्यादिना

क्रिन् । अच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेश्चदात्तत्वे प्राप्ति चावित्यन्तोदात्तत्वं । अहतं । हन हिंसागत्योः । लङ्यदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनामुदात्तः । ॥

शतं मेषान्वृक्ये मामहानं तमः प्रणीतमश्वेन पित्रा ।

आप्सी ऋज्ज्वाश्वे अश्विनावधत्तं ज्योतिरंधाय चक्रयुर्विचक्षे ॥ १७ ॥

शतं । मेषान् । वृक्ये । ममहानं । तमः । प्रणीतं । अश्वेन । पित्रा ।

आ । अप्सी इति । ऋज्ज्वाश्वे । अश्विनौ । अधत्तं । ज्योतिः । अंधाय । चक्रयुः ।

विचक्षे ॥ १७ ॥

शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानं । ऋ० १. ११६. १६. । इत्यच यदाख्यानमवादिष्य तदत्राप्यनुसंधेयं । शतं शत-संख्याकान्वेषान्वृक्ये वृकीरूपेणावस्थितायाश्विनोर्वाहनाय रासभाय ममहानं पूजितवंतमाहारार्थं समर्पितवं-तमश्विनामुखकारिणा पित्रा स्वकीयेन जनकेन तमो दृष्टिराहित्येन कृतमाध्वं प्रणीतं प्रापितमुज्जाश्वं चक्षुष्मतमश्विनावकुरुतामिति शेषः । एतदेव विशदयति । हे अश्विनौ अची पितृश्रापान्नष्टे चक्षुषी ऋज्ज्वाश्व एतत्संज्ञके राजर्षीवाधत्तं । पुनर्दर्शनसमर्थे अकुरुतं । एतदेवाह । अंधाय दृष्टिहीनाय ज्योतिः प्रकाशकं चक्षुः विचक्षे विविधं जगद्गृहं चक्रयुः । युवां कृतवन्तौ ॥ ममहानं । मह पूजायां । लिटः कानच् । संहितायां छान्दस-मभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रणीतं । प्रपूर्वात्प्रयतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । पित्रा । उदात्तयण इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । अची । अचिशब्दाद्विवचने नुमागमश्च प्राप्नोति । ई च द्विवचन इतीका-रांतादेशश्च । परत्वादीकारादेशः । कृते तस्मिन् सकृन्नतपरिभाषया पुनर्नुम भवति । उदात्त इत्यनुवृत्ते-रीकारस्योदात्तत्वं ॥

शुनमंधाय भरमह्यत्सा वृकीरश्विना वृषणा नरेति ।

जारः कनीन इव चक्षदानं ऋज्ज्वाश्वः शतमेकं च मेषान् ॥ १८ ॥

शुनं । अंधाय । भरं । अह्यत् । सा । वृकीः । अश्विना । वृषणा । नरां । इति ।

जारः । कनीनः । इव । चक्षदानः । ऋज्ज्वाश्वः । शतं । एकं । च । मेषान् ॥ १८ ॥

शुनमिति सुखनाम । भरं पोषणहेतुभूतं चक्षुरिद्विधेण निष्पावं सुखमंधाय दृष्टिहीनाय तस्मा ऋज्ज्वाश्व-येच्छन्ती सा वृकीर्हं अश्विनावश्वयुक्तौ कृतं जगद्वाप्तवन्तौ वा वृषणा हे वृषणौ कामानां वर्षितारावित्थिवं संबोध्य नरा नेतारावश्विनावह्यत् । आहृतवती । आह्वयत्यास्तस्याः कोऽभिप्राय इति चेत् तदुच्यते । कनीन इव यथा प्राप्तयौवनः कामुको जारः पारदारिकः सन् परस्त्रियै सर्वं धनं प्रयच्छति ॥ ऋज्ज्वाश्वो मह्यं शतमेकं चैकोत्तरशतसंख्याकान्वेषान्पौरजनानां स्वभूतानपहृत्य चक्षदानः शकलीकुर्वन् प्रादात् । तेनेदृशीं दुर्दशां प्राप्त इति ॥ कनीनः । युवशब्दादिष्ठनि युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्यां । पा० ५. ३. ६४. । इति युवशब्दस्य कन्नादेशः । व्यत्ययेनेष्टनः खादेशः । यद्वा । कन दीप्तिकांतिगतिषु । अस्मादौणादिक ईनप्रत्ययः ॥

मही वामूतिरश्विना मयोभूरुत स्नामं धिष्यता सं रिणीथः ।

अथा युवामिदह्यत्पुरंधिरागच्छतं सीं वृषणाववोभिः ॥ १९ ॥

मही । वां । ऊतिः । अश्विना । मयः । उभूः । उत । स्नामं । धिष्यता । सं । रिणीथः ।

अथ । युवां । इत् । अह्यत् । पुरंधिः । आ । अगच्छतं । सीं । वृषणौ । अवः । उभिः ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोर्मही मह्यूतिः पालनं मयोभूर्मयसः सुखस्य भावयित्री । उतापि च हे धिष्या ।

धिषणा सुतिलक्षणा वाक् । तथा स्त्रोतव्यौ स्नामं व्याधितं पुरुषं विस्त्रिष्टांगमत्र्यादिकं सं रिणीथः । संगता-
वयवं कुरुषः । अथापि च युवामियुवामेव पुरंधिर्वज्रधीर्घोषा विरपला वाह्यत् । रोगोपशमनार्थमाह-
तवती । हे वृषणौ कामानां वर्धितारावश्विनौ अवोमी रक्षणैः सहागच्छतं । आभिमुखेन सीमेनां प्राप्तवन्तौ ॥
महौ । महती । क्वांदसो वर्णलोपः । यद्वा । महिरौणादिक इन् । छदिकारादक्तिन इति छीष् । मयोमूः ।
भवतेरंतर्भावितव्यर्थत् द्विप् । रिणीथः । री गतिरेषणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

अधेनुं दस्त्रा स्तर्ये विषक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गां ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहथुः पुरुमित्रस्य योषां ॥ २० ॥

अधेनुं । दस्त्रा । स्तर्ये । विऽसक्तां । अपिन्वतं । शयवे । अश्विना । गां ।

युवं । शचीभिः । विऽमदाय । जायां । नि । ऊहथुः । पुरुऽमित्रस्य । योषां ॥ २० ॥

हे दस्त्रा दर्शनीयावश्विनौ विषक्तां विशेषेण सक्तावयवां । ऋग्वेदः इत्यर्थः । अत एव स्तर्यं निवृत्तप्र-
सवां अत एवाधेनुमदोर्ध्वी एवंभूतां गां शयव एतत्संज्ञायर्षयेऽपिन्वतं । पयसापूरयतं । अपि च पुरुमि-
त्रस्य । पुरुमित्रो नाम कश्चिद्राजा । तस्य योषां कुमारीं शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विमदायेतत्संज्ञायर्षये
शनुभिः सह योद्धुमशक्ताय युवां न्यूहथुः । विमदस्य गृहं प्रापितवन्तौ ॥ स्तर्यं । सृज् आच्छादने । अवितृप्तुतं चिभ्य
विऽसक्ताः । वा क्वांदसीत्यभि पूर्वस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्वा-
नुदात्तस्य स्वरितत्वं । विषक्तां । षन्ज संगे । कर्मणि निष्ठा । अनिदितामिति नलोपः । गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वतं । पिवि सेचने । शदेत्स्वान्तुः । भौवादिकः । पुरुमित्रस्य । पुरुषि मित्राणि यस्य ।
संज्ञायां मित्राजिनयोः । पा० ६. २. १६५. इति बङ्गव्रीह्यापुत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ ॥ १६ ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषु दुहन्ता मनुषाय दस्त्रा ।

अभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रयुरार्याय ॥ २१ ॥

यवं । वृकेण । अश्विना । वपन्ता । इषं । दुहन्ता । मनुषाय । दस्त्रा ।

अभि । दस्युं । बकुरेण । धमन्ता । उरु । ज्योतिः । चक्रयुः । आर्याय ॥ २१ ॥

आर्याय विदुषे । मनुषशब्दो मनुशब्दपर्यायः । मनुषाय मनवे मनोरथं हे दस्त्रा दर्शनीयावश्विनौ वृकेण
लांगलेन कर्षकैः कृष्टदेशे यवं यवाद्युपलक्षितं सर्वं धान्यजातं वपन्ता वापयन्तौ तथेषं । अन्ननामेतत् । तत्कार-
णभूतं वृथ्युदकं च दुहन्ता मेघात्वारयन्तौ तथा दस्युमुपचयकारिणमसुरपिशाचादिकं बकुरेण । बकुरो भास-
मानो वज्रः । तेनाभि धमन्ता । धमतिर्वधकर्मा । अभिघ्नन्तौ एवं त्रिविधं कर्म कुर्वन्तौ युवामुह विस्तीर्णं ज्योतिः
स्वकीयं तेजो माहात्म्यं चक्रयुः । कृतवन्तौ । दर्शितवन्तावित्यर्थः । यद्वा । त्रिविधकर्माचरणेनार्याय विदुषे
मनवे विस्तीर्णं सूर्याख्यं ज्योतिश्चक्रयुः । कृतवन्तौ । जीवन् हि सूर्यं पश्यति । तद्धेतुभूतानि त्रीणि कर्माणि
युवाभ्यां कृतानीति भावः । अत्र निरुक्तं बकुरो भास्करो भयंकरो भासमानो द्रवतीति वा यवमिव वृकेणा-
श्विनौ निवपन्तौ वृको लांगलं भवति विकर्तनादित्यादिकमः संधेयं । नि० ६. २६. ॥ मनुषाय । मनेरौणादिक
उषन्त्यर्थः ॥

आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतं ।

स वां मधु प्र वोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्त्रावपिकस्यं वां ॥ २२ ॥

आथर्वणाय । अश्विना । दधीचे । अश्व्यं । शिरः । प्रति । ऐरयतं ।

सः । वां । मधु । प्र । वोचत् । चतुऽयन् । त्वाष्ट्रं । यत् । दस्यौ । अपिऽकस्यं । वां ॥ २२ ॥

तदां नरा सनये । ऋ० १. ११६. १२. । इत्युक्तमात्रादिप्रत्ययानुसंधेय । हे अश्विनौ आथर्वणायाथर्वणः पुत्राय दधीचे दध्यङ्गनाम्ने महर्षयेऽश्वमश्वसंबन्धि शिरः प्रलैरयतं । प्रत्यधत्तं । तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र विधायाश्वेन शिरसा तमृषिं समयोजयतमित्यर्थः । स च वां युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च वक्ष्यामीति पुरा कृतां प्रतिज्ञां ऋतायन् सत्त्वामात्मन इच्छन् मधु मधुविद्यां त्वाष्ट्रं त्वष्ट्रिन्द्राज्ञम् प्र वोचत् । प्रोक्तवान् । हे दक्षौ दर्शनीयावश्विनौ वां युवयोः संबन्धि यदपिकक्ष्यं किन्नरस यज्ञशिरसः कक्षप्रदेशेन पुनःसंधानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यं तदपि वां युवाभ्यां प्रावोचदित्यर्थः ॥ दधीचे । अचतेर्घृत्विगित्वादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । चतुर्थ्यैकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ति तस्यापवादत्वेन चाविति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं प्राप्तं । तस्याप्यपवादः । अचिच्छन्दस्सर्वनामस्थानमिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

सदां कवी सुमतिमा चके वां विश्वा धियो अश्विना प्रावतं मे ।

अस्मे रयिं नासत्या बृहंतमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथां ॥ २३ ॥

सदां कवी इति । सुमतिं । आ । चके । वां । विश्वाः । धियः । अश्विना । प्रा । अवतं । मे ।

अस्मे इति । रयिं । नासत्या । बृहंतं । अपत्यऽसाचं । श्रुत्यं । रराथां ॥ २३ ॥

हे कवी क्रांतदर्शिनी मेधाविनावश्विनौ वां युवयोः सुमतिं कल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सदा सर्वदा चके । अभिमुख्येन प्रार्थये । मे मदीयानि विश्वा धियः सर्वाणि कर्माणि युवां प्रावतं । प्रकर्षेण रचतं । अपि चास्मै अस्मभ्यं हे नासत्याः । बृहंतं महांतमपत्यसाचमपत्यैः पुत्रादिभिः समवेतं श्रुत्यं प्रशंसनीयमुत्कृष्टं रयिं धनं रराथां । प्रयच्छतं ॥ चके । कै गै शब्दे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लिट्युत्तमैकवचने रूपं । अस्मे । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्यैकवचनस्य श्रेयादेशः । अपत्यसाचं । अपत्यैः सह सचते संगच्छत इत्यपत्यसाच् । कंदसो ण्विः । श्रुत्यं । श्रुतिः स्तुतिः । तच्च भवं श्रुत्यं । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । रराथा । रा दाने । लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः ॥

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तं ।

त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तमुज्जीवसे ऐरयतं सुदानू ॥ २४ ॥

हिरण्यऽहस्तं । अश्विना । रराणा । पुत्रं । नरा । वधिमत्याः । अदत्तं ।

त्रिधा । ह । श्यावं । अश्विना । विऽकस्तं । उत् । जीवसे । ऐरयतं । सुदानू इति

सुऽदानू ॥ २४ ॥

रराणा रममाणौ दातारौ वा नरा नेतारौ हे अश्विनौ । हे हिरण्यहस्तं नाम पुत्रं वधिमत्या एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्या अदत्तं । प्रायच्छतं ह । अपि च हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ त्रिधा त्रिधा विकस्तं विकच्छं श्यावऽहस्तं जीवसे । विकस्तं खंडितं शरीरं पुनरेकीकृत्योदगमयतमित्यर्थः ॥ रराणा । रमतेः शानचि बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । व्यत्ययेन मकारस्यात्वं । रातेर्वा व्यत्ययेन शानच् । पूर्ववत् सुः । वधिमत्याः । चतुर्थ्यैकवचने बङ्गलं कंदसीति षष्ठी । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्याण्यवोऽवोचन् ।

ब्रह्म कृण्वंतो वृषणा युवभ्यां सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥ २५ ॥

एतानि । वां । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्याणि । आवयवः । अवोचन् ।

ब्रह्म । कृण्वंतः । वृषणा । युवभ्यां । सुऽवीरांसः । विदथं । आ । वदेम ॥ २५ ॥

प्रवत्स्यामना । सुवृता । रथेन । दसौ । इमं । शृणुतं । श्लोकं । अद्रेः ।

किं । अंग । वां । प्रति । अवर्ति । गमिषा । आहुः । विप्रांसः । अश्विना । पुराऽजाः ॥३॥

हे दसौ दर्शनीयावश्विनौ प्रवद्यामना प्रकृष्टगमनेन शीघ्रगामिना सुवृता शोभनवर्तनेन रथेनागत्याद्रे-
रादरं कुर्वतः स्तोतुरिमं श्लोकं स्तुतिलक्षणाभिमां वाचं शृणुतं । अंगश्विना हे अश्विनौ पुराजाः पूर्वजाताश्चि-
रंतना विप्रासो मेधाविनो वां युवामवर्ति स्तोतृणां दारिद्र्यं प्रति तत्परिहर्तुं गमिषा गंतुतमावाङ् ।
कथयन्ति । किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रप्ते वर्तते । किं न कथयन्ति । कथयन्त्येव सर्वे । तथा सत्यागंतव्यमिति ॥
प्रवद्यामना । स्तोपपद्ये धात्वर्थे वर्तमानात्प्रशब्दादुपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे । पा० ५. १. ११८. । इति वतिः । या
प्रापणे । आतो मनिन्निति बङ्गलवचनाद्भावे मनिन् । ततो बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अद्रेः । दृङ्
आदरे । आङ्पूर्वादस्मादीणादिकः किप्रत्यय आङो ह्रस्वश्च । गमिषा । गंतुशब्दात्तुष्कंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठे-
मेयःस्विति तृलोपः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । आङ् । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वाच्चाताभावः ॥

आ वां श्येनासो अश्विना वहंतु रथे युक्तासं आश्वः पतंगाः ।

ये अमुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहन्ति ॥४॥

आ । वां । श्येनासः । अश्विना । वहंतु । रथे । युक्तासः । आश्वः । पतंगाः ।

ये । अप्सुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्ति ॥४॥

हे अश्विनौ रथे युक्तासः सारथिना वहनप्रदेशे योजिता आश्वो व्याप्तवतः पतंगाः पतनसमर्थाः
श्येनासः शंसनीयगमना अश्वौ वां युवामा वहंतु । अस्मत्समीपमानयंतु । येऽश्वा अमुर आप इव त्वरोपेता
दिव्यासो न गृध्रा अंतरिक्षे वर्तमाना गृध्राख्याः पक्षिण इव शीघ्रं गच्छन्तो हे नासत्यौ युवां प्रयो हविर्लक्षण-
मन्नमभिलक्ष्य वहन्ति प्रापयन्ति । तादृशा इति पूर्वच संबंधः ॥ अमुरः । तुर त्वरणे । अप्सोपपदादस्मात्
क्लिप्तेति क्लिप् ॥

आ वां रथं युवतिस्तिष्ठद्व जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य ।

परि वामश्वा वपुषः पतंगा वयो वहन्त्वृषा अभीके ॥५॥

आ । वां । रथं । युवतिः । तिष्ठत् । अत्र । जुष्टी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य ।

परि । वां । अश्वाः । वपुषः । पतंगाः । वयः । वहन्तु । वृषाः । अभीके ॥५॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवतिस्तिष्ठन् सूर्यस्य दुहिता जुष्टी प्रीता सती वां युवयोरत्रेमं रथमा तिष्ठत् ।
आरूढवती । तथा सहितौ वां युवामश्वा अभीके गृहसमीपे तं रथं परि वहंतु । परिप्रापयंतु । कीदृशा
अश्वाः । वपुषः । वपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयं । तद्वतः । छांदसो मत्वर्थीयस्य लोपः । पतंगा
उत्पतनसमर्थाः वयो गच्छन्तः अरुषा आरोचमाना हिंसाशक्तौ वा ॥ अत्र । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । पा० ५. ३.
१४. । इति शिष्यहृणां ब्रह्मदाययोगोऽपीदंशब्दाद्विभक्त्यर्थे चल्प्रत्ययः । जुष्टी । जुषी प्रीतिसेवनयोः । श्रीणा-
दिकः क्लृप्तप्रत्ययः । वीतो णवचनादिते डीष् ॥ १८ ॥

उद्वंदनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दस्मा वृषणा शचीभिः ।

निष्टौम्यं पारयथः समुद्रात्पुनरुद्वानं चक्रयुर्वुवानं ॥६॥

उत् । वंदनं । ऐरतं । दंसनाभिः । उत् । रेभं । दस्मा । वृषणा । शचीभिः ।

निः । तौम्यं । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । च्यवानं । चक्रयुः । युवानं ॥६॥

हे अश्विनौ वंदनमेतत्संज्ञमृषिं दंसनाभिरात्मीयैः कर्मभिः कृपादुदैरतं । उदैरयतं । उदगमयतं । हे दस्त्रा दर्शनीयौ वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ शचोभिः कर्मभौ रेभमेतत्संज्ञमृषिं दश रात्रीर्नवाहाणि च कूपे निवसंतं तस्मादुदैरयतं । उदतारयतं । तथा तीग्यं तुग्यस्य पुत्रं भुज्यं समुद्रे निमगमात्मीयाभिर्नौभिरश्वेभ्यः समुद्रान्निष्पारयथः । तीरदेशं प्रापितवन्तौ । तथा च्यवानं च्यवनमृषिं जीर्णं पुनर्युवानं यौवनोपेतं चक्रयुः । छतवन्तौ ॥ ऐरतं । ईर गतौ कंप्ने च । खंताल्लडि च्छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्सरिनिटीति शिलोपः ॥

युवमत्रयेऽवनीताय तप्त्रमूर्जमोमानमश्विनावधत्तं ।

युवं कखायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥ ७ ॥

युवं । अत्रये । अवऽनीताय । तप्त्रं । ऊर्जं । ओमानं । अश्विनौ । अधत्तं ।

युवं । कखाय । अपिऽरिप्ताय । चक्षुः । प्रति । अधत्तं । सुऽस्तुतिं । जुजुषाणा ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ युवं युवामवनीताय शतद्वारे पीडायंचगृहेऽवसान्नीतायाचये तप्त्रं पीडार्थं प्रक्षिप्तं तुषापिं शीतिनोदकेनावारयेथां । अपि चास्मा अत्रय ओमानं सुखकरमूर्जं रसवदन्नमधत्तं । प्रायच्छतं । तथा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुजुषाणा सेवमानौ युवामपिरिप्तायासुरैर्ब्राह्मण्यपरोक्षार्थमिहासीनः सन् व्युष्टामुषसं जानीही-
त्वंधकारवति गृहे प्रवेशिताय कखायवर्षये चक्षुर्व्युष्टाया उषसः प्रकाशकं वीणाशब्दं प्रत्यधत्तं । छतवन्तौ । यद्वा । अपिरिप्तायापिरिप्ताय पटलेन पिहितदृष्टय एवंविधाय कखाय चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं ॥ ओमानं । अवतैरौणादिको मनिः । ज्वरत्वेरेत्यादिना वकारस्वोपधायाश्च ऊट् । गुणः । अपिरिप्ताय । लिप उपदेहे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । कपिलकादित्रास्रत्वविकल्पः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जुजुषाणा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । छांदसो लिट् । लिटः कानज्वा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्याय ।

अमुंचतं वर्तिकांमंहसो निः प्रति जंघां विशपलाया अधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । धेनुं । शयवे । नाधिताय । अपिन्वतं । अश्विना । पूर्याय ।

अमुंचतं । वर्तिकां । अंहसः । निः । प्रति । जंघां । विशपलायाः । अधत्तं ॥ ८ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवं युवां पूर्याय पुरातनाय नाधिताय याचमानाय शयव एतत्संज्ञायर्षये धेनुं निवृत्तप्रसवामदोग्ध्रीमपिन्वतं । पयसासिंचतं । सर्वदा पयस्विनीमकुर्वतमित्यर्थः । अपि च वर्तिकां वृकेण ग्रस्तां चटकसदृशीं शकुनिमंहसो वृकाखलक्षणात्पापान्निरमुंचतं । निरमोचयतं । यद्वा । पुनःपुनर्वर्तत इति वर्तिकोषाः । तामादित्वेनाभियस्तां युवाममोचयतं । तथा विशपलायै संयामे क्षिप्तजंघाया अग्रदन्तमुक्तेः अग्रदन्तमुक्तेः खलस्य संबधिन्या एतत्संज्ञायै स्त्रिया आयसीं जंघां प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं । समयोजयतमित्यर्थः ॥

युवं श्वेतं पेदव इंद्रजुतमहिहनमश्विनादत्तमश्वं ।

जोहूचैः अग्नेः अभिभूतिमुयं सहस्रसां वृषणं वीह्वंगं ॥ ९ ॥

युवं । श्वेतं । पेदवे । इंद्रऽजुतं । अहिऽहनं । अश्विना । अदत्तं । अश्वं ।

जोहूचैः । अर्यैः । अभिऽभूतिं । उयं । सहस्रऽसां । वृषणं । वीह्वंगं ॥ ९ ॥

अश्विना हे अश्विनौ पेदवे पेदुनाम्ने राज्ञे युवं युवां श्वेतवर्णं अग्नेर्दत्तमदत्तं । प्रायच्छतं । कीदृशं । इंद्रजुतमिंद्रेण युवाभ्यां गमितं । दत्तमित्यर्थः । अहिहनं शत्रूणां हंतारं जोह्वचमतिशयेन संयामेष्वाह्वतारं अर्योऽरेः शत्रोरभिभूतिमभिभावुकं उग्रमुहूर्णं । वीचयंतमित्यर्थः । सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य संभक्तारं

दातारं वा वृषणं सेक्तारं । युवानमित्यर्थः । वीङ्गं दृढांगं ॥ इन्द्रजितं । जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्माद-
तर्भावितव्यार्थात्कर्मणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जोह्वं । ह्वयतेर्यङ्लुगंदात् । अस्माद-
स्त्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अर्थः । अरिशब्दात् षष्ठ्येकवचने जसादिषु
छंदसि वावचनमिति चेर्द्धीतीति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं ।
अभिभूतिं । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूतिः । करणे क्तिन् । तादौ चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सहस्रसां । सनोतेः
सनतेर्वा जङ्गमिणे विट् । विङ्गनोरनुनासिकस्यादित्वात्वं ॥

ता वा नरा स्ववंसे सुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरौ जुषाणा सुविताय यातं ॥ १० ॥

ता । वां । नरा । सु । अवंसे । सुऽजाता । हवामहे । अश्विना । नाधमानाः ।

आ । नः । उप । वसुऽमता । रथेन । गिरः । जुषाणा । सुविताय । यातं ॥ १० ॥

नरा नेतारी हे अश्विनी सुजाता शोभनजन्मानौ ता वां तौ युवां नाधमाना धनं याचमाना वयं
स्वोतारीऽवंसे रक्षणाथं सु हवामहे । शोभनमाह्वयामहे । गिरः सुतीर्जुषाणा सेवमानौ युवां वसुमता
धनयुक्तेन रथेन नोऽस्मानुपा यातं । उपागच्छतं । किमर्थं । सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय सुखाय वा ॥
सुजाता । शोभनं जातं जन्म ययोस्त्वौ सुजातौ । सुपां सुलुगिति विभक्तिराकारः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । नाधमानाः । नाध् याज्यायां । जुषाणा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । ताच्छीलिकक्षानम् । तुदादित्वाच्छः ।
पूर्ववद्विभक्तिराकारः । सुविताय । सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वादुबङ् । सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं ॥

आ श्येनस्य जवंसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः ।

हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उपसो व्युष्टौ ॥ ११ ॥

आ । श्येनस्य । जवंसा । नूतनेन । अस्मे इति । यातं । नासत्या । सऽजोषाः ।

हवै । हि । वां । अश्विना । रातऽहव्यः । शश्वत्ऽतमायाः । उपसः । विऽउष्टौ ॥ ११ ॥

हे नासत्यावश्विनी सजोषाः सजोषसौ समानप्रीतियुक्तौ श्येनस्य शंसनीयं गच्छतोऽश्वस्य नूतनेन नवतरेण
प्रत्ययेण अवसा वेगेन सहितौ युवामस्मे अस्माना यातं । आगच्छतं । अश्विना हे अश्विनी रातहव्यो वां
युवाभ्यां दातव्येन हविषा युक्तः सन् शश्वत्तमायाः कालात्मकतया नित्याया उपसो व्युष्टौ विवासनसमये वां
युवां हवे । आह्वयामि । हिर्हेतौ । हि यस्मादेवं तस्मादा यातमित्यर्थः ॥ अस्मे । सुपां सुलुगिति शसः श्रेयादेशः ।
सजोषाः । तेनैव द्विवचनस्य सुआदेशः । हवे । द्वेजो लङुत्तमैकवचने बङ्गलं छंदसीति संप्रसारणं । शब्जुणा-
वादेशः । शश्वत्तमायाः । उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र । पा० ६. १. १६०. * । इत्युक्तादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ॥ ११ ॥

आ वां रथमिति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसस्य कक्षीवत आर्षं जागतमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । आ वां
रथं दश जागतमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ जागते छंदसीदं सूक्तमाश्विनशस्ते च । तथा च सूचितं । आ
वां रथमभूदिदं यो वां परिज्मिति बीणि । आ० ४. १५. । इति ॥

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं युजियं जीवसे हुवे ।

सहस्रकेतुं वनिनं शतवसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥ १ ॥

आ । वां । रथं । पुरुऽमायं । मनुऽजुवं । जीरऽश्वं । युजियं । जीवसे । हुवे ।

सहस्रऽकेतुं । वनिनं । शतवऽसुं । श्रुष्टीऽवानं । वरिवऽधां । अभि । प्रयः ॥ १ ॥

हे अश्विनी वां युवयो रथं जीवसे जीवनार्थं प्रयो हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्या ऊवे । आहुयामि । कीदृशं । पुरुमायं बह्विधाश्चर्यं बह्विधकर्माणं वा मनोजुवं मन इव शीघ्रं गच्छंतं जीराश्वं जववदश्वोपेतं यज्ञियं यज्ञेष्वाह्नातुमर्हं सहस्रकेतुं अनेकध्वजं सहस्रस्य धनस्य केतयितारं ज्ञापयितारं वा वनिनं । वनमित्युदकनाम । तद्वतं शतवसुं शतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं शुष्टीवानं । शुष्टीति विप्रनाम । विप्रं संभजमानं । यद्वा । सुखवंतं । वरिवोधां । वरिव इति धननाम । वरिवसो धनस्य दातारं ॥ पुरुमायं । बह्वीही त्रिचक्रादित्वादंतोदात्तत्वं । यद्वा । तत्पूर्वादर्शआदित्वादच् । जीराश्वं । जु इति गत्यर्थः सौचो धातुः । जोरी च । उ० २. २३. इति रगोकारांतादेशश्च । बह्वीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यज्ञियं । यज्ञत्विग्भ्यां घञञावित्यर्हार्थे घप्रत्ययः । ऊवे । ऊजो लटि बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं । लुगित्यनुवृत्तौ बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । उवङ् । शतवसुं । शतवसुं । कंदसस्तकारोपजनः ॥

ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्मन्समयंत आ दिशः ।

स्वदामि घर्मे प्रति यंत्युतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहत् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रयामनि । अधायि । शस्मन् । सं । अयंते । आ । दिशः ।

स्वदामि । घर्मे । प्रति । यंति । उतयः । आ । वां । ऊर्जानी । रथं । अश्विना । अरुहत् ॥ २ ॥

अस्य रथस्य प्रयामनि प्रयाणे प्रगमने सति शस्मन् अश्विनोः शंसने स्तवने धीतिरस्मदीया बुद्धिरूर्ध्वोन्मुखा प्रत्यधायि । प्रत्यस्थायि । तदनंतरं दिशो देष्टव्याः स्तुतयोऽपि समयंते । अश्विभ्यां संगच्छंते । आकारः समुच्चये । अहं च स्तोता घर्मे महावीरस्यं यद्वा चरणशीलाज्यादिकं हविः स्वदामि । स्वादूकरोमि । उतयोऽवितारो रक्षका ऋत्विजश्च प्रति यंति । घर्मे प्रति गच्छंति संस्कारार्थं । अपि च हे अश्विनी वां युवयो रथमूर्जानी सूर्यस्य दुहितारुहत् । आरूढवती ॥ प्रयामनि । या प्रापणे । आतो मनिन्निति कृत्यल्युटो बह्वलमिति बह्वलवचनाद्भावि मनिन् । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्मन् । शन्सु स्तुतौ । अन्येभ्योऽपि दृशंत इति मनिन् । दृशिग्रहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहार्थत्वादुपधानकारलोपः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अयंते । अय पय गतौ । भौवादिकोऽनुदात्तत् । उतयः । क्तिच्त्तौ च संज्ञायामित्यवतेः कर्तरि क्तिच् । ज्वरत्वेरेत्यादिना वकारोपधयोरुट् । अरुहत् । कृमुट् रुहिभ्य इति त्रैरङादेशः ॥

सं यन्मिथः पस्पृधानासो अगमत शुभे मखा अमिता जायवो रणे ।

युवोरहं प्रवणे चेकिते रथो यदश्विना वहथः सूरिमा वरं ॥ ३ ॥

सं । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अगमत । शुभे । मखाः । अमिताः । जायवः । रणे ।

युवोः । अहं । प्रवणे । चेकिते । रथः । यत् । अश्विना । वहथः । सूरिः । आ । वरं ॥ ३ ॥

मखा मखवंतो यज्ञोपेता अमिता अपरिमिता जायवो जयशीला मनुष्या रणे संग्रामे शुभे शोमनाय धनाय तदर्थं मिथः पस्पृधानासोऽन्योन्यं स्पर्धमाना यद्यदा समगमत संगच्छंते तदानीं हे अश्विना अश्विनी युवोरहं युवोरिव रथः प्रवणे प्रकर्षेण संभजनीये भूतले चेकिते । ज्ञायते । देवेषु मध्ये युवामेव रक्षणार्थं शीघ्रं रथेनागच्छ इत्यर्थः । यद्येन रथेन सूरिं स्तोतारं प्रति वरं श्रेष्ठं धनमावहथः प्रापयथः । स रथ इत्यर्थः ॥ पस्पृधानासः । स्पर्ध संघर्षे । कंदसो लिट् । तस्य लिटः कानजादेशः । कंदसं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च । अगमत । गमेष्कंदसो लङ् । समो गम्युक्तीत्यादिनात्मनेपदं । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । स्रस्त्रादादेशः । गमहनेत्युपधालोपः । मखाः । मखो यज्ञः । अश्विनादित्वादच् । जायवः । जि जये । कृवापाजीत्यादिनोण । चेकिते । कित ज्ञाने । अस्त्राबडंताच्छंदसो वर्तमाने लिट् । अतोलोपयलोपौ । यत् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥

युवं भुज्युं भुरमाणं विभिर्गतं स्वयुक्तिभिर्निवहता पितृभ्य आ ।

यासिष्टं वर्तिर्वृषणा विजेन्यं दिवोदासाय महि चेति वामवः ॥ ४ ॥

युवं । भुज्युं । भुरमाणं । विऽभिः । गतं । स्वयुक्तिऽभिः । निऽवहता । पितृऽभ्यः । आ ।

यासिष्टं । वर्तिः । वृषणा । विऽजेन्यं । दिवःऽदासाय । महि । चेति । वां । अवं ॥ ४ ॥

वृषणा कामानां वर्षितारौ हे अश्विनौ युवं युवां भुरमाणं विभिर्ज्ञैर्भ्रियमाणं गतं समुद्रे निमग्नं भुज्युं तुग्रपुत्रं स्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानैरश्विनौविशेषैश्च निवहता नितरां वहन्तौ पितृभ्य आ । आङ् मर्यादायां । यत्र पितरस्तुयादय आसते तावत्पर्यंतमित्यर्थः । विजेन्यमिति दूरस्थं ब्रुवते । दूरे वर्तमानं वर्तितुमस्य गृहं प्रति यासिष्टं । अगच्छतं । अपि च दिवोदासाय राज्ञे कृतं युवयोः संबन्धवो रक्षणं शंबरहननरूपं महि महद्गंभीरं चेति । अस्माभिर्ज्ञायते ॥ भुरमाणं । दुभञ् धारणपोषणयोः । कर्मणि लट् । शानच् । व्यत्ययेन शः । बङ्गलं कंदसीत्युत्वं । पितृभ्य आ । मर्यादायामाङ् । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । पा० १. ४. ८९ । पंचम्यपाङ्परिभिः । पा० २. ३. १० । इति पंचमी । यासिष्टं । या प्रापणे । यमरमनमातां सङ्गा । पा० ७. २. ७३ । इति सगागमः । सिच इडागमः । विजेन्यं । विजनो दूरदेशः । तत्र भवं विजेन्यं । भवे कंदसीति यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणीं येमतुरस्य शर्ध्वं ।

आ वां पतित्वं सख्याय जग्मुषी योषावृणीत जेन्या युवां पती ॥ ५ ॥

युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजं । रथं । वाणी इति । येमतुः । अस्य । शर्ध्वं ।

आ । वां । पतिऽत्वं । सख्याय । जग्मुषी । योषा । अवृणीत । जेन्या । युवां । पती इति ॥ ५ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवोर्युवयोर्वाणी वननीयौ प्रशस्त्वावधौ युवायुजं युवाभ्यां युज्यमानं रथमाजिधावनसमयेऽस्य रथस्य यच्छर्ध्वं प्राप्यमादित्याख्यमवधिभूतं लक्ष्यं वपुषे शोभार्थं तद्येमतुः । सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रापयामासतुः । तदनंतरं चा जग्मुष्यागतवती जेन्याजिधावनेन जीयमाना योषा सूर्या सख्याय सखित्वाय युवां युवयोः पतित्वमवृणीत । कथमिति । मम युवामेव पती भर्तारवि । युवोः । षष्ठीद्विवचने योऽचीति यत्स्वस्य सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वादभावे शेषे लोप इति दकारलोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं । युवायुजं । युवावौ द्विवचन इति द्व्यर्थाभिधायकस्य युष्मच्छब्दस्याविभक्तावपि व्यत्ययेन युवादेशः । शर्ध्वं । शृधु प्रसहने । अस्त्राण्यंतादचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जग्मुषी । गमेर्लिट् । क्लृप् । उगितश्चेति ङीप् । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । गमहनेत्युपधालोपः । जेन्या । जि जये । औणादिक एव्यप्रत्ययस्येति ॥ २० ॥

युवं रेभं परिषूतेरुष्यथो हिमेन घर्मं परितप्तमचये ।

युवं शयोरवसं पिप्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वंदनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥

युवं । रेभं । परिऽसूतेः । उरुष्यथः । हिमेन । घर्मं । परिऽतप्तं । अचये ।

युवं । शयोः । अवसं । पिप्यथुः । गवि । प्र । दीर्घेण । वंदनः । तारि । आर्यायुषा ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां रेभमृषिं परिषूतेः परितः प्रेरकादुपद्रवात्कूपपतनादोरुष्यथः । रुष्यथः । उरुष्यती रचाकर्मैति यास्कः । नि० ५. २३. । तथाचय ऋषये परितप्तं परितस्तप्तं घर्ममसुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्तं दीप्यमानं तुषामिं हिमेन शीतिनोदकेनावारयेथां । यद्वा । हविषामचये भक्षयित्रेऽप्ये परितप्तं सूर्यकिरणैः संतप्तं घर्मं । अहर्नामैतत् । अहर्हिमेन वृध्युदकेन हविःसंपादकप्रीत्याद्युत्पत्त्यर्थमवारयेथां । अपि च ऋषीरेतत्संक्षयैर्गावे

निवृत्तप्रसवायां धेनाववसं रक्षकं पयो युवं युवां पिप्यथुः । प्रवर्धितवन्ती । तथा जीर्णागो वंदन ऋषिर्दोर्घेणा-
युषा प्र तारि । युवाभ्यां प्रवर्धितः । प्रपूर्वास्तरतिर्वर्धनार्थः ॥ अवसं । अवतेरौणादिकोऽसत् । पिप्यथुः । प्यायी
वृद्धौ । बलयेन परस्मैपदं । लिङाङोश्च । पा० ६. १. २९. इति पीभावः ॥

युवं वंदनं निःकृतं जरण्यया रथं न दत्ता करणा समिन्वथः ।

क्षेत्रादा विप्रं जनथो विपन्यया प्र वामत्र विधते दंसना भुवत् ॥ ७ ॥

युवं । वंदनं । निःकृतं । जरण्यया । रथं । न । दत्ता । करणा । सं । इन्वथः ।

क्षेत्रात् । आ । विप्रं । जनथः । विपन्यया । प्र । वां । अत्र । विधते । दंसना । भुवत् ॥ ७ ॥

हे दत्तावन्विनौ युवं युवां जरण्यया जरया निःकृतं निःशेषेण प्राप्तं वंदनमृषिं करणा कर्मणां कर्तारी
शिल्पकुशलौ युवां समिन्वथः । समधत्तं । पुनर्युवानमकुर्वतं । तत्र दृष्टांतः । रथं न । यथा कश्चिच्छिल्पी जीर्णं
रथं पुनरप्यभिनवं करोति तद्वत् । अपि च विपन्यया सुत्या गर्भस्थेन वामदेवेन सुतौ संतौ क्षेत्रादा । आकारः
समुच्चये । मातुर्दरलक्षणाज्जन्मस्थानाद्विप्रं मेधाविनं तमृषिं जनथः । जनयथश्च । तथा वां युवयोर्दंसना
रक्षणात्मकं कर्मात्रास्त्रे विधते परिचरते यजमानाय प्र भुवत् । प्रभवतु । रक्षितुं समर्थं भवतु ॥ निःकृतं । ऋ
गतौ । कर्मणि निष्ठा । गतिरन्तरं इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जरण्यया । जरणक्रियाहो जरण्या । अन्त्यावस्था-
च्छंदसि चेति यः । करणा । करोतेरन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. ३. १३०. इति युच् । इन्वथः । इवि व्याप्तौ ।
इन्द्रोऽयम् । भौवादिकः । जनथः । जनी प्रादुर्भावे । णिच्पधावुद्धिः । जनीजृम्भमुंरंज इति मित्वास्मितां
ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्परिनिटीति शिलोपः । विपन्यया । पन सुतौ । अध्या-
दयश्चेति भावे यत् । बलयेनांतोदात्तत्वं । विधते । विध विधाने । तौदादिकः । लटः शतृ । शतुरनुम इति
विभक्तिरुदात्तत्वं । भुवत् । भवतेल्लेख्यडागमः । बज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥

अगच्छतं कृपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निबाधितं ।

स्वर्वतीरित जतीर्युवोरहं चित्रा अभीके अभवन्भिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतं । कृपमाणं । परावति । पितुः । स्वस्य । त्यजसा । निःबाधितं ।

स्वःवतीः । इतः । जतीः । युवोः । अहं । चित्राः । अभीके । अभवन् । अभिष्टयः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ परावति दूरदेशे समुद्रमध्ये स्वस्य पितुस्तुयस्य त्यजसा त्यागेन निबाधितं पीडितं मुष्य
कृपमाणं युवां सुवन्तमगच्छतं । युवां रक्षणार्थं गतवन्तौ । यस्मादेवं तस्माद्धे अश्विनौ स्वर्वतीः स्वर्वत्यः शोभन-
गमनयुक्ता इत इतोमुखाश्चित्राश्चायनीया युवोरहं युवयोरिवोतीरुतयो रक्षा अभीके समीपेऽभिष्टयः सर्वैः
प्राणिभिरभ्येषणीया अभवन् । भवन्ति ॥ कृपमाणं । कृपतिः सुतिकर्मा । अयं च तुदादिर्द्रष्टव्यः । स्वर्वतीः ।
सुपूर्वादर्तेर्भावे विच् । ततो मतुप । कंदसीर इति मतुपो वत् । अभिष्टयः । इषु इच्छायां । भावे क्तिन् ।
शकंधादेस्तत्त्वं ॥

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिः हुवन्यति ।

युवं दधीचो मन आ विवासथोऽथा शिरः प्रति वामश्र्यं वदत् ॥ ९ ॥

उत । स्या । वां । मधुऽमत् । मक्षिका । अरपत् । मदे । सोमस्य । औशिः । हुवन्यति ।

युवं । दधीचः । मनः । आ । विवासथः । अथ । शिरः । प्रति । वां । अश्र्यं । वदत् ॥ ९ ॥

उतापि च हे अश्विनौ मधुमन्मधुमन्तौ वां युवां स्या सा मक्षिका सरधा मधुकामा सत्यरपत् । अस्मैत ।

तथौशिज उशिजः पुत्रः कबीवान् सोमस्य पानेन युवयोर्मदे हर्षे निमित्तभूते सति ऊवन्वति । युवामाहुयति । युवं युवां च तस्यै मबिकायै मधु दातुं मधुविद्यार्थिनौ संतौ दधीच आधर्वणस्य चरुं दधौ । शुश्रूषया आ विवासयः । पर्यचरतं । अथानंतरं तस्मिन्नीति सत्यस्थं युवाभ्यां प्रतिहितमश्वस्य संबंधि स्पर्धरुद्धां युवां प्रति मधुस्पर्धरुद्धां दत् । स ऋषिराश्वेन शिरसोपदिष्टवानित्यर्थः ॥ मधुमत । सुपां सुसुगिति विभक्तैर्बुक् । अरपत् । रप लप व्यक्तायां वाचि । मदे । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इति भावेऽप । ऊवन्वति । द्वे च स्पर्धायां शब्दे च । लुट् इति भावे लुट् । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । हवनमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्वच । अंत्यलोपश्चां-दसः । वर्षाव्यापत्योत्वं । अस्थं । अश्वे भवमस्थं । भवे कंदसीति यत् ॥

युवं पेदेवै पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।

शैर्यैरभिद्युं पृतनासु दुष्टरं चर्कृत्यमिंद्रमिव चर्षणीसहं ॥ १० ॥

युवं । पेदेवै । पुरुऽवारं । अश्विना । स्पृधां । श्वेतं । तरुतारं । दुवस्यथः ।

शैर्यैः । अभिऽद्युं । पृतनासु । दुष्टरं । चर्कृत्यं । इंद्रं इव । चर्षणिऽसहं ॥ १० ॥

अश्विना हे अश्विनी पेदेव पेदुनाम्ने राज्ञे पुरुवारं बङ्गभिर्वरणीयं स्पृधां संग्रामे स्पर्धमानानां शत्रूणां तरुतारं तारकं श्वेतं शुभवर्णमिंद्रास्त्रमश्वं युवं युवां दुवस्यथः । दत्तवन्तौ । पुनरपि कीदृशं । शैर्यैः । शीर्यंत इति शर्था योद्धारः । तैः पृतनासु संग्रामेषु दुष्टरं तरीतुमशक्यं अभिद्युमभिगतदीप्तिं चर्कृत्य सर्वेषु कार्येषु पुनःपुनः प्रयोज्य इंद्रमिव चर्षणीसहं । इंद्रो यथा शत्रून् अभिभवति एवं शत्रून् जनानामभिभवितारमित्यर्थः ॥ स्पृधां । स्पर्ध संघर्षे । क्लिप्तेति क्लिप् । चशब्देन दृशियहणानुकर्षणान्तस्य च विध्यंतरोपसंग्रहार्थत्वादकारस्य लोपो रेफस्य च संप्रसारणं । सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । तरुतारं । तृ ल्वनतरणयोः । अस्मात्तृचि यसितस्त्वभितस्त्वमित्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः । चर्कृत्यं । करोतेर्यङ्नुगंताद्विभाषा कृवृषोरिति क्वप् । ततस्तुक् ॥ ॥ २१ ॥

का राधदिति द्वादशर्चं पंचमं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । का राधद्वादशांत्या दुःस्वप्ननाशन्याद्या गायत्री द्वितीया ककुप तृतीयाचतुर्थी काविराज्जगृह्यौ पंचमी तनुशिरा षष्ठ्यर्चिरुष्णिग्विष्टारबृहती कृतिर्विराट् तिस्रो गायत्र्य इति । अस्यायमर्थः । ऋग्वेदोऽष्टादशोऽष्टोऽष्टो दैर्घतमसः कबीवानृषिः । आद्या गायत्री । विद्वांसा-वित्तेषा ककुप मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । मध्यमश्वेत्ककुप । अनु० ५. ३. १ इति हि तल्लक्षणं । तृतीया ता विद्वांसित्तेषा काविराट् । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् । अनु० ६. ५. । इत्युक्तलक्षणेपेतत्वात् । चतुर्थी त्रि पृच्छामोत्तेषा नष्टरूपी । नववैराजत्रयोदशीर्नष्टरूपी । अनु० ६. ६. । इत्युक्तलक्षणेपेतत्वात् । प्र या घोष इत्येषा पंचमी तनुशिरा । एकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा । अनु० ५. ५. । इत्युक्तलक्षणेपेतत्वात् । श्रुतं गायत्रमित्तेषा षष्ठी यद्यपि पादसंख्ययोष्णिङ् भवति तथः षष्ठ्यसंख्ययोष्णिक् । युवं हीति सप्तमी विष्टारबृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती । अनु० ७. ५. । इति तल्लक्षणेपेतत्वात् । मा कस्मा इत्यष्टमी कृतिः । जागतावष्टकश्च कृतिः । अनु० ६. ३. । इत्युक्तलक्षणसंज्ञावात् । दुहीयन्निति नवमी विराट् । दशम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आश्विनं वै इति वैशब्दप्रयोगानुह्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमाश्विनं । अध स्वप्नस्तेत्यस्या दुःस्वप्ननाशनं प्रतिपादयते । अतो या तेनोच्यते सा देवता । अनु० २. ५. । इति न्यायेन तदेव देवता ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ घर्माभिष्टव आदितो नवर्चो विनियुक्ताः । सूच्यते हि । का राधद्वाञ्चाश्विना वामिति नवा भात्यभिः । आ० ४. ६. । इति । का राधद्वाञ्चाश्विना वामिति नव विच्छंदसः । ऐ० ब्रा० १. २१. । इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥

का राधद्वाञ्चाश्विना वां की वां जोष उभयोः । कथा विधात्यप्रचेताः ॥ १ ॥

का । राधत् । होचां । अश्विना । वां । कः । वां । जोषे । उभयोः । कथा । विधाति ।

अप्रचेताः ॥ १ ॥

अश्विना हे अश्विनौ वां युवां का होवा । वाङ्मातृत् । कीदृशी स्तुतिलक्षणा वाग्राधत् । आराधयति । प्रीतौ करोति । युवयोर्माहात्म्यानुरूपा स्तुतिर्नास्तीत्यर्थः । किंच वां युवयोर्भूयोर्जोषे जोषणे सेवने प्रीयन्ने वा समर्थः कः सोता विद्यते । युष्मद्गुणामिन्नः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । अप्रचेता युवयोर्माहात्म्यमजानंश्च कथा केन प्रकारेण विधाति । युवां परिचरति । युष्मद्विषयं परिचरणमपि न कर्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ राधत् । राध साध संसिद्धौ । लेव्यडागमः । जोषे । जुषी प्रीतिसेवनयोः । भावे घञ् । अित्वादायुदात्तत्वं । कथा । था हेतौ च च्छंदसीति किंश्चिदात्मकारवचने थाप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । विधाति । विध विधाने । तौदादिकः । लेव्यडागमः । अप्रचेताः । प्रकृष्टं चेतो यस्यासौ प्रचेताः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

विद्वांसाविदुरः पृच्छेद्विद्वानित्यापरो अचेताः । नू चिन्तु मर्ते अक्रौ ॥ २ ॥

विद्वांसौ । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्या । अपरः । अचेताः । नु । चित् । नु । मर्ते । अक्रौ ॥ २ ॥

इत्येत्यमनेन पूर्वोक्तप्रकारेणाविद्वानंश्चः स्तोता विद्वांसावित् सर्वज्ञावश्विनाविव दुरो द्वाराणि स्तुतिपरिचरणयोरुपायभूतान्मार्गान्पृच्छेत् । प्रष्टुमर्हति । अपरोऽश्विभ्यामन्यः सर्वोऽप्यचेताः । चेतसा ज्ञानेन रहितः । तस्मादश्विनाविव पृच्छेदित्यर्थः । तौ चाक्रौ शत्रुभिरनाक्रांतावश्विनौ नू चित् क्षिप्रमेव मर्ते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुयाहकतया सनिं धत्त इति वाक्यशेषः ॥ इत्या । था हेतौ च च्छंदसीति थाप्रत्ययः । इदम् इप् । एतेतौ रथोः । पा० ५. ३. ४. । इतीज्जावः । यदि था हेतौ चेत्येदंश्चब्दस्य नानुवृत्तिस्तदानीमिदमस्यसुः । एतदंतात्परस्या विभक्त्यर्थेन सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । अक्रौ । क्रमु पादविक्षेपे । अस्मात्त्रय्युपपदे छल्यल्युटो बज्जलमिति बज्जलवचनात्कर्मस्थपि जनसमखनक्रमगमो विडिति विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ता विद्वांसा हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।

प्रार्चयमानो युवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसा । हवामहे । वां । ता । नः । विद्वांसा । मन्म । वोचेतं । अद्य ।

प्र । आर्चेत् । दयमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ विद्वांसा सर्वज्ञौ ता वां तौ युवां हवामहे । आह्वयामहे । तावाहृतौ विद्वांसाभिश्चौ युवां नोऽस्मभ्यं मन्म मननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रमवाप्तिव्यालि वोचेतं । ब्रुवाणौ भूयास्तं । स चाहं युवाकुर्युवां कामयमानः स्तुत्या संयोजयन्वा दयमानो युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् प्रार्चेत् । प्रार्चं । प्रकर्षेण स्तौमि ॥ ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वोचेतं । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । ब्रुवो वचिः । लिङ्गाशिष्यङ् । वच उभेत्पुनः । आर्चेत् । अर्च पूजायां । भौवादिकः । तिङां तिङो भवतीति मिपक्षिवादेशः । दयमानः । दय दानगतिरचणहिसादानेषु । शपः पित्वादनृदात्तत्वं । शानचो लसार्वाधातुक्स्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । युवाकुः । युवां कामयत इति युवाकुः । मितद्वादिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. १८०. १. । इति डुप्रत्ययः । अविभक्तावपि व्यत्ययेन युवावौ द्विवचन इति युवादेश आत्वं च । यद्वा । यु मिश्रणे । औणादिकः काकुप्रत्ययः ॥

वि पृच्छामि पाक्या ३ न देवान्वर्षदृतस्याद्भुतस्य दसा ।

पातं च सद्यसो युवं च रभ्यसो नः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् । वर्षदऽकृतस्य । अद्भुतस्य । दसा ।

पातं । च । सद्यसः । युवं । च । रभ्यसः । नः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां वि पृच्छामि । विशेषेण प्रष्टुमिच्छामि । पाक्वा न पक्त्वप्रज्ञानं स्वपरिपक्वमतीतन्यान्दे-
वान्न पृच्छामि । किंतु युवामेव सर्वज्ञौ पृच्छामीत्यर्थः । हे दक्षा दर्शनीयौ तौ युवां वषट्कृतस्य वषट्कारिणाभौ
ऊतस्याङ्गुतस्याश्चर्यभूतस्य महतः सहायोऽतिशयेन बलवतो बलोत्पादकस्य सोमस्य स्वांशलक्षणमेकदेशं पातं
च । नोऽस्मांश्च रभ्यसोऽतिशयेन रभस्विनः प्रौढोद्यमान्कुरुत ॥ पाक्वा । पचेर्द्धहलोर्ल्यत् । चजोः कु घिस्य-
तोरिति कुल्वं । तित्स्वरः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । वषट्कृतस्य । वषट्शब्दस्योर्धादित्वेन गतित्वाद्वा-
तिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पातं । पा पाने । बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । सहायः । सहतेऽभिभवत्य-
नेनेति सहो बलं । असुन् । तदस्यास्तीति सहस्वी । मत्वर्थो विनिः । तत आतिशायनिक ईयसुन् । विव्य-
तोर्लुक् । छांदस ईकारलोपः । रभ्यसः । रभ रामस्ये । रामस्यं कार्यौपक्रमः । पूर्ववत्प्रक्रियोन्नेया ॥

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पज्जियो वा । प्रैषयुर्न विद्वान् ॥ ५ ॥

प्र । या । घोषे । भृगवाणे । न । शोभे । यया । वाचा । यजति । पज्जियः । वां । प्र ।

इषऽयुः । न । विद्वान् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ प्र भवति समर्था भवति सा वाक् या वाग्युष्मत्स्फुतिरूपा घोषे घोषाख्यायाः पुत्रे सुहस्ताख्य
च्छषौ भृगवाणे न भृगौ च शोभे शोभते । यया च स्फुटिलक्षणा वाचा पज्जियः । पञ्चा अंगिरसः । तेषां
कुलोत्पन्नः कक्षीवान्वां युवां यजति पूजयति स्तौति । सापि शोभत इत्यर्थः । इषयुर्न इषमन्नमात्मनः कामय-
मानस्य विद्वान् सुत्यभिन्नः कक्षीवानृषिः प्र भवतु । युष्मदनुग्रहात्संपूर्णकामो भवत्वित्यर्थः ॥ घोषे । घोषा नाम
काचिद्ब्रह्मवादिनी कक्षीवतः पुत्री । अचोपचारात्तद्वाचकं प्रातिपदिकं पुत्रे वर्तते । भृगवाणे । चिरंतनो
भृगुरिवाचरति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्तिप् । धातुसंज्ञायां व्यत्ययेन लटः शानच् । श्वादि । आगमानु-
शासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः । वृषादिः । शोभे । शुभ दीप्तौ । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । इषयुः । इष
गतौ । इष्यति गच्छतीतीषमन्नं । इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । इषु इच्छायां । इष्यते सर्वैः प्राणिभिरितीषमन्नं ।
व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशब्देन संहितायां प्रादूहोढोढ्येष्वेषु वृद्धिर्वक्तव्या । पा० ६. १. ८८. ४. इति
वृद्धिः ॥ ॥ २२ ॥

श्रुतं गायत्रं तक्वानस्याहं चिद्धि रिरिभाश्विना वां । आक्षी शुभस्पती दन् ॥ ६ ॥

श्रुतं । गायत्रं । तक्वानस्य । अहं । चित् । हि । रिरिभे । अश्विना । वां । आ । अक्षी

इति । शुभः । पती इति । दन् ॥ ६ ॥

हे अश्विनाश्विनौ गायत्रं गातव्यं गायत्रीयुक्तं गायत्रसाम्ना निष्पाद्यं वा स्तोत्रं तक्वानस्य स्वलङ्घनेरं-
धस्य च्छात्राश्वस्य संबंधि श्रुतं । अश्रुणुतं । अहं चिद्धिमिव वां युवां स हि रिरिभे । स्तुतवान् । किं कुर्वन् । हे
शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालयितारौ जलस्य वा स्वामिनौ अक्षी युवाभ्यां दत्ते चक्षुषी आ दन् आददानः ।
तस्मा इव मह्यमप्यभिमतफलं प्रयच्छतमिति भावः ॥ श्रुतं । श्रु श्रवणे । लङि ब्रज्जलं कंदसीति विकरणस्य
लुक् । तक्वानस्य । तक् गतौ । अत्र गतिसामान्यवाचिना तद्विशेषो मंदगतिर्लक्ष्यते । औणादिक उपप्रत्ययः ।
भृगवाण इतिवत् प्रक्रियोन्नेया । रिरिभे । रेभृ शब्दे । अक्षी । ई च द्विवचन इत्यक्षिशब्दस्य ईकारांतादेशः । स
चोदात्तः । शुभस्पती । सुबामंचिते परांगवत्स्वर इति षष्ठ्यंतस्य परांगवद्भावात्पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकामं-
चितानुदात्तत्वं । दन् । आङ्पूर्वाद्दत्तेराडो दोऽनास्यविहरणे । पा० १. ३. २०. इत्यात्मनेपदं । व्यत्ययेन शतृ ।
जुहोत्यादिवात् स्तुः । द्विवचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः । कंदस्तुभयथेत्युभयथा-
श्रयणात् शतृः सार्वधातुकत्वेन क्तिन्त्वं । आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि चित्वाकारलोपः ॥

युवं ह्यास्तं महो रन्युवं वा यन्निरतंतसंतं ।

ता नो वसू सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः ॥ ७ ॥

युवं । हि । आस्त । महः । रन् । युवं । वा । यत् । निःऽअततंसतं ।

ता । नः । वसू इति । सुऽगोपा । स्यातं । पातं । नः । वृकात् । अघऽयोः ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ महो महतो धनस्व रन् रातारौ दातारौ युवं युवां कंचनास्व । - - - निरततंसतं । धनानि निरगमयतं । रक्षकौ विनाशकावपि युवामेवेत्यर्थः । हे वसू वासयितारावश्विनौ ता तादृशी युवां नोऽस्माकं सुगोपा सुष्ठु गोपायितारौ रक्षितारौ स्यातं । भवतं । अपि च नोऽस्मानघायोरघं पापफलमस्माकमिच्छतो वृकास्तेनात्पातं । रक्षतं ॥ महः । महतः । क्वांदसोऽच्छब्दलोपः । रन् । दन्वितिवत्प्रक्रियोन्नेया । व्यत्ययेनैकवचनं । निरततंसतं । तसि अलंकारे । अस्माक्यंतालुङि णिश्रिद्रुसुभ्य इति त्रैसङ् द्विवचनादि च । गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाधितत्वात्स्वप्नवाभावः । सुगोपा । सुपां सुलुगिति विभक्त्यर्णुक् । अघायोः । अघं परेषामिच्छति । क्वांदसि परेच्छायामिति क्वच् । अश्वाघस्यादित्यात्वं । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

मा कस्मै धातमभ्यमिचिणे नो माकुचां नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिन्धीः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातं । अभि । अमिचिणे । नः । मा । अकुचं । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।

स्तनऽभुजः । अशिन्धीः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ अमिचिणे । अभिचं मिचराहित्यं । तद्वते कस्यै चिदपि श्रवणे नोऽस्मान्माभि धातं । आभिमुख्येन मा स्थापयतं । अपि च नोऽस्माकं गृहेभ्यः सकाशात्स्तनाभुजः स्तनैर्वत्सानुष्ठानं पालयंत्यो धेनवो गावोऽशिन्धीः शिशुना वत्सेन विरहिता अस्मदीये गृहेऽश्याना वा सत्योऽकुचं चिदस्माभिरगम्ये प्रदेशे मा गुः । मा गच्छंतु ॥ धातं । धातो माङि लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । न माङ्योग इत्यडभावः । अकुचं । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युक्तं । इणो गती । इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति श्रेष्ठम् । स्तनाभुजः । भुज पालनाभ्यवहारयोः । स्तनैर्भुजंति पालयंतीति स्तनाभुजः । क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । अशिन्धीः । सख्यशिन्धीति भाषायां । पा० ४. १. ६२. । इति स्कंदस्य व्यत्ययेन निपातनं द्रष्टव्यं । यद्वा । शिशुरस्यासीति शिन्धी । क्वांदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपठ्यतेऽस्मिन् । वा क्वांदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । अथवा । शीङ् स्वप्ने । उत्सर्गस्कंदसीति किप्रत्ययः । द्विवचनह्रस्वत्वे । एरनेकाच इति यण् । क्वांदसो वकारः । पूर्ववत्समासस्वरौ ॥

दुहीयन्मिचधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुहीयन् । मिचऽधितये । युवाकु । राये । च । नः । मिमीतं । वाजऽवत्यै ।

इषे । च । नः । मिमीतं । धेनुऽमत्यै ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवाकु युवां कामयमानाः स्तुतिर्धितयेऽस्मिन् । अंशेऽस्मिन् वा स्तोतारो मिचधितये मिचानां बंधुजनानां धारणार्थं दुहीयन् । युष्मत्सकाशाद्वनानि दुहंति प्राप्नुवन्ति । अतो नोऽस्मानपि वाजवत्यै वाजयुक्ताय च राये धनाय मिमीतं । कुर्वतं । तथा धेनुमत्यै धेनुमिर्युक्तायेषिऽज्ञाय च नोऽस्मान्मिमीतं । कुर्वतं । अस्माकं स्तोतृभ्यो बलयुक्तं धनं गोयुक्तमन्नं च प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दुहीयन् । दुह प्रपूरणे । दुहिर्दीर्घः । इगुपधात्कित् । उ० ४. ११९. । इति भाव इप्रत्ययः । दुहिमात्मन इच्छति दुहीयति । सुप आत्मनः क्वच् । दुहीयतेर्लैव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । दुहेर्लिङि इस्व रन् । पा० ३. ४. १०५. । इति व्यत्ययेन रनादेशाभावे रूपमेतत् । क्वांदसोऽत्यलोपः । यद्वा । रनादेशे कृते क्वांदसो रेफस्व यकारः । अत

एव व्युत्पत्त्यनवधारणावगृह्णन्ति । युवाकु । सुपां सुलुगिति जसो लुक् । मिमीतं । माङ् माने शब्दे च । जीहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्यासस्त्वं । चवायोगे प्रथमेति ।

अश्विनोरसनं रथमनश्च वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरि चाकन ॥१०॥

अश्विनोः । असनं । रथं । अनश्च । वाजिनीवतोः । तेन । अहं । भूरि । चाकन ॥१०॥

वाजिनीवतोः । वाजोऽन्नं बलं वा । तद्वत्क्रियावतोरश्विनोरनश्चमश्चरहितमश्चराहित्येऽपि सामर्थ्यातिशयेन गच्छन्तं रथमसनं । अहं स्तोता समभजं । तेन च रथेन भूरि प्रभूतं श्रेयश्चाकन । कामये ॥ असनं । वन षण् संभक्ती । खड्ग । चाकन । कन दीप्तिकातिगतिषु । छांदसो लिट् । णलुत्तमो वा । पा० ७. १. ९१. इति णित्वस्य विकल्पनादुद्बन्धभावः । तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वं ॥

अयं समह मा तनूह्याते जनां अनु । सोमपेयं सुखो रथः ॥११॥

अयं । समह । मा । तनु । उह्याते । जनान् । अनु । सोमऽपेयं । सुऽखः । रथः ॥११॥

हे समह धनेन सहित हे रथ अयं पुरोवर्ती त्वं मा मां तनु । विस्तारय । पुत्रपौत्रधनादिभिः समृद्धं कुरु । यद्वा । अयमयमानं त्वां प्राप्तुवंतं मामिति योज्यं । स च सुखः शोभनावकाशः सुखहेतुर्वा रथो जनाननु स्तोतृजनेषु सोमपेयं सोमपानं प्रब्रूह्याते । उह्याते । अश्विभ्यां नीयते । अतोऽश्विभ्यां यद्दीयते तत्सर्वं रथ एव ददातीति रथं संबोध्य प्रार्थना ॥ अयं । इदोऽयं पुंसि । पा० ७. २. १११. । यद्वा । अयं पयं गतौ । पचाद्यच् । समह । मघमिति धननाम । मघेन सह वर्तते इति समघः । छांदसो वर्णविकारः । यद्वा । मह पूजायां । महयति पूजयतीति महो धनं । पचाद्यच् । उह्याते । वह प्रापणे । कर्मणि लैव्याडागमः । यजादित्वात्संप्रसारणं । तस्य छांदसो दीर्घः । अदुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । सोमपेयं । पा पाने । अचो यदिदिति भावे यत् । ईदतीति ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अथ स्वप्नस्य निर्विदेऽभुंजतश्च रेवतः । उभा ता बसि नश्यतः ॥१२॥

अथ । स्वप्नस्य । निः । विदे । अभुंजतः । च । रेवतः । उभा । ता । बसि । नश्यतः ॥१२॥

अधेदानीं प्रभातसमये स्वप्नस्य स्वप्नं प्रति निर्विदे । निर्विषोऽस्मि । तथाभुंजतः परानरचतो रेवतो धनवतश्च पुरुषस्य एवंभूतं पुरुषं प्रत्यपि निर्विषोऽस्मि । यतस्तावुभौ बसि क्षिप्रं नश्यतः नाशं प्राप्तुतः । स्वप्नदृष्टः पदार्थः प्रातर्नोपलभ्यते कदर्यस्त्वेव धनमभुक्तमदत्तं सत् क्षिप्रमेव नश्यति । तदुभयविषयो निर्विदो मां बाधत इत्यर्थः । अथ स्वप्नमात्रस्यासत्त्वप्रतिपादनेन दुःखः स्यात्स्वप्नभावः प्रतिपादितः । अत एषा दुःस्वप्ननाशनीति युज्यते ॥ स्वप्नस्य । स्वप्नस्य कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । विदे । विदू लामि । आगमानुपलब्धौ नैवत्यानुमभावः । रेवतः । रथिश्चाकनतुप । रथेर्मतौ बह्वलमिति संप्रसारणं । छांदसीर इति मतुपो वत् । रेवत्वाच्च मतुप उदात्तत्वमिति तस्योदात्तत्वं । उभा ता । उभयत्र सुपां सुलुगित्वाकारः ॥ २३ ॥ ११७ ॥

अष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र कदित्येति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । कदित्या पंचोना वैश्वदेवं वेति । अनुवर्तमानः कवीवानृषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा इंद्रो वा देवता ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

कदित्या नूः पाचं देवयतां अवजिरो अंगिरसां तुरण्यन् ।

प्र यदानद्विंश आ न्यस्यो र्ऋतं अध्वरे यजत्रः ॥१॥

कत् । इत्या । नृन् । पात्रं । देवऽयतां । अवंत् । गिरः । अंगिरसां । तुरण्यन् ।
प्र । यत् । आनट् । विशः । आ । हर्म्यस्य । उरु । क्रंसते । अध्वरे । यजत्रः ॥ १ ॥

नृः पात्रं नृन्पाता नृणां सुतेर्नेतृणां पुरुषाणां रक्षणशील इन्द्रसुरण्यन् गोरूपधनं प्रेरयन् देवयतां देवं
द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वेद्रमात्मन इच्छतामंगिरसामृषीणामस्माकमित्येत्यं प्रयुज्यमाना गिरः सुतीः कत्
कदा कस्मिन्काले अवत् । शृणुयात् । यद्यदा स इन्द्रो हर्म्यस्य हर्म्योपलक्षितेन गृहेण युक्तस्य यजमानस्य संबं-
धिनी विश ऋत्विग्लक्षणाच्चनुष्याना आभिमुख्येन प्राणट् प्राप्नोति तदानीमध्वरेऽस्मदीये यज्ञे यजत्रो यष्टव्यः
सप्तर्षे बज्रलं क्रंसते । क्रमते । स्वयमेवोत्सहत इत्यर्थः ॥ कत् । कदा । अत्यलोपस्कादसः । नृः पात्रं । नृन्पे
। पा० ८. ३. १०. । इति संहितायां नकारस्य ह्रस्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेल्युकारः सानुनासिकः । पात्रं ।
पा रचणे । ताच्छीलिकसृण । व्यत्ययेन सोरमादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वानुगुणाभावे यण् । देवयतां ।
सुप आत्मनः क्यच् । ततो लटः शतृ । शतृरनुम इति विभक्त्येवदान्तत्वं । अवत् । श्रु अवणे । लेखडागमः ।
बज्रलं कंदसीति विकारणस्य लुक् । तुरण्यन् । तुरण् त्वरायां । कंडादिः । आनट् । अत्रोतिर्लङि व्यत्ययेन
परस्मैपदं । औ प्राप्ते व्यत्ययेन अमविकरणः । ब्रह्मादिष्वे जप्त्वं । आडागमः । हर्म्यस्य । हर्म्यशब्दादर्शआदि-
त्वादच् । क्रंसते । क्रमु पादविक्षेपे । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । पा० १. ३. ३८. । इत्यात्मनेपदं । लेखडागमः ।
सिञ्जलं लेटीति सिप् । यजत्रः । अमिनचीत्यादिना यजेरचप्रत्ययः ॥

स्तंभीड् द्यां स धरुणं प्रुषायदृभुर्वाजाय द्रविणं नरो गोः ।

अनु स्वजां महिषश्चक्षत व्रां मेनामश्वस्य परि मातरं गोः ॥ २ ॥

स्तंभीत् । ह । द्यां । सः । धरुणं । प्रुषायत् । ऋभुः । वाजाय । द्रविणं । नरः । गोः ।

अनु । स्वऽजां । महिषः । चक्षत । व्रां । मेनां । अश्वस्य । परि । मातरं । गोः ॥ २ ॥

स इन्द्रो द्यां बुलोकं स्तंभीड् । स्तभाति खलु । तथा गोः पणिभिरपहतस्य गेसमूहस्य वज्रस्योदकस्य
किरणसमूहस्य वा नरो नेता । स इन्द्र ऋभुः सूर्यात्मनोर विस्तीर्णं भासमानः सन् द्रविणं सर्वैः प्राणिभिर-
भिद्रवणीयं धरुणं । उदकनामैतत् । सर्वस्य धारकं वृष्ट्युदकं वाजायान्नार्थं बलार्थं वा प्रुषायत् । प्रुष्णाति ।
सिंचति । प्रवर्षतीत्यर्थः । अपि च महिषः । महन्नमैतत् । महान्सूर्यरूपीन्द्रः स्वजां स्वसकाशादुत्पन्नां व्रां ।
वृणोति तमसा सर्वमाच्छादयतीति व्रा राचिः । यद्वा । प्रकाशेन वृणोतीति व्रा उषाः । तामनु चक्षत । चष्टिः
पञ्चतिकर्मा । अनु पञ्चात्पञ्चति प्रकाशते । स्वयं प्रौढप्रकाशोऽपि स्वगत्या निष्पादिताया रात्रिरुषसश्च पञ्चादु-
देतीत्यर्थः । अपि चेदमपरमाश्चर्यं यदयमश्वस्य मेनां । स्त्रीनामैतत् । स्त्रियं वडवां गोर्मातरं जननीं । परि-
र्वैपरीत्ये । विपरीतमकरोत् । कदाचिदिन्द्रो लीलयाश्वायां गामुत्पादयामास । तदत्र प्रतिपाद्यते मंचांतरे
चंद्रवाक्यरूप एतद्विषयमवगम्यते ॥ धरुणं । धरिणिंलुक्तेत्युनप्रत्ययः । प्रुषायत् । प्रुष लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु ।
क्रियादिकः । लेखडागमः । कंदसि शायजपीत्यहावपि आप्रत्ययस्य शायजादेशः । नरः । नृ नये । बज्रलवच-
नादूदोरविति कर्तर्यप् । चक्षत । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । क्वांसो लङ् । बज्रलं कंदसीति शपो लुगभावः ॥

नक्षड्वमरुणीः पूर्वं राट् तुरो विशामंगिरसामनु द्यून् ।

तक्षड्वजं नियुतं तस्संभद्यां चतुष्पदे नर्याय द्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । हव । अरुणीः । पूर्वं । राट् । तुरः । विशां । अंगिरसां । अनु । द्यून् ।

तक्षत् । वज्रं । निऽयुतं । तस्संभत् । द्यां । चतुऽपदे । नर्याय । द्विऽपादे ॥ ३ ॥

अरुणीररुणवर्णा आरोचमाना वोषसो राट् राजयन्प्रकाशयन्सूर्याभिन्द्रः पूर्वं पूर्वैर्ऋषिभिः प्रयुक्तं हवमि-
दानीमस्माभिः क्रियमाणमाह्वानं नक्षत् । नक्षतु । शृणोतु । कीदृशः । अनु द्यून् अनुदिवसं विशां मनुष्याणाम-

गिरसामृषीणां स्तोतृणां तुरो धनस्य प्रेरयिता । अपि च स इंद्रो वज्रं स्वकीयमायुधं नियुतं हंत्येन सह
नितरां युक्तं तच्चत् । अकरोत् । तथा बां बल्लोकं तस्मिन् । अस्मभयत् । यथाधो न पतति तथाकरोदित्यर्थः ।
किमर्थं । नर्याय नृभ्यो हिताय चतुष्पदे गवाश्चादये द्विपादे मनुष्याय च । एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ नचत् । नच
गता । लेव्यडागमः । पूर्वं । पूर्वं कृतमिनयौ च । पा० ४. ४. १३३. इति यप्रत्ययः । राट् । राज्ञु दीप्तौ ।
अस्मादंतर्भावितव्यर्थात् क्तिप् । तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । तच्चत् । तच्चू त्वचू तनूकरणे । बज्रं
कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । तस्मिन् । इमि स्मि गतिप्रतिबंधे । अस्मात्प्रत्ययानुक्तिं चडि रूपं । चड्यन्यत-
रस्यामित्युपोत्तमस्योदात्तत्वं । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्त्वान्निघाताभावः । चतुष्पदे । चत्वारः पादा अस्य ।
संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यात्यलोपः समासांतः । चतुर्थैकवचने भसंज्ञायां पादः पदिति पञ्चावः । द्विपादे ।
पूर्ववत्प्रक्रिया । अयं तु विशेषः । अयस्ययादित्वेन पदत्वाद्भसंज्ञाया अभावे पञ्चावाभावः । द्वित्रिभ्यां पाद-
बोधसु बज्रव्रीहावित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अस्य मदे स्वयं दा ऋतायापीवृतमुस्त्रियाणामनीकं ।

यच्च प्रसर्गे चिकुम्निवर्तदप द्रुहो मानुषस्य दुरो वः ॥ ४ ॥

अस्य । मदे । स्वयं । दाः । ऋताय । अपिऽवृतं । उस्त्रियाणां । अनीकं ।

यत् । ह । प्रऽसर्गे । चिऽककुप् । निऽवर्तत् । अप । द्रुहः । मानुषस्य । दुरः । वरिति वः ॥ ४ ॥

हे इंद्र अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्युताय यज्ञार्थं स्वयं सुखमपीवृतं पणिभिर्गुहासु निगूढमुस्त्रियाणां
गवामनीकं संघं दाः । अंगिरोभ्यो दत्तवानसि । उत्तरार्धः परोक्षकृतः । यच्च यदा खलु प्रसर्गे युद्धे चिकुप्
त्रिषु लोकेषूच्छित इंद्रो निवर्तत् नितरां वर्तते तदानीं स इंद्रो द्रुहो द्रोघुर्मानुषस्य मनोः संबंधिनोऽसुरस्य
पणेः संबंधीनि दुरो द्वाराणि गवामनिर्गमनाय पिहितान्यप वः । अपवृणोति । उद्घाटयति ॥ स्वयं । खृ
शब्दोपतापयोः । ऋहलोर्णत् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुद्भवभावः । अपीवृतं । अपिपूर्वाद्गुणोतिः कर्मणि
निष्ठा । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रसर्गे । प्रकर्षेण दृश्यते विमु-
च्यतेऽस्मिन्निषव इति प्रसर्गः । अधिकरणे घञ् । कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्वांसंस्थायादिस्वराभावः ।
निवर्तत् । वृत्तु वर्तने । लेव्यडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वः । वृज् वरणे । क्वांसं लुङि मंचे घसेति ल्लिर्लुक् ।
गुणे हल्ङ्यादिलोपः ॥

तुभ्यं पयो यत्पितरावनीतां राधः सुरेतस्तुरणै भुरण्यू ।

शुचि यत्ते रेक्ण आयजंत सबर्दुघायाः पय उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

तुभ्यं । पयः । यत् । पितरौ । अनीतां । राधः । सुऽरेतः । तुरणै । भुरण्यू इति ।

शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आऽअयजंत । सबऽदुघायाः । पयः । उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र तुरणे त्रिप्रकारिणे तुभ्यं भुरण्यू कृतं जगत्पोषयंत्यौ पितरावुत्पादयंत्यौ बावापृथिव्यौ यबदा
पयः सांनाथ्यलक्षणं हविरनीतां गोष्वनयतां । न्यधिषातामित्यर्थः । कीदृशं पयः । राधो राधकं समृद्धिकरं
सुरेतः शोभनरेतस्कं । कृतं जगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः । हविषः सकाशाद्धि जगदुत्पद्यते । अग्नौ प्रास्ताऽऽतिः
सम्यगादित्युपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. इति । यबदा च बावापृथि-
वीभ्यां गोष्वानीतं शुचि शुद्धं सबर्दुघायाः क्षीरस्य दोग्ध्या उस्त्रियाया गोः पयो रेक्णः । धननामैतत् ।
धनवदतिप्रियं । यद्वा । अतिरिक्तं प्रवृद्धं । एवंविधं हविषुभ्यमायजंत आभिमुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् ।
तदानीं द्रुहो मानुषस्य द्वाराण्यपवृणोतीति पूर्वया संबंधः ॥ अनीतां । गीज् प्रापणे । लङि बज्रं कंदसीति
शपो लुक् । सुरेतः । सोमं नसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । तुरणे । तुरण त्वरायां । कंझादिः । क्तिञ्चेति
क्तिप् । अतोलोपयलोपी । भुरण्यू । भुरण धारणपोषणयोः । अयमपि कंझादिः । औणादिक उपत्ययः ॥ २४ ॥

अध॒ प्र जज्ञे तर॒णिर्मम॑त्तु प्र रोच्य॒स्या उ॒षसो॑ न सूरः ।

इ॒न्दुर्येभि॑राष्ट॒ स्वेदु॑ह्वयैः सु॒वेण॑ सि॒चञ्ज॒रणा॑भि धाम ॥ ६ ॥

अध॒ । प्र । जज्ञे । तर॒णिः । म॒म॒त्तु । प्र । रोचि॒ । अ॒स्याः । उ॒षसः । न । सूरः ।

इ॒न्दुः । येभिः । आष्ट॒ । स्वऽइ॒न्दुह्वयैः । सु॒वेण॑ । सि॒चन् । ज॒रणा॑ । अ॒भि । धाम ॥ ६ ॥

अधेदानीमयमिन्द्रः सुतिभिः प्रीयमाणः सन् प्र जज्ञे । प्रकर्षेण प्रादुर्बभूव । स तरणिः शत्रूणां तारको ऽस्मान्ममत्तु । मादयतु । स च प्र रोचि । प्रकष्टं रोचते । तत्र दृष्टांतः । अस्या अस्माभिर्दृश्यमानाया उषसः समीपे वर्तमानः सूरो न सूर्य इव । जरणा जरणीयः स्रोतस्य इंदुः सोमो धामाहवनीयलक्षणं स्थानमभिलक्ष्य सुवेण सिचन् सिच्यमानः सन् स्वेदुह्वयैः स्वभूतानि हव्यानि च हव्यानि येषां । यद्वा । जिह्वी दीप्तौ । स्वायत्तानीदूनीद्वानि हव्यानि येषां । अथवा । स्वभूतमिदं पुरोवर्ति हव्यं हवियेषां ते तथोक्ताः । पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः । सिचन् । धिचिर् चरणे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । शे मुचादीनामिति नुम् । जरणा । जरतिः सुतिकर्मा । अस्मात्कर्मणि ल्युट् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । व्यत्ययेन क्तिस्वराभावः ॥

स्वि॒ध्मा य॒ज्ञन॑धि॒तिर॑प॒स्यात्सू॒रो अ॒ध्वरे॑ परि॒ रोध॑ना॒ गोः ।

य॒ज्ञं प्र॒भासि॑ कृ॒त्याँ अनु॑ द्यू॒नर्न॑र्वि॒शे प॒श्विषे॑ तुराय ॥ ७ ॥

सु॒ऽइ॒ध्मा । यत् । व॒नऽधि॑तिः । अ॒प॒स्यात् । सू॒रः । अ॒ध्वरे॑ । परि॒ । रोध॑ना । गोः ।

यत् । ह । प्र॒भासि॑ । कृ॒त्यान् । अनु॑ । द्यू॒न । अ॒न॑र्वि॒शे । प॒श्विऽइ॒षे । तुराय ॥ ७ ॥

यदि स्विध्मा सुदीप्तास्या वनधितिर्वने केतव्ये वृक्षसमूहे निधातव्या शस्त्यपस्यात् अपो विशसनात्मकं स्वकीयं कर्म कर्तुमिच्छेत् तदानीं सूरः प्रेरकोऽध्वर्युध्वरे यज्ञे गोः पशो रोधना रोधनाय यूपे नियोजन ए परि भवति । समर्थो भवति । यद्वा । स्विध्मा सूर्यकिरणैः सुदीप्ता वनधितिः । वनमुदकमस्यां धीयत इति वनधितिर्मेघमाला । सा यद्यदापस्यात् अपः प्रवर्षणलक्षणं कर्म करोति तदानीं सूरः प्रेरक इन्द्रोऽध्वरे यज्ञस्य निमित्तभूतेऽध्वर्तव्येऽहिंसितव्येऽतरिक्षे वर्तमानः सन् गोर्वृथ्युदकस्य रोधना रोधनान्यावरणानि परि परितो निवारयतीति शेषः । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं कृत्वा । कृत्वीति कर्मनाम । कर्मसु साधून् द्यून् दिवसाननुलक्ष्य यज्ञं यदा खलु प्रभासि प्रकर्षेण दीप्यसे तदानीमनर्विशेऽनसा शकटेनेधनाद्याहरणायारणं प्रविशति । यद्वा । गंतव्यं स्थलं प्रति गंतुमशक्ताय । पुरुषाय पश्विषे पशुन्प्रेरयति तुराय त्वरमाणाथ गोपालाय च सिध्येदभिमतरिति वाक्यशेषः ॥ स्विध्मा । शोभनमिध्मं दीप्तामास्यं दीप्तिर्वा यस्याः सा तथोक्ता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपस्यात् । अपःशब्दात्सुप आत्मनः क्वच् । सेव्याडागमः । रोधना । रुधिर् आवरणे । लुट् इति भावि ल्युट् । शेष्वंदसि वज्रलमिति शेषोपः । अनर्विशे । अनसा विशति प्राप्नोतीत्यनर्विट् । विशतेः क्तिप् । अहरादीनां पठ्यादिभ्यश्च । म० पृ. २. ७०. १. इति सकारस्य रेफादेशः । यद्वा । अर्तैः कर्मणि विच् । अरं गंतव्यं प्रति विशति प्राप्नोतीत्यनर्विट् । न अर्विट् अनर्विट् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतित्वरत्वं । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । पश्विषे । इष गतौ । अस्मादंतर्भावितत्वात् क्तिप् इति क्तिप् ॥

अष्टा महो दिव आदो हरी इह द्युम्नासाहमभि योधान उत्सं ।

हरिं यत्ने मंदिनं दुक्षन्वृधे गोरभसमद्रिभिर्वातायं ॥ ८ ॥

अष्टा । महः । दिवः । आदः । हरी इति । इह । द्युम्नऽसहं । अभि । योधानः । उत्सं ।

हरिं । यत् । ते । मंदिनं । दुक्षन् । वृधे । गोऽरभसं । अद्रिऽभिः । वातायं ॥ ८ ॥

हे इंद्र महो महतो दिवो मदकरस्य सोमस्याष्टा भोक्तारौ पातारौ हरी स्वकीयावश्वाविहासिन्कर्मण्यादः । पीतशेषं सोमं पायय । तथा द्युम्नासाहं द्युम्नस्यास्यदीयस्य धनस्याभिभवितारमुत्समुत्स्रावधितारं शत्रुं योधानो योधनशीलस्त्वमभि भव । यद्यदा ते तव वृधे वर्धनाय हरिं मनोहरं मंदिनं मदकरं गोरभसं । अत्र गोशब्दः पयसि वर्तते । पयो बलं । तद्वद्देगवंतं । वीर्यवंतमित्यर्थः । वातायं वातेन प्राप्तव्यं । वाततुल्येन शीघ्रकारिणा त्वया मन्त्रव्यवहारः । एवंविधं सोममद्रिभिर्व्यावभिर्धुञ्चन् दुहन्ति ऋत्विजोऽभिषुण्वन्ति । तदन्वयेऽपि पूर्वच संबंधः ॥ अष्टा । अश भोजने । तुच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादित्यभावः । धुञ्चन् । पदकालीनो भवभावश्चादसः ॥

त्वमायसं प्रति वर्तयो गोर्दिवो अश्मानमुपनीतमृभ्वा ।

कुत्साय यच्च पुरुहूत वन्वञ्छुणमनंतैः परियासि वधैः ॥ ९ ॥

त्वं । आयसं । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अश्मानं । उपऽनीतं । मृभ्वा ।

कुत्साय । यच्च । पुरुऽहूत । वन्वन् । शुणं । अनंतैः । परिऽयासि । वधैः ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वं गोर्गंतुः शुणस्यासुरस्य वधार्थमायसमयोमयं वज्रं प्रति वर्तयः । अभिमुख्येन व्यहजः । कीदृशं वज्रं । दिवो द्युलोकादृभ्वा दीप्तिन त्वद्वोऽपि तत्संज्ञायर्थे अश्मानं शीघ्रं शत्रोर्व्यापकं । यच्च यदा हे पुरुहूत पुरुभिर्वज्रभिः क्षीतृभिराहतेन्द्र कुत्सायैतत्संज्ञायर्थे शुणं शोषकमश्मनंतैर्निर्वधितैर्वधैर्हननसाधनैरायुधैर्वन्वन् हिंसन् परियासि परितो गच्छसि । तदानीं तद्वधार्थं वज्रं प्रत्यवर्तय इत्यर्थः ॥ अश्मानं । अमु व्याप्नो । अन्येभ्योऽपि दृष्टंत इति मनिन् । ऋभ्वा । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावे यथादेशः । वन्वन् । वनु याचने । अत्र हिंसार्थः । तथा च यास्कः । वनुष्यतिर्हंतिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । नि० ५. २. इति । वधैः । हनस्य वध इति हन्तेः करणेऽपि तत्संनियोगेन वधादेशश्च । स चादंतो ऽतोदात्तः । तस्मातो लोपे सत्युदात्तत्वात् । त्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

पुरा यत्सूरस्तमसो अपीतेस्तमद्रिवः फलिगं हेतिमस्य ।

शुणस्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्परि सुग्रथितं तदादः ॥ १० ॥

पुरा । यत् । सूरः । तमसः । अपिऽइतेः । तं । अद्रिऽवः । फलिऽगं । हेतिं । अस्य ।

शुणस्य । चित् । परिऽहितं । यत् । ओजः । दिवः । परि । सुऽग्रथितं । तत् । आ ।

अद्रित्यदः ॥ १० ॥

पुरा यद्यदा भूरः सूर्यस्तमसस्तमोरूपस्य शुणस्यासुरस्योपनीतः संयामाकृतोऽभवदिति शेषः । तदानीं हे अद्रिवः । आदृष्टत्वात् । तद्वन्निद्रं तं फलिगं । मेघनामैतत् । मेघरूपेणावृण्वंतं हेतिं हंतारं शुणमसुरमस्य । निरसितवानसि । यद्वा । अस्य शुणस्यासुरस्य हेतिं हननसाधनमायुधं फलिगं मेघलक्षणं प्राभांक्षीरिति शेषः । तथा शुणस्य चित् शोषयितुरसुरस्य च यदोज आच्छादकं बलं दिवस्परि क्षीतमानस्य सूर्यस्योपरि परिहितमाच्छादितं सुग्रथितं सुष्ठु सूर्यं सक्तं तदोजस्तस्मात्सूर्यादादः । आदृष्टाः । विशिष्टं कृतवानसीत्यर्थः ॥ अद्रिवः । कंदसीर इति मतुपो बलं । मतुवसो हरिति नकारस्य बलं । हेतिं । कृत्यस्युटो बज्रलमिति बज्रलवचनाद्वन्तेः कर्तरि क्तिन् । ऊतियूतीत्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिरतोदात्तत्वं च । अस्य । असु क्षेपणे ।

लटः सिपि । तस्य व्यत्ययेन ह्यादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । दिवस्सरि । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । अदः । दृ विदारणे । लङि सिपि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे हल्ङ्याभ्य इति सिलोपः ॥ ॥ २५ ॥

अनु त्वा मही पाजसी अचक्रे द्यावाक्षामा मदतामिद्रु कर्मन् ।

त्वं वृचमाशयानं सिरामु महो वज्रेण सिष्वपो वराहु ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । मही इति । पाजसी इति । अचक्रे इति । द्यावाक्षामा । मदतां । इन्द्र । कर्मन् ।

त्वं । वृचं । आशयानं । सिरामु । महः । वज्रेण । सिष्वपः । वराहु ॥ ११ ॥

हे इन्द्र मही मह्यौ महत्यौ पाजसी बलवत्यावचक्रे अचक्रमणे सर्वत्र व्याप्य वर्तमाने द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ कर्मन् वृचवधादिलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तं त्वामनु मदतां । हृष्टमकुरुतां । अन्वमन्येतां वा । तथा च तैत्तिरीयकं । स आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृचमहन्निति । तदनंतरं त्वमाशयानमा समंताद्व्याप्य वर्तमानं वराहुं वराहारं वृचमसुरं सिरामु सरणीलास्वप्सु महो महता वज्रेण सिष्वपः । अस्वापयः । वज्रेण हत्वा पातितवानित्यर्थः ॥ मही । सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घः । पाजसी । पाजःशब्दो बलवाचको लक्षणया च तद्वति वर्तते । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति विभक्तेरीकारादेशः । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तिलुक् । मदतां । मदी हर्षे । व्यत्ययेन शप् । बङ्गलं कंदस्यमाड्योगेऽपीत्यडभावः । महः । महतः । करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी । अचक्रेलोपस्कंदसः । सिष्वपः । जिष्वप् शये । अस्माख्यंताल्लङि चङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् स्वापेचङि । पा० ६. १. १८. इति संप्रसारणं न क्रियते ॥

त्वमिद्रु नर्यो याँ अवो नृन्तिष्ठा वातस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यं ते काव्य उशना मंदिनं दादृचहणं पार्यं ततश्च वज्रं ॥ १२ ॥

त्वं । इन्द्र । नर्यः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वातस्य । सुयुजः । वहिष्ठान् ।

यं । ते । काव्यः । उशना । मंदिनं । दात् । वृचहणं । पार्यं । ततश्च । वज्रं ॥ १२ ॥

हे इन्द्र नर्यो नृभ्यो हितस्त्वं यान्नृन्नेतृनश्चानवः अवसि रक्षसि तान्वातस्य तुल्यान् तद्वच्छीघ्रं गच्छतः सुयुजः शोभनं रथेन युज्यमानान्वाहिष्ठानतिशयेन वोढूनश्चांस्तिष्ठ । आतिष्ठ । आरोहेत्यर्थः । काव्यः कवेः पुत्र उशना मंदिनं मदकरं यं वज्रं ते तुभ्यं दात् दत्तवान् तं वज्रं वृचहणं वृचस्यासुरस्य घातकं पार्यं शत्रूणां पारणेऽतिक्रमणे समर्थं च ततश्च । कृतवानसि ॥ अवः । अवतर्लेव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । वहिष्ठान् । वोढुशब्दानुस्कंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठेभ्यःस्विति तुलोपः । पार्यं । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अस्माख्यंतादचो यदिति यत् । ततश्च । तच्च त्वच्च तनूकरणे । पुरुषव्यत्ययः ॥

त्वं सूरौ हरितो रामयो नृन्भरच्चक्रमेतंशो नायमिद्रु ।

प्रास्य पारं नवतिं नायानामपि कर्तमवर्तयोऽयंज्यून् ॥ १३ ॥

त्वं । सूरः । हरितः । रमयः । नृन् । भरत् । चक्रं । एतंशः । न । अयं । इन्द्र ।

प्रऽअस्य । पारं । नवतिं । नायानां । अपि । कर्तं । अवर्तयः । अयंज्यून् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र सूरः सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं हरितो हरिद्वर्णान्नृन्नेतृनश्चान् यद्वा रसहरणशीलान् रश्मीन् रमयः । उपारमयः । एतंशो न । एतश्च इति सूर्याश्चक्षाख्या । तथा च श्रूयते । एतश्च त्वा सूर्यो देवतां गमयत्विति । नशब्दश्चार्थः । एतश्च रथस्य चक्रं भरत् । प्रावहत् । अपि च त्वं नायानां नावा तार्याणां नदीनां नवतिं नवातसंख्यामती । वर्तमानं पारं तीरदेशं । सप्तमर्थे द्वितीया । तीरदेशेऽयंज्यून् यजमाना यज्ञविहीना-

नसुरादीन् प्रास्य प्रक्षिप्य तत्र कर्तमवर्तयः । कर्तव्यमपि कृत्वा तानयजमानानवर्तयः । प्रापयः ॥ रमयः । लङि बङ्गलं कंदसमाध्योगेऽपीत्यडभावः । अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिको दीर्घः । प्रास्य । असु चिपणे । अस्माक्यपि रूपं । नायानां । नीवयोधमेत्यादिना यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

त्वं नो अस्या इंद्र दुर्हणायाः पाहि वज्रिवो दुरिताद्भीके ।

प्र नो वाजान् रथ्योऽं अश्वबुधानिषे यंधि श्रवसे सूनृतयै ॥ १४ ॥

त्वं । नः । अस्याः । इन्द्र । दुःहनायाः । पाहि । वज्रिवः । दुःइतात् । अभीके ।

प्र । नः । वाजान् । रथ्यः । अश्वबुधान् । इषे । यंधि । श्रवसे । सूनृतयै ॥ १४ ॥

हे वज्रिवो वज्रवज्रिन्द्र त्वं दुर्हणाया दुःखेन हंतव्याया अस्या अवृत्तेर्दारिद्र्यान्नोऽस्मान्पाहि । रत्न । तथा दुरितात्पापादभीकेऽभिप्राप्ते समीपवर्तिनि संग्रामेऽस्मान्नन्न । अपि च नोऽस्मभ्यं रथ्यो रथयुक्तान् अश्वबुधान् नश्वानां बोधकान् । अश्वान् यावज्जिर्लभ्यते तावदित्यर्थः । यद्वा । अश्वबुधान् । क्दांसो वर्णविकारः । अश्वमूलान् । अश्वप्रमुखानित्यर्थः । सर्वे हि धनमश्वमूलं दासापवर्गं । यथोक्तं । दासप्रवर्गं रथिमश्वबुधं । ऋ० १. ९२. ८. इति । एवंविधान्वाजान् धनानि प्र यंधि । प्रयच्छ । किमर्थं । इष अन्नार्थं श्रवसे कीर्त्यं सूनृतयै । सूनृता प्रियसत्त्वात्मिका वाक् । तदर्थं च ॥ दुर्हणायाः । ईषहुःसुध्विति हृतेः कर्मणि खल् । पाहि । पादादित्वाद्भिघाताभावः । वज्रिवः । वज्रोऽस्यास्तीति वज्री हस्तः । तद्वान् वज्रिवान् । कंदसीर इति मतुपो बलं । संबुद्धौ मतुवसो हरिति नकारस्य इत्वं । रथ्यः । कंदसीवनिपाविति रथशब्दात्त्वर्थोऽर्थ ईकारः । यंधि । यम उपरमे । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वा कंदसीति हेः पित्वेन डित्त्वाभावादङितश्च । पा० ६. ४. १०३. इति हेर्धिः ॥

मा सा ते अस्मत्सुमतिर्वि दसद्वाजप्रमहः समिषो वरंत ।

आ नो भज मघवन् गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥ १५ ॥

मा । सा । ते । अस्मत् । सुमतिः । वि । दसत् । वाजप्रमहः । सं । इषः । वरंत ।

आ । नः । भज । मघवन् । गोष्व । अर्यः । मंहिष्ठाः । ते । सधमादः । स्याम ॥ १५ ॥

हे वाजप्रमहो वाजैर्धनैः प्रमहनीयिन्द्र ते त्वदीया सा सुमतिः शोभनानुग्रहरूपा बुद्धिरसदस्मासु मा वि दसत् । मा विशुष्यतु । तथेषोऽन्नान्यस्मान् सं वरंत । संवृतान्कुर्वतु । हे मघवन् धनवज्रिन्द्र अर्यो धनपतिस्त्वं नोऽस्मान् गोष्वान् भज । प्रापय । ते तव मंहिष्ठा अतिशयेन स्तुतिभिः प्रवर्धयितारो वयं सधमादः स्याम । पुत्रपौत्रादिभिः सह मावंतो भवेम ॥ अस्मत् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । दसत् । दसु उपचये । माङ्गि लुङि पुषादित्वादङ् । वाजप्रमहः । वाजैर्धनैः प्रकृष्टं महस्तेजो यस्य स तथोक्तः । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । षाष्टिकमामं चिताबुदात्तत्वं । वरंत । वृज् वरणे । व्यत्ययेन शप् । गोषु । सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः । अर्यः । अर्यः स्वामिवैश्वर्योरिति निपात्यते । अर्यः स्वाम्याख्या चेत् । फि० १. १८. इत्यंतोदात्तत्वं । मंहिष्ठाः । महि वृद्धौ । इदित्त्वानुम् । अस्मादंतर्भावितव्यर्थानुच् । तुष्कंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठमेयःस्विति तुलोपः । सधमादः । मद तुप्तियोगे । चौरादिकः । सह मादयंते तृप्ता भवंतीति सधमादः । क्लिप्नेति क्लिप् । जस् । सध मादस्योष्कंदसीति सहस्र सधादेशः ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीत्यतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्रत्नसिंहाराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशि ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ इति प्रथमाष्टकः समाप्तः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ कल्याणं भूयात् ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे गेहान्तीर्थान्दृष्ट्वरं ॥
प्रक्रिया प्रथमे काण्डे साकल्येनोपवर्णिता । अत ऊर्ध्वतनी ज्ञेया स्मर्यते च क्वचित्क्वचित् ॥

अथ द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । शतर्चिनामाद्ये मंडले चतुर्विंशत्यनुवाकाः । तेषु आदेशैस्त्रिंश-
दशानुवाके षट् सूक्तानि । तत्र प्र वः पांतमिति द्वितीयं सूक्तं । पंचोनेत्यनुवर्तमानात्पंचदशर्चं । ऋषिश्चान्य-
स्मादृषेरिति परिभाषया कक्षीवानृषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा देवता । प्र वो वैश्वदेव
मित्यनुक्रमणिका ॥ अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

प्र वः पांतं रघुमन्यवोऽधो यज्ञं रुद्राय मीळुषे भरध्वं ।
दिवो अस्तोषिः अमुरस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्योः ॥१॥
प्र । वः । पांतं । रघुऽमन्यवः । अंधः । यज्ञं । रुद्राय । मीळुषे । भरध्वं ।
दिवः । अस्तोषि । अमुरस्य । वीरैः । इषुध्याऽइव । मरुतः । रोदस्योः ॥१॥

हे रघुमन्यवो लघुक्रोधा अक्रोधिन् अल्विजो वो युष्माकं पांतं पालनशीलं पातयं वा यज्ञं यागसाध-
नमंधोऽन्नमाज्यसोमादिलक्षणं रुद्राय । रुद्रः खं तद्वेतुभूतं दुरितं वा । तस्य द्रावयित्रे एतन्नामकाय देवाय
मीळुषे फलस्य वर्षित्रे तदर्थं प्र भरध्वं । प्रकर्षेण संपादयत । अहं चेषुध्येव इषुध्या शत्रून् यथा निरस्वति तथा
वीरैरभिजाणां विविधभीरुकेर्वीर्योपेतैर्वा तदनु रैः प्रदग्धिः सह दिवो बुलोकसकाशात् । उपलक्षणमे-
तत् । लोकत्रयादप्यमुरस्य निरसितव्यानाममुराणां निरसितुः । कर्मणि षष्ठी । निरसितारं तमेव देवं रोद-
स्योर्निरोधनवत्योर्बावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाच्चरत्स्वास्तोषि । स्तौमि ॥ पांतं । पांतमित्यत्र पातेः शत्रु
पिबतेर्वीणादिको झः । मीळुषे । दाश्वान्साह्यानिति क्रसुप्रत्ययांतो निपातः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसा-
रणमिति संप्रसारणं । शासिवसीत्यादिना षत्वं । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्तोषि ।
स्तौतेः ष्कांदसो जुङ् । इषुध्येव । इषवो धीयतेऽचेतीषुधीः । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेः किः । कृत्स्नरेणां-
तोदात्तः । उदात्तयणो हल्यूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

पत्नीं व पूर्वहूतिं वावृध्या उषासानक्ता पुरुधा विदाने ।
स्त्रीर्नात्कं व्युतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुदृशी हिरण्यैः ॥२॥
पत्नीऽइव । पूर्वऽहूतिं । ववृध्या । उषासानक्ता । पुरुधा । विदाने इति ।
स्त्रीः । न । अत्कं । विऽउतं । वसाना । सूर्यस्य । श्रिया । सुऽदृशी । हिरण्यैः ॥२॥

पत्नीव पत्नी यथा पूर्वहतिं पत्युः पूर्वाह्णानं ववृधधै वर्धयितुं शीघ्रगतिर्भवति तद्वदुपासान्ताहोरात्रे देवते अपि पुरुषा बज्रप्रकारं बज्रविधैः सोत्रैर्विदानी ज्ञायमाने सत्यौ पूर्वहतिं ववृधध्या अस्मदीयं पूर्वाह्णानं वर्धयितुं शीघ्रमागच्छतमिति शेषः । यद्वा । ववृधध्या अस्मद्वर्धनाय पुरुषा बज्रप्रकारं विदानी वर्धनोपायाज्ञानत्यू भवतमिति शेषः ॥ उपासान्ता । उपासोषसः । पा० ६. ३. ३१. इति पूर्वपदस्योपासादेशः । देवताद्वे चेतुमयपदप्रकृतित्स्वरत्नं ॥ अथ केवलोपा उच्यते । स्तरीः शत्रूणां हिंसकस्तेजसाच्छत्रो वार्दित्यः स इव हिरण्यैर्हिरण्यवर्णै रग्निमभिर्युतं विततं विशेषेण संबद्धमत्कमत्तं संततं वा रूपं वसानाच्छादयती धारयती सूर्यस्य श्रिया शोभया मुद्गशी शोभनं दृश्यमाना । सूर्यस्य पुरोगामिनी रग्निमभिः खल्वेषा जगद्भासयति । तादृशुषा अस्मत्पूर्वहतिं पालयत्वित्यर्थः । यद्वा । हिरण्यैर्हितरमणीयैः प्रकाशार्धनविशेषैर्वा सहागच्छतु ॥ व्युतं । वेजो निष्ठायां वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । स्तरीः । अवितृस्तृ इतीकारप्रत्ययः ॥

ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषणान् ।

शिशीतमिद्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यंतु देवाः ॥ ३ ॥

ममत्तु । नः । परिज्मा । वसर्हा । ममत्तु । वातः । अपां । वृषणान् ।

शिशीतं । इद्रापर्वता । युवं । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यंतु । देवाः ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्वसर्हा वसनाहौ गार्हपत्यादिरूपेण । यद्वा । वासकानामाच्छादकानां वृक्षादीनां हंताभिः । अथवा । वसर्हा वासाहौ वासरस्य गमयिता । परिज्मा परितो गंतादित्यो ममत्तु । मादयतु । तथापां वृथ्युदकानां वृषणान् वर्षणवान् वृथ्युत्पादको वातो वायुरस्मात्प्रमत्तु । किंच हे इद्रापर्वता । इन्द्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान् वृथ्यादिपूरणवान्पर्वज्यः । तौ युवं युवां नोऽस्मान्स्मद्वृद्धिं वा शिशीतं । तीक्ष्णीकुरुतं । शोधय-तमित्यर्थः । तत्तस्मात् यस्मादहं सर्वान्देवान् स्तौमि तस्माद्विश्वे सर्वेऽपि देवा नोऽस्माकं वरिवस्यंतु । प्रभूतमन्नं प्रदातुमिच्छंतु । समृद्धान्नप्रदानेन प्रीणयंत्वित्यर्थः ॥ ममत्तु । मदी हर्षे । अंतर्भावितव्यर्थाल्लोटि च्छांदसो विक-रणस्य झुः । द्विर्वचनं । शिशीतं । ई हल्यघोरितीत्वं । बज्रं कंदसीत्यभ्यासस्त्वं । इद्रापर्वतेत्यत्र देवताद्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः ॥

उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यंता पांतौ शिजो हुवध्वै ।

प्र वो नपातमुपां कृणुध्वं प्र मातरा रास्पिनस्यायाः ॥ ४ ॥

उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यंता । पांतौ । शिजः । हुवध्वै ।

प्र । वः । नपातं । अपां । कृणुध्वं । प्र । मातरा । रास्पिनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

औशिज उशिजः पुत्रः कक्षीवानहं मे । तादर्थ्ये चतुर्थी । मदर्थं यशसा । यश इत्यन्नं बलं कीर्तिर्वीच्यते । तद्वंतौ व्यता भव्यंतौ चरुपुरोडाशादिकं पांता पिबंतावाज्यसोमादिकं त्या । तच्छब्दसमानार्थस्यच्छब्दः । यौ सुखत्वेन प्रसिद्धौ तावन्विनौ । अत्र यद्यपि विशेषो न श्रुतः तथापि सूक्तस्य वैश्वदेवत्वादुषःसंबंधाद्विवचनलिं-गाच्चाश्विनाविति गम्यते । तादृशावन्विनौ श्वेतनायै । इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वं जगच्छ्रुतयंत्या उपसः तत्सं-बंधिनि काले । उषःकालीनाह्णानाय यतियमिति शेषः । हे ऋत्विजः वो यूयं । प्रथमार्थे द्वितीया । अपामुद-कानां नपातं नपातयितारं तासां नपारं वापिं । अज्ज्ञ औषधिवनस्यतयः ताभ्योऽग्निरित्यपां नमृत्वमभिः । तं देवं प्र कृणुध्वं । करोतिरत्र क्रियासामान्यवाची क्रियाविशेषे सोत्रे पर्यवस्यति । प्रकर्षेण सुध्वमित्यर्थः । किंच रास्पिनस्य । रपते रसतेर्वा शब्दनार्थस्य घञंतस्य कृतसकारपकारोपजनस्य रास्य इति भवति । तद्वत्तस्मिन्ने रास्पि स्तोत्रं । तद्वान् रास्पिनः स्तोता । तस्यायोस्तादृशस्य मनुष्यस्य मम मह्यं मातरा मातृ-वहोराचदेवते अपि प्र कृणुध्वं । अथवा रास्पिनस्य । एको मत्वर्थप्रत्ययश्छांदसः । प्रवर्षणध्वनियुक्तस्य वृथ्यु-दकस्य गसनशीलस्य निर्मात्र्यावहोरात्रे प्र कृणुध्वं ॥ व्यंता पांता । उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥

आ वो रुवण्युमौशिजो हुवधै घोषेव शंसमर्जुनस्य नंशे ।

प्र वः पूष्णे दावन आ अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥५॥

आ । वः । रुवण्युं । औशिजः । हुवधै । घोषाऽइव । शंसं । अर्जुनस्य । नंशे ।

प्र । वः । पूष्णे । दावने । आ । अच्छ । वोचेय । वसुतातिं । अग्नेः ॥५॥

हे देवाः औशिजः कबीवानहं वो युष्माकं संबन्धिनं रुवण्यं रुवणीयं शब्दनीयं शंसं स्तोत्रमा ऊवधै युष्मदाङ्गानायाच्छा वोचेय । आभिमुख्येन ब्रवीमि । यद्वा । अत्राप्यश्विनविवोच्येते । तस्मिन्पक्षे बङ्गवचनं पूजार्थं । हे अश्विनी वो युष्मान् घोषवैतन्नामिका ब्रह्मवादिनीव । सा यथार्जुनस्य श्वेतवर्णस्य स्वशरीरगतत्वग्रोगस्य नंशे नाशनाय यथाश्विनोः शंसमकार्षीत् तद्वदहमपीत्यर्थः । हे देवाः युष्मत्संबन्धिने दावन आ आभिमुख्येन फलस्य दात्रे पूष्णे पोषकायैतन्नामकाय देवायापि ॥ आकारस्याङोऽनुनासिकस्कंदसीति प्रकृतिभावः ॥ अच्छा-भिमुख्यगमनेन वोचेय । स्तौमि ॥ वच परिभाषणे । लिङ्याशिष्यङ् । वच उमित्युम् । किंचामेवसुतातिं तत्संबन्धि धनमपि वोचेय । स्तौमि तमेवापिं ॥ ॥१॥

श्रुतं मे मिचावरुणा हवेमोत श्रुतं सदर्ने विश्वतः सीं ।

श्रोतुं नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुक्षेचा सिंधुरङ्गिः ॥६॥

श्रुतं । मे । मिचावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतं । सदर्ने । विश्वतः । सीं ।

श्रोतुं । नः । श्रोतुरातिः । सुश्रोतुः । सुक्षेचा । सिंधुः । अत्रभिः ॥६॥

हे मिचावरुणा एतन्नामानावहोरात्राभिमानिदेवौ युवामिमेमानि हवा इन्द्राङ्गानि श्रुतं । शृणुतं । न केवलमस्मदाङ्गानं उतापि च सदर्ने यागगृहे विश्वत उन्नात्रादिभिः सर्वतः क्रियमाणं सीमेतत्स्तोत्रमपि श्रुतं । शृणुतं । किंच श्रोतुरातिः सर्वत्र श्रूयमाणधनस्तादृशदानो वा सुश्रोतुरस्मदाङ्गानस्य सम्यक्श्रोता सिंधुर्जला-भिमानि देवः सुक्षेचा सुक्षेचाण्यङ्गिर्वृष्टिजलैः क्लेदयन्निति शेषः । यद्वा । अस्मत्क्षेत्राण्यङ्गिः सुक्षेचाणि मत्स्यादि-समुद्धानि कुर्वन्तो हवं शृणोतु । सुक्षेत्रत्वलाभाय शृणोत्वित्यर्थः ॥ हवा इमा । उभयत्र विभक्त्या आकारः । श्रुतमित्यत्र बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

स्तुषे सा वां वरुण मित्र रातिर्गवां शता पृक्षयामेषु पञ्जे ।

श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पुष्टिं निरुंधानासौ अगमन् ॥७॥

स्तुषे । सा । वां । वरुण । मित्र । रातिः । गवां । शता । पृक्षयामेषु । पञ्जे ।

श्रुतरथे । प्रियरथे । दधानाः । सद्यः । पुष्टिं । निरुंधानासः । अगमन् ॥७॥

हे मित्र हे वरुण देव वां युवामहं स्तुषे । स्तुषे ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ युवयोः संबन्धिनी सा प्रसिद्धा राति-र्दानं शता शतानां शतसंख्यानामपरिमितानां गवां संबन्धिन्यसंख्यातगोविषया रातिः पञ्जे कबीवति मयि पृक्षयामेषु । पृक्ष इत्यकारांतोऽप्यस्ति । पुच्छाणामन्नानां नियमनं येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा तेषु निमित्तभूतेषु भवत्विति शेषः । किंच मित्रादयो देवाः श्रुतरथे सर्वत्र प्रसिद्धरथोपेते प्रियरथे प्रीयमाणरथयुक्ते सर्वदा रथप्रिये पञ्जे च मध्येव दधानाः प्रीतिं धारयंतः सब आगमनानंतरमेव पुष्टिं गवादिपोषं निरुंधानाभीऽव-रुंधाना अस्मास्वैव स्थापयंतः । यद्वा । मयि पुष्टिं दधानाः कुर्वाणा निरुंधानासः कृतामेव पुष्टिं मयि स्थिरां कुर्वन्तोऽगमन् । आगच्छन्तु ॥ रातिः । रा दनि । भावे क्तिन् । मंचे वृषेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । शता । सुपां सुलुगिति षष्ठाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । दधानाः । जुहोत्यादित्वाच्छपः सुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । अगमन् । गमेःकादसे लुङि मंचे घसेत्यादिना त्रैलुक् । गमहनेत्युपधात्तोऽपः ॥

अस्य स्तुषे महिमघस्य राधः सचा सनेम नहुषः सुवीराः ।

जनो यः पजेभ्यो वाजिनीवानश्चावतो रथिनो मह्यं सूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । स्तुषे । महिऽमघस्य । राधः । सचा । सनेम । नहुषः । सुऽवीराः ।

जनः । यः । पजेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अश्वऽवतः । रथिनः । मह्यं । सूरिः ॥ ८ ॥

महिमघस्य । महि महत्पूज्यं मघो धनमन्नं वा यस्य देवसंघस्य स तथोक्तः । तादृशस्यास्य राधो धनं स्तुषे । स्तुवे । व्यत्ययेन मध्यमः । धनलाभाय प्रभूतधनं देवसंघं स्तौमीत्यर्थः । किंच नङ्गपः । मनुष्यनामैतत् । परस्परस्नेहबन्धोपेता मनुष्या वयं कचीवतः सुवीराः शोभनपुत्राद्युपेताः संतः सचा सह परस्परैकमत्येन सनेम । त्वद्दत्तं धनं संभजेम । लभेमहि । देवसंघो विशेष्यते । यो जनो देवजनो यस्य देवसंघः पजेभ्योऽंगिरोगोचोत्पन्नेभ्यः कचीवज्रः । पञ्चा वा अंगिरस इति श्रुतेः । तेभ्यो वाजिनीवान् । वाजोऽन्नं । तद्वती क्रिया वाजिनी । तथा तद्वान्भवति । यद्वा । एको मत्वर्थीयप्रत्ययस्कादसः । अस्मभ्यं प्रदेयेन दत्तेन वास्तेन तद्वान्भवतीत्यर्थः यस्य देवसंघोऽश्वावतो बज्रमिस्त्रहत्तैरश्वैस्तद्वतो रथिनो रथवतो मह्यं मे सूरिः प्रेरको भवति । अश्वानां रथानां प्रेरयितारं देवसंघं स्तुष इत्यर्थः ॥ सुवीराः । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अश्वावतः । अश्वशब्दस्य भञ्जे सोमाश्चेत्यादिना मनुपि दीर्घत्वं ॥

जनो यो मित्रावरुणावभिधुगुपो न वां सुनोत्यक्ष्णयाधुक् ।

स्वयं स यस्मिं हृदये नि धत्ते आप यदीं होत्राभिर्जुतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिऽधुक् । अपः । न । वां । सुनोति । अक्ष्णयाऽधुक् ।

स्वयं । सः । यस्मिं । हृदये । नि । धत्ते । आप । यत् । ई । होत्राभिः । ऋतऽवा ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ युष्माकं यो जनोऽभिधुक् अभितो द्रोघा भवति । अयष्टा भवतीत्यर्थः । यस्याक्ष्णयाधुक् वज्रेण मर्गेण द्रुहति अन्यथाप्रकारेण द्रुहति । द्रोहप्रकार उच्यते । वां युवामपः सोमरसान्नं सुनोति । अभिषवं न करोति । युवामतिक्रम्यान्वदेवतार्थं सुनोतीत्यभिप्रायः । अयमेवाक्ष्णयाद्रोहः । स मूढो द्विविधो जनः स्वयं यत्नं व्याधिं हृदये स्वचित्ते नि धत्ते । स्थापयति । अनुष्ठातॄणां भोगान्पश्यन्व्यथितो भवतीत्यर्थः । यत् । लिंगव्यत्ययः । य उक्तविलक्षणः पुमान् ऋतावा यज्ञवान् ऋतुविरुद्धे होत्राभिः । वाङ्मामैतत् । सुतिवाग्मिरीमेनं सोमरसमाप व्याप्नोति । जुषन् सोममभिषुषोतीति यावत् । स नरः पृत्सु यातीति वक्ष्यमाणेन सह संबन्धः ॥ अभिधुक् । द्रुहेः सत्सुद्विषेति क्तिप् । संहितायां भष्भावस्कादसः । ऋतावेत्यत्र कंदसी-वनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

स ब्राधतो नहुषो दंसुजूतः शर्धस्तरौ नरां गूर्तश्रवाः ।

विसृष्टरातिर्याति बाह्वसृत्वा विश्वासु पृत्सु सदमिच्छूरः ॥ १० ॥

सः । ब्राधतः । नहुषः । दंसुजूतः । शर्धऽतरः । नरां । गूर्तऽश्रवाः ।

विसृष्टरातिः । याति । बाह्वऽसृत्वा । विश्वासु । पृत्सु । सदं । इत् । शूरः ॥ १० ॥

हे मित्रावरुणौ युवां गतमंत्रावसानोक्तलक्षणे युष्मत्पूजको जनो दंसुजूतो दांतैरश्वैः सुष्ठु प्रेरितः अत एव नरां नराणां शर्धस्तरौऽतिशयेनाभिभविता । अथवातिशयेन बलवान् । नराणां स्वसमानानां मध्ये गूर्तश्रवा उन्नूरीदीप्तिः प्रख्यातान्नो वा विस्फुरातिरर्थिभ्यः प्रदत्तधनः एवं महानुभावः शूरः सन् विश्वासु पृत्सु सर्वेषु जनेषु संग्रामेषु ब्राधतः । महन्नामैतत् । हिंसकात्महतोऽपि नङ्गपः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यान् शत्रून्प्रति बाह्वसृत्वा भृशं सर्ताशंकितगमनः सन् सदमित् सदिव याति । गच्छति ॥ दंसुजूतः । दामेर्विच् । तृतीया

कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गूर्तश्चवाः । गुरी उच्यमाने । नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । विरुष्टरातिः । विपूर्वात्सृजतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु मांसृत्सूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सावेकाच इति विभक्तेषुदात्तत्वं । बाह्वृत्त्वा । सतैरन्येभ्योऽपि दृष्टं इति क्लानिप् ॥ २२ ॥

अध॒ ग॒म॒न्ता॒ नहु॒षो॒ हवँ॑ सू॒रेः श्रो॒ता॑ राजा॒नो अ॒मृत॑स्य म॒न्द्राः ।

न॒भो॒जुवो॑ यन्नि॒रव॑स्य रा॒धः प्र॑शस्तये म॒हिना॑ रथ॒वते ॥ ११ ॥

अध॒ । ग॒म॒न्त॒ । नहु॒षः । हवँ॑ । सू॒रेः । श्रो॒त॒ । रा॒जा॒नः । अ॒मृत॑स्य । म॒न्द्राः ।

न॒भः॒ऽजुवः॑ । यत् । नि॒र॒व॒स्य॑ । रा॒धः । प्र॑शस्तये । म॒हिना॑ । रथ॒ऽवते ॥ ११ ॥

हे राजानो राजमानाः सर्वस्वेष्वरा वा हे मन्द्रा मादयितारः धूमममृतस्वामरणस्य सूरैः स्तोत्रादिप्रेरकस्य नङ्गो मनुष्यस्य मम हवमाह्वानं श्रोत । शृणुत ॥ बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । अमृतस्येत्यत्र बङ्गव्रीहौ नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ अधाय श्रवणानन्तरं गमंत । आगच्छत ॥ गमेष्वांदभ्यो लङ् । मध्यमबङ्गवचनस्य व्यत्ययेन झः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । गमहनेत्युपधा लोपः ॥ किमर्थमागमनं उच्यते । नभोजुवो नभसि व्याप्ता धूमं यत्ब्रह्मान्निरवस्य निर्गतरत्नकस्य युष्मद्व्यतिरेकेण रत्नकांतररहितस्य । अथवा निर्गतो मुखादुच्चरितो रवः शब्दः स्तोत्ररूपो यस्य तादृशस्य । रथवते रथवतो यजमानस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । महिना महिम्ना माहात्म्येन ॥ मकारलोपश्चादंसः ॥ तेन युक्तं राधः समृद्धिसाधनं हविर्लक्षणं संराधकं स्तोत्रं वा प्रशस्तये प्रशंसितुं कामयध्वे । तस्मादाह्वानं शृणुतागच्छत चेति ॥

ए॒तं श॒र्धं धा॒म॒ यस्य॑ सू॒रेरि॒त्यवो॑च॒न्द॒शत॑यस्य न॒शे ।

द्यु॒म्नानि॑ येषु व॒सुता॑ती रा॒रन्वि॑श्वे स॒न्व॒न्तु॑ प्र॒भृथेषु॑ वाजँ ॥ १२ ॥

ए॒तं । श॒र्धं । धा॒म॒ । यस्य॑ । सू॒रेः । इति॑ । अ॒वो॒च॒न् । द॒श॒ऽत॑यस्य । न॒शे ।

द्यु॒म्नानि॑ । येषु॑ । व॒सु॒ऽता॑तिः । रा॒रन् । वि॒श्वे । स॒न्व॒न्तु॑ । प्र॒ऽभृथेषु॑ । वाजँ ॥ १२ ॥

यस्य सूरैर्विरादिप्रेरकस्य यजमानस्य संबन्धिना दशतयस्य दर्शेद्वियसंवर्धकत्वेन दशावयवस्याज्ञस्य नशे प्राप्तये वयमाह्वताः स्म तस्मै यजमानायैतमिदानीं दातव्यत्वेन वर्तमानं शर्धं गरीषामभिभावकमन्नं तत्प्राप्तिहेतुं बलं वा धाम विदधाम करवामेत्यवोचन्देवाः ॥ धाम । दधातेर्लुङि गातिस्त्रेति सिचो लुक् । वचेरकारस्योम् । अस्यतिवक्त्रीत्यादिना क्तिरङ् ॥ येषु देवेषु द्युम्नानि द्योतमानान्यन्नानि वसुतातिर्वसूनां धनानां तातिर्विस्तारश्च वसून्वेव वा रारन् रमन्ते भृशं ॥ तातिः । तनोतिः क्लिप्ति व्यत्ययेनात्वं । मरुद्गधादि-त्वात्पूर्वपदांतीदात्तत्वं । यद्वा । स्वार्थिकस्तात्तिल् । रारन्निति रमतेर्यङ्लुगंतस्य लुङि रूपं ॥ ते विश्वे सर्वे देवाः प्रभृथेषु प्रकृष्टभरणेषु यागेषु वाजमन्नं सन्वन्तु । ददतु । प्रयच्छन्तु ॥ षण्णु दाने ॥ यद्वा । यस्य सूरैः स्वभूतस्य च दशतयस्य दश चमसेष्ववस्थितस्य सोमस्य प्राप्तये वयमाह्वताः स्म तस्मा एतं शर्धं धामेत्यवोचन् । यस्मादेवं तस्मात्प्रभृथेषु यागेषु वाजं तादृशं सोमलक्षणमन्नं विश्वे देवाः सन्वन्तु । संभजन्तां ॥ वन षण्ण संभक्तावित्यस्य व्यत्ययेनोपप्रत्ययः ॥ कीदृशेषु यज्ञेषु । येषु वसुतातिर्वसूनां हविर्लक्षणानां धनानां वा विस्तारयितार ऋत्विजः । वचनव्यत्ययः । द्युम्नानि द्योतमानानि हवींषि रारन् ददति ॥ रा दाने । लिटि च्छादंसः शपः स्तुः । कंदस्युभय-थेत्यार्धधातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अत एवाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वाभावश्च ॥

म॒न्दा॒महे॒ द॒श॒त॑यस्य धा॒सेर्द्वि॒र्यत्प॑च॒ बिभ्र॑तो॒ य॒न्त्यन्ना॑ ।

कि॒मि॒ष्टाश्च॑ इ॒ष्टर॑श्मिरे॒त ई॒शाना॑स॒स्तरु॑ष च॒ञ्जते॑ नृ॒न् ॥ १३ ॥

मंदांमहे । दशतयस्य । धासेः । द्विः । यत् । पंच । बिभ्रतः । यंति । अन्ना ।

किं । इष्टऽअश्वः । इष्टऽरश्मिः । एते । ईशानासः । तरुषः । ऋजते । नृन् ॥ १३ ॥

मंदांमहे । सुमो वयं देवान् ॥ मदि सुतौ । इदित्त्वानुम् ॥ किमर्थं । दशतयस्य धासेर्दशैर्द्रियतृप्तिसाध-
नत्वेन दशावयवस्यान्नस्य यवस्याद्विः पंच दशविधान्यन्नानि । दशवमसगृहीतत्वादन्नस्य दशविधत्वं । एवंवि-
धमन्नं बिभ्रतो धारयंतो दश चमसाध्वर्यवो यंति होमाय गच्छत्याहवनीयं प्रति । यद्वा । आश्वमेधिकानि
दशान्नानि जुहीतीत्यान्नातान्याज्यमध्वादीनि दशविधान्यन्नानि विश्वेभ्यो देवेभ्यो होतुं धारयंतो यंति यदा
तदा मंदांमह इति । न चेष्टाश्चप्रभृतीन्वष्टुन्विहाय कस्मादस्मान्प्रत्यागमिष्यंतीति वाच्यं । तरुषः शत्रूणां तार-
कान् ॥ तरतेरौणादिक उस्मिन् ॥ नृन् नेतृन्कर्मणां एवं महानुभावान्वरुणादीनिष्टाश्च एतन्नामको राजा कि-
मृजते । किं प्रसाधयति । तथेष्टरश्मिश्च किमृजते । एत इदानीं वर्तमाना ईशानासः पृथिव्या ईश्वरा राजा-
नश्च किं प्रसाधयंति । यद्वा । येषां स्तोतृणामस्माकमेते सुता देवा ईशानासः स्वामिनः किल तादृशांस्तारुषः
शत्रूणां तारकान् नृन् कर्मनिर्वाहकानस्त्रानिष्टाश्चादयः किं साधयंति । किमुपद्रवति । न प्रभवतीत्यर्थः ॥

हिरण्यकर्णे मणियीवमर्णस्तन्नो विश्वे वरिवस्यंतु देवाः ।

अर्यो गिरः सद्य आ जग्मुषीरोस्त्राश्चाकंतुभयेष्वस्मे ॥ १४ ॥

हिरण्यऽकर्णे । मणिऽयीव । अर्णैः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यंतु । देवाः ।

अर्यः । गिरः । सद्य । आ । जग्मुषीः । आ । उस्त्राः । चाकंतु । उभयेषु । अस्मे इति ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णे हिरण्यविकारकुंडलाद्युपेतकर्णे मणियीवं रत्नाद्युपेतकंठं । एतद्वयं सर्वावयववस्त्रायुपलक्षणं ।
एवं सर्वागाभरणयुक्तमर्णं अरणीयं रूपं तद्वतं पुत्रादिकमित्यर्थः । उक्तलक्षणमस्मादीयं रूपं वा नोऽस्माकं
विश्वे सर्वे देवा वरिवस्यंतु । परिचरंतु । प्रयच्छंतित्यर्थः । अर्योऽरणीयो विश्वेषां देवानां संघो जग्मुषीः
स्तोतृमुखान्निर्गच्छंतीर्गिरः स्तुतीरूपाः । विकारे प्रकृतिशब्दः । चीराज्यादीनि हवींषि च सबोऽस्मादागमना-
न्तरमेव चाकंतु । कामयंतं ॥ छांदसः शपः सुः परस्मैपदं च । यद्वा । यङ्लुकि नुगभावः ॥ आ चाकंतिति
वा योज्यं । पर्याप्तं जग्मुषीरुपेत्यर्थः । केचित्ति तदुच्यते । अस्मि अस्माकं संबंधिभूमयेषु स्तोतृषु यष्टृषु च ।
यद्वा । अस्माकमुभयेष्वेहिकामुष्मिकविषयेषूभयविधेषु फलेषु ॥

चत्वारो मा मशर्शारस्य शिश्वस्त्वयो राज्ञ आर्यवसस्य जिष्णोः ।

रथो वां मित्रावरुणा दीर्घाप्ताः स्यूमगभस्तिः सूरौ नाद्यौत् ॥ १५ ॥

चत्वारः । मा । मशर्शारस्य । शिश्वः । चयः । राज्ञः । आर्यवसस्य । जिष्णोः ।

रथः । वां । मित्रावरुणा । दीर्घऽअप्ताः । स्यूमऽगभस्तिः । सूरः । न । अद्यौत् ॥ १५ ॥

मा मा कक्षीवंतं मशर्शारस्य । मशकीकृत्य भृशं शृणोति शारयति वामिचानिति मशर्शारः । एतन्नामकस्य
राज्ञः शिश्वः शिशवः शिशुवदप्रबुद्धाश्चत्वारः पुत्रा बाधंत इति शेषः ॥ १५ ॥ अश्वेषु जसादिषु च्छंदसि वाव-
चनमिति गुणभावः ॥ तथायवसस्य सर्वतः प्राप्तान्नस्यैतन्नाम्नो राज्ञो जिष्णोर्जयशीलस्य पुत्रास्त्रयस्तेऽपि
बाधंत इति शेषः । हे मित्रावरुणैतन्नामानौ देवौ वां युवयोः संबंधी रथो दीर्घाप्ताः । अप्स इति रूपनाम ।
अतिविस्तृतरूपः स्यूमगभस्तिः । स्यूममिति सुखनाम । सुखकरदीप्तिः सन् सूरौ न मूर्य इवाचीत् । क्षीततां ।
उक्तानामस्माद्विरोधिनां पुरतः स्फुरन् भयजनको भवत्वित्यर्थः ॥ बुतेच्छंदसि जुङ्लङ्लिटि इति जुङ् । युङ्यो
लुङि । पा० १. ३. ९१. इति परस्मैपदं । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । पा० ७. २. १. इति वृद्धिः । वृद्धं छंदसी-
तीडभावे हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपी । यद्वा । यु अभिगमने । आदादिकः । छांदसे लङ्युतो वृद्धिर्लुकि इति
। पा० ७. ३. ८९. इति वृद्धिः ॥ ॥ ३ ॥

कदित्येत्यस्मिन्नष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र पृथू रथ इति तृतीयं सूक्तं त्रयोदशर्चं । अचानुक्रमणिका । पृथुः सप्तोनोषस्त्वं त्विति । दीर्घतमसः पुत्रः कबीवानृषिर्हविष्यान्वस्मादृषेरिति परिभाषितत्वात् । अनादेशपरिभाषया विपुष्पं कंदः । तुशब्दप्रयोगादिदमादिके सूक्ते उषोदेवताके ॥ प्रातरनुवाक उषस्वे क्रतावस्य चोत्तरस्य च विनियोगः । अथोषस्य इति खंडे सूचितं । पृथू रथ इति सूक्ते प्रत्यर्चिरित्यष्टौ । आ० ४. १४. इति ॥ तथा-श्विनश्च इदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्युः ।

कृष्णादुदस्यादर्याऽ विहायाश्चिकित्संती मानुषाय क्षयाय ॥ १ ॥

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनं । देवासः । अमृतासः । अस्युः ।

कृष्णात् । उत । अस्यात् । अर्या । विहायाः । चिकित्संती । मानुषाय । क्षयाय ॥ १ ॥

दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः स्वव्यापारकुशलाया उषोदेवतायाः पृथुर्विस्तीर्णो रथोऽयोजि । अश्वैर्युक्तः संनद्धोऽभूत् । अत्र यद्यपि देवताविशेषो न श्रुतस्तथाप्युषस्त्वादुषस इति गम्यते । एनं संनद्धं रथममृतासोऽमरणधर्माणो देवासो देवनशीला हविर्भाजो देवा आस्युः । आस्थितवन्तः । देवयजनं गंतुमाकूटा इत्यर्थः । अनंतरं सोषाः कृष्णान्निष्ठवर्णाऽन्नैशान्तमसः सकाशादुदस्यात् । उत्थिताभूत् । कृष्णं कृष्यतेर्निष्ठो वर्णः । नि० २. २०. इति यास्कः । कीदृशी सा । अर्थारणीया पूजनीया विहाया विविधगमनयुक्ता महती वा । विहाया इति महन्नाम विहाया यद्वा इति तन्नामसु पाठात् । मानुषाय क्षयाय मनुष्याणां निवासाय चिकित्संत्यधकारनिवारणरूपां चिकित्सां कुर्वती । तमी निवारयंतीत्यर्थः ॥

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधि जयंती वाजं बृहती सनुची ।

उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अगन्प्रथमा पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयंती । वाजं । बृहती । सनुची ।

उच्चा । वि । व्यख्यत् । युवतिः । पुनःऽभूः । आ । उषाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्मात्सुप्ताद्भूतजातात्पूर्वा प्रथमा सतीयमुषा अबोधि । बुद्धाभूत् । उषःकालमवगत्य हि पश्चात्सर्वे प्राणिनः प्रतिबुध्यन्ते । कीदृशी सा । वाजं गमनशीलं प्रकाशं निर्वर्त्याधकारं जयंती परामवं कुर्वती । यद्वा । वाजशब्दोऽन्ननामसु पठितत्वादन्ननाम । अन्नं वै वाजः । शत० ९. ३. ४. १. इति श्रुतेः । यजमानार्थमन्नं संपादयंती । बृहती महती सनुची सर्वे जगत्संभजंती दात्री वा प्रकाशस्य । किंच सोषा उच्चोच्चैरन्नता सती व्यख्यत् । विचष्टे । सर्वे जगत्पश्यंतीत्यर्थः । कीदृशी सा । युवतिर्मिश्रणशीला नित्ययौवना वा पुनर्भूः पुनःपुनर्भवनशीला प्रतिदिनं वर्तमानत्वात् । सोषाः पूर्वहूतौ सत्यां प्रथमा मुख्या प्रकृष्टा सत्यागन् । देवयजनदेशं प्रत्यागच्छति । प्रथम इति मुख्यनाम प्रथमो भवतीति यास्कः । नि० २. २२. इतरदेवेभ्यः पूर्वमाहता सती णिप्रभेवागच्छतीत्यर्थः ॥

यद्य भागं विभजासि नृभ्य उषो देवि मर्त्यचा सुजाते ।

देवो नो अत्र सविता दमूना अनागसो वोचति सूर्याय ॥ ३ ॥

यत् । अद्य । भागं । विभजासि । नृभ्यः । उषः । देवि । मर्त्यचा । सुजाते ।

देवः । नः । अत्र । सविता । दमूनाः । अनागसः । वोचति । सूर्याय ॥ ३ ॥

सुजाते शोभनजनने देवि देवनशीले हे उष उषःकालाभिमानिदेवते मर्त्यचा मनुष्याणां पालयित्री

त्वमद्यास्त्रिंशाले नृभ्यो मनुष्येभ्यो यवं भागं भजनीयं स्वकीयप्रकाशस्यांशं विभज्यसि विभज्य ददासि । यद्वा । मर्त्यत्रा मर्त्येषु मर्त्ये नृभ्यो यजमानेभ्यो देवानां भागं विभज्य ददासि । उषसि प्रवृत्तायां हविषो दीयमान-
त्वादुषसो दातृत्वमुपचर्यते । अत्रास्त्रिंशालविषये दमूना यजमानेभ्योऽभिमतफलदानमनाः । दमूना दममना
वा दानमना वा दांतमना वेति निरुक्तवचनं । नि० ४. ४. । तादृशः सविता प्रेरको देवो नोऽस्माननागसो
वोचति । अपापान् यागयोग्यान्ब्रवीतु । अनुगृह्णात्वित्यर्थः । किमर्थः । सूर्यायास्त्रयागदेशं प्रति सूर्यस्यागमनार्थं ॥

गृहं गृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।

सिषासंती द्योतना शश्वदागाद्यमयमिद्भजते वसूनां ॥ ४ ॥

गृहं ऽगृहं । अहना । याति । अच्छ । दिवे ऽदिवे । अधि । नाम । दधाना ।

सिषासंती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् । अग्रं ऽअग्रं । इत् । भजते । वसूनां ॥ ४ ॥

अहना । उषोनामैतत् । अहना द्योतनेति तन्नामसु पाठात् । सा देवी दिवे दिवे प्रत्यहं । दिवे दिवे यवि
यवीत्यहर्नामसु पाठात् । गृहं गृहं तत्तच्चगृहमच्छाभिमुखेन याति । गच्छति । कीदृशी । अर्धधिकं नाम
नमनं प्रद्वलं प्रतिगृहसुदीर्घं प्रकाशनरूपं दधाना धारयंती । यद्वा । अधि दधानाधिकं धारयंती । किंच
सिषासंती संभक्तुमिच्छंती द्योतना कृत्स्नं जगद्योतनशीला शश्वत् प्रतिदिनमागात् । आगच्छति । पूर्वं याती-
त्युक्तत्वात्पुनरागादिति वचनमावश्यकत्वद्योतनार्थः । आगत्य च वसूनां धनानां हविर्लवणानामयमयमित्
तत्तच्छ्रेष्ठभागं भजते । सेवते । स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व ।

पश्चा स दध्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिण्या रथेन ॥ ५ ॥

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । उषः । सूनृते । प्रथमा । जरस्व ।

पश्चा । सः । दध्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम । तं । दक्षिण्या । रथेन ॥ ५ ॥

सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्र्युषो हे उषोदेवते भगस्य सर्वैर्मजनीयस्यादित्यस्य स्वसासि । स्वस्य स्थानीयासि ।
तेन सहोत्पद्यमानत्वात्तद्वत्पूज्येत्यर्थः । तथा वरुणस्य तमोवारकस्य सवितुर्देवस्य जामिरसि । भगिनीस्थानी-
यासि । एकस्मिन्नेव स्थाने उत्पद्यमानत्वात् । जनयंत्युत्पादयंत्यस्यामपत्यमन्य इति जामिः । यद्वा । जमति
गच्छति स्तोत्रपत्तिस्थानादन्यचेति । उक्तनिर्वचनद्वयमभिप्रेत्य यास्क आह । न जामये भगिन्यै जामिरव्येऽस्यां
जनयंति जामपत्यं जमतेर्वा स्नातृतिर्कर्मणो निर्गमनप्राया भवति । नि० ३. ६. । इति । तादृशी त्वं प्रथमेतर-
देवेभ्यः पूर्वोत्कृष्टा वा सती जरस्व । सुता भव । जरतिः सुत्यर्थः । जरा सुतिर्जरतेः सुतिकर्मणः । नि० १०. ८. ।
इति यास्कः । पश्चा पश्चात्त्वत्प्रीत्यनंतरं योऽघस्य धाता यः कश्चिद्दुःखस्य तदुत्पादकपापस्य वा धारयितास्त्रि
स दध्याः । गच्छतु । वचनव्यत्ययः । दध्यतिर्गत्यर्थः । दध्यति दधीतीति गत्यर्थेषु पाठात् । यदि स पापी
बलीयान् तं दक्षिण्या प्रवृद्धया सहायभूतया त्वया रथेनास्त्रदीयरादिसाधनेन च जयेम ॥ ४ ॥

उदीरतां सूनृता उत्पुर्धीरुद्गमयः शुशुचानासो अस्थुः ।

स्यार्हा वसूनि तमसापगूह्णाविष्कृण्वंत्युषसो विभातीः ॥ ६ ॥

उत् । ईरतां । सूनृताः । उत् । पुर्ऽधीः । उत् । अगमयः । शुशुचानासः । अस्थुः ।

स्यार्हा । वसूनि । तमसा । अपऽगूह्णा । आविः । कृण्वंति । उषसः । विऽभातीः ॥ ६ ॥

सूनृताः उत्पुर्धीरुद्गमयः वाच उदीरतां । उद्गच्छतु । हे ऋत्विजः उत्कृष्टं यथा भवति तथा स्तोत्रं प्रवर्त-

यध्वं । तथा पुरंधीः पुरंधयः । पुरं शरीरं यासु धीयते यामिर्वा ताः पुरंधयः प्रज्ञाः प्रयोगविषयाः । ता अप्युन्मिषंतु । प्रज्ञोपलब्धितानि कर्माणि प्रवर्ततामित्यर्थः । यद्यपि प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतेः प्राणप्रज्ञयोरैकत्वात्प्रज्ञायाः शरीरधारणमविरुद्धं । तथाप्य आहवनीयाद्याः शुशुचानासोऽत्यंतं दीप्यमाना उदस्युः । उत्तिष्ठंतु । प्रज्वलयंतित्यर्थः । किमर्थमेवमिति तदुच्यते । यतो विभातीर्विविधं भासमाना उषस उषोदेवतास्तमसापगूह्यान्धकारिणात्यंतं गोपितानि स्याद्वा सृष्टृणीयानि वसूनि वासयोग्यानि यज्ञसाधनभूतहविरादीन्याविकृण्वन्ति यथावसु प्रकटीकुर्वन्ति । तस्मात्स्वो-
चादिकं कुर्वंतित्यर्थः ॥

अपान्यदेत्यभ्य१न्यदेति विषुरूपे अहनी सं चरेते ।

परिक्षितोऽस्मो अन्या गुहाकरद्यौऽदुषाः शोशुचता रथेन ॥ ७ ॥

अप० । अन्यत् । एति० । अभि० । अन्यत् । एति० । विषुरूपे इति विषुऽरूपे । अहनी
इति० । सं । चरेते इति० ।

परिऽक्षितोः । तमः । अन्या । गुहा । अकः । अद्यौत् । उषाः । शोशुचता । रथेन ॥ ७ ॥

इदानीमहोरात्रक्षुतिद्वारोषाः स्तूयते । विषुरूपे वक्ष्यमाणप्रकारेण नानारूपे अहनी अहश्च रात्रिश्चोभे सं चरेते । समित्येकीभावे । सहैवाव्यवधानेन चरतः । अत्राहः साहचर्यात्तत्प्रतियोगित्वाच्च रात्रिरप्यहरित्यु-
च्यते । उत्तरत्र मंचांतरेऽयमेवार्थः स्पष्ट आस्मातः । अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः । ऋ० ६. ९. १. इति । तयोर्मध्येऽन्यद्रात्रिरूपमहरपैति । अपगच्छति । प्रतिलोमं गच्छति वा । अपेत्येतस्य प्रतिलोम्यं । नि० १. ३. इति यास्कः । अन्यच्च दिवसाख्यमहरभ्येति । आभिमुख्येन गच्छति । अभीत्याभिमुख्यं । नि० १. ३. इति यास्कः । रात्र्यां प्रतिनिवृत्तायामहरभिमुख्यमागच्छतीत्यर्थः । विषुरूपे सं चरेते इति यदुक्तं तदेव स्पष्टीक्रियते । परिचितोः पर्यायेण निवसतोः परिचपयतोर्वा । प्राणिनामहःस्वतीतिष्ठायुषः त्रयात्परि-
क्षपणं प्रसिद्धं । तयोर्मध्येऽन्या रात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहा पदार्थानां गूहनमकः । करोति । अन्याहरेकदेशभूता चोषाः शोशुचता भृशं दीप्तिन रथेनाद्यौत् । द्योतते । प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं । रात्रिस्तमोरूपत्वात्सर्वं जगदावृणोति । उषासु सर्वान्भावान्प्रकाशयतीत्युषसः क्षुतिः ॥

सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वो दीर्घं संचते वरुणस्य धाम ।

अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्येकैका क्रतुं परि यंति सद्यः ॥ ८ ॥

सऽदृशीः । अद्य । सऽदृशीः । इत् । ऊं इति० । श्वः । दीर्घं । संचते । वरुणस्य । धाम ।

अनवद्याः । त्रिंशतं । योजनानि । एकाऽएका । क्रतुं । परि । यंति । सद्यः ॥ ८ ॥

अवास्त्रिंशहनि सदृशीरित् परस्परं सदृश्य एव । तथा श्व इत् परस्त्रिंशहनि सदृशीः परस्परं सदृश्य एव । उशब्दोऽपिशब्दार्थः । इच्छब्द एवार्थः । अवतन्योऽपि श्वस्तनीभिः सदृश्यः श्वस्तन्यश्चावतनीभिः । एवम-
हर्तरेण सादृश्यं । कथं सादृश्यमिति तदुपपाद्यते । यदा नक्षत्राणि न दृश्यन्ते सूर्यश्च नोदेति उषःकालः । स चैकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्च संमितः । सूर्यो हि प्रतिदिनमेकोनषष्ठ्यधिकपंचसहस्रयोजनानि मेघं प्रादक्षिणेन परिभ्रमति । तथा सति यत्र यत्र लंकादिभूप्रदेशे सूर्यो गच्छति तस्य तस्य पुरस्तात्त्रिंशद्यो-
जनमुषा अपि गच्छति । सूर्यो यस्मिन्देशे गच्छति तत्र त्रिंशद्योजनं पुरस्ताद्देशस्थितानामुदितो दृश्यते । एवं सर्वप्रदेशेष्वपि । तथोषा अपि यत्र यत्र गच्छति ततः पुरस्तात्त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनामुदिता दृश्यते । एवं लंकादि-
सर्वप्रदेशस्थितानामप्युषस उदयोऽवगतव्यः । एवं च सत्येकस्मिन्भूभागे यावत्कालं यथोषाः प्रकाशयति तथा भूभागांतरेऽपि तावतं कालं प्रकाशयति । एवमुत्तरीत्यैकस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेशवर्तिनमप्युषसः सदृश्यः । प्रदेश-

बाहुल्यमपेक्ष्योषसां बद्धत्वाद्वज्रवचनं । एवमेकरूपा उषसोऽनवद्याः शुद्धाः । तासामुदयात्सर्वे भावा अनवद्या भविष्यन्ति किमु वक्तव्यं तासामनवद्यत्वे । दीर्घमुक्तरीत्यात्यन्तमायतं वरुणस्य तमोनिवारकस्य सूर्यस्य धाम स्थानं मेरुवलयं सचन्ति । प्रतिदिनं सेवन्ति । किमहूरमिति तदुच्यते । त्रिंशत् योजनानि त्रिंशद्योजनानि पुरतः । सूर्यो यच्च यच्चोदेति ततस्तत्स्त्रिंशद्योजनं पुरस्तादुद्यन्तीत्यर्थः । किंचासां मध्य एकैकोषा लंकाद्येकैकभूभागवर्तिनां क्रतुं गमनागमनादिरूपं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा । तथा च निरुक्तं । क्रतुं दधिकाः कर्म वा प्रज्ञां वा । नि० २. २८. इति । सद्यस्तदानीमेव स्तोदयकाल एव परि यन्ति । परितो गच्छन्ति । निर्वहन्तीत्यर्थः । तत्तन्मू-
भागविशेषेण सूर्यस्तोदयो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः । उदयो यो लंकायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरं । मध्याह्नो यवकोट्यां रोमकविषयेऽधरात्रः स्यात् । आर्यं ४. १३. इति ॥

जानत्यहः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची ।

ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥ ९ ॥

जानती । अहः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्वितीची ।

ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहः । अहः । निः । ऋतं । आ । चरन्ती ॥ ९ ॥

उषाः प्रथमस्य मुख्यस्य प्रथमानस्य वाहो दिवसस्य नाम नमनमागमनं जानत्यवगच्छन्ती । प्राणिनां प्रज्ञापयन्तीत्यर्थः । योषाः शुक्रा स्वतो दीप्ता अत एव श्वितीची श्वेतं गच्छन्ती प्रकाशं प्राप्नुवती कृष्णाम्बिका-
ष्टात्तमसः सकाशादजनिष्ट । प्रादुर्भवति । यद्यपि तमसः सकाशातोत्पद्यते तथापि तदनन्तरभावितात्तत् उत्पद्यत इत्युपचर्यते । उत्पन्ना सा ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य धाम तेजोयुक्तं स्थानं योषा मिश्रयन्ती न मिनाति । न हिनस्ति । तदीयं तेजो न पराभवति । अपि त्वहरहः सर्वेष्वहःसु निष्कृतमाचरन्ती । असंकार-
शोभां कुर्वती । यद्वा । ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिश्रणशीला सती न मिनाति । न हिनस्ति । किंत्वहरहः सर्वेषु यागदिवसेषु निष्कृतं हविरादीनां प्रकाशनरूपमलंकारमाचरन्ती कुर्वती । तादृश्रुषा अजनिष्टेति पूर्वचान्वयः ॥

कन्येव तन्वाऽशशदानां एषि देवि देवमियक्षमाणं ।

संस्मर्यमाना युवतिः पुरस्तादविर्वक्षांसि कृणुषे विभाती ॥ १० ॥

कन्याऽइव । तन्वा । शशदाना । एषि । देवि । देवं । इयक्षमाणं ।

संस्मर्यमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षांसि । कृणुषे । विभाती ॥ १० ॥

तन्वा शरीरेण शशदाना शशद्यमाना स्पष्टतां प्राप्नुवती । शशदानः शशद्यमानः । नि० ६. १६. इति यास्कः । कन्येव कमनीया कन्येव । कन्या कमनीया भवति क्लेयं नेतव्येति वा । नि० ४. १५. इति यास्कः । सा यथा जनांतिके विवसना संचरति तथा हे उषस्त्वं कन्या कमनीयाप्रगल्भा सती तन्वा शरीरेण शशदाना स्पष्टतां गच्छन्ती दृश्यसे । पश्चात्प्रगल्भा सती हे देवि देवनशील इयक्षमाणं यष्टुमिच्छन्तमभिमतं दातुमिच्छन्तं वा देवं द्योतनस्वभावं सूर्यरूपं प्रियमेषि । गच्छसि । ततः पश्चात् युवतिर्यौवनोपेता सती पुर-
स्तात्पत्युः सूर्यस्य पुरतः संस्मर्यमाना समीपवसन्ती हास्यं कुर्वती विभात्यत्यन्तं भासमाना वक्षांसि वक्षसोपल-
क्षितानवयवानाविक्षृणुषे । प्रकटीकरोषि । यद्वा । युवतिरिति लुप्तोपमा । यथा लोके प्रगल्भा योषित् पुरस्तात्प्रियतमस्य पुरतः संस्मर्यमाना दंतप्रदर्शनायेषवसन् कुर्वती वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानि गोप्यानि बाहुमूलसनादीन्धाविक्षरोति तथा त्वमपीत्यर्थः । यद्वा । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि संस्मर्यमाना स्वेतोपमप्रकाशं कुर्वती युवतिः सर्वेषु भावेषु मिश्रणशीला वक्षांसि । वक्ष इति रूपनाम । दंतस्थानीयानि नीलपीतादीनि रूपाणाविक्षरोषि ॥ ५ ॥

सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषाविस्तन्वं कृणुषे दृशे कं ।

भद्रा त्वमुषो वितरं व्युच्छ न तत्रै अन्या उषसो नशंत ॥ ११ ॥

सुऽसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्वं । कृणुषे । दृशे । कं ।

भद्रा । त्वं । उषः । विऽतरं । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उषसः । नशंत ॥ ११ ॥

हे उषोदेवि मातृमृष्टा मातृभिर्जननीभिः शुद्धीकृता योषेव सुसंकाशात्तर्धं प्रकाशमाना त्वं तन्वं स्वकीयां तनुं दृशे सर्वेषां दर्शनाद्याविः कृणुषे । प्रकटयसि । यथा लोके मात्रादिना स्वलंकृतात्तंतं शोभना सती स्वकीयं लावण्योपेतं सर्वशरीरं दर्शनाद्याविष्करोति तद्वत्त्वमपीत्यर्थः । अत्र कमिति पादपूरणोऽत्र विशेष-
स्याभावात् शिशिरं जीवनाय कमिति वत् । तथा च यास्काचार्यः । मिताचरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि०
१. ९. इति । यद्वा । कमिति सुखवचनः । सुखं यथा भवति तथाविष्कृणुष इत्यर्थः । हे उषः यत एवं करोष्यतो
भद्रा कल्याणशीला सुत्या त्वं वितरं व्युच्छ । आवरकमंधकारं विप्रकष्टं यथा भवति तथा विवासय । अत्र
यद्यपि विशेषो न श्रुतस्तथापि प्रकाशनिवर्त्यत्वात्परिहरणीयत्वाच्च व्युदसनीयं तम एवेति गम्यते । किंच ते
तव तद्बुदसनमन्या उषसोऽतीता आगामिन्यश्च न नशंत । न व्याप्नुवन्ति । तथा व्युच्छेति भावः । नशित्वाप्ति-
कर्मा । इत्येति ननवेति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

अश्ववतीर्गोमतीर्विश्ववारा यतमाना रश्मिभिः सूर्यस्य ।

परा च यन्ति पुनरा च यन्ति भद्रा नाम वहमाना उषसः ॥ १२ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽवाराः । यतमानाः । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।

परा । च । यन्ति । पुनः । आ । च । यन्ति । भद्रा । नाम । वहमानाः । उषसः ॥ १२ ॥

अश्ववतीरश्ववत्यो बह्मिरश्चैस्त्वद्वत्यः तथा गोमतीर्बह्मभिर्गोमिस्त्वद्वत्यः विश्ववारा विश्वे वारा वरणीयाः
काला यासां तास्तथोक्ताः । सार्वकालीना इत्यर्थः । यद्वा । विश्वे वरितारो यासु ता विश्ववाराः । विश्वैर्व-
रणीया इत्यर्थः । सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमानाः सूर्यरश्मिभिः साकं तमोनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वन्त्याः । यद्यपि
सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवन्ति तथापि सूर्योदयात्पूर्वं तमोनिवारणस्यापिचित्वात्तात्तासामपि प्रय-
त्नमविवक्षितं । रश्मिदेवता अपि प्रकाशिका इत्यर्थः । किंच भद्रा भद्रं कक्षायां सुखं वा नाम नमनं सर्वजना-
नुकूल्यं वहमाना धारयमाणा उषास उषोदेवताः परा च यन्ति । परायन्ति च । तथा पुनरा च यन्ति ।
पुनरायन्ति च । परस्परपिण्योभयत्र चशब्दः । या एवातीतेषु दिनेषु गतास्ता एव पुनः पुनर्दिनांतरेष्वप्यायन्ति ।
अगात्तेर्वाहः प्रतिदिनं गतागतं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

ऋतस्य रश्मिमनुयच्छमाना भद्रंभद्रं क्रतुमस्मासु धेहि ।

उषो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासु रायो मघवत्सु च स्युः ॥ १३ ॥

ऋतस्य । रश्मिं । अनुऽयच्छमाना । भद्रंभद्रं । क्रतुं । अस्मासु । धेहि ।

उषः । नः । अद्य । सुहवा । वि । उच्छ । अस्मासु । रायः । मघवत्सु । ॥ १३ ॥

स्युरिति स्युः ॥ १३ ॥

हे उषः ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य रश्मिं रश्मीननुयच्छमानानुकूल्येण प्रवर्तमाना त्वं भद्रं भद्रं क्रतुं
तत्तत्कक्षायां सुखं वा लौकिकं वैदिकं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा धेहि । स्थापय । हे उषः नोऽस्मादर्थं सुहवा
सुहृद्भावा सती व्युच्छ । तमो विवासय । प्रकाशं कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । मघवत्सु । मघभिर्वा

धननाम । हविर्बलधनयुक्तेष्वस्मासु यजमानेषु रायश्च स्युः । बह्विधानि धनानि संभवन्त्विति पूर्वोक्तेन क्रतुना सह समुच्चयार्थश्चशब्दः ॥ ६ ॥

उषा उच्छंतीति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसः कवीवत आर्घं त्रिष्टुभमुपसं । उषा उच्छंतीत्यनुक्रांतं ॥ विनियोगसु पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

उषा उच्छंतीं समिधाने अग्रा उद्यन्तसूर्ये उर्विया ज्योतिरश्नेत् ।

देवो नो अत्र सविता न्वर्थे प्रासावीद्विपत्तं चतुष्पदित्यै ॥ १ ॥

उषाः । उच्छंतीं । संऽइधाने । अग्रौ । उत्ऽयन् । सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः । अश्नेत् ।

देवः । नः । अत्र । सविता । नु । अर्थे । प्र । असावीत् । द्विऽपत् । प्र । चतुऽपत् । इत्यै ॥ १ ॥

एषोषाः समिधानेऽग्री । अपित्वसामान्येनैकवचनं । अपिषु समिध्यमानेषु सत्सु । कर्मार्थे कर्तृप्रयोगः । उषःकाले ह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते । उच्छंती तमो विवासयंत्युर्विचोर्बह्वक्षं ज्योतिः प्रकाशमश्नेत् । सेवते । प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं । किमिव । उद्यन् सूर्यः । उपमाप्रधाननिर्देशः । उदितः सूर्य इव । सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः । अत्र त्वदुदत्तप्रकाशः । त्वत्कर्मणि वा सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो नोऽस्मदर्थं नु क्षिप्रमर्थं । अर्थशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिङ्गः । अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसीत्यादौ । ऋ० ७. ६३. ४. । तथादृष्टत्वात् । अरणीयं द्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनं प्रासावीत् । अनुजानातु । ददात्वित्यर्थः । तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रासावीत् । किमर्थं । इत्यै द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय । यद्वा । न इत्या इति संबंधः । अस्मन्नमनागमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥

अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि ।

इयुषीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत् ॥ २ ॥

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि ।

इयुषीणां । उपमा । शश्वतीनां । आऽयतीनां । प्रथमा । उषाः । वि । व्यद्यौत् ॥ २ ॥

दैव्यानि व्रतानि देवसंबन्धीन्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि । व्रतमिति कर्मनाम व्रतं कर्वरमिति तन्नामसु पाठात् । तानि कर्माण्यमिनत्वहिंसंती भानप्रदानेनानुकूलं कुर्वती । तथा मनुष्या मनुष्याणां युगानि युगोपलब्धितान्निमेषादिकालावयवान्प्रमिनती प्रकर्षेण हिंसंती । आयुः क्षपयंतीत्यर्थः । यद्वा । युगानि युग्मानि परस्परसंयोगं प्रमिनती हिंसंती । विद्योगं कुर्वतीत्यर्थः । उषःकाले सर्वे यथायथं स्वस्वव्यापाराय गच्छंतीति प्रसिद्धं । किंच इयुषीणां गच्छंतीनामतीतानां शश्वतीनां नित्यानामुषसामुपमा । तामिः सदृशीत्यर्थः । सादृश्यं च सदृशीरश्च सदृशीरिदुश्च इत्युच्यते । ऋ० १. १२३. ८. । तथायतीनां प्रथमागामिनीनामुषसां प्रथमभाविनी सती व्यद्यौत् । विशेषेण प्रकाशते । यद्वा । इयुषीणां गमनशीलानां पञ्चादीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेण नित्यानामुपमा । तद्वन्नित्येत्यर्थः । तथायतीनां राज्यवसानसमय उत्पद्यमानानां प्रज्ञावागादीनां प्रथमा प्रथमभाविनी । उषस्यागतायां वाचो बुद्धयश्च स्फुरंतीति प्रसिद्धं । तादृशी देवी व्यद्यौत् । प्राणिनामनुग्रहाय व्यतीते ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।

ऋतस्य पंथांमन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ३ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना । समना । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पंथां । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

एषोषा दिवो ब्योतमानात्मकस्य बुलोकस्य दुहिता दुहितृऽप्राप्तिः । तत उत्पद्यमानत्वाद्दुहितेत्युपचर्यते । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि प्रति प्रत्येकमदर्शि । दृश्यते । सर्वेषामपि प्राणिनामाभिमुखेन प्रकाशत इत्यर्थः । कीदृशी सा । ज्योतिर्वसाना तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयती तेजसा प्रकाशयती समना सम्यगानयित्री चेष्टयित्री ॥ अंतर्भावितस्थर्थोऽयं । यद्वा । सह युगपदेव मन्यतेऽवबुध्यते प्राणिभिरिति समना । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥ सा तादृशी अतस्त्रादित्यस्य पंथां पंथानं मेरोः प्रांतप्रदेशमनुक्रमेण साधु सम्यगेति । गच्छति । सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः । सैव विश्लेष्यते । प्रजानतीव । प्रियभूतस्य सूर्यस्य मार्गो मयापि गंतव्य इति चेतयंतीव । यथा लोके प्रियतमेऽनुरागयुक्ता काचिज्ज्वलितारं सर्वास्ववस्थासु न विमुंचति तथेयमपीत्यर्थः । किंच दिशः प्रागादिका न मिनाति । न हिनस्ति । किंतूषा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥

उपो अदर्शि शुंध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरकृत प्रियाणि ।

असन्न ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां ॥ ४ ॥

उपो इति । अदर्शि । शुंध्युवः । न । वक्षः । नोधाः । इव । आविः । अकृत । प्रियाणि ।

असन्नऽसत् । न । ससतः । बोधयंती । शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां । आ । अगात् । पुनः । आऽईयुषीणां ॥ ४ ॥

एषोषाः । उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । सर्वैः समीप एवाददर्शि । दृश्यते । तत्र दृष्टांतः । शुंध्युवो न वक्षः । अत्र नकार उपमाधीय उपरिष्ठात्प्रयुज्यमानत्वात् । यत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितस्तत्र पुरस्तान्नकारः प्रयुज्यते । तथा च यास्कः । पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधतीति । तस्वीदाहरणं नेदं देवममंसतेति । उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीत इति । तस्वीदाहरणं दुर्मदासो न सुरायामिति । नि० १. ४. अ० १०. ८६. १. अ० ८. २. १२. शुंध्युरादित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् । तस्य वक्षो वक्षःस्थानीयो रश्मिसमूहः । स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः । यद्वा । शुंध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयन्दृश्यते तद्वदित्यर्थः । किंच नोधा इव दृष्टाव्यादेव । नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोधाः । एतन्नामा महर्षिर्देवतासुतिव्याजेन नागाविधैर्मन्त्रैः प्रियाणि दृष्टाव्यादेव । तथैवापि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजांस्त्वाविरकरोत् । किंचासन्न । अवाप्त्युपमाधीयो नकारः । अन्नत इत्यसन्नं । तस्य पाकाय गृहे सीदतीत्यसन्नसत् पाचिका योषित ससतो बोधयंती । सा यथा स्वपतः पुत्रादीन्मोचनाय बोधयति तद्वत् । यद्वा । अन्नैति गृहनाम वक्ष्यमन्नैति तन्नामसु पाठात् । तत्र सीदतीत्यसन्नसन्ननी । सा यथा स्वपतः पुत्रादीन्मुषःकाले प्रबोधयति तथा भुवनाख्ये गृहे सीदंती तत्रत्वान्प्राणिनः प्रबोधयंतीत्यमुषाः । एषीणां भागमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये शश्वत्तमा पुनःपुनरागच्छति । प्रातर्नियतमागच्छंतीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । उपादर्शि शुंध्युवः शुंध्युरादित्यो भवति शोधनात्तस्मैव वक्षो भासोऽध्युहमिदमपीतरद्वयं तस्मादेवाध्युहं काये । शकुनिरपि शुंध्युवश्च शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुंध्युव उच्यंते शोधनादेव । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति स यथा सुत्वा कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपाणां विष्कुरुते । असन्नसदसन्नं भवत्यसन्नादिनीति वात्सलानिनीति वा । ससतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणां स्वपतो बोधयंती शश्वतिकतमागात्पुनरागामिनीनां । नि० ४. १६. इति ॥

पूर्वे अर्धे रजसो अश्वस्य गवां जनिच्यकृत प्र केतुं ।

व्यु प्रथते वितरं वरीय ओभा पृणंतीं पित्रोरुपस्था ॥ ५ ॥

पूर्वे । अर्धे । रजसः । अश्वस्य । गवां । जनिच्य । अकृत । प्र । केतुं ।

वि । ऊं इति । प्रथते । विऽतरं । वरीयः । आ । उभा । पृणंतीं । पित्रोः । उपऽस्था ॥ ५ ॥

अप्यस्य व्यापनशीलस्य विसृतास्य रजसो रंजकस्यांतरिक्षलोकस्य । रजःशब्दोऽंतरिक्षलोकवाची लोका रजांसुच्यत इति यास्केनोक्तत्वात् । नि० ४. १९. । तस्य पूर्वोऽर्धे पूर्वस्मिन्भागे जनिच्युत्पन्ना सती गवां दिशां ररमीनां वा केतुं प्रज्ञानं प्राकृत । प्रकर्षेण करोति । यद्वा । रजसो रंजकस्याहः । रजःशब्दोऽहर्वाची । अह्मगहनी रजसो उच्येते इति यास्केनोक्तत्वात् । नि० ४. १९. । तस्य पूर्वोऽर्धे पूर्वस्मिन्भाग उषःकाले गवां वाचां जनिची जनयिच्युत्पादयिची । उषःकाले सर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरंतीति प्रसिद्धं । यद्वा । अप्यस्य कर्मसु स्थितस्य जंतोः केतुं गमनागमनादिरूपं कर्म । केतुरिति कर्मनाम केतः केतुरिति तन्नामसु पाठात् । प्राकृत । प्रकर्षेण करोति । किंच पित्रोः पालयिच्योर्बावापुथिच्योरुपस्थोपस्थ उत्संगेऽंतरालप्रदेशे स्थित्वोभोभे बावा-पुथिच्यौ पूर्णंती स्वतेजसा पूरयंती । यद्वा । उभोभयोः पित्रोरिति संबंधः । वितरं विशिष्टतरं वरीय उरुत-रमतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा व्यु प्रथते । विशिष्यैव प्रख्याता भवति । प्रकाशत इत्यर्थः । उशब्दोऽवधारणार्थः पादपूरणी वा मितान्तरेष्वनर्थकाः कमीमिद्वितीति यास्केनोक्तत्वात् ॥ ७ ॥

एवेदेषा पुरुतमा दृशे कं नाजामिं न परि वृणक्ति जामिं ।

अरेपसा तन्वाऽं शाशदाना नार्भादीषते न महो विभाती ॥ ६ ॥

एव । इत् । एषा । पुरुऽतमा । दृशे । कं । न । अजामिं । न । परि । वृणक्ति । जामिं ।

अरेपसा । तन्वा । शाशदाना । न । अर्भात् । ईषते । न । महः । विऽभाती ॥ ६ ॥

एषोषा एवेत् । इच्छद् एवकारार्थः । एवमेवेदानींभासमानप्रकारेणैव पुरुतमा विपुलतमात्यंतविसृता सत्यजामिं विजातीयं मनुष्यादिजातिं न परि वृणक्ति । परितः सर्वतो न वर्जयति । तथा जामिं सजातीयं देवजातिं न परि वृणक्ति । न परिवर्जयति । मनुष्यादिकं देवादिकं च तदुपलब्धितं लोकद्वयं वा कात्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । दृशे कं सुखेन सर्वेषां दर्शनाय । सुखं यथा भवति तथा सर्वान्दर्शयितुं वा । किंचरिपसापापया निर्मलया तन्वा शरीरेण शाशदाना शाशायमाना । शाशदानः शाशायमान इति यास्कः । नि० ६. १६. । स्पष्टतां गच्छतीत्यर्थः । विभाती विशिष्येण प्रकाशयंती सामादल्पात्युत्ति-कादेः सकाशन्नेषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । तथा महो महतो मेर्वादेः सकाशन्नेषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशत इत्युक्तं । इदानीमस्मिन्लोके परमाखादि पर्वतपर्यंतं कृत्स्नं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानां ।

जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्वेव नि रिणीते अप्सः ॥ ७ ॥

अभ्राताऽइव । पुंसः । एति । प्रतीची । गर्तऽआरुगिव । सनये । धनानां ।

जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः । उषाः । हस्वाऽइव । नि । रिणीते । अप्सः ॥ ७ ॥

अभ्रातेव भ्रातृरहितेव पुंसः पित्रादीन्प्रति प्रतीची स्वकीयस्थानात्प्रतिनिवृत्तमुखी सत्वेति । गच्छति । यथा लोके भ्रातृरहिता योषित्वोचितवासोऽलंगरमादेस्तथाय पितृनेति । सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति । तद्वभावात्पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा । सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिंडदानादिकं संता-नकृत्य करोति । तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन्गच्छति । तद्वदियमुषा अपि स्वोक्तप्रदानादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्यमाभिमुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टान्तः । तथा धनानां सनये गर्तारुगिव-त्यपरो दृष्टान्तः । गर्त इति गृहनाम छदरो गर्त इति तन्नामसु पाठात् । अत्रौचित्येन राजपुरुषेर्न्यायनिर्णेतुमि-च्छाधिष्ठितं स्थानमुच्यते । तदारोहतीति गर्तारुक् । यथा लोके काचिन्नतमर्तुका योषित्वोचितस्थानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति । तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिक्तं लभते चेदचैः संताड्य तदीयं धनं वित-रंति । तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति ।

देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवं दृष्टांतितं । किंच पत्य उग्रती कामयमाना सुवासा जायेव । अयमपरो दृष्टांतः । यथा च लोके सुवासा दुकूलादिशोभनवसना खलंकता पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानानंतरं शोभनवस्त्राभरणादिना शोभमाना विशेषेण पतिं भोगाय कांचती तेन सह संक्रीडते तथेयमुषा अतिनैशे-नांधकरिणावृतत्वाभिलिनवसनापि प्रभाते स्वतेजसावृतत्वात्सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संक्रीड-माना हस्तेव हसनेवाप्सो दंतस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि । यद्वा । निरूप्यमाणानि पदार्थाजानि । नि रिणीति । नितरां रिणीति गमयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । यथा लोके काचिद्रमणीया योषित्स्नतव्याजेन दंतान्विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । अयं मंचो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । अन्धातुकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिंडदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजा । गर्तः सभा-स्थानुर्गुणातिः सत्यसंगरो भवति । तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति तां तत्राचैराघ्रति सा रिक्थं लभत इति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा अतुकालेषूषा हसनेव दंतप्लव्ङ्गुति । नि० ३. ५. । इति च ॥

स्वसा स्वसे ज्यायस्यै योनिमरैगपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्यैव ।

व्युच्छंती रश्मिभिः सूर्यस्यांज्यंक्ते समनगा इव ब्राः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वसे । ज्यायस्यै । योनिं । अरैक् । अपै । एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्याऽइव ।

विऽउच्छंती । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य । अंजि । अंक्ते । समनगाऽइव । ब्राः ॥ ८ ॥

एकस्मादेवांतरिक्षादुत्पन्नत्वात्परस्परं स्वस्वभावः । तथाप्यहः प्राथम्यात्तेजस्वित्वाच्च ज्यायस्त्वं । स्वयमेव सरतीति वा स्वसा । रात्रिः स्वसे ज्यायस्या उक्तरीत्या ज्येष्ठायै योनिमुत्पत्तिस्थानमपररावरूपमरैक् । अरिचत् । प्रादात् । प्रेरचयतीत्यर्थः । तथा च पूर्वचाम्नातं । रात्र्युषसे योनिमरैक् । ऋ० १. ११३. १. । इति । दत्त्वा चास्या उत्पन्नाया उषसः प्रतिचक्ष्यैव ज्ञापयित्वैव स्वयमपस्त्वैव गच्छति । ज्यायस्यामागतायां तस्यै स्वस्थानं दत्त्वा स्वयं तत्संनिधौ स्थातुमनुचितमिति विज्ञाद्यैवापगच्छतीति भावः । एवमुत्पन्नैवा सूर्यस्य रश्मिभिर्युच्छंती तमो विवासयंत्यंजि ब्रंजकं तेजः । यद्वा । अंजि व्यक्तं जगत् । अंक्ते । अनक्ति । प्रकाशयति । किमिव । समनगा इव । सम्यगननहेतव आपः समनाः । ता गच्छंतीति समनगा विद्युतः । ब्रा ब्राताः । वि-द्युत्संधा इव । यद्वा । सम्यगननाय गच्छंतीति समनगाः सूर्यरश्मयः । त इव ब्रा ब्राताः संधीभूताः । ते यथांजते जगत्प्रकाशयन्ति तथेत्यर्थः ॥ ब्रात इत्यत्र तकारलोपश्चादसः ॥

आसां पूर्वासांमहसु स्वसृणामपरा पूर्वामभ्येति पश्चात् ।

ताः प्रत्नवन्नव्यसीर्नूनमस्मे रेवदुच्छंतु सुदिना उषासः ॥ ९ ॥

आसां । पूर्वासां । अहऽसु । स्वसृणां । अपरा । पूर्वा । अभि । एति । पश्चात् ।

ताः । प्रत्नऽवत् । नव्यसीः । नूनं । अस्मे इति । रेवत् । उच्छंतु । सुऽदिनाः । उषसः ॥ ९ ॥

स्वसृणां परस्परं स्वस्वभावमापन्नानां स्वयं सरंतीनां वा पूर्वासां पुरातनीनामासामुषसां मध्येऽहस्वहःसु प्रतिदिनमपरान्याद्यतन्युषा पूर्वामतीतदिवससंबंधिनीमुषसं पश्चादनुस्त्वाम्येति । अभिमुखं गच्छति । अन्नव-धानेन गच्छतीत्यर्थः । सर्वेष्वहःस्वमेवाभ्येति । नव्यसीर्नवीयसो नवतरा आगामिन्यस्ता उषास उषसोऽपि नूनं निश्चयं प्रत्नवत् पुरातन्य इव सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुखा वा सख्योऽस्ते अस्माकं रेवत् बद्धधनविशिष्टं यथा भवति तथोच्छंतु । प्रकाशयंतु । पूर्वतन्यो यथोच्छन् तथागमिन्योऽप्यु-च्छंतित्वेत्यर्थः ॥

प्र बोधयोषः पूणतो मघोन्यबुध्यमानाः पणयः ससंतु ।

रेवदुच्छ मघवंक्षो मघोनि रेवत्तु चे सूनृते जारयंती ॥ १० ॥

प्र । बोधय । उषः । पृणतः । मघोनि । अबुध्यमानाः । पृणयः । ससंतु ।
रेवत् । उच्छ । मघवत् ऽभ्यः । मघोनि । रेवत् । स्तोत्रे । सूनृते । जरयंती ॥ १० ॥

हे मघोनि मघवत्सम्भं दातव्यैर्बहुभिर्धनैस्तद्वत्पुत्रो हे उषोदेवि पृणतो हविष्प्रदानस्मान्यजमानान्प्र बोधय । प्रज्ञापय । प्रतिबुद्धान्कुरु । किंच पृणयो व्ययासहिष्णवो वणिजः । पृणिवणिग्भवतीति यास्कः । नि० २. १७. । पृणय इव लुब्धका अबुध्यमाना यागादीनकुर्वाणा अदानशीला अस्मच्छत्रवः ससंतु । स्वपंतु । दीर्घ- निद्रा भवंतु । अग्र्यंतामित्यर्थः । तथा च मंत्रांतरं । ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः । ऋ० १. २९. ४. । इति । किंच हे मघोन्यस्मद्दत्तहविर्भिस्तद्वति हे उषः मघवज्ज्ञो हविर्लक्षणान्नवज्ज्ञो यजमानेभ्यस्तेषामर्थं रेवत्जन- वत्समृद्धिमदुच्छ । विभाहि । किंच हे सूनृते मुष्टु मनुष्याणां नेत्रि देवि जरयंती सर्वप्राणिनः क्षपयंती त्वं स्तोत्रे स्तुतिकर्त्रे यजमानाय तदर्थं रेवत्जनवत्समुद्धयमुच्छेति शेषः ॥ ८ ॥

अवेयमश्चैद्युवतिः पुरस्ताद्युक्ते गवामरुणानामनीकं ।

वि नूनमुच्छादसति प्र केतुर्गृहंगृहमुप तिष्ठते अग्निः ॥ ११ ॥

अवं । इयं । अश्चेत् । युवतिः । पुरस्तात् । युक्ते । गवां । अरुणानां । अनीकं ।

वि । नूनं । उच्छात् । असति । प्र । केतुः । गृहं ऽगृहं । उप । तिष्ठते । अग्निः ॥ ११ ॥

इयमुषा युवतियौवनोपेतयोषित्स्थानीया । यदा । सर्वेषु भावेषु मिश्रयंती । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिश्ववाञ्चेत् । अत्यर्थमागच्छति वर्धते वा । अत्रावशब्दो विनियहार्थोऽथ न्यवेति विनियहार्थोऽथ । नि० १. ३. । इति यास्क- नोक्तत्वात् । तत्कथमवगम्यत इति तत्राह । इयमरुणानामरुणवर्णानां गवां प्रसिद्धानामेतन्नामकानामश्वाणां वानीकं समूहं युक्ते । रथे योजयति । अरुणो गाव उषसां श्वावाः सवितुः । नि० १. १५. । इति । यथा लोके वाहनसंनाहं दृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथात्राप्यरुणरस्मीनामश्वाणां दर्शनादुषा आगच्छतीत्यध्यवसीयते । यदा । अरुणानां रस्मीनां समूहं युक्ते । तथा नूनं निश्चयमेवा व्युच्छात् । तमो विवर्जयिष्यति । यत इयं गा युनक्ति अत एव कारणादथ लोकेऽश्वसंनाहं दृष्ट्वादयोऽनुमीयते तथात्रापीत्यर्थः । तादृशी सासत्वसत्प्राये नोरूपेऽतरिक्षे तिरोधायकत्वादशोभने तमसि वा केतुः केतुस्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षेण विविधं भासत इति शेषः । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यदा । असति तमोरूपेऽंधकारे प्र केतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्वचान्वयः । तस्मिन्कालेऽग्निराहवनीयादिरूपो गृहं गृहं सर्वयजमानगृहमपिहोवा- यर्थमुप तिष्ठते । उपतिष्ठते । दीप्यत इत्यर्थः ॥

उक्ते वयश्चिद्वसतेरपमन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।

अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाप्नुषे मर्त्याय ॥ १२ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपमन् । नरः । च । ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ ।

अमा । सते । वहसि । भूरि । वामं । उषः । देवि । दाप्नुषे । मर्त्याय ॥ १२ ॥

ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चिद्वसतमन्तः पक्षिणोऽपि । चिदित्येषोऽप्येष्टव्यं । नेपातानामनेकार्थत्वात् । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंति । नि० १. ४. । इति यास्कनोक्तत्वात् । वसतेर्निवासस्थानानीडादेरदूर्ध्वमपमन् । पतंति । पूर्ववाक्ये गृहं गृहमुप तिष्ठतेऽग्निरित्युक्तत्वात्तदपेक्षयापिशब्दः । किंच नरश्च मनुष्याश्च पितुभाजोऽन्नवन्तो ऽन्नार्थिनः ऋषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थमुदुक्षुषा अपमन् । गच्छंति । तथा मंत्रांतरं । पददीयत उत्पातयति पक्षिणः । ऋ० १. ४८. ५. । इति । एवं सत्यां हे देवि देवनशील उषोदेवतेऽमा गृहे देवयजनाख्ये सति तिष्ठते यजमानाय तदर्थं अमेति गृहनाम अमा दम इति तन्नामसु पठितत्वात् । यदा । अमा सह ऋच-

मानेनापिना सह निवसते यजमानाय । अमा वसेतामित्यादौ सहार्थे प्रयोगात् । मर्त्याय मनुष्याय दाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय भूरि वामं बद्ध शोभनं धनं वहसि । प्रापयसि ॥

अस्तौढुं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवीवृधध्वमुशतीरुषासः ।

युष्माकं देवीरवसा सनेम सहस्रिणं च शतिनं च वाजं ॥ १३ ॥

अस्तौढुं । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीवृधध्वं । उशतीः । उषसः ।

युष्माकं । देवीः । अवसा । सनेम । सहस्रिणं । च । शतिनं । च । वाजं ॥ १३ ॥

एवं सूक्तद्वयोक्तरीत्या बद्धधा सुत्वा तां च सुतिमनया निवेदयित्वा स्वामीष्टं प्रार्थयते । हे स्तोम्याः । स्तोमः स्तोत्रं । तदर्हतीति स्तोम्याः सुत्यर्हा उषसः । यतो यूयं तादृशः अतो मे मत्स्वभूतेन ब्रह्मणा सूक्तद्वयगतमंत्ररूपेण स्तोत्रेणास्तौढुं । सुता भवत । किंच हे उषास उषसः उशतीः स्तोतृनस्मान् अस्मत्समृद्धिं वा कामयमाना यूयमवीवृधध्वं । अस्मान्प्रवर्धयत । किंच हे देवीर्देव्यो देवनशीलाः युष्माकमवसा युष्मात्संबन्धिना रक्षणेन वयं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकमभीष्टं धनं सनेम । लभेमहि । तथा शतिनं च वाजं शतसंख्याकमपरिमितं धनं सनेम । युष्माकृतेन शतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेन वयमप्यर्थिभ्यः शतसहस्रपरिमितस्य धनस्य सनितारो भवेमेत्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥

प्राता रत्नमिति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं काचीवतं । दानस्य सूयमानत्वाद्दानदेवत्वं या तेनोच्यते सा देवता । अनु० २. ५. । इति परिभाषितत्वात् । त्रैष्टुभं । उपेत्यादिके द्वे जगत्वी । प्राता रत्नं सप्त स्वनयस्य दानस्तुतिरूप जगत्वावित्यनुक्रमणिका ॥

प्राता रत्नं प्रातरित्वा दधाति तं चिकित्वान्प्रतिगृह्या नि धत्ते ।

तेन प्रजां वर्धयमान आरुं रायस्पोषेण सचते सुवीरः ॥ १ ॥

प्रातरिति । रत्नं । प्रातःऽइत्वा । दधाति । तं । चिकित्वान् । प्रतिऽगृह्या । नि । धत्ते ।

तेन । प्रऽजां । वर्धयमानः । आरुः । रायः । पोषेण । सचते । सुऽवीरः ॥ १ ॥

अचेतिहासमाचक्षते । दीर्घतमसः कचीवान्नाम ऋषिर्ब्रह्मचर्यं चरिष्यन्वेदाभ्यासाय गुरुकुले चिरकालमुषित्वा वेदान्सम्यगधीत्य व्रतानि च चरित्वा तेनानुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयास्यन् मध्ये मार्गे राची विश्रातः । प्रभाते भावयत्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजानुचरैः संक्रीडमानोऽकस्मात्काचीवतोऽतिक्रमासदात् । स च रभसा प्रतिबुद्धः सहस्रोत्तस्थौ । तं च राजा पाणिं गृहीत्वा स्वकीय आसन उपवेश्यास्व सौंदर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ भगवन् कस्य पुत्रः किंनामा त्वमिति । स च पृष्ठो मातरं पितरं च स्तवुत्तातं चाचक्षे । स च राजा संभाव्य इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्यास्त्रै मधुपर्कमारचय्य वस्त्रमाभ्यादिभिः पूजयित्वा सरथा दश कन्याः शतनिष्कानश्च शतं पुंगवानां शतं गवां षष्ठ्युत्तरसहस्रं पुनरेकादश रथांश्च प्रादात् । स च सर्वमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दीर्घतमसोऽतिक्रमागत्य तस्मै प्रादर्शयत् ॥ ननु कस्या नामाश्वबंधनी रज्जुः । तद्वात्काचीवान् । अश्वबंधनं च राज्ञ एवोचितं । अतोऽस्य राजन्यत्वात्प्रतियहो नोपपद्यते । याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतियह इत्युक्तत्वात् । मनु० १०. ७६. । तस्माद्ब्राह्मणस्त्रैवाधिकारो न तु चत्रियस्येति । षेष् द्वेषः । यद्यप्यसौ कलिंगाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कलिंगेन स्वयं वृद्धत्वादपत्योत्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन तदुत्पादनाय याचितो दीर्घतमा ऋषिरुशिपामिकामपत्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्यातिजरटेन महर्षिणा सह रंतुं लज्जमानया स्ववस्त्राभरणैरलंकृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषितामुशिपामिकां योषितं दासीमित्यवगत्य मंत्रपूतेन जलेनाभिषिच्य ऋषिपुत्रीं हत्वा तया सह रेमे । तदुत्पन्नः कचीवान्नाम ऋषिः । एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याये नासत्याभ्यां । ऋ० १. ११६. । इत्यत्र सूक्ते विखरेण प्रतिपादितं । अतोऽस्य चत्रियसंबन्धात्काचीवानिति नामोपपन्नं । दीर्घतमसः परमर्षेरुत्पन्नत्वेन ब्राह्मणत्वात्प्रतियहोऽप्युपपन्न एव ॥

इदमादि सूक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकं । नन्वनुक्रमण्यां स्वनयस्य दानसुतिरिति दानतुष्टो भावयत्वं तुष्टावेति चोभयत्र स्त्रोतव्यं भिन्नमेवानुगम्यत इत्युच्यते । उत्तरसूक्तस्य प्रथमायामृच्यधि क्षियतो भाव्यस्येति दातुर्भावयत्यस्य श्रूयमाणत्वात्तत्प्राथम्यमुपजीव्य पृथगुपात्तं । वसुतसु पितुर्नाम्ना पुत्रस्य व्यवहर्तव्यत्वात् तथा आ रुद्रास इत्यादौ बङ्गशः प्रयोगदर्शनात्स्वनयेन दत्ता इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्चोभयत्रापि दातृप्रतिगृहीचोरेकत्वेनैकमेव दानप्रशंसारूपमांख्यानमिति प्रसिद्धं ॥ स च कक्षीवानानीतं सर्वं पितुर्निवेदयन् परोक्षेणैव दानप्रकारं प्रशंसति । स्वनयो नाम राजा प्रातरित्वा प्रातरेवात्मनः सकाशमागतः सन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातः प्रभातकाले दधाति । अस्मात्संनिधौ स्थापयति । ददाति । तं स्थापितं सर्वं चिकित्वाञ्जितनावान् अदुष्टमित्यवगतवान्प्रतिगृह्य स्वीकृत्य नि धत्ते । पितुः समीपे स्थापयति । अनंतरं तेन दत्तेन निष्कादिना प्रजां पुत्रभृत्यादिरूपां वर्धयमानः पोषयन् आयुर्जीवितं च वर्धयन् सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्योषेण धनानां पुनःपुनर्वर्धनेन सचते । असौ राजा संगच्छतामिति तव दातुराशिषं प्रार्थयते ॥

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।

यस्त्वायंतं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्तिनाति ॥ २ ॥

सुऽगुः । अ॒सत् । सुऽहि॒रण्यः । सुऽअ॒श्वः । बृ॒हत् । अ॒स्मै । व॒यः । इ॒न्द्रः । द॒धाति॒ ।

यः । त्वा॒ । आ॒यंतं॑ । व॒सु॒ना । प्रा॒तः । इ॒त्त्वः॑ । मु॒क्षी॒ज॒याऽइ॒व । प॒दि॑ । उ॒त् । मु॒त्ति॒नाति॑ ॥ २ ॥

अत्र कक्षीवतः पितानीतेन धनेन संतुष्टो राजानं बङ्गप्रकारेणाशस्ते । असौ स्वनयो राजा सुगुरसत् । शोभनैर्वज्रभिर्गोभिस्तद्वान्भवतु । तथा सुहिरण्यः सुष्ठु हितरमणीयैर्धनैस्तद्वान्भवतु । तथा स्वश्वः शोभनेरश्वैस्तद्वान् सन् अस्मै राज्ञे प्रदात्रे बृहत् प्रभूतं वयोऽन्नमिन्द्रः परमेश्वरो धर्मदेवता दधाति । दधातु । ददातु । यतोऽयं राजास्मै गोहिरण्याश्वाभ्यानि बङ्गसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थनोचितैव । कक्षीवमाशीरिति स उच्यते । यः यो राजा प्रातरित्वः प्रातरागामिन्नतिथे पुत्र आयतं गुरुकुलादागतं पदि पथिकं यदृच्छया गंतारं त्वा त्वां वसुनान्नसाधनेन गवादिधनेनोत्तिनाति । गमनत उत्कृष्टं बध्नाति । गतिं निरूपयतीत्यर्थः । प्रतिबंधे दृष्टांत उच्यते । मुक्षीजयेव पदि । मुच्यमाना सती बंधनं जनयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबंधनी रज्जुः । तथा पाशको यथा पदि गंतारं मृगपक्ष्यादिकमुत्तिनाति बध्नाति तथा मयामनुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिबध्य गवादीष्टदानादिना यो राजा तोषयति स एवं भवत्विति । पदिरिति पदं व्याचक्षाणेन यास्तेन तदुदाहरणमयमंत्रो व्याख्यातः । सुगुर्भवति ततनाञ्जिति । नि० ५. १९. ॥

आयमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन ।

अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयत्वीरं वर्धय सूनृताभिः ॥ ३ ॥

आयं । अ॒द्य । सु॒कृतं॑ । प्रा॒तः । इ॒च्छन् । इ॒ष्टेः । पु॒त्रं । व॒सु॒म॒ता । र॒थेन॑ ।

अं॒शोः । सु॒तं । पा॒य॒य । म॒त्स॒र॒स्य । क्ष॒य॒त् । वी॒रं॑ । व॒र्ध॒य । सू॒नृ॒ताभिः॑ ॥ ३ ॥

प्रातः पूर्वेषुः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव काले सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वामिच्छन् प्राप्तुमिच्छन् कदा द्रव्यामीति कामयमानोऽहमथास्मिन्दिन इदानीमायं । प्राप्तोऽस्मि । अत्र यद्यपि केवलं प्रातरि श्वेव श्रुतं न पूर्वेषुरिति तथाप्यथायमित्युक्तत्वादर्थ्यात्पूर्वेषुः प्रातरिति गम्यते । कीदृशं । इष्टारं इष्टेष्टमायस्य यागस्य वा पुत्रं पुत्रं चातारं । पुत्रः पुत्रं चायतं । नि० २. ११. । इति यास्कः । कर्तारमित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । वसुमता रथेन समृद्धधनवता रथेन साधनेन । यद्वा । तेन सहित इति सहार्थे तृतीया । किंच मदाणीतेन समृद्धेन धनेनांशोरंशुमतो वल्लीरूपस्य मत्सरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य । मत्सरः सोमो मंदतेष्टुमिर्कर्मण इति निरुक्तं । २. ५. । तस्य सुतमभिषुतं रसं पायय । आत्मानं पायय । इष्टसाधनं सोमयागं

कुर्वित्यर्थः । कृत्वा च चयद्वीरं चिर्यतो निवसंतो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं त्वदिष्टसाधनबहुधनप्र-
दातारं सृनुताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिर्वर्धय । समृद्धं कुरु । पुत्रभृत्यादिवीरैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा
कामयेत्यर्थः ॥

उप॑ क्षर॑न्ति॒ सिंध॑वो मयो॒भुव॑ ई॒जान॑ं च॒ य॒स्यमा॑णं च॒ धे॒नवः॑ ।

पृ॒णतं॑ च॒ प॒पु॒रिं च॒ अ॒व॒स्य॑वो घृत॒स्य॑ धा॒रा॒ उप॑ यंति वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

उप॑ । क्षर॑न्ति । सिंध॑वः । म॒यः॒ऽभुवः॑ । ई॒जान॑ं । च॒ । य॒स्यमा॑णं । च॒ । धे॒नवः॑ ।

पृ॒णतं॑ । च॒ । प॒पु॒रिं । च॒ । अ॒व॒स्य॑वः । घृत॒स्य॑ । धा॒राः । उप॑ । यंति॑ । वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृचानीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तं । तमेव सोमयागं फलप्रदर्शनेन स्तौति । सिंधवः खंदन-
शीलाः प्रसूतपयोधाराः । सिंधुः खंदनादिति यास्कः । नि० ९. २६. । मयोभुवः सुखभावयिष्यः । मय इति
सुखनाम मयः सुमकमिति तन्नामसु पाठात् । धेनवः प्रीणयिष्यो गाव ईजानं सोमयागमनुतिष्ठंतं तथा
यस्यमाणं यस्य इति प्रणतिं कुर्वंतं च । न केवलमीजानं अपि तु यस्य इत्यध्यवसितवंतमप्युप उपेत्य चरन्ति ।
सर्वन्ति । प्रीणयन्तीत्यर्थः । न च पूर्वस्यामृचि सोमं पिबित्युक्तत्वात् सर्वेषां सोमयागानामपिष्टोमात्मकज्योतिष्टो-
मस्य प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्ग एव फलत्वेन श्रुतः न गवादिकमिति वाच्यं । स्वर्गवद्ववा-
दिकामनयापि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । न केवलं सोमयागमनुतिष्ठतामेव महत्फलं अपि तु सुकृतमाध-
नानि कर्मांतराख्यधितिष्ठतामपि महत्फलमस्येवेति दर्शयति । पृणतं पितृन्प्रीणयंतं पपु॒रिं प्रीणनशीलमिष्ट-
दातारं प्राणिनः सर्वदा प्रीणयंतं च पुरुषं अवस्यवोऽन्नमिच्छन्त्योऽन्नसमुद्दिहेतवो घृतस्य धाराः । यद्वा ।
घृतकुल्याः । विश्वतः सर्वत उप उपेत्य यंति । प्राप्नुवन्ति । प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥

नाक॑स्य पृ॒ष्ठे अ॒धि ति॑ष्ठति अ॒त्रि॒तो यः॑ पृ॒णाति॑ स ह॑ दे॒वेषु॑ गच्छति ।

तस्मा॑ आपो॑ घृत॒मर्षे॑ति॒ सिंध॑वस्तस्मा॑ इ॒यं दक्षि॑णा पि॒न्वते॑ सदा॑ ॥ ५ ॥

नाक॑स्य । पृ॒ष्ठे । अ॒धि । ति॑ष्ठति । अ॒त्रि॒तः । यः॑ । पृ॒णाति॑ । सः । ह॑ । दे॒वेषु॑ । ग॒च्छति॑ ।

तस्मै॑ । आपः॑ । घृ॒तं । अ॒र्षे॒ति॒ । सिंध॑वः । तस्मै॑ । इ॒यं । दक्षि॑णा । पि॒न्वते॑ । सदा॑ ॥ ५ ॥

सोमयागप्रशंसाप्रसंगेन सामान्यतो दानमेतदादिभिस्त्रिभिः प्रशंसति । यद्वा । सोमस्यैव स्तुतत्वाद्दक्षिणा-
शब्दस्य याग एव प्रसिद्धत्वाच्चा सूक्तपरिसमाप्तिः सोमयाग एव प्रस्तूयते । यः यो मर्त्यः पृणाति हविरादि-
दानेन देवादीन्प्रीणाति स नाकस्य । कमिति सुखनाम । तद्विरुद्धमकं । न विद्यतेऽकं दुःखं तत्साधनं पापं वेति
नाको दुर्लोकः । तथा श्रूयते । न वा अमुं लोकं जग्मुषे किं चनाकमिति । नि० २. १४. । तस्य पृष्ठ उन्नत उप-
रिदेशे अत्रिः सन्नध्यधिकमा कल्पांतं तिष्ठति । यद्वा । अधि तिष्ठति । अधिष्ठाय प्रमुखो भूत्वा तिष्ठति । न
केवलं स्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषु मध्ये गच्छति । वर्तते । स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः । हेति प्रसिद्धौ । तस्मै प्रीणयिष्ये
पुरुषाय सिंधवः खंदनशीला आपो घृतं तेजोवत्सारमर्षेति । गच्छति । रसवत्यो भवन्तीत्यर्थः । किंचेयं भूमिरपि
दक्षिणा सखादिफलसंपादनदत्ता सती सदा सर्वकालं पिन्वते । सेचयति । तोषयतीत्यर्थः । दातुर्जीवनसाध-
कान्नोदकानि हविराणि समृद्धानि भवन्तीत्यर्थः ॥

दक्षि॑णावता॒मिदि॑मानि चि॒त्रा दक्षि॑णावतां दि॒वि सूर्यो॑सः ।

दक्षि॑णाव॒न्तो अ॒मृतं॑ भ॒जन्ते॑ दक्षि॑णाव॒न्तः प्र॑ ति॒रन्ते॑ आ॒युः ॥ ६ ॥

दक्षि॑णाऽव॒तां । इत् । इ॒मानि॑ । चि॒त्रा । दक्षि॑णाऽव॒तां । दि॒वि । सूर्यो॑सः ।

दक्षि॑णाऽव॒न्तः । अ॒मृतं॑ । भ॒जन्ते॑ । दक्षि॑णाऽव॒न्तः । प्र॑ । ति॒रन्ते॑ । आ॒युः ॥ ६ ॥

दक्षिणावतां ब्रह्मविधोऽपि दक्षिणाप्रदातृणां । इच्छद् एवकारार्थः । तेषामेवार्थ इमानि भूमौ दृश्यमानानि चित्राणि चायनीयानि स्रक्चंदनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि समृद्धानि भवतीति शेषः । किंच दक्षिणावतामेव दिवि बुलुके सूर्यासः सूर्यसंबन्धिनो लोकास्तदनुगृहीता भोगा वा समृद्धा भवन्ति । किंच दक्षिणावत एवामृतं जरामरणरहितं स्थानं भजन्ति । सेवन्ति । यद्वा । दानेनापहतपाप्मान आत्मानं चिदित्वामृतमविनाशं मोक्षं भजन्ति । प्राप्तुवन्ति । यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः । किंच दक्षिणावत एवायुः प्र तिरन्ते । अतिदीर्घमेवमायुषं लभन्ति । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । इदिति सर्वत्र संबध्यते ॥

मा पृणन्तो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूरयः सुव्रतासः ।

अन्यस्तेषां परिधिरस्तु कश्चिदपृणन्तमभि सं यंतु शोकाः ॥ ७ ॥

मा । पृणन्तः । दुःइतं । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः । सूरयः । सुव्रतासः ।

अन्यः । तेषां । परिधिः । अस्तु । कः । चित् । अपृणन्तं । अभि । सं । यंतु । शोकाः ॥ ७ ॥

अन्यव्यतिरेकाभ्यां दानं प्रशंसितुमाह । पृणन्तो देवादीन्हविरादिना प्रीणयन्तः संतो दुरितं दुष्टं यथा भवति तथा प्राप्तं दुःखमेनस्तत्साधनं पापं च मारन् । मा प्राप्तुवन् । न केवलं दातार एव अपि तु सूरयो देवानां स्तोतारो विद्वांसो मा जारिषुः । जरया न जीर्णा भवेयुः । तथा सुव्रतासः शोभनस्तृणां द्राघिणादिनियमवन्तोऽपि मा जारिषुः । तद्वैषामन्यो जनः क इति स उच्यते । तेषां दातृणां स्तोतृणां वाच्यस्तेभ्योऽन्यो यः कोऽपि पुरुषः परिधिः पापस्य परितो धारकोऽस्तु । यद्वा । अन्यो यः कश्चन पापदेवस्तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधायकोऽस्तु । यथाग्नेः परिधिः स्वयं रक्षः प्रभृतिभिर्बाध्यमानः स्वातर्हितमग्निं रक्षति तद्वत् । अथवा । अन्यो धर्मविशेषस्तेषां परिधिः परिधानमस्तु । कवचस्थानीयोऽस्तु । तर्हि किं प्राप्तुयुरिति उच्यते । अपृणन्तं देवादीनप्रीणयन्तमदातारं शोकाश्चित्पिडास्तत्साधनाः पाप्मानोऽभ्यभिमुखं सं यंतु । सम्यक् प्राप्तुवन्तु । वयं सुखिनो भवेमेत्यर्थः ॥ १० ॥

अमंदानिति षष्ठं सूक्तं सप्तैत्यनुवर्तनात्सप्तचं । आदितः पंचानां कचीवानृषिः षष्ठ्या भावयव्यः सप्तम्या रोमशा नाम ब्रह्मवादिनी । आदितः पंचानां भावयव्यस्य स्तुतिरूपत्वात् एव देवता या तेनोच्यते । अनु० २. ५. । इति न्यायात् । अंत्ययोः षष्ठीसप्तम्योस्तु भावयव्यरोमशयोः संवादः । षष्ठ्या भावयव्यः सप्तम्या रोमशा । यद्यपि स्वनयेन दत्ता इति श्रूयमाणत्वात्तत्स्वैव स्तुत्या भाव्यं तथापि पितृपुत्रयोरभेदात् आ रुद्रास इतिवत् पितृनाम्ना व्यवहर्तुं शक्यत्वात् प्रथमायामुचि भाव्यत्वेत्युक्तत्वाच्च भावयव्यं तुष्टवित्येतदविरुद्धमित्युक्तं पूर्वसूक्त एव । आदितः पंच चिदुभः । अंत्ये अनुष्टुभौ । तथा चानुक्तांतं । अमंदानिति कचीवान्दानतुष्टः पंचभिर्भावयव्यं तुष्टावांत्वे अनुष्टुभौ भावयव्यरोमशयोर्द्वयोः संवाद इति ॥ उक्तो विनियोगः ॥

अमंदानस्तोमान् भरे मनीषा सिंधावधि क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रमर्मिमीत सवान्तूतौ राजा अर्व इच्छमानः ॥ १ ॥

अमंदान् । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिंधौ । अधि । क्षियतः । भाव्यस्य ।

यः । मे । सहस्रं । अर्मिमीत । सवान् । अतूतः । राजा । अर्वः । इच्छमानः ॥ १ ॥

सिंधौ सिंधुदेशे यद्वा लक्षण्या सिंधुतीरे समुद्रतीरेऽधि क्षियतोऽधिनिवसतो भाव्यस्य भावयव्यस्य । तत्पुत्रस्य स्वनयस्त्वैत्यर्थः । तस्यामंदाननत्पान् स्तोमान् स्तोत्राणि तन्निष्ठब्रह्मविधदानादीनां कीर्तनानि मनीषा मनीषया प्रियातिशयबुद्ध्या प्र भरे । प्रकीर्णं संपादयामि । कस्तस्य विशेष इति तच्चाह । अतूतः केनाप्यहिंसितो यो राजा मे मर्दर्थं सहस्रं तत्संख्याकान् सवान् । सूयते सोमा एष्विति सवाः सोमयागाः । तानर्मिमीत संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् । किमिच्छन् । अर्वः सर्वैः श्रूयमाणां कीर्तिमात्मन इच्छमानः कामयमानः । यतोऽयमार्त्विज्याबुपाधिना विना कीर्त्यमेव ब्रह्म धनं प्रादात् अतस्त्वं स्तौमीत्यर्थः ॥

श॒तं रा॒ज्ञो नाध॑मानस्य नि॒ष्काञ्छ॒तम॒श्वान्प्रय॑तान्स॒द्य आदं ।

श॒तं क॒क्षीवाँ अ॒सुर॑स्य गो॒नां दि॒वि अ॒वोऽज॒र॒मा त॑तान ॥ २ ॥

श॒तं । रा॒ज्ञः । नाध॑मानस्य । नि॒ष्कान् । श॒तं । अ॒श्वान् । प्र॑य॒तान् । स॒द्यः । आदं ।

श॒तं । क॒क्षीवा॑न् । अ॒सुर॑स्य । गो॒नां । दि॒वि । अ॒वः । अ॒ज॒रं । आ । त॑तान् ॥ २ ॥

नाधमानस्य स्त्रीकर्तव्यमित्युच्चैर्धाचमानस्यासुरस्य धनानां निरसितुर्दानशीलस्य राज्ञः स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य निष्कानामरणविशेषान् इयत्ताविशेषविशिष्टानि वा सुवर्णानि शतसंख्याकानि । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः । अपरिमितान् सद्यः प्रार्थनानंतरमेव कक्षीवानहमादं । आत्तवानस्मि । स्त्रीकृतवानस्मीत्यर्थः । तथा प्रयतान् शुद्धान् लक्षणोपेतानश्वानध्वगमनसमर्थान् हयानादं । आत्तवान् । तथा गोनां पुंगवानां । बलीवर्दानामित्यर्थः उत्तरमचे स्त्रीगवीनामभिधानात् । तेषां शतमादं । एवं प्रदाता राजा दिवि युलोके अवः कीर्तिमजरं शाश्वतीमा ततान् । विस्तारितवान् । गवादिप्रतिग्रहीताहं स्वर्गे कीर्तिमकरवमित्यर्थः ॥

उ॒प॒ मा श्या॒वाः स्व॒नये॑न द॒त्ता व॒धूम॑तो द॒श॒ रथा॑सो अ॒स्थुः ।

ष॒ष्टिः स॒हस्र॑मनु ग॒व्य॒मागा॑त्स॒नत्क॒क्षीवाँ॑ अ॒भिपि॒त्वे अ॒ह्नां ॥ ३ ॥

उ॒प॒ । मा । श्या॒वाः । स्व॒नये॑न । द॒त्ताः । व॒धूऽम॑तः । द॒श॑ । रथा॑सः । अ॒स्थुः ।

ष॒ष्टिः । स॒हस्रं॑ । अ॒नु । ग॒व्यं । आ । अ॒गात् । स॒नत् । क॒क्षीवा॑न् । अ॒भिऽपि॒त्वे । अ॒ह्नां ॥ ३ ॥

स्वनयेन दत्ताः श्यावासद्वर्णाश्चैर्युक्तत्वात् श्यावा वधूमंत आरूढाभिर्वधूमिस्तद्वतो दशैतत्संख्याका रथासो रथा उपास्थुः । उपस्थिताः । गव्यशब्दो गोसमूहवाची । षष्टिः सहस्रमनु गव्यं षष्ठ्यधिकसहस्रं गवां समूहोऽन्वागात् । आगतः । तत आत्मानं परोक्षेण ब्रवीति । तत्सर्वं प्रतिगृह्यायं कक्षीवानह्नां दिवसानां मध्येऽभिपित्वे सन्निहितेऽहनि सनत् । स्त्रीकृतं रथवध्वादिकं स्वपित्रे समर्पयति स्वयं वा स्वीकरोति । अभिपित्वशब्द आसन्नकालवाची प्रपित्वशब्द इतिवत् । स च प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्येति यास्कनोक्तत्वादासन्नवचनः । नि० ३. २०. उपसर्गभेदेऽप्यर्थभेदः ॥

च॒त्वारि॑ंशद॒शरथ॑स्य शो॒णाः स॒हस्र॑स्याग्रे श्रेणिं॑ न॒यन्ति॑ ।

म॒द॒च्युतः॑ कृ॒श॒नाव॑तो अ॒त्यान्क॒क्षीवाँ॑ उ॒द॒मृ॒क्षंत॑ प॒ज्जाः ॥ ४ ॥

च॒त्वारि॑ंशत् । द॒श॑रथस्य । शो॒णाः । स॒हस्र॑स्य । अ॒ग्रे । श्रेणिं॑ । न॒यन्ति॑ ।

म॒द॒ऽच्युतः॑ । कृ॒श॒न॑ऽवतः । अ॒त्यान् । क॒क्षीवाँ॑तः । उ॒त् । अ॒मृ॒क्षंत॑ । प॒ज्जाः ॥ ४ ॥

दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतो गोयूथसहस्रस्य वागे पुरस्तात् शोणाः शोणवर्णोपेता अश्वाश्चत्वारिंशत् एकैकस्य रथस्य चतुष्टये सति दशरथानां मिलित्वा चत्वारिंशदश्वा भवंति । तेऽपि श्रेणिं पंक्तिमाश्रित्य नयन्ति । रथानभिमतदेशं प्रापयन्ति । यद्वा । चत्वारिंशदश्वान् रथान् श्रेणिं श्रेणीभावं नयन्ति । प्रापयन्ति । एकैकं रथं चत्वारश्चत्वारः पंक्त्याकारेण वहन्तीत्यर्थः । अथ तान् कक्षीवंतः । कक्ष्याश्वसंबन्धिनी रज्जुः । कक्ष्या रज्जुरश्वस्येति यास्कनोक्तत्वात् । नि० २. २. तामिस्तद्वतः । यद्वा । अंगिरसः पुत्राः सर्वेऽपि कक्षीवंतः । अथवा कक्षीवदनुचराः सर्वेऽपि च्छत्रिन्यायेन कक्षीवंतः । पज्जा घासाद्यन्नवंतः संतो मदच्युतो मदसाविण उद्धृत्तान् शत्रूणां मदस्य व्यावयितृत्वा कृशनावतः सुवर्णमयगानामरणयुक्तान् । कृशनमिति हिरण्यनाम कृशन् लोहमिति तन्नामसु पाठात् । सुवर्णामरणोपेतान्त्वान् सततगमनश्रेणानुदमृक्षंत । अध्वश्रमजनितस्वेदापनयनाद्योत्कृष्टं मार्जयन्ति ॥

पूर्वामनु प्रयतिमा ददे वस्तीन्युक्ताँ अष्टावरिधायसो गाः ।

सुबंधवो ये विश्वा इव ब्रा अनस्वतः अव ऐषंत पजाः ॥ ५ ॥

पूर्वा । अनु । प्रयति । आ । ददे । वः । चीन् । युक्तान् । अष्टौ । अरिऽधायसः । गाः ।

सुऽबंधवः । ये । विश्वाऽइव । ब्राः । अनस्वतः । अवः । ऐषंत । पजाः ॥ ५ ॥

इदानीमानीतं धनं बंधुभ्यो निवेदयन्नाह । हे सुबंधवः पूर्वा प्रयतिं पूर्वप्रदानमनु तमनुसृत्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि वो युष्मदर्थमा ददे । स्वीकृतवानस्मि । यद्वा । पूर्वा प्रयतिं प्रदेयं रथादिकमनु दानक्रमेणैवा ददे । प्रतिगृहीतवानस्मि । कानि तानीति । चीनष्टौ च युक्तान् चतुर्भिश्चतुर्भिर्धैर्धैर्वा युक्तान् रथानिति शेषः । अत्र संख्यापृथङ्निर्देशो न विवक्षितः । तथारिधायसोऽरिभिरिधायैर्धारणीया बद्धमूल्या असंख्याता गाश्चा ददे । अत्र वक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीतादधिकानीति युक्तं । पूर्वमेव पित्रे निवेदितानां पुनर्बंधुभ्यो निवेदनासंभवात् वधूमंतो दश रथासो अय्युरिति दशानां रथानामुक्तत्वादत्र च चीनष्टावित्येकादशानां वक्ष्यमाणत्वादधुविष्टानामन्येभ्यो दातुमनुचितत्वाच्चान्यानीति युक्तं । उक्तानामेवानुवदनपक्षे दश वधूयुक्ता रथा एको धनपूर्ण इति विवेकः । उक्तानामेव रथादीनां पुनरभिधानं प्रकृष्टत्वज्ञापनार्थं सर्वे ब्राह्मणा आगता वसिष्ठश्चागत इतिवत् । इदानीं परोक्षेणाह । सुबंधवः शोभना विद्यायोनिबंधिनो येषां ते तथोक्ताः । यद्वा । शोभनबांधवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ता इत्यर्थः । विश्वः प्रजाः । तत्र भवा विश्वाः । त्रियंत इति ब्रा ब्राताः ॥ तकारलोपस्छांदसः ॥ विश्वां ब्राता यथा परस्परमनुरागवतस्तथैतेऽपीत्यर्थः । पजा अन्नवंतोऽगिरसः संतानप्रभवा ये संति ते सर्वे सुबंधवोऽनस्वतः शकटवंतो हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयागवतः संतः अवः सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिमैषंत । इच्छन्ति इच्छन्तु वा । तदर्थमा दद इति शेषः ॥

आगंधिता परिगंधिता या कशीकेव जंगहे ।

ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्यां शता ॥ ६ ॥

आऽगंधिता । परिऽगंधिता । या । कशीकाऽइव । जंगहे ।

ददाति । मह्यं । यादुरी । याशूनां । भोज्यां । शता ॥ ६ ॥

संभोगाय प्रार्थितो भावयन्वः स्वभार्या रोमशामप्रैडिति बुद्ध्या परिहसन्नाह । भोज्याः भोगयोग्येषागंधिता आ समंतान्गृहीता स्वीकृता । तथा परिगंधिता परितो गृहीता । आदरातिशयाय पुनर्वचनं । गन्धं गृह्णातिरिति यास्कः । नि० ५. १५. । यद्वा । आगंधिता आ समंतान्निश्रयंती । आंतरं प्रजननेन वाह्यं भुजादिभिरित्यर्थः । गन्धतिर्मिथ्याभावकमेति यास्कः । नि० ५. १५. । पूर्वस्मिन् पक्षे पुरुषस्य प्राधान्यं उत्तरस्मिन्सु योषित इति भेदः । कीदृशी सा । या जंगहे अत्यर्थं गृह्णाति कदाचिदपि न मुंचति । अत्यागे दृष्टांतः । कशीकेव । कशीका नाम सूतवत्सा नकुली । सा यथा पत्न्या सह चिरकालं क्रीडति न कदाचिदपि विमुंचति तथैषापि । किंच भोज्येषा यादुरी । यादुरित्युदकनाम । रेतोल्बणमुदकं प्रभूतं ददातीति यादुरी । वज्ररेतोयुक्तैत्यर्थः । तादृशी सती याशूनां संभोगानां । यश इति प्रजनननाम । तत्संबंधीनि कर्माणि याशूनि भोगाः । तेषां शता शतान्यसंख्यातानि मह्यं ददाति ॥

रोमशा नाम बृहस्पतेः पुत्री ब्रह्मवादिनी परिहसंतं स्वपतिं प्रत्याह ॥

उपोप मे परा मृश मा मे द्भ्राणि मन्यथाः ।

सर्वाहमस्मि रोमशा गंधारीणामिवाविका ॥ ७ ॥

उप०उप । मे । परा । मृश । मा । मे । द्भ्राणि । मन्यथाः ।

सर्वा । अहं । अस्मि । रोमशा । गंधारीणांऽइव । अविक्ता ॥ ७ ॥

भो पते मे मां । द्वितीयार्थे चतुर्थी । उपोप । द्वितीय उपशब्दः पादपूरणः । उपेत्य परा मृश । सम्यक् सृश । भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः । यद्वा । मे मम गोपनीयमंगमुपोप परा मृश । अत्यंतमांतरं सृश । पराम-
शाभावशंकां निवारयति । मे मदंगानि रोमाणि द्भ्राणि मा मन्यथाः । अल्पानि मा बुध्यस्व । द्भ्रमभक्त-
मित्यल्पस्थिति द्भ्रं द्भ्रतेरिति यास्कः । नि० ३. २०. । अद्भ्रत्वमेव विशदयति । अहं रोमशा बहुरोमयुक्ता-
स्मि । यतोऽहमीदृशी अतः सर्वा संपूर्णवयवास्मि । रोमशत्वे दृष्टान्तः । गंधारीणामविकेव । गंधारा देशाः ।
तेषां संबंधिन्यविजातिरिव । तद्देशस्था अवयो मेषा यथा रोमशाः तथाहमस्मि । यद्वा । गंधारीणां गर्भधा-
रिणीनां स्त्रीणामविकात्यर्थं तर्पयंती योनिरिव । तासामा प्रसवं रोमादिविकर्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वाद्योनी
रोमशा भवति । अतः सोपमीयते । यतोऽहमीदृशी अतो मामप्रौढां मावबुध्यस्वैत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १८ ॥

एकोनविंशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राग्निं होतारमिति प्रथमं सूक्तमेकादशर्चं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेप-
स्वार्धमायेयमात्यष्टं । स हि शर्ध इत्यस्याः षट्सप्तत्यक्षरातिधृतिः । उत्कृत्यभिन्नतिसंक्रतिविन्नत्याक्रतिप्रक्रति-
त्यतिधृतिधृत्यत्यष्टिषु चतुरक्षरशताक्षरमारभ्य चतुर्णां परित्याग एकैकमुक्तं कंदो जायते । तथा सत्यत्यष्ट-
तिधृती उक्तसंख्योपेते स्यातां । एतत्सर्वं कंदोग्रथे चतुःशतमुक्ततिरित्यादिमुचैः प्रतिपादितं । पिं० ४. १. । तथा
चानुक्रांतं । अग्निमेकादश परुच्छेपो देवोदासिराभेयं तु पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टं तत्रातिधृतिः षष्ठीति ॥ सूक्तस्य
विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः कृत्वा
प्राकृतीभिश्च सह यष्ट्यं । तत्राग्नीध्रस्त्रैषा प्रथमा । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । अग्निं होतारं मन्ये
दास्वतं दध्यङ् ह मे अनुषं पूर्वो अंगिराः । आ० ८. १. । इति ॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्वतं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसं ।

य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषा जुह्वानस्य सर्पिषः ॥ १ ॥

अग्निं । होतारं । मन्ये । दास्वतं । वसुं । सूनुं । सहसः । जातवेदसं ।

विप्रं । न । जातवेदसं ॥ य । ऊर्ध्वया । सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ।

घृतस्य । विऽभ्राष्टिं । अनुं । वष्टि । शोचिषा । आऽजुह्वानस्य । सर्पिषः ॥ १ ॥

अग्निं सर्वासां देवसेनानामग्र्यं यज्ञेष्वग्रं नीयमानं वा होतारमस्त्रयागं प्रति देवानामाह्वितारं । यद्वा ।
होमनिष्पादकं होतारं । जुहोतेर्होतिष्यौर्णवाम इति यास्कः । नि० ७. १५. । अग्निमव होतारमवृणीत । तै० ब्रा०
२. ६. १५. १. । इति श्रुतेः । अग्निमय आवहेति चाग्नेराह्वितत्वं प्रसिद्धं । अग्निं होतारं मन्ये । एवं प्रतिविशेषणं
मन्य इति संबंधः । यद्वा । यागनिष्पत्तेरेवापेक्षितत्वादेतदेव विधेयविशेषणं । इतराणि ज्ञेयमाणविशेषणानि
स्तुतिपराणि । दास्वतमतिशयेन दानवंतं वसुं सर्वेषां निवासनेतुं सहसः सूनुं बलस्य पुत्रं । अग्निमंथनकाले
बलेन मथ्यमान उत्पद्यत इति पुत्रत्वमुपचर्यते । जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातबलं वा । जात-
वेदःशब्दो यास्केन बह्वधा निरुक्तः । नि० ७. १९. । अग्नेर्जातवेदस्त्वे दृष्टान्तः । विप्रं न जातवेदसं जातविद्यं
मेधाविनं ब्राह्मणमिव । तं यथा बह्वमन्यते तथा त्वामपि मन्ये । स्तौमीत्यर्थः । उक्तगुणविशिष्टो यो देवः
स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यग्निर्वहन् ऊर्ध्वयोनन्नतयोत्कृष्टया देवाच्या देवान्पूजयंत्वा देवान्प्रत्यक्तया वा
कृपा कृपया सामर्थ्यलक्षणया । देवान्प्रत्यक्तया कृपेति यास्कः । नि० ६. ८. । तेभ्यो हविर्वहनबुद्ध्या युक्तः सन्
याजुष्ट्या समंताद्भूयमानस्य सर्पिषः सरणशीलस्य घृतस्य विलापनेन दीप्तस्याग्न्यस्य विभ्राष्टिं विशेषेण
भ्राजमानमनु स्वयमपि तदाज्यं शोचिषा ज्वालयथा वष्टि । कामयते । स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमंगिरसां विप्र मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ।

परिज्मानमिव द्यां होतारं चर्षणीनां ।

शोचिष्केशं वृषणं यमिमा विशः प्रावतु जूतये विशः ॥ २ ॥

यजिष्ठं । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठं । अंगिरसां । विप्र । मन्मऽभिः ।

विप्रेभिः । शुक्र । मन्मऽभिः ॥ परिज्मानंऽइव । द्यां । होतारं । चर्षणीनां ।

शोचिऽकेशं । वृषणं । यं । इमाः । विशः । प्र । अवंतु । जूतये । विशः ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन् शुक्र दीप्तज्वालाभि यजिष्ठमतिशयं यष्टुतमं त्वा त्वां यजमाना वयं यष्टारो ऋवेम । आहुयामः । यतो वयं यजमाना यतश्च त्वं यजिष्ठः अतो ऋवेमेत्यभिप्रायः । कीदृशं त्वां । अंगिरसामंगिरो-
गोचोत्पन्नानां मध्ये ज्येष्ठं । यद्वा । अंगाराणां मध्ये ज्येष्ठं ज्वालायुक्तत्वात् । अंगिरा अंगारा इति यास्कः ।
नि० ३. १७. । चेङ्गारा आसंस्तेङ्गिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. । इति श्रुतेः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
मन्मभिर्मनसाधनैर्विप्रेभिर्विशेषेण प्रीणयितुमिर्मानमिमैः । यद्वा । विप्रेभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिर्मन्मभिर्मन्मैश्च
सहिता वयमिति संबंधः । त्वदाह्वानानंतरं परिज्मानं परितो गच्छंतं वामिव सूर्यमिव होतारं देवानामा-
ह्वतारं । केषामर्थे । चर्षणीनां । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां यजमानानामर्थे । यद्वा । चर्षणीनां पूर्वं मनुष्या-
णामेव सतां पश्चाद्वागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानामाह्वतारं । तथा शोचिष्केशं केशवद्व्यंतायत-
ज्वालोपेतं वृषणं वर्षितारं एवंप्रं यं त्वां विशस्त्वामेव निविशमाना इमा विशो यजमानरूपाः प्रजा जूतये
स्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तये प्रावतु प्रकर्षेण प्रीणयंतु । तादृशं त्वां ऋवेमेति संबंधः ॥

स हि पुरु चिदोजसा विरुक्मता दीद्यानो भवन्ति दुहन्तरः परशुर्न दुहन्तरः ।

वीळु चिद्यस्य समृतौ श्रुवद्वनेव यत्स्थिरं ।

निष्पहमाणो यमते नायते धन्वासहा नायते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चित् । ओजसा । विरुक्मता । दीद्यानः । भवन्ति । दुहंऽतरः ।

परशुः । न । दुहंऽतरः ॥ वीळु । चित् । यस्य । संऽमृतौ । श्रुवत् । वनाऽइव । यत् । स्थिरं ।

निऽसहमानः । यमते । न । अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥ ३ ॥

स हि स एव पूर्वं स्तुत एवाभिर्विरुक्मता विशेषेण रोचनवतौजसा ज्वालारूपेण बलेन पुरु चित् अत्य-
धिकमेव दीद्यानो दीप्यमानो दुहन्तरो द्रोग्धृणां तरिता निवारयिता भवति । अस्मासु द्रोहं कुर्वतां शत्रूणां
हिंसको भवतीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । दुहन्तरो द्रोग्धृणां केदनाय प्रयुक्तः परशुर्न परशुरिव । स यथामोघं
हिनस्ति तथायमपि । किंच यस्यापिः समृतौ संगतौ संयोगे वीळु चित् दृढमपि पाषाणादिकं श्रुवत् गच्छेत्
शीर्येत । तथा यत्स्थिरं यच्च पर्वतादि स्थिरमचलितं तदपि श्रुवत् । वीङ्गिति दृढनाम वीळु च्यौत्तमिति
तन्नामसु पाठात् । तच्च दृष्टांतः । वनेव उदकमिव । उदकं यथापिसंयोगे शुष्यति तथेत्यर्थः । अत्यंतदृढं स्थिर-
मपि हिनस्ति अस्माद्रोग्धरं शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । किंचायमपिर्निष्पहमाणः शत्रून्निः-
शेषेणाभिमवन् यमते । उपरमते । शत्रुषु मध्ये क्रीडति । तानेव नाशयति । तथा कुर्वन्नायते । न गच्छति ।
शत्रोः सकाशात् पलायते । तच्च दृष्टांतः । धन्वसहा न । धनुषा शत्रून्भिमवतीति धन्वसहा धानुष्कः ॥ सहते-
रसुन् क्वांदसोऽत्यलोपः ॥ स यथा शत्रोरभिमुखं विध्यति न पलायते तद्वदित्यर्थः । यद्वा । दृढधनुर्वहनचमो
धन्वसहः ॥ अस्मिन्पक्षे पचाद्यच् । सुपां सुलुगित्याकारः ॥ दृढधन्वा सन्नायते न चलति ॥

दृष्ट्वा चिदस्मा अन्तु दुर्यथा विदे तेजिष्ठाभिररणिभिर्दाध्यवसेऽग्रये दाध्यवसे ।
प्र यः पुरुणि गाहते तक्षन्नेव शोचिषा ।

स्थिरा चिदन्ना नि रिणान्योजसा नि स्थिराणि चिदोजसा ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा । चित् । अस्मै । अन्तु । दुः । यथा । विदे । तेजिष्ठाभिः । अरणिभिः । दाष्टि । अवसे ।
अग्रये । दाष्टि । अवसे ॥ प्र । यः । पुरुणि । गाहते । तक्षत् । वनाऽइव । शोचिषा ।
स्थिरा । चित् । अन्ना । नि । रिणाति । ओजसा । नि । स्थिराणि । चित् । ओजसा ॥ ४ ॥

अस्मा अग्रये दृष्ट्वा चित् दृष्ट्वा न्येव सारवन्ति हवींथनुक्रमेण प्रतिमंचं दुः । ददति ॥ ददातेर्लुङि गाति-
त्येति सिचो लुक् । आत इति शैर्जुस् ॥ यजमाना ददति । दाने दृष्टांतः । यथा विदे विदुषे परमार्थदर्शिन
उत्कृष्टानि धनानि वितरन्ति दानशीलाः । यद्वा । अयमभिर्दथा विदे विंदते स्वातिरिक्तं हविर्देवेभ्यो दातुं
लभते स्वीकरोति तथा दुरिति ॥ विंदतेष्कांदसः शपो लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ किंच
सोऽपिस्तेजिष्ठाभिररणिभिरत्वंततेजोयुक्तैर्मर्गैर्यज्ञादिरूपैर्दाष्टि । पूजितः सन् स्वर्गादिकं ददाति ॥ दाष्टु दाने ।
शपो लुक् ॥ किमर्थं । अवसे तद्ब्रह्मणाय । यद्वा । तेजिष्ठाभिरतिशयेन तेजोवद्भिररणिभिर्मर्गैरितरदेवानु-
द्दिश्य यजमानेन दत्तं हविरवसे तेषां स्वीकाराय दाष्टि । अयमभिर्ददाति । नयति । किंचाग्रये इतरदेवता-
प्रदानसमयेऽपि यजमानोऽग्रयेऽपिप्रोतये दाष्टि । प्रथमं ददाति । किमर्थं । अवसे रक्षणार्थं । यद्ययमतुप्तः
स्यात् इतरेभ्यो दत्तमपि स्वयं स्वीकुर्यात् तस्मादग्रये प्रयाजादिरूपेण ददातीत्यर्थः । किंच योऽपिः पुरुणि
बहूनि सामर्थ्यायजमानधनादीनि प्र गाहते प्रविशति प्रविश्य च वाञ्छादिरूपया ज्वालया तच्च तनुक-
रोति । नाशयतीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । वनेव । वृक्षादिसमूहानि वनानि यथा प्रविश्य तच्चति दहति तथेत्यर्थः ।
किंचायमभिः स्थिरा स्थिराणि कठिनान्यन्नाम्नानि व्रीह्यादीन्योजसा तेजोरूपया ज्वालया नि नितरां
रिणाति । गच्छति । पचतीत्यर्थः ॥ री गतिरेषणयोः क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥ तथौजसा
स्वकीयेन तेजसा स्थिराण्यपरिहरणीयानि पापान्यभिचाणि वा नि रिणाति । निःशेषेण गच्छति । नाशय-
तीत्यर्थः ॥

तमस्य पृथमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो दिवांतरादप्रायुषे दिवांतरात् ।
आदस्यायुर्यभरणवडीकु शर्म न सूनवे ।

भक्तमभक्तमवो व्यंतो अजरा अग्रयो व्यंतो अजराः ॥ ५ ॥

तं । अस्य । पृथं । उपरासु । धीमहि । नक्तं । यः । सुदर्शऽतरः । दिवाऽतरात् ।
अग्रऽप्रायुषे । दिवाऽतरात् ॥ आत् । अस्य । आयुः । यभरणऽवत् । वीकु । शर्म । न । सूनवे ।
भक्तं । अभक्तं । अवः । व्यंतः । अजराः । अग्रयः । व्यंतः । अजराः ॥ ५ ॥

अस्यासौ पृथं हविर्ब्रह्ममन्नमुपरासु । उपरमन्तेऽस्मिन् हवींषीत्युपरा वेदिसमीपभूमयः । तासु धीमहि ।
धारयामः । अखिल्युक्तं कखेत्याह । योऽभिर्नक्तं रात्रौ दिवांतरात् अहोऽपि सुदर्शतरः अत्यर्थं सर्वदर्शनीयो
भवति । यतोऽयं रात्रौ सर्वेषु भावेषु तमसावृतत्वादद्ब्रह्ममानेष्वपि स्वयमत्यर्थं प्रकाशते अतोऽसौ धीमहि ।
पुनः कीदृशाय । देवतासुद्धः सकाशादेवाप्रायुषे । प्रगतमायुर्यस्यासौ प्रायुः । न प्रायुरप्रायुः । तस्यै ।
असौ योऽस्मेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्तेतीति श्रुते रात्रौ सर्वे भावा निद्रयावृतत्वात्प्रायुष
इव भवन्ति । अयमभिलु सर्वप्राणिप्राणापहर्तुः सूर्यस्य रात्रौ स्वस्तिन्नेव प्रवेशात्प्रकृष्टायुर्भवति । अतोऽपि
धीमहि । किंचात् अत एव कारणात् यतोऽयं सुदर्शतरो यतश्चायमप्रायुः अतः कारणादस्यासौ तदर्थमायु-

हर्विलक्षणमन्नं ग्रभणवत् ग्रहणयुक्तमभूत् । ग्रहणे दृष्टान्तः । सूनवे पुत्राय पित्रोर्वीर्यं शर्म दृढं सुखसाधनं गृहं यथा ग्रहणवद्भवति तथेत्यर्थः । शर्मेति गृहनाम शर्म वर्मेति तन्नामसु पाठात् । इदानीमाहवनीयादिरूपेणा-
मेवञ्जत्वमपेक्ष्याह । एतेऽग्नयो भक्तं सेवमानमभक्तमसेवमानं च व्यंत एते प्राणिनोऽनुयाह्या इति वृध्यमाना
अवः । रक्षन्ति । यद्यपि विशेषेण प्राणिनो दाहपाकादिद्वारा रक्षन्ति तथाप्यस्ति यजमानेष्वतिशय इत्याह ।
व्यंतस्तेः प्रक्तं हविरञ्जतोऽजरा भवन्ति । स्वयं हविषाजराः संतो यजमानानप्यजराङ्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिप्रस्वतीपूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।

आदङ्गव्यान्याददिर्यज्ञस्य केतुरर्हणा ।

अर्ध स्मास्य हर्षतो हृषीवतो विश्वे जुषंत पंथां नरः शुभे न पंथां ॥ ६ ॥

सः । हि । शर्धः । न । मारुतं । तुविऽस्वनिः । अप्रस्वतीषु । उर्वरासु । इष्टनिः ।

आर्तनासु । इष्टनिः ॥ आदत् । ह्व्यानि । आऽददिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा ।

अर्ध । स्म । अस्य । हर्षतः । हृषीवतः । विश्वे । जुषंत । पंथां । नरः । शुभे । न । पंथां ॥ ६ ॥

स हि स एव सुत्यतया प्रसिद्ध एवाग्निसुविष्वणिः । तुवीति वज्रनाम उरु तुवीति तन्नामसु पाठात् ।
वज्रस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तो वर्तते । अत्यंतज्वलितेऽग्नौ वायुसंपर्कात् सुगिमुगिति ध्वनिरुत्पद्यते । ज्वलतीत्यर्थः ।
ध्वनने दृष्टान्तः । मारुतं शर्धो न मरुत्संबन्धि बलमिव । मरुतां समूहो यथा ध्वनयति तथेत्यर्थः । कुर्वेति
तदुच्यते । अप्रस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु । अप्र इति कर्मनाम अग्नौ दंस इति तन्नामसु पाठात् ।
उर्वरासूखरणयुक्तासु श्रेष्ठासु वेदिभूमिषु । कीदृशोऽयं । इष्टनिर्यष्टव्यः ॥ औणादिकोऽनिकु तुडागमश्च ॥ किंचा-
र्तनासु । आर्तान्करोत्यार्तयति । आर्तयन्तीत्यार्तनाः पृतनाः । तासु ॥ आसग्रंथो युच् । पा० ३. ३. १०७. । वृषा-
दित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ तासां जयायेष्टनिर्यष्टव्यो यष्टव्यो वा । किंचैवं खनयन्नभिर्ह्वान्याज्यपुरोडाशादीन्यादत् ।
अन्ति । भक्षयति ॥ क्वांदसो लुङ् । यद्वा । आङ्पूर्वाद्दातेराङो यमहनः । पा० १. ३. २८. । इति व्यत्ययेनात्म-
नेपदाभावः । गातिस्थेति सिचो लुक् । क्वांदसो ह्रस्वः । केवलादेव वा क्वांदस्यपि दृश्यत इत्यनजादेरप्याडागमः ।
अत एवानवग्रहः स एव शिष्यते ॥ आददिः सर्वत्र हविरादानशीलः तथा यज्ञस्य केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो
वा अर्हणा पूजनीयः ॥ सुपां सुलुगिति सोराकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं क्वांदसं ॥ किंच हर्षतो हविर्भक्षणादत्यं-
तहर्षयुक्तस्य यद्वाभिमतफलदानेन यजमानान्हर्षयतो हृषीवत आज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्याग्नेः पंथां पंथानं
मार्गं विश्वे सर्वे मनुष्या जुषंत । अग्रीणयन् असेवंत वा । किमर्थं । शुभे शुभाय शोभनाय सुखप्राप्तये । पंथानं
सर्वैर्गतव्यमैहिकामुष्मिकफलस्यापेरेव मार्गं सर्वेऽनुगच्छन्ति । अग्निमेव प्रीणयित्वा साधयन्ति । मार्गत्रयणे
दृष्टान्तः । यथा लोके नरो मनुष्याः शुभे शोभनाय सुखप्राप्तये पंथानं सर्वैर्गतव्यं निर्भयं प्रौढमार्गमिव ॥

द्विता यदौ कीस्तासौ अभिद्यवो नमस्यंत उपवोचंत भृगवो मथ्यंतो दाशा भृगवः ।

अग्निरींशे वसूनां शुचिर्यो धर्णिरेषां ।

प्रियाँ अपिधीर्वनिषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ई । कीस्तासः । अभिद्यवः । नमस्यंतः । उपऽवोचंत । भृगवः ।

मथ्यंतः । दाशा । भृगवः ॥ अग्निः । ईंशे । वसूनां । शुचिः । यः । धर्णिः । एषां ।

प्रियान् । अपिऽधीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः । आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

यद्यं द्विता द्वित्वमापन्नं द्विप्रकारं औतस्मार्तभेदेन द्वित्वमापन्नं । यद्वा । उपलक्षणमेतत् । आहवनीयादि-
रूपेण नानाविधं । यद्वा । द्विता द्विविधावैहिकामुद्देश्येऽप्युपलक्षणमेतत् । विभक्तेराजादेशः ॥ ईमिममधि

कीक्षासः कीर्तनं कुर्वतः स्तोतारः ॥ पचाद्यचि च्छांदसं सत्वं ॥ अभिव्यवोऽभितो व्योतमाना नमस्वंतो नमस्का-
रोपलक्षितमुपस्थानं कुर्वतो भृगवो भृगुगोत्रोत्पन्ना महर्षय उपवोचंत उपेत्य ब्रुवंति । किं कुर्वतः । दाशा दानेन
निमित्तभूतेन हविर्दानार्थं मधुंतोऽरण्यामग्निमंथनं कुर्वतः तथा भृगवो भ्रष्टारो हविषां पापानां वा । किंच
योऽग्निः शुचिर्दीप्तो धर्णिर्धारणकुशलोऽयमग्निरेषां दीयमानानां वसूनां हविर्लक्षणाामीशे । ईष्टे । समर्थो
भवति ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ यद्वा । एषां दृश्यमानानां मणिमुक्तादीनां वसूनामीशे । ईष्टे ।
समर्थो भवति प्रदातुमिति शेषः । किंचायमग्निर्मेधिरः । मेधो यज्ञः । तद्वान् स्वयं यष्टव्यत्वेन प्रधानभूतः सन्
प्रियान् स्वप्रीतिहेतूनाज्यादीनपिधीन् पर्याप्तिपर्यंतं दत्तान्वनिषीष्ट । संभक्तवान् । संभजतां वा । तथा मेधिरौ
मेधावानसावा वनिषीष्ट । अन्यदेवताकेष्वपि यज्ञेषु स्वयमाज्यभागप्रयाजादिरूपं हविः संभजते ॥

विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दंपतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे ।

अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यासया ।

अमी च विश्वे अमृतास आ वयो हव्या देवेष्वा वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां । त्वा । विशां । पतिं । हवामहे । सर्वासां । समानं । दंपतिं । भुजे ।

सत्यऽगिर्वाहसं । भुजे ॥ अतिथिं । मानुषाणां । पितुः । न । यस्य । आसया ।

अमी इति । च । विश्वे । अमृतासः । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥ ८ ॥

विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां यजमानानां पतिमभिमतफलदानेन पालकं हवामहे । आहुयामः । न
केवलं यजमानानां किंतु सर्वासां प्रजानां समानमेकरूपं दहनपचनाद्युपकारस्य सर्वेषां समत्वात् । तथा दंपतिं
गार्हपत्यादिरूपेण गृहस्य पालकं । दम् इति गृहनाम दमे कृत्तिरिति तन्नामसु पाठात् ॥ अकारलोपश्छांदसः ॥
किमर्थं । भुजे भोगाय हवामहे । आहुयामः । पुनः स एव विशिष्यति । सत्यगिर्वाहसं यथार्थभूतानामविसंवा-
दिफलानां स्तुतिरूपाणां गिरां वोढारं । यद्वा । गिरो मंत्ररूपा वहंतीति गिर्वाहस ऋत्विजः । सत्या अवि-
संवादिफला गिर्वाहसो यस्य तं तादृशं हवामहे इति शेषः ॥ वहिहाधाज्य इत्यसुन् । णिर्देवसुष्टुपधा-
वृद्धिः ॥ पुनः कीदृशं । मानुषाणां मनुष्याणामतिथिमतिथिवत्पूज्यं दर्शादितिथिमपेक्ष्यागंतारं वा । किंच
यस्यापिरासया समीपे । आसेत्वंतिकनाम आसांबरमिति तन्नामसु पाठात् । तत्समीपेऽमी विश्वेऽमृतासो
हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अप्या गच्छन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किमर्थं । वयो हविर्लक्ष-
णान्मर्दिश्व अप्रिमुखादेवैतरेभ्यो दीयमानत्वात् । तच्च दृष्टांतः । पितुर्न । पितुरंतिके पुत्रादयो यथान्नाद्यर्थं
सेवन्ति तद्वत् । किंच वयो नेतार ऋत्विजोऽपि देवैर्वितरेभ्यश्चरन्तिषु मध्ये हव्या हवींषा ददत्यपये ॥ वितेरो
णादिको ङिः । विचि वा गुणः ॥

त्वमग्ने सहसा सहंतमः शुष्मिंतमो जायसे देवतातये रयिर्न देवतातये ।

शुष्मिंतमो हि ते मदो द्युष्मिंतम उत क्रतुः ।

अध स्मा ते परि चरंत्यजर शुष्टीवानो नाजर ॥ ९ ॥

त्वं । अग्ने । सहसा । सहन्तमः । शुष्मिन्तमः । जायसे । देवतातये ।

रयिः । न । देवतातये ॥ शुष्मिन्तमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्तमः । उत । क्रतुः ।

अध । स्म । ते । परि । चरन्ति । अजर । शुष्टीवानः । न । अजर ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं सहसा बलेन सहंतमोऽतिशयेन शूणामभिभविता तथा शुष्मिंतमोऽतिशयेन तेजस्वी जायसे ॥
सहेरौणादिकः कनिन् । नाङ्गस्तेति नृत् ॥ किमर्थं । देवतातये देवानां विस्तारयुक्ताय ग्रामाय तदर्थं । यज्ञ-

हे अपि स त्वं नो नेदिष्ठमत्यंतसमीपे ददृशानो वेद्यां ददृशानो दीप्तत्वेन दृश्यमानो देवेभिः सचचा
इतरेर्देवैः समानान्नः । अप्रिमुखेनैतेतराणां हविःस्वीकारात्समानान्नत्वं । सुचेतुना शोभनेन चेतनेन चेतसा वा ।
पुनस्तदेव विशेष्यते । सुचेतुना शोभनचेतोवता मया ॥ औष्णादिक उः । बह्व्रजीह्वी नञ्मुष्णामित्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । युक्तेन । त्वदायत्ते मय्यनुग्रहयुक्तेनेत्यर्थः । तादृशस्त्वं महः पूजनीयानि राघो धनान्या भर । अस्मा-

कमाहर । हे अग्ने श्विष्ठ बलवन्नपि नोऽस्मभ्यं महि महदन्नं महतीं कीर्तिं वा कृधि । कुरु । संपादय । श्विष्ठेति संबोधितत्वात्तदेव प्रार्थ्यते इति गम्यते । किमर्थं । संचचे सम्यग्दर्शनीयत्वाय अस्या अस्याः पृथिव्याः संबन्धिने भुजे भोगाय । यद्वा । संचचे भुज इति सामानाधिकरण्यं । सम्यग्दर्शनीयाय भोगायैत्यर्थः । न केवलं यजमानेभ्योऽस्मभ्यमेव अपि तु स्तोत्रेभ्यः स्तोत्रकर्तृभ्योऽपि हे मघवन्नन्नवन्नपि सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्याद्युपेतं धनं शोभनसामर्थ्यं वा कृधि । कुरु । किंच श्वसा बलेन युक्तः सन् मयीः । अस्मद्विरोधिनी नाशय ॥ लुङि ह्यंतच्छेति वृद्धिप्रतिषेधः । कारकपक्ष औणादिक ईकारः । आद्युदात्तस्कांदसः ॥ यद्वा । मयीर्मथनवांस्त्वमस्मदर्थं श्वसा बलेन युक्तो भवेति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । उद्यो न श्वसा । यथा कश्चित् क्रूरः श्वसा बलेन मयीर्भवति तद्वत् ॥ ॥ १३ ॥

अयं जायतेत्यष्टर्वे द्वितीयं सूक्तं । अयं जायताष्टावित्यनुक्रमणिका । परस्केप ऋषिः । सर्वमात्यष्टमित्युक्त-
हृदयः ॥ अमेयं त्विति तुशब्दस्योक्तत्वादिदमप्यमेयं ॥ पृथ्व्यः षष्ठेऽहव्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रत्वेन विनि-
युक्तं । सूचितं च षष्ठ्येति खंडे । अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यं । आ० म. १. । इति ॥

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतं ।

विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव अवस्यते ।

अदब्धो होता नि षददिक्स्पदे परिवीत इक्स्पदे ॥ १ ॥

अयं । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजा । अनु । व्रतं ।

अग्निः । स्वं । अनु । व्रतं ॥ विश्वऽश्रुष्टिः । सखिऽयते । रयिऽइव । अवस्यते ।

अदब्धः । होता । नि । सद्त् । इक् । पदे । परिऽवीतः । इक् । पदे ॥ १ ॥

अयमभिर्मनुषो मनुष्यस्याध्वर्योः सकाशाज्जायत । अरणिमंथनेनोत्पन्नः । कीदृशोऽयं । होता देवाना-
माह्वाता यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टुतमः । किमर्थमुत्पन्न इति । उशिजां फलस्य कामयितृणां यजमानानां व्रतं
सोमयागादिरूपं कर्मानु लक्ष्यते । न केवलं परार्थमेव अपि स्वयमर्थः । स्वं व्रतमनु स्वकीयं हविःस्वीका-
रादिरूपं कर्मानुलक्ष्य । पुनः स एव विशेष्यते । विश्वश्रुष्टिर्देवान् । कस्यै । सखीयते सखित्वमात्मन
इच्छते । तथा अवस्यतेऽतिप्रसिद्धान्मात्मन इच्छते यजमानाय रयिरिव धनस्थानीयो भवति । धनं यथा
सख्यमन्नसमुद्भिं च साधयति तद्वदयमपिरपि तस्यै द्वयं साधयतीत्यर्थः । किंचायमपिरिक्स्पद इडाया भूम्याः
पदे ॥ अत्यलोपस्कांदसः ॥ धरीमणि सारभूते स्थाने वेदिरूपे । वेदिमाङ्गः परमंतं पृथिव्याः । तै० सं० ७. ४.
१८. २. । इति श्रुतेः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति च । पुनस्तदेव विशेष्यते । इडस्य इडादेवताया
मनोः पुत्र्या गोरूपाया इतिपादितायाः पदे पादन्यासप्रदेशे । इडा वै मानवी यन्मात्राहो-
न्यासीत् । तै० ब्रा० १. १. ४. ४. । इतीडायाः पदे घृतवति स्वाहा । तै० सं० १. २. ५. १. । इति च श्रुतेः । नि षदत् ।
निषीदति । कीदृशोऽयमपिः । अदब्धः केनाप्यहिंसितः होता हेऽदब्धः परिवीत ऋत्विग्भिः परिधि-
भिर्वा परितो वेष्टितः । एवंभूतः सन् नि षदत् ॥

तं यज्ञसाधमपि वातयामस्यृतस्य पथा नमसा हविष्मता देवताता हविष्मता ।

स न ऊर्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्यति ।

यं मातरिश्वा मनवे परावतौ देवं भाः परावतः ॥ २ ॥

तं । यज्ञऽसाधं । अपि । वातयामसि । स्यृतस्य । पथा । नमसा । हविष्मता ।

देवऽताता । हविष्मता ॥ सः । नः । ऊर्जा । उपऽआभृति । अया । कृपा । न । जूर्यति ।

यं । मातरिश्वा । मनवे । पराऽवतः । देवं । भारिति भाः । पराऽवतः ॥ २ ॥

यज्ञसाधं यज्ञस्य साधकं ॥ साधोतिः क्षिपि ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तमग्निं वेदां स्थापितमपि वातया-
मसि । अपिः संभावनार्थः । आ परितोषं सेवामहे ॥ वात गतिसुखसेवनयोः । चीरादिकः । इदंतो मसिः ॥
केनोपायेनेति तदुच्यते । ऋतस्य पथा यागस्य मार्गेण यागानुष्ठानेन । यज्ञेन देवेभ्य इति श्रुतेर्यज्ञेन देवस्य
महती प्रीतिर्भवति । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य पथा । मार्गस्तीर्थाख्यः पूर्वोक्तोत्तरमपरेण प्रणीताः । आ० १. १. ।
इत्यादिसूत्रोक्तः । तेन मार्गेण गत्वा । पुनः केन । हविष्मताज्यादिप्रदेशद्रव्यवता नमसा नमस्कारोपलक्षणेन
स्तोत्रेणोपस्थानेन वा । तदुभयेनेत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । हविष्मता हविष्मत्याज्यपुरोडाशादिबहुहविर्युक्ते
देवताता देवानां विस्तारयुक्ते यज्ञे । किंच सोऽग्निर्नोऽस्वत्संबंधिनामूर्जा हविर्लक्षणानामन्नानामुपाभृत्युपा-
हरणे तत्स्वीकारविषये ॥ उपाहुपष्टष्टाद्वरतेः क्तिन् । ह्यग्रहोर्भ इति भत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । तादां
चेत्यनंतरस्य गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथा कृपानया सामर्थ्यलक्षणाया कल्पनया हविःस्वीकरणरूपया न जूर्यति ।
यज्ञसमाप्तिपर्यंतं न नश्यति । अजरो वर्तत इत्यर्थः । स इत्युक्तं । क इत्याह । यमग्निं देवं द्योतनशीलं मातरि-
श्वांतरिक्षसंचारी वायुः पूर्वं मनवे मनोरथाय परावतोऽतिदूरं गतवत आदित्याङ्गाः । अभासीत् । औचित्येन
भूमौ स्थापितवानित्यर्थः । तद्वत्परावतो दूरादेवमग्निमस्रदेवयजनं प्रति स्थापयत्वित्यर्थः ॥

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गीरेतो वृषभः कनिक्कदहधेतः कनिक्कदत् ।

शतं चक्षाणो अश्वभिर्देवो वनेषु तुर्वणिः ।

सदो दधान उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥ ३ ॥

एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवं । मुहुःऽगीः । रेतः । वृषभः । कनिक्कदत् ।

दधत् । रेतः । कनिक्कदत् ॥ शतं । चक्षाणः । अश्वऽभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः ।

सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

अयमग्निरेवेन गमनसाधनेन गमनेन वा सद्योऽसदाह्वानानंतरं पार्थिवं पृथिवीसंबन्धि स्थानं वेदिलक्ष-
णमेव परि परितः । यद्वा । अनर्थक आभिमुख्यार्थो वा परि । एति । गच्छति । कीदृशोऽग्निः । मुहुर्गीः सर्वदा
गीयमानः । रेतःशब्देन तत्कार्यं हवीरूपमन्नमुच्यते । तद्वान् ॥ मत्वर्थोच्यो लुप्यते ॥ वृषभः कामानां वर्धिता
कनिक्कदत् शब्दयन् पर्येति । पुनः स एव विशेष्यते । रेतो दधदाज्यादिस्वीकारेणात्यधिकं सामर्थ्यं दधानः
कनिक्कदत् शब्दयन् पर्येतीति शेषः । पुनः स एव विशेष्यते । अयमग्निर्देवो वनेषु संभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभू-
तेष्वभिरक्षस्थानीयामिज्जालाभिः शतं चक्षाणः सर्वतः प्रकाशमानः । यद्वा । ज्वालोत्कर्षेण यजमानेन कृतं
शतशुणितं प्रख्यापयन् । तथा तुर्वणिः शीघ्रगतां शत्रूणां हिंसको वा । तुर्वणिस्तूर्णवन्निरिति यास्कः । नि० ६.
१४ । किंच सानुषु समुच्छितेषु । सानु समुच्छितं भवतीति यास्कः । नि० २. २४. । तेषूपरेषु । उपरमंत एष्वप्यय
इत्युपरा धिष्ण्या यजमानगृहा वा । तेषु सदो दधानः स्थानं धारयमाणोऽग्निः सबः पर्येतीति पूर्वचान्वयः ।
किमर्थं । परेषूत्कृष्टेषु सानुषु समुच्छितेषु कर्मसु हविःषु वा निमित्तभूतेषु ॥

स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति ।

क्रत्वा वेधा इषूयते विश्वा जातानि पस्पशे ।

यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति ।

क्रत्वा । यज्ञस्य । चेतति ॥ क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे ।

यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः । अजायत ॥ ४ ॥

सोऽपिः सुक्रतुः शोभनकर्मा पुरोहितः पुरो धार्यमाणः । यद्वा । पुरोहितवद्यागनिर्वाहकः सन् । दमे दमे तत्तद्यजमानगृहे सर्वेषु देवयजनेषु बाध्वरस्य नाशरहितस्य फलप्रदस्य यज्ञस्य तदर्थं चेतति । जानाति । प्रबुध्यत इत्यर्थः । किंचायं यजमानोऽपि क्रत्वा शोभनेन कर्मणा यज्ञस्य चेतति । कर्तव्यतामवजानाति । किंचायमपिरपि क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा वेधा विविधानां फलानां कर्ता सन्निषूयते । इष्यत इतीषुरज्ञमागमनं वा । तदिच्छते यजमानार्थं विश्वा जातानि सर्वाणि संपादितानि हविरादीनि पश्यन्ते । अत्यर्थं स्युशति । स्वीकरोति । यतोऽयं घृतश्रीर्घृतं सेवमानोऽतिथिरतिथिवत्पूज्यश्चाजायत उत्पन्नः । यतः कारणात् घृतमत्यर्थं सेवमानः प्रवृद्धोऽभवत् अतः पश्यन् इत्यर्थः । एवमग्नौ प्रवृद्धे सति यजमानोऽपि वह्निर्हविषां वोढा वेधा विविधस्य फलस्य कर्तोत्पादयिताजायत । समर्थोऽभवत् ॥

क्रत्वा यदस्य तविषीषु पृंचतेऽग्नेरवेण मरुतां न भोज्यैषिराय न भोज्या ।

स हि ष्मा दानमिन्वति वसूनां च मज्मना ।

स नस्त्रासते दुरितादभिहुतः शंसादघादभिहुतः ॥ ५ ॥

क्रत्वा । यत् । अस्य । तविषीषु । पृंचते । अग्नेः । अवेन । मरुतां । न । भोज्या ।

इषिराय । न । भोज्या ॥ सः । हि । स्म । दानं । इन्वति । वसूनां । च । मज्मना ।

सः । नः । चासते । दुः । इतात् । अभिऽहुतः । शंसात् । अघात् । अभिऽहुतः ॥ ५ ॥

यद्यस्मात्कारणात्सर्वे यजमानाः क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा हविष्प्रदानादिरूपेणास्यामेस्त्वविषीषु प्रबलासु ज्वालास्ववेन तृप्तिनिमित्तेन भोज्या मर्त्याणि पुरोडाशादीनि पृंचते मिश्रयन्ति । तविषीति बलनाम तविषी शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । मरुतां न भोज्या वायूनां संबन्धीनि त्रीह्याबज्जानीव । वायुषु मेघं निर्मिष्य वृष्टिं जनयत्सु सत्सु सस्यादिद्वारा त्रीह्यादिभोज्यानि यथा पृंचते तथेत्यर्थः । दाने दृष्टान्तः । इषिराय न भोज्या । एषणयुक्ताय याचमानायार्थिने भोज्या भोग्यानि मर्त्यादीनि यथा दीयते तद्वत् । इषिरशब्दो यास्कैर्नैवं निरुक्तः । इषणेन वैषणेन वा । नि० ४. ७. इति । अतः कारणात् स खलु यजमानो दानमिन्वति । हविष्प्रदानं तस्मै व्याप्नोति । यद्वा । स्वयमभिमतं दानमिन्वति । इन्वतिर्वाप्नोति कर्मा इन्वति ननचेति तत्कर्मसु पाठात् । केन सामर्थ्येनेति । वसूनां च मज्मना निवासयोग्यानां धनानामग्निना लब्धानां बलेनैव । यद्वा । सोऽपिर्वसूनां हविर्निवासयोग्यानां ज्वालारूपाणां धनानां मज्मना बलेन दानमिन्वतीति शेषः । किंच सोऽपिरभिहुत आभिमुख्येन पापैः द्विचमाणा नोऽस्मान् दुरितात्पापात् त्रासते । चायते । तथा शंसादतिप्रभूतत्वेन शंसनीयात् यद्वा हिंसकात् अभिहुतोऽमितो द्विचमाणादघादुःखात् तत्कारणात्पापाद्वा त्रासते । चायते ॥ ॥ १४ ॥

विश्वो विहाया अरतिर्वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे तरणिर्न शिश्रयच्छ्रवस्यया न शिश्रयत् ।

विहाया इदिषुध्यते देवचा हव्यमोहिषे ।

विश्वस्मा इत्सुकृते वारमृणत्यग्निर्द्वारा व्यृण्वति ॥ ६ ॥

विश्वः । विहायाः । अरतिः । वसुः । दधे । हस्ते । दक्षिणे । तरणिः । न । शिश्रयत् ।

श्रवस्यया । न । शिश्रयत् ॥ विश्वस्मै । इत् । इषुध्यते । देवचा । हव्यं । आ । ऊहिषे ।

विश्वस्मै । इत् । सुऽकृते । वारं । मृण्वति । अग्निः । द्वारा । वि । व्यृण्वति ॥ ६ ॥

अयमभिर्दक्षिणेऽभिमतं प्रदातुमुत्साहयुक्ते हस्ते वामेति यजमानाय दातव्यं धनं दधे । धारयति । कीदृशोऽयं । विश्वः सर्वैर्गतव्यः यद्वा विश्वात्मकः विहाया महान् । विहाया इति महन्नाम विहाया यद्वा इति

तन्नामसु पाठात् । अरतिरीश्वरोऽरममाणो वाप्रीतिः ॥ अत्र वहिवस्वर्तिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः । चिद्वस्त्रावा-
दन्तोदात्तः ॥ धृत्वा च शिअथत् । धृतं हस्तं यजमानार्थं अथयति । ददाति ॥ अथयतेर्मुङि चङि रूपं ॥ तच्च
दृष्टांतः । तरणिर्न तरणिरिव तारकः सूर्य इव । स यथा स्त्रोपासकायामभिमतं हस्ते धृत्वा वितरति तद्वत् ।
यद्वा । तरणिः सर्वस्य तारको न शिअथत् । यजमानं न अथयति न मुंचति । किंच अथस्यया न शिअथत् ।
हवीरूपान्नेच्छयैव न शिअथत् । न विमुंचति । अयमनुग्रहेणैव पालयते हविःस्त्रोकारसु व्यपदेशमात्रेणेति
भावः । इदानीं प्रत्यचकृतः । हे अग्ने देवचा देवेषु मध्येऽतिशयेन त्वं विश्वस्यै सर्वस्मा इषुध्यते हविरात्मन
इच्छत इन्द्रादये ॥ इषुध्यतिः कंडादिः ॥ हव्यं तत्तद्वेवतामुद्दिश्य प्रप्तं पुरोडाशादिकमोद्दिष्टे । सर्वतो वहसि ॥
वहेल्लेष्टि यजादित्वात्संप्रसारणं ॥ किंचायमभिर्विश्वस्यै सुकृते शोभनयज्ञकर्त्रे यजमानाय वारं सर्वैर्वरणीयं
बुदादिनिवारकं वान्नादिकमृण्वति । गच्छति । करोतीत्यर्थः । किंचायमभिर्द्वारा स्वर्गाद्यभिमतद्वाराणि
वृण्वति । विवृणोति । प्रतिबंधकपापापनयनद्वाराभिमतानि साधयतीत्यर्थः ॥ ऋण्वतिर्गतिकर्मा । यद्वा ।
रिविर्गत्यर्थः । इदित्त्वानुम । क्वांदसं रेफस्य संप्रसारणं ॥

स मानुषे वृजने शंतमो हितोऽग्निर्यज्ञेषु जेन्यो न विशपतिः प्रियो यज्ञेषु विशपतिः ।

स हव्या मानुषाणां कृतानि पत्यते ।

स नस्त्रासते वरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः ॥ ७ ॥

सः । मानुषे । वृजने । शंतमः । हितः । अग्निः । यज्ञेषु । जेन्यः । न । विशपतिः ।

प्रियः । यज्ञेषु । विशपतिः ॥ सः । हव्या । मानुषाणां । इच्छा । कृतानि । पत्यते ।

सः । नः । चासते । वरुणस्य । धूर्तेः । महः । देवस्य । धूर्तेः ॥ ७ ॥

सोऽग्निर्मानुषे मनुष्यस्य यजमानस्य संबंधिनि वृजने वर्जनीये पापे निमित्तभूते सति यज्ञेषु निमित्तेषु
शंतमोऽत्यंतं सुखतमः अरिष्टस्य निवारकत्वात् अत एव हितः स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वात् । किंचायं यज्ञेषु
विशपतिर्चैतत्त्रिगूपाणां प्रोक्तोऽतिशयेन पालकः ॥ पत्याविश्वर्थ इति पूर्वपदप्रकृतस्त्रे प्राप्ते परादिस्त्र्कंदसि
बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ अत एव प्रियश्च भवति । तच्च दृष्टांतः । जेन्यो न विशपतिर्जयशीलो राजेव ।
स यथा परसेनायुपद्रवपरिहारेण सम्यक्परिपालनेन च प्रजानां प्रियो भवति । किंचायमभिर्मानुषाणां
मनुष्याणां यजमानानां संबंधीनि हव्या हवींषीळा कृतानीळायां वेदां कृतानि संपादितान्युद्दिश्य पत्यते ।
पतति । आगच्छति । किंच सोऽग्निर्नोऽस्मान्वजमानान्वरुणस्य वारकस्य धूर्तेर्हंसकस्य भयात्त्रासते । चायते ।
यद्वा । धूर्तेरिति पंचमी । वरुणस्य पापदेवस्य धूर्तेर्हंसकात् । किंच महो महतो देवस्य धूर्तेर्हंसकात् ।
पालयते । अथवा हव्येऽतिशयेन प्रसिद्धं । यद्वा । एकमेव वाक्यं । धूर्तेर्हंसकस्य महो महतो वरुणस्य देवस्य
वरुणाख्यायाः पापदेवताया धूर्तेर्हंसातो नोऽस्मान् सोऽभिस्त्रासते । चायते ॥

अग्निं होतारमीळते वसुधितिं प्रियं चेतिष्ठमरतिं न्येरिरे हव्यवाहं न्येरिरे ।

विश्वायुं विश्ववेदसं होतारं यजतं कविं ।

देवासो रण्वमवसे वसूयवो गीर्भी रण्वं वसूयवः ॥ ८ ॥

अग्निं । होतारं । ईळते । वसुधितिं । प्रियं । चेतिष्ठं । अरतिं । नि । एरिरे ।

हव्यवाहं । नि । एरिरे ॥ विश्वऽआयुं । विश्वऽवेदसं । होतारं । यजतं । कविं ।

देवासः । रण्वं । अवसे । वसुऽयवः । गीऽभिः । रण्वं । वसुऽयवः ॥ ८ ॥

अमुमपि हेतुः । होमनिष्पादकं वेळते । ऋत्विजः स्तुवंति । तथा वसुधितिं धनस्य धारयि-

तारं दातारं वा अत एव प्रियं सर्वेषां प्रियतमं चेतिष्ठमतिशयेन यजमानानां चेतयितारं यद्वा प्रकृष्टचेतनवतं ॥
चेत्तृशब्दात्तुस्कंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठमेयः स्विति तुलोपः ॥ अरतिमीश्वरं तादृशं देवं न्येरिरे । नितरां प्राप्ताः ।
प्राप्तिरेव विशेष्यते । हव्यवाहं न्येरिरे । निःशेषेण प्राप्ताः । इतरदेवेभ्यो हव्यं वोढुं यथा प्रभवति तथा नितरां
प्राप्ताः । पुनः कीदृशं । विश्वायुं सर्वत्र प्राणिजीवनं विश्ववेदसं सर्वप्रज्ञं होतारं देवानामाहूतारं यजतं
यजनीयं कविं सर्वज्ञं ॥ ईर प्रेरणे ईर गतावित्यन्यतमस्य लिटि रूपं ॥ किंच देवासो देवनशीला ऋत्विजो
रण्यमतिप्रवृद्धा शब्दयन्तमवसेऽस्य रक्षणाय वसूयवो वसुकामाः संतः । पुनः कीदृशाः । गीर्भिः सुतिमी रण्यं
रण्यन्तं रमणीयं वा वसूयवो वसु हवीरूपमन्नमये प्रदातुमात्मन इच्छन्तो न्येरिरे । प्रीतो यथा धनं प्रयच्छति
तथा हविरादिना प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

यं त्वं रथमित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं पारुक्षिकं सर्वमात्यष्टाभित्युक्तत्वात् । अनुक्तत्वादिन्द्रं ।
प्रपा वो अस्मे इत्यादिके द्वे अतिशक्त्यौ षष्ठ्यचरोपेतत्वात् । पाहि न इत्यंत्याष्टिः चतुःषष्ठ्यचरोपेतत्वात् । प्र
तद्वोचेयमिति षष्ठीबुद्धेयत्वात् । तथा चानुक्रमणिका । यं त्वमेकादश षष्ठ्येद्वी प्रपा वोऽतिशक्त्यौषष्टि-
त्येति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्र एतत्सूक्तं षष्ठ्येति खंडे सूचितं । यं त्वं रथमिन्द्रं स यो वृषा
। आ० ८. १. इति ॥

यं त्वं रथमिन्द्र मेधसातयेऽपाका संतमिषिर प्रणयसि प्रानवद्य नयसि ।

सद्यश्चित्तमभिष्टये करो वशश्च वाजिनं ।

सास्माकमनवद्य तूतुजान वेधसांमिमां वाचं न वेधसां ॥ १ ॥

यं । त्वं । रथं । इन्द्र । मेधऽसातये । अपाका । संतं । इषिर । प्रऽनयसि ।

प्र । अनवद्य । नयसि ॥ सद्यः । चित् । तं । अभिष्टये । करः । वशः । च । वाजिनं ।

सः । अस्माकं । अनवद्य । तूतुजान् । वेधसां । इमां । वाचं । न । वेधसां ॥ १ ॥

हे इन्द्रेषिर यज्ञगमनशील त्वं मेधसातये यज्ञस्य दानाय लाभाय वा यं यजमानं प्रति रथं प्रणयसि
प्रापयसि ॥ द्विकर्मकोऽयं ॥ कीदृशं यजमानं । अपाकापाकमनस्यप्रज्ञयाधिकारवंतं । पाकः पक्त्वो भवतीति
यास्कः । नि० ३. १२. । अत एव संतं पंडितं संतं । किंच हे अनवद्यानिंदितं यं यजमानं धनविद्यादिना प्र
णयसि प्रकृष्टं नयसि । तं यजमानं सद्यश्चित् तदानीमेव तदनुग्रहकाल एवाभिष्टय आभिमुख्येन यागायाभि-
मतप्राप्तये वा ॥ अभिपूर्वादिषुः क्तिन् । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ करः ।
समर्थं करोषि ॥ लिटि व्यत्ययेन शप् ॥ एवं कृत्वा च वाजिनं हविर्लक्षणमन्नं तद्वतं वा वशः । कामयसे च ॥
वष्टेल्लेखडागमः । तिङ्गः परत्वादन्यथातः ॥ यजमानेनाहृतः सन् शीघ्रमेवागत्य हविः स्वीकृत्य यागं साधु
निर्वर्त्य तं चाभिमतफलेन संयोज्य पुनर्हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । हे इन्द्रानवद्यानिंदित सर्वैः स्तूयमानं तूतुजाना-
स्माननुग्रहीतुं त्वरमाण ॥ तुजेः प्रेरणार्थात्लिटः कानच् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्त्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ स त्वं ॥
सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोर्लोपः ॥ वेधसां विविधफलकर्तृणां मध्ये अष्टतया वेधसां मेधाविनाम-
स्माकं संबंधि हविः स्वीकृष्वित्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । इमां वाचं नास्मदीयां सुतिरूपां वाचमिव । सुतिं यथा
स्वीकरोषि तथा हविरपीत्यर्थः ॥

स श्रुधि यः स्मा पृतनासु कासु चिह्नसाय्य इन्द्र भरहूतये नृभिरसि प्रतूर्तये नृभिः ।

यः श्रूरैः स्वयं सनिता यो विप्रैर्वाजं तरुता ।

तमीशानास इरधंत वाजिनं पृक्षमत्यं न वाजिनं ॥ २ ॥

सः । श्रुधि । यः । स्म । पृतनासु । कासु । चित् । दृष्टाय्यः । इन्द्र । भरऽहूतये । नृऽभिः ।
असि । प्रऽतूर्तये । नृऽभिः ॥ यः । शूरैः । स्वऽरिति स्वः । सनिता । यः । विप्रैः । वाजं । तरुता ।
तं । ईशानासः । इरधंत । वाजिनं । पृक्षं । अत्यं । न । वाजिनं ॥ २ ॥

हे इन्द्र स वक्ष्यमाणगुणविशिष्टत्वं श्रुधि । अस्रदाहानं स्तोत्रं वा शृणु ॥ हेर्धभावः ॥ यः स यः खलु
त्वं नृभिर्मनुष्यैरेव सङ्गिः पञ्चादिवत्त्वमापन्नैर्मरुद्भिः । पुनस्त एव विशेष्यते । नृभिः संग्रामनयनशीलैः । इन्द्रस्य
मरुतां साहाय्यमिन्द्रो मरुद्भिः । तै० सं० ६. ५. १. । मरुतो हैनं नाजङ्गः । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इत्यादिषु प्रसिद्धं ।
तैः सहितः सन् कासु चित्पृतनासु सर्वासु प्रौढेष्वपि संग्रामेषु भरहूतये भरणविशिष्टाहानयुक्ताय प्रतूर्तये
प्रकृष्टहिंसनाय । यद्वा । भरहूतये शूरो भव प्रहरेत्विवमादिभरणयुक्ताहानाय प्रतूर्तये च शूराणां प्रकृष्टवधाय
च । दक्षाभ्योऽसि प्रवर्धनशीलोऽसि । यद्वा । नृभिर्नैतृभिर्भयजमानैः प्रार्थितः सन् प्रतूर्तये शत्रूणां पापानां वा
प्रकृष्टहिंसनाय दक्षाभ्योऽसि समर्थोऽसि । किंच यत्त्वं शूरैः शौर्योपेतैर्मरुद्भिर्नृभ्यैर्मरुतैर्वै सहितः सन् स्वः
स्वयमेव सनिता संग्राममयस्यान्वस्य वा मनीषितस्य सनिता संभक्तासि । सत्यपि तेषां साहित्वेऽन्यनैरपेक्ष्येणैव
तरुतासीत्यर्थः ॥ तरतेऽनुनि असितस्तुभितेत्यादौ निपात्यते ॥ यश्च त्वं विप्रैर्मैधाविभिर्ऋत्विग्भिः स्तुतः सन्
वाजं तरुता तेभ्योऽन्नस्य दातासि । विप्रैर्मरुद्भिः सहित इति संबंधः । तं तादृशं वाजिनं गमनवंतं पृक्षं
हविर्बलवान्नवंतमिन्द्रमीशानासः सम्यगभ्यर्थयितुं समर्था ऋत्विज इरधंत । संराधंति । सेवंते । तच्च दृष्टान्तः ।
वाजिनं वेजनवंतं गमनवंतं पृक्षं घासाद्यन्नवंतमत्यं नाश्वमिव । तं यथा समर्थाः स्वादुष्प्रायः पशवोऽप्येना
पोषयन्ति तद्वत् । अत्य इत्यश्वनाम अत्यो ह्य इति तन्नामसु पठितत्वात् ॥

दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिंदावीररुं शूर मर्त्यं परिवृणस्मि मर्त्यं ।

इन्द्रोत तुभ्यं तद्विवे तद्रुद्राय स्वयंशसे ।

मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः सुमृच्छीकाय सप्रथः ॥ ३ ॥

दस्मः । हि । स्म । वृषणं । पिन्वसि । त्वचं । कं । चित् । यावीः । अरुं । शूर । मर्त्यं ।

परिऽवृणस्मि । मर्त्यं ॥ इन्द्र । उत । तुभ्यं । तत् । दिवे । तत् । रुद्राय । स्वऽयंशसे ।

मित्राय । वोचं । वरुणाय । सऽप्रथः । सुऽमृच्छीकाय । सऽप्रथः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं दस्मो हि । शत्रूणामुपवृणयणकर्ता खलु । अत एव कारणाद्वृषणं स्वतो वर्षणशीलं त्वचं संवर-
णवंतं पुटबंधनवदुदकवेष्टनवंतं कं चिञ्जलधारिणं मेघं पिन्वसि । निर्मिथ सेचयसि । किंच मर्त्यं मर्त्यवदरु-
मरणशीलं गमनस्वभावं कंचिन्मेघं हे शूर विक्रांत यावीः । मिथयसि ॥ यौतेऽच्छांदसे लुङि च्छांदसोऽङ्गभावः ॥
अवर्षणेन गच्छंतं बलान्निगृह्य वर्षयसीत्यर्थः । यथा शूरः कश्चिद्वलवंतं गच्छंतं वैरिणं निगृह्य स्वीकरोति
तद्वदित्यर्थः । तथा मर्त्यं मरणशीलं शीर्यमाणस्वभावं निरुदकं कंचिन्मेघं परिवृणस्मि । सर्वतो वर्जयसि ।
औदासीन्यं करोषीत्यर्थः । हे इन्द्र तत्तादृशं कर्म वर्षणरूपं सप्रथः सर्वतः पृथु यथा भवति तथा तुभ्यं वोचं ।
ब्रवीमि । इन्द्र एव विशेष्यते । स्वयंशसे स्वकीययशोयुक्ताय । तथा दिव उत त्वदाश्रयभूतायै बुलोकदेवताया
अपि तत्तादृशं कर्म वोचं । ब्रवीमि । उतशब्दोऽपिशब्दार्थः । वर्षणकर्मणो बुदेवताया आनुकूल्यात्तस्या अपि
वचनं युक्तं । तथा रुद्राय जगतां दुःखद्रावयित्री रोदनशीलाय वायये तद्वोचं । रुद्रो वै क्रूरो यदयमभि-
रिति श्रुते रुद्रत्वं । सोऽरोदीब्दरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । तै० सं० १. ५. १. । इति श्रुते रोदनस्वभावत्वं
प्रसिद्धं । तस्य चाकृतिद्वारा वृथ्यनुकूलत्वान्तस्यापि कथनं युक्तं । स्वयंशसे इत्यस्य रुद्राद्येत्वनेन वा संबंधः
संनिहितत्वाद्योभ्यत्वा । स्वकीययशोयुक्तायाय इत्यर्थः । तथा मित्रायाहरभिमानिदेवतायै तद्वोचं । वरुणाय
रात्र्यभिमानिदेवतायै तद्वोचं । अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ । तां २५. १०. १०. । अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो
वर्षति । तै० सं० २. १. ७. ३. । इति तथा मैत्रं वा अहर्वाण्यौ रात्रिरित्यादिश्रुतिभ्यो मित्रावरुणयोरहोरात्रा-

भिमानिदेवत्वं । अत एव श्रुतेर्वृष्टिप्रदातृत्वात्ताभ्यामपि प्रथनं युक्तं । समुक्तीकाय शोभनसुखयित्रे प्रजानां । एतत्सर्वत्र संबध्यते । उक्तेभ्यो देवभ्यः सप्रथः सर्वतः पृथ्वतिविस्तीर्णं यथा भवति तथा तद्वर्षणकर्म ब्रवीमि ॥

अस्माकं व इंद्रमुश्मसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजं ।

अस्माकं ब्रह्मोतयेऽवा पृत्सुषु कासु चित् ।

नहि त्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोषि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि यं ॥ ४ ॥

अस्माकं । वः । इंद्रं । उश्मसि । इष्टये । सखायं । विश्वऽआयुं । प्रऽसहं । युजं ।

वाजेषु । प्रऽसहं । युजं ॥ अस्माकं । ब्रह्म । ऊतये । अवा । पृत्सुषु । कासु । चित् ।

नहि । त्वा । शत्रुः । स्तरते । स्तृणोषि । यं । विश्वं । शत्रुं । स्तृणोषि । यं ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः अस्माकमस्मदर्थं वो युष्मदर्थं चेष्टये यागायाभिमतैषणाय वेन्द्रमुश्मसि । अभिमतं कामया-
महे ॥ वशं कांतौ । आदादिकः । इदंतो मसिः । यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं ॥ यद्वा । अस्माकं सखायमिति
संबंधः । कीदृशमिंद्रं । सखायं सखिवदत्वं तद्विहितकारिणं समानख्यानं वा विश्वायुं विश्वेषां यागानां गंतारं
प्रासहं प्रकर्षेण शत्रूणां मर्षयितारं ॥ सहः क्षिप । नहिवृतीत्यादिनोपसर्गस्य दीर्घः ॥ युजं सर्वदा युक्तं । सहा-
यभूतमित्यर्थः । पुनः स एव विशिष्यते । वाजेषु हवीरूपान्नेषु तद्वत्सु यज्ञेषु वा निमित्तभूतेषु प्रासहं यज्ञविधा-
तिनः सहमानं युजमभिमतफलैर्युक्तं मरुद्भिर्वा । किंच हे इंद्र अस्माकमूतये रक्षणाय ब्रह्म परिवृढं कर्माव ।
रक्ष । कस्तत्र विशेष इति तच्चाह । कासु चित् पृत्सु संग्रामेषु । पृत्सु समत्स्विति संग्रामनामसु पाठात्तन्नामत्वं ।
तेषु त्वा त्वां नहि स्तरते न हिनस्ति न विरोधमाचरति यं स्तृणोषि । यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि वारयसि स
कश्चिदपि शत्रुर्न हिनस्ति । तव महत्त्वेन सर्वे भीता विधेया भवन्ति शत्रुभावं न कोऽप्याचरति । अज्ञातश-
त्रुत्वादित्यर्थः ॥

नि षू नृमार्तिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिर्ह्याभिर्ह्योतिभिः ।

नेषि णो यथा पुरानेनाः शूर मन्यसे ।

विश्वानि पूरोरप पर्षि वह्निरासा वह्निर्नो अच्छ ॥ ५ ॥

नि । सु । नृम । अतिऽमतिं । कयस्य । चित् । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । न । ऊतिऽभिः ।

उग्राभिः । उग्र । ऊतिऽभिः ॥ नेषि । नृः । यथा । पुरा । अनेनाः । शूर । मन्यसे ।

विश्वानि । पूरोः । अप । पर्षि । वह्निः । आसा । वह्निः । नृः । अच्छ ॥ ५ ॥

हे इंद्र कयस्य कस्य चित् त्वज्जक्तस्य यजमानस्यातिमतिमतिक्रांतमननं विरुद्धमनस्कं शत्रुं नि षू नम ।
नितरां सुष्ठु नामय । अस्मत्प्रणतं कुरु ॥ अंतर्भावितव्यर्थोऽयं ॥ हे उग्रोद्गूर्णबल ऊतिभी रक्षणेः प्रीतिभिर्वा
युक्तः सन् तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिशयेन तेजस्विभिर्युद्धादिरूपैर्मर्गैरिव ॥ तेजस्वच्छब्दादातिशायनिक इष्टम् ।
विश्वतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः ॥ अतिमतिं वृत्तादिं यथा नामितवान् तथास्त्रद्विरोधिनमपीत्यर्थः । यद्वा ।
उत्तरचान्वयः । तेजिष्ठाभिररणिभिर्न तेजोयुक्तैर्मनसाधनैर्यज्ञादिमर्गैर्यथास्त्रान्योजितवानसि तथोग्राभिः
प्रकाशिकाभिरुतिभी रक्षणेऽर्थागफलभूतैर्नोऽस्मान् नेषि । नयसि । अभिमतस्वर्गादिफलं प्रापयसीत्यर्थः ॥
नयतेऽच्छादसः शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टांतः । पुरा पूर्वस्मिन्कालेऽस्मत्पित्रादीन्यथोतिभिर्नीतवानसि । तथा
नेषीत्यर्थः । हे शूर विक्रांत त्वमनेना मन्यसे । सर्वैरपापत्वेनावबुध्यसे । स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वादिति भावः ।
यद्वा । अनेनास्वमस्मानप्यनेनसो मन्यसे । किंच हे इंद्र वह्निर्वृष्ट्यादिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः सन् पूरोर्म-
नुष्यस्य गल्लगल्ल । पूरुरिति मनुष्यनाम पूरवो जगत इति तन्नामसु पाठात् । तस्य विश्वानि सर्वाख्येनां-

स्वप पर्वि । अपकृत्य पालयसि ॥ पृणातिष्ठादसः शपो लुक् ॥ अतो नोऽस्माकमप्यासांतिके देवयजनदेशेऽच्छा-
भिमुख्येनागत्य वह्निरभिमतानां वोढा सन्नपानभिमतमपकृत्य पर्वि । अभिमतफलं पूरयसि ॥ १६ ॥

प्र तद्धोचेयं भव्यायेदंवे हव्यो न य इषवान्मन्स् रेजति रक्षोहा मन्स् रेजति ।

स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिं ।

अव सवेदुशंसोऽवतरमव क्षुद्रमिव सवेत् ॥ ६ ॥

प्र । तत् । वोचेयं । भव्याय । इंदवे । हव्यः । न । यः । इषवान् । मन्स् । रेजति ।

रक्षःऽहा । मन्स् । रेजति ॥ स्वयं । सः । अस्मत् । आ । निदः । वधैः । अजेत । दुःऽमतिं ।

अव । सवेत् । अघऽशंसः । अवऽतरं । अव । क्षुद्रंऽइव । सवेत् ॥ ६ ॥

भव्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कलामिवृद्धा वर्धनशीलायिंदवेऽमृतेन सर्वस्य क्लेदधिचे तदर्थं तद्वच्यमाणं
कर्म स्तोत्रं वा प्र वोच्यं । प्रकर्षेण वक्तुं शक्तो भूयासं । स्तुतिरतिमहत्त्वादिति भावः ॥ वचेर्लिङ्गाशिष्यङ् । वच
उम् ॥ कस्य तदिति । य इंदुरिषवानिषण्वान् मन्म मननीयं स्तोत्रं कर्म वोद्दिश्य रेजति गच्छति । रेजति-
गत्वर्थः रेजति दध्यतीति तन्नामसु पाठात् । आगमने दृष्टान्तः । हव्यो न हीतव्य आह्वातव्यो वा हव्य इंद्र इव ।
प्रायेणेंद्र आगच्छत्यादिनेंद्र एवाह्वयते । स इव । स एव विशिष्यते । रक्षोहा यज्ञविघातकानां रक्षसां हंता
मन्म तेषामिव कर्म हननादिरूपं रेजति गच्छति । चालयति नाशयतीत्यर्थः । स एवेदुः स्वयं निदः ॥ णिदि
कुत्सायां । क्लिप् । सविकाचं इति विभक्तिरुदात्तता ॥ अस्मन्निदितुर्वैरिणो वधैर्हननोपायैः ॥ हनश्च वध इति
भावेऽपि तत्संनियोगेन वधादेशः । स चादतोऽतोदात्तः ॥ दुर्मतिं दुर्बुद्धिमस्त्रदस्त्रत्त आजेत । आचिपेत ।
अवनयेत् । किंचाघशंसोऽघानां पापानां हिंसादीनां शंसिता स्तेनोऽवतरमत्यंतनिष्ठमव स्वस्थानादवाङ्मुखो
भूत्वा सवेत् । गच्छतु । अधः पतत्वित्यर्थः । अघशंसः स्तेनः अघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् । अवसवणमिव
प्रार्थ्यते । क्षुद्रमिव क्षेप्तुं शक्यमुदकादिकमिव । उदकं यथा तिष्ठति सवन्नश्नति तथासावपीत्यर्थः ॥

वनेम तद्धोचया चितंत्या वनेम रयिं रयिवः सुवीर्यं रणं संतं सुवीर्यं ।

दुर्मन्मानं सुमंतुभिरेमिषा पृचीमहि ।

आ सत्याभिरिंद्रं द्युमहूतिभिर्यजत्रं द्युमहूतिभिः ॥ ७ ॥

वनेम । तत् । होचया । चितंत्या । वनेम । रयिं । रयिऽवः । सुऽवीर्यं ।

रणं । संतं । सुऽवीर्यं ॥ दुःऽमन्मानं । सुमंतुऽभिः । आ । इं । इषा । पृचीमहि ।

आ । सत्याभिः । इंद्रं । द्युमहूतिऽभिः । यजत्रं । द्युमहूतिऽभिः ॥ ७ ॥

हे इंद्र वयं यजमानास्तत्तादृशं सुत्यं तव रूपं यद्वा तत्ते वयं चितंत्या तव गुणान् ज्ञापयंता ॥ चित्ती
संज्ञानि । अस्मात्प्रयत्नाच्छतरि व्यत्ययेन शः ॥ होचया होमसाधनभूतया स्तुतिरूपया वाचा वनेम । संभजेम ।
यद्वा । शब्दयेम । सुतिं करवामेत्यर्थः । होचेति वाङ्माम होचा गीरिति तन्नामसु पाठात् । किंचैवं स्तोतारो
वयमपि हे रयिवो विशिष्टधनवन्निंद्र रयिं धनं वनेम । संभजेम । कीदृशं रयिं । सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यापेतं
रणं रमणीयं गंतव्यं वार्थिभिः संतं सर्वदा वर्तमानं यज्ञादिद्वारा बह्विशो दीयमानमपि ऋवर्धमानं । पुनस्तदेव
विशेष्यते । सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्यादुपेतं धनेन तेषां संपादयितुं शक्यत्वात् ॥ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥
किंच हे इंद्र दुर्मन्मानं दुःखेन मंतुं शक्यं त्वां तव महिम्नोऽतिमहत्त्वात् सुमंतुभिः शोभनैर्मननैस्तासाधनैः स्तो-
त्रैर्वेषा हवीरूपेणान्नेन चा पृचीमहि । सर्वतः संपृक्ता भूयास्य । यद्वा । इषान्नेन निमित्तेन । पूर्वं धनस्य
प्रार्थितत्वादिदानीमन्नं प्रार्थ्यते ॥ पृची संपर्के । लिङि च्छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ किंच यजत्रं यागनिष्पादक-

मिंद्रं सत्याभिरविसंवादिनीभिर्यथाभिलाषमुपजायमानफलाभिर्द्युम्नहतिभिः । हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषे-
त्याह्वानैरित्यर्थः । पुनस्ता एव विशेष्यते । द्युम्नहतिभिर्हविलक्षणात्तन्निमित्तराह्वानैरा पृचीमहीति शेषः । द्युम्नं
द्योततेर्यशो वान्नं वा । नि० ५. ५. इति यास्कः ॥

प्रप्ता वो अस्मे स्वयंशोभिर्हृती परिवर्ग इंद्रो दुर्मतीनां दरीमन्दुर्मतीनां ।

स्वयं सा रिषयथ्यै या न उपेषे अचैः ।

हतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति ॥ ८ ॥

प्रऽप्र । वः । अस्मे इति । स्वयंशऽभिः । ऊती । परिऽवर्गे । इंद्रः । दुऽमतीनां ।

दरीमन् । दुऽमतीनां ॥ स्वयं । सा । रिषयथ्यै । या । नः । उपऽईषे । अचैः ।

हता । ई । असत् । न । वक्षति । क्षिप्ता । जूर्णिः । न । वक्षति ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः वो युष्मदर्धमस्मै अस्मदर्थं चायमिंद्रः स्वयंशोभिः स्वकीययशोयुक्तेरुतिभी रक्षणीर्दुर्मतीनां
दुर्मननयुक्तानां विरोधिनां परिवर्गे परितो वर्जने निमित्तभूते सति प्रप्र । प्रकृष्टो भवति । समर्थो भवतीत्यर्थः ।
द्विर्भावः पादपूरणः । यद्वा । हे ऋत्विजः वो युष्मदर्धमस्मै अस्माकं संबंधिभिः स्वयंशोभिः स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येण
स्तोतुं समर्थैः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् ऊती ऊतौ रक्षणे प्रप्र । प्रकृष्टो भवति ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥
कुचेति तदुच्यते । दुर्मतीनां दुष्टानां परिवर्गे परितो वर्जनवति संग्रामे यागे वा । पुनः स एव विशेष्यते ।
दुर्मतीनां दुष्टबद्धमानवतां हननबुद्धीनां दरीमन् दरीमण्यतिशयेन दारयितरि । एवमिंद्रे सम्यक् पालयति
सत्यचर्मचकैरस्त्रविरोधिभिर्या जूर्णिर्जववती सेना । जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनेतिर्वेति यास्कः । नि० ६. ४. ।
नोऽस्मान् प्रति रिषयथ्यै हिंसितुं ॥ रिषेर्ण्यतात्तुमर्थे शथ्यैप्रत्ययः ॥ उपेष उपगंतुमस्मान् प्राप्तुं ॥ ईड् गतौ ।
तुमर्थे क्तेप्रत्ययः ॥ क्षिप्ता प्रेरिता सा सेना स्वयं हतेमसत् । हिंसितैवासीत् । न वक्षति । अस्मान्न वहति । न
प्राप्नोति । तथास्त्रद्विसकाञ्चशत्रून्पि पुनर्न वक्षति । न वहति ॥ वहेल्लव्यडागमः । सिद्धजलमिति सिप ॥ इंद्रसा-
मर्थ्येन तत्रैव नष्टाभूदित्यर्थः ॥

त्वं न इंद्र राया परीणसा याहि पथा अनेहसा पुरो याह्यरक्षसा ।

सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ ।

पाहि नो दूरादारादभिष्टिभिः सदा पाह्यभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

त्वं । नः । इंद्र । राया । परीणसा । याहि । पथा । अनेहसा ।

पुरः । याहि । अरक्षसा ॥ सचस्व । नः । पराके । आ । सचस्व । अस्तऽईके । आ ।

पाहि । नः । दूरात् । आरात् । अभिष्टिभिः । सदा । पाहि । अभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वं नः पथास्त्रसंबंधिना मार्गेण पुरो याहि । आगच्छ ॥ भस्त्र टेलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण
तृतीयाया उदात्तत्वं ॥ कीदृशेन मार्गेण । अरक्षसा रक्षोवर्जितेन अनेहसापपेन । यज्ञगमनमार्गस्थ स्तुतिचो-
दितत्वादानेहस्त्वं । यद्वा । नोऽस्मानुद्दिश्य याहि । किंविशिष्ट इति । परीणसा परितो नद्धेन रायास्त्रमर्थं दात-
व्येन बद्धविधधनेन युक्तः सन् । हे इंद्र नोऽस्मान् पराकेऽत्यंतदूरदेशात् स्वर्गलक्षणादा सचस्व । समवेतो
भव । पराक इति दूरनाम पराके पराचैरिति तन्नामसु पाठात् । तथास्तमीकेऽत्यंतान्तिके देवयजनदेशे
सचस्व । अस्त्रत्वं हविः सेवस्व । संगच्छस्व वा । किंच नोऽस्मान् दूरादूरादेशात्स्वर्गादेः सकाशात् पाहि ।
रक्ष । आरात् संनिहितादिह लोकात् पाहि । पालय । यद्वा । दूरादयागकाले स्वर्ग एवोषित्वास्त्रान्पाहि ।
पालय । आराद्यागकाले संनिहिते देवयजनदेशे पाहि । केनेति तदुच्यते । अभिष्टिभिरभिसुखैर्यागैस्तन्निर्वाहैः ।

यद्वा । अग्न्यागमनैः । किं वज्रना । सदा सर्वकालं यागकालेऽयागकाले दूरेऽतिके चाभिष्टिभिरभित एषणैः
पाहि । सम्यक् परिपालय ॥

त्वं न इन्द्र राया तरुषसा चित्वा महिमा स्रष्टवसे महे मित्रं नावसे ।

ओजिष्ठ चातरविता रथं कं चिदमर्त्य ।

अन्यमस्मद्विरिषेः कं चिदद्रिवो रिरिष्टं चिदद्रिवः ॥ १० ॥

त्वं । नः । इन्द्र । राया । तरुषसा । उग्रं । चित् । त्वा । महिमा । स्रष्ट । अवसे ।

महे । मित्रं । न । अवसे ॥ ओजिष्ठ । चातः । अवितरिति । रथं । कं । चित् । अमर्त्य ।

अन्यं । अस्मत् । रिरिषेः । कं । चित् । अद्रिऽवः । रिरिष्टं । चित् । अद्रिऽवः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं नोऽस्मांस्तरुषसा तरणकुशलेनास्मानापञ्च उत्तरीतुं शक्तेन राया धनेनोद्धर्ता भवेति शेषः ।
हे इन्द्र त्वा त्वामुग्रं चिदुद्गूर्णवत् संतं त्वामेव महिमा महत्त्वमस्मत्सोत्रजनितः कश्चिदतिशयः स्रष्ट । सेवते ।
संभजते । उक्कर्षयतीत्यर्थः । किमर्थं । अवसे त्वत्प्रीतये । तत्र दृष्टान्तः । महे महतेऽवसे रक्षणाय प्रकाशारो-
ग्यादिरूपाय मित्रं न सर्वजनमित्रं सूर्यमिव । तं यथा महत्त्वेन संयोजयति तथेत्यर्थः । यद्वा । मित्रं न प्रिय-
हितरूपं सखायमिव । तं यथा महत्त्वे प्रीतये संभजते तद्वत् । किंच हे ओजिष्ठौजस्वितमातिशयेन बलवन् चाता
रक्षितरक्षान्पालयितृषा अमर्त्यामरणधर्मन्निद्र अवितरस्मान्धनेन तर्पयितः त्वं कं चिद्रथं वेगवन्तमारुह्यास्मद्दे-
वयजनं शीघ्रमागच्छेति शेषः । तथा हे अद्रिवः शत्रूणामतिशयेन भक्षकेन्द्र अस्मदन्यं रिरिष्टं चिदत्यं महान्तं
वा । शत्रुमिति शेषः । रिरिषेः । बाधस्व । तथा हे अद्रिवोऽद्वेरादर्थमर्चक वा शत्रूणां । अद्रिवन्नद्रिरादृणा-
त्यनेनापि वाक्तेः स्यादिति निरुक्तं । नि० ४. ४. । रिरिष्टं चिदत्यं कुत्सितं हिंसन्तमपि शत्रुं रिरिषेः । बाधस्व ॥
रिष हिंसायां । वृन्दसः शपः झुः । पुनर्व्यत्ययेन शः । रिरिष्टं । अस्मादेव सनि हलन्ताञ्चेति सनः कित्वाद्गु-
णाभावः । चिदित्यवकुत्सितः । कुष्माणांश्चिदाहरेत्यवकुत्सित इति यास्तेनोक्तत्वात् । नि० १. ४. । यद्वा । समुच्च-
यार्थः । कंचिदित्यनेन सह समुच्चीयते ॥

पाहि न इन्द्र सुष्टुत सिधोऽवयाता सदमिहुर्मतीनां देवः सन्दुर्मतीनां ।

हन्ता पापस्य रक्षसंस्त्राता विप्रस्य मावतः ।

अधा हि त्वा जनिता जीजनवसो रक्षोहणं त्वा जीजनवसो ॥ ११ ॥

पाहि । नः । इन्द्र । सुऽस्तुत । सिधः । अवऽवयाता । सदै । इत् । दुऽमतीनां ।

देवः । सन् । दुऽमतीनां ॥ हन्ता । पापस्य । रक्षसः । चाता । विप्रस्य । माऽवतः ।

अधा । हि । त्वा । जनिता । जीजनत् । वसो इति । रक्षःऽहनं । त्वा । जीजनत् । वसो इति ॥ ११ ॥

हे इन्द्र सुष्टुत शोभनस्तुत त्वं सिधो दुःखात् तदुत्पादकात्पापाद्वा नोऽस्मान्पाहि । रक्ष । यतस्त्वं दुर्मतीनां
दुर्मनस्कानां रक्षःप्रभृतीनां ॥ नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥ सदमित् सर्वदेवावयाताधोयापयिता
प्रापयितासि । अतः पाहि । अत एव हे इन्द्र देवोऽस्मत्स्तुत्या हृष्टः सन् दुर्मतीनां दुष्टमननवतां यागबिघात-
कावामवयातासि । तथा रक्षसो रक्षणनिमित्तभूतस्य । रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः । नि० ४. १८. । ता-
दृशस्य पापस्य फलप्रतिबंधरूपस्य हन्ता घातकोऽसि । यद्वा । पापस्य पापिनी रक्षसो राक्षसादेर्हतासि । तथा
मावतो मत्सदृशस्य विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य चाता रक्षितासि । अधातो हेतोर्हि इन्द्र वसो सर्वेषां नि-
वासभूत त्वा त्वां जनिता सर्वस्य जनयितादिकर्ता परमेश्वरो जीजनत् । अजनयत् । उत्पादितवान् । तथा हे
वसो वासयितः त्वा त्वां रक्षोहणं जीजनत् । रक्षोहननायोत्पादितवान् ॥ जनयतेर्बुद्धि चङि रूपं ॥ यद्वा-

दिविधातिनां रचःप्रभृतीनां विधाताय हीन्द्रस्यावतारः । तमिन्द्रो देवतान्वस्यत्येत्यादिप्रसिद्धबोतनार्थो हिशब्दः ॥ ॥ १७ ॥

एन्द्र याह्युप न इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं पारुक्षेपमैन्द्रं । अत्या स नो नयेभिरित्येषा त्रिष्टुप् शिष्टा अत्यष्टयः । अत्र त्रिष्टुवंतपरिभाषा नाश्रीयते सर्वमात्यष्टमिति विशेषेण प्रतिज्ञातत्वात् । एन्द्र याहि दशात्या त्रिष्टुबित्यनु-
क्रमणिका ॥ पृथ्व्यङ्गहस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्यमेतत्सूक्तं । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । एन्द्र याह्युप नः प्र घान्वस्य । आ० ८. १. इति ॥ महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपतुचे प्रथमैन्द्र याहीत्येषा । महाव्रतस्य पंचविंशतिमिति खंडे शौनकेन सूचितं । एन्द्र याह्युप नः परावत इन्द्राय हि बौरसुरो अनन्वत । ऐ० आ० ५. १. १. इति ॥

एन्द्र याह्युप नः परावतो नायमच्छा विदथानीव सत्पतिरस्तं राजैव सत्पतिः ।

हवामहे त्वा वयं प्रयस्वतः सुते सचा ।

पुत्रासो न पितरं वाजसातये मंहिष्ठं वाजसातये ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । याहि । उप । नः । पराऽवतः । न । अयं । अच्छ । विदथानिऽइव । सत्ऽपतिः ।

अस्तं । राजाऽइव । सत्ऽपतिः ॥ हवामहे । त्वा । वयं । प्रयस्वतः । सुते । सचा ।

पुत्रासः । न । पितरं । वाजसातये । मंहिष्ठं । वाजसातये ॥ १ ॥

हे इन्द्र परावतो दूरदेशात् स्वर्गलक्षणाज्ञोऽस्मानुप याहि । अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छ । तत्र दृष्टांतः । अयं न । पुरोवर्त्यभिरभिषुतः सोमो वा प्रस्तुतत्वान्निर्दिश्यते । स इव । यद्यपि पुरस्तादुपाचारान्निषेधार्थो नकारः सर्वत्र तथाप्यत्रौचित्येनोपमार्थो गृह्यते । यद्वा । परावतो न दूरदेशादिव । यद्यपि यज्ञे सर्वदा संनिहितस्तथापि स्वर्गाख्यादूरदेशादिवास्मिन्यज्ञे ॥ अयमिति विभक्तिव्यत्ययः ॥ अमुं देवयजनदेशमच्छाभिप्रा-
प्तमायाहीति शेषः । तत्र दृष्टांतः । सत्पतिः सतां सर्वदा वर्तमानानामृत्विजां पालको यजमान इव ॥ पत्या-
वैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नं ॥ स यथा विदथानि वेदनायनृष्टेयज्ञानानि । यद्वा । सतां विद्यमानानां फलानां पालकोऽपि । स यथा विदथानि यज्ञगृहाण्यागच्छति तद्वत्त्वमपि यज्ञगृहाण्यागच्छ । यद्वा सतां नक्षत्राणां पती राजा चंद्रमा अस्तमिव । स यथा स्वधामस्थानमागच्छति तद्वत् । किंच प्रयस्वतो हविर्लब्ध-
णान्नवंतो वयं यजमानास्त्वा त्वां हवामहे । आहुयामः । किमर्थं । सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति । कीदृशा वयं । सचा ऋत्विग्भिः सहिताः । सचा सहेत्यर्थ इति यास्कः । नि० ५. ५. । आहुनि दृष्टांतः । पुत्रासः पुत्राः पितरं न पालकं जनकमिव तं यथा वाजसातयेऽन्नस्य संभजनायाहुयंत तथा वयमपि त्वां तदर्थमा-
हुयामः । किंच मंहिष्ठं मंहनीयं त्वां वाजसातये संग्रामप्राप्तये तज्जयाय हविःस्वीकाराय वाहुयामः ॥

षष्ठेऽहनि माध्यंदिने सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षेपणीयाः । तत्र होतुः पुरस्तात् पिबा सोममिन्द्रेत्येषा । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिरिन्द्राय हि बौरसुरो अनन्वत । आ० ८. १. इति ॥

पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवतं न वंसंगस्तातृषाणो न वंसंगः ।

मदाय हर्यताय ते तुविष्टमाय धायसे ।

आ त्वा यच्छंतु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्ये ॥ २ ॥

पिब । सोम । इन्द्र । सुवानं । अद्रिऽभिः । कोशेन । सिक्तं । अवतं । न । वंसंगः ।

ततृषाणः । न । वंसंगः ॥ मदाय । हर्यताय । ते । तुविऽतमाय । धायसे ।

आ । त्वा । यच्छंतु । हरितः । न । सूर्यं । अहा । विश्वाऽइव । सूर्ये ॥ २ ॥

हे इंद्र वंसगो वननीयगमनस्त्वं सोमं पिब ॥ द्याचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः ॥ कीदृशं तं । अद्रिभिरभिषव-
साधनैर्ग्रावभिः सुवानं सूयमानं ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ कोशेन सिक्तं कोशस्थानीयेन दशापवित्रेण शोधितं ।
यद्वा । अवतमित्यनेन सह संबंधः । कोशेनेति लक्षणेन सिक्तं स्वीचितजलेन पूरितमवतं नाहावलक्षणमव-
मिव । तं यथा वंसगो वननीयगमनस्तृषा शीघ्रगामी वृषभः पिबति तद्वत् । ततृषाणो न वंसगः । यथात्थं
तृषितो वंसगो वननीयगमनः शीघ्रगामी पुरुष आहावादिकमागत्य पिबति तद्वत् । किमर्थं पानमिति तच्चाह ।
ते तव मदाय तृषये हर्यताय विक्रांतिहेतवे कांत्यर्थं वा ॥ हर्य गतिकांत्योः । भृमुदृशीत्यादिनातच् ॥ तुविष्ट-
माय महत्वाय प्रवृद्धत्वाय धायसे यदर्थं मद उपजायते तदर्थाय ॥ धाञो वहिहाधाञ्भ्य इत्यमुनि णिदित्य-
नुवृत्तेरातो युगिति युक् ॥ यद्वा । ते तव तुविष्टमाय धायसेऽतिप्रभूताय पानाय । त्वा त्वामा यच्छंतु ।
आभिमुख्येन गमयंतु । अश्वा इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । हरितो न सूर्यं हरिद्वर्णविशिष्टा एतन्नामका अश्वाः
सूर्यमिव । तं यथातिस्वरयामिततदेशमभिप्रेरिता वहंति तद्वत् । किंचाहा विश्वा सर्वाण्यहानि सूर्यमिव । तं
यथा त एव प्रतिदिनं वहंति तथास्वद्यागदिवसेषु प्रतिदिनमावहंतु ॥

अविंदहिवो निहितं गुहां निधिं वेनं गर्भं परिवीतमश्मन्यन्ते अंतरश्मनि ।

व्रजं वज्री गवामिव सिंघासन्नंगिरस्तमः ।

अपावृणोदिषु इंद्रः परीवृता द्वार इषः परीवृताः ॥३॥

अविंदत् दिवः । निऽहितं । गुहां । निऽधिं । वेः । न । गर्भं । परिऽवीतं । अश्मनि ।

अनन्ते । अंतः । अश्मनि ॥ व्रजं । वज्री । गवांऽइव । सिंघासन् । अंगिरःऽतमः ।

अप । अवृणोत् । इषः । इंद्रः । परिऽवृताः । द्वारः । इषः । परिऽवृताः ॥३॥

अयमिंद्रो दिवो ब्रुलोकादानीतं सोममविंदत् । अलमत । लब्धवान् । ब्रुलोकाद्वायज्या पक्षिरूपयापहतं
भूमावानीतं स्वीकृतवानित्यर्थः । ब्रुलोकादानयनं तैत्तिरीये तृतीयस्थामितो दिवि सोम आसीत् गाथज्या-
हरत् । तै० ब्रा० ३. २. १. १. इत्यादिषु प्रसिद्धं । स एव विशेष्यते । गुहा निहितमतिगोप्ये प्रदेशे पर्वतादौ
स्थापितं अत एव निधिं निधिस्थानीयं । अनाशमित्यर्थः । आनयने दृष्टान्तः । वेः पक्षिणो गर्भं न शिशुमिव ।
यथा कपोतादिस्त्री पक्षिणी स्वशिशुं व्याधादिभयात्कस्मिंश्चिद्गर्भे स्थापयित्वा तत्स्थानमजानती परिभ्रम्य
विंदते तद्वदित्यर्थः । पुनः कीदृशं । अश्मनि पाषाणेऽतिमहति विस्तृतेऽनंतेऽश्मन्यपरिमितपाषाणे पर्वतादौ
परिवीतं लताकंटादिना परितो वेष्टितं । सत्स्वपीतरेषु देवेषु कोऽस्यातिशय इति तच्चाह । अयमिंद्रो वज्री
वज्रवान् गवां व्रजमिव पणिनासुरेणापहतं भूमौ खनित्वा पाषाणेन पिहितद्वारं गवां व्रजं यथा तमसुरं जित्वा
द्वारमुद्वाह्य लब्धवान् तद्वत्सोमं सिंघासन् संभक्तुमिच्छन् ॥ सनीवंतर्धेति विकल्पनादिङ्भावे जनसनेत्यात्वं ॥
अविंदत् । अयमर्थः पणिनेव गावः । ऋ० १. ३२. ११. इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः । तथायमिंद्रः परीवृताः परितो
मेघेनावृता इषोऽन्नहेतुभूतस्योदकस्य द्वारो द्वाराण्यपावृणोत् । अपवृतान्यकरोत् । उद्घाटितवानित्यर्थः । तथा
क्ष्वेष इत्यमाणां ब्रीह्यावन्नानि परीवृता भूमौ परितो व्याप्राप्यकरोत् । वज्रेण मेघं भित्त्वा जलवर्षणेन
सखादिसमृद्धिं कृत्वा ब्रीह्यादिकं भूमौ व्याप्तमकरोदित्यर्थः । यतोऽयमेवं कृतवान् अतः सोमस्वीकारो युक्तः ॥

दादृहाणो वज्रमिंद्रो गर्भस्त्योः क्षत्रेव तिग्ममसनाय सं श्यंदहिहत्याय सं श्यत् ।

संविव्यान ओजसा शवोभिरिद्र मज्मना ।

तथैव वृक्षं वनिनो नि वृश्चसि परश्चैव नि वृश्चसि ॥४॥

दादृहाणः । वज्रं । इंद्रः । गर्भस्त्योः । क्षत्रंऽइव । तिग्मं । असनाय । सं । श्यत् ।

अहिऽहत्याय । सं । श्यत् ॥ संऽविव्यानः । ओजसा । शवःऽभिः । इंद्र । मज्मना ।

तथाऽइव । वृक्षं । वनिनः । नि । वृश्चसि । परश्चाऽइव । नि । वृश्चसि ॥४॥

अयमिन्द्रो गमस्त्योर्वाहोर्वज्रं ददृहाणो दृढं गृह्णन् ॥ दृह दृहि वृद्धौ । लिटः कानच् ॥ गमस्ती इति वाङ्मनाम गमस्ती वाह इति तन्नामसु पाठात् । किमर्थं । असनाय शत्रोरुपरि ज्ञेयणाय । तिग्ममत्वं ततीक्ष्णं वज्रं सं श्रुत् । सम्यक् तीक्ष्णीकरोति ॥ श्रो तनूकरणे । श्रोतः श्रुतीत्योकारलोपः । क्वांसोऽङभावः । यद्वा । लेटीतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ तच्च दृष्टान्तः । चक्षेव उदकमिव । उदकं यथा शत्रूणां निरसनायामिमं चण्डादिसंस्कारेण तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् । चक्षेत्युदकनाम चक्ष नभ इति तन्नामसु पाठात् । पुनरपि तदेव विशिष्यते । अहिहत्यायाहेर्वृचस्य मेघस्य वा हननाय ॥ हंतेर्हनस् चिति क्यप् तकारांतादेशश्च ॥ सं श्रुत् । पूर्वमेव तीक्ष्णं सत् पुनरपि वधाय तीक्ष्णयति । हे इंद्र ओजसा बलेन पराभिभवनसामर्थ्येन शत्रोभिः सेनालक्षणेर्बलैर्मज्जना शारीरेण च बलेन संविद्यानः सम्यग्युक्तः सन् ॥ विद्यान इति लिटः कानच् । ग्रहिज्यावयीति संप्रसारणं ॥ तष्टा वृक्षमिव । यथा कश्चित्तष्टा वृक्षाणां तच्छणस्य साधु कर्ता वनिनो वनसंबन्धिनो वृक्षान्निवृण्वति स्त्रोपयोगाय नितरां क्षिनन्ति तच्छणेन तनूकरोति तथा त्वमप्यस्मासु वक्रमाचरन्तं शत्रुं नि वृण्वसि । किंच परश्चैव नि वृण्वसि । यथा परशुना कश्चिच्छिनन्ति वृक्षं तथा त्वमप्युक्तेस्त्रिविधैर्बलैर्नितरामस्मद्वेषिणं वृण्वसि ॥

त्वं वृथा नृद्य इंद्र सतर्वेऽच्छा समुद्रमसृजो रथौ इव वाजयतो रथौ इव ।

इत ऊतीरयुजत समानमर्थमक्षितं ।

धेनूरिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥ ५ ॥

त्वं । वृथा । नृद्यः । इंद्र । सतर्वे । अच्छ । समुद्रं । असृजः । रथान्ऽइव ।

वाजऽयतः । रथान्ऽइव ॥ इतः । ऊतीः । अयुजत । समानं । अर्थं । अक्षितं ।

धेनूऽइव । मनवे । विश्वदोहसः । जनाय । विश्वदोहसः ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं वृथाप्रयत्नेनैव नद्यो नदीः समुद्रमच्छाभिमुख्येन सतर्वे प्राप्तुमसृजः । मेघं निर्भिद्योत्पादितवानसि । तच्च दृष्टान्तः । रथानिव । यथा त्वं रथानस्त्रयागं प्रत्यच्छ सतर्वे अभिमुख्येन प्राप्तुमसृजः सृष्टवानसि तद्वत् । किंच वाजयतो रथानिव संग्राममग्नं वेच्छतो राजादयो रथानिव । ते यथा संग्रामं प्रत्योषधादिकं वातिसर्तुं रथान् सृजन्ति तद्वत् ॥ क्यजन्तात् शत्रुरनुम इति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥ किंचेतोऽस्मात्सन्निधिदेशं ॥ द्वितीयार्थे तसि ॥ अस्मान् प्रत्यूतीरूत्यो गमनवत्यो रक्षणवत्यो वा नद्यः समानमर्थं समानप्रयोजनवदक्षितमुदकमयुजत । योजितवत्यः । त्वत्प्रसादादिति भावः ॥ अर्थशब्द उदकविशेषणः सन्नपुंसकलिङ्गः ॥ अक्षितमित्युदकनाम अक्षितं बहिरिति तन्नामसु पाठात् । तच्च दृष्टान्तः । मनवे मनोरथाय धेनूरिव धेनवो यथा विश्वदोहसः सर्वार्थं दोग्ध्रोऽभवन् । यथा वा जनाय यस्मै कस्मै चित्समर्थाय तदर्थं विश्वदोहसो भवन्ति सर्वचीरप्रदा भवन्ति । यद्वा । जनाय सर्वजनार्थं सखादीनभिलक्ष्य नद्यो विश्वदोहसः संपूर्णदोग्ध्रो भवन्ति । सर्वत्र प्रवहन्ति । अत्र नद्यः प्रीणनादोहस इत्युपचर्यते । इंद्रगजगदुपकारिवृष्टिप्रद इतींद्रस्यैव स्तुतिः ॥ १८ ॥

इमां ते वाचं वसूयंत आयवो रथं न धीरः स्वपा अतस्त्रिषुः सुम्नाय त्वामतस्त्रिषुः ।

शुभंतो जेयं यथा वाजेषु विप्र वाजिनं ।

अत्यमिव शर्वसे सातये धना विश्वां धनानि सातये ॥ ६ ॥

इमां । ते । वाचं । वसूऽयंतः । आयवः । रथं । न । धीरः । सुऽअपाः । अतस्त्रिषुः ।

सुम्नाय । त्वां । अतस्त्रिषुः ॥ शुभंतः । जेयं । यथा । वाजेषु । विप्र । वाजिनं ।

अत्यंऽइव । शर्वसे । सातये । धना । विश्वा । धनानि । सातये ॥ ६ ॥

हे इंद्र ते त्वदर्थं वसूयंतो धनमात्मन इच्छन्त आयवो दातव्यहवीरूपात्तवन्त अस्त्रिजः । आयव इति

मनुष्यनाम आयवोऽनव इति तन्नामसु पाठात् । त इमां क्रियमाणां स्तुतिरूपां वाचमतक्षिपुः । संपादि-
तवतः । स्वपाः शोभनकर्मवान् कुशलो ॥ बङ्गव्रीहौ सोमनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ धीरो धीमान् रथं
न रथमिव । तं यथा प्रयत्नेन साधु करोति तद्वत् । एवं कृत्वा त्वां सुम्नाय सुखायातक्षिपुः । अनुकूलमुत्पाद-
यन्ति । सुम्नमिति सुखनाम सुम्नं सुगम्यमिति तन्नामसु पाठात् । किञ्च हे विप्र मेधाविद्भिन्द्र वाजेषु संयामेषु
वाजिनं वेगवंतं त्वां शुभंतो गुणैर्दीपयन्तोऽतक्षिपुः । स्तुत्या प्रीणयन्ति । तच्च दृष्टान्तः । जेन्यं यथा । जयशीलं
शूरं यथा भटाः सुवंति तद्वत् । यद्वा । जेन्यं जयशीलं वाजिनं वेगवंतमश्वं वाजेषु संयामेषु यथोत्साहयन्ति
तद्वत् । किञ्च श्वसे बलाय धना धनानां सातये लाभाय च सुय इति शेषः ॥ ऊतियूतिजूतिसातोत्यादिना
क्तिन उदात्तत्वं ॥ न केवलं धनमात्रं किंतु विश्वा धनानि सातये कृत्स्नानि प्रीणनसाधनानि गवादिधनानि ॥
षष्ठ्यर्थे द्वितीया । तेषां लाभाय । तच्च दृष्टान्तः । धना धने संयामे श्वसे वैरिजयसाधनबलाय सातये तेषामेव
धनानां प्राप्तये चात्यमिव सततगामिनमश्वमिव । तं यथा सुवंति तद्वत् ॥

भिन्तपुरो नवतिमिन्द्र पूरवे दिवोदासाय महि दाशुषे नृतो वज्रेण दाशुषे नृतो ।

अतिथिग्वाय शंबरं गिरेरुग्रो अवाभरत् ।

महो धनानि दयमान ओजसा विश्वा धनान्योजसा ॥ ७ ॥

भिन्त । पुरः । नवति । इन्द्र । पूरवे । दिवः । दासाय । महि । दाशुषे । नृतो इति ।

वज्रेण । दाशुषे । नृतो इति ॥ अतिथिऽग्वाय । शंबरं । गिरेः । उग्रः । अवा । अभरत् ।

महः । धनानि । दयमानः । ओजसा । विश्वा । धनानि । ओजसा ॥ ७ ॥

हे इन्द्र नृतो रणे नर्तनशील त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते पूरवेऽभिमतपूरकाय । मनुष्यनामेतत् । महि महते
दिवोदासायैतन्नामकाय राज्ञे ॥ दिवो दासे षष्ठ्या अलुक् । का० ६. ३. २१. ५. । इत्यलुक् । दिवोदासादीनां
कंदसीति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥ नवतिमेतत्संख्याकानि पुरः शत्रूणां पुराणि भिन्त । भिन्नवानसि । तथा हे नृतो
गात्रविक्षेपणकुशल हस्तपादादिप्रक्षेपेण शत्रूणां हिंसक वज्रेण क्षेपणसमर्थेनायुधेन दाशुषे हविर्दत्तवते दिवो-
दासायान्वस्त्रे वा भिन्त । तमपि शत्रुं भिन्नवानसि । इदानीं परोक्षेणाह । अतिथिग्वाय पूजार्थमतिथिं गच्छते
दिवोदासाय तदर्थं ॥ गमेरौणादिको डुप्रत्ययः ॥ उग्र उग्रूर्णबल इन्द्रः पूर्वं पुरभेदनसमये विद्वमप्यश्रियमाणं
गिरिमारूढं शंबरमेतन्नामानमसुरं गिरेर्दुर्गमात्पर्वतादेः सकाशादोजसा स्वकीयेन बलेनावभरत् । अवाशु-
खमवक्रथ प्राणं हृतवान् । किं कुर्वन् । महो महांति धनानि तदीयगवाश्वादीनि दयमानो दिवोदासाय
राज्ञे साधयन् ॥ दय दानगतिर्हिंसादनेषु । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे शानचो लसार्धधातुकखरेण धातुखरः ॥
न केवलमल्पं धनं किंतु विश्वा धनानि सर्वाण्यपि तेषां मणिमुक्तादीन्योजसा स्वकीयेन बलेन दयमानः
साधयन्नवाभरत् ॥

इंद्रः समत्सु यजमानमार्यं प्रावद्विश्वेषु शतमूतिराजिषु स्वमीळेष्वाजिषु ।

मनवे शासदव्रतान्त्वचं कृष्णामरंधयत् ।

दक्षन् विश्वं ततृषाणमोषति न्यर्शसानमोषति ॥ ८ ॥

इंद्रः । समत्सु । यजमानं । आर्यं । प्र । आवत् । विश्वेषु । शतं । ऊक्तिः । आजिषु ।

स्वः । मीळेष्वाजिषु ॥ आजिषु ॥ मनवे । शासत् । अव्रतान् । त्वचं । कृष्णां । अरंधयत् ।

दक्षत् । न । विश्वं । ततृषाणं । ओषति । नि । अर्शसानं । ओषति ॥ ८ ॥

अयमिन्द्रः समत्सु रणेषु प्रहारनिमित्तेषु यजमानं यष्टारमार्यमरणीयं सर्वैर्गंतव्यं प्रावत् । रक्षति । सम-

स नो नयेभिर्वृषकर्मन्नुक्थैः पुरां दर्तः पायुभिः पाहि शग्मैः ।

दिवोदासेभिर्दिद्रु स्तवानो वावृधीथा अहोभिरिव द्यौः ॥ १० ॥

सः । नः । नयेभिः । वृषऽकर्मन् । उक्थैः । पुरां । दर्तः । रिति दर्तः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।

दिवः । दासेभिः । इन्द्र । स्तवानः । वावृधीथाः । अहोभिः । इव । द्यौः ॥ १० ॥

हे इन्द्र वृषकर्मन्निमित्तवर्षणव्यापारवन् पुरां दर्तुरसुरपुराणां दारयितः ॥ सुवामंचित इति षष्ठ्याः परां गवज्जावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायस्य पादादित्वादाष्टमिकमाबुदात्तत्वं ॥ स तादृशो महानुभावस्त्वं नोऽस्मात्संबन्धिभिर्नयेभिर्नूतनैरुक्थैरिदानीं प्रतिपादितप्रकारैः स्तोत्रैस्तुष्टः सन् पायुभिः पालनप्रकारैः शग्मैः सुखैश्चैहिकासुष्मिकरूपैः पाहि । पालय । किंच हे इन्द्र दिवोदासेभिर्दिवोदासगोत्रोत्पन्नैः ॥ अर्शआदित्वादच् ॥ अस्माभिः परुच्छैपैः । यद्वा । पूजार्थं बज्रवचनं । स्तवानः स्तूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ वावृधीथाः । प्रवृद्धो भव ॥ वृधेर्लिङि च्छांदसः शपः झुः ॥ किमिव । अहोभिरिव द्यौः । द्योतनशील आदित्योऽहोभिः प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धो भवति । तथास्मत्सुत्यात्यंतं प्रवृद्धो भवेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

इन्द्राय हीति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं । इन्द्राय सन्नेत्यनुक्रमणिका । परुच्छैप ऋषिः । अत्यष्टिस्कंदः । इन्द्रो देवता । पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि माध्यंदिनसवने होचकाः स्वस्वशस्त्र एतत्सूक्तं तृचचयं कृत्वारंभणीयाभ्य ऊर्ध्वमावपेयुः । अत्रायं विभागः । आद्यास्तिस्रो मैत्रावरुणस्य । तृतीयाद्यास्तिस्रो ब्राह्मणाच्छंसिनः । पंचम्याद्यास्तिस्रो ऽच्छावाकस्य । एतच्चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । षष्ठेऽहनीन्द्राय हि द्यौरसुरो अनन्ततेत्येवमेव । आ० ७. ११. इति ॥ तत्रैवाहनि तस्मिन्नेव सवने प्रशास्त्रादीनां प्रस्थितयाज्याभ्यः पुरस्तादादितः षड्विध एकैकशः प्रक्षेपणीयाः । षष्ठ्येति खंडे सूचितं । इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनन्ततेति षट् । आ० ८. १. इति ॥ महाव्रते निष्केवल्य इन्द्राय हीति तृचो वैकल्पिकानुरूपद्वितीयः । महाव्रतस्येति खंडे सूचितं । इन्द्र याह्युप नः परावत इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनन्तत । ऐ० आ० ५. १. १. इति ॥

इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनन्ततेन्द्राय मही पृथिवी वरीमभिर्द्युम्नसाता वरीमभिः ।

इन्द्रं विश्वे सजोषसो देवासो दधिरे पुरः ।

इन्द्राय विश्वा सर्वनानि मानुषा रातानि संतु मानुषा ॥ १ ॥

इन्द्राय । हि । द्यौः । असुरः । अनन्तत । इन्द्राय । मही । पृथिवी । वरीमऽभिः ।

द्युम्नऽसाता । वरीमऽभिः ॥ इन्द्रं । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । दधिरे । पुरः ।

इन्द्राय । विश्वा । सर्वनानि । मानुषा । रातानि । संतु । मानुषा ॥ १ ॥

द्यौर्द्योतनशीलो बुलोकस्तन्निवासी देवसंघो वा स चासुरो निरसनशीलः शत्रूणां मुख्यकृतामेव तन्निवासात् इन्द्राय हीन्द्रायैवानन्तत । स्वयमेव प्रहो भवति ॥ नमोऽच्छांदसे लङि कर्मकर्तर्यात्मनेपदं । न दुहस्त्रुनमामिति यगभावः । पा० ३. १. ८९. छांदसः शपः झुः । हलादिशेषाभावश्च । अनुनासिकलोपः ॥ हिशब्दः प्रसिद्धर्थो वा । तथेन्द्रायेंद्रार्थं मही महती पृथिवी भूमिस्तत्त्वः सर्वो जनो वानन्तत । उभयवाश्रयवाचिशब्देनाश्रयी लक्ष्यते ग्राम आगत इतिवत् । केन साधनेनेति तदुच्यते । वरीमभिर्वरणीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिर्वा । किंच द्युम्नसाता द्युम्नसातावन्नस्य यशसो वा लामि निमित्ते सति वरीमभिर्वरणीयैर्हविर्भिर्द्युक्ता यजमानाः प्रह्ना भवन्ति । किंचेन्द्रमेव विश्वे सर्वे देवासो देवाः सजोषसः समानप्रीतियुक्ता ऐकमत्यभाजः पूर्वमसुरजयार्थं पुरो दधिरे । पुरतः स्थापितवन्तः । इन्द्रमुखेनैवासुराजितवन्त इत्यर्थः । तथा मानुषा सर्वनानि मनुष्याणां संबन्धीन्यभिषवयुक्तानि प्रातरादिसवनानीन्द्राय संतु । इन्द्रायैव भवन्तु । तथा मानुषा मनुष्याणामृत्विजां संबन्धीनि रातानि दातव्यानि पुरोडाशादीनीन्द्राय हीन्द्रायैव संतु । इन्द्रं प्रीणयितुं समर्थानि भवन्तित्यर्थः ॥

विश्वेषु हि त्वा सर्वनेषु तुजते समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् स्वः सनिष्यवः पृथक् ।
तं त्वं नावं न पर्षणिं शूषस्य धुरि धीमहि ।

इंद्रं न यज्ञैश्चितयंत आयवः स्तोमेभिर्द्रिद्रमायवः ॥ २ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सर्वनेषु । तुजते । समानं । एकं । वृषं मन्यवः । पृथक् ।
स्वपरिति स्वः । सनिष्यवः । पृथक् ॥ तं । त्वा । नावं । न । पर्षणिं । शूषस्य । धुरि । धीमहि ।
इंद्रं । न । यज्ञैः । चितयंतः । आयवः । स्तोमेभिः । इंद्रं । आयवः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वा त्वामेकमेकमेव संतं विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु तद्वत्स्वेकाहाहीनसत्तरूपेषु सर्वेषु सोमयागेषु यजमानासुजते । त्वरयंति । हविरादीनि ददते । कीदृशं त्वां । समानं सर्वेषामेकरूपं । कीदृशा यजमानाः । वृषमण्यवोऽभिमतवर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः पृथग्विविच्य स्वस्वयागे । किमिच्छंतः । स्वः स्वर्गं सुखविशेषं वा सनिष्यवः संभक्तुकामाः पृथक् तुजते । पृथगेव त्वरयंति । तुजतिर्दानार्थः शिञ्चति तुजत इति तन्नामसु पाठात् । तं तादृशं त्वा त्वां शूषस्य बलस्य सेनारूपस्य धुरि वह्ने तज्जयाय धीमहि । स्थापयामः । यद्वा । शूषस्यास्मदीयशारीरबलस्य धुरि धीमहि । शूषमिति बलनाम शूषं सह इति तन्नामसु पाठात् । तच्च दृष्टान्तः । पर्षणिं नावं न पारस्य संभक्तीं पूरयिषीं वा फलस्य नावमिव । तां यथा भारवह्ने स्थापयंति ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ । कंदसि वनसनेति सनेरिन्द्रत्वयः । पा० ३. २. २७. । पृषोदरादिः । पिपेतैरौणादिकः सनिप्रत्ययो वा ॥ कीदृशा वयं । आयवो मनुष्या यजमाना यज्ञैः साधनैरिंद्रं न चितयंतः परमेश्वरमिव त्वां चेतयंतः । परमेश्वरबुद्ध्या भावयंत इत्यर्थः । यद्वा । नष्टब्द एवकारार्थः । इंद्रमेव त्वां जानंतः । तथा स्तोमेभिः स्तोत्रैरिन्द्रमिंद्रमेवायवो गच्छंतो वयं धीमहि ॥ दधातेर्लिङि च्छांदसः शपो लुक् ॥

वि त्वा ततस्ते मिथुना अंवस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः सक्षंत इंद्र निःसृजः ।
यज्ञव्यंतां वा जनां स्वयं यतां समूहसि ।

आविष्करिंक्रुवृषणं सचाभुवं वज्रमिंद्र सचाभुवं ॥ ३ ॥

वि । त्वा । ततस्ते । मिथुनाः । अंवस्यवः । व्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःसृजः ।
सक्षंतः । इंद्र । निःसृजः ॥ यत् । गव्यंतां । वा । जनां । स्वः । यतां । संसृजहसि ।
आविः । करिंक्रुत् । वृषणं । सचाभुवं । वज्रं । इंद्र । सचाभुवं ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वा त्वामुद्दिश्य मिथुनाः पत्नीसहिता यजमाना वि ततस्ते । यज्ञं वितन्वते । यद्वा । यज्ञे पयोत्र तादेनात्मानं पचयंति ॥ तसु उपचये । छांदसे लिटीरयो र इति रेभावः ॥ किमर्थं । गव्यस्य व्रजस्य साता गवां संबन्धिनो यूथस्य लाभे निमित्तभूते सति । न च सर्वत्रापिहोत्रादिनित्यवाक्येषु कारीरीचित्रादिकाम्य वाक्येषु यस्त्रोदयं यस्य गृहानित्यादिनैमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्यैवार्थित्वादेः सद्भावात्तत्त्वैवाधिकारः स्त्रियास्सत्यर्थित्वेऽध्ययनाभावेन विद्वत्ताया अभावादत एव सामर्थ्याभावाच्च नास्त्यधिकार इति वाच्यं । यद्यपि स्त्रिया नास्ति पृथगधिकारस्तथापि पूर्वमीमांसायां षष्ठेऽधिकाराध्याये तृतीयचतुर्थीभ्यामधिकारणाभ्यां अस्त्ये स्त्रिया अधिकारः स च पत्न्या सहेति प्रपंचितत्वात् जायापती अयिमादधीयातामित्याधानविधाना स्मृतिषु च नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं । म० ५. १५५. । इति पृथगधिकारस्यैव निवारितत्वादस्त्येव स्त्रिया पत्न्या सहाधिकारः । अध्ययनाभावेऽपि वेदं पत्न्यै प्रदाय वाचयेत् । आ० १. ११. । इति सूत्रकारवचना पत्न्यन्वास्त इत्यादिविधिषु सुप्रजसस्त्वा वयं । तै० सं० १. १. १०. १. । इत्यादिमंत्रविधानाद्यत्र वचनमस्ति तत्र स्थेव मंत्रेऽधिकारः किं हि वचनेन कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभार इति न्यायात् । तस्माच्च मिथुना यज्ञं ततः

इत्येतद्युक्तं । कोट्टशास्त्रे । अवस्यव इन्द्रायात्मने वा तृप्तिमिच्छंतः निःसृजो निःशेषेण हविस्त्यजंतः सचंतः ॥ सच्चतिर्गत्यर्थः ॥ त्वां संभजमानाः । पुनस्त एव विशेष्यते । निःसृजः फलप्रतिबंधकं पापं निर्गमयंतः । कस्तव विशेष इति तदुच्यते । यद्यस्मात्कारणान्नव्यंता गामात्मन इच्छंतौ ॥ गोशब्दात्सुप आत्मनः क्यच् । वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः ॥ स्वयंता स्वर्गं यंतौ गंतुमुद्युक्तौ द्वा जना द्वौ जायापतिरूपौ जनौ समूहसि । संयुक्तयोरे-
वाभिमतं स्वर्गादिकं प्रापयसि । यद्वा । सम्यगनुष्ठितवृत्तावित्युहसि निश्चिनीषि । अतः पत्नीसहिता अनुतिष्ठंती-
त्यर्थः । किंच हे इन्द्र त्वं वृषणं वर्षकं कामानां सचाभुवं सहैवोत्पन्नं त्वया विना भूतं तथा सचाभुवं शत्रुवधा-
दिद्यापारसामर्थ्येन सहैवोत्पन्नं वज्रमाविष्करिक्तम् । आविष्कुर्वन्प्रकटयन्वर्तस इति शेषः ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यद्विदुः शारदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।

शासस्तमिदुः मर्त्यमयज्युं शवसस्पते ।

महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मंदसान इमा अपः ॥ ४ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् । इन्द्र । शारदीः । अवऽअतिरः ।

ससहानः । अवऽअतिरः ॥ शासः । तं । इन्द्र । मर्त्यं । अयज्युं । शवसः । पते ।

मही । अमुष्णाः । पृथिवीं । इमाः । अपः । मंदसानः । इमाः । अपः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते वीर्यस्य तव संबंधिनोऽस्य वीर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी । वक्ष्यमाणमेतद्वीर्यं विदुः । ये पूरवो मनुष्या यजमानास्तव महत्त्वं जानानास्त्वामेव यजन्ति ते विदुः । यद्वा । अस्य वीर्यस्य माहात्म्यमिति शेषः ॥ विदुष्ट इत्यत्र युष्मत्तत्तत्तुःष्विति विसर्जनीयस्य सत्त्वं ॥ वीर्यमेव विशेष्यते । हे इन्द्र यद्यस्मात्कारणात् शारदीः संवत्सरसंबन्धिनीः संवत्सरपर्यंतं प्राकारपरिखादिभिर्दृढीकृताः पुरः शत्रूणां पुरीरवातिरः अनाशयः ॥ अवपूर्वस्तिरतिर्नाशनार्थः ॥ किं कुर्वन् । ससहानस्तवत्वानभिभवन् धनाद्यपहारेण पीडयन् ॥ सहतेर्यङ्लुगंता-
त्ताच्छीलिकद्यानम् ॥ अवातिरः । किंच हे इन्द्र तं मर्त्यं मरणधर्माणमयज्युमयष्टारं यच्चविघातिनं राक्षसादि
शासः । निगृहीतवानसि । हे शवसस्पते बलस्य पालकेन्द्र त्वं महीं महतीं पृथिवीमिमा अपस्य समुद्रनद्यात्म-
कान्युदकानि चामुष्णाः । बलादपहृतवानसि । असुरैरन्यैर्वा यच्चविघ्नेष्विभिराक्रांतां भूमिं तत्संबन्धिनीरपस्य
तेषां पुराणि भित्त्वापहृतवानसीत्यर्थः । किं दुःखेन । नेत्याह । मंदसानो हृष्यन्नेवेमा अप इमान्यप्यकार्याणि
ब्रीह्याद्यन्नान्यमुष्णाः । लब्धवानसि ॥

आदित्रे अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ ।

चकर्थं कारमेभ्यः पृतनासु प्रवैतवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत अवस्यंतः सनिष्णत ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मदेषु । वृषन् । उशिजः । यत् । आविथ ।

सखिऽयतः । यत् । आविथ ॥ चकर्थं । कारं । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवैतवे ।

ते । अन्यांऽअन्यां । नद्यं । सनिष्णत । अवस्यंतः । सनिष्णत ॥ ५ ॥

हे इन्द्र आदत्त एव हेतोस्ते वीर्यस्य तव संबंधिने वीर्याय तदभिवृद्धये चर्किरन् । पुनःपुनः सोमं विकिरन्ति ॥
किरतेर्यङ्लुगंताद्व्यत्ययेन शः ॥ सर्वेषु सवनेषु वितरन्ति यजमानाः । अत इत्युक्तं कुत इत्याह । मदेषु वृषन्
सोमजनितमदेषु सत्सु हे कामानां वर्षितः उशिजस्त्वां कामयमानान्यजमानान् यद्यतः कारणादाविथ रक्षसि ।
किंच सखीयतस्तव सखित्वमात्मन इच्छतोऽस्मान् यद्यस्मादाविथ तर्पयसि अभिमतेन प्रीणयसि अतश्चर्किरन् ।
किंच हे इन्द्र एभ्यो यजमानेभ्यः कारं शब्दं सिंहनादलक्षणं चकर्थं । करोषि ॥ करोतिः कर्मणि घञ् । कर्षास्त

इत्थतोदात्तत्वं ॥ कुचेति तदुच्यते । पृतनासु संग्रामेषु । किमर्थं । प्रवतवे प्रकर्षेण वनितुं संभक्तुं । युद्धाय हि धीराः संभजते ॥ वनतेक्षुमर्थं तवेन्द्रतयः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ किंच ते तव संग्रामवासिनस्त्वथ-
न्यामन्यामन्यांश्चान्यांश्चान्यमन्यं प्रति ॥ कर्मव्यतिहरि सर्वनाम्नो द्विर्वचनं ॥ नद्यं नदिं संतोषं समृद्धिं ॥ दुनदि
समृद्धौ । पूर्वरूपत्वं बाधित्वा क्वांदसो यणादेशः ॥ सनिष्णत । संभजते ॥ सनेल्लैटि सिद्धजलमिति सिप् । इट् ।
व्यत्ययेन पुनः श्नाप्रत्ययः । आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशे आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । क्वांदसः टेरेत्वाभावः ॥
तथा श्रवस्थंतोऽन्नमिच्छंतो जयालब्धमन्नं कांचंतः सनिष्णत । संगजते ॥

उतो नो अस्या उषसो जुषेत ह्यर्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्षाता हवीमभिः ।
यदिद्र हंतवे मृधो वृषा वज्रिचिकेतसि ।

आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ६ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उषसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमभिः ।
स्वःऽसाता । हवीमभिः ॥ यत् । इद्र । हंतवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।

आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो नोऽस्माकं संबन्धिनीमस्मा उषसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ एतामुषसं सुत्याहःसंबन्धिनमुषःकालमुतो
जुषेत । अपि नाम सेवेत । उषस्वेवास्माकमयमिन्द्रो यज्ञं गच्छेदित्यर्थः । हिः पूरणार्थः । गत्वा चार्कस्य हविषः ॥
पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ अर्चनसाधनं हविर्हवीमभिर्हवनप्रकारविशेषैर्दत्तं हविषतो बोधि । अपि नाम जानीहि ।
किंच स्वर्षाता स्वर्गस्थान्यस्य सुखविशेषस्य वा संभजनस्थाने यज्ञे हवीमभिराहानैराहृतो भवेति शेषः । अस्मा-
भिराहृतः सन् उषस्वेवागत्य हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । कस्मादिदमुच्यते । यद्यस्मात्कारणात् हे वज्रिन् वज्रयुक्तोद्र
मृधो हिंसकाञ्छन्न हंतवे हंतुं वृषा वर्षिता सन् कामानां चिकेतसि अवबुध्यसे ॥ कित ज्ञाने । जौहोत्यादिकः ।
लेख्यडागमः । नाभ्यस्तस्याचि पितोत्यत्र च्छंदसि वज्रलमिति वचनाल्लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तत्वं । तस्माद्रूमः । हे इद्र मे मम मन्म मननीयं स्तोत्रमा श्रुधि । सर्वतः शृणु । कीदृशस्य मे ।
वेधसो मेधाविनः नवीयसो नवतरस्य । दीक्षितसंस्कारैः संस्कृतत्वान्नवीयस्त्वं । पुनर्विशेष्यते । नवीयसोऽति-
शयेन नवनवतोऽसाधारणस्तुतिमतः । अत्र यजमानविशेषणैस्तत्कर्तृकं स्तोत्रमेव विशिष्टं भवति ॥

त्वं तमिन्द्र वावृधानो अस्मयुरमित्रयंतं तुविजात मर्त्यं वज्रेण शूर मर्त्यं ।

जहि यो नो अघायति शृणुष्व सुश्रवस्तमः ।

रिष्टं न यामन्नपं भूतु दुर्मतिर्विश्वापं भूतु दुर्मतिः ॥ ७ ॥

त्वं । तं । इद्र । ववृधानः । अस्मऽयुः । अमित्रऽयंतं । तुविऽजात । मर्त्यं ।

वज्रेण । शूर । मर्त्यं ॥ जहि । यः । नः । अघऽयति । शृणुष्व । सुश्रवःऽतमः ।

रिष्टं । न । यामन् । अपं । भूतु । दुःऽमतिः । विश्वा । अपं । भूतु । दुःऽमतिः ॥ ७ ॥

हे इद्र तुविजातास्तत्सुत्या वज्रभावमापन्न शूर विक्रांत त्वं ववृधानोऽत्यर्थं वर्धमानोऽस्मयुरस्मान्
त्वज्ज्ञाताम्कामयमानस्त्वममित्रयंतमस्मासु शत्रुत्वमाचरंतं मर्त्यं मरणस्वभावं तं मर्त्यं वज्रेण जहि ॥ हतेर्ज इति
जादेशः । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥ तमित्युक्तं कमित्याह । यो मर्त्यो नोऽस्माकमघा-
यति अघं पापं दुःखं वेच्छति तं जहि ॥ अस्माघस्यादित्यात्वं ॥ किंच सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनश्रवणस्त्वं
शृणुष्व । श्रावयास्मदाक्यं । कीदृशं तदिति तदुच्यते । हे इद्र त्वत्प्रसादाहुर्मतिरऽजिघांसाविषया दुष्टा
बुद्धिरप भूतु । अपगता भवतु ॥ क्वांदसः शपो लुक् । भूः बोक्षिडीति गुणप्रतिषेधः ॥ न केवलं हिंसाकृपा

द्विर्भावः ॥ तच्च दृष्टान्तः । यथा विदे सर्वज्ञाय शिरसा प्रणतिः क्रियते स्तूयते च तथैनमित्यर्थः । यद्वा । यथा विदे येन प्रकारेण हंतव्यं शत्रुं जानासि तं तं प्रहंसि ॥ वेत्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं । पुरुषव्यत्ययः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ अथवा । यथा विदे यं यं विंदसे लभसे शत्रुं तं तं मारयसि । अतः कारणात्स्तुत्य इत्यर्थः ॥ अस्मिन्यक्षे क्वांदसो विकरणस्य लुक् । पूर्ववत्तलोपः ॥ किंच हे इंद्र ते रातयस्तव संबंधीनि धनानि दानान्यस्त्रास्त्रास्त्रैव सध्वक् सहैकोद्योगेन संतु । भवंतु ॥ सहपूर्वाद्दन्तेर्द्ध्विगित्यादिना क्तिन् । सहस्य सध्वरिति सध्वादेशः । अद्रिसध्वोरंतोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति स चांतोदात्तः । उदात्तस्वरितयोर्धण इति स्वरितः ॥ किंच भद्रस्य सुत्यस्य रातयोऽस्मासु दत्तानि दानानि भद्रा अतिस्विराणि संतु ॥

तत्तु प्रयः प्रत्नथा ते शुशुक्नं यस्मिन् यज्ञे वारमकृण्वत क्षयमृतस्य वारसि क्षयं ।
वि तद्वोचेरधं द्वितांतः पश्यन्ति रश्मिभिः ।

स घा विदे अन्विद्रो गवेषणो बंधुक्षिद्रो गवेषणः ॥ ३ ॥

तत् । तु । प्रयः । प्रत्नऽथा । ते । शुशुक्नं । यस्मिन् । यज्ञे । वारं । अकृण्वत । क्षयं ।
अमृतस्य । वाः । असि । क्षयं ॥ वि । तत् । वोचेः । अधः । द्विता । अंतरिति । पश्यन्ति । रश्मिऽभिः ।
सः । घ । विदे । अनु । इंद्रः । गोऽएषणः । बंधुक्षित्ऽभ्यः । गोऽएषणः ॥ ३ ॥

हे इंद्र तत्तु खलु प्रसिद्धं प्रयो हविलक्षणमन्नं शुशुक्नमाज्यादिसंयोगेन भृशं दीप्तं ॥ शुचेर्दीप्तिर्कर्मण एतद्रूपं ॥ ते तव स्वभूतं । प्रत्नथा पूर्वमितः पूर्वं यथा यागकाले हविस्ते तव स्वं भवति तथायतनमपि । सर्वदा त्वमेव यजंत इति भावः ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेत्यादिनेवार्थे थाल् । लिट्स्वरः ॥ कीदृशं तदिति उच्यते । यज्ञे यागे यस्मिन् हविषि दातव्ये सति वारं वरणीयं चयं स्थानं वेदिलक्षणमकृण्वत कुर्वत्युत्तिजः । कस्तव विशेष इति चेत् उच्यते । अतस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य वारसि चयं । निवासस्थानं संभक्तोऽसि । यद्वा । अतमित्युदकनाम । तस्य चयं स्थानं प्राप्तोऽसि । वृष्टिप्रदोऽसीत्यर्थः । अथवा । अतस्यादित्यस्य चयं स्थानं दुलोकाख्यं वारसि । यजमानं गमयितासि । तत्तादृशं वक्ष्यमाणं कर्म वि वोचेः । विब्रूहि । अधातः कारणाद्वितांतर्द्धितोपेतयोर्बावापृथिव्योर्मध्येऽंतरिक्षे रश्मिभिरादित्यकिरणैः पश्यन्ति । मेघं निर्मिय रश्मिद्वारा प्रवर्षणरूपं कर्म सर्वे जनाः प्रत्यक्षतः पश्यन्ति । अस्मद्भक्तं हविरादित्यं प्रापयित्वा तद्रश्मिद्वारा वृष्टिं जनयसीत्येतत्सर्वैर्दृश्यत इत्यर्थः । इदानीं परोक्षतया स्तौति । स घ स खल्विन्द्रो गवेषण उदकस्यान्विषणशीलः । तथा बंधुक्षिद्रो हविष्प्रादानादिना बंधुभावं प्राप्तवद्भ्यो यजमानेभ्यो गवेषणो गवां प्रसिद्धानामेव कर्ता ॥ इषेर्बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । यद्वा । गवेष मार्गणे । पूर्ववत्ल्युट् ॥ यजमानफलस्य मुगधितेत्यर्थः । अनु उक्तक्रमेणैव कर्ता सन् विदे । विंदते । उदकप्राप्तिप्रकारं जानाति ॥

नू इत्था ते पूर्वथा च प्रवाच्यं यदंगिरोभ्योऽवृणोरप ब्रजमिद्र शिक्षन्नप ब्रजं ।
ऐभ्यः समान्या दिशस्मभ्यं जेषि योत्सि च ।

मुन्वद्भ्यो रंधया कं चिद्व्रतं हृणायंतं चिद्व्रतं ॥ ४ ॥

नु । इत्था । ते । पूर्वऽथा । च । प्रऽवाच्यं । यत् । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । ब्रजं ।
इंद्र । शिक्षन् । अप । ब्रजं ॥ आ । ऐभ्यः । समान्या । दिशा । अस्मभ्यं । जेषि । योत्सि । च ।
मुन्वत्ऽभ्यः । रंधय । कं । चित् । अव्रतं । हृणायंतं । चित् । अव्रतं ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते तव संबंधि कर्मेत्येत्यमुक्तप्रकारं वक्ष्यमाणरूपं वा पूर्वथा पूर्वमिव पूर्वं यथा नु क्षिप्रं प्रवाच्यं सर्वैः स्तोतव्यं तद्वदिदानीं तत्प्रकारं सुखं ॥ नू इत्येत्येषा अच्चादित्वात्मकतिभावः ॥ कीदृशं तदिति तदुच्यते ।

यत्त्वमंगिरोभ्य एतन्नोचोत्पन्नेभ्यो महर्षिभ्यस्तेषामर्याय व्रजमंतरिक्षे गच्छंतं मेघमपावृणोः अपवृतवानसि मेघमुत्पाद्य वृष्टिमुत्पादितवानसि । व्रज इति मेघनाम व्रजो वराह इति तन्नामसु पाठात् । किंच हे इंद्र व्रजं गवां समूहमपायष्टुभ्योऽपहृत्य तेभ्य एवांगिरोभ्यः शिञ्चन् वितरन् रक्षितवानसि । यद्वा । पणिभिरपहृतं बिभ्रे स्थितं गवां व्रजमपहर्तुमपावृणोः । अपवृतद्वारमकरोः । किंच हे इंद्र एभ्य उक्तभ्य ऋषिभ्यः समान्या दिशा समानया रीत्या तेभ्यो यथा ददासि तद्वदस्त्रभ्यमपि जेषि । धनं संग्रामं वा जय । तदर्थं योत्सि । युध्यस्व च ॥ क्वांदसो विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ किंच त्वं सुन्वज्ञस्त्वदर्धमभिषवं कुर्वन्नोऽस्मभ्यं कं चिद्व्रतं सर्वमप्ययज्जानं यागविरोधिनं रंधय । बाधय । मदधीनं कुर्विःयर्थः । न केवलमयज्जानं किंतु हृणायंतं चिद्व्रतं ॥ चिदित्यवकुत्सिते ॥ अस्मासु रोषं कुर्वंतं तमेवायष्टारं स्वयं रोपवंतं वा । यद्वा । हृणायंतं चित् रोषं कुर्वंतमप्यव्रतमकर्माणं पुनर्हननासमर्थं कुर्वन् रंधय ॥ हृणीङ् रोषे कङ्गादिः । व्यत्ययेनाकारः ॥

सं यज्जनान् क्रतुभिः शूर ईक्षयन्नैनं हिते तरुषंतं श्रवस्यवः प्र यक्षंतं श्रवस्यवः ।

तस्मा आयुः प्रजावदिद्वाधे अर्चन्त्योजसा ।

इंद्र ओक्वं दिधिषंतं धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ ५ ॥

सं । यत् । जनान् । क्रतुऽभिः । शूरः । ईक्षयत् । धने । हिते । तरुषंतं । श्रवस्यवः ।

प्र । यक्षंतं । श्रवस्यवः ॥ तस्मै । आयुः । प्रजाऽवत् । इत् । बाधे । अर्चन्ति । ओजसा ।

इंद्रे । ओक्वं । दिधिषंतं । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ ५ ॥

यद्य इंद्रः शूरो विक्रांतः सन् जनान् सर्वान्प्राणिनः क्रतुभिः प्रज्ञाभिः समीक्षयत् सम्यगीक्षयति तत्तद्विषयान् । अंतर्धामिरूपेण सर्वेषां बुद्धिषु स्थित्वा तैर्विषयानुल्लेखयतीत्यर्थः । यद्वा । क्रतुभिः कर्मभिः सुष्ठतदुष्कृत रूपैर्निमित्तभूतैस्तत्फलैर्योजयति । एवं प्रेरयति सति श्रवस्त्वोऽन्नमिच्छंतो यजमाना धने गवादिरूपे हितेऽभिमतं सति । यद्वा । हिते धनेऽभिप्रेते सति । तरुषंतं । हिंसन्ति शत्रून् ॥ तरुष्यतिर्वधकर्मा । क्वांदसे लुङि व्यत्ययेन लृट् । तरतेर्वा लङ् । त्रयो विकरणाः ॥ तरंतीत्यर्थः । अतः कारणात् श्रवस्त्वोऽन्नं हविर्लक्षणमिन्द्रायात्मने विच्छंतः संतः प्र यक्षंतं । प्रकर्षेण यजते ॥ क्वांदसे लुङि व्यत्ययेन क्तः ॥ किंच तस्मा इत् तस्मै प्रसिद्धायेंद्रायैवायुर्हविर्लक्षणमन्नं प्रजावत् पुत्रादिसहितं भवति । तैः सहितैर्दीयत इत्यर्थः । किंच यजमाना ओजसा स्वकीयेन बलेन युक्ता बाधे शत्रूणां बाधने निमित्तभूते सति बाधितुं वा ॥ कृत्यार्थे तवैकैक्यत्वन इति केन्रत्ययः ॥ अर्चन्ति । पूजयन्ति । यद्वा । तस्मा इयजमानायैव बाधे बले निमित्तभूते सति । बाध इति बलनाम बाधस्तविषीति तन्नामसु पाठात् । प्रजावत् पुत्राद्युपेतमायुरन्नं लब्धुमोजसा बलेन युक्ता अर्चन्ति । इंद्रं पूजयन्ति ऋत्विज इति शेषः । किंच धीतयः कर्मवंतो यजमाना इंद्र इंद्रसमीपे ॥ गंगायां घोष इतिवत् तत्सामीप्यं लक्ष्यते ॥ इंद्रलोक इत्यर्थः । तत्रौक्थमोको निवासस्थानं ॥ स्वार्थे यत् ॥ दिधिषंतं । धारयन्ति ॥ धिष शब्दे । अत्र धारणार्थः । जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ त एव पुनर्विशेष्यन्ते । धीतयः स्वर्गसाधनकर्मवंतः संतो देवाँ अच्छा न देवानामिमुख्येन प्राप्तुमिवौक्वं दिधिषन्तेत्यन्वयः ॥

अविवाक्येऽहनि मानसग्रहभक्षणानंतरं नक्षत्रेषु दृश्यमानेष्वध्वर्युप्रमुखाः सर्वे युवं तमित्तेतां जपेयुः । गार्हपत्ये जुह्वतीति खंडे सूचितं । युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधेति जपंतः । आ० ८. १३. इति ॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धंतं वर्जेण तंतमिद्धंतं ।

दूरे चत्तार्यं च्छत्सद्गहनं यदिनक्षत् ।

अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो दूर्मा दर्षीष्ट विश्वतः ॥ ६ ॥

युवं । तं । इंद्रा॒पर्व॒ता । पु॒रः॒ऽयु॒धा । यः । नः । पृ॒त॒न्यात् । अ॒प । तं॒ऽतं । इ॒त् । ह॒तं ।
वज्रे॑ण । तं॒ऽतं । इ॒त् । ह॒तं ॥ दू॒रे । च॒त्ता॒य । छं॒त्स॒त् । ग॒ह॒नं । य॒त् । इ॒न॒क्ष॒त् ।
अ॒स्माकं॑ । श॒त्रून् । परि॑ । शू॒र । वि॒श्व॒तः । द॒र्मा । द॒र्षी॒ष्ट । वि॒श्व॒तः ॥ ६ ॥

हे इंद्रापर्वता । इंद्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान्मेघः । तदभिमानी देवः । तौ युवं युवां पुरोयुधा संग्रामे पुरतो योद्धारी नोऽस्माकं यः शत्रुः पृतन्यात् अस्मान् हंतुं पृतनामात्मन इच्छति तं तमित् सर्वमपि शत्रुमप हतं । नाशयतं ॥ हतेर्लोव्यनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । तं तमित् सर्वमपि शत्रुं हंतुं वज्रेण साधनेन प्राप्तुं । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । यद्यो वज्रः ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ दूरे चत्तायात्यंत-दूरदेशे गताय ॥ चातयतेर्वा नाशकर्मणः ॥ नष्टाय । अदर्शनमापन्नायेत्यर्थः ॥ यसितस्कभितेत्यादौ निपातनादिभावः ॥ तादृशं शत्रुं कंत्सत् कंदयति कामयते हंतुं ॥ कंदतेः कांतिकर्मण इदं रूपं ॥ किंच गहनं दुरवगाहं स्थानमतिकठिनं हृदयं शत्रुसमीपं वेनक्षत् व्याप्नोति ॥ नक्ष गतौ । क्वांदस इकारोपजनः । इनक्षतिर्वा प्रकृत्यंतरं ॥ इदानीमिंद्र एव सूयते । हे शूर शौर्यौपेतेंद्र अस्माकं विरोधिनः शत्रून् विश्वतो विश्वान् ॥ सार्वविभक्तिकससिल् ॥ परि परितो विश्वतो विश्वैरुपायैर्दर्षीष्ट । दारयसि । किंच दर्मा शत्रूणां दारकः ॥ दारयतेरन्येभ्योऽपि दृक्षंत इति मनिन् । णिलोप उदात्तनिवृत्तिखरेण मनिन् उदात्तत्वं । ह्रस्वश्च्च्वांदसः । यद्वा । दृ भये । यटादित्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥ तव पूर्वोक्तो वज्रो विश्वतः सर्वांश्शत्रून् सर्वैरुपायैर्वा दर्षीष्ट । दारयति । यद्वा । दर्मा शत्रूणां दारक इंद्रो दर्षीष्ट । कात्स्न्येन दारयति शत्रून् ॥ २१ ॥

उभे पुनामीति सप्तमं सप्तमं सूक्तं पारुच्छेपमैंद्रं । आवा चिष्टुप । अभिवृग्येत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । पिशंग-मृष्टिमित्थेषा गायत्री । अवर्मह इत्थेषा धृतिः । वनोति हीत्यनभिधानादत्यष्टिः । अचानुक्रमणिका । उभे सप्तादौ चिष्टुप तिस्रोऽनुष्टुभो गायत्री धृतिरिति ॥ अस्य सूक्तस्य विनियोगमाह शौनकः । उभे पुनामीति पुरा रिपुष्यसु प्रकीर्तिताः । ता जपन् प्रयतो नित्यमिष्टान् कामान्समश्नुते । ता जपन् हंति रक्षांसि सपत्नांश्च नियच्छति । ऋग्वि० १. २५. ॥

उ॒भे पु॒नामि॒ रोद॑सी च॒तेन॒ दु॒हो॑ द॒हामि॒ सं म॒हीर॑नि॒न्द्राः ।

अ॒भि॒वृ॒ग्य॒ यत्र॑ ह॒ता अ॒मि॒त्रा॒ वैल॑स्थानं परि॑ तृ॒ह्णा अ॒शेर॑न् ॥ १ ॥

उ॒भे इति॑ । पु॒ना॒मि॒ । रोद॑सी इति॑ । च॒तेन॑ । दु॒हः । द॒हामि॑ । सं । म॒हीः । अ॒नि॒न्द्राः ।

अ॒भि॒ऽवृ॒ग्य॑ । यत्र॑ । ह॒ताः । अ॒मि॒त्राः । वैल॑ऽस्थानं । परि॑ । तृ॒ह्णाः । अ॒शेर॑न् ॥ १ ॥

हे इंद्र ऋतेन त्वदुद्देशेन यज्ञेन बलेनोभे रोदसी यावापृथिव्यौ पुनामि । लोकद्वयं हिंसकानां तवाय-ष्टूणां वापगमनेन पावयामि । किंच भूलोकेऽनिद्रा इंद्रविरहितानामाश्रयभूता महीरवीः अत एव द्रुहो द्रोहिणामाधारभूतत्वात्स्वयमपि द्रोग्धीः सं दहामि । संभूयैकहेलया दहामि । पुनस्ता एव विशेयते । यत्र यासु भूमिष्वमित्राः शत्रवोऽभिवृग्याभितो गत्वा हताः सर्वतः प्राप्ता अस्माभिर्घातिता वा ॥ वृगतिर्गतिकर्मा । क्वांदसो धातुः ॥ ते सर्वे परि तृह्णा हिंसिताः ॥ तृह् हिंसार्थः । ऊदित्वावस्थ विभाषेतीदृप्रतिषेधः ॥ हिंसिताः संतोऽशेरन् । शयनं प्राप्ताः ॥ शेतैर्व्यत्ययेन परस्मैपदं । शीङो रुट् । पा० ७. १. ६. । शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ वैलस्थानं । विलशब्दो गर्तसमानार्थः । स च गर्तः श्मशानवचनः । अतोऽयमपि श्मशानवाची । अथवा विलसंबन्धिस्थानं नागलोकः । तत्र वाशेरन् ॥ यद्वा । विल क्षेप इति धातुः । घञर्थे कः । स्वार्थिकोऽण् । तत्र श्वाः क्षिप्यंत इति वैलस्थानं श्मशानं ॥ तत्र त्वया हता भूमिं श्मशानवत्कृत्वा सर्वत्र शेरते । तान्द हामीत्यर्थः ॥

अ॒भि॒वृ॒ग्या॑ चि॒द॒द्रि॒वः शी॒र्षा या॑तु॒मती॑नां ।

छि॒न्धि व॑टूरि॒णा प॒दा म॒हाव॑टूरि॒णा प॒दा ॥ २ ॥

अभिऽवृण्य । चित् । अद्रिऽवः । शीर्षा । यातुऽमतीनां ।

छिंधि । वटूरिणा । पदा । महाऽवटूरिणा । पदा ॥ २ ॥

अद्रिबो वैरिणां भक्तक यद्वाद्रिर्मेघस्यादार्तरिद्र त्वं यातुमतीनां हिंसावतीनां सेनानां । यद्वा । यात-
नसाधनान्यायुधानि यातूनि तद्वतीनां । अथवा । यातवो रचांसि तद्वतीनां सेनानां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ शत्रूणां
सेनाः । शीर्षा शीर्षाख्यभिवृग्या चिदभितः प्राप्यैव छिंधि । चूर्णय । यद्वा । तासां संबंधीनि रथादीनि
छिंधि । केन साधनेनेति तदुच्यते । वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन सर्वव्याप्तेन त्वदीयपादेन । अतिवि-
स्तृतेनेत्यर्थः । यद्वा । वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन हस्तिनः संबंधिना पादेन । ऐरावतपादेनेत्यर्थः । न केवलेन
येन केन पादेनेत्याह । महावटूरिणा पदा महावेष्टनवता स्वीयेनैरावतसंबंधिना वा पादेन छिंधि । चूर्णय ॥
वट वेष्टने । खर्जिपिण्यादिभ्य ऊरोलचौ । उ० ४. ९० । इत्यूरप्रत्ययः । अत इनिठनावितीनिः ॥

अवासां मघवञ्जहि शर्धो यातुमतीनां । वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥ ३ ॥

अव । आसां । मघऽवन । जहि । शर्धः । यातुऽमतीनां । वैलऽस्थानके । अर्मके ।

महाऽवैलस्थे । अर्मके ॥ ३ ॥

हे इंद्र मघवन् धनवन् आसां यातुमतीनां । यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि । तद्वतीनां यातुधानवतां
वा सेनानां शर्धो बलमव जहि । चूर्णय । तथा कृत्वा चार्मके कुत्सिते श्वैररणीये वैलस्थानके कुत्सिते पूर्वोक्त-
लक्षणे भ्रमशाने क्षपयेति शेषः । यद्वा । वैलस्थानके बिलसंबंधिनि कुत्सिते स्थानेऽधकारावृतेऽधोत्वोके
स्थापयेति शेषः । ननु यच्च क्वचित्चुद्रे नेत्याह । महावैलस्थे सर्वैर्गतव्ये महाभ्रमशाने नागलोके वा । पुनः
कीदृशे । अर्मके कुत्सिते गतासुभिररणीये ॥

यासां तिस्रः पंचाशतोऽभिवृंगैरपावपः । तत्सु ते मनायति तत्सु ते मनायति ॥ ४ ॥

यासां । तिस्रः । पंचाशतः । अभिऽवृंगैः । अपऽअवपः । तत् । सु । ते । मनायति ।

तत्कात् । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

हे इंद्र यासां पूर्वमंचोक्तलक्षणां सेनानां तिस्रः पंचाशतः त्रिगुणितपंचाशत्संख्यां सार्धशतमभिवृंगैरभि-
गमनैः । वृंगतिर्गतिकर्मेत्युक्तं ॥ अभिगम्यापावपः नाशितवानसि । हे इंद्र तत्तादृशं सेनावधादिरूपं कर्म सु
मनायति । सुष्ठु संभावयतीत्यर्थः । किंच हे इंद्र ते तवाध्यर्धशतशत्रुसेनाजयरूपं महदपि तकदिति सु मनायति ।
अत्यल्पमिदमिति सुष्ठु मन्यते ॥

पिशंगभृष्टिमंभृणं पिशाचिमिद्र सं मृण । सर्वं रक्षो नि बर्हय ॥ ५ ॥

पिशंगऽभृष्टिं । अंभृणं । पिशाचिं । इंद्र । सं । मृण । सर्वं । रक्षः । नि । बर्हय ॥ ५ ॥

हे इंद्र पिशंगभृष्टिमीषद्रक्तवर्णं अंभृणमतिमयंकरं शब्दायमानं ॥ भ्रण शब्दे । यद्बलुगतात्पचाद्यचि
च्छांदसो भलोपश्च ॥ यद्वा । महांतं । अतिप्रवृद्धमित्यर्थः । अंभृण इति महन्नाम अंभृणो माहिन इति तच्च
पाठात् । उक्तविधिं पिशाचिं पिशाचविशेषं । जरामित्येके । सं मृण । कृण्वन्त्येते । न केवलं तमेकं किंतु सर्वं
रक्षो रक्षणनिमित्तभूतं राक्षसादिकं नि बर्हय । निषूदय ॥ नृह हिंसायां चौरादिकः ॥ नामय । वधकर्मैतत्
नितोश्चयति निबर्हयतीति तचोक्तत्वात् ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र ऐंद्रतुचस्त्रावर्मः इंद्रेत्यादिके प्रथमाद्वितीये । षष्ठ्येति खंडे सूचितं ।
अवर्मह इंद्र वृषमिंद्र । आ० ८. १. इति ॥

अवर्मह ईद्र ददृहि शुधी नः शुशोच हि द्यौः सा न भीषाँ अद्रिवो

घृणान् भीषाँ अद्रिवः ॥ शुष्मिन्तमो हि शुष्मिर्बिर्वधैरुपेभिरीयसे ।

अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्त्वभिस्त्रिभिः शूर सत्त्वभिः ॥ ६ ॥

अवः । महः । ईद्र । ददृहि । शुधि । नः । शुशोच । हि । द्यौः । सा । न । भीषा । अद्रिऽवः ।

घृणात् । न । भीषा । अद्रिऽवः ॥ शुष्मिन्तमः । हि । शुष्मिऽभिः । वधैः । उपेभिः । ईयसे ।

अपुरुषऽघ्नः । अप्रतिऽइत् । शूर । सत्त्वऽभिः । त्रिऽसप्तैः । शूर । सत्त्वऽभिः ॥ ६ ॥

हे ईद्र महो महतो मेघस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ महान्तं जलधारिणं मेघं महान्तं वृचं वावरवस्तादवाङ्मुखं ॥
पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययोऽवादेशश्च । अस्मरूधरवरितुभयथा कंदसि । पा० ८. २. ७०. । इति रेफः ॥ ददृहि ।
विदारय । किंच नोऽस्मदाक्यं शुधि । शुणु । हे अद्रिवः । अद्रिर्मेघः । तद्वन्निद्र हि यस्मात्कारणाद्दौर्बुलोकी
देवानामाश्रयभूतः शुशोच शोचति । वृथ्यभावेन हविराद्यभावादिति भावः । तच्च दृष्टान्तः । चा न ॥ चेति
भूनाम । चार्थंति निवसंत्यस्यामिति चाः । चै जै वै चये । अधिकरणे क्तिप् ॥ चा न सर्वनिवासाश्रयभूमिरिव ।
सा यथा भीषा वृथ्यभावात्सत्यादिशेषभीत्या शोचति तद्वत् । लोकद्वयमपि वृथ्यभावेन शोचतीत्यर्थः ।
असुरपक्षं लोकद्वयमावृत्य प्रवर्धमानं धर्तुमसहमाने बावापृथिव्यौ शोचत इत्यर्थः । तस्माच्छुधीति पूर्वचान्वयः ।
भीतौ दृष्टान्तः । हे अद्रिवः शत्रूणां भक्षक । यद्वा । अद्रिर्वज्रः । तेन तद्वत् । हे ईद्र घृणाङ्गीषा न दीप्ता-
दभेर्मूर्त्यंतरात्त्वष्टुर्भोत्विव । त्वष्टुर्भोत्वा पूर्वं यथा बावापृथिव्यौ शोचतस्तद्वत् । अचेतिहासमाहुः । पूर्वं जगति
महान्धकारेणावृति सति देवा विचिंत्यापि प्रार्थितवन्तः । स च त्वष्टुरूपेण बावापृथिवीभ्यां सकाशात्तमो
बुदस्यनुदपद्यत । तं दृष्ट्वा बावापृथिव्यौ बिभ्यतुरिति । स चोभे त्वष्टुर्बिभ्यतुः । ऋ० १. ९५. ५. । इत्यादिश्रुतितो
ऽवगंतव्यः । यद्वा । घृणः केवलोऽपिः । तस्माद्यथा बिभीतस्तद्वत् । सा च भीतिररेजेतां रोदसी । ऋ० १.
३१. ३. । इत्यादिश्रुतितोऽवगंतव्या । तादृशभीतिं वृष्टिप्रदानेन परिहरेत्यर्थः । हे ईद्र त्वं शुष्मिर्बलैः शुष्मि-
न्तमो हि । अतिशयेन बलवान् खलु । अतः कारणादुपेभिरुद्रूणैरिति क्रूरैर्वधैस्तदुपायैः सहितस्त्वमीयसे । शत्रून्
मेघान्वा गच्छसि ॥ ईद्र गतौ । देवादिकत्वात् श्यन् ॥ यद्वा । शुष्मिर्बिर्वधैरिति संबंधः । हे शूर विक्रांत
सत्वभिरप्रतीतावसन्नै रक्षःप्रभृतिभिरप्रतिगत युद्धे शत्रुभिरनाक्रांत । यद्वा । सत्वभिः प्राणिभिरसंस्कृतमनस्कै-
रनधिगत । अपुरुषघ्नः पौरुषोपेतानां यजनसमर्थानामहननस्त्वं । त्रिसप्तैः सत्वभिस्त्रिभिः सप्तभिर्वा सत्वभि-
रनुचरैरुपेतः सन् । ईयस इत्यन्वयः ॥

प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्ताद्वनोति हीलिषा प्रक्षेपणीया । तत्रैव खंडे सूचितं ।
वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसो मो षु वो अस्मदमि तानि पौंखा । आ० ८. १. । इति ॥

वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसः सुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विषो देवानामव द्विषः ।

सुन्वान इत्तिषासति सहस्रा वाज्यवृतः ।

सुन्वानायेंद्रो ददात्याभुवं रयिं ददात्याभुवं ॥ ७ ॥

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयं । परीणसः । सुन्वानः । हि । स्म । यजति । अव । द्विषः ।

देवानां । अव । द्विषः ॥ सुन्वानः । इत् । सिसासति । सहस्रा । वाजी । अवृतः ।

सुन्वानाय । इंद्रः । ददाति । आऽभुवं । रयिं । ददाति । आऽभुवं ॥ ७ ॥

हे ईद्र सुन्वन् त्वामुद्दिष्टाभिषवं कुर्वन्त्यजमानः क्षयं सर्वैर्वस्तव्यं गंतव्यं वा गृहं वनोति हि । त्वत्प्रसादात्सं-
भजते । हिः प्रसिद्धार्थः । किंच सुन्वानो हि सोमयागं कुर्वाण एव परीणसः परितो नृद्वान् संबद्धान् द्विषो

द्वेष्टुनव यजति । नाशयति । न केवलं यागद्वेषिणः देवानां द्विषोऽप्यव यजति । किंच मुन्वान इदमिषवीप-
लक्षितं यागं कुर्वीणो हे इंद्र त्वत्प्रसादाद्वाजी वाजवानन्नवान् अवृतः परैरनाक्रांतः सन् सहस्रा सहस्राण्य-
परिमितानि गवादिधनानि सिषासति । साधयितुं संभक्तुं वेच्छति ॥ सनेः सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादि-
डभावे जनसमखनेत्यात्वं ॥ केनेदं लभ्यत इति तत्राह । मुन्वानयिंद्रमुद्दिश्य सोमयागं कुर्वीणाय यजमानाय
वायमिंद्र आभुवं समंताद्भवनशीलं तथाभुवं पुनर्भवनशीलमतिसमृद्धं रयिं गवादिरूपं धनं ददाति । प्रयच्छति ।
तस्मात्मुन्वानः सिषासतीत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ १९ ॥

विंशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्रा त्वा जुव इति षट्च प्रथमं सूक्तं पारुक्तेपमात्यष्टं । त्वं नो वायवित्यं-
त्याष्टिश्चतुःषष्ठ्यक्षरा । वायव्यं त्वित्युच्यमानत्वादिसुत्तरं च वायुदेवत्यं । अत्रानुक्रमणिका । आ त्वा पञ्चायव्यं
त्वंत्याष्टिरिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

आ त्वा जुवो ररहाणा अभि प्रयो वायो वहँत्विह पूर्वपीतये सोमस्य पूर्वपीतये ।

ऊर्ध्वा ते अनु सूनृता मनस्तिष्ठतु जानती ।

नियुत्वता रथेना याहि दावने वायो मखस्य दावने ॥ १ ॥

आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति । वहँतु । इह । पूर्वऽपीतये ।

सोमस्य । पूर्वऽपीतये ॥ ऊर्ध्वा । ते । अनु । सूनृता । मनः । तिष्ठतु । जानती ।

नियुत्वता । रथेन । आ । याहि । दावने । वायो इति । मखस्य । दावने ॥ १ ॥

हे वायो त्वा त्वां जुवो गमनशीला ररहाणाः शीघ्रगामिनो बलवंतो वा सामर्थ्यान्नियुत्संज्ञका अन्धाः ॥
रहि गतौ । लिटः कानच् । छांदसोऽनुनासिकलोपः ॥ इहास्मिन्यज्ञे प्रयस्वरपुरोडाशादि हविर्लक्षणमन्नं
वहंतु । प्रापयंतु । किमर्थं । पूर्वपीतये पूर्ववत्पानाय । पुनः किमर्थं । पूर्वपीतय इतरदेवेभ्यः पुरा पानाय ॥
मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥ किंच हे वायो ते तव संबंधि मनोऽनु सूनृता प्रियसत्वात्मिका स्तुतिरूपा-
स्सदीया वाक् तिष्ठतु । आश्रित्य सर्वदा वर्ततां । हर्षयत्वित्यर्थः । सूनृतेति वाङ्माम सूनृता ब्रह्मेति तन्नामसूक्त-
त्वात् । ऊर्ध्वोन्नता तथा जानती तव गुणान्विशेषेणावगच्छती । सोमपानार्थं स्तुत्यर्थं च हे वायो मखस्य
यज्ञस्य दावने दातव्याय हविषे तत्स्वीकाराय । पुनः किमर्थं । दावनेऽस्मभ्यमभिमतदानाय ॥ उभयत्र ददातिः
कर्मणि भावे च क्रमेणादिको वनिः । छांदस उपधालोपः ॥ नियुत्वता रथेन नियुज्जियुक्तेन रथेना याहि ।
आगच्छ ॥

मंदंतु त्वा मंदिनो वायुविंदवोऽस्मत्क्राणासः सुकृता अभिद्यवो

गोभिः क्राणा अभिद्यवः ॥ यज्ञं क्राणा इरध्यै दक्षं सचंत ऊतयः ।

सध्रीचीना नियुतो दावने धिय उप ब्रुवत ई धियः ॥ २ ॥

मंदंतु । त्वा । मंदिनः । वायो इति । इंदवः । अस्मत् । क्राणासः । सुऽकृताः । अभिऽद्यवः ।

गोभिः । क्राणाः । अभिऽद्यवः ॥ यत् । ह । क्राणाः । इरध्यै । दक्षं । सचंते । ऊतयः ।

सध्रीचीनाः । निऽयुतः । दावने । धियः । उप । ब्रुवते । ई । धियः ॥ २ ॥

हे वायो त्वा त्वामस्यदस्माकं संबंधिन इंदवः क्लेदयितारः सोमा मंदंतु । मादयंतु ॥ व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥
कीदृशः सोमाः । मंदिनो मादयितारः क्राणासः कुर्वीणाः स्वकार्यं हर्षादिकं सुकृता अभिद्यवोऽभितो योतयंतः गोभिर्वाग्भिर्मेचरूपाभिः क्राणाः क्रियमाणा
ह्यमानाः । यद्वा । गोभिर्गंतुमिराहवनीयं प्रत्यानेतुभिः क्राणा ह्यमानाः ॥ करोतिः शानच् । छांदसः शपो

लुक् ॥ तथाभिबबोऽभिगंतारः । हे वायो यद्यस्मात्कारणात् । हश्ब्दः प्रसिद्धौ । दक्षमस्त्रागदेशं प्रति
 गंतुमुत्साहवंतं समर्धयितारमौ त्वां नियुत एतत्संज्ञकास्तवाश्वा दावने दानाय हविःस्वीकारनिमित्तं धियः
 कर्माण्युद्दिश्य सचंते त्वां संगच्छंते यागदेशं वा । किमर्थं । इरध्वै प्रापयितुं परिचरितुं वा ॥ ईर गतौ । तुमर्थे
 कथ्यैप्रत्ययः । इस्वस्कांदसः ॥ इरध्वतिः परिचरणकर्मा इरध्वति विधेमिति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ कीदृशास्ताः ।
 क्राणाः स्वत्वापारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः । क्राणाः कुर्वाणा इति यास्कः । नि० ४. १९. । ऊतयो रक्षणवत्यः
 प्रीतियुक्ता वा तथा सध्रीचीनास्त्वया सहांचंत्यो गच्छंत्यः ॥ सहस्य सध्रिर्विभाषांचरिति स्वार्थे खः । व्यत्ययेनां-
 तोदान्तः ॥ किंच धियः कर्मवंतो बुद्धिमंतो वा ऋत्विजो यजमाना वोप ब्रुवते । उपेत्य ब्रुवंति स्वाभिमतं
 विज्ञापयन्ति वा ॥

वा॒युयु॑क्ते रोहि॑ता वा॒युर॑रु॒णा वा॒यू रथे॑ अजि॒रा धुरि॑ वो॒ळ्वे
 वहि॑ष्ठा धुरि॑ वो॒ळ्वे ॥ प्र बो॑धया॒ पुरं॑धिं जा॒र आ स॑स॒तीमि॑व ।

प्र च॑क्षय॒ रोद॑सी वासयो॒षसः॑ अ॒वसे॑ वासयो॒षसः॑ ॥ ३ ॥

वा॒युः । यु॒क्ते । रोहि॑ता । वा॒युः । अ॒रु॒णा । वा॒युः । रथे॑ । अजि॒रा । धुरि॑ । वो॒ळ्वे
 वहि॑ष्ठा । धुरि॑ । वो॒ळ्वे ॥ प्र । बो॑धय॒ । पुरं॑धिं । जा॒रः । आ । स॑स॒तीं॑ऽइ॒व ।

प्र । च॒क्षय॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । वा॒सय॒ । उ॒षसः॑ । अ॒वसे॑ । वा॒सय॒ । उ॒षसः॑ ॥ ३ ॥

अयं वायू रोहिता रोहितवर्णावश्चौ धुरि धारणप्रदेशे रथस्याग्रभागे यद्वा भारवहने युक्ते । क्वचिद्यो-
 जयति । तथा क्वचिदरुणारुणवर्णौ धुरि युक्ते । तथाजिराजिरौ गमनशीलौ वर्णविशेषयुक्तौ कदाचियुक्ते ।
 यद्वा । एतदुभयत्र संबध्यते । किमर्थं युक्त इति तदाह । वोळ्वे धुरं वोढुं भारवहनाय । किंच वहिष्ठा वहिष्ठा-
 वतिशयेन वोढारावश्चौ ॥ वोढृशब्दादिष्ठनि तुरिष्ठमेयःस्विति तुलोपः । टत्वादिकमसिद्धत्वान्नवर्तते । द्विवच-
 नस्वाकारः ॥ धुरि वोळ्वे महद्भारं वोढुं महति भारे वोढव्ये सति । पुनःपुनर्वायुग्रहणमश्वयोजनवचनं
 चातिशीघ्रमागच्छतीति ज्ञापनार्थं । इदानीं प्रत्यक्षेणाह । हे वायो पुरंधिं बज्रप्रज्ञं सामर्थ्यायजमानमिति
 गम्यते । पुरंधिर्बज्रधीरिति यास्कः । नि० ६. १३. । तं प्र बोधय । रथेन शीघ्रमागत्य प्रज्ञापय हविःस्वीकारा-
 येति भावः । तत्र दृष्टान्तः । जारः पारदारिक आ ससतीमुपपत्यागमनध्यानेनेषत्स्वपंतीं पुरंधिमिव प्रकृष्टश-
 रीरधारिणीं योषितमिव । तां यथा स्वसंकेतेन स प्रबोधयति तद्वत्त्वमपि कर्मव्यशेषत्स्वपंतं यजमानं
 प्र बोधय । किंच तदर्थं रोदसी बावापृथिव्यौ प्र चक्षय । प्रकर्षेण प्रख्यापय । प्रकाशयेत्यर्थः । तत्प्रकाशार्थ-
 मुषसो वासय । उषःकालानपि यथावत्स्थापय । प्रभातं कुर्वित्यर्थः । पुनस्तदेव प्रार्थते । अवसे । अव इत्यज्ञ-
 नाम । तव हवीरूपान्नस्वीकारायोषसो वासय ॥

तुभ्य॑मुषासः शुच॑यः परा॒वति॑ भ॒द्रा व॒स्त्रा त॒न्वते॑ दंसु॑ र॒श्मिषु॑ चि॒त्रा न॒व्येषु॑ र॒श्मिषु॑ ।
 तुभ्य॑ धे॒नुः स॒बर्दु॑घा वि॒श्वा व॒सूनि॑ दो॒हते॑ ।

अ॒ज॒नयो॑ म॒रुतो॑ व॒क्षणा॑भ्यो दि॒व आ व॒क्षणा॑भ्यः ॥ ४ ॥

तुभ्य॑ । उ॒षसः॑ । शुच॑यः । परा॒ऽवति॑ । भ॒द्रा । व॒स्त्रा । त॒न्वते॑ । दं॑ऽसु । र॒श्मिषु॑ ।
 चि॒त्रा । न॒व्येषु॑ । र॒श्मिषु॑ ॥ तुभ्य॑ । धे॒नुः । स॒बः॑ऽदु॒घा । वि॒श्वा । व॒सूनि॑ । दो॒हते॑ ।

अ॒ज॒नयः॑ । म॒रुतः॑ । व॒क्षणा॑भ्यः । दि॒वः । आ । व॒क्षणा॑भ्यः ॥ ४ ॥

हे वायो तुभ्यं त्वदर्थमुषास उषसः पूर्वोक्तरीत्या त्वया प्रकाशिताः शुचयः शुद्धा दीप्ता वा परावत्यंत-
 दूरदेशेऽंतरिक्षे दंसु दंसेषु कर्मवत्सु । यद्वा । गृहनामैतत् ॥ अंत्यलोपस्कांदसः ॥ गृहवदाच्छादकेषु । रश्मिषु

स्वकीयेषु तैर्मद्रा भंदनीयानि कल्याणानि वस्त्राच्छादनयोग्यानि वस्त्राणि तन्वते । विस्तारयन्ति । यद्वा ।
उषसो दंसु यागगृहेषु देवयजनेषु रश्मिषु होमाय प्रदीप्ताभिज्ज्वालावत्स्वागताय तुभ्यं भद्रा वस्त्रा तन्वते ।
अभिज्ज्वाला एव वस्त्राणि विस्तारयन्तीत्यर्थः । उषःकालेऽग्नीनां प्रज्वाल्यमानत्वात्ता एव वस्त्राणीत्युपचर्यते ।
ननु केवलं साधारणानि वस्त्राणि नेत्याह । नव्येषु नूतनेषु सूयमानेषु ॥ गु सुती । अचो यत् । वांतो यि
प्रत्यय इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥ रश्मिषु चित्राणि नानावर्णयुक्तान्याश्चर्यभूतानि तन्वते ।
उषःकाले रश्मीनां नानावर्णत्वादिति भावः । अग्निद्वरिति पक्षे ज्वालानां कालीकरालीत्यादिरूपेण नाना-
वर्णत्वाच्चित्तत्वं । किंच हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं त्वयागार्थमेव धेनुर्धृतादिना प्रीणयित्री गौः । जाताविकवचनं ।
सबर्द्धुधा । सबरित्यमृतनाम । तस्य दोग्ध्री ॥ दुहः कव्यश्चेति कप् ॥ सती विश्वा वसूनि सर्वाणि धनान्याद्या-
दिरूपाणि दोहते । स्वयमेव दुग्धे । प्रीणयतीत्यर्थः ॥ कर्मकर्तरि न दुहस्वुनमां । पा० ३. १. ८९. इति यग-
भावः । छांदसः शपो लुगभावः ॥ कस्तव विशेष इति चेत् उच्यते । हे वायो दिवो दीप्तादंतरिक्षान्मरुत
एतन्नामकान् मेघं विशीर्य वृष्ट्युत्पादकान् त्वदंशभूतान्देवानजनयः । जनयसि । उत्पादयसि । किमर्थमिति
तदुच्यते । वक्षणाभ्यः प्रवहणशीलाभ्योऽज्ञो वृष्टिलक्षणाभ्यः । तथा वक्षणाभ्यः । नदीनामेतत् वक्षणा रुजाना
इति तन्नामसु पाठात् । तासामर्थाय ॥

तुभ्यं शुक्रासः शुचयस्तुरण्यवो मदेषूया इषणंत भुर्वण्यपामिषंत भुर्वणि ।

त्वां त्सारी दसमानो भगमीट्रे तक्ववीये ।

त्वं विश्वस्माद्भुवनात्पासि धर्मेणासुर्यात्पासि धर्मेणा ॥ ५ ॥

तुभ्यं । शुक्रासः । शुचयः । तुरण्यवः । मदेषु । उयाः । इषणंत । भुर्वणि ।

अपां । इषंत । भुर्वणि ॥ त्वां । त्सारी । दसमानः । भगं । ईट्रे । तक्ववीये ।

त्वं । विश्वस्मात् । भुवनात् । पासि । धर्मेणा । असुर्यात् । पासि । धर्मेणा ॥ ५ ॥

हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं शुक्रासो दीप्ताः शुचयः शुद्धाः । सोमस्य पातारोऽत्यंतं शुद्धा भवन्ति । किमु वक्तव्यं
तेषां शुद्धत्वे । तुरण्यवस्वरणयुक्तास्त्वां प्राप्तुं उया उद्गूणतेजसः सोमा मदेषु तव मदेषु निमित्तभूतेषु भुर्वणि
भरणवति याग इषणंत । आहवनीयं प्रति गच्छन्ति इच्छन्ति वा ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं । शश्रमी द्वी विकरणी ॥
किंचापां भुर्वणि मेघ इषंत । उदकमिच्छन्त्युत्पादयितुं । अग्नौ ह्ययमानस्याहुतेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् ।
यद्वा । यजमानास्त्वामुद्दिश्याजुह्वाना अपां वर्षणमिषंत । इच्छन्ति । किंच हे वायो भगं भजनीयं त्वां त्सारी
त्वरणवानत्यंतभीतो दसमान उपवीणो यज्ञविघातकैः पयोव्रतादिनियमैर्वा यजमानसक्त्ववीये तस्कराणां
गच्छन्ति ॥ इड सुती । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥ यतस्त्वं विश्वस्माद्भुवनात्
सर्वस्वालोकात् भूतजाताद्वा लोकत्रयसंबन्धिनी भयाद्धर्मणास्सदीयहविषां धारणेन पासि पालयसि । किंचा-
सुर्यादसुरसंबन्धिनी भयाद्विशेषेण पासि धर्मणास्सद्धारणेन पोषणेन वा युक्तः सन् । यत एवं करोषि अतः
सौमीत्यर्थः ॥

त्वं नो वायवेषामपूर्यः सोमानां प्रथमः पीतिमर्हसि सुतानां पीतिमर्हसि ।

उतो विहुत्सतीनां विशां ववर्जुषीणां ।

विश्वा इत्ते धेनवो दुह आशिरं घृतं दुहते आशिरं ॥ ६ ॥

त्वं । नः । वायो इति । एषां । अपूर्यः । सोमानां । प्रथमः । पीतिं । अर्हसि ।

सुतानां । पीतिं । अर्हसि ॥ उतो इति । विहुत्सतीनां । विशां । ववर्जुषीणां ।

विश्वाः । इत् । ते । धेनवः । दुहे । आऽशिरं । घृतं । दुहते । आऽशिरं ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमपूर्वः । न विद्यते पूर्वं यस्मात् तत्पानमपूर्वं । तदर्हतीत्यपूर्वः । तादृशः अत एव प्रथम इतरदेवेभ्यः पूर्वभूतः सन् सोमानां पीतिं पानमर्हसि । प्राप्नोषि । सुतानामभिषवकृतानां सोमानां पीतिं पानमर्हसि । यत्र यत्राभिषवोऽस्ति तत्र सर्वत्र नियमेन पिबसीत्यर्थः । पूर्वं प्राथम्याभिप्रायेण इदानीं तु सर्वत्र सोमवति यागेऽस्य पानमस्तीति ज्ञापयितुं पृथगभिधानं । न केवलं सोमपानमात्रं उतो अपि तु विजृम्भतीनां विशेषेण होमवतीनामाह्वानवतीनां वा ॥ जुहोतेः संपदादिलक्षणो भवि क्लिप् । ततो मतुञ्जिपौ ॥ ववर्जुषी-
णामनभिमतपापं वर्जयतीनां ॥ वर्जयतेर्लिटः क्लमुङीप्प्रसारणत्वानि ॥ विश्वामृत्विग्यजमानरूपाणां प्रजानां संबंधि हविः स्वीकरोषीति शेषः । यद्वा । तेषां यष्टृणां विश्वा इज्जेनवः सर्वा अपि गावस्ते त्वदर्धमाशि-
रमाश्रयणद्रव्यं क्षीरं दुह्रे । दुह्रति स्वयमेव ॥ कर्तरि न दुहस्त्रुनमामिति यगभावः । लोपस्त आत्मनेपदे-
ष्विति तलोपः । वज्रं वन्दसीति रुट् ॥ तथाशिरं घृतमुपस्तरणाभिघारणाद्याश्रयणाय योग्यं करणं
द्रव्यं दुहते ॥ ॥ २३ ॥

स्तीर्णं बर्हिरिति नवर्चं सूक्तं पारुक्छेपमात्यष्टं । पूर्वत्र तुशब्दाद्वायुदेवत्वं । आ वां रथ इत्याद्युक्तपंचकर्मद्रं ।
सप्तम्यष्टम्यावष्टी । अत्रानुक्रमणिका । स्तीर्णं नव चतुर्थ्याद्याः पंचैन्द्रास्योपांत्वे अष्टी इति ॥ सूक्तस्य विशेषविनि-
योगो लैंगिकः । दशराचस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यौ तुचौ प्राकृतयोर्वायव्यैन्द्रवायव्ययोः स्थाने विनियुक्तौ ।
षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । स्तीर्णं बर्हिरिति तुचौ । आ० ८. १. इति ॥

स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतये सहस्रेण नियुता नियुत्वे शतिनीभिर्नियुत्वे ।

तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।

प्र ते सुतासो मधुमंतो अस्थिरन्मदाय क्रत्वे अस्थिरन् ॥ १ ॥

स्तीर्णं । बर्हिः । उप । नः । याहि । वीतये । सहस्रेण । निऽयुता । नियुत्वे ।

शतिनीभिः । नियुत्वे ॥ तुभ्यं । हि । पूर्वऽपीतये । देवाः । देवाय । येमिरे ।

प्र । ते । सुतासः । मधुऽमंतः । अस्थिरन् । मदाय । क्रत्वे । अस्थिरन् ॥ १ ॥

हे वायो नोऽस्त्वद्यज्ञार्थं स्तीर्णमासृतं बर्हिरभिलक्ष्योप याहि । आगच्छ । किमर्थं । वीतये हविषां
भक्षणाय । केन साधनेनेति तदुच्यते । सहस्रेण सहस्रसंख्याकेन नियुता । जातावेकवचनं । नियुत इति
वायोरश्चानां नामधेयं नियुतो वायोरिति निरुक्तत्वात् । नै० १. १५. । तथा शतिनीभिः शतसंख्योपेताभिर्नि-
युज्जिरागच्छति शेषः । यद्वा । सहस्रेण नियुता शतिनीभिश्च नियुज्जिर्नियुत्वे तद्वते देवाय हविर्दीयत इति
शेषः । यद्वा । तुभ्यमित्यनेन संबंधः । उक्तसंख्याकाभिर्नियुज्जिस्तद्वते देवाय द्योतमानाय तुभ्यं ॥ डयि च । पा०
६. १. २१२. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥ पूर्वपीतय इतरदेवेभ्यः पूर्वं पानाय देवा येमिरे । यमितवंतः । यद्वा । स्तोतार
ऋत्विजो देवाय तुभ्यं येमिरे । आहवनीयं प्रति सोमं नियमितवंतः । अयं पिबा मधूनां सुतं वायो
। ऋ० ४. ४६. १. । इत्यादिमंचांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । किंचैत त्वदर्धं सुतासोऽभिषुता मधुमंतो माधु-
र्योपेताः सोमा मदाय तव मोदायास्थिरन् । तिष्ठति । किंच क्रत्वे कर्मणे तत्सिद्ध्यर्थमस्थिरन् । ऋत्विग्भिर्धु-
तास्तिष्ठति । अतस्त्वं पिबेति शेषः ॥ तिष्ठतेऽङ्गादसे लुङि व्यत्ययेन झस्य रन् । स्थाप्नोतिश्चेति सिचः क्त्वि-
धातोरित्वं च । ह्रस्वाङ्गादिति सिलोपः ॥

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्पर्हां वसानः परि कोशमर्षति

शुक्रा वसानो अर्षति ॥ तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हूयते ।

वहं वायो नियुतो याह्यस्मयुर्जुषाणो याह्यस्मयुः ॥ २ ॥

तुभ्यं । अयं । सोमः । परिऽपूतः । अद्रिऽभिः । स्याहा । वसानः । परि । कोशं । अर्पति ।
शुक्रा । वसानः । अर्पति ॥ तव । अयं । भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । हूयते ।
वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अस्मऽयुः । जुषाणः । याहि । अस्मऽयुः ॥ २ ॥

हे वायो तुभ्यं तुभ्यं त्वदर्थं ॥ सुपां सुलुगिति चतुर्थी लुक् ॥ अयं सोमो ह्ययमानः कोशं कोशस्थानीयं ग्रहमर्पति । गच्छति । प्राप्नोति । कीदृशः सोमः । अद्रिभिः परिपूतः । अभिषवसाधनैरपगतजीयत्वेन शोधितः । यद्वा । अद्रिभिरभिषुतो दशापवित्रशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः । तथा स्याहा स्पृहणीयानि तेजांसि वसानः पिधानः । किंच शुक्रा निर्मलानि दीप्तानि वा तेजांसि वसानः सोमोऽर्पति । त्वां प्राप्नोति ॥ ऋषी गतौ । व्यत्ययेन शप् ॥ हे वायो आयुषु मनुष्येषु यष्टव्यत्वेन स्थितो भागो भजनीयः सोमस्तव त्वदर्थं देवेषु मध्ये हूयते । सत्स्वपीतरेषु देवेषु यतः सोमस्तव भागः अतः प्रथमं तुभ्यं हूयत इत्यर्थः । किंच हे वायो एवं तं सोममस्त्रयुरस्त्रामिस्त्रावान् ॥ मत्वर्थीयो युः ॥ त्वं नियुतो वह । नियुत्सञ्चकानश्चान्वहनाय प्रापय । ततः परं याहि । दिवं प्रति गच्छ । तथा कुर्वन् अस्त्रयुरस्त्रामिर्युक्तः सन्नस्त्राननुगृह्णन् अस्त्रान्कामयमानो वा ॥ क्वचि क्त्वांद्सेऽत्यलोपे क्वाच्छंदसीलुः ॥ जुषाणः प्रीयमाणो याहि । गच्छ ॥

आ नो नियुज्भिः श्रुतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि वीतये
वायो हव्यानि वीतये ॥ तवायं भाग ऋत्वियः सरश्मिः सूर्ये सचा ।
अध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥ ३ ॥
आ नः । नियुत्ऽभिः । श्रुतिनीभिः । अध्वरं । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । वीतये ।
वायो इति । हव्यानि । वीतये ॥ तव । अयं । भागः । ऋत्वियः । सरश्मिः । सूर्ये । सचा ।
अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ ३ ॥

हे वायो त्वं नोऽध्वरमस्त्रासंबन्धिनं यच्च श्रुतिनीभिर्नियुज्भिः सहस्रिणीभिश्च तामिस्त्रदीधिरश्चैर्नोऽस्त्राद्यज्ञ-
सुपा याहि । उपागच्छ । किमर्थं । वीतये त्वदभिमतकामाय तत्पूरतये । आगत्य च हव्यानि वीतये सोमादि-
हविर्भक्षणायाध्वरं हव्यानि चोपलक्ष्य तेषामेव भक्षणाय शतसहस्रैरश्चैरतिशीघ्रमागच्छेत्यर्थः । किंचायं तव
भागो भजनीयः सोम ऋत्वियः प्राप्तकालः प्रदानावसरं प्राप्तः । ऋतुशब्देन प्रदानकालो लक्ष्यते ॥ क्त्वांद्सि
घस् । पा० ५. १. १०६. । सिति च । पा० १. ४. १६. । इति पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधादोर्गुणाभावे यण् ॥
किंच सोमः सूर्य उदिति सति तस्य रश्मिभिः सचा सह सरश्मिर्भवति । समानदीप्तिर्भवति । यद्वा । तैः
सहितो भवति । यतः सूर्य उदिति सति रश्मिर्भवति अतः प्राप्तकाल इत्यर्थः । किंच सोमा अध्वर्युभिश्चमसा-
ध्वर्युभिः । तेषां दशत्वाद्वचनं । तैर्भरमाणा धियमाणा अयंसत । नियता अभवन् । किंच हे वायो ते
सोमाः शुक्रा अयंसत । अत्यंतदीप्ता उद्यताः । अतस्तेषां भक्षणायायाहीत्यर्थः ॥

आ वां रथो नियुत्वान्वक्षद्वसेऽभि प्रयांसि सुधितानि वीतये
वायो हव्यानि वीतये ॥ पिबतं मध्वो अंधसः पूर्वपेयं हि वां हितं ।
वायवा चंद्रेण राधसा गतमिंद्रश्च राधसा गतं ॥ ४ ॥
आ । वां । रथः । नियुत्वान् । वक्षत् । अवसे । अभि । प्रयांसि । सुऽधितानि । वीतये ।
वायो इति । हव्यानि । वीतये ॥ पिबतं । मध्वः । अंधसः । पूर्वऽपेयं । हि । वां । हितं ।
वायो इति । आ । चंद्रेण । राधसा । आ । गतं । इंद्रः । च । राधसा । आ । गतं ॥ ४ ॥

केवलं वायुं सुत्वा व्यासक्ततथेन्द्रवायू स्तौति । हे वायो त्वमिन्द्रं च वां युष्मान् रथो युवयोः संबन्धी रथो नियुत्वान् नियुञ्जिरश्चैसद्वान् सन्ना वचत् । देवयजनं प्रति युष्मानावहतु ॥ वहिलेच्यडागमः । सिद्धञ्जलमिति सिप् ॥ यद्यपि नियुतो वायोरेव रथस्योचिताः तथापि व्यासक्तदेवतात्वात् सहैवागमनादिन्द्रार्थमपि वहन्ति । किमर्थं । अवसे गमनाय रक्षणाय वा । पुनश्च किमर्थं । प्रयांस्त्रिजानि सोमलक्षणानि सुधितानि सुष्ठु गृहीतानि वीतये । तेषां भक्षणाय । तथा हव्यानि वीतय इतरेषां सवनीयपुरोडाशादीनां खादनाय ॥ वेतेः क्तिन् । मन्त्रे वृषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं ॥ किंच मध्यो मधुररसस्याधसोऽन्नस्य सोमरूपस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मधुरं सोमं पिबतं । यतः पूर्वपेयमितरदेवेभ्यः पूर्वपानं वां युवयोर्हितं ॥ पातेरचो यदिति यत् । ईद्वतीतीकारः ॥ अभिमतं । अतः प्रथमं पिबतमित्यर्थः । यद्यपीन्द्रादपि वायोः पूर्वपानं त्वं हि पूर्वपा असि । ऋ० ४. ४६. १. । देव दधिषे पूर्वपेयं । ऋ० ७. ९२. १. । इत्यादिषु सर्वत्र प्रसिद्धं तथापीन्द्रस्तेतरदेवेभ्यः पूर्वं वायुना सह पानं चेन्द्रगुरीयार्थवादन्ब्राह्मणे देवा वै सोमस्य राज्ञोऽयपेये न समपादयन्नित्यत्र प्रतिपादितं । ऐ० ब्रा० २. २५. । किंचागमनसमये हे वायो त्वमिन्द्रश्च चन्द्रेणास्मदाह्लादकेन हिरण्येन राधसा गवादिरूपेण धनेन च सहा गतं । आगच्छतं । राधसा रत्नेन धनेन सहा गतं ॥ गमेर्लोपि च्छादसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशे-त्यनुनासिकलोपः । लुङि च मन्त्रे घसेति त्रैलुक् ॥

आ वां धियो ववृत्युरध्वराँ उपेममिन्दुं मर्मृजंत वाजिनमाश्रुमत्यं न वाजिनं ।

तेषां पिबतमस्मयू आ नो गंतमिहोत्या ।

इंद्रवायू सुतानामद्रिभिर्युवं मदाय वाजदा युवं ॥ ५ ॥

आ । वां । धियः । ववृत्युः । अध्वरान् । उप । इमं । इंदुं । मर्मृजंत । वाजिनं ।

आश्रुं । अत्यं । न । वाजिनं ॥ तेषां । पिबतं । अस्मयू इत्यस्मयू । आ । नः । गंतं । इह । ऊत्या ।

इंद्रवायू इति । सुतानां । अद्रिऽभिः । युवं । मदाय । वाजऽदा । युवं ॥ ५ ॥

हे इंद्रवायू वां युवां धियः कर्माणि स्तोत्रादिलक्षणान्यध्वरानुपासदीयान्यज्ञान् लक्षोक्त्य ववृत्युः । अतिशयेन वर्तयन्ति प्रवर्तयन्ति । किंच युष्मदर्थं वाजिनं ग्रहणाय द्रोणकलशान्नहान्प्रति गमनवन्तमामिच्छावन्तं वेममिन्दुं पुरतो वर्तमानं सोमं मर्मृजंत । अध्वर्यवो दशापवित्रेण संमार्जयन्ति । मार्जने दृष्टान्तः । आश्रुमतिशी-
-यामिच्छावन्तं न सततं गंतारं वाजिनं वेजनवन्तमश्रमिव । तं यथा स्वेदाद्यपनयनेन संमार्जयन्ति तद्वत् । किंच हे इंद्रवायू तेषामध्वर्यूणां संबन्धिनः शोधितान् सोमान्पिबतं । पानं कुरुतं । तदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं प्रतीहेदा-
नीमूत्यास्मद्रक्षणेन सहा गंतं । आगच्छतं । किंच हे इंद्रवायू अस्मयू अस्मद्यज्ञमिच्छन्तौ युवं युवामद्रिभिर्ग्रावभिः सुतानामभिषुतानां ॥ पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ तान्पिबतमिति शेषः । किमर्थं । मदाय तृप्तये मोदाय वा । यतो युवं युवां वाजदा वाजस्त्रास्य दातारौ । अतः पिबतमित्यन्वयः ॥ २४ ॥

इमे वां सोमा अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ।

एते वामभ्यसृक्षत तिरः पवित्रमाश्वः ।

युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमासो अत्यव्यया ॥ ६ ॥

इमे । वां । सोमाः । अपऽसु । आ । सुताः । इह । अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत ।

वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ एते । वां । अभि । असृक्षत । तिरः । पवित्रं । आश्वः ।

युवाऽयवः । अति । रोमाणि । अव्यया । सोमासः । अति । अव्यया ॥ ६ ॥

हे वायो वां युवयोस्त्व चन्द्रस्य च स्वभूता इमे सोमा अप्स्वस्यदीयेषु कर्मसु ॥ ऊडिदमित्यादिना विम-

क्तेरुदात्तत्वं ॥ इहास्मिन्नभिषवस्थाने सुता अध्वर्युभिर्भरमाणास्तैर्भियमाणा गृहीता होतुं वा ह्रियमाणाः ॥
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ संत आर्यसत । आगच्छंत । युवयोर्नियता भवति । किंच त एव सोमाः शुक्राः शुभ्रा
दीप्ता अर्यसत । नियता भवति । किंचैत आश्वो व्यापकाः सोमा वां युवां । प्रीर्णायतुमिति शेषः । तिरः
पवित्रं तिर्यग्भूतं सोमांतर्धायकं वोर्णामयं पवित्रमभ्यसृक्षत । अभिलक्ष्यासृज्यंत । सृष्टा भवति ॥ सृजेः कर्मणि
लुङि लिङ्गिचावात्मनेपदेष्विति सिचः कित्वाद्गुणाभावोऽभागमाभावश्च ॥ किंच युवायवो युवां कामयमानाः
सोमासः सोमा अव्ययाव्ययान्यच्छिन्नानि रोमाणि पवित्रसंबन्धीन्यविरोमाणि । यद्वा । अव्यया अव्ययानि ॥
मकारो लुप्यते ॥ तादृशानि रोमाण्यतिक्रम्य पात्रान्नच्छंतीति शेषः । पुनस्त एव विशेष्यते । अत्यतिशयेना-
व्यया व्ययरहिताः सोमासः सोमा असृक्षतेति शेषः ॥

अति वायो ससतो याहि शश्वतो यत्र यावा वदति तत्र गच्छतं गृहमिंद्रश्च गच्छतं ।
वि सूनृता ददृशे रीयते घृतमा पूर्णया नियुता याथो अध्वरमिंद्रश्च याथो अध्वरं ॥ ७ ॥
अति । वायो इति । ससतः । याहि । शश्वतः । यत्र । यावा । वदति । तत्र । गच्छतं ।
गृहं । इंद्रः । च । गच्छतं ।

वि । सूनृता । ददृशे । रीयते । घृतं । आ । पूर्णया । निऽयुता । याथः । अध्वरं ।
इंद्रः । च । याथः । अध्वरं ॥ ७ ॥

हे वायो त्वं ससत आलस्यादिना निद्रां कुर्वतः शश्वतो बह्वन्यजमानान् । शश्वदिति बहुनाम शश्वद्विश्व-
मिति तन्नाममु पाठात् । अव्यतिक्रम्योपेक्षास्यच्च याहि । गच्छ । इंद्रश्च तथा करोतु । कं देशमिति तमाह ।
यत्र यावा वदति यस्मिन्दृशेऽभिषवार्थः पाषाणध्वनिः श्रूयते तत्र गच्छतं तं देशं प्रत्यागच्छतं । गृहं यज्ञगृहं
गच्छतं । पुनः स्थानमेव विशेष्यते । सूनृता प्रियतथ्यात्मिका स्मृतिरूपा वाग्यत्र वि ददृशे विशेषेण दृश्यते ।
श्रूयत इत्यर्थः । तत्र गच्छतं । यत्र च घृतमत्यंतदीप्तमाज्यं होमार्थं गृहीतं रीयते गच्छति आहवनीयं प्रति
नीयते ॥ रीङ् सवणे । दिवादित्वात् शन् ॥ तत्र गच्छतं । गमनप्रकार एव विशेष्यते । पूर्णया संपूर्णया पुष्टा-
गया नियुता ॥ जातविकवचनं ॥ नियुज्जात्याध्वरमसदीयं यज्ञमा याथः । आभिमुख्येन प्रयाथः । किंच हे
वायो त्वमिंद्रश्च युवामध्वरमसदीयं यागमा याथः । सहैवागच्छतं । तथास्माभिरपि सहैव गच्छतमित्यर्थः ॥

अत्राह तद्वहेथे मध्व आहुतिं यमश्वत्थमुपतिष्ठंत जायवोऽस्मे ते संतु जायवः ।

साकं गावः सुवते पच्यते यवो न ते वाय उप दस्यंति धेनवो

नाप दस्यंति धेनवः ॥ ८ ॥

अत्र । अहं । तत् । वह्ने इति । मध्वः । आऽहुतिं । यं । अश्वत्थं । उपऽतिष्ठंत । जायवः ।

अस्मे इति । ते । संतु । जायवः ।

साकं । गावः । सुवते । पच्यते । यवः । न । ते । वायो इति । उप । दस्यंति । धेनवः ।

न । अप । दस्यंति । धेनवः ॥ ८ ॥

हे इंद्रवायू अत्राहास्मिन्नेव यज्ञे ॥ अहेति विनियहार्थीयः ॥ मध्वो मधुरस्य मधुसदृशस्य वा तत् तस्या-
हुतिं प्रदेशद्रव्यं वह्ने । धारयतं । यं सोममश्वत्थं पर्वतादिव्याप्तिप्रदेशे स्थितं जायवो जेतारो यजमाना
उपतिष्ठंत उपेत्य तिष्ठति क्रयावर्थं । किंचास्मि अस्माकं संबंधिनो जायवो जेतारः कर्मनिर्वहितारस्त ऋत्विजः
संतु । समर्था भवंतु । यज्ञं निर्वहंस्त्वित्यर्थः । यद्वा । ते प्रसिद्धाः प्रयोगकुशला जायवो जेतार ऋत्विजोऽस्मै
संतु नान्यस्य । अत्र वह्ने इत्युक्तं कोऽत्र विशेष इति तत्राह । हे इंद्रवायू अस्मिन्यज्ञे गावो धेनवः साकं सहैव

सुवते । शुष्मदर्थमेव चौरमुत्पादयन्ति । दोग्ध्यो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा । गावः साकं सहैव सुवते । अपत्यमुत्पादयन्ति त्वद्गोहनाथं ॥ आदादिकः । छित्त्वान्ताख्यनुदत्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ किंच यवः । जातावेकवचनं । उपलक्षणमेतत् । यवादिभिः पुरोडाशादिकं पच्यत इत्यर्थः । किंच हे वायो इन्द्र च यतो गाव एवं सुवते अतस्ते त्वदर्थं धेनवो नोप दस्यन्ति । नोपचीणा भवन्ति । रोगादिना कृशा न भवन्ति । न केवलमनुपचीणाः किंतु धेनवो शुष्मत्प्रीणयिष्यो गावो नाप दस्यन्ति । चौराद्युपहारैरुपचीणा नष्टा न भवन्ति ॥

इमे ये ते सु वायो बाह्वोजसोऽन्तर्नदी ते पतयन्त्युक्ष्णो महि ब्राधंत उक्ष्णः ।
धन्वञ्चिद्ये अनाशवो जीराश्चिदगिरौकसः ।

सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियंतवो हस्तयोर्दुर्नियंतवः ॥ ९ ॥

इमे । ये । ते । सु । वा॒यो इति । बा॒हुऽओजसः । अ॒न्तः । न॒दी इति । ते । प॒तय॑न्ति । उ॒क्ष्णः ।
महि । ब्राध॑न्तः । उ॒क्ष्णः ॥ धन्व॑न् । चि॒त् । ये । अ॒ना॒शवः । जी॒राः । चि॒त् । अ॒गि॒राऽओ॒कसः ।
सूर्य॑स्यऽइव । र॒श्मयः । दुः॒ऽनिय॑न्तवः । ह॒स्तयोः । दुः॒ऽनिय॑न्तवः ॥ ९ ॥

हे सु वायो शोभनफलप्रद वायुदेव ते तव स्वभूता इमे पुरतो दृश्यमाना येऽश्वाः संति ते नदी नदने द्यावापृथिव्यावन्तस्तयोरन्तराले तं त्वां पतयन्ति । पातयन्ति । गमयन्ति । यद्वा । ते तव संबंधिनोऽश्वाः पतयन्ति । पतन्ति । यज्ञदेशं गच्छन्ति ॥ पत गतीं चौरादिरदंतः ॥ कीदृशास्ते । बाह्वोजसो बाहुषु प्रकृष्टबलवन्तः । उपलक्षणमेतत् सर्वांगवला इत्यर्थः । किंचोक्षणः सेक्ताः । युवान इत्यर्थः । महि महदतिप्रभूतं ब्राधन्तो वर्धमानाः तथोक्षण उच्चाणः । तत्सदृशा इत्यर्थः ॥ वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः ॥ किंच धन्वन् चित् धन्वन्मुदकनिर्गमनापादानभृतेऽन्तरिक्षेऽपि निरालंबेऽनाशवो नाशरहिता अव्याप्ता वा । आकाशे विलंबमकुर्वाणा इत्यर्थः । अत एव जीराश्चित् । चिच्छब्दः पूजायां । अत्यंतं क्षिप्रगतयः । यद्वा । अनाशव इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चिच्छब्दः । आकाशमार्गेऽचीणाः । शीघ्रगतयश्चेत्यर्थः । किंचागिरौकसः । गिरा श्रीकः स्थानं येषां नास्ति ते तादृशः । भर्त्सनादिना स्थितिमलभमाना इत्यर्थः ॥ छांदसस्तृतीयाया अलुक् ॥ तदेव स्पष्टयति । सूर्यस्य रश्मय इव दुर्नियंतवो दुःखेन नियंतव्याः । ते यथा क्षणेन दश दिशो व्याप्नुवन्ति बहवश्च तद्वदेतेऽपीत्यर्थः । पूर्वं गिरानिर्ग्राह्यत्वमुक्तं । इदानीं हस्तेनाप्यनिर्ग्राह्यत्वमाह । हस्तयोर्दुर्नियंतव उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां दुःखेन नियंतव्याः । देवयजनगमनाय शीघ्रगामिन इत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

प्र सु ज्येष्ठमिति सप्तमं तृतीयं सूक्तं । ऋषिस्त्वान्यस्मादिति परिभाषया परुच्छेप ऋषिः । अत्यष्टिस्कंदः । ऊती देवानामित्यंता चिष्टम् । अत्र चिष्टवन्तपरिभाषा नाश्रीयते सर्वमात्यष्टमिति विशेषपरिभाषया बाधितत्वात् । मित्रावरुणौ देवता । अंत्ययोस्तु तत्त्वचलिंगोक्तदेवता । तथा चानुक्रांतं । प्र सु सप्त मित्रावरुणं त्वं लिङ्गोक्तदेवते अंत्वा चिष्टविति । तुशब्दप्रयोगादिदमादिके द्वे सूक्ते मित्रावरुणदेवताके ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्मो ह्यं मतिं भरता मृळयद्वां स्वादिष्टं मृळयद्वां ।
ता सम्राजा घृतासुती यज्ञेयं उपस्तुता ।

अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चनाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे ॥ १ ॥

प्र । सु । ज्येष्ठं । नि॒ऽचि॒राभ्यां । बृ॒हत् । न॒मः । ह॒यं । म॒तिं । भ॒रत् । मृ॒ळय॑त्ऽभ्यां ।
स्वादि॑ष्टं । मृ॒ळय॑त्ऽभ्यां ।

ता । सं॒ऽराजा । घृ॒तासु॑ती इति घृतऽआसुती । य॒ज्ञेऽय॑ज्ञे । उप॑ऽस्तुता ।

अथ । ए॒नोः । क्ष॒त्रं । न । कु॒तः । च॒न । आ॒ऽधृषे । दे॒व॒ऽत्वं । नु । चि॒त् । आ॒ऽधृषे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः मित्रावरुणाभ्यां ज्येष्ठं प्रशस्यं बृहन्महदतिप्रवृद्धं नमो नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं तदुपलक्षितं हविर्लक्षणमन्नं वा प्र भरत । संपादयत । नम इत्यन्ननाम नम आयुरिति तन्नामसु पाठात् । किंच हव्यं हव्यां मतिं तत्प्रदानविषयां बुद्धिं भरत । यद्वा । मतिं पूज्यं हव्यं हविर्भरत । पूर्वच पुरोडाशाद्यदनीयमन्नं इदानीं तु सोमाज्यादिरूपं निषेयं हविरिति विवेकः । कीदृशाभ्यां ताभ्यां । निचिराभ्यां नितरा चिरकालाभ्यां । नित्याभ्यामित्यर्थः । प्रवाहरूपेणेति भावः । किंच मृळ्यज्ञां सुत्या हविःस्वीकारिण स्वयं मृडित्वा यजमानमपि सुखयज्ञां तथा स्वादिष्टं स्वादुतरं मृळ्यज्ञां हविः सुखयज्ञां । भक्षयज्ञामित्यर्थः । कस्योर्विशेष इति तच्चाह । ता तौ मित्रावरुणौ सम्राजा सम्यग्राजमानौ ॥ राजतेः द्विप । मो राजि समः छाविति समो मकारस्य मकारः ॥ घृतासुती । घृतमासूयत आदीयते याभ्यां तौ तादृशी । यद्वा । घृतमुदकं वृष्टिलक्षणं प्रसूयते सर्वचानुज्ञायते याभ्यां तौ । एतयोरहोरात्राभिमानिदेवत्वाद्होरात्रद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खनु वै पर्जन्यो वर्षति । तै० सं० २. १. ७. ३. । इति श्रुतवृध्यनुज्ञाप्रदत्वं प्रसिद्धं । किंचैतौ यज्ञे यज्ञे सर्वेष्वपि यज्ञेषूपसृता सर्वैर्ऋत्विग्भिः सूयमानौ ॥ गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथापि चैनोरेनयोः ॥ सञ्ज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादोसि च । पा० ७. ३. १०४. । इति गुणाभावेऽतो गुण इति पररूपत्वं ॥ ज्वं वलं कुतश्चन कस्मादपि च शत्रो रात्रसादेः सकाशात् कस्मादप्युपायाद्वा नाधृषि । आधर्षितुं शक्यं न भवति ॥ कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्यत्ययः ॥ किंच तयोर्देवत्वं नू चित् देवभावोऽपि नाधृषि । आधर्षणायोग्यः । यद्वा । पूर्वमिवेदानीमपि । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोरिति यास्कनोक्तत्वात् । नि० ४. १७. । आधृषि न केनाप्याधर्षणीयो भवति । एतयोर्बलं नाधृष्यं किमु तद्देवत्वमिति भावः ॥

अर्दंशि गातुरुवे वरीयसी पंथां ऋतस्य समयंस्त रश्मिभिश्चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः ।

द्युक्षं मित्रस्य सार्दनमर्यम्णो वरुणस्य च ।

अथा दधाते बृहदुक्थ्यं वयं उपस्तुत्यं बृहद्वयः ॥ २ ॥

अर्दंशि । गातुः । उरवे । वरीयसी । पंथाः । ऋतस्य । सं । अयंस्त । रश्मिभिः ।

चक्षुः । भगस्य । रश्मिभिः ॥ द्युक्षं । मित्रस्य । सदनं । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।

अथ । दधाते इति । बृहत् । उक्थ्यं । वयः । उपऽस्तुत्यं । बृहत् । वयः ॥ २ ॥

गातुर्गमनशीला वरीयस्युत्तरोपा उरवे विस्तीर्णाय यागाय गमनादिव्यापारायादर्शि । सर्वैर्दृष्टाभूत् । तथा ऋतस्य गमनशीलस्यादित्यस्य पंथा मार्ग आकाशलक्षणो रश्मिभिः समयंस्त । प्रकाशैः संगतोऽभूत् । भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यैतन्नामकस्य देवस्य रश्मिभिश्चक्षुः सर्वप्राणिनां लोचनं समयंस्त । संगतमभूत् । सर्वैस्वखद्रव्यदर्शनाय समर्था अभवन्नित्यर्थः । तदेव स्पष्टीक्रियते । मित्रस्य प्रकाशकारित्वात्सर्वजनमित्रस्य सदनं गृहमंतरिक्षं बुधं दीप्तानां निवासस्थानं रश्मिभिः समयंस्त । संगतमभूत् । तथार्यम्ण एतन्नामकस्य देवस्य ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ बुधं सदनं रश्मिभिः समयंस्त । किंच वरुणस्य तमोनिवारकस्यैतन्नामकस्य देवस्य सदनं तथाभूत् । यद्यपि सूर्यस्यैकत्वेऽप्युपाधिभेदेन भेदात्पृथक् स्तुतिः तथा यद्यपि त्रिभिरपि प्रकाशमयंतरिक्षमेकं तथापि प्रकाशकानां भेदात् त्रिधा सूयते । उदयानंतरं कर्मानुष्ठानाय प्रकाशोऽभवदित्यर्थः । अथातः कारणादुदितत्वादिवोकथ्यं सुत्यं बृहत् प्रभूतं वयो हविर्लक्षणमन्नं दधाते । धारयतः । किंचोपस्तुत्यमुपेत्य स्तोतव्यं ॥ एतिसुशास्त्रित्यादिना क्वप । पा० ३. १. १०९. ॥ बृहत्सोमादिना महत्सोत्रं वयो हविर्लक्षणमन्नं च दधाते ॥

ज्योतिष्मतीमदिति धारयत्क्षितिं स्वर्वतीमा संचेते दिवेदिवे जागृवांसां दिवेदिवे ।

ज्योतिष्मत्क्षत्रमांशाते आदित्या दानुनम्पती ।

मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनोऽर्यमा यातयज्जः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मतीं । अदितिं । धारयत् ऽक्षितिं । स्वः ऽवतीं । आ । सचेते इति । दिवे ऽदिवे ।
जागृ ऽवांसा । दिवे ऽदिवे ।

ज्योतिष्मत् । क्षत्रं । आशते इति । आदित्या । दानुनः । पती इति ।

मित्रः । तयोः । वरुणः । यातयत् ऽजनः । अर्यमा । यातयत् ऽजनः ॥ ३ ॥

अयं यजमानो ज्योतिष्मतीमाहवनीयाग्नेस्तेजोयुक्तामदितिमदीनां संपूर्णलक्षणां क्षितिमग्नेर्निवासयोग्यां भूमिमुत्तरवेदिलक्षणां धारयत् । धारयति । स्वयं कृतवानित्यर्थः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । तथा स्वर्वतीं यज्ञनिष्पत्तिद्वारा स्वर्गवतीं ईदृशीं तामा सचेते । मित्रावरुणौ संगतौ भवतः । न केवलमेतस्मिन्नेवाहनि किंतु दिवे दिवे सर्वेष्वप्यहःसु । कीदृशौ तौ । दिवे दिवे प्रतिदिनं जागृवांसा प्रबोधं कुर्वाणौ । यज्ञं गंतुमनलसावित्यर्थः । किंच वेदिमागत्य ज्योतिष्मदाज्यादिस्वीकारेणातिशयेन तेजोयुक्तं क्षत्रं बलमाश्रिते । अश्रुवति । प्राप्तुतः ॥ अश्रोतेः क्वांदसे लिख्यनित्यमागमशासनमिति वचनाद्गुडभावः । लटि वा क्वांदसः शपः सुः ॥ कीदृशाविति तावाह । आदित्यादितेः पुत्रौ दानुनस्यती दानस्याज्यादिप्रदानस्य स्वामिनौ अभिमतदानस्य पालयितारौ वा ॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां सत्त्वं ॥ मित्रश्च वरुणश्च तावुमौ देवौ । अर्यमाख्यसु देवस्तयोर्मित्रावरुणयोर्यातयज्जनः । तयोरेव संबन्धादुभयोर्मध्ये स्थितौ यातयज्जनः स्वस्वव्यापारनियोजितसर्वजनः । मित्रावरुणावहोरात्रदेवौ अर्यमा तु तयोरेव सामर्थ्यात्सर्वप्राणिनः प्रेरयतीत्यर्थः । किंच यातयज्जनः । यातयन्ति लोकं यदीया जनाः प्रेष्टाः स तादृशः । यद्वा । यात्यमाना नरके निपात्यमाना जनाः प्राणिनोऽयष्टारो येन स तादृशः । कर्मसाक्षित्वात्स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः सुकृते यातयतीत्यर्थः । तादृशोऽर्यमा मित्रावरुणयोरधीनो वर्तत इति शेषः ॥

अयं मित्राय वरुणाय शंतमः सोमो भूत्ववपानेष्वभंगो देवो देवेष्वभंगः ।

तं देवासो जुषेरत् विश्वे अद्य सजोषसः ।

तथा राजाना करथो यदीमहे ऋतावाना यदीमहे ॥ ४ ॥

अयं । मित्राय । वरुणाय । शंऽतमः । सोमः । भूतु । अवऽपानेषु । आऽभंगः ।

देवः । देवेषु । आऽभंगः ॥ तं । देवासः । जुषेरत् । विश्वे । अद्य । सऽजोषसः ।

तथा । राजाना । करथः । यत् । ईमहे । ऋतऽवाना । यत् । ईमहे ॥ ४ ॥

अयमस्माभिर्ह्यमानः सोमो मित्राय वरुणाय च शंतमः पीयमानः सन् सुखतमो भूतु । भवतु ॥ क्वांदसः शपो लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणाभावः ॥ अवपानेष्ववाङ्मुखचमसपानेषु विषयेषु आ सर्वतो भंगो भजनीयस्ताभ्यां । किंच देवो दीप्यमानो देवेषु मित्रावरुणानुचरेष्वितरदेवेषु तैराभंग आभजनीयः । यद्वा । देवेषु स्तोत्रेषु यजमानेषु मध्ये देवो दीप्यमानः । तथाभंगस्तैरेवा सर्वतो भजनीयः । किंच तं सोमं विश्वे सर्वे देवासो देवा अद्यास्मिन्नहनि जुषेरत् । सेवन्ते ॥ क्वांदसो ह्यस्य रत्नादेशाभावः । बज्रलं क्वांदसीति रुडागमः ॥ कीदृशास्ते । सजोषसः समानप्रीतियुक्ताः । तथा राजाना राजमाना मित्रावरुणौ युवां करथः । कुरुत । सेवन्ते इत्यर्थः ॥ अत्ययेन शप् ॥ यद्यस्मात्कारणाद्यदीमहे यत्प्राप्तुमस्तद्देवान्याचामहे ॥ ईङ् गतौ । दैवादिकः । क्वांदसो विकरणस्य लुक् ॥ तस्माज्जुषेरत् । तथा ऋतावाना ऋतवन्तौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा मित्रावरुणा वीमहे । अभिमतफलं तयोः पानं वा याचामहे ॥

यो मित्राय वरुणाय विधज्जनोऽनुर्वाणं तं परि पातो अंहसो दाश्यांसं मर्तमंहसः ।

तमर्यमाभि रक्षत्यृज्यंतमनु व्रतं ।

उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति व्रतं ॥ ५ ॥

यः । मित्राय । वरुणाय । अविधत् । जनः । अनुवाणं । तं । परि । पातः । अंहसः ।
दाश्वांसं । मर्तं । अंहसः ॥ तं । अर्यमा । अभि । रक्षति । ऋजुऽयतं । अनु । व्रतं ।
उक्थैः । यः । एनोः । परिऽभूषति । व्रतं । स्तोमैः । आऽभूषति । व्रतं ॥ ५ ॥

यो जनो यजमानो मित्राय वरुणाय च ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ मित्रं वरुणं चाविधत् परिचरति
तं जनं युष्मत्परिचारकमनर्वाणमद्वेषिणं । भ्रातृयो वा अवेति श्रुतेः । अनल्पं वानन्यसेविनं परि पातः ।
परितो रक्षतां । कक्षादिति तदुच्यते । अंहसो न्यूनातिरेकजनितात्पापात् । न केवलं सामान्यं जनं अपि तु
दाश्वांसं हविर्दत्तवतं मर्तं मरणधर्माणमंहसः सर्वस्वादपि पापात् । न केवलं भवतावेव अपि त्वर्यमा सर्वेषां
नियन्ता देव ऋजुयतं देवेष्वार्जवमाचरतं यजमानमनु व्रतं तदीयं कर्मानुलक्ष्याभि रक्षति । अभितो रक्षति ।
कोऽस्य जनस्य विशेष इति तत्राह । यो यजमान उक्थैः शस्त्रैरेनोरेनयोर्मित्रावरुणयोर्व्रतं कर्म परिभूषति
परिगृह्णाति तथा यजमानो युष्मदीयं व्रतं कर्म स्तोमैः स्तोत्रैर्गानयुक्तमंत्रसार्थैराभूषति सर्वतोऽलं करोति ॥
भूष अलंकारि भौवादिकः ॥ तमभिरक्षन्तीत्यन्वयः ॥

नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचं वरुणाय मीळुषे सुमृळीकाय मीळुषे ।
इंद्रमग्निमुप स्तुहि द्युक्षमर्यमणं भगं ।

ज्योग्जीवतः प्रजया सचेमहि सोमस्योती सचेमहि ॥ ६ ॥

नमः । दिवे । बृहते । रोदसीभ्यां । मित्राय । वोचं । वरुणाय । मीळुषे ।
सुऽमृळीकाय । मीळुषे ॥ इंद्रं । अग्निं । उप । स्तुहि । द्युक्षं । अर्यमणं । भगं ।
ज्योक् । जीवतः । प्रऽजया । सचेमहि । सोमस्य । उती । सचेमहि ॥ ६ ॥

दिवे द्योतमानाय सूर्याय नमो वोचं । नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं वोचं । ब्रवीमि । स्तोमीत्यर्थः । कीदृशाय
तस्मै । बृहते महते ॥ बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्ता ॥ सुत्याय । तथा रोदसीभ्यां दावापृथिवीभ्यां
तदभिमानिदेवाभ्यां नमो वोचं । तथा मित्राय सर्वजनहितायाहरभिमानिदेवाय नमो वोचं । तथा वरुणा-
यावरकाय रात्र्यभिमानिदेवाय । तथा मीळुषेऽभिमतफलस्य सेक्ते रुद्राय । कीदृशाय तस्मै । सुमृळीकाय
शोभनमुखधिवे । पुनः स एव विशेष्यते । मीळुषे सुमृळीकायेति द्वे प्रत्येकविशेषणभूते । इदानीं यजमान
ऋत्विजं स्वात्मानं वा प्रति ब्रवीति । हे होतः हे आत्मान्वा इंद्रमग्निं द्युक्षं दीप्तिमंतमर्यमणं भगं चोपोपेत्य
बुद्ध्यां प्राप्य स्तुहि । स्तुतिं कुरु । युष्मदनुग्रहाज्ज्योक् चिरकालं जीवन्तो जीवनोपेता वयं प्रजया पुत्रभृत्यादिना
सचेमहि । संगता भूयास्व । किंच सोमस्त्रिदोरूती जत्या सचेमहि । तमपि सुत्वा तत्कारितेन रक्षणेन सहिता
भूयास्वेत्यर्थः ॥

उती देवानां वयमिंद्रवन्तो मंसीमहि स्वयंशसो मरुद्भिः ।

अग्निर्मित्रो वरुणः शर्म यंसन्तदश्याम मघवानो वयं च ॥ ७ ॥

उती । देवानां । वयं । इंद्रऽवन्तः । मंसीमहि । स्वऽयंशसः । मरुत्ऽभिः ।

अग्निः । मित्रः । वरुणः । शर्म । यंसन् । तत् । अश्याम । मघऽवानः । वयं । च ॥ ७ ॥

इंद्रवन्तः प्रीतिनंद्रेण तद्वन्तो वयं देवानां देवान् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उती जत्या तर्पणेन हविरादिना
मंसीमहि । मन्त्रेमहि । कीदृश वयं । स्वयंशसः स्वायत्तकीर्तयो मरुद्भिः सुत्वा हृष्टैर्मरुद्देवैरनुगृहीताः । यद्वा ।
देवानामूल्या रक्षणेन रक्षिता मंसीमहि ज्ञातारो भवेम सामर्थ्यान्नेषामेव महत्त्वस्य । किंचाग्निमित्रवरुणा

देवाः शर्म यंसन । अस्माकं सुखं प्रायच्छन् तं तं वरं । मधवानो वयं च तैर्दत्तान्नवन्तः संतस्तुसुखमश्नाम ।
व्याप्नुयाम ॥ अग्नौतिराशिषि लिङि च्छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । सुषुमा यातमिति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तं पारुच्छेपमतिशङ्कारं
षष्ठ्यचरोपेतत्वात् । पूर्वच तुशब्दप्रयोगान्नैत्रावरुणं । अत्रात्यष्टिपरिभाषा नाश्रीयतेऽतिशङ्कारमिति विशेषि-
तत्वात् । अत्रानुक्रमणिका । सुषुम तृचमतिशङ्कारमिति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रउगशस्त्र इदं
सूक्तं मित्रावरुणदेवत्वं तृतीयतृचं । सूचितं च । स्त्रीर्णं बर्हिरिति तृची सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥
तथास्मिन्नेव नैत्रावरुणस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादाद्या प्रक्षेपणीया । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं ।
सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥

सुषुमा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमांसो मत्सरा इमे ।

आ राजाना दिविस्पृशास्मन्वा गंतमुप नः ।

इमे वां मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ १ ॥

सुषुम । आ । यातं । अद्रिभिः । गोश्रीताः । मत्सराः । इमे ।

सोमांसः । मत्सराः । इमे ॥ आ । राजाना । दिविस्पृशा । अस्मन्वा । गंतं । उप । नः ।

इमे । वां । मित्रावरुणा । गोशिरः । सोमाः । शुक्राः । गोशिरः ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ आ यातं । अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतं । आगमनाय किमस्तीति चेत् तत्राह । अद्रिभिरभिष-
वसाधनैर्यावभिः सुषुम । सोमं सुतवंतो वयं ॥ सुनोतेर्लिटि रूपं ॥ अतो गोश्रीताः । विकारि प्रकृतिशब्दः ।
पयोभिर्मिश्रिताः । तस्मान्नैत्रावरुणं पयसा श्रीणातीति हि ब्राह्मणं । मत्सरास्तृप्तिहेतवः सोमाः । मत्सरः
सोमो मंदतेस्तृप्तिर्मण इति यास्तः । नि० २. ५. १ इमे पुरतो गृहीता वर्तते । अत आ यातं । पुनस्त एव
विशेष्यते । इमे सोमांसो मत्सरा मदहेतवो मादने मात्सर्यवंतो वेतरयज्ञगतसोमेभ्यः सोमाः । कीदृशौ युवां ।
राजाना राजनशीलौ दिविस्पृशा बुलोकवासिनौ ॥ हृद्युभ्यां डेरुपसंख्यानं । पा० ६. ३. ९. १. इत्यनुक् ॥
ईदृशौ युवामस्त्रास्त्रासु मध्येऽस्त्रपालकौ वा युवां नोऽस्त्रसंबन्धिनं यज्ञमुप गंतं । आगच्छतं । किंच हे
मित्रावरुणैतन्नामानौ देवौ वां युवयोरर्थाधेमे सोमा गवाशिरः । पूर्ववद्विकारि प्रकृतिशब्दः । गोभिः क्षीरै-
राशिरौ मिश्रिताः संजाताः । किंच गवाशिरौ गोभिरुदकेभिर्मिश्रिताः संजाताः । यद्वा । गोभिः स्तुतिज्ञब-
लैर्मैत्रिमिश्रिताः । अत एव शुक्रा दीप्ताः संजाताः । आशिरमव नयति सशुक्रत्वाय । तै० सं० ६. १. ६. ५. ।
इति श्रुतेः ॥

इ॒म आ या॑त॒मि॒दं॒वः सो॒मा॒सो॒ द॒ध्या॑शि॒रः सु॒ता॒सो॒ द॒ध्या॑शि॒रः ।

उ॒त वा॑मु॒षसो॑ बु॒धि सा॒कं सूर्य॑स्य र॒श्मि॒भिः ।

सु॒तो मि॒त्राय॑ वरु॒णाय॑ पी॒तये॑ चारु॒र्क्ष॒ताय॑ पी॒तये॑ ॥ २ ॥

इ॒मे । आ । या॑त॒ । इ॒दं॒वः । सो॒मा॒सः । द॒धिऽआ॑शि॒रः । सु॒ता॒सः । द॒धिऽआ॑शि॒रः ।

उ॒त । वा॑ । उ॒षसः॑ । बु॒धि । सा॒कं । सूर्य॑स्य । र॒श्मिऽभिः॑ ।

सु॒तः । मि॒त्राय॑ । वरु॒णाय॑ । पी॒तये॑ । चारुः॑ । ऋ॒ताय॑ । पी॒तये॑ ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ आ यात । आगच्छतं । यतो युष्मदर्थमिदं॒वः क्ले॒दन॑समर्थाः सोमासः सोमा दध्याशिरो दध्नाश्रयणवन्तः संत इमे पुरतो ग्रहेण गृहीता वर्तते अत आ यातं । किंच दध्याशिरो धीयमानाशिरः सोमाः सुतासो मंत्रेण यावभिरभिषुताः संपन्नाः । अत आ यातमिति शेषः । आदित्यग्रहे दध्यवनयसञ्ज्ञावात्तदपेक्षया दध्याशिर इत्युक्तं । उतापि च वां युवयोः प्रीतये पालनायोषसो बुधुषसः संबन्धिनि बोधे सति ॥ संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥ प्रकाशि संजाते सति । न केवलमुषस एव बोधः अपि तु सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्यकिरणैः सह प्रकाशि हविप्रदानाय संजाते सति सुतः सोमोऽभिषुतः । इदानीं विद्युज्योच्यते । मित्राय सर्वहितायैतन्नामकायाहरभिमानिदेवाय तथा वरुणायावरकाय राज्यभिमानिदेवाय च तदर्थं सोमः सुत इति शेषः । किंच ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय तदर्थं पीतये पानाय । यज्ञसिद्धयर्थं हि देवानां सोमपानं । यद्वा ॥ कर्तरि क्तिच् ॥ पीतये पात्र ऋत्विगादये ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय । चारुश्चरणीयो भक्षणीयः सोमः सुतोऽभिषुतः ॥

तां वा॑ धे॒नुं न वा॑स॒रीम॑ंशुं दु॒हंत्य॑द्रि॒भिः सोमं॑ दु॒हंत्य॑द्रि॒भिः ।

अ॒स्म॒त्रा ग॑त॒मुष॑ नो॒ऽवौ॒चा सोम॑पी॒तये॑ ।

अ॒यं वा॑ मि॒त्रावरु॑णा नृ॒भिः सु॒तः सोम॑ आ पी॒तये॑ सु॒तः ॥ ३ ॥

तां । वा॑ । धे॒नुं । न । वा॑स॒रीं । अ॑ंशुं । दु॒हन्ति॑ । अ॒द्रिऽभिः॑ ।

सोमं॑ । दु॒हन्ति॑ । अ॒द्रिऽभिः॑ ॥ अ॒स्म॒ऽत्रा । ग॑तं । उ॒षं । नः॑ । अ॒वौ॒चा । सोमं॑ऽपी॒तये॑ ।

अ॒यं । वा॑ । मि॒त्रा॒वरु॑णा । नृ॒ऽभिः॑ । सु॒तः । सोमः॑ । आ । पी॒तये॑ । सु॒तः ॥ ३ ॥

वां युवयोः संबन्धिनमंशुं वल्लीरूपं सोमं दुहन्ति । संपादयंत्यध्वयवः । किमिव । तां प्रसिद्धामभिहोषावर्थां वासरीं सर्वोगाच्छादितपयस्कां । वज्रवीरामित्यर्थः । यद्वा । पयआदिनाच्छादयित्रीं ॥ वस आच्छादने । औणादिकोऽरिप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । यद्वा । केवल औणादिकोऽरिप्रत्ययः स्वार्थिकोऽण ॥ धेनुं न प्रीणयित्रीं गामिव । केन साधनेनेति तदाह । अद्रिभिरभिषवसाधनैर्यावभिः । किंचाद्रिमिक्षैरेव साधनैः सोमं युष्मदर्थमेव दुहन्ति । वल्लीरूपं सोमं युष्मदर्थमेवोदकेनास्त्राव्य रसं दुहन्ति । किंचावौचास्त्रदमिमुखौ संतो सोमपीतये सोमपानायास्त्रास्त्रात्तातारौ युवां नोऽस्त्रदीयं यज्ञमुष गतं । उपागच्छतं । किंच वां युष्मदर्थमयं सोमो नृभिर्नेतृभिर्यज्ञनिर्वाहकैर्ऋत्विग्भिः सुतः । अभिषुतः । किंचा पीतये संपूर्णपानाय सुतः । अत आगच्छतमित्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

प्रप्र पूष्ण इति चतुर्चर्चं पंचमं सूक्तं पा ऋग्वेदः पूषदेवताकं । प्रप्र चतुष्कं पोष्णमित्यनुक्तं ॥ विनिधोगो लैंगिकः ॥

प्रप्रं पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महित्वमस्य तवसो न तंदते स्तोत्रमस्य न तंदते ।
अर्चामि सुम्नयन्नहमंत्यूतिं मयोभुवँ ।

विश्वस्य यो मन आयुयुवे मुखो देव आयुयुवे मुखः ॥ १ ॥

प्रऽप्रं । पूष्णः । तुविऽजातस्य । शस्यते । महिऽत्वं । अस्य । तवसः । न । तंदते ।
स्तोत्रं । अस्य । न । तंदते ॥ अर्चामि । सुम्नऽयन् । अहं । अंतिऽऊतिं । मयऽभुवँ ।
विश्वस्य । यः । मनः । आऽयुयुवे । मुखः । देवः । आऽयुयुवे । मुखः ॥ १ ॥

तुविजातस्य वज्रयजमानार्थमुत्पन्नस्यास्य पूष्णः पोषकस्यैतन्नामकस्य देवस्य तवसो महित्वं बलस्य महत्त्वं प्रप्रं शस्यते । प्रस्तूयते सर्वैः ॥ वीप्सा पादपूरणे ॥ न तंदते । न हिनस्ति कश्चित्तदपि । किंचास्य पूष्णः स्तोत्रं न तंदते । न हिनस्ति । न विरमति । सर्वोऽपि जन एनं स्तौतीत्यर्थः । जगत्पोषकत्वादिति भावः । अतः कारणादहं अहमपि यजमानः सुम्नयन् सुखमिच्छन्नर्चामि । स्तौमि । कीदृशं तं । अंत्यूतिमासन्नरक्षणं ॥ कादिलोपो वज्रलमिति कलोपः ॥ स्तुत्यनंतरमेव वरप्रदमित्यर्थः । मयोभुवं सुखस्योत्पादकं भावयितारं वा । यः पूषा मखो यज्ञवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ विश्वस्य सर्वस्य स्तोत्रं देवो मन आयुयुवे समंतान्मिश्रयति । शीघ्रवरप्रदानादिति भावः । किंच देवो दीप्यमान एष मखो मखं यज्ञमायुयुवे । संपूर्तिपर्यंतं मिश्रयति । यद्वा । विश्वस्य मनोमिश्रणे यजमाने किमायातमिति चेत् उच्यते । मखो यज्ञनिर्वाहकोऽयं पूषा देवो यजमानस्य मन आयुयुवे । समंतान्मिश्रयति । सामर्थ्याद्यजमानस्य मन इति लभ्यते ॥ यौतिष्कांदसो लिट् ॥

प्र हि त्वां पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमेभिः कृण्व ऋणवो यथा मृध

उष्ट्रो न पीपरो मृधः । हुवे यत्त्वां मयोभुवँ देवं सख्याय मर्त्यः ।

अस्माकमांगूषान्द्युम्निनस्कृधि वाजेषु द्युम्निनस्कृधि ॥ २ ॥

प्र । हि । त्वा । पूषन् । अजिरं । न । यामनि । स्तोमेभिः । कृण्वे । ऋणवः । यथा । मृधः ।

उष्ट्रः । न । पीपरः । मृधः ॥ हुवे । यत् । त्वा । मयऽभुवँ । देवं । सख्याय । मर्त्यः ।

अस्माकं । आंगूषान् । द्युम्निनः । कृधि । वाजेषु । द्युम्निनः । कृधि ॥ २ ॥

हे पूषन् अजिरं यज्ञदेशं प्रति गमनवतं त्वा त्वां यामनि गमने निमित्तभूते सति स्तोमेभिः स्तोमैः प्र कृण्वे । प्रकृष्टं करोमि । तच्च दृष्टांतः । यामनि शीघ्रगमनेऽजिरं न शीघ्रगामिनमश्वमिव । स यथा प्रस्तूयते तद्वत् । किंच यथा मृधः संयामानुद्दिश्य ऋणवः गच्छेः तथा प्र कृण्वे । यद्वा । यथा ऋणवः अस्वव्यञ्जं प्रति गच्छेः ॥ ऋण गतौ । तानादिकः । लेख्यडागमः ॥ तथा त्वां कृण्वे । किंच मृधो हिंसकान्योद्धून् संयामे पीपरः । पारं नयसि ॥ पारयतेर्लुङि चङि रूपं ॥ तच्च दृष्टांतः । उष्ट्रो न । उष्ट्रो यथा भारं वोढा पारयति तद्वन्मृधः संयामात्पीपरः । पारं नयसि । अतः कारणात् त्वा त्वां मयोभुवं सुखस्य भावयितारं देवं देवनशीलं पूषणं मत्वर्थो मरणधर्मा मनुष्योऽहं ऊवे । आह्वयामि । किमर्थं । सख्याय समानस्थानाय प्रियकरणाय । एवमाहृतः सन्नखाकमांगूषानाघोषान् स्तोमान् । आंगूषः स्तोम आघोष इति यास्कः । द्युम्निनस्कृधि । द्योतनवतः कुरु । यद्वा । स्तोमान् यशोवतोऽन्नवतो वा कृधि । अस्मत्स्तुत्या प्रीतस्त्वमेवं कुर्वित्यर्थः । किंच वाजेषु संयामेषु द्युम्निनोऽन्नवतः कृधि । अस्वद्वैरिणो जित्वा तेषामन्नं मयि कुर्वित्यर्थः ॥

यस्य ते पूषन्सख्ये विपन्यवः क्रत्वा चित्संतोऽवसा बुभुजिर इति क्रत्वा बुभुजिरे ।

तामनु त्वा नवीयसीं नियुतं राय ईमहे ।

अहेऽऽमान उरुशंस सरी भव वाजैवाजे सरी भव ॥ ३ ॥

यस्य । ते । पूषन् । सख्ये । विपन्यवः । क्रत्वा । चित् । संतः । अवसा । बुभुजिरे ।
इति । क्रत्वा । बुभुजिरे ॥ तां । अनु । त्वा । नवीयसीं । निऽयुतं । रायः । डेमहे ।
अहेळमानः । उरुऽशंस । सरी । भव । वाजेऽवाजे । सरी । भव ॥ ३ ॥

हे पूषन् देव यस्य ते रक्षकत्वेन प्रसिद्धस्य तव सख्ये सखित्वे हितकरणे सति क्रत्वा चित् क्रतुना प्रकृष्टेन कर्मणैव ॥ जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति नामावाभावः ॥ संतो भवंतं प्रीणयितारः संतो विपन्यवो विशेषेण स्तोत्रशीलाः । यद्वा । मेधाविनामैतत् । मेधाविनः । यजमाना अवसा त्वत्कृतेन रक्षणेन रक्षिताः संतो बुभुजिरे । भुंजते भोगान् । इति एवमेव सर्वदा क्रत्वा कर्मणा बुभुजिरे । भुंजते सर्वे पाल्यंत इति वा ॥ भुजिरे च्छंदसि लिटि वज्रलं कंदसीति रुट् ॥ तां तादृशीं नवीयसीं नवतरां स्तुत्यां वा रक्षामन्वनुसृत्य रक्षाया अनंतरं त्वां नियुतं राय एतत्संख्याकान्धनानीमहे । याचामहे । किंच हे उरुशंस वज्रधा स्तुत्य त्वमहेळमानोऽकुध्यन्न-स्मासु सुमनाः सन् सरी भव । अस्माभिर्गंतव्यो भव ॥ सत्तैरौणादिक इतिप्रत्ययः । आबुदोत्तत्वं ॥ किंच त्वं वाजे वाजे सर्वेष्वपि संग्रामेषु सरी भव । गमनशीलो भव । पुरतो गता भवेत्यर्थः ॥

अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्च अवस्यतामजाश्च ।
ओ षु त्वा ववृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः ।
नहि त्वा पूषन्नतिमन्य आघृणे न ते सख्यमपहुवे ॥ ४ ॥

अस्याः । ऊं इति । सु । नः । उप । सातये । भुवः । अहेळमानः । ररिऽवान् । अजऽअश्च ।
अवस्यतां । अजऽअश्च ॥ ओ इति । सु । त्वा । ववृतीमहि । स्तोमेभिः । दस्म । साधुऽभिः ।
नहि । त्वा । पूषन् । अतिऽमन्ये । आघृणे । न । ते । सख्यं । अपऽहुवे ॥ ४ ॥

हे अजाश्च पूषन् । अजाश्चेति पूषणमाहेति यास्कः । नि० ४. २५. । नोऽस्माकमस्या अस्यै ॥ चतुर्थ्ये षष्ठी ॥ सातये लाभायहेळमानोऽकुध्यन्ननादरमकुर्वन् ररिवान् दाता च सन् सु सुष्ठुप भुवः । समीपस्थो भव ॥ राते-च्छंदसस्य लिटः क्रमुः । पदसंज्ञाया अभावेऽपि पपिवांसं तस्मिन्वांसमित्यादौ छंदसोऽवयवो दृश्यते । ऊ इति पादपूरणः ॥ किंच अवस्यतामन्नमिच्छतामस्माकं हे अजाश्च अजा एवाश्चस्थानीया यस्य तादृश त्वं । पूषनामेदं । ररिवाँश्च सत्तुप भुवः । अजाः पूषण इति यास्कः । ओ इति निपातद्वयसमुदायात्प्रत्येक एको निपातः । हे दस्म शत्रूणामुपक्षपयितः पूषन् त्वा त्वामो षु ववृतीमहि । सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि ॥ वृतेरन्तर्भावितव्यर्थोऽङ्गिडि वज्रलं कंदसीति शपः झुः ॥ यज्ञान्तरगमनान्निवर्तयाम इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । साधुभिः स्तोमेभिस्त्वां प्रीणयितुं समर्थैः स्तोत्रैः । किंच हे पूषन् आघृणे सर्वतो वृष्टेः चारयितः । यद्वा । आघृणे हविषामाहर्तः स्वीकर्तः त्वां नह्यतिमन्ये । अवमतिं नैव करोमि । न केवलमनतिक्रममात्रं किंतु ते सख्यं तव सखित्वं हितकर्तृत्वं नह्यपहुवे । नैवापनयामि । न त्यजामि । सर्वतः प्रख्यापयामीत्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

असु औषडित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । असु औषडित्येकादश वैश्वदेवी मैत्रावरुणाश्विन्य-स्तिस्र ऐन्द्राग्नेयो मारुत्यैन्द्राग्नी बार्हस्पत्या वैश्वदेव्या चिष्टुपंचमी बृहती वैश्वदेवमेतदेवमन्यासामपि सूक्तप्र-योगे वैश्वदेवत्वं सूक्तभेदप्रयोगे यज्जिगं सा देवतेति । परस्मैपद ऋषिः । अंत्या चिष्टुप पंचमी बृहती । अन्या अत्यष्टयो विशेषाभावात् । कृत्स्नं सूक्तं वैश्वदेवं । तच्चाद्याया विश्वे देवा देवता । द्वितीयाया मित्रावरुणौ । अथ तिस्रोऽश्विदेवताकाः । ऐंद्री षष्ठी । सप्तम्याग्नेयी । अष्टमी मारुती । नवम्यैन्द्राग्नी । दशमी बार्हस्पत्या । एकादशी वैश्वदेवी ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्या वैश्वदेवतृचे प्रथमा । षष्ठ्येति खंडे सूचितं । असु औषडौ षू णो अपे । आ० ८. १. इति ॥

अस्तु श्रीषट् पुरो अग्निं धिया दध आ नु तच्छर्धो दिव्यं वृणीमहे इंद्रवायू वृणीमहे ।
यज्ञं क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नव्यसी ।

अध प्र सू न उप यंतु धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ १ ॥

अस्तु । श्रीषट् । पुरः । अग्निं । धिया । दधे । आ । नु । तत् । शर्धः । दिव्यं । वृणीमहे ।
इंद्रवायू इति । वृणीमहे ॥ यत् । ह । क्राणा । विवस्वति । नाभा । संऽदायि । नव्यसी ।

अध । प्र । सु । नः । उप । यंतु । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ १ ॥

अहं पुरः पुरत उत्तरवेद्यामभिमाहवनीयाख्यं धिया प्रणयनादिकर्मणा दधे । धारितवानस्मि । तच्छर्ध-
स्तादृशं बलवतं वापि यद्वा तच्छर्धस्तादृशं मरुतां स्वरूपं बलं दिव्यं दिवि भवं नु क्षिप्रमा वृणीमहे ।
आभिमुख्येन संभजामहे । किंचेन्द्रवायू वृणीमहे । यद्यस्मात्कारणाद्विवस्वति दीप्तमति नाभा नामौ भूम्या
नाभिस्थाने देवयजने वेदिरूपे । यद्वा । नामौ सर्वफलस्य संबंधके यज्ञे । यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिमिति श्रुतिः ।
क्राणा कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं नव्यसी नवतरा स्तुतिरूपा वाक् संदायि संबध्यते ॥ छांदसः कर्मणि लुङ् ॥
अस्माभिः प्रयुज्यत इत्यर्थः । यस्मात्स्तुतिः क्रियते तस्मादस्तु श्रीषट् । अस्याः स्तुतिः श्रवणं भवतु । श्रोता भवतु
वा मरुतां गणोऽपिवा । इंद्रावायुपक्षे प्रत्येकापेक्षयैकवचनं । अधानंतरं नो धीतयोऽस्मदीयानि कर्माणि
स्तुत्यादिरूपाणि प्र सूप यंतु । प्रकर्षेण सुष्ठु युष्मानुपगच्छंतु । किंच देवाँ अच्छा नाग्न्यादिदेवानाभिमुख्येन
प्राप्तुमिव धीतयोऽस्मदीयानि कर्माण्युप यंतु । तेषां समीपं प्राप्तुवंतु ॥

यज्ञं त्यन्मित्रावरुणावृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन मन्युना ।

युवोरित्याधि सन्नस्वपश्याम हिरण्ययं ।

धीभिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । मित्रावरुणौ । ऋतात् । अधि । आददाथे इत्याऽददाथे । अनृतं । स्वेन । मन्युना ।
दक्षस्य । स्वेन । मन्युना ॥ युवोः । इत्या । अधि । सन्नऽसु । अपश्याम । हिरण्ययं ।

धीभिः । चन । मनसा । स्वेभिः । अक्षऽभिः । सोमस्य । स्वेभिः । अक्षऽभिः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ ऋतादादित्यात्तदुदकं यद्यस्मात्कारणादध्यधिकमाददाथे सर्वतो ददथः । कीदृश-
मुदकं । अनृतं नश्वरं शोषणस्वभावं । केन साधनेन । स्वेन मन्युना स्वकीयेन तेजसा । अहोरात्राभिसानिदेवौ
मित्रावरुणौ खलु वृष्टिं मोचयतः । अहोरात्रे वा इत्यादिश्रुतिः पूर्वमेवोदाहृता । मन्युर्विशेष्यते । दक्षस्य
समर्थस्य स्वेन मन्युनात्मभूतेन मननीयेन सामर्थ्येन । किंच हे मित्रावरुणौ युवोः ॥ अंत्यलोपश्छांदसः ॥
युवयोः संबंधि हिरण्ययं हिरण्यमयं रूपं ॥ ऋत्व्यवास्त्यवास्वेत्यादौ मयटो मशब्दलोपो निपात्यते ॥ इत्येत्यं
वक्ष्यमाणप्रकारेण सन्नसु यज्ञसदनेष्वध्यपश्याम । पश्याम । केन साधनेनेति तदुच्यते । धीभिस्त्वदुद्देशैः कर्मभि-
र्यज्ञादिरूपैः मनसा चन त्वदासक्तेन चेतसा च स्वेभिरक्षभिरात्मीयैरनन्यैश्चतुरादींद्रियैः । किंच सोमस्य सोमं
स्वेभिरक्षभिरात्मीयैरिंद्रियैः ॥ नासाद्यपेक्षया बह्ववचनं ॥

पृथक्स्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्ते युवां स्तोमेभिरित्याश्विनस्तृचः । षष्ठ्येति खंडे सूत्रितं । युवां स्तोमेभिर्देवयंतो
अश्विनावर्मह इंद्र । आ० ८. १. इति ॥

युवां स्तोमेभिर्देवयंतो अश्विनाश्रावयंत इव श्लोकमायवौ युवां हव्याभ्या उयवः ।

युवोर्विश्वा अधि श्रियः पृथक् विश्ववेदसा ।

पृषायंतं वां पृवयो हिरण्यये रथे दसा हिरण्यये ॥ ३ ॥

युवां । स्तोमेभिः । देवऽयंतः । अश्विना । आश्वयंतऽइव । श्लोकं । आयवं ।
 युवां । हव्या । अभि । आयवं ॥ युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः । पृथः । च । विश्वऽवेदसा ।
 प्रुषायंते । वां । पवयः । हिरण्यये । रथे । दसा । हिरण्यये ॥ ३ ॥

हे अश्विनाश्विनौ देवौ युवां स्तोमेभिः स्तोत्रैर्देवयंतो युवामात्मन इच्छंत आयवः । मनुष्यनामेतत् । यजमानाः श्लोकं युष्मदीयस्तुतिरूपां वाचमाश्रावयंत इव सर्वतः श्रवणविषयां कुर्वंत इव सुवर्ति । श्लोक इति वाङ्माम श्लोको धारति तन्नामसूक्तत्वात् । कीदृशास्ते । युवां हव्या हविषाज्यादिनाभ्यायव आभिमुख्येन गंतारः । प्रीणयितुमिति शेषः । हवींष्याभिमुख्येन प्रापयंतो वा । किंच हे विश्ववेदसा सर्वधनी युवोर्युवयोः संबंधिन्यो विश्वाः श्रियः सेवनीयाः सर्वा लक्ष्मीर्धनकनकादिरूपा अर्धधिकं भजंत इति शेषः । किंच पृथश्चान्नमपि युष्मत्प्रसादादर्थधिकं लभते । किंच हे दसा शत्रूणामुपक्षपयितारौ वां हिरण्यये रथे हिरण्यमये मधुपूर्णे रथे पवयस्त्रेमयः प्रुषायंते । वरंति स्रवंति ॥ प्रुष झुष स्नेहनसेचनपुरणेषु । कंदसि शाय-जपीत्यहावपि अः शायजादेशः ॥ मधुपूर्णपात्रोपेतत्वात् शीघ्रगमनेन चक्रेषु मधूनि स्रवंतीति भावः । पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिमिति निरुक्तं । ५. ५. । अश्विनो रथस्य मधुपूर्णत्वं चयः पवयो मधुवाहने रथे । ऋ० १. ३४. २. । इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंच तादृशे हिरण्यये हृदयरमणे रथे मधुरं हविर्वहतमिति शेषः ॥

अचेति दसा व्यु१ नाकमृगवथो युंजते वां रथयुजो दिविष्टिष्वध्वस्मानो दिविष्टिषु ।

अधि वां स्थाम वंधुरे रथे दसा हिरण्यये ।

पथेव यंतावनुशासता रजोऽंजसा शासता रजः ॥ ४ ॥

अचेति । दसा । वि । ऊं इति । नाकं । ऋग्वथः । युंजते । वां । रथऽयुजः । दिविष्टिषु ।

अध्वस्मानः । दिविष्टिषु ॥ अधि । वां । स्थाम । वंधुरे । रथे । दसा । हिरण्यये ।

पथाऽइव । यंतौ । अनुऽशासता । रजः । अंजसा । शासता । रजः ॥ ४ ॥

हे दसा दसावश्विनौ अचेति । वक्ष्यमाणं युष्मच्चष्टितं ज्ञायते सर्वैः । किं तदिति तदुच्यते । नाकं स्वर्गं वृषत्वथः । विशेषेण गच्छथः ॥ ऋगु गतौ ऋग्वथः । स्त्रियाङागमः ॥ यज्ञसंपूर्त्यनंतरमिति यावत् । उशब्दोऽवधारणे । यद्वा । नाकं । अकं दुःखं । तद्रहितं यज्ञमृगत्वथः । विशेषेण गच्छथ एव । तदर्थं वां रथयुजो युष्मत्संबन्धिनो रथस्य योजयितारः सारथ्यो दिविष्टिषु स्वर्गस्त्रिषणेषु द्योतनात्मकस्य यज्ञस्त्रिषणेषु गमनेषु वा निमित्तभूतेषु युंजते । अश्वान्योजयंति रथे । युक्ते रथे वा युष्मान् । त एव विशेष्यंते । दिविष्टिषु दिवो गमनेषु निरालंबाकाशगमनेष्वध्वस्मानो रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुर्वाणाः । किंच हे दसाश्विनौ वां युवयोर्वंधुरे बंधुरचययुक्ते । युगबंधनाधारः काष्ठविशेषो बंधुरं । तादृशचययुक्तत्वं रथो यो वां चिवंधुरः । ऋ० ८. २२. ५. । इत्यादिषु प्रसिद्धं । हिरण्यये हिरण्यमये रथेऽधि तादृशस्य रथस्योपरि स्थाम । अस्थापयाम ॥ क्वांदसे लङि बज्जलं कंदसीत्यङभावः । आबुदात्तस्क्वांदसः ॥ कीदृशौ । पथेव सुपथेन मार्गेण निरालंब आकाशे रजो रंजनात्मकं स्वर्गं प्रति यंतौ गच्छंतौ । लोका रजांस्युच्यंत इत्युक्तत्वात् । अनुशासताननुकूलाञ्छ्वननुशासतौ विधेयीकुर्वंतौ ॥ शसिः शतरि जन्तित्वादय इत्यभ्यस्तत्वादभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥ किंचांजसा मुख्यत्वेन प्रकृष्टं रज उदकं वृष्टिलक्षणं शासता शासतौ बलाद्विधेयीकुर्वंतौ ॥

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यंतं ।

मा वां रातिरुप दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥ ५ ॥

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा । नक्तं । दशस्यतं ।

मा । वां । रातिः । उप । दसत् । कदा । चन । अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥ ५ ॥

हे शचीवसू । शचीति कर्मनाम । अस्मदनुष्ठितज्योतिष्टोमादिकर्मधनौ युवां शचीभिरस्मदीयैः कर्मभिर्द्या-
गादिभिर्निमित्तभूतैर्दिवा नक्तमहनि रात्रौ च दशस्यतं । अभिमतं ददेथां ॥ दाशु दान इत्यस्वेदं द्वादसं रूपं ।
यद्वा । दशस्यतिर्दानार्थः कङ्गादिषु द्रष्टव्यः ॥ वां युवयो रातिर्दानं कदा चन सर्वदा यागकालेऽयागकालेऽपि
मोप दसत् । मोपक्षीणं भूतं ॥ दसु उपक्षये । लुडि पुषादियुतादीति ज्ञेयम् ॥ न केवलं युष्मदीयं अपि त्वस्मा-
कमपि रातिर्दानं हविरादिप्रदानं सर्वविषयदानं वार्थिभ्यः कदा चन सर्वावस्थायामपि मोप दसत् ।
उपक्षीणं मा भूत् । सर्वदा वर्ततां । अहमपि सर्वदा युष्मानुद्दिश्य दद्यां युवामपि मदभिमतं सर्वदा
दत्तमित्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

पृथक् षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रैर्द्वे तृचे तृतीया वृषन्निद्वेतिषा । वृषन्निद्र वृषपाणास इंदवः सुषुमा यातम-
द्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥ तत्रैव सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षिप्योभयीभिर्यष्टव्यं । तच्च होतुः
प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादेषा प्रक्षेपणीया । सूचितं च । षष्ठस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्याः
कृत्वोभाभ्यामनवानंतो यजंति । आ० ८. १. इति ॥

वृषन्निद्र वृषपाणास इंदव इमे सुता अद्रिषुतास उद्भिदस्तुभ्यं सुतास उद्भिदः ।

ते त्वा मंदंतु दावने महे चित्राय राधसे ।

गीर्भिर्गिर्वाहः स्तवमान आ गहि सुमृळीको न आ गहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इन्द्र । वृषऽपानासः । इंदवः । इमे । सुताः । अद्रिऽसुतासः । उत्ऽभिदः ।

तुभ्यं । सुतासः । उत्ऽभिदः ॥ ते । त्वा । मंदंतु । दावने । महे । चित्राय । राधसे ।

गीऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गहि । सुऽमृळीकः । नः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वृषन् वर्षितः कामानां इमे पुरतो दृश्यमाना इंदवः सोमाः सुताः । त्वदर्थमभिषुताः । कीदृशास्ते ।
वृषपानासोऽभिमतवर्षकेण त्वया पातव्याः अद्रिसुतासोऽद्रिभिर्दृढैः पाषाणैरभिषवसाधनैः सुताः उद्भिद
उद्भेदका वर्षस्य । त एव पुनर्विशेष्यंते । उद्भिदो बलस्योद्भेदका उद्भिन्ना वा पर्वतादौ तादृशाः सोमास्तुभ्यं
सुतासस्त्वदर्थमेवामिषुताः । किंच ते तादृशाः सोमास्त्वा त्वां मंदंतु । तर्पयंतु । कुचेति तदुच्यते । दावने दान-
वति यागे । अभिमतदानाय वा । तथा महे महते चित्राय चायमानाय विचित्राय नानाविधाय वा राधसे
धनाय । किंच हे गिर्वाहो गिरां स्तुतीनामस्मदीयानां वोढः ॥ वहिहाधाज्य इत्यमुन् ॥ गीर्भिरस्मत्स्तुतिभिः
स्तवमानः सन्ना गहि । आगच्छ । नोऽस्मान् सुमृळीकः सुष्ठु मृडयिता सन्ना गहि । आगच्छ ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादो षू णो अप इत्येषावपनोदैक्रीकृत्यो-
भाभ्यां यागः । षष्ठ्येति खंडे सूचितं । ओ षू णो अपे शृणुहि त्वमीकृतोऽग्निं होतारं । आ० ८. १. इति ॥
तस्मिन्नेव सवने प्रउगशस्त्रे द्वितीया । सूचितं च । असु औषळो षू णो अपे । आ० ८. १. इति ॥

ओ षू णो अपे शृणुहि त्वमीकृतो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राजभ्यो यज्ञियेभ्यः ।

यज्ञ त्यामंगिरोभ्यो धेनुं देवा अदत्तन ।

वि तां दुहे अर्यमा कर्तरी सचा एष तां वेद मे सचा ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्ने । शृणुहि । त्वं । ईळितः । देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः ।
 राज्ञेभ्यः । यज्ञियेभ्यः ॥ यत् । ह । त्यां । अंगिरःभ्यः । धेनुं । देवाः । अदत्तन ।
 वि । तां । दुहे । अर्यमा । कर्तरि । सचा । एषः । तां । वेद । मे । सचा ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्यदीयमावाहनं स्तुतिं वेळितोऽस्माभिः स्तुतः सन्नो षु शृणुहि । ओ इति निपातद्वयसमु-
 दायात्मक एको निपातः । आभिमुख्येनैव सुष्ठु शृणु ॥ उतश्च प्रत्ययादिति क्दसि वावचनमिति हेर्नुगभावः ॥
 श्रुत्वा च देवेभ्यो देवनशीलेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो हविर्भागभ्यः स्तुतिभागभ्यश्चेत्यर्थः ॥ यज्ञार्त्विग्भ्यामिति
 घः ॥ तेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो यजमानेभ्यः संबन्धि कर्म ब्रवसि । ब्रूहि ॥ ब्रवीतेर्लेव्यडागमः ॥ कीदृशेभ्यः ।
 राज्ञेभ्यो राजमानेभ्यः । इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते । अचेतिहासमाहुः । अंगिरसो नाम महर्षयः पूर्वं
 यज्ञार्थं देवान् स्तुत्या प्रीणयित्वा गा अयाचन्त । ते प्रीताः कामदुघां प्रादुः । लब्धां च तां धेनुं क्षीरं दोग्धु-
 मशक्नुवाना अर्यमणं देवं प्रार्थयन् । स च प्रार्थितोऽग्निहोत्रार्थं क्षीरं दुदोहेति । तदिदमत्रोच्यते । यथां त्यां
 तां प्रसिद्धां धेनुं क्षीरादिना प्रीणयित्रीं गां ह देवा अंगिरोभ्यस्तदर्थमदत्तन दत्तवन्तः ॥ तप्तनप्तनयनाञ्चेति
 तनादेशः ॥ तां धेनुमर्यमा सर्वस्य नियमिता देवः कर्तरि सर्वस्योत्पादके त्वय्यग्नी सचेतरदेवेभ्यः साकं वि
 दुहे । विविधं दुग्धवान् ॥ दुहेर्लिटि बङ्गलं क्दसीति रुट् । क्दसि वेति वचनाद्विर्वचनाभावः । लब्धेव वा
 लोपस्त इति तलोपः ॥ एषः एष एवार्यमा तां धेनुं मे सचा मत्समवायेन वेद । जानाति । अर्यमाहमपि
 जानामीत्यर्थः । ईदृशी धेनुस्त्वदर्थमेव दुह्यत इत्यग्नेः स्तुतिः ॥

मो षु वो अस्मदिति प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्त्यौ षू णो अग्ने
 । आ० ८. १. इति ॥

मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्त्यौ सना भूवन्द्युम्नानि मोत जारिषुरस्मत्पुरोत जारिषुः ।
 यज्ञश्चित्रं युगेयुगे नय्यं घोषादमर्त्यं ।

अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृत यच्च दुष्टरं ॥ ८ ॥

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौंस्त्यौ । सना । भूवन् । युम्नानि । मा । उत । जारिषुः ।
 अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः ॥ यत् । वः । चित्रं । युगेऽयुगे । नय्यं । घोषात् । अमर्त्यं ।
 अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुष्टरं । दिधृत । यत् । च । दुष्टरं ॥ ८ ॥

हे मरुतः वो युष्मत्संबन्धीनि तानि प्रसिद्धानि पौंस्त्यौ पौंस्त्यानि बलानि सना सदातनानि नित्यानि
 बुम्नानि अकाशयुक्तानि । यद्वा । सना संभजनीयानि बुम्नानि धनवंति यशोवंति वा ॥ मत्वर्थीयो सुप्यते ।
 मो इति निपातद्वयसमुदाय उशब्दोऽवधारणे ॥ अस्मदस्मान् मो ष्वभि भूवन् । सुष्ठु मैवाभिभवन् । यद्वा ।
 अस्मत्तोऽपगतानि मा भूवन् । उतापि च । यद्वा । बुम्नानोत्येतदुत्तरच संबध्यते । बुम्नानि धनानि यज्ञांसि
 वासदीयानि मा जारिषुः । क्षीणानि मा भूवन् । उतापि चास्मत्पुरा पुराणि लक्षणाया तत्रस्थाः प्राणिनो मा
 जारिषुः । जीर्णा नष्टा मा भूवन् । किंच वो युष्मत्संबन्धि चित्रं चायनीयं नानाविधं नय्यं नूतनं स्तोतव्यं
 वामर्त्यममरणधर्मकं मर्त्येषु दुर्लभं वा यदस्ति घोषात् घोषाः ॥ व्यत्ययेन पंचमी ॥ शब्दोपेता गवाद्यो घोषो-
 पलक्षिता ग्रामनगराद्यो वा ये संति तत्सर्वं युगे युगे युगशब्दोपलक्षिते तत्तत्कालेऽस्मासु । अस्मास्विव
 भवत्विति शेषः । नान्यस्य । किंच हे मरुतः यच्च दुष्टरं दुःखेन तरणीयं संपादनीयं धनं दिधृत धारयत
 तदस्मासु । किंच दुष्टरं शत्रुभिरहिंसितं तत्सर्वमपि विशेषेणास्मासु स्थापयत ॥

पृथक्स्य षष्ठेऽह्न्यक्कावाकस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् दध्यङ् ह म इत्येषा । सूचितं च । दध्यङ् ह मे
 जनुषं पूर्वौ अंगिरा इत्येवमेव माध्यन्दिने । आ० ८. १. इति ॥

दध्यङ् हं मे जनुषं पूर्वो अंगिराः प्रियमेधः कण्वो अत्रिर्मनुर्विदुस्ते मे पूर्वे मनुर्विदुः ।
तेषां देवेष्वायतिरस्माकं तेषु नाभयः ।

तेषां पदेन मह्या नमे गिरिद्राप्ती आ नमे गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् । हं । मे । जनुषं । पूर्वः । अंगिराः । प्रियऽमेधः । कण्वः । अत्रिः । मनुः । विदुः ।
ते । मे । पूर्वे । मनुः । विदुः ॥ तेषां । देवेषु । आऽयतिः । अस्माकं । तेषु । नाभयः ।

तेषां । पदेन । महि । आ । नमे । गिरा । इंद्राप्ती इति । आ । नमे । गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ्गुथर्वगोचोत्पन्न एतन्नामको महर्षिः स च पूर्वः पूरकः सर्वस्य पुरातनो वा अंगिरा अंगारः । तद्वत्ते-
जस्वीत्यर्थः । यद्वा । अंगारा एवांगिरसोऽभवन् येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन्निति श्रुतेः । अंगिरा अंगारा
अंकना अंचना इति निरुक्तं । एतन्नामा महर्षिश्च प्रियमेधो मेधाप्रियः । प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधाः । नि० ३.
१७. इति यास्कः । स च कण्वो मेधावी स चात्रिर्दुःखचयरहितः । अत्रिर्न चय इति निरुक्तं । ३. १७. ।
मनुर्मनवानेतन्नामा महर्षिः । एते सर्वे महात्मानो महर्षयो मे जनुषं दिवोदासपुत्रस्य परच्छेपस्य जन्म विदुः ।
जानन्ति ॥ वेत्तेर्विदो लटो वेति झेरसादेशः ॥ किंच ते पूर्वोक्ताः पूर्वे पूर्वकालीना मेऽस्मत्पित्रादीज्जानंत
इत्यर्थः । मनुर्मनवो ज्ञानवंतो यतस्ते पूर्वे मनवश्च अतो विदुरिति भावः ॥ सुपां सुलुगिति जसो लुक् ॥ तेषां
ज्ञान उपपत्तिमाह । तेषां दध्यङ्गादीनां देवेष्वितरेषु देवनशीलेषु महर्षिषु मध्य आयतिर्दीर्घकालसंबंधो
ऽस्ति । अतो विदुरित्यर्थः । ततश्च किमित्याह । अस्माकं नाभयो जीवेन सह बंधवंतः प्राणाः फलेन संबद्धा
यागा वा तेषु । तेष्वेव वर्तन्ते । असौ विशिष्टजन्मातो यज्ञयोग्य इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं । तेषां दध्यङ्गा-
दीनां पदेनास्यदेन महत्त्वेन निमित्तेन गिरा स्तुतिरूपया वाचा महि महदत्यधिकं नमे । नमति सर्वो जनः ।
किंच तेषामनुग्रहाद्यज्ञयोग्यः सन्निद्राप्ती गिरा स्तुतिरूपया वाचा युक्तः सन्ना नमे । आभिमुख्येन नमामि
स्त्रौमि । नमामि चेत्यर्थः ॥ नमेर्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ यद्वा ॥ कर्मकर्तरि न दुहस्त्रुनमामिति यकः प्रतिषेधः ॥
स्वयमेव नतोऽस्मि ॥

होता यक्षश्च निनो वंत वार्यं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः पुरुवारिभिर्ब्रह्मभिः ।

जगृभ्मा दूरआदिशं श्लोकमद्रेरध त्मना ।

अधारयदरिंदानि सुक्रतुः पुरु सन्नानि सुक्रतुः ॥ १० ॥

होता । यक्षत् । वनिनः । वंत । वार्यं । बृहस्पतिः । यजति । वेनः । उक्षऽभिः ।

पुरुऽवारिभिः । उक्षऽभिः ॥ जगृभ्म । दूरेऽआदिशं । श्लोकं । अद्रेः । अध । त्मना ।

अधारयत् । अरिंदानि । सुऽक्रतुः । पुरु । सन्नानि । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

अयं होता दैव्योऽभिर्मनुषो वा देवानामाह्वाता यक्षत् । याज्यां पठतु ॥ यजेलैव्यडागमः । सिद्धजलमिति
सिप् ॥ वनिनो वननवंतः हविः कामयमाना वा देवा वार्यं वरणीयं सोमं वंत । संभजंतां ॥ वनतिष्कांदसे
लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । बज्जलं ब्रह्मसीति शपो लुक् । ब्राह्मसीत्यल्लोपः ॥ तदर्थं बृहस्पतिर्वृहतो मंत्रस्य हावषो
वा पालकोऽध्वर्युर्दैव्यो बृहस्पतिर्वा स्वयमेव यजति । यागं करोति । कीदृशः सः । वेनः कामयमानः । केन
साधनेनेति तदुच्यते । उक्षभिः सेचकैः सोमैः पुरुवारिभिर्बज्जभिर्वरणीयैः तथोक्षभिः सेचनसमर्थैर्बदकैः तन्नि-
मित्तभूतैर्हयमानैराजतिभिरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पन्नैः । वयं यजमाना दूरआदिशं दूरदेश आदिगादेशो यस्य
तादृशं ॥ हलदंतात्सप्तम्याः । पा० ६. ३. ९. । इत्यलुक् ॥ अद्रेः । जातविकवचनं । अभिषवसाधनस्य याव्यः
श्लोकं वाचं ध्वनिं जगृभ्म । गृह्णीमः श्रोत्राभ्यां । पूजार्थं बज्जवचनं । इदानीं परोक्षकृतः । सुक्रतुः शोभनकर्मायं

हे अध्वर्यो वेदिषदे वेद्यां सीदते नित्यं प्रियधामाय प्रियधामे । प्रियधामायोक्तवेदिषदेऽपि प्रियः
सुयुते शोभनद्योतनाद्याभयेऽग्रनयनादिगुणविशिष्टाय योनिं स्थानं वेद्याख्यं धासिमिव हवीरूपमन्नमिव प्र

भर । प्रहर । प्रकर्षेण संपादयेत्यर्थः । तच्च स्थानं वस्त्रेणैव तेन यथा मार्दवायास्तृणाति तद्वत् मन्मना मननीयेन संभरिण वहिषा वा वेदिस्थानं वासय । आच्छादय । कीदृशं तत्स्थानमिति तदुच्यते । शुचिसुत्पवनप्रोक्षणादिनामेध्यामुरादीनामपगतत्वाच्छुद्धं ज्योतीरथं ज्योतिष आज्यादेरमेवैवा रथस्थानीयमाधारभूतत्वात् शुक्रवर्णं अग्न्युपेतत्वाद्दीप्तवर्णं अत एव तमोहनं तमसोऽधकारस्य हंतारमज्ञानस्य वा । अग्निसाध्ययज्ञादिद्वारा ज्ञानविचारकत्वादिति भावः । यद्वा । तस्यां योनौ स्थाने वस्त्रेण यथा गोपनीयं वस्तु गोपयति तद्वत्तममिं वासय । निवासय । स्थापय । मन्मना मननीयेन हृदयेन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठादिनाच्छादय वा । कीदृशं । ज्योतीरथं दीप्तिरथोपेतं । शेषं पूर्ववत् ॥

अभि द्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते संवत्सरे वावृधे जग्धमी पुनः ।

अन्यस्यासा जिह्या जेन्यो वृषा न्यन्येन वनिनो मृष्ट वारणः ॥ २ ॥

अभि । द्विजन्मा । त्रिवृत् । अन्नं । ऋज्यते । संवत्सरे । ववृधे । जग्धं । ईमिति । पुनरिति ।

अन्यस्य । आसा । जिह्या । जेन्यः । वृषा । नि । अन्येन । वनिनः । मृष्ट । वारणः ॥ २ ॥

द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा । मथनेनाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वं ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् ॥ अयमभिस्त्रिवृदन्नमाज्यपुरोडाशसोमरूपेण त्रिप्रकारमन्नमदनीयमभि ऋज्यते । प्राप्नोति । अभित आभिमुख्येन नयति भक्षयति ॥ ऋज गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । व्यत्ययेन ज्ञन् ॥ यद्वा । भृज्यते ॥ भस्जो पाके ॥ पक्वं करोति वा । किंच ई इदं ॥ ईमित्यत्र साहितिको मलोपस्कान्दसः ॥ जग्धं भक्षितं संवत्सरे पूर्णं पुनर्ववृधे । अप्रिवर्धयति । जीर्णस्य पुनर्वृद्धभावाद्यजमानं हविर्वृद्धा प्रतिसंवत्सरं यागसमर्थं करोतीत्यर्थः । यद्वा । एकवारं भक्षितं हविः पुनः संवत्सरे पूर्णं संवत्सर उदरस्थं वर्धते वर्धयति वा भक्षितारं । किंचायमभिवृषा वर्षकः सन्नयस्य हविष आसास्येन जिह्या जेन्यः प्रभूतो भवतीति शेषः । यद्वा । वर्षिता सन्नेकेन रूपेणान्यस्य यज्ञे होचादेर्जिह्या तदुपलक्षितया सुचा जेन्यः प्रवृद्धो भवति । तथान्येन दावापिरूपेण वारणः सर्वेषां वारकः सन् वनिनो वनसंबन्धिनो वृक्षान्नि मृष्ट । निमार्ष्टि । दहतीत्यर्थः ॥ मृजेष्कां दसे लडि व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

कृष्णपुतौ वेविजे अस्य सक्षिता उभा तरेते अभि मातरा शिशुं ।

प्राचाजिह्वं ध्वसयंतं तृषुच्युतमा साच्यं कुपयं वर्धनं पितुः ॥ ३ ॥

कृष्णऽपुतौ । वेविजे इति । अस्य । सऽक्षिता । उभा । तरेते इति । अभि । मातरा । शिशुं ।

प्राचाऽजिह्वं । ध्वसयंतं । तृषुऽच्युतं । आ । साच्यं । कुपयं । वर्धनं । पितुः ॥ ३ ॥

अस्यापेमातरा मातृस्थानीये उत्पादयिष्यावुभोभे अरण्याख्ये मातरौ वेविजे । चलतः ॥ ओविजी भयचलनयोः । अस्याब्जलुगताद्व्यत्ययेनात्मनेपदमेकवचनं च । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः ॥ मथनीपक्रमे कृष्णपुतावभिसंपर्कात्कृष्णवर्णतां प्राप्तुवत्यौ प्रापयंत्यौ वा भूमिं तथा सक्षितौ समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छंत्यौ एवंभूते मातरौ शिशुं शिशुवदुत्पत्तिसमयेऽत्यल्पमग्निमभि तरेते । आभिमुख्येन प्राप्तुतश्च । कीदृशं शिशुं । प्राचाजिह्वं प्राग्देशस्थितजिह्वास्थानीयज्वालं ध्वसयंतं तमो नाशयंतं तृषुच्युतमरणीभ्यां क्षिप्रं निर्गच्छंतमल्लेशेन योनेः सकाशाच्छीघ्रमुत्पद्यमानं । आ ईषत् साच्यं समवेतयं मृदुकाष्ठचूर्णादिना कुपयं गोपनीयं पितुः पालकस्य यजमानस्य वर्धनं प्रवर्धनं प्रवर्धयितारं । उक्तप्रकारैर्लौकिकशिशुसाधारणैरूपेतं शिशुमभिं मातरावुत्पादयत इत्यर्थः ॥

मुमुक्ष्वोऽ मनवे मानवस्यते रघुदुवः कृष्णसीतास ऊ जुवः ।

असमना अजिरासो रघुषदो वातजूता उप युज्यंत आशवः ॥ ४ ॥

मुमुक्ष्वः । मनवे । मानवस्यते । रघुऽदुवः । कृष्णऽसीतासः । ऊं इति । जुवः ।
असमनाः । अजिरासः । रघुऽस्यदः । वातऽजूताः । उप । युज्यते । आश्वः ॥ ४ ॥

मनवे मननवते मानवस्यते मानवानुत्विजः कर्मार्थमिच्छते यजमानाय तदर्थमध्वर्वादिभिरपेज्वाला उप
युज्यते यज्ञेषु । सूक्तस्यापेयत्वादौचित्याज्ज्वाला इति गम्यते । कीदृशस्ताः । मुमुक्ष्वो मुमुक्षव आहुतिद्वारा
यजमानं मोक्तुमिच्छत्यो ब्रह्मलोकं प्रापर्थत्यः ॥ जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति गुणाभावः ॥ ज्वालानामाहु-
तिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वं काली करालीत्युपक्रम्य श्रूयते । एतेषु यश्चरते भाजमानेषु यथाकालं चाहु-
तयो ह्याददायनं तं नयन्विताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः । मुं उ० १. २. ४-५. इति ।
रघुदुवः क्षिप्रं गच्छत्यः कृष्णसीतासः कृष्णमार्गाः । उकारः समुच्चयार्थः । जुवो जवनशीलाः शीघ्रकारिण्यः
स्वव्यापारेषु असमना असमानमनस्ताः । काश्चन प्राङ्मुखो गच्छति काश्चन प्रत्यङ्मुख इति विविधमनस्ताः ॥
व्यत्ययेनैकवचनं ॥ यद्वा । असमना भिन्नवर्णाः । भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव श्रूयते । काली कराली च मनोजवा च
मुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वभुवी च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा इति । अजिरासो
गमनशीलाः रघुस्यदः शीघ्रं स्यंदमानाः वातजूता वातप्रेरिताः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥
आश्वो व्यापनशीलाः ॥

आदस्य ते ध्वसयंतो वृथेरते कृष्णमभ्वं महि वर्षः करिक्तः ।

यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशदभिश्चसन्स्तनयन्नेति नानदत् ॥ ५ ॥

आत् । अस्य । ते । ध्वसयंतः । वृथा । ईरते । कृष्णं । अभ्वं । महि । वर्षः । करिक्तः ।

यत् । सीं । महीं । अवनिं । प्र । अभि । मर्मृशत् । अभिऽश्चसन् । स्तनयन् । एति ।

नानदत् ॥ ५ ॥

आदनंतरमस्य स्तूयमानस्यापेक्षे प्रसिद्धा विस्फुलिङ्गा वृथा सहैविरते । सर्वतो गच्छति । कीदृशस्तै ।
ध्वसयंतस्तमांसि ध्वसयंतः तथा कृष्णवर्णमभ्वं महान्तमभिभवन्नमनमार्गं महि महद्वर्षो रूपं प्रकाशं करिक्तो
ऽत्यर्थं कुर्वतः । कस्मिन् काल इति तदुच्यते । यद्यदा महीं महतीमवनिं भूमिं सीं सर्वतो मर्मृशत् पुनःपुनरा-
मृशत् ॥ मृशेर्यङ्गुगताच्छतर्थाभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥ अभिश्चसन् सर्वतश्चेष्टमानः स्तनयन्शब्दं कुर्वन्
नानददत्यर्थं शब्दयन् ॥ पूर्ववत्प्रत्ययस्वरौ ॥ अभितः प्रकर्षेणैति गच्छति । यदेतस्ततो जिह्वाभिलैलिहानो
भुगुभुगुध्वनिं कुर्वन्ञ्वलति तदैव विस्फुलिङ्गा उद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

भूषन्न योऽधि बभूषु नमन्ते वृषेव पत्नीरभ्येति रोरुवत् ।

ओजायमानस्तन्वश्च श्रुभते भीमो न शृंगा दविधाव दुर्गृभिः ॥ ६ ॥

भूषन् । न । यः । अधि । बभूषु । नमन्ते । वृषाऽइव । पत्नीः । अभि । एति । रोरुवत् ।

ओजायमानः । तन्वः । च । श्रुभते । भीमः । न । शृंगा । दविधाव । दुऽगृभिः ॥ ६ ॥

योऽपिर्बभूषु बभूवर्णास्त्रोषधीषु भरणकुशलासु वा जगतामध्यधिकं नमन्ते नमति काष्ठानि प्रविशति ॥
नमतेलैव्यडागमः । व्यत्ययेन आ । यद्वा । लटि च्छंदसः शपः झुः । व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ भूषन्न
भूतान्येव स्ततेजसा भूषयन्निव । किंचायं प्रविशन् वृषेव सेक्ता वृषभ इव पत्नीस्त्रमेव पालयित्रीः समर्धयित्री-
रोषधी रोरुवत् । रीतेर्यङ्गुगताच्छतर्थाभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥ अत्यर्थं शब्दयन्नभ्येति । अभितो
गच्छति । प्रथममोषधीः प्रविशन् पश्चात्प्रबुद्धः संस्ता एव दहतीत्यर्थः । किंचैवं कृत्वा ओजायमानः । ओज इति
बलनाम । स्वयं बलमिवाचरन् ॥ कर्तुः क्वङ् सलोपश्चेति क्वङ्सलोपी ॥ धूमादिभिर्विना केवलं तेजोरूप एव

संस्तन्वश्च शुभते । स्वशरीरभूता ज्वाला अपि दीपयति । पोषयतीत्यर्थः । किंच प्रवृद्धज्वालो दुर्गुभिः केनचि-
दपि ग्रहीतुमशक्यः सन् भीमो न भयंकरो मृग इव स यथा दुर्ग्रहः सञ्शृंगं चालयति तद्वदयमपि शृंगाणि
शृंगवदुन्नता ज्वाला दविधाव । अत्यर्थं चालयति ॥ धुनेतिर्यङ्लुगन्ताल्लिटि रूपं । अस्व च दाधत्वादाविति-
शब्देन संग्रहो द्रष्टव्यः ॥

स संस्तिरो विष्टिरः सं गृभायति जानन्नेव जानतीर्नित्यं आ शये ।

पुनर्वर्धते अपि यंति देव्यमन्यवर्षः पित्रोः कृण्वते सचा ॥ ७ ॥

सः । संस्तिरः । विस्तिरः । सं । गृभायति । जानन् । एव । जानतीः । नित्यः । आ । शये ।

पुनः । वर्धते । अपि । यंति । देव्यं । अन्यत् । वर्षः । पित्रोः । कृण्वते । सचा ॥ ७ ॥

सोऽपिः संस्तिर आच्छन्नः ॥ संपूर्वात्सृणातेर्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा० ३. २. ५. २. । परादिश्चङ्दसि
बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा विस्तरः कदाचिद्विस्तीर्णः सन् सं गृभायति । संगृह्णात्योषधीः । किंचायं
जानन्नेव यजमानार्थं प्रवृद्धेन भवितव्यं अतो ज्वालाभिः संयोज्य इत्यधिगच्छन्नेव जानतीर्यजमानार्थं प्रवृद्धा-
भिर्भवितव्यमित्यवगच्छतीर्ज्वाला नित्योऽविच्छिन्नः सन्ना शये । आशेते । आश्रयतीत्यर्थः ॥ लोपस्त आत्मनपदे-
ष्विति तलोपः ॥ एवंभूतज्वालाः पुनः पूर्वं प्रवृद्धा एव पुनरपि यागयोग्या यथा भवन्ति तथा वर्धते । देव्यं
यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यं वागिमपि यंति । प्राप्नुवन्ति । यद्यप्यग्निज्वालयोरेकत्वं तथापि राहोः शिर इति-
वदौपचारिको गंतृगन्तव्यभावः । किंचैवं प्रवृद्धा ज्वाला औषधयो वा सचाभिना सह पित्रोर्जगत्यालयित्रो-
क्ताभ्यां संभूय द्वावापृथिव्योरन्यत्पूर्वमविद्यमानं तेजोमयं वर्षो रूपं कृण्वते । कुर्वन्ति । लोकद्वयं सृशंतीत्यर्थः ॥

तमयुवः केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्ध्वास्तस्थुर्ममुषीः प्रायवे पुनः ।

तासां जरां प्रमुंचन्नेति नानन्दत्सु परं जनयञ्जीवमस्तृतं ॥ ८ ॥

तं । अयुवः । केशिनीः । सं । हि । रेभिरे । ऊर्ध्वाः । तस्थुः । ममुषीः । प्र । आयवे । पुनरिति ।

तासां । जरां । प्रमुंचन् । एति । नानन्दत् । अस्तु । परं । जनयन् । जीवं । अस्तृतं ॥ ८ ॥

तमग्रिमयुवोऽग्रतः स्थिताः । यद्वा । अंगुलिनामैतत् । अंगुलय इवाकुटिलाः । केशिनीः केशस्थानीयोर्ध्व-
भाविकाण्योपेता ज्वालाः सं रेभिरे हि । परिरंभं कुर्वन्ति खलु । आलिंगन्ति । किंचैवं कुर्वन्त्यो ममुषीर्भृता
अंगारभावमापन्ना अपि ॥ म्रियतेः क्लृप्तप्रत्ययांतात् ङीप् रूपं ॥ आयव आगच्छतेऽग्रये भवे पुनः स्लोपद्रव-
मजानत्य ऊर्ध्वाः प्र तस्थुः । ऊर्ध्वमुखा उन्नताः प्रतस्थिरे । मृतप्राया अपि प्रत्युत्थानं कृतवत्य इत्यर्थः । एवं
कृतवतीषु सतीषु स भर्तापिस्तासां ज्वालानां जरां वयोहानिं प्रमंचन प्रकर्षेण मोचयन् नानदज्जरापरिहा-
राय मंत्रयन्निवात्यर्थं शब्दयन् । न केवलं जराहानिरेव अपि तु परं निरतिशयमसुं प्राणमस्तृतं काष्ठोदका-
दिप्रक्षेपेणाप्यहिंसितं जीवं प्राणधारणसामर्थ्यं जनयन्नुत्पादयन्नेति । गच्छति । तासां ज्वालानां संनिधिं
प्राप्नोति । यथा लोके काश्चन रमण्यो रमणेन सह निर्भरं क्रोडित्वा पश्चात्प्रोषिते तस्मिन्विरहेण जीर्णा
म्रियमाणाः पश्चात्तस्मिन्नागते सति स्वदीर्घमगणयित्वा संतोषेण परिष्वङ्गाय चिष्टं स भर्ता मंचोच्चारणेन
जरामपनोयोचितप्रदानेन प्राणयन् रक्षतीत्यर्थं भावोऽत्रानुसंधेयः ॥

अधीवासं परि मातू रिहन्हं तुविग्रेभिः सत्त्वभिर्याति वि जयः ।

वयो दधत्पृष्ठते रेरिहत्सदानु श्येनीं सचते वर्तनीरहं ॥ ९ ॥

अधीवासं । परि । मातुः । रिहन् । अहं । तुविऽग्रेभिः । सत्त्वऽभिः । याति । वि । जयः ।

वयः । दधत् । पत् । वर्ते । रेरिहत् । सदा । अनु । श्येनी । सचते । वर्तनिः । अहं ॥ ९ ॥

दावाग्निः स्तूयते । अथमग्निर्मातुर्भूतानां निर्मातुर्भूमिरधीवासमुपर्याच्छादनस्थानीयं तृणगुल्मीषध्यादिकं परि परितो रिहन् लिहन् । अहेति प्रसिद्धौ । यद्वा । मातुर्भूमिरधीवासमुपरि धार्यमाणं वस्त्रं परि परितो रिहन् संपादयन् । तुविशेभिः प्रभूतं शब्दयज्ञिः प्रभूतगमनैर्वा सत्वभिः प्राणिभिः सहितो ज्रयो ज्रयसा जवेन वि याति । विविधं गच्छति । किंच पठते पादवते द्विपदे चतुष्पदे च वयोऽन्नं तत्तदुचितं दधद्दत् । विवने दावानले भीत्या पलायमानान्प्राणिनो व्याघ्रादयो भक्षयंतीति प्रसिद्धं । किं कुर्वन् । सदा सर्वदा तृणादिकं रेरिहद्दहन् । किंच श्वेनी श्वामवर्णौ वर्तन्निर्माणौ वियांतमन्वनुक्रमेण सचते । सेवते । यच्च यत्राग्निर्गच्छति तच्च तच्च मार्गोऽपि द्रव्यो भवति । अहेति प्रसिद्धौ ॥

अस्माकमग्ने मघवत्सु दीदिह्यध्वं श्वसीवान्वृषभो दमूनाः ।

अवास्या शिशुमतीरदीदेर्वमेव युत्सु परिजर्भुराणः ॥ १० ॥

अस्माकं । अग्ने । मघवत्सु । दीदिहि । अध्वं । श्वसीवान् । वृषभः । दमूनाः ।

अवऽअस्य । शिशुऽमतीः । अदीदेः । वर्मेऽइव । युत्सु । परिऽजर्भुराणः ॥ १० ॥

हे अग्ने अस्माकं मघवत्स्वस्वस्वत्संबंधिष्वन्नवत्सु यागेषु गृहेषु वा दीदिहि । दीप्यस्व । अध्वान्तं श्वसीवान् श्वसनवान् ज्वालाभिश्चेष्टावान् अस्वत्प्राणनवान्वा वृषभो वर्षिताभिमतानां दमूना दानमना दममना दांतमना वा सर्वत्र भवेति शेषः । स उक्तलक्षणस्त्वं शिशुमतीरवास्व । शिशुशब्देन तदवस्था लक्ष्यते । शैशववती-ज्वाला अपक्षिप्य विहायादीदेः । भृशं दीप्यस्व । कीदृशस्त्वं । युत्सु संयामेषु वर्मेव कवचमिव परिजर्भुराणोऽस्मद्वेष्टुन् पुनःपुनः परिहरन् । यद्वा । युत्सु संयामेषु वर्मेव परिजर्भुराणो भव ॥ हरतेर्यङ्लुगंताद्वात्ययेन शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ उक्तगुणको भवान्मघवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व ॥ ॥ ६ ॥

इदमग्ने सुधितं दुर्धितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते ।

यत्ते शुक्रं तन्वोऽं रोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वं ॥ ११ ॥

इदं । अग्ने । सुऽधितं । दुऽधितात् । अधि । प्रियात् । ऊं इति । चित् । मन्मनः । प्रेयः । अस्तु । ते ।

यत् । ते । शुक्रं । तन्वः । रोचते । शुचि । तेन । अस्मभ्यं । वनसे । रत्नं । आ । त्वं ॥ ११ ॥

हे अग्ने इदमस्मदीयं सोमादिरूपं हविः । कीदृशं तत् । दुर्धिताद्दुष्टं स्थापितात्कठिनात्काष्ठादेरधुपरि सुधितं सुहितं सुष्ठु दत्तं । मन्मनो मननीयात्प्रियादु चित् तव हवादपि । उशब्दोऽवधारणे चिच्छब्दोऽपि-शब्दार्थः । ते तव प्रेयोऽतिप्रियतममस्तु । तत्किमित्याह । हे अग्ने ते तव तन्वः शरीरस्य धृतिनोज्ज्वलिताया ज्वालायाः शुचि निर्मलं शुक्रं दीप्तं यत्तेजो रोचते तेन सह रत्नं रमणीयं मणिमुक्तादिकं वितरन्नस्मभ्यं वनसे । अस्मान्संभजस्व ॥ वनतेर्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

रथाय नावमुत नौ गृहाय नित्यारिचां पवतीं रास्यग्ने ।

अस्माकं वीरां उत नौ मघोनो जनांश्च या पारयाच्छर्म या च ॥ १२ ॥

रथाय । नाव । उत । नः । गृहाय । नित्यऽअरिचां । पत्ऽवतीं । रासि । अग्ने ।

अस्माकं वीरान् । उत । नः । मघोनः । जनान् । च । या । पारयात् । शर्म । या । च ॥ १२ ॥

हे अग्ने उतापि च रथाय रंहणाय गृहाय सर्वस्वायतनभूताय नोऽस्माकं यजमानाय नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावं । यज्ञो वै सुतर्मा नौरित्यादिषु श्रुतिषु नौरूपत्वेन स्तुतत्वात् । कीदृशीं तां । नित्यारिचां नियतत्व्यूपोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेतां पवतीं । द्रुखनुज्ञामिति मतुप उदात्तत्वं ॥ द्रव्यदेवता-मंचादिरूपपादोपेतां । ईदृशीं यज्ञात्मिकां नावं रासि । देहि । संपादय । रातिदानकमी दासति रातीति

तन्नामसु पाठात् । सैव विशेष्यते । उतापि च या नीरस्माकं वीरानस्रत्संबन्धिनः पुत्रादीन्मघोनो हविर्लक्षणावतः करोति । जनांश्च यजमानानस्मानपि या नौः पारयात् पारयेत् उत्तारयेत् ॥ पारयतेर्लेख्याडागमः ॥ जननमरणादिवज्रदुःखात्मकस्य पारं निरतिशयसुखास्पदं ब्रह्मलोकं प्रापयेत् । एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोक इति यागाद्यनुष्ठानवतां श्रूयमाणत्वात् । एवं प्राप्य च या नौः शर्म सुखं निरतिशयं ब्रह्म प्रापयेत् परस्यांति कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमित्युक्तत्वात् । चित्तशुद्ध्युत्पादनद्वारा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः ॥

अभी नो अग्र उक्थमिज्जुगुर्या द्यावाक्षामा सिंधवश्च स्वगूर्ताः ।

गव्यं यव्यं यंतो दीर्घाहेषं वरमरुण्यो वरंत ॥ १३ ॥

अभि । नः । अग्ने । उक्थं । इत् । जुगुर्याः । द्यावाक्षामा । सिंधवः । च । स्वऽगूर्ताः ।

गव्यं । यव्यं । यंतः । दीर्घा । अहां । इषं । वरं । अरुण्यः । वरंत ॥ १३ ॥

हे अग्ने न उक्थं शस्त्रमभि जुगुर्याः । अभिमुखेन सुहि प्रोत्साहय । सम्यक् शस्त्रमित्यंगीकुरु ॥ गृ शब्दे । लिङि बज्रलं कंदसीति विकरणस्य सुः । बज्रलं कंदसीत्युत्वं ॥ तथा द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यावपि यज्ञसाधनसंपादनेन प्रोत्साहयतां । तथा सिंधवः स्यंदनशीला नद्यश्च स्वगूर्ताः स्वयमेव गामिन्यो गव्यं गोसंभवं क्षीरादिकं गवां तृणाद्युत्पादनद्वारा यव्यं । उपलक्षणमेतत् । यवव्रीह्यादिजन्यं पुरोडाशादिकं यंतः प्रापयंतः प्रोत्साहयंतु । तथारुण्योऽरुणवर्णगोयुक्ताः ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ आरुण्यसाधनभूता उषसः । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्धं । दीर्घाहा सर्वाण्यहानि सर्वकालमिषमिष्यमाणमन्नरसादिकं वरं वरणीयं श्रेष्ठमन्यदपि यागसाधनं वरंत । प्रापयंतु ॥ वृङ् संभक्तौ । अंतर्भावितवर्णाच्छांदसो लङ् । व्यत्ययेन शप् ॥ साधयंतु । एतत्सर्वमग्नेः प्रसादादित्यग्रेव स्तुतित्वादाग्नेयत्वमविरुद्धं ॥ ७ ॥

बळित्येति चयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं दैर्घ्यतमसं जागतं । अंत्ये त्रिष्टुभौ । अग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

बळित्या तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि ।

यदीमुप हूरते साधते मतिर्ऋतस्य धेना अनयंत ससुतः ॥ १ ॥

बट् । इत्या । तत् । वपुषे । धायि । दर्शतं । देवस्य । भर्गः । सहसः । यतः । जनि ।

यत् । ई । उप । हूरते । साधते । मतिः । ऋतस्य । धेनाः । अनयंत । सऽसुतः ॥ १ ॥

देवस्य द्योतनशीलस्यादित्यस्य दर्शतं सर्वैर्दर्शनीयं तत् प्रसिद्धं भर्गस्तेज इत्येत्यं सर्वैर्दृश्यमानप्रकारेण वपुषे शरीरव्यवहाराय दार्ढ्याय धायि । धार्यते सर्वैः । बळित्येतुभे अपि सत्यनामनी बट् अत् सचेत्येति तन्नामसु पाठात् । जाठराग्निना भुक्तानां जरणेन शरीरधारणं प्रसिद्धं । तत्रोपपत्तिमाह । यतः सहसो जनि । यतः कारणाव्ययनकाले बलेनोत्पन्नः अतो बलाय धार्यत इत्यर्थः । यदीं यदेतत्प्रसिद्धं लोकोपकार्यमेस्तेजो मतिर्मदीया बुद्धिरूप हूरते उपगच्छति उपगम्य वर्तते वा ॥ हू कौटिल्ये ॥ साधते च तेनैव तेजसा साधयति स्वाभीष्टं । किंच ऋतस्य यज्ञसाधकस्यामेस्तेजसा धेनाः सर्वप्राणिनां वाचः ससुतः समानं गच्छत्यः सहैव प्रवर्तमानाः ॥ स्रवतेः कर्तरि क्तिप् ॥ अनयंत । नयन्ति । निर्वहन्ति जगद्व्यवहारं ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ यदा । ऋतस्य धेना यज्ञस्य संबंधिन्यो मंत्ररूपा वाचः ससुतो ह्रीन्नादिमुखेन सहैव प्रवर्तमाना अनयंत । नयन्ति । अग्नेः स्तोत्रं निर्वहन्ति । अग्नेस्तेजसा वा यज्ञं निर्वहन्ति । तेजोमयी वागिति श्रुतेः । छा० उ० ६. ५. ४. । अतः ॥ १ ॥ इत्यर्थः । धेनेति वाङ्माम धेना या इति तन्नामसु पाठात् ॥

पृक्षो वपुः पितुमान्नित्यं आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।
 तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयंत योषणः ॥ २ ॥
 पृक्षः । वपुः । पितुऽमान् । नित्यः । आ । शये । द्वितीयं । आ । सप्तऽशिवासु । मातृषु ।
 तृतीयं । अस्य । वृषभस्य । दोहसे । दशऽप्रमतिं । जनयंत । योषणः ॥ २ ॥

अयमग्निः पृक्षोऽन्नसाधकः पाकादिना वपुर्वपुष्माञ्जरीराभिवृद्धिहेतुः पितुमान् हविलक्षणात्तयुक्तो नित्यः शाश्वतः । ईदृशः सन् प्रथमं पृथिवीस्थानः सप्ता शये । आशेते । दाहपाकादि लौकिकं कर्म यज्ञादि वैदिकं कर्म च निर्वर्तयन्ध्रुवो भूमौ वर्तत इत्यर्थः । तथा सप्तशिवासु मातृषु सप्तलोकशिवकरीषु मातृस्थानीयासु हितकरीषु वृष्टिषु द्वितीयमाशेते । मध्यमस्थानो विबुद्धूपो वा वर्तते । अस्य वृषभस्य वर्षितुरस्यैव वैद्युताग्नेः सहायत्वेन संबंधिने दोहसे दोग्ध्रे आदित्यस्थोदकस्य वर्षयित्र आदित्यरश्मये ॥ दुहेः कर्तर्यसुप्रत्ययः ॥ तत्प्रवृत्तये तृतीयमाशेते । बुद्धानो वर्तते । यद्वा । अस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य संबंधिने दोग्ध्रे रश्मये तत्प्रवृत्तयर्थं । आदित्यरश्मयो घर्मकाले भूमिस्थमुदकमाकलय्य सूर्यं प्रापय्य तत्र चिरकालं धृत्वा पुनरंतरिक्षं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्षकाले प्रवर्षतीति प्रसिद्धं । अतो रश्मेर्दोग्धत्वं । ईदृशं त्रिस्थानमग्निं महाभागं योषणो मिश्रणशीलाः सर्वा दिशो जनयंत । उत्पादयति । सर्वासु दिक्षु प्रकृत इत्यर्थः । कीदृशं तं । दशप्रमतिं । दशसु दिक्षु प्रकृष्टमननवतं पूज्यत्वाय । यद्वा । मधनकाले दशभिरंगुलीभिरुत्पन्नं लोकत्रये दशदिक्षु च व्याप्तमित्यर्थः ॥

निर्येदीं बुध्नान्महिषस्य वर्षस ईशानासः शर्वसा क्रंत सूरयः ।
 यदीमनुं प्रदिवो मध्वं आधवे गुहा संतं मातरिश्वा मथायति ॥ ३ ॥
 निः । यत् । ई । बुधात् । महिषस्य । वर्षसः । ईशानासः । शर्वसा । क्रंत । सूरयः ।
 यत् । ई । अनुं । प्रऽदिवः । मध्वः । आऽधवे । गुहा । संतं । मातरिश्वा । मथायति ॥ ३ ॥

ईमेनमग्निं यद्यस्मात्कारणान्महिषस्य । महन्नामैतत् महिषोऽभव ऋमुच्चा इति तन्नामसु पाठात् । महतो यज्ञस्य बुध्नाम्बूलादाधानादारभ्य वर्षसः । रूपनामैतत् । रूपस्थोपक्रमोपसंहारात्मकस्य सिद्धय ईशानासः स्वकीयव्यापारसमर्थः सूरयो मेधाविन ऋत्विजः शर्वसा बलेन मंत्रादिरूपेण शरीरेण वा निष्क्रंत निष्कुर्वन्ति साधयन्ति उत्पादयन्ति काष्ठात् । यद्वा । एनमग्निं बुध्नादादितो मथनादारभ्य महिषस्य वर्षसो महतो रूपस्याङ्गतिस्वीकारसमर्थस्य सिद्धये निष्कुर्वन्ति ॥ करोतेऽङ्गादसे लुङि मन्त्रे घसेति त्रिर्लुक् । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ किंच यदीमेनमेवाग्निं प्रदिवः पुराणात् । अनादिकालमारभ्य न केवलमिदानीमेवेत्यर्थः । पूर्ववदिदानीं मध्वो मधुनो मधुसदृशस्याधव आधवने प्रक्षेपे निमित्ते सति गुहा संतं गुहायां वेद्यां काष्ठेषु निगूढं संतं मातरिश्वांतरिक्षे चेष्टमानो वायुरनुक्रमेण मथायति चालयति । उद्धोध्यतीत्यर्थः । यद्वा । मातरि फलस्य मातरि यज्ञे श्वसिति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानो गुहा संतमरणोर्निगूढं संतं प्रादुर्भावायानुक्रमेण मथायति मथाति । उत्पादयतीत्यर्थः । यस्मादेवंरूपस्तस्मात्स्रोतव्य इत्यर्थः ॥

प्र यत्पितुः परमान्नीयते पर्या पृथुधो वीरुधो दंसु रोहति ।
 उभा यदस्य जनुषं यदिवंत आदिद्यविष्टो अभवद्गुणा शुचिः ॥ ४ ॥
 प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृथुधः । वीरुधः । दंसु । रोहति ।
 उभा । यत् । अस्य । जनुषं । यत् । इवतः । आत् । इत् । यविष्टः । अभवत् । गुणा । शुचिः ॥ ४ ॥

यद्यस्मात्पितुरन्नस्य पशुलक्षणस्य ॥ षष्ठीस्थाने प्रथमा ॥ तस्य परमात् परमत्वाद्धितोः । उत्कृष्टत्वायेत्यर्थः । तदर्थं प्र परि णीयते प्रकर्षेण परितो नीयते । पर्यमिक्रियत इत्यर्थः । यद्वा । पितुरुत्पादकात्परमादुत्कृष्टाद्वा-
हृपत्यलक्षणस्याग्नेः सकाशादाहवनीयं प्रति प्र परि णीयते प्रकर्षेण नीयते । पर्यनर्थकः । किंच पृबुधः पशुपुरो-
डाशादिषु दाहमध्ये धीयमानाः । यद्वा ॥ प्रशब्दस्य संप्रसारणं । बुध बुभुक्षायां । क्लिप् ॥ प्रबोद्धाः प्रकर्षेण
बुभुक्षिता भोक्तुमिष्टमाणाः । वीरुधो दंसु दंतेषु मध्य आ रोहति । आरोहति । प्रविशंतीत्यर्थः । यद्यस्मादुभो-
भावध्वर्युयजमानौ उभे अरणी वास्याग्नेर्जनुषं जन्मोत्पत्तिमिन्वतः व्याप्तुतः । स्वीकुरुत इत्यर्थः ॥ इवि व्याप्नौ ।
इदित्वाप्तुम् ॥ आदिदत्त एव कारणाच्छुचिः शुद्धोऽयमग्निर्धृणा यजमानेष्वनुग्रहेण । यद्वा । घृणा घृणी
दीप्तिमान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ दीप्त्या वा यविष्ठो युवतमोऽभवत् । संपन्नः । स्वीकारसमर्थोऽभवदित्यर्थः ॥

आदिन्मातृराविशद्वास्वा शुचिरहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे ।

अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥ ५ ॥

आत् । इत् । मातृः । आ । अविशत् । यासु । आ । शुचिः । अहिंस्यमानः । उर्विया । वि । वावृधे ।
अनु । यत् । पूर्वाः । अरुहत् । सना । जुवः । नि । नव्यसीषु । अवरासु । धावते ॥ ५ ॥

अयमग्निरा शुचिर्दीप्तः सन् आदित् पूर्वमन्त्रे यविष्ठोऽभवदित्युक्तत्वात् तदनंतरमेव मातृरुत्पादयित्रीमा-
तृस्थानीया दश दिश आविशत् । सर्वतः प्रविशति । पूर्वत्र दशप्रमतिं जनयंत योषण इत्युक्तत्वात् दिशां
मातृत्वं । दिक्षु प्रकाशेन व्याप्त इत्यर्थः । मातरो विशेयंति । यासु मातृष्वहिंस्यमानः परैरपीड्यमान उर्वियोर्व-
तिप्रभूतं वि वावृधे विविधं प्रवृद्धोऽभवत् तास्वाविशत् । यथा लोके कश्चित्तेजस्वी जनन्याः स्नानपानपरिपी-
डादिभिः सम्यक् पोषितो लोके प्रकाश पुनरागत्य मातरमासिंगति तद्वदिति भावः । कस्मिन्काल इति
तत्राह । यद्यदा सनाजुवो दीर्घकालवियोगिन्यः स्थापनकाल एव प्रचिन्नाः अत एव पूर्वाः प्रथममाविनीरोष-
धीरनुक्रमेणारुहत् आरोहति ॥ रुहेःकादसो लुङ् । क्रमदृष्टरुहिभ्यश्चंदसीति त्रैरङादेशः ॥ उपरि प्रज्वलति ।
तथा नव्यसीषु नवतरासु अत एवावरासु अत एव पूर्वापेक्षया निरुष्टासु पश्चाद्भाविनीष्वोषधीषु नि धावते
नितरां नीचैर्वा गच्छति । अंतःप्रविशतीत्यर्थः । यदा काष्ठानामधस्तादुपरिष्ठाच्च प्रविश्य ज्वलति तदा दिक्षु
प्रकाशितोऽभवदित्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

आदिद्धोतारं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पपृचानासं ऋजते ।

देवान्यत्क्रत्वा मज्मनां पुरुष्टुतो मर्तं शंसं विश्वधा वेति धायसे ॥ ६ ॥

आत् । इत् । होतारं । वृणते । दिविष्टिषु । भगं । इव । पपृचानासं । ऋजते ।

देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्मनां । पुरुऽस्तुतः । मर्तं । शंसं । विश्वधा । वेति । धायसे ॥ ६ ॥

होतारं होमनिष्पादकमाह्वातारं वा देवानां ईदृशमग्निं दिविष्टिषु दिवसैषणेषु निमित्तभूतेषु वृणते ।
संभजते । आदिदनंतरमेव तथा पपृचानासो हविषा सुत्वा च संपृचाना ऋत्विजो यजमानाः ॥ पृचेःकादसस्य
लिटः कानच् ॥ ऋजते । प्रसाधयंति । किमिव । भगमिव । तं यथा जनाः प्रसाधयंति तद्वत् । यद्वा । महान्तं
राजानमिव सूर्यदीप्तिवत्पूज्यमित्यर्थः । ऋजतिः प्रसाधनकर्मैति यास्कः । यद्यस्मादयमग्निः पुरुष्टुतो बज्रमि-
र्बज्रधा वा सूयमानः क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यागादिरूपेण मज्मना शरीरेण बलेन च युक्तान्देवाग्व्यवहर्तुनु-
त्विजो यज्ञभुजो देवान्वा क्रत्वा मज्मना च योजयितुं तथा मर्तं यजमानं शंसं स्तुतिं च सुत्वं वा तं विश्वधा
विश्वधनो यद्वा विश्वात्मकोऽयं वेति पूर्वोक्तान्कामयते । किमर्थं । धायसे हविर्लक्षणाज्जाय । तस्माद्धोतारमग्निं
वृणते ऋजते च ॥

वि यदस्याद्यजतो वार्तचोदितो ह्यारो न वक्त्रा जरणा अनाकृतः ।

तस्य पत्नन्दक्षुषः कृष्णजंहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ॥ ७ ॥

वि । यत् । अस्यात् । यजतः । वार्तऽचोदितः । ह्यारः । न । वक्त्रा । जरणाः । अनाकृतः ।

तस्य । पत्नम् । धक्षुषः । कृष्णऽजंहसः । शुचिऽजन्मनः । रजः । आ । विऽअध्वनः ॥ ७ ॥

यद्यदायमभिर्वातचोदितो वायुना प्रेरितः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नं ॥ यजतः सर्वैर्यष्ट्यो यष्टुं योग्यः सन् व्यस्थात् वितिष्ठते सर्वतो व्याप्तो भवति । तत्र दृष्टान्तः । अनाकृतोऽनिवारितोऽप्रतिहतप्रसरो वक्त्रा बज्रवक्त्रा ॥ वचरेत्येभ्योऽपि दृष्टं इति वनिष् । दृशियहणात्कुत्वं ॥ ह्यारो न कुटिल इव विदूषणकादिरिव ॥ ह्यरतेत्येतात्पचाद्यच् ॥ स यथा जरणाः स्तुतीर्वितिष्ठते विविधं कुर्वन् वर्तते तद्वदयमप्यनाकृतोऽप्रतिबज्रप्रसरो व्यवस्थितः । तदा तस्याग्नेः पत्नम् पतने मार्गे यच्चरूपे रजो रंजनात्मको लोक आस्थात् । आतिष्ठति । सर्वत आश्रयति । अग्नौ बज्रधा यजतीत्यर्थः । कीदृशस्य तस्य । धनुषो दहतः ॥ दर्हेर्निटः क्रसुः ॥ कृष्णजंहसः । कृष्णमार्गस्य । पुनःपुनर्गम्यत इति जंहा मार्गः । हंत्येङ्लुगंतात्कर्मण्यमुन् । कुत्वाभावश्छांदसः ॥ शुचिजन्मनः मंत्रसहितारण्योरुत्पन्नत्वात् व्यध्वनो विविधज्वालस्थानियतमार्गस्य ॥

रथो न यातः शिक्त्रभिः कृतो द्यामंगैर्भिररुषेभिरीयते ।

आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयः शूरस्येव त्वेषथादीषते वयः ॥ ८ ॥

रथः । न । यातः । शिक्त्रऽभिः । कृतः । द्यां । अंगैर्भिः । अरुषेभिः । ईयते ।

आत् । अस्य । ते । कृष्णासः । धक्षि । सूरयः । शूरस्यऽइव । त्वेषथात् । ईषते । वयः ॥ ८ ॥

अयमग्निः शिक्त्रभी रज्जुभिः कृतो बज्रो रथो न रथ इव । स यथा स्त्रीष्वेवकादिगिरंगैरीयते तद्वद्वातः स्थापितः सन्नरुषेभिर्गमनशीलैरंगैर्भिर्ज्वालादिरूपैरवयवैर्बामंतरिचमाज्येन हृष्टः सन्नीयते । गच्छति ॥ ईङ् गतौ ॥ आत् प्रवृद्धानंतरमस्याग्नेस्ते सूरयः सरणयो मार्गाः कृष्णासः कृष्णवर्णा भवन्ति । यत एवं भवन्ति तदर्थं दक्षि । दहति काष्ठान् ॥ पुरुषवत्ययः । छांदसः शपो लुक् ॥ किंच ज्वलितस्याग्नेस्त्वेषथादीप्तात्तेजसः सकाशाद्वयो गमनवन्तः पक्षिमृगादय ईषते । गच्छन्ति ॥ ईष गत्यादौ । बज्रलं छंदसीति शपो लुक् ॥ पलायते । तत्र दृष्टान्तः । शूरस्य त्वेषथादय इव । कस्यचिद्विक्त्रांतस्य दीप्तात्तेजसः सकाशाद्भोत्या पलायमाना इव । एवमंत रिचं सृशन् सर्वतो दहतीति सर्वदा दावाप्तिरूपेण स्तूयते ॥

त्वया ह्यग्ने वरुणो धृतव्रतो मित्रः शाशुदे अर्यमा सुदानवः ।

यत्सीमनु क्रतुना विश्वथा विभुररान्न नेमिः परिभूरजायथाः ॥ ९ ॥

त्वया । हि । अग्ने । वरुणः । धृतऽव्रतः । मित्रः । शाशुदे । अर्यमा । सुऽदानवः ।

यत् । सी । अनु । क्रतुना । विश्वऽथा । विऽभुः । अरान् । न । नेमिः । परिऽभूः ।

अजायथाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वया खलु वरुणो राज्यभिमानी देवो धृतव्रतः स्त्रीकृतवर्षणादिकर्मा भवन्ति । तथा मित्रोऽहर-भिमानी देवः शाशुदे । शातयति तमः ॥ शद्रु शातने । छांदसो लिङ् । बज्रलं छंदसीति रुट् । तुजादित्वा-दभ्यासदीर्घः ॥ तथार्थमोभयोर्मध्यवर्ती देवः सुदानवः शोभनदानो भवति ॥ व्यत्ययेन बज्रवचनं ॥ यद्वा । एते वरुणादयः सुदानवः शोभनदानाः स्वस्वकार्यकर्तारस्त्वया हि शाशुदे । तीक्ष्णीक्रियते । हिशब्दो मंत्रांतर-प्रसिद्धिद्योतनार्थः । त्वमग्ने वरुणो जायसे । ऋ० ५. ३. १. इति हि मंत्रांतरं ॥ शदेः कर्मणि छांदसो लिट् ।

इरयो र इति रेभावः । हि चेति निघाताभावः ॥ वरुणादीनामग्न्यायत्तत्त्व उपपत्तिमाह । यद्यस्मात्कारणात् हे अग्ने सीं सर्वतः क्रतुना कर्मणा विश्वथा विश्व इव विश्वात्मक इव विभुर्मित्रार्थमात्मना सर्वव्यापी परिभूः स्वतेजसा सर्वतः परिभाविता सन्ननुक्रमेणाजायथाः जायसे प्रादुर्भवसि । तत्र दृष्टांतः । अरान्नथस्य चक्रान्ते-
मिर्न वाह्यवल्लय इव । स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमग्निर्वरुणादीन्व्याप्य तिष्ठति ॥

त्वमग्ने शशमानाय सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतांतिमिन्वसि ।

तं त्वा नु नय्यं सहसो युवन्वयं भगं न कारे महिरत्न धीमहि ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । शशमानाय । सुन्वते । रत्नं । यविष्ठ । देवतांति । इन्वसि ।

तं । त्वा । नु । नय्यं । सहसः । युवन् । वयं । भगं । न । कारे । महिऽरत्न । धीमहि ॥ १० ॥

हे अग्ने यविष्ठ युवतम त्वं शशमानाय त्वां सुवते । शशमानः शंसमान इति यास्कः । नि० ६. ८. । सुन्वते त्वदर्थमभिषवं कुर्वते यजमानाय तद्यागार्थं रत्नं रमणीयं हविर्देवतांतिं देवेषु तायमानं विस्तार्थमाणमिन्वसि । व्याप्नोषि । अस्मत्प्रतं हविर्देवान्प्रापयसीत्यर्थः । इन्वतिर्थाप्तिर्कर्म इन्वति ननचेति तन्नामसु पाठात् । हे सहसो युवन् । युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यते । मथनकाले बलेनोत्पन्न बलस्य मिश्रयितव्यं । यद्वा । सहसस्युच युवन्नित्यतश्च माहेरत्नास्मादयमहद्रःस्थीयधनं नय्यं नवतरं सुत्यं वा तं तादृशं हविर्भुजं त्वा त्वां वयं यजमानाः कारे शब्दे स्तोत्रलक्षणे नु क्षिप्रं धीमहि । स्थापयामः । हविष्प्रदानसमये क्षिप्रमेव सुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । भगं नादित्यमिव । यद्वा । महान्तं राजानमिव । तं यथा सुवंति तद्वत् ॥

अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिं ।

रश्मीरिव यो यमति जन्मनी उभे देवानां शंसमृत आ च सुक्रतुः ॥ ११ ॥

अस्मे इति । रयिं । न । सुऽअर्थं । दमूनसं । भगं । दक्षं । न । पपृचासि । धर्णसिं ।

रश्मीन्ऽइव । यः । यमति । जन्मनी इति । उभे इति । देवानां । शंसं । अमृतं । आ ।

च । सुऽक्रतुः ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वमस्मे अस्मासु स्वर्थं सुष्ठुरणीयं दमूनसं दमनीयमुपाज्यं ॥ दमेरूनसिः । उ० ४. २३४. । इत्यूनसिप्र-
त्ययः ॥ रयिं न पपृचासि धनं यथा संपृणक्षि । तथा भगं सर्वैर्भजनीयं दक्षं नोत्साहवंतं प्रबुद्धं वा धर्णसिं
विद्यादिधारणकुशलं पुत्रं यथा पपृचासि संपृणक्षि । उभयमपि ददासीत्यर्थः ॥ पृची संपर्कं । लेख्याडागमः ।
बहुलं छंदसीति विकरणस्य झुः ॥ इदानीं परोक्षेणाह । योऽग्नौ रश्मीरिव स्वकीयान् रश्मीन् यथा यमति
नियमयति विस्तारयति तद्वत् स उभे जन्मनी जननाधारमूतावुभौ लोकाविहलोकपरलोकी यमति निय-
च्छति । तथा सुक्रतुः शोभनकर्मायमृतेऽस्मदीययज्ञे देवानां देवसंबन्धिनं शंसं स्तवं वा यमति आयच्छति सर्वदा
ददाति । यद्वा । पूर्वार्धे पपृचासीत्यपि परोक्षत्वाय प्रथमपुरुषतया योज्यं ॥

उत नः सुद्योत्मा जीराश्चो होता मंद्रः शृणवच्चंद्ररथः ।

स नो नेषन्नेषतमैरमूरोऽग्निर्वामं सुवितं वस्यो अच्छ ॥ १२ ॥

उत । नः । सुऽद्योत्मा । जीरऽअश्वः । होता । मंद्रः । शृणवत् । चंद्रऽरथः ।

सः । नः । नेषत् । नेषऽतमैः । अमूरः । अग्निः । वामं । सुवितं । वस्यः । अच्छ ॥ १२ ॥

उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायां । सोऽग्निर्नोऽस्मदीयमाह्वानमृत शृणवत् । अपि नाम शृणुयात् ।
यद्वा । नोऽस्मान् आवयेत् । देवेषु मध्ये प्रख्यापयेत् ॥ शृणोतेर्लेख्यडागमः ॥ कीदृशोऽयं । सुद्योत्मा सुद्योत-

मानः ॥ द्युत दीप्तौ । अन्वेभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् ॥ जीराश्वः शीघ्रगमनाश्वः होता देवानामाह्वाता मंद्रो मदनशीलः चंद्ररथः सुवर्णमयरथोपेतः । किंचायममूरोऽमूढबलो वस्त्रो वसनीयः स प्रसिद्धोऽग्निर्नेषतमे-
रत्यर्थं नेतृभिः कर्मभिः सोत्रैर्वा नोऽस्मानुत नेषत् । अपि नाम नयेत् । यज्ञस्य पारं प्रापयेत् ॥ नयतेर्लेव्य-
डागमः । सिद्धजलमिति सिप् ॥ किमर्थं । वामं वननीयं सुवितं सुष्ठु प्राप्यं सर्वैः कांचणीयं स्वर्गमच्छाभिमुख्येन
प्राप्तुं नेषत् ॥

अस्ताव्यग्निः शिमीवद्भिरकैः साम्राज्याय प्रतरं दधानः ।

अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूरौ अति निष्टतन्युः ॥ १३ ॥

अस्तावि । अग्निः । शिमीवत्ऽभिः । अकैः । सांऽराज्याय । प्रऽतरं । दधानः ।

अमी इति । च । ये । मघऽवानः । वयं । च । मिहं । न । सूरः । अति । निः । ततन्युः ॥ १३ ॥

अयमग्निः शिमीवद्भिर्हविष्प्रदानादिकर्मवद्भिरकैरर्चनसाधनैर्मंचैरस्तावि । सुतोऽस्माभिर्यजमानैः । शि-
मीति कर्मनाम शिमी शक्तिरिति तन्नामसु पाठात् । कीदृशोऽयं । साम्राज्याय साम्राज्यस्येति कर्मणि
षष्ठीस्थाने चतुर्थी । सम्यग्राजमानत्वं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं दधानः ॥ असु च च्छंदसीत्यमुप्रत्ययः ॥ किंचेम-
मग्निममी च पुरोवर्तमाना ऋत्विजः पुत्रादयो वा ये वयं च पूर्वं सोतृत्वेन प्रसिद्धा वयमप्यत्यत्यर्थं निष्टतन्युः ।
शब्दयंतु । निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्मा ॥ इतः परमप्यस्त्युच्यौत्रादयो वयं चाग्निं सुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
मिहं न सूरः । मिहं मेहनशीलं मेघं यथा सूरः सूर्यो वृथ्यर्थं शब्दयति तद्वत् ॥ लिङि च्छांदसो विकरणस्य
सुः । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां । पा० ८. ३. ८६. इति षत्वं ॥ ॥ ९ ॥

समिद्ध इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तमानुष्ठुभं । प्रथमायाः समिन्नामकोऽग्निर्देवता समिद्धोऽग्निः । द्विती-
यादीनां तनूनपान्नराशंस इळो बर्हिर्देवीर्द्वार उघासानक्ता दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीका-
भारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतिरित्येताः क्रमेण देवताः । अंत्याया इंद्रः । तिस्रो देव्य इत्यस्य विवरणं
सरस्वतीकाभारत्य इति । अचानुकमणिका । समिद्ध आग्निं आनुष्ठुभमर्थेद्रीति ॥ अत्रेधतनूनपादादिभिर्य-
ज्ञावयववाचिभिर्यज्ञ एवोच्यते । अतः स एव देवतेति कात्यक्यस्य मतं । अपिरेव समिदादिभिरुच्यते । अतः
स एव देवतेति शाकपूणिमतं । निरुक्ते किंदेवताः प्रयाजानुयाजा इति च्छंदोदेवता इत्यादिपक्षांतरं ब्रह्मधा
प्रदर्शं तदर्थं ब्राह्मणादि चोदाहृत्य इतरे पक्षा अर्थवादा आग्नेया एवेति सिद्धांतितं अथ किंदेवताः प्रयाजा-
नुयाजा इत्यादिना । नि० ८. २१. ॥ पशवंगिरीगोचोत्पन्नानामेतदाग्नीसूक्तं । एकादश प्रयाजा इति खंडि
सूचितं । समिद्धो अवेति सर्वेषां यथञ्छषि वा । आ० ३. २. इति । अत्र यथञ्छषिग्रहणात् ॥ आग्नीसूक्तानि
त्रिविधानि । तत्र वासिष्ठात्रेयवाध्यश्वगार्त्समदानि चत्वारि नराशंसवन्ति । मैधातिथदैर्घतमसप्रैषिकाणि
नराशंसतनूनपादुभयवन्ति । इतराणि तनूनपालंतीति । तत्रैतत्सूक्तं दैर्घतमसत्वादुभयवत् ॥

समिद्धो अग्ने आ वह देवाँ अद्य यत्सुचे । तंतुं तनुष्व पूर्य सुतसोमाय दाशुषे ॥ १ ॥

संऽइडः । अग्ने । आ । वह् । देवान् । अद्य । यत्ऽसुचे । तंतुं । तनुष्व् । पूर्य ।

सुतऽसोमाय । दाशुषे ॥ १ ॥

हे अग्ने समिद्धः सम्यग्दीपित एतन्नामकस्त्वमद्यास्त्रिन्यागदिने देवान् हविषां भोक्तृनग्न्यादीना वह ।
अस्त्ववजं प्रति प्रापय । यत्सुचे यागाद्योद्यतसुचे यजमानाय तदर्थं । आवाह्य च सुतसोमाय यागार्थमभिषु-
तसोमाय दाशुषे हविर्दत्तवते । यद्यपीदानीमेवाह्वयते देवाः तथापि पूर्वानुष्ठानपेक्षया भाव्यपेक्षया वा
दाशुष इत्युच्यते । हविर्दात्रे वा यजमानाय तदर्थं पूर्य पूर्वोभ्यो देवेभ्यो हितं पूर्वकालीनं वा तंतुं यज्ञं तनुष्व् ।
विस्तारय ॥

घृतवतमुप मासि मधुमंतं तनूनपात् ।

यज्ञं विप्रस्य मावतः शशमानस्य दाशुषः ॥२॥

घृतऽवतं । उप । मासि । मधुऽमंतं । तनूऽनपात् ।

यज्ञं । विप्रस्य । माऽवतः । शशमानस्य । दाशुषः ॥२॥

हे तनूनपात् । तनूनपादाज्यमिति कात्यक्यपक्षे तन्वो गावो भोगानां तासु जायमानत्वात् ताभ्य उत्पन्नं चीरं चीरात्सर्पिरित्याज्यस्य नमृत्वं । तद्वान्यज्ञः । अग्निपच आपस्तन्व उच्यते । ताभ्य ओषधिवनस्पतयः । तेभ्यो ऽपिरिति नमृत्वं । अरणीभ्यामिति भावः । एतन्नामक हे अये विप्रस्य मेधाविनः शशमानस्य शंसमानस्य त्वां सुवतो दाशुषो हविर्दत्तवतो मावतो मत्सदृशस्य यजमानस्य ॥ युष्मदस्रज्ञां कंदसि सादृश इति वतुप । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥ घृतवतं चरदाज्योपेतं मधुमंतं माधुर्योपेतं सोमादिमधुरद्रव्येण तद्वतं यज्ञमुपोषेत्य मासि निर्मिमोषे । मितो भवसि वा । संपूर्तिपर्यंतं तिष्ठसीत्यर्थः ॥ मा माने । आदादिकः ॥

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।

नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥३॥

शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा । यज्ञं । मिमिक्षति ।

नराशंसः । त्रिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥३॥

देवेषु मध्ये शुचिः शुद्धो दीप्तो वा पावकोऽन्नस्यापूतस्य शोधयिताद्भुतोऽभूत इव अद्यक्षणे भविता । आश्चर्यभूत इत्यर्थः । देवो द्योतनशीलो यज्ञियो यज्ञसंपादनार्हः ईदृशो नराशंसो नरैः कर्मनेतृभिर्ह्येति त्विग्मिः शंसनीयोऽग्निर्दिवो बुलोकादागत्य मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञमस्रदीयं त्रिरा मिमिक्षति । त्रिवारं समंतात्सिंचति । स्वदयतीत्यर्थः । यद्वा । मधुरेण फलेन त्रिरा मिमिक्षति । योजयतीत्यर्थः । नराशंसो यज्ञ इति कात्यक्यपक्षे यज्ञाभिमानो देवो द्योतमानो बुलोकादागत्यानुष्ठीयमानं यज्ञं त्रिरा मिमिक्षति । अयं नराशंसो देवस्त्रिरा ॥ उपसर्गवशाद्व्यक्रियाध्याहारः ॥ त्रिवारमागच्छति । त्रिराहरति वा फलं । अवशिष्टं पूर्ववन्नेयं ॥

ईकृतो अग्रे आ वहेंद्रं चित्रमिह प्रियं ।

इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छा मुजिह्व वच्यते ॥४॥

ईकृतः । अग्रे । आ । वह । इंद्रं । चित्रं । इह । प्रियं ।

इयं । हि । त्वा । मतिः । मम । अच्छ । मुऽजिह्व । वच्यते ॥४॥

हे अग्रे ईकृतः सर्वैः सुख्य इणनामकस्त्वमिहास्त्रिन्यज्ञे चित्रं चायनीयं प्रियं प्रीणयितारमस्मान् हविः स्वीकर्तुं वा प्रीतियुक्तमिंद्रमा वह । आह्वय । हे मुजिह्व घृतपानेन शोभनज्वाल इयं मम मतिर्मननसाधना स्तुतिरूपा वाक् त्वा त्वामच्छामिमुख्येन प्राप्तुं वच्यते । मतिरेवास्मदीयोच्यते ॥ हिः पूरणार्थः । वच्येयं किं संप्रसारणादिति पूर्वरूपस्य वा कंदसीति विकल्पितत्वादभावे यण ॥ अत्र पुरोडाशादीडभिमानियज्ञपरतया वा व्याख्येयं । एवमुत्तरत्र यज्ञागैर्यज्ञसंबन्धिदेवताभिश्च यज्ञ एवोच्यत इति तत्परत्वेन व्याख्येयं ॥

स्तृणानासो यतसुचो बर्हिर्यज्ञे स्वध्वरे । वृजे देवव्यचस्तममिंद्राय शर्म सप्रथः ॥५॥

स्तृणानासः । यतऽसुचः । बर्हिः । यज्ञे । सुऽअध्वरे । वृजे । देवव्यचः । तमं । इंद्राय ।

शर्म । सऽप्रथः ॥५॥

स्वध्वरे शोभनप्रायशीयाद्यवांतरयागवति यज्ञे सोमयागे बर्हिर्देर्मान् सृष्टानास आस्तरंतो यत्सूचो
नियमितजुह्वादिपात्रा ऋत्विजो देवव्यवसममतिशयेन देवगामिनं सप्रथः सर्वतो विस्तीर्णं शर्म सुखसाधनं
गृहमिन्द्राय वृंजे । विवर्जयन्ति । संपादयन्तीत्यर्थः ॥

वि अयन्तामृतावृधः प्रयै देवेभ्यो महीः ।

पावकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसश्चतः ॥ ६ ॥

वि । अयन्तां । ऋतऽवृधः । प्रऽयै । देवेभ्यः । महीः ।

पावकासः । पुरुऽस्पृहः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ॥ ६ ॥

द्वारो देवीर्यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो देवता वि अयन्तां । विविधं अयन्तु । विवृता भवन्तु । किमर्थं । देवेभ्यः
प्रयै प्रयातुं देवानां प्रापणाय ॥ प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै । पा० ३. ४. १०. । इति निपातितः ॥ कीदृश्रस्ताः ।
ऋतवृधो यज्ञस्य वर्धयिष्यः पूज्याः महीर्महत्त्वः पावकास शोधयिष्यः पुरुस्पृहो बह्वसृहणीयाः असश्चतोऽस-
ज्यमानाः । परस्परविप्रकृष्टा इत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

आ भंदमाने उपाके नक्तोषासां सुपेशसा ।

यद्ही ऋतस्य मातरा सीदतां बहिरा सुमत् ॥ ७ ॥

आ । भंदमाने इति । उपाके इति । नक्तोषसां । सुऽपेशसा ।

यद्ही इति । ऋतस्य । मातरा । सीदतां । बहिः । आ । सुऽमत् ॥ ७ ॥

भंदमाने सर्वैः सूयमाने उपाके परस्परं संनिहिते सुपेशसा शोभनरूपे । पेश इति रूपनाम । यद्ही महत्वी
अपत्यरूपे वा प्रतिदिनं जायमानत्वात् । यज्ञरित्यपत्यनाम यज्ञः सुनुरिति तन्नामसु पाठात् । ऋतस्य मातरा
यज्ञस्य निर्मात्र्यौ । ताभ्यामागमनाद्यज्ञस्य संपूर्तैर्यज्ञमातृत्वमुपचर्यते । यद्वा । अतिरात्रादीनामहोरात्रसाध्य-
त्वात् । नक्तोषासा उक्तगुणविशिष्टे अहोरात्रदेवते सुमत् स्वयमेव । अस्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः । यद्वा । सुमद्व-
र्हिंरास्तुतं दर्भमा समंतादा सीदतां । उपविशतां । यद्वा । ऋतस्येति कर्मणि षष्ठी । यज्ञमा सीदतां । आसाद्य
च बहिरास्तुतं दर्भं स्वयमेवा सीदतां ॥

मंद्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्नमद्य दिविस्पृशं ॥ ८ ॥

मंद्रऽजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं । सिध्नं । अद्य । दिविऽस्पृशं ॥ ८ ॥

मंद्रजिह्वा देवानां मादनज्वाली जुगुर्वणी भृशं गुणतां सुवतां यजमानानां संभक्तारौ ॥ गुणतेर्यद्वजुगं-
तात् क्विपि च्छांदसी रूपसिद्धिः । तस्मिन्नुपपदे वनतेस्कंदसि वनसनराचमथामितीत्यर्थः ॥ कवी
मेधाविनौ क्रांतदर्शिनौ दैव्या होतारा देवसंबन्धिनौ होतारौ अयं च मध्यमस्थानश्रेष्ठ्युभौ सिध्नं फलसाध-
नभूतं ॥ सिधेः स्थायितंतीत्यादिना रक् ॥ दिविस्पृशं बुलोकवासिदेवान् स्पृशंतं । तैर्हविषः स्वीक्रियमा-
णत्वादिति भावः । ईदृशं नोऽस्मादीयमिमं यज्ञमव यक्षतां । अनुतिष्ठतां पूजयतां वा । सम्यक्किर्वाहय-
तामित्यर्थः ॥

शुचिर्देवेष्वर्पिता होत्रा मरुत्सु भारती ।

इळा सरस्वती मही बर्हिः सीदंतु यज्ञियाः ॥ ९॥

शुचिः । देवेषु । अर्पिता । होत्रा । मरुत्सु । भारती ।

इळा । सरस्वती । मही । बर्हिः । सीदंतु । यज्ञियाः ॥ ९॥

शुचिः शुद्धा मरुत्सु विरुद्धलक्षणयामरणेषु देवेषु द्योतनशीलेषु स्रोतृषु मरुत्सु ऋत्विजु वापिता नियता होत्रा होमनिष्पादिका भारती भरतस्यादित्यस्य संबंधिनी दुस्थाना वाक् तथेळा पार्थिवी प्रेषादिरूपा मही महती सरस्वती । सर इत्युदकनाम । तद्वती स्तनितादिरूपा माध्यमिका च वाक् एतास्त्रिस्त्रिस्थानवागभि-
रुत्तरे देवता यज्ञिया यज्ञार्हाः सत्यो बर्हिः स्त्रीर्ण सीदंतु । उपविशंतु ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना ।

त्वष्टा पोषाय वि ष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः ॥ १०॥

तत् । नः । तुरीपं । अद्भुतं । पुरु । वा । अरं । पुरु । त्मना ।

त्वष्टा । पोषाय । वि । स्यतु । राये । नाभा । नः । अस्मयुः ॥ १०॥

नोऽस्मदर्थं तत्तादृशं तुरीपं तूर्णं व्याप्यद्भुतं सद्य आविर्भवद्भूतमिव सत् । यद्वा । महन्नामैतत् । सारतो महत् । पुरु वारं बहूनां प्राणिनामर्थायैवारमलं समर्थं । यद्वा । पुरु वारं बज्र प्रभूतं च । वाशब्दश्चार्थः । अरं अलं । त्मनात्मना पुरु । बज्रक्रियाविशेषणमेतत् । ईदृशमुदकं त्वष्टा वृथादेः कर्ता । त्वष्टृशब्दो यास्किनैवं व्याख्यातः । त्वष्टा तूर्णममृत इति नैरुक्तास्त्रिषेर्षा स्याद्वृद्धिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा स्यात्करोतिकर्मणः । नि० ८. १३. इति । तन्नामको वैद्युतोऽग्निरस्ययुरस्यान्कामयमानो देवो नः पोषायास्तृप्ये राये समृद्धये च नाभा नाभौ वृष्टेर्बंधके मेघस्य नाभिस्थानेऽवस्थितमुक्तलक्षणमुदकं वि ष्यतु । विविधं गमयतु ॥ षोऽंतकर्मणि । ओतः अनीलोकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ॥ यद्वा । नो नाभास्तत्संबन्धयज्ञनाभावुत्तरवेद्यां राये ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ रायो गवादिधनस्य पोषाय पुष्टये ॥ स्मतिरुपपद्यते विमोचनार्थः ॥ उक्तलक्षणां वृष्टिं मुंचतु ॥

अवसृजन्तु त्मना देवान्यक्षि वनस्पते । अग्निर्हव्या सुसूदति देवो देवेषु मेधिरः ॥ ११॥

अवऽसृजन् । उप । त्मना । देवान् । यक्षि । वनस्पते । अग्निः । हव्या । सुसूदति ।

देवः । देवेषु । मेधिरः ॥ ११॥

हे वनस्पते वनानां पालक यूपाभिमानिदेवाग्ने अवसृजन् स्वीरं वर्तयन्नृत्विजः स्वस्वकर्मसु व्यापारयन् त्मनात्मना देवान्हविर्भुज उप यक्षि । उपेत्य यज ॥ बज्रं कंदसीति शपो लुक् ॥ देवो द्योतमानो मेधिरो मेधावानग्निराहवनीयो देवेषुभक्षेण मध्ये हव्या हवींषि सुसूदति । प्रेरयति । स्वीकरोति ॥ षूद चरणे । बज्रं कंदसीति शपः झुः । लिटोऽडाटावित्यडागमः ॥ यद्वा । यूपाग्निरिव परोक्षेणोच्यते । सोऽग्निर्हवींषि सुष्ठु स्वीकरोति ॥

पूषण्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे । स्वाहा गायत्रवेपसे हव्यमिंद्राय कर्तन ॥ १२॥

पूषण्ऽवते । मरुत्वते । विश्वऽदेवाय । वायवे । स्वाहा । गायत्रऽवेपसे । हव्यं ।

इंद्राय । कर्तन ॥ १२॥

पूषण्वते पूषणा तद्वते ॥ अनो नुडिति नुट् । इत्स्वनुडभ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं ॥ मरुत्वते मरुज्जिसद्वते

विश्वदेवाश्च सर्वदेवसंघाय वायवे गमनशीलाय वायुदेवाय च तथा गायत्रवेपसे । वेप इति रूपनाम । गायत्रशब्द इतरसामोपलक्षणः । गायत्रं वेपो रूपं यस्य तादृशयिंद्राय हव्यं हविः प्रदातुं स्वाहा कर्तन । स्वाहाकारं कुरुत ऋत्विजः ॥ करोतेर्लोऽटि तप्तनप्तनयनाश्चेति तनवादेशः ॥

स्वाहाकृता न्या गृह्युप हव्यानि वीतये । इंद्रा गृहि श्रुधी हवं त्वां हवंते अध्वरे ॥ १३ ॥
स्वाहाऽकृतानि । आ । गृहि । उप । हव्यानि । वीतये । इंद्र । आ । गृहि । श्रुधि ।
हवं । त्वां । हवंते । अध्वरे ॥ १३ ॥

हे इंद्र स्वाहाकृतानि । स्वाहेत्येवंपूर्वा कृतिः करणमुच्चारणं यत्स्वमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतयः । तद्वन्ति हव्यानि हवींषि । अत्र प्रयाजेषु वषट्कारप्रदानात्स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः । तद्विविक्तं वीतये भक्षणाया गृहि । आगच्छ ॥ गमेष्वांसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ तथा हे इंद्र आ गृहि । सोत्राण्यभिलक्ष्यागच्छ । आगत्य हवमसदीयमाह्वानं श्रुधि । शृणु । यतस्त्वामध्वरेऽहिंसात्मके यागे हवंते आह्वयन्ति ऋत्विजः अतः श्रुधि ॥ ह्वयतेर्बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं ॥ १११ ॥

प्र तव्यसीमित्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं दैर्घ्यतमसं । तथा चानुक्रांतं । प्र तव्यसीमष्टावापेयं तु तत्त्विष्टुवंतमिति । तु तदित्युक्तत्वादिदमादिसूक्ताष्टकस्याभिर्देवता । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्त्यः ॥ प्रातरनुवा-
काश्चिनश्स्त्रयोऽङ्गो विनियोगः ॥ अग्निष्टोम आभिमारुते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्य निविद्वानीयं । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । प्र तव्यसीं नव्यसीमापो हि छेति तिस्रः । आ० ५. २०. इति ॥ दशरात्रस्य प्रथमे ऽप्यहनि जातवेदस्य निविद्वानं आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि च निविद्वानं । तथा चाचार्यातिदेशः । ऐकाहिका-
न्युपसंशस्य तेषु निविद्वो दध्यादेवमेवापिमारुते । आ० १०. १०. इति ॥

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्रये वाचो मतिं सहस्रः सूनवे भरे ।
अपां नपाद्यो वसुभिः सह प्रियो होता पृथिव्यां न्यसीददृत्वियः ॥ १ ॥
प्र । तव्यसीं । नव्यसीं । धीतिं । अग्रये । वाचः । मतिं । सहस्रः । सूनवे । भरे ।
अपां । नपात् । यः । वसुऽभिः । सह । प्रियः । होता । पृथिव्यां । नि । असीदत् ।
चृत्वियः ॥ १ ॥

अहमप्ये तव्यसीं तवीयसीमतिशयेन वर्धयित्रीं ॥ तवतिर्वृद्धयर्थः सौचो धातुः । अस्मान्नुजंतात्तुर्द्धदसी-
तीयसुन् । तुरिष्ठेमेयः स्त्रिति तुलोपः । स्वांस ईकारलोपः ॥ नव्यसीं नवतरामपूर्वा धीतिं यागलक्षणासूक्त-
गुणकं कर्म प्र भरे । प्रकर्षेण करोमि । तथोक्तलक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे । कीदृशायापये ।
सहस्रो बलस्य सूनवे पुत्राय । किंच योऽग्निरपां नपात् तासां नप्ता । अज्ञ औषधयः औषधीभ्योऽग्निरित्य-
मेर्नपुल्वं । अथवा । अपां न पातयिता वैद्युताभिरूपेण प्रवर्षकत्वादिति भावः । तथा प्रियो यजमानस्य
प्रीणयिता प्रियतमो वा तस्य होता होमनिष्पादकः सोऽग्निर्यत्त्वियः प्राप्तकालः प्राप्तप्रदानसमयः सन्
पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिर्निवासयोग्यैर्गवादिधनैः सहितो न्यसीदत् । नितरां सीदति ॥

स जायमानः परमे व्योमन्याविरग्निरभवन्मातरिष्वने ।
अस्य क्रत्वा समिधानस्य मज्मना प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥ २ ॥
सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । आविः । अग्निः । अभवत् । मातरिष्वने ।
अस्य । क्रत्वा । संऽइधानस्य । मज्मना । प्र । द्यावा । शोचिः । पृथिवी इति ।
अरोचयत् ॥ २ ॥

स पूर्वोक्तोऽभिर्जायमानोऽरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानीमेव परम उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे मातरिश्वनेऽंतरिक्षसंचारिणे वायवे प्रथममाविरभवत् । प्रत्यक्षोऽभूत् । त्वमपि प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव । ऋ० १. ३१. ३. इत्यादिश्रुत्यंतरप्रसिद्धेः । वायुसंयोगात्प्रज्वलित इत्यर्थः । अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्रसिति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानः । तदर्थः । किंच ममिधान-स्त्रिधनैः सम्यग्वर्धमानस्याग्निर्मज्जना । बलनामैतत् । बलवता क्रत्वा क्रतुना कर्मणा ज्वालनार्थापारेण शोचिर्द्यावा पृथिवी द्यां च पृथिवीं च प्रारोचयत् । प्रकर्षेणादीपयत् ॥ मध्ये शोचिःशब्दश्चाद ॥ मज्जना क्रत्वा समिधानस्त्रेति वा योज्यं । प्रबलेन समिधनादिव्यापारेण समिधमानस्त्रेत्यर्थः ॥

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः सुसंदृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।

भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिंधवोऽग्ने रेजते असंसंतो अजराः ॥ ३ ॥

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुसंदृशः । सुप्रतीकस्य । सुद्युतः ।

भाऽत्वक्षसः । अति । अक्तुः । न । सिंधवः । अग्नेः । रेजते । असंसंतः । अजराः ॥ ३ ॥

अस्य सूयमानस्याग्निस्त्वेषा दीप्तयोऽजरा जरारहिता अजीर्णाः । अविरता इत्यर्थः ॥ नजो जरमरेत्यादिनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा सुप्रतीकस्य शोभनमुखस्यास्याग्निर्भानवो रश्मयः । दीप्तिरुक्तत्वाच्च विस्फुलिंगा अवगंतव्याः । ते च सुसंदृशः सुष्ठु सम्यग्द्रष्टारः । सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । सुद्युतः सुष्ठु सर्वतो द्योतमानाः । तथास्याग्निर्भात्वक्षसः । त्वक्ष इति बलनाम त्वक्षः शर्ध इति बलनामसु पाठात् । भासमानबलाः । अक्तुरिति रात्रिनामैतत् अक्तुर्मुख्येति तन्नामसूक्तत्वात् । द्वितीयार्थे प्रथमा । अक्तुं जगदंजकं नैशं तमोऽत्यतिक्रम्य सिंधवः खंदमानाः सर्वत्र व्याप्नुवन्तोऽसंसंतः स्वव्यापारेष्वस्वपंतोऽविरताः अत एवाजरा न रेजते । न कंपते । दाहपाकादिषु न चलन्ति न चाख्यन्ते वान्यैः । यद्वा । नशब्दो दृष्टान्तवचनः । भात्वक्षसो भा एव त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिंधवो न रश्मय इव । ते यथा खंदनशीला व्याप्तिमंतोऽक्तुरिति अंजकं तमोऽतिक्रम्यासंसंतो रेजते तद्वज्जालत्वक्षसोऽस्याग्निरुक्तलक्षणा दीप्तयोऽपि सर्वत्र रेजते । कंपते । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्जना ।

अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥ ४ ॥

यं । आऽईरिरे । भृगवः । विश्वऽवेदसं । नाभा । पृथिव्याः । भुवनस्य । मज्जना ।

अग्निं । तं । गीःऽभिः । हिनुहि । स्वे । आ । दमे । यः । एकः । वस्वः । वरुणः ।

न । राजति ॥ ४ ॥

विश्ववेदसं सर्वधनं । वेद इति धननाम वेदो वरिव इति तन्नामसु पाठात् । तादृशं यमग्निं भृगवो भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्य भर्जकाः पृथिव्या वेद्याः । एकदेशे कृत्स्नशब्दः । यद्वा । एतावती वै पृथिवीत्यादि-श्रुतिर्वेद्याः पृथिवीत्वं । तस्या नाभावोत्तरवेद्यां भुवनस्य भूतजातस्य मज्जना बलेन निमित्तेना आभिमुख्येनेरिरे ईरितवन्तः स्थापितवन्तः तमग्निं स्वे स्वकीये दमे गृह उत्तरवेद्यां गीर्भिः स्तुतिभिरा हिनुहि । प्राप्नुहि ॥ हि गती वृद्धौ च । उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति हेर्लुगभावः ॥ योऽग्निरैको मुख्यः सन् एक एव वा वस्वो वसुगो गवादिधनस्य राजति ईश्वरो भवति । प्रदातुमिति शेषः । राजतीत्यैश्वर्यकर्मा चिद्यति राजतीति तन्नामसु पाठात् । तच्च दृष्टान्तः । वरुणो न वारक आदित्य इव । स यथा सर्वस्वेष्टे तद्वत् ॥

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।

अग्निर्जैभैस्तिगितैरति भवति यो धो न शूचुन्स वना न्युजते ॥ ५ ॥

न । यः । वराय । मरुतां ऽइव । स्वनः । सेनां ऽइव । सृष्टा । दिव्या । यथा । अशनिः ।
अग्निः । जभैः । तिगितैः । अत्ति । भवति । योधः । न । शत्रून् । सः । वना । नि । ऋजते ॥ ५ ॥

योऽपिर्वराय वरणाय नियहाय न शक्नो न भवति । तत्र दृष्टान्तव्यस्यते । मरुतां स्वन इव । स यथाग्राह्यस्तद्वत् । तथा सृष्टा वैरिचयार्थं प्रबलेनातिष्ठष्टा सेनेव । सा यथान्यैरनिरोध्या तद्वत् । तथा दिव्या दिवि भवाश्रनिर्यथा पतत्येव न निवार्यते तद्वत् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमपिस्तिगितैर्निशितैस्तीक्ष्णीभूतैः ॥ अन्त्यविकारश्छांदसः ॥ जभैर्दंतैर्दंतस्थानीयाभिर्ज्वालाभिरत्ति । अस्त्रद्विरोधिनो भवत्यति । तथा भवति । हिनस्ति ॥ भवति हिंसायां । यास्कस्वाह भवतिरत्तिकर्मेति । नि० ९. २३. यद्यप्यत्तिभर्वत्योरदनमेवार्थः तथापि तदवांतरभेदोऽवगंतव्यः । तत्र दृष्टान्तः । योधो न संप्रहर्ता शूर इव । स यथा शत्रून्भवति भवत्यति तद्वत् । किंच सोऽपिर्वना वनानि वृक्षादिसमूहान् नृजते । नितरां प्रसाधयति । दहतीत्यर्थः । ऋजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः ॥

कुविन्नो अग्निरुचयस्य वीरसुहसुं कुविद्वसुभिः काममावरत् ।

चोदः कुविद्वत्तुज्यात्सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६ ॥

कुवित् । नः । अग्निः । उचयस्य । वीः । असत् । वसुः । कुवित् । वसुऽभिः । कामं । आऽवरत् ।

चोदः । कुवित् । तुज्यात् । सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकं । तं । अया । धिया । गृणे ॥ ६ ॥

अयमग्निर्नोऽस्माकमुचयस्योक्तस्य स्तोत्रस्य कुविद्वज्ज्वारं वीः कामयितासत् । भवतु ॥ अस्तेलैव्यडागमः ॥ यद्वा । उचयस्यैतन्नामकस्य महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य न इति संबंधः । तथा वसुर्वीरसयिता सर्वेषां वसुस्थानीयो वा वसुभिर्वीरसयितृभिर्धनैः काममत्यर्थमभिमतं वा कुविद्वत्प्रभूतमावरत् । आवृणोतु । अभिमतप्रदानेन कामं निवर्तयत्वित्यर्थः ॥ वृणोतिव्यडागमः । छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ अयमपिस्त्रोदोऽस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन् धियः कर्माणि सातये । सातये कुविद्वज्जु तुज्यात् । त्वरयतु । प्रेरयत्वित्यर्थः ॥ तुजिः प्रेरणार्थः । छांदसः शपः सुः ॥ शुचिप्रतीकं शोभनावयवं शोभनज्वालं तमग्निमया धियानया स्तुतिरूपया प्रज्ञया गृणे । उच्चारयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥

घृतप्रतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं न समिधान ऋजते ।

इंधानो अक्रो विदयेषु दीद्यच्छुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियं ॥ ७ ॥

घृतऽप्रतीकं । वः । ऋतस्य । धूः । सदै । अग्निं । मित्रं । न । संऽइधानः । ऋजते ।

इंधानः । अक्रः । विदयेषु । दीद्यत् । शुक्रऽवर्णो । उत् । ऊं इति । नः । यंसते । धियं ॥ ७ ॥

घृतप्रतीकं घृतोपक्रमं प्रयाजादिष्वज्यैर्हयमानत्वात् । यद्वा । प्रतीकमंगं । दीपज्वालमित्यर्थः । किंच वो युष्मत्संबन्धिन ऋतस्य यज्ञस्य धूर्षदं धुरि निर्वहणे सीदंतं यज्ञनिर्वाहकमग्निं मित्रं न मित्रमिव समिधान इध्मैर्दीपयमान ऋजते । प्रसाधयति । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । इंधानः सम्यग्दीप्यमानोऽक्रो अक्रोऽन्त्यविकारश्छांदसो डः ॥ विदयेषु यज्ञेषु वेदयत्सु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु दीद्यत् स्वयं दीप्यमानोऽस्मदीयां धियं प्रज्ञां यागादिविषयां शुक्रवर्णां शुभ्रवर्णां निर्मलां ज्योतिष्टोमादि कर्म वोदु यंसते । उद्योजयत्येव ॥ यमेलैव्यडागमः । सिप ॥ उशब्दोऽवधारणे । धीरिति कर्मनाम धीः शमीति तन्नामसु पाठात् ॥

अप्रयुच्छन्प्रयुच्छद्भिरग्ने शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शम्भैः ।

अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८ ॥

अप्रयुच्छन् । अप्रयुच्छत् ऽभिः । अग्ने । शिवेभिः । नः । पायु ऽभिः । पाहि । शग्मैः ।
अदब्धेभिः । अदृपितेभिः । इष्टे । अनिमिषत् ऽभिः । परि । पाहि । नः । जाः ॥ ८ ॥

हे अग्ने अप्रयुच्छन्स्वास्वप्रमादन् ॥ युच्छ प्रमादे ॥ अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सन्नप्रयुच्छन्निरप्रमादन्निरनवधानरहितैः शिवेभिर्मन्त्रकल्याणैः शग्मैः सुखकरैः पायुभी रक्षणप्रकारैर्नोऽस्मान्पाहि । रत्न । किंच हे इष्टे सर्वैरेषणीयानि जा जायमानोऽस्माभिर्दीप्यमानः सन्नदब्धेभिरहिंसितैरदृपितेभिः केनचिदप्यपरिभूतैः ॥ दृष्ट दृष्ट उल्लिखे तीदादिकः ॥ अनिमिषन्ननिमेषरहितैरनलसखभावैः ईदृशैर्लब्धैर्नोऽस्मान्परि परितः पाहि । पालय । यद्वा । उपर्युपरि जायत इति जाः । नो जा अस्मत्संबन्धिनीः पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः परि पाहि । परितो रत्न । न केवलमस्मान् किंत्वस्मत्पुत्रपौत्रादीनपि रत्न ॥ १२ ॥

एति प्र होति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं । पूर्वचापेयं तु तदित्युक्तत्वादिदमप्यापेयं । तथा चानुक्रमणिका । एति प्र सप्त जागतमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्तयन्स्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

एति प्र होता व्रतमस्य माययोर्ध्वा दधानः शुचिपेशसं धियं ।
अभि सुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धामं प्रथमं ह निंसते ॥ १ ॥
एति । प्र । होता । व्रतं । अस्य । मायया । ऊर्ध्वा । दधानः । शुचिऽपेशसं । धियं ।
अभि । सुचः । क्रमते । दक्षिणाऽवृतः । याः । अस्य । धामं । प्रथमं । ह । निंसते ॥ १ ॥

अयं होता होमनिष्पादकोऽध्वर्युरस्यामेव्रतं हविष्प्रदानादिरूपं कर्म कर्तुं मायया कर्तव्यविशेषप्रज्ञया युक्तः सन् प्रैति । प्रकर्षेण गच्छति होतुं । मायेति प्रज्ञानाम माया वयुनमिति तन्नामसु पाठात् । कीदृशो ऽयं । ऊर्ध्वामुपर्यारूढां शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतां । पेश इति रूपनाम । धियं प्रज्ञां दधानः । आ चतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीचेतिदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् । आगत्य च दक्षिणावृतः प्रादक्षिणेन वर्तमानाः सुचो जुह्वादीः क्रमते । गृह्णाति । कीदृशः सुचः । याः प्रथमं पात्रासादनकालेऽस्यामेधाम स्थानं निंसते ॥ निंस चुंबन इति धातुः ॥ चुंबन्ति । भजंत इत्यर्थः । प्रथममनुष्ठेयक्रमं बुद्ध्या प्रैति पश्चात्सुचः क्रमत इत्यर्थः । हशब्दः प्रसिद्धौ । यद्वा । होता देवानामाहुतायमग्निरस्य यजमानस्य व्रतं कर्म ज्योतिष्टोमादि प्रज्ञाविशेषेण युक्तः सन्नेति । यच्चदेशं प्रत्यागच्छति । कीदृशोऽयं । ऊर्ध्वामूर्ध्ववर्ति शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतं धियं ज्वालाचलनादिरूपं कर्म दधानो धारयमाणः । आगत्य च दक्षिणावृत उक्तलक्षणाः सुचो घृतपूर्णा जुह्वपभृदादिका अभि क्रमते । आक्रमते । घृतं स्वीकर्तुं ज्वालाः प्रसर्पतीत्यर्थः । याः सुचः प्रथमं पूर्वं हविरासादनकालेऽस्यामेधाम स्थानं वेदिलक्षणं निंसते चुंबन्ति प्राप्ताः । हशब्दः प्रसिद्धौ ॥ णिसि चुंबने । अदादित्वाच्छपो लुक् । इदित्वात्तुम् ॥

अभीमृतस्य दोहना अनूषत् योनौ देवस्य सदने परीवृताः ।
अपामुपस्थे विभृतो यदावसदधं स्वधा अधयद्याभिरीयते ॥ २ ॥
अभि । ई । ऋतस्य । दोहनाः । अनूषत् । योनौ । देवस्य । सदने । परिऽवृताः ।
अपां । उपऽस्थे । विऽभृतः । यत् । आ । अवसत् । अधं । स्वधाः । अधयत् ।
याभिः । ईयते ॥ २ ॥

ऋतस्योदकस्य दोहना धारा योनावुत्पत्तिस्थाने देवस्य सदने द्योतमानस्यादित्यस्य स्थाने परीवृतास्तद्रिमभिः परितो व्याप्ताः सत्योऽभ्यनुषत । अभिनवा भवन्ति । आभवन्त्येव स्तूयन्ते वा । कदेत्यत आह । यद्यदापामुपस्थ उदकानामुत्संगेऽतर्विभृतो विशेषेण तामिधार्यमाणः सन्नावसत् आक्रम्य निवसत्ययमभिः तदानीमि-

त्यर्थः । अधाधुना स्वधा अमृतोपमा अपोऽधयत् । पिबति सर्वो लोकः । ता विशेयते । यामिः सहेयतेऽयमपिः संगच्छते वा भूमिं ता अधयत् । विबुदात्मनोदकानि जगत्पाययत इत्यभिः स्तुतिः ॥

युयूषतः सर्वयसा तदिद्वपुः समानमर्थं वितरिचता मिथः ।

आदीं भगो न हव्यः समस्मदा वोळ्हुर्न रश्मीन्समयंस्त सारथिः ॥ ३ ॥

युयूषतः । सऽवयसा । तत् । इत् । वपुः । समानं । अर्थं । विऽतरिचता । मिथः ।

आत् । ई । भगः । न । हव्यः । सं । अस्मत् । आ । वोळ्हुः । न । रश्मीन् । सं ।

अयंस्त । सारथिः ॥ ३ ॥

सवयसा समानवयस्कौ । वयःशब्देन सामर्थ्यं लक्ष्यते । समानसामर्थ्यौ तदित्तदानीमेव यदा प्रवृद्धो भवति तदानीमेव समानमर्थं समानप्रयोजनं निष्पत्तिं मिथः प्रत्येकं वितरिचता भृशं तरंती होचध्वर्यु वपुरभिः शरीरं युयूषतः । स्वस्व्यापारेण मिश्रयितुमिच्छतः । प्रेषानंतरं याज्यादिपाठो होतुर्व्यापारः वषट्कारानंतरं होमोऽध्वर्योरिति विभागः । अत्रेदमनुसंधेयं । सवयसा समानवयस्कौ मिथः प्रत्येकं समानप्रयोजनं सुखप्राप्तिं वितरिचता विशेषेण तरितुमिच्छंती ॥ तरतेर्यङ्लुगंताच्छतरि दाधर्त्यादौ निपात्यते । द्विवचनस्याकारः ॥ जायापती तद्वपुस्तदेव परस्परं शरीरं युयूषतः मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमालिङ्गतः । तद्वदपिं साकं होचध्वर्यु युयूषतः । आदीमनंतरमेव हव्य आहवनीयोऽग्निः सारथिः सरणशीलः सारथिवद्यज्ञात्मकस्य रथस्य निर्वाहको वा सन्नस्त्रदस्त्राकं संबन्धिनी रश्मीन् रश्मिवदायता घृतधारा आ सर्वतः समयंस्त । सम्यक् स्वीकरोति । तच्च दृष्टान्तद्वयमुच्यते । भगो न सर्वैः सेवनीय आदित्यः स यथा सर्वतः पूजामादत्ते तद्वत् । सारथी रथस्य यंता वोढुर्वाहकस्याश्वादे रश्मीन् प्रतिग्रहानिव । तान्यथा स्वीकरोति तद्वदयमग्निरपि हवींषि समयंस्त ॥

यमीं द्वा सर्वयसा सपर्यतः समाने योना मिथुना समोकसा ।

दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि पुरु चरन्जरो मानुषा युगा ॥ ४ ॥

यं । ई । द्वा । सऽवयसा । सपर्यतः । समाने । योना । मिथुना । संऽओकसा ।

दिवा । न । नक्तं । पलितः । युवा । अजनि । पुरु । चरन् । अजरः । मानुषा । युगा ॥ ४ ॥

यमीमेनमपिं द्वा द्वौ सवयसा समानवयस्कौ समानसामर्थ्यौ वा समाने योना योनौ फलस्योत्पत्तिस्थाने यज्ञे वर्तमानौ मिथुना दंपती इवैककार्योद्युक्तौ समोकसा समाननिवासौ देवयजनस्थानौ ईदृशी होचध्वर्यु सपर्यतः पूजयतः स्तुत्या हविष्प्रदानेन च प्रीणयतः । कदेत्याह । दिवा नाहनीव नक्तं रात्रावपि । सर्वदेवार्थः । एवं पूज्यमानोऽग्निः पलितः पूर्वमंगारावस्थायां जीर्णोऽपि समिधनानंतरं युवा तरणस्तेजसा सर्वस्य मिश्रयिता वाजनि । जायते । एवं जातोऽयं मानुषा युगा मनोः संबन्धीनि युगानि जायापतिरूपाणि होचध्वर्युरूपाणि वोद्दिश्य पुरु चरन् बह्वाज्यादिकं भक्षयन् अजरोऽजीर्णो जरारहितो वर्तते ॥

तमीं हिवन्ति धीतयो दश् त्रिंशो देवं मर्तास ऊतये हवामहे ।

धनोरधि प्रवत् आ स ऋत्विज्यभिर्वजज्जिर्वना नवाधित ॥ ५ ॥

तं । ई । हिवन्ति । धीतयः । दश् । त्रिंशः । देवं । मर्तासः । ऊतये । हवामहे ।

धनोः । अधि । प्रऽवतः । आ । सः । ऋत्विजि । अभिर्वजज्जिः । वयुना । नवा ।

अधित ॥ ५ ॥

देवं द्योतमानं तमेनमयिं दश धीतयो दशसंख्याका अंगुलयो त्रिशो विशः परस्परविस्मिता हन्वन्ति । प्रीणयन्ति मथनकाले । तथा मर्तासो मनुष्या वयं यजमाना ऊतये रक्षणाय हवामहे । आह्वयामः । कोऽस्य विशेष इत्युच्यते । अयमग्निर्धनोर्धनुषः सकाशात्प्रवत आ प्रकर्षेण गच्छतो बाणानिव । तान्यथा शत्रोरुपरि मुंचन्ति ॥ आ इत्युपमार्थे ॥ तद्वत्सोऽग्निर्धनुःस्थानीयान्निजशरीरसकाशात्प्रवतः प्रकृष्टवेगवतो रश्मीनृण्वति । गमयति ॥ रिविर्गत्यर्थः । अचांतर्भावितण्यर्थोऽयं । इदित्वाद्गुम् । क्वांदसं रेफस्य संप्रसारणं । अधिशब्दोऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी ॥ किंचैवं प्रवृद्धोऽग्निरभिव्रजद्विरनुष्ठानार्थमभितः संचरद्भिज्ञैयमर्थमभिगच्छ-
द्विर्वा तदर्थं नवा नवानि नूतनानि वयुना वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठानविषयाण्यधित । धारयति । ज्ञापय-
तीत्यर्थः । यद्वा । अभिव्रजद्विराभिसुखेन गच्छद्भिर्होत्रादिभिः क्रियमाणानि नवानि वयुनानि प्रज्ञावि-
शिष्टानि स्तोत्रादीन्यधित । धत्ते ॥ धाज्ज्क्वांदसे लुङि स्थाच्चोरिच्चेतीत्वं । उत्तरस्य सिचः कित्त्वं । ह्रस्वाद-
गादिति सलोपः ॥

त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य पशुपाइव त्मना ।

एनीं त एते बृहती अभिश्रिया हिरण्ययी वक्करी बर्हिःशाते ॥ ६ ॥

त्वं । हि । अग्ने । दिव्यस्य । राजसि । त्वं । पार्थिवस्य । पशुपाऽइव । त्मना ।

एनी इति । ते । एते इति । बृहती इति । अभिऽश्रिया । हिरण्ययी इति । वक्करी इति ।
बर्हिः । आशाते इति ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं दिव्यस्य दिवि भवस्य देवादेर्विद्युदात्मना वृद्धादेर्वा राजसि । ईश्वरि । ऐश्वर्यनामैतत् । तथा पार्थिवस्य पृथिवीसंबन्धिनो मनुष्यादे राजसि । ईश्वरो भवसि । किमन्यतंचत्वेन नेत्याह । त्वनात्मनैव स्वसा-
मर्थ्येनैव । तच्च दृष्टान्तः । पशुपा इव । पशुपालको यथा स्वसामर्थ्येनैव पशूनां निरोधनिर्गमनादिव्यापारेषु समर्थो भवति तद्वत् । एतद्दृष्टतिनात्यंतस्वातंत्र्यमुक्तं भवति । किंच यस्मादेवं तस्मात्ते तव बर्हिर्यज्ञमेतं प्रसिद्धे
एनी एतवर्णं शुभे यावापृथिव्यावाशति । अस्नुवाते । आप्नुतः ॥ वर्णादनुदात्तादिति डीप् तकारस्य नकारश्च ॥
कीदृशौ ते । बृहती महत्यावतिविसृते अभिश्रिया प्राप्तेष्वर्थे अभितः सेव्ये वा हिरण्ययी हितरमणीये वक्करी
अतिकुशलं शब्दयंत्यौ ॥ वचेर्वनिपि वनो र चेति डीब्रिफौ । क्वांदसं कुत्वं । वकि कौटिल्य इत्यस्माद्वा क्वांदसो
नुमभावः ॥ ईदृशौ यावापृथिव्यौ बर्हिरस्नुवाते ॥

अग्ने जुषस्व प्रति हर्यं तद्वचो मंद्रं स्वधाव चतृजात सुक्रतो ।

यो विश्वतः प्रत्यङ्मुसि दर्शतो रणवः संदृष्टौ पितुमाँ इव क्षयः ॥ ७ ॥

अग्ने । जुषस्व । प्रति । हर्यं । तत् । वचः । मंद्रं । स्वधाऽवः । चतृऽजात । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

यः । विश्वतः । प्रत्यङ् । अस्मि । दर्शतः । रणवः । संऽदृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयः ॥ ७ ॥

हे अग्ने जुषस्व । सेवस्व हविः । प्रीतो भव वा सुखा । किंच तत्तादृशं प्रियकरं वचो वायूपं स्तोत्रं प्रति
हर्यं । पुनः कामयस्व । हे मंद्रं मादनशीलं सुखं वा हे स्वधावो हविर्लक्षणात्तवन् हे चतृजात यज्ञार्थमुत्पन्न
हे सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा । य ईदृशस्त्वं विश्वतः सर्वस्य स्थावरजंगमस्य जगतः प्रत्यङ्मुसि अभिमत
अनुकूलोऽसि । न पराङ्मुख इत्यर्थः । तथा दर्शतो दर्शनीयः सर्वैः किंच संदृष्टौ सम्यग्दर्शने रणवो रमणशीलो
रमयिता वा भवसि सर्वस्य । यद्वा । तव संदृष्टौ सत्यां सर्वो जनः चयो निवासवान्भवति । तच्च दृष्टान्तः ।
पितुमानिव । अतिप्रज्ञात्तत्सार्भा यथा सर्वैर्वस्तव्यो गंतव्यश्च भवति तद्वत् ॥ १३ ॥

तं पृच्छतेति पंचमं पंचमं सूक्तं । चतुर्थाऽनुष्टुप् । तं पृच्छत पंचांत्वा चिष्टुबिति । दीर्घतमा ऋषिः ।
पूर्वचापेयं तु तदित्युक्तत्वादिदमप्यापेयं । अंत्वा चिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया अगत्यः ॥ प्राप्तरनुवाका-
श्चिन् । स्त्र्योरस्य विनियोग उक्तः ॥

तं पृच्छता स जगाम स वेद स चिकित्वा ईयते सा न्वीयते ।

तस्मिन्सन्ति प्रशिषस्तस्मिन्निष्टयः स वाजस्य शर्वसः शुष्मिणस्पतिः ॥ १ ॥

तं । पृच्छत । सः । जगाम । सः । वेद । सः । चिकित्वान् । ईयते । सः । नु । ईयते ।

तस्मिन् । सन्ति । प्रशिषः । तस्मिन् । इष्टयः । सः । वाजस्य । शर्वसः । शुष्मिणः । पतिः ॥ १ ॥

हे यजमानाः तमग्निं पृच्छत । यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत् । तस्यैव प्रष्टव्यत्वेऽतिशयमाह । स जगाम । स सर्वत्र गच्छति । अत एव स वेद । स च प्रष्टव्यं जानाति । किमितरसाधारणेन नेत्याह । स चिकित्वान् स एव चेतनावान् । स विशेषज्ञ इत्यर्थः । स एवेयते । ज्ञेयसकाशं गच्छति । पुनर्गतिरेव विशिष्यते । सः सोऽग्निरेव नु क्षिप्रमीयते । यद्यजमानस्य ज्ञेयमस्ति तमर्थं ज्ञातुं शीघ्रमेव गच्छतीत्यर्थः । यद्वा । ज्ञानार्थमीयते । सेव्यते । तथा शीघ्रमनुसेव्यते । यस्मादयमुक्तरूपः तस्मात्तमेव पृच्छतेत्यर्थः । तत्रापेक्षिताः कामाः संतीत्याह । तस्मिन्नेवाग्निं प्रशिषः प्रशासनानि नियमनसामर्थ्यानि सन्ति । असाध्यं नियम्यापि साधयितुं शक्त इत्यर्थः । किंच तस्मिन्नेवाग्निविष्टय एष्टव्या भोगाः सर्वफलसाधका यागा वा सन्ति । किंच सोऽग्निर्वाजस्यान्नस्य श्वसो बलस्य च पतिः पालयिता दाता । किंच शुष्मिणो बलवतो राजादेरपि पतिः स्वामी । यस्मादयं महानुभावस्तस्मात्तमेव पृष्ट्वा पुरुषार्थं साधयतेति ॥

तमित्पृच्छन्ति न सिमो वि पृच्छति स्वेनेव धीरो मनसा यदग्रभीत् ।

न मृथ्यते प्रथमं नापरं वचोऽस्य क्रत्वा सचते अप्रदृपितः ॥ २ ॥

तं । इत् । पृच्छन्ति । न । सिमः । वि । पृच्छति । स्वेन । इव । धीरः । मनसा । यत् । अग्रभीत् ।

न । मृथ्यते । प्रथमं । न । अपरं । वचः । अस्य । क्रत्वा । सचते । अप्रदृपितः ॥ २ ॥

पूर्वमचेऽग्निं पृच्छतेत्युक्तं । अत्र तु सोऽनुनयेन प्रष्टव्य इत्याह । तमित्तमेवाग्निं पृच्छति स तु नान्यं पृच्छति प्रश्नसमयेऽपि । सिमः सर्वजनो न वि पृच्छति । विपरीतं न पृच्छति । पृष्टोऽपि धीरो धीमानयं स्वेनेव मनसा । इवशब्द एवार्थः । स्वकीययैव बुद्ध्या यत् यत्कार्यमग्रभीत् वदामीत्यादत्ते तदेव प्रतिब्रूते न तु प्रश्नानुकूलं । स्वतंत्रेश्वर इत्युक्तं भवति । यद्वा । प्रष्टा धीमान् स्वेन मनसा वाचा वाच्यं विचार्य यदग्रभीत् यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकुर्यात् तदेवाग्निं पृच्छति न तु वज्र भाषत इत्यर्थः । परवाक्यासह्यत्वमाह । अयमग्निः प्रथमं वचः स्वाक्यापूर्वभावि वचनं न मृथ्यते । न सहति । तथापरं वचः स्वीकृत्यनंतरभावि प्रतिवचनं न मृथ्यते । यस्मादयमेवंविधस्तस्मादप्रदृपितोऽप्रदृप्तः यद्वा तेन शिञ्चितोऽनुद्दंडः सर्वो लोकोऽस्य महानुभावस्याग्निः क्रत्वा क्रतुना रक्षणादिकर्मणा सह सचते । संगच्छते । जीवतीत्यर्थः ॥

तमित्रच्छन्ति जुह्वस्तमर्वतीर्विश्वान्येकः शृण्वच्चान्सि मे ।

पुरुषैषस्ततुरियज्ञसाधनोऽच्छिद्रोतिः शिशुरादन्न सं रभः ॥ ३ ॥

तं । इत् । गच्छन्ति । जुह्वः । तं । अर्वतीः । विश्वानि । एकः । शृण्वत् । वचान्सि । मे ।

पुरुषैषः । ततुरिः । यज्ञसाधनः । अच्छिद्रोऽजतिः । शिशुः । आ । अदन्न । सं । रभः ॥ ३ ॥

जुह्वोऽस्यदीया जुह्वपशुदादयस्तमित्तमेवोद्दिश्याज्यपूर्णाः सत्त्वो गच्छन्ति प्रीणयितुं । यद्वा । ह्यंत इति जुह्व आऊतयः सोमादिरूपाः । अथवा जुह्वादिषु । स्वेतान्याज्यान्यायाश्चयाश्चिगोरभेदेन जुह्व इत्युच्यते मंचाः क्रोशंतीतिवत् । ता अपि तमेव गच्छन्ति अस्त्व सर्वदेवतात्मकत्वात् । अत्रैवेतरदेवतात्मकत्वात् । ह्यमानं चेति भावः । किंचार्वतोः प्राप्तमत्तः सुतयस्तमित्तमेवाग्निं गच्छन्ति सर्वदेवतात्मकत्वादेव । स एवेकोऽयमग्निर्विश्वानि मे मदीयानि वचान्सि स्तोत्ररूपाणि शृण्वत् । शृणोति । अग्निः सर्वदेवतात्मकत्वं तैत्तिरीया आऊः ।

ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाङ्गरयिः सर्वा देवता इति । तै० सं० ६. २. ६. । तथात्रैव पुरस्ता-
दास्मास्यते । त्वमपे वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रः । ऋ० ५. ३. १. । इत्यादिकोऽस्य विशेष इत्युच्यते । पुरुषैषो
बहुप्रेषभाक् । यद्वा । बहुप्रेषणः । सर्वस्वाज्ञापयितेत्यर्थः । तत्तुरिस्तारयिता ॥ तरतेरन्तर्यथादादृगमहन् इति
किन्प्रत्ययः । बहुलं कंदसीत्युत्वं ॥ यज्ञसाधनो यज्ञसाधकः अग्न्यधीनत्वाद्यज्ञस्य अच्छिद्रोतिरविच्छिन्नरक्षणः
शिशुः शिशुवत्प्रियकारी शोचयिता वा शत्रूणां एवभूतोऽग्निः सं रभो यज्ञादिसंरम्भवान् सन्नादत्त । आदत्ते ।
हविरादिकं स्वीकरोति ॥

उपस्थायं चरति यत्समारत सद्यो जातस्तत्सार युज्येभिः ।

अभि श्वातं मृशते नाद्ये मुदे यदी गच्छत्युशतीरपिष्ठितं ॥ ४ ॥

उपऽस्थायं । चरति । यत् । संऽआरत । सद्यः । जातः । तत्सार । युज्येभिः ।

अभि । श्वातं । मृशते । नाद्ये । मुदे । यत् । ई । गच्छति । उशतीः । अपिऽस्थितं ॥ ४ ॥

यद्यदाध्वर्युरपस्थायं चरति उपस्थायोपस्थाधानुतिष्ठति उत्पत्त्यनुकूलव्यापारं करोति । कदेत्याह । यत्
समारत समागच्छत मथनेनाविरभवत् ॥ समो गम्यच्छीत्येतैरात्मनेपदं ॥ सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः सन्
युज्येभिर्योक्तुं संबद्धं समर्थैः फलैर्मिश्रयितुमर्हं सेजोभिर्वा युक्तः सन् तत्सार । अरण्योर्गूढः सन् चचार । यद्वा ।
युज्येभिरश्वैर्जातमात्र एव सर्वत्र संवचार ॥ तत्सर च्छगती । लिटि णलि रूपं ॥ एवं प्रवृद्धोऽयं श्वातं श्वातं
शातं वा यजमानं नाद्ये गंदनीये कर्मणि निमित्तभूते सति मुदे तस्य संतोषायामि मृशते । अभिमर्शनं
करोति । फलप्रदानेनेति भावः । यथा लोके गुर्वादिः श्वातं शिष्यादिकं सृशति तद्वत् । कदेति चेत्
उच्यते । यद्यदापिष्ठितं व्याप्य वर्तमानमीश्वरः उशतीः कामयमाना आज्यधाराः सुतयो वा गच्छन्ति
प्राप्नुवन्ति तदाभि मृशते ॥

स ईं मृगो अयो वनर्गुरूपं त्वच्युपमस्यां नि धायि ।

व्यंब्रवीद्वयुना मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्वान् ऋतचिद्धि सत्यः ॥ ५ ॥

सः । ईं । मृगः । अयः । वनर्गुः । उप । त्वचि । उपऽमस्यां । नि । धायि ।

वि । अंब्रवीत् । वयुना । मर्त्येभ्यः । अग्निः । विद्वान् । ऋतचिद् । हि । सत्यः ॥ ५ ॥

स ईं स एवाग्निरुपमस्यामुपमायामुपमास्यदायां त्वच्योषध्यादिभिराच्छादितायां वेद्यामुप नि धायि ।
उपस्थाप्यत उत्तरत्रोपभोगाय । कीदृशः सः । मृगो मार्जयितान्वेषणशीलो वा । मृगो मार्ष्टेर्गतिकर्मणः
। नि० १. २०. । इति यास्कः । अय आयो गंतव्यः । अयः कर्म तत्र साधुर्वा । वनर्गुर्वनगामी ॥ ऋच्छतेर्गमिषेदं
रूपं । यद्वा । गमेरेव । उपपदस्य रुडागमस्कांदसः ॥ एवभूतोऽग्निर्मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्यो यजमानादिरूपेभ्यो
वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठेयज्ञानानि व्यंब्रवीत् । विशेषेण ब्रवीति । उपदिशति । वयुनमिति प्रज्ञानाम वयुनम-
भिख्यति तन्नामसु पाठात् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमग्निर्विद्वान् सर्वज्ञ ऋतचिद्व्यसोदकस्य
वा चेतिता ज्ञाता सत्यः । सत् क्रियमाणं कर्म । तत्र साधुः । सत्सु भवो वा । सत् फलं तदर्हतीति वा ।
सम्यक्फलप्रद इत्यर्थः । यस्मादयमुक्तसामर्थ्योपेतस्तस्मात्प्रज्ञोपदेशो युक्तः । हिशब्दः प्रसिद्धौ ॥ १४ ॥

त्रिमूर्धानमिति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं दैर्घतमसं । आपेयं पूर्वचापेयं तु तदित्युक्तत्वात् । त्रिमूर्धानमित्यनु-
क्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चयस्त्रयोस्त्रैष्टुभे कंदसीदमादिसूक्तत्रयस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे
सूचितं । त्रिमूर्धानमिति त्रीणि । आ० ४. १३. । इति ॥

त्रिमूर्धानं सप्ररश्मिं गृणीषेऽनूनमग्निं पित्रोरुपस्थे ।

निषत्तमस्य चरतो ध्रुवस्य विश्वा दिवो रौचिनापप्रिवांसं ॥ १ ॥

त्रिऽमूर्धानं । सप्तऽरश्मिं । गृणीषे । अनूनं । अग्निं । पित्रोः । उपऽस्थे ।
निऽसत्तं । अस्य । चरतः । ध्रुवस्य । विश्वा । दिवः । रोचना । आपप्रिऽवांसं ॥ १ ॥

अनयामिथ्यञ्चरूपेण सूयते । त्रिमूर्धानं सवनत्रयरूपमूर्धन्ययोपेतं ॥ द्वित्रिभ्यां पाद्भूमौ बह्व्रीहावित्यु-
त्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ किंच सप्तरश्मिं नियामकसप्तच्छंदोयुक्तं अनूनमविकलं संपूर्णफलं अग्निमग्निसाध्यमंगना-
दिगुणयुक्तं वा पित्रोरूपस्थे द्यावापृथिव्योरुत्संगे निषत्तं निषत्तं । मध्ये वर्तमानमित्यर्थः । भूमिस्थद्रव्येण
दुलोकस्थदेवताभिश्च साध्यत्वादिति यावत् । किंच ध्रुवस्य निश्चलस्य चरतो हविर्भक्षयतोऽस्याग्नेः संबन्धिनं
यज्ञं दिवो दुलोकादागतानि विश्वानि रोचनानि देवविमानान्यापप्रिवांसं सर्वतः पूरयितारं गृणीषे ।
गृणीहि । सुहि । यद्वा । अयमग्निरेवोच्यते । त्रिमूर्ध्वदच चित्यंतरिक्षदुलोकाख्यस्थानत्रयोपेतं । लोकत्रयव्या-
प्तमित्यर्थः । गार्हपत्यादिस्थानत्रयवर्तितं वा । सप्तरश्मिं सप्तज्वालं अनूनमन्यूनं पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुपस्थ
उत्संगे निषत्तं ॥ नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः ॥ निषत्तं आपप्रिवांसं सर्वतः पूरयंतं कामानां
उक्तलक्षणविशिष्टमग्निं गृणीषे । गृणीहि । सुहि । किंच चरतः सर्वत्र ज्वालाभिर्गच्छतो ध्रुवस्य धृतत्वादविच-
लितस्य दिवो द्योतमानस्यास्याग्नेर्विश्वा सर्वाणि रोचना रोचमानानि तेजांसि सर्वत्र व्याप्नुवतीति शेषः ।
ईदृशमग्निं सुहीत्यंतरात्मनः प्रेषः ॥

उक्षा म॒हाँ अ॒भि ववक्ष ए॒ने अ॒जरस्त॒स्यावि॒त॒ऊ॒ति॒ऋ॒ष्वः ।
उ॒र्याः प॒दो नि द॒धाति॒ सानौ रि॒हंत्यू॒धो अ॒रुषा॒सो अ॒स्य ॥ २ ॥
उक्षा । म॒हान् । अ॒भि । व॒वक्षे॒ । ए॒ने इति॑ । अ॒जरः । त॒स्थौ । इ॒तः॒ऋ॒तिः । ऋ॒ष्वः ।
उ॒र्याः । प॒दः । नि । द॒धाति॒ । सानौ । रि॒हंति॑ । ऊ॒धः । अ॒रुषा॒सः । अ॒स्य ॥ २ ॥

उक्षा सेक्ता । फलप्रदानसमर्थ इत्यर्थः । अत एव महान् महिम्ना स्वरूपेणोद्धृतवृषभसदृशोऽयमग्निरेने
द्यावापृथिव्यावभ्यभिक्रम्य व्याप्य ववक्षे । वहति । व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वहतेर्लेटि च्छांदसः शपः सुः । लोपस्त
आत्मनेपदेष्विति तलोपः । सिद्धञ्जलमिति सिप् ॥ वृथ्यादिप्रदानेन हविर्वहनेन च लोकद्वयस्य वासिनी
देवान्मनुष्यांश्च रक्षतीत्यर्थः । किंचायमजरो जरारहित ऋष्यो महान् पूज्यः । महन्नामेतत् ऋष्व उच इति
तन्नामसु पाठात् । तथेतज्जतिः प्राप्तरक्षणः सन् तस्थौ । स्थितो वर्तते । यद्वा । उक्तगुणोऽयमितज्जतिरित एव
गमनवानस्यदेवयजनाभिमुखगमनवान् तस्थौ । वर्तते । तदन्तरमुर्या विसृताया भूम्याः सानौ समुच्छ्रुते
प्रदेशे वेदिलक्षणे पदो नि दधाति । पदानि स्थापयति करोति । किंचास्याग्नेररुषासोऽरुषा आरोचना
ऊधरूधःस्थानीयमंतरिक्षं रिहंति लिहंति । यद्वा । अस्योधरूधःस्थानीयं यज्ञमरुषास आरोचना ब्रह्मवर्चसेन
यजमाना रिहंति । अभिमतस्वर्गादीनि लिहंति ॥

स॒मानं व॒त्सम॒भि संच॑रंती॒ विष्व॑ग्धे॒नू वि च॑रतः सु॒मेके॑ ।
अ॒न॒प॒वृ॒ज्याँ अ॒ध्व॒नो मि॒माने॒ विश्वा॑न्के॒ताँ अ॒धि म॒हो द॒धाने॑ ॥ ३ ॥
स॒मानं । व॒त्सं । अ॒भि । संच॑रंती॒ इति॑ संऽच॑रंती । विष्वक् । धे॒नू इति॑ । वि । च॒रतः॑ ।
सु॒मेके॑ इति॑ सुऽमेके॑ ।
अ॒न॒प॒ऽवृ॒ज्यान् । अ॒ध्व॒नः । मि॒माने॒ इति॑ । विश्वा॑न् । के॒तान् । अ॒धि । म॒हः ।
द॒धाने॑ इति॑ ॥ ३ ॥

समानमेकमेव वत्सं वत्सस्थानीयं पुत्रवद्धर्षहेतुमग्निमभिमुखं संचरंती संचरंत्यौ द्वे धेनू अपिहितकरणेन
प्रीणयित्री पत्नीयजमानलक्षणे धेनू विष्वन्नि चरतः । संचरतः । स्तनपानादिसदृशेधनप्रक्षेपसंमार्जनादिना

सम्यक्वर्धयत इत्यर्थः । कीदृशी ते । सुमेके शोभनकर्माणौ शोभनमेहने वा । परिचरणकुशले इत्यर्थः । किंचानपवृज्यानपवर्जनीयरहितान् ॥ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ अध्वनो मार्गानग्नेः प्रांतप्रदेशान् केशाद्यभेधरहिताग्निमानि संपादयिष्यौ । किंच विश्वान्केतान् सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि महो महांत्यध्वधिकं दधानि धारयंत्यौ । ईदृशावध्वर्युयजमानरूपे जायापतिरूपे वा धेनु विष्वम्बि चरतः ॥

धीरासः पदं कवयो नयन्ति नानां हृदा रक्षमाणा अजुर्ये ।

सिषासंतः पर्यपश्यन्ति सिंधुमाविरेभ्यो अभवत्सूर्यो नृन् ॥४॥

धीरासः । पदं । कवयः । नयन्ति । नानां । हृदा । रक्षमाणाः । अजुर्ये ।

सिषासंतः । परि । अपश्यन्ति । सिंधुं । आविः । एभ्यः । अभवत् । सूर्यः । नृन् ॥४॥

धीरासो धीरा धीमंतः प्रयोगज्ञा अध्वर्वादयोऽजुर्यमजर्यमजीर्णमेनमग्निं पदं स्थानं वेदिलक्षणं नयन्ति । प्रापयन्ति । मथनदेशान्नाहपत्याद्वा । अथवा वक्ष्यमाणलक्षणा यजमानादयः पदमास्पदं सर्वकामानामास्पदमेनं गमयन्ति । कीदृशास्ते । कवयः क्रांतदर्शिनो मेधाविनः अनुचाना वा । ये वा अनुचानास्ते कवय इति श्रुतेः । किंच नाना हृदा बह्वप्रकारया बुद्ध्या रक्षमाणा धारयमाणाः । किंचैवंरूपास्ते सिंधुं स्वंदमानं यज्ञद्वारा फलानि स्रवंतमग्निं सिषासंतः संभक्तुमिच्छन्तः ॥ सन्तेः सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादिङ्भावः । पर्यपश्यन्ति ॥ परितः पश्यन्ति । शुश्रूषन्त इत्यर्थः । किंच सूर्यः सर्वस्य प्रसवितायमग्निरेभ्य एवं कुर्वन्त्यो नृन् नृभ्यो नेतृभ्य आविरभवत् । तेषामनुग्रहेण प्रत्यक्षोऽभवत् ॥ नृनित्यत्र वचनव्यत्ययः । नृन्प्राणिनोऽनुग्रहीतुमिति वा योज्यं ॥

दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्य ईकेन्यो महो अभीय जीवसे ।

पुरुचा यदभवत्सूरहैभ्यो गर्भेभ्यो मघवा विश्वदर्शतः ॥५॥

दिदृक्षेण्यः । परि । काष्ठासु । जेन्यः । ईकेन्यः । महः । अभीय । जीवसे ।

पुरुऽचा । यत् । अभवत् । सूः । अहं । एभ्यः । गर्भेभ्यः । मघऽवा । विश्वऽदर्शतः ॥५॥

अयमग्निः काष्ठासु परस्परं क्रांत्वा वर्तमानासु दशसु दिक्षु दिदृक्षेण्यः । अनुग्रहयुक्त्या दर्शनयुक्तो भवति । यद्वा । द्रष्टुमेष्टव्यो दर्शनेच्छाविषयभूतः ॥ दृशेः सन्तात्कृत्यार्थे तवैकेकेन्येति केन्यप्रत्ययः ॥ अत एव जेन्यः सर्वत्र प्रादुर्भवनशीलो भवति जयशीलो वा । किंच प्रदानसमय ईकेन्यः स्तुत्यो भवति । किमर्थमेवं । महो महतो देवादेरभीयार्भकस्याल्पस्य यजमानादेवो जीवसे जीवनाथ । हविर्वहनेन धनप्रदानेनेति विवेकः । तत्रोपपत्तिमाह । यदहं यस्मात्खलु पुरुचा बह्वेषु देशेषु । देवमनुष्येत्यादिना चाप्रत्ययः ॥ मघवा हविर्वहणप्रदान विश्वदर्शतः सर्वविषयद्रष्टव्यमनुष्यैरेभ्यो गर्भेभ्यः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ एषामृत्विजां गर्भवच्छिशुवदत्यंतरक्षणीयानां सूरभवत् प्रसवितोत्पादयिताभवत् भवति । तस्मान्नाना हृदा रक्षमाणाः कवयः पदं नयन्तीति पूर्वत्र संबन्धः ॥ ॥५॥

कथा त इति पंचर्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घतमसमायेयं त्रैष्टुभं । प्रातरनुचोत्तरानुचोऽधोरस्य सूक्तस्य विनियोगस्त्रिभूर्धानमिति चीणीत्यनेनोक्तः ॥

कथा ते अग्ने शुचयंत आयोर्ददाशुर्वाजैभिराशुषाणाः ।

उभे यत्तोके तनये दधाना ऋतस्य सामन्नयंत देवाः ॥१॥

कथा । ते । अग्ने । शुचयंतः । आयोः । ददाशुः । वाजैभिः । आशुषाणाः ।

उभे इति । यत् । तोके इति । तनये । दधानाः । ऋतस्य । सामन्न । रणयंत । देवाः ॥१॥

हे अग्ने ते तव संबंधिनो रश्मयः शुचयंतो दीप्तिं सर्वं चक्षाणाः प्रकटयंत आशुषाणा आशु शीघ्रं संभक्तार आशुसंभक्तारो वा । वाघादेरपि शीघ्रं संभक्तार इत्यर्थः । यद्वा । समंताच्छोषयितारः । यद्वा । सर्वं व्याप्तवतः ॥ अश्रोतेर्लिटः कानच् । व्यत्ययेनोप्रत्ययः सिञ्चेति द्विविकरणात् । आङ्पूर्वादंतर्भावितव्यर्थाच्छुषेः शानचि च्छांदसः शपो लुक् । आशुशब्दोपपदात्सनतेः कर्मण्यण् ॥ ईदृशा रश्मयो वाजिभिरनैः सहितमायो-
रायुरायुषं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ कथा केनोपायेन ददाशुः । ददति ॥ दाशु दानि । छांदसो लिट् ॥ तमुपायमनुगृ-
हाणेत्यर्थः । रश्मीनां वरप्रदानं कुच दृष्टमिति चेत् उच्यते । यद्यस्मादुभे उक्ते अन्नायुषी तौके पुत्रे तनये ऽनवच्छेदेन कुटुंबस्य विस्तारके । यद्वा । तौके पुत्रे तनये तत्पुत्रादौ च । दधाना धारयंतो देवा व्यवहर्तारो यजमाना ऋतस्य यज्ञस्य संबंधिनि सामन् सान्नि रयंतरादौ रणयंत रमंते रमयंति शब्दयत्येव वा । यस्मा-
दन्नायुप्पुत्रादिसहिताः सोमेनेष्टा सान्नि रमंते तस्माद्रश्मयो ददतीत्यवगम्यत इत्यर्थः । तादृशांस्त्वदीयान्-
रमीन् मामप्यनुगृहाणेत्यर्थः ॥

बोधो मे अस्य वचंसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीयति त्वो अनु त्वो गृणाति वंदारुस्ते त्वं वंदे अग्ने ॥ २ ॥

बोध । मे । अस्य । वचंसः । यविष्ठ । मंहिष्ठस्य । प्रभृतस्य । स्वधाऽवः ।

पीयति । त्वः । अनु । त्वः । गृणाति । वंदारुः । ते । त्वं । वंदे । अग्ने ॥ २ ॥

हे यविष्ठ शुचतम हे स्वधावो हविर्लब्धगान्नेन तद्वज्रमे मे मदीयस्य मंहिष्ठस्यातिशयेन पूजनीयस्य प्रभृतस्य प्रकर्षेण संपादितस्याखेदानीं क्रियमाणस्य वचसः स्तुतिरूपस्य वचनस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं वचो बोध । बुध्यस्व । स्तुतो भवेत्यर्थः । हे अग्ने लोके त्वः । अत्र यास्वस्त्वो नेम इत्यर्धस्यत्युक्तैतदेवोदाजहार । नि० ३. २० । एको जनः पीयति । वधकर्मैतत् । हिनस्ति । यज्ञादिना न पूजयतीत्यर्थः । त्व एकोऽनु गृणाति । अनुकूलमुच्चारयति । तयोर्मध्ये हे अग्ने वंदारुर्वंदनशीलोऽहं ते तव त्वं तनुं तव मूर्तिं वंदे । स्तौमि ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यंतो अंधं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्संत इद्रिपवो नाहं देभुः ॥ ३ ॥

ये । पायवः । मामतेयं । ते । अग्ने । पश्यंतः । अंधं । दुःऽइतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्संतः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ ३ ॥

अचेतिहासमाचक्षते । उच्यथ्यवृहस्यतिनामानौ द्वावृषी आस्तां । तच्चोच्यथ्यस्य ममता नाम भार्या । सा च गर्भिणी । तां वृहस्यतिर्गृहीत्वारमयत् । शुक्रनिर्गमनावसरे प्राप्ते गर्भस्थं रेतः प्रावादीत् हे मुने रेतो मा त्वाचीः पूर्वमहं वसामि रेतःसंकरं मा कार्षीरिति । एवमुक्तो वृहस्यतिर्बलात्प्रतिरुद्धरेतस्कः सन् शशाप । हे गर्भं त्वं यतो रेतोनिरोधमकरोः अतस्त्वं दीर्घं तमः प्राप्नुहि जात्यंधो भवेति । एवं शप्तो ममतायां दीर्घतमा अजायत । स चोत्पन्नस्तमोव्यथयापिमस्तौषीत् । स च सुत्या प्रीत आंधं पर्यहरदिति । तदिदमचोच्यते । हे अग्ने ते तव संबंधिनो ये पायवः प्रसिद्धाः पालयितारो रश्मयो मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसमंधं पश्यंतोऽधोऽयं अतोऽस्माभौ रक्षणीय इत्यवगच्छंतो दुरिताद्दुष्टं प्राप्ताहुः खादरक्षन् तान्सुकृतः सुखकर्तृन् विश्ववेदा विश्वप्रज्ञो ररक्ष । रक्षति । अस्मात्पालनायेति भावः । तैरस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः । एवं रक्षितान-
स्मान् दिप्संतो दंभितुमिच्छंतो रिपवः कामादयो नाहं देभुः । अहेति विनियहाधीनः । न खलु दंभितुं शक्नुवन्ति ॥ दम्भु दंभे । अंधियंधिदंभिस्वजीनामिति वक्तव्यं । का० १. २. ६. १. इति लिटः कित्वादिनिदिता-
मिति जलोपः । तस्यासिद्धत्वादेवाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ दंभेति वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. इति तौ वि-
धीयते ॥ यद्वा । सूक्तद्रष्टा दीर्घतमाः स्वयमेवात्मानं परोक्षतया ब्रवीति ॥

यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा मर्चयति इयेन ।

मन्त्रो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु मृशीष्ट तन्वं दुरुक्तैः ॥ ४ ॥

यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः । अरातिऽवा । मर्चयति । इयेन ।

मन्त्रः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै । अनु । मृशीष्ट । तन्वं । दुऽउक्तैः ॥ ४ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान्युष्मद्रक्षितान् योऽघायुर्मरणादिरूपपापेष्वावान् अररिवानदाता । अस्मद्दानप्रति-
बन्धक इत्यर्थः ॥ रातिस्कांदसस्य लिटः क्लृप्तः ॥ अरातीवा स्वयमदानवान् ॥ कंदसि वनिपमिच्छंतीति मत्व-
र्थो यो वनिप ॥ शत्रुत्वमाचरन् यः शत्रुर्द्वयेन मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन । न ददामीति मानसो मन्त्रः ।
निंदाधारोपेण दाननिवारणं वाचिको मन्त्रः । यद्वा । मायाहेतुकेन विरुद्धरूपेण द्विविधेन मन्त्रेण । यो
विरुद्धमाचरति तन्न संकीर्तयति यच्च प्रियं ब्रूते तन्न करोति अन्यत्करोत्यन्यद्वदतीत्येवं मन्त्रस्वरूपद्विविध्यं । पूर्वं
मानसवाचिकभेदेन इदानीं वाचिककायिकभेदेनेति विवेकः । ईदृशेन मन्त्रेण यः शत्रुर्मर्चयति भर्त्सयति
विधेयीकरोति वास्त्वान् । स मन्त्रैकदेशो मानसरूपोऽस्मै पुनर्गुरुरस्तु ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ प्रयोक्तुरेव पुनर्गरि-
तास्तु । तथा दुरुक्तैर्दुर्वाक्यैर्निंदा रूपैर्वाचिकैस्तन्वं स्वकीयां तनुमनु मृचीष्ट । अनुमार्ष्टु । अनुक्रमेण जुंपतु ।
यद्वा । स द्विविधो मन्त्रोऽस्मै प्रयोक्तुरेव गुरुर्गरितास्तु । अन्यान्यप्यस्यत्प्रकाराय प्रयुक्तानि निष्ठुरभाषणानि
संति । तेर्दुरुक्तैः सोऽरातिः स्वतनुमेवावलुपतु । स्वात्मानमेवावृत्य दहत्वित्यर्थः ॥

उत वा यः सहस्य प्रविद्वान्मर्तो मर्ते मर्चयति इयेन ।

अतः पाहि स्तवमान स्तुवंतमग्ने माकिर्नो दुरिताय धायीः ॥ ५ ॥

उत । वा । यः । सहस्य । प्रऽविद्वान् । मर्तेः । मर्ते । मर्चयति । इयेन ।

अतः । पाहि । स्तवमान् । स्तुवंतं । अग्ने । माकिः । नः । दुऽइताय । धायीः ॥ ५ ॥

पूर्वमन्त्रे द्विविधकुटिलमन्त्रेण कर्तारं तन्मन्त्रणं प्राप्नोतु मास्त्वानित्युक्तं । अत्र तु तन्मन्त्रणात्पाहीत्यपिः
प्रार्थ्यते । उत वा हे सहस्र । सह इति बलनाम । तत्र भवाग्ने यो मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्यः प्रविद्वान् माया-
मन्त्रणं प्रकर्षेण जानन् इयेन पूर्वोक्तरीत्या द्विविधमन्त्रेण मर्ते मनुष्यं मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयति वा
अतस्तादृशाङ्गर्त्सनात्तत्कर्तुः सकाशाद्वा हे स्तवमान स्तुयमानाग्ने स्तुवंतं श्रुतिं कुर्वंतं मां पाहि । रच । किंच
नोऽस्मान्दुरिताय तत्कृताय दुर्मन्त्रणप्रयुक्तदुःखाय समर्थं माकिर्धायीः । मा स्थापय । दुरितभाजनं मा
काशीरित्यर्थः ॥ धि धारणे । व्यत्ययेनेट् । सिचि वृद्धिः । न माञ्ज्योग इत्युक्तभावः ॥ ॥ १६ ॥

मथीबदिति पंचर्चमष्टमं सूक्तं दैर्घतमसं वैश्वभमायेयं । मथीबदित्यनुक्रमणिका ॥ सूक्तत्रयमध्यस्थ तृती-
यत्वेन पूर्वं विनियोग उक्तः ॥

अथैवदो विष्टो मातरिश्वा होतारं विश्वाप्सु विश्वदेव्यं ।

नि यं दधुर्मनुष्यासु विष्णु स्वर्णं चित्रं वपुषे विभावं ॥ १ ॥

मथीत् । यत् । ई । विष्टः । मातरिश्वा । होतारं । विश्वऽअप्सु । विश्वऽदेव्यं ।

नि । यं । दधुः । मनुष्यासु । विष्णु । स्वः । न । चित्रं । वपुषे । विभाऽवं ॥ १ ॥

होतारं देवानामाह्वतारं विश्वाप्सु । अप्सिस्त्विति रूपनाम । नानारूपं पार्थिववैद्युतजाठरादिभेदेन हव-
नीयादिभेदेन वा । यद्वा । कालीकराद्यादिरूपेण ज्वालानां वैरूप्याद्विश्वरूपत्वं । विश्वदेव्यं सर्वदेवयोग्यक्रि-
यासाधुं यदो यमेनमपि मातरिश्वा वृथादिनिर्माचंतरिचश्चसनो वायुर्विष्टः काष्ठेष्वंतःप्रविष्टः सन् मथीत्
अमथ्यात् । प्रावर्धयदित्यर्थः ॥ मथे विलोडने । ह्यंतर्बणेति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ पुनः स एव विशिष्यते । यमपिं

अत्र दावाभिरूपेणायं सूयते । दस्य उपचपयितायमग्निः पुरुषि बहूनि वृक्षादीनि नि रिणाति । नितरां हिनस्ति ॥ री गतिरेषणयोः । प्वादित्वाङ्गस्वः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । जमैर्द्वैतस्थानीयामिर्जालाभिः । आद्वाहानंतरं वने वृक्षादिसमूहात्मके विभावा विविधप्रकाशयुक्तः सन्नोचते । दीप्तो भवति । आदनंतरमस्य शोचिर्जालानुकूलं वातोऽभिसखिभूतो वायुरनु ब्रून् । अन्विति वीप्सार्थं । प्रतिदिनमनुकूलं वाति । ज्वाला आदाय गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । असुः क्षेप्तुः सकाशादसनां गच्छंतीं शर्था न । शरो नाम हिंसासाधनलोहमयमिषुमुखं । तत्प्रचुरां । यद्वा । शरो नाम वंशावांतरजातीयः काष्ठविशेषः । तद्विकारमिषुमिव । शर्था इषवः शरमस्य इति यास्कः । नि० ५. ४. । यद्वा । शर एव शर्था । अथवा । शरो हिंसा । तत्करोतीति शर्षेणुः । तां यथा वायुर्नोदकजन्यो वेगो वानुकूलं प्रेरयति तद्वत् ॥

न यं रिपवो न रिषण्यवो गर्भे संतं रेषणा रेषयंति ।

अंधा अपश्या न दभन्नभिख्या नित्यास ईं प्रेतारो अरक्षन् ॥ ५ ॥

न । यं । रिपवः । न । रिषण्यवः । गर्भे । संतं । रेषणाः । रेषयंति ।

अंधाः । अपश्याः । न । दभन् । अभिख्या । नित्यासः । ईं । प्रेतारः । अरक्षन् ॥ ५ ॥

यमग्निं गर्भे गर्भवद्रक्षकेऽरणिमध्ये संतं वर्तमानं रिपवो नरा न रेपयंति न दुःखयंति । तथा रिषण्यवो ऽप्ये हिंसकाः ॥ दुरसुर्द्रविणसुर्वृषण्यति रिषण्यति । पा० ७. ४. ३६. । इति क्वचि निपात्यते । क्याच्छंदसीत्युः ॥ न हिंसंति । कीदृशास्ते । रेषणा हिंसनस्वभावाः । यद्वा । तैः क्रियमाणा हिंसनप्रकारा न हिंसंति । किंचास्याभिख्याभितः ख्यातिं माहात्म्यमंधा ज्ञानशक्तिरहिता अविद्वांसः अत एवापश्चा अद्रष्टारः । यद्वा । विद्वांसो ऽप्यभावयितारः । अनुपासका इत्यर्थः । ईदृग्रूपा भयेऽपि न दभन् । न दम्बुवंति । न हिंसंति । लौकिकोपकारेणापि प्रयोजकत्वादिति भावः । तर्ह्यस्य पारमार्थिकं रूपं के जानंतीति चेत् उच्यते । नित्यासो नित्या अविचलितभक्तयः अप्रिहोत्रादिनित्यकर्मरता वा । अग्न्यनुग्रहात्स्वयमपि नित्या भविष्यंतीति भावि नित्यत्वमाश्रित्य नित्या उपचर्यंते । तादृशा यजमानाः प्रेतारो यज्ञादिना तमेव तर्पयितारः संत ईमेनमरचन् । रचंति । यज्ञादिरूपेण भजंत इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

महः स इति पंचर्चं नवमं सूक्तं दीर्घतमसं वैराजमाप्तिं । दशकास्त्रयो विराठिकादशका वा । अनु० ६. ७. । इत्युक्तलक्षणसंज्ञावात् । तथा चानुक्रांतं । महः स वैराजमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

महः स राय एषते पतिर्देन्निन इनस्य वसुनः पदे आ ।

उप ध्रजंतमद्रयो विधन्ति ॥ १ ॥

महः । सः । रायः । आ । ईषते । पतिः । दन् । इनः । इनस्य । वसुनः । पदे । आ ।

उप । ध्रजंतं । अद्रयः । विधन् । इत् ॥ १ ॥

महो महतः पूज्यस्य रायो गवादिरूपस्य धनस्य पतिः पालकः स्वामी सोऽपिर्दन् दददभिमतं प्रयच्छन् ॥ ददातिः शतरि च्छांदसः शपो लुक् । तस्य च्छंदसुभयथेत्वार्धधातुकत्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥ आ अभिमुख्येनास्त्रद्वेयजनं प्रतीषते । गच्छति । किंचेनस्य स्वामिनोऽपीनः स्वामी । सर्वस्य पतिरित्यर्थः । ईदृशोऽयं वसुनो धनस्य पद आस्यदभूते वेदिस्थान आ । आश्रयति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ यद्वा । वसुनो निवासयोग्यस्य धनस्वापीन इति संबंधः । यद्वा । वसुप्राप्तिः प्रसिद्धा । किंचोप ध्रजंतमुपगच्छंतमेनमभिषवार्थमद्रयो ग्रावन्तो यजमाना विधन्ति । परिचरंति ॥ विध विधाने । तौदादिकः । लङि बङ्लं कंदसीत्यडभावः । निघाताभावश्छांदसः । यद्वा । पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेरत्र यच्छब्दाध्याहारेणास्य संबंधादनिघातः ॥ यद्वा । अद्रयोऽभिषवग्रावाणः स्वशब्दैरुपेत्य विधन्ति । पूजयंत्येव । आह्लादं जनयंतीत्यर्थः ॥

स यो वृषां नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति जीवपीतसर्गः ।

प्र यः सस्राणः शिश्रीत योनौ ॥ २ ॥

सः । यः । वृषां । नरां । न । रोदस्योः । श्रवःऽभिः । अस्ति । जीवपीतऽसर्गः ।

प्र । यः । सस्राणः । शिश्रीत । योनौ ॥ २ ॥

स तादृशो योऽग्निर्नरां न मनुष्याणामिव रोदस्योर्वावापृथिव्योरपि वृषा सेक्ता । उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः श्रवोभिः सर्वत्र श्रूयमाणैर्यशोभिर्युक्तः सन्नस्ति वर्तते । सर्वोत्पादक इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह । यतोऽयं जीवपीतसर्गः । जीवैर्नानाविधैः पीत आस्वादितः सर्गः सृष्टिक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः ॥ अत्रायं सृष्टिक्रमः । अयमग्निः स्वदत्तं हविरादित्वं प्रापथ्य तद्रश्मिभिः सह वैद्युतरूपेण मेघद्वारोदकेन प्रवर्ष्य सर्वान्प्राणिनः प्रापयतीत्यतो वृष्ट्युत्पादनद्वारोत्पादयिता । इदानीं साक्षादुत्पादकत्वमाह । योऽग्निर्योनौ गर्भाशये सस्राणः प्रविष्टः सन् शिश्रीत निषिक्तं रेतः पारयति । नृपश्चादिदेहाकारेण परिणमयतीत्यर्थः । यद्यग्निर्न पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते । तस्मादयं साक्षादेवोत्पादकः । स तादृशोऽग्निर्यशस्वी वर्तत इत्यर्थः । यद्वा । योऽग्निर्नरां न नराणां कर्मसूत्राहयुक्तानां यजमानानामिव । नरा मनुष्या नृत्वंति कर्मस्विति यास्कः । नि० ५. १. तेषां यथा स्वर्गाद्यभिमतवर्षकः तद्वद्गोदस्योरपि । आश्रयवाचिना शब्देनाश्रयिणो लक्ष्यते । भूलोकवर्तिनां वृष्टिप्रदानेन बुलोकवर्तिनां हविष्प्रापणेनेति भावः । स तादृशोऽग्निः श्रवोभिर्हविर्लक्षणीः सोमाज्यादिभिरन्नैर्निमित्तभूतैर्जीवपीतसर्गो जीवविशेषैर्यजमानैरविशेषेण सर्वैवास्वादितस्वभावः सन्नस्ति । प्रकृष्टो वर्तते । अमुमग्निं हविर्भिः प्रीणयित्वा स्वाभिमतान्भोगान्भुञ्जत इत्यर्थः । किंच योऽग्निर्योनौ स्वकीयस्थाने वेदिलक्षणे सस्राणः प्रविष्टः सन् शिश्रीत स्वस्मिन्प्राप्तं पुरोडाशादिकं पचति सोऽयमग्निरस्ति । महानुभावो वर्तते ॥

आ यः पुरं नार्मिणीमदीदेत्यः कविर्नभन्योऽनार्वी । सूरौ न रुरुक्काञ्छतात्मा ॥ ३ ॥

आ । यः । पुरं । नार्मिणीं । अदीदेत् । अत्यः । कविः । नभन्यः । न । अनार्वी । सूरः ।

न । रुरुक्कान् । शतऽआत्मा ॥ ३ ॥

योऽग्निर्नार्मिणीं नर्मवतीं यजमानानां संबन्धिनीमुत्तरवेदिं । यद्वा । नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञार्थं यां भूमिं प्रत्यगन्यागमनमनीषा विद्यते तां । पुरं तत्स्थानमादीदेत् दीपयति । कीदृशोऽयं । अत्योऽपेक्षितदेशं प्रत्यतनशीलः कविः क्रांतदर्शी । तत्र दृष्टान्तः । अवीरणकुशलो नभन्यो न नभस्याकाशे भवो नभस्वान्वायुरिव । किंच शतात्मा । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः । तत्तद्यजमानगृहापेक्षया आहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा नानारूपत्वं । अथवा मित्रवरुणभेदेनाग्नेर्मित्रादिरूपं त्वमग्ने वरुणो जायसे यत् । ऋ० ५. ३. १. इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः । ऋ० १. १६४. ४६. इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अग्नेरेवेन्द्राद्यात्मकत्वमाहु रिति द्वितीयमंत्रस्थार्थः । तादृशोऽयं सूरौ न सूर्य इव रुरुक्कान् दीप्यमानः ॥ रुच दीप्तौ । क्वांसस्य लिटः क्लसुः ॥ अतः स तादृशोऽग्निरस्ति उत्कृष्टं वर्तत इति पूर्वचान्वयः ॥

अभि द्विजन्मा ची रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुचानो अस्यात् ।

होता यजिष्ठो अपां सधस्ये ॥ ४ ॥

अभि । द्विऽजन्मा । ची । रोचनानि । विश्वा । रजांसि । शुशुचानः । अस्यात् ।

होता । यजिष्ठः । अपां । सधस्ये ॥ ४ ॥

अयमपिद्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा । मथनात्प्रथमं जन्म । उत्पत्त्यनंतरं पवमानेष्यादि-

संस्काररूपं द्वितीयं जन्मेव । एवं द्विजन्मत्वं । अथवा द्यावापृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात् । तादृशोऽग्निस्त्री रोचनानि
त्रीणि रोचनानि क्षित्यादिस्थानानि गार्हपत्यादीनि वाभि शुशुचानोऽभितः प्रकाशयन् । न केवलं त्रीण्येव
किंतु विश्वा रजांसि सर्वाण्यपि रंजनात्मकानि क्षित्यादिलोकान् शुशुचानोऽभितः प्रकाशयन् दीपयन् होता
देवानामाह्वाता यजिष्ठो यष्टृतमः सन्नपां प्रोक्षन्त्याबुदकानां सधस्थे सहस्थानि यागदेशेऽस्थात् । तिष्ठति ॥

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे वार्याणि अवस्या ।

मर्तो यो अस्मै सुतुको ददाश ॥ ५ ॥

अयं । सः । होता । यः । द्विजन्मा । विश्वा । दधे । वार्याणि । अवस्या ।

मर्तः । यः । अस्मै । सुतुकः । ददाश ॥ ५ ॥

या द्विजन्मा स एव होता होमनिष्पादकः अरणीभ्यामुत्पन्नस्यैव गार्हपत्यद्वाराहवनीयत्वात् आह्वाता
वा देवानां सोऽयं विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि ॥ ईडवंदवृशंसदुहां ष्यत इत्याबुदात्तत्वं ॥ अवस्या
अवस्थया । अवोऽन्नं हविर्लक्षणं । तदिच्छया ॥ अवःशब्दात् क्वजंतात् अ प्रत्ययादिति भावे अप्रत्ययः ॥ दधे ।
धारयति । अस्मा उक्तस्वरूपायामये यो मर्तो मर्तो ददाश ददाति स सुतुकः शोभनपुत्रो भवति ॥ ॥ १८ ॥

पुरु लेति तुचात्मकं दशमं सूक्तं दैर्घतमसमाप्तेयमौष्णिहं । पुरु तुचमौष्णिहमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनु-
वाकाश्विनशस्त्रयोरौष्णिहे कंदस्वस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । पुरु त्वा त्वामये । आ० ४.
१३. इति ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिर्ग्रे तव स्विदा । तोदस्यैव शरण आ महस्य ॥ १ ॥

पुरु । त्वा । दाश्वान् । वोचे । अरिः । अग्रे । तव । स्विद् । आ । तोदस्येऽइव । शरणे ।

आ । महस्य ॥ १ ॥

हे अग्रे त्वा त्वां पुरु बज्र वोचे । यद्वा । बज्र दाश्वानिति संबंधः । पुत्रं देहि वित्तं देहीत्याद्याशासनानि
ब्रवीमीत्यर्थः । किं तूष्णीं नेत्याह । यतो दाश्वानभिमतं हविर्दत्तवानस्मि अतो वोचे । इतरसाधारणेन ब्रुवतः
कथं दातव्यमिति न मंतव्यं । यतोऽहं हे अग्रे तव स्विच्चैवा आभिमुख्येनारिरर्तो हविरादिप्रापणेन सेवको
ऽहं । तत्र दृष्टान्तः । महस्य महतस्रोदस्वेव शिञ्जकस्य स्वामिनः शरणेऽस्य गृहे यथा गर्भदासादिरा समंतान्नि-
यतो वर्तते तद्वदहमपि । यस्मादेवं तस्मादभिमतं बज्र वोचे त्वमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । बज्र
दाश्वान्स्वामेवाभिद्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेः । ईश्वरोऽप्यरिरितस्मादेव । यदन्यदेवत्या अपावाकृतयो ह्यंत
इत्येतद्ब्रह्मैवमवक्ष्यत् तोदस्वेव शरण आ महस्य तुदस्वेव शरणेऽधि महतः । नि० ५. ७. इति ॥

अग्निनस्य धनिनः प्रहोषे चिदररुषः । कदा चन प्रजिगतो अर्देवयोः ॥ २ ॥

वि । अग्निनस्य । धनिनः । प्रहोषे । चित् । अररुषः । कदा । चन । प्रजिगतः ।

अर्देवयोः ॥ २ ॥

पूर्वमंचे स्वामीष्टं बज्र विज्ञापयामीत्युक्तं । अत्र तु स्वविलक्षणेभ्यो दानादिरहितेभ्यो दानं न दातव्यमिति
प्रार्थयते । हे अग्रे त्वां विशेषेण ब्रवीमि ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्याक्रियाध्याहारः । अथवा सन्निहितत्वाद्बोच इत्यनु-
ष्यते ॥ अस्मदर्थं यद्वाजिज्ञपन् तद्विषयं वोचे । वक्ष्यमाणस्वरूपस्य न दातव्यमिति ब्रवीमीत्यर्थः । तेषां स्वरू-
पमाह । अग्निनस्य धनिनः कुर्वाणस्य तथा धनिनः समयधनवतः । पूर्वमेव धनवतो दानस्य
नि र्थकत्वात्तन्निवार्यते । यद्वा । यागाद्यनुपयोगिधनवत इत्यर्थः । किंच प्रहोषे प्रकर्षेण होतुमररुषोऽददतो
चिदाकुर्यात् । यद्वा । प्रहोषेऽग्निनस्येति संबंधः । प्रकर्षेण होतुमसमर्थस्येत्यर्थः । अत्रेनशब्देन तत्स्थं सामर्थ्यं

लक्ष्यते । चिच्छब्दः समुच्चयार्थः । किंच कदा चन प्रजिगतः कदाचिदपि प्रकर्षेण देवानसुवतः । अत्र चनेति निपातद्वयसमुदायः । तत्र चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधे । किंचादेवयोः । देवानात्मनोऽनिच्छतः । एतेषां न दातव्यमिति विवोच इत्यर्थः । निंदितानां स्वरूपनिरूपणेन स्वखातादृशत्वात् बह्वोच इत्येतद्युक्तमेवेत्युक्तं भवति । यद्वा । चनेति चिच्छब्दपर्यायः । उक्तप्रकारेण दुष्टस्यापि कदाचित्प्रजिगतो यदाकदाचित्त्वां सुवतो विवोचे । तादृशस्य दातव्यमिति विशेषेण ब्रवीमि । किमु वक्तव्यमस्मदर्थमिति भावः ॥

स चंद्रो विप्र मर्त्यो महो ब्राधंतमो दिवि । प्रप्रेत अग्रे वनुषः स्याम ॥ ३ ॥

सः । चंद्रः । विप्रः । मर्त्यः । महः । ब्राधन्तमः । दिवि । प्रऽप्र । इत् । ते । अग्रे ।
वनुषः । स्याम ॥ ३ ॥

हे अग्रे विप्र मेधाविन् यो मर्त्यस्त्वां यजते स मर्त्यो यजमानो दिवि युलोके चंद्रः सर्वेषामाल्लाहदकचंद्र-सदृशो भवति । यद्वा । चंद्र एव भवति । यजमानानां चंद्रत्वप्राप्तिं कंदोगा आमनंति । पितृलोकादाकाश-माकाशाच्चंद्रमसमेष सोमो राजा । इति । सोमलोके विभूतिमनुभूयेति च । तथा मुंडकेऽपि युलोकप्राप्तिराम्नायते । एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहंति तं नयंत्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवास इति । एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोक इति च । मुं उ० १. २. ५-६ । पुनः स एव विशेष्यते । महो महतोऽपि ब्राधंतमः प्रवृद्धतमः । इतरदेवानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । अतोऽग्रे ते तव प्रप्रेत प्रकर्षेणैव वनुषः संभक्तारः स्याम । यद्वा । प्रीणयित्वा प्रप्रेत स्याम । प्रकृष्टा एव भवेम ॥ ॥ १९ ॥

मित्रं न यमिति नवर्चमेकादशं सूक्तं दैर्घ्यतमसं जागतं मैत्रावरुणं । आद्या मैत्र्येव । ऋग्वेदः । मित्रं नव मैत्रावरुणं हि जागतं मैत्र्यादेति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

मित्रं न यं शिम्या गोषु गव्यवः स्वाध्या विदधे अप्सु जीर्जनन् ।

अरैजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः ॥ १ ॥

मित्रं । न । यं । शिम्या । गोषु । गव्यवः । सुऽआध्यः । विदधे । अप्सु । जीर्जनन् ।

अरैजेतां । रोदसी इति । पाजसा । गिरा । प्रति । प्रियं । यजतं । जनुषां । अवः ॥ १ ॥

यमग्निं शिम्या । कर्मनामैतत् शिमी शक्तिरिति तन्नामसूक्तत्वात् । प्रकाशवृध्युत्पादनादिकर्मणा मित्रं न मित्रमिव स्थितं । यद्वा । शिम्येत्येतत् क्रियया सह संबध्यते । गोषु बह्वीषु निमित्तभूतासु गव्यवो गा आत्मन इच्छंतः । अत्र यद्यपि गव्यव इत्येवालं न गोष्विति तथापि गव्यव इत्यत्र गोस्वामित्वं प्रतिपादयते । तच्चैकया द्विचाभिरपि स्यात् । अतः सृहणीया बह्व इत्यवगमयितुं गोष्विति पदं । यथा गवामसि गोपतिः । ऋ० ७. ९८. ६ । गणानां ला गणपतिः । ऋ० २. २३. १. तथा स्वाध्यः सुधाध्यातारः फलस्योत्पादयितारः शोभनध्याना वा विदधे यागेऽप्स्वंतरिक्षे वैद्युतरूपेण वर्तमानं । आप इत्यंतरिक्षनाम आपः पृथिवीति तन्नामसूक्तत्वात् । अग्रेतरिक्षोत्पत्तिर्यदग्ने दिविजा अस्यप्सुजा वा । ऋ० ८. ४३. २८. अप्सुमे सधिष्ठव । ऋ० ८. ४३. ९. इत्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धा । प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा यजतं यष्टव्यमग्निं जनुषां जन्मवतां प्राणिनामवः प्रति रक्षणं निमित्तीकृत्य शिम्या मथनादिकर्मणा जीर्जनं जनयति यजमानाः । यद्वा । अप्सु निमित्तभूतासु जीर्जनं सर्वप्राणिनामुपकाराय वृध्यर्थं चेत्यर्थः । एवमुत्पन्नस्याग्नेः पाजसा बलेन गिरा भयंकरशब्देन च रोदसी व्यावापृथिव्यावरैजेतां । अकंपेतां । अग्नेः संकाशात्कंपनमरैजेतां रोदसी होतृवूर्ये । ऋ० १. ३१. ३. इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । न च सर्वरक्षणार्थमुत्पादितोऽग्निर्लोकद्वयस्य भीतिमजनयत् किमेतदिति वाच्यं निंदा-स्तुतित्वात् । यथा लोकौ विभीतस्तथा प्रवृद्धोऽभवदिति स्तुतौ पर्यवसानात् । यद्यप्यचाभिरिव प्रतिपादयते मित्रसु परं दृष्टान्ति एव तथापि युष्टानस्याग्नेरेव मित्रत्वान्वयस्य मैत्रत्वमविरुद्धं । यद्वा । मित्रं न सखाय-मिव स्थितं मित्रनामकं देवं यज्ञेऽंतरिक्षे च ऋत्विजः प्रादुर्भावयति । शिष्टमेतद्विशेषेण तथैव योजनीयं ॥

यच्च त्वद्वां पुरुमीहस्य सोमिनः प्र मित्रासो न दधिरे स्वाभुवः ।

अध क्रतुं विदतं गातुमर्चत उत श्रुतं वृषणा पस्त्यावतः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्वत् । वां । पुरुमीहस्य । सोमिनः । प्र । मित्रासः । न । दधिरे । सुऽआभुवः ।

अध । क्रतुं । विदतं । गातुं । अर्चते । उत । श्रुतं । वृषणा । पस्त्यऽवतः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ यद्यस्मात्कारणाद्वां युवां पुरुमीहस्य वज्रलाभीष्टसेचनस्य सोमिनः स्वाभुवः सोमवतः स्वाभवनशीलस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ त्वदुक्तलक्षणं कर्म प्र मित्रासो न मित्राणीव मित्रभूता ऋत्विजः प्र दधिरे प्रकर्षेण धारयन्ति । हेति पूरणः । अधातः कारणाद्गातुं युष्मन्नमनमर्चते ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ अर्चतः पूजयतो यजमानस्य क्रतुं कर्म विदतं । जानीतं ॥ विदेलोऽटि व्यत्ययेन शः ॥ उतापि च हे वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां पस्त्यावतः । पस्त्येति गृहनाम पस्त्या दुरोण इति तन्नामसूक्तत्वात् । सदः प्राचीनवंशादिगृहवतो यजमानस्याद्धानं स्तोत्रं वा श्रुतं । श्रुतं ॥ ह्यं दसो विकरणस्य लुक् ॥ यद्वा । यद्यस्मात्सोमिनः सोमवतः पुरुमीहस्यैतन्नामकस्य राज्ञो मित्रासो न मित्राणीव स्थिताः स्वाभुवः स्वाभवनशीलाः स्वस्वव्यापारसमर्था दधिरे अधातः कारणान्तस्वार्चतेऽर्चतः क्रतुं विदतमित्यादि पूर्ववत् ॥

आ वां भूषन्क्षितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा दक्षसे महे ।

यदीमृताय भरथो यदर्वते प्र होत्रया शिष्या वीथो अध्वरं ॥ ३ ॥

आ । वां । भूषन् । क्षितयः । जन्म । रोदस्योः । प्रऽवाच्यं । वृषणा । दक्षसे । महे ।

यत् । ईं । ऋताय । भरथः । यत् । अर्वते । प्र । होत्रया । शिष्या । वीथः । अध्वरं ॥ ३ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षितारौ हे मित्रावरुणौ वां युवयोः संबंधि जन्म जननमुत्पत्तिं रोदस्योर्बावापृथिव्योः सकाशात् । बावापृथिवीभ्यामेव सर्वेषामुत्पत्तिः । यद्वा । मित्र इति सर्वोपकार्यभिरुच्यते वरुण इति तमोनिवारक आदित्यः । उभयोः पृथिवीबुद्धानत्वात् । ततः पूर्वमंत्रे मित्रदृष्टान्तत्वेनाग्निः स्तुतः । अत इदमधिगम्यते अग्निरेव मित्र इति । तथान्यत्रापि । अग्निं मित्रं न चितिषु प्रशंसं । ऋ० २. २. ३. । मित्रं न यं सुधितं भृगवो दधुः । ऋ० ६. १५. २. । इति च । प्रवाच्यं सुखं तादृग्युवयोर्जन्म महे महते दक्षसे सर्वविषयबलाय क्षितयो मनुष्या यजमाना आ भूषन् । सर्वतोऽलंकुर्वन्ति । स्नाघन्त इत्यर्थः । जन्मनः प्रवाच्यत्वमाह । यदीं यस्मादेव कारणात् । अथवा । ईमित्यनर्थकः मिताचरिष्वनर्थकाः कमीमिद्वितीयोक्तत्वात् । ऋताय यज्ञाय भरथः सामर्थ्यं । यद्यस्माच्च कारणादर्वते युष्मान् प्राप्तवन्ति यजमानाय च भरथोऽभिमतं फलं । अथवा । उभयच्च कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यज्ञं यजमानं च भरथ इत्यर्थः । यस्माच्च होत्रया स्तुतिरूपया वाचा शिष्या हविष्प्रदानादिकर्मणा च प्र वीथः प्रकर्षेण प्राप्नुयः । तस्मात्प्रवाच्यं जन्म भूषयन्तीत्यर्थः । होत्रेति वाङ्माम होत्रा गीरिति तन्नामसु पाठात् ॥

प्र सा क्षितिर्सुर या महि प्रिय ऋतावानावृतमा घोषथो बृहत् ।

युवं दिवो बृहतो दक्षमाभुवं गां न धुर्युपं युंजाथे अपः ॥ ४ ॥

प्र । सा । क्षितिः । असुरा । या । महि । प्रिया । ऋतंऽवानौ । ऋतं । आ । घोषथः । बृहत् ।

युवं । दिवः । बृहत् । दक्षं । आऽभुवं । गां । न । धुरि । उपं । युंजाथे इति । अपः ॥ ४ ॥

हे असुरासुरौ बलवंतौ मित्रावरुणौ युवयोर्या चित्तिर्देवयजनरूपा महि महदत्यधिकं प्रिया प्रियतरा प्रीणयित्री वा सा क्षितिः प्र । प्रकर्षेण संपादिता ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तामासीदतमिति शेषः । यागभूमिर्देवानां प्रियेति प्रसिद्धं । आसाथ च हे ऋतावानावृतवन्तौ युवां बृहत्प्रवृद्धमृतमस्यदीयं

यज्ञमा घोषथः । अत्रैकत्वेन संपादित इति स्तुतमित्यर्थः । यतो युवं युवां बृहतो महतो दिवो बुलोकस्य धुरि दत्तं तर्पणवहने समर्थं । अथवा बृहतो दिवो महतो बुलोकस्यदेवान् दत्तं प्रीणयितुमिति शेषः । यद्वा । कर्मणि षष्ठी । दिवो द्योतनात्मकं बृहतः प्रभूतं दत्तमभिमतसाधनसमर्थं । आभुवं सर्वतो भवनशीलमपः कर्म सोमयागरूपमुप युंजाथे सेवेथे तत्तत्त्वं हविः स्वीकुरुथ इत्यर्थः । उपयोगे दृष्टान्तः । धुरि शारीरबलस्य निर्वोहे तदर्थं गां न धेनुमिव । तां यथोपयुंजते तद्वत् । यद्वा । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिकमिव । तस्माद्भूतम घोषथः ॥

म॒ही अ॒त्र म॒हिना॒ वारं॑मृ॒ण्वथोऽरे॒णव॑स्तुज॒ आ स॒न्नन्धे॒नवः॑ ।

स्वर॑न्ति॒ ता उ॒पर॑ता॒ति॒ सूर्य॑मा॒ नि॒मुच॑ उ॒षस॑स्त॒क्कवी॑रि॒व ॥ ५ ॥

म॒ही इति॑ । अ॒त्र । म॒हिना॒ । वारं॑ । ऋ॒ण्वथः॑ । अ॒रे॒णवः॑ । तुजः॑ । आ । स॒न्नन् । धे॒नवः॑ ।

स्वर॑न्ति । ताः । उ॒पर॑ता॒ति॒ । सूर्य॑ । आ । नि॒मुच॑ । उ॒षसः॑ । त॒क्कवीः॑ । इ॒व ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां मही महत्यां ॥ सप्तम्येकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । पा० १. १. १९ । इति प्रगृह्यता ॥ अत्रास्यां पृथिव्यां महिना महत्त्वेन या धेनूवारं वरणीयं प्रदेशमृण्वथः गमयथः ॥ अंतर्भावितवर्णयोऽयं । गमनादिव्यवहारस्य तयोरधीनत्वात् द्यावापृथिव्योरभिमानेऽप्येव मित्रावरुणयोः । ता एता धेनवो गावः सायंकाले युष्मन्महत्त्वेनरिणवोऽनवदास्तस्कराद्यनपहारेणानष्टा वा तुजः क्षीराणां प्रदाय्यः ॥ तुजतिर्दानकर्मा ॥ सन्नन् सन्ननि गोष्ठ आ । आश्रिता आगच्छन्ति वा ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ ता एवकारिता धेनव उपरतात्युपरतातौ ॥ सप्तम्या लुक् ॥ मेघानां विस्फारवत्यंतरिक्षे मेघाच्छन्ने सति सूर्यं सर्वस्य प्रसवितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं वा । सुवीर्यौ मर्या यथा गोपायत इति तत्सूर्यस्य सूर्यत्वमिति श्रुत्यंतरात् । आदित्यमभिलक्ष्य स्वरन्ति । शब्दयन्ति सुखसंचाराय ॥ स्तु शब्दोपतापयोः । भौवादिकः ॥ कस्मिन्काल इति तदुच्यते । निमुच उषसः । सर्वेष्वपि सायंकालेषूपःकालेषु च । तत्र दृष्टान्तः । तक्कवीरिव । तक्का स्तेनः । तस्य वेता गंता मनुष्यः । स यथा क्रोशति तद्वत् । एवं निरुद्धानां गवां सुखचारो युष्मदायत्त इति तयोः स्तुतिः ॥ ॥ २० ॥

आ॒ वा॒मृ॒ताय॑ के॒शिनी॑र॒नूष॑त॒ मित्र॑ य॒त्र वरु॑ण गा॒तुम॑र्च॒थः ।

अ॒व॒ त्मना॑ सृ॒जतं॑ पि॒न्वतं॑ धि॒यो॒ युवं॑ वि॒प्रस्य॑ म॒न्मना॑मि॒रज्य॑थः ॥ ६ ॥

आ । वां । ऋ॒ताय॑ । के॒शिनीः॑ । अ॒नूष॑त॒ । मित्र॑ । य॒त्र । वरु॑ण । गा॒तुं । अ॒र्च॒थः ।

अ॒व॒ । त्मना॑ । सृ॒जतं॑ । पि॒न्वतं॑ । धि॒यः । यु॒वं । वि॒प्रस्य॑ । म॒न्मना॑ । इ॒रज्य॑थः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ केशिनीः केशवत्योऽप्येर्वाला वां युवामृताय यज्ञार्थमानूषत । हविःसमर्पणेनाभिपूजयन्तीत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । हे मित्र हे वरुण युवामुभौ यत्र यज्ञे गातुं गमनं देवयजनदेशं वा । गातुरिति पृथिव्यां गातुः पूषेत्युक्तत्वात् । अर्चथः पूजयथः । स्वीकुरुथ इत्यर्थः । आगत्य च त्मनात्मनैवाव सृजतं वृष्टिमवाप्नुयुः विवृजतं । तथा कृत्वा धियोऽसदीयानि कर्माणि पिन्वतं । वर्धयतमित्यर्थः । एवं कृत्वा विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य मन्त्रानां मननवतीनां स्तुतीनां युवं युवामिरज्यथः । ईश्वरौ स्वामिनौ भवथः । इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा इरज्यति पत्यत इति तन्नाममुक्तत्वात् ॥

यो वां॑ य॒ज्ञैः श॑श॒मानो॒ ह दा॑र॒शति॑ क॒विर्हो॑ता॒ यज॑ति म॒न्मसा॑ध॒नः ।

उपा॒ह॒ तं ग॑च्छ॒थो वी॒थो अ॒ध्वर॑म॒च्छा गिरः॑ सु॒म॒तिं ग॑त॒मस्म॑यू ॥ ७ ॥

यः । वां । यज्ञैः । शशमानः । ह । दाशति । कविः । होता । यजति । मन्मसाधनः ।
उप । अह । तं । गच्छथः । वीथः । अध्वरं । अच्छ । गिरः । सुमतिं । गंतं ।
अस्मयू इत्यस्मयू ॥ ७ ॥

यो ह यः खलु यजमानो वां युवामुद्दिश्य युवाभ्यां वा यज्ञैर्यागैर्निमित्तभूतैः शशमानः शंसमानो दाशति हविरादिकं स्वस्वत्वं निवर्त्य युष्मत्स्वत्वापादनं करोति । य एव कविरनूचानः । येऽनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः । अथवा कविर्मेधावी होता सम्यग्होमनिष्पादको यजमानो मन्मसाधनो मननीयद्रव्यदक्षिणा-दिसाधनोपेतः सन् यजति सोमयागादिकं करोति । तमेव यजमानं सुमतिं शोभनप्रज्ञमुपोपलक्ष्य गच्छथः । प्राप्नुथः खलु । अध्वरं तदीयं यज्ञं वीथः । कामयेथे । किंचास्मयू अस्मान्कामयमानौ युवां गिरः सुतीर-च्छाभिलक्ष्य गंतं । गच्छतं । तादृशं मां प्राप्य सुतीः स्वीकृतमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तमिति सामान्यनिर्देशः प्रतिभाति तथाप्यस्मयू इत्युक्तेर्दीर्घतमाः स्वात्मानमेव परोक्षतयोक्तवानिति गम्यते । यद्वा । यो दाशति यश्च यजते तमुपेत्य तदीयं यज्ञं कामयेथे । अतोऽस्मयू युवां सुमतिं मां मदीया गिरः सुतीरच्छाभिलक्ष्य गच्छतं ॥

युवां यज्ञैः प्रथमा गाभिरंजत चृतावाना मनसो न प्रयुक्तिषु ।

भरंति वां मन्मना संयता गिरोऽदृष्यता मनसा रेवदाशथे ॥ ८ ॥

युवां । यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अंजते । चृतऽवाना । मनसः । न । प्रयुक्तिषु ।

भरंति । वां । मन्मना । संयता । गिरः । अदृष्यता । मनसा । रेवत् । आशथे इति ॥ ८ ॥

हे चृतावाना यज्ञवंतौ वृथुदकवंतौ वा मित्रावरुणौ युवां प्रथमा प्रथमौ यज्ञैर्यजनसाधनैर्गोभिर्गोवि-कारैः पयआदिभिरंजते । व्यंजयंति यजमानाः । देवभागं यागेषु क्षीरादिभिर्यजंत इत्यर्थः । यद्वा । गोभिरंजते । सुवंति । तत्र दृष्टांतः । प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु मनसो न ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मन इव । तद्यथा प्रथमं व्यंजयंति मुखं कुर्वन्ति तत्पूर्वकत्वात्सर्वव्यवहारस्य । किंच वां युवां मन्मना मननवता संयता युवामेव सम्यग्गच्छता चित्तेन गिरः सुतीरंरंति । अंजते । यस्मादेवं तस्माददृष्यतानभिभवता मनसा प्रकृष्टेन चेतसा युक्तौ संतौ रेवद्वनवत्कर्मास्मादीयमाशथे । अशुवाथे । आशुथः । ददाथे इत्यर्थः ॥ अश्रुतिर्लित्यनित्यमागमशासनमिति वचनादिद्विभावः ॥

रेवद्वयो दधाथे रेवदाशथे नरा मायाभिरितुंति माहिनं ।

न वां द्यावोऽहंभिर्नोत सिंधवो न देवत्वं पणयो नानंशुर्मघं ॥ ९ ॥

रेवत् । वयः । दधाथे इति । रेवत् । आशथे इति । नरा । मायाभिः । इतऽकुंति । माहिनं ।

न । वां । द्यावः । अहंभिः । न । उत । सिंधवः । न । देवत्वं । पणयः । न । आनशुः ।

मघं ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां रेवद्वनवद्वयोऽन्नं दधाथे । उभयं च धारयथः । यस्मादेवं तस्माद्रेवद्वनवत् । सहदृष्ट-त्वादथ इति गम्यते । धनविशिष्टमन्नं हे नरा नेतारी युवामाशथे । अशुवाथे । अस्मभ्यं ददाथे इत्यर्थः । कीदृशं । मायाभिर्युवयोः प्रज्ञाभिरितुंतीतोऽस्मादभिमुखं गमनवत् इतो रक्षणवद्वा माहिनं । महन्नामैतत् । अति-महत् । ईदृशोर्ध्वयोरैतादृशं सामर्थ्यं कुत इत्यत आह । वां युवयोर्देवत्वमहभिरहोभी रात्रिभिः । अत्राहः-शब्देन रात्रिभिधीयते बोधशब्देनाहःपृथगभिधानात् । ताभिः सहिता द्यावो दिवसा नानशुः । न प्राप्नुवंति । अहश्च रात्रिश्चोभे न तरत इत्यर्थः । उतापि च सिंधवः स्तंदनशीला नद्यो न चैवानशुः । तथा युवयोर्देवत्वं

पण्योऽसुरा अपि नानमुः । मघं धनं च नानशिर । लोकचये युवयोः परामवितारो न केऽपि संतो-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

युवं वस्त्राणीति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं दैर्घ्यतमसं । अनादेशपरिभाषया चैष्टुभं । मित्रावरुणं पूर्वत्र मित्रावरुणं
हीत्युक्तत्वात् ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ मित्रावरुणे पश्नावाद्या वपायाज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं ।
युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे प्र बाहवा सिद्धतं जीवसे नः । आ० ३. ८. इति ॥ सैव समावर्तने नववस्त्रधारणे
विनियुक्ता । सूचितं च । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहते वाससी आच्छाद्य । आ० गृ० ३. ८. ९. इति ॥

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मंतवो ह सर्गाः ।

अवातिरतमनृतानि विश्वं ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥ १ ॥

युवं । वस्त्राणि । पीवसा । वसाथे इति । युवोः । अच्छिद्राः । मंतवः । ह । सर्गाः ।

अव । अतिरतं । अनृतानि । विश्वा । ऋतेन । मित्रावरुणा । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ पीवसा पीनौ युवं युवां । यद्वा । पीवसा पीनान्यच्छिन्नानि । वस्त्राणाच्छादनयोग्यानि
वासांसि वसाथे । आच्छादयथः । यद्वा । पीवसा स्थूलेन प्रभूतेन तेजसा वस्त्राणि दधाय । अविच्छिन्नानि
वस्त्रस्थानीयानि तेजांसि धारयथ इत्यर्थः । किंच युवयोः सर्गाः सृष्टय अच्छिद्रा अच्छिन्ना मंतवो ह मननी-
याश्च । ईदृशौ युवां विश्वा विश्वानि सर्वाण्यनृतान्यसत्त्वान्यप्रियाणि पापान्यवातिरतं । नाशयतं ॥ विश्वेत्यत्र
संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥ ऋतेन फलेन तत्साधनेन यज्ञेन वा सचेथे । संगच्छेथे । असमं
योजयथ इत्यर्थः ॥

एतच्च त्वो वि चिकेतदेषां सत्यो मंत्रः कविशस्त ऋधावान् ।

चिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिस्त्यो देवनिदो ह प्रथमा अजूर्यन् ॥ २ ॥

एतत् । चन । त्वः । वि । चिकेतत् । एषां । सत्यः । मंत्रः । कविऽशस्तः । ऋधावान् ।

चिऽअश्रिं । हन्ति । चतुऽअश्रिः । उग्रः । देवऽनिदः । ह । प्रथमाः । अजूर्यन् ॥ २ ॥

एषामेतयोर्मध्ये ॥ बज्रवचनं पूजार्थं । यद्वा । तदनुचरापेक्षया बज्रवचनं ॥ एतयोर्मध्ये त्वष्ट्रनैक एवेतद्व-
क्ष्यमाणं सामर्थ्यरूपं कर्म वि चिकेतत् । विशेषेण चेतति । अनुतिष्ठतीत्यर्थः । स विशेयते । स एकः सत्योऽबाध्यः
सत्सु भवो वा मन्त्रो मननवान् कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिः शंसनीय ऋधावान् हिंसावान् । अनेन वक्ष्य-
माणस्य सामर्थ्यस्य संभाविता प्रतिपादिताभवदित्युक्तं । किं तदित्याशङ्क्याह । चिरश्रिं । अश्रित्रयोपेतमायुधं
चिरश्रि । तद्वत् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ उपलक्षणमेतत् सर्वायुधसंपन्नमित्यर्थः । एतन्नामानं वा । चतुरश्रिस्त्यो
ऽप्यधिकायुधवान् । न केवलमायुधसामर्थ्यं किंतुयः स्वयमुन्नूर्णबलो हन्ति । हिनस्त्यतिबलं शत्रुं । किंच युवयो-
रेकस्यैव सामर्थ्येन देवनिदो ह देवनिदकास्तु प्रथमाः समर्थाः संतोऽप्यजूर्यन् । स्वयमेव जीर्णा भवन्ति ॥ जीर्णतः
अग्निं बज्रं कंदसीत्युत्वं ॥ युवयोर्मध्य एकोऽपि महाबलः । मिलितयोस्तु सामर्थ्यं किमु वक्तव्यमिति भावः ।
अथवा । एषां युवयोरितदुत्तरत्र वक्ष्यमाणं सामर्थ्यमेकः सत्यादिलक्षणो वि चिकेतत् । विशेषेण जानाति ।
शेषं पूर्ववत् ॥

अपादेति प्रथमा पद्धतीनां कस्तद्धा मित्रावरुणा चिकेत ।

गर्भो भारं भरत्या चिदस्य ऋतं पिपत्यनृतं नि तारीत् ॥ ३ ॥

अपात् । एति । प्रथमा । पत्ऽवतीनां । कः । तत् । वां । मित्रावरुणा । आ । चिकेत ।

गर्भः । भारं । भरति । आ । चित् । अस्य । ऋतं । पिपति । अनृतं । नि । तारीत् ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणी पद्वतीनां मनुष्यादीनां प्रजानां प्रथमा प्रथमभावित्यपात् पादरहितोषाः । प्रतिदिनं सूर्यचंद्रादिवत् स्वस्थाः परिभ्रमणाभावात् सूर्यगमनेनैव स्वगमनादपादिति चैतीति चोपचर्यते । तत्तादृशं युवयोः प्रसिद्धं कर्म क आ चिकेत । क आभिमुख्येन जानाति ॥ कित ज्ञाने ॥ तत्सुखमित्यर्थः । मित्रावरुणयोरहोरात्रदेवत्वादहोरात्रयोरंतरालस्त्वोषत्वादेतत्कर्मत्वं । किंचास्य लोकस्य भारं निर्वाहं गर्भो युवयोर्गर्भस्थानीयः शिशुरादित्यः । अहोरात्रयोर्मध्यकाल उत्पत्तेस्ताभामेव मित्रावरुणत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणाविति श्रुतेः । स आहरति चित् । समंतान्निर्वहत्येव । हरति वास्य भारं जाड्यं । चिदित्यवधारणे । तत्कथमिति तदुच्यते । ऋतं सत्यं जगतः प्रकाशगमनादिरूपं पिपति । पूरयति । अनृतमुक्तविलक्षणमंधकारं गमनादिनिरोधं च नि तारीत् । नितरति । निमज्जयति । नाशयतीत्यर्थः । शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्म युष्मत्सामर्थ्यादिति ॥

प्रयंतमित्परि जारं कनीनां पश्यामसि नोपनिपद्यमानं ।

अनवपृग्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य धाम ॥ ४ ॥

प्रयंतं । इत् । परि । जारं । कनीनां । पश्यामसि । न । उपनिपद्यमानं ।

अनवपृग्णा । वितता । वसानं । प्रियं । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम ॥ ४ ॥

कनीनां कमनीयानां दीप्तानां कन्यकास्थानीयानामुषसां । कनतेः कांतिकर्मण इज् । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । आमि कन्याशब्दस्य वा क्वांदसं संप्रसारणं ॥ तासां जारमादित्यं प्रयंतमित् प्रगच्छतमेव परि पश्यामसि । वयं परिपश्यामः । उपनिपद्यमानं क्षणमात्रमपि निधीदंतं न पश्यामः । एतदपि तयोः सामर्थ्यं । पुनस्तदेव विशेष्यते । अनवपृग्णानवपृग्णानि अत एव विततानि तेजांसि वसानमाच्छादयंतं प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं मित्रस्य वरुणस्य च धाम तेजःस्थानभूतं । यद्वा । प्रियं धामेति संबध्यते । तयोः प्रेमस्थानं । ईदृशमादित्यं युष्मदनुज्ञया संचरंतं पश्यामसि ॥

अनश्चो जातो अनभीश्रुर्वा कनिक्रदत्पतयदूर्ध्वसानुः ।

अचित्तं ब्रह्म जुजुषुर्युवानः प्र मित्रे धाम वरुणे गृणंतः ॥ ५ ॥

अनश्चः । जातः । अनभीश्रुः । अर्वा । कनिक्रदत् । पतयत् । ऊर्ध्वसानुः ।

अचित्तं । ब्रह्म । जुजुषुः । युवानः । प्र । मित्रे । धाम । वरुणे । गृणंतः ॥ ५ ॥

स एवादित्योऽनश्चो यद्यपि शीघ्रगम्यश्चरहितः तथानभीश्रुरालंबनाधारप्रग्रहस्थानीयरश्मिरहितः तथाप्यर्वा जातः शीघ्रगमनवान् संपन्नः । तथाविधोऽयमादित्यः कनिक्रददत्यर्थं क्रंदयन् ॥ क्रंदेर्यङ्लुगंताच्छतरि दाधत्यादौ निपात्यते ॥ ऊर्ध्वसानुः ऊर्ध्वसानुः समुच्छ्रयणः सन् पतयत् । गच्छति । अचित्तं चित्ताविषयं ब्रह्म परिवृढमुक्तरूपं कर्म मित्रे वरुणे च उभयोर्धाम तेजःस्थानं युवानो मिश्रयंतस्तयोर्धाम्न्यारोपयंतः तथा प्र गृणंतो युवयोस्तेजः प्रभवमिति प्रकीर्षणं सुवंतो जुजुषुः । सेवंते । मनुष्याः सूर्यस्य निरालंबांतरिक्षसंचारात्मकं कर्म वरुणमित्रयोरधीनमिति सुवंतीत्यर्थः ॥

आ धेनवो मामतेयमवैतीर्ब्रह्मप्रियं पीपयन्सस्मिन्बुधन् ।

पित्वो भिक्षेत वयुनानि विद्वानासाविवांसन्नदिति मुरुष्येत् ॥ ६ ॥

आ । धेनवः । मामतेयं । अवैतीः । ब्रह्मप्रियं । पीपयन् । सस्मिन् । बुधन् ।

पित्वः । भिक्षेत । वयुनानि । विद्वान् । आसा । आसविवांसन् । अदिति । मुरुष्येत् ॥ ६ ॥

मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसं मां ब्रह्मप्रियं परिवृढस्याग्निः प्रीणयितारं

वावंतीरवंत्यः प्रीणयंत्यो धेनवो गावः सस्त्रिन् स्वकीय ऊधत्तूधस्या पीपयन् । सर्वत आप्याययंतु ॥ प्याय-
तेर्णिचि च्छांदसः पीभावः ॥ ऊधोगतेन क्षीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन नोऽऽप्याययंत्यर्थः । मित्रावरुणाभ्यां
पयस्तेति श्रुतेः । एवं प्रदत्तहविर्वयुनान्यनुष्ठानविषयज्ञानानि विदाज्ञानान् ऊतशेषो भक्षणीय इत्यवगच्छन्
दीर्घतमाः पितृः पितोर्जंतुशिष्टस्यान्नस्य तादृगन्नमासास्त्रेण भक्षयितुं भिक्षित । याचित युष्मान् । किंच विवासन्
युवां परिचरन्नदितिमखंडितमन्यूनमेतत्कर्मोत्थित । यथा शिष्टं भिक्षित यथा च कर्म समापनेन रक्षित तथा-
पीपयन्नित्यर्थः ॥

मित्रावरुणपशौ वपाया एषानुवाक्या । सूचितं च । आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमा यातं मित्रावरुणा
। आ० ३. ८. इति ॥

आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं नमसा देवाववसा ववृत्यां ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सद्या अस्माकं वृष्टिर्दिव्या सुपारा ॥ ७ ॥

आ । वां । मित्रावरुणा । हव्यजुष्टिं । नमसा । देवौ । अवसा । ववृत्यां ।

अस्माकं । ब्रह्म । पृतनासु । सद्याः । अस्माकं । वृष्टिः । दिव्या । सुपारा ॥ ७ ॥

हे देवी देवग्रीलौ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां युवां हव्यजुष्टिं हविःसेवां नमसा नमस्कारोपलक्षितेन
स्रोत्रेणावसा रक्षणेन निमित्तभूतेना ववृत्यां । आवर्तयेयं । यद्वा । नमस्कारिणावसानेन चा ववृत्यां । किंच हे
मित्रावरुणौ अस्माकं संबंधि ब्रह्मेदानीं क्रियमाणं परिवृढं कर्म पृतनासु संयामेषु सद्याः । सद्यात् । शत्रून्-
भिभूयात् । अनेन कर्मणा शत्रून्भिभवेयमित्यर्थः । किंचास्माकं दिव्या दिवि भवा वृष्टिः सुपारा सुष्ठु पारयित्री
भवत्विति शेषः । वृष्टौ सत्यां व्रीह्यादिद्वारा कर्मसमाप्तिरिति भावः ॥ ॥ २२ ॥

यजामहे वामिति चतुर्दशं चतुर्दशं सूक्तं देर्घतमसं त्रैष्टुभं मित्रावरुणं । यजामहे चतुष्कमित्यनुक्रमणिका ॥
विनियोगो लैंगिकः ॥

यजामहे वां महः सजोषा हव्येभिर्मित्रावरुणा नमोभिः ।

घृतैर्घृतसू अथ यजामस्मे अर्ध्वर्यवो न धीतिभिर्भरति ॥ १ ॥

यजामहे । वां । महः । सजोषाः । हव्येभिः । मित्रावरुणा । नमः । ऽभिः ।

घृतैः । घृतसू इति घृतसू । अथ । यत् । वां । अस्मे इति । अर्ध्वर्यवः । न ।

धीतिऽभिः । भरति ॥ १ ॥

हे घृतसू घृतस्य स्त्रावयितारौ मित्रावरुणौ महौ महान्तौ वां यजामहे । पूजयामो यजमाना अस्त्रिजस्र ।
कीदृशाः । सजोषाः समानप्रीतियुक्ताः । केन साधनेनेति तदुच्यते । हव्येभिः पुरोडाशादिभिर्नमोभिर्नमस्का-
रोपलक्षितैः । अथापि च यद्यस्मात्कारणाद्वां युवामर्ध्वर्यवोऽसदीया अर्ध्वर्यवोऽपि । अथ नशब्दोऽप्यर्थः ।
तेऽपि धीतिभिः कर्मभिः स्वकीयैर्भरति पोषयति तस्माद्यजामहे ॥

प्रस्तुतिर्वा धाम न प्रयुक्तिरयामि मित्रावरुणा सुवृक्तिः ।

अनक्ति यद्वा विदथेषु होता सुखं वां सूरिवृषणाविर्यक्षन् ॥ २ ॥

प्रऽस्तुतिः । वां । धाम । न । प्रऽयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा । सुऽवृक्तिः ।

अनक्ति । यत् । वां । विदथेषु । होता । सुखं । वां । सूरिः । वृषणी । इर्यक्षन् ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिनो यागस्य प्रसुतिः प्रस्तावना करोमीति संकल्प एव न प्रयुक्तिः कृत्स्नप्रयोगो न संपन्नः । तावतैव युवयोर्धाम तेजःस्थानमयामि । प्राप्नोमि । सुवृत्तिर्युवयोः शोभनावर्जकश्च युष्मत्परिग्रहादस्मि । यद्यदा तु विदधेषु यज्ञेषु वां युवां होता होमनिष्पादकोऽयमध्वर्युरनक्ति हविषागच्छति । होमं करोतीत्यर्थः । यद्वा । होता देवानामाह्वातैतन्नामकं ऋत्विक् शस्त्रादिना वामनक्ति व्यञ्जयति । तदा सूरिर्युष्मन्माहात्म्यविदियचन् यागं कर्तुमिच्छन्नहं हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ वां युवयोः सुम्नं युष्मत्संबन्धि सुखं देवत्वलक्षणमयामीति शेषः ॥

पीपाय धेनुरदिति ऋताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।

हिनोति यद्वां विदधे सपर्यन्त रातहव्यो मानुषो न होता ॥ ३ ॥

पीपाय । धेनुः । अदितिः । ऋताय । जनाय । मित्रावरुणा । हविः । दे ।

हिनोति । यत् । वां । विदधे । सपर्यन् । सः । रातऽहव्यः । मानुषः । न । होता ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ऋताय युष्मत्संबन्धियज्ञाय हविर्दे हविषो दात्रे ॥ आतो मनिन्निति विच् । भल आतो धातो रित्याकारलोपः ॥ जनाय यजमानाय च धेनुः प्रीणयित्री गौरदितिरदीना बद्धबीरा सती पीपाय । क्षीरेण पुनःपुनराप्यायतां ॥ प्यायतेष्कांदसः प्रार्थनायां लिट् । लिङाङोश्चेति पीभावः ॥ पयस्यादिहविष्कं यज्ञं पयोव्रतादिषु यजमानं चेत्यर्थः । कस्मिन्काल इति चेत् तत्राह । यद्यदा स प्रसिद्धो रातहव्य एतन्नामा राजा सपर्यन्तं सुत्या पूजयन् मानुषो होता न मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धेतन्नामकं ऋत्विगिव विदधे यज्ञे वां हिनोति हविरादिना प्रीणयति । तदा पीपायेत्याह ॥

उत वां विष्णु मद्यास्वंधो गाव आपश्च पीपयंत देवीः ।

उतो नो अस्य पूर्यः पतिर्दन्वीतं पातं पयस उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उत । वां । विष्णु । मद्यासु । अंधः । गावः । आपः । च । पीपयंत । देवीः ।

उतो इति । नः । अस्य । पूर्यः । पतिः । दन् । वीतं । पातं । पयसः । उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उतापि च हे मित्रावरुणौ वां युवामंधोऽदनीयमन्नं पयोरूपं पुरोडाशादिरूपं वा देवीर्बीतनशीला गाव आपश्च व्रीह्यादिप्रवर्धनाद्युत्पत्तये च मद्यासु युष्माभिर्मदनीयासु विष्णु प्रजासु यजमानलक्षणासु तासामभिवृद्धयं पीपयंत । आप्याययंतु । उतो अपि च नोऽस्मत्संबन्धिनोऽस्य यज्ञस्य पूर्यः पूर्वकालीनः पतिः पालकोऽभिर्दन् दाता भवत्विति शेषः । अपी ह्ययन्मन्त्रस्तद्वैभवाः हविषां । यस्मादेवं तस्माद्धे मित्रावरुणौ वीतं । भक्षयतं पुरोडाशादिकं । उस्त्रियायाः क्षीराद्युत्पत्ताविष्णा गोः पयसः पयः पातं । यद्वा । घनीभूतं पयस्याया वीतं स्रवद्रूपं पातं ॥ २३ ॥

विष्णोर्नु कमिति षड्चं पंचदशं सूक्तं दीर्घतमसं त्रैष्टुभं वैष्णवं । अचानुक्रमणिका । विष्णोः षड्वैष्णवं हीति ॥ अभिज्ञवषड्वैष्णवेषु तृतीयसवने सोमवृद्धावच्छावाकस्य सोमातिशंसनार्थमिदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तं । सोमे वर्धमान इति खंडे सूचितं । विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो मावयेत्यच्छावाकः । आ० ७. ९. इति ॥ तथा तृतीयसवने सोमातिरेक उत्तरोत्तरसंख्योपगंतव्या आतिरात्रात् ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्रैतदेव सूक्तं सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । महौ इंद्रो नृवद्विष्णोर्नु कं । आ० ६. ७. इति ॥ आपिमावतशस्त्र आद्या विनियुक्ता । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं तंनु तवन्नजसो भानुमन्विहि । आ० ५. २०. इति ॥

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्तभायदुत्तरं सधस्यं विचक्रमाणस्तेधोरुगायः ॥ १ ॥

विष्णोः । नु । कुं । वीर्याणि । प्र । वोचं । यः । पार्थिवानि । विऽममे । रजांसि ।
यः । अस्कभायत् । उत्तरं । सधऽस्थं । विऽचक्रमाणः । वेधा । उरुऽगायः ॥ १ ॥

हे नराः विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्मणि नु कमतिशीघ्रं प्र वोचं । प्रव्रवीमि । अत्र यद्यपि नु कमिति पदद्वयं तथापि यास्केन नवोत्तराणि पदानि । नि० ३. १२. । इत्युक्तत्वात् शाखांतर एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कमिति पदद्वयं । कानि तानोति तत्राह । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि रंजनात्मकानि चित्यादिलोकत्रयाभिमानान्यभिवाध्यादित्यरूपाणि रजांसि विममे विशिषेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः । तथा च मंचांतरं । यदिन्द्राभी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः । ऋ० १. १०८. ९. । इति । तैत्तिरीयेऽपि । योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुपेत्युपक्रम्य यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति । तै० सं० १. २. १२. १. । तस्मात्लोकत्रयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वं । किंच यश्च विष्णुस्तत्त-
मुन्नततरमतिविस्तीर्णं सधस्थं सहस्थानं लोकत्रयाश्रयभूतमंतरिक्षमस्कभायत् तेषामाधारत्वेन स्तंभितवान् । निर्मितवानित्यर्थः । अनेनांतरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि सृष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्तलोकात्मिममे विविधं निर्मितवान् । रजःशब्दो लोकवाची लोका रजांस्युच्यत इति यास्केनोक्तत्वात् । किंच यश्चोत्तरमुन्नततरमुत्तरभाविनं सधस्थं सहस्थानं पुण्यकृतां सहनि-
वासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकमस्कभायत् स्तंभितवान् । सृष्टवानित्यर्थः ॥ स्तंभेः स्तंभस्तुंभ्विति विहितस्य अः
कंदसि शायजपीति व्यत्ययेन शायजादेशः ॥ अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकानि विममे । भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्यामुपार्जितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वं । किंच यश्चोत्त-
रमुत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतं । अपुनरावृत्तेस्तस्योत्कृष्टत्वं । सधस्थमुपासकानां सहस्थानं सत्यलोकम-
स्कभायत् । स्तंभितवान् । ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । वेधा विचक्रमाणस्त्रिप्रकारं स्वसृष्टाल्लोकान्वि-
विधं क्रममाणः । विष्णोस्त्रिधा क्रमणमिदं विष्णुर्वि चक्रमे । ऋ० १. २२. १७. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अत एवोरुगाय उरुभिर्महद्भिर्गीयमानः अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्र वोचं ॥

तृतीयसवने सोमातिरेक एव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्र प्र तदित्ययमनुरूपस्तृचः । सोमातिरेक इति खंडे मूर्चितं । प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ६. ७. । इति ॥ वाजपेयेनाधिपत्यकाम इति खंडे मूर्चितं । प्र तत्ते अब शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण । आ० ९. ९. । इति ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २ ॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः ।

यस्य । उरुषु । त्रिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽक्षियन्ति । भुवनानि । विश्वा ॥ २ ॥

यस्येति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभावो वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तवते । सूयते सर्वैः ॥ कर्मणि व्यत्ययेन शप् ॥ वीर्येण सूयमानत्वे दृष्टान्तः । मृगो न सिंहादिरिव । यथा स्ववि-
रोधिना मृगयिता सिंहो भीमो भीतिजनकः कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगता वा गिरिष्ठाः पर्वता-
वुन्नतप्रदेशस्थापी सर्वैः सूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तं । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो
गिरिष्ठा मृगो मार्ष्टर्गतिकर्मणो भीमो विभ्यत्यस्माद्भीष्मोऽक्षेतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ
चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुज्जीर्णो भवति पर्ववान् पर्वतः
पर्व पुनः पृणातिः प्रीणातिर्वा । नि० १. २०. । इति ॥ तद्वदयमपि मृगोऽन्वेष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां
भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराद्भीतिभीषास्मादातः पवते । तै० आ० ८. ८. १. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच
कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा तथा गिरिष्ठा गिरिवदुच्छ्रितलो-

कस्यायी । यद्वा । गिरि मंत्रादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच यस्य विष्णोरुत्पत्तये विस्तीर्णेषु त्रिसंख्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्यध्विचिंतयन्ति आश्रित्य निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

प्र विष्णवे श्रूषमेतु मन्म गिरिश्चित उरुगायाय वृष्णे ।

य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्यमेको विममे त्रिभिरित्पदेभिः ॥३॥

प्र । विष्णवे । श्रूषं । एतु । मन्म । गिरिऽश्चिते । उरुऽगायाय । वृष्णे ।

यः । इदं । दीर्घं । प्रऽयतं । सधऽस्यं । एकः । विऽममे । त्रिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥३॥

विष्णवे सर्वव्यापकाय श्रूषमस्तृत्वादिजन्यं बलं महत्त्वं मन्म मननं स्तोत्रं मननीयं श्रूषं बलं वा विष्णुमेतु । प्राप्नोतु ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ कीदृशाय । गिरिचिते वाचि गिरिवदुन्ननप्रदेशे वा तिष्ठते उरुगायाय बद्धभिर्गीयमानाय वृष्णे वर्षिचे कामानां । एवमहानुभावं श्रूषं प्राप्नोतु । कोऽस्य विशेष इति उच्यते । यो विष्णुरिदं प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घमतिवस्तुतं प्रयतं नियतं सधस्यं सहस्रानं लोकत्रयमेक इदेक एवाद्वितीयः सन् त्रिभिः पदेभिः पादैर्विममे विशेषेण निर्मितवान् ॥

यस्य च्ची पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मदंति ।

य उ चिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥४॥

यस्य । च्ची । पूर्णा । मधुना । पदानि । अक्षीयमाणा । स्वधया । मदंति ।

यः । ऊं इति । चिऽधातु । पृथिवीं । उत । द्यां । एकः । दाधार । भुवनानि । विश्वा ॥४॥

यस्य विष्णोर्मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि च्चीणि पदानि पादप्रक्षेपणान्यक्षीयमाणाक्षीयमाणानि स्वधयान्नेन मदंति मादयन्ति तदाश्रितजनान् । य उ य एव पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं व्यामुत द्योतनात्मकमंतरिक्षं च विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांश्च । यद्वा । पृथिवीशब्देनाधोवर्तीन्यतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि । युशब्देन तदवांतरूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि । एवं चतुर्दश लोकान् विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि । चिधातु । च्याणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यग्निजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा दाधार । धृतवान् ॥ तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ उत्पादितवानित्यर्थः । कंदोगारण्यके । तत्तेजोऽसृजत तदन्नमसृजत ता आप ऐबंतेति भूतत्रयसृष्टिमुक्त्वा हंताहमिमास्त्रिस्रो देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीत्यादिना त्रिवृत्करणसृष्टिरुपपादिता । क्वां उ० ६. २. ३-३. ३. । यद्वा । चिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारेत्यन्वयः ॥

आतिथ्यायां तदस्त्रेणैषा प्रधानस्य याज्या । अथातिथ्येति खंडे सूचितं । इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्नां । आ० ४. ५. । इति ॥

तदस्य प्रियमभि पाथो अश्नां नरो यत्र देवयवो मदंति ।

उरुक्रमस्य स हि बंधुरित्या विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥५॥

तत् । अस्य । प्रियं । अभि । पाथः । अश्नां । नरः । यत्र । देवऽयवः । मदंति ।

उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बंधुः । इत्या । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥५॥

अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत्सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः । अंतरिक्षनामैतत् पाथोऽंतरिक्षं पथा व्याख्यातं । नि० ६. ७. । इति याज्ञेयोक्तत्वात् । अविनश्वरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अश्नां । व्यामुयां । तदेव

सोमातिरेके तृतीयसवन एषा वैकल्पिकी याज्या । तथा च सूचितं । त्वेषमित्या समरणं शिमीवतोरिति वा याज्या । आ० ६. ७. इति ॥

त्वेषमित्या समरणं शिमीवतोरिन्द्राविष्णू सुतपा वामुरुष्यति ।

या मर्त्याय प्रतिधीयमानमिक्कुशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥ २ ॥

त्वेषं । इत्या । संऽअरणं । शिमीऽवतोः । इन्द्राविष्णू इति । सुतऽपाः । वां । उरुष्यति ।

या । मर्त्याय । प्रतिऽधीयमानं । इत् । कुशानोः । अस्तुः । असनां । उरुष्यथः ॥ २ ॥

हे इन्द्राविष्णू शिमीवतोरिन्द्रप्रदानादिकर्मवतोर्वा युवयोरित्येत्यं त्वेषं प्रदीप्तं समरणं सम्यग्यागदेशगमनं सुतपा ऊतशिशोमपीतयजमान उरुष्यति । रक्षति । यागेन पूजयति । यद्वा । शिमीवतोः प्रहरणादिकर्मवतोर्वा युवयोस्त्वेषं दीप्तं शौर्योपेतं समरणं सम्यक्परस्परगमनोपेतं वृष्टिप्रदानाय मेघविदारणरूपं यजमान उरुष्यति । रक्षति । स्तौतीत्यर्थः । कस्योरतिशय इति उच्यते । या याविन्द्राविष्णू मर्त्याय मनुष्याय हविर्दात्रे यजमानाय प्रतिधीयमानमित् प्रतिधातव्यं फलरूपमसनामसनं चलनशीलं प्रदानशीलमन्नादिकमस्तुरभिमतत्वेऽप्युर्निरसितुर्वा शत्रूणां कृशानोरभेः सकाशादुरुष्यथः । अविच्छेदेन प्रवर्तयथः । वह्नौ ऊतं हविः स्वीकृत्य तन्मुखादेव फलमपि दास्यथ इत्यर्थः ॥

ता ईं वर्धन्ति मह्यस्य पौंस्यं नि मातरा नयन्ति रेतसे भुजे ।

दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः । ईं । वर्धन्ति । महिं । अस्य । पौंस्यं । नि । मातरा । नयन्ति । रेतसे । भुजे ।

दधाति । पुत्रः । अवरं । परं । पितुः । नाम । तृतीयं । अधि । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

ताः सोमरूपाः प्रसिद्धा आऊतयो यजमानेन ऊता ईमेतदस्त्रिंशस्य महि महर्त्यांस्त्र्यं पुंसः कर्म वक्ष्यमाणरूपं बलं वर्धन्ति । वर्धयन्ति । ईमित्यनर्थको वा । स चन्द्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यं मातरा द्यावापृथिव्यौ नि नयति । नितरां प्रापयति । किमर्थं । रेतसे प्राणिनां पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय भुजे तेषां भोगाय रक्षाय वा । कुत्रेति तदुच्यते । दिवो द्योतमानस्यादित्यस्याध्वधिकं रोचने रोचमाने मंडले । नाम नमनं द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं पुत्रः पुरुषाता सर्वो जनः पितुः पालकाद्विष्णोरनुग्रहात् । यद्वा । पितुः स्वीत्पादकात्स्वयमुत्पन्नं सत् अवरं निरुद्धं नाम पौत्रसंज्ञं परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम तदुभयपिज्ञया तृतीयं पितेति नाम दधाति । धारयति । चीणि वाव रेतसि पिता पुत्रः पौत्रः । तै० सं० ५. ६. ८. ४. इति श्रुतिः । अस्यायमर्थः । अपौ ऊताः सोमाहृतय आदित्यमंडलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुर्मूर्त्यंतराविन्द्राविष्णू पोषयन्ति । तुष्टौ तौ मेघद्वारा वर्षतः । तथा वृष्ट्या सस्यादिद्वारा प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्धयत इत्येवंमहानुभावाविन्द्राविष्णू इति ॥

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य चातुरवृकस्य मीळुषः ।

यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥ ४ ॥

तत्तत्तत् । इत् । अस्य । पौंस्यं । गृणीमसि । इनस्य । चातुः । अवृकस्य । मीळुषः ।

यः । पार्थिवानि । त्रिऽभिः । इत् । विगामऽभिः । उरु । क्रमिष्ट । उरुऽगायाय ।

जीवसे ॥ ४ ॥

अस्य महानुभावस्य तत्तत्पौंस्यं पुंस्त्वं पराक्रमातिशयं गृणीमसि । गृणीमः । सुमः । कीदृशस्यास्य । इनस्य सर्वस्य स्वामिनः चातुः पालकस्य अवृकस्य । वृको हिंसकः शत्रादिः । तद्रहितस्य मीळुषः सत्तुर्नित्यतरणस्य ।

सुखेषु पराक्रमेषु मध्य एकमुदाहरति । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिव्यादीनि प्रथनवन्ति वा । सामर्थ्यात् रजांसीति गम्यते । लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतं । तानि त्रिभिरद्विगामभिस्त्रिभिरव विविधगमनैरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा क्रमिष्ट क्रांतवान् । विचक्रम इत्यर्थः । उरुगायायोरुगातव्याय जीवसे लोकत्रयरक्षणाय । यद्वा । उरुगायाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थो ॥ उरुगायस्य विष्णोरीदृशं पराक्रमं गृणीमसि । किमर्थं । जीवसे जीवनाय रक्षणाय ॥

हे इदस्य क्रमणे स्वर्दृशोऽभिख्याय मर्त्यो भुरण्यति ।

तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्चन पतयंतः पतत्रिणः ॥ ५ ॥

हे इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वः । दृशः । अभिऽख्याय । मर्त्यः । भुरण्यति ।

तृतीयं । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः । चन । पतयंतः । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

अस्य स्वर्दृशः स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टुर्विष्णोर्द्वे इत् क्रमणे द्वे एव पदे मर्त्यो मनुष्योऽभिख्याय सर्वभूत्या-
दिना प्रख्याय भुरण्यति । गच्छति । भजते । भुरण्यतिः कंडादिर्गतिकर्मा भुरण्यति श्रवतीति तत्कर्मसु पाठात् ।
प्रसिद्धत्वाद्भूलोकं वृथागमनादंतरिचं चेतुभि क्रमणे जानाति । अस्य विष्णोः स्मृतीयं क्रमणं बुलोकाख्यं कोऽपि
मर्त्यो नकिनैवा दधर्षति । बुद्ध्या नाभिभवति । ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः । न केवलं मनुष्य एव अपि तु वयश्चन
वेतारो मरुतोऽपि । कीदृशास्ते । पतयंतः सर्वत्र गमनसमर्थाः तथा पतत्रिणः पतनशीला गरुडादयो वायवो
वा नकिरा दधर्षति । नैव शक्नुवन्ति ॥ धृषेर्लैव्यडागमः ॥ सत्यलोकस्यात्यंतविप्रलष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वा-
दिति भावः ॥

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीविपत् ।

बृहच्छरीरो विमिमान् ऋक्भिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याहुवं ॥ ६ ॥

चतुर्भिः । साकं । नवतिं । च । नामऽभिः । चक्रं । न । वृत्तं । व्यतीन् । अवीविपत् ।

बृहत्शरीरः । विऽमिमानः । ऋक्ऽभिः । युवा । अकुमारः । प्रति । एति । आऽहुवं ॥ ६ ॥

अयमादित्यात्मा विष्णुश्चतुर्भिः साकं सहितां नवतिं च । चतुर्नवतिमित्यर्थः । एतत्संख्याकान्कालावयवान्
नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैर्वृत्तं यथा भवति तथा व्यतीन् विविधातनस्वभावान् वृत्तं चक्रं न
बहुरोपेतं चक्रमिव तं यथा शत्रोरुपरि प्रचेपेण भ्रमयति तद्वदुक्तसंख्याकान्कालावयवानवीविपत् । कंपयति ।
भ्रमयति ॥ टुवेपु कंपने । खंताल्लुङि चङि रूपं । के पुनस्ते उच्यते । संवत्सर एकः । अयने द्वे । पंचर्तवः । द्वादश
मासाः । चतुर्विंशत्यर्धमासाः । त्रिंशदहोरात्राः । अष्टौ यामाः । एकस्मिन्दिने पञ्चमहोरात्रे मेषादीनि
द्वादश लयानीति मिलित्वा चतुरधिकनवतिसंख्याकानवीविपत् । नन्वादित्यः स्वयमपीतरवत्परिभ्रमति कथं
भ्रमयतीत्युच्यते । नैष दोषः । एतेषां भ्रामकस्य ध्रुवस्य विष्णोर्मूर्त्यंतरत्वात् । अथवा स्वधमणाधीनत्वादितरेषां
परिभ्रमणस्य । अतः स्वयं भ्रमयतीत्युच्यते । एवं कालात्मको विष्णुर्बृहच्छरीरो विराडात्मना सर्वदेवमनुष्या-
दिशरीराणां स्वशरीरत्वात् । बृहच्छरीरमित्येवमप्युच्यते । विमिमानो विविधमात्मानं मिमानो देवतिर्य-
गात्मना विभज्य स्थापयन् । यद्वा । ऋक्भिः स्तुतिमङ्गिर्मंत्रवज्जिर्वा विमिमानः । यद्यपि विभुस्तथापि भक्त्या-
धीनत्वात् स्तुत्या मीयते । युवा सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतृणो वा अत एवाकुमारोऽनल्पः एवंभूतो
महामहोत्सवः प्रवृत्तिः । गच्छति यज्ञदेशं ॥ ॥ २५ ॥

भवा मित्र इति पंचर्चं सप्तदशं सूक्तं दैर्घतमसं । जागतं त्वित्युक्तत्वादिदमपि जागतं । वैष्णवं हीत्युक्तत्वा-
द्वैष्णवं । भव पंचेत्यनुक्रांतं ॥ उक्थे तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं विनियुक्तं । उक्थे तु होचकायामिति
खंडे सूचितं । भवा मित्रः सं वां कर्मणा । आ० ६. १. इति ॥ सौम्यचरोऽभ्यतो धृतेन यष्टव्यं तत्रोपरितने

घृतयाग उरु विष्णो वि क्रमस्वेति प्राकृता याज्या । दशमेऽहनि तु तस्याः स्थाने भवा मित्र इत्येषा प्रयोक्तव्या ।
दशमेऽहनीति खंडे सूचितं । उरु विष्णो वि क्रमस्वेति घृतयाज्यास्थाने भवा मित्रः । आ० ८. १२. इति ॥

भवा मित्रो न श्रेष्ठो घृतासुतिर्विभूतद्युम्न एवया उ सप्रथाः ।

अथा ते विष्णो विदुषा चिदर्थः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥ १ ॥

भव मित्रः । न । श्रेष्ठः । घृतऽआसुतिः । विभूतऽद्युम्नः । एवयाः । ऊं इति । सऽप्रथाः ।

अथ । ते । विष्णो इति । विदुषा । चित् । अर्थः । स्तोमः । यज्ञः । च । राध्यः । हविष्मता ॥ १ ॥

हे विष्णो मित्रो न । मितेर्दुःखात् चाता सखा आदित्यो वा मित्रः । प्रमीतिस्त्रायत इति निरुक्तं । १०. २१. । तद्वत् श्रेष्ठः सुखे साधुः सुखकर्ता घृतासुतिः । घृतमुदकमासूयते येन स तादृशः । यद्वा । घृतमाज्य-
माभिसुख्येन नीयते यस्मै स तादृशः । विभूतद्युम्नः प्रभूतयशाः प्रभूतान्नो वा । एवया रक्षणस्य मिश्रयिता
प्रापयिता । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । प्रतिविशेषणं नो भवेति संबंधः ॥ द्यौचोऽतस्त्रिङ् इति दीर्घः । उ इति
पादपूरणः ॥ हे विष्णो त्वं यस्मादीदृशो भवसि अधास्मान्ते तव स्तोमः स्तोत्रविशेषो विदुषा त्वन्माहात्म्य-
वेदिना यजमानेनार्थः पुनः पुनः प्रवर्धनार्हः । एकवारकरणे न संपूर्यत इत्यर्थः । तथा ते यज्ञश्च हविष्मता
तेन यजमानेन राध्यः समाराधनीयः । यद्वा । विदुषा हीना स्तोमो राध्यो हविष्मता यज्ञश्च राध्यः ॥

यः पूर्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति ।

यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु अवीभिर्युज्यं चिदभ्यसत् ॥ २ ॥

यः । पूर्याय । वेधसे । नवीयसे । सुमत्ऽजानये । विष्णवे । ददाशति ।

यः । जातं । अस्य । महतः । महि । ब्रवत् । सः । इत् । ऊं इति । अवीऽभिः । युज्यं ।

चित् । अभि । असत् ॥ २ ॥

यः यो मर्त्यः पूर्याय पूर्वकालीनाय । नित्याद्येत्यर्थः । वेधसे विविधजगत्कर्त्रे नवीयसे नित्यनूतनाय ।
अत्यंतरमणीयाद्येत्यर्थः । सुत्वाय वा सुमज्जानये स्वयमेवोत्पन्नाय ॥ जनेरौणादिकं दण ॥ सुमत्स्वयमित्यर्थः
। नि० ६. २२. इति यास्कः । यद्वा । सुतरां मादयतीति सुमत् । तादृशी जाया यस्य स तथोक्तः । तस्मै सर्व-
जगन्मादनशीलश्रीपतये इत्यर्थः ॥ वज्रव्रीहौ जायाया निङ् । पा० ५. ४. १३४. इति निङादेशः समासांतः ।
वलि लोपः ॥ उक्तगुणकाय विष्णवे व्यापकाय ददाशति हविरादिकं ददाति । किंचास्य विष्णोर्महतो महानु-
भावस्य महि महत् पूज्यं जातं जन्मोत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपं जन्म ब्रवत् ब्रूयात् ॥ ब्रवीतेर्लेख्यडागमः ॥ संकीर्त-
येत् । सेदु । उशब्दोऽपिशब्दार्थः । सोऽपि दाता स्तोता च अवीभिरनैः कीर्तिभिर्वा युक्तः सन् युज्यं चित्
सर्वैर्गतत्वमेव तत्पदमभ्यामिसुखेनासत् । गच्छति । प्राप्नोति ॥

तमु स्तोतारः पूर्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।

आस्य जानंतो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥ ३ ॥

तं । ऊं इति । स्तोतारः । पूर्यं । यथा । विद । ऋतस्य । गर्भं । जनुषा । पिपर्तन ।

आ । अस्य । जानंतः । नाम । चित् । विवक्तन । महः । ते । विष्णो इति । सुऽमतिं ।

भजामहे ॥ ३ ॥

हे स्तोतारः तमु तमेव विष्णुं पूर्यं पूर्वार्हः ऋतस्य गर्भं यज्ञस्य गर्भभूतं । यज्ञात्मनोत्पन्नमित्यर्थः ।

यज्ञो वै विष्णुः । शत० १. १. २. १३. । इति श्रुतेः । यद्वा । ऋतस्योदकस्य गर्भं गर्भकारणं । उदकोत्पादकमित्यर्थः । अप एव ससर्जादौ । मनु० १. ८. । इति स्मृतेः । एवंभूतं विष्णुं यथा विद जानीथ तथा जनुषा जन्मना स्वत एव न केनचिद्वरलाभादिना पिपर्तन । स्तोत्रादिना प्रीणयत । यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः ॥ विदेर्लोऽटि मध्यमबहुवचनं । विद ऋतस्येत्यत्र संहितायामुक्त्येक इति प्रकृतिभावः ॥ किंचास्य महानुभावस्य विष्णोर्नाम चित् सर्वैर्नमनीयमभिधानं सार्वत्रिकप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम जानंतः पुरुषार्थप्रदमित्यधिगच्छंत आ समंताद्विवक्तन । वदत । संकीर्तयत । यद्वा । नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनायेष्ट्याद्यात्मना द्रव्यदेवतात्मना वा परिणाममा जानंतो यूयं विवक्तन । ब्रूत । सुत ॥ वचेर्लोऽटि च्छांदसः शपः सुः । बज्रं कंदसीत्यभ्यासखेत्वं । पूर्ववत्तनादेशः ॥ इदानीं साक्षात्कृत्याह । हे विष्णो सर्वात्मक देव महो महतस्ते तव सुमतिं सुधृतिं शोभात्मिकां बुद्धिं वा भजामहे । सेवामहे वयं यजमानाः ॥

अग्नीषोमप्रणयने तमस्य राजेत्येषा प्रयोक्तव्या । अग्नीषोमौ प्रणेष्यत्स्विति खंडे सूचितं । तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेत्यर्थं आरमेत् । आ० ४. १०. । इति ॥

तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिना क्रतुं सचंत मारुतस्य वेधसः ।

दाधार दक्षमुत्तममहर्विदै ब्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुते ॥४॥

तं । अस्य । राजा । वरुणः । तं । अश्विना । क्रतुं । सचंत । मारुतस्य । वेधसः ।

दाधार । दक्ष । उत्तमं । अहः । विदै । ब्रजं । च । विष्णुः । सखिः । वान् । अपः । ऊर्णुते ॥४॥

मारुतस्य । मरुतामृत्विजां संघातो मारुतं । तद्वतः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ मरुतां देवानां संबन्धिनो वा वेधसो मेधाविनोऽस्य यजमानस्य तं प्रसिद्धं क्रतुं यागं यज्ञात्मकं विष्णुं । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । राजा राजमानो वरुणः सचंत । सेवते । तमेव क्रतुं यागमश्विनाश्विनौ सचेते । अन्येऽपि देवाः सचंते । सेवते । किंच विष्णुः सवनत्रयात्मना व्याप्तो विष्णुः सखिवान् यजमानादिसखिभिर्युक्तः सन्तुत्तममुत्कृष्टतममहर्विदमहर्वेत्तारं । स्वर्गोत्पादकमित्यर्थः । दक्षं बलं फलप्रदानसामर्थ्यरूपं दाधार । धृतवान् । किंच ब्रजं च मेघं च । ब्रज इति मेघनाम ब्रजश्चरति तन्नामसु पाठात् । तं वृथुदकायापोर्णुते । अपगतावरणं करोति । आऊतिद्वारा यज्ञस्यैव वृथुत्पादकत्वात् । यद्वा । मारुतस्य मरुत्संघातस्य देवगणस्य वेधसो विधातुः सधुर्विष्णोः क्रतुं कर्म पालनादिरूपं वरुणादयः सचंते । तदधीनत्वात्पालनस्य । स च सखिवानिंद्रमरुदादिसहायोपेतः सन्तुल्लक्षणं दक्षं वृथुत्पादनादिसामर्थ्यरूपं बलं दाधार । तथा ब्रजं चापोर्णुते ॥

आ यो विवाय सचथाय दैव्य इंद्राय विष्णुः सुकृते सुकृतरः ।

वेधा अजिन्वत्त्रिषधस्य आर्यमृतस्य भागे यजमानमाभजत् ॥५॥

आ । यः । विवाय । सचथाय । दैव्यः । इंद्राय । विष्णुः । सुः । कृते । सुकृतः ।

वेधाः । अजिन्वत् । त्रिः । सधस्यः । आर्यः । ऋतस्य । भागे । यजमानं । आ । अभजत् ॥५॥

यो विष्णुर्दैव्यो दिवि भवः सुकृतरः शोभनफलप्रदानां मध्ये श्रेष्ठ आ विवाय । आगच्छति ॥ वेतेर्लोऽटि रूपं ॥ किमर्थं । सचथाय सचनाय यागसहायकरणाय । कस्यै । इंद्राय । इरां हविल्ब्रह्मन् द्रावयतीतींद्रो यजमानः । इंद्र इरां दृणातीति इदंकरणादित्यायायण इति यास्केनोक्तनिर्वचनस्यात्रापि सद्भावात् । नि० १०. ८. ॥ तस्मा उक्तरूपाय यजमानाय सुकृते शोभनसुतिकर्त्रे । आगत्य च वेधा अभिमतफलविधाता त्रिषधस्यस्त्रिसंख्योपेतसहस्रानवान् । सवनत्रयस्थानः चित्वादिस्थानत्रयो वा विष्णुः । आर्यमागत्यं यजमानमजिन्वत् । प्रीणयति ॥ जिवि प्रीणनार्थः । इदित्त्वान्नुम । तदर्थमृतस्य यज्ञस्य भागे ऊतशेषरूपे तं यजमानमाभजत् । भजति । समीपयतीत्यर्थः । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य भागे फले यजमानमाभजत् । स्वामित्वेन स्थापयति ॥ २६ ॥ २१ ॥

द्वाविंशेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्राबोधमिर्जम् इति प्रथमं सूक्तं षड्वचं दैर्घ्यसूक्तम् । पूर्वत्र जागतं त्विति तुशब्दादिदमपि जागतं । अत्रे द्वे त्रिष्टुभौ । अबोधि षष्ठाश्विनं त्वेति त्रिष्टुभाचित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनश्चस्तथोर्जागते कंदस्वस्व विनियोगः । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । अबोधमिर्जम् एष स्व भानुः । आ० ४. १५. इति ॥

अबोधमिर्जम् उदेति सूर्यो व्युषाश्चंद्रा मह्यावो अर्चिषा ।

आयुक्षातामश्विना यातवे रथं प्रासावीदेवः सविता जगत्पृथक् ॥ १ ॥

अबोधि । अग्निः । जम् । उत । एति । सूर्यः । वि । उषाः । चंद्रा । मही । आवः । अर्चिषा ।

अयुक्षातां । अश्विना । यातवे । रथं । प्रा । असावीत् । देवः । सविता । जगत् । पृथक् ॥ १ ॥

अयमभिर्विहितः सज्ज्मो ज्मायाः पृथिव्या वेदिलक्षणायाः संबंधी सन्नबोधि । प्रतिबोधितः । ज्मेति पृथिवीनाम गमा ज्मेति तन्नामसूक्तत्वात् । किंच सूर्य उदेति । मही महत्युषा अर्चिषा प्रकृष्टेन तेजसा चंद्रा प्राणिनामाह्लादिनी सती व्यावः । तमांसि विवासयति ॥ वसेर्लुङि च्छांदसश्चैर्लुक् । कंदस्वपि दृश्यत इत्याडागमः ॥ यत इयमुषा उदेति यतश्च सूर्यो यतश्चायमग्निः प्रबुद्धो भवति अतः कारणाद्धि अश्विनौ युष्मत्संबंधिनं रथं यातवे देवयजनगमनाय रासभाभ्यामायुक्षातां । आभिमुख्येन युंजाथां । तथा सविता सर्वकर्मणोऽनुक्षाता देवो जगज्जंगमं प्राणिजातं पृथक् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्रासावीत् । प्रसौतु । अनुजानातु ॥

ययुंजाथे वृषणमश्विना रथं घृतेन नो मधुना क्षुचमुक्षतं ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिव्तं वयं धना शूरसाता भजेमहि ॥ २ ॥

यत् । युंजाथे इति । वृषणं । अश्विना । रथं । घृतेन । नः । मधुना । क्षुचं । उक्षतं ।

अस्माकं । ब्रह्म । पृतनासु । जिव्तं । वयं । धना । शूरऽसाता । भजेमहि ॥ २ ॥

हे अश्विनाश्विनौ यद्यदा वृषणं वृथ्यादिवर्षकं रथं युंजाथे योजयथः तदा नः क्षुचमस्मदीयं बलं क्षत्रियजातं वा घृतेनोदकेन मधुना मधुरेणोक्षतं । प्रवर्धयतमित्यर्थः । यद्वा । घृतेन क्षरणरूपेण मधुना मधुरेणामृतेनोक्षतं । युष्मद्रथस्त्वेन मधुनास्मदीयं बलं प्रवर्धयतमित्यर्थः । अश्विनो रथस्य मधुपूर्णत्वं मधुवाहनौ रथ इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंचास्माकं पृतनास्मदीयासु पुत्रभृत्यादिमनुष्यरूपासु प्रजासु ब्रह्म ब्राह्मं तेजो जिव्तं । पृतना इति मनुष्यनाम विवस्वतः पृतना इति तन्नामसूक्तत्वात् । यद्वा । पृतनासु परकीयासु प्रजासु ब्रह्म तासां परिवृढमज्ञमस्माकं जिव्तं । प्रीणयतं । ब्रह्मेत्यज्ञनाम ब्रह्म वर्च इति तन्नामसूक्तत्वात् । वयं च शूरसाता शूरसातौ शूराणां प्रहारादिना युक्ते संयामे धना तदीयानि धनानि बह्विधानि भजेमहि । भजेमहि ॥

अर्वाङ् चिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोर्यातु सुष्टुतः ।

त्रिवंधुरो मघवा विश्वसौभगः शं न आ वक्षद्विपदे चतुष्पदे ॥ ३ ॥

अर्वाङ् । चिचक्रः । मधुवाहनः । रथः । जीरऽअश्वः । अश्विनोः । यातु । सुऽस्तुतः ।

चिऽवंधुरः । मघऽवा । विश्वऽसौभगः । शं । नः । आ । वक्षत् । द्विऽपदे । चतुऽपदे ॥ ३ ॥

अश्विनो रथोऽर्वाङ्क्षदभिसुखो यातु । गच्छतु । कीदृशः । चिचक्रश्चक्रत्रययुक्तः मधुवाहनो मधुबोढा जीराश्वः शीघ्रगाम्यश्चोपेतः सुष्टुतोऽत एवास्माभिः स्तूयमानः त्रिवंधुरो निम्नोत्तकाष्ठत्रयोपेतः । सारथा-

अयस्थानं बंधुरं । मधवा धनवान् अत एव विश्वसीमगः सर्वसीभाग्योपेतः । ईदृशोऽश्विनो रथो नोऽस्माकं
द्विपदे पुत्रादिप्रजायै चतुष्पदे पशवे च शं सुखमा वचत् । आवहतु ॥ वहैल्लैव्यडागमः । सिप ॥

आ न॒ ऊर्जे॑ वह॒तम॑श्विना यु॒वं मधु॑मत्या नः॒ कश॑या मिमिक्ष॒तं ।

प्रायु॒स्तारि॑ष्टं नी रपांसि मृ॒क्षतं॑ सेध॒तं द्वेषो॑ भव॒तं सचा॒भुवा॑ ॥ ४ ॥

आ । नः॒ । ऊर्जे॑ । वह॒तं । अ॒श्विना॒ । यु॒वं । मधु॑मत्या । नः॒ । कश॑या । मि॒मिक्ष॒तं ।

प्र । आ॒युः । तारि॑ष्टं । निः । रपांसि । मृ॒क्षतं॑ । सेध॒तं । द्वेषः॑ । भव॒तं । स॒चा॒भुवा॑ ॥ ४ ॥

हे अश्विनाश्विनौ युवं युवां नोऽस्माकमूर्जे बलं प्राणनसमर्थमन्नं वा वहतं । प्रापयतं । किंच नोऽस्माकमधु-
मत्या माधुर्योपेतया कशया वाचेष्टप्रदानरूपया मिमिक्षतं । सिंचतं । प्रीणयतं । कशेति वाङ्माम कशा
धिषण्णेति तन्नामसूक्तत्वात् । यद्वा । मधुमत्या मधुरवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया कशयाश्चताडन्या नोऽस्माकमि-
मिक्षतं । मध्वित्युदकनाम मधु पुरीषमिति तन्नामसूक्तत्वात् । कशयाश्चताडनेन शीघ्रमागत्य वृष्टिरूपं फलं
दास्यत इति कशाया मधुमत्त्वं । किंचायुरायुष्यं प्र तारिष्टं । प्रवर्धयतं ॥ प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ तथा
रपांसि मृक्षतं । पापानि निःशेषेण शोधयतं । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । नि० ४. २९. इति यास्कः ।
किंच द्वेषो द्वेष्यमभिचादिकं सेधतं । नाशयतं । इदं च भाव्यं । सचाभुवा सहभुवावस्तत्कार्येषु सहभवनवन्ती
भवतं । भवन्तवैकमत्वं भजत इत्यर्थः ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥

यु॒वं ह॒ गर्भे॑ जग॒तीषु॑ ध॒त्यो यु॒वं वि॒श्वेषु॑ भु॒वने॑ष्वन्तः ।

यु॒वम॒ग्निं च॑ वृ॒षणा॑व॒पश्च॒ वन॒स्पती॑रश्विना॒वैर॑येथां ॥ ५ ॥

यु॒वं । ह॒ । गर्भे॑ । जग॒तीषु॑ । ध॒त्यः । यु॒वं । वि॒श्वेषु॑ । भु॒वने॑षु । अ॒न्तरि॑ति ।

यु॒वं । अ॒ग्निं । च॒ । वृ॒षणा॑ । अ॒पः । च॒ । वन॒स्पती॑न् । अ॒श्विना॑ । ऐ॒रये॑थां ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवं ह युवां ह खलु जगतीष्वन्तर्गमनशीलासु गोषु मध्ये गर्भं धत्यः । धारयथः । न केवलं
गोष्वेव अपि तु युवं युवां विश्वेषु सर्वेषु भुवनेषु भूतजातेष्वन्तर्गमे धत्यः । वृष्टिद्वाराभिषरूपत्वेन
गर्भस्थैरतसः पोषकत्वात् । किंच हे वृषणा कामानां वर्षितारौ युवं युवामग्निं चापश्च वनस्पतींश्चैरयेथां ।
प्रवर्तयेथां । आहुतिभोगायग्निं स्वीकृत्य च वृष्ट्युदकानि उदकैरोषधिवनस्पत्यादिकं एतान्यस्मदर्थं प्रैरयेथां ॥

यु॒वं ह॒ स्थो॑ भि॒षजा॑ भे॒षजे॑भि॒रथो॑ ह॒ स्थो॑ र॒थ्या॒ऽर॒थ्ये॑भिः ।

अथो॑ ह॒ स॒चम॑धि॒ धत्य॑ उ॒ग्रा यो वा॑ ह॒विष्मा॒न्मन॑सा द॒दाश॑ ॥ ६ ॥

यु॒वं । ह॒ । स्थः॑ । भि॒षजा॑ । भे॒षजे॑भिः । अथो॑ इति । ह॒ । स्थः॑ । र॒थ्या॑ । र॒थ्ये॑भिरिति॒ र॒थ्ये॑भिः ।

अथो॑ इति । ह॒ । स॒चं । अ॒धि॒ । ध॒त्यः । उ॒ग्रा॒ । यः । वा॑ । ह॒विष्मा॑न् । म॒नसा॑ । द॒दाश॑ ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां ह खलु भेषजेभिर्भेषजैरौषधैः । भेषजौषधभेषज्यान्वगदो जायुरगदं तत्रौषधमिति
चाभिधानात् । तैर्भिषजा भिषजौ स्थः । हश्ब्दोऽश्विनौ हि देवानां भिषजावित्यादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः ।
अथो अपि च रथ्येभी रथवोदृभिरथै रथ्या रथवन्ती स्थः । आ वां रथो अश्विना । ऋ० १. ११८. १. इत्या-
दिप्रसिद्धिद्योतनार्थो हश्ब्दः । अनयो रथेन विशेषसंबन्धो युवोर्हि पूर्वं सवितोषसा रथमृताय चिचं
घृतवन्तमिष्यति । ऋ० १. ३४. १०. इत्यादिमन्त्रांतरेषु प्रसिद्धः । अथो अपि च युवयोः सचं बलमधि ह ।
अधिकं खलु । हश्ब्दः प्रसिद्धी । यस्मादेवं तस्माद्धे उग्रोद्गूर्णसामर्थ्यावश्विनौ वां युवाभ्यां यो हविष्मानाज्यपु-
रोडाशादिहविर्युक्तो यजमानो मनसा युष्मदायत्तेन चेतसा ददाश ददाति हविरादिकं तं धत्यः ।

धारयथः । अत्यधिकमनुगृहीत इत्यर्थः । प्रभूतबली युवां रथमारुह्यास्तद्देवयजनमागत्य हविष्प्रदं मां धृत्वास्तद्वत्तेऽस्मान्विचिक्षितमिति तात्पर्यार्थः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीञ्चतुरो देयाद्विद्वन्मर्थमहेष्ट्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेष्ट्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । वसू रुद्रेत्येतदनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं षडृचं दीर्घतमसं । पूर्वचाश्विनं त्वित्युक्तत्वादिदमप्याश्विनं । अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं । दीर्घतमा मामतेष इत्येत्यानुष्टुप् । तथा चानुक्रांतं । वसू अंत्यानुष्टुप्बिति ॥ अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

वसू रुद्रा पुरुमंतू वृधंता दशस्यतं नो वृषणावभिष्टौ ।

दस्रा ह यद्रेक्ण औचथ्यो वां प्र यत्ससाथे अकवाभिरूती ॥ १ ॥

वसू इति । रुद्रा । पुरुमंतू इति पुरुऽमंतू । वृधंता । दशस्यतं । नः । वृषणौ । अभिष्टौ ।

दस्रा । ह । यत् । रेक्णः । औचथ्यः । वां । प्र । यत् । ससाथे इति । अकवाभिः । ऊती ॥ १ ॥

हे वृषणौ कामानां वर्षितारौ दस्रास्त्रिद्विरोध्यपक्षपचितारौ हे अश्विनी युवां नोऽस्मभ्यं दशस्यतं । दत्तं दित्सितं फलं । कीदृशी युवां । वसू वासयितारौ प्रजानां । वसुना धनेन तद्वंतौ वा । मत्वर्थे लुप्यते ॥ रुद्रा रुद्रौ । रुद्रः खं तद्वेतुभूतं पापं वा । तस्य द्रावयितारौ । संग्रामे मयंकरं शब्दयंतौ वा । रुद्रो रीतीति सतः । नि० १०. ५. इति यास्कः । पुरुमंतू बहूनां ज्ञातारौ ॥ मनरीणादिकस्तुअत्ययः ॥ वृधंता वर्धमानौ स्तोत्रादिना अमिष्टावाभिमुखेन पूजितौ । अभीष्टसाधकौ वा । हृशब्द उक्तगुणप्रसिद्धिबोधितनार्थः । किमर्थं दीयत इति चेत् । यद्यस्मादौचथ्य उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा वां युवां रेक्णो धनं स्तुतिव्याजेन प्रार्थयते तदर्थं । यद्वा । अयं यजमानो यद्यस्माद्रेक्णो हविर्लक्ष्णमन्नं वां युवाभ्यां दास्यति ददातीति शेषः । यस्मा-
च्चाकवाभिरुक्त्वितैरुत्थूतिभी रक्षणैः ॥ सुपां सुसुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ प्र ससाथे प्रसारयथः प्रकर्षेण दत्तः तस्माद्दशस्यतं । यस्मादभिमतप्रदी यस्माच्चायं प्रार्थयते ददाति वा हविः तस्माद्दशस्यतमित्यर्थः ॥

को वां दाशत्सुमतये चिदस्यै वसू यडेथे नमसा पदे गोः ।

जिगृतमस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणैव मनसा चरंता ॥ २ ॥

कः । वां । दाशत् । सुऽमृतये । चित् । अस्यै । वसू इति । यत् । धेथे इति । नमसा । पदे । गोः ।

जिगृतं । अस्मे इति । रेवतीः । पुरंधीः । कामप्रेणैव । मनसा । चरंता ॥ २ ॥

हे वसू वासयितारावश्विनी वां युवयोः संबंधिन्या अस्मै वक्ष्यमाणरूपायै सुमतये चित् शोभनबुद्धौ । चित् पूजायामर्थ्ये वा । स्वल्पेनैव हविषा महत्फलप्रदानरूपाया ईदृक्षा अपि बुद्धौ प्रीयनाय को दाशत् ।

को दद्यात् । दातुं शक्नुयात् । युवयोः प्रभावस्यातिमहत्त्वादिति भावः ॥ दाशतेर्लेख्यडागमः ॥ कथं मतेः सौष्ठवमिति तदुच्यते । यद्यस्मात्कारणाद्भोः पदे भूम्याः सर्वैर्गतव्यायाः सुत्याया वा वेदिरूपायाः स्थाने । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । गौरिति भूमिनाम् । तथा च निरुक्तं । गौरिति पृथिव्या नामधेयं यदूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गतिर्वैकारो नामकरणः । नि० २. ५. । इति । तादृशे स्थानेऽस्माभिः प्रार्थितौ संतौ नमसा हविर्लक्षणेन यवमात्रप्रकारेणान्नेन धेये धारयथो बद्धप्रदानविषयां बुद्धिं ॥ दधातेर्लटि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । धातोर्ह्रस्वत्वं । आतो ङितः । पा० ७. २. ८१. । इतीयादेशः ॥ यस्मादेवं तस्मादस्मै अस्मभ्यं रेवतोः क्षीरादिधनवतोः पुरंधीः शरीरधारिकाः शरीराभिवृद्धिहेतुर्या जिगृतं । शब्दयत् । दत्तमित्यर्थः ॥ गृ शब्दे । क्वांसः शपः श्रुः । अभ्यासस्यत्वं ह्रस्वत्वं च ॥ पुनस्ताविव विशिष्येते । कामप्रेणेव । इवशब्द एवकारार्थः । कामपूरकेणैव मनसा सह चरंता चरंती । यजमानस्य कामाः पूरणीया इति कृतसंकल्पावित्यर्थः ॥ प्रा पूरणे । कामं प्राप्नोति कामप्रः । आतोऽनुपसर्गं कः ॥

युक्तो ह यद्वाँ तौग्याय पेरुर्वि मध्ये अर्णसो धायि पञ्जः ।

उप वामवः शरणं गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरेवैः ॥३॥

युक्तः । ह । यत् । वां । तौग्याय । पेः । वि । मध्ये । अर्णसः । धायि । पञ्जः ।

उप । वां । अवः । शरणं । गमेयं । शूरः । न । अज्म । पतयत् ऽभिः । एवैः ॥३॥

अचेतिहासमाङ्गः । तौग्यनामकं राजानं युद्धे शत्रवः पराभाव्य पाशैर्दृढं बद्धा समुद्रमध्ये प्रचिक्षिपुः । स चोत्तरीतुमशक्तः सन्नश्चिनौ तुष्टाव । तौ च तुष्टौ शीघ्रमेव रथमश्चैर्योजयित्वा समुद्रमागत्य तमुत्तार्यापालयतामिति । अयमर्थोऽजोहवीदश्विना तौग्यः । ऋ० १. ११७. १५. । इत्यादिमंत्रांतरे प्रसिद्धः । सोऽचोच्यते । हे अश्विनौ वां युवयोः संबंधी पेः पारणकुशलो रथो युक्तो ह । अश्चैर्युक्तः खलु । हृशब्दो मंत्रांतरप्रसिद्धिद्वी-तनार्थः । स चोदाहृतः । कस्मै । तौग्यायैतन्नाम्ने राज्ञे तद्वधमोचनार्थं । कुचेति तदुच्यते । अर्णसोऽभसो मध्ये समुद्रस्य मध्ये । स च पञ्जः पाजसा बलेन तीर्णः सन् वि धायि । धारितः । स्थापितः । यस्मादेवं तस्माद्वां युवयोरवो रक्षणं शरणमुप गमेयं । संप्राप्नुयां । ऐहिकदुःखादिमुक्तो युष्मत्स्थानं संभजेयं । गतौ दृष्टांतः । पतयद्भिरेवैरश्चैः शूरो न शूर इव । स यथाज्म जित्वा निर्भयं स्वगृहं प्राप्नोति तद्वत् ॥

उपस्तुतिरौचथ्यमुरुषेन्मा मामिमे पतत्रिणी वि दुग्धां ।

मा मामेधो दशतयश्चितो धाक् प्र यद्वाँ बद्धस्मनि खादन्ति स्नां ॥४॥

उपऽस्तुतिः । औचथ्यं । उरुषेत् । मा । मां । इमे इति । पतत्रिणी इति । वि । दुग्धां ।

मा । मां । एधः । दशऽतयः । चितः । धाक् । प्र । यत् । वां । बद्धः । त्मनि । खादन्ति । स्नां ॥४॥

अत्राख्यानमाङ्गः । जराश्रुर्हरितगात्रं जात्यंधं दीर्घतमसं मामतेयं वरिवसितुमशक्नुवानाः स्वगर्भदासा अप्री प्रदाहाय प्रचिक्षिपुः । तत्र क्षिप्तोऽश्विनावस्तावीत् । तौ चैनमरक्षतां । ततोऽप्यभियमाणा मुदकेष्वपातयन् । तत्र निमग्नः पुनरश्विनौ तुष्टाव । तुष्टौ संतौ तौ जलादुदहाष्टौ । एवमवधं तं चैतनो नामकः कश्चिद्दासोऽस्य शिरो वक्षश्च व्यतक्षत् । ततोऽप्यपालयतामिति । तदिदमुदयाभ्यामुच्यते । हे अश्विनौ उरुषेन्मां बुद्धीपत्य क्रियमाणा स्तुतिरौचथ्यमुचयस्व पुत्रं दीर्घतमसं मामुरुषेत् । रक्षेद्दाहाद्युपद्रवात् । उरुष्यती रक्षा-कर्मणि यास्कः । नि० ५. २३. । एवं सामान्येनोक्ता विशेषेण प्रत्युपद्रवपरिहारं प्रार्थयते । इमे प्रसिद्धे पतत्रिणी पतनशीले पुनरावर्तनशीले अहोरात्रे मां मा वि दुग्धां । विशेषेण दोहगतसारं मा काष्टौ । प्राणनिर्गमना-नुकूल्यं मा कुरुतामित्यर्थः । किंच मां दशतयो दशवारश्चितः संचितः संपादित एधः प्रज्वालितेधनसंघो मा धाक् । मा धाक्षीत् ॥ दहतेर्लुङि सिचि ह्रस्वतलक्षणा वृद्धिः । बङ्गलं कंदसीतीडभावः । दास्यदिसंयगांत-लोपौ ॥ दुःसहदुःखप्राप्तिं दर्शयति । यद्यस्माद्वां युवयोः संबंध्यं जनो बद्धः पाशैर्गढं वेष्टितः सन् तन्वा-

तन्वात्मना चां भूमिं खादति भक्षयति । गंतुमशक्तः सन् भूमौ परिलुठतीत्यर्थः । तस्मादुपस्तुतिरौच्य-
मुरूपेदिति ॥

अस्याः पंचम्या विनियोगमाह शौनकः । आततायिनमायांतं दृष्ट्वा व्याघ्रमथो वृकं । न मा गरन्निति
अपंसेभ्य एव प्रमुच्यते । चिराचोपोषितो राज्ञी जपेदा सूर्यदर्शनात् । आसुत्य प्रयतः सूर्यमुपतिष्ठेद्दिवाकरं ।
पक्ष्मं तस्करा नैनं तथान्ये पापबुद्धयः । एकः शतानि चायेत तस्करेभ्यश्चरन्पथि । ऋग्वि० १. २५. । इति ॥

न मा गरन्नद्यो मातृतमा दासा यदीं सुसमुब्धमवाधुः ।

शिरो यदस्य चैतनो वितस्तस्वयं दास उरो अंसावपि ग्ध ॥ ५ ॥

न । मा । गरन् । नद्यः । मातृतमाः । दासाः । यत् । ई । सुसमुब्धं । अवऽअधुः ।

शिरः । यत् । अस्य । चैतनः । वितस्त । स्वयं । दासः । उरः । अंसौ । अपि । ग्धेति ग्ध ॥ ५ ॥

नद्यो नदनशीला मातृतमा मातृवज्जगतां हितकारिण्य आपो मा मां दीर्घतमसं गरन् । न गिरियुः ।
निमपं मा कुरुः ॥ गृ निगरणे । लेटि व्यत्ययेन शप् ॥ गिरणप्राप्तिं दर्शयति । यद्यस्माद्दासा अस्मदुपचपयि-
तारो मदीयगर्भदासा ईमेनं दीर्घतमसं मां सुसमुब्धं सुष्ठु संकुचितसर्वांगं ॥ स्वती पूजायां । पा० २. २. १८. * ।
इति प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अवाधुः अवाधुखमपातयन् । किंचास्य मम शिरः स चैतन
एतन्नामको दासोऽत्यंतनिर्घृणः सन् यद्यस्माद्वितस्तं विविधं तद्वान् तस्मात्स दासः स्वयं स्वकीयमेव शिर-
स्तस्तु । न केवलं शिर एव अपि तु मदीयसुरो वक्षःस्थलमंसौ च ग्ध । हतवान् । विदारितवानित्यर्थः ॥
हंतेर्लुङि च्छांदसमेतद्रूपं ॥ ततः स्वकीयसुरोऽसावपि स्वशस्त्रेणैव तथा कृतवान् । तद्युवयोर्माहात्म्य-
मिति भावः ॥

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घतमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दशमे । युगे ।

अपां । अर्थं । यतीनां । ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घतमा एतन्नामा महर्षिः स च मामतेयो ममतायाः पुत्रो दशमे युगे दशयुगपर्यंतं महानुभावयोर-
श्विनोः प्रभावात्पूर्वोक्ताहुः खाद्विमुक्तोऽत्यंतसुखी स्वपुत्रभार्यादिभिः सहितो जीवितवान् । दशमे युगेऽतीति
सति जुजुर्वान्जीर्णो वलीपलितगात्रो बभूव । एवंभूतः सन्नर्थं पुण्यैरर्घ्यमानं कर्मफलं स्वर्गादिकं यतीनां
प्राप्नुवतीनामपामप्यार्याणां प्रजानां । यद्वा । अपामपसां कर्मणामर्थं प्रयोजनं यतीनां तासां प्रजानां ।
ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः परिवृढो भवति । किंच सारथिः तद्वन्निर्वाहको भवति । देवो भवतीत्यर्थः । एवमस्य वृत्तांतं
मंचोऽनुवदति । स्वयं वा स्वात्मानं ~~अपामपसां कर्मणामर्थं प्रयोजनं~~ प्रकटयितुं ब्रवीति ॥ ११ ॥

प्र द्यावेति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं । अनुक्रांतं च । प्र द्यावा पंच द्यावापृथिव्यं
तु जागतं त्विति ॥ अग्निष्टोमे पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि च ~~त्यावापृथिव्या~~ नेविद्वानमेतत्सूक्तं । तथा च सूचं । प्र द्यावेति
दीर्घतमसं । आ० ५. १८. । इति ॥ आद्या द्यावापृथिव्ये पशौ हविषो याज्या । तथा च सूचितं । प्र द्यावा यज्ञैः
पृथिवी च्छतावृधा मृळा नो दद्रोत नो मयस्कृधीति द्वे । आ० ३. ८. । इति ॥

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी च्छतावृधा मही स्तुषे विदथेषु प्रचेतसा ।

देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंससेत्या धिया वार्याणि प्रभूषतः ॥ १ ॥

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । ऋतुऽवृधा । मही इति । स्तुषे । विदथेषु । प्रऽचेतसा ।
देवेभिः । ये इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । सुऽदंससा । इत्या । धिया । वार्याणि ।
प्रऽभूषतः ॥ १ ॥

द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ ॥ दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीघंतोऽतोदात्तः ।
देवताद्वे चेतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । समासमध्ये पदांतरपाठश्चादंसः ॥ अहं यजमानो यज्ञैर्यागेसात्प्रदाने-
निमित्तभूतैर्विष्प्रदानार्थं प्र स्तुषे । प्रकर्षेण स्तौमि ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कीदृशी ते । ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धयित्री
मही महती विदथेषु यागेषु प्रचेतसा प्रकर्षेणासांश्चेतयित्री अस्माभिश्चेतयितव्ये वा । ईदृशी स्तुषे । अनयोः
कोऽतिशय इति उच्यते । ये द्यावापृथिव्यौ देवेभिर्यजमानैर्देवपुत्रे देवा यजमानाः पुत्रस्थानीयाः शुश्रूषका
यथोक्ते तादृशी । यद्वा । देवेभिर्विशिष्टे सुदंससा । दंस इति कर्मनाम । शोभनकर्मापेते इत्या सत्यं । इत्येति
सत्यनाम सचेत्येति तन्नामसु पाठात् । सत्यं धियास्मदनुग्रहबुद्ध्या वार्याणि वरणीयानि धनान्यस्मभ्यं प्रभूषतः
अलंकुरुतः । दत्त इत्यर्थः । यद्वा । वार्याणि हवीषि धिया कर्मणा निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूषतः
प्रकर्षेण स्वीकुरुतः ॥

उत मन्ये पितुर्दुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्वीमभिः ।

सुरेतसा पितरा भूमं चक्रतुरु प्रजायां अमृतं वरीमभिः ॥ २ ॥

उत । मन्ये । पितुः । अदुहः । मनः । मातुः । महि । स्वऽतवः । तत् । हवीमऽभिः ।

सुऽरेतसा । पितरा । भूमं । चक्रतुः । उरु । प्रऽजायाः । अमृतं । वरीमऽभिः ॥ २ ॥

उतापि च पितुः पितृस्थानीयायाः पात्र्या अदुहोऽद्रोगधुः । न हि कदाचित्पिता स्वपुत्रादये द्रुह्यति ।
तादृशाः पृथिव्याः स्वतवः स्वायत्तं बलं स्वयमेवास्मदनुग्रहाय त्वरमाणं अत एव महि महत् तत्तादृशमनुग्र-
हयुक्तं मनश्चित्तं हवीमभिर्हवनैराह्वानैर्मन्ये । जानामि । प्रसादयामीत्यर्थः । यद्वा । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो हवी-
मभिर्हवनैर्महि मन्ये । अतिमहत्प्रवृद्धं मन्ये । तथा मातुः सर्वस्योत्पादयितुरंतरिक्षस्य बुलोकस्य । मातांतरिक्षं
निर्मीयतेऽस्मिन्भूतानि । नि० २. ८. । इति निरुक्तं । यद्वा । पितुर्बुलोकस्य मातुर्भूम्याः । बौर्वः पिता पृथिवी
माता । ऋ० १. १०१. ६. । इति श्रुतेः । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो मन्ये । द्यावापृथिव्योर्मनोऽस्मदाह्वानैः प्रीण-
यामीत्यर्थः । किंच पितरा माता च पिता च पितरौ द्यावापृथिव्यौ सुरेतसा शोभनसामर्थ्येन प्रजाया यजमा-
नादिरूपांया वरीमभिर्वरिष्ठे रक्षणेविशेषैर्भूमं बद्धतरसुं विस्तीर्णममृतममरणभूतमभिलषितं चक्रतुः । कुरुतः ॥

ते सूनवः स्वपंसः सुदंससो मही जङ्गुर्मातरा पूर्वचिन्तये ।

स्थातुश्च सत्यं जगतश्च धर्मणि पुत्रस्य पाथः पदमद्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते । सूनवः । सुऽअपंसः । सुऽदंससः । मही इति । जङ्गुः । मातरा । पूर्वऽचिन्तये ।

स्थातुः । च । सत्यं । जगतः । च । धर्मणि । पुत्रस्य । पाथः । पदं । अद्वयाविनः ॥ ३ ॥

ते प्रसिद्धाः सूनवो युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाः प्रजाः स्वपंसः शोभनकर्माणः सुदंससः शोभनदर्शना
युवां मही महती मातरा मातृवद्वितकारिण्यौ जङ्गुः । जानन्ति । महानुभावतामवगच्छन्ति । किमर्थं ।
पूर्वचिन्तये प्रथमबुद्धयेऽनुग्रहरूपायै । किंच ते द्यावापृथिव्यौ स्थातुः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य पुत्रस्य
पुत्रस्थानीयस्योभयविधस्य जगतोऽद्वयाविनो न विवदते द्वयं यस्य तादृशस्य । स्वजीवनाय युष्मद्व्यतिरिक्तम-
जानत इत्यर्थः । ईदृशस्य धर्मणि धारणे रक्षणे निमित्तभूते सति पदं स्थानं सत्यमबाध्यं पाथः । रक्षथः ।
दत्त इत्यर्थः । यद्वा । ते प्रसिद्धाः सूनव उत्पाद्यमानाः स्वपंसः शोभनप्रकाशादिकर्माणः सुदंससः शोभनदर्शनाः

सुष्ठुपक्षयंतो वात्मानं स्वव्यापाराय ईदृशा रश्मयो मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ पूर्वचित्तये प्राणिनां पूर्वज्ञानाय जज्ञुः । जातवतः । द्यावापृथिव्योरंतराले व्याप्ता इत्यर्थः । किंच स्थातुर्जगतश्च धर्मणि धारणे तदर्थमद्वयाविनो मार्गद्वयरहितस्य ॥ ब्रह्मं कंदसीति द्वयशब्दान्मत्वर्थीयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥ पुत्रस्य सुष्मत्पुत्रस्थानीयस्यादित्यस्य पदं मार्गं सत्यं पाथः । अवश्यं रक्षयः ॥

ते मायिनो ममिरे सुप्रचेतसो जामी सयोनी मिथुना समोकसा ।

नव्यं नव्यं तंतुमा तन्वते दिवि समुद्रे अंतः कवयः सुदीतयः ॥ ४ ॥

ते । मायिनः । ममिरे । सुप्रचेतसः । जामी इति । सयोनी इति सऽयोनी ।

मिथुना । संऽओकसा ।

नव्यं नव्यं । तंतुं । आ । तन्वते । दिवि । समुद्रे । अंतरिति । कवयः । सुदीतयः ॥ ४ ॥

ते प्रसिद्धे द्यावापृथिव्यौ मायिनः । माया प्रज्ञा । स्वविषयप्रज्ञावतः प्रज्ञोपलक्षितकर्मवन्तो वा सुप्रचेतसः सुष्ठु प्रकर्षेण चेतितुं शक्ता रश्मयो ममिरे । ममिरे । प्रमाणेन परिच्छिंदन्ति । कीदृश्यौ ते । जामी परस्परं भगिनी । एतत्कृत इति चेत् उच्यते । सयोनी समानोत्पत्तिस्थाने मिथुना प्राण्युत्पत्तये मिथुनभूते । परस्परमवियुक्ते इत्यर्थः । समोकसा समानस्थाने । व्युपृथिव्योरिकस्मिन्नेवावकाशरूप आकाशेऽवस्थानात् । समोचीनस्थाने वा । किंच कवयो मेधाविनः स्वव्यापारविषयज्ञानवन्तः सुदीतयः सुष्ठुद्योतना रश्मयो दिवि द्योतमाने समुद्रेऽंतरिक्षेऽतर्मध्ये । समुद्रशब्दोऽंतरिक्षनामसु पाठात्तद्वचनः । स चैवं यास्केन निरुक्तः । समुद्रः कस्मात्समुद्रवंत्यस्यादापः समभिद्रवत्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुद्रको भवति समुनत्तीति वा । नि० २. १०. इति । नव्यं नव्यं तंतुं तननीयं विस्तारणीयं । जात्येकवचनं । रश्मिना तन्वते । समंताद्विस्तारयन्ति ॥

तद्राधो अद्य सवितुर्वरेण्यं वयं देवस्य प्रसवे मनामहे ।

अस्मभ्यं द्यावापृथिवी सुचेतुना रयिं धत्तं वसुमंतं शतग्विनं ॥ ५ ॥

तत् । राधः । अद्य । सवितुः । वरेण्यं । वयं । देवस्य । प्रऽसवे । मनामहे ।

अस्मभ्यं । द्यावापृथिवी इति । सुचेतुना । रयिं । धत्तं । वसुमंतं । शतऽग्विनं ॥ ५ ॥

वयं यजमानाः सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्यादित्यस्यांतर्यामिरूपिणः प्रसवेऽनुज्ञायां सत्यां तत्तादृशं वरेण्यं वरणीयं राधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादि धनं मनामहे । याचामहे ॥ मन्यतिर्याज्याकर्मा । क्वांसः शप् ॥ यद्वा । पुनः पुनरभ्यस्यामः । लप्सीमहीति यावत् ॥ स्ना अभ्यासे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपि पाप्मादिना मनादेशः ॥ किंचास्मभ्यं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सुचेतुना शोभनचेतनेनास्मदनुग्रहबुद्ध्या रयिं धनं धत्तं । दत्तं । कीदृशं । वसुमंतं निवासयोग्यगृहादिविशिष्टं शतग्विनं शतसंख्याकगवादिविशिष्टं ॥ २ ॥

ते हीति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं । ते हीत्यनुक्रांतं ॥ चतुर्विंशेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविज्ञानमेतत्सूक्तं ते हि द्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यमिति वैश्वदेवं । आ० ७. ४. इति सूचितत्वात् ॥ तथा पृथ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवे द्यावापृथिव्यं निविज्ञानीयं चातुर्विंशिकं तृतीयसवनं । आ० ७. ६. इत्याभिप्लविके द्वितीयेऽहन्यतिदिष्टत्वात् । आभिप्लविकाद्वितीयादद्भः पृथ्यस्य द्वितीयेऽहन्यतेतत्सूक्तमतिदेशतः प्राप्तं पृथ्याभिप्लवेनोक्ते अहनी आद्ये आद्याभ्यां । आ० ७. १०. इति सूचितत्वात् ॥ प्रथमाश्विनशस्त्रे विनियुक्ता । संस्थितेष्वश्विनायेत्यत्र सूचितं । ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंसुवा विश्वस्य देवीमृचयस्य । आ० ६. ५. इति ॥

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी ।

सुजन्मनी धिषणे अंतरीयते देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिः ॥ १ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । विश्वशंभुवा । ऋतावरी इत्यृतवरी । रजसः ।

धारयत्कवी इति धारयत्कवी ।

सुजन्मनी इति सुजन्मनी । धिषणे इति । अंतः । इयते । देवः । देवी इति ।

धर्मणा । सूर्यः । शुचिः ॥ १ ॥

ते हि ते खलु प्रसिद्धे द्यावापृथिवी अंतस्तयोरंतराले शुचिः शुद्धो विश्वस्य शोचयिता वा देवो दीप्यमानः सूर्यो धर्मणा प्रकाशोदकदानादिधारणेन युक्तः सन्नीयते । सर्वदा गच्छति ॥ ईदृ गतां देवादिकः ॥ तादृशं कर्म युवयोरनुग्रहादिति स्तुतिः । कीदृशौ ते । विश्वशंभुवा । विश्वं सुखभावायितुं ययोस्ते विश्वशंभुवा । विश्वस्य सुखयित्र्यावित्यर्थः । ऋतावरी ऋतवत्यौ ॥ ऋतशब्दाच्छंदसीवनिपाविति वनिप् । वनो र चेति ङीन्निप् । रजस उदकस्योदकोत्पत्तौ । उदकं रज उच्यत इति निरुक्तं । ४. १९. धारयत्कवी अकच्छेण धारकं कवि ययोस्ते तादृशौ । उदकोत्पादनायाप्रयत्नवत्यावित्यर्थः । यद्वा । धारयत्कविर्मनीष्यादित्यो ययोस्ते तादृशौ । वृष्युदकधारयत्सूर्योपेते इत्यर्थः । सुजन्मनी शोभनजन्मवत्यौ धिषणे धर्मणोपेते । स्वव्यापारेषु प्रगल्भे इत्यर्थः । देवी द्योतमाने । अत्र यद्यपि धिषणे इत्येतत् धिषणे रोदसी इति तन्नामसूक्तत्वाद्यावापृथिवीनाम तथापि द्यावापृथिवी इत्यस्य विद्यमानत्वाद्यौगिकं द्रष्टव्यं ॥

उरुव्यचसा महिनी असश्चता पिता माता च भुवन्नानि रक्षतः ।

सुधृष्टमे वपुषे न रोदसी पिता यत्सीमभि रूपैरवासयत् ॥ २ ॥

उरुव्यचसा । महिनी इति । असश्चता । पिता । माता । च । भुवन्नानि । रक्षतः ।

सुधृष्टमे इति सुधृष्टमे । वपुषे न इति । न । रोदसी इति । पिता । यत् । सी । अभि ।

रूपैः । आवासयत् ॥ २ ॥

उरुव्यचसा प्रभूतव्यचनवत्यावतिविसीर्णे महिनी अत एव महती असश्चतासज्यमाने । परस्परवियुक्ते इत्यर्थः । पिता पालयित्री बौः माता निर्मात्री पृथिवी चेतुमे भुवनानि भूतजातानि रक्षतः । पालयतः । बौष्पितः पृथिवि मातः । ऋ. ६. ५१. ५. । इत्यादिश्रुतेर्मातापितरूपत्वं । किंच सुधृष्टमे अतिशयेन धृष्टे ॥ क्वांसस्तकारलोपः ॥ प्रगल्भे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वपुषे न वपुषो हिते इव । प्राणिनां पितराविव शरीररक्षके इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । यद्यस्मात्सीं सर्वतः पिता पितृस्थानीया बौ रूपैर्निरूपणसाधनैः प्रशस्तेः प्रकाशैर्निरूप्यमाणैः व्यादिभिर्वाभवासयत् अभिवासयति अधितिष्ठति तस्मात्पिता माता च भुवनानि रक्षतः ॥

स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान्पुनाति धीरो भुवन्नानि मायया ।

धेनुं च पृश्निं वृषभं सुरेतसं विश्वाहां शुक्रं पयो अस्य दुक्षत ॥ ३ ॥

सः । वह्निः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रवान् । पुनाति । धीरः । भुवन्नानि । मायया ।

धेनुं । च । पृश्निं । वृषभं । सुरेतसं । विश्वाहां । शुक्रं । पयः । अस्य । दुक्षत ॥ ३ ॥

पित्रोर्मातापित्रोर्बावाः शिष्योः ॥ पिता माचेति पिता शिष्यते । उदान्तयण इति पितुर्विमक्तिश्चदान्ता ॥

पुत्रः पुत्राता पुत्रस्थानीय आदित्यः पवित्रवान् पावनरश्मियुक्तो धीरो धीमान् स वह्निः फलस्य वोढा धारकः सम्बायया प्रज्ञया स्वकीयया भुवनानि भूतजातानि पुनाति । पावयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । किंच स एव पुत्रः पुत्रिं सुकृत्वर्णी धेनुं प्रीणयित्रीं भूमिं सुरितसं शोभनसामर्थ्यं शोभनोदकं वा वृषभं सेक्तारं बुलोकं च मायया पुनाति । प्रकाशयतीत्यर्थः । कदा । विश्वाहा सर्वाण्यहानि । सर्वकालमित्यर्थः । किंचास्य बुलोकस्य । यदा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इमं बुलोकं । शुक्रं पयो दीप्तं पयःसदृशमुदकं धुचत । दोग्धि ॥ कुहेष्वांसे शुक्तिं शल इगुपधादनिटः कस इति क्लृप्तेः कसादेशः ॥ ईदृशो महानुभाव आदित्यस्तयोः पुत्र इति बावापृथिव्योः स्तुतिः ॥

अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान रोदसी विश्वशंभुवा ।

वि यो ममे रजसी सुक्रतूयया जरेभिः स्कंभनेभिः समानुचे ॥ ४ ॥

अयं । देवानां । अपसां । अपःऽतमः । यः । जजान । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा ।

वि । यः । ममे । रजसी इति । सुक्रतूयया । अजरेभिः । स्कंभनेभिः । सं । आनुचे ॥ ४ ॥

पूर्वं पुत्रमाहात्येनैते प्रशस्तेदानीं स्वोत्पादकस्तुत्या प्रशंसति । अयं देवानां मध्ये देवतमोऽपसामपस्तमः । अप इति कर्मणाम् । तेन तद्वान् लक्ष्यते । कर्मवतां मध्ये प्रकृष्टकर्मा । अयमित्युक्तं क इत्याह । यो देवो विश्वशंभुवा सर्वप्रकारेण भूतानां सुखस्य भावयित्र्यौ रोदसी बावापृथिव्यौ महानुभावे जजान उत्पादितवान् । न केवलमुत्पादनमात्रं अपि तु यो देवो रजसी रंजनात्मिके बावापृथिव्यौ । रजसी इति बावापृथिव्योर्नाम रजसी सदसी इति तन्नामसु पाठात् । उक्तरूपे वि ममे विशेषेण परिच्छिनत्ति । किं स्वोपभोगाय नेत्याह । सुक्रतूयया शोभनकर्मैच्छया । येन कर्मणा प्राणिनां सुखं संभवति तादृक्कर्मैच्छया । अथवैतदुत्तरत्र संबध्यते । सुक्रतूययोक्तेन निमित्तेनेमे तस्मात्पृथिव्यौ रजसीरौर्द्वदरैः स्कंभनेभिर्मतिप्रतिबंधसाधनैः शंकुभिः समानुचे । सम्यक् सर्वतः पूजितवान् । स्थापितवानित्यर्थः ॥ अच स्तुतौ । लिटि रेफसामान्याङ्घ्रि-
-त्वमसीति तस्मात्तुड्विहल इत्यभ्यासस्य गुट् ॥ यस्मादेवं तस्मादयमेव देवोऽयमेवापस्तम इत्येवंमहानुभावेन परमेश्वरेणोत्पन्ने इति स्तुतिः ॥

ते नो गृणाने महिनी महि अवं छात्रं द्यावापृथिवी धासथो बृहत् ।

येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतं ॥ ५ ॥

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि । अवं । छात्रं । द्यावापृथिवी इति ।

धासथः । बृहत् ।

येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाय्यं । ओजः । अस्मे इति । सं । इन्वतं ॥ ५ ॥

ते प्रसिद्धे हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ गृणाने अस्माभिः सूचमाने सत्यौ । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ महि महदतिप्रभूतं अवं सर्वत्र प्रसिद्धमन्नं सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिं वा नोऽस्माभ्यं धासथः । धत्तं ॥ दधातेल्लेख्यङागमः । सिद्धञ्जलमिति सिप् ॥ तथा बृहदतिप्रभूतं चत्तं बलं धासथः । तदेव विशेष्यते । येनान्नबलेन विश्वहा सर्वेष्वप्यहःसु कृष्टीः पुत्रादिरूपाः प्रजा अभि ततनाम अभितो विस्तारयाम । तनोतेलीटि च्छांदसो विकरणास्य सुः । आहुत्तमनेत्याङागमः । तस्य च्छंदसुभयथेयार्धधातुकत्वादभ्यस्ताबुदात्तत्वाभावे धातुस्वरः ॥ कृष्टय इति मनुष्यनाम कृष्टयस्त्वर्थे इति तन्नामसु पाठात् । किंच पनाय्यं सुखमोजः शरं ॥ अस्मासु सम्यगिन्वतं । व्याभुतं । प्रवर्धयतमित्यर्थः । इन्वतिर्वाप्तिवचनः इन्वति ननचेति तन्नामसु पाठात् ॥ ३ ॥

किमु श्रेष्ठ इति चतुर्दशर्चं पंचमं सूक्तं दीर्घतमसमार्भवं । अंथा चिष्टुप शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्तः । अनुज्ञांतं च । किमु श्रेष्ठः षट्कृणार्भवं चिष्टुबंतमिति ॥ ब्रूहे दशराचे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवं निविज्ञानं

द्विप्रतीकं । तत्र किमु श्रेष्ठ इत्येतदत्यवर्जं प्रतीकं । ब्रूहस्पेदिति खंडे सूत्रितं । किमु श्रेष्ठ उप नो वाजा इति चयोदशार्धं चतस्रश्च । आ० ८. ८. । इति ॥

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्किमीयते दूत्यं कदूचिम ।

न निदिम चमसं यो महाकुलोऽग्ने भ्रातर्दुण इज्जुतिर्मूदिम ॥ १ ॥

किं । ऊं इति । श्रेष्ठः । किं । यविष्ठः । नः । आ । अजगन् । किं । ईयते । दूत्यं । कत । यत् । ऊचिम ।

न । निदिम । चमसं । यः । महाकुलः । अग्ने । भ्रातः । दुणः । इत् । भूतिं । ऊदिम ॥ १ ॥

ऋभवो नाम सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुर्विभ्वा वाज इति । ते च मनुष्याः संतः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित्कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः । तान्प्रति देवैः प्रेरितोऽपि परस्परसमानरूपान्दृष्ट्वा स्वयमपि तदाकारं धृत्वा तेषु मध्ये स्वयं चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः । ते च ऋभव आगतं तं समानरूपमवलोक्य विवेक्तुमसमर्थाः परस्परमेवं संदिहन्ति । अयं किमु श्रेष्ठः किं नु खल्वस्मत्तोऽयं प्रशस्यतमो वयसा श्रेष्ठः सोऽस्मानाजगन् । आगमत् । प्राप्तः ॥ गमेर्लङि च्छांदसः शपः सुः । हल्ङ्यादिलोपे मो नो धातोरिति नत्वं । अजगन्मिति गतिकर्मा अजगन्मिति तन्नामसु पाठात् ॥ किं यविष्ठः किं वास्माकं युवतमोऽस्मत्तः कनोयानाजगन् । प्राप्तः । किं वा दूत्यं दूतकर्म देवसंबंधीयते । गच्छति । देवैः प्रेरितो दूतोऽस्मानागतो वा ॥ दूतस्य भागकर्मणी इति यत् ॥ यदूचिम यदेतद्रूमः तत्कत । कथं निश्चेतव्यमित्यर्थः । वयं तावच्चय एवेदानीं चत्वारः समानरूपा वर्तमाने तस्मादयमधिकः किमु श्रेष्ठ इति विचिकित्सा । एवं संदिह्य कथंचित्स्वतोऽन्यं निश्चित्य तं प्रत्यापरोक्षेण ब्रुवते । हे अग्ने भ्रातर्भातुवज्जागार्ह । भ्राता यथा बलात्स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य बलाच्चमसपानाय प्रवृत्त इति भ्रातरित्युक्तं । हे तादृशमे चमसं न निदिम । अधिकः समागत इति पानमकृत्वा चमसं न दूषयामः ॥ णिदि कुत्सायां । कुंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः ॥ अदूष्यत्वे कारणमाह । यश्चमसो महाकुलः महाकुलोत्पन्नः त्वद्भा निर्मितत्वात् । वक्ष्यति च त्वष्टा भास्वंतर्न्याज इति । अतः कारणात् दूणः । विकारि ऋग्देवः । ततश्च तत्स्थे तच्छब्दः । इच्छद्दोऽवधारणे । दाहविकारचमसस्य भूतिं प्राप्तिर्मूदिम । रूमः ॥ विदेष्छांदसे लिटि वचिस्वपीति संप्रसारणं । क्रादिनियमादित् ॥

एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद्वो देवा अब्रुवन्तश्च आगमं ।

सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ॥ २ ॥

एकं । चमसं । चतुरः । कृणोतन । तत् । वः । देवाः । अब्रुवन् । तत् । वः । आ । अगमं ।

सौधन्वनाः । यदि । एव । करिष्यथ । साकं । देवैः । यज्ञियासः । भविष्यथ ॥ २ ॥

एवं पृष्ठोऽग्रिस्तान्प्रत्युवाच । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयमेकं चमसं त्वद्भा संपादितं पूर्वमेकमेव संतं चमसं चतुरः कृणोतन । चतुःसंख्याकान्कुरुत ॥ चतुरः शसीत्यंतोदात्तत्वं । पूर्ववत्तत्तत् ॥ अतोऽपि ऋग्देवः आह चमसा द्वा करोतीत्युपक्रम्य कनिष्ठ आह चतुरस्करेतीति चतुष्कं निर्धारितं । ऋ० ४. ३३. ५. । न केवलमहमेव ब्रवीमि किंतु वो युष्मान्प्रति तदुक्तं चतुर्धाकरणरूपं कर्मोत्तरं च वक्ष्यमाणमश्वरथादिकरणरूपं च कर्म देवा इंद्रादयोऽब्रुवन् । देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन तत्तादृशं कर्म वो युष्माकं वक्तुमहमागमं । प्राप्तोऽस्मि । यस्मादेवं तस्माद्युयं यद्येवा करिष्यथ यद्येवं मदुक्तप्रकारेण कर्तुं शक्नुथ तथा चेद्देवैः साकं सह यज्ञियासो भविष्यथ । इति तैत्तिरीयमित्यर्थः ॥

अग्निं दूतं प्रति यदब्रवीतनाश्वः कर्त्तव्यं रथं उतेह कर्त्तव्यं ।

धेनुः कर्त्तव्यं युवशा कर्त्तव्यं द्वा तानि भ्रातरन् वः कर्त्तव्यमसि ॥ ३ ॥

अग्निं । दूतं । प्रति । यत् । अब्रवीत न । अश्वः । कर्त्तुः । रथः । उत । इह । कर्त्तुः ।
धेनुः । कर्त्तुः । युवशा । कर्त्तुः । द्वा । तानि । भ्रातः । अनु । वः । कृत्वा । आ । इमसि ॥ ३ ॥

हे आगत देव अग्निमंगनादिगुणविशिष्टं दूतं दूतकर्म प्राप्तवन्तं त्वां प्रति यत् यत्कार्यमब्रवीत न । अब्रुवन् ॥
व्यत्ययेन मध्यमः । पूर्ववत्तनप ॥ किमिति अश्वः कर्त्तुः । एकस्मादश्वाद्वातं कर्तव्यमित्यर्थः । अश्वादश्वमतश्च-
तेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ इत्यर्थे तवैकेनिति त्वन्प्रत्ययः ॥ उतापि च रथः कर्त्तुः कर्तव्यः । धेनुः कर्त्तुः । चर्मर-
हिता मृता गीर्णित्यदोग्धी पुनर्नूतना कार्या । तदुत्तरत्र निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिरिति वक्ष्यमाणत्वात् ।
तथा द्वा द्वौ पितरौ जीर्णौ संतौ पुनर्युवशा युवानौ श्यानी प्रकृष्टयौवनोपेतौ कर्त्तुः कर्तव्यौ । हे भ्रातरमे
युष्माकं देवानां तैरुक्तानि कर्माणि कृतवानु पश्चात्कृत्वा कृत्या कर्मणैर्मसि । एमः । आभिमुख्येन प्राप्तुमः ॥
इण गती । इदंतो मसि ॥ यद्वा । ऋषेरिदं वाक्यं । हे ऋभवः यूयमागतमग्निं दूतं प्रति यदब्रवीत न
यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्तव्यत्वेन वदथ अंगीकुरुथ तानि सर्वाणि संपाद्य हे भ्रातरमे कृत्या कर्मणैर्मसीति
ब्रूथेत्यपिराह ॥

चक्रवांसं ऋभवस्तदपृच्छत क्रेदभूयः स्य दूतो न आजगन् ।

यदावाख्यं चमसाञ्चतुरः कृतानादित्वष्टा ग्रास्वन्त्यानजे ॥ ४ ॥

चक्रुऽवांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत । क्रे । इत् । अभूत् । यः । स्यः । दूतः । नः । आ । अजगन् ।

यदा । अवऽअख्यत् । चमसान् । चतुरः । कृतान् । आत् । इत् । त्वष्टा । ग्रासु । अंतः ।

नि । आनजे ॥ ४ ॥

हे ऋभवः तत्कार्यं यथा चक्रवांसः कृतवन्तो यूयमपृच्छत । प्रश्नं कुरुत ॥ करोतेर्लिटः क्लृप्तः ॥ अत्र
यद्यप्युभुरिति त्रयाणां मध्य एकस्य नाम तथापि तस्य प्राथम्याच्छ्रुत्वा गच्छन्तीतिवत्सर्वेऽप्युभव उच्यते ।
किमिति । स्यः स दूतः क्रेदभूत् । कुत्र गतः । स इत्युक्तं क इत्याह । यः यो दूतो नोऽस्मानाजगन् आगतम्
प्राप्तः । एवंभूते सति यदायं त्वष्टा चतुरः कृतांश्चमसानवाख्यत् अभिपश्यति ॥ ख्यातेर्लुब्धस्यतिवक्तिख्यातीति
क्लृप्तादेशः ॥ आदिदन्तरमेव त्वष्टा तस्य चमसस्योत्पादक एतन्नामको देवो ग्रासु स्त्रीषु । मेना या इति
स्त्रीणामिति निरुक्तं । ३. २१. । अंतर्मध्ये न्यानजे । न्यक्तोऽभूत् । स्त्रियमात्मानममन्यतेत्यर्थः ॥ अंजेर्लिटि
तस्मात्तुङ्ग्रहल इति गुट् । क्वांदसोऽनुनासिकलोपः ॥

हनामैनाँ इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिदिषुः ।

अन्या नामानि कृण्वते सुते सचाँ अन्यैरेनान्कन्याँ नामभिः स्परत् ॥ ५ ॥

हनाम । एनान् । इति । त्वष्टा । यत् । अब्रवीत् । चमसं । ये । देवऽपानं । अनिदिषुः ।

अन्या । नामानि । कृण्वते । सुते । सचाँ । अन्यैः । एनान् । कन्या । नामऽभिः । स्परत् ॥ ५ ॥

एनान्वक्ष्यमाणान् हनामिति यदाब्रवीत्त्वष्टा । पूजार्थं बद्धवचनं । एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वाद्भूषणं
प्रकृतत्वात् तेषां हननप्रसक्तिं दर्शयति । ये देवपानं देवैः पातव्यं चमसं य ऋभवोऽनिदिषुः निंदामकुर्वन् ।
देवयोग्यं त्वाङ्गचमसं मनुष्या ऋभवः स्वीकृत्य चतुर्धा व्यभजन् तान् हनामिति यदाब्रवीदित्यर्थः । तदाप्रभृति
मनुष्याः सुतेऽभिषुते सोमे पानाय प्रसुते सति सचा सह परस्परमन्या नामान्यन्यानि होत्रध्वर्यूनाच्चादीनि
कृण्वते । कुर्वन्ति । पूर्वनाम प्रख्यायोपहवकालेऽध्वर्यं उपह्वयस्व होतरूपह्वयस्वित्येवमन्यैरेव नामभिरात्मानं
त्वष्टृवधमीत्या प्रख्यापयन्तीत्यर्थः । पूर्वमन्यानि कथं प्रसक्तानीत्यत आह । एनान्नान् कन्या स्वीत्यादयिची
मातान्यैरेव नामभिः स्परत् । प्रीणयति ॥ स्यु प्रीतिबलयोः । लैव्यडागमः ॥ ४ ॥

इन्द्रो हरीं युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपा मुपाजत ।

ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन ॥ ६ ॥

इन्द्रः । हरी इति । युयुजे । अश्विना । रथं । बृहस्पतिः । विश्वरूपां । उप । आजत ।

ऋभुः । विभ्वा । वाजः । देवान् । अगच्छत । सुऽअपसः । यज्ञियं भागं । ऐतन ॥ ६ ॥

पूर्वं छष्टानां क्रमेण विनियोगमाह । इन्द्रो हरी युयुजे । एतन्नामानावश्वौ रथे योजितवान् । तथाश्वि-
नाश्विनी रथं योजितवन्तौ । तथा बृहस्पतिर्बृहतो मन्त्रस्य पालयितेतन्नामको देवो विश्वरूपां नानारूपोपेतां
गामुपाजत । उपागमत् । इति तत्त्वार्थः । यद्यप्यत्र गौरिति विशेषो न श्रुतः तथापि पूर्वं धेनुः कर्त्तव्यत्वात्
त्वात् पुरस्ताच्च ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपां । अ० ४. ३३. ८. इति वक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपा गौरित्येवाध्यव-
सीयते । अत एव विश्वरूपाः पंक्तिरिति केचन व्याचक्षते तदसत् । युष्मत्संपादितानि रथादीनीं-
द्रादयः स्वभागत्वेनाकल्पयन् । तस्मादृभुर्विभ्वा वाजश्च यूयं देवानिन्द्रादीनगच्छत । गत्वा च हे स्वपसः
शोऽन्तरमादेवर्त्तवन्तौ यूयं यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञसंबन्धिनां भागं सोमरूपं देवत्वं प्राप्तिः सेवनीयमैतन ।
प्राप्तुत । कर्मसामर्थ्येन हविर्भुजो भवतेत्यर्थः । इत्येवमृषिराह ॥

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरंता युवशा ताकृणोतन ।

सौधन्वना अश्वादश्वमतस्त युक्ता रथमुप देवाँ अयातन ॥ ७ ॥

निः । चर्मणः । गां । अरिणीत । धीतिभिः । या । जरंता । युवशा । ता । अकृणोतन ।

सौधन्वनाः । अश्वात् । अश्वं । अतस्ततः । युक्ता । रथं । उप । देवान् । अयातन ॥ ७ ॥

हे सौधन्वनाः यूयं निश्चर्मणो मृताया गोः सकाशादुत्कृत्ताश्चर्मणो गां मृताणां निररिणीत । निरगमयत ।
उत्पादितवन्त इत्यर्थः । तेनैव चर्मणा संवीतां तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृतवन्त इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वमेवाश्वादीनां
विनियोग उक्तः तथापि तेषामत्यन्तदुःखसंपादत्वज्ञापनाय पुनराह । न केवलं गोकर्णमेव अपि च या
जरंता यौ जीर्णौ पितरौ ता तौ युवशा युवानावकृणोतन । अकृत । अश्वात् । अश्वं । अतस्ततः । युक्ताश्चैर्योजयित्वा देवानिन्द्रा-
न्वातरमतस्ततः । प्रयत्नेन संपादितवन्तः । यस्मादेवं कृतवन्तस्तस्माद्रथं युष्मदीयं युक्ताश्चैर्योजयित्वा देवानिन्द्रा-
न्वातुं प्राप्नुत । देवसमीपं प्राप्तुत ॥

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुंजनेजनं ।

सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीयं घा सर्वने मादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदं । उदकं । पिबत । इति । अब्रवीतन । इदं । वा । घ । पिबत । मुंजनेजनं ।

सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽइव । हर्यथ । तृतीयं । घ । सर्वने । मादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदानीमृषिर्देवैर्यजमानैः तान्संबोध्य यूयमुभूनेवमुक्तवन्तः स्तेत्यमुवाचयति । हे सौधन्वनाः सुधन्वः पुषाः
यूयमिदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन । इत्युक्तवन्तः ॥ अब्रवीत्तर्हि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनवादेशे
पित्वाद्बुव ईद । पा० ७. ३. ९३. ॥ एतस्मातःसवनिनामिप्रायं । वाचवा । धेत्यनर्थकः प्रसिद्धार्थो वा । इदं
मुंजनेजनं । मुंजवान्नाम पर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानं । तत आहूतत्वात्तेन मुंजतुणेन शोधितं । अपगततुणमित्यर्थः ।
इदं सोमरसरूपमुदकं पिबतेत्यब्रवीतन । एतन्नाध्वंदिनसवनामिप्रायं । हे ऋभवः यूयं तदुभयसवनसं धि
सोमपानकार्यं नैव हर्यथ । नैव कामयथ । हर्यतिः कांतिकर्मा । हर्यत्युशिति तत्कर्मसु पाठात् । तृतीये
सवने तु मादयाध्वै । अत्यर्थं तुप्ता भवथ । ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन्निति तृतीयसवने तेषां सोमपानसङ्गा-
वात् । एवं यूयमुभूनुक्तवन्तः । अथवा ऋभून्प्रति तस्मैवेदं वाक्यं । हे सौधन्वनाः यूयं देवत्वं प्राप्य देवयजनं

प्रति सोमपानाय रथेनागत्य आंतामश्वान् प्रातःसवन इदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीत । तत्र यदि नेच्छ्य इदं वा मुंजेनेजं मुंजेन दूषितं वाजिनं पिबतेत्यब्रवीत पश्चात्तद्वचं यदि नेव हर्यथ हे अश्वाः यूयं तृतीये सवने मादयाध्वे । तत्रापि वाजिनप्रचारात् ॥

आपो भूयिष्ठा इत्येको अब्रवीद्भिर्भूयिष्ठ इत्यन्यो अब्रवीत् ।

वधर्यंती बहुभ्यः प्रैको अब्रवीदृता वदंतश्चमसाँ अपिंशत ॥९॥

आपः । भूयिष्ठाः । इति । एकः । अब्रवीत् । अग्निः । भूयिष्ठः । इति । अन्यः । अब्रवीत् ।

वधः । स्यंती । बहुऽभ्यः । प्र । एकः । अब्रवीत् । ऋता । वदंतः । चमसान् । अपिंशत ॥९॥

चमसचतुर्धाकरणकाले किमिति सत्यं वदंतो व्यभजन्निति तदाह । एकस्त्रयाणामन्यतम आपो भूयिष्ठा इत्यब्रवीत् । न ह्युदकात्प्रशस्त्रं लोकोपकारकं तत्त्वांतरमस्ति । आपो भूयिष्ठा इत्युतमवादीत् । अपामेव श्रेष्ठत्वमप एव मसर्जादी । मनु० १. ८. । इत्यादिशास्त्रात् । तथान्योऽपिर्भूयिष्ठ इत्यब्रवीत् । आंतरं वाह्यं च दाहपाकमुक्तञ्च ह्युदकात्परिणामेरेव जगान्देव्युदकात्परिरेव भूयिष्ठत्वमिदमेव मन्यते । तथा वधर्यंती । वधरिति रेफांतोऽपि वज्रनाम वधोऽर्क इति तन्नामसु पाठात् । तदिच्छति वृष्युदकायेति वधर्यंती मेघपंक्तिरुच्यते । यद्यपीयं स्ववधार्थं वज्रं स्वयमेव नापेक्षते तथापि वृष्यर्थमिंद्रवज्रेण हन्यमानत्वात् तदिच्छतीत्युपचर्यते । यद्वा । वज्रभस्तेषामर्थाय वधर्यंती वधमात्मन इच्छंती भूमिं ॥ छंदसो रेफोपजनः ॥ तामैवैको वज्रभ्यः संवादिभ्यः श्रेष्ठतमामब्रवीत् । उदकस्यापि मेघकारणत्वात् । एवमुता ऋतान्युक्तरूपाणि यथार्थानि वाक्यानि वदंतः परस्परं ब्रुवन्तश्चमसानपिंशत । अवयविनोऽकुरुत । चतुर्धा व्यभजतेत्यर्थः ॥ पिश अवयवे । श्रे सुचादीनामिति नुम् ॥ इदमेवर्तवदनमपेक्ष्यर्भुशब्दं व्याचक्षाणो यास्कः । ऋभव उरु भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवंतीति वा । नि० ११. १५. । इत्युक्तत्वात् ॥

श्रोणामेक उदकं गामवाजति मांसमेकः पिंशति सूनयामृतं ।

आ निमुचः शकृदेको अपाभरत्किं स्विन्पुत्रेभ्यः पितरा उपावतुः ॥१०॥

श्रोणां । एकः । उदकं । गां । अवं । अजति । मांसं । एकः । पिंशति । सूनया । आऽभृतं ।

आ । निऽमुचः । शकृत् । एकः । अप । अभरत् । किं । स्विन् । पुत्रेभ्यः । पितरौ ।

उप । आवतुः ॥१०॥

अचर्भेव । अर्भेव । श्लिष्टा सर्वत्र यज्ञं निर्वहन्तीत्याह । श्रोणां शोणं ॥ वा छंदसीति पररूपाभावः ॥ श्रोणवर्णमुदकं रुधिरमेक ऋभुषु मध्य ऋधिरात्प्रवर्तते । बाह्यभूमिं प्रति गमयति । रक्षोभागत्वेन स्थापयति । तथैको मांसं सूनया छेदनसाधनेन स्वधितिनामृतं संपादितं पिंशति । हृदयजिह्वावत्त्रायाकारेणाहतं संपादितं मांसं पिंशति । अवगच्छेत् । स्वधितिना तत्तदवयवान्विभजतीत्यर्थः । अथैको निमुचो निःशेषिणश्छिन्नात्मांसात् शकृत् कुबिस्त्रं जरत्तृणमूवध्यनामकमपाभरत् । अपाहरन्निरसनाय । अर्भेव । पुत्रेभ्यः पुत्रचातुभ्यः पुत्रस्थानीयेभ्य ऋभुभ्यः सर्वेष्वनुष्ठितेषु पितरा यज्ञस्य पालयितारौ जायापती किं स्विदुपावतुः । किं नु खलु प्राप्तुः ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थाच्छंदसो लिट् ॥ सर्वं तैरेवानुष्ठितमिति तयोर्न किंचित्कृत्यमस्तीत्यर्थः । अथवायमर्थः । एकस्तेषामन्यतमः श्रोणां पंगुकां गामुदकं प्रत्यवगमयति । अपरः सूनया मांसविह्वल्यभृतं संपादितं मांसं पिंशति । अपर आ निमुचोऽस्तमयादवगिगव शकृद्वोपुरीषं हरति । एवमुभिरनुष्ठिते सति किं स्विदेतस्मात्परिचरणादन्यपुत्रेभ्यः सकाशादुपावतुः । उपगच्छेतामिति ॥ ॥५॥

उद्धत्स्वस्मा अकृणोतना तृणं निवत्स्वपः स्वप्स्यया नरः ।

अगोक्षस्य यदसस्तना गृहे तदद्येदमृभवो नानु गच्छथ ॥११॥

उ॒द्धत्सु॑ । अ॒स्मै । अ॒कृ॒णो॒त॒न॒ । तृ॒णं । नि॒वत्सु॑ । अ॒पः । सु॒ऽअ॒प॒स्य॒या । न॒रः ।
अ॒गो॒ह्य॒स्य॒ । यत् । अ॒स॒स्त॒न॒ । गृ॒हे । तत् । अ॒द्य॒ । इ॒दं । ऋ॒भ॒वः । न । अ॒नु॒ । ग॒च्छ॒थ ॥ ११ ॥

पुराणप्रसिद्धान्मुधन्वनः पुत्रान् कर्मणा देवत्वं प्राप्तवन्तः ऋभून् सुत्वा वेदप्रसिद्धा सूर्यरश्मिरूपानृभूनि-
दानीं स्तौति । तथा च यास्को निरुक्ते पुराणप्रक्रियासिद्धानुभूत्वङ्गधा निरुच्य तदुदाहरणत्वेन विद्मी
शमीत्येतासदाहृत्यादित्यरश्मयोऽप्यभव उच्यन्त इत्युक्ता तस्मिन्नर्थ एतामृचमुदाजहार । नि० ११. १६. । हे
ऋभव उह प्रभूतं भासमानाः ऋतेनादित्येन भासमाना वा ऋतेनोदकेनोदकार्यमुत्पन्ना वा । रश्मीनामुह-
भासमानत्वं प्रसिद्धं । तथादित्यादुत्पत्तिरपि । उदकार्यं भवनमपि रश्मीनां घर्मकाले भूमिगतं सारमादाय
पुनर्वर्षकाले प्रवर्धतीति प्रसिद्धं । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति शास्त्रात् । तथाविधा नरः प्रकाशवृध्युदकादेर्ने-
तारः यूयमुद्धत्सून्नेषु प्रदेशेषु मेवादिषु तृणं ब्रीहियवादिरूपमस्मै प्राणिजाताय तदुपकारार्थमकृणोतन ।
कृतवन्तः स्तः ॥ उपसर्गाच्छेदसि धात्वर्थ इति वतिः ॥ तथा निवत्सु प्रवर्णदेशेष्वस्मा एवाप उदकान्यकृणोतन ।
अकुरुत । किं स्वभोगार्थं नेत्याह । स्वपश्यया शोभनकर्मैच्छया । शोभनं कर्मभिः कृतमिति यथा यजमानाः
सुवन्ति तदिच्छेत्त्यर्थः । किंच यूयमगोह्यस्याग्राह्यस्यादित्यस्य गृहे मंडले यथावत्कालमसस्तन मुपवन्तः स्त
रात्रौ निर्व्यापारास्तिष्ठथ ॥ षस स्वप्ने । अस्माल्लङ्घि पूर्ववत्तस्य तनवादेशः । अदादित्याच्छपो लुक् ॥ तत्तावंतं
कालमवाहनीदमिदानीं नानु गच्छथ । अनुसृत्य न गच्छथ । यावंतं कालं रात्रौ सूर्ये निगूढा वर्तन्ते तावंतमेव
कालमहन्यपि नानुगच्छथेत्यर्थः । यद्वा । अगोपनीयस्य तस्य गृहेऽन्तरिक्षे यथावंतं कालमसस्तन वृष्टिमदत्त्वा
स्वापमकुरुत तत्तावंतं कालमवेदानीं वर्षसमय इदं सस्याभिवर्धनवृष्टिप्रवाहरूपं कर्म नानु गच्छथ । अनुसृत्य
न प्राप्नुथ । यावंतं कालं विवर्धय तावंतमेव कालं प्रवर्धयेत्यर्थः ॥

सं॒मी॒ल्य॒ य॒द्भु॒व॒ना॒ प॒र्य॒स॒र्प॒त॒ कं॒ स्वि॒त्ता॒त्या॒ पि॒तरा॑ व आ॒स॒तुः ।

अ॒श॒प॒त॒ यः॒ क॒र॒स्मै॒ व आ॒दु॒दे॒ यः॒ प्रा॒ब्र॒वी॒त्प्रो॒ तस्मा॑ अ॒ब्र॒वी॒त॒न ॥ १२ ॥

सं॒ऽमी॒ल्य॒ । यत् । भु॒व॒ना॒ । प॒रि॒ऽअ॒स॒र्प॒त॒ । कं॒ । स्वि॒त् । ता॒त्या॒ । पि॒तरा॑ । वः॒ । आ॒स॒तुः॒ ।

अ॒श॒प॒त॒ । यः॒ । क॒र॒स्मै॒ । वः॒ । आ॒ऽदु॒दे॒ । यः॒ । प्र॒ । अ॒ब्र॒वी॒त् । प्रो॒ इति॑ । तस्मै॑ ।

अ॒ब्र॒वी॒त॒न ॥ १२ ॥

हे ऋभवो रश्मयः यूयं यद्यदा भुवना भूतजातानि संमील्य संमीलनं कृत्वा जलप्रवृत्तिः ॥
पर्यसर्पत परितः सर्पणं कुरुथ । वर्षयेत्यर्थः । तात्या तातौ ताद्यमाने वृध्युदके । यद्वा । तात्या तासु वर्षासु ॥
हांदसस्त्यप्रत्ययो दकारस्वात्वं च ॥ अथवा पितृविशेषणं । तात्या तत्कालीनौ पितरा जगतः पालकौ सूर्या-
चंद्रमसौ कं स्विदासतुः । कुत्र खलु तिष्ठतः ॥ अक्षैर्लिङि व्यत्ययेन भूमावाभावः । यद्वा । असतिर्गत्यर्थस्य
। ल्येत्वेतद् ॥ अहोरात्रविभागेन प्रवर्धयेत्यर्थः । किंचेदृशान्वो युष्मान् यः कोऽपि वृष्टिप्रतिबंधकारी
राशसादिः करस्मै । बाहुनामेतत् करस्मै बाहू इत्युक्तत्वात् अत्र त्वकारांतं । युष्मदीयं हस्तमाददे गृह्णाति
प्रतिरोधं करोति तमश्रपत । नाशयथ । यच्च प्राब्रवीत् प्रकर्षेण वाचा निरुद्धे तस्मै प्रो प्रैवाब्रवीतन । प्रकर्षेण
भर्त्सनादिशब्दं कुरुथ । यद्वा । यो भूः स्तौति तं प्रकर्षेण स्तुतेत्यर्थः ॥

सु॒षु॒प्त्वांसं॑ ऋ॒भ॒व॒स्तद॑पृ॒च्छ॒तां॒गो॒ह्य॒ क इ॒दं नो॑ अ॒बू॒बु॒धत् ।

श्वा॒नं व॒स्तो बो॒ध॒यि॒तारं॑ अ॒ब्र॒वी॒त्संव॑त्सर इ॒दम॑द्या अ॒ख्य॒त ॥ १३ ॥

सु॒षु॒प्त्वांसः॑ । ऋ॒भ॒वः । तत् । अ॒पृ॒च्छ॒त् । अ॒गो॒ह्य॒ । कः॒ । इ॒दं॒ । नः॒ । अ॒बू॒बु॒धत् ।

श्वा॒नं । व॒स्तः । बो॒ध॒यि॒तारं॑ अ॒ब्र॒वी॒त् । सं॒व॒त्स॒रे॒ । इ॒दं॒ । अ॒द्या॒ । वि॒ । अ॒ख्य॒त् ॥ १३ ॥

हे ऋभवो ररम्यात्मकाः यूयं सुषुप्वांस आदित्यमंडले स्वपंतो वर्षणाय ॥ स्वपेल्लिटः क्रसुः ॥ तमादित्यं तद्वाक्यमपुच्छत । प्रग्रं कुरुथ । किं तदिति चेत् उच्यते । हे अगोह्य केनचिदगोपनीयादित्य स्वामिन् नोऽस्मदीयमिदं कर्म वर्षणरूपं कोऽबूवधत् । बोधयति । प्रेरयति । साहाय्यं करोति ॥ बुधेर्लतालुडि चडि रूपं ॥ बस्तः सर्वस्य वामयितादित्यः ॥ वसेरौणादिकस्तप्रत्ययः । बवयोरभेदाद्वत् ॥ बोधयितारं प्रेरयितारं श्वानमब्रवीत् । अंतरिक्षे श्वसंतं वायुं प्रावादीत् । असी युष्मान्प्रेरयतीति । अथ वायुसहायेन वर्षतो यूयं संवत्सरे पूर्णेऽवेदानीमिदं जगद्वाक्यतः । विविधं प्रकाशितवतः । पूर्वं सूर्याचंद्रमसौ यथा न दृश्येते तथा वर्षित्वेदानीं वर्षकालेऽतीते विश्वं जगद्वाक्यं कुरुथेत्यर्थः ॥ ख्यातेर्बुध्यस्यतिवक्तृख्यातीत्यङ् ॥

दिवा यांति मरुतो भूम्याग्निरयं वातो अंतरिक्षेण याति ।

अद्भिर्याति वरुणः समुद्रैर्युष्माँ इच्छंतः शवसो नपातः ॥ १४ ॥

दिवा । यांति । मरुतः । भूम्या । अग्निः । अयं । वातः । अंतरिक्षेण । याति ।

अतऽभिः । याति । वरुणः । समुद्रैः । युष्मान् । इच्छंतः । शवसः । नपातः ॥ १४ ॥

हे शवसो वृष्टिकार्यस्य बलस्य नपातो नपातयितारं ऋभवः युष्मानिच्छंतो वृध्यनुकूलचिकीर्षया युष्मानेवेच्छंतः सर्वे देवा आयांति । कस्मादिति तदुच्यते । मरुतो वृध्यनुकूला देवा दिवा बुलोकाद्यांति । आगच्छन्ति ॥ सविकाच इति तृतीयाविभक्तेरुदात्तत्वं ॥ भूम्या भूमेः सकाशादभिर्याति । आगच्छति । अयं वातः सर्वदा संचारी वायुरंतरिक्षेण याति । अंतरिक्षादायाति । तथा वरुण आवरको जलाभिमानी देवः समुद्रैः समुदनखभावैरग्निः ताभ्य आयाति । यद्वा । पूर्वं वृष्टिसाहाय्यायागता एते देवाः कृतकार्याः संतः पुनर्युष्मान्कामयमानाः स्वस्वदेशं प्रति यांतीत्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

मा नो मित्र इति द्वाविंशत्युच्चं षष्ठं सूक्तं दैर्घतमसं । तृतीयाषष्थौ जगत्त्वौ । शिष्टास्त्रिष्टुभः । अश्वस्य सूयमानत्वाद्या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेनाश्वो देवता । अचानुक्रमणिका । मा नो द्वाविंशत्युच्चं तृतीयाषष्थौ जगत्वाविति ॥ अश्वमेधस्य मध्यमेऽह्न्यध्रिगुग्रैवेऽध्रिगो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंशतिरस्य वंक्रम्य इत्यस्मात्पुरस्ताद्वैतसूक्तमावपेत् । चीणि सुत्वानि भवंतीति खंडे सूचितं । अध्रिगो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंशतिरस्य वंक्रम्य इति वा मा नो मित्र इत्यावपेत् । आ० १०. ८. । इति ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिंद्रं ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।

यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ १ ॥

मा । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इंद्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । परि । ख्यन् ।

यत् । वाजिनः । देवजातस्य । सप्तैः । प्रवक्ष्यामः । विदथे । वीर्याणि ॥ १ ॥

नोऽस्मान्श्वं स्तोतुं प्रवृत्तास्त्रिचादयो देवा मा परि ख्यन् । परिख्यानं मा कुर्वंतु । परिख्यानं नाम निंदा । महानुभावं देवजातमश्वं तुच्छा नराः सुवंतीति मा कुर्वंतु ॥ ख्यातिर्मांडि बुध्यस्यतिवक्तृत्वादिना क्लेशः ॥ अहरभिमानी देवो मित्रो राज्यभिमानी वरुणः । अर्यमा तयोरंतरालाभिमानीत्यादित्यः । आयुः सततगता वायुः ॥ वकारलोपो वा ॥ इंद्रः प्रसिद्धः । ऋभुक्षा देवानां निवासभूतः प्रजापतिः । यद्वा । एतन्महन्नभिंद्रविशेषणं ऋभुक्षा उच्येति तन्नामसु पाठात् । निंदायाः प्रसक्तिं दर्शयति । यद्यस्माद्वाजिनो वेजनवतो बह्वन्नवतो वा देवजातस्य वन्द्यत्वात्पिणोत्पन्नस्य । उषआदीनामस्य शिरआद्यवयवत्वादिति भावः । उषा वा अश्वस्य मेधस्य शिर इत्यादिश्रुतेः । यद्वा । देवेभ्यो जातस्य गंधर्वकुल उत्पन्नत्वात् । सप्तैः सर्पणशीलस्य । अश्वनामेतत् । एवंविधस्याश्वस्य महानुभावस्य वीर्याणि वीरकर्माणि सामर्थ्यानि विदथे वेदनसाधने यज्ञे प्रवक्ष्यामः प्रकर्षेण ब्रूमः । अतो मा परि ख्यन् प्रत्युतानुगृह्णत्वित्यर्थः ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयंति ।

सुप्राङ्जो मेम्यङ्निश्चरूप इन्द्रापूर्णाः प्रियमर्थेति पार्थः ॥ २ ॥

यत् । निःऽनिजा । रेक्णसा । प्रावृतस्य । रातिं । गृभीतां । मुखतो । नयंति ।

सुऽप्राङ् । अजः । मेम्यत् । विश्वऽरूपः । इन्द्रापूर्णाः । प्रियं । अपि । एति । पार्थः ॥ २ ॥

यद्यस्मान्निर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । रेक्णसा । रेक्ण इति धननाम । निर्णिग्वन्निरिति रेक्णो रिक्थमिति च तन्नामसूक्तत्वात् ॥ उभयत्र मत्वर्थो लुप्यते ॥ रूपवता हिरण्यवताभरणेन प्रावृतस्य सर्वतो वेष्टितस्याश्वस्य मुखतः पुरस्ताद्गृभीतां गृहीतां रातिं दातव्यां दातव्यत्वेन गृहीतामजां नयंत्युत्विजः । स तादृशो ऽजः सुप्राङ् सुष्ठु प्रशस्यागमनो मेम्यङ्गन्यमानः ॥ मीञ् हिंसायां । अस्माद्यङ्गुलगतात्कर्मणि व्यत्ययेन शतृ ॥ यद्वा । तस्य शब्दानुकरणं मेमेशब्दं कुर्वन् । विश्वरूपो ब्रह्मवर्णोऽपि तः कृष्णयीवः कृष्णललामो वा । नैकवर्ण इत्यर्थः । एवंरूपोऽयमिन्द्रापूर्णाः । इन्द्रः प्रसिद्धः । पूषा पोषको देवोऽपि । तयोः प्रियं । आप्तेयः कृष्णयीव इत्युक्तत्वादपि प्रियत्वं । सर्वेऽपीन्द्रस्तेतिद्रप्रियत्वं । एवंरूपं पार्थोऽन्नमर्थेति । प्राप्नोतु ॥

एष छागः पुरो अश्वेन याजिना पूर्णा भागो नीयते विश्वदैव्यः ।

अभिप्रियं यत्पुरोऽकाशमर्वता त्वष्टेदेनं सौश्रवसाय जिन्वति ॥ ३ ॥

एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पूर्णः । भागः । नीयते । विश्वदैव्यः ।

अभिऽप्रियं । यत् । पुरोऽकाशं । अर्वता । त्वष्टा । इत् । एनं । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥ ३ ॥

एष छागः शृंगरहितोऽजोऽश्वेन वाजिना श्रीप्रव्यापकेनाश्वेन सह पूर्णः पोषकस्यापिभागो भजनीयो विश्वदैव्यः सर्वदेवार्हः । अपिः सर्वदेवात्मकत्वात् तदहत्वेन सर्वदेवप्रियत्वं । एवंविधोऽजः पुरः पुरस्तानीयते । प्राप्यते । यद्यस्मादेवं क्रियते तस्मात्प्रियं प्रीणयितारं पुरोडाशं पुरस्तादातव्यमेनमजं त्वष्टा सर्वस्योत्पादको देवः । त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रूतेः । तूर्यव्यापकोऽपिर्वा । उभे त्वष्टुर्विभ्यतुरित्युक्तत्वात् अहोरात्रे इति वारणी इति वेति यास्कनारणी विभ्यतुरित्युक्तत्वात् । नि० ८. १५ । अरणिसंबंधोऽपिरेवेति गम्यते । अर्वता-रणवताश्वेन सह सौश्रवसाय देवानां शोभनान्ननिमित्तमभि जिन्वति । प्रीतिहेतुकं करोति ॥

यज्ञविष्यमृतुशो देवयानं चिर्मानुषाः पर्यश्वं नयंति ।

अचा पूर्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ ४ ॥

यत् । हविष्यं । ऋतुऽशः । देवऽयानं । चिः । मानुषाः । परि । अश्वं । नयंति ।

अच । पूर्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञं । देवेभ्यः । प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥ ४ ॥

हविष्यं हविर्योग्यं देवयानं देवानां प्रापणीयमश्वं यद्यदा मानुषा ऋत्विज ऋतुश ऋतावृतौ काले काले चिः परि णयंति । पर्यभिर्कुर्वतीत्यर्थः । अचास्मिन्समये ॥ ऋचि तुनुषेति दीर्घः ॥ पूर्णः पोषकस्यापिभागोऽजः प्रथम एति । पुरोगामी सन् गच्छति । किं कुर्वन् । यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन् प्रस्थापयन् ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिंधो यावयाभ उत शंस्ता सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पृणध्वं ॥ ५ ॥

होता । अध्वर्युः । आऽवयाः । अग्निऽइंधः । यावऽयाभः । उत । शंस्ता । सुऽविप्रः ।

तेन । यज्ञेन । सुऽअरंकृतेन । सुऽइष्टेन । वक्षणाः । आ । पृणध्वं ॥ ५ ॥

होता देवानामाहुतैतन्नामक ऋत्विक् अध्वर्युरध्वरयुरध्वरस्य नेता सोऽध्यावया अभिमुखेन हविषां गमयिता । अध्वर्योर्विशेषणमेतत् ॥ आहुपूर्वद्वितेरमुन् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ यद्वा । अभिमुखेनावयष्टा । अग्नेः प्रविष्टोऽयति ॥ अवे यजः । पा० ३. २. ७२. । इति खिवन् । अवायोरुपसर्गयोरित्यल्लोपः ॥ अभिमिंधोऽभीत् ॥ आङ्गान्योरिंधे । पा० ६. ३. ७०. ६. । इति मुम् ॥ यावयामः । याव्यः स्तुत्या गृह्णातीति यावस्तुत् ॥ कर्मस्थान् ॥ उतापि च शंस्ता प्रशास्ता । सुविप्र इति मेधाविनाम । शोभनमेधोपेतो ब्रह्मोच्यते । ब्रह्मा त्वो वदति जात-
विद्यामित्यत्र ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति । नि० १. ८. । इत्युक्तत्वाद्ब्रह्मैव
सुविप्रशब्देनाभिधेयः । स चानुक्तत्विगुपलक्षकः । एते सर्वे तेन प्रसिद्धेन स्वरङ्गतेन सुध्वरणीयं कृतेन स्वलङ्कतेन
वोच्चारसौष्ठवादिना सुष्ठु संपादितेन स्वियेन सुध्वियेन यज्ञेन वक्षणा अभितो धृतकुल्यादीन् प्रवहणस्वभावाः
प्रसिद्धा नदीर्वा पृणध्वं । सर्वतः पूरयत । यज्ञं सम्यग्विर्वर्त्य फलं साधयतेत्यर्थः ॥ ७ ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।

ये चार्वते पचनं संभरंत्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपव्रस्काः । उत । ये । यूपवाहाः । चषालं । ये । अश्वयूपाय । तक्षति ।

ये । च । अर्वते । पचनं । संभरंति । उतो इति । तेषां । अभिगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपव्रस्का यूपार्हवृक्षस्य व्रश्चनकर्तारस्त्वेत्तारः । उत ये च यूपवाहाश्चिन्नस्य वोढारः । ये च चषालं ।
यूपस्योपरिस्थायं यूपयभागं चषालमाहुः । तद्येऽश्वयूपायाश्चबन्धनयूपाय तक्षति ॥ तक्षतीति वचनव्यत्ययः ॥
साधु संपादयति । ये चार्वतेऽरणवतेऽश्वाय पचनं पाकसाधनं काष्ठमांडादिकं संभरंति । उतो अपि च
नोऽस्मात्संबन्धिनां तेषामृत्विजामभिगूर्तिः संकल्पः सर्वथा करणीयमिति बुद्धिरिन्वतु । व्याप्नोतु ॥ इन्वतिर्वाप्ति-
वचनः इन्वति ननक्षेति तद्वचनेषु पाठात् ॥ यद्वा । तेषामभिगूर्तिर्नोऽस्मानिन्वतु । यागं साधुपारं प्राप्य
फलेन योजयत्वित्यर्थः ॥

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदंति देवानां पुष्टे चकृमा सुबंधुं ॥ ७ ॥

उप । प्रा । अगात् । सुऽमत् । मे । अधायि । मन्म । देवानां । आशाः । उप । वीतऽपृष्ठः ।

अनुं । एनं । विप्राः । ऋषयः । मदंति । देवानां । पुष्टे । चकृम । सुऽबंधुं ॥ ७ ॥

मया मननीयं फलं सुमदुप प्रागात् । उपग्रेतु । सुमत्स्वयमित्यर्थः । नि० ६. २२. । इति यास्कः । यद्वा ।
स्वयमेव । अद्वैतः । मयाधायि । धीयति । फलभूतोऽय आगतः स च मया धृत इत्यर्थः । किमर्थं । वीतपृष्ठः
साधुपोषणेन प्राप्तपश्चाद्भागः कांतपृष्ठी वा । अत्यंतं दृप्त इत्यर्थः । तादृशोऽयं देवानामाशाः पूरयितुमुप
गच्छतु । प्रागर्थमागतमेनं सुबंधुं शोभनबन्धनमयं देवानामाशास्वमानानां पुष्टे पोषणाय चक्रम । कुर्मः । तं
च विप्रा मेधाविन ऋत्विज ऋषयोऽतीन्द्रियद्रष्टारोऽन्ये वा विप्रा ऋषयश्चानु मदंति । अनुमोदंतां । सम्यक्
कृतमिति परितुष्यंतु ॥

यद्वाजिनो दाम संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुस्य ।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्येऽ नृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ८ ॥

यत् । वाजिनः । दाम । संदानं । अर्वतः । या । शीर्षण्या । रशना । रज्जुः । अस्य ।

यत् । वा । घ । अस्य । प्रभृतं । आस्ये । नृणं । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ८ ॥

वाजिनो गमनवतोऽश्वस्य यद्दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः । यच्च संदानं सम्यगवच्छेदकं बंधकं पादबंधनं दा-
मास्ति । या चास्य शीर्षणा शिरसि बद्धा खलीनरज्जुरस्ति ॥ शिरःशब्दाद्भवे कंदसीति यत् । ये च तद्धिते
। पा० ६. १. ६१. इति शीर्षभावः । तित्स्वरितः ॥ यद्वा घास्याश्वस्यास्य मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं तृणमस्ति ।
घशब्दो हार्थं स च प्रसिद्धार्थः । सर्वा सर्वाणि ता तानि सर्वाण्यपि हे अश्व ते तव संबंधीनि देवेष्वसु । संतु ।
देवेषु मध्ये भवन्तु । देवत्वं प्राप्तुवन्तु वा ॥ वचनव्यत्ययः ॥ अचोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किल अश्वस्य तत्प्रा-
प्तिर्नाशासनीया ॥

यदश्वस्य ऋविषो मक्षिकाश्च यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्त्रमस्ति ।

यद्वह्नयोः शमितुर्यन्त्रेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ९ ॥

यत् । अश्वस्य । ऋविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरौ । स्वधितौ । रिप्त्रं । अस्ति ।

यत् । वह्नयोः । शमितुः । यत् । न्त्रेषु । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ९ ॥

अश्वस्य तदवयवभूतस्य ऋविष आममांसस्य यत् यदंगं मक्षिकाश्च अभवयत् ॥ अश्व भोजने ॥ यद्वा ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ अश्वस्य यन्मांसं भवयति । वायवा स्वरौ पञ्चजनकाले यद्रिप्त्रं लिप्त्रमस्ति । स्वरणा पशुमन-
क्तीति श्रुतिः । अथवा स्वधितौ क्तेदनकाले चावदानकाले यद्रिप्त्रमस्ति शमितुर्हस्तयोर्लिप्त्रमस्ति । विशसनकाले
यच्च न्त्रेषु लिप्त्रं । ता सर्वा तानि सर्वाणि हे अश्व ते तव संबंधीनि देवेष्वसु । देवेषु संतोषार्थाय भवन्तु ॥

यदूर्वध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य ऋविषो गंधो अस्ति ।

सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु मेधं शृतपाकं पचन्तु ॥ १० ॥

यत् । ऊर्वध्यं । उदरस्य । अपवाति । यः । आमस्य । ऋविषः । गंधः । अस्ति ।

सुकृता । तत् । शमितारः । कृण्वन्तु । उत । मेधं । शृतपाकं । पचन्तु ॥ १० ॥

उदरस्य संबंधि यदूर्वध्यमीषज्जीर्णं तृणं पुरीषमपवाति अपगच्छति । यस्यामस्यापक्वस्य ऋविषो मांसस्य
गंधोऽस्ति लेशोऽस्ति । पाकस्य समये यत्किंचिदूर्वध्यमपक्वस्य च लेशोऽस्ति आमगंधोऽस्ति । तत्सर्वं शमितारो
विशसनकर्तारः सुकृता कृण्वन्तु । ॥ कृतमुक्तदोषराहितं कुर्वन्तु । उतापि च मेधं मेध्यं यद्वाहं पञ्चवयवं शृतपाकं
देवयोग्यपाकोपेतं यथा भवति तथा पचन्तु । ॥ यदूर्वध्यमीषज्जीर्णं च मा ऊर्वधितारः ॥ ८ ॥

यत्ने गात्राद्गग्निना पच्यमानादग्निं शूलं निहतस्यावधावति ।

मा तद्भूम्यामा श्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशन्नो रातमस्तु ॥ ११ ॥

यत् । ते । गात्रात् । अग्निना । पच्यमानात् । अग्निं । शूलं । निहतस्य । अवधावति ।

मा । तत् । भूम्यां । आ । श्रिषत् । मा । तृणेषु । देवेभ्यः । तत् । उशत् । भ्यः । रातं । अस्तु ॥ ११ ॥

हे अश्व ते तवाग्निना पच्यमाना गात्राबद्धा रूपं रसो वा यत्किंचिदवधावति । तथा निहतस्य निःशेषेण
हतस्य तव यदंगं रसरूपं शूलमभिलक्ष्यावधावति निर्गच्छति । तत् तदंगं भूम्यां मा श्रिषत् । आसिष्टं मा
भूत् ॥ श्रिषेः पुषादित्वाद्ङ् ॥ पाकसमये तथा मा तृणेषु विशसनसमये दग्नेषु मापगच्छतु । तर्हि तत्पतितं कुच
गच्छत्विति चेत् उच्यते । तत्तादृशमुशन्नः कृत्स्नं हविः कामयमानेभ्यो देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निहरेति ।

ये चार्वातो मांसमिक्षामुपासन्त उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ १२ ॥

ये । वाजिनं । परिऽपश्यन्ति । पङ्कं । ये । ईं । आहुः । सुरभिः । निः । हर । इति ।
 ये । च । अर्वतः । मांसंऽभिष्ठां । उपऽआसते । उतो इति । तेषां । अभिऽगूर्तिः ।
 नः । इन्वतु ॥ १२ ॥

ये पङ्कं वाजिनमश्वमश्वावयवं परिपश्यन्ति परितः पावनबुद्धिर्नते । य ईं ये चैनं सुरभिः शोभनगन्धोऽतो निर्हर किञ्चिदप्यस्त्रभ्यं देहीत्याहुः । यद्वा । निःशेषेण देवेभ्यो हरेत्याहुः । यतः सुरभिः अतो देवयोग्यमिति । किञ्च ये चार्वतो मांसमिच्छामुपासते ये नरा अस्वार्वतोऽश्वस्य ऊतशिश्टमांसयाचनामुपासते काञ्चन्ति । उतो अपि च तेषामुक्तविधानामभिगूर्तिरभित उद्यमनं नोऽस्मानिन्वतु । व्याप्नोतु । यथास्त्राभिरश्व उपालब्ध एवं स्पृहयन्ति तथा यज्ञो निर्वाह्यत्वित्यर्थः ॥ यद्वा । मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवा वाजिनं पङ्कं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति विलम्बं दृष्ट्वा ये च सुरभिरमीनं निर्हर निःशेषेणास्त्रभ्यं देहीत्याहुः ये चार्वतोऽश्वस्य मांसमिच्छामुपासते तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु । तेषामुद्यमः सफलो भवत्वित्यर्थः ॥

यन्नीक्ष्यं माँस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।
 ऊष्मण्यापिधानां चरूणामंकाः सूनाः परि भूषन्त्यश्वं ॥ १३ ॥
 यत् । निऽईक्ष्यं । माँस्पचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आऽसेचनानि ।
 ऊष्मण्या । अपिऽधाना । चरूणां । अंकाः । सूनाः । परि । भूषन्ति । अश्वं ॥ १३ ॥

माँस्पचन्या मांसपचन्याः ॥ पचतेरधिकरणे ल्युट् । मांसस्य पचि युङ्घजोः । का० ६. १. १४४. । इत्थं तलोपः ॥ उखायाः स्त्राया नीच्यं पाकपरीक्षासाधनं काष्ठं तथा या यानि पात्राणि यूष्णो रसस्य कथितस्त्रासेचनान्यसेचनसाधनानि तथोष्मण्योष्मनिवारणार्हाणि पात्राणि तथा चरूणां पात्राणां माँः पूर्णाणां अपेधानापिधानानि तत्साधनानि तथांका हृदयाद्यवयवांकनसाधना वेतसशाखाः सूना अवदानसाधनाः स्वधित्यादय एतमश्वमश्वावयवं परि भूषन्ति । परितो भूषयन्ति । स्वस्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः ॥ भूष अलंकारे । भौवादिकः ॥

निक्रमणं निषदंनं विवर्तनं यच्च पङ्गीशमर्वतः ।
 यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ १४ ॥
 निऽक्रमणं । निऽसदंनं । विऽवर्तनं । यत् । च । पङ्गीशं । अर्वतः ।
 यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिं । जघासं । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ १४ ॥

यन्निक्रमणं । गितरां क्रमते यच्च तन्निक्रमणं स्थानं । गितरां सीदत्यचेति निषदंनं । विवर्तनं विविधवर्तनमित्यतो कुण्ठनं यच्च तत् ॥ सर्ववाधिकरणे ल्युट् ॥ यच्चार्वतोऽश्वस्य पङ्गीशं पादबंधनं । यद्वा । बंधनं पट् तद्वान्प्रदेशः । यच्च सर्वच देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावाय तत्स्थानमपि स्वीक्रियते । यद्वा । क्रियापरावगंतव्या । आलम्बसमये नियहेण या निक्रमणादयश्चेष्टाः संति ता इत्यर्थः । यच्च पपौ यदुदकमपिबत् । यच्च घासिमदनीयं तृणादिकं जघास अन्नमचयत् । हे अश्व ते तव ता तानि सर्वाणि निक्रमणादीनि देवेष्वस्तु । संतु । देवेषु व्याप्नोतु । तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥

मा त्वामिध्वेनयीङ्मगंधिर्मोखा भ्राजंत्यभि विरू जग्निः ।
 इष्टं वीतमभिगूर्तिं वर्षदृतं तं देवासः प्रति गृभ्णन्त्यश्वं ॥ १५ ॥

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयीत् । धूमऽगंधिः । मा । उखा । भ्राजती । अभि । विक्त । जग्निः ।
इष्टं । वीतं । अभिऽगूर्तं । वषट्कृतं । तं । देवासः । प्रति । गृभ्णन्ति । अश्वं ॥ १५ ॥

हे अश्व त्वा त्वां धूमगंधिधूमेन व्याप्तोऽग्निर्मा ध्वनयीत् । मा ध्वनयत् । धूमं दृष्ट्वा शब्दं मा कुर्वित्यर्थः ।
अश्वस्य शब्दने प्रायश्चित्तविधानात् । यद्वा । हे पच्यमानाश्चावयव त्वा त्वां धूमगंधिरग्निर्मा ध्वनयीत् । ध्वनी
सति भांडमंगः स्यात् ॥ नोनयतीत्यादिना चङप्रतिषेधः । पा० ३. १. ५१. । ह्यंतच्छेति वृद्धभावः ॥ किंच
भ्राजत्यंततापिसंयोगेन दीप्तोखा खाली माभि विक्त । अभितो मा चीचलत् । तापातिशयेन मा नोनशदि-
त्यर्थः ॥ ओविजी भयचलनयोः । क्वांदसो विकरणस्य लुक् । लुङि वा झलां झलीति सलोपः ॥ खाली
विशेष्यते । जग्निर्जिघ्रती तापेन । घ्रा गंधोपादाने । आदृगमहनेति किञ्चित्ययः ॥ तं तादृशमश्वमिष्टं होतुमिष्टितं
वीतं होमायानीतमभिगूर्तमाभिमुख्येन प्रदानायोद्यतं । यद्वा । इष्टं प्रयाजैराप्रीतं वीतं पर्यपिष्टतमभिगूर्तं
ये यजामह इत्यागूर्थुक्तं । वषट्कृतं वषट्कारेण देवसंस्कृत एवभूतं तं देवासो देवाः प्रति गृभ्णन्ति । प्रति-
गृह्णन्ति ॥ १६ ॥

यदश्वाय वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

संदानमर्वैतं पङ्कीशं प्रिया देवेष्वा यामयन्ति ॥ १६ ॥

यत् । अश्वाय । वासः । उपऽस्तृणन्ति । अधीवासं । या । हिरण्यानि । अस्मै ।

संदानं । अर्वैतं । पङ्कीशं । प्रिया । देवेषु । आ । यमयन्ति ॥ १६ ॥

अश्वाय संज्ञयमानायाधीवासमुपर्याच्छादनयोग्यं यदास उपस्तृणन्ति सर्वत आच्छादयन्ति ॥ सूज् आच्छा-
दने क्रियादिकः ॥ तथास्या अश्वाय या यानि हिरण्यानि सौवर्णराजतकांस्तानि कल्पयन्ति । तथार्वैतं ॥ षष्ठ्यर्थे
द्वितीया ॥ अर्वतोऽश्वस्य संदानं शिरोबंधनं पङ्कीशं पादेषु प्रविष्टं पादबंधनं । एतानि प्रिया देवानां प्रियत-
राणि चात्वाले बद्धा स्थापितानि देवेष्वा यामयन्ति । प्रापयन्ति ॥

यज्ञे सादे महसा शूकृतस्य पाष्यर्षी वा कश्या वा तुतोद ।

सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ १७ ॥

यत् । ते । सादे । महसा । शूकृतस्य । पाष्यर्षी । वा । कश्या । वा । तुतोद ।

सुचाऽइव । तां । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा । ता । ते । ब्रह्मणा । सूदयामि ॥ १७ ॥

महसा बलेन शूकृतस्य । शब्दानुकरणमेतत् । शूत्कारं कुर्वतस्ते तव सादे सद्नेऽगमने निमित्तभूते सति ॥
सदेर्भावे घञ् । कर्षात्तत् इत्यंतोदात्तत्वं ॥ अर्थतो गमनं कुर्वञ्शूत्कारं कुर्वतस्ते त्वां पाष्यर्षी वा कश्या वा
तुतोद व्यथयति यद्यस्मात् तस्मात्ते तव ता तानि सर्वा सर्वाण्यध्वरेषु यागेषु ब्रह्मणा मंत्रेण सूदयामि ।
चरामि । आङ्गितिलेन कल्पयामीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । अध्वरेषु यागेषु हविषो हविराज्यादिकं सुचेव सुचा
यथा सूदयन्ति तद्वत् ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबंधोर्वेक्नीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।

अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत् परुष्परुनुघुष्य वि शस्त ॥ १८ ॥

चतुऽत्रिंशत् । वाजिनः । देवऽबंधोः । वंक्नीः । अश्वस्य । स्वऽधितिः । सं । एति ।

अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत् । परुऽपरुः । अनुऽघुष्य । वि । शस्त ॥ १८ ॥

वाजिनोऽश्वस्य देवबंधोर्देवानां प्रियस्य चतुस्त्रिंशद्वक्त्रीरेतत्संख्यान्युभयपार्श्वीणी स्वधितिच्छेदनसाधनोऽसिः समेति । सम्यग्गच्छति च्छेदनाय । इतरेषामजादीनां षड्विंशतिरेव षड्विंशतिरस्य वंक्रयः । ऐ० ब्रा० २. ६. । इति प्रैषात् । हे विशसनस्य कर्तारः अस्याश्वस्य गात्राणि शरीरावयवानच्छिद्राच्छिद्राणि यथा भवन्ति तथा वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि । वयुनमिति प्रज्ञानाम वयुनमभिख्येति तन्नामसूक्तत्वात् । कृणोत । कुरुत ॥ तप्तनप्तनयनाश्चेति तवादेशः ॥ हृदयजिह्वावक्त्रः प्रभृतीनि प्रज्ञाय मध्ये छिन्नानि मा कुरुतेत्यर्थः । तदर्थं परुःपरुः प्रतिपर्व प्रतिहृदयाद्यवयवमनुष्येदमवयवमिति संशब्दैव वि शस्त । विशसनं कुरुत ॥ शस् हिंसायां । क्वांदसः शपो लुक् ॥ गात्रंगात्रमस्यानूनं कृणुतात् । ऐ० ब्रा० २. ६. । इति प्रैषात् ॥

एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यंतारा भवतस्तथ चतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिंडानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥ १९ ॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विऽशस्ता । द्वा । यंतारा । भवतः । तथा । चतुः ।

या । ते । गात्राणां । चतुऽथा । कृणोमि । ताता । पिंडानां । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥ १९ ॥

त्वष्टुरस्य दीप्तस्याश्वस्य विशस्ता विशसनस्य कर्तैकः । एक एव । स कः । चतुरितदुपलक्षितः कालात्मा तस्यैव सर्वेषामपि पर्यवसितृत्वात् । यद्वा । चतुर्निःशंकविशसनाय गंता श्रमिता । तथा द्वा यंतारा नियमचितारावहोरात्रे देवी द्यावापृथिवी वा चत्विच भवतः ॥ तथ चतुरित्यत्र चत्वर इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥ हे अश्व ते तव गात्राणां मध्ये या यानि हृदयाद्यवयवानृतुथा काले कृणोमि छिन्नानि संपादयामि पिंडानां मध्ये ता ता तानि तानि प्रज्ञानानुरोधेनाग्नौ प्र जुहोमि । प्रकर्षेण ऊतं करोमि ॥

मा त्वा तपन्म्रिय आत्मापियंतं मा स्वधितिस्तन्व १ आ तिष्ठिपत्ने ।

मा ते गृधुरविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः ॥ २० ॥

मा । त्वा । तपत् । म्रियः । आत्मा । अपिऽयंतं । मा । स्वऽधितिः । तन्वः । आ । तिस्थिपत् । ते ।

मा । ते । गृधुः । अविऽशस्ता । अतिऽहाय । छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथु ।

करिति कः ॥ २० ॥

हे अश्व त्वा त्वापियंतं देवान्प्रति गच्छंतं प्रिय आत्मा भोगायतनत्वान्तव प्रियतरो देहो मा तपत् । तप्तं मा कार्षीत् । वियोगजनिता व्यथा मा भूदित्यर्थः । स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वस्तनूरंगानि मा तिष्ठिपत् । त्वधि चिरमास्थितानि मा कार्षीत् ॥ स्थापयतेर्लुङि तिष्ठतेरित् । पा० ७. ४. ५. । इतीत्वं ॥ तथा ते तव गात्राणि गृधुः केवलमांसयहणेप्सुरविशस्ता विशसनेऽकुशलः श्रमितातिहाय न्यूनातिरेकभावेन तत्तदंगमतिक्रम्य मध्ये मिथु मिथ्या व्यर्थमसिना छिद्रा छिद्राणि तिर्यक्छिन्नानि मा कः । मा कार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि भञ्जे घसेति ल्लेर्लुक् । गुणः । हल्ङ्याभ्य इति तलोपः ॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिथसि देवाँ इदैषि पृथिभिः सुगेभिः ।

हरीं ते युंजा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासंभस्य ॥ २१ ॥

न । वै । ऊं इति । एतत् । म्रियसे । न । रिथसि । देवान् । इत् । एषि । पृथिऽभिः । सुऽगेभिः ।

हरी इति । ते । युंजा । पृषती इति । अभूता । उप । अस्थात् । वाजी । धुरि । रासंभस्य ॥ २१ ॥

न वा उ नैव खल्वेतन्म्रियसे । वैशब्द एवकारार्थः । उ इत्यवधारणे । नैवेदानीमितराश्ववधृतो भवसि देवत्वप्राप्तिर्वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव न रिथसि । न हिंस्यसे । व्यर्थहिंसाया अभावात् । ननु प्रत्यक्षतो मृतिर-

वयवनाशश्च दृश्यते कथमेवमुच्यत इति उच्यते । सुगेभिः पथिभिः शोभनगमनसाधनैर्मार्गैर्देवयानलक्षणैर्देवा-
निदिषि । देवानेव प्राप्नोषि । अतो युक्तैषोक्तिः । कैः साधनैरिति तच्चाह । ते त्वां वोढुं हरी एतन्नामानाविद्र-
स्त्राश्चौ ते तव युंजा रथे युक्तावभूतां । भविष्यतः । आशंसारूपत्वाद्भूतार्थनिर्देशः । हरी इन्द्रस्येति निरुक्तं ।
तथा पृषती पृषत्यौ मरुतां वाहनभूतौ युंजाभूतां । युक्तौ भविष्यतः । पृषत्यो मरुतामिति च निरुक्तं ॥
युजेर्चत्विगित्यादिना क्तिन् । युजेरसमासे । पा० ७. १. ७१. इति नुम् । मुपां मुजुगित्याकारः ॥ तथा रासभ
स्याश्विवाहनस्यैतन्नामकस्याश्वस्य धुरि स्थाने वर्तमानः कश्चिद्वाज्युपास्यात् । उपस्थास्यति । वहतीत्यर्थः । यद्वा ।
रासभस्य भानोर्धुरि वर्तन्ति युक्तौ वाज्यश्च उपस्थास्यति । देवत्वं गच्छतस्तव गमनायेन्द्रादयः स्वस्ववाहनानि
प्रेषयन्तीत्यर्थः । यद्वा । तत्तद्देवभावमापन्नं त्वां तानि तानि वाहनानि वहन्ति ॥

उपाकरणकालेऽवघ्राणावर्तने यद्यश्चो न कुर्यात् तदैषा नैमित्तिकी यजमानवाचनार्था भवति । तथा च
सूत्रितं । सुगन्धं नो वाजी स्वश्चमिति यजमानं वाचयेत् । आ० १०. ८. इति ॥

सुगन्धं नो वाजी स्वश्चं पुंसः पुत्राँ उत विश्वापुषं रयिं ।

अनागास्त्वं नो अर्दितिः कृणोतु स्त्रिं नो अश्वो वनतां हविष्मान् ॥ २२ ॥

सुऽगन्धं । नः । वाजी । सुऽअश्वं । पुंसः । पुत्रान् । उत । विश्वऽपुषं । रयिं ।

अनागाऽस्त्वं । नः । अर्दितिः । कृणोतु । स्त्रिं । नः । अश्वः । वनतां । हविष्मान् ॥ २२ ॥

वाज्यश्च आलभ्यमानो नोऽस्माकं सुगन्धं शोभनेन गोसमूहेन युक्तं विश्वापुषं रयिं विश्वस्य पोषकं धनं
कृणोतु । करोतु ॥ खलगोरथात् । पा० ४. २. ५०. इति समूहार्थं यत् । छांदसमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा ।
सामूहिकस्याणाः प्रसंगे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंग इति यत् । का० ४. ३. १६०. । तदंतस्याद्युदात्तं द्वाच्छंदसी-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा स्वश्चं शोभनाश्वसमूहयुक्तं । तथा पुंसः पुत्रान् । पुत्रशब्दः स्त्रीपुमपत्यसाधारणः ।
अतः पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा । पुंसो वध्वादीन् पुत्रान् पुररक्षकानात्मजान् । स्व्यपत्यानि पुमपत्यानि चेत्यर्थः ।
उतापि च विश्वापुषं रयिं विश्वपोषणसमर्थं धनं । किंच नोऽस्मानदितिरदीनोऽश्वोऽनागास्त्वं कृणोतु ।
सर्वतो निष्पापत्वं करोतु । उक्तानां फलानां न्यूनातिरेकजनितपापक्षयामावेऽसंभवादपापत्वं प्रार्थ्यते । किंच
हविष्मान् हविर्भूतावयवोपेतोऽश्वो नोऽस्माकं चंचं वचं चाचं तेजो वनतां । संभजतां । कुरुतां ॥ १० ॥

यदक्रंद इति चयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं दैर्घ्यतमसं चैष्टुभं । अश्वस्य स्तूयमानत्वात्तद्देवत्वं । यदक्रंदः सप्तोनेत्य-
नुक्रमणिका ॥ आश्वमेधिके मध्यमेऽह्न्युपाकरणायावस्थितमश्वमाद्याभिरैकादशभिः स्तौति । तथा च चीणि
सुत्यानीति खंडे सूत्रितं । तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रंद इत्यैकादशभिः स्तौत्यप्रशुवन । आ० १०. ८. इति ॥

यदक्रंदः प्रथमं जायमान उद्यन्तसमुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्रेयस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महिं जातं ते अर्वन् ॥ १ ॥

यत् । अक्रंदः । प्रथमं । जायमानः । उत्ऽयन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।

श्रेयस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहू इति । उपऽस्तुत्यं । महिं । जातं । ते । अर्वन् ॥ १ ॥

हे अर्वन्नरण्यकुशलाश्च ते तव जातं जन्म जननमुपस्तुत्यं । उपेत्य सर्वैः स्तोतव्यं ॥ स्तौतिरेतिशुशास्विति
कथं । ततस्तुक् ॥ कथं स्तुत्यत्वमिति उच्यते । यद्यस्मात्समुद्रात् । अंतरिक्षनामैतत् । उदकसमुदनापादानाद्य-
च्चगंधर्वादेसंभोदनादिक्रियाद्वांतरिक्षात्प्रथमं पूर्वं जायमान उत्पन्नः । यद्वा । समुद्र आदित्यः समुदनादुत्था ।
तस्माद्वा जायमानः । सूर्यादश्च वसवो निरतष्टेति वक्ष्यमाणत्वात् । उत वायवा पुरीषात् सर्वकामानां पूरका-
दुदकात्प्रथममुद्यज्जायमानः । स तादृशस्त्वं यद्यस्मादक्रंदः महाशब्दमकरोर्यजमानमनुग्रहीतुं । किंच ते
पक्षा पतनसाधनौ पक्षौ श्रेयस्य पक्षाविव । तौ यथा शीघ्रपतनसाधनौ तादृशावित्यर्थः । तव बाहू हरिणस्य
बाहू इव । तौ यथा वेगवन्तौ तादृशावित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म स्तुत्यमित्यर्थः ॥

यमेन दत्तं चित एनमायुनगिंद्र एणं प्रथमो अर्धतिष्ठत् ।

गंधर्वो अस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥ २ ॥

यमेन । दत्तं । चितः । एनं । अयुनक् । इंद्रः । एनं । प्रथमः । अर्धं । अतिष्ठत् ।

गंधर्वः । अस्य । रशनां । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्वं । वसवः । निः । अतष्ट ॥ २ ॥

यमेन नियामकेनाभिना दत्तमेनमश्वं चितः पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः स्तीर्णतमो वा वायुर-
युनक् । रथे योजितवान् । किंचैनमश्वमिंद्रः प्रथमः प्रतमः प्रकृष्टतमः । प्रथम इति मुख्यनाम । अर्धतिष्ठत् ।
अर्धतिष्ठतवान् । अस्य गंधर्वः सोमः । सोमेन समया विपृक्त इति वक्ष्यमाणत्वात् । स चास्त्राश्वस्य रशनां
नियमनरञ्जमगृभ्णात् । अग्रहीत् । ईदृशोऽश्वः कुतः समुत्पन्न इति चेत् उच्यते । हे वसवो रथमयः यूयं
सूरादादित्यादश्वमेवंमहानुभावं निरतष्ट । निःशेषेण साधु संपादितवन्तः । यद्वा । वसुशब्देनोक्ता एव यमादयः
परामुञ्चन्ते । हे वसवः स्वस्वव्यापारेण सर्वस्याच्छादयितारः यूयं सूरादश्वमेवंमहानुभावं निरतष्ट । अतस्तत् ।
निरित्वेष समित्येतस्य स्थाने । तक्षतिः करोतिकर्मा । स च क्रियासामान्यवचनः । अचौचित्याद्वारणे वर्तते ।
सम्यग्धारितवन्त इत्यर्थः ॥ तच्चैर्लङि च्छांदसः शपो लुक् । स्तोः संयोगाद्योरिति क्लोपः ॥

असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसि चितो गुह्येन व्रतेन ।

असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते चीणि दिवि बंधनानि ॥ ३ ॥

असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्वन् । असि । चितः । गुह्येन । व्रतेन ।

असि । सोमेन । समया । विऽपृक्तः । आहुः । ते । चीणि । दिवि । बंधनानि ॥ ३ ॥

हे अर्वन् त्वं यमोऽसि । नियमितामिरसि । तेन दत्तत्वात्तच्छब्दव्यपदेशः । तथादित्योऽसि । सूरान्निर-
तष्टेत्युक्तत्वात् । तथा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन दुर्निरूपेण वा कर्मणा । सर्वत्रव्याप्तिरूपेणेत्यर्थः । तेन चितस्त्रिषु
स्थानेषु तायमानो वायुरसि । चित एनमायुनगिंद्रेत्युक्तत्वात्तद्रूपत्वं । अथवा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन कर्मणा
योगादिसाधनरूपेण चित एतन्नामक ऋषिरसि । किंच हे अश्व त्वं सोमेन समया सह विपृक्तः । वीत्येष
समित्येतस्मिन्नर्थे । संपृक्तोऽसि तेन गृहीतत्वात् । हे अश्वैर्वन् ते तव दिवि दुल्लोक आदित्ये वा वर्तमानस्य
चीणि बंधनान्युत्पत्तिकारणान्याहुः पुराविदः । वसव आदित्यो बुद्धानं चेति चीणि ॥

चीणि त आहुर्दिवि बंधनानि चीण्यप्सु चीण्यंतः समुद्रे ।

उतेवं मे वरुणश्छंत्यर्वन् यत्र त आहुः परमं जनिचं ॥ ४ ॥

चीणि । ते । आहुः । दिवि । बंधनानि । चीणि । अप्सु । चीणि । अंतरिति । समुद्रे ।

उतऽइव । मे । वरुणः । छंत्सि । अर्वन् । यत्र । ते । आहुः । परमं । जनिचं ॥ ४ ॥

पूर्वं दिवि चीणि बंधनानीत्युक्तं । इदानीं स्थानत्रयेष्वपि चीणि बंधनानीत्याह । हे अर्वन् ते तव दिवि
संबंधनानि चीणाहुः । तानि पूर्वमुक्तानि । अप्सु । अबुपजीर्णान्तरिक्षलोकोऽप्यशब्देनाभिधीयते । पृथिव्यां
चीणि बंधनान्याहुः । अन्नं स्थानं बीजमिति चीणि । तथा समुद्रेऽतः समुद्रमथि । समुद्रवणादपादानात्स-
मुद्रमंतरिचं । तस्मिंस्त्रीणि वृथ्युत्पत्तिनिमित्तानि मेघो विद्युत् सनितमिति । उतेव । इवशब्दश्चार्थः । अपि च
हे अर्वन्नश्व वरुणः पापस्य वारकः फलस्यावर्जयिता वा त्वं मे मह्यं छंत्सि । कथयसि । किं कथयसीति चेत्
उच्यते । ते तव परमं जनिचं निरतिशयं जन्म ॥ जनेरौणादिक इत्थप्रत्ययः ॥ यत्र तेषु त्रिषूक्तेषु स्थानेष्वहुः
कथयन्ति । यद्वा । यत्र यस्मिन्नादित्ये परमं जनिचमाहुः सूरादश्वं वसवो निरतष्टेत्युक्तत्वात् । तादृशं प्रशस्त्रं
जन्म यज्ञसाधनभावेन कथयसीत्यर्थः ॥

इ॒मा ते॒ वा॒जि॒न्व॒मार्ज॑ना॒नी॒मा श॒फा॒नां॑ स॒नि॒तु॒र्नि॒धा॒नां॑ ।

अ॒चा ते॒ भ॒द्रा र॑श्ना अ॒पश्य॑मृ॒तस्य॑ या अ॒भि॒रक्ष॑न्ति गो॒पाः ॥ ५ ॥

इ॒मा । ते॒ । वा॒जि॒न् । अ॒व॒ऽमार्ज॑नानि । इ॒मा । श॒फा॒नां॑ । स॒नि॒तुः । नि॒ऽधा॒नां॑ ।

अ॒च । ते॒ । भ॒द्राः । र॑श्नाः । अ॒प॒श्यं॑ । ऋ॒तस्य॑ । याः । अ॒भि॒ऽरक्ष॑न्ति । गो॒पाः ॥ ५ ॥

हे वाजिन्व ते संबंधीन्वमार्जनान्यंगसंशोधकानि स्थानानीमेमान्युक्तानि युलोकादीनि किंच सनितु-
र्यागसंभक्तुस्त्वमेमानि शफानां निधानानि स्थानानि । संचारप्रदेशा इत्यर्थः । किंचात्रैव ते तव भद्रा
भंदनीयाः कल्याणा रश्ना ग्रीवादिषु संयुक्ता रज्जूरचापशं । एषूक्तेषु स्थानेष्वपशं । रश्ना विज्ञेयते । या
गोपा गोपयिष्यो रश्ना ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञसाधनस्य वाद्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऋतमभिरक्षन्ति अभितः
पालयन्ति ता अपशं । दृष्टवानस्मि । यद्वा । इमा ते तवावमार्जनान्यंगप्रक्षालनसाधनान्युदकानि । इमानि
सनितुस्त्व शफानां निधानानि देवयजनभूमयः संचारप्रदेशा वा । अचास्मिन्देवयजनस्थाने या रश्ना
गोपास्त्व पालयितारो राजपुरुषा ऋत्विजो वा ऋतस्य संबंधिन्योऽभिरक्षन्ति ता अपशं ॥ ॥ ११ ॥

आ॒त्मानं॑ ते॒ मन॑सा॒राद॑जानाम॒वो दि॒वा प॒तय॑तं प॒त॒गं॑ ।

शि॒रो अ॒पश्यं॑ प॒थिभिः॑ सु॒गेभि॑ररे॒णुभि॑र्जेह॒मानं॑ प॒त॒चि ॥ ६ ॥

आ॒त्मानं॑ । ते॒ । मन॑सा । आ॒रात् । अ॒जा॒नां॑ । अ॒वः । दि॒वा । प॒तय॑तं । प॒त॒गं॑ ।

शि॒रः । अ॒प॒श्यं॑ । प॒थि॑ऽभिः । सु॒ऽगेभिः॑ । अ॒रे॒णु॑ऽभिः । जेह॒मानं॑ । प॒त॒चि ॥ ६ ॥

हे अथ ते तवात्मानं शरीरं मनसास्मदीयेन प्रकष्टगमनवता चेतसारादतिदूरे स्थितमजानां । जानामि ।
अतिव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । कथं । अवोऽवस्तात् । सामर्थ्याद्भूमेः । भूमिमारभ्य दिवांतरिक्षेण मार्गेण
पतंगमादित्यं पतयंतं गच्छंतं व्याप्नुवंतं । यद्वा । यतो दिवांतरिक्षेण मार्गेण दिवि वा पतयंतं गच्छंतं पतंगमा-
दित्यमवः आवः व्याप्नोषि अतो व्याप्तं जानामि । किंच शिरोऽपश्यं । तव शिर एवं पश्यामि । कथं । सुगेभिः
शोभनगमनसाधनैररेणुभिरपापैः पथिभिर्मार्गैः । आदित्यमंडलादप्यपरिभूतैः सत्यलोकमार्गेरित्यर्थः । तच्च
प्रतिबंधाभावाच्चागाणामुक्तरूपत्वं । तथाविधैस्सैर्जेहमानमुपर्युपरि व्याप्नुवत् पतचि पतनवच्छिरोऽपश्यं ।
भावयामि । एवं लोकत्रयव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । यद्वा । त आत्मानमेवं भावयामि मनसा दिवा द्योतना-
त्मकेनांतरिक्षमार्गेण दिवः सकाशाद्वावोऽवस्तादवाङ्मुखं पतयंतं यागदेशं प्रति व्याप्नुवत् अत एव पतंगं
पतनशीलमधःपतदादित्यसदृशं वा । एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः । शिरश्चैवमपश्यं । उक्तरूपैर्देवयजनमा-
र्गैर्जेहमानं यज्ञदेशं व्याप्नुवत् पतचि शीघ्रगामि शिरः पश्यामि । यद्यप्यात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं
तथापि देहात्पूर्वं शिरसो दृश्यमानत्वात् पृथगभिधीयते ॥

अ॒चा ते॒ रू॒पमु॑त्त॒मम॑पश्यं॒ जिगी॑षमा॒णमि॒ष आ प॒दे गोः॑ ।

य॒दा ते॒ म॒र्तो॒ अनु॑ भो॒ग॒मान॒ऋ॒दि॒हृ॒सि॒ष्ठ ओष॑धी॒रजी॑गः ॥ ७ ॥

अ॒च । ते॒ । रू॒पं । उ॒त्त॑ऽत॒मं । अ॒प॒श्यं॑ । जिगी॑षमा॒णं । इ॒षः । आ । प॒दे । गोः॑ ।

य॒दा । ते॒ । म॒र्तः । अनु॑ । भो॒गं । आ॒न॒ट् । आ॒त् । इ॒त् । य॒सि॒ष्ठः । ओष॑धीः । अ॒जी॒ग॒रि॒ति ॥ ७ ॥

एवं गमनानंतरं हे अथ ते तवोत्तममुक्तरूपेणोत्कृष्टतमं रूपमचास्मिन्यागदेशेऽपश्यं । पश्यामि । कीदृशं ।
गोर्भूम्याः पदे स्थाने देवस्थाने देवयजनप्रदेशे आजिधावनस्थाने वेषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इषमिष्यमाणमन्नम-
न्नानि वा आ सर्वतो जिगीषमाणं गंतुमिच्छंतं । हे अथ ते तव यदा मर्तो मनुष्यो भोगं मोक्तव्यमन्नमन्वानट् ॥
नशतिर्गतिकर्मा ॥ अनुक्रमेण समीपं गमयति । आदिदनंतरं तदानीमेव तदनुग्रहाद्विषयमन्नत्वा यसिष्ठो

महातृण्येव ग्रसितुतमो भक्षयितुतमः सन्नीषधीरन्नान्यजीगः । गिरसि । भक्षयसि । महानुभावोऽपि त्वं
लौकिकाश्च वत्तुक्तेन पुरुषेण दीयमानं स्वल्पं भक्ष्यमनुग्रहात्स्वीकरोषीत्यर्थः ॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्नु गावोऽनु भगः कनीनां ।

अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ ८ ॥

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कनीनां ।

अनु । व्रातासः । तव । सख्यं । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्यं । ते ॥ ८ ॥

इदानीं छत्तस्य लोकस्यापि मुख्य इति प्रतिपादयति । हे अर्वन् गमनशीलाश्च त्वा त्वामन्वनुसृत्य रथो
गच्छति । ततः पुरतोऽश्वस्य गमनात् । तथा मर्यो मर्यस्त्वा त्वामनु ॥ जात्येकवचनं ॥ अनु गावः । गावोऽपि
त्वामनुगच्छति । तथा कनीनां कन्यकानां स्त्रीणां भगो भाग्यं सौंदर्यं त्वद्भगमनु । तथा व्रातासो व्राताः
संघातका अन्येऽश्वसमूहा वस्त्रादिदेवगणा वा त्वामन्वनुसृत्य तव सख्यमीयुः । सखिभावं गच्छति । देवा
छत्विजो ब्योतमाना देवा वा त्वामनुसृत्य ते वीर्यं वीरकर्म ममिरे । स्तुत्या मांति । अतः सर्वोऽपि त्वामनु-
सरः त्वं तु सर्वस्य श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

हिरण्यशृंगोऽयो अस्य पादा मनोजवा अर्व इन्द्र आसीत् ।

देवा इदस्य हविरद्यमायन्यो अर्वतं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥ ९ ॥

हिरण्यऽशृंगः । अयः । अस्य । पादाः । मनःऽजवाः । अर्वरः । इन्द्रः । आसीत् ।

देवाः । इत् । अस्य । हविःऽअद्यं । आयन् । यः । अर्वतं । प्रथमः । अधिऽअतिष्ठत् ॥ ९ ॥

अयमश्वो हिरण्यशृंगो हितरमणीयशृंगो वा उन्नतशिरस्को हृदयरमणशृंगस्थानीयशिरोरुहो वा । अस्य
पादा अयोऽयोमथाः । अयःपिंडसदृश इत्यर्थः । तथा मनोजवा मनोवेगाः । अथवैतदिन्द्रविशेषणं । ईदृश-
स्याश्वस्य सामर्थ्यं प्रति मनोवेग इन्द्रोऽप्यवरो निरुष्ट आसीत् । किंचास्याश्वस्य हविरद्यं हविषोऽदनं भक्ष्यं ॥
स्वार्थिको यत् ॥ अदनयोग्यं हविर्वीपेक्ष्य देवा इत् सर्वेऽपि देवा आयन् । प्राप्ताः । य इन्द्रोऽर्वतं प्रथमः
प्रथमभागे सन्नध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । सहविष्टेन स्वकीयत्वेन वाश्रितवानित्यर्थः । इन्द्र एणं प्रथमो अध्यति-
ष्ठदिति ह्युक्तं ॥

ईर्मातासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदास्त्रिषु दिव्यमज्ममश्वाः ॥ १० ॥

ईर्मऽअतासः । सिलिकऽमध्यमासः । सं । शूरणासः । दिव्यासः । अत्याः ।

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतन्ते । यत् । आस्त्रिषु । दिव्यं । अज्मं । अश्वाः ॥ १० ॥

अत्राश्वसमूहस्तुतिद्वारेणायं स्तूयते । ईर्मातास ईरिताः प्रेरिता अंता येषां ते तथोक्ताः । विरलांता
इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः संस्तुताः संगता मध्यप्रदेशा येषां ते तथोक्ताः । मध्ये निविडा इत्यर्थः । अथवा
शरीरस्यैते विशेषणे । ईर्म ईरितः । पुरतो नृज इत्यर्थः । तादृशः पृथुरंतो जघनप्रदेशो येषां ते तादृशः ।
तथा सिलिकमध्यमासः । संस्तुतः संगतः संलपो मध्यभागो येषां ते तादृशः । पृष्ठत्वात्पौष्टपृष्ठाः संलपमध्या-
स्येत्यर्थः । जघनपुरोभागावपेक्ष्य सिलिकमध्यमा इत्युक्तं । समित्ययमुपसर्गो यतंत इत्याख्यातेन संबंधयितव्यः ।
शूरणासो विक्रमशीला दिव्यासो दिवि भवा अत्या अतनशीलाः । यद्यप्ययमश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्य वक्ष्य-
माणत्वाद्यं यौगिकोऽवगंतव्यः । ईदृश अश्वाः श्रेणिशः । एकव्यापाराणां बहूनां समूहः श्रेणिरित्युच्यते ।
शीघ्रधावनाय श्रेणिशः पंक्तीभूय सं यतन्ते । सम्यग्यत्वं कुर्वन्ति । तत्र दृष्टांतः । हंसा इव । ते यथा श्रेणीभूता

ईमीतास इत्याद्युक्तरूपाः संतोऽंतरिचि गमनाय यतते तद्वत् । कदा । उच्यते । यद्यदाश्चा दिव्यमज्मं गमनं गंतव्यं वा मार्गमाक्षिपुः व्याप्नुवन्ति तदा ॥ अयं मन्त्रो यास्तेनैवं व्याख्यातः । ईमीताः समीरिताः पृथ्वी वा सिलिकमध्यमाः संहतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रिताभ्येतदिंद्रियाणि भवन्ति । सं श्रूणासो दिव्यासो अत्याः । शूरः श्वतेर्गतिकर्मणी दिव्या दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतते । हंसा हंतेर्घ्नत्वध्वानं । श्रेणिश इति श्रेणिः अयतेः समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिपुर्यदापुर्दिव्यमज्ममजनिमाजिमन्त्राः । नि० ४. १३. इति ॥ ॥ १२ ॥

तव शरीरं पतयिष्येर्वन्तव चित्तं वात इव ध्रुजीमान् ।

तव शृंगाणि विष्टिता पुरुचारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ ११ ॥

तव । शरीरं । पतयिष्ये । अर्वन् । तव । चित्तं । वातः । इव । ध्रुजीमान् ।

तव । शृंगाणि । विऽस्थिता । पुरुऽचा । अरण्येषु । जर्भुराणा । चरन्ति ॥ ११ ॥

हे अर्वन् तव शरीरं पतयिष्यु पतनशीलं । आप्तमित्यर्थः । तथा तव चित्तं मनो वात इव ध्रुजीमान् शीघ्रगमनवायुरिव । तद्वच्छीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः । किंच तव शृंगाणि शिरसो निर्गताः शृंगस्थानीयाः केशाः पुरुचा पुरुषु बज्रषु प्रदेशेषु विष्टिता विष्टितानि विविधं स्थिताः । किंच त एवारण्येषु जर्भुराणा मनोहराणि पूर्यमाणानि वा एवभूताः केशाश्चरन्ति । यद्वा । अत्राश्वस्य शृंगाभावात् तद्वदुन्नतानि तेजांसि परिगृह्यन्ते ॥

आश्वमेधिके मध्येऽह्न्यध्रिगुप्रैषे मा नो मित्र इति सूक्तानंतरमुप प्रागाच्छसनमिति द्वे ऋचौ शंसनीये । सूचितं च । उप प्रागाच्छसनमिति द्वे । आ० १०. ८. इति ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीध्यानः ।

अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥ १२ ॥

उप । प्र । अगात् । शसनं । वाजी । अर्वा । देवद्रीचा । मनसा । दीध्यानः ।

अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्य । अनु । पश्चात् । कवयः । यन्ति । रेभाः ॥ १२ ॥

अयमवारणकुशलो वाज्यश्चः शसनं विशसनस्थानमुप प्रागात् । उपग्रेति । किं कुर्वन् । देवद्रीचा मनसा देवान्गच्छता मनसा दीध्यानो ध्यायन् । कदा देवानस्मदवयवेनार्चामि देवत्वं प्राप्नोमीति वा मनसि ध्यायन् । किंचास्य पुरः पुरस्तान्नाभिर्नहनं । बंधुभूत इत्यर्थः । यद्वा । अस्य बंधनस्थानीयोऽविमुक्तत्वात् । एवभूतोऽजः पुरो नीयते । पुरतः प्राप्यति । अन्वनुख्य पश्चादनंतरं । अत्र यद्यप्युभयोः पर्यवसितोऽर्थ एक एव तथाप्यजाश्चोभयानंतर्यत्वप्रकटनाय पदद्वयं । यद्वा । अन्विति क्रियया संबध्यते । कवयोऽनूचाना रेभाः स्रोतार ऋत्विजो यन्ति । गच्छन्ति । ये वा अनूचानास्ते कवय इति श्रुतेः । यद्वा । कवय इति मेधाविनाम कविर्मनीषीति तन्नामसु पठितत्वात् । रेभ इति स्रोतुनाम रेभो जरितेति तच्च पाठात् ॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्यमर्वा अच्छा पितरं मातरं च ।

अद्या देवाञ्जुष्टतमो हि गम्या अथा शास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ १३ ॥

उप । प्र । अगात् । परमं । यत् । सधऽस्य । अर्वान् । अच्छ । पितरं । मातरं । च ।

अद्या । देवान् । जुष्टऽतमः । हि । गम्याः । अथ । आ । शास्ते । दाशुषे । वार्याणि ॥ १३ ॥

अर्वावारणकुशलोऽयमश्च उप प्रागात् । उपगच्छति । किं । यत्परममुत्कृष्टं सधस्यं सहस्रानं सुकृतिभिरिक-

अत्र द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थसंबन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य वामस्य वननीयस्य संभजनीयस्यारोग्यार्थिभिः सर्वैः सेवनीयस्य पलितस्य पालयितुः प्रकाशशुद्धादिप्रदानेन पालकस्य तथा योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य होतृर्ज्ञातव्यस्याज्ञानार्हस्यादित्यस्य मध्यमो मध्यमस्थानः । मध्ये भवो वायुरुच्यते । आदित्याग्नी अपेत्यास्य मध्यमत्वं । स चाग्नः सर्वत्र व्याप्तः । न हि वायुरहितः कश्चित्प्रदेशोऽस्ति । तादृशो भ्रातास्ति । भ्रातृस्थानीयो भवति । यथा लोके भ्राता पितृ-
धनस्य भागं हरति तद्वत् । मध्यस्थानमंतरिक्षलोकं हरतीति वा । वृथ्यर्थं रश्मिभिराहृतानां भौमानां रसानां हरणाद्वा भ्रातेषुच्यते । पित्र्येण धनेन स्वार्जितेन वा भर्तव्यो भवतीति भ्राता । मध्यमो वायुरपि वृथ्यर्थं रसेर्भक्तव्यो भवति । किंच घृतपृष्ठः घृतमाज्जतिलक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशो भ्राता तस्य तृतीयोऽस्ति । भवति ।

त्रयाणां पूरणस्तृतीयः । उक्तोभयापेक्षया तृतीयत्वं । भ्रातृत्वं प्रतिपादितप्रकारेणात्रापि द्रष्टव्यं । रात्री सवितुस्तेजोभागस्य हरणात् । दिवा स्वकीयतेजसो भागस्य तदर्थमेव भक्तव्यत्वाद्वा भ्रातृत्वं । अत्रैषु भ्रातृषु मध्ये पुरोदेशे वा विशपतिं विशां प्रजानां पालयितारं सप्तपुत्रं सर्पणरश्मिपुत्रोपेतं । ऐतिहासिकपक्षेऽदितिः पुत्रकामेति प्रसूति मित्रवरुणादिष्वदितिपुत्रेष्वस्यादित्यस्य सप्तमपुत्रत्वं । ईदृशं महानुभावमादित्यमपश्यं । अद्राक्षं । भावनयात्मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । तयोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति श्रुतिः ॥ एवं वा । अस्य वामस्य विश्वस्योद्गिरितुः । सृष्टुरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः स्वसृष्टजगत्पालनशीलस्य होतुरादातुः । स्वस्मिन्संहर्तुरित्यर्थः । परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिसूतिपुराणादिषु प्रसिद्धं । तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य भ्राता तद्भागहारी तदंशभूतः सूचात्मा मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति । जगद्धारकत्वेन वर्तते । स चाग्नी व्यापनशीलः । वायुना वै गौतम सूचेणायं च लोकः परस्य लोकः सर्वाणि च भूतानि संरब्धानि । वृ० उ० ३. ७. २. इति श्रुतेः । वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वं । किंचास्य परमेश्वरस्य तृतीयो घृतपृष्ठः । घृतमित्युदकनाम । तेन तत्कार्यं शरीरमुच्यते । तदेव पृष्ठं स्पर्शकं वा यस्य स तादृशः । पृष्ठं सृष्टेतेरिति निरुक्तं । ४. ३. । यद्वा । प्रदी-
प्तपृष्ठः । पृष्ठशब्दः कृत्स्नशरीरोपलक्षकः । प्रकाशितशरीराभिमानोऽर्थः । न त्वयं मूलशरीराभिमानिसूचात्म-
वत्स्पर्श नाविषयो भवति । अत्रैषु मध्ये विशपतिं विशां प्रजानां पतिं । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य पतिमित्यर्थः । सर्वस्य पतिः सर्वस्वेशान इति श्रुतेः । सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशं । स्वमायया सृष्टसर्वलोकमित्यर्थः । अपश्यं । पश्येयं । साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥ अयमर्थः । स्वाधीनमायाजगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः । तत् उत्पन्नी स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानिनौ द्वौ विराट्सूचात्मानौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षभावात् सृष्ट्यादि-
कारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं अवगमननादिसाधनेन साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्राप्यध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यं । तथापि स्वरसत्त्वाभावाद्ब्रह्मविस्तरभयाच्च न लिख्यते । यत्र द्वा सुपर्णेत्यादौ स्फुटमाध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते तत्र तत्र प्रतिपादयामः । अयं मन्त्रो यास्मिन् व्याख्यातः । अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुरित्यादिना । नि० ४. २६. । तच्च व्याख्यानमत्रानुसंधेयं ॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

त्रिनाभिं चक्रमजरमनर्वं यचेमा विश्वा भुवनाधि तस्युः ॥ २ ॥

सप्त । युञ्जन्ति । रथं । एकं चक्रं । एकः । अश्वः । वहति । सप्तनामा ।

त्रिनाभिं । चक्रं । अजरं । अनर्वं । यच । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्युः ॥ २ ॥

एकचक्रमेकरथांगोपेतं । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते । रथं रंहणस्व-
भावं सूर्यस्य संबन्धिनं सप्तैतत्संख्याका अश्वो युञ्जन्ति । अनुवधन्ति । वहत्यहोरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुतः सप्त
नेत्याह । एकोऽश्वः सप्तनामैक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा । एक एव वायुः सप्तरूपं धृत्वा
वहतीत्यर्थः । वाय्वधीनत्वादंतरिक्षसंचारस्य । एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत आह । त्रिनाभि वक्ष्यचयम-
ध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतं अजरममरणधर्मकं अनर्वमशियिलं । पुनस्तदेव विशेष्यते । यत्र यस्मिंश्चक्र
इमा विश्वा भुवनेमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजाताव्यध्याश्रित्य तस्युः । तिष्ठन्ति । यद्वा । एकचक्रमेकचारि-
णमसाहाय्येन संचरन्तं रथमादित्यमंडलं सप्त युञ्जन्ति । सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्या
असाधारणाः परस्परविलक्षणाः षड्रुतवः । एकः साधारण इत्येवं । अथवा मासद्वयात्मकाः षट् अपरोऽधिक-
मासात्मक इत्येवं सप्तैतवो युञ्जन्ति । एतस्य कार्यं निर्वहन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः
सप्तनामा सप्त रसानां संनमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः सप्तरश्मिभिः स्तूयमानो वादित्यो वहति ।
धारयति । भ्रमयतीत्यर्थः । किं । त्रिनाभि चक्रं । तिस्रो नाभिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा त्रय ऋतवो यस्य
तत्तादृशं । के ते । ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्याः । यद्वा । भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः । तद्विशिष्टं
चक्रं चक्रवत्पुनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यं चक्रमजरं मरणरहितं । न हि कदाचिदपि कालो म्रियते ।
अनादिनिधनः काल इति स्मृतिः । अनर्वमप्रतिहतं । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमादित्यः
पुनरावर्तयति । संवत्सरादर्वाचीनानां तत्रैवांतर्भावात् ततो युगादीनां तदावृत्तिसाध्यत्वात्संवत्सरस्य चक्रत्वेन

निरूपणं । पुनः कीदृशं तत् । यत्र यस्मिंश्चक्र इमा विश्वा भुवनेमानि सर्वाणि भूतान्यधि तस्युः आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात्सर्वस्य स्थितेः । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षसङ्गावात् ज्ञानमोक्षात्-
रप्रशंसा चेत्यनुक्रमस्यामुक्तं । अयमपि मन्त्रो यास्केण सप्त युञ्जति रथमेकचक्रमेकचारिणमित्यादिना व्या-
ख्यातः । नि० ४. २७. । तद्व्याख्यानसंधेयं ॥

इ॒मं रथ॒मधि॒ ये स॒प्त त॒स्युः स॒प्तच॑क्रं स॒प्त व॑हंत्यश्वाः ।

स॒प्त स्व॒सारो॒ अभि॒ सं न॑वंते॒ यत्र॒ गवा॑ं निहि॒ता स॒प्त नाम॑ ॥ ३ ॥

इ॒मं । रथं॑ । अधि॑ । ये । स॒प्त । त॒स्युः । स॒प्तऽच॑क्रं । स॒प्त । व॑हन्ति॒ । अ॒श्वाः ।

स॒प्त । स्व॒सारः । अभि॑ । सं । न॑वंते॒ । यत्र॑ । गवा॑ं । नि॒हि॒ता । स॒प्त । नाम॑ ॥ ३ ॥

इममुक्तस्वरूपमादित्यमंडलाख्यं संवत्सराख्यं वा रथं ये सप्त रथमयोऽधि तस्युः अधिष्ठिताः । संवत्सरपक्षे
ऽयनर्तुमासपक्षदिवसरात्रिमुहूर्ताख्याः सप्तावयवा अधितिष्ठन्ति । कीदृशं रथं । सप्तचक्रं । चक्रनाच्चरणात्
क्रमणाद्वा चक्राणि रथमयः । ते सप्त यस्य रथस्य तादृशमुभयविधं रथं पूर्वोक्ता अधिष्ठिता अश्वा व्यापन-
शीलाः सप्त वहन्ति । निर्वहन्ति च । तादृशं रथं सप्त स्वसारः स्वयंसरणाः । स्वरादित्यः । तेन सारिताः
परस्परं स्वस्वभूता वा सप्तसंख्याका रथमय ऋतवश्चाभि सं नवंते । आभिमुख्येन संगच्छन्ते । असाधारणाः
परस्परविलक्षणकार्याः षट्पदवः सर्वसाधारण एक इति सप्तत्वं । यद्वा । उक्तरूपा मासद्वयात्मकाः षट्
त्रयोदशमासात्मकः सप्तम इति सप्तत्वं । कीदृशो रथ इति तदुच्यते । यत्र यस्मिन्त्रय उभयविधे गवां वाचां
सुतिरूपाणां सप्त सप्तविधानि नाम नमनानि सप्तस्वरूपाणि निहितानि । सप्तस्वरोपेतैः सामभिः सुखं
रथमित्यर्थः । यद्वा । गवामुदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि यत्र यासु स्वखेषु निहिता स्वसारः
परस्परस्वस्वभूता देवनयोऽभि सं नवंते ॥

को द॒दर्श॑ प्रथ॒मं जा॒यमान॑मस्य॒न्वंतं॑ यद॒न॒स्था बिभ॑र्ति ।

भू॒म्या अ॒सुर॑सृ॒गात्मा॑ क॒ं स्वि॒त्को वि॒द्वांस॑मु॒प॒ गा॒त्प्र॒ष्टुमे॒तत् ॥ ४ ॥

कः । द॒दर्श॑ । प्र॒थ॒मं । जा॒यमानं॑ । अ॒स्य॒न्ऽव॑न्तं । यत् । अ॒न॒स्था । बिभ॑र्ति ।

भू॒म्याः । अ॒सुः । अ॒सृक् । आ॒त्मा । क॒ं । स्वि॒त् । कः । वि॒द्वांस॑ । उ॒प॒ । गा॒त् । प्र॒ष्टु॒ । ए॒तत् ॥ ४ ॥

एवं प्रपंचस्य कालायत्ततां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्याविषयत्वमाह । को ददर्श । को द्रष्टुं
शक्नुयात् । कदा । प्रथमं । सृष्टेः पूर्वं । अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः । किं । जायमानं । प्रथमभावविकारमापन्नं ।
उत्पद्यमानं प्रपंचमित्यर्थः । कुत्रैतत्वे हेतुमाह । यद्यस्मादस्यन्वंतमस्थिमंतं सशरीरं । उपलक्षणमेतत् । कार्यभा-
वः । अनस्थास्थिरहिताशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिर्वेदांतप्रसिद्धेश्वरायत्ता माया बिभर्ति गर्भ-
वदंतर्धारयति । अव्याकृतावस्थायामनस्थोऽशरीरः परमेश्वरो बिभर्ति । यदा केवलः परमेश्वरो मायाशब्-
लितः सन्निदं जगन्निर्मितवानुत्पत्तिसमये देहादिसहितस्य कस्यचिदभावात्को ददर्श । तदानीं मनो नित्यमात्मा
च नित्यः तत्संयच्छेदात्मा जानानीति चेत् सोऽपि न संभवतीत्यत आह । भूम्याः संबन्धि पार्थिवं
स्थूलशरीरं असुः प्राणः तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरं अस्वक् शोणितं । एतत्सप्तधातूपलक्षकं । यद्यपि शरीरं
पंचभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्तदपेक्ष्योक्तं । आत्मा तैः संबद्धश्चेतनः क्व स्वित् । कुत्रास्ति । न कश्चिद-
स्तीत्यर्थः । नान्यत्किंचन मिषत् । ऐ० आ० २. ४. १. इति श्रुतेः । विद्वांसं जगत्कारणविषयज्ञानवंतमन्यं गुर्वीदि-
कमेतत्कारणं प्रष्टुं कः शिष्योऽल्पमतिरूप गात् । उपगच्छति । तादृशो देहेन्द्रियसंघातरूप आत्मा तस्मिन्समये
कुत्रास्ति । प्रष्टा प्रतिवक्ता चोभावपि नास्तीत्यर्थः । न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पक्षेदिति श्रुतेः ।
यद्वा । प्रथमं प्रथमभावितं जगतः कारणभूतं को ददर्श । कः साक्षात्करोति । जायमानमस्यन्वंतं मनुष्यमन-
स्थिकः परमेश्वरः सशरीरमशरीरो यद्यस्माद्विभर्ति । द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वादिति भावः । शिष्टं समानं ॥

पाकः पृच्छामि मनसा विजानन्देवानामेना निहिता पदानि ।

वत्से बष्कयेऽधि सप्त तंतून्वि तन्निरे कवय ओतवा उं ॥ ५ ॥

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अविऽजानन् । देवानां । एना । निऽहिता । पदानि ।

वत्से । बष्कये । अधि । सप्त । तंतून् । वि । तन्निरे । कवयः । ओतवै । उं इति ॥ ५ ॥

पाकः पक्तयोऽपक्वमतिरहं मनसा संस्कृतेनाविजानन्नतिगहनं तत्त्वं विशेषेण ज्ञातुमशक्नुवन् पृच्छामि । प्रश्नं करोमि । अज्ञाने कारणमाह । एनैनानि पदानि संदेहास्यदानि तत्त्वानि देवानां निहितानि । देवानामपि गूढानीत्यर्थः । यद्वा । देवानां पदानि तत्त्वानि निधिवद्रोपयित्वा स्थापितानि । अतः पृच्छामि तत्त्वज्ञानोपयोगायेति शेषः । तानि कानीति उच्यते । वत्से सर्वस्य निवासभूते बष्कये । बडिति सत्यनाम । तत्कपतीति बष्कय आदित्यः । यद्वा । बष्कयो नामैकहायनो वत्सः । पुनरपि वत्सशब्दस्य पुथप्रदेशाद्वष्कयशब्देन तत्कालमात्रं लक्ष्यते । तस्मिन्नादित्येऽध्यधिकं सप्त तंतून्सायमानान् सप्त सोमसंस्थान्कवयो मेधाविनो यजमाना ओतवै जगद्रूपतिर्यक्तून्वेतुं वि तन्निरे । वितन्वन्ति । यद्वा । सप्त तंतवः सप्त च्छंदांसि । तानि वितन्वन्ति । किमर्थं । ओतवै सप्तसोमसंस्थारूपतिर्यक्तुसंतानाय । यज्ञनिर्माणायेत्यर्थः । यज्ञानां स्थितेः सूर्याधीनत्वादिति भावः । ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

अचिकित्वाच्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्मन् न विद्वान् ।

वि यस्तस्तंभ षष्ठिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकं ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् । चिकितुषः । चित् । अत्र । कवीन् । पृच्छामि । विद्मन् । न । विद्वान् ।

वि । यः । तस्तंभ । षट् । इमा । रजांसि । अजस्य । रूपे । किं । अपि । स्वित् । एकं ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं चिकितुषो विशेषेण तत्त्वं जानतः कवीन् क्रांतदर्शिनोऽधिगतपरमार्थानत्रास्मिन्तत्त्वविषये पृच्छामि । किमर्थं । विद्मन् वेदनाय परमार्थज्ञानाय । किं जानन्नैव परामवाद्यर्थं नेत्याह । विद्वान् पृच्छामि अपि त्वज्ञानादेव । यः परमेश्वरस्तंभ संभितवान् नियमितवान् । अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय । कां उ० पृ. ४. १. इति श्रुतेः । किं । इमेमानि षड्रजांसि लोकाम्रजनात्मकान् । लोका रजांस्युच्यन्ते इति निरुक्तं । यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणां सर्वेषां साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तं । ननु षड्वेदोक्ताः सप्तमः किमिति न निर्दिष्ट इति उच्यते । अजस्य जननादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो रूपे स्वरूप एकं सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं स्थानं किमपि स्वित् । किंस्विदेव । तन्न केनाप्यधिगंतुं शक्यमित्यर्थः । कैश्चिदेवोपासकैरर्चिरादिमार्गेण गंतव्यत्वादिति भावः । यद्वा । षड्रजांसि विलक्षणाः षडृतवः । तान्यस्तंभयत्तत्त्वं । अजस्य गमनशीलस्य ज्वररहितस्य वादित्यस्य रूपे रूप्यमाणे दृश्यमाने मंडले एकमद्वितीयं किमपि स्वित् । यत्किंचिद्वाङ्मनसगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि । अथ य एषोऽंतरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते । मै० उ० ६. १. इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः । अथवा षड्भिमानी रजांसि त्रिविधान्भूलोकांश्च यस्तस्तंभ । तिस्रो भूमीर्धारयन्तीरुत ब्रून् । ऋ० २. २७. ८. इति निगमः । तस्याजस्य परब्रह्मणो रूपे नानाविकारभाजि जगति किमपि स्विदेकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः । अविशेषमस्तिनाममात्रमेकमस्तीत्युत्तरावेवक्ष्यामि प्रश्नः । अस्तीत्येवोपलब्ध्यमिति श्रुतेः ॥

इह ब्रवीतु य ईमंग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्ष्णः क्षीरं दुहते गावो अस्य वृत्रिं वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ई । अंग । वेद । अस्य । वामस्य । निऽहितं । पदं । वेरिति वेः ।

शीर्ष्णः । क्षीरं । दुहते । गावः । अस्य । वृत्रिं । वसानाः । उदकं । पदा । अपुः ॥ ७ ॥

इहेदानोमीमेतद्वक्ष्यमाणं तत्त्वमंग चिप्रमविचारेण ब्रवीतु । कः । यो वेद सः । कीदृशं तत् । अस्य पुरतो दृश्यमानस्य वामस्य वननीयस्य वेगंतुरादित्यस्य पदं सर्वैर्गतं स्वरूपं निहितं गूढं वर्तते । किंचास्यादित्यस्य शीर्ष्णः शिरोवदुन्नतस्य सर्वेषामुत्कृष्टस्य वा गावः केचन वर्षकालीना रश्मयः क्षीरमुदकं दुहते । चरन्ति । वस्त्रं । रूपनामैतत् । रूपं वसाना आच्छादयंतोऽतिविस्तरेण तेजसा तपंतः केचनास्य गावो रश्मय उदकं स्वरूपं पदा स्पर्शैर्नव मार्गेणापुः । पिबन्ति । भूमिं निरुदकां कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्य स्वरूपं ब्रवीत्वित्यन्वयः ॥

माता पितरं मृत आ बभाज धीत्यग्रे मनसा सं हि जग्मे ।

सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वंत इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

माता । पितरं । ऋते । आ । बभाज । धीती । अग्रे । मनसा । सं । हि । जग्मे ।

सा । बीभत्सुः । गर्भरसा । निऽविद्धा । नमस्वंतः । इत् । उपऽवाकं । ईयुः ॥ ८ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी पितरं पालकं दुलोकं तत्स्थं । दुलोकस्थमादित्यमित्यर्थः । तमा बभाज । आभजते । किमर्थं । ऋत उदके यज्ञे वा निमित्तभूते सति । केन द्वारेण । धीती धीत्या कर्मणा यागादिरूपेण । स्वकीयेनाज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः । अग्रे ततः पूर्वं पिता च मनसास्यामभिप्रायवता चेतसा सं जग्मे हि । संसिष्टो वर्तते खलु । वृष्टिमकरोदित्यर्थः । अनंतरं सा माता बीभत्सुर्गर्भबंधनेच्छावती गर्भरसा गर्भरसेन गर्भोत्पत्तिनिमित्तेन रसेन निविद्धा नितरां विद्धासीत् । यद्वा । गर्भे रस ओषध्याद्युत्पादनसमर्थमुदकं यस्याः सा तादृशमुदकेनात्यंतं क्लिप्ता निविद्धा कृषीवलैर्हलमुखेन नितरां विदारिता भवति बीजावापार्थं । अत्रायं समाधिः । या काचन योषिदपत्न्यार्थं स्वपतिं युवानं यौति स च तस्यामनुरागयुक्तः संगतो भवति सा चांतर्भवती सती पुत्राञ्जनयतीति तद्वद्वापि । अनंतरं नमस्वंत इद्वावित्रीहिप्रियंवाद्यन्नवंत एवोपवाकमुपेत्य वचनं परस्परं सम्यगभिवृद्धानि सस्यानीति वचनमीयुः । प्राप्तुवन्ति । यद्वा । हविर्लक्षणान्नवंत उपेत्य वचनं प्रेषादिरूपमीयुः । वृष्टौ सत्यां सस्यादिद्वारा यागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥

युक्ता मातासीद्भुरि दक्षिणाया अतिष्ठद्गर्भो वृजनीष्वंतः ।

अमीमेद्वत्सो अनु गामपश्यद्विश्वरूपं त्रिषु योजनेषु ॥ ९ ॥

युक्ता । माता । आसीत् । धुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भः । वृजनीषु । अंतरिति ।

अमीमेत् । वत्सः । अनु । गां । अपश्यत् । विश्वरूपं । त्रिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

माता । निर्मायतेऽस्मिन्भूतानीति माता द्यौः । दक्षिणाया अभिमतपूरणसमर्थायाः पृथिव्या धुरि निर्वहणे युक्तासीत् । वर्षणाय समर्थाभूदित्यर्थः । कथमिति तदुच्यते । गर्भो गर्भस्थानीय उदकसंघो वृजनीषूदकवत्सु मेघपंक्तिष्वंतर्मध्येऽतिष्ठत् । तिष्ठति । अनंतरं वत्सः पुत्रस्थानीय उदकसंघस्त्रिषु योजनेषु मेघरश्मिवायुषु संयुक्तेषु सत्स्वमीमेत् । वर्षणसमये शब्दयति । अनंतरं विश्वरूपं विश्वरूपवतीं गामन्वपश्यत् । अनुक्रमेण पश्यति । वर्षतीत्यर्थः । यद्वा । त्रिषु योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वर्षणाय गां भूमिं प्रत्यमीमेत् । अनंतरं सर्वो जनोऽनुक्रमेण विश्वरूपं सस्यादिभिर्नानारूपवतीं भूमिमपश्यत् । पश्यति ॥

तिस्रो मातृस्त्रीन्पितृन्बिभ्रदेक ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लापयन्ति ।

मंचयन्ते दिवो अमुष्यं पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वां ॥ १० ॥

तिस्रः । मातृः । चीन् । पितृन् । बिभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । न । ई । अवं । ग्लपयन्ति ।

मंचयन्ते । दिवः । अमुष्यं । पृष्ठे । विश्वऽविदं । वाचं । अविश्वऽमिन्वां ॥ १० ॥

एकः प्रधानभूतोऽसहायो वा पुत्रस्थानीय आदित्यः संवत्सराख्यः कालो वा तिस्रो मातृः सस्यवृद्धा-
दुत्पादयित्रीः । चित्वादिलोकत्रयमित्यर्थः । तथा चीन्पितृजगतां पालयितृल्लोकत्रयामिमानिनोऽपिवायु-
सूर्याख्यान्विभूतं सन्नूर्ध्वस्तस्थौ । उन्नतोऽत्यन्तदीर्घस्तिष्ठति भूतभविष्यदाद्यात्मना । सूर्यपक्षे सर्वेभ्य उन्नतः । ईमेन
नाव ग्लपयन्ति । ग्लानिं नैव कुर्वन्ति । न हि काल आदित्यो वान्येन पराभूयते । दिवः पृष्ठे बुलोकस्योपर्यंत-
रिति मन्त्रयन्ति । गुप्तं परस्परं भाषते देवाः । किं । विश्वविदं विश्ववेदनसमर्था विश्ववेदनीयां वाविश्वमिन्वाम-
सर्वथापिनीं वाचं गर्जितलक्षणां । अमुष्यादित्यस्य संबंधिनीं मन्त्रयन्त इत्यर्थः ॥ ॥१५॥

द्वादशारं नहि तज्जराय वर्वन्ति चक्रं परि द्यामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्युः ॥११॥

द्वादशऽअरं । नहि । तत् । जराय । वर्वन्ति । चक्रं । परि । द्यां । ऋतस्य ।

आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अत्र । सप्त । शतानि । विंशतिः । च । तस्युः ॥११॥

ऋतस्योदकस्य सत्वात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनःपुनःक्रमणशीलं मंडलाख्यं रथचक्रं वा वर्वन्ति । पुनः-
पुनर्वर्तते । संचरति । कुत्र । द्यां परि बुलोकस्यांतरिक्षस्य परितः । कीदृशं तत् । द्वादशारं द्वादशसंख्याकमेषा-
दिराश्यात्मकैर्मासात्मकैर्वारै रष्टांगावयवैर्युक्तं । किंच तच्चक्रं नहि जराय नैव खलु जरायै भवति । हे अग्ने
सर्वदागमनयुक्तादित्य । यद्वा । अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमानत्वादसावप्यभिरित्युच्यते । अत्रास्मिंस्त्व-
दीये चक्रे मिथुनासः स्त्रीपुंसरूपेण परस्परं मिथुनभूताः सप्त शतानि विंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकाः
पुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनां दुःखाच्चातारो बाहोरात्ररूपास्तस्युः । तिष्ठन्ति । निप्यद्यन्ति । षष्ठ्यधिकशतत्र-
यसंख्याकान्यहानि तावत्य एव रात्रय इत्येवं तद्विभागः । सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः स
एषोऽहःसंमानः । ऐ० आ० ३. २. १. । इत्यारण्यकं ॥

पंचपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणं ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षठ्ठर आहुरर्पितं ॥१२॥

पंचऽपादं । पितरं । द्वादशऽआकृतिं । दिवः । आहुः । परे । अर्धे । पुरीषिणं ।

अथ । इमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणं । सप्तऽचक्रे । षट्ऽअरे । आहुः । अर्पितं ॥१२॥

पंचपादं पंचसंख्याकर्त्वात्मकपादोपेतं । एतद्वैमंतशिर्षिरधोरिकत्वाभिप्रायं । पितरं सर्वस्य ग्रीणयितारं
द्वादशाकृतिं द्वादश मासा एवाकृतयो यस्य तादृशं पुरीषिणं वृध्युदकेन तद्वतं ग्रीणयितारं वा । पुरीषमित्यु-
दकनाम । उक्तलक्षणं संवत्सरचक्रं दिवो बुलोकस्य परेऽर्धे । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं । परस्मिन्नर्धेऽंतरिक्षलक्षणे
ऽवस्थित आदित्य इत्यर्थः । तस्मिन्नर्पितमाहुः । एतदुत्तरत्र स्थितमन्त्रायनुषज्यते । यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनं अतः
संवत्सरं सूर्यायत्तमाहुः इत्यर्थः । अथेमेऽपि चान्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः । किमिति । उपरे । उपरमंते
ऽस्मिन् उपरताः प्राणिनोऽचेति वोपरः संवत्सरः । तस्मिन्कीदृशे । सप्तचक्रे । सप्तादित्यरश्मयस्तद्वारेण चक्र-
स्थानीया यस्य स तथोक्तः । यद्वा । अयनर्तुमासपचाहोरात्रिमुहूर्तानि सप्त सप्त चक्राणि पुनःपुनःक्रममाणाणि
यस्य तादृशे । षठ्ठरे षडृतव एवारा नाभौ प्रवृत्ताः संबद्धा यस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे विचक्षणं विवि-
धदर्शनकरमादित्यमर्पितमाहुः । एतदुक्तं भवति । अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपभिन्नगतिस्त्रीव्रमंदादिभावस्य च
कालाधीनत्वान्तदधीनमाहुः । अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तत्व-
माहुः इति ॥

पंचारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्युर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तपते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥१३॥

पंचऽअरे । च॒क्रे । प॒रिऽवर्त॑माने । तस्मिन् । आ । त॒स्थुः । भुव॑नानि । विश्वा ।
तस्य । न । अ॒क्षः । त॒प्यते । भूरि॑ऽभारः । स॒नात् । ए॒व । न । शी॑र्यते । सऽनाभिः ॥ १३ ॥

पंचरे पंचतुरूपैरैर्युक्ते चक्रे संवत्सरात्मके परिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेण पुनः पुनरावर्तमाने सति तस्मिन्कालचक्रे विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वर्तन्ते इत्यर्थः । किंच तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानो ऽहो भूरिभारः सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि न तप्यते । न पीड्यते । किंच सनादेव सनातन एव सनाभिः समाननाभिकः सर्वदैकरूपनाभिरसौ न शीर्यते । न भिद्यते । यथा लौकिकरथाहो भरेण भग्नो भवति अक्षघातेन च नाभिर्विवृता भवति तद्वदत्रापि नास्तीत्यर्थः ॥

सने॑मि च॒क्रम॒जरं॑ वि वावृ॑त उ॒त्ताना॑यां द॒श यु॒क्ता व॑हन्ति ।
सूर्य॑स्य चक्षू॒ रज॑सैत्यावृ॑तं तस्मिन्ना॒र्पिता॑ भुव॑नानि विश्वा ॥ १४ ॥
सऽने॑मि । च॒क्रं । अ॒जरं । वि । व॒वृते॑ । उ॒त्ताना॑यां । द॒श । यु॒क्ताः । व॑हन्ति ।
सूर्य॑स्य । चक्षूः । रज॑सा । ए॒ति । आऽवृ॑तं । तस्मिन् । आ॒र्पिता॑ । भुव॑नानि । विश्वा ॥ १४ ॥

सनेमि समाननेम्येकप्रकारवह्निर्वलयमक्षीणनेमि चक्रं संवत्सराख्यमजरं सदातनमपि जरारहितं वि ववृते । पुनः पुनर्विशेषेण वर्तते । उत्तानायां मूर्ध्वतनायामीषायासुपरिविस्मृतभूम्यां वा दशेंद्रादयः पंच लोकपाला निषादपंचमाश्वत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा मिलित्वा दशसंख्याका युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्ता वहन्ति । निर्वहन्ति । कृत्स्नं जगन्निर्वहन्तीत्यर्थः । तन्निर्वाहार्थत्वात्कालस्य । किंच सूर्यस्यादित्यस्य चतुः स्थानस्वभावं सर्वस्य चतुःस्थानोयं वा मंडलं । चतुः स्थातिर्वा चष्टेर्वैति निरुक्तं । ४. ३. । रजसा वृथ्युदकेनावृतं व्याप्तमेति । गच्छति । उदकं रज उच्यत इति यास्तः । नि० ४. १९. । तादृशे मंडले विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातान्यार्पिता । अर्पितानि । तदधीनत्वात्तेषां ॥

सा॒कं॒जानां॑ स॒प्रथ॑माहुरे॒कजं॑ ष॒ष्ठिद्य॒मा ऋ॒षयो॑ दे॒वजा॑ इति ।
तेषा॑मि॒ष्टानि॑ वि॒हितानि॑ धाम॒शः स्था॒चे रे॒जंते॑ वि॒कृतानि॑ रूप॒शः ॥ १५ ॥
सा॒कं॒ऽजानां॑ । स॒प्रथ॑म । आ॒हुः । ए॒कऽजं॑ । ष॒ट् । इत् । य॒माः । ऋ॒षयः॑ । दे॒वऽजाः॑ । इति॑ ।
तेषां॑ । इ॒ष्टानि॑ । वि॒हितानि॑ । धाम॒शः । स्था॒चे । रे॒जंते॑ । वि॒कृतानि॑ । रूप॒शः ॥ १५ ॥

साकंजानामेकस्मादादित्यात्सहोत्पन्नानां सप्तममृतं ॥ षट् च च्छंदसि । पा० ५. २. ५०. । इति षट् ॥ एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः । चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसंताद्याः षडृतवो भवन्ति । अधिकमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्तुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति मंतव्यं । अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः । तै० सं० ६. ५. ३. ४. । इति श्रुतिः । तदेवोच्यते । षड्विद्यमाः । इच्छब्द एवकार्थः । षडेवर्तवो मासद्वयरूपा ऋषयो गंतारः । ते च देवजा देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः । सप्तमाधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवभावः । निःसूर्योऽधिकमासो मंडलं तपते रवेरित्यादिस्मृतेः । तस्मात् षडेव देवजाः अदेवज एकः । तेषामृतूनां स्वरूपाणीष्टानि सर्वलोकाभिमतानि धामशस्तत्स्थानि विहितानि पृथक् पृथक् स्थापितानि रूपशो रूपभेदेन विकृतानि विविधाकृतियुक्तानि । स च रूपभेदसैत्तिरीयैरास्मातः । स रसमह वसंताय प्रायच्छब्दं धीष्माद्येत्यादि । तै० सं० ७. २. १०. १. । स्थाचेऽधिष्ठाचे तदर्थाय रेजंते । चलन्ति । जगद्व्यवहाराय पुनः पुनरावर्तन्ते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

स्त्रियः स॒तीस्ताँ॑ उ॒ मे पुंस॑ आ॒हुः प॒श्यद॑स्र॒खान्न॑ वि चै॒तद॑धः ।
क॒विर्यः॑ पु॒त्रः स॒ ईमा॑ चि॒केत॑ य॒स्ता वि॒जाना॑त्स पि॒तुष्पि॑तास॒त् ॥ १६ ॥

स्त्रियः । सतीः । तान् । ऊं इति । मे । पुंसः । आहुः । पश्यत् । अश्रणऽवान् । न ।

वि । चेतत् । अंधः ।

कविः । यः । पुत्रः । सः । ई । आ । चिकेत । यः । ता । विऽजानात् । सः । पितुः ।

पिता । असत् ॥ १६ ॥

मे मदीया या दीधितयः स्त्रियः संस्त्यानवत्यो योषितः सतीः सत्यः । योषिद्वदुदकरूपगर्भधारणा-
त्स्त्रीत्वं । एषां रश्मिनामाविष्टलिंगत्वात्स्त्रीलिंगता । तानु तान्रश्मीनेव पुंस आहुः । प्रभृतवृथ्युदकसेतुन्पु-
षानाहुः । प्रतिनिर्देशापेक्षया पुंलिंगता । अमुमर्थमत्यंतनिगूढमन्त्रणान् ज्ञानदृष्ट्युपेतः कश्चिन्महान्पश्यत् । जा-
नाति । अंधोऽतथारूपः स्थूलदृष्टिर्न वि चेतत् । न विचेतयति । न जानाति । किंच यः कविः क्रांतदर्शी पुत्रः
स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनां पुत्रस्थानीयः पुरु जगतां चाता वृथ्युदकलक्षणोऽस्ति स ईं स एव पुत्रः । यद्वा ।
ईमेनमर्थं । स्त्रीणां सतीनां पश्चात्पुरुषभावमा चिकेत सर्वतो जानाति । पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति
नान्यः । यः कश्चित्ता तानि विजानात् स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् स पितुः पितासत् । पिता वृथ्या
जगत्यालको रश्मिसमूहः । तस्यापि पितादित्यः स भवति । आदित्य एव भवतोत्तर्यः । यद्वा । लौकिकोक्ति-
रियं । यस्तानि जानाति स एवं भवति । स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति । पुत्रपौत्रादि-
सहितश्चिरकालं जीवो भवति । इत्यधिदैवतं ॥ अथाध्यात्मं । या इदानीं स्त्रियः सतोः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहुर्लौ-
किकाः तानु तानेव मे मह्यं पुंसः पुरुषानाहुः । प्रतिपादयति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यस्यान्यभावः उच्यते । एकस्यैव
निरस्यसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्देहावस्थानमात्रेण तत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः । श्रूयते हि । त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं
कुमार उत वा कुमारी । श्वे० उ० ४. ३. । इत्यादि । स्त्रीत्वं पुंस्त्वं चोभयमपि वस्तुतो नास्तीत्युक्तं भवति ।
श्रुतिरपि तदभावं बोधयति । नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स चोच्यते
। श्वे० उ० ५. १०. । इति । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किंच पुत्रो वयंसाह्योऽपि यः कविः क्रांतप्रज्ञो ज्ञानी स्यात्
ईमिममर्थं स विचिकेत । जानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनस्ता तानि स्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि यो विजानात्
औपाधिकानि जानीयात् स पितुः स्तोत्रादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पितासत् । पितृवत्पूज्यो भवति । उक्तमर्थ-
मभिप्रेत्य तांडकब्राह्मणं । शिशुर्वा आंगिरसो मंचकतां मंचकदासीत् स पितृन् पुत्रका इत्यामंचयतेत्युपक्रम्य ते
देवानपृच्छत् ते देवा अब्रुवन्नेष वाव पिता यो मंचकदिति । तां १३. ३. २४. । मंचद्रष्टुरेव किल पितृत्वं
तत्त्ववित् पितुः पितासदिति किमाश्चर्यमित्यभिप्रायः ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदस्थात् ।

सा कद्रीची कं स्विदधं परागात्कं स्वित्सूते नहि यूथे अंतः ॥ १७ ॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सं । बिभ्रती । गौः । उत् । अस्थात् ।

सा । कद्रीची । कं । स्वित् । अर्धं । परा । अगात् । कं । स्वित् । सूते । नहि । यूथे ।

अंतरिति ॥ १७ ॥

अत्रापौ ह्यमानाहुतिर्गौरूपेण स्तूयते । गौर्गौरूपा गमनशीलैषाहुतिसंघेन पोथं वत्सं वत्सस्थानीयम-
प्तिमवोऽवस्तादधोदेशे परेण पदा पादद्वयेन स्वावयवेनाकृष्य बिभ्रती धारयंती तथा परः परस्तादुपरिदेशे
एनानेनावरेण च पदा पादद्वयेनाकृष्य तमेव वत्सं बिभ्रत्युदस्थात् । सूर्यं प्रत्युत्तिष्ठति । अपौ प्रास्ताहुतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । मनु० ३. ७६. । इति स्मृतेः । अथैवं कृतवतो साहुतिः कद्रीची क्व गतेत्यनिश्चयगमना ।
आदित्यं प्राप्तवतीत्यर्थः । कं स्वित् कं फलभाजं पुरुषं प्रत्यर्धमर्धमार्गमागत्य । यद्वा । अर्धमृजं । परागात् ।
परागच्छति । आगत्य च क्व स्वित्सूते । कुत्र प्रदेशे फलमुत्पादयति । नहीतरगोवदियं यूथेऽंतः सजातीयगोमध्ये
सूते । साधारणेन यत्रकचित्त सूते अपि तु कश्चिदनुष्ठातरि । अतः स महान् को नु खल्विति । यद्वा ।

आदित्यरश्मिसमूह एव गोरूपेण स्तूयते । गौरुत्तलक्षणा रश्मिरूपा गौरवत्सं वत्सवद्द्रक्षणीयं यजमानमुक्त-
क्रमेण बिभ्रत्युदस्थात् । अथ तथा कृत्वा सा कद्रीचदृशगमना सती कं स्विर्धर्मृद्वर्धस्थानभाजं वा कं स्वि-
त्युरुषमादित्यं परागात् । अप्रतिनिवृत्ता गता । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरिक्कोऽधि-
वासः । सु० उ० १. २. ५. इति श्रुतेः । तथा कृत्वा च क्व स्विस्तूते । कस्मिन्निद्रादिलोके जनयति । न सर्वत्र ।
शिष्टं समानं ॥

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेदं पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वोचदेवं मनः कुतो अधि प्रजातं ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरं । यः । अस्य । अनुऽवेदं । परः । एना । अवरेण ।

कविऽयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवं । मनः । कुतः । अधि । प्रऽजातं ॥ १८ ॥

अवोऽवस्तात्स्थितमस्य पितरमेतल्लोकपालकमग्निं परेणादित्वेन सह योऽनुवेद अनुक्रमेण जानाति तथा
परः परस्तात्स्थितमादित्यमस्य पितरं पालकं । सोऽपीममेव लोकं वृथादिना पालयति । तादृशमादित्यमेना-
नेनावरेणाग्निना सह योऽनुवेद अग्न्यादित्यौ व्यतिहरिणोपास्ते । यद्वा । अभिभूतरजस्तमस्कानुद्बुद्धसत्त्वौ अत
एव स्वाधीनमायवित्तविकल्पेन बाधिगच्छति । स तादृशः पुरुषः कवीयमानः कविवदाचरन् क्रांतदर्शित्वमा-
त्मनः ख्यापयन् क इहास्मिँल्लोके प्र वोचत् । प्रव्रवीति । किंच देवं द्योतमानं देवविषयमलौकिकं वा मनः कुतः
कस्माददृष्टविशेषादध्याधिक्येन प्रजातं । उत्पन्नं । उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः ॥

ये अर्वाचस्ताँ उ परांच आहुये परांचस्ताँ उ अर्वाच आहुः ।

इंद्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

ये। अर्वाचः। तान्। ऊं इति। परांचः। आहुः। ये। परांचः। तान्। ऊं इति। अर्वाचः। आहुः।

इंद्रः। च। या। चक्रथुः। सोम। तानि। धुरा। न। युक्ताः। रजसः। वहन्ति ॥ १९ ॥

ये सूर्यसोमयोश्चक्रे वर्तमाना रश्मयो ग्रहादयश्च तत्परिभ्रमणवशेनार्वाचोऽर्वागंचना अधोमुखाः संति
ताँ उ तांच पराच आहुः । पराङ्मुखांचनानूर्ध्वानाहुः कालविदः । तथा प्रथमं ये परांचः परागंचनाः ताँ
उ तानेवार्वाच आहुः । हे सोम त्वमिंद्रः परमेश्वर इरां भूमिं वृथा धारक आदित्यः । यद्वा । द्वादशादि-
त्यानां मध्य इंद्रोऽधिकः । विवस्वदिंद्रयुता इत्युक्तत्वादयमपींद्रः । स च युवां या यानि मंडलपरिभ्रमणानि
चक्रथुः कृतवन्तौ तानि रजसो रंजनात्मकस्य लोकस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ लोकं वहन्ति । निर्वहन्ति । तत्र दृष्टांतः ।
धुरा शकटादौ धुरि युक्ताः संबद्धा अश्वादयो यथा धुरं वहन्ति तद्वत् । यद्वा । एतत्पूर्वार्धे दृष्टांतितं । धुरा
युक्ताः । धुरि स्थितं चक्रमपि धुरश्चेन्नोच्यते । तत्र युक्ताः समर्पिताः पुरुषास्तत्परिभ्रमणवशेनार्वाचोऽपि
परांचः परांचोऽर्वाचो भवन्ति तद्वत् ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वन्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुऽपर्णा । सऽयुजा । सखाया । समानं । वृक्षं । परि । सस्वजाते इति ।

तयोः । अन्यः । पिप्पलं । स्वादु । अन्ति । अनश्नन् । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टांतेन जीवपरमात्मानौ स्तूयते । यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ
सयुजा समानयोगौ सखाया समानस्थानौ समानं वृक्षं परि षस्वजाते एकमेव वृक्षं परिषस्वजाते आश्रयतः

तयोरन्य एकः पिप्पलं पङ्कं स्वादुतरमस्ति अपरोऽनश्नन्नमि चाकशीति अभिपश्यति तद्वत् द्वौ सुपर्णस्थानीयौ चैवज्ञपरमात्मानौ सयुजा समानयोगौ । योगो नाम संबंधः स च तादात्म्यलक्षणः । स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य परमात्मनः स तदात्मा । एवमन्यस्यापि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः । एवमेकस्वरूपावित्यर्थः । अनेन भास्करमतानुसारिणोऽतिरेकिनाम्नो जीवात्मा परमात्मनो नान्यः स च परमात्मा जीवादन्यो नानाजीवाश्रयणादिति मतं निरस्तं भवति । ननु संबंधो द्विष्टः स च पक्षिणोरेव भेदमपेक्षते अतः कथमैकात्म्यमिति न । औपाधिकभेदं वास्तवभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः । अत एव सखायौ समानस्थानी नान्यस्थानी । नन्वेकस्य यादृशं स्थानं तादृशमेवान्यस्येति व्युत्पत्त्या भेदः स्फुटं प्रतिभाति कथं तादात्म्यमुच्यत इति न वक्तव्यं । नात्र परस्परं दृष्टान्तदाष्टांतिकभावः । अपि तु यस्य यादृशं स्थानं स्फुरणं परमात्मनः तदेव स्थानमितरस्यापि जीवात्मन इति सखायावित्युच्यते । एकरूपप्रकाशावित्यर्थः । अत उपपन्नमैकात्म्यं । अनेन वास्तवभेदोऽपि निरस्तः । समानं वृक्षं परि ष्वज्जाते इत्यत्र यथाश्रयांतराभावादुभयोरैकाश्रयत्वमभ्युपगंतव्यं तद्वत्सयुजा सखायितुभयत्रायेकयोगस्थाने आश्रयणीये । वृक्ष्यत इति वृक्षो देहः । स चोभयोः समान एक एव । जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना हृष्टैर्महाभूतैरारब्धत्वात्तत्सोपलब्धिस्थानत्वाच्चोभयोरपि समानः । तादृशं समानं वृक्षं परि ष्वज्जाते । परिष्वजतः । आश्रयतः । न च जीवस्य वस्तुत ईश्वरत्वे कथं जीवबुद्ध्या संसारशोकाविति वाच्यं तयोर्मोहकृतत्वात् । तथा चाथर्वणिका अनुमंत्रमाम्नायास्य संदेहनिवर्तकमुत्तरं मंत्रमेवमामनंति । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीश्या शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः । मुं० उ० ३. १. २. इति । अस्यायमर्थः । एक एव शरीरे पूर्णः पुरुषः परमात्मा निमग्नो निगूढः सन् स्वयमपीश्वरोऽप्यनीशत्वबुद्ध्या मुह्यमानो मूढः सञ्जोचति । संसारोऽहं कर्ता सुखी दुःखीति जननमरणे अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यतृप्तमन्यं संसारशोकातीतमीशं परमेश्वरं पश्यति स्वानन्यतया साक्षात्करोति । तदा वीतशोको देहाद्व्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापत्रयः सन्नस्य महिमानमिति । निरस्तसमस्तौपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वत्र्यसर्वज्ञत्वादिमहिमानमिति । एति । प्राप्नोति । न च तद्भावनाप्तौ तन्महिमा प्राप्यते । अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । तस्माद्वस्तुत एक एव । भेदस्तु मोहकृत इति प्रसिद्धं । अनुभवदशायां लौकिकबुद्ध्या भेदमभ्युपेक्ष्योच्यते । तयोरन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभूतमस्ति । भुंक्ते । यस्य यदुपार्जितं तत्तस्य स्वादु भवति । अन्यः परमात्मानश्चाप्यप्राप्तकामत्वेनाभुञ्जानः सृष्टाया अभावात् । आप्तकामस्य का सृष्टेति स्मृतेः । तस्माद्वास्तवभेदमुपजीव्य तयोरन्य इत्युक्तं । वस्तुतस्त्वनीश्या शोचति मुह्यमान इत्युक्तत्वादभेद एव । तादृशः परमात्मा स्वात्मन्यध्यस्तं जगत्साक्षित्वेनेच्छति । अत्र द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारवित्यादि निरुक्ते गतमस्य मंत्रस्य व्याख्यानमनुसंधेयं । नि० १४. ३०. ॥ ॥ १७ ॥

यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरंति ।

इतो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥ २१ ॥

यत्रा सुपर्णाः । अमृतस्य । भागं । अनिऽमेषं । विदथा । अभिऽस्वरंति ।

इतः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः । पाकं । अत्र । आ । विवेश ॥ २१ ॥

यत्रादित्यमंडले सुपर्णाः सुपतनाः शोभनगमना रश्मयोऽमृतस्रोदकस्य भागं भजनीयमंशमादायानिमेषमनवरतं विदथा वेदनेन ज्ञानेनास्माभिरेवं कर्तव्यमिति बुद्ध्याभिस्वरंति अभिप्रापयंति । यच्च विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्त्रेणः स्वामी तथा तस्यैव गोपा गोपायिता रचिता । अयमादित्यः स परमेश्वरो धीरो धीमान् प्राणनृपहृबुडियुक्तः सन् मा मां पाकं पक्त्वमपक्वप्रक्षमचास्मिन्स्वकीयमंडले आ विवेश । प्रवेशयति । अत्रास्मदीये देहे वा नियामकतया प्रविष्ट इत्यधिदैवतपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यत्र यस्मिन्नात्मनि सुपर्णाः शोभनपतनानि स्वस्वामिना गमनकुशलानींद्रियाणि चक्षुरादीन्यमृतस्य भागं । अत्र विषयाविज्ञ-चैतन्यममृतमित्युच्यते । तस्य भागं भजनीयं स्वस्वामिना निमेषरहितमनारतं विदथा वेदनेन वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येनावरुद्धान्यभिस्वरंति अभिप्रापयंति आवरणापगमनेन स्फोरयंति । किंच यस्मिन्नः स्वाम्यस्य देहस्य विश्वस्य भुवनस्य गोपा गोपायिता रचिता । यद्वा । विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य स्वाम्यस्य देहस्य गोपाः ।

अनेन तत्त्वपदार्थयोरेकत्वं प्रतिपादितं भवति । स परमेश्वरो धीरः समाधिनिष्ठः सर्वदाविक्रियो मा मां पाकं परिपक्वमनस्कं यागदानादिनापगतजस्तमस्कत्वेन दर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वोद्भूतमनस्कं मामा विवेश । उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः । यद्वा । अपरिपक्वमना अहं पूर्वमज्ञानदशायां मदस्य ईश्वरोऽस्तीत्यविद्वान् ततः परमस्ति कश्चित्सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यः ॥ इति निश्चित्य पञ्चाङ्गुशस्त्राभ्यां स एवाहमस्मीति मत्वा एवं पारंपर्येणावगत्यासंभावनाविपरीतभावने व्युत्सव भावनाया साक्षात्कृत्य परिपूर्णः परमात्माभूवमित्यर्थः । अयमेव स मा धीरः पाकमत्रा विवेशेत्यनेनोच्यते । परमात्मनः सर्वत्र व्याप्तत्वात्प्राप्तिरेव नोपपद्यते संप्रत्यत्र प्राप्तिर्द्विविधा प्राप्तिप्राप्तिरप्राप्तिप्राप्तिश्चेति । प्राप्तिस्थापि कंठे चामीकरन्यायेनावरणाज्ञानहानद्वारेण प्राप्तिरुपपद्यते । अस्य मंत्रस्य यन्निर्गतं यत्र सुपर्णाः सुपतना आदित्यरश्मय इत्यादिकं तदत्र द्रष्टव्यं । नि० ३. १२. ॥

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवन्ते चाधि विश्वे ।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वादु अये तन्नोन्नशत् पितरं न वेद ॥ २२ ॥

यस्मिन् वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुवन्ते । च । अधि । विश्वे ।

तस्य । इत् । आहुः । पिप्पलं । स्वादु । अये । तत् । न । उत् । नशत् । यः । पितरं ।
न । वेद ॥ २२ ॥

अत्र वृक्षस्वरूपकल्पना । अधिदैवमादित्यमध्यात्ममात्मानं च प्रशंसति । यस्मिन्नादित्ये वृक्षे वृक्षवत्सर्वफलाश्रयभूते मध्वदः । मध्वित्युदकनाम । तददतीति मध्वद उदकस्यात्तारः सुपर्णाः सुपतना रश्मयो निविशन्ते प्रविशन्ति रात्रौ सुवन्ते च पुनरुदयकाले प्रकाशं जनयन्ति च ॥ इति । कुच । अधि विश्वे विश्वस्योपरि । तस्यादित्यवृक्षस्य पिप्पलं पालकं फलं स्वादु रसवदय उपर्युपासनानंतरमाहुः । कथयन्ति तत्त्वविदः । यद्वा । सर्वस्याधुपरि वर्तमानमाहुः । ईदृशं पितरं जगतः पालयितारं यो नरो न वेद नोपास्ते स तन्नोन्नशत् । नशतिर्गतिकर्मा । तत्फलं न प्राप्नोति । वेदितुस्त्वये पिप्पलमाहु रित्यर्थः । इत्यधिदैवपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यस्मिन्परमात्मानि वृक्षे वृक्षवन्नमनादिरहितेऽविक्रिये सुपर्णाः शोभनगमनानीन्द्रियाणि मध्वदो मधुनो ज्ञानस्यात्तुणि । तज्ज्ञानेन ज्ञानभांजीत्यर्थः । निविशन्ते स्थापकाले स्वस्वविषयेभ्यः प्रतिनिवृत्तान्यात्मनिवृत्त्या लीयन्ते पुनः प्रबोधकालेऽधि विश्वे विश्वस्योपरि सुवन्ते च उद्यन्ति । स्वादुत्वं इत्यर्थः । तस्य परमात्मनः पिप्पलं पालकं संसारत उद्धारकं स्वादास्वादनीयममृतत्वलक्षणं ज्ञानं । यत्फलास्वादेन पुनः क्षुत्तृष्णाशोकमोहजरामरणादयो न भवन्ति तद्धि स्वादुतमं । इतरस्वर्गादिफलानि पुनर्जननाद्यापादकत्वादापातस्वादूनि । तत्फलमये स्वरूपज्ञानोत्तरकालमाहुः । यः पुमान् पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारमात्मानं वा न वेद न जानाति गुरुशास्त्रात् स तत्फलं नोन्नशत् । न प्राप्नोति । अत आत्मानं यो वेद स एव तन्नोन्नशत्फलं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । चर्मवदाकाशं । श्वे० उ० ६. २०. । इत्यादिश्रुतेर्ज्ञानादन्योपायस्यामृतत्वप्राप्तिं निवारयति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकानुज्ञाप्राप्तिमाह । तस्मादीदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भूयासमित्यर्थः ॥

यज्ञाय चैधि गायत्रमाहितं चैष्टुभावा चैष्टुभं निरतक्षत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इहद्विदुस्ते अमृतत्वमानशुः ॥ २३ ॥

यत् । गायत्रे । अधि । गायत्रं । आऽहितं । चैष्टुभात् । वा । चैष्टुभं । निऽअतक्षत ।

यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितं । पदं । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमृतऽत्वं ।

आनशुः ॥ २३ ॥

गायत्रे अधि गायत्रमाहितं । प्राथम्यात्सर्वैः स्तुत्यत्वाच्च गायत्री भूः । तदीयं स्थानं गायत्रं । अधुपरि तत्र गायत्रमाग्नेयं पदमाहितं । प्रथमसृष्टत्वात् गायति त्रायते चेति व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखाद्गायत्र्या सहोत्पन्नत्वाद्भक्त्याग्निरपि गायत्रः । गायत्रोऽपिः । तै० सं० २. २. ५. ५. । इति श्रुतेः । भूम्यामग्निः स्थापित इति यदस्ति । तथा त्रैष्टुभाद्वितीयत्वादृष्टिपर्जन्यविवुद्रूपत्रिस्तोमयुक्तादंतरिचात् त्रैष्टुभं स्तोमयुक्तमूर्ध्वाधस्तिर्यगल-
क्षणस्तोमत्रयोपेतं वायुं निरततत साधु संपादितवंतो देवा इति यदस्ति । वायवा जगति सर्वैर्गतव्य उद्ग-
ततमे वा तृतीयभूते द्युलोके जगद्गमनशीलमादित्याख्यं पदमाहितमिति यदस्ति । तदिदं त्रिषु स्थानेषु त्र्या-
णामग्न्यादीनां पदाधानं य इव एव नरा विदुः जानन्ति त एवामृतत्वमानशुः । अमरणरूपं पदमाप्नुवन्ति ।
इत्यधिलोके ॥ अथाधियज्ञं । गायत्रे प्रातःसवनेऽधुपरि गायत्रं छंदः पदमाहितमिति यत् । तथा त्रैष्टुभात्मा-
ध्यंदिनात्सवनान्त्रैष्टुभं छंदो निरततत तत्र आहितमिति यत् । वा किंचित्पर्यः । जगति तृतीयसवने जगज्जागतं
पदमाहितमिति यत् । तत्तादृशं सवनत्रयेषु छंदस्त्रयसंस्थानं ये नरा विदुः यजमाना विदुः जानन्ति तेऽमृतत्वं
ज्ञानानुष्ठानद्वारेण मोक्षमानशुः । आप्नुवन्ति । अथवा गायत्रे प्रातःसवने । त्रिषु सवनेषु छंदस्त्रयपरिमाणात्
सवनान्यपि तत्तच्छंदःशब्देनोच्यते । गायत्रं प्रातःसवनं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनमिति श्रुतेः
। तै० सं० २. २. ५. ५-६. । तादृशं प्रातःसवनेऽधुपरि गायत्रमष्टाक्षरात्मकमाहावप्रतिगररूपं गायत्रं पदमाहितं ।
तद्यथा होता शोसावोमिति त्र्यक्षरेण तथा शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वा-
ष्टाक्षरं संपद्यते । तस्माष्टाक्षरं गायत्रोसदृशं तस्या अपि पादस्याष्टाक्षरत्वात् । इदमेकं प्रातःसवनरूपे गायत्रप-
दप्रतिष्ठापनं । तथा सवनांतेऽपि शंसनानंतरमुक्थं वाचोति चतुरक्षरमाह । ओमुक्थशा इति चतुरक्षरम-
ध्वर्युः । तदष्टाक्षरं संपद्यते । एतदेकं परं गायत्रे गायत्रस्थापनं । तथा त्रैष्टुभात्माध्यंदिनसवनान्त्रैष्टुभमाहावप्र-
तिगररूपं पदं निरततत ऋत्विजः । तद्यथा माध्यंदिनसवने होताध्वर्यो शोसावोमित्याहुयते षडक्षरेण
अध्वर्युश्च शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वैकादशाक्षरं संपद्यते । इदमेकं माध्यंदिनसव-
नादौ त्रैष्टुभे त्रैष्टुभाधानं । तथा सवनांतेऽपि शंसनानंतरमुक्थं वाचि इंद्रायति सप्ताक्षरमाह । अध्वर्युश्चोमु-
क्थशा इति चतुरक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वैकादशाक्षरं संपद्यते । इदमपरं त्रैष्टुभे त्रैष्टुभस्थापनं । तथा
तृतीयसवने होताध्वर्यो शोशोसावोमिति सप्ताक्षरेणाहुयते शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति ।
द्वादशाक्षरं भवति । तदिदं प्रथमं जागते जागतोत्पादनं । तथा पश्चादपि शंसनानंतरमाह उक्थं वाचि इंद्राय
देवेभ्य इति । एतदेवैकादशाक्षरं भवति । अध्वर्युश्चोमित्वैकाक्षरेण प्रतिगृणाति । तदुभयं मिलित्वा द्वादशाक्षरं
भवति । तदिदमपरं जागते जागतपदस्थापनं । एवं त्रिषु छंदःसु त्रिषु गायत्र्यादिसवनेषु गायत्रादिच्छंदस्त्र-
यपदप्रतिष्ठापनं । एतत्सर्वमैतरेयब्राह्मणे देवविशः कल्पयितव्या इति खंडे विस्पष्टमास्मात् । १. ९. । तत्तादृशं
छंदसि छंदःस्थापनं य इत्तद्विदुः य एव जानन्ति त एवामृतत्वमानशुः । प्राप्नुवंत्यनुष्ठानद्वारा । एवमजानंतो
ऽनुष्ठानेनापि फलं न प्राप्नुवंतीत्यर्थः । तस्य साकल्याभावादिति भावः ॥

गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकं ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण । प्रति । मिमीते । अर्कं । अर्केण । साम । त्रैष्टुभेन । वाकं ।

वाकेन । वाकं । द्विऽपदा । चतुऽपदा । अक्षरेण । मिमते । सप्त । वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण गायत्रच्छंदसार्कमर्चनसाधनं मंत्रं प्रति मिमीते । प्रत्येकं परिच्छिनत्ति । अर्को मंत्रो भवति
यदेनेनार्चतीति निरुक्तं । ५. ४. । प्रतिमंत्रं गायत्रेण छंदसोपनिबद्धं करोति । उपलक्षणमेतदन्वेषां छंदसां ।
यद्वा । इतरेषां छंदसामस्यैव चतुस्तुरक्षराधिक्येन तत्तच्छंदोभिः प्रतिमिमीत इत्यर्थः । यद्वा । प्रतिशब्दः
समित्येतस्मिन्नर्थे । छंदोभिर्मन्त्रान् समितं करोतीत्यर्थः । अर्केण साम । उक्तलक्षणेन मंत्रेण साम गायत्ररथंतर-
संज्ञकं साम प्रति मिमीते । नत्वेकं साम तुचे क्रियत इति तिष्ठत्वेकं साम विहितं अतोऽर्कैः सामेति वक्तव्यं
कथमुच्यतेऽर्केणेति न । वस्तुत एव सामैकस्यामृच्याच्छंदः । पश्चादन्योन्यां तदुत्तरयोगायतीत्यतिदेशतः प्राप्तं
तिष्ठषु गानं । अत एव वचनमविरुद्धं । त्रैष्टुभेन वाकं । अत्र त्रैष्टुभादप्यतिरिक्तः प्रदर्शनार्थः । अथवा

अनादेशे सर्वत्र त्रिष्टुभो ग्रहणात्प्राचुर्याभिप्रायेणेदमुक्तं । त्रैष्टुभेन द्विवारत्रिवारावृत्तेन दृचतृचरूपं वाकं वक्तव्यमेकैकं कंदः प्रति मिमीति । अथवा वाकं सूक्तमेतावद्विस्त्रिष्टुब्भिरूपनिबद्धमिदं सूक्तमिति । तादृशेन वाकेन वाकं वर्गमनुवाकं वा मिमीति । कीदृशेन वाकेनेति स विशेष्यते । द्विपदा चतुष्पदा । पादद्वयबद्धविराडादिच्छंदोनिबद्धमंत्ररूपेण चतुष्पदा पादचतुष्टयोपेतनानुष्टुवादिमंत्ररूपेणेति । इयतीभिर्द्विपदाभिर्वर्गः इयतीभिश्चतुष्पदाभिरुपेतो वर्गः । इयद्विपदरूपैर्वाकैः इयच्चतुष्पदरूपैर्वाकैश्च परिमितोऽनुवाक इति । सूक्तपञ्च एतावद्विः सूक्तरयमनुवाक इति । किंचाचरेणाचरेणैव सप्त वाणीर्वागधिष्ठितानि सप्त च्छंदांसि मिमते । निर्माणं कुर्वति । अष्टाक्षरा गायत्री एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरा जगतीति । अक्षरैः पादाः परिमीयन्ते । परिमितिः पादैश्छंदांसि । ततः पादानां कंदसामक्षरं मूलमिति । तथा ऋग्वर्गसूक्तानुवाकादीनां चाक्षरं मूलमित्यक्षरप्रशंसा ॥

जगता सिंधुं दिव्यस्तभायद्रथंतरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।

गायत्रस्य समिधस्तिस्र आहुस्ततो महा प्र रिरिचे महित्वा ॥ २५ ॥

जगता । सिंधुं । दिवि । अस्तभायत् । रथंऽतरे । सूर्यं । परि । अपश्यत् ।

गायत्रस्य । संऽइधः । तिस्रः । आहुः । ततः । महा । प्र । रिरिचे । महित्वा ॥ २५ ॥

जगतीच्छंदस्कायामृच्युत्पन्नं साम जगत् । तेन ब्रह्मा दृष्टिकाले सिंधुं खंदनशीलमुदकस्य खंदकं वादित्यं दिवि ब्रुलोकेऽस्तभायत् । संमितवान् । जागतो वा एष य एष तपतीति श्रुतिः । रथंतर एतन्नामके सावित्रि संमितं सूर्यं पर्यपश्यत् । परिदृष्टवान्प्रजापतिः । तदाधारभूतायामुचि । ऋ० ७. ३२. २२. । स्वर्दृशमिति सूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात् । असौ वाव स्वर्दृगिति हि श्रुतिः । अत एव तत्र सूर्यदर्शनं विधीयते । रथंतरे प्रसूयमाने संमीलयेत् स्वर्दृशं प्रति वीक्षेति सामब्राह्मणेन । तां ७. ७. १५. । गायत्रस्य गायत्र्यामुत्पन्नस्य सास्त्रः समिधः समिधनास्तिस्रो विभक्त्योराहुः । पादत्रयमाहुर्द्वयार्थः । अथवा तिस्र ऋच आहुः । ततो हेतोर्महा बलेन महित्वा महत्त्वेन प्र रिरिचे । प्ररिच्यते । अन्यानि सामानि पृथक्पृथक्निर्मितवान् । यद्वा । गायत्रशब्दश्छंदोवाची । तस्य तिस्रो मूर्तीराहुः क्रमेणाष्टाक्षरैकादशाक्षरद्वादशाक्षरैर्गायत्रीचिष्टुब्जगत्यात्मिकाः । यस्मादेवं ततस्सामानायात्री कंदसां कनिष्ठा सती महा बलेन महत्त्वेन प्र रिरिचे । सर्वाणि च्छंदांस्यति-क्रामति । येनैव बलेन सोममाहृतवती तादृशेनैव भवति ॥ १८ ॥

प्रवर्ग्यं घर्मधुगाह्मकाल उप ह्य इत्यादिके द्वे ऋचौ । उप ह्ये सुदुघां धेनुमेतामिति द्वे । आ० ४. ७. । इति सूचितत्वात् ॥

उप ह्ये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनां ।

श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीष्टो घर्मस्तदु षु प्र वोचं ॥ २६ ॥

उप । ह्ये । सुऽदुघां । धेनुं । एतां । सुऽहस्तः । गोऽधुक् । उत । दोहत् । एनां ।

श्रेष्ठं । सवं । सविता । साविषत् । नः । अभिऽइष्टः । घर्मः । तत् । ऊं इति । सू ।

प्र । वोचं ॥ २६ ॥

अहं होतोप ह्ये । उपेत्याह्वयामि । किं । एतां धेनुमागच्छन्तीं क्षीरेण प्रीणयिषीं गां प्रवर्ग्यार्थं । पुनः कीदृशीं । सुदुघां सुष्ठु दोग्धीं । उतापि चैनामुत्तलक्षणां गां सुहस्तः शोभनहस्तो दोहनकुशलो गोधुगोदो-ग्धाभ्यर्चुर्दोहत् । दोग्धि । यस्मादेवं तस्मादुप ह्ये इत्यर्थः । तदर्थं सविता सर्वस्वानुज्ञाता परमेष्ठरो नोऽस्मादीयं श्रेष्ठं प्रशस्तं सवं सोमयागं क्षीरं वा साविषत् । अनुजानातु । कथमेवं । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यद्यस्माद्धर्मः प्रवर्ग्यः । यद्वा इत्यपतत्तद्धर्मस्य घर्मत्वमिति तैत्तिरीयकं । तै० आ० ५. १. ५. । तत्तादृशोऽभीष्टो

ऽभिदीप्तः । तदुशब्द एवकारार्थः । तस्मादेव कारणात्सु प्र वोचं । सुष्ठु ब्रवीमि । उपहूय इति । यद्वा । एतां पुरतो दृष्टमानां धेनुं वृथा प्रीणयित्रीं मेघलक्षणां धेनुमुप हूये । आहूयामि वर्षदोहाय । किंचिनां धेनुं सुहस्तः शोभनदोहनकुशलहस्तोपेतो गोधुग्गोदोग्धादित्यो वा वायुर्वा दोहत् । दोग्धि । तदधीनत्वाद्वर्षणस्य । किंच तदर्थं सविता प्रेरकः परमेश्वरोऽस्मदर्थमस्मदुपभोगादृष्टमपेक्ष्य साविषत् । अनुजानातु । प्रतिबंधं मा करोत्वित्यर्थः । किमितीदमुच्यत इति उच्यते । घर्मो ग्रीष्मोऽवर्षणजनितः सख्यशोषोऽभीष्टः प्रवृद्धः । तद् वु प्र वोचं । तस्मादेव कारणाद्ब्रवीमि ॥ ब्रवीतिर्बुद्धिं वच्चादेशेऽस्यतिवक्तीत्यादिना क्लृप्त् । क्वांदसो ऽडभावः ॥

हिंकृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छंती मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पयो अघ्नेयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ २७ ॥

हिङ्ऽकृण्वती । वसुऽपत्नी । वसूनां । वत्सं । इच्छंती । मनसा । अभि । आ । अगात् ।

दुहां । अश्विऽभ्यां । पयः । अघ्न्या । इयं । सा । वर्धतां । महते । सौभगाय ॥ २७ ॥

यथाहता गौर्हिंकृण्वती वत्सं प्रति हिंकारं कुर्वती वसूनां वसुपत्नी चीरदध्याज्यादिबद्धधनानां सर्वदा पालयित्री । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसुनः पालयितृत्वं । तस्यैवाधिक्यं च प्रतिपाद्यते । पुनः कीदृशी । मनसा वत्समिच्छंती । ईदृशी साभ्यागात् । अभ्यागमत् । इयमागताध्या । गोनामैतत् । अहननीया गौरश्विभ्यां ताभ्यामर्थाय पयः चीरं दुहां । दुग्धां । सा तादृशी महते सौभगाय प्रवृद्धाय सौभाग्याय वर्धतां । प्रवृद्धा भवतु । यद्वा । अश्वे सौभगाय चीरं वर्धयतां ॥ अत्रापि वृष्टिपरत्वेन यथायोगं योग्यं । हिंकृण्वती वर्षणाय शब्दयंती वसूनां गोसखादिधनानां बहूनां वसुपत्नी तेषामेव पालयित्री वत्सं लोकं वत्सवत्पोषणीयं मनसेच्छंती प्रीणयितुमभ्यागात् । अभिगच्छति मेघरूपा । सा चाध्याहंत्या । प्रसुत्वित्यर्थः । पय उदकमश्विभ्यां व्याप्ताभ्यां स्थावरजंगमाभ्यामर्थाय । यद्वा । अश्विनौ वाच्यादित्यौ । ताभ्यां सकाशात् । दुहां । दुग्धां । तौ हि वृष्टेर्मौचयितारौ । शिष्टमविशिष्टं ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे दोहनसमये वत्से मातुः सकाशादपनीयमाने गौरमीमेदित्विषा । सूत्रितं च । गौरमीमेदनु वत्सं मिषंतं नमसेदुप सीदत । आ० ४. ७. इति ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषंतं मूर्धानं हिङ्कृणोन्मातवा उ ।

सृक्काणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ २८ ॥

गौः । अमीमेत् । अनु । वत्सं । मिषंतं । मूर्धानं । हिङ् । अकृणोत् । मातवै । ऊं इति ।

सृक्काणं । घर्मं । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुं । पयते । पयःऽभिः ॥ २८ ॥

गौर्धेनुर्मिषंतं निमीलिताचं वत्समनु प्राप्यामीमेत् । शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा । यद्वा । उक्तं वत्समन्वात्मानं प्रक्षिपति । किंच तस्य वत्सस्य मूर्धानं मातवै मातुं निर्मातुं लेहनेन शोधयितुं । उशब्दोऽवधारणे । हिङ्कृणोत् । हिंकारमकरोत् । करोति । किंच सृक्काणं वत्सस्य शब्दवदनप्रातं फेनस्य स्रष्टारं घर्मं चीरस्य चरणशीलं वत्समभ्यमिलय्य वावशाना भृशं कामयमाना मायुं शब्दं मिमाति । निर्माति । करोति । तादृशी सती पयोभिः प्रभूतैः चीरैः पयते । प्यायते । आप्यायनं करोति वत्सं ॥ अत्रापि मेघपरतया योजनीयं । एवमाहता मेघरूपा गौर्धेनुर्मिषंतं वृष्टिरूपचीराभावेन निमीलिताचं लोकास्थं पुत्रमन्वनुसृत्यामीमेत् । गर्जनशब्दं वर्षणचिह्नरूपं करोति । मूर्धस्थानीयां भूमिं मातवा उ निर्मातुमेव सखादियुक्तां कर्तुं हिङ्कृणोत् । हिंकाररूपं शब्दमकरोत् । प्रतिपादनभेदादपुनरुक्तिः । किंच सृक्काणं फलस्य स्रष्टारं घर्मं दीप्तं पुत्रमभि वावशानाभिमुख्येन कामयमाना पयोभिर्बद्धैः पयते । प्यायते । आप्यायनं करोति ॥

अयं स शिंक्ते येन गौरभीवृता मिमांति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।

सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवती प्रति वत्रिमौहत ॥ २९ ॥

अयं सः । शिंक्ते । येन । गौः । अभिऽवृता । मिमांति । मायुं । ध्वसनौ । अधि । श्रिता ।

सा । चित्तिऽभिः । नि । हि । चकार । मर्त्यं । विऽद्युत् । भवती । प्रति । वत्रिं । औहत ॥ २९ ॥

सोऽयं वत्सः शिंक्ते । अव्यक्तध्वनिं करोति । येन वत्सेन गौर्माताभीवृता आगत्याभितो वेष्टिता भवति । किंच सा गौर्मायुं शब्दं मिमांति । निर्मिमांति । कुत्र स्थिता । ध्वसनावधि श्रिता ध्वसनस्थाने गवां निवासाश्रयेऽधिष्ठिता । सा तादृशी चित्तिभिर्ज्ञानैस्तत्पूर्वकैः कर्मभिर्वा मर्त्यं नि चकार हि । नीचैः करोति । ज्ञानविशिष्टा मनुष्या यथा बालकस्यादनस्तनपानादिस्नेहं कुर्वति ततोऽप्यतिशयमियं करोतीत्यर्थः । किंच विद्युद्भवती बह्वक्षीरतया विद्योतमाना वत्रिं स्वकीयं रूपं । वत्रिरिति रूपनाम । रूपं प्रत्यौहत । प्रकाशयति । यद्वा । वत्सस्नेहातिशयस्वरूपं विद्युद्भवती विद्युदिव शीघ्रदर्शनौहत । अयमेकोऽर्थः ॥ अर्थांतरं च । शाकपूणिर्नाम निरुक्ताचार्यः सकलमंत्रदेवता जानामीत्यभिमानितवान् । दुर्ज्ञेयस्य तत्त्वस्य स्वरूपमसौ जानाति किलैनं व्यामोहयामीति मनसि कृत्वा संदिग्धोभयलिंगा देवता प्रादुरासीदथ तस्य पुरतः । स च तां न वुनुधि । वुमुत्सया च तां स्वरूपं प्रदर्शयेति पप्रच्छ । सा चायं स शिंक्ते इत्येषा महिषता तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपमित्युपदिदेश । नि० २. ८. । कथमत्रोभयलिंगत्वं वस्तुत उभयलिंगत्वे कथं दैवतैक्यमिति उच्यते । अत्रोभयलिंगत्वमुभयथा संभवति स्त्रोपुल्लिङ्गद्वयेन मध्यमोत्तमलिंगद्वयेन च । तत्कथं । अयं स येनेति पुल्लिङ्गवाचिना शब्दत्रयेण मेघः प्रतीयते । अधि श्रिता सेत्यादिना स्त्रीलिंगवाचकेन माध्यमिका वाक् । अत उभयलिंगत्वं । तथा विद्युद्भवतीत्यंतं मध्यमलिंगं तत्र मेघस्तनितयोर्माध्यमिकयोः प्रतीतिः । तथा सति वत्रिमौहतेत्यत्र वर्षेण पुथिवीं प्रच्छाद्य तस्या रसं प्रत्यादत्त इत्ययमर्थो विवक्षितः । स चादित्यव्यापार इत्युत्तमलिंगत्वं । तर्हि वस्तुत उभयलिंगत्वप्रतीतिरुभे अपि देवते यल्लिंगं सा देवता । अनु० ऋ० १. १३९. । इति न्यायात् अतः कथमेकदेवतासिद्धिरिति अयं स येनेत्येतेषां व्यत्ययाश्रयणेन सर्वदेवतानामधिष्ठात्रिकाया एकत्वाश्रयणेन वा सर्वफलदात्रात्मन एकत्वाश्रयणेन वा देवतैक्योपपत्तेः । अनेन मध्यमोत्तमभेदेनोभयलिंगत्वपक्षेऽपि देवतैक्यमुक्तं भवति । अत एवैव वा महानात्मा देवतेत्युक्तत्वाद्वस्तुतो देवतैक्यं अधिष्ठात्रधिष्ठानभेदेन भेदश्च न विरुध्यते ॥ अयं स शिंक्ते । इयं सा माध्यमिकाया वाचोऽधिष्ठात्री देवता शिंक्ते । अव्यक्तध्वनिं करोति । येन गौरभीवृता । गौरिति वाङ्माम । माध्यमिका वाग्ययाभिब्रुता अभितो व्याप्ता । अधिष्ठितेत्यर्थः । सेयं शिंक्ते । अथवा । अयं स शिंक्ते इति नैव माध्यमिका वाग्विर्दिश्यते अपि तु मेघः । तस्यां वाचि शिंजानायां स एव शिंक्ते इत्युपचर्यते मंचाः क्रोशंतीतिवत् । अयं स मेघः शब्दं करोति येन माध्यमिका वाग्विब्रुता । शब्दने प्रकार एवोच्यते । मिमांति मायुं । स्तनितलक्षणं शब्दं करोति । अथवायं । लुप्तोपमा । मिनोति स्वतेजः सर्वत्र प्रचिपतीति मायुरादित्यः । तमिवातिदीप्तं करोतीत्यर्थः । अथवा सामर्थ्यादात्मानमादित्यसदृशं निर्मिमीते । कुत्र स्थिता । ध्वसनावधि श्रिता । ध्वंसने मेघेऽधिष्ठिता । सेदृशी चित्तिभिः । कर्मनामैतत् । स्वकर्मभिवृष्टिरूपैर्मर्त्यं भरणधर्माणं स्थावरजंगमरूपं कृत्स्नं जगन्नि हि चकार । नीचैः करोति । मनुष्यान्मरणतान्करोति । औषध्यादिकं फलेनावनतं करोति । अथवा चित्तिभिर्बोतनलक्षणेः कर्मभिः । विद्युति विद्योतमापद्यमाना प्रति वत्रिमौहत । वत्रिरिति रूपनाम । ऊहतिरत्र सामर्थ्यादुपसंहारवाची । प्रत्युपसंहरति । उदकलक्षणं रूपं पुनरादत्ते । रश्मिद्वारा वृष्टमुदकं पुनर्धर्मकाल आदत्ते । एकस्मैव ज्योतिषस्त्रैधाकरणाद्विद्युतः सूर्यरश्मिभाव उपपद्यते तमू अकृण्वन्नेधा भुवे कं । ऋ० १०. ८८. १०. । इति वक्ष्यमाणत्वात् । स्तनितस्य विद्युद्भावो मेघविद्युत्स्तनितानामभेदाभिप्रायेण ॥

इदं शरीरं जीवावस्थायां । अनेन देहस्यासारता जीवस्य नित्यत्वं च प्रतिपाद्यते ॥

अनच्छेये तुरगांतु जीवमेजङ्गुवं मध्य आ पस्त्यानां ।

जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनः ॥ ३० ॥

अनत् । श्ये । तुरऽगात् । जीवं । एजत् । ध्रुवं । मध्ये । आ । पस्त्यानां ।

जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् प्राणं कुर्वन्जीवं जीवनवत्तुरगात् स्वधापाराय तूर्णगमनं सदेजत्तच्छये । श्ये । वर्तते । पस्त्यानां-
णापगमनानंतरमुक्तविलक्षणं सद्भुवमविचलितं सत् पस्त्यानां गृहाणां मध्य आश्रिते च । स्थाणुवन्तिष्ठति ।
आकारः पूरणो वा । जीवस्य वैलक्षण्यमाह । मृतस्य शरीरस्य संबन्धी जीवो मर्त्येन मरणधर्मकेण शरीरेण
सयोनिः पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः । यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति तथापि वपुस्तत्सद्भावात्तत्संबन्धेनोपचर्यते ।
तदेवाह । अमर्त्योऽमरणस्वभावः । जीवापेतं वाव क्लिष्टं म्रियते न जीवो म्रियते । छां० उ० ६.
११. ३. इति श्रुतेः । उक्तस्वभावो जीवः स्वधाभिश्चरति । पुत्रकृतैः स्वधाकारपूर्वकदत्तैरज्ञैश्चरति । वर्तत
इत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

प्रवर्त्येऽभिष्टवेऽपश्यं गोपामित्येका विनियुक्ता । सूचितं च । अपश्यं गोपामनिपद्यमानं सञ्ज्ञे द्रप्सस्य । आ०
४. ६. इति ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पृथिभिश्चरंतं ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान् आ वरीवर्ति भुवनेष्वंतः ॥ ३१ ॥

अपश्यं । गोपां । अनिऽपद्यमानं । आ । च । परां । च । पृथिऽभिः । चरंतं ।

सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अंतरिति ॥ ३१ ॥

अहं गोपां सर्वस्य लोकस्य वृष्टिप्रकाशादिना गोपाधितारमनिपद्यमानं कदाचिदप्यविषयं तथा पृथि-
भिर्विचित्रैर्मर्त्यैरंतरित्वरूपैरा चरंतं च परा चरंतं च उदयपमृत्वा मध्याह्नमागच्छंतं मध्याह्नपमृत्वा सायं
पराङ्मुखं गच्छंतं एवमहानुभावमादित्यमपश्यं । याथात्येन पश्येयं । किंच स आदित्यः सध्रीचीः सहांचंतीविषू-
चीर्विष्वगंचंती रात्रावपि चंद्रभौमादित्यानां प्रकाशयित्रीस्त्रिषो वसान आच्छादयन् भुवनेषु भुवनैकदेशेषु
लंकादिप्रदेशेष्वंतर्मध्य आ वरीवर्ति । उदयास्तमयं कुर्वन् पुनः पुनरावर्तते । तमपश्यमित्यर्थः । एष वै गोपा एष
हीदं सर्वं गोपायतीत्याद्यसद्भावात् । अपश्यं गोपामित्याह असौ वा आदित्यो गोपा स हीमाः प्रजा गोपा-
यतीत्यादि तैत्तिरीयकं च द्रष्टव्यं । तै० आ० ५. ६. ४. ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।

स मातुर्योनां परिवीतो अंतर्बहुप्रजा निःसृतिमा विवेश ॥ ३२ ॥

यः । ई । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ई । ददर्श । हिरुक् । इत् । नु । तस्मात् ।

सः । मातुः । योनां । परिऽवीतः । अंतः । बहुऽप्रजाः । निऽसृतिं । आ । विवेश ॥ ३२ ॥

अत्र गर्भवासक्षेपपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्यर्थात्प्रतिपाद्यते । यः पुमान्
पुत्रार्थीमेनं गर्भं चकार करोति विक्षिपति वा तत्कारणभूतस्य विक्षेपद्वारेण न स पुमानस्य तत्त्वं वेद ॥
कर्मणि षष्ठी वा ॥ एनं गर्भं न जानाति । कथंभूतः कथं वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः ।
यश्च मातुर्ददर्श ददर्श उदरवृद्धन्यथानुत्पत्त्यानुमानेन वा दर्शयति तस्माद्बुधुः सकाशात्स हिरुगिन्नु । हिरु-
गित्यंतर्हितनाम । इच्छन् एवकारार्थः । नु निश्चये । अत्यंतमंतर्हित एव खलु । यद्वा । यः संसारावस्थाया-
मीमेनं कृषिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकं चकार सोऽस्मैतन्न वेद लोकांतरे जन्मांतरे वा । तथा य ईमेनं ददर्श
गिरिनदीसमुद्रबंधादिकं ददर्श जीवनसमये तस्माद्बुधादिरुगिन्नु पृथगेव । अत्रानुभूतं सर्वं न जन्मांतरे
लोकांतरे वानुभवतीत्यर्थः । स तादृशो मातुर्जनन्या योना योनावंतः परिवीत उल्लजरायुभ्यां परितो वेष्टितः
सन् बह्वप्रजा बह्वजन्मभाक् । अथवा । उत्पन्नः सन् स्वयमप्यपत्योत्पादनेन बह्वप्रजाः । एवं गर्भदुःखमनुभ-

वन्निर्द्धत्यभिधानं प्रदुःखमनुभवति यावत् स्वरूपभूतात्मज्ञानं । अतस्तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्युक्तं भवति । एवमात्मविदामभिप्रेतोऽर्थः ॥ नैरुक्तानां तु मते य ईं चकार मध्यस्थानो वायुर्मेघो वैतद्वृष्ट्युदकं करोति सोऽस्य । तत्त्वमिति शेषः । अथवा एतत्कर्म । न जानाति । तयोरचेतनत्वादिति भावः । यस्वीमेतद्दर्श पश्यति तस्मादपि हिरुगंतर्हितः । प्राणिकर्मवशेन काले वर्षिता परमेश्वर आदित्यात्मनि गूढ इत्यर्थः । य ईं हिरुगंतर्हितमीमेतद्दर्श पश्यति स वृष्टिलक्षणः पुत्रो मातुर्निर्मातुरंतरिचस्य योनौ योनिवद्वृष्ट्याधारभूति ऽंतरिक्षे । उभयोरप्यंतरिक्षनामत्वात्सामान्यविशेषभावी द्रष्टव्यः । अंतरिक्षैकदेशे योन्यामंतर्मध्ये बद्धप्रजा बद्धप्रजातामो बद्धप्राण्युपकारो । अथवा । जनिरचांतर्भावितल्लर्थः । बहूनां धाराणां सख्यनिष्पादनद्वारेण प्राणिनां वा प्रजनयिता सन् । निर्द्धतिं निरमणसाधनां भूमिमा विवेश । प्रविशति । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरच बंधुर्मे माता पृथिवी महीयं ।

उत्तानयोश्चम्वोऽर्योनिरंतरचा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥

द्यौः । मे । पिता । जनिता । नाभिः । अच । बंधुः । मे । माता । पृथिवी । मही । इयं ।

उत्तानयोः । चम्वोः । योनिः । अंतः । अच । पिता । दुहितुः । गर्भः । आ । अधात् ॥ ३३ ॥

दीर्घतमा ब्रवीति । मे मम द्यौर्बुलोकः पिता पालकः । न केवलं पालकत्वमात्रं अपि तु जनिता जनयितृत्वादयिता । तत्रोपपत्तिमाह । नाभिरच नाभिभूतो भौमो रसोऽच तिष्ठतीति शेषः । ततश्चात्र जायते अन्नाद्रेतः रेतसो मनुष्य इत्येवं पारंपर्येण जननसंबन्धिनी हेतो रसस्याच सङ्गावात् । अनेनैवाभिप्रायेण जनि-
तेत्युच्यते । अत एव बंधुर्वंधिका तथेयं मही महती पृथिवी मे माता मातृस्थानीया स्त्रीभूतौषधादिनिर्मात्री-
त्यर्थः । किंचोत्तानयोश्चम्वोऽर्योनिरंतरचाः सर्वस्याख्योर्भोगसाधनयोर्बावापृथिव्योरंतरर्मध्ये योनिः सर्वभूतनिर्मा-
णाश्रयमंतरिक्षं वर्तत इति शेषः । अचम्वोऽर्योनिरच पिता बुलोकः । अधिष्ठात्रधिष्ठानयोरभेदेनादित्यो
द्यौरुच्यते । स्वरश्मिभिः । अथवा इंद्रः पर्जन्यो वा । दुहितुर्दूरे निहिताया भूम्या गर्भं सर्वोत्पादनसमर्थं
वृष्ट्युदकलक्षणमाधात् । सर्वतः करोति ॥

आश्रमेधिके मध्येऽहनि ब्रह्मोद्ये होत्रादयः पृच्छामि त्वेत्वनया यजमानं पृच्छेयुः । तथा च सूत्रितं ।
एकैकशो यजमानं पृच्छन्ति पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः । आ० १०. ९. इति ॥

पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ३४ ॥

पृच्छामि । त्वा । परं । अंतं । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ।

पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परमं । विऽओम ॥ ३४ ॥

हे यजमान त्वा त्वां पृच्छामि । प्रश्नं करोमि । किं । पृथिव्याः परमंतमुत्कृष्टां काष्ठां । यत्र सर्वा पृथिवी
समाप्यते तत्पृच्छामि । तथा त्वामन्यत्पृच्छामि । किं तदिति उच्यते । यत्र भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संग्राहो
बंधनं । यत्र सर्वं संग्रहं भवति तमित्यर्थः । किंच त्वा त्वां वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य व्याघ्रस्यादित्यस्य । असौ वा
आदित्यो वृषाश्च इति तैत्तिरीयकं । तस्य रेतो रेतोवत्कारणं तत्किमिति पृच्छामि । तथा वाचः सर्वस्य वा-
ग्जातस्य परमं निरतिशयं व्योम स्थानं सर्वस्य वचसः कारणं । एतत्प्रश्नचतुष्टयं पृच्छामि ॥

अथैवं पृष्टो यजमान इयं वेदिरित्यनया प्रतिब्रूयात् । इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या इति प्रत्याह । आ०
१०. ९. इति सूत्रितत्वात् ॥

इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३५ ॥

इयं । वेदिः । परः । अंतः । पृथिव्याः । अयं । यज्ञः । भुवनस्य । नाभिः ।

अयं । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । ब्रह्मा । अयं । वाचः । परमं । विऽओम ॥ ३५ ॥

पृथिव्याः प्रथनवत्या भूत्याः परो अंतः परमंतं पर्यवसानमियं वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । तथायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संगहनं । तत्रैव वृष्ट्या-
दिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बंधकत्वात् । अथ वृष्णो वर्षकस्यादित्यस्य रेतोऽयं सोमो रसात्मकः । अग्नी
ऊतः सोमरस आदित्यं प्राप्य वृष्ट्यादिफलं जनयति । अयं ब्रह्मा प्रजापतिरेव वाचो मन्त्रादिरूपायाः परमं
ओम । उत्कृष्टं रत्नकं स्थानं । तत्रैवोत्पत्तेस्तत्रैव पर्यवसानाच्च ॥ २० ॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि ।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त । अर्धऽगर्भाः । भुवनस्य । रेतः । विष्णोः । तिष्ठन्ति । प्रऽदिशा । विऽधर्मणि ।

ते । धीतिऽभिः । मनसा । ते । विपऽचितः । परिऽभुवः । परि । भवन्ति । विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयोऽर्धगर्भाः संवत्सरस्वार्धं गर्भं गर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः ।
यद्वा । ब्रह्मांडस्वार्धं मध्येऽंतरिक्षे गर्भवद्वर्तमानाः । भुवनस्य लोकस्य रेतः सारं वृष्टिप्रदत्वेन रेतोभूताः तादृशा
रश्मयो विष्णोर्व्यापकस्यादित्यस्य विधर्मणि जगद्वारणव्यापारे प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति । वर्तन्ते । किंच ते
धीतिभिः प्रज्ञाभिर्मनसा जगदुपकारः कर्तव्य इति बुद्ध्या च विश्वतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तसिः ॥ विश्वं परि
भवन्ति । परितो भावयन्ति । कृत्स्नं जगद्व्याप्तुवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मान्ते त एव विपश्चितो बुद्धियुक्ताः परिभुवः
सर्वत्र व्याप्ताश्च ॥ यद्वा । सप्तार्धगर्भाः । सप्त महदहंकारौ पंच तन्मात्राणीति मिलित्वा सप्तसंख्यानि तत्त्वानि ।
अर्धगर्भा अविकृतिरूपाः । विकाराश्रयाया मूलप्रकृतेः प्रकृतिविकृतेरुदासीनस्यात्मनश्चोत्पन्नत्वादर्धांशेन
प्रपंचाकारिण परिणामादर्धगर्भाः । पुरुषांशस्याविक्रियत्वं दित्यभिप्रायः । अत एव तेषां प्रकृतिविकृतित्वं ।
यस्मादेवं तस्माद्भुवनस्य रेतः कारणं । कारणभूतानि तान्येव विष्णोर्व्याप्तस्य पुरुषस्य विधर्मणि प्रदिशा प्रदेशेन
तिष्ठन्ति । इतरत्समानं ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निःणयः संनद्धो मनसा चरामि ।

यदा मार्गन्प्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्रुवे भागमस्याः ॥ ३७ ॥

न । वि । जानामि । यत् । ईदं । इदं । अस्मि । निःणयः । संनद्धः । मनसा । चरामि ।

यदा । मा । आ । अगन् । प्रथमऽजाः । ऋतस्य । आत् । इत् । वाचः । अश्रुवे ।

भागं । अस्याः ॥ ३७ ॥

अहं यदिवेदं यदपीदं विश्वमस्मि । कृत्स्नः प्रपंचोऽप्यहमेवास्मि । नामरूपांश्च परमार्थं त्यक्त्वा सर्वचानुग-
तोऽस्मि । योऽयं सच्चिदानंदाकारोऽस्ति सोऽहमस्मीति न वि जानामि । विविच्य नाज्ञासिषं । परं शास्त्रज-
नितमिदमहं ज्ञानं जातं । अविवेक्यहमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदात् । कृत्स्नप्रपंचस्यापि ब्रह्मानन्यत्वेन
ब्रह्मैकत्वावगमे प्रपंचजातमपि स्वस्वरूपमेव भवति । इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वं आत्मेवेदं सर्वं स ईदं
बहुलां प्रजायेतेत्यादिश्रुतिभ्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः । वेदां०
२. १. १४ । इत्याद्युपपत्तिमिदं प्रपंचस्य ब्रह्मानन्यत्वं सिद्धं । यद्वा । इवशब्द उपमार्थः । यदिव यत्परोक्षज्ञानं
सर्वैकात्म्यरूपमानुभाविकमस्ति तदिव तद्वदेवाहमस्मि । इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं मे जातं । अपि खेतद्वाष्टी-
तिकभूतं । आनुभविकं सार्वगत्यं यदस्ति तन्न वि जानामि । न प्राप्तोऽस्मि । शास्त्रजनितं सार्वगत्यं जातं न

त्वानुभाविकमित्यर्थः । तत्र कारणमाह । यतोऽहं निष्णः । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हितो मूढचित्तः । चित्तप्रत्य-
क्प्रवणताभावेन परिच्छिन्न इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह । संनद्धोऽविद्याकामकर्मभिः सम्यग्बद्धो वेष्टितः अत एव
मनसा युक्तो भावनासहिष्णुना वहिर्मुखेन विचिन्नेन चेतसा युक्तः संचरामि संसारे । अथवा मनसा संनद्धश्च-
रामि । इन्द्रियपरवश एव सन् संसरे दुःखमनुभवामि । न सार्वत्र्यं जानामीति परिदेवते । यास्कोऽपीमं
परिदेवनार्थत्वेनोदाजहार । अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात् न वि जानामि यदिवेदमस्मि । नि० ७. ३. ।
इति । वहिर्मुखचेतसः स्वरूपापरिज्ञानजनितं दुःखमन्यत्र श्रूयते । परांचि खानि व्यतुणत्स्वयंभूतस्मात्पराङ्
पश्यति नांतरात्मन् । का० ७. १. । इति । तर्हि कदैतद्भवतीति आह । यदा मागन् आगमिष्यति तदा । किं
तदिति उच्यते । ऋतस्य परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः प्रथमजाः प्रथमोन्मेषः प्रथमोत्पन्नश्चित्तप्रत्यक्प्रवणजनितो
ऽनुभावः । स यदा मा मां प्राप्नोति आदिदन्तरमेवाव्यवधानेनास्या वाच ऐकात्म्यप्रतिपादिकाया उपनिष-
द्वाचो यदिवेदमस्मीत्युक्ताया वा भागं भजनीयं शब्दब्रह्मणा व्याप्तव्यं परं ब्रह्मपदमश्रुते । प्राप्नोमि । चित्तस्य
वहिर्मुखतां परित्यज्यांतर्मुखतैवाहुःसंपादा । सा यदा स्यात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशकं भवति । पश्चाद्विलं-
बाभावात् यथा गिरिशिखरात्पतन् पाषाणोऽविलंबेन पतति तद्वत् । चित्तप्रत्यङ्मुखत्वस्य दुःशकत्वमपि तत्रैव
श्रूयते । कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैच्छदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति ॥

अपाङ् प्राङ् इति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वता विषूचीना वियंता न्यन्यं चिक्वुर्न नि चिक्चुरन्यं ॥ ३८ ॥

अपाङ् । प्राङ् । एति । स्वधया । गृभीतः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ।

ता । शश्वता । विषूचीना । विऽयंता । नि । अन्यं । चिक्वुः । न । नि । चिक्वुः । अन्यं ॥ ३८ ॥

अमर्त्योऽमरणधर्मायमात्मा मर्त्येन मरणधर्मणा भूतात्मना देहेन सयोनिः समानस्थानः । यत्र परिच्छे-
दको देहोऽस्ति तत्र सर्वत्र सोऽयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः । यद्वा । समानोत्पत्तिः । सहवासिन स्वस्मिन्नप्युत्पत्तिरु-
पचर्यते । एवंभूतः सन् स्वधयान्नोपलब्धिततद्भोगेन गृभीतः । यद्वा । स्वधाशब्देनात्ममयं शरीरं लक्ष्यते । तेन
गृहीतः सन्नपाडिति । अशुक्लं कर्म कृत्वाधो गच्छति । प्राडिति । ऊर्ध्वं स्वर्गादिलोकं प्राप्नोति । परमात्मैव
सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन्नानाविधकर्म कृत्वा तद्भोगाय जीवसंज्ञां लब्ध्वा शरीरत्रयेण संबद्धो लोकांतरेषु
संचरति । स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेण लोके गुणत्रयान्वितः सन् परिभ्रमति । तथा च श्रूयते । गुणान्वयो
यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता । स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः
। श्वे० ७. ५. । इति । इदानीमुभयप्राधान्येनाह । ता तौ भूतात्मकर्त्तात्मानौ शश्वता विभगिन सर्वदा वर्तमानौ ।
यद्वा । सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास उपपद्यते । स्थूलशरीरपक्षेऽपि सात्त्विकजातिः । तत्कारणानां भूतसूक्ष्मा-
णां सज्जावात्तत्र शरीरसंबंध उपपद्यते । विषूचीनेह लोके सर्वत्रगमनौ वियंता तत्तत्फलोपभोगाय सर्वत्र
लोकांतरेषु गच्छंतौ वर्तते । तत्र नरा अन्यं भूतात्मानं नि चिक्वुः । नितरां विशेषेण पश्यंति जानंति । अन्यमपरं
देहवच्छायातिरिक्तं न नि चिक्वुः । न जानंति । केचन पामरा देहव्यतिरिक्तं न जानंति । केचन विवेकिनः
कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतौ देहातिरिक्तः कश्चिदस्तीत्यनुमिमते । न केऽपि देहव्यतिरिक्तमात्मानं जानंति । अतो
दुर्लभमात्मज्ञानमित्यर्थः ॥

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ॥ ३९ ॥

ऋचः । अक्षरे । परमे । विऽओमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । निऽसेदुः ।

यः । तत् । न । वेद । किं । ऋचा । करिष्यति । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । इमे । सं । आसते ॥ ३९ ॥

पूर्वमंचे देहात्मजीवात्मानावुक्तौ । तयोरन्यस्य जीवात्मनः पारमार्थिकं रूपमस्ति तदत्रोच्यते । ऋचो

अचरे । अत्र ऋग्वेदेन ऋकप्रधानभूताः सांगापरविद्यात्मकाश्चत्वारो वेदा उच्यन्ते । ऋगादीनामपरविद्यात्वं मुंडके श्रूयते । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति प्रतिज्ञाय तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः । मु० उ० १. १. ५. । इत्यादिना । तस्याः संबंधिन्यचरेऽदृष्टादिगुणके चरणरहितेऽनश्चरे नित्ये सर्वत्र व्याप्ते ब्रह्मणि । अचरशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वं एतद्वै तदचरस्य प्रशासने गार्गि । बृ० उ० ३. ८. । यथा तदचरमधिगम्यते । मु० उ० १. १. ५. । येनाचरं पुरुषं वेद सत्यं । मु० उ० १. २. १३. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । ऋगचरयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबंधः । सर्वैर्वेदैः खलु ब्रह्माधिगम्यते तं त्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । शत० १४. ६. ९. २८. । इत्यादिश्रुतेः । ननूपनिषद्भागानां तथासु । इतरेषां तु कथं ब्रह्मविषयत्वमिति उच्यते । यद्यपोतरभागानां यागादिविषयत्वं तथापि बुद्धिः श्रुत्युत्पादनद्वारा वेदनसाधनत्वेन ब्रह्मविषया भविष्यति वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति । बृ० उ० ४. ४. २२. । इत्यादिश्रुतेः । तदेव विशेष्यते । परम उत्कृष्टे निरतिशये व्योमन् व्योमनि व्योमसदृशे । अलेपत्वनीरूपत्वव्यापित्वादिसादृशेन व्योमेत्युक्तं । यद्वा । विशेषेण सर्वस्य रचके । निरधिष्ठा न कस्याचिदस्ति स्वाध्यस्तस्य सर्वस्याधिष्ठानत्वेन रचकत्वात् । तादृशे तत्त्वे सर्वमध्यस्तमित्यर्थः । पुनस्तदेव विशेष्यते । यस्मिन्परमात्मनि विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मिन् । यद्वा । उत्कलचरणे वस्तुन्युपपल्लिताः सर्वे सांगा वेदाः पर्यवसिता इत्यर्थः । यः यो मर्त्यस्तत्तादृशं देवादीनां स्वरूपलभास्पदं कृत्स्नवेदस्तात्पर्यं प्रतिपाद्यं यदसु न वेद न जानाति स मर्त्य ऋचा पूर्वोक्तेनर्गादिशब्दजालेन किं करिष्यति । वेदनसाधनेन वेदेन वेद्यमविदित्वा किं साधयतीत्यर्थः । प्रयोजनाभावात्सर्वस्यापि वेदस्य नैष्फल्यादिति भावः । अथवा योऽचरमविदित्वा कर्मणां कर्ता भवति यागादीननुतिष्ठति तेन किञ्चिदपि कर्म कृतं न भवतीत्यर्थः । य इव एव तत्तत्त्वं विदुः जानन्ति त इमे समासते । त एवमे ज्ञातारः समासते । सम्यक् तिष्ठन्ति । अपुनरावृत्त्या स्वरूपेऽवस्थानं समासनं । यद्वा । ये विदुरित्ये जानन्त्वेव नानुतिष्ठन्ति । इच्छन्तोऽवधारणे । त इमे त एव समासते । गवामयनादिसहस्रसंवत्सरसत्तपर्यंतानि सहोपयन्ति । सहार्थे संशब्दः । सत्त्वादधिकानां यागानामभावात् तेषामपि फलमेतज्ज्ञानेनैव प्राप्तं भवतीत्यर्थः । कर्तृणां बहुत्वाद्वचननिर्देशः ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋगर्चनीयमादित्यमंडलमृगादिमयं वा । ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव आदित्यो वा एष एतन्मंडलं तपति तत्र ता ऋच इत्यादिश्रुतेः । तस्य संबंधिन्यचरे परमे व्योमन्निर्गुणत्वचरणे ब्रह्मणि य एषोऽंतरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृष्टत इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे यस्मिन् सर्वे देवा द्योतमाना रश्मयो निषेदुः वर्तन्ते । य एतन्न वेद स केवल्यर्चा किं करिष्यति । ये जानन्ति भावयन्ति त एव विद्वांसः समासते । भूम्यां मुखेन रोगादिरहिता भोगिनः संतश्चिरकालं जीवन्ति ॥ अपरे प्रकारांतरेण प्रतिपादयन्ति । ऋचोऽचर ऋगुपलब्धितसर्ववेदसंबंधिन्यचरे प्रणवरूप ओंकारेऽविनाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ते वा । प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रूयते । तान्वेदानभ्यतपन्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायंताकार उकारो मकार इति तानेकधा समभरत् तदेतदोमिति । ऐ० ब्रा० ५. ३२. । इति । परमे निरतिशये । न हि प्रणवाद्धिकं किञ्चिन्मंत्रजातमस्ति चिकालातीतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वात् । यच्चान्यत्रिकालातीतं तदर्थोकार एव ओमिति ब्रह्म । तै० आ० ७. ८. । इत्यादिश्रुतेः । वेदानां प्रणवस्य स्थानप्रतिनिधिभावः संबन्धो य ऋचोऽधीत इत्याद्युपक्रम्य यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते ओमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परममचरं । तै० आ० २. ११. ४. । इत्यादिश्रुतेः । यस्मिन्विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । प्रणवस्य सर्वमंत्रात्मकत्वात् मंत्रेषु सर्वदेवतानां निवासात् सर्वदेवनिवासत्वं । ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वा ब्रह्मणि सर्वदेवानां निवासात् । शिष्टमविशिष्टं ॥ अयं मंचो निरुक्ते व्याख्यातः । नि० १३. १०. ॥ अपरे त्वपरथा वर्णयन्ति । ऋचः । ऋगर्चनीयो जीवः । तस्य संबंधिन्यचरेऽविनाशि व्याप्ते वा परमात्मनोत्यर्थः । अत एव जीवापेक्षया परम उत्कृष्टे निरुपाधिके व्योमन् विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रचके व्योमसदृशे वा । यस्मिन्परमात्मनि देवा गमनवन्तो व्यवहरन्तो वेद्विद्यसंज्ञका विश्वे सर्वेऽप्यधि निषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य वर्तन्ते । यस्तन्न वेद न जानाति उपाध्यंशपरित्यागे तदेव स्वरूपमिति न पश्यति स्थूलो जनः किमुचा करिष्यति । केवलेन जीवेन जीवभावेन किं फलं प्राप्स्यति । जननमरणादिक्लेशस्यात्यागादिति भावः । ये तत्तत्त्वं विदुस्त इत्यादि सिद्धं ॥

अपिहोत्रार्था धेनुर्नृदि कुत्सितं शब्दं कुर्यात्तदानीं सूयवसादित्यनया यवसादिकं प्रयच्छेत् । तथा च सूचितं । वाञ्छमानाद्यै यवसं प्रयच्छेत् सूयवसाज्ञगवती हि भूयाः । आ० ३. ११. । इति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टव एषैव परिधानीया । सूचितं च । सूयवसाज्ञगवती हि भूया इति परिदध्यात् । आ० ४. ७. । इति ॥

सुयवसाङ्गवती हि भूया अथो वयं भगवंतः स्याम ।

अद्भि तृणमध्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरंती ॥४०॥

सुयवसऽअत् । भगऽवती । हि । भूयाः । अथो इति । वयं । भगऽवंतः । स्याम ।

अद्भि । तृणं । अध्ये । विश्वऽदानीं । पिब । शुद्धं । उदकं । आऽचरंती ॥४०॥

हे अध्ये । गोनामैतत् । अहननीये हे गौः त्वं सुयवसाच्छोभनयवसस्य तृणादिकस्याक्षी भगवती । भग इति धननाम । सर्वैर्भजनीयप्रभूतक्षीरादिधनवती भूयाः । भव । हिः पूरणः प्रसिद्धी वा । लोके यवसादिभक्षणेन क्षीरादिसमृद्धिः प्रसिद्धा । अथो अनंतरमेव वयं यजमाना अपि भगवंतः प्रभूतेन धनेन तद्वतः स्याम । अथेकवारं पूर्वमुक्तमिदानीं सर्वदा कर्तव्यमिति प्रार्थयते । विश्वदानीं विश्वकालं सर्वदा तृणमद्भि । भक्षय । आचरंती सर्वतो निर्गच्छंती शुद्धं निर्मलमुदकं पिब । अयं मंत्रो यास्क्यैर्नैवं व्याख्यातः । सुयवसादिनी भगवती हि भवाथेदानीं वयं भगवंतः स्यामाद्भि तृणमध्ये सर्वदा पिब च शुद्धमुदकमाचरंती । नि० ११. ४४. इति ॥ ॥ २१ ॥

गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षत्येकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी ।

अष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥४१॥

गौरीः । मिमाय । सलिलानि । तक्षती । एकऽपदी । द्विऽपदी । सा । चतुऽपदी ।

अष्टाऽपदी । नवऽपदी । बभ्रुवुषी । सहस्रऽअक्षरा । परमे । विऽव्योमन् ॥४१॥

गौरीर्गणशीला माध्यमिका वाक् ॥ सुलोपाभावश्छांदसः ॥ मिमाय । शब्दयति । किं कुर्वती । सलिलानि वृष्ट्युदकानि तक्षती सम्यक्संपादयित्री । एकपद्येकपादोपेतैकाधिष्ठाना मेघे वर्तमाना गमनसाधनेन वायुनैकपदी वा द्विपदी मेघांतरिक्षाख्यद्व्याधिष्ठाना । आदित्यो वा द्वितीयः । तथा सा चतुष्पदी पादचतुष्टयोपेता दिङ्गुष्टयाधिष्ठाना । अथाष्टापदी विदिगपेक्षयाष्टपादोपेताष्टाधिष्ठाना नवपद्युपरिदिगपेक्षया सूर्येण वा नवदिगधिष्ठाना बभ्रुवुषेर्वभूता ॥ भवेच्छांदसः क्रसुः । ततो ङीपि वसोः संप्रसारणं ॥ किमनया परिगणनया । सहस्राक्षरा । अपरिमितवचनोऽयं । अपरिमितव्याप्तियुक्ता । बह्व्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः । कुर्वेति तदुच्यते । परमे व्योमन्मुदकाश्रयत्वेनोत्कृष्टेऽंतरिक्षे ॥ केचिदेवमाहुः । गौरीर्गणशीला शब्दब्रह्मात्मिका वाग्मिमाय । माति ॥ प्रसिद्धार्थे धातुः ॥ प्रतिष्ठितानि घटादिद्रव्याणि तक्षती तत्तद्वाचकत्वेन निष्पादयंती एकपद्यव्याकृतत्वेनैकप्रतिष्ठानैकरूपा वात्मना द्विपदी सुप्तिङ्भेदेन पादद्वयवती चतुष्पदी नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन अष्टापद्यामंत्रितसहिताष्टभेदेनाष्टपदी नवपदी बभ्रुवुषी साव्यैरुत्तरिष्टभिर्नवपदी । अथवा सनाभिकेपूरःकंठादिषु नवसु पदेषु भवंती पञ्चाद्वह्विधामिव्यक्तिमुपेयुषी परमे व्योमन्मुत्कृष्टे हृदयाकाशे मूलाधारे सहस्राक्षराणिकाकारेण व्याप्तानेकध्वनिप्रकारा भवतीत्यर्थः ॥ अयं मंत्र आचार्यैर्नैवं व्याख्यातः । गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती कुर्वत्येकपदी मध्यमेन द्विपदी मध्यमेन चादित्येन च चतुष्पदी दिग्भिरष्टापदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिश्चावांतरदिग्भिश्चादित्येन च सहस्राक्षरा बह्वदका परमे व्यवने । नि० ११. ४०. इति ॥

तस्याः समुद्रा अधि वि स्तरंति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः ।

ततः स्तरत्यस्तरं तद्विश्चमुप जीवति ॥४२॥

तस्याः । समुद्राः । अधि । वि । स्तरंति । तेन । जीवन्ति । प्रऽदिशः । चतस्रः ।

ततः । स्तरति । अस्तरं । तत् । विश्वं । उप । जीवति ॥४२॥

तस्या उक्ताया गोः सकाशात्समुद्रा वृथ्यदकसमुंदनाधिकरणभूता मेघा अर्धधिकं प्रभूतमुदकं वि चरन्ति । विविधं चरन्ति । तेनोदकेन प्रदिशश्चतस्रः । प्रशब्दो वीत्यर्थः । विदिशश्चतस्रो दिशश्च । अथवा प्रकृष्टा दिशो मुख्याश्चतस्रः । तत्स्थेषु ताच्छब्दं । तत्स्थाः पुरुषा जीवन्ति । ततः पश्चात्तद्वरमुदकं चरन्ति । सस्यादिकमुत्पादयतीत्यर्थः । तत् सस्यादिकं विश्वं जगदुप जीवति । अयमपि यास्केन व्याख्यातः । तस्याः समुद्रा अधिविचरन्ति वर्धन्ति मेघास्तेन जीवन्ति दिगाश्चाणि भूतानि ततः चरन्त्यवरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । नि० ११. ४१. इति ॥

श॒क॒म॒यं धूम॒मारा॑दपश्यं विषु॒वता॑ प॒र ए॒नावरे॑ण ।

उ॒क्षाणं॑ पृ॒श्निम॑पचंत वी॒रास्ता॑नि ध॒र्माणि॑ प्रथ॒मान्या॑सन् ॥४३॥

श॒क॒ऽम॒यं । धूमं॑ । आ॒रात् । अ॒प॒श्यं । वि॒षुऽव॒ता । प॒रः । ए॒ना । अ॒वरे॑ण ।

उ॒क्षाणं॑ । पृ॒श्निं । अ॒प॒चंत॑ । वी॒राः । ता॑नि । ध॒र्माणि॑ । प्र॒थ॒मा॒नि । आ॒सन् ॥४३॥

शकमयं शक्यमयं शुष्कगोमयसंभूतं धूममारान्नातिदूर अपश्यं । दृष्टवानस्मि । दिवा धूमस्य दूरे दृश्यमानत्वात् एव दर्शनविषयतयोक्तः । विषुवता व्याप्तिमतैनानेनावरेण निष्कृष्टेन धूमेन परः परस्तात्तत्कारणभूतमग्निसपश्यं । अहं यजमान इत्यर्थः । किंचोक्षाणं फलस्य सेक्तारं पृश्निं शुक्लवर्णं । प्राप्नुते तेन फलमिति स्वयं प्राप्नुत इति वा पृश्निर्वज्जीरूपः सोमः । तं वीरा विविधेरणकुशला ऋत्विजोऽपचंत । अत्र धात्वर्थानादरेण तिङ्प्रत्ययः करोत्यर्थः । स च क्रियासामान्यवचनोऽचौचित्यादभिषवेण संपादितवंत इत्यर्थः । तानि तत्साधनानि धर्माख्यनुष्ठानानि प्रथमानि प्रतमानि प्रकृतानि फलपर्यवसानीयान्यासन् । संपादितान्यभवन् । यद्वा । सोम उच्चाभवत् पूर्वं तं देवाः शक्यतापचन्यन्त्यर्थे तद्भवो धूमो मेघ आसीत् तदुच्यते । तत्परत्वेन वा मंचो व्याख्येयो विचक्षणीः ॥

च॒यः के॒शिनं॑ ऋ॒तुथा॑ वि चक्ष॒ते सं॒वत्स॑रे व॒पत॑ एक॒ एषां॑ ।

वि॒श्वमे॒को अ॒भि च॑ष्टे श॒चीभि॑र्ध्राजिरेक॒स्य द॑दृ॒शे न॒ रूपं॑ ॥४४॥

च॒यः । के॒शिनः॑ । ऋ॒तुऽथा॑ । वि । च॒क्ष॒ते । सं॒वत्स॑रे । व॒प॒ते । एकः॑ । ए॒षां॑ ।

वि॒श्वं । एकः॑ । अ॒भि । च॑ष्टे । श॒चीभिः॑ । ध्राजिः॑ । एक॒स्य । द॑दृ॒शे । न॒ रूपं॑ ॥४४॥

केशस्थानीयः केशः केशस्थोऽन्यादित्यवायवः । ते चतुर्था काले काले वि चक्षते । विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति । तेषां पृथक्पृथक्कार्यमाह । एषां मध्य एकोऽग्निः संवत्सरेऽतीति सति संवत्सरं वपते । दाहेन केशस्थोऽग्निः धेवनस्यत्यादिके क्लेदनं नापितकार्यं करोति । एक अन्य आदित्यो विश्वं सर्वं जगच्छचीभिः स्वकीयैः प्रकाशवृथ्यादिकर्मभिरभि चष्टे । सर्वतः पश्यति । एकस्य वायोर्ध्राजिर्गतिर्ददृशे । दृश्यते सर्वैः । न रूपं । अप्रत्यक्षत्वात् स्पर्शशब्दधृतिकंपलिङ्गेर्गम्यत इति हि न्यायविदो वदन्ति । अयमपि मंचो यास्केनैव व्याख्यातः । चयः केशिनं ऋतुथा विचक्षते काले कालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यग्निः पृथिवीं दहति सर्वमेकोऽभिपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य । नि० १२. २७. इति ॥

वाग्देवत्वे पशौ चत्वारि वागिति हविषोऽनुवाक्या । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् । आ० ३. ८. इति सूचितत्वात् ॥

च॒त्वारि॑ वाक्प॒रिमि॑ता प॒दानि॑ ता॒नि विदु॑र्बा॒ह्म॒णा ये म॑नी॒षिणः॑ ।

गुहा॒ ची॒णि नि॒हिता॑ ने॒गंय॑न्ति तुरी॒यं वा॒चो म॑नु॒ष्या व॑दन्ति ॥४५॥

चत्वारि । वाक् । परिऽमिता । पदानि । तानि । विदुः । ब्राह्मणाः । ये । मनीषिणः ।
गुहा । चीणि । निऽहिता । न । इंगयन्ति । तुरीयं । वाचः । मनुष्याः । वदन्ति ॥ ४५ ॥

वाग्वाचः कृत्वायाः पदानि चत्वारि परिमिता परिमितानि । लोके या वागस्ति सा चतुर्विधा विभक्तित्वर्थः । तानि पदानि ब्राह्मणा वेदविदो मनीषिणो मनस ईषिणो मेधाविनो विदुः । जानन्ति । तेषां मध्ये चीणि गुहा गुहायां निहिता स्थापितानि भंगयन्ति । न चेष्टन्ते । न प्रकाशन्त इत्यर्थः । वाचसुरीयं पदं मनुष्या अज्ञास्तज्ज्ञास्य वदन्ति । व्यक्तमुच्चारयन्ति । व्यवहरन्ति । कानि तानि चत्वारित्वत्र बहवः स्वस्वमतानुरोधेन बहुधा वर्णयन्ति । सर्ववैदिकवाग्जालस्य संग्रहरूपा भूरादयस्त्रिस्तो व्याहृतयः प्रणव एक इति वेदत्रयसारत्वात्तासां व्याहृतीनामेव सारसंग्रहभूतत्वादकाराद्यात्मकस्य प्रणवस्येति सप्रणवासु व्याहृतिषु सर्वा वाक् परिमितेति केचन वेदवादिनो वदन्ति ॥ अपरे व्याकरणमतानुसारिणो नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । क्रियाप्रधानमाख्यातं । द्रव्यप्रधानं नाम । प्रागुपहृत्यत आख्यातपदस्तेत्युपसर्गः प्रादिः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतनान्निपातोऽपितुचेत्यादिः । एतेष्वेव सर्वा वाक् परिमितेत्यखंडायाः कृत्वाया वाचश्चतुर्धा व्याकृतत्वात् । वान्मे पराच्यव्याकृतावदत् तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रस्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते । तै० सं० ६. ४. ७. ३. इति श्रुतेः ॥ अन्ये तु याज्ञिका मंत्राः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी लौकिकीति । याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको वेदभागो मंत्राः । मंत्रविधानप्रतिपादको वेदभाग इति मंत्राः कल्पोऽत ऊर्ध्वं । तै० आ० १. ३१. २. इत्यादिनोक्तः कल्पः । मंत्रतात्पर्यार्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणं । भोगविषया गच्छाद्येत्यदिदेरूपा व्यावहारिकी । एष्वेव सर्वा वाङ्मयमितेति याज्ञिकाः ॥ अथ्यनुःसामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः ॥ सर्पाणां वाग्वयसां जुह्वसरीरूपस्य च चतुर्थी व्यावहारिकीत्येतिहासिकाः ॥ पशुषु तूणेषु मृगेष्वाम्बानि चेत्यात्मवादिनः ॥ अपरे मातृकाः प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति । परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चत्वारोति । एकैव नादात्मिका वाग्मूलाधारादुदिता सती परेत्युच्यते । नादस्य च सूक्ष्मेन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगामिनी पश्यन्तीत्युच्यते योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते मध्ये हृदयाख्य उदीयमानत्वात्तन्मध्यायाः । अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता स्फुटतया देव्यापरिण वह्निर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते । एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि । मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा रवाख्यस्य शब्दब्रह्मणोऽधिगंतारो योगिनः परादिचत्वारि पदानि विदुः । जानन्ति । तेषु मध्ये चीणि परादीनि गुहा निहितानि हृदयांतर्वर्तित्वात् । तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति ॥ व्याकरणप्रसिद्धानामाख्यातादिपक्षे मनीषिणो ब्राह्मणाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञा वाग्योगविदस्तानि पदानि जानन्ति । अवाग्योगविदः पामरा वाचो वाङ्मयस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति । व्यवहरन्ति । अर्थप्रकाशनाय प्रयुज्यन्ते ॥ अयं मंत्रो निरुक्ते व्याख्यातः । सोऽचाप्यनुसंधेयः । नि० १३. ९. ॥ अथापि ब्राह्मणं भवति । सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा व्यववदेष्टेव लोकेषु चीणि पशुषु तुरीयं । या पृथिव्यां सापौ सा रथन्तरे । यांतरिचे सा वायौ सा वामदेव्ये । या दिवि सादित्ये सा बृहति सा उच्यते । पशुषु ततो या वागत्यरिच्यत तां ब्राह्मणेष्वदधुः । तस्माद्ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति ॥

इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सवित्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ४६ ॥

इंद्रं मित्रं । वरुणं । अग्निं । आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः । सुऽपर्णः । गरुत्मान् ।

एकं । सत् । वित्राः । बहुधा । वदन्ति । अग्निं । यमं । मातरिश्वानं । आहुः ॥ ४६ ॥

अमुमादित्यमैश्वर्यविशिष्टमिन्द्रमाहुः । तथा मित्रं प्रमीतेर्मरणात्तातारमहरभिमानिनमेतन्नामकं देवं तमाहुः । वरुणं पापस्य निवारकं राज्यभिमानिनं देवमाहुः । तथायिमंगनादिगुणविशिष्टमेतन्नामकमाहुः । अथो अपि चायमेव दिव्यो दिवि भवः सुपर्णः सुपतनो गरुत्मान् गरणवान् पक्षवान्वा । एतन्नामको यः पक्ष्यस्ति सोऽप्ययमेव । कथमेकस्य नानात्वमिति उच्यते । अमुमेवादित्यमेकमेव वस्तुतः संतं वित्रा मेधाविनो

देवतातत्त्वविदो ब्रह्मधा वदन्ति । तत्तत्कार्यकारणेन्द्राद्यात्मानं वदन्ति । एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्य इत्याचक्षत इत्युक्तत्वात् । किंच तमेव वृथ्यादिकारणं वैद्युताग्निं यमं नियन्तारं मातरिश्चानमन्तरिक्षे श्वसन्तं वायुमाहुः । सूर्यस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सर्वात्म्यमुक्तं भवति । अत्र ये केचिदपिः सर्वा देवताः । ऐ० ब्रा० २. ३. । इत्यादिश्रुतितोऽयमेवापिरुत्तरे अपि ज्योतिषी इति मत्वापरेव सर्वात्म्यप्रतिपादकोऽयं मंत्र इति वदन्ति । तत्पक्षे प्रथमोऽभिषब्द उद्देशः । तमपिसुहिंशेन्द्राद्यात्मकत्वकथनं । अयं मन्त्रो निरुक्त एव व्याख्यातः । इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं ब्रह्मधा मेधाविनो वदन्ति इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुतन्तं । दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा । नि० ७. १८. । इति ॥ ॥ २२ ॥

वर्षकामेध्यां तिस्रः पिंड्यो होतव्याः । तत्र कृष्णं नियानमिति तृतीयस्थानुवाक्या । कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा नियुवंतो ग्रामजितो यथा नरः । आ० २. १३. । इति ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आववृचन्सदनादृतस्यादिहृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥४७॥

कृष्णं निऽयानं । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवम् । उत् । पतन्ति ।

ते । आ । अववृचन् । सदनात् । अृतस्य । आत् । इत् । घृतेन । पृथिवी । वि । उद्यते ॥४७॥

कृष्णं कृष्णवर्णं नियानं नियमेन गच्छन्तं मेघं हरय उदकस्य हर्तारः सुपर्णाः शोभनपतना रश्मयोऽपो वसाना उदकानि वासयन्तो मेघेषु । अङ्गिर्मेघान्पूरयन्त इत्यर्थः ॥ अन्तर्भावितव्यार्थाद्विकर्मकत्वं । यद्वा । कृष्णं नियानं नियमनं रात्रिः । देवानां हि रात्रिर्दक्षिणायनं । तत्प्रति । तस्मिन्वर्षकाल इत्यर्थः । एवं कुर्वन्तो दिवं बुलोकं तदाश्रितमादित्यं वोद्दिश्योत्पतन्ति । ऊर्ध्वं गच्छन्ति । ते रश्मय ऋतस्य सदनादुदकस्य स्थानादादित्य-मंडलादाववृचन् । आवर्तन्ते । अर्वाच आगच्छन्ति । आदिदन्तरमेव यदार्वागगच्छन्ति तदानीमेव घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । विविधं क्लिबते । कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मय इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ७. २४. ॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं चीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तस्मिन्साकं त्रिशता न शंकवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥४८॥

द्वादश । प्रऽधयः । चक्रं । एकं । चीणि । नभ्यानि । कः । ऊं इति । तत् । चिकेत ।

तस्मिन् । साकं । त्रिऽशताः । न । शंकवः । अर्पिताः । षष्टिः । न । चलाचलासः ॥४८॥

द्वादशैतत्संख्याकाः प्रधयः परिधयः प्रहिता वर्तन्ते । तत्स्थानीया द्वादश मासा एकमद्वितीयं चक्रं क्रम-णस्वभावं संवत्सराख्यं चक्रमाश्रिताः । तथा चीणि त्रिसंख्याकानि नभ्यानि नाभ्याश्रयाणि फलकानि तत्स्थान-नीयानि ग्रीष्मवर्षाहिमन्ताख्यान्याश्रितानि । यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादश परिधयो नाभ्यर्हाणि चीणि फलकानि सन्ति तद्वत्कालचक्रस्यापि । क उक्तोऽपि महान्तश्चक्रं चिकेत । जानाति । तस्मिंश्चक्रे साकं सह शंकवो न शंकव इव । अत्र पुरस्तादुपचारीऽपि नशब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः । तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे त्रिशता एतत्संख्याकाः षष्टिर्न । नशब्दस्यार्थः । षष्टिश्चारा अरस्थानीयान्यहान्यर्पिताः । अर्पितानि । कीदृशानि तानि । चलाचलासः । एकश्चलशब्दो द्विर्भावप्राप्तः । चलाः । चलनस्वभावानीत्यर्थः ॥ चरिचलिपतिवदीनामच्याक्ताभ्यासस्य । पा० ६. १. १२. ६. । इति द्विवचनमागागमस्य । ततोऽसुक् ॥ षष्टिश्च ह वै चीणि च शतानि संवत्सरस्याहानीति ब्राह्मणं । शत० ९. १. १. ४३. । द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मानादित्यादि निरुक्तं । ४. २७. ॥

प्रवर्ग्यैऽभिष्टवे यस्ते स्तन इत्येका । सूचितं च । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूगौरमीमेदनु वत्सं मिधन्तं । आ० ४. ७. । इति ॥ एषैव सारस्वते पशौ हविषो याज्या । सूचितं च । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूत्सं सोम प्र चिकितो मनीषेति द्वे । आ० ३. ७. । इति ॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि ।

यो रत्नधा वसुविद्यः सुदचः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥४९॥

यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयः । भूः । येन । विश्वा । पुष्यसि । वार्याणि ।

यः । रत्नधाः । वसुविद्यः । यः । सुदचः । सरस्वति । तं । इह । धातवे । करिति कः ॥४९॥

हे सरस्वति ते तव संबंधी यः स्तनः स्तनवच्छिशुस्थानीयानां प्राणिनामाध्यायनकारी लौकिकवैदिकसु-
शब्दरूपः स्तनः शशयः शयानस्तव देहे वर्तमानः । यश्च स्तनो मयोभूरसास्वादिनां सुखस्य भावयिता । येन
स्तनेन विश्वा सर्वाणि वार्याणि वरणीयान्यभिमतरूपाणि धनानि पुष्यसि भोक्तृभ्यः । यश्च स्तनो रत्नधा
वज्रविधरमणीयरसानां धारयिता वसुविद्यसूनां वासयितृणां धनानां वेत्ता लब्धा वेदयिता वा । किंच यः
स्तनः सुदचः शोभनदानः । सुदचः कल्याणदान इति निरुक्तं । ६. १४. । अत्रासन्नवच्छब्दश्रवणं स्तनस्यातिप्रश-
स्तत्वज्ञापनार्थं । हे देवि तं तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं सूक्तमयं स्तनमिहास्मिन्कर्मणीदानीं वा धातवेऽस्मा-
भिर्धातुं पातुं पानाय कः । कुरु ॥

अग्निमंथने यज्ञेन यज्ञमित्येषा परिधानीया । यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इति परिदध्यात् । आ० २. १६. ।
इति सूचितत्वात् ॥

यज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वं साध्याः संति देवाः ॥५०॥

यज्ञेन । यज्ञं । अयजंत । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।

ते । ह । नाकं । महिमानः । सचंत । यत्र । पूर्वं । साध्याः । संति । देवाः ॥५०॥

देवा व्यवहर्तारो यजमाना यज्ञेन निर्मळ्याग्निना यज्ञं होमसाधनमाहवनीयमयजंत । पूजितवंतः । अनु-
ष्ठानाय संयोजितवंत इत्यर्थः । अग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नय आतिथ्यं क्रियत इति हि तैत्तिरीयकं । तानि
धर्माण्यपिसाधनानि कर्माणि प्रथमानि । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रथमानि प्रकृतमान्यासन् । फलप्रसवसम-
र्थान्यभवनित्यर्थः । ते ह ते च यजमाना नाकं । नास्मिन्नकमसीति नाकः स्वर्गः । तं महिमानो माहात्म्ययुक्ताः
सचंत । संगताः । कीदृशं नाकं । यत्र यस्मिन्नकिं पूर्वं पूर्वतनाः साध्याः साधना यज्ञादिसाधनवंतः । कर्मदेवा
इत्यर्थः । ते संति निवसंति तं सचंत । तस्मादिदानीमपि मनुष्यैरेवं कर्तव्यमित्यर्थः । यद्वा । देवा इदानीं देवमा-
गमापन्नाः पूर्वं यज्ञेनाग्निना पशुभूतेन यज्ञं यष्टव्यमभिमयजंत । पूजितवंतः । अग्रेरेव मूर्तिभेदेन देवत्वं च
पशुत्वं च द्रष्टव्यं । अग्निः पशुरासीत्तमालभंत तेनायजंत इति श्रुतेः । शिष्टं पूर्ववत् । यत्र यस्मिन् स्वर्गे निमित्तभूते
सति पूर्वं पूर्वतनाः साध्या देवाः साधनाः स्वर्गोऽभिमानिनः । आदित्या अंगिरसश्च साध्या देवा उच्यंते ।
कदासि वै साध्या देवास्तेऽग्रेऽग्निनाभिमयजंत ते स्वर्गं लोकमायन्तादित्याश्चैवेहासन्नंगिरसश्च तेऽग्रेऽग्निनाभि-
मयजंत ते स्वर्गं लोकमायन् । ऐ० ब्रा० १. १६. । इति ब्राह्मणं । एते देवाः स्वर्गे संति । भवंति । स्वर्गप्राप्ता
इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं विष्णुमयजंत । पूजयंति । ते नाकं विष्णुलोकं महानुभावाः
सचंत । संगच्छंते । यत्र पूर्वं साध्यादयो देवाः संति तत्स्थानं । अग्निनाभिमयजंत देवा इत्यादि निरुक्तमनु-
संधेयं । नि० १२. ४१. ॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहंभिः । भूमिं पर्जन्या जिन्वति दिवं जिन्वत्यग्नयः ॥५१॥

समानं । एतत् । उदकं । उत् । च । एति । अवं । च । अहंभिः । भूमिं । पर्जन्याः ।

जिन्वति । दिवं । जिन्वति । अग्नयः ॥५१॥

एतत्प्रसिद्धमुदकं समानं । एकरूपमित्यर्थः । अहभिः कैश्चिद्दहोभिर्ग्रीष्मकालीनैरुच्चैति । ऊर्ध्वं गच्छति । तथाहभिर्वर्षकालीनैरेव तदुदकमव चैति । अवाङ्मुखं च गच्छति ॥ चवायोगे प्रथमेति प्रथमा विभक्तिर्न निहन्ते ॥ रश्मिनाडौव भूमिं प्राप्नोति । तदेवोच्यते । पर्जन्याः प्रीणयितारो मेघा भूमिं जिह्वन्ति । उदकसंस्थायेन सस्याद्युत्पादनद्वारा भूमिष्ठाप्रीणयन्ति । तथाप्य आहवनीयाद्याः स्वे ऊत आऊत्या दिवं द्युलोकस्थान्देवाज्जिह्वन्ति । प्रीणयन्ति ॥

सरस्वदेवताके पशौ दिव्यं सुपर्णमिति वपायाज्या । दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तं स वावृधे नयो योषणासु । आ० ३. ८. । इति सूचितत्वात् ॥ अन्वारंभणीयायां सरस्वद्याग एषैव याज्या । सूचितं च । दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमा सवं सवितुर्यथा । आ० २. ८. । इति ॥

दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तमपां गर्भं दर्शतमोषधीनां ।

अभीपतो वृष्टिभिस्तर्पयन्तं सरस्वन्तमवसे जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यं । सुपर्णं । वायसं । बृहन्तं । अपां । गर्भं । दर्शन्तं । ओषधीनां ।

अभीपतः । वृष्टिभिः । तर्पयन्तं । सरस्वन्तं । अवसे । जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यं दिवि भवं सुपर्णं शोभनगमनं वायसं गमनशीलं बृहन्तं महान्तमपां गर्भं वृष्ट्युदकानां गर्भवदुत्पादकं । ओषधीनामोषधोर्दर्शन्तं दर्शनाय । दर्शयन्तमित्यर्थः । यद्वा । ओषधीनां गर्भं दर्शतमिति पृथग्विशेषणं । किंचाभीपत आनुकूल्येन वृष्टिभिस्तर्पयन्तं जगत्प्रीणयन्तं । यद्वा । अभीपतोऽभिगमनवतः सलिलाधारांस्तटाकादींस्तर्पयन्तं । अथवाभिगताहं । सरस्वन्तमुदकवन्तं । सर इत्युदकनाम । देवं सूर्यं वावसे रक्षणेय जोहवीमि । पुनःपुनराहामि ॥ २३ ॥ २२ ॥

चयोविंशेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र कया शुभेति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं । अचानुक्रमणिका । कया पंचोना संवादस्तृतीयाद्ययुजो मरुतां वाक्यमन्त्रस्तृचोऽगस्त्यस्य शिष्टा इंद्रस्यैकादशी च मरुत्वांस्त्विन्द्रो देवतेति । अत्रेन्द्रागस्त्यमरुतां संवादः प्रतिपाद्यते । तत्र तृतीयापंचमीसप्तमीनवमीनां मरुद्वाक्यरूपत्वात् एवर्षयः । यस्य वाक्यं स ऋषिः । अनु० २. ४. । इति न्यायात् । अंत्यतुचस्वागस्त्यवाक्यत्वात् एवर्षिः । शिष्टा युज आद्या चैकादशी चेंद्रस्य वाक्यं । अतः स एवर्षिः । अत्र या तेनोच्यते सा देवता । अनु० २. ५. । इति सामान्यापवादेन कृत्स्नस्य मरुत्वद्रुणक इंद्रो देवता ॥ संसवचातुर्विंशकयोर्मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्धानीयात्पूर्वमेतत्सूक्तं । यदि पर्यायात्परुत्वतीय इति खंडयोः सूचितं । कया शुभेति च मरुत्वतीये पुरस्तात्सूक्तस्य शंसेत् । आ० ६. ६. ७. ३. । इति ॥ अभिप्लविके पंचमेऽहनि मरुत्वतीय एतदेव सूक्तं । पंचमस्य कया शुभा यस्तिग्मशृंग इति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. । इति सूचितत्वात् ॥ महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । पंचमारण्यके कया शुभा सवयसः सनीळा मरुत्वां इंद्र वृषभो रणाय । ऐ० आ० ५. १. १. । इत्युक्तत्वात् ॥ विषुवति मरुत्वतीय एतदेव निविद्धानीयं । त्वं सु मेघं कया शुभेति च मरुत्वतीयं । आ० ८. ६. । इति सूचितत्वात् ॥ अस्य विनियोगं शौनक आह । ज्ञातिपुत्रसुहृन्मित्रैर्यस्य राज्यं चिकीर्षति । नित्यं स नियतो भूत्वा सूक्तं तु मनसा जपेत् । कया शुभेति पैशुन्यं कृत्वाचार्यनृपद्विजैः । श्रुत्वा पररहस्यं तु गुरोरप्याह शौनकः । ऋग्वि० १. २६. । इति ॥

कया शुभा सवयसः सनीळाः समान्या मरुतः सं मिमिक्षुः ।

कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया ॥ १ ॥

कया । शुभा । सऽवयसः । सऽनीळाः । समान्या । मरुतः । सं । मिमिक्षुः ।

कया । मती । कुतः । आऽइतासः । एते । अर्चन्ति । शुष्मं । वृषणः । वसुऽया ॥ १ ॥

इंद्रवाक्यं । सवयसः समानवयस्ताः सनीळाः समानस्थाना एते मरुतः कया शुभा कैरपि दुर्ज्ञेयया

शोभया समान्या सर्वेषामेकरूपया महत्या युक्ताः । यद्वा । शुबित्युदकनाम । उक्तरूपया शुभोदकेन । सं
मिमिषुः । लोकं सम्यक् सिंचति ॥ मिहिसमानार्थो मिमिषतिधातुः ॥ यद्वा । मां युद्धादिषु प्रवर्तमानं सं
मिमिषुः । तदर्थमेते मरुतः कयानिश्चयया मती मत्या कुतो देशादेतासः । आगताः । आगत्य चैति वृषणो
वर्षितारो वसूया वसूयया ॥ सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ धनेच्छया । यद्वा । वसवो वासयितारो वा ॥
तेनैव जसो याजादेशः ॥ शुष्मं बलं वृष्टिप्रदानजनितं लोकेऽर्चति । पूजयति । जगति कुर्वति । यद्वा । मम
बलं वर्धयंत्यर्थः । मरुतो ह्येनं नाजङ्गः । ऐ० ब्रा० ३. २०. इति श्रुतेः । अर्चिद्रमरुत्संवादरूपे सर्वत्र प्राणजी-
वात्मपरतयापि योजनीयं । अत्रापीन्द्रो ब्रूते ॥

कस्य ब्रह्माणि जुजुषुर्युवानः को अध्वरे मरुत आ ववर्त ।

श्रेणाँ इव ध्रजतो अंतरिक्षे केन महा मनसा रीरमाम ॥ २ ॥

कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अध्वरे । मरुतः । आ । ववर्त ।

श्रेनान् इव । ध्रजतः । अंतरिक्षे । केन । महा । मनसा । रीरमाम् ॥ २ ॥

युवानो नित्यतरुणा महानुभावा मरुतः कस्य महाभागस्य ब्रह्माणि परिवृढानि हवींषि जुजुषुः । सेवते ।
कस्य महानध्वरे स्वकीये यागे मरुत एताना ववर्त । यागांतरेभ्यो निवर्तयति । दुर्निर्यहत्वे दृष्टान्तमाह ।
अंतरिक्षे ध्रजतो गच्छतः श्रेणाञ्छंसनीयगमनानेतन्नामकान्पक्षिण इव । केन तत्प्रीतिसाधनेन महा महता
मनसा मननवता स्तोत्रेण रीरमाम । रमेमहि ॥

अथ मरुत इंद्रेणोक्तास्तृतीययानया प्रतिब्रुवते ॥

उत्तमं हिन्द्र माहिनुः सन्नेको यासि सत्पते किं त इत्या ।

सं पृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नो हरिवो यत्तै अस्मे ॥ ३ ॥

कुतः । त्वं । इन्द्र । माहिनुः । सन् । एकः । यासि । सत्पते । किं । ते । इत्या ।

सं । पृच्छसे । सं । समराणः । शुभानैः । वोचेः । तत् । नः । हरिः । इव । यत् । ते । अस्मे इति ॥ ३ ॥

हे इन्द्र सत्पते सतां पालक त्वं माहिनो महनीयः पूजनीयः । अनुचरैरनुगंतव्य इत्यर्थः । तथाभूतः सन्नधि-
कोऽसहायः सन् कुतो यासि । कुतः उत्तमं हिन्द्रोऽस्ते । यद्वा । कुत्र यासि । ते तदेत्येत्यं किं । किं त्वमेवमेव । किं
न कोऽप्यनुचरोऽस्ति । किंच त्वं समराणोऽस्त्राभिः संगच्छमानः सं पृच्छसे । समीचीनं पृच्छसि । हे हरिवो
हरिभ्यां तद्विन्द्र ते तवास्त्रे अस्त्रासु यद्वक्तुमिष्टतममस्ति तन्नोऽस्त्रभ्यं शुभानैः शोभमानैर्वचनैर्वोचैः । ब्रूहि ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शं सुतासः शुष्म इयर्ति प्रभृतो मे अद्रिः ।

आ शासते प्रति हर्येत्युक्थेमा हरी वहतस्ता नो अच्छ ॥ ४ ॥

ब्रह्माणि । मे । मतयः । शं । सुतासः । शुष्मः । इयर्ति । प्रभृतः । मे । अद्रिः ।

आ । शासते । प्रति । हर्यति । उक्थ्या । इमा । हरी इति । वहतः । ता । नः । अच्छ ॥ ४ ॥

अथेवं तैः पृष्टोऽनया चतुर्थेन्द्रः प्रत्याह । हे मरुतः ब्रह्माणि सर्वाणि कर्माणि हवींषि वा मे मम स्वभू-
तानि । तथा मतयश्च मननयुक्ताः स्तुतयश्च मे मम शं सुखकार्याः । यद्वा । मे मतयो बुद्धयस्तेष्वेव वर्तन्त इति
शेषः । तथा सुतासोऽभिषुताः सोमा मे मदीया मदर्थी एव । अतो यज्ञं प्रति गंतव्यमित्यर्थः । किंच मध्ये
राक्षसादिबाधपरिहाराय शुष्मो बलवान्मे मदीयोऽद्रिः शत्रूणां भक्षको वज्रः प्रभृतः सन्नियर्ति । गच्छत्येव
अच्छं प्रति न च निवर्तते । न केवलं हविरादीनां मदीयत्वमेव अपि तु यजमाना आ शासते । मामेव

प्रार्थयन्ते । किंचोक्त्योक्त्यानि शस्त्राणि मां प्रति हर्यन्ति । कामयन्ति । मामेव शंसन्तीत्यर्थः । किंच नोऽस्मदीया-
विमा हरी इमावश्चौ ता तानि गन्तव्यानि हविरादीन्यच्छामिप्राप्तुं मां वहतः । अभिमतदेशं प्रापयतः । अत
एव शीघ्रं गच्छामि । युष्माभिरपि तत्प्राप्तुं गन्तव्यमित्यर्थः । अतोऽसहाय इति मन्तव्यमिति भावः ॥

अतो वयमंतमेभिर्युजानाः स्वस्त्रेभिस्तन्वः शुभमानाः ।

महोभिरेताँ उप युज्महे न्विद्रं स्वधामनु हि नो बभूथ ॥ ५ ॥

अतः । वयं । अंतमेभिः । युजानाः । स्वऽस्त्रेभिः । तन्वः । शुभमानाः ।

महऽभिः । एतान् । उप । युज्महे । नु । इंद्रं । स्वधां । अनु । हि । नः । बभूथ ॥ ५ ॥

एवमुक्ता मरुतस्त्वमेव ब्रुवते । हे इंद्र त्वं यस्मादेवं करोषि अतः कारणाद्वयमप्यंतमेभिरंतिकतमैर्युजाना
युक्ताः संतः । कीदृशैः । स्वस्त्रेभिः स्वायत्तबलैः । किंच महोभिस्तेजोभिस्तन्व आत्मशरीराणि शुभमाना
दीपयन्तः । हर्षं प्राप्तवाना इत्यर्थः । यद्वा । महोभिः स्वमहत्त्वेन युक्ता वयमेतान्गन्तुं क्षिप्रमुप युज्महे । तव
साकं हविरादि स्वीकुर्महे इत्यर्थः । हे इंद्र त्वमपि नोऽस्मात्संबन्धि स्वधामुदकं बलं वानु बभूथ हि । अस्मात्सृष्टो-
दकजन्यं हविर्नुभवसि खलु । हिशब्दः परस्परपकार्योपकारिभावप्रसिद्धिबोधितार्थः ॥ ॥ २४ ॥

क्व॑ स्या वो मरुतः स्वधासीद्यन्मामेकं समधत्ताहिहत्ये ।

अहं ह्यु॑ग्रस्तविषस्तुविष्मान्विश्वस्य शचो॑रनमं वध॒स्त्रैः ॥ ६ ॥

क्व । स्या । वः । मरुतः । स्वधा । आसीत् । यत् । मां । एकै । संऽअधत्त । अहि॑ऽहत्ये ।

अहं । हि । उग्रः । तविषः । तुविष्मान् । विश्वस्य । शचोः । अनमं । वधऽस्त्रैः ॥ ६ ॥

स्या सा स्वधा तदुदकं बलं वा वो युष्माकं संबन्धि क्वासीत् । नैवासीदित्यर्थः । अस्माकमुदकं त्वमनुभव-
सीति ब्रूथ । यद्वा स्वधैकमसहायं वृथार्थं मेघहननकर्मणि वृचवधे वा समधत्त सहितमभूत् ।
संबन्धः । असहायस्य कथमिति मतं सेत्यतीति अत आह । अहं ह्यहं खलूय उग्रवल्गुस्तविषो
बलवांस्तुविष्मान्महत्त्वोपेतोऽस्मि । यस्मादतिबलोऽहं तस्माद्विश्वस्य शचोर्मैघस्य । शचुरेवायं ॥ कर्मणि
षष्ठी ॥ सर्वे शत्रुसंघं वधस्त्रैर्वधस्त्रैः शोधनैः । वधकौशलेरित्यर्थः । यद्वा । वध इति वज्रनाम । वधस्त्रैर्वज्रस्त्रा-
सनैः त्रिपणप्रकारैः । अनमं । अनमयं ॥ अंतर्भावितव्यर्थोऽयं ॥ वशीकरोमीत्यर्थः ॥

भूरि च॒कर्थ॑ युज्ये॒भिर॒स्मे समा॒नेभिर्वृष॑भ॒ पौ॒स्त्येभिः ।

भूरी॑णि॒ हि कृ॒णवा॑मा श॒विष्ठे॑द्र॒ क्रत्वा॑ मरुतो॒ यद्व॑शाम ॥ ७ ॥

भूरि॑ । च॒कर्थ॑ । युज्ये॒भिः । अ॒स्मे इति॑ । समा॒नेभिः । वृ॒षभ॑ । पौ॒स्त्येभिः ।

भूरी॑णि । हि । कृ॒णवा॑म । श॒विष्ठ॑ । इंद्रं । क्रत्वा॑ । मरुतः । यत् । वशाम ॥ ७ ॥

अथैवमुक्ता इंद्रं पुनराहुः । हे इंद्र वृषभ वर्धितः त्वं भूरि चकर्थ । प्रभूतं । सत्यमेव । तथाप्यस्मै
अस्माकं समानेभिः समानैर्युज्येभिरस्माभिर्युक्तिः पौस्त्येभिः पुंसः कर्मभिः सामर्थ्यैरेव चकर्थ । न त्वेक एवेत्यर्थः ।
हे शविष्ठ । श्व इति बलनाम । हे इंद्र बलवत्तम वयं भूरीणि हि त्वत्कृतादपि प्रभूतानि कर्माणि कृण्वाम ।
कृतवन्तः स्म । हे इंद्र क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यद्यद्व्यादिकं वशाम कामयामहे । तानि त्वत्तोऽप्यधिकानीत्यर्थः ।
यतो वयं मरुतः ॥ ह्यंदसमनुदात्तत्वं ॥ एतेन स्वमहत्त्वं स्थापितं भवति । स्वरो व्यक्तः । अथवा इंद्रस्त्रेदं
वाक्यं । हे मरुतः यद्यस्त्रैव तत्तस्त्रैव भवतु । तर्ह्यहं च युयं च सहैव क्रत्वा कर्मणा यद्वशाम यद्वृष्टिकर्म काम-
यामहे । तस्मादुदकं समानमेवेत्यर्थः । एवं मरुत इति निधत्तस्त्रैव व्याख्यानं ॥

वधीं वृचं मरुत इन्द्रियेण स्वेन भार्मेन तविषो बभूवान् ।

अहमेता मनवे विश्वश्चंद्राः सुगा अपश्चकर वज्रबाहुः ॥ ८ ॥

वधीं । वृचं । मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भार्मेन । तविषः । बभूवान् ।

अहं । एताः । मनवे । विश्वऽचंद्राः । सुऽगाः । अपः । चकर । वज्रऽबाहुः ॥ ८ ॥

इदानीमिंद्र आह । हे मरुतः अहमिंद्र इन्द्रियेण स्वेन भार्मेन कोपेन तविषो बलवान् बभूवान् । भूतः । संपन्नः । कस्यै कमिति तदुच्यते । मनवे मनोरथायैता विश्वश्चंद्राः सर्वाह्लादकाः सुगाः सुगमनाः सर्वत्र नद्यादिषु गमनशीला अपो वृथुदकानि चकर । चकार । कृतवानस्मि । यतोऽहं वज्रबाहुः । अनेन सहाय-
नरपेक्ष्यमुक्तं भवति ॥

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ अस्ति देवता विदानः ।

न जायमानो नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ९ ॥

अनुत्तं । आ । ते । मघऽवन् । नकिः । नु । न । त्वाऽवान् । अस्ति । देवता । विदानः ।

न । जायमानः । नशते । न । जातः । यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रऽवृद्ध ॥ ९ ॥

इदानीं ते मरुतो हर्षेण प्रत्याहुः । आ इति स्मरणे । स्मृतवन्तो वयमिदानीं हे मघवन् ते त्वयानुत्तमप्रे-
रितं नकिर्नु । नैवास्ति । नु निश्चये । त्वया यदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः । हे देव त्वावाँस्त्वत्सदृशो विदानो विद्वान् ॥
व्यत्ययेन ज्ञानम् ॥ जयोपायवेदिता देवता देवो नास्ति । किंच हे प्रवृद्धातिबल जायमानो जातो वा
कश्चिद्देवो मर्त्यो वा त्वं यानि वृचवधादीनि करिष्या कर्तव्यानि कृणुहि कुरुषे तानि न नशते । न व्याप्नोति ।
नशतिर्व्याप्तिकर्मा । नान्यस्त्वच्चेष्टितानुकार्यैवेत्यर्थः ॥

एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्वोजो या नु दधृष्वान्कृण्वै मनीषा ।

अहं ह्यूपयो मरुतो विदानो यानि च्यवमिंद्र इदीश एषां ॥ १० ॥

एकस्य । चित् । मे । विऽभु । अस्तु । ओजः । या । नु । दधृष्वान् । कृण्वै । मनीषा ।

अहं । हि । उग्रः । मरुतः । विदानः । यानि । च्यवै । इंद्रः । इत् । ईशे । एषां ॥ १० ॥

इदानीमिंद्र आह । मे ममैकस्य चिदेकस्यैव विभु सर्वत्रगमनशीलमोजो बलमस्तु । यद्वा । बलमेकस्यै-
वास्तु । किमर्थमिति चेत् उच्यते । या यानि कर्माणि मनीषा मनीषया मनस ईषया दधृष्वान् धर्षितवानहं
नु क्षिप्रं कृण्वै कर्तुं शक्नुवानि । हे मरुतः अहं ह्यहं खलूय उद्गूर्णवलो विदानो वेदनावान् । यानि यानि
वसूनि च्यवं अवगच्छामि एषामहमेवेन्द्र इदीश्वर एव सन्तीशे । ईश्वरो भवामि । अथवा विदानोऽहं यानि
च्यवं यान्युद्दिश्य गच्छेयं एषामीशे । यतोऽहमिंद्रः अतः शक्त इत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

अमंदन्मा मरुतः स्तोमो अत्र यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र ।

इंद्राय वृष्णे सुमखाय मह्यं सख्ये सखायस्तन्वे तनूभिः ॥ ११ ॥

अमंदत् । मा । मरुतः । स्तोमः । अत्र । यत् । मे । नरः । श्रुत्यं । ब्रह्म । चक्र ।

इंद्राय । वृष्णे । सुऽमखाय । मह्यं । सख्ये । सखायः । तन्वे । तनूभिः ॥ ११ ॥

इदमपींद्रवाक्यं । हे मरुतः मा गच्छेद्दुःकौत्यादनविषये स्तोमः स्तोत्रममंदत् । मादयति मोदयति

वा । हे नरः सखायः यूयं मे मम यच्छ्रुत्वं सर्वैः श्रोतव्यं ब्रह्म परिवृढमेघधारणादिरूपं चक्रं कृतवन्तः । स्वप्रभूतं स्तोत्रं वानुत्तमा त इत्यादिकं । इंद्राय परमैश्वर्यगुणकाय वृष्णेऽभिमतवर्षिणे सुमखाय शोभनया-
गाय सख्ये युष्माभिः समानख्यानाय तनूभिरनेकशरीरैरुपेताय मह्यं मम तन्वे मदीयशरीरपोषाय भवतु ।
यद्वा । तनूभिरस्त्रच्छरीरभूतैर्युष्माभिः कृतं मह्यमेवास्त्वित्यर्थः ॥

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रव एषो दधानाः ।

संचक्ष्या मरुतश्चंद्रवर्णा अच्छांत मे छुदयाथा च नूनं ॥१२॥

एव । इत् । एते । प्रति । मा । रोचमानाः । अनेद्यः । श्रवः । आ । इषः । दधानाः ।

संऽचक्ष्य । मरुतः । चंद्रऽवर्णाः । अच्छांत । मे । छुदयाथा । च । नूनं ॥१२॥

हे मरुतः एवेदेवमेवैते यूयं मा मां प्रति रोचमाना मद्विषये संप्रोचमाणा मां ख्यापयंतो वानियोऽनंति-
कक्ष्यं श्रवः कीर्तिमिषस्य दधानाः । आ इति चार्थः । यद्वा । अनेद्य इति प्रशस्त्रनाम । प्रशस्त्रं यशोऽस्मत्तो
दधाना अस्त्राभिर्वा धारयमाणाः । चंद्रवर्णाः । चंद्रमिति हिरण्यनाम । सुवर्णवर्णा यूयं मे मां संचक्ष्य
सम्यक्प्रकाश्य नूनं निश्चयमच्छांत यशोभिराच्छादितवन्तश्छुदयाथ । आच्छादयथ च । मां प्रति सर्वदा
रोचमाना मध्येव कीर्तिमन्नं च दधाना मत्कृतैः कर्मभिर्मामेव सुतित्यर्थः ॥

को न्वत्र मरुतो मामहे वः प्र यातन सखीरच्छा सखायः ।

मन्मानि चित्रा अपिवातयंत एषां भूत नवेदा म ऋतानां ॥१३॥

कः । नु । अत्र । मरुतः । ममहे । वः । प्र । यातन । सखीन् । अच्छ । सखायः ।

मन्मानि । चित्राः । अपिऽवातयंतः । एषां । भूत । नवेदाः । मे । ऋतानां ॥१३॥

हे मरुतः युष्मानव लोके को नु खलु मत्तौ ममहे । पूजयति । हे सखायः सर्वस्य सखिवत्प्रियकारिणः
संतः सखीन् हविष्प्रदानेन सखिभूतान्यजमानानच्छाभिमुख्येन प्राप्तुं प्र यातन । गच्छत । हे चित्रास्त्रायनीयाः
यूयं मन्मानि मननीयानि धनान्यपिवातयंतः संपूर्णं प्रापयंतो भूत । भवत । किंच मे मदीयानामेषामृतानाम-
वितथानां नवेदा भूत । ज्ञातारो भवत ॥

आ दुवस्यादुवसे न कारुस्माञ्चक्रे मान्यस्य मेधा ।

ओ पु वर्त्त मरुतो विप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चत् ॥१४॥

आ । यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । कारुः । अस्मान् । चक्रे । मान्यस्य । मेधा ।

ओ इति । सु । वर्त्त । मरुतः । विप्रः । अच्छ । इमा । ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चत् ॥१४॥

हे मरुतः दुवस्यादुवस्यपरिचरणार्हात्स्तोत्रात् तेन स्तोत्रेण दुवसे परिचरणाय पर्याप्ता कारुः कर्त्री
सुतिकुशला मान्यस्य माननीयस्य विदुषो मेधा बुद्धिरस्मान् । नेति संप्रत्यर्थः । इदानींतनाना चक्रे । आभि-
मुख्येन करोति । प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । षष्ठीबहुवचन इदं रूपं । दुवस्यानां परिचरणार्हाणां दुवसे परिचर-
णाद्येत्यर्थः । अतो हे मरुतः यूयं विप्रं मेधाविनं यजमानं मामगस्त्यमच्छाभिमुख्येन प्राप्तुं सु सुष्टौ वर्त्त । ओ
इति निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः । आडित्याभिमुख्येन । उकारोऽवधारणे । आवर्तध्वमेव । किमर्थ-
मेवमिति उच्यते । इमा ब्रह्माणि । परिबृढानि कर्माण्युद्दिश्य जरिता स्तोता वो युष्मानर्चत् । अर्चति ।
यस्यादेवं तस्मादावर्तध्वमित्यर्थः ॥

अथ पंचदशां सूक्तोपक्रममारभ्य कृतां सुतिं मरुद्भ्यो निवेद्याभिमतमाशक्तौ ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १५ ॥

हे मरुतः एष स्तोम इदानीं क्रियमाणप्रकारं स्तोत्रं वो युष्मदर्थं । युष्मत्प्रीणनाय भवत्वित्यर्थः । तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्मदर्थाय । यस्मादेवं तस्मान्मादार्यस्य स्तुतिविशेषमंदयितुः स्तुतिभिर्मदस्य प्रेरयितुं मान्यस्य वरप्रदानादिना माननीयस्य कारोः स्तोत्ररिषेच्छया यासीष्ट । आगच्छत । किमर्थं । तन्वे शरीराय । तत्पोषायैत्यर्थः । वयां वयमपीषमन्नं वृजनं बलं जीरदानुं जयशीलदानमेतत्सर्वं विद्याम । युष्मास्वागतं यो यज्ञसंपूर्त्येष्ट्यादिद्वारा लभेमहि ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं द्वितीयाष्टकगस्तृतीयोऽध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणाचार्येण पुरुषार्थप्रदर्शकः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । कथा शुभेत्यस्मिंस्त्रयोविंशेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तच्च तन्वित्वेत्तद्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं । अत्रानुक्रमणिका । तद्वगस्त्यो मारुतं हि द्वित्रिष्टुवंतं मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोर्बृशीमप्सरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुंभे रेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति । सूक्तसंख्यानुवर्तत । अन्यस्याः सूक्तसंख्यायाः । अनु० १२. १. इति परिभाषितत्वात्पंचदशर्चं । उक्तलक्षणेनागस्त्येन दृष्टत्वात्तस्यार्थः । मारुतं हीयुक्तत्वानुह्यादिपरिभाषयेदमादिसूक्तत्रयं मरुदेवताकं । अत्र्ये द्वे त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्वः ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

तन्नू वोचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे ।

ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन ॥ १ ॥

तत् । नु । वोचाम । रभसाय । जन्मने । पूर्वं । महित्वं । वृषभस्य । केतवे ।

ऐधाऽइव । यामन् । मरुतः । तुविऽस्वन्ः । युधाऽइव । शक्राः । तविषाणि । कर्तन ॥ १ ॥

हे मरुतः वयं युष्मदीयं तत्तादृशं प्रसिद्धं पूर्वं पुरकं पूर्वतनं वा महित्वं माहात्म्यं नु क्षिप्रं वोचाम । ब्रूमः । किमर्थं । रभसाय रामस्य युक्ताय जन्मने वेद्यां प्रादुर्भावाय । वेद्यां संनिधानायेत्यर्थः । तदपि किमर्थमित्यत आह । वृषभस्य फलस्य वर्षितुर्यज्ञस्य केतवे प्रज्ञानाय । वायुप्रेरणेन मेघागमनं प्रसिद्धं । हे तुविष्वणो गमनसंरंभेण प्रभूतध्वनियुक्ता हे शक्राः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः यूयं यामन्यामनि यागगमने प्रस्तुते सत्वैधैवैधान्येधः-संबंधीनि तेजांसीव प्रायेण महत्त्वेन तविषाणि बलानि सामर्थ्यानि कर्तन । कुरुत । तत्सुम इत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । युधेव युजेन तत्तदुज्जनिमित्तं यथा तविषाणि कुरुथ तद्वत् ॥

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत उप क्रीळति क्रीळा विदथेषु घृष्वयः ।
 नक्षति रुद्रा अवसा नमस्विनं न मर्धति स्वतवसो हविष्कृतं ॥ २ ॥
 नित्यं । न । सूनुं । मधु । बिभ्रतः । उप । क्रीळति । क्रीळाः । विदथेषु । घृष्वयः ।
 नक्षति । रुद्राः । अवसा । नमस्विनं । न । मर्धति । स्वतवसः । हविःकृतं ॥ २ ॥

नित्यं न सूनुमौरसं प्रियं पुत्रमिव मधु मधुरं हविर्विभ्रतो धारयतो मरुतो विदधे, यागेषु घृष्वयो
 रुद्रः प्रभृतीनां घर्षकाः संतः क्रीळाः क्रीडनशीला उपोषित्य क्रीळति । विहरति । किंच रुद्राः । रुद्रपुत्रा
 मरुतोऽपि रुद्रा उच्यन्ते जन्मजनकयोरभेदात् । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं पुराणेषु तपसा तुष्टी पार्वतीपरमेश्वरी मरुतः
 पुत्रत्वेन स्वीचक्रतुरिति प्रसिद्धं । नमस्विनं नमस्कारोपलक्षितसौत्रोपेतं हविष्कृतं हविषः कर्तारं प्रदातारं
 यजमानं यजमानः रक्षणेन तर्पणेन वा निमित्तभूतेन नक्षति । व्याप्नुवन्ति । किंच स्वतवसः स्वायत्तबला मरुतो
 यजमानं न मर्धति । न संशामयन्ति । न क्लेशयन्तीत्यर्थः ॥

यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्पोषं च हविषा ददाशुषे ।
 उक्षन्त्यस्मै मरुतो हिता इव पुरु रजांसि पयसा मयोभुवः ॥ ३ ॥
 यस्मै । ऊमासः । अमृताः । अरासत । रायः । पोषं । च । हविषा । ददाशुषे ।
 उक्षन्ति । अस्मै । मरुतः । हिताः इव । पुरु । रजांसि । पयसा । मयःभुवः ॥ ३ ॥

यस्मै यजमानाय हविषा ददाशुषे सोमादिहविर्दत्तवते हविषा प्रीता ऊमासोऽवितारोऽमृता अमरण-
 धर्माणो मरुतो रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं । चशब्दात्पञ्चादिपुष्टिं । अरासत प्रायच्छन् । रासतिर्दानार्थः । अस्मै
 यजमानाय हिता इव हिताचरणाः सखाय इव संतो मयोभुवः सुखस्य भावयितारो मरुतो रजांसि लोकान्
 पुरु प्रभृतं यथा भवति तथा पयसोदकेन सखायुत्पत्त्यर्थमुच्यन्ति । सिञ्चन्ति ॥

आ ये रजांसि तविषीभिरव्यत प्र व एवासः स्वयतासो अध्रजन् ।
 भयन्ते विश्वा भुवनानि हर्म्या चित्रो वो यामः प्रयतास्वृष्टिषु ॥ ४ ॥
 आ । ये । रजांसि । तविषीभिः । अव्यत । प्र । वः । एवासः । स्वयतासः । अध्रजन् ।
 भयन्ते । विश्वा । भुवनानि । हर्म्या । चित्रः । वः । यामः । प्रयतासु । स्वृष्टिषु ॥ ४ ॥

हे मरुतः युष्मत्संबन्धिनो य एवास एवा अश्वविशेषास्तविषीभिः स्वकीयेर्वलैर्वृष्टिप्रदानादिरूपे रजांसि
 लोकानावृत सर्वत आवृण्वन्ति ते वो युष्माकमेवासोऽश्वाः स्वयतासः स्वयमेव सारथिना विनैव युक्ताः
 प्राध्रजन् । प्रकर्षेण गच्छन्ति । व्याप्नुवन्ति । किंच युष्मदप्यश्वा इव भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि विश्वा
 हर्म्या सर्वाणि हर्म्याणि च भयन्ते । बिभ्यति पतनात् । यस्मादेवं तस्माद्वो यामश्चित्रसायनीयः । आश्वर्यभूत
 इत्यर्थः । भीतिः कारणमाह । ऋष्टिषु युद्धस्थासु हेतिषु प्रयतासु प्रकर्षेणोद्यतासु सतीषु । अथवा भीती दृष्टान्तः ।
 ऋष्टिषु प्रयतासु सतीषु । लुप्तोपमेयं । आयुधेषूद्यतेषु यथा जना बिभ्यति तद्वयुष्मदागमनाद्विभ्यतीत्यर्थः ॥

यत्सेषयामा न्दयन्त पर्वतान्दिवो वा पृष्ठं नर्या अचुच्यवुः ।
 विश्वो वो अज्मन्भयते वनस्पती रथियन्तीव प्र जिहीत ओषधिः ॥ ५ ॥
 यत् । तेषां यामाः । न्दयन्त । पर्वतान् । दिवः । वा । पृष्ठं । नर्याः । अचुच्यवुः ।
 विश्वः । वः । अज्मन् । भयते । वनस्पतिः । रथियन्ती इव । प्र । जिहीते । ओषधिः ॥ ५ ॥

मरुतस्त्वेषयामाः प्रदीप्तगमना यद्यदा पर्वतान् पर्ववतो गिरेर्गङ्गराणि पुरकाग्निघान्वा नदयन्त नादयन्ति वायवा दिवो विद्योतनात्मकस्यान्तरिक्षस्य पृष्ठमुपरिभागं नर्या नरेभ्यो हिता अचुच्युः गच्छन्ति तदा वो युष्मत्संबन्धिन्यज्जम गमने निमित्तभूते सति विश्वो वनस्पतिर्वनस्य पालयिता वृक्षसमूहो भयते । बिभेति । तथोषधिः प्रियंगुग्रीवादिः प्र जिहीते । प्रकर्षेण गच्छति । स्वस्थानादितस्तत्तलतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । रथी-यन्तीव रथमात्मन इच्छन्ती स्त्री । रथाच्छेद्यर्थः । तादृशी स्त्रीव । सा यथा चलति तद्वत् ॥ १ ॥

यूयं न उया मरुतः सुचेतुनारिष्टयामाः सुमतिं पिपर्तन ।

यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव बर्हणा ॥ ६ ॥

यूयं नः । उयाः । मरुतः । सुचेतुना । अरिष्टयामाः । सुमतिं । पिपर्तन ।

यत्रा वः । दिद्युत् । रदति । क्रिविः । दती । रिणाति । पश्वः । सुधिता । इव । बर्हणा ॥ ६ ॥

हे उया उन्नर्णबला मरुतः यूयं सुचेतुना शोभनचेतुना अहिंसितसंघाः संतो नोऽस्माकं सुमतिं शोभनबुद्धिं पिपर्तन । पूरयत । कस्मिन्काल इति तदुच्यते । यत्र यस्मिन्काले वो युष्मत्संबन्धिनी क्रिविर्दती विक्षेपणशीलदन्ती दिद्युद्धेती रदति लिखति मेघसंस्थायं पश्वः पशून् रिणाति रेषति हिनस्ति । वायौ वाति सति पशवः शीर्यन्त इति प्रसिद्धं । हिंसायां दृष्टांतः । सुधिता सुहिता सुष्ठु प्रेरिता बर्हणा हतिसत्साधना हेतिर्वा यथा रिणाति तद्वत् ॥

प्र स्कम्भेदेणा अनवभराधसोऽलातृणासो विदथेषु सुधृताः ।

अर्चैत्यर्के मंदिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र । स्कम्भेदेणाः । अनवभराधसः । अलातृणासः । विदथेषु । सुधृताः ।

अर्चन्ति । अर्के । मंदिरस्य । पीतये । विदुः । वीरस्य । प्रथमानि । पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र स्कम्भेदेणाः प्रकर्षेण संमितदानाः । अविरतदाना इत्यर्थः । अनवभराधसोऽभ्रष्टहविरादिधनाः । राध इति धननाम । अलातृणासः ॥ नकारस्य स्थाने लकारः ॥ अनातृणास आतर्दनरहिताः । अथवा । अलं पर्याप्तमातर्दनाः शत्रूणां । यद्वा । अलमत्यर्थं दातारः फलानां । एवंप्रकारं मरुतो विदथेषु ॥ गेष्वाकर्मर्चनी-यमिन्द्रं स्वसखीभूतमर्चन्ति । पूजयन्ति । सुत्वादिना संभावयन्तीत्यर्थः । किमर्थं मंदिरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य पीतये पानाय । तस्मिन्नेव महत्त्वं कथं जानन्तीत्यत आह । ते मरुतो वीरस्य विविधं शत्रूणामीरकस्मिन्नेव प्रथमानि प्रतमानि मुख्यानि पौंस्या पुंस्त्वानि वृचवधादिरूपाणि विदुः । जानन्ति ॥

शतभुजिभिस्तमभिहुतेरघात्पूभी रक्षता मरुतो यमावन्त ।

जनं यमुयास्तवसो विरप्श्निनः पाथना शंसात्तनयस्य पुष्टिषु ॥ ८ ॥

शतभुजिभिः । तं । अभिहुतेः । अघात् । पूः । भिः । रक्षत । मरुतः । यं । आवन्त ।

जनं । यं । उयाः । तवसः । विरप्श्निनः । पाथनं । शंसात् । तनयस्य । पुष्टिषु ॥ ८ ॥

हे मरुतः यूयं शतभुजिभिः । शतमित्यपरिमितनाम । असंख्यातभोगवद्भिः पूर्भिः पालनैर्जैतव्यैः शत्रूणां नगरेषां तं रक्षत । पालयत । तमित्युक्तं । कमित्याह । यं जनमभिहुतेरभिभवकारणात्कुटिलस्वभावाद्घात्पा-पादावन्त अरक्षत । किंच हे उया उन्नर्णतिजसो हे तवसो बलवन्तो वेगवन्तो वा हे विरप्श्निनः । महद्भयमेतत् । महान्तः । रपणीयाः शब्दा रपाः । ते येषां ते रप्श्निनः । विविधा रप्श्निनः स्तोतारो येषां ते तथोक्ता हे तादृशाः यूयं यं च जनं पाथनं पाथ रक्षत । कस्मान्निमित्तादिति उच्यते । तनयस्य । उपलक्षणमेतत् । पुत्रा-

दोनां पुष्टिषु पोषिषु निमित्तभूतेषु शंसादभिर्शंसनात् । यमेवं कुरुष्व तं रक्षतेति शेषः । पापक्षयाद्यनिष्टपरिहारेण पुत्रादिपोषरूपेष्टप्राप्त्या च रक्षथेत्यर्थः ॥

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्वेव तविषाण्याहिता ।

अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽक्षो वश्चक्रा समया वि ववृते ॥ ९॥

विश्वानि । भद्रा । मरुतः । रथेषु । वः । मिथस्पृध्वाऽइव । तविषाणि । आऽहिता ।

अंसेषु । आ । वः । प्रऽपथेषु । खादयः । अक्षः । वः । चक्रा । समया । वि । ववृते ॥ ९॥

हे मरुतः वो रथेषु युष्मत्संबन्धिरथेषु रंहणसाधनेषु विश्वानि भद्रा सर्वाणि कल्याणानि भोगयोग्यानि द्रव्याण्यस्त्र्यं प्रदेयानि फलानि वाहितानि । तथा वोऽंसेष्वा तदुपलब्धितभुजेष्वपि । आकारोऽप्यर्थः । मिथस्पृध्वेव बलाधिकात्परस्परसंधाविषयाणि तविषाणि बलानि अंसेषूक्तलक्षणान्यायुधानि वाहितानि । किंच वः प्रपथेषु । प्रगताः पंथानो येषु विश्रामस्थानेषु तानि प्रपथानि । तेषु खादयः खाद्यानि भक्ष्याख्याहितानि । यद्वा । प्रगतः पंथा यैस्तेषु पादाग्रेषु खादयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः । किंचाक्षो वो युष्मत्संबन्धी रथोऽक्षश्चक्रा तन्नोपनिबद्धानि चक्राणि समया समीपे तेषां परिसरे वि ववृते । विशेषेण वर्तते । न कदाचिदपि चक्रेषु संलग्नो भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं देवयजनगमनसाधनानि संति तस्माच्छीघ्रमागच्छध्वमित्यभिप्रायः ॥

भूरीणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षःसु रुक्मा रभसासो अंजयः ।

अंसेष्वेताः पविषु क्षुरा अधि वयो न पक्षान्व्यनु श्रियो धिरे ॥ १०॥

भूरीणि । भद्रा । नर्येषु । बाहुषु । वक्षःसु । रुक्माः । रभसासः । अंजयः ।

अंसेषु । एताः । पविषु । क्षुराः । अधि । वयः । न । पक्षान् । वि । अंनु । श्रियः । धिरे ॥ १०॥

ते मरुतो नर्येषु नरेभ्यो हितेषु बाहुषु भुजेषु भूरीणि प्रभूतानि भद्रा भद्राणि कल्याणानि धनानि स्रोतुभ्यो दातुं धिरे । दधिरे । धारयन्ति । तथा वक्षःसूरःस्थलेषु रुक्माः सुवर्णरत्नादिनिर्मितान्याभरणानि धारयन्ति । कीदृशानि । रभसासो रामस्थयुक्तानि कांतिमन्ति वा तथांजयो व्यक्तानि । अंसेषु भुजमूलेष्वेताः शुक्लवर्णा मालाः । पविषु वज्रसदृशेष्वायुधेषु क्षुराः क्षुरधाराः । अधि सप्तम्यर्थानुवादी । एवमेते मरुतः सर्वगेषु श्रियो लक्ष्मीरनुक्रमेण वि धिरे । विविधं धारयन्ति । तच्च दृष्टान्तः । वयो न पक्षान् पक्षिणः पक्षानिव ॥ ॥ २॥

महांतो मद्गा विभ्वोऽ विभूतयो दूरेदृशो ये दिव्या इव सृभिः ।

मंद्राः सुजिह्वाः स्वरितार आसभिः संमिश्वा इंद्रे मरुतः परिष्टुभः ॥ ११॥

महांतः । मद्गा । विऽभ्वः । विऽभूतयः । दूरेऽदृशः । ये । दिव्याऽइव । सृऽभिः ।

मंद्राः । सुऽजिह्वाः । स्वरितारः । आसऽभिः । संऽमिश्वाः । इंद्रे । मरुतः ।

परिऽष्टुभः ॥ ११॥

ये मरुतो महांतो महात्म्योपेताः । केन । मद्गा महत्त्वेन प्रभावातिशयेन । तथा विभ्वो विभवो व्याप्ताः तथा विभूतयो विविधैश्वर्यवन्तः दूरेदृशो दूरे दृश्यमानाः प्रकाशमानाः । दूरदर्शने दृष्टान्तः । दिव्याः सृभिः । सृ इति नक्षत्रनाम ऋक्षाः सृभिरिति नक्षत्राणां । नि० ३. २०. इति निरुक्तत्वात् । दिवि भवा देवाः सृभिः स्वपुष्पकभूतैस्तेजःपुंजैर्नक्षत्रैर्यथा दूरे दृश्यमाना भवन्ति तद्वत् । किंच मंद्रा मादनाः सुजिह्वाः शोभनजिह्वाः आसमिरासैः स्वरितारः शब्दयितारः । प्रियवचना इत्यर्थः । अत एव सुजिह्वा इत्युक्तं । किंच इंद्रे

संमिथ्याः सम्यगिमग्रयितारः । इन्द्रसहायिन इत्यर्थः । मरुतो हैनं नाज्जरिति श्रुतेः । तथा परिष्टुमः परिस्ती-
भयुक्ताः स्मृतिभिर्युक्ताः । एवं महाभागा ये मरुतः संति तेऽस्मद्वज्रमागच्छंतीति शेषः ॥

तद्वः सुजाता मरुतो महित्वनं दीर्घं वो दात्रमदितेरिव व्रतं ।

इन्द्रश्च न त्यजसा वि हुणाति तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वं ॥ १२ ॥

तत् । वः । सुजाताः । मरुतः । महिऽत्वनं । दीर्घं । वः । दात्रं । अदितेऽइव । व्रतं ।

इन्द्रः । च न । त्यजसा । वि । हुणाति । तत् । जनाय । यस्मै । सुऽकृते । अराध्वं ॥ १२ ॥

हे सुजाताः शोभनजनना हे मरुतः वो युष्मदीयं महित्वनं महत्त्वं तत् तादृक् खलु । तदित्युक्तं किमि-
त्याह । वो युष्माकं दात्रं दानं वृथादिरूपं दीर्घमत्यायतमविच्छिन्नं । प्रकृष्टोपकारीत्यर्थः । दीर्घत्वे दृष्टान्तः ।
अदितेर्व्रतमिव । अदीनाया देवमातुर्भूम्या वा । व्रतमिति कर्मनाम । तद्वथा दीर्घमतिविस्तृतं तद्वत् । अदि-
तिर्दारदितिरंतरिक्षं । अ० १. ८९. १०. । इत्यादिमंत्रवर्णात् । किंच हे मरुतः यूयं यस्मै सुकृते शोभनयागा-
दिकर्षे यजमानाय यदभिमतं धनमराध्वं तदिन्द्रश्चंद्रोऽपि त्यजसा त्यागेन न वि हुणाति । न विद्धरति ।
कीटित्वं न करोति ॥ चनेत्ययं यद्यपि निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः तथाप्यवयवविभागेन चशब्दः
समुच्चये नशब्दो निषेधेऽधिगतव्यः ॥ युष्मद्वनादित्यागमिन्द्रत्यागोऽपि नातिक्रामतीत्यर्थः । यद्वा । यस्मै
तद्वनमराध्वं तमिन्द्रोऽपि न कुटलयति । न निषेधयति किंलुमोदयतीत्यर्थः ॥

तद्वो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरु यच्छंसममृतासु आवंत ।

अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्या साकं नरो दंसनैरा चिकिचिरे ॥ १३ ॥

तत् । वः । जामिऽत्वं । मरुतः । परे । युगे । पुरु । यत् । शंसं । अमृतासु । आवंत ।

अया । धिया । मनवे । श्रुष्टिं । आव्यं । साकं । नरः । दंसनैः । आ । चिकिचिरे ॥ १३ ॥

हे मरुतः वो जामित्वं बंधुत्वमस्मद्विषयप्रेमाधिक्यं तत् खलु प्रसिद्धमित्यर्थः । कियत्पर्यंतमिति तदुच्यते ।
परे युगे । युगशब्दः कालोपलक्षकः । उत्कृष्टे महति कालेऽतीतिऽपि वर्तते इति शेषः । तत्कथमधिगतमित्यत
आह । अमृतासोऽमरणधर्माणो हे मरुतः यूयं यद्यस्माच्छंसमस्माभिः कियमाणां सुतिं पुरु प्रभूतं यथा
भवति तथावत् रक्षय । तस्माद्युष्मत्कृतं जामित्वमविनाशीत्यर्थः । किंच यूयमया धियान्मनुष्याणां कियमाणां
बुद्ध्या मनवे मनुष्याय सोत्रे यष्टि वासदादये श्रुष्टिमाव्य कीर्तिं सुतिं वा रक्षित्वा साकं संभूय नरो नेतारः
संतो दंसनैः कर्मभिरित्यंभूता आ चिकिचिरे । सर्वतो आनीय ॥

येन दीर्घं मरुतः शूशवाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।

आ यत्तनन्वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तदुभीष्टिमश्यां ॥ १४ ॥

येन । दीर्घं । मरुतः । शूशवाम । युष्माकेन । परीणसा । तुरासः ।

आ । यत् । तनन् । वृजने । जनासः । एभिः । यज्ञेभिः । तत् । अभि । इष्टिं । अश्यां ॥ १४ ॥

हे तुरासो वेगवंतो मरुतः युष्माकेन युष्मत्संबन्धिना येन परीणसा । यद्यथेतद्ब्रज्जनामसु पठितं तथापि यद्ब्रज
तस्याहदपि भवतीत्यत्र महदित्यर्थे गृह्यते । महता युष्मदभिगमनेनैषणेन वा दीर्घमायतं सत्त्वादिरूपं कर्म
शूशवाम प्रवर्धयामः । किंच यद्येन चाभिगमनेनैषणेन वा जनासो जना अस्मादीया वृजने संयाम आ ततनन्
सर्वतो विस्तारयन्ति । स्वसामर्थ्यैः संयामं जयन्तीत्यर्थः । तदिष्टिमेषणं गमनमेभिर्यज्ञेभिरिदानीं कियमाणैः
सोत्रादिरूपैः पूजनैरभ्याभिमुख्येनाश्यां । व्याप्त्यां ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १५ ॥

अयं मंत्रस्तृतीयाध्यायानि व्याख्यातः । सूक्तोपक्रमप्रभृति क्रियमाणां स्तुतिं मरुतः समर्थं स्वामीष्टमाशास्ते । हे मरुतः एष स्तोम इदानीं कृतं स्तोत्रं वो युष्माकं । युष्मदर्थमित्यर्थः । तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्माकं । कस्य संबन्धीदमिति तदुच्यते । मादार्यस्य ॥ मन्दतेरीयतेश्च मादार्यः ॥ स्तुतिं प्रेरयतो मान्यस्य मान-
नार्हस्य कारोः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतुः संबन्धि । यद्वा । एतत्पदत्रयमुत्तरत्र संवध्यते । उक्तलक्षणस्तोतुरिषे-
च्छया कामनया तन्वे युष्मच्छरीरवृद्धौ । सुत्या हि शरीरं वर्धते । आ यासीष्ट । अभिगच्छतु स्तुतिः । वयां
वयं चेषमन्नं वृजनं बलं जीरदानुं चिरकालजीवनं च विद्याम । लभेमहि ॥ ॥ ३ ॥

सहस्रं त इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तमागस्त्यं त्रैष्टुभं । आर्द्धिं शिष्टा मरुदेवताकाः पूर्वत्र हिशब्दात् ।
सहस्रमेकादशार्द्धिं तृतीयमुक्रमणिका ॥ विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

सहस्रं त इन्द्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः ।

सहस्रं रायो मादयथै सहस्रिण उप नो यंतु वाजाः ॥ १ ॥

सहस्रं । ते । इन्द्र । उतयः । नः । सहस्रं । इषः । हरिः । गूर्ततमाः ।

सहस्रं । रायः । मादयथै । सहस्रिणः । उप । नः । यंतु । वाजाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तवोतयो रचाप्रकाराः सहस्रं । अपरिमिता इत्यर्थः । नोऽस्मभ्यमुप यंतिति सर्वत्र योज्यं ।
तथा हे हरिवः । हरी इन्द्रस्याश्वौ । ताभ्यां तद्वन्निद्रं गूर्ततमा अत्यंतं गूर्णानीष एषणीया अन्नानि सहस्रं
बह्वनि त्वदीयानि । तथा सहस्रं रायोऽपरिमितानि धनानि मणिमुक्तादीनि मादयध्या अस्मान्मादयितुं
यानि संति तान्यस्मानुप यंतु । तथा सहस्रिणो वाजा गमनवंतश्चतुष्पादूपाः पशवोऽपि नोऽस्मानुप यंतु ।
समीपं प्राप्तुवंतु ॥

आ नोऽवोभिर्मरुतो यांवच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहद्वैः सुमायाः ।

अध यदेषां न्युतः परमाः समुद्रस्य चिद्धनयंत पारे ॥ २ ॥

आ । नः । अवः । अभिः । मरुतः । यांतु । अच्छ । ज्येष्ठेभिः । वा । बृहत् । दिवैः । सुमायाः ।

अध । यत् । एषां । निऽयुतः । परमाः । समुद्रस्य । चित् । धनयंत । पारे ॥ २ ॥

ते मरुतोऽवोभी रचणैः सहिता नोऽस्मान्च्छाभिमुख्येना यांतु । आगच्छंतु । सुमायाः । मायेति प्रज्ञा-
नाम । शोभनप्रज्ञा एव मरुतो ज्येष्ठेभिर्बृहद्वैर्वा ज्येष्ठैः प्रशस्तमैर्मणिमुक्तादिधनैश्च सहिता आ यांतु ।
वाशब्दः समुच्चये । आगमने कथमेषां सामर्थ्यमिति अत आह । अधाथेषां मरुतां यद्यस्मान्नियुत एतन्नामकाः
परमा उत्कृष्टा अन्धाः समुद्रस्य चित् । विच्छब्दोऽप्यर्थः । समुद्रस्यापि पारे परस्त्रिंस्तीरे धनयंत धनधारणं
वहनं कुर्वन्ति । तस्माद्रचणैर्धनैश्चायांत्वित्यर्थः ॥

मिम्यस्ते येषु सुधिता घृताची हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।

गुहा चरंती मनुषो न योषा सभावती विदुष्येव सं वाक् ॥ ३ ॥

मिम्यक्षं । येषु । सुऽधिता । घृताची । हिरण्यऽनिर्निक् । उपरा । न । ऋष्टिः ।

गुहा । चरंती । मनुषः । न । योषा । सभाऽवती । विद्व्याऽइव । सं । वाक् ॥ ३ ॥

सुधिता सुष्ठु निहिता सुष्ठु हिता वा लोके घृताची घृतं चरणशीलमुदकमंचती हिरण्यनिर्णिग्हितरमणी-
यरूपा । निर्णिगिति रूपनाम । एवंरूपा ऋष्टिर्विद्युदाख्यायुधविशेषो वा उपरा न मेघमालिव येषु मरुत्सु
सं मिम्यक्ष । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । संगताभूत् । मेघपंक्तिर्विद्युताविमे अपि संगते इत्यर्थः । मेघपंक्तिर्विद्युच्चोभि
दृष्टान्तेन विशेष्यते । गुहा निगूढा गुहायां वांतरिक्षे चरंती । तत्र दृष्टान्तः । मनुषो न योषा मनुष्यस्य परिवृ-
ढादेर्महिषोवत् । सा यथा सुविषांतःपुर एव मध्ये चरति तद्वत् । किं सर्वदैवमिति जेत्याह । सभावती । सभा
जनसंघः । तद्वती । वर्षकाल आविर्भवंतोत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । विद्व्या वागिव । विद्व्यो यज्ञः । तदर्हतोति
विद्व्या प्रपत्तोवादिरूपा वाक् । सा यथा यज्ञसभां प्राप्याविर्भवति तद्वत् । यद्वा । विद्व्या वेदनाहो विव-
दमानयोर्वाक् । सा यथा सभावती तद्वत् । सैवरूपा येषु मिम्यक्ष ते मरुतो देवयजः इत्यर्थः ॥

परां शुभ्रा अयासो यय्या साधारण्येव मरुतो मिमिक्षुः ।

न रोदसी अप नुदंत घोरा जुषंत वृधं सख्याय देवाः ॥ ४ ॥

परा । शुभ्राः । अयासः । यय्या । साधारण्याऽइव । मरुतः । मिमिक्षुः ।

न । रोदसी इति । अप । नुदंत । घोराः । जुषंत । वृधं । सख्याय । देवाः ॥ ४ ॥

शुभ्राः शोभनालंकारा अयासोऽभिगंतारो मरुतो यय्या मिश्रणशीलया विद्युता परा मिमिक्षुः । प्रकर्षेण
सिंचत्युदकसंस्थायां । साधारण्येव । यथा लोके साधारण्या स्त्रिया संगता युवानो रेतो मुंचति तद्वत् । एवं
कुर्वंती घोरा अतिवृष्टिप्रदानेन भयंकरास्ते रोदसी द्यावापृथिव्यौ नाप नुदंत । अपनोदन् वर्षणरूपं तिरस्कारं
न कुर्वंति । द्यावापृथिवीवचनो रोदसीशब्दः सर्वत्रायुदात्तः । अत्र तु व्यत्ययेनांतोदात्तत्वमिति द्रष्टव्यं । यद्वा ।
रोदसा शब्देन रोदनस्वभावो रुद्रः । तस्य स्त्री रोदसीति केचिदाहुः । अपरे तु मरुतां स्त्रियो रोदसीति
नामधेयमित्याहुः । अयमेव पक्षो युक्त उत्तरत्रैवं व्यवहारात् । तत्पक्षे रोदसी रोदस्यां ॥ डीषंतात्सप्तम्या
ईकारो लुग्व । ईदृती च सप्तम्यर्थ इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ तस्यां प्रियं धनं मुंचति । किंतु देवा मोदयितारो
मादयितारो वा मरुतः सख्याय वृधं वृद्धिं जुषंत । सेवते । द्यावापृथिवीपक्षे सख्याय जगतां सखिभावाय
तयोर्वृद्धिं कुर्वंतीत्यर्थः ॥

जोषद्यदीमसुर्या सचध्यै विषितस्तुका रोदसी नृमणाः ।

आ सूर्येव विधतो रथं गात्वेषप्रतीका नभसो नेत्या ॥ ५ ॥

जोषत् । यत् । ई । असुर्या । सचध्यै । विषितस्तुका । रोदसी । नृऽमनाः ।

आ । सूर्याऽइव । विधतः । रथं । गात् । त्वेषऽप्रतीका । नभसः । न । इत्या ॥ ५ ॥

रोदसी मरुत्पत्नो विद्युद्वा एतन्नामिकेयमपीमेनं मरुत्संघं जोषत् । सेवते ॥ जुषेल्लेख्यङागमः ॥ किमर्थं ।
सचध्यै संगमनार्थं । कीदृशी सा । असुर्या । असुराः क्षेप्तारो मरुतः । तेषां स्वभूता विषितस्तुका विशिष्टकेशसंधा
विप्रकीर्णकेशसंधा वा संभोगवशेन तथा नृमणा नृषु नेतृषु मरुत्सु मननवती मनुष्येषु वा वृष्टिप्रदानमनोयुक्ता
त्वेषप्रतीका दीप्तोपक्रमा दीप्तावयवा । ईदृशी देवी विधतः परिचरतो मरुत्संघस्य रथमा गात् । आगच्छति ।
व्याप्नोति । यागदेशं गंतुं रथमारुह्य वा यज्ञमागच्छति । केव । विधतः सूर्यस्य रथं त्वेषप्रतीका सूर्येव सूर्य-
पत्नीव । यद्वा । सूर्यस्य दुहिताश्विनो रथमिव सा यथारोहति तद्वत् । आगमने दृष्टान्तः । नभस इत्या न ।
नभसोऽर्थात् साधारण्येऽयं नभःशब्दः नभ इति षट् साधारणानि । नै० १. ४. । इत्युक्तत्वात् । अत्रादित्य-
वचनः । तस्य गतिरिव । सा यथा शीघ्रा तद्वत् ॥ ४ ॥

आस्थापयन्त युवन्ति युवानः शुभे निमिषां विदथेषु पञ्चा ।

अर्को यज्ञो मरुतो हविष्मान्गायन्नाथं सुतसोमो दुवस्यन् ॥ ६ ॥

आ । अस्थापयन्त । युवन्ति । युवानः । शुभे । निमिषां । विदथेषु । पञ्चा ।

अर्कः । यत् । वः । मरुतः । हविष्मान् । गायन्त । गाथं । सुतसोमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

युवानो मिश्रयन्तो नित्यतरुणा वा मरुतो युवन्ति मिश्रयन्तीं नित्यतरुणीं वा विबुद्धपां रोदसां स्त्रिय-
मास्थापयन्त । आस्थापयन्ति । देवतात्वेन रथे धारयन्ति । कीदृशीं तां । निमिषां नियमेन मिश्रयन्तीं पञ्चा ।
पञ्चो बलं । तद्वतीं । शुभे । शोभते दीप्यत इति शुबुदकं । वृथुदकार्थं । शुभे रथ इति वा योज्यं । किंनिमित्तं ।
विदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु । कदा । यद्यदा हे मरुतः वो युष्मानर्कः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ अर्चनसाधनमञ्चोपेतः
स्तोता वा हविष्मान् प्रदेयाज्यादिहविर्युक्तः सुतसोमो होमायामिषुतसोमोऽयं यजमानो दुवस्यन् परिचरन्
गाथं गातव्यं स्तोत्रं गाद्यत् गायति । तदेत्यर्थः ॥

प्र तं विवक्त्रि वक्म्यो य एषां मरुतां महिमा सत्यो अस्ति ।

सचा यदीं वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीर्वहते सुभागाः ॥ ७ ॥

प्र । तं । विवक्त्रि । वक्म्यः । यः । एषां । मरुतां । महिमा । सत्यः । अस्ति ।

सचा । यत् । ई । वृषमनाः । अहंयुः । स्थिरा । चित् । जनीः । वहते । सुभागाः ॥ ७ ॥

एषां मरुतां यो महिमा महत्वातिशयो वक्म्यः सर्वैः सुत्यः सत्योऽबाध्योऽमोघोऽस्ति तं प्र विवक्त्रि ।
प्रवक्ष्यि । वर्णयामि । कथमेषां महिमा प्राप्त इति उच्यते । यद्यस्मादीमेषां संबन्धिनी रोदसी वृषमणा
वृथ्यादिवर्षणमनस्काहंयुरहंकारवती । जगदुपकारकर्त्री न कदाचिदस्तीत्यहंकारः । स्थिरा चित् । चिदिति
पूजायां । अत्यन्तमविनश्यरा ईदृशी देवी सुभागाः शोभनभायोपेता जनीर्जननशीलाः प्रजा वृथ्युत्पत्तीर्वा वहते
धारयति । वृष्टौ सत्यां सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । यस्मादेवं तस्मान्महिमास्ति । तं महिमानं स्तौमीत्यर्थः ॥

पांति मित्रावरुणाववृद्धाच्चयन्त ईमर्यमो अप्रशस्तान् ।

उत च्यवन्ते अच्युता ध्रुवाणि वावृध ई मरुतो दातिवारः ॥ ८ ॥

पांति । मित्रावरुणौ । अवृद्धात् । चयन्ते । ई । अर्यमो इति । अप्रशस्तान् ।

उत । च्यवन्ते । अच्युता । ध्रुवाणि । ववृधे । ई । मरुतः । दातिवारः ॥ ८ ॥

हे मरुतः युष्मत्संबन्धिनी देवा मित्रावरुणावहोरात्र्यभिमानिदेवावर्यमो । अर्यमा उ इति निपातसमुदा-
यात्मकमेकं पदं । उशब्दोऽपिशब्दार्थः । अर्यमापि । एते त्रयोऽपीमसुं लोकं यच्च वावद्यान्नाह्नीदयथानुष्ठानात्
जगत्पक्षे व्यवहारप्रतिबंधरूपात् पांति । रक्षन्ति । तथैतेषामप्रशस्तान् चीणानपि पदार्थाश्चयते । चातयन्ति ।
नाशयन्ति । उतापि चैतैः प्रेरितान्यच्युताच्युतान्यस्तावीणि अत एव ध्रुवाण्यविचलानि मेघस्थोदकानि च्यवन्ते ।
च्यावयन्ति वैते । अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति श्रुतेः । यद्वा । अच्युतानि
ध्रुवाणि धनानि च्यवन्ते । कदेति उच्यते । हे मरुतः युष्मदीय ईमर्यं कालो दातिवारः प्रदेयजलः खंडितमेघो
वा यदा ववृधे वर्धते । तदा मित्रादयो देवा युष्मदनुकूलव्यापारेण जगद्रक्षन्तीत्यर्थः । यद्वा । दातिवारो
दत्तवरणीयहविर्लब्धधनो यजमानो हे मरुतः ईमेनान्युष्मान्ववृधे वर्धयति यदा तदेत्यर्थः ॥

नही नु वो मरुतो अंत्यस्मे आरात्ताच्चिच्छर्वसो अंतमापुः ।

ते धृष्णुना शर्वसा शूश्रुवांसोऽर्णो न द्वेषो धृषता परि धुः ॥ ९ ॥

न॒हि । नु । वः । म॒रुतः । अ॒न्ति । अ॒स्मे इति । आ॒रा॒त्तात् । चि॒त् । श॒र्वसः । अ॒न्तं । आ॒पुः ।
ते । धृ॒ष्णुना । श॒र्वसा । श्रू॒षुऽवांसः । अ॒र्णः । न । द्वे॒षः । धृ॒ष॒ता । परि । स्युः ॥ ९ ॥

हे मरुतः वः शर्वसो युष्माकं संबंधिनो बलस्यांतमवसानमंत्यंतिक आरात्तास्त्रिहूरादपि । यद्वा । चिदिति कुत्सायां । अत्यंतदूरात् । अस्मे अस्मासु मध्य एकेऽपि नु चिप्रं नह्यापुः । नैव खलु प्राप्तुवंति । संनिधावसंनिधौ च न प्राप्तुवंतीत्यर्थः । अथ परीक्षे प्राप्तबलत्वमाह । ते खलु मरुतो धृष्णुना धर्षकेण शर्वसा बलेन शूशुवांसो वर्धमानाः अत एव धृषता पराभिभावकेन सामर्थ्येन द्वेषो द्वेष्टुन्परि पुः । परिभवन्ति । वशीकुर्वन्ति । तत्र दृष्टांतः । अर्णो नोदकमिव । यथोदकं स्वविरोधि रजआदिकमभिमवति तद्वत् । यस्मादेवं तस्माच्छर्वसोऽंतं नापुः ॥

वयमद्येत्येतां दशमीमन्तमित आदित्ये जपेत् । तथा च सूचं । वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्ठा इत्यसं यात्यादित्ये । आ० गृ० २. ६. १४. । इति ॥

व॒यम॒द्ये॒न्द्रस्य॒ प्रेष्ठा व॒यं श्रो वो॒चेम॒हि स॒म॒र्ये ।

व॒यं पु॒रा म॒हि च नो॒ अनु॒ द्यून्त॒न् ऋ॒भुक्षा न॒राम॒नु॒ थात् ॥ १० ॥

व॒यं । अ॒द्य । इ॒न्द्रस्य॒ । प्रेष्ठाः । व॒यं । श्रः । वो॒चेम॒हि । स॒ऽम॒र्ये ।

व॒यं । पु॒रा । म॒हि । च । नः । अ॒नु । द्यून् । तत् । नः । ऋ॒भुक्षाः । न॒रां । अ॒नु । स्यात् ॥ १० ॥

अद्यास्मिन्दिने वयं यष्टार इन्द्रस्य देवस्य प्रेष्ठाः प्रियतमा भवेम । यद्वा । प्रियतमा वयमिन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि । स्तोतुं समर्था भूयास्म । किंच वयं श्रः परस्मिन्नपि दिने समर्थे । सह मर्या मर्या ऋत्विजो यस्मिन् स समर्थो यज्ञः । तस्मिन् । संग्रामे वा । इन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि । किंच वयं पुरा पूर्वस्मिन्नतीतिऽपि काले महि महद्बलं नोऽस्मदर्थं वोचेमहि । तथा द्यून्दिवसाननु । प्रतिदिवसमित्यर्थः । अतीत आगामिनि च दिवसे सर्वदा वोचेमहि । तत्तस्माद्भुक्षाः । महन्नामैतत् ऋभुक्षा उच्चा इति तन्नामसु पाठात् । महानिन्द्रो नरां मनुष्याणां मध्ये नोऽस्माननु स्यात् । अनु भवतु । अनुकूलमभिमतप्रदो वा भवतु ॥

ए॒ष वः स्तो॒मो म॒रुत इ॒यं गी॒र्मा॒दा॒र्यस्य॒ मा॒न्यस्य॒ का॒रोः ।

ए॒षा या॒सीष्ट॒ त॒न्वे व॒यां वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं जी॒रदा॒नुं ॥ ११ ॥

ए॒षः । वः । स्तो॒मः । म॒रुतः । इ॒यं । गीः । मा॒दा॒र्यस्य॒ । मा॒न्यस्य॒ । का॒रोः ।

आ । इ॒षा । या॒सीष्ट॒ । त॒न्वे । व॒यां । वि॒द्यामे॒ । इ॒षं । वृ॒जनं । जी॒र॒ऽदा॒नुं ॥ ११ ॥

एष इत्येकादशी व्याख्याता ॥ ॥ ५ ॥

यज्ञायचेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तमागस्थं मारुतं । अ॒न्यस्मिन्दिनेऽस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः सप्त त्रिष्टुबन्तपरिभाषया वगल्यः । यज्ञायज्ञा दश त्रिष्टुबन्तमित्यनुक्रांतं ॥ विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

य॒ज्ञाय॒ज्ञा वः स॒म॒ना तु॒तुर्व॒णि॒र्धियँ॒धियं वो दे॒व॒या उ॑ दधि॒ध्वे ।

आ वो॒ऽर्वाचः॑ सु॒वि॒ताय॒ रोद॑स्योर्म॒हे व॑वृ॒त्याम॒वसे॑ सुवृ॒क्तिभिः॑ ॥ १ ॥

य॒ज्ञाऽय॒ज्ञा । वः । स॒म॒ना । तु॒तुर्व॒णिः । धि॒यँ॒ऽधियं॑ । वः । दे॒व॒याः । उ॒ इति॑ । दधि॒ध्वे ।

आ । वः । अ॒र्वाचः॑ । सु॒वि॒ताय॑ । रोद॑स्योः । म॒हे । व॑वृ॒त्यां । अ॒वसे॑ । सुवृ॒क्तिऽभिः॑ ॥ १ ॥

हे मरुतः वः समना समीकृतिर्न्यूनाधिकाभावलक्षणा यज्ञा यज्ञा सर्वेष्वपि यज्ञेषु तुर्वणिस्तूर्णवनिस्त्वर-

माणा संभजमाना भवति । त्वं णिस्तूर्णवन्निरिति यास्कः । नि० ६. १४. । तत्तद्यागावसर आगत्य हविः स्वीकृत्य वैकल्पपरिहरिण समं कुरुष्वेत्यर्थः । किंच वो यूयं धियं धियं युष्मत्संबंधिवृष्टिप्रदानादिरूपं सर्वं कर्म देवया देवान्प्रापयितार एव संतो दधिध्वे । धारयथ धारयध्वे वा । देवार्थहविराद्युत्पादनाय वृष्टिं कुरुष्वेत्यर्थः । यस्मादेवं कुरुष्व तस्माद्दो युष्मानर्वाचोऽसदभिमुखाना ववृत्वा । आवर्तयामि । किमर्थं । रोदस्योर्वावापृथि-
व्योर्महे महतेऽवसे रक्षणाय प्रोणनाय वा । तदपि किमर्थमिति । सुविताय सुष्ठु व्याप्ताय । कैः साधनेः । सुवृत्तिभिः शोभनावर्जनेः स्तोत्रैः ॥

व॒व्रासो॒ न ये स्व॒जाः स्व॒त॒वस॒ इषं॒ स्व॒रभि॒जाय॑त॒ धूत॑यः ।

स॒हस्रि॒यासो॒ अपां॑ नोर्म॒य आ॒सा गावो॒ वंद्वा॒सो नो॒क्ष्णः॑ ॥ २ ॥

व॒व्रासः॑ । न । ये । स्व॒ऽजाः । स्व॒ऽत॒वसः॑ । इषं॑ । स्वः । अ॒भि॒ऽजाय॑त । धूत॑यः ।

स॒हस्रि॒यासः॑ । अ॒पां । न । ऊ॒र्मयः॑ । आ॒सा । गावः॑ । वंद्वा॒सः । न । उ॒क्ष्णः॑ ॥ २ ॥

ये मरुतो वव्रासो न । वन्निरिति रूपनाम । रूपवन्त इव । ते यथा प्रकृष्टा लक्ष्यन्ते तद्वत् । यद्वा । अरूपा अपि सरूपा इव । स्वजाः स्वयमेव स्वस्माद्वा जायमानाः । अन्यत्वेतुका इत्यर्थः । धूतयः कंपनशीलाः संति त इषमन्नं हविलक्षणमन्नसाधनं सस्यादिकं वा स्वः स्वर्गं चाभिजायत । अभिलक्ष्य प्रादुर्भवन्ति । ते दृष्टान्तमुखिन श्रूयन्ते । अपां नोर्मय उदकानामूर्मय इव सहस्रियासः सहस्रसंमिताः । तथा वंद्वासो वज्रक्षीरादिप्रदत्वेन सुत्या गावो न गाव इवासा समीप एवोक्ष्णो वृथ्युदकस्य सेतारः । तादृशा मरुतः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयः ॥

सोमा॑सो॒ न ये सु॒तास्तृ॒प्तांश॑वो ह॒त्सु पी॒तासो॑ दु॒वसो॒ नास॑न्ते ।

एषा॑म॒सेषु॒ रंभि॒णीव॑ रार॒भे ह॒स्तेषु॒ खादि॑श्च कृ॒तिश्च॒ सं द॑धे ॥ ३ ॥

सोमा॑सः । न । ये । सु॒ताः । तृ॒प्तांश॑वः । ह॒त्सु । पी॒तासः॑ । दु॒वसः॑ । न । आ॒सन्ते ।

आ । एषा॑ । अ॒सेषु॒ । रंभि॒णी॑ऽइव । रार॒भे । ह॒स्तेषु॒ । खादिः॑ । च । कृ॒तिः । च । सं । द॑धे ॥ ३ ॥

ये मरुतः सुता अभिषुतास्तृप्तांशवस्तर्पितावयवाः सोमासो न सोमा इव यथा वल्लीरूपाः सोमा अभिष-
वात्पूर्वमाप्यायनेन तृप्तावयवाः संतः पश्चात्सुता अभिषुता रसभूताः पीतासः पीताः संतो हत्सु पातृणां हृदयेषु
दुवसो नासन्ते परिचरन्त इवासन्ते तद्वत् ये मरुतो यज्ञ आहतास्तृप्तावयवा भवन्ति ध्यायमानाः संतो हत्सु
हृदयेषु दुवसो न परिचरन्त इवासन्ते । यद्वा । प्राणादिरूपेण शरीरे स्थिता दुवसः परिचरन्त इव गमनादि-
चेष्टाः कुर्वन्त आसन्ते । एषामसेषु रंभिणीव युवतमांसालंबिनी योषिदिवा रारभे । अरिभे । आस्त्रिष्यति ।
अवलंबने सामर्थ्याच्छ्रयाख्यायुधविशेषो भुजलक्ष्मीर्वा । किंच हस्तेषु खादिर्हस्तचाणकश्च कृतिः कर्तनी च
खड्गलताष्टिश्च सं दधे । संधोयते । सम्यग्धृता भवति । परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः । ये मरुत उक्तरूपास्त
आविर्भवन्तीत्यर्थः ॥

अ॒व स्व॒युक्ता॑ दि॒व आ वृ॒था य॒युरम॑र्त्याः क॒श्या चो॒दत् त॒मना॑ ।

अ॒रेण॑व॒स्तुवि॒जा॒ता अ॒चुच्य॑वुर्दृ॒हानि॑ चिन्म॒रुतो॒ भ्राज॑दृष्टयः ॥ ४ ॥

अ॒व । स्व॒ऽयुक्ताः॑ । दि॒व । आ । वृ॒था । य॒युः । अ॒मर्त्याः॑ । क॒श्या । चो॒दत् । त॒मना॑ ।

अ॒रेण॑वः । तु॒वि॒ऽजा॒ताः । अ॒चुच्य॑वुः । दृ॒हानि॑ । चि॒त् । म॒रुतः॑ । भ्राज॑न्तऽचृष्टयः ॥ ४ ॥

एते मरुतः स्वयुक्ताः स्वैर्युक्ताः परस्परं संयुक्ताः स्वेन धनेन वा युक्ताः संतो दिवो बुद्धोकादृथानायासे-
नावा ययुः । अवाङ्मुखमागच्छन्ति । हे अमर्त्या मरुतः यूयं त्वनात्मना स्वयमेव कश्या । वाङ्मामेतत् । वाचा

मृतिरूपया चोदत । प्रेरयत । स्तोतुमिति शेषः । ते च मरुतोऽरेणवोऽपापास्तुविजाता बह्व्यज्ञेषु प्रादुर्भूता
भ्राजदृष्टयो दीप्ता एवभृताः संतो दृष्टानि चिद्वृष्टान्यपि पर्वतान्युच्युः । च्यावयंति । चालयंति ॥

को वोऽतमरुत ऋष्टिविद्युतो रजति त्मना हन्वेव जिह्या ।

धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुषैषां अहन्योऽनैतशः ॥ ५ ॥

कः । वः । अतः । मरुतः । ऋष्टिऽविद्युतः । रजति । त्मना । हन्वाऽइव । जिह्या ।

धन्वऽच्युतः । इषां । न । यामनि । पुरुऽपैषाः । अहन्यः । न । एतशः ॥ ५ ॥

हे मरुतो हे ऋष्टिविद्युतो मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमानाः युष्माकमंतर्युष्मासु मध्ये स्थित्वा कः
पुमान् रजति । चालयति । प्रेरयति । तर्हि कथं चालनमिति उच्यते । त्मनात्मनैव । चालने दृष्टान्तः । जिह्या
हन्वेव ॥ द्विवचनस्याकारः ॥ हन् इव । तौ यथा रसनया चाख्येते तद्वत् । यद्यप्येवं तथापीषामन्तानां तत्साध-
नानां मस्यानां यामनि प्राप्तौ समृद्धयं धन्वच्युतो न । धन्वञ्छब्दोऽन्तरिक्षस्य वचनः । तेन तत्स्थमुदकं
लक्ष्यते । उदकस्त्राविणो मेघा इव । ते यथाकाञ्च्येते तथा युष्मानन्नादिप्राप्तये पुरुषैषा बह्विधं फलमिच्छन्
यजमानः स्तोत्रैर्बह्वप्रकारमाकारयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अहन्योऽहि भव एतशो नाश इव । स यथा
शिक्षकेण नानाप्रकारं प्राप्यते तद्वत् ॥ ६ ॥

क्व स्विदस्य रजसो महस्परं क्वावरं मरुतो यस्मिन्नायय ।

यच्यावयथ विथुरेव संहितं व्यद्विणा पतथ त्वेषमर्णवं ॥ ६ ॥

क्व । स्वित् । अस्य । रजसः । महः । परं । क्व । अवरं । मरुतः । यस्मिन् । आऽयय ।

यत् । च्यावयथ । विथुराऽइव । संऽहितं । वि । व्यद्विणा । पतथ । त्वेषं । अर्णवं ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं यस्मिन्मुदकनिमित्तभूते सत्यायय आगच्छत अस्य रजसो वृथुदकस्य लोकस्य वा महो
महतः परं पारमतं क्व स्वित् । कुत्रास्तीति । नास्तीत्यर्थः । तथावरमवाङ्माग आदिश्च क्व स्वित् । कुत्रास्ति ।
आद्यंतं न कोऽपि जानातीत्यर्थः । यद्यदा यूयं विथुरेव विथुराणि शिथिलानि तृणानीव संहितमेकभूतमुदकं
च्यावयथ स्वस्थानाञ्चालयथ तदाद्रिणा वज्रेण त्वेषं दीप्तमर्णवमुदकवंतं मेघं वि पतथ । विशीर्णं पातयथ ॥

सातिर्न वोऽमवती स्वर्वती त्वेषा विपाका मरुतः पिपिष्वती ।

भद्रा वो रातिः पृणतो न दक्षिणा पृथुजयी असुर्यैव जंजती ॥ ७ ॥

सातिः । न । वः । अमऽवती । स्वऽवती । त्वेषा । विऽपाका । मरुतः । पिपिष्वती ।

भद्रा । वः । रातिः । पृणतः । न । दक्षिणा । पृथुऽजयी । असुर्याऽइव । जंजती ॥ ७ ॥

हे मरुतः वो युष्माकं संबंधिनी सातिर्न संभक्तिरिव युष्मत्संभजनं यथा प्रशस्तगुणं तद्वद्वो रातिर्वृथ्यादि-
विषयामवत्यस्य मरुतस्यैव भद्रा भद्रा इत्युच्यते । यथा राजेवामवान् । ऋ० ४. ४. १. इत्येवामशब्दोऽमात्यवचनः
तद्वत् । यद्वा । वः सातिः संविभक्तिर्नामवती । रोगवती न भवति । किंतु स्वर्वती सुखवती त्वेषा दीप्ता
विपाका परिपक्वफला पिपिष्वती पेषणवती कृषीवलैः कर्षणवती । वृष्टौ सत्यां कर्षतीति प्रसिद्धं । स्वविरोधि-
पेषणवती वा । भद्रा भद्रा नोया सुख्या । किंच पृणतो दातुर्धनिकस्य दक्षिणा न दक्षिणैव तद्वत्समृद्धकरी
पृथुजयी पृथुजवा शीघ्रगामिनी । किंचासुर्यैवासुरस्य स्वभूता जंजती सर्वानभिभवती शक्तिरिव । सा यथा-
न्येभ्योऽपहृत्यान्यस्यै दातुं समर्था तद्वदियमपि मेघस्थमुदकमपहृत्य जगतो दातुं शक्तित्वर्थः । ईदृशी रातिर-
स्वभ्यमस्त्विति भावः ॥

प्रति षोभन्ति सिंधवः पविभ्यो यद्भियां वाचमुदीरयन्ति ।

अव स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदी घृतं मरुतः प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

प्रति । स्तोभन्ति । सिंधवः । पविभ्यः । यत् । अभियां । वाचं । उत्तरेरयन्ति ।

अव । स्मयन्त । विद्युतः । पृथिव्यां । यदि । घृतं । मरुतः । प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

पविभ्यो मरुत्संबन्धिवज्रेभ्यः सिंधवः खंदनशीला आपः प्रति षोभन्ति । प्रतिचलन्ति । कदा । यद्यदाभियामभ्रमवां वाचं शब्दं स्तनितलक्षणमुदीरयन्ति उच्चारयन्ति वज्राणि । किंच विद्युतो विद्योतमानास्तडितः पृथिव्यामंतरिक्षे । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम पृथिवी भूरिति तन्नामसूक्तत्वात् । तत्राव स्मयन्त । स्मयन्ते । अवाङ्मुखं प्रकाशन्ति । पृथिव्यामित्येतदुत्तरत्र वा योज्यं । यदि यदा पृथिव्यां भूम्यां घृतं चरदुदकं मरुतः प्रुष्णुवन्ति प्रुष्णन्ति सिंचन्ति ॥ प्रुषेः क्रियादिकस्य व्यत्ययेन श्रुः ॥ यदैवं तदेत्यर्थः ॥

असूत पृश्निर्महते रणाय त्वेषमयासां मरुतामनीकं ।

ते सप्सरासोऽजनयन्ताभ्वमादिस्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ९ ॥

असूत । पृश्निः । महते । रणाय । त्वेषं । अयासां । मरुतां । अनीकं ।

ते । सप्सरासः । अजनयन्त । अभ्वं । आत् । इत् । स्वधां । इषिरां । परि । अपश्यन् ॥ ९ ॥

पृश्निर्महता नानावर्णा । पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः । तै० सं० २. २. ११. ४. । पृश्नेः पुत्रा उपमासः । ऋ० ५. ५८. ५. । इत्यादिश्रुतेः । तामेवांतरिक्षदेवतां केचिदाहुः । सा देवी त्वेषं दीप्तमयासां गंतूणां मरुतामनीकं समूहमेकोनपंचाशत्संख्याकमसूत । उत्पादितवतो । किमर्थं । महते रणाय संयामाय । मेघजयाद्येत्यर्थः । ते च मरुतः सप्सरासः समानरूपा हिंसका वा मेघानामभ्वं मेघं जनयन्ति । उत्पादितवन्तः । आदिदन्तरमेवेषिरां सर्वैरेष्ट्यां स्वधामन्नं सखादिसमुच्चलक्षणं पर्यपश्यन् । परिपश्यन्ति सर्वे जनाः ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्यामेषं । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १० ॥

एष व इति दशमी व्याख्याता ॥ ७ ॥

महश्चित्त्वमिन्द्रं पंचमं सूक्तमैन्द्रमागस्त्यं वैष्टुभं । द्वितीया चतुष्पदा विराट् अथ चतुष्पदा विराड्भुशके । ऋ० १. १. १. विराजो दिशः । पिं० ३. ५. । इति पिंगलनागेन सूचितत्वाच्च । महोऽष्टौ द्वितीया विराडित्यनुक्रमणिका ॥ समूहं दशरात्रे द्वितीये इंदोमे मरुत्वतीय इदं विश्वजितोऽपि नर इति खंडे सूचितं । द्वितीयस्य शंसा महं महश्चित्त्वमिन्द्र । आ० ८. ७. । इति ॥

महश्चित्त्वमिन्द्र यत एतान्महश्चिदसि त्यजसो वरूता ।

स नो वेधो मरुतां चिकित्वान्सुम्ना वनुष्व तव हि प्रेष्टा ॥ ११ ॥

महः । चित् । त्वं । इन्द्र । यतः । एतान् । महः । चित् । असि । त्यजसः । वरूता ।

सः । नः । वेधः । मरुतां । चिकित्वान् । सुम्ना । वनुष्व । तव । हि । प्रेष्टा ॥ ११ ॥

हे इंद्र त्वं यतः कारणादेतामरुतो महश्चिन्महतोऽपि सामर्थ्यातिशयवत्त्वात्त्वं निरपेक्षेणापि स्नेहान्न त्यजसीति शेषः । अतः कारणात्तद्विदसि । चिदिति पादपूरणः । महतोऽपि त्यजसस्त्वागात् । यद्वा । एतत्क्रो-
धनाम । क्रोधाद्वा । वरुता वरिता रक्षितासि । भवसि । यद्वा । मरुतोऽपि त्यागाद्वृथ्यादिविषयाद्वारयितासि ।
यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतां वेधो विधातः स तादृशस्त्वं चिकित्वांश्चितनावानसदनुग्रहविषयज्ञानोपेतः सन्नो
ऽस्मभ्यं सुम्ना मुखानि मरुदायत्तानि वृथ्यादिरूपाणि वनुष्व । देहि । तानि सुम्नानि तव हि प्रेष्टा । तव खलु
प्रियतमानि । हिशब्दः अयमिन्द्रो मरुत्सखा । ऋ० ८. ७६. २. इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धार्थः ॥

अयुजन् इंद्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्पिधो मर्त्यचा ।

मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वमीहस्य प्रधानस्य सातौ ॥ २ ॥

अयुजन् । ते । इंद्र । विश्वऽकृष्टीः । विदानासः । निऽसिधः । मर्त्यऽचा ।

मरुतां । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वऽमीहस्य । प्रऽधनस्य । सातौ ॥ २ ॥

पूर्वमंचे मरुतामिन्द्रसाहाय्यमुक्तं । अवेन्द्रस्य मरुत्साहाय्यमुच्यते । हे इंद्र ते मरुतोऽयुजन् । युज्यते । त्वया
युक्ता भवन्तीत्यर्थः । कौटुशास्त्रे । विश्वकृष्टीर्विश्वकृष्टयो राज्यत्वेन सर्वजनवतः किंच मर्त्यचा मर्त्येषु मर्त्यार्थं
निष्पिधो निःशेषेणोदकस्य सेतुन्नेघान्विदानासो जानानाः । किंच येषां मरुतां पृत्सुतिः सेना स्वमीहस्य
प्रधनस्य सुखसेतुः प्रकृष्टधनवतो वृत्रादिसंश्रामस्य सातौ लाभे जये निमित्तभूते सति सेना हासमाना हासं
कुर्वती हर्षयुक्ता भवति । यद्वा । सुखेन मिह्यते जलं यस्मिन् तादृशस्य प्रधानस्य प्रकृष्टोदकाख्यधनसाधनस्य
संश्रामस्य सातौ । मेघभेदनायेति यावत् । येषामीदृशी सेनास्ति ते मरुतोऽयुजन्निति संबंधः ॥

अम्यक्सा तं इंद्र ऋष्टिस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिद्धिष्मातसे शुशुक्कानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥ ३ ॥

अम्यक् । सा । ते । इंद्र । ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेमि । अभ्वं । मरुतः । जुनन्ति ।

अग्निः । चित् । हि । स्म । अतसे । शुशुक्कान् । आपः । न । द्वीपं । दधति । प्रयांसि ॥ ३ ॥

हे इंद्र ते तव सा प्रसिद्धा ऋष्टिर्वज्राख्यायुधविशेषोऽस्ते अस्मद्वृथ्यर्थमम्यक् । प्राप्नोति मेघसमीपे । एवं च
सति मरुतोऽपि सनेमि । अह्रायेति षट् पुराणनामानोक्तत्वात्सनेमीति पुराणनाम । पुराणं चिरकालं
संगृहीतमभ्वमुदकं जुनन्ति । चिपंति । वर्धन्तीत्यर्थः । वृथ्या सस्यादिसमुद्धौ सत्यामग्निश्चिद्धिष्म । हि स्नेति
पूरणे । अग्निरयतसे संतते कर्मणि निमित्तभूते सति शुशुक्कान्दीप्यमानो वर्तते । पश्चात्प्रयांसि चरुपुरोडाशा-
दिहवीषि दधति । धारयन्ति ददति वा यजमानाः । किमिव । आपो न द्वीपं । द्विपार्थस्योदकवान्पर्वतादि-
द्वीपः । तं यथापो धारयन्ति तद्वत् । यद्वा । आयुधमेवोच्यते । वज्राख्यायुधविशेषोऽतसे काष्ठसमूहे शुशुक्का-
न्दीपयन्नग्निश्चित् । चिच्छब्द उपमार्थे दधि चिदित्युपमार्थे । नि० १. ४. इति यास्कनोपमार्थस्योक्तत्वात् । काष्ठे
ज्वलन्नग्निरिव तद्वद्दीप्तो वर्तते । एतदेव दीप्तत्वमपेक्ष्य सेतुक्तं । एवं च सत्यापो द्वीपमिव वृथ्युदकानि प्रयांसि
सस्यावन्नानि दधति । धारयन्ति । एतत्सर्वं महानुभावस्त्रेह्यष्टैः सामर्थ्यमितोद्भूतस्य श्रुतिः ॥

त्वं तू न इंद्र तं रयिं दा ओजिष्ठया दक्षिणयेव रातिं ।

स्तुतश्च यास्ते चकनंत वायोः स्तनं न मध्वः पीपयंत वाजैः ॥ ४ ॥

त्वं । तू । नः । इंद्र । तं । रयिं । दाः । ओजिष्ठया । दक्षिणयाऽइव । रातिं ।

स्तुतः । च । याः । ते । चकनंत । वायोः । स्तनं । न । मध्वः । पीपयंत । वाजैः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं तु । तुरवधारणे । त्वमेव तं रयिं त्वद्दानयोग्यं गवादिधनं दाः । देहि । यस्मादितरेभ्योऽपि त्वमेव वज्रप्रदः अतोऽतिमहद्भनं देहीत्यर्थः । वयं त्वोजिष्ठयौजस्वितमया परिक्रमणार्हया दक्षिण्या समृद्धिसाधनया गवादिलक्षणयत्निलजमिव रातिं दातारं त्वां प्रीणयाम इति शेषः । यद्वा । दक्षिणाशब्दो देयद्रव्यसामान्यवचनः । रातिशब्दो बंधुवचनः । हिरण्यादिसारवह्व्यप्रदानेन बंधुं यथा वशीकुर्वति तद्वत्त्वां वशीकुर्म इत्यर्थः । किंच वायोर्धौतयुवक्षेपिष्ठस्य शीघ्रवरप्रदस्य ते ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वायुं त्वां सुतो येऽस्मदीयाः स्रोतारश्चकनंत कामयन्ते अस्तवन् । याः सुतयस्त्वामेवाकामयन्तेति वा योजना ॥ कनतेर्ल्येताल्लुङि चङि रूपं । चङ्यन्यतरस्यामिति चङः पूर्वमक्षरमुदात्तं ॥ त्वां होचादयो वाजैर्हविर्लक्ष्णैरन्नैः पीपयंत । आप्याययन्ति । तत्र दृष्टान्तः । मध्वो मधुरस्य सन्यस्य लाभाय वाजैः सारवद्भिरन्नविशेषैः स्ननं न । तं यथाप्याययन्ति तद्वद्वयं त्वां वज्रकृतप्रदानाय सुत्वा हविषाप्याययामः । त्वं तु दातव्यत्वेन प्रसिद्धं धनं सर्वदा देहीत्यर्थः ॥

त्वे रायं इंद्र तोशतमाः प्रणेतारः कस्य चिदृतायोः ।

ते षु णो मरुतो मृळयंतु ये स्मां पुरा गातूयंतीव देवाः ॥ ५ ॥

त्वे इति । रायः । इंद्र । तोशतमाः । प्रणेतारः । कस्य । चित् । ऋतुऽयोः ।

ते । सु । नः । मरुतः । मृळयंतु । ये । स्म । पुरा । गातूयन्तिऽइव । देवाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वे तव रायो धनविशेषास्रोशतमाः । अतिशयेन प्रीणयितारः ॥ तुष्यतेस्त्रोषः । क्वांसं शत्वं ॥ यद्वा । ते रायो रातयो बंधवो बंधुभूताः सखिभूता मरुतस्त्रोशतमाः । तोशतिर्वंधकर्मा नितोशयति निबर्हयतीति तन्नामसु पाठात् । तोशतमा हिंसितुमा अवर्षकाणां मेघानां । कस्य चिदृतायोः । ऋतमिति यज्ञनाम । कस्यापि यज्ञेच्छोर्यजमानस्य प्रणेतारः प्रकर्षेण निर्वोढारः । ते मरुतो नोऽस्मान् सुष्ठु मृळयंतु । के ते । ये स्म ये खलु देवा व्योतनशीला मरुतः पुरा पूर्वं गातूयंतीव । यज्ञगमनमिच्छंतीव । त आगत्य मृळयंतु ॥ ८ ॥

प्रति प्र याहींद्र मीळुषो नृन्महः पार्थिवे सद्ने यतस्व ।

अध यदैषां पृथुबुधास एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्यानि तस्युः ॥ ६ ॥

प्रति । प्र । याहि । इंद्र । मीळुषः । नृन् । महः । पार्थिवे । सद्ने । यतस्व ।

अध । यत् । एषां । पृथुऽबुधासः । एताः । तीर्थे । न । अर्यः । पौंस्यानि । तस्युः ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं मीळुष उदकसेतुमृज्जगन्नेतृन्नराकारान्वा महो महतो मेघान्प्रति प्र याहि । अभिगच्छ । मेघानां वृत्ररूपेण नराकारत्वं युक्तं । गत्वा च पार्थिवे सद्ने । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । तत्संबन्धिनि स्थाने यतस्व । प्रयत्नं कुरु । तैः सह युध्यस्वेत्यर्थः । यद्वा । हविष्प्रदातुन् कर्मनिर्वाहकान्महतो यजमानान्प्रति गच्छ । गत्वा च पार्थिवे सद्ने देवयजने यतस्व । यत्नं कुरु हविर्मोजनाय । अधापि यदैषां त्वत्साहाय्यकारिणां मरुतां संबन्धिनः पृथुबुधासो विस्तीर्णमूला एताः पृषद्वर्णा गंतारो वाश्चा अर्योऽरेः शत्रोः पौंस्यानि तीर्थे न युद्धमार्ग इव तस्युः तिष्ठन्ति मेघानाक्रमन्ति । यद्वा । एषां मरुतां पृथुबुधासो बृहन्मूला एताः कृष्णवर्णा मेघास्तिष्ठन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अर्योऽरणीयस्य स्वामिनः पौंस्यानि बलानि तीर्थे न राजवीथ्यां यथा तिष्ठन्ति तद्वत् ॥

प्रति घोराणामेतानामयासां मरुतां शृण्वे आयतामुपन्धिः ।

ये मर्त्ये पृतनायंतमूमैर्ऋणवानं न पतयंत सर्गैः ॥ ७ ॥

प्रति । घोराणां । एतानां । अयासां । मरुतां । शृण्वे । आऽयतां । उपन्धिः ।

ये । मर्त्ये । पृतनाऽयंतं । ऊमैः । ऋणऽवानं । न । पतयंत । सर्गैः ॥ ७ ॥

हे इंद्र ते संवन्धिनां घोराणां भयानकानां शब्दाभिमानानां वैतानामेतवर्णानामयासामयमानानां गमनशीलानां मरुतामायतामागतूणां मरुतामुपब्धिः । उप गुर्वादिसमीपे गम्यते ज्ञायत उपपद्यत इति वोपब्धिर्वाक् । शृण्वे । श्रूयते ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ त एव विशिष्यते । ये मरुतो मर्त्यं मरणधर्माणामूयैः स्वरक्षणीरुदकनिगमनसाधनेर्वा पृतनायतं पृतनामात्मन इच्छन्तं वैरिणं मेघं वा सर्गैः खट्वैः स्वकीयप्रहार-विशेषैः पतयन्त । पातयन्ति । तेषामेव ध्वनिः श्रूयत इत्यर्थः । पातने दृष्टान्तः । सर्गैर्ऋणवानं न ॥ वृंसीवनिपा-विति वर्निप् ॥ ऋणवंतमधमवैरिणमिव । तं यथा पीडयित्वा तदीयं धनमपहरन्ति तद्वत् । एवं महानुभावा मरुतस्त्वानुगा इतींद्रस्य स्तुतिः ॥

त्वं मानेभ्य इंद्र विश्वजंन्या रदा मरुद्भिः शुरुधो गोअग्राः ।

स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

त्वं । मानेभ्यः । इंद्र । विश्वजंन्या । रदं । मरुत्ऽभिः । शुरुधः । गोऽअग्राः ।

स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं मानेभ्यो मानार्थं । चित्तेनेत्यर्थः ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ विश्वजंन्या विश्वजंन्यः ॥ सोराकारः ॥ विश्वे प्राणिन उत्पादनीया यस्य तादृशस्त्वं सर्वजनहितशक्त्या वा मरुद्भिः सह शुरुधः शोकस्य रोधघित्रीः शोषिका गोअग्रा गर्जितमुदकं वागे पुरतो यासां ता मेघपंक्ती रदं । विलिख । विदारय । हे देव द्योतमान त्वं स्तवानेभिः स्तूयमानैर्देवैरन्यैर्मरुदादिभिर्ऋत्विग्भिर्वा स्तवसे । स्तूयसे ॥ उभयत्र कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ विद्या-मेत्ययं व्याख्यातः ॥ ॥ ९ ॥

न नूनमस्तीति पंचमं षष्ठं सूक्तमागस्त्यमैंद्रं । अत्रानुक्रमणिका । न नूनं पंचागस्त्येनैन्द्रे हविषि मरुतामुद्यत इंद्रागस्त्ययोः संवाद ऐंद्रस्तत्राद्या तृतीया चेंद्रवाक्यं चतुर्थी चादौ बृहती तिस्रोऽनुष्टुभ इति । सूक्तस्येंद्राग-स्त्यसंवादरूपत्वादाया तृतीया चतुर्थी चेंद्रवाक्यं । अतस्तासां यस्त्ववाक्यन्यायेन स ऋषिः । शिष्टे अगस्त्य-वाक्ये । अतस्तयोः स एवर्षिः । आद्या च बृहती ततस्तिस्रोऽनुष्टुभः । अंत्वाविशेषात्तिष्ठुप् ॥ विशेषविनियोगो लिंगिकः ॥ अत्र यास्कः । अगस्त्य इंद्राय हविर्निरूप्य मरुद्भ्यः संप्रदित्वां चकार स इंद्र एव परिदेवयां चक्रे । नि० १. ५. । इति ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तवेद् यदद्भुतं ।

अन्यस्य चित्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ १ ॥

न । नूनं । अस्ति । नो इति । श्वः । कः । तत् । वेद् । यत् । अद्भुतं ।

अन्यस्य । चित्तं । अभि । संऽचरेण्यं । उत । आऽधीतं । वि । नश्यति ॥ १ ॥

परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते । इंद्र आह । अद्यतनं यदस्ति तन्नूनमव नास्ति । नूनमव विचिकित्सार्थे । अत्राद्येति यद्यपि नास्ति तथाप्युत्तरवाक्ये श्व इति दर्शनादत्राद्येति गम्यते । तथा श्वोऽपि नूनं नो । उशब्दो ऽवधारणे । श्वस्तनमपि नैव नास्ति । अद्य यथास्मदर्थनिरूप्यमसम्भं नास्ति किल श्वः कथं लप्स्यत इति भावः । यदद्भुतमन्यस्यै निरूप्यान्यस्यै दत्तमिति यदस्ति वैपरीत्यं तत्को वेद् । यद्वा । यदद्भुतं भावि कार्यं यदस्ति तत्को वेद् । अद्य श्वो वा लभ्यत इत्याशा न कार्येत्युक्तं भवति । तदेवाह । अभि संचरेण्यं सर्वतः संचार्यन्त्यस्य चित्तं मानसं जानातीति शेषः । उतापि चाधीतमाध्यातं चिंतितमपि न दृश्यं किमु सङ्गत्स्मृतं वि नश्यतीति ॥

किं न इंद्र जिघांससि भ्रातरो मरुत्स्तव ।

तेभिः कल्पस्व साधुया मा नः समरणे वधीः ॥ २ ॥

किं । नः । इंद्र । जिघांससि । भ्रातरः । मरुतः । तव ।
तेभिः । कल्पस्व । साधुऽया । मा । नः । संऽअरण्ये । वधीः ॥ २ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं । हे इंद्र नोऽस्नाननपराधिनः किं जिघांससि । हंतुमिच्छसि । कथमवध्यत्वमिति अत आह । मरुतस्तव भ्रातरः । त्वया भोगप्रदानेन भरणीया इत्यर्थः । अतो वयमवध्या इत्युक्तं भवति । मरुता-
मिन्द्रभ्रातृत्वमेकस्मिन्नेवादितिगर्म उत्पन्नत्वात् । सा चोत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । संतु भ्रातरस्ततश्च किमिति
अत आह । तेभिस्त्वैर्मरुद्भिः सह साधुया साधु त्वं कल्पस्व । कल्पय हविर्भागं तैः सह युद्धं वा । नोऽस्नान
समरणे संग्रामे मा वधीः । मा हिंसीः । यद्वा । लुप्तो दृष्टांतः । संग्रामे यथा विरोधिनं हंसि न तथा-
स्नानिति ॥

किं नो भ्रातरगस्त्य सखा सन्नतिं मन्यसे ।
विद्महि ते यथा मनोऽस्मभ्यमिन्न दित्ससि ॥ ३ ॥
किं । नः । भ्रातः । अगस्त्य । सखा । सन् । अति । मन्यसे ।
विद्म । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यं । इत् । न । दित्ससि ॥ ३ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं । हे भ्रातः हे अगस्त्य । हविष्प्रदानवरप्रदानाभ्यां परस्पररोपकारत्वाद्भ्रातृत्वं । तादृशस्त्वं
सखा सन्नसन्नितकार्यपि सन्नोऽस्नान्कमिति मन्यसे । कस्मादपराधादतिक्रम्य मनुषे । अपलपसि । नायमपलापः
किंतु तथ्यमेवेति चेत् उच्यते । गंतव्यं ते तव मनो मानसं यथा यथावस्तु विद्म । जानीमः । कथं जानीथेति
उच्यते । अस्मभ्यमिन्न दित्ससि । अस्मदर्थं निरुप्तमस्मभ्यं दातुं नेच्छस्वैव । इदेवार्थे ॥

अरं कृण्वंतु वेदिं समग्निमिधतां पुरः ।
तचामृतस्य चेतनं यज्ञं ते तनवावहै ॥ ४ ॥
अरं । कृण्वंतु । वेदिं । सं । अग्निं । इधतां । पुरः ।
तच । अमृतस्य । चेतनं । यज्ञं । ते । तनवावहै ॥ ४ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं । अपरेऽगस्त्यवाक्यमाहुः । हे ऋत्विजो यूयं अगस्त्योऽगीकृतवान् तस्माद्विदिमरं कृण्वंतु ।
संमार्जनपर्युत्तणादिना परिचरंतु । तथा पुरः पुरस्तादपिमाहवनीयादिकं समिधतां । इधमग्निपेण प्रज्वालयंतु ।
तचामावमृतस्यामरणलक्षणस्य वेदत्वस्य चेतनं प्रज्ञापकं यज्ञं हे अगस्त्य ते त्वदीयं त्वं चाहं च तनवावहै ॥
अगस्त्यवाक्यपक्षे शिष्टमविशिष्टं । तच वेद्याममृतस्य तत्साधनस्य हविषो वा चेतनं प्रज्ञापनमासादनं कुरुत ।
आवां पत्नीयजमानौ अध्वर्युयजमानौ वा हे इंद्र ते त्वदर्थं यज्ञं तनवावहै ॥

त्वमीशिषे वसुपते वसूनां त्वं मित्राणां मित्रपते धेष्टः ।
इंद्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्वाध प्राशान ऋतुया हवींषि ॥ ५ ॥
त्वं । ईशिषे । वसुऽपते । वसूनां । त्वं । मित्राणां । मित्रऽपते । धेष्टः ।
इंद्र । त्वं । मरुतऽभिः । सं । वदस्व । अध । प्र । अशान् । ऋतुऽया । हवींषि ॥ ५ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं । हे वसूनां वसुपतेऽतिप्रभूतानां पुरोडाशाज्यादिधनानां स्वामिन् हे इंद्र त्वमीशिषे ।
ईश्वरो भवसि । सर्वस्य वृत्त्यवृत्तिभ्यां वज्रत्वं नित्यं संबंधश्च प्रतिपद्यते । यद्वा । हे वसुपते वसूनामीशिष इति
योजना । द्वितीयो वसुशब्दोऽनुवादो वा । तथा हे मित्राणां मित्रपतेऽस्मादादिमित्रस्य नित्यं पालकं त्वं

घेष्ठः । सर्वस्यातिशयेन धारकोऽसि । हे इंद्र त्वमुक्तमहिमस्त्वं मरुद्भिः सं वदस्व । तैः साकं सम्यक्कृतमिति वदस्व । अधापि च त्वमृतुया ऋतावृतौ । उपलक्षणमेतत्कालस्य । तत्तद्यागकाले हवींष्याज्यचर्वादीनि प्राशान । प्रकीर्णं मुञ्च ॥ ॥ १० ॥

प्रति व इति षडृचं सप्तमं सूक्तमागस्यं वैष्टुभं मारुतं । आये द्वे केवलमारुते । शिष्टाश्चतस्रो मरुत्वदिन्द्रदेवताकाः । प्रति वः षण्मारुतं तु चतस्रोऽत्या मरुत्वतीया इत्यनुक्रमणिका ॥ विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

प्रति व एना नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणां ।

रराणता मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धत्त वि मुचध्वमश्चान् ॥ १ ॥

प्रति । वः । एना । नमसा । अहं । एमि । सुऽउक्तेन । भिक्षे । सुऽमतिं । तुराणां ।

रराणता । मरुतः । वेद्याभिः । नि । हेळः । धत्त । वि । मुचध्वं । अश्चान् ॥ १ ॥

हे मरुतः वो युष्मानहं प्रथेमि । अभिगच्छामि । केन साधनेन । नमसा नमस्कारेण हविषा वा । नम इत्यन्ननाम । तथा सूक्तेन शोभनवचनेन स्तुतिरूपेण । तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां हिंसकानां वा युष्माकं सुमतिं शोभनमतिमनुग्रहबुद्धिं भिक्षे । याचे । इंद्रस्यैव पुनर्हविष्प्रदः प्रदं याच्यते । किंच हे मरुतः यूयं वेद्याभिर्वेदितव्याभिः स्तुतिभ्यो रराणता रममाणेन मनसेत्यंभूताः संतो हेळः । क्रोधनामैतत् । क्रोधं युष्मदभिक्रमजनितं नि धत्त । निष्ठष्टं धारयत । त्यजतेत्यर्थः । तथाश्चान्वि मुचध्वं । रथेभ्यो वियोजयत । क्रोधात्पुनर्गमनं मा कुरुतेत्यर्थः ॥

एष वः स्तोमो मरुतो नमस्वान्हृदा तष्टो मनसा धायि देवाः ।

उपेमा यात मनसा जुषाणा यूयं हि ष्ठा नमस इवृधासः ॥ २ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । नमस्वान् । हृदा । तष्टः । मनसा । धायि । देवाः ।

उपे । ई । आ । यात । मनसा । जुषाणाः । यूयं । हि । स्थ । नमसः । इत् । वृधासः ॥ २ ॥

हे मरुतः एष वः स्तोम इदानीं क्रियमाणप्रकारो वो युष्माकं । युष्मदर्थ इत्यर्थः । कीदृशोऽयं । नमस्वान् । नम इत्यन्ननाम । हविलक्षणास्त्वान् । न केवलं स्तुतिमात्रं भक्षणाय हविरपि युष्माकमित्यर्थः । किंच हृदा तष्टो युष्मन्निवेदनबुद्ध्या संपादितः । तादृशः स्तोमो हे देवा देवनशीलाः मनसास्सदनुग्रहवता चित्तेन धायि । धार्यतां । तदर्थं मनसादरया बुद्ध्या जुषाणा ईमेनां स्तुतिं तद्विषयं सेवमाना उपा यात । उपागच्छतैव । मा विलंबं कुरुत । यूयं नमसोऽन्नस्य हवीरूपस्य वृधासः स्थ ह । वर्धयितारो भवथ खलु । अतो गंतव्यमेव । इत्युपेमा ॥

स्तुतासो नो मरुतो मृळयंतूत स्तुतो मघवा शंभविष्टः ।

ऊर्ध्वा नः संतु कोम्या वनान्यहानि विश्वा मरुतो जिगीषा ॥ ३ ॥

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृळयंतु । उत । स्तुतः । मघऽवा । शंभविष्टः ।

ऊर्ध्वा । नः । संतु । कोम्या । वनानि । अहानि । विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥ ३ ॥

ते मरुतः स्तुतासः स्तुताः संतो नोऽस्मान्मृळयंतु । सुखयंतु । उतापि च मघवा । मघमिति धननाम । अस्माद्वातव्यवज्जधनेन तद्वाग्निद्रः स्तुतः शंभविष्टः सुखस्य भावयितृतमः सन्नस्मान्मृळयतु । किंच हे मरुतः नोऽस्माकं जिगीषा ॥ लिङ्गान्निवेद्यन्ते जिगीषा ॥ जिगीषितव्यानि प्राप्तव्यान्युत्तरचानुभूयमानानि विश्वा सर्वाण्यहानि देवान्मूर्खैस्तान्युपर्युपरि श्रिया यशसा वोत्कृष्टानि कोम्या काम्यानि स्पृहणीयानि वनानि

सर्वैः संभजनोयानि संतु । जिगीषा जेतुमिष्टानि जेतव्यानि च संखिति वा योज्यं । एवं कृत्वा मरुत इन्द्रश्च
पुरोऽस्य हिंसायार्थः ॥

अस्माद्दहं तविषादीषमाण इन्द्राद्भिया मरुतो रेजमानः ।
युष्मभ्यं हव्या निशितान्यासन्तान्यारे चकृमा मृळता नः ॥ ४ ॥
अस्मात् । अहं । तविषात् । ईषमाणः । इन्द्रात् । भिया । मरुतः । रेजमानः ।
युष्मभ्यं । हव्या । निऽशितानि । आसन् । तानि । आरे । चकृम । मृळत । नः ॥ ४ ॥

हे मरुतः शृणुत । अहमस्मात्प्रसिद्धान्तविषाद्वलवत इन्द्रात्तत्सकाशाद्भिया भीत्येषमाणः पलायमानः पुरतः
स्थातुमशक्तः तथा रेजमानो वेपमानश्चाभवं । ततश्च किमायातमिति अत आह । यानि युष्मभ्यं हव्या हवींषि
निशितानि संकुतान्यासन् तानि तान्येवारे चक्रम । दूरे कृतवन्तो वयमिन्द्रमयात् । अतो नोऽस्मान्नपरा-
धिनी मृळत । मृळयत । सुखयत ॥

येन मानासश्चितयंत उस्मा व्युष्टिषु शवसा शश्वतीनां ।
स नो मरुद्भिर्वृषभ श्रवो धा उग्र उग्रेभिः स्थविरः सहोदाः ॥ ५ ॥
येन । मानासः । चितयंत । उस्माः । विऽउष्टिषु । शवसा । शश्वतीनां ।
सः । नः । मरुत्ऽभिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उग्रः । उग्रेभिः । स्थविरः । सहऽदाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र येन शवसा बलभूतेन त्वयानुगृहीता मानासो मान्यास्त्वयामिमानिता वोस्मा रश्मयः शश्वतीनां
नित्यानां बद्धीनामुषसां व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु चितयंत चेतयंत प्राणिनां स्वस्ववहाराय प्रज्ञापयन्ति ।
ऐंश्चां दिशि तेनैवानुगृहीता उषसो रश्मय उन्नच्छंतीति प्रसिद्धं । हे वृषभ वर्षितरिद्र स तादृशस्त्वं मरुद्भिः
सहितः श्रवो धाः । सर्वत्र श्रूयमाणमन्नं धेहि । स्थापय । देहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वं । उग्र उन्नूर्णबलः सहोदाः ।
पराभिभवसामर्थ्यं बलं सहः । तस्य दाता स्थविरः पुरातनः । कीदृशैर्मरुद्भिः । उग्रेभिः क्रूरबलैः । एवंमहानु-
भावोऽन्नं देहि ॥

त्वं पाहीन्द्र सहीयसो नृन्भवा मरुद्भिरवयातहेळाः ।
सुप्रक्तेभिः सासहिर्दधानो विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥
त्वं । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नृन् । भव । मरुत्ऽभिः । अवयातहेळाः ।
सुऽप्रक्तेभिः । ससहिः । दधानः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं पाहि । रक्ष । कान् । सहीयसो नृन् सहस्वितमांस्त्वदन्यहेणातिप्रवृद्धबलान्नेतृन्अनुष्ठानस्नान्
मरुतो वा । किंच मरुद्भिः साकमस्मास्त्वयातहेळा भव । अपगतमन्युर्भव । मरुत्सु वा तथा भव । किंच
सुप्रक्तेभिः शोभनप्रज्ञानैर्मरुद्भिः सह सासहिः शत्रूणामभिभविता सन्दधानोऽसदभिमत्तस्य धारयिता भवेति
शेषः । शिष्टो व्याख्यातः ॥ ॥ ११ ॥

चित्रो व इति तृचात्प्रकमष्टमं सूक्तमागस्थं मारुतं गायत्रं । चित्रस्तुचं गायत्रमित्यनुक्रमणिका ॥ लैंगिको
विशेषविनियोगः ॥

चित्रो वोऽस्तु यामश्चित्र ऊती सुदानवः । मरुतो अहिभानवः ॥ १ ॥
चित्रः । वः । अस्तु । यामः । चित्रः । ऊती । सुऽदानवः । मरुतः । अहिऽभानवः ॥ १ ॥

हे मरुतः वो युष्माकं यामोऽस्त्वयज्ञागमश्चित्रश्चायनीयः पूज्य आश्चर्यभूतो वासु । भवतु । न केवलमागम-
नमेव चित्रं किंतु हे सुदानवः शोभनदाना हे अहिमानवोऽहीयमानप्रकाशाः युष्माकं संबंधी चित्रः स आगम-
ऊत्युत्थै रक्षणायैष्टतर्पणाय वा युक्तश्च भवतु । तदागमनं शीघ्रमस्तु अभिमतप्रदं चास्त्वित्यर्थः ॥

आरे सा वः सुदानवो मरुत चञ्जती शरुः । आरे अश्मा यमस्यथ ॥ २ ॥

आरे । सा । वः । सुदानवः । मरुतः । चञ्जती । शरुः । आरे । अश्मा । यं । अस्यथ ॥ २ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना मरुतः वो युष्माकं संबंधिन्यञ्जती प्रसाधयंती स्वतेजसा स्वात्मानमलंकुर्वती
प्रसिद्धिं प्राप्नुवाना वा सा प्रसिद्धा शर्वाहंसका ऋष्टिरारे दूरे भवतु । तथा यमस्यथ क्षिपथ सोऽश्मा
व्यापक आयुधविशेष आरे । दूरनामैतत् । दूरे भवतु । मां न प्राप्नोतु । यद्वा । आरेशब्द आराच्छब्दपर्यायः ।
स च दूरे समीपे च वर्तते । अत्र समीपवचनः । यमस्यतोऽन्यमस्यथ तं वैरिणमस्माकमुपलोपमः कठिन
आयुधविशेष आरे समीपं प्राप्नोतु ॥

तृणस्कंदस्य नु विशः परि वृक्त सुदानवः । ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे ॥ ३ ॥

तृणस्कंदस्य । नु । विशः । परि । वृक्त । सुदानवः । ऊर्ध्वान्नः । नः । कर्त । जीवसे ॥ ३ ॥

हे मरुतः सुदानवः शोभनदानाः यूयं तृणस्कंदस्य तृणवच्चलनस्वभावस्य शुथमाणस्य वा मम विशः
पुत्रभृत्यादिरूपाः प्रजा नु क्षिप्रं परि वृक्त । परिवर्जयत । बाधापरिहारेण रक्षत । यद्वा । उक्तलक्षणकालस्या-
सुरविशेषस्य वा प्रजाः परिवर्जयत । किंच नोऽस्मानूर्ध्वान्न कर्त । कुरुत । जीवसे चिरजीवनाय ॥ ॥ १२ ॥

गायत्सामेति त्रयोदशर्चं नवमं सूक्तमागत्यं चैष्टुभैमिंद्रं । गायत्सप्तोनेत्यनुक्रांतं ॥ समूह्ये दशरात्रे तृतीये
ह्रंदोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । विश्वजितोऽग्निं नर इति खंडे सूचितं । तृतीयस्त्रिंशः स्वाहा गायत्साम
। आ० ८. ७. इति ॥

गायत्सामं नभन्यं यथा वेरचीम तद्वावृधानं स्वर्वत् ।

गावो धेनवो बर्हिषदब्धा आ यत्सद्धानं दिव्यं विवासान् ॥ १ ॥

गायत् । सामं । नभन्यं । यथा । वेः । अचीम । तत् । ववृधानं । स्वःऽवत् ।

गावः । धेनवः । बर्हिषि । अदब्धाः । आ । यत् । सद्धानं । दिव्यं । विवासान् ॥ १ ॥

हे इंद्र नभन्यं नभस्यं नभसि भवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा राक्षसादिकस्य । नभतिर्वधकर्मा नभत्यर्दतीति
वधकर्मसु गणनात् । तादृशं साम हे इंद्र यथा वेः धेन प्रकरेण वेत्ति तथा गायत् । गायत्युन्नाता । तत्तस्मा-
द्यतः स्तौति ततः कारणाद्ववृधानं वर्धमानं स्वर्वत् फलभूतेन स्वर्गेण तद्वच्छस्त्रं यथा वेः तथार्चाम । पूजयाम ।
शंसामेत्यर्थः । सुतमनुशंसतीति न्यायात् । यद्वा । तदुक्तलक्षणं साम ववृधानं सर्वत्र यथा भवति तथार्चाम ।
किंच धेनवो दोग्ध्योऽदब्धा अहिंसिता गावो यद्बर्हिषि सद्धानं सीदंतं दिव्यं दिवि भवमिंद्रं त्वामा विवा-
सान् । विवासतिः परिचरणकर्मा । आगत्य परिचरन्ति क्षीरं दुहन्ति तथार्चाम ॥

अर्चद्वृषा वृषभिः स्वेदुह्यैर्मृगो नाश्रो अति यज्जुगुर्यात् ।

प्र मंद्युर्मनां गूर्तं होता भरते मर्यो मिथुना यजत्रः ॥ २ ॥

अर्चत् । वृषा । वृषभिः । स्वऽदुह्यैः । मृगः । न । अश्वः । अति । यत् । जुगुर्यात् ।

प्र । मंद्युः । मनां । गूर्तं । होता । भरते । मर्यः । मिथुना । यजत्रः ॥ २ ॥

वृषा हविषां वर्धितायं यजमानः स्वेदुह्यैः स्वायत्तेद्वहविकैः । यद्वा । स्वयंप्राप्तिधनं हव्यं येषां तादृशैः ।

वृषभिर्वर्षकैर्हविष्प्रदातुभिरध्वर्वादिभिर्विशिष्टः सन्नर्चत । अर्चयतींद्र । यद्वा । वृषा फलस्य वर्षितायमिंद्र उक्तलक्षणे रध्वर्वादिभिरर्चति । यद्यस्मादग्नेो व्यापकः पानाद्यर्थं धावन्मृगो न हरिणादिरिवायमिंद्रोऽग्नेोऽशनशीलः सन्नति जुगुर्धात् । अत्यर्थमुद्युक्ते हविर्भक्षणाय । यथा मृगः क्षुत्पिपासार्दितः शीघ्रमुद्युक्ते तथायमिंद्रोऽपि । यस्मादेवं तस्मादर्चति । यद्वा । अयमिंद्रो यद्यथाग्नेो मृग इवाति जुगुर्धात् भक्षयेत् तथार्चतो-त्यर्थः । किंच हे गूर्तोन्नूर्णेन्द्र मनां मननं स्तोत्रमिच्छतां देवानां मंदयुः स्तुतियुक्तो मयो होता मानुष एतन्नामक ऋत्विग्यजत्रो यागनिष्पादकः सन्निधुना मिथुनानि युग्मरूपाणि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिथुनां वा जायापतिरूपः सन् प्र भरते । प्रकर्षेण संपादयति । तस्मादर्चतीत्यर्थः ॥

नक्षत्रोता परि सन्न मिता यन्भरन्नर्भमा शरदः पृथिव्याः ।

क्रंददश्वो नयमानो रुवन्नौरंतदूतो न रोदसी चरद्वाक् ॥३॥

नक्षत् । होता । परि । सन्न । मिता । यन् । भरत् । गर्भं । आ । शरदः । पृथिव्याः ।

क्रंदत् । अश्वः । नयमानः । रुवत् । गौः । अंतः । दूतः । न । रोदसी इति । चरत् । वाक् ॥३॥

होता होमनिष्पादकोऽयमग्निमिता परिमिता सन्न सदनानि गार्हपत्यादिस्थानानि परि यन् परितो गच्छन्नक्षत् । व्याप्नोति । व्याप्य च शरदः संवत्सरसंबन्धिनं पृथिव्या भूम्याश्च संबन्धिनं गर्भं गर्भस्थानीयमन्नं हविर्लक्षणमा भरत् । आहरति । स्वीकरोति । संभरति वा । संवत्सरपर्यंतं वर्धितं भूम्यामुत्पन्नमित्यर्थः । यद्वा । संवत्सरसंबन्धिनं वसंतादिकाले ज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं पार्थिवं हविर्भरत् । वसंते वसंते ज्योतिषा यजेतेति श्रुतेः । तथा कृत्वा क्रंददश्वः । जुष्टोपममेतत् । अश्व इव क्रंदति हर्षातिशयात् । किं कुर्वन् । नयमानो नयदिन्द्राय हविर्भरं । किंच गौर्गंतोदूतो वृष इव रुवत् । रौति । शब्दायते । किं कुर्वन् । दूतो न वात्ताहरो दूत इव रोदसी रोदस्योर्वावापृथिव्योरंतर्मध्ये रोदस्योरंतरा वाक् स्तूयमानः स्तुवन् वा देवांश्चरत् । चरति । गच्छति । हविःस्वीकाराय पृथिवीं तत्प्रापणाय दुर्लोकं च परिभ्रमतीत्यर्थः ॥ वक्तेः कर्तरि कर्मणि वा क्तिञ्च-चोत्वादिना क्तिञ्चीधौ संप्रसारणाभावश्च ॥

ता कर्मषतरास्मै प्र च्यौत्नानि देवयंतो भरंते ।

जुजोषदिंद्रो दस्मवर्चा नासत्येव सुगम्यो रथेष्ठाः ॥४॥

ता । कर्म । अषऽतरा । अस्मै । प्र । च्यौत्नानि । देवऽयंतः । भरंते ।

जुजोषत् । इंद्रः । दस्मऽवर्चाः । नासत्याऽइव । सुगम्यः । रथेऽस्थाः ॥४॥

ता तान्यषतरार्षतराणि व्याप्ततराणि वा हवींश्चक्षा इंद्राय तदर्थं कर्म । कर्मः । संपादयामः ॥ कृत्र-ष्ठांदसे वर्तमानार्थं लुडि मंत्रे घसेति ल्लुक् । क्रंदस्वभयथेत्यार्धधातुकत्वेन क्तिञ्चाभावाद्गुणः ॥ च्यौत्नानि च्यावयित्रीणि दृढानि स्तोत्राणि कर्माणि स्वकीयानि सामर्थ्यानि वा देवयंतो देवानात्मन इच्छंतो यज-मानाः प्र भरंते । प्रकर्षेण संपादयंति । तद्वद्वयमपि संपादयाम इत्यर्थः । दस्मवर्चा दर्शनीयतेजाः शत्रूपक्षयण-वलो वा नासत्येव नासत्याविवाश्विनाविव । तौ हि द्यावापृथिव्यात्मानौ । ताविव सुगम्यः सुगम्यः सुखेन गंतुं शक्यो रथेष्ठा रथे वर्तमान एवभूतः सज्जुजोषत् । अस्माकृतं स्तोत्रादि कर्म सेवतां ॥

तमुं हुहींद्रं यो ह सत्वा यः शूरो मघवा यो रथेष्ठाः ।

प्रतीचश्चिद्योधीयान्वृषणान्ववृषश्चित्तमसो विहंता ॥५॥

तं । ऊं इति । स्तुहि । इंद्रं । यः । ह । सत्वा । यः । शूरः । मघऽवा । यः । रथेऽस्थाः ।

प्रतीचः । चित् । योधीयान् । वृषणऽवान् । ववृषः । चित् । तमसः । विऽहंता ॥५॥

तसु तमेवेन्द्रं स्तुहि । हे होतः स्तुतिं कुरु । किमस्याधिक्यमिति उच्यते । यो ह यः खलु सत्वातिप्रभूतबलः । यद्वा । सत्वा सादकः शत्रूणां । यश्च शूरः शौर्योपेतो मघवा बलवानन्नवान्वा । यश्च रथेष्ठा रथे वर्तमानः । किंच प्रतीचञ्चितं प्रत्यभिमुखं योदुरपि योधीयान् योद्धृतमः ॥ प्रतिपूर्वादंचतेः क्लिनंतालुपन्नकाराच्छसि अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । अंचेच्छंदस्य सर्वनामस्थानमिति विभक्तिरुदात्ता ॥ वृषत्वान् । वृषाणो वर्षितारो वज्रादयः । तद्वान् । वृषा ते वज्र उत ते वृषा रथः । ऋ० २. १६. ६. इति हि निगमः । तथा ववन्नृषञ्चित्तमस आवरकस्यापि तमसो मेघादेर्विहंता विशेषेण घातकः । यस्यादेवं महानुभावः तस्मात्स्तुहि ॥ १७३ ॥

प्र यदित्था महिना नृभ्यो अस्त्यरं रोदसी कस्येऽं नास्मै ।

सं विव्ये इन्द्रो वृजनं न भूमाम् भर्ति स्वधावाँ ओपशमिव द्यां ॥ ६ ॥

प्र। यत्। इत्था। महिना। नृभ्यः। अस्ति। अरं। रोदसी इति। कस्येऽं इति। न। अस्मै।

सं। विव्ये। इन्द्रः। वृजनं। न। भूमाम्। भर्ति। स्वधाऽवान्। ओपशंऽइव। द्यां ॥ ६ ॥

यद्य इन्द्रो महिना महत्त्वेन स्वैश्वर्येण नृभ्यो नेतृभ्यः कर्मनिर्वाहकेभ्यो यजमानेभ्यः प्राप्तिं प्रभवति ईष्टे स्वर्गादिप्रदाने रक्षितुं अस्मै रक्षकचिंद्राय रोदसी द्यावापृथिव्यौ कस्ये कस्ययते सती संचाराय नारं नालं । न पर्याप्ति । जगतोऽधीश्वरस्य संचारायाख्यात्वाद्यावापृथिव्यौ न पर्याप्ति इत्यर्थः । दृष्टादपि स्रष्टुर्महिम्नोऽधिकत्वादिति भावः । अयमिन्द्रो वृजनं न भूम भूमिं भूतानि वा वृजनं न वृजनमिव ॥ वृजेः कर्तनार्थस्वेदं रूपं ॥ तदिव तदथावृणोति तदायमपि स्वतेजसा सं विव्ये । सम्यगावृणोति लोकत्रयं । किंचायं स्वधावानन्नवान् वृष्टिलक्षणेदकवान्वा द्यां दिवं भर्ति । बिभर्ति । धारणे दृष्टान्तः । ओपशमिव । ईषदुपशेत इत्योपशं शृंगं । तद्वृषभ इव । यद्वा । परस्परं समीपे वर्तमानं बिलंतरीचाख्यं लोकद्वयमोपशं । तदिव द्यां बिभर्ति । लोकत्रयमपि बिभर्तीत्यर्थः ॥ भुजो लटि च्छांदसः शपो लुक् ॥

समत्सु त्वा शूर सतामुराणं प्रपथितं परितंसयध्वै ।

सजोषस इन्द्रं मदे क्षोणीः सूरि चिद्ये अनुमदंति वाजैः ॥ ७ ॥

समत्सु। त्वा। शूर। सतां। उराणं। प्रपथिन्ऽतंमं। परिऽतंसयध्वै।

सऽजोषसः। इन्द्रं। मदे। क्षोणीः। सूरिं। चित्। ये। अनुऽमदंति। वाजैः ॥ ७ ॥

हे शूर शौर्योपेतं समत्सु संग्रामेषु सतां त्वामेवाश्रित्य वर्तमानानां प्राणिनामुराणमुच्छ्रतिप्रभूतानि बलादीनि कुर्वाणं प्रपथितं प्रकृष्टमार्गतमं सुकृतिनामुत्तममार्गभूतमिन्द्रं शत्रूणां दारकं त्वा त्वां परितंसयध्वै अवतंसीकर्तुं भूषणीकर्तुं । भूषयितुं वा निमित्तेऽर्थे । मदे तव मदार्थं च सजोषसः सह सेवमानाः समानप्रीतयो वा क्षोणीः क्षोण्यो विशः परिजना मरुतः प्रयतंते । कीदृशास्ते । ये यस्मैऽस्तिपुण्ड्रं ते अनुकूलं मादयंति संग्रामे मरुतस्तमेव स्वामिनं कृत्वा मादयंति । हर्षयंतीत्यर्थः । यद्वा । ये यजमाना वाजैर्हविर्भिर्मादयंति ते समानप्रीतियुक्तास्तव मनुष्यभूता ऋत्विजो यजमानभूताः प्रजाः समत्सु सहमादनस्थानेषु यागिभूतलक्षणविशिष्टं त्वामेव पूजयितुं तव मादाय च प्रयतंते ॥

एवा हि ते शं सर्वना समुद्र आपो यत्त आसु मदंति देवीः ।

विश्वा ते अनु जोषा भूतौः सूरिश्चिद्यदि धिषा वेषि जनान् ॥ ८ ॥

एव। हि। ते। शं। सर्वना। समुद्रे। आपः। यत्। ते। आसु। मदंति। देवीः।

विश्वा। ते। अनु। जोषा। भूतौः। सूरिन्। चित्। यदि। धिषा। वेषि। जनान् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र एवा ह्येवं हि सति ते तव संबन्धीनि सवनानि । सूयते सोमोऽत्रेति सवनानि सोमयागाः । ते शं सुखकरा भवन्ति । कथं सति । यद्यदि देवीर्देव्यो द्योतमाना आपः समुद्र उदकसमुद्भवणापादानभूते ऽतरिच आसु प्रजासु निमित्तभूतासु ते त्वां मदन्ति मादयन्ति ॥ अन्तर्भावितवर्णोऽयं ॥ यदा प्राक्षुपकारार्थं वर्षणाय त्वां प्रेरयन्ति वृष्ट्युदकाणि तदा खलु तव सोमयागाः सुखकरा भवन्ति । यज्ञसाधनवृष्टिप्रदानेन यागान्निवर्तयेत्यर्थः । किंच हे इन्द्र विश्वा गौः सर्वापि स्तोत्रशस्त्ररूपा वाक्ते त्वामनुक्रमेण जोष्या जोषणाह्वा प्रीणयिषी भूत् । भवति । कदा । यदि सूर्योऽस्मिन् स्तोत्रादिप्रेरयितृन् स्तोत्रजनानपि धिषा धिषणया प्रक्षय्या वृष्टिप्रदानरूपेण कर्मणा वा वेपि कामयसे तदा सर्वापि स्तुतिस्त्वदर्थी भवति ॥

असाम् यथा सुखाय एन स्वभिष्टयो नरां न शंसैः ।

असद्यथा न इन्द्रो वन्देष्टास्तुरो न कर्म नयमान उक्था ॥ ९ ॥

असाम् । यथा । सुऽसुखायः । एन । सुऽअभिष्टयः । नरां । न । शंसैः ।

असत् । यथा । नः । इन्द्रः । वन्देऽस्थाः । तुरः । न । कर्म । नयमानः । उक्था ॥ ९ ॥

हे एनेनैवेंद्र यथा सुखायः शोभनत्वद्रूपसहायवन्तोऽसाम् भूयास्त किंच स्वभिष्टयः शोभनाभिषणाः शोभनाभीष्टाश्चासाम् । किमिव । नरां न शंसैः । नराणां राजादीनां शंसैः शंसनैरिव । स्तुतिभिर्यथा मनुष्याः शोभनाभीष्टा भवन्ति तद्वत् । इदानीं परोक्षेणाह । नोऽस्मभ्यमिन्द्रो वन्देष्टा अस्मत्स्तुतौ वर्तमानः संसुरो न त्वरमाण इव नोऽस्माकं कर्मोक्त्योक्तैः शस्त्रैर्नयमानः फलं प्रापयन् सुत्या तुष्टः सन्नस्मदीयेन कर्मणा फलप्रापयिता यथासत् भवेत् । हे ऋत्विजः तथा कुर्वतेति शेषः ॥

विष्पर्धसो नरां न शंसैस्माकासदिन्द्रो वज्रहस्तः ।

मित्रायुवो न पूर्पतिं सुशिष्टौ मध्यायुव उप शिष्यन्ति यज्ञैः ॥ १० ॥

विऽस्पर्धसः । नरां । न । शंसैः । अऽस्माकं । असत् । इन्द्रः । वज्रऽहस्तः ।

मित्रऽयुवः । न । पूऽपतिं । सुऽशिष्टौ । मध्यऽयुवः । उप । शिष्यन्ति । यज्ञैः ॥ १० ॥

नरां नेतृणां मध्ये सस्यार्धान्नरान्यथा विस्पर्धसः कुर्वन्ति सखिभूताः तद्वद्वयमपीन्द्र शंसैः स्तुतिभिः सखायो वयं तं तथा कुर्मः । स च वज्रहस्तो विरोधिशिष्याय सर्वदा वज्रधारीन्द्रोऽस्माकमसत् । विस्पर्धमनुकूलो भवतु । किंच मित्रायुवो न मिचेच्छवो हितैषिण इव सुशिष्टौ सुशासने वर्तमानं पूर्पतिं पुरः स्वामिनं यथामिमतदानेन पूजयन्ति तथा मध्यायुवोऽस्माकं त्रियां यशसां च मध्येऽवस्थितिं कामयमाना अध्वर्यादयो यज्ञैर्यज्ञसाधनैर्हविःस्तोत्रादिभिश्च शिष्यन्ति । उपेत्य यजते । शिष्यतिर्दानकर्मो ॥ ॥ १४ ॥

यज्ञो हि ष्मेद्रं कश्चिदृधञ्जुहुराणश्चिन्मनसा परियन् ।

तीर्थे नाच्छां तातृषाणमोक्तो दीर्घो न सिध्मा कृणोत्यध्वा ॥ ११ ॥

यज्ञः । हि । स्म । इन्द्र । कः । चित् । अंधन् । जुहुराणः । चित् । मनसा । परिऽयन् ।

तीर्थे । न । अच्छ । तातृषाणं । ओक्तः । दीर्घः । न । सिध्मं । आ । कृणोति । अध्वा ॥ ११ ॥

कश्चिद्वज्रो यज्ञवान् यज्ञानुष्ठान्युधन् वर्धयन्भवति । इन्द्रं यज्ञेन वर्धयतीत्यर्थः । जुहुराणामेव कुटिलगतिस्तु कश्चिन्नमसा केवलं परियन् परितो गच्छन् लौकिकविषयादिकं ध्यायन्वर्तते । यद्वा । परि वर्जनार्थः । वर्जयित्वा गच्छन्नेदं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तः । तीर्थे प्रसिद्धे मार्गेऽच्छामिमुख्येन समीपे वर्तमानमेकः पानीयादिकं सदनं ततृषाणं पिपासायुक्तं यथाविबन्धेन प्रीणाति । स यथा तत्सदनमागच्छतीत्यर्थः । तद्वज्रं च

कश्चित्पुमानिन्द्रमभिगच्छतीति । कुटिलस्य दृष्टांतः । दीर्घो न वक्रत्वेनातिदूरोऽध्वा मार्ग इव । स यथा सिधं फलं पानीयादिरूपं फलार्थिनं वा पुरुषमा कृणोति अर्वाकुरोति नीचैः करोति । वर्जयतीत्यर्थः । तस्माद्व-
चमार्गमजानानो वक्रो दूरे परिभ्रमति नेद्रं तर्पयति । तद्विलक्षणस्तु वर्जयत्येव ॥

मो षू ण इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः ।

महः॥ मी॥ यव्या हविष्मतो मरुतो वंदते गीः ॥ १२ ॥

मो इति । सु । नः । इन्द्र । अत्र । पृत्सु । देवैः । अस्ति । हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अवऽयाः ।

महः । चित् । यस्य । मी॥ हृषः । यव्या । हविष्मतः । मरुतः । वंदते । गीः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र अत्र पृत्स्वेषूपस्थितेषु संगामेषु वृथार्थं मेघजयेषु देवैर्मरुदादिभिः सह नोऽस्मान् मो षु मैव
त्याचीरिति शेषः । मरुत्सहितो युध्यस्त्वर्थः । हे शुष्मिन् बलवन्निद्र अस्ति हि स ते । अस्ति हि स तव खलु ।
तव किमसीति उच्यते । अवया अवयजनं अवयुज्य पृथक्कृत्य यजनं हविर्भागोऽस्ति । मरुजः पृथगप्यस्ति
हविर्भागः । केवलं मरुज एव दीयते नास्मभ्यं अतः कथं योत्स्यामीति न मंतव्यमित्यर्थः । यद्वा । अवयाः
शत्रूणां वर्जनाय गता वक्रोऽस्ति ते । किंच हविष्मतः प्रदेयहविर्युक्तस्य मी॥ हविष्मदातुः । यद्वा ।
एतत्पदद्वयं मरुतां विशेषणं । यस्य मम यव्या फलेनेन्द्रण वा सह मिश्रयंती गीः सु॥ दिरूपा वाङ्मह-
स्विभ्रहतोऽपि मी॥ हविष्मतो दत्तहविषा तद्वतो मरुतो वंदते स्वीति ॥

अथ त्रयोदश्या सूक्तादिमारभ्य कृतां स्तुतिं निगमय्य फलं प्रार्थयति ॥

एष स्तोम इन्द्र तुभ्यमस्मे एतेन गातुं हरिवो विदो नः ।

आ नो ववृत्याः सुविताय देव विद्यामेघं वृजनं जीरदानुं ॥ १३ ॥

एषः । स्तोमः । इन्द्र । तुभ्यं । अस्मे इति । एतेन । गातुं । हरिऽवः । विदः । नः ।

आ । नः । ववृत्याः । सुविताय । देव । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १३ ॥

हे इन्द्र एष स्तोम दात्रीकारितप्रकारः स्तोत्रविशेषस्तुभ्यं त्वदर्थं । हे हरिवो हरिभ्यां तद्वन्निद्र एतेन
स्तोत्रेण गमनेन वा नोऽस्मादीयं गातुं देवयजनमार्गं विदः । विदस्व । विदित्वा च हे देव सुविताय सुहिताय
शोभनगमनाय वा नोऽस्माना ववृत्याः । आवर्तस्व । अस्मदायं प्रत्यागच्छ । विद्यामेत्यादि व्याख्यातं ॥ ११५ ॥

त्वं राजेति दशर्वं दशमं सूक्तमागस्थमिन्द्रं वैष्टुभं । त्वं राजा दशैत्यनुक्रांतं । पृथ्वे षष्ठे स्तोमवृद्धौ स्तोमा-
तिशंसनार्थं होचकैरेतच्छब्दं । ऐन्द्राणि वैष्टुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् । आ० ७. १२. इति सूचं ॥

त्वं राजेन्द्र ये च देवा रक्षा नृन्पाह्यसुर त्वमस्मान् ।

त्वं सत्पतिर्मघवा नृत्तरुचस्त्वं सत्यो वसवानः सहोदाः ॥ १४ ॥

त्वं । राजा । इन्द्र । ये । च । देवाः । रक्ष । नृन् । पाहि । असुर । त्वं । अस्मान् ।

त्वं । सत्पतिः । मघऽवा । नृः । तरुचः । त्वं । सत्यः । वसवानः । सहऽदाः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र त्वं राजाधिपतिः सर्वस्य जगतः । किंच ये देवा मरुदादयः संति तेषामपि विशेषेण । अतो हे
असुर शत्रूणां निरसितः त्वं नृनस्मान् कर्मनिवृत्त्यजमानाञ्च । पालय । विशेषतोऽस्मानपि रक्ष । त्वं च
सत्पतिः सतां सतः कर्मफलस्य वा पाता मघवा धनवानोऽस्माकं पापात् किंच त्वं सत्यो
ऽबाध्यः सत्यफलो वा वसवानः स्वतेजसा सर्वं छादयन् वसूनि वा कुर्वन् स्तोतृभ्यः सहोदाः सहसो बलस्य
हाता भवेति शेषः ॥

दनो॒ विशं॑ इ॒न्द्र मृ॒धवा॑चः स॒प्त यत्पु॒रः श॒र्म शार॑दीर्द॒त् ।
 ऋ॒णो॒रपो॑ अ॒नव॑द्या॒र्णा यू॒ने वृ॒चं पु॒रु॒कुत्सा॑य रं॒धीः ॥ २ ॥
 दनः॑ । विशः॑ । इ॒न्द्र । मृ॒धऽवा॑चः । स॒प्त । यत् । पु॒रः । श॒र्म । शार॑दीः । द॒त् ।
 ऋ॒णोः । अ॒पः । अ॒न॒व॒द्य॒ । अ॒र्णाः । यू॒ने । वृ॒चं । पु॒रु॒ऽकु॒त्सा॑य । रं॒धीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं वृचसंबन्धसुराणां पुरमेदनसमये मृधवाचो मर्षणवचना विशस्तदीयाः प्रजाः शर्म मुखं यथा भवति तथा दनः । अदमयः ॥ दमेरिदं रूपं ॥ यद्वा ॥ वर्णव्यत्ययः ॥ नदः । अनदः । अशब्दयोऽसुरप्रजाः । अतिभयंकरशब्दमकरोः । कदेति आह । यद्यदा शारदीः प्रत्ययाः । यद्वा । एतत्संवत्सरलक्षकः । संवत्सरपर्यंतं दृढीकृता अपि । सप्त पुर एतत्संख्याकाः पुरीर्दत् अदारयः ॥ पुरुषव्यत्ययः । दृणातेर्लङि च्छांदसो विकरणस्य लुक् । रात्सख । पा० ८. २. २४. । इति नियमात् तलोपाभावः ॥ तथा कृत्वा हे अनवद्य कातरत्वानिंदावन हे इन्द्र अर्णा अरणशीला अपस्तदीयदुर्गस्थानान्युदकाश्रयाणि तटाकादीनृणोः । अगमयः प्रावर्तयः । भयान्यकरोः । एवमुपद्रुत्य पुरुकुत्सायैतन्नाम्ने राज्ञे यूने कृत्यतरुणाय तदर्थं वृचमेतन्नामकमसुरं रंधीः । असाधयः । अहनः । अयमैतिहासिकपद्यः ॥ निरुक्तरूढा तु हे इन्द्र मृधवाचो विशो मर्षणध्वनियुक्ता वृष्टिरूपाः प्रजा दनः । अदमयः । अशब्दयो वा । अवर्षय इत्यर्थः । कदा । यद्यदा सप्त पुरः शारदीर्दत् सर्पणस्वभावान्मत्ययान् वृद्धा जगत्पूरकान्नेधानदारयः तदेत्यर्थः । तथा कृत्वा हे अनवद्य अर्णा अरणस्वभावा अप ऋणोः । अगमयः । प्रावर्तयः कृत्वादिरूपेण । अनंतरं यूने पुरुकुत्साय वृचं मुखं मेघं रंधीः । असाधयः । अहनः । अयमर्थः त्वं ह त्वदिन्द्र सप्त युध्वन् । ऋ० १. ६३. ७. । इत्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धः । यास्तस्त्वेवं व्याख्यात । दनो दानमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु । नि० ६. ३१. । इति ॥

अजा॒ वृतं॑ इ॒न्द्र शूर॑पत्नी॒द्यां च॒ येभिः॑ पु॒रु॒हूत॑ नूनं ।
 रक्षो॑ अ॒ग्निम॑शु॒षं तूर्वे॑या॒णं सि॒ंहो न दमे॑ अपा॒ंसि व॒स्तोः ॥ ३ ॥
 अज॑ । वृतः॑ । इ॒न्द्र । शूर॑ऽपत्नीः । द्यां । च॒ । येभिः॑ । पु॒रु॒ऽहूत॑ । नूनं ।
 रक्षो॑ इति । अ॒ग्निं । अ॒शु॒षं । तूर्वे॑या॒णं । सि॒ंहः । न । दमे॑ । अपा॒ंसि । व॒स्तोः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र शूरपत्नीः शूरे रक्षोभिः पालिता वृतः । वर्तत आस्त्रिति वृतोऽसुरपुरीः । यद्वा । शूरा यजमानाः । तैः पालिता वृतो वेदिभूमिः । अज । गच्छ जितुं । तथा कृत्वा द्यां च नूनमवश्यमज । किं त्वमेक एव न । हे पुरुहूत बह्वभिर्वज्रधा वाहतेन्द्र येभिर्मरुदादिभिरनुगतोऽसि तैः सहितः सन् । तथा कृत्वाशुषमाशोषयितारमशान्तं वा तूर्वेयाणं तूर्णगमनमग्निं वैद्युतं होमाधारं वाग्निं रक्षो । रक्षस्त्वैव । किमर्थं रक्षणमिति उच्यते । दमे गृहेऽपांसि कर्माणि कुर्वन् वस्तोर्वसुं । यद्वा । वासयितुं स्थापयितुं । कारयितुमित्यर्थः । यज्ञद्विष्टसु हतेष्वपी सुस्थिरे सति यागाद्यनुष्ठानपरः स्थास्यामीत्यर्थः । रक्षणे दृष्टान्तः । सिंह इव । स यथा स्वाश्रयभूतं वनं गजाशुपद्रवपरिहारेण रक्षति तद्वत् । असुरपुरमंगमने वा दृष्टान्तः । सिंहो यथा निर्भयो विरोधिमुगान् हंतुं धावति तद्वत् ॥

शेष॑न्नु त इ॒न्द्र सस्मि॑न्योनौ प्र॒शस्तये॑ पवी॒रव॑स्य म॒हा ।
 सृ॒जद॑र्णा॒स्यव॑ यद्यु॒धा गा॑स्तिष्ठ॒च्च न॑ धृष॒ता मृ॑ष्ट॒ वाजा॑न् ॥ ४ ॥
 शेष॑न् । नु । ते । इ॒न्द्र । सस्मि॑न् । योनौ॑ । प्र॒शस्तये॑ । य॒ज॒स्व॒ । म॒हा ।
 सृ॒जत् । अ॒र्णा॑सि । अ॒व॑ । यत् । यु॒धा । गाः । तिष्ठ॑त् । हरी॑ इति । धृष॒ता । मृ॑ष्ट॒ वाजा॑न् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते शत्रवः सन्धिन् सर्वस्मिन् समाने वा योनौ स्वकीये स्थानेऽतरिचे वा । योनिरंतरिचं । नु चिप्रं

शेषन् । शेरतां ॥ शीङो लेखडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । ॥ १७४ ॥ इति सिप् ॥ किमर्थं । प्रशस्तये प्रशंसनाय त्वत्सुतये । त्वन्महिम्नापनायेत्यर्थः । किं सेवनादिसाधनेनेति आह । पवीरवस्य कुलिशस्य कुलिशशब्दस्य वा मङ्गा महिम्ना । त्वद्वज्रप्रहारेण हता मेघाः शत्रवो वा तत्रैव शेरते निपातेन पलायंत इत्यर्थः । किंच यद्यदा युधा प्रहरणसाधनेनायुधेन युद्धेन वा गाः गच्छसि तदाणींस्तुदकान्यव सृजत् । अवासृजः । अवाङ्मुखमपातयः ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ तदर्थं हरी अश्वी तिष्ठत् । अश्वतिष्ठः ॥ अत्रापि पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदा हरी अधितिष्ठसि तदावासृजः । अथैवं कृत्वा वाजानन्तानि सखादिलक्षणानि धृषता धर्षकेण सामर्थ्येन मृष्ट । शोधय । प्रवर्धयेत्यर्थः ॥

वह कुत्समिन्द्र यस्मिन्चाकन्स्यूमन्यू ऋजा वातस्याश्वा ।

प्र सूरश्चक्रं वृहताद्भीकेऽभि स्पृधो यासिष्वज्जबाहुः ॥ ५ ॥

वह । कुत्सं । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । स्यूमन्यू इति । ऋजा । वातस्य । अश्वा ।

प्र । सूरः । चक्रं । वृहतात् । अभीके । अभि । स्पृधः । यासिषत् । वज्जऽबाहुः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामानमृषिं प्राप्तं स्यूमन्यू । स्यूमकमिति सुखनाम । तदिच्छन्तौ सततगामिनौ वा ऋजा ऋजुगामिनौ वातस्य वायोः समानवेगावश्वा तदीयावश्चौ वह । प्रस्थापय । यस्मिन् हविषि निमित्तभूते सति कुत्सं चाकन् कामयसे तर्पयसे वा हविरादिकं । तदर्थं सूरः प्रेरकः सूर्यश्चक्रं स्वमंडलं स्वरथचक्रं वामीक आसन्ने देशे वृहतात् । ऊर्ध्वं गमयतु । प्रकाशयतु । अथ परोक्षेणाह । ॥ १७५ ॥ इन्द्रः स्पृधः संयामं कुर्वतः शत्रून्भि यासिषत् । अभियातु ॥ ॥ १६ ॥

जघन्वाँ इन्द्र मित्रेऽश्वोदप्रवृद्धो हरिवो अदाभून् ।

प्र ये पश्यन्त्यमणं सचायोस्त्वया श्रुता वहमाना अपत्यं ॥ ६ ॥

जघन्वान् । इन्द्र । मित्रेऽश्वन् । चोदऽप्रवृद्धः । हरिऽवः । अदाभून् ।

प्र । ये । पश्यन् । अर्यमणं । सचा । आयोः । त्वया । श्रुताः । वहमानाः । अपत्यं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र हरिवः हरिभ्यां तद्वन् त्वं चोदप्रवृद्धोदनैः स्तोत्रैः प्रवृद्धः सन्नदाभून्दातृन् मित्रेऽश्वान्वाणां यजमानानामीरयितृन्बाधकान् तद्वैरिणां मित्रत्वं गच्छतो वा जघन्वान् । हतवानसि । किंच येऽर्यमणं दातारं त्वां प्र पश्यन् पश्यन्ति ते नरा आयोर्मनुष्याध्वर्षादेर्हविलक्षणान्नस्य वा सचा सह श्रुताः क्षिप्रा हविष्प्रदानेन त्वयापत्यं कुलस्थापातयितारं पुत्रं वहमाना ये संति ते प्र पश्यन् । यद्वा । येऽर्यमणं त्वां पश्यन्ति त एवं भवन्ति । यद्वा । ये नरा अर्यमणं यं कंचिदातारं पश्यन् पश्यन्तस्त्वामयजन्त आयोर्मनुष्यस्य सचा सहायभूतास्त्वया श्रुताः क्षिप्रा वर्जिता अपत्यं पुत्रं वहमाना ये संति ताज्जघन्वाभवेत्यर्थः ॥

रपत्कविरिन्द्रार्कसातौ क्षां दासायोपबर्हणीं कः ।

करत्तिस्रो मघवा दानुचिच्चा नि दुर्योणे कुर्यवाचं मृधि श्रेत् ॥ ७ ॥

रपत् । कविः । इन्द्र । अर्कऽसातौ । क्षां । दासाय । उपऽबर्हणीं । करिति कः ।

करत् । तिस्रः । मघऽवा । दानुऽचिच्चाः । नि । दुर्योणे । कुर्यवाचं । मृधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वां कविः ॥ १७६ ॥ इन्द्रो वा होतार्कसातवर्चनीयस्त्रास्य लाभे निमित्तभूते सति रपत् । खीति । यद्वा । एतन्नामर्षी रपत् अस्तीत् अन्नार्थं । तस्यातिप्रभूतमन्नं प्रादा इत्यर्थः । तथा च दासाय प्राप्सुपक्षपयित्रेऽसुराय चां भूमिमुपबर्हणीं शस्यां कः । अकरीः । हत्वा भूमावपातय इत्यर्थः ॥ करोतेर्बुद्धि मञ्चे

घसेति त्रिर्लुक् ॥ अथ परोक्षकृतः । मघवा धनवानयमिन्द्रस्त्रिभुमीः । दार्शिकपाशुकसौमिकरूपा भूमीः
चित्यंतरिचबुद्ध्या वा भूमीर्दानुचिचा दानेन देवैर्धनैर्वा चायनीयाः कर्तुं करोति । यद्वा । तिस्रोऽयोर-
जतहिरण्यमयाः पुरीर्दानुचिचाः खंडनेन चिचा अकरोत् । तथा दुर्योणे दुष्टयोनौ स्थाने एतन्नामकस्य राज्ञः
प्रोत्थर्थं वा कुचवाचं कुत्सितं शब्दायंतमेतन्नामानमसुरं मृधि संयामे नि श्रेत् । हिंसितवान् ॥

सना ता त इन्द्र नव्या आगुः सहो नभोऽविरणाय पूर्वीः ।

भिन्तपुरो न भिदो अदेवीर्ननमो वधर्देवस्य पीयोः ॥ ८ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । नव्याः । आ । अगुः । सहः । नभः । अविरणाय । पूर्वीः ।

भिन्त । पुरः । न । भिदः । अदेवीः । ननमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव संबंधीनि सना सदातनानि नित्यानि तानि शौर्याणि नव्या नवतरा इदानींतना ऋषय
आगुः । आगच्छन्ति । स्तुतिव्याजेन प्राप्तवन्तीत्यर्थः । कानि तानीति उच्यते । पूर्वीर्बह्वीर्नभो हिंसाः ॥ नभेर्हिंसा-
र्यात्किंप । तदंतस्वेदं रूपं ॥ ता हिंसा अविरणायाविरणाय संयामनाशनाय सहः । अभ्यभवः । तदर्थं
भिदो भेत्तुर्घातिका अदेवीरासुरीः पुरो न पुरीरपि भिन्त । विदारित्वा अकरोत् ॥ पुष्पव्यत्ययः । नशब्दश्चार्थः ॥
तथादेवस्यास्तुत्यस्य पीयोर्हिंसकस्यासुरस्य वधर्वञ्च ननमः । अनमयः । अनुकूलमकरोः ॥ यद्वा । हे इन्द्र सना
नित्यं तत्तत्काले ते तव संबंधिन्यस्ता तानि ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ ताः पूर्वीः पुरातन्य आपो नव्या नूत्नाः स्तुत्याः
सत्य आगुः । आगच्छन्ति । किमर्थं । अविरणायाविरणाय प्राणिनामविनाशाय । तदर्थं नभो हिंसकान्बंध-
कान्वा मेघान् सहः । मर्षणमकरोः । किंचादेवीः पुरोऽवर्षणेनादेवनशीलानुदकपुटबंधान् भिन्त । भिन्ना-
नकरोः । तथादेवस्यादेवनशीलस्य पीयोः प्रतिकूलस्य वृचस्य वधर्वञ्च ननमः । अनमयः ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवतीः ।

प्र यत्समुद्रमति शूर पर्विं पारयां तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ ९ ॥

त्वं । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवतीः ।

प्र । यत् । समुद्रं । अति । शूर । पर्विं । पारयं । तुर्वशं । यदुं । स्वस्ति ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं धुनिः कंपयिता शत्रूणांमसि । अतो धुनिमतीः कंपनोपेततरंगवतीः । अथवा । धुनिर्नाम
जलप्रवाहोऽकार्यसुरः । स एव प्रतिबंधकतया यासां तादृशीः । अप ऋणोः । अगमयः । भूमावपातयः ।
तच्च दृष्टान्तः । स्रवतीः प्रवहन्तीः सीरा न । नदीनामैतत् । सरणवतीर्नदीरिव । तद्वत्संतता इत्यर्थः । एवं कृत्वा
हे शूर यद्यदा समुद्रमति पर्विं अतिक्रम्य पूरयत्युदकं तदानीं तुर्वशं यदुमुभावपि राजर्षी स्वस्थविनाशं पारय ।
अपालयः संपूर्णजलवर्षणेन । तथा च मंत्रांतरं । त्वमपो यदवे तुर्वशाधारमयः । ऋ० ५. ३९. ८. इति ॥

त्वमस्माकमिन्द्र विश्वधं स्या अवृकतमो नरां नृपाता ।

स नो विश्वासां स्पृधां सहोदा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

त्वं । अस्माकं । इन्द्र । विश्वधं । स्याः । अवृकऽतमः । नरां । नृऽपाता ।

सः । नः । विश्वासां । स्पृधां । सहऽदाः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वमस्माकं विश्वध विश्वस्त्रिपि काले विश्वप्रकारैर्वावृकतमः । यद्वा । दातृतम इत्यर्थः । स्त्राः ।
भव । तथा नरां नृपातास्त्रदीयानां पुत्रभृत्यादिरूपाणां बहूनां मनुष्याणां सर्वदा रक्षको भव । अपरो

नृशब्दोऽनुवादः । किंच स त्वं विश्वासां सृधां सर्वासां स्यर्धानिमित्तानामस्मत्तेनानां सहोदास्तासामर्थीय
बलस्य दाता भव । विद्यामेति गतं ॥ ॥१७॥

मत्स्यपाथीति षड्चमेकादशं सूक्तभागस्यैन्द्रं । आद्या स्कंधोऽग्नीवी बृहती द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षर-
त्वादितरेषां त्रयाणामष्टाक्षरत्वाच्च । द्वितीयस्यैन्द्रकुसारिखुरोबृहती वा स्कंधोऽग्नीवी वा । अ० ७. ३. । इत्यु-
क्तान्नयसम्भवात् । अंत्वा त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषाया आनुष्टुभं त्विति विशेषवचनेनापोदितत्वाद-
नुष्टुभः । मत्सि षष्ठानुष्टुभं तु त्रिष्टुबन्तं त्वाद्या स्कंधोऽग्नीवीत्यनुक्तांतं ॥ द्वितीये खरसाम्न्याबस्तुचः स्तोत्रियः ।
अभिजिह्वहृत्युष्ट इति खंडे सूचितं । मत्स्यपाथि ते मह एमेनं प्रत्येतन । आ० ८. ५. । इति ॥

मत्स्यपायि ते महः पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।

वृषां ते वृष्ण इंदुर्वाजी सहस्रसातमः ॥१॥

मत्सि । अर्पायि । ते । महः । पात्रस्य ऽइव । हरि ऽवः । मत्सरः । मदः ।

वृषा । ते । वृष्णे । इंदुः । वाजी । सहस्रऽसातमः ॥ १ ॥

हे हरिवो हरिभ्यां तदन्निद्र महो महान् पूज्योऽयं सोमः पात्रस्त्रिव तत्पात्रेणैव सोमपात्रेण यथा धार्यते सोमसात्सदृशेन ते स्वया । तृतीयार्थे षष्ठी । यद्वा । पात्रस्त्रिव ते तव स्वभूतो महो महान् सोम इति वा योजना । अपायि । पीयते ॥ आशंसाया विवक्षितत्वाद्भूतवत्प्रयोगः ॥ यतः पिबसि अतो मत्सि । मावसि मादयस्व वा । पात्रे यथा सोमः पूर्यते तथात्वधिकं पिब पीत्वा च मादयस्त्रैत्यर्थः । किंच वृष्णे तेऽभिमतवर्षिणे तुभ्यं । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मत्सरो मदसाधनो मदस्तरपयिता वृषा वर्षितंदुः क्लेदयिता । आह्लादकारीत्यर्थः । वाज्यज्ञवान् । सहस्रसातमोऽपरिमितदानतुतमः सहस्रपुरुषसंभवमपर्याप्तशक्त्यतिशयो वा एवमहानुभावः सोमः संपादितः । तं पिबेत्यर्थः ॥

आ नस्ते गंतु मत्सरो वृषा मदो वरेण्यः ।

सहावाँ इंद्र सानसिः पृतनाषाठमर्त्यः ॥२॥

आ । नः । ते । गंतु । मत्सरः । वृषा । मदः । वरेण्यः ।

सहऽवान् । इन्द्र । सानसिः । पृतनाषाद् । अमर्त्यः ॥२॥

हे इंद्र ते त्वां नोऽसदीयो मत्सरो मय्यसाधनः सोम आ गंतु । आगच्छतु । कीदृशोऽयं । वृषा वर्षकः । अद्वैतः । वरेण्यो वरणीयः सहावान् सहायवान् सहसा बलेन तद्वान्वा सानसिः संभजनीयः पृतनापाटुः । अभिमविता अभर्त्थीऽविनाशी । ईदृशः सोमस्त्वामागच्छतु । यद्वा । उत्तरार्धे इंद्र परतया व्याख्येयः । हे इंद्र सहावानसहस्रीसोमसहायवान् बलवान्वा सानसिरसामिः संभजनीयः पृतनापाटुर्भवसि ॥

त्वं हि शूरः सन्निता चोदया मनुषो रथं ।

सहावाः स्युमव्रतमोषः पात्रं न शोचिषा ॥३॥

त्वं । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथं ।

सहऽवान् । दस्युः । अव्रतः । ओषः । पात्रं । न । शोचिषा ॥३॥

हे इन्द्र त्वं खलु शूरः शीर्येपितः सनिता दातासि । अतो मनुषो मानुष्यस्य मे रथं रंहणं संदंनं मनोरथं वा स्वर्गमनसाधनं यन्नास्त्वं रथं वा चोदयः । प्रेरय । किंच त्वं सहावान् सोमसहायवान् बलवान्वा भूत्वा इन्द्रोऽप्यग्निरहोऽन्तर्दत्तवान्मनुष्यायेनमोषः । दह । किमिव । शोचिषा दीप्या ज्वालयामिः पानं न स्वाधारं पाचयिष्यमिव । यागाधिकारी सन्त्यो न यजते तं दहेत्यर्थः ॥

मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान् ओजसा । वह् शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥४॥
 मुषाय । सूर्यं । कवे । चक्रं । ईशानः । ओजसा । वह् । शुष्णाय । वधं । कुत्सं । वातस्य ।
 अश्वैः ॥४॥

हे कवे क्रांतदर्शिन्द्र ईशानः समर्थः सन् सूर्यं सूर्यस्य ॥ मुपां मुपो भवन्तीति षष्ठ्येकवचनस्य द्वितीयैकवचनादेशः ॥ तत्संबन्धि चक्रमेकमोजसा बलेन सामर्थ्यातिशयेन मुषाय । अमुष्णाः ॥ छंदसि शायजपीति शायजादेशः ॥ पूर्वं सूर्यरथस्य चक्रद्वयमस्ति एकमिन्द्रो मुमुष इतीतिहासः । तथा च मंचांतरं । प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यत् ॥ ऋ० ५. २९. १०. इति । किंच शुष्णायैतन्नामकायासुराय तद्वधार्थं । द्वितीयार्थं वा चतुर्थी । शुष्णं हंतुमित्यर्थः । कुत्सं कर्तनसाधनं वधं वज्रं वातस्य वायोरश्वैर्वायुवेगैर्वाश्वैर्युक्तः सन् वह् । अवहः । शुष्णं हंतुं वज्रमधारयः । यद्वा । शुष्णवधाय वज्रमवहः । तं च हत्वा तदीयैर्वायुवेगैरश्वैस्तदुपलक्षितैस्तदीयैर्धनैः कुत्सं महर्षिमगमः । शुष्णासुरधनं कुत्सायादा इत्यर्थः । तथा चान्यत्र त्वं कुत्सं शुष्णहत्वेष्वाविथ । ऋ० १. ५१. ६. । कुत्साय शुष्णमशुषं । ऋ० ४. १६. १२. । इत्यादीति ॥

शुष्मिन्तमो हि ते मदो द्युष्मिन्तम उत क्रतुः ।
 वृचघ्ना वरिवोविदा मंसीष्ठा अश्वसातमः ॥५॥
 शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।
 वृचऽघ्ना । वरिवऽविदा । मंसीष्ठाः । अश्वऽसातमः ॥५॥

हे इन्द्र ते तव मदः सोमपानजनितः शुष्मिन्तमो बलवत्तमः । उतापि च ते क्रतुः कर्म व्यापारोऽस्मदर्थो द्युष्मिन्तमोऽतिशयेनाज्ञवान् यशोवान्वा ॥ उभयत्रायस्त्रयादीनि छंदसीति भसंज्ञाया बाधितत्वान्न लोपः ॥ हे इन्द्र अश्वसातमोऽश्वोपलक्षितवज्रधनदास्त्वं वृचघ्ना वृचघातिनौ वरिवोविदा धनस्य परिचरणस्य वा वेदयितारौ लंभयितारौ तव मदक्रतू मंसीष्ठाः । अनुज्ञातवानसि । शत्रुघातिनौ धनदातारौ च स्वातामि-
 त्वनुग्रहमकरोरित्यर्थः ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितुभ्य इन्द्र मय इवापो न तृष्यते बभूथ ।
 तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥६॥
 यथा । पूर्वैभ्यः । जरितुभ्यः । इन्द्र । मयः इव । आपः । न । तृष्यते । बभूथ ।
 तां । अनुं । त्वा । निविदं । जोहवीमि । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥६॥

हे इन्द्र पूर्वैभ्यो जरितुभ्यः पुरातनेभ्यो जरितुभ्यः स्त्रोतुभ्यो मय इव बभूथ । मयः सुखं । सुखस्वरूपमि-
 वाभवः । तद्वत् स्त्रोतुभ्योऽस्मभ्यं सुखो भव । तत्र दृष्टान्तः । तुष्यत आपो न तृषार्तस्त्रोदकानि यथा सुखकरा-
 णीति तद्वत् । तस्मात्तां निविदं त्वत्पीतिकरीं प्रसिद्धां स्तुतिं त्वा तुभ्यमनु जोहवीमि । पुनःपुनः करोमि ।
 यद्वा । तां निविदमनु ॥ तृतीयार्थं । पा० १. ४. ८५. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ तथा स्तुत्या त्वां जोहवीमि ।
 पुनःपुनराह्वयामि । विद्यामेति व्याख्यातं ॥ ॥१८॥

मत्सि न इति षड्रुचं द्वादशं सूक्तमागस्थमैन्द्रमानुषुभं । पूर्वच तुशब्दात् चिष्टुबतं चिष्टुष्यं चिष्टुष्य ।
 मत्सि न इत्यनुक्रांतं ॥ विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

मत्सि नो वस्यइष्टय इन्द्रमिन्दो वृषा विश ।
 ऋघायमाण इन्वसि शत्रुमन्ति न विदसि ॥१॥

मत्सि । नः । वस्यःऽइष्टये । इन्द्रं । इन्दो इति । वृषा । आ । विश् ।

ऋघायमाणः । इन्वसि । शत्रुं । अन्ति । न । विन्दसि ॥ १ ॥

हे इन्द्रो क्लेदयितः सोम त्वं नो वस्यइष्टये वसीयसो धनस्य प्राप्तय उक्तलक्षणाय यागाय वेद्रं मत्सि । मादयस्व । तदर्थं त्वमेवेन्द्रं वृषा कामानां वर्धिता आ विश् । अथ तथा पीतः सन्नृघायमाणः शत्रून् हिंसयन्निन्वसि । व्याप्नोषि । अतोऽत्यंतिके शत्रुं न विन्दसि । न लभसे । यतः शत्रवस्त्वत्सामर्थ्येन पलायिताः अतो न विन्दसि । यद्वा । उत्तरार्धं इन्द्रपरतया आख्येयः । हे इन्द्र त्वं तं सोमं पीत्वर्घायमाणः सन्निन्वसि । अंतिके शत्रुं न विन्दसि ॥

तस्मिन्ना वैश्या गिरो य एकश्चर्षणीनां । अनु स्वधा यमुप्यते यवं न चर्कषद्दृषा ॥ २ ॥

तस्मिन् । आ । वैश्य । गिरः । यः । एकः । चर्षणीनां । अनु । स्वधा । यं । उप्यते ।

यवं । न । चर्कषत् । वृषा ॥ २ ॥

हे अंतरात्मन् होतृषा तस्मिन्मसिद्ध इन्द्रे गिरः स्तुतिरूपा वाच आ वैश्य । स्थापय । तं स्तुहीत्यर्थः । य इन्द्रश्चर्षणीनां ज्ञानवतां मनुष्याणामेक एक एव स्थानीयः । यमनु यमेवेन्द्रमनु स्वधा हविर्लक्षणमन्नमुप्यते । दीयत इत्यर्थः । स चेन्द्रो वृषा वर्षकः सन्धवं न यवमिव पक्वं यवं यथा चर्कषत् क्रमेणाददत्ते कर्षकाः तद्दादत्ते । यद्वा । अनु स्वधात्रसाधनं ब्रीह्यन्तेत्युच्यते भूमौ । यस्मिन्द्रस्य वृष्टिरूपमनुग्रहमपेक्ष्योप्यत इत्यर्थः । स च वृषा वृष्टेर्वर्धिता स इन्द्रो यवं न यवमिव सर्वबीजमपि चर्कषत् । पुनःपुनः करोति । अङ्कुरयति । हविःसाधनत्वप्राप्त्यस्तमपेक्ष्य यवशब्दः प्रयुक्तः । एवमहानुभाव इन्द्रे गिर आ वैश्येति ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोः पंच क्षितीनां वसु ।

स्पाशयस्व यो अस्मधुग्दिव्येवाशनिर्जहि ॥ ३ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । पंच । क्षितीनां । वसु ।

स्पाशयस्व । यः । अस्मधुक् । दिव्याऽईव । अशनिः । जहि ॥ ३ ॥

यस्मिन्द्रस्य हस्तयोः पंच क्षितीनां । चिर्यति निवसन्ति गच्छन्ति वा क्षितयो मनुष्याः । पंचानां मनुष्याणां प्रीणयितृणि विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धृतानि भवन्ति । देवा मनुष्याः पितरः पशवः पक्षिणश्चेति पंच जनाः । चत्वारो वर्षा निषादपंचमाः पंच जना इत्यन्ये । स तादृशेन्द्र त्वं स्पाशयस्व । बाधस्व । योऽस्मधुक् अस्मभ्यं द्रुह्यति तं । केन प्रकारेणेति स उच्यते । दिव्या दिवि भवाशनिरिवाशनिर्भूतमस्मिन्नुद्धृज्यते ॥

असुन्वंतं समं जहि दूणाशं यो न ते मयः ।

अस्मभ्यमस्य वेदनं दद्धि सूरिश्चिदोहते ॥ ४ ॥

असुन्वंतं । समं । जहि । दुःखेन नाशनीयं । यः । न । ते । मयः ।

अस्मभ्यं । अस्य । वेदनं । दद्धि । सूरिः । चित् । ओहते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र असुन्वंतं सोमाभिषवमकुर्वाणं । त्वामयजंतमित्यर्थः । दूणाशं दुःखेन नाशनीयं समं । अयं सर्वानुदात्तः सर्वशब्दपर्यायः । अयदृष्टुं सर्वान् । यद्वा । सममेकोदोग्रतादेष्टेष्टे वा जहि । तेन दोग्रतादिति मिति अत आह । यस्ये तव मयः । मय इति सुखनाम । तव सुखहेतुर्न भवति । यो होमेन स्तुत्या वा न प्रीणाति तं जहि । किंचास्य वेदनं धनमस्मभ्यं दद्धि । देहि ॥ दद दान इत्यस्याद्वात्ययेन परस्मैपदं । द्वादसः शपो लुक् ॥ सूरिश्चिदोहते । चिदेवार्थः । सूरिस्तव स्तोतैवोहते । वहति । प्राप्नोति धनं ॥

आवो यस्य द्विर्हंसोऽर्केषु सानुषगसत् । आजविन्द्रस्येदो प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥५॥

आवः । यस्य । द्विऽवर्हंसः । अर्केषु । सानुषक् । असत् । आजौ । इन्द्रस्य । इंदो इति ।

प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनं ॥५॥

हे इंदो सोम तव यस्व द्विर्हंसः स्तोत्रहवीरूपद्विविधपरिवृढकर्मवतो यजमानस्यार्केषु मंत्रेषु सानुषक् सानुषगः सातत्यमसत् भवेत् तमावः । तं यजमानं रक्षसि तर्पयसि वा । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ यं द्वयोः स्थानयोः परिवृढं यमिन्द्रं हे इंदो यदार्केषु सानुषगसत् भवेः तदावः । अरक्षः । अतर्पयो वा । तस्येवेंद्रस्याजी संयामि हे सोम वाजिनं तथाज्ञवंतं तमिन्द्रं वाजेषु बलेष्वन्नेषु वा निमित्तभूतेषु प्रावः । प्रकर्षेणारक्षयः । पानसमये तर्पयित्वा संयामसमये बलवर्धनेन जयप्राप्तशत्रुधनतर्पणेन वारक्ष इत्यर्थः ॥

यथा पूर्वैभ्यो जरितृभ्य इन्द्र मय इवापो न तृथ्यते बभूथ ।

तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥६॥

यथा । पूर्वैभ्यः । जरितृभ्यः । इन्द्र । मयःऽइव । आपः । न । तृथ्यते । बभूथ ।

तां । अनु । त्वा । निऽविदं । जोहवीमि । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥६॥

यथा पूर्वैभ्य इति षष्ठी व्याख्याता ॥ ॥१९॥

आ चर्षणिप्रा इति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तमागस्यमिन्द्रं वैष्टुमं । आ चर्षणिप्राः पंचेत्यनुक्रमणिका ॥ होचक-
शस्त्रेषु स्तोमवृद्धावस्त्र विशेषविनियोगः । ऐन्द्राणि वैष्टुमान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् । आ० ७. १२. इति सूत्रितत्वात् ॥

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।

स्तुतः श्रवस्यन्नवसोप मद्रिगुक्ता हरी वृषणा याह्यर्वाङ् ॥१॥

आ । चर्षणिऽप्राः । वृषभः । जनानां । राजा । कृष्टीनां । पुरुऽहूतः । इन्द्रः ।

स्तुतः । श्रवस्यन् । अवसा । उप । मद्रिक् । युक्ता । हरी इति । वृषणा । आ । याहि ।

अर्वाङ् ॥१॥

अथमिन्द्रचर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां धनादिना प्रीणयिता । जनानां सर्वेषां वृषभः कामानां वर्धिता । तथा कृष्टीनां । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां राजा स्वामी पुरुहूतो बह्मभिराहृतः । ईदृश इन्द्रोऽस्मान्नाजानात्वागच्छतु वा । उत्तरार्धः परोक्षवादः । हे इन्द्र स्तुतोऽस्माभिः श्रवस्वन् हविर्लक्षणात्तमिच्छन्नवसास्त्र-
द्रक्षणेन तर्पणेन वा युक्तः सन्नद्रिग्नादभिमुखमंचन् वृषणा वर्षकौ युवानौ हरी अश्वौ युक्ता रथे योजयित्वा-
र्वाङ्नादभिमुखमा याहि । आगच्छ ॥

ये ते वृषणो वृषभास इन्द्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।

ताँ आ तिष्ठ तेभिरा याह्यर्वाङ् हवामहे त्वा सुत इन्द्र सोमै ॥२॥

ये । ते । वृषणः । वृषभासः । इन्द्र । ब्रह्मऽयुजः । वृषऽरथासः । अत्याः ।

तान् । आ । तिष्ठ । तेभिः । आ । याहि । अर्वाङ् । हवामहे । त्वा । सुते । इन्द्र । सोमै ॥२॥

हे इन्द्र ते तव संबंधिनी वृषणो वर्षका युवानो वर्षणवंतो वा वृषभासः श्रेष्ठा ब्रह्मयुजः परिवृढेन मंत्रेण

युज्यमाना वृषरथासो वर्षणरथवंतः । तत्र नियुक्ता इत्यर्थः । ईदृशा अत्या अथा ये संति ताना तिष्ठ । आश्रय । आरोह । तेभिस्तैरर्वाङ्मदमिमुखमा याहि । आगच्छ । वयं च हे इन्द्र सोमे सुते सति त्वा त्वां हवामहे । आह्वयामः ॥

आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषा ते सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।

युक्ता वृषभ्यां वृषभ क्षितीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोप मद्रिक् ॥३॥

आ । तिष्ठ । रथं । वृषणं । वृषा । ते । सुतः । सोमः । परिऽसिक्ता । मधूनि ।

युक्ता । वृषऽभ्यां । वृषभ । क्षितीनां । हरिऽभ्यां । याहि । प्रऽवता । उप । मद्रिक् ॥३॥

हे इन्द्र त्वं रथमा तिष्ठ । आश्रय यज्ञगमनार्थं । कीदृशं रथं । वृषणं वर्षकं कामानां । किमर्थमिति चेत् उच्यते । ते त्वदर्थं वृषा वर्षकः सोमः सुतः । अभिषुतः । तथा मधूनि मधुराणि घृतबीरादीनि परिषिक्ता । परितः सिक्तानि संपादितानि । यदा । मधूनि मधुराः सोमरसाश्चमसेषु पूरिताः । आगमनप्रकार उच्यते । हे वृषभ वर्षकेन्द्र वृषभ्यां वर्षकाभ्यां हरिभ्यां युक्ता रथं योजयित्वा क्षितीनां कर्मसु निवसतां यजमानानामस्माकमनुग्रहाय । क्षितीनां वृषभेति वा योज्यं । प्रवता वेगवता रथेन मद्रिङ्गदमिमुखमंचन्यदामि-मुख्येनोप याहि ॥

अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इमा ब्रह्माण्ययमिन्द्र सोमः ।

स्तीर्णे बर्हिरा तु शक्र प्र याहि पिबा निषद्य वि मुचा हरी इह ॥४॥

अयं । यज्ञः । देवऽयाः । अयं । मियेधः । इमा । ब्रह्माणि । अयं । इन्द्र । सोमः ।

स्तीर्णे । बर्हिः । आ । तु । शक्र । प्र । याहि । पिब । निऽसद्य । वि । मुच । हरी इति । इह ॥४॥

अहर्गणेषु मध्येष्वहःसु हारियोजनयहस्य याज्या । अभिष्टोमोऽत्यभिष्टोम इति खंडे सूचितं । अयं यज्ञो देवया अयं मियेध इतीतरेषु । आ० ६. ११. इति ॥ हे इन्द्र अयं यज्ञो देवया देवान्गच्छन्भवति । तथायं यज्ञो मियेधः । मेधः पशुः । पशुर्वै मेध इति हि श्रुतिः । इमेमानि ब्रह्माणि मंत्राः । अयं सुतः सोमः । स्तीर्णे बर्हिः । आसनायासृता दर्भाः । एते पदार्थास्त्वदुचिता एवं संपादिताः । हे शक्रेन्द्र तु पुनः किमित्युक्ते आ प्र याहि । प्रकर्षेण शीघ्रमागच्छ । आगत्य च निषद्य बर्हिषुपविश्य पिब सोमं । तदर्थमिहास्मिन्देवयजने हरी अश्वौ वि मुच । वियोजय ॥ क्वांदसो नुमभावः ॥

ओ सुष्टुत इन्द्र याह्यर्वाङ्मुप ब्रह्माणि मान्यस्य कारोः ।

विद्याम वस्तोरवसा गृणंतो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥५॥

ओ इति । सुऽस्तुतः । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । उप । ब्रह्माणि । मान्यस्य । कारोः ।

विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणंतः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥५॥

हे इन्द्र सुष्टुतोऽस्माभिः सम्यक्सुतः सन्नर्वाङ्मदमिमुखमा याहि । आगच्छैव । मा विलंबय । किमुद्दिश्य । मान्यस्य माननीयस्य कारोः स्तोतुर्होतुः कर्तुर्यजमानस्य वा ब्रह्माणि मंत्रानुपोपलक्ष्य । गृणंतः सुवन्तोऽभिमतं शब्दयंतो वा वयमवसा त्वद्रक्षणेन रचिताः संतो वस्तोर्वक्षुं सुखेन संस्थातुमहनि वा सर्वेष्वहःस्वप्नादिकं विद्याम । लभेमहि । विद्यामित्यादि व्याख्यातं ॥ २० ॥

यद्य स्तेति पंचर्चं चतुर्दशं तूतमागस्त्यमैन्द्रं वैधुमं । यद्य ऐन्द्रमुपलक्ष्येता ॥ विशेषविनियोगः पूर्ववत् ॥

यद्य स्या त इन्द्र श्रुष्टिरस्ति यया बभूय जरितृभ्य ऊती ।

मा नः कामं महयंतमा धग्विश्वा ते अश्यां पर्याप आयोः ॥१॥

यत् । ह । स्या । ते । इंद्र । श्रुष्टिः । अस्ति । यया । बभूथ । जरितृभ्यः । ऊती ।
मा । नः । काम । महयंतं । आ । धक् । विश्वा । ते । अश्यां । परि । आपः । आयोः ॥ १ ॥

हे इंद्र यथा स्यासौ प्रसिद्धा श्रुष्टिः सर्वत्र श्रूयमाणा समृद्धिस्तथास्ति यया जरितृभ्यः स्तोतृभ्य ऊत्यूष्यै रक्षणाय बभूथ समर्थो भवसि नोऽस्माकं महयंतमस्मान्महतः कुर्वाणं कामममोष्टं मा धक् । मा धासीः । ते तव संबन्धीनि विश्वा सर्वाणि भोगजातान्याप आप्तव्यानि । यदा । विश्वा सर्वा आप आप्ताः श्रुतय आयोर्मनुष्यस्योचिताः । पर्यश्यां । परितो व्याप्नुयां ॥

न घा राजेन्द्र आ दभन्तो या नु स्वसारा कृण्वंत योनौ ।
आपश्चिदस्मै सुतुका अवेषन्गमन् इंद्रः सख्या वयश्च ॥ २ ॥
न । घ । राजा । इंद्रः । आ । दभत् । नुः । या । नु । स्वसारा । कृण्वंत । योनौ ।
आपः । चित् । अस्मै । सुतुकाः । अवेषन् । गमन् । नुः । इंद्रः । सख्या । वयः । च ॥ २ ॥

अथ राजा राजमान ईश्वरो वेन्द्रो नोऽस्मदीयानि कर्माणि ना दभत् । सर्वतो न हिंस्यात् । कानीति उच्यते । या यानि कर्माणि वृथादिरूपाणि स्वसारा परस्परं स्वस्वभूते स्वयंसरणभूते अहोरात्रि । नु पूरणः । योनौ स्वकीये स्थाने कृण्वंत ॥ द्विवचनस्थाने बहुवचनं ॥ कुरुतः ॥ ऋवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विष्टाण्योरश्च-
त्युप्रत्ययः । बहुल्यहणाच्छप् ॥ तानीन्द्रोऽप्यनुजानात्वित्यर्थः । स्वस्वभूतावध्वर्युयजमानौ वा कुरुतः । यदा । स्वसारोऽंगुलयो योनौ फलोत्पादनस्थाने यज्ञे यानि कर्माणि कुरुतः ॥ किंचास्मा इंद्राय सुतुकाः शोभनबलहेतुन्यापोऽप्यकार्याणि हवींष्येषन् । व्याप्नुवन्ति । नोऽस्मभ्यमिन्द्रः सख्या सख्यानि वयश्च प्रभूतमन्नं च गमत् । गमयतु ॥

जेता नृभिरिन्द्रः पृतसु शूरः श्रोता हवं नाधमानस्य कारोः ।
प्रभर्ता रथं दाशुषं उपाक उद्यंता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥ ३ ॥
जेता । नृभिरिन्द्रः । इंद्रः । पृतसु । शूरः । श्रोता । हवं । नाधमानस्य । कारोः ।
प्रभर्ता । रथं । दाशुषः । उपाके । उद्यंता । गिरः । यदि । च । त्मना । भूत् ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रः शूरो विक्रांतः सन्नृभिः संग्रामनेतुभिर्महद्भिः सहितः संपृतसु संग्रामेषु जेता जयशीलः शत्रूणां तथा नाधमानस्य त्वदनुग्रहं याचमानस्य कारोः स्तोतृव्यमाह्वानं श्रोता भवति । किंच यदि च यदा च त्मनात्मज्ञानव्यप्रेरित एव गिरः स्तुतिरूपाणि वचांसि स्तोतृव्योद्यंतोच्छ्रयिता भूत् भवेत् तदा दाशुषी हविर्दत्तवतो यजमानस्योपाके । समीपनामैतत् । समीप एव यागदेशे रथं प्रभर्ता । सम्यक्प्रभरन्भवति ॥ जेतृत्वादिषु तुर्गतेषु न लोकाव्ययेत्यादिना कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः ॥ यदा स्तुतिं श्रोतुमिच्छति तदा स्वयमेव शीघ्रं रथं धावयित्वा यागं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

एवा नृभिरिन्द्रः सुश्रवस्या प्रखादः पृक्षो अभि मित्रिणो भूत् ।
समर्य इषः स्तवते विवाचि सत्राकरो यजमानस्य शंसः ॥ ४ ॥
एव । नृभिरिन्द्रः । इंद्रः । सुश्रवस्या । प्रखादः । पृक्षः । अभि । मित्रिणः । भूत् ।
समर्ये । इषः । स्तवते । विवाचि । सत्राकरः । यजमानस्य । शंसः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रो नृभिः कर्मनिर्वाहकैर्यजमानैर्दत्तं पृक्षो हविर्लक्षणमन्नं सुश्रवस्या शोभनान्नेच्छयान्नेच्छुर्वा प्रखादः प्रकर्षेण खादिता एवैव एवमेव पूर्वं यथा तथैव मित्रिणः सहायवतोऽपि यजमानस्य शत्रून् अभि भूत् । अभिम-

वति । यद्वा । नृभिर्वृष्टिनेतृभिर्मरुद्भिः सहितोऽयमिन्द्रः सुश्रवस्त्वा प्रत्वादः सन्नेवमेव मित्रिण ऋत्विगूपमित्रवतो यजमानस्यार्थं तदभिमतायामि भूत् । अभीत्यनर्थकः । भवति । आभिमुख्येन वा भवति । तस्य हविः स्वीकृत्य तदभिमताय भवतीत्यर्थः । अथ तथाभूः सन् विवाचि विविधपरस्पराराहानध्वनियुक्ते समर्थे संग्रामे विविध-
स्तोत्रशस्त्रध्वनियुक्ते समर्थे मर्त्ययुक्ते यज्ञे वा तन्निमित्तं यजमानस्य शंसः शंसकः सन् सचाकरः फलानां सत्यकार्ययमिन्द्र इषो हविर्लक्षणमन्नं स्रवते । स्तौति ॥

त्वया वयं मघवन्निद्रं शत्रून्भि ध्याम महतो मन्यमानान् ।

त्वं चाता त्वमु नो वृधे भूर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥५॥

त्वया । वयं । मघऽवन् । इन्द्र । शत्रून् । अभि । स्याम । महतः । मन्यमानान् ।

त्वं । चाता । त्वं । ऊं इति । नः । वृधे । भूः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥५॥

हे मघवन्मघवन्निद्रं त्वया सहायेन वयं यजमाना महतो मन्यमानानतिबलानवध्यात्मन्यमानाऽऽच्छत्रून्भि ध्याम । अभिभवितारो भवेम । हे इन्द्र त्वं चाता त्वमेवास्माकं रचकः । अतस्त्वमु त्वमेव नोऽस्माकं वृधे धनादिवर्धनाय भूः । भव । विद्यामेत्यादि गतं ॥ २१ ॥

पूर्वीरहमिति षडृचं पंचदशं सूक्तं वैष्टुभं । उपांत्या बृहती । अत्र त्रयाणां दुवानां लोपामुद्रागस्थतच्छि-
ष्यैर्दृष्टत्वात् एवर्षयः । सूक्तप्रतिपाद्योऽर्थो रतिर्देवता । अत्रानुक्रमणिका । पूर्वीः षड्वाप्यपत्नीर्लोपामुद्राया
अगस्थस्य च वृचाभ्यां रत्नार्थं संवादं श्रुत्वातिवासी ब्रह्मचार्यत्वे बृहत्यादी अपश्यदिति ॥ विशेषविनिचोगो
लैंगिकः ॥

लोपामुद्राह ॥

पूर्वीरहं शरदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुषसो जरयंतीः ।

मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामप्य नु पत्नीर्वृषणो जगम्युः ॥१॥

पूर्वीः । अहं । शरदः । शश्रमाणा । दोषाः । वस्तोः । उषसः । जरयंतीः ।

मिनाति । श्रियं । जरिमा । तनूनां । अपि । ऊं इति । नु । पत्नीः । वृषणः । जगम्युः ॥१॥

हे अगस्थ अहं लोपामुद्रा पूर्वीः शरदः पुरातनानसंख्यातान्संवत्सरान् दोषा रात्रीर्वस्तोरहानि तथा
देहं जरयंतीरुषस उषःकालाश्च ॥ सर्वज्ञात्यंतकालसंयोगे द्वितीया ॥ अद्यतनकालपर्यंतं बह्वसंवत्सरं कात्स्न्येन
त्वच्छ्रूयया शश्रमाणा आताभूवं । इदानीं तु जरिमा जरा तनूनामंगानां श्रियं सौंदर्यं मिनाति । हिनस्ति ।
एवमपि नानुगृह्णासीत्यर्थः । अप्य नु । अपिः संभावनायां । उ इत्यवधारणे । न्विति वितर्के । इदानीमपि किं
संभावनीयं । लोके हि पत्नीः स्त्रियो वृषणः सेत्तारः पुरुषा जगम्युः । गच्छेयुः । संभोगं कुर्युः । अतो मां
किमित्यवमन्यसे । इदानीमपि वा संभावयेत्यर्थः ॥

सा तमेवाह ॥

ये चिद्धि पूर्वं ऋतसाप आसन्साकं देवेभिरवदन्तानि ।

ते चिदवासुर्नृहंतमापुः समू नु पत्नीर्वृषभिर्जगम्युः ॥२॥

ये । चित् । हि । पूर्वं । ऋतऽसापः । आसन् । साकं । देवेभिः । अवदन् । ऋतानि ।

ते । चित् । अवं । असुः । नहि । अंतं । आपुः । सं । ऊं इति । नु । पत्नीः । वृषऽभिः ।

जगम्युः ॥२॥

हे पतेऽगस्त्य ये चिद्धि येऽपि तु पूर्वे पुरातना ऋतसायः सत्यस्थापयितारो व्याप्नुवाना महर्षय आसन्
ते देवेभिर्देवैः साकं सहर्तानि सत्यवाक्यान्यवदन् । वदन्ति । ये महत्तपो यज्ञं वानुतिष्ठन्ति ये च देववाक्यानि
देवस्मृतिरूपाणि वदन्ति ते चित् । चिदप्स्यर्थे । ते चिदवासुः । अवक्षिपन्ति रेतः ॥ स्वतिरूपखण्डो विमोचने
वर्तते ॥ ते नह्यन्तमापुः । नहि ब्रह्मचर्यादेरन्तं प्राप्नुवन् । ब्रह्मचर्यमनिषिद्धर्तुकालगमनमपि कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा
पत्नीः पत्यश्च तपस्वमाना वृषभिर्भोगवर्षकैः पतिभिः सह समू नु जगम्युः । उ न्विति पूरणी । संगच्छेरन् ।
अतस्त्वं कथं मां नानुभवसीत्यर्थः ॥

अगस्त्यस्त्वामाह ॥

न मृषा आन्तं यद्वन्ति देवा विश्वा इत्स्पृधो अभ्यश्नवाव ।

जयावेदत्र शतनीथमाजिं यत्सम्यंचा मिथुनावभ्यजाव ॥३॥

न । मृषा । आन्तं । यत् । अर्वन्ति । देवाः । विश्वाः । इत् । स्पृधः । अभि । अश्नवाव ।

जयाव । इत् । अत्र । शतऽनीथं । आजिं । यत् । सम्यंचा । मिथुनौ । अभि । अजाव ॥३॥

भोः पत्नि त्वया मया न मृषा आन्तं । अर्थं नैव खिन्नमावाभ्यां । यद्यस्माद्देवा अर्वन्ति रक्षन्ति तपोभिः
प्रीता देवाः । विश्वाः सर्वाः स्पृधोऽभ्यश्नवाव । अभितो व्याप्नुयाव । अचास्मिन्संसारे शतनीथमपरिमितभो-
गप्राप्तिसाधनमाजिं प्राप्तिं परस्परं जयाव । जयलक्षणं मुरतसंग्रामं वा जयाव । यद्यस्मात्सम्यंचा सम्यक्प-
रस्परं गच्छन्तौ प्रजयन्तौ वा मिथुना मिथुनी स्त्रीपुरुषरूपौ संतावभ्यजाव । त्वं चाहमपि परस्परमभिजया-
वेत्येवं तयोक्तं संभोगं संभावयामास ॥

अथ चतुर्थ्याप्यगस्त्य आह ॥

नदस्य मा रुधतः काम आगन्ति आजातो अमुतः कुतश्चित् ।

लोपांमुद्रा वृषणं नी रिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तं ॥४॥

नदस्य । मा । रुधतः । कामः । आ । अगन् । इतः । आऽजातः । अमुतः । कुतः । चित् ।

लोपांमुद्रा । वृषणं । निः । रिणाति । धीरं । अधीरा । धयति । श्वसन्तं ॥४॥

हे जाये नदस्य नदनस्य जपशब्दयितुर्जपाध्ययनकर्तृ रुधतो रेतो । नेरोधुर्न चर्यमास्थितस्य ॥ उभे कर्मणि
षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं मां काम आगन् । आगमत् । नदनस्य मा रुधतः काम आगमदिति निरुक्तं । ५. २. । कस्य
हेतोरिति उच्यते । इतस्त्वत्संगमनिमित्तात् तथामृतो वसन्तादिकालात् कुतश्चित् । इतः सर्वत उत्पन्नः ।
यद्वा । इत एतल्लोकजनितादसतो लोकांतरजनिताद्वा कुतश्चिन्निमित्तात्कामात् । कथमिति उच्यते । इयं
लोपांमुद्रा वृषणं रेतसः प्रवर्तकं मां नी रिणाति । नितरां गच्छतु । किंच धीरं धीमन्तं नियमादविचास्त्रिनं
श्वसन्तं महाप्राणं महाबलमधीरा कातरैषा योषिजयति । उपभुङ्क्तां ॥

अथानयोर्दंपत्योः संभोगसंलापं श्रुत्वा तत्प्रायश्चित्तं चिकीर्षुर्नृत्तराभ्यामाह । अनयोर्विनियोगः शौन-
केनोक्तेः । इमं नु सोममित्येते द्वे ऋचौ प्रयतो जपन् । सर्वान्कामानवाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते । ऋग्वि०
१. २६. । इति ॥

इमं नु सोममन्तितो हृत्सु पीतमुप ब्रुवे ।

यत्सीमागश्चकृमा तत्सु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यः ॥५॥

इमं । नु । सोमं । अन्तितः । हृत्सु । पीतं । उप । ब्रुवे ।

यत् । सीं । आगः । चकृम । तत् । सु । मृळतु । पुलुऽकामः । हि । मर्त्यः ॥५॥

उपेत्य मनसा प्राप्य प्रार्थयति । किं ब्रवीति उच्यते । यदागो गुर्वोः कामप्रलापश्रवणविषयं पापं चक्रेम हतवन्तो वयं तत्तस्मादागसः स सोमः सु सम्यग्मृकतु । सुखयतु । पापजनितदुःखं मा करोत्वित्यर्थः । महत्पापमनुभूयमानं प्रार्थनया कथं लुप्यत इति अत आह । हि यस्मान्मर्त्यो मनुष्यः पुलुकामो बह्वकाम-
नावान् । अल्पेनैव कर्मणा बह्वकामानाकालयति । यस्मादेवं तस्मात्परिहरेत्यर्थः । यद्वा । अयमपवर्जनीयतया प्राप्यत इवेत्याह । पुरुकामो हि खलु मर्त्यः कामहतः सन् कामेन निरुद्ध एव वर्तते । अतस्तयोस्तुकोऽयुक्तः । तच्छब्दश्रवणादीषोऽपि प्रामादिकोऽस्माकं प्राप्तेन सोमेन परिहर्तव्य इत्यर्थः । यद्वा । अयं मन्त्रश्चन्द्रपरो व्याख्येयो मनसोऽभिमानित्वाच्च तस्य पापस्यापि मनस्येव संभावितत्वात् । अस्मिन्पञ्चे हत्सु पीतं हृदयस्थित-
मित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टं ॥

अथ विनियुक्तयोर्मध्ये द्वितीयया सूक्ते षष्ठ्यातिवास्याह ॥

अगस्त्यः खनमानः खनिचैः प्रजामपत्यं बलमिच्छमानः ।

उभौ वर्णावृषिरूपः पुपोष सत्या देवेष्वशिषो जगाम ॥ ६ ॥

अगस्त्यः । खनमानः । खनिचैः । प्रजां । अपत्यं । बलं । इच्छमानः ।

उभौ । वर्णौ । ऋषिः । उयः । पुपोष । सत्याः । देवेषु । आशिषः । जगाम ॥ ६ ॥

अयमगस्त्यो मनुष्यः खनिचैः फलस्योत्पादनसाधनैर्यज्ञसोचादिभिः खनमानः फलमभिमतमुत्पादयन् प्रजां प्रकर्षेण पुनःपुनर्जायमानमपत्यं कुलस्थापनसाधनं पुत्रादिकं बलं चेच्छमानः सन् । यद्वा । प्रजां भृत्वादिरूपां चेच्छन् । ऋषिरतीन्द्रियद्रष्टा महानुभाव उय उर्गः संसरि संचरन्नप्यपापः सन्तुभौ वर्णौ वर्णी-
यावाकारी कामं च तपश्च पुपोष । सत्या आशिषो देवेषु देवेभ्यो जगाम । प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभाव-
स्तस्मादस्मान्मातीत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥

अथ चतुर्विंशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र युवो रजांसीति दशचं प्रथमं सूक्तमागस्त्यं चैष्टुभं । तुह्यादि-
परिभाषयेदमादिसूक्तपञ्चकमाश्विनं । युवोर्दशश्विनं वा ॥ एतदादीनि तृतीयवर्जितानि पञ्च
सूक्तानि ॥ अथाश्विन इति खंडे सूचितं । युवो रजांसीति
पञ्चानां तृतीयमुच्चरेत् । आ० ४. १५. इति ॥

युवो रजांसि सुयमांसो अश्वा रथो यद्वा पर्यणीसि दीयत् ।

हिरण्यया वां पवयः प्रुषायन्मध्वः पिबन्ता उषसः सचेथे ॥ १ ॥

युवोः । रजांसि । सुयमांसः । अश्वाः । रथः । यत् । वां । परि । अणीसि । दीयत् ।

हिरण्ययाः । वां । पवयः । प्रुषायन् । मध्वः । पिबन्तौ । उषसः । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवोर्युवयोरश्वा रथबोढारो रजांसि रजकाङ्क्षीकान् सुयमांसः शोभननियमनाः । लोकच-
यसंचारिण इत्यर्थः । कदेति आह । यद्यदा वां रथोऽणीस्वरणीयानभिमतदेशान् परि दीयत् परिगच्छेत्
परितो गच्छति वा । तदेत्यर्थः । दीयतिर्गतिकर्मा दीयति तक्तीति तत्कर्मसु पाठात् । किंच रथागमनकाले
वां युवयोः पवयो वज्रा रथनेमयो वा हिरण्यया हिरण्ययाः प्रुषायन् । प्रुषण्यन्मिमत् । यद्वा । हिरण्ययानि
पवयो मधुपात्राणि वां युवाभ्यामर्थाय । यस्मादेवं तस्माद्युवां मध्वो मधुनो मधुसदृशस्य सोमरसस्य ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ सोमरसं पिबन्तावास्वादयन्तावुषस उषःसंबन्धिनि काले सचेथे । यज्ञं संगच्छेथे । अत्र क्रमो न
विवक्षितः । उषःकाल एवागच्छ मधुरं सोमरसं पिबतमित्यर्थः ॥

युवमत्यस्याव नक्षथो यद्विपत्ननो नर्यस्य प्रयज्योः ।

स्वसा यद्वा विश्वगूर्ती भराति वाजायेद्रे मधुपाविषे च ॥ २ ॥

युवं । अत्यस्य । अवं । नृक्षथः । यत् । विऽपेत्मानः । नर्यस्य । प्रऽयज्योः ।
स्वसा । यत् । वां । विश्वगूती इति विश्वऽगूती । भराति । वाजाय । ईद्रे । मधुऽपौ ।
इषे । च ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां यदत्यस्यातनशीलस्य सततसंचारिणो विपत्तनो विविधगमनस्य विचित्रगमनस्य वा नर्यस्य मनुष्याणां हितस्य प्रयज्योः प्रकर्षेण पूज्यस्य ॥ एतानि कर्मणि षष्ठ्यानि ॥ उक्तं रथमवावस्ता-
त्तदुदयात्पूर्वं नक्षथः व्याप्त्यो देवयजनं गंतुं । किंच यदा हे विश्वगूती सर्वसुखी सर्वदोषगूणी वा वां
युवयोः स्वसा स्वस्वस्थानीया स्वयंसारिणी वोषा भराति पोषते त्वदागमनाय प्रभातं करोति । यदा हे
मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य पातारौ युवां यजमानो वाजाय बलाय गमनाय वेषे प्रभूतान्नायेद्रे स्तौति ।
तदा रथं प्राप्तुं इत्यर्थः ॥

युवं पयं उस्त्रियायामधत्तं पक्कमायामव पूर्य गोः ।
अंतर्त्यवनिनो वामृतप्सू हारो न शुचिर्यजते हविष्मान् ॥ ३ ॥
युवं । पयः । उस्त्रियायां । अधत्तं । पक्कं । आयामां । अवं । पूर्यं । गोः ।
अंतः । यत् । वनिनः । वां । अतप्सू इत्यृतऽप्सू । हारः । न । शुचिः । यजते ।
हविष्मान् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवं युवामुस्त्रियायां । गोनामैतत् । भोगोत्साविष्ठां गवि पयोऽधत्तं । आधारयतं । स्थापि-
तवंतौ । तथामायामपक्कायां पक्कं परिपक्वं भोगयोग्यं गोसंबन्धि दुग्धं पूर्य पूर्वभवं तत्रवोत्पन्नमवावस्ताद् आ-
रयतं । गवि चौरमुत्पाद्य पुनर्भोगाय पृथक्कृतवन्तावित्यर्थः । यद्यस्मात् हे अतप्सू सत्यस्वरूपौ यज्ञियहविर्भ-
क्षितारौ वा हे अश्विनौ वां वनिन उदकवत उदकोपलक्षितहविष्मतो यज्ञस्यांतर्मध्ये हविष्मान् प्रदेशह-
विषा तद्वान् शुचिः शुद्धो यजमानो यजते पूजयति युवां तस्मादेवमकुरुतं । यद्वा । यदैवं यजमानः करोति
तदेत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । वनिनो वनसंबन्धिवृक्षसमूहस्यांतर्मध्ये हारो न चोर इव । स यथा जागरुको वर्तते
तथा यजमानोऽपीत्यर्थः ॥

युवं ह घर्मे मधुमंतमचयेऽपो न क्षोदोऽवृणीतमेघे ।
तद्वा नरावश्विना पश्वइष्टी रथ्येव चक्रा प्रति यंति मध्वः ॥ ४ ॥
युवं । ह । घर्मे । मधुऽमंतं । अचये । अपः । न । क्षोदः । अवृणीतं । एषे ।
तत् । वां । नरौ । अश्विना । पश्वः । इष्टिः । रथ्याऽइव । चक्रा । प्रति । यंति । मध्वः ॥ ४ ॥

अत्रेतिहासमाहुः । प्रवर्ग्येण प्रचरंतमग्निं राक्षसास्ते घर्मेऽपातयन् । स च तप्यमानोऽश्विनौ तुष्टाव ।
तौ च सुखा हृष्टमनसावरत्तामिति । अपरेऽपौ चित्रमपालयतामित्याहुः । हे अश्विनौ युवं युवां
मधुमंतं पयोधृतरूपाभ्यां मधुभ्यां तद्वतं घर्मे दीप्तं प्रवर्ग्यमेघे सौख्यमिच्छतेऽत्रय एतन्नास्ते महर्षये क्षोदः
क्षोदांसि क्षोद्यमानात्पयो नोदकानीवावृणीतं । अवारयतं । औष्ण्यं शैत्यसुखं कृतवंतौ । तत्प्रघर्मसकाशाश्वि-
तवानित्यर्थः । यद्वा । अचये क्षोदः । उदकनामैतत् । तत्स्थं शैत्यं लक्ष्यते । अपः क्षोदो न । अप इति षष्ठ्यर्थे
द्वितीया । उदकानां शैत्यं यथा भवति तद्वत् । पश्चांतरे तु घर्मे दीप्तमग्निं मधुमंतं कृत्वावृणीतं । सुखयतमि-
त्यर्थः । तथा च मंत्रांतरं । तप्तं घर्ममोम्यावंतमचये । ऋ० १. ११२. ७. इति । तत्तस्मात् यस्मादेवं तस्मात् हे
नरौ नेतारौ नराकारौ वाश्विनाश्विनौ वां युवाभ्यां पश्वइष्टिः । पशुरित्यभिर्नाम । अग्निः पशुरासीदित्या-
दिश्रुतिः । तै० सं० ५. ७. २६. यद्वा । पशुऽइष्टिः । तस्याभिरिष्टिर्भवति । अपौ यागः सर्वो शुष्मदर्श

वयं चिद्धि वयमपि जरितारस्तव स्तोतारः सत्याः सत्यफलाः संतो विपन्यामहे । विविधं स्तुमः । पणिः पणाधारो द्रोणकलशो वि हितवान् । स्थापितरसवानासीत् । यद्वा । पणिर्वणिग्लुब्धकोऽयष्टा हितवान्नि-
यतधनो धनाढ्योऽयष्टा वि । विद्युज्यतां ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ अधापि च चिद्धि ष्म । एते
त्रयः पूरणाः । हे अश्विनावनिद्या । प्रशस्त्यनामैतत् । हे प्रशस्तौ वृषणौ हे कामानां वर्षितारौ युवामन्तिदेवं
देवानामन्तिके पाथः । सोमं पिबथः । यद्वा । अन्तिके वर्तमानं देवान्प्राप्नुवानं सोममिति योज्यं ॥

युवां चिद्धि ष्माश्विनावनु द्यून्विस्द्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ ।

अगस्त्यो नरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्सहस्रैः ॥८॥

युवां । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनु । द्यून् । विऽरुद्रस्य । प्रऽस्रवणस्य । सातौ ।

अगस्त्यः । नरां । नृषु । प्रऽशस्तः । काराधुनीऽइव । चितयत् । सहस्रैः ॥८॥

हे अश्विनौ युवां । चिद्धि ष्मेति त्रयः पूरणाः । अनु द्यून् प्रतिदिनं विरुद्रस्य विशिष्टोष्णरूपदुःखद्रावणस्य
विविधरोरूपमाणद्रवणवतो वा प्रस्रवणस्य वृश्च्यदकसंस्थायस्य सातौ लाभे निमित्तभूते सत्यगस्त्य एतन्नामा
महर्षिर्नरां नेतृणां कर्मनिर्वाहकानां मनुष्याणां नृषु येषु तादृशा मनुष्याः संति तेषु प्रशस्तः प्रशस्ततरोऽयं
सहस्रैरपरिमितैः स्तोत्रैश्चितयत् । चेतयति । सुत्या प्रबोधयति । तत्र दृष्टान्तः । काराधुनीव । कारा शब्दः ।
तस्य धूनयितोत्पादयिता शंखादिः स इव । यद्वा । एतदयगस्त्यविशेषणं । कारः शब्दयिता होत्रादिः । तस्य
धुनिः कंपयिता प्रेरक इव । इवेति संप्रत्यर्थे । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इति निरुक्तं । ७. ३१. ॥

प्र यद्वहेथे महिना रथस्य प्र स्यद्रा याथो मनुषो न होता ।

धत्तं सूरिभ्य उत वा स्वश्वं नासत्या रयिषाचः स्याम ॥९॥

प्र । यत् । वहैथे इति । महिना । रथस्य । प्र । स्यद्रा । याथः । मनुषः । न । होता ।

धत्तं । सूरिऽभ्यः । उत । वा । सुऽअश्वं । नासत्या । रयिऽसाचः । स्याम ॥९॥

हे अश्विनौ युवां रथस्य गमनसाधनस्य महिना महत्त्वेन यद्यस्मात्प्र वहैथे धारयथो यत्नं । यद्वा ।
रथस्य स्वर्गगमनसाधनस्य यागस्य धुरं वहतः । तथा हे स्यद्रा स्यदनशीलौ युवां याथः । गच्छथः । स्वस्थानं
यज्ञारंभ आगच्छथः यज्ञसमाप्ती पुनर्गच्छथश्च । तत्र दृष्टान्तः । मनुषो होता मनुष्यस्य यजमानस्य होता यथा
यज्ञप्रारंभ आगच्छति कर्मणि निवृत्ते पुनरपगच्छति तद्वत् । आगमनसमये सूरिभ्यः स्तोत्रभ्यो धत्तं । धारयतं
फलं । उत वा स्वश्वं शोभनाश्वसमूहं धत्तं । नासत्या । सत्सु भवौ सत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । हे तादृशौ
त्वदनृगहाद्रथिसाचो धनसमवायिनः स्याम । भवेम ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नव्यं ।

अरिष्टनेमिं परि द्यामियानं विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥१०॥

तं । वां । रथं । वयं । अद्य । हुवेम । स्तोमैः । अश्विना । सुविताय । नव्यं ।

अरिष्टऽनेमिं । परि । द्यां । द्याम । द्युषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥१०॥

हे अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संबंधिनं शीघ्रगमनेन सुखं रथं वयमगस्त्यां अद्यास्मिन्नुत्वेऽहनि
हुवेम । आहुयेम । केन साधनेनेति उच्यते । स्तोमैः स्तोत्रैः । किमर्थं । सुविताय सुष्ठु प्राप्तये । कीदृशं । नव्यं
सुखं नूतनं वा तथारिष्टनेमिं अरिष्टचक्रवलयं वां परोयानं बुलोकस्य परितो गच्छतं । विद्यामेत्यादि
गतं ॥ २४ ॥

कदु प्रेषाविति नवर्चं द्वितीयं सूक्तमागस्त्यं वैष्टममाश्विनं । कदु नवेत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो-
र्विनियोगः पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

कदु प्रेषाविषां रयीणामध्वर्येता यदुन्निनीथो अपां ।

अयं वां यज्ञो अकृत प्रशस्तिं वसुधिति अवितारा जनानां ॥१॥

कत् । ऊं इति । प्रेषा । इषां । रयीणां । अध्वर्येता । यत् । उत्ऽन्निनीथः । अपां ।

अयं । वां । यज्ञः । अकृत । प्रऽशस्तिं । वसुधिति इति वसुऽधिति । अवितारा ।

जनानां ॥१॥

हे अश्विनी प्रेषा प्रियतमौ वां युवां कदु कदा भविष्यति इषामिष्टमाणानामन्नानां रयीणां धनानां ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नानि धनानि चोन्निनीथः ऊर्ध्वं प्रापयथः अध्वर्येताध्वरं पारयितुमिच्छन्ती युवामपां
वृथ्युदकानां वृथ्युदकानि चोन्निनीथः उत्कृष्टमधः प्रापयथ इति यत्तत्कदा । कस्मादेवमुच्यत इति उच्यते ।
अयं यज्ञोऽस्माभिरनुष्ठीयमानो वां युवयोरिव प्रशस्तिं प्रशंसां स्तुतिमकृत । करोति । यज्ञे शंसनीयानि
शस्त्राणि युवामेव प्रशंसन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् हे वसुधिति वसुनो धनस्य धातारौ वस्तव्यकर्माणौ तथा
हे जनानामवितारानुत्कलक्षणौ युवां कदाज्ञानां धनानां च दातारौ भवथ इति ॥

आ वामश्वासः शुचयः पयस्पा वातरंहसो दिव्यासो अत्याः ।

मनोजुवो वर्षणो वीतपृष्ठा एह स्वराजो अश्विना वहंतु ॥२॥

आ । वां । अश्वासः । शुचयः । पयऽपाः । वातऽरंहसः । दिव्यासः । अत्याः ।

मनऽजुवः । वर्षणः । वीतऽपृष्ठाः । आ । इह । स्वऽराजः । अश्विना । वहंतु ॥२॥

अश्विनी शोभनाश्वयुक्ती वां युवामश्वासो युष्मदीया इहास्मिन्यज्ञ आ वहंतु । प्रापयंतु । अवशिष्टान्यश्व-
विशेषणानि । कीदृशस्ते । शुचयः शुद्धा दीप्ता वा पयस्या वृथ्युदकस्य पातारः वातरंहसो वायुवेगाः दिव्या
दिविभवाः अत्या अतनशीलाः मनोजुवो मनोजवाः वर्षणो वर्षकाः । युवान इत्यर्थः । वीतपृष्ठाः कांतपृष्ठाः ।
वपुष्मंत इत्यर्थः । स्वराजः स्वयमेव राजमानाः । ईदृशा भवंतु ॥

आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान्सृप्रवंधुरः सुविताय गम्याः ।

वृष्णः स्यातारा मनसो जवीयानहंपूर्वो यजतो धिष्याय यः ॥३॥

आ । वां । रथः । अवनिः । न । प्रवत्वान् । सृप्रऽवंधुरः । सुविताय । गम्याः ।

वृष्णः । स्यातारा । मनसः । जवीयान् । अहंपूर्वः । यजतः । धिष्याय । यः ॥३॥

पूर्वमंत्रेऽश्वव्याजिनाश्विनोरागमनसुक्तं । अनेन रथव्याजिनोच्यते । हे धिष्योन्नतस्थानाहौ स्यातारा स्वर-
थाधिष्ठानी वां युवयोर्द्यौ रथोऽस्ति स सुविताय शोभनफलाया गम्याः । अस्त्रव्यज्ञमागच्छतु ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥
कीदृशो रथ इति स विशेष्यते । अवनिर्न प्रवत्वान् भूमिरिवात्यंतविस्तारवान् सृप्रबंधुरो विस्तीर्णपुरोभागः
वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य मनसोऽपि जवीयान् । मनोवेगवानित्यर्थः । अहंपूर्वोऽहंकारपूर्वो मनस्वी पालुदारः
यजतो यष्टव्यः । ईदृशो रथ आगच्छतु ॥

इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वाऽ नामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वीमन्यः सुमन्त्रस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥४॥

करोतीति उच्यते । मध्व इण्णन् मधुनो मधुसदृशस्य हविषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ हविरिच्छन् । तदर्थमेवं करोति ।
तथान्यस्योत्तमादित्यस्यैवैः कर्मैर्गमनैर्वा निमित्तभूतैः पीपयन्त । आप्याययन्ति हविर्भिर्यजमानाः । तुष्टेन तेन
प्रेरिता वेपन्तीर्षापयन्तीरूर्ध्वा उन्नता उत्तीरा नदी न नदनशीला यथा नोऽस्यदर्थमागुः आगच्छन्ति ॥

असर्जि वां स्थविरा वेधसा गीर्वाह्ये अश्विना वेधा क्षरंती ।

उपस्तुतावतं नाधमानं यामन् यामन्मृणुतं हवं मे ॥ ७ ॥

असर्जि । वां । स्थविरा । वेधसा । गीः । बाह्ये । अश्विना । वेधा । क्षरंती ।

उपस्तुतौ । अवतं । नाधमानं । यामन् । अयामन् । मृणुतं । हवं । मे ॥ ७ ॥

हे वेधसा विधातारावश्विनौ वां युवयोर्बाह्ये दृढे स्थैर्ये निमित्तभूते सति गीः स्तुतिरूपा वागसर्जि ।
उच्यते । कीदृशी सा । स्थविरात्यंतं स्थिरा निव्या वेदमयी वेधा मन्त्रादिभेदेन चिप्रकारा चरन्ती युवां
गच्छन्ती । ईदृशी स्तुतिः कृतेत्यर्थः । तथोपस्तुतौ संतौ नाधमानमभिमतफलं याचमानमवतं । गच्छतं तर्पयन्तं
वा । किंच यामन्गमनेऽयामन्नगमने च हवमाह्वानं मृणुतं ॥

उत स्या वां रुशतो वप्ससो गीस्त्रिबर्हिषि सदसि पिन्वते नृन् ।

वृषां वां मेघो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥ ८ ॥

उत । स्या । वां । रुशतः । वप्ससः । गीः । त्रिऽबर्हिषि । सदसि । पिन्वते । नृन् ।

वृषा । वां । मेघः । वृषणा । पीपाय । गोः । न । सेके । मनुषः । दशस्यन् ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वां युवयो रुशतो दीप्तस्य वप्ससो रूपस्यैव वपुषो वा ख्यापयित्री गीः स्तुतिवाक् त्रिबर्हिषि
त्रिधात्वास्तीर्णबर्हिष्के सदसि यागसदने नृन् कर्मनेतृनस्मान्पिन्वते । आप्याययति आप्याययतु बोधितप्रदाना-
दिना । केन प्रकारेण उच्यते । हे वृषणा वर्षितारौ कामानां वां युवयोः स्वभूतो मेघः सेक्ता जलदः प्रदान-
विशेषो वा वृषा वर्षकः सन् मनुषो मनुष्यान् प्रति दशस्यन् प्रयच्छन् पीपाय । आप्याययति । आप्यायने
दृष्टान्तः । गोर्न सेक उदकसेक इव शान्तनासेक उदकस्यैव । तद्यथाप्याययति तद्वदित्यर्थः । यद्वा । नेति संप्रत्यर्थे ।
गोऽदकस्य सेके निमित्तभूते सति पीपायति संबंधः ॥

युवां पूषेवाश्विना पुरंधिरग्निमुषां न जरते हविष्मान् ।

हुवे यद्वा वरिवस्या गृणानो विद्यामेघं वृजनं जीरदानुं ॥ ९ ॥

युवां । पूषाऽइव । अश्विना । पुरंधिः । अग्निं । उषां । न । जरते । हविष्मान् ।

हुवे । यत् । वां । वरिवस्या । गृणानः । विद्यामे । इधं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां पुरंधिर्वज्रप्रज्ञः पूषेव पोषक इव हविष्मान् हविर्युक्तो जरते । स्तौति । यद्वा । पुरंधि-
र्वज्रनां धारयित्री पूषेव पृथिवीव ॥ द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ तां यथा स्तौति तद्वत् । किमिव । अग्निमुषां न ।
अग्निमुषसं च यथा तथा युवामपि । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरश्विनक्रतुवदामेयोषस्ययोरपि सद्भावादिति
भावः । कदेति आह । यद्वा वरिवस्या वरिवस्यया परिचर्यया युक्तो गृणानः स्तोता स्तौति तदा यजमानो
ऽपि जरत इत्यर्थः । विद्यामेत्यादि गतं ॥ २६ ॥

अभूदिदमित्यष्टचं तृतीयं सूक्तमाश्विनं जागतं । अवविद्धमिति षष्ठी तद्वां नरा नासत्यावित्यष्टमी चोमे
त्रिष्टुभौ । अभूदिदमष्टौ षष्ठ्यं चिष्टुमावित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छंदस्यस्य विनि-
योगः । तथा च सूचितं । अभूदिदं यो वां परिज्जेति त्रीणि । आ० ४. १५. इति ॥

अभूदिदं वयुनमो षु भूषता रथो वृषखान्मदता मनीषिणः ।

धियंजिन्वा धिषण्या विशपलावसू दिवो नपाता सुकृते शुचिव्रता ॥ १ ॥

अभूत् । इदं । वयुनं । ओ इति । सु । भूषत । रथः । वृषण्डवान् । मदत । मनीषिणः ।

धियंऽजिन्वा । धिषण्या । विशपलावसू इति । दिवः । नपाता । सुऽकृते ।

शुचिऽव्रता ॥ १ ॥

हे मनीषिणो मनस्विनो मेधाविन ऋत्विजः अस्माकमिदं वयुनं प्रज्ञानमभूत् । उत्पन्नं । कीदृशं तदिति उच्यते । वृषण्वानभिमतवर्षण्वान्नथोऽश्विनोः संबन्धो गमनसाधनो रथ आगत इति शेषः । तत्स्थावश्विनावो षु भूषत । ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । सुष्वाभूषत । अभिमुखा भवत स्तोतुं । तादृशा महानुभावावश्विनौ मदत ॥ अंतर्भावितृण्यर्थोऽयं ॥ मदयत । संभावयत । अश्विनौ विशेयेते । सुष्ठते सुष्ठु कृतवते मह्यं धियंजिन्वा कर्मणो बुद्धेर्वी प्रीणयितारौ धिषण्या धिषणाहौ सुखौ विशपलावसू विशां प्रजानामस्माकं पालयितृधनौ विशपलाख्यायाश्चिह्नजंघाया हिरण्मयजंघाप्रदानेन तथाभूतौ । सद्यो जंघामायसीं विशपलायै । ऋ० १. ११६. १५ । इत्यादिनिगमः । दिव आदित्यस्य नपाता नप्तारौ नपातयितारौ वा शुचिव्रता दीप्तकर्माणौ । ईदृशावश्विनौ मदत ॥

इंद्रतमा हि धिषण्या मरुत्तमा दत्ता दंसिष्ठा रथ्या रथितमा ।

पूर्णं रथं वह्ये मध्व आचितं तेन दाश्व्यांसमुप याथो अश्विना ॥ २ ॥

इंद्रऽतमा । हि । धिषण्या । मरुत्ऽतमा । दत्ता । दंसिष्ठा । रथ्या । रथितऽतमा ।

पूर्णं । रथं । वह्ये इति । मध्वः । आऽचितं । तेन । दाश्व्यांसं । उप । याथः । अश्विना ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवामिंद्रतमा हीश्वरतमौ खलु । एवं प्रतिविशेषणं हिः संबन्धः । तथा धिषण्या सुखहौ मरुत्तमा मरुद्वेगगामिनौ मितरागिणौ मितराविणौ वा दक्षोपक्षपयितारौ शत्रूणां दंसिष्ठातिशयकर्माणौ रथ्या रथाहौ रथवंतौ रथितमा । रथिनो नेतारः । तेषां श्रेष्ठौ । रथीरध्वराणां । ऋ० ८. ११. २ । इति नेतृपरतया व्याख्यातत्वात् । ईदृशौ युवां मध्वो मधुसदृशस्योदकस्यामृतस्य वा पूर्णं पूरितमाचितं सर्वतः संनद्धं रथं वह्ये । नयथः । तिनोक्तगुणविशिष्टेन रथेन हे अश्विनाश्विनौ उक्तगुणविशिष्टौ संतावुप याथः । यज्ञमभिप्राप्नुथः ॥

किमत्र दत्ता कृणुथः किमासाथे जनो यः कश्चिदहविर्महीयते ।

अति क्रमिष्टं जुरतं पणेरसुं ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्यवे ॥ ३ ॥

किं । अत्र । दत्ता । कृणुथः । किं । आसाथे इति । जनः । यः । कः । चित् । अहविः । महीयते ।

अति । क्रमिष्टं । जुरतं । पणेरः । असुं । ज्योतिः । विप्राय । कृणुतं । वचस्यवे ॥ ३ ॥

हे दक्षोपक्षपयितारौ युवामत्रास्त्रिभ्यनुषे किं कृणुथः । कुरुथः । हविषोऽभावादिति भावः । तत्रैव किमासाथे । किं तिष्ठथः । अचेत्युक्तं कुचेत्याह । यः कश्चिज्जनो जन्मवानहविर्यज्ञार्थहवीरहितो महीयते पूज्यते स्वयं न युष्मान् पूजयति । तं जनमति क्रमिष्टं । पराभूय तिष्ठतं । न केवलमतिक्रममात्रं किंतु पणैर्वणिग्भूतस्य लुब्धकस्यायष्टस्तस्मात् प्राणं जुरतं । अहिंसिष्टं । अनीनशतं । विप्राय मेधाविने वचस्यवे वचसः स्तोत्ररूपस्य युवाभ्यामिच्छते मह्यं ज्योतिः कृणुतं । युष्मन्मन्त्रादेरप्यज्ज्ञां कुरुतं ॥

जंभयतमभितो रायतः शुनो हतं मृधो विदथुस्तान्यश्विना ।

वाचंवाचं जरितू रत्निनी कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम ॥४॥

जंभयतं । अभितः । रायतः । शुनः । हतं । मृधः । विदथुः । तानि । अश्विना ।

वाचंऽवाचं । जरितुः । रत्निनी । कृतं । उभा । शंसं । नासत्या । अवतं । मम ॥४॥

हे अश्विनी रायतो निदितं शब्दयतोऽस्मान्हंतुमागच्छतो वा शुनः श्वसदृशानभितो जंभयतं । नाशयतं । तथा मृधस्तेषां संग्रामान् संग्रामं कुर्वतो वा हतं । मारयतं । तानि हननोपायान्विदथुः । जानीथः । किंच जरितुर्गुमान् स्तोतुर्वाचं वाचं तां तां स्तुतिलक्षणां वाचं रत्निनीं कृतं । सर्वामपि स्तुतिं रमणीयफलवतीं कुरुतं । हे नासत्या सत्यभूती युवामुभौ मम मदीयां शंसं स्तुतिमवतं । रचतं ॥

युवमेतं चक्रयुः सिंधुषु प्लवमात्मन्वंतं पक्षिणं तौग्याय कं ।

येन देवत्रा मनसा निरुहयुः सपन्ननी पेतयुः क्षोदसो महः ॥५॥

युवं । एतं । चक्रयुः । सिंधुषु । प्लवं । आत्मन्ऽवंतं । पक्षिणं । तौग्याय । कं ।

येन । देवऽत्रा । मनसा । निःऽऊहयुः । सुऽपन्ननि । पेतयुः । क्षोदसः । महः ॥५॥

हे अश्विनी युवं युवां सिंधुषु समुद्रोदकेष्वेतं प्लवं प्रसिद्धं ज्ञातिसाधनं प्लवं नावमात्मन्वंतं दार्ढ्यवंतं पक्षिणं पलवद्भतिसाधनरथवंतं तौग्याय तुयनाम्नो राज्ञः पुत्राय भुज्युनाम्नो राज्ञे कं सुखकरं चक्रयुः । तौग्यो भुज्यु राजा समुद्रवतीं ससेनः परचक्रं प्रमथितुं प्रस्थितः । तं प्रतीपवलान्यागत्यापातयन् । स च प्रसादफलकराश्विनी सुखा स्वात्मानं ररक्षेत्यमितिहासो ब्रह्मधा पूर्वं प्रपंचितः । यद्वा । कमिति पूरणः । तस्य जलसंचारिरथस्य सहायभुताम्बहन्त्रथादीनकुरुतमित्यर्थः । अयमर्थस्तु तमूहयुर्नौभिः । ऋ० १. ११६. ३. । चतस्रो नावः । ऋ० १. १२२. ६. । त्रिभौ रथैः । ऋ० १. ११६. ४. । इत्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धः । येन युष्मद्वत्तेन प्लवेन देवत्रा देवेषु मध्ये मनसानुग्रहयुक्तया बुद्ध्या । येन मनसेति वा योज्यं । निरुहयुः निर्गमनं कुरुयुः । तथा सुपन्ननि शोभनपतनं यथा भवति सुपतनी वा युवां महो महतः क्षोदसः । उदकनामैतत् । उदकात्पेतयुः । तद्धः पतय उत्तरीतुं ॥ ॥२७॥

अवविद्धं तौग्यमप्स्वपंतरनारंभणे तमसि प्रविद्धं ।

चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्विभ्यामिषिताः पारयन्ति ॥६॥

अवऽविद्धं । तौग्यं । अपऽसु । अंतः । अनारंभणे । तमसि । प्रऽविद्धं ।

चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत् । अश्विभ्यां । इषिताः । पारयन्ति ॥६॥

अप्स्वतर्मध्येऽवविद्धमवस्ताच्छत्रुभिः पातितमनारंभणेऽनालंबन आलंबनरहिते तमसि । तमोवत्तमः । दृष्टिश्चासादिप्रतिबंधके जलमध्ये प्रविद्धं प्रकर्षेण पीडितं तौग्यं भुज्युं जठलस्य जठरवदुदकधारकस्य मध्ये जुष्टाः सेविताः । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ जठरं प्राप्ता अंतर्जलं प्रविष्टाः । अश्विभ्यामिषितास्तसो नाव उत्पारयन्ति । उत्तारयन्ति । प्रापयन्ति ॥

कः स्विदृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौग्यो नाधितः पर्येषस्वजत् ।

पर्णो मृगस्य पतरौरिवारभ उदश्विना ऊहयुः श्रोमताय कं ॥७॥

कः।स्वि॒त्।वृक्षः॑।निः॑ऽस्थितः॑।मध्ये॑।अर्ण॑सः॑।यं।तौग्यः॑।ना॒धि॒तः॑।परि॒ऽअस॑स्वजत्।
पर्णा॑।मृग॑स्य॑।प॒त॒रोः॑ऽइव॑।आ॒ऽरभे॑।उत्।अ॒श्विनौ॑।ऊ॒ह्युः॑।ओम॑ताय॑।कं॑॥७॥

कः स्वि॒त् कश्चि॒दनु॒याह॑को वृ॒क्षो वृ॒क्षवि॑कारो रथः । विकारि॒ प्रकृ॑तिशब्दः । यद्वा । संस्तवाभिप्रायमेतत् । स्तोत्राख्यो वृ॒क्ष इत्यर्थः । कीदृ॒शो रथः । निष्ठितो निश्चलं वर्तमानः । कुर्वेति उच्यते । अर्ण॑स उदकस्य मध्ये । यं वृ॒क्षं तौग्य॑स्तुग्यपुत्रो मुज्युर्नाधितो याचमानः पर्येषस्वजत् परिष्वक्तमकरोत् । आलंबने दृष्टांतः । प॒त॒रोः पतनशीलस्य मृगस्य मार्जयितुः शोधयितुर्हिंसादेरारभ आलंबनाय पर्णानीव । तानि यथालंबनाय प्रभवन्ति तद्वत् । हे अ॒श्विनौ ओम॑ताय कीर्तिमत्त्वायोद्गृह्युः । ऊ॒र्ध्वं प्राप॑यथः । स्तुतिपद्ये स्तोत्राख्यं वृ॒क्षमाश्रित॑वन्तं तमूहयुरित्यर्थः ॥

त॒र्द्धा॑ नरा॒ नास॑त्या॒वनु॑ था॒द्य॒द्वा॒ माना॑स उ॒चथ॑मवोचन् ।
अ॒स्माद्द्य॑ स॒दसः॑ सो॒म्यादा॑ वि॒द्यामे॑षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुं ॥८॥
तत्।वां॑।न॒रा॒।ना॒स॒त्यौ॑।अ॒नु॑।स्या॒त्।यत्।वां॑।मा॒ना॑सः॑।उ॒चथं॑।अ॒वोच॑न् ।
अ॒स्मात्।अ॒द्य॑।स॒दसः॑।सो॒म्यात्।आ॑।वि॒द्याम॑।इ॒षं।वृ॒जनं॑।जी॒रदा॑नुं ॥८॥

हे नरा नेतारौ कर्मणो नराकारौ वा हे नासत्यावसत्यरहितौ सत्यफली वा वां युवां तत्तादृशं स्तोत्रमनु स्यात् । अनुकूलं भवतु । अनुभवतु वा वां । तदित्युक्तं यदित्याह । वां प्रति मानासः पूजावंतोऽस्मादीया होत्रादयो यदुच्यं स्तोत्रमवोचन् अकुर्वन् तद्वामनु स्यात् । हे अ॒श्विनौ अवास्मिन्प्रधानयागदिनेऽस्मादस्माभिः क्रियमाणात्सदसः संबन्धिनः सोम्यात् सोमयागसंपादकात् । आ इत्यप्यर्थः । अस्माभिर्यजमानैरव क्रियमाणादपि स्तोत्रात् प्रीणयतमिति । विद्यामेति गतं ॥ २८ ॥

तं युंजाथामिति षडृचं चतुर्थं सूक्तं वैष्टुभमागस्त्यमाश्विनं ॥

तं युंजा॑था॒ मन॑सो॒ यो ज॒वी॒यान् चि॒वंधु॑रो वृष॑णा॒ यस्त्रि॑च॒क्रः ।
येनो॑पया॒थः सु॒कृ॒तो॒ दुरो॑णं चि॒धातु॑ना प॒तथो॑ वि॒र्न पर्णैः॑ ॥९॥
तं।युंजा॑था॒।मन॑सः॑।यः॑।ज॒वी॒यान्।चि॒ऽवंधु॑रः॑।वृष॑णा॒।यः॑।चि॒ऽच॒क्रः॑।
येन॑।उ॒प॒ऽया॒थः।सु॒ऽकृ॒तः॑।दुरो॑णं।चि॒ऽधातु॑ना॑।प॒तथः॑।विः॑।न॑।पर्णैः॑ ॥९॥

हे वृषणा वर्षकौ कामानां युवां तं वक्ष्यमाणगुणविशिष्टं रथं युंजाथां । योजयतं । तमित्युक्तं कमित्याह । यो रथस्त्रिवंधुरः त्रिवंधुरः रथिनः स्थानमित्याहुः । आ याह्यर्वाहुप वंधुरेष्टाः । ऋ० ३. ४३. १. इत्यादिमंत्रांतरात् । यश्च त्रिचक्रः चक्रचितयोपेतः । पुनः स एव विशेष्यते । येन रथेनोपयाथः उपगच्छथः । किं । सुकृतः शोभनसोमाख्यकर्मवतो यजमानस्य दुरोणं । गृहनामेतत् । यागगृहं । येनेत्युक्तं केनेत्याह । त्रिधातुना त्रिप्रकारस्थानोपेतेन सुवर्णरजतताम्रधातुचयोपेतेन वा रथेन । गमने दृष्टांतः । वि॒र्न पर्णैः पक्षी पक्षैर्यथा शीघ्रमप्रयत्नेन गच्छति तद्वदुक्तलक्षणेन रथेन पतथः । गच्छथः ॥

सुवृ॒द्रथो॑ वर्त॑ते॒ यन्म॑भि॒ क्षां॑ यत्तिष्ठ॑थः॒ क्रतु॑म॒न्तानु॑ पृ॒क्षे ।

वपु॑र्वपु॒था स॑च॒तामि॒यं गी॑र्द्वि॒वो दु॑हि॒त्रोष॑सा स॒चेथे॑ ॥२॥

सु॒ऽवृ॒त्।रथः॑।व॒र्त॒ते॒।यन्।अ॒भि॒।क्षां॑।यत्।तिष्ठ॑थः॒।क्रतु॑म॒न्ता॑।अ॒नु॑।पृ॒क्षे॑।

वपुः॑।व॒पु॒था।स॒च॒तां॑।इ॒यं।गीः॑।द्वि॒वः।दु॒हि॒त्रा॑।उ॒ष॒सा॑।स॒चे॒थे॒ इति॑ ॥२॥

हे अश्विनो युवयो रथः सुवृच्छोभनवर्तनः शोभनचक्रपरिभ्रमणो यन् गच्छन् क्षामभि वर्तते । देवयजन-
भूमिं प्रति गच्छति । ययं रथं क्रतुमंता संकल्पवन्तौ कर्मवन्तौ वा पृच्छे । अन्ननामैतत् । हविषि निमित्तभूते
सति । अन्वधीत्यर्थे । अधि तिष्ठथः आश्रयथः । तादृशो रथो देवयजनं प्रत्यागत इत्यर्थः । अनन्तरं वपुष्या
युष्मद्वर्षि हिता शरीरवर्धनीयं गौरिदानीं क्रियमाणप्रकारा स्तिरूपा वाम्बुः सचतां । युवां च दिवो
बुल्लोकस्यादित्यस्य वा दुहित्वा दुहितृस्थानीययोषसोषोदेवतया सचेथे । यज्ञं संगच्छेथे । उपस्थाश्विनयोः
समानकालत्वादिति भावः ॥

आ तिष्ठतं सुवृतं यो रथो वामनु व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।

येन नरा नासत्येष्यथै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥३॥

आ । तिष्ठतं । सुवृतं । यः । रथः । वां । अनु । व्रतानि । वर्तते । हविष्मान् ।

येन । नरा । नासत्या । इष्यथै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥३॥

हे अश्विनौ वां युवां सुवृतं शोभनवर्तनं रथमा तिष्ठतं । आश्रयतं । यो रथो हविष्मान् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।
हविष्मतो यजमानस्य व्रतानि कर्माण्यनु वर्तते । यद्वा । यजमानाय दत्तहविषा तद्दानं । येन च रथेन
हे नरा नेतारी वा हे नासत्यासत्यरहितौ युवामिष्यथै । यज्ञं प्राप्तुमिच्छतमिति शेषः । तेन रथेन वर्तिः ।
गृहनामैतत् । यजमानस्य यज्ञगृहं तनयाय पुत्रलाभाय त्वन आत्मन आत्महिताय च याथः ॥

मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परि वर्क्तेमुत माति धक्तं ।

अयं वां भागो निहित इयं गीर्दसाविमे वां निधयो मधूनां ॥४॥

मा । वां । वृकः । मा । वृकीः । आ । दधर्षीत् । मा । परि । वर्क्ते । उत । मा । अति । धक्तं ।

अयं । वां । भागः । निहितः । इयं । गीः । दसौ । इमे । वां । निधयः । मधूनां ॥४॥

हे दक्षौ शत्रूणामुपचपयितारावश्विनौ वां युवयोरनुग्रहादिति शेषः । वृको हिंसकोऽरण्यश्चादिर्मा
दधर्षीन्मा । तथा वृकोर्वृको हिंसिका अन्या अपि मा दधर्षीत् ॥ वचनव्यत्ययः ॥ धर्षणं मा कार्षुः । युवामेव
वा मा दधर्षीदिति योज्यं । तथा युवां मा परि वर्क्ते । परितो मा वर्जयतं मां । उतापि च माति धक्तं ।
अस्मान्निहितक्रम्यान्वक्षी मा दत्तं । किमर्थमेवमिति उच्यते । वां युवयोरर्थायायं भागो भजनीयो हविरंशो
निहितः । तथेयं च गोः स्तिरूपा वागपि निहितेति शेषः । हे दक्षावश्विनौ वां युवाभ्यामिह इमानि मधूनां
सोमरसानां निधयो निधानानि स्थापितानि ॥

युवां गोतमः पुरुमीहो अत्रिर्दसा हवतेऽवसे हविष्मान् ।

दिशं न दिष्टामृजूयेव यन्ता मे हव न्नासत्योप यातं ॥५॥

युवां । गोतमः । पुरुमीहः । अत्रिः । दसा । हवते । अवसे । हविष्मान् ।

दिशं । न । दिष्टां । अजुयाऽइव । यन्ता । आ । मे । हव । नासत्या । उप । यातं ॥५॥

हे दसा दक्षावश्विनौ युवां गोतमश्च पुरुमीहश्चात्रिश्च महर्षयश्च एतेष्वेकैको हविष्मान् सप्तवसे रक्षणाय
युष्मत्तर्पणाय वा हवते । आह्वयति । एवमहमप्याह्वयामि । फलसाधनाह्वाने दृष्टान्तः । यन्तोपगन्तोपगन्तुकाम
अजुयेव ॥ द्वितीयाया आकारः ॥ अजुगामिनं मार्गज्ञं दिष्टां दिशं न गन्तव्यामभिमतं दिशं प्रति यथा तथा
वामपि । यथाध्वगामी स्वगन्तव्यस्य शीघ्रगमनाय मार्गज्ञमजुगामिनमाह्वयति तद्वत् । यद्वा । अजुयेव । इवशब्द
एवार्थे । गन्ता अजुनेव मार्गज्ञेष्टां दिशमिव तथा युष्मत्प्राणनेन मार्गेण स्वाभिमतं फलं प्राप्नोति । हे नासत्या-
वश्विनौ मे मम हवमाह्वानमाह्वय्योप यातं । उपगच्छतं ॥

अतारिष्म तमसस्परमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातं । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोः प्रसादादस्य तमसस्तमनहेतोः श्रेयःप्रतिबंधरूपस्य दुःखस्य पारं पर्यंतभूमिमतारिष्म । उत्तीर्णाः स्तः । हे अश्विनौ वां प्रति स्तोमः स्तोत्रमधायि । अकारीत्यर्थः । युवां देवयानैर्देवगंतव्यैर्मगैरिहा-
स्त्ववन्न आ यातं । आगच्छतं । शिष्टो व्याख्यातः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

द्वितीयाष्टकमध्यस्थश्चतुर्थोऽध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणाचार्येण पंचमो व्याकरिष्यति ॥

तत्र ता वामितीदं प्रथममंडलस्य चतुर्विंशेऽनुवाके पंचमं सूक्तं । पूर्वसूक्ते षडित्युक्तत्वात् सूक्तसंख्यानुवर्तत
इति परिभाषितत्वात् षडुचं । ऋषिस्त्वान्यस्मादिति परिभाषयागस्त्यं । तथाश्विनं वा इत्युक्तत्वानुसृत्यादिपरि-
भाषयेदमप्याश्विनं । अनादेशपरिभाषया चैष्टुभं । ता वामित्यनुक्रांतं ॥ युवो रजांसीत्यादीनां पंच सूक्तानां
तृतीयवर्जितानां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः । तत्रेदं पंचमं ॥

ता वामद्य तावपरं हुवेमोऽच्छंत्यामुषसि वह्निरुक्थैः ।

नासंत्या कुहं चित्संतोव्यो दिवो नपाता सुदास्तराय ॥ १ ॥

ता । वां । अद्य । तौ । अपरं । हुवेम । उच्छंत्यां । उषसि । वह्निः । उक्थैः ।

नासंत्या । कुहं । चित् । संतौ । अर्यः । दिवः । नपाता । सुदाऽस्तराय ॥ १ ॥

ता तौ रचकत्वेन प्रसिद्धौ वां युवामद्यास्त्रिन्यागदिने ऊवेम । आह्वयाम इत्याशीः । तथापरमपरस्मिन्नपि
दिने तौ युवां ऊवेम । अपरमित्वेत्तदपरस्मिन्नित्यर्थे समभिव्याहारात् अद्या च नो मृच्छयतापरं च । अ० २.
२९. २. इत्यादिमंत्रांतरे तथा दर्शनाच्च । अपरयागं प्रत्यपीति वा । कस्मिन्काले । उषस्युषोदेवतायामुच्छंत्यां
तमो विवासयंत्यां सत्यां । उषःकाले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे प्रयुज्येते । उक्ते काले हे नासत्यासत्तरहिती
दिवो नपाता बुलोकस्य नपातयितारौ नप्तृस्थानीयौ वा कुहं चित्संतौ कुचचिद्देशे वर्तमानौ युवां वह्निः
सुतिर्वौढार्य ईरयिता सुतिरीश्वरो वा ईदृशोऽहं होता सुदास्तरायात्यर्थं शोभनहविर्दात्रे यजमानाय तदर्थं
तौ युवामुक्थैः शस्त्रैर्ऊवेमेति संबंधः । अत्राख्यातं पदमेकवचनतया नेतव्यं । वह्निर्यशब्दौ वा बहुवचनत्वेन
नेतव्यौ । अथवा वाक्यद्वयं । यस्माद्वह्निर्यो होतोक्तगुणकौ युवां शंसति तस्माद्वयं यजमानास्तौ युवामाह्व-
याम इति ॥

अस्मे ऊ षु वृषणा मादयेथा मुत्पणी हतमूर्त्या मदता ।

श्रुतं मे अच्छोक्तिभिर्मतीनामेषा नरा निचेतारा च कर्णेः ॥२॥

अस्मे इति । ऊ इति । सु । वृषणा । मादयेथा । उत् । पणीन् । हतं । ऊर्त्या । मदता ।

श्रुतं । मे । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनां । एषा । नरा । निऽचेतारा । च । कर्णेः ॥२॥

हे वृषणा कामानां वर्षकावश्विनौ युवामस्मे उ अस्मास्वेव सु मादयेथा । सुषु तृप्यतं । अस्मभ्यं तर्पयतम-
भिमतं । तथा पणोन्वणिजो लुब्धकानयष्टनुदुन्मूल्य हतं । नाशयतं । कीदृशौ युवां । ऊर्त्या । रात्रिनामैतत् ।
रात्रौ मदता माखंतौ । यद्वा । ऊर्मिरिति सोमनाम । ऊर्मिर्यस्ते पवित्र आ । ऋ० ९. ६४. ११. । इत्यादिषु
तथा प्रयोगात् । अस्मदीयेन सोमेन मदतौ । तादृशौ युवां मे ममाच्छोक्तिभिराभिमुख्यकारैर्निर्मलवेदवाक्यै
रचिता मतीनां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मननसाधनाः सुतीः कर्णैराकर्णनसाधनैः श्रोत्रैः श्रुतं । श्रुतं । हे नरा
नेतारौ युवां खल्वेष्टान्वेष्टारावस्मत्सुतीनां तथा निचेतारा लब्धानां तासां संचयकर्तारौ । निरित्येष समि-
त्यतस्व स्थाने । यस्मादेवंविधौ तस्माच्छ्रुतमिति ॥

श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः ।

वच्यंते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरैः ॥३॥

श्रिये । पूषन् । इषुकृताऽइव । देवा । नासत्या । वहतुं । सूर्यायाः ।

वच्यंते । वां । ककुहाः । अप्सु । जाताः । युगा । जूर्णेऽइव । वरुणस्य । भूरैः ॥३॥

सविता सूर्यो दुहितरं सूर्याख्यां प्रदातुमना देवानाह्वय सामर्थ्यसमीक्षणायाजिं परिकल्प्य य इमं
जेष्यति स एषां कन्यकामृक्सहस्रकूपं स्तोत्रं च लभत इत्यकल्पयत् । तमपिः प्रथममजयत् तमन्वश्विनावपि
जित्वापिं प्रधृष्यर्क्षहस्तं कन्यकां चालभेतां । तत इन्द्र उषाञ्चाजयतां । तौ च तैरग्न्यादिभिः प्रार्थितौ स्वशस्त्रस्य
कंचित्कंचिद्भागं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्या स्वरथेऽश्वाभ्यामवस्थिति । अयमितिहासो ब्राह्मणे प्रजापतिर्वै सोमाय
राज्ञे । ऐ० ब्रा० ४. ७. । इत्यत्रास्मातोऽस्माभिः प्रथमाष्टमे आ वां पतित्वं सख्याय । ऋ० १. ११९. ५. । इत्यत्र
प्रपंचितः । अत्राह । हे पूषन् पोषक सूर्य । एतच्चंद्रस्याप्युपलक्षणं सूर्याचंद्रमसोरेवाश्वित्वात् । सूर्याचंद्रमसा-
वित्येके । नि० १२. १. । इति यास्कनोक्तत्वात् । अतः पूषन्निषुक्ते हे पोषकावश्विनावित्युक्तं भवति । हे पोषकौ हे
नासत्यासत्वरहितौ देवा देवौ युवां श्रिये श्रियसे । शस्त्रस्य कन्यायाश्च लाभायेत्यर्थः । इषुकृतेव । इवशब्द
एवार्थः । आजिधावनायेषुवच्छीघ्रमृजुगामिनौ कृतावेव संतौ सूर्याया एतन्नामिकायाः सवितुः पुत्र्याः ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ सूर्या वहतुं रथे धारयितुं । आजिमुदजयतामित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादप्सु जाताः कर्मसु
संपादिताः ककुहाः शस्त्ररूपाः सुतयो भूरैरविच्छिन्नप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रतिबंधकपापनिवारकस्य यागस्य
सिद्धयर्थं तत्संबन्धिन्यो वां प्रति वच्यंते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमर्चैर्यागकाले च सुवंतीत्यर्थः । युगा
जूर्णेव जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः संप्रत्यर्थः । पुरातना यागकाला यथा तद्वदद्यतना अपीत्यर्थः । पूर्वकाले
यथा युवामेव सुवंति तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यं ॥

अस्मे सा वां माधी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः ।

अनु यद्वां श्रवस्या सुदानू सुवीर्याय चर्षणयो मदति ॥४॥

अस्मे इति । सा । वां । माधी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमं । हिनोतं । मान्यस्य । कारोः ।

अनु । यत् । वां । श्रवस्या । सुदानू इति सुदानू । सुवीर्याय । चर्षणयः । मदति ॥४॥

हे माधी मधुपूर्णपात्रयुक्तावश्विनौ वां युवयोः संबन्धिनी सा प्रसिद्धा रातिर्दानमस्मे अस्माकमस्तु ।

भवतु । तदर्थं मान्यस्य मनवीर्यस्य कारोः स्तोतुरगस्त्यस्य स्तोमं स्तुतिं हिनोतं । प्रीणयतं । हे सुदानू शोभनफलदानौ वां युवां अवस्था कीर्तिरत्नस्य वेच्छया यद्वस्मात्सुवीर्याय यजमानाय शोभनबलाय वा चर्षणयो मनुष्या ऋत्विगूपा अनु मदन्ति । अनुक्रमेण मादन्ति युवाभ्यां सह स्वयं वा ॥

एष वां स्तोमो अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृक्ति ।

यातं वर्तिस्तनयाय तमने चागस्त्ये नासत्या मदन्ता ॥ ५ ॥

एषः । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघवाना । सुवृक्ति ।

यातं । वर्तिः । तनयाय । तमने । च । अगस्त्ये । नासत्या । मदन्ता ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ हे मघवाना हविल्लक्षणात्तन्वतौ वां युवाभ्यामेष स्तोमः स्तोत्रं सुवृक्ति सुष्ठु पापवर्जनं यथा भवति तथा यद्वा सुसमाप्त्यकारि । कृतः । कीदृशोऽयं । मानेभिर्मनैर्हविष्प्रदानरूपैः सहितः । हे नासत्यासत्वरहितौ युवामगस्त्य एतन्नाम्नि महर्षौ मधि मदन्ता मादन्तौ संतौ वर्तिगृहं यज्ञसंबन्धि यातं । प्राप्तुं । किमर्थं । तनयाय पुत्रादिलाभाय तमन आत्मने च हिताय ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।

एह यातं पृथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातं । पृथिभिः । देवयानैः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्मेति षष्ठी व्याख्याता ॥ ॥ १ ॥

कतरा पूर्वोक्तेकादशर्चं षष्ठं सूक्तमागस्त्यं चैष्टुभं । कतरैकादश बावापृथिवीयमित्यनुक्रांतं ॥ आभिज्ञविके षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे बावापृथिव्यनिविद्धानमिदं । तृतीयस्थेति खंडे सूचितं । कतरा पूर्वोपासान्तेति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि वैश्वदेवशस्त्र इदमेव बावापृथिव्यनिविद्धानं । उत्तमादाभिज्ञविकात्तृतीयसवनं । ऐ० आ० ५. ३. २. इत्यतिदेशात् ॥

कतरा पूर्वा कतरापरयोः कथा जाते कवयः को वि वेद ।

विश्वं तमना बिभृतो यज्ञ नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥ १ ॥

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । जाते इति । कवयः । कः । वि । वेद ।

विश्वं । तमना । बिभृतः । यत् । ह । नाम । वि । वर्तेते इति । अहनी इति ।

चक्रियाऽइव ॥ १ ॥

अथोरेनयोर्बावापृथिव्योऽर्थे कतरा पूर्वा पूर्वमुत्पन्ना । कतरा वापरा पञ्चाङ्गाविनी । एवं पौर्वापर्यप्रश्नः । उभयोरविनाभावोऽसहैव वर्तमानत्वादेति भावः । तथा कथा केन हेतुना जाते । किमनयोऽस्यादनमित्यर्थः । हे कवयः क्रांतदर्शिनोऽतीन्द्रियज्ञाः यूयं वदत को वि वेद । पौर्वापर्यं कारणं च विशेषेण विविच्य वा जानाति । न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः । अज्ञाने कारणमाह । यज्ञ यस्मात्खलु हेतोर्नाम प्रसिद्धं विश्वं कृत्स्नमपि जगद्विशेषेण तनात्मनैवान्यनैरपेक्ष्यैव बिभृतः धारयतः । यद्वा । यज्ञ नाम यत्किंचित्पदार्थजातमस्ति विश्वं तत्सर्वमात्मना बिभृतः । अनेन यत्कारणं ब्रूमस्तदप्याभ्यामेव धियत इति कारणाभावः प्रतिपादितः । उत्तरेण पौर्वापर्याभाव उच्यते । अहनी एते बावापृथिव्यौ चक्रियेव चक्रयुक्ते इव वि वर्तेते । अत्र कतरा पूर्वा कतरापरैरेनयोर्बिधादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ३. २२. ॥

भूरि॒ द्वे अचरंती॒ चरंतं॒ पद्वंतं॒ गर्भम॒पदी॑ दधाते ।

नित्यं॒ न सूनुं॒ पित्रोरु॒पस्थे॒ द्यावा॒ रक्षंतं॒ पृथिवी॒ नो अ॒भ्वात् ॥ २ ॥

भूरि॒ द्वे इति॑ । अचरंती॒ इति॑ । चरंतं॒ । पत्॒ऽवतं॑ । गर्भं॑ । अपदी॒ इति॑ । दधा॒ते इति॑ ।

नित्यं॒ । न । सूनुं॒ । पि॒त्रोः । उ॒प॒ऽस्थे । द्यावा॑ । रक्षंतं॒ । पृथि॒वी इति॑ । नः॒ । अ॒भ्वात् ॥ २ ॥

अचरंती अविचले द्वे एवैते द्यावापृथिव्यौ भूरि बहूतरं चरंतं पद्वंतं पादयुक्तं गर्भं गर्भवदाश्रितं कृत्स्नं प्राणिजातमपदी स्वयं पादरहिते दधाते । धारयतः । अनयोर्मध्ये खलु सर्वं जगत्क्षेमेण वर्तते । धारणे दृष्टान्तः । पित्रोर्मातापित्रोरुपस्थ उत्संगे वर्तमानं नित्यं ध्रुवमात्मजं सूनुं न पुत्रमिव यथा स्नेहेन वर्धयन्ती धारयन्ती मातापितरौ तद्वत् । अथ प्रत्यक्षेणाह । हे द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ । इतरेतरपिब्रूया द्वित्व-सुमयोः । नोऽस्नानभ्वात्तद्वतो भयहेतोः पापाद्रूढतं । पालयतं । यद्वा । अभादभ्वं महत् । अत्यर्थमित्यर्थः । अभवेति महत्तमम् ॥ द्वंद्वे कृतव्यावादेशस्य द्यावापृथिवीशब्दस्य मध्ये रक्षितमिति पदप्रयोगश्चादसः । आमं-चित्तस्याविद्यमानत्वेन निघाताभावः ॥

अ॒ने॒हो दा॒त्रम॒दि॒तेर॒न॒र्वे॒ हुवे॒ स्व॒र्वद॒वधं॒ नम॑स्वत् ।

तद्रो॒दसी॒ जन॒यतं॒ जरि॒त्रे द्यावा॒ रक्षंतं॒ पृथिवी॒ नो अ॒भ्वात् ॥ ३ ॥

अ॒ने॒हः । दा॒त्रं । अ॒दि॒तेः । अ॒न॒र्वे॒ । हुवे॒ । स्वः॒ऽवत् । अ॒व॒धं । नम॑स्वत् ।

तत् । रो॒दसी॒ इति॑ । ज॒न॒य॒तं । ज॒रि॒त्रे । द्यावा॑ । रक्षंतं॒ । पृथि॒वी इति॑ । नः॒ । अ॒भ्वात् ॥ ३ ॥

अदि॒तेः । एतदंतरिचस्याप्युपलक्षणं । अखंडनीयायाः पृथिव्यास्तादृशस्यांतरिचस्य च संबंधि दात्रं धनं ऊवे । आदूयामि । सुहृयामीत्यर्थः । कीदृशं तद्धनं । अनेहोऽपापं दुःखरहितं सुखात्मकं अनर्वमनरणं । अची-णमित्यर्थः । स्वर्वत् सर्वतः फलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् अवधमहिंसितं नमस्वदन्नवत् । ईदृशं धनं ऊवे । तदस्याभिः अनेहोऽप्युपलक्षणं धनं हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ जरित्रे स्तोत्रे यजमानाय जनयतं । उत्पादयतं । द्यावेत्यादि व्याख्यातं ॥

अत॑प्यमाने॒ अव॒साव॑न्ती॒ अनु॑ ष्याम॒ रोद॑सी दे॒वपु॒त्रे ।

उ॒भे दे॒वाना॑मु॒भये॑भिर॒ह्नां द्यावा॒ रक्षंतं॒ पृथिवी॒ नो अ॒भ्वात् ॥ ४ ॥

अत॑प्यमाने॒ इति॑ । अव॒सा । अव॑न्ती॒ इति॑ । अनु॑ । स्या॒म । रोद॑सी॒ इति॑ । दे॒वपु॒त्रे

इति॑ दे॒वऽपु॒त्रे ।

उ॒भे इति॑ । दे॒वाना॑ । उ॒भये॑भिः । अ॒ह्नां । द्यावा॑ । रक्षंतं॒ । पृथि॒वी इति॑ । नः॒ । अ॒भ्वात् ॥ ४ ॥

अवसा स्वतोऽधिकेन केनचित्कृतेनावनेन समृद्धातप्यमाने अनीश्वरे ॥ तप ऐश्वर्यकर्मण इदं रूपं ॥ अतप्यमाने अन्यैरपीड्यमाने । अवसानेनावन्ती तर्पयन्त्यौ देवपुत्रे देवा व्यवहृतीरो मनुष्याः पुत्रस्थानीया ययोस्तादृशी । लोकद्वयस्था मनुष्याश्च देवाश्च तदुपजीव्यत्वात्पुत्रा इत्युच्यन्ते । ईदृशानुभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ देवानामह्नां । एतद्रात्रिरप्युपलक्षणं । द्योतमानानामह्नां रात्रीणां च संबंधिभिर्हमयविधैः शीतोष्णादिरूपैर्विलक्षणेर्धनैर्निमित्तभूतैः । तेषां लाभार्थेत्यर्थः । तदर्थं युवामनु स्थाम । अनुभवेम । शिष्टो व्याख्यातः ॥

सं॒गच्छ॑माने॒ युव॑ती॒ सम॑न्ते॒ स्वसा॑रा जा॒मी पि॒त्रोरु॒पस्थे॑ ।

अ॒भि॒जिघ्र॑न्ती॒ भुव॑नस्य॒ नाभिं॒ द्यावा॒ रक्षंतं॒ पृथिवी॒ नो अ॒भ्वात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने इति संगच्छमाने । युवती इति । समंते इति संऽञ्जते । स्वसारा ।
जामी इति । पित्रोः । उपऽस्ये ।
अभिजिघ्रंती इत्यभिऽजिघ्रंती । भुवनस्य । नाभिं । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति ।
नः । अभ्वात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने परस्परमुपकारित्वेन सह युज्यमाने । वृष्टिहविषोश्च परस्परमुपकार्यौपकारकभावः । यद्वा ।
पूर्वं संसृष्टे एव सत्यौ पश्चाद्वियुज्य वृष्टिहविषो अकुर्वन्त्यौ पश्चात्तनुष्यैः प्रार्थितैर्देवैर्विवाहिते सत्यौ संगते
अभूतामित्याहुः । अयमर्थो द्यावापृथिवी सहास्तां । तै० ब्रा० १. १. ३. २. । इत्यादिब्राह्मणे समान्वातः । युवती
नित्यतरुण्यौ मिश्रयंत्यौ वा सर्वेषु भावेषु समंते समानांतिके समानपर्यंते वा स्वसारा परस्परं स्वरुभूते
जामी बंधुभूते । प्रजापतेः सकाशात्सहोत्पन्नत्वात्परस्परं जामित्वं । तथा च निगमौ दिवं च पृथिवीं चांतरि-
क्षमथो स्वः । ऋ० १०. १९०. ३. । यतो द्यावापृथिवी निष्टतनुः । ऋ० १०. ३१. ७. । इति । पित्रोः सर्वस्य
पितृस्थानीययोः पालकयोस्तयोरुपस्थ उत्संगे स्थितं भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं बंधकमुदकमभिजिघ्रंती
अभिघ्राणं कुर्वन्त्यौ स्पृशन्त्यौ । समानमेतदुदकं । ऋ० १. १६४. ५१. । इत्यादिमंत्रवर्णादुभयोरुदकप्रदत्वं प्रसिद्धं ।
ईदृश्यौ नो रक्षतं ॥ ॥ २ ॥

उर्वी सन्ननी बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनित्री ।
दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ६ ॥
उर्वी इति । सन्ननी इति । बृहती इति । ऋतेन हुवे । देवानां । अवसा । जनित्री इति ।
दधाते इति । ये इति । अमृतं । सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी
इति । नः । अभ्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी विस्तोर्णे सन्ननी सद्नाधारभूते बृहती महत्यौ महानुभावे देवानां । उपलक्षणमेतत् । देवमनुष्या-
दीनामवसा प्रीत्या निमित्तेन जनित्री वृष्टिसंस्पर्शोर्जनित्र्यौ । वृष्ट्यादेर्देवानामवसा तर्पणेन निमित्तेन ऋतेन
यज्ञेन च निमित्तभूतेन हुवे । आहुयामि । देवानां हविरर्थमस्त्वद्यज्ञायेत्यर्थः । ये सुप्रतीके शोभनरूपे
अमृतमुदकं दधाते धारयतः ते युवामाहुयामि । शिष्टं स्पष्टं ॥

उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेऽञ्जते उप ब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् ।
दधाते ये सुभगे सुप्रतूती द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥ ७ ॥
उर्वी इति । पृथ्वी इति । बहुले इति । दूरेऽञ्जते इति दूरेऽञ्जते । उप । ब्रुवे । नमसा ।
यज्ञे । अस्मिन् ।
दधाते इति । ये इति । सुभगे इति सुऽभगे । सुप्रतूती इति सुऽप्रतूती । द्यावा ।
रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥ ७ ॥

उर्वी उर्वी महत्यौ पृथ्वी पृथिवी बहुले अनेकप्रकारेण प्रथमाने बहुकारे दूरेऽञ्जते विप्रकृष्टांतदेशे ।
अपरे इत्यर्थः । ईदृश्यौ युवामस्त्वियज्ञे नमसा नमःसाधनेन स्तोत्रेणोप ब्रुवे । उपेत्य ब्रवीमि । स्तोमीत्यर्थः ।
पुनः कीदृश्यौ । ये सुभगे शोभनभागे सुप्रतूती सुप्रतरणे शोभनदाने दधाते विश्वं जगत् ते युवामुप ब्रुवे ।
स्तौमि ॥

देवान्वा यच्चकृमा कच्चिदागः सखायं वा सद्मिज्जास्पतिं वा ।

इयं धीर्भूया अवयानमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥८॥

देवान् वा । यत् । चकृम । कत् । चित् । आगः । सखायं । वा । सद्म । इत् । जाः पतिं । वा ।

इयं । धीः । भूयाः । अवऽयानं । एषां । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥८॥

हे द्यावापृथिवी वयं देवान् देवान्प्रति यत्कच्चिदागोऽपराधं तत्तद्यागकाले तेषां तेषामयागलक्षणं सद्मिज्जसर्वदेव चक्रम कृतवन्तो वयं । सखायं वा प्रियं मित्रं वा प्रति यच्चक्रम । जास्पतिं । जाः पुत्र्यः । तासां पतिं जामातरं वा जायापतिं प्रति दोषारोपणकलहोत्पादनादिरूपं यत्सर्वदेव चक्रम । एषामुक्तरूपाणां पापानामपगमं कर्तुमियं धीर्युष्मत्सुतिरूपमिदं कर्म भूयाः । भूयात् । भवतु । द्यावेत्यादि गतं । अत्र सर्वत्र प्रकारान्तरेण मन्त्रमन्तरेण रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तद्योरश्विन्यादिवक्रमननासंभवादुचितमेव । तस्मात्स्वस्थान एव स्थिते अनुकूले भवतमित्येवं प्रार्थ्यते ॥

उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामूती अवसा सचेतां ।

भूरि चिदर्यः सुदास्तरायेषा मदत इषयेम देवाः ॥९॥

उभा । शंसा । नर्या । मां । अविष्टां । उभे इति । मां । ऊती इति । अवसा । सचेतां ।

भूरि । चित् । अर्यः । सुदाऽस्तराय । इषा । मदतः । इषयेम । देवाः ॥९॥

उभा शंसा द्यावापृथिव्योरुभयोर्विषयावुभावपि शंसौ नर्या नरेभ्यो हितावीदृश्यावुभयाश्रये सुती मामविष्टां । रक्षतां । यद्वा । द्यावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेव शंसशब्देनाभिधानात्सुल्लिङ्गता । तथोभे ऊती रक्षिक्के द्यावापृथिव्यौ मामवसा रक्षणेन सचेतां । यद्वा । प्राणिभ्यो हितकरावुभावैहिकामुष्मिकविषयौ शंसौ मामविष्टां । प्राप्तुतां । तथोभे अप्यूती तयोः संबन्धिभ्योरभिमानिदेवतयोरवसास्सत्तर्पणेन निमित्तेन सचेतां । हे देवा द्यावापृथिव्योरंतर्भूताः सर्वेऽपि देवाः अर्यः स्तोतारो वयं सुदास्तरायातिशयेन शोभनदातृत्वा-
येषामेन सोमलक्षणेन मदतो मादयंतः संतो भूरि चित् । चित् पूजायां । अभिपूजितं धनमिषयेम । इच्छेम । यद्वा । अर्य इति षष्ठ्या रूपं । ईश्वराद्राजादेरपि सुदास्तरायेत्यर्थः । शिष्टं समानं ॥

ऋतं दिव इति द्वे द्यावापृथिवीये पशौ पुरोडाशहविषोरनुवाक्ये । अग्नीषोमाविति खंडे सूचितं । ऋतं दिवे तद्वोचं पृथिव्या इति द्वे । आ० ३. ८. इति ॥

ऋतं दिवे तद्वोचं पृथिव्या अभिश्रावाय प्रथमं सुमेधाः ।

पातामवद्याहुरितादभीके पिता माता च रक्षतामवोभिः ॥१०॥

ऋतं । दिवे । तत् । अवोचं । पृथिव्यै । अभिऽश्रावाय । प्रथमं । सुऽमेधाः ।

पातां । अवद्यात् । दुऽइतात् । अभीके । पिता । माता । च । रक्षतां । अवऽभिः ॥१०॥

सुमेधाः शोभनप्रज्ञोऽहं दिवे बुदेवतायै पृथिव्यै पृथिवीदेवतायै तत्तत्प्रीतिकरमुतं स्तोत्रं प्रथमं । मुख्यनामैतत् । प्रथमं प्रकृष्टतममवोचं । ब्रवीमि । किमर्थं । अभिश्रावायामितः सर्वतः अवगाय । किंच पिता पालको दुल्लोको माता सखादेर्निर्मात्री पृथिवी चोभे अवद्यान्निदिताहुःखप्राणकादंहसः सकाशात्पातां । रक्षतां । तथाभीके । अंतिकनामैतत् । समीप एवावोभिरभिमततर्पणै रक्षतां । पालयतां ॥

इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितृमातर्यदिहोपब्रुवे वां ।

भूतं देवानामवमे अवोभिर्विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥११॥

इ॒दं । द्या॒वा॒पृथि॒वी इति॑ । स॒त्यं । अ॒स्तु । पि॒तः । मा॒तः । यत् । इ॒ह । उ॒प॒ऽब्रु॒वे । वां ।
भू॒तं । दे॒वानां॑ । अ॒व॒मे इति॑ । अ॒वः॒ऽभिः । वि॒द्याम॑ । इ॒षं । वृ॒ज॒नं । जी॒र॒ऽदा॒नुं ॥ ११ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी इदमस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं सत्यमस्तु । अवितथं भवतु । फलवद्भव-
त्वित्यर्थः । इदमित्युक्तं किं तदित्याह । हे पितर्यौः हे मातः पृथिवि वां युवां प्रतीहास्मिन्यज्ञे यत्स्तोत्रमुपब्रुवे
उपेत्य ब्रवीमि तत्सत्यमस्तु । देवानां स्तोतृणामस्माकमवमे । अंतिकनामैतत् । नित्यसंनिहिते युवामवोभिस्त-
र्पणैर्युक्ते भूतं । भवतं । अवशिष्टं गत् ॥ ३ ॥

आ न इळाभिरिति सप्तमं सूक्तमेकादशर्चमागस्थं वैष्टमं वैश्वदेवं । आ नो वैश्वदेवमित्यनुक्रांतं ॥ विनि-
योगो लैंगिकः ॥

आ न॒ इळा॑भिर्वि॒दये॑ सु॒श॒स्ति वि॒श्वान॑रः स॒वि॒ता दे॒व ए॒तु ।
अ॒पि॒ यथा॑ यु॒वानो॒ मत्स॑था नो॒ विश्वं॑ जग॑द॒भिपि॒त्वे म॑नी॒षा ॥ १ ॥
आ । नः॒ । इळा॑भिः । वि॒दये॑ । सु॒ऽश॒स्ति । वि॒श्वान॑रः । स॒वि॒ता । दे॒वः । ए॒तु ।
अ॒पि॒ । यथा॑ । यु॒वानः॒ । मत्स॑थ । नः॒ । विश्वं॑ । जग॑त् । अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । म॑नी॒षा ॥ १ ॥

नो विदयेऽस्मदीये यज्ञे सुशस्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुशस्तिभिः शोभनशंसनैः स्तुतिभिः प्रदेयै रत्नैः सह ।
यद्वा । इळाभिः । तदाश्रितेषु ताच्छब्दं । भूमिस्थानाभिर्देवताभिः सह । विश्वानरः सर्वप्राणिहितकार्यभिः
सविता प्रेरक आदित्यश्च देव एतु । आगच्छतु । हे युवानो नित्यतृणा यज्ञस्य मिश्रयितारो वा यूयं नो
ऽस्मानभिपित्वेऽभिपतनीयेऽस्मद्यज्ञे मनीषा मनीषया मनस ईशितृत्वेन । स्वेच्छेत्त्वर्थः । अपिः संभावनायां ।
अथस्मान्मत्सथ । मादयथ । यथा विश्वं जगत् । एतत्स्वावरस्याप्युपलक्षणं । यद्वा । कृत्स्नं प्रपंचं मत्सथ तथा-
स्मानपि । यद्वा । जगच्छब्दो यजमानरूपमनुश्रवाची । सर्वानपि यजमानान्यथा मत्सथ तथेत्त्वर्थः ॥

वैश्वदेवे पशावा नो विश्व इत्येषा हविषः पुरोनुवाक्या । आ नो देवानामुपवेतु शंस आ नो विश्व आस्क्रा
गमंतु देवाः । आ० ३. ७. इति ॥

आ नो॒ विश्व॑ आ॒स्क्रा॑ ग॒मंतु॑ दे॒वा मि॒त्रो अ॒र्य॑मा वरु॒णः स॒जोषाः॑ ।
भुव॑न्यथा नो॒ विश्वे॑ वृ॒धासः॑ कर॑न्सु॒षाहा॑ वि॒थुरं॑ न श॒र्वः ॥ २ ॥
आ । नः॒ । विश्वे॑ । आ॒स्क्राः॑ । ग॒मंतु॑ । दे॒वाः । मि॒त्रः । अ॒र्य॑मा । वरु॒णः । स॒ऽजोषाः॑ ।
भुव॑न् । यथा॑ । नः॒ । विश्वे॑ । वृ॒धासः॑ । कर॑न् । सु॒ऽस॒हा । वि॒थुरं॑ । न । श॒र्वः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं यज्ञं विश्वे सर्वे देवा आस्क्राः शत्रूणामास्कंदयितार आक्रमितारो वा आ गमंतु । आगच्छंतु ।
के ते । मित्रोऽर्यमा वरुणश्च त्रयोऽपि सजोषाः समानप्रीतयः संत आगच्छंतु । किंतु विश्वे देवा नोऽस्माकं
वृधासो वर्धयितारो यथा भुवन् भवेयुः तथा सुषाहा सुष्ठु शत्रूणामभिभवेन नोऽस्मदीयं शवोऽज्ञं विथुरं
हीनं यथा न करन् न कुर्युः तथागच्छंतु ॥

प्रेष्टं वो अतिथिं गृणीषेऽग्निं शस्तिभिस्तुर्वणिः सजोषाः ।

असृद्यथा नो वरुणः सुकीर्तिरिषश्च पर्षदरिगूर्तः सूरिः ॥ ३ ॥

प्रेष्टं । वः । अतिथिं । गृणीषे । अग्निं । शस्तिभिः । तुर्वणिः । सजोषाः ।

अस॑त् । यथा॑ । नः॒ । वरु॑णः । सु॒ऽकी॒र्तिः । इ॒षः । च । पर्ष॑त् । अ॒रि॒ऽगूर्तः॑ । सू॒रिः ॥ ३ ॥

हे देवाः वो युष्माकं प्रेष्ठं प्रियतमं । सर्वेषामाहुर्व्यासो देवानां प्रियतमः । तमतिथिं
गुणेषु । गुणे । स्तौमि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ केन साधनेन । शस्त्रिभिः शंसनैः स्तुतिभिः । कीदृशोऽहं । तुर्वणि
सूर्णवनिः शीघ्रं संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणः । यद्वा । एते अग्निविशेषेण । यस्तुर्वणिः शीघ्रं
यज्ञस्य संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणः तमग्निं गुणेषु । यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकं वरुण
एतन्नामको देवः सुकीर्तिः शोभनकीर्तिमानसत् । सुकीर्तिं भित्ते वरुणस्य भूरिः । ऋ० २. २८. १. इत्यादिमन्त्र-
वर्णेषु वरुणात्सुकीर्तिरवैषणीया । अरिगूतोऽरिष्वदातुषु सदा शब्दितः अरोणां हननाद्योयुक्तो वा सूरिः
प्रेरयितायं वरुण इषश्चान्नाजि पर्यत् । पूरयेत् । तथा तमपि सुम इत्यर्थः ॥

उप व एषे नमसा जिगीषोषासानक्ता सुदुर्ध्व धेनुः ।

समाने अहन्विमिमानो अर्कं विषुरूपे पयसि सस्मिन्नूधन् ॥४॥

उप॑ । वः । आ॑ । ईषे॑ । नम॑सा । जि॒गी॒षा । उ॒षसा॑न॒क्ता । सु॒दु॒घाऽइ॒व । धे॒नुः ।

समाने । अहन् । विऽमिमानः । अर्के । विषुऽरूपे । पर्यसि । सस्मिन् । ऊर्ध्वन् ॥४॥

हे देवाः वो युष्माकं नमसा हविषा नमस्कारेण वोषोपेत्य जिगीषा पापानां जिगीषयेषि । इच्छामि ॥
इष गतावित्यस्य वेषतेर्वा गत्यावयर्थस्य लियुत्तमैकवचन इदं रूपं ॥ भजामि । कस्मिन्काले । उषासानक्ताहनि
रात्रौ च । यद्वा । अहोरात्रदेवते अण्यभिगच्छामि । गतौ दृष्टांतः । सुदुष्ठा धेनुरिव सुदोग्ध्री धेनुर्यथा
दोहाय दोग्धगुर्हमागच्छति तद्वत् । किं कुर्वन् । सस्मिन् समान ऊधन्नूधस्युत्पन्ने विषुरूपे नानारूपे पयसि
शीरघृतादिकेऽर्कमर्चनीयमन्नं चरूपुरोडाशादिकं विमिमानो विविधं मिमानः । कस्मिन्काले । समानेऽहनि
षष्ठेऽहनि । एकस्मिन्नेवाहनि सर्वदैव वेत्यर्थः । एकस्मिन्नेवाहनि समान ऊधस्युत्पन्ने नानारूपे पयसि त्वदर्थं
हविर्मिमान उपगच्छामोत्यर्थः । यद्वा । सस्मिन् सर्वस्मिन्नूधसि फलाख्यशीरोत्पादके यज्ञे निमित्तभूते सति
विषुरूपे पयसि नानारूपे सोमलक्षणोदकेऽर्कमन्नसाधनं स्तोत्रं विमिमानोऽहं युष्मानभिगच्छामि ॥

उ॒त नोऽहिर्बु॒ध्नो॒३ मय॑स्कः शि॒शुं न पि॒युषी॑व वेति॒ सिंधुः ।

येन नपातमपां जुनाम मनोजुवो वृषणो यं वहन्ति ॥५॥

उत्त॑ । नः॑ । अ॒हिः॑ । बु॒ध्मः॑ । म॒यः॑ । क॒रि॒ति॒ कः॑ । शि॒श्रु॑ । न । पि॒पु॒षी॑ ऽइ॒व । वे॒ति॒ । सि॒न्धुः॑ ।

येन । नपातं । अपां । जुनाम । मनुःऽजुवः । वृषणः । यं । वहति ॥ ५ ॥

उतापि च नोऽस्माकमहिरंतरिक्षगाम्यहंता वाहीनो बाह्व्यमानो वैतन्नामको देवः स एव बुध्यः । बुधं
बन्धकमंतरिक्षं । तदर्हतीति बुध्योऽंतरिक्षचार्यैतन्नामको देवो मयः सुखं कः । करोतु ॥ ॥ ॥ रूपं ॥
किंच पिप्युषी । इवशब्द एवार्थः पूरणो वा । अस्मान्सेनाप्याययंती सिन्धुर्नाम नदी वेतु । आगच्छतु । तच्च
दृष्टान्तः । शिशुं न यथा शिशुं प्याययंती गौर्गच्छति तद्वत् । अपां नपातमुदकानामपातयितारं वर्षकमेतन्नामकं
यद्वोदकानां नप्तारं तृतीयं पुत्रं । अद्भ्य ओषधिवनस्यतयः तेभ्योऽभिरिति नमृत्वं । तादृशमग्निं जुनाम ।
स्तुतिभिः संगच्छेम ॥ जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः ॥ यं देवं मनोजुवो मनोवेगा वृषणो वर्षका मेघा अश्वा
वहंति स सुखं करोतु ॥ ॥४॥

उत न ई त्वष्टा गृत्वच्छा स्मत्सूरिभिरभिपित्वे सजोषाः ।

आ वृत्रहेन्द्रश्चर्षणिप्रास्तुविष्टमो नरां न इह गम्याः ॥६॥

उत। नः। ई। त्वष्टा। आ। गंतु। अन्ध। स्मत्। सूरिऽभिः। अभिऽपित्वे। सऽजोषाः।

आ । वृषऽहा । इंद्रः । चर्षणिऽप्राः । तुविऽतमः । नरां । नः । इह । गम्याः ॥ ६ ॥

त्वष्टा देवोऽपि नोऽस्नानच्छाभिप्राप्तुमीमिदानीमिमं यज्ञं वा गंतु । आगत्य च । स्रस्तहार्ये प्राशस्त्ये वा वर्तते । अत्र प्रशंसायां । प्रशस्तं यथा तथाभिपिबेऽभिगंतव्ये यज्ञे निमित्तभूते सति सूरिभिः स्तोतुमिच्छन्तिविभिः सजोषाः समानप्रीतिर्भवत्विति शेषः । तथा वृत्रहा वृत्रघाती चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्या यजमानाः । कामैस्तेषां पूरकस्तुविष्टमो वज्रतमो महत्तम इहास्मिन्कर्मणि नरां नृणां नोऽस्माकमुक्तगुणोपेतः सन्ना गम्याः । आगच्छतु ॥

उत न ई मृतयोऽश्वयोगाः शिशुं न गावस्तरुणं रिहन्ति ।

तमीं गिरो जनयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां नसंत ॥ ७ ॥

उत । नः । ई । मृतयः । अश्वयोगाः । शिशुं । न । गावः । तरुणं । रिहन्ति ।

तं । ई । गिरः । जनयः । न । पत्नीः । सुरभिः । ऽतमं । नरां । नसंत ॥ ७ ॥

उतापि चेमेनं तरुणं नित्ययुवानमिंद्रं मृतयोऽस्रद्वुजयोऽश्वयोगा अश्वसमानप्राप्तयो रिहन्ति । आस्वाद-
यन्ति । सुवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गावो दोग्ध्यो धेनवः शिशुं न शिशुमिव वत्समिव तं यथा लिहन्ति तद्वत् । तदेवाह । तमीं तमेवैनं नरां नराणां यजमानानां सुरभिष्टममतिशयेन सुरभिं जनयः फलस्योत्पादयिष्यो गिरः स्तुतयो नसंत । आप्नुवन्ति । नसतिर्ब्याप्तिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः । जनयो नोत्पादयिष्यः पत्नीः पत्युः पतिमिव ॥

उत न ई मरुतो वृद्धसेनाः स्मद्रोदसी समनसः सदंतु ।

पृषदश्वासोऽवनयो न रथा रिशादसो मित्रयुजो न देवाः ॥ ८ ॥

उत । नः । ई । मरुतः । वृद्धसेनाः । स्मत् । रोदसी इति । सऽमनसः । सदंतु ।

पृषत् । अश्वासः । अवनयः । न । रथाः । रिशादसः । मित्रयुजः । न । देवाः ॥ ८ ॥

उतापि च नोऽस्मदीयमीमिदानीमेनं यागं वा मरुतः स्रत् सहापि सदंतु । गच्छंतु । कुतो देशात् । रोदसी रोदस्त्रोर्बावापृथिव्योः सकाशात् । यद्वा । रोदस्त्रावपि गच्छतां । कीदृशास्ते मरुतः । वृद्धसेनाः प्रवृद्धबलाः समनसः समानमनस्काः पृषदश्वासः पृषद्वर्णाश्वाः । पृषत्यो मरुतामिति यास्तः । अवनयो न यथैव नमनस्वभावा रथा रंहणस्वभावा रथवंतो वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ यद्वा । अवनयो रक्षका रथा इव स्थिताः । रिशादसः । रिशाः शत्रवः । तेषामन्तारो मित्रयुजो देवा न मैत्रीयुक्ता व्यवहर्तार ऋत्विज इव । यद्वा । मैत्रीयुक्ता अन्ये देवा यथा गच्छन्ति तद्वत् ॥

प्र नु यदैषां महिना चिकिचे प्र युंजते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।

अध यदैषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुषायंत सेनाः ॥ ९ ॥

प्र । नु । यत् । एषां । महिना । चिकिचे । प्र । युंजते । प्रयुजः । ते । सुवृक्ति ।

अध । यत् । एषां । सुदिने । न । शरुः । विश्वं । आ । इरिणं । प्रुषायंत । सेनाः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां महिना महिमा वृष्टिलक्षणो यद्यस्मात्प्र चिकिचे प्रज्ञायते । यद्वा । एषां महत्त्वेन युक्ता नराश्चिकिचे जानन्त्यनुष्ठेयं । न्विति पूरणः । ततस्ते ज्ञातारः सुवृक्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुष्टुतीनां प्रयुजः प्रयोगान्प्र युंजते । अधाथ प्रयोगानंतरं यद्यस्मादैषां सेना वृष्ट्युत्पादका विश्वं सर्वं सुवनमिरिणमूषरप्रदेशं यथा तथा सर्वतः प्रुषायंत उत्पादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सुदिने मेघावरणादिरहिते दिने शरुंधकारहिंसकः प्रकाश इव । स यथा सर्वमावुणोति तथा मरुत्सेना वृष्ट्या सर्वमूषरं करोति । यद्वा । मरुत्समहिमा वृष्टिर्भवति । तदा सस्यादिसमृद्धौ सस्यां प्रयोगं कुर्वति । यदा यजति तदा मरुत्सेनाः सर्वा महीसुदंतीत्वेन महानुभावा मरुत इति तेषां स्तुतिः ॥

प्रो अश्विनाववसे कृणुध्वं प्र पूषणं स्वतवसो हि संति ।

अद्वेषो विष्णुर्वातं ऋभुक्षा अच्छा सुम्नाय ववृतीय देवान् ॥१०॥

प्रो इति । अश्विनौ । अवसे । कृणुध्वं । प्र । पूषणं । स्वऽतवसः । हि । संति ।

अद्वेषः । विष्णुः । वातः । ऋभुक्षाः । अच्छ । सुम्नाय । ववृतीय । देवान् ॥१०॥

हे अश्विजः अश्विनावितन्नामकौ देवावुद्दिश्यावसेऽस्रद्रक्षणाय प्रो कृणुध्वं । स्तुतिं प्रकर्षेण कृणुध्वं । पूषणं पोषकमेतन्नामकं देवमप्यवसे प्रकर्षेण स्तुतिं कृणुध्वं । किंच ये स्वतवसः स्वायत्तबलाः संति तानपि प्र कृणुध्वं । के ते । अद्वेषो द्वेषरहितो विष्णुर्वात एतन्नामको देवः । प्रथममनाहृतोऽपि न कुप्यतीति वक्तुमद्वेष इत्युक्ते । तथा वातः सर्वत्र संचारी वायुश्चभुक्षाः पतिरिन्द्रश्च । एतानपि प्र कृणुध्वं । अतोऽहं स्वायत्तबलान् सर्वानपि देवान् सुम्नाय मुखायाच्छाभिमुख्येन ववृतीय । सोचैरभिवर्तयेयं ॥

इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यजत्रा अपिप्राणी च सदनी च भूयाः ।

नि या देवेषु यतते वसूयुर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥११॥

इयं । सा । वः । अस्मे इति । दीधितिः । यजत्राः । अपिऽप्राणी । च । सदनी । च । भूयाः ।

नि । या । देवेषु । यतते । वसुऽयुः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥११॥

हे यजत्रा यष्ट्या देवाः वो युष्मत्संबन्धिनी सेयं प्रसिद्धा दीधितिर्दीप्तिरस्त्री अस्माकमपिप्राणी सर्वदा चेष्टयित्री सदनी च निवासवती च भूयाः । भूयात् । भवतु । या दीधितिर्वसूयुर्वसुमती देवेषु नि यतते नियमेन प्रयत्नं करोति । तानपि प्रकाशितुं सैव भूयात् । विद्यामेति गतः ॥ ॥५॥

पितुं न्वित्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमागस्त्यमन्नदेवताकं गायचं । आद्यानुष्टुब्गभौष्णिक् । आद्यः पंचकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गभौ । अनु० ५. ७. । इत्युक्तत्वात् । तृतीया पंचमी षष्ठी सप्तम्येकादशी चेति पंचानुष्टुभः । तथा चानुक्रमणिका । पितुं न्वन्नस्तुतिर्गायचं त्वाद्यानुष्टुब्गभौ तृतीयांत्ये पंचम्याद्याश्च तिस्रोऽनुष्टुभ इति ॥ विनिगोशं शौनक आह । पितुं न्वित्युपतिष्ठेत नित्यमन्नमुपस्थितं । पूजयेदशनं नित्यं भुंजीत ह्यविकृतस्यन् ॥ नास्य स्वाद-
न्नजो व्याधिर्विषमप्यमृतं भवेत् । विषं च पीलैतत्सूक्तं जपेद्विषविनाशनं ॥ नावाग्यतस्तु भुंजीत नाशुचिर्न जुगुप्सितं । दद्याच्च पूजयेच्चैव जुहुयाच्च हविस्तदा । जुहुयं नास्य किंचित्स्यान्नान्नजं व्याधिमाप्नुयात् । ऋत्वि० १. २७. । इति ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीं । यस्य चितो व्योजसा वृचं विपर्वमर्दयत् ॥१॥

पितुं । नु । स्तोषं । महः । धर्माणं । तविषीं । यस्य । चितः । वि । व्योजसा । वृचं ।

विऽपर्वं । अर्दयत् ॥१॥

अहमगस्त्यो नु चिप्रं पितुं पालकमन्नं स्तोषं । स्तौमि । महो महान्तं धर्माणं सर्वस्य धारकं तविषीं बलात्मकं । यद्वा । महतो लोकस्य धारकं । यस्यान्नस्त्वौजसा बलेन सामर्थ्येन चितो विस्तीर्णतमः प्रख्यातकीर्तिस्त्रिषु चित्वादिस्थानेषु तायमानोऽपीन्द्रो वृचं विपर्वं विच्छिन्नसंधिकं यथा तथार्दयत् हिंसितवान् ॥

स्वादो पितो मधो पितो वयं त्वा ववृमहे । अस्माकमविता भव ॥२॥

स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयं । त्वा । ववृमहे । अस्माकं ।

अविता । भव ॥२॥

हे स्वादो आस्वादनीय पितो पालक मधो माधुर्योपेत पितो हे पानसाधनाय वयं त्वा त्वां ववृमहे ।
सेवामहे ॥ अत्र सर्वज्ञाननुदात्तानां पूर्वस्यासामान्यवचनत्वेनानेघातत्वं । अनुदात्तानां तु विशेषवचनत्वाद्भि-
घातत्वं ॥ असकृत्पितुशब्दश्रवणं तस्य प्राशस्त्यज्ञापनार्थं । हे पितो अस्माकमविता तर्पयिता भव ॥

उप॑ नः पि॒त॒वा च॑र शि॒वः शि॒वाभि॑रू॒तिभिः॑ ।

म॒योभु॑रद्विषे॒ण्यः सखा॑ सु॒शेवो॑ अ॒द्वयाः॑ ॥ ३ ॥

उप॑ । नः । पि॒तो इति॑ । आ । च॒र । शि॒वः । शि॒वाभिः॑ । ऊ॒तिभिः॑ ।

म॒यः॒ऽभुः॑ । अ॒द्विषे॒ण्यः । सखा॑ । सु॒ऽशेवः॑ । अ॒द्वयाः॑ ॥ ३ ॥

हे पितो यतस्त्वं शिवो मंगलः अतः शिवाभिर्मंगलयुक्ताभिः रक्षणीर्नोऽस्माना चर । आगच्छ ।
आगत्य च मयोभुः सुखस्य भावयिताद्विषेण्योऽद्वैतरसः । प्रियरस इत्यर्थः । सखा सखिवत्प्रियकारी सुशेवोऽत
एव सुष्ठु सुखकरोऽद्वया द्वयरहित उक्तगुण एव न तु तद्विपरीतो भवेत्यर्थः । अथवा दृष्टान्तवादोऽयं । सुशेवो
ऽद्वया मनःकर्मविसंवादरहितः सखा यथा मयोभुरद्वैत्यश्च भवति तद्वत्त्वमपि भवेत्यर्थः ॥

तव॑ त्ये पि॒तो रसा॑ रजा॒स्यनु॑ वि॒ष्ठिताः॑ । दि॒वि वा॒ता इव॑ श्रि॒ताः॑ ॥ ४ ॥

तव॑ । त्ये । पि॒तो इति॑ । रसाः॑ । रजा॑सि । अ॒नु । वि॒ऽस्थिताः॑ । दि॒वि । वा॒ताः॒ऽइव॑ ।

श्रि॒ताः॑ ॥ ४ ॥

हे पितो तव त्वत्संबन्धिनस्त्ये ते स्वादस्वादेषु रसा रजांसि लोकाँल्लोकस्थानार्थानन्वानुकूल्येन विष्ठिताः ।
विविधं स्थिताः । विविधस्थितौ दृष्टान्तः । दिवि द्युलोकेऽतरिक्षे श्रिता वाता वायवः ते यथा व्याप्तास्तद्वत् ॥

तव॑ त्ये पि॒तो द॑द॒तस्त्व॑ स्वादि॒ष्ट ते पि॒तो ।

प्र स्वा॒ज्ञानो॑ रसा॒नां तुवि॒ग्रीवा॑ इवे॒रते॑ ॥ ५ ॥

तव॑ । त्ये । पि॒तो इति॑ । द॑द॒तः । तव॑ । स्वा॒दिष्ट॑ । ते । पि॒तो इति॑ ।

प्र । स्वा॒ज्ञानः॑ । रसा॒नां । तुवि॒ग्रीवाः॑ऽइव॑ । ई॒रते॑ ॥ ५ ॥

हे पितो पालकाय ते ते त्वदर्शिनो नरास्त्व भोक्तारो भवन्तीति शेषः । के ते नराः । हे स्वादिष्ट स्वादुतम
पितो पालक तव त्वदनुग्रहात्ते त्वां ददतः प्रयच्छन्ती भवन्ति । यद्वा । ते पितो इत्यादरार्थं । अभ्यासे हि भूयां-
समर्थं मन्यन्ते । किंच तव रसानां स्वादस्वादीनां षष्ठां स्वाज्ञानः स्वादयितारो भक्षयितार एव तुविग्रीवा इव ।
तुवीति बङ्गनाम । प्रवृद्धग्रीवा एव प्रेरते । प्रकर्षेण गच्छन्ति । संचरन्ति । इवशब्द एवकारार्थः पूरणी वा ।
भूलोकेऽन्तार एव दृढांगा भवन्तीति प्रसिद्धं । अनशने हि ग्रीवा अधो लम्बन्ते । यद्वा । तव रसानामन्तारो
ऽसंख्यातग्रीवा इव भवन्ति रसानां बाहुल्यादिति भावः । एवं बङ्गरसोपेतमन्नमिति तस्य स्तुतिः ॥ ॥ ६ ॥

त्वे पि॒तो म॒हानां॑ दे॒वानां॑ म॒नो हि॑तं । अ॒कारि॑ चारु॒ केतु॑ना॒ तवाहि॑मवसावधीत् ॥ ६ ॥

त्वे इति॑ । पि॒तो इति॑ । म॒हानां॑ । दे॒वानां॑ । म॒नः । हि॑तं । अ॒कारि॑ । चारु॒ । के॒तुना॑ ।

तव॑ । अहि॑ । अव॒सा । अव॒धीत् ॥ ६ ॥

हे पितो महानां पूज्यानां महतां वा देवानामिन्द्रादीनां मनस्वे त्वयि हितं निहितमकारि । कृतं । अमृ-
तमपि विहाय त्वत्त्वेन वर्तते । हे पितो तव चारु समीचीनेन केतुना त्वत्कृतेन प्रज्ञानलब्धेनावसा रक्षणेनाहिं

मेघं वृत्रं वावधीत् । हतवानिन्द्रः । अन्नमयं हि सोम्य मनः । कां० उ० ६. ५. ४. । इति श्रुतेः । अथवा तत्कृतुना जगद्रक्षणं निमित्तेनेति योज्यं । जगद्रक्षणार्थं हीद्रेणाहिर्निवते ॥

यद्दो पितो अजगन्विवस्व पर्वतानां ।

अचा चित्तो मधो पितोऽरं भक्षाय गम्याः ॥ ७ ॥

यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । विवस्व । पर्वतानां ।

अच । चित् । नः । मधो इति । पितो इति । अरं । भक्षाय । गम्याः ॥ ७ ॥

हे पितो अन्नं त्वां यद्यदा विवस्व ॥ सुपो लुक् । अत्यलोपस्कांदसः ॥ विवासनवतां विबुद्धपप्रकाशनवतां । विवो धनमुदकलक्षणं । धनवतां वा पर्वतानां मेघानां संबन्धदः प्रसिद्धं तदुदकमजगन् अगमत् गच्छेत् अत्र चिदस्मिन्काले नोऽस्मान् हे मधो हे पितो माधुर्योपेतान्न त्वं नोऽस्मानरमलं संपूर्णं भक्षाय भक्षणाय गम्याः । गच्छ । संनिहितो भव ॥

यदपामोषधीनां परिशमारिशमहे । वातापि पीव इज्ञव ॥ ८ ॥

यत् । अपां । ओषधीनां । परिशं । आऽरिशमहे । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥ ८ ॥

यद्येनापामोषधीनां संबन्धि परिशं परिलेशं परितः सुखकरमन्नमारिशमहे आस्वादयामः भक्षयामः तेनान्नोदकसरिण हे वातापि । वातेन प्राणेनाप्नोति स्वनिर्वाहमिति वातेनाप्यायत इति वा वातापि शरीरं । हे शरीर त्वं पीव इदाप्यायित एव भव । अन्नोदकाभ्यां शरीरवृद्धिः प्रसिद्धा । यद्वा । यद्यप्यपामोषधीनां परिशं लेशमास्वादयामः तथापि हे वातापि वातवत्सर्वव्यापक पितो त्वत्सर्वव्यापकः पीवः पीवानेव भव ॥

यत्ने सोम गवाशिरो यवाशिरो भजामहे । वातापि पीव इज्ञव ॥ ९ ॥

यत् । ते । सोम । गोऽआशिरः । यवऽआशिरः । भजामहे । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥ ९ ॥

पूर्वमन्नसामान्येन सुखेदानीं सोमलक्षणमन्नं स्तौति । हे सोम ते तव यद्यमंशं गवाशिरो गोविकारची-
राद्याश्रयणद्रव्यं यवाशिरो यवविकाराश्रयणद्रव्यं भजामहे सेवामहे तेन हे वातापि शरीर पीवो भव ॥

करंभ ओषधे भव पीवो वृक्क उदारथिः । वातापि पीव इज्ञव ॥ १० ॥

करंभः । ओषधे । भव । पीवः । वृक्कः । उदारथिः । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥ १० ॥

करंभो यः करंभादिरूपः सक्तुपिंडोऽस्ति तदात्मक हे ओषधे त्वं पीवः स्तौष्यवान् वृक्को व्याधेर्वर्जयिता भव । उदारथिरूर्ध्वगम इन्द्रियाणामुद्दीपयिता भव । शिष्टो गतः ॥

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादमस्मभ्यं त्वा सधमादं ॥ ११ ॥

तं । त्वा । वयं । पितो इति । वचःऽभिः । गावः । न । हव्या । सुसूदिम ।

देवेभ्यः । त्वा । सधऽमादं । अस्मभ्यं । त्वा । सधऽमादं ॥ ११ ॥

हे पितो अन्नं सोमरूपं तं तादृशं सुतं त्वा त्वां महानुभावं वचोभिः सुतिवाग्भिर्वयं सुषूदिम । चारयामो रसान् । तच्च दृष्टान्तः । गावो न हव्या गाव इव इन्द्रादिभ्यस्तदर्थं सधमादं तेषां सह मादयितारं । न केवलं देवेभ्य एव किंतु सधमादमस्माभिः सह मादयितारं ऊतशेषरूपं त्वा त्वामस्मभ्यमस्मदर्थमपि ॥ ७ ॥

समिद्धो अद्येतिकादशर्वं नवमं सूक्तमागस्थं सर्वं गायत्रं । समिद्धाभितनूनपादादय एकादश प्रत्युचं देवता
यास्तेन किंदेवताः प्रयाजा त्र्युपक्रम्याभेयाः प्रयाजा ऋतुदेवताः किंदेवताः पशुदेवताः प्राणदेवता आत्म-
देवता इत्यादिना बह्व्यक्तानुपन्यस्य ब्राह्मणानि च प्रदर्श्याभेया एवेति सिद्धांतितं । नि० ८. २२. । समिद्ध
आप्रिय इत्यनुक्रांतं ॥ पशावगस्थानामेकादशप्रयाजरूपमिदमाग्रीसूक्तं ॥

समिद्धो अद्य राजसि देवो देवैः सहस्रजित् । दूतो हव्या कविर्वह ॥ १ ॥

संऽईडः । अद्य । राजसि । देवः । देवैः । सहस्रजित् । दूतः । हव्या । कविः । वह ॥ १ ॥

हे अग्ने देवैर्वहर्तुमिच्छतिग्निः समिद्धः सम्यग्दीपितो देवोऽत एव दीप्यमानः समिद्धैर्वा देवैः सहितः
समिद्धः सन्नयस्त्रिभ्योऽग्ने राजसि । ईशिषे । हे सहस्रजित् सहस्रस्य धनस्यैतत्संख्याकानां शत्रूणां वा जेतः
ततो दूतो देवानां दूतस्त्वस्मादेत्यस्तीहर् आह्वाता वा । अभिदेवानां दूत आसीदिति श्रुतेः । कविः
क्रांतदर्शी ईदृशस्त्वं हव्यास्सदीयानि हवींषि वह । देवेभ्यः प्रापय ॥

तनूनपादृतं यते मध्वा यज्ञः समज्यते । दधत्सहस्रिणीरिषः ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । ऋतं । यते । मध्वा । यज्ञः । सं । अज्यते । दधत् । सहस्रिणीः । र्षः ॥ २ ॥

तनूनपाद्यज्ञशरीरस्य नपातयिता । यद्वा । आपोऽच तन्व उच्यंत इत्युक्तत्वादपां नपातयिता तासां नप्ता
वा । अद्य औषधयः औषधीभ्योऽभिरिति नप्तृत्वं । यज्ञः पूज्यः । यज्ञनिर्वाहकत्वाद्वा यज्ञः । ईदृशोऽभिच्छेत्तं
यज्ञं यते । गच्छते । अनुतिष्ठते । यजमानाय तदभिमतार्थं । मध्वा मधुरेणाज्यसोमादिद्रव्येण समज्यते । किं
कुर्वन्नयं । सहस्रिणीरितत्संख्याकानीषोऽन्नानि दधद्यजमानेभ्यो धारयन् ॥

आजुह्वानो न ईड्यो देवाँ आ वक्षि यज्ञियान् । अग्ने सहस्रसा असि ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः । नः । ईड्यः । देवान् । आ । वक्षि । यज्ञियान् । अग्ने । सहस्रसा । असि ॥ ३ ॥

हे अग्ने आजुह्वानोऽस्मानिराह्यमानः सन्नीड्योऽस्माभिः स्तुत्य इणनामकस्त्वं नोऽस्मदर्थं यज्ञियान् यज्ञ-
भाजो देवाना वक्षि । आवह । हे अग्ने त्वं सहस्रसा असि । अपरिमितधनस्य दातासि ॥

प्राचीनं बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् । यत्रादित्या विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं । बर्हिः । ओजसा । सहस्रवीरं । अस्तृणन् । यत्र । आदित्याः । विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं प्रागयं सहस्रवीरं सहस्रसंख्याका वीराः शत्रूणां विशेषेणैरयितारो देवा यस्य तत्तादृक् । यद्वा ।
प्रपरिमितवीराः पुत्रादयो येन तादृक् । बर्हिरोजसा मंत्रलक्षणबलेनोपेता ऋत्विजोऽस्तृणन् । आच्छादयन् ।
तत्र यस्मिन्बर्हिषादित्या अदितेः पुत्राः यूयं विराजथ विविधं राजध्वे तद्बर्हिरस्तृणन् ॥

विराट् सम्राड्भिषीः प्रभ्वीर्बह्वीश्च भूयसीश्च याः । दुरो घृतान्यक्षरन् ॥ ५ ॥

विऽराट् । संऽराट् । विऽभ्वीः । प्रऽभ्वीः । बह्वीः । च । भूयसीः । च । याः । दुरः ।

घृतानि । अक्षरन् ॥ ५ ॥

विराट् ॥ विशेषेण राजंत इति व्यत्ययेनैकवचनं ॥ सम्राट् सम्यगिति पूज्यतरं राजमानाः ॥ अत्रापि
व्ययनैकवचनं ॥ विभ्वीर्विभ्वो विविधं भविष्यः प्रभ्वीः प्रभ्व्यः प्रकर्षेण भविष्यो बह्वीर्बह्वो भूयसीलोकप्र-
जसंख्याभिश्च भूयस्यस्य या दुरो यज्ञगृहदारः संति ता घृतान्युदकानि प्राण्युपकारार्थमक्षरन् । क्षरन्ति ।
द्वा । बह्वीर्भूयसीरित्येते संख्यावचने । शिष्टानि तासां नामधेयानि ॥ ८ ॥

सुरुक्मे हि सुपेशसाधि श्रिया विराजतः । उषासावेह सीदतां ॥ ६ ॥

सुरुक्मे इति सुऽरुक्मे । हि । सुऽपेशसा । अधि । श्रिया । विऽराजतः । उषसौ ।
आ । इह । सीदतां ॥ ६ ॥

सुरुक्मे शोभनदीप्ताभरणे प्रसिद्धे सुपेशसा शोभनरूपे ईदृशावहोरात्रदेवते अर्धधिकं श्रिया सौंदर्येण विराजतः । विशेषेण दीयते ॥ हियोगादनिघातः ॥ तादृशानुषसी । एतद्वाचिरयुपलक्षणं । उषःशब्दो दिवस-
स्योपलक्षकः । रात्रिरुषास्योभे इहास्मिन्दिन आ सीदतां । आगत्य तिष्ठतां । आगच्छतां वा ॥

प्रथमा हि सुवाचसा होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमं ॥ ७ ॥

प्रथमा । हि । सुऽवाचसा । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं ॥ ७ ॥

प्रथमा । मुख्यनामैतत् । प्रथमौ प्रकृष्टतमौ । हिः प्रसिद्धौ । सुवाचसा प्रियवचनौ दैव्या देवाही होतारा
देवानामाह्वातारौ होमनिष्पादकौ वा कवी मेधाविनवितौ नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यजतां । यजतां ।
गच्छतां वा ॥

भारतीं सरस्वति या वः सर्वा उपब्रुवे । ता नञ्चोदयत श्रिये ॥ ८ ॥

भारति । इके । सरस्वति । याः । वः । सर्वाः । उपऽब्रुवे । ताः । नः । चोदयत । श्रिये ॥ ८ ॥

हे भारति । भरत आदित्यः । तस्य संबंधिनी भारती । तादृशि ब्रुलोकदेवते हे इके भूदेवि हे सरस्वति ।
सरो वागुदकं वा । तद्वत्तन्त्रिचदेवते तादृशि देवि । एताः क्षित्वादिदेवताः । एतास्मिन् आदित्यप्रभावविशे-
षरूपा इत्याहुः । यास्मिन् सर्वा वो युष्मानुपब्रुवे उपेत्य स्तौमि ता यूयं नोऽस्माञ्छ्रिये संपदे चोदयत ।
प्रेरयत ॥

त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः पशून्विश्वान्समानजे । तेषां नः स्फातिमा यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा । रूपाणि । हि । प्रऽभुः । पशून् । विश्वान् । संऽआनजे । तेषां । नः । स्फातिं ।

आ । यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा यज्ञसाधनपात्राभिमानी देवो रूपाणि योनौ सृष्टानि रेषांसि रूपाणि कर्तुं प्रभुर्हि । हिशब्दः
श्रुत्यन्तरप्रसिद्धियोतनार्थः । यावच्छो वै रेतसः सित्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति । तै० सं० १. ५. ९. १. इति
श्रुतेः । स देवो विश्वान् सर्वानपि पशून्स्रदीयान् गवादिकान् समानजे । सम्यगनक्ति । व्यक्तीकरोति ॥ संपू-
र्वादनक्तेर्लिटि तस्मान्नुडिति नुट् ॥ अथ प्रत्यक्षः । तेषामक्तानां पशूनां स्फातिं वृद्धिं नोऽस्मदर्थमा यज । सर्वतः
पूजय । कुर्वित्यर्थः ॥

उप त्मन्या वनस्पते पाथो देवेभ्यः सृज । अग्निर्हव्यानि सिष्वदत् ॥ १० ॥

उप । त्मन्या । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज । अग्निः । हव्यानि । सिष्वदत् ॥ १० ॥

हे वनस्पते यूपाभिमानी देव त्मन्यात्मनैव देवेभ्योऽग्न्यादिभ्यः पाथः पशुरूपमन्नमुप सृज । उत्पादय ।
यूपाभवि पशुनियोजनाभावेन हविषोऽभावात् । त्वत्थेवं कृतवति सत्यग्निर्हव्यानि हवींषि सिष्वदत् । स्वदयतु ।
खादूकरोतु ॥

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समंज्यते । स्वाहाकृतीषु रोचते ॥ ११ ॥

पुरऽगाः । अग्निः । देवानां । गायत्रेण । सं । अज्यते । स्वाहाऽकृतीषु । रोचते ॥ ११ ॥

अयमग्निर्देवानां पुरोगा असुरयुद्धं प्रति पुरोगामी । यद्वा । देवानां मध्ये यज्ञं प्रत्यग्निरेव पुरोगामी । अत एवाग्रणीत्वादेवाग्निशब्दो निष्पन्नः । अग्निः कक्षादग्रणीर्भवतीति निरुक्तं । ७. १४. । तादृशोऽयं गाय-
त्रेणैतदुपलक्षितेन मंत्रेण समज्यते । सम्यग्लक्ष्यते । स्वाहाकृतीषु स्वाहाकारिषु सत्सु हविःषु दीयमानिषु रोचते ।
अत्यर्थं दीप्यते । एताः प्रयाजदेवता यज्ञावयवामिमानिन्यः । तद्वारा यज्ञ एव स्तूयत इति केषांचिन्मतं ।
अग्नेरेव नामांतरमित्यन्ये ॥ ॥ २ ॥

अग्ने नयेति दशमं सूक्तमष्टर्चमागस्त्यं त्रैष्टुभमाग्नेयं । अग्ने नयेत्येवमपि नयेत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाका-
श्विनश्चतुर्थोऽस्त्रैष्टुभच्छन्दसि विनियोगः । अथैतस्या इत्यत्राग्ने नयाये बृहन्नित्यष्टानामुत्तमादुत्तमास्तिस्र उद्धरेत्
। आ० ४. १३. । इति सूचितत्वात् ॥ अत्र शौनकः । उत्पथप्रतिपत्नो यो भष्टो वापि पथः कृत्वा । पंथानं प्रति-
पद्येत कृत्वा वा कर्म गर्हितं ॥ अग्ने नयेति सूक्तेन प्रत्युचं जुहुयाद्भूतं । जपेच्च प्रयतो नित्यमुपतिष्ठेत वानलं
। ऋग्वि० १. २७. । इति ॥ आद्यास्तसः अवणाकर्मणि विनियुक्ताः । आवणां पीर्णमास्यामित्यत्र सूचितं । अग्ने
नय सुपथा राये अस्मानिति चतुष्टभिः प्रत्युचं कृत्वा । आ० गृ० २. १. ४. । इति ॥ आग्नेये पशौ वपापुरोडाश-
योराग्ने द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूचितं । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैः
। आ० ३. ७. । इति ॥ आद्या प्रायणीयेष्टावमेयस्यानुवाक्या । सैवोदयनीये याज्या । तदहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र
सूचितं । अग्ने नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पंथामग्नः । आ० ४. ३. । इति । विपरीताश्च याज्यानु-
वाक्या इति च ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥

अग्ने । नय । सुपथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।

युयोधि । अस्मत् । जुहुराण् । एनः । भूयिष्ठां । ते । नमः । उक्तिं । विधेम ॥ १ ॥

हे अग्नेऽङ्गनादिगुणविशिष्ट देव द्योतमान विश्वानि वयुनानि सर्वाणि ग्रन्थानानि । अनेनैतदनुष्ठितमिदं
प्रायणीयमिति यदेतज्ज्ञानमस्ति तद्विद्वानित्यर्थः । यतो विद्वान् अतस्त्वमस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण राये
गंतव्याय स्वर्गादिधनाय । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । प्रापणीयं रयिं प्रति नय । तदर्थं जुहुराणं कुटिलकार्येणः
पापं फलप्रतिबंधरूपमस्मदस्मत्तो युयोधि । पृथक्कुरु । ते तव वयं भूयिष्ठामतिप्रवृद्धां नमउक्तिं नमः ।
स्तुतिं विधेम । परिचरेम । कुर्मः ॥

आयुष्कामेष्यामग्ने त्वं पारयेति द्वे स्विष्टकृतो याज्ये पाहि न इति चतुर्थ्यनुवाक्या । पाहि नो अग्ने पायु-
भिरजस्रैरग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मानिति संयाज्ये । आ० २. १०. । इति सूचितं ॥ एते एव स्वस्थयन्यामपि
संयाज्ये इति सूचितत्वात् ॥

अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥ २ ॥

अग्ने । त्वं । पारय । नव्यः । अस्मान् । स्वस्तिभिः । अति । दुः । गानि । विश्वा ।

पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी । भव । तोकाय । तनयाय । शं । योः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं नव्यो नवतरः सुखो वा त्वमस्मान्वागानुष्ठानं पारय । कर्म समापय्यातिपारय । अति-
तामय । केन साधनेन । स्वस्तिभिः । अस्तिरमिपूजितः । सुशब्दः शोभनवचनः । अत्यंतं पूजितैर्यज्ञादिसाधनेन ।
गानि । दुर्गाणि दुर्गमनानि पापानि । अनतिक्रमणीयानि दुरिताख्यान्यतिपारय । किंच नोऽस्माकं पृथ्वी
धृतरा पूश्च पृथेपि भवत्विति शेषः । चशब्दो वक्ष्यमाणेन सह समुच्चयार्थः । पूरिति जात्येकवचनं । पुराण्यपि

भवंत्वित्यर्थः । तथा नोऽस्माकमुर्वी पृथ्व्यपि बज्रतरा भवतु । त्वं तु तोकायापत्याय तनयाय पुत्राय । तोक-
शब्दोऽपत्यसामान्यवचनः । तनयशब्दः पुत्रवचनः । शं सुखं योर्मिश्रयिता भव । यद्वा । रोगाणां शमनं
भयानां यावनं च भव । कुर्वित्यर्थः ॥

अग्ने त्वमस्मद्गुयोध्यमीवा अनग्निचा अभ्यमंत कृष्टीः ।

पुनरस्मभ्यं सुविताय देव स्नां विश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥३॥

अग्ने । त्वं । अस्मत् । युयोधि । अमीवाः । अनग्निऽचाः । अभि । अभ्यमंत । कृष्टीः ।

पुनः । अस्मभ्यं । सुविताय । देव । स्नां । विश्वेभिः । अमृतेभिः । यजत्र ॥३॥

हे अग्ने त्वममीवा रोगानसदस्मत्तो युयोधि । व्यावर्तय । या अनग्निचा अग्निनापालिताः कृष्टीः प्रजा अभ्य-
मंत अभिममतेऽस्मान् ॥ यच्छब्दाध्याहारादनिघातः ॥ ता युयोधि । यद्वा । ता अनग्निचाः पापिन्यः कृष्टयः प्रजा
अभ्यमंत । त्वयाभ्यमितुमभितो रोगैः प्रापयितुमर्हति । वयं तु न तादृशाः । अतोऽस्मत्तो वियोजयेत्यर्थः । न
केवलं वियोगमात्रं अपि तु पुनः पुनरिदं कर्तव्यं । अस्मभ्यमसदर्थं सुविताय शोभनफलाय हे यजत्र यष्टव्य देव यो-
तमानामे विश्वेभिरमृतेभिः सर्वैरमरणधर्मभिरन्यैर्यष्ट्यैर्देवैः सह ब्रह्मां पृथिवीं देवयजनलक्षणां मागच्छेति शेषः ॥

पाहि न इत्यस्या विनियोगद्वयमप्ये त्वं पारयेत्यन्तोक्तं ॥ तथाप्येयपश्चादप्येव हविषोऽनुवाक्या । तथा च
सूचितं । पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैः प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं । आ० ३. ७. इति ॥

पाहि नो अग्ने पायुभिरजस्रैरुत प्रिये सदन् आ शुशुक्लान् ।

मा ते भयं जरितारं यविष्ठ नूनं विदन्मापरं सहस्वः ॥४॥

पाहि । नः । अग्ने । पायुऽभिः । अजस्रैः । उत । प्रिये । सदन् । आ । शुशुक्लान् ।

मा । ते । भयं । जरितारं । यविष्ठ । नूनं । विदत् । मा । अपरं । सहस्वः ॥४॥

हे अग्ने नोऽस्मानजस्रैरनवरतैरविच्छिन्नैः पायुभिः पालनप्रकारैः पाहि । पालय । उतापि च प्रिये सदन्ने
तव प्रियभूते यागगृहे आ सर्वतः शुशुक्लान् दीप्यमानो भवेति शेषः । किंच हे यविष्ठ युवतम ते तव जरितारं
जरितारं स्तोतारं मां नूनमद्य भयं मा विदत् । मा लभतां । माप्नोतु । हे सहस्वो बलवन्ने अपरमपरस्त्रि-
म्बाले भयं मा विदत् । अपरं मदन्त्वं वा मा विदत् ॥

अच्युताय भौमाद्यैककपालपुरोडाशहोमे मा नो अग्ने इत्यन्यथाभ्युपगम्यते । तथा च सूचितं । मा
नो अग्नेऽव सृजो अघायेत्येनाभिजुहोति । आ० गृ० २. १. ६. इति ॥

मा नो अग्नेऽव सृजो अघायाविष्यवे रिपवे दुच्छुनायै ।

मा दत्वते दशते मादते नो मा रीषते सहसावन्परा दाः ॥५॥

मा । नः । अग्ने । अव । सृजः । अघायं । अविष्यवे । रिपवे । दुच्छुनायै ।

मा । दत्वते । दशते । मा । अदते । नः । मा । रिषते । सहसाऽवन् । परा । दाः ॥५॥

हे अग्ने नोऽस्मानघाय हिंसकायाविष्यवे । अविष्यतिरन्तिकर्मा । अनेच्छवे दुच्छुनायै । शुनं सुखं । दुष्टसु-
खकारिणे । दःखकारिणे इत्यर्थः । तस्यै रिपवे माव सृजः । मा त्याजीः । तद्धोमं मा कुर्वित्यर्थः । तथा
नोऽस्मान्दत्वते दंतवते दशते खादते सर्पादये माव सृजः । तथा नोऽस्मानदतेऽदंतकाय शृंगादिभिर्घातिने
माव सृजः । तथा रिषते हिंसकाय तस्करराक्षसादये हे सहसावन् सहस्विन् मा परा दाः । पराभूतं मा
देहि । सर्वथा न देहीत्यर्थः ॥ ॥१०॥

वि घ त्वावाँ ऋतजात यंसद्गुणानो अग्ने तन्वेऽ वरूथं ।
 विश्वाद्रिश्नोऽरुत वा निनित्सोरभिहुतामसि हि देव विष्पद ॥ ६ ॥
 वि । घ । त्वाऽवान् । ऋतऽजात । यंसत् । गुणानः । अग्ने । तन्वे । वरूथं ।
 विश्वात् । रिश्नोः । उत । वा । निनित्सोः । अभिहुता । असि । हि । देव । विष्पद ॥ ६ ॥

हे ऋतजात यच्चार्थमुत्पन्नाये वरूथं वरणीयं त्वां तन्वे शरीरपोषाय गुणानः सुवस्त्वावांस्त्वया देवतया तद्वाञ्छनो वि घ यंसत् । विमुंचति खत्वात्मानं । कस्मात्सकाशात् । रिश्नोर्हिंसितुमिच्छोद्योरादेः सकाशात् । उत वाथवा निनित्सोर्निदितुमिच्छतः । हे देव अभिहुतामामिमुख्येन कुटिलं कुर्वतां द्विषां विष्पद्विशेषेण बाधकोऽसि हि । अतस्त्वदनुग्रहादयं जनो वि यंसत् ॥

त्वं ताँ अग्न उभयान्वि विद्वान्वेषि प्रपित्वे मनुषो यजत्र ।
 अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्मर्मृजेन्य उशिग्भिर्नाक्रः ॥ ७ ॥
 त्वं । तान् । अग्ने । उभयान् । वि । विद्वान् । वेषि । प्रऽपित्वे । मनुषः । यजत्र ।
 अभिऽपित्वे । मनवे । शास्यः । भूः । मर्मृजेन्यः । उशिक्ऽभिः । न । अक्रः ॥ ७ ॥

हे यजत्र यष्टव्यामे त्वं तान्यष्टनयष्टृञ्चोभयान्वनुषो मनुष्यान्विविच्य विद्वाञ्छानन् प्रपित्वे संहित एव काले वेषि । कामयसे यष्टन् । तथा कुर्वन्नक्र आक्रमिता त्वं मनवे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मनुष्यस्य यजमानस्याभिपित्वेऽभिप्राप्तकालेऽभिगमनवति यज्ञे वा शास्यो भूः । शिष्यणीयो भव । इदं कुर्विदं कुर्विति विधियो भव । मर्मृजेन्यः शोधयिता यजमान उशिग्भिः कामयमानैर्ऋत्विग्भिरिव ॥

अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः सहसाने अग्नौ ।
 वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेधं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥
 अवोचाम । निऽवचनानि । अस्मिन् । मानस्य । सूनुः । सहसाने । अग्नौ ।
 वयं । सहस्रं । ऋषिऽभिः । सनेम । विद्याम । इधं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

वयमस्मिन्नग्नौ निवचनानि नियमपूर्वकाणि वचांसि स्तोत्ररूपाण्यवोचाम । ब्रूमः । अपिर्विशेष्यते । मानस्य सूनुः । मीयत इति मानो मन्त्रः । तस्य सूनुरग्निः मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् । सप्तम्यर्थे प्रथमा । मानस्य सूनौ सहसाने शत्रूणामभिभवितर्यप्राववोचाम । वयमेभिर्ऋषिभिरतीन्द्रियार्थप्रकाशकैर्मन्त्रैः साधनैः सहस्रं प्रहस्य धनं सनेम । संभजेमहि । विद्यामेति गतं ॥ ११ ॥

अनर्वाणमित्यष्टर्चमेकादशं सूक्तमागस्थं बार्हस्पत्यं त्रैष्टुभं । अनर्वाणं बार्हस्पत्यमित्यनुक्रांतं ॥ श्रौतविनियोगो लैंगिकः ॥ अत्र शौनकः । स्नात्वा जपेदनर्वाणं नमस्कृत्य बृहस्पतिं । वीरान्वनं च प्राप्नोति सोऽहोक्त्वं च निश्चक्षति । ऋग्वि० १. २७. । इति ॥

अनर्वाणं वृष्टं मद्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नर्थमर्कैः ।
 गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्ताः ॥ १ ॥
 अनर्वाणं । वृष्टं । मद्रऽजिह्वं । बृहस्पतिं । वर्धय । नर्थं । अर्कैः ।
 गाथान्यः । सुरुचः । यस्य । देवाः । आऽशृण्वन्ति । नवमानस्य । मर्ताः ॥ १ ॥

हे होतः नव्यं नवतरं स्तुत्यं वा तमनर्वाणमगन्तारं । स्तोतुरधीनमित्यर्थः । वृषभमपां फलानां वर्धितारं मन्द्रजिह्वं मादकवाचं बृहस्पतिं मन्त्रस्य पालयितारमेतन्नामकं देवमर्करचनसाधनमर्चैर्वर्धय । प्रवृद्धं कुरु । मुरुचः शोभनदीर्घनवमानस्य स्तूयमानस्य ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ यस्य बृहस्पतेः ॥ कर्मणि षष्ठ्यः ॥ रोचमानं स्तूयमानं गाथान्यः । गाथेति वाङ्माम । स्तुतिवचसो नेतारो देवा व्यवहर्तारो मर्ता मनुष्या होत्रादयः । यद्वा । नवमानस्य स्तुवानस्य यजमानस्य संबन्धिनस्ते । आश्रयन्ति आश्रावयन्ति पुरा तं बृहस्पतिं वर्धय । अत्रानर्वाणमप्रत्युतमन्यस्मिन्नित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ६. २३. ॥

बार्हस्पत्ये पर्षा तमृत्वियेत्षेष्ठा वपायाज्या । सूत्रितं च । बृहस्पते अति यदर्थो अर्हान्तमृत्विया उप वाचः सचन्ते । आ० ३. ७. इति ॥

तमृत्विया उप वाचः सचन्ते सर्गो न यो देवयतामसर्जि ।

बृहस्पतिः स अंजो वरांसि विभ्वाभवत्समृते मातरिश्वा ॥ २ ॥

तं । ऋत्वियाः । उप । वाचः । सचन्ते । सर्गः । न । यः । देवयतां । असर्जि ।

बृहस्पतिः । सः । हि । अंजः । वरांसि । विभ्वा । अभवत् । सं । ऋते । मातरिश्वा ॥ २ ॥

तं बृहस्पतिमृत्विया वर्षर्तुसंबन्धिन्यो वाचो माध्यमिका उप सचन्ते । समोपे सेवन्ते । यः सर्गो नोदकस्य स्रष्टापि । नशब्दोऽप्यर्थः । देवयतां देवानिच्छतां यजमानानामसर्जि फलं । यद्वा । देवं तमिच्छतां मनुष्याणामसर्जि स्रष्टवान्वृथुदकं । यद्वा । ऋत्वियाः प्राप्तकालीना वाचो होत्रादिप्रेरिता वाच उप सचन्ते तं यः सर्गो नोदकस्रष्टारिव । सः स एव बृहस्पतिरंजो हि अंजकः खलु । तस्मिन्वर्षति सर्वे भवन्ति । अत एव विभ्वा विमुखाप्तो मातरिश्वा वृष्टिनिर्मातरि चैष्टमानो वायुसदृशो वा वरांसि वरणीयानि वृथादिफलानि संपादयन्नत उदके निमित्तभूते सति समभवत् । संभूतः । अथवा । अंजो यज्ञियानां अंजको मातरिश्वा फलस्य निर्मातरि यज्ञे अस्मिता वर्तमानः स बृहस्पतिर्ह्यते यज्ञे निमित्तभूते सति वरांसि वरणीयानि हवींषीच्छन् विभ्वा विभुः समभवत् ॥

उपस्तुतिं नमस उद्यतिं च श्लोकं यंसत्सवितेव प्र बाहू ।

अस्य क्रत्वाहन्योऽ यो अस्ति मृगो न भीमो अरक्षसस्तुविष्मान् ॥ ३ ॥

उपऽस्तुतिं । नमसः । उत्तर्यति । च । श्लोकं । यंसत् । सविताऽइव । प्र । बाहू इति ।

अस्य । क्रत्वा । अहन्यः । यः । अस्ति । मृगः । न । भीमः । अरक्षसः । तुविष्मान् ॥ ३ ॥

अयं बृहस्पतिरुपस्तुतिं यजमानेनोपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं नमसो हविल्लक्षणस्यान्नस्त्रोद्यतिमुद्धारं च श्लोकमन्यो यो मन्त्रविशेषोऽस्ति तं च प्र यंसत् । प्रकर्षेण यतते स्वीकर्तुं । यजमानो वा तत्सर्वं प्रयच्छत्यस्मै । तत्र दृष्टान्तः । सवितेव सूर्य इव स यथा स्तोत्रादिकं स्वीकरोति तद्वत् । यजमानप्रदानपक्षे सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्य इव । स यथा बाहुभ्यः प्रकाशादि प्रयच्छति तद्वद्वाङ्म बाहुभ्यां यजमानोऽपीत्यर्थः । तस्य महत्त्वमाह । अरक्षसः स्वविरोधिरक्षोरहितस्यास्य बृहस्पतेः क्रत्वा कर्मणा सामर्थ्येनाहन्योऽहि साधुर्यः सूर्योऽस्ति स भीमो न मृग इव मयजनकः सिंहादिरिव भीमो मयहेतुस्तुविष्मान् बलवान् परिभ्रमतीति शेषः । यस्य माहात्म्येन मन्त्राभिमानिनो बृहस्पतेः सामर्थ्याब्देहाद्यसुराञ्जित्वाति तेजस्वी भवति तादृशो महानुभावो यजमानदत्तं हविरादिकं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

अस्य श्लोको दिवीयते पृथिव्यामन्यो न यस्यैष्टभृद्विचेताः ।

मृगाणां न हेतयो यन्ति चेमा हस्पतेरहिमायां अभि घून् ॥ ४ ॥

अस्य॑ श्लोकः॑ । दिवि॑ इयते॑ । पृथिव्यां॑ । अत्यः॑ । न । यंसत्॑ । यस्त॑ऽभूत् । वि॑ऽचेताः ।
मृगाणां॑ । न । हेतयः॑ । यन्ति॑ च । इ॒माः । बृहस्पतेः॑ । अहि॑ऽमायान् । अ॒भि । द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य बृहस्पतेः श्लोकः स्तुत्यात्मिका कीर्तिर्गर्जितवान्वा दिवि द्योतमाने द्युलोके पृथिव्यां चेतते । गच्छति । व्याप्नोति । यो बृहस्पतिरत्यो नातनशील आदित्य इव यक्षभृत् पूजितं हविरादिकं दधानो विचिता विविधं चेतयिता प्राणिनां विशिष्टप्रज्ञायुक्तो वा यंसत् नियच्छति फलं । किंच मृगाणां हंतुमन्विष्यतां जेतयो नायु धानीवास्त्य वृत्रस्यतेरिमा हेतयो हिंसाख्यायुधानि यन्ति । गच्छन्ति च ॥ चवायोगे प्रथमेति न निघातः ॥ अहिमायानागत्य हन्त्योऽन्तरिक्षचारिण्यो वा माया येषां वृत्रादीनां तानसुरान् द्यून् दिवसान् ॥ कालाध्वनोः । पा० २. ३. ५. इति द्वितीया ॥ तान्यायुधान्यभि लक्षयन्ति च ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

ये त्वा॑ देवो॒स्त्रिकं॑ मन्यमानाः॑ पा॒पा भ॒द्रमु॒पजी॑र्वन्ति प॒ज्जाः ।
न दृ॒ष्ट्वे॒ऽऽनु॑ ददासि वा॒मं बृहस्पते॑ चय॒स इ॒त्पिया॑रुं ॥ ५ ॥
ये । त्वा॑ । दे॒व । उ॒स्त्रिकं॑ । मन्यमानाः॑ । पा॒पाः । भ॒द्रं । उ॒प॒ऽजी॑र्वन्ति । प॒ज्जाः ।
न । दुः॒ऽध्ये॑ । अ॒नु॑ । द॒दा॒सि॑ । वा॒मं । बृहस्पते॑ । चय॒से॑ । इत् । पिया॑रुं ॥ ५ ॥

हे देव बृहस्पते ये पापाः पापबुद्धयोऽस्याः पज्जा हविर्लक्षणाज्जवंतः पापेन जीर्णा वा नरा भद्रं कल्याणं त्वा त्वामुक्त्वा । उस्त्रियेति गोनाम । कुत्सितामल्पचोरोत्साविणीं गां जीर्णमनङ्गाहं वा मन्यमाना उपजीर्वन्ति उपेत्य प्राणन्ति । अल्पं याचंत इत्यर्थः । दृष्ट्वे दुर्धिये ॥ वचनव्यत्ययः ॥ दुर्बुद्धिभ्यस्तेभ्यो वामं वननीयं धनं नानु ददासि । अनुकूलं न वितरसि । हे बृहस्पते देव पियारुं सोमपानशीलं सोमेन यष्टारं महाफलरिप्सुं तु चयस इत् । गच्छस्विवानुग्रहीतुं ॥ चय गतावित्यसिद्धं रूपं ॥ यद्वा । हे बृहस्पते पियारुं हिंसकं ॥ पीयतेर्हिंसाकर्मण इदं रूपं ॥ तं प्राणिहिंसकं चयस इत् । हंस्विव । वृहस्पते यच्चातयसि देवपीयुमिति निरुक्तं । ४. २५. ॥ ॥ ५२ ॥

सु॒प्रेतुः॑ सू॒यव॑सो॒ न प॑न्था दुर्नियन्तुः॑ परि॒प्रीतो॑ न मि॒त्रः ।
अ॒न॒र्वा॒णो॑ अ॒भि ये च॑क्षते॒ नोऽपी॑वृता अ॒पोरु॑र्वन्तो॒ अस्युः॑ ॥ ६ ॥
सु॒ऽप्रेतुः॑ । सु॒ऽयव॑सः । न । प॑न्थाः । दुः॒ऽनिय॑न्तुः । परि॒ऽप्रीतः॑ । न । मि॒त्रः ।
अ॒न॒र्वा॒णः । अ॒भि । ये । च॑क्षते । नः । अ॒पि॒ऽवृताः॑ । अ॒प॒ऽरु॑र्वन्तः । अ॒स्युः ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं सुप्रेतुः सुष्ठु गंतुर्मनुष्यस्य सुयवसः शोभनान्नस्य पन्था न मार्ग इव सुष्ठु यज्ञमार्गगाभिर्नो सुयवसः पन्था इव । सुखकारी भवेत्यर्थः । किंच दुर्नियन्तुर्दुःखेन नियमितू राज्ञः परिप्रीतः सर्वप्रकारेण संतुष्टो द्वेषादिरहितो मित्रो न सुहृच्छत्रीव । स यथा दुर्नयान्निवर्तयति तद्वत् त्वमपि तथास्वभ्यं कुर्वित्यर्थः । सखिवद्-मार्गान्निवर्त्य मार्गे यज्ञादिरूपे योजयित्वा तच्चापि फलप्रदो भवेत्यर्थः । किंचानर्वाणोऽपापा ये नरा नोऽस्नानभ्याभिमुख्येन चक्षते बोधयन्ति तेऽपीवृता अज्ञानेनावृता अप्यपोरुर्वन्तोऽपगतावरणवन्तो ज्ञानवन्तोऽस्युः । तिष्ठन्तु । यद्वा । अनर्वाणस्त्वामप्राप्नुवन्तो येऽसाद्विरोधिना नोऽस्नानभि चक्षते अभिवदन्ति निन्दन्ति तेऽपीवृता आच्छादिता रक्षिता अप्यपोरुर्वन्तोऽपगतरक्षणा भवन्ति ॥

सं यं सु॒भ इ॒षेष्वा॑ बार्हस्पत्ये प॒शौ पुरो॑डाशस्य याज्या । सूचितं च । सं यं सु॒भोऽवन॑यो न संखे॒वा पि॒त्रे । आ० ३. ७. इति ॥

सं यं सु॒भोऽवन॑यो॒ न यन्ति॑ समु॒द्रं न स्र॑वतो॒ रोध॑चक्राः ।
स वि॒द्वाँ उ॒भयं॑ च॒ष्टे अ॒न्तर्बृहस्पति॑स्तर॒ आप॑श्च॒ गृध्रः॑ ॥ ७ ॥

सं । यं । स्तुभः । अवनयः । न । यन्ति । समुद्रं । न । स्रवतः । रोधऽचक्राः ।

सः । विद्वान् । उभयं । चष्टे । अंतः । बृहस्पतिः । तरः । आपः । च । गृध्रः ॥ ७ ॥

यं बृहस्पतिं स्तुभः स्तोत्राण्यवनयो न सर्वा अवनयो भूमयो मनुष्या यथा स्वामिनं कर्म प्रति वा सं यन्ति भगवन्ति तद्वत् तथा समुद्रं रोधचक्राः । नदीनामैतत् । रोधनशीलानि चक्राणि यासु तास्तादृशः कूलं कममाणा वा स्रवतः स्रवत्यो नद्यो यथा यन्ति तद्वत् सर्वा अपि स्तुतयो यमेव प्राप्नुवन्ति गृध्रो गर्धनशीलो वष्टिमाकांक्षमाणः स बृहस्पतिर्विद्वान् वक्ष्यमाणाभिज्ञस्तरस्तरणं जलाभिवृद्धिमाप उदकानि चोभयमंतर्मध्ये स्थित्वा चष्टे । पश्यति । करोतीत्यर्थः ॥

एवा म॒हस्तु॑विजा॒तस्तु॑विष्मा॒न्बृह॑स्पतिर्वृष॒भो धायि॑ देवः ।

स नः॑ स्तुतो वी॒रव॑द्वातु गोम॑द्विद्यामे॒षं वृज॑नं जी॒रदा॑नुं ॥ ८ ॥

एव । म॒हः । तु॒वि॒ऽजा॒तः । तु॒विष्मा॑न् । बृह॑स्पतिः । वृष॒भः । धायि॑ । देवः ।

सः । नः॑ । स्तुतः॑ । वी॒र॒ऽव॑त् । धा॒तु । गो॒ऽम॑त् । वि॒द्यामे॑ । इ॒षं । वृज॑नं । जी॒र॒ऽदा॑नुं ॥ ८ ॥

महो महान्स्तुविजातो वङ्गर्थमुत्पन्नस्तुविष्मान् वलवान् वृषभोऽप्यं वर्षिता देवो बृहस्पतिरेवैवं स्तुतिप्रकारेण धायि । धीयति । स्तूयत इत्यर्थः । स स्तुतो देवो नोऽस्माकं वीरवत्पुत्राबुपेतं गोमद्विद्युक्तं फलं धातु । करोत्वित्यर्थः । विद्यामिति गतं ॥ १३ ॥

कंकत इति षोडशर्चं द्वादशं सूक्तं । ऋषिरगस्त्यः । अमृणसूर्यास्त्रयो देवताः । चिष्टुष्वं दः । सूर्ये विषमि-
त्याद्यास्तिस्रो महापंक्तयः । अष्टको सप्तकः षट्को दशको नवकश्च । अनु० १०. ३. । इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । नवा-
नामित्येषा चयोदशी महाबृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती । अनु० ९. ९. । इति ह्युक्तं । अत्र
यद्यप्यक्षराणि न्यूनानि तथापि ब्रूहेन पूरणोपानि । अचानुक्रमणिका । कंकतः षोडशोपनिषदानुष्ठुभममृणसौर्धं
विषयंकावानगस्त्यः प्रात्रबोद्ध्यस्याद्याश्च तिस्रो महापंक्तयो महाबृहती चेति । उपनिषदिति रहस्यमित्यर्थः ।
विषयंकायुक्तोऽगस्त्यस्तत्परिहारायेदमुक्तवान् ॥ अतस्तस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥ अत्र शौनकः । कंकतो
नेति सूक्तं तु विषयतः प्रयतो जपेत् । विषं न क्रमते चास्य सर्पादृष्टिविषादपि ॥ यत्कीटलूतासु विषं दंष्ट्रिवृश्चि-
कतश्च यत् । मूलं च कृत्रिमं चैव जपन्सर्वमपोहति । ऋग्वि० १. २८. । इति ॥

कंकतो॒ न कंक॑तो॒ऽथो॑ सती॒नकंक॑तः । द्वावि॑ति॒ श्रुषो॑ इति॒ न्य॒ऽदृष्टा॑ अलि॒प्सत॑ ॥ १ ॥

कंक॑तः । न । कंक॑तः । अथो॒ इति॑ । सती॒न॒ऽकंक॑तः । द्वौ । इति॑ । श्रुषो॑ इति॑ । इति॑ ।

नि । अ॒दृष्टाः॑ । अलि॒प्सत॑ ॥ १ ॥

कंकतोऽल्पविषः कश्चित् न कंकतस्तद्विपरीतोऽनल्पविषो महोरगादिः ॥ तकर्तेर्गत्वर्थस्य वर्णव्यत्ययेन कंकत
इति सरन् भवति ॥ अथो अपि च सतीनकंकतः । सतीनमित्युदकनाम सतीनं गहनमिति तन्नामसु पाठात् ।
उदकचार्यल्पविषवान् कश्चिद्दुग्धादिः । एवं द्वाविति । अल्पविषमहाविषभेदेन जलस्थलभेदेन वा द्विप्रकारा-
विति । श्रुषो इति श्रोषणाविति । प्रकारद्वैविध्यदाहकत्वयोः प्रतिपादनायेतिकारद्वयं । तथादृष्टा अदृश्यमान-
रूपा एतत्संज्ञकाश्च केचिद्विषधरा एवमुक्तप्रकारा ये सन्ति ते नूनं मां न्यलिप्सत । विशेषेण लिपति । सर्वाण्यं-
गानि विषमावृणोति । केनैवं कृतमिति ज्ञायत इति भावः ॥

अ॒दृष्टा॑न्ह॒न्त्याय॑त्यथो॒ हन्ति॑ परा॒यती॑ । अथो॒ अव॑म॒न्ती ह॒न्त्यथो॑ पि॒नष्टि॑ पि॒षती॑ ॥ २ ॥

अ॒दृष्टा॑न् । ह॒न्ति॑ । आ॒ऽय॒ती । अथो॒ इति॑ । ह॒न्ति॑ । परा॒ऽय॒ती । अथो॒ इति॑ । अव॑म॒न्ती ।

ह॒न्ति॑ । अथो॒ इति॑ । पि॒न॒ष्टि॑ । पि॒ष॒ती ॥ २ ॥

अनेन विषध्वोषधिः सूयते । आयती विषदृष्टस्य सकाशमागच्छंती विषनिर्हरणसाधनीषधिरदृष्टानदृश्यमानान्विषधरान् हन्ति । हिनस्ति । अथो अपि च परायती परागच्छंती संमार्जनसमयेऽर्वाकप्रवृत्ता हन्ति । नाशयति जलचरविषधरान् । अथो अपि चावघ्नती ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ अवहन्यमानौषधिः स्वगन्धेन हन्ति बज्रविषान् । यद्वा । काचिदोषधिर्दंशकान्मारयत्येव । अथो अपि च पिपती पेषणकर्त्री दृषत्पिप्यमाणा वौषधिः पिनष्टि । चूर्णीकरोत्यल्पविषान् । अथवा सर्वेषु वाक्येष्वविशेषेण सर्वविषकारिणां नाश उक्तः ॥

शरासः कुशरासो दर्भासः सैर्या उत ।

मौजा अदृष्टा वैरिणाः सर्वे साकं न्यलिप्सत ॥ ३ ॥

शरासः । कुशरासः । दर्भासः । सैर्याः । उत ।

मौजाः । अदृष्टाः । वैरिणाः । सर्वे । साकं । नि । अलिप्सत ॥ ३ ॥

अन्यांश्च विषहेतूनाह । शरासः शरा वेणुदण्डसदृशा अंतस्किद्रासृणविशेषाः । कुशरासः कुत्सितशरा अंतस्किद्राः शरसदृशासृणविशेषाः । दर्भासो दर्भाः कुशाः । सैर्यास्तटाकादिप्रांतोद्भवासृणविशेषा अश्वपाला इति प्रसिद्धाः । मौजा मुंजाः प्रसिद्धाः । वैरिणा वीरणप्रकाराः । एतेषु वर्तमाना अदृष्टा उक्तरूपाः सर्वे विषधराः साकं मिलित्वा न्यलिप्सत । निलिपन्ति स्म ॥

नि गावो गोष्ठे असदन्नि मृगासो अविक्षत ।

नि केतवो जनानां न्यदृष्टा अलिप्सत ॥ ४ ॥

नि । गावः । गोऽस्थे । असदन् । नि । मृगासः । अविक्षत ।

नि । केतवः । जनानां । नि । अदृष्टाः । अलिप्सत ॥ ४ ॥

गावो गोष्ठे न्यसदन् । निषीदन्ति । मृगासो मृगा न्यविक्षत । निविष्टाः । स्वस्वस्थान उपरताः । जनानां प्राणिनां केतवः प्रज्ञानानि नि ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ नीचान्यभवन् । एतेऽस्मिन्समयेऽदृष्टा अदृश्यमानरूपाः संतो न्यलिप्सत । निलिपन्ति विशेषेण ॥

एत उत्ये प्रत्यदृशन्प्रदोषं तस्करा इव । अदृष्टा विश्वदृष्टाः प्रतिबुद्धा अभूतन् ॥ ५ ॥

एते । ऊं इति । न्ये । प्रति । अदृशन् । प्रदोषं । तस्कराः इव । अदृष्टाः । विश्वदृष्टाः ।

प्रतिबुद्धाः । अभूतन् ॥ ५ ॥

त्ये त एते सर्पाः प्रत्यदृशन् । प्रतिदृश्यन्ते रात्रौ आसादिलिङ्गेन । यद्वा । ते रात्रौ हंतारो द्विवैते प्रति दृश्यन्ते । तत्र दृष्टांतः । प्रदोषं । रात्रिदोषा । रात्रिं प्रति तमसाभिभूतासु रात्रिषु तस्करा इव हिंसकाश्चौरा दृश्यन्ते यथा तद्वत् । कीदृशास्ते । अदृष्टा अपरिदृश्यमाना विश्वदृष्टा विश्वं दृष्टं यैस्ते तादृशाः प्रतिदृश्यन्ते । अतो हे नराः प्रतिबुद्धा अभूतन् । भवत ॥ १४ ॥

द्यौर्वैः पिता पृथिवी माता सोमो भ्रातादितिः स्वसा ।

अदृष्टा विश्वदृष्टास्तिष्ठतेऽऽर्यता सु कं ॥ ६ ॥

द्यौः । वः । पिता । पृथिवी । माता । सोमः । भ्राता । अदितिः । स्वसा ।

अदृष्टाः । विश्वदृष्टाः । तिष्ठत । इऽऽर्यत । सु । कं ॥ ६ ॥

अतः परं विषविचिकित्सा । तत्र तावत् हे सर्पाः वो युष्माकं द्यौः पिता । पृथिवी माता । सोमो भ्राता । अदितिर्देवमाता स्वसा । एवंमहानुभावा महोरगाः अदृष्टा अन्वैरदृश्यमानरूपाः स्वयं तु विश्वदृष्टाः सर्वस्य द्रष्टारो यूयं तिष्ठत स्वस्वस्थाने । मां प्रति मा गच्छत । सु सुतरां कं सुखं यथा तथेक्यत । ईरयत । गच्छत । सोमशब्देन सोमाधारो दुलोक उच्यते । पृथिव्यन्तरिक्षयुस्थानस्थाः सर्पाः स्वस्वस्थानं प्राप्नुतास्त्राधां मा कुरुतेत्यर्थः ॥

ये अस्यां ये अंग्याः सूचीका ये प्रकंकताः ।

अदृष्टाः किं चनेह वः सर्वे साकं नि जस्यत ॥ ७ ॥

ये । अस्याः । ये । अस्याः । सूचीकाः । ये । प्रकंकताः ।

अदृष्टाः । किं । चन । इह । वः । सर्वे । साकं । नि । जस्यत ॥ ७ ॥

येऽस्या अंसाह्वा अंसगा अंसे भवा अंसाभ्यां खादंतो वा । तथा येऽंग्या अंगगा अंगेन शरीरेण हंतारो वा लूतिकादयः । सूचीकाः सूचीसदृशपुच्छरोमाणो वृश्चिकाद्याः । ये च प्रकंकताः प्रकण्टविषाः प्रकण्टगामिनी वा महोरगा अदृष्टा अदृश्यमानाः किं चन यत्किंचित्सर्पजातमस्ति । इहास्मिन् समीपे वो युष्माकं किमस्ति । अतो यूयं सर्वे साकं सह नितरां जस्यत । मुंचतास्मान् ॥ जमु मोचणे दैवादिकः ॥

उत्पुस्तत्सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा । अदृष्टान्तर्वाञ्जंभयन्तर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ८ ॥

उत् । पुस्तत् । सूर्यः । एति । विश्वदृष्टः । अदृष्टहा । अदृष्टान् । सर्वान् । जंभयन् ।
सर्वाः । च । यातुधान्यः ॥ ८ ॥

असौ सूर्यः पुस्तत्पूर्वस्थां दिशुदेति । कीदृशः सः । विश्वदृष्टः । विश्वे द्रष्टव्या यस्य स तादृशः । अदृष्टहा । अदृष्टा विषविशेषा विषधरविशेषा वा । तेषां हंता । यद्वा । अदृष्टमदर्शनमज्ञानमंधकारः । तस्य हंता । सूर्य उदिते सति सर्वे विषधरा विषाणि वा पलायन्ते । किं कुर्वन्नुदेतीति चेत् उच्यते । सर्वानदृष्टानद्रष्टव्यान्विषराक्षसादीजंभयन् हिंसयन् । तथा सर्वा यातुधान्यः । यातवो यातनास्त्रीववेदनाः । तासां धात्रीत्युत्पादयि-
त्रोर्महोरगी राक्षसीर्वा जंभयन् पुस्तत्तुदेति । अतोऽस्मत्तो नि जस्यतेति संबंधः ॥

उदपपत्सौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूर्वेन् । आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥ ९ ॥

उत् । अपपत् । असौ । सूर्यः । पुरु । विश्वानि । जूर्वेन् । आदित्यः । पर्वतेभ्यः । विश्वदृष्टः ।
अदृष्टहा ॥ ९ ॥

असौ पुस्तत्तुदृश्यमानः सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्य उदपपत् । ऊर्ध्वं गच्छति ॥ पततेर्लुङि पुमागमे रूपं ॥ किं कुर्वन् । विश्वानि बह्वनि विषाणि पुरु प्रभूतं जूर्वेन् हिंसन् । कीदृशोऽसौ । पर्वतेभ्यः पर्ववज्रः प्राणिभ्यस्तेषामुत्प्लावकद्वयो विषोदकादीनामदनशीलः विश्वदृष्टो विश्वं दृष्टं येन तादृशः अदृष्टहादृष्टानां विषवि-
शेषाणां हंता । एवंमहानुभावः सूर्य ऊर्ध्वमारोहति । अतो विषशंका न कार्या ॥

सूर्यं विषमा संजामि दृतिं सुरावतो गृहे ।

सो चिन्नु न मरति नो वयं मरामरे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला
चकार ॥ १० ॥

सूर्ये । विषं । आ । सजामि । दृतिं । सुराऽवतः । गृहे ।
 सः । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयं । मराम् । आरे । अस्य । योजनं ।
 हरिऽस्याः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १० ॥

आदित्यमंडले चतुर्थेनांगुलिना विषमादाय मधुक्रत्य योजयित्वा निर्विषो भवेदिति यदेतद्विषमादाया-
 मुक्तं तदिदमबोध्यते । अहं विषावृतोऽगस्त्यः सूर्ये सर्वस्य प्रेरयितरि मधुविद्यारूपे सूर्यमंडले विषमावृत्य
 वर्तमानं सूर्य आ सजामि । आसक्तं करोमि । तत्र दृष्टान्तः । सुरावतो गृहे सुरानिर्मातृसदने दृतिमिव चर्ममयं
 सुरापात्रमिव । यथा तत्कर्तुर्न दोषाय भवति तद्विषमादित्यस्य न बाधकमित्यर्थः । सो चित् स । चित्
 पूजायां । उः प्रसिद्धौ । पूज्यः स सूर्यः खलु न मराति । न म्रियते । नो वयं मराम् । तदनुग्रहात्तत्रैव विषस्य
 योजितत्वादयमपि न म्रियामहे । उभयोरमरणे कारणमाह । हरिष्ठाः । हरयोऽश्वाः । तेषु स्थित आदित्य
 आरि दूरेऽस्य विषस्य योजनं प्रापणं चकार । तदेवोच्यते । हे विष त्वा त्वां मध्वमृतं चकार । विषस्य विष-
 भावं दूरेऽपनोद्यामृतीचकारिति । एषैव मधुला मधुदात्री निर्विषीकर्त्री मधुविद्या । यदेतदादित्यस्य विष-
 योजनं तेन चामृतीकरणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥ १५ ॥

इयत्तिका शकुंतिका सका जघास ते विषं ।
 सो चिन्तु न मराति नो वयं मरामरे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला
 चकार ॥ ११ ॥

इयत्तिका । शकुंतिका । सका । जघास । ते । विषं ।
 सो इति । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयं । मराम् । आरे । अस्य । योजनं ।
 हरिऽस्याः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ ११ ॥

इयत्तिका । इयत्तां कुर्वाणेत्यन्तावती वा । बालेत्यर्थः । शकुंतिका । शकुंतः शकुनः । तस्य स्त्री । तां
 कपिजलीमाङ्गः । सका सा ते तव विषं जघास । भक्षितवती । सा विषहर्त्रीति प्रसिद्धा । सो चित् ॥ सा उ
 इति निपातममुदाय एकं पदं ॥ सापि शकुंतिका न म्रियते नित्यप्रतिपक्षत्वाद्विषस्य । शिष्टं व्याख्यातचरं । अनेन
 विद्यायां यदेहावृतं विषं तस्य शकुनेभ्य आदित्याय च प्रदानमस्तीत्युक्तं भवति ॥

त्रिः सप्त विष्पुलिंगका विषस्य पुष्यमक्षन् ।
 ताश्चिन्तु न मरन्ति नो वयं मरामरे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला
 चकार ॥ १२ ॥

त्रिः । सप्त । विष्पुलिंगकाः । विषस्य । पुष्यं । अक्षन् ।
 ताः । चित् । नु । न । मरन्ति । नो इति । वयं । मराम् । आरे । अस्य । योजनं ।
 हरिऽस्याः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १२ ॥

त्रिः सप्त त्रिगुणिताः सप्तसंख्याका विष्पुलिंगका विविधाः विष्पुलिंगकाः । सप्तसु जिह्वासु लोहितशुक्ल-
 कृष्णभेदेनैकविंशतिर्यासां ताः । यद्वा । त्रिः सप्तैकविंशतिभेदा विष्पुलिंगकाः सूक्ष्मचटुका विषप्रतिपक्षभूताः ।
 विषस्यासदावरकस्य पुष्यं पोषमचन । अदंतु । नाशयंतु । तास्य न मरन्ति न वयमपि । शिष्टमविशिष्टं ॥

न॒वा॒नां न॒वती॒नां वि॒षस्य॒ रोपु॑षीणां ।

स॒र्वा॒सा॒मय॑भं॒ नामा॑रे अस्य॒ योज॑नं हरि॒ष्टा मधु॑ त्वा मधु॒ला च॑कार ॥ १३ ॥

न॒वा॒नां । न॒वती॒नां । वि॒षस्य॑ । रोपु॑षीणां ।

स॒र्वा॒सां । अ॒य॒भं । ना॒म । आ॒रे । अ॒स्य॒ । योज॑नं । हरि॒ऽस्थाः । मधु॑ । त्वा । म॒धु॒ला ।
च॒का॒र ॥ १३ ॥

नवानां नवतीनां नवाधिकानां नवतिसंख्याकानां नदीनां । पुनः कीदृशीनां । विषस्यास्रद्व्यापकस्य सर्वस्य विषस्य रोपुषीणां लोपयित्रीणां केत्रीणां । सर्वासामुक्तानां गंगादिनदीनां नामायभं । गृह्णामि । संकीर्तयामि ॥ गृहेच्छादसे लुङि च्छादसञ्चुक् । इयहोर्मः ॥ अस्य योजनमित्यादि गतं ॥

त्रिः स॒प्त म॒यूर्यः॑ स॒प्त स्व॑सारो अ॒युवः॑ ।

तास्ते॑ वि॒षं वि॒ ज॒भिर॑ उ॒त्कं कुं॑भिनी॒रिव॑ ॥ १४ ॥

त्रिः । स॒प्त । म॒यूर्यः॑ । स॒प्त । स्व॑सारः । अ॒युवः॑ ।

ताः । ते । वि॒षं । वि॒ । ज॒भिरे॒ । उ॒त्कं । कुं॑भिनीःऽइव ॥ १४ ॥

त्रिः सप्तैकविंशतिसंख्याका मयूर्यो मयूरस्त्रियः । ता विषकारिसर्पद्वेषिण्य इति प्रसिद्धा नागद्वेषिण्युपचाकुत्पन्नत्वात् । तथा सप्तैकतसंख्याकाः सर्पण्यस्वभावाः स्वसारः स्वयमेव सरणा अयुवः । नदीनामैतत् । सुरगंगाद्याः प्रसिद्धाः सप्त नद्यः संति । तास्ते हे देह तव विषं वि जभिर । विशेषेण हरंतु । तत्र दृष्टांतः । उदकं कुंभिनीः कुंभिन्यः कुंभवत्यः कुंभेन जलहारिण्य इव । ता यथा तद्वरंति तद्वन्नद्यो मयूर्यश्चातिप्रभूतं हरंतु ॥

इ॒य॒त्त॒कः कु॑षु॒भ॒कस्त॒कं भि॒न॒द्यश्म॑ना । ततो॑ वि॒षं प्र॒ वावृ॑ते॒ परा॑ची॒रनु॑ संवतः ॥ १५ ॥

इ॒य॒त्त॒कः । कु॑षु॒भ॒कः । त॒कं । भि॒न॒द्भिः । अ॒श्म॑ना । ततः॑ । वि॒षं । प्र॒ । वावृ॑ते॒ । परा॑चीः ।

अ॒नु॑ । सं॒ऽवतः॑ ॥ १५ ॥

इयत्तकः कुत्सितेयत्तः । अल्पप्रमाण इत्यर्थः । कुषुभकः कुं पृथ्वीं सुंभति विलिखतीति सर्पाणां कुत्सितं सुंभयिता नियहिता कुषुभको नकुलः । स ते विषं हरत्विति शेषः । यदि न तथा स करोति तत् कुत्सितं तं नकुलमश्मना भिनद्भि । विदारयामि । विषनिर्हरणप्रयोगे ~~अश्मना~~ तं पाषाणानुघातमनुतिष्ठति तद्विदः । तद्विदमचोक्तं । तत् एवं प्रयोगे सति विषं प्र वावृते । निष्कावृताद्विषं प्रवर्तते । निर्गच्छतु । काः प्रति । उच्यते । पराचीः परागंचनवतीरतिदूरगाः संवतः संविभागवतो दिशोऽनु लबीकृत्य । दिगंतं प्रति गच्छतु न मां प्रति गच्छत्वित्यर्थः ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोः कुषुभकस्तद्वित्यंत्वा विनियुक्ता । दधिसक्तुल्लुहोतीत्युपक्रम्य कुषुभकस्तद्व्रवीत् । आ० गृ० ३. ५. ५. इति सूचितत्वात् ॥

कु॑षु॒भ॒कस्त॒द्व्रवी॑द्भिरेः प्रव॑र्तमान॒कः । वृ॒श्चि॒कस्या॒रसं॑ वि॒षमे॒रसं॑ वृ॒श्चि॒कते॑ वि॒षं ॥ १६ ॥

कु॑षु॒भ॒कः । तत् । अ॒ब्रवी॑त् । गि॒रेः । प्र॒ऽव॒र्त॒मा॒न॒कः । वृ॒श्चि॒कस्य॑ । अ॒र॒सं । वि॒षं ।

अ॒र॒सं । वृ॒श्चि॒क । ते॒ । वि॒षं ॥ १६ ॥

एवं महानुभाविनागस्त्यमहर्षिणोच्यमाने सति गिरेः सकाशात्प्रवर्तमानकः प्रवर्तमानोऽतिशीघ्रमभिगच्छन् कुषुंभको नकुलस्तद्ब्रवीत् । तद्वाक्यमाचख्यौ । किं तदिति उच्यते । वृश्चिकस्यैतद्विषमरसमसारं । बाधकं न भवतीत्यर्थः । तथा लोकेऽपि सर्पदष्टमपि क्रिम्यादिदंशनमेव अतो न बाध इति हि वदन्ति । एवमभिवचनेन सोऽपि निर्विषोऽभवत् । अथ तं वृश्चिकं प्रति नकुल आह । हे वृश्चिक ते विषमरसं । अतस्तमृषिं किं करिष्यति । तस्मात्परिहरेति । यदैवमवादीत् तदाप्रभृति वृश्चिकविषमसारमभवत् । एषा विषनिर्हरेषुपनिषत् ॥ ॥ १६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाष्टके प्रथमे मंडले चतुर्विंशोऽनुवाकः
प्रथमं मंडलं च ॥

ABBREVIATIONS USED IN THE REFERENCES.

अथ० Atharva-veda Samhitâ.	तै० प्रा० Taittirîya Prâtisâkhya.
अनु० Sarvânukramanî Paribhâshâ.	तै० ब्रा० Taittirîya Brâhmana.
अनु० ऋ० Sarvânukramanî on Rig-veda, Mandala . , Sûkta .	तै० सं० Taittirîya Samhitâ.
अम० Amarakosha.	धा० Dhâtupâtha, ed. Westergaard.
आ० Âsvalâyana's Srauta-sûtra.	नि० Yâska's Nirukta, ed. Roth.
आ० गृ० Âsvalâyana's Grihya-sûtra.	नृ० ता० Nṛisimha Tâpanîya Upanishad.
आ० प० Âpastamba's Paribhâshâsûtrâni, M. M. in Zeitschrift der Deutschen Morgenl. Gesellschaft, vol. ix. pp. xliii seqq.	ने० Naighantuka, ed. Roth.
आप० Âpastambîya Srauta-sûtra.	परा० Parâsara Dharmasâstra.
आप० गृ० Âpastambîya Grihya-sûtra.	परि० Nâgogîbhata's Paribhâshendusekhara, ed. Kielhorn. Bombay, 1868 ¹ .
आर्य० The Âryabhaṭîya, edited by Dr. H. Kern. Leiden, 1874.	पा० Pânini ¹ .
उ० Unâdi-sûtras, ed. Aufrecht. Bonn, 1859.	पि० Piṅgala's Khandaḥ-sûtra, ed. Weber, Indische Studien, vol. viii.
ऋ० and ऋ० Rig-veda.	पू० मी० Gaimini's Mîmâmsâ-darsana.
ऋ० Rigvidhâna, ed. R. Meyer. Berlin, 1878.	फि० Sântanava's Phit-sûtra, ed. Kielhorn. Leipzig, 1866.
ऐ० आ० Aitareya Âranyaka.	बृ० Brîhad-devatâ (Adhyâya and Sloka), MS.
ऐ० ब्रा० Aitareya Brâhmana.	बृ० उ० Brîhad Âranyaka Upanishad.
का० उ० Katha Upanishad.	म० Mahâbhâshya, ed. Kielhorn ¹ .
का० Kâsikâ ¹ .	मनु० Manu Smṛiti.
कौ० उ० Kaushîtaki-Brâhmana Upanishad.	मु० उ० Mundaka Upanishad.
छा० उ० Khândogya Upanishad.	मै० उ० Maitri Upanishad.
जै० न्या० Gaiminîya Nyâya-mâlâ-vistara, ed. Goldstûcker. London, 1878.	वा० सं० Vâgasaneyi Samhitâ.
तां० Tândya Mahâ-Brâhmana.	वेदां० Bâdarâyana's Vedânta-sûtras.
तै० आ० Taittirîya Âranyaka.	शत० (ब्रा०) Satapatha Brâhmana.
	शि० Pâniniya Sikshâ for Rig-veda (Sloka), Indische Studien, vol. iv. pp. 360 seqq.
	श्वे० उ० Svetâsvatara Upanishad.

¹ Vârttikas have been referred to by पा० with four figures, giving the Sûtra in Pânini and the number of the Vârttika in Kielhorn's edition of the Mahâbhâshya. म० has been used instead of पा० when Sâyana does not quote the Vârttika itself, but Patañjali's note on it. When a Vârttika does not occur in the Mahâbhâshya, but in the Kâsikâ only, it has been referred to by का० with four figures. This does not mean that Sâyana had just this or that book in his mind, but is only meant to facilitate the finding of a quotation. When references are given to the Paribhâshendusekhara, this does not mean that Sâyana knew this book, but that the passage referred to will help to explain Sâyana's meaning. A few grammatical quotations have not been found either in the Mahâbhâshya or in the Kâsikâ. In these cases the Sûtra of Pânini has been given with an * after it. They will be found in the Siddhânta Kaumudî or in the Ganapâtha, etc.

Offset By :

SKYLARK PRINTERS

479, Matia Mahal, JamaMasjid, DELHI-6.

Off. K2/8, Model Town, Delhi-9 (Phone 225689)